JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

1978.

XXXIII. új évfolyam

LAPKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

Tartalommutató
a Jogtudományi Közlöny XXXIII.
1978. évfolyamához*

* Az évfolyam a 796. oldallal zárul.

I. ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Sajó András—Székelyi Mária: Fizikai dolgozók találkozása a joggal ... 383
Samu Mihály: A jog elhalásának időszerűsége ... 186
Solt Kornél: Az állampolgárok magatartásának jogi státusáról ... 460
Szabó Imre: Megnyitó a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszuson [Budapest, 1978. aug.] ... 637
Varga Csaba: A kodifikáció és hanyatlás a burzsoá demokrácia fejlődéstörténetében ... 531

Szemlecikkek

Csillag György: Sajó András—Székelyi Mária—Major Péter: Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról. Bp. MTA KESZ Soksz. 1977. 248 p. [Könyvism.] ... 505
Kulcsár Kálmán: Eörsi Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszer-tagozódás. Bp. Akad. Kiadó, 1977. 136 p. [Könyvism.] ... 716
Lopatka, Adam: A politikai tudományok Lengyelországban ... 620
Peschka Vilmos: Jogelmélet és jogtudomány. Jogelméleti konferencia. Bp. 1977. szept. 27—28. ... 49
Varga Csaba: A jog érvényessége és hatékonysága. Fogalmi megközelítés Lukács [György] ontológiája alapján ... 151
Varga S. Sándor: Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. 2. köt. Bp. Magvető, 1976. p. [Könyvism.] ... 559
Visegrády Antal: Dojčak, Pavel: [Jogtudomány, jog és törvényesség.] Praha, 197[?] [Könyvism.] 630

II. ÁLLAMJOG. ALKOTMÁNYJOG

Tanulmányok

Besnyő Károly: A kitüntetési törvény első jelentős módosításától hazánk felszabadulásának 30. évfordulójáig (1963—1975.) ... 222
Chovanec, Jaroslav: A csehszlovák szocialista föderáció 10 éve ... 777
Halmai Gábor—Gara Iván: A gazdaságirányítás néhány jogforrási problémája ... 466
Kudrjavcev, V. N.: A Szovjetunió alkotmánya — fontos határkő az ország politikai történetében 61
Sári János: Miniszteri felelősség az alkotmányjogban ... 181
Seremet, K. F.: A szocialista demokrácia továbbfejlesztése a Szovjetunió új alkotmányában ... 1

Szemlecikkek

Dezső Márta: A közvetlen és a képviseleti demokrácia a szocialista államban. Nemzetközi konferencia Várnában [1977. okt.] ... 445
Halmai Gábor: Az intézményesítés folyamatának lezárása Kubában. [Az új kubai alkotmányról] 159
Prugberger Tamás: A szocialista állam gazdaságszervező tevékenysége ... 153
Sprém István: Rozwój terenowych organów władzy w państwie socjalistycznym. Wroclaw—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Ossolineum, 1977. 332 p. [Könyvism.] ... 291

III. ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG

Tanulmányok

Berényi Sándor: Kétszáz éves az államigazgatás oktatása és tanszéke a Budapesti Tudományegyetemen ... 246
Egerszegi Gyula: Korszakkezdés a környezetvédelemben — korszakváltás a vízminőségvédelemben ... 66
Király Tibor: Az államigazgatás egyetemi oktatásának 200 éves évfordulójához ... 245
Pálfalvi József: Gazdasági érdekazonosság, jogi tagoltság [A gazdaságirányítási rendszerben] ... 525
Toldi Ferenc: A polgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme a budapesti jogi kar közigazgatási tanszékének 1867. és 1945. közötti tudományos munkájában ... 257
Varga József: Az egyetemi képzés és tudományos kutatás kapcsolata szocialista államigazgatásunk fejlődésével ... 252

Szemlecikkek

Benda Kálmán: Szaniszló József: A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777—1977 között. Bp. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Államigazgatási jogi tanszék. [Soksz.] 1977. XXXII. 762 p. [Könyvism.] ... 292
Ferenczy Endre: Krülova, N. Sz.: Goszudarsztvennüj apparat ékonomicseszkogo regulirovanija v Velikobritanii. Moszkva, Izdat. „Nauka" 1972. 213 p. [Könyvism.] ... 287
Madarász Tibor: Lőrinc Lajos—Nagy Endre—Szamel Lajos: A közigazgatás kutatásának tudományos irányzatai. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 471 p. [Könyvism.] ... 421
Popovics Béla: Kolbaszov, O. Sz.: Ekologija, politika — pravo. Pravovaja ohrana prirodü v SZSZSZR. Moszkva, Izdat. „Nauka" 1976. 226 p. [Könyvism.] ... 512
Szamel Katalin: A közigazgatás személyi állományának összetétele és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszere ... 791
Szaniszló József: Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. /A közigazgatás fejlesztése/ Bp. MTA—KESZ Soksz. 1977. 328 p. [Könyvism.] ... 570
Trócsányi László: Egerszegi Gyula: A vízi környezetvédelem jogi kérdései a Balatonon. /Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának monográfiái/ Veszprém, 1977. 196 p. [Könyvism.] ... 289
Veress Ferenc: Vita Szentpéteri István: A modern szervezés elmélettörténete c. jegyzetéről ... 568

IV. PÉNZÜGYI JOG

Szemlecikkek

Nagy Árpád: Tóth János: A lakosság adói. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977. 383 p. [Könyvism.] 508
Nagy Árpád: Szentiványi Iván: A pénzintézetek jogállása. Bp. Akad. Kiadó, 1977. 162 p. [Könyvism.] ... 57

V. POLGÁRI JOG

Tanulmányok

Baranyai János: A polgári törvénykönyv módosításáról ... 517
Eörsi Gyula: A felelősség jogágazati variációiról 6
Hannanov, R. A.: A nemtevés jogi természete és az oksági kapcsolat ... 486
Jovanovič, Vladimir: A társult munka-szervezetek alakjai, valamint a munka- és eszköztársítás egyéb formái ... 549
Kecskés László: A szerződéstől elálló fél restitúciós és kártérítési kötelezettségének megítélése 682
Klapác, Jozef: A gépjárművek üzemeltetésével okozott kárért való felelősség a csehszlovák polgári jog szerint ... 695

Kovács Kálmán: A magánjog kodifikációjával kapcsolatos elvi viták és tervezetek Magyarországon. 1866—1877. 81
Makláry Tivadar: Szerződéskötési kötelezettség 690
Sárándi Imre: A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés 661
Sebestyén Péter: A titok az iparjogvédelemben ... 411
Sólyom László: Egy környezetvédelmi populáris akció elvi lehetősége polgári jogunkban 672
Takáts Péter: A szerződés „igazságosságának" kérdései a jogösszehasonlítás tükrében 655
Tóth Lajos: A vállalati jog koncepciójáról 765
Vörös Imre: A gazdasági erőfölény kiaknázása ... 398

Szemlecikkek

Mádl Ferenc: Sólyom László: A polgári jogi felelősség hanyatlása Bp. Akad. Kiadó, 1977. 203 p. [Könyvism.] 278
Mádl Ferenc: Lontai Endre: A kutatási szerződések. A tudományos-műszaki eredmények létrehozását és bevezetését elősegítő polgári jogi eszközök. Bp. Akad. Kiadó, 1972. 230 p. [Könyvism.] 501
Nagy Erzsébet: A szerződéstől való elállás a bírói gyakorlatban 703
Takáts Péter: Törvény az NSZK-ban az általános üzleti feltételekről 787
Vékás Lajos: Fogyasztóvédelem Svédországban ... 707

VI. CSALÁDJOG

Tanulmányok

Katonáné Soltész Márta: A házasság jogi intézményének sorsfordulatai a kapitalista társadalomban. A franciaországi tapasztalatok 130
Katonáné Soltész Márta: A házassági és a családi jogviszonyok legújabb fejlődése Svédországban 202

Szemlecikkek

Bajory Pál: A házassági és a családi jog reformja a Német Szövetségi Köztársaságban 95
Rex-Kiss Béla: Új irányelvek a vércsoportvizsgálatokon alapuló bírósági orvosszakértői véleményezéshez az NSZK-ban 158
Hartai László: Egy, a Koránon alapuló házassági-családjogi rendszer főbb vonásai 233
Nagy Kornélia: A házasság felbontásának reformja Angliában 713

VII. MUNKAJOG

Tanulmányok

Hegedüs István: Néhány gondolat a dolgozó kollektíva tagjának a kollektívával szembeni jogi felelősségéről 118
Weltner Andor: A munkajog és a vállalati [1977. évi VI.] törvény 453

Szemlecikkek

Horváth Anna: Milovanov, K.: Pravni szredsztva za ukrepvane na trudovata disciplina. Szofija, Izdat. Nauka i Izkusztvo, 1977. 100 p. [Könyvism.] 243
Márkus Ferenc: Lanovenko, I. P.: Ohrana trudovüh prav. Kijev, Izdat. Nukova Dumka 1975. 320 p. [Könyvism.] 359
Udvaros Miklós: Dyscyplina pracy. Szerk. Jonczyk, Jan. Wroclaw, Wyd. Universytetu Wroclaw, 1978. 159 p. [Könyvismertetés] 576

VIII. FÖLDJOG

Tanulmányok

Tanka Endre: Az állami földtulajdon burzsoá ideológiájáról 211
Tanka Endre: Az állami szocialista földtulajdonjog kutatásának néhány elméleti alapkérdése 754
Vass János: A tartós földhasználatról 416

IX. SZÖVETKEZETI JOG

Tanulmányok

Domé Györgyné: A szövetkezeti önkormányzat új rendszere 17

Szemlecikkek

Tóth Lajos: Molnár Imre: A szövetkezeti vezetés kettőssége. Bp. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, 1977. 359 p. [Könyvism.] 98

X. BÜNTETŐJOG

Tanulmányok

Bakóczi Antal: Az alkohol és az élet elleni bűnözés 317
Ferenc Zoltán—Korinek László: Etikai és büntetőpolitikai meggondolások az eutanázia értelmezésében 312
Györgyi Kálmán—Bárd Károly: A pénzbüntetés és a kodifikáció 10
Halász Kálmán: Az igazságügyi statisztika jelenlegi helyzete és lehetőségei 770
Horváth Tibor: Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjához 303
Király Tibor: Kilátások a bűnözés megszűnésére 297
Kutrucz Katalin: Küzdelem a visszaeső bűnözés ellen a századfordulón *322*
Losonczy István—Losonczy Istvánné: Néhány büntetőjogi probléma a tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatban 329
Losonczy István—Losonczy Istvánné: A tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatos büntető ítélkezési problémák 592
Rácz György—Vékey Zoltán: Mentesség, területenkívüliség és menedékjog a nemzetközi büntetőjogban 75
Tamás András: A környezetvédelem büntetőjogi szabályozásának egyes kérdései 335
Vermes Miklós: A bűnözés megismerésének keretei és a ténykutatások néhány tapasztalata 741

Szemlecikkek

Association Internationale de Droit Pénal (AIDP) XIe Congrès International de Droit Pénal. 9—15 Sept. 1974. Budapest. — Compte-rendu des travaux scientifiques des sections du congrès. Bp. ny. n. [Soksz.] 1978. 476 p. [Könyvism.] 364
Bárd Károly: A finn büntetőtörvénykönyv reformja 625
Bittó Márta: Noj, I. Sz.: Metodologicseszkie problemü szovetszkoj kriminologii. Szaratov, Izdat. Szaratovszkogo Universziteta, 1975. 221 p. [Könyvism.] 102
Bócz Endre: A „cselekmény" fogalmáról 341
Bócz Endre: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának keretei Finnországban 563
Fehér Lenke: Büntetőjogi és tudományos konferencia Varsóban. [1977. dec. 6—8.] 364
Fehér Lenke: Tkeseliadze, G. T.: Szudebnaja praktika i ugolovnüj zakon. Tbiliszi, 1975. [Könyvism.] 632
Györgyi Kálmán: Két vitás kérdés az elkobzás köréből 350
Hlavathy Attila: A bűn és a büntetés állampolgári megítéléséről 346
Horváth Anna: Walker, Nigel: Gondolatok az észszerű büntetésről. Ford. Ficsor Mihály. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1976. 404 p. [Könyvism.] ... 790
Márkus Ferenc: Savgulidze, Tamaz: Affekt i ugolovnaja otvesztvennoszt'. Tbiliszi, Mezmereba, 1973. 214 p. [Könyvism.] 357
Nagy Ferenc: Szociálterápiai intézmények, mint a büntetési célok elérésének eszközei egyes európai országokban 37

Rácz György—Vékey Zoltán: A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság kolloquiuma Freiburgban [1977. szept. 1—3.] 241
Sebes Ágnes: Szabó András: Bűnözés — ember — társadalom. [Doktori értekezés vitája] 440
Tavassy Tibor: Ankét a szigorított őrizetbe utalt különösen veszélyes visszaesők körében végzett kriminológiai kutatásról [Bp. OKRI, 1977. nov. 16.] 164
Wiener A. Imre: Tiedemann, K.: Wirtschaftsstrafrecht und Wirtschaftskriminalität. Allg. Teil — Besond. Teil. Reinbek/Hamburg, Rohwolt, 1976. 284, 266 p. [Könyvism.] 361

XI. IGAZSÁGÜGYI SZERVEZET

Tanulmányok

Fürész Klára: A Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazásban betöltött szerepéről 747
Szijártó Károly: A szocialista ügyészi szervezet szerepe a törvényesség biztosításában 725
Szavickij, V. M.: Az egyesbírói ítélkezés a Szovjetunióban 89
Törő Károly: A Legfelsőbb Bíróság szerepe a jogalkalmazás egységének, alkotó jellegének és törvényességének megvalósításában 109
Vókó György: A társadalmi bíráskodás új jogi szabályozásáról 22

XII. POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Bajory Pál: A jogalakító ítéletek 540
Hámori Vilmos: Anyagi jog és kereset 611
Kengyel Miklós: A perbeli képviselet fogalma és osztályozása 597
Névai László: Polgári eljárásjogi gondolkodásunk fejlődése 373

Szemlecikkek

Bacsó Jenő: Grazsdanszkij proceszsz v szocialisztics eszkih sztranah — cslenah SZEV. Tom. 1. Red. Dobrovolszkij, A. — Névai L[ászló]. Moszkva, Izdat. „Jurid. literatura", 1977. 336 p. [Könyvism.] 430
Pallósi Gizella—Szolcsánszky Vilmos: A hagyatéki eljárás időszerű kérdései 45
Rex-Kiss Béla: A PGM ivemzin vizsgálatok jelentősége a vitás származás tisztázásában 500
Varga Gyula: Szilbereky Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. Bp. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, 1977. 381 p. [Könyvism.] 172

XIII. NEMZETKÖZI JOG

Tanulmányok

Bruhács János: A nemzetközi folyóvizek szennyezésének néhány nemzetközi jogi kérdése 138
Nagy Károly: A vétkesség szerepe a nemzetközi jogi felelősségi jogviszonyban 581
Szilágyi István: A műholdas földkutató tevékenységek nemzetközi jogi szabályozásáról de lege ferenda 145
Ustor Endre: Újabb viták a legnagyobb kedvezményről és a vámuniókról 28

Szemlecikkek

Bodnár László: Valki László: A Közös Piac szervezeti és döntéshozatali rendszere. Bp. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, 1977. 499 p. [Könyvism.] 571
Bruhács János: Haraszti György—Herczegh Géza—Nagy Károly: Nemzetközi jog. Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 481 p. [Könyvism.] 436
Herczeg Géza: David, Vladislav: Sankce v mezinárodní právu Brno, Universita J. E. Purkyné, 1976. 152 p. [Könyvism.] 106
Konrád Edit: A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlés XXXII. ülésszakán 273

XIV. NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

Tanulmányok

Hanák András: A szerződésen kívül okozott károkért való felelősség a nemzetközi magánjogban 194
Mádl Ferenc: Újabb szakaszban egy korszerű magyar nemzetközi magánjogi kódexért 639

Szemlecikkek

Balázsházi Mária: Ficzere Lajos—Sárközy Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1978. 472 p. [Könyvism.] 718
Gyertyánfy Péter: Előadás a Magyar Jogász Szövetségben [1978. jan. 24-én] a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogáról [Mádl Ferenc előadásának ism.] 239
Hamza Gábor: Tudományos szeminárium a KGST jogintézményeiről [Bp. 1978. aug. 20—27.] 793
Meznerics Iván: Harmathy Attila—Náray Marianna—Sándor Tamás—Vörös Imre: A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződései. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1978. 410 p. [Könyvism.] 284
Szentpéteri Adám: Védjegyjogi szimpózium Budapesten a KGST-tagországok megbízottainak részvételével 52

XV. ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET. RÓMAI JOG

Tanulmányok

Csizmadia Andor: Igazgatástudomány a XIX. század elején: Reviczky József 267
Degré Alajos: A feudális tulajdonjog egyik jellemző vonása 536
Hamza Gábor: Értékítélet és anakronizmus. Történietlenség és prekoncepciók a római jogi kutatásokban 478
Horváth Pál: A politikai-kameriális tudományok kora és a születő jogtörténetírás 261
Visky Károly: Biztosítéki jelzálogjogunk római előd je 603

Szemlecikkek

Cs[izmadia Andor]r: Brauneder, Wilhelm—Lachmayer, Friedrich: Österreichsche Verfassungsgeschichte. Einführung in Entwicklung und Strukturen. Wien, Mainz-Verl. 197. 288 p. [Könyvism.] 631
Degré Alajos: Ruszoly József: A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon, 1836—1881. Szeged. Szegedi Ny. 1977. 39 p. /Acta Universitatis Szegediensis... Tomus 24. Fasc. 3./ [Könyvism.] 176
Horváth Pál: Katona Géza: Bizonyítási eszközök a XVIII—XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1977. 408 p. [Könyvism.] 353
Kállay István: Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. Bp. Akad. Kiadó, 1976. 217 p. [Könyvism.] 178
217 p. [Könyvism.] 101
Vargyai Gyula: Pölöskei Ferenc: Horthy és a hatalmi rendszere 1919—1922. Bpest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 222 p. [Könyvismertetés]. 101
Vietor, Martin: A magyar vármegyék helyzete az 1860—1867. években 491
Zsarnay Sándor: A Meiji-reform, a modern állam- és jogrendszer kialakulása Japánban (1867—1912.) 230

XVI. JOGTUDOMÁNY. TUDOMÁNYOS ÉLET. VEGYES TÁRGYÚ CIKKEK

Szemlecikkek

Kajtár István: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Iuvenum. Sectio Juridica et Politica, Series Nova. Tom. 1. Szeged, 1976. 245 p. [Könyvism.] 439
Újlaki László: György Ernő (1888—1977.) [Nekrológ] 94
Popovics Béla: Nagy Lajosné Dusa Margit (1919—1978.) [Nekrológ] 499

Mellékletek

Dokumentációs Szemle. Összeáll. a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentációs osztálya Szerk. *Alth* Guidó 114—116., 1977. évi 7/12. sz. 184 p. Melléklet az 1978. évi 5. sz. ua.; 117/119. sz. 1978. évi 1/6. sz. 82 p. Melléklet az 1978. évi 10. sz.-hoz.

Tartalommutató a Jogtudományi Közlöny 1977. XXXII. új évfolyamához. Bp. Egyet. ny. 1978. [8] p. Melléklet az 1978. évi 9. sz.-hoz

NÉVMUTATÓ

A Jogtudományi Közlöny XXXIII. 1978. új évfolyamához. A mutató az évfolyam lapszámaira utal

Bacsó Jenő 430
Bajory Pál 95, 540
Bakóczi Antal 317
Balázsházi Mária 718
Baranyai János 517
Bárd Károly 10, 625
Benda Kálmán 292
Berényi Sándor 246
Besnyő Károly 222
Bittó Márta 102
Bodnár László 571
Bócz Endre 341, 563
Bruhács János 138, 436
Chovanec, Jaroslav 777
Csillag György 505
Csizmadia Andor 267, 631
Degré Alajos 176, 536
Dezső Márta 445
Domé Györgyné 17
Egerszegi Gyula 66
Eörsi Gyula 6
Fehér Lenke 364, 632
Ferenc Zoltán 312
Ferenczy Endre 287
Fűrész Klára 747
Gara Iván 466
Gyertyánfy Péter 239
Györgyi Kálmán 10, 350
Halász Kálmán 770
Halmai Gábor 159, 466
Hamza Gábor 478, 793
Hanák András 194
Hannanov, R. A. 486
Hartai László 233
Hámori Vilmos 611
Hegedűs István 118
Herczegh Géza 106
Hlavathy Attila 346
Horváth Anna 243, 790
Horváth Pál 261, 353
Horváth Tibor 303
Jovanović, Vladimir 549
Kajtár István 439
Katonáné Soltész Márta 130, 202
Kállay István 178
Kecskés László 682
Kengyel Miklós 597
Király Tibor 245, 297
Klapác, Jozef 695
Konrád Edit 273
Korinek László 312
Kovács Kálmán 81
Kudrjavcev, V. N. 61
Kulcsár Kálmán 716
Kutrucz Katalin 322
Lopatka, Adam 620
Losonczy István 329, 592
Losonczy Istvánné 329, 592
Madarász Tibor 421
Makláry Tivadar 690
Mádl Ferenc 278, 501, 639
Márkus Ferenc 357, 359
Meznerics Iván 284
Nagy Árpád 57, 508
Nagy Erzsébet 703
Nagy Ferenc 37
Nagy Károly 581
Nagy Kornélia 713
Névai László 373
Pallósi Gizella 45
Pálfalvi József 525
Peschka Vilmos 49
Popovics Béla 499, 512
Prugberger Tamás 153
Rácz György 75, 241
Rex-Kiss Béla 158, 500
Sajó András 383
Samu Mihály 186
Sárándi Imre 661
Sári János 181
Sebes Ágnes 440
Sebestyén Péter 411
Seremet, K. F. 1
Solt Kornél 460
Sólyom László 672
Sprém István 791
Szabó Imre 637
Szamel Katalin 791
Szaniszló József 570
Szavickij, V. M. 89
Szentpéteri Ádám 52
Székelyi Mária 383
Szíjártó Károly 725
Szilágyi István 145
Szolcsánszky Vilmos 45
Takáts Péter 655, 787
Tamás András 335
Tanka Endre 211, 754
Tavassy Tibor 164
Tóth Lajos 98, 765
Törő Károly 109
Trócsányi László 289
Toldi Ferenc 257
Udvaros Miklós 576
Újlaki László 94
Ustor Endre 28
Varga Csaba 151, 531
Varga Gyula 172
Varga József 252
Varga S. Sándor 559
Vargyai Gyula 101
Vass János 416
Veress Ferenc 568
Vermes Miklós 741
Vékás Lajos 707
Vékey Zoltán 75, 241
Vietor, Martin 491
Visegrády Antal 630
Visky Károly 603
Vókó György 22
Vörös Imre 398
Weltner Andor 453
Wiener A. Imre 361
Zsarnay Sándor 230

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata

REVUE DES SCIENCES JURIDIQES

Revue de la Comission des Sciences Juridiques et Politiques de l'Académie Hongroise des Sciences

RECHTSWISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN

Zeitschrift des Ausschusses für Staats- und Rechtswissenschaften der Ungarischen Akademie für Wissenschaften

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

Журнал Комиссии о государстве и праве Венгерской Академии Наук

Főszerkesztő: Halász József
Szerkesztő: Vörös Imre
Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. Telefon: 160-160/247
Felelős kiadó: a Lapkiadó Vállalat igazgatója

Egyetemi Nyomda — 79.3886 Budapest 1979.
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

XXXIII. új évfolyam 1. szám Budapest, 1978. január hó

Fa 5003
564

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

SEREMET, K. F.:

A szocialista demokrácia továbbfejlesztése a Szovjetunió új alkotmányában 1

EÖRSI GYULA:

A felelősség jogágazati variációiról 6

GYÖRGYI KÁLMÁN — BÁRD KÁROLY:

A pénzbüntetés és a kodifikáció 10

DOMÉ GYÖRGYNÉ:

A szövetkezeti önkormányzat új rendszere ... 17

VÓKÓ GYÖRGY:

A társadalmi bíráskodás új jogi szabályozásáról 22

USTOR ENDRE:

Újabb viták a legnagyobb kedvezményről és a vámuniókról 29

Szemle:

NAGY FERENC:

Szociálterápiai intézmények, mint a büntetési célok elérésének eszközei egyes európai országokban 37

PALLÓSI GIZELLA — SZOLCSÁNSZKY VILMOS:

A hagyatéki eljárás időszerű kérdései 45

Jogirodalom — jogélet:

PESCHKA VILMOS:

Jogelmélet és jogtudomány. (Jogelméleti konferencia. Budapest, 1977 szeptember 27—28.) 49

SZENTPÉTERI ÁDÁM:

Védjegyjogi szimpózium Budapesten a KGST-tagországok megbízottainak részvételével ... 52

NAGY ÁRPÁD:

Szentiványi Iván: A pénzintézetek jogállása 57

СОДЕРЖАНИЕ: *Шеремет К. Ф.:* Дальнейшее развитие социалистической демократии в Конституции СССР. — *Дьюла Эрши:* О вариациях ответственности по отраслям права. — *Калман Дерди—Карой Бард:* Денежный штраф и кодификация. — *Мария Доме:* Новая система кооперативного самоуправления. — *Дьердь Вокo:* О новом правовом урегулировании общественного суда. — *Эндре Уштор:* Принцип наибольшего благоприятствования и таможенные союзы. — *Обзор: Ференц Надь:* Институты социальной терапии как средства для достижения целей наказания в отдельных европейских странах. — *Гизелла Паллоши—Вилмош Солчански:* Актуальные вопросы наследственного производства. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Вилмош Пешка:* Теория права и наука права. (Конференция по вопросам теории права. Будапешт, 27—28 сентября 1977 г.). — *Адам Сентпетери:* Симпозиум по вопросам права охранных знаков при участии представителей стран-участниц СЭВ. — *Арпад Надь:* Иван Сентивани: Правовой статус денежных институтов.

INHALT: *K. F. Seremet:* Weiterentwicklung der sozialistischen Demokratie in der neuen Verfassung der Sowjetunion. — *Gyula Eörsi:* Über die Verantwortlichkeitsvarianten in den verschiedenen Rechtszweigen. — *Kálmán Györgyi—Károly Bárd:* Geldstrafe und Kodifikation. — *Frau Maria Domé:* Neues System der Genossenschaftsselbstregierung. — *György Vókó:* Über die neue Regelung der gesellschaftlichen Gerichtsbarkeit. — *Endre Ustor:* Neuere Diskussionen über die Meistbegünstigung und die Zollunion. — *Rundschau: Ferenc Nagy:* Sozialtherapische Institutionen, als Mittel der Erreichung der Strafziele in einigen europäischen Ländern. — *Gisella Pallósi—Vilmos Szolcsánszky:* Aktuelle Fragen des Nachlassverfahrens. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Vilmos Peschka:* Rechtstheorie und Rechtswissenschaft (Konferenz über die Rechtstheorie. Budapest 27.—28. September 1977.). — *Ádám Szentpéteri:* Symposium über das Schutzmarkenrecht mit der Teilnahme der Beauftragten der Mitgliedsländer des RGW. — Iván Szentiványi: Die Rechtsstellung der Finanzinstitute *(Árpád Nagy).*

SOMMAIRE: *K. F. Seremet:* Développement progressif de la démocratie socialiste dans la nouvelle constitution de l'Union Soviétique. — *Gyula Eörsi:* Des variations de branche juridique de la responsabilité. — *Kálmán Györgyi—Károly Bárd:* La condamnation à l'amende et la codification. — *Madame Maria Domé:* Le nouveau système de l'autonomie coopérative. — *György Vókó:* Du nouveau règlement juridique de la juridiction sociale. — *Endre Ustor:* Des entretiens nouveaux du principe de la clause de la nation la plus favorisée et des unions douanières. — *Revue: Ferenc Nagy:* Institutions de thérapie sociale, comme moyens de réalisation des buts de punition aux certains pays européens. — *Gizella Pallósi—Vilmos Szolcsánszky:* Questions actuelles de la procédure successorale. — *Littérature et vie juridique: Vilmos Peschka:* Théorie juridique et science juridique. (Conférence de théorie juridique, Budapest les 27—28 septembre) — *Ádám Szentpéteri:* Conférence de droit de marque de fabrique à Budapest avec la participation des mandataires des paysmembres du CEE. — Iván Szentiványi: La position juridique des instituts financiers *(Árpád Nagy).*

CONTENTS: *K. F. Seremet:* Further developments of the socialist democracy in the new Constitution of the Soviet Union. — Gyula *Eörsi:* Variations on responsability by locating responsability into different legal branches. — Kálmán *Györgyi*—Károly *Bárd:* The fines and the codification. — Mrs. Maria *Domé:* The new system of the cooperative autonomy. — György *Vókó:* About the new legal regulation ofthe social jurisdiction. — Endre *Ustor:* New discussions on the most-favoured-nation clause and the customs union. — *Review:* Ferenc *Nagy:* Institutions of social therapy as means of fulfilling punishment purposes in some European countries. — Gizella *Pallósi*—Vilmos *Szolcsánszky:* Timely questions of the probate. — *Legal life- legal literature:* Vilmos *Peschka:* Legal theory and the legal science. (Conference on the theory of law, Budapest, 27—28. September, 1977.) Ádám *Szentpéteri:* The Budapest Conference on Trade-marks of the representatives of the CQMECON countries. — Iván Szentiványi: The legal status of monetary institutes *(Árpád Nagy)*

E lapszám (XXXIII. új évfolyam 1. szám) szerzői: *Seremet, K. F.* a Szovjetunió Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese. — *Dr. Eörsi Gyula* akadémikus. — *Dr. Györgyi Kálmán* egyetemi adjunktus. — *Dr. Bárd Károly* egyetemi tanársegéd. — *Dr. Domé Györgyné* egyetemi docens. — *Dr. Vókó György,* a Pest megyei Főügyészség ügyésze. — *Dr. Ustor Endre* ny. nagykövet. — *Dr. Nagy Ferenc* egyetemi tanársegéd (Szeged). — *Dr. Pállosi Gizella,* az Igazságügyi Minisztérium főelőadója. — *Dr. Szolcsánszky Vilmos,* a Budapesti Közjegyzők Irodájának vezetője. — *Dr. Peschka Vilmos* akadémikus. — *Dr. Szentpéteri Ádám,* a Budapesti Nemzetközi Ügyvédi Munkaközösség Szabadalmi Irodájának vezetője. — *Dr. Nagy Árpád* egyetemi adjunktus (Pécs).

XXXIII. új évfolyam 1. szám Budapest, 1978. január hó

19/8

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A szocialista demokrácia továbbfejlesztése a Szovjetunió új alkotmányában*

Mindannak szilárd alapját, ami a Szovjetunió új alkotmányában kifejezésre jut, a reális szocializmus politikai, gazdasági és társadalmi területeken elért eredményei, a marxista—leninista elméletnek a Kommunista Párt részéről alkotó továbbfejlesztése képezik. „... az új Alkotmány... — hangsúlyozta L. I. Brezsnyev elvtárs a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának májusi plénumán előterjesztett beszámolójában — tartós gyakorlati és elméleti alapzaton épül fel. Ebben van — a Politikai Bizottság véleménye szerint — stabilitásának biztosítéka, a szovjet társadalom további fejlődésére gyakorolt befolyása."

A Szovjetunió új Alkotmánya alapvető elvei közé tartozik társadalmunkban funkcionáló szocialista demokrácia rendszere. A demokratikus formáknak és intézményeknek az a sokrétűsége, amit napjainkban tapasztalunk, a demokrácia rendszerére hosszú időn keresztül kifejtett, s az érett szocializmus időszakában minőségi szempontból új jellemző tulajdonságokat tartalmazó politikai, gazdasági és társadalmi tényezők hatásának az eredménye. A társadalom életének, politikai és gazdasági körülményeinek sokoldalú továbbfejlesztése, a kultúra eddig elért színvonala és a dolgozók kommunista öntudata lehetővé teszik a demokrácia valamennyi intézménye és formája hatékonyságának növelését, objektíve szükségessé teszik a demokrácia tökéletesítését, azoknak a formáknak és eszközöknek a kidolgozását, amelyek teljességgel feltárják annak lehetőségét, hogy biztosítsuk a széles néptömegek részvételét az állam irányításában.

V. I. Lenin arra tanít bennünket, hogy a győzelmes szocializmus nem őrizheti meg a győzelmét és nem vezetheti el az emberiséget az állam elhalásáig a demokrácia tökéletes megvalósítása nélkül. Amint ezt L. I. Brezsnyev elvtárs megjegyezte — „... a szocialista demokrácia kibővítése és elmélyítése" azok az előfeltételek, amelyek meghatározták a Szovjetunió új Alkotmányának fő sajátosságát. Éppen ezért az össznépi állam céljait, alapelveit az új Alkotmányban a demokrácia továbbfejlesztésének azon új lehetőségek figyelembevétele melletti feladatokból kiindulva állapítottuk meg, amelyekkel kialakítjuk az érett szocialista társadalmat.

A szocialista demokrácia fejlődésének új szakasza

A szovjet szocialista demokrácia történelmi fejlődésének jellemző vonása lényegének, funkcióinak és szerepének a továbbfejlesztése a szocialista államban és társadalomban. Ez a folyamat egybe van kötve a kizsákmányoló osztályok felszámolásával és a demokrácia társadalmi bázisának a kibővítésével, a fejlett szocializmus felépítésével, a proletárdiktatúra államának az össznépi állammá történő átalakításával. A szocialista demokrácia mind jobban feltárja a tömegek tapasztalatait és a szocialista irányítás rendszerében biztosítja az optimális megoldási módokat. Növekszik a demokratikus intézmények szerepe az állam kormányzásában és a szovjet társadalom életének minden területén. A szocialista demokrácia mind szélesebb körben átfogja a társadalom életének politikai, valamint társadalmi (szociális) és gazdasági szféráit is. A gazdasági élet fejlesztése és megerősítése fokozott mértékben kapcsolódik a termelésirá-

* A tanulmányt K. F. Seremet, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese a Jogtudományi Közlöny felkérésére készítette *(Szerk.)*

nyítás demokratikus intézményeinek további tökéletesítésével. A demokrácia továbbfejlesztése hatást fejt ki a nemzetiségek egymáshoz való közeledésére és a népek barátságának erősítésére. A demokrácia rendszerének funkcionálása lényegében tehát mind jobban támaszkodik az állami és társadalmi élet szoros kapcsolataira, a demokrácia állami és társadalmi formái kölcsönös összefüggéseinek erősítésére.

A Szovjetunió új Alkotmánya visszatükrözi a szocialista demokrácia rendszere jelenlegi fejlődési szakaszának sajátosságait és egyidejűleg feltárja a szovjet társadalom előrehaladó mozgásának, továbbfejlesztésének perspektíváit. Az alkotmány legfontosabb rendelkezései a szocialista demokráciát, mint a nép igazi hatalmát szentesítik. Az alkotmány a nép hatalmának megszilárdítására irányul, melynek fogalmába a jelenlegi körülmények között a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség tartozik. Az alkotmány 2. cikkelyének megfogalmazása szerint: „A Szovjetunióban minden hatalom a népet illeti meg" — ez a politikai realitás lakonikus jogászi kifejezése — nevezetesen a szovjet állam és társadalom irányítását maga a nép akaratának és érdekeinek megfelelően biztosítja. „A nép — mondja ki a 2. cikkely — a Szovjetunió politikai alapját képező és a nép küldötteiből álló Szovjeteken keresztül valósítja meg az államhatalmat." Ezáltal a Szovjetek a szocialista demokrácia rendszerében a fő formát képviselik és ezzel legteljesebb mértékben megvalósítják az össznépi állam mélyrehajtó demokratizmusát. Az alkotmány kibővítve a nép közvetlen akarat-kinyilvánítási lehetőségeit, számos egyéb demokratikus formát is megerősít: pl. az államélet legfontosabb kérdéseinek össznépi megvitatásával, egyes kérdéseknek az egész népre kiterjedő szavazással (5. cikkely). A szocialista demokrácia további kiterjesztésének folyamata az állami és társadalmi élet valamennyi alapvető területét, ezek szerves kapcsolatát és kölcsönös összefüggését felöleli.

Nyilvánvaló, hogy a szocialista demokrácia fejlesztésének folyamata nem lehet ösztönös. Állandóan erősödik a szocialista demokrácia egész rendszere egységének, az alapvető láncszemek és intézmények belső kapcsolata fejlődésének, koordinációjuk és gyakorlati együttműködésük objektív szükségessége a fő cél elérése érdekében: vagyis, valamennyi dolgozó aktív résztvevője legyen az állam és a társadalom irányításának. Ezért van szükség a minél hatékonyabb politikai irányításra, a Kommunista Párt szerepének a növelésére a demokrácia rendszerében. A Szovjetunió új alkotmányában kifejeződik a szocialista társadalom és állam továbbfejlesztésének ezen objektív szükségessége. Az alkotmány 6. cikkelye rámutat, hogy a szovjet társadalom vezető és irányító ereje, politikai rendszerének, valamennyi állami és társadalmi szervezetének magva a Szovjetunió Kommunista Pártja. A Szovjetunió Kommunista Pártja — felvértezve a marxista—leninista elmélettel — határozza meg a szovjet társadalom fejlődésének általános perspektíváját. A párt biztosítja a szocialista demokrácia alapelveinek a realizálását, annak sikeres fejlődését. A Szovjetunió Kommunista Pártját illeti korunkban a legfőbb érdem a szocialista demokrácia kibontakozásával kapcsolatos elvi következtetések kidolgozásában, fejlődése főirányainak meghatározásában és mind ennek a Szovjetunió új alkotmányában való kifejezésében. A pártnak a demokrácia rendszerében politikai vezetőként betöltött szerepe további fejlődésen megy keresztül. Növekednek a feladatai, tökéletesednek a párt vezetési módszerei. A párt szervező tevékenysége kiszélesedik a szocialista demokrácia követelményeinek megvalósításában, az intézmények funkcionálásának biztosításában, az állami és társadalmi szervezetek, valamint a dolgozók kollektíváinak a törvények által előírt demokratikus formák és eszközök teljes felhasználására irányuló munkájában.

Egészben hangsúlyoznunk kell, hogy a társadalmi igazságosságra alapozott és fejlődése során a tudományos kommunizmus tanai által vezérelt, a célkitűzések egysége és a világnézet azonossága mellett egybeforrott társadalomban a Kommunista Párt semmiképpen sem kívül álló a demokrácia rendszerében. Soraiban több mint 16 millió öntudatos munkást, parasztot és értelmiségit egyesítve, magában véve is szerves részét, igen fontos intézményét képezi a demokrácia rendszerének.

A Szovjetek szerepének növelése, demokratikus szervezeteinek tökéletesítése

A Szovjetunió új Alkotmánya fontosabb alapelveinek egyike a hatalom képviseleti szervei: a Szovjetek megerősítésében jut kifejezésre a fejlett szocialista társadalom politikai rendszerében. Az alkotmány elsősorban a nép államhatalmának egységességére alapozott, *a népi küldöttek Szovjetjei rendszere egységének elve* nyer sokoldalú megerősítést. A népi küldöttek valamennyi Szovjetje — hangsúlyozza az alkotmány 89. cikkelye — a Legfelsőbb Tanácstól egészen a falusi Szovjetekig — az államhatalmi szervek egységes rendszerét alkotják. A Szovjetek rendszerének egységét megalakításuk egységes rendje, fő funkcióik egységes volta, tevékenységük egységes szervezeti formái, valamint azok a közös demokratikus alapelvek biztosítják, melyeken tevékenységük felépül. Az említett elvek következetesen kifejeződnek a Szovjetunió új Alkotmányában. Az alkotmány valamennyi Szovjet részére egységes vezetői funkciókat biztosít (mind közvetlenül, mind az általuk alakított szerveket tekintve) valamennyi állami, gazdasági, szociális-kulturális ágazat irányításában (93. cikkely), a végrehajtó-rendelkező szervekkel (91. cikkely), a népi ellenőrzési szerveivel (92. cikkely) való kölcsönös kapcsolatokban, valamint a Szovjetek plenáris ülései

vezető szerepe biztosításában, a Szovjetek munkájának szervezésében. A szocialista demokratizmus tapasztalatai a Szovjetek tevékenységének alkotmány által megerősített alapelveiben öltenek testet, nevezetesen: a kollektivitásban, a kérdések tárgyilagos megvitatásában és eldöntésében, a nyilvánosságban, a végrehajtórendelkező szervek, és más Szovjetek által életre hívott szervek rendszeres beszámolási kötelezettségében a Szovjetek és a lakosság előtt, az állampolgárok széles körű bevonásában. Alkotmányi elvekké válva, ezek az alapelvek a Szovjetek munkájának gyakorlatában még következetesebben kerülnek megvalósításra.

A Szovjetek demokratikus alapelveinek fejlesztése szempontjából különös jelentősége van az alkotmány a „Népi küldött' című 14. fejezetének. Ebben a fejezetben testesülnek meg a küldötti tevékenység demokratikus elvei: az országos érdekek elsődleges szerepe a választó körzeti lakosság igényeinek feltétlen figyelembevételével, a választói utasítások megvalósítására való törekvés kötelezettségével, a küldötti felhatalmazásoknak a termelőmunkával vagy hivatali tevékenységgel egyidejű ellátásával, valamennyi küldött esetében egységes interpellációs joggal. Továbbra is változatlanul érvényesül a küldöttek teljes felelősségének demokratikus alapelve a választók előtti beszámolás tekintetében és a választók küldötteikkel szemben érvényesíthető visszahívási joga, amelyben V. I. Lenin „. . . a Szovjetek igazi népi jellegét" látta.

A Szovjetek államjogi státuszának megerősítése kiegészül az alkotmányban országos és helyi szinten kifejtett funkcióik és tevékenységük szervezetének teljesebb szabályozásával, vagyis a Szovjetek: — a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa és a népi küldöttek helyi Szovjetjei — szerepének növelésével a társadalmi élet legfontosabb kérdéseinek megoldásában.

A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának funkciója és hatásköre az új alkotmányban pontosabb meghatározást nyert, mint ahogyan a Szovjetunió korábbi alkotmányában szerepelt. A Szovjetunió legfelsőbb államhatalmi szerve — mint az új alkotmány 108. cikkelye tartalmazza — „jogosult dönteni minden olyan kérdésben, amelyet a jelen Alkotmány a Szovjetunió hatáskörébe utal". Az alkotmány a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa kizárólagos hatásköreként rögzíti a társadalmi és az államélet legfontosabb kérdéseinek eldöntését, valamint a Szovjetunió törvényeinek elfogadását. Az alkotmány fontos rendelkezéseket tartalmaz a törvényhozási eljárás demokratizmusának továbbfejlesztésével kapcsolatban is. Így kimondja a szövetséges köztársaságok legfelső államhatalmi szervei, a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága, a Legfőbb Ügyész, valamint a társadalmi tömegszervezeteket képviselő össz-szövetségi szervek törvénykezdeményezési jogát. A törvénytervezet országos vitára, illetve népszavazásra (referendumra) bocsátható.

Az alkotmány megerősíti a Legfelsőbb Tanács ellenőrzési eszközeit valamennyi általa alakított állami szerv tevékenysége felett. A Legfelsőbb Tanács küldötte megkeresésével nem csupán a Szovjetunió Minisztertanácsához és minisztériumaihoz fordulhat, hanem a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa által életre hívott valamennyi szerv vezetőjéhez is. Az alkotmány kimondja, hogy a „Minisztertanács rendszeresen beszámol munkájáról a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának" (129. cikkely).

Az alkotmány előírja a helyi Szovjetek, mint államhatalmi szervek státusának megerősítését. Az alkotmányban következetesen megerősítést nyer a helyi Szovjetek jogainak teljessége mind a helyi jelentőségű kérdések megoldása területén, mind a saját területükön az államigazgatási, gazdasági és szociális-kulturális építés irányításával, a törvények betartásának biztosításával, az állami és társadalmi rend, az állampolgárok jogainak megőrzésével kapcsolatban (146. cikkely). A tapasztalatokból és a helyi Szovjeteknek illetékességi területük komplex, gazdasági és szociális fejlesztésében betöltött szerepéből kiindulva, az alkotmány a Szovjetekre ellenőrző és koordináló funkciókat ruház. A 147. cikkelyben foglaltaknak megfelelően a helyi Szovjetek hatáskörük keretében ellenőrzést gyakorolnak a területükön elhelyezett, felsőbb szerveknek alárendelt vállalatok, intézmények és szervezetek felett a törvények betartása biztosítása érdekében, koordinálják és ellenőrzik tevékenységüket a földhasználat, környezetvédelem, a közfogyasztásra szánt áruk termelésének megszervezése, a szociális-kulturális és a lakosság egyéb jellegű igényeit biztosító szolgáltatások területén.

A társadalmi szervezetek funkcióinak fejlesztése az államügyek irányítása területén

Az alkotmány a szocialista demokrácia egész rendszerének fejlesztési feladatából indul ki, ami nem csupán az állami, hanem a társadalmi formákat is magába foglalja. Az államigazgatásban a tömegek széles körű részvétele — ezek között a Szovjetek megalakulása, a végrehajtó szervek tevékenysége feletti ellenőrzés — ugyancsak a dolgozók társadalmi közösségeinek segítségével megy végbe. Ezek a fejlett szocialista társadalomban a szocialista társadalmi rendszer elengedhetetlen elemei, ezek nélkül ez a rendszer nem tud funkcionálni. Az új alkotmány — a korábbi alkotmánytól eltérően — ebből következően rögzíti, hogy valamennyi társadalmi tömegszervezet — a szakszervezetek, a KOMSZOMOL, szövetkezetek és egyéb társadalmi tömegszervezet — funkciója alapszabályzataikban lefektetett feladataiknak megfelelően átfogják mind a társadalmi, mind az állami ügyek irányítását. Részt vesznek nem csupán a szociális-kulturális, hanem a gazdasági és politikai kérdések megoldásában is (7. cikkely). A társadalmi tömegszervezetek aktivitá-

sának erősítése szerves részét képezi a fejlett szocializmus politikai rendszerének fejlesztését biztosító szocialista demokrácia kibontakozásának. Az új alkotmány ennek szilárd állami-jogi biztosítékait rögzíti.

Először, a társadalmi tömegszervezetek az alkotmány rendelkezései értelmében hatáskört kapnak a Szovjetek megalakításában és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa törvényhozó tevékenységében való részvételre (a küldöttek jelölési joga, képviselőiknek a választási bizottságokba történő kijelölésének joga, törvénykezdeményezés joga).

Másodszor, a társadalmi szervezeteknek a vállalatok és az egyesülések irányításában való részvétele alkotmányi alapot kap a munkával és mindennapi élettel, a termelés fejlesztésére, a szociális-kulturális igények kielégítésére és az anyagi ösztönzésre szánt anyagi eszközök felhasználásával kapcsolatos kérdések eldöntésében, a társadalmi fogyasztási alapok elosztásában való részvételük, valamint a lakástér elosztás feletti ellenőrzés tekintetében.

Harmadszor, a Szovjetunió új alkotmánya szilárd demokratikus biztosítékokat teremt az állampolgárok és a társadalmi szervezetek kölcsönös kapcsolata tekintetében, aminek — figyelemmel ezen szervezetek különböző voltára, tömegméreteikre és az irányításban betöltött funkcióikra — elvi jelentősége van. Így az állampolgárok társadalmi szervezetekben történő egyesülési joga mellett biztosítja részükre e szervezetek munkájában való részvételt és a tevékenységük feletti ellenőrzést is (48. cikkely); azt a jogot, hogy panaszaikkal a társadalmi szervezetekhez fordulhassanak e szervezetek tisztségviselői működésével kapcsolatban (58. cikkely); e panaszokat törvény által előírt eljárás és határidő mellett említett szervezetek kötelesek megvizsgálni. E mellett az alkotmány valamennyi társadalmi szervezet általános alkotmányos kötelezettségeként írja elő, hogy kötelesek a szovjet ember személyiségét tiszteletben tartani, jogait és szabadságát oltalmazni.

A dolgozó kollektíváinak aktív szerepe

Az új alkotmány a dolgozók kollektíváinak — a szocialista társadalom ezen alapvető sejtjeinek — a demokratikus rendszerben betöltött aktív szerepéből indul ki. A dolgozók kollektíváinak, mint sajátos emberi közösségnek, amely a szocialista termelés szervezésének követelményeivel kapcsolatban alakult ki, ugyanakkor a nem termelői szférában folyó munkatevékenység szervezésében is megnyilvánul, nemcsak a társadalmilag hasznos munkában jelentkeznek funkciói. A dolgozók kollektívái fontos funkciókat töltenek be a szocialista demokrácia rendszerében, amikor biztosítják a bennük tömörült dolgozók közvetlen részvételét a termelés irányításában, egyes állami és társadalmi szervek megalakításában, az országos és helyi kérdések megvitatásában. Valamennyi társadalmi tömegszervezet jelen van és funkcionál a dolgozók kollektíváiban; ez elősegíti a dolgozók politikai aktivitásának és társadalmi öntevékenységének fejlődését, a dolgozók kollektívái szervezettségi szintjének növelését.

Az új alkotmány több cikkelye határozza meg a dolgozók kollektívái és a társadalmi szervezetek tevékenységének közös területeit: a vállalatok és egyesülések irányításában való részvételben, a munka- és az életkörülmények kérdésével kapcsolatos döntésben, a termelés fejlesztésének, valamint a szociális-kulturális szükségleteknek és az anyagi ösztönzésnek céljait szolgáló anyagi eszközöknek a felhasználásában (7. cikkely). A társadalmi szervezetek és a dolgozók kollektíváinak széles körű részvétele mellett kerül sor a társadalmi fogyasztási alapok megosztására. A dolgozók kollektíváinak ezen funkcióit elsőként a szovjet alkotmány biztosítja.

Az új alkotmány a korábbi alkotmánynál pontosabban határozza meg, hogy a dolgozók kollektívái a Szovjetunió Kommunista Pártja szervezeteivel, a szakszervezeti szervekkel, a KOMSZOMOL szervezeteivel, a szövetkezetekkel és más társadalmi szervezetekkel együtt képviselő-jelölési joggal rendelkeznek a különböző szintű Szovjetekbe, a Szovjetek megválasztása idejére megalakított választási bizottságokba meghívottaikat kijelölhetik.

A dolgozók kollektíváinak alkotmányos jogai a termelés irányításában, az állami és társadalmi életben új távlatokat nyitnak szociális fejlődésükben, és lehetőségeiknek kommunista nevelés területén való jobb felhasználása szempontjából. A jelenlegi körülmények között a dolgozók kollektívái igazi központjai az új embertípus nevelésének, a munkához és a szocialista tulajdonhoz való kommunista viszony, valamint az emberek közötti magas erkölcsi kapcsolatok megszilárdításának. A dolgozók kollektíváinak keretei között jönnek létre a személyiség szabad kibontakozásának fontos feltételei, az állampolgárok számos alapjoga és szabadsága megvalósításának lehetőségei, melyek elszakíthatatlan alkotóelemei a szocialista demokrácia rendszerének.

Az állampolgárok jogainak és szabadságának gazdagodása és biztosítékaik erősítése

A szovjet állampolgárok alapvető jogai, valamint kötelezettségeik legfontosabb összetevői a Szovjetunió új alkotmányában következetesen kifejezésre jutó szocialista demokrácia rendszerének. A dolgozók fejlett szocialista társadalmának körülményei között mind szélesebb mértékben hasznosítjuk a forradalmi vívmányokat, és mind teljesebben elénk tárulnak a szocialista életmód előnyei. Állandóan emelkedik a szovjet nép jóléte, mind jobban kialakulnak a személyiség sokoldalú kifejlesztésének, a dolgozók állam irányításában való aktív részvételének, az

állampolgárok alapvető jogai és szabadságjogai anyagi biztosítékai erősítésének kedvező feltételei. A szovjet állampolgár államjogi státusa — amint ezt az új alkotmány meghatározza — híven tükrözi a társadalomban végbemenő, mélyreható szociális-gazdasági folyamatokat, különösen szemléletesen megnyilvánul a szociális igazságosságban és a társadalmi egyenlőségben, mely elsődlegesen biztosítja a szocialista demokráciát.

Az új alkotmány megerősíti az emberek életének alapjait érintő szociális-gazdasági jogok széles körű komplexumát. Elsősorban a munkához való jogról van szó, ami magában foglalja, hogy az állampolgárok megválasszák hivatásukat, a szakmát, a foglalkozási ágat képességüknek, szakmai képzettségüknek, általános végzettségüknek megfelelően és a társadalom szükségletére figyelemmel (40. cikkely).

Az alkotmány gazdagabbá teszi az állampolgárok más alapjogainak tartalmát és erősíti azok biztosítékait. Így a pihenésre vonatkozó jog mellett kimondja az öregség, betegség, teljes vagy részleges munkaképtelenség, valamint a családfenntartó elvesztése esetére az anyagi ellátásról való jogot. Következésképpen az anyagi ellátáshoz való jog a munkások és alkalmazottak mellett a kolhoztagok részére is biztosított, hasonlóan minden állampolgárra kiterjed a továbbiakban az egészségügyi ellátásra való jogosultság is. Teljesebbé váltak a tanuláshoz való jog biztosítékai is: az új alkotmány előírja a kötelező általános középfokú oktatást, a szakmai-műszaki oktatás, valamint a felsőfokú oktatás széles körű fejlesztését. Az új alkotmányban pontosabb megfogalmazást nyernek a szocializmus építése során kialakult társadalmi-gazdasági jellegű állampolgári jogok — a kultúra vívmányainak igénybevételével kapcsolatos jog, valamint a tudományos, műszaki és művészeti alkotó tevékenység szabadsága. Az új alkotmány első ízben rögzíti az állampolgárok lakáshoz való jogát. A szociális-gazdasági jogok realitása minden egyes szovjet állampolgár számára nélkülözhetetlen előfeltétele minden más politikai alapjoguk és szabadságjoguk valóra váltásának.

Az új alkotmány, mint a szovjet állampolgárok legfontosabb politikai alapjogát és biztosítékát erősíti meg az állami és társadalmi ügyek intézésében, az országos és helyi ügyek megvitatásában és eldöntésében való részvétel jogát (48. cikkely). Ez az alapjog jellemzi az állampolgár helyzetét a társadalom politikai szervezetében és a szocialista demokrácia rendszerében, vagyis a néphatalom és ennek megvalósításával összefüggő politikai viszonyok összességében. Az alkotmány a fiatalok milliói számára széles körű lehetőségeket nyit meg az államéletben való tevékeny részvételre. Valamennyi 18. életévét betöltött szovjet állampolgárnak nem csupán választójoggal rendelkezik, hanem a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetje kivételével — valamennyi Szovjetbe küldöttnek választható (a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsában a korábbi 23 évtől eltérően 21 év a korhatár, míg a szövetséges és autonóm köztársaságok Legfelsőbb Tanácsaiba a küldöttek korábbi 21 éves korhatárát 18 évre szállította le az új alkotmány).

Az új alkotmány nem csupán az állampolgárok szólás-, sajtó-, gyülekezési szabadságát, az utcai felvonulások és demonstrációk szabadságát erősíti meg, hanem új állampolgári alapjogokat is tartalmaz. Ilyen jog, hogy az állami szervekhez és társadalmi szervezetekhez javaslatokat terjeszthetnek elő tevékenységük megjavítása érdekében, bírálhatják munkájukban jelentkező fogyatékosságokat (49. cikkely), továbbá panaszt nyújthatnak be a tisztségviselők, az állami és társadalmi szervek tevékenységével kapcsolatban, beleértve a bírósághoz benyújtható panaszokat a hivatalos személyek részéről elkövetett törvénysértések, hatáskör túllépések, valamint az állampolgárok jogainak csorbítása miatt (58. cikkely). Az új alkotmány fontos szabályokat rögzít a személyiség tisztelete, a szovjet ember alapjogai és szabadsága, az állampolgárok élete, testi épsége, vagyona, személyi szabadsága, becsülete és méltósága biztosítása érdekében és a kapcsolatos bűncselekmények elleni bírói védelem megszilárdítására.

A Szovjetunió új alkotmányában határozottabban kifejezésre jut az állampolgári alapjogok és szabadságjogok szocialista jellege. Ezek az alapjogok a dolgozók érdekeinek megfelelően és a szocialista rendszer erősítésével összhangban gyakorolhatók. Ezért is rögzíti az új alkotmány azt az elvet, hogy: „az állampolgári jogok és szabadságjogok gyakorlása nem károsíthatja a társadalom és az állam érdekeit, más állampolgárok jogait" (39. cikkely).

Az állampolgárok jogai és szabadságjogai a szocialista társadalom körülményei között szoros kapcsolatban vannak az állammal és a társadalommal szemben fennálló kötelességeivel. Mint az új alkotmány 59. cikkelye rögzíti: „A jogok és szabadságjogok gyakorlása elválaszthatatlan az állampolgári kötelezettségek teljesítésétől." Az alkotmányos állampolgári kötelezettségek átfogják a személyiség társadalomban elfoglalt helyzetének, az egyén és állam kölcsönös viszonyának valamennyi alapvető vonatkozását. A következő kötelességeket foglalják magukban: az alkotmány és a törvények betartását, a szocialista együttélés szabályainak tiszteletét, a lelkiismeretesen végzett munkát, a munka- és a termelési fegyelem megtartását, a szocialista tulajdon védelmét és szilárdítását, a szovjet állam érdekeinek védelmét, hatalmának és tekintélyének erősítését, más állampolgárok nemzeti méltóságának tiszteletét, a szovjet állam nemzetiségei és népei barátságának erősítését, a társadalomellenes cselekményekkel szembeni engesztelhetetlenséget, a társadalmi rend védelmében való közreműködést, a gyermekek felneveléséről való gondoskodást és felkészítésüket a társadalmi szempontból hasznos munkára, a természet védelmét és gazdagságának megóvását.

Az állampolgári kötelességek lelkiismeretes teljesítése minden egyes állampolgár hozzájárulását jelenti a szovjet ország hatalmának erősítéséhez, amely végeredményben alapjogaik fő biztosítéka. A szovjet állampolgárok jogai és kötelezettségei együttesen biztosítják a tömegek alkotó tevékenységéhez szükséges feltételeket a kommunizmus építésében. Mindez szemléletesen mutatja, hogy a fejlett szocialista társadalom megteremti a szükséges feltételeket a személyiség szabad kifejlődéséhez, valamint a dolgozók társadalom — és állam irányításában való részvételéhez. „A demokrácia és az emberi jogok fogalmának elferdített és silány burzsoá és revizionista értelmezésével szemben — mutat reá L. I. Brezsnyev elvtárs — a magunk részéről a szocialista társadalom állampogári jogainak és kötelességeinek legteljesebb és legreálisabb együttesét szegezzük szembe."

A Szovjetunió új alkotmánya egész tartalmával hozzájárul a demokráciának, mint a fejlett szocialista társadalom egyik legfontosabb társadalmi értékének gazdagításához. Az új alkotmány rendelkezéseinek megvalósítása minőségi szempontból új szintre emeli az állami tevékenységet és megnöveli a szocialista demokrácia egész rendszerének hatékonyságát; elősegíti a szovjet állampolgárok társadalompolitikai aktivitásának, kommunista öntudatának további növekedését, állampolgári felelősségérzetük elmélyítését és a kommunizmus építésében további győzelmek elérését.

Seremet, K. F.

A felelősség jogágazati variációiról*

1. A jogi felelősség a társadalmi felelősség különöse. A felelősség a társadalomban és annak minden részkomplexusában *alapjában* ugyanazt jelenti, és ugyanakkor a részkomplexusok sajátosságai és a rájuk konkretizált teológiai tételezések ezt az azonosságot — az alapvető egységesség fenntartása mellett — sajátos vonásokkal és kiegészítésekkel is felruházzák. A felelősség egyes alakzatait tehát önmagukból álló részkomplexusoknak kell tekinteni. Minden más megközelítés pragmatikus jellegű.

1.1. Ami a felelősség közös elemét illeti, abból lehet kiindulni, hogy a felelősség a társadalom (osztályérdekű) önjavításának, közelebbről a társadalom és az egyén tudata megfelelő alakításának az az eszköze, amely *represszió* (vagy annak kilátásba helyezése) útján fejti ki hatását. A represszió pedig — a felelősség intézményének önállósulása óta — feltételezi az adott társadalom elfogadott értékeinek veszélyeztetését, illetve megsértését (ún. *„társadalomra veszélyesség"*), mégpedig *felróható* módon, vagyis úgy, hogy *a) szükség legyen* a felelősségi jellegű mechanizmus beindítására, és *b)* fennálljon a represszió útján való társadalmi *önjavítás esélye;* ennek végső, abszolút határa a beszámíthatóság hiánya, a vétőképtelenség, illetve egy objektíve elháríthatatlan ok bekövetkezése. Vagyis a felelősség feltételei: a „társadalomra veszélyes" magatartás, a felróhatóság és a represszív szankció. Nem lehet felelősségről beszélni, ahol ezek az elemek nincsenek meg (pl. az örököstársak „felelőssége", a „felelősség" a belső vis maiorért vagy vétőképtelen károkozásáért, az igazgató „felelőssége" nem gondatlan, de sikertelen kockázatvállalásáért).

1.2. A felelősség intézménye tehát egy múltbeli magatartásra válaszol olyan represszióval, amely objektíve nem arra irányul, hogy visszatekintve mintegy „megsemmisítse" vagy „feloldja" a „bűnt", hanem előre tekintve az adott társadalom számára kedvezőbb tudati feltételek megteremtésére irányul. Ez nem mond ellent annak, hogy a felelősségi mechanizmus fő *közvetlen* mozgatója a bosszúvágy kielégítésétől az érdekkielégítésen keresztül a felelősség realizálásból eredő egyéni és társadalmi elégtételig, illetőleg az ezáltal kiváltott biztonságérzet-növelésig terjed.

2. A *jogi* felelősség specifikuma a jog állami jellegéből folyik. Ez elsősorban a *represszió* jellegére hat ki (állami kényszer kilátásba helyezése, illetve alkalmazása), de kihat a „társadalmi veszélyesség" állami beavatkozást igénylő minimumának megállapítására *(jogellenesség),* valamint a *felróhatóság* ilyen minimumának megvonására is.

2.1. A jogi felelősség olyan (hasznos) általánosítás, amely a társadalmi felelősségből, a jog lényegi elemeiből és a jogágazati felelősségi alakzatokból ered. Szükséges feltételei: a jogellenesség, a felróhatóság valamilyen minősége (pl. bűnösség, vétkesség), továbbá a represszív jogi szankció.

2.2. A jogi felelősség absztrakciójának azonban relevanciát ad az, hogy a jogágazati fele-

* Tézisszerű referátum az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán megrendezett vitához *(Szerk.)*

lősségek működésének dinamikus rendszerét adja: benne ölt testet a jogágazati felelősségek „munkamegosztása" és összekapcsolása, együtthatása (ugyanazon ügyben büntetőjogi, munkajogi és polgári jogi felelősség). Ez a belső relevanciája. Van külső relevanciája is: a nem jogi felelősségi rendszerekkel, sőt a nevelés egészével való „munkamegosztás" és összekapcsolása. Ebben a vonatkozásban elhatárolási nehézségek adódnak:

2.2.1. Par excellence erkölcsi szabályok gyakran válnak jogszabályokká. Ilyenkor az erkölcs szabályainak megszegése jogi szankciót (is) kivált, de csak akkor, ha a szabály megsértése eléri a 2. pontban érintett szintet (pl. *„nyilvánvalóan* a szocialista együttélés követelményébe ütközik", Ptk. 200. § (2) bek.).

2.2.2. Nehéz a jogi és a politikai felelősség elhatárolása. A miniszteri felelősség pl. politikai felelősség, de a realizálása nemegyszer jogi eszközökkel (is) történik (a miniszter felmentése érdemei elismerése nélkül, ahol az utolsó három, a felmentésben nem szereplő szóban rejlik az állami rosszallásban rejlő represszió).

3. A jogágazati felelősségek alapjában két problémakört vetnek fel:

3.1. ezek területének megvonása és sajátosságaik (statikusan);

3.2. hol, milyen jogágazati felelősség(ek)re van szükség, illetve hogyan működtethetők együtt a jogágazati felelősségek (dinamikusan).

4. A területmegvonás és a sajátosságok vonatkozásában abból kell kiindulni, hogy a jogrendszer: rendszer, amelynek alrendszerei vannak; ezekben egyformán és mégis másképpen nyilvánul meg a jogellenesség, a felróhatóság és a szankció. A jogi felelősség totalitásából való kiindulás arra vezetett, hogy a jogi felelősség négy nagy csoportját különböztessük meg, megengedve a határesetek, a nehezen besorolható esetek létezését:

4.1. nemzetközi felelősség (állam — állam vagy nemzetközi szervezet — állam);

4.2. közhatalmi (pontatlanul ún. „összkollektíva" —) felelősség;

4.3. kollektíva-felelősség (állami vállalaton, szövetkezeten belül);

4.4. az adott viszonylatban szervezetbe nem integrált egyén és egyén (vagy jogi személy) közötti felelősség.

ad 4.1. A nemzetközi jogi felelősség ma csak igen kevéssé jogi felelősség, mert lényegében még abban a fázisban van, amelyben a felelősség a nemzeti államok jogrendjének megszilárdulása előtt volt. A jogi felelősség fedezete a szervezett kényszer alkalmazására lényegében feltétlenül képes hatalom; ez ezen a területen csak esetileg van meg, és ha megvan, akkor összehasonlíthatatlanul gyakrabban nem a jognak megfelelően jár el, mint egy-egy állam. Ismeretes nemzetközi jogi szankció például a *retorzió.* Ennek alkalmazása azonban merőben hatalmi-politikai és nem jogi kérdés (pl. egy diplomatát vagy tudósítót kiutasítanak és ezt retorzió követi a „szemet szemért" elv alapján. A retorzió „jogos"-sága a konkrét ügyben fel sem vethető az ennek mindkét félre kötelező jogi apparátusa híján). Olajozottan csak ott működik a nemzetközi közjog, ahol az államok közös érdekeik hatására *önként* együttműködnek. Ez azonban nem a jogra jellemző. Azt lehet mondani, hogy a nemzetközi jogi „felelősség" nem annyira felelősségként hat, hanem inkább mint olyan tételezett, tekintéllyel felruházott nézetrendszer, politikai ideológia, amely mint ilyen fejt ki bizonyos — korántsem ellenállhatatlan — nyomást azokra, akik a döntéseket meghozzák, vagyis nem mint jogi felelősség hat. Mindez egyáltalán nem jelenti a nemzetközi közjog fontosságának tagadását, elsősorban mint hatékony politikai ideológia rendkívül jelentős, de a jogi szabályozottság ténye is növeli hatékonyságát.

ad 4.2. A közhatalmi felelősség körébe tartozik az államjogi felelősség (amelyet nem tudok elhatárolni a politikai felelősségtől), az államigazgatási jogi (közelebbről a szabálysértésekért való és a gazdasági bírságban realizálódó felelősség, mert ami ezen kívül van az politikai, polgári jogi vagy munkajogi felelősség), a pénzügyi jogi, a büntetőjogi és az eljárásjogi felelősség, értve az utóbbin az eljárás lebonyolítását akadályozó, rendbontó stb. magatartásokért való felelősséget. Ezeket az kapcsolja össze, hogy az idevágó magatartásokban a közhatalommal szembeni engedetlenség nyilvánul meg, a jogsértő — még ha van is nem-állami sértett — az államnak felelős (tehát az állam nemcsak a kényszereszközöket bocsátja rendelkezésre, de az őt — illetve az általa képviselt össztársadalmat — ért sérelem miatt von felelősségre). Ebből következik, hogy a *szankciónak* hangsúlyozottan büntető jellege van, kisebb vagy nagyobb mértékben „becsületbe vágó" (vagy legalábbis annak kellene — a közfelfogás tükrében — lennie). Legalábbis részben a szankció e jellegzetességeinek tudható be, hogy a *jogellenességet* nem generálklauzula, hanem kimerítően felsorolt tényállások állapítják meg (ha a felsorolásban szereplő némely tényállások megfogalmazása adott esetben nagyon általános is, mint pl. a KRESZ-ben).

4.2.1. A legsúlyosabb következményekkel járható, nagymértékben „becsületbe vágó" szankciókat kilátásba helyező és alkalmazó büntetőjogban éppen a büntetőjogi felelősség nagy súlya miatt a *jogellenesség* alsó határa jóval magasabban van, mint másutt (talán eltekintve a magánvádas bűncselekményektől), a gondatlanul elkövetett bűncselekmény alapjában kivételes jelenség, továbbá a formálisan meglevő, de „társadalomra veszélyesség" nélküli jogellenesség nem releváns. Ami a *felróhatóságot* illeti, a büntetőjogban az említett okból külön, részletesen kiépített felróhatósági fogalom, a bűnösség alakult ki. A szabálysértési és pénzügyi jogi felelősség területén általában közöm-

bös, hogy szándékosan vagy gondatlanul követték-e el a cselekményt. Végül az eljárásjogi felelősséget eleve csak szándékos cselekmény válthatja ki. Ezekben a felelősségi alakzatokban a jogsértés elkövetése megalapozza a felróhatóság védelmét, ha ezt a jogszabályok nem mondják is ki, szemben a büntetőjoggal, ahol a bűnösség mindig bizonyításra szorul. A *szankciók* vonatkozásában megemlítendő, hogy a büntetőjogban az említett okok miatt nagy jelentősége van a nemegyszer igen súlyos személyi felelősségnek (szabadságvesztés), továbbá, hogy a szankcióban igen jelentős különbségek vannak aszerint, hogy a bűncselekményt szándékosan vagy gondatlanul követték-e el. A többi idevágó alakzatban általában nem reparatív jellegű (bírság jellegű) a szankció (a büntető eljárásban lehet személyi szankciót is kiszabni az eljárási felelősség körében). A szankció mértéke általában alapjában a felróhatósághoz igazodik, de kisebb-nagyobb mértékben az okozott sérelem nagyságához is (az utóbbi különösen a pénzügyi jogi felelősségnél jelentős; a büntetőjogban vitatható lehet elvileg, hogy pl. gázolás esetén ugyanolyan fokú gondatlanság nagymértékben eltérő szankciót érdemel aszerint, hogy az elgázolt könnyen sérült-e meg vagy pl. meghalt, hiszen az eredmény eltérései a bűnösség mértékéhez képest véletlenszerűek).

ad 4.3. A „kollektíva-felelősség" centruma a vállalati és szövetkezeti intern felelősség. Az elnevezés két okból pontatlan: *a)* a valóságos kollektívák az említett keretekben legfeljebb csak kialakulóban vannak, és *b)* ez a felelősség érvényesül olyan munkahelyeken is, ahol csak az intézményesen szervezett kollektív tevékenység vall egy kollektíva létezésére, de még az érdekeltségi rendszer sem mutatja a kollektíva jellegzetességeit (közszolgálati alkalmazottak). A „kollektíva-felelősség" strukturális specifikuma a tagoltság: *a)* eltér a felelősség a „kollektíva" által a tagjának okozott kárért és a tag által a „kollektívának" okozott kárért, és *b)* az utóbbi lehet személyi (fegyelmi) vagy/és anyagi kártérítési felelősség.

A felelősség specifikumai itt továbbá abból adódnak, hogy egy szervezet keretében összeszövődött, szervezett intenzív munka folyik, a résztvevőket a munkamegosztás és összekapcsolás, valamint az érdekstruktúra egymástól nagymértékben függővé teszi. Ebből következik, hogy bizonyos kockázatot az intern hibákért az egész szervezetnek viselnie kell, mert pl. a károkozó tag mögött ott az üzem szervezettsége, munkafegyelme, képzettsége, felszereltsége stb.; e kockázatviselés ezért ösztönzője lehet az említettek megjavításának. Mindebben kétségkívül éppen a felelősség területén megvan a realitása a kollektíva-fogalomnak.

4.3.1. A „kollektíva" felelőssége a mondott okokból meglehetősen súlyos. A *felróhatóság* lényegében eléri a felróhatóság végső abszolút határát (*1.1.* pont) és vélelmezett. A *szankció* reparatív jellegű (teljes kártérítés) és ezért nem igazodik a felróhatóság súlyához.

4.3.2. A „kollektíva" tagjának a felelőssége — mint említettem — fegyelmi vagy/és vagyoni.

4.3.2.1. A fegyelmi felelősség típusában a közhatalmi felelősséghez volna hasonlítható, ha nem hiányozna belőle éppen a közhatalmi jelleg, és a *jogellenességet* nem generálklauzulák határoznák meg. A *felróhatóság* azonban a vétkességen nem terjed túl, és bizonyításra szorul, a *szankciónak,* a fegyelmi büntetésnek pedig ugyancsak „becsületbe vágó" jellege van, a felróhatósághoz igazodik, és személyi (nem vagyoni) természetű.

4.3.2.2. Az anyagi felelősség a felszínen kártérítési típusú felelősség, valójában azonban nem az, hanem alapesetében — a gondatlanul okozott károkért való felelősség körében — az alacsony kártérítési maximumok miatt közelebb áll egy közhatalmi jelleg nélküli bírságfelelősséghez. A *jogellenességet* generálklauzula határozza meg, és a *felróhatóság* csak bizonyított vétkesség esetén áll fenn. Ami a *szankciót* illeti, annak nem funkciója a reparáció: a felelősség korlátozott, és a korlátokon belül a vétkesség súlyához és a kár mértékéhez igazodik. Itt is — akár a büntetőjogban — lényeges különbség van a szándékosan okozott kár (teljes kártérítés az elmaradt haszon nélkül) és a gondatlanul okozott kár között (alapesetben a havi kereset 15%-a); itt a kár mértéke valójában csak akkor releváns, ha az alacsonyabb mint a kártérítés minimuma. Adott, nagyszámú esetben ezáltal megvalósulhat reparáció, de ha a dolgozók által a vállalatnak okozott károk volumenéhez viszonyítjuk e kártérítési összegeket, a reparatív funkció megvalósulásáról egyáltalán nem lehet szó. A gondatlanságért fizetett kártérítés valódi rendeltetése represszív: ne maradjon szankcionálatlan a gondatlanság. Ezen a területen ezért kármegosztás van a „kollektíva" és tagja között (állami vállalat esetén az állam is kockázatviselő). Ez tehát bizonyos értelemben „kollektív felelősség", illetve a személyi felelősség kombinálása a „kollektíva" kockázatviselésével — a reparáció nem kifejezett célja ennek a felelősségi alakzatnak.

ad 4.4. A polgári jogi felelősség egymástól elszigetelt (relatíve autonóm) személyek közötti felelősség. Ezek a személyek vagy nincsenek a károkozás előtt egymással jogviszonyban, vagy az egyenjogúság és mellérendeltség viszonyában vannak, és a mindennapos spontán érintkezés során vagy a gazdasági forgalomban okoznak egymásnak károkat. Ebben a gazdaságon kívüli és gazdasági forgalomban egy bizonyos szintű magatartást minden vétőképestől el lehet várni, nagy jelentősége van a forgalmi biztonságnak, amelyet ez a felelősségi alakzat azzal is szolgál, hogy a funkciói közé felveszi a reparációt is. Ebben áll a legfontosabb specifikuma, alapjában ebből erednek jogellenességi, felróhatósági és szankcióbeli specifikumai is.

Itt a *jogellenesség* alapja a károkozás álta-

lános tilalma. Ami a *felróhatóságot* illeti, ez a mondott okokból elvileg a felróhatóság végső, abszolút határáig terjedhet. Hogy meddig terjed, és hogy kinek a felróható magatartása releváns (felelősség alkalmazottakért), azt alapjában a törvény állapítja meg bizonyos károkozásfajták speciális szabályozásával (felelősség fokozott veszéllyel járó károkért, alkalmazottak károkozásáért, vétőképtelenek károkozásáért, épületkárokért stb.), és ehhez járul a bíróságnak zsinórmértékeket megállapító tevékenysége (pl. a fokozott követelmények állami vállalatokkal szemben stb.); itt alapjában a károkozásfajtákkal szembeni optimális polgári jogi védekezéshez adaptálják a felelősség feltételeit. Az elmondottak hatására a felróhatóság vélelmét a károkozás megalapítja, és a felelősséget a károkozó utódai „megöröklik"; ebből is világos, hogy itt a *szankciónak* nincs „becsületbe vágó" jellege — erről szükség esetén más jogágazatok felelősségi alakzatai gondoskodnak. Ez azonban nem zárja ki a szankció nevelő, tudatformáló, biztonságérzetet nyújtó hatásának a lehetőségét, de a specifikus cél itt a reparáció. Ezért a *szankció* nem függ a felróhatóság fokától, csak meglététől; teljes kártérítésre köteles a károkozó, és ez a kártérítés csak a körülmények (pl. vagyoni helyzet) alapján mérsékelhető.

4.5. Ez az áttekintés vázlatosan és nem eléggé teljesen, nem eléggé mélyrehatóan mutatja, hogy a jogágazati felelősségek a jogágazatok társadalmi közege, funkciója és eszköztára sajátosságai szerint színezik a felelősség közös elemeit. A variációk elsősorban

a *jogellenesség* vonatkozásában ennek alsó és felső határa, továbbá taxatív vagy generálklauzulás megfogalmazása, de alapjában a „kivel szembeni engedetlenség" kérdése;

a *felróhatóság* vonatkozásában a felróhatóság végső, abszolút határától való távolsága, tagoltsága, továbbá bizonyításra szoruló vagy vélelmezett volta;

a *szankció* vonatkozásában a személyi („becsületbe vágó") vagy vagyoni, az utóbbi körében bírság jellegű vagy reparatív jellegű volta, túlnyomórészt a felróhatóság vagy az okozott jogsértés nagyságához viszonyítottsága körül találhatók.

4.5.1. Külön vázoljuk itt azt a kérdést, hogy annak vétkes (bűnös) magatartása, akinek rovására a jogellenes magatartást elkövették, a különböző felelősségi alakzatokban különböző módokon jön számba: e vétkesség (bűnösség) szankcionálása különböző módokon történik meg.

a) A *közhatalmi* felelősség körében az ilyen vétkesség (bűnösség) önálló jogellenes magatartás. Ha a rendőr jogellenes provokatív magatartása váltja ki a hatóság elleni erőszak bűntettét, a két cselekményt *külön-külön szankcionálják,* mert voltaképpen két jogsértést követtek el a közhatalommal szemben. Összefüggés legfeljebb úgy jöhet létre a két cselekmény között, hogy a hatóság elleni erőszak bűntettének elbírálásánál a rendőr provokatív magatartása enyhítő körülményként, sőt esetleg a büntethetőséget kizáró okként jöhet figyelembe. Ebben az utóbbi vonatkozásban felületes analógia vonható az önhibának a polgári jogi felelősség terén érvényesülő hatásmechanizmusával: az egyik cselekmény csökkenti a másik cselekményért való felelősséget. Az analógiának azonban határai vannak: az „önhiba" fogalma itt tárgytalan.

b) A *kollektíva-felelősség* körében akkor, ha a kárt a vállalat (szövetkezet) szenvedte el, a helyzet sajátos, mert az önhibát a kollektíva részéről csak a kollektíva egy másik tagja követheti el. Ha egy alkalmazott azért tud lopni, mert elmulasztották a dolog vagy pénz őrzését, az utóbbi nem a vállalat (szövetkezet) önhibája, hanem a megfelelő alkalmazott károkozásban való közrehatása: a kárt együtt okozták a vállalatnak (szövetkezetnek). Ezért az „önhiba" úgy jelentkezik, mint *többek közös károkozása:* egyik közreműködő jogellenes magatartása sem minősül a vállalat (szövetkezet) önhibájának, hanem a vállalat (szövetkezet) mindkét vonatkozásban károsult. Vállalati vagy szövetkezeti „önhiba" a károsulti pozícióban eleve kizárt.

c) Végül a *polgári jogi felelősség* területén az önhiba a *károkozó felelősségét csökkenti.* Ez kézenfekvő. A károsult gondatlan közrehatása ugyan itt is azt jelenti, hogy a kárt együtt okozták, de itt a megoldás csak a kármegosztás lehet, mert hiszen a szankció itt a kártérítés, amelylyel a károkozó a károsultnak tartozik.

Mindebből bizonyos — tovább kutatandó — törvényszerűségek adódhatnak.

5. Végül felmerül az a kérdés, hogy a felelősséget rendszerként szemlélve milyen körben, milyen határig és milyen más felelősségi alakzatokkal kombináltan lehet optimális hatásfokkal működtetni a felelősségi alakzatokat. Vannak-e pl. olyan területek, amelyeket védenie kellene vagy nem kellene védenie a büntetőjognak? Felválthatja-e, mennyiben válthatja fel a gazdasági bírság a gazdaság körében a szabálysértési szankciókat? Milyen körben hasznos a népgazdaság körében büntetőjogi szankciókat alkalmazni? Kell-e a polgári jogban a szándékos bűncselekménnyel kárt okozó alkalmazottat külön szankcionálni? Alkalmazható-e a munkajogi felelősség a vállalati igazgató stratégiai és taktikai lépéseire? Mikor indokolt a felelősség halmozása stb.? Ezekre a kérdésekre itt nem térünk ki; megválaszolásuk szélesebb körű, a jogon belüli interdiszciplináris kutatást igényel.

Eörsi Gyula

A pénzbüntetés és a kodifikáció

1. A pénzfőbüntetés alkalmazása a gyakorlatban. A pénzfőbüntetés nagyarányú előretörése büntetésalkalmazási gyakorlatunkban az utóbbi évek egyik legfontosabb büntetőpolitikai eseménye. A felszabadulás után hosszú éveken át a szabadságvesztés volt a leggyakrabban alkalmazott főbüntetés. 1973 volt az első olyan esztendő, amelyben a jogerősen elítélt 18 éven felüliekkel szemben a legtöbbször pénzfőbüntetést szabtak ki (48,9% volt a pénzfőbüntetések és 43,9% a szabadságvesztések aránya). A főbüntetések közti vezető helyét a pénzbüntetés megtartotta az ezt követő esztendőkben is.

A pénzfőbüntetés ilyen arányú alkalmazása első pillantásra csodálatosnak tűnik, hiszen a Btk.-ban csak 7 vétségnél szerepel a pénzbüntetés egyedüli főbüntetésként, 4 esetben pedig alternatív büntetés, a javító-nevelő munka mellett. De a gyakorlatban nem ezek az esetek a jelentősek a pénzfőbüntetés alkalmazása szempontjából, hanem csaknem kivétel nélkül olyan bűncselekmények, amelyeknek a büntetési tétele nem is tartalmazza a pénzfőbüntetést. A közlekedési vétségek miatt 1975-ben több mint 1200 vagyon elleni bűncselekmények miatt, több mint 7800, könnyű testi sértésért, több mint 2300 esetben szabtak ki pénzbüntetést, pedig a különös rész szerint ezek miatt csak szabadságvesztést, esetleg javító-nevelő munkát lehetne alkalmazni. A csodát a Btk. 68. §-a magyarázza meg. *Hazánkban a pénzfőbüntetés széles körű alkalmazását a büntetésenyhítés teszi lehetővé.*[1]

A pénzfőbüntetések arányának megnövekedése együtt járt a büntetések összegének jelentős emelkedésével. Míg 1972-ben a pénzfőbüntetések több mint a fele nem haladta meg az 1000 forintot, 1976-ban 1001—5000 forint közötti összegben szabták ki a pénzfőbüntetések több mint 4/5 részét. Persze a büntetések összege jelentős eltérést mutat a bűncselekmények súlya szerint. A közvádas bűncselekményeknél az 1001—5000 forint közti pénzbüntetések aránya 88,4%, míg a magánvádas vétségeknél az 1000 forintot meg nem haladó összegűek teszik ki a büntetések 62%-át.

A pénzbüntetés alkalmazásának megnövekedéséhez mind *a törvényhozás,* mind *a bírósági gyakorlat* szemléletváltozása hozzájárult. 1973-ben, közel egy időben jelent meg az 1973. évi 14. sz. tvr. és a 14/1973. számú elnöki tanácsi határozat. A tvr. 2. §-a a Btk. 68. §-a módosításával lehetővé tette a büntetésenyhítés keretében pénzfőbüntetés kiszabását olyan bűntettek miatt is, amelyeket a törvény 1—5 évig terjedő szabadságvesztéssel fenyeget, és ezzel jelentékenyen kiszélesítette a pénzfőbüntetés alkalmazási körét. A bírósági gyakorlat szemléletváltozását a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló határozat eredményezte, amely hangsúlyozta, hogy az eljárás során differenciálni kell a cselekmény és az elkövető társadalmi veszélyességének foka szerint. Az olyan, csekély súlyú bűncselekményt elkövető, elsőbűntényes elkövetőkkel szemben, akiknél a bűnösség súlya is csekély és magatartásuk sem esett korábban kifogás alá, a bírósági eljárás szükségessége esetén — egyebek között — *megfelelő súlyú pénzfőbüntetés* alkalmazását írja elő. A vagyoni haszonszerzés céljából elkövetett bűncselekmények esetén az elért nyereség vagyoni hátrányt jelentő büntetéssel való elvonására hívja fel a bíróságok figyelmét. Ezeknek a jogszabályi változásoknak a hatására következtek be azok az igen jelentős arányeltolódások, amelyeket fent néhány adat ismertetésével érzékeltetni kívántunk. Olyan feszültség keletkezett ezek folytán a Btk. büntetési rendszerében, amelyet jogpolitikai irányítás segítségével már nem lehetett megoldani. A Btk. „börtöncentrikus"[2] büntetési rendszere, amely „a szabadság elvonására épül",[3] a bírálatok kereszttüzébe került, mert „az enyhítő szakasz kimerítő alkalmazása nélkül a szabadságvesztés helyett pénzbüntetés alkalmazására nem kerülhet sor".[4] Annak ellenére, hogy a hatályos kódex elasztikus enyhítési rendszerét igen nagyra értékeljük, valóban úgy tűnik, hogy társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésünk, valamint „az általános jogfejlődés . . . ezt a szankciórendszert többé-kevésbé túlhaladta".[5]

2. Az új Btk. előkészítése és a pénzbüntetés.

2.1. Ezekkel a követelményekkel számot vetnek *az új Btk. előkészítésének célkitűzései is,* amelyek hatékonyabb, időtállóbb és közérthetőbb büntetőjogi eszközök kialakítását jelölik meg feladatként. A pénzbüntetésekkel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A pénzbüntetés alsó és felső határát indokoltnak látszik felemelni. A súlytalan büntetések elkerülése érdekében megfontolandó, hogy egyes bűncselekményeknél a pénzbüntetés alsó és felső határát konkrétan is megállapítsuk. Érdemes foglalkozni azzal is, hogy nem segítené-e elő a kellőképpen differenciált és megfelelő súlyú pénzbüntetések kiszabását a számos jogrend-

[1] Úgy látszik, ebben a kérdésben törvényhozásunk hagyománytisztelő. Az 1878. évi V. törvény csak három vétségre rendelte a pénzfőbüntetést. 1910-re mégis pénzfőbüntetés vált a szabadságvesztéssel szemben a gyakrabban alkalmazott főbüntetéssé. Ez évben a királyi járásbíróságok és törvényszékek által elítéltek 50,5%-ával szemben szabtak ki pénzfőbüntetést. Ld. *Györgyi* Kálmán: A büntetéskiszabás elvi kérdései és a kodifikáció. J. K. 1977. 131—132. old.

[2] *Farkas* Sándor: A büntetőjog-politika új elemei és a gyakorlatban való érvényesítésük. J. K. 1974. 104. old.

[3] *Erdősy* Emil: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének néhány feladata. J. K. 1975. 258. old.

[4] *Farkas:* i. m. 479. old.

[5] *Erdősy:* i. m. 260. old.

szerben sikerrel alkalmazott ún. napra számított pénzbüntetés bevezetése."[6]

2.2. A kodifikációs főbizottság által elfogadott előterjesztés a pénzbüntetés újraszabályozásában még nem alakított ki végleges álláspontot. Az előterjesztés két változatra tartalmaz javaslatokat. A hagyományos globális pénzbüntetés megtartása esetén javasolja az alsó határ 500 forintra, a felső határ 100 ezer forintra való felemelését, ennek megfelelően az átváltoztatási kulcsot is 1 nap = 50—500 forintban kívánja megállapítani. A célkitűzésekben felvetett gondolatok közül nem reflektál a főbizottsági előterjesztés a pénzbüntetés speciális kereteinek törvényi meghatározására. A másik alternatíva ügye látszólag nem sokat haladt előre a megvalósulás felé. A célkitűzésekben a napi pénzbüntetés olyan elképzelésként szerepelt, amellyel „érdemes foglalkozni", a főbizottsági előterjesztésben csak a hangsúlyok erősödtek, eszerint: „feltétlenül kívánatos annak a mérlegelése is, hogy nem lenne-e célszerű az ún. napi pénzbüntetés rendszerének a bevezetése".[7] Annak ellenére, hogy az előterjesztés csupán a „mérlegelést" javasolja, kitűnik az is, hogy megfogalmazói a napi pénzbüntetést tüntetik ki rokonszenvükkel: előnyeinek részletezésére hétszer annyi betűt írtak le, mint a hátrányok felmutatására. E rendszer bevezetése esetén is javasolják a 100 ezer forintos felső határt „az aránytalanságok elkerülése érdekében".[8] A napi tételek számára legkevesebb 5 napi, legfeljebb 360 napi tételt, a napi tételek értékének pedig 50—500 forintot javasolnak.

3. A napi pénzbüntetés jogirodalmunkban. A kodifikációs munkálatok során javaslatba hozott napi pénzbüntetés alig néhány éve ismert a magyar jogászközönség előtt. Az intézmény ugyan nem új, hisz alapgondolatával már az 1852. évi portugál büntető törvénykönyvben[9] találkozunk és a napi pénzbüntetést sikerre vitt finn és svéd törvényhozás is már évtizedek óta bevezette.[10] Az itteni sikerek nyomán „skandináv" pénzbüntetési rendszernek nevezett szabályozás hazánkban nyugatnémet és osztrák közvetítéssel került a szakmai közgondolkodásba. Az új nyugatnémet[11] és osztrák büntető törvénykönyvről[12] szóló ismertetések kedvező értékelést adtak a napi pénzbüntetésről.

Első ízben *Viski* László javasolta hazai irodalmunkban a napi pénzbüntetés bevezetését a közlekedési bűncselekmények szabályozásával kapcsolatos kriminálpolitikai programja részeként. A „napi-havi bírságráta" bevezetését elsősorban azért pártolta, mert „a viszonylag legteljesebb egyenlőséget biztosíthatja",[13] ezért bevezetése „feltétlenül szükséges volna".[14] De ugyancsak Viski László tájékoztatott a napi pénzbüntetés bevezetésével felmerült problémákról, „ami miatt állítólag éppen az azt elsőképpen bevezető skandináv országokban az új rendszer megszüntetését tervezik".[15]

Részletesen foglalkozik a napi pénzbüntetés alkalmazási lehetőségeivel a magánvádas vétségekre tanulmányában *Schönhoffer* Károly.[16] A napi pénzbüntetés, legalábbis egy említés erejéig, még az egyetemi tananyagba is bevonult.[17] A napi pénzbüntetés alapkérdéseinek legrészletesebb megbeszélésével a kodifikációs főbizottság előterjesztéséről *Ficsor* Mihály és *László* Jenő tollából megjelent írásban[18] találkozhatunk. A pénzbüntetéssel kapcsolatos kodifikációs elképzelésekre legutóbb *Bodnár* Ödön reflektált, és meglehetősen tartózkodóan foglalt állást a napi pénzbüntetés bevezetésével kapcsolatban.[19]

4. A pénzfőbüntetés szabályozási lehetőségei. A pénzfőbüntetés többféleképpen szabályozható.

---

[6] *Király* István: Az új Büntető Törvénykönyv előkészítéséről. Magyar Jog, 1975. 252. old.

[7] *Ficsor* Mihály — *László* Jenő: Elgondolások a büntetési rendszer továbbfejlesztéséről. Magyar Jog, 1976. 848. old.

[8] *Ficsor — László:* i. m. 848—849. old.

[9] Így *Nowakowski,* Friedrich: Das Tagesbussensystem nach § 19 der Regierungsvorlage (1971) eines Strafgesetzbuches. Österreichische Juristen-Zeitung, 1972. 198. old., továbbá *Grebing,* Gerhardt: Probleme der Tagessatz-Geldstrafe. Zeitschrift für die gesammte Strafrechtswissenschaft. 1976. 1055. old.

[10] *Mittermaier,* W.: Das Tagesbussensystem in Skandinavien. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 1935. 646—654. old.

[11] *Györgyi* Kálmán: A büntetőtörvénykönyv új általános része a Német Szövetségi Köztársaságban. Acta Fac. Pol.—Jur. Univ. Sci. Bud. de Rol. Eötvös nom. Budapest, 1971. 63—107. old. és *Lengyel* Zoltán: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztése és a büntetőjogi reform az NSZK-ban. Magyar Jog, 1974. 532—541. old.

[12] *Rácz* György: Az új osztrák büntető törvénykönyv általános részéről. J. K. 1974. 583—589. old. Rácz szerint: „Ez a megoldás messzemenően biztosítja az egyéniesítést, eredményesen szolgálhatja a pénzbüntetés célravezető alkalmazását. A pénzbüntetésnek ez az új szabályozása jelentősen hozzájárulhat ahhoz, hogy a rövid tartamú szabadságvesztések kiszabása minél szűkebb körben történjék". (586. old.)

[13] *Viski* László: Közlekedési büntetőjog. Budapest, 1974. 219. old.

[14] Viski: i. m. 271. old.

[15] *Viski* László: Közlekedésjogi tanácskozás az NSZK-ban. Ügyészségi Értesítő. 1975. 2. szám. 38. old. Ugyanígy : *Tröndle,* Heinz: Geldstrafe und Tagessatzsystem. Österreichische Juristen-Zeitung, 1975. 599. old. A részünkre hozzáférhető források szerint viszont csak Dániában foglalkoznak a napi pénzbüntetés megszüntetésével, míg Svédországban és Finnországban senki sem gondol a régi pénzbüntetéshez való visszatérésre. Inkeri Antilla éppen a pénzbüntetés „új aranykoráról" számol be. Ld. *Antilla,* Inkeri: Developments in criminology and criminal policy in Scandinavia. Crime and Industrialization. First Seminar for Criminologists from Socialist and Scandinavian Countres in Helsinki, Finland c. kötetben; August 26—29, 1974. 10. old., továbbá *Driendl,* Johannes: Bericht über des Kolloquium „Probleme der Geldstrafe nach der Reform". Zeitschrift für die gesammte Strafredhtswissenschaft, 1976. 1137. s. köv. old.

[16] *Schönhoffer* Károly: Javaslatok a magánvádas vétségek büntetési rendszerének kialakításához. Magyar Jog, 1976. 15—23. old.

[17] Büntetőjog. Általános Rész. Szerk. Pintér Jenő. II. köt. Budapest, 1973. 177. old. Második (átdolgozott) kiadás, Budapest, 1977. 161. old.

[18] *Ficsor—László:* i. m. 833—850. old.

[19] *Bodnár* Ödön: Néhány gondolat a büntetési rendszer továbbfejlesztésének vitája kapcsán. Magyar Jog, 1977. 320—325. old.

4.1. A pénzbüntetés meghatározásában alapvetően két megoldás ismert. Az egyik szerint a pénzbüntetés az elkövetett bűncselekmény súlyával áll arányban,[20] a másik szerint a bűncselekmény súlya mellett figyelembe kell venni az elkövető kereseti, jövedelmi és vagyoni viszonyait is.[21] A cselekményarányos pénzbüntetés általában a múlt század büntetőjogát jellemzi. A századforduló óta általában elfogadott a vagyoni viszonyok figyelembe vétele.

A kereseti stb. viszonyok értékelését a törvény biztosíthatja úgy, hogy külön büntetéskiszabási szabályban előírja a kereseti, jövedelmi és vagyoni viszonyok figyelembe vételét, esetleg a személyes viszonyok, a tartási kötelezettségek, a bűncselekményből származó kártérítési kötelezettség szem előtt tartását.

4.2. A pénzbüntetés alkalmazásánál *a bűncselekmény súlya mellett a kereseti stb. viszonyok figyelembe vételére* alapjaiban két büntetéskiszabási módszer alakult ki. Az egyik megoldás szerint a kiszabásra kerülő összeg egyformán kifejezi a bűncselekmény súlyát és a kereseti stb. viszonyokat, de *együtt* fejezi ki, azaz nem mutatkozik meg, hogy mekkora a bűncselekmény súlyának és mekkora a kereseti stb. viszonyoknak a közrehatása. Ez a megoldás átvette a régi cselekményarányos pénzbüntetés kiszabási modelljét, csak a cselekmény súlyának a mérlegelésén kívül még a kereseti stb. viszonyok mérlegelését is megköveteli a bírótól.[22] Ezt a kiszabási rendszert a továbbiakban *„globális"* pénzbüntetésnek nevezzük. Ez a kiszabási technika általában úgy működik, hogy a bíró a cselekményarányos pénzbüntetés mértékét módosítja a kereseti stb. viszonyok szerint. Épp emiatt a globális rendszer alkalmazásánál nagyobb a bíróság hajlama arra, hogy azonos súlyú cselekmények miatt megközelítőleg azonos súlyú pénzbüntetést szabjon ki.

A másik megoldás a büntetés kiszabásának műveletébe intézményesen beépíti a cselekmény súlya mellett a kereseti stb. viszonyok figyelembe vételét. Ez a rendszer az ún. *napi* (havi, heti) *pénzbüntetés.* A napi pénzbüntetésnél a bíróság a büntetést *két mozzanatban* szabja ki. Először a bűncselekmény *súlyának* megfelelően meghatározza a büntetési *napok* számát, majd a vádlott kereseti stb. viszonyainak figyelembe vételével *az egy napi büntetés összegét,* pénzben. *A pénzbüntetés összegét* a büntetési napok számának és az egy napi büntetésnek a *szorzata* adja meg. A kereseti stb. viszonyok figyelembe vétele persze nemcsak napra számítva, hanem egy hetet vagy egy hónapot alapul véve is elérhető. A napi pénzbüntetés lényegéhez tartozik, hogy a büntetési napok számánál a vagyoni viszonyokat, illetve a napi büntetés összegénél a bűncselekmény súlyát figyelmen kívül kell hagyni. A napi pénzbüntetésnél a bíróság tehát *napokban* szabja ki a pénzbüntetést! A napok száma fejezi ki a bűncselekmény súlyát. És csak ennek meghatározása után kerül sor a kereseti viszonyoknak megfelelő napi büntetés meghatározására. E büntetési rendszer gyakorlati következménye az, hogy azonos számú napra kiszabott pénzbüntetés a kereseti viszonyoktól függően eltérő végösszegű büntetést eredményez.

4.3. A pénzbüntetés kiszabásának és megfizetésének kialakításában két alapvető rendszer különböztethető meg. Az egyiknél a *pénzbüntetést egy összegben határozzák meg,* és az az ítélet jogerőre emelkedésével *egyszerre válik esedékessé.* Ez lehetséges mind a globális pénzbüntetésnél, mind a napi pénzbüntetésnél. A másiknál az egy összegben kiszabott pénzbüntetést *részletekben* kell megfizetni és ez is lehetséges mind a globális, mind pedig a napi pénzbüntetésnél egyaránt. A részletfizetéses pénzbüntetés egyik változata az ún. *folyamatos* pénzbüntetés,[23] amelynél a bíróság a pénzbüntetést nem egy összegben határozza meg, hanem az *időszakosan befolyó jövedelem* (általában munkabér) meghatározott arányában. Ilyen folyamatos pénzbüntetést tartalmaz a több szocialista országban alkalmazott javító-nevelő munka. A folyamatos pénzbüntetés szükségképpen részletfizetéses pénzbüntetés. A napi pénzbüntetés viszont nem függ össze szükségképp a részletfizetéssel.

4.4. A kereseti stb. viszonyok értékelése is alapvetően kétféleképp mehet végbe. A globális pénzbüntetési modell szerint a kereseti stb. viszonyokat a bíróság általános mérlegelés alapján veszi figyelembe, nem pedig a megállapított napi, heti vagy havi[24] bérből kiinduló számtani művelettel. A napi pénzbüntetésnél a bíró köteles kiszámítani a kiszabás alapjául szolgáló napi összeget, hisz annak a valahányszorosa lesz a büntetés végösszege.

A napi büntetés összegének a meghatározásánál alapvetően két megoldás ismeretes. Az egyik szerint a napi pénzbüntetés összege = az egy napi tiszta jövedelemmel. A másik megoldás viszont a napi tiszta jövedelemből még levonni rendeli a vádlott és tartásra szoruló családja minimális megélhetéséhez szükséges összeget és a jövedelem így fennmaradó része, azaz az egy nap alatt nélkülözhető összeg = egy napi pénzbüntetéssel.

---

[20] Ilyennek tekinthetjük a Csemegi-kódexet is. Ld. *Fayer* László: Büntetési rendszerünk reformja. I. köt. Budapest, 1889. 83. old. és III. köt. Budapest, 1892. 8. old.

[21] Ami *csak* a keresetre, jövedelemre vagy vagyonra van figyelemmel, az már nem büntetés, hanem adó.

[22] Ez a megoldás jelemezte a II. Bn-t és a Btá-t. A kereseti, vagyoni stb. viszonyok figyelembe vételét minden európai szocialista ország büntetőjoga megköveteli. Az egyetlen kivétel: a magyar büntetőjog a pénzfőbüntetés tekintetében.

[23] 7 és ½ évig (!) terjedő pénzfőbüntetést képzelt el *Baumann,* Jürgen: Von den Möglichkeiten einer Laufzeitgeldstrafe. Juristenzeitung, 1963. 735. old.

[24] A II. Bn. eredeti miniszteri javaslata egyféle havi pénzbüntetés bevezetését indítványozta. L. Magyar törvények, 1928. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta Térfy Gyula. Budapest, é. n. 273—274. old.

4.5. A pénzbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények körének meghatározása is többféleképpen oldható meg. Történhet ez a különös részi büntetési tételekben egyedüli vagy alternatív büntetésként való meghatározással, avagy általános részi szabályozással. Az általános részi szabályozásban igen figyelemre méltó az a megoldás, amely bizonyos bűncselekményi körre általánosan alkalmazható alternatív büntetéssé nyilvánítja a pénzfőbüntetést. Az alternatív pénzbüntetés alkalmazása szempontjából számbajövő bűncselekményi kör vagy absztrakt vagy konkrét szemlélettel határozható meg. Pl. kimondhatja a törvény azt, hogy vétségekre a pénzbüntetés alkalmazható más főbüntetés helyett, ha ezzel is ugyanúgy elérhető a büntetés célja.[25] Ez esetben a kiválasztás alapja az absztrakt szemlélet. De lehetséges a pénzbüntetés alternatív alkalmazási körének meghatározása úgy is, hogy pl. a törvény kimondja, ha hat hónapi tartamot meg nem haladó szabadságvesztés kiszabása volna indokolt, ehelyett pénzbüntetés szabható ki, ha ezzel ugyanúgy elérhető a büntetés célja. A pénzfőbüntetés alkalmazási körét jelentősen szélesíthetik az általános részi enyhítési szabályok. Az itt vázolt különféle megoldások együttesen is alkalmazhatók. A közöttük való választást célszerűségi szempontok határozzák meg. Dogmatikailag szükségesnek tartjuk az ún. alternatív pénzbüntetés és az enyhítés révén alkalmazott pénzbüntetés megkülönböztetését.[26] Az alternatív pénzbüntetés — akár különös részi, akár általános részi rendelkezés írja elő — szélesebb körben való alkalmazást tesz lehetővé, mert a súlyosabb főbüntetés helyett célszerűségi szempontok alapján szabják ki. Az enyhítés alapja viszont csak (esetleg nyomatékos) enyhítő körülmény lehet. Megfordítva: az alternatív pénzbüntetés akkor is alkalmazható, ha nincs enyhítő körülmény. Az alternatív pénzbüntetésre vonatkozó szabály feleslegessé teheti a pénzbüntetésre áttérést lehetővé tevő büntetésenyhítést. De az alternatív pénzbüntetésre vonatkozó szabály mellett is lehetséges a pénzbüntetésre a büntetésenyhítés keretében való áttérés megengedése.

4.6. A pénzbüntetés mértékének törvényi meghatározása lehetséges úgy, hogy az általános részben meghatározott általános alsó és felső határ irányadó a pénzbüntetés minden alkalmazási esetében és a törvény csak a büntetéskiszabási szabályokban ad iránymutatást. Más megoldás szerint a különös részi büntetési tételek az általános határok között további különös határokat jelölnek ki. Ismert olyan szabályozás is, amely mintegy átmeneti megoldásként általános részi szabályokban határozza meg a pénzbüntetés különös kereteit, de nem egyedileg, egyes bűncselekményekre, hanem a bűncselekmények valamilyen szempont szerint körülhatárolt csoportjára.

Napjainkban a pénzbüntetés törvényi szabályozásának modelljével kapcsolatos kérdések kerültek az érdeklődés homlokterébe. Mondanivalónk is jórészt ehhez kapcsolódik. A pénzbüntetés törvényi szabályozásának azonban egy sor fontos kriminálpolitikai előkérdése van. Az erre adott válasz határozza meg a pénzbüntetés helyét a büntetési rendszerben.

5. A pénzfőbüntetés helye és feladatai az új kódex büntetési rendszerében. Hazánk bűnözését az jellemzi, hogy *a kis és középsúlyú bűncselekmények* fordulnak elő a legnagyobb arányban.[27] Ez tükröződik a büntetéskiszabási gyakorlatban is. 1975-ben *a szabadságvesztéssel nem járó büntetések* (felfüggesztett szabadságvesztés, javító-nevelő munka és pénzfőbüntetés) tették ki az összes kiszabott büntetések több, mint $^3/_4$ részét. A szabadságvesztéseknek közel $^1/_2$ része nem haladta meg a 6 hónapot és több, mint 70%-a az 1 évet, tehát a szabadságvesztéseken belül is jelentős helyet foglalnak el *a rövidebb tartamú szabadságvesztések.*

A bűnözés alakulására vonatkozó előrejelzések az elkövetkező másfél évtizedben sem a bűnözés terjedelmét, sem struktúráját tekintve nem feltételeznek olyan alapvető jellegű változásokat, amelyek a szabadságvesztéssel nem járó büntetések és ezeken belül a pénzbüntetés alkalmazási arányát lényegesen befolyásolnák. A pénzbüntetés alkalmazása szempontjából nézetünk szerint jelentőséghez fognak jutni az életszínvonal emelkedése, a társadalom anyagi létfeltételeinek javulása, a társadalom kulturális színvonalának fokozódása és egyéb, az általános társadalmi-gazdasági-kulturális fejlődésből fakadó körülmények. A másik oldalon pedig a büntetőpolitika, elsősorban az új kódex szankciórendszerének megváltozása, fogja újra meghatározni a pénzfőbüntetés alkalmazási körét.

Az új kódex szankciórendszerével kapcsolatos tervezett változások közül lényegesen érinti a pénzfőbüntetés alkalmazási körét a szabadságvesztés alsó határának 30 napról 3 hónapra történő felemelése,[28] a javító-nevelő munka jelenlegi formájának a megszüntetése,[29] a mellékbüntetések főbüntetésként, önállóan történő kiszabásának a lehetősége,[30] a pártfogó felügyelettel összekapcsolt próbárabocsátás és a feltételes elítélés pártfogó felügyelettel, ill. anélkül.[31] Minden más körülményt figyelmen kívül hagyva, ezekből a változásokból is következtethetünk bizonyos tendenciákra. A szabadságvesztés általános alsó határának felemelése és a javító-nevelő munka megszüntetése kétségkívül

[25] Ez volt a II. Bn. megoldása.

[26] Erre l. *Angyal* Pál—*Isaák* Gyula (összeáll.): A kihágási büntető törvénykönyv stb. Magyar törvények Grill-féle kiadása. IV. kiad. Budapest, 1941. 548. old.

[27] L. *Gödöny* József: A bűnözés alakulása és a kodifikáció. Magyar Jog. 1975. 433—442. old.

[28] *Ficsor—László:* i. m. 836. old.

[29] *Ficsor—László:* i. m. 846. old., továbbá *Ficsor* Mihály: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztése és a javító-nevelő munka. Magyar Jog, 1975. 1—11. old.

[30] *Ficsor—László:* i. m. 849. old.

[31] *Ficsor—László:* i. m. 843—846. old.

a pénzbüntetés alkalmazási körének kiterjesztésére enged következtetni. A mellékbüntetések, elsősorban a foglalkozástól és a járművezetéstől eltiltás önálló büntetésként való alkalmazásának lehetősége és a próbárabocsátás bevezetése minden bizonnyal az ellenkező irányban fog hatni. A feltételes elítélés újraszabályozása aligha fogja számottevően befolyásolni a pénzfőbüntetés alkalmazását. Az itt említett kodifikációs elgondolásokon kívül bizonyos büntetéskiszabási rendelkezések is alakíthatják majd a pénzfőbüntetés alkalmazásának a területét.

Úgy tűnik, hogy *a szabadságelvonással nem járó büntetések aránya és jelentősége az új kódex szankciórendszerében számottevően növekedni fog.*[32] Ezen belül — megítélésünk szerint — tovább fog nőni a pénzfőbüntetés alkalmazásának az aránya, anélkül azonban, hogy büntetési rendszerünk pénzbüntetés-központúvá válna. A pénzfőbüntetés alkalmazási területét *a kisebb súlyú bűncselekmények és a közepes súlyú bűncselekmények enyhébb előfordulási esetei* kell, hogy képezzék. Ezen belül is ellenjavallt lehet a pénzfőbüntetés az elkövető személyiségével kapcsolatos okok miatt.

A pénzfőbüntetés kiszabása általában olyan elkövetőkkel szemben célszerű, akik első ízben követnek el viszonylag kisebb súlyú bűncselekményt és életvitelük, személyes körülményeik folytán nincs szükség magatartásuk bizonyos időn át tartó irányítására, ellenőrzésére, akikkel szemben tehát az ítéletben megszabott pénzösszeg megfizetésére kötelezéssel és ezáltal az életszínvonaluk érezhető csökkenésével újabb bűncselekmények elkövetése megelőzhető. A pénzfőbüntetés akkor lesz alkalmazható, ha a büntetés figyelmeztető, kötelességtudatosító, fegyelmező, adott esetben elrettentő céljai valósítandók meg.[33]

Ahhoz, hogy a pénzfőbüntetés ezeknek a feladatoknak megfeleljen, törvényi szabályozásában lényeges változtatásokra van szükség: 1. Jelentősen szélesíteni kell a pénzfőbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények körét. 2. A pénzfőbüntetés kiszabásánál a törvénynek elő kell írni a kereseti stb. viszonyok figyelembevételét. 3. A pénzfőbüntetés mértékét úgy kell meghatározni, hogy az jól egyéniesítve, érezhető joghátrányt jelentsen az elítélt részére. 4. A pénzbüntetés végrehajtását úgy kell szabályozni, hogy lehetőleg ne kerüljön sor a pénzbüntetés helyett szabadságvesztés elrendelésére. Ezeket tekintjük a legfontosabb kérdéseknek.

6. A napi pénzbüntetés — büntetéskiszabási modell. Tulajdonképpen helytelen a napi pénzbüntetés „rendszeréről" beszélni, mert ez nem külön pénzbüntetési rendszer, hanem büntetéskiszabási módszer[34], egy eljárás, egy modell. *A pénzfőbüntetés helye a szankciórendszerben, a pénzfőbüntetés kriminálpolitikai jelentősége, nem elsősorban attól függ, hogy bevezetik-e a napi pénzbüntetést vagy sem.* Ezt számos ország,[35] köztük hazánk, büntetőjogának fejlődése is bizonyítja. A pénzfőbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények körének radikális kiszélesítése, a büntetéskiszabás során a vagyoni viszonyok figyelembevétele, a súlyosabb összegű pénzbüntetések kiszabásának biztosítása más eszközökkel is elérhető. A pénzfőbüntetés alkalmazási köre ugyanis éppenséggel független a kiszabás módjától; a kereseti stb. viszonyok figyelembevételét a globális pénzbüntetés mellett is előírhatja a törvény, sőt a bírósági gyakorlat is kialakíthat megfelelő értékelési standardokat pl. a vádlott egy havi jövedelmének alapul vételével[36]; a büntetések összegének megfelelő növelése is megvalósítható a globális pénzbüntetés keretében.

A napi pénzbüntetés csak büntetéskiszabási modell, de mint ilyen, *igazságosabbá, attekinthetőbb* és e tulajdonságai révén *hatékonyabbá* teszi a pénzbüntetést. A napi pénzbüntetést jelentőségének helyes megítéléséhez meg kell szabadítani a hozzá kapcsolódó tévedésektől. A napi pénzbüntetés nem azonos a részletekben vagy épp a százalékban meghatározott fizetéslevonással, itt is végeredményben *egy összeg* képezi a megfizetendő pénzbüntetést. Ami új, az az összeg kiszabásának — ha úgy tetszik: kiszámításának — a módja.

7. A napi pénzbüntetés Magyarországon? A napi pénzbüntetés, mint büntetéskiszabási modell, a kereseti, jövedelmi, vagyoni viszonyok figyelembevételének intézményes biztosítását célozza. A kereseti, jövedelmi és vagyoni viszonyok figyelembevételének szükségessége a pénzbüntetés alkalmazásánál nem vitatható, mert e büntetés a bűncselekmény-arányos alkalmazás esetén épp annyira aránytalan lenne, amennyire aránytalanok a keresetek, a jövedelmek, ill. a vagyoni viszonyok a társadalmon belül.[37] Csak azon lehet vitázni, hogy a kereseti stb. viszonyok figyelembevételének melyik a célszerűbb, igazságosabb módja: a globális pénzbüntetésnél külön szabály beiktatása a kereseti viszonyok figyelembevételéről, avagy a napi pénzbüntetés? Tévedés volna a napi pénzbüntetést szükségképpen a kapitalista büntetőjoghoz kapcsolni, annak ellenére, hogy eddig az európai szocialista országok a vagyoni viszonyok figyelembevételét a globális pénzbüntetési rendszerben oldották meg.

A kereseti stb. viszonyok értékelése a szocialista büntetőjogban fontos követelmény, ami-

[32] *Ficsor—László:* i. m. 843. s köv. old.

[33] L. *Földvári* József: A büntetés tana. Budapest, 1970. 163. s köv. old.

[34] Így fogja fel Bodnár is. L. *Bodnár:* Néhány gondolat... 324. old.

[35] A pénzbüntetések előretörése az NSZK-ban és Ausztriában is 1970 és 1975 között még a globális pénzbüntetés alapján ment végbe.

[36] L. *Vágó* Tibor: A közúti közlekedési balesetek csökkentésének kriminológiai és büntetőjogi eszközei. Budapest, 1972. 263. old.

[37] Heller szerint az igazságosság „az egyenlők egyenlő és az egyenlőtlenek konkrétan arányos egyenlőtlen megítélését" jelenti. *Heller* Ágnes: A szándéktól a következményig. Budapest, 1970. 288. old.

nek az alapja a szocializmusban meglevő kereseti, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség. Igaz, hogy hazánkban a rétegek átlagos jövedelmi szintje közt nincs még kétszeres különbség sem, de a rétegeken belüli további differenciálódás „legszegényebbek" és „tehetősebbek" között nyolc-tízszeres különbségeket ad.[38]

A globális pénzbüntetési rendszer hibája, hogy a kiszabott pénzbüntetésben összemosódik a bűncselekmény súlyának és a kereseti stb. viszonyoknak az értékelése. Ebben a kiszabási modellben a bíró elsőrendű fogódzója a bűncselekmény súlya, ezért a kiszabott büntetések általában bűncselekmény-arányosak lesznek, a kereseti viszonyok csak korrektív szerephez jutnak. Előnye e rendszernek az egyszerűség és az, hogy a kereseti stb. viszonyok feltárásában és figyelembevételében bizonyos nagyvonalúságot enged a bírónak.

A napi pénzbüntetés a bűncselekmény súlyának és a kereseti viszonyoknak teljes szétválasztásával a pénzbüntetés alkalmazásában az elérhető legigazságosabb megoldás feltételét teremti meg. A napok számában fejezi ki a bíróság a bűncselekmény súlyának értékelését. Ez ugyanolyan büntetéskiszabási tevékenység eredménye, mintha szabadságvesztést szabna ki a bíróság. A tulajdonképpen vett büntetéskiszabás ezzel be is fejeződik. Az egy napi büntetés pénzösszegének a meghatározása az elkövetett bűncselekmény súlyától teljesen függetlenül, csak a vádlott kereseti stb. viszonyainak az alapján kerül meghatározásra. Az viszont előzetes büntetőpolitikai állásfoglalást igényel, hogy minek alapulvételével történjék az egy napi büntetés összegének meghatározása. A büntetési napok száma kifejezi a bűncselekmény súlyát, ami a büntetést igazságossága mellett áttekinthetővé és a jogorvoslati fórum által jobban ellenőrizhetővé teszi. A napi büntetés összegének a meghatározásához a bíróságnak, bármiféle megfontolás alapján számítja is ki, számolni kell és ezzel összefüggésben több nehézség kedvetleníti el a rendszer alapgondolatát helyeslőket is.

Az egy napi összeg megállapításával kapcsolatos nehézségek képezik ennek a kiszabási rendszernek az Achilles-sarkát. Úgy gondoljuk, hogyha nem törekszünk valamiféle aritmetikai pontosságra, akkor ezek a nehézségek jórészt leküzdhetők lesznek.

A következőkben megkíséreljük felvázolni a napi pénzbüntetés modelljének alapján a pénzbüntetés törvényi szabályozásának leglényegesebb elemeit.

8. Javaslatok a napi pénzbüntetés kialakításához

8.1. A pénzfőbüntetéssel büntetendő cselekmények meghatározása. A pénzfőbüntetés a különös részi büntetési tételekben kapjon helyet s egyedül vagy alternatív büntetésként a kisebb súlyú bűncselekményeknél. Alternatív büntetésként általában az 1 évet meg nem haladó szabadságvesztés mellett szerepeljen. Egyes ilyen bűncselekményeknél, azok jellege miatt indokolt lehet a pénzfőbüntetéssel való fenyegetés mellőzése. Ezenkívül egy általános részi szabály mondja ki, ha a bíróság a konkrét esetben hat hónapot meg nem haladó tartamú szabadságvesztés kiszabását tartaná indokoltnak, ehelyett pénzfőbüntetést szabhasson ki olyan esetekben is, amelyekben a különös részi büntetési tétel nem tartalmaz pénzfőbüntetést. Így oldható meg az ún. közép-kriminalitás enyhébb előfordulási eseteire a pénzbüntetés alkalmazásának lehetővé tétele. Ezt nem az enyhítés keretében, hanem *alternatív büntetéssé* nyilvánítással kell biztosítani. Ez azt jelenti, hogy a pénzbüntetés kiszabásához nem szükséges pl. nyomatékos enyhítő körülmény, hanem ez célszerűségi megfontoláson alapul. E rendelkezések mellett számunkra szükségtelennek tűnik a büntetésenyhítés lehetősége a pénzfőbüntetés kiszabásához.

8.2. A pénzbüntetés mértékének törvényi meghatározása. A kodifikációs főbizottsági előterjesztéssel egyetértve javasoljuk, hogy a pénzbüntetés általános alsó határa 5 nap, általános felső határa 360 nap legyen. Ezen belül az egyes bűncselekményeknél a törvény határozza meg a különös felső határokat. A tisztán pénzbüntetéssel fenyegetett cselekményeknél elegendőnek látszik a 90 napi büntetés, a különös részben alternatíve pénzbüntetéssel fenyegetett cselekményeknél általában 180, vagy 360 nap, az általános részi szabály alapján pénzbüntetéssel büntethető cselekményeknél 360 nap legyen a felső határ. A speciális minimum meghatározását *nem javasoljuk.*

8.3. A napi büntetés mértéke. A pénzfőbüntetés akkor szabható ki, ha az elítélt, akár részletekben is, keresetéből vagy jövedelméből képes megfizetni, úgy, hogy törvényes tartási kötelezettségeit teljesíti, a maga és tartásra szoruló családja minimális megélhetését nem veszélyezteti.[39] A pénzfőbüntetés nem a vagyon elvonásának eszköze. A vagyon a napi összeg meghatározásánál csak akkor vehető figyelembe, ha ennek elmaradása az elítélt számára *méltánytalan* előnyt, ill. hátrányt jelentene. Az egy napi összeg meghatározásához túlzott részletes számítási szabályt nem szabad adni. A törvényben azt kell előírni, hogy *a napi büntetés összegének meghatározásánál figyelembe kell venni*

[38] *Ferge* Zsuzsa: Társadalmunk rétegeződése. Budapest, 1969. 193. old. és ugyanígy *Pongrácz* László: A kereseti arányok távlati fejlesztése. Budapest, 1975. 75. old. A jövedelemszóródásra l. még *Jávorka* Edit: Gondolatok az életszínvonalról. Gazdaság 1976. 4. szám. 28—39. old. és *Bálint* József: Társadalmunk rétegeződése és a jövedelemarányok a statisztika tükrében. Társadalmi Szemle. 1976. 4. szám. 31—48. old. Bodnár szerint viszont nálunk „a különbségek nem túlzottan jelentősek, és általában az átlagkereset körül mozognak". L. *Bodnár:* Néhány gondolat... 324. old.

[39] Ezt a gondolatot fejezi ki ma a pénzmellékbüntetés tekintetében a BK 437., BJD 2523.

a vádlott keresetét, jövedelmét és vagyoni viszonyait. Megfontolható volna további olyan instrukció felvétele, amely általában az *egy napi tiszta jövedelem* alapulvételét írja elő, de több szól amellett, hogy ezt a törvény mellőzze, legfőképp a bizonyítási problémák; viszont a gyakorlat valamilyen formában ezt a szempontot úgyis fel fogja használni. A vádlott jövedelmét terhelő kötelezettségek figyelembevételének körét a törvény nem képes előre kijelölni, ezt a bírói gyakorlatra kell bízni.[40] A jövedelmi-vagyoni viszonyok tisztázásához a munkahelyi jövedelmi igazolás, a pénzügyi hatóság által kiállított vagyoni bizonyítvány, a terhelt által szolgáltatott és a nyomozó hatóságok által feltárt egyéb adatok szolgálhatnak alapul. De lehetővé kell tenni a jövedelem becslés útján történő megállapítását is,[41] mert az igazolható kereset és a tényleges jövedelem nem lényegtelen mértékben eltérhet egymástól. Amit hangsúlyozni kívánunk: az egynapi büntetés összege nem mechanikus számolási művelet eredménye, hanem ennek a meghatározása a bíróság mérlegelése alapján történik. Ennek azonban mindig a megállapított tényeken kell alapulnia. Gyakorlati szempontok szólnak amellett, hogy az egynapi büntetés *kerek összeg* legyen.

A napi büntetés összegének a gyakorlati megállapításával kapcsolatban gondolni kell arra, hogy ezt tömegesen tárgyalás mellőzésével fogják alkalmazni, ezért már a nyomozás során fel kell tárni a napi büntetés megállapítása szempontjából releváns tényeket. A főbizottsági előterjesztés a napi büntetés összegének a meghatározásához az 50—500 forintos keretet javasolja.[42] Nézetünk szerint a felső határt 1000 forintban kell meghatározni. Az abszolút felső határnak a napi pénzbüntetések összegén túlmenő külön, egy összegben való meghatározását szükségtelennek tartjuk.

8.4. A pénzbüntetés meghatározása az ítéletben. Az ítélet rendelkező részének tartalmaznia kell a pénzbüntetési napok számát, az egynapi büntetés összegét és a fizetendő pénzbüntetés végösszegét is.

8.5. A pénzbüntetés behajtása. A megfelelő törvényi feltételek szem előtt tartásával kiszabott pénzbüntetést az elítélt általában meg tudja fizetni. Mivel a pénzbüntetés kiszabásának célja közvetlenül az, hogy elítéltet a bűncselekmény miatt vagyoni hátránnyal sújtsa, a törvénynek biztosítani kell, hogy a pénzbüntetés ilyenként is kerüljön végrehajtásra. Ezért el kell vetni a pénzbüntetés és szabadságvesztés közötti „szabad" választást és vissza kell térni a behajtási rendszerhez. Behajthatatlanság esetén — ami pl. kijátszási törekvések esetén fordulhat elő — kell szabadságvesztésre átváltoztatni a büntetést. Az átváltoztatás elkerülése érdekében a jövőben is biztosítani kell a halasztás és a részletfizetés lehetőségét.

Átváltoztatási kulcsnak az 1 napi pénzbüntetés = 1 nap szabadságvesztés arányt javasoljuk.

8.6. Egyes eljárási kérdések. A napi pénzbüntetés bevezetése különleges eljárásjogi problémákat nem okoz. A napi jövedelemnek adott esetben becslés útján történő megállapítása nem ütközik a bizonyítási szabályokba, mert nem jelent mást, mint ténybeli következtetést[43] az igazolt jövedelemből vagy egyéb vagyoni viszonyokból a feltehető jövedelemre. A becslés itt azért sem aggályos, mert a jövedelem nagysága nem a felelősséget megalapozó tény, amelyet, mint ilyent, bizonyossággal kellene megállapítani.

A napi pénzbüntetés bevezetése nem indokolná a fellebbezési szabályok megváltoztatását sem. Az egynapi büntetés összegének megállapításánál is a tényállás megalapozottságával kapcsolatos követelményeket kell alkalmazni. Ha a bíróság elegendő alap nélkül következtet a vádlott jövedelmére, ez részbeni felderítetlenséget fog eredményezni. A bizonyítékok felülmérlegelésére vonatkozó szabályokat azokra a tényekre is alkalmazni kell, amelyeken a napi büntetés megállapítása alapul. Az új kiszabási rendszer nem érintené a felülbírálat terjedelmére vonatkozó szabályokat sem. Akár a büntetési napok, akár az egy napi büntetés összege ellen bejelentett fellebbezés esetén teljes revíziónak kell érvényesülni.

A súlyosítási tilalommal kapcsolatban — nézetünk szerint — mind a büntetési napok, mind az egynapi összeg felemelés végett benyújtott vádlói fellebbezést a vádlott terhére benyújtottnak kell tekinteni, tehát mindkettő feloldja a súlyosítási tilalmat. Mindezek alapján az eljárási problémák megoldhatók a hatályos szabályozás keretei között.

8.7. A pénzmellékbüntetés. A napi pénzbüntetést a főbüntetés kiszabására találták ki, ezért a pénzmellékbüntetéssel ez a kiszabási rendszer nehezen boldogul. A napi pénzbüntetésnél, bármilyen mértékben szolgáljon a napi összeg alapjául, a bíró abból indul ki, hogy az elítélt általában keresetéből, jövedelméből fizeti meg a büntetést. A pénzmellékbüntetés felfüggesztett szabadságvesztés mellett történő alkalmazásánál ez a feltételezés reális. Végrehajtható szabadságvesztésnél azonban egészen más a helyzet. Vagy elfogadjuk azt, hogy itt a ki-

[40] Itt sok kérdést kell tisztázni. Csak példaképpen: gyermek és nem dolgozó feleség eltartása, más törvényes tartási kötelezettség, a jövedelmet terhelő egyéb kiadások, mint OTP részlet törlesztése, a bűncselekményből fakadó polgári kártérítési kötelezettség, gépkocsi vásárlás érdekében eladósodás stb. figyelembe vétele avagy figyelmen kívül hagyása a napi büntetés összegének megállapításánál.

[41] Becslést kell alkalmazni azoknál a foglalkozásoknál, amelyekről köztudott, hogy az igazolható kereset és tényleges jövedelem számottevően eltér pl. borravaló, hálapénz, parasolventia stb. következtében. Becslés javasolható azoknál is, akiknek nincs jövedelme, de lehet(ne).

[42] *Ficsor—László:* i. m. 849. old.

[43] Így *Nagy* Lajos: Tanúbizonyítás a büntetőperben. Budapest, 1966. 35. old.

szabás alapja a vagyon, a keresetből, jövedelemből eredő megtakarítás — ezt mi ellenezzük —, vagy a szabadulás utáni várható keresetet, jövedelmet tesszük a kiszabás alapjává, ami ugyancsak problematikus. A pénzmellékbüntetés végrehajtható szabadságvesztés melletti alkalmazására jobban megfelel a globális pénzbüntetés, mint a napi pénzbüntetés. Azt viszont mindenképpen visszásnak tekintenénk, hogy más kiszabási rendszer érvényesüljön a főbüntetésnél mint a mellékbüntetésnél.[44] A megoldást az jelenti, hogy a pénzmellékbüntetést szabályként a felfüggesztett szabadságvesztés mellett, végrehajtandó szabadságvesztés esetén pedig csak a rövidebb (pl. egy évet meg nem haladó) szabadságvesztés mellett alkalmazza a gyakorlat. Hosszabb tartamú szabadságvesztés mellett pénzmellékbüntetés alkalmazását mellőzni kell. Ezt az is megkönnyíti majd, ha a bűncselekménnyel szerzett nyereség, haszon elvonását az elkobzás alkalmazási körének kiszélesítése biztosítja.[45]

[44] Azt teljes képtelenségnek tartjuk, hogy a törvény csak „egyes bűncselekményeknél vagy bűncselekmény-csoportoknál" rendelje ezt a kiszabási módszert alkalmazni. L. *Bodnár:* Néhány gondolat... 324. old. Ezt kipróbálták Dániában és tökéletesen csődbe is jutott. L. *Driendl:* Bericht... 1137. s köv. old. és *Grebing:* Probleme... 1053. old.

[45] *Ficsor—László:* Elgondolások... 849. old.

Györgyi Kálmán—Bárd Károly

A szövetkezeti önkormányzat új rendszere

1. A szövetkezeti önkormányzat, önigazgatás, a szövetkezeti autonómia és a szövetkezeti demokrácia a szövetkezeti mozgalom kezdetétől fogva a szövetkezetelmélet és gyakorlat központi kérdései közé tartozik. Ez természetes, hiszen valamennyi fogalom olyan tartalmi kérdéseket takar, amellyel a szövetkezet lényegi elemei határozhatók meg, amelyek ilyen vagy olyan összefüggésben a szövetkezet vezetésével, illetőleg a szövetkezet és az állam kapcsolatával, vagy más szóval a szövetkezet és a társadalom viszonyával függnek össze. S noha ezek a kérdések mintegy száz éve a magyar szövetkezeti irodalom és tudomány alapkérdései, egységes álláspont ma sem alakult ki, a fogalmak tartalmi elemeit, kölcsönös összefüggéseit és egymástól való lehatárolásukat illetően. Vannak, akik az önkormányzatot a szövetkezeti demokrácia gyakorlati megnyilvánulásának, illetőleg a szövetkezet és az állam tartalmi kapcsolatának tekintik,[1] mások az önkormányzatot és a szövetkezeti demokráciát külön fogalomként fogják fel,[2] s vannak, akik azt mondják, hogy bár az autonómia és az önkormányzat azonos fogalmak, legalábbis a szó eredetét és terminológiai értelmét tekintve, mégis az autonómia általában „az állam és a szövetkezet törvényileg szabályozott viszonyát", míg az önkormányzat „a hierarchikus belső szervezeti egységek és szervek egymáshoz való — az alapszabályokban rögzített — viszonyát jelöli meg.[3] Semmiképpen nincs szándékunk a terminológiai vitába — amely megítélésünk szerint ugyan nagyon mély tartalmi összefüggéseket takar, de végső következtetésében azonos eredményre jut —, mélyebben belebocsátkozni. Arról azonban mindenképpen szólni kell, hogy mit értünk szövetkezeti önkormányzaton. Nehezíti a helyzetet — Nagy Lászlóval egyetértve — az, hogy az önkormányzat fogalma a szövetkezeti törvényben sem került egyértelmű megfogalmazásra. A szövetkezeti törvény idevonatkozó rendelkezése ugyanis elsősorban a belső igazgatás demokratizmusát juttatja kifejezésre, az állam és a szövetkezet kapcsolatát csak részben fejezi ki. Nem következetesek ebben az ágazati jogszabályok sem.[4] Ezért a törvényi megfogalmazásokra sem hagyatkozhatunk. Fogalmi rendszerünkhöz az elsőként ismertetett álláspont áll legközelebb, vagyis magunk részéről *a szövetkezet demokratikus önkormányzatát alapvetően a szövetkezeti demokrácia, a szövetkezeti önigazgatás és autonómia komplex kifejezőjeként fogjuk fel, amely magában foglalja a tagsági vezetést, vagyis az önigazgatást a szövetkezeti demokrácia rendszerében: kifejezi a szövetkezet szervezeti, gazdasági önállóságát a szocialista társadalom és népgazdaság rendszerében és: kifejezésre juttatja a szövetkezet és az állam olyan kapcsolatát, amelyben az állam garanciákat biztosít a szövetkezeti demokrácia és a valóságos szervezeti és gazdasági önállóság realizálásához,* más oldalról garanciákat teremt saját szervei számára is ahhoz, hogy a szövetkezetek törvényes működését biztosítani tudják. Önkormányzatról ugyanis ezen összetevők nélkül megítélésünk szerint beszélni nem lehet, vagy csak egyes elemeit lehet.

[1] L.: *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Bp. 1977. 336. old.

[2] *Bak* József: A szövetkezetek kollektív tagsági vezetésének egyes újabb szervezeti problémái a felső vezetésben. Szövetkezeti Évkönyv. 1973. 36. old.

[3] *Gergő* Zoltán: A szövetkezetek szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1966. 163. old.

[4] L.: *Nagy* László: i. m. uo.

Ebből következően az önkormányzat feltételezi az állam olyan aktusait, amelyek elismerik a szövetkezetet a népgazdaság szerves egységeként; amelyek a szövetkezetet autonóm szervezetként szabályozzák, amelyek lehetővé teszik a tagsági vezetést a törvényes keretek között, de szankcionálják a törvényellenes működést; amelyek a szocialista demokrácia rendszerében valóságos demokratikus jogokat adnak a szövetkezeti szerveknek és a szövetkezeti tagságnak; amelyek lehetővé teszik a törvény keretei között az önszabályozást, vagyis a belső szabályzatok kidolgozását, illetőleg azt, hogy az önkormányzat szerveit a szövetkezetek alakítsák ki, határozzák meg státusukat és jogkörüket. Belső oldalról ez azt jelenti, hogy a szövetkezeti önkormányzat a szövetkezeti demokrácia lényegi megnyilvánulása.

2. Ez a megállapítás azért is elfogadhatónak látszik, mert a jogirodalomban szinte egységesnek tekinthető az az álláspont, amely a szövetkezeti demokráciát két nagyobb csoportra osztja: a közvetlen és a képviseleti demokráciára és megjelenési formáinak a szövetkezet önkormányzati szerveit tekinti. Így van ez egyébként az állami életben, a politikai szervezetekben, illetőleg a gazdálkodás más szervezeteiben is.

A szövetkezet önkormányzati szervei, vagyis a szövetkezeti demokrácia megjelenési formái *a szövetkezeti mozgalomban állandóan fejlődtek, változtak,* követve a szövetkezetek szervezeti és gazdasági megerősödését, illetőleg ezzel összefüggésben a munkamegosztás szükségszerű differenciálódását. Hatással volt és lesz a belső szervek összetételére és ezen belül a munkamegosztásra, a szövetkezetek területi és létszámbeli nagysága, a termelőerők fejlődése, a műszaki-technikai forradalom, a hatékonyság növelésének előtérbe kerülése, a szakosodás, az eleven és holt munka arányainak változása, a társadalmi háttér, a gazdasági környezet, a szövetkezeti tagság műveltségi színvonalának emelkedése, az életforma-változás és sok egyéb, amelyek ilyen vagy olyan formában, de minden képpen hatnak a szövetkezeti demokráciára, a demokratizálódási folyamat egyre szélesebb területekre történő kiterjedésére és teljesebbé válására.[5]

Hatással vannak az elmondottak a közvetlen és a képviseleti szervek feladatmegosztására és ezen belül a szövetkezet önkormányzati rendszerében elfoglalt helyére, szerepére és jelentőségére is. Csak utalásként említjük meg, hogy kezdetben minden szövetkezeti formációban három testületi szervezeti forma létezett: a *közgyűlés* — mint a szövetkezeti demokrácia döntést hozó testülete, a szövetkezet működési elveinek és alapvető kérdéseinek meghatározója; a *vezetőség,* mint a meghozott döntések végrehajtásának megszervezője és operatív ügyintéző testülete és; az *ellenőrző bizottság,* mint a tulajdonosi ellenőrzés intézményesített szerve. E vezetési rendszer — természetesen — már ebben az időben is feltételezte az egyszemélyi vezetést és felelősséget, külön kiemelve az egyszemélyi vezetők közül a termelőszövetkezeti elnök hatáskörét és felelősségét.

Ez a belső szervezeti mechanizmus a kisméretű és viszonylag alacsony létszámú szövetkezeteknek teljes mértékben megfelelt.

A szövetkezeti gazdálkodás erősödése, illetőleg kiterjedése a mezőgazdaság túlnyomó részére, a területi és létszámbeli növekedés azonban viszonylag rövid idő alatt kitermeli a belső önkormányzat új szerveit; a küldöttgyűlést és a szövetkezet bizottságai közül a háztáji bizottságot, a szociális és kulturális bizottságot, és sok más ad hoc bizottságot, és hamarosan megjelenik a fegyelmi és kártérítési ügyekkel, illetőleg a jogviták edöntésével foglalkozó bizottságot is (más kérdés, hogy az utóbbi bizottság — a vezetőség bizottságára gondolunk — mennyire töltötte be funkcióját). A belső vezetési mechanizmusban tehát a munkavégzés egyre inkább differenciálódott — s ez a differenciálódás jellemzi a többi szövetkezeteket is —, és a szövetkezet ügyeinek intézésébe egyre több tag kapcsolódott be. Ez a bekapcsolódás még akkor is pozitív irányú, ha e szerveknek nem mindegyike rendelkezett önálló döntési jogkörrel, vagyis ha csak a döntéselőkészítés, kezdeményezés, javaslattétel, véleménynyilvánítás szintjén kapcsolódott be a döntésmechanizmusba. Pozitív többek között azért, mert a testületi szervek munkájában való részvételnek — megítélésünk szerint — rendkívüli fontos ember- és tudatformáló funkciója van; mert fokozza a felelősségérzetet a közösség ügyei iránt; mert alkalmas formája az információ-áramoltatásnak a tagsághoz és a vezetéshez egyaránt; mert olyan egység, amely lehetőséget teremt a szövetkezet szempontjából esetleg részproblémának, de a tagság, vagy a kisebb közösségek oldaláról nézve nagyonis alapproblémának minősülő kérdéseknek, a szövetkezeti tagok általi megoldására.

A mechanizmusváltozás, illetőleg a szövetkezeti önállóság jogi garanciáinak szélesebb körű megfogalmazása, a tudományos-technikai forradalom hatása, a koncentrálódás és specializálódás tovább szélesíti az önkormányzati szervek körét és pontosabban határozza meg feladatát, funkcióját és egymáshoz való viszonyát is. Vagyis az önkormányzati szervek differenciálódása egyrészről maga után vonja a feladatok pontosabb elhatárolását, azt, hogy a jogszabályban és a belső szabályzatokban meghatározott feladatokat annak a szervnek kell végrehajtani, amelyeknek a hatáskörébe tartozik; más oldalról kihangsúlyozottabbá válik e szervek kollektív és a vezetők egyéni felelelőssége is. Ez, a demokratizálódási folyamatnak rendkívül fontos eleme,

[5] L.: Szövetkezetpolitikai kérdések. Bp. 1976. A szövetkezeti demokrácia érvényesülésének helyzete, a továbbfejlesztés lehetőségei c. részt a 82. old.

mert a döntés és végrehajtás csak felelős vezetéssel párosulva szolgálja a közösség érdekeit.

3. Ma a szövetkezetek működése, szervezeti irányítása és vezetése egyre inkább *a képviseleti formák előtérbe helyezését és a közvetlen demokratikus formák szélesebb területekre történő kiterjesztését igényli.* Ez az elmondottakon túlmenően azért is szükségszerű, mert a szövetkezeti demokráciának az az alaptétele, hogy a döntést oda kell telepíteni, ahol az a szakértelemmel és a felelősséggel párosulhat, ma már nem közhelyszerű, alapot nélkülöző tétel, hanem egyre inkább a valóság kifejezője. Tartalmas döntés csak ott születhet, ahol az információ, az érdekeltség és a felelősség egybeesik,[6] és ha ezek az elvi tételek találkoznak a gyakorlat igényével, ha a gyakorlat is igaznak tartja ezeket, akkor minden valószínűség szerint kiküszöbölhetővé válik a formális döntések meghozatala. A formális döntés ugyanis, bármilyen demokratikus keretek között is hozták meg, alapjában idegen a demokratizmustól.

Az említett alaptételek a legutóbbi módosítás során is messzemenő figyelemmel találkoztak. Ez kifejezésre jut az önkormányzati szervek funkcióátrendezésében és abban, hogy alapjában sikerült a hatásköröket úgy csoportosítani, hagy azok már nem válnak a formális döntések forrásává. Különösen vonatkozik ez a *közgyűlésre, amely* nemcsak megnövekedett létszámánál, hanem a hatáskörébe tartozó kérdések bonyolultságánál fogva is egy sor kérdésben az elmúlt évek során néma maradt. Erre a némaságra pedig jogszabályaink is kényszerítették, mert olyan kérdéseket utaltak kizárólagos hatáskörébe, amelyekről már a jogszabályalkotásnál nyilvánvaló volt, hogy csak formális döntést eredményezhetnek. Hosszú ideig élt a közgyűléscentrikus szemlélet, az, hogy az olyan döntés lehet igazán demokratikus és a közösség érdekében álló, amelyet a tagság egésze hoz. A szövetkezeti mozgalom gyakorlata ezt a közgyűléscentrikus szemléletet ma már hatályon kívül helyezi, vagy legalábbis megkérdőjelezi és sokkal inkább igényli az olyan érdemi döntéseket, amelyek a tag és a közösség (kisebb és tágabb értelemben felfogott közösség) érdekeit szolgálja, még akkor is, ha annak meghozatalában csak képviselője útján vett részt.

A közgyűlési hatáskörök meghatározásával kapcsolatban egyébként korábban és ma az új szabályozást követően is ellentétes nézetek hallhatók. Van olyan nézet, hogy a közgyűlés hatáskörének meghatározása lényegében jó, de vitatható az éves terv, mérleg és zárszámadás főbb mutatói jóváhagyásának a közgyűlés kizárólagos hatáskörébe utalása, mert a hatáskör duplázásával szükségszerűen formális döntést eredményez. Mások szerint a közgyűlési hatáskör meghatározása a jelenlegi viszonyokat tekintve optimálisnak mondható, ideértve a terv, mérleg és zárszámadás főbb mutatóit is, mert egyrészről a tagság igényli a szövetkezeti gazdálkodás alapkérdéseinek ismeretét; és azok alakításába történő beleszólást egészen annak eldöntéséig, más oldalról a törvénynek is garantálnia kell, hogy a tulajdonos tagság ismerje ne csak a munkaszervezeti egységre lebontott, hanem a termelőszövetkezet egész gazdálkodását befolyásoló terv, illetve a gazdálkodás eredményességét vagy eredménytelenségét tükröző zárszámadás főbb adatait.

E kérdésben ez utóbbi álláspont mellett kell érvelni még akkor is, ha az előbbi álláspont is takar bizonyos igazságelemeket. A formális döntés veszélye ugyanis bármilyen kollektív testületnél fennállhat, ha azonban azt tekintjük, hogy a közgyűlés elé kerülő terv, mérleg és zárszámadás a kis kollektívában, illetve a küldöttgyűlésen már részletes megvitatás alá került, akkor a közgyűlés jóváhagyása akkor sem lesz formális, ha egyetlen hozzászólás sem hangzik el.

A közgyűlés egyéb hatáskörével kapcsolatosan a formális döntés megítélésünk szerint fel sem merülhet, mert mind olyan kérdés, amelyben a tagság érdemben tud állást foglalni.

Új helyet és szerepet kapott az önkormányzati szervek rendszerében a *küldöttgyűlés,* amely eddig közgyűlést pótló, vagy helyettesítő szerv volt, vagy helyesebben lett volna a jogalkotási elképzelések szerint. Már az 1959. évi jogalkotásunk nagy figyelmet fordított ennek az intézménynek és megfogalmazott olyan szabályt is, hogy a közgyűlés a hatáskörét részben vagy egészben a küldöttgyűlésre ruházhatja. Az 1967. évi jogalkotás kissé visszafogottabb e tekintetben, mert bár kimondja az átruházási jogot, de bizonyos kérdésekben kimondja az átruházás tilalmát is (ilyen tilalom vonatkozott: az alapszabály megállapítására és módosítására, a vezetőség és az ellenőrző bizottság elnökének és tagjainak megválasztására, elmozdítására és visszahívására, a szövetkezet státuskérdéseiben való döntésre és a zárszámadás jóváhagyására). Az 1971. évi jogalkotás tovább szűkíti a küldöttgyűlés jogkörét, amikor kimondja, hogy a közgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozó kérdések nem ruházhatók át. Ugyanakkor nem is határoz meg semmi olyan, közgyűlés hatáskörébe nem tartozó feladatot, amelynek eldöntése küldöttgyűlés hatáskörébe tartozhat. Ha úgy tetszik, az 1959. évi jogalkotás sokkal korszerűbb volt e tekintetben, mint az 1971. évi, mert a belső szabályozásra, a tagok akaratára bízta, hogy a közös ügyek intézését a közvetlen vagy a képviseleti demokrácia formáihoz kapcsolja.

A küldöttgyűlés új helyét és szerepét a jelenlegi jogi szabályozásban az támasztja alá, hogy megszűnt a közgyűlést pótló vagy helyettesítő szerepe, egyrészről, mert az önkormányzat rendszerében önálló és hatásköréből el nem vonható funkciókat kapott; más oldalról törvényi megfogalmazásra került az is, hogy a küldöttgyűlés a szövetkezet képviseleti alapon

[6] L.: Szövetkezeti politikai kérdések i. m. 88. old.

működő irányító testületi szerve, amely a tagok által választott küldöttekből áll.

A hatáskörök pontos körvonalazása a küldöttgyűlés gyakorlati jelentőségét nagyon nagymértékben alá fogja támasztani és alátámasztja az is, hogy tulajdonképpen a szövetkezet működésével, gazdálkodásával kapcsolatos alapvető kérdések megtárgyalása és a döntések meghozatala tartozik hatáskörébe. A küldöttgyűlés kisebb létszámánál fogva könnyebben mozgatható, rugalmasabb, mint a közgyűlés, illetőleg a termelőszövetkezeti kollektívák által delegált tagokat foglalja magába, akik elvileg a legértelmesebb, a szövetkezet ügyei iránt leginkább érdeklődő, a nagyobb összefüggéseket sokkal inkább felismerő tagok közül választódnak ki (ha nem így van, akkor nem a törvényalkotó, hanem a gyakorlat marasztalható el), ezért összetételénél fogva is alkalmas érdemi döntések hozatalára.

Az önkormányzat új rendszerében konkrétabb szerepet kapott a vezetőség és az elnök, illetőleg sokkal inkább elhatárolódtak és konkrétabbá váltak a vezetőség és a szakvezetés feladatai is. Ez utóbbi kifejezésre jut egyrészt abban a jogi szabályozásban, amelyik kimondja, hogy a vezetőség a magasabb vezetői munkakört betöltő dolgozók, az üzemi vezetők hatáskörében csak kár megelőzése érdekében hozhat intézkedést; másrészt abban a megfogalmazásban, amely kifejezi, hogy a szövetkezet vezetősége és egyéb vezetői olyan ügyben, amely a hitelgazdálkodást, a jövedelemfelhasználást érinti, a pénzgazdálkodás első számú vezetője, a működés törvényességét, a gazdálkodás körében kötött szerződéseket érintő és egyéb jelentősebb jogi kérdésekben a jogtanácsos véleményének kikérése nélkül nem dönthet. Ezek a szabályok ugyanis megítélésünk szerint megkívánják a munkák szükségszerű koordinálását, a szakkérdések szakemberek hatáskörébe utalását nemcsak abban az értelemben, hogy ott végrehajtói funkciót töltsenek be — vagyis pl. a jogtanácsos végrehajtsa az elnök utasításait —, hanem azt is, hogy nélkülük, tanácsuk nélkül ne születhessen intézkedés.

4. A szövetkezeti önkormányzat választott szervei tehát a jelenlegi szabályozással többékevésbé helyükre kerültek. Ennek az átrendezésnek azonban megítélésünk szerint alapját képezte és feltételéül szolgált a *munkahelyi közösségek* jogállásának és hatáskörének jogszabályba iktatása, a munkahelyi közösségek jogintézményként történő szabályozása. E szerv nélkül ugyanis megkérdőjelezhető lehetett volna többek között pl. a közgyűlési funkciók lecsökkentése, vagy a küldöttgyűlés ehhez mérten történő előtérbe helyezése. A munkahelyi kollektívák azonban az ilyen aggályokat megszüntetik, nem beszélve arról, hogy a közvetlen demokráciának ma már olyan fórumaiként szerepelnek, amelyek nélkülözhetetlenné válnak a nagyméretű szövetkezetek rendszerében.

Legvilágosabban ebben a kérdésben megítélésünk szerint az ipari szövetkezetekre vonatkozó tvr. szabályoz, amely megmondja, hogy mit értünk munkahelyi közösség alatt és ennek a munkaszervezeti egységnek, vagy más szóval az idetartozó közösségnek, milyen szervezeti jogosultságai lehetnek, és meghatározza azt is, hogy a szervezeti jogok közül melyek illetik kizárólag a tagokat, és melyek az alkalmazottakat is. Ez utóbbi a mezgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó tvr. rendelkezéseiből csak értelmezéssel olvasható ki. Azt gondoljuk ennek folytán, hogy valamiféle egységes álláspontra lehetne jutni anélkül, hogy az uniformizált egyenruhát felvennénk és a szövetkezetek eltérő sajátosságait figyelmen kívül hagynánk.

Munkahelyi közösség alatt az azonos munkaterületen, azonos munkaszervezeti egységben dolgozó kollektívát kell érteni. Ezek az egységek minden termelőszövetkezetben kialakultak. Az új szabályozás az eddig kialakult üzemi szervezetet nem kívánja átrendezni, hanem ezeket a kollektívákat intézményesített jogokkal kívánja felruházni. Vagyis a munkahelyi tanácskozás nem azért fogalmazódik meg, hogy ehhez idomuljon a belső munkaszervezet, hanem azért, hogy ezeknek a már meglevő egységeknek fórumot teremtsen az egész közösség és a saját munkájukkal összefüggő kérdések megtárgyalására, az ügyek érdemi eldöntésére. A munkahelyi tanácskozás tehát mindenképpen a meglevő egységekre kell, hogy épüljön, mert nélkülük csak üres forma marad.

A munkahelyi közösségek feladatkörét ennek megfelelően az alapszabályokban a jogszabálytól eltérően, tagoltabban kellene meghatározni, pl. meg lehetne fogalmazni azoknak a kérdéseknek a körét, amelyekben a kollektíva dönt, javasol, vagy amelyeknél ki kell kérni az előzetes véleményét. A döntés, véleménynyilvánítás és a javaslattétel közötti disztinkció az ipari szövetkezetekről szóló tvr-ben nagyon jól kifejezésre jut, és pontosan meghatározást nyer az is, hogy az alkalmazottak a tagok önkormányzati jogaihoz tartozó kérdésekben még ebben a közösségben is csak véleménynyilvánítási jogot kaptak. Szerencsésebb a belső elhelyezése a munkahelyi tanácskozás vezetőjére vonatkozó rendelkezésnek is, habár e vezető jogköre egyik szabályozásban sem nyert rögzítést. Ennek folytán a gyakorlatban vitássá válhat, hogy a munkaszervezeti egység szakvezetője lehet-e a tanácskozás vezetője, vagy erre külön személyt kell választani? Ha külön személyt, akkor csak adminisztrációs, vagy érdemi funkciója is van? Ha nincs érdemi funkciója, akkor miért kell választani?

Szerencsésebb a szövetkezeti törvény és az ipari szövetkezeti törvény rendelkezése a munkahelyi kollektívákra azért is, mert a munkahelyi kollektívát természetes egységnek tekinti, olyan természetes egységnek, mint a közgyűlést. Eddig tudtunkkal egyetlen jogszabály sem mondta ki, hogy egy szövetkezeti közgyűlés —

az alakuló közgyűléstől eltekintve — hány tagból álljon, s nem szerencsés ez a munkahelyi közösségek esetében sem. Nem szerencsés egyrészről azért, mert az abszolút számok mindig alkalmasak arra, hogy egy természetes képződményt bürokratikusan megbontsanak és éppen attól a tartalmi sajátosságoktól fosszák meg, ami benne a lényeg; pl. adott esetben attól, hogy a szövetkezet alapkérdéseit — amelyeknek ők is részesei — megtárgyalják, illetőleg az egységet érintő és a munkával összefüggő kérdésekben a jogszabályok és belső szabályzatok figyelembevételével saját maguk közvetlenül döntsenek; saját ügyeiket közvetlenül megtárgyalják, véleményüket a munkával kapcsolatosan kicseréljék. Ha létüket nem a természetes képződményhez — amely más oldalról egyáltalán nem a véletlen eredménye, mivelhogy a szövetkezeti gazdálkodás tudatosan kialakított és annak sajátosságait tükröző egységei — kötjük, hanem számokban, vagy százalékokban gondolkodunk, akkor éppen a közvetlenséget, a közösség ügyeinek demokratikus intézkedését torpedózzuk meg. Ezért tartjuk az ipari szövetkezetekre vonatkozó rendelkezéseket jobbnak és a gyakorlati élet követelményeihez sokkal inkább igazodónak.

Nagyon jó és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gyakorlatában is élővé tehető az a kezdeményezés, hogy a munkahelyi kollektívák valamiféle jogot kapjanak a hozzájuk kerülő dolgozók — tagok és alkalmazottak — felvételénél és alkalmazásánál, hiszen a kollektíva jó vagy rossz munkája alapvetően az ott dolgozók munkájától függ és nem mindegy, hogy ki kerül közéjük. Ez egyben azt a gondolatot is takarja, hogy amilyen fontos a munkahelyi kollektívának a szövetkezet szervezeti életébe történő bevonása, legalább olyan fontos, a munkafegyelemmel, a minőségi munkával, a fegyelemsértők kollektíván belüli fokozottabb nevelésével összefüggő kérdéseknek a kollektívára telepítése. A termelőszövetkezeti tagoknak a nevelése, kulturális, szakmai ismereteinek a bővítése kisebb közösségekben nagyobb eredményességgel jár, mint a nagy közösségekben.

Célszerű lenne a belső szabályokban rendezni a munkahelyi közösség szakmai vezetőjének jogállását is, s itt elsődlegesen az adott kollektíván belüli jogállására gondolunk, sőt meg kellene fogalmazni az adott közösség belső normáit is, amelyek csak erre a közösségre érvényesek, illetve a közösségek és az önkormányzat más szerveinek kapcsolatrendszerét is. A jogszabályban előírt szervezeti és működési szabályzat, illetőleg a munkaügyi és munkavédelmi szabályzat ugyanis a szövetkezet egészére vonatkozó rendelkezéseket, vagyis az alapkérdéseket kell, hogy szabályozza és nem térhet ki valamennyi szervezeti egység munkahelyi közösségét érintő rész kérdéseire. Ilyen általános rendelkezéseket tartalmaznak a jogszabályok és az alapszabályok is. S ha a munkahelyi kollektívák jogköre, hatásköre és státusa általánosan, minden tagra és kollektívára egyformán vonatkoztathatóan nyer megfogalmazást és nem határozzák meg az adott egység konkrét jogkörét, ideértve a szakvezető jogkörét is, akkor ezeknek a közösségeknek a működése is az általánosság szintjén marad.

Ha az egyes munkahelyi közösségek működési rendje megfogalmazást nyer, vagyis, ha kialakításra kerülnek a kollektíva belső normái, akkor a hangsúly nemcsak az új intézményként most megfogalmazásra került munkahelyi tanácskozás hatáskörébe, hanem a kollektívára, mint a szövetkezet szerves egységére esik, amelyben a tanácskozás csak az egyik szervezeti keretét adja a közös ügyek intézésének. Ezzel a megfogalmazással semmiképpen sem szándékozunk a tanácskozások jelentőségét csökkenteni, csupán azt kívántuk érzékeltetni, hogy a tanácskozás csak egy fórum és a közösség tartalmi elemeit az egy szervezeti keretben dolgozó tagoknak, családtagoknak és alkalmazottaknak kell kialakítani. S a munkahelyi közösségekben megítélésünk szerint ez a lényegi kérdés.

A munkahelyi közösség szerepét színezi és jelentőségét aláhúzza az elmondottakon túl az a körülmény is, hogy ebben a közösségben a munkához kapcsolódó jogosultságok és kötelezettségek tekintetében a tagokkal azonos jogállása van a családtagoknak és az alkalmazottaknak is. Ez megítélésünk szerint olyan problémát old meg, amely a szocialista demokrácia egyik lényege és eddig megoldatlan problémái közé tartozott. Megszűnik a demokrácia alaptételeivel ellentétes az a gyakorlat, hogy a családtagoknak és alkalmazottaknak a munkájukkal összefüggő kérdésekben csak véleménynyilvánítási, javaslattételi, kezdeményezési, egyszóval tanácskozási joga volt, de magából a határozat meghozatalából ki voltak zárva. Ez pedig nemcsak azért volt megkérdőjelezhető, mert az elvekkel ellentétes, hanem azért is, mert a döntésből való kizárás közvetetté tette az érdekeltséget és a munkavégzéssel párosuló felelősségeket is. Ez pedig nyilvánvaló, hogy nem jó. Ha ugyanis a jelenlegi munkaerőviszonyok, a szövetkezeti tagok szociális körülményei és egyéb más társadalmi összefüggések szükségessé teszik a szövetkezetekben az alkalmazottak és családtagok rendszeres foglalkoztatását, akkor ennek konzekvenciáit a jogalkotásnak is le kellett vonnia. S megítélésünk szerint helyesen vonta le azzal, hogy a munkavégzéssel összefüggő kérdésekben az együtt dolgozókat nemcsak azonos kötelezettségekkel, hanem azonos jogokkal is felruházta.

Befejezésül: meggyőződésünk szerint hatályos jogszabályainak a szövetkezet önkormányzati szerveit, ezek hatáskörét, státusát és a belső vezetési rendszerben meghatározott helyét körültekintően is differenciáltan fogalmazták meg, s ha ezek a szabályok a gyakorlatba megfelelő módon, megfelelő tartalommal kerülnek átültetésre, a szövetkezeti demokrácia kiteljesedése már csak a szövetkezeti tagság hozzáállásán múlik.

Domé Györgyné

A társadalmi bíráskodás új jogi szabályozásáról

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1975. évi 24. számú törvényerejű rendeletével szabályozta újonnan a társadalmi bíróságok tevékenységét. A rendelet 18. § (1) bekezdése hatályon kívül helyezte a társadalmi bíróságokról szóló 1962. évi 24. számú törvényerejű rendeletet, valamint a 14/1962. (XII. 16.) IM számú rendeletet, amely a bíróság eljárásáról szólt a társadalmi bírósági ügyekben.

A társadalmi bíráskodás intézménye a legutóbbi évek során valamennyi szocialista államban érdeklődést váltott ki. Tevékenységének kiszélesítése ugyanis jelentősen hozzájárul több olyan állami és társadalmi célkitűzés megvalósításához, amelynek napjainkban nagy jelentősége van. Így a dolgozók állami munkába történő bevonása, a szocialista embertípus kialakítása, a társadalom fokozott védelme.[1] Az intézmény további fejlesztésének igénye vetette fel a vonatkozó jogszabály felülvizsgálatának a szükségességét.

Magyarországon különösen 1959-től a hatvanas évek közepéig számos publikáció jelent meg, amelyek többsége vitaanyagul szolgált a társadalmi bíráskodás jogi szabályozásához, a bennük felvetett javaslatok hasonlóan segítették elő az egyes problematikus kérdések tisztázását.[2]

A társadalmi bíróságok a társadalmi erőknek a bíráskodás területére történő bevonását szolgálják, s az állami tevékenység egy igen jelentős, komoly területén nyújtanak segítséget ahhoz, hogy a társadalom belefolyjék az állami munkába, illetve, hogy átvegye a korábban állami szervek által végzett funkciókat.

Újra és újra sor kerül arra, hogy az állami tevékenység ilyen változásokon menjen keresztül. Így készítjük elő a társadalmi önigazgatást. „Társadalmi szervek — újak és régiek — növekvő részvétele az állami ügyek intézésében azonban nem anarchikusan, hanem tervszerűen és jogi rendezettséggel történik. Ez biztosítja e területen a szocialista törvényességet és a jogbiztonságot.[3]

A társadalmi bíróságoknak 1963. január 1-vel történő létrehozását ezek a tények indokolták. Ekkor fejeződött be hazánkban a szocializmus építésének első szakasza, befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását, mint ahogyan az MSZMP VIII. kongresszusa meg is állapította ezt. A szocialista társadalmi rendszer felépítésének alapja a szocialista demokrácia állandó erősítése, a dolgozók mind nagyobb tömegeinek bevonása a közös ügyek intézésébe. Az MSZMP XI. kongresszusa is különös hangsúlyt helyezett erre a kérdésre. Az új törvényerejű rendelet is ennek eredménye már. Fő jellemzője, hogy nagyobb tömegeket von be a társadalmi bíráskodásba. A társadalmi bíróságok működésének élőbbé tételét szolgálja. A törvényerejű rendelet 1. §-a is már új megfogalmazás a korábbihoz képest. Külön felsorolja a társadalmi bíróságok feladatai között, hogy „segítsék elő a szocialista demokrácia fejlesztését".

Míg korábban csak a 100-nál több dolgozót foglalkoztató állami vállalatnál és egyéb állami gazdálkodó szervnél működhetett társadalmi bíróság, az új rendelet szerint „bármely állami vállalatnál, egyéb állami gazdálkodó szervnél, intézménynél, szövetkezetnél".

Ez a dolgozók igen nagy tömegének a bevonását jelenti, hiszen számos olyan munkahelyen is fog ezután működni, ahol eddig nem volt, holott kívánatosnak mutatkozott volna. Sajnos, nem voltak ezeken a munkahelyeken sem „jobbak" a dolgozók, mint azokon, ahol volt társadalmi bíróság.

Így tehát nem volt megfelelő a régi szabályozás, amely „mesterséges causát" támasztott a szükségszerű helyett. Az új szabályozás szerint a szakszervezeti bizottság, illetve szövetkezet esetében a dolgozók közössége határoz a társadalmi bíróság megalakításáról és tagjainak számáról. Tehát maguk a dolgozók döntik el, hogy szükségük van-e társadalmi bíróság működésére, milyen létszámú, milyen intenzitású működésére. A megalakítást nem írja elő kötelezően a rendelet. Ha szükségtelennek tartják az adott munkahelyen, abban az esetben nem kell megalakítani sem. Hiszen a szocialista munkaerkölcs erősítésére, a társadalmi tulajdon védelmére való nevelésnek nagyon sok módja van, különösen a dolgozó közösségek részéről. Véleményem szerint azonban a kirívó, nem mindennapos fegyelmezetlenségek társadalmi bírósági elbírálása továbbra is és minden munkahelyen ajánlatos, tekintettel arra a nagy speciális (elkövetőre vonatkozó) és generális (a többiekre vonatkozó) nevelőhatásra, valamint preventív

[1] Vö.: *Rácz* Attila: A társadalmi bíráskodás helyzete az európai szocialista országokban. Állam- és Jogtudomány 1963. évi 1. sz. 90. old.

[2] *Bajáki* Veronika: A társadalmi bíróságokról, J. K., 1960. 7—8. sz.; *Markója* Imre: A társadalmi bíráskodás problémái hazánkban. Állam és Igazgatás, 1961. 1. sz.; *Király* Tibor: A kisebb súlyú bűncselekmények büntetőjogi elbírálása. Magyar Jog, 1959. 5. sz.; *Horváth* Tibor: A társadalmi bíráskodás jogi szabályozásának problematikája. Kézirat; *Lévai* Imre: A társadalmi bíráskodás néhány kérdése hazánkban. Jogi Tájékoztató, 1960. 1—2. sz. Néhány tanulmány több elméleti problémával is foglalkozott. Így *Skorka* György: A társadalmi bíráskodás továbbfejlesztése. Magyar Jog, 1961. 10. sz. Ismeretesek olyan munkák, amelyek főleg azt a célt szolgálják, hogy a társadalmi bíróságok gyakorlati munkájához nyújtanak közvetlen segítséget. Pl.: *Molnár* Dániel: A társadalmi bíróságok munkája. Bp., 1961. c. munkája. Megjelent néhány, az intézmény minél szélesebb körű megismertetését szolgáló dolgozat is. L.: *Szapor* József: A társadalmi bíróságokról. Pártélet, 1956. 8. sz.; *Kulcsár* Kálmán: A társadalmi bíróságokról. Munka, 1960. 2. sz.

[3] *Bihari* Ottó: Államjog. 290. old.

(megelőző) hatásra, amelyet a társadalmi bíróság a maga eljárásával ki tud váltani. Gondolunk többek között itt a nyilvánosságra. A működéshez szükséges dologi eszközökről továbbra is köteles gondoskodni a vállalat, illetve a szövetkezet. Így az objektív feltételek biztosítva vannak.

A társadalmi bíróság tagjainak jelölésére továbbra is a szakszervezeti bizottság, illetőleg a szövetkezet vezetősége tesz javaslatot a büntetlen előéletű, erkölcsileg kifogástalan és példamutató magatartású dolgozók közül.

A társadalmi bíróság tagjait a vállalat dolgozói, termelőszövetkezet esetén a közgyűlés öt évre választja. Ez jelentős változás a korábbi két évhez képest. A választási periódusnak más választási periódusokhoz való igazítását jelenti. Két év alatt nem merült fel annyi ügy, amelyek eldöntése során tanúsított magatartásból meg lehetett volna ítélni a társadalmi bíróságok tagjainak a munkáját. Mi lett a következménye ennek? Az, hogy rendszeres újraválasztások történtek, s a választásokat pusztán formalizmussá degradálták le.

Az elnököt és az elnökhelyettest — az eddigi szabályozásnak és gyakorlatnak megfelelően — a társadalmi bíróság tagjai maguk közül választják meg. Az új rendelet kifejezetten rögzíti az elnökhelyettes jogkörét is azzal, hogy „az elnök akadályoztatása esetében annak jogkörében járjon el".

Új és a munkahelyi demokrácia, mint a szocialista demokrácia egyik legfontosabb alapjának nagyszerű fejlődését juttatja kifejezésre a rendelet 5. §-a. E szerint „olyan vállalatnál, ahol társadalmi bíróság állandóan nem működik, a vállalat dolgozói vagy az érdekelt szocialista brigád tagjai esetileg — egy-egy ügy elbírálására is — választhatnak társadalmi bíróságot". Ennek egyik jelentősége abban áll, hogy a szocialista brigádok kezébe, mint a legközelebbi közösség kezébe kerül a döntés, a nevelés. A másik jelentősége az eseti bíráskodás bevezetése. Tehát a dolgozó kollektívák választják maguk közül a társadalmi bíróságot és akkor, amikor működésének szükségessége feltétlenül indokolt, egy-egy ügy elbírálására.

Magától értetődik, hogy az ilyen „eseti társadalmi bíróságok" szakmai és egyéb szempontokból is a legszerencsésebb összetételűek, hiszen azokból az emberekből lehet alkalmasint megalakítani őket, akik az adott ügyben, avagy a társadalmi bíróság elé állított dolgozó életviszonyait, életkörülményeit illetően a legnagyobb ismerettel, jártassággal rendelkeznek. Ezek az „eseti társadalmi bíróságok" értelemszerűen működhetnek azoknál a vállalatoknál is, ahol állandó, tehát 5 évre választott társadalmi bíróság is van. Habár ez vitatható, de nagylétszámú, egymástól elkülönült tevékenységi körű munkaközösségeknél, 80—100 fős szocialista brigádoknál, — továbbá nagy kiterjedésű területen működő vállalatoknál célszerűnek mutatkozik.

A kétféle társadalmi bíróság mintegy kiegészíti egymás működését. Az eseti gazdagítani, színesebbé, lüktetőbbé, élőbbé tudja tenni a vállalati társadalmi bíráskodást, míg az állandó bizonyos állandó gyakorlatot, rendszerességet, iránymutatást tud majd nyújtani.

Az eseti társadalmi bíróságok elbírálhatnak olyan ügyet is, amely nem tartozik a társadalmi bíróság hatáskörébe, ugyanakkor a bíróság és a fegyelmi hatóság (fegyelmi jogkör gyakorlója) hatáskörébe sem.

A „kétszeres ítélet" miatt a bíróság, illetve a fegyelmi hatóság jogkörébe tartozó ügyekben viszont nem járhat el sem az eseti, sem az állandó társadalmi bíróság. „A szocialista brigád kezdeményezheti, hogy az egyébként társadalmi bíróság hatáskörébe tartozó ügyben maga járjon el. Ezekben az esetekben a szocialista brigád eljárására a jelen törvényerejű rendeletben foglaltak az irányadók" — tartalmazza az új rendelet 5. §-ának (2) bekezdése.

A szocialista brigádok ezzel olyan — szinte egyedülálló — jogosultsághoz jutottak, hogy kikérhetnek ügyeket elbírálásra a társadalmi bíróság hatásköréből is.

Egy jogi személyiséggel sem rendelkező munkahelyi közösségnek az ilyen jogosultsággal való felruházása a közvetlen demokrácia legnyilvánvalóbb továbbfejlesztésének a kifejezésre juttatása

A vállalat dolgozói ugyanúgy visszahívhatják a társadalmi bíróságnak azt a tagját, aki méltatlanná vált a megbízatásra, mint eddig.

A társadalmi bíróság tagjainak munkajogi védelmét teljes egészében átvette az új törvényerejű rendelet a régiből. Ugyanolyan védelem illeti meg őket, mint a Munka Törvénykönyve szerint a szakszervezet választott tisztségviselőit, illetőleg a szövetkezeti döntőbizottság tagjait. A Munka Törvénykönyve 16. §-a szerint „A közvetlen felsőbb szakszervezeti szerv egyetértése szükséges a szakszervezet választott tisztségviselőjének más munkahelyre beosztásához, továbbá munkaviszonyának a vállalat által való megszüntetéséhez, valamint áthelyezés esetén új munkahelye elfoglalására kitűzött időpont megállapításához. A változó munkahelyre alkalmazott választott szakszervezeti tisztségviselő más munkahelyre beosztásáról pedig a felsőbb szakszervezeti szervet előzetesen értesíteni kell."

A munkajogi védelem mellett a büntetőjogi védelmet is tartalmazza az új rendelet. A 7. § (2) bekezdése szerint: A társadalmi bíróság tagjait a tevékenységük körében a Büntető Törvénykönyv 114. §-ában meghatározott védelem is megilleti. Tehát hivatalos személynek kell tekinteni őket, ugyanúgy, mint például a büntető vagy polgári bíróság tagjait, a rendőrt, ügyészt stb. Ez igen nagy fokú védelmet biztosít a társadalmi bíróság tagjainak, hiszen a megsértésük, munkájuk, tevékenységük akadályozása esetére külön szakaszok vannak a Büntető Törvénykönyvben, továbbá minősített eset a hivatalos személy sérelmére való elkövetés is, ami-

re súlyosabb szankciót ír elő a törvényhozó. Összességében tehát a társadalmi bíróságok működéséhez szükséges feltételek maximálisan biztosítottak.

Új rendelkezést tartalmaz a 7. § (3) bekezdése. E szerint a társadalmi bíróság elnökét meg kell hívni a vállalatvezetés és a szakszervezeti bizottság olyan üléseire és értekezleteire, ahol a munkafegyelemnek, a társadalmi tulajdonnak vagy az üzemi demokráciának a társadalmi bíróságot érintő kérdéseit tárgyalják. Ezzel a társadalmi bíróság vezetője jobban megismeri az üzemi problémákat és jobban biztosítva van az együttműködés, a koordináció.

A külföldön működő társadalmi bíróságok általában jogszabályba ütköző magatartásokat is elbírálnak, így az OSZFSZK-ban könnyű testi sértés miatti ügyet is; 50 rubel értékig polgári jogvitákban a felek alávethetik magukat a társadalmi bíróság döntésének. Az NDK-ban a sértett panasza alapján a társadalmi bíróság (Konfliktkommission, Schiedskommission) becsületsértés és rágalmazás miatti ügyeket is elbírál. Bulgáriában 50 leva ügyértékig a jogosult a társadalmi bíróságnál indíthat eljárást. A lengyel elvtársi bíróságok eljárnak még a családi kötelezettségek megszegésével kapcsolatos néhány ügyekben is. A „munkaviszonyon belül" létrehozott társadalmi bíróságok vonatkozásában felvetődik, hogy helyénvaló-e dönteniük a munkahelyeken kívül elkövetett szabályszegések esetében? Erre a kérdésre a választ a Trybuna Ludu már 1955. dec. 16-án megadta, amikor a vezércikke többek között azzal indokolta a munkahelyen kívül elkövetett szabályszegések társadalmi bíróság részéről történő tárgyalását, hogy nem lehet az erkölcsiségnek különböző, üzemen kívül és üzemen belül kötelező mércéje. Még a hatályos Munka Törvénykönyvünk, az 1967. évi II. törvény is a 36. § (2) bekezdésében előírja a dolgozó kötelezettségéül, hogy „A dolgozó köteles munkahelyén kívül is munkaköréhez méltó magatartást tanúsítani."

A korábbi tvr. 8—12. §-ai részletesen felsorolták, hogy milyen magatartások esetén lehetett az ügyet társadalmi bíróság előtt tárgyalni. Erre az előírásra ma már nemigen van szükség, hiszen a kezdő perceken már túljutott ez az intézmény. Véleményünk szerint az általános megfogalmazás szélesebb alkalmazási területet alakít ki, növeli a társadalmi bíróság elé kerülő ügyek megjelenési formáit, így növeli magukat ezeket az ügyeket is. Egységes működést biztosít az egész országban a részükre. Nem fordul elő olyan, hogy a rendeletben előírt ügyet egyik helyen tárgyalják társadalmi bíróság előtt, a másik helyen meg nem. Tulajdonképpen nem elkövetési magatartások szerint alakul a társadalmi bíróság hatásköre, hanem a kérdéses magatartásnak az adott közösségre való veszélyessége szerint. S éppen itt jelentkezik a társadalmi bíróság szerepének a jelentősége.

Míg a korábbi tvr. 7. §-ának b) pontja szerint a társadalmi bíróság csak az ügyész vagy a bíróság által elbírálásra áttett kisebb jelentőségű bűntettek miatt járhatott el, az új jogi szabályozás szerint már a nyomozóhatóság és a szabálysértési hatóság által megküldött ügyekben is. Ez nemcsak azt jelenti, hogy növekszik a társadalmi bírósághoz áttett ügyek száma, hanem bizonyos cselekmények gyorsabban is kerülhetnek elbírálásra, hiszen már a nyomozati szakasz után a társadalmi bíróság elé kerülnek.

A nevelőhatás is így jobban érvényesül. A 9. § (2) bekezdése szerint: „A nyomozóhatóság, az ügyész, a bíróság, illetőleg a szabálysértési hatóság nem küldheti meg a társadalmi bírósághoz az ügyet, ha az elbírálás alá kerülő magatartás bűncselekmény, illetőleg szabálysértés." Ez egyúttal szűkíti a fenti ügyek körét, de mindenesetre megfelelőképpen differenciáló és egységesítő tendenciát juttat kifejezésre.

A társadalmi bírósági eljárást is lényegesen többen kezdeményezhetik, mint 1976. január 1. előtt. Így a vállalatnál működő társadalmi szervezetek, a vállalat igazgatója, a szövetkezet vezetősége, illetőleg a fegyelmi jogkör gyakorlója, a vállalat bármely dolgozója. A hatáskörök megfelelő elhatárolása érdekében azonban a vállalat igazgatója, a szövetkezet vezetősége, illetőleg a fegyelmi jogkör gyakorlója, valamint a vállalatnál működő társadalmi szervezetek az ügyet csak akkor terjeszthetik társadalmi bíróság elé, ha az elbírálás alá kerülő magatartás nem bűncselekmény, illetőleg nem szabálysértés — szögezi le az új rendelet 9. §-a (1) bekezdésében.

Tapasztalati tények igazolják, hogy az ügyek jelentős részében a társadalmi bírósági eljárást a szakszervezeti bizottságok kezdeményezik.[4] A szakszervezeti demokrácia és a kollektív vezetés elvéből folyik, hogy a dolgozók ügyének a társadalmi bíróság elé való viteléről a szakszervezeti bizottságnak, mint testületnek kell döntenie.[5]

Azt azonban a szakszervezeti bizottságnak igen gondosan kell mérlegelnie, hogy valóban arra alkalmas ügyet terjesszen a társadalmi bírósági útra.[6]

Csakis munkaviszonyban álló dolgozó ügye kerülhet társadalmi bíróság elé és ebből a szempontból hatáskörét (illetékességét) a tárgyalás időpontjában fennálló helyzet szerint kell eldönteni.[7]

Például a tanulóviszonyban álló ipari tanulókra a társadalmi bíróság hatásköre nem terjed ki.[8]

---

[4] *Czobor* Elek: A társadalmi bíróságokról szóló tanulmányában ezzel a kérdéssel igen részletesen foglalkozik. TIT Jogi Tájékoztató 1962. évi 3—4. sz. 27—32. old.

[5] SZOT 5. sz. állásfoglalás. Közzétéve: Kereskedelmi Értesítő. 1963. évi 15. szám.

[6] SZOT 23. sz. állásfoglalás. Közzétéve: Munkaügyi Közlöny 1964. évi 3. számában.

[7] SZOT 20. sz. állásfoglalás.

[8] Vö.: SZOT 20. sz. állásfoglalás. Közzétéve: Munkaügyi Közlöny 1964. évi 3. sz.

A társadalmi bíróság jó munkájának egyik alapvető feltétele, hogy a szakszervezeti bizottságok az ügyek kiválogatásánál alapos körültekintéssel járjanak el.

Biztosítani kell, hogy a visszatérő, a gyakrabban előforduló fegyelemsértések, az iszákos hajlamból eredő cselekmények, a családi kötelezettségek megszegése, a szocialista együttélés szabályai ellen vétők kiemelkedőbb cselekményei kerüljenek a társadalmi bíróság elé. Tehát az egyén, az ember nevelésén felül a megelőzés kívánalma dönti el, hogy a szakszervezeti bizottság milyen ügyben éljen a dolgozónak a társadalmi bírósági úton való felelőssé tételéről. Ilyen értelemben valósul meg ezen a területen is az egyéni és a társadalmi érdek összhangja.[9]

A korábbi 15 nappal szemben a tárgyalást 8 napon belül kell kitűzni. Az új rendeletnek ez az intézkedése is az eljárás gyorsítását szolgálja. Kimaradt viszont az új rendeletből az 1962. évi 24. számú törvényerejű rendelet 14. § (1) bekezdésének az a rendelkezése, hogy a társadalmi bíróság köteles az ügyet lehetőleg egyetlen napon elbírálni. Történhetett ez abból a megfontolásból, hogy inkább legyen a tárgyalás elnapolva, mintsem valamely bizonyíték figyelmen kívül maradjon.

A dolgozók részvételéről a közösséget különösen érintő ügy tárgyalásán megfelelően gondoskodni kell. „A felelőssé tett dolgozó egyéniségének helyes értékeléséhez igen nagy segítséget nyújthat a dolgozó munkatársainak a társadalmi bírósági tárgyaláson való aktív részvétele."[10]

A tárgyaláson meg kell hallgatni az ügyben érintett dolgozót, továbbá azokat, akiknek közlései az ügy tisztázásához szükségesek. A jelenlevő dolgozók közül a tárgyalás vezetőjének engedélyével bárki felszólalhat. Tehát úgynevezett aktív hallgatósága van a társadalmi bírósági tárgyalásnak, szemben az állami bírósági tárgyalás passzív hallgatóságával.

Ha a társadalmi bíróság az ügy tárgyalását az érintett dolgozó igazolatlan távollétében nem tartja célszerűnek, a távolmaradásról értesítheti a fegyelmi jogkör gyakorlóját, vagy az ügyet a fegyelmi jogkör gyakorlójához utalhatja. A távolmaradás így szankcionálható. Igaz, nem társadalmi szankcióval, hanem államival.

A társadalmi bíróság az ügy körülményeinek tisztázása után szótöbbséggel határozatot hoz, amelyet az érintett dolgozóval, az ügy tárgyalásán jelenlevőkkel közölni kell. Ez lényegében azonos a korábbi szabályozással. Új viszont az, hogy a határozatot 8 napon belül írásba kell foglalni és azt haladéktalanul meg kell küldeni az érintett dolgozónak és a vállalat igazgatójának. Ugyancsak új a törvényerejű rendelet 13. §-a (3) bekezdésében foglalt szabálya, amely szerint a „vállalatnak a tárgyaláson részt nem vevő dolgozóit a határozatról a helyi körülményeknek megfelelő, szokásos módon tájékoztatni lehet". Az általános megelőzés, a generális prevenció szempontjából nagyon fontos ez a rendelkezés.

Ha az adott közösség minden tagja, tehát azok is, akik esetleg nem vettek részt a tárgyaláson, megismerik a határozatot, az komoly nevelőhatást gyakorol rájuk is. Ezzel az új rendelet mintegy szélesítette azt a kört, amelyben a társadalmi bíróság nevelőhatása kisugárzik.

A társadalmi bíróság nem kényszerítheti ki közvetlenül a tanúk vallomástételét a tárgyaláson, SZOT-határozat azonban bizonyos közvetett kényszert biztosít e tekintetben. Ha tanú a vallomástételt alapos ok nélkül tagadja meg, súlyosabb esetben a szakszervezeti bizottság ellene fegyelmi vagy társadalmi bírósági eljárás lefolytatását kezdeményezheti.

Elsősorban a közösség nevelőerejével kell azonban odahatni, hogy a tanúk a tárgyaláson megjelenjenek, és ott tanúvallomást tegyenek.[11]

A társadalmi bíróság működéséért elsősorban annak elnöke a felelős. Ez a magyarázata annak a rendelkezésnek, hogy a társadalmi bíróság tárgyalását minden esetben a bíróság elnökének személyesen kell előkészítenie olyankor is, ha egyébként a tárgyalást nem ő vezeti majd le. Gondoskodni kell az eljárás alá vont dolgozó és a meghallgatni kívánt más személyek megjelenéséről és arról, hogy a tárgyalás a vállalati és társadalmi szervek vezetőinek tudomására jusson.

A társadalmi bíróság által alkalmazható intézkedések igazodnak az új jogintézmény társadalmi jellegéhez.

A társadalmi bíróság határozatában a következő döntéseket hozhatja: társadalmi bírósági figyelmeztetés, társadalmi bírósági dorgálás, társadalmi bírósági megrovás. Jelzéssel élhet a tárgyalt ügyben tapasztalt rendellenesség megszüntetésére illetékes személyhez, illetőleg szervhez; kezdeményezheti az alkoholista kötelező gyógykezelésének elrendelését.

A társadalmi bírósági megrovás elnevezésében sem azonos a fegyelmi eljárás során kiszabható fegyelmi büntetéssel. A társadalmi bíróság döntésében egyidejűleg nem alkalmazhat többféle intézkedést, hanem csak azt a fajtát, amely arányos az elbírált magatartás súlyával. Lehetséges viszont, hogy a társadalmi bíróság az egyik intézkedésen kívül kezdeményezi az alkoholista kötelező gyógykezelésének elrendelését. A társadalmi bíróság határozata ellen fellebbezni nem lehet. Az eljárás alá vont dolgozó panasszal fordulhat a szakszervezeti bizottsághoz, illetve a szövetkezet vezetőjéhez. A panaszt a határozat kézhezvételétől számított 8 napon belül lehet előterjeszteni, amit 15 napon belül el kell bírálni.

[9] Vö.: uo.

[10] *Máltás* György: A munkafegyelem és az együttélési szabályok megsértőinek ügyei a társadalmi bíróság előtt. Jog és társadalom. 1964. évi 2. sz. 24. old.

[11] Vö.: *Schelnitz* György: Új törvényerejű rendelet a társadalmi bíróságokról. Munka 1976. évi 2. sz.

A társadalmi bíróság határozata elleni panasz a határozat egészére vagy annak egy részére vonatkozhat. A panasznak a határozat indoklása önmagában is tárgya lehet. Ha a szakszervezeti bizottság, illetőleg a szövetkezet vezetősége a társadalmi bíróság határozatát hatályon kívül helyezi, a határozatban iránymutatást kell adnia a társadalmi bíróság számára, hogy az új eljárást milyen módon, milyen bizonyítási eszközök felhasználásával folytatta le. A szakszervezeti bizottság, illetőleg a szövetkezet vezetősége a szükséges iránymutatást rendszerint az iratok alapján adja meg, de az sem kizárt, hogy a helyes iránymutatás tisztázása érdekében egyes személyeket meg is hallgasson.

A társadalmi bíróság az újabb eljárást a tvr. rendelkezései szerint köteles lefolytatni.

A társadalmi bíróságok irányítását és segítését a SZOT, illetőleg a szövetkezetek országos érdekképviseleti szervei szervezik meg.

Az új rendelet 14. § (2) bekezdése szerint: „A társadalmi bíróság az ügyet — érdemi döntés nélkül — átteheti ahhoz a szocialista brigádhoz, melynek az érintett dolgozó tagja." A (3) bekezdés pedig a következőket tartalmazza: „A társadalmi bíróság az ügyet — érdemi döntés nélkül — átteszi: *a)* a szabálysértési hatósághoz, illetőleg az ügyészhez, ha eljárása során azt észleli, hogy szabálysértés vagy bűncselekmény gyanúja forog fenn, *b)* a fegyelmi jogkör gyakorlójához, ha az elbírálásra kerülő magatartás olyan súlyos fegyelmi vétség, amely nem áll arányban a társadalmi bíróság által hozható intézkedéssel."

Alapvető eljárási szabály, hogy ha a társadalmi bíróság törvényes hatáskörében eljárva döntött, úgy az ügyben más eljárásnak helye nincs. Kivétel ez alól természetesen a panasz esetén folytatott eljárás.

Az eljárási szabályokat illetően a törekvés az, hogy minél egyszerűbbé tegyék a társadalmi bíróságok eljárását, ne korlátozzák működésüket részletekbe menő szabályokkal. Ez kifejezésre jut új rendeletünkben is.

Egységes az álláspontja valamennyi országnak abból a szempontból, hogy a szocialista eljárási jogokban ismert alapvető elvek érvényesítése feltétlenül indokolt a társadalmi bírósági eljárásban is. Különösen nagy jelentősége van a nyilvánosság elvének. A korábbi törvényerejű rendelet végrehajtását szabályozó SZOT-határozat 16. pontja értelmében munkaidőn belül csak akkor tarthatja tárgyalását a társadalmi bíróság, ha ez a vállalat adottságaiból feltétlenül szükséges. Például háromműszakos üzemnél előfordulhat, hogy a bíróság tagjai munkaidőn belül vesznek részt a bíróság munkájában. Olyan esetekben egyébként, amikor a fegyelmi és a büntető eljárás igénye külön-külön jelentkezik, az ügy elbírálása nem a társadalmi, hanem az állami bírósághoz tartozik.[12]

[12] A Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20. 426/1964. számú ítélete alapján, 434/1965. Legfelsőbb Bíróság.

Minthogy a társadalmi bíróság nem állami, hanem társadalmi szerv, és eljárásában is a társadalmi elv jut érvényre, a társadalmi bíróság eljárása jellegénél fogva különbözik a büntető eljárástól. Ennélfogva az a dolgozó, akivel szemben — felelősségének megállapítása esetén — a társadalmi bíróság intézkedést hozott, nem tekinthető büntetett előéletűnek. A társadalmi bíróság feltétlenül a törvényt köteles alkalmazni. Az olyan kérdésekben, amelyekkel kapcsolatban a megfelelő magatartási szabályok jogrendszerünkben lefektetve nincsenek, a szocialista erkölcs, a társadalmi együttélés íratlan szabályait alkalmazhatja.

Nem kötelező a társadalmi bíróságra a polgári perrendtartás, sem azok az egyéb eljárásjogi rendelkezések, amelyek a bíróságok tevékenységét szabályozzák. Olyan eljárásjogi kérdésben, amelyet a társadalmi bíróságokról szóló törvényerejű rendelet nem szabályoz, a saját belátása szerint folytatja le az eljárást. Annak sincs azonban akadálya, hogy a Pp. rendelkezéseihez hasonlóan járjon el. A párhuzamos eljárás elkerülése végett nem járhat el azonban a társadalmi bíróság az olyan cselekmény miatt, amelyet bírósági, szabálysértési vagy fegyelmi eljárás során érdemben már elbíráltak.

Helyesen mutat rá V. A. Tumanov, hogy az egyes állami szervek funkcióinak átruházása a társadalmi bíróságokra nem szünteti meg az állami szervek felelősségét. A bíráknak, ügyészeknek állandóan instruálni kell a társadalmi bíróságokat.[13]

Új törvényerejű rendeletünk is — hasonlóan az 1962. évihez — külön kiemeli ezt a problémát, amikor utal a jogászok feladataira a társadalmi bíróságok munkájának segítését illetően.

A jogtanácsosnak a társadalmi bíróságokkal összefüggő szerepe, főként a kezdeti időszakban, igen jelentős. Nem tekinthető véletlennek, hogy a törvényerejű rendelet kifejezetten kötelezi a jogtanácsosokat arra, hogy mindenben segítsék a társadalmi bíróságok munkáját. A társadalmi bíróságok általában igénylik is a jogtanácsos segítségét, közreműködését, hiszen rengeteg új, eddig ismeretlen problémával találják szemben magukat.[14]

Nem volna azonban helyes a társadalmi bíróságok túlzott eljogásziasítása sem. Az új törvényerejű rendeletünk, amikor a vállalati jogtanácsos feladatává tette a társadalmi bíráskodás segítését, abból az alapelvből indult ki, hogy a vállalati jogász munkáját igénybe kell venni minden kérdésben, amikor a vállalat életében a jog területét érintő kérdésről van szó.

Az ilyen kérdésekben a jogtanácsos tud a

[13] Vö.: *Tumanov*, V. A.: A társadalmi szervezetek szerepének növekedése a kommunizmus általánosan kibontakozó időszakában. Magyar Jog 1959. évi 11. sz. 325. old.

[14] *Sándor* István Tamás: A társadalmi bíróságok működésének néhány gyakorlati kérdéséről. J. K. 1964. évi 3. szám 176. oldal.

legközvetlenebbül tájékoztatni, az ügy megvizsgálásának útját megmutatni, a bíróság által történő elbírálás esetén várható intézkedésről képet adni. Vezető jogtanácsosnak vagy önálló jogi előadónak társadalmi bírósági taggá történő megválasztása összeférhetetlenségi szempontból nem helyeselhető. Felvetődik a kérdés, hogy milyen mértékben kell a társadalmi bíróságok tagjainak jogi ismeretekkel rendelkezniük, valamint a számukra nélkülözhetetlen jogi ismereteket hogyan szerezhetik meg? Elvárható tőlük, hogy tanulmányozzák a társadalmi bíróságokról szóló rendelkezéseket, és rendelkezniük kell azzal a jogtudattal, amellyel a szocialista állam öntudatos, a társadalmi fejlődés alapvető törvényszerűségét ismerő polgárai rendelkeznek. A jogtudat önmagában — a jogi normák részletesebb, közelebbi ismerete nélkül — segítséget ad a jelenségeknek az igazságosság szempontjából való értékelésére.

A konkrét ügyek tárgyalása kapcsán azonban az ügy eldöntéséhez szükséges mértékben jogi tájékoztatást kérhetnek a vállalati jogtanácsostól, az ügyészségtől. Elő kell segíteni, hogy a társadalmi bíróságok elnökei meghatározott körben alapfokú jogi ismereteket szerezhessenek.

A SZOT és a Magyar Jogász Szövetség is előadás-sorozatot rendezhetnének úgy az elnökök, mint a tagok részére. A joganyagot azonban nemcsak szóban, hanem írásban is ismertetni kell velük.

A tárgyalás előkészítésének minden társadalmi bírósági ügyben rendkívül nagy jelentősége van. A társadalmi bíróság elnöke és tagjai még a tárgyalás előtt megismerkednek az üggyel, már ebben a szakaszban felderítik a felelősségre vonás alapjául szolgáló magatartás körülményeit, indokait, tisztázzák a felelősségre vont személy körülményeit, családi viszonyait, a munkájával kapcsolatos magatartását.

A jogalkotó a munkajogi felelősség érvényesítésének a társadalmi bíróság hatáskörébe utalásakor abból indulhatott ki, hogy a visszatartás és a nevelés, vagy ami ugyanez; a javítás, mint felelősségi szankció célja a társadalmi bíróság közreműködésével sok esetben hatékonyabban valósulhat meg, mint az igazgató által folyamatba tett fegyelmi eljárás során.[14—15] Ennek ellenére azonban idegenkednek a fegyelmi ügyeket társadalmi bíróság elé terjeszteni.

Utalnunk kell a kegyelmi problémára. A kegyelem csak a büntetőjogi jogkövetkezmények alól mentesíthet. A kegyelem alá eső cselekmény azonban fegyelmi vétséget képezhet és ettől eltérő munkajogi, illetve társadalmi bírósági jogszabályi rendelkezés hiányában nem kifogásolható a társadalmi bíróság elé terjesztése. Ellentétben Révai Tibornak azzal a véleményével, hogy az egységesítés és az egyszerűsítés érdekében célszerű lenne a munkaügyi döntőbizottságok tevékenysége helyett is a társadalmi bíráskodás, nem tartom ezt a nézetet több szempontból időszerűnek. A vállalat, mint állami szerv tevékenysége során nagy volumenű, nagy kihatású viták keletkeznek a dolgozókkal is. Például baleseti kártérítés, foglalkozási megbetegedésből eredő kártérítés. S ezeken kívül még számos olyan ügy, amelynek tárgyalása nem jelent sem nevelő-, sem megelőző hatást a közösségre.

Befejezésül utalnék egy-két olyan problémára, amelyeket az új törvényerejű rendelet megjelenése kapcsán indokolt lenne újra megvizsgálni.

A társadalmi bíróság tagjaitól bizonyos jogismeret elvárható, hogy a hatályos, vonatkozó jogszabályokat alkalmazni tudják, hiszen nemcsak erkölcsi szabályokba ütköző magatartásokat bírálnak el. Indokolt lenne egy külön útmutatót készíteni a társadalmi bíróságok részére, munkájuk segítése érdekében.

Érdemes az új tvr. megjelenése alkalmával felfigyelni a régit közvetlenül követő időszak tanulságaira. Olvashatjuk a korabeli irodalomból: „Ha a társadalmi bíróság nem működik, azért elsősorban a szakszervezeti bizottság a felelős. A szakszervezeti bizottságok részéről sokszor tapasztalható érdektelenség, melynek okai a következők: — egyes szakszervezeti bizottságok nem értették meg a társadalmi bíróságok működésének a szocialista tudat formálására gyakorolt jelentőségét; — a szakszervezeti bizottságok egy része tájékozatlan, járatlan, nem ismeri a tvr. rendelkezéseit; — egyes szakszervezeti bizottságok megalkuvó módon tudomásul veszik az igazgató állásfoglalását és nem szállnak vitába a helytelen nézetekkel; — nem követelik meg a tájékoztatást az igazgatótól az elkövetett fegyelemsértésekre vonatkozóan; — egyes szakszervezeti bizottságok az érdekvédelem téves értelmezése folytán vonakodnak a fegyelemsértő dolgozók ügyeit a társadalmi bíróság elé terjeszteni."[16]

Vigyáznunk kell arra, nehogy az új tvr. végrehajtása során is beleessünk ezekbe a betegségekbe. A helyenként téves munkáltatói szemlélet megváltoztatása megalapozott felvilágosító, meggyőző tevékenység folytatása útján elsősorban szintén a szakszervezeti szervek feladatát képezi.

Mindig a szakszervezeti bizottságnak kellene a kezdeményező szerepet játszania az ügyek társadalmi bíróság elé utalásakor. Bátran kezdeményezheti a vezető állású dolgozók társadalmi bíróság útján történő felelősségre vonását is.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a szakszervezeti bizottságok a társadalmi bíróságok határozatának felülvizsgálatát egyáltalán nem kezdeményezték. Holott nemcsak a felelősségre vont dolgozónak, hanem az egész kollektívának az érdeke is azt kívánja, hogy a társadalmi bí-

[15] *Nagy* László: A munkaügyi viták szabályai. Budapest. 1969. 41—42. old.

[16] Vö.: *Révai* Tibor: A társadalmi bíráskodás a gyakorlatban. Állam és Igazgatás, 1967. 9. sz. 828.

róságok által esetenként hozott törvénysértő határozatok ne kerüljenek végrehajtásra.

Szerény véleményem szerint az új szabályozás növeli a társadalmi bíróságok tekintélyét, erősíti működésük társadalmi jelentőségét.

Természetesen a tudat befolyásolása és megváltoztatása nemcsak a társadalom közvetlen arra hivatott intézményeinek a feladata, hiszen végső soron az ember anyagi és érintkezési viszonyaival együtt termeli és változtatja meg gondolkodását és gondolkodásának termékeit.

A hangsúlyt a tudatformálásban is az anyagi és tudati tevékenység együttes változására és megváltoztatására kell helyezni. Sem az anyagi lét, sem a társadalmi tudat változásai nem következnek be automatikusan vagy nem oldhatók meg kampányszerűen, hanem csakis a tudatos gazdasági és társadalmi építőmunka eredményei lehetnek. *Vókó György*

Újabb viták a legnagyobb kedvezményről és a vámuniókról*

I.

A címben foglalt témával foglalkozó korábbi tanulmányomban vizsgált kérdés némileg leegyszerűsítve így tehető fel: ha valamely állam nemzetközi kereskedelmi szerződésben a legnagyobb kedvezmény nyújtását, vagyis azt vállalta, hogy a szerződésileg jogosított államnak (kereskedőinek, exportőrjeinek, áruinak stb.) megadja mindazt a kedvezményt (pl. vámkedvezményt), amelyet *bármely* harmadik államnak (kereskedőinek, exportőrjeinek, áruinak stb.) nyújt, és utóbb más állammal vagy államokkal vámunióra lép vagy hasonló csoportosulást alkot: megtagadhatja-e a szerződés jogosultjától a vám- vagy hasonló uniós partnerének nyújtott kedvezményeket akkor is, ha maga a szerződés nem tartalmaz erre nézve kivételt?

A kérdés az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága kodifikációs munkája során merült fel. A Bizottság jelenleg — egyebek között — a legnagyobb kedvezményt biztosító szerződéses kikötésre (záradékra, klauzulára) vonatkozó jogszabályok megállapításával, rendszerezésével, rögzítésével, tehát kodifikációjával foglalkozik. Amikor a Bizottság a nemzetközi szerződésekre vonatkozó joganyagot tanulmányozta, úgy határozott, hogy a legnagyobb kedvezményt biztosító klauzulára vonatkozó jogszabályok kodifikálását, azok különleges természete és bonyolultsága miatt, külön témaként tűzi napirendre.

A Bizottság a nemzetközi jog kodifikálása mellett annak fokozatos fejlesztésével is foglalkozik. A kodifikáció a meglevő jogállapot rögzítésében, a fokozatos fejlesztés pedig új nemzetközi jogszabályok alkotásában áll. A kodifikáció és a fokozatos fejlesztés elválaszthatatlansága következtében a bevezetőben feltett kérdést is még egy további kérdéssel kell tehát kiegészíteni: megfelel-e a jelenlegi jogállapot a mai kor követelményeinek, vagy pedig kell-e arra vonatkozóan változtatást javasolni és milyen értelemben?

A Nemzetközi Jogi Bizottság munkamódszere az, hogy az egyes témák kidolgozását egy-egy tagjára bízza, aki a téma előadójaként (special rapporteur, rapporteur spécial) szerepel. A legnagyobb kedvezmény záradékára vonatkozó joganyag előadója 1976-ig a jelen sorok írója volt.[1]

Az 1975-ben előterjesztett előadói jelentésemben a feltett kérdésekre lényegileg azt a választ adtam,[1/a] hogy a legnagyobb kedvezményt szerződésileg ígérő állam az ígért kedvezmény keretéből szerződésileg kivonhatja azokat az előnyöket, amelyeket a vele vámuniót vagy más hasonló csoportosulást alkotó államnak nyújt vagy nyújtani fog; ha azonban ezt nem teszi, akkor szerződéses ígéretéhez képest a legnagyobb kedvezményt kell nyújtania, tehát azt is, amelyet vámunió vagy hasonló csoportosulás keretén belül biztosít partnereinek. Úgy találtam, hogy ez felel meg a nemzetközi jog jelenlegi állásának, és azt a meggyőződésemet fejeztem ki, hogy e helyzet megváltoztatására nincsen elegendő indok.

II.

Amint azt a bevezetőleg említett tanulmány végén jeleztem, a Bizottság az 1975. évi ülésszakán röviden foglalkozott a kérdéssel. Minthogy abban egységes álláspont nem alakult ki, a Bi-

* A Jogtudományi Közlöny 1976. évi 1. számában megjelent tanulmányom végén azt igértem, hogy az ügy további fejleményeiről e hasábokon be fogok számolni. Ez a cikk az önként vállalt adósság törlesztése (*U. E.*)

[1] Mandátumom lejárta után a Bizottság az ügy előadói tisztével N. A. Usakov professzort, a Bizottság szovjet tagját bízta meg.

[1/a] Részleteket l. az 1976. évi tanulmányban.

zottság úgy döntött, hogy az ENSZ közgyűléséhez intézett évi jelentésében ismerteti az előadó álláspontját avégből, hogy a Közgyűlés hatodik (jogi) bizottságának a tagjai arra észrevételeiket megtehessék. Ez így is történt.

A Nemzetközi Jogi Bizottság az 1976. évi ülésszakán az ügyet a hatodik bizottságban elhangzott észrevételek figyelembevételével újból tárgyalta. Az újabb tárgyalás annak során történt, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság első olvasásban megszövegezte a legnagyobb kedvezmény klauzulájára vonatkozóan elfogadott cikkeket, összesen huszonhetet. Ezeket azután a szokott módon, évi jelentésébe foglalta és bő kommentárok kíséretében a Közgyűlés elé terjesztette. A Közgyűlés hatodik (jogi) bizottságában a tagállamok képviselői 1976-ban, a 31. ülésszakon, szóbeli észrevételeket tehettek a Nemzetközi Jogi Bizottság által tett jelentésre és közülük többen érintették az itt tárgyalt kérdést is. A kodifikációs munka rendes ügymenetének megfelelően az ENSZ főtitkára a Bizottság által kidolgozott tervezetet megküldte a tagállamoknak írásbeli észrevételeik közlése végett.

E sorok írásakor tehát az ügy ebben a stádiumban van. Annak további menete a következő: Amint a tagállamok írásbeli észrevételei megérkeznek, az ügy új előadója azok figyelembevételével jelentést készít és javaslatot tesz az első olvasásban elfogadott cikkek fenntartása vagy megváltoztatása iránt. E jelentés alapján fogja a Nemzetközi Jogi Bizottság 1978-ban, vagy esetleg később, a cikkeket második olvasásban elkészíteni és az ENSZ Közgyűlése elé terjeszteni. A cikkek további sorsáról a közgyűlés határoz.

A mi figyelmünk azonban a legnagyobb kedvezmény klauzulájára vonatkozó nem valamennyi cikkre, hanem csak a bevezetőleg említett kérdésekre szorítkozik. Ezek a sorok azt célozzák, hogy ismertessék az e kérdésekben bekövetkezett fejleményeket, köztük különösen a Nemzetközi Jogi Bizottság 1976. évi ülésszakán lefolyt tudományos vita anyagát, és újabb gondolatokat fűzzenek az ügyhöz.

III.

A Nemzetközi Jogi Bizottság 1976. évi tárgyalása alapjául szolgált az előadó 1975. évi jelentése,[2] továbbá az előadó újabb, 1976. évi jelentése.[3] Ez utóbbi jelentés röviden összegezte és értékelte a közgyűlés hatodik bizottságában 1975-ben elhangzott észrevételeket, és azok figyelembevételével is fenntartotta az előadó korábbi álláspontját.

A CN. 4/293. Nemzetközi Jogi Bizottság 1976. évi ülésszakán az ügyben a következő vélemények hangzottak el (a hozzászólások sorrendjében, kivonatosan):

Hambro[4] szilárdan azt az álláspontot képviselte, hogy a tervezetben kivételt kell alkotni a vámuniókban és hasonló csoportosulásokban nyújtott előnyöket illetően. A Bizottság a klauzulára vonatkozó tervezetében nem riadt vissza attól, hogy a nemzetközi jog fokozatos fejlesztése keretében új jogszabályt javasoljon. Ezt tette a fejlődő országok érdekeit védő (ezúttal nem ismertetett cikk javaslatával. Nem lehet tehát akadálya annak, hogy a vámuniókat illetőleg is ne javasoljon új jogszabályt. Ez történhet akár annak egyszerű kimondásával, hogy a legnagyobb kedvezmény klauzulája nem ad jogot azokra az előnyökre, amelyeket a klauzula kötelezettje vámunió keretében nyújt, vagy esetleg egy olyan rendelkezéssel, amely a következőket mondaná ki: A jelen cikkek rendelkezései nem irányadók az olyan kérdések eldöntésénél, amelyek vámunióból vagy szabadkereskedelmi övezetből kifolyólag merülnek föl.[5]

Tammes[6] szerint az előadó által bemutatott bőséges anyagból levonható első konklúzió a következő: az államok gyakorlatában nincsen konszenzus arra nézve, hogy a legnagyobb kedvezmény kikötését a hallgatólagos vámuniós kivétel megtörné. Nem lehet tehát szó az ilyen szabály kodifikálásáról, annál kevésbé, mert ez ellentétben állna a nemzetközi szerződések jogára vonatkozó 1969. évi Bécsi szerződés 30. cikkével. Az egymást követő azonos tárgyú szerződések alkalmazásáról szóló 30. cikk értelmében a legnagyobb kedvezményt ígérő állam nem szegheti meg az ígéretét azon az alapon, hogy egy későbbi szerződésben más állammal vámunióra lépett. Az a gondolat, hogy a legnagyobb kedvezmény ígéretében benne rejlik a vámuniós kivétel, arra a XIX. századbeli doktrinára emlékeztet, hogy a *rebus sic stantibus* klauzula hallgatólag benne rejlik minden szerződéses ígéretben. Ilyen fikciót a Bizottság nem fogadhat el. Vélelmeket a legvalószínűbb esetre kell létesíteni: minél gyakrabban iktatnak az államok szerződésekbe kifejezett vámuniós kivételt, annál kevésbé valószínű, hogy erről a lehetőségről szerződéseik kötése közben megfeledkezzenek. Ha a szerződés egyéb kivételeket is tartalmaz, akkor az *inclusio unius, exclusio alterius* elv érvényesül. A hallgatólagos kivételre vonatkozó *opinio juris* hiányában tehát annak a kodifikációjáról nem lehet szó. Lehet-e szó arról, hogy ezt a szabályt a Bizottság a nemzetközi jog fokozatos fejlesztése címén javasolja? Eddig a Bizottság ezt az utat csak akkor követte, amikor azt a maga tevékenységének ismerős területén az igazságosság előmozdítása vagy a jog megszilárdítása érdekében szükségesnek látta: közgazdasági kontroverziák terén azonban a

[2] L. a Nemzetközi Jogi Bizottság 1975. Évkönyve II. kötetét.

[3] A CN. 4/293. és Add. 1., amely majd a Bizottság 1976. évi Évkönyvének II. kötetében fog megjelenni.

[4] Norvégia párizsi nagykövete, az ENSZ-közgyűlés volt elnöke, időközben elhunyt.

[5] Nemzetközi Jogi Bizottság Évkönyve 1976. év, II. kötet, 1382. ülés, 13—22. bekezdés.

[6] Amsterdami egyetemi tanár.

Bizottság csak nehézséget okozna saját magának, ha új jogszabály teremtésére tenne javaslatot. Ezt akkor tehetné, ha hivatkozhatnék a világ véleményére, mint ahogy az a fejlődő országok javára elfogadott szabály esetében történhet. Mindezek alapján Tammes végső konklúziója az, hogy legalábbis az első olvasásban készített tervezet vonatkozásában nem érkezett meg az ideje annak, hogy a Bizottság szilárd álláspontot foglaljon el a szőnyegen levő kérdésben.[7]

Sette Camara[8] teljes mértékben osztotta az előadó álláspontját. Szerinte a tervezetnek nem kell a vámuniós kivétel felől intézkednie. Az államok eddig is szerződéseikbe iktatták e kivételt, ha azt szükségesnek tartották, ezt a jövőben is megtehetik.[9]

Usakov[10] ugyancsak osztotta az előadó álláspontját. Szerinte tulajdonképpen tovább is lehetne menni annál. Amennyiben ugyanis a legnagyobb kedvezmény klauzuláját írott vámuniós kivétel kíséri — és ez elég gyakori a nemzetközi gyakorlatban — nem is beszélhetünk „legnagyobb" kedvezményről. Az ilyen kivétel megváltoztatja a klauzula természetét, amely e kivétel kikötése esetén nem lehetne többé „legnagyobb" kedvezménynek nevezhető.[11]

Yasseen[12] szerint az államoknak kétségtelen joguk van arra, hogy tetszésük szerint egyesüljenek, ez a joguk szuverenitásukból folyik. Ámde a nemzetközi jogban az egyik jog gyakorlása nem sérthet egy másik jogot, hacsak nem az a helyzet, hogy az egyik jog felsőbbrendű a másiknál. A legnagyobb kedvezmény záradéka megállapodás útján jön létre, és azt a *pacta sunt servanda* elv alapján meg kell tartani. Ha a kedvezményt nyújtó állam megtagadja a jogosult államtól az ígért legnagyobb kedvezményt, akkor beáll a felelőssége akkor is, ha a kérdéses kedvezményben vámuniók tagjait részesítette. Ez a felelősség nem csak erkölcsi, hanem jogi felelősség, amely a nemzetközi jogi kötelezettség megsértésének a következménye. Elképzelhető, hogy adott esetben enyhítő körülmények forognak fönn, de ezek nem változtatnak a felelősség természetén. Az ilyen körülmények azonban esetleg hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a felek jóhiszemű tárgyalások útján megoldást találjanak.

Ha a Bizottság tiszteletben kívánja tartani a nemzetközi gyakorlatot, akkor nem kellene vélelmet alkotnia a klauzula alóli kivétel tekintetében, hanem az államokra kell bízni azt, hogy megtegyék a kivételt, ha úgy kívánják. Talán hangsúlyozni lehetne az államok szabadságát e kérdésekben.[13]

Reuter[14] úgy látta, hogy a szőnyegen fekvő kérdésben az államok érdekei nem azonosak. Azt szokták mondani, hogy a nagy államok kevés rokonszenvet tanúsítanak a vámuniók iránt, mivel azokra nincsen szükségük. A fejlődő országoknak viszont különösen szükségük van a vámuniókra, mivel a határaikat önkényesen állapították meg. Ami az európai országokat illeti, azok fejlett, de kis országok, és nyersanyagokban szegények, ezek olyan országok, amelyek egyesülését akadályozná, ha az előadó álláspontja érvényesülne.

Jogi szempontból a kérdés szoros összefüggésben van több olyan tárggyal, amelyet a Nemzetközi Jogi Bizottság tanulmányozott: a szerződések jogával, az államok felelősségével és az államok egyesülésének kérdésével. A nemzetközi szerződések joga és nevezetesen a Bécsi szerződés nem sok segítséget nyújt a felmerült kérdés megválaszolásához. A Bizottság a szerződések joga kodifikációs munkái során sokat foglalkozott az egymással ütköző szerződések kérdésével, de nem adott kimerítő választ minden felmerülő kérdésre. A Bécsi szerződés 30. cikkével összefüggésben annak kérdése merül föl, hogy nemzetközi deliktumot követ-e el az az állam, amely önként olyan helyzetet teremt magának, amelyben nem tudja korábbi szerződéses kötelezettségét teljesíteni. Ha igen, akkor a szerződéssel jogosított államnak vétójoga lenne. A tárgyalt eset azonban nem valósít meg deliktumot. Az nem is tekinthető a körülmények alapvető megváltozásának, vagy *vis major*nak. Ezekre az állam csak akkor hivatkozhat, ha nem maga idézte elő azokat.

Amikor a Bizottság az államutódlásnak a nemzetközi szerződésekre való hatását vizsgálta, azt állapította meg, hogy államok egyesülése esetében vannak olyan szerződések, amelyek az egyesüléssel létrejött új állammal szemben nem érvényesíthetők, de a Bizottság nem állította azt, hogy az államok egyesülése deliktum lenne. Azt lehetne mondani, hogy ha az államok egyesülése a házassághoz hasonlít, úgy a vámunió a konkubinátushoz. Az az állam, amely jogosítottja a legnagyobb kedvezményt biztosító klauzulának, kétségtelenül igényt tarthat bizonyos kártérítésre, ha a kötelezett állam vámunióba lépett és nincs lehetősége arra, hogy megadja a jogosítottnak azokat az előnyöket, amelyeket a vámunió többi tagjainak nyújt. A méltányosság alapján való kártalanítás kötelezettsége ma a nemzetközi jogban elismert intézmény, különösen akkor, amikor bizonyos természeti erőforrások felosztásáról van szó. Javaslata tehát középutas megoldás. Megengedhetetlennek tartja, hogy a vámunióra hivatkozással az állam felborítsa valamennyi kötelezettsé-

[7] 1382. ülés, 23—30. bek.
[8] Brazília prágai nagykövete.
[9] 1382. ülés, 31—34. bek.
[10] Szovjet professzor, a bizottság volt elnöke, a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete nemzetközi jogi osztályának vezetője.
[11] Ugyanott 44—45. bekezdés és 1380. ülés 1—3. és 14—15. bek.
[12] Irak volt nagykövete, a Bizottság volt elnöke, jelenleg az Egyesült Arab Emirátusok Genfben székelő jogtanácsosa.
[13] 1382. ülés 45—47. bek., továbbá 1383. ülés 47—51. bek.
[14] A párizsi egyetem nemzetközi jogi tanára.

gét, beleértve azokat, amelyek a legnagyobb kedvezményt nyújtó klauzulán alapulnak. Másfelől nem képes elfogadni azt, hogy bizonyos államokat börtönben tartson egy olyan szabály, amely a legnagyobb kedvezményre jogosult államnak vétójogot adna.[15]

Vallat[16] úgy látta a lefolyt vitából, hogy egy vonatkozásban látszólag általános egyetértés van a Bizottság tagjai között, arra nézve ugyanis, hogy nincs olyan nemzetközi szokásjogi szabály, amely a hallgatólagos vámuniós kivételt elismerné. A Bizottság által a legnagyobb kedvezmény klauzulájára vonatkozó cikkek akkor nyernék el a legnagyobb hatékonyságot, ha azokat nemzetközi szerződésbe foglalnák. Ha nincsen is az említett értelemben szokásjogi szabály, az kétségtelen, hogy a vámuniós kivételt az államok igen gyakran szerződéseikbe foglalják. A Bizottság tehát megtehetné, hogy e kérdésben, ugyanúgy mint a határforgalom kivételezettségének kérdésében kivételt statuál. Ezután az államokra maradna annak az eldöntése, hogy maradjon-e a kivételre vonatkozó szabály a cikkek között vagy sem. Ez a döntés kétségtelenül politikai természetű.[17]

Tsuruoka[18] szerint a klauzula léte nem akadályozhatja a kedvezményt nyújtó államot, hogy vámunióhoz csatlakozzék, viszont ez nem is szolgálhat a klauzula részéről jogosított állam hátrányára. Ha ez az eset beáll, a jogosított államnak megfelelő és arányos kártalanítást kell kapnia.

A Bizottságnak olyan jövőbeli szerződést kell fogalmaznia, amely a nemzetek közösségének minden tagja jogos érdekeit megvédi. Ez filozófiai, gazdasági és jogi meggondolást igényel. Ami a jogi szférát illeti, amelyben a Bizottság dolgozik, alapvető elvek forognak kockán, egyfelől a *pacta sunt servanda* elv, másfelől az, hogy mások érdekeinek megsértéséért kártérítés jár. Ezeket az elveket kellő indokok nélkül nem lehet megsérteni és ezért a Bizottság nem léphet a fokozatos fejlesztés útjára. Ezen az alapon egyetért az előadó álláspontjával.[19]

Martinez Moreno[20] az előadónak arra az érvére hivatkozott, hogy abban a korszakban, amikor a világ lebontani igyekszik a kereskedelem korlátait, a vámuniós kivételnek szerződésbe iktatása újabb korlátok létesítését eredményezné. Véleménye szerint, ha a Bizottság javaslatot tenne a vámuniós kivételnek a tervezetbe foglalására, azt az államok többsége elvetné.[21]

Kearney[22] szerint az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) tapasztalatai mutatják, mennyire nehéz azoknak a feltételeknek a megállapítása, amelyek fennforgása esetén feloldást nyerhet a vámunióba lépő állam a legnagyobb kedvezményre vonatkozó korábbi kötelezettsége alól. Vajon ha e tapasztalatok fényében a Bizottság elfogadná a vámuniós kivétel tézisét, megteheti-e azt, hogy ilyen értelmű rendelkezést foglal a tervezetébe, és azután figyelmen kívül hagyja az ennek következtében előálló problémáknak egész sorát? Például elállhat-e ilyen esetben a klauzula jogosultja a szerződéstől vagy kártérítést követelhet-e, és ha igen, milyen szabályok szerint kellene a kártalanítás mértékét megállapítani?

Tekintetbe kell venni azt is, hogy az államok gazdasági jellegű egyesülései igen különböző jellegűek. A vámunió az ilyen egyesüléseknek csupán egyik fajtája. Nyilvánvaló, hogy nem lehet mindenfajta csoportosulás esetében automatikusan kivételt tenni a legnagyobb kedvezményre vonatkozó kötelezettségek alól, tekintet nélkül a kérdéses csoportosulás jellegére.

Gyakorlati okokból tehát nem volna kívánatos, hogy a Bizottság pusztán kimondja a vámuniós kivételt, és a továbbiakról ne intézkedjék.

A Hambro által javasolt megoldás elképzelhető. Ha a tervezet kimondaná, hogy az nem szabályozza a legnagyobb kedvezményt nyújtó klauzula és a vámunió, illetve más gazdasági csoportosulások viszonyát, úgy ennek az lenne a hatása, hogy erre a viszonyra nézve az általános szerződésjogi szabályok lennének irányadók. Az általános szabályok alapján a vámunióba lépő államnak legalább valamiféle kártalanítási kötelezettsége lenne a legnagyobb kedvezményre jogosított korábbi partnerével szemben.

Az Európai Gazdasági Közösségre vonatkozólag az a helyzet, hogy ha a Közösség egyetlen államma alakulna át, akkor az államutódlás szabályai érvényesülnének, de jelenleg erről nem lehet szó, mivel a Közösség, mint bármely más vámunió, továbbra is független államok csoportja maradt.[23]

Calle y Calle[24] arra hívta fel a figyelmet, hogy a Bizottság tervezete nem kizárólag a kereskedelemben alkalmazott legnagyobb kedvezményre vonatkozik. Az államok más területeken is nyújtanak egymásnak legnagyobb kedvezményt, például a személyek szabad mozgása, utazása tekintetében. Vannak tehát esetek, amikor a vámunióba lépő állam részéről nincs akadálya annak, hogy bizonyos területeken teljesítse szerződéses kötelezettségét. Az írott vámuniós kivétel egyébként igen gyakran szerepel a szerződésekben, és talán azokat is, amelyekben ez a kivétel nincs kifejezetten kikötve, a kedvezményt nyújtó állam érdekében lehetne értelmezni, figyelemmel a gazdasági csoportosulásokban reciprok módon nyújtott kedvezményes elbánás specifikus természetére.[25]

[15] 1382. ülés 48—57. bek. és 1384. ülés 24—29. bek.
[16] Londoni egyetemi tanár.
[17] 1383. ülés 1—6. bek.
[18] A Bizottság volt elnöke, Japán ny. nagykövete.
[19] 1383. ülés 7—10. bek.
[20] Salvadori egyetemi tanár.
[21] 1383. ülés 11—21. bek.
[22] Az Egyesült Államok külügyminisztériumának jogtanácsosa.
[23] 1383. ülés, 22—25. bek.
[24] Peru moszkvai nagykövete.
[25] 1383. ülés 26—29. bek.

Sahovic[26] szerint a vámuniós kivételt nem kellene általános szabállyá emelni, a Bizottságnak azonban tiszteletben kell tartania az államok szuverenitását és jogukat arra, hogy vámuniót alkossanak. A Bizottság tagjai már rámutattak arra, hogy a pozitív nemzetközi jog alapján nehézség nélkül meg lehet oldani azt a kérdést, amely akkor áll elő, ha a klauzula kötelezettje vámunióba lép. Talán nyomatékosabban kifejezést lehetne adni ennek a Bizottság tervezetében. Mindenesetre figyelembe kell venni a jelenleg létező és az alakulóban levő gazdasági társulások nagy számát és olyan megoldást találni, hogy a tervezetet minden állam elfogadhassa.[27]

Quentin-Baxter[28] kételkedett abban, hogy a Bizottság olyan szabályt alkothatna, amely automatikusan megoldaná a nemzetközi élet komplexitásának minden változatában felmerülhető valamennyi problémát. Vannak például szabályok, amelyek meghatározzák azt, hogy hogyan kell a szárazföldi talpazatot elhatárolni a szomszédos államok között, de bizonyos földrajzi helyzetekben a szabályok mellett is szükség van arra, hogy az érdekelt államok határozzák meg a szabályok hatását és azok alkalmazásának a módját. A vámuniós kivételre vonatkozó rendelkezésnek középutat kell találnia aközött, hogy az államnak egyfelől szabadsága van saját ügyei viteléhez, másfelől tárgyalnia kell vagy esetleg kártalanítania a másik érdekelt államot. Az ilyen szabály megfogalmazására irányuló erőfeszítések a Bizottságot a tárgy határain túl, talán az államok felelősségének területére vinnék. A kérdés megoldása nehéz, azt is figyelembe véve, hogy a Bizottságnak új fogalmakat is meg kellene határoznia, azt például, hogy mit kell érteni vámunión, vagy szabadkereskedelmi egyesülésen.[28/a]

Ennyit a Bizottságban lefolyt vitáról.

Tekintettel a vélemények megoszlására, a Bizottságban az a nézet alakult ki, hogy nem célszerű a tervezetbe olyan rendelkezést felvenni, amely a hallgatólagos vámuniós kivételt — erre irányuló szerződéses kikötés nélkül — elismerné. A tagok egy része a Bizottságnak ezt a döntését úgy értelmezte, mint annak beismerését a Bizottság részéről, hogy ilyen szabály a nemzetközi jogban *de lege lata* nincsen, és a jövőre vonatkozólag sem kívánatos az ilyen szabály alkotása. A Bizottság más tagjai szerint viszont a tervezet hallgatása e kérdésben csak úgy értelmezhető, hogy a kérdésben a végső döntés politikai természetű és a döntés az államokra tartozik.

A Bizottság ilyen értelmű megállapítást foglalt a jelentésébe, amely emellett összefoglalja a Bizottságban lefolyt vita anyagát is.[29]

IV.

A Nemzetközi Jogi Bizottság jelentését — a szokásoknak megfelelően — az ENSZ Közgyűlése, illetve a hatodik (jogi) bizottság az 1976. évi 31. ülésszakon megtárgyalta, és több felszólaló foglalkozott a Bizottság jelentésének itt tárgyalt részével is. A nézetek megoszlottak. A szocialista államok képviselői általában úgy vélték, hogy a vámuniós kivételnek nincsen helye a tervezetben, a fejlett ipari országoknak és a fejlődő országoknak a tárgyhoz hozzászóló képviselői részben ezt, részben az ellentétes álláspontot képviselték. A nézetek részletes ismertetését mellőzhetem, tekintettel a helyszűkére és arra is, hogy a vita során nem hangzottak el olyan új érvek, sem pro, sem kontra, amelyek a Nemzetközi Jogi Bizottságban nem merültek volna fel. Szólnom kell azonban arról a különösen éles állásfoglalásról, amely e kérdésben az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) részéről volt tapasztalható.

Az EGK részéről már a Közgyűlés 1975. évi ülésszakán is ketten szólaltak föl a hatodik bizottságban: Olaszország képviselője, aki a Közös Piac nevében is beszélt, és a Főbizottság képviselője külön is felszólalt.[30]

1976-ban az EGK Főbizottsága — szokatlan módon — a legnagyobb kedvezményre vonatkozó tervezettel foglalkozó terjedelmes memorandumot juttatott el az ENSZ jogtanácsosához azzal a kéréssel, hogy azt a Nemzetközi Jogi Bizottság tagjai között köröztesse.

Az ENSZ Közgyűlés 1976. évi 31. ülésszakán a hatodik (jogi) bizottságban ismét felszólalt a Közös Piac képviselője és főleg az itt tárgyalt kérdéssel foglalkozott.[31]

Az EGK és képviselői által az említett különböző alkalmakkor előterjesztett észrevételek lényeges pontjai a következőképpen összegezhetők:

A Tervezet 15. cikke jelenlegi formájában nem fogadható el.[32] Ez a rendelkezés visszatartaná az államokat attól, hogy legnagyobb kedvezmény nyújtását vállalják, mivel megkötné kezüket a jövőre vonatkozólag vámunió vagy más gazdasági integrációs szerződés létesítésében.

A 15. cikk nem veszi figyelembe azt, hogy az egyes többoldalú szerződésekben nyújtott kü-

[26] A jugoszláviai Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója.

[27] 1383. ülés 30—35. bek.

[28] Új-zélandi egyetemi tanár.

[28/a] 1383. ülés 36—46. bek.

[29] A Nemzetközi Jogi Bizottság jelentése a 28. ülésszakán végzett munkáról, Közgyűlés 31. ülésszak 10. sz. melléklet (A/31/10) II. fejezet, kommentár a 15. cikkhez, 24—39. bekezdések.

[30] A felszólalásokat kivonatosan rögzítő jegyzőkönyvek száma A (C. 6) SR. 1544 és 1549.

[31] A (C. 6) 31/Sr. 16.

[32] A 15. cikk címe és szövege a következő: Annak a ténynek a közömbös volta, hogy az elbánást két- vagy több oldalú megállapodás alapján nyújtják. A legnagyobb kedvezményre jogosult államnak joga van arra az elbánásra, amelyben a kötelezett állam a harmadik államot részesíti tekintet nélkül arra, hogy az kétoldalú vagy többoldalú megállapodás alapján történik.

lönös előnyök szoros összefüggésben állanak közös intézményrendszerek létesítésével és súlyos kölcsönös kötelezettségek vállalásával. Az EGK-t alapító szerződés például kölcsönös kötelezettségeket állapít meg a személyek, szolgáltatások és tőkék szabad mozgása, a jogalkotás harmonizálása és a dolgozók életszínvonalának emelése érdekében. Nem képzelhető el, hogy kívülálló országok a legnagyobb kedvezmény záradéka alapján részesüljenek a Közös Piac tagjai által egymásnak nyújtott előnyökben anélkül, hogy a kötelezettségeket vállalják.

A 15. cikkben foglalt rendelkezés elfogadása szétziláló hatással járna a már létező vámuniók tagjai és olyan harmadik államok közötti viszonyra, amelyek a legnagyobb kedvezményes kikötések jogosítottjai. A Közös Piac tagállamai a Római Szerződés 234. cikke szerint[33] tiszteletben tartják a közösség létesítése előtt vállalt kötelezettségeiket. Ez különösen vonatkozik az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményben (GATT) vállalt tagsággal járó kötelezettségekre. Az Európai Közösségek bírósága a 21—24/72 (1) sz. alatt egyesített ügyekben hozott 1972. december 12-i ítéletében kimondotta, hogy „... amikor az Európai Gazdasági Közösséget alapító szerződést létrehozták, a tagállamokat kötelezték az Általános Egyezmény rendelkezései; ... *az egymás közötti megállapodás alapján a tagállamok nem menthették fel magukat a harmadik államok irányában vállalt kötelezettségeik alól* (szerző kiemelése); ... ellenkezőleg, az a kívánságuk, hogy tiszteletben tartják az Általános Egyezményben vállalt kötelezettségeiket, egyaránt fakad az EGK-szerződés rendelkezéseiből és a tagállamok ama nyilatkozataiból, amelyeket akkor tettek, amikor a szerződést az Általános Egyezmény szerződő felei elé terjesztették az Egyezmény XXIV. cikke értelmében." A Közösség tagállamai azonban a kereskedelmi politikával kapcsolatos hatáskörüket átruházták a Közösségre. Nincsenek többé önálló vámtarifák és vámszabályaik. Ilyen körülmények között a tagállamok és a Közösség viszonya alapvetőleg összeegyeztethetetlen a legnagyobb kedvezmény alkalmazásával, a tagállamok jogilag nincsenek abban a helyzetben, hogy megadják a vámuniós partnereiknek nyújtott kedvezményeket kívülálló államoknak.

A Közösség és a tagállamok azon az állásponton vannak, hogy a nemzetközi jog szokásjogi szabályai a vámuniók és a szabadkereskedelmi övezetek tagállamait följogosítja arra, hogy a legnagyobb kedvezmény záradéka tekintetében engedményeket kapjanak a klauzula jogosítottjaitól. Az EGK Szerződés 234. cikkének (3) bekezdése ekként értelmezhető. Még ha igaz is a Nemzetközi Jogi Bizottság előadójának az az álláspontja, hogy nincs olyan nemzetközi szokásjogi tétel, amely a hallgatólagos vámuniós kivétel megállapítását lehetővé tenné, ez nem ad feleletet arra a tényre, hogy nincs olyan nemzetközi szokás, hogy a klauzula jogosítottja megkapja azokat az előnyöket, amelyeket a vámunió tagjai egymásnak nyújtanak; nemcsak hogy ilyen szokás nincsen, hanem erre precedens sincsen.

[33] A cikk teljes szövegét idézi az 1976. évi tanulmányom, J. K. 1976. 1. sz. 37. old.

V.

A továbbiakban néhány megjegyzést szeretnék tenni a Nemzetközi Jogi Bizottságban lefolyt vitában elhangzott érvekhez, és a Közös Piac képviselői által tett észrevételekhez.

Hambronak az a javaslata, hogy a vámuniós kivétel kérdését a Bizottság rekessze ki a tervezetéből, a kérdés diplomáciai megoldása, de nem jogi megoldása lenne. A nemzetközi jog kodifikációjának és fokozatos fejlesztésének azonban a felmerült kérdések megnyugtató rendezése a célja, és ezzel a céllal összeegyeztethetetlen a kényesebb kérdéseknek a tervezetből való kiiktatása. Egyébként helyesen jegyezte meg erre a javaslatra Kearney, hogy ez a „megoldás" a kérdést visszautalja az általános szerződésjogi szabályokra és nevezetesen az 1969. évi Bécsi Egyezménynek az azonos tárgyra vonatkozó, egymást követő szerződésekről szóló rendelkezéseire. Ezek alkalmazása pedig a vámunióba való belépés folytán a korábbi kötelezettségét megtagadó állam felelősségét, illetve közvetve kártérítési kötelezettségét vonja maga után.

Az azonos tárgyra vonatkozó, egymást követő szerződések problémáját említette a vita során Tammes is. Ha az az állam, amelyet legnagyobb kedvezmény nyújtására vonatkozó ígéret kötelez, vámuniós vagy ahhoz hasonló csoportosulásba lép, ezáltal olyan helyzetbe kerül, hogy utóbb vállalt szerződéses kötelezettsége ellentétbe kerül egy korábban más állammal vagy államokkal vállalt szerződéses kötelezettséggel. (Ez nem szükségszerűen és mindig van így, mert ez függ a csoportosulás jellegétől, illetve a csoportosulást létrehozó szerződés tartalmától; erre alább még rátérek.) Az egymással ütköző nemzetközi szerződésekből előálló helyzetben irányadó nemzetközi jogi szabály megállapításával a Nemzetközi Jogi Bizottság a szerződésjog kodifikációja során foglalkozott. A Bizottságban évekig folyó vita lényegileg ama kérdés körül forgott, hogy az egymással összeegyeztethetetlen szerződéses kötelezettségek egymást követő vállalása érinti-e az utóbb kötött szerződések érvényességét, vagy csak nemzetközi jogi felelősséget keletkeztet-e. Az Oppenheim-féle nagytekintélyű nemzetközi jogi összefoglaló mű Lauterpacht által átdolgozott 1955. évi 8. kiadása e kérdésben még a következő álláspontot foglalta el: „Nemzetközi szerződések, akár általános, akár egyedi jellegűek azok, az államok részére magatartási szabályokat állapítanak meg. Ilyenképpen ezek elsősorban a szerződő felekre nézve kötelezők, akiknek tilos a szerződéses kötelezettségeikkel össze nem

egyeztethető módon eljárniok. Ez magában foglalja azt a kötelezettséget, hogy ne kössenek olyan szerződéseket, amelyek ellentétben állnának korábbi szerződéseikkel. Az ilyen szerződések kötése jogtalan cselekedet, amely nem eredményezhet jogi következményeket a jogsértő javára."[33/a] Ez az álláspont, amely a korábbi szerződéssel ellentétes későbbi szerződés érvényességét teszi kérdésessé, a Nemzetközi Jogi Bizottságban fel-felmerült,[34] azonban azt sem a Bizottság, sem az államok kodifikációs konferenciája, illetve az 1969. évi Bécsi szerződésjogi Egyezmény sem tette magáévá.

Ezúttal nem tekinthetjük át az egymással ütköző szerződések egész problémakörét,[35] és megelégedhetünk annak a megállapításával, hogy a gyakorlat a vámunióba vagy más csoportosulásba lépést rögzítő szerződés érvényességét akkor sem tagadja, ha az összeegyeztethetetlen a belépő államnak a legnagyobb kedvezmény klauzuláját tartalmazó korábbi szerződésével.

Itt térek vissza arra a fentebbi megjegyzésre, hogy ez az összeegyeztethetetlenség nem mindig áll fenn. Nem mindig és nem minden vonatkozásban. Az összeegyeztethetetlenség általában nem áll fenn szabadkereskedelmi társulás esetében. Az ilyen társulást alapító szerződés a társulás természetéből folyóan nem korlátozza a tagországok kereskedelempolitikai önállóságát kívülálló országok irányában, így az azokból származó árukra vonatkozó vámok megállapítása a tagországok hatáskörében marad.

De a vámunió esetében is a legnagyobb kedvezményt tartalmazó szerződés és a vámuniós szerződés csak annyiban ütközik, amennyiben tárgyuk azonos (eiusdem generis). Erre utalt a bizottságbeli vitában Calle y Calle.[36]

Ahhoz azonban alig férhet kétség, hogy amennyiben a vámuniós stb. szerződés a partnerek egymás közötti megállapodása folytán (pl. az EGK esetében) kizárja annak lehetőségét, hogy az illető állam megadja a társulásban részt nem vevő kedvezményezettnek a társulás keretében nyújtott vám- vagy egyéb kedvezményeket, akkor beáll az azonos tárgyra vonatkozó egymást követő és ütköző szerződések esete, és erre az esetre a nemzetközi jog által megszabott következmények állanak be. Ezek közé nem tartozik az utóbb kötött (vámuniós) szerződés érvénytelensége. Ez voltaképpen általános jellegű kérdés, amelyet az 1969. évi Bécsi Egyezmény nem, illetve csak akként szabályoz, hogy a jogsértő állam nemzetközi jogi felelősségére utal (30. cikk, de lásd a 41. és 60. cikket is).

VI.

Hogy a vámuniós és hasonló szerződések nem mentik fel a részeseiket a más államok irányában korábban vállalt kötelezettségek (illetve e kötelezettségek megsértése esetében a nemzetközi jogi felelősség) alól, azt világosan bizonyítja az ún. konfliktusrendező normák nagy sokasága, amelyeket az államok az ilyen természetű két- és többoldalú szerződéseikbe iktatnak. Ezeknek — legnépesebb — csoportját a legnagyobb kedvezményt biztosító két- vagy többoldalú (pl. GATT) szerződésbe iktatott vámuniós kivétel alkotja. A második csoport a vámuniós és hasonló szerződésekbe foglalt azokból a rendelkezésekből áll, amelyekkel a felek kifejezik a korábbi szerződéseikben foglalt kötelezettségeikhez való hűségüket. Ennek példája az Európai Gazdasági Közösséget alapító Római Szerződés 234. cikke.[37] További példa: az Európai Szabadkereskedelmi Társulást alapító, Stockholmban 1960. január 4-én aláírt szerződés 37. cikke: „E szerződés egyetlen rendelkezése sem tekinthető olyannak, mintha az bármely tagállamot felmentene ama kötelezettségek alól, amelyeket az Európai Gazdasági Együttműködésre vonatkozó szerződésben, a Nemzetközi Monetáris Alapra vonatkozó megállapodásban, az Általános Vám- és Kereskedelmi egyezményben *vagy más olyan nemzetközi megállapodásban vállalt, amelynek részese.* (Szerző kiemelése.)[38] A Római Szerződéshez hasonlóan rendelkezik a Montevideóban 1960. február 18-án aláírt, a Latin-amerikai Szabadkereskedelmi Övezetet és Társulást alapító szerződés 62. cikke: „A jelen szerződés rendelkezései nem érintik a szerződő feleknek a jelen szerződés hatálybalépése előtt aláírt megállapodásaiból származó jogaikat és kötelezettségeiket. A szerződő felek azonban lépéseket tesznek avégből, hogy a fennálló megállapodásaik rendelkezéseit összhangba hozzák a jelen szerződés céljaival."

A harmadik csoport nem közvetlenül oldja meg a konfliktust, hanem csak buzdít a konfliktus megelőzésére vagy megoldására. Így pl. a Közép-amerikai gazdasági integrációt létesítő, Managuában (Nikaragua), 1960. december 13-án aláírt Általános Szerződés XXV. cikke: „Az aláíró országok megállapodnak abban, hogy nem írnak alá egyoldalúan nem-középamerikai országokkal olyan új szerződést, amely a Közép-amerikai integráció elveit sértené. Megállapodnak továbbá abban, hogy fenntartják a „Közép-amerikai kivétel záradékát" mindazokban a kereskedelmi szerződésekben, amelyeket a legnagyobb kedvezmény alapján bármely olyan országgal kötnek, amely nem részese ennek a szerződésnek." A Szabadkereskedelemre és a Közép-amerikai integrációra vonatkozó, Tegucigalpában (Honduras) 1958. június 10-én aláírt többoldalú szerződés XXIV. cikke — egyebek között — így szól: „A Szerződő Felek... megállapod-

[33a] International law, I. köt. 894. old.

[34] L. *Pal* és *Aréchaga* közös javaslatát a Nemzetközi Jogi Bizottság 1963. évi Évkönyvében, I. kötet 203. ülés 4. bek. és *Aréchaga* újabb javaslatát a Nemzetközi Jogi Bizottság 1966. évi Évkönyvében I. kötet 2. rész 857. ülés 15. bek.

[35] L. *Haraszti* György: A nemzetközi szerződések megszűnése. Budapest, 1973. IV. fejezet.

[36] 1383. ülés 28. bek.

[37] L. a 33. sz. lábjegyzetet.

nak abban, hogy ha bármely, más államokkal kötött kereskedelmi egyezmény, vagy részvételük egyéb nemzetközi megállapodásokban akadályozná a jelen Szerződés érvényesülését, különösen a más szerződésekbe iktatott, legnagyobb kedvezményt ígérő záradék következtében, akkor azt a legközelebbi alkalommal újratárgyalják vagy felmondják avégből, hogy elkerüljék a nehézségeket vagy azt a hátrányt, amely a Szerződő Feleket érhetné az ilyen természetű igényekből."[39]

Mindezek a kikötések világosan demonstrálják a tárgyalt kérdésben a világ különböző sarkain fennálló *communis opiniot.*

VII.

Reuter a Nemzetközi Jogi Bizottságban az államok egyesülésének az analógiáját is felhozta. Ez az érv nagyon erőtlen. Szépen hangzik az, hogy ha az államok egyesülése házasság, akkor a vámunió vagy más integrációs csoportosulás konkubinatus, de a szép hangzáson túl ez nem győz meg arról, hogy az ilyen csoportosulásokba való belépésnek kötelemszüntető hatása lenne. Az államok egyesülése esetére is az az általános szabály, hogy az egyesülésnek nincsen kötelemszüntető hatása. A Nemzetközi Jogi Bizottságnak az államutódlásra vonatkozó tervezete szerint az államok egyesülése esetén az általános szabály a szerződéses kötelezettségek átszállása az új államra; a korábbi szerződéses kötelezettségek csak kivételes esetekben szűnnek meg. Ámde a Bizottság e munkálatai során is kifejezetten azt állapította meg, hogy államok egyesüléséről csak akkor lehet beszélni, amikor az egyesülés következtében új állam keletkezik. Márpedig erről az államok olyan csoportosulásai esetén, mint az EGK, szó sem lehet,[40] és még kevésbé szabadkereskedelmi társulások esetében, ezek lényegesen lazább jellege következtében.

Kearney is rámutatott a vitában arra, hogy az EGK vagy bármelyik más vámunió és egyéb társulás tagállamai független államok maradtak, és arra is, hogy a vámuniós kivétel szószólóinak a társulások jellegének jelentős különbözőségéből származó nehézségeket is meg kellene oldaniok.

Calle y Calle arra a — szerintem tarthatatlan — érvre utalt, hogy a klauzula jogosultja azért nem tarthat igényt a csoportosulás keretében nyújtott kedvezményes elbánásra, mivel ez az elbánás a társulás keretében vállalt kötelezettségekhez kapcsolódik. Ez ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy a vélelem a legnagyobb kedvezményt biztosító záradék feltétel nélküli jellege mellett szól, és hogy az ún. feltételes klauzula (amelyet az Egyesült Államok foglalt szerződéseibe 1922 előtt) teljesen eltűnt a nemzetközi gyakorlatból. A klauzula feltétel nélküli jellege mellett szóló vélelmet a Nemzetközi Jogi Bizottság a tervezet 8. cikkében kifejezetten megerősítette, és ezen felül még elfogadta a 13. cikket is, amelynek címe és szövege a következő: „Annak a ténynek a közömbös volta, hogy az elbánást ingyen vagy ellenérték fejében adják. A kedvezményre jogosult állam a legnagyobb kedvezmény záradéka alapján saját maga vagy a vele meghatározott kapcsolatban álló személyek és dolgok javára megszerzi a legnagyobb kedvezményt megvalósító elbánáshoz való jogot, függetlenül attól, hogy a kedvezményt nyújtó állam ezt az elbánást a harmadik államnak vagy a harmadik állammal azonos kapcsolatban álló személyeknek és dolgoknak ingyen vagy ellenszolgáltatás fejében adja."

Sahovic helyesen utalt arra, hogy minden állam szuverén joga, hogy vámunióba vagy más csoportosulásba lépjen. Ez kétségtelenül így van. Kifejezetten kimondja ezt az ENSZ közgyűlése 1974. december 12-én elfogadott 3281. (XXIX. sz.) határozata is, amely „Az államok gazdasági jogainak és kötelezettségeinek alapokmánya" címet viseli. Az alapokmány 12. cikkének első bekezdése így szól: „Az államoknak joguk van arra, hogy gazdasági és társadalmi fejlődésük érdekében szubregionális, regionális és régióközi együttműködésben részt vegyenek." A szöveg azonban így folytatódik: „Mindazok az államok, amelyek az ilyen együttműködésben részt vesznek, kötelesek gondoskodni arról, hogy az ilyen csoportosulások magatartása megfeleljen a jelen alapokmány rendelkezéseinek, hogy azok kifelé tekintsenek, nemzetközi kötelezettségeikkel, valamint a nemzetközi gazdasági együttműködés szükségleteivel összhangban legyenek, és teljes mértékben tekintetbe vegyék harmadik országok és különösen a fejlődő országok jogos érdekeit."

Ami az Európai Gazdasági Közösség, illetve képviselőinek észrevételeit illeti, ezekre röviden következő megjegyzések tehetők: Az észrevételek a tervezet 15. cikkét támadják. Nem azért, amit mond, mert az ártalmatlan és a legnagyobb kedvezmény fogalmából következik, hanem azért, amit nem mond, hogy nem tartalmazza a hallgatólagos vámuniós kivételt.

Az az érv, hogy a 15. cikk — helyesebben a hallgatólagos vámuniós kivétel hiánya — visszatartaná az államokat attól, hogy a legnagyobb kedvezmény nyújtását elvállalják, mivel az megkötné kezüket vámunió vagy más csoportosulás létesítésében, aligha tartható: az államok eddig is éltek az írott vámuniós kivétel

[38] Helyesen állapítja meg e rendelkezéssel kapcsolatban J. S. *Lambrinidis*, hogy az csak megerősíti azt, ami a nemzetközi jog szokásjogi szabályaiból amúgy is fakad: The Structure, Function and Law of a Free Trade Area, London, 1965. 266. old.

[39] A két szerződés szövegét közli a Multilateral Economic Co-operation in Latin America c. ENSZ kiadvány I. kötete, U. N. Publication, Sales No. 62. II. G. 3.

[40] Nemzetközi Jogi Bizottság jelentése az 1974. évi 26. ülésszakáról, II. fejezet, kommentár a 30—32. cikkekhez, 3—5. bek.

lehetőségével, ez a lehetőségük a jövőben is fennmarad.

A vámuniós és egyéb társulásokban nyújtott kötelezettségekre való utalás ugyancsak erőtlen, figyelemmel a klauzula feltétel nélküli jellegére és a tervezet 13. cikkében foglaltakra.[41]

Helyesen mondja az európai közösségek bíróságának az EGK által idézett ítélete, hogy „Az egymás közötti megállapodás alapján a tagállamok nem menthették fel magukat a harmadik államok irányában vállalt kötelezettségeik alól". A Közös Piac tagállamai (valamennyien GATT-tagok) a GATT szerződő felei előtt az Általános Egyezményben foglalt kivétel alkalmazását igényelték, és nem vindikálták azt, hogy az Általános Egyezményben és annak a legnagyobb kedvezményt biztosító kikötésében vállalt kötelezettségek alól ők a vámunióban való egyesülésük következtében a nemzetközi szokásjog alapján mentesülnének. Az említett bírósági ítélet azt is világosan demonstrálja, hogy a 234. cikk harmadik bekezdése sem értelmezhető az első bekezdésben foglaltakkal ellentétben és nem mentesítheti a tagállamokat korábbi szerződéses kötelezettségeik alól annál kevésbé, mert ez a bekezdés is a kívülálló államok számára *res inter alios acta.*

Nem áll az, hogy nincs olyan gyakorlat vagy precedens, hogy vámunió tagjai korábbi klauzulák alapján de facto megadták volna kívülállóknak a vámuniós kedvezményeket. Az 1976. évi tanulmányomban három közismert esetet is idéztem, amelyben a tervezett vámunió részesei nem tudtak megállapodni a klauzula jogosítottjaival, ami miatt kénytelenek voltak ez utóbbiak jogának előnyt biztosítani, ami az adott esetekben a vámunió alakításáról való lemondással járt. De ha ezektől a régi precedensektől el is tekintenénk, a felhozott érv csak akkor lenne meggyőző, ha olyan gyakorlatot lehetne bizonyítani, hogy az írott vámuniós kivételt tartalmazó klauzula jogosítottjai tiltakozás és követelések támasztása nélkül mondanának le a „legnagyobb" kedvezményre vonatkozó jogaikról. Ilyen gyakorlat azonban nem bizonyítható, mert nincsen.

VIII.

Milyen következtetések vonhatók le a fentiekből? A Nemzetközi Jogi Bizottságban lefolyt tudományos vita eredménye igazolja azt az előadói álláspontot, hogy a nemzetközi jogban nincsen olyan szokásjogi szabály, amely a hallgatólagos vámuniós kivételt elismerné.[42] A jelenlegi jogi helyzet az, hogy ha valamely állam vámuniós vagy más hasonló csoportosulást alapító szerződést köt vagy ahhoz csatlakozik, az nem menti fel őt az olyan szerződéses kötelezettség alól, amellyel kívülálló harmadik államnak a legnagyobb kedvezményt megvalósító elbánást ígérte (hacsak ezt az ígéretet nem kísérte a vámunió esetének kivételét biztosító kikötés). Az így keletkezett konfliktushelyzetre a szerződésjog általános szabályai az irányadók. A szerződésjogi kodifikáció (a Bécsi Egyezmény) az ilyen konfliktushelyzetekkel kapcsolatban megelégszik a nemzetközi jogi felelősségre való utalással. Ez a módszer a helyes a nemzetközi jogi kodifikációs munkák ökonómiája szempontjából. A Nemzetközi Jogi Bizottság a kodifikációs munkája során gondosan különválasztja a nemzetközi jognak az államok jogait és kötelességeit megállapító (primer) szabályait a nemzetközi jogi felelősség (szekunder) szabályaitól. Ezt a módszert kellene követni a legnagyobb kedvezmény klauzulájára vonatkozó szabályok kodifikálása során is. Ezért nem helyeselhető, hogy az egymással ütköző szerződéseket kötő állam nemzetközi felelősségének következményeit (kártérítés, elállás stb.) is a primer szabályokat tartalmazó kodifikációs tervezet tartalmazza.[43]

Ami a fennálló jogi helyzetnek „fokozatos fejlesztés" címén való megváltoztatását illeti, arra nézve helyesen mutatott rá Tammes, hogy azt a Bizottságnak akkor kell javasolnia, amikor azt az igazságosság előmozdítása vagy a jog megszilárdítása végett szükségesnek tartja. A legnagyobb kedvezményre vonatkozó tervezet keretében a Nemzetközi Jogi Bizottság tett is két ilyen javaslatot. Az egyik a tengerparttal nem bíró államoknak a tengerhez és a tengertől való átmenet jogát biztosító megállapodásokat, a másik a fejlődő országok javára szóló preferenciális rendszer keretében nyújtott kedvezményes elbánást vonja ki a legnagyobb kedvezmény záradékának hatása alól. Ezekben a vonatkozásokban azonban a bizottság jóformán világméretű egyetértésre építhetett. A fejlődő országok javára szolgáló rendelkezést illetőleg ez az egyetértés formális határozatban, nevezetesen az UNCTAD (Kereskedelmi és Fejlesztési ENSZ Konferencia) keretében hozott egyhangú határozatban[44] is kifejezésre jutott.

A vámuniós kivételnek szerződéses kikötés nélküli elismerését illetőleg azonban hasonló világméretű egyetértésnek nyoma sincsen. Nyoma sincsen annak sem, hogy azok között, akik az ilyen kivétel elismerését elvben kívánatosnak tartják, egyetértés lenne arra nézve, hogy a kivétel miféle uniók és társulások esetében, milyen feltételek fennforgása esetében, milyen megszo-

[41] L. fenn.

[42] L. fentebb Vallat megállapítását.

[43] Amint azt Reuter javasolta.

[44] A Konferencia állandó szerve, a Kereskedelmi és Fejlesztési Testület 1970. október 12—13-án tartott negyedik speciális ülésszakán hozott 75 (S—IV) sz. határozata magáévá tette a Testület által létesített, a Preferenciákra vonatkozó külön bizottságban elfogadott „egyetértett következtetéseket", amelyek között a következő is olvasható: „... *egy ország sem* (szerző kiemelése) szándékozik a legnagyobb kedvezményes elbánásra vonatkozó jogaira hivatkozni avégből, hogy egészben vagy részben részesüljön abban a preferenciás elbánásban, amelyet fejlődő országoknak nyújtanak ...".

rításokkal és a jogosultak milyen kártalanítása ellenében, milyen eljárás útján ismertessék el. Ellenkezőleg: az államok gyakorlata, mint kimutattuk, azoké is, amelyek most a kivétel szükségességét hirdetik, a nemzetközi együttműködésben kimagasló jelentőségű szerződéses hűség álláspontját támogató *communis opinio*-t tükrözi. Ilyen körülmények között csak helyeselni lehet, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság ezen a téren a nemzetközi jog kodifikációja és fokozatos fejlesztése keretében nem tett újításszerű javaslatot. Érdeklődéssel tekinthetünk a további fejlemények elé.

Ustor Endre

SZEMLE

Szociálterápiai intézmények, mint a büntetési célok elérésének eszközei egyes európai országokban

A)

I. Bevezetés

E tanulmány célja olyan szociálterápiai intézmények bemutatása, amelyeket egyes európai államok a reszocializáció elérése érdekében meghatározott elkövetői réteg viszonylatában alkalmaznak. Az új Btk előkészítésének időszakában talán nem érdektelen az ismertetendő intézmények tekintetében való vizsgálódás, hiszen az egyes elkövető csoportokkal szembeni megfelelőbb eszközök, eljárásmódok alkalmazásának lehetővé tétele, a reszocializáció elősegítése, nálunk is kifejezett társadalmi igény, szükséglet.[1]

A büntetési rendszer jelenlegi átalakulási folyamatában a reszocializálás gondolata, mint célkitűzés széles körben elismert.[2] Tudniillik, ha az elítéltet sikerül a társadalmi és jogi normák meg-, illetve betartására ránevelni, ha lehetőséget és feltételeket kap a társadalomba való beilleszkedésre, az újabb bűncselekmények elkövetésétől nagy valószínűséggel nem kell tartani. A büntetésnek és az egyéb büntetőjogi jogkövetkezményeknek kizárólag represszióként, joghátrányként felfogása és végrehajtása, az általános visszatartás szempontjainak kizárólagos és egyoldalú érvényesítése ma már nem tartható fenn, s feltétlenül számolni kell a represszív funkció mellett, vagy azzal együtt a speciálpreventív céllal is, és evégett a reszocializálás,[3] a nevelés eszköztárának lehető legteljesebb kiépítésével. A speciálpreventív funkció, a reszocializálás érvényesülése különösen nehéz az olyan bűnelkövetők esetében, akiknek a beszámítási képessége, ha nem is kizárt vagy korlátozott, de egyéb személyiségi, pszichés zavarok miatt környezetükhöz való alkalmazkodásuk igen hiányos vagy labilis. Ebben az összefüggésben elsősorban a rendellenes személyiségű, pszichopata bűnelkövetőkre[4] kell gondolni, de a kóros szexuális zavarokra visszavezethetően elkövetett nemi bűncselekmények bűntetteseire, gyógypedagógiai nevelést, s kezelést is igénylő szellemi fogyatékosokra és a többszörösen visszaeső — főként fiatalkorú — elkövetők bizonyos kategóriáira — különösen az erőszakos bűncselekmények elkövetőire — is figyelemmel kell lenni, akiknél a visszaesés elsősorban nem aktuális környezeti ártalom, hanem döntően személyiségtorzulás következménye.

Az előzőekben körvonalazott elkövetői kör társadalomba történő visszavezetésére több európai országban szociálterápiai jellegű intézkedést, illetve büntetést alkalmaznak és speciális végrehajtást foganatosítanak. E tekintetben több skandináv állam is jó mintát, úttörő modellt szolgáltat. Európai viszonylatban olyan szociálterápiai jellegű intézményt, amely büntetőjogi jogkövetkezményként funkcionál: Dániában, Hollandiában, NSZK-ban, Svédországban találhatunk.

A kriminálpolitikai, pragmatikus irányzat szellemét követő, a jelenleg is hatályos 1930. évi április 15-i dán btk már figyelembe veszi a büntetéssel nem befolyásolható pszichopátiás állapotú személyeket, akik határozatlan időre vagy élethossziglan tartó, intézetben való őrzésre ítélhetők.[5] A dán btk 70. §-a arról rendelkezik, hogy amennyiben az elkövetővel szemben a törvény 16. és 17. §-ára figyelemmel (amely a beszámítási képességről rendelkezik), büntetés nem szabható ki, de a közbiztonság érdekében valamilyen intézkedés szükséges, a bíróság állapítja meg az elkövetővel szemben kiszabandó intézkedés jellegét. Így: a bíróság elmegyógyintézeti kezelést rendelhet el, illetve a vádlottat a gyengeelméjűek intézetébe, vagy más egyéb gyógyintézetbe vagy speciális letartóztatási központba utalhatja, avagy alkoholelvonó kezelésre is kötelezheti.[6]

---

[1] Az új Btk. előkészítésére alakult főbizottság által elfogadott anyag tárgyalja a differenciálás kérdéskörét is és felhívja a figyelmet arra, hogy a meglevő bűnelkövetői típusok mellé még megfelelőbb eszközöket és módszereket kell rendelni. (Lásd: *Ficsór Mihály—László Jenő*: Elgondolások a büntetési rendszer továbbfejlesztéséről. Magyar Jog 1976. évi 9. sz. 752. old.)

[2] Az utóbbi években végzett angolszász vizsgálatok negatív eredményeiből táplálkozó nézetek szerzői viszont vallják, hogy tekintsünk el a bűnözők megjavításától és megváltoztatásától. Nem sokat számít mit teszünk, az eredmény úgyis ugyanaz marad. (*Hall*, Williams: A büntetésekre, a bűnözők kezelésére és megjavítására vonatkozó mítoszok. J. K. 1976. 12. sz. 717. old.) Európai viszonylatban a reszocializáció gondolatának térhódításáról tanúskodik a XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszusra készített főreferátum anyaga is. Lásd: *Király* Tibor: A büntetőjog eszközeinek és módszereinek fejlődése. (Kézirat) Budapest, 1974.

[3] *Peters*, Karl figyelemre méltó gondolatokat ismertet a reszocializáció kérdésével összefüggésben. (*Peters*, Karl: Die ethischen Voraussetzungen des Resozialisierungs- und Erziehungsvollzugs. Festschrift für Ernst Heinitz zum 70. Geburtstag am 1. Januar 1972. (Berlin, 1972. 501—516. old.)

[4] Jelen munkában nem tartjuk feladatunknak az igen vitatott pszichopátia bemutatását, s ismertetését. Annyit azért el kívánunk mondani Walkerrel egyetértve, hogy a pszichopátia az elmeorvosi megközelítésen túlmenően más problémákat is felvet, ti. a pszichopátia megállapítás nem nyújt egyben magyarázatot az elkövető viselkedésére is. (L. ehhez *Nigel*, Walker: Gondolatok az ésszerű büntetésről. Budapest, 1976. 180—181. old.) A pszichopata viselkedésről lásd még *Rózsa* János: Szexuális bűnözés c. könyvét. (Budapest. 1977. 169—183. old.)

[5] A dán büntető törvénykönyv, Krabbe Oluf előszavával. Budapest, 1939. 11. old.

[6] The Danish Criminal Code, Copenhagen, 1958. 44—45. old.

Hollandiában az 1881. évi március 3-i büntetőtörvénykönyv életbelépése — 1886. szeptember 1-e — óta ezideig kb. 100 novella, illetve módosítás született. Közöttük van az 1928. évi szeptember 28-i királyi határozat — amelyet 1955-ben tovább módosítottak. E határozat a pszichopatákra vonatkozik és a btk 37/c és 37/d cikkeinek végrehajtásáról rendelkezik. Az 1953. évi május 16-i királyi határozat — amely 1955-ben szintén változott — a börtönügyekről, a pszichopata gondozásról és a reszocializáció Központi Tanácsáról intézkedik.[7]

NSZK-ban — több törvényjavaslatot, bizottsági ajánlást követően — az 1969. évi július 4-i 2. büntetőjogi reformtörvény 65. §-a hozta létre a szocálterápiai intézetet.[8]

Svédországban az 1972. január 1-vel módosított 1962. évi december 21-i btk-ban a büntetőjogi jogkövetkezmények rendszere — a 31. fejezetben — a különleges gondozás alá helyezés büntetést is ismeri. Eme fejezet 4. §-a szerint, ha a kriminális cselekményt olyan személy követte el, akinek pszichiátriai gondozásra vagy felügyeletre van szüksége — és zárt pszichiátriai intézeti gondozást elrendelő döntés meghozatalára nem kerül sor, — a bíróság elrendelheti, hogy az ilyen személy vesse magát alá nyílt pszichiátriai gondozásnak, ha különleges okoknál fogva ennél szigorúbb eszközökre nincsen szükség.[9] A pszichés fejlődési zavarokban szenvedőknek különleges kórházban történő kezeléséről pedig az 1968. évi május 17-i törvény ad szabályozást.[10]

Több országban nem találunk kifejezetten szociálterápiai jellegű intézeteket vagy erre vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket, de egyikét büntetésvégrehajtási intézményben folytatnak tudományos ill. gyakorlati kísérleteket ebben a témakörben. Így pl. Olaszországban egyes orvosi vezetés alatt álló intézetekben lehetővé tették a differenciált kriminológiai kutatások folytatását és indirekt módon a kriminálterápiai lehetőségek megismerését, jóllehet ezeket az intézményeket nem kriminál- ill. szociálterápiai intézeteknek szánták. Az olasz Igazságügyi Minisztérium Róma közelében, Rebibbia-ban kriminológiai kutató és kísérleti intézetet épített ki, amelyben mind egészséges, mind beteg és elferdült (aberrált) bűnelkövetőket vizsgálnak. Az intézet pszichiátriai vezetés alatt áll, s egy megfigyelő állomásra, egy terápiai osztályra és számos tan- és munkaüzemrészre tagolódik.[11]

Franciaországban csak az utóbbi években kezdtek el kísérletezni kriminológiai speciálintézetekkel. A franciáknál a közeljövőben várhatóan nem hoznak létre szociálterápiai speciálintézetet, hanem továbbra is a normál büntetésvégrehajtás keretében igyekeznek a reszocializációs célok megvalósítására.[12]

Angliában „a 60-as években kísérletek folytak a nem beszámíthatatlan, de rendellenes személyi szerkezettel bíró, pszichopata elítéltek külön kezelésére, amelynek lényege a munkaterápiával összekötött pszichoterápia. Ennek eredményei ma még nem ismeretesek".[13] Londonban a Maxwell-Jones-Clinic elnevezésű intézetben folyik ilyen kezelés, ill. működik ilyen intézmény.[14]

A szocialista államokban ezideig nem létesítettek szociálterápiai jellegű intézményeket büntető törvénykönyvi rendelkezések alapján, viszont több országban figyelemreméltó reszocializációs törekvések tapasztalhatók jelen témakörrel összefüggésben. Így a lengyeleknél a reszocializáció elve szolgált az 1969. április 19-i btk-ban a büntetőjogi eszközök rendszerének felépítésénél alapul. A visszaeső bűnözőkkel szemben büntetésük letöltése után a védőfelügyelet és az adaptációs központban való elhelyezés eszközét alkalmazzák. Ez utóbbi intézmény lényeges vonása, hogy nem kizárólag az izolálásra összpontosít, hanem igyekszik a szabad élet viszonyaihoz közelíteni.[15]

Az NDK btk. 16. §-a értelmében korlátozott beszámítási képesség esetén nemcsak a büntetés rendkívüli enyhítésére van lehetőség, hanem a bíróság a büntetőjogi felelősségre vonás helyett vagy mellett elrendelheti az elmegyógyintézetbe való beutalást.[16]

Jugoszláviában is a korlátozottan beszámítható elkövetők gyógykezelésre utalhatók az erre a célra létesített intézetbe és mód van arra is, hogy elbocsátásukat követően feltételesen szabadságra kerüljenek.[17]

Csehszlovákiában a btk. 24. §-ában megjelölt feltételek mellett a bíróság mellőzheti a büntetést a korlátozottan beszámítható elkövetőkkel szemben is és védőgyógyítást rendelhet el. A bíróság a korlátozottan beszámítható elkövető büntetését abban az esetben is mellőzheti, ha úgy látja, miszerint a védőgyógyítás jobban biztosítja az elkövető megjavulását, reszocializálását és a társadalom védelmét, mint a büntetés.[18]

---

[7] Das Niederländische Strafgesetzbuch vom 3. März. 1881. Toebelmann, Klaus bevezetőjével, Berlin 1959. 2. old. Az egyes fontosabb jogszabályokra utal még az európai büntetőjogi bibliográfia és jogszabálymutató: *Jescheck*, Hans-Heinrich—*Löffler*, Klaus H. A.: Quellen und Schrifttum des Strafrechts; Band I. Europa, München 1972. 144. old.

[8] Strafgesetzbuch (StGB) und OWiG; Baden-Baden 1975. 56—57. old. (OWiG = Gesetz über Ordnungswidrigkeiten) A nyugatnémet btk. a továbbiakban StGB.

[9] The Penal Code of Sweden, London 1972. 95. old.

[10] Lásd: *Jescheck*, H7H.—*Löffler*, K. H. A. i. m. 203—204. o. A későbbiekben a fentemlített svéd szabályozás tartalmi ismertetésére, s annak gyakorlati végrehajtására nem térünk ki. Nem foglalkozunk az új osztrák btk. ide vonatkozó rendelkezéseivel sem. Viszont azt meg kell említeni, hogy Ausztriában is bevezették a szellemileg rendellenes elkövetők intézetbe utalását. Ilyen intézetbe nem csupán a beszámíthatatlan személyek kerülnek, hanem a súlyos szellemi vagy lelki rendellenességű (pszichopata) elkövetők is, akik egy évet meghaladó szabadságvesztéssel büntetendő cselekményt követtek el. A bíróság a büntetés kiszabásával egyidejűleg rendeli el az említett személyek intézeti beutalását. (Lásd ehhez *Rácz* György: Az új osztrák büntető törvénykönyv Általános részéről. J. K., 1974. évi 10. sz. 586. old.; továbbá Strafvollzugsgesetz, Juridica Kurzkommentare, Wien 1975, 129. §; 158. §; 164. §; 110—111. old.; 130—131. old.; 135. old.)

[11] *Gschwind*, Martin: Die Sozialtherapeutische Anstalt in verschiedenen europäischen Ländern, Zeitschrift für Psychotherapie und medizinische Psychologie, 20/1970. Heft. 2. 59—62. old.

[12] *Gschwind*, M. i. m. 62. old.

[13] *Horváth* Tibor: Büntetésvégrehajtási jog, I. kötet (BM Rendőrtiszti Főiskola) 180. old.

[14] Vö.: *Preisedanz*, Holger: Strafgesetzbuch, Lehrkommentar, 29. Aufl. Berlin 1975. 263. old.

[15] Lásd: *Pál* László: Nevelés a büntetésvégrehajtásban, Budapest 1976. 122. old. Továbbá *Jescheck*, Hans-Heinrich: Das neue deutsche Strafrecht im Vergleich mit dem polnischen Recht, Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, Heft 2/1976. 480—484. old.

[16] Az NDK btk. 16. §-a a beszámítási képességet korlátozó tényezőnek tekinti az elkövető személyiségének betegségértékű súlyosan rendellenes fejlődését (Strafrecht der DDR, Lehrkommentar zum Strafgesetzbuch, Band I. Berlin, 1970. 106—107. old.)

[17] Jugoszláv btk. V. fejezet 61. szakasz. (Európai szocialista országok büntető törvénykönyvei. I. kötet; Budapest, 1973. 318—319. old.)

[18] A védőgyógykezelésről a csehszlovák btk. 72. §-a rendelkezik. (Európai szocialista országok büntető törvénykönyvei I. kötet i. m. 216. old. Lásd még *Suchy*, O.: A büntetések rendszere a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, Magyar Jog, 1976. évi 9. sz. 811. old.)

II. A reszocializálást szolgáló intézetek célja, feladata

A szociálterápiai intézeteket, s a bűntettesek hatékonyabb reszocializálására irányuló kísérletezéseket az a gyakorlati felismerés hozta létre, hogy bizonyos bűnelkövetői réteg tekintetében a hagyományos büntetésvégrehajtás lehetőségei ma már nem kielégítők a visszaesés meggátlását illetően. Mindez különös, a hagyományostól több tekintetben eltérő végrehajtás és kezelés igényét keletkeztette. Az egyes országokban fungáló — egymástól sok tekintetben különböző — szociálterápiai intézmények kitűzött célja közös: a reszocializáció, azaz a beutalt elkövetőknek a szabad élethez való adaptálása, a társadalomba történő visszatérés elősegítése, ami által hatékonyabb bűnmegelőzést remélnek elérni.

Pl. a svéd btk. I. fejezetének 7. §-a értelmében a büntetés kiválasztásánál a bíróságnak az általános jogtisztelet fenntartásának érdeke mellett különösen szem előtt kell tartani azt, hogy a büntetés az elítélt elkövetőnek a társadalomhoz való alkalmazkodását elősegítse.[19] NSZK-ban a létesítendő szociálterápiai intézetek célját s feladatát egy különleges elkövetői kör különleges eszközökkel történő reszocializációjában határozzák meg.[20]

E cél elérése, megvalósítása érdekében igénybevett módszerek, eszközök — tehát az alkalmazott terápia — tekintetében már távolról sem beszélhetünk egységességről, ellenkezőleg eltérések mutathatók ki országonként, sőt adott esetben intézetenként is. Ezek az eltérések valójában az intézetbe utalt elkövetői kör heterogén voltával vannak szoros összefüggésben. A skandináv államokban a legfontosabb módszert a személyiség átrendezésére, korrigálására irányuló individuális kezelésben látják.[21]

A szociálterápiai intézetek funkciói közé tartozik azoknak a módszereknek a kimunkálása és a gyakorlatban való verifikálása, amelyeket később szélesebb körben a hagyományos végrehajtásban is fel kell illetve fel lehet használni. Erre utal Maurach, amikor megállapítja, hogy az új nyugatnémet intézkedés kísérlet is és egyúttal modell is.[22]

A hollandiai Utrechtben az intézetben kezeltek programja a közösségi érzés, a szociális alkalmasság fejlesztésére irányul.[23]

III. A szociálterápiai kezelés alá vont elkövetői réteg

A szociálterápiai intézetbe utalt elkövetői kör heterogén és országonként változó. Talán legegyöntetűbb a gyakorlat a pszichopata bűnelkövetők intézeti beutalása tekintetében.

1. Dániában vezették be először a jogilag nem beszámíthatatlan, de rendellenes személyiségszerkezettel rendelkező pszichopata bűntettesekkel szemben intézkedésként alkalmazott pszicho- és munkaterápiás intézeteket. A pszichopata, pszichikailag kóros bűnözőket a szexualitás abnormis eseteivel együtt vagy speciális letartóztatási központban, vagy speciális börtönben helyezik el.

Mindkét intézet pszichiáter vezetése alatt működik. A két intézet közötti lényegi különbség elsősorban az, hogy a speciális letartóztatási központban való elhelyezés időtartama határozatlan, elvileg életfogytiglan is lehet és ahol a kezelés megszakításáról minden esetben bíróság dönt orvosszakértői véleményre figyelemmel. A speciális börtönbe utalás esetén az ítélet határozott tartalmú, általában 6 hónaptól 3 évig terjed. A pszichopatákkal szemben alkalmazott intézkedés végrehajtására két letartóztatási központ működik, egy a főváros mellett Herstedvesterben, egy pedig Jütland-félszigeten Horsensben. Mindkét intézetben a kezeltek zömét a vagyon elleni bűncselekmények miatt elítéltek adják, bár Herstedvesterben szép számban nemi és kisebb arányban erőszakos bűnelkövetők is találhatók. Mind a közvélemény, mind az elmélet művelői támadják a speciális letartóztatási központokat mindenekelőtt az ítélet, a kezelés határozatlansága miatt, de a gyakorlati szakemberek is hivatkoznak arra, hogy a börtönökbe utalt pszichopaták kezelésének hatékonysága semmivel sem rosszabb, mint a speciális letartóztatási központokban kezelteké, s indítványozzák e letartóztatási központoknak olyan börtönökké történő átalakítását, ahol a pszichopaták kezelésének speciális igényeit is ki tudják elégíteni.[24]

2. Hollandiában Utrechtben már több mint 20 éve működik szociálterápiai jellegű intézmény a „Van der Hoeven" klinikán. Az utrechti viszonyokról A. M. Rosenburg, a klinika igazgató-orvosnője, valamint Gschwind tanulmánya ad felvilágosítást.[25] Ezek szerint az intézet 80 felnőtt korú beteget fogadhat be (15 nőt és 65 férfit).

Majdnem minden intézetbe utaltnak jócskán megterhelt a bűnügyi nyilvántartása, s közülük sokan töltöttek hosszú időt büntetésvégrehajtási intézetben. A beutaltak között olyan személyek is találhatók, akiknél büntetéssel fenyegetett cselekményük elkövetésekor beszámítási képességüknek legalábbis korlátozott voltát állapították meg. Az intézetbe utaltak kezelése büntetésüket követően kezdődik el. A kezelés akkor fejeződik be, amikor már „nem lesznek többé veszélyesek a társadalomra". A beutaltak által elkövetett bűncselekmények súly szerinti sorrendben a következők: emberölés, erőszakos nemi közösülés, gyújtogatás (közveszélyokozás), betöréses lopás. A kezeltek 50—60%-ának már a gyermekkortól kezdve megmutatkoztak rendellenes személyiségi vonásai, már 18. életévük előtt intézetben lett volna a helyük. A beutaltaknak több mint a felét legalább egyszer már korábban is kezelték intézetben, amelyet a „pszichopaták részére fenntartott állami menhelynek" szokás nevezni.

3. NSZK-ban az 1962. évi törvényjavaslat; az 1966. évi alternatív javaslat, majd a büntetésvégre-

[19] The Penal Code of Sweden i. m. 14. old.

[20] L.: Protokolle des Sonderausschusses des deutschen Bundestages für die Strafrechtsreform in der 5. Wahlperiode (Prot.) 2249. Idézi *Bockelmann*, Paul: Strafrecht, Allgemeiner Teil, München, 1973. 264—265. old.

[21] L.: *Horváth* Tibor: Börtönügy Dániában, Állam- és Jogtudomány, XIV. kötet (1971.). 4. sz. 738. old. Továbbá *Horváth Tibor:* Büntetésvégrehajtási jog, I. kötet. 189—193. old.

[22] *Maurach*, Reinhart: Deutsches Strafrecht, Allgemeiner Teil, Karlsruhe, 1971. 894. old.

[23] *Rosenburg*, A. M.: Reeducation a la „Van der Hoeven Klinik"; Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht, 1965. Heft/Fasc. 4. 392—393. old.

[24] L.: *Horváth* Tibor: Börtönügy Dániában, 732—755. old.; továbbá *Horváth* Tibor: Büntetésvégrehajtási jog, I. kötet uo.

[25] *Rosenburg*, A. M.: i. m. 391—402. old.; *Gschwind*, M.: i. m. 64—65. old.

hajtási bizottság 1968. évi március 1-i ajánlása után keletkezett az 1969. évi július 4-i, jelenleg hatályos 2. büntetőjogi reformtörvény 65. §-a.[26] A reformtörvény 65. §-ában meghatározott szociálterápiai intézetbe utalás, mint intézkedés 1978. január 1-én lép hatályba.[27] Az intézetek hatékonyságának biztosítása érdekében — a külföldi, elsősorban skandináv példák figyelembevétele mellett —, hasznosítani kívánják azokat a tapasztalatokat is, amelyeket az utóbbi években főként a Hohenaspergi Bv. kórházban, továbbá Kassel Bv. Intézetének pszichiátriai, pszichoterápiai osztályán és a Hamburg-Bergedorfi Különintézetben gyűjtöttek.[28]

NSZK-ban a szociálterápiai intézetben történő elhelyezés a törvény értelmében összesen négy elkövetői csoport számára előirányzott.[29]

a) Az első csoport azokat a visszaeső elkövetőket foglalja magában, akik súlyos személyiségzavarban szenvednek, s szándékos bűncselekmény miatt legalább 2 évi szabadságvesztésre ítélték és további jelentős jogellenes cselekmények elkövetésének veszélye áll fenn.[30]

A súlyos személyiségzavar fogalmát a törvény nem határozza meg. A súlyos személyiségzavar alatt biológiai elem értendő, de ami sem a 20. §-ban (beszámítási képesség hiánya lelki zavarok miatt) használt „lelki zavarral és lelki elferdülés"-sel; sem azzal nem azonos, amit a klasszikus pszchiátria pszichopátiának nevez. A pszichopátia fogalmának használatát épp eme jelenség nem egyértelmű meghatározhatósága miatt vetették el. Ennek ellenére a lelki zavarokban és elferdülésekben, amelyek pszichopata személyiségelváltozásokhoz vezetnek, gyakran a súlyos személyiségzavar biológiai elemei fedezhetők fel. Nem szükséges azonban, hogy ezek az elemek betegségértéket képviseljenek és hogy a büntetőjogi felelősséget csökkentsék. Elégséges inkább minden olyan jelentős mértékben a normától eltérő személyiségstruktúra, amely a szociális, társadalmi életben viselkedési (magatartás) és beilleszkedési nehézségekhez vezet. A formális előfeltételek (szándékos bűncselekmény miatt legalább 2 évi határozott tartamú szabadságvesztésre ítélés, 2 előző szándékos bűncselekmény miatti elítélés, esetenként legalább 1 évi szabadságvesztésre ítéltség, szabadságelvonás előző kiállása vagy végrehajtása legalább 1 évi tartamban) mutatják, hogy a szociálterápiai intézetben való speciális kezelésre csak valóban komoly esetekben kerülhet sor.

A materiális előfeltételekhez tartozik a súlyos személyiségzavar megállapítása mellett az a veszély, hogy az elkövető továbbra is jelentős jogellenes cselekményeket követ el. A jelentős cselekmény fogalma, amelyet már a korábbi jogban a biztonsági őrizet elrendelésének előfeltételeként használtak, mint döntő kritérium megtalálható valamennyi szabadságelvonó intézkedésnél, ezeken kívül a foglalkozási tilalom (foglalkozástól eltiltás) intézkedésénél is. Kérdés, hogy egy bűncselekmény „jelentős" volta valamennyi intézkedésnél, amelyeknél a fogalom, mint feltétel szerepel, azonos jelentésű-e? Egyes NSZK-beli szerzők szerint a bűncselekmény legalábbis akkor jelentős, ha a biztonsági őrizet rendelkezéseinél szabályozott előfeltételek fennforognak. Eszerint az a bűncselekmény jelentős, amely által az áldozatoknak (sértettnek) lelkileg vagy testileg súlyosan ártanak vagy súlyosabb gazdasági veszteséget (kárt) idéznek elő, ill. okoznak.[31]

A személyiségzavar és a már elkövetett cselekmények közötti, illetve a személyiségzavar és a jövőben várható bűncselekmények közötti okozati összefüggést, illetve prognózist nem kell sem bizonyítani, sem megmagyarázni. A törvény nyilván abból indul ki, hogy egy ilyen összefüggés mindig feltételezhető.

További materiális előfeltétel az alkalmassági vagy indikációs záradék alapján a reszocializálásra szorultság mellett a reszocializációs képesség, arra való alkalmasság. A reszocializációra szorultak elhelyezése csak akkor „ajánlatos", ha a szociálterápiai intézet speciális kezelési módszerei iránt fogékonyak. Akiknél e fogékonyság hiányzik vagy akiknél más okok miatt a szociálterápia speciális eszközei nyilvánvalóan alkalmatlanok — az egyes eseti körülményeknek megfelelően — elmegyógyintézetbe vagy biztonsági őrizetbe utalandók. Ezekbe való beutalás formai előfeltételei a 65. § (1) bek. vonatkozó rendelkezéseivel messzemenően egyeznek.[32] Ennek indoka az, hogy a szociálterápiai intézeteknek teljesen a reszocializációra irányuló mechanizmusát nem szabad terhelni, megzavarni a kezelés szempontjából alkalmatlan elkövetőkkel. Az indikációs záradékkal a jogalkotó azt a célt is követi, hogy a beutalt tettesek számát alacsonyan tartsa.[33]

Ha csak az intézkedés végrehajtása alatt derül ki, hogy a beutalás téves, elhibázott volt, úgy elmegyógyintézetbe vagy elvonó inté-

[26] *Ehrhardt,* Helmut: Psychiatrie. Handwörterbuch der Kriminologie, Berlin, New York 1971. Lieferung 5/6 399—402. old. Továbbá *Maurach,* R. i. m. 891. old.

[27] A 2. büntetőjogi reformtörvény — amely magában foglalja a teljes új általános részt a hatályra vonatkozó előírásokkal, a dogmatikai rendelkezéseket és a jogkövetkezmények rendszerét — 1975. január 1-én lépett életbe, miután az 1973. október 1-i — először előírt — terminust az 1972. évi Bundestag választások miatt elhalasztották. Csak a szociálterápiai intézetre vonatkozó rendelkezések lépnek 1978. január 1-én életbe, mert a Bundesrat-ban a tartományok nincsenek abban a helyzetben, hogy ily rövid határidő alatt a szükséges előfeltételeket előteremtsék. Vö. *Jescheck,* Hans-Heinrich: Strafrechtsreform in Deutschland. Allgemeiner Teil. — Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht 1975. Heft/Fasc. 1. 10. old.

[28] Vö. *Preisedanz,* H.; i. m. 263. old. Továbbá *Mauch,* Gerhard: Sozialtherapie im Strafvollzug. Zeitschrift für Psychotherapie und medizinische Psychologie 20. (1970.) Heft. 2. L.: továbbá *Mauch, Gerhard* és *Mauch,* Roland: Sozialtherapie und die Sozialtherapeutische Anstalt. Stuttgart, 1971.

[29] A szociálterápiai intézetbe utalható elkövetői kör ismertetését, a törvényi rendelkezések értelmezésének részletes tárgyalását lásd. *Preisedanz,* H.: i. m. 262—266. old.; *Bockelmann,* P.: i. m. 264—268. old.; *Maurach,* R.: i. m. 891—894. old.; *Hanack,* Ernst-Walter: Juristische Voraussetzungen der Einweisung von Delinquenten in sozialtherapeutische Anstalten, Zeitschrift für Psychotherapie und medizinische Psychologie 20. (1970.) Heft. 45—58. old. (a továbbiakban: Hanack I.); *Jescheck,* H.-H.: Strafrechtsreform in Deutschland . . . i. m. 41—42. old.; *Krüger,* Ralf: Der Stand der Strafrechtsreform am 1. 1. 1975. Kriminalistik, Heft 12/1974. 538—539. old. — A nyugatnémet szociálterápiai intézeti intézkedésről magyar szerzők magyar nyelven megjelent írásai közül ki kell emelni *Horváth* Tibor már idézett munkáját. (Büntetésvégrehajtási jog 172—173. old.) A fenti intézményről *Lengyel* Zoltán: A büntetési rendszerünk továbbfejlesztése és a büntetőjogi reform az NSZK-ban c. cikkében (Magyar Jog, 1974. évi 9. sz. 538—539. old.) is említést tesz. Vö. még *Nagy* Ferenc: A magatartás-felügyelet — mint új intézkedés — a Német Szövetségi Köztársaság hatályos büntetőjogában c. írásával. (J. K. 1975. évi 5. sz. 285. old.)

[30] StGB 65. § (1) bek. 1. pont.

[31] StGB 66. § (1) bek. 3. pont.

[32] Az elmegyógyintézetbe utalás törvényi szabályozására lásd: StGB 63. §; a biztonsági őrizet szabályait a StGB 66. §-a tartalmazza.

[33] Prot. 2250. Idézi *Bockelmann,* P.: i. m. 267. old.

zetbe történő áthelyezés, átirányítás jön figyelembe;[34] a biztonsági őrizetbe történő áthelyezés megengedhetetlen.[35]

Több szerző örvendetes eseménynek tartja a modern felfogásnak törvényhozásban történő érvényesítését, azt a törvényhozási kísérletet, miszerint épp a súlyosabb bűnelkövetőket a modern tudomány eszközeivel kezelik majd. A törvényi szabályozással szemben azonban több ok miatt nem egy szerző juttatta kifejezésre elégedetlenségét.[36] Emögött elsősorban az húzódik meg, hogy a törvényi előfeltételek számos határozatlan és egészen újszerű jogfogalmat tartalmaznak, amelyeket a bíró egyes esetekben rendszerint csak a szakértő segítségével tisztázhat. Az előzőekben már ismertetett első csoportba — röviden kifejezve — a súlyos személyiségzavarral rendelkező visszaesők tartoznak. Nemcsak a legnagyobb, hanem a legproblematikusabb csoportról van szó, ahol a beutalás előfeltételei különösen bonyolultak.

A súlyos személyiségzavar jogilag meglehetősen tisztázatlan, hisz a figyelembe jövő személyiségkör számára precíz formula orvosi szempontból egyáltalán nem adható. A személyiségzavarhoz hasonlóan a szociálterápiai kezelésre való alkalmasság kritériuma is nehezen definiálható.

A negatív kriminálprognózis mint előfeltétel, szintén nagyon bizonytalanul határozható meg. Hall szerint téves elképzelés az, hogy előre meg lehet határozni a jövőbeni személyi veszélyességet.[37]

b) A második csoport az ösztönelkövetőket foglalja magában, akiket nemi ösztönükre visszavezethető szándékos cselekmény miatt legalább egy évi határozott tartamú szabadságvesztésre ítéltek és félő, hogy további olyan jelentős jogellenes cselekményeket követnek el, amelyek nemi ösztönükkel összefüggésben állnak.[38]

Az itt meghatározott formális előfeltételek lényegében kevésbé szigorúak, mint az előző csoport esetében. A cél az, hogy a veszélyes ösztönelkövetőket lehetőleg időben szociálterápiai kezelésben részesítsék. Elégséges egy szándékos bűncselekmény miatti legalább egy évi szabadságvesztésre ítélés. Előző büntetések, elítélések nem szükségesek.

Materiális előfeltétel mindenekelőtt, hogy a kiváltó cselekmény nemi ösztönre legyen visszavezethető, azaz ezzel belső összefüggésben álljon. Figyelembe jöhető bűncselekmények különösen a 175—179. §§ szerintiek,[39] de a szexuálisan motivált testi sértések is. A 183. § szerinti exhibicionista cselekmény ellenben, mint kiváltó tett csak akkor jön figyelembe, ha az elkövetőt a speciális maximumot jelentő egy évi szabadságvesztésre ítélik.

c) A harmadik csoport a fiatal elkövetőket foglalja magában, azaz olyan személyeket, akik 27. életévük betöltése előtt jelentős cselekmények miatt már ismételten elítéltek és legalább egy évi szabadságvesztés büntetést állottak ki vagy javító intézetben voltak és a szokásos bűnözővé válás veszélye áll fenn.[40]

Az intézkedés elrendelésének alapja csak szándékos bűncselekmény lehet, amely miatt az elkövetőt legalább egy évi határozott tartamú szabadságvesztésre ítélik. A személyiségzavarban szenvedő visszaesőkkel és az ösztönelkövetőkkel ellentétben a fiatal elkövetőknél különleges alkalmassági vagy indikációs záradék nincs előírva. A törvény abból indul ki, hogy fiatal embereknél a szociálterápiai kezelés mindig „ajánlatos".[41]

d) A negyedik csoportba azok a beszámíthatatlan és korlátozott beszámítási képességű elkövetők tartoznak, akiknél a 63. § szerinti elmegyógyintézeti elhelyezés formai és materiális előfeltételei fennállnak ugyan, azonban várható, hogy a szociálterápiai intézetben eredményesebben kezelhetők, mint elmegyógyintézetben.[42] Ilyenek pl. azok az epileptikusok, akiknek beszámítási képessége korlátozott és mind orvosilag, mind szociálterápiai szempontból kezelésre szorulnak. Hasonlóképp gondolt a törvényhozó a gyengeelméjű és a pszichopata kombinációkra is.[43]

Az intézetbe való beutalást az ítélő bíró rendeli el. A törvényhozó tudatosan elvetette azt a kézenfekvő lehetőséget, hogy erre a büntetésvégrehajtást hatalmazza fel.[44]

IV. Az intézeti kezelésre kötelezés jogi természete

Az elvi kérdések közé kell sorolni annak eldöntését, hogy a szociálterápiai jellegű intézmények a büntetések vagy az intézkedések között foglalnak-e helyet?

A szociálterápiai jellegű intézetbe utalás olyan intézkedésnek minősíthető, amelynek a büntetésekhez való viszonya változó. Nem oly egynemű intézkedés, mint pl. nálunk a kényszergyógykezelés, amely egyértelműen csak büntetés helyett alkalmazható. Dániában, amennyiben az elkövetővel szemben beszámítási képesség hiánya folytán büntetés nem szabható ki, úgy a bíróság a közbiztonság érdekében intézkedésként az elkövetőt speciális letartóztatási központba utalhatja. A hollandoknál az intézkedés a büntetést követi, attól elhatárolható.

Az NSZK-ban az intézeti kezelés mint javító- és biztonsági szabadságelvonó intézkedés szerepel, amely rendszerint — de nem mindig — a büntetés mellett érvényesül. Amennyiben beszámíthatatlan vagy korlátozottan beszámítható személyekről van szó, úgy az intézkedés a büntetés helyébe lép. Az elkövetők további három csoportjánál az intézeti elhelyezés büntetés mellett lép be. Mindez az elméletben a jogkövetkezmények dualizmusának az elve, de a gyakorlatban azzal, hogy az intézkedést először hajtják végre és a letöltött intézkedési időtartamot a büntetésbe beszámítják, a dualizmus elvét áttörik.

---

[34] StGB 67/a §. (1) bek.
[35] StGB 67/a §. (2) bek.
[36] Így pl. *Hanack*, E-W.: Juristische Voraussetzungen der Sozialtherapie im Strafvollzug, in: Individuum und Gesellschaft, 1973. 11—26. old. (Hanack II.) Továbbá *Hanack* I.: i. m. 49—58. old.; *Mauch*, G. és *Mauch*, R.: i. m. 80—83. old.
[37] I. m. 718—719. old.
[38] StGB 65. §. (1) bek. 2. pont.
[39] Az StGB 175—179. §§-ai a Btk.-nk 276—281. §§-aiban megfogalmazott nemi erkölcsi elleni bűncselekmények tényállásaival azonosak illetve többnyire hasonlóak.
[40] StGB 65. §. (2) bekezdés.
[41] *Preisedanz*, H.: i. m. 266. old.
[42] StGB 65. §. (3) bekezdés.
[43] *Hanack* I.: i. m. 54. old.; *Hanack* II.: i. m. 21—22. old.
[44] A bírói jogkörbe utalásnak egyik gyakorlati indoka az volt, hogy a bíróságok általi elrendelések a tartományokra „jótékony hatást" (Horstkotte) gyakorolnak majd, mivel kénytelenek lesznek a szükséges intézeteket valóban létre is hozni, hiszen az ítéleteket végre kell hajtani.
(*Hortkotte:* Bericht vor dem Sonderausschuss des Bundestages für die Strafrechtsreform, 5. Wahlp. Protokoll zur 115. Sitzung, 2245. Idézi *Hanack* II.: i. m. 15. old.)

Nincs egységes felfogás a tekintetben, hogy az intézeti beutalás feltételei között a beszámítási képesség foka, annak vizsgálata helyet kapjon-e. Az NSZK-ban a beszámítási képesség foka az intézeti beutalásnál figyelmen kívül marad, míg Hollandiában ettől a megoldástól eltérnek.

Véleményünk szerint a szociálterápiai intézeti elhelyezés kérdését a beszámítási képesség vizsgálatától nem lehet függetleníteni. Amennyiben a büntetendő cselekményt megvalósító személy beszámíthatatlan, úgy ez az intézeti elhelyezés célszerűtlen és a kényszergyógykezelés (elmegyógyintézeti beutalás) alkalmazásának szükségessége vetődik fel. Ha az elkövető beszámítási képessége korlátozott az adott cselekmény(ek) vonatkozásában, úgy a bűncselekmény elkövetésének jogkövetkezményeként büntetés kiszabása indokolt. Amikor tehát a beszámítási képességet a személyiség-rendellenesség, a defektuózus személyiségkép, struktúra stb. vagy nem befolyásolja vagy csak korlátozza, úgy büntetés kiszabása mellett indokolttá válhatik az egyidejű szociálterápiai kezelés elrendelése is.

B)

V. Az intézetek általános tartalmi vonásairól

Aligha van elvi különbség a szociálterápiai jellegű intézetben történő kezelés és a normál büntetésvégrehajtás között. Gyakorlati, tartalmi különbség viszont annak ellenére kimutatható, hogy a büntetésvégrehajtás hagyományos eszközeit, módszereit (az elítéltek munkára szorítását, nevelését stb.) a szociálterápiai intézetben is alkalmazni kell. A speciális intézeti végrehajtás és kezelés intenzívebbé teszi az egyes elítéltek individuális nevelését. Tehát nagyobb ráfordítást igényel, mint a normál büntetésvégrehajtás.

Mindez azt a veszélyt is felidézheti, hogy egyfelől a szociálterápiai intézethez szükséges feltételek előteremtése elvonja a fejlesztés lehetőségeit a normál büntetésvégrehajtás elől, másfelől olyan szemléletbeli torzulást válthat ki, miszerint egyedül és kizárólag a szociálterápiai intézetben reszocializálnak és az egyéb börtönökben, a normál végrehajtás során, csak megtorolnak. A szociálterápiai intézetben az elítéltre történő ráhatás során valójában a hagyományos büntetésvégrehajtás és az intézeti speciális terápiai eszköztár kombinálását kell alkalmazni azzal, hogy körülbelül egyenlő mértékben helyezendő a súly az intézeti elhelyezés alatti szakszerű szakmai támogatásra és az intézetből való elbocsátás után nyújtandó segítségre.

Felvetődik a kérdés, hogy a szociálterápiai intézménybe utalt elkövetőkkel szemben egységes, közös terápia alkalmazható-e? Nézetünk szerint erről nem lehet szó, amennyiben az intézetekbe egymástól teljesen különböző típusú bűnelkövetők kerülnek, akiknél a nagyon is jelentős személyiségi és egyéb eltéréseket feltétlenül figyelembe kell venni, és ehhez igazítani az igénybe veendő terápiai eszközöket és módszereket.

Hagyományos büntetésvégrehajtási nevelési eszköz az elítéltekkel munka végeztetése, illetve az elítéltek munkára nevelése. Mindez a szociálterápiai intézetben is szükséges és alkalmazandó. Stürup véleménye szerint igénybe kell venni azt a lehetőséget is, hogy az intézményben kezeltek kisebb csoportjai az intézmény falain kívül dolgozhassanak. Ezt szükségesnek véli tapasztalatgyűjtés végett is, abban a vonatkozásban, hogy milyen mértékű és jellegű megterhelést képes elviselni az intézetben kezelt személy, mielőtt az intézményen kívüli nyílt részlegbe áthelyezik.

Utrechtben az intézeti beutalt egy 10 emberből álló csoportba lép be, melyet a személyzet három tagja vállal el. Nem lévén mód arra, hogy a szakmák nagy variációját kínálják fel a beutaltaknak, ezért azt vélték hasznosnak, hogy a magatartásra, a viselkedésre helyezzék a hangsúlyt. Egy olyan üzemet hoztak létre, melyben a külvilágban uralkodó feltételekhez hasonló helyzetet teremtettek.

A beutaltak képviselőivel megvitatják az üzem működésének és a munka végzésének kérdéseit. Lehetőség szerint a beutaltak részt vesznek a munka megtervezésében és irányításában; véleményüket, tanácsukat kikérik.[45]

[45] *Rosenburg*, A. M.: i. m. 395—397. old.

Stürup különösen hangsúlyozza ebben az összefüggésben, hogy az intézményben elhelyezettek aktív igénybevétele saját személyiségük fejlődése szempontjából központi jelentőségű.[46]

A beutalt magatartása alapján havonta bizonyos pontszámot kap, amelynél különböző szempontokat vesznek figyelembe (pl. közösségi szellem, a munkában tanúsított jártasság, ügyesség és alkalmazkodás, munkájának minősége és mennyisége, a rend és a tisztaság iránti fogékonysága).

VI. Terápiai szempontok és módszerek

A terápiai szempontok között az érzelmi kötődés előmozdítása, az emocionális egyensúly megteremtése különösen fontos és meghatározó.

Stürup is arra utal ezzel kapcsolatban, hogy kiemelten kellene kezelni a rokoni kapcsolatok megjavítását már az intézeti elhelyezés idején, sőt a szűkebb családi viszonyok rendezésére irányuló tevékenységet is, mint pl. új házastárs találását.[47]

Utrechtben a személyzet három tagja vállalta magára a külvilággal való kapcsolatok fenntartását: meglátogatják mindazokat a személyeket, akiknek kapcsolatuk van a beutalttal. Megakadályozzák, hogy a beutaltat olyan személy látogassa meg, akivel nem akar találkozni. Kéthavonként a család a beutalttal együtt tölthet egy napot az intézetben.

Nagyon hasznosnak tűnik, ha találnak az intézet szomszédságában egy családot, mely kész arra, hogy meghívja a családi, baráti kapcsolattal nem rendelkező beutaltat hetenként vagy kéthetenként egy estére. Ennek a családnak a kiválasztása sok gondot és időt igényel. Ezeket a családokat a segítség szándékának kell áthatnia. Gyakran születnek valódi barátságok ezekből a kapcsolatokból, amelyek nem ritkán tartósnak bizonyulnak.

Kerülik azt, hogy a beutalt beleegyezése nélkül tegyenek valamit,

[46] *Stürup*, Georg. K.: Einige wesentliche Elemente für Einrichtung und Betrieb einer sozialtherapeutischen Anstalt. In: Festschrift für Ernst Heinitz zum 70. Geburtstag am 1. Januar 1972. Berlin, 1972. 535. old.

[47] I. m. 543. old.

vagy még kevésbé úgy, hogy ne tudjon róla. A pszichológus az elért fejlődést nem a „betege" alapján ítéli meg; ennek a fejlődésnek a beutalt mindennapos kapcsolataiból, a környezetéhez való viszonyulásából kell kitűnnie. Havonként a program minden fázisára nézve a beutalttal együtt értékelik a fejlődését.

Fontos, hogy intézet működése rugalmas maradjon. Az intézetnek törekednie kell arra, hogy a beutaltak szabadságát csak annyiban korlátozzák, amennyiben ez elkerülhetetlen. Inkább azon kell fáradozniuk, hogy előnyben részesítsék a társadalommal való kapcsolatok kialakulását minden esetben, amikor csak lehetséges.[48]

VII. A szociálterápiai tevékenység összetevői

A szociálterápiai jellegű intézmények speciális hatáslehetőségeit a szociálterápia — mint gyűjtőfogalom — tartalmi hátterével közelíthetjük meg a legjobban. Hogy szociálterápián az ismert intézeti végrehajtások alkalmazásában mit kell érteni, hogy ez miben áll; erre választ elsősorban a pszichiátria, pszichológia és a pedagógia ad: egyes- és csoportterápia, pszichoterápia, pedagógiai módszerek, az intézetbe utaltaknak az igazgatásban és az önkormányzatban való részvétele, munkaterápia. Létezik gyógyeszközökkel történő kezelés, sebészeti beavatkozás és egyes országokban az önkéntes ivartalanítás is megengedett. Mauch szerint a szociálterápia fogalmát a következőkben kell tartalmilag meghatározni: a szociálterápia az olyan személy egyéni kezelését jelenti, aki személyiségében oly nagyon zavart, hogy társadalmilag káros módon feltűnést keltő, s ennek folytán jelentős pszichoszociális hibás lépést, azaz bűncselekményt követ el. A szociálterápia célja a személyiségzavar lehetőség szerinti megszüntetése és ezen az úton a bűntettes beépítése a társadalmi csoportba. A bűntettes gyakran korlátozott fejlődési lehetőségét is tekintve, nem ritkán kell a puszta magatartásváltozással megelégedni.

A szociálterápiai intézkedéseket környezet (miliő), kapcsolat, viselkedés, foglalkozási és a tulajdonképpeni pszichoterápiára osztja. Ehhez járulnak a különleges esetekben alkalmazott gyógyszeres és sebészeti kezelési eljárások. A kezelés technikáját esetenként lehet variálni, változtatni. A gyógyító intézkedéseket egy team megvitatja, koordinálja, szinkronizálja. A következő terápiai aspektusokra kell különösen figyelemmel lenni: A terápiában részesülőt az őt érintő intézkedésekbe be kell vonni, együtt kell működni vele.[49] Peters különösen fontosnak minősíti azt, hogy a beutalt személyben olyan képességeket keltsenek életre, amelyek alapján a közösséget és a kötöttségeket értékekként fogják fel.[50]

Elterjedt az a vélemény, hogy a kezelés középpontjában a pszichoterápiának kell állnia. Walker véleménye szerint a pszichoterápiás eljárás — a módszer bírálóival ellentétben — a fiatalkorúak körében különösen hasznos lehet, s valószínűleg annál inkább, minél fiatalabb az elkövető. Még ennél is megalapozottabbnak látszik továbbá az az állítás, hogy a pszichoterápiás kezelés csak bizonyos ideg- vagy elmerendellenességekkel — de nem valamennyivel — szemben lehet eredményes. Indokolt lehet, hogy a kezelés mellett valamilyen szokásos jogkövetkezményt is alkalmaznak. Ez lehet szabadságelvonás, felügyelet stb. (Az angol büntetési rendszer is így közelíti meg eme kérdést.)[51]

A szociálterápiai intézet „nyílt" légkörében az ún. csoportdinamikára különös figyelmet kell szentelni. A szocializációs folyamatot mindenekelőtt a csoportkezelésben lehet döntően előmozdítani. A csoportkezelés három alapformája között tehető különbség: — általános csoportmunka (pl. tanuló-, sportcsoportok), — csoportterápia (pl. a csoportbeszélgetések minden módja), — analitikusan orientált csoportpszichoterápia.

Általánosnak tekinthető az a felfogás, hogy testi kezelés, sebészeti beavatkozás alkalmazására csak indokoltan, szükség esetén kerüljön sor. Stürup kevésbé célszerűnek minősíti az olyan speciális kezelési eljárásokat, mint a sokk-kezelés, lobotómia, s átmenetileg egy neurológikus amygdalectómia.[52]

A dán büntetőjog a nemi bűnözőkkel szembeni intézkedésként szabályozza a sterilizációt, de ezt a műtétet, mint bírói ítéleten alapuló kényszerintézkedést a gyakorlatban nem alkalmazzák, csak a bűnelkövető önkéntes beleegyezését, elhatározását követően.[53] Svédországban az 1941. évi május 23-i törvény adott először szabályozást a sterilizációról, ezt az 1971. évi június 30-i törvény már azóta megváltoztatta.[54]

Mauch gyakorlati tapasztalatai, eredményei figyelemre méltók:[55] A gyógyszeres kezelés körében mindenekelőtt psychopharmakont alkalmaz, mely jelentős az agresszió leépítésében és az elkövető nyugodtabbá tételében. Az ösztönelkövetőknél hormonkezelés folyik, 1967 óta a cyproteronacetat-ot használja. Az eddig alkalmazott 45 eset közül ez ideig 5 esetben volt megfigyelhető visszaesés, mind az 5 eset pedophil homoszexuális. Az ambuláns hormonterápia alkalmazása ugyancsak lehetséges és sikert igérő. A hormonkezelés mellett szükséges pszichoterápia vagy egyéb más terápikus módszer használata is. Az ösztönelkövetőknél, akik abnormális személyiségstruktúrával rendelkeznek és különösen szexuálisan agresszívak, az operatív beavatkozás végrehajtása vetődik fel. Az ilyen operatív beavatkozás jogi előfeltételeit NSZK-ban az 1970. évi február 18-i, ún. „kasztrációs törvény" szabályozza. Hohenaspergen 1963-ban alakult meg az ún. kasztrált csoport, majd ezt követően a hyperszexuálisok csoportja, akiket cyproteronacetat hormonnal igen sikeresen kezeltek. Az így kezelt 30 eset közül 3 lett visszaeső, mind a három pedophil homoszexuális.

Lényeges kérdés, hogy az ezúttal ismertetett szociálterápiai intézetek milyen eredményeket tudnak elérni, azaz milyen a hatékonyságuk. Erre vonatkozóan pontos, megbízható adat nem állt rendelkezésünk-

[48] *Rosenburg*, A. M.: i. m. 397—402. old.; *Gschwind*, M.: i. m. 64—65 old.

[49] *Mauch*, G. és *Mauch*, R.: i. m. 82—83. old.

[50] I. m. 51. old.

[51] I. m. 159. old.

[52] I. m. 535. old.

[53] A sterilizációról és kasztrációról az 1967. évi június 3-i törvény rendelkezik. (*Jeschek*, H.-H.—*Löffler*, K. H. A.: i. m. 43. old. L. még *Horváth* Tibor: Börtönügy Dániában, 735. old.)

[54] *Jeschek*, H.-H.—*Löffler*, K. H. A.: i. m. 204. old.

[55] *Mauch*, G. és *Mauch*, R.: i. m. 69—70. old.

re, illetve az általunk áttanulmányozott irodalmi anyagból sem igen meríthettünk. A szociálterápiai intézetek eredményességének, hatékonyságának közvetett mutatója, jelzője lehet viszont az a tény, hogy a legfrissebb nyugatnémet jogalkotás is életbe lépteti új intézkedésként eme intézeti típust, épp a skandináv példák, valamint a német kísérletezések gyakorlati tapasztalatának figyelembevételével. Nyilvánvalóan egy hatástalan, a skandinávoknál is sikerre nem vezetett módszer bevezetését az NSZK-ban több mint egy évtizede nem szorgalmaznák és jelenlegi működtetéséhez szükséges feltételek megteremtésén sem fáradoznának.

C)

Következtetések

Hazánkban első ízben a Btá ismerte el külön elkövetői kategóriaként a korlátozott beszámítási képességgel rendelkezőket, akiknek a törvényi szabályozás alá vonásáról — már a század eleje óta — a magyar szakirodalomban is heves vita folyt. Jogunk a III. Bn. megalkotásáig a beszámíthatatlanságuk folytán nem büntethető személyekkel szemben sem ismert semmilyen büntetőjogi intézkedést, az ilyen személy gyógykezeléséről büntető bíróság nem rendelkezhetett.

A hatályos rendelkezések értelmében mind a beszámítható, mind a korlátozottan beszámítható elkövetőkkel szemben kiszabott szabadságvesztés büntetés végrehajtására egységes büntetésvégrehajtás keretében kerül sor. Az elmebetegségük, gyengeelméjűségük, tudatzavaruk miatt beszámíthatatlan személyek tekintetében pedig kényszergyógykezelés alkalmazható büntetés helyett.

Jogunk nem ír elő a korlátozottan beszámítható, valamint az alább részletezendő ún. problematikus felnőttkorú elkövetői körrel szembeni differenciált bánásmódot. Az ilyen elkövetők speciális kezelésben, a megfelelő szükséges orvosi, pszichológiai, ill. szociális terápiában nem részesülnek. A fiatalkorúaknál kivételnek tekinthető eme általános szabály alól a gyógyító-nevelés intézkedés, amelyet a gyengeelméjű vagy fogyatékos értelmű fiatalkorúakkal szemben alkalmaznak, amennyiben beszámítási képességük ennek folytán korlátozott.[56] Ennek az intézkedéstípusnak viszont már nincs folytatása a felnőtteknél, jóllehet el kellene érni, hogy a fiatal értelmi fogyatékosok életében ne legyen olyan szakasz, amely alatt kikerülnek a szükséges speciális nevelés, gondoskodás, segítés alól.

Ténylegesen elmondható, hogy az elkövetők többsége lényegében ép — bár több szempontból fejlesztésre szoruló — személyiségű. Javaslatunk egy heterogén — különböző alkatú —, de szűk elkövetői rétegre szeretné a figyelmet felhívni, akiknél a differenciáltabb, a speciális bánásmód látszik célt elérőbbnek. Hiszen valóban létezik olyan sérült, torz személyiségű bűnelkövetői csoport, amellyel szemben nem elégséges a hagyományos büntetésvégrehajtás keretében gyakorolt ráhatás (munkáltatás, iskolai tanulmányok folytatása, kulturális, tudati nevelés stb.) eszköztára, s akikre egyidejűleg többirányú behatást kell szorgalmazni.

A fent említett ún. problematikus felnőttkorú elkövetői csoportba tartozik — nézetünk szerint — a korlátozott beszámítási képességű bűntettesek többsége; a gyengeelméjű, a szellemi fogyatékos, az értelmileg vagy szociálisan retardált elkövetők; továbbá a súlyosan rendellenes személyiségfejlődésű elkövetők, ideértve a többszörös visszaesők meghatározott körét is.[57]

A fenti problematikus elkövetői körből egyes bűntettesek a hagyományos bv keretében foganatosított nevelő tevékenység hatására megfelelően reszocializálhatók anélkül, hogy speciális kezelésben részesülnének. De lehetőség nyílhatna eme elkövetők ambuláns kezelésre való kötelezésére, nyílt pszichiátriai, orvosi gondozásra való utalására is.

Marad viszont olyan elkövetői csoport, amely a büntetésvégrehajtási nevelők pedagógiai tevékenységére nem reagál megfelelően. Már olyan mértékben torzult, deformálódott a személyiségük, hogy korrigálásuk a normál bv keretében sikerrel nem lehetséges. Ezzel a megállapítással távolról sem akarjuk a bűnelkövetők biológiai determináltságát demonstrálni, vagy „minden bűnelkövető beteg" tételt igazolni. Ahhoz viszont, hogy eme szűkebb, de — fentiekben már körvonalazott — problematikus elkövetői réteg reszocializálásához megfelelőbb megoldást kapjunk, ahhoz ismerni kell azt, milyen eljárásmódokkal, illetve ezek mikénti kombinálásával lehet az említett bűntettesekre sikerrel hatni. Nem a skandináv példák kopírozására gondolunk itt, de ezeknek az intézeteknek a létezését, felépítését, működési módozatait, reszocializációs lehetőségeit — pozitív és negatív tapasztalataival együtt — figyelmen kívül hagyni ma már — véleményünk szerint — nem lehet.

Javaslatunk a már említett szűkebb elkövetői réteg számára — ha szerényebb keretek között is — egy szociálterápiai jellegű speciális intézmény létrehozását, illetve ennek megfontolását célozza azzal, hogy az új Btk. nyisson arra lehetőséget, hogy a büntető bíróságok speciális intézeti — bizonyos esetekben ambuláns — kezelésre való kötelezést is elrendelhessen. Büntetés kiszabása mellett, annak helyébe is léphető, illetve meghatározott esetekben kiszabott büntetés időtartamába beszámítható intézkedésekben álló megoldást tartjuk járhatónak és követendőnek azzal, hogy a büntetések és az intézkedések merev szétválasztása helyett rugalmasabb közelítésükre kell törekedni. Tehát a jövőbeni szociálterápiai jellegű intézetbe utalás szempontjából figyelembe jövő bűntettesek nemcsak büntetésüket töltenék, hanem kezelésben, a megfelelő szükséges terápiában is részesülnének. Állapotuk, környezetükhöz való alkalmazkodásuk, viszonyuk így nem rosszabbodnék, s nem lenne szükség adott esetben — a beszámítási képesség korlátozott voltára tekintettel például — a büntetés idejének csök-

---

[56] LB. XXXII. sz. BED, továbbá *Földes* Éva: A gyógyítóneveléssel összefüggő néhány kérdésről. Magyar Jog 1976. évi 6. sz. 523—525. old. (I. rész) és 1976. évi 10. sz. 887—888. old. (II. rész).

[57] Az 1974. évi 9. tvr. a különösen veszélyes visszaesők tekintetében relatíve határozatlan tartamban szigorított őrizetet ír elő. Ezekben az esetekben — megítélésünk szerint — eme többszörös visszaesőkkel szemben kiszabható szabadságvesztésnek a legszigorúbb reszimben, a fegyház fokozatban történő meghosszabbításáról van szó. Ilyen értelemben és alkalmazással ez az intézmény célját téveszti, pontosabban a visszaesők átnevelése, reszocializációja helyett egy célt követ: a többszörös visszaesőknek a társadalomtól való hosszabb idejű izolálását.

kentésére, azaz a büntetési célok jobban érvényesülnének.

A javasolt intézkedésnél a tartam tekintetében csak relatíve határozott rendszer lenne alkalmazandó átléphetetlen időkorlát, maximum megszabásával. Az intézkedés újbóli elrendelésére pedig az esetben kerülhetne sor, ha az érintett elkövetőt újból (ismételten) szándékos bűntett miatt szabadságvesztésre ítélik. Az intézetben az alkalmazandó módszerek megválogatásánál a hagyományos munkáltatás, nevelő ráhatás, esetleges orvosi vagy gyógyszeres beavatkozás igénybevétele mellett bizonyos fokú önigazgatás megvalósítására kellene a hangsúlyt helyezni. Az intézetbe utaltaknak a különféle döntésekbe való érdemi bevonása, a döntésekre „tréningeztetés" nélkül — a szinte gyermeki függés állapotában — a társadalomba való beilleszkedés elősegítéséről nem beszélhetünk. Fokozott figyelmet kellene fordítani a csoportterápia különféle változataira, valamint a beutaltaknak az intézetből való eltávozásuk után nyújtandó segítségre. Továbbá elengedhetetlen mind a külföldi, mind a hazai kísérletezések tapasztalatainak kellő hasznosítása, kritikai felhasználása.

Nagy Ferenc

A hagyatéki eljárás időszerű kérdései

I.

A Polgári Törvénykönyvünk rendelkezései szerint az örökös az örökséget az örökhagyó halálával a törvény erejénél fogva (ipso iure) minden külön eljárás nélkül szerzi meg; hacsak azt kifejezetten vissza nem utasítja. A hagyaték megszerzésének tehát nem volna előfeltétele a hagyatéki eljárás lefolytatása, de szükséges a hagyatéki eljárás lefolytatása avégből, hogy az örökhagyó elhalálozásával bekövetkezett jogváltozás közhitelűen rendezést nyerjen.

A hagyatéki eljárás „a jogok érvényesítését segítő és biztosító eljárások" közé tartozik.[1] „A hagyatéki eljárásban már megtörtént jogi tényeket állapít meg a közjegyző és az azokhoz fűződő jogkövetkezményeket. Az eljárás célja a hagyaték és az örökös (egyéb érdekeltek) megállapítása, az öröklés tényének esetleges egyezséggel történő megerősítése, vagy egyezségi továbbfejlesztése és a hagyaték átadása".[2] A hagyatéki eljárás tömör, de minden lényeges ismérvét tartalmazza az idézett meghatározás.

A hagyatéki eljárás hivatalból indul meg, ha a hagyatékhoz ingatlan vagyon tartozik, vagy ha nincsen ugyan ingatlan vagyon, de az örökösök között szülői felügyelet alatt nem álló kiskorú, cselekvőképességet kizáró gondnokság alá helyezett, vagy ismeretlen helyen távollevő személy érdekelt és ezek a körülmények a rendelkezésre álló adatokból megállapíthatók; nincs ismert örökös; külföldi személy is van az örökösök között; végül az eljárás megindítását a gyámhatóság kéri. Ha hivatalból nem kell a hagyatéki eljárást lefolytatni, az csak az érdekelt személy vagy személyek kérelmére indulhat meg.

A hagyatéki eljárás egyébként az állampolgárok egyre szélesebb körét érinti. Rohamosan emelkedik ugyanis azok száma, akiknek ingatlana (szövetkezeti vagy öröklakás, családi vagy hétvégi ház, nyaraló, telek stb.), tartós fogyasztási eszköze (pl. gépkocsi, motorkerékpár), fenntartásos takarékbetétkönyve, autónyeremény betétkönyve, nyugdíja, különböző biztosítási kötvénye van. Ez végső fokon a hagyatéki ügyek érkezésének fokozatos emelkedéséhez vezet. Ezt a megállapítást bizonyítja a következő adat: ha az 1967. évi hagyatéki ügyek érkezését 100%-nak vesszük, 1975-ben 123%, 1976-ban már az 1967. évinek 132%-a volt az érkezés.

A hagyatéki ügyek érkezésének a rohamos emelkedése igényelte annak vizsgálatát, hogy mi napjainkban a hagyaték tárgya, nevezetesen, mire kérik a hagyatéki eljárás lefolytatását. A vizsgálatok eredménye a következő: a jelentős értéket képviselő, esetenként egy család munkájának eredményét képező ingatlan és az ugyancsak jelentős értéket képviselő ingóságok mellett igen gyakori, hogy a hagyatéki eljárást kizárólag az örökhagyó utolsó havi nyugdíjára, vagy az örökösök személyére tekintettel kisebb értékű ingóságokra kell lefolytatni; az érdekeltek az örökösi minőség megállapítását kérik, mivel az örökhagyó életbiztosítási szerződést kötött, illetve tagja volt a CSÉB-nek.

A hagyatéki eljárást 1975. szeptember 17. előtt az 1960. évi 11. számú törvényerejű rendelet 96. §-ával, a 2/1963. (III. 17.) IM, a 2/1969. (I. 21.) IM és a 2/1972. (II. 3.) IM számú rendeletekkel módosított 6/1958. (VII. 4.) IM számú rendelet szabályozta. A 6/1958. (VII. 4.) IM számú rendelet — amely 1958. szeptember elsején lépett hatályba — fő érdeme, hogy egységes rendszerbe foglaltan szabályozza az öröklés teljes eljárási jogát.

Az egységes rendszerű eljárás egyik hibája az a korlátozás, amely részbeni korszerűtlenné válását is eredményezte, hogy nem tette lehetővé az egyszerűsített hagyatéki eljárást. Végeredményben ugyanazt az eljárást folytatta le a közjegyző a kisértékű ingóságokra, utolsó havi nyugdíjra, a póthagyatéki vagyontárgyakra stb. mint pl. az ingatlanra, vagy a jelentős értéket képviselő ingóságokra. A korábbi módosítás és kiegészítés e téren lényegileg nem változtatott, mert csupán két részletkérdésben — bár mindkettő igen nagy jelentőségű — egészítette ki az alaprendeletet. Így a módosítás lényegileg a leltározás kérdésében, míg a kiegészítés a mezőgazdasági termelőszövetkezet és az állami gazdaság használatában levő földekre vonatkozó hagyatéki eljárás tekintetében történt.

A hagyatéki eljárás módosítását, korszerűsítését a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveinek általános elve indokolta, nevezetesen, gyorsítani és egyszerűsíteni kell a jogalkalmazó eljárást (14/1973. NET határozat I/4. pontja). A polgári peres és nemperes eljárásoknál az egyszerűbb eljárási megoldások bevezetését a célratörőbb és egyúttal időszerűbb ítélkezés biztosítását már a Polgári perrendtartás módosításáról szóló 1972. évi 26. sz. törvényerejű rendelet is alapvető célkitűzésként határozta meg.

E követelményeknek tesz eleget a hagyatéki eljárás vonatkozásában az 1/1975. (IX. 17.) IM számú ren-

[1] *Farkas József*: A nem peres eljárások néhány elméleti kérdése. J. K. 1962. 8. sz. 414. old

[2] I. m. uo.

delet a hagyatéki eljárás egyes rendelkezéseinek a módosításáról, amely hivatva van a 6/1958. (VII. 4.) IM számú rendeletet, a hagyatéki eljárás alaprendeletét végeredményben korszerűsíteni. Az alaprendelet módosítása a hagyatéki eljárás több rendelkezését érinti. Az eljárás egyszerűsítése és gyorsítása mellett új intézményeket (kézbesítési megbízott, egyezség, öröklési bizonyítvány, tárgyalás nélküli hagyatékátadás széles körben történő alkalmazása stb.) vezet be, továbbá a módosítás megpróbálta megszüntetni azokat az ellentéteket is — az alaprendelet másik hibáját —, amely a hagyatéki eljárás alaprendelete és a később alkotott jogszabályok (Ptk, ingatlannyilvántartás szabályai, illetékrendelet stb.) között fennálltak.

II.

Az alábbi pontokban — követve az 1/1975. (IX. 17.) IM sz. rendelet szakaszainak sorrendjét — ismertetjük a legjelentősebb módosító rendelkezéseket.

1. Kézbesítési megbízott. A hagyatéki tárgyalásra történő idézés új vonása a kézbesítési megbízott[3] kirendelése, melyre akkor kerül sor, ha az érdekelt (örökös stb.) külföldön ismert helyen tartózkodik és a tárgyalás kitűzéséig nincs belföldön meghatalmazottja. (Az 1960. évi 11. sz. törvényerejű rendelet 96. §-ával, a 2/1963. (III. 17.) IM, a 2/1969. (I. 21.) IM, a 2/1972. (II. 3.) IM és az 1/1975. (IX. 17.) IM számú rendeletekkel módosított 6/1958. (VII. 4.) IM sz. rendelet — a továbbiakban: He — 40. § (4) bek.)

A kézbesítési megbízott feladata, hogy a részére kézbesített iratot, nevezetesen idéző végzést átvegye, és joga, amely elvárható kívánság, hogy a hagyatéki tárgyaláson megjelenjék. Általános gyakorlattá vált, hogy a kézbesítési megbízott megpróbálja a külföldi érdekelttel a kapcsolatot felvenni, és a külföldi érdekeltet a hagyatéki eljárással kapcsolatos jelentős eseményekről tájékoztatni.

Kézbesítési megbízottként örököstárs, vagy ügyvédi munkaközösség, munkaközösségi tag (ügyvéd) rendelhető ki [8/1973. (XII. 28.) IM sz. rendelet 1. §]. A közjegyzők általában munkaközösségi tagot (ügyvédet) rendelnek ki kézbesítési megbízottnak. E gyakorlat indoka, hogy a külföldi érdekelttel az idézésben közölni kell a kézbesítési megbízott nevét; egy személlyel könnyebb kialakítani egy megbízáson alapuló kapcsolatot, mint egy elvont közösséggel.

A kézbesítési megbízott megbízatása a hagyatéki tárgyalásig tart. Amennyiben ui. a külföldön ismert helyen tartózkodó örökös idézése szabályszerű, az örökös, vagy más érdekelt meg nem jelenése a tárgyaláson a hagyatéki tárgyalás megtartását és a határozathozatalt nem akadályozza [He 43. § (1) bek.]. Ebben az esetben a kézbesítési megbízott megbízatása megszűnik. Erről a közjegyzőnek kötelessége a kézbesítési megbízottat végzésben tájékoztatni.

Ha a külföldön ismert helyen tartózkodó örökös részére a kézbesítés nem szabályszerűen történt, nevezetesen a kézbesítési bizonyítvány a tárgyalás határnapjáig nem érkezik meg, az érdekelt a tárgyalás határnapjáig érdemben nem nyilatkozik, képviseletéről nem gondoskodik, illetve személyesen nem jelenik meg [He 43. § (4) bek.], a közjegyző ügygondnokként kirendeli a kézbesítési megbízottat, és a tárgyalást megtartja, de a hagyatékot nem adja át. A később bekövetkező események alapján dönt a közjegyző, hogy tart-e újabb tárgyalást, vagy tárgyalás kitűzése nélkül a korábbi tárgyalás adatai alapján adja át a hagyatékot.

A közjegyző a kézbesítési megbízott részére a hagyatékátadó végzést nem kézbesíti, azt csak az ügygondnok kaphatja meg. Az ügygondnoki kirendelés után viszont a hagyatékátadó végzést a külföldi érdekeltnek már nem, csak az ügygondnoknak kell kézbesíteni. Ebből következik, hogy a külföldi érdekelt vonatkozásában is az ügygondnok részére nyitva álló fellebbezési határidő az irányadó.

Végül a He 53. §-nak (3) bek. ad lehetőséget a kézbesítési megbízott költségeinek a megállapítására. A költség megállapításánál itt is irányadó az egyéb feltételek mellett a végzett munka és a felmerült kiadások.

2. Egyezség a hagyatéki tárgyaláson. A hagyatéki eljárás egyik hiányossága volt 1975. szeptember 17.-e előtt, hogy bár jogszabályban előírt feladata volt a közjegyzőnek a hagyatéki eljárásban az egyezség[4] létrehozása, erre azonban csak szűk körben, kizárólag az örökösök közötti megállapodásra — osztályos egyezség megkötésére — volt lehetőség.

A gyakorlat e szűk kört kénytelen volt kitágítani, mivel az illetékrendelet — a több jogszabállyal módosított 11/1966. (VI. 29.) PM számú rendelet — 17. §-ának (1) bekezdése úgy rendelkezett, hogy illetékkedvezményt biztosít azoknak az örökösöknek — tágan értelmezve az örökösök körét —, akik a hagyatéki tárgyaláson az örökségüket örököstársuknak ingyenesen átengedik (ajándékozzák). A kedvezmény abból áll, hogy az ajándékba adott rész után öröklési illetéket nem lehet kiszabni.

Ezen túlmenően indokolatlan volt a megszorítás abban a vonatkozásban is, amikor az örökös elismerte az örökhagyó tartozását, vagyis a hagyatéki hitelező követelését. A közjegyző ezekben az esetekben csupán azt rögzíthette a hagyatékátadó végzésében, hogy az örökös elismerte a hagyatéki terhet.

A hagyatéki eljárás kiegészítése megszüntette az illetékrendelet által támasztott joghézagot és egyben a felmerült igényeknek is megfelelővé tette az eljárást.

A He 58. §-nak (2) bek. foglalt rendelkezés lehetővé tette eljárásjogilag, hogy a közjegyző a hagyatéki eljárás keretén belül egyezségbe foglalja az örökösök egymásközötti jogügyletét, valamint a hagyatéki eljárásban közvetlenül nem

[3] A kézbesítési megbízott intézménye részben más tartalommal a magyar polgári eljárási jogban korábban ismert volt. Az 1952. évi 22. sz. törvényerejű rendelet 2. §-ban hatályon kívül helyezett polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvény 154—155. §-ai szerint a kézbesítés átvételére külön megbízottat — kézbesítési megbízottat — lehetett a bíróságnál bejelenteni. A kézbesítési megbízottnak meghatalmazásra nem volt szüksége, mivel a kézbesítés átvételén kívül más nemű perbeli cselekményt nem végezhetett. Elegendő volt a kézbesítési megbízottat a tárgyaláson, vagy a periratban megnevezni.

[4] Zárójelben megjegyezzük, hogy ide tartozik az osztályos egyezség kategóriája is, amely öröklésjogi kategória. A jelen pontnál az egyezséget leszűkítve tárgyaljuk. Kizárólag az örökösök egymás közötti, a hagyatéki eljárásban közvetlenül nem érdekelt örökösnek, vagy a hagyatéki hitelezőnek történő átruházásnak az egyezségbe foglalásával és annak jóváhagyásával foglalkozunk.

érdekelt örökösre, vagy a hagyatéki hitelezőre történő átruházást és az egyezségnek a jóváhagyását.

A jóváhagyásnak az a feltétele, hogy a felek között létrejött egyezség az eljárási és az anyagi jogi szabályoknak megfeleljen. A hagyatéki eljárásban az egyezség — mint anyagi jogi jogügylet — élők közötti szerződés. A közjegyzőnek ezért vizsgálni kell a szerző fél tulajdonszerzési képességét, továbbá az egyezségben fel kell tüntetni a jogcímet, ingatlan esetében meg kell keresni a földhivatalt a szükséges bejegyzések foganatosítása végett, amennyiben illetékköteles a jogügylet, be kell mutatni a jóváhagyott egyezséget illetékkiszabás végett az Illetékhivatalnak stb.

A Legfelsőbb Bíróság 350. sz. polgári kollégiumi állásfoglalása különbséget tesz a hagyatéki eljárás során tett anyagi-jogi nyilatkozatok és eljárásjogi nyilatkozatok visszavonása között. A hagyatéki eljárás során tett anyagjogi nyilatkozat szerződési ajánlat jellegű és visszavonásával kapcsolatosan az a jogértelemezési tétel, hogy lényegében a szerződés létrejöttére vonatkozó — Ptk. 211—215. §-ai — rendelkezések érvényesülnek. Az érdekelt tehát nyilatkozatát az általános ügyleti megtámadási alapon (tévedés stb.) támadhatja meg.

Az eljárásjogi nyilatkozatok visszavonására a hagyatéki eljárás 89. §-nak (1) bek. értelmében alkalmazandó Pp. rendelkezései szerint az a szabály érvényesül, hogy az eljárásjogi nyilatkozatok csak kivételesen, akkor nem vonhatók vissza, ha a visszavonást a jogszabály kifejezetten kizárja.

3. A hagyaték ideiglenes hatállyal történő átadása. A hagyatéki eljárásnak a legtöbb vitát eredményező rendelkezése a He 61. §-a volt. A közjegyzők jelentős többsége ugyanis indokolatlannak tartotta, hogy olyankor is a birtokban levő, öröklésjogi vitát támasztó félnek kellett a hagyatékot átadni, amikor nyilvánvaló volt, hogy az igény alaptalan. Pl. a végrendelet, amelyre az igényt alapította, érvénytelen.

E szakasz rövid indoka az volt, hogy a hagyaték kiadása iránt annak kell pert indítania, aki nincsen birtokban. Az álláspont ellen szól, hogy a birtokban levő per nélkül nem adja át a hagyatékot, ha azt a közjegyző akár ideiglenes hatályú hagyatékátadó végzéssel is neki adja át. Míg ellenkező esetben, ha nem is mindig, de előfordulhat, hogy a per nélkül is eleget tesz a birtokban levő a hagyatékátadó végzésnek.

A hagyatéki eljárás módosított 61. §-a ideiglenes hatályú átadásnál a következő alapvető változtatást hozta: a vitás hagyatékot elsősorban a szerződési örökösnek, ha ilyen nincs, a végrendeleti örökösnek, írásbeli és szóbeli végrendelet esetén az írásbeli végrendeletben megjelölt örökösnek, végintézkedés hiányában pedig a törvényes örökösnek kell ideiglenesen átadni. Amennyiben az öröklési szerződésnek vagy végrendeletnek, amelyre az örökös igényét alapítja, nincsen meg a törvényben megszabott alaki kelléke, a vitás hagyatékot a törvényben megszabott kellékekkel rendelkező végrendeletben megjelölt örökösnek, illetőleg a törvényes örökösnek kell ideiglenesen átadni.

Az ideiglenes hatályú hagyatékátadó végzésnek egyébként az érdekeltekre nézve igen súlyos következményei vannak. Így elegendő a bizonyítási teherre, vagy nem utolsósorban perindítási illeték előlegezésére utalni.

4. A hagyaték tárgyalás nélküli átadása. A 6/1958. (VII. 4.) IM sz. rendelet vezette be a hagyaték tárgyalás nélküli átadását. A hagyatéki eljárásnak és a hagyaték átadásának ez a különleges formája az előnyeinek ellenére — gyorsabb és egyszerűbb ügyintézés — a gyakorlatban alig fordult elő, mivel a hagyaték átadását a feleknek kellett volna előkészíteni.

A tárgyalás nélküli hagyaték átadása nagy számban a mezőgazdasági termelőszövetkezet és az állami gazdaság használatában levő földek, valamint a megváltási ár vonatkozásában érvényesült először a gyakorlatban. Elmondható, hogy az 1967. évi IV. törvény (földtörvény) rendelkezéseinek érvényesülését nagyban elősegítette az egyszerűsített hagyaték átadása.

A jogalkalmazás jogpolitikai irányelveinek érvényesülését van hivatva többek között szolgálni a hagyaték tárgyalás nélküli átadása, amely egyszerűsíti és gyorsítja a hagyatéki eljárást.

Az 1975-ben életbelépett módosítás lehetővé teszi a hagyatéki eljárás e különleges formájának szélesebb körű alkalmazását. Az 1/1975. (IX. 17.) IM sz. rendelettel szabályozott tárgyalás nélküli hagyaték átadásnak két feltétele: egy állandó és egy változó feltétele van. Állandó feltétel, hogy az örökhagyó nem tett végintézkedést és egy további változó feltétel, hogy egy törvényes örökös van, vagy a törvényes örökösök igazolják, hogy az örökhagyónak kizárólagos törvényes örökösei és a hagyatékkal kapcsolatban minden kérdésben megegyeztek, vagy póthagyaték az eljárás tárgya, vagy a hagyaték tárgyát képező ingóság értéke az 5000 forintot nem haladja meg.

A póthagyatéki eljárás kivételével egységes gyakorlat alakult ki a hagyaték tárgyalás nélküli átadásánál. A póthagyatéki eljárás esetében viszont az egységes gyakorlat biztosítása érdekében rámutatott a Legfelsőbb Bíróság, hogy akkor van helye e rendelkezés alkalmazásának, ha a hagyatéki eljárás — alaphagyatéki eljárás — befejezése után új vagyontárgy kerül elő és az örökösök köre nem változik. Ha az örökösök köre változik, a közjegyző az általános szabályok szerint köteles eljárni (LB. P. törv. II. 20.663/1976. sz. határozat).

A He 69. §-nak (4) bek. új jogorvoslati lehetőséget biztosít kizárólag az örökös részére. Nevezetesen, az örökös kérheti a tárgyalás kitűzését, ha az örökséget visszautasítja, vagy a korábban kötött egyezségtől el kíván térni, vagy a más örökössel — tágan értelmezve az örökösök körét — illetve a hagyatéki hitelezővel kíván egyezséget kötni. Erre a lehetőségre a hagyatékátadó végzésben figyelmeztetni kell az örököst.

Az előbb említett speciális jogorvoslat azért van kizárólag az örökös részére megengedve, mert ha az örökös nem kíván a hagyaték átadásától eltérni, ezt a nemperes hagyatéki eljárásban nem lehet kikényszeríteni. Éppen ezért szükségtelen a különleges jogorvoslati lehetőséget a hagyatéki eljárás egyéb érdekeltjeire kiterjeszteni.

5. Öröklési bizonyítvány. Az örökösödési eljárásról szóló 1894. évi XVI. törvény vezette be először az eljárási jogba az öröklési bizonyítvány elődjét az örökösödési és hagyományi bizonyítványt. A törvény miniszteri indokolása szerint ez az

intézmény lehetővé tette „az egyszerűbb és olcsóbb eljárási alakot". A gyakorlat azonban ugyanazzal az eredménnyel, illetve eredménytelenséggel járt, mint az előzőekben említett tárgyalás nélküli hagyaték átadás. Az alapjában előremutató intézmény meghiusult azon, hogy a jogban járatlan feleknek kellett a szükséges adatokat szolgáltatni.

A hagyatéki eljárás alaprendelete, a 6/1958. (VII. 4.) IM sz. rendelet 82. §-a lehetőséget adott külföldi használatra „bizonyítvány" kiállítására, amely az örökösi minőség igazolására szolgált. A bizonyítvány kiállítására akkor került sor, ha a magyar állampolgár örökhagyó után külföldön ingó- vagy ingatlan vagyon maradt és belföldön hagyatéki eljárást nem folytattak le.

A He 87. és 88. §-a részben új tartalommal töltötte meg az előző bekezdésben taglalt bizonyítványt, melynek elnevezését is közérthetőbbé tette azzal, hogy „öröklési bizonyítvány"-ként jelöli meg. Az öröklési bizonyítvány bel- és külföldön egyaránt az örökösi minőség igazolására szolgál abban az esetben, ha ugyanannak az örökhagyónak belföldi hagyatéka tárgyában nem volt és nincs folyamatban hagyatékátadással végződő hagyatéki eljárása.

A közjegyző belföldi használatra akkor állít ki öröklési bizonyítványt, ha a hagyatékhoz tartozó ingóságok értéke az 1000 forintot nem éri el, vagy nincs hagyatéki vagyon, de az eljárás lefolytatásához fűződő jogi érdekét az örökös valószínűsíti, más néven örökösi minőség megállapítását kéri (az örökhagyó életbiztosítási szerződést kötött, tagja volt a CSÉB-nek stb.) vagy a hagyaték tárgya az örökhagyót megillető társadalombiztosítási ellátás (nyugdíj stb.).

A közjegyző az öröklési bizonyítványt általában tárgyalás nélkül állítja ki, de szükség esetén tárgyalást is tarthat, amikor meghallgatja a feleket, vagy felveszi a bizonyítást. Ellentétben a tárgyalás nélküli hagyaték átadással, öröklési bizonyítvány kiállításának nem akadálya az örökhagyó után maradt végrendelet. Meg kell tagadni viszont az öröklési bizonyítvány kiállítását, ha az örökösök között öröklésjogi vita van.

III.

A hagyatéki eljárás egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló 1/1975. (IX. 17.) IM számú rendelet egyes rendelkezései lényegében problémamentesen érvényesülnek. Az ingó hagyatéknál felállított értékhatár eredményes segítője az eljárás egyszerűsítésének és gyorsításának. Az ideiglenes átadásnál a jogcímek erősségének a vizsgálata a birtoklás tényének a mellőzése általában nem vet fel problémákat. Mindkét rendelkezés régóta várt igényt elégített ki.

Az öröklés megállapításának három módozata: a hagyatéknak tárgyaláson való átadása, a tárgyalás kitűzése nélküli átadás, illetőleg a hagyaték átadása nélkül öröklési bizonyítvány kiállítása közül a közjegyző határozza meg, hogy az adott esetben melyik kerülhet alkalmazásra. A hagyatékot a közjegyző tárgyalás nélkül adja át, ha ennek a He 69. § szerinti feltételei fennállanak. E tekintetben viszont körültekintően kell eljárni. A tárgyalás kitűzése nélküli átadás nem mentesíti a közjegyzőt a tényállás hivatalból való megállapítása alól, és szükség esetén az érdekelteket nyilatkozattételre, okiratok bemutatására hívhatja fel, a bíróságoktól vagy más hatóságoktól okiratot, egyéb iratokat szerezhet be. A túlélő házastársat is fel kell hívni például vagyonközösségi igénye érvényesítésére, de meghallgatást is tarthat emiatt a közjegyző. Az eljárás egyszerűsítésére és gyorsítására ez a jogszabályi rendelkezés adja a legtöbb lehetőséget.

A He 69. §-nak (tárgyalás nélküli hagyatékátadás) és 87—88. §-nak (öröklési bizonyítvány) hatályosulását a statisztikai adatok is bizonyítják. Elegendő, ha arra utalunk, hogy a hagyatéki ügyek összes befejezésének mintegy 35%-át teszik ki e két jogintézménnyel befejezett ügyek.

A hagyatéki eljárás módosítása, korszerűsítése a rendkívül pozitív eredmény mellett sem oldotta meg a hagyatéki eljárás valamennyi aktuális problémáját. A 6/1958. (VII. 4.) IM sz. rendelet közel húsz éves, és az 1/1975. (IX. 17.) IM sz. rendelet igen kevés változtatással rendezi az öröklés eljárásjogi kérdéseit. A hagyatéki eljárási jogszabályról a módosítások, kiegészítések ellenére sem mondható el, hogy korszerű. Ennek oka az ország gazdasági téren keresztülment óriási fejlődése, amely az életszínvonal jelentős emelkedéséhez vezetett. A hagyatéki eljárás jelentőségére elég felhozni, hogy az életszínvonal emelkedésével együtt jár, hogy egyre magasabb azoknak a száma, akinek az elhalálozása után hagyatéki eljárást kell lefolytatni. Ezt tükrözik a bevezetőben említett statisztikai adatok is.

A hagyatéki eljárásban az életszínvonal emelkedésével kapcsolatos vagyoni kérdések rámutatnak az eljárás még fennálló hiányosságaira. Nevezetesen arra, hogy a legfontosabb kérdések a hagyatéki eljárásban csak az ingatlanokra tartalmaznak részletes rendelkezéseket. Elég ha e téren utalunk a He 64. §-ra, amely például csupán az ingatlan vonatkozásában tartalmaz rendelkezéseket a túlélő házastárs vagyonközösségi igényének a rendezésére, holott a gyakorlatban ugyanakkora jelentőséggel bír a gépkocsi tulajdoni kérdésének a rendezése. Ez utóbbiról, valamint az ingóságokkal kapcsolatos egyéb kérdések a hagyatéki eljárásban nincsenek szabályozva.

A jelenlegi hatályos hagyatéki eljárási jogunkról éppen ezért megállapíthatjuk, hogy *ingatlan-centrikus*. E tény viszont nehéz helyzet elé állítja a hagyatéki eljárás alkalmazása közben a közjegyzőt, végső soron a bíróságokat.

A hagyatéki eljárásnak a problémáit, ingatlan-centrikus voltának kiküszöbölését, csak az újraszabályozás oldhatja meg. Egy módosítás, bármilyen részletes is, csak részfeladatok megoldására alkalmas. Ezért időszerűvé vált a hagyatéki eljárás újraszabályozása.

Pallósi Gizella—
Szolcsánszky Vilmos

JOGIRODALOM JOGÉLET

Jogelmélet és jogtudomány

Jogelméleti konferencia.

(Budapest. 1977. szeptember 27—28.)

1977. szeptember 27—28-án került sor az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete megrendezésében a szocialista jogelmélet művelőinek immár hagyományos jogelméleti konferenciájára. A megbeszélésen minden európai szocialista ország jogelmélete képviselve volt: Bulgáriából J. G. *Janev* és N. *Nenovszki* professzorok, Csehszlovákiából K. *Fabian* intézeti osztályvezető és A. *Poezna* tudományos főmunkatárs, Jugoszláviából P. D. *Lukics* akadémikus, Lengyelországból. A. *Lopatka,* a Lengyel Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója és F. *Sztudnicki* professzor, a Német Demokratikus Köztársaságból I. *Wagner* professzor és G. *Dettern-born* tudományos főmunkatárs, Romániából Sz. *Popescu,* a Szovjetunióból V. A. *Patyulin,* a jogtudományok doktora és V. K. *Zabigajlo* tudományos főmunkatárs vettek részt. A magyar jogelméletet *Szabó* Imre akadémikus, igazgató, *Samu* Mihály és *Szotáczky* Mihály tanszékvezető egyetemi tanárok, *Vas* Tibor egyetemi tanár, *Péteri* Zoltán és *Peschka* Vilmos tudományos osztályvezetők, *Varga* Csaba tudományos főmunkatárs, *Sajó* András tudományos munkatárs, *Szilágyi* Péter és *Visegrádi* Antal egyetemi adjunktusok képviselték.

A konferencia központi témája: *jogelmélet és jogtudomány kapcsolata.* A jogelméletnek ezt a nagyon összetett és sokat vitatott kérdését a konferencia főreferátuma, *Szabó* Imre akadémikus tanulmánya fejtette ki. A megbeszélés tulajdonképpeni tárgyát alkotó tanulmány alapvető megállapításai a következőkben foglalhatók össze: A jogelmélet és a jogtudomány kapcsolatának tisztázásakor a jog fogalmából kell kiindulni. Ismeretes, hogy a jog köznapi használatában kettős fogalmával találkozunk: a jog általános fogalmával, amely a jogban elsősorban és alapvetően társadalmi jelenséget lát, valamint a pozitív jog, a mindennapi élet joggyakorlatában alkalmazott tételes jogi normák fogalmával. A joggal mint egésszel, mint sajátos társadalmi jelenséggel foglalkozik a jogelmélet. A jogelmélet nem más, mint a pozitív, ágazati jogok összességének és egységének elmélete. Ami a jogtudományt illeti, külön figyelmet kell szentelni az ágazati és az általános jogtudomány problémájának. A tanulmány részletesen elemzi a jogtudomány és a jogelmélet elválásának történeti folyamatát, majd a jogelmélet és a jogtudomány különbségét vizsgálja, a pozitív jog tudományán belül megkülönböztetve a jogi dogmatikát és a pozitív jog elméletét. Hasonlóképpen két részre bontható a jogelmélet is: az egyik a joggal mint általánossággal, a jog lényegével, funkcióival, értékével foglalkozik; a másik a jogágak általános közös vonásait tárgyalja. S így a pozitív jog összességének általánosított kategóriáiból áll (kodifikáció, jogalkotás, jogalkalmazás, jogviszony stb.). Érdekes problémaként fejti ki a főreferátum a rész és az egész, az egység és a többség viszonyát a jogtudományokban. E fejtegetések elméleti megállapítása, hogy a tételes jogtudomány és a jogelmélet egyaránt jogtudomány. Ebben áll azonosságuk. Ezek a legszorosabb, bensőséges összefüggésben állnak egymással s határaik szinte átmennek egymásba, jóllehet, kétségtelen a közöttük fennálló elvi-terjedelmi különbség. A jogtudományról szólva helyesebb jogtudományokról beszélni, mert az egyes jogágazatok tudományait foglalja magában. Az általános jogtudományként jelentkező jogelmélet pedig átfogja mind a jogfilozófiát, mind a jogszociológiát mint résztudományokat. A jogelmélet és pozitív jog tudományai közötti viszony legalábbis kettős: „Egyrészről a tételes jog tudományának művelői saját joguknak nemcsak pozitív jogi rendelkezéseivel, hanem annak elméletével is tisztában kell, hogy legyenek, másrészről pedig a jog egészéről is rendelkezniök kell egyfajta elméleti megalapozottsággal". A jogelmélet és a jogfilozófia összefüggéseinek vizsgálatát követően a főreferátum megállapítja, hogy a jogelmélet nem deduktív, hanem induktív, nem spekulatív, hanem pozitív tudomány. A jogelmélet ugyanis a jogot általánosítva szemléli.

A konferenciát *Peschka* Vilmos akadémikus nyitotta meg, köszöntve a résztvevőket, kiváltképpen a külföldi vendégeket. Bevezetőjében kiemelte a budapesti szocialista jogelméleti konferenciák — melyek kezdeményezése kétségkívül Szabó Imre akadémikus érdeme — megőrzésre és ápolásra méltó hagyományát, majd méltatta a megbeszélés témájának, jogelmélet és jogtudomány kapcsolatának elméleti fontosságát.

A megnyitó szavak után *Szabó* Imre akadémikus röviden összefoglalta az írásban elkészített s a konferencia résztvevőihez korábban eljuttatott tanulmányának fő gondolatait. Majd Sz. *Popescu,* aki írásbeli korreferátumot készített, ismertette annak alapvető megállapításait. Popescu különösen a szocialista jogok és jogtudományok humanista jellegét hangsúlyozta és exponálta azt a kérdést, vajon beszélhetünk-e külön államelméletről és külön jogelméletről, mint önálló diszciplínákról. A maga részéről az állam- és jogelmélet mint egységes tudomány mellett foglalt állást.

A tulajdonképpeni vita kérdésekkel indult. *Lopatka* professzor két kérdést tett fel: a már Popescu által is érintett problémát ajánlotta vitára, hogy beszélhetünk-e egyáltalán egységes állam- és jogelméletről; valamint a politikai tanítások történetének helyét és helyzetét érintette. Megállapította, hogy a marxista jogtudományban nincs hely a jogfilozófia számára, mert az a természetjoghoz kapcsolódó teória. *Szabó* Imre akadémikus a kérdésekre reflektálva hangsúlyozta, hogy immár megérettek a feltételek arra, hogy önálló államelméletet és jogelméletet különböztessünk meg. A politikai tanítások története helyzetének tisztázását pedig másik konferencia témájaként javasolta.

A konferencia vitájában először *Lukics* akadémikus fejtette ki nézeteit. Általában egyetértve a főreferátummal, különösen hangsúlyozta a jogelmélet általános jellegét, valamint azt, hogy a jogelmélet nem pusztán a jogot általában, hanem egyúttal a különféle jogintézményeket, pl. tulajdon, felelősség stb. is vizsgálja. Ifjúkori ambíció-

ját, amely egységes állam- és jogelmélet kimunkálására irányult, lehiggadva immár túlzottnak látja s közeledik Szabó Imre álláspontjához, mely szerint külön államelméletről és külön jogelméletről kell szólni. Abban is egyetért a vitaindító tanulmánnyal, hogy a jogfilozófia a jogelmélet része és nem alkot önálló tudományt. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a jogelméletnek túlságosan a pozitív joghoz kötése a normativizmus veszélyével jár.

A főreferátummal — mondotta *Lopatka* igazgató — általában egyetért. Csupán a jogelméleti kutatás és általánosítás három nagy nehézségére kívánja a konferencia résztvevőinek érdeklődését irányítani. Mindenekelőtt arra, hogy a világon mintegy 163 állam- és jogrendszer létezik, amelyeknek színvonala, belső felépítése és jellege egymástól alapvetően eltérő. Megítélése szerint ezek felmérése és áttekintése szinte lehetetlen feladatot állít a jogelméleti absztrakció elé. A másik a jogelméleti általánosítás köréből gyakorta kihulló jelenség, amelynek fontossága korunkban egyre inkább növekszik, a nemzetközi jog területe. Erőfeszítéseket igényel tehát a jogelméleti vizsgálódásoktól a nemzetközi jogra való kiterjeszkedés és az, hogy olyan jogfogalmat s egyáltalán olyan jogelméleti kategóriákat alakítsunk ki, amelyek a nemzetközi jogra nézve is érvényesek. Hasonló akadály emelkedik az egyes jogágak és alapvető jogintézmények általános elméletének kidolgozása előtt is. A különböző jogágak, pl. büntetőjog, polgári jog stb. eltérő értelemmel használják a vétkesség, a felelősség, a bűnösség kategóriáit. Ezeknek az eltérő jelenségeknek közös fogalmait kialakítani szinte lehetetlen, aminthogy olyan általános jogelméletet is, amely a különféle kultúrák jogrendszereit általánosítva átfogná. Ezért járhatóbb útnak tűnik a nagy kultúrák szerint 5 vagy 6 különböző jogelmélet kidolgozása. A minden jogra és jogrendszerre kiterjedő és érvényes univerzális jogelmélet megteremtése — sajnos — meghaladja a jogelmélet művelőinek erejét.

A nemzetközi jognak a jogelméleti általánosítás körébe vonását javasló megállapításhoz kapcsolódva, hangsúlyozta a jogelmélet általános jellegét a bolgár jogelmélet reprezentánsa, *Nenovszki* is. Rámutatott arra, hogy a jog nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt fejlődik. Különösen megnőtt a hatása korunkban a nemzetközi jognak. A nemzetközi jog jelentősen befolyásolja a nemzeti jogok alakulását és kialakultnak tekinthető a szocialista nemzetközi jog. Ezért a jogelméletnek általánosításai során különös figyelmet kell szentelnie a nemzetközi jogra. A jogelmélet általános elmélet, amely minden jogra kiterjed. Kidolgozása — nézete szerint — együttes erőfeszítést igényel. Javasolja tehát, hogy a szocialista jogelmélet képviselői közösen alkossanak egy nemzetközi jellegű jogelméleti tankönyvet.

E jogelmélet általánossága alkotta a következő három hozzászóló megjegyzéseinek központi problémáját. Mind *Fabian*, mind *Péteri* és *Zabigajlo* egyaránt a jogelmélet általánosságát emelték ki. *Fabian* óva intett a jogelméleti szemlélet beszűkítésétől, ami — szerinte — elkerülhetetlenül revizionizmushoz vezet. A lényeges a jogelmélet tartalma és az, hogy az általános jogelmélet módszertanát ismeretelméleti aspektusból kimunkáljuk. *Péteri* Zoltán a természetjog és a jogi pozitivizmus viszonyát elemezve, a jogi pozitivizmus jelentős szerepét hangsúlyozta. Azoknak sorába állt, akik a nemzetközi jog jelentőségét emelték ki a jogelméleti általánosítás szempontjából. Rámutatott arra, hogy a jogelméleti általánosítás csak az összehasonlító jogi vizsgálódás és általánosítás alapján képzelhető el. Bizonyos szinten mintegy elmosódik a határ a jogelmélet és a jogösszehasonlítás között. A Lopatka igazgató által felvetett problémára reflektálva kifejtette, hogy a jogrendszerek nagy számából és eltérő jellegéből a jogelméleti általánosítás elé tornyosuló akadály legyőzésének útját és módját a marxi tipológia, a jogtípusok kimunkálása szolgáltatja. Az ezt meghaladó általánosság ugyanis üres és szegényes, valamiféle jogi alaptanhoz vezet.

Szemben Lopatka szkepszisével az univerzális jogelmélet mellett tett hitet *Zabigajlo* is, mondván, egy minden jogot átfogó általános jogelmélet a marxizmus klasszikusainak tanítására támaszkodva lehetséges. Emellett azonban a szocialista jogelmélet művelőinek az is jelentős feladata, hogy kidolgozzák a szocialista jog általános elméletét. Mind az univerzális jogelméletnek, mind a szocialista jog elméletének lehetőségét az intenzív totalitás marxi elmélete alapozza meg. Ez feloldja azokat a kételyeket, amelyek a világ jogrendszerei extenzív totalitásának átfoghatatlanságából táplálkoznak. Zabigajlo behatóan foglalkozott a jogelmélet ismeretelméleti és ontológiai vonatkozásaival, hangsúlyozva, hogy nem helyes a jogelméletet a jog ismeretelméletére redukálni, mert az a jog ontológiája is kell legyen.

A főreferátum kiinduló tézisével, a jog alapvető társadalmiságával foglalkozott *Detternborn*, rámutatva arra, hogy jóllehet a jog lényegileg társadalmi jelenség, ez a legkevésbé sem jelenti a jogelméletnek jogszociológiával felváltását. A jog társadalmisága és pozitivitása együtt szolgáltatják a jogelmélet tárgyát. A jogelméletnek — ezzel összhangban — kettős jellege van: egyfelől vizsgálnia kell azokat a szociológiai-pszichológiai tényezőket, amelyek a jog társadalmiságát jelentik, másfelől azokat a jogintézményeket, amelyek a pozitív jog nélkül nem érthetők meg. A jogelméletnek a pozitív jog ágazataihoz való kapcsolódását húzta alá *Janev* is. Állást foglalt amellett, hogy a jogelmélettől elválasztottan önálló jogfilozófia nem lehetséges. A jogelméletnek a jogi szabályozásra kell koncentrálnia. Ami a jogelmélet általánosságát illeti, Janev hangsúlyozta, hogy jóllehet a szocialista jogok különfélék és eltérőek egymástól, elméletük egységes.

Samu Mihály, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara állam- és jogelméleti tanszékének vezető tanára mindenekelőtt azzal a kérdéssel foglalkozott, lehetséges-e külön államelméletről és külön jogelméletről mint önálló diszciplínákról beszélni. Álláspontja szerint ezek a teóriák különállóak ugyan, de egymással szorosan összefüggő jelenségeket tárgyalnak. A következőkben a jogelmélet és a jogpolitika viszonyát ajánlotta a konferencia résztvevőinek figyelmébe. A jogpolitikának, ennek a jog alakulása szempontjából oly fontos je-

lenségnek a vizsgálatát ugyanis — véleménye szerint — a jogelmélet elhanyagolja. Ezzel a jog de lege lata és de lege ferenda értékelése, egyáltalán az értékelés mozzanata a jogelméletnél hiányzik. Holott elmélet és gyakorlat szoros, kölcsönös kapcsolata az értékelés folyamatának kiiktatásával nem teremthető meg. Külön kiemelte a dogmatikának a jogelméletben és jogtudományban megnyilvánuló szerepét és jelentőségét. Nagy szükség van az elmélet és a jogi normák mellett a fogalmakra, a jogi szabályozás általánosítására, beleértve a jogi formák általánosítását is. Gondoljunk csak a jognak egykor oly sokat vitatott konstans elemeire.

A lipcsei jogi fakultás jogelméleti tanszékének vezető professzora, *Wagner* behatóan foglalkozott a társadalmi törvényszerűségekkel, így a jog életét jellemző specifikus társadalmi törvényszerűségekkel. Hangsúlyozta, hogy a jogelmélet egyik legnagyobb és legnehezebb feladata a jog sajátos általános törvényszerűségeinek feltárása. Ez elkerülhetetlenül együttjár azzal, hogy a más társadalomtudományok egyes elemei a jogelméletbe behatoljanak. Az így gazdagodó jogelmélet új eszközeivel és módszereivel mindinkább közel kerül a jog valóságához.

A szovjet jogelméleti delegáció másik tagja, *Patyulin*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének főmunkatársa nem értett egyet a főreferátumnak azzal a megállapításával, mely szerint a jogelmélet és a jogtudomány viszonyának megvilágításakor a jog fogalmából kell kiindulni. Véleménye szerint a jogfogalom és az ágazati jogok, amelyek az általános és az egyedi, az absztrakt és a konkrét viszonyában állanak egymással, nyújtják azt a területet, amelynek alapján a jogelmélet és a jogtudomány kapcsolata tisztázható. Az ágazati jogok ugyanis nem mások, mint a jog általános fogalmának konkrét, egyedi megnyilvánulásai. Ezt követően részletesen foglalkozott a pozitív jog és a jogelmélet összefüggéseivel, kiemelve a dogmatika nagy jelentőségét mind a szocialista jogtudomány, mind a szocialista joggyakorlat számára. A jogelméletnek — megítélése szerint — hatékonyabban kell törődnie a fennálló pozitív jog védelmével és nagyobb értéket kell tulajdonítani a mindennapi élet joggyakorlatának és jogalkalmazásának.

Last but not least *Vas* Tibor professzor a jogelmélet és a jogtudomány kapcsolatáról szólva, kifejtette, hogy ezek az általános és a különös viszonyában állnak egymással. Itt lényegében absztrakciós szintkülönbségről van szó. Hangsúlyozta a szociológia jelentőségét a jogelmélet és a jogtudomány szempontjából és kifogásolta, hogy a jogelmélet tárgyának tisztázása során a jogi logika és a jogi axiológia kérdései háttérbe szorultak.

A konferencia *Peschka* Vilmos elnöki zárszavával ért véget. Az elnök előre bocsátotta, hogy nem vállalkozhat arra, hogy a konferencia munkáját értékelje, még kevésbé, hogy valamennyi elhangzott gondolatra reflektáljon: kizárólag arra szorítkozik, hogy a főreferátumhoz szorosan kapcsolódó problémákra tér ki. Az államelmélet és a jogelmélet kapcsolatát, illetve önállóságát illetően felhívta a figyelmet arra, hogy a szocialista országok jogelméletében egyre szaporodnak azok a nézetek, amelyek az államelméletnek és a jogelméletnek külön diszciplínaként önállósága mellett törnek lándzsát. A konferencián elhangzottakból is az tűnik ki, hogy a szocialista jogelmélet művelői hajlanak arra, hogy az államelméletet és a jogelméletet külön, önálló teóriáknak tekintsék. Nem értett egyet azokkal a hozzászólókkal, akik a jogfilozófiát csak természetjogtanként tudják elképzelni s létét kizárólagosan a természetjog létezésének elismeréséhez kötik. A jogelmélet és a jogtudomány kapcsolatának tisztázásakor egyfelől a jogelméleti általánosítás szintjéből, másfelől a jogelméleti általánosítás matériájából kell kiindulni. Tekintettel arra, hogy a jog olyan sajátos társadalmi kopmplexus, amely több jelentős oldalból és vonatkozásból tevődik össze, az elméleti általánosítás is különböző irányú lehet. Lényegében ebből fakad az a történetileg kialakult triász, amely a jogelméletből, a jogszociológiából és a jogfilozófiából áll. A marxista dialektika a jog elméleti megközelítése és kutatása elé a jog totalitása állandó figyelembevételének követelményét állítja. Ha erről nem feledkezünk meg, akkor egy sajátos munkamegosztás keretében beszélhetünk a jog pozitivitását vizsgáló jogelméletről, a jog közvetlen társadalmiságát kutató jogszociológiáról s a jog ideológiai vonatkozásait elemző jogfilozófiáról. Ez azonban a jogelmélet tárgyának tisztázását illetően kialakult egyik alternatíva csupán. A másik, hogy a jogelmélet a jogot mint egészet, mint teljességet, mint alapvetően és lényegében társadalmi jelenséget az előbb említett oldalaival és mozzanataival együtt totalitásában vizsgálja, minek folytán a jognak mint sajátos társadalmi komplexusnak az egész társadalommal mint totalitással való összefüggései kerülnek különösen a kutatás előterébe s így a jogelmélet mind az előbbi alternatívában megjelölt jogelméletet, mind a jogszociológiát és a jogfilozófiát egyaránt átfogja. A jogtudomány jogtudományi ágazatokból tevődik össze, s ezért talán helyesebb jogtudományokról szólni. Nagy tévedés lenne azt gondolni, hogy a jogtudományok csak a különböző jogágazatok pozitív joganyagának domatikáját jelentik. A jogtudományok — ha igényt tartanak a tudomány elnevezésre — a pozitív jog dogmatikáján túllépve, kidolgozzák azok konkrét ágazati elméletét is. Mindebből adódik jogtudomány és jogelmélet reflexiós összefüggése, amelynek értelmében ezek kölcsönösen feltételezik egymást. A jogelmélet a jogtudományok eredményeiből általánosít, az egyes jogtudományok viszont a jogelméleti általánosítások alapján vizsgálják és elemzik konkrét pozitív jogi matériájukat. Természetesen a jogtudományok és a jogelmélet viszonya attól függően alakul, hogy a jogelmélet tárgyának meghatározásakor melyik alternatívát fogadjuk el helyesnek. A jogelmélet tárgyának tisztázását illetően a konferencián kialakult alternatíva eldöntése csak a jövőbeni jogelméleti, kiváltképpen tudományelméleti munkálkodás eredménye lehet. A konferencia elérte célját, ha ezen az úton akárcsak a kérdések feltevésével és megfogalmazásával egy lépést is tett előre. A megoldás a marxista jogelmélet művelői további munkájának függvénye.

Peschka Vilmos

Védjegyjogi szimpózium Budapesten a KGST-tagországok megbizottainak részvételével

Mint minden más területen, úgy az iparjogvédelem területén is, a KGST-országok szoros kapcsolatot tartanak fenn egymással. Ennek a törekvésnek a keretében került sor Budapesten a Magyar Iparjogvédelmi Egyesület és az AIPPI Magyar Csoportjának rendezésében arra a védjegy-szimpóziumra, melynek elsődleges feladata a védjegy jelentőségének és funkciójának megvitatása volt. Az összejövetelen a Szovjetunió, a Bolgár Népköztársaság, a Lengyel Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság és hazánk AIPPI csoportjának képviselői vettek részt.

A szimpóziumot *Horváth* Gyula, az AIPPI Magyar Csoportjának elnöke nyitotta meg, kiemelve a védjegy szerepéhez fűződő egyre fokozottabb jelentőséget. A szimpózium első témaköreként négy előadó, a védjegy jelentőségével és funkciójával foglalkozott előadásában. Érdekes, hogy lényegében mind a négy előadó különböző szempontból vizsgálta a védjegy funkcióját és jelentőségét, mindegyik előadás megegyezett abban a tekintetben azonban, hogy a védjegynek szocialista viszonyaink között, egyre fokozódó jelentősége van.

Klaus *Hierse* (Humboldt Egyetem, Berlin) politikai-gazdasági szempontok figyelembevételével taglalta a védjegy jelentőségét és funkcióját. Kiemelte, hogy a védjegy hatásában az emberi tevékenység terméke, így a védjegyek az emberi tevékenységnek, mint társadalmilag kifejtett munkának alapján képező társadalmi viszonyok határozzák meg. Véleménye szerint a védjegy jelentőségének és funkciójának vizsgálatánál szocialista viszonyok között igen jelentős annak figyelembevétele, hogy a termelőeszközök szocialista tulajdonban vannak, a szocialista országokban tervgazdálkodás folyik, a termelőeszközök szocialista tulajdonban vannak. Rámutatott, hogy a vizsgálódásnál igen fontos szempont szocialista körülmények között a termelők és fogyasztók érdekeinek objektív egysége. Amint az a fentiekből következik, mint minden más területen, így a védjegy vonatkozásában is, döntő szerep jut a központi állami irányításnak és tervezésnek.

Előadása további részében részletesen foglalkozott a védjegy fogalmával és jelentőségével. Igen fontos körülménynek tartja a védjegyek kialakításánál és használatánál az erkölcsi-etikai szempontokat, így pl. az üzemi kollektíva becsületét, mely egy kialakított jó termékkel kapcsolatban szimbólummá válhat és egyben politikai-ideológiai, illetve politikai-erkölcsi alátámasztást is nyújt. A védjegy társadalmi és gazdasági funkciójának elemzésénél visszatér a Marx által kifejtett tanokra, felhívja a figyelmet arra, hogy a termelés és az igények törvényszerű növekedése magával vonja a fogyasztás tervszerű növekedését is, az egyéni fogyasztás állami irányításának és tervezésének befolyását. Előadása további részében a védjegy reklám jelentőségét emeli ki; véleménye szerint különösen azok a védjegyek állják meg a helyüket, melyek a fogyasztónál a hosszú használat és a jó minőség következtében szinte fogalommá fejlődtek.

Rámutat előadásában összefoglalásként arra, hogy a védjegy a termelői fogyasztás irányításában és tervezésében elősegíti új termékeknek a termelésbe való széles körű bevezetését. A védjegynek különböző funkciói vannak, ezek között egyik legjelentősebbnek a minőségi funkciót tartja, mivel ebben a fogyasztók érdekei mellett a szocialista ipari tevékenység minőségre gyakorolt ösztönző hatása is kifejeződik. Igen jelentős a védjegy szerepe a szocialista országok külgazdasági kapcsolataiban és az egyes szocialista országok egymásközötti kapcsolatában is. Szükségesnek tartja feltétlenül arra törekedni, hogy a szocialista országok közös védjegyei is kialakuljanak, ezzel kapcsolatban elsősorban az NDK-ban már meglevő védjegycsoportosulások továbbfejlesztésére gondol.

F. *Dobrev*, a bolgár AIPPI Csoport elnökhelyettese, előadásában rámutatott arra, hogy alapvető különbséget jelent az a tény, hogy a termelőeszközök a szocialista viszonyok között állami tulajdonban vannak, míg a kapitalista országokban zömmel magánkézben.

A II. világháború utáni első időszakban a piacon még nem jelentkezett kellő mennyiségű áru, de az árubőség fokozódásával kezdődnek azok a törekvések, melyek a vásárlók bizalmának megnyerésére irányulnak. Ez a körülmény erősen befolyásolta a szocialista társadalomban a védjegy szerepének állandó növekedését. Ma már a termelés fő iránya a minőség fokozására irányul. Az előadó hangsúlyozza, hogy a szocialista társadalomban még mindig hajlamosak vagyunk a védjegy szerepét és jelentőségét nem kellően értékelni és nem is használjuk ki azokat a lehetőségeket, melyek a védjegyekhez fűződnek.

A továbbiakban taglalja a kapitalista és szocialista országokban a védjegyen alapuló jogok eltérő, ill. egyező vonásait.

Az Előadó megállapítja, hogy a tőkés gazdasági rendszerben a gyártulajdonosok tevékenységét az határozza meg, hogy ez a tevékenység hasznot hajtó-e. Magától értetődően ez a szemlélet a védjegyek akalmazására is kiterjed. Ezzel ellentétben a szocialista társadalomban a védjegy a kereskedelem nélkülözhetetlen eszközeként szerepel, új funkciókat kap, emellett azonban számos olyan alapvető funkciója is megmarad, melyek azonosak a védjegynek kapitalista körülmények között kifejtett funkciójával.

Hangsúlyozza az Előadó, hogy szocialista viszonyok között a védjegyhez fűződő érdekek sokkal szélesebb körűek. Megállapítja az előadottakból, hogy a védjegy szociális-gazdasági funkciói a kapitalista és szocialista társadalomban különbözőek és ezek szabják meg azokat a jellegzetességeket is, melyek az adott körülmények között a védjegyjogra jellemzőek. A védjegy funkcióját és jelentőségét vizsgálva, nem szabad megfeledkezni arról a szerepről sem, melyet a védjegy a nemzetközi piacon elfoglal és végeredményben hozzájárul a nemzeti jövedelem gyarapodásához.

Rámutat az Előadó arra, hogy a védjegyjog nincs közvetlen kapcsolatban a szocialista és a polgári ideológia közötti harc kérdéseivel, de nem vitatható, hogy közvetett formában mégis kifejt bizonyos politikai befolyást. Ez is hozzájárul a védjegynek a szocialista országok-

ban egyre fokozódó jelentőségéhez, hiszen befolyást gyakorolhat a kapitalista és fejlődő országok vásárlóinak politikai tudatára is, amikor ezek a szocialista országok védjegyeivel ellátott árukat vásárolnak.

Előadása végén összegezi azokat a szempontokat, melyek a szocialista védjegyjog kialakításánál feltétlenül szükségesek. Igen fontosnak tartja a védjegy használatával kapcsolatos kérdések vizsgálatát; hangoztatja, hogy a védjegy szerepe és jelentősége a fejlett szocialista társadalom építése során egyre fokozódik.

Toma *Opalski*, a lengyel AIPPI Csoport képviseletében az áru- és szolgáltatási védjegyek funkciójával foglalkozik. Hangoztatja előadása bevezető részében, hogy a bevezetett jó védjegy igen komoly értékű, hiszen a védjegy alkalmas valamely vállalat termékeinek, vagy szolgáltatásainak más vállalatok azonos termékeitől vagy szolgáltatásaitól való megkülönböztetésére. A védjegyekkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy az áruvédjegyek alkalmazásával, vagy a szolgáltatási védjegyekkel azok anyagi eredményeit rögzítik. Megítélésünk szerint ez a tény igen fontos a védjegy koncepciójának, és a szocialista jogrendben elfoglalt helyzetének megítélésénél. Rámutat arra, hogy a védjegy-funkciók eltérőek, amennyiben a védjegy-jogosult, vagy pedig a vásárló szemszögéből vizsgáljuk azokat. Nem vitatható, hogy a védjegy elsődleges funkciója a megkülönböztetés, ezt sokan származási funkciónak is feltüntetik. A szakemberek egy része hajlamos arra, hogy a védjegy egyetlen funkciójának tekintsék ezt a megkülönböztető, ill. származási funkciót. A megkülönböztető funkcióval szorosan kapcsolódik az ún. lélektani funkció, mely elsődleges eszközként a vásárlóra kíván hatni, így feltétlenül a minőséggel kapcsolódik.

Az előzőekben elmondottakból azt a következtetést vonja le, hogy a védjegy nem lehet csupán elkülönítő, és kiemelést célzó jegy, hanem vonatkoztató jegy is, mely eredetisége folytán válik vonzóvá, és így a vásárló könnyen apercipiálja.

A védjeggyel szorosan kapcsolódik a már említett reklámfunkció, szükséges, hogy a reklám elképzelést nyújtson a fogyasztónak a védjegyről, de nem feltétlenül magáról az áruról. Igen jelentős funkciónak tartja a védjegy garantáló funkcióját, az áru, ill. szolgáltatás minőségének javulása növeli a védjegy tekintélyét és értékét, ez a tétel azonban fordítva is fennáll silányabb áru, vagy gyengébb szolgáltatás esetén a védjegy is gyengévé válik.

A védjegy garanciafunkciójának különösen fontos jelentősége van a kollektív védjegyek esetében. Felhívja a figyelmet a kollektív védjegyek egy speciális formájára, amikor nem csupán egyetlen termékre, illetve egy termékcsoportra vonatkozik a védjegy, hanem egymást kiegészítő termékekre, amikoris a kollektív védjegy a garancia-funkció következtében arra ösztönzi a vevőket, hogy több árucsoportban is ugyanazzal a védjeggyel ellátott terméket vásárolja.

Rámutat az Előadó, hogy az előzőekben részletesen taglalt funkciók mellett nem elhanyagolható a védjegy oltalmi, verseny és információs funkciója sem. Végül említi a védjegy integráló funkcióját, mely kizárólag a kollektív védjegyekhez kapcsolódik, valamint említést tesz a védjegy igen fontos nemzetközi funkciójáról is.

Szentpéteri Ádám, a Budapesti Nemzetközi Ügyvédi Munkaközösség részéről, a magyar AIPPI Csoport részéről a védjegy jelentősége és funkciója a KGST-országokban címmel tartott előadást.

Az előadás kiinduló pontja a Védjegy Törvény 1. §-a, mely meghatározza a védjegyoltalom tárgyát. Hangoztatja, hogy a meghatározással összhangban egyértelmű, hogy a védjegy elsődleges jelentősége és funkciója abban áll, hogy alkalmas áruknak és szolgáltatásoknak más áruktól vagy szolgáltatásoktól való megkülönböztetésére. Hangoztatja, hogy szocialista viszonyok között a védjegy szerepe bizonyos mértékig eltolódik a kapitalista országokban betöltött szereptől, ez azonban nem jelenti azt, hogy a védjegy jelentősége csökkenne, sőt ezzel ellentétben a minőségi funkció hangsúlyozottabb jelentkezésével, inkább arról beszélhetünk, hogy a védjegy jelentősége szocialista gazdasági viszonyok között még fokozottabb.

A védjegy megválasztásánál rendkívül fontos, hogy azok megfeleljenek a szocialista követelményeknek és erkölcsi normáknak, de előmozdítsák a termékek forgalmazásának lehetőségét a szocialista táborhoz nem tartozó országokban is.

Megemlíti, hogy az AIPPI keretében Magyarországon működő Munkabizottság megállapítása szerint a nemzetközi kereskedelemben a védjegynek olyan szerepe van, mely megkönnyíti és előmozdítja a termékek cseréjét az egyes népek kölcsönös előnyére, azok fejlődési helyzetére, gazdasági szerkezetére, vagy társadalmi rendszerére való tekintet nélkül. Hangoztatja, hogy számos szakemberrel összhangban, azon a véleményen van, hogy a védjeggyel nyújtott kizárólagos jog nem gátja, hanem ellenkezőleg, ösztönzője a fejlődésnek.

A szakemberek általában a védjegy legkülönbözőbb funkciójáról szoktak beszélni. Az Előadó véleménye szerint ezek a funkciók egymásba olvadnak, feltétlenül az árujelző, és ehhez kapcsolódó megkülönböztető funkciót tartja a legfontosabbnak. A védjegy funkcióját igen előnyösen befolyásolják bizonyos járulékos tényezők, így az esetleges jellegzetes csomagolás, különböző hirdetések, valamint a védjegyhez fűződő reklámtevékenység. Rámutat arra, hogy szocialista körülmények között a reklámtevékenység legfőbb feladata a vásárlók felvilágosítása, kellő útmutatással való ellátása, szemben a kapitalista országokban gyakran jelentkező kizárólagos reklámcélzattal szemben, mely sok esetben a vásárlók félrevezetését eredményezi.

A védjegy funkciói között igen fontosnak tartja a nemzetközi kereskedelemben érvényesülő azon funkciót, hogy utal a származási országra, a nemzeti színek alkalmazásával, vagy az országra esetleg jellemző más sajátságnak a védjeggyel való kombinálásával.

Az előadó felhívja a figyelmet a kollektív védjegyek egyre fokozódó jelentőségére, és megemlíti, hogy sajnos Magyarországon ezen a téren a többi szocialista országhoz viszonyítva is, még nem tettünk elegendő lépést. A kollektív védjegyként használható védjegyek példájaként a Woolmark védjegyet említi meg.

Foglalkozik az előadó a gyári, és

a külkereskedelmi vállalatok védjegyeinek egymás melletti megjelenésével, és azt az álláspontot foglalja el, hogy a külföldi piacon feltétlenül a gyári védjegyeket illetné meg az elsőség. Az előadás befejezéseként rámutat arra, hogy a védjegyek megválasztásánál rendkívül körültekintően és előrelátóan kell cselekednünk, figyelembe véve, hogy egy jó védjegy bevezetése a terméknek a fogyasztókkal való megismertetése, jelentős költségráfordítással jár, és a ráfordításnak feltétlenül összhangban kell lennie a forgalmazásból várható bevétellel.

Bognár Istvánné, az Országos Találmányi Hivatal Védjegy Osztályának osztályvezetője a KGST-országok védjegytípus törvényének kialakításáról ad tájékoztatást. Bevezetésként visszapillantást ad a KGST-országok találmányi hivatalainak együttműködésére, a védjegyek területén, ami 1962-re nyúlik vissza, amikor az első szakértői tanácskozás Prágában összeült. A közös munkákban az első időszakban öt ország, Csehszlovákia, Magyarország, NDK, Románia és a SZU szakértői vettek részt, az elsődleges törekvés az volt, hogy a minőségi termelésre, a választék bővítésére, és a lakosság magasabb színvonalon való ellátására vezessenek.

A védjegyoltalom igen eltérő szabályozású volt az egyes szocialista országokban, hazánkban és Romániában még a múlt évszázadban létrehozott Védjegy Törvény volt érvényben, a más országokban az 1950-es években hozott Védjegy Törvény is már elavultnak volt tekinthető.

Igen jelentős előrelépést jelentett, amikor a találmányi hivatalok együttműködésen túlmenően a KGST legkülönbözőbb állandó szervei is foglalkoztak iparjogvédelmi kérdésekkel. A KGST Tanács Végrehajtó Bizottságának egyik határozata értelmében 1971-ben megkezdte működését a KGST-tagországok találmányi hivatalai vezetőinek értekezlete.

Ennek folyományaként jutottak el oda a szocialista országok, hogy az egyes jogintézmények terén típus-szabályzatokat lehessen kialakítani. Ezen a téren először 1973-ban az ipari minták, továbbá a származási jelzések oltalmára vonatkozó típustörvények készültek el az NDK, ill. Bulgária találmányi hivatalának koordinálásában. Az 1976. évi havannai ülésen fogadták el a találmányi hivatalok vezetőinek értekezletét, a védjegyekről szóló típus-szabályzatot, ennek a szabályzatnak a koordinálója a Magyar Találmányi Hivatal volt.

Kiemeli az előadó, hogy a típus-szabályzatok az egyes országok jogszabályainak egységes elvi szemléletét hivatottak elősegíteni anélkül azonban, hogy az egyes országokat, azok kötelező alkalmazására kívánnák rászorítani. A típus-szabályzatok célja útmutatás szolgáltatása a KGST-országok törvényalkotása, jogszabályfejlesztése számára.

A továbbiakban az előadó ismerteti a típus-szabályzat főbb vonásait, rámutat, hogy a védjegyoltalom a lajstromozáson alapul. A lajstromozás általában azt illeti meg, aki korábbi elsőbbséggel tesz bejelentést. A szabályzat felsorolja a lajstromozható megjelölés körét, az általános felfogással egyező módon a Párizsi Egyezménnyel összhangban rögzíti a megkülönböztető képesség követelményeit. A szabályzat mind termékek, mind pedig szolgáltatások tekintetében biztosítja az oltalmat, ez jelenleg nem áll teljesen összhangban valamennyi szocialista ország érvényes jogszabályával.

A lajstromozásból kizárt megjelölések körét ugyancsak a Párizsi Egyezménnyel összhangban határozza meg a szabályzat, ez sincs teljesen összhangban valamennyi ország jelenleg érvényes jogszabályával.

Az ajánlott oltalmi idő 10 év, a szabályzat is rögzíti, hogy a védjegyoltalom kizárólagos jogot biztosít a tulajdonosnak. Felöleli a szabályzat az átruházás és a licencia lehetőségének kérdését is. Részletesen foglalkozik a szabályzat a használati kötelezettséggel, és ennek elve mellett tör lándzsát. A használati kötelezettség megállapításánál a szabályzat az 5 éves időtartamra utal.

Az eljárási rendelkezések tekintetében a szabályzat csak alapvető rendelkezéseket tartalmaz, kitér végül a védjegyjoggal kapcsolódó egyéb problémákra is, mint a bitorlásra, a több ország kooperációjában gyártott termékek védjegyhelyzetére, a külföldiek jogaira.

Előadása végén az előadó megállapítja, hogy — a magyar védjegytörvénnyel összehasonlítva — a rendelkezések összhangban állnak a típusszabályzatokban lefektetett ajánlásokkal. Ugyanez a helyzet a Szovjetunió előírásai tekintetében is.

Vida Sándor, az AIPPI Magyar Csoportjának vezetőségi tagja „Gondolatok a védjegyek használatával kapcsolatos kérdések nemzetközi szabályozásához". Bevezetőjében a védjegyhasználati kényszer kialakulásának fejlődését vázolja, az NSZK és Franciaország területén legújabban bevezetett használati kényszerrendelkezésekből kiindulva. Kiemeli, hogy már a SZU is hasonló irányban fejlesztette védjegyjogát, és más földrészeken is ilyen irányú intézkedésekre került sor, részben az USA-ban levő radikális rendelkezések hatására.

Az előadó megemlíti, hogy az európai szocialista országok közül Magyarország volt az első, mely az 1969. évi Védjegy Törvénnyel bevezette a használati kényszer jogintézményét. Bulgáriában ez az intézmény már jóval előbb, még a szocializmusra való áttérés előtt fennállt, a használati kényszert már az 1904. évi Védjegy Törvény bevezette.

Megállapítja az előadó, hogy mind a szocialista országokban, mind pedig a tőkés világban a formális jogelveket gyakorlati szempontok váltják fel a védjegyjog területén. A fejlődés alapján az előadó felveti a kérdést, hogy nem volna-e célszerű a használati kényszer területén egyre inkább fejlődő jogokat nemzetközileg is szabályozni.

Az előadó által feltett kérdés megválaszolásakor kiindulásként a Párizsi Uniós Egyezmény megfelelő szakaszát ismerteti, nevezetesen az 5. cikk, C. pontját. Részletesen ismerteti, hogy a hivatkozott cikkelyen belül milyen rendelkezéseket tartalmaz a Párizsi Uniós Egyezmény.

Az 5. cikkely vizsgálata után annak tanulmányozását látja szükségesnek az előadó, hogy a Párizsi Uniós Egyezmény a használati kényszer kérdésében milyen irányban volna továbbfejleszthető. Ismerteti az előadó az AIPPI Magyar

Csoportjának kialakult felfogását, mely főleg három témában, nevezetesen a türelmi idő kérdésében, a használat fogalmának meghatározásában, és a kimentési okok kérdésében alakul ki. Ezt követően saját álláspontját fejti ki az előadó, ugyancsak pontokba foglalva.

Ebben a keretben foglalkozik a megszűnés hivatalból kimondásának lehetőségével, és megállapítja, hogy véleménye szerint a SZU-ban kialakult vegyes rendszer felel meg a legjobban a szocialista társadalmi-gazdasági struktúra követelményének, nevezetesen, amikor használat hiánya következtében a védjegy kérelemre is és hivatalból is törölhető.

A előadó másik gondolata a használat vizsgálatának kérdésére vonatkozik a védjegy megújításakor. Ez a megoldás azért látszik célszerűnek, mert nem ró külön többletmunkát a lajstromozó hatóságra. A megújításkor a hatóságok a védjegy oltalomképességének bizonyos feltételeit is vizsgálják, így ennek a vizsgálatnak a használat kérdésére való kiterjesztése már nem jelentene külön többletmunkát. Az 1969. évi Védjegy Törvény kidolgozásakor a gazdasági viszonyok még nem tették szükségessé az ilyen értelmű rendezést, megállapítja azonban, hogy KGST-szintű szabályozás esetén talán már más szempontok érvényesülhetnének.

Foglalkozik az előadó saját gondolataként a védjegy részleges megszűnésével kapcsolatos problémákkal is. A magyar jogfelfogás szerint a védjegy használatának ki kell terjednie az árujegyzékben felsorolt valamennyi termékre, ill. szolgáltatásra, így fennáll a részleges oltalommegszűnés lehetősége.

Végül felveti a védjegyet használó személyek köréhez kapcsolódó problémát, nevezetesen azt a problémát, hogy ne csak a védjegy tulajdonosa által történő használatot, hanem valamely kooperációs szerződés, vagy leányvállalat által történt használat is a védjegy tulajdonos javára történő használatként legyen elismerhető.

Előadása befejezéseként idézi az elhunyt nagy amerikai jogász, Derenberg professzor szavait; aki azt hangoztatta, hogy a TRT (Trademark Registration Treaty) hatálya alatt történő védjegylajstromozás mindaddig ugyanolyan időrabló és ugyanolyan költséges lesz, mint a jelenlegi, amíg az alapvető anyagi-jogi kérdésekben hozzávetőleges nemzetközi összhang nem alakul ki. Az előadó annak a véleményének ad kifejezést, hogy ezt a megállapítást nemcsak a védjegy lajstromozása, hanem az oltalom kérdéseire, így többek között a védjegy használatára is vonatkoztatni lehet.

V. V. *Kurisev*, a Szovjet Kereskedelmi Iparkamara helyettes osztályvezetője, előadását a „Védjegybitorlás következményei a Szovjetunióban" címmel tartotta meg. Előadása bevezető részében hangoztatja, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyre erősödnek, és szükséges a tudomány és technika legkülönbözőbb területein az államok együttműködése. Idézi az SZKP XXV. Kongresszusán L. I. Brezsnyev, az SZKP Központi Bizottsága első titkárának a külgazdasági kapcsolatok jelentőségéről elhangzott kijelentését, mely szerint a fejlődő országokkal való együttműködés elősegíti ezen országok gazdasági és társadalmi életének haladó elveken alapuló átalakítását.

Az előadó hangoztatja, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, s ezen belül a külkereskedelem fejlődésére igen fontos ösztönzést kifejtő hatása van a védjegynek. Szükséges tehát, hogy a védjegyet sokkal fokozottabb mértékben használjuk fel a kereskedelmi tevékenységben.

A védjegyek jelentősége fokozódásának tényeként rögzíti, hogy a SZU-ban az utóbbi 3—4 évben, több mint 100%-kal növekedett a külföldi védjegyek lajstromozására irányuló kérelmek száma. A SZU-ban a védjegyek lajstromozásával kapcsolatos kérdéseket 1974 óta a Védjegyekre vonatkozó Határozat szabályozza. A „határozat" 4. pontja szerint a védjegy felhasználására vonatkozó kizárólagos jog a védjegy lajstromozásával keletkezik. A jogot tanúsítvány bizonyítja, a jog az államot illeti meg. A SZU-ban a lajstromozási jog csak jogi személyeket illet meg, így nincs meg annak lehetősége, hogy szovjet természetes személy kizárólagos jogot szerezhessen védjegyek használatára.

Az áruvédjegy tulajdonosa kizárólagos joggal használhatja a védjegyet a meghatározott áruk vagy szolgáltatások jelzésére, és licenciát engedélyezhet. A licencia viszont csak azzal a feltétellel engedélyezhető, ha a licencia-vevő garantálja a védjegyjogosult által gyártott áruk minőségének fenntartását, és ha a licenciát adó a feltétel betartását ellenőrzi. Külföldi állampolgárok tekintetében az előbb említett korlátozás nem áll fenn, tehát külföldi természetes személy javára védjegylajstromozás a SZU-ban engedélyezhető.

A külföldi vállalat vagy személy által megszerzett védjegyjog még nem jelenti azt, hogy az árut a védjegy felhasználásával a SZU területén gyárthatja, vagy azt szabadon importálhatja.

Ezen a téren a fennálló külkereskedelmi monopólium határokat szab, külkereskedelmi ügyletek csak az Össz-szövetségi Külkereskedelmi Minisztérium külkereskedelmi vállalatai útján bonyolíthatók le. A külföldi cég azonban termékeit a SZU-ban reklámozhatja, és így felhívhatja azokra a megfelelő szovjet szervek figyelmét, vagyis elősegítheti a komoly kereskedelmi és ipari kapcsolat kialakulását, illetve fejlődését.

A SZU-ban a védjegyek használata kötelező, állandó vita folyik annak a kérdésnek egyöntetű eldöntése érdekében, hogy mi tekinthető használatnak. A használat kérdésének eldöntésénél figyelembe veszik mindazokat az intézkedéseket, melyeket a védjegytulajdonos a SZU-ban való érvényesítés érdekében foganatosított.

Megállapítja az előadó, hogy a védjegyjogok megsértése általában két formában jelentkezik. Megsérthető a lajstromozással megszerzett jog azzal, hogy azonos, vagy hasonló védjegyet lajstromoznak be harmadik személy javára. Ennek a vizsgálatára szakértőt rendelnek ki, és a vizsgálat eredményeként vagy elutasítják a kérelmet, vagy pedig elrendelik a jogsértő védjegy törlését. Konkrét jogesetet ír le, mely évek óta egy NSZK-beli cég, és egy SZU-beli gépgyár között folyik.

A védjegyjog megsértésének másik eseteként említi az előadó, amikor harmadik személy használ fel törvényellenesen valamely lajstromozott védjegyet. Ugyancsak vitás jogeset eldöntésére került a Moszkvai Városi Bíróságon az AGFA

védjeggyel kapcsolatban is, az NDK-beli védjegytulajdonos és a védjegyet használó belga vállalat között. Előadásában részletezi a védjegyjogok megsértéséből származó joghátrányokat, az ilyen cselekmény büntetőjogi következményeit. Előadása befejezéseként leszögezi, hogy az ipari tulajdonjoggal kapcsolatos, a szocialista országok karöltve végzett munkája elősegíti azoknak a jogi jellegű nehézségeknek legyőzését is, amelyek ma még a védjeggyel kapcsolatos tevékenység során megmutatkoznak.

Kende Béla, a Budapesti Nemzetközi Ügyvédi Munkaközösség vezetője, „Védjegyhasználat a KGST-n belüli kooperációban" címmel tartotta meg előadását. Iparjogvédelmi szempontból a KGST fejlődésének kiemelkedő állomásának tekinti az 1973. április 12-én Moszkvában aláírt egyezményt. Röviden összefoglalja az egyezmény lényegét, és megemlíti, hogy vitás kérdésekben az 1972. május 26-án aláírt, választottbírósági elbírálásra vonatkozó egyezmény érvényes.

A KGST-n belül a tudományos-műszaki kooperáció alapelveit a KGST Végrehajtó Bizottságának 60. ülésén hozott határozat rendelkezései rögzítik. Az előadó röviden ismerteti a KGST és a Közös Piac közötti kapcsolatok kérdését is. A problémát először a Szovjet Szakszervezetek Kongresszusán Brezsnyev elvtárs vetette fel 1972-ben. Ezt követte a KGST főtitkára és az EGK soros elnöke között létrejött, nem hivatalos találkozó. A kapcsolatok kialakításának igen komoly problémája, hogy a KGST nem nemzetek feletti szervezet, a két szervezet különböző jogi státussal rendelkezik. Ugyanakkor a KGST már kötött külső állammal együttműködési megállapodást, így pl. 1973-ban Finnországgal, 1974-ben pedig Mexikóval.

A KGST Titkársága 1976 februárjában juttatta el 14 pontból álló javaslatát az EGK-hoz. A javaslat lényege, hogy a két integráció kössön keretmegállapodást a gazdasági együttműködés különböző formáiról, elveiről, és a kereskedelmi kérdésekről. Az előadó részletesen ismerteti a javaslat előirányzatait.

A védjegynek a szocialista gazdálkodásban más funkciója és jelentősége van, mint a tőkés világban. Ezzel a kérdéssel az előadó csak egészen röviden foglalkozik, utalva arra, hogy a konferencia keretében más előadók ezzel a kérdéssel fő témaként foglalkoztak. Rámutat az előadó, hogy a kooperáció eddigi legjellemzőbb formája a licencia adása. Figyelemre méltónak tartja, hogy a KGST-tagországok közül a SZU 1962. évi védjegyrendelete mondotta ki, hogy amennyiben egy vállalat vagy szervezet lajstromozott védjeggyel rendelkezik, jogosult más vállalat vagy szervezet számára használatot engedélyezni. Ismerteti azokat a követelményeket, melyek egy ilyen licencia-szerződéssel kapcsolatban fennállnak. Az 1974. évi Védjegyszabályzat 2. fejezetének 15. pontja kimondja, hogy mely jelzések nem lajstromozhatók. Bulgáriában az 1976. évi Védjegy Törvény rögzíti, hogy licencia esetén a használó köteles biztosítani, hogy az általa előállított áruk, vagy általa nyújtott szolgáltatások minősége azonos a licenciát adóéval.

Rámutat az előadó, hogy a licencia tekintetében a magyar Védjegy Törvény is tartalmaz rendelkezéseket. A lengyel Védjegy Törvény szerint a védjegy átruházása csak akkor megengedett, ha kizárt, hogy a védjegy a vevőket az áru előállítója tekintetében megtévessze.

Az előzőekből kitűnik, hogy a szocialista kooperációban, az ipari és kereskedelmi kapcsolatokban, a megkülönböztetés mellett az elsődleges cél a minőség biztosítása és garantálása.

Előadása végén néhány, a közelmúltban közzétett közös gazdasági szervezet létrehozásáról szóló egyezményről tesz említést. Ilyen szervezet pl. az „Intertextilmas" Textilipari Technológiai Berendezéseket Gyártó Nemzetközi Gazdasági Egyesülés, vagy az „Interchimvoloknó" Vegyiszál Nemzetközi Gazdasági Egyesülés. Célszerűnek tartja, ha ezek, és a hasonló szervezetek kollektív megkülönböztetést használnak, vagy kollektív védjegyet alakítanak ki.

Milan *Kyjovszky*, az AIPPI Csehszlovák Csoportjának vezetőségi tagja „Védjegy-licencia a fejlődő országokba történő licenciaadásnál" címmel tartott előadást. Az előadó megállapítja, hogy a védjegy-licenciákkal kapcsolatban általában komoly problémák jelentkeznek, és a fejlődő országokba történő védjegy-licencia adás még további problémákat jelent.

A jelentkező problémák figyelembevételével Csehszlovákiában igen részletesen meghatározták a licencia-adás lehetőségének előírásait. Védjegy-licenciát csak időben korlátozottan, pontosan meghatározott időre lehet adni, rendelkezni kell arról, hogy a licencia-vevő a védjegyet csak abban a formában használhatja, ahogy az lajstromozva van, és a licencia-szerződésnek kikötést kell tartalmaznia arra vonatkozóan is, hogy a szerződés lejárta után a licencia-vevő a jelzést tovább semmilyen formában sem használhatja. Kizárt, hogy a licencia-vevő a védjegyet bármikor a saját javára lajstromoztathassa, a licencia-vevő köteles gondoskodni az előírt minőség betartásáról, és ezt a minőséget a licencia-adónak rendszeresen ellenőriznie kell.

A licencia-vevő esetleges bitorlás esetén köteles fellépni, együtt kell működnie a licecia-adóval. A licencia-vevő különböző kötelességeit szerződéses szankciókkal kell rögzíteni, első helyen áll a licencia-adónak az a joga, hogy visszaléphessen a szerződés időtartamának meghosszabbításától.

Megállapítja az előadó, hogy a fejlődő országokban éppen a védjegyjog területén is új tendenciák mutatkoznak, ezeket az ezekbe az országokba irányuló védjegy-licencia adásánál számításba kell venni. A licencia-szerződések kérdésével, a fejlődő országok vonatkozásában jelenleg két nemzetközi szervezet is foglalkozik, nevezetesen a WIPO keretében egy külön munkacsoport, másrészt pedig az UNCTAD, mely utóbbi az ún. magatartási kódex kidolgozását végzi.

A fejlődő országok előzőekben vázolt problémái tükröződnek az utóbbi időben bevezetett különböző törvényes rendelkezésekben is. Erre utal Mexikó és Argentína új rendelkezése, és az Andok területéhez tartozó országok: Cartagena szerződéséhez kiadott végrehajtási rendelkezés. A Cartagena-szerződéssel kapcsolatban a védjegyekkel kapcsolatos legfontosabb rendelkezés, illetve vezérgondolat az, hogy a védjegyből származó jogok nem szolgálhatnak jogosulatlan nyereség szerzésére. Foglalkozik az előadó

az 1971. évi Argentin törvénnyel is, és kiemeli, hogy nem hagyják jóvá a védjegy alkalmazásáról szóló licenc-szerződést, ha az nem tartalmaz technológia-átadást.

Argentínában a védjegyekre vonatkozó, korábban kötött licencszerződések csak 1979. december 31-ig maradnak érvényben, azzal a feltétellel, hogy a licenc-vevő kötelezi magát saját védjegy kialakítására, vagy a licenc-adó kijelenti, hogy ezen időpont után a védjegy díjtalan használatát engedélyezi. Brazíliában az 1975. évi új rendelkezések előírják saját védjegynek a licencia útján megszerzett védjeggyel együtt történő használatát. Különösen nagy súlyt fektetnek a licencia alapján gyártott árunak az eredeti termékkel való azonos minőségének betartására.

Előadása végén rámutat az előadó arra, hogy rendkívül fontos licencia esetén az áru minőségének betartása, és ezzel összefüggésben a minőségnek a licencia-adó részéről történő hatásos ellenőrzésének lehetővé tétele.

Az előzőekben röviden összefoglalt előadásokból kitűnik, hogy a védjegy területén mind a KGST területén belül, mind pedig a külfölddel való kapcsolat terén, számos probléma merül fel, mely problémákat még az egyes országok szakemberei is egymástól eltérően látják. Ebből adódik, hogy változatlanul nagy jelentősége van az ilyen, és hasonló konferenciák „kerekasztal-megbeszélések" megtartásának, az egyes irányelvek kidolgozása, és a közös akcióprogram lehetősége szempontjából.

Szentpéteri Ádám

*Szentiványi Iván: A pénzintézetek jogállása**

Jogszabályalkotásunk előtt álló feladataink megoldásához jelentős segítséget nyújt Szentiványi Iván „A pénzintézetek jogállása" c. monográfiája. Szerző könyve Előszavában maga is utal rá, hogy elsősorban arra kíván választ adni „milyen a pénzintézetek és a vállalatok viszonya gazdaságirányításunk rendszerében, különös figyelemmel arra, hogy a pénzintézetekre is sok tekintetben vonatkozik a vállalatokat érintő szabályozás, a vállalati jogállás".

Szentiványi Iván munkája megalkotásának kiindulópontja az volt, hogy a szocialista bankrendszer — amelyen a pénzintézetek összességét érti — szerepe a gazdaságirányítás új típusú rendszerének bevezetésével jelentősen megváltozott, mivel „a bankrendszer is olyan központi intézménnyé vált, amely maga is szabályozó, és mint ilyen intézmény a befolyásoló eszközöket felhasználva vesz részt a népgazdaság elé kitűzött céloknak indirekt módon történő érvényre juttatásában".

Kutató munkájának középpontjába annak a kérdésnek megválaszolását helyezi, hogy a pénzintézetek jogállása szinkronban van-e rendeltetésükkel. A jogállás rendezését azért nem tartja formális kérdésnek, mert végső soron ez határozza meg a szervezet hovatartozását, és egyben azt is, hogy képes-e a szervezet az elvárásoknak megfelelően betölteni rendeltetését.

A vizsgálat alá vont hazai pénzintézetek a következők: a Magyar Nemzeti Bank Rt.; az Országos Takarékpénztár; az Állami Fejlesztési Bank; a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.; a Pénzintézeti Központ; az Általános Értékforgalmi Bank; az Állami Biztosító.

A felsorolt pénzintézetek között nem szereplő Kölcsönös Segítő Takarékpénztárakra és a Takarékszövetkezetekre nem terjeszti ki kutató munkáját (elismerve ugyanakkor ezek egyfajta pénzintézeti jellegét). A Kölcsönös Segítő Takarékpénztárak ugyanis az OTP olyan szoros felügyelete alatt állanak, ami önálló jogállásuk vizsgálatát feleslegessé teszi. A takarékszövetkezetek esetében pedig az egyértelmű szövetkezeti tulajdonjogi formából következően eleve nem állanak fenn azok a problémák, amelyek a pénzintézetek „állami vállalati" jogállásából adódnak.

A jogállás meghatározására alkalmas ismérveknek — a jogtudomány ezirányú egyértelmű eredményeinek hiányában — a következőket tekinti: a szervezet hovatartozása; a szervezet által ellátott feladat jellege; a szervezet gazdaságirányítási rendszerben elfoglalt helye; a szervezet működési sajátossága, a szervezetre vonatkozó szervezési sajátosságok.

A könyv első része a külföldi bankrendszerek vázlatos bemutatásával foglalkozik. Ez lehetővé teszi az olvasónak azt, hogy hazai pénzintézeteink jogállásbeli problémáinak bemutatása előtt — idegen nyelvismeret hiányában is — megismerkedjen a külföldi pénzintézetek struktúrájával, helyzetével, fejlettségük jelenlegi szintjével, jogi szabályozásuk mai helyzetével.

E részben az alábbi logikus csoportosítás szerint mutatja be a külföldi bankrendszereket: *A)* fejlett bankrendszerrel rendelkező szocialista országok (Szovjetunió, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Német Demokratikus Köztársaság, Románia, Jugoszlávia, Kuba); *B)* fejlett tőkés és jelentősebb bankrendszerrel rendelkező egyéb országok (USA, Anglia, Franciaország, Svédország, Svájc, Német Szövetségi Köztársaság, Japán, Olaszország, Hollandia, Belgium, Ausztria, Finnország, Kanada, Ausztria); *C)* fejlődő államok (India, Mexikó, Brazília, Argentína, Venezuela, Guatemala, Jamaica, Indonézia, Bangladesh, Malaysia, Burma, Arab Államok, Irán, Tanzánia, Tanganyika, Uganda, Guinea, Nigéria, Ghana, Kenya, Rhodézia).

A szocialista országok bankrendszere jogi helyzetének általános jellemzése során bizonyítja azt, hogy itt a tulajdonviszonyok elemzésének kisebb a jelentősége (mivel magánszemélyek vagy magántársaságok keretében se bank, se pénzintézet nem működik), de az el nem hanyagolható, mivel az állami és a szocialista szövetkezeti tulajdonforma mindegyikben létezik. Meggyőzően bizonyítja azt, hogy ezen országokban a központi bankok felügyelete-irányítása is viszonylag egységes képet mutat. A bankrendszerek egészét illetően a bankok, pénzintézetek alapvetően azonos feladatokat látnak el, és inkább csak a feladatok megosztása, ellátása módjában (egyszintű, ill. kétszintű bankrendszer) található lényeges különbség. Közös vonás az is, hogy a szocialista pénzintézetek általában jogszabályilag vagy alapszabályban meghatározott vagyonnal rendelkeznek, ugyanakkor a

* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1977.

pénzintézetek jövedelemszabályozási (elvonási) rendszere tekintetében már alapvető különbségek találhatók.

Összegezésképpen szerző arra a helyes következtetésre jut, hogy „sem együttesen, sem egy-egy szocialista országon belül ezideig nem sikerült a szocialista pénzintézetek sajátosságait is egyértelműen kifejező, és annak mindenben megfelelő szervezeti formát találni". Érzékelteti azonban a szocialista államok azon törekvését, hogy a bankügyeket, és ezen belül a bankok státusára vonatkozó kérdéseket minél egyértelműbben szabályozzák. Megállapítja, hogy ez a törekvés egyre erőteljesebb, de még a korábbi időszakokban (ahol és amikor a kellő szabályozás hiánya volt a jellemző) is kifejezésre jutott az a gondolat, hogy a tervgazdálkodás rendszerében, különösen a bankok tekintetében helytelen a „Laissez faire, Laissez passer" elve, vagyis helytelen a banktevékenységnek szabad folyást engedni. Az utóbbi időben azonban már nemcsak a törekvés, hanem számos újabb és újabb, és egyre részletesebb szabályozás a jellemző; megvan tehát minden remény arra, hogy a pénzintézetek sajátos szervezete is kifejezésre jut a jogszabályokban, és ezzel a pénzintézetek jogállása kérdésében is előbbre lehet lépni. (39. old.)

A fejlett tőkés és jelentősebb bankrendszerrel rendelkező egyéb országok bankrendszereinek bemutatása és elemzése nyomán helyesen mutat rá az általános tendenciaként jelentkező bankkoncentrációra, amely azonban az esetek túlnyomó többségében nem tulajdoni jellegű változást eredményez a bankrendszerek struktúrájában. A tőkés bankrendszerek szervezeti formáit elemezve rámutat arra, hogy bár a legkülönbözőbb és legváltozatosabb szervezeti formákkal találkozhatunk, ezekből jelentősebb következtetések nem vonhatók le, mivel csupán a szövetkezeti jelleggel kialakított bankok mutatnak lényeges különbséget az egyéb formáktól, de a szervezet és jogállás kérdéseinek egyértelmű összefüggéseire a szervezeti formákból nem következtethetünk. A felügyelet-irányítás érvényesülését elemezve is az állapítható meg, hogy az annyira változatos képet mutat, ami általános következtetések levonására nem alkalmas. Az azonban megállapítható, hogy egyre több helyen, és egyre növekvő szerepet kap a kormány, vagy az annak nevében eljáró pénzügyminisztérium; tehát a mai bankrendszerekre már nem jellemző az irányítás és felügyelet nélküli „abszolút" függetlenség. (Ez természetesen a központi bankokra fokozottan, az egyéb bankok vonatkozásában kisebb mértékben érvényesül.)

Az egyes fejlődő államok bankrendszereinek bemutatása és elemzése nyomán szerző főbb megállapításait a következőkben rögzíti: „A fejlődő országok bankrendszere és szervezeti struktúrája többnyire a volt anyaország bankrendszerének jegyeit viseli magán. A tulajdon szempontjából állami, magán- és vegyes tulajdoni pénzintézetek a jellemzők. Egyre több fejlődő országban válik az állami tulajdon — különösen a központi bank esetében — jellemzővé. A magántulajdon tekintetében pedig megemlítendő, hogy az korántsem játszik olyan jelentős szerepet a bankéletben, mint a jelenlegi tőkés országok esetében. Az intézmények típusa szerint megkülönböztetés alapján említés tehető: központi bankokról, kereskedelmi bankokról és nemzeti fejlesztési intézetekről. A fejlődő országok bankrendszereinek jellemzése kapcsán, a külföldi érdekeltségű bankok még mindig jelentős szerepéről is említést kell tenni, azzal a kiegészítéssel azonban, hogy számos fejlődő országban egyre nyilvánvalóbb a törekvés a külföldi bankok beengedésének megakadályozására, ami azonban még nem jelenti azt, hogy a külföldi bankmonopóliumok hatása a pénzügyi életre, a bankéletre ne bírna meghatározott jelentőséggel." (61. old.)

A monográfia második része lehetővé teszi felszabadulásunk utáni hazai bankrendszerünk, pénzintézeteink, történetiségében való áttekintését. A pénzintézeteinkre vonatkozó hatályos jogi szabályozást bemutatva, és sokoldalúan elemezve összefüggő értékelés keretében szerző arra a megállapításra jut, hogy a pénzintézetek jelenleg mint állami vállalatok (állami vállalati jellegű részvénytársaságok) tevékenykednek.

A könyvnek „A pénzintézetek jellegének vizsgálata a jogállás szempontjából" c. fejezetében — a jelenlegi szabályozást alapul véve — a pénzintézeteket abból a szempontból veti részletes vizsgálat alá, hogy jellegük mennyiben egyezik meg, illetve tér el az állami vállalattól. Az alábbi fő jellemzők alapul vételével végzi el a vizsgálódást: sajátos gazdasági rendeltetés; nyereségérdekeltség, és ehhez kapcsolódó jövedelemszabályozási rendszer; vagyoni önállóság; önálló gazdálkodás és döntési jogosultság; kollektív jelleg, felszámolhatóság; nyilvántartásba vétel. A felsorolt jellemzők egybevetése nyomán a szervezeti hovatartozás vizsgálatának általános értékelése során az alábbi főbb — aligha vitatható — megállapításokra jut.

A leglényegesebb kérdések tekintetében a tételes szabályozás is elkülönült, inkább a kivételek, a pénzintézetre vonatkozó speciális jogszabályok dominálók, mint a pénzintézetre is vonatkozó általános vállalati szabályok.

Bizonyos területeken, ahol nincs pénzintézetre vonatkozó külön szabályozás, az általános vállalati szabályok nem érvényesültek, illetve részben jogelméleti, részben egyéb szempontok miatt gyakorlatilag nem is érvényesülhetnek.

Egyes, értelemszerűen csak az árutermelési, valamint azzal elbírálás alá eső tevékenységet folytató (tipikus) vállalatokra vonatkozó sajátosságok a pénzintézetek tekintetében fel sem merülhetnek, az ezeket érintő szabályok nyilvánvalóan a pénzintézetekre nem is alkalmazhatók.

A tipikus vállalatokat alapul véve, a közgazdasági háttér is merőben eltérő, s a nem „tipikus vállalatok"-hoz képest is inkább a különbségek voltak megállapíthatók. Ugyanakkor a pénzintézetek tekintetében — legalábbis a vállalati jellegzetességek felöl közelített vizsgálat alapján — nem „kerültek előtérbe" olyan sajátosságok, amelyek a „nem tipikus vállalatok" esetében feltételezhetően megalapozhatták az e kategóriába való sorolást. Így a vállalatok és pénzintézetek azonos módon, illetve eszközökkel való szabályozása sem indokolható.

A pénzintézetnek közvetlenül az állami vállalatok szervtípusával történő összehasonlítása tehát az

eltéréseket hozta felszínre, s megállapítható volt, hogy az eltérések lényegbevágóak. Az azonosságok ezzel szemben inkább csak kisebb jelentőségű, főként formai vonatkozásokban voltak felfedezhetők, amelyek önmagukban nem indokolhatnák a vállalatok és a pénzintézetek azonos szervtípusú kategóriába tartozását. Ezek a különbségek az állami vállalatokra vonatkozó hatályos jogszabályokból egyáltalán nem tűnnek ki. Jóllehet elsődlegesen ezeknek a jogszabályoknak volna feladata „kimunkálni" a vállalati kategórián belüli eltéréseket, különösen ha az általánostól ennyire jelentős az eltérés. (104—105. old.)

Szerző az egyes pénzintézetek feladatainak felvázolását követően azok összegző értékelését az alábbiakban adja:

A konkrét pénzintézeti feladatokat, szemben a vállalati feladatokkal — a jogszabályokban is pontosan megfogalmazták (vagy legalábbis jogszabályi felhatalmazás alapján, jogszabályalkotásra is jogosult szerv pontosan meghatározta).

A pénzintézeti feladatok, még a „tisztán" gazdasági (bank) természetűek is, jelentősen eltérnek a vállalati feladatoktól.

Számos olyan feladatot bíznak a jogszabályok a pénzintézetekre, amely, ha nem is jár együtt „közhatalmi" jogosítványok hordozásával, sok tekintetben olyan feladatot jelent, amelyet általában hatóságok, államigazgatási szervek látnak el.

Találhatók továbbá kifejezetten hatósági jogkör gyakorlását jelentő pénzintézeti feladatok is.

Összegezésként megállapítható tehát, hogy a pénzintézeti feladatok, illetve az ehhez tapadó jellemző vonások szintén nem indokolhatják a pénzintézetek vállalati (akár speciális „pénzintézeti vállalati") szervtípusba sorolását. Kizárólag a feladatok szempontjából közelítve a jogállás kérdését, az a szerző véleménye, hogy a pénzintézeti feladatok — különösen a sajátos jellegűek, még inkább a kifejezetten hatósági jogkör gyakorlását is jelentők — feltétlenül a jelenlegi pénzintézeti „besorolás" felülvizsgálatát indokolják.

A könyv kiemelkedő értékű részének kell tekintenünk azokat a fejezeteket, amelyekben a pénzintézeteknek gazdaságirányítási rendszerünkben elfoglalt helye kerül megvilágításra. Ennek keretében szerző bemutatja egyrészt a pénzintézettel szemben alkalmazható szabályozókat, másrészt a pénzintézeteket, mint a szabályozók alkalmazóját (főként hiteljogviszonyokban, és a számlajogviszonyokban). Ennek során az alábbi megállapításokra jutott: a pénzintézetek mind a közvetett, mind a közvetlen szabályozókat alkalmazzák; a közvetett szabályozók közül főként a jogi eszközöket nélkülöző gazdasági szabályozókat alkalmazzák, a gazdasági szabályozók alkalmazása azonban a népgazdaság szempontjából is igen nagy jelentőségű; a hitelpolitika megvalósításának biztosítéka; a közvetett szabályozók elsődlegesen piacszabályozó változatai nem pénzintézeti körön belül jelenjenek meg; a szabályozók valamennyi típusát a pénzintézet nem alkalmazza, mindenekelőtt a fölérendelt szerv hatáskörébe tartozók hagyhatók figyelmen kívül.

Jelentős szabályozók alkalmazására kerül sor hatósági jogosítványokon alapuló konkrét egyedi aktusok bocsátásán keresztül.

A pénzintézet ellát olyan „igazgatási" természetű feladatokat is, amelyekhez nem tapadnak jogi eszközökkel védett szabályozók.

A pénzintézeti szabályozó alkalmazás is az állam „közhatalmi tulajdonosi" minőségét juttatja kifejezésre. (129. old.)

A pénzintézeteknek a gazdaságirányítási rendszerben elfoglalt helye szempontjából alkalmazott szabályozók értékelése nyomán szerző arra a helyes megállapításra jut, hogy a pénzintézet irányított is, meg irányító is, de sem az irányítottság, sem az irányítás nem tipikus; egyik arculata sem olyan határozott, hogy a gazdaságirányítási rendszer szervezetének csupán egyik oldalán volna elhelyezhető. A gazdaságirányítás szervezeti rendszere arra épül, hogy egyes szervezetek irányítók, mások irányítottak legyenek. A pénzintézet mint „irányító", a gazdaságirányítási rendszer szervezetében önálló, meghatározó szerepet nem játszik, a felső szervek irányítására „szorul", de irányítási tevékenységén keresztül közvetíti a központi szabályozást, s ezáltal maga is szabályozó. A gazdaságirányítási rendszerben elfoglalt helye sajátos, a gazdaság irányításának egyidejűleg tárgya, és érdemi végrehajtója. (132. old.)

A pénzintézetek működési sajátosságait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a pénzintézeti működés nem vág egybe az államigazgatási szervek működésével, ugyanakkor a kimutatható sajátosságok többsége olyan jellegű, amely a vállalatok (és nemcsak a tipikus vállalatok) működésétől feltétlenül idegen, a vállalati működésre nem lehet jellemző. (136. old.)

A pénzintézetek szervezési sajátosságait elemezve, arra a helyes következtetésre jut, hogy bár e tekintetben a jogállásra kiható meghatározó jelentőségű következtetések nem vonhatók le, az azonban megállapítható, hogy a vállalatot érintő szervezési szabályoktól lényegtelennek nem tekinthetők az eltérések, s a sajátosságok formailag jól tükrözik a pénzintézetek speciális helyét és szerepét a népgazdaságban.

A könyv „Összegezés és elképzelések" c. záró fejezetében szerző kutatási eredményei nyomán tett megállapításai a következők: *a)* a pénzintézetek jogállása ma még nem tekinthető egyértelműen és megnyugtató módon rendezettnek; *b)* a pénzintézetek jelenleg csupán a vállalati gazdálkodási rendbe sorolhatók, és mint állami vállalatok helyezkednek el a szervezeti rendszerben; *c)* a jelenlegi besorolás értékelése nyomán kimutatható, hogy a pénzintézetek gyakorlatilag és tartalmilag is csak részben felelnek meg a vállalattal szemben támasztandó kritériumoknak. (145. old.)

Szerző a jogállás témájával összefüggően felmerült problematikus kérdések sikeres megoldása érdekében teendő elképzelések egyértelmű és pontos felvázolása után — javaslatainak elfogadása esetén — a pénzintézetnek a jogállás alábbi — legfőbb ismérveit tartalmazó — definícióját adja: „A Pénzintézet, mint sajátos jogállású, a gazdaságirányítás szervezeti rendszerében különös helyet elfoglaló intézeti formában működő, jogszabályilag is nevesített állami gazdálkodó szerv; sajátos pénzintézeti szolgáltatások végzése mellett, a szükséghez képest jogszabályalkotási, továbbá hatósági jogosítvá-

nyon alapuló igazgatási, szervezési, ellenőrzési vagy csupán hatósági igazgatási természetű feladatokat is ellát, a hitelpolitika gyakorlati végrehajtójaként gazdasági szabályozókat alkalmaz, egyúttal állami nyereséget teremt, az állam megbízásából, az állami akaratot közvetlenül kifejező pénzügyi jog parancsai szerint vesz részt a nemzeti jövedelem egyvonatkozású, ideiglenes elosztási, újraelosztási viszonyaiban, többnyire konkrét polgári jogviszonyokban realizálandó, általában a pénzeszközök mozgósítását, elosztását jelentő pénzügyi kapcsolatokban." (159. old.)

Szerző könyve befejezéseként — a jogszabályalkotási program szempontjából — a pénzintézetek jogállásával kapcsolatban kifejtett nézeteit, javaslatait a következőkben foglalja össze.

A Polgári Törvénykönyv soron levő reformja kapcsán a pénzintézeti jogállás rendezése érdekében módosító rendelkezések beiktatására nincs szükség. (A Polgári Törvénykönyv 1977 októberi módosítása szerzőnek fenti következtetését egyértelműen igazolta.)

A közeljövőben megalkotásra kerülő állami pénzügyekről szóló törvény akkor mozdítaná elő a pénzügyi rendszerben igen fontos szerepet betöltő pénzintézetek helyzetének rendezését, ha a csakis a pénzintézeti sajátosságoknak megfelelően, külön gazdálkodási rendszert hozna létre, az eddigi költségvetési gazdálkodási, és vállalati gazdálkodási rendszer mellett, és a gazdálkodó szervek jelenleg elismert típusai mellett harmadikként a valamennyitől eltérő „pénzintézeti gazdálkodó szerv" típusát elismerné.

Az állami vállalatokról szóló, tervbe vett magas szintű jogi szabályozás az esetben térjen ki a pénzintézetek jogi helyzetének rendezésére, ha a körvonalazott elképzelés nem bizonyulna helyesnek, vagy a pénzintézetek jogállását egységesen szabályozni hivatott, javaslatba hozott kormányszintű jogszabály kiadása a túlzsúfolt jogszabályalkotási program miatt nem lenne megoldható. Így erre, de csak erre az esetre, az átfogó rendezés lehetővé válásáig — ami ez esetben nyilvánvalóan hosszabb időszakot jelentene — az lenne a célszerű, ha az állami vállalatokról szóló törvény nevesítené a pénzintézeteket, önálló kategória megteremtése mellett kifejezésre juttatná a pénzintézetek sajátosságait, rögzítené az állami vállalatok általános jogi szabályozásától való lényegesebb eltéréseket. (160. old.)

A könyv megjelenése után egyértelműen azt állapíthatjuk meg, hogy pénzügyi jogirodalmunk ismét jelentős művel gyarapodott. A monográfia kitűnő példáját mutatja annak, amikor a jogtudomány közvetlen és hatékony segítséget nyújt a jogszabályalkotási feladatok megoldásához. Az arányaiban is kiválóan felépített, sokoldalú elemzést követően logikus okfejtéssel, világos és közérthető fogalmazásban megírt könyv egészére jellemző a magas tudományos színvonal, és a vonatkozó szakirodalom (hazai és külföldi) teljes feldolgozása. Érezhető ugyanakkor az is, hogy szerzője kiváló elméleti felkészültsége mellett, a pénzintézetek joggyakorlatának is alapos ismerője és művelője.

Nagy Árpád

Калман Дерди—Карой Бард:

Денежный штраф и кодификация

Статья излагает вопросы законного урегулирования денежного штрафа в ходе подготовки нового венгерского уголовного кодекса. Описывает практику применения штрафа в качестве основного наказания, цели подготовки нового уголовного кодекса и точки зрения, сложившиеся в нынешней фазе кодификации. После обозрения воззрений, имевших место в специальной литературе по вопросу о системе т. н. „ежедневного штрафа", авторами излагаются различные возможности законного урегулирования денежного штрафа, и наконец формулируют свои предложения в связи с урегулированием денежного наказания на основе системы ежедневного штрафа.

Мария Доме:

Новая система кооперативного самоуправления

В статье коротко излагаются изменения, имевшие место в системе органов кооперативного самоуправления от начала венгерского кооперативного движения до наших дней, а также сегодняшняя система самоуправления, определив понятие самоуправления и правовое положение отдельных органов самоуправления, их задачи и роль внутри кооператива. Автор особо подчеркивает роль и значение собрания депутатов и рабочих коллективов в системе кооперативной демократии. Устанавливает, что кодификацией прав рабочих коллективов или совещаний рабочих коллективов была создана такая непосредственная форма кооперативной демократии, которая до сих пор не была закреплена в законодательстве. Новое урегулирование осуществляет в действительности то положение, сформулированное в теории уже раньше, согласно которому вынесение решений следует поместить там, где сосредоточивается больше всего информаций и где решение может быть связано с ответственностью.

Дердъ Воко:

О новом правовом урегулировании общественного суда

Институт общественного суда в последние годы привлек на себя большое внимание в социалистических странах. Расширение деятельности общественного суда в значительной мере способствует осуществлению актуальных государственных общественных задач наших дней. В ходе производства в общественном суде действуют основные принципы, известные в социалис тических процессуальных законодательствах, — в частности имеет большое значени принцип гласности. Он способствует привлечению трудящих ся в государственные дела. Посредством своего коллективного характера оказывает воспитательное воздействие на формирование социалистического типа человека. Новое правовое регулирование повысило авторитет общественных судов, общественное значение их деятельности.

Эндре Уштор:

Принцип найбольшего благоприятствования и таможенные союзы

Автор излагает научную дискуссию, которая имела место в 1976 г в комиссии международного права ООН по вопросу о молчаливом исключении в связи с таможенными союзами, а также выступления, имевшие место-

против его точки зрения, в частности со стороны Европейской Экономической Общности. В статье приводятся новые аргументы, подтверждающие, что молчаливое исключение в связи с таможенными союзами, — это не норма международного права и было бы нецелесообразно признать его такой нормой.

Kálmán Györgyi—Károly Bárd:

Geldstrafe und Kodifikation

Die Studie untersucht anlässlich der Vorbereitung des neuen ungarischen Stafgesetzbuches die mit der gesetzlichen Regelung der Geldstrafe zusammenhängenden Fragen. Sie behandelt die Praxis der Anwendung der Geldstrafe, als Hauptstrafe, die Zielsetzungen der Vorbereitung des neuen Strafgestzbuches, sowie die bisher dargestellten Standpünkte. Nach der Skizzierung der bisher aufgeworfenen Lösungen bezüglich der sg. täglichen Geldstrafe stellen die Autoren die verschiednen Möglichkeiten der gesetzlichen Regelung der Geldstrafe dar, endlich bestimmen ihren eigenen Vorschlag für die Regelung der Geldstrafe auf Grund des Systems der täglichen Geldstrafe.

Frau Maria Domé:

Neues System der Genossenschaftsselbstregierung

Die Studie begleitet skizzierend die im System der Genossenschaftsselbstregierungsorgane eingetretenen Veränderungen seit dem Aufstieg der Genossenschaftsbewegung bis zu den heutigen Tagen, und das jetzige System der Selbstregierung. Sie bestimmt den Begriff der Selbstregierung, und das Status der verschiedenen Selbstregierungsorgane, ihren Aufgabenkreis und ihre Rolle in der Genossenschaft. Mit der Kodifikation der Rechte der Beratungen der Arbeitskollektive ist eine solche unmittelbare Form der Genossenschaftsdemokratie entwickelt worden, die bisher durch die Kodifikation nicht bestimmt worden war.

György Vókó:

Über die neue Regelung der gesellschaftlichen Gerichtsbarkeit

Die Institution der gesellschaftlichen Gerichtsbarkeit hat in den sozialistischen Ländern grosse Interesse ausgelöst. Ihre Tätigkeit trägt bedeutend zur Erreichung unserer staatlichen und gesellschaftlichen Zielsetzungen bei. Im Laufe des Prozesses kommen die in den sozialistischen Prozessrechten bekannten Grundprinzipien zur Geltung, besonders das Prinzip der Öffentlichkeit. Die neue rechtliche Regelung erhöht die gesellschaftliche Bedeutung der gesellschaftlichen Gerichte.

Endre Ustor:

Neuere Diskussionen über die Meistbegünstigung und die Zollunion

Der Autor macht den Leser mit jener wissenschaftlicher Diskussion bekannt, welche bezüglich der Frage der stillschleigenden Zollunionsausnahme im Völkerrechtskommission der Vereinten Nationen durchgeführt wurde. Er stellt jene Angriffe dar, die gegen seinen Standpunkt besonders seitens der EWG gerichtet wurden. Der Artikel holt neuere Argumente für den Standpunkt, dass die stillschweigende Zollunionsausnahme nicht als Regel des Völkerrechts angenommen werden kann, und so aufzufassen auch nicht als zweckmässig erscheint.

Kálmán Györgyi—Károly Bárd:

La condamnation à l'amende et la codification

L'essai traîte les questions ayant trait au règlement législatif de la condamnation à l'amende, au cours de la préparation du nouveau Code pénal hongrois. Il résume la pratique de l'application de l'amende, les buts de la préparation du nouveau Code Pénal, ainsi que les points de vue se développant dans la phase de la codification jusqu'à présent. Après la récapitulation des prises de position de la littérature spéciale s'occupant du système de «l'amende du jour» suggérées au cours des travaux de la codification, les auteurs montrent les différentes possibilités du règlement législatif de l'amende, et rédigent finalement leurs suggestions au règlement de l'amende sur la base du système de «l'amende du jour».

Madame Marie Domé:

Le nouveau système de l'autonomie coopérative

L'essai spécifie en grandes lignes les changements survenant dans le système des organes d'autonomie coopérative, à partir du commencement du mouvement coopératif hongrois jusqu'à nos jours, ainsi que le système actuel d'autonomie, en déterminant l'idée de l'autonomie et le staut des differents organes d'autonomie, leur devoir et leur rôle dans le cadre de la coopérative. Il souligne le rôle de la conférence des délégués ainsi que leur signification dans le système de la democratie coopérative. Et, par la codification des pouvoirs revenant aux communautés des lieux de travail, c'est à dire les conférences des communautés des lieux de travail, une telle forme directe de la democratie coopérative s'est produit, qui ne fut pas formulé par la législation jusqu'à présent. Le nouveau règlement réalise la thèse formulée par la théorie préalablement que les décisions sont à remettre là, où la plupart des informations se réunissent et où la décision peut se conjuger avec la responsabilité.

György Vókó:

Du nouveau règlement juridique de la juridiction sociale

L'institution de la juridiction sociale a évoqué grand intérêt dans les pays socialistes ces dernières années. L'élargissement de son activité contribue remarquablement à la réalisation des programmes nationaux et sociaux actuels de nos jours. Au cours de la procédure les principes fondamentaux connus dans les droits de procédure socialistes entrent en jeu, — le principe de la publicité est particulièrement signifiant. Il contribue à impliquer les travailleurs au travail de l'État. Par son caractère communautaire il exerce une influence éducative à la formation du type humaine socialiste. Le nouveau règlement juridique a augmenté la réputation des tribunaux sociaux, ainsi que la signification sociale de leur activité.

Endre Ustor:

Des entretiens nouveaux du le principe de la clause de la nation la plus favorisée et des unions douanières

L'auteur nous fait connaître les debats scientifiques, qui se déroulaient dans la question de l'exception implicite en faveur des unions douanières dans la Commission du Droit International des Nations Unies en 1976, et de plus, les atteintes menées contre son point de vue, surtout de la part de la Communauté Economique Européenne. L'article fournit de nouveaux arguments à l'appui de ce que l'exception implicite en faveur des unions douanières n'est pas une règle de la loi internationale et il ne serait pas pratique d'en faire une règle.

Kálmán Györgyi—Károly Bárd:

The fines and the codification

The study deals with the problems of the legal regulation of the fines preparing the new Hungarian Penal Code. It surveys the practice of imposing the fines, the aims of

ÁRA: 8,— Ft

the preparation of the new Penal Code and the various views emerged in this stage of condification. Looking through the views expressed in the literature on the system of the "everyday fines" in the codification work, the authors present the different possibilities of the legal regulations about the fines. Finally they draft their propositions about the fines based on the everyday fine system.

Mrs. Maria Domé:

The new system of the co-operative autonomy

The study briefly follows the changes, which have taken place in the system of the co-operative autonomy organs from the beginning of the Hungarian co-operative movement till these days. It determines the term of autonomy and the status, activity sphere and role of the various organs of autonomy within the co-operative. It particularly emphasizes the role and importance of the assembly of representatives and the work-place community in the system of the co-operative democracy. With the codification of the rights of the work-place communities, respectively their assembly such direct form of the co-operative democracy was born, which is to be formulated by the legislation. The new regulation realizes the thesis, which was earlier accepted by the theory, namely that the decisions should be taken, where the most information is concentrated and the decision can go along with the responsibility.

Endre Ustor:

The most-favoured nation clause and the customs union

The author outlined the scientific debate, which took place in the UN International Law Commission about the implied customs unions exception at 1976, furthermore those attacks, which took place against his views, particularly on behalf of the European Economic Community. The author brings up further arguments supporting his point, that the implied customs unions exception is not a rule of the international law and it would not be suitable to establish such a rule.

György Vókó:

About the new legal regulation of the social jurisdiction

The institution of the social jurisdiction created a great deal of interest in the socialist countries at the last years. The extention of its activity significantly contributes to the realization of the actual purposes of our state and society nowadays. During the procedure the basic principles of the socialist procedural law prevail; particulary important is the principle of publicity. It helps to encourage the working people to participate in the work of the state administration. It has educational effect with its community character in order to create a new socialist type of man. The new legal regulation increased the respect of the social courts, the social significance of their activity.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.2033 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0133—1329 INDEX 25422

XXXIII. új évfolyam 2. szám Budapest, 1978. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

KUDRJAVCEV, V. N.:

A Szovjetunió alkotmánya — fontos határkő az ország politikai történetében 61

EGERSZEGI GYULA:

Korszakkezdés a környezetvédelemben — korszakváltás a vízminőségvédelemben ... 66

RÁCZ GYÖRGY—VÉKEY ZOLTÁN:

Mentesség, területenkívüliség és menedékjog a nemzetközi büntetőjogban 75

KOVÁCS KÁLMÁN:

A magánjog kodifikációjával kapcsolatos elvi viták és tervezetek Magyarországon 1866—1877 81

SZAVICKIJ, V. M.:

Az egyesbírói ítélkezés a Szovjetunióban ... 89

Szemle:

U. L.:

György Ernő (1888—1977) 94

BAJORY PÁL:

A házassági és családjog reformja a Német Szövetségi Köztársaságban 96

Jogirodalom — jogélet:

TÓTH LAJOS:

A szövetkezeti vezetés elméleti alapjai 98

Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere (1919—1922) (VARGYAI GYULA) 101

Noj, I. Sz.: A szovjet kriminológia módszertani problémái (BITTÓ MÁRTA) 102

Szankciók a nemzetközi jogban (HERCZEGH GÉZA) 106

СОДЕРЖАНИЕ: *В. Н. Кудрявцев:* Конституция СССР — важная веха в политической истории страны. — *Дьюла Эгерсеги:* Начало нового этапа в охране окружающей среды и качества вод. — *Дьёрдь Рац—Золтан Вэкеи:* Иммунитет, экстерриториальность и право убежища в международном уголовном праве. — *Кальман Ковач:* Принципиальные дискуссии и проекты по кодификации частного права в Венгрии (1866—1877 гг.). — *В. М. Савицкий:* Единоличный судья в СССР. — *Обзор: Л. У.:* Эрнё Дьёрдь (1888—1977). — *Пал Байори:* Реформа брачно-семейного права в ФРГ. — *Лайош Тот:* Теоретические основы кооперативного руководства. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Ференц Пелешкеи: Хорти и система его власти (1919—1922 гг.) *(Дьюла Вардьяи).* — И. С. Ной: Методологические проблемы советской криминологии *(Марта Биттo).* — Санкции в международном праве *(Геза Херцег).*

INHALT: *V. N. Kudrjawzew:* Die Verfassung der Sowjetunion — wichtiger Markstein in der politischen Geschichte des Landes. — *Gyula Egerszegi:* Beginn einer Periode im Umweltschutz — Ablösung einer Periode im Schutz der Wasserqualität. — *György Rácz—Zoltán Vékey:* Immunität, Extraterritorialität und Asylumrecht im internationalen Strafrecht. — *Kálmán Kovács:* Prinzipielle Diskussionen und Vorschläge in Zusammenhang mit der Kodifikation des Privatrechts in Ungarn 1866—1877. — *V. M. Sawizkij:* Die einzelrichterliche Rechtssprechung in der Sowjetunion. — *Rundschau: U. L.:* Ernő György (1888—1977). — *Pál Bajory:* Reform des Familien- und Eherechts in der Bundesrepublik Deutschland. — *Lajos Tóth:* Theoretische Grundlagen der Leitung der Genossenschaften. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* Ferenc Pölöskei: Horthy und sein Machtsystem (1919—1922) *(Gyula Vargyai).* — I. S. Noj: Methodologische Fragen der sowjetischen Kriminologie *(Márta Bittó).* — Sanktionen im Völkerrecht *(Géza Hercegh).*

SOMMAIRE: *V. N. Kudrjavcev:* La constitution de l'Union Soviétique — c'est une borne importante dans l'histoire politique du pays. — *Gyula Egerszegi:* Inauguration d'une ère nouvelle dans la protection de l'ambiance — changement d'ère dans la protection de la qualité des eaux. — *György Rácz—Zoltán Vékey:* Exemption, exterritorialité et droit d'asil au droit pénal international. — *Kálmán Kovács:* Débats de principe et plans relatifs à la codification du droit civil en Hongrie de 1866 à 1877. — *Revue: U. L.:* Ernő György (1888—1977). — *Pál Bajory:* La reforme du droit de mariage et de famille dans la République Fédérale Allemande. — *Lajos Tóth:* Bases théoriques de la direction coopérative. — *Littérature et vie juridique:* Ferenc Pölöskei: Horthy et son système de puissance (1919—1922) *(Gyula Vargyai).* I. Sz. Noj: Problèmes méthodologiques de la criminologie soviétique *(Márta Bittó).* — Sanctions au droit international. — V. M. Sawitzkij: Le jugement de justice individuelle à l'Union Soviétique *(Géza Herczegh).*

CONTENTS: *V. N. Kudriavtzev:* The Constitution of the Soviet Union — an important milestone in the political history of the country. — *Gyula Egerszegi:* New age in the environmental protection — new era in the water quality protection. — *György Rácz—Zoltán Vékey:* Exemption, extraterritoriality and asylum in international criminal law. — *Kálmán Kovács:* Theoretical debates and projects of the civil law codification in Hungary 1866—1877. — *V. M. Savitzky:* Sentencing by judge ordinary in the Soviet Union. — *Review: U. L.:* Ernő György (1888—1977). — *Pál Bajory:* The reform of marriage and family law in the German Federal Republic. — *Lajos Tóth:* Theoretical foundations of cooperative management. — *Legal literature—legal life:* Ferenc Pölöskei: Horthy and his power system (1919—1922) *(Gyula Vargyai).* — I. S. Noy: Methodological problems in Soviet criminology *(Márta Bittó).* — Sanctions in international law *(Géza Herczegh).*

E lapszám (XXXII. új évfolyam 2. sz.) szerzői: *Kudrjavcev, V. N.* a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója. — *Dr. Egerszegi Gyula* az Országos Vízügyi Hivatal csoportvezetője. — *Dr. Rácz György* a Legfelsőbb Bíróság ny. tanácselnöke. — *Dr. Vékey Zoltán* az Igazságügyi Minisztérium tanácsosa. — *Dr. Kovács Kálmán* tanszékvezető egyetemi tanár. — *Szavickij, V. M.* a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos csoportvezetője. — *Dr. Újlaki László* a Legfelsőbb Bíróság bírája. — *Dr. Tóth Lajos* egyetemi adjunktus (Szeged). — *Dr. Vargyai Gyula* egyetemi docens. — *Dr. Bittó Márta* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Herczegh Géza* egyetemi docens (Pécs).

XXXIII. új évfolyam 2. szám Budapest, 1978. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A Szovjetunió alkotmánya – fontos határkő az ország politikai történetében*

A Szovjethatalom hatvanadik jubileumi évét történelmi esemény teszi emlékezetessé — a Szovjetunió új Alkotmányának elfogadása. Fontos határkő ez a SZU történetében. „Az új alkotmány összesített eredménye a Szovjet Állam hatvanéves fejlődésének, ami fényes bizonysága az Októberi Forradalom során meghirdetett lenini tanítások eredményes valósításának."[1]

Az új alkotmány megteremtésének előfeltételei azok a mélyreható változások, amelyek a Szovjetunióban négy évtized alatt végbementek és ennek során felépült a fejlett szocialista társadalom. Ez az ország gazdasági életének felvirágzásában nyilvánult meg, a társadalom arculata átalakult, sikeresen megy végbe az osztályok és a fő társadalmi csoportok közötti különbségek elmosódása. Ez nem csupán jogi természetű vívmány, hanem a nemzetiségek tényleges egyenlődését, ezek további egymáshoz közeledését is jelenti. A Kommunista Párt vezető és irányító szerepe lényegesen megnövekedett a szovjet társadalom életének minden területén.

„Az érett szocializmus felépítésével a népesség valamennyi rétegének a munkásosztály eszmei-politikai álláspontjára való áttérésével — a proletáriátus diktatúrája útján kialakult államunk össznépi állammá alakult át."[2] A legutóbbi negyven év alatt a szovjet társadalomban és államban bekövetkezett elvi jelentőségű változások most nyertek törvényi megerősítést az ország alaptörvényében.

I.

A Szovjetunió alkotmánya — olyan dokumentum, amelynek nem csupán politikai és ideológiai, hanem elméleti jelentősége van, kiemelkedő jelentőségű hozzájárulás a marxizmus—leninizmusnak az államról és a politikai rendszerről, a nemzetiségi kérdésről, a személyiségnek a fejlett szocialista társadalomban elfoglalt helyzetéről szóló tanításhoz.

Az új alkotmány szilárd gyakorlati és elméleti alapon épül fel. A párt a marxista—leninista tanokat alkotó módon továbbfejlesztve alapozta meg az össznépi állam elméletét; XII. Kongresszuson 1961-ben azt a következtetést vonta le, hogy a proletárdiktatúrát a belső fejlődés tekintetében át kell alakítani, a szovjet állam az egész nép állama lett.

A proletárdiktatúra állama törvényszerű fejlődésének eredményeként kialakult össznépi állam, a szocialista típusú állam továbbfejlesztése, ami a dolgozók politikai hatalma demokratizmusának a kibővítése és elmélyítése. Egyúttal meg kell jegyezni, hogy az állam természeténél fogva megmarad osztályszervezetnek és megőrzi a maga proletár-osztálytartalmú beállítottságát. A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról" szóló határozatában leszögezte, hogy a mi Szovjet Államunk az új történelmi feltételek között a fejlődés jelenlegi szakaszában folytatja „a proletárdiktatúra államának hatalmas alkotó tartalmú

* V. N. Kudrjavcev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója előadást tartott az Októberi Szocialista Forradalom 60 éves évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülésen. E tanulmány előadása alapján készült *(Szerk.)*.

[1] *Brezsnyev*, L. I.: A Szovjetunió Alkotmánytervezete alaptörvényéről és ennek országos vitája. Beszámoló 1977. október 4-én.

[2] *Brezsnyev*, L. I.: A Szovjetunió Alkománytervezete. Beszámoló a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának (1977. évi) májusi plénuma előtt.

missziójáť".[3] Az össznépi állam minden tevékenységével igyekszik a munkásosztály végső célját, valamennyi dolgozó közös eszményképét, a kommunizmus felépítését törekszik megvalósítani.

A Szovjetunió alkotmánya mélyrehatóan feltárja az össznépi állam *lényegét*, ennek alapvető *funkcióit és tevékenységének gyakorlati módszereit.*

A fejlett szocialista állam lényege mindenekelőtt abban foglalható össze, hogy az egész szovjet nép szervezete. Az állam fejezi ki valamennyi osztály és társadalmi csoport — a munkások, parasztok, értelmiségiek, valamennyi nemzeti és nemzetiség dolgozóinak az akaratát és érdekeit.

Az 1. cikkely, mely tartalmazza az állam fogalmának meghatározását, nem egyetlen, az állam össznépi természetét visszatükröző alkotmányi rendelkezés. Erről szó van a preambulumban, ez tükröződik vissza a szovjetek és a küldöttek új elnevezésében, az állampolgárok egyenjogúságáról szóló cikkelyeiben, az állami szerveknek a lakosság valamennyi rétegéből való megalakítását érintő egy sor rendelkezésben.

A nép teljhatalmának, szuverenitásának elve vörös fonalként húzódik át az alkotmány valamennyi részén és fejezetén. A 2. cikkely pontosan leszögezi, hogy a Szovjetunióban minden hatalom a népet illet meg. A 3., 48., 94—99., 151. és más cikkelyei tartalmazzák az államhatalmi szervek választhatóságának alapelveit, a 9., 93., 105., 117., 148—149. és más cikkelyek szólnak e szervek népi ellenőrzéséről és beszámolási kötelezettségeiről, az 5., 7., 8., 9., 23., 48., 49., 51., 91., 111., 161. és egyéb cikkelyek pedig a népnek az állam és társadalom irányításában való különböző részvételi formáiról.

A Szovjetunió alkotmánya átfogóan jellemzi a politikai rendszer lényegét, melynek magva a Kommunista Párt. Az alaptörvényben megőrzi mindazokat az elvi rendelkezéseket, amelyek a politikai rendszer lényegéből következően érvényesülnek. E rendelkezések egyike a Szovjetunió Kommunista Pártjának vezető és irányító szerepe valamennyi társadalmi és állami szervezetben. A 6. cikkely hangsúlyozza; a párt a népért van és a népet szolgálja, vezeti a szovjet nép alkotó tevékenységét és tervszerű jelleget ad a kommunizmusért folytatott harcának. Emellett a párt nem helyettesíti az állami szervek tevékenységét. Valamennyi pártszervezet a szovjet Alkotmány kereteiben működik.

A nép teljhatalma, a fejlett szocializmus államának össznépi természete, politikai rendszerének struktúrája, alapvető politikai, eszmei-elméleti és jogi meghatározásai azok a tételek, melyek további tanulmányozásának és alkotó jellegű fejlesztésének különösen fontos tudományos és gyakorlati jelentősége van. Fokozottan kell foglalkoznunk a politikai rendszer különböző láncszemei kapcsolatának és együttműködésének kérdéseivel, a képviseleti és közvetlen demokrácia, a népnek az államigazgatásban való részvételi formái, a társadalmi szervezetek tevékenysége kérdései tanulmányozásával.

Országunkban az össznépi állam aránylag nem régen jött létre, s a fejlődés hosszú útját kell még megtennie a fejlett szocialista társadalom feltételei között. E fejlődés szakaszait a politikai, gazdasági, kulturális-ideológiai feltételek és tényezők határozzák meg. Időszerű tudományos feladataink egyike — az össznépi állam továbbfejlesztési módozatainak, társadalmunk politikai rendszere alapelemeinek és intézményeinek előrejelzése és megtervezése.

A Szovjetunió új alkotmánya részletesen feltárja az össznépi állam tevékenységének fő irányzatait, jellemzi bel- és külpolitikájának az alapjait.

A szocialista és kommunista építés tapasztalatai meggyőzően tanúsítják államunk alkotó szerepét. A fejlett szocialista társadalom és a tudományos-műszaki forradalom fejlődési körülményei között az államszervezet szükségessége nem csökken. Ellenkezőleg: erősödik a gazdasági-szervezői, szociális-kulturális, belpolitikai tevékenységének szerepe. A társadalom érdekelt a gazdasági élet, a szociális és egyéb folyamatok tudományos alapon — az egész nép érdekében történő — irányításában. Ezek a folyamatok komplikálódnak és sokkal dinamikusabbakká válnak.

A fejlett szocializmus államának megkülönböztető vonása — a társadalmi fejlődés feladatainak komplex módon történő megoldása. Napjainkban már nem elég csupán egyik vagy másik feladatot megoldani, társadalmi szervezetünk egyes területeire befolyást gyakorolni. Ma már az állam is rendelkezik a szociális-gazdasági és más feladatok komplex megoldásához szükséges eszközökkel.

Mindenekelőtt az olyan feladatokról van szó, mint a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának a megteremtése; az osztályoknak és társadalmi csoportoknak, a városi és a falusi életkörülményeknek egymáshoz való közelebb hozása; a nép anyagi jólétének folyamatos emelése; a szellemi műveltség fejlesztése; a szocialista társadalmi viszonyoknak a kommunista viszonyokká történő átalakítása; a társadalom tagjainak a nevelése; a szocialista haza védelme. Az államnak e feladatai a preambulumban és az alaptörvény több cikkelyében — különösképpen az első fejezetben — jutnak kifejezésre.

Minthogy e feladatok megoldásával az állam gazdasági-szervezői funkciója olyan új tartalommal telítődik, hogy azt jelenleg helyesebb lenne a népgazdaság irányítása és tervezése funkciójának vagy közgazdasági funkciónak nevezni.

[3] „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról". Moszkva, 1977.

A szovjet állam olyan feladatokat vállal magára, mint a tudományos-műszaki előrehaladás irányítása, a természeti kincsek védelme és ésszerű felhasználása stb.

Az 1936. évi alkotmányban egyáltalában nem voltak a szociális fejlődésre és kultúrára vonatkozó cikkelyek. Most a 3. fejezet részletesen rögzíti államunk szociális jellegű funkcióját.

Az állami funkciók jellemzőinek felsorolása nem lenne teljes, ha nem térnénk ki a külső funkciókra — a szocialista haza védelmére, a világbéke fenntartására és megerősítésére, valamint a többi szocialista államokkal való együttműködésre és kölcsönös elvtársi segítségnyújtásra. A Szovjetunió külpolitikájáról és a szocialista haza védelméről szóló új fejezetek, amelyek nem szerepeltek az 1936. évi alkotmányban, tükrözik ezen a területen felmerülő, a korszerű feladatokat. A tudományos kutatásokban arra törekszünk, hogy alaposabban feltárjuk az állam belső és külső funkcióit, békeszerető külpolitikánk alkotmányos alapelveit, a szovjet állampolgárok békés munkáját őrző Fegyveres Erők építésének elveit.

II.

A Szovjetunió új alkotmányának jellemző vonása az össznépi állam tevékenységi *módszereinek*, azoknak az alapelveknek pontos meghatározása, amelyeken az államapparátus munkája felépül.

Az új alkotmány első cikkelyei rögzítik a szovjet állam szervezetének és tevékenységének két alapvető elvét: *a demokratikus centralizmust* (3. cikkely) és a *szocialista törvényességet* (4. cikkely).

Napjainkban tanúi és résztvevői vagyunk a társadalmi és állami ügyek intézésében érvényesülő egységes elvek megerősítésének. De ez nem is történhet másképpen olyan körülmények között, amikor az össznépi állam grandiózus méretű, hatalmas erő- és anyagi források összpontosítását szükségessé tevő feladatokat old meg. A centralizáció elősegíti az igazgatás új tájékozódási lehetőségeit, valamint az egész országra kiterjedő „Automatikus igazgatási rendszer"-hálózat (ASZU) kialakításának távlati kilátásait.

Egyidejűleg azonban felmerül az alsóbb szervek önállóságának erősítésére irányuló folyamat is. Növekszik a „helyi" jelentősége, ezek napjainkban hatalmas területi központok: a vállalati egyesülések, agrár-ipari komplexumok. Mindez pedig a központosítás és a helyi jellegű kezdeményezések ésszerű, harmonikus kombinációját teszi szükségessé.

A jogtudomány fontos feladata az ilyen jellegű összehangolás útjainak elemzése. Tanulmányozni kell a szovjetek szerepe fejlesztését a politikai, gazdasági és kulturális tevékenységben. A szovjet jogászok — amikor általánosítják legjobb szovjetek munkájával kapcsolatos tapasztalatokat, javaslatokat készítenek elő a szovjetek szervezetének és munkastílusának javítására, valamint szervezési és a tömegpolitikai tevékenységük formáinak a tökéletesítésére, a dolgozóknak a közigazgatásba való szélesebb körű bevonására — a szociológusokkal és a filozófusokkal együtt részt kell vállalniuk a Szovjetunió politikai alapjainak valamennyi szinten történő megszilárdításával kapcsolatos munkából. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézete már hozzáfogott e kérdésekkel kapcsolatos komplex tudományos program kidolgozásához.

Tanulmányoznunk kell a helyi szovjetek szerepének növelésével kapcsolatos kérdéseket a társadalmi fejlődés tervezése területén, valamint a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, a szövetséges és autonóm köztársaságok és a helyi szovjetek szervei között a területükön levő intézmények és vállalatok irányításával kapcsolatos hatáskörök elhatárolásával összefüggő kérdések tekintetében is. A jogtudósoknak tudományosan megalapozott javaslatokat kell kidolgozniuk a területi (határterületi) szervek szovjetekre vonatkozó jogalkotás továbbfejlesztése érdekében. Ki kell dolgozni az államapparátus tevékenysége fejlesztésével, a dolgozóknak az állam- és társadalmi ügyek irányításában való részvétele útjaival és formáival kapcsolatos kérdéseket. Fokozni kell az államigazgatási tevékenységbe az új tudományos módszerek, korszerű eszközök és eljárások bevezetését. Elmélyült figyelmet követel a hivatalos személyek munkája és állampolgárok előtti felelősségük demokratikus alapelveinek a továbbfejlesztése is.

A szovjet össznépi államot a *jog és a törvényesség* növekvő szerepe jellemzi a társadalom irányításában. Az alaptörvényben legalább 50 olyan cikkelyt emelhetünk ki, melyek a szocialista törvényesség elveivel foglalkozik. Egyik a már hivatkozott 4. cikkely, majd a 9. cikkely az állami és társadalmi élet jogi alapjainak a megszilárdításáról; a 34. cikkely az állampolgároknak a törvény előtti egyenlőségéről, az állampolgárok jogairól és kötelességeiről szóló 6., 7. cikkelyek, a 106., 136. és 142. cikkelyek rendelkezései, miszerint törvényeket csak az államhatalom legfelsőbb szervei hoznak, a 146. cikkely a helyi szovjetek jogáról, miszerint területükön ellenőrzik a jogszabályok betartását, a 20. és 21. fejezeteknek a bíróságról, az ügyészségről szóló rendelkezései. Mindez nem véletlen. A törvényesség — a szocialista állam valamennyi szervezetének és tevékenységének nem csupán legfontosabb módszere, hanem egyben politikai alapelve is.

A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának májusi plénumán L. I. Brezsnyev elvtárs rámutatott arra a hatalmas munkára, amit a Szovjetunió Központi Bizottsága, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa, a Szovjet Kormány a törvények fejlesztése, valamint az állampolgári jogok bármilyen megsértésével

szembeni szilárd biztosítékok megteremtése területén végzett. Ebből a munkából a jogalkotó tevékenységben aktívan részt vevő szovjet jogtudósok is kivették a részüket.

Társadalmunk felépítésének dinamizmusa elkerülhetetlenül maga után vonja a jogszabályok rendszeres megújításának szükségességét. Jelenleg a szovjet jogtudósok központi feladatainak egyike a Szovjetunió törvénygyűjteményének előkészítése, valamint az ország gazdasági és társadalmi fejlődésére, az össznépi állam alapvető fejlődési tendenciáira figyelemmel a szovjet törvényhozás továbbfejlesztési perspektíváinak a meghatározása 1990—2000-ik évekre. Ki kell dolgozni a jogrendszer gazdasági, társadalmi, politikai, demográfiai és egyéb tényezők hatására felmerülő legcélravezetőbb módosításainak előrejelzéseit; felvázolni a lakosság különböző rétegei jogtudatának és jogi műveltsége fejlesztésének útjait. Mindez komplex alapkutatásokat követel, többek között a szovjet jogrendszer elméleti tanulmányozása tekintetében is.

A gazdasági irányítás megjavítása szempontjából nagy jelentősége van a gazdasági tevékenység jogi szabályozása fejlesztéseinek, a feladatok tervezésének és realizálásának, a szocialista tulajdon védelme erősítésének. A gazdasági feladatok nem oldhatók meg a jogi eszközök felhasználása nélkül, a vezetési rendszer, valamint az intézmények, szervezetek, vállalatok és állami szervek gazdasági funkciói megvalósításának pontos jogi szabályozása nélkül.

Az össznépi állam minden vonatkozásban következetesen megvalósítja a dolgozók érdekeit, növekvő szociális, anyagi és szellemi igényeik kielégítését. Jogi szempontból ez mindenekelőtt a *személyiségnek*, mint társadalmunk legfőbb értéke *jogi helyzetének* további megerősítésében fejeződik ki. Az új alkotmány jelentős mértékben kiterjesztette a szovjet állampolgárok alapjogait és szabadságjogait, pontosabban meghatározza az állammal és a társadalommal szembeni kötelezettségeiket, gazdagodtak a személyiség jogait biztosító anyagi és jogi garanciák. Mindez meggyőző módon igazolja, hogy az össznépi állam megszilárdítása nem az adminisztratív-kényszerítő tevékenység fokozását jelenti — amint ezt kritikusaink gyakran kifejezésre juttatják —, hanem az állampolgárok alkotó lehetőségeinek kiszélesítésével, szervező tevékenységük demokratikus alapjainak kibontakozásával jár együtt.

Elegendő megemlíteni, hogy míg az 1936. évi alkotmányban mindössze 10 cikkely rendelkezett az állampolgárok alapjogairól és szabadságjogairól, most több mint 20 cikkely rendelkezik ezekről a kérdésekről. Az alkotmány olyan új rendelkezéseket is tartalmaz, mint a lakáshoz, az egészségvédelemhez, a kulturális vívmányok felhasználásához való jog, a tudományos-technikai, valamint művészeti alkotó tevékenység szabadsága, az állampolgárok érdekeinek bírói védelmére vonatkozó jog, valamint olyan kötelezettségeket is rögzít, mint a gyermekek nevelésének, a szülőkről való gondoskodás, valamint az állampolgárok nemzetiségi méltósága, megbecsülése stb.

Az állami szervek munkájában a törvényesség szigorú betartásának biztosítása érdekében a társadalom és az állam megfelelő követelményeket támaszt az állampolgárokkal szemben. A szovjet demokrácia fejlesztése nem jelent liberalizmust a szovjet törvények megsértőivel szemben. Sehol sem biztosítják a személyiség szabadságát úgy, mint a szocializmus országaiban. A szabadság azonban nem téveszthető össze az anarchiával, a demokrácia pedig a magatartási szabályok megsértőivel szembeni elnézéssel. Az alkotmány rögzíti az állampolgárok felelősségét a szovjet törvények betartásáért és lényegében szélesíti az állampolgárok alapvető kötelességeinek körét.

A szocialista és a kommunista építőmunka tapasztalatai világosan bizonyítják, hogy a szocialista társadalomnak egészen a kommunizmus felépítéséig szüksége van az állami szervezetre. Nem az állam gyengítésében, hanem az államnak tömegek a kormányzásba való széles körű bevonása alapján történő megerősítésében és tökéletesítésében látjuk az állam jövőbeni elhalásának, az államból az állami szervezetekkel nem rendelkező társadalomba való átmenetnek, a kommunista önigazgatás elemei és formái folyamatos megérlelődésének perspektíváját.

Mint azt még az SZKP kongresszusa beszámoló jelentése hangsúlyozta a „jog- és a törvénytiszteletnek minden egyes állampolgár személyes meggyőződésévé kell válnia". E cél elérésében igen nagy jelentősége van az állampolgárok jogi nevelésének, mint az egész ideológiai munka elválaszthatatlan részének. Ez pedig megköveteli a jogi nevelő munka és a jogpropaganda tudományos alapjai kidolgozásának fokozását.

III.

A Szovjetunió Legfelső Tanácsának új alkotmányt elfogadó ülése befejezte az alaptörvény tervezete négy hónapon át tartó országos vitáját.

A vitát hatalmas méretek és felelősség jellemezte, szinte az ország egész felnőtt lakossága, a különböző nemzetiségekhez és népekhez tartozó emberek, valamennyi társadalmi réteg képviselői részt vettek benne. „Teljes bizonyossággal és büszkeséggel mondhatjuk — maga az egész szovjet nép vált az állama Alaptörvényének igazi megteremtőjévé."[4]

Meg kell említenünk az alaptörvény-tervezet vitájának a tárgyilagosságát és gyakorlatiasságát. A városi és a falusi dolgozók, a különböző foglalkozású és életkorú, különböző szintű végzettséggel rendelkező emberek fontos, életre-

[4] *Brezsnyev*, L. I.: 1967. október 4-i beszámoló.

való, mindennapi életüket nyugtalanító kérdéseket vetettek fel, felhívták a figyelmet a megoldatlan feladatokra, a hiányosságokra. Az állampolgároknak valamennyi, a folyamatos törvényalkotásra és ennek gyakorlati alkalmazására vonatkozó javaslatát az Alkotmányozó Bizottság tanulmányozta és értékelte az állami szervek és a társadalmi szervezetek munkájában való hasznosítás céljából.

Az alaptörvény tervezetének sokoldalú megvitatása lehetővé tette, hogy a tervezet végleges kidolgozásánál a dolgozók különböző szempontjait és véleményeit tekintetbe vegyük, kiválasszuk azokat a módosító javaslatokat és kiegészítéseket, amelyek legjobban tükrözik vissza társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeit.

Az Alkotmányozó Bizottság részéről jóváhagyott és a Szovjetunió Legfelső Tanácsa rendkívüli ülése által elfogadott módosító javaslatokat elemezve a következő jellemző vonások állapíthatók meg, amelyek az alkotmánytervezet alakításában az országos vita eredményeként kiemelhetők:

Először is, pontosabban és következetesebben tükröződnek vissza az alkotmányban a szocializmus, a szovjet össznépi állam osztálytermészetének alapvető elvei. Így az alaptörvény preambuluma rögzíti államunk fejlődésének történelmi mérföldköveit: a proletárdiktatúra államának a megteremtését, a polgárháborúban kivívott győzelmet, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének a megalakulását, valamint teljesebben tárja föl a kommunista építés perspektíváit, amelyben teljesebben kibontakozik a társadalom önigazgatása. Az I. fejezet megállapítja, hogy a szovjet össznépi állam az ország valamennyi nemzetisége és népe *dolgozóinak* érdekeit kifejezi. Az alkotmány a Szovjetunió társadalmi alapjaként, határozza meg: a munkásosztály, a kolhozparasztság és a népből származó értelmiség megbonthatatlan szövetségét (19. cikkely).

Fontos jelentőségű 6. cikkely — lenini meghatározásra utaló — kiegészítésének, mely szerint valamennyi pártszervezet a Szovjetunió alkotmánya kereteiben fejti ki működését.

A szocializmus alapvető elvei pontosabban jutnak kifejezésre a gazdasági rendszerre vonatkozó cikkelyekben is. Az alkotmány a szocialista tulajdon két alapvető formájaként jelöli meg — az állami és a szövetkezeti-kolhoz tulajdont. A szakszervezetek és más társadalmi szervezetek tulajdona szintén szocialista tulajdon, azonban nem sorolható a Szovjetunió gazdasági alapjaihoz. A Szovjetunió állampolgárai személyi tulajdonának alapja a munkából származó jövedelem. Szigorúbbak azok a meghatározások, amelyekben a társadalmilag hasznos munka alóli kibúvás megengedhetetlenségéről és a parazita életmód megnyilvánulásairól van szó. Teljesebben jellemzik a népgazdasági irányítási módszereket, valamint a gazdasági és társadalmi fejlődés egyéb kérdéseinek megoldásait.

Másodszor, a kiegészítések és módosítások jelentős része a dolgozóknak az állam- és társadalmi ügyek irányításában betöltött szerepének növelésére irányul. Mindenekelőtt a dolgozók kollektíváinak az állami és társadalmi élet kérdéseinek a megvitatása, és megoldása és a termelésirányítás területén betöltött szerepével kapcsolatos 8. cikkelyre utalunk. Kibővült a 48. cikkely megfogalmazása is, amelyben az állampolgároknak az államigazgatásban való részvételi jogáról van szó. Ugyanez húzódik végig a hatalmi és igazgatási szervek tevékenysége megszervezésének szentelt fejezeteken is (új cikkely rendelkezik a választópolgárok utasításairól, részletesebb a referendumok, a szovjeteknek lakosság tájékoztatásával kapcsolatos funkciói stb. jellemzése).

Harmadszor, kibővült az állampolgári jogok és szabadságjogok biztosítékainak köre. Pontosabb meghatározást nyert a munkához, a pihenéshez, az egészség megóvásához, az anyagi biztonsághoz, a lakáshoz, az alkotói szabadsághoz, a szólásszabadsághoz, a lelkiismereti szabadsághoz, a családvédelemhez való jog. Az állampolgárok részéről elhangzott számos kívánság figyelembevételével szigorúbb megfogalmazást nyert a kritika elfojtásáért való felelősség és kiegészítették a szülőkről való gondoskodásra vonatkozó alkotmányi rendelkezést.

A szovjet ember személyiségével kapcsolatos figyelem megnövekedése más alkotmányi fejezetek és részek cikkelyeinek a módosításában is megnyilvánult. Bővebb megfogalmazást nyert a „Társadalmi fejlődés és a kultúra" című, az oktatási rendszer feladataival, az állampolgárok erkölcsi és esztétikai nevelésével, a sportfejlesztés, az irodalom, a művészet, a tömegtájékoztatási eszközök feladataival foglalkozó III. fejezet.

Az alkotmánynak az állampolgárok jogairól és szabadságjogairól, a személyiség érvényesülésének továbbfejlesztéséről szóló cikkelyei meggyőző módon mutatnak reá a szovjet demokrácia fölényére. „A szovjet alkotmány bírálói ez esetben nincsenek irigylésre méltó helyzetben. Nem lehet figyelmen kívül hagyniuk azt a tényt, hogy alkotmánytervezetükben szélesebb körben, világosabban és tökéletesebben vannak lefektetve mint bárhol és bármikor a társadalmi-gazdasági, valamint a politikai alapjogok és szabadságjogok, valamint e jogok érvényesülésének konkrét biztosítékai."[5]

Negyedszer, az alkotmány cikkelyeihez nem csekély számban terjesztettek elő módosító javaslatokat a szövetségi-, köztársasági- és helyi hatalmi és igazgatási szervek kölcsönös viszonyának pontosabb megfogalmazására. E módosítások a demokratikus centralizmus, a szocialista föderáció és a szocialista törvényesség elveinek pontosabb és következetesebb megvalósítására vonatkoznak.

[5] *Brezsnyev*, L. I.: 1977. október 4-i beszámoló.

A Szovjetunió Központi Bizottságának (1977. évi) májusi plénumán elhangzott beszámolójában L. I. Brezsnyev elvtárs megjegyezte, hogy az alkotmánytervezet előkészítésénél nem csupán a szovjet államfejlődés tapasztalatait, hanem a szocialista országok tapasztalatait is felhasználták. Nem nehéz észrevenni, hogy alkotmányunk néhány olyan szabályozást is tartalmaz, amelyek jól beváltak a szocialista országok — köztük a Magyar Népköztársaság — államszervezési munkájában.

Ez érthető is. A történelmi fejlődés szakaszainak viszonylagos eltérésére, a nemzetiségi, földrajzi és egyéb sajátosságokra, népeinket egyesíti mindaz, ami a szocializmus építésében közös: dolgozó nép politikai és gazdasági hatalma, a szocialista demokrácia következetes fejlesztése és elmélyítése, az állampolgároknak az állami és társadalmi ügyintézésbe való mind szélesebb bevonása.

Kudrjavcev, V. N.

Korszakkezdés a környezetvédelemben – korszakváltás a vízminőségvédelemben

A Minisztertanács a 2001/1972. (I. 18.) Korm. számú határozatában utasította az építésügyi és városfejlesztési minisztert, hogy 1972. szeptember 30-ig dolgozza ki az ember természeti környezetének védelmére vonatkozó komplex intézkedési tervet, valamint az ember természeti környezetének védelméről szóló jogszabályt. Miután azonban a környezetvédelem egyes részterületein a jogi szabályozás fejlettségi szintje közel sem azonos, az említett jogszabály elkészítésére csak hosszabb késedelemmel kerülhetett sor. Végül is 1976. április 1-én hatályba lépett az emberi környezet védelméről szóló 1976. II. törvény és a komplex intézkedési tervet tartalmazó 2007/1976. (IV. 1.) Mt. számú határozat —, sőt nem sokkal később megjelent a Központi Környezetvédelmi Alap felhasználásának szabályait megállapító 3/1976. (VI. 19.) OT—PM számú együttes rendelet is.

Ily módon, az emberi környezet fogalmának, a védelem alapelveinek, tárgyköreinek, szankciórendszerének, a jogi szabályozás összehangolási ütemtervének meghatározásával, valamint egy speciális pénzügyi alap létrehozásával, lényegében Magyarországon is megkezdődött az emberi környezet komplex védelmének korszaka.

Az említett kormányhatározatban részletezett intézkedési terv teendői közül jelentőségénél fogva kiemelkedik a *környezetvédelmi szankciórendszer továbbfejlesztésére és egyöntetűségének megteremtésére* vonatkozó feladatcsoport, mivel a hatékony környezetvédelem jelentős részben *jogi eszközök segítségével valósítható meg.* Természetesen ez a megállapítás nemcsak a szorosan vett szankciórendszerre, hanem a környezetvédelemmel összefüggő tervezési és pénzügyi szabályozórendszeren keresztül, az országos környezetvédelmi koncepcióra is vonatkozik. Mivel azonban a környezetvédelem főként a közigazgatás, ezen belül a hatósági tevékenység közbejöttével valósul meg, ezért a *szankcionálásnak kiemelkedő jelentősége van.*

A környezetvédelem viszonylag önálló részterületei közül a vízminőség-védelem az, ahol a jogi szabályozás fejlettségi szintje a legmagasabb; így nem csupán a jogszabályi rendelkezések áttekintésére van mód, hanem bizonyos gyakorlati tapasztalatok is rendelkezésre állnak. Mindezek együtt adják a vízminőség-védelmi szankciórendszer továbbfejlesztésének — a komplex intézkedési terv előírásával összhangban álló — kívánatos irányát, inspirálják új cselekvési formák alkalmazását és sürgetik a hatósági tevékenység jellegének irányváltását. Úgy érezzük, hogy a környezetvédelem korszakkezdésével korszakváltás kezdődik a vízminőség-védelemben.

I.

A vízminőség-védelem jogi szabályozásának vázlatos történeti áttekintése

A vízminőség-védelemmel kapcsolatos jogszabályainkban a represszív elemek csak a legutolsó másfél évtizedben foglalnak el fontos — a gyakorlati jogalkalmazásban nemegyszer elsődleges — helyet. A vízminőség-védelem jogi szabályozásának korábbi időszakát az jellemezte, hogy a jogszabályok a tilalmi rendszerrel, a megelőzéssel, illetőleg a hatósági kötelezés útján próbáltak gátat vetni a vizek fokozódó szennyeződésének.

E szakterületen a jogi szabályozás mintegy 130 éves múltra tekinthet vissza. Legkorábban a vizekről és a csatornákról szóló 1840. évi X. törvénycikk tiltotta meg a vizeknek vagy a csatornáknak szeméttel, trágyával vagy kenderáztatással történő szennyezését. Az első fontos rendelkezés a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvény 10. §-a volt, amely kimondotta, hogy „a hatóság mindannak eltávolítását, mi a légkört, talajt és vizet tisztátalanná teszi (pl. a kender- és lenáztatók), kényszer útján is eszközölheti". A jogszabály hatósági feladatként írta elő annak megfigyelését, hogy az akkor kialakulóban levő ipartelepek gyakorolnak-e a közegészségügyre ártalmas befolyást. Egy évtizeddel később a vízjogról szóló 1885. évi

XXIII. törvény 24. §-a a következőképpen rendelkezett: „A vizeknek ártalmas anyagokkal való megfertőztetése tilos. Hogy milyen intézkedések szükségesek arra nézve, hogy a gyárakból, bányákból és más vállalatokból hulladékok és megfertőzött vizek más vizekbe bebocsáthatók legyenek: az iránt a közegészségügy követelményei és a fennálló használatok tekintetbevételével a hatóság intézkedik." Ugyanezen törvény 185. §-a a vizek ártalmas anyagokkal való megfertőztetését kihágássá nyilvánította és elkövetőjével szemben 100,— Ft-ig terjedő összegű pénzbüntetést helyezett kilátásba. (A kutak, vízvezetékek és források szennyezését már korábban, az 1879. évi XL. törvény 105. §-a büntetni rendelte.)

A felszabadulást követően a meggyorsult ipari fejlődés fokozta a vizek szennyeződését. A szennyeződés kihatásai végiggyűrűztek a lakosság, az ipar és a mezőgazdaság vízellátásában egyaránt és ez sürgetően vetette fel a hatékony vízminőség-védelem kérdését. Erre figyelemmel a vízjogi eljárási szabályokat megállapító 2/1952. (I. 8.) Mt. számú rendelet 24. §-a a szennyvizek befogadóba való bevezetésének feltételeként írta elő a tisztítás kötelezettségét, míg a 31. § az ipari szennyvizek bevezetését vízjogi engedélyhez kötötte.

A prevenció szempontjából alapvető jelentőségű volt az a kötelező előírás, amely szerint „iparvállalat, ipari üzem, továbbá minden olyan nem ipari termelés célját szolgáló vállalat, üzem és intézmény, amelynek működésénél közegészségügyi vagy népgazdasági szempontból káros szennyvíz keletkezik, szennyvíztisztító berendezés nélkül nem tervezhető, nem létesíthető és nem üzemeltethető". Ezt első ízben a káros szennyvizek tisztításáról szóló 2038/12/1954. Mt. számú határozat 1. pontja mondotta ki. Nem kevésbé fontos az idézett határozat 2. pontja, amelynek értelmében a szennyvíztisztító berendezéssel el nem látott meglevő üzemeket szennyvíztisztító berendezéssel kell ellátni, illetőleg az üzemek nem kielégítően működő szennyvíztisztító berendezéseit korszerűsíteni kell.

A szennyvíztisztító berendezések létrehozása, illetve korszerűsítése nagy anyagi áldozatokat követelt az üzemektől. A gyakorlat megmutatta, hogy egyetlen üzem vagy intézmény sem áldoz jelentős összeget improduktív jellegű vízminőség-védelmi célra, ha erre valamilyen gazdasági vagy gazdaságon kívüli tényező nem ösztönzi. Ez utóbbi körben számottevő szerepet tölt be a jog, amelynek fejlődése igyekezett lépést tartani a technika fejlődésének vízminőségi kihatásaival. Figyelemmel arra, hogy az említett minisztertanácsi határozatban előírt kötelezettség önmagában — megfelelő kényszereszközök alkalmazása nélkül — nem bizonyult elegendőnek, ezért a jogalkotásban előtérbe léptek a szankciók.

A szennyvízbevezetési díj és a szennyvízbírság intézményét az 1/1961. (I. 22.) Korm. számú rendelet hozta létre, államigazgatási rendszerünkben a maga idejében egyedülálló, sajátos szankciófajtaként. Szennyvízbevezetési díjat az az üzem volt köteles fizetni, amelynek szennyvíztisztító berendezése nincs és a befogadót károsan szennyezi. Lényegesen magasabb összegű szennyvízbírság fizetésére azt az üzemet lehetett kötelezni, amely a befogadó, illetőleg a talajvíz szennyezését az első fokú vízügyi hatóság által megállapított határidőig a berendezésnek kielégítő üzemeltetésével, illetőleg a létesítési ütemterv szerinti megépítésével (korszerűsítésével) nem szünteti meg. Ezzel egyidejűleg a 2004/1961. (I. 22.) Korm. számú határozat kötelezően előírta, hogy az üzemek szennyvíztisztító berendezését az 1961—1971. évek közötti tervidőszakban, hozzávetőleg egyenlő évi ráfordítással, összesen mintegy 600 millió forint költséggel meg kell építeni, illetőleg korszerűsíteni kell. (Sajnálatos módon ez éppen úgy nem valósult meg, mint a korábbi minisztertanácsi határozat hasonló tartalmú — bár konkrét határidőhöz nem kötött — rendelkezése.)

Az 1965. január 1-én hatályba lépett új vízügyi törvény [az 1964. évi IV. törvény (Vt.), valamint a végrehajtása tárgyában kiadott 32/1964. (XII. 13.) Korm. számú rendelet (Vhr.)] új, korszerű szabályozást nyújtott a vizek tisztaságának biztosítása tekintetében; részletesen szabályozta egyebek között a vízjogi engedélyezési eljárást, a vízügyi hatósági kötelezést és a szennyvízbírságot.

A törvény 13. §-a kimondotta, hogy a vizek fertőzése és káros szennyezése tilos, a 14. § pedig úgy rendelkezett, hogy a vizek fertőzését vagy káros szennyezését előidéző üzemet csak szennyvíztisztító berendezéssel szabad építeni, vagy üzemben tartani. A törvény utóbbi rendelkezésének szó szerinti értelmezése esetén a szennyvíztisztító berendezés nélküli, vagy nem megfelelő szennyvíztisztító berendezéssel rendelkező üzemek működését 1965. január 1. napján le kellett volna állítani. A törvény indokolása azonban utal rá, hogy ezt nem így kell értelmezni, hanem az üzemeket a népgazdaság teherbíró képességétől függő ütemben, fokozatosan megfelelő szennyvíztisztító berendezéssel kell ellátni. Erre nézve azonban sem a törvény, sem a Vhr. nem állapított meg határidőt. Ugyanakkor a Vt. 32. §-a alapján, a Vhr. 68. §-a lehetővé tette, hogy a vízügyi hatóság a vizek káros szennyezése esetén az érdekeltet a károkozás megszüntetésére, meglevő szennyvíztisztító berendezéseinek megfelelő üzemeltetésére, sőt ilyen berendezések létesítésére vagy felújítására kötelezhesse. A törvény a szennyvízbevezetési díj és a szennyvízbírság jogintézményét egységes jogintézménnyé: szennyvízbírsággá olvasztotta össze. A Vt. 15. §-a alapján a vizeket fertőző, vagy károsan szennyező üzemeket szennyvízbírság fizetésére kell kötelezni. A bírságfizetési kötelezettség tehát független attól, hogy az üzemnek van-e szennyvíztisztító berendezése vagy nincs. A Vhr. 28. §-a értelmében viszont az egyébként járó szennyvízbírság felét tarto-

zik fizetni az üzem, ha bizonyítja, hogy önhibáján kívül nincs szennyvíztisztító berendezése, vagy meglevő berendezése korszerűsítés nélkül alkalmatlan a szennyvizek tisztítására. [Ebben a rendelkezésben tehát tovább él az a különbségtétel, amelyet az 1/1961. (I. 22.) Korm. számú rendelet a tisztítóberendezéssel rendelkező és nem rendelkező üzemek vonatkozásában alkalmazott.]

A vizek minőségének védelmére a Kormány 1966-ban 2001/1966. (I. 9.) Korm. szám alatt újabb határozatot hozott. Elrendelte a *szennyvíztisztító berendezések építési ütemének fokozását.* Ennek érdekében előírta, hogy az ipari tárcák bevonásával ki kell dolgozni a tisztítóberendezések építési programját, arra figyelemmel, hogy a meglevő üzemek 1972-ig megfelelő szennyvíztisztító berendezéssel legyenek ellátva. Megszabta, hogy a beruházásokat az érintett népgazdasági ágazat hitelkerete terhére, elkülönítetten kell előirányozni. Egyidejűleg a legjobban veszélyeztetett vízfolyások, így a Duna egyes szakaszai, továbbá a Sajó, a Zagyva és a Séd—Nádor-csatorna vizének védelmére az anyagi erőforrások összpontosítását irányozta elő.

A határozat előírásainak realizálását és a vízügyi törvény szennyvízbírságra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtását szolgálta az 5/1966. (I. 23.) Korm. számú rendelet, amelynek melléklete *megállapította a káros szennyezés határértékeit és a szennyvízbírság mértékét.* Ugyanakkor a kiszabás elveiről, valamint az előzetes bizonyítási és hatósági eljárás speciális szabályairól a 19/1966. (V. É. 13.) OVF számú utasítás rendelkezett. A kormányrendelet a szennyvízbírság mértékét részben a szennyvíz befogadójára, részben az elfolyt szennyvízre állapította meg. A szabályozásnak ez a módja a jogalkalmazásban több nehézséget okozott, mert a káros szennyvízben levő szennyező anyagok mennyiségét a befogadóban történő méréssel — a nagymértékű hígulás folytán — nem lehetett egyértelműen megállapítani. Számos vita forrása volt, hogy a vízmintákat a befogadó két különböző helyén kellett venni; ugyanakkor a bírságtétel keretei között alig volt lehetőség a befogadóban ténylegesen előidézett szennyezés mértékének és az utána fizetendő bírság összegének arányosítására. A jogszabály legnagyobb fogyatékossága volt, hogy a szennyvízbírságot mindig csak egyetlen szennyező anyag után lehetett kiszabni. Ez a visszafogott szabályozás nem bizonyult kellően hatékonynak, mert a jogintézmény ösztönző ereje nem volt elégséges mértékű.

Ilyen okok miatt már a következő évben megjelent a 28/1967. (IX. 3.) Korm. számú rendelet, amely első ízben tette lehetővé a bírságolás későbbi éveiben progresszív — legfeljebb azonban *kétszeres összegű — szennyvízbírság kiszabását.* E rendelkezés sem volt azonban hosszú életű, mert 1968-ban sor került a Vhr. módosítására (39/1968. [X. 30.] Korm. számú rendelet) és az új jogszabály a szennyvízbírságolást teljesen új alapokra helyezte. Amíg ugyanis korábban a kibocsátott szennyvízmennyiség szolgált alapul a bírság kiszabásához, a módosított rendelet szerint a szennyvízbírságot a szennyvízben levő szennyező anyagok mennyisége után kell megállapítani. Az új alapokra helyezett bírság hatályosulására irányult a 40/1969. (XI. 25.) Korm. számú rendelet, amely egyben a progresszivitást is szigorította és lehetővé tette *ötszörös* összegű szennyvízbírság kiszabását is. A kormányrendeletben kapott felhatalmazás alapján adta ki az Országos Vízügyi Hivatal elnöke az 1/1969. (XI. 25.) OVH számú rendelkezést a szennyvízbírságról, amelyben a helyszíni eljárásra, a szennyvízbírság kiszámításának és kiszabásának módjára vonatkozó részletes szabályokat állapította meg. A 2/1970. (XII. 13.) OVH számú rendelkezés a szennyvízbírság mellett új vízminőség-védelmi szankciófajtát vezetett be: *a csatornabírságot.* Ennek fizetésére azok az üzemek kötelezhetők, amelyek károsan szennyezik a közcsatornát. A szennyvíz- és csatornabírság kiszabására irányuló hatósági eljárást megelőző helyszíni ellenőrzés és laboratóriumi vegyvizsgálat egységes gyakorlatának biztosítására a 3/1974. (V. É. 2.) OVH számú utasítással részletes szabályok jelentek meg. Végül a fontosabb vízminőség-védelmi szabályok sorát a 2/1974. (X. 13.) OVH számú rendelkezés zárja le, amely a radioaktív szennyvizek elvezetésére és a vizek radioaktív fertőzésének bírságolására vonatkozó szabályokat tartalmazza.

Megjegyezzük, hogy a kifejezetten vízügyi jogszabályokon túlmenően számos egyéb, pl. a hajózásra, a halászatra stb. vonatkozó jogszabályunk is tartalmaz vízvédelmi rendelkezéseket.

A jogi szabályozás e vázlatos történeti áttekintése alapot nyújt néhány következtetésre, amelyeket az alábbiakban foglalunk össze:

Önmagában a hiányzó tisztítóberendezések megépítésének, illetőleg a nem megfelelő berendezések korszerűsítésének jogszabályban való elrendelése még akkor sem elegendő, ha a jogszabály a végrehajtásra nézve határidőt állapít meg. Az üzemeket szankciókkal vagy gazdasági ösztönzőkkel rá is kell szorítani e határidők megtartására, sőt új együttműködési formák bevezetésével össze is kell hangolni tevékenységüket a környezetvédelem céljaival.

A szennyvízbírságolási rendszert nem lehet a vízminőség-védelemre vonatkozó jogi szabályozás egészének keretei közül kiszakítva vizsgálni, illetőleg a szennyvízbírságolás továbbfejlesztésére ily módon javaslatot tenni. Abból kell kiindulni, hogy a szennyvízbírság a vízminőségvédelem egyik, de nem egyedüli jogi eszköze. Hasonló eszköz a vízjogi engedélyezés, a vízügyi hatósági kötelezés és a csatornabírság is. Kizárólag szankcióalkalmazással a vizek tisztaságát nem lehet biztosítani. Ezért a szennyvízbírságolási rendszer továbbfejlesztésének vizsgálatánál

a szennyvízbírságot az említett egyéb jogi eszközökkel kölcsönhatásban kell elemezni.

Figyelembe kell venni, hogy a szennyvízbírság — szélesebb összefüggésben vizsgálva — környezetvédelmi szankciófajta. Az utóbbi években azonban más környezetvédelmi szankciófajták is kialakultak (pl. a légszennyezési bírság). Indokoltnak látszik ezért tanulmányozni az utóbbiakra vonatkozó jogi szabályozást annak érdekében, hogy a különböző környezetvédelmi szankciók a lehetőséghez képest közelebb kerüljenek egymáshoz a jogi szabályozás szintjén.

Szennyvízbírság elnevezésű vagy más nevű, de hasonló rendeltetésű szankció más országokban is ismeretes. Célszerű ezért a szennyvízbírság továbbfejlesztésére irányuló javaslatok kidolgozásánál a külföldi tapasztalatokat és jogi megoldásokat is az elemzés körébe vonni.

II.

A szennyvízbírsággal összefüggő külföldi tapasztalatok

A szennyvízbírság rendszerének továbbfejlesztésénél elsősorban a szocialista országok ez irányú tapasztalatai lehetnek hasznosak számunkra. A KGST keretei között környezetvédelmi és ezen belül vízgazdálkodási kérdések szervezett kutatása, az egyes tagországok eredményeinek és tapasztalatainak számbavétele 1962 óta folyik. E munkát a KGST-tagországok Vízügyi Vezetőinek Értekezlete, mint a KGST szakosított szerve irányítja, amely az eddigiek során számos tárgykör kutatására nézve tett javaslatot.

Ezek közé tartozott a 17. számú kutatási téma „A vízdíj és szennyvízbírság elveinek kidolgozása és a KGST-tagországokban e téren szerzett tapasztalatok összesítése", amelynek kidolgozását a Vízügyi Vezetők Értekezletének 1968 augusztusában tartott 12. ülése javasolta. Az 1970-ben, a tagországok jelentései alapján elkészített zárójelentés két részből áll. Az első a KGST-tagországokban a vízellátás és a csatornázás terén alkalmazott díjtételeket és fizetési módokat ismerteti, a második pedig a vízdíj és a szennyvízbírság alkalmazásával kapcsolatos javaslatokat foglalja össze.

A Duna-völgyi országokban a szennyvízbírsággal kapcsolatos jogi szabályozás helyzete rendkívül eltérő: egyes országokban a bírságolás már hosszú évek óta folyik, míg máshol csupán az elvi előkészítés stádiumában van. Az országok általában kétféle megoldást alkalmaznak a káros vízszennyezés anyagi következményeire nézve: a szennyvízbírságot és a szennyvízdíjat. E kétféle jogintézmény rendeltetése azonos, jogi jellege azonban különböző.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaságban[1] a szennyvízbírságolás rendszerét 1958-ban vezették be, és 1966-ban továbbfejlesztették. Szennyvízbírságot azok a vízhasználók fizetnek, akik oldhatatlan vagy olyan szerves anyagot bocsátanak a befogadóba, amelynek oxigénigénye van. A bírság két tényezőből áll: az alapbírságból és a felárból (bírságpótlékból).

Az alapbírság az az összeg, amely elvileg a kibocsátott szennyezőanyag mennyiségének megfelelő tisztítóberendezés útján a szennyvízből való kivonásához szükséges lenne. Az alapbírsághoz felár (bírságpótlék) járul, amely az alapbírsághoz képest maximálisan 100% lehet. A felár a befogadóban okozott vízminőségromlástól függ. A felárat az üzemek már nem az önköltség részeként számolják el, hanem nyereségükből fizetik.

Figyelmet érdemel, hogy a bírság kiszámításához szükséges adatokat maguk a vízszennyezők kötelesek bejelenteni a vízügyi igazgatóságnak. A bejelentésben szereplő adatok általában a fő műszak 8 órája alatt vett és összetöltött részminták elemzésén alapulnak, de az üzem más mérési módban is megállapodhat a vízügyi igazgatósággal. A szennyezés nagyságára vonatkozó bejelentés vagy a kibocsátott szennyvízmennyiség megváltozása bejelentésének elmulasztása külön előírás szerint bírság alá esik. A vízügyi igazgatóság szúrópróbaszerűen hivatalból ellenőrzi a bejelentésekben foglaltakat.

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban 1974-ben hoztak törvényt a vizek tisztaságának fokozott védelmére. A jogszabály a gazdálkodó szervezetek részére önellenőrzési kötelezettséget ír elő, amelynek során a kibocsátott szennyvizek mennyiségéről, a szennyezőanyagok fajtáiról és a szennyvízben levő töménységükről mérések végzésével kell adatokat szerezni, és azokról nyilvántartást kell vezetni.

A bírság 20 ezertől 1 millió dinárig terjedhet, ha a gazdálkodó szervezet veszélyes anyagokat bocsát be a vízbe; 500 ezer dinárig, ha az üzem vízjogi engedély nélkül bocsát ki szennyvizet, és 50 ezer dinárig, ha az üzem nem vagy nem megfelelő módon végzi az önellenőrzést, illetve vezeti a nyilvántartást. A szennyezőanyagok fajtáit és a károssági határértéket a megjelenő végrehajtási jogszabály részletezi.

A Szovjetunióban a vízszennyezők nem bírságot, hanem szennyvízdíjat kötelesek fizetni. Háromféle szennyvízdíj ismeretes, éspedig: a közös vagy körzeti tisztítóberendezéseken a szennyvíz tisztításáért; a Szovjetunió vízszegény, sűrűn lakott vagy ipari területein a kellően nem tisztított szennyvizek a befogadóba bocsátásáért, a Szovjetunió ritkán lakott és bő vízkészlettel rendelkező területein (ahol tehát nagy a vizek öntisztuló képessége) a kellően tisztított szennyvíznek a befogadóba bocsátásáért fizetendő díj.

Az ismertetett rendelkezésekből és más dokumentációkból megállapíthatóan a külföldi jogfejlődés egyértelműen abba az irányba mutat, hogy *azok az üzemek, amelyek szennyvizeiket*

[1] A csehszlovák bírságolási rendszert részletesen ismerteti *Kilényi* Géza: A környezetvédelmi bírság c. tanulmányában. J. K. 1975. 5. sz. 400—401. old.

nem tisztítják megfelelően, ne kerüljenek előnyös helyzetbe a vízvédelmi előírásokat maradéktalanul megtartó üzemekkel szemben. Az említett elv következetes érvényre juttatásához nem csupán vízvédelmi, hanem gazdaságpolitikai érdek is fűződik, mert ellenkező esetben a jogszabályokat tiszteletben tartó üzemek a gazdasági versenyben háttérbe szorulnának a jogellenes magatartást tanúsító üzemekkel szemben. Ily módon *a szennyvízbírságnak (szennyvízdíjnak) nem csupán a tisztítóberendezések megépítésére ösztönző, hanem gazdasági kiegyenlítő szerepe is van,* amely a jogi szabályozásban mind jobban kidomborodik.

Egész sor országban hoztak hatékony intézkedéseket a hajók által okozott vízszennyezés megakadályozására.[2] Az ezzel kapcsolatos rendelkezések a következő tárgykörökre vonatkoznak: *a)* különféle tilalmak valamennyi hajótípusra nézve (pl. szemétbedobás, fáradt olaj bebocsátás stb. tilalma); *b)* kötelező előírások, elsősorban a nagyobb hajók számára (fekália tisztítóberendezés meghatározott műszaki paraméterekkel, szemétégető kemence stb.); *c)* a motor üzemeltetés által okozott vízszennyezésre vonatkozó normatívák; *d)* az előírások ellenőrzésére vonatkozó szabályok; *e)* szankciók.

Az alkalmazott szankciók általában különböznek a vizet szennyező üzemekkel szemben alkalmazott szankcióktól, mivel a hajók esetében — főként nemzetközi víziutakon és a parti vizeken — nagy jelentősége van a gyorsan és egyszerű eljárás keretében kiszabott szankcióknak. Jellemző pl., hogy Kanadában aki a hajókra vonatkozó vízvédelmi rendelkezések bármelyikét megszegi, vétséget követ el és 500 dollárig terjedő pénzbüntetésre, illetőleg 6 hónapig terjedhető szabadságvesztésre, avagy mind a kettőre együttesen ítélhető.

III.

A hatályos jogi szabályozás kritikai elemzése

1. A jelenlegi jogi szabályozás kidolgozása a tipikus jellegű, ipari eredetű vízszennyezés alapulvételével történt, amelyet az jellemez, hogy a szennyezés *a)* telephelyhez kötött, *b)* bár esetenként változó nagyságrendű, de folyamatos és *c)* a szennyező anyagok vízben oldott állapotban, illetőleg az üzemi szennyvízzel jutnak a befogadóba.

Ennek megfelelően a szennyvízbírság alapja a *szennyvízben levő* szennyező anyagok mennyisége; a jogszabály a bírságolási határértéket is az elfolyók szennyvízre vonatkoztatva adja meg és a helyszíni eljárás során az előírások szerint a befogadóba való betorkollás előtti utolsó csatornaaknából kell szennyvízmintát venni.

Az utóbbi években azonban mind gyakrabban fordult elő atipikus jellegű, az előbbi ismérvektől eltérő szennyezés, amelyre éppen ezért a szennyvízbírsággal kapcsolatos rendelkezések egyáltalában nem, vagy nem kellő hatékonysággal alkalmazhatók. Ez szükségessé teszi olyan jogi szabályozás kialakítását, amely mind a tipikus, mind az atipikus jellegű szennyezésekkel számot vet és az utóbbiakra nézve is megfelelő rendelkezéseket tartalmaz. Megjegyezzük egyébként, hogy a technikai fejlődés, a mezőgazdaság kemizálása és a nagyüzemi állattartó telepek kialakulása folytán a tipikus és atipikus jellegű szennyezés közötti különbségtétel sokáig nem tartható fenn, mert ha az atipikus szennyezés nem is válik tipikussá, de a tipikust erősen megközelítő jelentőségre tesz szert.

A fenti ismérvek sorrendjében ismertetjük az atipikus szennyezés legfontosabb válfajait, amelyeknek köre előreláthatólag tovább bővül: *ad a) Telephelyhez nem kötött szennyezés.* Leggyakoribb előfordulási formája az állampolgárok által előidézett vízszennyezés (pl. a gépkocsiknak a folyókban, patakokban való lemosása), amelyre nézve a szabálysértési szankció általában elegendő. Az ilyen jellegű szabálysértési eljárás úgyszólván alig indul, emiatt a szabálysértési szankció nem vált a vízminőség-védelem számottevő tényezőjévé. Telephelyhez nem kötött szennyezést jogi személyek is előidéznek. Legjelentősebb ezek közül a hajók által okozott vízszennyezés. E tekintetben mind a jogellenes cselekmények felderítése, mind a szankcionálás kérdése megoldatlan, mivel a szennyvízbírságra vonatkozó rendelkezések erre az esetre nem megfelelőek. További nehézséget jelent, hogy az 1/1963. (III. 23.) KPM számú rendelet 2. §-a értelmében nem minősül káros szennyezésnek, ha az ásványolaj termék vagy zsiradék a hajó gépi berendezéséből, annak hibátlan üzemeltetése során a hűtő- vagy kondenz vízzel együtt, vagy a megfelelő gondossággal végzett hajókátrányozás folytán kerül a befogadóba. A hivatkozott rendelkezés — amely a káros szennyezés fogalmát a vétkességgel próbálja kapcsolatba hozni —, a vízügyi törvény megalkotása és jóval a szennyvízbírságra vonatkozó, jelenleg hatályos rendelkezések kidolgozása előtt keletkezett és ma már mindenképpen elavult. A víz káros szennyezése objektív kategória, ame-

[2] L. szerzőtől: A hajók által okozott vízszennyezés szankcionálása. Vízgazdálkodás és Környezetvédelem, 1975. 3. sz. 14—17. old.
Megjegyezzük, hogy a vízminőség-védelmi szervek célrepülései kétséget kizáróan bizonyították, hogy pl. a Budapest feletti Duna-szakasz gyakori, mintegy 30—50%-os olajfedettségét és a Budapest alatti Duna állandósuló olajosságát túlnyomóan a hajók okozzák. Egyébként a hajók által okozott olajszennyezés repülőgépes felderítésének és a szennyezés tényének légifotóval történő bizonyítása technikai módozatait a vízügyi szolgálat kidolgozta. Lásd erre nézve *Simonfai* György—*Thurnay* Béla—*Pásztó* Péter: Légi fényképezés a vízminőségvédelemben. Vízgazdálkodás és Környezetvédelem, 1975. 1—2. sz. 77—85. old., valamint a víz szennyeződésének felmérésére *Mike* Zsuzsa: Légi fényképezés—interpretálás és a természeti erőforrások feltárása. Budapest, 1976. 129—131. old.

lyet nem lehet a rendelkezésre álló gépi berendezések egyedi tulajdonságaitól vagy szubjektív tényezőktől („megfelelő gondosság") függővé tenni; és a hajózást sem lehet ilyen szempontból a többi népgazdasági ághoz képest privilégizált helyzetbe hozni. Ezért feltétlenül indokolt volna a 2. § mielőbbi hatályon kívül helyezése és a hajókra vonatkozó vízminőség-védelmi műszaki paraméterek megállapítása. Ezek a paraméterek egyben bírságolási határértékek is lennének, amelyeknek magatartását mind a belföldi, mind a külföldi hajóktól meg kellene követelni. Különös jelentősége volna ennek a nemzetközi víziútnak számító Duna vonatkozásában.

ad b) Egyre sűrűbben fordul elő katasztrófa jellegű, *rendkívüli vízszennyezés* (pl. olajszállító vezeték törése, üzemanyag-szállító tartálykocsinak a befogadóba borulása, pakuratartály hibája stb. folytán). Az ilyen esetek számának növekedésére jellemző, hogy amíg 1965-ben mindössze 10 jelentősebb rendkívüli szennyezés történt, addig a legutóbbi 5 évben a vízügyi szervek átlagosan 73 jelentősebb rendkívüli vízszennyezésről szereztek tudomást és csupán egyetlen évben (1970-ben) nem érte el a rendkívüli vízszennyezések száma a 70-et. Noha környezetvédelmi szempontból az ilyen szennyezés a legveszélyesebb, a szankcionálás megoldatlan. Mivel a rendkívüli vízszennyezés általában előzmény nélküli, *a progresszív szorzók alkalmazására nincs lehetőség.* Emiatt olyan visszás helyzet áll elő, hogy az az üzem, amely folyamatos szennyezés keretében hosszú idő alatt a szennyvízzel bocsát a befogadóba egy bizonyos szennyezőanyag-mennyiséget (pl. 100 tonna olajat), esetenként lényegesen nagyobb szennyvízbírságot fizet, mint egy másik üzem, amely ezt a szennyezőanyag-mennyiséget egyszerre, rendkívüli vízszennyezés keretében juttatja a befogadóba. Ily módon a bírság összege fordított arányban áll a vízszennyezés társadalmi veszélyességével. Jogilag rendezetlen a rendkívüli vízszennyezéssel kapcsolatos védekezési költségeknek a szennyezőre való áthárítása is. Tisztázatlan, hogy a vízminőség-védelmi katasztrófaelhárítás olyan díjtalan szolgáltatás-e az állam részéről, mint a tűzoltás vagy a mentőszolgálat, illetőleg a védekezés költségeit teljes mértékben át lehet-e hárítani a szennyezés előidézőjére.[3]

ad c) Gyakori *a tömény szennyező anyagoknak közvetlenül* — tehát szennyvíz közbeiktatása nélkül — *a befogadóba juttatása.* Erre a szennyvízbírságra vonatkozó jogszabályokban megállapított mérési mód (a befogadóba való betorkollás előtti utolsó csatorna-aknából vett szennyvízminta elemzése) nem megfelelő. Ilyen esetekben gyakorlatilag alkalmazhatatlan a mg/l-ben megadott határérték is, valójában tehát az egész szennyezőanyag-mennyiséget határérték felettinek kellene tekinteni. A most említett szennyezési kategóriába tartozik pl. a víziszárnyas telepek által okozott szennyezés (ürülék), amely az utóbbi években több, jelentős halpusztulást okozó vízszennyezés forrása volt. Ide kell sorolnunk a rendkívüli vízszennyezések túlnyomó részét (pakura szennyezés, olajcsőtörés stb.). Bár a rendkívüli szennyezések után gyakorlatilag folyik bírságkiszabás — így pl. 1973-ban 8,5 millió, 1975-ben 13,0 millió forintot szabtak ki — az ezzel kapcsolatos jogi kérdések rendezetlensége nem csupán a szankciók hatékonyságát csökkenti, hanem bizonyos törvényességi problémákat is felvet.

Ugyancsak e pont keretében kell megemlékeznünk a *mezőgazdasági eredetű szennyeződéseknek az esővíz közvetítésével a befogadóba kerüléséről* (pl. növényvédő szer vagy csávázó szer — bemosódás), amelynek egyik legjelentősebb előfordulása az 1965-ös és az 1975-ös balatoni halpusztulás volt, de az OMMI adatai szerint ez a szennyezési fajta egyre gyakoribb és a tömeges halpusztulást okozó vízszennyezéseknek mintegy 20%-a ilyen okra vezethető vissza. Erre az esetre a szennyvízbírsággal kapcsolatos helyszíni ellenőrzés szabályai ugyancsak nem alkalmazhatók, mivel nem szennyvíz kibocsátásáról van szó és a felhasznált vegyszereknek pontosan meg nem állapítható része a meteorológiai viszonyoktól függően jut a befogadóba.[4]

Mint ez a fenti áttekintésből kitűnik, az utóbbi években a szennyezési módok sokkal változatosabbak lettek, gyakori az olyan szennyezés, amely nem egy, hanem több vonatkozásban is atipikus (pl. tömény szennyezőanyaggal, telephelyen kívül előidézett rendkívüli szennyezés). *Ezért a szennyvízbírságra vonatkozó jogszabályokat olymódon kell továbbfejleszteni, hogy a rendelkezéseket minden, ez idő szerint ismert szennyezési módra alkalmazni lehessen.*

2. A szennyvízbírság mértéke nem igazodik kellően a környezeti feltételekhez és a szennyezés veszélyességéhez. A szennyezési határértékek elvileg az ország egész területén azonosak, tekintet nélkül arra, hogy kis- vagy nagy vízhozamú befogadóról van-e szó, milyen a befoga-

[3] A rendkívüli vízszennyezések manapság sajnos folyamatossá váló rendszeréből is kiemelkedik az 1974. évi dunaújvárosi pakuraszennyezés, amikor közel 4 ezer tonna olajmasszát kellett több tízkilométer hosszúságban „kitermelni" a Dunából. A védekezés költségei több millió forintot képviseltek, amelyet egyezség után egyenlített ki az üzem. A rendkívüli vízszennyezésekre vonatkozóan l. *Bertalan* Lajosné—*Pásztó* Péter: A rendkívüli vízszennyezések elhárítása, Vízgazdálkodás és Környezetvédelem, 1974. 4. sz. 60—63. old., és *Bertalan* Lajosné: Védekezés felszíni vizeket érő rendkívüli olajszennyezések ellen, Vízgazdálkodás és Környezetvédelem, 1976. 3. sz. 3—8. old.

[4] Erre nézve l. bővebben a szerzőtől: A növényvédelem jogi szabályozása és a vizek minőségének védelme, Vízgazdálkodás és Környezetvédelem, 1974. 4. sz. 64—68. old., valamint: A nem vízügyi jogszabályok vízminőség-védelmi rendelkezései, Vízgazdálkodás és Környezetvédelem, 1976. 3. sz. 40—47. old.

dó vizének öntisztuló képessége, a szennyezés üdülési övezetben történik-e stb.[5] A 40/1969. (XI. 25.) Korm. számú rendelet 1. §-ának (3) bekezdése kizárólag olyan esetben teszi lehetővé egyedi határérték megállapítását az üzem javára, ha korszerű szennyvíztisztító berendezés gondos üzemeltetés esetén sem alkalmas a rendelet mellékletében megállapított határértéknek megfelelő hatásfokú tisztítására. (Egyedi határérték megállapítására ebből eredően csekély számú esetben került sor. Az ilyen kérelmek száma mindössze évi 10—15.) Bár a hivatkozott rendelet 2. §-ának (1) bekezdése, illetőleg az 1/1969. (XI. 25.) OHVszámú rendelkezés előírja a befogadó vízviszonyaira, illetőleg a vizek tisztaságának megóvásához fűződő érdekekre tekintettel bizonyos módosító tényezők alkalmazását, ez nem jelent kielégítő megoldást. E szabályozási mód hibája ugyanis, hogy

a) a módosító tényezők elsősorban a csökkentés irányában befolyásolják a szennyvízbírság összegét (a befogadó vízhozamától és a szennyvízbevezetés módjától függő tényező szorzószáma pl. 0,1-től 1,0-ig, az egyéb vízgazdálkodási érdektől függő tényező szorzószáma pedig 0,5-től 1,5-ig terjed) és

b) a módosító tényezők nagyságát mindig utólag — a tárgyévet követő bírságolási eljárás keretében — állapítják meg, emiatt a szorzószámot az üzem előre nem ismeri, így a módosító tényezőnek preventív hatása legfeljebb a bírságolást követő időszakra nézve van.

Figyelmet érdemel ezzel kapcsolatban, hogy a légszennyezésre vonatkozó szabályok hogyan biztosítják a határértékek kellő egyéniesítését, a környezeti követelményekkel való összhangba hozatalát. Az 1/1973. (I. 9.) Korm. számú rendelet 2. §-ának (2) bekezdése értelmében „káros légszennyezést okoz az a légszennyező, aki az általa folytatott tevékenység vagy az általa üzemeltetett gép, gépi berendezés, gépjármű működése során légszennyező anyagokra vonatkozó — *számára megállapított* — kibocsátási értéket (emisszió) túllépi". Ezzel összefüggésben a 11/1973. (IV. 13.) ÉVM számú rendelet 4. §-a kimondotta, hogy a légszennyező telephelye szerint illetékes tanács V. B. építésügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szerve a kibocsátási értékeket (emissziót), az érdekeltekkel — területi védettségi kategóriánként — folyamatosan, de legkésőbb 1974. december hó 31. napjáig közli.

A hivatkozott rendelkezések tehát nem csupán a területi kategóriák — a kiemelten védett, a védett és az egyéb védettségű kategória — vonatkozásában teszik lehetővé az emissziós értékek differenciálását, hanem ezen túlmenően egyéniesítésre is módot nyújtanak. Úgy véljük, ez a szabályozás vízminőség-védelmi szempontból is figyelmet érdemel.

3. A vízügyi törvény hatálybalépése óta több mint 10 év telt el. A hiányzó tisztítóberendezések megépítésére a 2004/1961. (I. 22.) Korm. számú határozatban megállapított határidő már régen letelt. Ilyen körülmények között a Vhr. 28. §-ában *a megfelelő szennyvíztisztító berendezéssel nem rendelkező üzemek számára biztosított kedvezmény (fele összegű szennyvízbírság fizetése) további fenntartása nem indokolt,* mert e kedvezmény nem ösztönzi az üzemeket a hiányzó berendezések megépítésére, inkább a jelenlegi jogellenes helyzet konzerválását szolgálja.

4. A gyakorlati tapasztalatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy a szennyvízbírság jelenlegi összege nem elég hatékony, nem fejt ki kellő ösztönző hatást. Ennek tulajdonítható, hogy a szennyvízbírsággal kapcsolatos valamennyi mutató évről évre folyamatosan emelkedik. A szennyvízbírság-ügyekben hozott első fokú határozatok száma az 1969. évi 522-ről 1975-ig 600-ra, a szennyvízbírság összege pedig az 1969. évre kivetett 128,5 millió forintról, 1975-ig 329,1 millió forintra emelkedett. Ugyanezen idő alatt a befogadók szennyezőanyag terhelése is számottevően növekedett; a szervesanyag-mennyiség 120 t-ról 211 t-ra, az olaj 5000 t-ról 18 000 t-ra (csaknem három és félszeresére!), a detergens pedig 13,0 t-ról 50,0 t-ra emelkedett. Rekordot ért el a foszfát kibocsátás: ennek mennyisége az 1969. évi 14 kg-ról 1975-re 250,1 kg-ra (tizennyolcszorosára) nőtt. Az említett időszak alatt a káros szennyvizek mennyisége megduplázódott, s 388,8 millió m^3-ről 750 millió m^3-re ugrott.

Noha az 1972-ben kiszabott bírságoknál már érvénybe lépett a maximális tételű (ötszörös) progresszív szorzó, amit 1973-ban és 1974-ben is alkalmazni kellett, ennek hatására a bírságoltaknak csak 45%-a tett valamilyen intézkedést a káros szennyezés csökkentésére. Ugyanakkor a jelenleg érvényben levő szabályok szerint a progresszivitás tovább már nem növekedhet.

Az üzemek magatartását döntően az motiválja, hogy olcsóbb — és így számukra gazdaságilag előnyösebb — a vizet szennyezni és kifizetni a szennyvízbírságot, mint korszerű szennyvíztisztító berendezést építeni. Erre jellemző, hogy amíg a bírságolás 13 évében 1 m^3 szennyvízre 31 fillér bírságösszeg jutott, addig közgazdasági számítások szerint 1 m^3 ipari szennyvíz tisztítási költsége (a korszerű szennyvíztisztító-mű létesítési költségeit is figyelembe véve) ezt lényegesen meghaladja. Noha időközben a

[5] Mint korábban említettük, 1961-et követően az Országgyűlés, illetőleg a Minisztertanács 1964-ben, 1966-ban, 1968-ban, majd 1969-ben, vagyis a folyamatosan szerzett gyakorlati tapasztalatok felhasználásával fejlesztette tovább a szennyvízbírság intézményét. Minden szabályozási állomással módosították a kibocsátási határértékeket és a mérési helyeket. Ez a módszer valójában az ország szennyvíztisztító állományának folyamatos újraértékelését jelentette. Az alkalmasság kérdése a legszorosabb összefüggésben van az anyagi erőforrásokkal.

progresszív szorzó növekedett, növekedtek az építőipari árak is, így az említett arány valójában nem sokat változott.[6]

A jogi szabályozás továbbfejlesztésére irányuló javaslatok

A vizek tisztaságának védelme érdekében szükséges intézkedésekről szóló 3447/1972. Mt. számú határozat 7. pontja határidővel írta elő a szennyvízbírság rendszerének továbbfejlesztését oly módon, hogy a bírság jobban alkalmazkodjék a vízszennyezés súlyosságához és a környezeti feltételekhez.

Megítélésünk szerint e rendelkezés végrehajtása érdekében — a jelen tanulmány korábbi fejezeteiben foglaltakkal összhangban — a következő intézkedésekre van szükség.

1. A 32/1964. (XII. 13.) Korm. számú rendelet 28. §-át — a megfelelő tisztítóberendezéssel nem rendelkező üzemek számára biztosított türelmi idő lejárta folytán — hatályon kívül kell helyezni. Változatlanul hatályban maradna viszont a 40/1969. (XI. 25.) Korm. számú rendelet 4. §-ában biztosított ama kedvezmény, hogy amennyiben az üzem vízjogi létesítési engedéllyel a szennyvíztisztító berendezéseinek építését (korszerűsítését, rekonstrukcióját) megkezdte és folyamatosan végzi, a szennyvízbírságot a progresszív szorzó mellőzésével kell kiszabni.

2. A 32/1964. (XII. 13.) Korm. számú rendelet 30. § (1) bekezdésének szövegét a következőképpen kell módosítani: „A szennyvízbírságot az üzem által egy naptári évben — idényüzemeknél az idény tartama alatt — *kibocsátott szennyező anyagok* mennyisége után kell megállapítani." Ily módon kimaradnak a jelenleg hatályos szövegből a „szennyvízben levő" szavak, kifejezésre juttatva, hogy káros szennyezést előidézni nem csupán szennyvíznek a befogadóba bocsátásával lehet. Ezáltal a szennyvízbírság a vízszennyezés valamennyi jelenleg ismert válfajára alkalmazható lesz. Ezzel összhangban módosítani kell a 40/1969. (XI. 25.) Korm. számú rendelet 1. §-ának (2) bekezdését is.

3. Amennyiben a 40/1969. (XI. 25.) Korm. számú rendelet mellékletében meghatározott határértékek a jelenlegi vagy módosított formában egyáltalán megmaradnak, azok érvényesülési körét a szennyvízkibocsátással való szennyezés esetére kell fenntartani. Olyan esetben, amikor az üzem tömény szennyezőanyagnak közvetlenül a befogadóba bocsátásával idéz elő káros szennyezést, az egész szennyezőanyagmennyiséget határértéken felülinek és így bírságolási alapnak kell tekinteni. Ki kell mondani, hogy amennyiben a befogadóba jutott szennyezőanyag mennyiségét pontosan nem lehet kiszámítani, a szennyvízbírság kiszabásának alapjául szolgáló mennyiséget műszaki becsléssel kell megállapítani. E szabály irányadó a káros vegyianyagnak az esővíz közvetítésével a befogadóba kerülésére is. Az utóbbi esetre nézve ki kell dolgozni a bírságolás feltételeit (pl. határérték megállapítása a befogadóra vonatkozóan) és a bírságtételeket.

A hajózásról szóló 1973. évi 6. számú tvr. 6. §-ának (1) bekezdése alapján ki kell dolgozni a hajókra vonatkozó vízminőség-védelmi műszaki előírásokat, amelyek egyben bírságolási határértékek is a hajó rendeltetésszerű üzemeltetése során szükségszerűen keletkező vízszennyezésnél.[7]

4. A 40/1969. (XI. 25.) Korm. számú rendelet kiegészítésével lehetővé kell tenni, hogy a hajók által okozott, csekélyebb jelentőségű káros vízszennyezés esetén az illetékes vízügyi ha-

[6] Az Országos Tervhivatal a hosszú távú népgazdasági tervezés Területi Bizottságának keretében Albizottságot szervezett, az emberi környezet védelmével kapcsolatos távlati kérdések vizsgálata céljából. Az Albizottság munkájának első lépéseként megvizsgálta és értékelte a természeti és települési környezet szennyezettségének, károsodásának jelenlegi helyzetét. Az Albizottság megállapításait 1971-ben „A környezet emberre gyakorolt hatása jelenlegi helyzetének, problémáinak felmérése és értékelése" című dokumentumban foglalta össze. Az anyag a becsléssel megállapított vízszennyezési károk, ártalmak és veszteségek nagyságrendjét a következőkben konkretizálta: — a szennyvíztisztítás elmaradásából, illetve a szennyezett vizek felhasználás előtti tisztításából származó többletköltségek 2000 millió Ft; — a vízszennyezés okozta korróziós károk, a koncentrált állattartás okozta károk, az ipar és a mezőgazdaság talajvízszennyezésével okozott kár 525 millió Ft; — az ipari és a mezőgazdasági termelés időszakos kieséséből eredő veszteségek, a termékek, a vízszennyezés okozta halászati veszteségek, a termékek minőségében okozott károsodásából származó veszteségek, az üdülőhelyek és a fürdésre alkalmas folyók, tavak szennyezettsége következtében az üdülési lehetőségek, az idegenforgalom csökkenéséből származó veszteségek 2546 millió Ft; — a rendkívüli vízszennyezések elhárításának költségei 300 millió Ft, azaz 5371 millió Ft! L. erre nézve *Kőszegfalvy* György: A hosszú távú környezetvédelem-környezetalakítás koncepciójának főbb vonásai. Településtudományi Közlemények, 1975. december. 59—71. old.

[7] A hajó, mint üzem, mint jelentős vízszennyezést előidéző üzem, ezeddig a vízminőség-védelem nézőpontján kívül állt. Vízjogilag sem tisztázott, hogy a hajók szennyvíztisztító berendezése — amely az „üzem" szerves része — vízjogi engedélyköteles létesítmény-e vagy sem. A hajózás azonban érezve az e tekintetben fennálló bizonytalanságot, az NDK által Magyarországnak szállított tolóhajók olajleválasztó berendezéseire egyedi határértéket kért. (A berendezés sajnos nem működött kielégítően, de a DRSK regiszter előírásainak megfelelt. Ez is arra utal, hogy a regiszteri előírások közé kellene felvetetni a hajókról kibocsátható olajok határértékét, hogy azokat már a hajóépítés során be lehessen tartani.) A vízminőség-védelmi műszaki előírások létrehozásáig is azonban gondoskodni kellene — többek között — a szankcioalkalmazás lehetőségének megteremtéséről. Ebben az esetben a jogellenesség nem a szennyezettség mértékéhez, hanem a szennyezés tényéhez kapcsolódna, és az üzemben tartót egyszerűsített eljárás keretében lehetne bírságolni. A legfontosabb intézkedések közé tartozna viszont, hogy a Duna mellett olyan olajgyűjtő állomások létesüljenek, ahol a hajók megszabadulhatnak a géptéri vizektől és az olajoktól.

tóság a hajó üzemben tartóját egyszerűsített eljárás keretében a helyszínen 10 000 Ft-ig terjedő összegű szennyvízbírság megfizetésére kötelezze. Az egyszerűsített eljárás szabályait az 1/1969. (XI. 25.) OVH számú rendelkezés kiegészítése útján kell megállapítani.

5. Nagy kárt előidéző vagy nagyobb veszéllyel fenyegető rendkívüli vízszennyezés esetén a szennyvízbírságot a befogadóba került fertőző vagy szennyezőanyag teljes mennyisége után — tekintet nélkül arra, hogy a megelőző években az üzem fizetett-e szennyvízbírságot — a legmagasabb progresszív szorzó alkalmazásával kell kiszabni. Ilyen esetben az üzem köteles kártérítésként megfizetni a vízügyi szerveknek a vízszennyezés elhárításával kapcsolatos védekezési költségeket. A 40/1969. (XI. 25.) Korm. számú rendeletet ki kell egészíteni az erre vonatkozó szabályokkal.

6. A legjelentősebb kérdés annak eldöntése, hogy miként történjék a tipikus jellegű, tehát telephelyhez kötött, folyamatos ipari szennyezés esetében a bírság megállapítása. Ezzel kapcsolatban a következő alternatívák merülnek fel:

a) A bírságolás jelenlegi rendszere lényegében érvényben marad, csupán a bírságtételek emelkednek olyan szintre, amely eléri vagy meghaladja a korszerű szennyvíztisztításnak — a tisztítómű létesítési költségeit is magában foglaló — egységnyi szennyezőanyagra jutó költségét. E megoldás előnye, hogy nem kell változtatni a jelenlegi, már ismert bírságolási rendszeren, azonban a bírság mégis hatékonyabbá válik. Hátránya viszont e szabályozási módnak, hogy a bírság ily módon semmivel sem alkalmazkodik jobban a környezeti feltételekhez, mint jelenleg.

b) A bírságolás jelenlegi rendszere érvényben marad, azonban további (az ötszörösnél nagyobb) progresszív szorzókkal egészül ki. Előnye, hogy a súlyosabb szankciók fokozatosan érvényesülnek, hátránya ugyanaz, mint az előbbi megoldásnak.

c) A jelenlegi határértékek kisegítő jelleggel érvényben maradnak, a fő szabály azonban a határértékek egyedi megállapítása lesz. Ez oly módon történik, hogy a vízügyi igazgatóság minden jelentősebb vízszennyező számára egyedi államigazgatási határozatban állapítja meg az egyes szennyezőanyagokra vonatkozó bírságolási határértéket, méghozzá nem csupán a töménységi határértéket (mg/l-ben), hanem a terhelési határértéket is (kg/napban vagy t/évben). Káros vízszennyezést ugyanis nem csupán a szennyvíz szennyezőanyag-tartalmának százalékos növelésével, hanem a kibocsátott szennyvízmennyiség növelésével is elő lehet idézni. Az említett határértékeket meghaladó szennyezőanyag-mennyiség szolgálná a bírságolás alapjául, méghozzá oly módon, hogy amennyiben az üzem mindkét határértéket (a töménységi és a terhelési határértéket is) túllépi, külön-külön kellene kiszámítani a határértéken felüli szennyezőanyag-mennyiséget és e kettő összegének a bírságtétellel való szorzata adná a fizetendő bírságot. (A kettős bírságolás voltaképpen halmazati büntetés volna). Az egyedi határérték megállapításánál figyelembe lehetne venni a befogadó vízhozamát, vizének fizikai, kémiai és biológiai tulajdonságait, a szennyvízkibocsátás helyén már meglevő szennyezettségét, a víz hasznosítását, az adott terület jellegéből (pl. üdülőterület, természetvédelmi terület, kiemelt vízvédelmi terület) eredő fokozott környezetvédelmi követelményeket stb. Egyedi határérték megállapítása esetén az 1/1969. (XI. 25.) OVH számú rendelkezés mellékletének 1. és 3. pontjában meghatározott módosító tényezők alkalmazására nem kerülne sor. A határértékek megállapításánál nem a jelenlegi állapot (a befogadó szennyezettségi foka) konzerválására, hanem a távlati vízminőségvédelmi tervben előirányzott *célállapot* elérésére kellene törekedni, figyelembe véve a településfejlesztési tervben előirányzott beruházások vízszennyező hatását is. Az ismertetett rendszer mellett a 40/1969. (XI. 25.) Korm. számú rendelet mellékletében foglalt határértékek perspektivikusan csak akkor kerülnének alkalmazásra, ha az adott üzemre vagy az üzem tekintetében valamely új szennyező komponensre érvényes egyedi határérték nincs.

A *c)* alternatívát esetleg kombinálni lehet az *a)* vagy a *b)* variációval (pl. egyedi határérték felemelt bírságtétellel). Mivel az egyedi határértékek megállapítása, de főleg az azok alapjául szolgáló, az egyes vízgyűjtő területekre vonatkozó vízminőségvédelmi terv kidolgozása igen munkaigényes és felelősségteljes feladat a határérték közlését követő második évig a bírságolás az általános szabályok szerint történne, vagyis az egyedi határértéknek nem lenne visszamenő hatálya. Ha pl. egy üzemmel 1979 áprilisában közlik a határértékeket, azok alapján első ízben 1981-ben (az 1980. évre vonatkozólag) kerülne sor bírságolásra. Ily módon az üzemeknek módjukban állna a technológia megváltoztatásával, korszerű szennyvíztisztító berendezés létesítésével vagy más módon a szennyezést a megállapított határértékek alá csökkenteni vagy legalábbis megkezdeni a szennyvíztisztító-mű építését, ami a progresszív szorzó alkalmazásának mellőzését vonná maga után.[8]

[8] A határértékek egyediesítését tartja célszerűnek Kilényi Géza is, rámutatva ennek gazdasági jelentőségére és az ügyek egyéniesítésének fontosságára. Álláspontját csak megerősíteni tudjuk, mivel az egyedi kibocsátási értékek visszahatnak a tisztítómű nagyságára és hatásfokára, vagyis a legszorosabb összefüggésben állnak a pénzügyi kérdésekkel. De visszahatnak a jogintézményekre is, mert pl. a vízjogi engedélyezés előírásai, a kötelezés rendelkezései így kapnak reális töltetet. Végül kihatnak még a hatósági munka jellegére is, mert a folyó öntisztuló képességével összhangban levő, más szennyvízkibocsátóra vonatkozó előírásokat szem előtt tartó, a technológiát felmérő és az iparteleptést számba vevő közigazgatási tevékenység ellátása nem korlátozódhat csupán a jogalkalmazásra; itt a szervező elem hangsúlyozottan előtérbe kerül. Kilényi

7. *A légszennyezési bírsághoz* és egyes külföldi példákhoz hasonlóan lehetővé kellene tenni, hogy a vízügyi igazgatóság egyes vízszennyezőket (ahol ennek személyi és tárgyi feltételei biztosíthatók) a kibocsátott szennyvíz szennyezőanyag-tartalmának meghatározott gyakorisággal való mérésére és az adatok bejelentésére kötelezze.[9] Ez lehetővé tenné, hogy a szennyvízbírság kiszabására több mérési adat alapján és ily módon reálisabban kerüljön sor, hiszen a hatósági ellenőrzések számának növelését az objektív adottságok korlátok közé szorítják. Hamis adatok bejelentését — az ellenőrző vizsgálatok eredménye alapján — vagy személyre szóló szabálysértési bírsággal, vagy pedig az egyébként járó szennyvízbírság meghatározott százalékú felemelésével lehetne szankcionálni. (Az utóbbi megoldás a pénzügyi igazgatásban adópótlék néven régóta ismert.)

A vízszennyezés felszámolása nem szűkülhet műszaki, kémiai, biológiai térre, és nem elegendő a szankciórendszer kellő színvonalú kiépítése sem. Új jogintézmények bevezetésére és közgazdasági megoldásokra is szükség van, amelyek természettudományos eljárásokhoz és a szankciórendszerhez képest kevésbé kimunkáltak, de nem kevésbé nélkülözhetetlenek.

Egerszegi Gyula

a terhelési határértékek bevezetéséhez példaként említi a radioaktív szennyvizek elvezetéséről és a vizek fertőzésének bírságolásáról szóló 2/1974. (X. 13.) OVH számú rendelkezést, amely szerint a befogadóba juttatható radioaktív anyag mennyiségére kontingenst kell megállapítani és a bírságos konzekvenciákat ennek túllépéséhez kell igazítani. Valóban, a jogalkotás már szabályozás tárgyává tette az egyedi kontingentálást és a bírságolás egyéniesítését. Más kérdés azonban, hogy *alkalmatlan tárgyban,* mert radioaktív szennyezettségből *semennyit sem lehet élővízbe vezetni,* mert annak eliminálásában az öntisztulási folyamatoknak nincs hatása! Jellemző, hogy a három éve hatályban levő norma alapján még egyetlen bírságolásra sem került sor. Megjegyezzük, ideje lenne a szabályozást hatályon kívül helyezni. Az egyedi határértékekre vonatkozóan l. *Kilényi* Géza: A környezetvédelmi bírság, Jogtudományi Közlöny, 1975. 7. sz. 402—403. old. A szocialista országok közül a Német Demokratikus Köztársaságban alkalmazzák már a szennyezőanyagok kibocsátható mértékére az üzemenkénti, egyedi határértékeket. Lásd erre *Malissa,* H.: Problems of standard qualities and standards in environmental analysis. Zeischrift für Analytische Chemie, 282. k. 4. sz. 1976. 407—416. old. Franciaországban is az egyedi határértékeket alkalmazzák, amelynek kiteljesedéséhez vezető úton kitűnő eredménnyel használják fel az igazgatási szerződéseket. Ezekre következő tanulmányunkban visszatérni szándékozunk. Mindenesetre, annak a francia tervnek a végrehajtásához, amely 1990-re irányozza elő a vízszennyezés felszámolását, az országosan érvényes kibocsátási értékek, éppen a gazdasági szempontok korlátjai miatt, nem lehetnének megfelelőek. (L. Un plan de 15 ans pour sauver nos rivieres, Nausances et Environment, 1976. 10. sz. 10—12. old., valamint *Peker,* C.: Lutte contre la pollution dans l'industrie textile, Annales des Mines 1976. 9. sz. 40—42. old.

[9] A szocialista országok némelyike jogában a vízminőség-védelemmel kapcsolatos szabályanyagokból kimutatható, hogy az üzemi „önkontroll" bevett ellenőrzési mód, sőt a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban kizárólag az ily módon megismert eredményeken alapszik a hatósági szankcióalkalmazás. A szennyezési adatokat az üzemek kötelesek megállapítani önmagukról és azokat át kell adniuk a vízügyi hatóságnak. Ez a szerv szúrópróbaszerűen ellenőrzi (vagyis lényegében kontrollálja) a bejelentett eredmények valódiságát. A bejelentés elmulasztása, a szennyvízbírságtól független, külön előírás szerinti bírságolás alá esik. Ugyanakkor a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban az 1974-ben kiadott vízvédelmi törvény is egyértelműen és teljes körű ellenőrzési kötelezettséget ír elő az üzemeknek, amelyeknek a kibocsátott szennyvizek mennyiségéről, a szennyező anyagok fajtáiról és a szennyvízben levő töménységükről mérések végzésével kell adatokat szerezniök és azokról nyilvántartást vezetni.

Mentesség, területenkívüliség és menedékjog a nemzetközi büntetőjogban*

I.

A mentesség a nemzetközi büntetőjogban

1. A nemzetközi jog szabályai a belső jog útján realizálódnak, s ebben nyernek szankciót is. A nemzetközi szerződés megkötése (jóváhagyása, megerősítése) megadja a nemzetközi jogi érvényességet, de a végrehajthatóság alapja a belső jogi szabály (kihirdetés). Éppen ezért nem érthetünk egyet azzal a szemlélettel, amely szerint jogforrásnak elsősorban általában a nemzetközi jog alapelveit és különösen a nemzetközi szerződéseket kell tekinteni, amelyekhez a belső jogi külön szabályok, pl. végrehajtási rendelkezések kapcsolódhatnak. *Álláspontunk szerint ellenkezőleg: elsődlegesen a belső jogot és az abban realizálódó nemzetközi szerződéseket, s másodlagosan (pl. joghézag esetén) a nemzetközi jog alapelveiből levezethető szabályokat tekintjük a nemzetközi jog forrásainak.*

A diplomáciai képviseletek tagjainak a fogadó állam büntető joghatósága alól való kivétele ősrégi intézmény, amelyet természetesen a magyar jogrendszer is elismer. A hatályos Büntető Törvénykönyv e vonatkozásban annyit tartalmaz, hogy: „A diplomáciai vagy egyéb személyes mentességet élvező személyek büntetőjogi felelősségre vonására a nemzetközi szer-

* Az Association Internationale de Droit Pénal magyar nemzeti csoportja által a XII. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus IV. témájához készített referátum alapján *(Szerk.)*

ződés, ennek hiányában pedig a nemzetközi gyakorlat az irányadó. A nemzetközi gyakorlat kérdésében az igazságügyminiszter nyilatkozatát a bíróság köteles elfogadni."[1]

A diplomáciai vagy egyéb mentesség esetén szükséges eljárásról szóló magyar jogszabály[2] bevezető része megállapítja, hogy: A Magyar Népköztársaság a nemzetközi jognak megfelelően mentességekben részesíti az idegen államokat, kiváltságokat és mentességeket biztosít azok diplomáciai képviselőinek és egyéb megbízottainak. Nemzetközi szervezetek és egyes tisztségviselők is részesülnek kiváltságokban és mentességekben. Az egyének kiváltságainak és mentességeinek célja nem személyes előnyökben való részesítésük, hanem annak biztosítása, hogy mint az államok képviselői vagy egyéb megbízottai eredményesen teljesíthessék feladataikat, illetőleg, hogy a nemzetközi szervezetek zavartalanul működhessenek. Az arra jogosult személyek kiváltságokban és mentességekben való részesítése nem érinti azt a kötelezettségüket, hogy tiszteletben tartsák a Magyar Népköztársaság törvényeit és más jogszabályait, ezek megsértése esetén felelősségre vonásuk saját államuk joghatósági körébe tartozik.

E törvényerejű rendelet fenntartja a korábbi szabályozás[3] alapelveit, és ahhoz hasonlóan csak eljárási kérdéseket szabályoz, a mentesség kérdésében való érdemi döntést pedig a felügyeletet ellátó szervnek, a bíróság vonatkozásában az igazságügyminiszternek tartja fenn. Az igazságügyminiszter — a megalapozott állásfoglaláshoz nélkülözhetetlen kiegészítő adatok megszerzése érdekében — a külügyminiszterrel egyetértésben, a nemzetközi szerződések rendelkezéseinek, valamint a nemzetközi jog egyéb szabályainak figyelembevételével hozza meg döntését. *Az igazságügyminiszternek, illetőleg a felügyeletet ellátó szervnek a külügyminiszterrel egyetértésben kialakított állásfoglalását tartalmazó határozat a bíróságra vagy más hatóságra kötelező.* Ha e határozat a mentesség fennállását állapította meg, a bíróság vagy más hatóság azokban az ügyekben, amelyekben a mentességre jogosult félként, illetőleg terheltként vagy magánvádlóként venne részt, az ő tekintetében a joghatóság hiányát fogja megállapítani, minthogy itt a mentesség joghatóság alóli mentességet jelent; azokban az ügyekben pedig, amelyekben a mentességre jogosult személy más minőségben lenne érdekelt, mellőzni fogja az erre a személyre vonatkozó intézkedésének megtételét vagy határozatának meghozatalát.

Magyarország tagja számos többoldalú nemzetközi szerződésnek (pl. az 1961. évi bécsi diplomáciai szerződés)[4] és sok kétoldalú szerződésnek is,[5] amelyek mentességeket állapítanak meg. *Nem tagja azonban az 1963. évi bécsi konzuli szerződésnek, ennek elveit éppen ezért nem is tekinti a nemzetközi jog érvényesíthető alapelveinek, s legfeljebb a nemzetközi szokások értékelése során, vagy más szerződések értelmezésénél veszi figyelembe ezeket.*

A konzuli mentességeket azonban a magyar jogfelfogás általában az 1963. évi bécsi szerződésben foglaltaknál szélesebb körben kívánja — természetesen a viszonosság alapján — érvényesíteni. Ez a Magyarország által megkötött számos konzuli egyezményben is tükröződik. Álláspontunk szerint elvi és gyakorlati szempontok alapján egyaránt kívánatos volna a konzuli mentességeket a diplomáciai mentességektől kevésbé eltérő módon szabályozni.

2. A magyar jogfelfogás ebben a körben régi időktől fogva az ún. szokásjogi szemléleten alapult, s bár az elmúlt évszázadok során számos olyan törvény keletkezett, amelyek egy-egy jogterület átfogó rendezésére törekedtek, s a kodifikációs tevékenység soha nem szünetelt; ez a szemlélet maradt érvényben egészen a II. világháborút követő időszakig. A jelenlegi magyar jogfelfogás azonban a szokásjogi szemlélet ellen foglal állást. Ezért nem érthetünk egyet azzal a nézettel, amely szerint pl. a bécsi diplomáciai szerződés „csak megismétli a már fennálló nemzetközi jogi szabályokat". Álláspontunk szerint az e szerződésben foglalt elveknek csak olyan államok tekintetében lehet kötelező erőt tulajdonítani, amelyek a szerződésnek tagjai, mégpedig a többi tagállamok vonatkozásában. Ezen a körön kívül csak másodlagos érvényesülésüknek van lehetősége, a nemzetközi szokásjog, vagy inkább a viszonosság alapján.

A viszonosság fogalmát tágan kell értelmezni, fennállásának megállapításához esetleg egy-

[1] Az 1961. évi törvény 7. §-a.

[2] Az 1973. évi 7. sz. törvényerejű rendelet.

[3] Az 1937. évi XVIII. törvény.

[4] Többoldalú szerződések, pl.: az Egyesült Nemzetek 1946. február 13-án kelt nemzetközi egyezménye; az Egyesült Nemzetek szakosított intézményeinek kiváltságairól és mentességeiről New Yorkban 1947. november 21-én kelt egyezmény; a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának jogképességéről, kiváltságairól és mentességeiről Szófiában 1959. december 14-én kelt egyezmény; a Duna Bizottság kiváltságairól és mentességeiről Budapesten, 1963. május 15-én kelt egyezmény.

[5] Kétoldalú konzuli egyezmények, amelyek könnyítéseket, kiváltságokat és mentességeket tartalmaznak: Amerikai Egyesült Államok: a Budapesten 1972. év július hó 7-én aláírt egyezmény; Bulgária: a Szófiában 1971. év november hó 26-án aláírt egyezmény; Csehszlovákia: Budapesten 1973. év május 17-én aláírt egyezmény; Finnország: Helsinkiben az 1971. augusztus 24-én aláírt egyezmény; Jugoszlávia: Belgrádban az 1963. február 20. napján aláírt egyezmény; Koreai Népi Demokratikus Köztársaság: Phenjanban az 1970. október 5-én aláírt egyezmény; Kuba: Budapesten az 1969. július 24-én aláírt konzuli egyezmény; Lengyelország: Varsóban 1973. június 5. napján aláírt egyezmény; Mongólia: Budapesten 1974. június 27-én aláírt egyezmény; Nagy-Britannia: Budapesten 1971. március 12-én aláírt egyezmény; Német Demokratikus Köztársaság: Budapesten 1972. június 28-án aláírt konzuli egyezmény; Olaszország: Rómában 1969. október 16-án aláírt egyezmény; Románia: Bukarestben 1973. november hó 28-án aláírt egyezmény; Szovjetunió: Budapesten 1971. március 20-án aláírt egyezmény; Törökország: Ankarában 1938. június 18-án aláírt egyezmény.

oldalú tényleges gesztus is elég lehet (vélelmezett viszonosság). A jegyzékváltással, vagy más kétoldalú nyilatkozattal (az egyoldalú nyilatkozat hallgatólagos tudomásulvételével) ugyanis feleslegessé válik a viszonosság fogalma, tartalmilag kétoldalú szerződéssel állunk szemben. A szokásjogi alapon kialakult eljárásmódok és értelmezési szabályok a leggyakrabban hallgatólagosan — facto concludente — létrejött kétoldalú szerződést, esetleg viszonosságot jelentenek, ezért a szokásjoghoz mint jogforráshoz való visszanyúlás a legtöbb esetben gyakorlatilag is felesleges.

Ebből a gondolatmenetből következik, hogy álláspontunk szerint megoldandó kérdésként csak a mentesség terjedelme elhatárolásának elvi problémái jelentkeznek. A gyakorlatban ezeket az érintett állam belső jogszabályai, valamint a különféle többoldalú és kétoldalú nemzetközi szerződések, végső soron pedig a viszonosság rendszerint megoldják. Elvi elhatárolásként annyi állapítható meg, hogy *a mentesség az egyes államokra és nemzetközi szervezetekre, valamint ezek képviselőire terjedhet ki, nem vonatkozhat azonban feltétel nélkül a családtagokra és a kísérő személyzetre.*

Ami a katonai egységek (személyek) mentességeit illeti, itt is a belső jog és a nemzetközi szerződések az irányadók, s a viszonosság, szokás, nemzetközi jogi alapelvek alkalmazására csak szubszidiáriusan kerülhet sor. Az alapszempont ezek alkalmazása során a külföldi csapatoknak az állam területén való tartózkodása jogalapja. Megjegyezzük, hogy Magyarországnak a szovjet csapatok a Magyar Népköztársaság területén való ideiglenes tartózkodásával kapcsolatban állnak fenn nemzetközi szerződései a Szovjetunióval[6], érvényben van továbbá a Varsói Szerződés Tagállamai Egyesített Fegyveres Erői Törzsének és egyéb vezetési szerveinek jogképességére, kiváltságaira és mentességeire vonatkozóan Moszkvában, 1973. április 21-én aláírt szerződés.[7]

Az ideiglenesen Magyarország területén tartózkodó szovjet csapatok állományába tartozó személyek — a szovjet hadsereg katonái és a szovjet csapatoknál alkalmazott szovjet állampolgárságú polgári személyek — által Magyarországon elkövetett bűncselekményekre és szabálysértésekre általában a magyar jogszabályokat kell alkalmazni, s az eljárásra a magyar bíróságoknak (katonai bíróságoknak, ügyészségeknek, katonai ügyészségeknek stb.) van joghatósága, kivéve, ha a szolgálati kötelezettségük teljesítése közben követnek el bűntettet vagy szabálysértést. (A joghatóság azonban kölcsönösen átengedhető.)

A Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek törzsfőnökét és helyetteseit a diplomáciai képviseletekkel azonos mértékben illetik meg a mentességek és kiváltságok; a szolgálati személyek általában a szolgálati kötelezettségeik teljesítése körében mentesek a magyar bírósági és államigazgatási szervek joghatósága alól.

3. A magyar jogfelfogás szerint a büntető joghatóság alóli mentesség nem anyagi jogi mentesség, hanem eljárásjogi mentesség.[8] Arról van ugyanis szó, hogy az állam bizonyos esetekben lemond arról, hogy az őt szuverenitásánál fogva megillető büntető hatalmát gyakorolja, nem pedig arról, hogy az egyébként bűncselekménynek minősülő magatartásokat bizonyos esetekben nem tekintené bűncselekménynek. Ehhez képest az a tény, hogy valamelyik állam bizonyos esetekben eltekint a büntetőeljárás lefolytatásától, nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy e cselekmény miatt a másik állam büntetőeljárást folytasson le.

A diplomáciai mentesség nem szerepel a magyar Büntető Törvénykönyvben felsorolt büntethetőségek kizáró okok között[9], *tehát nem a büntethetőség anyagi jogi akadálya.* A személyes mentességet élvező személy által elkövetett, a fogadó állam anyagi büntetőjogába ütköző cselekmény tehát bűncselekmény, csupán az illető személy büntető felelősségre vonását zárja ki a mentesség. Ennek tehát csak eljárási jogi kihatása van: az említett személy ellen a büntetőbíróság nem járhat el. Nincs azonban akadálya annak, hogy mentességet nem élvező személy — akár mint társtettes, akár mint bűnrészes — állampolgárságától függetlenül, az említett bűncselekménnyel kapcsolatos tevékenysége miatt a fogadó államban legyen felelősségre vonható. A büntetőeljárásról szóló törvény kimondja, hogy nem érinti a diplomáciai vagy egyéb személyes mentesség hatályát, valamint az e mentességgel kapcsolatos eljárási szabályokat.[10]

Ha a büntetőügyben terheltként olyan személy szerepel, aki diplomáciai vagy a nemzetközi jogon alapuló egyéb mentességre jogosult, a bíróság vagy más hatóság — így a nyomozó hatóság — az eljárást annak bármely szakaszában hivatalból felfüggeszti.

---

[6] A Magyarország területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok jogi helyzete tárgyában a Budapesten 1957. május 27-én aláírt egyezmény (1957. évi 54. sz. törvényerejű rendelet); a szovjet csapatok Magyarország területén való tartózkodásával kapcsolatos ügyekben kölcsönösen nyújtandó jogsegélyről szóló Budapesten 1958. április 24-én aláírt szerződés (1958. évi 22. sz. törvényerejű rendelet); végrehajtásáról a 7/1958. (VIII. 17.) IM számú rendelet és a 4/1959. (IV. 26.) IM sz. rendelet.

[7] Az 1974. évi 3. számú törvényerejű rendelet.

[8] A magyar jogirodalom ebben egységes. A német büntetőjogászok közül többen, így *Schönke—Schröder, Maurach;—v. Liszt—Schmidt* anyagjogi kivételnek tekintik a mentességet. Helyes ezzel szemben *Jescheck* álláspontja: „Die prozessrechtliche Theorie ist vorzuziehen da sie den Verzicht auf die Gerichtsbarkeit durch den bevorrechtigten Staat, und die dadurch auflebende Strafgewalt des anderes Staates besser erklärt." (Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 2. Auflage 1972. 144. old.).

[9] Az 1961. évi V. törvény 19. §-a.

[10] Az 1973. évi I. törvény 405. §-a.

Amennyiben az eljáró hatóság jelentése alapján a mentesség fennállásának megállapítására kerül sor, a bíróság vagy más hatóság a joghatóság hiányára vonatkozó rendelkezéseket alkalmazza, azaz a büntetőeljárásról szóló törvény alapján megszünteti a nyomozást, illetőleg a bírói eljárást.

Ami a büntetőeljárás alóli mentesség terjedelmét illeti, álláspontunk szerint abból kell kiindulni, hogy a többen benne van a kevesebb, a büntető bíróság előtti eljárás alóli mentesség tehát magában foglalja az államigazgatási hatóságok előtti eljárás alóli mentességet is. Ezt a kétoldalú nemzetközi szerződések rendszerint ki is mondják.

A szabálysértésekről szóló magyar törvény szerint: A diplomáciai vagy egyéb személyes mentességet élvező személy szabálysértés miatt történő felelősségre vonására a nemzetközi szerződés (egyezmény), ennek hiányában pedig a nemzetközi gyakorlat az irányadó. Ha adat merül fel arra, hogy a szabálysértés elkövetőjét diplomáciai vagy egyéb személyi mentesség illeti meg, a szabálysértési hatóság köteles az ügyet a felügyeletet gyakorló minisztériumnak felterjeszteni, amely a Külügyminisztériummal egyetértésben dönt az eljárás folytatása tárgyában.[11]

Ettől a problémakörtől el kell különíteni a jogsegélycselekmények fogalma alá vonható adminisztrációs jellegű intézkedéseket (pl. iratok szankció nélküli kézbesítése, tárgyalás időpontjáról való tájékoztatás). Ezek végrehajtása nem okoz jogsérelmet a mentességet élvező személynek és nem áll ellentétben a mentesség fogalmával, mert nem sérti a mentesség megállapításával védeni kívánt érdekeket.

A többoldalú és kétoldalú jogsegélyszerződések alkalmazása csak kivételesen kerülhet összeütközésbe az egyéb mentességi jogokkal. A tanúzás kötelezettsége alóli mentesség joga nem csorbítható pl. olyan okból, hogy a jogsegélyszerződés általában lehetővé teszi — megkeresés alapján — a tanúkihallgatást. Ha problematikussá válna, hogy a megkeresés tanúkihallgatás teljesítése érdekében lehet-e kényszerintézkedést alkalmazni az egyébként mentességet élvező személlyel szemben, álláspontunk szerint erre nincs lehetőség: *a mentességi jogok a jogsegélyszerződés alapján megtehető intézkedések tekintetében is érvényesülnek.*

A mentességi jogok a büntetőjogi rendelkezéseket tartalmazó nemzetközi szerződések alkalmazása során is érvényesülnek. Magyarország tagja számos olyan többoldalú nemzetközi egyezménynek, amelyek büntetőjogi rendelkezéseket tartalmaznak. Ilyenek pl. a légijárművek fedélzetén elkövetett bűncselekményekről és egyéb cselekményekről szóló Tokióban 1963. szeptember 14-én kelt egyezmény,[12] a légijárművek jogellenes hatalomba kerítésének leküzdéséről szóló Hágában 1970. december 16-án kelt egyezmény,[13] a polgári repülés biztonsága elleni jogellenes cselekmények leküzdéséről szóló Montrealban 1971. szeptember 23-án kelt egyezmény.[14] Kiadatási rendelkezéseket tartalmaznak: a párizsi békeszerződés 6. cikkének 1. pontja;[15] a népirtás bűntettének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. december 9-én kelt egyezmény VII. cikkének (2) bekezdése;[16] az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának elnyomása tárgyában New Yorkban 1950. március 21-én kelt egyezmény 8. cikke;[17] a pénzhamisítás elnyomása tárgyában Genfben 1924. április 20-án kelt egyezmény 3. és 10. cikke.[18] Számos kétoldalú jogsegélyszerződés is fennáll, amely büntetőjogi rendelkezéseket tartalmaz,[19] hatályban van továbbá számos kétoldalú kiadatási szerződés is.[20]

[11] Az 1968. évi I. törvény 3. §-a.

[12] Az 1971. évi 24. sz. törvényerejű rendelet.

[13] Az 1972. évi 8. sz. törvényerejű rendelet.

[14] Az 1973. évi 17. sz. törvényerejű rendelet.

[15] Az 1947. évi XVIII. törvény

[16] Az 1955. évi 16. sz. törvényerejű rendelet.

[17] Az 1955. évi 34. sz. törvényerejű rendelet.

[18] Az 1933. évi XI. törvény.

[19] Albániával az 1960. január 12-én aláírt szerződés (1960. évi 25. számú törvényerejű rendelet); Bulgáriával Szófiában az 1966. május 16-án aláírt szerződés (1967. évi 6. sz. tvr.); Csehszlovákiával Prágában 1961. november 2-án aláírt szerződés (1962. évi 15. sz. tvr.); Jugoszláviával Belgrádban 1968. március 7-én aláírt szerződés (1969. évi 1. tvr.); Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal Phenjanban az 1970. október 5-én aláírt szerződés (1971. évi 12. sz. tvr.); Lengyelországgal Budapesten 1959. március 6-án aláírt szerződés (1960. évi 5. tvr.); Mongóliával Budapesten 1968. november 22-én aláírt szerződés (1969. évi 11. tvr.); Német Demokratikus Köztársasággal Berlinben 1957. október 30-án aláírt szerződés (1958. évi 20. tvr.); Romániával Bukarestben 1958. október 7-én aláírt szerződés (1959. évi 19. tvr.); Szovjetunióval Moszkvában az 1958. évi július hó 15-én aláírt szerződés (1958. évi 38. tvr.). Moszkvában aláírt szerződés módosításáról szóló, Budapesten 1971. október 19-én aláírt jegyzőkönyv (1972. évi 18. tvr.); A szovjet csapatoknak a Magyar Népköztársaság területén való ideiglenes tartózkodásával kapcsolatos ügyekben kölcsönösen nyújtandó jogsegély tárgyában Budapesten az 1958. április 24-én aláírt egyezmény (1958. évi 22. tvr.).

[20] Az Amerikai Egyesült Államokkal az 1856. július 3-án kelt szerződés (1871. évi XVIII. tv.); Ausztriával a kiadatásról szóló, Budapesten az 1975. évi február hó 25. napján aláírt szerződés (1976. évi 18. tvr.) — végrehajtása 11/1976. (IX. 22.) IM sz. rendelet; Belgiummal Bécsben 1881. május 16-án aláírt államszerződés (1881. évi XIX. tv.); Fidzsivel a 28/1974. NET határozat alapján az 1874. évi II., az 1902. évi XVIII. és az 1937. évi XXIII. törvénybe iktatott egyezmények kerülnek alkalmazásra; Franciaországgal a Párizsban 1855. november 13-án kelt államszerződés (13 502/1871. IM. R. T. 244. l.), a Párizsban 1869. február 12-én aláírt pótegyezmény (1871. évi XXV. tv.); A bűntetteseknek csalás, sikkasztás és egyszerű lopás miatt való kölcsönös kiadatása tárgyában viszonossági nyilatkozat. Kelt: 1896—1901. Görögországgal Athénban 1904. december 21-én kelt államszerződés (1907. évi XXII. tv.); Kenyával a 14/1967. NET határozat alapján az 1874. évi II., az 1902. évi XVIII. és az 1937. évi XXIII. törvénybe iktatott egyezmények kerülnek alkalmazásra; Luxemburggal Berlinben 1882. február 11-én kelt államszerződés (1882. évi XXXVII. tv.); Monacóval Bécsben 1886. február 22-én kelt államszerződés (1887. évi VI. tv.);

4. A büntető joghatóság alóli mentesség határait belső jogszabályok, valamint a többoldalú és a kétoldalú szerződések szabályozzák. A mentességnek olyan címen való korlátozása, illetőleg szűkített értelmezése, hogy a mentességet élvező személy visszaél (visszaélhet) a mentességével, rendkívül nehéz elhatárolási problémákat vet fel, amelyek legfeljebb elvi állásfoglalások vagy példaszerű felsorolások útján volnának megoldhatók, minden esetben nyitva hagyják azonban azt a kérdést, hogy ki állapítsa meg a mentességgel való visszaélés tényét (lehetőségét). *Álláspontunk szerint a mentességet biztosító állam a mentességi jogok érvényesülését az e jogokkal való visszaélésre történő hivatkozással sem korlátozhatja.*

Hasonló problémákat vet fel az a felfogás, amely szerint a mentességet élvező személy ellen kényszerítő intézkedéseket lehetne tenni azon a címen, hogy azok az ő érdekét szolgálják. *Ilyen intézkedésekre azonban — a végszükségi helyzet, vagy jogos védelem esetét kivéve — ezen a címen sincs lehetőség.*

5. A mentesség kezdete és vége tekintetében is a belső jog és a fennálló szerződések az irányadók elsősorban. A mentesség akkor kezdődik, amikor az illető személy az ország területére lép, és mindaddig tart, amíg az államot el nem hagyja. Közömbös, hogy az utóbbira milyen okból kerül sor (pl. kiutasítás, háborús konfliktus).

A mentességet élvező személy mentességi jogairól nem az érintett személy, hanem csak a küldő állam mondhat le. A mentesség eljárási kedvezményének a fogadó állam részéről való elismerése ugyanis nem érinti a küldő állam saját joghatóságát. A mentességi jogról a küldő állam részéről történt lemondás tehát tartalmilag a büntetőeljárás felajánlásának intézményével rokon.

Meg kell jegyezni, hogy a mentességi jogról az állam részéről való lemondásnak kifejezettnek — lehetőleg írásbelinek — kell lennie, s a tiltakozás elmaradása nem jelenti a lemondást. A lemondásnak az állam elhatározási körébe utalását szigorúan kell értelmezni, s még a mentességet élvező személynek az eljárásban való tényleges részvétele, vagy akár a mentességi jogáról való kifejezett lemondása sem értékelhető érvényes lemondásként.

A mentesség megszűnése nem lehet ok arra, hogy az állam a büntető joghatóságának visszamenőleges hatállyal szerezzen érvényt. Ez az általánosan elfogadott büntetőjogi alapelvekbe ütköznék. Ezért erre semmilyen körülmények között nem kerülhet sor, akkor sem, ha pl. a korábban mentességet élvezett személy utóbb visszatér a fogadó államba, s már nem élvez mentességet. Más kérdés természetesen a mentességi jogról a küldő állam részéről való lemondás esete, ez ugyanis nem függ a mentesség időbeli hatályától.

II.

A területenkívüliség a nemzetközi büntetőjogban

A területenkívüliség fogalma véleményünk szerint nemcsak pontatlan és túlhaladott, de maga az elnevezés is félrevezető és valótlan. Ezért nem érthetünk egyet azzal a felfogással, amely a területenkívüliség kifejezéssel a területhez kötött mentességet kívánja megjelölni. Sem a földterületek és épületek, sem a hajók és repülőgépek nem tekinthetők az állam szuverenitása alatt álló területen kívül levőnek, ezért maga az elnevezés sem egyeztethető össze a szuverenitás elvével. Az elnevezéssel alkalmazni kívánt ilyen funkciónak a tartalma és jogi következményei egyébként nem is térnek el attól, ami a mentesség fogalmában rejlik. E kifejezésnek új — korlátozott — tartalommal való megtöltése és további fenntartása csak fokozná az e szó körül már úgyis meglevő fogalomzavart. *Helyette célszerűnek tartanánk területi mentességekről beszélni.*

Indokolatlannak tartjuk a személyi és a tárgyi mentességek dogmatikai elhatárolását és erőszakoltnak azt, hogy a tárgyi mentességek egy részét (pl. a diplomáciai levelezés, irattár, futárcsomag) ilyen néven, más részét pedig (pl. telek, épület, hajó) területenkívüliség néven különválasszuk. Legfeljebb azzal a megoldással tudnánk egyetérteni, hogy a mentesség fogalmán belül személyi, tárgyi és területi mentességeket különböztessünk meg.

A magyar Büntető Törvénykönyv nem ismeri a területenkívüliség fogalmát, nem használja ezt a kifejezést. Nem hagyható figyelmen kívül az a szempont sem, hogy a szerződéskötésekben megnyilatkozó tényleges nemzetközi gyakorlat sem tesz ilyen különbséget a mentességek között.

Ami a területi mentességek határát illeti, e tekintetben az egyes szerződések egymástól eltérő mértékben gondoskodnak a mentességről. *Álláspontunk szerint a mentesség körének le-*

Nagy-Britanniával Bécsben 1873. december 3-án kelt államszerződés (1874. évi II. tv.), Londonban 1901. június 26-án aláírt pótnyilatkozat (1902. évi XVIII. tv.), Budapesten 1936. szeptember 18-án kelt pótszerződés (1937. évi XXIII. tv.); Norvégiával Stockholmban 1868. június 2-án kelt államszerződés (1871. évi XXIV. tv.); Olaszországgal közbűntettesek kölcsönös kiadása tárgyában 1869. február hó 27-én kelt államszerződés (1871. évi XXVI. tv.), A más államok által kiadott közönséges bűntettesek átszállítása tárgyában Bécsben, 1882. december 6-án kelt államszerződés (1883. évi XL. tv.); Paraguayjal Buenos Airesben 1907. október 16-án kelt egyezmény (1910. évi IX. tv.); Svájccal Bernben 1896. március 10-én kelt államszerződés (1896. évi XXXIV. tv.); Swazifölddel a 28/1873. NET határozat alapján az 1874. évi II. sz., az 1902. évi XVIII. és az 1937. évi XXIII. törvénybe iktatott egyezmények kerülnek alkalmazásra; Törökországgal Ankarában 1932. május 29-én aláírt egyezmény (1935. évi XVI. tv.); Ugandával a 7/1966. NET határozat alapján az 1874. évi II., az 1902. évi XVIII. és az 1937. évi XXIII. törvénybe iktatott egyezmények kerülnek alkalmazásra.

hető tág meghatározása a kívánatos. A diplomáciai vagy konzuli terület (épület, helyiségek) mentességét ugyanis vitássá teheti, ha a fogadó állam bizonyos körülmények között a közérdekre hivatkozással (elemi csapás, tűzvész, bűncselekmény esetén stb.) egyszerűen eltekinthetne a mentességtől.

A tűzvész esete pl. tipikus érv arra, hogy a fogadó állam hatóságai a mentes területre (épületbe, helyiségbe) behatolhassanak. Kérdés azonban, hogy milyen tényállás mellett lehet megállapítani a tűzvész fennforgását, s hogy az értékelés körén kívül esnek-e a „tűzvész" keletkezésének körülményei, vagyis, hogy a fogadó állam a „tűzvész"-re vonatkozó kivételes szabályra hivatkozva nem foszthatja-e meg tartalmától a terület (épület, helyiség) mentességét.

A mentességek jogintézményének felfogásunk szerint az a célja, hogy bizonyos személyek, intézmények zavartalan működésének a feltételeit garantálja. Ebből következik, hogy ha a mentességet élvező személyek (intézmények, tárgyak, területek) felett diszponáló állam bizonyos mentességek igénybevételét az adott körülmények között szükségtelennek (indokolatlannak) tartja, a mentességekről lemondhat. Álláspontunk szerint azonban e lemondásnak kifejezettnek kell lennie (csak a küldő állam képviselője — illetve az általa erre feljogosított személy — engedélyezheti a mentességet élvező épületbe való belépést).

III.

A menedékjog a nemzetközi büntetőjogban

A menedékjog évezredes intézménye szerint az államnak jogában áll, hogy más állam által büntetőeljárás alá vont vagy egyébként üldözött személy részére védelmet nyújtson és a kiadatását megtagadhassa.

A menedékjog nyújtására való jog az államokat szuverenitásuknál fogva illeti meg. *Nem áll fenn azonban kötelezettsége az államoknak arra, hogy valakinek menedékjogot nyújtsanak: ez is az állam szuverenitásának elvéből következik.*

Megítélésünk szerint a Emberi Jogok Nyilatkozatában kifejezésre juttatott elvekből sem lehet az államnak a menedékjog megadására való kötelezettségét levezetni, mert ezek az egyén szempontjából deklarálnak bizonyos jogosultságokat, de nem az államokra rónak kötelezettségeket. Az absztrakt jogosultságok konkrét hatályosulásának egyébként rendszerint megvannak a jogszabályokban — tehát állami akaratkijelentésekben — meghatározott feltételei.

A menedékjogra vonatkozóan a Magyar Népköztársaság Alkotmánya a következőket mondja ki: „A Magyar Népköztársaságban mindenki, akit demokratikus magatartásáért, a társadalmi haladás, a népek felszabadítása, a béke védelme érdekében kifejtett tevékenységért üldöznek, menedékjogot kaphat."[21] A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve „A kiadatás és a menedékjog" című szakaszában a következő rendelkezést tartalmazza: „Meg kell tagadni az olyan személy kiadatását, akit demokratikus magatartása, a népek felszabadítása vagy békéje érdekében kifejtett tevékenysége miatt üldöznek."[22]

A menedékjog tekintetében egyébként részletes szabályozásra, vagy végrehajtási rendelkezések kiadására nem került sor. A Magyar Népköztársaság tehát ebben a körben saját elhatározásából elvi kötelezettséget vállal a menedékjog megadására. A menedékjog formális megadását azonban a magyar jogrendszer jelenleg nem szabályozza és a menedékjog tartalma tekintetében sem foglal állást. A menedékjogot élvező személyek kiadatásának tilalma a belső magyar jogszabályon alapszik, s ennek megfelelő rendelkezéseket tartalmaznak a kétoldalú nemzetközi szerződések is.

A kiadatás általánosan elismert jogintézmény, amely azt a büntetőpolitikai követelményt kívánja elősegíteni, hogy a bűncselekmény elkövetője ne tudja magát kivonni az igazságszolgáltatás alól azáltal, hogy más állam területére szökik. A kiadatás lehetővé teszi, hogy az egyik állam területén tartózkodó személyt az ellene indított büntetőeljárás lefolytatása, vagy a már kiszabott büntetés végrehajtása céljából kiadja a kikérő államnak.

A fejlődés a kiadatás intézményének — a politikai menedékjog által korlátozott — kiszélesítése felé halad. Ez felel meg a számos országban növekvő bűnözés elleni nemzetközi küzdelem követelményének, továbbá a közlekedési eszközök és általában a technika fejlődésének is, amelyek elősegítik a más államba való szökést.

Magyarországon külön kiadatási törvény nincs. A magyar Büntető Törvénykönyv azonban kimondja a legfontosabb alapelveket.[23] Ezek szerint magyar állampolgár más államnak nem adható ki. Ez alól kivétel, ha nemzetközi szerződés másként rendelkezik (a viszonossági gyakorlat nem jöhet szóba). Erre a kivételre azért van szükség, mert az 1945. évi londoni egyezmény szerint a háborús bűnösöket állampolgárságukra tekintet nélkül a bűncselekmény elkövetésének helyén kell megbüntetni. A párizsi békeszerződésben is kötelezte magát Magyarország, hogy a magyar állampolgárságú háborús bűntetteseket a szerződés 1. cikkében megnevezett államok részére kiadja. Ettől eltekintve azonban töretlenül érvényesül a saját állampolgár kiadatására vonatkozó tilalom, mint az állami szuverenitás folyománya.

A nem magyar állampolgár kiadatására is csak akkor kerülhet sor, ha Magyarország és a

[21] Az 1972. évi I. törvény 67. §-a.
[22] Az 1961. évi V. törvény 8. §-ának (4) bekezdése.
[23] Az 1961. évi V. törvény 8. §-a.

másik állam között nemzetközi szerződés van hatályban, illetőleg e tárgyú viszonosság áll fenn. Ilyenkor a kiadatás kötelező. A viszonosság kérdésében a vádirat benyújtásáig a legfőbb ügyész, ezt követően az igazságügyminiszter nyilatkozatát kell alapul venni.

A törvény kimondja a kettős inkrimináció — vagy a normaidentitás — elvét is: a kiadatásnak előfeltétele, hogy a szóban forgó bűncselekményt mindkét állam törvényhozása büntetni rendelje. Nincs helye kiadatásnak, ha az a cselekmény, amely miatt a kiadatást kérik, akár a magyar törvény, akár a kiadatást kérő állam törvénye szerint nem bűncselekmény.[24]

A menedékjog kérdésének, megoldásának, alkalmazási körének, valamint a tartalmának belső jogi szabályozása az egyes államok saját elhatározási körébe esik. Nemzetközi jogi kötelezettségvállalásokra szerződések alapján volna lehetőség. Többoldalú szerződések nemcsak az egyén és az állam érdekeinek összeegyeztetésére volnának alkalmasak, de biztosíthatnák — különösen az egyes államokra háruló aránytalanul nagy terhek esetében — az államok közötti érdekellentétek kiegyenlítését is.

Többoldalú nemzetközi szerződésben rendezni lehetne a legfontosabb elvi és gyakorlati kérdéseket. Ilyenek pl. az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 13. és 14. cikkének, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmánya 12. és 13. cikkének, valamint az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által 1967. december 17-én elfogadott, a területi menedékjogról szóló nyilatkozat tartalmának értelmezése; az egyénnek a menedékjogra való igénye és az államnak a menedékjog megadására való joga (kötelezettsége); a bűncselekmény, mint kizáró körülmény fogalma (súlyos, közönséges, politikai; érdemtelenség, illetőleg a menedéket nyújtó állam érdeke és belső rendje); a menedékjog megtagadása és a menedékjogot élvező személy visszaküldése, illetőleg kiutasítása és az önkéntes visszatelepülés (más államba távozás) joga.

Rácz György—Vékey Zoltán

[24] Erről és a kiadatás megtagadásának egyéb kérdéseiről lásd az Association Internationale de Droit Pénal Rómában tartott X. kongresszusán hozott határozat ajánlásait (4. téma IV—V.).

A magánjog kodifikációjával kapcsolatos elvi viták és tervezetek Magyarországon 1866–1877

Tanulmányunkban mindenekelőtt az osztrák—magyar kiegyezés táján kezdődő mintegy 12 évet kívánjuk vázlatosan áttekinteni, azt az időszakot, amelyre a civiljogtörténeti irodalom mindeddig alig fordított figyelmet. Ezekben az években már kezdenek erőteljesebben kibontakozni Magyarországon a magánjog kodifikációjával kapcsolatos elvi, elméleti viták és ekkor készülnek el az első, még kezdetleges kodifikációs kísérletek, résztervezetek is.

Az említett esztendők szakirodalma szemléletesen mutatja azokat a leglényegesebb nézeteltéréseket, ellentétes véleményeket, amelyek — bizonyítva a földbirtokos osztály és a fokozatosan erősödő burzsoázia érdekellentéteit — később, a további évtizedekben végigkísérhetők a magyarországi feudálkapitalizmus egész korszakán át.

I.

Már a kiegyezést előkészítő és megvalósító — 1865. december 10-re összehívott — magyar országgyűlés feladatai között szerepelt a kodifikáció ügye. Az 1848/49. évi szabadságharc bukását követő neoabszolutizmus idején „az egymást váltogató provizóriumok során ... megzilált jogállapot, az ellentétes jogrendszerek tarthatatlan vegyülete" olyan helyzetet hozott létre, amelyben a „hazai jogélet terén mindenütt csak romokat lát a szem. Nincs egyetlen ... intézmény, mely az alkotás halaszthatatlan követelményeire ne emlékeztetne."[1]

Deák Ferenc a képviselőház 1866. március 20-i ülésén indítványozza: „Sok fontos tárgy igényli hazánkban a törvényhozásnak mielőbbi gondoskodását. Ennélfogva célszerűnek vélem, hogy a t. ház saját kebeléből válasszon több rendbeli bizottmányokat, melyek ezen tárgyakra nézve a szükséges előmunkálatokat s javaslatokat kidolgozzák s ekképpen az országgyűlési tanácskozásokat előkészítsék." Deák szerint a bizottmányokra bízandó tárgyak közé tartozik a többi között „a polgári, büntető, váltó-, kereskedelmi s bányai codificatio, mind az anyagi, mind az alaki törvényekre nézve." Javasolja azonban, hogy mindenekelőtt küldjön ki a ház egy 12 tagból álló választmányt s az terjesszen javaslatot a képviselőház elé: hány bizottságot kell alakítani, melyiknek hány tagja legyen s minő tárgyak tartozzanak egyikhez, másikhoz.[2]

A képviselőház által „a bizottmányok alakítására és szervezésére kiküldött 12 tagú választmány", amelynek előadója Horvát Boldizsár, a majdani igazságügy-miniszter volt, már április 12-én be is nyújtotta a ház elé vélemé-

[1] *Ökrös* Bálint: Codificatio (Törvényhozási előkészületek). J. K. 1867. évf. 41. old.

[2] Deák javaslatát lásd az 1865—68. évi országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban: Napló), I. köt. 367. old. és Irományok, 26. sz.

nyes jelentését, s abban „a codificatio ügyében működendő" 5 bizottmány megalakítására tett javaslatot.[3]

Ezek közül, témánk szempontjából, az a bizottság érdemel említést, amely — egyebek között — azt a feladatot kapta, hogy készítsen törvényjavaslatot „a polgári jogról anyagi és alaki tekintetben, kapcsolatban a telekkönyvi rendszerrel s kiterjedve a még fönnlevő hűbéri s ezzel analóg viszonyok fölötti intézkedésekre is."[4] A választmány jelentése szükségesnek tartja annak kimondását, hogy a bizottmányok albizottmányokra oszolhassanak és „a képviselőház körén kívül álló szakférfiakat" is vonják be tanácskozásaikba.

A képviselőknek az egyes bizottmányokba történt igen nagyszámú jelentkezése miatt a 12-es választmány rövidesen javasolta a háznak, hogy a bizottmányok tagjainak számát az eredetileg tervezetthez képest fel kell emelni, így a codificatió ügyében kiküldendő bizottmányét 70—80-ról 95-re.[5] A képviselőház május 14-i ülésén végre megválasztotta a bizottmányok tagjait[6] s őket a ház elnöke május 25-én összehívta alakuló ülésre.

A 95 tagú „codificationalis bizottmány" nyolc albizottmányra tagolódott.[7] Közülük az I. *„a polgári magánjog anyagi részét"*, a II. a polgári magánjog körébe vágó átmeneti intézkedéseket (az eltörölt ősiség, az úrbériség, a hűbéri maradványok függőben levő jogi kérdéseinek rendezése), a VI. albizottság pedig a kereskedelmi és váltójogra vonatkozó törvénytervezeteket volt hivatva elkészíteni. A többi albizottság működési köre témánkat közelebbről nem érinti.[8]

Az országgyűlés tehát 1866-ban kétségtelenül állást foglalt amellett, hogy — több más fontos törvénnyel együtt — *ki kell dolgozni a magyar polgári törvénykönyvet*, amelynek „az ősiség teljes és tökéletes eltörlésének alapján" történő, sürgős elkészítésére, mint ismeretes, már az 1848. évi 15. tc. utasította a minisztériumot.

A szaksajtó igyekszik elősegíteni a kodifikáció ügyét. Az 1866. január 2-án, *Ökröss* Bálint ügyvéd szerkesztésében meginduló Jogtudományi Közlöny („Hetilap a jog- és államtudományok köréből") cikksorozatok[9] közlését kezdi meg, amelyek — bár konzervatív szellemben fejtegetik a kodifikáció elvi kérdéseit — támogatják és védik a magánjogi kódex létrehozásának gondolatát, vitába szállva annak ellenzőivel. Ezekre a vitákra még visszatérünk. Az említett szaklap figyelemmel kíséri a kodifikációs bizottságok megalakítására és működésére vonatkozó rendelkezéseket, sőt javasolja, hogy a képviselőház hirdessen *nyilvános pályázatot* kódextervek készítésére. Ezek a tervezetek — külön szakok szerint — az alkotandó kódex javasolt rendszerét és alapelveit tartalmaznák, röviden, de „formulázva" és indokolva, olyképpen, hogy „a részletes kivitel biztos alapot nyerjen mindenütt". A pályamunkákat a kodifikáló bizottságok bírálnák el és „fokozatos arányban" díjaznák, kirekesztve a jutalomból azokat, amelyek nem állnak a jogtudomány színvonalán, vagy puszta utánzások. Az elfogadott tervek nem kötnék a bizottságokat.[10] A pályázatra vonatkozó javaslat azonban nem valósult meg.

II.

A kodifikációt illetően a jogászi közvélemény már ekkor, de a későbbi években, sőt évtizedekben is megoszlik. Az eltérő álláspontra nézve a szakirodalom világos képet ad. Vannak olyan, a feudális érdekeket féltő, retrográd elemek, akik egyenesen „veszélyt" látnak a magánjogi kódex megalkotásában. Attól tartanak, hogy a kodifikáció merész újítást, szokatlan elveket és „a nemzeti jogérzület számára idegen intézményeket erőszakol a népre és ezt szokásaiból, eredetiségéből egyszerre kivetkőzteti."[11] Ezért a polgári törvénykönyv létrehozását szükségtelennek tartják, vagy — ha azt olykor nem is mondják ki nyíltan — annak időben minél távolabbra történő elodázására törekszenek. A továbbélő feudális erők számára ugyanis, akiknek érdekeit az 1861. évi Országbírói Értekezlet Ideiglenes Törvénykezési Szabályai jól

[3] A választmány a következő tárgyakban javasol bizottmányokat kiküldeni: *a)* a megyei, városi és szabad kerületekbeli törvényhatóságok, valamint a községek végleges rendezése, *b)* a codificatio, *c)* a vallás- és közoktatás ügye, *d)* a közgazdaság s az anyagi érdekek fölötti intézkedés, *e)* országos közintézetek. A választmány véleményes jelentését lásd Irományok, 28. sz.

[4] A codificationalis bizottmány további feladatai: törvényjavaslatok elkészítése a büntetőjogról anyagi és alaki tekintetben, valamint a börtönrendszerről; a váltó- és kereskedelmi jogról; a bányajogról; a sajtóviszonyok rendezéséről; honosítási, be- és kivándorlási törvény tárgyában.

[5] Irományok, 31. sz.

[6] Napló, I. köt. 109. old.

[7] L. *Horvát* Boldizsár előadói jelentése, J. K. 1866. évf. 382—384. old.

[8] Megjegyezzük, hogy a codificationalis bizottság működésének az egész parlamenti ciklus alatt (1868. dec. 9-ig) sem a Naplóban, sem az Irományok között nem találjuk nyomát. Úgy tűnik, mintha magának a bizottságnak a léte is hamarosan feledésbe merült volna, 1867. június 25-én ugyanis Horvát Boldizsár igazságügyminiszter előterjesztése alapján (l. Irományok, 114. sz.) a képviselőház 15 tagú bizottságot választott „a törvényjavaslatok előleges megvizsgálására" (l. Napló, 4. k. 290. és 301. old.), s attól kezdve ezt említik „codificationalis bizottság" néven.

[9] *Ökröss* Bálint: Codificatio (A jog: Jogtörvények, Törvényhozás) és *Suhayda* János: Tanulmányok a polgári magánjogi codificatio terén, J. K.. 1866. évf. 288. old.

[10] J. K., 1866. évf. 288. old.

[11] *Ökröss* Bálint: Codificatio, J. K., 1867. évf. 44. old. Ezzel a nézettel Ökröss nem ért egyet.

szolgálják, minden újabb szabályozás vagy törvénykönyv „csak rosszabbat hozhat."[12]

A vitatkozók közül némelyek kódex helyett csupán a magánjog egyes részterületeinek törvényi szabályozását kívánják. Mások szerint erre sincs szükség, mert törvénytárunkban, a Corpus Juris-ban, valamint Werbőczi Tripartitumában és a döntvényekben (a Mária Terézia által összegyűjteni rendelt Planum Tabulareban) „épp elég hasznos és jó törvényekkel bírunk". Ezt a régi joganyagot kell átvizsgálni és összeállítani, elhagyva azokat a szabályokat, amelyeket esetleg már „az idő és a jogélet túlszárnyalt". Nem szorulunk tehát idegen kódexekre, de mellőzni lehet egy új magyar polgári törvénykönyv elkészítését is, amely egyébként is igen nehéz feladat volna.[13]

Akadnak viszont a jogászok között olyanok is, akik a fenti nézettel éppen ellentétben azon a véleményen vannak, hogy a kodifikáció már nem lesz különösebben problematikus, mert több, az újabb időkben készült külföldi kódex (francia, osztrák, porosz, svájci stb.) áll rendelkezésre, ezek közül kiválaszthatjuk, amelyik számunkra a legmegfelelőbbnek látszik és ezt — a szükséges módosításokkal és változtatásokkal — recipiálhatjuk.[14]

Suhayda János ügyvéd, a Tudományos Akadémia levelező tagja, már korábban is a kodifikáció szükségessége mellett foglalt állást.[15] 1866—67-ben pedig talán ő foglalkozott a legbehatóbban a magánjogi kodifikáció elvi kérdéseivel s az alkotandó kódex rendszerével és szerkezetével. Tanulmánysorozatában az arany középutat keresi. Miután egyenként tüzetesen megvizsgálja „a három első és fő codexek", a Code Napoléon, a porosz Landrecht,[16] valamint az Osztrák általános polgári törvénykönyv keletkezésének körülményeit, e kódexek alapelveit és rendszerét, sőt ismerteti az 1853-ban törvényerőre emelt Zürichi polgári törvénykönyvet is, részletes áttekintést ad a magyarországi törvényhozás, a civiljogot érintő jogalkotás főbb etapjairól és rendkívüli hiányosságairól a 15. századtól, Mátyás király korától kezdődően az 1848-as törvényalkotásig, illetve az 1861. évi Országbírói Értekezletig. Arra a konklúzióra jut, hogy feltétlenül indokolt a polgári törvénykönyv létrehozása. A kodifikáció szükségességét kétségbe vonni annyit jelentene, mint „... félreismerni azon temérdek nehézségeket, melyekkel a polgári jog terén a mindennapi jogviszonyokban küzdeni kényszerülünk, s melyek ... az ország anyagi jólétét akadályozzák".

A nagymérvű hiányosságoknak, a jogbizonytalanságnak a megszüntetésére a régi törvények rendszerbe foglalása távolról sem adna kielégítő megoldást. Másrészt viszont valamely külföldi törvénykönyvet se fogadhatunk el, mert az nem lenne magyar. Márpedig: „Quis Graecus regeret Latinos, graecis moribus, aut quis Latinus Graecos, latinis regeret moribus — idézi Suhayda Szent István I. törvénykönyvének Magyarországon oly sokszor emlegetett szavait. (S. Steph, Lib. I. C. 8. §. 4.) Nekünk olyan új szabályozásra lenne szükségünk, amely egyrészt bizonyos mértékig tekintettel van a régi jogra, másrészt figyelembe veszi a jelenlegi hazai viszonyokat. Okulnunk kell „saját élettapasztalásunkból", el kell azonban ismernünk, hogy az újabb időkben az egymással mind gyakoribb érintkezésben álló nemzeteknél kialakultak „közös jognézetek" is, amelyeket nem lehet szem elől téveszteni.[17]

Találkozunk az irodalomban olyan véleménnyel is, amely a polgári jogi kodifikáció legfőbb elvének csak „a tiszta észjog tekintélyét" ismeri el, minthogy az észjog „az összes jogviszonyokra nézve örökké érvényes, megdönthetetlen jogszabályokat állapít meg".[18]

Az 1870-ben megrendezett első Jogászgyűlésen,[19] amelyen az egész országból közel 1700 elméleti és gyakorlati jogász vett részt és különböző szekciókban tanácskozott, *Hodossy* Imre ügyvéd indítványt tett az Optk. hatályának ideiglenes visszaállítására. A javaslattevő rámutatott arra, hogy az 1861-ben visszaállított „régi jog": Werbőczi és a Corpus Juris már egyáltalán nem használható. A nemzeti hiúságon alapuló „érzelempolitika" 1861-ben megszüntette az Optk. hatályát, holott annak még a kifogásolható részei is sokkal megfelelőbbek, mint az 1848 előtti jog, amely számos feudális jogintéz-

[12] *Mádl* Ferenc: Magyarország első polgári törvénykönyve — az 1959. évi IV. törvény — a polgári jogi kodifikáció történetének tükrében. Az MTA II. oszt. Közleményei. Szerk: *Szabó* Imre Bp. 1960. (A továbbiakban: *Mádl:* i. m.), 57. old.

[13] *Suhayda* János: Tanulmányok a polgári magánjogi codificatio terén (Könyv alakban megjelent tanulmánysorozat.) Pest, 1867. (A továbbiakban: *Suhayda:* Tanulmányok), 161—163. old. A szerző vitába száll az említett nézetekkel.

[14] *Suhayda:* Tanulmányok, 164. old.

[15] *Suhayda:* A magyar polgári anyagi magánjog rendszere, Pest, 1862.

[16] Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten (1794. júl. 1-én emelkedett végleges törvényerőre).

[17] *Suhayda:* Tanulmányok, 165. old. A továbbiakban a szerző részletes javaslatot tesz a kódex szerkezetére vonatkozóan is. A törvénykönyv fő részei a következők lennének: Általános rész (ez tartalmazná a személyek jogát is); Vagyonjog; Követelések joga; Család-, gyám- és gondnoksági jog; Örökjog. I. m. 169—225. old.

[18] *Saárossy* Károly: Egy szó a „Codificatio"-t illetőleg. J. K., 1867. évf. 177—179. old.

[19] A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve az 1870. évre. Szerk.: *Siegmund* Vilmos, Pest, 1871. (a továbbiakban: Jogászgyűlés).

ményt tartalmaz; ezek a polgári jogegyenlőség elveivel is szembenállnak.[20]

Hodossy a szabadelvűség és a haladás szempontjából támadja azokat, akik tétlenül várják „nemzeti geniusunk ama megnyilvánulását", amelytől egy eredeti, tősgyökeres magyar polgári törvénykönyv létrehozatalát remélik. Nem gondolják meg, hogy eredményes nemzeti kodifikációt gazdag nemzeti jogtudománynak kellene megelőzni. Ez az előfeltétel azonban nálunk még hiányzik, kibontakozását megvárni nincsen időnk. Az Országbírói Értekezlet óta, — amely lerombolta az oktroyált hatállyal akkor tényleg fennállott és nagyban-egészben célszerűnek bizonyult osztrák „polgári magánjogrendszert", s jórészt visszaállította a Werbőczi-féle jog hatályát —, kilenc év telt el s ezeknek az éveknek keserű tapasztalatai világosabban beszélnek minden okoskodásnál. Soha törvénykezés siralmasabb helyzetben nem volt, mint most a miénk,[21] — hangoztatja a Jogászgyűlésen Hodossy.

A javaslattevő emlékezteti a külföldi jogintézmények recipiálásának ellenzőit arra, hogy 1848-ban egyszerre, minden átmenet nélkül átvettünk a haladottabb országoktól számos olyan helyes közjogi és közgazdasági intézményt (a rendi alkotmány helyébe a jogegyenlőséget, az ősiségi földbirtokjog helyébe az egyéni szabad tulajdont, a jobbágyi robotmunka helyébe a szerződéses szabad munkát stb.), amelyek az előbbeni magánjogi rendszerünket elégtelenné, sőt teljesen használhatatlanná tették. Vegyük tehát most át tőlük az új viszonyainknak megfelelő magánjogi institúciókat is. Azután majd haladhatunk tovább a saját utunkon.

Hodossy, mint országgyűlési képviselő, napról napra világosabban látja, hogy a kodifikáció mind a kormánynak, mind az országgyűlésnek mostohagyermeke, a törvényelőkészítés művét kellő ereállyel nem karolják fel, erre a célra a költségvetésben sem biztosítanak számottevő összeget.[22] A magyar polgári törvénykönyv megalkotása tehát még hosszú ideig váratni fog magára. — A mi rendkívül zilált viszonyaink között viszont gyors segítségre van szükség. Erre igen alkalmas eszköz lenne az Optk. 1861-ben hatályon kívül helyezett részeinek haladéktalan életbeléptetése. E tekintetben megkönnyíti dolgunkat az a tény, hogy Magyarország erdélyi részein ez a törvénykönyv, amelynek Hodossy szerint mindössze kb. 1/10-e szorul revízióra, egész terjedelmében érvényben van, a szorosan vett Magyarország területén pedig a kódex igen tetemes része bír továbbra is hatállyal, sőt valójában — habár nem bevallva — a magyar bíróságok az ABGB többi részeit is sok jogi kérdés eldöntésénél jogforrásként használják.[23]

A széles körű vita során a felszólalók nagy többsége Hodossy indítványa ellen foglal állást. Többek között azzal érvelnek, hogy az ABGB revíziója csaknem annyi időt venne igénybe, mint az önálló kódex elkészítése, sőt ez utóbbitól elvonná az erőket a revízió és így akadályozná a megkezdődött kodifikációs munkálatokat.[24]

Végül is a Jogászgyűlés illetékes szakosztálya túlnyomó többséggel elvetette az ABGB életbe léptetésére irányuló javaslatot. Határozottan állást foglalt azonban a mellett, hogy egy magyar általános magánjogi kódex elkészítése és „minél előbb való életbeléptetése égető szükség".

A szakirodalomban folytatott viták során még a későbbi években is felmerül az Osztrák polgári törvénykönyv recepciójának ügye. Két év múlva *Rentmeister* Antal, a pozsonyi kir. jogakadémia tanára, A magánjogi codificatioról c. cikksorozatában azt hangoztatja, hogy az ABGB „visszafogadása" nem volna más, mint „a pillanatnyi nehézségekkel megalkudni a nemzet méltóságérzetének árán".[25]

Érdekes, hogy Rentmeister ugyanakkor viszont arra a következtetésre jut, hogy önnön erőnkből nem bírunk „egy jóravaló törvénykönyvet létesíteni". A magyar jogtudomány „silány állapota" meg fogja hiúsítani a kodifikáció sikerét. De ennek ellenére az idegen példákat,

[20] Jogászgyűlés, 185. old.
[21] Uo. 189., 188., 186. old.
[22] Uo. 191. old.

[23] Uo. 190. old. Meg kell jegyeznünk, hogy annak a jogászgyűlési szakosztálynak tárgysorozatán, amely Hodossy javaslatát megvitatta, számos más, *a civiljog körét érintő indítvány* is elhangzott. Nagy János, kisújszállási nagy-kun kapitány javasolta nemzetközi kongresszus megtartását a végett, hogy a kereskedelmi, de különösen a váltójogi törvények „Európaszerte tétessenek egyformává", készíttessék egy európai kereskedelmi és váltójogi kódex, tekintve, hogy „az iparnak és kereskedelemnek érdekei világszerte egyek és ugyanazok". (Jogászgyűlés, 15—16. és 195—197. old.). A szakosztály szükségesnek tartja a nemzetközi alapelvek kidolgozását, de addig is mielőbb meg kell alkotni Magyarország számára a kereskedelmi és váltótörvényt, az ide vonatkozó német törvények alapján. (Uo. 213. old.) — Új csődtörvényre is szükség van (Held Kálmán ügyvéd, uo. 220. old.), elutasítják azonban azt a javaslatot, hogy ideiglenesen az osztrák csődtörvény szabályai alkalmaztassanak (Ehrenfest Mór, uo. 220. old.) — Megvitatták „a törvénytelen származású gyermekek jogi állapotának rendezése tárgyában" előterjesztett indítványt (Wenzel Gusztáv, uo. 20. és 149. old.), de a döntésről kis szótöbbséggel elzárkózott a szakosztály. — Érdekes, hogy a kötelező polgári házasság behozatalára vonatkozó javaslatot (Lőw Tóbiás min. fogalmazó, uo. 23., 151—162. és 309—311. old.) viszont, amelyet Wenzel Gusztáv alapos érveléssel támogatott (uo. 162—167. old.), a szakosztály egyetlen ellenszavazattal, a teljes ülés pedig közfelkiáltással, egész terjedelmében elfogadta. — Szerepelt még a Jogászgyűlés e szakosztályának tárgysorozatán a vasúti társaságok kártérítési kötelezettsége (Stiller Mór ügyvéd, uo. 25. old.), továbbá a „közjegyzőség honosítása" (Pósfay Károly kir. táblaíró), valamint „az ügyvédség rendezése" is (Szentléleky Gyula ügyvéd).

[24] Uo. 191. old.

[25] *Rentmeister* Antal: A magánjogi codificatioról. J. K., 1877. évf. 181. old.

a külföldi jogtudomány segítségét nem kell igénybe venni. „Avagy azt szabad-e hinnünk, hogy amint német pénzzel magyar vasutat lehet építeni, úgy a német jogtudományból lehet csinálni magyar törvényt is?"[26] — Ez az igen konzervatív beállítottságú jogtanár nem lát más lehetőséget, mint azt, hogy fogadjuk meg Savigny tanácsát és halasszuk el a törvényszerkesztés munkáját olyan időre, amikor a kodifikációt tervező „nemzeti értelmiség a feldolgozandó anyagnak tudomány útján tökéletesen urává lett". Sajátos elgondolása van arra vonatkozóan, hogy ezt a célt hogyan közelíthetjük meg. A magyar jogtudomány fejlesztésének és a kodifikációra való felkészülésnek legfontosabb előfeltételeként a régi jog tanulmányozását jelöli meg. „Nem egy nemzeti eredetű, magyaros szabású intézményt találhatunk, ... melyet századunk irgalmatlanul egyformásító törekvései özönletéből" meg lehet menteni és önállóan továbbfejleszteni. Nyomozni, kutatni kell tehát és „éles szemmel minden hantot vizsgálni, melyet jogtörténeti kutatásunk ekéje felhány, míg a saját földünkben elásott kincset egészen meg nem leljük".[27]

Ez a fejtegetés szinte klasszikus példája a retrográd, szűk látókörű nemzeti elfogultságnak, amely nem előre, hanem visszafelé, a „dicső" múltba néz és minden haladást elgáncsolni törekszik. — A külföldön bevált korszerű jogintézmények meghonosításával szemben a „nemzeti" érzésre, a múlt tiszteletére apellálóknak általában kedvelt axiómája volt: „non omne tellus alit arborem".

Rentmeister a régi, idejétmúlt feudális magyar jogintézmények „korszerűsítésének" lehetőségéről vallott fenti nézetei méltán állíthatók párhuzamba *Wenzel* Gusztáv egyetemi tanár véleményével, amely szerint Werbőczi Hármaskönyve „jogéletünk újjáalakítása stádiumában is mindazoknak fontos támaszt és segítséget nyújtand, akik jogunk nemzeti jellemét a jövőben is lehetőleg megőrizni igyekezni fognak."[28] De lényegileg ugyancsak a feudális maradványok megőrzését célozza — szintén nemzeti jelszavakba burkolva — *Zlinszky Imre* akadémiai levelező tag állásfoglalása is, amely szerint az örökösödési jogban „a nemzet fenntartása érdekében" továbbra is nélkülözhetetlen az ősi és szerzett javak közötti, sok évszázaddal ezelőtt kialakult különbség megőrzése. A családi és az öröklési jog tekintetében ugyanis: „a nemzeti jelleget, a nemzeti sajátosságot, a nemzeti geniust ... ápolnunk kell".[29]

Egészen más, a fentiektől, a „táblabírójogtudomány" művelőitől teljesen eltérő, azokkal ellentétes hangot ütnek meg a polgári radikálisnak nevezhető csoport tagjai: *Dell' Adami* Rezső és *Daempf* Sándor. Mindkettőjük munkája a magánjog kodifikációjával foglalkozik és ugyanabban az évben (1877) jelent meg, mint Rentmeister, illetve Zlinszky fentebb tárgyalt műve.

Dell' Adami Rezső, ez az igen tehetséges, fiatal jogász „Az anyagi magyar magánjog codificatiója" című könyvével alig 27 éves korában mint a polgári haladás legkövetkezetesebb, radikális képviselője jelentkezik a jogtudományban. Imponáló tudományos apparátussal és éles iróniával támadja a konzervatív „jogtörténeti iskola: — helyesen, történeti jogi iskola — fő képviselőit, Wenzelt, Zlinszkyt és társait. Részletekbe menően, bár nem mindenben helytálló érveléssel bizonyítja — támaszkodva Frank Ignácnak, a feudális kor legjelentősebb magyar jogtudósának megállapításaira is —, hogy a Tripartitumban lerögzített „ősi jog" nagyrészt nem magyar, hanem idegen eredetű (kánonjog, germán feudális jog, római jog)[30], s „fajunk geniusára" való hivatkozással Wenzelék többnyire ősi német jogintézmények visszaállítását vagy megőrzését követelik.[31] A Werbőczi-féle jog túlélte magát, teljesen elavult, következésképpen „az ősi jog korunkban fenn nem tartható".[32] — A régi magyar feudális magánjoggal szemben a szerző a szabad versenyért, a forgalom szabadságáért harcol, sőt „szemei előtt már valamiféle, a kapitalizmus későbbi fejlődésére utaló világjog lebeg".[33]

Dell' Adami szerint a kodifikáció lényege az, hogy biztosítsa a jognak a konkrét társadalmi viszonyokkal való szerves egységét.[34] Felismeri, hogy előbb a gazdasági viszonyok fejlődnek s ennek következtében közöttük és a jog között inkongruencia keletkezik. Szükséges, hogy ezt a tényt a törvényhozó észlelje és új törvény megalkotása révén a jogi állapotokat a fejlettebb gazdasági viszonyok szintjére emelje.[35] „Szakítás a régivel, összhang a jelen élettel", ez az egyetlen helyes elv, amelyből a kodifikációnál ki lehet indulni. Helyesli az egyes modern külföldi jogintézmények recepcióját is; ha célszerű és megfelel a szükségleteknek, a recipiált jog is nemzetivé lesz. Végső konklúzióként azt szűri le említett művében, hogy magánjogi kodifikációnknál bizonyos jogelvek és jogintézmények elfogadása és alkalmazása fölött „nem azok nemzeti eredete határoz, hanem azok célszerűsége, azaz összhangjuk a jelen társadalmi szükségletekkel, érdekekkel és állapotokkal".[36]

[26] Uo. 112., 119., 125. old.
[27] Uo. 154. old.
[28] *Wenzel* Gusztáv: A magyar magánjog rendszere, 2. kiad. I. köt., Pest, 1872. 136. old.
[29] *Zlinszky* Imre: A magyar örökösödési jog és az európai jogfejlődés, Bp., 1877.
[30] *Dell' Adami* Rezső: Az anyagi magyar magánjog codificatiója. Pest, 1877. (a továbbiakban: *Dell' Adami:* i. m.), 70—105. old.
[31] Uo. 224—225. old.
[32] Uo. 332. old.
[33] L. *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp., 1955. 202—203. old.
[34] *Dell' Adami:* i. m. 53. old.
[35] *Mádl:* i. m. 60. old.
[36] *Dell' Adami:* i. m. 324. old.

Dell' Adami a magánjogi kodifikáció problémáival, illetve a magyar polgári törvénykönyv tervezetével későbbi munkáiban is többször, behatóan foglalkozott.[37]

A kínzó idegbaja következtében igen korán, 38 éves korában elhunyt kiváló jogtudósról találóan jegyzi meg Mádl Ferenc, hogy kodifikációs koncepciójában tulajdonképpen olyan — forradalmi — polgárságot képviselt, amilyen már nem volt.[38]

Daempf Sándor, aki könyve[39] megjelenése idején, huszonöt éves fejjel már a pécsi jogakadémia tanára volt, ez időben hasonló nézeteket vall a kodifikáció tekintetében, mint a nála két évvel idősebb Dell' Adami. Véleménye szerint nekünk olyan törvénykönyvet kell készítenünk, amely az eddigi magánjogi szabályoktól függetlenül, azok érvényét eltörölve rendezi „a magánéletviszonyok összes körét".[40]

Sorra megvizsgálja az osztrák, a porosz, a francia, a svájci és a szász polgári törvénykönyveket s arra a meggyőződésre jut, hogy közülük egyiket se lenne célszerű recipiálni. Az osztrák polgári törvénykönyvet szintén nem tartja erre alkalmasnak, bár megállapítja, hogy vannak relatív előnyei és sok indok hozható fel átvétele mellett. Azonban az osztrák kódex már több szempontból elavult. A gyorsan fejlődő ipar, kereskedelem és forgalom igényei nagyrészben más, új rendezést igényelnek. Irónikusan jegyzi meg: „S valóban szép jelenség volna, amidőn egy ... erőteljes férfiú ... (egy) tisztes matrónát, aki egyik lábával már a sírban áll, vezetne oltárhoz, csak azért, mert ez őt már évek hosszú során keresztül apróbb szükségleteiben támogatta s ő már hozzája szokott."[41]

Kodifikáljunk tehát önállóan, ne akarjunk azonban olyan kódexet létrehozni, amely „eredetiségében magában állana s a magyar nemzet ős geniusát hordaná soraiban", hanem — amennyire csak lehet — általában az európai jogtudomány és törvényhozás helyesnek elismert eredményeit vegyük figyelembe és alkalmazzuk a magyar társadalom igényeinek jogszabályi rendezésére.[42] Daempf derűlátóan úgy véli, hogy Magyarországon, amely eddig túlnyomórészt agrárország volt, a legközelebbi jövőben — hasonlóan a fejlett nyugati államokhoz — teljesen uralomra jut „a hitelgazdaság rendszere". Ezért szükségesnek tartja, hogy az alkotandó magánjogi kódex elvei „általában véve cosmopolitikus jelleggel bírjanak". Ne törekedjünk tehát — főleg a vagyonjog terén — speciális magyar jellegű intézményekre, hanem olyanokra, amelyek „minden nemzeties vonástól mentesek, tisztán a gazdasági élet érdekei igényeinek felelnek meg".[43]

Harcolva a konzervatív, feudális, „hazafias" álláspontal, Daempf gúnyosan idézi Rentmeister általunk is említett frázisait a készítendő kódex feltétlen „magyar" jellegéről,[44] s elítéli *Herczeg Mihály* véleményét is, amely szerint az ezeréves múlt ősi hagyományait, „mint szent ereklyét nem csupán tisztelni, de megőrizni és fenntartani is kegyeletes hazafiköteleségünk".[45] „Nézetünk ... e hazafias óhajoktól gyökerestül eltér" — írja Daempf.[46] Állásfoglalását azzal indokolja, hogy az életet nem az érzelmek, hanem a reális érdekek kormányozzák. Minden jogintézményt csupán a társadalmi fejlődés céljait szolgáló eszköznek kell tekintenünk, ezért bármely jogintézménynek csak addig lehet létjogosultsága, míg alkalmasabb eszközzel, új jogintézménnyel való felváltását a társadalmi fejlődés szükségletei nem igénylik.[47]

Ennek a követelménynek kell érvényesülnie a családi jog s a házassági vagyonjog tekintetében is, de ugyanez áll a családi életviszonyokkal a legszorosabb kapcsolatban álló öröklési jogra is.[48] Egyetértve Teleszkyvel[49] és Dell' Adamival, állást foglal tehát az ősi és a szerzett vagyon közötti különbségnek az öröklési jogban való fenntartásával szemben, azaz az ági öröklés ellen,[50] s határozottan szembeszáll Zlinszkynek[51] „ijesztő" és „elszomorító" javaslatával, amely e feudális jellegű intézmény fenntartását kívánja.[52]

Könyvét azzal a gondolattal fejezi be, hogy: „Őseinket intézményeikben igazán csak akkor fogjuk tisztelni, ha a viszonyokhoz való alkalmazkodási törekvéseiket az által méltányoljuk, hogy azokat mi is követjük", azaz ha jogintézményeinket a mai „reális érdekek igényeihez" igazítjuk.[53]

Véleményünk szerint tulajdonképpen — Dell' Adami mellett — Daempf Sándorral kezdődött Magyarországon az érdekkutató jogtudomány, amelyet azután Szászy-Schwarz fejlesztett ki. Daempf lényegében az érdekelmélet alapján utasítja el a régi, feudális jog minden

[37] *Dell' Adami:* A magyar polgári törvénykönyv tervezete és a modern jogtudomány. Magyar Jogászegyleti Értekezések. IX. köt. 1883.; Magánjogi codificatiónk és régi jogunk. Bp., 1885. Dell' Adami e művekben kifejtett nézeteire l. *Pólay* Elemér: A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. XXIII. Fasc. 6. 1976. (a továbbiakban: *Pólay:* i. m.) 137—138. old.

[38] Vö. *Mádl:* i. m. 61. old.

[39] *Daempf* Sándor: A magánjog és tárgya, különös tekintettel a magyar általános magánjog codificatiójára. Pécsett, 1877.

[40] Uo. 142. old.

[41] Uo. 286—287. old.

[42] Uo. 288. old.

[43] Uo. 297. old, 298. old.

[44] Uo. 304. old. és 314. old.

[45] *Herczegh* Mihály: Magyar családi és öröklési jog. Bp., 1874. Előszó.

[46] *Daempf:* i. m. 309. old.

[47] Uo. 309. old.

[48] Uo. 310., 312. old.

[49] *Teleszky* István: Örökösödési jogunk törvényhozási szabályozásához. Bp., 1876.

[50] *Daempf:* i. m. 323. old.

[51] *Zlinszky* Imre: A magyar örökösödési jog és az európai jogfejlődés. Bp., 1877. 344. old.

[52] *Daempf:* i. m. 326. old.

[53] Uo. 327. old.

továbbélését és kíván olyan jogi szabályozást, amely a polgári, a tőkés gazdasági rendszer fejlődésének érdekeit szolgálja.

Igaz, hogy Daempf nem volt olyan invenciózus, harcos, széles kultúrájú egyéniség, mint a magyaron kívül hét nyelven tudó, szinte az egész Nyugat-Európát bejárt Dell' Adami. Ő könyvének visszhangtalansága miatt elkedvetlenedett, kilátástalannak vélte a további küzdelmet a jogtudományban akkor uralkodó hivatalos, konzervatív „nemzeti" irányzattal szemben és — kétségtelen tehetsége ellenére — hosszú időre abbahagyta az irodalmi munkásságot.[54]

De mindezeket figyelembe véve is számottevő hiányosságnak tartjuk, hogy Daempfnek a magánjogi kodifikáció alapelveire vonatkozó nézeteivel a magyar burzsoá magánjog történetét, fejlődését tárgyaló szerzőknél egyáltalán nem találkozunk. Műve mind ez ideig elkerülte jogtörténeti irodalmunk figyelmét. Ez az oka annak, hogy kissé hosszasabban foglalkozunk Daempf Sándor fiatalkori munkájával, amelyben — főként pedig annak a kodifikáció problémáit tárgyaló fejezeteiben — az akkor előretörő liberálkapitalista polgárság érdekeit látszik képviselni. Nemcsak a hazai, hanem a külföldi, különösen a német és a francia jogi irodalmat széleskörűen ismeri, bár könyve előszavában sajnálkozik amiatt, hogy „nagyobb könyvtárakat nélkülözni kénytelen". Ő kétségtelenül mostohább körülmények között, elszigeteltebben dolgozott Pécsett, mint Budapesten Dell' Adami —, akinek munkássága jótékony hatással volt Daempf nézeteinek formálódására.

A tárgyalt korszakban kettejük mellett feltétlenül említést érdemel *Teleszky* István országgyűlési képviselő, a későbbi igazságügy-minisztériumi államtitkár is, aki különösen az öröklési jog kodifikációjának vonatkozásában vallott haladó felfogást és lépett fel a feudális eredetű jogintézmények továbbélése ellen.[55] Az ő kodifikációs tevékenységére röviden még utalni fogunk.

III.

Az eddigiekben megkíséreltük egészen vázlatosan áttekinteni a magánjogi kodifikációról több mint egy évtized során lezajlott irodalmi viták néhány jellemző vonását. Nem tértünk ki a sokszor éles hangú diszkussziókban felmerült számos problémára, így pl. arra, hogy az egyes szerzőknek mi volt a véleménye a kidolgozandó törvénykönyv rendszeréről, szerkezetéről, s arról, hogy egyáltalán szükség van-e Általános rész-re, továbbá, hogy mit tartalmazzon maga a kódex és milyen témákat kellene külön törvényekben szabályozni. Megoszlottak a vélemények arról is, hogy egyetlen jogtudósra, vagy néhány személyre célszerűbb-e bízni a kodifikációt, s hogy a törvénykönyv szerkesztése terén milyen feladatokat töltenének be a bizottságok. Nem volt egyetértés abban sem, hogy a kodifikátorok kapjanak-e munkájukhoz a parlamenttől, vagy más szervtől (pl.: elvi bizottság, kormány) szempontokat, irányelveket stb. Azt se volna érdektelen bemutatni, hogy a tárgyalt időszakban a magánjogi kodifikáció elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó egyes magyar jogtudósokra a külföldi magánjogtudománynak milyen irányzatai, iskolái voltak hatással.[56] A fent említett problémák kifejtése azonban messze túlhaladná tanulmányunk kereteit.

A továbbiakban csupán egy rövid pillantást kívánunk még vetni arra, hogy gyakorlatilag miként alakult magának a tényleges kodifikációnak az ügye.

A képviselőház által kiküldött, fent említett kodifikációs albizottság semmi konkrét eredményt nem mutatott fel, Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter ezért még 1870-ben megbízta Hoffmann Pált, a budapesti egyetem római jogi professzorát a magánjogi törvénykönyv általános része tervezetének elkészítésével. Hoffmann hamarosan ki is dolgozta a kódex Általános részét s azt a miniszter megküldötte véleményezés végett a királyi ítélőtáblának és a Legfelsőbb Ítélőszéknek; a felső bírói szervek azonban az elaborátumot az alkotandó magánjogi törvénykönyv alapjául nem találták elfogadhatónak.[57] Hoffmann megbízását a miniszter 1872-ben megszüntette.

A Hoffmann-féle tervezetet az igazságügyminisztérium 1871. március 15-én nyomtatásban közzétette.[58] Az elaborátum vitát váltott ki a jogirodalomban. A tudományos „itészet" — írja Herczeg Mihály pesti professzor — elismerte és magasztalólag dicsérte a munkálatban az ön-

[54] *Daempf*nek később ismét jelentek meg munkái, Pécsett. 1890-ben: Előadói vélemény a fellebbvitelről a sommás eljárásban című törvénytervezetről; 1891-ben pedig: A holtkézi törvény Magyarországon címmel. 1878-ban a pesti egyetemen magántanári habilitációt szerzett, majd ügyvédeskedett, 1887-ben Pécs városa tiszti főügyésze lett, 1891-től a pécsi kir. ítélőtábla bírája volt, 46 éves korában, 1898-ban bekövetkezett haláláig.

[55] *Teleszky:* i. m. Teleszky öröklési jogi törvénytervezetével részletesen foglalkozik *Pólay* Elemér: Kísérlet a magyar öröklési jog önálló kodifikációjára a XIX. század végén. Szeged, Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom XXI., fasc. 4.

[56] Erre vonatkozóan lásd *Szabó* Imre: i. m. és *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. II. köt. Bp., 1951.; valamint *Pólay:* i. m.

[57] L. *Herczegh* Mihály: Magánjogi codificatiónk hajdan és mostan. Bp., 1878. 10., 11. és 37. old.

[58] *Hoffmann* Pál: Általános magánjogi törvénykönyvnek tervezete Magyarország számára. I. közlemény. Általános rész. 1871. (A magy. kir. igazságügyministerium megbízásából). — A tervezet hat fejezetre oszlik. Az I. fejezet: „a magánjogi szabványokról", a II. a személyekről, a III. a dolgokról, a IV. a jogokról, az V. a cselekményekről (jogügyletek és tilos viselkedés), a VI. fejezet a jogok védelméről szól. Az egész tervezet 225 §-ból áll.

álló gondolkodást, a „kétségbevonhatatlan elméélt" és szabatosságot;[59] érdeméül hozták fel azt is, hogy „mindenütt a köteles figyelemmel van a múlt intézményeire".[60] Mások[61] viszont, különösen Dell' Adami, hevesen támadták a „teljesen életképtelen, mechanikus compilatiót". Hamarosan „a bírálat ... megölte e szerencsétlen kísérletet".[62] — Hoffmann tervezetének magyartalan, szinte az érthetetlenségig nehézkes nyelvezetét még azok is kritizálták (pl. Rentmeister), akik tartalmilag értékesnek tartották a művet.

Megjegyezzük, hogy Hoffmann elaborátuma közzétételének évében jelent meg Dietrich Ignác ügyvéd munkája is.[63]

Hoffmann kísérletének csődje után, 1873-tól újra megindult a tanácskozások sora, és az igazságügy-miniszter más-más szakembernek adott megbízást az egész magánjogot átfogó kódex egyes részeinek kidolgozására. A miniszternek 1876-ban a képviselőházban elhangzott kijelentése szerint: „jelenleg az általános magánjogi törvénykönyv tervezetének elkészítése több jogtudós munkálkodásának képezi tárgyát".[64] Győry Elek ügyvéd az általános rész és a családi jog, Bartha Béla kir. táblabíró a vagyoni jog, Vavrik Béla törvényszéki elnök a kötelmi jog, Teleszky István országgyűlési képviselő pedig az öröklési jog tervezetének kidolgozására kapott megbízást.

Tevékenységükről, arról, hogy hol tartanak munkálataikban, a tudományos közvélemény eléggé hiányosan lehetett informálva. Ezért írhatta Herczeg Mihály budapesti professzor 1878-ban: „Közbeszéd tárgya máris, hogy a bizalommal megtisztelt négy jogtudós eddigelé, fájdalom! még semmit sem dolgozott. Pedig már közel öt éve múlt, mióta megbízva vannak."[65] — (Erre hivatkozva állt elő Herczeg azzal a meglepő javaslattal, hogy ismét Hoffmannt kellene hivatalosan felkérni, de most már az egész kódextervezet elkészítésére.)

Néhány év múlva Győry, majd Teleszky is befejezte a rájuk bízott tervezetek kimunkálását, indokolással együtt, s azok nyomtatásban megjelentek.[66] Úgy látszik azonban, hogy Bartha és Vavrik megbízatása nem járt sikerrel. A dologi jogot ugyanis Halmossy Endre, a kötelmi jogot pedig Apáthy István dolgozta ki.[67] Ily módon 1880—82-ben kialakultak egy polgári törvénykönyv első, bizonytalan körvonalai. „... Das ganze Konglomerat bestand aus inhaltlich und struckturell völlig heterogenen, zerfallenden Teilen."[68]

IV.

Nem tekinthetjük feladatunknak, hogy továbbra is figyelemmel kísérjük a magyar polgári törvénykönyv kodifikációjának — Szladits Károly szavaival élve — „viszontagságos pályafutását". Csupán arra az ismert tényre kívánunk utalni, hogy a dualizmus évtizedeiben még számos tervezet, javaslat készült és jelent meg nyomtatásban.[69] Ezek a jelentős és sok tekintetben értékes tervezetek, jóllehet közülük egyik sem vált törvénnyé, nagy hatást gyakoroltak mind a magánjogtudomány, mind a bírói gyakorlat fejlődésére.

Annak, hogy a kapitalista korszakban nem jött létre az egész magánjogot átfogó kódex, többféle oka van. Az 1848—49. évi szabadságharc bukása folytán a polgári forradalom befejezetlen maradt, nálunk tehát a kapitalizálódás következetesen végigvitt, győztes polgári forradalom nélkül ment végbe. A kiegyezés után a gazdasági és politikai vezetőerőt továbbra is a feudális korból magát átmentett földbirtokos osztály képezte. A hatalmas hitbizományok s

[59] *Herczegh:* i. m.

[60] Uo. 37. old.

[61] L. a többi között: *Teleszky* István: Észrevételek Hoffmann Pál általános magánjogi törvénytervezetére. Nagyvárad, 1873; *Vida* Lajos: Hoffmann Pál úr magánjogi törvénytervezete közönséges nyelven és lehető kihagyásokkal átdolgozva. Magyar Themis (jogi szakfolyóirat), 1872. évf. 6., 7., 9., 12., 13., 17. és 19. sz. A Hoffmann kísérlete fölötti vitára röviden utal *Pólay:* i. m. is, 115. old.

[62] *Dell' Adami:* A magyar polgári törvénykönyv tervezete és a modern jogtudomány. Bp., 1883. 4. old.

[63] *Dietrich* Ignác: Általános magánjogi törvénynek tervezete Magyarország számára. I. Általános rész, Pest, 1871. (Hoffmann tervezetének közlése és kritikája.)

[64] *Herczegh:* i. m. 11. old.

[65] *Herczegh:* i. m. 36. old.

[66] *Győry* Elek: Az általános magyar magánjogi törvénykönyv tervezete. Általános indokok. Általános rész. Bp., 1880. (Adatok vannak rá, hogy Győry a családjogi tervezetet is elkészítette, de nem találtuk nyomát, hogy az megjelent volna nyomtatásban.) *Teleszky* István: Az általános magánjogi törvénykönyv tervezete, Öröklési jog. Bp., 1882.

[67] *Halmossy* Endre: Az általános magánjogi törvénykönyv tervezete. Dologi jog. Bp., 1882.; *Apáthy* István: Az általános magánjogi törvénykönyv tervezete. Kötelmi jog. Bp., 1882. Megjegyezzük, hogy már jóval korábban, minden hivatalos megbízás nélkül, *Weinmann* Fülöp is készített egy kötelmi jogi tervezetet: Adatok az alkotandó magyar polgári törvénykönyvhöz. I. rész: A kötelmi viszonyokat szabályozó törvény tervezete. I. köt. Bp., 1874.

[68] *Mádl:* Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrechts im Zeitalter des Dualismus (a továbbiakban: *Mádl:* Kodifikation, 1970) 112. old. In: Die Entwicklug des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848—1944. Herausgegeben von A. *Csizmadia* und K. *Kovács,* Budapest, 1970. (a továbbiakban: Die Entwicklung, Bp., 1970.).

[69] Lásd a tervezetekre: *Asztalos* László: A magyar burzsoá magánjog rövid története. Polgári jogi tanulmányok. Szerk.: Asztalos László, Bp., 1970.; *Mádl:* Kodifikation, 1970.; *Asztalos* László: Entwicklung der ungarischen Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus (a továbbiakban: *Asztalos:* i. m.), In; Die Entwicklung, Bp., 1970. *Weiss* Emília: Die Entwicklung des Vertragsrecht im Lichte der ungarischen zivilrechtlichen Kodifikationsarbeiten. In: Die Entwicklung. Bp., 1970. 286. és köv. oldalak; *Szladits* Károly (szerk.): Magyar magánjog I. köt. Általános rész. Bp., 1941. 98—100. old.

más nagy- és középbirtokok urai az Országbírói Értekezlet Ideiglenes Törvénykezési Szabályaiban a saját érdekeik biztosítására megfelelő jogi eszközt építettek ki. A földesurak számára előnytelen lett volna korszerű magánjogi kódex megalkotása, mert az a feudális pozíciók rovására a fejlődő burzsoázia igényeit szolgálta volna. A kodifikációs kísérletek ismételt sikertelensége mindenekelőtt a két uralkodó osztály, a földbirtokosok és a tőkések közötti érdekellentétre vezethető vissza; az előbbieknek ugyanis a feudális tulajdonviszonyok maradványainak lehető fenntartása, az utóbbiaknak pedig a kapitalista áruforgalom biztosítása állott érdekükben.[70]

A kiegyezést követően meggyorsul a tőkés gazdasági fejlődés, kezd fellendülni az ipar és a kereskedelem. Ezt a folyamatot csupán hátráltatják, de meg nem akadályozzák az időszakonként fellépő gazdasági válságok. A magyar nagy- és középpolgárság erősödik. A pénzgazdálkodás, a hitelélet, az árucsere fejlődése az új viszonyoknak megfelelő jogszabályok megalkotását igényli. Az elavult, de nem egy vonatkozásban továbbra is érvényben levő feudális, régi jog és a sok területen teljesen hiányzó jogi szabályozás körülményei között a bíróságok gyakorlata, „a bíró alkotta szokásjog"[71] természetszerűleg igen nagy jelentőségre tesz szert. A szokásjog azonban nem előnyös a tőkés gazdálkodás számára, különösen akkor, ha a bírói kar tagjainak nagy része nem a polgárság érdekeit képviseli, hanem a „hazafias, nemzeti" mezben jelentkező, retrográd, feudális földbirtokosi nézeteket vallja magáénak, amelyeket főként a kiegyezés utáni első évtizedekben — mint az előzőekben láttuk — a „hivatalos" jogtudomány, a magánjogi irodalom zöme a maga eszközeivel alátámaszt és erősít.

Amikor pedig a tőkés fejlődés sürgetővé váló érdekeinek részbeni kielégítése végett a parlament megalkotja a Kereskedelmi Törvényt (1875 : 37. tc.; ennek szabályai a bírói gyakorlat révén a magánjogra is kihatnak), továbbá egy sor más olyan jogszabályt,[72] amelyek mindenekelőtt a burzsoázia számára bírtak jelentőséggel, a polgárság alapjában már beérte ezekkel a részleteredményekkel is, és — bár erői növekedtek — nem harcolt következetesen a polgári törvénykönyv megteremtéséért. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a századforduló körül a földbirtokosok és tőkések — érdekeik ugyan számos tekintetben továbbra sem azonosak —, lényegileg már teljes szövetségben vannak egymással. Ennek a szövetségnek a fő tartalma az, hogy a feudálkapitalista Magyarország két uralkodó osztálya együttesen védelmezze az agrárproletariátussal, valamint az ipari munkássággal (és a nemzetiségekkel) szemben a maga hatalmát, közös érdekeiket. Ezt az osztályszövetséget a burzsoázia nem akarta kockáztatni a földbirtokosok szempontjából nemkívánatos magánjogi kódex létrehozásának mindenáron való erőltetésével.

Noha később az ellenforradalmi Horthy-korszakban is tovább folyt a kodifikációs munka, az ekkor elkészített törvényjavaslat[73] azonban különböző okokból, amelyekre itt nem térünk ki, — a dualizmus-kori tervezetekhez hasonlóan — nem emelkedett törvényerőre. Az első magyar polgári törvénykönyvet, mint ismeretes, csak a felszabadulás után, 1959-ben, a szocialista Magyarország törvényhozása alkotta meg.[74]

Kovács Kálmán

[70] Vö. *Mádl:* Kodifikation. 107. old.
[71] *Asztalos:* i. m. 65. old.
[72] A váltótörvény (1876:27. tc.), a csődtörvény (1884:17. tc.) a szerzői jogról (1884:16. tc.) és a szabadalmi jogról szóló (1895:37. tc.), valamint a védjegytörvény (1880:2. tc.) stb.
[73] 1928-ban az igazságügyminiszter az országgyűlés elé terjesztette a Magánjogi törvénykönyv javaslatát, amely azonban a régebbi magyar tervezetekhez viszonyítva is visszalépést jelentett. *Mádl:* i. m. 67. old. A javaslat törvényerőre való emelése körüli vitákat lásd *Szladits* Károly: i. m. 101. old.
[74] Az 1959. évi IV. törvény. Lásd erre: Das Ungarische Zivilgesetzbuch in fünf Studien. Red. Gy. *Eörsi* und F. *Mádl.* Budapest, 1963.

Az egyesbírói ítélkezés a Szovjetunióban

A szovjet törvényhozás elvileg rendelkezik az egyesbíró ítélkezéséről. Ennek a tevékenységnek a területe, valamint azoknak a kérdéseknek a köre, amelyekben az egyesbíró dönthet, viszonylag korlátozott.

Az egyesbírói ítélkezés tényleges szerepéről akkor lehet helyes képet alkotni, ha az ítélkezési funkciót *de lege lata* szempontból vizsgálva, figyelembe vesszük az általános elvet: minden büntető ügyben és minden polgári perben társasbíróságok ítélkeznek, amelyek egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből állanak. Ez az elv annyira fontos, hogy azt a SZU Alkotmánya (103. §) elvi szintre emeli. A büntető és polgári ügyekben hozott bírói határozatok törvényességének és megalapozottságának felügyeletét a vádlott, a sértett, a peres felek stb. jogorvoslata vagy az ügyészi óvás alapján a magasabb fokú bíróságok látják el. Ezek szintén társasbíróságként, tanácsokban járnak el, bár a népi ülnökök részvétele nélkül. Csak bizonyos, államigazgatási jogviszonyokból keletkezett ügyekben fordulhat elő, hogy az egyesbíró által hozott határozat döntő jellegű.

Az alábbiakban az egyesbírónak ezzel a tevékenységével, tehát államigazgatási jogszabályok egyesbíró által történő alkalmazásával foglalkozom, és megkísérlem kifejteni az ezzel összefüggő tudományos probléma lényegét.

Mindenekelőtt szeretném röviden tisztázni kollegiális és a nem kollegiális bírósági elemek arányát a büntető- és a polgári eljárásban.

Amint már említettem, a bűnösségre és a büntetésre vonatkozó döntéseket a társasbíróságként működő bíróság hozza. Ezt a döntést azonban egész sor olyan döntés előzi meg, amelyet a bíró egymaga hozott. Azt lehet mondani, hogy bár a büntető perben hozott végső döntés kollektív gondolkodás eredménye, az nagymértékben függ a bíró által egymagában teljesített eljárási cselekményektől.

Így abban az esetben, ha bűncselekmény gyanúja merül fel, a bírónak jogában áll az eljárást megindítani és az ügyet nyomozásra vagy előzetes vizsgálatra küldeni (OSZFSZK Bp. 109., 112., 115. §)[1]. A bírónak jogában áll a büntetőeljárás megindítását megtagadni, ha úgy ítéli, hogy a kapott információ vagy panasz nem elegendő alap ahhoz, hog ya büntető eljárást megindítsa (OSZFSZK Bp. 113.). Ha a kapott információ olyan adatot tartalmaz, amely szerint az ügy nem tartozik annak a bíróságnak a hatáskörébe, amelyhez azt bejelentették, a bíró az ügyet az illetékes bírósághoz teszi át (OSZFSZK Bp. 114.).

A bírónak joga van ahhoz, hogy a terhelt ügyét a bíróság elé terjessze. Erre természetesen csak akkor kerülhet sor, ha az előzetes vizsgálatot befejezték és az ügyben az ügyész által jóváhagyott vádiratot a bírósághoz benyújtották. Még azelőtt, mielőtt az ügyet a bíróság a tárgyaláson részletesen megvizsgálná, az ügy egy további szűrőn megy át. Ez a vádlott bíróság elé állításának szakasza, amelynek során nem a bizonyító adatok hiteltérdemlőségét, hanem azt vizsgálják felül, hogy vannak-e az ügyben bizonyítékok és a bizonyítékok olyanok-e, hogy azokra a vádlott bűnösségének megállapítását és büntetés kiszabását alapozni lehessen. A vádlottnak a bíróság elé állítása során megvizsgálják, hogy a nyomozás és az előzetes vizsgálat során megtartották-e az összes eljárási szabályokat; hogy az eljárásban részt vevő személyek, elsősorban a vádlott jogait nem sértették-e meg, és hogy nincsen-e lényeges hiányosság a bűncselekmény elkövetési körülményeinek felderítésében. Ilyen ellenőrzés eredményéhez képest a következő határozatok hozhatók: a vádlottat a bíróság elé állítják, a nyomozás kiegészítését rendelik el vagy az eljárást felfüggesztik.

Az esetek túlnyomó többségében (90%) az ügy adatait a terheltnek a bíróság elé állításáig a bíró egymaga vizsgálja meg. Ugyancsak a bíró maga vizsgálja meg és bírálja el a vádlott a védője vagy más személyek által bejelentett kéréseket.

Amikor a bíró a terheltet a bíróság elé állítja, egyidejűleg egész sor más, a bírósági tárgyalással kapcsolatos kérdést is eldönt. Így pl. dönt az ügyésznek a tárgyaláson való részvételéről (és az ügyészre ez a döntés kötelező), védő kirendeléséről, ha a terhelt nem bízott meg védőt, dönt továbbá a társadalmi vádlónak a tárgyaláson való részvételéről, a tárgyalás helyéről és időpontjáról (Bp. 228.). Mindezeket a kérdéseket tehát a bíró egymaga dönti el, anélkül, hogy az eljáró bírósági tanács ezeket a döntéseket utólag felülvizsgálhatná.

Mégis, a törvényhozó szükségesnek látta, hogy bonyolultabb vagy súlyosabb ügyekben a terhelt bíróság elé állításának tárgyában való helyes döntéshez kiegészítő biztosítékokat is teremtsen. A törvény úgy teremti meg ezeket a biztosítékokat, hogy elrendeli: az ilyen ügyekben ezeket a kérdéseket, az úgynevezett előkészítő ülés során, társasbíróság vizsgálja meg és döntse el, amelyben egy bíró és két népi ülnök vesz részt. Az előkészítő ülésen az ügyész részvétele kötelező. Előkészítő ülést a következő esetekben kell tartani: *1.* ha a bíró nem ért egyet a vádirat végkövetkeztetéseivel, *2.* ha a bíró szerint feltétlenül szükséges, hogy a terhelttel szemben hozott előzetes intézkedéseket megváltoztassák, *3.* ha a terhelt fiatalkorú, *4.* ha a terheltet bűncselekmények miatt, halálbüntetés fenyegeti (a Szovjetunió eljárásjogi Alapelvei 36. §-a).

Szükséges kiemelni, hogy a szovjet büntető törvényhozás olyan irányban fejlődik, hogy a vádlottnak a bíróság elé állításával kapcsolatosan a társasbíráskodási döntés eseteit kiszélesítse. Ezt az irányzatot az elmélet aktív módon támogatja.[2]

A büntető eljárás központi szakaszában, a bírósági tárgyalás során a bíró jogköre korlátozott. Szoros értelemben vett diszkrecionális joga nincsen, a bíró egymaga nem járhat el. A bírósági tanács elnöke sem a saját nevében, hanem a tanács nevében jár el. A törvény sajátos jogkört csak abban az értelemben biztosít számára, amennyi szükséges a komplex és finom jellegű társadalmi mechanizmus: a bírósági tárgyalás normális menetének biztosítására. Az elnöknek csupán háromféle joga van: az *ellenőrzési jog*

[1] Bp. — a büntetőeljárási törvénykönyvek rövidítése. A tanulmányban az OSZFSZK büntetőeljárási törvénykönyvére hivatkozunk, amely egy a Szovjetunió 15 köztársaságának büntetőeljárási törvénykönyvei közül. Meg kell jegyezni, hogy minden szövetséges köztársaságnak megvan a maga saját büntetőeljárási törvénykönyve, amely az illető köztársaság nemzeti, földrajzi és egyéb sajátosságait is tükrözi. Ugyanakkor minden köztársaság büntetőeljárási törvénykönyve a Szovjetuniónak „A büntetőeljárás alapelveiről" szóló, 1958. december 25-i törvényén alapszik.

[2] L. *Sztrogovics,* M. Sz.: Kursz szovetszkogo ugolovnogo proceszsza. I. köt. Moszkva, Izdat. „Nauka" 1968. 187—189. old.; *Radutnaja,* N. V.: Narodnij zaszedatel'. Moszkva, Izdat. „Juridicseszkaja Literatura", 1973. 43—45. old.; *Kokorev,* L. D.: Podszudimüj v szovetszkom ugolovnom proceszsze. Voronezs, 1963. 10—11. old.

(a feleknek, a tanúknak, szakértőknek a tárgyaláson való megjelenésével, az összes alakiságok teljesítésével kapcsolatban, amelyek nélkül a bírósági tárgyalást meg sem lehet kezdeni), az *informálás* joga (informálás az elbírálandó ügy jellegéről, a bíróság összetételéről, valamint a felekről, a felek, a tanúk és a szakértők tájékoztatása, kitanítása jogaikról és kötelezettségeikről stb.), és az *adminisztratív* funkció (elnöklés a tanácsban, a szabályok előírásainak megfelelően, a tárgyalóterem rendjének fenntartása stb.). Mindezeket a funkciókat a következő törvényi rendelkezés határozza meg: „A tárgyalás elnöke vezeti az ülést, megtesz a törvényben előírt minden intézkedést abból a célból, hogy biztosítsa az ügy körülményeinek teljes, tárgyilagos és elmélyült kivizsgálását, hogy megállapítsa a valóságot és kiszűrjön az ügyből mindent, ami nem tartozik oda, és biztosítsa a büntetőeljárás nevelő jellegét (OSZFSZK Bp. 243. §).

A szovjet törvények szerint a tárgyaláson elnöklő személynek nincsen diszkrecionális joga. Mindazokban a kérdésekben, amelyek a tárgyalás során felmerülnek (így pl. további tanúk megidézése, okiratok felolvasása, a tárgyalás félbeszakítása) a tanács dönt. Még azokat az intézkedéseket is, amelyek a tárgyalási terem rendjének fenntartásával kapcsolatosak (pl. ki kell vezettetni a tárgyalóteremből a terheltet, a sértettet vagy a magánfelet, nem is szólva azokról az esetekről, amikor az ügyész vagy az ügyvéd nem veti magát alá az elnöklő személy rendelkezéseinek) a tanács döntésének megfelelően kell megtenni. Az egyetlen kivétel a tanács elnökének az a joga, hogy kivezettesse a tárgyalóteremből a hallgatóság köréből azt a személyt, aki a tárgyalás rendjét zavarja (OSZFSZK Bp. 263. §).

A bíró helyzetét a polgári perben *mutatis mutandis* ugyanígy határozza meg a törvény. A polgári eljárásban a bíró maga csak bírósági tárgyalást megelőző eljárási cselekményeket teljesíti, ő elnököl a tárgyaláson, míg az ügyet érdemben érintő minden kérdésben a bíróság kollegiálisan dönt (az OSZFSZK polgári eljárási törvénykönyve 129., 130., 134., 141—145. §§).

Amint azt az előzőekben már jeleztem, a bíró egymagában mint érdemben döntő hatóság bírál el meghatározott kategóriákhoz tartozó ügyeket. Ezeket az ügyeket *államigazgatási jogi viszonyok* határozzák meg. Ilyen típusú ügyekhez tartoznak:

1. A kisebb jelentőségű garázda cselekmények. Az ilyen cselekményekért való felelősséget a Legfelsőbb Szovjet 1966. július 26-i törvényerejű rendelete szabályozza.[3] Kisebb jelentőségű garázda cselekményt valósít meg a szeméremsértő szitkozódás nyilvános helyeken, az állampolgárokat sértő magatartás, és más, a közrendet és az állampolgárok békéjét sértő cselekmény, amennyiben a cselekményre nem kell büntetőintézkedést alkalmazni. Az ilyen típusú bűncselekményekért 10-től 15 napig terjedhető elzárás, egytől két hónapig terjedhető javító-nevelő munka, 20%-ig terjedhető fizetésmegvonással, vagy 10-től 30 rubelig terjedhető pénzbüntetés szabható ki. Ha az elkövető kivonja magát az eljárás alól vagy nem tartja meg pontosan a meghatározott magatartási szabályokat, az elzárás tartamát a bíró 30 napig emelheti fel (beszámítva az eredetileg megállapított tartamot).

2. Előre megfontolt engedetlenség a néprendőrség és a népi druzsinák tagjaival szemben. (A druzsina önkéntes tagokból áll, a közrend fenntartása céljából.) A cselekményért 15 napig terjedhető elzárás vagy egy hónapig terjedhető javító-nevelő munka 5—30%-ig terjedhető fizetés levonás, illetőleg 20 rubelig terjedhető pénzbüntetés szabható ki.[4] Ahhoz, hogy az államigazgatási jogi felelősség fenti eseteiben ki lehessen szabni ilyen intézkedéseket, meg kell állapítani, hogy az elkövető nem engedelmeskedett a néprendőrség vagy a druzsina tagja által támasztott és a *közrend védelmét* célzó *törvényes* követelményeknek, és hogy az elkövető tudta, hogy ezeket a követelményeket ki támasztotta vele szemben. Ha a törvényes követelményekkel szembeni engedetlenséget a néprendőrség vagy a népi druzsina tagjával szembeni erőszak kísérte, az elkövetőt büntetőjogilag kell felelősségre vonni.

3. Az államigazgatási felügyelet szabályainak megsértése. A Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetjének 1966. július 26-i törvényerejű rendelete jóváhagyta a szabadságvesztést végrehajtó intézetekből szabadult személyek államigazgatási felügyeletéről szóló szabályzatot.[5] A felügyelet a különösen veszélyes visszaesőkre, valamint az olyan személyekre vonatkozik, akik a kiszabadulásuk után újra bűncselekményt megvalósító magatartást tanúsítanak. Az államigazgatási felügyelet bizonyos korlátozásokat jelent azokra, akik felügyelet alatt állanak. Az ilyen személyek különösen kötelesek időszakosan megjelenni a néprendőrség előtt, nyilvántartásbavétel végett, meghatározott órákban lakásaikban tartózkodni, a néprendőrség engedélye nélkül nem hagyhatják el a kerületet (vagy a várost) és hasonló korlátozások. Ezeknek a szabályoknak a megsértése miatt, az OSZFSZK Legfelsőbb Szovjetjének 1966. augusztus 4-i törvényerejű rendelete[6] értelmében 10-től 50 rubelig terjedhető pénzbüntetés szabható ki.

[3] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR. (Hivatalos lap) 1966. No. 30. 595. old.

[4] Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Szoveta SZSZSZR. ot 15 fevralja Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR. 1962. No. 8. 83. old.

[5] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR. 1932. 30. sz. 597. old.

[6] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZK. 1966. 32. sz. 770. old. Hasonló törvények vannak más szövetséges köztársaságokban is. Ez a megjegyzés vonatkozik minden más, az OSZFSZK törvényhozására vonatkozó jegyzetre is.

4. A kisebb jelentőségű üzérkedés, tehát közfogyasztási javaknak, mezőgazdasági termékeknek magánszemély által kisebb mennyiségben eszközölt vétele és viszonteladása az OSZFSZK Legfelsőbb Szovjetje 1957. szeptember 12-i törvényerejű rendelete[7] értelmében államigazgatási jogsértés. A cselekmény miatt 3 naptól 15 napig terjedhető elzárás, 50 rubelig terjedhető pénzbüntetés szabható ki és a vásárolt stb. javak vagy az eladásból szerzett pénz elkobozható.

5. Rádióberendezés titkos készítése és használata. Abból a célból, hogy a hivatalos rádióadások normális menetét biztosítsák, különleges szabályokat hoztak, amelyek a repülőgépeken, a hajókon, az ipari vállalatokban, építőtelepeken felszerelt rádió-leadóknak, valamint az amatőrök által készített és használt rádiókészülékeknek használatát szabályozzák. Azok a személyek, akik a rádióközlési szabályokat megsértik, fegyelmileg vagy államigazgatási úton vonhatók felelősségre.

Az államigazgatási intézkedéseket az illetékes felügyeleti szerv, különösen ártalmas esetekben pedig az egyesbíróként eljáró bíró szabja ki, akit ez a jog az OSZFSZK Legfelsőbb Szovjetje 1960. április 7-i törvényerejű rendelete értelmében illet meg.[8] A felelősséget minden olyan készülék engedély nélküli előállítása és használata alapján kell megállapítani, amely készülék rádió-közlemények felvételére és leadására alkalmas. Az alkalmazandó intézkedés 50 rubel pénzbüntetés és a készülék elkobzása. Az ismételt jogsértés esetében a pénzbüntetés háromszorosára emelhető. Ha a rádiókészüléket büntetendő cselekmény céljaira használták, például kémkedésre vagy szeméremsértő gyalázkodás sugárzására (az úgynevezett rádió-huliganizmus), a felelősséget a büntető törvénykönyv megfelelő szakaszai szerint kell megállapítani.

6. Kisebb értékű közjavak vagy társadalmi javak eltulajdonítása. Az ilyen jellegű bűncselekményekért való felelősséget nem az egész ország területén, hanem csupán néhány szövetséges köztársaságban írják elő (Ukrajna, Üzbegisztán, Észtország, Kazahsztán, Türkmenisztán, Grúzia[9]). A különböző köztársaságokban alkalmazandó intézkedések nem egységesek. Így a grúziai és észtországi szabályozás szerint az a személy, aki kisebb értékű javak eltulajdonításáért felelős, 10-től 15 napig terjedhető elzárással sújtható (a bírónak jogában áll ezt az időtartamot 30 napra felemelni); az illető személy javító-nevelő munkára kötelezhető egytől két hónapig terjedhető időre, fizetése 20%-os csökkentésével, vagy 10 rubeltől 50 rubelig terjedhető pénzbüntetés szabható vele szemben ki. Kazahsztánban és Türkmenisztánban az ilyen cselekményért kiszabható legmagasabb pénzbüntetés 30 rubel. Az Ukrajnában hatályos szabályozás nem ír elő sem elzárást, sem javító-nevelő munkát, az alkalmazható pénzbüntetés felső határa 50 rubel.

Ezek azok a cselekmények, amelyek megvizsgálása és amelyek feletti ítélkezés az egyesbíróként eljáró bíró hatáskörébe tartozik.[10] Az idevonatkozó rendelkezések eltérő jellege ellenére, az esetek legnagyobb részében az elkövetési cselekmény tárgya és a cselekmény objektív eleme folytán ezeket a cselekményeket egy sor közös ismérv jellemzi, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyesbírói ítélkezés intézményéről beszéljünk.

Melyek ezek az ismérvek?

1. A felsorolt összes cselekmények államigazgatási jogsértések, államigazgatási szabályokat sértenek. Így elkövetésükért való felelősség is államigazgatási jellegű, azaz kevéssé szigorú és minőségileg is más, mint a büntetőjogi felelősség. A felelősség elévülése sokkal rövidebb (általában egyhónapos). A felelősségrevonás nem lehet oka a munkából való elbocsátásnak, a felelősség megállapítása nem szakítja meg a munkaviszonyt, és nem jelent más, a büntetőjogi büntetésre jellemző korlátozásokat.

2. Figyelemmel arra, hogy az ilyen jellegű államigazgatási jogsértések kisebb mértékben veszélyesek a társadalomra, a törvény feljogosítja a bírót arra, hogy figyelemmel a konkrét cselekmény jellegére és az elkövető személyiségére, ne szabjon ki államigazgatási jellegű intézkedést se. Ilyen esetekben a bíró csupán átteszi az ügyet a dolgozók kollektívájához vagy az elkövető munkahelye szerint illetékes társadalmi szervezethez, hogy ezek alkalmazzák az elkövetővel szemben a társadalmi befolyásolás eszközeit (dorgálás, rosszallás stb.). Ugyanakkor azonban az államigazgatási jogsértés ismételt elkövetése fokozza a társadalmi veszélyességet és néha bűncselekménnyé válik (pl. a garázdaság,

[7] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZK, 1957. 1. sz. 5. old.

[8] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZK, 1960. 13. sz. 177. old.

[9] L. pl. Ukrajna Legfelső Szovjetje Elnökségének 1973. szept. 26-i törvényerejű rendeletét (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta Ukrainszkoj SZSZR. 1973. 11. sz. 78. p.).

[10] 1977. febr. 8-án a SZU Legfelsőbb Szovjetjének Elnöksége több törvényerejű rendeletet fogadott el, amelyek, egyebek között, a bíróság hatáskörét is kiszélesítették. Az új szabályozás lényegesen különbözik a fent tárgyaltaktól. A legfőbb különbség az, hogy a bíró államigazgatási intézkedést nem csupán államigazgatási jogsértésért, hanem bűncselekmény miatt is kiszabhat. Ha az ügyész, továbbá az ügyész beleegyezésével a vizsgáló vagy nyomozó szerv úgy ítéli meg, hogy a cselekménynek nincsen nagyobb társadalmi veszélyessége és a cselekményt elkövető személyt meg lehet javítani büntetőjogi büntetés kiszabása nélkül is, a büntető ügyet megszünteti és a bírósághoz államigazgatási intézkedés kiszabása céljából küldi meg (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR. 1977. 7. sz. 116—117. és 120. old.). Ilyen módon, ez esetben az államigazgatási intézkedést a büntető törvény megsértése miatt szabják ki, azonban ilyen ügy miatt az egyesbíró eljárása csak a büntető eljárási jogviszonyok létrejötte és megszüntetése után lehetséges. Ez a törvényhozási módosítás még külön elméleti elemzést igényel. Az alább kifejtett következtetéseket és ajánlásokat mindenesetre nem lehet arra teljes mértékben vonatkoztatni.

a kisebb értékű közjavak vagy társadalmi javak elsajátítása, a kisebb jelentőségű üzérkedés).

3. Az államigazgatási jogsértésekre vonatkozó iratokat a néprendőrségi szervek a cselekmény összes körülményeinek kivizsgálása után legtöbbször a bírónak küldik meg. Ezek az okiratok általában a következőket tartalmazzák: a cselekmény elkövetését megállapító jegyzőkönyv, az elkövető személyiségére vonatkozó adatok, az elkövető nyilatkozata, a házkutatási jegyzőkönyv stb.

Ennek következtében az eljárás megindításában a kezdeményezés az államigazgatási szerveké, amelyek egyúttal a bizonyítékokat is összegyűjtik. A bíró csak a döntési funkciót látja el.

4. Az államigazgatási jogsértések elintézési határideje különösen rövid. A polgári vagy büntető ügyben a bíróság általában a beérkezéstől számított egy hónapon belül dönt. Az államigazgatási jogsértéseket öt napon belül (kisebb értékű társadalmi tulajdon eltulajdonítása), három napon (kisebb jelentőségű üzérkedés), sőt 24 órán belül (kisebb jelentőségű garázdálkodás, a hatalmi szervekkel szemben tanúsított engedetlenség) el kell bírálni.

5. Az ilyen ügyek megvizsgálásával kapcsolatos eljárás egyszerűbb, mint a büntető és polgári ügyek elbírálása. Pontosabban szólva, az eljárást mint ilyent a törvény csak bizonyos kivételes vonatkozásokban szabályozza (az ügyet a terhelt jelenlétében kell elbírálni, a tanúkat „csak szükség esetén" kell megidézni). Az ezzel kapcsolatos gyakorlat tanulmányozásának eredménye azt mutatja, hogy a tanúkat csak nagyon ritka esetekben idézik meg, nem figyelmeztetik őket a hamis tanúzásért való felelősségre. A tanúk és a terhelt kihallgatásának sorrendjét a bíró a körülmények figyelembevételével állapítja meg.

6. Végül, a bírónak államigazgatási intézkedés kiszabására vonatkozó döntése végleges, azt azonnal végre kell hajtani és ellene jogorvoslatnak nincsen helye. A határozatot a bíró csak az ügyész óvása alapján semmisítheti meg vagy változtathatja meg. A magasabb fokú bíróság elnöke mindezeket közvetlenül is eszközölheti.

A fentiekben megvizsgáltuk az egyesbírói ítélkezés sajátosságait. Milyen következtetéseket lehet ebből levonni?

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy egyes cselekményeknek az egyesbíró hatáskörébe való sorolásával a törvényhozó egyrészt azt kereste, hogy dekriminalizáljon bizonyos cselekményeket, s azokat az államigazgatási jogsértések kategóriájába vitte át. Ezeknek a cselekményeknek ezáltal kevésbé súlyos következményeik vannak (ez különösen az első ízben a közjavak vagy a társadalmi javak ellen elkövetett cselekményekre vonatkozik), másrészt pedig, államigazgatási és nem büntetőjogi felelősséget állapít meg olyan cselekmények miatt, amelyeknek eddig semmi következményük nem volt, bár társadalomellenes jellegük volt (így pl. rádióleadók titkos készítése és használata). A törvényhozás fejlődésében ennek az irányzatnak az állampolgárok felelősségét illetően kétségtelenül pozitív hatása van.

Egyébként egyes államigazgatási jogsértéseknek egyesbíráskodásra való terelését más indokok is alátámasztják. Először is az ilyen jellegű cselekmények társadalomra veszélyességi fokuk következtében elég közel állanak a bűncselekményekhez. Elég nehéz ennélfogva világos különbséget tenni közöttük. Ez a feladat jogi képzettséget és gyakorlatot kíván. A bíró ezt a feladatot minden más hivatalos személynél jobban meg tudja oldani.

A másik érv, hogy ezekért a cselekményekért elég súlyos szankciókat kell kiszabni, ami megköveteli, hogy a bírói eljárás biztosítékait vegyék figyelembe. Ezek a biztosítékok sokkal hatékonyabbak, mint egyes szankciók kiszabására felhatalmazott államigazgatási szervek (a néprendőrség, az államhatalom helyi szervei mellett működő igazgatási bizottságok, a tűzvédelmi, az egészségügyi felügyeleti stb. bizottságok) előtti eljárásban érvényesülő garanciák. A bírónak az államigazgatástól való függetlensége és az olyan demokratikus elvek mint az eljárás nyilvános, szóbeli és közvetlen jellege eléggé biztosítják az igazság felderítését és a vétkesek igazságos megbüntetését. Ez magyarázza azt, hogy bár számos államigazgatási szerv jogosult bizonyos szankciókat kiszabni, a súlyosabb intézkedések, mint pl. az elzárás, a javító-nevelő munka kiszabása kizárólagosan a bíró hatáskörébe tartozik. Így az utóbbi évek fejlődésében az a tendencia ismerhető fel, hogy a törvényhozó kiterjeszti a bírói jogkört és korlátozza az államigazgatási szervekét. Ennek az a célja, hogy erősítse a törvényességi elvet az állami szervek és az állampolgárok közötti jogviszonyokban és erősítse a személyiségi jogokat.

Itt elérkeztünk az államigazgatási jogsértésekben ítélkező bírói tevékenység jogi természetének kérdéséhez. A probléma pontos megoldása bizonyos mértékben feltételezi annak az iránynak a megválasztását, amelyet követni kell az államigazgatási jogsértések bírói elbírálásával kapcsolatban. Ez a kérdés azonban még vitatott az elméletben. Egyes szakértők szerint a bírónak ez a tevékenysége államigazgatási funkciók teljesítése.[11] Más szerzők, ezzel ellentétesen, éppen úgy vélik, hogy ez bírósági tevékenység.[12]

[11] L. pl. *Szalitcseva,* N. Sz.: Grazsdanin i administrativnaja juriszdikcija. Moszkva, Izdat. „Nauka" 1970. 97. old.; *Jakub,* O. M.: Administrativnaja otvesztvennoszt'. Moszkva, Izdat. „Juridicseszkaja Literatura", 1972. 116.; *Galagin,* I. A.: Administrativnaja otvesztvennoszt' v SZSZSZR. Voronezs, 1976. 109. old.

[12] L. pl. *Bartükov,* I. F.—*Dagel,* P. S. és mások: Administrativnoe pravonarusenija, raszszmatrivaemüe v szudebnom porjadke. Moszkva, Izdat. „Juridicseszkaja Literatura", 1964. 120—121. old.; *Gerulis,* I. A.: Szudoproizvodszstvo po administrativnüm delam. Szovetszkoe goszudarszstvo i pravo. 1970. 2. sz. 109. old.

Ezt az utóbbi álláspontot fogadom el. A bíró, amikor bíróként jár el (egyes esetekben államigazgatási tevékenységet is kifejthet, pl. amikor a bíróság technikai személyzetét alkalmazza) nem teljesíthet olyat, ami nem tartozik bírói hatáskörébe. Minthogy pedig a bíró itt bizonyítékokat vizsgál meg, tényeket derít fel és állapít meg, a törvényeket alkalmazza és végrehajtandó ítéletet hoz, bírósági tevékenységet fejt ki.

E felfogás ellen rendszerint így érvelnek: a bírósági szervezeti Alapelvek 4. §-a szerint csak a polgári és büntető ügyekben ítélkezik a bíróság, az államigazgatási ügyeket az Alapelvek nem említik. De tekintetbe kell venni azt, hogy a Polgári eljárási Alapelvek 1. és 4. §-a szerint a bíróságok hatáskörébe sorolt polgári ügyekhez tartoznak azok az ügyek is, amelyek államigazgatási jogviszonyból keletkeznek és amelyeket, a törvény értelmében, nem jelentős kivételekkel, „a polgári eljárás általános szabályai szerint" bírálnak el. Ennélfogva, eltekintve most attól, hogy a két törvény bizonyos mértékben nem egybehangzó, el kell ismerni, hogy a jogsértés államigazgatási jellege nem lehet akadálya annak, hogy a polgári ügyek ítélkezési rendjében tartozzék.

Természetes, hogy az államigazgatási jogsértések egyesbírói elbírálása különbözik a polgári eljárás szokott rendjétől. Ezt a különbözőséget az államigazgatási jogi jelleg váltja ki, amelyre a polgári per formáit kell alkalmazni, de maguk azok a normák, amelyek ezeket az eltéréseket megállapítják, kétségtelenül polgári eljárásjogiak.

Az a végkövetkeztetés, hogy az államigazgatási ügyek egyesbírói elbírálása jogi jellegét tekintve igazságszolgáltatási tevékenység, egész sor gyakorlati következményt von maga után. Ezt az igazságszolgáltatást elsősorban is az igazságszolgáltatás *eljárási formáihoz* kell közelebb hozni. Ebből a szempontból a felsorolt esetek közül néhány olyat, amely nem igényel azonnali, haladéktalan reagálást (pl. a kisebb jelentőségű fosztogatásokat, az adó-vevő rádiókészülékek jogellenes készítését és használatát, tehát az olyan ügyeket, amelyeket 3—5 napon belül el kell bírálni) át kellene adni kollegiális bíráskodásra (népi ülnökök részvételével). Ez nem igényel nagyobb szervezeti továbbfejlesztést, viszont az igazság megállapításához további biztosítékokat jelent. Ami a kisebb jelentőségű garázda cselekményeket illeti, az ilyen ügyek sajátosságai, mindenekelőtt a cselekmény nyilvánossága, és a gyors, azonnali reagálás szükségessége következtében a leginkább elfogadható ezekben az esetekben a jelenlegi megoldás, tehát az egyesbíró által lefolytatott tárgyalás.[13]

Végül, minthogy igazságszolgáltatás nem képzelhető el meghatározott, kellő részletességgel kidolgozott eljárási formák nélkül, szükséges az államigazgatási jogsértések bírósági tárgyalásával kapcsolatos eljárás pontosabb szabályozása. Az irodalomban javasolják, hogy a törvényben rögzíteni kell az eljárási formáknak egyes elemeit, mint a jegyzőkönyvvezetést, a tanúk figyelmeztetését hamis vallomásuk következményeire, az eljáró bíró kizárása iránti kérelem lehetőségét, a határozatnak semmisségi panasszal való megtámadási lehetőségét stb. Ezek a javaslatok[14] figyelemre méltóak, megvalósításuk a személyiségi jogok megszilárdítását biztosítja.

Szavickij, V. M.

[13] Ezeket a szociológiai kutatások eredményei is megerősítik. Így a kisebb garázdaság miatt alkalmazott államigazgatási intézkedéssel érintett személyek közül elzárást az esetek 44%-ában, javító-nevelő munkát az esetek 3,7%-ában alkalmaztak. Az, hogy a bíróságok által kisebb jelentőségű garázdaság miatt alkalmazott intézkedések százaléka jelentős (47,7), magyarázza az államigazgatási szankciók hatásosságának magas színvonalát. Három év alatt az államigazgatási jogsértők közül csak 19% volt visszaeső, még kisebb — 12% — volt az arány a visszaeséses bűnelkövetések között. Maguk az elkövetők elismerik, hogy a velük szemben alkalmazott intézkedés hatásos volt. Így nyilatkozott 84,4%-a azoknak a személyeknek, akikkel szemben elzárást, 81,6%-a azoknak, akikkel szemben javító-nevelő munkát alkalmaztak. (*Popov*, L. L.—*Segrin*, A. P.: Iszszledovanie effektivnoszti adminisztrativno-pravovüh szankcii za narusenija obscseszt vennogo porjadka — Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1974. 8. sz. 18—23. old.

[14] L. pl. *Bartükov*, I. F.—*Dagel*, P. Sz.: i. m. 115—117. old.; *Bahrah*, D. N.: Szovetszkoe zakonodatelsztvo ob adminisztrativnoj otvesztvennoszti. Perm, 1969. 301. old.; *Sztudenikina*, M. Sz.: Merü adminisztrativnoj otvesztvennoszti, primenjaemüe neposzredsztvenno narodnüm szudom (szudei). „Ucsenie zapiszki Vszeszojuznogo naucsno-iszszledovatel'szkogo insztituta szovetszkogo zakonodatel'sztva". Moszkva, 1965. 5. sz. 122—123. old.

SZEMLE

György Ernő
1888—1977

E sorokkal tisztelegni óhajtunk nemes emléke előtt, vigaszt igyekszünk nyújtani az elmúlása felett gyászt érzőknek, példaképet kívánunk meg adni a jelen jogászifjúságának.

Nem lehet feladatunk élete gazdag külső eseményeinek felsorolása, mert ezek már be vannak jegyezve a magyar jogalkalmazás hét évtizedének annaleseibe. Még portré megrajzolására sem lehet gondolni, hiszen az arcvonások, a gesztusok, a figura megjelenítése csak a külsőt, a mulandót tudná visszaadni. Valóban eleget tenni annak, hogy tisztelegjünk, vigasztaljunk, példaképet nyújtsunk, csak úgy lehet, ha azt kíséreljük meg — minden írásmű eredendő tökéletlenségével — felvázolni, ami a század elején Nagyváradról elindult fiatalembert képessé tette, hogy György Ernő-vé váljék. Mégis portré szükséges ehhez, de olyan portré, ami feltárja György Ernő belső lényegét: jellemét, tehetségét, alkotóerejét, szeretetreméltóságát,

szóval röviden mindazt, ami Benne maradandó, soha el nem múló.

A palettáról legelőször azt a színt kell felvinni, ami gondolkodásának következetesen haladó jellegét adja vissza. Ennek már igen fiatalon tanújelét adta, amikor Nagyváradon csatlakozott ahhoz a körhöz, amely az írásművészet eszközeivel járult hozzá a korhadt rend megdöntéséhez. Itt szerezte meg Ady Endre, Emőd Tamás, Szende Pál stb. barátságát. Hű barátja volt életük végéig Hatvany Lajosnak, Heltai Jenőnek, Szép Ernőnek stb. Gondolkodását 1945-ben nem kellett átalakítania, hisz ideáljait látta megvalósítva, s közel hat évtizeddel a vállán aktív munkásává lett az eszmék tettre váltásának. Hogy mennyire lényének legsajátosabb jegye volt a haladó gondolkodás, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy műveiben mindig az újat tűzte napirendre (versenyjog stb.) és ennek során új megoldásokkal gazdagította az elméletet és a gyakorlatot. Távol állott tőle az életkorral járó konzervativizmus, modernebb volt sok fiatalnál.

Jogászi működésének — akár a hitelvédelem aktív harcosát, akár a bírót, az arbitert vagy a vállalati jogtanácsost nézzük — másik kiemelkedő vonása annak az elvnek a szolgálata volt, hogy „ius est ars aequi et boni". Ettől vezettetve lett alapítója a maga korában igen jelentős két intézménynek: a felszabadulás előtt az Országos Hitelvédő Egyletnek, a felszabadulás után a Közületi Egyeztető Bizottságnak, a későbbi gazdasági döntőbizottság elődének. A jog alkalmazása, ami egyébként is magasrendű feladat, alkotássá, kompozícióvá, mondhatjuk: művészetté magasodik, ha azt valaki — mint György Ernő — az állam tógájában, de méltányosan, az érdekek elvszerű harmonizálásával műveli.

Gondolatainak gazdagsága, hajlékonysága, gyors mozgása — páratlan volt. Ehhez a kifejezőképesség adekvát adománya járult. Előadásait egy sor jegyzet nélkül tartotta meg, kereken, csiszolt mondatokkal, fejből idézve bel- és külföldi jogszabályok paragrafusait, szerzők véleményeit. Magával ragadó szónok volt, kedvesen, szellemesen, irodalmi szinten beszélt. Írásműveit a lényeg középpontba állítása, a tömörség, a világosság jellemezte, nyelvezete egyszerű, magyaros, közérthető volt.

Nem lett volna talán minderre képes, ha egyéniségének alapvető vonása nem a fényes jellem és az etikus emberszeretet lett volna. Ez utóbbi jelzőt azért kellett alkalmazni, mert lehet embert elemlóan, szentimentálisan, a jót a rossztól meg nem különböztetően szeretni. György Ernőtől ez idegen volt, Ő okosan volt jó! Emberszeretetének alapja a moralitás volt! Minden jó kezdeményezés mellé állott, segített, pártolt. Igen közel állott az ifjúsághoz, barátainak jó része a sokkal fiatalabbak köréből került ki. Nem tudok arról, hogy volt ellensége.

Szinte magától értetődő, hogy az ilyen emberből áradt a derű. Szemei mindig mosolyban fürödtek és szinte szórta anekdotáinak sziporkáit. Ő volt az a görög hajós, aki bármilyen rakománnyal is érkezett Athénbe, mindig vitt magával egy maroknyi gabonát, hogy a gabonában szegény városban sohase lehessen éhínség. György Ernő tréfáival azt a maroknyi örömet hozta a környezetbe, amely meggátolta, hogy örömtelenség lehessen körünkben.

Nem csoda, hogy — korát évtizedekkel meghazudtolóan — szellemileg mindvégig friss maradt, hiszen elmúlása előtt a kórházi ágyon is tervbe vett újabb tudományos dolgozatának tételeit fontolgatta. Edzett teste jól szolgálta szellemét és tette képessé, hogy hangversenyeken, tárlatokon és a magyar jogi élet megmozdulásain állandóan jelen legyen, az utóbbiakon bölcsen és szellemesen hozzászóljon.

Eme benső emberi vonások kölcsönösen ötvözték, gazdagították, színesítették egymást és harmóniájuk alakította ki azt az egyedülálló phaenomentt, akit György Ernő néven ismert, tisztelt és gyászol az egész magyar jogásztársadalom.

U. L.

A házassági és a családi jog reformja a Német Szövetségi Köztársaságban

Általános érdeklődés középpontjában áll a Német Szövetségi Köztársaságban a házassági és a családi jog reformjáról szóló törvény: erstes Gesetz zur Reform des Ehe- und Familienrechts vom 14. 6. 1976. (BGBl. I S. 1421).

A törvény, amelynek leglényegesebb rendelkezései 1977. július 1-én léptek hatályba, a BGB (= német Ptk.) és egyéb törvények megfelelő szakaszainak újraszövegezésével gyökeresen megváltoztatta a házasság felbontására és az elvált házastárs tartási igényére vonatkozó rendelkezéseket, ugyanakkor módosított egyéb családi jogi szabályokat, sőt az anyagi jogi változtatásokkal összefüggésben érintette a bírósági szervezeti jogot és a polgári eljárásjogot is.

I.

A házassági jogot érintő legfontosabb módosítás a házasság felbontására vonatkozik.

A házasságot ugyan egész életre szólóan kötik, ezzel az alaptétellel azonban — a törvény indokolása szerint — nem áll ellentétben a véglegesen feldúlt házasság felbonthatósága.

A házasság felbontásával kapcsolatban a törvény elejti a vétkességi elvet (Schuldprinzip) és a házasság feldúltságát veszi alapul (Zerrüttungsprinzip). A vétkességi elv érvényesülése azt jelentette, hogy a házasság felbontását csak akkor lehetett kérni, ha a másik házasfél vétkes magatartást tanúsított. A vétkességnek a bontás előfeltételévé való tétele azzal a következménnyel járt, hogy a felek kénytelenek voltak a bontás érdekében a házi szennyest kiteregetni, egymásra kígyót-békát kiáltani, nemritkán valótlan tényállást kotholni. Mindennek sokszor leginkább a gyermekek látták a kárát.

Az új törvény alapvető rendelkezése is az, hogy a házasságot csak az egyik vagy mindkét házastársnak a kérelme alapján hozott bírósági ítélet bonthatja fel. A házasság felbontására azonban csak akkor kerülhet sor, ha a házasság véglegesen feldúlt, véglegesen megromlott. A házasság pedig akkor tekinthető véglegesen feldúltnak, ha a házastársak között az életközösség már nem áll fenn és nincs remény arra, hogy azt a házastársak vissza fogják állítani.

A végleges feldúltság megjelö-

lésére a törvény a *gescheitert* (= zátonyra futott, megfeneklett, azaz értelmét és célját vesztette) kifejezést használja és ezzel — indokolása szerint — azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy a házasságban felmerülő nehézségek, bármilyen komolyak is ezek, még nem nyújtanak alapot a házasság felbontására; a házasság csak akkor bontható fel, ha annak végleges feldúltsága megállapítható, azaz a házasélet helyreállítására nincs remény. A kifejezés ugyanakkor arra is utal, hogy a házasság feldúltsága esetén a házasságot arra tekintet nélkül fel kell bontani, hogy a feldúltságot mi idézte elő.

Egyévi különélés hiányában a házasságot csak akkor lehet felbontani, ha a házasság folytatása a másik házastársban rejlő okokból a házasság felbontását kérelmező házastárs súlyos sérelmével járna.

Tekintettel arra, hogy a végleges feldúltság megállapítása sok esetben igen nehéz, a törvény a feldúltságot egyes esetekben vélelmezi. Ezek a megcáfolhatatlan vélelmek a jogalkalmazók munkáját lényegesen megkönnyítik.

Így a házasság végleges feldúltságát meg kell állapítani, ha a házastársak egy éve külön élnek és mindkét fél kéri a házasság felbontását, vagy ha a kérelmező ellenfele a bontásba beleegyezik. A házasság végleges feldúltságát meg kell állapítani akkor is, ha a házastársak három éve külön élnek.

A törvény meghatározza a különélés fogalmát. E szerint a házastársak akkor élnek külön, ha a közös háztartás (häusliche Gemeinschaft) már nem áll fenn és azt az egyik házastárs azért nem hajlandó visszaállítani, mert az életközösséget nem akarja folytatni. A közös háztartás hiánya akkor is megállapítható, ha a felek a közös lakásban laknak ugyan, de ténylegesen külön élnek. A házastársak kibékülését szolgáló együttélés viszont az említett egy, illetőleg hároméves határidő számításánál figyelmen kívül marad.

A törvény — kivételesen — a házasság feldúltsága ellenére lehetővé teszi a házasság felbontásának a mellőzését, mégpedig akkor, ha a házasság fenntartása a házasságból született kiskorú gyermekek érdekében valamilyen különös okból szükséges, vagy ha a bontás rendkívüli körülmények folytán a házasság felbontását ellenző házastárs súlyos sérelmével járna és ugyanakkor a kérelmező érdekeire tekintettel is mellőzhető. Nem lehet eltekinteni a házasság felbontásától ilyen alapon sem, ha a házastársak több mint öt éve külön élnek.

A házasság a bontóítélet jogerőre emelkedésével szűnik meg.

II.

Lényeges vonásokban eltérő az új törvény szabályozása a volt házastárs tartása tekintetében is.

A korábbi jog szerint csak azt az elvált házastársat lehetett tartásra kötelezni, akit a bíróság kizárólagosan vagy túlnyomó részben vétkesnek nyilvánított, ugyanakkor tartást csak olyan volt házastárs igényelhetett, aki nem, vagy csupán csekély mértékben volt vétkes.

A tartási igénynek a vétkességre vonatkozó megállapítástól való függővé tétele elsősorban a háztartást vezető nő szempontjából volt hátrányos: amíg ugyanis a kereső férjnek a vétkessége megállapítása esetén sem kellett attól félnie, hogy megélhetését (állását, kereső foglalkozását) elveszti, addig az ugyanilyen súlyú vagy esetleg enyhébb magatartás miatt vétkesnek nyilvánított asszonyt a törvény a gazdasági létalapját biztosító tartási igényének az elvesztésével büntette. Ez a jogkövetkezmény arra tekintet nélkül alkalmazásra került, hogy az asszony a hossszú házasság legnagyobb része alatt kifogástalan magatartást tanúsított, a közös gyermekeket ellátta, sőt, hogy a gyermekek esetleg a házasság felbontása után is az ő gondozása alá kerültek.

A törvény az elvált házastárs kötelességévé teszi, hogy kereső foglalkozást folytasson és ezzel saját magát eltartsa. Tartási igényt ezért csak akkor állapít meg, ha a volt házastárs magát eltartani nem tudja. Közelebbről: az új törvény alapján a volt házastársat a másik volt házastárs javára *a)* a közös gyermek gondozása és nevelése címén, *b)* kor, *c)* betegség esetén, *d)* munkanélküliség miatt, *e)* tanulás és továbbtanulás érdekében, végül *f)* méltányosságból lehet tartásra kötelezni.

a) Az elvált házastárs a volt házastársától annyiban követelhet tartást, amennyiben a közös gyermek gondozása vagy nevelése miatt nem várható el tőle kereső tevékenység folytatása.

A tartási igény fennmarad a gyermek nagykorúságának az elérése után, ha a gyermek továbbra is gondozásra szorul. A gondozás és a nevelés szükségességét egyébként nem a házasság felbontásának az időpontja szerint kell elbírálni, ez a szükségesség később is, éspedig akár ismételten bekövetkezhet. Ilyen alapon a tartás a terhes asszonyt is megilletheti.

b—c) Az elvált házastárs a másiktól tartást igényelhet, ha a házasság felbontásának, a közös gyermek ápolása és nevelése befejezésének időpontjában kora, betegsége, testi vagy szellemi erejének egyéb fogyatkozása vagy gyengesége miatt nem várható el tőle kereső tevékenység folytatása.

d) A volt házastárs az előző feltételek hiányában is tartást igényelhet, ha a házasság felbontása után nem tudott megfelelő kereső foglalkozást találni.

Megfelelő az a kereseti tevékenység, amely az elvált házastárs képzettségének, képességeinek, életkorának és egészségi állapotának, valamint a házasság fennállása alatti életkörülményeinek megfelel; a házassági életkörülmények körében figyelembe kell venni a házasságnak, valamint a közös gyermek gondozásának és nevelésének az időtartamát is.

e) Ha az elvált házastárs megfelelő kereső tevékenységének a folytatása érdekében szükséges, a másik volt házastárs köteles őt ki-, tovább- vagy átképeztetni, amennyiben ennek a tanulásnak az eredményes befejezése egyáltalán elvárható.

Az a volt házastárs, aki a házasság reményében vagy a házasság alatt iskolai vagy szakképzést nem folytatott vagy azt abbahagyta, követelheti, hogy arra az időre, amíg a tanulást általában befejezik, eltartását a másik volt házastárs biztosítsa. Ezt a szabályt megfelelően alkalmazni kell akkor is, ha a volt házastárs azért tanul tovább, hogy ezzel a házasság folytán őt ért károkat, illetőleg hátrányokat megszüntesse.

f) Végül a méltányosság alapján is követelhető tartás akkor és addig, amikor és ameddig az elvált házastárstól egyéb nyomós okból nem várható el kereső foglalkozás folytatása és a tartás megtagadása mindkét fél érdekeinek figyelembevételével súlyosan méltánytalan lenne. A nyomós okokat nem lehet egyedül azért figyelembe venni, mert azok a házasság megromlásához vezettek.

Az elvált házastárs nem tarthat igényt a tartásra akkor, ha a saját jövedelméből el tudja magát tartani. A vagyona állagát a megélhetése biztosítása érdekében nem köteles értékesíteni, ha az értékesítés gazdaságtalan vagy a kölcsönös gazdasági körülmények figyelembevételével méltánytalan volna.

Lehetséges, hogy a házasság felbontásának időpontjában a volt házastárs megélhetését a vagyona biztosította, ettől a vagyontól azonban utóbb elesik. Ilyen esetben a volt házastárs nem követelhet tartást, kivéve ha a vagyon elesésének időpontjában a közös gyermek gondozása vagy nevelése miatt nem várható el tőle kereső tevékenység folytatása.

A tartás a jogosult minden életszükségletének a biztosítására kiterjed. Az életszükséglethez tartoznak a betegség esetére szóló biztosítás, egyes esetekben az öregség, a foglalkozás- és keresőképtelenség esetére szóló biztosítás költségei, valamint a már említett tovább- és átképzés költségei is.

A törvény a tartási igényt súlyos méltánytalanság címén egyes esetekben kizárja. Így nem követelhető tartás, ha a kötelezett megterhelése súlyosan méltánytalan volna, mert *a)* a házasság rövid ideig tartott (a házasság tartamához számít az az idő is, amely alatt a jogosult a közös gyermek gondozása vagy nevelése miatt követelhetett tartást); *b)* a jogosult a kötelezett vagy annak közeli hozzátartozója ellen bűntettet vagy szándékos vétséget követett el; *c)* a jogosult a rászorultságát rosszhiszeműen maga idézte elő; *d)* a most említettekkel azonos súlyú egyéb ok esetén.

A tartás mértékét elsősorban a házasság fennállása alatti életviszonyok szabják meg, jelentősége lehet azonban a kötelezett teljesítőképességének is. Ha ugyanis a kötelezett a kereseti és vagyoni viszonyai alapján — egyéb kötelezettségeinek a figyelembevételével is — saját illő eltartásának veszélyeztetése nélkül nem tud a jogosultnak tartást nyújtani, tartás csak annyiban követelhető, amennyiben ez a másik volt házastárs szükségleteire, vagyoni és kereseti viszonyaira tekintettel a méltányosságnak megfelel. A kötelezett nem tartozik a vagyona állagát értékesíteni, ha az értékesítés gazdaságtalan vagy mindkét fél gazdasági viszonyaira tekintettel méltánytalan volna.

A folyó tartást tartásdíj fizetésével havonta előre kell nyújtani.

A tartási igény a jogosult újabb házasságkötésével vagy halálával szűnik meg. A már lejárt tartásdíjakra vonatkozó, valamint a nemteljesítés miatti kártérítési követelések azonban fennmaradnak.

Ha az elvált házastárs újabb házasságot köt és ezt a házasságot is felbontják, akkor a korábbi házastárstól tartást csak akkor követelhet, ha a korábbi házasságból született gyermeket kell gondoznia vagy nevelnie. Ha a gondozás vagy nevelés véget ért, a korábbi házastárs a körülményekhez képest kor, betegség, munkanélküliség vagy továbbképzés címén kötelezhető tartásra, méltányosságból azonban nem ítélhető meg tartásdíj.

A kötelezett halálával a tartási kötelezettség hagyatéki tartozásként az örökösre száll át, az örökös felelőssége azonban csak annak az összegnek az erejéig áll fenn, amelyet a jogosult kötelesrész címén igényelhetett volna, ha a házasságot nem bontják fel.

III.

A törvény szerint a családi ügyek intézésére családi bíróságokat kell szervezni.

A családi bíróság (Familiengericht) nem különbíróság, hanem a járásbíróságnak (Amtsgericht) a családi jogviták elbírálására hivatott ügyosztálya. Ezért a családi bíróság — járásbíróságról lévén szó — egyes bíróból áll, aki mint családi bíró (Familienrichter) működik. Ideiglenesen kinevezett bíró családi bíró nem lehet.

Családi ügyek (Familiensachen) a törvény értelmében és ennek megfelelően a családi bíróság hatáskörébe tartoznak: a házassági perek, a házasságból született gyermekkel kapcsolatosan a szülői felügyeleti jog rendezése (gyermekelhelyezés), a gyermekkel való érintkezés szabályozása, a gyermek kiadása a szülői felügyeletre jogosult szülő részére, a házasságból született gyermek tartása iránt indított perek, a házastárs és a volt házastárs tartási igénye, a közös lakáson és ennek berendezési tárgyain fennálló jogviszony, valamint egyéb házassági vagyonjogi igények rendezése.

A családi bíróság előtti eljárásra a törvény több vonatkozásban külön szabályokat állít fel. Így: a bontóper nem keresetre, hanem kérelemre (Antrag) indul; az eljárásban az ügyvédi képviselet általában kötelező; a döntésnél a koncentráció elve (Entscheidungskonzentration) érvényesül. Ez azt jelenti, hogy a házassági per keretében kell eldönteni az ún. járulékos vagy következményes kérdéseket (Folgesachen) is. Ennek megfelelően a bontóítéletben kell határozni a gyermek elhelyezése és tartása, az elvált házastárs tartása és a vagyonjogi kérdések tekintetében, éspedig a gyermek elhelyezése és egyes vagyonjogi igények tekintetében kérelem hiányában hivatalból is.

Amennyiben a bíróság a bontás iránti kérelmet elutasítja, az egyéb kérdésekben való döntés tárgytalanná válik, kivéve, ha valamelyik házastárs külön kérelmet terjeszt elő ezek eldöntése iránt.

A házasság felbontása esetén a perköltségviselés általános szabálya az, hogy a felek maguk viselik a felmerült költségeiket. A bíróság azonban ettől eltérően rendelkezhet, ha az általános szabály alkalmazása méltánytalan eredményhez vezetne, vagy ha az egyik házastárs a járulékos kérdések tekintetében teljesen vagy részlegesen pervesztes lett. A bontásra irányuló kérelem elutasítása esetén a perköltséget a kérelmező viseli, a bíróság azonban a körülményekhez képest ebben az esetben is másként határozhat.

A fellebbviteli perorvoslatok körében lényeges változást jelent az, hogy a családi bíróság ítéletei elleni fellebbezéseket és a végzései elleni felfolyamodásokat nem a Landgericht (a mi megyei bíróságainknak, illetőleg még inkább a

volt törvényszékeinknek megfelelő bíróság bírálja el), hanem az Oberlandesgericht (ezt a bíróságot a mi volt felsőbíróságainkhoz, illetőleg ítélőtábláinkhoz hasonlíthatjuk), míg a harmadfokú perorvoslatnak, az ún. felülvizsgálatnak az elbírálása — amennyiben a polgári perrendtartás szerint felülvizsgálatnak egyáltalán helye van — a Bundesgerichtshof (Legfőbb Szövetségi Bíróság) elé tartozik. Ezek a rendelkezések az eljárás gyorsítását és a joggyakorlat egységét kívánják szolgálni.

Az eljárási szabályok tartalmazzák a megegyezéssel bontással (einverständliche Scheidung) kapcsolatos eljárást. A megegyezés természetesen csak az ismertetett anyagi jogszabályok keretei között érvényesülhet. A közös megegyezésre az eljárás megindítása iránti kérelemben utalni kell és elő kell adni, hogy a felek a házasságból származó gyermek elhelyezése és tartása, a gyermekkel való érintkezés, valamint a házastársat megillető tartás, a közös lakás és ennek berendezési tárgyai tekintetében megegyeztek. A bíróság a bontás iránti kérelemnek csak akkor adhat helyt, ha a házasfelek a tartásra, a közös lakásra és ennek berendezésére vonatkozó jogviszonyukat végrehajtható okiratban rendezték.

Mivel az új törvény vázolt rendelkezései 1977. július 1-én léptek hatályba, ítélkezési gyakorlatról vagy számbavehető bírói tapasztalatokról még nem lehet beszélni. Mindenesetre tény, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a társadalom széles rétegei nagy várakozással tekintenek a törvény gyakorlati alkalmazása elé.

Bajory Pál

JOGIRODALOM JOGÉLET

*A szövetkezeti vezetés elméleti alapjai**

A szövetkezetek továbbfejlesztésének alapkérdéseiről, a szövetkezeti jog általános és részkérdéseiről napjainkban folyó élénk viták közepette jelent meg Molnár Imrének „A szövetkezeti vezetés kettőssége" című könyve. A mű írása közben léptek hatályba a szövetkezetekről szóló általános és az egyes ágazati szövetkezetekről szóló külön jogszabályok módosításai. Nem csoda tehát, ha mindazok, akik elméleti vagy gyakorlati oldalról kutatják e témakört, a szokottnál is nagyobb érdeklődéssel, izgalommal veszik kezükbe e könyvet, annak reményében, hogy újabb választ kapnak a „hogyan tovább" kérdésére. Ha szabad ennyit már a bevezetőben előrebocsátanom, véleményem szerint nem is csalódnak. Molnár Imre a korábbi írásaiban megszokott tudományos igénnyel és alapossággal elemzi a szövetkezeti vezetés — és ezzel összefüggésben a szövetkezet társadalmi-vállalati jellegének — legfontosabb problémáit.

1. Az első fejezetben („A szövetkezeti vezetés megítélése") a szövetkezeti vezetés eddigi fejlődésének mélyreható elemzését adja a szerző. Feltárja a vezetésben bekövetkezett ellentmondásokat, az ellentmondások feloldását célzó tudományos álláspontok, nézetek ismertetésével, bírálatával együtt. Természetesen nem kerüli meg a kulcskérdést sem: vajon szükségszerű folyamat-e, hogy a szövetkezeti vezetésben a tagsági vezetés helyett az egyszemélyi vezetésnek kell előtérbe kerülnie, illetve, hogy a szövetkezeti vezetés kollektív jellege — a szövetkezetek gazdasági-társadalmi fejlődése folytán — túlhaladottá vált-e napjainkban?

De itt még csak megállapítja azt a tételét, amelyet azután a későbbiekben egész művével bizonyít: „a vezetésnek nem a szövetkezeti jellege került válságba vagy a fejlődés irányával ellentmondásba, hanem az történt, hogy a gyakorlat — és részben a jogalkotás — nem mindenben találta meg a „vezetési szervezet" és az „üzemi termelési szervezet" összekapcsolásának legmegfelelőbb módját". (50. old.)

Teljes mértékben egyetértek a szerzővel abban, hogy ennek okát a szövetkezet „társadalmi" és „vállalati" oldalának mechanikus és erőltetett szétválasztásában látja.

E fejezetben jelenik meg először Molnár újszerű szemléletmódja, amely az egész művet áthatja: a szövetkezet két oldala (vállalati és társadalmi oldala) szétválaszthatatlan egységben jelentkezik, és a szövetkezet éppen annál a különleges sajátosságánál fogva szövetkezet, hogy *egyben* társadalmi és vállalati jegyei vannak, nincs *külön* „vállalati" és *külön* „társadalmi szervezeti" a szövetkezet fogalmában.

Az első fejezet utolsó részében a szövetkezeti vezetés fejlesztésére vonatkozó különböző koncepciók alapos kritikáját kapja az olvasó. Molnár elveti mind a szövetkezeti vezetést szétválasztó („vállalati" és „társadalmi szervezet" vezetésére), mind a testületi vezetés szűkítésére vonatkozó nézeteket. Véleménye szerint — s úgy gondolom ebben tökéletesen igaza van —„A szövetkezeti vezetés középpontjában álló kérdés... e vezetési rendszer demokratizmusa. E középpont a mérce és a viszonyítási alap. Ebből következik tehát, hogy a ma érvényesülő vezetési koncepció továbbfejlesztését kell keresnünk, és nem annak gyökeres átalakítására törekednünk." (63—70. old.)

2. A könyv II. és III. fejezete — szoros összefüggésben — még mindig a későbbiek megalapozását szolgálja. Viszont itt a szerző olyan nagy fába vágta fejszéjét, hogy mondandója a könyv terjedelmének egyharmadát tette ki. Ezen nem is lehet csodálkoznunk, hiszen e fejezetek címeiben jelzett problémák teljes kidolgozása egy-egy önálló monográfiát igényelnének.

A II. fejezetben („A szövetkezet a szocialista gazdaság vállalati rendszerében") azért került nehéz helyzetbe a szerző, mert a szövetkezet vállalati jegyeinek bemutatásánál, illetve az állami vállalattal közös és eltérő vonások feltárásánál — mint ahogyan ő is megállapítja — nem támaszkodhatott sem közgazdasági, sem jogi általános vállalatfogalomra. Sőt, az állami vállalat fogalma sem tisztázott ma még egyértelműen.

Ahelyett, hogy Molnár Imre saját maga konstruálna ilyen fogalmakat — véleményem szerint nagyon helyesen — a szakirodalom által eddig feltárt vállalati elemek sorát újabbakkal gazdagítja, illetve az állami vállalat és a szövetkezet közös és eltérő vonásait újabb területeken vizsgálja, rendkívül ér-

* *Molnár Imre:* A szövetkezeti vezetés kettőssége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1977. 359 old.

tékes részét hozza létre ezáltal művének.

Molnár már korábban[1] felismerte azt az alapigazságot, „hogy egymagában sem a tulajdon, sem a gazdálkodás formája nem ad választ arra a feltett kérdésre, hogy melyek az állami vállalatok és a szövetkezetek közötti azonosságok és különbözőségek, azok milyen okok következményei, s a szocialista gazdaság milyen strukturális fejlődés előtt áll". (95. old.)

Ezért helyesen — de utólag megállapíthatjuk — és eredményesen kutatja e fejezetben az állami vállalatok és a szövetkezetek gazdálkodásának formáit a két tulajdoni forma függvényében, illetve a dolgozói kapcsolatokat mind az állami vállalatnál, mind a szövetkezetnél.

Ez utóbbi területen különösen jelentősnek tartom azokat a megállapításait, amelyekben hangsúlyozza: az állami vállalatokon belüli dolgozói kapcsolatok (munkaviszonyok) nem adaptálhatók mechanikusan a szövetkezet és tagjai kapcsolatára, a vállalatnál munkaviszony és a szövetkezetben tagsági viszony keretében végzett munkának az egyenrangúsítása nem jelentheti magának a munkaviszonynak és a tagsági viszonynak a teljes azonosítását (118. old.). Külön erénye a szerzőnek, hogy az azonosításra törekvők legtöbbször „kijelentett" véleményeinek logikus cáfolata mellett ő nem kijelent, hanem bizonyít és konkluziókat von le. Így jut el olyan — szerintem támadhatatlan — végkövetkeztetéshez, hogy „Az egyoldalú és erőszakolt egységesítésre való törekvés logikus következménye annak a szemléletnek, amely az állami vállalatban is és a szövetkezetben is csak szervezetet lát, s tapadva az állami vállalat szervezetének dualizmusához (vállalati szervezet és kollektíva szervezet), ezt átviendőnek tartja a termelőszövetkezetre is. ... Az egyoldalú integráció teóriája nem használ a valóságos integráció folyamatának; ennek a kölcsönös közeledés felel meg, a gazdasági-társadalmi fejlődés reális üteme szerint." (132. old.)

[1] L. *Molnár* Imre: A szövetkezetek jogi szabályozása Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1971. 7. sz. 390—395. old.

3. A III. fejezetben tárgyalt problémakör (*„A szövetkezet társadalmi tartalma"*) — véleményem szerint — ma a szövetkezeti jognak (de a szövetkezetpolitikának is) legizgalmasabb kérdésköre. Az átfogó elemzés nehézségét éppen az jelenti, hogy nem lehet önállóan vizsgálni, nem szakítható el a szövetkezet vállalati jellegétől. A szövetkezet társadalmi rendeltetését vállalatként valósítja meg, és vállalati jellegét mindig meghatározza társadalmi tartalma is.

Annak ellenére, hogy Molnár Imre egész művét áthatja ez az alapvető igazság — számomra legalábbis úgy tűnik — a társadalmi tartalom konkrét kifejezésénél a szerző sem tudott teljesen megszabadulni a társadalmi jegyek izolálásának veszélyétől. Így „csak" nagyon lényeges elemekkel bővítette a szövetkezet társadalmi tartalmát, de annak teljes feltárásával ő is adós maradt.[2] (Az más kérdés, hogy ez egyáltalán számon kérhető-e tőle.)

[2] Erre utal az is, hogy az életfeltételek javításának szövetkezeti társadalmi funkcióját csak *egyik*, a társadalmi oldalra helyezi.

Az eddigiekhez képest igen lényeges eredménynek kell tekintenünk a szerző által kimutatott „új" társadalmi elemeket, nevezetesen: — a szövetkezet osztálytartalmát; és — a tagok társadalmi felemelkedésének közvetlen előmozdítását.

Véleményem szerint a szövetkezet társadalmi tartalma, illetve e tartalom elemei éppen azokból a különbségekből fakadnak, vagy még pontosabban azokkal a különbségekkel állnak elválaszthatatlan kapcsolatban, amelyek a szövetkezet és az állami vállalat — mint vállalatok — között fennállnak, és amelyeket a szerző maga is kimunkált. Mert ha igaz az a tétel, hogy a szövetkezet nem választható szét külön vállalatra és külön társadalmi szervezetre, az egység miatt a szövetkezet vállalati sajátossága (az állami vállalattól való különbsége) magában hordozza a társadalmi tartalomban kifejezésre jutó sajátosságot (az állami vállalattól eltérő társadalmi elemet) is és fordítva.

Így véleményem szerint a szövetkezeti elemek sémája — az állami vállalatétól eltérő jegyek alapján — a következőképpen szemléltethető:

Vállalati oldalon		Társadalmi oldalon
a vagyon társadalmasításának foka	↔	az egyéni (magánszemélyi) tulajdonban levő termelőeszközök társadalmasítása
a gazdálkodás rendszere	↔	a termelési viszonyok közvetlen irányítása a kollektíva tagjai által
a munkaerő (fizikai-szellemi) társadalmasításának szintje	↔	a tagság kapcsolata a szövetkezettel (a tagok személyes közreműködése)
az elosztási viszonyok jellege	↔	a tagság anyagi és szociális biztonságának megteremtése, szellemi-kulturális színvonalának emelése
a vezetés és a belső igazgatás rendszere	↔	a tagság bekapcsolása a közéleti tevékenységbe, a tagság érdekvédelme
a termelés technikai-gazdasági feltételei, a munkakörülmények	↔	az osztálykülönbségek, valamint a város és falu közötti különbségek fokozatos megszüntetése
a szövetkezet és az állam kapcsolata	↔	politikai-mozgalmi szervezeti jelleg, társadalmi érdekek szolgálata
a szövetkezetek egymás közötti és állami vállalatokkal fennálló kapcsolata	↔	szövetkezeti érdekképviseleti rendszer kiépülése
felelősségi viszonyok, jogviták	↔	a tagság szocialista nevelése, az érdeksérelmek „belső" orvoslása

Természetesen e helyen nincs lehetőség a részletek kifejtésére, pusztán csak arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy — Molnár Imre alapvető megállapításait is figyelembe véve — továbbra is szükséges e témakör komplex módon történő kutatása és mielőbbi kidolgozása. Különösen indokolt ez azért is, mert a termelőszövetkezet társadalmi jegyeinek tartalma mindig egy-egy történelmi szakasz által determinált. Tehát a fő kérdés most az, hogy a szövetkezetek fejlődésének előttünk álló szakaszában milyen konkrét tartalommal töltődnek meg ezek az elemek.

Molnár Imre elsősorban a szövetkezeti vezetést befolyásoló jegyek tartalmát gazdagította eredményesen és ez a tény önmagában is nagy érdeme ennek a fejezetnek, még akkor is, ha néhány vonatkozásban további vitákra ad alkalmat.

4. A könyv további fejezeteiben találjuk a mű címében jelzett témakör leglényegesebb kérdéseit.

A IV. fejezet („A szövetkezeti vezetés jellemzői") már bevezető mondataiban tartalmazza a szerző álláspontját, amely logikai módszeréből eleve következik: „amennyiben kettős természetű maga a szövetkezet, akkor kettős természetű annak vezetése is". Tehát „ez a fajta kettősség és egység jellemzi a szövetkezeti vezetést is, amely szintén nem gazdasági („vállalati") és nem társadalmi („társadalmi szervezeti"), hanem szövetkezeti, tehát a vezetésnek egyik típusa. (195—200. old.)

Ebből a — véleményem szerint is aligha vitatható — megállapításból kiindulva, a szerző meggyőzően bizonyítja az egységet és kettősséget a vezetés funkcióiban; a döntésekben és azok hatásköri megoszlásában; a demokratizmus érvényesülésében; valamint a vezetés önállóságának kérdéseiben.

E fejezet külön értékének tartom az üzemi demokrácia és a szövetkezeti demokrácia összehasonlító módszerrel történő tárgyalását.[3]

5. Az V. fejezet („A szövetkezeti vezetés szervezeti kérdései") egyrészt statikus, másrészt dinamikus állapotában tárgyalja a termelőszövetkezet belső szervezetét. Az olvasó itt joggal várná el a szerzőtől, hogy a vezetés szervezetének jövőbeni strukturális változásait, fejlődését is megjelölje. Úgy érzem viszont, hogy a hagyománytisztelet kissé gátolta a szerző gondolatainak merészebb szárnyalását. Véleményem szerint ugyanis a szövetkezet vezetésének fejlődését nem csak a *szervek* változásaiban kell látnunk, hanem a különböző, demokratizmuson alapuló *fórumok* kialakulásaiban is. (Anélkül, hogy ezek szervként működnének.) Úgy gondolom elég csak arra utalnom, hogy a szövetkezet státuskérdéseiben (egyesülés, szétválás, megszűnés stb.) vagy a tisztségviselők megválasztásában ma már nem feltétlenül szükséges a tagságnak *közgyűlésen* döntenie. Mivel ezekben titkos szavazással kell a tagságnak állást foglalni, elképzelhetőnek tartom de lege feranda, hogy ezekben a kérdésekben megfelelő előkészítés után (kisgyűlések, munkaértekezletek) a tagság egyszerűen lakókörzetenként (vagy munkahelyi közösségenként) adja le szavazatát. Hiszem, hogy ha lehet tanácstagokat körzetenként választani, lehet termelőszövetkezeti tisztségviselőket is. Tehát a termelőszövetkezeti önkormányzat fejlődése nem feltétlenül kötődik a termelőszövetkezeti belső szervezet átalakításához. Ami viszont Molnár Imre álláspontját illeti, feltétlenül üdvözölnünk kell a kiskollektívák helyére és hatáskörére vonatkozó elgondolásait. Ha a jogalkotó „csak" azokat a döntési jogköröket biztosítja a kiskollektíváknak a későbbi jogalkotás során, amelyeket a szerző javasol, máris igen jelentős előrelépést tesz a vezetés további demokratizálásának útján. Nem volt feladata a szerzőnek, hogy az állami vállalaton belüli szervezeti kérdésekben is javaslatokat dolgozzon ki. Úgy gondolom azonban, hogy ma már — kellő szakirodalom alapján is — túl kellett volna lépnie a vállalaton belüli hagyományos szubordinációs viszonyokon. Meggyőződésem, hogy a vállalati belső szervezetben nem lehet a két pólust az igazgató és — a munkavállalói kollektíva képviselője — a szakszervezet relációjában elhelyezni. A szakszervezetnek vissza kell kapnia érdekvédelmi, ellenőrzési funkcióját, és a vezetésben elfoglalt mai helyét át kell adnia a dolgozók által a vezető szervekbe közvetlenül delegált, illetve választott képviselőknek.

6. A VI. fejezet („A tagsági vezetés elve a szövetkezetekben") — mint ahogyan ez általában lenni szokott — tartalmazza a szerző álláspontjainak summázatát, a fejlesztésre vonatkozó koncepcióját, amely már az eddigi ismertetésből ki is következtethető:

„A szövetkezeti vezetési rendszer egyes elemeinek fejlesztésével, újabb formák és módszerek alkalmazásával mélyülnie kell a demokratizmusnak. Ez pedig a tagság minél magasabb tömegeinek a szövetkezet egészének vezetésében való folyamatos és intenzív részvételével érhető el." (325. old.)

Teljes mértékben egyetértek a szerzővel abban, hogy a technika és a technológia fejlődése, a koncentráció és a specializáció nem mond ellent ennek a folyamatnak. Sőt! Ha igaz az, hogy a kommunista termelési viszonyokat a dolgozók maguk igazgatják, akkor a szerző által megjelölt folyamat deduktív módszerrel is bizonyítható. Így valóban el kell vetnünk minden olyan tudományos kísérletet, amely a technika fejlődésére hivatkozással a szövetkezeti vezetés fejlesztését a mai vállalati modellel, az egyszemélyi vezetés erősítésével kívánja megoldani.

Mert senki sem állíthatja, hogy a kommunista termelés (de már a fejlett szocialista is) nem a legmagasabb fokú technikát, technológiát, koncentrációt és specializációt tételezi fel.

Úgy gondolom, ebből logikusan következik az a folyamat is, hogy a szövetkezeten belül a tagsági viszonyok és az alkalmazotti munkaviszonyok konfliktusa egyféleképpen oldható fel: egységes jogviszony szükséges a szövetkezet és a vele kapcsolatban levő „dolgozók" között, amely nem lehet a mai értelemben vett munkajogviszony. Így feloldható lenne az az ellentmondás is, amely ma tagsági viszonyban levő tagok és vezetők, valamint az alkalmazotti munkajogviszonyban levő egyszemélyi vezetők között kialakult. Ennek kimun-

[3] A tárgyilagosság érdekében meg kell viszont jegyeznem, hogy e fejezetben találhatók olyan felvetések is, amelyet az új szabályozás már megoldott, de a kézirat gyors felülvizsgálatában valószínűleg elkerülte a szerző figyelmét. (Pl.: a magasabb vezetők megbízása és díjazása a 220. oldalon.)

kálása viszont már nem csak a szövetkezeti jogi, hanem a munkajogi tudományos kutatások és a jogalkotás együttes feladata lesz.

7. Végezetül, úgy gondolom nem szükséges — de nem is lehetséges — a szerző művének tudományos eredményeit és saját érdemeit néhány mondatban összefoglalni.

Annyit azonban mégis legyen szabad e sorok írójának megjegyezni: Molnár Imre olyan értékkel gazdagította a szövetkezeti jogi és szövetkezetpolitikai tudományos szakirodalmat, olyan segítséget nyújtott a jogalkotáshoz, hogy méltán megérdemli a legmagasabb tudományos, illetve szakmai elismerést.

Tóth Lajos

Pölöskei Ferenc:
Horthy és hatalmi rendszere
*(1919—1922)**

Az ellenforradalmi rendszer hatalmi struktúrájának keletkezéstörténetét a magyar történettudomány több monográfiában, forráskiadványban tárta fel — kivette részét ebből az állam- és jogtörténet írás is.[1]

Úgy tűnt, hogy éppen a Horthy-kor (már Rassay Károly figyelmeztetett sajátos műfajú visszaemlékezésében e terminológia használhatóságának korlátaira)[2] genezisét tisztázó monográfiákra való hivatkozás cáfolhatta a legkézenfekvőbb módon azt a nézetet, amely még nem látta megérettnek a feltételeket a szintézisek kimunkálásához.[3]

E helyen természetesen még utalásszerűen sem foglalkozhatunk azzal, hogy az elkészült összefoglalások áttörhették-e a *filius ante patrem* akadályokat,[4] bár az a véleményünk, hogy Pölöskei Ferenc munkája a két szintézis megjelenése után is hiányt pótol, eddig nem érintett összefüggéseket tár föl, de rektifikál is — szólhat még e periódus további monografikus feltárásának igényéről. Pölöskei professzor könyve különben nem egyszerűen a szintézis és a monográfia műfaji követelményeinek egyaránt megfelelni kívánó opusz — bár az előbbit bizonyíthatja a kutatási eredmények alkalmazása, az utóbbit pedig például a csóti leszerelő és szűrő, valamint a zalaegerszegi internálótábor történetére vonatkozó információ.[5] A munka értékét és eredményeit elsődlegesen abban látjuk, hogy az ellenforradalmi berendezkedés hatalmi struktúrájának vizsgálatánál az államtörténet eszközeivel megragadható eseménysorok motivációit a politikatörténet műfaji sajátosságaival oldja fel, a politikatörténet feltárásánál pedig különösen a közigazgatás történetet hívja segítségül. Ezt a megközelítést Pölöskei Ferenc sikerrel viszi végig. S hogy ez sehol nem válik erőltetetté, vagy esetleg sematikussá, nem csupán az új megközelítés eleve novumokat kínáló érdeme. Pölöskei Ferenc könyvében igen jól hasznosítja a dualizmus utolsó periódusára vonatkozó kutatásainak eredményeit is: a születő kurzus pártviszonyai a dualizmus pártjaival nyernek összehasonlítást.[6] A kérdés különben más megközelítésekben is foglalkoztatja a szerzőt.[7] Érdekes lett volna a komparatisztika ilyen értelmű alkalmazása az Egységes Párt kialakításának előtörténeténél.[8] Az Egységes Párt létrehozására irányuló és kezdetben koalíciós támogatást vagy legalább elfogadást nyert törekvésben a dualista tradíció tisza istváni koncepciója — megítélésünk szerint — úgy találta meg felújítását, hogy az egyben annak jobboldalról történő tagadását is tartalmazta egy politikai kompromisszum keretei között. Segítségére lehetett volna a szerzőnek az összehasonlító megközelítés a kurzus ellenzéki pártjainak vizsgálatánál is — véleményünk szerint e pártok liberalizmusát nem csupán a szocializmussal kialakított szembenállásuk reformálta, azt egy sor tényező tette anakronisztikussá és hatástalanná. S hogy ezek között a már dualista viszonyok között egyéni arcélt kapott posztliberalizmus is szerepet játszott — kétségtelennek tűnik.[9]

Az eddigi kutatási eredményektől eltérőnek, de valósnak véljük a szerzőnek a szakszervezeti kormány programjával kapcsolatos értékelését, amely a kormány szándékaiban „... a polgári demokratikus forradalom jogrendszerének visszaállítását..." fedezi fel.[10] Igen plasztikusan ábrázolja a szerző a katonai diktatúra szervezetét, annak az egymást követő kormányokhoz való viszonyát, az 1919 őszén új módszerekkel restaurált közigazgatás duális — katonai és polgári — jellegének egymást kiegészítő, de ugyanakkor ellent is mondó lényegét.[11] A szerző politikatörténeti érzékét igen jól bizonyítja annak a rendkívül komplikált folyamatnak az ábrázolása, amely a nemzeti hadseregnek a fővárosba történő bevonulását egy politikai eseménysor finálejaként értelmezi. A politikatörténet és a joghistória eszközeinek együttes alkalmazása alakítja a szerző fejtegetéseit a büntetőbíráskodásról, a sajtó, az egyesülési és gyülekezési jogról.[12] A Csemegi-kódex-el kap összehasonlítást az 1921: III. tc. a társadalmi rend hatályosabb védelméről, ahol a szerzőnek a törvény praktikumáról írt fejtegetéseit csupán azzal kívánjuk kiegészíteni, hogy a jogszabály nyilvánvalóan a tanácskormány bukását követő vérengző ellenforradalom légkörében fogant ugyan, s akkor kizárólag a baloldali mozgalmak — ezt a hatalomra ke-

* Budapest 1977. 222 old.

[1] Vö. pl. *Nemes* Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. Bp. 1962., Iratok az ellenforradalom történetéhez I. Szerk. Nemes Dezső 2. kiad. Bp. 1956.; *Ránki* György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962. 3—4.; *Vargyai* Gyula: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör. Bp. 1971.; *Sik* Ferenc: Az ellenforradalmi büntetőbíráskodás néhány sajátossága az 1921: III. tc. megalkotása előtt. Bp. 1964.

[2] Országos Levéltár R. 226/1289.

[3] Magyarország története. 1918—1919., 1919—1945. Bp. 1976. 387—488. old., Magyar állam és jogtörténet. Bp. 1972. 631—688. A Hadtörténeti Intézet most készíti két kötetes szintézisét.

[4] A történeti szintézisnek a szakkritika eszközeivel történő megközelítését a kötet megjelenésének ideje még aligha tette lehetővé, amelyet alig mondhatunk el a tankönyvként megírt magyar állam és jogtörténeti összefoglalásról. A recenziók zöme alig terjed túl a könyvismertetésen. Vö. pl. J. K. 1974. 8. 463—467. old.; Századok, 1974. 1. 304—305. old., csupán Martin Vietor professzor írását értékelhetjük érdemibb jellegű hozzászólásnak. Állam és Igazgatás. 1973. február. 186—191. old.

[5] *Pölöskei* Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere. 66—74. old.

[6] I. m. 20. old.

[7] Vö. pl. i. m. 17., 93. old.

[8] I. m. 171—177. old.

[9] I. m. 179. old.

[10] I. m. 10. old.

[11] I. m. 22., 40. old.

[12] I. m. 57—66., 74—83. old.

rültek a létező legkiterjesztőbb módon értelmezték — ellen irányult, később egyes esetekben alkalmazhatónak bizonyult a szélsőjobboldal olyan megnyilvánulásaival szemben is, amelyek nem zárkóztak el a 30-as évek jobbra nyitó kormánypolitikájának akár fegyveres puccsok eszközével történő kétségbe vonásától sem.[13] Pölöskei Ferenc könyvében szemléletesen helyezi el a Friedrich-féle demokratikus választójogi rendeletet a politikai szabadságjogok általános érvényű korlátozásának kereteiben, amelynek az ellentmondását a választások lefolyása „oldotta fel", amely viszont a kurzus közjogi kibontakozásának útját egyengette az egykamarás törvényhozás létrehozásának kompromisszum halmazával és a kormányzói intézmény megteremtésével.[14] Igen találónak érezzük a szerző summázó véleményét arról a belpolitikai szituációról, amelyben „... a hagyományos uralkodó osztályok politikusai sem zárkózhattak el a földreform valamiféle gondolatától, nem fordulhattak nyíltan szembe a földreformot sürgető, vagy a földbirtok demagógiával fellépő irányzatokkal szemben".[15] Pölöskei Ferenc szinte egzakt értelemben ábrázolja azokat az erőviszonyokat, amelyek a földreform törvény tendenciáját meghatározták: a Bethlen-kabinet későbbi jobboldali ellenzéke, ekkor még a kormánypárt frakciójaként kísérelte meg kisajátítani az agrárdemagógia időnként már mítosz-teremtő eszközével mindazt, amelytől belpolitikai sikereket remélhettek. Ez a szándék a földreform törvény elfogadásakor azonban még nem volt oly értelemben megfogalmazva, hogy az a törvény kompromisszumos jellegének kiformálását megnehezítette volna — ez egyben természetesen kifejezte a nem hagyományos, de az ellenforradalom születési körülményei között jelentős politikai pozíciókat szerző önállósult középrétegek politikai súlyának és szerepének viszonylagosságát. Ezt a problémát vizsgálja a szerző az ellenforradalmi egyesületek és szervezetek funkcióinak kitapintásánál is.[16]

Újat hoz a szerző a legitimisták és szabadkirályválasztók konfrontációjának a belpolitika egészébe helyezésénél is: szól a tényleges politikai aktusokban sem legitimista, sem királyválasztó „halasztó tábor" dominánssá váló szerepének alakulásáról, amely végül is a kormányzó személyes intencióiból vált a kurzus hivatalos felfogásává.[17] A recenzens csak egyetértését fejezheti ki a szerzőnek azokról a megbeszélésekről írott fejtegetéseivel, amelyek Bethlen pécsi beszédét eredményezték: a legitimista vezetők fájdalmas politikai koncessziókra kényszerültek, közjogi szempontból pedig — ahogy ezt Werkmann Károly környezetének egy tagja fogalmazta meg — olyan plattformot kellett találniuk, „... amely az összes legitimistákat összetartja, azonkívül a legitimista eszmének új híveket szerez, anélkül azonban, hogy a magyar király osztrák császárságáról való lemondásának kívánságával szent elvüket megsértenék".[18] Pölöskei Ferenc helyesen értékeli a kormány részéről nyilvánított engedményeket is a miniszterelnök pécsi beszédében, és találóan ábrázolja *deus ex machina*-ként Károly ismételt visszatérését, amely a kormány és a legitimisták megállapodását de facto hatálytalanította.[19]

A szerző új megközelítésekkel nyúlt a bethleni konszolidáció problematikájához is, ahol külön kiemelkedőnek tartjuk a történetírásunkban Bethlen—Peyer-paktum elnevezés alatt ismert megállapodás több vonatkozásban is újrafogalmazott ábrázolását. Némileg viszont problematikusabbnak érezzük azt, amit Pölöskei Ferenc Gömbösnek az 1922-es választásokon játszott szerepével kapcsolatban állít: „... a Bethlen által meghirdetett jelszó, a szélsőségek elleni harc tehát gyakorlatilag egyértelműen a baloldal, a liberális ellenzék visszaszorítására irányult".[20] Természetesen egyetértünk azzal, hogy a kurzus politikájában a baloldal kikapcsolásához képest kevésbé jelentős szerepet játszott a szélsőjobboldal visszaszorítása, de ezt az utóbbit a konszolidáció folyamatában mégis végre kellett hajtani, több szempontból éppen azért, amelyre a szerző maga is gyakran utalt: a kurzus udvarképessége függött ettől azok előtt, akiknek külpolitikai jellegű támogatása — még a legmérsékeltebb formában is — létkérdéssé vált a magyar politikai vezetés számára. A kormányzó írta saját kezű feljegyzésében, hogy a jobb- és baloldalról jövő mozgalmakba egyaránt belelövet, a különbség az, hogy az utóbbiba élvezettel. A valószínűleg valamely beszédtervezethez készített „maxima" természetesen csak vulgárisan adja vissza a hatalomra kerültek elképzeléseit a szélsőjobboldallal szemben, amely már azért is nehezen tisztázható, mert a kurzus születése körül bábáskodók tevékenysége — ha kompromisszumokkal is — beleépült az ellenforradalmi rendszer hatalmi struktúrájának egészébe. Pölöskei Ferenc könyvét kitűnő alkotásnak tartjuk, amely két diszciplina eszköztárának együttes alkalmazásával jutott olyan kutatási eredményekhez, amelyek éppen árnyaltságukkal járulnak hozzá az ellenforradalmi államberendezkedésről nyert képünk elmélyítéséhez.

Vargyai Gyula

[13] I. m. 59. old.
[14] I. m. 84—110. old.
[15] I. m. 141. old.
[16] I. m. 143. old.
[17] I. m. 146. old.
[18] *Freiherr von Werkmann,* Karl: A madeirai halott. München, 1923. 123. old.
[19] *Pölöskei:* i. m. 170. old.
[20] I. m. 195. old.

*Noj, I. Sz.: A szovjet kriminológia módszertani problémái**

A Szovjetunióban — több más szocialista országhoz hasonlóan — a 60-as évektől a kriminológia tudománya iránt megújult érdeklődés tapasztalható. A szocialista tudományok rendszerében viszonylag új tudományos ismeretanyagról lévén szó, még ma sem tekinthetjük lezártnak az alapkérdésekben az útkeresés szakaszát, még ma is ellentétek feszülnek a különböző nézetek között. Erről szól Noj professzor új könyve, amely ugyanakkor tudománytörténeti szempontból is érdeklődésre tarthat számot. A könyv a szovjet kriminológiai kutatások

* *Noj, I. Sz.:* Metodologicseszkije problemü szovjetszkoj kriminologii, Izdatyelsztvo Szaratovszkava unyiverszityéta 1975, 221 old.

kezdeteitől a legfrissebb publikációk ismertetéséig feldolgozza a szovjet kriminológia történetének mintegy hat évtizedét.

A könyv első fejezete, amely *„A szovjet kriminológia megalapítása"* címet viseli, a 20-as évek kriminológiai kutatásainak történetét tekinti át. Ez, az 1920-tól 1930-ig tartó évtized volt a szovjet kriminológia gyors fejlődésének, majd hirtelen elsorvasztásának időszaka.

A szovjet kriminológusok felismerték, hogy olyan feladat áll előttük, amelyre a kriminológia történetében korábban nem volt példa: a bűnözés okait olyan társadalomban kell vizsgálni, ahol annak korábbi társadalmi okai, alapjai már megszűntek (5. old.). A kezdeti időben azonban még meg kellett küzdeni a gazdasági alap és a felépítmény viszonyának helytelen szemléletéből fakadó vulgarizáló, leegyszerűsítő nézetekkel. Ezek képviselői azt vallották, hogy az új társadalomban a bűnözés szükségszerűen, magától meg fog szűnni, okkutatása felesleges, hiszen társadalmi-gazdasági okait felszámolták (7. old.). Ezzel szemben — mint a szerző által idézett szemelvényekből megtudhatjuk — többen rámutattak a szovjet hatalom gazdasági nehézségei és a bűncselekmények bizonyos fajtái közötti szoros összefüggésre (8—9. old.).

A bűnözés okainak tanulmányozása során a *bűnöző személyisége* került a szovjet kriminológusok érdeklődésének homlokterébe. Az adott történelmi helyzetben ez természetes volt, hiszen — mint a szerző rámutat — a szocialista társadalomban a bűnözés társadalmi okai megszűntek, így a bűnözés okkutatásának középpontjába az *ember* került, azoknak a személyiségi vonásoknak a vizsgálata, amelyek a bűnelkövetést befolyásolják (11. old.). Nem volt kétséges, hogy e vizsgálatoknak minőségileg másoknak kell lenniük, mint amilyenek a kizsákmányolás viszonyainak elkendőzésére irányuló és a faji felsőbbrendűség eszméibe torkolló burzsoá személyiségkutatások, és el kell kerülni a neolombrozianus irányzatokat is (12. old.).

A szovjet kriminológusok az 1925-ben Moszkvában kiadott programjuk (A bűnöző tanulmányozása a Szovjetunióban és külföldön) szerint következetesen determinista álláspontra helyezkedtek, elvetették az ún. szabad akaratról szóló elméleteket és abból indultak ki, hogy minden emberi cselekedet szociális és biológiai tényezőknek az emberi szervezetre gyakorolt bonyolult kölcsönhatása eredményeként áll elő. Noj éppen azt tekinti e felfogás fő érdemének, hogy a bűnözés szociális lényegének felismerése nem takarta el előlük a bűnös magatartás biológiai determinánsainak jelentőségét (13. old.). A társadalmi-gazdasági viszonyok elsődlegesen meghatározó jellegének elismerése mellett a szociális és biológiai faktorokat kölcsönhatásukban szemlélték, kimutatták együttható szerepüket a bűnös magatartás kialakulásában (14., 17—19. old.). Keresték a választ, mi az oka annak, hogy ugyanolyan szociális körülmények között az egyik ember bűnözővé válik, a másik törvénytisztelő állampolgár marad, miért reagál bizonyos környezeti hatásokra némely ember bűncselekmények elkövetésével és nem másként (14., 15., 32. old.).

A figyelem így a *személyi sajátosságok* feltárására, a pszichológiai, pszichofiziológiai, pszichopatológiai stb. kutatások felé fordult. A kriminológiai kutatásokat a természettudományok képviselőivel való szoros együttműködés jellemezte: a kutatócsoportokban a jogászok mellett tekintélyes pszichológusok, pszichiáterek, antropológusok stb. dolgoztak (21., 41. old.). Noj professzor ezekben a komplex jellegű kutatásokban látja a 20-as évek kriminológiájának alapvető módszertani jelentőségét.

Noj igen részletesen elemzi e korszak legismertebb tudósainak (Gercenzon, A. A., Vnukov, V. A., Poznüsev, Sz., V., Krasznuskin, E., K. stb.) munkásságát (17—33. old.), és bebizonyítja, hogy a későbbi vádakkal ellentétben ezek a tudósok mindenkor elutasították a „született bűnöző" elméletet, s szembeszálltak a lombroziánus tanokkal. Világosan látták, hogy a pszichofizikai struktúra aszocialitása csak egy faktor, amely kedvező külső körülmények mellett segít a bűnözővé válásban olyan embernél, akinél a szociális alkalmazkodás képessége nem megfelelő (30. old.). Sajnos, a későbbiek folyamán — írja Noj professzor — a bűnöző személyiségének tanulmányozását azonosították a bűnözés okainak biologizálásával, a lombrozianizmussal (33. old.). Így tudatosan feledésbe merültek a 20-as évek kriminológiájának vívmányai: az ember bioszociális lényegének, a magatartás biológiai determinánsainak felismerése, a személyiség pszichofizikai struktúrájának tanulmányozása (36—37., 41. old.).

A *„Vulgarizáló tendenciák felmerülése a kriminológiában és következményei"* címet viselő II. fejezet a 30-as években eluralkodó antitudományos irányzatok hatását a mai időkre vetítve elemzi.

1929-ben jelent meg *Bulatov, Sz. Ja.* cikke: „Lombroso újjáélesztése a szovjet kriminológiában". A cikkben közölt kemény bírálat a szovjet kriminológiára vonatkozó hivatalos álláspontot juttatta kifejezésre, s következményeiben a kriminológiai kutatások megszűnéséhez vezetett (42—44. old.).

A kritikák és érvelések, amelyek ezt a folyamatot kísérték, még ma sem tűntek el teljesen a tudományos közéletből, ennek tulajdonítja Noj, hogy mindeddig igen kevés történt a párt XXIV. kongresszusán hozott határozatok végrehajtása terén, különösen kevés valósult meg abból az iránymutatásból, hogy erősíteni kell a tudósok együttműködését a természettudományok, a technikai és a társadalomtudományok területein. „Mai viszonyaink között a tudományos kutatások terén az ember fejlődésének problémáihoz komplex tudományos módszerrel kell közelíteni. A szociológia, az etika, a jogtudományok, a pedagógia területén szorosabb kapcsolatokat kell kialakítani a természettudományokkal, mindig szem előtt tartva, hogy az ember fejlődésének meghatározó tényezője élete és tevékenysége társadalmi viszonyainak összessége."[1] (44—45. old.).

Noj a párthatározatnak erre a részére gyakran visszatér, hangsúlyozva, hogy a biológiával kapcsolatos tudományok képviselőinek a bevonása a kriminológiai kutatásokba ma már elengedhetetlen. Bulatov cikke nyomán annak idején a kriminológiát teljesen elválasztották a természettudományok-

[1] Kommunyiszt 1971/15. sz. 34. old.

tól, s Noj keserűen jegyzi meg, hogy a bűnözők pszichofizikai sajátosságainak tanulmányozását még ma is sokan egyszerűen lombrozianizmusnak minősítik (57—58. old.).

A lombrozianizmus, a kriminológia biologizációja volt a fő vádpont a 20-as évek kriminológusai ellen, ebből fakadt minden további támadás (pozitivizmus, vulgármaterializmus stb.). A könyv szerzője ezeket a vádakat a bírált tudósok munkásságának elemzése alapján utasítja el, bebizonyítván, hogy az ideológiai, adminisztratív jellegű vádaskodások nélkülözték a tudományos érvelést (47—51. old.).

Noj professzor keresi a választ arra, hogyan jelenhetett meg Bulatov cikke, és hogyan gyakorolhatott olyan nagy hatást a tudományos közéletre (52. old.). A választ a biológia, és ehhez kapcsolódóan a genetika fejlődési vonalában véli felfedezni. A 30-as években hivatalosan általánossá vált a biológia lekezelése, alábecsülése (53. old.). Ekkoriban lépett fel *Liszenko*, igen nagy hatással a természettudományok ágazataira. Neki tulajdonítja Noj, hogy még az orvostudományban és a pszichiátriában is törölték az öröklés fogalmát (55. old.). A kriminológiát éppúgy, mint a genetikát azok a tudománytalan nézetek tették tönkre — írja —, amelyek szerint az emberi személyiség alakulása kizárólagosan környezeti tényezők által meghatározott, és a magatartás biológiai determinánsainak megismerésére irányuló minden törekvés lombroziánizmushoz vezet (55. old.).

A kriminológiai kutatások az 50—60-as években élénkültek meg újból, de egyoldalúan csak szociológiai vizsgálatokat végeztek, ami Noj értékelése szerint elég felszines következtetésekre adott lehetőséget a bűnözés okait illetően (58. old.). A legutóbbi években azonban új szemléletmód van kialakulóban. Elismerik — mint V. N. Kudrjavcevre hivatkozással írja a szerző —, hogy a bűnözés okainak megismeréséhez szükség van pszichológusok bevonására, ugyanis a kriminológiai kutatások során nem hagyhatók figyelmen kívül az ember egyéni sajátosságai (58. old.). *Kudrjavcevvel* együtt mind többen vallják, hogy „nem utasítjuk el egyáltalán az emberek biológiai különbségeinek, az emberi organizmus veleszületett sajátosságainak hatását a viselkedésre"[2] (59. old.).

A *„Két irányzat a mai kriminológiában"* c. III. fejezetben a szerző egyrészt a 30-as évekből származó, az előzőekben már bírált nézetek továbbéléséről, másrészt a párt XX. kongresszusa óta lassan kialakulóban levő haladó irányzatról beszél.

Az új irányzat megjelenését *A. B. Szaharov* 1961-ben kiadott monográfiája dokumentálja, amely a kriminológiai személyiség-vizsgálatok megújulását jelezte. A bűnözés okait vizsgálva Szaharov arra a következtetésre jutott, hogy „az antiszociális, bűnös magatartás meghatározott módon, néha közvetlenül kapcsolatban áll a szubjektum pszichológiai sajátosságaival — a temperamentummal, a karakterrel, az emócionális és az akarati szférával stb."[3] (63. old.). Ezt követően hivatalosan is elismertté vált az előzőekben Kudrjavcevre hivatkozással jelzett nézet, és napirendre került a kriminológia tudományának újjászervezése (64. old.).

Az újjászervezés azonban mégsem egészen ezeken az alapokon történt. Az elméleti alapok kidolgozásával ugyanis *A. A. Gercenzont* bízták meg, aki nem tudott szakítani a 30-as évek vulgáris irányzatával, tovább folytatta a 20-as évek kriminológusai elleni ideológiai hadjáratát, elutasította a személyiség pszichofiziológiai sajátosságainak tanulmányozását, úgyszintén a más tudományágakkal való együttműködés lehetőségét (66—73. old.). Hasonlóképpen vélekedett *I. I. Karpec* is, aki szerint a pszichológiai sajátosságok tanulmányozása a kriminológiában biopszichologizáló, biokriminologizáló tendenciákhoz vezet, más tudományágak képviselői pedig helytelen választ adnának a kriminológia kérdéseire (65. old.).

Időközben azonban olyan változások történtek a tudományos életben, amelyek nem maradhattak hatástalanok a kriminológiára sem. Említést kell tenni a genetika 1964-ben történt rehabilitációjáról, valamint arról a folyamatról, amelynek során egyre szélesebb körű elismerést kapott a tudományok integrációja, az a tény, hogy korunkban mind nehezebb éles határvonalat húzni a természettudományok és a társadalomtudományok között (68—69. old.). Mindez siettette a kriminológiában az olyan irányú vizsgálódások tudományos megalapozottságát, amelyek az emberi magatartás társadalmi tényezői mellett a biológiai determinánsok szerepét is figyelembe veszik. Kialakult az a felfogás, amely az embert kétféle, társadalmi és biológiai determináció egységének tekinti, s amelynek Noj professzor is meggyőződéses híve (86. old.). A kriminológiai kutatásoknak az előbbiekben jelzett ellentmondásos helyzete következtében is, mindeddig általában más tudományágak képviselői vonták le a kriminológiát is érintő és annak új fejlődési vonalát jelző következtetéseket. Ezekből bőven idéz a könyv szerzője (74—87. old.). A hivatkozásból nem érdektelen legalább *B. M. Kedrov* akadémikus szavait kiemelni, aki arra a jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy a tudományok kölcsönhatásának dialektikus szemlélete a humán tudományok körében még ma is gyakran ellenállásba ütközik, és még ma is él a tudományok merev elválasztásának ideológiája. Ez a mesterséges elszigetelés tapasztalható különösen a kriminológia és a biológiai tudományok között. A „biokriminológus" elutasító megnevezéssel illetik azokat a kriminológusokat, akik a bűnözésnek, mint társadalmi jelenségnek a tanulmányozásánál nemcsak a társadalomtudományok, de a természettudományok adatainak felhasználását is szükségesnek vélik (87. old.).

„A szociális és a biológiai faktor szerepéről folyó viták" címet viseli a IV. fejezet. Olyan kérdéseket boncolgat itt a szerző, amelyekre találóan illik az egyébként már elcsépeltnek ható „izgalmas" jelző (88—154. old.). A természettudományok napjainkban tapasztalható felgyorsult fejlődése olyan szenzációs eredményeket produkál, amelyek szinte kényszerítik a társadalomtudományokat a felzárkózásra. Arról van szó ugyanis, hogy ezek az eredmények felvetnek egy sor olyan kérdést, amelyek megválaszolása elől a társadalomtudomá-

[2] *Kudrjavcev, V. N.:* A bűnözés elleni harc és a kriminológia tudományának feladatai. Szocialisztícseszkaja zákonnoszty 1973/2. sz. 19. old.

[3] *Szaharov, A. B.:* A bűnöző személyiségéről és a bűnözés okairól a Szovjetunióban. Moszkva, 1961. 25. old.

nyok nem térhetnek ki, olyan kérdéseket, amelyeket nem lehet tovább ideológiai érvekkel elintézni. Különösen áll ez az emberrel foglalkozó tudományokra. Ezek sorában a genetika az utóbbi időkben olyan felfedezésekkel állt elő, amelyek alapján a többi tudományágban számos kérdés — így az emberi lényeg minősége, a személyiség összetevőinek szerepe a magatartásformák kialakulásában, a személyiség öröklött és megszerzett faktorainak viszonya stb. — újszerű megválaszolása elodázhatatlan a genetika törvényszerűségeinek figyelembevételével.

A kriminológiában azok a kutatások, amelyek a 20-as években a bűnös magatartás biológiai determinánsainak meghatározására irányultak, most a genetika vívmányainak tükrében várnak tudományos megerősítésre. Aktuálisak ebből a szempontból *P. N. Fedoszejev* akadémikus szavai: „A társadalomról szóló tudomány fejlődésének mai fokán nem térhetünk vissza semmiféle szociál-darwinizmushoz, általában a biologizáció semmilyen formájához. Elemi igazsággá vált számunkra, hogy az ember társadalmi lény, az emberi lényeg társadalmi lényeg, társadalmi viszonyok határozzák meg fejlődésében, magatartásában stb. Ugyanakkor szemben állunk minden olyan leegyszerűsítéssel, hogy az ember csupán gazdasági vagy társadalmi viszonyok sűrítménye. Az ember társadalmi lény, de ezzel együtt a természet része, biológiai lény is. Az embernek, mint Engels mondta, testi létezése van. A szociális és a biológiai létezés tényezőinek kölcsönhatása pedig fontos és nagy horderejű kérdés, amelyet tudományos szempontból kell megvizsgálnunk"[4] (120. old.). *I. G. Frolov* professzor ehhez kapcsolódó szavai szerint az emberi fejlődés szociális és biológiai faktorainak a tudomány szemszögéből való vizsgálata a közelmúltban még gyanúsnak tűnt, s a viták e kérdésekben inkább csak ideológiai síkon folytak. Nagy sikerként könyvelhetjük el — írja Frolov —, hogy e problémák átkerültek a tudomány szférájába és ma már tudományos problémákként vitathatjuk meg őket (120. old).

Noj a könyvének ebben a fejezetében fejti ki a legszenvedélyesebben a bűnözők személyi sajátosságaira irányuló kriminológiai kutatások nélkülözhetetlenségére vonatkozó álláspontját (pl. 89—93., 99—102. old.). Érvelésével azokhoz csatlakozik, akik azt vallják, a szovjet társadalom fejlődésének mai fokán a bűnözés nem törvényszerű, megszüntetésének társadalmi-gazdasági feltételei adottak. Vitába száll azokkal az állásfoglalásokkal, amelyek a szocialista társadalmi fejlődés még ténylegesen meglevő ellentmondásait, a kommunizmusba való átmenet társadalmának egyes sajátosságait (a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka ellentéte, a szocializmus viszonylag korlátozott anyagi-technikai bázisa, a munka szerinti elosztás stb.) a szovjet társadalomban a bűnözés egyedüli okaként jelölik meg. Véleménye szerint ezt nem sikerült tudományosan bebizonyítani, és erre való utalások a marxizmus klasszikusainak műveiben sem találhatók. Társadalmunkban a bűnözés elleni harc nem lehet sikeres a személyiségi struktúra mechanizmusának feltárása és a bűnözők átnevelése programjának tudományos kidolgozása nélkül — írja (133—136., 140. old.).

A gondolatmenet folytatásaként a szerző határozottan állást foglal amellett, hogy az emberi magatartás kialakulására — a bűnös magatartására úgyszintén — determinálóan hatnak a szervezet biológiai sajátosságai is (pl. 89., 90., 93., 99., 118. old.). E determináló hatás nemcsak hogy nem érvényesülhet a külső, környezeti hatások nélkül (107. old), de jelentősen transzformálják hatásukat a nevelés és az emberi önnevelés lehetőségeinek tényezői (140—144., 146—147. old). E kettős — külső és belső — determináció egysége a magatartás marxista szellemű megközelítésének lényege.

Noj a kifejtettek alapján a szovjet kriminológia fejlődésének legfontosabb feltételeként jelöli meg a 60-as években főleg *A. A. Gercenzon* hatására kialakult vulgármaterialista tendenciák felszámolását, a személyiségstruktúra veleszületett tényezőinek meglétéről a genetika által szolgáltatott bizonyítékok hasznosítását, a kriminológia természettudományoktól való elszigeteltségének megszüntetését (153—154. old.).

A *„Bűnözés, bűncselekmény, szabálysértés"* című, V. fejezetben a szerző azt vizsgálja, hogy a bűncselekmény mint egyedi jelenség, és a bűnözés mint általános jelenség viszonyának mi a *módszertani* jelentősége a bűnözés okkutatásában.

A legutóbbi időkig A. A. Gercenzon munkássága nyomán a *statisztikai adatgyűjtés és feldolgozás* módszereit használták fel a bűnözés okainak tanulmányozására. Gercenzon azon a nézeten volt, hogy az egyes bűncselekményeknek és a bűnözők egyéni sajátosságainak tanulmányozása csak arra ad feleletet, hogy adott személy miért követte el az adott bűncselekményt, de a módszer nem alkalmas a bűnözés társadalmi törvényszerűségeinek a feltárására (157—158. old.).

A személyiségvizsgálatok újbóli előtérbe kerülésével párhuzamosan mind nyilvánvalóbbá vált e módszer elégtelensége. A bűnözési statisztikák feldolgozása alapján különböző negatív társadalmi jelenségeket neveztek meg a bűnözés okaként. Ez pedig a probléma túlságos leegyszerűsítését jelenti, mutatott rá V. N. Kudrjavcev 1971-ben. Fel kell ismerni — írja Kudrjavcev —, hogy „ha a konkrét szituáció, amelyben a bűnös magatartás felmerül, semmiben sem különbözik az ugyanolyan fajta tipikus élethelyzetektől, akkor a bűncselekmény okát az adott mikrokörnyezetre nem jellemző valamely tényezőben kell keresni, mégpedig az esetek többségében a bűnöző személyiségének sajátosságaiban"[5] (160. old.).

Noj ugyanerre az álláspontra jut abból kiindulva, hogy a bűncselekmény és a bűnözés a filozófia kategóriái szerint az *egyes* és az *általános* viszonyában áll egymással, így az egyes bűncselekmények elemzésén át visz az út az általános törvényszerűségek, a bűnözés megismeréséig (176. old.). A bűnös magatartás, a bűnöző személyisége és

[4] Voproszü filoszofii, 1972/9. sz. 109. old.

[5] *Kudrjavcev, V. N.*: Az okozatosság problémái a kriminológiában. Voproszü filoszofii, 1971/10. sz. 80. old.

a bűnözés összefüggéseit az emberi *szükségletekből* vezeti le. Minden magatartás, így a bűnös magatartás is valamely szükséglet kielégítésére irányul (167. old.), a szükségleteknek pedig szociális és biológiai karakterük is van (170. old.). A szükségletek a társadalom szempontjából lehetnek hasznosak vagy károsak, de lehet, hogy csak kielégítésük módja veszélyes a társadalomra (168. old.). A cél, amelyhez a kriminológiának is hozzá kell járulnia, a társadalomra hasznos szükségletek kialakítása az emberekben és megfelelő neveléssel annak elérése, hogy szükségleteiket a társadalomra hasznos módon elégítsék ki (173. old.).

Noj az elmondottak szempontjából elemzi a huliganizmust (167—169. old.). Ennek elkövetésében, mint a többi ún. motiválatlan, erőszakos bűncselekményében is, a személyiség önmegvalósításra irányuló szükséglete nyilvánul meg, habár torz formában. Az ilyen bűncselekményekkel szemben akkor lehetünk képesek sikeresen felvenni a harcot, ha az elkövetőkben ki tudjuk alakítani saját hasznosságuk érzését, annak tudatát, hogy a társadalomnak szüksége van rájuk, feltárjuk és tudatosítjuk bennük egyéni képességeiket. Mindez a személyiségkutatásoknak a bűnözés okkutatásában való jelentőségét húzza alá, állapítja meg a szerző.

A VI. fejezet tárgya *„A kriminológia és a büntetőjog tudománya"*. Egymáshoz való viszonyukról a kriminológia tudományának újjáélesztése óta folyik a vita a Szovjetunióban (187—190. old.).

A kriminológia és a büntetőjogtudomány viszonyának tisztázása tárgyuk és módszerük szabatos körülhatárolása alapján lehetséges. Ezek pedig a szerző megállapításai szerint még a jóval régebbi múlttal rendelkező büntetőjogtudományban is meglehetősen tisztázatlan területek (198—199. old.). A kriminológiát a büntetőjogtudomány integráns részének tekintő, ma is széles körben elfogadott nézetek abban a megfontolásban gyökereznek, hogy a kriminológia kiszakítása a büntetőjog tudományát a büntetőnormák tanulmányozására korlátozná, megfosztaná azok társadalmi tartalmának, materiális-politikai lényegének feltárásától (192. old.). Az indokolás módszertani vetülete pedig úgy szól, hogy a büntetőjog tanulmányozásában a logikai analízis mellett helyet kell kapniuk a kriminológiai (szociológiai) kutatásoknak is (197. old.). Ilyen értelemben a kriminológia hiánya a büntetőjog tudományát dogmatizmusba fagyasztaná (192., 195—197. old.). Noj szerint az érvelés alapvető hibája, hogy azonosítja a kriminológiai és a szociológiai kutatásokat (197. old), és ebből következően nem ismeri fel, hogy a büntetőjogtudománynak magának is vannak szociológiai tárgyú kutatásai (205. old.).

Noj határozott állásfoglalása, hogy a kriminológia *önálló* tudomány, amelynek a büntetőjogtudománytól eltérő sajátos feladata, tárgya és módszere van. A büntetőjogtudomány tárgyai a jogi normák és a jogintézmények; feladata a törvényhozás tökéletesítése és a büntetőjogi normák hatékonyságának növelése. A kriminológia tárgyát ezzel szemben *nem* a jogi problémák alkotják, hanem mindazok a tényezők, amelyek a bűnözést elősegítik és meghatározzák a bűnös magatartást. A kriminológia tehát nem korlátozódik a bűnözés jogi oldalának vizsgálatára. Feladata a bűnözés elleni harc eszközeinek kimunkálása és mindenekelőtt a profilaktika. Feladatkörében mindkét tudomány végez szociológiai kutatásokat (213—216. old.).

Noj a kriminológiát nemcsak a büntetőjogtól, de általában a jogtudományoktól is igyekszik elhatárolni és a társadalomtudományok rendszerében a szociológia szakágazatainak körében elhelyezni (217. old.). Véleménye szerint a kriminológia leginkább a szociológia önállósult ágazatának tekinthető, de annál több is, *komplex* tudomány (219—220. old.), amely csak több tudományág specialistáinak az együttműködésével művelhető. A kriminológia olyan szintetizáló jellegű tudomány, amelynek az aszociális emberi magatartás törvényeit kell megismernie. Ennek a tudománynak magában kell foglalnia a szociológiát, a jogot, a pszichológiát, pszichopatológiát, pszichiátriát, genetikát — vonja le könyvének végkövetkeztetését (221. old.).

I. Sz. Noj könyvében felveti mindazokat a problémákat, amelyek a szocialista kriminológia továbbfejlesztésén munkálkodó szakembereket napjainkban foglalkoztatják. A munka gazdag szemelvényanyagot nyújt a szerző nézeteinek alátámasztására szolgáló tudományos irodalmi állásfoglalásokból, de épp ilyen lelkiismeretesen az ellenkező álláspontok létezését bizonyító érvelésekből is. Kérdésfelvetésében a mű jelentős hozzájárulás a szovjet kriminológiai gondolkodás fejlődéséhez, a módszertani problémák tisztázásához. Meg kell jegyeznünk, hogy a könyvre egyesek a szovjet irodalomban igen élesen, sőt negatívan reagáltak. Nem vitás, a szerző nézeteivel szemben lehet elutasító véleményt kialakítani, de a felvetett témákban a kutatások elmélyítését szorgalmazó javaslataival nehéz nem egyetérteni. Külön érdeme a szerzőnek a polemikus tárgyalásmód, a szenvedélyes stílus, ami a művet hasznosságán túl, lebilincselő, érdekfeszítő olvasmánnyá teszi. A könyvben is összefoglalt módszertani viták próbája végső soron a kutatás, a vitakérdések sorsát majd a kutatási eredmények döntik el.

Bittó Márta

*Szankciók a nemzetközi jogban**

Merész kísérlet néhány oldalas angol összefoglalás alapján egy cseh nyelvű monográfia ismertetésére vállalkozni. Vladislav David könyve azonban a mai nemzetközi jog elméletének olyan alapvető fontosságú kérdésével foglalkozik hogy okvetlenül fel kell hívnuni rá a nemzetközi jog iránt érdeklődő magyar olvasók figyelmét.

A szerző mindenekelőtt megkísérli, hogy a szankciók intézményét elhelyezze a nemzetközi jog rendszerében, majd az intézmény genezisével, történeti fejlődésével foglalkozik, mely párhuzamosan halad a nemzetközi jogi felelősség intézményének kibontakozásával. A nemzetközi jogi felelősség és a nemzetközi jogi szankciók a nemzetközi deliktum jogkövetkezményei. A jogsértés nyomán új jog-

* *David, Vladislav:* Sankce v nezinárodni prám. Universita J. E. Purkyné. Brno, 1976. 152. old.

viszony jön létre, mely két elemet foglal magába: a megsértett vagy elmulasztott kötelezettség teljesítését (primér kötelezettség) és az okozott kár megtérítését (másodlagos kötelezettség). A nemzetközi jogi szankciók rendszere a nemzetközi jognak önálló intézménye, amelyet a szerző szerint az alábbi elméleti meggondolásokra kell alapozni, szakítva az olyan hagyományos koncepciókkal, mint amilyen pl. az önsegély. A szankciók a nem teljesített elsődleges és másodlagos kötelezettség teljesítésének kikényszerítésére szolgálnak. A sértett államnak joga van arra, hogy a szankciók kikényszerítését igényelje, a jogsértő államnak viszont tűrnie kell azokat. Tehát új önálló szankcióviszony jön létre közöttük. A szankcióviszony tartalmát és eszközeit az általános nemzetközi jog normái rendezik — több korlátozást állapítva meg ebben a vonatkozásban, amellett, hogy nyitva hagynak egy bizonyos fokú szabad mérlegelési lehetőséget, tekintettel a nemzetközi jog koordináló jellegére. Ebből következik, hogy a nemzetközi jogi szankciók a sértett állam jogának a kikényszerítését jelentik, amelyeknek célja a nemzetközi felelősségből folyó nem teljesített kötelezettség hatályosulása.

A szerző ezekután a szankciók különböző csoportjaival és osztályozásukkal foglalkozik. A retorziókat elhatárolja a szankciótól, a jogos önvédelmet pedig az erőszak alkalmazása tilalmának alóli kivételnek minősíti. Az egyedüli jogi szankciók a fegyveres erő igénybevételével nem járó represszáliák, amelyeknek a technikai fejlődés és a gazdasági együttműködés folyamatában új formái alakulnak ki.

A következő fejezetet az államok szervezett közössége által alkalmazott szankcióknak, azaz az ENSZ által foganasított kényszerítő intézkedéseknek szenteli a szerző. Külön, igen behatóan tárgyalja a nemzetközi jog kogens szabályainak megsértéséből adódó jogkövetkezményeket. A kogens normák érvénye abszolút és univerzális — jus erga omnes — és ebből adódóan a nemzetközi közösség bármely tagja fel van jogosítva arra, hogy a kogens szabályt megsértő állammal szemben igényt támasszon — actio popularis — és a magatartásával okozott baj orvoslását követelje. A különböző ENSZ akciók elemzése után, így a koreai konfliktus, a közel-keleti kérdés, a kongói és a ciprusi akciók eseteit vizsgálva a szerző leszűri azt a következtetést, hogy elsősorban a Biztonsági Tanács felelős az Egyesült Nemzetek békefenntartó akcióiért és bár a Közgyűlés, a Biztonsági Tanács felkérésére vagy annak határozatképtelensége esetén, szintén részt vehet ilyen akciókban, ilyenkor is csak ajánlásokat tehet.

Ennyi az, amit Vladislav David könyvének tartalmáról dióhéjban elmondhattunk. Bizonyos, hogy témáját, a kidolgozás módját, a felhasznált gazdag szakirodalmat tekintve igen figyelemre méltó alkotással van dolgunk, amely megérdemli, hogy a nemzetközi jogászok behatóan foglalkozzanak megállapításaival.

Herczegh Géza

Калман Ковач:

Принципиальные дискуссии и проекты по кодификации частного права в Венгрии (1866—1877 гг.)

В статье обозреваются прежде всего события 12 лет с начала переговоров об австро-венгерском компромиссе. В этот период уже в юридической литературе отражаются противоположные друг другу мнения о кодификации венгерского частного права, которые привели к острым принципиальным дискуссиям между консервативными юристами, представляющими воззрения класса феодальных помещиков, с одной стороны, и буржуазно-радикальными юристами, защищающими интересы капиталистического хозяйственного развития. В эти годы были разработаны первые, еще зачаточные попытки кодификации, за которыми в Течение следующих десятилетий следует целый ряд проектов Гражданского кодекса.

Дюла Эгерсеги:

Новая эпоха в защите окружения — глубокие изменения в охране качества воды

В охране качества воды в ходе развития выдвинулись на передний план возле предупреждения санкции (штраф за загрязнение воды), так как подтвердилось, что заводы и предприятия без соответствующих средств принуждения не проявляют склонность израсходовать соответствующие средства для постройки очистительных сооружений. Созданием соответствующих организационных рамок охраны окружающей среды также охрана качества воды находится перед качественно новой эпохой. В этих рамках и в дальнейшем играет значительную роль применение санкций по охране окружающей среды, в связи с которыми играет выдающееся значение индивидуализация. Учитывая значительные размеры расходов инвестиций по охране окружающей среды здесь выступает на передний план вопрос об обеспечении возможности дифференциации в системе санкций и индивидуализации штрафов в интересах охраны качества воды.

Kálmán Kovács:

Prinzipielle Diskussionen und Vorschläge in Zusammenhang mit der Kodifikation des Privatrechts in Ungarn zwischen 1866—1877

Die Studie analysiert zwölf, mit den österreishisch—ungarischen Ausgleichsverhandlungen beginnenden Jahre. Während dieser Periode entwickeln sich die gegenseitigen Meinungen in Zusammenhang mit der Kodifikation des Privatrechts. Die Vertreter dieser Meinungen sind einerseits die Meinungen der feudalen Grundbesitzerklasse vertretende konservative Rechtswissenschaftler, andererseits die Interessen der kapitalistischen Entwicklung vertretende bürgerlich-radikale Rechatswissenschaftler, zwischen denen die Kodifikation zu einer scharfen prinzipielen Diskussion geführt hat. In diesen Jahren werden die ersten, noch einfachen Kodifikationsversuche abgefasst, die in den kommenden Jahrzehnten noch von weiteren privatrechtlichen Kodexvorschläge gefolgt werden.

Gyula Egerszegi:

Beginn einer Periode im Umweltschutz — Ablösung einer Periode im Schutz der Wasserqualität

Im Laufe der Entwicklung sind in Zusammenhang mit der Schutz der Wasserqualität neben der Vorbeugung auch die Sanktionen, vor allem die Strafe für Industrieabwässer in den Vordergrund geraten, da es sicher wurde, dass die Betriebe ohne entsprechende Zwangsmittel für den Bau der Reinigungsanlagen keine Mittel einsetzen werden. Nach dem Ausbau der Organi-

sationsrahmen des Umweltschutzes steht auch der Schutz der Wasserqualität vor einer neuen Periode. Zwischen diesen Rahmen hat die Umweltschutzstrafe auch im weiteren grosse Bedeutung. Wegen des hohen Kostenanspruches meldet sich hier die Anforderung der Sicherung der Differenzierung des Sanktionssystems durch die Kodifikation, sowie die der Möglichkeit der individualisierten Sanktionierung.

Kálmán Kovács:

Débats de principe et plans relatifs à la codification du droit civil en Hongrie de 1866 à 1877

Avant tout l'essai examine la douzaine d'années commencant par les négotiations du compromis austro—hongrois. Dans cette période se dégagent déjà dans la bibliographie de la question les opinions contraires concernant la codification du droit civil, qui ont provoqué de débats de principe éclatants entre les juristes conservatifs représentant les thèses de la classe féodale des propriétaires foncier d'une part et les juristes radicaux civils accentuant les intérêts de l'économie capitaliste d'autre part. C'est dans ces années que s'achèvent les premiers essais de codification encore primitifs, qui seront suivi dans les décades ultérieures par de nombreux projets de code du droit civil.

Gyula Egerszegi:

Inauguration d'une ère nouvelle dans la protection de l'ambiance — changement d'ère dans la protection de la qualité des eaux

Au cours du développement, en outre des mesures préventives les sanctions sont avancées au premier plan dans la protection de la qualité des eaux (amende d'eaux résiduaires), étant donné qu'il s'est avéré que sans moyens coercitifs appropriés les fabriques ne sont pas prêts à consacrer des moyens financiels à la construction des installations d'épurage. Avec l'établissement d'un cadre bien organisé de la protection de l'ambiance, la protection de la qualité des eaux se trouve qualitativement devant une nouvelle ère aussi. La pénalisation de protection d'ambiance a un rôle significatif dans ce cadre par la suite aussi, et dans ce cadre l'individualisation a une signification éminente.

Kálmán Kovács:

Theoretical debates and projects of the civil law codification in Hungary 1866—1877

The study primarily deals with the twelve years following the Austrian—Hungarian compromise discussions. In this period those controversial views about the civil law codification already emerged, which provoked sharp debates between the conservative legal scientists representing the opinions of the feudal landowner class on one hand, and the bourgeois radical jurists, expressing the interests of the capitalist economical development on the other. In these years the first, yet temporary codification experiments, took place which are followed by several civil code-scheme in the later years.

Gyula Egerszegi:

New age in the environmental protection — new era in the water quality protection

In the protection of the water quality along the process of development beside the prevention the punishments got into the foreground, because it became obvious that the industrial plants do not intend to spend money for building water clearing plants unless they are forced to do so. Creating the organized framework of the environmental protection the protection of the water quality also enters to a new era qualitatively. In this framework the environmental fines have a significant role, particularly as far as individualization is concerned. The large cost requirements of the environmental allocations cause that the efficiency of the differentiated sanction system, the possibility of the individualization of the sanction in the water quality protection proves to be enchanced through codification.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.2199 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

INDEX 25 422

Ára: 8,— Ft

XXXIII. új évfolyam 3. szám Budapest, 1978. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

TÖRŐ KÁROLY:

A Legfelsőbb Bíróság szerepe a jogalkalmazás egységének, alkotó jellegének és törvényességének megvalósításában 109

HEGEDÜS ISTVÁN:

Néhány gondolat a dolgozó kollektíva tagjának a kollektívával szembeni jogi felelősségéről 118

ATONÁNÉ SOLTÉSZ MÁRTA:

A házasság jogintézményének sorsfordulatai a kapitalista társadalomban. (A franciaországi tapasztalatok) 130

BRUHÁCS JÁNOS:

A nemzetközi folyóvizek szennyezésének néhány nemzetközi jogi kérdése 138

SZILÁGYI ISTVÁN:

A műholdas földkutató tevékenységek nemzetközi jogi szabályozásáról de lege ferenda 145

Szemle:

VARGA CSABA:

A jog érvényessége és hatékonysága. Fogalmi megközelítés Lukács Ontológiája alapján 151

PRUGBERGER TAMÁS:

A szocialista állam gazdaságszervező tevékenysége 153

REX-KISS BÉLA:

Új irányelvek a vércsoport-vizsgálatokon alapuló bírósági orvosszakértői véleményezéshez az NSZK-ban 158

HALMAI GÁBOR:

Az intézményesítés folyamatának lezárása Kubában 159

Jogélet — jogirodalom:

TAVASSY TIBOR:

Ankét a szigorított őrizetbe utalt különösen veszélyes visszaesők körében végzett kriminológiai kutatásról 164

Szilbereky Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága (VARGA GYULA) 172

Ruszoly József: A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon 1836—1881. (DEGRÉ ALAJOS) 176

Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (KÁLLAY ISTVÁN) ... 178

Содержание: *Карой Тере.* Роль Верховного Суда в осуществлении единства, творческого характера и законности применения права. — *Иштван Хегедюш.* Несколько мыслей о правовой ответственности члена коллектива трудящихся перед коллективом. — *Марта Катона—Шолтес.* Повороты развития института брака в капиталистическом обществе. (Опыт франции.) — *Янош Брухач.* Некоторые международноправовые вопросы загрязнения международных рек. — *Иштван Силади.* Международно-правовое урегулирование de lege ferenda геодезийных исследований помощью искусственных спутников земли. — *Обзор. Чаба Варга.* Действие и эффективность права. Подход к понятию на основе онтологии Дердь Лукача. — *Тамаш Пругбергер.* Хозяйственно-организаторская деятельность социалистического государства. — *Бела Рекс—Киш.* Новые принципы для судебной экспертизы, основанной на исследовании группы крови, согласно практике ФРГ. — *Габор Халми.* Окончание процесса институционализации в Кубе. — *Юридическая литература — юридическая жизнь. Тибор Таваши.* Обсуждение вопросов криминологического исследования в круге особо опасных рецидивистов, находящихся в строгом заключении. — Енэ Силбереки: Функция и эффективность гражданского процесса *(Дюла Варга).* — Йожеф Гусой: История законного урегулирования экспроприации в Венгрии (1836—1881 ГГ гг) *(Алайош Дегре).* — Жолт Трочани: Государственные собрани эпохи трансильванского княжества *(Иштван Каллаи)*

INHALT: *Károly Törő:* Die Rolle des Obersten Gerichts in der Verwirklichung der Einheit, und Gesetzlichkeit der Rechtsanwendung, sowie ihres gestaltenden Charakters. — *István Hegedűs:* Einige Gedanken über die rechtliche Verantwortlichkeit des Mitglieds der Arbeiterkollektive gegenüber dem Kollektiv. — *Frau Márta Katona—Soltész:* Schicksälswendungen der Rechtsinstitution der Ehe in der kapitalischen Gesellschaft (Erfahrungen in Frankreich). — *János Bruhács:* Einige Völkerrechtsfragen der Beschmutzung der internationalen Flusswässer. — *István Szilágyi:* Über die völkerrechtliche Regelung der Tätigkeit der Satelliten für Erdbodenforschung de lege ferenda. — *Rundschau: Csaba Varga:* Gültigkeit und Effektivität des Rechts. Begriffliche Annäherung auf Grund der Onthologie von Georg Lukács. — *Tamás Prugberger:* Die wirtschaftsorganisierende Tätigkeit des sozialistischen Staates. — *Béla Rex—Kiss:* Neue Richtlinien für die Abfassung der Expertisen der ärztlichen Begutachter betreffend der Blutgruppenuntersuchungen in der Bundesrepublik Deutschland. — *Gábor Halmai:* Die Beendigung des Prozesses der Institutionalisierung in Kuba. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Tibor Tavassy:* Enquete über die im Kreis der für verschärften Arrest verurteilten besonders gefährlichen rückfälligen Verbrecher unternommenen kriminologische Forschung. — Jenő Szilbereky: Funktion und Effektivität des Zivilprozesses *(Gyula Varga).* — Ruszoly József: Geschichte der gesetzlichen Regelung der Enteignung in Ungarn 1836—1881 *(Alajos Degré).* — Zsolt Trócsányi: Nationalversammlungen der Epoche des Fürstentums von Transylvanien *(István Kállay).*

SOMMAIRE: *Károly Törő:* Le rôle de la Cour Suprême de la réalisation de l'union, du caractère créateur et de l'application de droit. — *István Hegedűs:* Quelques pensées de la responsabilité juridique du membre de la collectivité travaillante contre la collectivité. — *Madame Katona Márta Soltész:* Des tournants de sort de l'institution juridique de mariage dans la société capitaliste. (Des expériences de France) — *János Bruhács:* Quelques questions de droit international de la souillure des eaux fluviales internationales. — *István Szilágyi:* Du règlement juridique international de lege ferenda des activités de recherche de terre de satellite artificiel. — *Revue: Csaba Varga:* La validité et l'efficatité du droit. L'approche de concept sur la base de l'Ontologie de Lukács. — *Tamás Prugberger:* L'activité organisant l'économie de l'État socialiste. — *Béla Rex—Kiss:* Nouveaux principes directeurs à donner des avis d'expert en médecine de justice se basant sur les examinations de groupe sanguin dans la République Fédérale Allemande. — *Gábor Halmai:* L'achèvement du proces de l'institutialisation en Cuba. — *Littérature et vie juridique: Tibor Tavassy:* Enquête de la recherche de criminologie faite au cercle des récidivistes particulièrement dangereux renvoyés à réclusion. — Jenő Szilbereky: La fonction et l'efficatité de la procédure civile. *(Gyula Varga)* — József Ruszoly: L'historie du règlement par loi de l'expropriation en Hongrie 1836—1881. *(Alajos Degré)* — Zsolt Trócsányi: Des parlements de l'époque des princes transylvaniens. *(István Kállay).*

CONTENTS: *Károly Törő:* The role of the Hungarian Supreme Court in establishing the unity, creative character and legality of the law application. — *István Hegedűs:* Some ideas concerning the legal responsibibility of the member of the working collective in front of the collective. — *Mrs. Katona, Márta Soltész:* Turning points in the legal institution of marriage in capitalist society: The French experience. — *János Bruhács:* Some international law questions in water pollution of international rivers. — *István Szilágyi:* International legal regulation on remote sensing of the earth: de lege ferenda. — *Review: Csaba Varga* Validity and effectivity of law: Their concept in György Lukács's Ontology. — *Tamás Prugberger:* The economic-organizational activity of the socialist state. — *Béla Rex—Kiss:* New guiding in the FRG principles to forensical medical expertise based on blood-typing. *Gábor Halmai:* Ending the process of institutionalisation in Cuba. — *Legal life-legal literature: Tibor Tavassy:* Conference on a criminological research on extremely dangereous recidivists sentenced to strict confinement. — Jenő Szilbereky: Function and efficacy of civil procedure *(Gyula Varga).* József Ruszoly: The history of the legal regulation of expropriation in Hungary, 1836—1881 *(Alajos Degré).* — Zsolt Trócsányi: The sessions of the Estates of the Principality of Transsylvania. *(István Kállay).*

E lapszám XXXII. új évfolyam 3. szám szerzői: *Dr. Törő Károly,* a Legfelsőbb Bíróság bírája. — *Dr. Hegedűs István,* A Munkaügyi Kutató Intézet osztályvezetője. — *Dr. Katonáné Soltész Márta,* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Bruhács János,* egyetemi adjunktus (Pécs). — *Dr. Varga Csaba,* a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Szilágyi István,* a Szerzői Jogvédő Hivatal főelőadója. — *Dr. Prugberger Tamás,* a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos munkatársa. — *Dr. Halmai Gábor,* a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jogi tanszékének tanársegédje. — *Dr. Rex-Kiss Béla* ny. főorvos. — *Dr. Tavassy Tibor,* az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet munkatársa. — *Dr. Varga Gyula,* a Jogi Továbbképző Intézet igazgatóhelyettese. — *Dr. Degré Alajos,* a Zala megyei Levéltár igazgatója. — *Dr. Kállay István, az* ELTE Állam- és Jogtudományi Karának adjunktusa

XXXIII. új évfolyam 3. szám Budapest, 1978. március hó

KÖZPONTI KÖNYVTÁRA

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A Legfelsőbb Bíróság szerepe a jogalkalmazás egységének, alkotó jellegének és törvényességének megvalósításában

1. Jogalkotás és jogalkalmazás

A jog célja politikai-társadalmi-gazdasági célkitűzések megvalósítása az emberi magatartás befolyásolása útján. Ennek a befolyásolásnak két szakasza van: a magatartási szabályok kialakítása — jogalkotás —, és a szabályok érvényesítése — jogalkalmazás.

Ezt a két feladatkört nem lehet élesen szétválasztani. A jogalkotás nemcsak a szűkebb értelemben vett magatartási szabályokat határozza meg, hanem azokat az eszközöket is, amelyek a szabályok érvényesülését hivatottak előmozdítani, és a magatartási szabályok kialakításánál tartozik tekintettel lenni a jogalkalmazási szempontokra, a jogalkalmazás lehetőségére és eredményeire. A jogalkalmazás sem csupán a jogszabály sablonos érvényesítését, a jogi szankciók automatikus alkalmazását jelenti. A jogszabályok alkotó értelmezésével, az általános tényállásra szabott rendelkezéseknek az adott egyedi esetre való alkalmazásával meghatározza a konkrét esetben irányadó konkrét magatartási szabályt. Ezzel — közvetve — azt is meghatározza, hogy hasonló esetben a jövőben milyen magatartást kell kifejteni.[1]

A jogalkotás formális eredménye, a leírt törvényszöveg önmagában holt betűk halmaza. Valóságos, eleven hatása csak akkor van, ha előírásait a gyakorlatban is alkalmazzák. Ezt — szükség esetén — hatósági kényszer útján is biztosítani kell. Ezt szolgálja a jogalkalmazás mint sajátos állami — az igazságügyi területen bírósági — feladat.

Mindezek szerint a jogalkotás és a jogalkalmazás egy-egy létszaka csupán a jog emberi magatartást befolyásoló szerepkörének.[2] Csak akkor jöhetnek létre az emberek társadalmi tevékenységének a befolyásolására valóban alkalmas eszközök, ha megvalósul a jogalkotás és a jogalkalmazás egysége.[3] Ezen az egységen belül azonban szükség van a feladatkörök elhatárolására.

A társadalmi munkamegosztás és a szocialista törvényesség megköveteli a jogalkotás és a jogalkalmazás elkülönítését. A jogalkalmazás nem veheti át a jogalkotás feladatát, nem kerülhet szembe a jogalkotással. A jogalkalmazás során a jogszabályok érvényesítését kell előmozdítani, biztosítani, megvalósítani.

2. A jogalkalmazás törvényessége és önálló, alkotó jellege az igazságszolgáltatás körében

A jogalkalmazás egyik legfontosabb, sajátos területe az igazságszolgáltatás, amit a bíróságok gyakorolnak. Az Alkotmány szerint a bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alávetve.[4] A törvénynek való alávetés kettős tartalmú, egyrészt a függetlenség biztosítékát jelenti — kizárva a bírói működésben minden más alávetést, másrészt a bírói függetlenség határát

[1] „A jogszabályalkotás próbája a jogalkalmazási gyakorlat. A gyakorlatból világlik ki, hogy a jogszabály valóban alkalmas-e a kitűzött cél megvalósítására, a kívánt magatartások kiváltására." *Szakács* Ödön: A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata és a kodifikáció — Magyar Jog. 1970. évi 1. szám. 9. old.

[2] A jogalkotás és a jogalkalmazás közötti szerves egységet hangsúlyozza *Szakács* Ödön is: i. m. 1. old.

[3] Vö. *Törő* Károly: A jogszabály-előkészítésről. Magyar Jog. 1974. évi 8. sz. 461. old.

[4] A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló — az 1972. I. tv-nyel módosított és egységes szövegben közzétett — 1949. XX. tv. (*Alkotmány*) 50. § (2) bek.

jelöli. A függetlenség nem korlátlan, a bíró sem dönthet minden esetben a saját belátása szerint. Köteles a törvény — jogszabály — rendelkezéseit érvényesíteni. A bíróságok működésük során a szocialista törvényességet tartoznak érvényre juttatni.[5]

A törvényesség megköveteli, hogy a jogalkalmazás ne kerüljön szembe a jogalkotással, még akkor sem, ha a jogalkalmazó a jogszabályban rögzített megoldást nem tartja megfelelőnek az irányadó gazdasági-társadalmi célkitűzések szolgálatára. A jogalkalmazásban mindenkor és feltétlenül az érvényes jogszabályi rendelkezéseket kell megvalósítani.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jogalkalmazás szerepe másodlagos, szolgálati jellegű. A joggyakorlat által számos esetben kétségtelenül beigazolt, és a jogirodalomban sokszor hangoztatott tétel, hogy a jogérvényesítés, és a jogalkalmazás nem lehet formális, nem lehet a jogszabályok lélektelen, mechanikus végrehajtása.[6] Nem elegendő a jogszabály szövegének, szavainak, nyelvi tartalmának a sablonos alkalmazása.[7] A társadalmi igényeknek megfelelő,[8] a jogszabály valódi tartalmát kutató és kifejező jogértelmezésre, a társadalmi fejlődést, a megvalósítani kívánt társadalmi-gazdasági célkitűzéseket alkotó módon szolgáló, jogfejlesztő jellegű jogalkalmazásra van szükség.

Az ilyen jogalkalmazás viszonylagos önállóságot követel a jogalkalmazótól. Az igazságszolgáltatás körében a jogszabályok alkotó értelmezéséhez szükséges jogalkalmazói önállóság fontos biztosítéka a bírói függetlenség. A jogalkalmazás viszonylagos önállóságát teszik lehetővé azok a sajátosságok, amelyek a jogalkalmazásban a jogalkotástól eltérő módon érvényesülnek.

A jogszabályok a jövőre vonatkozó, általános tartalmú, az esetek többé-kevésbé szélesebb körében érvényesülő, tipikus tényállásra szabott magatartási szabályokat határozzák meg, a kötelezetteket és a jogosítottakat sem egyedileg jelölik. Ezzel szemben a jogalkalmazás feladata annak a megállapítása, hogy bizonyos konkrét esetben, egyedileg pontosan meghatározott személy milyen magatartásra köteles, illetve jogosult.

A jogalkotás és a jogalkalmazás feladata egyaránt a társadalmi igények szolgálata. A jogalkotás azonban közvetett eszközökkel (különböző felmérések, vizsgálatok, jelzések, a jogalkalmazás gyakorlati tapasztalatai stb.) alapján ismeri meg a társadalmi igényeket. Ezzel szemben a jogalkalmazás során a társadalmi igények — rendszerint — közvetlenül jelentkeznek.[9]

A jogalkotás közvetett módon — magatartási szabályok előírásával, a magatartást elősegítő jogkövetkezmények, jogi eszközök meghatározásával — befolyásolja a társadalmi gyakorlatot. A jogalkalmazás közvetlenül hat a társadalmi gyakorlatra, a jogviszonyok alakítására.

A jogalkalmazó határozza meg, hogy a társadalmi igények szolgálatában milyen normákra, milyen magatartási szabályokra van szükség. A jogszabályok fejezik ki azokat a társadalmi-gazdasági célkitűzéseket, amelyeket az adott szabályozási körben, jogviszonyok vonatkozásában, tipikus tényállások megvalósulása esetében a jogi rendezésnek meg kell valósítania, elő kell segítenie. Ezért van szükség a jogalkalmazás során a jogalkotó akaratának a vizsgálatára. Azonban a jogalkotó akaratát nem lehet arra a körre korlátozni, amit a jogszabály kidolgozásakor a jogszabály-előkészítő szervek, személyek tudata átfogott.[10] A jogalkotás nem lehet önkényes, társadalmi törvényszerűségek határozzák meg, és társadalmi törvényszerűségeket fejez ki. Ezért a jogalkotó akaratának a vizsgálatánál azt kell kutatni, hogy a jogszabály milyen objektív gazdasági-társadalmi törvényszerűségeken alapszik, a fejlődést milyen módon szolgálja a leghatékonyabban.[11]

Közismert tétel, hogy a jogszabály tipikus tényállásokra vonatkozik, a jogalkotásnak nem feladata, hogy előre teljességgel felmérje és kü-

---

[5] A bíróságról szóló 1974. évi II. törvény *(Bírósági tv)* 2. § (2) bek.

[6] Sem a teljes formalizmus (mechanisztikus jogalkotás, azaz bírák nélküli törvényhozás), sem a teljes pragmatizmus (igazságszolgáltatás törvényhozás nélkül) nem megfelelő. „Egyaránt szükség van jogszabályokra és a jogszabályok alkotó jellegű értelmezésére hivatott bírákra." *Perelman,* Chaim: Justice et raison, Bruxelles 1963, 254. old.

[7] A törvényesség megvalósítása nem azonos a jogszabály szövegének a formális, sablonos végrehajtásával. „Ha a szocialista törvényesség lényege csak a törvények betartása volna, tekintet nélkül a tartalmukra, ez a törvényesített önkény elméleti igazolását jelentené." *Pavlov,* I. V.: Az egyetemes népi szocialista törvényesség elméletének kérdései — Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény (KJCGY) 1962. évi 2. sz.

[8] A társadalmi igények és a jog közötti kapcsolat megvilágítására l. — többek között — *Szabó* Imre: A szocialista jog, 1963. 198. old.; *Kulcsár* Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban, 1961. 47. old.; *Szilbereky* Jenő: Társadalmi igények és a jog, Magyar Jog, 1971. évi 1. sz. 3—5. old.; *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás, 1965, 229—290. old.; *Eörsi* Gyula: A jogpolitikai elvek és a jogászi tevékenység, J. K. 1974. évi 5. sz.; *Szotáczky* Mihály: Jogforrás és jogalkotás, Állam és Jogelmélet c. tankönyv XV. fejezete, 473. old.; *Zoltán* Ödön: A jogszabályalkotók felelősségéről, Magyar Jog, 1963. évi 6. sz. 263. old.

[9] A joggyakorlatban a társadalmi meghatározottság jobban érvényesül, mint a jogalkotásban. *Virally,* Michel: La pensée juridique; ismerteti *Varga* Csaba, Állam és Jogtudomány, 1976. évi 3. sz. 433—437. old.

[10] „Azt, hogy a jogszabálynak mely társadalmi viszonyokat kell rendeznie, az objektív társadalmi viszonyok jellege, tartalma és jelentősége dönti el, és nem a jogalkotó akarata és szándéka." *Peschka* Vilmos: Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról, J. K. 1966. évi 3. sz.

[11] „Az állami—jogi formák is objektíve szükségszerűen, törvényszerűen fejlődnek, ha ez nehezen is fedezhető fel." *Világhy* Miklós: A magyar civiljogtudomány 25 éve, J. K. 1970. évi 6. sz. 267. old. „A jog alapját és tartalmát a társadalmi viszonyok adják, amelyek állandó mozgásban vannak. A bíróság elé kerülő minden ügy a társadalmi valóság egy darabja, minden bírósági döntés társadalmi hatású." *Szakács* Ödön: A bíróságról szóló törvény és a Legfelsőbb Bíróság irányító munkája, Magyar Jog, 1972. évi 7—8. sz. 389. old.

lön szabályozza a gyakorlatban utóbb jelentkező egyedi esetek valamennyi különös vonását. Ezért a jogalkalmazóra hárul a gyakorlatban meghatározni, hogy konkrét tényállások esetén az irányadó jogszabály milyen értelmezés mellett a legalkalmasabb a társadalmi fejlődést elősegítő társadalmi-gazdasági célkitűzések szolgálatára.[12] A jogszabály valódi tartalmát kifejező jogértelmezés a jogalkalmazás során válik szükségessé és lehetségessé. Ezért a jogértelmezés döntő mértékben jogalkalmazási feladat.[13]

Az egyedi ügyben kifejezésre jutó különös szempontokra tekintettel — adott esetben — a jogszabályértelmezés, jogszabályalkalmazás során olyan szempontokat is figyelembe kell venni, amelyek a jogszabály megalkotásakor még nem voltak ismertek, illetve utólag következtek be.[14] Erre elsősorban akkor van szükség, ha a társadalmi viszonyok tartalmában, a társadalmi-gazdasági célkitűzések megítélésében változások következtek be. „A valóságos jogviszonyok sokszor eltérnek a jogszabályalkotó által szem előtt tartott tipikus helyzetektől. Ilyenkor — mutatott rá Szakács Ödön — a jogszabályalkalmazás — a jogszabály valóságos tartalmának a felfedése útján — egészen újnak tűnő tartalmi elemeket is felszínre hozhat."[15]

Életviszonyaink állandóan változnak, és ezt a változást a jognak is nyomon kell követnie, ha nem akar szembe kerülni a társadalmi igényekkel. Ez részben jogalkotási, részben jogalkalmazási feladat. A jogalkotás rendszerint nehezebben tud alkalmazkodni a változott viszonyokhoz. A híd szerepét a jogalkalmazás tölti be, mert rugalmasabb, az eset körülményeihez igazodik. A társadalmi viszonyok változására, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeire — ahogy arra Szabó Imre rámutatott — „a jogalkalmazás menetében derül fény. Ily módon a jogalkalmazás, illetőleg annak tapasztalatai hatnak elsősorban közre az értelmezés eredményének, a jogszabály tartalmának az alakulásában".[16]

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának a határozatában foglalt jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei szerint is a jogalkalmazóknak döntéseikkel elő kell segíteniök társadalmi és gazdasági életünk fejlődését.[17]

A gyakorlati tapasztalatok beigazolták, hogy megfelelő jogértelmezéssel — átmenetileg — gyakran lehet eredményesen alkalmazni egészen új életviszonyokra régebbi, egészen más körülmények között született jogszabályokat is. A végső megoldás természetesen az újrakodifikálás.

A jogszabályok alkotó értelmezésére a különböző jogterületeken különböző körben van lehetőség. A legdöntőbb eltérés érvényesül az analógia alkalmazásának a tekintetében. A jogszabályi rendezésben elkerülhetetlen joghézagok kiküszöbölése végett a polgári jog területén az analógiát nem lehet kizárni. A polgári jog célja elsősorban a jogviszonyok rendezése. A jogi rendezést igénylő tények, esetek, állapotok, magatartásformák annyira sokfélék és változékonyak, hogy semmiféle jogszabály nem tud minden konkrét esetre kielégítő rendezést meghatározni. Analógia alkalmazása nélkül ezért kielégítetlenül maradna sok jogi rendezést igénylő tény és állapot. A polgári jogi ügyekben viszont a bíróságnak ilyenkor is döntenie kell. Ezért az analógia alkalmazása nélkülözhetetlen.

A büntetőjog területén egészen más a helyzet. A büntetőjog célja nem a jogviszonyok rendezése, hanem a szankció alkalmazása. Az alapul szolgáló rendező szabály büntetőjogon kívüli államjogi, államigazgatási, polgári jogi, munkajogi, családjogi jellegű, amelyeket a jogalkotó a hathatósabb társadalmi védekezés érdekében lát el az egyéb jogkövetkezményeken túl büntetőjogi szankcióval. A büntetőjog ezért nem igényli, hogy minden jogi rendezést kívánó esetben alkalmaztassék.[18] Tehát nincs szükség analógiára. Sőt a törvényesség maradéktalan érvényesítése azt követeli, hogy szigorúan csak azokban az esetekben alkalmazzanak büntetést, amikor azt a jogszabály külön elrendeli.

3. A jogrendszer egysége

A jogalkalmazó szervek viszonylagos önállósága, a bírói függetlenség, az alkotó jellegű jogértelmezés lehetőséget ad különböző döntésekben, eseti határozatokban ugyanannak a jogszabálynak, azonos jogszabályi rendelkezésnek az eltérő értelmezésére és alkalmazására. A társa-

[12] Téves az a nézet, amely szerint a jogalkalmazói értelmezés a jogalkotó feladatkörét veszi át, mert egyedül a törvényhozó hivatott a jogszabály autentikus értelmezésére, ahogyan azt *Kukorelli* István állítja „A Legfelsőbb Bíróság normaalkotó tevékenységéről" című cikkében. J. K. 1976. évi 11. sz. 659. old. Ezzel szemben *Szabó* Imre szerint a jogszabályértelmezés a jogalkalmazás része, a jogalkalmazási folyamat egyik alapvető szakasza. A törvény csak cselekvően, gyakorlatilag, a jogalkalmazás folyamatában ismerhető meg és érthető meg. *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. 1960. 60—61. old.

[13] „A kodifikáció gyakran nem követi, nem is követheti nyomon kellő ütemben és rugalmassággal a gazdasági-társadalmi fejlődést, a viszonyok változásait. A szükséges rugalmasságot a jogszabályok értelmezése útján kell megvalósítani." *Szakács:* A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata... 4. old.

[14] „Törvényeink rendszerint többet rejtenek magukban, mint amelyet a törvényhozó beléjük fektetett. Ismeretes mondás, hogy a törvény sokszor bölcsebb, mint a törvényhozó." *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Magánjogunk felépítése, 1898, 13. old. M. Jogászegyleti Értekezések VIII. 10. füzet.

[15] *Szakács:* A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata... 4. old.

[16] *Szabó:* A jogszabályok értelmezése. 84. old.

[17] A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 14/1973. számú határozata a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről. Megjelent a Magyar Közlöny 1973. évi VIII. 7. számában. III. 14. pont.

[18] *Törő* Károly: Analógia és objektív tényálladék a büntető igazságszolgáltatásban. J. K. 1950. évi 20. sz. 155. old.

dalmi-gazdasági célkitűzések, igények, illetve a megvalósításukra alkalmas eszközök eltérő megítélése, a különböző jogszabályértelmezési módszerek — elsősorban a kiterjesztő értelmezés, különösen az analógia — alkalmazása esetén különböző bíróságok gyakorlatában különböző elvek és megoldások érvényesülhetnek, ami sérti a jogrendszer egységét, és ezáltal a jogérvényesülés hatékonyságát. Ennek a kiküszöbölésére is szükség van.

A jog csak akkor tölti be rendeltetését, ha célkitűzései a gyakorlatban is megvalósulnak.[19] A jogi rendezés gyakorlati megvalósulásának, azaz a jog hatékonyságának alapvető feltétele viszont az egységes és ellentmondásmentes jogrendszer.

Az egymással ellentmondó, ellentétes jogszabályi rendezés és jogalkalmazás megbontja a jogrendszer egységét, zavart kelt a jogalanyok tudatában, és ezzel veszélyezteti az önkéntes jogkövetés lehetőségét, tehát csökkenti a jogérvényesülés hatékonyságát. A jog sajátos jellegzetessége, hogy szabályai kényszerszabályok, amelyek megvalósulásához kényszer kilátásba helyezésére, szükség esetén közvetlen kényszer alkalmazására is szükség van. Közvetlen kényszerre azonban csak kivételesen kerülhet sor. A társadalmi igényeknek megfelelő jogi rendezés megvalósulásának az elsődleges eszköze — mind fokozottabb mértékben — az önkéntes követés.[20] Ennek azonban elengedhetetlen feltétele a jogalkotás és jogalkalmazás egységes, ellentmondásmentes rendszere. A jogviszony alanya nem tudja, hogy adott esetben milyen magatartást tanúsítson, ha azt tapasztalja, hogy ugyanannak a magatartásnak azonos körülmények között is ellentétes következményei lehetnek.

Elsősorban egységes jogi szabályozásra, a jogalkotás egységére van szükség. A jogrendszer valóságos egységének a megvalósulásához azonban az egységes jogalkalmazás is nélkülözhetetlen. A jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei szerint a jogszabályokat egységesen, társadalmi, politikai, gazdasági céljaiknak megfelelően kell alkalmazni.[21]

Az igazságszolgáltatás körében az egységes jogértelmezés és jogalkalmazás a jogalkalmazók — a bíróságok — törvényes kötelezettsége. A törvénynek való alávetés alkotmányos követelménye, a szocialista törvényesség maradéktalanul csak akkor érvényesül, ha a jogszabály hatékonyságát, mind szélesebb körben való tényleges érvényesülését is biztosítják. A hatékonyság feltétele az egységes alkalmazás és értelmezés. Ezért a bírák — bíróságok — a törvény (jogszabály) alkalmazására vonatkozó kötelezettségüket csak akkor teljesítik, ha a jogszabályok értelmezése és alkalmazása egységes. Az egységnek területileg és időben is érvényesülnie kell. A törvény valóságos érvényesüléséről csak akkor beszélhetünk, ha azonos feltételek megvalósulása esetén, azonos körülmények között a törvényt az ország egész területén, és — általában — hatályosulásának egész ideje alatt azonos módon értelmezik és alkalmazzák.

A jog a társadalmi viszonyok, társadalmi igények változásával állandóan fejlődik. Hatékonysága azonban a fejlődés folyamatában viszonylagos állandóságot feltételez. A hatékony jogi rendezéshez hozzátartozik az ismételt, sorozatos érvényesítés lehetősége, bizonyos fokú maradandóság igénye. A viszonylagos azonosság követelménye is elsősorban a jogalkotásra vonatkozik. A jogalkalmazás rugalmasabb, változékonyabb, elsősorban hivatott a változásokat nyomon követni. Rendeltetésének megfelelő körben azonban a viszonylagos állandóság igénye a jogalkalmazásra is vonatkozik. A jog hatékonyságának a biztosítása végett — indokolt korlátok között — a jogalkalmazás egységét a jogalkalmazás időbeli folyamatában is érvényesíteni kell. A gyakorlat változására csak akkor kerülhet sor, amikor a korábbi gyakorlat többé már nem alkalmas a társadalmi igények kielégítő szolgálatára.[22]

4. Elvi irányítás a jogalkalmazás területén az igazságszolgáltatásban

A jogalkalmazás egységének a feltétele az egységes jogi szabályozás és a jogalkalmazó szervek egységes, összefüggő rendszere. A társadalmi munkamegosztás, a törvényesség érvényesülése és a jogalkalmazás egységének a biztosítása egyaránt megköveteli, hogy azonos természetű ügyekben azonos jellegű szervek járjanak el jogalkalmazóként. Ezt szolgálják az igazságszolgáltatás egységes fórumrendszerének a megteremtését célzó, az utóbbi években megvalósult rendelkezések.[23]

A jogi szabályozás egysége és a jogalkalmazó szervek egységes rendszere mellett az egység megteremtésének tudati feltételei is vannak. Szükséges, hogy a jogalkalmazók tudatosan törekedjenek az egységes jogalkalmazásra.[24] Ez a

[19] A jogszabályok gyakorlati érvényesülésével kapcsolatos problémákra *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapjai. Gondolat. 1972. 335—361. old.

[20] A jog kényszerítő jellege és az önkéntes jogkövetés közötti további összefüggésekre *Szabó* Imre: A szocialista jog. 1963. 47—54. old.

[21] 14/1973. Elnöki Tanácsi határozat, I. 3. pont.

[22] „A bíróságok jogfejlesztő munkája abban áll, hogy a jogszabályértelmezés módszereivel a jogszabályi rendelkezéseket összhangba hozza a fejlődés követelményeivel. Ez csak akkor eredményes, ha a gyakorlat viszonylag stabil." *Benedek* Károly: A jogrendszer stabilitása és a polgári jog. J. K. 1975. évi 5. sz. 235. old.

[23] Az igazságszolgáltatás egységének és az egységes irányításnak kapcsolatára l. *Szakács* Ödön: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító szerepéről. J. K. 1973. évi 5. sz. 256. old. Az igazságszolgáltatás területén a jogértelmezés, jogalkalmazás és az egységes irányítás szervezeti feltételét jelentő egységes fórumrendszer problémáit ismerteti: *Gellért* György: Az igazságügyi szervezet fejlesztésének időszerű kérdései. J. K. 1972. 5. sz. 129. old.

[24] A bírák jogtudatának a szerepét hangsúlyozza *Tamás* András: Bíró és társadalom c. kandidátusi értekezésében. 265. old.

törekvés azonban önmagában nem elegendő. Szükség van egy központi jellegű jogalkalmazó szerv irányítására is.[25] A jogalkalmazás jogpolitikai elveiről szóló elnöki tanácsi határozat szerint „a jogalkalmazást irányító szervek állásfoglalásaikkal segítsék a helyes és egységes joggyakorlat kialakítását".[26]

Az igazságszolgáltatás körében a jogalkalmazás egységének a megvalósítása csak olyan bírósági szerv iránymutatása útján lehetséges, amely szervnek módja van nyomon követni az ország összes bíróságának az ítélkezését, és hatást tud gyakorolni a bíróságok működésére. Csak így valósítható meg, hogy ugyanazt a jogszabályt az igazságszolgáltatás körében az ország egész területén azonosan értelmezzék és alkalmazzák.

Ez az iránymutatás a Legfelsőbb Bíróság feladata, amely bírósági szervnek a működési köre lényegében az ország egész területére, és valamilyen formában lényegében bármiféle ügyre kiterjedhet.[27] Külön jogszabályi rendelkezések szolgálnak arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság eleget tudjon tenni ennek a feladatkörének. Az eljárási szabályok szerint bírósági fórumként elvileg bármilyen típusú — bírósági hatáskörbe tartozó — ügyben eljárhat. Meghatározott ügycsoportokban rendes másodfokú — kivételesen elsőfokú — hatásköre van. Ezenkívül a Legfelsőbb Bíróság elnöke bármely ügyet a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe vonhat. A Legfelsőbb Bíróság jogerős ügyekben is eljárhat, mert a törvényességi óvások elbírálása is hatáskörébe tartozik. A Legfelsőbb Bíróság — a konkrét ügyektől függetlenül — az ország összes bírósága számára adhat egységes értelmezést, amelynek fő formája az irányelv, az elvi döntés és a kollégiumi állásfoglalás.

A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító feladatköre alkotmányos jog, illetve kötelezettség. Az Alkotmány 47. §-a szerint a Legfelsőbb Bíróság elvi irányítást gyakorol a bíróságok bírói működése és ítélkezése fölött. Ezt a rendelkezést nem lehet elszigetelten értelmezni. Nem jelent kivételt az alól a másik alkotmányos tétel alól, amely szerint a bírák függetlenek, és csak a törvénynek vannak alávetve.[28] Ezért az elvi irányítás nem sértheti a bíróságok függetlenségét és a törvényhez kötöttség elvét.

A szocialista törvényesség érvényesítése és a joggyakorlat egységének a megvalósítása érdekében más szocialista országokban is hasonló feladatkört biztosítanak a legfelsőbb bírósági szervezet részére. A Legfelsőbb Bíróság felügyeletet gyakorol a bírósági szervek bírói működése, igazságszolgáltatási tevékenysége felett a Szovjetunióban, Lengyelországban, Bulgáriában, Romániában, Csehszlovákiában. A Német Demokratikus Köztársaság legfelsőbb bírósága irányítja az igazságszolgáltatást, és biztosítja valamennyi bíróság egységes jogalkalmazását.[29]

Az elvi irányítás nem térhet el az érvényes jogszabályi rendelkezésektől, mert célja kifejezetten a törvényesség szolgálata, amelynek érvényesülési feltétele a jogszabályok egységes értelmezése. Az elvi irányítás alapja a jogszabályok valóságos tartalmának, gazdasági-társadalmi rendeltetésének megfelelő egységes jogszabályértelmezés. Ezért az elvi irányítást a már vázolt jogalkalmazási sajátosságok jellemzik. Az iránymutatás nem hoz létre új normát, új magatartási szabályt, hanem a meglevő jogszabályok gyakorlati megvalósulását szolgálja. Az elvi iránymutatásra azonban fokozottan vonatkozik az a tétel, hogy a jogalkalmazás soha nem lehet sablonos és nem korlátozódik a szigorú értelemben vett nyelvtani, logikai értelmezésre. Az elvi irányítás során alkotó módon kell feltárni és értékelni azokat a szempontokat, amelyek a jogszabály valódi tartalmának a megismeréséhez szükségesek és elősegítik az elvont tartalmú normának a gyakorlati alkalmazását egyedi ügyekben, az irányadó gazdasági-társadalmi célkitűzések szolgálatában.[30]

Vannak, akik a bíróságok önállóságát féltik a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységének érvényesülésétől.[31] Ez a félelem alaptalan. A jogi megítélést igénylő kapcsolatok, viszonyok, magatartásfajták jellegükben és tartalmukban igen változékonyak. A jogszabályok nem képesek ezeket a viszonyokat, ezeket a magatartásféleségeket minden különös, egyedi jellegzetesség figyelembevételével szabályozni. A Legfelsőbb Bíróság elvi iránymutatásai a valósághoz közelítik a jogszabályt. Közelebbi útmutatást adnak a konkrét ügyekben történő egységes jogértelmezéshez és jogalkalmazáshoz. Ez azonban csupán közelítést jelent az egyedihez. A konkrét joggyakorlatra épülő, abból kiinduló elvi iránymutatás sem tudja a maga teljességében átfogni az egyedi esetek rendkívüli sokrétűségét. Ezért

[25] Egy zenekar összjátékához is nélkülözhetetlen, de nem elegendő az egységes partitúra, az egységes szervezet kialakítása (a zenekar megszervezése) és a közreműködők tudatos összjátéka. Karmesterre is szükség van.

[26] Az Elnöki Tanács 14/1973. sz. határozata I. 4. pont, 2. bekezdés.

[27] A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának az elnöke — Szakács Ödön — az 1975. évi márciusi ülésen tartott országgyűlési beszámolójában hangsúlyozta: „Hatékonyabb elvi irányítással kívánunk gondoskodni arról, hogy valamennyi jogterületen országosan egységes és szilárd joggyakorlat alakuljon ki." — Ismerteti: Magyar Jog, 1975. évi 6. sz. 316. old.

[28] Alkotmány 50. § (2) bekezdése.

[29] SZSZSZK Alkotmánya 104. szakasz, Bolgár NK Alkotmánya 132. §, Lengyel NK Alkotmánya 51. cikk, Román SZK Alkotmánya 104. szakasz, Csehszlovák SZK Alkotmánya 99. cikk, NDK Alkotmánya 93. cikk.

[30] „Aki minden olyan jogértelmezést, amely nem nyelvtani módszerrel történik, jogalkotásnak tekint, a szocialista Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységének mind tudományos, mind jogpolitikai lényegét tagadja." *Szakács:* A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata... 7. old.

[31] *Kukorelli* István: A Legfelsőbb Bíróság normaalkotó tevékenységéről. 659. old.

a Legfelsőbb Bíróság iránymutatásai nem pótolják és nem is tudják pótolni a konkrét ügy megoldásához szükséges alkotó jellegű jogértelmezést és jogalkalmazást. Ebben csak segítik a bíróságokat a Legfelsőbb Bíróság iránymutatásai, de nem oldják meg a konkrét ügyben eljáró bíróság helyett az adott esetben eldöntendő jogi problémát.

Az elvi irányítás nem ad lehetőséget pl. operatív beavatkozásra. A Legfelsőbb Bíróság nem utasíthatja az egyedi ügyben eljáró bíróságot (bírót) arra, hogy az adott ügyben hogyan járjon el, milyen tartalmú határozatot hozzon.[32]

A Legfelsőbb Bíróság elvi irányítása szerves része a bíróságok igazságszolgáltatási tevékenységének. Célja a jogalkalmazás, ezért gyakorlására jogalkalmazó, és nem felügyeleti szerv jogosult. A Legfelsőbb Bíróság testületi jogalkalmazó szerv. A jogszabály általában azt is meghatározza, hogy elvi irányító feladatkörében milyen összetételben járhat el.

Legmagasabb elvi irányító testület a teljes ülés, amely az ítélkezés egységének a biztosítása érdekében jogértelmezési kérdésekben irányelveket és elvi döntéseket hoz. Elvi irányító szerepük van az ügycsoportonként szervezett kollégiumoknak, amelyek a jogalkalmazás egységének az elősegítése végett állásfoglalásra jogosultak. Tájékoztatást ad a bíróságoknak a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöki értekezlete is. Elvi irányítást tartalmazhat a Legfelsőbb Bíróság egyedi ügyben hozott határozata, amelyek meghozatala a Legfelsőbb Bíróság illetékes elsőfokú, másodfokú, törvényességi tanácsának, illetve az ún. szuperóvás ügyében az Elnökségi Tanácsnak a hatáskörébe tartozik.

Nincs elvi irányító jogköre a Legfelsőbb Bíróság elnökének, mert nem testületi jogalkalmazó szerv. Csupán kezdeményezhet, de közvetlenül nem adhat ki elvi irányítást a bíróságok számára. Szűkebb körben van elvi irányítási lehetősége a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöki értekezletének. Feladata elsősorban véleményező, előkészítő jellegű, célja elsősorban azt meghatározni, hogy adott esetben milyen irányítási forma alkalmazására van szükség, illetőleg ennek a tartalmára javaslatot tenni a kollégiumnak vagy a teljes ülésnek.[33]

[32] Bírósági törvény 50—51. §-ai.

[33] A tényleges gyakorlatban alakult ki a tanácselnöki értekezlet állásfoglalása, mint az elvi irányítás egyik eszköze. Gellért György szerint erre „akkor van szükség, ha nem országosan, csak szűkebb körben felmerülő — rendszerint kisebb súlyú — vitás jogalkalmazási kérdésben kell iránymutatást adni." *Gellért* György: A Kúriától a Legfelsőbb Bíróságig. Magyar Jog, 1975. évi 5. sz. 249. old. Benedek véleménye szerint a tanácselnöki állásfoglalásokat szűkíteni kell. „Több esetben kellene tanácselnöki értekezleti állásfoglalás helyett kollégiumi állásfoglalást hozni, amely közvetlenül is kifejezi az egész bírói testület véleményét." *Benedek:* A jogrendszer stabilitása... 235. old.

5. Elvi irányítási formák

A Legfelsőbb Bíróság elvi irányításának többféle formája[34] van, de soha nem jelent jogalkotást, mindig a jogalkalmazás szerves része. Ezért az elvi irányítás legszélesebb körű, legfontosabb formája a Legfelsőbb Bíróság eseti határozatában kifejezésre jutó jogértelmezés, elvi állásfoglalás.[35] Erre többféle módon kerülhet sor. Az eljárási szabályokban meghatározott ügyekben a Legfelsőbb Bíróság jár el. Ezenfelül az elvi irányítás gyakorlásának a lehetősége végett a Legfelsőbb Bíróság elnöke bármely ügyet a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe vonhat. A legszélesebb körben van lehetőség elvi irányításra a törvényességi óvások elbírálása során. A törvényességi óvások célja elsősorban az ítélkezés egységének és a szocialista törvényesség követelményének az érvényesítése.

Mindezekben az esetekben a Legfelsőbb Bíróság meghatározott egyedi ügyben dönt. Ilyenkor meg kell különböztetni a konkrét ügy eldöntésének és az ennek alapjául szolgáló elvi állásfoglalásnak a jogi hatályát. A határozat jogvitát eldöntő részében általában csak az ügyben szereplő feleket köti. (Kivételesen vannak mindenkivel szemben hatályos ítéletek is — személyállapotot érintő, származási perekben —, azonban a konkrét döntés ilyenkor is csak a perben elbírált konkrét esetre vonatkozik.) A Legfelsőbb Bíróság eseti határozatában kifejezésre jutó jogértelmezés, elvi állásfoglalás azonban azonos tényállás, azonos feltételek, azonos körülmények esetében más ügyben is irányadó.[36] Ezt követeli meg a jogalkalmazás és a jogértelmezés egysége, ami a törvényesség, a jogszabályok hatályosulásának az elengedhetetlen feltétele (amint arról korábban már szó volt). Az egység biztosítása a jogalkalmazás területén a Legfelsőbb Bíróság alkotmányos joga és kötelessége. A bíróságok ezért csak akkor teljesítik a szocialista törvényesség érvényesítésére és a jogszabályok kötelező alkalmazására vonatkozó feladatukat, ha az egységes jogalkalmazás törvé-

[34] „Az Alkotmány nem köti meg a Legfelsőbb Bíróság kezét, hogy az elvi irányítást milyen módszerrel, eszközökkel gyakorolja." *Gellért* György: A Legfelsőbb Bíróság polgári elvi határozatainak revíziója. Magyar Jog 1970. évi 2. sz. 66. old. Természetesen a Legfelsőbb Bíróság e jogkörének a gyakorlása során csak a törvényesen rendelkezésre álló irányítási eszközök, módszerek között választhat, a törvényben meghatározott szervezeti keretek között járhat el.

[35] „A Legfelsőbb Bíróság eseti határozatai az elvi irányítás nélkülözhetetlen eszközei. A Legfelsőbb Bíróság súlya, tekintélye megkívánja, hogy az ítélkezésben is előre mutasson, alakítson ki új ítélkezési elveket." *Benedek:* A jogrendszer stabilitása... 235 old.

[36] „A Legfelsőbb Bíróság akkor is elvi irányítást gyakorol a bíróságok ítélkezése tekintetében, amikor a konkrét jogesetet eldönti. A fellebbezések és a törvényességi óvások elbírálása során a Legfelsőbb Bíróság nemcsak jogosult, hanem köteles is elvi irányítást adni. — Az eseti döntésben is kell lennie elvi magnak." *Szakács* Ödön: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító szerepéről. J. K. 1973. évi 5. sz. 249—250. old.

nyes kötelezettségének a megvalósítása érdekében követik a Legfelsőbb Bíróság eseti határozataiban kifejezésre jutó elvi iránymutatást.

Az elvi iránymutatás a határozat tartalmában jut kifejezésre, hatálya a határozat meghozatalához kapcsolódik.[37] Természetesen az iránymutatás követésének elengedhetetlen feltétele, hogy a határozatban foglalt állásfoglalást a bíróságok megismerjék. Ezt szolgálja a Legfelsőbb Bíróság által kiadott Bírósági Határozatok című folyóiratban való közzététel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az elvi iránymutatást a Bírósági Határozatokban való közlés jelenti, és csak ezzel a közléssel válik irányadóvá. Az eseti határozatban kifejezett állásfoglalás, elvi iránymutatás megismerésének egyéb lehetősége is van. Ha pl. valamely téves jogértelmezés, jogalkalmazás egyetlen bíróságnál tapasztalható, iránymutatásul elegendő a Legfelsőbb Bíróságnak az eseti ügyben hozott határozatát közölni a téves joggyakorlatot folytató bírósággal. Ilyenkor a Legfelsőbb Bíróság folyamatban levő ügyben hatáskörbe vonás, befejezett ügyben törvényességi óvás alapján hozhat elvi iránymutatást tartalmazó határozatot. Az ebben foglalt állásfoglalást az ügyben eljáró bíróság — tudomásszerzés után — akkor is figyelembe veszi a jövőben más hasonló ügyekben, ha nem közlik a Bírósági Határozatokban a Legfelsőbb Bíróság állásfoglalását, mert egyébként az ország más bíróságainál a gyakorlat megfelelő.

Hasonló a helyzet azokban az ügyekben, amelyekben a Legfelsőbb Bíróság az eljárási szabályok szerint másodfokú bíróságként jár el, és ezért van lehetősége — határozatának a Bírósági Határozatok című folyóiratban való közlése nélkül is — az ebben az ügycsoportban első fokon eljáró bíróságok irányítására konkrét eseti határozatai útján. Sőt a megyei bíróságok hasonló tevékenysége is elvi irányítás.

A Legfelsőbb Bíróság eseti döntéseiben kifejezésre jutó iránymutatás hatékonyságának a feltétele a következetesség. A jogalkalmazás és jogértelmezés egységének a követelménye a Legfelsőbb Bíróságra is vonatkozik. Egységes gyakorlat kialakítása és követése lehet csak a hatékony elvi irányítás alapja. Ellentmondó döntések nem adnak megfelelő iránymutatást az alsóbb bíróságok részére, nem is teszik lehetővé az iránymutatás követését. Ezért a Legfelsőbb Bíróság az eseti határozatok körében is tartozik egységes jogértelmezési és jogalkalmazási elveket, állásfoglalásokat kialakítani.

Az eseti döntések mellett a Legfelsőbb Bíróság elvi iránymutatásának a leggyakrabban alkalmazott módszere a kollégiumi állásfoglalás.[38] A jogalkalmazás egységének az elősegítését szolgálja, az ugyanabba az ügycsoportba beosztott bírák testületének az iránymutatását jelenti vitás jogalkalmazási kérdésekben. Nem tartalmaz döntést egyedi ügyben, általánosságban határozza meg, hogy meghatározott tényállás, körülmények, feltételek megvalósulása esetében milyen jogszabályértelmezésre, jogszabályalkalmazásra van szükség. A Bírósági Határozatok című folyóiratban kell közzé tenni. Hatályosulását — az eseti határozatokban foglalt elvi iránymutatáshoz hasonlóan — a Legfelsőbb Bíróság alkotmányos elvi irányítási jogköre és az biztosítja, hogy a szocialista törvényesség minden bíróságtól megköveteli a jogszabályok egységes alkalmazását.

Az elvi iránymutatás legfontosabb eszközei a Legfelsőbb Bíróság teljes ülése által alkotott irányelvek és elvi döntések. A bíróságok gyakorlatában ezek kötelező alkalmazását a törvény külön biztosítja, és szélesebb körű megismerésük végett a hivatalos lapban való közzétételüket is előírja.[39] Irányelv, elvi döntés megalkotására akkor kerül sor, ha az ítélkezés egységének a biztosítása érdekében jogértelmezési kérdésben elvi irányítás szükséges.

6. A Legfelsőbb Bíróság „normatív" tevékenysége

A Legfelsőbb Bíróság irányelveinek, elvi döntéseinek és kollégiumi állásfoglalásainak a közös jellegzetessége, hogy ezek közvetlenül nem kapcsolódnak konkrét jogesethez, bizonyos fokú általánosítás útján jönnek létre, és hatályosulásuk is általános jellegű.[40] Ezért van olyan vélemény, hogy ezek az irányítási formák jogalkotást jelentenek, valójában magatartási szabályt határoznak meg jogértelmezés formájában.

Van olyan szélsőséges nézet is, amely szerint a Legfelsőbb Bíróság ténylegesen követett gyakorlata az alkotmányos jogforrásnak nem tekinthető irányítási normák felé közelít. Ezeknek az irányítási normáknak a jellegzetességük, hogy a vezető szerv bocsátja ki, és alárendeltség alapján köti az alsóbb szerveket. E nézet szerint a Legfelsőbb Bíróság iránymutatásai szociológiailag befolyásoltsági viszonyt teremtenek a Legfelsőbb Bíróság és az alsóbb bíróságok között, ami nem megfelelő keret a bírói függetlenségen alapuló igazságszolgáltatás számára. Az Alkotmány rendelkezésén alapuló irányelveket és elvi döntéseket az államigazgatási szervek körleveleivel azonosítja.[41]

Ez a nézet nem felel meg sem a jogszabályi

[37] Nem értek ezért egyet Rácz Györggyel és Tamás Andrással, akik szerint a Legfelsőbb Bíróság eseti határozata a közzététellel válik az elvi irányítás eszközévé. *Rácz György:* A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója. J. K. 1966. évi 8—9. sz. 419. old; *Tamás:* Bíró és társadalom, 266. old.

[38] Bírósági tv. 49. § 37. § (1) bekezdés.

[39] Alkotmány 47. §, Bírósági tv. 47., 48. §.

[40] „Az irányelvek, elvi döntések a jogszabály valóságos tartalmának a felfedésével olyan általános jellegű tételeket mondanak ki, amelyektől bizonyos normatív hatást nem lehet megtagadni. Ezek a tételek azonban mindig levezethetők a jogszabályokból". *„Szakács:* A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata... 4. old.

[41] *Kukorelli:* A Legfelsőbb Bíróság... 657—659. old.

rendelkezéseknek, sem a tényleges gyakorlatnak, sem az elvi megfontolásoknak.

A Legfelsőbb Bíróság elvi iránymutatásait nem lehet az Alkotmánynak meg nem felelő jogforrásnak tekinteni, mert egyrészt az elvi irányítás az Alkotmány rendelkezésén alapszik,[42] másrészt kívül esik a jogalkotás körén.

A legfőbb bírósági szerv elvi irányítási jogköre a szocialista bírósági szervezetek általános törvényszerűsége. Ezért a nálunk alkalmazott elvi irányítási formákhoz hasonló megoldások ismeretesek más szocialista államokban is. Valamennyi szocialista ország Alkotmánya a mi Legfelsőbb Bíróságunk feladatköréhez hasonló jogkörrel ruházza fel legfelsőbb bírósági szervezeteit.

A Szovjetunió legfelsőbb bíróságai a bírósági gyakorlatban felmerülő jogalkalmazási kérdésekben irányelvet adnak ki. A Lengyel Népköztársaságban a Legfelsőbb Bíróság irányelveiben és elvi határozataiban kifejezett jogszabályértelmezés biztosítja a jogszabálynak megfelelő jogalkalmazást, ha a gyakorlat nem egységes.

A Román Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Bírósága irányító döntéseket hoz, hogy az igazságszolgáltatási tevékenységben a törvényeket egységesen alkalmazzák.

A Bolgár Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága vitás vagy ellentmondó kérdésekben a bíróságokra kötelező értelmező rendelkezéseket ad ki, és a bíróságok irányítása végett dönt az olyan kérdésekben, amelyekben a gyakorlat nem egységes.

A Csehszlovák Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága állást foglal az egységes jogértelmezés érdekében.

A Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság legfelsőbb bírósági szervei a jogalkalmazást érintő kérdésekben elvi állásfoglalást alakítanak ki.

A Német Demokratikus Köztársaság Legfelsőbb Bírósága a bíróságok ítélkezésének az elemzésével és általánosításával irányelvek és elvi határozatok útján biztosítja az egységes jogalkalmazást és jogértelmezést.[43]

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának az irányelvei és elvi döntései hasonló szerepet töltenek be. Ezek nem tekinthetők ún. irányítási normáknak. A Legfelsőbb Bíróság irányítása „elvi" és nem felügyeleti jellegű. Nem alapszik alá- és fölérendeltségi kapcsolaton. A Legfelsőbb Bíróság nem gyakorol felügyeletet az alsóbb bíróságok fölött, nincs intézkedési jogköre az alsóbb bíróságokon működő bírákkal szemben. Az elvi irányítás nem jelent konkrét beavatkozási lehetőséget a bíróságok működésébe, a bírák ítélkezési, igazságszolgáltatási tevékenységébe. Az érdemi döntés tekintetében a felügyeleti intézkedést, a konkrét beavatkozást a bírói függetlenség egyébként is kizárja. A bírót nem lehet felügyeleti úton utasítani arra, hogy milyen határozatot hozzon. Ezért szociológiailag sem jöhet létre alá-, illetve fölérendeltségi kapcsolat a Legfelsőbb Bíróság és az alsóbb bíróságok tagjai között.

A Legfelsőbb Bíróság iránymutatásainak a kötöttsége lényegében azt jelenti, hogy az iránymutatásnak meg nem felelő határozatot — ha nem jogerős —, a rendelkezésre álló rendes jogorvoslat útján, szükség esetén a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe vonással, jogerő után törvényességi óvás alapján meg lehet változtatni, hatályon kívül lehet helyezni. Ekként a Legfelsőbb Bíróság iránymutatásai valójában a bírósági ügyekben szereplő felek jogviszonyainak, magatartásának az értékelésére, jogaiknak, illetve kötelezettségeinek az érvényesítésére gyakorolnak hatást.[44] Ezért egyesek szerint a Legfelsőbb Bíróság elvi irányítása lényegében magatartási szabályt határoz meg, kikényszeríthető normát jelent, amely az alapul szolgáló pozitív joggal együtt létezik (adhéziós norma), és értelmező külső formában jelenik meg.[45]

Véleményem szerint a Legfelsőbb Bíróság iránymutatásait sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet jogi normának, jogszabálynak tekinteni.

A bírósági eseti határozatoknak is van a társadalmi viszonyokat alakító, a jogalanyok magatartását befolyásoló szerepük. Ez részben az eldöntött ügyre vonatkozik, a konkrét társadalmi viszonyokhoz kapcsolódó egyedi jogok és kötelezettségek meghatározásával. Ezen túl minden bírósági határozatnak van szélesebb körű, általánosabb hatása is. Az egyedi ügyben meghatározott egyedi jogok és kötelezettségek mindig kifejeznek valamely általánosabb szabályt, az általános tipikus tényállásra szabott jogi rendelkezés megvalósulását jelentik a konkrét esetben. A bíróság döntésével a társadalom tagjai körében tudatosítja a jogszabály tartalmát meghatározva ezáltal jövőbeli magatartásukat is. Ez a tudatosítás többet jelent egyszerű jogszabályismertetésnél. A döntés azt is kifejezésre juttatja, hogy a jövőben a bíróság a tipikus tényállásra szabott jogszabályt hogyan alkalmazza az adott esethez hasonló különös esetekben.

Iyen vonatkozásban tehát többé vagy kevésbé, szűkebb vagy tágabb körben minden bírósági határozatnak, bíróság bármely határozatának van az egyedi eseten túlmutató, emberi magatartást befolyásoló szerepe.[46] Tehát minden egyedi ügyben hozott határozatnak van a jogszabály alkotó értelmezése esetében bizonyos fokú normatív — a társadalom tagjainak a jövőbeli magatartását befolyásoló jellege. Az igaz-

[42] Alkotmány 47. §, Bírósági tv. 45—48. §.

[43] Európai Szocialista Országok Bírósági Szervezete, KJK Budapest, 1976.

[44] Ezt a közvetett hatást hangsúlyozza *Beck* Salamon: Jogforrás és jogalkotás. Állam és Jogtudomány, 1966. évi 3. sz. 487. old.

[45] *Tamás:* Bíró és társadalom. 278. old.

[46] Nem lehet úgy ítéletet hozni, hogy elvi jellegű megállapításai ne lennének kihatással más hasonló ügy elbírálásánál — *Szakács:* A Legfelsőbb Bíróság elvi... 249. old.

ságszolgáltatás nevelő — azaz az emberi magatartást alakító szerepét a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló határozat és a bírósági törvény is kiemeli.[47] Ezt a szerepet az ítélkezés csak akkor tudja megvalósítani, ha nem lélektelenül, nem mechanikusan, hanem alkotó módon érvényesíti a jogszabályokat.

A jogalkotás és a jogalkalmazás csak együttesen tudja szolgálni a társadalmi fejlődést. Ezért az alkotó jellegű, a jogszabály valódi értelmét, társadalmi-gazdasági rendeltetését meghatározó jogalkalmazás kifejezetten jogfejlesztő jellegű.[48] Az ilyen jogalkalmazási gyakorlat kialakítását, érvényesülését, hatályosulását szolgálja az egységes jogértelmezés megteremtésével a Legfelsőbb Bíróság elvi irányítása.[49]

Ezeknek a szempontoknak az érvényesítése által azonban a jogalkalmazás nem válik jogalkotássá.[50] Nem határoz meg magatartási szabályt, csupán alkalmazza — valódi tartalmának, gazdasági-társadalmi rendeltetésének megfelelően — a meglevő jogszabályokat. A bírósági határozatoknak az egyedi jogvita eldöntésén túlmutató, a társadalom tagjainak a magatartását befolyásoló — nevelő és jogfejlesztő — szerepe nem a jogszabályokkal szemben, hanem a jogszabályok alkalmazásaként érvényesül.

A bírósági határozatoknak az eldöntött ügyön túlmutató szerepe fokozottan vonatkozik a Legfelsőbb Bíróság határozataira, amelyekben kifejezésre jutott jogalkalmazási, jogértelmezési szempontok irányadók a bíróságok gyakorlatára.[51] A Legfelsőbb Bíróság határozatainak ez a jogalkalmazást befolyásoló, iránymutató szerepköre önállósul az irányelvekben, elvi döntésekben, kollégiumi állásfoglalásokban, amelyek közvetlenül nem kapcsolódnak konkrét jogesethez. Ezáltal az elkülönülés, önállósulás által azonban az elvi iránymutatás nem válik jogalkotássá. A jogalkalmazás egységének a biztosítására vonatkozó törvényes követelményt érvényesíti, törvényes rendelkezések végrehajtását, jogszabályok megfelelő alkalmazását szolgálja. Az irányelv, elvi döntés, kollégiumi állásfoglalás közvetlenül nem kapcsolódik konkrét jogesethez, de közvetetten mindig konkrét jogesetekre épül, és a jogszabályoknak a konkrét ügyekben való alkalmazására ad iránymutatást. Kétségtelenül tartalmaz bizonyos általánosítást, típustényállásokat, azonban soha nem lehet spekulatív jellegű. Csak a gyakorlatban ténylegesen jelentkező, a konkrét ügyek által felvetett, valóságos jogalkalmazási kérdésekben kerülhet sor iránymutatásra.[52] Ez az iránymutatás nem lépheti túl a jogalkalmazás kereteit. Nem térhet el az érvényes jogszabálytól, nem határozhat meg magatartási szabályt. Feladata az egységes, törvényes jogalkalmazás elősegítése, a jogszabály valódi — társadalmi-gazdasági célkitűzéseinek megfelelő — tartalmának a feltárásával.

A Legfelsőbb Bíróság szervezetileg és feladatköre szerint olyan sajátos bírósági — azaz jogalkalmazó — szerv, amelynek legfontosabb tevékenysége a jogalkalmazás egységének és törvényességének a biztosítása részben saját gyakorlatában, részben az alsóbb bíróságok részére adott elvi iránymutatás útján. Tevékenységében nem lehet elkülöníteni az elvi irányítást és a jogalkalmazást.[53] Az elvi irányítás minden formája — közvetve vagy közvetlenül — jogalkalmazást jelent. Az irányelv, elvi döntés, kollégiumi állásfoglalás közvetlenül ugyan nem kapcsolódik konkrét jogesethez, de közvetetten része a bírósági jogalkalmazás egységes, összefüggő egészének.[54] A jogalkalmazást igénylő konkrét esetekből indul ki, és konkrét esetekben nyer alkalmazást. A jogalkalmazás egységének a megteremtésével konkrét esetekben szolgálja a jogszabályok valóságos érvényesülését. Az irányelv, elvi döntés, kollégiumi állásfoglalás mindazokban a konkrét ügyekben, amelyekben alkalmazzák, mintegy részévé válik a bíróságok egyedi ítélkező tevékenységének.

Törő Károly

[47] Bírósági tv. 2. § (1/b) pont.

[48] „A jogalkalmazás a bíróságoktól önállóságot, nagyfokú ítélőképességet kíván, hogy a bíróságok, ha nem is a jogalkotásnak, de jogunk fejlesztésének, finomításának, gazdagításának, kulturáltabbá tételének fontos tényezőivé váljanak." Ptk. Általános Indokolás VII. pont.

[49] Vannak, akik a Legfelsőbb Bíróság jogfejlesztő tevékenységében egyrészt az alsóbb bíróságok önállóságának, függetlenségének a csorbítását látják, másrészt a jogalkotó szervek hatáskörét féltik. *Kukorelli:* A Legfelsőbb Bíróság... 659. old. Ezzel szemben *Eörsi* szerint az eddiginél is jobban kell élni a jogalkalmazásban rejlő jogfejlesztő lehetőségekkel. — *Eörsi* Gyula: A jogfejlődés útjai a polgári jogban — Gazdaság és Jogtudomány, 1974.

[50] A bírósági határozatok egyedi ügyön túlmutató hatásának — mint kétségtelen ténynek — az elismerése nem jelenti az ún. precedens jog elismerését, amitől *Kukorelli* féltí jogunkat. id. m. 657. old.

[51] „A Legfelsőbb Bíróság határozatának a konkrét ügy elbírálásán túl kisugárzó hatása országos méretű, kihat az egész ítélkezési gyakorlatra." *Rácz:* A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója. 417. old.

[52] A Legfelsőbb Bíróság csak akkor ad ki általános iránymutatást, ha a szükséges tapasztalatok rendelkezésre állnak, ha valamely jogszabály alkalmazásával kapcsolatban ítélkezési tapasztalatokat szerzett. — *Benedek:* A jogrendszer stabilitása... 235—236. old.

[53] Nem értek egyet Rácz Györggyel, aki szervezeti szempontból szét kívánja választani a Legfelsőbb Bíróságnak ezt a kettős, de szervesen összefüggő feladatkörét. — *Rácz:* A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója. 417. old. Ezzel szemben *Bihari* Ottó kifejezetten ítélkező szervnek tekinti a Legfelsőbb Bíróságot. A Legfelsőbb Bíróság alkotmányos helyzete Magyarországon. J. K. 1967. évi 3—4. sz. — Véleményem szerint a Legfelsőbb Bíróság olyan jogalkalmazó szerv, amely a jogalkalmazást részben konkrét ügyekben hozott határozatokkal, részben a többi bíróság részére adott iránymutatás útján gyakorolja.

[54] Peschka Vilmos szerint a Legfelsőbb Bíróság akkor is jogalkalmazó szerv maradna, ha bizonyos szintű, törvényesen körülhatárolt jogalkotó tevékenységet is ellátna. *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. 1965. 486—487. old.

Néhány gondolat a dolgozó kollektíva tagjának a kollektívával szembeni jogi felelősségéről

I.

A dolgozó kollektívák történeti fejlődése és felelősségi rendszerük

1. A dolgozó kollektívák jogi felelősségi rendszere — és benne a kollektíva tagjának a kollektívával szembeni felelőssége — az egyes kollektíva-jogágakban él, azok elveinek és törvényszerűségeinek van alávetve. A kollektíva-jogok (munkajog, mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezeti jog) hatályos rendszerében kialakult és eredményesen funkcionál az a jogi felelősségi rendszer, amelynek elméleti alapjait jogtudományunk — mind a fegyelmi, mind az anyagi felelősség tekintetében — kidolgozta és rendszertanilag kimunkálta.[1] Ez az elméleti és rendszertani megalapozottság-kidolgozottság oly mértékben teljes, hogy az *utóbbi évtizedben* a témakör alapvető kérdését elemző, illetőleg ilyen témaköröket érintő átfogóbb munka nem is jelent meg. Véleményünk szerint ez arra utal, hogy kollektíva-jogágaink *hatályos rendszerének* a jogi felelősség *rendszere* teljes mértékben megfelel, azok *elvei* ezt teljesen áthatják és kidolgozottsági szintje (annak teljessége) lényegében a rendszertani *befejezettség* állapotában van; azon — *az adott koncepcióban* — jelentősebb változtatások nem szükségesek és nem is lehetségesek.

A témakört azonban alapjában érinti, hogy a dolgozó kollektívák — elsősorban az állami vállalat — elméleti kérdései, illetőleg fejlődési távlatai körében, főként a vállalati (vagy másként üzemi) demokrácia fejlesztésével kapcsolatban, így különösen a szervezeti-vezetési szférában, a szemléleti, rendszerbeni alapokat érintő gondolatfelvetésekkel, elemzésekkel találkozunk.[2] Ezek végső soron nemcsak a dolgozó kollektíva fogalmát, szervezeti-vezetési rendszerét érintik, hanem a kollektíva-jogágak (elsősorban a munkajog) tárgyát és néhány alapvető intézményét is.

A dolgozó kollektíva (kollektívák) teljesen kimunkált fogalmáról, elméleti és rendszertani kidolgozottságáról ma még nem beszélhetünk. A jelzett elméleti vizsgálódások azonban több oldalról alátámasztani látszanak egy olyan konklúziót, hogy a dolgozó kollektíva társadalmi jelentősége, materiális viszonyainak érettsége— kiérleltsége, a kollektíva-jogágak vonatkozásában bizonyos szemléleti konzekvenciák levonását teszi lehetővé és történetileg szükségessé.

Az általános kollektíva-problematika mellett célszerűnek látnánk e *szemléletben, vagy legalább erre is figyelemmel* egyes kollektíva-jogintézményekkel kapcsolatban is a *hatályos jog szemléleti alapjaihoz nem kötött* gondolatfelvetéseket.

A vázoltak értelmében a kollektíva-jogi felelősség mai problematikája csak olyan értelemben vethető fel, hogy felismerhetők-e, érlelődőben vannak-e olyan — *hosszabb időre* ható — jelentős folyamatok, amelyek eredményeképpen — tehát a kollektíva-jogágak eddigi fejlődése által megalapozottan — jelentős elméleti és gyakorlati (pl. kodifikációs) feladatok kerülhetnek napirendre.

Számunkra úgy tűnik, hogy a kollektíva-jogágak fejlődésében, azok legalapvetőbb jegyei alapján meghatározható *szakasz van lezárulóban.* Több jel mutat arra, hogy a kollektíva-jogok (jogágak) több mint negyedszázados fejlődésének időszakában létrejött koncepciója, s annak alapvető intézményei (a felelősségi jogiak is) voltaképpen elértek fejlődésükben addig a pontig, ameddig a bennük rejlő feltételek alapján — vagyis: az alapkoncepció által meghatározott kereteik között — lehetséges. Ez a helyzet többé-kevésbé tükröződik a szakirodalomban is, amely lényegileg *feldolgozta az alapvető jogintézményeket,* amelyeknél jelentősebb előrelépés — minden valószínűség szerint — csak az alapkérdések (elvi alapok) érintésével lehetséges.

A magyar jogi irodalomban megalapozott, ún. *kollektíva-elmélet*[3] főbb tételeinek követ-

---

[1] Elsősorban *Weltner* Andor: A magyar munkajog I—II. (Tankönyvkiadó, Budapest, 1960, 1962), továbbá *Kertész* István: A fegyelmi felelősség alapkérdései a munkajogban. (Budapest, 1964.); *Nagy* László: Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért (Bpest, 1964.); *Molnár* Imre: A termelőszövetkezeti tagok fegyelmi felelőssége. (Budapest, 1963.) című munkákra gondolunk.

[2] A jelzett vonatkozásban elsősorban a közgazdasági irodalomban találhatunk az alapvető kérdésekig eljutó gondolatfelvetéseket. Vö. különösen *Szabó* Kálmán: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan (Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.), továbbá: *Kárpáti* P.—*Noszkay* E.: Az iparvállalati vezetés problémái (Közgazdasági Szemle, 1974. 4. sz. és a lap által indított vita közleményeit a következő, illetőleg lezárását a lap 1975. 9. sz.-ban, 1065—1076. old.), valamint: *Héthy* L.—*Makó* Cs.: Automatizáció, munkások, vállalat (Társadalmi Szemle, 1975. 1. sz.). Jogi síkon a problémafelvetések voltaképpen *Weltner* Andor: A szocialista gazdálkodó szervezet struktúrája (MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei, XIV. k. 3. sz.), illetőleg: Gondolatok a vállalati kollektívával kapcsolatban c. munkájáig (J. K. 1964 11. sz.) vezetnek vissza. Az újabb munkákból l. különösen: *Sajó* András: Az állami vállalatok belső mechanizmusának jogi szabályozásával kapcsolatos elméleti kérdések; illetőleg: *Hegedűs* István: Az állami vállalat szervezeti struktúrájának alapkérdései. (Mindkét tanulmány a Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete III. c. kötetben (Szerk.: *Sárközy* Tamás). Budapest, 1978.

[3] Vö.: *Eörsi* Gyula: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai; differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben. A MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, XIII. 1—2. sz. (1963), 71—122. old., továbbá: A szocialista polgári jog alapproblémái. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1965.

kezetes végigvitele és teljesebb kidolgozása a szocialista társadalom *dolgozó kollektíváinak* több lényeges kérdését, ezek között jogintézményeit is érinti. Úgy véljük, időszerű lenne a kollektíva-konzekvenciák levonása társadalmunk valamennyi dolgozó kollektívája, ezek közös és specifikus kérdései, illetőleg egymáshoz való viszonyuk és fejlődési perspektíváik, valamint a kollektíva-tagsági viszonyok alapkérdései tekintetében is. Nem látszik azonban időszerűtlennek — a már meglevő (ha nem is teljesen kidolgozott) elméleti eredményekre építve — a kollektíva-jog (jogok) *egyes intézményei felől* közelíteni az átfogó problematika megoldásához. Ez természetesen nem teszi feleslegessé a szintetizálási feladatokat.

2. A történeti fejlődés mai szakaszában megértek a feltételek ahhoz, hogy az egyes dolgozói kollektívák — így különösen: az állami vállalat, termelőszövetkezet, valamint a nem vállalati dolgozó kollektívák — *közös, általános törvényszerűségeit* vizsgáljuk. A jogági keretek között végbement és végbemenő fejlődés ui. nem teszi feleslegessé, sőt inkább indokolja — miként arra Eörsi meggyőző erővel rámutatott — az *intézmények integrációját,* illetőleg azok vizsgálatában és fejlődési problémáik megoldásában az integrációs szemléletet.[4]

Ha a dolgozó *kollektívák társadalmi szerepéből, jelentőségéből* indulunk ki — ezek társadalmi szerepére Eörsi és Weltner többször is rámutattak — nyilvánvalóvá lesz, hogy a társadalom differenciált rendszerében alapvető jelentőségű szervezetről van szó, amely az egész társadalomszervezetben *központi helye* a szocialista-kommunista építésnek. A hivatkozott szerzők, továbbá Szabó Imre is hangsúlyozza, hogy a *jog elhalásának* folyamatában is döntő szerepük van e kollektíváknak.[5] Itt kezdődik meg a jog elhalása, a jogi normák új *típusának kialakulása* stb. Ami pedig a jogi felelősséget illeti, annak egész történeti fejlődése arra utal, hogy — különösen a szocialista fejlődés menetében — „... a súlyos jogsértések visszaszorulásával kapcsolatosan eltolódik az arány az egyes jogágazatok között: ... egyes magatartásfajtáknak a polgári jogban, az államigazgatási jogban, a munkajogban, a termelőszövetkezeti jogban megállapított jogellenessége kerülhet *előtérbe*".[6] Ez a megállapítás természetesen *általában* is jelentős a *kollektíva—felelősség társadalmi szerepének növekedése* szempontjából.

A kollektíván belüli jogi felelősség *általános* problematikájával a magyar jogi irodalom alig foglalkozik. A kérdések elszigetelten vetődnek fel, mint a munkajogi, a mezőgazdasági vagy az ipari termelőszövetkezeti jogi fegyelmi, illetőleg anyagi felelősség speciális kérdései.[7]

Az utóbbi években mindazonáltal tapasztolhatók voltak erőteljesebb törekvések a *jogágak közötti* kapcsolatteremtésre is. Ezek elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog oldaláról voltak észlelhetők, azzal kapcsolatban, hogy elméleti megalapozásra és kidolgozásra kerültek — a szövetkezetek szervezeti és gazdasági-pénzügyi stabilizálódását követően — a tagsági jogviszony alapintézményei. Hasonló törekvésekkel találkozhattunk az ipari szövetkezeti jogszabályok kimunkálásával kapcsolatban is, ahol a fejlődés első korszakában elsősorban a munkajog eredményei és tapasztalatai kerültek felhasználásra. Munkajogi oldalról azonban ezideig nem beszélhetünk a szövetkezeti jogi tapasztalatok (értve itt a kodifikáció, a gyakorlat és az elmélet eredményeit) felhasználásáról. Ez a helyzet — megítélésünk szerint — döntő mértékben abból ered, hogy a jogi elmélet eddig nem szentelt kellő figyelmet a szocialista dolgozói — ezen belül: a vállalati — kollektívák közös, általános vonásai, kritériumai kimunkálására. Ennek következtében — nagy általánosságban és meghatározó jelleggel — a munkajog művelői számára a termelőszövetkezeti viszonyok és tagsági viszonyok annyira „sajátos" témakörnek tűntek, hogy ilyen alapon azoknak a munkajogi kollektívával vajmi kevés közösségük lehetett. Ehhez hasonló álláspont a korábbi években a termelőszövetkezeti (mezőgazdasági termelőszövetkezeti) jog művelőinél is érzékelhető volt, amelynek értelmében helyenként a szövetkezeti kritériumok feladásának tűntek bizonyos integrációs törekvések, amelyek a szóban forgó dolgozói kollektívák már meglevő közös vonásait, közös történeti fejlődési távlatait, valamint a társadalmi gyakorlat által megkövetelt kapcsolódások igényeit (pl.: ugyanazon munkahelyen dolgozó alkalmazottak és tagok esetében, szövetkezetből állami vállalatba, vagy fordított viszonyba lépő állampolgár helyzetéből eredő alapvető követelményeket) fejezték ki.

Nézetünk szerint a kollektívák jogi felelősségének *jogági keretek között* végbement eddigi fejlődése lényegében kimerítette azokat a lehetőségeket, amelyek a szóban forgó jogági koncepcióban rendelkezésre állanak. A fejlődés következő láncszeme az lehet, hogy e jogági kereteket meghaladva, a szocialista dolgozó — s ezen belül különösen: a vállalati — kollektívák általános vonásai és kritériumai alapján és az egyes ágazatokban kialakult intézmények és jogi meg-

[4] Vö.: *Eörsi:* Tulajdonosok... Különösen: 101—102. old.

[5] Vö.: *Szabó* Imre: Társadalom és jog. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1964.

[6] L. *Eörsi:* A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 77. old.

[7] Kivétel: *Eörsi* „A jogi felelősség alapproblémái..." c. munkája, amely a kollektíva-felelősségek több alapkérdését felveti, és azokat *egymással* összevetve, valamint a felelősség *általános* elmélete (dogmatikája) alapján vizsgálja. Lényegében az a helyzet, hogy mindegyik jogág — a fejlődés első korszakának szükségszerű lépéseként — elsősorban a saját fegyelmi, illetőleg anyagi felelősségi rendszerének teljes felépítésére törekedett, s ebben — szükségképpen — az ágazati és típusbeli (fegyelmi-anyagi) specifikumokat munkálta ki.

oldások figyelembevételével egy *magasabb szintű integráció elméleti alapjai és jogintézményei kimunkálásra* kerüljenek.

A jogágiság mellett meghatározó erővel érvényesült a kollektíva-jogi felelősség rendszerében a *típusbeli* elkülönülés is, amely az *általános kollektíva-sajátosságok* érvényesülése ellen hat. Kérdésünk az, hogy a fejlődés első szakaszában pozitív szerepet játszó típuskereteket — *amelyek gyökerei, elméleti alapjai nem a kollektívabeli viszonyokban,* hanem az ún. autonóm struktúrákban gyökereznek — kitöltve, felhasználta-e már a fejlődés mindazon tartalékokat, amelyek a fegyelmi, illetőleg a kártérítési felelősség *elkülönült koncepciójában* rendelkezésre állanak.

Kérdésfeltevésünk lényege tehát a következőképpen határozható meg: *a)* időszerű-e és lehetséges-e anyagjoguktól elszakított — tehát azok elméleti alapjaihoz közvetlenül vissza nem nyúló — kollektíva-felelősségi jog (jogok) kialakítása; *b)* időszerű-e és lehetséges-e a szocialista dolgozó kollektívák (munkajogi és termelőszövetkezeti jogi alapokon szervezett kollektívák) egységes, integrált felelősségi rendszerének kialakítása; *c)* időszerű-e és lehetséges-e a — kollektíva-felelősség típusbeli elkülönültségét: a fegyelmi és az anyagi felelősség elválasztását meghaladó — integrált, azaz: egységes — kollektíva-jogi felelősség kialakítása.

II.

A jogi felelősség hatályos rendszeréről

1. A kollektívabeli anyagi (kártérítési) felelősség elméleti alapjait, rendszerét stb. a polgári jogból származtatja, s ennek megfelelően elméleti problematikája az attól való *eltérések megindokolására* összpontosít. Ahol ez nem sikerül, vagy szükségessége nem mutatható ki, automatikusan „benyomul" a polgári jog elmélete, intézménye, szabálya. (A szabálya úgy, hogy a kollektíva-jogág változatlanul átveszi, amennyiben az előbb jelzett specifikumok, eltérések nem, vagy még nem kerültek kimunkálásra.)

Az előbbiekben ezt a történetileg meghatározott helyzetet szükségszerűnek értékeltük, felvetettük azonban, hogy a fejlődés kimerítette-e az e koncepció alapján rendelkezésre álló tartalékokat, *megértek-e a feltételek a kollektíva-beli anyagi felelősségi rendszerek anyajogukról történő leszakításához, leszakadásához* és ezzel párhuzamosan egy *új egységhez, „a" kollektívabeli jogi felelősség rendszeréhez történő integrálásához.*

A jelzett problémát Eörsi már 1958-ban érzékeli, amikor rámutat, hogy a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség „mellett egy harmadik is kialakul, a *munkajogi felelősség.* Ez lineárisan a kettő között helyezkedik el, illetve innen is, onnan is meríti módszereit és eszközeit, de oly módon, hogy az eredmény nem bizonyos polgári jogi és büntetőjogi elemek eklektikus halmaza lesz, hanem egy harmadik, új felelősségi fajta, *amely önmagában egységet alkot* és amelyből az egyes *eredeti alkotó elemek* már csak mesterségesen, az egészet eltorzítva választhatók ki".[8]

a) Az egyik legjelentősebb elméleti kérdésnek az anyagi felelősség azon specifikumát látjuk, hogy az ún. *külső hatás* (a jogviszonyok rendjének védelme és azok megfelelő lebonyolítása) a *kártérítési* szankció révén *közvetlenül* — áttétel nélkül — valósul meg: bekövetkezik a reparáció. Ezen nyugszik — árusajátosságokat tükrözve — a polgári jogi anyagi felelősségben a reparációs elem jelentősége, minek következtében ez a felelősség a *károsultat* állítja a középpontba. A kollektíva *tagját* terhelő felelősség esetében ezt az *elvi alapot* az elmélet és a gyakorlat egyaránt megkérdőjelezi. A magunk részéről úgy véljük, hogy a reparáció elméletileg — a maga teljes fogalma szerint — nem is lehetséges. A „teljes" kár megtérítése valamennyi kollektíva-jogágban a szándékos károkozás, illetőleg a felelősség felső határán aluli károk körére korlátozódik, a valóságban azonban elvileg már ez is korlátozott felelősség, mert kizáródik abból az elmaradt haszon, sőt jelentős részben a közvetett kár és a költségek megtérítése.[9]

A nevelési cél elsődlegessége következtében a kollektíva-jogokban intézményesült anyagi felelősség a szóban forgó viszonylatban nem a károsultat, hanem a *károkozót* (a kollektíva tagját) *helyezi középpontba.* Előrebocsátva, hogy magát ezt a megoldást teljes mértékben helyeseljük, nyilvánvalóan fel kell tennünk a kérdést: elfogadható, *megoldható-e ez* az *anyagi* (kártérítési) felelősség elméleti rendszerében? A sok eltérés, „sajátosság" stb. vajon nem ingatja-e már meg az *elméleti alapokat, nem teszi-e azokat teljesen labilissá?* A nevelő hatás domináns szerepére — a szankciót érintően is — rámutat Kertész István, amikor hangsúlyozza, hogy „... eszközét illetően ... a munkajogi felelősség *egyenlőtlen* ... a szankciót illetően megszűnik az egyenérték domináns szerepe; a felelősség alanya a kötelességszegést nem áruviszonyok talaján követte el, tehát a reá leginkább *megelőző-nevelő hatást kifejteni képes*

[8] L. *Eörsi:* Kártérítés jogellenes magatartásért. Budapest, 1958. 35. old.

[9] A hatályos kollektíva-jogok koncepciója — nézetünk szerint — nem modern üzemi viszonyokat, hanem az egyszerű árutermelés viszonyait veszi alapul a relevanciával bíró kárfogalom megalkotásánál. (Pl. a nagy termelékenységű gép kis értékű alkatrésze miatt bekövetkező termeléskiesés minek minősül? stb.) A kárfogalmat tárgyaló kommentárok és kézikönyvek a valódi, elméleti igényű kérdéseket fel sem vetik, így az ilyen és hasonló kérdésekben az egyszemélyi vezető mérlegelése, a döntőbizottsági és bírósági gyakorlat ad eligazítást. Ilyen mértékű „eligazítás" azonban valószínűleg jogelméleti (jogforrástani) kérdéseket is érint. A kárfogalomról mondottakat vö. *Nagy* László: Anyagi felelősség (Budapest, 1964. 57—60. old., illetőleg 230—231. old.), továbbá *Bogyay* Géza: Vállalati munkajogi kézikönyv (Budapest, 1972., 564—565. old.).

szankció is nagymértékben függetlenné válik az egyenértéktől, s elsősorban *személyiségi-közösségi elemek révén* éri el célzott hatását".[10]

b) A *felelősség előfeltételeinek* tételes vizsgálatától — célkitűzésünk általános jellege alapján — itt el kell tekintenünk. E körben azt érezzük feladatunknak, hogy kollektíva-felelősség *rendszere, koncepciója* szempontjából releváns gondolatokat vessünk fel.

Az előbbiekben érintettük a *kárfogalom* kapcsán felmerülő kérdéseket. Az esetek jelentős részében bekövetkezhetnek (és be is következnek) olyan helyzetek, hogy a munkavégzés körében okozott kár „megfogható" és elméletileg ma elfogadott része, csak elenyésző része a kollektíva-szerv valóságos kárának, anyagi hátrányának. (Pl.: a károkozás következtében rosszul elvégzett, vagy elvégezhetetlen munka következményeinek elhárítása érdekében tett intézkedések anyagi vonzatai, a kisebb termelési érték, elmaradt haszon stb.) Ezen a téren a kollektíván belüli anyagi felelősség lényegében nem töltheti be specifikus feladatát, a reparációt, s a kártérítés előfeltételei körében kialakított *kárfogalom* elméletileg labilis, specifikus jegyei tekintetében pedig kétségek támadhatnak, hogy *ezek-e* azok, amelyek a kollektíva-sajátosságokat kifejezik, illetőleg a sajátosságok kifejezésére ezek-e a legalkalmasabbak.

Leginkább kimunkált a kollektíva-jogágak felelősségi rendszerében (így az anyagi felelősségnél is) — a felelősség előfeltételei körében — a *jogellenesség,* illetőleg annak megjelenési formája, a *kötelességszegés.* Az általános kollektívajogi (munkajogi, szövetkezeti jogi) kötelezettségeken felül kimunkáltak a *munkaköri kötelezettségek* és jórészt a jogellenességet kizáró körülmények is (pl.: az utasítási jog területén). E kérdéskör alapvető problematikáját ma elsősorban abban látjuk, hogy a kollektíva-viszonylatokban nem elégséges a jogellenességet olyan elvi alapokon meghatározni (mint az autonom struktúráknál), hogy *másnak jogellenesen kárt okozni tilos és ezen túlmenően:* mindent meg lehet tenni, ami a jogszabály kifejezett rendelkezését nem sérti. (Az erkölcsi normáknak a jogi felelősségben betöltött szerepével a későbbiekben foglalkozunk.)

Az *autonóm,* elkülönült jogalanyok esetében egyébként is ez a *negatív jellegű* kötelezettség (tartózkodás) hatja át az *anyagi-kártérítési* felelősség rendszerét. Aki tehát eleve el akarja kerülni más megkárosítását, „tartózkodnia" kell annak érdekeltségi körétől. A dolgozó kollektíva tagja azonban nem „tartózkodhat" a kollektíva-érdekek hálózatától, sőt azok között kell kifejtenie *aktív tevékenységét.* A kétfajta helyzetben bekövetkező gondatlanság és a vele okozati összefüggésben álló kárért fennálló felelősség *azonos* alapra helyezhető? (Pl. ha a kártérítési felelősség felső határán alul van az okozott kár.) Nem azt mondjuk természetesen, hogy a kollektívabeli kártérítési felelősség rendszere ezt a problémát nem „érzi"; kérdés azonban, hogy jól oldja-e meg. S egyáltalán: az alapvető viszonylatok jelzett különbsége alapján, helyes-e a polgári jogi felelősségével *azonos* elvi alapról kiindulni?

A jelzett proléma kínálkozó megoldási útja: a kollektíván belüli *kötelezettségek részletes szabályozása,* hogy ezzel a *konkrét* kötelezettség megszegése lehetőleg tételesen megállapítható legyen. Ez természetes törekvés, minthogy — mint láttuk — itt elfogadhatatlan, pontosabban elégtelen a károkozás általános tilalma, ugyancsak elégtelen — ennek következtében — a jogos magatartás körének negatív körülhatárolása (minden szabad, ami nem tilos). Így jutunk el — szükségképpen — a *másik irányú megoldásra törekvéshez:* a kötelezettségek részletes meghatározásához, a belső szabályokban való tételes felsorolásához. (Ez már természetesen a fegyelmi felelősség általános problematikáját is érinti.) Természetes, hogy a kötelezettségek részletes, tételes meghatározása a „jogellenességet kizáró körülmények" tételes meghatározására is ösztönöz, illetőleg feltételezi azt.

A folyamat lényege ui., hogy állandósul a *belső szabályok minél részletesebb kidolgozására irányuló törekvés,* amely bizonyos ponton *önmaga ellentétébe csap át,* mert végül is a kazuisztika a szabályokat az érdekeltek számára megismerhetetlenné teszi és *tovább szüli a szabályozási igényeket* (mert nem elvi alapon meghatározott eset- és magatartás-csoportokat, hanem magatartás-mozaikokat szabályoz).

Összefoglalva az elmondottakat, azt kell leszögeznünk, hogy a jogi *kimunkáltság* terjedelme mögött jelentős problémák érlelődnek, amelyek *egy része* a kollektíván belüli anyagi felelősség *alap-problematikájára,* koncepcionális kérdéseire vezethető vissza.

A *vétkesség* a kollektíva-felelősség itt vizsgált egyes viszonylataiban (a kollektíva tagjának a munkavégzés során okozott kárért fennálló felelősségénél) előfeltétel, más viszonylatokban (megőrzési és elszámolási felelősség) pedig legalábbis felvethető a célszerűsége, elvi megalapozhatósága.[11] A vétkes *és* károkozó magatartás egyszerre megalapozza a fegyelmi és az anyagi felelősséget. Tehát: a kártérítési felelősség — elméletileg (eltekintve talán egy-két valóban

[10] *Kertész* im., 142—143. old. (Az első kiemelés a Szerzőtől, a továbbiak tőlem — *H. I.*)

[11] Egyetértünk ebben a vonatkozásban is Kertész István fejtegetéseivel, aki hangsúlyozza, hogy „... a jogellenes magatartásért fennálló felelősségnek a vétkességre alapozása igazságos és célszerű" és elemzéseiből végül is arra következtethetünk, hogy a szocialista munkajogban a dolgozó szubjektív felelőssége mellett, elméletileg megalapozottan csak egyfajta objektív felelősség létezhet: a munkáltató objektív felelőssége. Vö. *Kertész:* i. m. 125—138. A felfogásunkkal és itteni értelmezésünkkel szembenálló álláspontot fejtett viszont ki *Nagy* László: Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért c., már idézett munkájában, a fokozott (különleges) védekezésen alapuló felelősség fogalma körében.

extrém példától) — *mindig* együtt jár a fegyelmi felelősséggel. (A fegyelmi vétség önmagában — károkozás nélkül — természetesen nem alapozza meg a kártérítési felelősséget.) *Elképzelhetőnek* tűnik azonban a következő — differenciált — megközelítés: *anyagi* felelősség alkalmazása indokolt, ha a vétkesség vagy (és) a kötelességszegés enyhébb fokú, de az okozott kár jelentősebb; — *fegyelmi* felelősség alkalmazása indokolt, ha az okozott kár jelentéktelenebb, de a vétkesség foka vagy (és) a kötelességszegés súlyosabb; — *mindkét* felelősség alkalmazása indokolt, ha a vétkesség és (vagy) a kötelességszegés, valamint az okozott kár is számottevő.

A fenti elhatárolásokat azonban elméletileg azért sem látjuk megalapozottnak, mert az anyagi felelősség alkalmazása — már hatályos jogunk koncepciójában is — magában foglalja a kollektíva negatív értékítéletét és tartalmazhatja az indokolt joghátrányt is. Ilyen oldalról közelítve: a fegyelmi szankció alkalmazása akkor indokolt a kártérítési szankció mellett, ha ez utóbbi nem elégséges a felelősség céljának elérésére; illetőleg: a kártérítési felelősség is mellőzhető, ha a fegyelmi szankció alkalmazásával a felelősség célja elérhető.

A probléma lényegét abban látjuk, hogy a két felelősségtípus *céljának,* illetőleg *előfeltételei* jó részének *egybeesése,* a merev szétválasztást nem teszik lehetővé. További variációkkal is csak oda juthatunk, hogy *előfeltételeikben, szankciórendszerükben* (eszközeikben), *céljukban,* a *meghatározó elemek közösek.* A merev szétválasztás inkább a jogbizonytalanságot mozdítja elő, hiszen egyaránt „jogos" a párhuzamos alkalmazás, illetőleg az egyik, vagy a másik mellőzése stb.

Az alapkérdés tehát az, hogy a kollektívajogokban intézményesült felelősség *megelőző és nevelő* szerepét nem célszerűbb-e a már említett okokból más elvi alapokon álló felelősségi formáció (kollektíva-felelősség) eszközeivel előmozdítani; a *reparációs* igényeket pedig *egyéb jogi eszközökkel* (pl. a biztosítás valamely specifikus intézményével) biztosítani.[12] Más helyen már rámutattunk, hogy „... az anyagi károkozás *adekvát szankciója* elsősorban a kártérítés. A károkozás jelentős része a tagsági viszonyban is (a termelőszövetkezeti tagsági viszonyról van szó) — közvetlenül vagy közvetve — *anyagi előny szerzésével jár, vagy arra irányul. Ebben* a körben tehát nem lehet vitás a kártérítési szankció elfogadása. Aggodalmat okozhat viszont a károkozásnak az a köre, amelynél ez a *motívum hiányzik.* Ezért ... a gyakorlati tapasztalatok figyelembevételével hasznos lenne kimunkálni és elméletileg tisztázni azokat a kérdéseket, amelyek az előbbi motiváció nélküli károkozásoknál a kártérítési felelősség *teljes* mellőzését indokolják, figyelemmel különösen a fegyelmi — és esetlegesen a büntetőjogi — felelősségrevonás lehetőségére, illetőleg megtörténtére. Az esetek jelentős részében ugyanis a reparáció gyakorlatilag teljesen háttérbe szorul (a felelősség terjedelmének korlátozott volta miatt), a jogsértő számára bekövetkező *anyagi hátrányokozás* pedig a legtöbb fegyelmi (és természetesen büntetőjogi) büntetés tartalmában is megvalósul.[13]

Hangsúlyoztuk azt is, hogy — a vétkességi elem domináns szerepe és a két felelősségi típus által védett jogi tárgyak és eszközeik *közeledése* következtében, — a *kollektíva elítélő állásfoglalása* — a vétkességen alapuló kártérítési felelősségnél is érvényesül. Ezért a fegyelmi és az anyagi felelősségre vonás körében — elsősorban e kétféle szankció ugyanazon tényállásra történő alapozásánál, de *általánosságban* is — hangsúlyoztuk a kérdéskör elméleti vizsgálatának célszerűségét.[14]

2. A kollektíva-jogágak *fegyelmi felelősségének* eredete ugyancsak eltérő struktúrára vezethető vissza. Ez a felelősségtípus alapvető jellege szerint a *„közhivatali-közalkalmazotti"* felelősség elvi alapjain került kiépítésre, szankcióiban azonban számos büntetőjogi elemet is értékesít. A dolgozó (munka-) kollektívák azonban — nézetünk szerint — sem mai állapotukban, sem fejlődési perspektíváikat tekintve, nem állanak azonos elvi alapokon a közalkalmazotti munkaszervezetekkel (közhivatalokkal) —, amelyek szocialista változatukban is csupán egyik megjelenési formáját képezik a dolgozó kollektívának, s hasonlóképpen eltérnek a büntetőjog szabályozásának tárgyát adó életviszonyok struktúrájától is.

Az alapkérdés természetesen itt is az, hogy valóban lezáródóban van-e a dolgozó kollektívák fejlődésének az a szakasza, amelyben a jelzett strukturális elemek és a reájuk épülő jogágak és intézményeik *alapelveinek uralma, meghatározó ereje* érvényesülhetett.

a) A következőkben felvetendő gondolatok a *felelősség előfeltételei körében* mozognak, bár annak tételes vizsgálatára itt nincs lehetőségünk.

Hatályos kollektíva-jogainkban a büntetőjogi felelősséggel a fegyelmi felelősség lényegében minden esetben megalapozható: végső soron a „munkáltatóra" (vállalatra, szövetkezetre) van bízva, hogy a büntetőjogi felelősségrevonás esetén a dolgozóval szemben fegyelmi eljárást is indít-e, vagy sem. A munkáltató számára — különösen a saját keretei között lefolyó eljárási szakaszban — nem jelent nagyobb nehézséget annak bizonyítása, hogy a bűncselekmény — bármilyen távol esik is az a kollektíva-viszonyoktól — zavarja a kollektíva rendjét, vagy legalábbis kimeríti a „méltatlan" magatartás fo-

[12] Ezt a kérdést felveti *Nagy* László is: Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért. 13—18. old.

[13] L. *Hegedűs* István: A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Budapest, 1973. 281. old. (Eredeti kiemelések.)

[14] Vö.: *Hegedűs:* i. m. 281—282. old.

galmát. A magunk részéről igen erőtlennek látjuk a jelenlegi megalapozottságát annak, hogy különbség tétessék a kollektíva rendjét zavaró, illetőleg azt nem zavaró bűncselekmény között.

Hasonló kérdések vethetők fel az *erkölcsi normák* (erkölcsi kötelezettségszegés) és a fegyelmi vétség elhatárolásánál is. A kollektívajogágak ismerik az úgynevezett *méltatlan magatartás* fogalmát, amelynek alapján az erkölcsi normák megsértése esetén *szintén korlátlanul mód* van fegyelmi felelősségrevonásra. Végső soron a munkáltatón múlik, hogy miképpen értékeli a szóban forgó magatartást és úgyszólván korlátlanul kiterjesztheti a kollektíva érdekeltségi körét.

A jelzett problémák időszakonként *általánosságban is* bizonytalansághoz vezethetnek, de sokkal jelentősebb az, hogy az egyéni — szubjektív töltésű, retorziós — célok szolgálatában álló jogalkalmazásra is lehetőséget adnak. E kérdések behatóbb elméleti vizsgálata azért szükséges, hogy a jog világosabb eligazítást tudjon adni és ilyen módon a *kollektíva rendjét, biztonságát* jobban szolgálja. Itt jelezni kell — a büntetőjoggal történő együtt-alkalmazás vonatkozásában — azt a már érintett problémát is, hogy — noha nincs akadálya természetesen a büntetőjogi és a fegyelmi felelősség együttes alkalmazásának — a büntetési tételek *halmozódása* gyakorlatilag is olyan problémákhoz vezethet, amelyek a fegyelmi felelősség általános céljának megvalósítását érinthetik. (Pl.: a büntetőjogi felelősség mellett alkalmazott elbocsátás, áthelyezés, az esetleg alkalmazásra kerülő anyagi felelősség következményei *együttesen* olyan súlyosak lehetnek, hogy a nevelési cél gyakorlati megvalósulása úgyszólván lehetetlenné válik.) Nem elég tehát az egyes felelősség-típusokban elszigetelten vizsgálni és értékelni az adott felelősség szempontjából releváns tényezőket; kérdés azonban: ezt ki fogja, illetőleg ki köteles elvégezni?

Az erkölcsi normák vonatkozásában gyakorta találkozunk azzal az alapjában helyes felfogással, hogy a dolgozó kollektívák fegyelmi felelőssége a maga tárgykörébe von bizonyos erkölcsi normákat is. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy amennyire pozitív és a szocialista társadalom *fejlődéséből* következően általános jelenség, hogy a *szocialista jog szabályai* — és ez különösen a kollektíva-viszonyoknál érzékelhető elsősorban — *erkölcsi normákká válnak,* a *fordított* értelmű jelenség általánosítását nem lehet minden további nélkül e *fejlődési folyamat sajátosságaként* felfogni. Ez a fordított jelenség az, hogy az *erkölcsi* normák megsértését a kollektíva-*jogok szankcionálják.* Ez utóbbi esetben tehát arról van szó, hogy meghatározott erkölcsi norma megsértése következett be (tehát: *nincs* jogellenesség és nincs *jogi* kötelezettségszegés), a magatartást mégis *jogi* szankció követi. Látható, hogy itt egész másról van szó, mint az előbbi — a szocialista fejlődés általános menetében törvényszerű — jelenség esetében, amikor az erkölcsi norma *ereje* feleslegessé teszi a jogot (tehát az visszavonul), mert itt éppen az erkölcsi norma *gyengeségéről* van szó, és a jog ezért szankcionálja. Nem tagadhatjuk azt, hogy meghatározott fejlődési szakaszban az utóbbi elméleti tételnek is lehet bizonyos létjogosultsága, azonban konszolidált viszonyok között nem látjuk indokoltnak e tétel sommás elismerését.

Csak röviden jelezzük, hogy a kollektívajogokban alapvetően másról van szó, mint a polgári jogban. A polgári jogban ui. (az autonóm jogalanyok viszonylataiban) más megítélés alá esik bizonyos társadalmi normák szankcionálása. (Pl. a szerződési jogban.) Nem szükséges bizonyítani, hogy ugyanez már nem fogadható el a büntetőjogban. A kollektíva-jogok is olyan életviszonyokra épülnek, amelyek igen távol esnek az autonóm, elkülönült jogalanyok kapcsolataitól, következésképppen az erkölcsi normák térhódítása, erejének növekedése nem jogi szankcionálásuk, hanem a valóságos életviszonyok szocialista vonásainak erősödésének következménye lesz. (Mechanikus módon szemlélve, természetesen ezt a jogi szankció is jól elősegítheti. Jeleztük, hogy bizonyos időbeli, stb. keretek között ez el is képzelhető, de éppen a büntetőjog példázza, hogy az erkölcsi és a jogi norma között nem mechanikus összefüggések vannak.)

b) A fegyelmi büntetés alapkoncepcióját a jogi irodalom a két felelősség-típus (anyagi, fegyelmi) *kollektíván belüli* jelenléte alapján dolgozta ki.[15] A büntetési skála munkajogunk és annak alapján a termelőszövetkezeti jog rendszerében — *a lényeget tekintve* — több mint negyedszázaddal ezelőtt ebben a koncepcióban alakult ki. Természetes, hogy a kodifikáció a történeti fejlődés menetében — a konkrét körülményekhez alkalmazkodva — a büntetési skálában bekövetkezett több-kevesebb változtatással fejezte ki a kialakult koncepciót.

A kialakított büntetési skála részletesebb elemzése minden időszakban kritikai észrevételhez is vezetett. A büntetési skálát ért bírálatok egy része a fegyelmi büntetések hatékonyságára irányult, miből következően — elsősorban a gyakorlati emberek — általában olyan büntetésnemeket favorizáltak, amelyek rögtön és érezhető mértékben befolyásolják az érintett személyek és kollektívák magatartását. Ide vezethetők vissza azok a törekvések, amelyek lényegében minden időszakban bővíteni kívánták az anyagi hátrányt is okozó — pénzbüntetés jellegű — fegyelmi büntetések körét. Részben ezek a törekvések, részben bizonyos történeti problémák és az azokban gyökerező elméleti meggondolások viszont a pénzbüntetés jellegű fegyelmi büntetések kiszorítására ösztönöztek.[16]

A magunk részéről döntő jelentőségűnek tartjuk a dolgozó *kollektívabeli helyzetére* (megbecsülésének fokára, jogi státusára) ható fegyel-

[15] Vö. különösen: *Molnár:* i. m. 64. és *Kertész:* i. m. 288—300. old.

[16] Vö. különösen: *Kertész:* i. m. 304—306. old.

mi büntetéseket, mert *ezek azok, amelyek tipikusan magukon viselik a kollektíva-jelleget.* (Ilyen büntetés például a dolgozó alacsonyabb munkakörbe helyezése.) Az ilyen jellegű büntetés azért felel meg a kollektíva természetének, mert megváltoztatja a *dolgozó* kollektívabeli státusát, következésképpen *őt* arra ösztönzi, hogy korábbi státusát a kollektívában visszanyerje. Ez az ösztönzés azonban érvényesül a *munkáltató* irányában is, mert annak sem érdeke, hogy a dolgozó ne ott dolgozzék a kollektívában, ahol képessége, képzettsége alapján a maximális teljesítményre képes. (E büntetésnemnek alkalmazásánál főként gyakorlati nehézségek merülnek fel, pl.: a helyettesítés, a visszahelyezés kapcsán stb., amelyeknek szintén van pozitív hatásuk is: alkalmazásuk a munkáltatót is erősebb megfontolásra készteti.) Úgy véljük, hogy a kollektíva-jogok fejlődése korántsem merítette ki azokat a *lehetőségeket,* amelyek az ilyen jellegű szankciók kialakítása terén megvannak, vagy megteremthetők.

Alapjában véve egyerértünk azokkal a gondolatokkal, amelyeket Kertész István a fegyelmi büntetés fogalmáról és jogi természetéről kifejtett, figyelembe véve természetesen, hogy ezek az anyagi felelősség *mellett* létező fegyelmi felelősségre vonatkoznak. Fejtegetései — nézetünk szerint és figyelemmel az eltelt jelentős történeti időszakra — nagymértékben alátámasztják az itt felvetett gondolatainkat is. Az említett lehetőségek vonatkozásában különösen az ún. *„szakmai büntetések"* jelentőségét emeljük ki. (A pusztán erkölcsi büntetések problèmatikája szorosan kapcsolódik az erkölcsi normákért fennálló jogi felelősség már fejtegetett kérdéséhez, a pénzbírság kirekesztését pedig Kertész István is megindokolja.) A szakmai büntetések azonban nézetünk szerint — a Kertész István által megadott elméleti alapokon és hozzá kapcsolva az általa ugyancsak kellő súllyal felvetett vezetői felelősséget — *rendszerükben, teljességükben és a jelen történeti fejlődési szakasz eredményei és igényei alapján még kifejlesztésre várnak.*[17]

A kollektíva felelősség körében az előbbiekben jeleztük az erkölcsi felelősségtől való elhatárolás fontosságát. Talán reális lenne az a célkitűzés, hogy belátható fejlődési távlatban világosan *elkülönítsük* a pusztán erkölcsi hátránnyal járó büntetéseket a jogilag releváns fegyelmi büntetéstől. Ez egyben természetesen azt is jelenti, hogy *eljárásjogilag,* továbbá a büntetéshez fűződő *egyéb jogkövetkezmények,* illetőleg a *jogorvoslati rendszer* szempontjából is elkülönítetten kezeljék ezeket.

Az előbb tipikusan kollektíva-jellegűnek nevezett áthelyezés — alacsonyabb munkakörbe helyezés — büntetés mellett természetesen kollektíva-jellegű az elbocsátás büntetés is. Úgyszintén ilyennek érezzük a mellékbüntetések közül a kitüntető címek, kitüntetések stb. megvonását is. Mindezek valóban megváltoztatják a dolgozónak a kollektívában kialakult státusát és valóban specifikus sajátossággal rendelkeznek. Mindaddig, amíg a fegyelmi felelősség mellett a kollektíván belül az anyagi felelősség is létezik, a magunk részéről ezeket a büntetéseket tekintjük tipikusan a fegyelmi jog körébe sorolhatónak. Más a helyzet természetesen akkor, ha kialakul a *kollektíva-felelősségnek* egy olyan egységes intézménye, amely nem választja ketté a fegyelmi, illetőleg az anyagi felelősséget. Nézetünk szerint ennek a *lehetősége fennáll* és több érv szól amellett, hogy — figyelembe véve azokat a megjegyzéseket is, amelyeket a kártérítési felelősség körében a vállalatot ért anyagi kár kapcsán tettünk — valóban ki is alakítsuk a felelősségnek ezt az egységes kollektíva-típusát. Ide vágó fejtegetéseink vonatkozásában nagy jelentőségű és előremutató felismerésnek látjuk, hogy Kertész István már 1964-ben írott munkájában rámutatott, hogy „. . . a munkajogi felelősség a szocialista jogrendszerben önálló, új felelősségi formaként jelenik meg. A szocialista munkajog tudománya a munkajogi felelősséget, mint *egységes rendszert* eddig behatóbban nem vizsgálta, inkább arra szorítkozott, hogy *különkülön* tanulmányozza a munkajogi *anyagi* felelősséget és a *fegyelmi* felelősséget . . ."[18]

III.

A kollektíva-felelősség egységes rendszeréről

1. A vállalatot ért kár meghatározása körében az előbbiekben rámutattunk arra, hogy a dolgozó anyagi felelőssége szempontjából a vállalat kárának minősíthető vagyoncsökkenés voltaképpen igen korlátozott mértékben képes jelezni a vállalat tényleges vagyoni kárát, ezért ebben a relációban voltaképpen megkérdőjelezhető a *kár,* illetőleg annak *elemei* polgári jogi definícójának átvétele. Másrészt azt látjuk, hogy a tipikusan fegyelmi vétségnek minősülő esetben, tehát amikor hatályos jogunk alapján nem kerülhet sor kártérítési felelősség megállapítására — mert a hatályos jog értelmében vállalati kár nincs — talán jelentősebb *anyagi hátrány* éri a vállalatot, mint a tipikus kártérítési viszonylatokban.

A jelzett és hasonló problémák, illetőleg meggondolások arra utalnak, hogy talán nem kellene elzárkóznunk az egységes kollektíva-felelősség célszerűségének és elvi alapkérdéseinek megvizsgálásától. Az anyagi felelősség körében tett megjegyzéseink világosan utalnak arra, hogy a *dolgozó kártérítési felelősségének mértéke* voltaképpen teljesen *elszakad a vállalat kárától,* azt pedig, hogy a dolgozó alapfizetésének *milyen*

[17] Vö. *Kertész:* i. m. 293—313. old., illetőleg (a vezetői felelősség vonatkozásában) 165—166. és 278—286. old.

[18] L.: *Kertész:* i. m. 138. old. (Az én kiemelésem. — *H. I.*)

hányada erejéig köteles kártérítésre, aligha lehet elvi alapon eldönteni.

A jelzett koncepcióból nézetünk szerint csak az anyagi előny szerzésére, illetőleg a kollektíva (a vállalat) megkárosítására irányuló (pl.: dolog, felszerelés elpusztítását, megrongálását célzó) *szándékos károkozás* záródik ki. Ebben az esetben természetesen indokolt előírni a tényleges kár megtérítésének kötelezettségét. (Vagyis: a valódi kártérítési felelősség fenntartását.) A többi esetcsoport lényegében kollektíva-sajátosságokat hordoz, azaz a kollektíva-*kötelezettségek teljesítésére, illetőleg jogok gyakorlására irányuló magatartások körében* — általában a dolgozó *tevékenységre* kötelezése és a károkozások szempontjából fokozott „veszélyhelyzetek" közepette — áll elő károkozás, akár a ma fegyelmi vétségnek minősülő kötelezettség-szegés, akár a vállalatot ért anyagi kár dominál bennük. Ezek az esetcsoportok ma már sokkal közelebb állnak egymáshoz — bár esetenként a fegyelmi, illetőleg az anyagi felelősségi elem dominálhat bennük — mint az anyagi felelősség a polgári jogi kártérítési felelősséghez stb.

Ezek a károkozások olyan magatartási körben állanak elő, amelyek nem a dolgozó autonóm viszonyaiba tartoznak, hanem azokat alapvető vonásokban *objektíve* is a munkáltató viszonyai által meghatározott és a munkáltató *hatalmi* — jogi fölé- és alárendeltségre alapozott — helyzetében kialakuló viszonylatok jellemzik. Így a *dolgozó informáltsága, mérlegelési és cselekvési (magatartási) lehetőségei nem helyezhetők elméletileg azonos alapokra a „szerződésszegő" magatartással, vagy a szerződésen kívüli károkozással.* Nem szükséges és nem is célszerű (talán: nem is lehetséges) a közös gyökereket, fogalmakat stb. keresni. Azok sem a valóságos *anyagi és érdekviszonyokban, sem a felek jogi státusában* nem mutathatók ki.

A magunk részéről tehát célszerűnek látnánk beható vizsgálat alá vetni azt a koncepciót, amely a kollektíva-felelősség egységes rendszerét hozná létre, és amelyben a büntetési skála kifejezné a kollektívabeli státus megváltoztatására irányuló törekvést és — megfelelő áttételekkel — értékelné a kollektívát ért anyagi kárt is. Ezzel elismerné a büntetési rendszer, hogy azokkal a kollektíva-beli büntetésekkel is, amelyek nem irányulnak közvetlenül anyagi hátrány okozására, a dolgozó számára anyagi hátrányokozás következhet be és ennek adekvát szankciója, a felelősség sajátos reparációs-retorziós eszköze, a *kollektíva-felelősségi szankció.* Az okozott anyagi hátrány és a felelősségi szankció alkalmazásával elérhető vállalati anyagi előny azonban *elméletileg nincs* egymással a polgári jogi kártérítési felelősség rendszere alapján meghatározott viszonyban, azaz: *nem kártérítési szankció.* De *nem is fegyelmi* szankció, mert a vétség fogalmában, továbbá a szankció tartalmában, s alkalmazásával a vállalatnál elérni szándékozott *hatásban* szerepet kap a vagyoni (anyagi) hátrány, illetőleg előny, bár „kártérítésről" — az egyenértékűség, a reparációs cél, illetőleg ilyen eredmény hiánya miatt — nem beszélhetünk.

A reparációs elem jelentősége és érvényesülése vonatkozásában felvethető, hogy a korlátozott kártérítési felelősség körében is igen jelentős súllyal szerepelnek azok az esetek, amelyeknél a *teljes* vállalati kár megtérül, mert az a dolgozó felelősségének felső határa alatt van.

Ez érveléssel kapcsolatban utalunk arra, hogy a közvetlen kár *nem azonos a vállalat tényleges kárával.* Továbbá hangsúlyozzuk, hogy a „reparáció" kollektíva-viszonyok között — valódi társadalmi tartalma szerint — *nem azonos a polgári jogi* (kártérítési jellegű) *reparációval.* Végül, hogy a felelősség nevelő-megelőző céljának az adott esetkörben sem feltétlenül a kártérítés az adekvát (célszerű, méltányos stb.) *szankciós* eszköze.

A kollektíván belüli *kártérítési felelősség* érvényesülési körének határvonalát ott lenne indokolt meghúzni, ahol a *szándékos* magatartás anyagi haszonszerzésre, illetőleg a vállalat (kollektíva) megkárosítására irányul. *Itt lép ki* a károkozó magatartás a kollektíva-kötelezettségek teljesítése (-jogok gyakorlása) köréből. Ezekben az esetekben indokoltnak látszik az *anyagi* felelősség elvei *domináns szerepének* érvényesítése: az okozott *kárért fennálló felelősség* is. A kártérítési felelősség természetesen a *teljes kár erejéig* állhat fenn, *ki kell zárni abból annak a kollektíva-sajátosságok alapján bármely* — egyébként is bizonytalan alapokra helyezhető — *korlátozását.* Az összes egyéb — a vállalatnak kárt nem okozó, vagy okozó — magatartásoknál azonban a *kollektíva-felelősségi* rendszer látszik leginkább alkalmasnak — az anyagi károkozást is mérlegelve, de *nem a kártérítési felelősség elvei szerint* — a kollektíva érdekek védelmére. Ebben a körben az ún. *kollektíva-felelősségi szankció* — amely a dolgozó számára közvetlen anyagi hátrányt, a vállalat számára pedig ilyen előnyt is tartalmazhat, de reparációs cél nem vezeti — alkalmas az egyéni és általános *nevelési cél* szolgálatára, egyéniesített módon kerülhet megállapításra. A *vállalat kártalanítása — a károkozás tárgyalt körében — a dolgozói viszonyban helyet foglaló anyagi felelősség útján meg nem oldható, s abból elméletileg is kizáródik.* Miként kifejtettük, fennáll a kártérítési felelősség *indokoltsága és lehetősége* a kollektíva megkárosítására, valamint az anyagi haszonszerzésre irányuló magatartásoknál, amelyekért a dolgozó felelősségét is a *kártérítési* felelősség *elvei és rendszere* alapján indokolt kiépíteni.

2. A kollektíva-felelősség alkalmazásának *eljárási kérdései* — ideértve a fegyelmi, illetve a kártérítési felelősség alkalmazására jogosult szerv meghatározását is — a *hatályos jog koncepciójában* szintén nem vetnek fel jelentősebb megoldandó kérdéseket. Természetes azonban, hogy a kollektíva-felelősség felvázolt koncepciójában bizonyos elméleti igényű kérdések ebben a problémakörben is felvethetők.

a) Amennyiben elfogadjuk, hogy az erkölcsi felelősséget indokolt és lehetséges leválasztani a kollektíván belüli *jogi* felelősség rendszeréről — vagyis azt jog előtti, vagy jog feletti felelősségnek kezeljük — akkor világos, hogy ilyen büntetések kiszabását nem terelhetjük a jogi felelősség körébe utalt szankciók kiszabásának útjára.

A *kollektíván belüli erkölcsi* jellegű felelősségre szükség van, tehát helyes, hogy a vétségfogalom, illetőleg a megfelelő szankciók kialakításra kerüljenek. Ez utóbbiakat azonban nem a hierarchikus felettes (fegyelmi hatóság), hanem a dolgozók munkahelyi *kollektívái* vagy azok *testületi szervei* alkalmazhatnák, annak megfelelően, hogy *jogsértés* nem történt, mivel jog feletti, erkölcsi szabályt sértettek meg. Ilyen szankciónak tekinthetjük hatályos munkajogunkban a megrovás és szigorú megrovás fegyelmi büntetéseket, illetőleg az ipari és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog ennek megfelelő büntetési nemeit. Ezek és a hasonló szankciók kikerülhetnének tehát a fegyelmi jogkört gyakorló személy vagy szerv hatásköréből és ezeket *maguk a dolgozó kollektívák* alkalmaznák. Ilyenek lehetnek a brigádok és más munkaszervezeti egységek, amelyek tanácskozásaikon, illetőleg azok eredményeként, alkalmazhatnák a jelzett tartalmú büntetéseket. Az eljárási kérdések e szankciók jellegéhez és azokhoz a fórumokhoz igazodhatnának, amelyek ezeket az intézkedéseket meghozzák. „Jogorvoslatról" a szó szűkebb értelmében természetesen nem lehetne szó, hanem olyan értelmű „orvoslás" következhetne be, amelyet az ilyen kollektíva jellege, természete megenged, tehát például szükség esetén a hozott intézkedés, vagy határozat korrekciója, vagy megsemmisítése. Hangsúlyozzuk végül, hogy az ilyen büntetéseknek semmiféle *jogi* következménye nem lehetne, megmaradnának a maguk természetes valóságában *erkölcsi jellegű szankcióknak*. Távolabbi következményeik, eljárási és orvoslási kérdéseik szintén eszerint alakulnának.

b) A jogi felelősség körében alkalmazásra kerülő szankciók természetesen *jogilag meghatározott eljárásban* szabhatók ki. Ez jelenleg is így van, s lényegében jónak, kidolgozottnak tekinthetjük a fegyelmi felelősség alkalmazásának, a fegyelmi eljárás lefolytatásának jogi szabályait — feltételezve természesen az alapkoncepció, tehát a közhivatali-közhivatalnoki felelősség rendszerének fenntartását. Itt talán azt lehetne felvetni, hogy a hatályos szabályrendszerben és az általunk fejtegetett kollektíva-felelősségi koncepcióban valamit enyhíteni lehetne az eljárási szabályoknak azon a — részben közhivatali vonásokat, részben „jogvitás" koncepciót tükröző — sajátosságán, amely végső soron már ebben a szakaszban lehetővé teszi a képviselet alkalmazását is.

Nézetünk szerint az eljárásnak ez a szakasza — a lényeget tekintve — mindig a kollektíva-szervek (pl.: munkáltató) uralma alatt marad. Ezt az alaphelyzetet semmiféle jogi eszközzel nem tudjuk megváltoztatni, de nincs is erre szükség. Végső soron az eljárás csak azzal fejeződhet be, hogy a *kollektíva-szerv* (pl.: a munkáltató, szövetkezet vezetősége stb.) *a maga álláspontját kifejezi.* Természetesen itt nagyon jelentős és még a jogorvoslati szakaszra is kihatható kérdés: a bizonyítás megfelelő szabályozása. Ez azonban nem igényel olyan koncepciót, amely már *ebben a szakaszban* a kollektíva tagot „ügyféli" helyzetbe kívánja juttatni. Ez — mint az előbbiekben utaltunk rá — egyébként sem lehetséges. Az eljárás mindenképpen olyan képlet alapján folyik le, amelyben az *egyik fél ügydöntő pozícióban van.* Ezt az alaphelyzetet a jognak el kell ismernie, minthogy ezen jogi eszközökkel a lényeget érintően változtatni nem lehet.

Az eljárási viszony adott képletét tehát *nem megváltoztatni kell (minthogy nem is lehet), hanem jogilag kifejezni* és a kapcsolódó jogintézményeket — elsősorban természetesen a jogorvoslati rendszert — *ennek megfelelően kiépíteni.*

Az általunk fejtegetett rendszerben természetesen az anyagi felelősséget is megvalósító magatartások szintén a kollektíva-felelősség eljárási szabályai szerint kerülnének elbírálásra. Így eljárásjogilag semmiféle külön lehetőséget nem látunk indokoltnak ezen a területen sem. Elvileg nem látjuk megalapozhatónak a hatályos jognak azt a rendelkezését, mely szerint a vállalat kártérítési igényének alkalmazásához nemcsak a vizsgálat lefolytatása (tényállásfelderítés), de még a dolgozó meghallgatása is mellőzhető, *ha a tényállás kellően tisztázott.* (Mt. 61. § (2).) Minthogy a kártérítésre kötelezés a vállalat ügydöntő pozíciójában történik, maga az eljáró vállalati szerv állapítja meg, hogy mikor tekinti a tényállást tisztázottnak.

Az eljárási kérdések körében — a *fórumok* vonatkozásában — külön kell kezelnünk azokat az esetköröket, amelyekben — a korábban fejtegetettek szerint — a dolgozó a vállalatnak olymódon okozott kárt, hogy szándékos magatartása közvetlenül a károkozásra vagy az anyagi haszonszerzésre irányult. Ezekben az esetekben — miként az előbbiekben már rámutattunk — *valóban kártérítési* felelősséggel van dolgunk. Itt tehát lényegében a *polgári jogban* intézményesült kártérítés elvi alapjain kell maradnunk. Ebben az esetben viszont a fórumok, illetőleg az eljárás vonatkozásában sem lehet letérni erről, következésképpen elméletileg nem igazolható, hogy a károsult, a károkozóval szemben egyoldalúan állapítsa meg a károkozót *közvetlenül kötelező* kártérítési kötelezettséget. (Azaz: a jogvitát a károkozónak kell kezdeményeznie.)

A vizsgált viszonylatokban lényegében két esetcsoport alakítható ki: vagy elismeri a dolgozó a munkáltató kártérítési igényét és az általa megállapított fizetési módozatot (a felek megegyeznek a kártérítésben) vagy nem, és ez utóbbi esetben a *károsultnak* — minthogy a károkozó vitássá tette kártérítési kötelezettségét, vagy an-

nak valamely részét — *a jogvitás fórumon kell igényét érvényesítenie.*

c) A *jogorvoslati rendszer* vonatkozásában a korábbiakban már érintetteken kívül csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a dolgozó kollektívák bevezetőben jelzett elméleti problematikája és a további fejlődés lehetséges távlatai — különösen a kollektíva vezetési jogosítványainak alakulása, továbbá az egyszemélyi, illetőleg a testületi vezetés és felelősség érdemleges továbbfejlesztése — hatályos jogunk koncepcióját lényeges mértékben érintheti. Az ide vágó elemzések, sőt már a kérdésfeltevések is messze meghaladják azonban az ez alkalommal rendelkezésünkre álló kereteket.

3. A dolgozó kollektíva tagja jogi felelősségének általános jellegével és fejlődési távlataival, illetőleg ezek alternatíváival kapcsolatban felvetett gondolatok sorában röviden érinteni szeretnénk a kollektíva-felelősségek *jogágazati* elkülönülésének kérdését is.

A kollektíva-jogágak történeti kialakulásának elemzésétől itt el kell tekintenünk, valamint mellőznünk kell e jogágak mostani helyzetének részletesebb vizsgálatát is. Időszerűnek látszik viszont felvetni a felelősségi viszonyok szabályozásának *integrációját.* Nézetünk szerint ui. a három érintett kollektíva-felelősség hatályos szabályozásában nincsenek *lényegbe vágó eltérések,* és a meglevőket sem lehetne *elvi alapon megmagyarázni.*[19]

Felmerülhet természetesen, hogy nem az ellenkező irányzat lenne e indokolt, nevezetesen, hogy inkább a különbségeket kellene erőteljesebben kimunkálni az említett jogági felelősségben. A magunk részéről úgy látjuk, hogy a szóban forgó dolgozói kollektívák belső viszonyai, különösen pedig „tagsági" viszonyaik között — azok alapvető társadalmi, materiális tartalmát tekintve — nincsenek a jogi felelősség szempontjából lényeges különbségek. Ezt a témakört a jelen alkalommal nem fejtegethetjük részletesebben, csak utalunk arra, hogy az elmúlt években több alkalommal módunk volt ezt — a jelzett vonatkozásban — számos oldalról mélyebben elemezni.[20] A lényeget tekintve azt kell mondanunk, hogy ezek a dolgozói kollektívák azok a szervezetek, amelyekben az állampolgár a társadalmi munkamegosztásban való részvételi jogát és kötelezettségét realizálja — munkaerejét összekapcsolva a társadalmi tulajdon adott formájával — és ez a „tagsági" viszony társadalmi létfeltételeinek meghatározója és egyben biztosítéka. Az állampolgár — éppen e tagsági viszonyok általános jellegéből következően — egész élete során nincs egy adott dolgozó kollektívához véglegesen odakötve, továbbá e tagsági viszonyában és össztársadalmi érdekből is alá van vetve a munkaerőáramlás törvényszerűségeinek; következésképpen egyénileg és társadalmilag is indokolt lehet e dolgozói kollektívák kereteinek átlépése — akár alkalmazotti, akár szövetkezeti, akár közöttük felmerülő relációban. A jelzettek szerint tehát e kollektívák azon viszonyaiban, amelyek a felelősség alapvető rendeltetését és jellegét is meghatározzák, nem mutathatók ki lényegbe vágó eltérések.

A történeti fejlődés sajátosságai — a fentebb jelzetteken túlmenően is — úgy alakultak, hogy e dolgozói kollektívák egyébként sincsenek egymástól hermetikusan elzárva. Egy dolgozó ember életében akár többször is átváltás történhet alkalmazotti, illetőleg szövetkezeti kollektívák között. Kellő nyomatékkal kell rámutatnunk arra is, hogy szövetkezeti tagok és alkalmazottak dolgoznak együtt, egymás mellett bizonyos munkahelyeken, sőt azonos beosztásban. (Ez eléggé általános az ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetnél.) Ezért a szövetkezeti tagsági viszony és az alkalmazotti munkaviszony alapvető intézményei tekintetében fokozott közelítésre, sőt egységesítésre van szükség, mert egyébként nem kívánatos feszültségek keletkeznének. Csak utalunk arra, hogy — történeti korlátozottságokból — a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődése során elég széles mértékben és nem jelentéktelen hatással feszültségek keletkeztek a jelzett viszonylatokban. Természetes törekvés, az egyéni és a társadalmi érdekkel összhangban levő követelmény, hogy ilyen feszültségek elkerülését a jog is segítse elő. Amikor tehát nincsenek materiális akadályai a különbségek megszüntetésének, a jognak is szorgalmaznia kell az adott intézmény integrációját. Így állunk a felelősségi viszony területén is.

A magunk részéről tehát úgy látjuk, hogy teljes mértékben *megértek a feltételek* ahhoz, hogy az ágazati kollektíva-felelősségek területén megmutatkozó *eltéréseket felszámoljuk.* Azoknak az eltéréseknek, amelyek jelenleg megvannak, társadalmi alapuk már nincs, sem az anyagi jog, sem pedig az eljárási jog területén. (Az eljárási jogban is csak egészen lényegtelen eltérések vannak). Ez az *integráció* az előbbiekben felvázolt rendszerű kollektívabeli felelősség kiépítése vonalába is beilleszkedik, tehát annak előkészítéseként, részeként is felfogható és azt elősegíti.

4. Az eddigi rövid elemzésekből is kitűnik, hogy a kollektíván belüli felelősség prolematikáját behatóbb elemzésre érdemesnek tartjuk. Célszerűnek látnánk továbbá, ha ezt az elemzést úgy végeznénk el, hogy fokozott mértékben törekednénk a szocialista társadalom dolgozó kollektívái belső viszonyainak és jogviszonyainak általános, meghatározó sajátosságai érvényesítésére. Ma úgy látjuk, hogy ilyen elemzés, illetőleg törekvés, ahhoz a következtetéshez vezetne,

[19] A megfelelő történeti fejlődési szakaszban — a társadalmi (kollektíva-) viszonyok által megalapozott eltéréseket a jogi irodalom kimunkálta. Vö. *Molnár* Imre: i. m. 37—53. old., illetőleg *Kertész* István: i. m. 161—164. old. Ezek az elemzések azt is mutatják, hogy a mai kollektíva-viszonyokban már nem találhatók — a jogi felelősség szempontjából — lényegbe vágó eltérések.

[20] Vö. különösen *Szerző:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmának és jogi szabályrendszerének összhangjáról. J. K. 1976. 9. sz. 493—501. old.

hogy a kollektíván belüli — a kollektíva-jogágakban intézményesített — felelősségi rendszerben koncepcionális változások igénye, illetőleg szükségessége és egyben lehetősége is felmerülne.

Az általános *kollektíva-problematika felől* történő megközelítésen kívül jogosultnak látjuk azt a módszert is, hogy a *kollektíva-felelősséget közvetlenül, saját problematikájából kiindulva* is vizsgáljuk. Meglátásunk szerint ez a vizsgálat is abba az irányba tereli a gondolatokat, amelyet az előbbiekben az általános kollektíva-problematikából történő kiindulás alapján meghatározhatónak véltünk. Mindenképpen célszerűnek látjuk, hogy a szocialista dolgozó kollektívák általános jogi problematikájának mélyreható és teljes vizsgálatát szorgalmazzuk, másrészt, hogy az *egyes jogintézmények* — közöttük a jogi felelősség — olyan elemzését is megkíséreljük, amely végkövetkeztetéseiben a koncepcionális változtatásoktól sem riad vissza. Nézetünk szerint *a kollektíva-jogágak intézményeinek fejlesztését a szocialista jogrendszer differenciálódásának és integrálódásának folyamataiban, a dolgozó kollektívák vonzásának és kohéziójának talaján kell elvégezni.*

A történeti fejlődés *fő irányát* tehát — a magunk részéről — meghatározhatónak látjuk. Úgyszintén *meghatározhatók a jogrendszer differenciálódásának és integrálódásának főbb irányai is.*

Ezek a differenciálódási folyamatok egyben *integrálódási tendenciákat is kitermelnek.* Ennek kettős oka van. Egyrészt: különböző típusú jogi felelősségek *közös* társadalmi alapra, szorosan összekapcsolódó, bár specifikumokkal is rendelkező, *kollektíva-viszonyok talajára kerülnek.* Másrészt: alapvető jellegükben *közös funkciójukat egymás mellett és együtt* kell ellátniok. Mindebből következik az alapul szolgáló objektív társadalmi viszonyok erőteljes *kohéziós* hatása, valamint a tisztán jogi szférában — a funkciók *és eszközrendszer szerves kapcsolata.* Kétségtelen, hogy ezek a tényezők *integrációs tendenciákat* termelnek ki.

Az integrálódási folyamatok egyik csatornájaként az előbbiekben a *jogági* kollektíva-felelősségek integrációját határoztuk meg. Rámutattunk e folyamat társadalmi *szükségességére, megalapozottságára* (hogy a szóban forgó kollektívák meghatározó jellegű viszonyaiban — a felelősség szempontjából — számottevő különbségek nincsenek) és *az ágazati jogintézmények meglevő különbségeinek esetlegességére.* Elméleti igényű kérdés voltaképpen az, hogy az *alapjogviszonyokban meglevő különbségek fenntartása mellett lehetséges-e és időszerű-e napirendre tűzni egy jogintézmény integrációját.* Jeleztük, hogy a *társadalmi valóság* itt milyen helyzeteket termelt ki (alkalmazottak és szövetkezeti tagok azonos kollektíván belül), továbbá, hogy a *formai* megoldások (pl.: a jogosultsággal bíró kollektíva-szervek, és jogorvoslati fórumok) kivételével, *társadalmilag elfogadható eltérések nem határozhatók meg, nincsenek.*

A *jogágilag nem tagolt,* egységes kollektíva-felelősség létrehozását megérettnek, elméletileg megalapozhatónak és megvalósíthatónak látjuk, felszámolva a munkajogi, az ipari szövetkezeti és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi felelősség szabályrendszerében még meglevő különbségeket. Ez a kollektívajogi felelősség tehát mint *integrált jogintézmény,* az ágazati kollektíva-szabályokba csak bizonyos másodlagos jellegű specifikumok (pl. az eltérő szervezetből eredő hatásköri szabályok stb.) alkalmazásával épülne be, de ezek az elvi alapokat, a felelősség anyagi jogi és eljárásjogi szabályait nem érintenék.

5. Az erkölcsi és a jogi felelősség szoros *kapcsolata* a kollektívában — mint rámutattunk — *nem azonos* azzal, hogy az erkölcsi norma megsértésének jogi szankcionálását a fejlődés kívánatos útjának tekinthetnénk. Nézetünk szerint az ilyen helyzet bizonytalanságot szül és a joggal való visszaélés útjait is egyengetheti. A szocialista fejlődés, végső soron a jog elhalásának *kívánatos útja* az, hogy a jogi normák erkölcsi normákká váljanak. E változás alapvető kritériuma, hogy a normát az emberek *belső meggyőződésből,* illetőleg a *közösség közvetlen hatása* (nem külön fegyelmező hatalom ereje) következtében követik és a norma megsértése esetén *nem jogi szankció,* hanem erkölcsi hátrány kerül alkalmazásra (s azt maga a közösség alkalmazza). Ilyen normák a kollektívákban léteznek, ezekre, s fejlesztésükre szükség van és megvannak, illetőleg fejleszthetők alkalmazásuk feltételei is.[21]

A vázoltak értelmében azt a (jelenlegi) helyzetet, amely szerint erkölcsi norma megsértését *jogi* szankció követheti, a fejlődés bizonyos fokán szükséges vagy kevésbé szükséges megoldásként elfogadhatjuk, azonban nem jelölhetjük meg az előrehaladó fejlődés kívánatos útjaként. E fejlődés valóban előrehaladó lépése az, melynek eredményeként a *jogi* norma *erkölcsi* szankcionálása válik lehetővé, s ezzel annak alapvető jellege megváltozik: megszűnik jogi norma lenni, azaz *a jog meghatározott területről visszavonul (elhal),* mert történeti funkcióját teljesítette és *átadja a terepet más társadalmi normának.*

A jelzett folyamatnak — a szocialista építés menetében — *elsődleges helyei a dolgozó kollektívák.* Itt jönnek létre az objektív és a szubjektív feltételek ahhoz, hogy „féljogi" vagy nem-jogi normák váltsák fel az államilag szankcionált szabályokat. Ilyen értelemben is fokozott figyelmet kell szentelnünk a dolgozó kollektívák belső normáinak.[22]

---

[21] Vö. különösen *Eörsi* Gyula által a társadalmi tudat szintjének emelése, továbbá általában a szankciók humanizálódása vonatkozásában kifejtettekkel (A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Budapest, 1961. 191—203. old.), továbbá *Szabó* Imre által a dolgozó kollektíváknak a jog elhalásának folyamatában játszott szerepével összefüggésben mondottakkal (Társadalom és jog. Budapest, 1964. 114—147. old.).

[22] Vö.: *Szabó:* uo.

A kollektívák erkölcsi normáit természetesen nem jogi szankciókkal kell kikényszeríteni. (Ez esetben már nem erkölcsi, hanem a jogi keretszabályba „beemelt" normáról van szó.) Az erkölcsi szankciókat — mint már rámutattunk — elsősorban a dolgozó *kollektívák (alapegységek)* alkalmazhatnák, a vezetőkre és tisztségviselőkre vonatkozóan pedig a — vezetői felelősség külön meghatározott esetkörében és sajátosságai szerint — a kollektíván belüli (magasabb vezetőknél esetleg azon kívüli), meghatározott *vezetőtestületek.*

6. *A kollektíva-jogi felelősség* a kollektíva tagjának e jogviszonyából eredő kötelezettségei vétkes megszegése alapján a kollektíva szerveivel szembeni jogi felelőssége, melynek szankciója (kollektíva-szankció) a kollektíva tagjának a kollektívában kialakult jogi státusát (beosztását, munkakörét, munka- és kiegészítő részesedését, minősítésének jogilag értékelt elemeit — pl. kitüntetés, kitüntető cím stb. —, végül tagsági minőségét) érinti.

E meghatározás kapcsán csak röviden utalunk arra, hogy az ún. *megőrzési felelősség* nem feltétlenül képezi a *dolgozói felelősségnek elvileg elhatárolt körét.* (Elszámolási felelősség, leltárhiányért fennálló felelősség.) Mindkét esetcsoport felelősségi rendszere felépíthető lenne a *vélelmezett* vétkesség elméleti rendszerében (amelyben a kimentés terhe a dolgozón van), amely nyilván jobban megfelel a kollektíva-viszonyok természetének, mint a kimentés mai — az objektív felelősség elméleti alapjait adaptáló — rendszere.[23] Figyelemmel azonban a kérdés bonyolultságára, a jelen alkalommal *csak jelezni* kívántuk — a gondolkodás lehetséges vetületeként —, hogy közelebbi vizsgálat nélkül talán ezt az esetcsoportot sem kellene kirekesztenünk az itt felvázolt kollektíva-jogi felelősség alaptípusából: a kollektíva-kötelezettségek vétkes megszegéséért fennálló egységes rendszerű felelősség köréből.

A *kollektíva-szankció* — mint felvázoltuk — olyan joghátrány, amely a kollektíva tagjának jogi helyzetét hátrányosan alakítja, s esetleg neki közvetlenül vagy közvetve anyagi hátrányt, a vállalatnak pedig anyagi előnyt okozhat. A büntetés anyagi vonzatai azonban nem a vagyoni kárral állanak adekvát viszonyban, hanem a kiszabott büntetés *egésze* áll összefüggésben a *„kollektíva-kárral"*, azaz mindazon hátránnyal, amely a vétség következtében a kollektívát érte, de alapjában véve a szankció az *egyénre* és az *adott kollektívára* szabott, mert nevelési célját a két jelzett irányban kívánja kifejteni. A *büntetés* tehát a vétség elkövetőjéhez, magatartásához és a kollektíva adott állapotához igazodik. Ezzel segítik elő a kollektíva-viszonyokhoz igazodó (valódi) *reparációt is,* nem pedig valamely, a kollektíva-érdek szempontjából mindenképpen másodlagos, vagyoni kártérítéssel.[24]

7. A *kártérítési* felelősség a felvázolt gondolatok szerinti fejlődési távlatban a munkáltató megkárosítását, vagy az anyagi haszonszerzést *célzó* magatartás alapján bekövetkező károkozások területén érvényesülne. Itt a nevelési cél szolgálata is megkívánja a megszerzett vagyoni előny elvonását, vagy a célzott vagyoni hátránynak megfelelő mértékű kártérítési felelősséget.

Ebben az esetkörben elvi igénnyel merül fel a felelősségrevonás, pontosabban a *kártérítésre kötelezés* módja is. Jeleztük, hogy e „valódi" kártérítési felelősségi viszonylatban elméletileg nem látjuk megalapozottnak az *egyoldalú kötelezést.* Ilyen felelősségi rendszerben a károkozó — elismerve a jogellenes és vétkes károkozás tényét és a kár összegét — vagy önként teljesít, vagy ennek hiányában a károsult követelését *jogvitás fórum előtt érvényesíti.*

Hegedüs István

[23] Az előbbiekben utaltunk Kertész István idevágó fejtegetésére (11. sz. jegyzet). Meg kell jegyeznünk, hogy *Nagy* László is úgy látja, hogy „ha megvan a lehetősége a vétkesség megnyugtató vizsgálatának, és biztosítja is a jóvátételt, illetőleg a kellő mozgósítást a károkozások elkerülésére, a vétkességi rendszert kell választani... a vétkességi rendszer nevelő jellege közvetlenebb". (Anyagi felelősség a munkaviszonyban okozott károkért. 200. old.) Ez természetesen a vétkességi alapon álló felelősség első helyre tételét jelenti. Más kérdés természetesen, hogy Nagy László az általa említett vonatkozásokban nem látja kielégítőnek a vétkességi rendszert, illetőleg a vétkesség megnyugtató vizsgálatának lehetőségét.

[24] A kollektíva-felelősségi szankció alapvető jellegére vonatkozóan — a már hivatkozottakon túl — utalnunk kell Molnár Imre elemzéseire, amelyek ugyan a fegyelmi szankciót érintik, de — mint már rámutattunk — az általunk felvetett „kollektíva-szankció" főbb vonásait alapjában kifejezik. Vö.: *Molnár:* i. m. 154—173. old. A kollektíva-szankció e sajátosságai — különböző erővel — kifejeződnek az anyagi felelősség szabályrendszerében is, melyeket egyre kevesebb szál fűz a kártérítési felelősséghez, s alapvető céljának megfelelően erősödnek abban a „büntető" elemek: vö. pl. Új jogszabályok a munkások és alkalmazottak anyagi felelősségéről a Szovjetunióban. Magyar Jog, 1977. 10. sz. 914—918. old.

A házasság jogi intézményének sorsfordulatai a kapitalista társadalomban. (A franciaországi tapasztalatok)

1. Új jelenségek a családjog területén a polgári államokban

Az elmúlt tíz évben a legfejlettebb polgári államok többségében alapvető változások következtek be a családjog területén, olyan változások, amelyek radikális fordulatot jelentenek a házasság és a család társadalmi jellegének, jelentőségének megítélésében s jelentősen hatnak ki — különösképpen pedig a jövőben hathatnak ki jelentősen — az egyének személyiségének, életviszonyainak, életmódjának alakulására a polgári társadalmakban. Letérnénk azonban a történelmi materializmus útjáról s idealista hibába esnénk, ha a jogrendszerbeli változásoknak tulajdonítanánk az életviszonyok, az egyének sorsának alakulásában várható változásokat; az igazság az, hogy a gazdasági-társadalmi létfeltételek már bekövetkezett változása idézte elő a jogszabályi változásokat, hogy azok ideologikus hatásukkal visszaforduljanak — az egyének létformáinak alakításával — a gazdasági-társadalmi viszonyokba. Mellesleg: a jogi rendezést megérlelő gazdasági-társadalmi viszonyok maguk se közvetlenül, hanem a belőlük sarjadó ideológiák, felfogások közvetítésével idézték elő a jogrendszerbeli változást. Ez az ideológiai közvetítés bonyolult folyamatban ment végbe, egyrészt az önmagukat túlélt jogszabályi formák tarthatatlanságának fokozatos felismerése, az ellenük való tiltakozás — olykor nyílt lázadás — különböző formáinak a közvéleményben és a bírói gyakorlatban való jelentkezése, másrészt bizonyos tudományos fórumokról és publicisztikai szintről elindított elméletek, álláspontok elterjesztése útján. Az ideológiák konfrontációjában jelentékeny szerepe volt a szocialista családjog ismeretessé válásának s a szélsőséges polgári felfogások marxista kritikájának.

Végül is a rendezésben kifejezésre jutó ideológia nem lehet más, mint az adott állam uralkodó osztálya által elfogadott, a társadalmi erőviszonyokkal számoló társadalomszemlélet: ez manifesztálódik a családjog-politikában. Az eredmény nagyjában és egészében az lett, hogy az utóbbi néhány évben a polgári társadalom házassági és családi jogintézményeiből eltűntek az olyan archaikus elemek, mint a férj hatalma a feleség felett — ehelyett ma már a burzsoá jog is a nemek házasságon belüli egyenjogúságát deklarálja —, az apai hatalom a gyermekek felett, melynek helyébe a szülők által közösen gyakorolt felügyeleti jog lépett, s a házasságon kívül született gyermek „törvénytelen" jogállása, melyet nagyjából és egészében a mi szabályozásunkhoz hasonlóan, a házasságból született, de csak egy szülőjével együttélő gyermek családi jogállásával igyekeztek egy szintre hozni.

Az utolsó fázisa a burzsoá családjogi fejlődésnek az új válási törvények bevezetése volt, amelyek többé-kevésbé szakítottak a vétkességi bontási rendszerrel, többé-kevésbé objektív alapokra igyekeztek helyezni a válást (s itt, mint az előzőeknél is, nem kis szerepe volt a szocialista országok gyakorlatának), legnagyobb jelentőségük azonban abban áll, hogy új társadalmi felfogást juttatnak kifejezésre a házasság társadalmi szerepét, tartalmát illetően. E vonatkozásban pedig — jóllehet a tételes szabályozás, s az arra épülő jogalkalmazás nagyon sokban hasonló lett a szocialista országokéval — alapvető a különbség a két társadalmi rendszer között, amit már bevezetőben is hangsúlyozni kell. Si duo faciunt idem, non est idem. A különbség lényegbevágó, a két társadalmi rendszer lényegéből fakad.

Angliában 1971-ben, Olaszországban 1973-ban, Svédországban 1974-ben, Franciaországban 1976-ban lépett életbe az új válási törvény, s ezen az úton tart Belgium és Hollandia is. Két ország törvényhozását van módom személyes tapasztalatok alapján is elemezni, s mindkettő különös érdeklődésre tarthat számot. Franciaország azért, mert a francia forradalomtól napjainkig terjedő időben a polgári jogfejlődés tipikus útját példázza olyan államban, ahol a polgári forradalom következetes volt ugyan, a feudális maradványok azonban — részint a kisparaszti mezőgazdaság túlsúlya, részint a katolikus egyház nagy befolyása miatt — éppen a családi viszonyok területén a mai napig tovább éltek. Svédország pedig azért, mert ott a családjog terén a polgári értelemben legdemokratikusabb intézmények már fél évszázados múltra tekinthetnek vissza, s a katolikus egyháznak egyáltalán nem, a válással egyébként nem ellenséges evangélikus egyháznak pedig alig-alig volt a nemek viszonyának alakulására befolyása. Azt is jelentősnek tartom — s a két rendezés közötti különbséget is magyarázza —, hogy Franciaországban a politikai erőt képviselő baloldal marxista kritikája a túlzás mindkét irányának — a konzervativizmusnak és az ultrabalos tendenciáknak — észrevehetően gátat szabott a törvény előkészítése során. Svédországban ilyen tudományos alapokon nyugvó marxista társadalomkritikának nyomával nem találkoztam — amennyiben mégis volt, hatását nem észleltem —, illetőleg a kritika tudományos berkekből, a törvény alkalmazásának empirikus adatai elemzéséből post festa fakadt.

2. A monogám házasság és a válás sorsfordulatai a reformig Franciaországban

A monogám házasság, és az arra épülő család tipikus formájában — a férji és az apai hatalommal, patriarchális hierarchizáltságával — a

termelés alapvető szervezeti egysége a földtulajdonosi viszonyok mellett, tehát a rabszolgatartó és a feudális társadalmi rendben. A rabszolgatartó viszonyok között a férj korlátlan hatalma a feleség eltaszításának — a repudiationak — a jogára is kiterjedt, a válás ezért mindvégig ismeretes a rabszolgatartó társadalomban. A nők társadalmi szerepének fokozódó jelentősége a gazdag nőnek is megszerezte idővel a jogot arra, hogy kellemetlen férjétől elválhasson, a dolgozó szegény feleség ezzel nem élhetett, egzisztenciálisan azonban megsemmisült, ha férje eltaszította.

A római jogfejlődés során ezért infamissá lett az a férfi, aki jogos indok nélkül (sine justa causa) eltaszította feleségét. A joggal szorosan összefonódó antik erkölcs tehát hatáskörébe vonta a válást, s ezért történhetett, hogy az erkölcsi viszonyok általános megrendülése, a rabszolgatársadalom ellentmondásainak végső kiéleződése idején az elnyomottak követelései közé került — így tette magáévá az őskereszténység is — a házasság felbonthatatlansága. Mellesleg ez az eredetileg az elnyomott nőket védelmező követelmény a hűbéri termelési viszonyok — a földtulajdon létezésének sajátos közösségi magánformái — szükségleteinek teljes mértékben megfelelt, ezért mondhatta ki, sőt túlozhatta el a katolikus egyház a házasság felbonthatatlanságának az elvét ad abszurdum.

Az áruviszonyok elterjedésével, a polgári társadalom csíráinak a megjelenésével megjelenik a válás jogának a követelménye is: a reformáció a válás elvi alapján állt, s a protestáns országokban éltek is ezzel a joggal. A katolikus országokban azonban csak a kánonjogi lehetőséggel, az ágytól és asztaltól való különválással kellett beérniük azoknak, akik házasságban nem tudtak élni, s így életük végéig magányra (vagy halálos bűnnek számító „parázna" kapcsolatra) voltak kárhoztatva.

A francia forradalom 1789-ben bevezette a válást, abból az elvből kiindulva, hogy az egyéni szabadságból egyenesen következik ez az intézmény: az egyén elvesztené szabadságát, ha feloldhatatlanul, egész életére kötné le magát. Ezért az illetékes hatóság (anyakönyvvezető) előtt tett nyilatkozatával a házasfél egyoldalúan is felbonthatta házasságát. 1792-ben a forradalmi törvényhozás a válás szabályozása során már bizonyos korlátokat állított fel. A felek közös megegyezéssel kérhették, vagy az egyik fél természetük különbözőségére hivatkozva kérhette ugyan a bontást, de mindkettőjüknek több alkalommal meg kellett jelenniük egy családi bírósági tanács előtt. Mindenesetre ez — mint Marx írta — a családi viszonyok feloldásának a lehetőségét jelentette.

A Code Napoleon szabályozása már határozott visszalépést jelentett a házasság felbontásának polgári forradalmi útjáról, s a bontás vétkességi alapokra helyezése — a házastársi kötelességek többé-kevésbé súlyos megsértésének esetei abszolút és relatív bontóokokként való megjelölése — a katolikus egyháznak tett engedményt jelentette. Az objektív bontási rendszernek csak egy maradványát tartalmazta a Code Napoleon, a megegyezéses bontást, melyet — rossz nyelvek szerint — a császár annak érdekében illesztett be a válás módjai közé, hogy Josephinnel való házasságát botránymentesen oldhassa fel.

A válás — a házasság megszüntetésének világi módja — meghatározó szerepet tölt be a házasság belső tartalmára, a házasfelekkel szemben támasztható egyéni és társadalmi elvárásokra vonatkozóan. A válás vétkességi alapokra helyezése már utal azokra a súlyos kötelezettségekre, amelyek a házasfelekre, s elsősorban a nőre hárulnak, mert a férfi vétke bocsánatos volt a törvényhozó szemében is, s csak kivételes esetben járhatott szankcióval, s arra is, hogy a válás kivételes és abnormis út, amelytől a törvényhozó inkább elrettenteni akarta az érdekelteket, mint arra bátorítani. Egybevetve a Code Napoleonnak a válásra vonatkozó, a forradalmi törvényhozáshoz képest regresszív, szigorú szabályait a házasságból fakadó jogokra és kötelességekre vonatkozó egyéb szabályaival, azt a következtetést kell levonnunk, hogy a hatalomra jutott francia burzsoázia végül is a feudalizmus házassági és családi struktúráját ültette vissza egyébként következetes polgári jogviszonyai közé, tehát a korábbi társadalmi rendszerek patriarchális-hierarchizált szerkezetű monogám házasságát és családformáját. A túlnyomórészt paraszti, és még túlnyomórészt családi keretek közt tőkés gazdálkodást folytató polgári rétegek gazdasági szükségleteinek ez a házassági-családi forma tökéletesen megfelelt, a burzsoázia rájött arra, hogy a válás korlátlan szabadságának lehetővé tételében jelentkező forradalmi individualizmus a családi vagyon széthullásának veszélyét jelenti. Innen a múlt századi burzsoázia „ájtatossága" a házassági kapcsolatok terén, s ez magyarázza a század derekán az áldott jó viktorianus erkölcs széles körű elterjedését a protestáns — tehát a válással tulajdonképpen egyet értő — országokban.

A franciaországi viszonyok fejlődéséből ez a tendencia világosan kiolvasható. A Bourbon-restauráció a válás intézményét szabályozó napóleoni normákat hatályon kívül helyezte, és közel hetven évig a franciák felbonthatatlan házasságban éltek. A birtokos osztályoknak így túl sok jutott a házasságból, melyet ha megkötöttek, sírjukig eltartott, a proletariátus viszont — ismert okoknál fogva — nagy tömegeiben családtalanságra lett kárhoztatva. A proletárasszony — mivel ezért nem büntették, s házasságkötésével feltétlenül kedvezőtlenebb helyzetbe jutott volna gyermekével együtt — élettársi viszonyban élt társával, akit, ha brutális, durva volt, könnyen elhagyhatott, s a munkásférfi is hasonló feltételek mellett tudta csak érvényesíteni a családi élethez való igen viszonylagos jogát.

A század harmadik harmadát a tőkés részvénytársaságok megjelenése, a munkásmozgalom széles körű kibontakozása, az első proletárdiktа-

túra, a Párizsi Kommün létrejötte jellemzi, s a viszonyok e jelentős változása új perspektívát nyitott a családi viszonyok alakulása terén is. Az egyéni családi cégek kizárólagos uralmának a megszűnése után a burzsoáziának többé nem volt érdeke a házasság abszolút felbonthatatlansága. A munkásosztály létfeltételei is viszonylagosan javultak, a munkaidő törvényes korlátozása — a gyermekmunka és a női munka megfelelő korlátozása mellett — lehetővé tette a munkások családi életét — házasságkötését — is. Ez a család azonban már nem volt azonos a patriarchális, hierarchizált ősi monogám házasság- és családtípussal, ez nem a tulajdon védelmére, szaporítására és átörökítésére hivatott, hanem túlnyomórészt kölcsönös vonzódáson, a felek szolidaritásán nyugvó, nagyon is földi intézmény lett, amelyben a nő nagyjában és egészében független a férfitől, és amelynek már csak ennélfogva is természetes velejárója a felbonthatóság.

A válás intézményének hiánya tehát anakronizmust jelentett a társadalmi viszonyok dinamikus fejlődése közepette.

A társadalmi változások talaján létrejött demokratikus mozgalom eredményeként 1884-ben ismét bevezették tehát a válást az ún. Naquet-törvénnyel. Ez azonban nem az 1789—1792-es forradalmi burzsoázia liberál-individualista megoldása volt, hanem a Code Napoleon vétkességi elven nyugvó, felemás szabályozása az eredetileg ott szereplő megegyezéses bontás kivételével.

Az 1884-es válási törvény lényegében haladó volt, mivel demokratikus tömegmozgalom sodrában keletkezett, ugyanakkor reakciós is, mert csak a házassági kötelesség súlyos megsértése esetén, és csak a vétlen fél keresetére tette lehetővé a házasság felbontását, a vétkesnek bizonyuló felet súlyos morális és anyagi következményekkel sújtva. Annak mérlegelésére, hogy a házasság véglegesen és orvosolhatatlanul megromlott, abszolút bontóok bizonyítása esetén a bíróságnak nem volt lehetősége. Nem válhatott el az, aki a másik fél gyógyíthatatlan elmebetegségére, vagy huzamos távollétére hivatkozott, hacsak e másik fél vétkességét nem bizonyította stb.

Csak utalunk arra, hogy a mi 1894-ben hozott házassági törvényünk inspirálója is ez a francia szabályozás volt. Hasonlóképpen szabályozták ebben a periódusban szerte a világban a házassági-családi viszonyokat.

Nyilvánvaló, hogy ezek a modern házassági-válási törvények már létrejöttükkor anakronizmust jelentettek a monopoltőke fejlődésének viszonyai között.

3. Lázadás az elavult válási törvénnyel szemben

a) Eltolódás a társadalmi viszonyokban. Közel 90 évig tartott a Code Napoleon válásról szóló szabályainak uralma — az évtizedek során némi, az eljárást egyszerűsítő, illetőleg (1941-ben) a bírói mérlegelés szűk lehetőségét még tovább szűkítő módosításokkal —, s a francia nép egy olyan archaikus házassági és családi modell szerint kényszerült élni, mely szöges ellentétben állt a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlettségi szintjével.

A századfordulóra — a viktoriánus erkölcsre való visszahatásként — elterjedt a szexualitás és az érzelmi élet új, biologizáló-pszichologizáló elmélete, azzal a gazdasági ténnyel párhuzamosan, hogy a nők egyre nagyobb számban vállaltak háztartáson kívüli tevékenységet. Az első világháború és az azt követő idők a nők munkavállalásának még szélesebb körű kiterjedését eredményezték, nyilvánvalóvá vált tehát társadalmi egyenjogúságuk gazdasági szükségszerűsége. A születésszabályozás, illetőleg a fogamzásgátlás terén új felfedezések és új társadalmi gyakorlat született. A nemek közötti viszony a realitásban gyökeresen kezdett tehát átalakulni. A második világháború alatt, és azt követően a nők kereső munkába állása még általánosabb jelenséggé vált. A világháború okozta megrendülés után kiszélesedett az ember egyéni boldogságkeresésének a tudomány által már megnyitott útja is.

A háborút követő évtizedekben felnőtt új nemzedék a kapitalizmus minden oldalú válságát egy erre irányuló manipulatív ideológiai hatásaképpen is a magánélet intézményeinek a válságaként is élte át, és ezért új módon, a szülői magatartással és elvárásokkal oppozícióban kívánta megszervezni életmódját. A házasság és a család a maga jogrendszerben rögzített, de a valóságban is hierarchizált, patriarchális struktúrájával valóságos társadalmi lázadás központi tárgyává vált, hiszen kiélezte azt az ellentmondást, mely a férfiak és nők, szülők és gyermekek társadalombeli és családi helyzete közt feszült. Az emberi kapcsolatok változékonysága és képlékenysége mellett a válás lehetőségének bürokratikus korlátozottsága, a vétkességi bontási rendszer kiáltó ellentéte a nemek viszonyának modernebb felfogásával (és az annak megfelelően alakuló társadalmi gyakorlattal) valóságos botránykővé vált, és magának a házasság intézményének a megkérdőjelezéséhez vezetett.

Az ideológia különböző elméletek formájában tükrözte az ellentmondást a család és házasság hivatalos (jogilag is, és erkölcsi elvárásokban is rögzített) struktúrája, és a társadalmi-gazdasági fejlődés objektív szükségletei közt. Meg kell jegyezni, hogy ez a jelenség világméretű volt, és minden országban kifejezésre jutott (sőt, a különböző országok sajátos feltételei közt született ideológiák más országok ideológiájára is hatottak, s a nézetek bizonyos generalizálódásához is vezettek). Mi természetesen ezt az ideológiát csak annyiban vesszük számba, amennyiben az új francia törvényhozás megalapozásánál szerepet kapott — a tanulmány terjedelméhez képest csak igen vázlatosan, jelzésszerűen. Helyzetünket megkönnyíti az, hogy témánkban a rendezést megelőző évek során kitűnő monográfiák születtek: Simone et Jean *Cornec:* Les „Problémes du

divorce" (Edition Robert Laffront, 1970), Jean *Litman:* „le Divorce" (Castermann, 1971), Colette Holstein *Brunwic:* „Dossier du divorce" (Editions Universitaires, 1971), és végül, de nem utolsósorban Monique et Roland *Weyl:* „Divorce: liberalisme ou liberté" Editions Sociales, 1975). Különösen e legutolsó, a probléma marxista elemzését tartalmazó munka nyújtott nagy segítséget a francia ideológiai viszonyok, s az utóbb bekövetkezett reform megértéséhez, ezért a szerzőknek külön köszönetet kell mondanom baráti ajánlással nekem juttatott írásukért.

b) A jogalkalmazás elvi alapjai: ideológiai közvélemény és bírói gyakorlat kölcsönhatása. Mint Monique és Roland Weyl hangsúlyozzák, a reform előkészítése tulajdonképpen a jogalkalmazás berkeiből indult ki. A válóper bíráit nem zárja el üvegfal a társadalom közvéleményétől, maguk is alá vannak vetve a közvéleménynek. A közvéleményt pedig különböző csatornákon áradó ideológiák befolyásolják. A realitás parancsa — mint a fentiekben írtam — lázadás formáját öltötte, annál is inkább, mert ezt lázító ideológiák is sugallták. Így a lázadás a bírói gyakorlatot is áthatotta, s a bírák az utolsó évtizedben — ahelyett, hogy bontás esetén a törvény szigorát alkalmazták volna — addig tágították a törvény kereteit, míg végül is könnyen adhattak helyt a bontókeresetnek — liberálisan értelmezve a relatív bontóokokat. Már évtizedek óta szemet hunytak a francia bírák, ha a válásban megegyező felek ügyvédjük segítségével, kétes értékű bizonyítékokat szolgáltatva, kis színjátékot rendeztek előttük a bontás kiügyeskedése érdekében. (Nincs semmi új a nap alatt. Nálunk is így volt ez a korábbi törvény hatálya alatt.) Az utóbbi időben azonban lényegesen továbbmentek ennél. Hogy hogyan, a téma rövid tárgyalásának lehetőségére is tekintettel, különösen nem érdekelhet bennünket, annál inkább azonban az, hogy milyen társadalmi közvélemény, milyen ideológiák hatására. Arról van szó ugyanis, hogy ezek az ideológiák a vélemények és információk áramlásának sajátos csatornáin elterjednek születési helyükre tekintet nélkül szerte a világban — tudományos művek, nemzetközi konferenciák, színművek és irodalom, sajtó, rádió stb. útján minden országba eljutnak — s alakítják (az esetek többségében öntudatlan egyéni reagálások útján) az emberek magatartását és a közvéleményt. A most említett szerzők kimutatják az ilyen ideológiák hatását a bírák belső meggyőződésére, s ennélfogva a közelmúlt ítélkezési gyakorlatának alakulására. Az ítélkezési gyakorlat hatalmas formáló ereje az egyéni magatartásnak és a közvéleménynek, amely így nemcsak az életviszonyok konkrét alakulására, hanem a viszonyok törvényhozási úton történő új szabályozására is erjesztő hatást gyakorol. A francia gyakorlat tapasztalataiból levont tudományos általánosítás megerősíti azt a következtetést, amelyre korábbi tanulmányomban bírói gyakorlat, közvélemény és az életviszonyok alakulásának összefüggésére vonatkozóan — hasonló tartalommal — jutottam. (Válás és közvélemény. Magyar Jog. 1975. 4. sz.).

c) A családellenesség ideológiája. Az első, legfontosabb, széles körben ható ideológia, mely a francia bírák belső meggyőződését formálta, s a gyakorlatukat liberálissá — sőt, a fennálló törvényi szabályozással mintegy szembenállóvá — tette, a *családellenesség* széles körben elterjedt, szkepticizmust, és a széthullással szemben közönyt sugalló ideológiája — hangsúlyozzák a marxista szerzők. Nem azért, mert a francia bírák maguk családellenesek, vagy a társadalmi bajokkal szemben közönyösek, ellenkezőleg. A család szétesésének eseteit tapasztalva, s a krízissel szemben más eszközt nem találva úgy ítélték, hogy *humanitáriusabb* megoldás az egyének igényének helyt adva a lehető legkönnyebb úton feloldani a nem kívánt köteléket. (Az eljárás ugyanis még így is feleslegesen és bürokratikusan nehézkes, hosszadalmas és drága maradt.) Az ideológiáról, ami erre a liberalizmusra vezette a francia bírákat — *az általános családellenességről* — a következőket írja a most idézett két marxista szerző. „Egyébként elkerülhetetlen, hogy a bíró — akár nálunk, akár másütt — ne kerüljön az uralkodó ideológia hatása alá, hiszen nem él elefántcsonttoronyban. E tekintetben viszont tagadhatatlan, hogy az uralkodó ideológia ma már korántsem korlátozódik a konzervatív puritanizmusra, hanem haladónak kendőzi magát, jóllehet tartalma kizárólag a szkepticizmus és a szétziláltság igenlése: a válás problémáinak megközelítését a szexualitással kapcsolatos hozzáállása egészíti ki. Elgondolkoztató, hogy a vallás is hasonlóképpen kezdi felvetni a problémát, s felüti fejét egy neomoralizálás, mely az egyén elsődleges és feltétel nélküli jogainak a tiszteletben tartását állítja a régi családi erkölcs helyébe. S ha imitt-amott a nagytőke hatalma valamit fecseg is a családról, azt mindenestre észlelni kell — a tényekben feltétlenül, az irodalmi tevékenységben nem kevésbé —, hogy az eseményeknek ez a menete nincs ellenére. A nagytőke a családot kollektív intézménynek tekinti, mely éppúgy, mint a többi kollektív szervek, a helyi közösségek, vagy a pártok és szakszervezetek szembeszállhat a hatalomnak összes törekvéseivel, melyek éppen az egyén védtelenné tételét célozzák. A váláshoz való teljesen liberális hozzáállás egyik vonatkozása annak a családellenes ideológiának, melyből más jelenségek is fakadnak: így a szülők felelőssé tétele a fiatalkorú bűnözésért, a családok életébe való beavatkozás a családdal szemben, amit az ún. gyermekbíróság intézményének a bevezetése példáz.

„Tudvalevő, hogy a rendszer kitűnik abban, hogy áldozatait kölcsönös vádra uszítja egymással szemben, vagy önvádra készteti őket saját maga felmentése érdekében. Tudvalevő, hogy ennek az ideológiának hatásos kiegészítését szolgálják az elnyomást és a hierarchizáltságot stb. ellenző ideológiák. Logikus. hogy egy olyan szociális közösség, mint a család, nem vonhatja ezek alól ki magát. Annál is inkább, mert a csa-

ládnak ma a gazdasági és társadalmi rendszerben, a termelési módban más a helye és szerepe, mint a múltban ... egyre inkább a szükségletek kielégítésére szolgáló fogyasztási közösség, amely a szükséglet-kielégítés igényével *követelőző, és már nem termelő* bázis többé. Ezért már nem érdekli a rendszert, ellenkezőleg, bizonyos mértékben akadályozza, és útjában áll. A család egyénekre való széthullása ugyanúgy megfelel a rendszer objektív szükségleteinek, mint a szervezett politikai életnek a referendum rendszerével való helyettesítése." (I. m. 42—43. old.)

A szerzők mélyreható elemzését szükségesnek láttam majdnem teljes terjedelemben idézni, mert az igazság lenyűgöző erejével hat. Magam részéről csak néhány gondolatot fűznék az érvelésükhöz.

A család szétesésének, egyénekre való széthullásának víziója csakugyan nem készteti meggondolásra a kapitalizmus uralkodó köreit, ellenkezőleg, mintha *bátorítanák e folyamatot,* mely a kapitalizmus általános válságának a magánélet szférájában való manifesztálódása. A bátorítást a szó szoros értelmében kell felfogni, az ideológiai manipuláció egyik jelenségét mutatnám be a következőkben ennek alátámasztására.

Néhány évvel ezelőtt döbbenten fogadta a világ közvéleménye szociológusok, statisztikusok, büntetőjogászok vizsgálatainak azt az eredményét, hogy az egyedül élő — tehát túlnyomórészt elvált — szülők gyermekei közül kerülnek ki legnagyobb számban a fiatalkorú bűnözők és más antiszociális személyiségek. A magyar kutatók is ezt mutatták ki. Természetesen ez a vitathatatlan és elgondolkoztató tény nem általánosítható olyan következtetés formájában, hogy a szülők elválása minden esetben a gyermekre ilyen kárhozatos hatással járna, mert ez — szerencsére — nem igaz. A legutóbbi időkben azonban ugyanennek a jelenségnek újabb interpretálása kapott lábra, és vált általánossá a kapitalista országokban, így Franciaországban is. (Tartok attól, hogy hozzánk is eljutott.) E szerint a gyermekek személyiségének deformálódásáért nem a válások a felelősek, hanem a családi légkör „ziláltsága". S ez alatt a ziláltság alatt nemcsak a nézeteltérések többé-kevésbé brutális megnyilvánulásaira gondolnak a szerzők, hanem a szülők szerelmének, kölcsönös odaadásának a hiányára, még abban az esetben is, ha őszintén elhatározzák, hogy a közös gyermek problémáktól való megkímélése érdekében korrekt kapcsolatot tartanak fenn. Felesleges mondani, hogy e következtetések egyáltalán nem döntik meg a kriminológia stb. előbb közölt adatait. Ennek ellenére a szülők a most ismertetett újabb ideológia útján mintegy felszólítást kaptak, hogyha már szerelmük és egymás iránti csodálatuk kihűlt, váljanak el inkább, mintsem hogy korrekt, a gyermeket kímélő, nyugodt életközösségük „zilált légköre" a gyermek személyiségének fejlődésére a legnegatívabb hatást gyakorolja! Kiderül itt, hogy a gyermekre kedvezőbb, ha egyik szülőjét veszíti el, mint az, hogy nem egy gerlepárként turbékoló, szerelmes szülőpár otthonában nő fel. (Csak zárójelben utalok más tudományos eredményekre, melyek szerint a gyermekre koránsem kedvező, ha szülei túlzottan szerelmesek, s ezért egymással, s nem vele foglalkoznak. A túlzás bizonyára minden irányban helytelen. A gyermekre legkedvezőbb nyilván a gyengéd szülői szeretet, és a nyugodt, barátságos családi légkör. Inkább arra kellene szoktatni az embereket — férfiakat és nőket —, hogy gyermekük másik szülőjében éppen ezt a minőséget, a jó anya és a jó apa minőségét tekintsék a legnagyobb házastársi értéknek. Tartalmasabb és tartósabb maradna a szerelmük.)

Közben sokasodnak az arra vonatkozó újabb tudományos eredmények, hogy milyen káros társadalmi következményekkel jár, ha a gyermeket csak egyik szülője — rendszerint az anya — neveli fel, s egyre hangosabban tör utat a sok ezer éves tapasztalaton nyugvó követelmény, hogy a gyermeknek — egészséges szocializációja érdekében — mindkét szülőjére szüksége — és joga — van. Ezzel kapcsolatban szabadjon a mi jogelméletünk átgondoltságára hivatkozni. Bontóperek esetére a Legfelsőbb Bíróság 1974-ben alkotott 9. számú Irányelve ad útmutatást a családjogi törvény alkalmazásához. A törvénynek azt a rendelkezését, miszerint a házasság felbontásánál a bíróságnak figyelembe kell vennie a házasságból származó gyermek érdekét is, a jogalkalmazás során következőképpen kell az Irányelv szerint értelmezni. *1.* A bíróság törvényes kötelessége a békítés megkísérlése, ennek különösen akkor látszik reális lehetősége, ha a házasfelek közös gyermeküket szeretik, és hozzá ragaszkodnak. *2.* Ha ugyanis a házasfelek gyermeküket szeretik, ragaszkodnak hozzá, szülői felelősségük felkeltése útján kísérelhető meg nézeteltéréseik rendezése, kibékülésük. *3.* A szülők házasságának, az otthon légkörének feldúltsága esetén — ha ez orvosolhatatlan — a gyermek érdeke inkább a házasság felbontása mellett szól, s a bíróságnak ilyenkor arra kell törekednie, hogy a válás a legkisebb súrlódás mellett történjék.

A válni szándékozók kibékítésére irányuló bírósági és egyéb tevékenység a bontóperes gyakorlat neuralgikus pontja, mely nálunk is a közeljövő megoldandó problémáit veti fel. Ezt várják tőlünk egyébként a franciaországi marxisták is. De mit szóljunk ahhoz, hogy a kapitalista országok éppen a most szóban levő reformok során számolták fel a kötelező békítő tevékenységet? 1972 óta Franciaországban ez a békítés csupán a bontás ún. „dedramatizálására" és a bontóper származékos kérdéseiben való megegyezés létrehozására irányult; nem tűzi ki céljául az együttélés konfliktusainak feloldását, és a házasság lehető fenntartását. Igaz tehát, hogy a kapitalizmus uralkodó körei nem nézik rossz szemmel a családok széthullását, ideológiailag egyenesen ösztönzik, s a békítés mellőzésével lagalábbis a folyamattal szembeni érdektelenségüket juttatják egyértelműen kifejezésre.

d) Az egyén korlátlan és feltétel nélküli jo-

gainak kultusza. Monique és Roland Weyl az uralkodó körök érdekeit szolgáló általánosan elterjesztett új — és a bírói gyakorlatot is formáló — ideológiák körében az egyén önkényének újabb kultuszát is említi. E szerint az egyén korlátlan önmeghatározási jogával élve — a vétlen másik házastárs akaratára, és a gyermek érdekére tekintet nélkül — egyoldalú nyilatkozattal szabadulhat a kötelékből. E döntésébe az állami szerveknek — a bíróságnak — beleszólásuk nem lehet. A marxista elemzés az individualizmus e végletes kultuszát bírálta, helytelenítve a házastárs eltaszításának, a repudikációnak az állam által nem korlátozható jogát. (Már itt meg kell jegyezni, hogy a svéd szabályozás ennek az elvnek a jegyében történt, mint a következő számban megjelenő tanulmány kimutatja.) Végül is ez a bírálat eredményes volt, a francia reform nem intézményesítette a teljes repudiációt, és a bontóperekben fenntartotta a bírósági hatáskört. Mégis ki kell térni az ideológiára magára, mert hatása ennek ellenére igen széles körű. (Kérdés, hogy nem zavar-e meg egyeseket még a mi szocialista országainkban is.) Anélkül, hogy a „válási szabadság" jogi tartalmával foglalkoznánk — erre majd egy, a jogelméleti kérdéseket elemző külön tanulmányban kerül sor — ehelyütt csak politikai vonatkozására kell utalnom, az idézett szerzők gondolatmenetéhez kapcsolódva.

Figyelemre méltó, hogy annak idején a hatalomra jutott burzsoázia a Code Napoleonban az individuális szabadságszférát a legteljesebben körülírva minden feudális kötöttség felszámolását célozta. E szabadságszférát a családi kapcsolatok terén azonban — kifejezetten politikai okokra hivatkozással — lekorlátozta. Az árukapcsolataiban „á son gré" korlátozatlan burzsoá házassági viszonyaiban csak a kötésnél volt szabad, az oldásnál azonban nem. Napjainkban, az államмonopolista kapitalizmus időszakában ez a helyzet ellenkezőjére fordult. Az egyén tevékenységnek minden létszférájában szabadságában teljesen korlátozott, az elidegenedett társadalmi hatalmaktól való függése végletessé vált. Ilyen viszonyok közt, — amikor az egyén autódeterminációjának, szabadságszférája kibővítésének hajdani polgári ideológiája a régiségek lomtárába került, mert a realitások világában a gazdasági rend feltételei közt e jelszavak jelentésüket vesztették — a legbensőbb magánélet szférájában hirdetik meg az egyén szabadsága, öndeterminációja korlátlan tiszteletbentartásának a követelményét! Az egyén, akinek összes életfeltételeit, tevékenységének módját és irányát — még az ízlését és lelkiismeretét is — a legteljesebb mértékben megszabják az államмonopolista kapitalizmus viszonyai — struktúrája, hatalmai és intézményei — akinek önálló mozgástere a viszonyok e struktúrájában nincs, teljesen szabadnak nyilváníttatik magánélete szférájában s házassági viszonyai kötésében és feloldásában mindenféle erkölcsi felelősség alól feloldozva, más érdekére tekintet nélkül, valóban kényére-kedvére korlátlan hatalomra tesz szert. Mint ahogy a fogyasztás terén — anyagi lehetőségei keretei közt — teljesen szabadon választhat az autómárkák, televízió készülékek, iparcikkek, élelmiszerek, vagy a szórakozás lehetőségei közt, ugyanúgy teljesen szabadon határozhat családi élete fenntartása, vagy felszámolása közt. Az egyénnek a házassággal kapcsolatos e teljes „felszabadítása" kétségkívül a szexualitással kapcsolatos domináns ideológiának felel meg, nevezetesen annak, hogy az a házasságnak is a lényege. Ugyanakkor a szexualitás maga az államмonopolista kapitalizmus viszonyai közt ugyancsak a fogyasztás szférájába tartozik, ahol az egyén valóban szabad, s ízlésének és igényének megfelelően választhat a szexualitás „termékeiből". Hogy mit és hogyan válasszon, arról a kifejlett szexipar és a sokrétű ideológia előzékenyen tájékoztatja, olyan szükségletekre és vágyakra ébresztve, melyekről korábban mit sem tudott. Másrészt szexuális szabadságának, korlátlan jogainak e kultuszát észlelve az egyénnek az az illúziója támad, hogy ő valóban független és szabad, saját viszonyainak, sorsának kovácsolója, hiszen családi viszonyait szabadon forgathatja fel, s abba nem szól bele — ne is szóljon! — az állam, a közösség.

Hány esetben jelent ilyen körülmények közt pótcselekvést a válóper, a család eltaszítása! Az otthon falain kívül, az alapvető létfeltételei közt tehetetlen, megalázott, helyzetén változtatni képtelen egyén — öntudatlanul is — házastársát, családi viszonyait kárhoztatja élete unalmassága, színtelensége, gyötrelmessége, csalódásai miatt. Könnyebb ugyanis sok esetben a házasságtól szabadulni, mint lakóhelyet, vagy munkahelyet változtatni, s könnyebb új szerelmi partnert találni, mint megértő és kellemes munkahelyi főnököt, vagy a személyi ambícióknak megfelelő érdekes munkakört.

Az egyén korlátlan jogainak ideológiája belső, legmélyebb tartalma szerint a férfit és a nőt személyi kapcsolataiban való álhatatlanságra ösztönzi. Az élettárs váltogatásának felkínált lehetősége, sőt ösztönzött gyakorlata kísértetiesen hasonlít a fogyasztás területének általános gyakorlatához, a megunt fogyasztási javak újakkal való kicseréléséhez, hiszen a legújabb autók, hűtő- és zenegépek megszerzése a fogyasztói társadalom emberének a *nagytőke érdekei által sugalmazott boldogságeszménye.*

e) A polgári feminizmus paradoxona. Egyéb ideológiai következtetések. Említést tesznek a marxista szerzők a bírák belső meggyőződésére ható ideológiák körében a *feminizmus új polgári áramlatáról,* mely napjainkban éppen a nők érdekében követeli a válás zsilipeinek megnyitását. Ennek a követelménynek a mélyén ma kapitalista viszonyok közt burzsoá osztálytartalom húzódik, a feleségeknek a férjekkel való szembenállítása. Veszélyét és reakciósságát abban látják a szerzők, hogy ez a feminizmus a nő társadalmi funkcióját az anyaságra korlátozza — mellékesnek tartva a nők személyisége kibontakoztatásának társadalmi feltételeit —,

másrészt a gyermek szükségleteit az anya iránti szükségletre redukálja. Az apa szerepe, felelősségérzete, háttérbe szorul. (Hasonló gondolatot fejtettem ki már említett cikkemben.) A bírói gyakorlat az elmúlt évek során a válás eredményeként ún. anyai családokat hozott létre, melyek a nők helyzetét még súlyosabbá, s a gyermekek nevelkedési feltételeit, mint fentebb említettük, kedvezőtlenebbé teszi. A svéd tapasztalatok e vonatkozásban igen tanulságosak, s erre részletesebben ki fogok térni. A majdnem kizárólag férfiakból álló bíróságoknak a családjog évezredes nőellenessége miatt érzett önvádja is kifejeződik a gyakorlatban, — ez azonban nem változtat a jelenség paradox jellegén.

Végül, a házassággal és családdal kapcsolatos, s a törvényi rendezésre kiható ideológiák számbavétele során a francia marxista jogászok bizonyos megszívlelendő bírálatot gyakoroltak a szocialista országok jogtudományával szemben is. Hangsúlyozták, hogy a szocialista országok családjogának a fejlődése az empirikus adatok tanulmányozása alapján történt, s ez egészséges, követendő például szolgáló intézkedésekhez vezetett. (Nem kétséges, hogy mindenekelőtt a marxista jogászok ideológiai harcának eredményeként a reform sokat merített is a mi jogrendszerünk elveiből.) Az empíria azonban csak kiindulás a jogintézmények fejlesztése útján, közvetítőnek az elméletnek, a teoretikus megalapozottságnak kell lennie. Ezt az elméletet, az empirikus tények teoretikus feldolgozását — tehát a családjog jogelméleti megalapozottságát — hiányolják. A kritika — magunk is tudjuk — helyénvaló, s a szocialista országok jogtudományának sürgős pótolnivalója van e téren.

4. Az 1975. évi július 11-én kelt francia törvény „Az ágytól és asztaltól való elválasztásról és a válásról"

a) A törvény elvi alapjai. Már a törvény címe is utal arra, hogy a rendezés eklektikus, jelentős kompromisszum terméke. Az ágytól és asztaltól való elválasztás intézménye túlélte a reformot, s ez nyilvánvalóan a klerikalizmusnak tett engedmény. De a konzervatizmus kétségen kívüli győzelme a vétkességi bontási forma fennmaradása is, a modern felfogásnak megfelelő módosulással. Egyébként a bontási rendszer több vonatkozásban — s ez a reform alapvető jelentősége — mint a következőkben látni fogjuk, az objektív bontás irányába fejlődött. Fő formává a megegyezéses bontás lett. Ugyanakkor a házasság megromlásáért való felelősségnek a származékos jogkövetkezményeik viselésénél — különösen vagyonjogi vonatkozásban — továbbra is jelentősége van, ezzel az előzetes ideológiai vita anyagából kitűnően a kommunista jogászok is egyetértettek. Jelentős mozzanata a reformnak, hogy nem kaptak teret az ultrabalos, álradikális követelmények. Azokban az esetekben, amikor az egyik fél akár objektív okokra is hivatkozással — mint pl. huzamos különélés, elmebetegség — a másik fél hozzájárulása nélkül vagy annak ellenére kéri a bontást, a bíróságnak az új törvény mérlegelési jogot ad és a kereset elutasítására is feljogosítja. A felek egyezsége esetén is joga van a bíróságnak az egyezség jóváhagyását megtagadni és a bontókeresetet elutasítani, ha az egyezség nem a felek végső és szabad elhatározásából fakad, illetőleg nem felel meg a gyermekek, vagy az egyik fél érdekének. (Szembetűnő itt a hasonlatosság a mi új Csjt.-nk és az új francia törvény között.) Az objektivitás irányába mutat az is, hogy a bírónak — még a vétkességi bontás esetén is — joga van a kereset elutasítására, mert nemcsak a felhozott bontóokokat kell vizsgálnia, hanem azt is, hogy a házassági kötelességek ismételt és súlyos megsértése, — amelyeket egyébként a törvény nem részletez és csak a megszégyenítő és súlyos büntetésre ítéltetést említi — az életközösség fenntartását elviselhetetlenné teszi-e. Figyelemreméltó tehát az *abszolút bontóokok mellőzése,* melyek bizonyítása esetén a bontás korábban kötelező volt. A modern időknek tett engedmény ez, mert ezzel együtt a *házasságtörés, mint a bontást automatikusan kiváltó körülmény, megszűnt a törvényhozás szférájában létezni.* A nemi hűség ezzel megszűnt az alapvető házastársi kötelesség lenni.

Jelentős — a marxista jogászok előzetes álláspontjának felel meg, s nyilvánvalóan a baloldal sikere — az eljárás egyszerűsítése, a határidők célszerű (a szükséghez képest rövidebb vagy hosszabb) megállapítása és a békítési eljárás ismételt bevezetése még megegyezéses bontás esetén is. Ez is a szocialista országok megoldásának a figyelembevételére utal, arra, hogy a *bíróságnak családvédelmi funkciót tulajdonítanak.* A törvény tehát lényeges változást jelent a korábbi szabályozáshoz és gyakorlathoz képest: megszűnt a vétkességi rendszer uralma, s ezzel az egyén alárendelése egy elnyomó, hierarchizált családi struktúrának. A bontási rendszer alkalmazkodott a házasság és a család tényleges társadalmi helyzetéhez.

A családellenes, az egyén korlátlan önkényét hirdető ideológiák törvényhozásra gyakorolt nyomása nem járt Franciaországban sikerrel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a joggyakorlatban nem fognak-e hatni továbbra is. Mindenesetre maga a törvény az, mely a bírák belső meggyőződését elsősorban formálja, s a közvéleményt is orientálja értékítéletei kialakulásában. Feltehető azonban, hogy ami évek óta az emberek tudatában, következésképpen gyakorlatában végbement, törvényalkotással nem változtatható meg egycsapásra.

b) A válás esetei az új törvény szerint. A törvény három válási fajtát vezetett be: 1. kölcsönös megegyezéses bontás; 2. bontás huzamos különélés vagy elmebetegség miatt; 3. vétkességi bontás.

ad 1) A megegyezéses bontásnak két esete van. Vagy a felek együttesen kérik a bontást,

vagy az egyik fél bontási kérelméhez a másik fél hozzájárul. Az első esetben hat hónapi házasság után kérhető a bontás, egyidejűleg a felek előterjesztik egyezség-tervezetüket a válás következményeinek rendezéséről. A váláshoz vezető okokat nem kell előadniuk. A felekkel való külön-külön történő tárgyalás után a bíró három havi gondolkodási időt szab, mely után ismét elő kell terjeszteniük közös kérelmüket. Ha hat hónapon belül ez nem következik be, a közös keresetet a bíróság elutasítja, egyébként a bontás kimondásával egyidejűleg az egyezségtervezetet is jóváhagyja.

A megegyezéses bontás másik esete az, amikor csak az egyik fél kéri házasság felbontását, s mind maga, mind a másik fél magatartására alapozza az életközösség fenntartásának lehetetlenségét. Ha a másik fél elismeri a tényeket, a bíróság felbontja a házasságot a felelősség megosztása mellett. (Ha azonban az alperes nem ismeri el a tényeket, a bírónak nem kell felbontania a házasságot.)

ad 2) Hat év *különélés után* bármelyik házasfél kérheti a házasság felbontását, de a felperesnek kell viselnie az összes költségeket, ráhárulnak az összes anyagi hátrányok, és részleteznie kell, hogyan fogja teljesíteni kötelezettségeit házastársával és gyermekeivel szemben. Az alperes védekezése esetén — ha méltánytalanul hátrányos lenne rá vagy a gyermekre a bontás — a bíróság elutasíthatja a keresetet, vagy az alperes viszontkeresetére a bontást a felperes hibájából mondhatja ki.

Hat év után *elmebeteg* házastársával szemben is sikerrel kérheti a felperes a házasság felbontását, ha a közös élet lehetetlen vagy visszaállítására nincs remény. A keresetet hivatalból kell elutasítani, ha a bontás súlyosbodást okozna a beteg házastárs egészségi állapotában.

ad 3) A vétkességi bontást a vétkes fél terhére felhozott súlyos és ismételt házastársi kötelezettségszegés bizonyítása esetén mondja ki a bíróság, ha ezek a felhozott okok elviselhetetlenné tették az életközösséget. Az alperes viszontkeresettel élhet, a felperes vétkességét bizonyíthatja. Ha mindkét félnek sikerül bizonyítania kereseti (viszontkereseti) állításait, a bontást a felelősség megosztása mellett, — ha csak az egyiknek sikerül, a másik vétkességének megállapítása mellett — mondja ki a bíróság. A felelősség megosztására viszontkereset nélkül is sor kerülhet, ha a bizonyítás anyagából ez következik. Ez a per átfordulhat megegyezéses bontásba mindaddig, míg ítéletet nem hoz a bíróság.

c) A bontóperes eljárás. Az eljárásra a mi megyei (fővárosi) bíróságunknak megfelelő bíróság egy erre az ügycsoportra kijelölt bírája (házassági ügyek bírája) az *illetékes.* A válás kimondásán túl dönt a gyermekelhelyezés és tartás, a válás vagyoni következményei felől is.

Az eljárás nem nyilvános. Vétkességi bontás esetén is — hogy a válást dedramatizálja — a bíróság ítéletében mellőzheti a felek bontásra okot adó magatartásának részletezését.

Az életközösség huzamos megszűnése vagy vétkességi bontás esetén a *békítő eljárás* kötelező a bontópert megelőzően és a per során megismételhető. Kölcsönös megegyezés esetén is megkísérelhető az eljárás menetében a békítés. A bírónak előbb külön-külön, majd együttesen kell tárgyalnia a felekkel. A felek kérelmére ügyvédjeik is részt vehetnek e közös megbeszélésen. Az elmebeteg félnek nem kell jelen lennie a békítésen. A békítő tárgyalás megkötöttség nélkül felfüggeszthető és újra kezdhető nyolc napi gondolkodási idő után. A bíró azonban úgy ítélheti, hogy hosszabb gondolkodási időt kell szabnia a feleknek, s ez esetben legfeljebb hat hónapra elnapolhatja a békítő tárgyalást, ilyenkor azonban ideiglenes intézkedést is hoz.

Ha a békítés nem vezet sikerre, a bírónak meg kell kísérelnie a feleket rábírni a válás következményei békés rendezésére, különösképpen a gyermekeket illetően. A bíróság figyelembe veszi utóbb a felek egyezségét.

Ideiglenes intézkedések. Ha a békítés nem vezet eredményre s a felek se egyeznek meg a vitás kérdésekben, a bíró ideiglenes intézkedéssel külön költözésre jogosíthatja fel a feleket, feljogosíthatja az egyik felet a lakás és a berendezés használatára vagy megoszthatja a lakást, ruházat és személyi dolgok kiadására kötelezheti a feleket, tartásdíjat állapíthat meg és elrendelheti az eljárási költség megtérítését egyik vagy másik fél javára, odaítélhet szükség esetén a közös vagyonból ráeső jövedelmet az egyik félnek. Dönthet a gyermek elhelyezése, láthatása és tartása felől. Szükség esetén a felperes és a gyermekek érdekében a lakás és az egyéb javak védelmére biztosító intézkedéseket tehet. A kereset elutasítása esetén is bizonyos intézkedéseket tehet a bíró a lakással, a háztartási költségek viselésével és a gyermek gondozásával kapcsolatban.

A bizonyítékok sorából nincs kizárva a beismerés. (Korábban ugyanaz volt a helyzet, mint nálunk, bár a Pp. 286. §-ának a fenntartása — vélelem megdöntésére irányuló perek kivételével — ma már nálunk is anakronizmus.) Harmadik személyhez intézett levelek, melyeket a másik fél csalárd módon szerzett meg, bizonyítékként nem jönnek figyelembe. Tilos az olyan adatokra való hivatkozás is, amelyek a magánélet intimitását sértik, vagy amelyekhez magánlaksértés útján jutottak.

A felek kötelessége, hogy minden szükséges felvilágosítást és okiratot beterjesszenek a vagyoni követelések — a különböző hozzájárulások és tartásdíjak — megállapítása érdekében. A bíró felszólíthatja az adósokat és a felek értékeit maguknál tartó személyeket a nyilatkozattételre s e személyek szakmai titoktartási kötelezettségre nem hivatkozhatnak.

d) A házasság felbontásának joghatásai. A névviselés általában a férj hozzájárulásával il-

leti meg az elvált feleséget, vagy ha a férj hozzájárulása hiányában a bíróság arra feljogosítja saját, vagy gyermekei érdekében. A férj hozzájárulása nem szükséges huzamos különélés, vagy elmebetegség miatt kimondott válás esetén a feleség névviseléséhez. Egyébként a házasság felbontásával a felek visszanyerik a házasság előtt viselt nevüket.

A lakáshasználatot arra az esetre rendezi a törvény, ha a közös lakás az egyik házasfél tulajdonát képezi. A nem tulajdonos házastársat, ha a gyermek az ő gondozásában marad, legfeljebb a gyermek nagykorúságáig a bíróság feljogosíthatja a lakás használatára. (Bérleti jogot ad.) Ugyancsak feljogosítja a nem tulajdonos házastársat a lakás bérleti jogára, ha a tulajdonos házasfél huzamos különélésre hivatkozva kérte a bontást. E bérlet legfeljebb 9 évig tart, de a bíróság meghosszabbíthatja. A kedvezményezett újabb házasságkötése, vagy tartós élettársi viszonya megszünteti a bérleti jogot.

A válás vagyoni hatásai. Ha a bontást kizárólag az egyik fél hibájából mondták ki, ezt a házasfelet a vétlen félnek a válással okozott anyagi és erkölcsi kár megtérítésére lehet kötelezni. (E körben illeti meg esetlegesen tartásdíj a vétlen házastársat.) Elveszti azokat a jogokat — ugyanezeket a vétlen fél megszerzi — melyek törvény, vagy harmadik személlyel kötött szerződés folytán a házasfeleket illették. Ezzel szemben, ha a bontás a felelősség megosztása mellett történt, mindkét fél megtartja ezeket a jogait. A vétkes fél, továbbá az a fél, aki huzamos különélésre hivatkozva kéri a bontást, visszaadni köteles a házasság előtt és alatt a másik féltől kapott juttatásokat és ajándékokat, ha mindkettő vétkes volt, mindkettő visszakövetelheti a másiknak juttatottakat és ajándékokat. Megegyezéses bontás esetén a felek határoznak ezekben a kérdésekben. Ha az egyezség erre nem tér ki, mindegyik fél megtartja a juttatásokat.

A gyermekelhelyezésnél a gyermek érdeke a döntő. A gyermek érdekében a bíróság őt valamelyik családtagnál, vagy nevelőintézetben is elhelyezheti. A döntést megelőzően a bíró környezettanulmányt készíttet, ha ezt bármelyik szülő vitatja, ellenvéleményt kérhet. A gyermeket nem gondozó szülő láthatási jogot gyakorolhat, megőrzi a gyermek tartása és nevelése feletti felügyeletet, melyhez jövedelmi viszonyaihoz képest anyagilag is hozzájárul és ha a gyermeknek vagyona van, ez a szülő gyakorolja bírói felügyelet mellett a vagyonkezelési jogot is.

A gyermekelhelyezés megváltoztatására bármikor sor kerülhet, akár a házasfelek, akár egy családtag, akár a legfőbb államügyész keresetére.

A gyermekelhelyezésről szóló döntésnél — amennyiben kihallgatása lehetséges, illetőleg rá nem hátrányos — a gyermek kívánságát is figyelembe kell venni.

A gyermektartást havi összegben kell a gondozó szülőnek fizetni, a bíró határozza meg a mértékét, módját és biztosítékait. (A törvény erre nézve szabályt nem tartalmaz.) Bizonyos vagyon, vagy vagyonrész lekötése útján is lehet teljesíteni a gyermektartást. Az önmagát eltartani képtelen felnőtt gyermek után is jár gyermektartás.

Katonáné Soltész Márta

A nemzetközi folyóvizek szennyezésének néhány nemzetközi jogi kérdése

A vízszennyezés elleni küzdelem, azaz a vízminőség-védelem hazai jogi szabályozásával e folyóiratban már több tanulmány foglalkozott.[1] Magyarország felszíni vízkészletének azonban 96—99% nemzetközi jellegű,[2] azaz határainkon túlról érkezik, majd magyar területen átfolyva déli irányba távozik. A vízminőség-védelem belső jogi eszközeinek hatékonysága tehát nagymértékben függ attól, hogy a nemzetközi jog szabályai milyen mértékben biztosítják a nemzetközi vizek tisztaságát.

A vízminőség-védelem nemzetközi jogi szempontjainak fontosságát az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya is hangsúlyozza azzal, hogy a résztvevő államok a környezetvédelmi együttműködés különböző területein, beleértve a vízszennyezés korlátozását és az édesvizek hasznosítását, „... előmozdítják a nemzetközi jognak mint az emberi környezet védelmét és javítását szolgáló egyik eszköznek progresszív fejlesztését, kodifikálását és betartását, ideértve azokat az általuk elfogadott elveket és gyakorlatot, amelyek az államaik joghatósága vagy ellenőrzése alá tartozó, más országokat és térségeket érintő tevékenység következtében keletkező környezetszennyezésre és egyéb környezeti károkra vonatkoznak".

[1] *Bogyay M.:* A környezetszennyezés jogi szankciórendszere. J. K. 1972. 8. sz.; *Kilényi G.:* A környezetvédelem átfogó jogi szabályozásának alapkérdései és A környezetvédelmi szervezetről és jogról de lege ferenda. J. K. 1974. 6. és 7. sz.; *Szabó I.:* A környezetvédelem a népi demokratikus országokban. J. K. 1974. 10. sz.; *Tamás A.:* A jogi felelősség a környezetért. J. K. 1977. 4. sz.

[2] Magyarország vízgazdálkodása. OVH. 1969. 5. old.

Az állam területét öntöző vizek az állam szuverenitása alatt állnak,[3] az államhatárok által meghatározott politikai és jogi egység azonban gyakran nem felel meg a víz által alkotott hidrológiai egységnek. A víz nem ismer országhatárokat, így a vizek hasznosítása és szennyezése extraterritoriális hatásokat válhat ki, azaz más államok területén károkat okozhat.

A mozgó víz által közvetített extraterritoriális hatások következtében a *területi szuverenitásból folyó jogok ellentmondásba kerülhetnek. 1.* A feljebb fekvő állam abszolút területi szuverenitására hivatkozva teljes szabadságot követelhet területe vizeinek hasznosításában, beleértve a különböző szennyvizeknek a vizekbe való bevezetését is.[4] *2.* A lejjebb fekvő állam viszont hivatkozhat területi integritásának abszolút sérthetetlenségére, melybe beletartozik az is, hogy vizeit más állam ne szennyezze.[5] Mindkét igényben a területi szuverenitás két különböző aspektusa tükröződik, és abszolút jellegűvé tételükkel a szuverén területi jogok szembekerülnek egymással.[6] Ha abból indulunk ki, hogy nincsenek a nemzetközi vizek hasznosítására és szennyezésének megakadályozására vonatkozó speciális nemzetközi jogi normák, akkor, mint *Florio* mondja: „A nemzetközi jogban mindkét elvet törvényesnek kell tekinteni, mindkettő a területi szuverenitás kifejeződése."[7]

Az államok gyakorlatát azonban nem jellemzi az abszolút területi szuverenitás és az abszolút területi integritás állandó szembeállítása. Az államok — normális feltételek között — az extraterritoriális hatásokból adódó konfliktusok megoldására törekedtek, továbbá a nemzetközi vizek jobb hasznosítása és a vizek kártételei elleni hatékonyabb védekezés az érdekelt államokat együttműködés kiépítésére is ösztönözte. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy bár a feljebb fekvő állam földrajzi helyzete következtében érvényesíteni tudná abszolút területi szuverenitásából következő korlátlan vízhasznosítását,[8] a feljebb és lejjebb fekvő állam kapcsolata jóval tágabb és összetettebb a vízügyi kapcsolatoknál, és a beati possidentes kiaknázását a teljes kapcsolatrendszer lehetetlenné teheti.

Az államok vízügyi gyakorlatáról az alábbiak állapíthatók meg: *1.* Az abszolút igényekre csak a viták során hivatkoztak, de a rendezés sohasem ezek szerint történt;[9] *2.* A vízügyi viták rendezését és az együttműködést a pragmatizmus hatja át, azaz a részletmegoldások mindig a konkrét körülményekhez igazodtak; *3.* „Az egymással ellentétben álló és tartalmilag megegyező abszolút jogok létezéséből, melyek alanyai egyenlőek, logikus szükségszerűséggel következik a szükséges korlátozások alapelve (Grundsatz notwendiger Beschränkungen)" — írja *Dräger,*[10] és ezt a gyakorlat világosan igazolja.

A területi szuverenitás kölcsönös korlátozása mértékének és módjainak olyan ismétlődő elemei vannak, melyek *nemzetközi szokásjog* kialakulására mutatnak mind általában a vizek hasznosításának,[11] mind a vizek szennyezés elleni védelmének területén. *Klimenko* szerint „... a nemzetközi kapcsolatokban folytatott gyakorlat azt mutatja, hogy a parti államok elismerik a nemzetközi folyók vizei szennyezésére vonatkozó kölcsönös rendezés kötelességét azon az alapon, hogy jelentős kárt nem okoznak egymásnak."[12] Ettől csak árnyalatokban tér el *Wolfrom* megállapítása: „... a vizek olyan szennyezése, mely értékelhető (appréciable) kárt okoz egy idegen állam területén, még egyezmény hiányában is tilos."[13] Egyes szerzők ugyanakkor — nem indokolatlan — kétségeiket is hangoztatják. Pl. *Lester* írja: „A nemzetközi döntések és az államok gyakorlata túlságosan hiányos ahhoz, hogy a nemzetközi folyók szennyezésére vonatkozó nemzetközi jog részletes szabályait meg lehessen állapítani ... az államok haboznak a jogi felelősség elismerésétől."[14]

A vizsgált területet rendező nemzetközi szokásjog bizonyítékainak részletezése mellőz-

[3] Ezt kifejezetten elismeri pl. a Lanoux-tó ügyben hozott választott bírói ítélet (RGDIP 1958. 99. old.) és több nemzetközi szerződés is, pl. az 1923. évi genfi egyezmény 1. cikke vagy az 1960. évi indiai—pakisztáni szerződés IV. cikke.

[4] Ezt 1895-ben fogalmazta meg először Harmon, az USA igazságügy-minisztere a Rio Grande folyóval kapcsolatos amerikai—mexikói jogvitában (Opinions of Attorney General. 1895. 274. old.), ezért Harmon-doktrínaként is emlegetik. Képviselőit felsorolja *Berber:* Rivers in International Law. London, 1959. 14. és köv. old. Újabban néhány indiai jogász hirdeti, pl. *Raju:* Principles of Law Governing the Diversion of International Rivers. Inidian Journal of Int. Law. 1962. 2. sz. 370. old.

[5] *Oppenheim—Lauterpacht:* International Law. London, 1955. vol. I. 474—475. old.

[6] Erre az ellentmondásra már M. *Huber* utalt. Ein Beitrag zur Lehre von der Gebietshoheit an Grenzflüssen. 3. Internationales Recht. Zeitschrift für Völkerrecht und Bundesstaatsrecht. 1907. 163. old.

[7] F.*Florio:* Sur l'utilisation des eaux non maritimes en droit international. Festschrift für F. J. Berber. Berlin, 1973. 154. old.

[8] A földrajzi helyzet előnyéről részletesebben l. *Bourne:* The Right to Utilize the Waters of International Rivers. Canadian Yearbook of Int. Law. 1965. 258. és köv. old.

[9] *Bourne:* Columbia River Controversy. Canadian Bar Review 1959. 457. old.

[10] *Dräger:* Die Wasserentnahme aus internationalen Binnengewässern. Bonn, 1970. 111—112. old. Ui. *Klimenko:* Mezsdunarodnüe reki. Moszkva, 1969. 34. old.

[11] *Dickstein:* International Lake and River Pollution Control: Question of Method. Columbia Journal of Transnational Law 1973. 489. old. vagy *Ballenegger:* La pollution en droit international. Genève, 1975. 12. old. hangoztatják azt, hogy a vízminőség-védelmi szabályok gyökerét a nemzetközi vizek hasznosítására vonatkozó általános szokásjogi szabályokban kell keresni.

[12] *Klimenko:* i. m. 105—106. old.

[13] *Wolfrom:* La pollution des eaux du Rhin. Annuaire francais de droit int. 1964. 754. old.

[14] *Lester:* Pollution. The Law of International Drainage Basins. New York, 1967. c. kötetben 109—110. old.

hető, mert a hamleti kérdést az ENSZ Közgyűlése eldöntötte azzal, hogy felkérte a Nemzetközi Jogi Bizottságot a nemzetközi vízi utak nem hajózási hasznosítását szabályozó nemzetközi jog kodifikálására.[15] A kodifikáció feltételezi az adott területre vonatkozó nemzetközi szokásjog létét[16] és ez rejlik a Nemzetközi Jogi Bizottság által feltett kérdésben: „A nemzetközi folyóvizeknek szennyvizek elvezetésére való törvényes felhasználását a másik állam területére folyó szennyvizek természete vagy mennyisége mikor változtatja át jogellenessé".[17]

A vízszennyezés tilalmával kapcsolatos szokásjogi szabályok megfogalmazására tett kísérletek közül mindeddig az ILA Helsinki Szabályai[18] *tekinthetők a legrészletesebbeknek és legalaposabbaknak.* A Helsinki Szabályok természetesen önmagukban nem kötelezőek, ami azonban nem zárhatja ki azt, hogy adekvátan tükrözhetik a kialakult nemzetközi szokásjogot.

A Helsinki Szabályok IX. cikke a szennyezés általánosan elfogadott[19] fogalmát tartalmazza: „A jelen fejezet alkalmazása szempontjából a 'vizek szennyezése' kifejezés alatt minden emberi tevékenységből származó és a nemzetközi vízgyűjtő medence vizeinek természetes összetételében, tartalmában vagy minőségében bekövetkezett káros változást kell érteni." Meg kell azonban említeni azt, hogy a Colorado folyó sótartalmával kapcsolatos amerikai—mexikói vitában az Egyesült Államok felelősséget vállalt a kizárólag geológiai okoknak köszönhető vízszennyezésért, és a problémát a két kormány nemzetközi szerződéssel lezárta, melyben az USA kötelezettséget vállalt a világ legnagyobb sótalanító berendezésének megépítésére és ugyanakkor saját tartalékaiból bizonyos mennyiségű ivóvíz szolgáltatására.[20]

A szennyezés tilalmáról és a szennyező állam nemzetközi felelősségéről a Helsinki Szabályok kimondják: „*1.* Egy nemzetközi vízgyűjtő medence méltányos hasznosításának elvével egyezőleg minden medence állam *a)* tartozik egy nemzetközi vízgyűjtő medence vizeinek minden olyan új szennyezési formáját vagy a létező szennyezési fok minden olyan növelését megelőzni, melyek jelentős kárt okoznának más állam területén; és *b)* ésszerű intézkedéseket kell foganatosítania a nemzetközi vízgyűjtő medence vizei fennálló szennyezésének csökkentésére azért, hogy az ne okozzon jelentős kárt a medence más államának területén. *2.* A jelen cikk 1. bekezdésében kinyilvánított szabály a vizek olyan szennyezésére alkalmazandó, melynek eredete: *a)* az állam területén; *b)* ezen állam területén kívül van, ha azt ezen állam tevékenysége okozta." (X. cikk.). „A jelen fejezet X. cikke 1. pontja a) bekezdésében kinyilvánított szabály megsértésének esetében a felelős állam köteles az ártalmas tevékenységek megszüntetésére és kártalanítani kell a medence sérelmet szenvedett államát minden általa elszenvedett kárért; *2.* Azokban az esetekben, amikor a X. cikk 1. pontjának b) bekezdése alkalmazandó, az ésszerű intézkedések foganatosítását elmulasztó állam tartozik azonnal tárgyalásokat kezdeni a sértett állammal abból a célból, hogy az adott körülményeknek megfelelő méltányos rendezést érjenek el." (XI. cikk).

Az ILA munkájának értékét általában elismerik, pl. *Utton* a Helsinki Szabályokat a folyók nemzetközi joga leghatározottabb kifejezésének tartja,[21] mely az ENSZ egyik szakértői bizottsága szerint alkalmas a szennyezés elleni védelem megoldására.[22] A Helsinki Szabályok idézett cikkei — prima vista — a feljebb és lejebb fekvő országok ütköző érdekeit ésszerűen és méltányosan kiegyenlítő, hajlékony megoldásra törekednek. Megállapítható az is, hogy a Helsinki Szabályokra hatott a Rajna szennyezési problémáinak rendezésében követett gyakorlat.[23]

A Helsinki Szabályokkal kapcsolatban azonban bíráló megjegyzések is elhangzottak, pl. *Dickstein* azt mondja, hogy koncepciója és megoldása korszerűtlen és nem hatékony, mert „nincs kapcsolatban a szennyezés paraméterei természetének és terjedelmének mai értelmezésével" és végső soron sok szennyezési formát „törvényesít".[24]

A Helsinki Szabályok valóban elég szélesre tárják a kaput a szennyezés előtt, ami elsősorban a fennálló, illetve a növekvő és új szennyezés közötti különbségtételből származik. A gyakorlatban a régi és új szennyezés elválasztása rendkívül nehéz, mert a vízminőség — a folyamatosan vízbe kerülő szennyező anyagok ellenére — viszonylag állandó és azután a káros hatások egyszerre jelentkeznek, mint pl. eutrofizációnál vagy higanyszennyezésnél. Ennek

[15] 1970. dec. 8-án elfogadott 2669 (XXV) sz. határozat.

[16] E kérdésről részletesebben *Ustor* E.: A nemzetközi jog fokozatos fejlesztése és az ENSZ. J. K., 1965. 490. old., továbbá *Bokorné Szegő* Hanna: Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban. Akadémia Kiadó, 1976. 25. és köv. old.

[17] Doc. A (CN. 4) 283. 10. old.

[18] ILA, Report of the Fifty-second Conference (Helsinki, 1966.) London, 1967. 478—533. old.

[19] Pl. Doc. E (ECE) 311. 4. §; Doc. OECD ENV (MIN) 74/8. Bareme D. 1974. júl. 12. 4. old.

[20] *Rousseau:* Règlement du différend relatif à la salinité du Colorado par l'accord du 30 août 1973. RGDIP. 1974. 790—791. old. Az egyezmény szövegét l. A. J. I. L. 1974. 373—379. old.

[21] *Utton:* International Water Quality Law. (International Environmental Law. New York, 1974. c. kötetben) 164. old.

[22] Nations Unies. Gestion des ressources en eau internationales: aspects institutionnels et juridiques. ST (ESA) 5. New York, 1976. 134. §.

[23] Hollandia nem a feljebb fekvő államok nemzetközi felelősségét hangoztatta, hanem nemzetközi együttműködéssel kívánta elérni mezőgazdasági termeléséhez szükséges vízminőség biztosítását és ennek elérése céljából anyagi áldozatokra is hajlandó volt. Részleteit l. *Wolfrom:* i. m. 742. és köv. old.

[24] *Dickstein:* i. m. 497. old.

alapján kevés szennyeződés vonható a tilalom alá, mert minden szennyezésnél hivatkozni lehet annak régi, már meglevő voltára. Ezt az állam — a Helsinki Szabályok szerint — nem köteles megszüntetni, csak olyan ésszerű intézkedéseket kell foganatosítania, melyekben az érdekelt államokkal megállapodott. Így a Helsinki Szabályokban rögzített szennyezési tilalom gyakorlati értéke csekély. Ha viszont feltételezzük a régi és új szennyezés megkülönböztetésének lehetőségét, akkor a X. cikk szövegében ellentmondás van. Elfogadható a szennyezés növelésének tilalma, ha az adott szennyezettségi szint összhangban áll az ésszerű és méltányos részesedéssel. Ha viszont ez csak fikció és a fennálló szennyezés következtében már felborult az államok közötti ésszerű és méltányos részesedés, akkor ebből a szennyezés csökkentésére vonatkozó kötelezettség származna. Ez azonban ütközik a Helsinki Szabályok tárgyalt cikkének kifejezett rendelkezésével. A képlet azonban meg is fordítható: ha a víz tiszta, vagy alig szennyezett, miért ne lehetne — egyezőleg az ésszerű és méltányos részesedés elvével — a szennyezettséget növelni, melynek egyes országok hivatalosan is hangot adtak.[25]

Ezután rá kell térnünk arra, hogy *helyes-e* — mint ahogy a X. cikk teszi — *a szennyezés tilalmát az ésszerű és méltányos részesedés elvével összekapcsolni.*[26] Az ésszerű és méltányos részesedés elvének alkalmazása bizonyos mértékig indokolható: az érdekelt államoknak — az elv (itt nem részletezhető) követelményeivel összhangban — tárgyalásokat kell folytatni a szennyezés által felvetett problémákat rendező nemzetközi szerződés megkötésére. Ugyanakkor elképzelhető az, hogy az egyébként ésszerű és méltányos hasznosítás komoly környezeti károkat okozhat, mielőtt ez a kár megfosztaná a másik államot ésszerű és méltányos részesedésétől.[27] A Helsinki Szabályokban alkalmazott megoldás tehát a jelentős kárt okozó szennyezések nagy részét kizárja a nemzetközi jogsértések köréből.

Az *államok gyakorlata* azonban ezzel ellentétes. A később tárgyalandó vízügyi szerződések tiltják a jelentős mértékű szennyezést és elismerik a szennyezéssel okozott károkért való nemzetközi felelősséget. Ez tűnik ki pl. a Lanoux tó ügyben hozott választott bírói ítéletből,[28] az 1972. évi stockholmi deklaráció 21. elvéből,[29] melyet az ENSZ Közgyűlése megerősített.[30] Végül utalni kell arra is, hogy a folyók és tengerek kölcsönhatása következtében[31] a tengerszennyezés tilalmának[32] magába kell foglalni a folyóvizek szennyezésének tilalmát is.

A Nemzetközi Jogi Intézet szerint az ésszerű és méltányos részesedés elve nem terjeszthető ki a szennyezésre. Az 1961. évi salzburgi határozat[33] megfogalmazta az ésszerű és méltányos részesedés elvét, továbbá — a Helsinki Szabályoknál határozottabban — a károkozás tilalmát.[34] Ugyanakkor néhány évvel később az Intézet elrendelte a vízszennyezésre vonatkozó új határozat kidolgozását.[35]

A szennyezés elleni küzdelemre vonatkozó szokásjogi szabály tehát úgy fogalmazható meg, hogy *az állam a területét öntöző nemzetközi vizeket más államoknak jelentős kárt okozó mértékben vagy módon nem szennyezheti.* Az állam felelősségét megalapozó nemzetközi jogsértés pusztán a szennyezés tényéből nem keletkezik, ehhez külső esemény, jelesül más állam területén okozott kár, továbbá a magatartás és az eredmény közötti okozati összefüggés szükséges. Ez a megfogalmazás összhangban van a Nemzetközi Jogi Bizottságnak a nemzetközi felelősségre vonatkozó koncepciójával.[36]

Egyes szerzők azonban nem tartják kielégítőnek a kárnak, mint a jogsértés elemének a mellőzését. Vannak olyan nemzetközi jogszabályok — írja *Reuter* — „melyek tartalma csak a felelősség konkrét érvényesítése során válik teljesen meghatározottá. A nemzetközi jogban a felelősség az a laboratórium, amelyben a kötelezettségek kialakulnak és meghatározódnak."[37] *Handl* szerint a területi jogok konfliktusakor az extraterritoriális hatásokat általában per se jogszerű tevékenység okozza, az államok jogait és kötelezettségeit nem lehet az adott

[25] Az 1972. évi stockholmi környezetvédelmi konferencián több ország nem akarta elfogadni azt, hogy a gazdasági fejlődést környezetvédelmi megfontolások korlátozhatják. Vö. pl. az indiai miniszterelnök felszólalását. Le Monde 1972. jún. 10. sz.

[26] *Dickstein:* i. m. 496. old. szerint a X. cikk az ésszerű és méltányos részesedés elvének egyszerű alkalmazása.

[27] *Teclaff:* The Impact of Environmental Concern on the Development of International Law. (International Environmental Law i. m.) 233. old.

[28] R. G. D. I. P. 1958. 102. old.

[29] „... az államoknak... kötelessége annak biztosítása, hogy a joghatóságuk vagy ellenőrzésük határai között gyakorolt tevékenységek ne okozzanak kárt más államok környezetében vagy nemzet joghatóság alatt nem álló térségekben."

[30] 1972. január 19. 2996 (XXVII) sz. határozat.

[31] Doc. E (C. 7) 2/Add. 2.

[32] Pl. az 1954. évi egyezmény a tengervíz szénhidrogének általi szennyezésének megelőzéséről, az 1972. évi egyezmény a hulladék beöntéséből származó tengerszennyezés megelőzéséről, továbbá a III. tengerjogi konferencia eddigi eredményei. [Doc. A (CONF) 62 (WP. 8) Part III.]

[33] Annuaire de l'Institut de Droit International 1961. tom. II. 370—373. old.

[34] Erről részletesebben *Bruhács* J.: A károkozás tilalmának elve a nemzetközi vízjogban. Dolgozatok az Állam- és Jogtudományok Köréből VI. 44—45. old.

[35] Annuaire de l'Institut de Droit International 1961. tom. II. 345. old.

[36] L. az elsődleges és másodlagos szabályok megkülönböztetését (Annuaire de la Comm. de Droit Int. 1974. vol. 1. partie 111. §), melyből következik a tervezetnek a nemzetközi jogsértés fogalmi elemeiről szóló 3. cikke. Ennek indoklása *Ago* második jelentésének 50—54. §-ban (Annuaire de la Comm. du Droit Int. 1970. vol. II. 207—208. old.)

[37] *Reuter:* Droit international public. Paris, 1973. 173. old.

tevékenységre vonatkozó preexistens normára utalással meghatározni. Az általános elv konkrét kötelezettséggé való átalakítása a vizsgált individuális eset tényeire épül. Másképp: a jogok és kötelezettségek pontos meghatározása az eset tényeire vonatkozó előzetes értékeléstől függ.[38]

A szennyezés extraterritoriális hatása az anyagi kárral azonosul. Egyes vízügyi szerződések[39] expressis verbis anyagi kárt írnak elő; a Lanoux tó ügyében hozott ítélet elutasította a politikai és technikai veszély figyelembevételét;[40] és anyagi kár okozását tiltja el az 1972. évi stockholmi deklaráció fentebb idézett 21. cikke is. Mégsem zárható ki teljesen az a feltételezés, hogy az extraterritoriális hatás önmagában a szuverenitás megsértését jelentheti.[41] Pl. a csendes-óceáni atomkísérletek ügyben Ausztrália — többek között — annak megállapítását is kérte a Nemzetközi Bíróságtól, hogy a francia nukleáris kísérlet következményei megsértik területe feletti szuverenitását.[42]

A jelentős kárt okozó szennyezés megakadályozása — a nemzetközi jog sajátosságai következtében — az egyes államok feladata, melyre az államokat e nemzetközi kötelezettség teljesítése mellett gazdasági érdekeik, technikai felkészültségük és jogi hagyományaik is ösztönzik. Ennek során az egyes államok gazdasági intézkedéseket foganatosítanak, illetve *megfelelő belső jogszabályokat alkotnak.* A szennyezés tilalmát tehát ezen belső jogszabályokkal összefüggésben kell vizsgálni. Nem lehet vitás az, hogy az államokat nemzetközi felelősség terheli, ha joguk nem tartalmaz megfelelő vízminőség-védelmi szabályokat, vagy azok alkalmazásától vonakodik.[43] A gyakorlatban érvényesül az a szabály is, hogy „minden állam őrizze meg a nemzetközi vizeket olyan jó minőségben, mintha e vizek területét nem hagynák el."[44]

A különböző országok vízminőségi szabályai között azonban jelentős eltérés lehet.[45] A jogtudományban vitatják azt, hogy ilyen esetben melyik állam szabályai az irányadók.[46] Világos az, hogy ha a szennyezés az egyik állam jogszabályait sérti, de ugyanakkor nem áll ellentétben annak az államnak a jogszabályaival, melynek területét a szennyezés érte, ez utóbbinak semmiféle igénye nem lehet. Más esetben a jogszabályok eltéréséből adódó konfliktusra általános szabályt nem lehet felállítani. Ez kitűnik az 1972. évi stockholmi konferencia nyilatkozatából: „... minden esetben figyelembe kell venni az egyes országokban érvényesülő értékviszonylatokat és azt, hogy a legelőrehaladottabb országokban érvényes normákat nem lehet adaptálni a fejlődő országokra." (23. elv) Ilyenkor a konkrét körülmények között kell megállapítani azt, hogy a kárt okozó állam belső jogszabályai megfelelően biztosítják-e a szennyezést tiltó nemzetközi jogi norma végrehajtását.

A szennyezés elleni védelemre vonatkozó nemzetközi és belső jogi szabályok összefüggésének *további problematikus eleme* is van. A vízszennyezés ugyanis általában nem állami szerveknek, hanem magánszemélyeknek minősülő iparvállalatoknak, mezőgazdasági üzemeknek az állam jogszabályaival ellentétben álló tevékenységéből származik. Az állam ilyen esetben mentesül a nemzetközi felelősség alól,[47] és az okozott károk megtérítése a nemzetközi magánjog síkjára kerül.[48] Ennek vizsgálata nem tartozik a tanulmány tárgyába, ezért csak utalunk arra az általános véleményre, hogy ilyen esetekben a nemzetközi magánjog szabályainak alkalmazása nehéz,[49] különösen mert a szennyezést több változó és nem mindig izolálható forrás okozza.[50]

Összegezésként megállapítható: a szennyezés tilalmának szokásjogi szabálya minimális garanciát nyújt az államok számára,[51] illetve a problémák megoldásának hátterét alkotja,[52] de csak szerény szerepe lehet. A szennyezést tiltó nemzetközi jogi normának egyrészt részletes, rugalmas, a folyamatos tudományos kutatás eredményeit inkorporáló technikai szabályokat kell adnia, másrészt a szennyezés csökkentéséhez pozitív intézkedések is szükségesek. Ezeket a funkciókat a nemzetközi szokásjog — természete következtében — nem láthatja el, *a nemzetközi vizek vízminőség-védelmének biztosításához — a nemzetközi szokásjog releváns*

[38] *Handl:* Territorial Sovereignty and the Problem of Transnational Pollution. A. J. I. L. 1975. 60. old.

[39] Pl. az 1960. évi finn—szovjet egyezmény 16/2. cikke, az 1960. évi holland—NSZK szerződés 63/1.

[40] R. G. D. I. P. 1958. 102. old. Elemzését l. *Bruhács* J.: 54—55. old.

[41] L. *Klimenko:* i. m. 158. és köv. old.; *Utton:* i. m. 184. old.; *Wolfrom:* i. m. 753. old.

[42] Franciaország csak a tényeket vitatta, amiből a szabály elismerésére is következtetni lehet. A Bíróság ítélete erről a kérdésről nem szólt.

[43] Az Európai Gazdasági Bizottság egyik dokumentuma [CEE (ENV/R. 32.) Rev. 1. 28. §] nem ok nélkül szól „kényszeredett normákról".

[44] Nations Unies. Conférence sur les problèmes de la pollution des eaux en Europe, Genève, 1961. vol III. 35. §.

[45] Belső jogszabályokról készített összeállítás található Doc. CEE (ENV/R. 32.) Rev. 1. A nemzetközi szervezetek törekednek a belső jogszabályok harmonizációjára. Ilyennek tekinthető pl. a KGST 1963. évi ajánlása a vízminőség egységes értékelésének módszereiről.

[46] Pl. *Despax:* La pollution des eaux et ses problèmes juridiques. Paris, 1968. 153—154. old.

[47] L. Az államok felelősségéről szóló tervezet 11. cikkét és Ago felszólalását a Nemzetközi Jogi Bizottság vitájában. (Annuaire de la Commission Droit International 1974. vol. I. 199. old.)

[48] L. *Fischerhof:* La notion de responsabilité pour dommages causés par la pollution des eaux en droit international et en droit national. Cahiers de la Santé Publique (OMS) no. 13. 86. old.

[49] *Despax:* i. m. 154. és köv. old.

[50] *Dickstein:* i. m. 518. old.

[51] Uo. 519. old.

[52] *Brownlee:* A survey of international customary rules of environmental protection. (Int. Environmental Law. i. m.) 1. old.

szabályai mellett — nemzetközi szerződések szükségesek.

A nemzetközi vízügyi kapcsolatokat nagyszámú nemzetközi szerződés szabályozza[53] és ezek jelentős része foglalkozik a szennyezés problémáival is.[54] A szennyezés tilalma először a halászat[55] és a határvizek[56] tárgyában kötött szerződésekben jelent meg. Később felvették a vízgazdálkodás kérdéseit általánosságban rendező szerződésekbe,[57] majd kifejezetten a szennyezés ellen is kötöttek szerződéseket.[58]

Egyes szerződések több-kevesebb részletességgel *eltiltják a vizek szennyezését.* Pl. az 1909. évi amerikai—kanadai szerződés IV. cikke kimondja: „... a határvizeket és a határt metsző vizeket sem egyik sem másik oldalon nem szennyezik olyan mértékben, hogy az egészségnek vagy tulajdonnak a másik fél területén kárt okozzanak." Az 1949. évi norvég—szovjet megállapodás 14. cikke szerint „A felek őrködnek azon, hogy a határvizeket semmiféle mesterséges szennyezés ne érje." Ilyen jellegű az 1956. évi magyar—osztrák egyezmény 2. cikkének 7. pontja is: „Új művek építésénél a szennyvizek kellő tisztításának kötelezettségét elő kell írni." Ezeknek a határozott tilalmaknak a jelentősége azonban nem túlozható el. Figyelembe kell venni azt, hogy általában olyan vizekre vonatkoznak, melyek még kevésbé szennyezettek. Pl. az e kategóriába sorolható 1960. évi holland—NSZK szerződés hatálya nem terjed ki a Rajnára és az Ems-Dollartra, az idézett magyar—osztrák egyezmény pedig nem vonatkozik a Dunára. Azonkívül „a szükséges intézkedések megtételére" irányuló kötelezettség is eléggé határozatlan.

Más szerződésekben *magatartási kötelezettségek vállalásával* találkozunk. Pl. az 1960. évi Indus szerződés 4/10. cikke szerint „mindegyik szerződő fél el van határozva arra, hogy lehetőség szerint megelőzi a folyók vizeinek olyan túlzott szennyezését, mely megakadályozhatja a hatályba lépéskor fennálló hasznosításokat és kötelezik magukat arra, hogy megtesznek minden ésszerű intézkedést abból a célból, hogy az ipari és kommunális szennyvizeket a folyókba való bevezetés előtt kezeljék a fenti használatok veszélyeztetésének elkerülésére." A Bodeni tó szennyezése ellen kötött 1960. évi egyezmény 1. cikke kimondja: „A parti államok megteszik területükön a szükséges intézkedéseket abból a célból, hogy megelőzzék a tó szennyezettségének növekedését és megjavítsák a vizek tisztaságát. Ezért szigorúan alkalmazni fogják a területükön hatályban levő vízvédelmi rendelkezéseket. Ezen kívül a parti államok megfelelő időn belül kölcsönösen közlik egymással azokat a vízhasznosítási terveket, melyek realizálása sértheti más parti államnak a vizek higiéniájának fenntartásával kapcsolatos érdekeit. Ezek a tervek csak a parti államok által történt közös megvitatás után realizálhatók." Vannak olyan szerződések, mint pl. az 1958. évi bolgár—jugoszláv megállapodás, melyben a szennyezés csak a felállított bizottság által megvizsgálandó egyik probléma. Az 1976. évi magyar—csehszlovák egyezmény is magatartási kötelezettséget állapít meg: „A szerződő felek törekednek arra, hogy a határvizek tisztaságát fenntartsák, illetőleg a szennyezettséget gazdasági és műszaki lehetőségeikkel összhangban, tisztítótelepek építésével és korszerűsítésével csökkentsék." Ilyen természetű kötelezettségvállalással leggyakrabban a vízszennyezés csökkentésénél találkozunk. Pl. a fent idézett magyar—osztrák egyezmény szerint „A szerződő felek törekednek arra, hogy gyárak, bányák, ipari vállalatok vagy más hasonló üzemek, valamint lakótelepülések szennyvizét ezekbe a vízekbe csak megfelelő tisztítás után vezethessenek."

A legújabb szerződésekben megjelentek a *vízminőségi standardok.* Pl. az 1960. évi belga—holland szerződésben bizonyos kémiai anyagok, és különösen a radioaktív anyagok maximális koncentrációját pontosan meghatározták. A mosó- és tisztítószerekben alkalmazott bizonyos detergensek korlátozásáról szóló 1968. évi nyugat-európai megállapodás arra kötelezi a szerződő feleket, hogy csak akkor engedélyezhetik a szintetikus detergensek árusítását, ha legalább 80%-ban biológiailag felbomlók és nem veszélyeztetik az egészséget. A vízminőségi standardok megállapításában is nagymértékű rugalmasság állapítható meg. Pl. az 1972. évi amerikai—kanadai megállapodás meghatározza azt, hogy a Nagy Tavak medencéjének egyes részeiben milyen szennyező anyagokat milyen mértékben kell csökkenteni, ez jelenti a vízminőség kívánatos minimális szintjét (III. cikk), a szerződő felek hatáskörébe tartozik a vízminőség szabályainak meghatározása, akiknek lehetőség szerint mindent meg kell tenni abból a célból, hogy vízminőségi normák és más szabályok összhangban legyenek a vízminőség-védelem céljaival. (IV. cikk)

A tárgyalt szerződésekben valamilyen formában jelen van a nemzetközi vizek szennyezésének tilalma.[59] A szerződésekben viszont ritkán szabályozzák a *szennyezésért való felelős-*

[53] A vízügyi szerződések megtalálhatók ST (LEG/SER) 12. és Annuaire de la Comm. du Droit Int. 1974. vol. II. Deuxième partie c. dokumentumokban.

[54] *Utton* szerint 1965-ben 73 szerződés foglalkozott a szennyezéssel (i. m. 156. old.). Ez a szám azóta természetesen növekedett.

[55] Pl. 1887. évi rajnai vagy 1958. évi dunai halászati egyezmények.

[56] Pl. 1909. évi amerikai—kanadai szerződés IV. cikke, az 1949. évi norvég—szovjet megállapodás 14/2. cikke, 1960. évi holland—NSZK szerződés 63. cikke.

[57] Pl. az 1964. évi finn—szovjet megállapodás, az 1955. évi magyar—jugoszláv egyezmény, az 1964. évi Niger egyezmény.

[58] Pl. 1962. évi francia—svájci egyezmény a Genfi-tó szennyezés elleni védelméről, az 1972. évi olasz—svájci egyezmény a Lago Maggiore és a Luganói-tó szennyezés elleni védelméről.

[59] Ui. pl. *Utton:* i. m. 157. old., *Teclaff:* i. m. 235. old.

séget. Ilyen pl. az 1964. évi finn—szovjet egyezmény 5. cikke: „Ha egyik fél által alkalmazott intézkedés a másik fél területén veszteséget vagy kárt okoz, a sértett fél kártalanítása arra a félre hárul, mely területén ilyen intézkedéseket megengedett. Az egyes szerződő felekre hárul az, hogy kártalanítsák kárt vagy veszteséget szenvedett állampolgáraikat, szervezeteiket vagy intézményeiket." Az 1960. évi holland—NSZK szerződés 63. cikke kimondja: „Ha valamelyik szerződő fél a másik félnek a 61. cikkel egyezően előterjesztett ellenvetése ellenére megsérti azokat a kötelezettségeket, melyeket a jelen cím vagy az 59. cikk alapján kötendő speciális megállapodások számára előírnak és ezzel a másik fél területén kárt okoz, jóvátételre köteles." Sokkal gyakoribb az, hogy a különböző szerződések kifejezetten vagy hallgatólagosan a nemzetközi felelősség szokásjogi szabályaira utalnak.[60]

A szerződések tehát nem tartalmaznak semmiféle új megoldást a szennyezéssel okozott kárért való felelősséggel kapcsolatban. Mégis meg kell említeni néhány kísérletet speciális szabályok kidolgozására. Pl. az Európa Tanács Tanácskozó Gyűlése által elfogadott egyezménytervezet abból indult ki, hogy az államok nemzetközi felelősségének szabályai nem alkalmasak a szennyezés által magánérdekeknek okozott károk megtérítésére. Ezért előírta, hogy magánszemélyek — korlátozott mértékben — kártérítést követelhetnek attól az államtól, melynek területéről származó szennyezés kárt okozott. A döntésre jogosult Miniszteri Bizottság ezt a megoldást elvetette és az 1976-ban aláírt nyugat-európai egyezménybe már hasonló rendelkezés nem került be. Ezzel szemben az északi államok 1974. évi környezetvédelmi egyezménye elismeri magánszemélyek eljárásindítási jogát annak az államnak a bíróságai vagy más hatóságai előtt, ahonnan a környezeti kár származott.

A vízminőség-védelem nemzetközi szokásjogi és szerződési szabályainak sommás áttekintése után *megfogalmazható néhány következtetés:*

1. A nemzetközi szokásjog és a nemzetközi szerződések csak korlátozottan, a mai szükségleteket csak részben kielégítve akadályozzák meg a nemzetközi vizek szennyezését. Szükség van e jogszabályok fejlesztésére, mint pl. a Helsinki Záróokmány — bevezetőben idézett szakasza — elismerte.

2. A szennyezés elleni küzdelem legjárhatóbb útja az ilyen irányú nemzetközi együttműködés erősítése, mely biztosítja a szennyezéssel kapcsolatos tudományos-technikai és gazdasági kérdések megoldását,[61] pl. a szennyező anyagok és hatásaik meghatározását, az értékelés egységességét, a szennyezés felderítésére és megszüntetésére vonatkozó technológiákat, az ellenőrzést, a vízminőségi standardok[62] kidolgozását. A nemzetközi együttműködés intézményes kapcsolatokat igényel, mely aláhúzza a nemzetközi bizottságok és nemzetközi szervezetek jelentőségét. Az intézményes együttműködés különböző formáinak elemzése[63] már nem lehet ennek a tanulmánynak a feladata.

3. Az együttműködés aspektusa azonban nem zárhatja ki teljesen a szennyezésért való nemzetközi felelősség szabályainak fejlesztését. A végső kérdés az, hogy a szennyezéssel okozott kárt a károsult viselje-e, mint annak a modern civilizációnak a következményét, melynek hasznaiból ő is részesedik. A felelősségre vonatkozó nemzetközi jogi és nemzetközi magánjogi szabályok gyökeres átalakítása (pl. az állam felelőssége magánszemélyek felé, objektív felelősség) nem képzelhető el. Ezért megfontolandó lehet pl. egy egyszerűsített megoldás: a szénhidrogén-szennyezésből származó károkért való polgári jogi felelősségről szóló 1969. évi brüsszeli egyezmény analógiájára a potenciális szennyezők által befizetett összegekből létesült alap nyújtana a károsultaknak jóvátételt.

Bruhács János

[60] *Ballenegger:* i. m. 26. old. Kifejezett utalás a nemzetközi felelősség szabályaira, pl. a FAO-nak a Csád-tóra készített tervezetében, vagy a nyugat-európai vízminőségvédelmi egyezmény tervezetében.

[61] Ennek kitűnő példája a környezetvédelmi együttműködésről szóló 1972. évi amerikai—szovjet megállapodás (Int. Legal Mat. 1972. 761—770. old.).

[62] Pl. a WHO javaslatai: International Standards for Drinking-Water (3. kiadás: 1971) European Standards for Drinking-Water (2. kiadás: 1970).

[63] Erről részletesebben Nations Unies. Gestion des ressources en eau internationales: aspects unstitutionnels et juridiques 1976.; *Bourne:* Procedure in the Development of International Drainage Basins: Duty to Consult and to Negotiate. Canadian Yearbook of Int. Law. 1972. 212—234. old.; *Bruhács J.:* A nemzetközi vízügyi együttműködés elve. Dolgozatok az Állam- és Jogtudományok Köréből. VIII. 43—83. old.

A műholdas földkutató tevékenységek nemzetközi jogi szabályozásáról de lege ferenda

Az űrkutatási technológiában a 70-es évek egyik sokat ígérő újdonsága olyan műholdak alkalmazása, amelyek segítségével a világűrből a Földre és közvetlen természeti környezetére vonatkozó adatok és információk birtokába juthatunk. A műholdas földkutatás (angol nyelvű szakkifejezéssel: remote sensing=távoli érzékelés) lényegéből adódik, hogy e világűrtevékenység Földünk valamennyi országát érinti. Ez a tény pedig mindenképpen eloszlatja azt a sajnos még ma is igen széles körben uralkodó tévhitet, miszerint a világűrkutatás nemzetközi jogi szabályozása és az ezzel kapcsolatos jogi irodalom csak az űrhatalmakra tartozna.[1] A műholdas közvetlen televíziós közvetítés és a műholdas földkutatás az a két világűr-tevékenység, amely a legközvetlenebbül érinti a világűrkutatói tevékenységet nem folytató többség érdekeit.[2] Ezért egyáltalán nem közömbös, hogy a területi főhatalmat gyakorló egyes államok hogyan viszonyulnak a földkutató műholdak adatszerzői tevékenységéhez, és az adatok esetleges mások által történő felhasználáshoz.

A műholdas földkutatás még csak kísérleti szakaszában van, de a közvetett módon benne rejlő gazdasági előnyök és az ehhez kapcsolódó politikai érdekek szükségessé tették a nemzetközi jogi kérdések minél előbbi rendezését. A Világűr Bizottság Jogi Albizottsága e témakör összes részleteinek feltárása és egy nemzetközi egyezmény irányelveinek kidolgozása érdekében már 1972-ben Munkacsoportot létesített, amelyet évről évre, minden ülésszak megnyitásakor újjáalakítanak. Az ENSZ Közgyűlése 1974. november 12-én kelt 3234 (XXIX) számú határozatával kérte a Jogi Albizottságot, hogy behatóbban foglalkozzon ezzel a témával.

A műholdas földkutatás elméleti alapja, hogy minden élő és élettelen test a műholdak rendkívül érzékeny berendezéseivel felfogható sugárzásokat bocsát ki. A távérzékelő műholdak aktív és passzív típusa ismeretes. Az előbbiek nemcsak regisztrálnak, hanem a jobb vételi lehetőségek érdekében sugárzásokat bocsátanak a vizsgálandó tárgy vagy jelenség irányába, a visszaverődő jeleket pedig a műholdak felfogják és a földi vevőállomásokhoz továbbítják. A passzív műholdak csupán veszik és továbbítják a Föld kisugárzásait, valamint fényképfelvételek és televíziós képek készítésével és közvetítésével vizuális megfigyeléseket végeznek.[3] Az összegyűjtött adatokat a műhold elektronikus impulzusok formájában továbbítja a földi vevőállomások felé. Ezeket mágneses szalagokon rögzítik, amely a komputeres feldolgozás előfeltétele, majd a komputerizált nyers adatok az ún. adatbankba kerülnek. A komputeres elemzés eredményeként a gazdasági élet legkülönbözőbb területein hasznosítható adatokat és információkat nyerhetünk.

A földkutató műholdak gyakorlati alkalmazása igen sokrétű. Kutatási programja része annak a 60-as évek közepén felmerült igénynek, hogy a világűrkutatást ember- és földközpontúbbá tegyék, vagyis a gyakorlati hasznosítást előnyben részesítsék. Gazdasági szempontból a műholdak legígéretesebb felhasználási köre a Föld természeti kincseinek a világűrből történő felkutatása. Laikus szemmel is első pillantásra a műholdak által egyszerre felmérhető terület nagysága tűnik olyan újdonságnak, ami feltétlenül érdeklődést válthat ki az ásványkincskutatásban. Természetesen sokkal döntőbb szempont, hogy az eddigi kutatási módszereknél nagyobb hatásfokkal tudnak összefüggő területek mélyén rejlő ásványkincsek mennyiségéről és minőségéről információkat szerezni. Az előbbieken kívül ez az új űrtechnológia forradalmasítja a mezőgazdaságban a termés előrejelzés tudományát és gyakorlatát. Szovjetunió, Kanada és USA hatalmas gabonatábláinak terméprognózisai kialakításában ma már a „távoli érzékelés" az egyetlen biztos módszer. Az erdőgazdálkodásban a műholdak által készített fényképek megfelelő színképelemzése alapján nagy kiterjedésű erdőterületek olyan lombbetegségeit is diagnosztizálni tudják, amely a Földön nem oldható meg. Pusztító erdőtüzek pontos behatárolása műholdak útján szintén megvalósítható. A vízigények jobb kielégítése, felhasználásának tervezése, a vízkészletek azonosítása és felkutatása, valamint a vízszennyeződés megelőzése és csökkentése terén a hidrológiai kutatások, továbbá a halak fő vonulási irányainak megfigyelésében a halászat is hasznosítani tudja a földkutató műholdak sokirányú tevékenységét. A geológia tudománya a Föld felszínének feltérképezése, geológiai változások regisztrálása érdekében alkalmazhatja a műholdak e típusát. Túl a legfontosabb felhasználási területeken — amelyek esetében a gazdasági és társadalmi előny egyértelműen kimutatható — a műholdas földkutatás olyan körben is hasznosítható, mint város- és autópálya-tervezés és -építés, sőt már ókori föld alatti perzsa várost is felfedeztek ezzel a módszerrel. Legrégebben a meteorológia hasznosítja a műholdas földkutatást. A World Weather Watch keretében hazánk meteorológiai szolgálata is rendszeresen hozzájut a műholdak időjárástérképeihez. Jelentős szerepük van a katasztrófális veszély-

[1] A 60-as években Magyarországon igen aktív világűrjogi irodalmi élet folyt (erről bővebben *Gál* Gyula: Space Law Science in Hungary — Acta Juriduca Acad. Sci. Hung. 1965. 177—179. old.). Ennek gyakorlati bizonyítékául szolgál, hogy hazánk a Magyar Jogász Szövetség munkacsoportjának előkészítésében egyezménytervezetet terjesztett elő a Világűr Bizottság Jogi Albizottságában az űrobjektumok által okozott károkért való felelősség tárgyában. Magyarország a Világűr Bizottság megalakulása óta mindig is cselekvő részese volt az ott folyó munkának, sőt a Jogi Albizottság egyik Munkacsoportjának évek óta hazánk képviselője az elnöke. Az utóbbi években viszont a hazai jogi irodalomban és az MJSZ-ben meglehetős passzivitás mutatkozik e téren.

[2] Az előbbiről bővebben: *Szilágyi* István: A műholdas közvetlen televízióközvetítések nemzetközi jogi kérdései, különös tekintettel az államok szuverenitására. J. K. 1976. 11. sz.

[3] *Fiorio* Franco: Remote Sensing of the Earth from Space — UNITAR NEWS Vol. 5. No. 2. 1973. 8. old. Background Paper by the Secratary General Assesing UN Documents and Other Pertinent Data Related to the Subject of Remote Sensing of the Earth by Satellites A/AC. 105/C. 1/WG. 4/CRP. 7., Dec. 6. 1972.

lyel járó viharok, lavinaomlások előrejelzésében. A fentiekből úgy hisszük kitűnik, hogy ez az űrtechnológiai eljárás a fejlődő és fejlett országok javára válik egyaránt, hiszen egyes gazdasági ágazatokban eddig még nem tapasztalt új perspektívákat nyit.

Az eddigiekből is megállapítható, hogy ez a téma rendkívülien összetett, amely számos államok közötti konfliktus forrása lehet. Célszerűnek látszik ezért a nemzetközi jogi szabályozás kialakítását úgy időzíteni, hogy a földkutató műholdas rendszerek működésének kikísérletezett stádiumában már alkalmazható legyen a megalkotásra kerülő egyezmény. A problémafelvetés nemzetközi jogi lényege a műholdas földkutató tevékenység és az államok szuverenitásának viszonya körül bontakozik ki. Expozícióként annyit szeretnénk megemlíteni, hogy a nemzetközi jogi szabályozás végső eredményét számos jogkérdés megoldása határozza majd meg. Szükséges-e például — a műholdas közvetlen televíziós közvetítésekhez hasonlóan — a vizsgált állam előzetes hozzájárulása a területét kutató műholdak tevékenységéhez, hogyan alakul az állam területi főhatalmának érvényesülése, ha területét nemzeti szuverenitásának határain kívülről figyelik, beszélhetünk-e a vizsgált állam szempontjából az így szerzett információk feletti szuverenitásról, milyen jogi eszközök vehetők igénybe az állami szuverenitás védelme érdekében. Sorolhatnánk még a felmerülő nemzetközi jogi problémák egész sorát, de ezekkel az alábbiakban részletesen foglalkozunk.

I.

A nemzetközi jogi szabályozás előkészítése

Az ENSZ Közgyűlésének 3234 (XXIX) számú határozata felhívta a Világűr Bizottság Jogi Albizottságát, hogy tizennegyedik ülésszakán foglalkozzon a műholdas földkutató tevékenység összes kapcsolódó kérdésével. A Jogi Albizottság e célra létesített Munkacsoportjának ma is elsődleges feladata, hogy közös elemeket keressen a tagállamok által előterjesztett különféle irányelvtervezetekben, tanulmányokban és felszólalásokban. 1974-ben, a Jogi Albizottság tizenharmadik ülésszakán Argentína, Brazília egyezménytervezete, valamint USA, Franciaország, illetve a Szovjetunió irányelvtervezete és e két utóbbi állam közös tanulmánya képezte a munka megindításához szükséges írásbeli előkészítő anyagot. A következő évben, a tizennegyedik ülésszakon Argentína és Brazília, néhány további latin-amerikai állam támogatásával közös egyezménytervezetet terjesztett elő, az USA pedig kiegészítést nyújtott be az előző évi irányelvtervezetéhez.[4] A műholdas földkutató tevékenység nemzetközi jogi szabályozására létesített Munkacsoport — eleget téve a Közgyűlés imént idézett határozatának — 1975. évi ülésén a rendelkezésre álló dokumentumok és felszólalások alapján az alábbi közös elemeket azonosította:

a) A műholdas földkutatást — mint minden más világűr-tevékenységet — az egész emberiség javára és érdekében kell folytatni. E tételnek kiemelkedő jelentősége van a fejlődő országok gazdasági-társadalmi előrehaladása szempontjából; *b)* A Világűr Bizottság tagállamai egyetértenek abban, hogy a műholdas földkutató tevékenységet a nemzetközi jog fogja szabályozni, és mindenekelőtt elismerik az ENSZ Alapokmányának és az 1967-es Világűr Szerződésnek — a világűr-tevékenységek „alkotmányának" — a hatályát; *c)* A tagállamok szükségesnek tartják és elő fogják segíteni a nemzetközi együttműködést, leginkább annak regionális formáját; *d)* A tényleges műholdas földkutató tevékenységet folytató államok (már most sem csak a két űrnagyhatalom) szorgalmazzák a vizsgált államoknak a kutatómunkába való bevonását; *e)* Az államok egyetértenek abban is, hogy a műholdas földkutató tevékenység során támogatják a Föld természeti környezetének védelméért tett erőfeszítéseket.

Az ENSZ Közgyűlése az 1975-ben elért eredményeket biztatónak találta és 3388 (XXX) számú határozatának 4. § (c) bekezdésében a műholdas földkutató tevékenység részletes jogi vizsgálatát kérte a Jogi Albizottságtól. 1976. évi tizenötödik ülésszakának megnyitó ülésén a Jogi Albizottság ismét megalakította III. számú Munkacsoportját, amely az általa kialakított közös elemekből — egy lépéssel továbblépve —, öt irányelvet dolgozott ki. Ezek az elvek lényegében azonosak a már ismertetett közös elemekkel, jóllehet megfogalmazásukban már egy jövendő egyezmény tartalmilag is igényesebb szövegezését adják. A zárójelbe foglalt szövegrészek az álláspontok különbözőségére utalnak. Lényeges szempont, hogy a delegátusok olyan alapvető kérdésben is alternatíve szövegeztek, hogy a szabályozás imperatív vagy diszpozitív legyen-e? Természetesen itt még csak kezdeti lépésekről van szó, nevezetesen irányelveket kell kidolgozni egy későbbiekben megalkotásra kerülő egyezményhez. A Jogi Albizottság és Munkacsoportjainak 1977 tavaszán megtartott ülései újabb hat irányelv kidolgozását eredményezték. A képviselők azonban nem jutottak közös nevezőre még a szabályozás tárgya tekintetében sem. Nem döntötték el, hogy a rendkívül széles skálájú műholdas földkutató tevékenységet teljes egészében kívánják-e szabályozni vagy egy limitált egyezményt terveznek megalkotni. Kétségkívül a Föld természeti kincseinek kutatása a legnagyobb jelentőségű cél és ehhez fűződik leginkább az államok érdeke, de technikai okok miatt — éppen az államraison biztosítása érdekében — nem célszerű egy szabályozási tárgyában korlátozott egyezményt létrehozni, ugyanis eleve elégtelennek minősülne. Így nemcsak a Föld mélyében rejlő természeti kincseket kutató, de a Föld természeti környezetét és légterét vizsgáló műholdak tevékenységét is egy egyezményen belül kell szabályozni. Indokoltnak látszik ez azért is, mert az állam nem látná biztosítva a területén található természeti kincsekről szóló információk sorsát, ha nem tudna bizonyosságot szerezni arról, hogy a légkörét vagy természeti környezetét vizsgáló műhold nem „lát-e túl" a felhőkön és a bejelentett működési körén kívül, további (pl. ásványkincskutatói) funkciókat is betölt.

[4] A tervezetek szövegét a Jogi Albizottság tizenharmadik ülésszakáról szóló jelentés A/AC. 105/133/IV. melléklete tartalmazza.

Kézenfekvőnek tűnik, hogy a bizonytalanság elkerülése érdekében a készülő egyezménynek a földkutató műholdak teljes tevékenységi körét kell szabályozni.

Az egyezmény létrehozásának folyamatában egyik lényeges szempont a szükséges definíciók tisztázása. Felmerül a kérdés, hogy valójában mit is tekinthetünk műholdas földkutató tevékenységnek. A Világűr Bizottság Tudományos- és Technikai Albizottsága 1976-ban, tizenharmadik ülésszakán a műholdas földkutató tevékenység következő fázisait állapította meg: műholdak segítségével történő adatszerzés; földi vevőállomások adatvétele; az elektronikus impulzusok (az adatok közvetítési formája) átalakítása és mágneses szalagokon való rögzítése; adatraktározás és adatterjesztés (archiválás és reprodukálás); adatelemzés; az előbbi munkafázis eredményeként nyert információk hasznosítása.[5]

A fenti részletezésből is kitűnik, hogy a Jogi Albizottság milyen összetett tevékenység szabályozása elé néz. Nemcsak a szorosabb értelemben vett világűrtevékenység, hanem az adatszerzés, elemzés és információtovábbítás nemzetközi jogi szabályozása is előtérbe került. Itt különösen törekedni kell a körültekintő és összehangolt munkára, hiszen a műholdas földkutató tevékenység nemzetközi jogi szabályozását az egyes technikai fázisok fokozott figyelembevétele alapján kell kidolgozni. Az ENSZ Közgyűlése 3388 (XXX) számú határozatában külön hangsúlyozta a Világűr Bizottság két Albizottsága szorosabb együttműködésének szükségességét, ami a technikai sajátosságok és az ehhez igazodó jogi követelmények igényéből adódik.

A nemzetközi jogi szabályozás előkészítésénél nézetünk szerint a téma technikai adottságaiból eredően két szempontra kell figyelemmel lennünk. Az egyiket — a szabályozás tárgyát — a műholdas földkutatás technikai lényege határozza meg. A másik szempontot — a műholdas földkutatás és az államok szuverenitásának viszonyát — kifejezetten jogi aspektusból kívánjuk megközelíteni és de lege ferenda rendezni. Ez a felfogás bár látszólag kettősséget fog eredményezni, de a megnyugtató nemzetközi jogi szerződéses szabályozás ezt igényli. Amíg ugyanis a szabályozni kívánt műholdas földkutató tevékenység teljes körét a Tudományos és Technikai Albizottság idézett fázisaiban látjuk, addig a jogi szabályozás módszerét illetően éles határt szeretnénk húzni a tényleges világűr- és a földi tevékenység között. A világűri szakaszt a világűrjog már kialakultnak tekinthető elvei és módszerei alapján látjuk helyesnek szabályozni. A földi szakasz az előbbitől eltérő, speciális szabályozást igényel, a nemzetközi jog általánosan elfogadott elveinek alkalmazásával.[6] Álláspontunk szerint — természetesen komolyabb űrkutatási műszaki-tudományos megalapozottság nélkül — ez a határ a második és harmadik tevékenységi szakasz között húzható meg. A földi szakaszon belül még elkülöníthetünk egy további tevékenységi kört, amelyet felhasználói szakasznak nevezhetünk (adatelemzés és információhasznosítás). E további felosztás gyakorlati lényege abban nyilvánul meg, hogy a felhasználói szakaszt megelőző összes többi tevékenységet a világűrtevékenységet kivitelező szerv (pl. egy űrkutatási központ) végzi, míg az adatelemzés és információhasznosítás egészen más intézmény(ek) hatáskörébe tartozhat. A szabályozás nehézségét és egyben érdekességét az adja meg, hogy egy egyezményen belül kétféle szabályozási módszert kell alkalmazni. Ennek oka, hogy a műholdas földkutató tevékenység — mivel egy igen széles fogalom — világűrjogi és nemzetközi jogi viszonyokat is magában foglal. Így felfogásunk szerint műholdas földkutató tevékenységnek tekintjük azoknak a tevékenységeknek az összességét, amelyek során mesterséges holdak segítségével a Föld mélyéről, felszínéről és természeti környezetéről adatokat vesznek fel, azokat földi vevőállomások segítségével rögzítik, feldolgozzák, elemzik és hasznosítják. Tekintettel arra, hogy ez a tevékenység ab ovo nemzetközi, és technikailag több fázisú, azt a nemzetközi jog különféle részterületeinek segítségével szabályozzuk.

A készülő egyezmény definíciói közül először is az „adat" fogalmát kell meghatározni. Szeretnénk előrebocsátani, hogy a Világűr Bizottságban, érthető módon, kezdettől fogva különbséget tesznek az „adat" és az „információ" fogalma között. Ennek az az oka, hogy e két fogalom a műholdas földkutató tevékenység eredménye és annak különböző fázisaiban realizálódik. A Jogi Albizottság III. Munkacsoportjának elnöki jelentése szerint adatnak tekintjük úgy a földkutató műholdak által érzékelt és a Föld felé továbbított elektromágneses impulzusokat, mint a feldolgozás előtt álló vagy még nem elemzett, mágneses szalagokon rögzített informatív jellegű produktumokat. Információknak tekintjük viszont azokat az eredményeket, amelyeket az ún. nyers adatok tudományos elemzése útján szereznek.[7] Az adatok gyűjtése, gépi rögzítése és feldolgozása, majd azok elemzése, végül a kész információk szolgáltatása sokszor több hónapos munka eredménye lehet. Röviden szólva, az adat és az információ között minőségi különbség van, amely körülménynek a szabályozást előkészítő delegátusok jogszabályi konzekvenciát kívánnak nyújtani. Érdemes megemlíteni a Tudományos és Technikai Albizottság által kialakított megkülönböztetést, miszerint bevezetni szándékozzák a „teljes" és „helyi" adat fogalmát is.[8] E térbeli meghatározottságon alapuló különbségtételen belül a „teljes" adat fogalma olyan adatok összességét jelentené, amelyek nem érintik az államoknak a nemzeti természeti kincseikre vonatkozó információkhoz fűződő érdekeit. Nyilvánvaló, hogy itt a természeti környezet és a meteorológiai vizsgálatokból eredő adatokról

[5] A/AC. 105/170 p. 8. Report of the Scientific and Technical Sub-Committee of the Work of Its Thirteenth Session 1976.

[6] A félreértések elkerülése végett szeretnénk rámutatni, hogy a világűrjogot a nemzetközi jog egyik részterületének tekintjük, amely speciális elvekkel és módszerrel szabályozza a világűrtevékenységi viszonyokat. A világűrjog addig nem tekinthető önálló jogágnak — fejlődése ebbe az irányba halad — amíg rendezett joganyaga, sajátos jogági struktúrája és elkülönült jogdogmatikája nem alakul ki. Természetesen ehhez a nemzetközi jog magasfokú differenciálódása is szükséges lesz. Bővebben: *Szilágyi* István: Nemzetközi jogi felelősség a világűrkutatásban — Acta Iuvenum Sectio Jur. et Pol. Szeged, 1976. 200. old.

[7] A/AC. 105/171 Report of the Legal Sub-Committee on the Work of Its Fifteenth Session 1976.

[8] A/AC. 105/170.

van szó. Az Albizottság szerint az ilyen jellegű adatokat nem is kell jogi szabályozás tárgyává tenni, csak a „helyi" adatok gyűjtése és terjesztése igényelne nemzetközi szerződéses rendezést. Több állam támogatta ezt az elképzelést, bár néhányan megkérdőjelezték a „teljes" és „helyi" adat közötti különbségtétel értékét. A megalkotandó egyezményben egy ilyen különbségtétel ismételten csak egy tárgyában korlátozott szabályozást eredményezne, amit — mint a fentiekben is kifejtettük — nem helyeselnénk.

A különböző programokra beállított földkutató műholdak egész rendszere olyan komplex jogi-adminisztratív irányítást igényel, amelyet kellő színvonalon csak egy nemzetközi szervezet tud koordinálni. Egy ilyen szervezet elsődleges feladata a már átalakított és rögzített, illetve feldolgozott adatok és információk gyűjtésének és azok továbbításának ellenőrzése, esetleg közvetítése lenne. A Világűr Bizottság mindkét Albizottságában felmerült a műholdas földkutató tevékenység nemzetközi szervezeti koordinációjának kérdése. Minden olyan esetben, amikor valamilyen problémakör a nemzetközi közösség gazdasági, társadalmi, tudományos és kulturális életére jelentősen kihat és az adott kérdésekben számos állam nézeteit kell egyeztetni, célszerűnek tűnik nemzetközi szervezeti irányítást alkalmazni. Véleményünk szerint különösen így van ez a műholdas földkutatás esetében, mivel a szerzett adatokat és információkat más államok hátrányára is fel lehet használni. Az irányelvek kidolgozásának jelenlegi szakaszában még nem alakult ki konkrét vélemény arról, hogy az ENSZ vagy valamely szakosított intézménye, avagy egy külön e célra létesített nemzetközi szervezet lássa-e el a koordináció feladatát. Mindenesetre néhány delegátus felszólalásában helyesli a műholdas földkutató tevékenység földi szakaszának ilyen módon történő összehangolását. Annyit azonban szeretnénk megjegyezni, hogy bár az ENSZ közreműködése nemzetközi tekintélyénél fogva hatásosabbnak tűnik, de a műholdas földkutató tevékenység szempontjából — lévén kifejezetten interdiszciplináris kutatási terület — egy erre specializált szervezet szakmailag nagyobb biztosítékot jelentene. Végül is jelenleg nem a forma milyensége a döntő, hanem az az elv, hogy egyes államok szükségesnek tartják a nemzetközi szervezeti koordinációt, amit a magunk részéről is csak helyeselni tudunk.

II.

A műholdas földkutató tevékenység és az államok szuverenitásának viszonya

Az állami szuverenitás — belső és külső oldalának megkülönböztetéséből eredően — egyrészt a területi főhatalom korlátlan gyakorlásában nyilvánul meg. Több jelentős légügyi egyezmény alapján kialakult nemzetközi jogi elv szerint a légitér osztja az alatta fekvő terület jogi státuszát. Így a légitérből — amelyre az állam területi főhatalma kiterjed — az állam szuverenitása megsérthető. A földkutató műholdak megjelenésével az üzembentartó állam a vizsgált állam szuverenitása alá tartozó dolgokról és tényekről szerez adatokat, mégpedig minden állam jurisdictióján kívüleső területekről, a világűrből „távérzékelve". Nincs a mai nemzetközi jognak olyan szabálya, amely ezt a tevékenységet kifejezetten tiltaná. Ismeretes, hogy a kozmikus térség a nyílt tengerek jogi helyzetének mintájára mindenki által szabadon használható — ún. res communis omnium usus jellegű — terület. Ez a különleges státusz azonban nem jelenti azt, hogy ezekben a térségekben tetszőlegesen lehet cselekedni. Az államoknak a nyílt tengeren, valamint a világűrben folytatott tevékenységét számos nemzetközi egyezmény szabályozza. Vizsgáljuk meg, hogy az 1967-es Világűr Szerződés egyes rendelkezéseinek értelmezése milyen következtetésekre ad lehetőséget.[9] A Szerződés I. cikke rögzíti a világűr — beleértve a Holdat és más égitesteket — kutatásának és felhasználásának szabadságát, valamint, hogy ezt a tevékenységet valamennyi ország javára kell folytatni. A III. cikkben a szerződésben részes államok úgy állapodtak meg, hogy világűrtevékenységüket a nemzetközi joggal, így az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmányával is összhangban folytatják. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a nemzetközi jog, és az ENSZ Alapokmányának is egyik elsődleges és legfontosabb alapelve az államok szuverenitásának tiszteletben tartása (2. cikk 1. pont) — amelyből kiindulva kell minden más nemzetközi jogot és kötelezettséget levezetni —, és ha a Világűr Szerződés I. és III. cikkét összehasonlítjuk, akkor kettőjük viszonylatában mindenképpen az utóbbinak kell érvényesülnie.[10] A Világűr Szerződés IX. cikke előírja, hogy bármely államnak adott világűrtevékenységet úgy kell folytania, hogy a szerződésben részes összes többi állam megfelelő érdekeit figyelembe vegye. A fentiek ellenére mindez mégsem elégséges ahhoz, hogy az üzembentartók továbbra is ne folytassanak más államok területét vizsgáló műholdas földkutató tevékenységet. Tekintettel arra, hogy ma már az a kialakult nemzetközi gyakorlat, hogy az államok nem tiltakoznak az ilyen tevékenységek folytatása ellen, a fenti értelmezés alapján — a remélt hatás biztos elmaradása miatt — nem volna célszerű megtiltani azt. Így világossá vált, hogy az állami szuverenitás műholdas földkutató tevékenység által történő megsértését csak annak földi szakaszában, azon belül is a felhasználói fázisban lehet megfelelő nemzetközi jogi szabályozással megakadályozni. A vizsgáló állam de lege ferenda jogellenesnek minősülő információ terjesztéssel sértheti meg a vizsgált államnak a területére vonatkozó információkhoz fűződő quasi rendelkezési jogát.

Nyugati körökben terjedt el az az általánosan nem elfogadott nézet, hogy helyet kell adni az információk szabad áramlásának. Az 1975 augusztusában aláírt Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya is az „Információ" című részében információk cseréjéről és nem szabad áramlásáról szól. Ezzel összefüggésben szeretnénk utalni egy kanadai szer-

[9] 1967. évi 41. szám tvr. Szerződés az államok tevékenységét szabályozó elvekről a világűr kutatása és felhasználása terén, beleértve a Holdat és más égitesteket.

[10] Hasonló viszonyítást alkalmaztunk a 2. lábjegyzetben említett tanulmányban.

ző triumvirátus tanulmányára, amely egyértelműen megállapítja, hogy nincs olyan állam és nem is volna reális olyat elképzelni, amely valamilyen szintű jogszabállyal ne rendelkezne a határain ki-, be- és átmenő információkra vonatkozóan. Amíg egy társadalom felépítése jogi konstrukciókon alapul, addig az állam nem fog közömbösen viseltetni a területéhez valamilyen módon kapcsolódó információkat illetően.[11] Az információk áramlásának tárgyi feltételei és annak módozatai kérdésében legilletékesebb Nemzetközi Távközlési Egyezmény is több rendelkezésben megállapítja, hogy a tagállamok megakadályozhatják azoknak az információknak a továbbítását, amelyek rájuk nézve valamilyen veszélyt jelentenek vagy érdekeik sérelmét okozhatják (31—33. cikkek). Érdemes felhívni a figyelmet az ENSZ Közgyűlésének 626 (VII.), 1314 (XII.) és 2158 (XXI.) számú határozatára, amely megerősíti az államoknak a természeti kincseik feletti rendelkezési jogait.[12] Az idézett ENSZ tanulmány különösen kiemeli a 626 (VII.) számú határozatot, amely valamennyi államot felszólít, hogy tartózkodjék bármely olyan közvetlen vagy közvetett cselekedettől, amely megakadályoz más államokat természeti kincseik fölötti szuverenitásuk gyakorlásában. A tanulmány a továbbiakban megállapítja, hogy sem itt, sem máshol, semmi jele nincs annak, hogy a fentiek a természeti kincsekre vonatkozó adatok és információk felett a szuverenitás vagy a kizárólagos jog igényét konstituálnák![13] Foglalkoznunk kell azzal az elvi kérdéssel is, hogy a műholdas földkutatás során a megfigyelés alá vett állam területére vonatkozó információkra kiterjed-e annak szuverenitása, azaz létezik-e „információs szuverenitás". A szuverenitás elméletéből következően a válasz nemleges. A területi főhatalom kizárólagossága értelmében az állam területén más állam semmiféle tevékenységet nem folytathat. (Kivéve természetesen, ha erre külön kifejezett engedélyt kap.) Mivel a műholdas földkutatás a nemzeti szuverenitás határain kívül eső térségből, a világűrből történik és az informatív jellegű nyers adatok sem kerülnek olyan körbe, hogy fölöttük a vizsgált állam tényleges hatalmát gyakorolni tudná, így nem beszélhetünk az információk fölötti szuverenitásról sem. A fentiek ismételten arra engednek bennünket következtetni, hogy az egész kérdéskomplexum az információ továbbítás és felhasználás szakaszában oldható meg.

Többször utaltunk már arra, hogy a földkutató műholdak olyan dolgokról szereznek adatokat, amelyek fölött a vizsgált állam szuverén módon rendelkezik. E tevékenység nemzetközi jogi szabályozása szempontjából a szuverenitás belső oldala tekinthető releváns tényezőnek. Ezek szerint az állam a területi főhatalom alapján maga határozza meg társadalmi és gazdasági rendjét, s ez magában foglalja a területén található természeti kincsek fölötti ellenőrzés jogát is. A fentiekben kifejtettük, hogy a vizsgált állam nem rendelkezik szuverenitással a területéről más állam által működtetett műholdak útján szerzett adatok és információk fölött. Szeretnénk viszont hangsúlyozni, hogy ez utóbbi állam könnyen visszaélhet az ily módon szerzett adatokkal, amellyel politikai, gazdasági, anyagi és erkölcsi hátrányt okozhat. A megalkotásra kerülő egyezmény elsődleges célja, hogy mindezeknek elejét vegye. Ezért nem tartjuk elfogadhatónak egyes nyugati tőkés államoknak — főleg USA és Nagy-Britannia — a nyílt adatterjesztésre vonatkozó nézetét. Példaként említhetjük Mexikó esetét, ahol politikai krízishez vezetett egy külföldi tudósokból álló csoport bejelentése, miszerint Mexikó több olajjal rendelkezik, mint a Perzsa-öböl összes parti állama együttvéve. A mexikói delegátus felszólalásában kijelentette, hogy ezt a földkutató műholdak által gyűjtött adatokból levont tudományos konklúziót nem hivatalos nyilatkozatokkal körítve, politikai célzattal tették közzé, többek között olyan megjegyzéssel, hogy Mexikó nem csatlakozik az Olajexportáló Országok Szervezetéhez (OPEC).[14] Véleményünk szerint csak ez az egy példa is kellően illusztrálja, hogy mind politikai, mind gazdasági téren unfair célokra is (például neokolonizáció) fel lehet használni a műholdas földkutató tevékenység segítségével szerzett információkat. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy a műholdas földkutatást végző vizsgáló, és a vizsgált államon kívül harmadik félnek egyáltalán milyen jogos érdeke fűződhet ahhoz, hogy információkat szerezzen egy adott állam természeti kincseinek elhelyezkedéséről, mennyiségéről. Tételezzük fel, hogy egy harmadik állam valamilyen ásványkincsre nézve hosszú lejáratú importszerződést kíván kötni, vagy a kitermelés hatékonyságának érdekében bizonyos beruházásokat is tervez. Ebben az esetben nyilvánvalóan jogos érdeke fűződik ahhoz, hogy a beruházási döntéshozatalt megfelelően előkészítse, megbízható adatokkal alátámassza. Ilyen esetben természetesen a vizsgált államnak is érdeke, hogy leendő szerződő partnere meggyőződjék a kialakulóban levő vállalkozás érdemességéről.[15] A műholdas földkutatásnak ebben az alapvetőnek tekinthető tényállásában azt látjuk igazoltnak, hogy az ily módon nyert adatok és információk nyilvánosságra hozatala vagy harmadik félhez való továbbítása, csakis a vizsgált állam kifejezett hozzájárulásával engedhető meg. Az iménti fejtegetéseinkből is láthattuk, hogy kellő kétoldalú érdekeltség esetén sem lehet megfelelő indoka a harmadik államnak, hogy a vizsgált állam akaratát megkerülve jusson bizonyos információk birtokába.

A fentiekben témánk exponálásánál említettük, hogy kérdésként merülhet fel, vajon szükséges-e a műholdas közvetlen televíziós közvetítések de lege ferenda szabályozásához hasonlóan a vizsgált állam előzetes engedélyéhez kötni területének „távérzékelését". A Világűr Bizottság Jogi Albizottságában a

[11] *Gotlieb*, Dalfen and Katz: The Transborder Transfer of Information by Communications and Computer Systems: Issues and Approaches to Guiding Principles — American Journal of International Law, April 1974. 227. old.
[12] Background Paper § 175.
[13] Uo.: § 177.

[14] A/AC. 105/C. 2/SR. 257. p. 7. Vallarta mexikói delegátus felszólalása.
[15] A Világbanknak 14 olyan földkutató műholdak által készített térképe van a fejlődő országokról, amelyeket nagyösszegű beruházási hitelek odaítélésénél felhasználnak a döntéshozatal során. — A/AC. 105/170.

szocialista és fejlődő országoknak kezdetben az volt az álláspontja, hogy a vizsgált állam előzetesen kifejezett engedélyétől kell függővé tenni, hogy az adott állam területét az üzembentartó földkutató műholddal vizsgálhatja-e. Hamarosan kiderült, hogy a vizsgált államoknak ez az igénye technikai okokból nem elégíthető ki, mivel egy ilyen mesterséges hold például Magyarország területe fölött olyan rövid idő alatt halad át, hogy működésének átmeneti szüneteltetése nem megoldható. A szocialista országok — ellentétben a fejlődő országok többségével — eredeti álláspontjukat megváltoztatva, a műholdas földkutató tevékenység földi szakaszában kívánják biztosítani a vizsgált állam jogainak védelmét.

Amint arra már a szabályozás tárgyának elemzésekor is utaltunk, a műholdas földkutató tevékenység műszaki-technikai szempontból is több jól elhatárolható szakaszra osztható. Kifejtettük, hogy a két alapvetően különböző szakasz (világűrbeli és földi) szabályozása eltérő jogi módszerrel oldható meg. Álláspontunk szerint a tényleges világűrtevékenységi szakaszt a világűrjog már kialakultnak tekinthető módszerével, a földi szakaszt pedig a nemzetközi jog hagyományos elveinek alkalmazásával kell szabályozni. E nézet helyessége úgy technikai, mint jogi szempontból indokolható. A műholdas földkutató tevékenység oszthatóságához kapcsolódik az a kérdés, hogy az 1967-es Világűr Szerződés rendelkezései alkalmazhatók-e a földi szakaszra. Két dolgot kell tisztázni mielőtt tovább mennénk az okfejtésben. Egyrészt meg kell állapítanunk, hogy a Földnek és természeti környezetének a világűrből mesterséges holdak segítségével történő kutatása ténylegesen világűrtevékenységnek minősül-e, valamint azt a világűrjog speciális normákat tartalmazó szabályozási körébe kell-e vonni. Másrészt ilyen összefüggésben külön értelmezésre szorul a Világűr Szerződés „... beleértve a Holdat és más égitesteket" kifejezés is. Az előbbi kérdés különösebb világűrkutatási ismeretek nélkül is megválaszolható. Mivel jelen esetben a Föld és természeti környezetének műholdas vizsgálatáról van szó, amely során az üzembentartó mesterséges holdat bocsát fel, tart működésben, irányít és ellenőriz, így minden kétséget kizáróan világűrtevékenységről beszélhetünk. Ami a műholdas földkutatás teljes tevékenységi körét illeti — gondolunk itt a földi szakaszra — utalunk a fentiekben elmondottakra. Nem változtat e tényen az sem, hogy a műholdaknak ez a fajtája nem a világűrt, hanem a Földet és természeti környezetét kutatja. Az 1967-es Világűr Szerződés nyelvtani és logikai értelmezése szerint az „égitest" kifejezés a Föld fogalmát nem foglalja magában. Ez újabb bizonyíték arra, hogy a műholdas földkutatás komplex tevékenységének földi szakaszára már nem a világűrjogot, hanem a hagyományos nemzetközi jogot kell alkalmazni. Megjegyezzük, hogy a Világűr Szerződés megalkotásakor már ismert volt a műholdas földkutatás elmélete és gyakorlata, valamint perspektívája. USA és Nagy Britannia képviselői valószínűleg a Világűr Szerződés helytelen értelmezéséből jutottak arra a következtetésre, hogy a műholdas földkutató tevékenység által nyert adatok és információk egy világűrtevékenység olyan eredményének tekinthetők, amelyet az emberiség közös kincseként kell kezelnünk, vagyis azok szabadon terjeszthetők és bármely harmadik fél tudomására juthatnak. Ez az a fordulópont, ahol érvényesíteni kell azt a nézetet, hogy a földi szakasz jogi rendezésére ne világűrjogi eszközöket vegyünk igénybe. E szabályozási módszer alkalmazását az a körülmény teszi lehetővé, hogy a földi szakasz folyamán végzett tevékenység nem tekinthető világűrtevékenységnek. Ez esetben viszont semmi indok nincs arra, hogy világűrjogot alkalmazzunk ott, ahol a jogalkotás alapjául szolgáló társadalmi viszonyok egy egészen más körbe tartoznak, mivel ez csak ellentmondásokat eredményezne. Egy ilyen elméleti megalapozás általános elfogadása esetén már csak a szerződő felek megegyezési készségén múlik, hogy hagyományos nemzetközi jogi eszközökkel egy olyan értelmű szabályozást hozzanak létre, mely szerint csak a vizsgált állam előzetes és kifejezett engedélyével szabad a műholdas földkutató tevékenység eredményeként szerzett adatokat, illetve az azokból nyert információkat nyilvánosságra hozni vagy harmadik félnek továbbítani. E jövőben megalkotásra kerülő egyezmény irányelvei kidolgozásának jelenlegi szakaszában is egyetértenek a felek abban, hogy az előbbiek alól kivételt képez majd a természeti katasztrófát vagy nagyfokú környezetpusztulást előrejelző adat és információ, sőt célszerű ezek azonnali és általános közzétételét kötelezővé tenni.

Nagyon sok részletkérdés felmerült még a Jogi Albizottság e tárgyban folytatott több éves munkája során. Azok ismertetését és állásfoglalásunk kialakítását e cikk keretei nem teszik lehetővé. Befejezésül szeretnénk még egyszer hangsúlyozni a műholdas földkutató tevékenység nemzetközi jogi szabályozásának szükségességét, illetve a közvetlenül a Világűr Bizottság Jogi Albizottsága előtt álló feladat jelentőségét, hiszen a világűrtevékenységek folytatásában különösen fontos a gyakorlat és a szerződéses nemzetközi jogi rendezés időbeli összhangja.

Szilágyi István

SZEMLE

*A jog érvényessége és hatékonysága (Fogalmi megközelítés Lukács Ontológiája alapján)**

1. Egy évtizede, amikor a jogszociológiai kutatások még formálódásuk korát élték a szocialista országokban, a jogi fogalmak körében sajátos helyzet alakult ki. *A hagyományos elméleti megközelítések* a tételes jog követelményrendszeréből, posztulátumaiból indultak ki; ezek elvonatkoztató általánosítása révén alkották meg fogalmaikat. A *szociológiai vizsgálódások* ezzel szemben e követelmények társadalmi realizálódását vették alapul, hogy fogalmaikhoz mint a társadalmi valóság elvonatkoztató általánosításaihoz eljussanak. Sajátos kettősség lett ennek eredménye. Ugyanaz a jogi fogalom (a jog, a jogi normativitás, a joghézag stb. fogalma) a választott megközelítéstől függő *eltérő* tartalmat és terjedelmet nyert; sőt a vizsgálódások s a viták is egymástól függetlenedve, egymással párhuzamosan futottak. A jogi fogalomképzés módszertanával foglalkozva ekkor olyan következtetés sejlett fel bennem, hogy ez a kettősség valóságos: a jog *tételezettsége* és társadalmi *ténylegessége* egymásmellettiségének a következménye. Ebből adódott egy további következtetés. Nevezetesen, elvileg minden jogi fogalom esetében különbséget kell tenni annak pozitivisztikus és szociologisztikus oldala, tartománya, részfogalma stb. között,[1] — ami csupán a különválasztás igényében és dichotómikus szerkezetében emlékeztet ama különbségtételre, amit a polgári szociológia a század első évtizedében a „law in books" és law in action" fogalmainak örve alatt, ill. a „lebendes Recht" kutatásával ért el.[2] Ám a számunkra most előrevivő lényeges mozzanat nem e különbségtételben magában, hanem ezeknek mint részeknek, összetevőknek *közös* fogalom alá vonásában, ezeket *szintetizáló* jogi fogalmak kialakításának az igényében, vagyis a megkülönböztetés és az *egység* együttes kívánalmában van.

2. Szabó Imre professzor, úttörő munkájának problémafelvetése nyomán, melyben a jognak a normativizmust meghaladó társadalomelméleti megalapozását tűzte célul,[3] egy újabb tanulmányában a jogi hatékonyság kérdésköréhez fordult. Válasza szerint az *érvényesség* jurisztikus elem, míg a *hatékonyság* metajurisztikus, nem más, mint a jog sikeres közrehatása egy társadalmilag kívánatosnak tekintett állapot előidézésében és/vagy fenntartásában.[4] Az érvényesség és hatékonyság viszonyát éppen kölcsönös feltételezettségükben, egymás általi megvalósulásukban fogalmazza meg. „Ahhoz, hogy a jog hatékony legyen, nemcsak a társadalmi célnak kell általánosságban megvalósulnia, hanem a jog önmagában vett céljának is, az önmagában vett jognak, a jogszabálynak is: a társadalmi cél ezen keresztül valósul meg." Tehát „önmagában véve egyik... sem elegendő": „csak a két oldal együtt eredményezi a jog igazi, valóságos és teljes hatékonyságát."[5] Nos, mint láthatjuk, a hangsúly itt is a szintézis, a *megkülönböztetésen túli egység* igényén van.

3. Ám tudatosítanunk kell ugyanakkor, hogy itt kétféle, merőben eltérő természetű szintézisigényről van szó. A jogi fogalmak pozitivisztikus és szociologisztikus oldalainak megkülönböztetése, közös tartalmi és terjedelmi elemeiknek közös fogalom alá vonása egyszerűen a társadalmi valóság leírásának kérdése. Annak az igénynek a megfogalmazása azonban, hogy (az első esetben) a társadalmi ténylegesség fölött a jogi tételezésnek kell uralkodnia, valamint hogy (a második esetben) a jog társadalmi hatékonyságának nem máson, mint éppen specifikusan jogi érvényesülésén keresztül kell megvalósulnia, már *egy jogpolitikai és/vagy tételes jogi kívánalom kifejezése.* Ezek a kívánalmak (törvényességi stb. posztulátumok) pedig a társadalmi fejlődésben sohasem eleve adottak; nem is foghatók fel maguktól értetődőkként. A társadalmi közvetítés más formáival együtt ezeket is a társadalmi összmozgás összetett meghatározási folyamata hozza létre, és formálja szüntelen: történelmileg minden esetben konkrétan meghatározott módon, irányban, hatékonysággal stb. Ezért az alapprobléma, nevezetesen a kérdéses kettősség valóságos természetének a megválaszolása érdekében a társadalmi lét ontológiai összefüggéseit kifejtő lukácsi mű néhány tanulságához kell fordulnunk.

4. Azért, hogy az ontológiai megközelítés szempontját kategoriálisan is érvényesítse, háromkötetes posztumusz kísérletében Lukács a társadalmat — amit Marx és Engels *társadalmi viszonyok totalitásaként* írt le — *komplexusokból álló komplexusként* jellemezte. „Így hát a társadalmi lét, már legkezdetlegesebb fokán is, komplexusokból álló komplexus, aholis szakadatlan kölcsönhatás áll fönn mind a részkomplexusok, mind pedig az összkomplexus és a részei között. Ebből bontakozik ki a mindenkori összkomplexus reprodukciós folyamata, mégpedig úgy, hogy a részkomplexusok is — persze csak viszonylagos — önállósággal reprodukálódnak, de mindezekben a folyamatokban a mindenkori egész reprodukciója alkotja a kölcsönhatások e sokrétű rendszerének túlsúlyos mozzanatát."[6]

Nos, e komplexusok viszonylagos különállása — történelmileg a differenciálódásukkal egyidőben — a közöttük történő *közvetítés* funkcióját hozza létre. Az egyes részkomplexusok önmagukban is, és az összkomplexushoz való viszonyukban is, minél összetettebb és minél nagyobb viszonylagos auto-

---

* A szocialista jog társadalmi hatékonyságáról az NDK Tudományos Akadémiája Állam- és Jogelméleti Intézete által rendezett nemzetközi konferencián 1977. november 30-án elhangzott felszólalás alapján *(Szerk.)*.

[1] *Varga* Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése, Állam- és Jogtudomány, XIII (1970) 3, 589—609. old., különösen 595. és köv. old.

[2] *Pound,* Roscoe: Law in Books and Law in Action, American Law Review, XLIV (1910), ill. *Ehrlich,* Eugen, Grundlegung der Soziologie des Rechts, München—Leipzig, Duncker und Humblot, 1913.

[3] *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

[4] *Szabó* Imre: A jog hatékonyságáról, Állam- és Jogtudomány, XIX (1976) 3, 357. és köv. old., a meghatározás 361. old.

[5] *Szabó:* i. m.: 359. old.

[6] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról, II, Budapest, Magvető, 1976. 140. old.

nómiával rendelkező rendszerekké fejlődnek, a közvetítés funkciójának betöltése is annál összetettebb, és viszonylag annál nagyobb fokú autonómiával rendelkező specifikus komplexusokat hív életre. A fejlődés adott fokain, *önállósuló létkomplexusokként* így jön létre egyebek közt a nyelv és a jog, mint olyan komplexusok, amelyeknek kizárólagos feladata éppen az, hogy más komplexusok között közvetítsenek.

Ami már most a *jogot* illeti,[7] adott fejlődési foktól kezdve maga a jelenség egy belső ellentmondás feszítésében jön létre. A jognak ugyanis ahhoz, hogy közvetítő funkcióját betölthesse, *objektivált*, a maga sajátszerűségeit kibontakoztató formában kell megtestesülnie, vagyis a jognak *írott norma-struktúrákban* való megjelenítését, *előzetesen rögzített döntési mintákként* való megfogalmazását kívánja mind a jogegyenlőség, a jogbiztonság, a konfliktusfeloldás eredményének előreláthatósága-kalkulálhatósága, és így tovább. Másfelől azonban a társadalmi összfolyamatban a jog nem végső, hanem csak *közvetítő rész-determináns;* így gyakorlati megvalósulása gyakran nem egyéb, mint *ez objektivált struktúrának tényleges meghaladása.* Ilyen módon az írott jog gyakorlati adaptálása és manipulálása az ontológikus felfogásban pozitív jelentést nyer.

Korábbi kutatások nyomán ma már úgyszólván jogszociológiai közhely, hogy „az emberi viselkedést társadalmi mértékben... legalábbis nagy részben azok a tényezők irányítják, amelyek a jogszabályokat is szülik". Saját problémafelvetésünkben azonban már részben többről, részben másról van szó. A *társadalmi összmozgás* egyfelől gyakorlati közvetítőként létrehozza a jogi objektivációt, másfelől mindenkor konkrétan megszabja ennek érvényesülése irányát és kereteit, azaz adaptáló manipulálása mértékét és módját. Ezzel a társadalmi összfolyamat nemcsak a jogi objektiváció norma-struktúráinak gyakorlati érvényét, de az ezek megvalósulását előíró és/vagy lemérő standardok (a törvényesség stb. jogpolitikai posztulátumai) társadalmi érvényesülését is *relativizálja.*

A társadalmi lét ontológiája szemszögéből persze az egyetlen lehetséges és adekvát megközelítés ez, mely nem az egyes ember gyakorlati tételezéseinek, társadalmi objektivációinak eredményéből dedukál, hanem e tételezések, objektivációk stb. *tényleges helyét keresve a társadalmi összfolyamatban* azt kutatja, hogy *milyen komplexusok milyen funkcionálása tölt be* a társadalmi éppígylétnek konkrétan megfelelő, *létszerű funkciókat.* Ez a jogi szférát a társadalmi totalitásnak alárendelő ontológiai szemlélet iratta Lukáccsal: „A pozitív jog működése tehát ezen a módszeren alapul: az ellentmondások forgatagát úgy kell manipulálni, hogy ebből ne csak egységes rendszer alakuljon ki, hanem olyan, amely képes arra, hogy az ellentmondásos társadalmi történést gyakorlatilag, az optimumra törve szabályozza, és mindenkor rugalmasan mozogjon az antinomikus végletek — például a csupasz erőszak és az erkölcsi szférával határos meggyőzni-akarás — között, hogy a lassan vagy gyorsan változó osztályuralmon belül állandóan bekövetkező egyensúly-eltolódások során megvalósítsa, befolyásolja a társadalmi gyakorlatnak azokat a döntéseit, amelyek e társadalom szempontjából mindenkor a legkedvezőbbek. Világos, hogy ehhez teljesen önálló manipulációs technika szükséges, ami máris megmagyarázza azt a tényt, hogy ez a komplexus csak akkor reprodukálhatja magát, ha a társadalom mindig újratermeli az ehhez szükséges ‚specialistákat' (a bíráktól és az ügyvédektől a rendőrökig és a hóhérokig)."[9]

Lukácsnál alapvető módszertani követelmény az *ontológiai* és az *ismeretelméleti* nézőpont éles, következetes szétválasztása. Ez a jogelmélet számos problémájának újrafogalmazását teszi lehetővé. Eszerint például sem az egyes norma-struktúra, sem az egyes norma-struktúrák önmagában is összefüggő rendszerré szervezése „nem a társadalmi folyamat objektív magábanvalójának megismerését reprodukálja", hanem az arra való ráhatás gyakorlati-technikai megfontolásait és eszközeit;[10] — a jog rendszerűsége, ellentmondásmentessége, alkalmazásának logikai szükségképpenisége, hézagai kitöltésének analógikus természete stb. történelmileg csupán partikuláris: nem más, mint az árutermeléssel és a polgári fejlődéssel létrejött *modern államiság formális racionalizációjának a kísérőjelensége,* mely csupán elrejti, hogy „az osztályérdekek... konfliktusa válik a végső meghatározó mozzanattá, és erre csak jelenségformaként rakódik rá a logikai alárendelés";[11] — ebből következően sem a jogot a társadalmi meghatározó szerepébe emelő ún. jogászi világnézet, sem a jogi specialisták professzionális ideológiája nem (vagy nem csupán) ismeretelméleti torzítottsága, hanem a fennálló jog létszerű funkcionálásának létszerű szolgálata szempontjából is vizsgálandó;[12] — és így tovább.

Namármost ugyanígy módszertani szükségesség, hogy a jog szféráján belül is különbséget tegyünk a *jogi folyamatok létszerű lezajlása,* és ezeknek *maga a jog posztulátumaiból kiinduló megítélése* között. Ez a szétválasztás jelenti egyfelől a jogalkotás és jogalkalmazás különállásának viszonylagosságát, sokszoros és közvetlen egymásbafonódottságát, másfelől és mindenekelőtt hangsúlyosan pedig „a pozitív jog érvényes rendszerének és a mindennapi életben megvalósuló gazdasági-társadalmi ténylegességének ezt az egyidejű egymásmellett-létezését és összefonódottságát".[13] Ugyanakkor azonban sem a jogalkotás és jogalkalmazás viszonylagos egysége, sem a tétele-

[7] *A társadalmi lét ontológiájáról* néhány alapvető tanulságának jogelméleti értelmezésére ld. *Varga* Csaba: Formális racionalitás a jogban. Magyar Filozófiai Szemle, XXII (1978) 4, sajtó alatt és *Varga* Csaba: „Dolog" és eldologiasodás a jogban, Állam- és Jogtudomány, XXI (1978) 1., sajtó alatt.

[8] *Kulcsár* Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961, 76—77. old.

[9] *Lukács:* i. m.: 225—226. old.

[10] *Lukács:* i. m.: 217. old.

[11] *Lukács:* i. m.: 220. old.

[12] Ahogyan végső soron az árufetisizmus egy visszájára fordult világ adekvát tudata, a jogászi világnézet és ideológia sem egyéb, mint egy visszájára fordult objektiváció adekvát tudata, mely — egyéb társadalmi feltételektől függően — egyaránt lehet létszerű és nemlétszerű társadalmi funkciók hordozója. Éppen ebből a szempontból tűnik tanulságosnak, hogy *A német ideológiában* a jogászi világnézet marxi—engelsi ideológiakritikai cáfolata egybeesik e világnézetnek a fennálló (burzsoá) jog konzerválására irányuló tendenciája leleplezésével.

[13] *Lukács:* i. m.: 216. old.

zett jog és ennek társadalmi ténylegessége kettőssége nem egy értékközömbös leírás kérdése. Pontosan ez az oka annak, hogy a jogot egy belső ellentmondás feszítő termékének neveztük. Amennyire ugyanis szükséges, hogy a jogi objektiváció egyáltalán létrejöjjön, a társadalmi összfolyamat szintjén ugyanannyira szükséges az is, hogy a társadalmi összmozgástól mindenkor konkrétan meghatározottan, vagyis a mindenkori társadalmi éppígyléthez adaptáltan manipulált módon funkcionáljon. Ám e folyamatban nem egy izolált norma-struktúra áll a társadalmi összkomplexussal szemben, hanem a *jogi rendszer* a maga *kibontakozott sajátszerűségével,* messzemenő *viszonylagos önállóságával,* hagyományos munkamódszereik és professzionális ideológiájuk révén ezt támogató *jogi specialisták seregével* stb. Vagyis ellentmondásokon keresztül fejlődő, rendkívül szerteágazó hatású küzdelem zajlik a jogi specialista döntéshozatali tevékenységében mind a *jogi* és a *társadalmi* meghatározás, mind ezek társadalmilag konkrétan meghatározott *kompromisszumának* a hagyományosan jogászi módszerekkel és ideológiával való *kimunkálása, elfogadtatása,* és magába a jogi rendszerbe való *visszatáplálása* között. Mondhatnók: *ez a harc a jog élete maga.* A jognak „éppen az ellentétes követelmények ezen megkettőződésében, éppen ebben a dialektikus ellentmondásosságban kell és lehet gyakorlatilag megvalósulnia".[14]

Eredeti kérdésfeltevésünkhöz visszatérve így a következőket mondhatjuk: *a jogi komplexus a társadalmi közvetítés kategóriája, melyen belül további közvetítő szerepet játszanak azok a posztulátumok, amelyek értelmében a közvetítésnek a jogi norma-struktúrák realizálása útján kell megtörténnie. A tényleges közvetítés azonban szükségképpen más komplexusokkal és a társadalmi összkomplexussal való rendkívül bonyolult kölcsönhatásban megy végbe, mely konkrétan megvonja az adott norma-struktúra és a mögötte álló posztulátumok érvényesülésének határait.* A jog hatékonyságának a jog érvényesülése így csak *jogi* előfeltétele — ami természetét illetően nem más, mint jogpolitikai kívánalom, tételezett ideál. Következésképp e jogi posztulátumokat ontológiailag vizsgálva arra a további következtetésre kell jutnunk, hogy a *jog hatékonysága* — társadalmilag mindenkor konkrétan feltételezett módon — *a tételezett jogi posztulátumokon és norma-struktúrákon túl lezajló, sőt ezekkel formailag szembefutó folyamatok eredményeként is realizálódhat.* Vagyis a hatékonyságnak a jogérvényesüléssel összefonódó megvalósulása nem egyéb, mint olyan *tételezett* posztulátum, amely maga is alárendelt a társadalmi összmozgást végső soron meghatározó társadalmi összkomplexusnak.

Varga Csaba

A szocialista állam gazdaságszervező tevékenysége

A szocialista állam a társadalom gazdasági tevékenységének a szervezését teljes következetességgel kiépítette, amire módot adott a jelentősebb termelőeszközöknek társadalmi tulajdonba vétele. Ennélfogva az állami gazdaságszervező tevékenység célja az egész társadalom anyagi jólétének az emelése.

Magyarországon a többi szocialista országhoz hasonlóan az 1960-as évek végéig az állam gazdaságszervező tevékenysége erősen centralizált módon érvényesült, amely időszakban az állami érdekeket gazdasági síkon is minden más érdekre tekintet nélkül érvényesítették. A gazdaságirányítás erős centralizáltságából fakadó vezetésbeli elszakadás azonban gyakran a szocialista társadalom objektív fejlődéstörvényeinek és érdekeinek a félreismeréséhez és szubjektív — voluntarista döntések, gazdaságpolitikai és jogi folyamatok megjelenéséhez vezetett.[1]

A gazdaságirányítás rendszerében az 1968. év elején bekövetkezett változás a közérdek reális alapokra helyezését célozta, amelynek egyik lényeges eszköze az egyéni és a kiskollektív érdekeknek olyan előtérbe hozása, amelyek dinamikus kihatása pozitívan tudja előrelendíteni a közérdeket. Vagyis, ha a szocialista állam politikája — miután már az alapvető osztályellentmondásokat kiküszöbölte —, az állami érdekeket a különböző kiscsoporti-, és az egyéni érdekeknek a közérdekkel történő összeegyeztetése alapján ítéli meg a gazdasági, jogi, szociális és kulturális tevékenysége síkján egyaránt, az állami érdek nem szakad el az objektív társadalmi érdektől, nem különül el, nem fordul visszájára. Az 1968. év elején bevezetett gazdaságirányítási koncepció és gazdaságpolitika ezt fel is ismerte. Ennek hatására a szocialista társadalomtudományban előtérbe került az érdekkutatás. Azonban — mint minden társadalmi folyamatban — itt is bekövetkezett a hatás és az ellenhatás kilengése, mely a kölcsönhatás szintjén egyensúlyba hozandó. E hármas fázisban az első elvileg a demokratikus centralizmusra felépített kötött, tervutasításos gazdálkodási rendszer volt, amely azonban erősen a centralizmus és egy fiktív állami érdekeltség képviselete irányába tolódott el. Ennek ellenhatásaként jelent meg a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1966 júniusi határozatával, 1968 január 1-én pedig hivatalosan életbe is léptetve a gazdaságirányítás tervutasítások nélküli új rendszere, amely már az említett egyéni- és mikrokollektív érdekstruktúrákat is preferálja. A harmadik szakasz, azaz a gazdaságirányítási reformnak a tulajdonképpeni második időszaka lényegében az MSZMP XI-ik kongresszusával vette kezdetét. E harmadik időszak sem tagadja a mikrokollektív- és individuális érdek létjogosultságát és az össztársadalmi érdekeltséget előrelendítő szerepét, viszont intézkedéseivel korlátokat kíván szabni a mikrokollektív, és az individuális érdekeknek az össztársadalmi érdekekre káros elburjánzásának.[2]

Itt tehát lényegében a társadalmi osztálystruktúrának a fejlődés irányában bekövetkezett előrelépéséről van szó. Ez az előrelépés a szocialista társadalmi fejlődésben

[14] *Lukács:* i. m.: 200. old.

[1] *Samu* M.: Az állam elidegenedése. Állam és Igazgatás, 1965. évi 7. szám. 584—586. old.

[2] Az MSZMP XI. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról (továbbiakban: határozat) II/3. pont. Kossuth Kiadó. Bp. 1965. 161. old.

érdekelt osztályok tagjai kiscsoporti és egyéni érdekeinek történő tér engedés, de csakis az össztársadalmi érdekekkel való összhangban állás mellett.[3]

Már a XI. Pártkongresszus előtt is megjelentek az állam gazdaságszervező tevékenységében a makro-, mikro- és individuális érdekfaktorok helyes irányú koordinálását megvalósítani törekvő jogi és államigazgatási intézkedések. Közülük a sikerültek körében említendő meg az állami vállalatoknál és szövetkezeteknél érvényesülő alkalmazotti és tagsági jövedelmek vezetők és beosztottak közötti arányosítása. Ugyanide sorolható az 1975. évi I. tv-el megvalósított egységes társadalombiztosítás, amely jelentősen tovább csökkentette az ipar és a mezőgazdaság, valamint az alkalmazottak és a tagok közötti különbséget, megszüntetve a korábbi társadalombiztosítási szolgáltatások eltéréséből adódott feszültséget. Emellett azonban megjelentek olyan alacsonyabb jogforrási szinten, vagy jogforrási szinten egyáltalán nem is jelentkező olyan adminisztratív jellegű megoldások is, amelyek szintén a fenti érdekkoordinációt célozzák. Megjelenési formájukat illetően azonban ez utóbbiak ki nem érlelt és átmeneti jellegűek. Ilyenként kezelhető a fent már jelzett okból valamilyen formában kétségtelenül szükségessé vált „beruházási stopp", továbbá az utóbbi években kialakult és az igazgatási szervek részéről gyakorolt ún. „állami elvárások" rendszere. Mint már említettük, gazdasági életünknek 1968 után beindult egészséges fejlődése és jelentős ütemű állóeszköz-fejlesztése mellett kísérő jelenségként gyakran kellően át nem gondolt és gazdaságilag indokolatlan beruházások is szép számmal megjelentek. Ez vezetett elsősorban a beruházások kormány- és tárcaszintű leállításához. Az intézkedés átmenetileg helyes volt, takarékossági szempontból is. Ez azonban a kérdésnek csak egy rövid távon jelentkező normatív rendezése, ami perspektívikusan azonban nem kielégítő. A perspektívák kielégítése egy olyan jogszabály kiadását indokolja, amely elvi irányvonallal szabja meg a beruházás gazdaságiszociális feltételeit, amelyek meglétét nemcsak a hitelfelvétel, hanem az engedélyezési eljárás során a szakigazgatási szerv előtt is igazolni kellene.

Az állami elvárásokat főleg a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében alkalmazzák, aminek lényege az, hogy a mezőgazdasági szakigazgatási szervek — hivatkozva a népgazdasági érdekekre — az egyes Mgtsz-eket külön-külön ráveszik egyes súlyponti termények meghatározott mennyiségben történő megtermesztésére és az értékesítő vállalatnak szerződéses átadására. Ilyen elvárások alkalmazása elképzelhető a szövetkezeti szektor más ágazatai, sőt állami szektor irányában (pl. állami gazdaság) is. E metódus kissé a gazdaságirányítás régi megoldásaira emlékeztet. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy az elvárásokkal élő mezőgazdasági szakigazgatási szervek csak azt nézik, hogy az Mgtsz leszerződi azt, amit a vállalat az adott Mgtsz viszonylatában tervbe vett, azt azonban már nem vizsgálja, hogy a szerződési feltételek az érdekeket bilaterálisan, avagy csak egyoldalúan tartalmazzák. Márpedig ha az indokolt mikrokollektív érték-egyensúly felbomlik, e tény megzavarja az össztársadalmi érdek érvényesülését is. Az viszont tény, hogy az élelmiszer-, és iparellátás egyes területei szempontjából kulcsfontosságú termékeknél az össznépgazdasági érdekek megkülönböztetett preferálása indokolt. Éppen ezért e kettős szempont összeegyeztetését a szövetkezetek országos és megyei érdekképviseleti szervei felhasználásával, belső önkormányzati keretek között volna helyes megoldani. Ennek érdekében nézetünk szerint az lenne a helyes, ha a mezőgazdasági szakigazgatás országos szerve, és a felvásárló vállalat felügyeleti szerve az országos tanáccsal, a megyei szakigazgatási szervek és a vállalatok pedig az illetékes területi szövetségekkel egyeztetnék a népgazdasági elvárásokat, a tanács és a szövetségek ugyanakkor az önkormányzaton belül oldanák meg, a tagszövetkezetekkel egyeztetve a vállalás arányait. Az ilyen koordinációs tárgyalások és belső önkormányzati egyeztetés biztosíték volna a szövetkezeti autonómia és az össznépgazdasági érdekekkel egyező költcsönös érdekösszhang érvényesülésére.

Ez a kérdés átvezet bennünket a népgazdaság irányításának átfogó problémakörébe. A népgazdasági elvárások fent tárgyalt rendszerét az eddigi tapasztalatok szerint a mezőgazdaság, és csak a szövetkezetek tekintetében alkalmazzák.[4] Az állam gazdasági szervei és az egyéb szövetkezeti formák (típusok és ágazatok) esetében ezzel szemben csak a gazdaságirányítás indirekt eszközei váltak egyértelműbbé, következetesebbé. Mechanizmus rendszerünk ezáltal közelebb került a többi európai szocialista állam gazdasági reform rendszeréhez.[5]

Vizsgáljuk meg a kérdést kissé közelebbről: az NDK ma hatályos tervirányítási rendszere szerint a minisztériumok és a középfokú gazdaságirányítási szervek az éves tervmutatókra vonatkozóan az egyes vállalatoktól bekérik a javaslatokat, és ennek figyelembevételével készítik el a vállalatokra kötelező éves tervet, amelynek módosítására a vállalat indokolt kérelme alapján kivételesen lehetőség nyílhat.[6] A Szovjetunióban a vállalatok kétféle tervmutatót, egyes termékekre kötelezőt, másokéra ajánlás jellegűt kapnak.[7] Mindkét megoldásnál azonban a gyakorlatban a centrális elképzelések háttérbe szorítják a helyi elképzeléseket, még akkor is, ha ez utóbbiak megalapozottak. Az NDK rendszerében gyakran megesik, hogy a felülről kapott tervutasítás figyelmen kívül hagyta a vállalatoktól előzetesen bekért javaslatokat, ugyanígy a szovjet szakirodalom is visszás helyzetként veti fel azt, hogy a gazdaságirányítás gyakorlása során a fakultatív tervmutatókat is gyakran kötelező jelleggel felülről kap-

[3] Uo.

[4] 1975. évi kutatási tapasztalatok Somogy, Tolna, Baranya és Vas megye Tanácsa Élelmezésügyi és Fagazdasági osztályainál, és a tanácsi felügyelet alá tartozó vállalatoknál. 1975-ben elvárások a cukorrépa tekintetében voltak, 1976-ra tervbe vették e módszer kiterjesztését a gabonára is.

[5] Vö.: Az MSZMP KB irányelvei az MSZMP XI. kongresszusára és az MSZMP KB beszámolója az MSZMP XI. kongresszusán. Jkv. Budapest. Kossuth Kiadó.

[6] *Paar*, Helmut: A szerződéskötési kötelezettség szabályozása az európai szocialista államokban. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. XXII. (1975). évf. 6. sz.

[7] *Laptyev:* Gazdaság és gazdasági jog a Szovjetunióban. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle. XXII (-975). évf. 7. sz. 409. old.

ják meg az egyes vállalatok.[8] Mindezek alapján a külföldi összehasonlító jogi szakirodalom egyfelől a szovjet, csehszlovák, lengyel, bolgár és német megoldások között, másfelől a magyar és a román megoldás között fedez fel párhuzamot.[9] Egy vonatkozásban azonban mégis fennáll némi hasonlóság a szovjet és a magyar gazdaságirányítási rendszer között. Ez pedig az, hogy a hatályos magyar jog szerint is, ha az állam alapvető honvédelmi és egyéb hasonló érdekei megkívánják, lehetőség van arra, hogy egyes vállalatok ebben a körben kötelező tervszámokat kapjanak. Egyébként a vállalatok — mint ez ismeretes — éves terveiket a távlati népgazdasági tervvel összhangban maguk alakítják ki. Lényegében tehát itt is két lehetőség van. Ez kétségtelenül rokon vonást mutat a szovjet megoldással. Ugyanakkor azonban volumenében, és az együtt szereplés terén különbség áll fenn a két megoldás között. Ugyanis míg a Szovjetunióban a kötelező tervmutató általános, és minden esetben együtt jelenik meg a fakultatív mutatókkal az egyes vállalatoknál, addig hazánkban a kötelező tervmutató csak egészen kivételes, alkalmi jelenséggé vált.

Azt a kérdést eldönteni, hogy a fenti megoldások közül melyik a helyes, csak az elvi kérdések figyelembevétele mellett lehet. Sárközy Tamásnak szinte az egész magyar jogi és közgazdasági szakirodalomban heves vitát kiváltott elmélete szerint az állam kétféleképpen tulajdonos. Államjogilag tulajdonosa a nem állami, hanem az egyéb szektorba tartozó tulajdoni formáknak is, míg az állami tulajdon felett polgári jogi értelemben áll fenn a tulajdona. Az állam államjogi tulajdonosi mivoltjából fakad az a joga, hogy irányt szabhat a nem állami szektorba tartozó gazdálkodó egységek (szövetkezetek) gazdasági működése számára, azaz elvi szinten meghatározhatja gazdasági tevékenységük irányvonalát. Ugyanakkor az állami vállalatok felett mint polgári jogi értelemben felfogott tulajdonos konkrétan is felügyeletet-irányítást gyakorolhat. E koncepció alapján vezeti le Sárközy az állam részére azt a lehetőséget, hogy a gazdaságirányítás rendszerét a mindenkori szocialista társadalmi szükséglet szerint változtathassa, beleértve a kötött gazdaságirányítási rendszerhez való visszatérés lehetőségét is.[10] Sárközynek ez a koncepciója — megítélésünk szerint — bizonyos fokig a nemzeti jövedelem közgazdasági koncepciójával operál, amit jogi konstrukciók közé helyez át. E koncepció messzemenően újszerűként jelent meg a szakirodalomban. Kétségtelen, a nemzeti jövedelem szempontjából reálisan vetődik fel az államjogi tulajdon elmélete. Felvethető, hogy az állam ezen a jogon nyilvánítja védetté a személyi tulajdonban álló műtárgyakat és művészi alkotásokat és korlátozza a tulajdonos rendelkezési jogát felettük. A gyakorlatban azonban ez közhatalmi jogosítványként jelenik meg. És itt kapcsolódik nézetünk szerint Sárközy elmélete Világhy Miklósnak az állam közhatalmi jogosultságáról és tulajdonosi jogosultságáról vallott felfogásához,[11] annak ellenére, hogy a szakirodalomban a két álláspontot merőben ellentétesnek ítélik meg.[12] Az állam ugyanis közhatalmi jogosultsága folytán valamennyi tulajdonosi szektorba tartozó gazdasági szervezetre kihatóan megszabhatja a gazdálkodás irányvonalát, és ezzel együttműködésüket jogszabályi keretek közé illesztheti, működésük felett pedig törvényességi felügyeletet gyakorolhat. Ugyanakkor mint az állami vállalatok tulajdonosa a tulajdonosi jogosultságából fakadóan vállalatait konkrétan is irányíthatja, igazgathatja. Az állam viszont mint tulajdonos határozza meg azt, hogy e tulajdonjogából fakadó jogosítványokkal milyen terjedelemben és mértékben kíván élni. Kiterjeszti, vagy visszahúzza ez irányú tevékenységét, azaz Eörsi Gyula terminológiájával élve az állam több, vagy kevesebb jogot ad át „manegerének", a vállalat igazgatójának.[13]

Világhy Miklósnak ez a koncepciója kétségtelenül mértéktartóbb, mint Sárközyé abban a vonatkozásban, hogy nem terjeszti ki a tulajdonjogot az államjog területére, hanem közhatalmi jogosultságról beszél. Nézetünk szerint itt egy önálló államjogi intézményről van szó gazdasági-közhatalmi jogosultság formájában. Ez a közhatalmi jogosultság az általános gyakorlati végrehajtás területén államigazgatási jogi intézményként funkcionál. Az állami vállalatokra vonatkozóan azonban az állam tulajdonosi jogosultsága folytán egy, nem az általános államigazgatásba tartozó belső felügyeleti-irányítási tevékenység jelenik meg, ami a most kialakulóban levő vállalati jog tartozéka. (Ez a tény is súlyponti indokként az önálló vállalati jog kialakítása mellett szól.[14]) Ilyen felfogás mellett tehát a gazdaságirányítás rendszerének egészen a tervutasításig mehető Sárközy-féle variálhatósága csak az állami tulajdonban álló gazdasági szervezetek tevékenységébe történő beleszólásra ad lehetőséget, míg a közhatalmi egyéb szektoraiban a közhatalmi jogosítványok jelentkeznek, melyek a szocialista gazdaságirányítás eddigi tapasztalatai szerint direkt és teljesen kötött irányításhoz sohasem vezettek el, nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, de még az egyéb szövetkezeti típusok és ágazatok esetében sem. Az állam ugyanis 1968 előtt is egyfelől a közhatalmi eszközökkel, azaz általános érvényű jogforrások útján, másfelől pedig a szövetkezeti központokon és szövetségeken keresztül indirekt módon juttatta kifejezésre és érvényesítette a népgazdaság elvárásait a szövetkezetek irányában. Az viszont kétségtelen, hogy ennek a megoldásnak is a fő hibája a szövetkezeti mikrokollektív érdekek alábecsülése volt.

A gazdasági irányítás területén jelentkező társadalmi gyakorlat tapasztalatai most már több évtizede azt mutatják, hogy a mikrokollektív és individuális érdekek elhanyagolásának veszélye minduntalan visszakísért. Az ezt kiküszöbölendő és a már többször hangsúlyozott érdekegyensúly biztosítására szolgáló eszközök alkal-

[8] *Laptyev:* i. m.: 409. old.
[9] *Paar:* A szerződéskötési kötelezettség... 353—359. old.
[10] *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Bp. 1972.; *Uő.:* Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és tulajdonjog. Akadémiai Kiadó. Bp. 1973.
[11] *Világhy* M.: Aruviszony és polgári jog. Állam és Jogtudomány. 1968. évi 3. sz.
[12] Vö.: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 294. s köv. old.
[13] I. m.: 302—306. old.
[14] I. m.: 85—96. old.

mazására ugyanis igen gyakran vagy egyáltalán nem, vagy csak felületesen kerül sor. Ennek oka legtöbbször abban keresendő, hogy a gazdasági irányítást és a gazdasági egységek törvényes felügyeletét végző szakigazgatási szervek nem mindig támaszkodnak intézkedéseik megtétele, és kihatásuk kontrollja során a kölcsönös visszacsatolást alkalmazó információs rendszerre, amelynek a szocialista információelmélet eredményei[15] szerinti kiépítésétől a gyakorlat még eléggé távol áll.[16]

Az itt tárgyalt körülményeket egymás mellé állítva és azokat mérlegelve álláspontunk az, hogy bár a szocialista állam a tulajdonosi jogosítványokon nyugvó gazdaságirányítást bármikor ismét teljesen kötötté is teheti, erre azonban csak kivételes esetekben átmenetileg és csak a szükséges körben helyes ha sor kerül. Ez a kör hazánkban a mai hatályos jog szerint — mint már említettük — az állambiztonság érdekterületét öleli csak fel. Kihangsúlyozandó, és adott helyzetben feltétlenül érvényesítendő össztársadalmi érdek azonban jelentkezhet gazdasági szinten is. Ez azonban még nem teszi indokolttá az állam gazdálkodó szervei esetében sem azt, hogy a szerződéskötési kötelezettség más, szintén különös súllyal jelentkező népgazdasági érdekre is kiterjesztésre kerüljön. A népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. tv. 26—28. §-aiba foglalt rendelkezések ugyanis megfelelő biztosítékot nyújtanak adminisztratív eszközök nélkül is arra, hogy a vállalatok tervei a népgazdasági tervvel összhangban álljanak.

Helyes azonban, ha az állam a közhatalmi gazdaságszervező tevékenységének végzése során kiadott távlati tervekhez mint tulajdonos csak elvi kereteket adó direktívák kiadása útján befolyásolja vállalatait az éves terv kialakítása, és az eszerint végzendő gazdasági tevékenység terén. Nem tartjuk azonban szükségesnek e direktívák kötelezővé tételét, mivel a nekik megfelelő gazdaságvitelre ott vannak a különböző gazdasági ösztönzők, azaz a gazdaságirányítás indirekt eszközei. Eme indirekt eszközök zömmel közhatalmiak, mivel jogforrás formájában, ajánló normatív hatállyal jelennek meg, és így a szövetkezetekre is érvényesek. Ugyanakkor az állam — mint tulajdonos — az általa meghatározott időszakokban történő ellenőrzései során, vagy azon felül is, bármikor számonkérheti vállalata „maneggerétől", hogy miként juttatta érvényre az össztársadalmi érdekeket. Ugyanis, ha az anyagi ösztönzés indirekt rendszere mellett nem érvényesíti a vállalat a népgazdasági érdeket, romlik az eredményesség, és sérelmet szenved a mikrokollektív érdek is. Az állam mint tulajdonos a vállalata vezetőjétől mint megbizottjától bármikor számon kérheti azt, ha az őt „maneggerként" megillető „taktikai" döntési jogkört nem az állam által kívánt stratégia szerint alakította, és a vállalati eredmény romlásával a saját dolgozói kollektíváján kívül megkárosította a tulajdonost is.

A szövetkezetek esetében az ilyen jellegű negatívumok következményeit tulajdonosi jogosítványai körében maga a szövetkezeti kollektíva vonja le a szövetkezeti önkormányzat keretei között. Elvileg tehát itt az állam közhatalmi úton, a már említett indirekt eszközökkel és jogforrásokkal befolyásolja a szövekezetek gazdasági tevékenységét. Ha a szövetkezet ezzel ellentétesen tevékenykedik, kialakítható olyan álláspont, hogy akkor maga viselje a belőle eredő kárt. Egy ilyen felfogás azonban tönkre tenne számos olyan szövetkezeti kollektívát, amelynek vezetői szubjektív voluntarizmusból, a szükséges ismeretek, vagy rátermettség hiánya folytán az össznépgazdasági érdekekkel diszharmónikus gazdasági tevékenységet folytatnak. Ezért indokolt, ha a szövetkezetek országos és területi szövetségeinek a belső önkormányzaton belül a tagszövetkezetek megbízásából nemcsak szűk értelmű érdekvédelmet, hanem szakmai irányítást is folytatnak. A szövetkezeti szövetségek ugyanis akkor igazán érdekvédelmi szervek, ha nemcsak szűk szövetkezeti érdekeket tartanak szem előtt, hanem ha ezen túlmenően valódi érdekkoordinációt is végeznek, azaz ha segítséget nyújtanak ebben az állami szerveknek. Mint ahogy nem egészséges az állam gazdaságszervező funkciója akkor, ha csak egy, a mikrokollektív érdekektől elvonatkoztatott állami érdeket tart szem előtt, ugyanígy torzítja a szövetség a szövetkezeti érdeket, ha nincs az össznépgazdasági érdekekre tekintettel. A szövetségektől tehát a mai tevékenységüknél több várható el, amelynek értelmében érdekkoordináció jelleggel jobban bele kellene folyniuk a szövetkezetek gazdálkodásába, belső önkormányzati alapon szakmailag is vezetve őket. A szövetségeknek egy ilyen, a szakirodalom által már évek óta igényelt tevékenysége[17] megfelelően kiegészítené a szövetkezetekkel kapcsolatos jelenleg hatályos állami tevékenység rendszerét, amelynek ilyen körülmények esetében történő megváltoztatását és a korábbi szövetkezeti (mezőgazdasági) szakirányítás rendszer visszaállítását végképpen szükségtelennek és indokolatlannak tartjuk.

Az érdekkoordináció problémáit vizsgálva, újabban a mikrokollektív vállalati érdekstruktúra egészséges tartalmú módosulása is tapasztalható. A vállalati érdekstruktúrában 1968 után elsősorban nyereségfelosztásban jelentkező materiális elem állott előtérbe, ma viszont a vállalati nyereséget egyre erőteljesebb mértékben használják fel a vállalati kollektíva szociális érdekeinek kielégítésére, úgymint a dolgozók lakásigényeinek kielégítésére, üzemi óvodák, s bölcsődék létesítésére, egyszóval a fiatal dolgozók életmegindulásának az elősegítésére.[18] Ebben a tendenciában a szocialista mikrokollektív érdekeltség a szocialista moralitás magasabb szintjén jelenik meg. Hasonlít a kölcsönös megsegítés szövetkezeti elvéhez, amit az itt leírt formában tagjaik javára különösen a nagyobb szövetkezetek már az 1960-as évek

[15] Vö.: *Afanaszejev:* A társadalom tudományos irányítása. Bp. 1969.

[16] Ilyen célokra több államigazgatási szerv szerzett be az utóbbi években jelentős költségráfordítások mellett információs adatfeldolgozó gépeket, a legtöbb helyen azonban nem állították be azokat, vagy ha be is állították, üzemeltetésükkel később felhagytak.

[17] *Domé* Györgyné: A termelőszövetkezeti társulások jelenlegi helyzete és problémái. Bp., 1972. 282. s köv. oldalak. Álláspontunkkal egyezően még egyértelműbben tárgyalja *Földes* Iván: A szövetkezetek együttműködésének némely kérdéséről. Jubileumi Évkönyv. Pécsi Tud. Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar. (Szerk.): *Ádám* Antal, Pécs. 1975. 96. old.

[18] A vállalati nyereségalapról szóló újabb rendelkezések. L.: a 29/1975. (XI. 15.) MT sz. rendelet 13. § (1) bek.

középétől kezdve fokozatosan megvalósítottak.[19] Az államnak tulajdonosi és közhatalmi jogosítványai folytán e téren megnyilvánuló organizatórius funkciója tehát a szocialista embertípus kialakulását is nagymértékben elősegíti, és e magasabb moralitási szinten megjelenő mikrokollektív érdekstruktúra szintén egyik konkrétan megnyilvánuló elősegítő tényező a vállalati és a szövetkezeti forma közeledésének.

Még itt, a mikrokollektív gazdasági közösségekkel kapcsolatban kell foglalkoznunk azzal a körülménnyel, hogy az üzemi demokrácia érvényesülésében az eddig ismertetett pozitív tendenciák ellenére még jelentkeznek negatív vonások, hasonlóképpen, miként az államigazgatásban és így a gazdasági igazgatásban is megtalálható még a bürokratizmus.[20] Ennek oka, hogy a vezetők gyakran elszakadnak a beosztottaktól, elszakadnak a gyakorlati élettől és az ott jelentkező problémáktól. Megesik az is — miként erről Max Weber a közigazgatással kapcsolatban ír[21] —, hogy a vállalati kollektív-érdekeltségen belül kialakul egy visszájára forduló kisebb, vezetői érdekeltség. Az ebből kialakulható elidegenedés és egy bürokratikusan gondolkodó és érző vezető réteg esetleges kialakulásának megakadályozására már néhány év óta érvényesülő káderpolitikaként kerülnek vezetésre rátermett fizikai dolgozók a termelésből, a munkapad mellől főiskolára és onnan vezetői posztokra. Mind az állami, mind a gazdasági életben az utóbbi években érvényesülő ezt az egészséges káderpolitikát az MSZMP XI. Kongresszusának határozata is megerősítette.[22] Ez komoly biztosíték arra, hogy gazdasági és állami életünkben, de egyúttal az organizatórius állami funkció gyakorlása során fenn álljon a demokratizmus légköre a munkakollektívákon belül a vezető és a beosztott, a nyílt társadalmi életben pedig az egyszerű állampolgár és a közéleti tevékenységben részt vevő között.

Szintén az állam gazdaságszervező tevékenységével összefüggésben, de csak a jogelmélet síkján maradva, kívánunk foglalkozni a föld használatának a XI. Kongresszus által kialakított elveivel, illetőleg azzal, hogy ezek az elvek az állam organizációs tevékenysége során milyen jogintézmény útján, milyen jogdogmatikai felépítés mellett realizálhatók. A személyi földtulajdon további növekedésének a hátrányai állampolgári vagyoni egyenlőtlenség kialakulásában jelentkezhetnek. A szövetkezeti földtulajdon esetében ilyen hátránytól nem kell félni, tekintve, hogy a szövetkezeti földtulajdon esetében a földhasználat mindig azzal együtt jelentkezik. Ez pedig a föld forgalmi árát nem emeli. Ugyanakkor a szövetkezet részéről fennálló tulajdonosi igazgatási jogot teljessé teszi. Ez a szövetkezetek, egyben azonban a népgazdaság érdeke is. Éppen ezért indokolt a szövetkezeti tulajdon gazdasági erősítését, teljessé tételét előirányzó kongresszusi határozat.[23] Ennek jogi megvalósításában azonban messzemenően alkalmazni kell a fokozatosság és az önkéntesség Lenintől származó szövetkezeti elveit[24] az erőltetés negatív hatásmegnyilvánulásainak elkerülése miatt, különösen azért, mert tagokról van szó. A kezdeményezésnek ezért a belső szövetkezeti önkormányzat és önigazgatás témájának kell maradnia. Jogintézményileg ezért annak, hogy a tagok földjei tsz tulajdonba kerüljenek, értéktérítés mellett történő önkéntes átadás útján kerülhet csak sor, amely nem más, mint adásvételi jellegű szerződés.[25] Ez az adásvételi típusú kölcsönös akaratmegegyezés azonban a tag és a szövetkezet között jön létre, ezért az szövetkezeti jogi intézmény, mégpedig vagyoni természetű tagsági megállapodás.[26] Ennélfogva a jogkövetkezményeket is ennek megfelelően szükséges levonni.

Az állami földek személyi használatának kialakítására szintén már meglevő jogintézmények használhatók fel, mégpedig az immár majdnem feledésbe ment földhasználati juttatás intézménye, amelyet a Ptk. 150—154. §-ai szabályoznak. A Ptk. e szakaszaiban szabályozott juttatás korszerűsítve megfelel a földhasználók érdekeinek, mert szükségleteik teljes, és mindenirányú kielégítését biztosítja számukra. Ennélfogva az, aki állami földön juttatás címén használati jogot kap, ha azon mezőgazdasági termelői tevékenységet folytat, a megtermelt termékkel teljesen szabadon rendelkezik, ha pedig ingatlanépítés céljaira hasznosítja, az épület tulajdonosává válik. Ennélfogva az állami földhasználat juttatás esetén többnyire határidő nélküli használatot jelent. A használó tehát quasi tulajdonosként birtokol és használ, csupán a rendelkezési jognak vannak számottevő korlátai. Ez a korlát tükrözi viszont azt a társadalmi érdeket, amely a föld tervszerű használatához fűződik. A föld ugyanis „a természetnek olyan terméke, amelyet nem lehet elfogyasztani, nem lehet csökkenteni . . ., nem is szaporítható". Ugyanakkor a mezőgazdasági gazdálkodó szervek földterületének csökkentése, vagy a földterületek szakszerűtlen megművelése komoly gazdasági veszteségeket eredményezhet.[27] Mindez éppen a földnél csak a használatnak a tervszerűséget is magába foglaló *teljességét,* nem pedig korlátlanságát indokolja. Ezt az új földpolitikát a juttatás intézményével, az állam tágabb értelmű gazdaságszervező tevékenysége keretében számottevő jogszabályalkotás nélkül is sikeresen meg lehet valósítani, a Ptk. keretei között a juttatásos földhasználat szabályainak korszerűsítése mellett. Ennek a jegyében reformálta meg a Ptk. 150—154. §-ait a tartós földhasználatról kiadott 1976. évi 33. tvr.[28]

Prugberger Tamás

[19] Vas megyében a simasági „Egyesült Május 1" Mgtsz, Baranya megyében pedig az újpetrei „Petőfi" Mgtsz.
[20] MSZMP XI. kongresszusa. Határozat II/4—5. pont. 163. és 165. old.
[21] *Weber,* Max: Állam, politika, tudomány. Bp. 1970.
[22] Határozat II/2. pont. 159. od.
[23] Határozat II/1. és III/4. pontok 157—158. és 169. old.
[24] Határozat III/5. pont 169. old.
[25] E koncepcióval áll összhangban az Ftt. módosításáról szóló 1976. évi 23. tvr.
[26] *Prugberger* T.: Tagsági vagyoni megállapodások a szövetkezetekben. J. K. 1974. évi 3. sz. 105—106. old.
[27] *Földes—Molnár—Seres—Veres:* Földjog. Bp., 1974. 14. és köv. old.
[28] Az 1976. évi 33. tvr. a Ptk 150—154 §§-ait hatályon kívül helyezte. Ez azonban semmiképpen sem azt jelenti, hogy magát a jogintézményt is kiemelte volna a Ptk-ból és a polgári jogból. Szerintünk a 33. tvr. rendelkezései léptek a Ptk. e szakaszai helyébe. Ezt támasztja alá a Ptk-nak az 1977. évi tvvel történt általános módosításának idevonatkozó szabályai is. Távlati perspektívában azonban elképzelhető, hogy ez az egész jogintézmény egy ingatlan jogba fejlődik át. Vö.: *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Bp., 1977.

Új irányelvek a vércsoport-vizsgálatokon alapuló bírósági orvosszakértői véleményezéshez az NSZK-ban

Utoljára 1970-ben szabályozta a nyugatnémet szövetségi egészségügyi hivatal (Bundesgesundheitsamt) a vércsoport-vizsgálatok útján történő szakvéleményezésnél követendő eljárást. Ezt részletesen ismertettem a Jogtud. Közlöny 1971. évi aug.—szept. számában. A vércsoportkutatás fejlődése és a gyakorlati tapasztalatok szükségessé tették az újabb állásfoglalást, alig 7 év után. Ismertetésemben főként arra kívánok szorítkozni, ami ebben az állásfoglalásban az előzőhöz képest változott vagy új.

A fejlődést leginkább az tükrözi, hogy a vitás apaság tisztázására alkalmazható, elismert bizonyító erővel rendelkező rendszerek száma 4-gyel (összesen 15-re) bővült. Ezek a következők: ADA (adenosindesaminase), AK (adenylatkinase), 6-PGD (6-phosphoglukonatdehydrogenase) és Es D (esterase D). Mind a 4 enzimpolimorfizmus. De foglalkozik az „irányelvek" a HLA-rendszer vizsgálatával is.

Új definíció: az ún. *izolált kizárás*, amely alatt azt értjük, amikor az apaságkizárás csak egyetlen vércsoport-rendszerrel történt.

A vizsgálat kiviteléről

Az antigén-antitest reakción alapuló összes vizsgálatoknál pozitív (heterozygota) és negatív kontrollokat is be kell állítani. Komplex rendszerek esetében (pl. Rh-rendszer), amelyeknél a vizsgált jellegek különböző locusok által vannak kontrollálva, a pozícióhatásra is tekintettel kell lenni és — ha szükséges — különleges kontrollokat is alkalmazni kell.

ABO-rendszer. A régebbi „irányelvek" immun-anti-A+B szérum használatát is előírta a gyengén fejlett jellegek kimutatásának biztosítására. Most csupán „nagyon hatásos" 0-szérum használatát követeli meg. Nézetem szerint a célnak megfelelő ez az előírás, de még biztosabb, ha egyidejűleg 2—3 anti-A tesztszérummal dolgozunk, mivel gyakorlatilag csak gyenge A-jellegekről lehet szó.

MN/Ss-rendszer. Izolált MN-kizárás esetén, ha a kizárás ellentétes homozygotaságon alapul, pótlólagos vizsgálat végzendő. (Pl. anti-Mg szérummal vagy titrálás alkalmas human eredetű anti-M vagy anti-N tesztszérummal). Nálunk ezek a kiegészítő vizsgálatok nehezen vihetők keresztül a tesztszérumok nehéz beszerezhetősége (és nem utolsósorban drágasága) miatt. Helyettük abszorpciós vizsgálattal, állati eredetű tesztszérumokkal végzett titrálással és esetleg kiterjesztett családvizsgálattal a kizárás biztosítható.

Rh-rendszer. A használatos monospecifikus tesztszérumoknak inkomplett ellenanyag tartalmúaknak kell lenniök. A gyengébb jellegek (beleértve a Du-t is) felismerése végett pótlólag alkalmas vizsgálatot kell végezni.

Hp-rendszer. A puffer-rendszert úgy kell megválasztani, hogy a Hp 1—1 fenotípust az ahaptoglobinaemiától meg lehessen különböztetni.

Gm-Inv-rendszer. A vizsgálandó savókat a természetes anti-Gm és anti-Inv ellenanyagok esetleges jelenlétére is vizsgálni kell. Ha ilyent találunk, akkor a vizsgálat eredményét nem értékelhetjük és azt később meg kell ismételni.

Enzim-rendszerek. Az elektroforetikus szétválasztáshoz alkalmas módszert, valamint az alkalmas hordozómédiumot a szakértő szabadon megválaszthatja.

HLA-rendszer. A HLA-jellegek kimutatásánál értelemszerűen ugyanazon elvek szerint kell eljárni, mint a vörösvérsejtek membrán antigénjeinél. Az eredmények értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a rendszer tudományosan még nem teljesen kivizsgált és még nem ismeretesek az összes antigének és ezek egymással való kapcsolata. A 3 sorozat (HLA-A, HLA-B, HLA-C) jellegeinek kimutatása a szakértőtől különleges tapasztalatot igényel. Általában minden egyes HLA-antigént legalább 3 különböző, jól definiált tesztszérummal kell meghatározni. Standard módszernek a mikrolymphocyta-toxicitási tesztet kell tekinteni.

Hibalehetőségek

Új követelményként jelentkezik, hogy a szakértő köteles vizsgálati anyagában bizonyos időközönként a vizsgált vércsoportrendszerek fenotípus gyakoriságait megállapítani. Ugyanis jelentős eltérések a várható frekvenciáktól (populációs átlagértékektől) szisztémás hiba jelenlétére mutatnak. Ezt az új előírást csak üdvözölni lehet. Hazai gyakorlatunkban ez már kezdettől fogva be van vezetve.

Az antiglobulin (Coombs) szérumok, a vörösvérsejtek membrán antigénjeinek indirekt kimutatására a különböző rendszerekben nem mindig kellően alkalmasak. Ezért az ilyen eredmények értékelésénél nagyfokú óvatosság ajánlatos. Nézetem szerint ez a nehézség, ill. hibaforrás gyakorlatilag kiküszöbölhető a használt Coombs-szérumok vizsgálat előtti ellenőrzésével és kontroll vérminták párhuzamos vizsgálatával.

A génproduktumok (antigének, fehérjék) kifogástalan kimutatása függ azok mennyiségétől és tulajdonságaitól. Pl. gyermeknél 1 éven alul a fehérjék képződése csökkent lehet, de felnőtteknél is előfordulhat kivételesen az egyes szérumfehérjék (haptoglobin, gammaglobulin) átmeneti hiánya vagy mennyiségük kisebb-nagyobb mértékű csökkenése. Szóba jöhetnek adott esetben kórosan megváltozott fehérjék is.

Bizonyító-érték

A kizárás akkor biztos, ha a gyermek olyan jelleget tartalmaz, amely mind az anyából, mind a vélelmezett apából hiányzik. (Klaszszikus vagy jelleghiányos kizárás). Tehát az ellentétes homozygotaságon alapuló kizárás általában nem tekinthető biztos kizárásnak. Ha ilyen kizárás csak egyetlen rendszerben jelentkezik egy ügy vizsgálatánál (izolált kizárás), akkor szükség van ennek megerősítésére második vizsgálattal, másodszakértővel. Ennek a vizsgálatnak megegyező eredménye azonban az ilyen kizárásnak nem ad nagyobb bizonyító-erőt. Ilyen esetben a szakértőnek javaslatot kell tenni a bíróságnak a kizárás megerősítésére. (Kiegészítő vércsoport vizsgálatok, HLA- és antropológiai vizsgálat).

Mint megállapítható, az új „irányelvek" nagyobb óvatosságot ajánl bizonyítóérték tekintetében az ellentétes homozygotaságon

(vagyis a 2. öröklési szabály alapján) alapuló apaságkizárás eseteiben. Nem tudom, hogy mi ennek a háttere. Az eddigi gyakorlat (így saját gyakorlatunk is) az volt, hogy a megismételt vizsgálat megegyező eredménye esetén az apaságkizárást biztosnak lehetett tekinteni. Valószínűnek látszik, hogy nem annyira a tudományos kutatás újabb eredményei, mint inkább néhány téves kizárás késztetett erre az állásfoglalásra. (Tudni kell ugyanis, hogy az NSZK-ban több intézetben — de magánszakértők is — végeznek bírósági szakértői vércsoport-vizsgálatokat és több a téves szakvéleményezés lehetősége is). Hazánkban a 3 évtizedes múlttal rendelkező, és a 2 egyetemi igazságügyi-orvostani intézetre korlátozott bírósági vércsoport-szakértői gyakorlat tapasztalatai nem teszik indokolttá ezt a — szerintem túlzottan óvatos — álláspontot, ami egyrészt megnehezíti a szakvélemények adását, másrészt bizalmatlanság felkeltésére alkalmas a kizárások kb. 1/3 részében.

Másodszakértői vélemény

Erre az „irányelvek" szerint a következő esetekben van szükség. *1.* Izolált kizárás az A_1/A_2, Gm-Inv, Gc- és enzim-rendszerekben. *2.* Az anglobulin (Coombs) technika segítségével elért izolált kizárásoknál. *3.* A felsorolásban nem szereplő (tehát elismert bizonyító-értékkel még nem rendelkező) rendszerekkel elért kizárásoknál. *4.* Más, a szakértő vagy a bíróság által szükségesnek tartott esetekben. (Pl. ritka vércsoport-konstelláción alapuló kizárás esetében).

Másodszakértői vizsgálat esetében a kizáráshoz vezető (megismétlendő) rendszer mellett még 3 további rendszer vizsgálatát is el kell végezni, elsősorban a vérpróbák ill. a személyek azonosítása céljából. Ugyanígy kell eljárni akkor is, ha újabb, kiegészítő vizsgálatok elvégzéséről van szó.

A másodszakértői igénybevétel körének kiterjesztését ugyancsak túlzottnak tartom. Ezzel az ügyek befejezése elhúzódik és növekednek a vércsoport-vizsgálatokkal kapcsolatos kiadások is. Szükség esetén a vizsgálatnak az első szakértő által történő (esetleg újabb vérmintával) megismétlése kellő biztosságot nyújt az apaságkizáráshoz még izolált kizárás eseteiben is.

Statisztikai értékelés

A biológiai apaság megállapítása a vércsoport-eredmények statisztikai értékelésével (biostatisztikai vagy szerostatisztikai szakvéleményezés) még magas valószínűségi százalékok esetében sem lehetséges. Az igen magas valószínűségek is csak utalhatnak az apaságra, de nem bizonyítékok. Ezek az apaság mellett szóló utalások bizonyos esetekben az izolált apaságkizárást is megkérdőjelezhetik. Épp így az alacsony valószínűségek (valószínűtlenségek) sem bizonyítják a nem apaságot. A statisztikai értékelés eredményei további megerősítést igényelnek más módszerekkel. A biztossággal határos valószínűség (99,73%) alatti statisztikai eredmény egymagában nem bír kielégítő bizonyító értékkel. A szakértőnek a számszerű valószínűségi értéken kívül szavakban is elő kell adnia az eredményt, kellően kifejezve a tévedési rizikót is az apaság pozitív megállapításánál.

A szerostatisztikai szakvélemény értékelése tekintetében megfigyelhető, hogy az „irányelvek" szerint bizonyító értéke a „biztossággal határos valószínűség ill. valószínűtlenség" eseteiben is csekély. Így jelentőségéből sokat veszített. Úgy látszik azoknak a szakértőknek a véleménye kerekedett felül az utóbbi években, akik ennek jelentőségét korábban sem becsülték nagyra. Nem vitás, hogy a vércsoport-vizsgálatok körének kiszélesítése és ezzel a kombinált apaságkizárási esély gyors növekedése a szerostatisztikai szakvélemény lehetőségeit szűk körre korlátozta. Ha a HLA-antigének vizsgálata általánossá fog válni — ami csak rövid idő kérdése, — akkor gyakorlati jelentősége már alig lesz.

Jelen ismertetéssel kapcsolatban, befejezésül szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy minél előbb jelenjék meg állásfoglalás az illetékes magyar szakfórumok (IM., ETT.) részéről a hazai gyakorlatban követendő eljárás tekintetében, figyelembe véve a szaktudomány legújabb eredményeit, valamint a külföldi és hazai tapasztalatokat.

Rex-Kiss Béla

Az intézményesítés folyamatának lezárása Kubában

1976. február 24-én, az 1895-ös függetlenségi háború kitörésének 81. évfordulóján ünnepélyesen beiktatták a Kubai Köztársaság új alkotmányát. Ezzel teljesen befejeződött a népi hatalom szerveinek létrehozása.

A kérdésre, hogy miért nyúlt ily hosszúra a „forradalmi hatalom ideiglenes formáinak időszaka", sokan keresték már a választ. Az elemzések megegyeznek abban, hogy „a forradalmi hatalom fő feladata az első évtizedben az volt, hogy helytálljon, és visszaverje az imperializmusnak és ügynökeinek agresszióját, amely a legdurvább formákat öltötte."[1] Gil Green a neves amerikai újságíró a kubai forradalomról írott riportkönyvében az okokat kiegészíti egy nem lényegtelen szubjektív momentummal: „A hatalmat újonnan birtokló osztálynak új típusú kormányzati struktúrára van szüksége. Ez nem lehet a régi államhatalom toldozott-foldozott változata — még akkor sem, ha radikálisabb. Kitalálni vagy egyik napról a másikra létrehozni sem lehet. Ennek a kormányzati struktúrának magából az életből kell sarjadnia — a társadalmi és gazdasági valóságból, valamint azoknak a milliónak a kezdeményezéséből, akik most szerzik meg az első tapasztalataikat arról, miben is áll az önkormányzat értelme... Olyan emberrel viszont nem találkoztam, akinek hiányzott volna a parlament. Akikkel beszéltem — és nem csupán felelős poszton levő párt- és állami funkcionáriusok, de átlagemberek is voltak közöttük — hajlottak rá, hogy a parlamentet és az országos választásokat a korrupt burzsoá politikával azonosítsák. Batista idejében — mondták — bezzeg voltak választások, de azok, akiket megválasztottak, éppúgy nem képviselték a népet, mint maga Batista, aki az 1952-es katonai puccs után szintén »megválasztatta« magát...[2] Ugyan-

[1] *Roca*, Blas: A szocialista demokrácia építésének sajátosságai Kubában. Béke és Szocializmus 1977. február. Ugyancsak az imperialisták teremtette feszültséggel és az állandó készenléti állapottal magyarázza a parlamenti választások elmaradását *Kerekes* György: Kubától Chiléig. Budapest. 1974. 32. old.

[2] *Green*, Gil: Forradalom kubai módra. Kossuth 1972. 82—85. old.

akkor bírálatok is érték a kormányt a parlamenti választások elmaradása miatt,[3] úgyhogy a forradalom első időszakában — általában időpontok megjelölése nélkül — ígéreteket tettek, de az események sodrában a választás mindig lekerült a napirendről. Aligha lehet vitás, hogy ebben semmiféle politikai természetű „félelem" nem játszott szerepet.

Egyszerűen arról volt szó, hogy a választás sem a tömegek, sem a vezetés részéről nem vetődött fel elemi igényként. A nép nem rendelkezett olyan demokratikus hagyományokkal, a parlamentarizmus olyan tiszteletével, amely a választások megtartását elemi szükségletként előtérbe állította volna. Sőt — ahogyan Gil Green is írta — számos tapasztalata volt a parlamenti választásokkal összefüggő komédiáknak.

Ilyen körülmények között úgy gondoljuk nem indokolatlan azt mondani: Kuba — a külső tényezők kétségtelenül kényszerítő hatása alatt is — a szocialista államiság és demokrácia egy sajátos útjával kísérletezett forradalmi fejlődésének első másfél évtizedében. E kísérletről a legautentikusabb, a forradalom vezetője Fidel Castro a következőket mondta 1975 decemberében, a Kubai Kommunista Párt I. Kongresszusán, amelynek elsőrendű feladata éppen az intézményesítés folyamatának lezárása volt: „Forradalmi államunknak hosszú éveken át ideiglenes szerkezete volt. A forradalom nem sietett, hogy véglegesített állami intézményekkel ruházza fel az országot. Nem egyszerűen egy ügy elintézéséről volt szó, hanem szilárd, jól megfontolt és időtálló intézmények létrehozásáról, amelyek megfelelnek az ország realitásának. Ez az ideiglenes jelleg azonban elég sokáig tartott már, s ideje, hogy végleg túllépjünk rajta. A forradalmi folyamat kellően beérett."[4]

A forradalmi hatalom ideiglenes formáinak időszaka

Nagy vonalakban kövessük nyomon az állami szervek rendszerének és működésének alakulását 1959. január elsejétől, Batista elkergetésétől egészen 1977. júliusáig, az országgyűlés rendes ülésszakáig. Rögtön a forradalom kitörésének másnapján megalakult a többségükben jobboldali politikusokból álló kormány és ezzel kezdetét vette egy fél évig tartó kettős hatalmi helyzet.

A nyár folyamán a hatalom a földesúri osztály és a hazai nagytőkések kezéből fokozatosan átment a munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság és a nemzeti burzsoázia kezébe. Érdekes megfigyelni, hogy bár első időszakában a forradalmi mozgalom még nem volt egyértelműen szocialista irányú, milyen következetességgel hajtották végre a régi államapparátus „összetörésének" marxi—lenini gondolatát.[5] Felszámolták a titkosrendőrséget és a zsoldoshadsereget, eltávolították tisztségükből a tartományi kormányzókat és a polgármestereket.

Már 1959 elején hozzáfogtak az új államgépezet kiépítéséhez. Először is visszaállították[6] az 1940-es alkotmányt. Ez a polgári demokratikus követeléseket tartalmazó alaptörvény a kettős hatalmi helyzet megszűnése után egyre kevésbé felelt meg a kiharcolt társadalmi-gazdasági viszonyoknak. Ezért csak számos módosítással volt képes egészen 1976 decemberéig tükrözni a forradalmi kormányzás kialakított formáit. Ezeket a módosításokat egyszerűen a Minisztertanács döntése alapján eszközölték, amire a győztes forradalom által az alaptörvényhez csatolt záradék nyújtott alapot. Külön törvény biztosította, hogy egyetlen állami szerv, az új Minisztertanács fogja össze kezében a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. Az alkotmány eredeti 118. szakasza még a hatalmi ágak megosztásának elvéből indul ki, amikor az állami szervekről beszél: „Az állam funkcióit a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom útján gyakorolja és az alaptörvényben vagy ezzel egybehangzó törvényben meghatározott szervek útján."[7]

Ezzel szemben az említett alkotmány-kiegészítő törvény „végképp megszüntette a hatalom megosztásának elavult elvét és világosan leszögezi, hogy országunkban egyetlen hatalom, a szocialista hatalom létezik, amely különböző intézményeken keresztül gyakorolja és valósítja meg magát,"[8] — mondja Blas Roca. Az egyéb módosítások lehetővé tették a földbirtok kisajátítását, az ellenforradalmárok vagyonának elkobzását, a külföldi tulajdonban levő vállalatok államosítását stb.

Hogyan festett az állami szervek rendszere 1959—1976 között? A törvényhozó hatalmat a Minisztertanács egyedül, a végrehajtót pedig a köztársasági elnökkel együtt gyakorolta. A Minisztertanács elnökét és tagjait a köztársasági elnök nevezte ki. A köztársasági elnök „az állam feje és a nemzetet képviseli". A Minisztertanácsnak joga volt, hogy a köztársasági elnök távollétében, alkalmatlansága vagy halála esetén átmenetileg vagy véglegesen kijelölje az utódot. Az állami mechanizmus hegemon szerve tehát a Minisztertanács volt, amely az alkotmányban felsorolt hatáskörök túlnyomó többségét kezében tartotta és még abban a néhány kérdésben is, amely nem tartozott közvetlen hatáskörébe, megerősítő aktusára szükség volt. A köztársasági elnököt megillette ugyan az a jog, hogy a törvény elfogadása után tíz napon belül azt szentesítse és közhírré tegye, vagy visszaküldje megjegyzéseivel a Minisztertanácsnak, de ha a Minisztertanács a javaslatot a szavazatok kétharmadával újra elfogadta, akkor automatikusan törvényerőre emelkedett.

A helyi hatalom szerveinek kiépítése igen nehéz feladat volt, hiszen a forradalom előtt a falusi körzetek egy jelentős részében közigazgatás sem létezett.

---

[3] Az USA fellazító tevékenységében is ez volt az első számú érv. Jól illusztrálja ezt az a könyv, amely a Disznóöbölnél végrehajtott sikertelen amerikai invázió során elfogott amerikai katonák vallomásai alapján készült. *Enzensberger*, Hans Magnus: A havannai kihallgatás. Európa Könyvkiadó 26—30. old.

[4] Kuba Kommunista Pártjának I. kongresszusa 1975. dec. 17—22. Kossuth, 1976. 129—130. old.

[5] Egy anekdota szerint a Sierra Maestraban a forradalmárok „kötelező olvasmánya" volt Lenin Állam és forradalom című könyve.

[6] A visszaállításra azért volt szükség, mert Batista 1952-es államcsínyét követően hatályon kívül helyezte az előző elnökségi periódusában (1940—44.) elfogadott alkotmányt.

[7] Idézi *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Budapest. 1969. 131. old.

[8] Blas Roca beszéde a Havannai Egyetemen. Granma, 1974. október 20.

[9] Részletesen tárgyalja az 1959 utáni állami mechanizmust *Bihari* Ottó: Összehasonlító államjog című könyvében. Budapest. 1967. 328—332. old.

A hatalomra került forradalom néhány módosítástól eltekintve ugyanazt a politikai-közigazgatási felosztást találta, amelyet a spanyol gyarmati rendszer vezetett be 1878-ban. A sziget területe hat — ma is fennálló — tartományi és 132 városi közigazgatási egységre oszlott. A forradalmi átalakulások növelték a tartományok szerepét és hatáskörét, amely korábban inkább jelképes volt. 1963-tól megalakultak a járások, mintegy összekötő láncszemként szolgálva a tartományok és a városok között, amelyeknek száma szintén jelentősen megnőtt. 1973-ra 58 volt a járások és 407 a városi, ill. területi egységek száma.

A kormány 1959-ben szabályozta azokat a közigazgatási teendőket, amelyeket az új helyi önkormányzatok elláthattak. 1961-ben azonban megszüntették ezeket a hivatalokat és helyükre ún. Együttműködési Végrehajtó és Ellenőrző Juntákat állítottak. E szervek nem rendelkeztek tényleges közigazgatási hatalommal, mert a kommunális, szociális és egyéb közigazgatási feladatokat az illetékes minisztériumok tartományi és helyi kirendeltségei intézték.

Lényeges előrelépés 1965-ben következett be. A helyi önkormányzatok egyszerű emberekből álltak, akiket a lakosság közvetlenül választott. Ekkor már hatáskörükbe tartoztak a helyi közigazgatási teendők és kommunális szolgáltatások. Feladataik teljesítése során szorosan együttműködtek a különféle tömegszervezetek hálózatával, amely — gyakori átfedésekkel — eljutott a lakosság minden rétegéhez.

A tömegszervezetek közül a legfontosabbak a forradalom védelmének bizottságai (CDR) voltak. E bizottságok — amelyek némi hasonlóságot mutatnak a szovjetekhez, azzal a különbséggel, hogy ezek nem váltak a szó igazi értelmében hatalmi szervekké — az új Kuba egyik legjelentősebb társadalmi szervezetévé nőtték ki magukat. Túl azon, hogy döntő szerepet játszottak a helyi önkormányzatok munkájában, a közvetlen demokrácia fórumai voltak.

A jenki hódítók által bevezetett és a spanyol uralom óta fennálló bírói rendszer szerkezetének gyökeres megváltoztatására a kezdő lépéseket 1963-ban, az első népbíróságok felállításával tették meg. Ezek olyan bűnesetek tárgyalására voltak jogosultak, amelyeknél a kiszabandó börtönbüntetés nem haladta meg a 180 napot. Bíráit a nép választotta a tömeggyűlésken. 1973-ban életbe lépett a bírósági rendszer megszervezéséről szóló törvény, amely létrehozta az egységes bírói rendszert. Élén a Legfelsőbb Népbíróság állt, melynek tagjait a köztársasági elnök nevezte ki. A forradalom létrehozta az ügyészi szervezetet is az alaptörvény és más törvények végrehajtásának biztosítására.

A szocialista államiság végleges kialakításának programja.

Érdekes megfigyelni, hogy Fidel Castro már 1961-ben megfogalmazta egy új, szocialista alkotmány megalkotásának szükségességét: „A 40-es alkotmány már túlságosan elavult számunkra, kinőttünk már abból a gyerekcipőből, amit a 40-es alkotmány jelentett, s ami jó volt a maga idejében, de amelyet sohasem vittek keresztül és amelyet túlhaladott a forradalom. Egy ízben már kijelentettük, hogy forradalmunk — szocialista forradalom. Nekünk most új alkotmányról kell beszélnünk, de nem polgári alkotmányról, nem olyan alkotmányról, amely a kizsákmányoló osztály uralmát jelenti a többi osztályok felett, hanem olyan alkotmányról, amely megfelel az új társadalmi rendszernek, amelyben ismeretlen az embernek ember által való kizsákmányolása. Ezt az új társadalmi rendszert szocializmusnak hívják, az új alkotmány tehát — szocialista alkotmány lesz."[10]

A szocialista alkotmány kidolgozására irányuló első lépések azonban csak 1974-ben történtek meg. Ezt megelőzte a szocialista demokrácia következetes fejlesztésének, a szocialista államiság végleges kialakításának programja, amelyet 1970-ben hirdetett meg Castro. Egyik beszédében célul tűzte a pártapparátus megerősítését, a párt és állami szervek funkcióinak következetes elhatárolását, és a tömegszervezetek, mindenekelőtt a szakszervezetek szerepének fokozását. 1975. február 24-én tették közzé az alkotmánytervezetet. Mintegy 6 200 000 ember vett részt a tervezet megvitatásában a párt, a szakszervezetek, a Forradalmi Védelmi Bizottságok, a Kubai Nőszövetség, az Ifjú Kommunista Szövetség keretében. 5,5 millióan szavaztak a tervezet módosítás nélküli elfogadására, 16 ezren bizonyos módosításokat és kiegészítéseket javasoltak, amelyeket különböző taggyűlések több mint 600 ezer résztvevője is támogatott. A tervezetet jóváhagyta az I. pártkongresszus is. Az 1976. február 15-én tartott népszavazás eredményeképp az alkotmánytervezet az állam alaptörvényévé vált.

A pártkongresszus határozata értelmében az alkotmányozással együtt új politikai-közigazgatási felosztást vezettek be, azért, hogy 1976 folyamán Kuba egész területén megteremtsék a népi hatalom szerveit („Poder Popular"). Az új rendszer kialakításánál három körülményre voltak figyelemmel: *a)* a járási szint kiiktatásával tanácsosnak tűnik egyszerűsíteni a beosztást; *b)* növelni kell a tartományok számát; *c)* jelentősen csökkenteni viszont a városokét. Ennek megfelelően 14 tartományt és 169 várost hoztak létre. 1976 októberében lezajlottak a községtanácsi választások, majd még ugyanebben a hónapban a községtanácsok megválasztották a tartományi gyűléseket. Novemberben pedig a községtanácsok megválasztották az országgyűlési képviselőket. Az országgyűlés első ülésszaka 1976. december 2-án, a Granma jachtról végrehajtott partraszállás 20. évfordulóján nyílt meg. Ezzel minden szinten befejeződött a szocialista állam szerveinek létrehozása.

Az új alkotmány nyomában megélénkült a törvényhozási tevékenység, nagy léptekkel halad előre a korábbinál fejlettebb, az új feltételekhez igazodó jogrendszer kialakítása. Az országgyűlés 1977 júliusi rendes ülésszakán is nyolc új törvénytervezetet hagytak jóvá a képviselők és kisebb mértékben módosították a családjogi törvényt. Az új törvények közül kiemelkednek azok, amelyek a bírósági rendszer korszerűsítésével, a büntető, a polgári, a közigazgatási és munkatörvénykönyv korszerűsítéséről, valamint a katonai bíróságok működésének szabályozásáról szólnak.

[10] Fidel Castro válogatott beszédei. Budapest. 1962. 359—360. old.

A 141 szakaszból álló *1976-os alkotmány*[11] praeambulumra és 12 fejezetre oszlik. A praeambulum, mely megemlékezik a kubai nép forradalmi hagyományairól, felvázolja a szocializmus és kommunizmus egyidejű építésének elképzeléseit, José Marti szavaival zárul: „Azt kívánom, hogy Köztársaságunk első törvénye az emberi méltóságnak minden kubai által ápolt kultusza legyen."

Az egyes fejezetek címei a következők: I. Az állam politikai, társadalmi és gazdasági alapjai (1—27. cikk); II. Az állampolgárság (28—33. cikk); III. A család (34—37. cikk); IV. Az oktatás és a művelődés (38—39. cikk); V. Az egyenlőség (40—43. cikk); VI. Az alapvető jogok, kötelességek és biztosítékok (44—65. cikk); VII. Az állami szervek szervezeti és működési elvei (66. cikk); VII. A népi hatalom legfelsőbb szervei (67—99. cikk); IX. A népi hatalom helyi szervei (100—120. cikk); X. A bíróság és az ügyszség (121—133. cikk); XI. A választási rendszer (134—140. cikk); XII. Az alkotmány módosítása (141. cikk).

E fejezetek két viszonylagosan elhatárolható részt alkotnak: az elsőbe tartoznak a társadalmi rend egészét és egyes intézményeit tárgyaló szakaszok (I—IV. fejezet), melyek az alaptörvény politikai dokumentum jellegét emelik ki. A második részt viszont az állami szervek rendszerének, hatásköreinek szinte kimerítően részletes szabályai jellemzik. A kettő határán találjuk az állampolgári jogokról, ill. az egyenlőségről szóló paragrafusokat, melyeket az újabb szocialista alkotmányok gyakorlatát követve az államszervezetet megelőzően helyeztek el.

A jellegében eltérő két rész ellenére is a kubai alkotmány közelebb áll a politikai deklarációhoz mint az európai szocialista államok alaptörvényei. Ezt bizonyítja a 8. cikk, amely a szocialista alkotmányok között egyedülálló módon felsorolja a szocialista állam sokrétű funkcióit. Mint érdekesség említést érdemel még e fejezetnek a társadalmi tömegszervezetekkel foglalkozó az a szabálya, amely e szervek állami funkciókkal való ellátásának lehetőségéről rendelkezik.[12] A II. fejezet — bizonyos fokig stílustörően — külön állampolgársági törvény hiányában részletesen szabályozza az állampolgársági jogviszonyt. Az állampolgárság megszerzése vonatkozásában az amerikai kontinensen hagyományos területi elv és a szocialista jogra jellemző vérségi elv kombinált változatát alkalmazzák.

Született kubai állampolgárnak tekintendő ugyanis egyfelől, aki Kubában született (kivéve azon külföldi szülők gyermekeit, akik kormányuk vagy nemzetközi szervezet szolgálatában állnak), másfelől, aki külföldön született és szüleinek egyike kubai, ill. egyik szülője honosított kubai. (Ezeken kívül született kubainak minősül még az a külföldi is, aki a Kuba felszabadításáért vívott harcokban szerzett kiemelkedő érdemeket.[13])

A III. fejezet a család, az anyaság és a házasság állami védelméről rendelkezik; a IV. az állam oktatás- és kultúrpolitikai alapelveit írja le. A következő fejezet a jogegyenlőség megnyilvánulásának példálózó felsorolását adja. Ezek a következők: bármely állás, ill. rendfokozat betöltése; azonos munkáért azonos bér; képzés bármely oktatási intézményben; orvosi ellátás; lakóhely szabad megválasztása; éttermekben való kiszolgálás; szállítóeszközök, fürdőhelyek stb. igénybevétele.

Az alkotmány az állampolgárok gazdasági, szociális, kulturális jogai között felsorolja a munkához, a pihenéshez, a társadalombiztosításhoz, a munkavédelemhez, az egészségvédelemhez és egészségügyi ellátáshoz, a művelődéshez és a sporthoz való jogot. A politikai szabadságjogok közül megemlíti a szólás- és sajtószabadságot (részletesen rendelkezik ezek anyagi biztosítékairól is), a gyülekezési, véleménynyilvánítási és szervezkedési jogot, valamint a lelkiismereti szabadságot. Külön rendelkezések biztosítják az állampolgárok személyes szabadságjogait.

Az állami szervek szervezeti és működési elvei közül az alaptörvény kiemeli a szocialista demokráciát, a hatalom egységét, a demokratikus centralizmust, valamint a helyi végrehajtó és igazgatási szervek kettős alárendeltségét. Az államhatalom legfelsőbb szerve a Népi Hatalom Országos Gyűlése, mely a Köztársaság egyetlen alkotmányozó és törvényhozó hatalommal felruházott szerve. Az országgyűlés küldöttei közül megválasztja a 31 tagú Államtanácsot, mely az ülésszakok között gyakorolja annak számos funkcióját és törvényerejű rendeleteket bocsát ki. Ugyancsak az országgyűlés választja meg az Államtanács elnökét, aki az alkotmány értelmében egyúttal a Minisztertanács elnöke is, és aki természetesen az országgyűlésnek tartozik felelősséggel és ad számot munkájáról. A Minisztertanács tagjait már az Államtanács elnökének javaslata alapján jelöli ki a legfelsőbb képviseleti szerv. Az országgyűlés hatásköre kiterjed még a Legfelsőbb Népbíróság elnökének, alelnökének és bíráinak, valamint a Köztársaság Főügyészének és helyettes főügyészeinek megválasztására is. Az államhatalom legfelsőbb szervének kifejezett hatásköreit úgyszólván kimerítő részletességgel, 27 pontba foglalva sorolja fel az alaptörvény.

Az országgyűlés jelenleg 481 képviselőből (374 férfi, 107 nő) áll. A képviselők 29,9%-a vesz részt közvetlenül a termelésben, 7,3%-a a fegyveres erők tagja. 441 képviselő párttag vagy tagjelölt, 24-en a kubai KISZ (UTC) tagjai. Az átlagéletkor rendkívül alacsony: 41 év.[14]

Az Államtanács országgyűlést helyettesítő tevékenysége megfelel a többi szocialista országok prezidiumai hasonló funkciójának. A magyar Elnöki Tanáccsal összehasonlítva a kubai Államtanács helyettesítő jogköre egy vonatkozásban szűkebb: az általa hozott törvényerejű rendeleteket az országgyűlés teljes egészében vagy részben visszavonhatja. Az országgyűlését megközelítő részletességgel, 19 pontban szabályozzák az Állam-

[11] Megjelent a Kubai Kommunista Párt központi lapja, a Granma 1975. március 7-i számában.

[12] „Tevékenységében az állam támaszkodik a társadalmi és tömegszervezetekre, amelyek az előző bekezdésben említetteken túl közvetlenül ellátják az állami funkciókat, amelyet az alkotmányos és törvényes kereteken belül magukra vállalnak." [7. cikk (2) bekezdés.]

[13] Hasonló rendelkezés tette lehetővé annak idején, hogy az argentin származású Che Guevara is miniszteri tisztséget töltsön be, hiszen az született kubai állampolgársághoz volt kötve.

[14] Az adatok forrása: *Kerekes* György: Mit kell tudni Kubáról? Kossuth 1977.

tanács saját hatásköreit. Mind az Államtanács, mind a Minisztertanács hatásköreitől elkülönítve kerültek az alkotmányba az Államtanács elnökének — a kormányfőnek a jogkörei. Ezek között szerepel, hogy ugyanez a személy tölti be a Forradalmi Fegyveres Erők főparancsnoki tisztét.

A Minisztertanács az állam legfőbb végrehajtó és igazgatási szerve. Tagjai az elnök, az első elnökhelyettes, az elnökhelyettesek, a miniszterek, a Központi Tervhivatal elnöke és mindazok, akiket külön törvény erre kijelöl. Azóta meg is született „az állam központi adminisztrációjának szervezetéről" szóló törvény, amely egyben szabályozza a Minisztertanácsban részt vevő minisztériumok és központi szervek számát, elnevezését és hatáskörét. (Összesen 38 ilyen szervet sorol fel.)

Az operativitás biztosítására létrehozták a Minisztertanács Végrehajtó Bizottságát, mely elsősorban a Minisztertanács hatáskörébe tartozó sürgős ügyekben hoz döntéseket. Tagjai a kormányfő, az első elnökhelyettes és a nyolc elnökhelyettes.

A népi hatalom rendszerének kiépítésével további két szinten — tartományi és helyi — jöttek létre államhatalmi szervek. Az államhatalom helyi szervei a Népi Hatalom Küldötteinek Gyűlései. A helyi gyűlések feladatkörébe tartozik a községek gazdasági és társadalmi életének irányítása, valamint a tartományi, illetve országos alárendeltségű termelési egységek és szolgáltató vállalatok tevékenységének segítése. A községi gyűléseket közvetlenül választják. A legkisebb községben is legalább 30, a legnagyobban pedig legfeljebb 200 választókörzetet alakítanak. Minden választókörzetben 2—8 jelölt állítható, tehát kötelező a többes jelölés. 1976. október 10-én és 17-én két fordulóban mintegy 5,5 millió kubai állampolgár, vagyis a választójogosultak több mint 95%-a 169 községben 10 725 küldöttet választott meg. Október 31-én, a községi gyűlések alakuló ülésein pedig megválasztották a végrehajtó bizottságokat. A szakigazgatási szervek az alkotmány rendelkezései szerint alárendeltek a tanácsnak, a végrehajtó bizottságnak és a felsőbb szakigazgatási szervnek.

A bíróságok felépítésének, jogainak részletes szabályait külön törvény tartalmazza, így az alkotmány megelégszik a bíróságok működésével kapcsolatos legfontosabb elvek felsorolásával. Ezek: a bírói függetlenség, a társasbíráskodás és a népi ülnökök részvételének elve, a bírák választása és visszahívhatósága.

A törvényesség legfőbb őre, a Köztársaság Főügyészsége, csak az országgyűlésnek és az Államtanácsnak alárendelt. A Köztársaság Főügyésze az Államtanácstól kap közvetlen útmutatásokat.

A választójog általános, szabad, egyenlő és titkos. Minden 16 évesnél idősebb állampolgár választójogosult, kivéve a szellemi fogyatékosokat, amennyiben e fogyatékosságukat előzetes bírósági határozat kimondja és azokat, akiket bűncselekmények elkövetése miatt ettől a joguktól megfosztották. Országgyűlési képviselő csak 18. életévét betöltött állampolgár lehet, tehát itt eltér egymástól az aktív és a passzív választójogosultság korhatára.

Az alkotmány módosítása a Népi Hatalom Országos Gyűlésének kizárólagos hatásköre, amelyet név szerinti szavazás útján, legalább az összes képviselő kétharmados szótöbbségével elfogadott határozata alapján gyakorolhat. Teljes alkotmánymódosításhoz, vagy az országgyűlés, ill. az Államtanács jogainak kibővítése esetén viszont a módosításhoz a szavazati joggal rendelkező állampolgároknak népszavazáson leadott többségi szavazatára is szükség van.

Az alkotmánynak ez a befejező paragrafusa arra is alkalmat ad, hogy néhány összefoglaló, általánosító megjegyzést fűzzünk az intézményesítés kubai folyamatához. Azzal ugyanis, hogy az alaptörvény népszavazáshoz köti az országgyűlés jogkörének kiterjesztését — ellentétben a többi szocialista alkotmánnyal — elveti a legfelsőbb államhatalmi szerv általános hatáskörének fogalmát. Vagyis a népszuverenitásnak a képviseleti demokrácián kívül kifejeződési formája a közvetlen demokrácia is. Az intézményesítés megindításával Kuba éppen azt bizonyította, hogy a forradalmi fejlődés egy bizonyos szakaszán a demokratikus hatalomgyakorlás már nem biztosítható pusztán a közvetlen demokrácia — mégoly fejlett — formái útján. Sajnos ugyanis nem vált valóra Leninnek a forradalom előtti az az elképzelése, hogy a szocializmusban az igazgatási funkciók annyira leegyszerűsödnek, hogy azokat minden írni-olvasni tudó ember elvégzi. A kubai alkotmány jelentősége abban foglalható össze, hogy egyfelől megteremtette a képviseleti szervek rendszerét, másfelől pedig meghagyta a forradalmi fejlődésben kialakult és jól bevált közvetlen demokratikus fórumokat.

Halmai Gábor

JOGIRODALOM
JOGÉLET

*Ankét a szigorított őrizetbe utalt különösen veszélyes visszaesők körében végzett kriminológiai kutatásról**

Az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet az Igazságügyi Minisztérium Büntetésvégrehajtási Országos Parancsnokság Tudományos Csoportjával koordináltan 1976-ban megvizsgálta a szigorított őrizet alkalmazásának gyakorlatát, valamint a szigorított őrizetbe utalt különösen veszélyes visszaesők kategóriájának fő jellemzőit (a személyiségi tulajdonságokat, a bűnöző karriert, a kriminogenitás intenzitását, irányát stb.).

A vizsgálati beszámolót *Patera* Antal, az OKKrI főmunkatársa ismertette.

A vizsgálat módszerei között szerepeltek: *1.* interjú keretében adatlapok kitöltése; *2.* pszichológiai vizsgálatok; *3.* a nevelők véleményének rögzítése; *4.* az ítéletek és más iratok feldolgozása; *5.* a vizsgálati alanyok saját kezűleg írt önéletrajzai. Az adatlapok kitöltését a Sopronkőhidai Fegyház nevelőtisztjei végezték.

A vizsgálat során a Sopronkőhidai Fegyházban levő szigorított őrizetbe utalt 200 férfi elítélt adatainak felvételére került sor. A vizsgálati alanyok az első 20 hónapban Sopronkőhidára érkezett szigorított őrizetesek közül kerültek ki, a kutatás tehát lényegében a tvr. hatálybalépésének évében szigorított őrizetbe utalt férfiaknak közel 80%-át, míg az 1975-ben különösen veszélyes visszaesőnek nyilvánítottaknak kb. 35%-át érintette.

A vizsgálati alanyok kormegoszlása a következő volt:

Korcsoport	Születési év	Fő	%
I.	1945—1952	59	29,5
II.	1935—1944	99	49,5
III.	1914—1934	42	21,0
	Összesen:	200	100,0

A vizsgálatba bevont személyek döntő többségét — 79%-át — tehát a szigorított őrizet elrendelésekor 40 éves és annál fiatalabbak alkották. A 41—60 évesek (20 korosztály!) mindössze 21%-ot képviseltek. Megjegyzendő, hogy ezek az adatok csupán megközelítőleg tükrözik a különösen veszélyes visszaesőnek nyilvánítottak tényleges kormegoszlását. A vizsgálatba bevontaknál mintegy 10%-kal magasabb a 40 éven aluliak aránya az országos adatokhoz képest. Ami viszont a 45 éven felülieket illeti, azok aránya pontosan reprezentálja az országos adatokat — 10—11%. Az 1976. évi igazságügyi statisztikai adatoknak az előző évivel történő összevetése azonban arra enged következtetni, hogy a szigorított őrizetesek között az idősebb korosztályok részaránya a jövőben fokozatosan csökkenni, míg a 30 évesek és annál fiatalabbak aránya pedig növekedni fog.

A vizsgálati alanyok az elkövetett bűncselekmények jellege (a személyiség kriminogenitásának irányultsága) szerint a következőképpen oszlottak meg: az egész bűnöző pályafutásuk alatt rendszerint vagyon elleni és élősdi jellegű bűncselekményeket elkövetők képezték a döntő többséget — 87%; az élet és testi épség, a hivatalos személy elleni támadásokat, illetve garázdaságot elkövetők — tehát rangsorban magasabb jogtárgyakat sértő erőszakos-garázda — speciális visszaesők aránya — 9%; más jellegű bűncselekményekben (nemi bűncselekmények, tiltott határátlépés stb.) speciális visszaesők, valamint a különböző jellegű bűncselekményekben (generális) visszaesők aránya mindössze 4%-ot tett ki.

A vizsgálati alanyok döntő többsége — 69,5%-a — fiatalkorúként, illetve fiatal felnőttkorúként lépett a bűnözés útjára. Viszonylag jelentős azoknak az aránya is — 10,5% —, akiket első ízben már felnőttkorban, azaz 30. életévük betöltése után ítéltek el és rövid idő alatt különösen veszélyes visszaesőkké váltak.

Korcsoportonként vizsgálva ugyanezt a kérdést, érthetően a szigorított őrizet elrendelésekor 30 éves és annál fiatalabb személyek mindegyike vagy fiatalkorúként (56%) vagy fiatal felnőttkorúként lépett a bűnözés útjára. A II. korcsoportban (akinek szigorított őrizetét 30—40 éves korukban rendelték el) a vizsgálati alanyok több mint 72%-a kezdte bűnöző pályafutását 25. életéve betöltése előtt. Ezzel szemben a III. korcsoportban ez az arány csak 19% volt.

Mindezek az adatok önmagukban is jelzik a szigorított őrizetbe utalt különösen veszélyes visszaesőknek egy jellemző vonását, nevezetesen azt, hogy a visszaesési intenzitásuk, a bűnözésben való kitartásuk rendkívül magas. Ezt támasztják alá az elítéléseik számára vonatkozó adatok is:

Korcsoport	Fő	A jogerős ítéletek száma						
		4	5	6	7	8	9	10 és több
I.	59	11	17	11	10	7	1	2
II.	99	10	15	23	17	15	5	14
III.	42	5	8	3	4	5	5	12
Összesen:	200	26	40	37	31	27	11	28
%	100	13	20	18,5	15,5	13,5	5,5	14

A viszonylag rövid bűnöző pályafutásra tekintettel érthetően az első két korcsoportból kerültek ki azok a személyek, akiknek szigorított őrizetét a tvr-ben jelzett minimális, azaz a negyedszeri szabadságvesztésre történő elítélésük alkalmával rendelték el. A hat és hétszeresen elítéltek 34%-ot, míg a 8 és ennél többszörösen elítéltek 33%-ot képviseltek.

A bűnözésben eltöltött időre és a jogerős elítélések számára vonatkozó adatok együttes vizsgálata nemcsak a magas visszaesési intenzitásra utal, hanem arra is, hogy átlagosan egy jogerős ítélet jut a bűnözésben eltöltött időnek kb. minden másfél évére. Ez pedig önmagában is jelzi, hogy az egy-egy ítélettel kiszabott szabadságvesztések tartama átlagosan nem haladja meg az 1 évet.

A rövid tartamú szabadságvesztések mindenekelőtt a sokszorosan elítélteknél dominálnak, míg a 4—5 alkalommal elítéltekkel szemben korábban is viszonylag tartó-

* Az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézetben 1977. november 16-án tartott ankét rövidített anyaga *(Szerk.)*.

sabb — másfél, két évi — szabadságvesztéseket szabtak ki.

A szigorított őrizet elrendeléséig kiszabott szabadságvesztések együttes tartama a következő képet mutatta: a korábban legalább 3 ítélettel együttesen maximum 4 évi szabadságvesztésre ítéltek aránya mindössze 13%-ot, az 5—7 év közötti elítéltek 42%-ot, a korábban együttesen 7 évnél tartósabb szabadságvesztésre ítéltek aránya 45%-ot tett ki.

Még a szakemberek körében is kimondva-kimondatlanul az a vélemény, hogy a bíróságok döntően a rövid tartamú (pontosabban a 2 éven aluli) szabadságvesztések mellett alkalmazzák a szigorított őrizetet. Ezt a hiedelmet a kapott adatok határozottan cáfolják: a 2 évnél rövidebb tartamú szabadságvesztések aránya 25%; a 2 éves illetve maximum 3 éves tartamú szabadságvesztések aránya 48%; a 3 évet meghaladó szabadságvesztések aránya 27% volt.

A bíróságok tehát az esetek 75%-ában legalább 2 évi szabadságvesztés kiszabása mellett rendelik el a szigorított őrizetet.

Miután a vizsgálati alanyok döntő többsége vagyon elleni és élősdi jellegű bűncselekményekben speciális visszaeső, így elsősorban az általuk elkövetett bűncselekmények tárgyi súlya, illetve egész bűnözésük elemzése érdemel figyelmet. A nyert adatok szerint a vagyon elleni bűncselekmények túlnyomó többsége az okozott, illetve a célbavett kár oldaláról közelálll a vétséghez. Rendkívül kevés volt az olyan vagyon elleni bűnöző, aki rendszeresen veszélyes módon (betörés, rablás, zsebtolvajlás stb.), bűnszövetkezetben (szervezetten) vagy jelentős kárt okozva követte el cselekményeit, illetve aki kimondottan a bűnözésből kívánta létfenntartását biztosítani, a bűnöző életmódra rendezkedett be.

Ugyanakkor alkalmi vagy véletlen (konfliktusos) bűnelkövetőknek sem tekinthetők. Nagyobb részük ugyanis fiatal koruktól kezdve hozzászokott a minden kötöttségektől, kötelezettségektől mentes felelőtlen, élősdi-lumpen életmódhoz. Létszükségleteik olyannyira minimálisak, hogy egyáltalán nem készteti őket tartós munkaviszony létesítésére, állandó jövedelem biztosítására — megélhetésüket máról holnapra biztosítják alkalmi munkákból, másokon (szülők, rokonok, nőismerősök, barátok) való élősködésből, s emellett kihasználva a kedvező alkalmakat is, illegális jövedelmet biztosító társadalmilag káros cselekmények (tiltott szerencsejáték, üzérkedés, apró csalások, fosztogatások stb.) elkövetéséből. Ezek a személyek szinte egész életük folyamán rendőrhatósági felügyelet alatt állnak, gyakran kell velük szemben rendőrhatósági intézkedéseket foganatosítani, szabálysértési eljárásokat lefolytatni.

A vagyon elleni visszaesők munkához való viszonyára jellemző, hogy a legutolsó bűncselekmények elkövetésekor az I. korcsoporthoz tartozóknak 46,3%-a, a II. korcsoport 51%-a és a III. korcsoport 65%-a egyáltalán nem állt munkaviszonyban. A többieknél mintegy 20%-ot képviselt azoknak az aránya, akik „alibi" munkaviszonyt létesítettek, ténylegesen egyáltalán nem, vagy a bűnelkövetéskor már nem dolgoztak.

A jelzett társadalmi réteg a közbiztonságra és a közrendre kétségtelenül állandó veszélyforrást, bizonytalansági tényezőt jelent, s így nem véletlen, hogy a bíróságok az ilyen életmódot folytató személyekkel szemben még a legcsekélyebb súlyú bűncselekmény elkövetése esetében is rendszerint már az első alkalommal is szabadságvesztés büntetést szabnak ki. Ez pedig azt vonja maga után, hogy az újabb bűncselekmény elkövetésekor, bármilyen csekély súlyú legyen is az, a bíróságok szinte automatikusan — a szigorítás, a fokozatosság követelményének megfelelően — újra és újra a szabadságvesztést alkalmazzák. Ezeknél a kistolvajoknál a bíróságok a rendkívül magas visszaesési intenzitás és az élősdi életmód miatt nem is bocsátkozhattak a szigorított őrizetről szóló tvr. 1. § c) pontjában foglalt ismérv mérlegelésébe, annak meglétét mintegy automatikusan konstatálniuk kellett.

A szigorított őrizetbe utaltak iskolázottsága, szakmai képzettsége nem mutatott lényeges eltérést az országos adatoktól: az I. korcsoportban 53,6%-ot, a II. korcsoportban 58,6%-ot, míg a III. korcsoportban 63,1%-ot képviselt a szakmával rendelkezők, illetve a 8 osztálynál magasabb iskolai végzettségűek aránya! A munkakerülő, élősdi életmód tehát nem kimondottan az iskolázatlan, szakképzetlen bűnözők jellemzője. A probléma mindenekelőtt ott jelentkezik, hogy ezek a személyek nem élnek azzal a lehetőséggel, hogy szakképzettségüknek megfelelő munkát végezzenek, inkább előnyben részesítik a kötetlen, intenzitásmentes, alkalmanként végezhető segédmunkákat.

A vizsgálati alanyok között rendkívül magas volt az alkoholisták aránya: az I. korcsoporthoz tartozó 59 személy közül fiatal felnőttkorban már 27-en voltak alkoholisták, míg a további 32 személy többsége is rendszeres alkohol fogyasztó volt. A II. korcsoportban az alkoholisták aránya már 66% volt. Ezeknek a személyeknek közel fele 28—34 éves korban indult el azon az úton, amely néhány év alatt a törvényes rendelkezésekkel való következetes szembehelyezkedéshez vezetett. Sem a korábban eszközölt alkoholelvonó-kezelések, sem pedig a tartós szabadságvesztések és más hatósági rendszabályok nem voltak képesek a bűnözés útján megállítani őket. Pedig korábban többségük társadalmilag adaptált, dolgos életmódot folytatott, kellő gyakorlatot és tapasztalatokat szerzett a társadalmi együttélés szabályainak és elvárásainak betartásában. A társadalmilag biztosított létfeltételeikben, érvényesülési lehetőségeikben első elítéléseik ellenére sem következett be olyan jellegű, őket érzékenyen érintő romlás, amely magyarázatul szolgálhatna a társadalommal való szembefordulásukra. A III. korcsoportban az idült alkoholisták aránya már elérte a 80%-ot.

Az iszákosok (az alkoholisták és a rendszeresen és nagymértékben italozók) között magas volt a pszichopaták, a neurotikusok és a szellemileg csökkent értékűek (veleszületett és retardált) aránya — 40—45%. Többségük nem egy ízben kísérelt meg öngyilkosságot.

A vizsgálat feltárta a szigorított őrizetbe utalt elítéltek pszichikai viszonyát az új jogintézményhez, saját helyzetükhöz és az ideiglenes elbocsátás esetén a szabad életbeni lehetőségekhez, a társadalmi beilleszkedés kérdéséhez.

A szigorított őrizetnek az elítél-

teket súlyosan érintő voltát mutatja az a tény, hogy valamennyinél erős frusztrálódás volt tapasztalható. A frusztráció — úgy tűnik — két tényezőre vezethető vissza. Az egyik a szigorított őrizetbe utalással járó konkrét anyagi és jogháttányok érvényesülése, a másik pedig a most először expressis verbis különösen veszélyes visszaesővé nyilvánítás. Az eddigiekben ugyanis a „sokszorosan visszaeső elítélt" kifejezés volt a legsúlyosabb, amit ezekre a személyekre az ítéletben megjelölésként alkalmaztak. E két tényező hatása természetesen nem különválva, hanem összefonódottan jelentkezik az elítélteknél.

Különösen kiemelkedő az a bizonytalansági tényező, ami a szigorított őrizet relatíve határozatlan tartamából következik — szabadulásuk dátumát teljesen bizonytalannak tekintik. Főleg ez utóbbira történő hivatkozással szinte mindegyikük szembehelyezkedik az új jogintézménnyel.

Az elítéltek jövőjének alakulása szempontjából igen nagy jelentősége van annak, hogy az ideiglenes elbocsátás idejére feltehetően előálló körülményeket a való helyzettel egyezően mérjék fel, továbbá, hogy a szigorított őrizetesek tisztában legyenek a reájuk váró tényleges körülményekkel, a velük szemben támasztott hivatalos elvárásokkal. Az egész szigorított őrizet, és főképpen a nevelői foglalkozás ugyanis ebben a tekintetben igyekszik elérni a helyzet és a társadalmi beilleszkedést elősegítő feladatok reális felmérését.

A szigorított őrizetesek az interjúk során nyilatkoztak arra nézve, hogy véleményük szerint az ideiglenes elbocsátás után az adaptáció sikeres megkísérléséhez szükséges feltételek létrehozása milyen nehézségekbe fog ütközni. A vizsgálati alanyoknak több mint fele (58%-a) meglehetős magabiztossággal kijelentette, hogy a beilleszkedés feltételeinek megteremtése nem fog nehézségbe ütközni. A további 42% jelentősebb nehézségeket várt a beilleszkedés feltételeinek megteremtésében és mindössze csak néhány személy tartotta azt lehetetlennek.

A derűlátás indokoltságának önmaguk által való alátámasztása végett arra is nyilatkozniuk kellett, hogy elbocsátásuk után részleteiben milyen anyagi körülményekre (segítségre) lenne szükségük. A teljes populációnak mindössze 21%-a állította azt, hogy az összes anyagi és személyi feltételek rendelkezésére állnak az adaptációhoz. A korábbi 79%-ból 31%-nak minden körülmény, 26%-nál több (2 vagy 3) feltétel megteremtésére lenne szüksége, 22%-nak egy-egy körülmény hiányzik.

Hogy a szigorított őrizetesek mennyire irreálisan ítélik meg a társadalmi beilleszkedéshez szükséges objektív feltételek számukra való meglétét; azt bizonyítják az említetteken túl a következő adatok.

A teljes populációnak mindössze 6,5%-a ismerte el, hogy a társadalomba beilleszkedéshez a konkrét anyagi és személyi körülmények mellett az alkoholizálásról leszokás is elengedhetetlen követelmény.

Ami a szabadulás utáni munkába való elhelyezkedésüket illeti, nem arról van szó, hogy a vizsgálati alanyok konkrét vállalatokkal, munkáltatókkal állnak kapcsolatban, pontosan tudják hol, milyen munkakörben és mennyi fizetésért fognak dolgozni, hanem ismerve az általános munkaerőhiányt, bíznak a könnyű elhelyezkedésben. A végzendő munkával, munkakörrel és bérezéssel kapcsolatos igényeiket azonban összevetve a legutolsó elítélésük előtt végzett munkájukkal, a munkához való viszonyukkal, munkateljesítményükkel és az elért jövedelmükkel, teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy igényeik sok tekintetben (beosztás, jövedelem, a munka intenzitása, nehézségi foka, a munkamorál stb.) meghaladják képességeiket, illetve nincsenek összhangban a tényleges lehetőségekkel. A szakképzettek, illetve a magasabb iskolai végzettségűek pl. általában a képzettségüknek megfelelő munkában, munkakörben való elhelyezkedést és az ott elérhető, rendszerint az átlagosnál magasabb bérezést igénylik. Ugyanakkor éppen a felelőtlen, munkakerülő, élősdi, iszákos, bűnöző életmód miatt egyre inkább képtelenek a modern termelés által megkövetelt munkaintenzitásnak és munkafegyelemnek megfelelni, alacsony a teljesítményük és vele a szakmában elért jövedelem is. Döntően ezzel magyarázható a többszörös visszaesőknek a társadalmi munkamegosztás hierarchiájában való fokozatos lesüllyedése — mindössze 20—25%-uk képes viszonylag tartós ideig a szakmájuknak megfelelő munka végzésére.

A szigorított őrizetesek lakhatási lehetőségeit vizsgálva kiderült, hogy mindössze 8%-uk rendelkezik önálló lakással. A többiek abban reménykednek korábbi tapasztalataik alapján, hogy valakik (szülők, hozzátartozók, élettársak, ismerősök stb.) majd csak befogadják őket, végső esetben pedig olyan munkahelyet keresnek, ahol a szállásleheto'ség biztosított. Akik a lakhatási lehetőség megteremtését a beilleszkedés egyik feltételeként jelölték meg, szinte kivétel nélkül önálló főbérleti lakásra tartanak igényt.

Az elmondottakból következik, hogy a szigorított őrizetesek súlyosan irreális valóságlátásának felszámolása terén a büntetésvégrehajtás nevelői állományára igen jelentős feladat hárul. Az ideiglenes elbocsátás előtt mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy az elbocsátottat ténylegesen konkrétan megszervezett körülmények várják. A büntetésvégrehajtás dolgozói ennek a munkának csak a kisebb részét végezhetik el, tulajdonképpen csak elindíthatják ezt a tevékenységet. A feladatok további megoldása, a társadalmi adaptációhoz szükséges objektiv körülmények további szervezése, az ideiglenes elbocsátottak feletti felügyelet ellátása a pártfogói felügyelet tagjaira hárul. Munkájuk nehézségi fokát különösen jelzi, hogy a szigorított őrizetesek között nagyon sok a saját életmódjának szervezésére, következetes folytatására részben vagy egészen képtelen személy. A hivatásos pártfogók tevékenységének arra kell irányulni, hogy az őrizeteseknek az utógondozás előkészítése idején kialakított — és a realitásokhoz igazított — elképzelései ténylegesen megvalósuljanak. A kutatás körébe vont szigorított őrizeteseknél pl. nem elég tudomásul venni, hogy elbocsátása után — egy részük — olyan munkahely és kereset elérésére törekszik, amelyet valóban elérhet. A lehetőség tényleges valóraválását ugyanis megakadályozhatja személyiségük kó-

ros alakulása. Akaratgyengeség, a munkanélküli életmódhoz szokottság, a káros szenvedélyek stb. mind azt eredményezhetik, hogy (még a valóban reális) tervek valóraváltása is félbeszakad vagy el sem kezdődik. Az elbocsátottakat tehát szoros ellenőrzéssel kell hozzásegíteni a társadalmi beilleszkedéshez.

A tényfeltárás vázlatosan ismertetett adatai alapján az OKKrI kutatói több következtetést vontak le. Abból kiindulva, hogy a szigorított őrizetesek döntő többsége alkoholista, szellemileg-fizikailag súlyosan sérült személyiségű, továbbá hogy az alkoholizmus betegség, a vele szemben pusztán büntetőjogi eszközökkel való harc (az alkoholista bűnelkövetők tudatára, akaratára való hatás) meddő vállalkozásnak bizonyul, mivel a már alkoholistává vált személyek alkohol iránti vágyát (az alkohol-éhséget) még a legsúlyosabb büntetés kilátásba helyezésével illetve foganatosításával sem lehet semlegesíteni, ezért teljesen indokolatlannak, feleslegesnek tartják a szigorított őrizet büntető elemeit. Különösen vonatkozik ez azokra az alkoholistákra, akiknél a kényszerelvonókezelés egészségügyi okokból nem alkalmazható, vagy az ilyen kezeléstől megfelelő eredmény nem várható.

Ugyanakkor az sem kétséges, hogy a közbiztonság és a közrend fokozott védelme feltétlenül megköveteli az ilyen és ehhez hasonló (szervileg-pszichikailag súlyosan károsult) bűnöző elemek tartós elszigetelését a társadalomtól. Az ésszerű, a célszerű és humánus (a büntetőjogi kényszer eszközökkel való takarékosság elvének megfelelő) megoldás éppen az lenne, ha az említett sokszoros visszaesők relatíve határozatlan tartamú közbiztonsági őrizetét a fogház-rezsimnél nem szigorúbb (mindenekelőtt mezőgazdasági) munkatelepeken foganatosítanák a szükséges gyógykezelések biztosítása mellett. A fegyházrendszerű szigorított őrizettől ugyanis elméletileg esetleg csak a még vagy a már nem alkoholista, illetve a fizikailag-szellemileg ép sokszoros visszaesőknél lehet visszatartó hatást várni.

A szigorított őrizetnek a többszörös visszaesők személyiségétől (szervi-pszichikai állapotától) függő két végrehajtási módja esetén a fogház-rendszerű munkatelep lényegében nélkülözhetné az új jogintézmény (a szigorított őrizet) büntető elemeit, kihangsúlyozva annak utógondozási jellegét. Ugyanezen intézményben lehetne eszközölni a többszörösen büntetett előéletű alkoholistáknak a 10. sz. tvr. alapján történő kötelező intézeti gyógykezelését is, hogy ezáltal megszűnjön az a jelenlegi, egészségesnek távolról sem mondható állapot, miszerint a büntetlen előéletű állampolgárok gyógykezelését a börtönt többszörösen megjárt alkoholistákkal együtt, egy intézetben összezártan végzik.

A vizsgálati beszámolót a korreferátumok és a hozzászólások követték.

Takács Márta kriminálpszichológus, az IM Bv Parancsnokság Tudományos Csoportjának főmunkatársa korreferátumában beszámolt a szigorított őrizetesek és a fegyházas elítéltek között végzett összehasonlító vizsgálat eredményeiről. A pszichológiai jellegű vizsgálat elsődleges célja az volt, hogy feltárják a szigorított őrizetesek és a fegyházasok körében kialakult véleményeket az új jogintézményről, valamint azokat a legjellemzőbb személyiségjegyeket, amelyek a személyiség oldaláról akadályozzák a társadalomba való sikeres beilleszkedést.

A vizsgálati módszerek: képsorozat és ehhez kapcsolódott az irányított exploráció (beszélgetés), valamint a MAWI. A képsorozat 12 képből állt: közülük tíz H. A. Murray: Thematic Apperception Testjéből (TAT) való, két kép pedig saját elképzelés szerint került megrajzolásra, tendenciózusan igazodva a börtön szituációhoz.

A vizsgálatban az első 121 szigorított őrizetre ítélt férfi vett részt. A vizsgálat ideje: 1975 április—május, helye a Sopronkőhidai Fegyház-. A kontrollvizsgálat a Márianosztrai Fegyházban folyt 86 többszörösen visszaeső elítélt bevonásával. Ennek időpontja: 1975 július.

A vizsgálati alanyok életkori megoszlása:

Őrizetesek		Fegyházasok	
44—60 év között	21 fő	41—62 év között	18 fő
30—43 év között	79 fő	31—40 év között	24 fő
23—29 év között	21 fő	20—30 év között	44 fő
Összesen:	121 fő		86 fő

A két csoport életkor szerinti megoszlása jellegzetesen tükrözi azt a helyzetet, hogy a fegyházasok életkor tekintetében éppen „biztosítani" tudják az őrizetesek pótlását, mégpedig a kialakult életkor-csoportosulásoknak megfelelően.

A szigorított őrizettel kapcsolatos állásfoglalások, vélemények tartalmi elemzése azt mutatta, hogy a fegyházasok véleményei nem mindenben egyeztek meg az őrizeteseknél talált véleményekkel. Az eltérések azonban nem jelentenek egyértelműen pozitív tendenciát.

A fegyházasok megnyilvánulásaiból teljesen hiányzik az őrizeteseknél észlelt kárörvendés, mint az elkeseredés legenyhébb formája („a más is van itt, nemcsak én; mások is fognak még idekerülni; az ő sorsa sem lesz jobb, mint az enyém" stb.). Helyette olyan ténymegállapító kijelentések bukkannak fel, amelyekből hiányzik az érzelem hőfoka („vannak, akik szeretnek börtönben lenni; aki ilyen időket elvállal, az már degenerált" stb.).

Mindkét csoportban viszonylag kevesen adtak választ az ún. kincstári vagy sablon szöveggel, ahogyan egy rendes elítéltnek vélekednie illik („biztosan megérdemli, aki kapja az őrizetet; miért nem becsülte meg magát, akkor nem kapta volna meg; helyes a rendelet, mert valahogyan védekeznie kell a társadalomban a bűnözőkkel szemben" stb.). E kijelentések valóságértéke meglehetősen kétséges, többnyire nem az igazi véleményt fejezik ki, hanem azt, amiről úgy gondolják, hogy elvárják tőlük. Konformizmusukat jól leleplezi a teszt-vizsgálat.

A szigorított őrizet relatíve határozatlan tartama felette idegesítő tényezőként jelentkezett a szigorított őrizeteseknél. Legtöbbjük számára ez jelenti a legnagyobb, az igazi büntetést, mivel nem tudják pontosan kiszámítani, mikor szabadulnak. A fegyházasoknak mindössze egyötöde foglalkozott ezzel a tényezővel, de a színtelen megjegyzések az élményszerűség hiányát

mutatják — nem képesek beleélni magukat az őrizetesek helyzetébe.

Közös vonás a fegyházasok és az őrizetesek között, hogy válaszaikban igen nagy helyet kapott a rendelet kritizálása. A fegyházasoknál azonban a saját helyzetbe való beletörődés jóval erősebben jelentkezik, mint a szigorított őrizeteseknél.

A szigorított őrizeteseknél az intelligenciavizsgálat eredményei (MAWI) a következők voltak:

értelmi fogyatékos	4,46%
igen alacsony, alacsony	34,84%
átlagos	39,32%
átlag feletti, igen magas	21,34%

Az eredményes beilleszkedés alapfeltétele a megfelelő szociabilitás, míg a megfelelő emocionalitás a beilleszkedés elsőrendű minőségi befolyásolója.

A szociabilitás és emocionalitás vizsgálata a beilleszkedés szempontjából legkritikusabb szituációkon keresztül történt: *1.* kötelesség (elvárások vele szemben) — ambíciók, igények (az ő elvárásai), *2.* az interperszonális kapcsolatok különböző formái — szülőkhöz, idősebbekhez, — saját neméhez, — a másik nemhez; *3.* a környezetből kiinduló veszélyhelyzethez való viszony.

Külön értékelésre kerültek az ún. speciális reakciók, mindazok a reakciók — automatizmusok, amelyek feladatvégzés közben kapcsolódtak az egyes helyzetekhez, vagy ismételten felbukkantak és amelyek a személyiség, a gondolkozás és viselkedés jellemző mechanizmusairól adnak felvilágosítást.

A fenti modell alapján feldolgozva a vizsgálati adatokat, a következő eredményeket kaptuk a két populációra vonatkozóan:

Szociabilitás vonatkozásában első helyen szerepel mindkét vizsgált csoportnál — a várakozásnak megfelelően — az agresszió, ezt követik második helyen az antiszociális megnyilvánulások, illetve ezzel szinte azonos súllyal az olyan pozitív megnyilvánulások, mint a szeretet és szerelem. Mind az őrizeteseknél, mind a fegyházasoknál hiányoznak olyan szociabilitásmutatók, mint a lelkiismeret és az oppozíció, pedig mindkettőnek egyébként igen jelentős szerepe van az emberi együttélés szabályozásában.

Emocionalitás vonatkozásában a legkiemelkedőbb és szinte egyetlen igazán magas értékkel a diszfória van képviselve, a kedvezőtlen érzelmi állapot egészen a depresszív kedélyállapotokig. Megnyilvánulása mindkét populációnál annyira általános, hogy nem tekinthető tisztán a „pillanatnyi" helyzetükhöz kapcsolódó érzelemnek, hanem életvitelüket általában végigkísérő jelenségnek. Az érzelmi skálán — szintén megegyezően — a labilitás áll a második helyen, amely a változásnak és változékonyságnak azon formáit jelenti, amelyek határozatlanságot, bizonytalanságot fejeznek ki, fejletlenebb szintre való regrediálást, erkölcsi ingatagságot, cselekvés-, választás- és döntésképtelenséget.

Mind az őrizeteseknél, mind a fegyházasoknál hiányzik az emocionalitás síkján a kompenzáció, azaz valamely törekvés, vagy igény gátoltsága, vagy akadályozottsága esetén annak más úton való érvényesülése, vagy pedig helyette adekvát pótcselekvés, mint érzelmi, illetve érzelem-szabályozó megnyilvánulás megjelenése.

A beilleszkedés szempontjából legkritikusabb szituációk oldaláról nézve a leggyakoribb megnyilvánulásokat, a legtöbb problémát — mindkét populációnál — az interperszonális kapcsolatok terén találjuk és ezen belül is az anyafiú viszony vonatkozásában. Itt fordul elő a legtöbb diszfóriás, kedvezőtlen, bizonytalan, rosszul definiált, vagy egyáltalán nem is definiált érzelmi megnyilvánulása. Az apához fűződő kapcsolat mindkét csoportnál problémamentesebbnek látszik.

A fegyházasoknál a másik nemhez való viszonyukban a szeretet, a szerelem megnyilvánulások, a partnerhez, feleséghez való természetes ragaszkodás az általánosabb, míg az őrizeteseknél a saját neméhez fűződő érzelem-megnyilvánulások a döntőek, a szeretet és szerelem megnyilvánulások többségüknél a velük azonos neműekhez irányulnak.

A kötelesség-ambíció vonatkozásában csak a fegyházasoknál fordult elő társadalmilag elfogadott ambíció, az őrizeteseknél legfeljebb arra történt utalás, hogy mi minden akadályozza őket ilyen jellegű ambíciók, igények megvalósításában. Úgy tűnik, hogy a kötelességteljesítésben, a munkához való viszonyban nem annyira a bv. kategóriák, hanem a bűncselekménytípusok szerint található különbség az elítéltek között (így pl. a garázdák, szemben a tulajdon elleni bűncselekményt elkövetőkkel).

A környezetből kiinduló veszélyhelyzetet többségükben nem tudják igazán értékelni. A természeti környezet esetleges veszélyei érdektelenek számukra, a társadalmi környezetből jövő vélt vagy valódi veszélyhelyzetekre pedig többségükben agresszióval válaszolnak. Félelem, szorongás a megvizsgáltaknak csak kb. 2—3%-ánál található.

A speciális reakció, a formális elemek elemzése feltárja azokat a mechanizmusokat, amelyek egy-egy probléma, kritikus helyzet megoldásában szinte automatikusan vesznek részt, elárulják, hogyan, mennyiben képes az egyén a felmerülő nehézségek megoldására.

A leggyakrabban előforduló speciális reakciók a következő pszichés mechanizmusok meglétére utalnak: elidegenedés, deperszonalizáció, elfojtott agresszió; belső bizonytalanság (nem döntött és nem akar dönteni); felelősség elhárítás (a zavar nem az én hibám, hanem a tárgyé); elfogultság, gyenge ítélőképesség, az érzelmi állapotok demonstrálási igénye (homoszexuális csoportban lényegesen gyakoribb, mint más csoportokban); az érzelmek leválnak az emberi viszonylatokról, a kapcsolatok személytelenekké válnak; a valóságfunkció zavara, a cenzura meglazulása, a valósághoz való alkalmazkodás hibája; azonnal túlzottan védekezik minden ellen.

Miután a fegyházasok és az őrizetesek között a személyiségjegyek tekintetében is igen nagyfokú a hasonlóság, így önkénytelenül felmerül a kérdés: az eddig alkalmazott azonos módszerekkel el lehet-e érni változást a szigorított őrizeteseknél?

Gláser István a Legfőbb Ügyészség osztályvezető helyettese korreferátumában a vizsgálati anyagra hivatkozva kiemelte, hogy a bűnözés elleni küzdelemben, de különösen a visszaesés megelőzése érdekében az eddigieknél lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítani a 16—30 év közötti elkövetőkre, s főleg az első bűntényekre. Bizonyos

anakronizmus nyilvánul meg abban, hogy manapság harcolunk a visszaesés ellen, a visszaesés megelőzése érdekében — a már többszöri visszaesés után. E harc súlypontját az első bűntényesekre kellene kiterjeszteni.

A szigorított őrizet nem az egyedüli és a legszerencsésebb eszköz, s ma még nem tudni, hogy a szabadságvesztést követő szigorított őrizet alkalmas-e valóban a visszaesés visszaszorítására.

Utalt arra a vizsgálati megállapításra, hogy a szigorított őrizet elrendelésének száma emelkedő tendenciájú. Félő, hogy 2—3 év múlva ez a magas szám megoldhatatlan feladatok elé állítja az illetékes szerveket, s így az egész intézmény léte forog veszélyben.

A főreferátumnak a szigorított őrizetesek szabadításának előkészítésére vonatkozó részéhez kapcsolódván ismertette néhány javaslatát.

A visszaesés megelőzése érdekében új feltételekhez kellene kötni a pártfogó felügyelet elrendelését, s lehetővé kellene tenni a pártfogó felügyelet elrendelését már az első bűntényesekkel szemben is. A gyakorlat igazolja, hogy szükség lenne ilyen intézkedésre, hiszen sok esetben, pl. a feltételes szabadságra bocsátott életmódja utal arra, hogy a feltételes szabadság lejárta után is ellenőrzésre szorul. Nem ritka eset az sem, hogy az első bűntényes elkövetővel le kell töltetni a szabadságvesztés egész tartamát, mert nem tapasztalhatók nála a javulás jelei.

Revízió alá kellene vonni mind a feltételes szabadságra bocsátottak, mind a szigorított őrizetből ideiglenesen elbocsátottakkal kapcsolatos szankciórendszert. Látni kell, hogy a feltételes szabadság tartalma 100 év óta semmit sem változott, s ehhez hasonló a helyzet a szigorított őrizetből ideiglenesen elbocsátottaknál is. Nevezetesen két megoldás között lehet választani; vagy megszüntetik a feltételes szabadságot, az ideiglenes elbocsátást a magatartási szabályok megszegése esetén, vagy tudomásul vesszük, hogy az elítélt életmódja, életvitele kifogásolható, de nem fosztjuk meg személyes szabadságától. Röviden szólva: a magatartási szabályokat megszegő elítélttel szemben — a feltételes szabadság, illetve az ideiglenes elbocsátás ideje alatt — egyetlen eszköz áll rendelkezésre: a személyes szabadságtól való megfosztás.

A helyzetet bonyolítja, hogy a jelenleg pártfogó felügyelet alá vont elítéltek szankció rendszere sem azonos. A szigorított őrizetessel szemben szóba jöhet az ideiglenes elbocsátás megszüntetése, a másik két kategóriával szemben legfeljebb szabálysértés miatti felelősségre vonásról lehet szó.

A következő szankció rendszer pl. differenciáltabb eszközöket biztosítana az illetékes hatóságok számára: magatartási szabályok szigorítása, a pártfogó felügyelet lejártának meghosszabbítása (ezek jelenleg is alkalmazhatók), a munkaterápiás alkoholelvonó-kezelés, gyógyító-nevelés a pszichopatákkal szemben, zárt intézeti nevelés akár javító-munkatelep formájában, és végső esetben a szigorított őrizet, amelyet ugyancsak a pártfogó felügyelet követne.

Gláser István a félreértések elkerülése végett hangsúlyozta, hogy egyáltalán nem kíván egyenlőségjelet tenni a feltételes szabadságra bocsátottak és a pártfogó felügyelet alá vont szabadultak közé. Továbbá, hogy a fenti szankciók alkalmazását minden pártfogó felügyelet alá vont személlyel szemben alkalmazhatónak tartja, legfeljebb arról lehet szó, hogy az első bűntényes és pártfogó felügyelet alá vont elítéltek esetében a szankció rendszer eltérne a jelenlegi jogszabály szerinti pártfogó felügyeletesekre vonatkozó szankció rendszertől.

A fentiekből következik, hogy a szigorított őrizet nem a szabadságvesztés büntetéshez, hanem a pártfogó felügyelethez kapcsolódna, de csak a magatartási szabályok súlyos megsértése esetén.

Amennyiben a szigorított őrizet jelenlegi feltételei és alkalmazása változatlan maradna, úgy ebben az esetben is lényegesen nagyobb figyelmet szükséges fordítani a szabadulás előkészítésére. A Bv. intézetek az eddigi tapasztalatok szerint nagy körültekintéssel járnak el, de más szervek részéről nem tapasztalható a pártfogó felügyelet fontosságának felismerése. Már pedig a bv. intézet önmagában nem lehet képes a szabadulás megfelelő előkészítésére.

Az eddigi ügyek tapasztalatai alapján felmerül pl. az az igény, hogy a bv. intézet ne az ideiglenes elbocsátás esedékessége előtt 5 hónappal, hanem már a szigorított őrizet egy éve után kérjen környezettanulmányt az illetékes rendőri szervtől. Ez esetben ugyanis még van idő — kedvezőtlen környezettanulmány esetén — a pártfogó felügyelet alá vont számára kedvező környezetű tartózkodási hely megválasztására és kijelölésére. Jelenleg már néhány ügyben tudomásul kellett venni azt a tényt, hogy a szigorított őrizetes számára teljesen fertőzött környezetbe tér vissza. Ez a gyakorlat nem tartható fenn.

Bagi Dénes, az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezető helyettese felszólalásában aláhúzta, hogy az új Büntető Törvénykönyv előkészítésének jelenlegi stádiumában még nincsenek véglegesen eldöntött kérdések, így a kutatás eredményeit, a szakemberek javaslatait és véleményeit a kodifikáció során messzemenően figyelembe lehet, illetve kell venni.

A kutatási eredményekből azt a tanulságot vonta le, hogy az intézmény bevált, arra szükség van. A főreferátum előadója is hangsúlyozta, hogy a különösen veszélyes visszaesőket ki kell kapcsolni a társadalomból. Az új jogintézménynek éppen ez az eredeti célja: a társadalmat védő, büntetési jellegű intézkedés.

A rendelkezésre álló adatok szerint Sopronkőhidán és Vácott 1310 szigorított őrizetes van az ankét időpontjában, s ezeknek nagy része valóban kis tolvaj. Az új jogintézmény nem ezeknek az izolálására szolgál. Valamilyen módon meg kell szűrni a szigorított őrizeteseknek a körét. Mindenekelőtt azt kell meghatározni, hogy ki az a társadalomra veszélyes visszaeső, akivel szemben a szigorított őrizetet alkalmazni kell. Feltétlenül idetartoznak azok a sokszoros visszaesők, akik állandóan a társadalom szempontjából súlyos bűncselekményeket követnek el. Az új Btk. valószínűleg lényegesen szűkíteni fogja azt a kört, akivel szemben a szigorított őrizet elrendelhető lesz.

Nem értett egyet a főreferátum azon megállapításával, mely szerint a bíróságok szinte automatikusan, a tvr. c) pontjában foglalt is-

mérv (a Magyar Népköztársaság törvényeivel való következetes szembehelyezkedés) beható vizsgálata nélkül kénytelenek a szigorított őrizetet elrendelni azokkal a sokszoros „kistolvaj" visszaesőkkel szemben, akiknek visszaesési intenzitása olyannyira magas, hogy a büntetésvégrehajtási helyről történt szabadulás után nagyon rövid időn belül ismét újabb bűncselekményt követnek el, állandóan a börtönt járják, szinte alig vannak szabadlábon. Bár igaz, hogy az ítélkezési gyakorlatban ez a mechanikusság érvényesült, hiszen ezért van máris 1310 szigorított őrizetes. Ezért kellett a Legfőbb Ügyésszel egyetértésben a bíróságokhoz olyan felhívással fordulni, hogy a jövőben nagyobb gondossággal mérlegeljék a szigorított őrizet elrendelésének szükségességét, indokoltságát, mert ellenkező esetben a szigorított őrizeteseknek olyan magas számát érjük el, hogy az már semmiképpen sem kívánatos.

A főreferátum megkérdőjelezte a szigorított őrizet fegyházban történő végrehajtásának indokoltságát, és javasolta a fogház rendszerű javító-nevelő munkatelepeket. Ezzel egyet kell érteni. A kodifikáció során felmerült egy olyan szabályozás, hogy a szigorított őrizetet ne fegyházban hajtsák végre, annak ténylegesen inkább utógondozási jellege legyen, ahol felkészítik a különösen veszélyes visszaesőket a társadalomba való tényleges beilleszkedésre. E vonatkozásban egy munkatelep is szóba jöhetne, ahol a szabadságuktól megfosztva ugyan, de kötetlenebb formában tudná ez az intézmény a célját elérni.

Nagyon elgondolkodtató az alkoholistáknak a szigorított őrizetesek közötti aránya. Az új Btk-nek valószínűleg az lesz az álláspontja, hogy az alkoholistát gyógyítani kell, ezért nem is kényszerelvonókezelés, hanem kényszergyógyítás lesz ennek az elnevezése. Akit szabadságvesztésre ítélnek, annál a bíróság rendeli el a kényszergyógyítást, a többieknek pedig az egészségügyi szervek.

Van olyan elképzelés — az előadásban is felmerült —, hogy az olyan alkoholistával szemben, aki bűncselekményt követ el, a bíróság esetleg mindenféle büntetés kiszabását mellőzi és beutalja munkaterápiás kezelésre. Arra azonban vigyázni kell, hogy ne keverjük össze a bűncselekményt elkövető és el nem követő alkoholistákat.

Egyet kell érteni Gláser István azon javaslatával, hogy a pártfogó felügyelettel jobban elébe kell menni a visszaesésnek. Jelenleg is van rá lehetőség, hogy az első bűntényest is pártfogó felügyelet alá helyezzék. De nem lehet egyetérteni azzal a szemléletével, hogy a feltételes szabadságra bocsátottat és az ideiglenesen elbocsátottat teljesen azonos kategóriaként kezeli. Az ideiglenesen elbocsátott egy szigorú intézkedés, mondhatjuk büntetés hatálya alatt áll, akit más szempontok szerint kell mérni, mint a feltételes szabadságra bocsátottat. Az viszont igaz, hogy a feltételes szabadság szabályai évek óta nem változtak és hogy a feltételes szabadság tartama azonos a büntetés hátralevő részével. Az új Btk. ezen is változtatni kíván és a feltételes szabadságra bocsátás tartama nem lesz feltétlenül azonos a büntetés hátralevő részével, hanem annál hosszabb lesz. Ami pedig azt a javaslatot illeti, hogy a szigorított őrizetet ne a szabadságvesztés büntetés, hanem a pártfogó felügyelet mellé kapcsolják — ez a felszólaló szerint elfogadhatatlan. Egyébként ebben a kérdésben a kodifikációs bizottság dönt majd.

Szabó András, a MTA ÁJI tudományos főmunkatársa a vizsgálat megállapításaira, valamint Bagi Dénes felszólalására hivatkozva, nevezetesen arra, hogy a bíróságok az új jogintézményt a többszörös visszaesőknek nem a legveszélyesebb kategóriájára alkalmazzák, arra a következtetésre jutott, hogy a szigorított őrizet nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ezt az is alátámasztja, hogy az új jogintézmény nem vezetett be új kezelési eljárást, egyedül az ideiglenes elbocsátással kapcsolatos bizonytalansági tényező idegesítő hatása jelentkezett. Mindössze annyi történt, hogy azokat a problémákat, amelyeket a fogházban, börtönben, fegyházban nem sikerült megoldani, átvittük egy másik intézménybe, ahol ugyanúgy járunk el, mint az előzőekben. Véleménye szerint mindaddig, amíg az egyéb tudományágak nem tudják garantálni a személyiség átépítését, ragaszkodni kell az igazságos — a tettarányos — ítélethez, az alapvető büntetőjogi elvekhez. A szigorított őrizet intézményét egyértelműen visszalépésként értékelte.

Vigh József rektorhelyettes, egyetemi tanár a referátumokból azt a következtetést vonta le, hogy a szigorított őrizetbe utalt sokszoros visszaesők sajátos személyiségjegyei miatt velük másképpen kell foglalkozni, más intézkedésekkel lehet őket reszocializálni, a társadalom követelményeinek teljesítésére rábírni. Bár nem lehet alapvető a szigorított őrizeteseknek az új jogintézménnyel kapcsolatos véleménye, azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az új intézkedések kiváltják-e az elítéltek ellenállását, agresszióját, a törvényekkel való szembefordulását.

Nem tartja szerencsésnek a szigorított őrizet jelenlegi szabályozását annak kettős jellege miatt. Az elítéltek jogosan látják jelenleg azt, hogy két ítéletet kapnak, egyet az elkövetett bűncselekménnyel tettarányosan, amit jogosnak, törvényesnek tartanak, míg a másikat a sokszoros visszaesésük, a társadalomra veszélyességük miatt, amit a tettarányos büntetés kiszabásakor már értékeltek és figyelembe vettek, így ez utóbbi büntetés törvénytelen, igazságtalan. Ez utóbbi váltja ki a szigorított őrizetesek averzióját, agresszivitását, ellenállását és nem pedig a szigorított őrizet határozatlan tartama.

Addig egyetért Szabó András felszólalásával, hogy ma még nem tudjuk teljesen biztosítani azokat a feltételeket, azokat a kriminálpedagógiai, kriminálpszichológiai stb. módszereket, amelyekkel ezek az emberek maradéktalanul reszocializálhatók lennének, de mindez nem jelenti egyben azt is, hogy a már meglevő ismereteink és lehetőségeink keretein belül ne kíséreljük meg a sokszoros visszaesők társadalomba való visszavezetését. Ennek keretében nem lehet lemondani a malumot tartalmazó intézkedésekről sem.

Véleménye szerint a tettarányos büntetés hívei nem is annyira a tettet a szó igazi értelmében veszik figyelembe, hanem a jogtárgyban okozott kár, sérelem súlyát, azaz a cselekménnyel arányos ítéletet tartják igazságosnak. Holott az igazságos ítélet az, amely a cselekmény súlya mellett figyelembe veszi leg-

alább olyan mértékben az elkövető személyiségét is, akivel szemben, akinek átnevelése érdekében kell a büntetést, a büntetőjogi intézkedést foganatosítani. A sokszoros visszaesők tekintetében tehát az az ítélet igazságos, amely lehetővé teszi ezeknek a személyeknek az átnevelését, figyelembe véve életkörülményeiket, sajátos antiszociális személyiségjegyeiket, azok korrigálási lehetőségét és amely természetesen nem mond ellent a generálpreventív követelményeknek.

A sokszoros visszaesőkkel szemben tehát egy speciális büntető intézkedésre van szükség, amit nem a büntetés után, hanem büntető intézkedésként az újabb bűnelkövetés miatt, illetve annak következményeként lehetne alkalmazni, esetleg relatíve határozatlan tartalommal egy viszonylag szabadabb fogházrendszerű nevelő munkatelepen, mint azt a főreferátum is javasolta.

Horváth Tibor, az MTA ÁJI főosztályvezetője hozzászólásában mindenekelőtt azt tartotta kívánatosnak, hogy a kodifikációs bizottság munkájában az ankéton elhangzottakat még figyelembe tudja venni, mivel a vizsgálat nagyon jelentős tényadatai számos következtetés levonását teszik lehetővé.

Mindenekelőtt világosan látni kell, hogy a visszaeső bűnözés elleni küzdelem elsődlegesen társadalmi, pontosabban szólva társadalmilag determinált, szociológiai, pszichológiai és egyéb emberi problémák halmaza. Ezen belül helyezkedik el az alkoholizmus és a bűnözés összefüggésének a kérdése. Nagyon differenciált bűnözés és alkoholizmus elleni programot kell kidolgozni, amelynek bizonyos elemei már jelentkeznek a kodifikációs elképzelésekben is. A másik kiemelkedő kérdés az utógondozási probléma. Egyet kell érteni azzal a véleménnyel, hogy a sokszoros visszaesőkkel szembeni intézkedéseket sokkal erőteljesebben kellene kötni a jövőben az utógondozási rendszerünkhöz, ami lényegében csak most van kialakulóban.

Miután a vizsgálati anyagból kiderült, hogy a szigorított őrizeteseknek 80%-a kistolvaj, kisbűnöző, így felmerül az az alapvető kérdés, hogy tulajdonképpen kit kell különösen veszélyes bűnözőnek tekinteni. Ez a probléma a büntetőjogi kodifikáció során is különös súllyal merült fel. Az OKKrI vizsgálat anyaga és következtetései pedig egyenesen növelik a kétségeket. Úgy tűnik, hogy kriminológiai vizsgálatok alapján nem lehet behatárolni a különösen veszélyes bűnözőknek azt a körét, akikkel szemben ilyen egészen speciális, szigorított őrizet típusú büntetőjogi intézkedést, mint egyedüli üdvözítőt kellene alkalmazni. Az egész alapvető probléma, miként arra Szabó András is utalt, hogy a jelenlegi ismereteink alapján sem a bűnelkövetőket, sem pedig az elítélteket nem tudjuk úgy kategorizálni, amire azt mondhatnók, hogy az ilyen típusú személyekre ilyen típusú nevelő, büntető ráhatások, más típusra mások, míg a különösen veszélyes bűnelkövetőkre pedig már valami egészen speciális nevelő, reszocializáló és egyéb jellegű intézkedések az egyedüli üdvözítők. A kérdés megoldását célzó kriminológiai és pönológiai kutatások ezideig sehol sem vezettek olyan megnyugtató eredményre, hogy azt a gyakorlatban is hasznosítani lehetne.

A nemzetközi jogfejlődés azt mutatja, hogy az a nagy pozitivista kriminálpolitikai hullám, ami elindult a század végén, felerősödött a 30-as években, végigsöpört egész Európán, aminek nyomán létrejöttek a biztonsági intézkedések, Magyarországon a dologház, a szigorított dologház, a II. világháború után nagyon sok helyen éppen az ellenkező tendenciába ment át. Sok helyütt erősödik az a felismerés, hogy a határozott tartamú, tettarányos büntetés a jogi garanciarendszerrel függ össze és ezt a gondolatot kell a büntetési rendszer vezérelvének tekinteni. Azoknak az európai országoknak a többsége, amelyek ismerték a határozatlan tartamú biztonsági intézkedéseket, az említett érvek alapján fokozatosan lemondanak róluk (Anglia), illetve gyakorlatilag nem alkalmazzák (a skandináv országok). A fő tendencia tehát az, hogy visszatérnek a határozott tartamú, ha úgy tetszik, etikai értelemben vett megtorláson nyugvó büntetésekhez.

Eltekintve a lengyel és a magyar megoldástól, a többi szocialista országban egyre erősödik az a felismerés, hogy a visszaeső bűnöző átnevelése speciális büntetésvégrehajtási probléma, de csakis a határozott tartamban kiszabott büntetések alapján. A szigorított őrizet azonban jelenlegi formájában mindenképpen egy második határozatlan tartamú szabadságvesztés és ezen semmit sem változtat az, ha jogilag biztonsági intézkedésnek nevezzük.

Az elmondottakra tekintettel semmiképpen sem állítható, hogy ez az intézmény ebben a formájában elméletileg megalapozott, gyakorlatilag pedig bevált volna. Éppen ellenkezőleg, egyre sokasodnak a kérdőjelek. Tulajdonképpen elölről kellene kezdeni a gondolkodást, és új utakat is kellene keresni, amelyek közül az egyik lehetséges alternatíva az utógondozás új típusú rendszere lehetne.

Németh Gyula bv. hadnagy, a Sopronkőhidai Fegyház nevelési szolgálatának vezetője aggasztónak tartotta a szigorított őrizetesek létszámának egyre gyorsuló emelkedését, minek következtében már az eredetileg kijelölt intézeten (Sopronkőhidai Fegyház) kívül annak telítettsége miatt már egy másik intézetben is (Váci Fegyház) be kellett vezetni a szigorított őrizet végrehajtását. Beszámolt a szigorított őrizetesek agresszív-lázadó megnyilvánulásairól, továbbá azokról a széles körű intézkedésekről, amelyek átnevelésüket és a társadalomba való sikeres beilleszkedésüket célozzák.

Nagy Mihályné bv. alezredes, a Kalocsai Fegyház parancsnoka, rendkívül aggasztó jelenségnek találja azt a tényt, hogy a szabadságvesztésre ítéltek között a fiatal korosztályok aránya évről évre növekszik. Kalocsán pl. 2 évvel ezelőtt a 18—35 év közötti korosztály aránya 40% volt, ma pedig már 58%, s ennek fele fiatalkorú, illetve fiatal felnőttkorú. Rendkívül kevés a nevelők aránya: több, mint 600 elítéltre (akik közül majd 100 fő szigorított őrizetes) 7 nevelői státusz van, így érthető, hogy a mellőzhetetlen adminisztráció elvégzésén kívül másra jóformán nem is jut idő.

Szele Jánosné bv. százados beszámolt arról, hogy a szigorított őrizetes „kistolvajok" között is van egy olyan csoport, amely nehezen nevelhető, szándékosan és konokul szembehelyezkednek a fegyház rendjével, nemcsak maguk nem hajlandók együttműködni a fegyház személyzetével a nevelési célok el-

érése érdekében, de minden erővel igyekeznek a többieket is meggátolni ebben. A büntetésvégrehajtás jelenlegi fegyelmezési eszközei ezzel a csoporttal szemben jelenleg elégtelenek.

Körmendi Károly bv. hadnagy (Váci Fegyház) szintén beszámolt a szigorított őrizetesek feszült idegállapotából származó egyre erősödő antiszociális agresszióról.

A bv. intézeteknek súlyos problémát okoz a szigorított őrizetesek azon csoportja, akik teljesen gyökértelenek a társadalomban, s így az elbocsátás utáni életkörülmények megszervezése szinte megoldhatatlan problémákat vet fel. Jelentős részüknek nincs hova szabadulni, mivel lakása nincs, kapcsolatot senkivel sem tartott, súlyos anyagi terhek nyomják (pl. gyermektartás) és a szabad életben előreláthatóan meglehetősen alacsony keresetre számíthat. E problémák megoldása a büntetésvégrehajtás lehetőségeit meghaladja, megoldatlanság esetén viszont az ideiglenes elbocsátásnak akadályát képezik. A szigorított őrizeteseknek egy másik csoportjánál (köztük a cigányok) semmiféle eszközzel nem tudják megakadályozni azt, hogy visszamenjenek abba a családi környezetbe, amely kriminogén hatású.

Tavassy Tibor

*Szilbereky Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága**

A szerző irodalmi munkásságából szakmai körökben e mű megjelenése előtt is ismert volt, hogy Szilbereky Jenő tudományos érdeklődésének középpontjában az utóbbi években a polgári eljárás és a társadalmi viszonyok kapcsolatának, kölcsönhatásának vizsgálata áll. Erről tanúskodott korábbi könyve („Társadalmi fejlődés és a polgári eljárás" Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.) és több — az elmúlt években publikált — tanulmánya. Ezen a területen kifejtett további munkásságának eredményéről ad számot a most megjelent kötet, amelyben több évtizedes, sokrétű szakmai tapasztalat — gyakorlati, jogalkalmazói tevékenység, kodifikációs és elméleti munkásság — eredménye összegeződik.

A könyv széles körű érdeklődésre tarthat igényt, mert nemcsak időszerűsége, elméleti fejtegetései, hanem a témával kapcsolatos gyakorlatra vonatkozó tényanyaga és az ebből leszűrt következtetések is igen figyelemre méltóak. Gördülékeny stílusa, közérthető, világos fogalmazása nem szakmai körök figyelmét is felkeltheti.

A mű központi témáját, lényegét, célját maga a szerző így fogalmazza meg: „A könyvben arra történik kísérlet, hogy tisztázza a polgári eljárás társadalmi szerepét" (12. old.). E célt a polgári eljárásnak és a polgári eljárásjognak a fejlett szocialista társadalom építése során kifejtett hatása felmérésével, és elemzésével éri el a szerző. Ennek keretében vizsgálja a bíróságok polgári eljárásának szerepét és jelentőségét; a jogsértések okait és ezek feltárásának jelentőségét, továbbá a polgári eljárás funkcióját (első rész); majd a polgári eljárás hatékonyságával és ennek a tárgyalás szerkezetével a fellebbezési eljárással, valamint a műszaki fejlődéssel összefüggő kérdéseivel foglalkozik. Záró fejezetként pedig a polgári eljárásjog fejlesztésének néhány követelményéről szól (második rész).

1. A bíróságok polgári eljárásának szerepét és jelentőségét a fejlett szocialista társadalom építése során az állami tevékenység, a „legtágabb értelemben vett állami eljárás" részeként vizsgálja és értékeli a szerző. A bírósági eljárás a polgári eljárásban szolgálja az állampolgárok, a gazdálkodó és egyéb szervek jogainak és törvényes érdekeinek védelmét, érvényesülését, követelményeik teljesítését, és ezzel, mint az állami eljárás része, elősegíti a társadalom állami irányítását és az állami funkciók megvalósítását (19—22. old.).

A polgári eljárás különös jelentőségét — állapítja meg a szerző — az eljárás tárgyából adódó tartalmi, minőségi és mennyiségi tényezők, továbbá az eljárás funkciója és ezen belül az eljárás célja: a jogvédelem, a törvényesség biztosítása adja meg. Az eljárás jelentőségének minőségi mutatói a polgári eljárás tárgyát képező jogviszonyok, amelyek átfogják az állampolgárok legfontosabb életviszonyait, a gazdálkodó szervezetek termelő, illetve termékforgalmazási, elosztási tevékenységének nagy részét. A mennyiségi mutatók jellemzésére bemutatja az 1971—75. évek polgári peres és nem peres ügyforgalmát, amelyből kitűnik, hogy a polgári ügyek száma évente több, mint egy millió, így a társadalom számottevő részét közvetlenül érinti évente a polgári eljárás (25—20. old.).

2. A jogsértések okainak tárgyalásánál a jogalkalmazói okkutatás jelentőségét húzza alá. Helyesen állapítja meg, hogy a jogalkalmazói okkutatás — annak ellenére, hogy egyedi, különös jellegű — alapot ad a tudományos okkutatásnak a feltárt tények elemzésére és következtetések levonására. Helyesen hangsúlyozza ki a szerző a bírósági okfeltárás preventív hatását is.

Tételesjogi szabályokra hivatkozva mutatja ki, hogy nálunk a jogsértések feltárása a jogalkalmazó szervek, így a polgári bíróságok jogszabályokban előírt kötelessége, amennyiben ezek az eljárás adataiból kitűnnek, vagy ezekből a jogsértés okaira következtetni lehet.

A szerző a jogsértések okait tényszerűen elemzi, vizsgálja a fontosabb perkategóriákban. Igen figyelemre méltóak e témakörből a következő megállapításai: A gazdálkodó szervezetek közötti összes hibás teljesítéssel összefüggő perek csaknem $^2/_3$-a vállalkozási szerződések hibás teljesítésével kapcsolatos, és hogy ezek többsége a beruházásokkal függ össze. A minőségi hibák kijavításának elhúzódásából keletkezett jogvitákból pedig azt a következtetést vonja le, hogy a hibák kijavításának elhúzódása elsősorban gazdasági okokra vezethető vissza, mert a javítás elvégzése végetti újrafelvonulás költsége rendszerint nincs arányban, pl. azzal az összeggel, amelyet az építtető a hibás teljesítés miatt a vállalkozási díjból visszatarthat. Megállapítható az is — folytatja —, hogy sok esetben a hibák kijavítása azért húzódik el, mert a megrendelő kötbérigényét nem érvényesíti. A megőrzési és a leltárfelelősségi perekből pedig az derül ki, hogy a vállalatok nagyobb értékek kezelését kellő ellenőrzés nélkül bízzák tapasztalatlan, megfelelő szakmai jártassággal nem rendelkező dolgozókra. Sok esetben hiányoznak az anyagkeze-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1977. 381 old.

lés tárgyi adottságai is. A perekből leszűrt tapasztalatként az említetteken kívül kiemelést érdemel még az a megállapítás, hogy az anyagmozgatással kapcsolatos szabályok megsértése miatt sok a baleset (49—63. old.).

Általában a polgári jogsértések okairól megállapítja, hogy szubjektív okokra, egyéni és csoportérdekekre — elsősorban anyagi érdekekre — vezethetők vissza. A jogsértések feltételei pedig olyan anyagi, tudati és egyéb körülmények, amelyek hozzájárulnak a jogsértés okának létrejöttéhez (64—65. old.).

3. A polgári eljárás funkciójának meghatározása során vitába száll a szerző azzal a nézettel, amely egymástól elválasztva határozza meg az eljárás célját és feladatait. A funkció általános fogalmából kiindulva arra az eredményre jut, hogy a „funkcióban a feladat és tevékenység összefoglaltan található". A funkció ugyanis valamely feladat megoldása céljából kifejtett tevékenység, és mint ilyen, magában foglalja a tevékenységet és a feladatkört is. Képletben, sematikusan ezt így fejezi ki: „Bíróság igazságszolgáltatási funkciója = feladatkör (Alkotmány, bírósági tv. szerint) + tevékenység (polgári peres és nem peres eljárási jog szerint). Az utóbbi az eljárás — mint bírósági tevékenység — funkciója = az eljárás célja (a feladatkör) + a tevékenység, működés (a peres és nem peres eljárás)". (73—74. old.).

A polgári eljárás céljával kapcsolatban kifejti, hogy leszűkítettnek tartja azokat a nézeteket, amelyek a polgári eljárás célját a felek jogainak megvédésében látják. Véleménye szerint a polgári eljárás célja a fejlett szocialista társadalomban „egyedi és általános cél" más szóval egyéni és egyben társadalmi cél. Az elsődleges, egyedi cél a fél, felek alanyi jogának védelme, másodlagos, általános vagy társadalmi cél a törvényességen esett sérelem kiküszöbölése, a törvényesség biztosítása. Az egyedi és az általános célhoz kapcsolódva az eljárás célja felöleli a tudati hatások elérését (nevelést) és a jogsértések megelőzését is.

Összegezve megállapítja, hogy a polgári eljárás funkciója az, hogy: „a bíróság polgári igazságszolgáltatási tevékenysége igazságos döntéssel védje az állampolgárok (jogi személyek) jogait és törvényes érdekeit, a törvényességen esett sérelem megszüntetése mellett segítse elő a jogsértések megelőzését a felekre és a feleken kívül is gyakorolt nevelő hatással." (71—81. old.).

A funkció célkitűzései közül a jogsértések megelőzésével és a tudati hatásokkal külön is foglalkozik a szerző. A leghatékonyabbnak a jogsértések megelőzésére szolgáló — és a polgári eljárásban rendelkezésre álló — eszközök közül az anyagi jogi szankciót tartja (85—86. old.). Részletesen vizsgálja az eljárásjogi szankciók célját, tárgyát, jellegét és hatékonyságát is.

Az eljárásjogi szankció célját abban látja, hogy ezek hatékonyan elősegíthetik az eljárás törvényes, a jogszabályi rendelkezéseknek megfelelő lebonyolítását. Az eljárásjogi szankció a kényszerhatás mellett a meggyőzés, ösztönzés és a három tényező együttes hatásaként a nevelés eszköze is. Az eljárásjogi szankció fogalmát a következőképpen határozza meg: Az eljárásjogi szankció nem más, mint az eljárásjog által az eljárási jogszabályi rendelkezés megsértése esetére kilátásba helyezett jogkövetkezmény az eljárás céljának elérése és rendjének biztosítása, továbbá az eljárásjogi jogsértések megelőzése végett. A szankciók különösen alkalmasak arra, hogy a szocialista rendelkezési és tárgyalási elv érvényesülését biztosítsák. A szerző átfogó áttekintést ad az eljárásjogi szankcióval, szankciókkal sújtható magatartásokról és az egyes esetekben alkalmazható szankciókról. Kiemelt jelentőséget tulajdonít — igen helyesen — a rosszhiszemű eljárási cselekmények szankcionálásának. Hangsúlyozza, hogy a rosszhiszemű eljárási cselekményt a rosszhiszemű perbeli magatartással elérni kívánt cél- és eredmény beállta nélkül is szankcionálni kell (87—96. old.).

Eljárásjogi irodalmunk elhanyagolt területe annak vizsgálata, hogy az anyagi jogi és az eljárásjogi szankciók mellett milyen más eszközök, módszerek alkalmasak a jogsértések megelőzésére. A szerző igen részletesen tárja fel a valóban meglevő, de a gyakorlatban is többnyire elhanyagolt, fel nem ismert lehetőségeket. Ilyenként foglalkozik a bírósági jelzésekkel, az ülnökök, továbbá a szakszervezet, illetőleg a bírósági jelzésekkel, az ülnökök, továbbá a szakszervezet, illetőleg a szakszervezeti jogsegélyszolgálat szerepével és a szocialista brigádok bevonásával a jogsértések megelőzésébe. A nevelés körébe tartozó eszközökként vizsgálja a tárgyalás nyilvánosságának, a helyszíni tárgyalásnak, a tárgyalás légkörének (pervezetés, bizonyítás, döntés) és végül a tömegtájékoztatásnak a lehetőségeit a jogsértések megelőzésében.

Az imént említett részből csak a lényegesebb megállapításokat emelhetem ki. A szerző a szakszervezeti jogsegélyszolgálat jogi tanácsadó tevékenységét igen fontos tényezőnek tartja a jogsértések megelőzésében. Ennek igazolására említi meg, hogy azokban a nagyüzemekben, ahol a jogsegélyszolgálatot már korábban, 1975-ben megszervezték, csökkent a vállalati munkaügyi döntőbizottságok előtti jogviták száma. Indokoltnak tartja munkaügyi perekben az üzem helyi szakszervezeti szervének értesítését a tárgyalásról, ha a szakszervezet jogi képviseletet nem lát el, és olyan munkahelyi körülményeket tár fel a bizonyítás, amelyek megszüntetése érdekében a szakszervezet eredményesen léphet fel. A feleken kívüli személyekre közvetlen, nevelő — és a jogsértések megelőzésének előmozdítását eredményező — hatást a tárgyaláson lehet elérni. Ha hallgatóság is van a tárgyaláson, a bírónak a tárgyalásvezetés módjában és formájában komoly lehetőségei vannak a nevelő hatás, a jogsértések megelőzését eredményező hatás elérésére. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy a polgári eljárás tudati, nevelő hatása nagyrészt a tárgyalás légkörétől függ (104—112. old.).

4. A bírósági eljárás hatékonyságának kérdése néhány éve a nemzetközi szakmai érdeklődés egyik súlyponti kérdése lett. Szilbereky Jenő e témakör indító gondolataként veti fel, hogy miért merült fel — én teszem a kérdéshez hozzá: ilyen nyomatékkal — az eljárás hatékonyságának kérdése. Teljesen egyetértek vele abban, hogy a téma jelentőségének ténybeli alapját az adta meg, hogy Nyugat-Európa országaiban az

igazságszolgáltatás égető problémája: a polgári peres eljárások elhúzódása, a polgári ítélkezés időszerűtlensége. Véleményem szerint az említett indítékkal a szocialista országokban a szocializmus építésének kezdeti időszakában foglalkoztak, de akkor még más megfogalmazásban. Valamennyi európai szocialista ország új polgári eljárásjogi kódexének egyik központi feladata volt az eljárás egyszerűsítésével a pertartam csökkentésének elősegítése és az ítélkezés időszerűvé tétele. Erről tanúskodik többek között az 1952. évi III. törvény indokolása is.

A hatékonyság kérdése tehát más szempontból vetődik fel ma a tőkés országokban és másként nálunk. Ezért is indokolt volt az a széles körű — nagy irodalmi anyagra épülő — nemzetközi áttekintés, amelyet a szerző a jelentősebb tőkés országok polgári igazságszolgáltatása hatékonyságát akadályozó tényezőkről adott. Abból indul ki, hogy a fejlett tőkés országokban a fejlett társadalmi, gazdasági viszonyokból adódó tényezők a tőkés államok igazságszolgáltatási szervezetének és működésének (eljárásának) nagyban elavult intézményeivel szükségszerűen ellentmondásba kerültek. Az ellentmondások jogi vonatkozásait így foglalta össze: A túldifferenciált bírósági szervezet, a párhuzamos eljárások, a többfokú perorvoslati rendszer, a formalizmusból adódó számtalan kötöttség nehezen egyeztethető össze a felgyorsult élet igényeivel. Annak ellenére, hogy az eljárási alapelvek liberális felfogását több tőkés országban megnyírbálták, a rendelkezési és tárgyalási elvnek olyan uralma áll fenn, amely az ítélkezés gyorsítását elősegítő perkoncentrációval és pervezetéssel nem egyeztethető össze. Ellentmondás van az említett alapelvekben kifejeződő magánérdek és az erőteljes bírósági beavatkozás igényében jelentkező „közérdek" között is. A hatékonyságot csökkentő tényezőként említi még az állandóan emelkedő eljárási költségeket is (133—148. old.).

A szocialista országok polgári eljárásának hatékonyságát vizsgálva azt állapítja meg, hogy a szocialista országokban biztosítottak a polgári eljárás hatékonyságának feltételei, amelyeket alapvetően a szocialista társadalmi, termelési és politikai viszonyoknak megfelelő jogrendszer kialakulása tett lehetővé. Részletesen foglalkozik a szerző a szocialista országok igazságszolgáltatási szervezeteinek, eljárásjogainak azokkal a közös vonásaival, amelyek lehetővé teszik, biztosítják az eljárás hatékonyságát. A hatékonyságot biztosító tényezőket szocialista országonként vizsgálja a szerző. Összegezésként a valamennyi európai szocialista országra jellemző közös tényezőkként a következőket említi: különböző időkben, de létrejött a lényegében egységesnek tekinthető szervezeti és működési alapelveken nyugvó igazságszolgáltatás szervezete és eljárása. A szocialista országokban a rendes bíróságok háromszintűek és kétfokúak, egyfokú fellebbezési rendszerrel. A szocialista országokban a fejlődés korábbi szakaszában viszonylag sokféle különbíróság működött. A társadalmi viszonyok fejlődése azonban a különbíróságok megszüntetése, az igazságszolgáltatás szervezeti egységének a kialakítása irányába hatott és hat ma is. Az általában érvényesülő szervezeti egység mellett csak a szükséges differenciáltság jellemzi a szocialista igazságszolgáltatást. A szocialista társadalmi viszonyok között az egyéni és társadalmi érdek — ha konfliktushelyzetek ki is alakulhatnak — összehangolható, mert e két érdek között alapvető ellentmondás nincs. E megváltozott érdekviszonyok tükröződnek az igazságszolgáltatás elveiben, a szocialista polgári eljárási jogok alapelveiben, amelyek a pervezetés szabályaival a hatékonyság igen komoly tényezői. További ilyen tényező a szocialista eljárásjogokat jellemző szocialista demokratizmus, az egységes perszerkezet és általában a formalizmus mentesség.

A hatékonyság biztosításának általános feltételei után azt vizsgálja a szerző, hogy hogyan alakult a polgári eljárás időtartama, a pertartam a szocialista országokban. Azt a megállapítást teszi, hogy a szocialista országokban az összes perek 80—90%-ának befejezési időtartama az ügyeknek a bírósághoz való érkezésétől, a kereset benyújtásától számított három hónap alatt van, de legfeljebb 6 hónap. A perek 5—8%-nak 6 hónap és 1 év közötti és a perek 1—2%-nak ezen túl húzódik a befejezési ideje. Megállapítja azonban azt, hogy az utóbbi években több szocialista országban emelkedett az ügyhátralék, és ezek közé tartozik Magyarország is. Csökkent nálunk a három hónapon belül befejezett ügyek száma, és a hosszabb időtartamú ügyek számaránya emelkedett. Ennek okait a könyv alább bemutatásra kerülő részében elemzi a szerző (148—166. old.).

Általában a jog hatékonyságának a fogalmából kiindulva közelíti meg a polgári eljárás hatékonyságának lényegét. Ezen a területen igen sok vitás kérdést találunk. A szerző ismerteti a polgári eljárás hatékonysága lényegéről vallott szocialista nézeteket. Véleménye szerint a „hatékonyság nem más, mint a kívánt hatás elérése." Az eljárás hatékonysága tehát annak a hatásnak a létrejötte, amelyet az eljárás útján kívánunk elérni. Ezt a hatást az eljárás funkciója, ezen belül célja határozza meg. A hatás: a cél elérése, az eljárás eredménye" (169. old.).

Abból, hogy a hatékonyság alapvető kérdése a hatást jelentő eredmény elérése, amellyel szorosan összefügg az út, a mód, a tevékenység (az eljárási cselekmények egymást követő sora), amely végül az eredmény elérését eredményezi, arra a következtetésre jut, hogy az eljárás hatékonyságának két szervesen összefüggő oldala van: tartalmi és módszeri. Az eljárás hatékonyságának tartalmi kérdése az eljárás funkciójának megvalósulása. Ha ugyanis az eljárás nem éri el célját — nem tölti be funkcióját —, akkor az eljárás hatástalan. A hatékonyság módszeri kérdése, oldala az eljárás egyszerűsége és gyorsasága, mondja a szerző. Az utóbbi lényegében azt jelenti, hogy az eljárás akkor éri el célját, ha a szükségesnél nem több idő- és munkaráfordítással éri el ezt. Módszeri oldalon elsődlegesnek tartja a következő tényezőket: *a)* a polgári eljárás alapelveit; *b)* szankció-rendszerét; *c)* a perszerkezetet, beleértve; *d)* a tárgyalás előkészítését és; *e)* a perorvoslati rendszer szabályait. Emellett lényeges munkamódszeri kérdésnek kell tekinteni a tárgyalásra való felkészülést, a pervezetést és a korszerű technika alkalmazását. Ezek együtt alkotják a hatékonyság módszeri oldalának

jogszabályi és jogalkalmazási feltételét, tényezőit. Foglalkozik a szerző azokkal a tényezőkkel is, amelyek hátrányosan befolyásolhatják az eljárás hatékonyságát. Ilyenként vizsgálja objektív oldalon az eljárásjog társadalmi korlátait, az igazság megállapításának problémáját és a bíróság munkafeltételeit; szubjektív oldalon a bíróság tévedésének lehetőségét (176—197. old.).

A Polgári perrendtartás III. novellájának egyik célkitűzése éppen az eljárás hatékonyságának fokozása volt. A szerző most már több év tapasztalatára támaszkodva vizsgálja meg a novella néhány rendelkezését. Hatékonyabbá tették-e ezek a polgári eljárást? Általános értékelésként állapítja meg, hogy a III. Ppn. rendelkezései — eltekintve néhány fogyatékosságtól — alkalmasak az eljárás hatékonyságának fokozására. Az a tény, hogy egyes ügycsoportokban a pertartam növekedése állapítható meg, hogy a polgári eljárás hatékonysága a vártnál lassúbb ütemben fejlődött, részben szemléleti, munkamódszerbeli hibákra, hiányosságokra, részben arra vezethető vissza, hogy „néha éppen az egyszerűsítés és gyorsítás helytelenül felfogott érdekében, a helyes eljárásjogi rendelkezéseket megsértik" (202. old.).

A szerző részletesen foglalkozik a hatékonyságot csökkentő problémákkal. Közülük néhány fontosabbat emelek ki. A bíróságok — általános tapasztalat szerint — csak ritkán élnek a bírság, illetékbírság kiszabásának lehetőségével akkor is, ha az indokolt lenne. Ezt befolyásolhatja az a tény is, hogy nem egységes a bíróságok gyakorlata és álláspontja abban a kérdésben, hogy a Pp. 5. §-ának (4) bekezdésében írt illetéknek mi a jogi természete. Az 5. § (3) és (4) bekezdésének alkalmazhatóságával és egymáshoz való viszonyával kapcsolatban azt az álláspontot foglalja el, hogy a (3) bekezdésben írt késedelmes eljárási cselekmény akkor jár jogkövetkezménnyel, ha ehhez a per befejezésének késleltetése is járul, a (4) bekezdésben írt késedelem ilyen eredménytől függetlenül is jogkövetkezményt von maga után. Több probléma merült fel a bíróságok összetételével. Még mindig nem egységes a bíróságok gyakorlata abban, hogy néhány ügycsoportban milyen összetételben (egyesbíró, tanács) járjanak el. A szerző véleménye szerint e vitás esetek közül az a helyes, ha minden birtokháborítással összefüggő pert a bíróság tanács elé utal akkor is, ha az igény tulajdoni, vagy egyéb jogviszonyon alpul. Ha azonban az államigazgatási szerv a birtokháborítás megszüntetése iránti eljárásban a kártérítés kérdésében is döntött, és a fél csupán a kártérítés ügyében indít pert, a bíróság egyesbíróként járjon el. Ugyancsak egyesbírónak kell eljárnia, ha kártérítésként járadék megítélését is kérik. A pertartam megrövidítésének igen eredményes eszköze lehet a bíróság által adott határidők helyes megállapítása és betartása. A gyakorlat azt mutatja, hogy a bíróságok a határidők betartását nem ellenőrzik, vagy pedig betartásuk esetén maga a bíróság késedelmeskedik. Komoly problémát jelent egyes perkategóriákban a megfelelő igazságügyi szakértők hiánya. Több helyen hiányzik, hogy nincs kellő számú szakértő. A bírósági meghagyással kapcsolatos problémák közül a szerzőnek azt az álláspontját emelem ki, amely szerint az a helyesnek látszó megoldás, hogy ha a döntéshez szükséges tényállás megállapítható, a bíróság mellőzze a bírósági meghagyás kibocsátását, és érdemben, ítélettel döntsön. A szerző felveti azt a problémát, hogy van-e külön fellebbezésnek helye a viszontkeresetet a Pp. 147. §-ának (1) bekezdése alapján elutasító végzés ellen. Úgy tűnik, helyesebbnek tartja azt a megoldást, hogy mint pervezető végzés ellen — külön törvényi rendelkezés hiányában — nincs külön fellebbezésnek helye. Véleményem szerint is az ilyen végzés pervezető végzés, és külön fellebbezésnek nincs helye.

5. A szerző gondosan vizsgálja azokat a lehetőségeket, amelyeket a tárgyalás szerkezete ad az eljárás hatékonyabbá tételére. Emlékeztet a szerző arra, hogy a szocialista polgári eljárásjogi kódexek éppen az eljárás gyorsítása érdekében szakítottak az osztott tárgyalási rendszerrel, és vezették be az egységes tárgyalási rendszer intézményét. A tárgyalási rendszer kérdése, az általa nyújtott lehetőségek kihasználása, tehát igen szoros kapcsolatban van a hatékonysággal. Az elmúlt húsz év tapasztalatai egyértelműen igazolják, hogy a tárgyalás nem megfelelő előkészítése rendszerint a per indokolatlan elhúzódását eredményezi. A szerző több mint egy évtizedes — tényeken alapuló — irodalmi anyag áttekintése után joggal teszi fel a kérdést, hogy ez a jogintézmény több jogszabályi módosítás ellenére miért nem funkcionál megfelelően a gyakorlatban, jóllehet ellenzői nincsenek. Nem ért egyet azzal a véleménnyel, hogy a III. Ppn. által bevezetett egyesbírói intézmény nem kedvezett a tárgyalás előkészítő munka erősödésének, hanem inkább csökkentette annak intenzitását, mert behatóbb előkészítő munka egyesbíró esetén annyit jelent, hogy ugyanaz a bíró kétszer kénytelen ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozni, továbbá a keresetlevél kiegészítésére szóló felhívás több időt vesz igénybe, mintha a bíróság kitűzi a tárgyalást, és a tárgyaláson pótolja a hiányokat. Annak ellenére, hogy a tárgyalás előkészítésének hasznosságában és szükségességében egyetértés van, eltérőek a vélemények abban, hogy egyes előkészítő cselekményeket mikor célszerű elvégezni: a tárgyalás kitűzése előtt vagy az első tárgyaláson. A szerző az általa tárgyalt vitás kérdéseket, véleményeket szembesíti a gyakorlattal. A megyei bíróságok polgári és gazdasági kollégiumainak 1975-ben, a III. Ppn-nel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatra vonatkozó vizsgálata a következőket állapította meg: A bíróságok egyre inkább felismerik a Pp. 124. §-ának helyes alkalmazása és az eljárás időszerűsége közötti összefüggéseket. Egyes bíróságokon például a bíróság vezetője jó munkaszervezéssel a keresetlevél lényeges hiányosságait még az ügy kiosztása előtt pótolja.

Mindezek ellenére komoly hiányosságok tapasztalhatók. Gyakran előfordul, hogy a keresetlevélnek a legszembetűnőbb hiányait sem pótolják a tárgyalás előtt, és az előkészítés hiányossága miatt a bíróság nem tud állást foglalni a bíróság összetételében sem, mert a tárgyalás előtt még az sem tisztázódott, hogy mi a keresetben érvényesített jog. Joggal állapítja meg a szerző: az eltérő irodalmi nézetek tükrözik a gyakorlat tarka valóságát, és hogy a „tárgyalás előkészítéséről kialakult kép nem

megnyugtató" (247. old.). Nem tisztázott kérdés a tárgyalás előkészítésének jogi természete, az előkészítés terjedelme és az előkészítés során beszerzett anyag felhasználhatósága. A tárgyalás előkészítésének jogi természetéről megállapítja, hogy „a tárgyalás előkészítése az egységesen szabályozott tárgyalást megelőző perszak, szakasz, mely a keresetlevél benyújtásától a tárgyalás kitűzéséig terjed és a tárgyalás eredményességét hivatott biztosítani" (250. old.).

A tárgyalás előkészítésének továbbfejlesztéséről írt gondolatait annak leszögezésével kezdi, hogy a tárgyalás helyes és az időszerűség követelményének is megfelelő előkészítése az esetek többségében tárgyalás nélkül, tárgyaláson kívül történik. A tárgyalás előkészítés intézményének továbbfejlesztéséről írt javaslatai a jelenleg hatályos megoldás személyi és tárgyi (tartalmi) kereteit több ponton lényegesen áttörik. A javaslat lényege: a tárgyalás előkészítését a törvény külön perszakasznak ismerje el; a tárgyalás előkészítését tegye kötelezővé a jogszabály, vagyis az ügyet csak akkor lehessen tárgyalásra kitűzni, ha az előkészítés megtörtént, vagy ha az iratokra rávezetik, hogy az ügy „előkészítést nem igényel"; ha a felet jogi személy képviseli, a kellékhiányos kereset (kötelező) bírságolást vonjon maga után, amelyet még az előkészítés során ki kell szabni; okiratok becsatolása, bemutatása legyen már az előkészítés során kötelező; a félnek legyen joga hivatkozni az előkészítés hiányára; az előkészítést nemcsak bíró végezhesse, de szakvizsgával rendelkező bírósági fogalmazó, illetőleg titkár is; az előkészítést végzőt (függetlenül attól, hogy bíró vagy fogalmazó) fel kell hatalmazni minden előkészítő intézkedés megtételére pl. a kereset idézés kibocsátása nélküli elutasítására stb. Joga legyen a tárgyalást előkészítő személynek jogelismerés, joglemondás esetén marasztaló, ill. elutasító határozat hozatalára, egyezség jóváhagyására és a per megszüntetésére is.

A szerző által a tárgyalás előkészítés intézményéről kialakított új koncepció célja egyrészt a tárgyalás nélkül elintézhető ügyek (egyezség stb.) tárgyaláson kívüli gyors elintézhetősége, másrészt az, hogy az így el nem intézhető ügyekben az előkészítés hozzon létre peranyagot.

A peranyag létrehozása érdekében lehetővé kell tenni a felek meghallgatását, szakértői vélemény beszerzését, előkészítő iratok beszerzését és szűkebb körben — az előzetes bizonyításon túl — bizonyítás felvételét is. Természetesen az előkészítés során beszerzett anyag tulajdonképpeni peranyaggá csak a tárgyaláson történő előadással, ismertetéssel válnék (235—258. old.).

A bírósági utat megelőző egyes, a fuvarozási szerződéssel, a termékértékesítési szerződéssel, a kisajátítási kártalanítással, bányakárral, vadkárral, a honvédelemmel kapcsolatos anyagi kárral és a birtokvédelemmel összefüggő előzetes eljárásokkal kapcsolatban javasolja a szerző, hogy az előzetes eljárást lefolytató szerv előtt kötött egyezségről szóló okirat, vagy az ilyen szerv által hozott határozat alapján bírósági végrehajtásnak legyen helye közjegyzői végrehajtási záradék útján; minden ilyen előzetes eljárást követően egységesen csak egyfokú bírósági eljárás megengedése lenne indokolt.

6. A fellebbezési eljárás vizsgálata során egyértelműen megállapítja, hogy a fellebbezés tárgyaláson kívül történő elbírálása (Pp. 256/A jól bevált a gyakorlatban. Vitába száll azzal a nézettel, amely tagadja a tárgyaláson kívüli elintézés lehetőségét, ha csupán a tartásdíj fizetési kötelezettség kezdő időpontja vitás. Ilyen esetben a vita a tartásdíj összegéről folyik, ezért nincs akadálya a tárgyaláson kívüli elintézésnek (286. old.).

7. A műszaki fejlődés és a polgári eljárás hatékonyságának összefüggéséről megállapítja, hogy az elmúlt években lényeges előrelépés történt. A jegyzőkönyvvezetéshez és az ítéletek írásba foglalásához több magnetofon található a bíróságokon, mint a bírák száma. Foglalkozik azokkal a problémákkal, amelyeket ez a technikai korszerűsítés bevezetése felvetett. Az előnye azonban vitathatatlan.

Behatóan elemzi a magnetofon alkalmazásának ténylegesen tapasztalható előnyeit a bírósági munkában.

A hangfelvételről, mint bizonyítási eszközről folytatott vita áttekintése után megállapítja, hogy bíróságaink a hangfelvételt bizonyítási eszközként elfogadják, de bizonyító erejét, valódiságát körültekintően vizsgálni kell. A jövőben számolni kell a videomagnetofon bizonyítási eszközként való felhasználásával, amelynél mindazok a problémák felvethetők, amelyekről a hangszalaggal összefüggésben tárgyalt a szerző. Célszerű lenne tehát a vitás kérdéseket tisztázni, és ott, ahol indokolt, jogszabállyal tiszta képet teremteni (303—314. old.).

8. A polgári eljárásjog fejlesztésének követelményéről írt fejezetből a „módosuló és megkérdőjelezett intézmények" című rész lényegét foglalom itt össze. A tudati hatások érvényesítésének és a jogsértések megelőzésének igénye felveti az eljárásban hivatalból részt vevők, illetőleg értesítendők körének, a tárgyalás és a pervezetés struktúrájának felülvizsgálatát, valamint a bírósági jelzés beépítését az eljárásjogba. Megkérdőjelezi a magánszemélyek pereiben a beavatkozás lehetőségének indokoltságát; a gazdasági perek hatásköri és illetékességi szabályainak helyességét, ugyanis ezek egyszerűsítése indokoltnak látszik. A szankciók kötelező alkalmazásának körét szélesíteni kellene. Meggondolandó lenne a fizetési meghagyás alkalmazási körének kiterjesztése. Egy új polgári eljárásjog szövegezésében pedig nagyobb súlyt kell helyezni az egyszerű, világos és közérthető szövegezésre (330—332. old.).

Összefoglaló értékelésül: mind tudományos, mind gyakorlati szempontból igen érdekes, értékes könyvet vesz kezébe az olvasó, ha Szilbereky Jenő művét elolvassa.

Varga Gyula

*Ruszoly József: A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon. 1836—1881.**

Az utóbbi években egyre nagyobb számú jogtörténeti dolgozat foglalkozik a magyar polgári államszervezet kiépítésével, melynek az 1848-as alkotmány csak elvi alapjait rakta le, gyakorlati megvalósítása a kiegyezést követő évti-

* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Jur. et. pol. Tom. XXIV. Fasc. 3. 40. old.

zedre vagy évtizedekre maradt. Ezek közé számíthatjuk Csizmadia Andor magisztrális művét a magyar közigazgatásról, mostani szerzőnk kandidátusi disszertációját a választási bíráskodásról, Máthé Gábor értekezését a magyar polgári bíráskodás megszervezéséről stb. Ez természetes reakciója annak, hogy korábban a jogtörténet feladatának csak a feudális problémák tisztázását tekintették, mert a kiegyezés utáni fejlődés az élő tételes jog szférájába tartozott. Ezért is maradt homályban a magyar kapitalista jogrendszer kialakulásának számos kérdése.

Sajnálatos, hogy ezek a dolgozatok majdnem mind az államjog és államigazgatás kapitalista történetének egyes problémáit tárgyalták. Annál nagyobb örömmel üdvözöljük a szerző kezdeményezését, mely a magyar kapitalista magánjog kialakulásának egyik kérdéséről szól, bár ez a problémakör — mint azt a szerző részletesen kifejti — az államjog és magánjog határterületén van, részben államjogi, részben magánjogi természetű.

A francia emberi jogok deklarációjából indul ki. Megemlíti ugyan, hogy kisajátításra sor került a nyugati államokban is már az abszolutizmus korában is, az 1835. és 1836. évi nagy országgyűlési vitában pedig számos követ nyilatkozatára utal, akik szerint utak, hidak, erődítmények építése céljából, sőt városszépészeti érdekből is már korábban is sor került kisajátításokra, de arról, hogy ez a feudális jellegű kisajátítás milyen jellegű volt, és milyen eljárást követett, a dolgozatban nem esik szó. Ennek nyilván az az oka, hogy az az irodalom, amelyet a külföld kisajátítási jogának ismertetésére felhasznált, tételes jogi jellegű volt, tehát csak a hatályos jogszabályok keletkezésével és jellegével foglalkozott, a magyar feudális jogi irodalom pedig a kérdést nem tárgyalta, Frank is megelégedett az új törvény ismertetésével és kommentálásával. Pedig a francia ancièn regime idevonatkozó intézkedéseire bőven talált volna adatokat Dalloz hatalmas Repertoriumában, mely az angol feudális jogra is kitér. Magyar előzmények céljából pedig fel lehetett volna ütni a megyei és városi közgyűlési jegyzőkönyveket, mert a Corpus Statutorum nagyszerű anyaggyűjteménye inkább a régibb, a XVIII. század közepe előtti statutumokat tartalmazza.

A szerző előadása alapján is arra következtethetünk, hogy a kisajátítás törvényes szabályozása a polgári kor igénye volt. A keletkező nagy vállalkozások, főleg a vasutak és csatornák építésének érdeke védelmet akart adni a vállalkozóknak a telekuzsorával szemben, mert másként a vállalkozás anyagi rentábilitását veszélyeztető nagy kiadások, amiket természetszerűen előidézett volna, ha a vállalkozók szabad kézből kénytelenek a vállalatukhoz szükséges telkeket megvásárolni, az új vállalatok létrehozását gátolták, esetleg meg is akadályozták volna, pedig ezekre a vállalkozásokra közérdekből is szükség volt. Másrészt persze biztosítékot kívánt adni a telektulajdonosoknak, hogy ne legyenek kénytelenek az államhatalmi szervek által „nyomatékosan" támogatott vállalkozóknak a reális értéken alul átengedni telkeiket. A kisajátítás törvényes szabályozása tehát minden ízében kapitalista szükséglet volt, egyrészt a nagy vállalkozások előmozdítása, másrészt a polgári „tulajdon szentségének" védelme.

Az általános európai áttekintés után a magyar fejlődést három csomópontba sűríti. Az 1832—36-os országgyűlésen a Lánchíd építéséhez szükséges kisajátítások kapcsán, másrészt az 1865—68. évi országgyűlésen Pest és Buda egyesítéséhez feltétlenül szükséges kisajátítások, végül az 1878—81. évi országgyűlésen a szegedi árvíz után a város újjáépítése és rendezése érdekében szükséges kisajátítások kapcsán alkotott törvények létrehozását tárgyalja.

Különösen érdekes az 1836. évi hídtörvény és kisajátítási törvény országgyűlési vitája. A szerző részletesen bemutatja, milyen hosszú és elkeseredett küzdelem folyt az alsóház többsége és főleg a főrendek, azok közül is a legfőbb tisztségviselők között. A követek többsége elszántan szállt síkra azért, hogy a kisajátítandó terület kijelölése is, tehát a közigazgatási eljárás, és a kártalanítási összeg megállapítása, a bírói eljárás is az országgyűlés által kiküldendő bizottság hatáskörébe kerüljön, melyben egyedül bíztak, míg a főrendek a közigazgatási eljárást a helytartótanács kezébe kívánták letenni, a bírói eljárásra pedig a királyi táblát, utóbb általában a megyei törvényszékeket tartották illetékesnek. A főrendek magatartása érthető. A kisajátítás elrendelésének jogosítványával a királyi közigazgatást, az uralkodói hatalmat kívánták erősíteni, a királyi tábla pedig, mint Varga Endre kitűnő könyvéből tudjuk, nemcsak konzervatív volt, a kinevezett bírák a király kezében voltak. A főrendek gyanakodva szemlélték a már kapitalista jellegű vállalkozókat, a nagy híd- és vasútépítőket, az általuk túlzottnak vélt támogatásuk ellen kívántak fellépni, a királyi táblában pedig bíztak, hogy a kártalanítás összegének megállapításánál a földesurak érdekeit megvédi. A követek többsége pedig, Deák Ferenccel az élükön annyira nem bíztak sem a központi főkormányszékben, sem a Kúria elfogulatlanságában, hogy szívesebben bízták volna az egész ügyet egy választott testületre, úgyis mint különbíróságra, holott ez a feudális bíróságok tarka szövevényét még inkább fokozta volna.

Persze azzal, hogy a szerző részletesen közli, ki mit mondott a vitában, hogyan fogalmazták a táblák az izeneteket és válaszokat, mindjárt bizonyítja is a fentebb sommásan összefoglaltakat. Mégis azt hiszem, a parlamenti vita részletes ismertetésével — és majd ugyanezt teszi az 1880. évi kisajátítási törvény jóval rövidebb vitájával is —, a jogtörténet átcsap az országgyűlési viták részletes történetébe. Mert a jogtörténetnek lényeges kérdése, milyen erők és érdekek kívántak új jogszabályalkotást, milyen csoportok, milyen erők védelmében küzdöttek ellene, de ennek részletezése már kevésbé fontos.

Viszont nagyon fontos kérdése volna a jogtörténetnek, hogy az új jogszabályokat mennyiben hajtották végre, hogyan alkalmazták. Rengeteg törvényünkről tudjuk, hogy azok — ha a legjobb szándék vezette is a törvényhozást — papíron maradtak, vagy az eredeti és nyelvtani értelemtől nagyon is eltérően hajtották azokat végre. Nagyon érdekes volna tehát arról tudnunk, hogy a szerző által bemutatott törvényeket hogyan alkalmazták a

gyakorlatban. Kár, hogy ennek kutatásáról eleve lemond. Kétségtelen, hogy ez a kutatás nagyon nehéz lett volna, alulírott nem is tudna megjelölni olyan levéltári fondokat, amelyekből ez kielemezhető lenne, mert az egyes kisajátítások kásahegyén — amennyiben azok fennmaradtak — szinte lehetetlen, vagy legalábbis az eredménnyel arányban nem álló munkával küzdhette volna át magát. Így viszont annak a régi tévedésnek vagyunk kitéve, hogy úgy tekintsük, amit a törvény kimondott, az teljes egészében meg is valósult, pedig ez csak kivételesen fordult elő.

Degré Alajos

Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*

A jogelmélettel, államjoggal, állam- és jogtörténettel foglalkozó szakemberek, és a hasonló kérdések iránt érdeklődők figyelmét a történész szerző államtörténeti monográfiájára irányítva, a kötetben exponált néhány alábbi kérdéssel szeretnénk foglalkozni.

Az „Értekezések a Történeti Tudományok Köréből" 76. köteteként megjelent kismonográfia tartalmi összegzését maga a szerző lényegileg a következőkben adja meg. A XVI—XVII. századi erdélyi országgyűlés szervezete és funkcionálása törvényszerűségeinek megállapításán túl gyakorlatilag hét típusú vizsgálatot végzett el a fejedelmi hatalom és rendek erőviszonyainak megállapítására. Így figyelmet fordított az országgyűlési kezdeményezések egybevetésén túl a kezdeményezések eredményességének, hatékonyságának vizsgálatára, figyelembe véve a törvényalkotás egészét, a rendek külügyi szerepét, az országgyűlés bíráskodásának elbírálását is. Következtetéseket vont le az országgyűlés jogkörátruházási intézkedéseiből, de a szisztematizáló analízis mellett az időrend láncán is megvizsgálta a fejedelem és a rendek harcának menetét. Trócsányi Zsolt megállapítása szerint valamennyi vizsgálati módszere és szempontja érdemében azonos eredményt hozott, éspedig azt, hogy a korabeli Erdélyben a fejedelmi hatalom erős túlsúlya mérhető a rendiséggel szemben, amely az ország speciális helyzetéből fakadóan háromszorosan is szervezett erő, de — amely rendiség csupán a fejedelmi hatalom átmeneti és jobbára külpolitikai tényezőktől támogatott megingása idején tudott „kérészéletű eredményeket" produkálni.[1]

A szerző Erdély történetének avatott tollú, sokat publikáló és a levéltári források felkutatásában és felhasználásában mértékadó kutatója, aki rövidesen egy, e korhoz kapcsolódó monográfiával is jelentkezik.

A könyv jogtörténész olvasója számára a mű számos tovább gondolandó kérdést kínál, hiszen mint az közismert mind módszer, mind rendszer vonatkozásában a történész és jogász elképzelései között jelentős különbségek gyakran adódnak, sőt minden ismertetésíró — noha több-kevesebb sikerrel leküzdött hibája, hogy egy mű olvastán az elsősorban őt foglalkoztató kérdésekre keresi a választ. Részemről ez a még mindig megiratlan magánjogtörténet iránti várakozásban fejezhető ki.

Az államjogász figyelmét minden bizonnyal felkelti az a körülmény, hogy a szerző Otto Hintze alkotmányi tripológiájára épít, aki szerint a rendi alkotmánnyal rendelkező európai országok országgyűlései két alaptípusra bonthatók, a kétkamarás, illetve háromkúriás országgyűlések típusára.[2] Hintze tipológiáját, amelynek alapját a kamarák, illetve kúriák szerinti osztályozás képezi, szerző átveszi, és ennek elfogadásával jut el az erdélyi országgyűléseknek egy olyan meghatározásáig, hogy az erdélyi országgyűlés a kamarák szerinti gyűléseknek egy egészen fejletlen típusa — elannyira, hogy már a tipológia határán áll, hiszen az ősibbnek jelzett kétkamarás típus szintjét sem éri el. Itt már a konkrét kérdések sűrűjében vagyunk: Trócsányi ennek magyarázatát abban látja, hogy noha Erdélyben van kialakult rendiség, de a főrendek és a köznemesség között a differenciálódás még nem mély, sőt állítja, hogy az erdélyi társadalomban előbb még nagyon lényeges jogállásbeli uniformizálódásnak kellett lefolynia. A fenti tipológia alkalmazhatósága, mint egy működő iskola tanításainak átvétele vagy kritikája az államjogász feladata. Kétségtelen tény azonban, hogy eszközként használva, a szerző olyan történeti jogösszehasonlítási eredményeket produkál az ún. regionális komparatisztika területén, amely már önmagában is közel- és távoli szomszédaink érdeklődésére is számot tarthat. A szerző a legfrissebb és reprezentatív román irodalom ismeretében[3] sem húzhat egyenlőség jelet a két román fejedelemség, Havasalföld és Moldva, valamint Erdély országgyűlési struktúrája között, noha jelzi, hogy a két román fejedelemségre vonatkozó kutatások még korrekciókat hozhatnak.

A korabeli Erdély országgyűlésének típusait is megalkotja a szerző. Véleménye szerint létezett tulajdonképpeni országgyűlés, részgyűlés és ún. tábori országgyűlés, noha a rendszerből kiáll a viszonylag ritkán előforduló territoriális részgyűlés.[4]

Az országgyűlések sokirányú elemzése alapján a szerző következtetésként feltétlenül kialakult rendiség mellett foglal állást. E megállapítás azonnal felveti a közép- és kelet-európai rendiség sajátosságainak kérdését, hiszen Erdélyben egyházi rend még olyan értelemben, mint Magyarországon — sem volt. Jellemző, hogy a rendeknek a fejedelmekkel szemben kicsi a súlya, de ezen belül a kevésnél is kevesebb a városoké. A városok jogi helyzete roppant különböző, de még a náció szerinti csoportosítás is nagyon sok fokozati különbséget mutat. A szerző ténymegállapításai újabb kérdések forrásai sok esetben. Mennyi teret engednek át a rendek a fejedelmi hatalom aktivitásának, a fejedelmi hatalom mit és hogyan von ellenőrzése alá, miért és hogyan fejlődik a központi hatalom, hogyan és mi-

* Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 216. old.

[1] *Trócsányi:* Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. 209. old.

[2] *Hintze,* Otto: Staat und Verfassung. Lipcse, 1942.

[3] Pl. *Panaitescu,* P. P.: Marea adunare a ţări institutie a orânduirii feudale in tările române. Studii 1957. 3. sz.

[4] *Trócsányi:* Az erdélyi fejedelemség . . . 44. old.

lyen rendszerességgel ellenőrzi az élet legkülönfélébb területeit? E kérdések többségére Trócsányi Zsolt már elkészült és éppen kiadás alatt álló munkájában ad választ, ismét rendszert teremtve, elhatárolva egymástól a fejedelmi centralizáció, az abszolutizmus egyszerűbb foka és a felvilágosult abszolutizmus fokozatait. Az erdélyi rendiség kérdése összetett kérdés e korban, ahol a fejedelmi centralizáció már az abszolutizmus elemeivel keveredik. A szerző figyelmeztet, ne tekintsük Erdélyt egy olyan fejlett országnak, amilyen nem volt, hiszen társadalmi és gazdasági bázisa még a korabeli Magyarországhoz képest is elmaradott, noha az adottságokhoz képest az államélet területén helyenként igen nívós tevékenységet produkált.

Visszatérve az összehasonlító vizsgálatokra feltűnő, hogy az ún. királyi Magyarország irányában viszonylag kevéssé árnyaltak az összevetések. Ennek magyarázata kézenfekvő. Bónis György egy alapvető tanulmányán túlmenően a királyi Magyarország országgyűléseinek története még e munkához hasonló színvonalú, azaz monografikus igényű feldolgozásra vár. Sajnos ennek hiányára nagyon is gyakorlati magyarázatot lehet adni: elhanyagolt a forráskiadás. A történész számára szembeötlő, hogy a szerző gyakorta hivatkozik kiadott forrásanyagra, hiszen a múlt század végén Szilágyi Sándor közzétette az Erdélyi országgyűlési emlékek 21 kötetét. De meddig kell várnunk arra, hogy a királyi Magyarország állam- és jogtörténetének kutatói hasonló helyzetben lehessenek?

Az itt felvetett néhány szempont csupán rövid bepillantás Trócsányi Zsolt által exponált, rendszerezett vagy megoldott történeti-jogi kérdések sorába. Bátran remélhető, hogy eredményeit az állam- és jogtudományok kutatói is hasznosítják.

Kállay István

Иштван Хегедюш:

Несколько мыслей об ответственности члена коллектива трудящихся перед коллективом

Развитие внутренних отношений коллективов трудящихся (государственных предприятий и других государственных хозяйственных организаций, а также производственных кооперативов) превысило актуальную концепцию их правового регулирования. Статья выдвигает мысль о формировании единой правовой ответственности. Эта ответственность — по своему основному характеру — в аспекте отраслей права не расчленялась бы, а также прекратилось бы обособление дисциплинароной и материальной ответственности. Ответственность, связанная с возмещением материальных убытков, наступила бы в случае убытков, причиненных действиями члена коллектива, направленными в ущерб коллективу или на получение материальных выгод. В статье анализируется ряд теоретических проблем этого круга тем, в частности вопросы нравстенной ответственности и санкции, и отмечается целесообразность рассмотрения также и иных аспектов ответственности внутри коллектива.

Иштван Силади:

Международно-правовое урегулирование de lege ferenda геодезийных исследований помощью искусственных спутников земли

Функционирование геодезийных искусственных спутников составлает объект международно-правового урегулирования, основная задача которого заключается в том, чтобы решить проблемы, вытекающие из ощущений и наблюдений, реализированных из составляющего res communis omnium usus космического пространства, в их отношении к территориальному суверенитету государств. Автор на основе анализа работы Правового Подкомитета Комиссии по делам космического пространства приходит к выводу, что отношения, возникающие внутри двух сфер функционирования (космическое пространство и земля), будут урегулированы в праве космического пространства, в котором содержатся специальные нормы, и/или международным правом в традиционном смысле. Этот принцип урегулирования обеспечит возможность того, чтобы таким образом полученные данные и информации не были использованы в ущерб соответствующему государству.

Károly Törő:

Die Rolle des Obersten Gerichts in der Verwirklichung der Einheit, und Gesetzlichkeit der Rechtsanwendung, sowie ihres gestaltenden Charakters

Die Studie skizziert den untrennbaren Zusammenhang zwischen Rechtsgestaltung und Rechtsanwendung, stellt dar die Rolle der Rechtsanwendung in der Verwirklichung der einheitlichen und widerspruchslosen rechtlichen Regelung, und hebt heraus die Notwendigkeit der prinzipiellen Leitung des Obersten Gerichts in der Verwirklichung der Gesetzlichkeit und Einheit der Rechtsanwendung. Sie stellt fest, dass jene Gesichtspünkte im Laufe der prinzipiellen Leitung entdeckt werden sollten, die zum Kennenlernen des realen Inhalts der Rechtsregel notwendig sind, und welche die praktische Anwendung der abstrakten Normen in den konkreten individuellen Streitsachen fördern. Die Studie stellt fest, dass das Oberste Gericht ein solches spezielles Rechtsanwendungsorgan darstellt, dessen primäre Aufgabe die Sicherung der Einheit und Gesetzlichkeit der Rechtsanwendung ist — einerseits auf Grund der eigenen Spruchpraxis, andererseits auf Grund ihrer prinzipiellen Richtlinien.

István Hegedüs:

Einige Gedanken über die rechtliche Verantwortlichkeit des Mitglieds der Arbeiterkollektive gegenüber dem Kollektiv

Die Entwicklung der inneren Verhältnisse der Arbeiterkollektive (staatliche Unternehmen, sonstige staatliche Wirtschaftsunternehmen und die LPG's) hat ihre rechtliche Regelung schon überholt. Die Studie wirft den Gedanken einer einheitlichen rechtlichen Regelung auf. Diese Verantwortlichkeit wäre nicht nach den Rechtszweigen aufgegliedert; auch wäre die Absonderung der materiellen und disziplinären Verantwortlichkeit abgeschafft. Die materielle Verantwortlichkeit für den Schadenersatz würde für — durch solche Verhalten verursachten — Schaden gelten, welche Verhalten des Kollektivmitglieds auf die Schadenszufügung des Kollektivs, oder auf den materiellen Gewinn gerichtet sind. Die Studie analysiert mehrere theoretische Probleme des Themenkreises; die Frage der moralen Verantwortlichkeit und die der Sanktion. Sie wirft auf die Zweckmässigkeit der Untersuchung der sonstigen Aspekte der Verantwortlichkeit innerhalb des Kollektivs.

István Szilágyi:

Über die völkerrechtliche Regelung der Tätigkeit der Satelliten für Erdbodenforschung de lege ferenda

Die Hauptaufgabe der völkerrechtlichen Regelung der Tätigkeit der Satelliten für Erdbodenforschung ist die Lösung jener Probleme, die sich aus dem Verhältnis zwischen „remote sensing" (Fernempfindung) aus dem Weltraum einerseits und der territorialen Souveränität der Staaten andererseits

ergeben. Der Autor gelangt auf Grund der Analyse der im Unterausschuss für Rechtsfragen der Weltraumkommission durchgeführten Arbeit zur Folge, dass die innerhalb der beiden Tätigkeitsgebiete (Weltraum und Erde) zustandekommenden Verhältnisse durch das im traditonellen Sinne genommene Völkerrecht und das — spezielle Normen beinhaltende — Weltraumsrecht geregelt werden. Dieses Regelungsprinzip ermöglicht, dass die solcherweise erworbenen Daten und Informationen nicht zum Nachteil des untersuchten Staates benützt werden.

Károly Törő:

Le rôle de la Cour Suprême de la réalisation de l'union, du caractère créateur et de la légitimité de l'application de droit

L'essai esquisse la relation inséparable de l'application de droit et de la législation, présente le rôle de l'application de droit dans la réalisation du règlement juridique unique et concordant et souligne la nécessité de la direction de principe de la Cour Suprême dans la réalisation de la légitimité et de l'union de l'application de droit. L'auteur constate, qu'au cours de la direction de principe il faut représenter les points de vue, qui sont nécessaires à la reconnaissance du contenu réel des règles juridiques et encouragent l'application pratique des normes de contenu abstrait aux affaires individuelles au service du programme social-économique directif. Il prend acte, que la Cour Suprême est un tel organe spécial applicant le droit, duquel la tâche primaire est de garantir l'union et la légitimité de l'application de droit d'une part dans sa propre pratique, d'autre part sur la voie des directives de principe.

István Hegedüs:

Quelques pensées de la responsabilité juridique du membre de la collectivité travaillante contre la collectivité

Le développement des rapports intérieurs des collectivités travaillantes (entreprises d'État et autres organismes d'économie d'État, ainsi que des coopératives) dépasse la conception actuelle de leur règlement juridique. L'essai émet l'idée de la réalisation d'une responsabilité juridique unifiée. Cette responsabilité ne se diviserait pas du point de vue de branche juridique et la séparation de la responsabilité disciplinaire et de la responsabilité matérielle s'abolirait. La responsabilité matérielle de dommages-intérêts serait en vigueur en cas des dommages causés de la conduite du membre de la collectivité visant de causer du dommages à la collectivité ou de tirer profit matériel. L'essai analyse plusieurs problèmes théoriques du cercle de thème — ainsi même la question de la responsabilité morale et de la sanction — et soulève même l'opportunité de l'examen des autres relations de la responsabilité à l'intérieur de la collectivité.

István Szilágyi:

Du règlement juridique international de lege ferenda des activités de recherche de terre de satellite artificiel

La tâche la plus fondamentale du règlement juridique international de l'activité des satellites artificiels de recherche de terre est de résoudre les problèmes dérivant de la relation de la téléperception des espaces cosmiques de caractère res communis omnium usus et de la souveraineté terraine des États. Sur la base de l'analyse du travail du Sub-Comité Juridique du Comité des Espaces Cosmiques l'auteur arrive à la constatation, que les rapports se formant à l'intérieur des deux domaines de fonction (espaces cosmiques et la Terre) seront règlés par le droit des espaces cosmiques contenant des normes spéciales resp. par le droit considéré international au sens traditionnel. Ce principe règlementaire permet, que les données et les informations gagnées à cette manière ne seront pas utilisées au désavantage de l'État examiné.

Károly Törő:

The role of the Hungarian Supreme Court in establishing the unity, creative character and legality of the law application

The paper presents the outlines of the indissoluble relation between law-making and law application and the role of law application in the realization of the uniform contradictionless legal regulation. The author points out that in the principled policy making points of views needed for a proper knowledge of the real content of the rules and for the practical application of norms of abstract content should be cleared in the service of authoritative social-economic ends. The Supreme Court is a law-applying organ with a primary function of guaranteeing the unity and legality of the law-application in its own practice and through its principled rule-making.

István Hegedüs:

Some ideas concerning the legal responsibility of the member of the working collective in front of the collective

The development of the inner relations of the working collectives (state enterprises, and other economic organizations as well as cooperatives) transcends the conceptual framework of the present regulation. The paper offers a concept for a uniform legal responsibility. This is not devided by legal branches and the line of distinction between material and disciplinary responsibility is not followed. Liability for financial damages is due in cases of members' activities aiming at the cheating of the collective or at private profit-making.

István Szilágyi:

International legal regulation on remote sensing of the earth: de lege ferenda

The main objective in the regulation of remote sensing satellites is to solve problems created by the conflict between territorial sovereignty and the res communis omnium usus nature of remote sensing. Analysing the activities of the Legal Sub-Committee of the Outer Space Committee the author points out that relations created in the two fields of operation (outer space and Earth) should be regulated by outer space law with its special norms and also by international law (in the classical sense). These principles of regulation make possible the use of the data and information without the detriment of the sensed state.

ÁRA: 8,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti; a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.2299 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

INDEX 25422

XXXIII. új évfolyam 4. szám Budapest, 1978. április hó

1978 JÚN-6

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

SÁRI JÁNOS:

Miniszteri felelősség az alkotmányjogban 181

SAMU MIHÁLY:

A jog elhalásának időszerűsége 186

HANÁK ANDRÁS:

A szerződésen kívül okozott károkért való felelősség a nemzetközi magánjogban 194

KATONÁNÉ SOLTÉSZ MÁRTA:

A házassági és a családi jogviszonyok legújabb fejlődése Svédországban 202

TANKA ENDRE:

Az állami földtulajdon burzsoá ideológiájáról 211

BESNYŐ KÁROLY:

A kitüntetési törvény első jelentős módosításától hazánk felszabadulásának 30. évfordulójáig (1963—1975) 222

Szemle:

ZSARNAY SÁNDOR:

A Meiji reform, a modern állam- és jogrendszer kialakulása Japánban (1867—1912) 230

HARTAI LÁSZLÓ:

Egy, a Koránon alapuló házassági-családjogi rendszer főbb vonásai 233

Jogirodalom — jogélet:

GYERTYÁNFY PÉTER:

Előadás a Magyar Jogász Szövetségben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogáról 239

RÁCZ GYÖRGY—VÉKEY ZOLTÁN:

A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság kollokviuma Freiburgban 241

Milovanov: A munkafegyelem megjavításának jogi eszközei (HORVÁTH ANNA) 243

СОДЕРЖАНИЕ: *Янош Шари:* Ответственность министра по конституционному праву. — *Михай Шаму:* Актуальность отмирания права. — *Эндре Танка:* Буржуазная идеология государственной собственности на землю. — *Марта Катона-Шолтес:* Новейшее развитие брачносемейных правоотношений в Швеции. — *Андраш Ханак:* Ответственность за ущербы, причиненные вне договора, в аспекте международного частного права. — *Карой Башне:* От первого значительного изменения закона о награждениях до 30-ой годовщины освобождения нашей родины (1963—1975 гг.). — *Обзор: Шандор Жарнаи:* Мейская реформа, становление модерной государственной и правовой системы в Японии. — *Ласло Хертаи:* Основные черты системы брачно-семейного права, основанной на Коране. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Хармати—Няраи—Шандор—Вереш: Внутригосударственные контракты внешнеторговых предприятий *(Иван Мезнерич)*. — Милованов: Правовые средства улудшения трудовой дисциплины *(Анна Хорват)*. — *Петер Дертянфи:* Доклад о праве международных хозяйственных связей в Ассоциации Венгерских Юристов. — *Дердь Рац—Золтан Векеш:* Коллоквий Международной Ассоциации уголовного права в г. Фрайбурге.

INHALT: *János Sári:* Die Verantwortlichkeit des Ministers im Verfassungsrecht. — *Mihály Samu:* Die Aktualität des Versterbens des Rechts. — *Endre Tanka:* Über die bourgeoise Ideologie des staatlichen Bodeneigentums. — *Frau Márta Katona-Soltész:* Die neuesten Entwicklungen im schwedischen Familien- und Eherecht. — *András Hanák:* Verantwortlichkeit für die ausserverträglichen Schäden im IPR. — *Károly Besnyő:* Von der ersten bedeutenden Modifizierung des Auszeichnungsgesetzes bis zum 30-ten Jahreswechsel der Befreiung von Ungarn (1963—1975). — *Rundschau: Sándor Zsarnay:* Die Meiji-Reform, die Herausbildung des modernen Staats- und Rechtssystems in Japan (1867—1912). — *László Hartai:* Hauptmerkmale eines — sich auf dem Koran basierenden — Ehe- und Familienrechtssystems. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* Harmathy—Nárayné—Sándor—Vörös: Inländische Verträge der Aussenhandelsunternehmen *(Iván Meznerics)*.—Milovanov: Rechtsmittel der Verbesserung der Arbeitsdisziplin *(Anna Horváth)*. — *Péter Gyertyánfy:* Vortrag im Ungarischen Juristenverband über das Recht der internationalen Wirtschaftsbeziehungen. — *György Rácz—Zoltán Vékey:* Kolloquium der Associatiom Internationale de Droit Pénal in Freiburg.

SOMMAIRE: *János Sári:* La responsabilité de ministre. — *Mihály Samu:* L'actualité de l'extinction du droit. — *End Tanka:* De l'ideologie bourgeoise de bien de terre d'État. — *Madame Katona Márta Soltész:* Développement le plus r cent des rapports juridiques de mariage et de famille en Suède. — *András Hanák:* Responsabilité des domma causés en dehors de contrat au droit privé international. — *Károly Besnyő:* Depuis la première modification importe de la loi d'honneurs jusqu'au 30em anniversaire de la libération de notre pays (de 1963 à 1975). — *Revue: Sá Zsarnay:* La reforme de Meij, la réalisation du système d'État et de droit moderne au Japon (1867—1912). — *L Hartai:* Des traits plus importants d'un système de droit de mariage et de famille se basant sur le Coran. — *Litterat vie juridique:* Harmathy—Madame Náray—Sándor—Vörös: Les contrats du pays des entreprises de commerce rieur *(Iván Meznerics)*. — Milovanov: Moyens juridiques del'amélioration de la discipline de travail *(Anna Hor* — *Péter Gyertyánfy:* Conférence sur le droit des rapports économiques internationaux dans l'Association de Ju Hongroise. — *György Rácz—Zoltán Vékey:* Colloque de l'Association Internationale de Droit Pénal à Freiburg.

CONTENTS: *János Sári:* The minister's responsibility. — *Mihály Samu:* The withering away of the law: an up to problem. — *Endre Tanka:* The bourgeoise ideology of the state land-property. — *Márta Katonáné Soltész:* Recent d lopments in marriage and family law relations in Sweden. — *András Hanák:* Liability for tort in internatiomal pri law. — *Károly Besnyő:* Decorations in the People's Republic of Hungary before and after the recent regulation (Part — *Review: Sándor Zsarnai:* The Meiji reform: the making of the modern legal and political system in Japan. (1867-1912). — *László Hartai:* Main trends in a Coran based marriage and family law system. — *Legal life—legal literature* — Harmathy—Nárayné—Sándor—Vörös: The internal contracts of the foreign trade enterprises *(Iván Meznerics)*. — Milovanov: Legal means to enforce work-discipline. *(Anna Horváth)*. — *Péter Gyertyánfy:* Lecture at the Hungarian Lawyers' Association on the law of international economic relations. — *György Rácz—Zoltán Vékey:* The colloquium of the International Penal Law Society at Freiburg.

E lapszám (XXXIII. új évfolyam 4. szám) szerzői: *Dr. Sári János* docens. — *Dr. Samu Mihály* tanszékvezető egyetemi tanár. — *Dr. Tanka Endre* legfőbb ügyészségi főosztályügyész. — *Dr. Katonáné Soltész Márta*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Hanák András*, a „Szocialista Vállalat" kutatási főirány koordinációs titkárságának tudományos munkatársa. — *Dr. Besnyő Károly*, az Elnöki Tanács Titkárságának főosztályvezetője. — *Dr. Zsarnay Sándor*, a Jogi Továbbképző Intézet adjunktusa. — *Dr. Hartai László*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Horváth Anna*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Rácz György*, a Legfelsőbb Bíróság nyug. tanácselnöke. — *Dr. Vékey Zoltán*, az Igazságügyi Minisztérium tanácsosa. — *Dr. Gyertyánfy Péter*, a Pénzügyminisztérium főmunkatársa

XXXIII. új évfolyam 4. szám Budapest, 1978. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

1978 JÚN-6

Miniszteri felelősség az alkotmányjogban

A XI. Kongresszus határozatai előírják: hatékonyabbá kell tenni a központi irányítást; erősíteni kell a központi és helyi államigazgatási szervek összehangolt irányító munkáját.

Megfelelő, korszerű állami intézményi megoldások nagy mértékben elősegíthetik e célkitűzéseknek a megvalósítását. Jelentős feladat tehát azoknak az elméleti és gyakorlati kérdéseknek az áttekintése, számbavétele, amelyek a központi elhatározások megvalósításában, a koordinációban fontos szerepet betöltő intézményekhez kapcsolódnak. Ezek közül egyik: a miniszteri felelősség kérdésköre.

A miniszteri felelősség érvényesítésének államszervezeti és politikai keretei

Azt megelőzően, hogy a miniszteri felelősség szocialista intézményének elvi lényegét, alkotmányjogi és politikai sajátosságait tárgyaljuk, célszerűnek tűnik néhány mondat erejéig kitérni a kapcsolatos burzsoá intézmény bemutatására. Nem csak a két megoldás közötti kontraszt hangsúlyozása indokolja ezt, hanem az is, hogy a miniszter felelőssége burzsoá fogalmával — a tőkés országokban folyó politikai harcok megismerésével és megértésével kapcsolatban — nap mint nap találkozunk.

a) A polgári felfogás és állami gyakorlat a miniszter alkotmányjogi, illetőleg politikai felelősségét különbözteti meg.

Az alkotmányjogi felelősség lényegében a különböző jogágakra jellemző felelősségi formák ötvözetét jelenti: elsősorban polgári jogi és büntetőjogi elemeket tartalmaz. Ez a felelősségi forma az alkotmány, a törvények, általában a jogszabályok megsértéséhez kapcsolódik: a miniszter visszaél hatalmával, bűncselekményt követ el, kárt okoz stb. A felelősségre vonás büntető vagy polgári jogi (kártérítési) szankció alkalmazásából áll. Ez — gyakori megoldás szerint — nem a rendes bíróságokra tartozik, hanem pl. a parlamentre, vagy annak valamely bizottságára, különleges összetételű bírói fórumra stb. Az igazság az, hogy a miniszter jogi felelősségre vonására a burzsoá állam gyakorlatában csak kivételesen kerül sor. (Ilyen felelősségre vonás van folyamatban egy-két országban miniszterek ellen, akiket a Lockheed amerikai repülőgépgyár megvesztegetett).

Más a helyzet a *politikai felelősség* esetében. A miniszter politikai felelőssége a hatalommegosztás elvéhez kapcsolódik, az alkotmányos állam kritériuma, s abban a követelményben fejeződik ki, hogy a miniszter — a kormányzati rendszertől függően — a parlament, vagy az államfő, vagy mindkettőnek az akarata, szándéka, „tetszése" szerint viszi az ügyeket; élvezi a parlament vagy az államfő bizalmát. A politikai felelősség realizálása: a bizalomnak a megvonása. A bizalmatlansági indítvány s ami ezt nyomon követi, a miniszter lemondása a parlamentáris kormányzati rendszerű országok megszokott politikai gyakorlatához tartozik.

A miniszter politikai felelősségének intézményéhez sajátos szervezeti megoldások kapcsolódnak a polgári államban. Ezek közé tartozik a kormány struktúrája, politikai és jogi „minősége". A legutóbbi idők néhány polgári alkotmánya által bevezetett konstrukciót kivéve, a kormány jogi értelemben nem testületi szerv; határozatai „csak" politikailag kötelezőek a miniszterekre. A miniszter, ha eleget tesz a kormány utasításának, politikailag osztozik annak felelősségében s adott esetben a kormánnyal együtt lemond: jogi felelősségre vonása alól azonban nem mentesül arra való hivatkozással, hogy a kormány elhatározására cselekedett. A kormány jogilag nem testületi szerv, határozatai *jogilag* nem kötelezőek a miniszterre. Az, hogy a kormány jogi értelemben nem testületi szerv, kifejeződik abban is, hogy a testület elhatározásai nem kormányrendelet formájában jelen-

nek meg, hanem a miniszterelnök vagy a miniszter aktusaiként.

Lényegében a kormány politikai értelemben vett testületiségéhez kapcsolódik a *kabinet* fogalma. A kabinet, pl. Angliában, a legfontosabb minisztériumok élén álló 5—6 miniszterből tevődik össze: határozatai politikailag kötelezők a miniszterekre.

A miniszteri felelősség polgári intézménye jelentős változáson ment keresztül a modern polgári pártok megjelenését követően. Mint ahogyan a pártok működése megváltoztatta az államhatalom ágazatainak egymáshoz való viszonyát, a hatalommegosztás intézményének funkcionálását, megváltozott a miniszteri felelősség tartalma, iránya stb. Ezt a változást szemléletesen fejezi ki az a megállapítás, amely szerint a miniszter szolidaritása erősebb pártjához, mint a végrehajtó hatalomhoz, amelyhez egyébként tartozik: ennek megfelelően a miniszter felelőssége, különösen politikai felelőssége a megfelelő párt előtti felelősséget jelent; megbízatásának időtartama, tartalma a párt akaratához kötött. Legfeljebb tehát arról van szó, hogy ez, a párt iránti felelősség, a parlamenten keresztül realizálódik.

A miniszteri felelősség intézménye az említetteken kívül egyéb államszervezeti és politikai megoldásokban, követelményekben stb. is kifejeződik: pl. a miniszter-minisztérium egymáshoz való viszonyának szabályozásában. A miniszteri felelősség intézményének kialakulását jelentős mértékben motiválja, fejlődésének irányát pedig alakította a közigazgatási apparátus méreteinek növekedése.

b) A szocialista államépítés elmélete és gyakorlata új utakon indult el a hatalom gyakorlása intézményi rendszerének a megteremtésében, így új, eredeti megoldások születtek az állam központi szervezetrendszerét illetően is. Melyek azok az államépítési-államszervezeti vonatkozások, amelyek a miniszteri felelősség intéményének alakulásában szerepet játszanak?

Ami a szorosan értelmezett államépítési elveket illeti, itt a hatalom egységének és oszthatatlanságának gondolatát kell kiemelni. A szocialista államépítés a *törvényhozás és a végrehajtás egységének* elvét juttatja kifejezésre. Ennek az elvnek az állami-szervezeti megvalósulása persze történetileg differenciált, konkrét megoldásokat hoz létre. (Gondoljunk csak az Orosz Föderáció 1918 évi, illetőleg a Szovjetunió 1936 évi alkotmányának állami „modelljére", a közvetett és közvetlen választási rendszerre stb.). Annyi azonban bizonyos, a szóban forgó elv legalább abban kifejeződik, hogy az állami munka különböző területei között meglévő határok a legfelső államhatalmi-képviseleti szervek tevékenységét elvileg nem korlátozzák: a legfelső államhatalmi-képviseleti szervek „korlátlanul" utasíthatják a minisztertanácsot, határozatait megsemmisíthetik stb. Ennek megfelelően a miniszteri felelősség az állam központi szervei között meglévő hierarchikus kapcsolatok keretei között érvényesülhet. (Szükséges hangsúlyozni, hogy ezek a kapcsolatok jogi jellegűek.) A miniszteri tevékenységnek nem csupán a törvény általi korlátozásáról van tehát szó, mint a polgári államban, hanem közvetlen utasíthatóságról, a határozat megsemmisítés lehetőségéről stb. A miniszter tevékenysége tehát jogilag is, politikailag is végrehajtó jellegű.

A miniszter „felett" álló hierarchikus szervezetbe maga a minisztertanács is beletartozik. Az *államigazgatás* legfelső szerve a kormány, mint testület: szótöbbséggel hozott határozatai *jogilag* is kötelezőek tagjaira. Ebből következik, hogy a kormány testületileg is felelős tevékenységéért. A miniszterek egyéni felelőssége tehát a minisztertanács testületi felelősségével együtt értékelhető: a minisztert felelősség terheli úgy is mint a kormány tagját, annak tevékenységéért; felel továbbá a saját, „kormányon kívüli" munkájáért, az utasítások végrehajtásáért stb. e testület előtt.

A minisztériumhoz valamilyen formában „tartozó", kapcsolódó szervezeti egységek önmagukban is hordozói — kisebb nagyobb mértékben — önálló döntést feltételező hatásköröknek. Ez a legszembetűnőbb a tanácsoknál. Népképviseleti önkormányzati jellegükből következik a lehetőség számukra, hogy pl. az ágazati politika érvényesítésére, megvalósítására befolyást gyakoroljanak. Ha nem is olyan mértékben mint a tanácsoknál, más szervezeti egységek esetében is tanúi lehetünk hasonló jelenségnek, hogy ti. e szervezetek bizonyos „autonómiával" rendelkeznek döntések meghozatalára. Ennek a körülménynek nem kis jelentősége van a miniszteri felelősség érvényesítésének szempontjából.

A hatalom egysége elvének megvalósulása az állami központi szervek esetében, „hierarchikus kapcsolataik" s a minisztériumhoz „tartozó" szervezeti egységek döntési lehetősége bizonyos kérdésekben; ... mindezen a területen érvényesülő rendezési elvek hátterében a politikai hatalom gyakorlásának törvényszerűségei húzódnak meg, elsősorban a párt vezető szerepének megvalósításához fűződő érdekek.

A szocialista társadalom építése az egypártrendszer keretei között folyik. A munkásosztály pártjának vezető szerepe azokban a népi demokratikus országokban is érvényesül, amelyekben a marxista—leninista párton kívül más párt működik. A párt szervezeti felépítésének alapja az üzemi elvvel kombinált területi elv: a helyi-területi egységekben létrejönnek a vezető testületek, intézmények.

Az állami szervek pártirányításának középpontjában a minisztertanács áll. (Ezt a helyzetet fejezi ki a párt központi vezető szervei és a minisztertanács között meglévő személyi kapcsolatok rendszere). Ezzel együtt azonban a párt területi-helyi s üzemi szervei is érvényre juttatják a párt politikáját; a megfelelő területi-helyi-állami üzemi szervek tevékenységében

érvényesítik a politikai formában jelentkező központi feladatokat; politikai eszközökkel elősegítik a minisztériumhoz tartozó állami feladatok megvalósítását.

A miniszteri felelősség intézménye a szocialista államban az említetteken kívül más állami-szervezeti megoldásokhoz is kapcsolódik. Az októberi forradalmat közvetlenül követő időszakban a testületi szervezeti megoldások meglehetősen elterjedtek voltak az államszervezet különböző pontjain. Az eredeti elképzelés — amely a forradalom utáni első napokban kibocsátott dokumentumokban tükröződik — az volt, hogy a népbiztosságokat testületi szervek vezetik, s e testületek vezetői — a népbiztosok — alkotják a népbiztosok tanácsát. Később, de még 1917-ben kibocsátott, a népbiztosságok szervezetével, hatáskörével részletesen foglalkozó dekrétum azonban már az ágazatok egyszemélyi irányítását, vezetését határozta el. Lényegében ennek megfelelően rendelkezett az Orosz Föderáció 1918. évi alkotmánya is. A testületiség elve ettől kezdve a minisztérium vezetésében a *kollégium* formájában élt tovább. A kollégiumoknak a rendszere rövid — 1934—38 közötti — periódustól eltekintve a szovjet minisztériumok vezetésének jellemzője.

Végezetül még egy kérdést említünk, amelynek a miniszteri felelősség érvényesítésére elvileg is hatása van, s ez a miniszter-minisztérium egymáshoz való viszonyának szabályozása. A polgári államokban a minisztérium a miniszter segédszerve; általában nincs „saját" hatásköre: a különböző hatásköröket a miniszter jogán gyakorolja s nem saját nevében stb. Ezzel szemben a szocialista államban a minisztériumnak „közjogi jogalanyisága" van: az állami munka különböző területeinek a megosztása minisztériumonként történik; a hatáskörök, feladatkörök címzettje a minisztérium; a magyar szabályozásban az 1973. évi IV. törvény a *minisztériumok* felsorolását tartalmazza. A miniszter a minisztérium egyszemélyes felelős vezetője.

Politikai felelősség az ágazat területén

Hazánkban az 1949. évi alkotmány akként rendelkezett, hogy a miniszteri felelősség kérdését külön törvényben kell szabályozni. Ez a megfogalmazás még az 1972. évi alkotmánymódosítás során is aktuálisnak bizonyult; a miniszteri felelősségről szóló törvény megalkotására 1973-ban került sor: az 1973. évi III. tv.

Az első kérdést, amely a miniszteri felelősség témakörén belül figyelmet érdemel, a felelősségi formák problémája. Erről a fentebb említett törvény azt mondja, hogy a minisztertanács tagjainak, s az államtitkároknak polgári jogi, munkajogi, államigazgatási stb. felelősségére az erre vonatkozó törvények, tehát az általános szabályok az irányadóak. Ezekkel a kérdésekkel ezen a helyen nem foglalkozunk.

A *politikai felelősség* kifejezést a törvény nem alkalmazza. Néhány — a megbízatás keletkezésére s megszünésére — felmentés, visszahívás — vonatkozó rendelkezése azonban lényegében a politikai felelősség érvényesítésének lehetőségeként vehető számításba. Mi is ennek a politikai felelősségnek a lényege?

Mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a miniszter politikai felelőssége állami-alkotmányos jelentőségű és jellegű. Az igaz, hogy ez a felelősség a párt és az állami központi szervek *politikájának* megvalósításáért áll fenn; azonban az állami szervek keretei között érvényesíthető; a felelősség realizálása a beszámolásban, az interpellációra adott válaszban végső soron pedig a megfelelő állami szerv által történő felmentésben, visszahívásban juthat kifejezésre. (Ez a felelősségi forma megkülönböztetendő, de természetesen nem választható el a párttagokra háruló kötelezettségtől, hogy a párt politikáját, határozatait végrehajtsák, érvényesítsék saját munkaterületükön. Itt a felelősség realizálása politikai szférában történik meg. A *miniszter* politikai felelőssége azonban akkor is érvényesül, ha pl. nem párttag.)

Elméletileg lényeges eleme a politikai felelősségnek, hogy az a tevékenységért és magatartásért való felelősséget jelent; ez utóbbi — ti. a magatartásért való felelősség — nem elsősorban magánéletre vonatkozó valamiféle következményt tükröz, (bár azt is), hanem azt juttatja kifejezésre, hogy a felelősség kiterjed nemcsak a megtett intézkedésre, hanem pl. az intézkedések elmulasztására is.

A politikai felelősség alapja: politikai-bizalmi viszony a megválasztó és a megválasztott között. Amikor ez a politikai-bizalmi viszony megbomlik — megszűnik a megbízatás. A szocialista államban azonban ennek a politikai-bizalmi viszonynak objektív mértéke van: a társadalmi-gazdasági célkitűzések megvalósítása; a társadalomban, gazdaságban, kultúrában stb. végbemenő folyamatok figyelemmel kísérése, felmérése, regisztrálása; a beavatkozás vagy legalább a beavatkozás kezdeményezése. Amíg a jogi felelősség mértéke a jogszabály; a politikai felelősség mértéke a társadalmi-gazdasági célkitűzések megvalósulása.

Az állami intézményi rendszer középpontjában a minisztertanács áll: az államigazgatási szervezet-rendszer csúcsán helyezkedik el. Ehhez az államigazgatási szervezetrendszerhez kapcsolódik valamilyen formában az egész gazdálkodó szervezet, ellátó, szolgáltató intézmények stb. Az államigazgatási szervezet-rendszert a minisztertanács kapcsolja a legfelső képviseleti szervekhez; a kormányzati tevékenység keretében azonban érvényesítheti befolyását a bíróságok tevékenységére, az ítélkezési gyakorlatra is stb. Ilyen módon tehát a minisztertanács a társadalom állami ráhatásának középpontjában van. A felsorolásból is következik a ráhatás lehetőségeinek, formáinak sokrétűsége. Mindenesetre a fentiek is mutatják azt, hogy az

állami szervek pártirányításának miért a minisztertanács a legdöntőbb láncszeme.

A társadalom állami ráhatásának nincsen olyan területe, amely kívül esnék a minisztertanács hatókörén. Ugyanakkor a minisztertanács tagjain keresztül kapcsolódik az állami és társadalmi intézményi rendszeréhez. Ebből következik az, hogy a társadalom valamennyi állami érdekeltségű ügye a minisztertanács valamelyik tagjához tartozik. A miniszterek között munkamegosztás érvényesül. S ezen a ponton, tudniillik a minisztertanács tagjai között érvényesülő munkamegosztás pontján jutunk el az *ágazati felelősség* problémájához. A politikai felelősség ti. az állami munkának meghatározott területén áll fenn, s ez a terület az ágazat.

Gyakorlatilag az ágazati felelősség említésekor szinte kizárólag a nagyjában-egészében a népgazdasági ágazatokhoz igazodóan strukturált gazdálkodó minisztériumokra gondolunk, holott a munkamegosztás valamennyi minisztérium között érvényesül.

Az ágazati felelősség a felelősségi formát tekintve — politikai felelősség. Az „ágazati" jelző ebben a relációban a felelősség területére, határaira való utalást, semmint a felelősség természetére vonatkozó meghatározást fejez ki. A valóságban a felelősség területi határait igen nehéz kijelölni.

Az ágazati területét mindenekelőtt egy szervezetrendszer teszi, vagy legalábbis részben ezzel határolható körül. Ez a szervezetrendszer az alárendeltségére, struktúrájára, mindenekelőtt — tulajdonosi — szektorális hovatartozására tekintettel rendkívül differenciált. S itt nem csak a minisztériumhoz „tartozó" gazdálkodó egységekre gondolunk, hanem a szűkebben értelmezett — hatalmat gyakorló — államigazgatási szervezetrendszer különböző elemei között meglévő különbségekre: a centrális — tehát csak a minisztériumból irányítható — szervektől kezdve a minisztériumhoz sajátos és jogilag szabályozott módon kapcsolódó tanácsi szakigazgatási szervekig bezárólag; de gondoljunk csak a szövetkezetekre, a szövetkezetek különböző típusaira. A tulajdonosi — szektorális különbségeken túlmenően tehát — amelyhez részben az ágazati felelősség fogalma kapcsolódik — lényeges különbségek vannak az ágazathoz tartozó államigazgatási, gazdálkodó szervek alárendeltségét, irányítását, jogállását stb. tekintve.

Az ágazati felelősség szervezeti-területi határainak a kijelölését nehezíti az, hogy az ágazathoz tartozó szervezeti egységek nem teljes tevékenységi körükkel kapcsolódnak a megfelelő minisztériumhoz: az államigazgatási szervek, gazdálkodó egységek tevékenységének vannak olyan oldalai, vonatkozásai, amelyek túlmutatnak annak az ágazatnak a területén, amelyhez az adott szervezeti egység közvetlenül kapcsolódik. Szembetűnően jelentkezik ez a szervezetek funkcionális tevékenységében, aminek a megfelelője a funkcionális minisztériumok hatásköre: a pénzügy-, munkaügyi minisztérium, az Országos Tervhivatal a gazdálkodó egységek, államigazgatási szervek ágazati hovatartozásától függetlenül — a megfelelő funkció szelvényen — kötelezően rendelkeznek. A vállalati, intézményi tevékenységnek azonban olyan oldalai is vannak, amelyek a funkcionálisnak nevezhető minisztériumok irányításán is túlmutatnak: pl. a mezőgazdasági ágazathoz tartozó termelőszövetkezetek építőipari tevékenysége.

Az ágazat tehát egy részről — szervezet, amely szorosabb-lazább irányítási — alárendeltségi kapcsolatok alapján tartozik a megfelelő minisztériumhoz; az ágazati tevékenység azonban túlmutat az ágazati szervezeten: a társadalmi-gazdasági célkitűzések megvalósítása a minisztertanács által meghatározott munkamegosztás rendjén. Mindenekelőtt az ágazati felelősség egy-egy államigazgatási-gazdálkodó egység *generális tevékenységéért* való felelősségét jelenti; még akkor is így van ez, ha az adott szervezeti egység tevékenysége nem „teljes területén" kapcsolódik a megfelelő miniszterhez—minisztériumhoz. Az ellenkezője ennek technikailag sem lenne lehetséges különösen nem a modern szervezetekben. Ezen a helyen nem tartjuk feladatunknak állást foglalni abban a vitában, amely abban a kérdésben alakult ki, hogy — különösen a gazdálkodó szervezetek — milyen kritériumok alapján tartoznak egyik vagy a másik minisztériumhoz-ágazathoz.

Az azonban nyilvánvalónak tűnik, hogy az ágazati felelősség, pontosabban az ágazat területén érvényesülő politikai felelősség — az ágazati szervezetrendszeren túlmutató tevékenységért való felelősséget is jelent. Felelősség tehát egy adott területen a társadalmi gazdasági folyamatok figyelemmel kíséréséért, egyáltalán, az adott területre szóló politika végrehajtásáért.

Fontos követelmény, hogy a miniszter a más ágazathoz tartozó szervekre nézve ne kizárólagosan rendelkezzék, hanem azzal a miniszterrel együtt, aki az adott államigazgatási-gazdálkodó tevékenységéért generálisan felel és viszont. Az együttműködést különböző szervezeti-jogi garanciák támasztják alá. Végső soron idetartozik az a lehetőség, hogy több ágazatba tartozó szerv tevékenységét érintő kérdésben a miniszter kezdeményezésére a minisztertanács bocsásson ki jogszabályt; megemlíthetők továbbá az érdekelt miniszterekkel közösen, valamint a kormány felhatalmazására kibocsátható jogszabályok stb. Az ágazati szervezeten túlmutató kérdések rendezésének előzetes fórumai lehetnek a tárcaközi bizottságok, koordinációs szervek. Hangsúlyozni kell azonban: más dolog az együttműködés, a koordináció biztosítása az ágazatok tevékenységében s megint más a miniszteri felelősség kérdése: az együttműködési-koordinációs lehetőségek igénybevétele következtében nem csökkenhet vagy különösen nem hiúsulhat meg a miniszteri felelősség érvényesítése.

Az ágazati szervezet és ágazati tevékenység egybe nem esésének következtében igen fontos követelmény az ágazati irányítás eszközeinek, lehetőségeinek jó megválasztása: az ágazathoz nem tartozó szervekhez szóló rendelkezés csak a mindenkit kötelező jogforrási formában lehetséges; az ágazati szervek utasítása viszont lehetséges nem kihirdetett jogforrásokban is. Ha az ágazat keretei között ezzel ellenkező módszer érvényesül, az a veszély fenyeget, hogy a címzettek eleve nem szerezhetnek tudomást az őket érintő rendelkezésekről.

Az ágazatért való politikai felelősség azon a feltételezésen alapul, hogy a miniszter megfelelő eszközökkel rendelkezik az adott terület irányítására, befolyásolására, a fejlesztés irányának arányainak általában az ágazat stb. sorsának meghatározására. Az ágazati irányítás eszközei rendkívül változatosak, összetettek, ugyanúgy, mint ahogyan differenciált az ágazathoz tartozó szervezetrendszer az alárendeltségére, struktúrájára stb., mindenekelőtt persze a szektorális hovatartozására tekintettel. Ezeknek az eszközöknek a kimerítő felsorolása szinte lehetetlen. Ide tartozik pl. a különböző rangú jogszabályok kibocsájtása, a személyi kérdésekben való döntés, jogosultság anyagi eszközök felhasználására, fejlesztési koncepciók kidolgozása, olyan döntések *kezdeményezése,* amelyekre a miniszternek nincsen hatásköre: állami és politikai döntésekről egyaránt szó lehet.

Az ágazat sorsának meghatározására képessé tevő eszközök példálódzó áttekintése után, hangsúlyozni kell, hogy a politikai felelősséget *nem csak* a direkt és közvetlen beavatkozás lehetősége alapozza meg.

Miniszter—minisztérium viszonya

A miniszteri felelősség igen bonyolult kérdése a miniszter-minisztérium egymáshoz való viszonya. Ez a kérdés tovább bontható: a miniszter és a minisztérium vezető állású tisztségviselői egymáshoz való viszonyának kérdéskörére, illetőleg a miniszter és a minisztériumi apparátus kapcsolatának problémájára.

Egyszerűbbnek tűnik az előbb említett kérdés: a miniszter és a minisztérium vezető tisztségviselőinek egymáshoz való viszonya, amely a legáltalánosabb szinten van szabályozva az Alkotmányban s a miniszteri felelősségről szóló törvényben. E szerint a minisztériumi államtitkár szinte teljes jogkörrel helyettesítheti a minisztert: a minisztertanács tagjai és az államtitkárok felelősségéről szóló törvény pl. lehetővé teszi, hogy a minisztériumi államtitkár szavazati joggal helyettesítse a minisztert a minisztertanács ülésén; az államtitkár helyettesítheti a minisztert az országgyűlés ülésén stb. A minisztériumi államtitkár minisztert helyettesítő jogkörének szinte egyetlen korlátja van, nevezetesen az, hogy a minisztériumi államtitkár felelősséggel tartozik — a minisztertanácson és az Elnöki Tanácson kívül — a helyettesített miniszternek is.

A *jogalkotás területén: miniszteri rendelet* kiadására a miniszter, akadályoztatása esetén a minisztériumi államtitkár, az utóbbi akadályoztatása esetén az ügykör szerint illetékes miniszterhelyettes jogosult. Miniszteri *utasítást* ellenben az államtitkár akkor is kibocsáthat, ha a miniszter nincsen akadályoztatva; kibocsáthat utasítást a miniszter által feljogosított miniszterhelyettes is.

Az utóbbi évek jogalkotása arra irányuló törekvést fejez ki, hogy növekedjék a miniszter egyszemélyi felelőssége az ágazati irányításban. Számos hatásköri-szervezeti megoldás áll ennek a célnak szolgálatában. Lényegében ide sorolható a minisztérium keretei között megszervezhető tanácsadó testületek hatásköre, tevékenysége.

1968-ig a minisztériumokban *kollégiumok* működtek. A kollégiumokra vonatkozó szabályozás lényege: élén a miniszter állt, tagjai a miniszterhelyettesek voltak, továbbá azok, akiket a miniszter előterjesztésére — a minisztériumi, illetve a minisztériumnak alárendelt apparátusból — a *minisztertanács kinevezett* erre a tisztségre. A kollégium legalább havonta ülésezett; bizonyos kérdésekben — a minisztérium egészét vagy egyes területeit érintő legfontosabb ügyekben — a miniszter a kollégium meghallgatása után döntött; az ilyen jellegű kérdéseket tehát a kollégium napirendjére *kellett* tűzni. A határozatokat a miniszter mondta ki: ha azonban a kollégium tagjai nem értettek egyet a miniszter határozatával, ellenvéleményüknek a minisztertanács elnökéhez való előterjesztését kérhették.

Az egyszemélyi felelősség hangsúlyozása jegyében a minisztertanács a minisztériumi kollégiumoknak az 1957-ben szabályozott rendszerét megszüntette. A ma is hatályos 1968-i évi határozat szerint maga a miniszter dönti el, egyáltalán szervez-e tanácsadó testületet vagy sem: ha igen, tagjait maga a miniszter nevezi ki egyetlen megszorítással; biztosítja, hogy a testület munkájában a minisztériumi pártbizottság titkára részt vegyen. Az említett minisztertanácsi határozat a miniszter által fakultatív módon szervezett testületet tanácsadó, koordináló, véleményező jellegűnek mondja; nincsen ügydöntő hatásköre tehát.

Az előzőeknél lényegesen több gyakorlati problémát felvető kérdés: a miniszter, illetőleg a minisztérium egészének egymáshoz való viszonya. Az elképzelhetetlen, hogy az ágazatot érintő valamennyi ügyben a miniszter személyesen döntsön és személyesen rendelkezzék. A szervezet és a funkciók nagyságrendje következtében ez lehetetlen. Jogos azonban az elvárás, hogy a minisztérium „belső közegeinek" intézkedései összhangban legyenek a miniszter és a minisztérium vezető tisztségviselőinek döntéseivel. *Előfordul,* hogy minisztériumi főosztály

iránymutatással módosítja miniszterének utasítását. Az ágazathoz tartozó szervezetek, az ágazati feladatok teljesítésében érdekelt vállalatok, intézmények tevékenységét ma *általánosan* nehezíti az, hogy a minisztériumok, a minisztériumi főosztályok hallatlanul nagy számban bocsátanak ki — irányelv, elvi állásfoglalás stb. elnevezéssel — normatív rendelkezéseket. Ezek ugyan nem jogszabályok, alkalmazásuk azonban a címzettekre kötelező. A főosztályi iránymutatások, elvi állásfoglalások stb. az igen magas számuk miatt szinte áttekinthetetlenné teszik az ágazati szerveken számonkért joganyagot. Gyakran a tárcalapban sem jelennek meg, csupán közvetlen, leirati formában közlik az „érdekeltekkel".

Elvileg a minisztérium-miniszter egymáshoz való viszonyának kérdései tisztázottak: a miniszter a minisztérium egyszemélyes felelős vezetője; a minisztériumi szervezet teljes egészében alárendelt a miniszternek; nincs a minisztériumnak olyan hatásköre, amely kívül esnék a miniszter hatáskörén; a miniszter dönt a minisztérium szervei között érvényesülő munkamegosztás kérdésében, ennek keretében a maga számára tartja fenn a legfontosabb személyi, anyagi kérdésekben a döntés jogát stb. Az elméletileg egyértelmű és tisztázott követelmények következetesebb *gyakorlati megvalósítása* nagy mértékben hozzájárulna az ágazati irányítás hatékonyságának fokozásához, a központi és helyi vállalati szervek közötti koordináció megjavításához.

Sári János

A jog elhalásának időszerűsége

A szocialista jogtudományban, a jogi közgondolkodásban, a politikai és a közéleti vitákban a jog elhalásának időszerűségéről nincsenek nézeteltérések, nyílt véleménykülönbségek. Ha áttekintjük a jogelméleti munkákat azt tapasztalhatjuk, hogy a jog elhalásának problémája teljesen háttérbe szorul, tárgyalása még az átfogó, a lényeges jogelméleti fogalmakat felölelő munkákban is csak utalásszerűen található.

Erre tekintettel szükséges foglalkozni a jog elhalásának általános és konkrét összefüggéseivel s választ kell adni időszerűségének kérdésére.

1. Bevezető megjegyzések

a) A jog elhalására vonatkozó marxista koncepciót sokan utópiának minősítik, kigondolt elméleti konstrukciónak vélik. Különösen a polgári jogtudomány utasítja el tudománytalan kérdésként. Emellett azonban a szocialista társadalomelméletben, politikai és jogi gondolkodásban is sokan kétkedve és fenntartásokkal fogadják e tételt. Fölületes megközelítés alapján nem látják, hogy itt *tudományos hipotézisről* van szó.

A marxitsa társadalomszemlélettől idegen az utópiák kidolgozása és hirdetése, de követelmény a tudományos előrelátás.[1]. A társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek fölismerése alapján a fejlődés távlataira is következtetünk. Így fogalmazódott meg a politika, az állam és a jog elhalásának tudományos hipotézise. E következtetések megállapítását illetően a marxista társadalomelmélet kapcsolódik az emberiség korábbi tudományos nézeteihez, gondolati anyagához.

b) A tudományos előrelátás követelményének figyelmen kívül hagyása együttjár a jog elhalását *szkeptikusan* és prakticista módon értékelő nézetekkel.

A közvéleményben és a jogi közgondolkodásban a jog elhalását kétkedve fogadók arra utalnak, hogy a mai viszonyok között sok népnél most szilárdul meg a jog vagy csupán gyöngén fejlett jogrendszer van. Más politikai rendszerekben pedig a jogot mellőzik, politikai rendszabályokkal, állami parancsokkal vagy vallási normákkal helyettesítik. Ilyen körülmények között egyáltalán nem látják a jog elhalásának időszerűségét, a konkrét összefüggések tanulmányozásának szükségességét.

A szocialista társadalmak mai közgondolkodásában a szkeptikus és prakticista megközelítés áll előtérben. Úgy tűnik, hogy a jog elhalásának kérdése csupán a marxizmus klasszikusainak megbecsülésére tekintettel szerepel, ezzel kapcsolatos tanulmányok, konkrét kutatások helyett fölületes elvi utalásokat találunk csupán.

A jog elhalásának kérdését gyakran más oldalról is megközelítik. Ezt főképpen a dogmatikus és *voluntarista* (úgynevezett radikális) fölfogásokban találjuk meg. Ezek a kommunizmust (az osztály-, az állam- és a jognélküli társadalmi berendezkedést) konkrét döntésekkel, rendszabályokkal, intézkedésekkel és gyors változtatásokkal vélik megvalósíthatónak. *Marx* és

[1] *Lenin* mutat rá erre a lényeges összefüggésre: „Marxnál nyoma sincs utópizmusnak abban az értelemben, hogy kiagyalja vagy megálmodja az „új társadalmat". Nem ő természeti folyamatként tanulmányozza az új társadalomnak a régiből való megszületését, az átmeneti formákat, amelyek a régiből az újba vezetnek át". Lenin Összes Művei (a továbbiakban: L. Ö. M.) 33. köt. Bp. 1965. 44. old.

Engels más összefüggésben hangsúlyozza, hogy lehetetlent akar, aki anélkül akar társadalmi jelenségeket eltörölni, „mielőtt a viszonyok annyira fejlettek, hogy kitermelhetnék",[2] addig csak az ideológusok képzeletében születik meg. Vagyis a jogot nem lehet eltörölni, ám ha megteremtődnek a társadalmi föltételek, akkor lehetővé válik a jog elhalása.

A dogmatikus társadalomvezetés voluntarizmusából következő, a jog elhalására vonatkozó intézkedések negatív megítélést eredményeznek. E történelmileg negatív tapasztalatok elutasításának az a következménye, hogy elvetik a jog elhalásának időszerűségét.

A prakticista, szkeptikus és dogmatikus megközelítéssel szemben a tudományos gondolkodás és kutatás követelménye az, hogy a jog fejlődésének törvényszerűségeiből, a szocialista jog mai gyakorlatából és fejlődési irányából következtessen a jog elhalásának időszerűségére, vagy időszerűtlenségére. Ezt a következtetést azonban nem vonhatjuk le csupán a joggyakorlat konkrét ellentmondásaiból, a jogi szabályozás gyakorlatából. A társadalomelmélet és a jogelmélet követelménye a társadalmi fejlődés fő vonalának, tendenciájának, *világtörténelmi távlatainak* föltárása, s ezen belül a jog perspektívájának megismerése.

A marxista társadalomelmélet vázolja föl átfogó világnézetben a társadalmi fejlődés alapvető törvényszerűségeit, és ezekből következően a társadalmi fejlődés irányát, a jövő új társadalmi berendezkedésének általános körvonalait. A jövő társadalmi viszonyaira azonban csak a régi helyzet elemzése és a jelenlegi fejlődés irányának megismerése alapján következtethetünk. *Marx* helyesen foglalja össze ezt a követelményt: „... mi nem akarjuk dogmatikusan anticipálni a világot, hanem csak a régi világ kritikája útján akarjuk megtalálni az újat."[3]

c) Elméleti és módszertani követelmény, hogy a jogot nem szakíthatjuk ki a történelmi folyamatból az adott társadalmi berendezkedésből. A marxista társadalomelmélet hangsúlyozza, hogy a jog elhalásának kérdését nem lehet megragadni, ha önmagában vizsgáljuk és kiszakítjuk a társadalom egészének fejlődéséből. Ez esetben elméleti spekulációkra jutnánk. *Lenin* is megállapítja: „A marxizmus egész szelleme, egész rendszere azt követeli, hogy minden tételt csak *a)* történelmileg; *b)* csak más tételekkel összefüggésben; *c)* csak a konkrét történelmi tapasztalatokkal kapcsolatban vizsgáljunk."[4]

A szocialista jogelmélet nem jósolja meg előre, nem anticipálhatja dogmatikusan a jog elhalásának megoldásait, a jogi szabályozás eltűnésének konrét folyamatait. Nem határozható meg előre, hogy mi lesz a különféle jogszabályok és jogintézmények sorsa. Ez meddő találgatás lenne. A konkrét kérdéseket majd a gyakorlat veti föl és oldja meg. Csupán a jog fejlődésének és elhalásának általános *elvi* körvonala, a tendenciák, a *koncepció* rögzíthető, s a konkrét problémák megoldása viszont az adott történelmi körülményektől függ.

d) A kommunista társadalomfölfogás azt vallja, hogy az emberiség előtörténete, az osztálytársadalmak meghaladása után az emberi társadalom *igazi története* kezdődik. A kommunista társadalmi berendezkedésben megszűnik a kizsákmányolás, az osztályokra tagozódás, az emberek elnyomása, erőszakos korlátozása; kiküszöbölődik a társadalmi elidegenülés minden formája; elhalnak az e viszonyokat kifejező intézmények: az osztályok, a politika, az állam, a jog. Pozitív oldalról: a társadalmi berendezkédés új megoldásai, formái, elvei, értékei, intézményei és normái jönnek létre, s az emberi kapcsolatok alapvető formája a közösségi lét, a társas kapcsolatrendszer, a kölcsönös támogatás és közös tevékenység rendszere.

Az elidegenülés különféle fajtáinak fölszámolása következtében olyan társadalmi berendezkedés alakul ki, amelyben az *emberek saját társadalmasításuk uraivá válnak*, saját tevékenységük törvényeit majd teljes szakismerettel alkalmazzák[5]. Ez azt is jelenti, hogy a jog fejlődés távlata, a társadalmi fejlődés objektív törvényei alapján ragadható meg. A társadalmi törvények természetszerűen az emberek cselekvése révén realizálódnak s a társadalomban az emberek tudatos cselekvése előtérbe kerül, a tudatosság társadalmi szerepe megnövekszik. Ebből következik, hogy a jog elhalása nem spontán folyamat, hanem az emberek tudatos tevékenységével, az emberi viszonyok tudatos átalakításával, racionális új normarendszer kiépítésével valósul meg. A kommunizmus megteremtésének kísérő folyamata a jog elhalása, amit a tudatos társadalomépítés keretében tudatosan kell előkészíteni.

e) A marxista társadalomelmélet bebizonyította a *jog történetiségét*. Tudománytalannak minősíti azokat a nézeteket és tudományban megfogalmazott tételeket, amelyek a jog örök mivoltát, állandó társadalmi létezését vallották és vallják. A jog történetisége azt jelenti, hogy a társadalmi fejlődésben a jog az osztály jellegű hatalmi struktúra keretében jelent meg; a történelmi fejlődésben a gazdasági és politikai viszonyok változásának megfelelően sajátos jogfejlődés mutatkozott meg. A társadalmi fejlődés irányából, fejlődési távlatából, a kommunista társadalom berendezkedésének, az új termelési módnak előrejelzéséből azt következtetjük, hogy a jog történeti sorsa — elhalása, eltünése a társadalmi életből.

f) Ha áttekintjük a marxizmus tanítását, a kommunista berendezkedés építésével kapcsolatos követelményeket, akkor arra az általános

[2] Marx Engels Művek. (A továbbiakban: MEM) 3. köt. 317. old.

[3] MEM. 1. köt. Bp. 1957. 346. old.

[4] *Lenin* Művei. 35. köt. Bp. 1956. 231. old.

[5] MEM. 20. köt. 279. old.

következtetésre juthatunk, hogy a jog elhalására vonatkozó koncepció nem esik el mint tudománytalan föltételezés. Csupán a marxista társadalomfölfogás revíziója vallhatja e tanítás elavultságát és időszerűtlenségét. Ugyanis a marxista társadalomelmélet a jog elhalását a világtörténelmi távlatra, a társadalom önmozgására, fejlődési irányára és jövőjére tekintettel ragadja meg mint tudományos hipotézist. Emellett a szocializmus és a kommunizmus építésének gyakorlata is egyre többször állítja előtérbe a jog elhalásának gondját, tudományos elemzésének szükségességét.

2. Eszmei előzmények

a) A jog elhalásával kapcsolatos tétel nem csupán a marxista társadalomelméletben található meg. Ez a nézet történelmileg elsősorban az emberiség gondolkodóinak jövőre vonatkozó elképzelései között jelentkezik a jobb és tökéletesebb társadalomra vonatkozó vágyak között, utópiákban lelhető meg. Téves az a fölfogás, amelyik csupán szocialista utópiának vagy marxista követelménynek minősíti a jog elhalásának föltételezését. A marxista társadalomelmélet — e vonatkozásban is — a korábbi racionális megállapításokból indul ki.

Már az ókori görög filozófiában is megtalálható a jognélküliség problémája. Érdekes, hogy a jognélküli társadalomra vonatkozó fölfogás *Platón* tanításában is megtalálható. Platón a közös tulajdont, a közösségi életformát igényelte a tökéletes társadalomban (utópiájában). Szerinte a tökéletes társadalomban nem lesz szükség jogra: ugyanis nem a törvények (nem a jog), hanem a *nevelés* határozza meg az emberek magatartását, az emberek önkéntes cselekvéssel teljesítik föladataikat.[6]

A demokratikus utópiák közül kiemelkedő *Campanella* és *Morus* utópikus társadalomfölfogása. A fönnálló társadalom bírálata mellett keresték a közösségi együttélés új formáit. A jog vonatkozásában hangsúlyozták a különféle társadalmi intézkedések szükségességét a bűnözés kiküszöbölése végett. Emellett az önérdek visszaszorítását, a közösségi érdek és tevékenység előtérbe állítását vélik a jogviták és bűnözés megszüntetése alapjául. Fölismerik, hogy a jog a gazdagok érdekeit, a kizsákmányolást szolgálja. *Morus* például hangsúlyozza, hogy „nincs az a büntetés, amely visszatartsa a latorságtól azokat, akiknek más módjuk nincs a mindennapi megszerzésére."[7]

Az utópista szocialisták is meglátták a jog és jogszolgáltatás kapcsolatát a kizsákmányolással. Erre tekintettel például a *Fourier*-féle falanszter-rendszerben nem lennének tolvajok, csalók, bűnözők, nem lenne tehát szükség bírógásra, rendőrségre, börtönre.

A társadalomra és a jogra vonatkozó utópista következtetések sok racionális fölismerést tartalmaznak. Lényegében elősegítették a történelmi materializmus tudományosan megalapozott társadalom-fölfogásának kidolgozását. Erre tekintettel hangsúlyozza *Engels:* az utópisták „zseniálisan előre megsejtettek számtalan olyan dolgot, amelynek helyességét mi most tudományosan bizonyítjuk be."[8] A társadalom bizonyos törvényszerűségeinek, reális összefüggéseinek fölismerése hozzájárult a jog elhalása tudományos hipotézisének kimunkálásához is.

b) A polgári jogelmélet a jog fejlődésével s különösen a jogfejlődés távlataival keveset foglalkozik. A legtöbb szerző szkeptikusan fogadja vagy elutasítja a jog elhalásának hipotézisét és inkább azt föltételezi, hogy a jog az emberi társadalom állandó kísérő jelensége, mondván a társadalom mindig igényel szabályozást, szabályozás nélkül nem lehet emberi közösség. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a társadalmi együttélés szabályozása és a jog nem esik egybe; a jog nem azonosítható a társadalmi együttélés mindenkori szabályozásával, mivel a jog csupán az osztálytársadalomban található meg különleges normarendszerként.

Megjegyzendő, hogy a polgári jogfilozófiai utalásokból az derül ki, hogy főleg a jog elhalásának leegyszerűsített vulgáris fölfogását ismerik és ezeket utasítják el.

c) A marxista koncepció a jog elhalásáról nem a polgári nézetekkel való vitában, hanem elsősorban a kispolgári és utópista szocializmus tételeivel és megközelítéseivel szemben fejlődött. A szocialista mozgalom különféle árnyalatai ma is vitáznak az osztályjellegű társadalmihatalmi intézmények elhalásának elveiről és konkrét megoldásairól.

Az előzmények között különösen jelentősek az anarchizmussal lefolytatott viták az állam és a jog elhalásáról. Emellett kell kiemelni a győztes szocialista forradalmak után folytatott vitákat a jog elhalásának folyamatáról.

A szocialista forradalmak után nem csupán elvi szinten, hanem a konkrét intézkedések kapcsán is előtérbe kerül a jog elhalásának gondja. E vonatkozásban főképpen a dogmatikus és voluntarista megközelítés vetődik föl negatív módon. Emiatt e probléma elvi alapon történő megvitatása és némely konkrét kérdések megválaszolása válik fő követelménnyé.

Az egyoldalú dogmatikus megközelítés kérdését jellemzően összegezi *Tőkei* Ferenc: „Hol a politikai hatalom bűvöletében élő dogmatikusok, pártvezetők tesznek kísérletet a kommunizmus vagy legalább a szocializmus gyors »bevezetésére«, hol meg »radikális« ellenzékiek lépnek fel hasonló követelésekkel. E többnyire voluntarisztikus anticipációkat mint a reális anticipáció elkerülhetetlen velejáróját kell tudomá-

[6] *Platón:* Az állam. Bp. 1970. 62—66. old.
[7] *Morus:* Utópia. Bp. 1963. 19. old.
[8] *Marx—Engels* Válogatott Művek. Bp. 1963. I. köt. 640. old.

sul vennünk, s minden egyes esetben újra meg kell küzdenünk velük."[9]

A jog elhalásának folyamatát jelentékenyen akadályozta a személyi kultusz politikai rendszere, a jogi intézmények etatista kezelése és a törvényesség követelményeinek félretétele.

A dogmatikus jogtudomány a személyi kultusz követelményeinek megfelelően voluntarista módon értékelte a szocialista jog szerepét a társadalomban és a jog elhalását is. Ez akadályozta a jog önfejlődését, a jog elhalásának előkészítését.

További vizsgálatot, külön tanulmányt igényel a munkásmozgalomban, a különféle baloldali mozgalmakban és az újabb szocialista utópikus megközelítésekben található nézetek összefoglalása, áttekintése és elemző értékelése a jog elhalásával kapcsolatban. Emiatt csupán a leegyszerűsítő nézetek összegezésére, rövid kritikájára adódik lehetőség.

3. *A főbb leegyszerűsítő megközelítések összefoglalása*

A marxista társadalomelmélet a jog elhalásának csupán elvi körvonalait, az általános összefüggéseket ragadja meg, emiatt a konkrét összefüggéseket ragadja meg, emiatt a konkrét társadalmi berendezkedés alapján történhet és az adottságoknak megfelelő gyakorlati megoldásokban realizálódhat. E követelmény ellenére az a jellemző, hogy a jog elhalására vonatkozóan elsősorban túl elvont következtetéseket és leegyszerűsítéseket találunk.

a) A leegyszerűsítő megközelítések között első helyen kell kiemelni a *történetietlen* szemléletet. Némely megállapítások nem fogják át a történelmi fejlődés bonyolultságát. A jog elhalásának kérdését nem a világtörténelmi fejlődés távlatában ragadják meg, csupán egy-egy konkrét vagy elszigetelt társadalmi problémát vagy összefüggést látnak és hangsúlyoznak, s ezeket egyoldalúan eltúlozzák.

b) Igen gyakran szembetalálkozunk a jog elhalásának kérdését illetően is a *doktrinér* megközelítéssel. Ez csupán bizonyos elméleti tételek tagadása vagy a kommunista eszmények és követelmények leegyszerűsített hirdetése alapján spekulatív következtetéseket vall. A doktrinér nézőpont fő hibája, hogy nem tekint a reális társadalmi fejlődésre, a valóság konkrét alakulására, a bonyolult kölcsönhatásokra, a társadalmi totalitásra és gyakorlatra.

c) A leegyszerűsítő megközelítés sajátos megjelenése — az *automatizmus,* amely a társadalmi fejlődés mechanikus következményének fogja föl a jog elhalását. Úgy értékeli, hogy a kommunista társadalmi viszonyok kialakulása ösztönös módon maga után vonja az új társadalmi berendezkedéstől idegen jelenségek (így a jog) eltünését.

d) A marxista közgondolkodásban és főleg a dogmatikus megközelítésben gyakran szembeötlik a társadalmi kérdések *ökonomista* értékelése. Ez a megközelítés nem hangsúlyozza, hogy a gazdasági viszonyok végső fokon határozzák meg a társadalom fejlődési irányát és egyoldalúan kiemelik a gazdasági tényezők szerepét. E szerint: mivel a gazdasági fejlődés megalapozza a kommunista társadalmi berendezkedést, a gazdasági fejlettség szimpla következményeként bekövetkezik a jog elhalása. Ehhez kapcsolódó további leegyszerűsítés pedig csupán az új kommunista elosztási viszonyokból vezeti le a jog elhalását.

e) Többen a kommunizmus lényegét az osztályok és a politikai viszonyok megszünésében látják. Így indokolnak: mivel a kommunista társadalmi berendezkedés *osztálynélküli* társadalmat jelent, ebből az osztályuralmat kifejező és megvalósító intézmények (a politika, az állam, a jog, az erőszak) eltünése következik. Ez a megközelítés mechanikusan az osztályviszonyok megszünéséből vezeti le a jog elhalását.

f) Sokan úgy vélik, hogy a *kultúráltság* növekedése mechanikusan vonja maga után a társadalmi együttélés szabályainak önkéntes követését és a jog szükségtelenségét. Ez a megközelítés a kulturáltság és a jog elhalása között szimpla, egyoldalú összefüggést lát, nincsen tekintettel a társadalmi együttélés szabályozásának bonyolultságára és a szabályozás sajátos követelményeire, emiatt leegyszerűsített.

g) A jog elhalásával kapcsolatban sokan azt a fejlődési folyamatot ragadják meg, hogy *a jog és az erkölcs közeledik* egymáshoz a szocialista viszonyok között, s úgy vélik a jog az erkölcsben oldódik föl. Ez a megközelítés nem ismeri föl, hogy a kommunista berendezkedés új minőségű normarendszert igényel, ami a jog és az erkölcs helyett új minőségű normarendszer kibontakozását jelenti. (Ennek a nézetnek a meghaladását tartalmazza az SZKP programja is.)

i) Leegyszerűsítésnek minősül az is, hogy a jog elhalásának egész folyamatát olyan *távoli jövőbe* helyezik, hogy nem látják a szocialista jogfejlődéssel való kapcsolatát. Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja azt, hogy a jövő csakis a jelenre alapulhat. A jog elhalása csakis úgy következhet be, ha a társadalom előkészíti, a társadalmi cselekvés gyakorlata megteremti előföltételeit.

j) A leegyszerűsítések között találunk olyan nézetet, hogy a jog elhalása a társadalmi élet *szabályozásának a megszünését* jelenti. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a kommunista társadalom sem képzelhető el szabályozás, a társadalmi együttélést rendező normarendszer nélkül. Azonban ez a szabályozás az adott társadalmi berendezkedés új követelményeinek megfelelően új vonásokkal rendelkezik, amely a jogtól eltérő sajátosságokat tartalmaz. Új módon fejeződik ki a társadalmi együttélés szabá-

[9] *Tőkei* Ferenc: A szocializmus dialektikájához. Bp. 1974. 54. old.

lyozási szükséglete az önszabályozás rendszerében.

Végül: szükséges hangsúlyozni a leegyszerűsítő megközelítéseket illetően, hogy jórészük a jog elhalásának koncepciójával kapcsolatban tartalmaz racionális magot, több lényeges összefüggést, lényeges vonást. Azonban egyoldalúak, mivel nem totalitásában elemzik a problémát, egy-egy tényezőt vagy vonást emelnek ki csupán. — Mindezek természetszerűen beépíthetők egy átfogó koncepcióba, midőn a jog elhalásának lényeges társadalmi, és jogi vonatkozásait teljességében ragadjuk meg.

4. A jog elhalásának társadalmi föltételezettsége

a) A marxista társadalomelmélet a leegyszerűsítésekkel és az egyoldalú megközelítésekkel szemben a jog elhalásának problémáját a világtörténelmi távlatra tekintettel az egész társadalom átalakulásához, az új minőségű kommunista berendezkedés kiépüléséhez kapcsolja. Az új társadalmi berendezkedés kiépülése *Marx* szerint visszatérést jelent a vallásból, a családból, államból, jogból stb. „a maga *emberi,* azaz *társadalmi* létezésébe".[10] A kommunista társadalmi berendezkedés olyan *új minőségű termelési mód* kialakulását föltételezi, amely minőségileg más jellegű emberi kapcsolatrendszereket, intézményeket, normákat és értékeket eredményez.

A társadalmi átalakulás következményeként jelentkezik az, hogy megszűnik a fizikai és szellemi munka, a falu és a város ellentéte, továbbá megvalósul a kommunista társadalom azon követelménye, hogy a munka mindenki számára létszükségletté váljék, vagyis *megszűnik a munka kényszerjellege.* Hagyományosan ezt a minőségi különbséget legfőképpen abban szoktuk érzékeltetni, hogy érvényesül „a mindenkinek képességei szerint és mindenkinek szükségletei szerint" elv.[11]

A kommunista társadalmi berendezkedés kialakulása föltételezi azt, hogy a dologi hatalmat az emberek maguk alá rendelik közös erőfeszítéssel, közösségi keretek között. *Marx* és *Engels* hangsúlyozza, hogy mindez *közösség* nélkül nem lehetséges. A közösségi berendezkedés teszi lehetővé, hogy az egyének társulásukkal elnyerjék szabadságukat.[12]

A társadalmi elidegenülés különböző formáinak fölszámolása együttjár az ember *önelidegenülésének* kiküszöbölésével, a sokoldalú közösségi személyiség kibontakozásával. A közösségi személyiség új vonásainak kialakulásával párhuzamosan jelentkezik a társadalmi intézmények fejlődése és minőségi megváltozása. Valójában a társadalmi berendezkedés minőségi átalakulása és a *közösségi személyiség* általánossá válása egymást föltételezi.

A gazdasági fejlődés alapján a társadalmi berendezkedés egyéb szféráiban is minőségi változás következik be. A hatalmi struktúra minőségi átalakulása folyamatában lényeges sajátosságként emeljük ki a *politikai jelleg*, a politikai erőszak megszünését, illetőleg *elhalását.* A társadalmi együttélés szervezése és szabályozása elveszti politikai jellegét az osztályok eltűnése következtében. A társadalom vezetése az egész társadalom közös érdekeinek megfelelően a társadalmi önigazgatás rendszerében valósul majd meg. A társadalom szervezése tudományos alapra helyeződik, s ebből következően a társadalmi együttélés szervezésére és szabályozására új jellegű normarendszer bontakozik ki.

A társadalom közösségi jellegének erősödése következtében közeledik egymáshoz *a közélet és magánélet.* A közéleti demokrácia fejlődése és kiszélesedése elősegíti a társadalmi együttélés közösségi normáinak kibontakozását; növekszik a közösségek szerepe a társadalmi együttélés szabályozásában és rendezésében. Mindez a közéleti kulturáltság magas színvonala következtében a társadalmi normák önkéntes követésének fejlettségét eredményezi.

Az egyének magasrendű közösségi kulturáltsága lényegében a *közösségi embertípus* általánossá válását jelenti. Ezzel összefüggésben utalni kell röviden arra is, hogy némely föltételezések a közösségi személyiséget olyannak vélik, hogy csupán közösségi aktivitást végez. Ezzel kapcsolatban már *Marx* is hangsúlyozta, hogy az egyén közösségi tevékenysége nem föltétlenül közvetlenül közösségben, mások társaságában történik.[13] Az új közösségi embertípus képes tevékenyen résztvenni a társadalom közös ügyeinek megoldásában, és képes saját alkotó tevékenységét kibontakoztatni — a közügyek szervezésében és szabályozásában is. Ez egyben azt is jelenti: nem lesz szükség az egyének uniformizált magatartására és tevékenységük egysíkú szabályozására.

A társadalom fejlődésében a közösségek és a közösségi személyiség előtérbe kerülése együttjár a közösségi tevékenység, a társadalmi együttélés *önszabályozó* rendszerének ki-

[10] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 69. old.

[11] *Marx* hangsúlyozza: a kommunista társadalom felsőbb szakaszán az egyének már nincsenek alárendelve a munka megosztásának és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem a legfőbb létszükséglet lett, s akkor lesz: mindenkinek képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint. MEM. 19. köt. 18—19. old.

[12] „Azt, hogy a személyi hatalmak (viszonyok) a munka megosztása révén dologi hatalmakká változtak át, nem lehet azáltal ismét megszüntetni, hogy az erről alkotott általános képzetet kiverjük a fejünkből, hanem csak azáltal, hogy az egyének ezeket a dologi hatalmakat megint besorolják maguk alá és a munka megosztását mekszüntetik. Ez a közösség nélkül nem lehetséges. ... A valóságos közösségben az egyének társulásukban és társulásuk által egyúttal szabadságukat is elnyerik." MEM 3. köt. 63. old.

[13] *Tütő* László: Marx a kommunista egyéniségről. Világosság. 1977. 3. sz. 188. old.

bontakozásával. A közösségek belső és külső viszonyainak tudatos szabályozása igényli a szabályozás kialakításában és követésében a közösségek és az egyének aktivitását.

b) A jog elhalásának folyamatában különös vonásként ragadható meg az az összefüggés, hogy a jog elhalása a *szocialista jog kiépülésével kezdődik.* A szocialista jog maga is jelentékeny tényező abban, hogy a jog elidegenülése, kiüszöbölődjék. A szocialista jog demokratikus vonásainak megszilárdulása elősegíti a jog kényszerítő, erőszakos érvényesítő szerepének csökkenését; előtérbe kerül a jog nevelő, eszmei befolyásoló és meggyőző szerepe. A jogfejlődés maga is hozzájárul a társadalom önszabályozó rendszerének kibontakozásához.

Nem téveszthető szem elől, hogy a jog bizonyos önállósággal minden esetben az adott társadalmi környezetben fejlődik. A jog viszonylagos önállósága azonban nem abszolutizálható. A szocialista jogi gondolkodásban általánosan elfogadott következtetés, hogy a jogsértések ellen nem elegendő csupán jogi eszközökkel küzdeni. A jogvitákat sem lehet csupán jogi eszközökkel kiküszöbölni. A jogi eszközök és a jog hatása mellé még más társadalmi intézkedések is kellenek és az egész társadalom átalakulása szükséges. Ezzel kapcsolatban fölhozható: a társadalomellenes magatartások, a bűncselekmények visszaszorítása és kiküszöbölése elsősorban a társadalmi környezet megváltoztatásával, a közösségi élet magas színvonalával érhető el. Jellemző példaként és lényeges összefüggésként emelhető ki, hogy a bűnözés egyik okaként szereplő alkoholizmust jogi úton nem lehet visszaszorítani, hanem elsősorban társadalmi intézkedésekkel, az emberek közösségi befolyásolásával, nevelésével.

A jogviták és jogsértések mögött társadalmi ellentmondások és nehézségek vannak. Természetszerű, hogy a kommunista berendezkedés ezeket a társadalmi okokat megszűnteti, és olyan társadalmi viszonyok bontakoznak ki, amelyekben a jogviták és jogsértések okai elenyésznek. A bűnözést elősegítő társadalmi föltételek megszűnnek, s olyan közösségi kapcsolat rendszerek alakulnak ki, amelyekben a jogviták társadalmi okai kiküszöbölődnek.

A jog elhalását illetően lényeges tényezőként kell kiemelni a jog létét föltételező társadalmi körülmények megváltozását. A jogot szükségszerűen kiváltó társadalmi tényezők megváltozása és ezek hatása abban sűrűsödik, hogy lehetővé válik az erőszakra támaszkodó jogszabályok és jogi döntések okainak megszünése. Ez egyben azt is jelenti, hogy a jog csak az objektív föltételek és körülmények megváltozása miatt, nem pedig szubjektív célok és döntések következtében hal el; egészében megszűnik a jogi szabályozás és a jogi eljárás társadalmi alapja.

A jog elhalása szempontjából a legfontosabb konkrét sajátossága a bűnözés okainak megszűnése. A jogrendszerek szintjén ez nyilvánvalóan egyedi vonásokat, egyedi megoldásokat eredményez, amiben konkrét formákat ölt az a társadalmi helyzet, amelyben megszűnnek a bűnözést kiváltó társadalmi tényezők és hatóerők. A bűnözés következményeként létező büntető jogszabályok és a büntetés végrehajtási intézmények is fölöslegessé válnak. Az esetleges társadalomellenes, deviáns magatartások kiküszöbölésére nevelő és egészségügyi intézmények létesülnek majd. A jogintézmények és az igazságszolgáltatási szervezet átépítését a jog elhalása folyamatában képzelték el a Magyar Tanácsköztársaság idején is; a következőt vallották: „Produktív munkára nevelő kerti és ipari telepek és gyógyintézetek a fegyházkoloszszusok helyett. A megjavítás és a megelőzés okos és emberi elvei a megtorlási elv barbár öröksége helyett."[14]

A jogi szabályozás mai szükséglete is lényegében azon alapszik, hogy a társadalom képtelen még az ember számára olyan körülményt teremteni és biztosítani, amely kiküszöböli a társadalomellenes cselekvéseket, a bűnözést, a jogsértéseket és a deviáns magatartásokat. A kommunista társadalmi berendezkedés képes lesz majd a jogi szabályozás szükségleteit kiváltó társadalmi ellentéteket kiküszöbölni, és olyan társadalmi környezetet teremteni, amelyben megszűnik az osztályjellegű jogi szabályozás.

A jog elhalása azonban nem csupán a külső föltételeken, a jogot kiváltó társadalmi tényezők megváltozásán, ill. megszűnésén alapszik. A jog elhalását a jog belső változása, *önfejlődése* is elősegíti. A kommunista berendezkedés fokozatos kiépülése következtében a jog az új szabályozási szükségleteknek megfelelően újfajta megoldásokat alkalmaz; az új minőségű emberi kapcsolatok szabályozását az új társadalmi föltételeknek megfelelően látja el. A jog új társadalmi szükségleteket kielégítő szerepe a jog önfejlődését is szükségessé teszi. A jog önfejlődése ilyen körülmények között a jog minőségi átalakulását eredményezi. A jogi normák fokozatosan elvesztik jogi minőségüket és az új jellegű kommunista együttélési szabályok részévé, elemévé válnak.

A kommunista társadalmi berendezkedés kialakulásának (a jog elhalásának) folyamatában az új minőségű közösségi normarendszer természetszerűen nem veti el a jogfejlődés által kitermelt értékeket. A jogi szabályozás kultúrája beépül a kommunista együttélés szabályozásába, része marad az új minőségű szabályozásnak. Arra következtethetünk, hogy a *jogi kulturáltság* demokratikus és humánus megoldásai, intézményei az új tartalmú szabályozásban is megmaradnak. Így például a kontradiktórus eljárás, a viták tisztázásának különféle fórumai, a viták pártatlan elbírálása, az önbíráskodás tilalma (a sértett nem bíráskodhat), mások megsértésének tilalma, a sérelmek humánus orvos-

[14] *Kádár Imre:* Aktuális kriminálpolitikai reformok. Proletárjog. 1919. 11. sz. 78. old.

lása, a ne bis in idem elve, az ártatlanság vélelme, a védelemhez való jog, az emberi szabadság és méltóság, az alapvető emberi jogok védelme stb. Így érvényesül a megőrzés és megújulás dialektikája; vagyis a jogi szabályozás vívmányai, értékei elemi szabályokként megőrződnek és beépülnek a magasrendű kommunista normarendszerbe.

A jogfejlődés sajátos kísérő jelensége az *emberi jogok* kialakulása, kiszélesedése és társadalmi intézményekben való megtestesülése. Ez a fejlődési folyamat új sajátosságokban mutatkozik meg a szocialista jog története során. A szocialista jogban az emberi jogok magasabbrendű koncepciója valósul meg. S a fejlődési folyamat lényeges vonatkozása az, hogy emberi jogként jelentkezik az egyének részvétele a közügyek intézésében. Ennek egyik vetülete a laikus elemek részvétele az igazságszolgáltatásban, majd a közösségek növekvő szerepe a jogsértések kiküszöbölésében, a jogviták megoldásában. S e folyamat következményeként emelhető ki az a vonás, hogy az intézmények helyett az egyének nagyobb szerepet gyakorolnak a közösségeken belül a viták megoldásában, a közösségellenes cselekvések elbírálásában és kiküszöbölésében.

A szocialista jogot illetően már ma is igény az, hogy a jogi szabályozás alapvető követelményei beépüljenek a *szocializációs* folyamatba. A szocialista jog szabályaira neveljék az egyéneket. A jog alapvető szabályainak beépítése a személyiség magatartásának irányításrendszerébe a jog önkéntes követésének egyik lényeges alapja, s részét képezi annak a folyamatnak, amelynek következtében az emberek kapcsolataiban szükségszerűen és önkéntesen érvényesülnek a társadalmi együttélés alapvető szabályai. Szükségszerűnek látszik az a követelmény, hogy a kommunista társadalmi együttélés alapvető szabályai interiorizálódnak. Ezzel kapcsolatban kiemelhető *Lenin* fölismerése, aki hangsúlyozta a kommunizmusba való átmenettel kapcsolatban: a tőkés kizsákmányolástól „megszabadult emberek fokozatosan hozzászoknak majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül... külön kényszerítő apparátus nélkül."[15]

c) A szocialista fejlődés eddigi gyakorlati eredményei a jogban is megmutatkoznak. A jogfejlődés gyakorlati eredményei, tényei között tapasztalható az, hogy növekszik a közösségek szerepe a jogviták megoldásában és a jogsértések kiküszöbölésében. Ezen túl tapasztalható az is, hogy a különféle közösségek képesekké válnak a közösség tagjai közti viták közvetlen megoldására, a társadalomellenes, közösségellenes cselekvések kiküszöbölésére. E tény leszögezése a jogfejlődés távlatainak megragadását illetően a konkretizálás lehetőségét és a folyamat elősegítésének igényét is maga után vonja.

Ez a fölismerés a jogpolitikát és a jogalkotást arra sarkallja, hogy új megoldásokat teremtsenek. Ennek megnyilvánulása az, hogy a jogszabályok keretet adnak a társadalmi bíráskodás, a laikus jogszolgáltatás, az igazságszolgáltatás laikus részvételének erősítésére. Egészében előtérbe kerül a jogi tevékenység társadalmi bázisának kiszélesítése.

A jogi tevékenység társadalmasításával kapcsolatos jogpolitikai követelmény igen gyakran előtérbe állít voluntarista veszélyeket. A voluntarizmus azon nyugszik, hogy szem elől téveszti a jogfejlődés objektív vonásait és szükségszerű társadalmi hatását. Voluntarista törekvések intézkedésekkel akarják elérni a jog szerepének csökkenését a jogi tevékenység társadalmasítása helyett. A jog szerepének csökkenése viszont akadályozza a kommunizmus előkészítését. Történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy voluntarista intézkedésekkel a jog elhalása nem következhet be, mivel az elhalás objektív föltételeinek előkészítése — alapvető követelmény.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a jogi tevékenység társadalmasítása, a jogvitákban a közösségek szerepének növelése a jog elhalásának folyamatához tartozik; s ettől elválaszthatatlan a *jogi-szakmai tevékenység*. Objektív folyamatként kell kiemelni a közösségek növekvő szerepét illetően olyan intézmények, megoldások és formák meghonosítását, amelyek a szakszerű jogi tevékenységet is felölelik.

A jogi tevékenység társadalmasítása nem járhat a jogászi szakmai ismeretek mellőzésével és a jogászi foglalkozás radikális megszüntetésével. Dogmatikus-voluntarista megközelítésekben találhatjuk a jog elhalásának olyan értékelését, amely tagadja a jogászi foglalkozás társadalmi jelentőségét, szükségességét.

A jogászok társadalmi tevékenységének mellőzésével kapcsolatos tapasztalatok azt mutatják, hogy a jogászok háttérbe szorítása miatt a jogviták elbírálása nehézkesebb lett, a jogsértések csökkenése nem következett be. A szakmai tudás és a szakemberek mellőzése a jog pozitív társadalmi szerepének érvényesülését korlátozta, és akadályozta a jogi szabályozás interiorizálódását.

A történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a jog elhalásának folyamatához szükségszerűen hozzátartozik a jogászi réteg megléte és a jogi szabályozás megvalósításához nélkülözhetetlen tevékenysége, a jog elhalását előkészítő szerepe. A szocialista jog fejlődése, magasabbrendű normarendszer kialakulása, a jognak e fejlődési folyamatba való bekapcsolódása szükségszerűen a jogászok aktív tevékenységét föltételezi s e folyamatban a jogászi tevékenység módosulását, fokozatos átalakulását (új szükségletekhez való alkalmazkodását) igényli.

E következtetések kapcsán válaszolni kell

[15] L. Ö. M. 44. köt. 391. old.

arra a kérdésre is: lesz-e a kommunizmusban jogász?

A leegyszerűsített föltételezés az, hogy nem lesz szükség külön *jogászi foglalkozásra*. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a munkamegosztás korlátai megszűnnek, s a közösségi tevékenységet nem csupán hivatásos emberek végzik. Az átmenet hosszú történelmi folyamatában jóideig szükség lesz a közösségi ügyek elrendezésére, a közösségeken belül fölvetődő viták megoldására a jogászok — maitól eltérő tartalmú, közügyeket intéző, az egyének problémáit, vitáit megoldó — tevékenységére. Föltételezhető az is, hogy a jogászi foglalkozás tartalmilag átalakul, s e tevékenység alapvető iránya a közösségben fölvetődő nézeteltérések és viták eldöntése, föloldása, az emberi kapcsolatok olyan jellegű szervezése és rendezése, hogy a vitákat kiküszöböljék emberi módon, az ember személyiségének, szabadságának és méltóságának megsértése nélkül.

A jogászi foglalkozás távlatát illetően hangsúlyozható, hogy a kommunizmusba való hosszú történelmi folyamatban szükségszerűen léteznek jogászok, akik jelentékenyen járulnak hozzá a jog elhalásának előkészítéséhez. Az is föltételezhető, hogy a kommunista együttélés rendszerében a közösségekben fölvetődő viták elintézésére és megoldására a jogászokéhoz hasonló tevékenységre szükség lesz. Ez a föltételezés nyilvánvalóan a későbbi fejlődés konkrét gyakorlatának és szükségleteinek a következményeként igazolható vagy elvethető. Minden esetre ma azt kell hangsúlyozni, hogy a jog elhalása nem a jog szerepének voluntarista csökkentésén, a jogi tevékenység mellőzésén, a jogászi foglalkozás szubjektív megítélésén, társadalmi presztízsén és elismertségén múlik, hanem azon a társadalmi fejlődésen, amely a jog szükségességét fokozatosan megszünteti. Ezt a fejlődést pedig a jogászok szakmai tevékenysége jelentékenyen segíti elő. Mondhatni azt is, hogy a jog elhalásának előkészítése elsősorban a társadalmi föltételeken múlik, de nélkülözhetetlenül kapcsolódik e folyamathoz a jogászoknak a jog elhalását előkészítő aktivitása.

Kétségtelennek, bizonyítottnak tekinthető, hogy a jog elhalása a társadalmi föltételek és a szabályozási szükségletek megváltozásán alapszik. A társadalom átalakulásában azonban a jog maga is jelentékeny tényező, s önfejlődésével hat a jog elhalását lehetővé tevő társadalmi föltételek kialakulására és megszilárdulására. A jog önfejlődése természetesen nem szakadhat el a társadalmi környezettől, mégis a jogi tevékenység fejlesztése, a jogintézményeknek az adott társadalmi szükségletekhez való alkalmazkodása külön gondot jelent. Különösen nehéz probléma a jog önfejlesztésének és társadalmasításának dialektikája. Pedig e dialektikus folyamatban ragadható meg leginkább a jog elhalásával kapcsolatos előkészítő tevékenység tartalma. Egyidőben kell tudatosan, átgondoltan a jogi tevékenységet, a jogintézményeket, jogi formákat fejleszteni, valamint a jog társadalmasítását, a jog interiorizálását és a jog önkéntes követését biztosítani.

Végül is: összefoglalásképpen válaszolnunk kell arra a kérdésre, időszerű-e a jog elhalása. Válaszunk a tudományos szocializmus tételeinek megfelelően — igenlő.

A jog elhalásának tudományos megközelítése, a klasszikusok tanítása alapján az elhalás időszerűségének hangsúlyozását igényli. Emellett alá kell húzni, hogy a jog elhalásának az egész társadalom fejlődéséhez kapcsolódó folyamata *tudatos előkészítésen* alapszik. A jog elhalásának előkészítése olyan társadalmi körülmények megteremtésén múlik, amelyek a jog létezésének társadalmi okait kiküszöbölik; a jogi szabályozás szükséglete megszűnik. A jog fejlődésén belül olyan vonások kialakulásának elősegítése a követelmény, hogy lehetővé váljon a jogi szabályozásnak a kommunista együttélés normarendszerébe való beépülése, e szabályok jogi jellegének elenyészése.

Befejezésül hangsúlyozandó, hogy a világtörténelmi fejlődés egész menetében a humanizálódás, az elidegenülés fölszámolásának eredményeként, gazdasági, politikai, szociális, tudományos és kulturális fejlődés következményeként hal majd el a jog. Természetszerűen látni kell a történelmi tényezők specifikus hatását a különböző nemzetek, népek vagy közösségek életének fejlődésében. A történelmi adottságok sajátos módon határozzák meg a jog elhalásának konkrét formáit, megoldásait és a társadalmi együttélés önszabályozó mechanizmusa kibontakozását; vagyis e folyamat konkretizálódása helytől, időtől és a körülményektől függ.[16]

Samu Mihály

[16] „A marxistának számításba kell venni az eleven életet, a *valóság* pontos tényeit, s nem szabad belekapaszkodni a tegnap elméletébe, amely, mint minden elmélet, a legjobb esetben is csak az alapvetőt, az általánosat állapítja meg, csak közeledik ahhoz, hogy megragadja az élet bonyolultságát." Lenin Művei. 24. köt. 27—28. old.

A szerződésen kívül okozott károkért való felelősség a nemzetközi magánjogban

I.

„Trónfosztott" kapcsolóelv? — lex loci delicti comissi

1. A „trónfosztás". A cikkben tárgyalt kapcsolóelv a lex loci delicti commissi (továbbiakban lex loci), amely szerint a szerződésen kívüli károkozás helyén és idején érvényes jog szerint kell elbírálni. A szabály eredetét, tételes jogi megoldásokban való érvényrejutását, az irodalom róla alkotott ítéletét későbbre hagyva kezdjük három jogesettel, a „trónfosztással".

Babcock v. Jackson.[1] Három rochesteri lakos: Miss Babcock, Mr. és Mrs. Jackson hétvégi kirándulásra Kanadába utazott. Ontarióban jártak, amikor Mr. Jackson autójával egy kőfalnak ütközött, amely következtében Miss Babcock — a szívességi utas — súlyosan megsérült.

A baleset idején Ontarióban olyan jogszabály volt életben,[2] amely szerint a gépjármű vezetője nem felelős a szívességi utasoknak okozott kárért. Mr. Jackson — vagy inkább a biztosítója — erre hivatkozva megtagadta Miss Babcock kárának megtérítését, aki ezek után New York államban pert indított.

Az első fokú bíróság elutasította keresetét, a lex loci alkalmazásával eljutott az ontarioi felelősségkizáró szabályhoz. A fellebbezési bíróság az ítéletet megsemmisítette, és saját útmutatásai szerint új eljárást rendelt el. Az útmutatások az ügyben alkalmazandó kapcsolóelvre vonatkoztak.

A bíróság ugyanis látván azt, hogy az eset jelentős mozzanatai New York államhoz fűződnek, a „legjelentősebb kapcsolat" (most significant relationship) elve alapján döntött.

Jelentős mozzanatként a felek közös, állandó tartózkodási helyét, a köztük levő kapcsolat keletkezésének, az utazás megkezdésének helyét értékelte, így New York állam jogát tartotta alkalmazandónak.

Dym v. Gordon.[3] Az eset két szereplője — mindkettőjük állandó lakóhelye New York — egymástól függetlenül érkezett Boulderbe, hogy az egyetem egyik nyári tanfolyamán vegyen részt. A tanfolyamon megismerkedtek egymással és megbeszélték, hogy Mr. Gordon autójával, amely New York államban volt biztosítva, kirándulást tesznek a környéken. Az utazás alatt összeütköztek egy másik autóval, Mrs. Dym — a szívességi utas — megsérült. Felépülése után New York államban indított pert Mr. Gordon ellen, kártérítés iránt.

Első fokon a bíróság a lex locit alkalmazta, és — mivel Colorado állam is rendelkezett olyan szabállyal, amely kizárja a felelősséget a szívességi utasnak okozott kárért — Mrs. Dym nem jutott kártérítéshez. Fellebbezése során az ügy az előző esetben eljárt bírósághoz került, amely ezúttal Colorado állam jogát vélte alkalmazandónak. A bíróság szerint „a legjelentősebb kapcsolat" Colorado állam jogára utal, a felek ott találkoztak először, ott beszélték meg a kirándulást, onnan indultak útnak. Mellesleg a baleset is ott történt.

Macey v. Rozbicki.[4] A tényállás a Babcock v. Jackson eset pontos mása. A Rozbicki házaspár Miss Macey-vel, Mrs. Rozbicki testvérével, a hétvégére ontarioi házukba utazott. A weekend során Rozbickiék kocsija összeütközött egy kanadai autóval, Miss Macey megsérült.

Szívességi utas lévén, a lex loci alkalmazásával a már ismert ontarioi felelősségkizáró szabály miatt nem juthat kártérítéshez. Az első fok valóban így is dönt.

A fellebbezési bíróság az első fokú ítéletet hatályon kívül helyezi, új eljárást rendel el. Indoklásában visszatér a Babcock v. Jackson esethez, és a legjelentősebb kapcsolatot kutatja. Azok a tények, amelyekhez képest a baleset bekövetkezési helye nem különösen jelentős, szerinte a következők: mindkét fél állandó tartózkodási helye New York államban van, az utazást ott határozták el, onnan indultak útnak, és Mr. Rozbicki New York-ban, new york-i biztosítóval kötött felelősségbiztosítási szerződést.

A bíróság felismerte, hogy a valós felek Miss Macey és a biztosító, amely new york-i szabályok alapján kalkulálja a biztosítási díjakat. Ebből pedig azt a következtetést vonta le, hogy a kártérítés elutasítása olyan hasznot jelentene a biztosító számára, amely elérését sem a jogszabályok, sem a jogpolitika nem kívánták elősegíteni.

E három eset alapján kétségtelen, hogy a bíróság a lex loci szabályát mellőzve a kapcsolatteremtés más módját választotta. „Trónfosztás" történt? Megdőlt a lex loci uralma? Vagy tán e hangzatos elnevezés az új megoldás túlértékelése?

E kérdések megválaszolásához szükséges röviden áttekinteni a kialakult tételes jogi helyzetet, és hasznosnak mutatkozik a témára vonatkozó irodalom véleményének megismerése is.

2. Tételes jogi helyzetek, az irodalom véleménye

a) Common law. Az Egyesült Államok kollíziós normáinak megismeréséhez az American Law Institute által szerkesztett „jogkönyv-

[1] N. Y. 2d 373, 191 N. E. 2d 279 (1963)

[2] Highway Traffic Act of Province of Ontario 105. §.

[3] 16 N. Y. 2d 120, 209 N. E. 792 (1965)

[4] 18 N. Y. 2d 289, 22i N. E. 2d 380 (1966)

szerű" kompilláció, a Restatement, nyújt segítséget. Az első Restatement a lex locit teszi a jogellenes károkozások kapcsolóelvévé; míg a második Restatement, amely a „trónfosztás" idején, az amerikai nemzetközi magánjogi irodalom belső harca során született, már azt a jogot engedi érvényesülni, amely a legszorosabb kapcsolatban áll a kár bekövetkezésével és a felekkel.

A valósághoz hozzátartozik, hogy ezt a megoldást többnyire csak New York állam bíróságai alkalmazzák, más államokban a bíróságok egyéb eszközökkel igyekeznek kiküszöbölni a lex loci általuk nemkívánatosnak tartott eredményeit.[5]

Az angol kapcsolóelv „kettős szabálya" az elkövetési hely jogának (lex loci) és Anglia jogának (lex fori) egyesítése. Újabb bírói döntések nyomán azonban úgy tűnik, hogy a felek közös lakóhelyének joga — a realitások figyelembevételeként — megtöri a hagyományos „kettős szabály" rendjét.[6]

b) A kontinentális jogok. A kontinentális jogok a lex loci kapcsolóelvét kodifikálták, de a főszabály néhány kivétellel érvényesült.[7] A kivételek a közrendi záradék hagyományos eszközén kívül két fő területen jelentkeztek: egyrészt a fórum joga által nem ismert jogkövetkezmény kimondásának tilalmában, amelyet a német jog az EGBGB 12. §-ában kodifikált is, másrészt a bírói gyakorlat lassan elfogadta a felek közös, személyes jogának alkalmazását.[8]

A német jog érdekessége, hogy egy, a második világháború idején, 1942-ben kiadott rendelet már előírta a német jog szerinti elbírálást, ha német állampolgár külföldön német állampolgárnak okozott kárt. Bár a jogszabály hatályban léte vitatott, a bírói gyakorlat követi rendelkezéseit, mivel egyre gyakoribbak az olyan esetek — ma a növekvő idegenforgalom eredményeként — amikor német állampolgárok külföldön okoznak egymásnak kárt.[9]

c) A szocialista jog. A szocialista országok nemzetközi magánjogában a kontinentális megoldás jut érvényre, de a lex loci főszabálya mellett a fórum jogának figyelembe vétele is szerepet kap.[10] A jogellenesség kérdésében általánosan elfogadott, hogy annak nemcsak a károkozás helyén, hanem a fórum joga szerint is fenn kell állnia. Ennek indokát abban látják, hogy a szocialista együttélés szabályaival állna ellentétben, ha a bíróság valakinek a felelősségét olyan cselekmény alapján állapítaná meg, amely a fórum joga szerint nem jogellenes. A lex fori figyelembevételének másik esete a fórum által nem ismert jogkövetkezmény kimondásának tilalma.[11]

A magyar nemzetközi magánjog szokásjogon nyugvó rendelkezései a fent vázolt megoldást tartalmazzák. Érdemes azonban megvizsgálni, hogy nemzetközi magánjogunk kodifikációjára való törekvésekben milyen megoldás alakult ki.

Az 1968-as tervezet a károkozás helyén hatályos jogot tartalmazza, de amennyiben a kár bekövetkezésének helyén, fennálló jog a károsultra kedvezőbb, ez irányadó. A tervezet a fórum jogának is teret enged, amikor kimondja, hogy magyar honos személy felelőssége magyar bíróság előtt nem lehet súlyosabb annál, amelyet a magyar jog megállapít. A tervezet későbbi módosítása és kiegészítése során a lex loci alóli kivételként bekerült a felek közös, személyes joga.

d) Nemzetközi egyezmények. A probléma nemzetközi egyezményekkel történő rendezési kísérletei közül két, még nem hatályos, de az újabb tendenciákat is figyelembe vevő egyezményt említek meg.

Az 1968-as hágai egyezmény, amely a közúti balesetekre irányadó kollíziós jogot kívánja egyesíteni, a lex loci mellett — bonyolult szabályaiban — a jármű regisztrálásának helyét alkalmazza kapcsolóelvként.[12]

A másik egyezmény az Európai Gazdasági Közösség tagállamai között jött létre 1973-ban, a szerződéses és a szerződésen kívüli kötelmek kollíziós jogáról.[13] Kiindulópont itt is a lex loci szabálya, de az csak a „legjelentősebb kapcsolat" szűrőjén keresztül érvényesülhet.

A nemzetközi magánjogi irodalom kollíziós elméletében is nyomon követhető a lex locitól való eltávolodás.

„A kártérítési jogban ma is a lex loci delicti commissi az általánosan elfogadott elv, úgy, ahogyan azt a kanonisták, majd később a statutisták kimunkálták." — írta *Rabel* 1947-ben megjelent összehasonlító nemzetközi művében,[14] egy korszak lezárásaként. Az őt követő európai szerzők többsége — miként a kontinentális jogrendszer — a lex lociból indult ki, de felismerve az esetleges kedvezőtlen következményeket, megpróbál kivételes megoldásokat érvényesíteni.

H. Binding az eset „szociális környezetének" figyelembevételét javasolja, amely gyakorlatilag a felek közös, személyes jogának alkalmazására vezet. Ugyancsak a felek közös személyes jogának elismerésével igyekszik a

[5] A. A. *Ehrenzweig:* Private International Law (General Part), Leyden, 1967. 73—74. old.

[6] Dicey's Conflict of Laws, 6th ed.

[7] *Rabel:* E. The Conflicts of Laws., Chicago, 1947. 235—236. old.

[8] *Kropholler* J.: Ein Anknüpfungssystem für das Deliktsstatut. Rabels Zeitschrift. 33. (1969) 602. old.

[9] *Kropholler:* im. 623—624. old.

[10] A szocialista országok kapcsolóelvéről ld. *Szászy* István: az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Budapest, 1962. 247. old.; valamint a lengyel nemzetközi magánjogi törvény 31. cikkét és a csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény 15. §-át.

[11] *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. Budapest, 1961. 275. old.

[12] American Journal of Comparative Law. 16. (1968) 589—593. old.

[13] American Journal of Comparative Law. 21. (1973) 587—592. old.

[14] *Rabel* E.: im. 235. old.

problémákat megoldani *V. Trutmann* és *O. Kahn-Freund.*[15] *H. Eek* különbséget tesz a szerződésen kívüli károkozás tényállásának elemei között — jogellenesség, okozatosság, felróhatóság, kártértíés mértéke —, és ezekhez külön kapcsolóelveket fűz.[16] A közúti balesetek esetén a jogellenességet, az okozatosságot, a felróhatóságot a lex loci, a vétőképességet a károkozó személyes joga, a kártérítés mértékét pedig bírói mérlegelés alapján lehetne megállapítani.

J. H. C. Morris számára a lex loci bírálata mellett az is kétséges, hogy a nemzetközi magánjog hagyományos dogmatikájának nyelvén adható-e kielégítő válasz.[17] Ezért nyúl a szerződések körében már ismert „proper law" elvhez, amely a szerződésen kívüli károkozás esetén úgy érvényesülne, hogy a bírónak azt a jogot kell kiválasztania, amely „jogpolitikai meggondolásokat figyelembe véve a legszorosabb kapcsolatban áll az ügy eseményeinek láncolatával és a következményekkel". Morris 1951-ben fogalmazta meg gondolatait, amelyek később az amerikai jogirodalomra nagy hatással voltak. A szakirodalom a kapcsolatteremtés módszerét a „legjelentősebb kapcsolat elvének" nevezte el.

Az irodalomban sajátos helyet foglal el *A. A. Ehrenzweig.*[18] Bírálja a lex loci szabályát ősinek és általánosan elfogadottnak tartó nézeteket, ugyanakkor szembeszáll Morris „proper law" elméletével és a második Restatement „legjelentősebb kapcsolatával". Ezeket azért veti el, mert az kaput nyitna a kádibíráskodásnak, kizárná az előreláthatóságot, mivel rengeteg szubjektív szempont befolyásolná a legjelentősebb kapcsolat feltárását. Ilyen körülmények között megoldásként saját fórumelméletét ajánlja, amely alkalmazási köre egyébként is szűk területre korlátozódik, így átfogó megoldást nem nyújthat.

A szokásjogon nyugvó magyar nemzetközi magánjog szabályainak megfelelően a lex locinak általános kapcsolóelvként való felfogása jelentkezik *Réczei* László, *Szászy* István és *Világhy* Miklós tankönyveiben.[19]

A magyar irodalomban először *Mádl* Ferenc mutatott rá azokra a lehetséges kedvezőtlen következményekre, amelyekkel a lex loci alkalmazása járhat.[20]

Mádl a kérdésben úgy próbált megoldást találni, hogy visszanyúlt az anyagi jog célkitűzéseihez és intézményeihez, valamint az azok mögött lejátszódó tényleges folyamatokhoz. Gondolatmenetéből két fontos megállapítást emelnék ki. Az első az, hogy az érdek és a hangsúly „áttevődött a károsítás, a kompenzáció optimumának keresésére", amelyet a lex loci akadályozhat, mivel olyan jogrendszert is érvényesülni enged, amely egyáltalán nem, vagy korlátozottan nyújt kompenzációt.

Másik megállapítása szerint az elszigetelt egyénre vonatkoztatott vétkes felelősségi modell ma már nem felel meg a valóságnak, a károkozások körében a tömeges és tipikus az, hogy az egyén gazdaságilag hatalmas és világméretekben operáló cégekkel áll szemben. Így a lex loci — ha a károsult az optimumnál kevesebbet kap — többnyire a gazdasági hatalmasságok érdekeit szolgálja.

Mádl megoldását nem kívánta tételesjogilag mereven megfogalmazni, így a „jobb jog" — better law — érvényesítéséért száll síkra. Azt a jogot, amely a károsult optimális kártalanítását biztosítja, adott esetben a bíróságnak kell kiválasztania a számbajöhető jogrendszerek közül.

Vörös Imre nem kívánja megengedni a károkozással bármely címen összefüggő jogrendszer alkalmazását, pusztán azért, mert az a károsultra kedvezőbb[21]. Ezért a „jobb jognál" pontosabb körülhatárolást tart szükségesnek. Szerinte a károsult minimális igénye az, hogy a kártérítés számára a saját életviszonyai között biztosítsa a megfelelő reparációt. Mivel a károsult életviszonyait legmegfelelőbben állampolgársága, illetőleg lakó- vagy tartózkodási helye képes közvetíteni, a számbajöhető jogrendszerek közül az egyik a károsult személyes joga lesz.

A választás szempontjából másik jogként a károkozó személyes jogát javasolja, amely akkor kerülne alkalmazásra, ha a károsult szempontjából az kedvezőbb saját személyes jogánál.

3. A lex loci eredete és hibái. „Furcsa módon az elv uralmát a nemzetközi magánjogban a legkiválóbb szerzők is ősinek és általánosan elfogadottnak tekintették" — hangzik Ehrenzweig bírálata, nem kétséges, hogy elsősorban Rabel ellen.[22] Hiába keressük azonban kapcsolóelvünk nyomait — folytatja Ehrenzweig — Bartolus, Huber, Story vagy Savigny műveiben, számukra a kérdés a károkozás quasi-büntetőjogi felfogása miatt a fórum jogára utalással — kollíziós problémafelvetés nélkül megoldott volt.

---

[15] *Vörös* Imre: Néhány megjegyzés a nemzetközi magánjogi felelősségről egy monográfia kapcsán. J. K. 1974. 9. sz. 512. old.

[16] *Eek,* H.: Babcock in Sweden. Columbia Law Review. 54. (1966) 1583. old.

[17] *Morris,* J. H. C.: The Proper Law of a Tort. Harward Law Review. 64. (1951) 884—885. old.

[18] *Ehrenzweig:* im. 69—74. old., valamint uő: The Not So „Proper" Law of a Tort: Pandora's Box. The International and Comparative Law Quartèrly. 17. (1968) 6—10. old.

[19] *Réczei* László: im. 273—276. old., *Szászy:* im. 247. old. valamint *Világhy Miklós:* Bevezetés a magyar nemzetközi magánjogba. Budapest, 1972. 125—127. old.

[20] *Mádl* Ferenc: Vívódás a valósággal a nemzetközi magánjogban. Állam- és Jogtudomány. 12. (1969) l. 75. old. uő.: Új szakasz a magyar és nemzetközi magánjogban? Állam- és Jogtudomány. 11. (1968) 2. 315—316. old. uő.: Az összehasonlító nemzetközi magánjog elmélete. Egy kísérlet magyarázatokkal. Állam- és Jogtudomány. 15. (1972) 3. 511. old.

[21] *Vörös Imre:* A kétoldalú jogegyesítés jelene és perspektívái — jogsegélyhálózatunk teljes kiépítése kapcsán. Állam- és Jogtudomány. 13. (1973) 3. 536—538. old.

[22] *Ehrenzweig:* Private International Law. 71. old.

Mikor került be akkor a lex loci a nemzetközi magánjog kapcsolóelvei közé? Az egységes és önálló büntetőjogi elemektől mentes polgári jogi felelősség csak a XIX. század elején alakult ki. A kontinensen először a Code Civile-ben jutott kifejezésre, a common law-ban — bár ellentmondásosan — a XIX. század harmincas éveiben jelent meg. A kialakult önálló kártérítési felelősség kollíziós problémáinak rendezésére a büntetőjogias szemléletű fórum jogára utalás már nem volt megfelelő, a nemzetközi magánjog a lex loci contractus mintájára a lex loci delicti commissi elvét alakította ki. Az új helyzet „új gyalogot kívánt meg, a kapcsolóelvek szimmetrikus sakktábláján", és a lex loci e szimmetriának eleget is tett.

E szimmetria mellett azonban véleményem szerint a lex loci a továbbra is fennmaradó büntetőjogias gondolkodásmód következtében vált a szerződésen kívül okozott károkért való felelősség kollíziós normájává. A büntetőjogias gondolkodásmód pedig a jogellenesség kérdésének megítélésében és ennek az egész kártérítési jogviszonyra való kiterjesztésében jelentkezik.

Azt ugyanis, hogy valamely magatartás *jogellenes-e* vagy sem, valóban az elkövetés helyén irányadó jog szerint kell elbírálni. „Ha Rómában vagy, viselkedj úgy, mint a rómaiak" — mondja az erkölcsi szabály, tehát ha magatartásod a római normákba ütközik, az kiváltja a rómaiak elítélését. Mindezekből azonban még nem következik az, hogy az egész kártérítési jogviszonyra az elkövetés helyének joga legyen az irányadó. A kártérítési jogviszonyban ugyanis nem kizárólag, sőt elsősorban nem jogellenességről van szó, hanem sokkal lényegesebb a *felmerült kár*, amelyet a károsultnak meg kell téríteni.

A lex loci a magatartás értékelését helyezi előtérbe — ezt is a jogellenesség és nem a felróhatóság alapján —, a reparációval, a kártérítési felelősség másik lényeges funkciójával szemben. Ezért történt meg, hogy a szabály hibái a reparáció terén jelentkeztek.

A lex loci alapvető hibája: az anyagi jogok eltérése folytán a károsult saját jogánál szigorúbb feltételek alapján juthat kártérítéshez, nem, vagy csak saját jogánál kisebb mértékű kártérítést kaphat. A kedvezőtlen eredményeket létrehozó — a lex loci által közvetített — anyagi jogi eltéréseket nehéz lenne felsorolni, ezek közül csupán két lényeges típust emelnék ki: *1.* felelősségkizáró vagy korlátozó norma; *2.* a kár fogalmára, mértékére vonatkozó szabályok eltérése (pl. vagyoni — és nemvagyoni kár).

Az elkövetési hely jogára utaló kapcsolóelv kedvezőtlen eredményeinek bekövetkezése potenciálisan már a XIX. században fennállt, a valóságban azok csak a XX; században jelentkeztek olyan gyakorisággal, hogy kétséget keltettek a kapcsolóelv alkalmazhatósága tekintetében. A XX. századi technikai fejlődés, a tömegközlekedés elterjedése volt az, amely a baleseteket rendszeresen ismétlődő, szükségszerű jelenséggé tette. Az ehhez párosult, növekvő nemzetközi személy- és áruforgalom pedig gyakran idézett elő olyan eseteket, amelyekben a károsultak külföldön szenvedtek el kárt. Az ilyen tényállások során — mint láttuk — a lex loci nem állta ki a valóság próbáját.

Mindezek után már válaszolhatunk a „trónfosztással" kapcsolatban felvetett kérdésekre. A lex loci uralma nem dőlt meg, csak a már eddig is korlátozott érvényesülési köre szűkült le. Jogeseteinkben a bíróság nem tett mást, csupán a felek közös lakóhelye szerinti irányadó jogot alkalmazta. Idáig azonban mindegyik jogrendszer eljutott már, s a gyakorlat valamint a jogirodalom átfogóbb jellegű, új megoldást keres.

II.

Anyagi jogi változások

1. Vétkességi, kockázati elv, társadalmi károsztás.[23] A polgári jogi felelősség kialakulásával rövid időre a vétkességi elv jutott uralomra. Lényege, hogy a kártérítési felelősséget csak vétkes magatartás válthatja ki, de a felelősség mértékét nem a felróhatóság foka, hanem az okozott kár mértéke szabja meg.

A kockázati elv megjelenése összefügg a modern nagyipar kialakulásával, a városiasodás, a közlekedés fejlődésével. Két fő területen, a közlekedésben és az üzemekben, olyan új veszélyforrások jelentek meg, amelyek jelentősen megnövelték az enyhe gondatlansággal okozható, nagy kárra vezető baleseteket. A kockázati elv, amely a törvényhozás és a bírói gyakorlat által kialakított fokozott veszéllyel járó tevékenységért való objektív felelősségben jelentkezett, az üzemi működéssel járó kockázatot, így az okozott károkat is, az üzem tulajdonosára hárította. Látható, hogy e megoldás is individualisztikus jellegű, a kártelepítés új formáját követi, a károsultról vétkességre tekintet nélkül a károkozóra hárítja át a kárt, de nem törődik a kár társadalmi elosztásával.

A társadalmi károsztás lényege, hogy azok, akikre a jog a kárt telepíti, önként vagy kötelezően biztosítsanak, így a kár a hasonló veszélynek kitett személyek körében megoszlik. A jog a kárt arra telepíti, akitől gazdasági ereje, lehetőségei alapján elvárható, hogy biztosítson.

A társadalmi károsztás gondolata, mivel szoros kapcsolatban áll a biztosítási intézménnyel, felvetette a biztosítás és a felelősség viszonyának problémáját, a „felelősség vagy biztosítás", a „felelősség és biztosítás" kérdéseit.

2. Felelősség és biztosítás. Az új veszélyforrások megjelenésekor a jog szigorú felelősségi alakzatokat teremtett meg, a társadalmi károsztás gondolata pedig a biztosítás elterjedését hozta magával.

[23] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1975. 318—331. old.

Az üzemi balesetek körében a társadalombiztosítás, a közlekedési baleseteknél pedig a felelősségbiztosítás és a balesetbiztosítás valósítja meg a kár társadalmi elosztását. Mindhárom biztosítás kétségtelenül gyors, de ugyanakkor részleges, nem a teljes kárt fedező reparációt biztosítja a károsultnak.[24]

A XX. század elejétől kezdve a közlekedés terén a felelősségbiztosítás kötelezővé vált. A kötelező felelősségbiztosításnak is van azonban hátránya. A kár társadalmi elosztását a károsult érdekeit szem előtt tartó szemlélet nehezen fér össze azzal, hogy a károsultnak, egy számára elvileg közömbös és véletlen biztosítási esemény, a biztosított károkozó polgári jogi felelősségének beállása esetén fizessen a biztosítónak. A polgári jogi felelősség a felelősségbiztosítás esetében döntően „technikai" eszközzé vált, a biztosítási szerződésben biztosítási eseményként szerepel, a társadalombiztosítás és a balesetbiztosítás esetében pedig — a károsult önhibájának figyelembevételétől eltekintve — eltűnik.

Nem csoda tehát, hogy felmerült a kérdés: vajon tömeges és tipikus kárforrások esetében van-e szerepe a kártérítési felelősségnek mint prevenciós eszköznek.

A „felelősség vagy biztosítás" válasz hívei a kártérítési felelősség hanyatlásáról és bukásáról írnak, a felelősségnek biztosítással való felváltását követelik, minimálisan az üzemi és a közlekedési balesetek, a személyi sérülések terén. Álláspontjuk szerint a polgári jogi felelősség csupán a nem tipikus, a biztosítás szempontjából nehezen kalkulálható és a nem vagyoni károkért lehet létjogosult.

A szerzők többsége a „felelősség és biztosítás" választ adja, és azt keresi, hogy hol a polgári jogi felelősség preventív hatásának helye, melyek a valóságos érvényesülési területei.[25]

Eörsi Gyula szerint a tömeges kárforrások elleni védekezés céljából minden lehetséges eszközt igénybe kell venni, és ezek közül nem elsődlegesek a jogi eszközök, s a jogi eszközök közt sem a polgári jogi felelősség az elsődleges. A prevencióhoz a büntetőjog és az államigazgatási jog eszközein kívül a következő polgári jogi eszközök járulhatnak hozzá.[26]

Felelősség eszközök: *a)* felelősség olyan károkért, amelyeket a biztosítási szolgáltatások nem fedeznek; *b)* a károsult önhibájának figyelembevétele; *c)* a biztosító regressz igénye a kárért felelős személlyel szemben. Biztosítási eszközök: *a)* a biztosított önrészesedése; *b)* a biztosítási díj függővé tétele a károk gyakoriságától, mértékétől.

3. A felelősségbiztosítás és a kártérítés nemzetközi tényállásai. A szerződésen kívül okozott károkért való felelősség kollíziós jogi problémáiról semmiképpen sem kaphatunk teljes képet, ha nem vizsgáljuk meg, hogy a biztosítók nemzetközi elemet tartalmazó tényállások esetén milyen jog alapján térítik meg a károkat, mi a biztosítási jog „kapcsolóelve"?

Induljunk ki ezúttal a magyar biztosítási jog megoldásából, amely — mivel a különböző államok biztosítóinak egyezményeiben foglalt rendelkezéseket tartalmazza — egyúttal a külföldi helyzetet is megvilágítja. A hatályos kormányrendelet szabályaiból kiderül, hogy az Állami Biztosító a károkozás helyén érvényes jog alkalmazásával téríti meg a károkat, a magyar biztosítási jog a lex loci alapján áll. A biztosítói gyakorlat csupán egy kivételt ismer. Ha magyar állampolgárok okoznak kárt külföldön egymásnak, az Állami Biztosító a magyar jog szerint téríti meg a károkat.

A károk megtérítésének ezt a módját a biztosító a Zöldkártya Egyezményben való részvétele miatt követi.[27] Az 1952-ben létrehozott egyezmény szerint a biztosítóintézetek ügyfeleiket minden külföldi utazásuk előtt ellátják az ún. zöldkártyával, amely tanúsítja, hogy a kibocsátó intézet a károkozás helyén érvényes jogszabályok alapján fogja a kárt rendezni. Közlekedési baleset esetén a meglátogatott ország biztosítási intézete köteles saját jogszabályai szerint megtéríteni azokat a károkat, amelyeket a kártya tulajdonosa okozott, majd a kifizetett összeget elszámolja kibocsátó intézettel. Fontos rendelkezése az egyezménynek, hogy e fizetések elszámolása konvertibilis valutában történik, így lehetővé válik a károsult számára a teljesítés helye szerinti pénznemben való fizetés.

Mivel a szocialista országok közül a Szovjetunió, az NDK és Bulgária nem tagja az egyezménynek, a szocialista országok egymás közötti viszonylatukban létrehozták a Kékkártya Egyezményt, amely szintén a károkozás helyén fennálló jog alapján biztosítja a kárrendezést.[28]

Az egyezmények sajátosságából fakad, hogy a biztosítási mechanizmus a lex locinak mind a kedvezőtlen, mind a kedvezőbb hatásait nyilvánvalóvá tette, így a biztosítás a lex loci állásait nem gyengítette.

Nem is tehette, mert a szerződésen kívül okozott károkért való felelősség kollíziós normájának és a biztosítási jog szabályának összhangban kell állnia. Az első szabály ugyanis arra ad választ, hogy a károkozó milyen jog alapján tartozik kártérítéssel, a második pedig a biztosító és biztosított viszonyában rendezi, hogy milyen jog szerint köteles a biztosító fizetni. A két szabály között tartalmi eltérés nem lehet, mert ez a felelősségbiztosítás célját hiúsítaná meg. Így a lex loci meglevő szabályához kellett a biztosítási jog „kapcsolóelvének" idomulnia.

[24] *Eörsi* Gyula: A polgári jogi felelősség alkalmazása modern körülményekhez a szocialista és a burzsoá államokban. Állam- és Jogtudomány. 6. (1963) I. 34. old.

[25] *Eörsi:* Összehasonlító polgári jog. Budapest. 1975. 331—335. old.

[26] *Eörsi:* i. m. 335—339. old.

[27] *Millavári* József: A nemzetközi gépjármű-biztosításról. (A szerzőnek a Magyar Jogász Szövetség 1970. május 11-i ülésén elhangzott előadása — kézirat) 6—9. old.

[28] *Millavári:* im. 11—13. old.

III.

3. Megoldások keresése

1. Az eddigi megoldások. Mielőtt hozzáfognánk a megoldások kereséséhez, a következő kérdésre még feltétlenül választ kell kapnunk: vajon van-e jelentősége annak, hogy a deliktuális felelősség terén megfelelő kapcsolóelv álljon rendelkezésre?

A szerződésen kívüli károkozás során keletkező jogviszonyban, amely nem a felek akaratából, hanem annak ellenére jön létre, a felek érdekei ellentétesek, így rendkívül lényegessé válik, hogy az alkalmazandó jogot elméletileg is helyes, a gyakorlati igényeket is kielégítő kollíziós szabály határozza meg. A biztosítás elterjedése és a felelősség háttérbe szorulása sem menthet fel a kollíziós norma keresése alól. A felelősség ugyanis a nem biztosított — és esetleg nem is biztosítható — károk, a biztosítás által nem fedezett károk esetén, továbbá mint a felelősségbiztosításban szereplő biztosítási esemény továbbra is jelentős marad, és a tartalmát meghatározó anyagi normák eltérése folytán nemzetközi tényállások esetén kollíziós rendezést igényel.

A lex loci-val ez ideig alapvetően szakító, kialakult, illetőleg felvetett megoldások: a „legjelentősebb kapcsolat" és a „jobb jog" keresésének elve.

A „legjelentősebb kapcsolat" azonban túlzottan rugalmasnak mutatkozik, jogbizonytalanságot teremthet, kaput nyithat a „legfontosabb az, amit én annak tartok" szemléletnek. A bírói döntések alapján láthattuk, hogy az elv felhasználható a nemzetközi magánjog egyéb eszközeivel — pl. közrendi záradék, a felek közös, személyes joga — is jól indokolható válaszokra. Fő hibájaként mégis azt emelném ki, hogy nem tekinthető kollíziós normának, csupán a jogalkotás elve lehet, de konkrét esetekben nehezen használható. A „legjelentősebb kapcsolat" a kollíziós normaalkotás számára megfelelő kiindulópontokat szolgáltathat, de e kiindulópontok alapján elért eredményeket a gyakorlat számára dogmatikailag is kifejezhető formába kell önteni, vagyis az eredmények után a kollíziós normát még meg kell alkotni.[29]

A „jobb jogot" kereső megoldásokban találhatók azok az elgondolások, amelyeket megoldásomhoz felhasználhatónak tartok. Talán furcsán hangzik: magát a kapcsolóelvet nem fogadom el, hanem az annak alapjául szolgáló kiindulópontok, érvek figyelembevételét tartom célszerűnek.

Mádl és -cikke által megengedett terjedelemben — Vörös is visszanyúl az anyagi joghoz, a polgári jogi felelősség célját, funkcióit, a károsult és a károkozó pozícióját vizsgálva igyekszik megoldást találni. E kiindulópontokat és az érvek többségének helytállóságát elfogadva, ezúttal csak azokkal a kérdésekkel foglalkoznék, amelyekben eltérő a véleményem, és amelyek miatt magát a „jobb jogot" kereső megoldást nem tudom elfogadni.

Mádl a károsultra legkedvezőbb jog alapján kívánja a problémát megoldani, a károsult optimális kártalanítását javasolja. Véleményem szerint az anyagi jog céljából, funkcióiból nem következik az optimális kártérítés a nemzetközi magánjog szintjén, az anyagi jog csupán a teljes kár megtérítésének elvét ismeri. A kollíziós normának nem lehet feladata az, hogy a károkozással bármely címen összefüggő jogrendszer közül azt engedje érvényesülni, amely a károsult számára a legkedvezőbb, mivel ilyen törekvésre az anyagi jogot vizsgálva, nem lehet következtetni.

Vörös megoldása,[30] amely a „jobb jogot" már csak a károsult és a károkozó személyes joga közül engedi érvényesülni, csupán egy ponton vitatható, azon, hogy amennyiben az a károsultra nézve kedvezőbb, a károkozó személyes jogát is alkalmazandónak tartja. Vörös tisztában van azzal, hogy ebben az esetben a kártérítés többet nyújt, mint amennyi a károsult életviszonyai közti reparációhoz szükséges, de azt az érdeket, hogy a károkozó ne járjon jobban, mert olyan külföldinek okozott kárt, akinek joga enyhébb következményeket ír elő, előbbre helyezi a károsult életviszonyának megfelelő reparációhoz fűződő érdeknél. Nézetem szerint, amennyiben a megfelelő reparáció biztosított, a károkozó saját jogához képest nemcsak kedvezőtlenebb, hanem kedvezőbb pozícióba is kerülhet. Nem a szigorú logikai következetesség miatt, hanem az anyagi jogi célkitűzés, a károsult megfelelő reparációjának megvalósulása következtében.

2. Kiindulópontok, következtetések. Gyakran felmerülő nézet az irodalomban, hogy az európai és az amerikai megoldások közötti különbséget a megoldások kiindulópontjainak, a kollíziós normaalkotás szempontjainak eltérő felfogása eredményezi. Míg az európai jogok a felek jogos elvárásait, az alkalmazandó jog előreláthatóságát és a jogbiztonságot tekintik kiindulópontnak, addig az amerikai nemzetközi magánjog az anyagi jogi célkitűzésekből, az igazságos rendezés követelményéből indul ki.

Eltekintve attól, hogy e különbségek az elméletben sem mindig, a tételes jogi megoldásokban pedig korántsem találhatók meg ilyen élesen, maguk a kiindulópontok és a követelmények, valamint ezek felfogása is vitathatók.

A felek jogos elvárásait gyakran a közös, személyes jog figyelembevételére és az alkalmazandó jog előreláthatóságára szűkítik le.

Az alkalmazandó jog előreláthatósága melletti érv a polgári jogi felelősség magatartást befolyásoló funkciója, így az elvárásokat és az előreláthatóságot a károkozó oldalán vizsgálják.

[29] *Morris:* im. 895. old.

[30] *Vörös:* Néhány megjegyzés... 24—25. old.

Morris bírálata e kérdésben helytálló: a károkozónak elegendő a károkozás bekövetkezése után megtudni, hogy mely jog az irányadó, a magatartást befolyásoló, prevenciós szempontot teljesen kielégíteni a jogellenes károkozás általános tilalma.

A jogbiztonság szempontjából azonban az már nem közömbös, hogy az alkalmazandó jog mikor derül ki. E követelmény arra irányul, hogy a károkozás bekövetkezése után maguk a felek, szükség esetén a bíróság, meg tudják állapítani a kártérítési jogviszonyra irányadó jogot.

Az amerikai felfogás az anyagi jog célkitűzéseiben jórészt az anyagi jogot létrehozó államok érdekeltségét látja. Ez az érdekeltség az állam területén érvényes szabályok betartására irányul. A felfogás azonos érdekeltséget tételez fel a büntető, államigazgatási és polgári jogi szabályok betartására és az azok megszegéséből eredő következmények levonására vonatkozóan, ezáltal a kérdés közjogi és vagyonjogi aspektusait nem különbözteti meg.

Az igazságos rendezésre való törekvések során pedig nem veszik következetesen figyelembe, hogy az igazságosság mindig normatív, értékelő kategória, valamely kollíziós jogi megoldás csak valamihez viszonyítva tekinthető igazságosnak. Az igazságos rendezés hangoztatása mellett nem mindig utalnak arra, hogy a rendezés igazságosságát az anyagi jogi célkitűzéseket elfogadó értékítélet adja.

Miként létesítsünk tehát kapcsolatot valamely külföldi elemet tartalmazó tényállás és valamely állam jogrendszere között? Milyen kiindulópontokat találhatunk a megoldáshoz, milyen körülményeket vegyünk figyelembe?

A magyar jogirodalomban *Mádl* kísérelt meg a kollíziós normaalkotásra vonatkozóan átfogó elméletet felállítani.[31] Kiindulótétele szerint: „... a nemzetközi magánjognak nincs önállóan megálló értékrendje. Utaló jogszabályok összessége, amelyeket a jogalkotó mindenkor a mögéje feltételezett anyagi jogi intézmények függvényében, ezek értékparaméterei szerint alakít."

A nemzetközi magánjog célja a kollíziós probléma feloldása a helyes anyagi jogi rendezés érdekében. *Mádl* szerint a normaalkotás során a jogalkotónak a következőket kell szem előtt tartania:[32] *a)* fel kell tárnia a lehetséges jogi konfliktustípusokat; *b)* el kell jutnia az anyagi jogi jogviszonyokhoz; *c)* meg kell vizsgálnia az anyagi jog mögötti tényleges gazdasági, társadalmi vagy egyéb viszonyt, *d)* meg kell vizsgálnia a potenciálisan belépő anyagi jogi megoldásokat; *e)* meg kell állapítania a létező alternatívákat és ezek lehetséges következményeit.

A jogalkotás során eddig terjed a verifikálható megállapítások szférája, amelyet *Mádl A*-szférának nevez. Ezek után következik a döntés, a szabály kimondása, amely már a B-szférába tartozik. Itt már belépnek jogpolitikai, gazdasági megfontolások, mindazok a tényezők, „amelyek a döntésben azon túl szerepelnek, hogy a tétel kimondója ismeri az *A*-szféra verifikált megállapításait."[33]

Mit lehet ezek alapján megállapítani a két szférában a deliktuális felelősségről?

Ha elfogadjuk, hogy a nemzetközi magánjognak a helyes anyagi jogi rendezéséhez kell vezetnie, pontosabban fogalmazva a nemzetközi magánjognak nem szabad megakadályoznia — hacsak nem a *B*-szférában nyomós érv nem szól ez ellen — az anyagi jog célkitűzéseinek érvényesülését, akkor a megoldás kiindulópontjait a polgári jogi felelősség funkcióiban kell keresnünk.

Nézetem szerint a prevenciós, magatartás befolyásolására irányuló funkcióit a nemzetközi magánjog szintjén a jogellenes károkozás általános tilalma kellően szolgálja. A reparációs funkció viszont a kollíziós jog szintjén azt kívánja meg, hogy a károsult nemzetközi tényállások esetén is megfelelő kártérítéshez jusson.

Az anyagi jog mögött levő tényleges viszonyok, így elsősorban a károkozó és a károsult közötti viszony vizsgálata is a megfelelő reparáció biztosításához vezethet bennünket. A tipikus és a tömegesen előforduló károkozásoknál a károkozó pozíciójában tőkeerős vállalatok vannak, illetőleg ha az egyén áll szemben a károsulttal, mögötte egy szintén tőkeerős vállalat, a biztosító található. A károsulti pozícióban viszont általában az egyén szerepel, aki többnyire saját munkájából él, nem rendelkezik tartalékokkal a károkozás esetére, sok esetben létfenntartása, vagyoni egzisztenciája forog kockán. A károsult reparációja tehát olyan követelmény, amely a társadalmi károsztás rendszerében a károkozók tőkeerős volta miatt ki is elégíthető.

Ezek után arra kell választ kapnunk, hogy mit jelent a károsult megfelelő reparációja. A károsult meghatározott társadalmi-gazdasági körülmények, életviszonyok között él. A számára nyújtott kártérítésnek ebben a környezetben kell biztosítania megélhetését, tevékenységének további folytatását, anyagi egzisztenciájának fenntartását; a kártérítésnek tehát a károsult életviszonyai között kell megfelelőnek lennie.

Most már sor kerülhet a döntésre. (Tisztában vagyok azzal, hogy az *A*-szféra valamennyi követelményének nem tettem eleget, de az eddigiek is megalapozhatják a döntést.) Mivel nem látok olyan *B*-szférába tartozó megfontolást, amely a kialakuló megoldást „eltérítené", a döntés az *A*-szféra megállapításaiból egyenesen következik.

Azok az életviszonyok, amelyek között a károsult él, országonként eltérőek. Ha a károsultat életviszonyaihoz mérten kívánjuk kártérítésben részesíteni, akkor olyan — dogmati-

[31] *Mádl:* Az összehasonlító ... 485—513. old.
[32] *Mádl:* im. 489. old.
[33] *Mádl:* im. 493. old.

kailag is megfogalmazható normát kell találnunk, amely a károsult életviszonyait fejezi ki. Erre pedig a károsult személyes joga alkalmas, amely a károsult állampolgársága vagy állandó lakóhelye szerinti jogra utal.

Elismerem, hogy e megoldásban az a rejtett feltételezés található, hogy a károsult személyes joga által felhívott jogrendszer megfelel a károsult érdekeinek, minden körülmények között biztosítja a megfelelő reparációt. Általában e feltételezés nem hibás, az egyes államok kártérítési szabályai többé-kevésbé adekvátak az adott állam társadalmi-gazdasági viszonyaival, lehetőségeivel. Mégis előfordulhatnak olyan esetek, amikor az anyagi jog „hibája" miatt a károsult életviszonyaihoz mért reparációja nem valósulhat meg.

Ezt azonban a nemzetközi magánjog eszközei nem lehet kiküszöbölni. A kollíziós jog nem megfelelő eszköze az anyagi jog „bírálatának", lehetőségei csak azt engedik meg számára, hogy az anyagi jog célkitűzéseit ne hiúsítsa meg. A szerződésen kívüli károkozások terén annyit tehet, hogy a károsultnak teljes kártérítést nyújt, olyan feltételek mellett és mértékben, ahogy azt a károsult hazai joga előírja.

3. A megoldás: a károsult személyes joga. A személyes jog a nemzetközi magánjogban kétféle formában fordul elő. A kontinentális államokban az állampolgárság jogát (lex patriae), az angolszász államokban a lakóhely jogát (lex domicilii) jelenti.

A személyes jog e kétféle jelentése a fizikai személyek jogállására vonatkozó kérdések tekintetében nem okoz zavart. A deliktuális felelősség esetében azonban — ha következetesen akarjuk érvényesíteni a károsult saját életviszonyaihoz mért reparációját — a lakóhely jogának egyöntetű alkalmazása lenne célszerű.

A lakóhely ugyanis jobban képes kifejezni azokat az életviszonyokat, amelyek közt a károsult él, mint az állampolgárság. A lakóhely jogát elfogadva is akadhatnak nehezen megoldható esetek, ha a károsult hosszabb külföldi tartózkodása esetén lakóhelye nem változik meg. Ezeket az eseteket az állandó tartózkodási hely fokozottabb figyelembevételével lehetne megoldani.

Minden megoldással kapcsolatban természetesen felmerülhetnek aggályok, ellenérvek. A károsult személyes joga sem mentes ettől.

A felelősségbiztosítás jelenlegi rendszerében a lex loci alapján álló egyezmények egyszerű formában, zökkenőmentesen teszik lehetővé a károk megtérítését. A károkozás helye szerinti biztosítóintézet könnyen tudja a kárrendezést saját joga szerint lebonyolítani.

Vajon a károsult személyes jogát tudnák-e a biztosítótársaságok alkalmazni? Véleményem szerint csak technikai problémák adódhatnak. Az eddigi rendszernél nehezebben lehetne megalkotni egy olyan rendszert, amelyben a károsult lakóhelye szerinti biztosítótársaság szükség esetén külföldön is működhetne és saját joga alkalmazásával téríthetné meg a károkat, majd a kifizetett összeget elszámolná a károkozó biztosítójával.

A megoldás ellen az is felhozható, hogy amennyiben a károkozó személyes joga a károsult számára kedvezőbb lenne, a károsult személyes jogához való ragaszkodás indokolatlan. Ilyen esetekben a külföldiekkel szemben diszkriminációt jelentene, ha a károkozó belföldi viszonylatban saját joga szerint fizetne, míg külföldiekkel szemben kedvezőbb feltételek közt kellene helytállnia. Véleményem szerint olyan megfontolásról van szó, amely a *B*-szférába tartozik és jómagam még a károkozók tőkeerős pozícióját sem tartottam megfelelő indoknak arra, hogy a megoldást az *A*-szféra következtetéseitől „eltérítsem".

Talán még abban is, aki elfogadja megállapításaimat, a károsult személyes jogát, felmerül a gondolat, hogy a megoldás a „gazdagabbaknak" kedvez. A személyes jog alapján járó kártérítéssel a magasabb életszínvonalat elért országok lakosai járnának jól, az ő kártérítési igényeiket — magasabb életszínvonaluk miatt — nehezebben lehetne kielégíteni az alacsonyabb életszínvonalat biztosító országok lakosainak kártérítési igényeinél. Ennek kiküszöbölése pedig — mint a *B*-szférába tartozó megfontolás eredménye — a kapcsolóelv elvetésére vezethetne.

A károsult személyes joga mellett e kérdésben két érvem van. Egyrészt valamely ország lakosainak életszínvonala és az ország kártérítési színvonala közti viszony nem mindig a „magasabb életszínvonal, magasabb kártérítési színvonal" képet mutatja. A magasabb életszínvonalat elért országokban a személyi sérülésekért, a nem vagyoni károkért magasabb, a vagyoni károkért általában alacsonyabb kártérítés jár, mint az alacsonyabb életszínvonalon levő országokban. Mindez tehát egyes esetekben csökkentheti a feszültséget.

Azonban — s ez döntő érv lehet — tipikus károkozások esetén a károkozói pozícióban levő tőkeerős vállalatok, biztosítók rendelkeznek olyan eszközökkel (pl. ár- és díjkalkuláció, viszontbiztosítás), amelyekkel a személyes jogból rájuk háramló kedvezőtlen eredményeket kiküszöbölhetik.

Hanák András

A házassági és a családi jogviszonyok legújabb fejlődése Svédországban*

1. Néhány sokatmondó statisztikai adat és tudományos álláspont

Svédország lakóinak száma körülbelül 8 millió. A hatvanas évek közepétől kezdődően — nyilvánvalóan annak az általános és világszintű lázadásnak a sodrában, melyre a franciaországi házassági törvényekről szóló beszámolóban a marxista kritika ismertetése során hívtam fel a figyelmet — Svédországban is lényeges változások következtek be, nemcsak a válások, hanem a házasságkötések számában is. A kötések száma csökkent, a válások száma nőtt. Egyidejűleg megnövekedett a házasságon kívüli életközösségek száma. A gyerekek egyre jelentősebb számban származnak nem házas szülőktől. Egyre elterjedtebb jelenség lett az egyszülős — anyai — család.

1966-ban 61 ezer házasságot kötöttek és 10 ezret bontottak fel. A házasságkötések száma ettől kezdve jelentősen csökkent és 1973-ban mélypontra esett: mintegy 38 ezer kötés történt, míg a bontások száma 16 ezerre nőtt. A következő két évben a házasságkötések száma némileg, a bontásoké viszont igen jelentősen emelkedett. 1974-ben, az új válási törvény bevezetésének évében 45 ezer házasságkötésre 27 ezer válás esett, a következő években a házasságkötések száma lényegében nem változott, a bontások száma pedig 25—26 ezer körül van.

A becslések szerint 1974-ben az együttélő férfiak és nők 12%-a élt házasságon kívül, ez 200 ezer háztartást jelent. Ez a szám nem tűnne jelentősnek — különösen arra tekintettel, hogy a házasságok 85%-a a hivatalos szervek *néhány év előtti* becslése szerint élethossziglan —, azonban egy másik adat már nyugtalanító. Míg 1965-ben a gyermekek 10%-a született házasságon kívül, a következő tíz év alatt ez a szám 200%-kal növekedett. 1975-ben az összes gyermekek 32%-a házasságon kívül született. Az élettársi életközösségben élők mintegy felében van egy vagy két gyermek, ebből arra kell következtetni, hogy a házasságon kívül született gyermekek jelentős része egyedülélő anyától született. Ez pedig a családi viszonyok komoly szétziláltságának tendenciájára utal. Az életközösség — házasságkötés nélkül is — bizonyos családi környezetet eredményez a partnerek és a gyermekek számára, a rövidebb vagy hosszabb, együttéléssel nem járó kapcsolat esetén — amelyből jelentős számú gyermek származik — ez egyáltalán nincs meg. Ugyanakkor az élettársi viszony is — természeténél fogva — nem végleges, hanem átmeneti kapcsolata a partnereknek, mely vagy átfordul házasságba, vagy megszűnik. A svéd viszonyok közt régi hagyománya van az előbbinek, azaz szokás volt, hogy a fiatal pár már a gyermek születése előtt együttélt és csak utána kötötte meg a házasságot. Egy 1975-ben végzett felmérés adatai szerint 1971-ben a házasságon kívül született gyermekek vizsgált csoportjának háromnegyed részében a szülők élettársi viszonyban éltek. 1975-ben e csoport együttélő szülőinek már csak 70%-a élt együtt, 30%-a nem, illetőleg az anya mással élt. Az adatok hallgatnak arról, hogy az együttélők házasságot kötöttek-e, vagy sem.

A válások, illetőleg a házasságon kívüli kapcsolatok következtében gyermeküket egyedül nevelő anyák egyre jellemzőbb jelenségei a svéd életnek, s a hat évnél fiatalabb napközi otthonos kisgyermekek igen jelentős része — egyes intézményekben a gyermekek 60%-a — egyedülálló anya gondozásában él. (Az arány nem ilyen elrémítő, csak arra utal, hogy elsősorban az egyedülálló nők gyermeke kerül gyermekintézményekbe, melyek a 0—5 éves korú gyermekeknek csupán 15%-át tudják egyébként befogadni.)

Feltétlenül negatív jelenségnek ítéli a tudományos kutatás.

A fiatalkorú bűnözés problémáit elemezve Brigitta Olafsson a nagyipari társadalom gyermekre gyakorolt káros hatásai között említi egyebek közt a család „privatizációját" (ennek értelme majd a következőkből kiderül), és az új „családi struktúrát".

Marianna Millgärd és Berit Rollén, a nők és férfiak egyenlőségét vizsgáló kormánybizottság titkára és tagja tanulmányukban a következőket írják: „A férfiakkal való kapcsolat nagy szerepet játszik a gyermekek fejlődésében. Napjainkban Svédországban olyan gyermekeket látunk felnőni, akik 10 éves korukig kizárólag női környezetben vannak. Ha anyjuk maga gondozza őket, csak vele és a szomszéd asszonyokkal érintkeznek egész nap, vagy napköziben vannak, ahol a személyzet kizárólag nőkből áll. Az első három iskolai osztály majdnem teljesen nőkre van bízva. Ez a férfiakkal való kapcsolathiány számos pszichológus véleménye szerint egyik oka lehet annak a kompenzációs férfiasságnak, mely igen negatívan a nők megvetésében, az erőszak kultuszában és egy sztereotipizált férfieszmény-katona vagy filmhős stb. — követésében fejeződik ki. (Zárójelben mondom el igenlő és aggodalmas tapasztalatomat az ősi egyetemi városban, Lundtban a falakon horogkeresztet láttam több helyen. Ezek a 20 év körüli ifjak mit tudhatnak Hitlerről, s honnan ez a rettenetes kultusz egy békeszerető, minden politikai terrort — pl. a chilei juntát — elítélő, szelíd társadalomban, mint a svéd?!)

De nemcsak a pszichológia és a szociológia

* A franciaországi viszonyokról szóló beszámoló a Jogtudományi Közlöny 1978. évi 3. sz.-ban jelent meg *(Szerk.)*.

utal a házassági és családi viszonyok jelenlegi alakulásának negatív vonatkozásaira, hanem a jogtudomány is, az események e negatív alakulásáért az új családjogi törvényhozásnak téve szemrehányást. Agell professzor, az uppsalai Juridicum családjog professzora utalva arra, hogy a törvényt előkészítő szakbizottság is aggályosnak találta azt, a következőket írja: „... a házasságok számának csökkenéséhez, illetőleg kétségbeejtő szintjéhez vezetett, mióta az új jogi rendezés a házasodás ésszerűségét megkérdőjelezte. Számolva a liberális válási szabályokkal, melyek bármikor lehetővé teszik, hogy bármelyik házasfél véget vessen a házasságnak, véleményem szerint helyesebb lenne a magasabb házasodási arányért küzdeni, mint folytatni az úgynevezett neutralitás ideológiájának az útját".

2. Az új svéd törvény létrejöttének feltételei és okai; a neutralitás ideológiája

a) Az új rendezés jogalkotási — jogalkalmazási előzményei. 1920 óta Svédországban — mint a többi skandináv országban is — a törvény szintjén megszüntek a patriarchális családi viszonyok, s a szabályozás központjába egy egalitariánus, demokratikus családmodell került, mely a házasfelek egyenjogúságát, egyenlő és kölcsönös házastársi kötelességeit tételezte. A házasság viszonylag könnyen felbontható volt egy évi különélés után, s bizonyos elviselhetetlen élethelyzetekben — házassági hűségszegés, iszákosság, elmebetegség, vagy a házastárssal, illetőleg a gyermekekkel tanúsított durva magatartás esetén — ez az egy évi különélés se volt szükséges. Három évi különélés önmagában bontóok volt. A házastársi hűség és a kölcsönös tartás is törvényes házastársi kötelezettséget jelentettek s bontóper esetén kötelező volt egy erre hivatott békítő szerv vagy személy útján a békítés megkísérlése. A házasság felbontásáért való felelősséget a bíróságok figyelembe vették a származékos joghatások megállapításánál. A gyakorlat az utolsó másfél évtizedben fokról fokra liberalizálódott, s nemcsak abban az esetben bontották fel a bíróságok a házasságot, ha a felek ebben megegyeztek, hanem az egyik fél kérésére akkor is, ha a másik fél ragaszkodott annak fenntartásához.

A család jövőjét illető szkepticizmus és az individuális szabadság korlátlanságának doktrínája — az az ideológia, amelyről a francia viszonyok ismertetésénél volt szó s amelynek osztálytartalma nyilvánvaló — Svédországban is eluralkodott és átalakította a bontóperes gyakorlatot.

b) A rendezés előtti társadalmi problémák. A szexualitás skandináv modellje. A szabadságdoktrína általános és az állami szervek tekintélyével is támogatott uralma Svédországban speciális körülményekben gyökerezett. A többi kapitalista államban ez az ideológia lázadás volt a termelési viszonyokkal ellentmondásban álló archaikus családi viszonyok ellen, Svédországban azonban — legalábbis a törvény szintjén — patriarchális viszonyok nem uralkodtak, a házasság felbontása a megromlás objektív eseteiben viszonylag egyszerű volt és nem is volt túl hosszadalmas; a nemek viszonyának elfogadott rendje, a nemek és generációk hagyományos kapcsolata Svédországban az utolsó ötven évben már lényegesen átalakult. A szabadságdoktrína legújabb fejlődése a szabadszerelem ideológiájával volt kapcsolatos.

A skandináv országok és főként Svédország a nemek egyenjogúságának az elvén álltak évtizedek óta. Brigitta Linner joggal írta: „Svédország úton van a nemek közti egyenlőségnek bárhol másutt páratlan foka felé". Ennek a törekvésnek a megvalósíthatóságát az 1920-ban hozott házassági törvény teremtette feltételekben látta. Az egyenjogúságnak a svéd felfogása és követelménye kiterjed a társadalmi élet és a magánélet minden szférájára, így a szexuális kapcsolatra is. A szexuális szabadság, melynek liberális körök az élharcosai — hiszen mint Lenin rámutatott, ez tipikusan polgári követelmény —, több évtizedes múltra tekint vissza és az ötvenes évek óta jelentős összecsapásoknak, nyílt vitáknak a tárgya volt. Vance Packard amerikai szerző a szexuális szabadság és egyenlőség svéd megközelítéséről írt tanulmányának (megjelent „A szexuális élet szociológiája" című, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó által 1972-ben megjelentetett tanulmány-gyűjteményben) minden megállapítását e vonatkozásban osztom. A magam benyomásai és tapasztalatai, melyeket tanulmányutam alkalmával szereztem, azonosak. A svédek a szexuális kapcsolatok alakulásában szembefordultak a régi, hagyományos felfogással, amit annál is könnyebben tehettek, mert az egyház befolyása nem jelentős. A szexualitás tabu-jellegét tehát viszonylag könnyen megszüntethették. Felfogásuk szerint a nőket ugyanolyan jogok illetik meg e téren is, mint a férfiakat. A nemi életet házasságkötés előtt természetes viszonyulásmódnak tartották a fiatalok közt évtizedek óta, s a szülők és nevelők felfogását a felülről, kormányszintről jövő kezdeményezés átalakította: nem ellenzik vagy tiltják, ellenkezőleg, megértik és bizonyos értelemben támogatják a fiatalokat viselkedésükben. Szerepüket abban látják, hogy a káros következményektől lehetőleg megóvják gyermekeiket. A nemi felvilágosításnak és a fogamzásszabályozásnak széles, intézményesített praxisa van évtizedek óta.

Ennek a prüdériával szakító lényegében helyes gyakorlatnak — a nemek viszonya skandináv modelljének —, ugyanakkor negatív vonatkozásai is vannak. Mint V. Packard írja, egy száznegyven orvosból álló csoport nyilatkozatában élesen bírálja az országban uralkodó szexuális erkölcsöket és határozottabb erkölcsi normákat követelt. Thorsten Sjövall, a Szexuális Nevelés Országos Tanácsának elnöke a következőket mondta: „Svédország nem az az utópia, amelynek gyakran ábrázolják. A szexuális vi-

szonyok lelki problémákkal járnak. Az emberek kezdik észrevenni, hogy a szabadság óriási terhet jelent".

A negatív jelenségek körében nem lehet hallgatni egy körülményről, annál is kevésbé, mert a probléma a nemzetközi közvéleményt foglalkoztatja és nem egészen egyértelmű állásfoglalásokhoz vezet. Ez pedig a pornográfia problémája, melynek a skandináv országok, mindenekelőtt Dánia zöld utat nyitottak s virágzó szexipar kifejlődését segítették elő. A svédek — abból a freudista tanításból kiindulva, hogy ami tiltott, az vonz, s éppen „a puritán környezet tilalma szüli a pornográfia és az érzéki részletek iránti érdeklődést", továbbá, hogy az ilyen elfojtott, ki nem elégített érdeklődés neurotizál, — nemcsak a kommercializált pornográfiának adtak működési terepet, hanem elősegítették, hogy művészi eszközökkel is a szexuális élet intimitásának állandó nézőivé — legalábbis passzív résztvevőjévé — neveljék az embereket. Az érdeklődés ezzel azonban korántsem szűnt meg, mint azt a szemérmetlenség szabadságának engedélyezésekor a vezető körök feltételezték. Vance Packard tíz év előtti megállapításai a szeméremsértő folyóiratok, többékevésbé művészi értékű könyvek, filmek széleskörű publicitásáról ma is helytállóak. A fogyasztás szférájába utalt szexualitás a fogyasztás törvényei alá esik: a szexipar manipulálja a felébresztett érdeklődést, és szükségleteket ébreszt enyhén szólva kétes értékű termékei iránt. A gyakorlat azt mutatja, hogy a skandináv népek — elsősorban a svédekről van szó — semmivel se lettek kevésbé neurotikusak, nem lett alacsonyabb se az öngyilkosok, sem az alkoholisták száma. Ha a szexualitás — az erotika maga és jelenségeinek pőre látványa — ópiumot is jelenthet (legalábbis egyes rezignált megállapítások szerint) — egy örömtelen világban, és valószínű, hogy ez a feltevés húzódik a jelenséggel kapcsolatos toleráns hivatalos álláspont hátterében, sajnálatosan kell utalnom arra a tényre, hogy az effajta élvezetek nem mentették meg a svédek rokonszenves népét a tényleges kábítószerek élvezőinek egyre rekrutálódó s a köztörvényi bűnözésre jelentős hatást gyakorló rétegétől.

A szemérmetlenség e most már aligha megállítható kultuszával kapcsolatosan a svédek túlnyomó többsége (legalábbis erre a túlnyomó többségre kell következtetnem tanulmányutam tapasztalataiból) erősen csalódott és elégedetlen. Az a törekvés, hogy a nők egyenjogúságát, társadalmi felemelkedését minden téren és minden eszközzel biztosítsák, szexuális téren abban a követelményben is fejeződik ki, hogy a nő egyenlő partner legyen a szerelmi életben, *alanya és ne tárgya* legyen a szerelmi kapcsolatnak. A pornográfia, a nemi élet intimitásainak — akár művészi szintű — ábrázolása e törekvéssel gyökeresen ellentétesen a nőt — de magát a szexualitást is —, tárggyá, a cselekvés, illetőleg a szemlélet tárgyává degradálja.

S ha még csak a művészi ábrázolás érezné magát hivatottnak erre! A szexipar azonban a durvaság, sőt a brutalitás területére viszi fogyasztóit. A tucatszám megjelenő szexfolyóiratok nyíltan és leplezetlenül összekötik a szexualitást és az agressziót, a szadizmus és a mazochizmus visszataszító, személyiségdeformáló jelenségeit propagálják, s a kommercializált szexualitás ábrázolt tárgyai közé vonják nemcsak a ledegradált nőt, hanem a serdületlen gyermekeket is. Ez a svéd jogászokat is felháborodással tölti el, de a zsilipek megnyíltak, s nincs eszközük már a folyamat megfordítására.

Nem csoda, ha más országokban nem nagy elragadtatással fogadják azt a tényt, hogy a svéd példa (nem kis részben a szexipar jövedelmezőségére tekintettel a tőke érdekeinek megfelelően) ragadós. Az amerikai szociológusok — például Ura L. Reiss és Harold T. Christensen — írásaiból rezignáció és aggodalom csendül ki, amikor arra utalnak, hogy az amerikaiak szexuális erkölcseikben a skandináv modell felé haladnak. Vitathatatlan az a felelősség, mely a skandináv országok vezető köreit az e modellből kisarjadó erotizmus világkörüli útra bocsátása terén terheli. Nemcsak az amerikaiak rezignáltak ezért a modell átvétele miatt, illetőleg óva intenek attól, hogy a skandinávok utópiájában mások is osztozzanak, hanem az angolok is. Egy angol parlamenti bizottság, melynek vezetője Lord Longford volt, vizsgálati anyagában 1972-ben az emberi méltóságérzet (és nemcsak a szeméremérzet!) legdurvább sérelmének tartotta a nemi élet intimitásainak azt a gátlástalan ábrázolását, amely például a legszélesebb tömegekhez szóló filmek világában napjainkban eluralkodott.

Paradoxon — erre V. Packard is rámutat —, hogy a svédek maguk konvenciális viselkedésűek s tulajdonképpen az erotikának sokkal kisebb jelentőséget tulajdonítanak magánéletük boldogsága szempontjából, mint ahogy e hírhedt skandináv modell ismeretében gondolnánk. Az utcán járva, a nyilvános helyeken sehol sem tapasztaltam — még fiatal férfiak és nők között sem — jó ízlést sértő bizalmaskodó viselkedést, olyat, amelynek akár Budapesten, akár Párizsban lépten-nyomon akarva-akaratlanul tanúi lehetünk. Kihívó viselkedésű nőkkel, vagy tolakodó férfiakkal se igen lehet találkozni. A televízióban sem láttam a konvencionális ízléssel szemben álló műsort. Senki és semmi se hívta fel a figyelmemet arra, hogy léteznek azok a bizonyos nudista strandok. (Ezek előzménye a század elejéig érintetlenül maradt falusi szokás-erkölcs volt, mely nem talált kivetni valót a férfiak és nők együttes gőzfürdőzésében. A primitív közösségek e szokása más országokban is élt az új kor hajnaláig, s csak az individualizáció magasabb foka vetett ennek véget.)

Valamiféle erotikus tobzódásra utaló jelnek nyoma se látható tehát Svédországban azon kívül, hogy vannak az említett „szexboltok", a mozik pornófilmeket nagy számban vetítenek,

s a filmjelenetek kirakatba tett fényképei közép-európai ízlésünket erősen megviselik (nem örülnénk, ha óvodás és kisiskolás gyermekeink megbámulnák e képeket). Ami ezen felül szembetűnik az, hogy az ottaniak otthonszeretőek, családiasak, tartózkodó viselkedésűek.

Egy széles körben folytatott interjú eredménye szerint a megkérdezettek több, mint kilencven százaléka helyteleníti a házastársi hűségsértést. S ezt komolyan kell venni, mert a svédek egyenesek és őszinték. Annyira, hogy ez összefüggésben lehet a házasságkötések számának a csökkenésével is, hiszen eszerint a fiatal, ha házasságot köt, vállalja az ezzel együttjáró házastársi hűséget is. Mivel pedig a „modell" azt sugalmazza, hogy az embert erotikus természete mindig új és új szenzáció keresésére serkenti, nem meri vállalni a lekötöttséget. Természetesen ez csak az egyik tényezője lehet a házasságtól való tartózkodásnak, ennél sokkal mélyebben fekvő oka is van.

Ezeket a jelenségeket, továbbá Brigitta Wittorp és Karin Lundt adatait figyelembe véve, melyek szerint a szellemi dolgozók húsz százaléka, a fizikai dolgozók hetven százaléka megerőltető munkát végez és a három műszakosok egynegyede gyomorfekélyben, illetőleg más hasonló ideges bajban, egyharmada pedig álmatlanságban szenved, arra kell következtetni, hogy a szexuális szabadság eltorzult gyakorlatának említett jelenségei csak egy elenyésző kisebbség érdeklődéséből és egy egyébként igen tehetséges értelmiségi réteg feltűnésre vágyó extravagáns törekvéseiből fakadhatnak. (A megerőltető fizikai és szellemi munkát végző, megviselt idegzetű, közlekedési problémák miatt pihenésükben korlátozott dolgozók érdeklődése nyilván nem e területre irányul s igényeiket is más eszközökkel, s nem az itt felkínáltakkal kell kielégíteni.) S bár előttem azok a svéd értelmiségek, akikkel erről a kérdésről módom volt beszélgetni, meggyőzően hangsúlyozták, hogy e torz jelenségek untatják és fárasztják őket, a társadalom légkörében — a nemek egyenlőségének, a felvilágosultságnak és a személyiség szabadságának elveiből fakadva, tehát a legnemesebb indítékokra való hivatkozás eredményeképpen —, él és hat a „modell", s különösen a fiatalokat életük újszerű berendezésére sarkallja.

Ez az újszerű berendezkedés sajátos módon azonban nem a nemek kapcsolatának valamely új, közösségi formája irányába mutat, — Svédországban nem jelentenek problémát az ún. szerelmi közösségek. Az ilyen kommunák létesítésére irányuló álforradalmi felhívásnak a gyakorlatban nemcsak Franciaországban, hanem Svédországban se lett tartós hatása, mert az egyéni szerelem kizárólagosságra tör s a féltékenység feloldotta a kísérletezők közösségeit. A gyakorlatban tulajdonképpen a monogámia, egy férfi és egy nő közös életvitele bizonyult a szexuális kapcsolatok legalkalmasabb általános formájának annak ellenére, hogy a tendencia paradox módon a házasság és a család tagadásának irányába mutat. Ez az egyik legfontosabb tapasztalat, amelyet a szabad szerelem legismertebb országában szerezhettünk.

Az azonban, hogy az egyén szabadság szféráját korlátlanul kitágították a magánélet terén, anélkül, hogy a közérdek és más egyéni érdekek tekintetbevételére ösztönző társadalmi elvárásokat — tehát egy adekvát, e világi erkölcsöt — fogalmaztak volna meg, továbbmenően az, hogy egy olyan családellenes ideológia terjedt el, mely szerint a házasság a férfi és a nő börtöne mind személyi, mind anyagi vonatkozásban, részint a házasságkötések számának csökkenéséhez és az élettársi kapcsolatok növekedéséhez vezetett, részint a páros kapcsolat e két formájának szüntelen átrendezésére ösztönzi a férfiakat és nőket. S ez vezetett végül is a házasság és a családi élet dezorganizálódásához és melléktermékként, az anyaközpontú egyszülős családok negatív jelenségének az elterjedéséhez.

c) A gazdasági létfeltételeknek az új jogi rendezéséhez vezető megváltozása. Az élettársi viszony és a házasságon kívüli születések számának jelentős megszaporodásához, a válások számának a növekedéséhez az említett ideológiai tényezőket kétségkívül meghaladó jelentőséggel — a gazdasági létfeltételekben bekövetkező változások is vezettek. Az előző évtized közepére felnőtt és házasodási korba került Svédországban is az a háború után született női nemzedék, melynek neveltetése és életfeltételei is gyökeresen mások, mint a korábbi nemzedéké voltak. Ezek a fiatal nők szakképzettséggel, önálló egzisztenciával rendelkeztek s anyagilag is többé-kevésbé függetlenné váltak a férfiaktól. A svéd házassági vagyonjog egészében 1971-ig kifejezetten hátrányossá tette a nők — és jövendőbeli férjeik — számára a házasságkötést. A svéd élet egyik jellegzetessége ugyanis a jövedelmi adó, amely mindenekelőtt progresszív. 1971-ig a házastársak összjövedelmük után fizették az adót, amely sokkal magasabb volt, mintha külön-külön, alacsonyabb jövedelmük után fizették volna. Addig amíg a nők nagyobb része csak a háztartásban tevékenykedett, a vagyonösszesítés természetes és kedvező volt. (Csak 1971 óta létezik a vagyon elkülönítés rendszere, amelyet tehát nyilván annak érdekében vezettek be, hogy a házasélettől ne vegyék el a dolgozó fiatalok kedvét.)

Ez kellő magyarázat arra, hogy miért választották inkább a fiatal partnerek akkor is, ha gyerekük született, a különélést, illetőleg a házasságon kívüli együttélést, mint a házasságot. A házasságon kívül szülő nő helyzete a svéd szociális gondoskodás kiterjedtsége következtében egyébként is kedvezőbb, mint a férjével együttélő anyáé, speciális adókedvezményben és szociális támogatásban részesül nem is beszélve arról, hogy gyermekének napköziotthoni felügyeletét is biztosítják. A férjes nők csak igen korlátolt számban élhetnek e lehetőséggel, mi-

vel a 0—5 éves gyermeknek — mint már utaltunk rá — csak 15%-a számára van bölcsődei, illetőleg óvodai hely s ezekre is elsősorban az egyedülálló anyák gyermekei jogosultak. (Az elvált, gyermeküket egyedül nevelő anyák helyzete azonos az előbbi kategóriába tartozókkal, ugyanolyan kedvezmények illetik meg őket, mint a házasságon kívül született gyermekek anyjait).

Hogy ez nem túlzás, a svéd háztartási statisztika tanúsítja. A Svéd Intézet 1975-ben publikált adatai szerint egy két gyermekes munkáscsalád jövedelme — levonva az adót és hozzászámítva a kedvezményeket — 35 680 svéd korona. A megélhetési költségeket leszámítva 8980 korona áll egyéb kiadásokra rendelkezésükre. Egy egyedül álló anya két gyermekkel — az adókedvezményt és egyéb kedvezményeket tekintve — 39 380 korona jövedelemmel rendelkezik és a hármukra számolt megélhetési költségeken túl 15 580 koronája marad, tehát lényegesen jobban él, mintha férjnél lenne. S most jön az, ami a legmulatságosabb: a gyermeke után sajátos helyzetére tekintettel kapott kedvezmények egy jelentős részét utóbb történő házasságkötése esetén sem veszti el.

Ezek kétségkívül a házasodási kedv ellen ható illetőleg a válást ösztönző tényezők, amelyek az 1965 utáni években bekövetkezett s a bevezetőben felhozott adatokkal jellemzett folyamatot kellően indokolták. Hovatovább a fiatal párok és elsősorban a nők anyagilag jelentősen „ráfizettek" volna a házasságkötésre.

A házasság intézménye ellen ható gazdaságpolitika másik oldala — mint ezt Agell professzor hangsúlyozza — az élettársi viszonyoknak a biztosítási jog terén a házassággal azonos szintre való helyezése volt, amiben a törvényhozó ún. semlegessége fejeződött ki azzal szemben, hogy a járadékra vagy nyugdíjra igényt tartó házasságban vagy házasságon kívül élt együtt meghalt élettársával. Ez az álláspont a közvéleményt is az irányba befolyásolta, hogy közömbösnek tekintse a házasság és a házasságon kívüli együttélés közötti különbséget és társadalmilag elfogadja az élettársi viszonyt. A családellenes, házasságellenes ideológia, továbbá az egyén korlátlan szabadságának doktrínája széles körben elterjedt, s ez elég volt ahhoz, hogy ezt a viszonyulást az idők szavának ítélje a társadalom.

d) A házassági jog reformjának hivatalos indítékai. A neutralitás álláspontja. A svéd kormány a családi viszonyok változásának rendjéből maga is az idők szavát vélte kicsengeni, s arra következtetett, hogy a házasság megkötésére és felbontására vonatkozó szabályok elavultsága okozza a válások, a házasságon kívüli születések és a házasságon kívüli együttélés eseteinek a növekedését. S az idők szavának engedelmeskedve — azoknak az ideológiáknak a hatása alatt, amelyeket a néhány évvel később meghozott francia törvény előkészítésének periódusában a kommunisták, mint az előző ismertetésben leírtam, megsemmisítően és hatásosan bíráltak — meghirdette a neutralitás politikáját. 1969-ben a svéd parlament egy törvényelőkészítő bizottságot küldött ki s ez alkalommal az igazságügyminiszter a következő irányelveket fogalmazta meg: „Egy új törvénynek, álláspontom szerint a lehető legobjektívebbnek kell lennie és számolnia kell a nemek szabad együttélésének különböző formáival és a különböző erkölcsi felfogásokkal. A házasságnak, mint a múltban, úgy ezután is központi helyet kell biztosítani a családjogban, de meg kell kísérelni szakítani azzal, hogy a családjog olyan rendelkezéseket tartalmazzon, melyek szükségtelen komplikációkat vagy nehézségeket okoznak azoknak, akiknek gyermekeik vannak, családot képeznek, anélkül, hogy evégett házasságot kötöttek volna."

Ez a kormánynyilatkozat egyértelművé tette az uralkodó köröknek azt az álláspontját, hogy a családi viszonyok alakulásával kapcsolatosan közönyösek, teljesen az egyénekre bízzák magánéletük formáinak és normáinak a megválasztását és képtelenek a társadalmi közösség nevében a férfiak, nők és gyermekek együttélését illetően általános érvényű követelmények, elvárások — egy modern, konstruktív erkölcs — megfogalmazására. Márpedig a férfiak és nők együttélésének a formái minden társadalom számára elsődleges jelentőségűek, mert a gyermekek puszta létezésének, szocializációjának ezek a formák meghatározói. A svéd kormányálláspont azt tükrözi, hogy a társadalom szociális gondoskodása a gyermekét nevelő szülőről — hiszen ennek a gondoskodásnak valóban impozáns (bár korántsem teljes, lásd a gyermekintézmények befogadó képességének korlátozottságát) eszközei vannak — elégségesek a jövendő generáció felneveléséhez, nem szükséges a szülőket arra is befolyásolni, hogy egymás közötti kapcsolatuk hogyan alakuljon, illetőleg, hogy lehetőleg szilárd és tartós családi életre törekedjenek. A kormányálláspont szerint a család — magánügy, ki-ki szervezze az egyéni sorsát kénye-kedve szerint, a közösség nem szól bele; nem helyesli, de nem is helyteleníti a magánélet megszervezésének egyik formáját se, nem foglal állást se az állhatatosság, se az állhatatlanság mellett, semleges az erkölcsi felfogások sokfélesége közepette.

Az egyén teljes magárahagyásának a gyakorlata ez, a teljes elidegenedés és elidegenítés, mert az egyén — a férfi vagy nő — támaszpont és vezérfonal nélkül marad egy bajokkal teli és szorongásos világban élete legfontosabb kérdésében: mit kezdjen magával, ha végetér a munka s vissza kell térnie az otthon falai közé, hogyan és milyen feltételek mellett létesítsen otthont és keressen ehhez társat magának, nemzzen vagy szüljön gyereket s mire számíthat, ha már választott, nincs-e kitéve a társ önkényének, annak, hogy az más erkölcsi felfogást magáévá téve egy napon feldúlja az együtt megteremtett közös élet feltételeit és magára hagy-

ja, az addig közös gondokat és terheket megkétszerezve?

Erre utalt a gyermekpszichiáter, amikor a gyermekek antiszociális személyiségének kialakulásában a család privatizációját is említette. Az új svéd törvényhozás semlegesnek nyilvánította magát a családi kapcsolatok alakulásával szemben és teljességgel magánüggyé degradálta a családot, a nemi erkölcsöt, a férfiak és nők együttélésének a lehetséges formáit, amelyek közt ekként egyenlőségi jelet is tett.

Egyébként a neutralitás meghirdetéséből nyilvánvalóan következtethető, hogy a reformot az az elgondolás váltotta ki — jobban mondva az az illúzió —, hogy ha a törvény nem tesz különbséget a házasság és az életközösség között, ha tehát a házasság megkötésének és felbontásának a feltételeit az életközösség létesítésének és megszüntetésének a módjához közelítve teljesen liberalizálják, továbbmenően, ha a házassághoz fűződő joghatásokat az életközösségre is kiterjesztik, meg fognak szűnni a negatív jelenségek, nőni fog a házasságkötések, csökkenni fog az életközösségek és a házasságon kívüli születések száma. Nos, ez a várakozás se igazolódott be, ellenkezőleg, a neutralitás meghirdetése mintegy ösztönözte a negatív jelenségek elterjedését. A kedvezőtlen folyamat tehát nem csökkent — bár kétségtelen, hogy egy ijesztő mélypont után a házasságkötések száma némileg nőtt — azonban a válások száma szinte megszökött. Ámde ez az életközösség társadalmi elismertségének deklarálása és preferenciája miatt, melyben egyidejűleg a házasság intézményének degradálása is kifejeződik, továbbá a válás végletes liberalizálása, a repudiációra való leszűkítése miatt előre látható is volt.

A család példátlan bomlási folyamatának lehetünk ma Svédországban tanúi. S mit mondtak erről az illetékesek, hogyan indokolták néhány héttel az új törvény életbe lépése után a válás ilyan végletes megkönnyítését? Az igazságügyminisztérium szóvivője 1974. januárjában egy külföldi jogi szakértő bizottság kérdésére a következő választ adta: „1920-ban a törvényhozó ... abból indult ki ... hogy a válás a feleségre és a gyermekekre szociális katasztrófát jelent ... A nők megváltozott helyzetére tekintettel, mivel a férfitől anyagilag függetlenek lehetnek, a stabilitáshoz fűződő érdekeknek ma már nincs a korábbihoz hasonló jelentőségük. Többé nem jelent szociális katasztrófát a házasság felbontása."

Ehhez csak annyit kell hozzátenni — azon kívül, amit a kapitalizmus családellenességével kapcsolatosan a francia marxisták megállapítottak —, hogy jelenleg a svéd dolgozó nők átlagkeresete hozzávetőlegesen évi 20 000 korona, míg a férfiaké 40 000 korona körül van, — tehát a nők átlagban a férfiaktól jelenleg még nem függetlenek. Másrészt a háztartási szolgáltatások és a gyermekintézmények jelenlegi szintje mellett a nők a férfiak otthoni segítésére rá vannak utalva, nem kevésbé a férfiak a nők gondoskodására. Továbbmenően: a gyermekek érdeke amellett szól, hogy mindkét szülőjük nevelje őket. A társadalom érdeke a most utóbb említett igényen felül is a házasság tartósságát és szilárdságát követeli már csak azért is, mert az állam által az egyedülálló szülőknek nyújtott anyagi segítség — amely nem vitásan jelentős, sőt bőkezű, s arra szolgál, hogy helyzetük hátrányosságát legalábbis az anyagi vonatkozásban kiegyenlítse, nemcsak bizonyos értelemben ösztönzője a válásoknak, hanem tényleges többletkiadás is, amely szilárd házassági viszonyok mellett nem merül fel. E többletkiadás az állam és az adófizetők terheit tovább növeli, s végül, ha általánossá válik a tendencia, az életszínvonal csökkenését eredményezheti.

Nem csoda, hogy bár a jelenlegi törvényt a parlament annak idején elsöprő többséggel szavazta meg, a törvényelőkészítő bizottság ellentmondásosnak tartotta a neutralitás benne kifejeződő elvét és igen éles bírálat éri jelenleg is a jogtudomány részéről. De a gyakorlat kritikája a legélesebb: a házassági-családi viszonyok további bomlása. A helyzet korrekciójára egyrészt a gyermekek érdekében, másrészt a tartásra kötelezett elvált apák helyzetének hátrányos alakulása miatt már újabb szabályozásra is szükség volt, mint alább ismertetni fogom.

3. A házasság megkötésének és felbontásának új szabályai

a) A házasság megkötése. Az 1974. január 1-vel életbe léptetett törvény megszüntette a jegyesség intézményét, melynek korábban — a speciális svéd viszonyokra tekintettel — az apasági vélelem, illetőleg a családi jogállás szempontjából jelentősége volt. Mivel már a korábbi években elismerték minden házasságon kívül született gyermek jogát az apai, illetőleg az apai ági öröklésre, a jegyességre vonatkozó jogi szabályozás érdekét vesztette.

A házassági akadályok többségét is megszüntette az új törvény. Az elmebetegség és a rokoni kapcsolat nem tiltó akadály többé, kivéve az egyenes ági rokonokét és a testvérekét. Felmentés mellett féltestvérrel is lehet házasságot kötni. A házassági korhatár 18 év, kiskorú az elöljáróságtól azonban kaphat felmentést. Ilyenkor a szülők beleegyezését előzőleg ki kell kérni, de nyilatkozatuk nem köti a hatóságot.

A házasságkötés ünnepélyes keretek közt történik a város vagy a község elöljárója előtt, azonban egyszerűbb formában, a korábbi hűség-fogadalom mellőzésével.

b) A házasság felbontása. A reform legfontosabb része a házasság felbontásának új szabályozása. Fel kell bontani a házasságot, ha bármelyik házasfél kéri. A felperes elhatározását nem köteles indokolni, a bíróság pedig nem vizsgálhatja, hogy a kereset alapos-e vagy sem. Ha a másik házasfél is kéri a bontást és a fe-

leknek kiskorú gyermekük nincs, a házasságot az első tárgyaláson fel kell bontani. Hasonlóképpen azonnali bontást ér el a felperes, ha két évi különélésre, kizáró házassági akadályra (egyenesági rokonság, teljes testvéri kapcsolat, bigámia esete) hivatkozik. Hat hónap után kell ismételten előterjesztenie kérelmét a felperesnek abban az esetben, ha a másik fél ellenzi a bontást vagy a feleknek 16 éven aluli gyermekük van. A hat hónapi gondolkodási idő lejárta után házasságot már minden vizsgálódás nélkül fel kell bontania a bíróságnak.

A bíróság hatáskörébe nem tartozik a felek békítése sem. Korábban kötelező volt egy békítő hatósághoz fordulniok, az új törvény ezt a kötelezettséget feloldotta, s a felekre bízza, hogy igénybe veszik-e a békítésre hivatott szervek segítségét vagy sem.

Jelenleg azonban már foglalkoznak a békítés hatékonyabb megszervezésével a családi tanácsadás és nevelés hivatala útján, és ez már bizonyos mértékben korrekciót jelent a szabályozás alapelvével, nevezetesen azzal szemben, hogy a házasság a szabad akaratú, sorsukat maguk meghatározó személyek ügye, amelybe se követelmények támasztásával, se az elhatározás befolyásolásával, se a házasságon belül tanúsított magatartások vizsgálatával és minősítésével nem avatkozhat be a társadalom, vagy annak valamelyik szerve.

Egyébként ez az alapelv nekünk marxistáknak ismerősen cseng: közel száz éve írta le a jövő társadalmának a házassági viszonyokra vonatkozó normájaként a német szociáldemokrácia egyik vezéralakja, Auguszt Bebel s utóbb Engels is nagyjából hasonlóan jellemezte a jövő társadalmának házassági viszonyait. De egy fél emberöltővel később Lenin már e szabadságkövetelményekkel kapcsolatosan — a konkrét történelmi viszonyok közepette — erőteljesen hangsúlyozta a felelősséget, amely a nemek viszonyában a partnereket a gyermek érdekéretekintettel terheli.

A mi értelmezésünk szerint ez a felelősség a feleket egymással és a társadalommal szemben is köti, s ez az a pont, ahol felmerül a felelősség alapját képező társadalmi elvárások, általános követelmények támasztásának s a közösséget képviselő szervek — a bíróságok — hatáskörének a szüksége legalább annak viszgálatára, hogy a házasság sorsa felől az érdekeltek felelősen, egymás és a gyermek érdekére tekintettel döntöttek-e avagy sem, illetőleg annak megkísérlésére, hogy a szükséges felelősségérzetet felkeltsék, vagy a házasélet megromlását okozó körülmények elhárításában segítséget nyújtsanak.

Olyan viszonyok közt, amelyek az egoizmust, a durva önzést, a másik érdekének semmibe vevését, a felelőtlenséget szükségképpen váltják ki és teszik általánossá, az egyén önmeghatározási jogának az abszolutizálása utópia, hacsak nem rosszabb. Az államra — az osztályviszonyok megszűnése után, a szocializmusban is — azért is van szükség, hogy a közös érdekekből fakadó elvárásokat éppen az ilyen magatartásokkal szemben megfogalmazza és ezeknek az elvárásoknak teljesülését számonkérje. Mindaddig szükség is lesz rá, míg az egyénekben a teljes és korlátozatlan szabadságukhoz szükséges felelősség ki nem alakul és általánossá nem válik. Ehhez azonban gyökeresen más gazdasági és kulturális viszonyok szükségesek, amelyek más egyéneket fognak formálni.

c) A svéd szabályozás és a többi ország válási rendszere. A családi erkölcs elvárásainak tudatos félretétele és az új erkölcsi elvvel, az egyén szabadsága és önmeghatározása korlátlanságának az elvével való helyettesítése a legjellemzőbb a svéd házassági törvényre. Az ebből fakadó radikalizmussal, a vétlen házasfél indoklási kötelezettség nélküli eltaszításának a jogával ma egyedül áll a svéd törvényhozás, ezen az úton — úgy látszik — jelenleg a többi skandináv ország se akarja követni, holott eddig a polgári és családjogi törvényeik jóformán azonosak voltak.

De a többi fejlett kapitalista országban, ahol új törvényeket vezettek be, se találkozunk ilyen vagy akárcsak hasonló megoldással. A francia házassági jogot már ismertettem. Bajory Pál a nyugatnémet törvényhozást ismerteti. Röviden szabadjon az angol és az olasz válási szabályok fő vonatkozásaira — az összehasonlítás kedvéért — hivatkoznom. Az angol törvény (1971. január 1-én lépett hatályba) szakított a vétkességi bontással és a válás három esetét ismeri: bármelyik fél kérelmére, ha a házasság orvosolhatatlanul felbomlott; legalább öt évi különélés esetén bármelyik fél kérelmére, akkor is, ha a másik fél ellenzi a bontást; végül közös kérelemre. Minden esetben a bíróságnak mérlegelési jogköre van, és a keresetet méltányossági okokból is elutasíthatja. Az olasz törvény elvei is hasonlóak, azzal, hogy megegyezés esetén is két év különélés szükséges és a vétlen fél védekezése esetén csak öt év különélés után lehet felbontani a házasságot.

Végül, feltehető a kérdés, hogy hogyan viszonylik a svéd szabályozás a szocialista országokéhoz? Mint látjuk, semmi közös vonás nincs a mi országaink bontási rendszere és a svéd rendszer között. Míg a legújabb polgári törvényhozás a többi országban gazdagon merített a mi tapasztalatainkból, a kodifikációért felelős svéd szociáldemokrata kormányzat — véletlenül-e, vagy szándékosan — nem vett tudomást e tapasztalatokról. Pedig a Szovjetunió a forradalom másnapján — éppen úgy, mint annak idején a polgári forradalom győztes francia burzsoáziája tette — a házasság létrejötte és felbontása terén arra a radikális útra lépett, amelyre napjainkan az új svéd törvény. Közel húsz év után, 1936-ban az új házassági törvény bevezetésének indoklásaként rámutatott a szovjet törvényhozás arra, hogy bár a forradalmi válási törvény történelmi hivatását betöltötte, segített megszabadítani az emberek millióit a régi rend

feltételei által rájuk kényszerített elviselhetetlen kötelékektől, ugyanakkor a család egységével és a családi kötelezettségek teljesítésével szembeni felelőtlen magatartások elterjedéséhez is vezetett. 1944-ben azután a válás feltételeit azért lényegesen szigorúbban határozták meg. Csak a hatvanas évek második felében módosították a szocialista országok a Szovjetunió tapasztalataira épült válási rendszerüket azzal, hogy a közös megegyezés is a válás egyik, korántsem abszolút okának ismerték el. (Egyébként gyermektelen párok esetén a szovjet törvényhozás is helyt ad a közös kérelemnek, sőt ez esetben egyszerű igazgatási aktussal oldja fel a köteléket).

4. A házasság felbontásának joghatásai Svédországban

a) Házastársi tartás. Az új törvényi rendezés — amelyet a közeljövőben még szigorítani fognak — rendkívüli jelenséggé teszi a házastársi tartást. Ennek indoka az, hogy a nők munkavégzése, tehát önfenntartásuk lehetséges, idősebb korukban pedig válás esetén az általános társadalombiztosítás kereteiben 65 év alatt is nyugdíjra jogosultak lehetnek. Ha szakképzettséget kell szerezniök, a szociális juttatások a kiképzési idő tartamára is bizotsítják önfenntartásukat. Végül az általános szociális segélyezés szabályai — melyek értelmében a jövedelemmel vagy kellő jövedelemmel nem rendelkezők egy, a létminimumot elérő rendszeres járadékra jogosultak, az elvált házastársat lényegében mentesítik minden tartási teher alól.

Megjegyzendő, hogy a most ismertetett elvi alapokon a közeljövőben a szülőtartási kötelezettséget is meg fogják szüntetni. Ezzel kapcsolatban utalnom kell — minden kommentár nélkül a mi gyakorlatunkra (és erkölcsi felfogásunkra), mely a Legfelsőb Bíróság 11. számú a szülőtartásról szóló Irányelvében nyert megfogalmazást. E szerint a magasabb életszínvonalon élő gyermek akkor is köteles kiegészítő tartásdíjjal hozzájárulni szülője eltartásához, ha az a létminimummal rendelkezik.

b) Gyermektartás. A törvény a gyermektartásdíj mértékét nem határozza meg, a bírói gyakorlatban azonban kialakult egy standard, melynek értelmében a nettó jövedelem mintegy 10—12%-a a tartási kötelezettség. A gyermektartásdíj kérdése azonban a legkomplikáltabbak egyike, mert összefüggésben áll az adókedvezmények és a szociális juttatások rendkívül bonyolult s a svéd határokon kívül élők számára szinte áttekinthetetlen rendszerével. Ezeknek a szabályoknak a lényege az, hogy a tartásra jogosult — természetesen az esetek túlnyomó többségében az anya — nemcsak az apától, hanem az államtól is viszonylag magas összegű tartásdíjat kap, a mindenkit megillető családi pótlékon, a bizonyos jövedelmi kategóriákat megillető lakáshozzájáruláson és a jelentős adókedvezményen felül, míg az apa tartási kötelezettségére tekintettel kapott adókedvezménye méltánytalanul alacsony s nem részesül más — a másik szülőt megillető — kedvezményben sem. Ebből a hátrányos anyagi helyzetéből — mely következő házasságkötését is megnehezíti —, fakadnak érzelmi panaszai is, nevezetesen, hogy a nemek egyenjogúságának az elve a férfiak terhére sérelmet szenved, mivel sohase kapják meg gyermekük felügyeleti jogát (hadd legyünk egy kicsit gonoszkodók: s az azzal járó tetemes előnyöket), és nem is érintkezhetnek megfelelően gyermekükkel. E panaszok az utóbbi időben (nyilván az új kormányzat újabb, korrektív családpolitikájának megfelelően) meghallgatásra találnak, s új, érdekes jogintézmények bevezetését váltják ki, amint alább látni fogjuk.

c) Az apai felelősség felkeltését célozó új intézkedések a svéd jogban; a szülőbiztosítás. A svéd törekvések legrokonszenvesebbje az, amely a nőt valóban egyenjogúvá kívánja tenni a férfival azt hangsúlyozva, hogy az anyaság nem determinálja a nőt szükségképpen a háztartás és a gyermeknevelés összes gondjainak a viselésére. A férfinak ugyanúgy megvan a jelenlegi társadalmi viszonyok közt a kettős funkciója, s a családon belüli funkciókat — kivéve a szülést és szoptatást, melyre kizárólag az anya determinált — az apának meg kell osztania az anyával. Ennek az elvnek évtizedes gyakorlata van Svédországban, s bizony elszégyellhetné magát az a közíró, aki szarkasztikus formában írna a férfiak második műszakjáról, vagy azt vetné fel, hogy jobb lenne a nőt hivatásos anyaságra szorítani. A kisgyermekes (0—5 éves) anyák közel 70%-a munkaviszonyban van, jóllehet a bölcsődei—óvodai helyek száma jelentősen korlátozott. Jó szervezéssel, az állam által ellenőrzött magán-pótmamákkal oldják meg a felügyelet problémáit, s ez tanulságos lehet számunkra is.

1974. január 1. óta — azért, hogy a nő személyiségének fejlődésében túlságosan nagy visszaesést ne szenvedjen el — az anyasági segély helyett a szülői biztosítást vezették be annak érdekében, hogy az anya a szülés után négy hónappal — ennyi volt korábban a szülési szabadság — munkába állhasson és az apa gondozására bízhassa a most már nagyobb, de még mindig szülői gondozást igénylő csecsemőjét. A szülők így együtt hét hónap — 210 nap — szabadságra s ez alatt 90%-os táppénzre jogosultak. A rendezés kifejezett célja az anya fejlődési feltételeinek biztosításán túl az, hogy az apa szokja meg a kicsinyével való rendszeres foglalkozást, s a szükséges érzelmi viszony gyermek és apa között már a legkorábbi gyermekkorban kialakulhasson. A gyermek betegsége esetére biztosított évi 10 nap táppénzes időre is mindkét szülő jogosult, s az apák a tapasztalat szerint ez utóbbi jogukkal viszonylag gyakran, az előbbivel azonban igen ritkán élnek.

Ez arra utal, hogy jóllehet Svédországban

a férfi szerepek hagyományos felfogása elleni harc fél évszázados, és ma már természetes, hogy a férfiak segítenek a háztartásban (nem túlzottan: a statisztika szerint két gyermekes családban átlag napi fél órát) mégis, a hagyományos szerepfelfogásnak mély gyökerei lehetnek.

Gyanúm, hogy a nők válási szándéka nagy elánjának túlnyomó részt mégiscsak a patriarchális maradványok továbbélése az oka, s ezt a gyanúmat egy nagy praxisú válóperes ügyvéd megerősítette. Azokhoz az előnyökhöz, melyek a társadalom anyagi vonatkozásban biztosít az elvált, különélő anyáknak, kapcsolódik az az előny, hogy kellemetlen, igényeskedő és parancsnokló férjeiktől könnyen, indokolási kötelezettség nélkül megszabadulhatnak.

d) A gyermek elhelyezése, a gyermekkel való érintkezés új intézménye, s ennek anyagi kihatásai. A család egységének megbomlása esetén a házastársak rendezik a gyermekelhelyezés kérdését, vagy a gyermek érdekében a bíróság dönt. A bíróságnak mérlegelési jogköre van a gyermek érdekében megegyezés esetén is. A gyermeket nevelő szülő dönt általában a gyermek személyi ügyeiben, a másik szülő gyakorolja a vagyonkezelői jogot. Házasságon kívül született gyermek felett a felügyeleti jogot korábban kizárólag az anya gyakorolta, az új rendezés az apát is feljogosítja e jog gyakorlására, ha a szülő életközösségben élnek. A házasságon kívüli együttélés megszűnése után az apa keresettel fordulhat a bírósághoz a gyermek nála való elhelyezése érdekében. (Ismét gonoszkodó megjegyzésre kényszerülök: a hatósági intézkedéseket megvető élettársak, akik illetéktelen beavatkozásnak tartják a házasságkötést és a házasság felbontását — mégiscsak bírósághoz fordulnak joguk védelmében?!)

Ez év eleje óta a gyermekelhelyezés új szabálya lépett hatályba, mely a különélő (elvált vagy szétköltözött) szülők közös gondviselési jogáról rendelkezik. Ennek az intézménynek a tervezetét a parlament korábban már elutasította, most azonban megváltoztatta az álláspontját a válás új szabályozásának legjelentősebb korrektívumaképpen. Igaz, hogy az apáknak az anyagiak terén jelentkező sérelmére akar elsősorban orvoslást hozni, de az indokolás a gyermekek érdekére utal, akiknek szükségük és joguk van a mindkét szülőjükkel való szoros kapcsolatra. Végül is ez az új, érdekes (és a végrehajtására hivatott családvédelmi szerveknek egyelőre a legnagyobb fejtörést okozó) intézkedés annak bevallása, hogy a házasságok felbontásának akaratlan — akart — ösztönzése a korlátlan szabadságra kárhoztatott egyének széles csoportjára — de a gyermekekre is —, rendkívül hátrányos következményekkel járt, tehát egyéni érdekeket és közérdeket is sért.

A szabály maga egyszerű. A válás után — illetőleg az élettársi viszony megszűnése után — a szülők közösen gyakorolhatják szülői jogaikat, ha ebben megegyeznek. Ez abban áll, hogy elválásuk esetén is szoros kapcsolatban maradnak és általában közösen döntenek a gyermek lényeges ügyeiben. A gyermek felváltva lakhat egyikükkel vagy másikukkal, megtartja azonban az egyik szülőnél az állandó lakóhelyét. (Tulajdonképpen egy közösen szabályozott és a szokásost meghaladó tartamú láthatási jogról van tehát szó a gyermeket nem gondviselő szülő javára.)

Közös gondviselés esetén másként alakul a tartásdíj fizetési kötelezettség is. Megszűnik (illetőleg a hosszabb ideig tartó láthatásra tekintettel csökken) a tartásdíj fizetési kötelezettség. Az új viszonyok jele, hogy az állam ilyen esetben nem nyújt előleget sem a kötelezett mulasztása esetén a jogosultnak. Svédországban ugyanis a jelenlegi viszonyok közt sok férfi nem tudja teljesíteni tartási kötelezettségét, vagy csak részben tud teljesíteni. (Munkanélküliség.) Az állam által ilyenkor előlegezett tartásdíjat a kötelezettnek vissza kellene fizetnie. Most ez megszűnik. Viszont, ha ennek következtében az eltartó szülő anyagi helyzetében súlyosbodás következik be (ami feltétlenül bekövetkezik), szociális segélyt igényelhet, amelynek az összege azonos lehet a tartásdíjjal, anélkül azonban, hogy a kötelezettnek azt vissza kellene az államnak térítenie.

Nyilvánvaló itt, hogy az állam — annak fejében, hogy a gyermek az apával szoros kapcsolatban marad — részben magára vállalja az apa tartásdíjfizetési kötelezettségét. Kétes azonban, hogy az anyák hogyan fognak ehhez viszonylani, különösképp akkor, ha új férjük, vagy új partnerük van, akik a volt házastárssal, vagy élettárssal való szoros kapcsolatot esetleg nem jó szemmel nézik. Másrészt az elvált szülők hagyományos cívódása, sőt, gyűlölködése éppen a gyermek miatt Svédországban sem ismeretlen. A szakemberek mindenesetre szkeptikusak.

A legújabb javaslat szerint a közeljövőben a gyermekek közös gondozásában résztvevő mindkét elvált szülőre ki fog terjedni a lakáshozzájáruláshoz való jog, amely eddig csupán a gyermeket gondozó szülőt a gyermek nála lakására tekintettel illeti meg.

Az intézkedések, mint látjuk, rendkívül érdekesek. Alig néhány évvel a forradalminak tűnő válási törvény bevezetése után jelentkeznek a figyelmeztető negatívumok: az apa személyi felelősségének háttérbe szorulása egyidejűleg az anyagi terhek teljesítésének lehetetlenülésével, s a nőközpontú nevelés fenyegető hátrányaival. A nemek egyenjogúságának új követelményei lépnek tehát előtérbe, amelyek a jelenlegi családi viszonyok korrekcióját, az apa személyi felelősségének felkeltését, egyben súlyos anyagi hátrányának csökkentését célozzák.

Katonáné Soltész Márta

Az állami földtulajdon burzsoá ideológiájáról

I.

Az elméleti kutatás jelentősége, az elemzés korlátjai

1. A szocialista közgazdasági és jogtudomány művelőjétől a tárgyválasztás a legritkább esetben kérhető számon: a fel nem tárt, gazdag kutatási anyag jellege renszerint már önmagában mérhetővé teszi az elméleti munka súlyát, társadalmi hasznosságát. Vajon ilyen evidens-e a téma miértje az állami földtulajdon burzsoá felfogásának elemzésekor is? A legkevésbé sem. Csak egyetlen körülmény annak érzékeltetésére, hogy mennyire rendhagyó ennek a kérdésnek a tudományos értékrendje: a szocialista jogirodalomban — beleértve a fél évszázadnál hosszabb ideje alkotó szovjet jogtudomány munkásságát is — a burzsoá állami földtulajdonnal monografikus mű, sőt még jelentősebb tanulmány sem ezideig nem foglalkozott. A hallgatás felfogható érdektelenségnek, közönynek, menthető mulasztásnak, akár véletlennek és a legkülönbözőbb okokra vezethető. Úgy gondoljuk azonban, hogy nagyrészt a szocialista földjogtudomány szemléleti fejlődéstörténetével függ össze, tehát mint sajátos jelenségre érdemes ráfigyelnünk.

A) Az első legkézenfekvőbb ellenvetés, amely e jogintézmény kutatását dogmatikai korlátként sokáig elzárta, az a tétel, mely szerint a szocialista jogtudomány csak valóságos és lényeges anyagi, illetve ideológiai viszonyok analízisére vállalkozhat. A tőkés társadalmi formáció viszont nem hozott létre állami földtulajdont, így e kérdés vizsgálata sem elméletileg, sem a gyakorlat szempontjából nem lehet indokolt. A témának ilyen jellegű formállogikai elvetése azonban tartalmi ellentmondást, elméleti fogyatékosságot fed. Eltekintve most a tulajdonnak, mint alapvető termelési viszonynak meghatározó társadalmi-politikai jelentőségétől, nyilvánvaló, hogy a tulajdonviszony materiális oldalának mellőzésével jár az a felfogás, amely a földtulajdont csak akkor hajlandó társadalmi valóságnak elfogadni, ha az jogi formát is ölt. Más szóval a burzsoá földtulajdoni viszonyoknak az a fonákja, hogy a mezőgazdasági termelés társadalmi szintjének kialakulása a társadalmi tőke újratermelésének ezen a területén is megköveteli a kapitalista állami beavatkozást, másfelől a földmagántulajdon ennek — mint megkövesedett ősmasszívum — jogi eszközeivel is útjában áll, egyáltalán nem teszi a burzsoá állami földtulajdon kérdéskomplexumát nemlétezővé, vagy akár elhanyagolhatóvá. Ellenkezőleg, az állammonopol-kapitalista földjogi szabályozásnak ez a szembetűnő önellentmondása még nagyobb nyomatékkal szükségessé teszi az elkendőzött valóság megismerését, a tőkés földjogi viszonyok tényleges tartalmának feltárását.

B) A jog normatív szemléletén, formai elemeinek előtérbe állításán túl a vulgármaterializmus tulajdonelméleti torzító hatása volt az, amely erősen gátolta a burzsoá földtulajdon vizsgálatát. A marxizmus klasszikusai a tőkés tulajdoni viszonyokat behatóan elemezték és a tulajdon állammonopolista formáiról is minden lényegeset elmondtak. Így már a tudományos szocializmus megteremtői vizsgálták az állami tulajdon természetét a kapitalizmusban és bebizonyították, hogy a munka és a tőke konfliktusát ez a tulajdonforma sem képes feloldani. A szocialista földjogtudomány — a dogmatizmus korszakában munkálkodó egyéb társadalomtudományok módszereihez hasonlóan — a helyes marxi—lenini téziseket előbb tudományos axióma rangjára emelte, majd megmerevítette és önigazolásként használta arra, hogy felmentse magát a konkrét burzsoá földtulajdoni és földhasználati viszonyok tartalmi elemzése alól. A polgári tulajdoni elméletek kritikája ezért a szocialista földjogtudományban is hosszabb időn át a marxista tulajdoni koncepciók rendszerezésére, kritikai okfejtésük megismétlésére vagy aktualizálásukra korlátozódott. A pártélet fejlődésében kellett progresszív változásnak bekövetkeznie annak helyes felismeréséhez, hogy a tudományos szocializmus módszereinek alkotó alkalmazását nem pótolhatja a „citatológikus" marxizmus, így az állammonopolista kapitalizmus elleni ideológiai harcban a konkrét társadalmi viszonyok és jogi formáik elemzése a burzsoá földtulajdon területén sem helyettesíthető dogmákkal.

C) A XX. század kapitalista társadalmában a termelőerők fejlődése — a társadalmi tőke újratermelési folyamatában — a termelést mind szélesebb körben társadalmi jellegűvé teszi, ez viszont egyre élesebben ütközik az elsajátítás kapitalista (kizsákmányoló, magán) formáiba. A burzsoá társadalmi rendnek ez az alapvető ellentmondása — bonyolult társadalmi viszonyok egész szövevényén áthatolva — mind jobban növekvő, a tőkés termelési viszonyok teljes rendszerét átfogó válságot szül. E társadalmi antagonizmus a burzsoáziát arra kényszeríti, hogy újabb és újabb módszerek bevetésével próbálja megmenteni a kapitalizmust azzal csökkentve a konfrontáció hatását, hogy a termelési eszközök tulajdonformáit módosítva maximálisan hozzáigazítsa azokat a bővített tőkés újratermelés objektív követelményeihez. A tőkés árutulajdon különböző formái közül ezért alakult ki és vált a fejlődés egyik mozgatórugójává a *kapitalista állami tulajdon*. Ezzel azonban a munka és a tőke közötti harc is új létszakába lépett. Amint erre már Marx rámutatott, az állami tulajdon megszületése a proletariátus számára „... magában rejti a megoldás formális

eszközét, fogódzóját".[1] Miről is van szó? A burzsoá állami tulajdon nem pusztán jogi konstrukció, dogmatikai alakzat, hanem a társadalmi méretűvé duzzadt termelés viszonyait tartalmazza, azokat úgy köti magához, hogy a burzsoázia osztálydiktatúráját biztosítsa. A társadalmi fejlődés objektív törvényéből fakad, hogy mégis — a tőkés osztályérdekek érvényesítése ellenére — nem kis mértékben épp ezekben a tulajdoni viszonyokban érlelődnek meg a proletariátus saját osztályharcának, a termelési eszközök társadalmasításának és a politikai hatalom megragadásának feltételei. A burzsoá tulajdoni viszonyok metamorphózisát a szocialista jogtudomány ezért nem nézheti tétlenül.

Kétségtelen, hogy a kapitalista földtulajdoni viszonyok korunkban végbemenő változása a fenti általános képlettől látszólag nagyon is eltér, sőt semmilyen elméleti sémával nem jellemezhető. Azt azonban még az állami földtulajdon létjogosultságát tagadó burzsoá koncepciók is többnyire kénytelenek elismerni, hogy a termelés társadalmi jellegűvé válása — különösen a század első harmadától felgyorsult technikai forradalom következtében — a tőkés földtulajdon és földhasználat valamennyi területén többé fel nem tartóztatható folyamat. A föld az egyik legfontosabb termelési eszköz, amelynek tulajdonformája — mint alapvető termelési viszony — a társadalom típusát (kizsákmányoló vagy attól mentes jellegét) és egész berendezkedését döntően meghatározza. Ez önmagában is érthetővé teszi, hogy a burzsoá földtulajdon tartalmi elemeinek evolúcióját a munkásosztálynak és az agrár kisegzisztenciáknak saját aktivitásukkal is befolyásolni kell, meggyorsítva a jogintézmény retrográd vonásainak az erjedését, és meggátolva azt, hogy a termelési mechanizmus fejlődésének eredményeit a burzsoázia egyoldalúan a saját javára fordíthassa.

A proletár osztályérdekek érvényesítése pedig nyilvánvalóan nem függhet attól, hogy a burzsoá állami földtulajdon tudományos vizsgálata ma még csak negatív megközelítéssel operálhat: a kutatás kénytelen abból a kérdésből kiindulni, hogy a *kapitalizmusban miért nincs állami földtulajdon,* illetve hogy az a tőkés viszonyok közt miért nem válhat általánossá. A nemzetközi munkásmozgalom forradalmi stratégiája és taktikája kidolgozásához tehát — többek közt — szükséges az állammonopolista kapitalizmus napjainkban uralkodó földtulajdoni nézeteinek, így az állami földtulajdonról vallott felfogásának is osztályálláspontón nyugvó, marxista szemléletű elemzése.

2. A szocialista jogtudományban a burzsoá államosítás gyakorlatának és ideológiájának kiemelkedő politikai jelentősége továbbá ezekkel összefüggésben a társadalmi valóság feltárásának követelménye ma már vitán felül áll. Szemléletbeli korlátok vagy azokból eredő polémiák tehát többé nem jelentik akadályát annak, hogy a kutatás a szocialista tulajdonelmélet döntő fontosságú kérdéseinek megoldásával egyidőben a kapitalizmus tulajdonjogi koncepcióival is foglalkozzék a szükséges mértékben, így feldolgozásukra legalább annyi energiát fordítson, amely a politikai tisztánlátáshoz nélkülözhetetlen. A szovjet jogtudomány példamutatóan jár el, amikor — társadalomtudományunk több évtizedes adósságát törlesztve — magas színvonalú, elemző művekkel kezdi meg e téma kimunkálását.[2]

Ha valóban nincs ideológiai gátja a burzsoá állami földtulajdon vizsgálatának, úgy miért késik mégis jogtudományunkban az alapkutatás ezen a területen? Úgy véljük, erre azok a specifikumok adnak választ, amelyek éppúgy nem becsülhetők le, mint a kutatási cél és az elérhető eredmény tisztázása. A tulajdonnak *materiális viszonykénti* (tehát nem pusztán jogi kötelékként) felfogása a megismeréshez bármely társadalmi formáció esetén megköveteli azoknak a gazdasági, szociális, történelmi viszonyoknak, politikai rendszereknek, az osztályharc alakulásának és az osztályerő változásoknak a beható elemzését, amelyeknek — mint a gazdasági alapnak — tükörképeként a különböző tulajdoni koncepciók a felépítmény ideológiai részében megjelennek. A föld — mint az egyik legfontosabb termelési eszköz — tulajdonának a tanulmányozása is csak úgy lehet eredményes, ha a kutatás a felszínen mutatkozó jelenség (a tulajdonjogi viszony) felderítésén túl a lényeg megragadására a konkrét társadalmi viszony tartalmának több nézőpontú (közgazdasági, szociológiai, politikai, történelmi stb.) analízisével törekszik. Másszóval a földtulajdon és földhasználat viszonyainak vizsgálata csak *induktív úton* juthat el az *általános* törvényszerűség megállapításának szintjéhez, tehát a részelemzésekre épülő kutatási folyamat a *komplexitás* tudományos *módszerét* feltételezi. A szovjet társadalomtudomány a kapitalista állami tulajdon feldolgozásának ezt a metodikáját választja, amikor a burzsoá tulajdoni elméletek átfogó marxista kritikai elemzését rendszerint különböző tudományágak (politikai gazdaságtan, történettudomány, jogtudomány stb.) jeles művelőiből álló szerzői kollektívára bízza.

A kutatási módszer sajátossága — a komplex vizsgálat követelménye — objektíve nehezíti a téma feltárását. És itt elsősorban nem is a szokásos technikai akadályokra gondolunk, vagyis arra, hogy a tisztánlátáshoz egy-egy adott burzsoá állam konkrét földtulajdoni viszo-

[1] Marx—Engels művei. 19. köt. Kossuth Kiadó, 1969. 212. old.

[2] *Akszenyenok,* G. A.— *Kikoty,* B. A.—*Fomina,* L. P.: Krityika szovremennüh burzsuaznüh agraropravnüh tyeórij. (Naúka. Moszkva, 1972.) *Vinogradov,* V. A.— *Gluskov* V. P. stb.: Az állami tulajdon és az antimonopolista harc a fejlett tőkésországokban. Közg. és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976.

nyait és földjogi szakirodalmát részletesen tanulmányozni kell. Nagyobb gond ennél az, hogy a kutatásnak természetes velejárója, pontosabban előfeltétele a különböző tudományágak egymást támogató, szoros együttműködése. Olyan bonyolult, összetett társadalmi jelenségről, mint amilyen a földtulajdoni viszony, a szocialista társadalomtudományok egyike sem lenne képes egyedül hiteles képet adni. A kutatói munka összehangolása az egyes tudományágak között pedig nem pusztán szervezési kérdés, hiszen a koordináció sikere nagyrészt attól is függ, hogy az egyes szakágak milyen *feladatok* megoldását és milyen *sorrendben* tűzték maguk elé. A munka kollektív jellegére egyébként jellemző, hogy a feltárt anyag szintézisszakaszában már aligha állapítható meg, hogy az eredmény túlnyomórészt melyik tudományág produktuma, illetve hogy a résztvevők alap-, vagy segédtudomány alkalmazásában működtek-e közre. Így például figyelembevéve, hogy a kapitalista földtulajdon tartalmánál a jogi megjelenés nem egyetlen sőt olykor csak másodlagos jelentőségű ismérv (így a burzsoá állami földtulajdonnál legfeljebb formális jelentőséggel bír), a téma kutatásának alaptudományi szinten a szocialista földjogtudományba utalása vitatható helyességű lenne. Ami pedig az utóbbi tudományág távlati kutatási tematikáját illeti, több olyan lényeges feladatot kell még megoldania, amelyek a fejlett szocialista társadalom felépítésének ideológiai-jogi megalapozásához feltétlenül szükségesek.[3] Mindez ugyan nem szolgál mentségül, de érthetővé teszi, hogy a burzsoá állami földtulajdon komplex vizsgálata, különösen részletkérdéseinek beható elemzése a szocialista társadalomtudományokban továbbra is várat magára.

3. Az utóbbi megállapítást szívesen cáfolnánk annak bejelentésével, hogy — úttörő jellegű kutatómunkával — sikerült némi haladást elérnünk a fenti témában. Ennél azonban csak jóval szerényebb eredményről adhatunk számot.[4] Eddigi tevékenységünk — az elvégzendő feladatokhoz képest — nem több, mint a kutatási anyag „légi fényképezése", pillantás a burzsoá földjogi viszonyok „dzsungelére" olyan madártávlatból, amely csak a legfőbb erővonalak, a genetikai váz érzékelését teszi lehetővé, így a kapitalista állami földtulajdon immanens tartalmával és a jogintézmény pontos ideológiai tükörképével nagyrészt adós marad. Jelen tanulmányunk ezért főként e meghatározó jelentőségű társadalmi viszony *politikai oldalát, osztálytartalmának legszembetűnőbb sajátságait* igyekszik megragadni azzal a céllal, hogy osztálytartalmának legszembetűnőbb sajátságait igyekszik megragadni azzal a céllal, hogy felhívja a figyelmet a téma kutatásának társadalmi igényére.

II.

A burzsoá állami tulajdon és az állami földtulajdon viszonya

1. A marxi politikai gazdaságtan ismert tétele szerint a tőkés felhalmozás dialektikájának egyik oldala az, hogy a termelőerők fejlődése a tőke szerves összetételének növekvő tendenciáját idézi elő, ez utóbbi pedig kiváltja a profitráta csökkenését. A kapitalista termelési viszonyoknak ez az objektív gazdasági törvénye a XX. század monopolista tőkéje számára mind szorongatóbb korlátot jelent. Az ipari és kereskedelmi monopóliumok a termelőerők fejlődéséből eredő követelmények teljesítése mellett képtelenek arra, hogy a profitráta változatlan nagyságát, illetve a profit tömegének növelését saját gazdasági erejükből biztosítsák. Emiatt kell a bővített újratermelés folyamatába a tőkés *államnak* beavatkoznia. Az *állammonopolista tulajdonként* funkcionáló tőke pedig a magántőkét azzal támogatja, hogy beéri alacsonyabb profitrátával, sőt esetenként még veszteségeket is szenved, csakhogy magasabb hasznot nyújthasson az uralkodó magánmonopóliumoknak. Számos ágazat (pl. kitermelőipar, energiatermelés, hírközlés, közlekedés) a magánvállalkozás számára eleve gazdaságtalan, így ezekben az *állami vállalatok* feladata, hogy olcsó nyersanyagot, energiát szállítsanak, és megfelelő szolgáltatásokat végezzenek a monopoltőke számára. Hasonló funkciók merülnek fel a termelő és a szociális infrastruktúra beruházásainál (pl. ilyen a munkaerőnek a tudományos-technikai forradalommal összefüggő képzése és átképzése, a tudományos kutatások ösztönzése stb.), amelyek a termelés társadalmasodásának mai szintjén olyannyira tőkeigényesek, hogy az egyénileg működő monopoltőke a nagy beruházási költségek, az elérhető alacsony profitráta és a befektetés hosszú megtérülési ideje miatt nem invesztálhat ezekbe a területekbe. E folyamatok finanszírozását tehát a tőkés állam vállalkozásainak kell ellátni, amelyek gazdasági működésük összhatásaként elősegítik az anyagi termelés szférájának fejlődését azzal, hogy a magánmonopóliumok termelési költségeit

[3] Talán elegendő, ha a feldolgozást igénylő földjogi alapkérdések közt az állami társadalmi földtulajdonjog tartalmánál a kettős jogalanyiságból eredő elméleti és gyakorlati problémakörre utalunk. Ld. *Seres* Imre: Az állami földtulajdonjog és földhasználat. (*Földes—Molnár—Seres—Veres:* Földjog. Tankönyvkiadó, Bp. 1974. 117. old.)

[4] A Koppenhágai Egyetem Jogtudományi Intézetében (Kobenhavns Universitet Det Retsvidenskabelige Institut két hónapon át tanulmányozhattuk a burzsoá földtulajdon ideológiai kérdéseit. Az angol, illetve dán nyelven elérhető szakirodalom legsajátosabb vonása az, hogy közvetlenül a föld tulajdonjogát — és ezen belül az egyes földtulajdoni formációkat, valamint a földhasználat különböző alanyait — a szerzők nem tárgyalják. Felfogásuk csak egyéb elméleti munkából (pl. a közigazgatási jog egyes részproblémáiból, így a „public sector management"-ből, vagy a környezetvédelem irányítási módszereinek leírásából) *közvetve* deriválható. Ez önmagában is komoly technikai akadálya a téma rendszeres kimunkálásának.

részben átvállalva lassítják a profitráta csökkenését a magántőkés szektorban.

2. A társadalmi tőke működéséhez szükséges általános feltételek korszerű megteremtése tehát a tőkés újratermelési folyamatokba történő állammonopolista beavatkozás segítségével valósul meg. E tény egyáltalán nem jelenti azonban azt, hogy kapitalista társadalmi formáció esetén a termelési viszonyok szükségszerűen létrehozzák a termelőeszközök — szűkebb vagy tágabb körű — *állami tulajdonát*. Az állami tulajdon általánossá válásáról, még kevésbé osztatlan uralmáról az ipari és a kereskedelmi tőke egyes részterületein sem beszélhetünk. *A kapitalista állami tulajdon általános jellemzőiként* a következők emelhetők ki.

A) A burzsoá tulajdonjog rendszerében az állami tulajdon *heterogén megjelenési forma*, mert történelmi korszakonként és országonként *eltérő tartalommal* jelentkezik. Területi és időbeli differenciáltsága szükségszerű következménye azoknak a különbségeknek, amelyek a kapitalista világrendszer egyes részei között a gazdasági és politikai konjunktúrával, az egyenlőtlen fejlődéssel, az osztályerő megoszlás mértékével és sajátságaival, továbbá az egyéb lényeges társadalmi-történelmi tényezőkkel összefüggésben fennállnak. A fontosabb eltérések közt elegendő példaként a kontinentális, másfelől az amerikai helyzetre utalni. Ismert, hogy Európában a második világháború történelmi körülményei (így a háború viseléséhez nélkülözhetetlen hadiipar megteremtésének kényszere — melynek létrehozására a magántőke képtelennek bizonyult —, a munkásosztály társadalmi tulajdonért folytatott forradalmi harcának leszerelése, a gazdasági csődnek a magánmonopóliumok válláról az államra és közvetve a néptömegekre hárítása stb.) olyan érdekstruktúrában csapódtak le, amelyben a burzsoá diktatúra léte függött, az államnak a gazdasági-politikai életbe beavatkozása sikerétől. Ezért az európai burzsoázia számára elkerülhetetlenné vált az állami tulajdon széles körű felhasználása. Ezzel szemben az USA monopolista burzsoáziája épp a második világháború konjunktúrája következtében rendkívül meggazdagodott és imperialista expanzióját kiterjesztette az egész kapitalista világra. Ez a gazdasági alap mellőzhetővé tette az állami beavatkozás növelésének a tőkés rend számára oly radikális formáját, mint a közvetlen államosítás. E módszer helyett az Egyesült Államok nagytőkés körei hatalmukat az állammonopolista szabályozás más eszközeivel tartották fenn, főként a költségvetési és az adórendszer segítségével.

B) A kapitalista állami tulajdon fő rendeltetése az, hogy hatékonyan elősegítse a burzsoá osztályuralom *változó* gazdasági viszonyok között töretlen fenntartását. E követelményből adódik, hogy e tulajdoni forma *nem alapulhat egységes* és érvrendszerében *következetes ideológián*. A termelőerők fejlődésével a termelési viszonyokban beállt változások és ellentmondások a tulajdonelmélet burzsoá apologetáit arra kényszerítik, hogy a kapitalizmust védő szolgálati szerepüknek igen hajlékony, a pillanatnyi érdekösszhangnak és a tőkésosztály távolabbi célkitűzéseinek egyaránt megfelelő nézetek kidolgozásával tegyenek eleget. Emiatt az állami tulajdonról vallott burzsoá koncepciókat az *eklekticizmus, a közgazdasági megalapozatlanság és a szociális demagógia* jellemzi.

Európában a tőkés államosítás 1944—1946 közötti nagymérvű elterjedése a „népi kapitalizmus", a „társadalmi privatizálás" és a „tulajdon közös birtoklása" demagóg jelszavai kíséretében ment végbe, amelyek gondosan álcázták, hogy a részleges államosítás kizárólag a meggyengült monopoltőke érdekében történik és tulajdoni formaként is csak addig tartható fenn, míg a fináncoligarchia megnőtt profitéhsége ismét magántulajdonként be nem kebelezi. Az amerikai közgazdasági irodalom viszont már a fejlődés kezdeti stádiumában tagadta az állami tulajdon létjogosultságát, illetve annak az USA gazdaságában játszott jelentéktelen szerepét hangsúlyozta.[5]

Az államosítás helyességét hangoztató elveik az európai burzsoá közgazdászokat nem gátolták meg abban, hogy néhány év elteltével — a nagytőke megváltozott érdekeinek megfelelően — az állami tulajdonnak a gazdasági fejlődést akadályozó hatását bizonygassák és a *reprivatizálásért* szálljanak síkra. A polgári demokráciával kérkedő Angliában például a konzervatívok által bevezetett „hiving off" (a hírhedt „lemetszés") végrehajtására, melynek eredményeként a korábban államosított ágazatok fokozatos „rekapitalizálásával" az állami (közületi) társaságok legjövedelmezőbb vállalatait a magántőke kezére játszották — az állampolgári szabadságjogok védelme ürügyén, közelebbről a „szabadvállalkozás támogatása" címén került sor.[6] Ezek az elméletek — a termelőerők fejlődésének objektív törvényét és az állami tulajdon rentábilis működésének tényét meghamisítva — az államosított ágazatoknak még olyan előnyeit is nyilvánvaló fogyatékosságnak tüntették fel, mint a termelés és a tőke megnőtt méretei, magas koncentráltsági fokuk és a szükségletkielégítési követelmény teljesítése. E szempontokat ugyanis demagóg módon szembe-

[5] Így *Samuelson* P. rámutat, hogy „Kanadától, Svédországtól vagy Angliától eltérően sohasem voltak állami tulajdonban a szénbányák, az acélgyárak, a légitársaságok vagy a rádió és tv-állomások." (P. *Samuelson:* Közgazdaságtan. Közg. és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976. 225. old.) H. *Rowen* pedig arra világít rá, hogy az amerikai nagytőke a kommunizmus veszélyeitől rettegve mereven elveti még a tőkés államosítást is. („Amikor egy közgazdász Galbraith-hez vagy Murdalhoz hasonlóan az állami szektor erősítését javasolja, automatikusan következik az üzletemberek reakciója: ez szocializmus." — The American Economic Review, 1969. jún. 221. old.)

[6] Federation of British Industries Nationalisation. A Report. London, 1958. 72. old.

állították a kisvállalatok és a tőke szabad áramlásának érdekeivel, eltitkolva azt, hogy az expanzió valódi mozgatói a mammutmonopóliumok. A hatásos szólamok szerint az állami vállalkozás a magántőkének és ezzel a kisegzisztenciáknak a konkurrense, tehát „az állami szektor gazdasági tevékenysége csak olyan mértékben engedélyezhető, amennyiben nem érinti az alkotmány által garantált személyi szabadságjogokat."[7] Mivel az állami vállalatoknak kizárólag olyan gazdasági ágazatban lehet létjogosultsága, ahol hiányzik a magánvállalkozói érdek, „konkurrenciafejlesztési tervnek"[8] kell elősegítenie, hogy „kiszoruljanak a szabad vállalkozás életteréből" és átadják helyüket a magántőkének — vagyis, hogy a valóságban a monopol szuperkonszernek és konzorciumok martalékává válhassanak. Az állami tulajdon reprivatizálását pedig végső fokon nemcsak a magántőke funkcionálása, hanem a társadalom demokratikus fejlődése is megköveteli, mert ez a folyamat a „tőke demokratizálásához", a „népi részvények" rendszerével a kapitalizált tulajdon egy részének a néptömegek körében „felosztásához" vezet.[9]

C) Az *állami tulajdon* burzsoá osztálytartalmából következik, hogy az a kapitalizmusban *nem változtatja meg a termelési viszonyok jellegét és a tőkés kizsákmányolás forrása marad.* A fináncoligarchia uralkodó csoportjai akár integrációs politikát kövessenek (amikor is az állami szektort az állami és a magánmonopolista vállalatok közötti szoros pénzügyi — termelési-műszaki kapcsolatok kiépítésével a tőkés újratermelés általános rendszeréhez, illetve a magántőke struktúrájához igyekeznek integrálni), akár az állami szektor nyílt vagy burkolt privatizálásának, illetve reprivatizálásának igényével lépjenek fel, abban töretlen érdekazonosság köti őket össze, hogy megakadályozzák a demokratikus — a munkásosztály által kezdeményezett és ellenőrzött — államosítás általános folyamatát és egyetlen esetben sem engedjenek annak utat a magántulajdon jövedelmező ágazataiban. A „public ownership" (a köztulajdon) tehát az állammonopolista kapitalizmusban soha nem jelentheti a termelési eszközök államosítását, hanem mint a termelés magasfokú társadalmasodása objektív kifejeződésének egyik sajátos eszköze arra szolgál, hogy a kapitalista társadalmi rendszer belső ellentmondásait fékezze, csökkentse a társadalmi antagonizmus hatásait és a monopóliumok számára biztosítsa a profitráta egyensúlyát. A monopoltőkének ezt a valóságot kendőző apologetikájával szemben a marxista társadalomtudomány felfedte, hogy az állami tulajdonnak — az állami beavatkozás különböző szervezeti és strukturális formáiban történő — felhasználásával a burzsoázia lényegében olyan fontos tényezőkre reagál, mint az erőviszonyok gyökeres megváltozása a világban a szocializmus javára, a demokratikus nemzeti felszabadító és munkásmozgalmak erősödése. Mindezzel pedig úgy a burzsoá államosítás gyakorlata, mint hamis ideológiája a kizsákmányoló rendszer alapjainak megőrzésére törekszik.

3. A kapitalista állami tulajdoni forma *nem adhat általános képletet a földtulajdon levezetésére.* Azok a mutatók, amelyek az állami tulajdonnál változó értékeket jeleznek, a földtulajdonnál — ellenkező előjellel — a konstans tartományban állapodnak meg. A burzsoá állami földtulajdonnál nem észlelhető olyan területi eltérés, vagy korszakváltás, amely megbontaná homogenitását. Bár a termelési eszközök tulajdonformája maga is történelmi kategória, a burzsoá osztályérdekek a földtulajdont olyan szorosan illesztették a magántulajdon rendszerébe, hogy — annak elszakíthatatlan részeként — benne is a kapitalizmus alappillérét látják. Ezért a föld általában nem kerülhetett és nem kerülhet az állam tulajdonába. Az állami tulajdon eklekticizmusra épülő burzsoá koncepcióival szemben a földtulajdon ideológiai kelléktára is jóval egységesebb képet tükröz, mivel itt az elmélet feladata kevésbé bonyolult és csaknem egysíkú az előbbi területhez képest: a burzsoá teoretikusoknak a föld nacionalizálása létjogosultságát kell cáfolni. A közös gyökerű, de kétfelé ágazott tulajdon végül is csak egy pontnál találkozik, ez pedig a jogi és gazdasági szabályozás szolgálati szerepe. Az eltérő módszerek teljesen azonos célokat szolgálnak mindkét tulajdon esetében. A monopolburzsoá osztályuralom fenntartása és erősítése az, amely az ipari és a kereskedelmi tőke állami tulajdonát a föld magántulajdonával, (valamint a kivételesen megjelenő állami földtulajdonnal) célazonosságba, tartalmi egységbe fűzi össze és másodrendűvé teszi azokat a formális — nagyrészt jogdogmatikai — különbségeket, amelyek az adott tulajdonforma kiválasztásakor a felszínen jelentkeznek.

Összegezve: *a kapitalista állami tulajdon és az állami földtulajdon a termelési eszközök egységes burzsoá tulajdoni rendszerében — formállogikai szempontból — az általános és a különös viszonyának is felfogható. Az ilyen vizsgálati közelítés azonban kevésbé alkalmas a tartalmi vonások megkülönböztetésére. Helyesebbnek tartjuk olyan kiindulópont elfogadását, amely a burzsoá állami földtulajdonnál nem az állami tulajdon általános jegyeit próbálja kimutatni és nyomonkövetni, hanem — a két tulajdoni alakzat osztálylényegének, mint tartalmi azonosságnak elismerése mellett — a tulajdon sajátos tárgyából, vagyis a föld meghatározó szerepéből deriválja viszonylagos különállásuk tényét, illetve ennek következményeit.*

[7] *Grussendorf,* W.: Grundlagen und Formen der Privatisierung. 12. old.

[8] The Institute of Economic Affairs. Growth through Industry. London, 1967. vö.: Harris elméletével — 27. old.

[9] Vö.: az angol neoliberális D. R. *Myddelton* nézeteivel: Denationalisation. — The Problem of Recapitalizing London, 1970. 21. old.

III.

A kapitalista állami földtulajdon

1. Az állami tulajdon lehetősége a burzsoá földtulajdoni és földhasználati viszonyok között.

A) A termelőerők és a termelési viszonyok kötelező összhangjának törvénye a mezőgazdaság termelési technikájának mai szintjén a fejlődéshez a burzsoá agrárviszonyok közt is megköveteli a nagyüzemi gazdálkodást. Ezt viszont a termelési célokat és a munkaerőt szétforgácsoló, a társadalmi szükségletekhez csak spontán eszközökkel felzárkózó földmagántulajdon nem valósíthatja meg, hanem csak a föld — mint termelőeszköz — társadalmasítása képes biztosítani. A *föld* azonban, mint a *gazdálkodás tárgya*[10] — tehát terjedelmében korlátozott, nem helyettesíthető, különböző gazdasági funkciókat szolgáló, valamennyi termelési ágban általános termelési feltételt (az emberi tevékenység színhelyét) biztosító termelési-, illetve munkaeszköz — *az állammonopolista kapitalizmusban is szigorúan megőrzi magántulajdoni jellegét.* Miért tűri és miért nem oldja fel a tőkés társadalmi formáció ezt az egész létére kiható ellentmondást? A válasz kézenfekvő. Az ipari és kereskedelmi tőke tulajdonviszonyainak, valamint a burzsoá államosítási politika gazdasági gyökereinek ismerete azt bizonyítja, hogy a termelőeszközök részleges és időszakos államosítására (a magántulajdon búsás kártalanítása ellenében) a burzsoázia csak ott és akkor hajlandó, ahol erre őt profitveszteségei szükségszerűen kényszerítik, továbbá amikor ezt a munkásmozgalom demagóg félrevezetésére használhatja fel, de legalábbis reálisan számolhat azzal, hogy gazdasági intézkedései elősegítik saját politikai osztályuralmának erősítését.

Szolgálhatna-e azonban ilyen osztályérdeket a föld burzsoá nacionalizálása? Nyilvánvalóan nem. A mezőgazdasági rendeltetésű földek intézményes állami tulajdonba vétele azzal a gazdasági következménnyel járna, hogy a föld tulajdonosa nemcsak a különbözeti földjáradéktól esne el (amely a földnek, mint a gazdálkodás tárgyának monopolizálásából ered), hanem le kellene mondania a földmagántulajdon által biztosított abszolút földjáradékról is. Az államosítás tehát a tőkés-földbirtokos osztály profitveszteségeit nem csökkentené, ellenkezőleg megfosztaná őt attól a privilégiumtól, amely az anyagi javak társadalmi értékű munkavégzés nélküli elsajátításának záloga, vagyis a tőkés kizsákmányolás forrása. A földmagántulajdon az agrár kisegzisztenciák szemében pedig a gazdasági szuverenitás illúzióját, az anyagi jólét reményét és azt az irreális esélyt kelti, hogy a gazdálkodás fellendülése őket is a nagyjövedelmű földbirtokosok közé emelheti, tehát az uralkodó osztályhoz kapcsolhatja. Ezért tőlük sem várható, hogy vélt csoportérdekeik feladásával önként a nagyüzemi gazdálkodás és az államosítás társadalmi érdekei mellé álljanak. A nagy burzsoázia földmagántulajdont konzerváló politikája így a törpebirtokosok demagóg megtévesztésével még szövetségesre is talál. A tőkés államosítás gazdasági konzekvenciáihoz képest lényegesebbek azonban azok a társadalmi hatások, melyeket elkerülhetetlenül kiváltana. A termőföldek állami tulajdonbavétele alapjaiban zúzná szét a kisárutermelés rendjét és a kapitalizmus általános válságára feltartóztathatatlan folyamatként zúdítaná az agrárforradalmat, amely könnyen proletárforradalomba torkollna. A földmagántulajdon bármely áron megvédése ezért a burzsoázia olyan létérdeke, amely *a földtulajdoni viszonyok rendezését döntő fontosságú politikai kérdéssé avatja.* Mindebből nyilvánvaló, hogy az állami földtulajdon általánossá válása — tehát a földnek, mint sajátos termelőeszköznek társadalmasítása — a termelési viszonyok gyökeres átalakításával jár, ennek végrehajtására pedig csak a proletárdiktatúra lehet képes.

B) Ez az általános — és a valóságban jóval bonyolultabban megnyilvánuló — törvényszerűség természetesen nem jelenti azt, hogy a kapitalizmusban merőben kizárt az állami földtulajdon léte. A burzosá állam — csakúgy, mint más természetes, illetve jogi személyek — ingatlantulajdon szerzési képességgel rendelkezik, tehát földet is tarthat tulajdonában. Más kérdés, hogy ez a tulajdoni forma soha nem a föld társadalmasításának tartalmát fedi, hanem olyan funkciókat lát el, amelyek — leplezetten vagy nyíltan — a tőkés-nagybirtokos osztályt szolgálják és a földmagántulajdon fenntartását segítik elő.

A kapitalista állami földtulajdon sui generis vonása, hogy *a) tárgya* (szinte kivétel nélkül) soha nem mezőgazdasági rendeltetésű, hanem rendszerint a munka eszközeként hasznosítható föld (Pl. gyár, ipari üzem területei, közmű, út, vasút fenntartását biztosító ingatlan, közkórház, park, sportpálya stb. Jogi vonatkozásban főként a tartós dologkapcsolatokban, az építmények tulajdonjogához tapadva jelenik meg.); *b) terjedelme* az adott ország felhasználható földterületéhez képest, de sokszor abszolút mérce szerint is igen korlátozott vagy éppen jelentéktelen. A mezőgazdaság nemzeti jövedelemhozamában nem vesz részt, így a kisárutermelő nagybirtoknak vagy kisparaszti gazdaságoknak semmilyen vonatkozásban nem konkurrense; *c) tartalma* egészében beolvad a burzsoá földmagántulajdon ismérveibe, jogi vonatkozásban tehát az állam éppúgy „magántulajdonos", mint a kisárutermelő farmer, vagy nagybirtokos, akit a birtoklás, használat és a rendelkezés joga az egyéb földtulajdoni formációk alanyával teljesen azonos módon illet meg. A tételes jog az állam „magánjogi" jogalanyiságát azzal fejezi ki, hogy a burzsoá alkotmányok többsége az állam tu-

[10] Seres: Az állami földtulajdonjog... 14. old.

lajdonának nem biztosít külön védelmet (így pl. az állami ingatlan elbirtoklással megszerzésének, illetve terhelésének, vagy elidegenítésének a tilalma ismeretlen, hanem azt csak a magántulajdonnal egysorban követelheti,[11] míg a jogtudomány az állam tulajdonosi pozícióját (így földjogi kapcsolatait is) nem a közjogban, hanem a magánjogban (dologi jogban) tárgyalja;[12] *d)* korlátozott terjedelmű léte is csak *időszakos:* bevallottan azt — a monopolburzsoá és legfeljebb közvetve szükségletkielégítési — érdeket szolgálja, hogy a tőkeigényes, profitot nem hozó, sőt rendszerint csak ráfizetéssel (költségvetési dotációval) létrehozható beruházásokat a föld termővé tétele (pl. szűzföldek) vagy ásványkincseinek kiaknázása (pl. olajbányászat), esetleg építkezés stb. céljából elvégezze, majd a földet jogi formában is a magántőkére ruházza.

Bent Christensen dán professzor tanulmánya élesen rávilágít a burzsoá állami földtulajdonnak e sajátságára. Dánia és az USA környezetvédelmi viszonyait összehasonlítva rámutat arra a történelmi különbségre, hogy hazájában a szűzföldek megművelése, s így a „nagy határ" megvonása 800—1000 évvel ezelőtt végbement. Mivel a dán állam földművelési feladatai megszűntek, „... a közföld a városokon kívül jelentéktelen arányt képvisel, kivéve az ország területének mintegy 10%-át borító erdőket, melyeknek 1/3-a állami." Ezzel szemben az USA-ban a föderatív és egyéb államok, valamint a helyi kormányok — igen egyenlőtlen területi megosztásban — a nemzet területének 41%-át köztulajdonban tartják, azonban e földterület 50%-a Alaszkára esik.[13] Amerikában az állami földtulajdon — mint jogi forma — csak azután zsugorodhat össze, miután az állam teljesítette „a társadalommal szemben fennálló kötelezettségeit" (a föld termővé tételét) és a már rentábilis gazdálkodási tárgyat jogi aktussal is a magántőke kezébe adhatja.[14]

2. Az állami földtulajdon burzsoá ideológiája, jogi nézetek. Mivel a tőkés- földbirtokos osztály létérdekei a kapitalista mezőgazdaságban nem tűrik a termelőerők koncentrálódásából eredő objektív gazdasági törvény következményeinek levonását, tehát a föld társadalmasítását, a burzsoá agrárjogi elméletek számára csak egy fő feladat marad: a valóságos társadalmi viszonyok kendőzése és olyan apologetika terjesztése, amely a földnek a magántőke uralmában tartását össztársadalmi érdekként fogadtatja el. A burzsoá agrárjogi koncepciók tanulmányozása meggyőzően bizonyítja, hogy az állammonopolista kapitalizmus ideológusai nem kis erőfeszítést tesznek szolgálati szerepük betöltésére. A *burzsoá pártosság,* a leplezett osztálytartalom valamennyi agrárjogi irányzat közös vonása. Ezt a tényt az egyes nézőpontok részben eltérő politikai színezete (polgári demokratikus, újliberális, újfasiszta, klerikális) sem képes elfedni. Ugyancsak általános sajátsága az elméleteknek az a *homogenitás,* amely a legkülönbözőbb tényezőket és módszereket az állami földtulajdon tagadására használja fel. *Tipikusabb ideológiai és jogi jellegzetességként* a következők emelhetők ki:

A) A burzsoá agrárjogi felfogások a *föld tulajdonát nem ismerik el materiális* (tehát ember és ember közötti, alapvető termelési) *viszonyként,* hanem azt kizárólag az ember és a dolog (a gazdálkodás tárgyának) kapcsolatát fedő *jogi köteléknek* tekintik. Az angol Angela Edwards, a londoni egyetem agrárgazdasági tanszékének tanára (Wye College) és Alan Ro-

[11] Ld. pl. a dán királyság alkotmánya (az 1953. évi jún. 5-i tv.) VIII. fej. 73. §. (1) bek. rendelkezését, amely szerint „a *tulajdonjog* sérthetetlen." Azt a tényt, hogy e védelem a magántulajdonra vonatkozik, maga a törvény kétségtelenné teszi azokkal a további előírásaival, melyek a tulajdonjog kisajátítással, elvonásával szemben a tulajdonosnak alkotmányos bírói jogvédelmet, illetve teljes anyagi kártalanítást biztosítanak. („Senki sem kötelezhető tulajdonjogának átruházására, kivéve, ha ezt a közjólét érdeke kívánja. Erre csak a törvény előírásai szerint és teljes kártalanítás ellenében kerülhet sor." A 73. § (3) bek. értelmében a kisajátítási aktus törvényességének bármely kérdése és a kárpótlás összege a tv. által e célra létrehozott bíróság előtt vitatható.) A magántulajdon részjogosítványainak speciális védelméről szóló alkotmányos rendelkezések még élesebbé teszik azt a kontrasztot, hogy az állam alaptörvénye az állami tulajdonformáról, illetve annak oltalmáról említést sem tesz.

[12] Vö.: pl. a „common law"-nak a római jogtól kölcsönzött földtulajdoni tételével, a „cuius est solum eius est usque ad coelum et ad inferos" (akié a föld, annak tulajdona az égtől a föld méhéig terjed) regula kivételes áttörésével, mely egyes ásványkincsekre — meghatározott feltételek esetén — az állam javára állapít meg tulajdonjogot. (*Riddall* J. G.: Introduction to Land Law. London, Butterworths. 1974. 334. old.

[13] *Christensen,* Bent: Public Regulation of Physical Environment. (University of Texas at Austin, School of Laws. 1974. 2. old.)

[14] Az USA-ban az állami földtulajdon aránya a fejlett kapitalizmus más országaihoz képest nemcsak meglepően magas, hanem cáfolni látszik a föld tőkés nacionalizálásáról tett megállapításainkat is. A történelmi fejlődés figyelembevétele viszont egyértelműen bizonyítja, hogy a föld államosításánál követett burzsoá politika általános törvényszerűségei alól az USA sem kivétel. Amint arra Ann Luise *Strong* amerikai szerzőnő környezetvédelemmel foglalkozó művében rámutat, az állami földtulajdon viszonylag magas aránya az Egyesült Államokban kettős forrásból ered. Részben abból, hogy az indián törzsek leigázása és földjeikről elűzése csak az állam segítségével valósulhatott meg, amikor is a földbirtokos osztály megerősödésének hosszabb időn át jogi garanciát nyújtott a földtulajdon állami formája. Másfelől a földmagántulajdonosok és monopóliumok profithajszája olyan rablógazdálkodáshoz vezetett, amely több helyen a természeti környezet ökológiai egyensúlyát megbontotta, a földeket terméketlenné változtatta. Ezért a tőkés államnak kellett vállalnia, hogy mint tulajdonos saját anyagi erejéből biztosítsa a föld újra hasznosíthatóságát. A szerzőnő valódi demokratizmusára jellemző, hogy az állami földtulajdon egyenlőtlen megoszlását és a mezőgazdasági rendeltetésű földeknek kizárólag a magántőke kezében tartását bírálva a következő megjegyzést teszi: „Társadalmunk alapjai meginognak, mert az Egyesült Államok alkotmányában meghirdetett jogegyenlőség nem más, mint kegyetlen tréfa." *Strong,* Ann Luise: Planned urban environments. The Johns Hopkins Press, Baltimore and London, 1971. 8. old.

gers (aki ugyanott a környezetvédelmi tanszék tanára) a következőket jegyzik meg erről: „A föld tulajdonjoga és birtoklása gyakran nem több, mint üzleti és jogi kérdés."[15] Az említett szerzők a földmagántulajdon megváltoztatását (még kevésbé megszüntetését) Angliában annak ellenére nem tartják indokoltnak, hogy közgazdasági elképzeléseik fejtegetésekor kénytelenek abból a statisztikai tényből kiindulni, miszerint az angol mezőgazdaság az ország területének 81%-án (24 millió hektáron) gazdálkodik és a nemzeti jövedelemnek csak 3%-t képes nyújtani. A termelőerők fejlődésével felmerülő követelmények elismerése helyett a földtulajdon állami formáját bagatellizálják, gazdasági súlytalanságát hirdetik.

B) A jogrendszer, illetve a jogtudomány a földtulajdonjog problematikájáról a figyelmet intézményesen eltereli azzal, hogy a *mezőgazdasági termelőeszközök tulajdonjogának kérdéseit* — csak szűk körben érintve — az *agrármagánjog kereteibe szorítja.* Ez a diszciplína — mert földjogi, vagy mezőgazdasági jogágazatról az angolszász és az egyéb nyugat-európai jogrendszereknél aligha beszélhetünk — bármely címet is viseljen (pl. „Land Law"-földjog, vagy „Law relating to Agriculture"-mezőgazdasági jog), a burzsoá földmagántulajdont olyannyira axiómának, a társadalmi rendszer alappillérének kezeli, hogy még jogdogmatikai kérdései elemzését sem tartja lényegesnek. Attól meg egyenesen óvakodik a burzsoá közgazdasági és jogtudomány, hogy a föld államosításának igényét és részproblémáit akár csak elvi lehetőségként is felvesse. A földtulajdon elméletének tudatos elsorvasztását példázza — többek közt — a Koppenhágai Egyetem Jogi Karának oktatási rendszere. A hallgatók földjogot vagy mezőgazdasági jogot (egy olyan államban, amely önellátásán felül a mezőgazdasági termékeinek kétharmadát még ma is exportálja és nemzeti jövedelmének jelentős hányadát a mezőgazdaságból nyeri) még speciálkollégium keretében sem tanulnak. A földjogi viszonyok néhány sajátságával csak a magánjog keretében ismerkedhetnek meg. Bizonyos alacsonyabb szintű földjogi ismereteket (főleg igazgatásrendészeti, telekkönyvi stb. dogmatikai kérdést) csak az agrártudományi főiskolán, a mezőgazdasági szakemberképzésnél oktatnak, a földtulajdon témájával azonban ott sem foglalkoznak. A mezőgazdasági jog figyelmet szentel az adózásnak, a város- és községrendezésnek, a kisajátításnak, az árucsere-forgalomnak, a szerződéses kapcsolatoknak, sőt a munkáltatói kötelezettségeknek stb. is, a tulajdonjog témáját viszont meg sem említi.[16]

Az angolszász tulajdonjogi koncepció formális dogmatikai szemléletére jellemző a *tulajdon osztályozása* is, amely a római jog hagyományos dologi jogi felosztását követi (az ingók és ingatlanok megkülönböztetését, amit az angol jog a személyi tulajdonon belül az ingatlan örökhaszonbérletével — „chattels real lease—holds" és a tiszta ingók — „pure chattels" fogalmával bővít), míg a tulajdon jogalanyok szerinti taglalását, tehát a tulajdonjogi formáció bemutatását egészében mellőzi.[17]

C) Az állami földtulajdon magánjogi beágyazottsága csak formális oldala, illetve garanciája annak a szemléletmódnak, amely *tartalmában az állam földtulajdonosi pozícióját a földmagántulajdonos jogállásával azonosítja.* Ha egy társadalmi formációban a magántulajdon uralkodó, nyilvánvaló, hogy a tőle függő és uralmának alávetett, kisebb gazdasági térre szorított, eltérő tulajdoni forma — legyen az akár az államé is — csak az előbbinek jogkörével élhet, tehát többletjogosítványokat nem élvezhet. Bent Christensen az ingatlan közigazgatás (public regulation) eszközeit tárgyalva, pl. rámutat, hogy Dániában az állami földtulajdonnak a városokban jelentősebb aránya nem lehet meghatározó a földhasználat rendezésénél, mert az igen szétaprózott földmagántulajdon részérdekei a közszabályozás igényével szemben is dominálnak.[18] Az angol szerzők pedig azt hangsúlyozzák, hogy a köztulajdonban levő földek hasznosítása (pl. az egyházi, városi önkormányzati, vagy az egyetemek tulajdonában álló ingatlanok esetén) ugyanúgy történik, mint a magántulajdonnál: bérlő (tenant farmer) részére bérbeadják. A fejlődés gátjaként említik, hogy a magántulajdonosi földhasználat Angliában a második világháború előtt mintegy 25% arányú volt, ma pedig már 60%. Ez amiatt jelent nehézséget, mert korábban a beruházás, a gazdasági fejlesztés költségei megoszlottak a tulajdonos és a bérlő között, ma azonban ezek a terhek növekvő arányban a tőkeszegény magántulajdonosra hárulnak. Kézenfekvő megoldásként a földigazgatás korszerűsítését javasolják.[19] A svéd jogtudomány hasonlóan az ország erdőterületének 19%-át (43 723 négyzetkilométert) átfogó állami erdőgazdálkodás irányításánál a magántulajdon bevált igazgatási módszereinek az alkalmazását emeli ki.[20]

Az államnak a földtulajdon egyéb alanyaival egysorba állítása, vagyis a tulajdonjog tar-

[15] *Edwards,* Angela és *Rogers* Alan: Agricultural Resources. An Introduction to the Farming Industry of the United Kingdom. Faber and Faber, London, 1974. Ld. a „Land ownership" c. alfejezetet. 11. old.

[16] Ld. pl. *Stephenson,* Ian S.: The Law Relating to Agriculture. Saxon House, D. C. Heath Ltd. 1975.

[17] *Ridall:* Introduction... 34. old. A tulajdonnak hasonlóan csak jogdogmatikai kérdéseit ragadja meg *Kruse* Fr. Vinding: The right of property. Oxford Univ. Press, 1957. (pl. a tulajdonjog átruházásának, szolgalom alapításának feltételei, ingatlannyilvántartás, stb.) és *Davies* Keith: Law of compulsory purchase and compensation. London, Butterworths, 1975. (A kényszeradásvétel és kártalanítás joga.)

[18] *Christensen:* uo.

[19] *Edwards—Rogers:* uo.

[20] Ld. *Stjernquist,* Per: Laws in the forests. A study of public direction of swedish private forestry. Lund CWK. Gleerup, 1972. 212. old.

talmától való következetes eltekintés más *jogi formalizmusban* is kifejeződik. Egyes amerikai szerzők pl. nem átallják a világ mezőgazdasági ágazattípusait olyan formális tényezők alapján felosztani, mint a nagybirtok és kisbirtok (latifundium és minifundium) egymás mellett élése vagy ezek elkülönülése. E faktort „a földhasználati rendszer modern időkben érvényesülő, fő strukturális jellegzetességének" kiáltják ki és eszerint, pl. azonos csoportba sorolják Latin-Amerikát, Közel-Keletet, a Szovjetuniót, Algériát és a kelet-európai országokat. Az osztályozás szerint teljesen mellékes szempont, hogy a megmunkált föld társadalmi tulajdonban, magántulajdonban, avagy a gyarmati függőség alól felszabadult ország burzsoá-komprádor-nagybirtokos osztályának tulajdonában áll.[21]

D) A burzsoá földtulajdoni nézetek lényeges vonása az *objektivitás illúziójának keltése,* amelyhez a jogtudomány a közgazdaságtan kutatásait hívja segítségül. A tudományosan nem megalapozott közgazdasági megállapítások annak a hamis nézetnek a helyességét hivatottak alátámasztani, hogy a termelőerők mezőgazdaságban végbemenő fejlődése a föld magántulajdoni formájával teljes összhangban áll és az utóbbi termelési viszony nem gátolja, hanem hatékonyan elősegíti a termelékenység extenzív és intenzív kibontakozását. Így pl. W. F. *Gossling,* neves amerikai közgazdász az amerikai mezőgazdaság és melléküzemágai 1919—1964 között végbement termelékenységi változását „szektorális makro-ökonómiai modellként" a „mezőgazdasági termelékenységi hozam (agricultural output industry)" mérőszáma alapján elemezve — matematikai integrációs számítások eredményeként arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az amerikai mezőgazdaság a csökkenő munkaerő mellett is a technika fejlődését és az egy személyre eső terméshozam növekedését mutatja. „Ezért a pesszimizmussal szemben bizonyítható, hogy a konstans munkaerő és populáció mellett is lehetséges a gazdasági fejlődés."[22] Valóságnak elfogadva a közgazdasági (és szubjektivizmustól nem mentes) számítást, nyilvánvaló, hogy az amerikai jogirodalomnak még csak fel sem kell vetnie a földtulajdon jogi aspektusait, még kevésbé a föld nacionalizálásának gazdasági következményeit.

E) A föld, mint termelőeszköz társadalmasítása ellen a burzsoá ideológia nemcsak közvetve tiltakozik, hanem kifejezetten is *elveti a mezőgazdaságban az állami földtulajdon lehetőségét.* A magántulajdon „szent és sérthetetlen" jellege, amelyet minden burzsoá alkotmány imperatív oltalmi szabályok formájában ismer el és garantál, még csak indirekt módon zárná ki a föld államosítását. Már szűkebb teret szab ennek a *kisajátítás* burzsoá jogintézménye, amelyet olyan tartalommal telítenek, hogy szilárdítsa a földmagántulajdont és annak egyik gazdasági zálogául szolgáljon. A földmagántulajdont az állam ugyanis csak kivételesen és teljes vagyoni kártalanítás mellett vonhatja el. Ezért ha erre kerül sor, a kártalanítás biztosítja a magántulajdon feléledését: a tulajdonos máshol azonos értékű földet vásárolhat.[23]

Az állami földtulajdon tagadásának drasztikusabb formái is előfordulnak. *R. Kelf-Cohen* angol szerző, pl. az ipari tőke egyes részterületeire kiterjedt angol államosítás történetét tárgyaló művében a szakszervezeti mozgalom és a munkáspárt reformpolitikája diadalának állítja be a monopoltőke terheit átvállaló államosítást (szén-, acél-, gáz-, elektromosipar-, közlekedés stb.), ugyanakkor a marxizmus tulajdonelméletét — ideológiai indokolás nélkül — tévelygésnek minősíti, s ezzel együtt az államosításnak a földre, mint alapvető termelőeszközre kiterjedő lehetőségét is.[24] A burzsoá közgazdasági terminológia — amely mint a pestist kerüli a föld társadalmasításának elvi kérdéseit — még szóhasználatában is szigorúan különböztet a monopol—burzsoá érdekek szolgálatában álló „államosítás" és a társadalmi tulajdonbavétel között. Az előbbit „expropriation" (kisajátítás) névvel jelöli meg, míg az utóbbi aktust — mivel a tulajdonost nem kártalanítják — „confiscation" (elkobzásnak), „confiscatory nationalization"-nak, avagy az amerikai irodalom kifejezése szerint „police power"-nek (rendőr uralomnak) nevezi.[25] Az államosításról vallott hivatalos amerikai ideológia pedig nemzeti büszkeséggel állapítja meg, hogy „... az amerikai államosítás az ellenség vagyontárgyainak a háború idején lefoglalására korlátozódik", továbbá: „... Amerikában alkotmányos garanciák korlátozzák a nemzeti kormány államosítási jogkörét ..." és csupán a magántulajdonnak közérdekből, teljes kártalanítás melletti kisajátításra kerülhet sor. Emellett beismeri, hogy „... a magántőke és ipari államosítása a szocialisták és kommunisták célja ...", továbbá „... az államosítástól való félelem lényeges tényező volt az amerikai magántőke külföldi beruházásainak korlátozásában, különösen Ázsia és Afrika fejlődő országai-

[21] Vö. *Southworth* and *Johnston* Bruce F.: Agricultural Development and Economic Growth. Cornell Univ. Press. Ithaca — New York, 1967. 267. old.

[22] *Gossling,* W. F.: Productivity Trends in a Sectoral Macro-economic Model. A study of American Agriculture and supporting industries 1919—1964. Input-output Publishing Co. 1972. 175. old.

[23] Vö. *Davies:* Law of compulsary. 342. old. Az angol jogban eszerint a kisajátított ingatlan értékelésére az 1919. évi tv. 2. §-át módosító 1961. évi tv. 5. §-a az irányadó, mely — többek közt — előírja, hogy kártalanításként olyan érték állapítandó meg, amely összegét a szabad piacon egy eladó szabad akaratelhatározása alapján, az érték elvárható ismeretében ad el."

[24] *Kelf—Cohen,* R.: 20 years of nationalisation. The British Experience. 1969. Macmillan. St Martin's Press, London. 257. old.

[25] *White* Gillian: Nationalisation of foreign property. The London Institute of World Affairs. London, Stenes and sons. Ltd. 1961. 283. old.

ban."[26] A burzsoá apologetika nyílt színvallása tehát nem hagy kétséget afelől, mennyire tudatosított tőkés osztályérdek a termelőeszközök társadalmasításának megakadályozása.

F) A monopolkapitalizmus ideológusai csak úgy szállhatnak szembe látványosan a föld államosításával, ha egyidejűleg képesek olyan „csalhatatlan" recepteket gyártani, amelyek — a termelőerők fejlődése objektív gazdasági törvényéből fakadó követelményeket elfedve — népboldogító eszmeként fogadtathatók el. A burzsoá földjogi irodalom nem nélkülözi az ilyen jellegű koncepciókat sem. Az ideológiai arzenál egyik régóta kipróbált — és a közgazdaságtan által ma is támogatott — fegyvere a *tervezés,* befolyásolás, *szervezés* szükségességének a mezőgazdaság és a földhasználat területén hangsúlyozása. Angliában Lionel *Robbins* professzor már 1937-ben rámutatott, hogy a gazdasági tervezés, az agrár és ipari állami protekcionizmus az, amely megoldást jelent a mezőgazdasági termelés válságára.[27] A mai agrárjog képviselői azonos húrokat pengetnek: az angol földtulajdoni viszonyok elemzéséről arra a következtetésre jutnak, hogy a termelőerők fejlődése nem kíván mást, mint az *igazgatás korszerűsítését.*[28] Számos amerikai agrárjogi nézet ugyanebben jelöli meg a modern mezőgazdaság megteremtésének útját.[29] Ezek és a hozzájuk hasonló áltudományos frázisok éppen csak arra felejtenek el válaszolni, hogy a nagyüzemi táblák létrehozása nélkül — tehát a szétaprózott magánbirtok és kisparaszti gazdaságok megtűrése mellett, sőt az ezek közt folyó konkurrencia harcot is fokozva — hogyan érvényesülhet a tőkés mezőgazdaságban a tervszerűség.

Az amerikai szakirodalom még korszerűbb gyógyírt is kínál az agrárválság leküzdésére. Paul *Leagans* és Charles P. *Loomis* agrárgazdászok a japán szociológus, Masao *Maruyaina* „paradigma"-elméletét kívánják a mezőgazdasági szektor társadalmi viszonyainak alakításánál gyümölcsöztetni.[30] Eszerint a különböző társadalmi formációk politikai rendszere legjobban két paraméterrel, éspedig egyrészt a centrifugális — centripetális ellentétpárral jellemezhető, amelyek rendszerint megszabják, hogy a legtöbb egyén hogyan reagál a modernizálás folyamatára. (A centrifugalitás a politikai rendszer centralizáltságát, vagyis azt jelenti, hogy egyetlen politikai központ tartja kezében a társadalmi folyamatok irányítását. Ezzel szemben a centripetalitás a politika és az igazgatás decentralizáltságát, a hatalomnak a helyi szervekkel megosztását, az alsóbb szintű igazgatási szerveknek a kormánytól nagy távolságra telepítését fejezi ki.) Másik paraméter az asszociatív-disszociatív kvalitás. A szerző az előbbi jelzővel az olyan országok népességét jelöli, amelyeknél az asszociatív magatartás dominál, tehát „nagy képességük van autonóm csoportok létrehozására és vezetésére." Más népeknél viszont megfigyelhető a disszociatív viselkedésű egyének túlsúlya, amely az autonóm csoportformálási képesség alacsony szintjével jár együtt. Az USA-t a szerző „highly individualized" (igen individualizált) nemzetnek tartja, vagyis mérsékelten centrifugáltnak és nagymértékben asszociatívnak. (Az autonóm csoportoknak — tehát az öntevékenységnek és egyéni kezdeményezésnek — a politikai folyamatokban meghatározó szerep jut.) A szerző azonos típusnak tekinti Svájcot is. Ettől eltérően Anglia a polgári demokráciának más típusa: „demokratizált", igen előrehaladott az asszociatív, autonóm csoportok kifejlődése, ugyanakkor a történelmi hagyományok az egy főváros és központi kormány irányításának túlsúlyát, tehát centralizmust alakítottak ki. A centrifugális politikai rendszer és a disszociatív populáció találkozása — a szerző szerint — a „privatization"-t, vagyis az egyéni érdekeket a közérdek elé helyező politikai magatartásformákat alakítja ki. „A privatizált egyének sem a kormány tevékenységével, sem az autonóm csoportok céljaival és erőfeszítéseivel nem törődnek, főleg a privát és személyes érdekeik dominálnak, amelyek az egyszerű gazdagodási karriertől a differenciáltabb érdekekig terjednek művészetben, tudományban, vallásban vagy személyes kapcsolatokban." A szociológus a társadalom tipizálásából arra konkludál, hogy az utóbbi társadalmi-politikai rendszer a kormányzást csak addig képes viszonylag könnyebben megoldani, amíg beéri azzal, hogy a nép korlátozottan támogassa. Össztársadalmi célok megvalósítására azonban a népesség passzivitása miatt képtelen.

Leagans és Loomis a modern japán szociológia tételét annyiban vetítik a mezőgazdaságra, hogy annak fényében fedjék fel az agrárválság „valódi okait". Okfejtésük szerint az eddigi tudományos kutatás nem helyezett súlyt az *ember* pszichikai, gazdasági, biológiai, technikai, fizikai stb. *magatartásformáira.* Ahhoz, hogy egy társadalom valamely gazdasági ágazatának nehézségei megoldódjanak, a közvetlen termelők passzivitása és magánérdekeik követése

[26] Vö. *Plano,* Jack G. and *Greenberg,* Milton: The American Political Dictionory. Holt, Rinehart and Winston. New York, 1962. 250—251. old.

[27] *Robbins,* Lionel: Economic Planning and International Order. Macmillan and Co. Ltd. London, 1937. 47. old.

[28] Ld. 15. jegyzet. A szerzők óvatosságára egyébként jellemző, hogy csak általánosságban vetik fel a mezőgazdasági igazgatás reformjának igényét anélkül, hogy annak akár csak főirányát is megjelölnék. Passzivitásukat azzal indokolják, hogy Anglia a Közös Piachoz csatlakozásával felhagyott önálló agrárpolitikájával és megszüntette a 30 éve alkalmazott protekcionista rendszerét. A jövő ugyan lényeges változást hoz, amelyről a szerzők még nem tudnak nyilatkozni. (Ld. az előszót.)

[29] Ld. pl. 21. jegyzet és *Mellor,* John W.: The Economics of Agricultural Development. Cornell Univ. Press, Ithaca-New York, 1966. (III. fej.: A mezőgazdaság modernizálása.)

[30] *Maruyaina,* Masao: Patterns of Individuation and the Case of Japan. A conceptual scheme. Ed. by Marius B. Jansen, Princeton N. J. Univ. Press, 1965. — az elméletet ld. 495. o., magyarázatát 489—531. old.

megszűnjön, *emberközpontú* társadalomtudományi és vezetési szemlélet kialakítása kell, mert csak az lehet képes „az *emberi magatartás makró- és mikroszintű befolyásolására.*" Ennek a befolyásnak nemcsak a farmerek, a kisárutermelők szintjén kell érvényesülnie, hanem „a kormányfők és egyéb funkcionáriusok makrószintjén is, akiknek meg kell teremteni azt a környezetet, amely az utolsó döntéshozó, a farmer megújulásának ösztönzéséhez nélkülözhetetlen."[31] „Az átmenet befolyásolását célzó koncepciók és stratégiák" — amint a szerzők tudományos igényű elméletüket összegezik — a szubjektum bonyolult faktorális szálai mögé igyekeznek elrejteni azt az objektív igazságot, amelyet — ha csakugyan a valóságos társadalmi viszonyok feltárására törekednének — axiómaként kellene, hogy kövessenek. Behaviourista filozófiai gyökerű felfogásuk azonban semmilyen szociológiai bűvészmutatvánnyal nem tüntetheti el azt az ellentmondást, amely az állammonopolista agrárviszonyok közt a mezőgazdasági termelés társadalmivá válásából és a földmagántulajdon lététől fakad. Nyilvánvaló, hogy a kapitalista agrárválság felszámolására csak a termelési viszonyok forradalmi megváltozása, a föld nacionalizálása vezethet.

G) A burzsoá földjogi nézetekről adott vázlat nem lehet hiteles annak a *módszer*nek az említése nélkül, amellyel a kapitalizmus agrárjogi ideológiája a *szocializmus gazdasági eredményeire és földtulajdoni felfogására reagál.* A tőkés osztályuralom védelméből eredő feladat ezen a téren is egyértelmű: az állammonopolizmus teoretikusainak mindent el kell követni, hogy ellensúlyozzák, gyengítsék a szocializmus vonzerejét a kapitalista társadalom néptömegeinek tudatában. Ennek módszerei, a szocialista valóság meghamisítása, a marxizmus tanainak tudatos elferdítése, gazdasági eredményeink elhallgatása, vagy félrevezető kommentálása stb. mind közismertek. A földjogi elméletek kutatóját mégis azzal lepik meg, hogy vajon miért ront nyíltan ilyen tisztességtelen fegyverekkel, még a tárgyilagosság látszatával sem kendőzött hevességgel a burzsoá ideológia a társadalmi földtulajdon szocialista gyakorlata és elmélete ellen, ha — saját megfogalmazása szerint — a tulajdonjog nem több jogi kötelékénél, ember és dolog közötti „jogi, üzleti kérdésnél"? *A burzsoá nézeteknek ez az önellentmondása saját elméleti felfogásuk tarthatatlanságát leplezi le:* a földjogi teoretika nagyon is tudatában van annak, hogy a föld nacionalizálása nem dologi, jogi kapcsolat, hanem mint a termelési viszonyok legfőbb eleme, döntő fontosságú politikai, osztályuralmi tényező.

A szocialista földtulajdon formáinak elméleti torzításában élen jár az amerikai közgazdasági és agrárjogi irodalom. Egyes művek a *szovjetellenességet* és a *szocialista mezőgazdaság eredményeinek lekicsinylését,* meghamisítását még akkor sem nélkülözik, ha egyidejűleg a hivatalos amerikai állami politika kifejezésének adnak hangot. Így pl. az USA Atlanti Tanácsának az amerikai mezőgazdaság világgazdasági kapcsolatait a jövő évtized hivatalos kormánypolitikájaként tárgyaló, 1974-ben kiadott műve, amelynek előszavát Henry H. Fowler, az USA Atlanti Tanácsának elnöke írta, a Szovjetunió mezőgazdasága elemzésének — Japán, Kína és a kelet-európai országok tárgyalása között — mindössze néhány oldal terjedelmet szán. Emellett a SZU ötéves terveit — a 8. és 9. kivételével — olyanoknak minősíti, amelyek „ésszerűtlen és el nem érhető célokat tűztek a mezőgazdaság elé." Az utóbbiak realitását is csak annyiban ismeri el, hogy pl. az élőállat és baromfitenyésztés vonatkozásában az egy főre jutó húsfogyasztás növelésénél olyan alacsony szintről indult ki, amely szinte a legalacsonyabb Kelet-Európában (43 kg/fő), tehát azt könnyű túlszárnyalni.[32] Másik két amerikai szerző pedig a Spiegel hasábjain közölt cikksorozatában úgy számolt be a „szovjet valóságról", hogy az amerikai mezőgazdaság hegemóniáját az USA közép-nyugati részén betakarított gabonatermeséseknek Ukrajna Dnyepertől balra fekvő aszályos területein elért termésekkel való összehasonlításával bizonyítja. E „tudományos módszer" elfelejtette megemlíteni, hogy a szovjet föld éghajlati adottságai az Egyesült Államokénál lényegesen kedvezőtlenebbek és a XX. század folyamán az évi átlagos hőmérséklet növekedésével, valamint a csapadék csökkenésével a Szovjetunió európai részének időjárási viszonyai jelentősen romlottak. Ugyanakkor elhallgatták, hogy a szovjet mezőgazdaság a természeti nehézségek ellenére világelsőségre küzdötte fel magát a gyapottermesztésben és — reális hasonlítási alap mellett (pl. a krasznodári búzatermesztés adatait mérve) — a gabonatermesztésben is bármely tőkésországnak erős versenytársa.[33]

A közgazdasági rágalmak mellett a burzsoá agrárjogi irodalom kedvelt témája a *szocialista társadalmi földtulajdon létformáinak tagadása.* A kapitalista földmagántulajdon fölényét és „öröklétét" mi sem reklámozhatja meggyőzőbben, mint annak elhitetése, hogy az állami és a szövetkezeti szocialista földtulajdon nem vált be, a mezőgazdaságot válságba juttatja, ezért a kommunisták kénytelenek a magánföldhasználat rentábilis kapitalista formáit visszaállítani.

[31] *Leagans,* J. Paul and *Loomis* Charles P.: Behavioral Change in Agriculture. Concepts and Strategies for Influencing Transition. Cornell Univ. Press, Ithaca-London, 1971. 8. old.

[32] *Johnson,* D. Gale and *Schnittker,* John A.: U. S. Agriculture in a World Context Policies and Approaches for the next Decade. (Published for the Atlantic Council of the United States. Praeger Publishers New York, 1974. 135. old.).

[33] Vö. *Belouszov,* Rem. A.: Hogyan is élnek az oroszok? (Válasz Hedrick *Smith* és Robert *Kaiser* „Így élnek az oroszok" c. cikksorozatára. — Spiegel, 1976. 9—16. sz.) Der Spiegel, XXI. évf. 29. sz.

Stephen *Osotsky* amerikai szerző pl. „a kollektív gazdaságok felszámolására irányuló szovjet mezőgazdasági politika „címen fejti ki azokat a „tudományosan megalapozott tényeket", amelyek a szovjet államot a „társadalmi földtulajdon bevezetett formáinak a felszámolására kényszerítik."[34] A tárgyilagosságnak még elemi ismérveit is nélkülöző burzsoá hírverés érdemi cáfolata helyett elegendő arra utalni, hogy a társadalmi tulajdonról terjesztett alaptalan rágalmakat maga az SZKP XXIV. Kongresszusa volt kénytelen nyilvánosan visszautasítani.

Kedvezőtlen jelenségként észlelhető, hogy a gyarmati függőség alól felszabadult, *fejlődő országok agrárjogi ideológiájában* nem egy helyen megtartotta primátusát a nagybirtokos-komprádor burzsoáziát kiszolgáló irányzat. Ez a társadalmi-gazdasági valóságot feltáró elemzések helyett kritika nélkül átveszi az angol-szász—amerikai burzsoá agrárjog reakciós, antimarxista tételeit és szemléletmódját. Így pl. George *Rosen* a Fülöp-szigetek, Indonézia, Thaiföld és India agrárjogi viszonyait „Paraszt-társadalom egy változó gazdaságban" című összehasonlító munkájában tárgyalva nyíltan hitet tesz a maoizmus tanai mellett és az amerikai C. H. Dobson-t idézve Maot dicsérő mottóval kezdi el könyvét. („Kína XX. századi tekintélyének, géniuszának" nevezve őt.) A szerző retrográd nézőpontjára pedig jellemző, hogy a délkelet-ázsiai és indiai agrárválság kivezető útjaként a legkülönbözőbb demagóg reformokat ajánlja, de hallgat arról, hogy a földtulajdoni viszonyok megváltoztatása nélkül bármely progresszív elgondolás is csak utópia lehet.[35]

[34] *Osotsky*, Stephen: Soviet agricultural policy toward the abolition of collective farms. New York, 1974. 12. old.

[35] *Rosen* George: Peasant society in a changing economy: comparative development in Southeast Asia and India. Univ. of Illinois Press, Chichago, 1975. 256. old.

Tanka Endre

A kitüntetési törvény első jelentős módosításáról hazánk felszabadulásának 30. évfordulójáig (1963–1975)*

A szocialista állam építése során az állami szervezetek-, intézmények mechanizmusa nem megcsontosodott állapotot tükröz, hanem mint felépítményt, követi a gazdasági állapot változásait. Nagyon tanulságos egy-egy jogterületen belül a korszerűsítés folyamatának nyomon követése. E célból vállalkoztunk az alkotmányjog egyik eddig „árnyékban" levő területének időrendi feldolgozására. Az anyag nagy terjedelme miatt vált szükségessé a folyamatos közlési mód alkalmazása. Hazánk felszabadulásától kialakult kitüntetések helyzetét a Jogtudományi Közlönyben adtuk közre (1977. évi 7. sz.).

Tíz év telt el a kitüntetésekről szóló 1953. évi V. törvény életbelépése után, s a gyakorlat szükséges módosításokat igényelt anélkül, hogy a kitüntetési rendszer alapjain változtatásra szorult volna. A módosítást — ahogyan azt a törvényerejű rendelet indokolása tartalmazta — az tette szükségessé, hogy a korábbi törvény „túl bonyolult, más területen pedig az élet kívánalmainak már nem mindenben felelt meg."

* A kitüntetésekre vonatkozó jogalkotás korábbi fejleményeiről a Jogtudományi Közlöny 1977. évi 7. sz.-ban közöltünk cikket a szerzőtől *(Szerk.)*.

I.

A kitüntetési törvény első jelentős módosításáról (1963—1965)

Az 1963. évi 35. számú törvényerejű rendelet korszerűsítésének lényege a következő volt: 1. a korábbi 5 fokozat helyett, a Magyar Népköztársaság Zászlórendjének 3 fokozata maradt; 2. az új törvényerejű rendelet megszüntette a Szocialista Munkáért Érdemérem és a Munka Érdemérem kitüntetést, helyette a Munka Érdemrendnek arany, ezüst és bronz fokozatát hozta létre; 3. újra szabályozta a törvényerejű rendelet a Szocialista Munka Hőse kitüntetés adományozásának feltételeit és kimondta, hogy önálló kitüntetésként adományozható; 4. megszüntette a törvényerejű rendelet a Magyar Népköztársaság Érdemrendjének vállalatok, intézmények részére való adományozását; 5. lehetővé vált az üzemek, intézmények és más szervek részére is a Munka Vörös Zászló Érdemrendje kitüntetés adományozása. Az adományozás részletes feltételeit a Minisztertanács a Szakszervezetek Országos Tanácsával egyetértésben állapította meg. E kormányhatározatban részletes szabályozást állítottak össze. [1009/

1964. (IV. 10.) Lásd még az 1972. évi 11. sz. tvr-t].

A Munka Vörös Zászló Érdemrend adományozására — más egyéb feltételek mellett — alapvető volt, hogy a vállalat legalább tíz esetben elnyerje az Élüzem címet és legalább öt ízben a Minisztertanács-SZOT Vörös Vándorzászlaját; — a mezőgazdasági termelőszövetkezet legalább tíz alkalommal elnyerje a „Kiváló termelőszövetkezeti gazdaság" címet és legalább 3 vándorzászló végleges tulajdonosa; — az állami intézmény a népgazdaság vagy az állam tudományos, kulturális, művészeti élete szempontjából, valamint a szocialista országok közötti együttműködés magas szintre emelése terén — huzamosabb időn át, vagy ismételten — nagy jelentőségű eredményt érjen el; — a kisipari termelőszövetkezet legalább 15 esetben elnyerje a Minisztertanács Vándorzászlaját és a lakosság javítószolgáltató tevékenységgel való ellátása terén széles körben más szövetkezeteknek példamutató magasszínvonalú munkát nyújtson Kisipari szövetkezetek részére a kitüntetés adományozására az OKISZ Elnöksége a szakfelügyeletet ellátó miniszterrel egyetértésben tehet előterjesztést a Minisztertanácshoz.

Egy évvel később az 1964. évi 23. számú törvényerejű rendelet rendelkezései szerint a „Kiváló Szolgálatért Érdemérem" helyett a „Kiváló Szolgálatért Érdemrend" került adományozásra. Természetesen a korábban adományozott kitüntetések továbbra is viselhetők.

1964. november 1-én hatálybalépő törvényerejű rendelet alapján a fegyveres testületek tagjai részére — szolgálatuk terén elért kiváló eredményei, vagy kimagasló érdemeik alapján az alábbi kitüntetések adományozhatók: 1. a Magyar Népköztársaság Érdemrendje; 2. a Vörös Zászló Érdemrend; 3. a Vörös Csillag Érdemrend; 4. a Kiváló Szolgálatért Érdemrend.

E kitüntetések *a fegyveres testületek kimagasló érdemeket szerzett intézményei és tanintézetei,* valamint a honvédelem terén szerzett érdemekért *polgári személyek részére is adományozhatók.*

A kitüntetések alapszabályait a törvényerejű rendeletek új rendelkezéseinek megfelelően módosította az Elnöki Tanács. Az új viselési sorrendben negyven kitüntetés szerepelt.

Nagy változást hozott az 1963. évi 36. sz. törvényerejű rendelet a Kossuth-díj szabályainak módosítására és a Magyar Népköztársaság Állami Díj alapítására, valamint a Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze és a Magyar Népköztársaság Érdemes Művésze címek adományozására. Ezenkívül a fegyveres testületek tagjai részére adományozhatók érdemérmek, emlékérmek és érmek.

A Kossuth díj reformjának lényege az, hogy *a jövőben csak kulturális és művészeti teljesítményekért adományozzák.* A népgazdaság számára, valamint *tudományos szempontból kiemelkedő jelentőségű eredményeként* egy új díj, *a Magyar Népköztársaság Állami Díja* került alapításra. Az Állami Díj adományozható azok részére, akik — nagy horderejű tudományos, tudományos jellegű, illetőleg műszaki, kutatási vagy fejlesztési eredményekkel, az elért eredmények továbbfejlesztésével; — a népgazdaság számára nagy jelentőségű gazdasági eredményekkel járó újítások kidolgozásával; — a szocialista gazdaság fejlődése szempontjából úttörő jelentőségű tevékenységgel; — a termelés műszaki színvonalát, a termelt cikkek minőségét nagymértékben emelő és a népgazdaság igényeinek fokozott mértékben való kielégítését eredményező új termelési módszerek alkalmazásával; — a termelés szervezésével, irányításával elért meghatározott kiemelkedő termelési eredményekkel; — a termelőmunkában kiemelkedő egyéni teljesítménnyel; — a gyógyítás terén elért tudományos eredménnyel vagy ilyen eredmények sikeres alkalmazásával és továbbfejlesztésével, az egészségügy továbbfejlesztésének szervezésével és irányításával; — nevelés-oktatás terén elért elméleti eredményekkel vagy ilyen eredmények sikeres gyakorlati alkalmazásával és továbbfejlesztésével; a szocialista társadalmi rend építéséért folyó tevékenység során nagy jelentőségű eredményeket értek el.

Az Elnöki Tanács a díjak fokozatait 1977. évi 24. sz. tvr.-ével nagy díj és díj formájában határozta meg. (A nagydíj 150 000 forint, a díj pedig 80 ezer forint.)

A Kiváló Művész, Érdemes Művész címet az Elnöki Tanács helyett 1964. évi január 1-től a Minisztertanács adományozza.

A Kossuth-díj, az Állami Díj, a Kiváló Művész, valamint az Érdemes Művész kitüntetések általában évente április 4.-e alkalmából kerülnek adományozásra.

A törvényerejű rendelet végrehajtásának részletes szabályozásában a MT (1027/1964. IX. 29.) Korm. sz. hat. meghatározta a Magyar Népköztársaság Állami díjai Kormánybizottságának és az albizottságoknak a feladatkörét, valamint az adományozás feltételeit, a javaslattevők körét, az odaítélés és adományozás módszereit, végül az Állami Díj és a Kossuth-díj jelvényének pontos leírását.

A kitüntetések korszerűsítésére alkotott törvényerejű rendeletekben foglaltak egységes végrehajtása érdekében az Elnöki Tanács 1965-ben „a kitüntetések adományozásának irányelvei" címen határozatot hozott. (Elnöki Tanács 16/1965. sz. határozata)

E rendelkezés még gyűjtőfogalomként a kormánykitüntetés kifejezést használta, később ezt egyértelműen *állami kitüntetés* terminológiával illettük. A legfelsőbb szervek által adományozásra kerülő kitüntetésnek egy-egy nemzeti és nemzetközi ünnep időpontjához kötése nagy lépést jelentett a kitüntetések adományozásának szabályozása területén. Ez a tizenkét év előtti szabályozás alapvetően ma is érvényben levő gyakorlat, ezért röviden ismertetjük.

1. Április 4.-e hazánk felszabadulásának évfordulója alkalmából kerül átadásra: — az állami, a gazdasági és a kulturális szerveknek a dolgozói részére, akik *a)* a szocialista társadalmi rend kialakításában és megszilárdításában munkaterületükön kiemelkedő eredményt értek el, vagy *b)* jelentős tudományos eredményt, magas színvonalú kulturális teljesítményeket értek el, vagy *c)* mint a fegyveres testületek tagjai a szocialista haza békés életének védelmében, illetőleg a szolgálatban kimagasló teljesítményeket értek el.

2. Május 1.-e a Munka Ünnepe alkalmából elsősorban azon vállalatok, intézmények, mezőgazdasági termelőszövetkezetek és kisipari szövetkezetek dolgozóit, illetőleg tagjait lehet kitüntetésre javasolni, amely vállalatok, intézmények és szövetkezetek a megelőző évben lefolyt szocialista munkaverseny alapján vándorzászló, élüzem cím, elismerő oklevél stb. kitüntetést nyertek el.

3. November 7., a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója alkalmából állami kitüntetésre elsősorban a párt- és tömegszervezetek dolgozói, tisztségviselői, társadalmi aktívái és munkatársai közül lehet előterjeszteni azokat, akik a szocialista társadalmi rend kialakításában és megszilárdításában, a politikai munkában, a társadalom szervezésében, a tömegszervezeti munkában eredményes, jó munkát végeztek.

4. Évközben esetenként — csekély számban — kormánykitüntetésre lehet előterjeszteni: — A fennállásuk 25., 50., 75. vagy 100. illetőleg további negyedszázados évfordulója alkalmából jubileumi ünnepségeket rendező, megfelelő eredményeket elérő vállalatok, hivatalok és intézmények dolgozói közül azokat, akik *a)* a törzsgárdához tartoznak, és hosszú éveken át a termelőmunkában átlagon felüli eredményeket értek el, *b)* a hivatali, illetőleg intézmény feladatainak megoldásában kiemelkedő eredményeket értek el, *c)* a műszaki fejlesztés, újítás, a termelés szervezése és irányítása terén kimagaslóan eredményes munkát végeztek; *d)* a kiváló eredményt elérő vállalatok, intézmények és más szervek kiemelkedő teljesítményt elérő dolgozóit; *e)* egyéb kiemelkedő tevékenységet végzőket.

5. Március 8. a Nemzetközi Nőnap alkalmából a mozgalmi és a termelőmunkában élenjáró nőket lehet kitüntetésre előterjeszteni.

1965. évben a kormány egyidejűleg két kitüntető érem alapítását határozta el. Az *„Életmentő Emlékérem"* kitüntetést a Minisztertanács adományozza, annak aki életmentés közben tanúsított hősies magatartásával erre érdemes és méltó. A kitüntetéshez az első időben 1000 Ft, járt, 1977 év óta 3000 Ft a jutalom összege és indokolt esetben az adományozó nagyobb összegű jutalmat is megállapíthat. [1006/1977. (II. 17.) sz. MT. h.]

Az *„Árvízvédelemért"* érmet az árvíz elleni védekezésben kiemelkedő munkát végző polgári és katonai személyek kitüntetésére alapította és adományozta a Minisztertanács. Az 1954. évi dunai árvíz alkalmával első ízben alapított kitüntetés belső határozatban született. (2098/34/1954. M. T. sz. h) Tíz év után jelent meg a nyilvános kormányhatározat, amely a kitüntetésre javaslattevők körét az Országos Vízügyi Hivatal elnöke vonja össze. (Korábban az Árvízvédelmi Kormánybizottság, a megyei árvízvédelmi bizottságok elnökei és az egyes minisztériumok vezetői tehettek javaslatot).

A Minisztertanács felhatalmazta a fővárosi, megyei és megyei jogú városi tanács elnököket, hogy a tanácsok vb igazgatási, szakigazgatási szerve, valamint titkársága arra érdemes dolgozói részére a Minisztertanács által alapított „Kiváló dolgozó" kitüntető jelvényt adományozhassák. Kiváló Társadalmi Munkáért a Minisztertanács alapította azon teljesítmények elismerésére, amelyeket bármely területen (tanácsok, népi ellenőrzés, bíróság, rendőrség stb.) társadalmi munkában végeznek. [1006/1977. (II. 17.) sz. M. T. H.] A Minisztertanács 1025/1975. (IX. 1.) Mt. h. számú határozatával alapította a Tanács Kiváló Dolgozója kitüntető jelvényt. [1022/1965. (VII. 18.) Korm. sz. h.]

Az Elnöki Tanács új kitüntetésként a *Szocialista Hazáért Érdemrend* alapítását határozta el; azon személyek részére, akik a felszabadulás előtt a forradalmi mozgalomban hazánk szocialista társadalmi rendjének megteremtése érdekében kifejtett és elismert kimagasló tevékenységet végeztek.

E kitüntetés tulajdonosát megilleti havi 1000 Ft nyugdíjpótlék, illetőleg 2600 Ft nyugdíjminimum, továbbá 50%-os vasúti kedvezmény, évente kéthetes kedvezményes üdülés stb. (l. a törvényerejű rendelet indokolását, valamint a végrehajtására megjelent [27/1966. (XII. 18.) Korm. sz. rendelet].

II.

A javaslattétel szabályozása és a kivételes nyugellátás szabályozása

A kitüntetések adományozására javaslatot az 1953. évi V. törvény értelmében — kizárólag a Minisztertanács tehetett. Ezen az 1968. évi 21. számú törvényerejű rendelet úgy változtatott, hogy a magas fokozatú kitüntetések adományozására javaslatot tevők körét a Minisztetranács határozta meg. E decentralizálási rendelkezés szerint közvetlenül tehettek javaslatot az Elnöki Tanácshoz a kitüntetések adományozásához szükséges feltételek fennállása esetén: a kormány tagjai, a legfőbb ügyész, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, az országos hatáskörű szerv államtitkári, vagy miniszterhelyettesi rangban levő vezetője, valamint a megyei tanács végrehajtó bizottsága.

A Minisztertanács tesz javaslatot továbbra is az Elnöki Tanácshoz — a Szocialista Munka Hőse kitüntető cím, — a Magyar Népköztársaság Érdemrendje, — a Magyar Népköztársaság Zászlórendje kitüntetésnek bárki részére történő, valamint — a Munka Vörös Zászló Érdemrendje kitüntetésnek vállalatok intézmények stb.) részére történő adományozására, továbbá, ha a kitüntetésre javasolt személy a kormány tagja, államtitkár, miniszter első helyettese, miniszterhelyettes, fővárosi, megyei tanács elnöke, külföldi államfő, vagy kormányfő.

A kitüntetési javaslatok eljárásának rendezésében az a belső határozat hosszú időre meghatározó jellegű volt és a gyakorlatban bevált [2021/1968. (VII. 2.) Korm. sz. hat.]. 1974. évben a Minisztertanács nyilvános határozatban is közzé tette ezt [1064/1974. (XII. 31.) M. T. sz. hat.]. Az Elnöki Tanács 1976. évben a kitüntetési javaslat korszerű rendjét saját hatáskörében újra szabályozta (3/1976. sz. NET. h.)

Az évfordulók emlékére alapított kitüntetések körét gazdagította a *Felszabadulási Jubileumi Emlékérem,* amelyet az Elnöki Tanács hazánk felszabadulásának huszonötödik évfordulója alkalmából alapított. Az Elnöki Tanács ezt a kitüntetést azok számára adományozta, akik a független, szabad és demokratikus Magyarország megszületéséért és megerősödéséért, a szabadságért, a demokráciáért és a szocializmusért vívott küzdelemben kimagasló érdemeket szereztek. Ez volt eddig számszerűen a legtöbb kitüntetés, közel 120 000 fő részére adományozták.

A Minisztertanács 1969-ben egységes határozatot hozott a „Kiváló orvos", a *„Kiváló gyógyszerész"*, valamint az „Érdemes orvos" és *„Érdemes gyógyszerész"* kitüntető címek adományozásáról.

Az orvosokról korábban 1952. évben, a gyógyszerészekről 1954. évben jelent meg az előző kitüntető cím alapítási határozata. [1019/1952 (VI. 22.) sz. M. T. h. és az 1084/1954. (X. 9.) sz. M. T. h.] 1969-ig 3000 Ft jutalom járt a Kiváló orvos, illetőleg Kiváló gyógyszerésznek, majd az 1023/1969. (V. 25.) Korm. sz. rendelet rendelkezései szerint a kiváló címmel 6000 Ft az érdemes címmel 3000 Ft jutalom járt. Az egészségügyi miniszter az egészségügyi ellátás terén magas színvonalú, kiemelkedő munkát végző, kifogástalan magatartású orvosokat és gyógyszerészeket jutalmazta e címmel.

A legújabb kormányhatározat [1006/1977. (II. 17.) M. T. sz. h.] megszüntette az érdemes orvos és gyógyszerész címet. A megmaradt kiváló orvos és gyógyszerész kitüntető címmel 10 000 Ft pénzjutalmat biztosítottak.

E kitüntető címekből ezután évente 45 fő részesülhet.

A kitüntetések sorában a szocialista brigádok munkájának elismeréséről először a szocialista munkaversenyről szóló 1031/1967. (X. 12.) sz. határozat intézkedett. Külön fejezetei foglalkoztak az elérhető kitüntetésekkel, úgy az egyének, mint a vállalati kollektívák részére. [Módosította az 1001/1970. (I. 7.) Korm. sz. határozat.]

Öt évvel később (1972. évi 11. sz. tvr.) az addigi tapasztalatok alapján az Elnöki Tanács kibővítette a szocialista brigádok kitüntetéseinek lehetőségi körét. A Minisztertanács is célszerűnek tartotta a szocialista brigádok és a munkacsoportok részére a Munka Vörös Zászló Érdemrendjének adományozását a korábbi kitüntetések mellett.

A Minisztertanács végrehajtási utasításában [1047/1972. (XII. 27.) sz. M. T. h.] kihangsúlyozta, hogy a szocialista brigád, vagy munkacsoport a kitüntetést mint kollektíva kapja és ezért a brigád, vagy munkacsoport, hasonlóan a kitüntetett vállalathoz az érdemrend arányosan nagyított, vagy kicsinyített mását munkahelyén kifüggesztheti, a zászlón használhatja. A múlt évben újra szükségessé vált a szocialista munkaverseny-mozgalom szabályozása, a kitüntetések feltételeinek módosítása. A Minisztertanács, a Szakszervezetek Országos Tanácsa Elnökségével és a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága Intéző Bizottsága együttes határozatot adott ki 1038/1977. (X. 1.) sz. alatt.

Az Elnöki Tanács a kitüntetések anyagi megbecsülése érdekében törvényerejű rendeletében (1971. évi 30. sz. tvr.) felhatalmazta a Minisztertertanácsot az egyes kitüntetésekkel járó *kivételes nyugellátás* rendezésére. E 38/1971 (XI. 28.) Korm. sz. rendelet szerint:

Szocialista Munka Hőse	2000	5000
Magyar Népköztársaság Érdemrendje	1500	4500
Magyar Népköztársaság rubinokkal ékesített Zászlórendje (I. fokozata)	1500	4000
Munka Vörös Zászló Érdemrendje	1000	3000
Vörös Zászló Érdemrend	1000	3000
Magyar Népköztársaság babérkoszorúval ékesített Zászlórendje (II. fokozata)	1000	3000
Béke és Barátság Érdemrend		
Magyar Népköztársaság Zászlórendje (III. fokozata)	800	3000

A legkisebb összegű 1500—4000 nyugdíjra jogosul az a kitüntetett is, aki a nyugdíj korhatárt betöltötte, de a nyugdíj megállapításához szükséges időt nem szerezte meg.

Kitüntetés alapján kivételes nyugellátás csak egy kitüntetés után állapítható meg. Több kitüntetés esetén a jogosult a kedvezőbb kivételes nyugellátást választhatja.

E rendelet rendelkezéseit a már nyugdíjas kitüntetettre, illetőleg ellátásban részesülő hozzátartozójára is alkalmazni kell, a rendelet végrehajtásaként a már megállapított ellátást azonban csökkenteni nem szabad.

1973-ban új díj alapítását határozta el a Minisztertanács. Az *Apáczai Csere János* díjat az alsó és középfokú oktatási, valamint nevelési intézményben kiemelkedő oktató-nevelő munkát végző és a pedagógiai gyakorlatot segítő tudományos munkában hatékony módszerek kidolgozásával is közreműködő pedagógusok tevékenységének elismerésére és ösztönzésére előbb a művelődésügyi, majd az oktatási miniszter évente 10 majd 15 fő részére adományozta. A díj egyenként 20 000 Ft összeggel jár együtt.

Az 1006/1977. (II. 17.) M. T. sz. határozat kiterjesztette a díj adományozási körét a felsőfokú oktatási, valamint a nevelési intézményekben dolgozók elismerésére is.

Ugyanez évben alapította a Minisztertanács *az Eötvös Lóránd Díjat* a kiemelkedő ipari és mezőgazdasági tevékenység elismerésére. A Minisztertanács 1977-ben [1006/1977. (II. 17.) M. T. sz. hat.] kiterjesztette a díj adományozási körét a kiemelkedő közlekedési alkotó-, irányító-szervezőtevékenység elismerése területére is. A díjat az ágazati miniszterek és az Országos Vízügyi Hivatal elnöke, az ágazat szakszervezetek, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége véleményének meghallgatásával évente általában 35 fő részére adományozza.

Viszonylag rövid élettartamú volt a *„Kiváló népi ellenőr"* kitüntető jelvény adományozása, mivel 1977-ben a Minisztertanács hatályon kívül helyezte az 1025/1973. (VII. 18.) sz. M. T. határozatát. Az utóbbi határozat, mind a népi ellenőrök, mind a népi ellenőrzés függetlenített dolgozóinak részére lehetővé tette a kitüntető jelvény adományozását. A Központi Népi ellenőrzési Bizottság elnöke az új rendelkezés szerint a „Kiváló Munkáért" kitüntetés adományozására vált jogosulttá.

A magas fokozatú állami kitüntetések köre új kitüntetéssel, a *Béke és Barátság Érdemrend* alapításával 1974. év végétől gazdagodott (1974. évi 22. tvr.). E kitüntetést az Elnöki Tanács alapította és adományozza olyan személyeknek és szerveknek, akik a népek közötti békés együttműködés, a társadalmi haladás előmozdításában, a nemzetközi gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztésében kimagasló tevékenységet fejtettek ki. A kitüntetések viselési sorrendjében az új érdemrend a negyedik helyet foglalja el. A kitüntetést először hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából adományozta az Elnöki Tanács.

A díjak alapításának szabályait az oktatás-nevelés, valamint a közművelődés és művészet területén a Minisztertanács 1/1974. (V. 15.) sz. külön szabályozta. E szerint országos jellegű oktatási-nevelési, közművelődési, valamint művészeti díj létesítését a Minisztertanács engedélyezi; helyi jellegű oktatás-nevelési, közművelődési, valamint művészeti díj létesítése, továbbá művészeti helyi díj adományozása előtt a művelődésügyi miniszter véleményét meg kell hallgatni. E díjak adományozása a főváros megyei-, megyei városi, valamint a jelentős kulturális hagyományokkal rendelkező városi tanács hatáskörébe tartozik.

1974-ben a Minisztertanács *Tótfalusi Kiss Miklós díjat* alapított a kiemelkedő könyvművészeti tevékenység elismerésére. A díj annak a könyvművészeti, nyomdaipari szakembereknek adományozható, aki kimagasló eredményt ért el a nyomdaipari termékek művészi színvonalának emelésében; könyvművészeti, tipográfiai, betűtípustervező tevékenységével jelentős alkotómunkát végzett; szakirodalmi tevékenységével, kutatómunkájával a nyomdaipari termékek művészi kivitelezését kiemelkedően szolgálta.

A díjat a könnyűipari miniszter adományozza. A Minisztertanács a díjat évente általában 4 fő részére állapította meg és a jutalom összegét egyenként 20 000 Ft-ra emelte. [1006/1977. (II. 17.) MT. h.].

Említésre méltó, bár rövid ideig volt adományozható a M. T. által alapított „Pedagógus Szolgálati Emlékérem", amelyet a művelődésügyi miniszter adományozott [1022/1974. V. 15.) M. T. h.] és a *„Kiváló Szakoktató"* kitüntető cím [1015/1975. (VI. 18.) M. T. h.], amelyet a munkaügyi miniszter adományozott. Mindkét kitüntetést a M. T. az 1006/1977. (II. 17.) M. T. sz. határozatával megszüntette.

III.

A különböző fokozatokon adományozható legújabb kitüntetésekről, 1975. évtől napjainkig

Az állami kitüntetési rendszer Magyarországon — mint arról az eddigi ismertetésünkből is megállapítható — a társadalmi, a gazdasági és nem utolsósorban a politikai adottságoktól függően fejlődött ki és szükség szerint módosult.

A kitüntetések alapításának és adományozásának elvei viszonylag rövid idő alatt alakultak ki. Legfelsőbb szinten az alkotmány idevonatkozó korrekciója is elősegítette a valóságos helyzet megerősödését, amikor előírta, hogy „az Elnöki Tanács alapítja és adományozza a Magyar Népköztársaság rendjeleit és címeit, hozzájárul külföldi rendjelek és címek viseléséhez". (1972. évi I. törvény 30. §. i. pontja.)

Az állami kitüntetések adományozásának elvei és módszerei a gyakorlatban általában megfelelően érvényesültek, s amikor a legfelsőbb politikai szerveink ezt megállapították, s egyben leszögezték, hogy a kitüntetések társadalmi tekintélye az utóbbi években nőtt. A kitüntetéseket általában az arra érdemes személyek kapják.

Az 1974. év végén állami vonalon elkezdődött a kitüntetések egységes jogszabályban való rendezésének munkája, az elfogadott alapelvek szerint: a munkásosztály tagjai a társadalomban betöltött helyüknek és szerepüknek megfelelően részesülnek kitüntetésben; a fizikai dolgozóknak is adományozzanak magas fokozatú kitüntetést; kollektívák, brigádok kitüntetését rendszeresítik; jobban érvényesítik a fokozatosság elvét; első esetben lehetőleg alacsonyabb fokozatú kitüntetés kerül adományozásra; a köztudatban el kell érni, hogy megértésre kerüljön, a kitüntetés az átlagon felüli eredményes munka elismerésének jelképe; A kitüntetésekkel egyszeri pénzjutalom, a magasabb fokozatúakkal pedig nyugdíj kiegészítés jár.

A javasoltak kiválasztása a párt és kormány intencióinak megfelelően történt. Viszonylag kevés számban kellett kitüntetést visszavonni. A különböző ünnepnapokhoz kapcsolódó kitüntetések adományozásának kialakult rendszere is bevált.

A különböző területeken — kezdve a legfelsőbb fokon — a kitüntetések kodifikálása és a javaslatok, valamint az átadás szabályozása, egyszerűsítése megkezdődött. Elsőként említhetjük az 1976. évi 3. törvényerejű rendeletet „Az állami kitüntetésekről". E törvényerejű rendelet indokolása összegezi az új szabályozás fő vonásait. E szerint szükségessé vált az állami kitüntetések (a korábbi kormánykitüntetések új elnevezése) alapításának és adományozásának átfogó, korszerű szabályozása és megadja a minisztertanácsi és alacsonyabb fokozatú további szabályozáshoz szükséges *egységes irányelveket.*

Az új szabályozásnak az a törekvése, hogy kitüntetési rendszerünket *egységesítse* és *egyszerűsítése,* ugyanakkor — a kitüntetések iránti társadalmi igény elismeréseként — a *jelenleginél* differenciáltabbá tegye. Ezért az Elnöki Tanács a Magyar Népköztársaság Zászlórendjének egyes fokozatait nevesített kitüntetésekké (a Magyar Népköztársaság gyémántokkal, illetőleg rubinokkal, vagy babérkoszorúval ékesített Zászlórendje) alakította át, egyben szélesítette az adományozható kitüntetések körét a *Szocialista Magyarországért Érdemrend alapításával.*

Ez utóbbi kitüntetést az Elnöki Tanács azok részére adományozza, akik hosszú időn keresztül kiváló munkát végeztek és kiemelkedő társadalmi tevékenységet folytattak.

E kitüntetés az adományozható kitüntetések rangsorában a kilencedik helyen áll.

Az Elnöki Tanács az új törvényerejű rendeletében szabályozza a Minisztertanács kitüntetési hatáskörét is és kimondja, hogy a Minisztertanács alapítja az érdemérmeket, a szakmai hivatásbeli, tudományos, és művészeti jellegű kitüntető címeket, a kitüntető díjakat és a kitüntető jelvényeket, továbbá más kitüntetéseket. [1006/1977. (II. 17.) sz. M. T. határozat.]

A miniszter és az országos hatáskörű szerv vezetője ágazati jellegű, a tanácsok pedig helyi jellegű kitüntetést alapíthatnak. Az alapítható és adományozható kitüntetések szabályait a Minisztertanács állapítja meg.

A fentiekben említett szervek állami kitüntetést a társadalmi és tömegszervezetek, országos szerveivel, valamint a Szakszervezetek Országos Tanácsa által feljogosított ágazati szakszervezetek országos központjaival együtt is alapíthatnak. Egyébként e törvényerejű rendelet nem érinti e szervek kitüntetés alapítási jogát.

A fentiekben említett szervek állami kitüntetést a társadalmi és tömegszervezetek, országos szerveivel, valamint a Szakszervezetek Országos Tanácsa által feljogosított ágazati szakszervezetek országos központjaival együtt is alapíthatnak. Egyébként e törvényerejű rendelet nem érinti e szervek kitüntetés alapítási jogát.

Új jogszabályi rendelkezésként említeném meg, hogy a kötelességteljesítés közben elhunyt személy részére kitüntetés adományozható halála után is. A tvr. a továbbiakban részletesen szabályozta a jelenleg is adományozható, illetőleg a korábban adományozott és továbbra is viselhető kitüntetéseket. Egyidejűleg az Elnöki Tanács külön határozatában (2/1976. sz. hat.) közreadta a kitüntetések alapszabályát, a kitüntetések leírásával és viselési rendjével együtt.

Ezzel egyidejűleg nyilvános határozatban (3/1976. sz. hat.) jelent meg a kitüntetési javaslatok előterjesztésére jogosultak felsorolása, a kitüntetési alkalmak, továbbá a kitüntetések adományozásának részletes szabályozása. A kitüntetésre javaslattevők köre és az adományozás feltételei a korábbi szabályozáshoz mérten lényegesen nem változott.

Korábban gyakran elhangzó kérdésre adott egyértelmű feleletet a törvényerejű rendeletnek az a rendelkezése, amely kimondta, hogy magyar állampolgár, illetőleg szervezet *külföldi állam legfelsőbb államhatalmi, vagy államigazgatási szerve* által adományozott kitüntetést az Elnöki Tanács engedélyével viselheti. Az engedélyezésre az előterjesztést a külügyminiszter nyújtja be és az Elnöki Tanács engedélye a Magyar Közlönyben kerül kihirdetésre.

Külföldi állampolgár, illetőleg szervezet részére bármely magyar kitüntetés adományozható, ha az alapító jogszabály másként nem rendelkezik. Az előterjesztés esetén a külügyminiszter egyetértése is szükséges. (3/1976. sz. ET h.)

A kitüntetésekkel járó egyes kedvezményekről az Elnöki Tanács határozatában az alábbiak szerint rendelkezett: a kitüntetett egyszeri pénzjutalomban részesül, melyet az Elnöki Tanács Titkárságának költségvetése biztosít és a kitüntetések átadásával egyidejűleg csekk formájában kerül kifizetésre.

Szocialista Magyarországért Érdemrend	8000 Ft
Munka Érdemrend arany fokozata	6000 Ft
Vörös Csillag Érdemrend	6000 Ft
Munka Érdemrend ezüst fokozata	4000 Ft
Kiváló Szolgálatért Érdemrend	4000 Ft
Munka Érdemrend bronz fokozata	3000 Ft

Az egyes kitüntetésekkel járó kivételes nyugellátást a Minisztertanács külön szabályozta (a szabályzatot korábban ismertettük). Az újonnan alapított kitüntetések és elnevezési változások után a viselési sorrend az alábbiak szerint nyert szabályozást: (a nagy betűkkel írott kitüntetések jelenleg is adományozhatók)

1. SZOCIALISTA MUNKA HŐSE
2. MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG ÉRDEMRENDJE
3. MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG GYÉMÁNTOKKAL ÉKESÍTETT ZÁSZLÓRENDJE — Magyar Népköztársaság Zászlórendjének gyémántokkal ékesített I. fokozata
4. BÉKE ÉS BARÁTSÁG ÉRDEMREND
5. MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG RUBINOKKAL ÉKESÍTETT ZÁSZLÓRENDJE — Magyar Népköztársaság Zászlórendje I. fokozata
6. Szocialista Hazáért Érdemrend
7. Magyar Népköztársasági Érdemrend I. fokozata
8. Kossuth Érdemrend I. osztálya
9. MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG BABÉRKOSZORÚVAL ÉKESÍTETT ZÁSZLÓRENDJE — Magyar Népköztársaság Zászlórendje II. fokozata
10. MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG ZÁSZLÓRENDJE — Magyar Népköztársaság Zászlórendje III. fokozata
11. MUNKA VÖRÖS ZÁSZLÓ ÉRDEMRENDJE — VÖRÖS ZÁSZLÓ ÉRDEMREND
12. Magyar Népköztársasági Érdemrend II. fokozata
13. Magyar Szabadság Érdemrend ezüst fokozata
14. Kossuth Érdemrend II. osztálya
15. Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérem
16. SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGÉRT ÉRDEMREND
17. MUNKA ÉRDEMREND ARANY FOKOZATA — Munka érdemrend — VÖRÖS CSILLAG ÉRDEMREND
18. Magyar Munka Érdemrend arany fokozata
19. Magyar Népköztársasági Érdemrend III. fokozata
20. Kossuth Érdemrend III. osztálya
21. Magyar Népköztársaság Zászlórendje IV. fokozata
22. Magyar Népköztársasági Érdemrend IV. fokozata
23. Magyar Szabadság Érdemrend bronz fokozata
24. Magyar Munka Érdemrend ezüst fokozata
25. Magyar Népköztársaság Zászlórendje V. fokozata
26. Magyar Népköztársasági Érdemrend V. fokozata
27. MUNKA ÉDEMREND EZÜST FOKOZATA — „Szocialista Munkáért" Érdemérem
28. KIVÁLÓ SZOLGÁLATÉRT ÉRDEMREND — „Kiváló Szolgálatért" érdemérem
29. Magyar Népköztársasági Érdemérem arany fokozata
30. Magyar Munka Érdemrend bronz fokozata
31. Magyar Népköztársasági Sportérdemérem arany fokozata
32. MUNKA ÉRDEMREND BRONZ FOKOZATA — Munka Érdemérem, Szolgálati Érdemérem
33. Magyar Népköztársasági Érdemérem ezüst fokozata
34. Magyar Munka Érdemérem
35. Magyar Népköztársasági Sportérdemérem ezüst fokozata
36. Magyar Népköztársasági Érdemérem bronz fokozata
37. Magyar Népköztársasági Sportérdemérem bronz fokozata
38. „48-as Díszérem"
39. Tanácsköztársasági Emlékérem
40. Felszabadulási Jubileumi Emlékérem

rúját.

Jobb oldalon kell viselni a Köztársasági Elnök Elismerésének (arany, ezüst, bronz) Koszorúját.

A kitüntetések szabályozásának az előbb említett megnyilvánulása a Minisztertanács határozata [1006/1976. (II. 17.) M. T. sz. hat.], amely szoros összhangban jelent meg az Elnöki Tanács előbbiekben ismertetett rendelkezéseivel. Nagy terület kodifikálását eredményezte a M. T. hatáskörébe tartozó egyes kitüntetések újraszabályozása. A rendelkezés a korábbi kormány és miniszterek által alapított és adományozott díjak, címek és kitüntetések egyes rendelkezéseit korszerűsítette.

A határozat további részében a Minisztertanács a miniszter által adományozható kitüntetések körét szabályozta. E szerint: a miniszter, illetőleg az erre feljogosított országos hatáskörű szerv vezetője a vezetése alatt álló szervezet, illetőleg a felügyelete alatt álló szerv (intézmény, vállalat, szövetkezet, egyesület stb.) dolgozója, a tudományos és művészeti tevékenységet végző, továbbá társadalmi munkában részt vevő személy részére az átlagon felüli teljesítmény elismerésére — az egyes kitüntetések adományozására megállapított feltételek fenn-

állása esetén — a Minisztertanács által alapított és az e határozatban felsorolt kitüntetéseket adományozhatja, illetőleg a kitüntetés adományozását kezdeményezheti.

A minisztert az adományozás, illetőleg az adományozás kezdeményezésének joga más miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) vezetése, illetőleg felügyelete alatt álló szerv dolgozója, továbbá irányítása és felügyelete alá tartozó tevékenységet végző személy esetében is megilleti, amennyiben az illetékes miniszter azzal egyetért és az adományozásnak az e határozatban megállapított külön feltételei fennállanak.

A miniszter a központi irányítása alá tartozó tanácsi szakigazgatási tevékenység körébe kiválóan dolgozót — a fővárosi, megyei tanácselnök javaslatára, illetőleg véleményének meghallgatása után — kitüntetésben részesítheti.

A miniszter által adományozható kitüntetés elnyerésének, adományozásának és visszavonásának részletes szabályait az illetékes miniszter, a fővárosi, megyei tanácselnök által adományozható kitüntetés esetében a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának elnöke állapítja meg.

A miniszter ágazati jellegű emlékérmet, vagy egyéb kitüntetést a Minisztertanács előzetes engedélyével alapíthat. A Minisztertanács a Kiváló Dolgozó kitüntető jelvény elnevezését *„Kiváló Munkáért"*-ra változtatta és meghatározta a minisztereken kívül a 25 adományozásra jogosult országos hatáskörű szerv vezetőjét. Növelte e kitüntetés súlyát, hogy a kitüntető jelvénnyel egységesen 3000 Ft pénzjutalom jár.

Röviden szólunk még arról, hogy a fentiekben ismertetett határozat az alábbi 5 mellékletet tartalmazza: *1.* tudományos és művészeti kitüntető címek és díjak; *2.* kitüntető jelvények; *3.* kötött számban adományozható kitüntető címek; *4.* kitüntető emlékérmek és érdemérmek; *5.* a fegyveres erők, a fegyveres testületek és a rendészeti szervek személyi állománya részére adományozható kitüntetések.

A mellékletben felsorolt kitüntetésekről az anyag feldolgozása során egyes kitüntetéseknél utaltunk, s azok ismételt felsorolásától e helyen eltekintettünk.

A kormány felkérte a társadalmi szerveket, a Magyar Tudományos Akadémiát, az Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsát (OKISZ), a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsát (SZÖVOSZ), a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát (TOT) és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségét (MTESZ), hogy az általuk alapított kitüntetés jellegű elismerések adományozásának feltételeit és az azzal járó juttatásokat vizsgálják felül s az Elnöki Tanács és a Minisztertanács rendelkezéseivel összhangban, rendezzék.

A tanácsi kitüntetések felülvizsgálata érdekében pedig szükségessé vált a minisztertanácsi határozat értelmében a tanácsok által alapított kitüntetés jellegű díjak, jelvények, illetőleg egyéb elismerések alapításának és adományozásának szabályait összehangolni a legmagasabb állami kitüntetésekkel. Erre vonatkozó rendelkezéseket a Minisztertanács 1033/1977. (VIII. 17.) számú határozatában foglalta össze. Röviden átfogó könyvben megjelenik a Magyar Népköztársaság kitüntetései c. kiadvány, amely részletesen tárgyalja a különböző állami, tanácsi és társadalmi kitüntetéseit.

Az olvasó e tanulmányban betekintést kapott a Magyar Népköztársaság kitüntetéseinek alakulásáról — és arról, hogy az eddigi tapasztalatok alapján — milyen egységes elvek szerint került rendezésre a különböző szervek területén az anyagi és erkölcsi elismerési rendszerünk. A téma felülvizsgálata és rendezése eredményesnek bizonyult, s hosszabb időre korszerű szabályokkal gazdagodott társadalmi életünk.

Besnyő Károly

SZEMLE

A Meiji-reform, a modern állam- és jogrendszer kialakulása Japánban (1867—1912)

I.

Az állam- és kormányzati rendszer kialakítása

Mutsuhitó-császár[1] a shogunátus bukásakor ígéretet tett az alkotmány megalkotására, valamint a parlamentáris kormányzás bevezetésére a nyugati mintáknak megfelelően. Ez azonban közel egy évtizedig még váratott magára, mivel a belső elégedetlenségek, elsősorban a régi feudalista erők sorozatos lázongása lekötöttek úgyszólván minden erőt Japánban. E roppant gondot jól tükrözi Marx megállapítása, amikor 1867-ben rámutatott arra, hogy *Japán a feudális középkoriság* legklasszikusabb példájául szolgál: „Japán tisztán hűbéri földtulajdon szervezetével és fejlett kisparaszti gazdaságával sokkal hűbb képét adja az európai középkornak, mint valamennyi, többnyire polgári előítéletek sugalta történelem könyvünk."[2] Japán ebben az időszakban egyébként nem csak elmaradt feudális ország, hanem — Kínához hasonlóan — a burzsoá hatalmak elsőrendű célpontja is volt.

A Meji-reform kezdetén a Taihoryó[3] néven ismert államrendet léptették életbe, amelyet még az i. u. 718-ban alkottak és amely magán viselte az új államvezetés minden haladó, reformista törekvése mellett annak igen nagyfokú tapasztalatlanságát is.

A Meiji-kormányzat már az első intézkedéseiben meg kívánta szüntetni Japán feudális szétforgácsoltságát. Ezért 1869-ben törvényileg fosztották meg a klánokat, s ezzel a főurakat minden tényleges hatalmuktól, majd 1871-ben a klánokat is megszüntették, velük együtt a régi közigazgatási rendszert is. Japánt 72 tartományra oszlatták fel, élén a császári kormányzat által kinevezett és neki alárendelt kormányzóval.

Az új kormányzati rendszerben még megmaradt a daijó-daijin[4], az udaijin[5], a sadaijin[6] stb. funkció, s összesen 9 minisztériumot hoztak létre.

1873-ig a kormányzati munkában még igen erős volt a konzervatív befolyás, miért is jelentős volt az idegengyűlölet. A Saigo Takamori[7] féle feudális csoport lázadásának leverése után már lényegesebben szabadabb szellem jutott érvényre.

1878-ban a kormány az egyes tartományok kormányzóival megvitatta Japán belső helyzetét és a reformmal kapcsolatos további teendőket. A kialakult gyakorlat szerint ezek a tanácskozások azután évenként megismétlődtek. Az itt szerzett tapasztalatokat a kormányzati munkában, valamint a törvényhozásnál is felhasználták.

A japán pénzviszonyok megszilárdítása érdekében 1882-ben létrehozták a Japán Nemzeti Bankot. Ennek előzményét igen jól jellemzi a következő megállapítás: „Bármennyire terhes a bíróságoknak a sok pereskedés és bármennyire is kellemetlen a pénzgazdálkodás kiterjesztése a mai kor hangadó elemeinek, annyi bizonyos, hogy a pénzgazdálkodás ma már erős és mély gyökeret vert Japánban.

A középkor végén a rizs és a pénz tökéletesen helyet cserélt. Az ércpénz lett a japán gazdasági élet alapja és lehetetlenné vált, hogy valaki pénz nélkül megélhessen, ha még olyan nagy mennyiségű rizst is őrzött magtáraiban.

Így a rizsgazdálkodáson felépülő feudális intézményeket sorra aknázzák alá a pénzgazdálkodás által munkába állított erők és így az idők folyamán új rend került a régi helyében."[8] Az új pénzrendszer egysége a Yen lett, amely 2 arany márkának felelt meg.

1872-ben megindult Tokió—Yokohama között az *első vasút*, s még ebben az évben bevezetésre került az európai mintájú *népoktatás* is.

1873-ban hivatalosan áttértek a *gregoriánus naptár* használatára, s megalkották az *általános védkötelezettségről* szóló törvényt.

1878-ban sor került a *japán társadalmi osztályok átalakítására is.* A régi Kuge-kat és a daimyó-kat Kazoku névvel, a lovagosztály többi tagjait Shizoku névvel ruházták fel. 1884-ben törvényben rendezték a japán társadalom osztálytagozódását a főrangúak tekintetében: császári herceg, herceg, gróf, viscounte, báró.[9] A felsorolt főrangok lényegében örökölhetők voltak egészen 1946-ig, mikor is az új Alkotmány megszüntette az arisztokrata címeket és rangokat.

Japán 1886-ban az UPU tagja lett, majd a következő évben meghonosították a tőzsde intézményét. Ugyancsak 1887-ben életbeléptették az *iskolakötelezettségről* szóló törvényt, majd *1889. II. 10-én kihirdetésre került* a korábban megígért *alkotmány.* 1890. II. 18-án kihirdették az *új Bírósági szervezetről* szóló törvényt, II. 21-én pedig a *Polgári Törvénykönyvet.* 1890. VII. 1—3. között megtörténtek Japánban az *első képviselőválasztások*, s az ország *első parlamentjének* alakuló ülését már XI. 29-én meg is tartották a császár jelenlétében. Mindezek gondos előkészítés érdekében a 80-as években Japán a legkiválóbb fiait küldte az Egyesült Államokba, valamint Európa legjelentősebb országaiba *abból a célból, hogy minden állam jogviszonyait* és ezek fejlődését alaposan tanulmányozzák. Ezek az emberek hazaértük után a szerzett tapasztalataikat feldolgozták s a japán viszonyokhoz átalakítva — figyelembe véve az ősi tradíciókat is — tették meg javaslataikat a császárnak *az államszervezet és a jogrendszer modernizálása érdekében.*

Mindezekből a tapasztalatokból és javaslatokból bontakozott ki azután a modern japáni állam, *amely*

---

1 *Mutsuhitó:* (1835—1912) Komei császár fia, a befejezetlen polgári forradalom, a Meiji-reform és a császári uralom restaurációja fűződik a nevéhez.

2 *Marx Károly:* A Tőke I. kötet. 664. old. (192. megj.) 1955.

3 *Taihó-ryó:* i. sz. 701-ben a Nara-korszakban kiadott törvények az államszervezet felépítéséről, amelyet 718-ban kínai mintára pontosítottak.

4 *Daijó-daijin:* Nagy Kancellár, az Állami Nagy Tanács elnöke.

5 *Udaijin:* Jobb-oldali miniszter, az első miniszter helyettese.

6 *Sadaijin:* Bal-oldali miniszter, az első miniszter, az állami adminisztráció vezetője.

7 *Saigo Takamori:* (1827—1877) A Kagoshima-Klánhoz tartozó Samurai-tábornok, 1868. után egy ideig hadügyminiszter. 1877-ben egyesítette a Meiji-reformmal elégedetlen Samurai csoportokat és a feudális nagyurakat azzal a célzattal, hogy Japánban visszaállítsa a feudalizmust. A lázadást végül hosszas harcok után Okubó Toshimichi verte le.

9 *Főúri címek:* hó, kó, haku, shi, dan.

8 *Takizawa:* „Materials for Study of private laws in old Japan".

bár kétségkívül egy igen figyelemre méltó konglomerátum, de lépten-nyomon magán viselte az egyes nyugati országok sajátosságainak jegyeit.

A japán Polgári törvénykönyv elsősorban a Code Napoleont, valamint a porosz Polgári törvénykönyvet vette alapvetően figyelembe. Ugyancsak a porosz mintára emlékeztet a Kereskedelmi törvény[10] és a Polgári perrendtartás[11] is. Viszont a Büntető törvénykönyv és a Magánjogi-Kódex az olasz, illetőleg a francia sajátosságokat tükrözi.

Az Alkotmány előírásai szerint a *császár visszakapta abszolút hatalmát* azzal, hogy a kormányzást a *csak neki felelős* Kabinet végzi. A Parlament nem tarthatott vizsgálatot a kormányzati munkával kapcsolatban. Elismerték ugyan az úgynevezett interpellációs jogot, de a kabinet által adott válasz után a további vitát lezárták.

Létrehozták a császár mellett a *Titkos Tanácsot* 15 taggal, melyet a császár minden általa lényegesnek tartott esetben összehívott. Egyébiránt a császár minden korlátozás nélkül gyakorolhatta az államhatalmat. A császár üzent háborút, köthetett békét, szerződést vagy szövetséget. A császáré a hadsereg és a haditengerészet, melyeknek a hadi-, illetőleg a békebeli létszámát is a császár határozta meg.

A császári *hatalmat törvényesítő alkotmányt* is maga a császár hagyta jóvá; kezébe került a törvényhozói, végrehajtói, bírói, valamint a katonai hatalom. Az emberi jogok is a császári hatalomtól függtek.

A császár egyébként bármely vonatkozásban rendeletet adhatott ki a Parlament előzetes jóváhagyása, vagy egyetértése nélkül, sőt a Parlament köteles volt azokat utólag tudomásul venni. Így az Alkotmány, de a Parlament munkája is *lényegében formálissá vált* annál is inkább, mivel a bírálat mindenféle lehetőségét az abszolutista hatalom rendre elfojtott.

1890-ben az első Parlamentbe 300 képviselőt választottak. Még ugyanebben az évben élte át a *japán kapitalizmus az első gazdasági válságát,* amelyből a fegyveres konfliktusok útján igyekezett kijutni. Ez az út a Kína ellen 1894—95-ben viselt háborúhoz vezetett, s a jelentős katonai győzelem mellett mintegy 360 millió Yen hadisarcot eredményezett. A sikereken felbátorodva a japán kormány a hadsereg, illetőleg a hadiflotta további korszerűsítésére ebből újabb 200 millió Yent fordított.

A Shintó[12] államvallás *szervesen kapcsolódott a japán nacionalizmushoz* és az ország hódító imperialista törekvéseihez, így a 19. század vége felé Kína és Korea agresszív lerohanásának egyik legaktívabb részvevője már Japán volt.

1894—95-ös japán—kínai háború a burzsoá hatalmak területrablásai időszakának kezdetét jelentette, amely oda vezetett, hogy már a 20. század első éveiben a japán imperializmus féktelen terjeszkedésével is szembetalálták magukat.

Dél-Mandzsúria és Korea után a japán imperializmus megkezdte annak a harcnak az előkészítését, amely lényegében a Csendes-óceán, illetőleg a Kína feletti korlátlan befolyás kérdését volt hivatva eldönteni. *Lenin,* a csendes-óceáni imperialista harc várható fejleményeit elemezve *állapította meg,* hogy: „... a kevésbé fejlett kapitalizmus kelet-ázsiai területén a rendkívül magas népsűrűség és a politikai koncentráció hiánya jellemzi ... Kínát csak most kezdték felosztani, s a Japán és az Egyesült Államok stb. között folyó harc egyre jobban élesedik ...[13]

A *monopolista fináncoligarchia* a császári hatalom megingathatatlanságát, a hódító háborúk elkerülhetetlenségét, s nem utolsósorban Japán legyőzhetetlenségét hirdette az ősi tradíciók szellemében. Ezt támasztotta alá a shintó, amelyben a természeti erők imádatának és az ősök kultuszának keveredése mellett igen fontos elemet jelentett a császár tisztelete; hűséget, alázatosságot és harckészséget, egyben vak engedelmességet követelve meg az állam minden polgárától.

Az 1897-es esztendő hozta meg a japán munkásmozgalom jelentős fejlődését, melyet számos és eredményes sztrájk is fémjelzett.

A nagy államférfiak közül, akik a shogunátus megdöntésében a Meiji-reformban a legkiemelkedőbb szerepet játszottak, öt vezetőt lehetne kiemelni, de *közülük is kettőt mindenekelőtt;* Okubó-t és Itó-t.

Okubó[14] a Tokugawák, illetőleg a shogunátus bukása után lett Mutsuhito császár daijó-daijin-je, s kezdettől fogva azon a nézeten volt, hogy Japán elsődleges érdeke, hogy átvegyen Európától és Amerikától mindent, ami csak lehetséges és érdemes, mert *csak az ezekkel kibővített saját ősi tradíciókkal* tudja Japán a *versenyt felvenni* a világ legjelentősebb államaival.

Okubó nevéhez fűződik a Saigó Takamori féle *samurai-ellenforradalmi lázadás* leverése is. 1872-ben beutazta az Egyesült Államokat és Európa országait széles körű tapasztalatszerzés érdekében, de ebből csak igen keveset valósítottak meg, mert 1878-ban merénylet áldozata lett.

A korszak másik kiemelkedő államférfia Itó[15], aki fiatal korában szintén sok nyugati utazással törekedett széles körű ismeretszerzésre.

Itó Hirobumi, a modern japán állam egyik megszervezőjeként egyben a japán hadiflotta megteremtője is volt (az angol példa nyomán), miként Korea elfoglalásának gondolata és kezdeményezése is tőle származott. 1908-ban szintén merénylet oltotta ki az életét.

II.

Alkotmány, közigazgatás

1889-ben, mielőtt az Alkotmányt kihirdették volna, annak egyik készítője, Kanekó[16] — neves államférfi — azt 1 példányban megküldte Herbert Spencernek[17] véleménye-

10 *Roesler, H.:* szerkesztésében (1881).
11 *Techow, H.* szerkesztésében. (1884)

12 *Shintó:* Japán ősi vallása, amely igen sok változáson ment keresztül a 9. század óta, mikoris istenségei lényegében asszimilálódtak a buddhizmus istenségeivel.
13 *Lenin művei:* 22. kötet 284. old.

14 *Okubó Toshimichi:* (1832—1878). Satsumai samuraiból lett neves államférfi.
15 *Itó Hirobumi:* (1840—1909). Chósuti samuraiból lett herceg és kiváló államférfi. Az egyik megfogalmazója volt a japán alkotmánynak.
16 *Kanekó Shigesuko:* fontos szerepe volt a japán alkotmány megfogalmazásában.
17 *Spencer,* Herbert: (1820—1903). Ismert angol tudós, aki a liberalizmus egyik jelentős ideológusa volt.

zésre. Az angol filozófus — miután látta, hogy az Alkotmány lényegében a *teljes szuverenitást* a császár személyére összpontosította — megjegyezte, hogy a két kamarás japán parlament az államvezetés teljes egészéért vállal felelősséget, holott *sok esetben az arra gyakorolt hatása* — a császár számára biztosított rendkívüli hatalom miatt — *szinte elenyésző.*

Államelméleti szempontból igen sok bírálatot vont maga után az is, hogy a japán parlament *mindkét házának a jogköre teljesen megegyezett.* Ugyanis a nyugateurópai parlamentarizmus gyakorlatában általában az úgynevezett „népképviseletre" fektették a főhangsúlyt. Tehát a képviselőházé a kezdeményezés joga, de a felelősség is. Az egész állam és jogélet igen gyors átszervezésre került. Az 1889. II. 11-i Alkotmány szerint: az államfő a császár, aki egyben a végrehajtó hatalmat is gyakorolja az általa kinevezett és csak neki felelős kabinet útján. A *Parlament* két házból állt: a felső házból és a képviselő házból, amelyek mindegyike kezdeményezhetett törvényeket és feliratot intézhetett a császárhoz. A *Felsőház:* létszáma 300 fő, ezek megoszlása: — a császári család 20 évesnél idősebb tagjai — a 25 évesnél idősebb hercegek[18] — a 25 évesnél idősebb és rendtársaik által 7 évre választott grófok és bárók egyötöde[19], a császár által kiváló érdemeiért élethossziglanra kinevezett 135 fő — minden választó kerület 15 legfőbb adófizetője által választott és a császár által 7 évre kinevezett tagok. A *képviselőház* létszáma 300 fő, ezek megoszlása: — a 15 Yen évi adót fizető, 4 éve egyhelyben lakó 25 éves férfiak közül közvetlenül választva 4 évre — választható a 30. életévét betöltött választó, kivéve az állami tisztviselőket, bírákat, katona és tengerésztiszteket, valamint az egyházi személyeket.

Mindkét ház elnökét a császár nevezte ki. A Parlament két házának tagjait *2000 Yen évi tiszteletdíj,* illette meg (kivéve a felsőház első két csoportját.) A Parlamentnek évente ülést kellett tartania, amikor is a *pénzügyi költségvetést* le kellett tárgyalnia. Egyegy ülésszak mintegy 3 hónapra terjedhetett.

Japán *közigazgatási beosztását* a következő szerint szabályozták: 3 Fu (nagyváros) (Tokyó, Osaka, Kyoto) 47 Ken (megye). A Ken 804 Gun (vagy Kori)-ra oszlott (kerület) 66 Shi (városi kerület). A császári *székhely és az ország fővárosa Tokyó* lett. Minden megye és nagyváros *élén a Kormányzó állt.* A kormányzók két évenként a Kormány belügyminiszterével a helyi közigazgatás kérdéseit megvitatták. Hokkaidó-szigetének külön kormányzója volt.

Az *igazságszolgáltatás átszervezése* során a régi, barbár büntetésnemeket megszüntették és új — európai mintájú — törvénykönyveket alkottak. A magasabb rangú bírákat a császár, a többieket az igazságügyminiszter nevezte ki. *A bírósági szervezet:* Legfelsőbb Bíróság (7 bíró), 7 fellebviteli Bíróság (5 bíró), 49 kerületi Bíróság (3 bíró), 301 járásbíróság (1 bíró). Ezen kívül hadbíróságok is működtek. A hadbírók a császári hadsereg rendes állományába tartoztak, s kinevezésük a császártól függött. Egyébként a *bírói függetlenséget külön törvényben* szabályozták. Egy bírót csak fegyelmi úton lehetett felfüggeszteni.

A büntetési nemek: fogház, börtön, fegyház, deportálás, halál.

Megszüntették a régi társadalmi tagozódásokat (udvari és katonai nemesség, nép és ún. tisztátalanok). Az állami tisztviselőket négy rangosztályba sorolták. A régi nemesi osztályokból alakították ki a már ismertetett új főnemességet.

A kormány élén a Meiji-reform kezdetekor még a nagy-kancellár állt, s 9 minisztérium működött. 1885-ben a kormányt *európai minta szerinti kabinetté alakították* át, s Japán első miniszterelnöke Itó Hirobumi lett. Az új minisztériumok: külügy, belügy, igazságügy, pénzügy, hadügy, tengerészeti, földművelésügyi, nevelés- és oktatási minisztériumokat szerveztek.

1889-ben kiadott új Polgári törvénykönyv életbe lépésével egyidejűleg az *idegen hatalmak lemondtak a saját konzuli bíráskodásukról.* 1901-ben a kül- és belpolitika legfelsőbb szintű irányítása céljából a császár mellé létrehozták a *Korona Tanácsot.*

Japán a Meiji-reform során eklektikus módszert követett. Bár átvette a modern európai jogrendszert és közigazgatást — *elsősorban a francia és a porosz példa* nyomán — de nem tekintette egyiket sem kizárólagos mintának. A japán államférfiak és tudósok leghaladóbb csoportja azokat gondosan áttanulmányozva határozta meg, hogy a japán viszonyok között melyek az átvételre legjobban felhasználhatók.

A polgári *átalakulás ugyan félbemaradt,* de a néhány évtized alatt végbement reformokat talán úgy lehetne jellemezni, hogy a középkori feudális Japánból úgyszólván semmi sem maradt meg, csupán *csak az alapvető ősi tradíciók,* a túlzott faji öntudat mellett a shintón alapuló állameszme legyőzhetetlennek hirdetett ereje, amely a következő évtizedekben azután oly sok problémának lett a forrása.

A Meiji-forradalom tehát lényegében torzó maradt, de mégis ennek volt a következménye, hogy *Japán megindulhatott a kapitalista fejlődés útján,* így 1868—1895. között az iparban, a kereskedelemben, illetőleg az infrastruktúra területére befektetett tőke mintegy megtízszereződött. A japán külkereskedelemben hasonló fejlődést mutatott.

A Kína elleni háború már világosan körvonalazta a japán *imperializmus természetét,* miként azt Lenin megállapította: „Japánban... a korlátlan hatalom a haderő felett, egy végeláthatatlan hatalmas terület felett, vagy az a lehetőség, hogy különösen könnyen ki lehet fosztani a külföldieket — Kínát és egyéb országokat — részben kiegészíti, részben pótolja a mai, legújabb finánckapitalizmust."[20]

A következő másfél évtized katonai sikerei tovább növelték a japán imperializmus hatalmas előretörését. A japán kabinet eközben különböző törvényhozási aktusokkal Koreát fokozatosan hűbéri viszonyra züllesztette, míg 1910-ben már *forma szerint is bekebelezte.*

A 250 éves befeléfordulás, elzárkózás után még 50 esztendő sem

[18] Az adott időszakban 15 herceg és 38 marquis.

[19] Az adott időszakban 17 gróf, 47 viscunt és 44 báró.

[20] *Lenin:* Összes Művei 19. köt. 309—310. old. (oroszul).

telt el és az úgyszólván ismeretlenség homályából *előlépett Japán a kapitalista világ vezető hatalmai sorába* emelkedett, átvéve minden számottevő tudományos-technikai tapasztalataik mellett a modern állam és jogrendszer eredményeit is, azokat sajátos japáni keretek közé illesztve.

Zsarnay Sándor

Egy, a Koránon alapuló házassági-családjogi rendszer főbb vonásai

Jogi képzeletünk megreked az európai gondolkodásmódnál, legfeljebb felöleli még az angolszász precedens ítélkezésen alapuló jogfejlődést. Ami ezen kívül esik, az nem tartozik általános jogi műveltségünk kötelező ismeretanyagához. Szinte alig tudunk valamit az iszlámról, az iszlám vallásjogáról. Pedig az iszlám időben-térben nagyon közel van hozzánk. Az európai tudományokra termékenyítően hatott az arab kultúra. Az afrikai Timbuktuban a XII. században felvilágosultabb egyetem működött mint akkor bárhol Európában. Az orvostudomány, a csillagászat, a matematika, az építészet, a képzőművészet stb. fejlődésére letagadhatatlan hatással volt a moszlim világ. Ez a világ ma is élő világ. A moszlimok száma majdnem félmilliárd, 12 ázsiai és afrikai országban a lakosság többségét alkotják, és erős aktív kisebbségként megtaláljuk őket kilenc másik államban. Az iszlám terjeszkedési zónája az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig terjed Afrikán, a Közel- és Távol-Keleten, Ázsián az Indonéz szigetvilágon és az Egyesült Államokon keresztül húzódik. Ellentétekben gazdag világ ez, melyet azonban a nemzeti, faji hozzátartozásoknál erősebben összeköt, egyetlen kultúrkörré formál a közös hit, az iszlám tana.

Az iszlám és szent könyve a Korán meghatározó e világban. A Koránon alapuló vallásjog, számos moszlim országnak, így Líbiának is alapvető joga.

*

* A tanulmány a szerzőnek 1977-ben Líbiában tett tanulmányútja, az ott különböző tisztségviselőkkel, házassági bírákkal folytatott megbeszélések és a vonatkozó szakirodalom alapján készült. *(H. L.)*

Habár az érdeklődés e világ iránt nálunk egyre nő. Hazánkban ma még annyi a tévhit a moszlim világgal kapcsolatban, hogy e tanulmány pusztán azt a célt tűzheti ki maga elé, hogy a moszlim családjog legjellegzetesebb vonásairól adjon valósághűbb képet, s így segítse jogi gondolkodásunk határait tágabb keretekre kiterjeszteni.

A házasság a férfi és nő törvényes együttélése a moszlim társadalomban. A házasságkötéssel jogai és kötelezettségei keletkeznek a férjnek, de a feleségnek is. A férj köteles gondoskodni a feleségek és gyermekeik eltartásáról, a feleségek pedig kötelesek az asszonyi munkákat — melyek legtöbbször kimerülnek a háztartási és gyermeknevelési feladatokkal — ellátni, férjükhöz testileg-lelkileg hű maradni. Ha a többnejűséget leszámítjuk, belső tartalmát tekintve látszólag nagyon hasonlít egymáshoz a keresztény és a moszlim házasság. Mégis inkább van hasonlóság a középkori keresztény házasság és a mai moszlim házasság között, mint a XX. századi nyugati civilizáció házassága között. Míg a férj családfői szerepe vita tárgya sem lehet a moszlim házasságban, a modern nyugati civilizációban létesülő házasságokban a férfi családfői szerepét felváltja a férfi és nő egyenjogúságának, a partnerségnak elve. A moszlim házasság tehát konzervatívabb, a nő a családban inkább a gyermek jogállásához áll közelebb, mint az egyenjogú féléhez, bár egyáltalán nem jogfosztott mint ahogyan a gyermeknélküliek.

Az asszony a Koránban,[1] és ennek következtében a mindennapi moszlim életben is „kettős kötöttségű hős", akinek sorsa nem is törvényszerűen tragikus. Nem készült ugyan tudományos felmérés arról, hogy a keresztény vagy moszlim házasságokban több-e a boldogtalan asszony, de az elvek és a gyakorlat ismeretében könnyű arra a következtetésre jutni, hogy éppen úgy vannak boldog és boldogtalan házasságok a moszlim világban is, is, mint a keresztény civilizáción alapuló társadalmunkban. Miben áll a moszlim nő kettős kötöttsége? Egyrészt a nő alá van vetve a férfitársadalom törvényének, megfelelően a férfiak hatalmának — először az apjáénak, majd bátyjainak, végül házasságkötése után a férjének, s jogai csak a körön belül vannak. Másrészt viszont a nő megbecsülendő érték, melyet vagyonban is lehet mérni, de emellett olyan érték, amely egyúttal a legnagyobb testi, lelki gyönyörűségek hordozója. A nők vagyoni értéke moszlim koronként és országonként — aszerint, hogy milyen gazdag korról és országról van szó — a nő ritkaságától és személyi tulajdonságaitól függően változik. A fiatal, szép, szűz lány értéke magasabb mint a már nem szép, nem szűz, özvegy, korosabb asszonyé. Az itthon elterjedt nézetekkel szemben a nőt nem veszik meg az apjától, hanem a nő számára kell házassági díjat, ún. frigybért fizetni. A kapott frigybér a feleség különvagyona. Asszonyhoz csak az a férfi jut, aki a frigybért képes megfizetni.

A házasságon kívüli nemi kapcsolat erkölcstelen, de nemcsak erkölcsi elítélés alá esik, hanem büntetőjogi következményei is vannak. A Koránnak ez az előírása minden olyan arab férfit, aki olyan moszlim országban él, ahol a vallásjog képezi a jogrendszer alapját, rákényszerít arra, hogy ifjúvá serdülésétől kezdve dolgozzék, hogy megteremtse az otthont, ahová feleséget vihet, és „összehozza" a frigybér összegét. A házasságkötéstől kezdve pedig már az hajtja a férjet a pénzkeresésre, hogy a már megszerzett asszonyt meg tudja tartani. Ha ugyanis erre önhibájából nem képes, az válóok, és a válásnak mint alább látni fogjuk, súlyos vagyoni következményei vannak. A nőnek tehát nincsenek egyenlő jogai a férfival, és alá is van vetve a férfiak uralmának, de e jogok nélkül is rendkívül megbecsült tagja a nagyobb moszlim közösségnek, és a családnak. A férfi birtokolhatja a nőt, de ezért

[1] A Korán az Iszlám szent könyve. Mohamed próféta tanításait öleli fel. Összeállítására Mohamed halála után került sor. A mohamedán vallás tanítása szerint a Korán Ramadán hónapjában ALKADÁR éjjelén, Gábriel arkangyal által hozatott le és adatott át Mohamednek, aki azt 23 esztendő keresztül hirdette. Szerkezetileg a Korán 114 Surából-fejezetből — áll. Egyes Surákat Medinában, másokat Mekkában hirdetett meg a próféta. Ezért 22 Surát medinainak, a többieket mekkainak nevezik. A Surák vers formájában íródtak, s többek között ez is megnehezíti a mű pontos fordítását. A Korán tartalmazza az iszlám vallásjog legalapvetőbb rendelkezéseit, így a családjogi szabályokat is.

drága árat fizet. A Korán rendelkezései a moszlim férfit az asszonyon keresztül köti a munkához.

A kettős kötöttség megmutatkozik abban is, hogy a nőt általában alárendelt lényként kell kezelni. Asszonyra, feleségre nem illik felnézni, őt „imádni", de ugyanakkor a nő értékéből, nehezen megszerezhetőségéből következően természetes jelenség a még asszony nélkül élő férfiak sóvárgása a nők iránt. Az arab zene, a régi arab dalok éppúgy, mint a modern arab slágerek át vannak fűtve fojtott sóvárgástól, a nehezen megszerezhető testi örömök iránti vágytól. A nő a Korán szerint ugyan a férfival egy anyagból teremtett lény, akinek a moszlim vallás parancsait ugyanúgy be kell tartania mint a férfinak, de szerepe meghatározott, a férfit kell szolgálnia, gyermekeit kell nevelnie, háztartását vezetnie, otthonát rendben tartani, a ház körüli, a mezei munkákat végeznie. Ugyanakkor az alárendelt nő a Koránban mint az üdvözülés tárgya szerepel. A paradicsomba jutott férfinak a legnagyobb gyönyörűségeket ígéri a Korán, és ezek között az egyik legfontosabb nem más, mint a nő. Míg a keresztény vallás szerint az üdvözült legnagyobb gyönyörűsége, hogy mindörökkön dicsérheti istenét az angyalok karával együtt, addig a moszlim paradicsomban a testi örömöket élvezheti az üdvözült az örökkévalóságig. Mik ezek a testi örömök? Nézzük mit mond erről a Korán, mely több helyen is[2] részletesen taglalja a paradicsomi örömöket:

„45. Az Istenfélők számokra lesznek két kertek. 47. Szép élő fákkal ékesek. 49. Mindenik kertben két folyók lesznek, mellyek folyni fognak. 51. Minden kertben, minden gyümölcsből két nemek lesznek. 53. Heverészni fogtok ágyaitokon, melyek aranyszövetű vastag selyemmel lesznek kitömve: és a két kertek gyümölcsei közel lesznek hozzájok. 55. Lesznek a kertekben leányok, kik másra nem néznek: és kiknek szüzességeket sem angyal sem ember el nem vette. 57. Olly szépek mint akhyacinthok és gyöngyök. 59. A jótétemény nem jótéteménnyel fizetődik és vissza? 61. E két kerteken kívül, lesznek még más kertek. 63. Mellyek igen szép zöld színnel kedveskednek. 65. Mind a kettőben két kútfők lesznek. 66. Mellyekből a vízek bőven folynak. 68. Mind a kettőben lesznek almák, pálma-szilvák, pomagránátok. 70. Azokban lesznek legszebb, és legjobb leányok. 72. És fekete nagy szeműek, fejér bőrűek lesznek. 74. És azoknak szüzességeket el nem vette senki, sem ember, sem angyal. 76. Zöld gyepeken és szőnyegeken fognak heverészni. (LV. Sura 45—76.)[3]

A nő szerepével kapcsolatos következtetések eredménye tehát az, hogy bár a moszlim világban a nő nem egyenjogú társa a férfinek, de értékes fontos szerepet játszik a férfi életében, és ha szereplése a politika porondjáról a legtöbb moszlim országban, így Libyában is hiányzik, a családon belüli, a házasságon belüli szerepének jelentősége nem vitatható.

A moszlim vallási jog szerint a vagyon, a kincs, és bármilyen más érték szerződéssel, előírt formákban, tanúk közreműködésével szerezhető meg. A nő, a feleség mint értékes kincs a házassági szerződéssel. Ezt a szerződést az úgynevezett házassági bíró előtt kötik meg.

Libyában a házassági korhatár fiúknál, leányoknál 18 év, de ha a lány korábban éretté válik, hatósági engedéllyel hamarabb is házasságot köthet. A 18. év előtti terhesség az erkölcstelenség jele, az ilyen lány férjhez menési esélyei a nullával egyenlőek, értékét vesztett lénnyé válik. Azt, hogy a leány korábban éretté vált-e a házasságra, a nőrokonok tanúvallomása, esetleg orvosi vélemény alapján állapítják meg. Ha a házassági szerződésben az van kikötve, hogy a leány szűzen megy férjhez, akkor ezt nagyon fontos szerződési kellékként fogják fel. Ha e feltétel nem forogna fenn, ez elegendő ok a szerződés felbontására, az azonnali válásra, valamennyi a házasságkötéskor szerepelt vagyoni érték, így a leány rokonai által adott nászajándékok elvesztésére is. Azokat a férfi visszatarthatja és a feleséget a szüleihez hazaküldheti. A sivatagi törzseknél szokásos volt, hogy a házasságot akkor hálták el, amikor még mind a két család tagjai együtt voltak az esküvői lakomán. Az elhálás olyan szobában történt, melynek két ajtaja volt. Az egyik ajtó nyílásán a fiú anyja figyelte az aktust, a másikon a leány bátyja. Ha az derült ki, hogy a leány nem volt szűz, a fiú bátyja a leányt kivitte a sivatagba, és ott vagy megölte vagy sorsára hagyta. Ma is szokásos még, hogy a „házasság elhálása" után, mely pillanatot az egész násznép várja, a nászlepedőt a rokon öregasszonyok gondos vizsgálatnak vetik alá, és megállapítják a vérnyomokból, hogy szűz volt-e a menyasszony vagy sem. Ha e kérdésben a rokonság nem ért egyet, vitájukat a bíróság elé viszik és a bíró orvosszakértő meghallgatásával dönt a kérdésben.

A házassági szerződés a család nagy eseménye. A két fél egy-egy képviselőt választ magának a rokonságból ,és megindul az alkudozás, mely egyrészt az arabok alkudozás iránti vonzalmából ered, hisz mindegyik fél tudja, hogy társadalmi helyzeténél fogva mit illik a kiszemelt menyasszonyért felajánlani, másrészt ennek az aktusnak a kedvtelésen túl is van jelentősége. Az alku során rögződik a rokonságban a szerződés tartalma. Megegyezés után a szerződést írásba foglaló házassági bíró a szerződést ismerteti. A szerződés a házasság megkötéséről szóló hivatalos okirat, bár a házasságot a mienkhez hasonló anyakönyvi hivatalban is be kell jelenteni, ahol azt nyilvántartásba veszik. A szerződés pontosan körülhatárolja az anyagi igényeket mindkét oldalról. Pl. tartalmazza milyen helyiség, szoba jár az asszonynak, milyen berendezéssel, mekkora a frigybér összege, és mi jár egyik vagy másik félnek a váláskor. Ezek a feltételek pontosan és határozottan

2 XXVII. Sura 41—51., LII. Sura 17—26, LVI. Sura 11—48.

3 A Koránnak két teljes magyar fordítása van. Az 1871-ben kiadott Szokolai féle és az 1831-ben megjelent Buzitai Szeldmayer Imre—Gedeon György táblabírák fordítása. Az e tanulmányban szereplő valamennyi Korán idézet ez utóbbiból származik. Birtokomban volt ugyan a Koránnak két nagyon hitelesnek tekinthető kiadása a Karachiban 1975-ben kiadott Holy Kuran, és a Libyában 1973-ban megjelent arab—angol nyelvű Gloriosus Quran is, de a szövegek összehasonlítása után úgy találtam, hogy az 1831-es idők archaikus nyelvezete érzékelteti legpontosabban a Korán hangulatát és ezért került sor e szöveg felhasználására. Igaz, hogy e Korán-fordítás helyenként pontatlanságokat tartalmaz, de az általam idézett részek hűen adják vissza a Korán idézett szakaszainak tartalmát. A továbbiakban csak a Surák és versek száma kerül feltüntetésre, ezek alapján az idézett műben megtalálhatók.

vannak megfogalmazva, mert bármelyik lényegesebb pontnak nem teljesítése okot ad a válásra.[4] A szerződést követő „lakodalom"-ban a menyasszony apja és rokonsága nászajándékot ad, melynek menynyiségét „kosárral" mérik. A menyasszony rokonsága társadalmi helyzetéhez, anyagi viszonyaihoz igazodó kosarakkal érkezik. Ezekben általában arany, ezüst és selyem holmi van. A rokonság az ajándékot is darabról darabra szemügyre veszi, és megjegyzi, hogy miből állott az ajándékvagyon. A férfi rokonsága hasonlóképpen ad ajándékokat.

A házassági vagyonjog modellje egyszerű. A szerződésben kikötött frigybér a feleség különvagyona, s ugyanígy különvagyona a nászajándék is. E különvagyonnal szabadon rendelkezik, de a felhasználáshoz kikérheti férje tanácsát is. Hozzájárulása nélkül különvagyona nem használható fel. Viszont a férj különvagyona a frigybért kivéve mindaz a vagyon, ami a házasságkötést megelőzően megvolt és amit a házasság alatt szerzett. A mi vagyonjogi rendszerünktől eltérően tehát a teljes vagyonelkülönítéses vagyonjogi rendszer él a moszlim társadalomban. A férj csak a szerződésben kikötött színvonalú tartást köteles nyújtani a feleségnek — ez rendszerint mindig a társadalmi helyzetnek megfelelően van szabályozva a szerződésben, de ezen túlmenő vagyoni kötöttség — az öröklést kivéve — nem terheli, minden más vagyontárgyával a férj szabadon rendelkezik. S itt most rátérhetünk a többnejűség kérdésére is. A Korán megengedi, hogy a férfi négy feleséget tarthat. Ez persze csak az éppen fennálló helyzetet határozza meg, mert ha egy asszonyt elbocsát a négyből, akkor vehet magához egy újat. Elvileg tehát a moszlim férfinak — bár a Korán csak négy feleséget enged egyszerre tartani — egymást követően annyi feleséget tarthat, amennyit akar. Pontosabban fogalmazva, amennyit anyagi helyzete megenged. Mi a jelenlegi helyzet Libyában? Pontos statisztikai adatok nincsenek, de egyöntetű vélemény szerint ritka az a férfi, aki négy feleséget tart. Általában egy-két asszony van a háznál.

Mielőtt azonban tovább részleteznénk a férji és feleségi jogokat és kötelezettségeket, ki kell térnünk a házassági tilalmakra. Ezek ugyanis részletesen vannak szabályozva a Koránban, s betartásukra nagy hangsúlyt helyeznek.

A házasságkötést tiltó akadályok nagyrészét a vérfertőzéstől való irtózat parancsolta, másrészét a vegyes házasságoktól való félelem. Az első csoportba tartozó tilalmak szerint nem lehet feleségül venni az apa volt feleségét. Az özvegyen maradt feleségek közül nem egy fiatalabb lehet mint az előző feleségektől származó fiúgyermek. Ez a parancs különösen olyan esetben, ha asszonyhiányos országrészről van szó, távoli sivatagi oázisról, ahol a választás lehetősége szűk körre szorul, nagyon szigorú, éppen ezért a Korán ezt a szabályt felállítja, de megszegését ugyanakkor elnézi. „Ne vegyétek feleségül azokat, akik atyáitok feleségei valának, mert az irtóztató nagy gonoszság és gonosz ösvény ez, kivévén ami már megtörtént e körül." (IV. Sura 20.)

Egyértelműen tilos házasságot kötni az apa feleségeitől származó leányokkal; a nagynénikkel, tehát az apa és az anyák nőtestvéreivel; az unokahúgokkal; a szoptató dajkával; azokkal akiket a szoptató anya dajkált; a nőtestvérekkel; a már elvett leány anyjával; a mostohaleányokkal; a feleség előző házasságából származó leánygyermekkel; a saját fiúgyermekek leányaival, és elvált feleségeikkel, egy családból származó leánytestvérekkel, a már férjnél levő asszonnyal. „Ez az isten által rendeltetik nektek. Egyéb pedig mi ezentúl vagyon megengedtetik néktek. Megengedtetik: hogy vagyonjaitok által nemes erkölcsű, szelíd, szemérmes, és nem fajtalan asszony-személyeket szerezhettek magatoknak." (IV. Sura 21—22.) A Korán tiltja a nem moszlim, tehát hitetlen asszonyokkal, leányokkal való vegyes házasságot. „A hitetlen asszonyokkal össze ne keljetek, valameddig ők a hívekhez nem tartozandanak, mivel a hívek közül való szolgáló leány jobb mint egy szabad személy a hitetlenek közül, bár ha ez tinéktek jobban tetszenék is. Férjhez ne adjátok asszonyaitokat a hitetlenekhez, míg nem hiendenek, mivel egy a hívek közül való szolga jobb, mint egy hitetlen, ha őt inkább kedvellenétek is. Ezek, az az: hitetlenek, a tűzbe hívnak, az isten pedig jó akaratja szerint a kegyelembe, a Paradicsomba." (II. Sura 222.) E parancs egyik okozója a moszlim világ elkülönülésének az emberiség nagy világától. E parancs hivőt hivőhöz, hitetlent hitetlenhez köt, a vegyes házasságok nem bomlaszthatják a hivők közösségét. Kivételt az első idők képezték, amikor a próféta megengedte a Mekkából Medinába menekülő, még pogány asszonyokkal való egybekelést, de már ezidőben előírta, hogy az így elvett asszonyok kövessék férjeik vallását, legyenek moszlimokká. Az az asszony, aki nem vált moszlimmá, elküldhető volt.

A Korán az örömlányokkal való házasságkötést is tiltja és a legmélyebben elítéli. „Ha hisztek istenben és a végső napján, a kurválkodó ne mehessen férjhez, hanem csak valamely latorkodóhoz, vagy társat adóhoz, és a latorkodó ne vehessen házastársul mást, mint valamely kurválkodót, vagy társat adót. Mert a házasság ilyen neme meg van tiltva a híveknek." (XXIV. Sura 2—3.) Ugyanezt a gondolatot ugyane Sura 27. verse más szavakkal megerősíti: „A fajtalan asszony személyek rossz férjfiaknak, a fajtalan férjfiak pedig fajtalan asszonyoknak; a jók a jóknak adattassanak."

A házassági tilalmak körében vé-

[4] Libyában a szerződésben általában a mi fogalmaink szerint elképesztő értékek szerepelnek és cserélnek gazdát a házasságkötéskor. Libyában jártamkor a libyai legfelsőbb bíróság házassági bírája, aki maga is köt házassági szerződéseket elmondotta, hogy a tripoli belvárosában levő közeli zöldségkereskedő házassági szerződésében a menyasszony frigybéreként négy kilogramm arany volt kikötve. Ebből a házasságkötéskor köteles volt a férj egy kg aranyat adni a feleségnek és a további három kg arany szolgáltatása akkor válna esedékessé, ha a házasságot a férj hibájából bontják fel. Azt hiszem semmi további magyarázatra nincs szükség arra, hogy miért ritka a házasság felbontása Libyában. A feleség természetesen szintén meg van kötve. Ha ugyanis a férj kijelenti, hogy elég volt a házasságból, akkor az asszony menni köteles és csak az éppen rajta levő értékeket viheti el. Ez is részben magyarázata annak, hogy a libyai asszonyok — a legegyszerűbbek is — miért járnak mindig „vastagon" felékszerezve arannyal. Tripolihoz közel eső község határában jártamkor egy vízmosásban a főzéshez korhadt ágakat gyűjtő és vágó asszony karján felcsúszott a barakán és látszott, hogy vállig tele volt a karja arany ékszerekkel. Ez persze csak annyiban jellemző a moszlim világra, hogy jelzi az asszony vagyonilag kifejezett értékét, Libyára pedig külön azért jellemző, mert mutatja a Libyai Arab Szocialista Népi Államban uralkodó vagyonbiztonságot és a libyaiak gazdagságát.

gül megemlítendő az időleges házasságkötési tilalom, mely az özvegyen maradt asszonyokra vonatkozik. Az a megítélés, mely szerint az asszony érték, amit gazdátlanul hagyni nem szabad, de az a józan megfontolás is, mely szerint az élet tovább folyik a férj halála után is, és az asszonyok férfi nélkül — mozgási korlátozottságuk mellett — egyedül nem élhetnek, e kérdésben mértéktartó álláspontot alakított ki. Olyant, mely nem sérti a gyászoló család érzelmeit, de ugyanakkor az özvegyen maradt asszonyoknak is megadja az új élet kezdésének törvényes lehetőségét. Megjegyzendő, hogy Mohamed fellépése idején, a többisten hivő pogány araboknál a feleségek részei voltak az elhalt férj vagyonának, és az örökösök közül a legközelebbi férfirokon örökölte a feleségeket a vagyon túlnyomó részével együtt. Az asszonynak nem volt más választása mint elfogadni e törvényt és új ura engedelmes szolgálójává válni. Ehhez az állásponthoz képest forradalmian új volt Mohamednek az a tanítása, hogy az özvegyen maradt feleségnek beleszólási joga volt abba, hogy kinek a felesége legyen, és nem zárta ki, sőt bátorította, hogy az új párválasztás az érzelmeken, kölcsönös vonzalmon alapuljon. „És ha azok akik meghaláloztak közületek, özvegyeket hagynak, ezek maradjanak magokban özvegységben négy holnapig és tíz napig. A midőn azonban elérik a határozott időt, nem lésznek vétkesek, Ó Gondviselői azoknak! ha-hogy magoknak törvényesen és tisztességesen új házasságot szereznek." (II. Sura 235—237.)

Ezzel ki is merülnek a moszlim vallásjognak a házassági tilalmakra vonatkozó szabályai. Ha e tilalmak nem akadályozzák a házasság megkötését, a szerződés és vele a házasság létrejöhet.

A házastársak jogai és kötelességei között szerepelnek a nemi életre vonatkozó előírások. Igaz, hogy e jogok és kötelességek jellegzetes férfi társadalmi módon vannak megfogalmazva, mégis vannak nővédelmi vonatkozásai is. „Az asszonyok a ti szántóföldeitek, a mezőtök. Menjetek tehát majorságotokra, midőn tetszeni fog nektek, előre jót cselekedvén, imádkozván; féljétek az Istent, jól tudván, hogy előtte megjelentek a Feltámadás napján s ez örvendetes dolgokat hirdesse a hivőknek." (II. Sura 224.) Ebből az előírásból úgy tűnnék, mintha a férfi kénye kedve szerint hálhatna feleségével. Azonban ha jobban figyeljük a szöveget, akkor látjuk, hogy szántóföldjeitekről, mezőtökről van szó, ezen pedig több feleséget kell érteni, a „művelési" kötelezettség minden szántóföldre-mezőre kiterjed, s azt jog szerint igényelheti is mindegyik feleség. Egyik asszony sem kerülhet a mellőzöttség állapotába, ellenkező esetben a férj válóokot szolgáltat, a mellőzött asszony kérheti elbocsátását, a neki járó vagyonnal együtt.[5] A nők látszólagos kiszolgáltatottságának tehát megvannak a maga határai.

A férj és a feleségek közötti nemi kapcsolatra vonatkozó szabályok nagyobb része egészségügyi vonatkozású. Minthogy a hivő moszlimnek naponta ötször kell imádkoznia, biztosítva van a nemi kapcsolat utáni mosakodás a következő előírással: „Óh, Hívek! a mikor imádkozni akartok, mossátok meg orczáitokat és kezeiteket egész könyökig; lábaitokat egész bokáig, és fejeteket dörgöljétek és simítsátok meg, és ha asszonyokkal való közösülés miatt tisztátalanok leendetek, tisztítsátok meg magatokat; ha pedig betegek vagy utasok leendetek, vagy valaki az árnyék-székből jövend, vagy aszszonyokat illetett és vizet nem kaphatott, dörgöljétek meg finom apró porral orczáitokat és kezeiteket. Ugyan is Isten nem akar reátok semmi terhet tenni, hanem meg akar tisztítani, és kegyelmét kiárasztani, hogy Nékie hálákat adnátok." (V. Sura 7.)[6] Külön szabály vonatkozik a Mekkába készülő zarándokra. Aki elhatározta magát a zarándoklatra, az „ne közelítsen feleségekhez testi egyesülés végett, sem az úton kicsapongást, avagy versengést ne kövessen el" írja elő a próféta. (II. Sura 198).

További kötelezettség az asszonyok fátyolviselési kötelessége. Erre vonatkozó parancsot tartalmaz többek között a XXIV. Sura 31. verse: „Mondjad meg a híveknek, hogy tartóztassák meg szemeiket, és őrizzétek meg szemeiteket, és őrizzétek meg testeiteket a tilalmas dolgoktól, ez lészen javaikra nékiek. És mondjad meg a hivő asszonyoknak, hogy tartóztassák meg szemeiket és őrizzék meg szemérmes részeiket, és ne mutogassák az ő ékességeiket, és fedezzék el kebleiket felső köntösükkel, és ne fedezzék fel az ő ékességüket csak az ő férjeiknek, vagy ön szüleiknek, vagy férjeik fijainak, vagy magok fijainak vagy testvéreiknek fijaiknak vagy nénjeik fijainak, vagy asszony cselédjeinek az ő szükségleteikre rendelt férfi személyeknek, akik a házasságra alkalmatlanok vagy a csecsemőknek akik még tiszták és ártatlanok az asszonyi nem testi esméretétől. És ne hányjátok lábaitokat annyira hogy kitessék, a mit elfedeztek. És térjetek mindnyájan az Istenhez Óh Hívek, hogy boldogok lehessetek."

A fátyol viselés szabályai kötik a libyai moszlim nőt is. A hivő felesége az utcára nem megy ki fátyol, az ún. barakán nélkül. Ez betakarja nemcsak a testet de a fejet is. Az egyik szem számára hagynak csak nyílást. A barakán egyik csücskét a fogaival fogja, ez megvédi attól a rágalomtól, hogy valamelyik szembejövő férfinak odasúgott valamit. Egyébként a barakános nők rendszerint kettesével, hármasával járnak. Sétáló, kirakatokat néző nő nagyon ritka, rendszerint meghatározott céllal indulnak el, s körültekintgetés nélkül haladnak céljuk felé. A gépkocsikban ülő asszonyokra is kötelező a barakán viselése. A modern gépkocsi a félig arabosan, félig nyugatiasan öltözött férfi vezetővel fut a távolba vesző modern utakon, bennük két-három fehér barakánba burkolt nővel, s ha a férj nagyon féltékeny természetű, a mellette ülő asszony elé a szélvédő üvegre

[5] Különösen a sivatagi törzseknél, ha a férj megöregszik és nem tud eleget tenni férji kötelezettségeinek és feleségeit nem kívánja elbocsátani, mert azokat illendően el kellene látnia a házassági szerződés szerinti „elbocsátó" pénzzel, akkor kénytelen helyzetével megalkudni, hatalmát veszthetni és a nők átvehetik az uralmat a családban. Erre ugyan törvény nincs, de az élet ezt a helyzetet megteremti, és a közösség nem ritkán kárörvendve elfogadja.

[6] A próféta bölcsességét és életismeretét mutatja, hogy tisztában van a sivatagban járó karaván ok, az ott élő törzsek vízszegény helyzetével, megengedi a sivatagi homokkal való tisztálkodást is. Aki már látta a végtelen sivatag homok tengerét, az tanúsíthatja, hogy e homok a nagy hőmérsékletingadozás hatására szinte sterilen tiszta, a hajnali fagypontról a déli 60 fok körüli hőmérsékletre felmelegedő homok nem táptalaja a baktériumoknak. A porral való alapos ledörgölés tisztává teszi a testet.

még külön függönyt is szerel, így védelmezve őt a kíváncsi pillantásoktól.

A kötelességek körében megemlítendők még az együttélési szabályok tisztelete. A moszlim közösség egybetartását, a család belső békéjét védik ezek: „11. Óh Hívek! egymást nevetségre ki ne tegyétek. Könnyen meglehet: hogy jobbak azok, a kik kinevettetnek, mint a kinevetők. Sem az aszszonyok az aszszonyokból tréfát ne űzzenek: meglehet, hogy jobbak a kicsúfolttattak mint a csúfolódók. Ne rágalmazzátok egymást: egymásnak csúfneveket ne adjatok. Nem illik: hogy a hivők közönségesen rút nevezettel illettessenek. A kik meg nem térnek e vétekből, azok gonoszok. 12. Óh Hívek! eltávoztassátok a hirtelenkedő vélekedést, mert sok vélemény gonoszság. Ne is vizsgálgassátok kíváncsi módon a mások dolgát, és távolléttiben ne szóljatok roszszat társatokról. Vallyon kívánja é valaki közttetek megholt attyafiának húsát enni? Bizony ettől irtóznátok. Féljétek az Istent, mivel — megengesztelődő és irgalmas." (XLIX. Sura.)

Mi történik mégis ha valamelyik asszony vét az együttélési szabályok ellen, megtagadja a házimunkában való részvételt, az asszonyokra háruló teendők elvégzését? Ilyenkor előtérbe kerül a férj családfői hatalma: „A férfiak lésznek az asszonyok felett; mivel Isten őket felsőbbeknek rendelte: és mivel költöttek azokra a magok javaikból. Legyenek tehát az asszonyok jámborok, engedelmesek, és titok-tartói; azért hogy az Isten megőrizvén őket, a férfiak gondviselésére bízta; akiknek pedig rossz, makacs erkölcsök lenne; fenyítsétek meg őket és külön szobába zárván verjétek meg. Ha szófogadók lesznek, veréssel ne illessétek őket, mert az Isten Felséges, Nagy. 34. Ha a kettő közt (azaz a: férj feleség között) meghasonlástól féltek; hívjátok annak, ti. a férjnek; és amannak, ti. a feleségnek nemzettségéből való Bírákat elő, hogy-ha ezek őket meg akarják békíteni, Isten eggyességet önt sziveikbe; mert az Isten mindeneket tud. (IV. Sura 33—34.) " A férji hatalom tehát látszólag majdnem korlátlannak tűnik, felesége kiszolgáltatottnak látszik, még a verést is tűrni tartozik. A Korán e részlete azonban felvillantja azt a köteléket ami az asszonyt régi nemzetségéhez, törzséhez fűzi. Ha a férje igaztalanul bánik feleségével, az a két család elé viheti a házon belüli vitát, és ha megegyezés nem jön létre közöttük, következik a válás. A válás jelenti a kiutat a nemkívánatos házasságból. A válást a feleség is kezdeményezheti.

Mielőtt azonban a válás kérdésének részletes ismertetésére rátérnénk, előbb szólni kell egy nagyon fontos női kötelesség megtartásáról, mégpedig a házastársi hűségről. A férjhez ment moszlim nő a férjéhez tartozik, az köteles róla és gyermekeiről gondoskodni, s ennek ellenében a feleség hűséggel tartozik férjének. Az egyik legsúlyosabb bűn, amit asszony elkövethet, a házastársi hűség megsértése. Érte a legsúlyosabb büntetés jár. De hogy hamis vád miatt alaptalanul asszonyt ne hurcoljanak meg, a Korán szigorú büntetést ír elő a rágalmazókra: „A kik pedig a tiszta hív asszonyokat vádolják fajtalansággal, és négy szemmel látó tanúkat nem állítanak elé, ostorozzátok nyolczvan ütéssel: és ne fogadjátok el könnyen semminemű dologban azoknak vallomásaikat; mert az ilyenek árulók. 5. Hanem a ki ezek után megtérend, és magát megjobbítja: valóban Isten azoknak irgalmas és kegyelmes lesz. 6. A kik pedig házasságtöréssel vádolandják feleségeiket, és tanú nem lesznek, tehát négyszer esküdjenek meg, hogy igazat mondottak. 7. Az ötödik esküvés légyen az Isten átkainak önmagára való hívása, ha hazudnak. 8. És eltávoztatja a Feleség magáról a büntetést, ha az Istenre négyszer esküszik, hogy Férje hazud. 9. Az ötödik esküvése lészen az Isten haragjának magára való kívánása, ha Férje igazat mondó." (XXIV. Sura 4—9.) Egymagában a szóbeszéd tehát nem elegendő a hűtlenség bizonyítására, aki bizonyítani nem tudja állítását azt 80 korbácsütéssel sújtották. Ma is súlyos büntetés jár érte.

Viszont ha valóban bebizonyosodik, hogy a feleség hűtlen lett férjéhez, akkor gyakorlatilag a férj válik élete és halála urává. „14. És ha kik feleségeitek közül paráznaságot követnek el, négy tanút állítsatok magatok közül ellenek, kik ha a vétket bebizonyítják, zárjátok be, vagy tartóztassátok le házaitokban, míg meg nem emészti őket a halál, vagy míg az isten nem nyitand neki utat a kimenetelre. 15. És ha kettő követendi el a vétket, büntetődjenek meg általatok mind a ketten. Hogy ha azonban megtérnek és magokat megjobbítják; engedjétek meg nékik; mivel az Isten könyörülő és irgalmas." (IV. sura 14—15.) Libya egyes törzsi vidékein olyan szokás is volt, hogy a hűtlenségen kapott asszonyt és a vele vétő férfit az erre kijelölt térre hurcolták, és ott bárki megölhette őket. Mindebből következik, hogy házastársi hűség megszegése címén ritka a válás Libyában. A férjét már nem szerető asszony számára nyitva az út a váláshoz, és utána az általa szeretett férfi felesége lehet. Ezen túlmenően pedig azért, mert az egészséges fiatal feleségek igen nagy számban terhesek. Gyakori a 10—15 gyermekes család, és a fiatal asszony vagy terhes vagy terhesség előtti állapotban van. Libyában a népesség születésszabályozása nem időszerű probléma. Minden hazai kézre szükség van, és a megszületett gyermekről az állam messzemenően gondoskodik.[7]

7 Libya 1 700 000 km² nagyságú ország, tehát hazánknál közel hússzor nagyobb területen fekszik. Lakosainak számát két és három millió közöttire becsülik. Természeti adottságai Afrika egyik legszebb és leggazdagabb országává teszik. Gazdag tengerparti városok, és jól megművelt termőföldek a tengerpart mellett, végeláthatatlan kő és homoksivatag az ország belsejében. Gazdag olajkincset rejtő sivatagi lelőhelyek mellett évszázados agyagviskókból álló települések rejlenek egy-egy óázisban. Az ország nagy lendülettel fejlődik, de mint minden fejlődés, úgy az itteni is tele van ellentmondással. Ennek nagyon sok objektív oka van. Az olajkincs feltárásáig Libya szegény ország volt, egymással vetélkedő törzsekkel és néhány — kikötője miatt fontos — várossal. Szegénysége miatt a máshol végbement gazdasági, ipari, stb. fejlődés sok fázisát ki kellett hagynia. Ma sincs egyetlen vasútvonala sem. Ugyanakkor talán Afrika legkorszerűbb útjai épülnek szerte az országban. A vallási törvényeket szigorúan betartatják mindenkivel, aki az országba belép. Alkoholt pl. sem az ország állampolgárai, sem a külföldiek nem fogyaszthatnak. A határon ha valakinél alkoholt találnak az hatósági eljárásra számíthat. A tulajdon elleni bűncselekmények nagyon ritkák. A tolvajt a Korán szerint kézlevágással kell büntetni. A lopás így nagyon ritkán előforduló bűncselekmény. Kevés olyan helye van a világnak, mint a Tripoli Szuk aranypiaca, ahol az egymás mellett fekvő kis üzletek mindegyikében több milliós értékű aranytárgyak úgy lennének kitéve, hogy a tulajdonos megengedi a szabad válogatást, de az is előfordul, hogy amíg a vevő válogat addig kimegy az üzletből. A világ legtöbb pontján napirenden lennének a fegyveres rablótámadások az ilyen üzletek ellen. A libyai közbiztonsági erők azonban szigorú rendet tarta-

E jogok és kötelezettségek ismeretében nem kell nagy bátorság annak megállapításához, hogy a férj csak látszólag teljhatalmú ura a családnak. A férj ha teljesíteni akarja kötelezettségeit, az egyenlő és kikötött tartást nyújtani akarja feleségeinek és gyermekeiknek, nagyon keményen kell dolgoznia. A családok az ország nagy olajgazdaságából közvetlenül is részesednek, de az igények növekedésével, a férfinak a napi nyolc óránál többet kell dolgoznia családjáért, vagyona gyarapításáért. Az üzletek — ahol ritka kivételtől eltekintve — mindenütt férfiak dolgoznak, kora délelőttől késő éjszakáig nyitva tartanak. A nő ritkán dolgozik, és csak ott szabad alkalmazni, ahol kizárólag nőkkel találkozik. A postán például, ahol a férfiak szabadon megfordulnak, női tisztviselő nincs. A férfi a mi vasárnapunknak megfelelő pénteki napot a „dzsomát" tölti együtt családjával. Ilyenkor a család vagy együtt van az otthonában, vagy a rokonságot fogadja vagy látogatja vagy egyszerűen kirándul a tengerpartra. Itt a férfiak felverik a sátrat, a nők barakánban ülnek az árnyékban, vagy barakánban bemennek a tengerbe megmártózni. Nem szabad elfelejteni, hogy a századelőn dédnagyanyáink itt Európában is inkább felöltöztek a fürdéshez, mint levetkőztek. A szokások egyébként Libyában is változóban vannak, az iskolát, főiskolát végzett fiatal nők egyre inkább kifejezésre juttatják igényüket a modern életforma iránt. Igényeiket a Koránra hivatkozva támasztják. Az idő haladásával a változások elkerülhetetlenek, a Korán, mint minden szent írás, sokféle magyarázatot tűr meg. Tiltja pl. az ember képi ábrázolását. Mégis az igazi moszlim otthonában az apa fényképe bekeretezve lóg a falon, a politikai vezető képe mindenütt látható az országban, filmen, televízióban ugyancsak szerepel az ember s plakátokon, bélyegeken is megjelent az emberábrázolás. Az iszlám is együtt halad a korral, a modern szociális eszmék összecsengenek a Korán által megkövetelt moszlim testvériség, és egyenlőség elvével. E haladásra való készség és képesség teszi földünk egyik legdinamikusabb vallásává az iszlámot. A válások számát nyilván növelni fogja a modern idők eszméinek terjedése. Egyelőre azonban a modernizálási törekvések felszín alatti áramlatok formájában léteznek. Fékezi terjedésüket az, hogy az elviselhetetlen családi feszültségek megoldására a jelenlegi családjogi szabályozás is módot ad.

Mi történik, ha a férj egyik vagy másik feleségét vagy az egész családját elhanyagolja? A feleség, akin sérelem esett, a házassági bíróhoz fordulhat, aki a férjet felszólítja, hogy záros határidőn belül pótolja mulasztását, és a panaszos feleséget elégítse ki, adja meg neki azt, ami a házassági szerződés szerint jár, azt, amit másik asszonyának is adott. Ha a felszólításnak a férj nem tesz eleget, a megszabott eljárás szerint a házassági szerződést felbontják, és a férjnek a házassági szerződésben kikötöttek szerint kielégítve kell az asszonyt elbocsátania. A házasságkötésnél felhozott példánál maradva, az asszony viheti a frigybért, a nászajándékot, a hátralékos három kiló aranyat. Ha viszont a férj eleget tesz a bírói felhívásnak, mulasztását határidőre pótolja, a feleségnek továbbra is teljesíteni kell házastársi kötelességeit. De ezzel már át is tértünk a válás kérdésére.

A moszlim világ felületes ismerői szerint a válás a moszlim társadalmakban könnyen és egyszerűen történik. A férj kijelenti feleségének, hogy „rossz asszony vagy" és az asszonynak nincs más választása, mint elhagyni férje házát, tűrni a házasság felbontását. Ez a kép azonban csak nagyon felületesen fedi a valóságot. Tény, hogy a férj, ha valamelyik feleségét megunta — elvben — minden további nélkül elküldheti a háztól. Csakhogy ez nem a két fél magánügye, hanem a két családé és a két család nemzetségéé is. Amint a házasságkötésnél, úgy a válásnál is képviselve van a férj és a feleség rokonsága is, a házassági szerződés tanúi stb.

A Korán etekintetben ugyan teljes szabadságot ad a férfinak, de egyúttal olyan védelmet a nem vétkes asszonynak, ami a tőle való válást nagyon is meggondolandó aktussá változtatja. Igaz viszont, hogy ugyanakkor a vétkesnek talált asszonyra keserves következményekkel jár a válás. Ez teszi tűrővé a moszlim asszonyokat, és ritka, amikor a feleség kezdeményezi a válást, ilyenkor rendszerint „biztosra megy", képes bizonyítani a férj vétkességét, hibáját. De nézzük a Koránban foglalt tételes szabályozást.

A moszlim vallásjog különbséget tesz elhált és el nem hált házasság között. A Próféta elég bölcs volt ahhoz, hogy a nemegyszer „zsákbamacskaként" szerzett feleséget ne tekintse olyannak, akit a férj köteles elfogadni. Ha a távolabbi rokonságból, más vidékről érkezik a feleség, azt a férj csak a házassági szerződés megkötése után nézheti meg, és bizony előfordul, hogy egyszerűen nem tetszik a férjnek a rokonság által választott feleség. Ha annyira nem tetszik, hogy semmiképpen nem akar vele kapcsolatot teremteni, a feleségnek ilyenkor is jár a frigybér mintegy erkölcsi kártérítésként, melynek a törvényes összege a különben járó frigybér fele, de ez el is engedhető, de kifizethető az egész összeg is. Befolyásos, nagyhatalmú családok lányainál még a vakmerő férj is bizony kifizeti a béke kedvéért a teljes frigybér összegét. Vita esetén a bíróság dönt, határozatának kiinduló alapja a Korán előírása — tehát ha semmiféle értékelhető körülményt nem talál, a frigybér felét ítéli meg, de méltányossági

nak. De nemcsak a tulajdon terén, hanem a vallás minden, így a családra vonatkozó parancsainak betaartása körében is megkövetelik az állampolgártól a hívőtől elvárható magatartást.

Libya államformáját tekintve köztársaság, és 1977 márciusa óta a Libyai Arab Szocialista Népi Állam elnevezést vette fel, és ezzel egyidőben népi hatalmi szervezeteket hoztak létre. Ha azonban valaki az elnevezésből arra következtetne, hogy — az európai népi demokratikus országokhoz hasonló — afrikai népidemokrácia jött volna létre, az téved. Igaz hogy ennek a rendszernek vannak vonásai, melyek az európai szocialista gondolkodás és megítélés szerint is haladó jellegűek. Antiimperialista külpolitika, az antiimperialista mozgalmak támogatása az egész világon. A Pentagon a lehetséges és veszélyes ellenfelek listáján a harmadik helyen tartja nyilván Libyát. Ma sem rendezték a diplomáciai kapcsolatokat az USA-val és a már kifizetett fegyvereket, szállító repülőgépeket visszatartják. A szociális intézmények rendszere kiterjed az egész lakosságra, felöleli az ingyenes gyógykezelést, az ingyenes tanulást az általános iskolákban, a tehetséges fiatalok külföldön tanulását biztosító tanulmányi ösztöndíjrendszert, stb., de ennek az egész rendszernek az ad különleges jelleget, hogy a Korán jegyében létezik, a Korán tanításait kapcsolja össze a szocializmus gondolatával, pontosabban a szocialista elemeket emeli ki a Korán tanításaiból. Tehát egyfajta vallási demokráciát, vallásjogon alapuló államiságot építettek ki az országban.

okok fennforgása esetén ettől lefelé és felfelé egyaránt eltérhet.

Szigorúbb megítélés alá esik az elhált házasság. A Korán megengedi a válást, de meggondolásra inti a feleket, elsősorban a férjet.

A moszlim erkölcs megkívánja a válásnál a tisztességes és méltányos eljárást. A méltányosságot követelő szemlélettel függ össze, hogy ha az asszony havi tisztulása elmarad, további három hónapig nem lehet elbocsátani, ha pedig bizonyossá válik a terhesség, a szülést meg kell várni, s gondoskodni kell az anya és gyermek megfelelő lakásáról, a terhesség minden költségét a férj viseli, és a megszületett gyermek után tartásdíjat köteles fizetni. Egyébként a feleség, ha nem a hibájából bontják a házasságot, a 18 éven aluli fiú- és leánygyermeket elviszi magával és a férj társadalmi helyzete, jövedelme szerint köteles tartásukról gondoskodni. Ha újból férjhez megy az asszony, a gyermekek az apához kerülnek.

A bontásra kész recept nincs. A házassági bíró meghallgatja mindkét fél rokonságát, a házassági szerződés tanúit, a feleket, és ha látja, hogy a helyzet reménytelenül megromlott, a házassági szerződést felbontja. A tárgyalás nyilvános, tanúkihallgatás, de más bizonyítási eszköz segítségével is a bíróság tisztázza a tényállást, és utána meghozza döntését. A kötelék felbontásával egyidejűleg döntenek minden járulékos kérdésben, így a vagyoni kérdésekben is, és egyúttal a végrehajtást is azonnal elrendelik, mely gyors és hatékony.

A Koránban a már felsorolt családjogi rendelkezéseken kívül számos szabály szól a házastársak vagyoni jogairól, a gyermekekről való gondoskodásról, az árvák jogairól, és az öröklésről. Ezek ismertetése azonban e tanulmány kereteit meghaladja, így bármennyire érdekes lenne e kérdésekre is kitérni, attól el kell tekintenünk. E tanulmány talán e szűkreszabott keretben is jól szolgálta azt a célt, hogy ablakot nyisson egy velünk szomszédos, mégis oly távolinak tűnő világra, az iszlám világára.

Hartai László

Előadás a Magyar Jogász Szövetségben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogáról

Mádl Ferenc egyetemi tanár élénk érdeklődéssel kísért előadására a Magyar Jogász Szövetség Nemzetközi Magánjogi Bizottságának kétszázhatodik előadóülésén 1978. január 24-én került sor.

Bevezetésül Mádl professzor elmondotta, hogy a téma vizsgálatát a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat szolgáló jogintézmények jobb kimunkálásának és a nemzetközi magánjogi oktatás fejlesztésének szükségessége szinte kikényszerítették. A nemzetközi magánjog tudományában és oktatásában ugyanis ma világszerte változások, sőt bizonytalanság és zavar mutatkoznak: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok újabb tényei, jelenségei „lázadnak" a nemzetközi magánjog hagyományos kategóriái ellen.

E hagyományos kategóriákban gondolkozva — a tartalomnak szinte csak a kollíziós jogra való szorítása, merev jogági elhatárolás — ma már nem adható adekvát válasz a nemzetközi gazdaság kapcsolatok jogviszonyainak hatalmasan megnőtt mennyisége és e *jogviszonyok minőségi változásai* folytán keletkezett kérdésekre. A minőségi változásokról szólva az előadó példaként említette — egyebek mellett — a vállalati nagyberuházások, a nemzetközi tőkeáramlás és a technológiai transzfer (eljárás + termelőegység együttes értékesítése) új típusú jogviszonyait,[1] az államnak a polgári jog alanyaként való mind gyakoribb részvételét[2], a szocialista nemzetközi gazdálkodó szervezeteket stb. Beszélt az államok gazdasági befolyásoló szerepének növekedéséről is, ami e jogviszonyok szabályozási módjának megváltozásához is vezetett: polgári anyagi jog mellett igazgatási, sőt még büntetőjogi szabályok is hatnak. Nagy számú új típusú jogforrás is keletkezett, köztük „autogeneratív" nemzetközi normák is, amelyek jogalkotó nemzetközi szervezetek létrejöttét szabályozzák (pl. az EGK „Római Szerződése", UNCTAD állásfoglalások stb).

A mennyiségi és minőségi változásokra a jogtudomány különféle utakon keresi a választ. Az *angolszász jogterület* szerzői gyakorlati, funkcionális szemlélettel dolgozzák fel ezt a joganyagot, s az átfogó monográfiák a kontinentális európai értelemben vett rendszerezés igénye nélkül sokféle jogág normáit gyűjtik egybe. Így például az angol Schmithoff professzor The Law of Foreign Trade című művében mindazt összefoglalja, ami az angol külkereskedelemmel kapcsolatban van: vételi jog, kollíziós jog, INCOTERMS, a Kormány igazgatási jogi szabályai a kiviteli engedélyekről és egyebekről stb.

Az *európai kontinentális jogban* kezdetben megkísérelték az egyre növekvő anyagi jogot a nemzetközi magánjog keretei közé szorítani, majd annak sikertelensége után a nemzetközi magánjogot többnyire újra csak a kollíziós joggal tekintik egyenlőnek. Az így „kívülrekedt" joganyag *önállóként* való rendszerezésére is történtek kísérletek. Így például Ipsen az Európai Gazdasági Közösségen belüli gazdasági kapcsolatok joganyagát az államok gazdasági joga egy változatának tekinti, amelyen — elmélete szerint — a belső állami jellegétől megfosztott állami gazdaságirányítási (szervezeti, igazgatási) normákat és az azok által érvényre juttatott polgári jogi normákat kell érteni.

A *szocialista országok jogtudományáról* a legutóbbi időkig elmondható, hogy nem vetettek számot a tények említett „lázadásával". A szovjet irodalomban ma is irányadónak mondható az a felfogás, hogy a nemzetközi magánjog lényegében a kollíziós jogból áll, bár elismerik néhány anyagi jogi norma (pl. a nemzetközi vétel szabályai) idetartozását is (Lunc). (A

[1] Az EGK tekintetében ld. pl. *Mádl* Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség joga a vállalatok, beruházások, a tőkepiac, a gazdasági verseny és az állam gazdasági szerepének integrációs szabályozásában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 436. old.

[2] Ezt tükrözi az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának 1978. január 11-i döntése is, amely szerint most már külföldi kormányok is felléphetnek az amerikai bíróságok előtt az ún. anitrust-szabályok megsértése miatt. A vonatkozó Clayton Act szószerinti szövegéhez ragaszkodva eddig ugyanis csak természetes személyeknek, vállalatoknak és társulásoknak — később a tagállamok kormányának — tették lehetővé, hogy a vétkes amerikai cégektől az okozott kár háromszorosának megtérítését követeljék. (International Herald Tribune, 1978. január 12.)

nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogviszonyairól ugyanakkor megjelentek elvi indokolás nélküli komplex monográfiák is.) A magyar jogirodalomban is ismeretes hasonló nézet (Réczei László) és a Szászy István nevéhez kapcsolódó másik felfogás (amely a kollíziós joggal együtt a mögöttes polgári jogi jellegű anyagi jog szélesebb körét is egybe foglalja és klasszikus értelemben vett egységes jogágnak tekinti) közös jellemzője, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok újkeletű mennyiségi és minőségi változását még nem veszi figyelembe. Megjegyzendő, hogy ezeknek a jogintézményeknek egy-egy csoportjáról nálunk is megjelentek monográfiák, amelyek egy-egy témát minden oldalról bemutattak. (Pl. Meznerics: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban.)

A szocialista jogtudomány legújabb hulláma már kísérleteket tesz ezeknek a komplex jelenségeknek, jogviszonyoknak a jogrendszerekbe, jogágazatokba való integrálására is, mint pl. a jugoszláv Blagojevics, aki egy új „nemzetközi gazdasági jogot" prognosztizál. Szerinte a jelenlegi nemzetközi gazdasági szabályok a kapitalizmus viszonyaira szabottak, és így azok alapján a szocialista országok és a harmadik világ nemzetközi gazdasági problémái (pl. az egyenértékűség elve feladásának szükségessége a fejlődők javára) nem oldhatók meg. Blagojevics nemzetközi gazdasági joga a nemzetközi szervezetek (ENSZ, GATT, UNCTAD stb.) bizonyos normáira épülne fel, s a joganyagba beépülnének a nemzeti gazdasági jogok is. A szovjet Boguszlavszkij „komplex jogágként" dolgozta fel, fogja fel a szocialista országok nemzetközi gazdasági együttműködésének jogát, amely szerinte az együttműködés KGST-ből kinövő polgári, eljárási, munkajogi, közjogi szabályaiból áll. Az NDK-beli Seiffert viszont klasszikus értelemben vett jogágnak tekinti a KGST általa „szocialista nemzetközi gazdasági jognak" nevezett jogát.

A jogtudománynak az ismertetett tényekre adott reakciójáról összefoglalóan szólva az előadó megállapította, hogy tehát egyrészt a nemzetközi magánjognak a klasszikus kollíziós jogi területekre való visszavonulása figyelhető meg, másrészt komplex — pragmatikus és elvi — összefoglalások alkotására folynak kísérletek.

Az előadó, mielőtt megfogalmazta *saját válaszát* a nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok vázolt ellentmondására, utalt az itt kialakítandó elmélet elengedhetetlen feltételeire: az elméletnek tükröznie kell az állam, mint közjogi alany és a polgári jog alanyai nemzetközi gazdasági jogviszonyainak összességét. A kétféle (polgári jogi és igazgatási) joganyag együtt, sőt csak egymásra tekintettel létezik itt, mint ahogy ezt egy-egy konkrét nagy nemzetközi gazdasági aktus is bizonyítja, pl. KGST Komplex Program. Ezeknél sokszor a szuverenitást érintő területbiztosítási kérdésektől kezdve (lásd pl. orenburgi beruházás) az anyagi eszközök biztosításán és a vállalatalapításon át az újabb szerződéskötésekig számos jogágilag különböző, itt mégis kizárólag egymástól függően létező kérdést és egymásra tekintettel szabályoznak. Az elméletnek ugyanakkor a valóságot sajátos és egységes módon kell tükröznie, ami a jogban a „jogág" fogalom sajátos és egységes módszerének kritériumával azonos.

Mindezek alapján az előadó véleménye szerint a nemzetközi magánjog klasszikus egysége továbbra sem bontandó, nem bontható meg. A kollíziós jog (az ismert anyagi jogi kiágazásokkal) sajátos és egységes módszerrel szabályozza és fogja át a polgári jogalanyok nemzetközi elemmel vagy annak lehetőségével bíró vagyoni és bizonyos személyi jogviszonyait. Általános részének szabályai a nemzetközi magánjog összes különös fejezetére (eseteire) vonatkoznak azokkal egységet képeznek.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, a bevezetőben említett új típusú jogviszonyokat szabályozó normák maguk is új minőséget jelentenek. Az itt létrejövő, döntően anyagi polgári (kereskedelmi) jogi normák összessége — a közvetlenül ezek funkcionálására irányuló (ezeket lehetővé tevő, meghatározó, behatároló) közjogi normákkal alkotott komplex és organikus egységben — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának relatíve elkülönülő *komplex jogterületét* adja, amely tudományosan önálló diszciplína sajátosságait mutatja. Az előadó kiemelte, hogy itt nem klasszikus értelemben vett jogági önállóságról van szó, hiszen a jogterület egyes konkrét normái alapvető jellegzetességeiket tekintve vagy a polgári vagy az államigazgatási — esetleg kivételesen a büntető — jogba tartoznak. (Pl. a Római Szerződés versenykorlátozó magatartást tiltó szabálya, amely egyszerre tartalmaz a polgári jog körébe vágó érvénytelenségi előírást és igazgatási bírsággal való fenyegetést is.)

Mádl professzor véleménye szerint ennek a joganyagnak viszonylag elkülönült komplex jogterületkénti kezelését *normatív oldalról* ezeknek a jogszabályoknak összetartó ereje, közös jellegzetességei indokolják: valamennyien *nemzetközi vagyoni viszonyokra* vonatkoznak, s az e viszonyokat szabályozó civilisztikai, valamint ez utóbbiakat befolyásoló igazgatási szabályok összességéből állnak. Jellegzetes a szabályozás módja is annyiban, hogy a külföldi elemei vagy annak lehetőségét tartalmazó normákban a polgári és az igazgatási jogi elemek „szimbiózisban", egymás létét feltételezve működnek. E szabályokat céljuk is összefoglalja: ez pedig nem más, mint az állam társadalmi-gazdasági vezérlő szerepének érvényre juttatása a nemzetközi gazdasági viszonyokban.

E jogterület egységként való kezelése az előadó álláspontja szerint *diszciplináris oldalról* sem kifogásolható, hiszen a többi tudományág sem szorítkozik egyetlen jogág kutatására, s e viszonylag elhatárolható terület nagy tömegű normáit, anyagát eddig más jogtudományi ág egészükben nem vizsgálta. A jogterület és egyes konkrét jogintézmények törvényszerűségei racionálisan csak ilyen szemlélettel tárhatók fel. Jó gyakorlati példa erre az állam felelőssége e viszonyokban.

Végezetül az előadó vázolta, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának tárgyi jogi elemeit és intézményeit az *egyetemi oktatásban* — a féléves kollíziós jogi oktatás után újabb fél évben — milyen elvi rendszerben kellene a hallgatókkal megismertetni: *1.* a diszciplína bemutatása, általános elmélet; *2.* egy-, két- és több-

oldalú jogforrásai; *3.* a belső szabályokból fakadó elvek, valamint elvek a nemzetközi normákból (pl. a legnagyobb kedvezmény elve a GATT-ból, az UNCTAD elvei a fejlődő országokról stb.) és az integrációkból; *4.* jogalanyok. (Állam, vállalat, nemzetközi jogalanyok stb. KGST, EGK); *5.* szerződések. Nemzetközi vonatkozásokkal bíró ismert típusok, általánosabb tartalmú és konkrét államközi szerződések stb. Az állam befolyásoló eszközei: kontingensek, vám stb.; *6.* a nemzetközi kereskedelmi fizetések joga (akkreditív, váltó); *7.* jogviták feloldása. Állami szuverenitás és felelősség.

Réczei László egyetemi tanár *hozzászólóként* méltatta az előadás egészét, hangsúlyozva, hogy annak megállapításaival elsősorban didaktikai-oktatási szempontból ért egyet. Szükségesnek látja e komplex terület ilyen didaktikai megközelítését, bár felhívta a figyelmet arra is, hogy ez bizonyos jogintézmények — nem feltétlenül kedvező hatású — kétszeres oktatásához vezethet (pl. váltó a polgári jogban — váltó az új jogterületen). A nagy sikerű előadás Simon Gyulának, a Bizottság elnökének zárszavával ért véget.

Gyertyánfy Péter

A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság kolloquiuma Freiburgban

I.

A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság *(Association Internationale de Droit Pénal)* 1979-ben tartja a XII. kongresszusát Hamburgban. A megtárgyalásra kerülő négy témakör egyike: „Mentesség, területenkívüliség és menedékjog a nemzetközi büntetőjogban". E témakör tárgyában 1977. szeptember 1—3-án előkészítő kolloquiumra került sor Freiburgban (Német Szövetségi Köztársaság).

A kolloquium megbeszéléseinek előkészítése érdekében a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság NSZK nemzeti csoportja problematikát dolgozott ki és küldött meg hozzászólás és a megfelelő adatok közlése végett a többi nemzeti csoportnak, majd összegyűjtötte és szétküldte az e problematikára beérkezett nemzeti referátumokat. Nemzeti referátumok érkeztek Ausztriából, Bulgáriából, Franciaországból, Egyiptomból, Kanadából, Hollandiából, Lengyelországból, Magyarországból, a Német Szövetségi Köztársaságból, Olaszországból, a Szovjetunióból és Törökországból.

A kolloquiumon Ausztria, Bulgária, Franciaország, Egyiptom, Kanada, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, a Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svédország, Svájc és Törökország nemzeti csoportjának képviselői vettek részt. A magyar nemzeti csoportot az alulírottak képviselték.[1]

A megbeszéléseket élénk vitaszellem jellemezte. A vitának irányt szabott az alapul szolgáló részletes problematika. Nagyon hasznosnak bizonyult, hogy valamennyi résztvevő számára ismertek voltak a kellő időben előzetesen rendelkezésre bocsátott nemzetközi referátumok, s ezzel elkerülhetővé vált a már korábban közölt adatok és állásfoglalások megismétlése.

A vitákat *Dr. Dr. h. c. Hans-Heinrich Jescheck* professzor, a Max Planck nemzetközi büntetőjogi Intézet igazgatója, az AIDP alelnöke, az NSZK nemzeti csoport elnöke kitűnő érzékkel, nagy tudással és a különböző álláspontok egyforma tiszteletben tartásával vezette. Az összefoglaló jelentést előadó Vogler giesseni professzor, továbbá az ajánlásokat előkészítő Pötz igazságügyi miniszteri / tanácsos és Oehler kölni professzor is jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a kolloquium tárgyilagos és kollegiális légkörben elmélyült munkát végezhetett.

II.

A *mentesség* kérdése volt az első téma, amely megbeszélésre került.

A büntetőjogi mentesség jogi természetét illetően egyetértés állt fenn a résztvevők között abban, hogy a belső joghatóság alóli mentességről van szó, amely nem zárja ki a más állam (pl. a külső állam) által lefolytatható büntető eljárást. Vitás maradt azonban az a kérdés, hogy a mentességet anyagi jogi mentességként, vagy eljárásjogi mentességként kell-e felfogni. *A többség az általunk képviselt utóbbi álláspont felé hajlott.*

Elfogadták azt a tételt, hogy a mentességnek többféle forrása lehet, így a többoldalú és a kétoldalú nemzetközi szerződések, a viszonosság és a szokás. A többség felismerte azt is, hogy a nemzetközi jog alapelvei jogforrásként csak annyiban ismerhetők el, amennyiben az államok belső jogában realizálódnak.

Egységes volt az az álláspont, hogy — főleg a jogbiztonság érdekében — kívánatos a mentesség előfeltételeinek, terjedelmének és kihatásainak nemzetközi szerződésekben való rögzítése.

Egyetértés volt továbbá abban is, hogy büntetőpolitikai megfontolásokból szükség van a mentességek lépcsőzetességére, a mentességi jogoknak az e jogokat élvező személyek szerinti differenciálására (államfők, kíséretük, diplomaták, konzulok, nemzetközi szervezetek tagjai és képviselői, tisztviselők, alkalmazottak, családtagok stb.; teljes és ún. funkcionális mentességek). A konkrét megoldások tekintetében természetesen sokféle nézet kapott hangot. Egységes csak az a megítélés volt, hogy a háztartási személyzet tagjait nem illeti meg a büntetőjogi mentesség.

Általános volt az a nézet, hogy elvileg egyes bűncselekményfajták kizárhatók abból a körből, amelyre vonatkozóan mentesség állhat fenn (pl. háborús bűncselekmények). Egységes volt az a felismerés, hogy a közlekedési bűncselekmények tekintetében a mentességi jogok szűkítésére van szükség; rendkívül sokféle volt azonban az az elképzelés, hogy a problémának tárgyi, illetőleg alanyi oldalról való megközelítése eredményeképpen milyen elvi és gyakorlati következtetésekre kell jutni. A legtöbben arra hajlottak, hogy a közlekedési bűncselekményekkel kapcsolatos mentességeket általában funkcionális mentességnek kelleme felfogni.

A nemzetközi konferenciák résztvevőit megillető mentességek tekintetében csak abban sikerült

[1] A szerzők kongresszusi referátuma a J. K. 1978. évi 2. sz.-ban jelent meg. (Szerk.)

megállapodásra jutni, hogy e mentességek személyi és tárgyi körét óvatosan kell meghatározni, figyelembe véve magának a konferenciának a tárgyát és jelentőségét is: általában a szűkítő értelmezésükre kell törekedni. Több oldalról elhangzott az a — megítélésünk szerint irreális — óhaj, hogy minden egyes konferencia tekintetében külön-külön előzetesen meg kellene határozni a résztvevőket megillető mentességeket.

Vitás maradt, hogy a mentességet élvező személyre vonatkozóan, illetőleg az általa elkövetett bűncselekmény tárgyában mennyiben alkalmazhatók kényszerítő intézkedések (pl. a mentességet nem élvező személyekkel szembeni büntetőjogi, és általában a tényállásból folyó polgári jogi konzekvenciák levonása érdekében). Elfogadást nyert viszont az az elv, hogy a mentességet élvező személyt érintő büntető eljárással kapcsolatban jogsegélycselekményekre — különösen iratok kézbesítésére — sor kerülhet, ezek foganatosításakor azonban vele szemben kényszerintézkedések nem alkalmazhatók.

A többség álláspontja szerint a mentességet élvező személlyel szemben sem zárható ki senkinek a jogos védelemhez való joga. A közrend *(ordre public)* többek szerint általános korlátja a sérthetetlenségnek.

Csaknem egyöntetű volt az a vélemény, hogy a mentességről való lemondásra a küldő államnak van joga, a mentes személy maga nem diszponálhat az őt megillető mentességi jog tárgyában. Széles körű, majdnem általános óhajként jutott kifejezésre, hogy a küldő állam — a saját jogrendszere szerint — járjon el a fogadó államban mentességet élvező személlyel szemben. Néhányan ezt a küldő állam erkölcsi, mások feltétlen jogi kötelezettségének tekintették.

A résztvevők többségének álláspontja szerint a fogadó államnak feltétel nélküli joga, hogy a mentesség megszűnése után a korábban mentességet élvezett személlyel szemben eljárjon, ha a bűncselekmény elkövetése nem volt kapcsolatban a mentes személy hivatali feladatainak ellátásával. Ezzel az állásponttal nem értettünk egyet. Felhívtuk a figyelmet arra a szempontra is, hogy ha a büntetőeljárást a mentességet élvező személy tekintetében akár eljárási okból, akár büntethetőséget kizáró okból egyszer már megszüntették, jogpolitikai szempontból sem volna helyes az eljárást újból megindítani ellene; ha pedig korábban nem indult meg ellene a büntető eljárás, a későbbi időpontban való megindítása méltánytalan is volna vele szemben.

Nem értettünk egyet azzal a javaslattal sem, hogy külön nemzetközi bíróságra volna szükség, amelynek hatáskörébe tartoznék a mentességet élvező személyek által elkövetett bűncselekmények elbírálása. E kérdésben egyébként a vélemények nagyon megoszlottak.

Többek kifejezésre juttatták azt az álláspontjukat, hogy súlyos bűncselekmény esetében a nemzetközi szervezeteknek le kell mondaniuk a tagjaikat (képviselőjüket) megillető mentességről, mert ez esetben hiányzik az a küldő állam, amely a fogadó állam helyett lefolytathatja a büntető eljárást. Ezzel a gondolattal sem értettünk egyet, mert a mentességet megfosztaná a tartalmától.

III.

A megbeszélések második témája *„területenkívüliség"*-gel kapcsolatos problémakör volt.

A „területenkívüliség" fogalma tekintetében egymástól távol álló, sokszor egymással ellentétes álláspontok kifejezésére került sor. Végül is elfogadást nyert az a felfogás, amely szerint az ún. „területenkívüli"-nek nevezett földterületek, épületek, hajók és repülőgépek teljes mértékben valamely állam területén levőnek, tehát a szuverenitása alatt állónak tekintendők. A szóbanforgó állam szuverenitása ezeken legfeljebb bizonyos korlátozások alá esik.

A többség egyetértett azzal a véleményünkkel, hogy maga *a „területenkívüliség" kifejezés kizárólag fikció.* Többek szerint helyesebb volna inkább a „sérthetetlenség" kifejezést használni. Az utóbbi gondolattal nem értettünk egyet, fenntartottuk azt az álláspontunkat, hogy a „területenkívüliség" helyett legfeljebb — a mentességek fogalmi körén belül, a személyi és a tárgyi mentességek mellett, az utóbbiak sajátos fajtájaként — területi mentességről lehetne szólni. A sérthetetlenség egészen más fogalom, véleményünk szerint az erőszak alkalmazásának tilalmát jelenti.

A résztvevők nagyrésze elfogadta azt az elvet, hogy a fogadó állam az arra illetékes személy engedélyével a „sérthetetlenséget (területenkívüliséget)" élvező területen (helyiségben) is tehet büntetőjogi kényszerintézkedéseket. Ha a terület (helyiség) megvédéséről van szó, *az engedély megadását vélelmezni kell.* Sőt engedély hiányában is helye van kényszerintézkedésnek, ha annak célja a területen (helyiségen) kívül tartózkodó személyek védelme, vagy olyan személy védelme, akit a területen (helyiségben) a fogadó állam jogszabályai szerint súlyos bűncselekménynek minősülő támadás ért.

A mentességi jogok ilyen okokból való korlátozásával a magunk részéről nem értettünk egyet, a szóbanforgó területre (épületbe) *engedély nélkül* való behatolást megengedhetetlennek tartottuk.

Elfogadást nyert az az álláspont, hogy bár az üldözött személy befogadása visszaélés, a „sérthetetlenséget (területenkívüliséget)" élvező helyen befogadott személyt a fogadó államnak a küldő államtól ki kell kérnie, s ennek eredménytelensége esetén sem alkalmazhat mást, mint diplomáciai (politikai) eszközöket a küldő államnal (a személy befogadójával) szemben. Rámutattunk arra, hogy a diplomáciai eszközök végső soron (a diplomáciai kapcsolatok megszüntetése esetén) tárgytalanná tehetik a küldő állam által nyújtott menedéket.

IV.

A megbeszélések harmadik témája volt a *„menedékjog a nemzetközi büntetőjogban".* A menedékjoggal kapcsolatos kérdések vitája — mellőzve a politikai szemléleti eltéréseket — olyan területekre korlátozódott, amelyek tisztán büntetőjogi jellegűnek minősíthetők, s amelyekben reális lehetőség mutatkozott az egységes álláspont kialakítására.

Eltérő volt a résztvevők felfogása abban az alapvető kérdésben, hogy

az egyes államoknak — bizonyos előfeltételek fennforgása esetében — kötelezettsége áll-e fenn a menedékjog megadására vagy csupán joga. Egyes szocialista államok képviselői is az előző álláspontra helyezkedtek. Többek szerint a saját állam elhagyására vonatkozó jog csak azzal realizálódhat, ha az érintett személyt más állam befogadja, s ha ez elől elzárkóznék, kötelessége godnoskodni arról, hogy harmadik államot találjon, ahol az érintett személyt befogadják.

A magunk részéről fenntartottuk azt az álláspontunkat, hogy *az államot semmilyen feltételek mellett sem terheli kötelezettség a menedékjog megadására, ez a szuverenitásából következik.*

Elfogadást nyert az a tétel, hogy aki menedékjogot élvez, a befogadó államban büntetőjogi szempontból ugyanolyan elbírálás alá esik, mint bármely más, megengedett módon ott tartózkodó személy.

Fontos, hogy a többség álláspontja szerint a menedékjog megadása (elismerése) nem jelenti a büntető eljárás alóli mentességet, ezért a befogadó állam a menedékjogot élvező személyt éppenúgy kiadhatja más (harmadik) államnak, mint bárki mást, mégpedig a menedékjog megadása előtt elkövetett bűncselekmény miatt is. A menedékjog csak azt jelenti, hogy a kiadatás adott feltételek mellett *ezen a címen* megtagadható. Elméletileg azonban még az sem zárható ki, hogy a menedékjogot élvező személyt annak az államnak adják ki, amellyel szemben a menedékjogot megkapta. Minderre azonban csak akkor kerülhet sor, ha a menedékjog megadásával védeni kívánt érdekek sérelme kizártnak látszik.

Eltérőek voltak a nézetek a tekintetben, hogy az egyik állam által megadott (elismert) menedékjog mennyiben kötelező vagy veendő figyelembe más államok által. A többség álláspontja szerint az államokat ilyen irányú kötelezettség nem terheli.

Ugyancsak többségi vélemény szerint a menedékjog kiterjed a közeli hozzátartozókra, és ezek tekintetében fennmarad akkor is, ha a családi kapcsolat már megszűnt.

Általános volt az a nézet, hogy *a kiadatás megtagadása esetében a befogadó államnak le kell folytatnia a büntető eljárást a menedékjogot élvező személy ellen.*

Végül a többség egyetértett azzal a felfogásunkkal, hogy a „diplomáciai menedékjog", *mint jogintézmény* nem létezik, ma már csak jogtörténelmi kategória. A „sérthetetlen (területenkívüliséget élvező)" épületbe menekült személyt nem lehet menedékjogban részesíteni, minthogy a szóbanforgó épület a másik (ún. fogadó) állam területén van, és annak szuverenitása alá tartozik, menedékjogot pedig az állam csak a saját területén adhat. A konkrét esetben felmerülő ilyen probléma nem büntetőjogi, hanem szorosan vett diplomáciai ügy.

V.

A kolloquiumon lefolyt vitát a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság NSZK nemzeti csoportja összefoglaló kötetben közzé fogja tenni. A kialakult egységes vagy többségi állásfoglalásokat pedig ajánlások formájában a Kongresszus elé terjeszti.

A kolloquium megítélésünk szerint igen eredményes munkát végzett és megteremtette a kongresszusi vita megfelelő alapjait.

Rácz György—Vékey Zoltán

*Milovanov: A munkafegyelem megjavításának jogi eszközei**

A munkajog neves bolgár szakértőjének ez a kismonográfiája elfogultságtól mentesen tárgyalja mindazokat a kérdéseket, amelyek a munkafegyelem és a jog kapcsolatában napjainkban szükségszerűen felvetődnek. A szerzőt tárgyalásmódjában kizárólag a munkajog rendeltetésszerű, törvényes és indokolt felhasználása vezérelte, s ennek alapján vonta meg a jog által igénybevehető eszközök korlátait, tett konkrét javaslatokat a szabályozás tökéletesítésére.

A könyv anyaga négy fejezetre oszlik. Közülük az első három — a könyv terjedelmének éppen a fele — tulajdonképpen a munkafegyelem megjavításának a jogon kívül eső feltételeivel, ill. a fegyelemsértések megelőzését szolgáló jogi és nem jogi eszközök bemutatásával, hangsúlyozásával foglalkozik. A negyedik fejezet tartalmazza a könyv tulajdonképpeni tárgyát, a fegyelmi felelősség jogi szabályozásának tökéletesítésével kapcsolatos elemzést.

Az *I. fejezet „A jog és a szocialista munkafegyelem"* címet viseli. Ennek keretében a szerző hangsúlyozza, hogy a jog csupán része azoknak a szerteágazó intézkedéseknek, amelyekkel a munkafegyelem befolyásolható. A napjaink szocialista gazdasági fejlődésében egyre sürgetőbbé váló igény a munkafegyelem hiányosságainak felszámolására elengedhetetlenné teszi, hogy éppen a jogász feltérképezze azokat a jogon kívüli tényezőket is, amelyek akár a munkafegyelmet serkentő, akár az azt lehúzó hatásukkal, mindenképpen döntő szerepet játszanak a munkafegyelem színvonalának alakításában. Ezeket a körülményeket a szerző csupán vázlatszerűen ismerteti, ill. természetük szerint mintegy öt csoportra osztja. A *gazdasági* (munkaerőhiány, bérezés, munkaszervezés stb.), *az életszínvonallal kapcsolatos* (lakáshelyzet, a lakás és a munkahely távolsága, a közlekedés, a kereskedelem, a gyermekintézmények, ill. az egészségügyi intézmények színvonala stb.), a *történelmi-demográfiai* (életkor, családi állapot, általános kulturáltság, szakképzettség stb.), a *fiziológiai-pszichológiai* (pl. a munkahelyi közérzet stb.), valamint az *eszmei-politikai* tényezők csoportjainak megkülönböztetése önmagában is figyelmet keltő, ill. felhívó jelentőségű, a szerző azonban nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy mind az egyes körülmény-csoportok, mind a jogi szabályozás csak akkor fejthetnek ki pozitív hatást a munkafegyelemre, ha a többi tényező is kedvezően alakul.

A szóbanforgó körülményeknek a kívánatos irányban való alakítása jogszabályok kibocsátása útján történik. Ennek keretében Bulgáriában az utóbbi években a munkajog területén igen sok módosítás jelent meg. A szerző felsorolja azokat a legfontosabb módosító jogszabályokat, amelyek az 1951. évi Munka Törvénykönyvét a munka-

* *Milovanov, K.:* Pravni szredsztva za ukrepvane na trudovata disciplina. Szófia. Nauka i Izkusztvo. 1977. 100 old.

fegyelem fokozása érdekében továbbfejlesztették. (1963 — a munkaerővándorlás korlátozása, a munkaerőhelyzet stabilizálása és a munkafegyelem megerősítése; 1967 — a munkafegyelem megerősítése és a munkaerővándorlás korlátozása; 1973 — a munkafegyelem megerősítése és az egyszemélyi vezetés szerepének növelése; 1974 — a közvetlen munkahelyi vezetők szerepének fokozása; 1975 — a kereskedelemben és a közétkeztetésben észlelhető negatív jelenségek elhárítása stb.). Ezeknek az aktusoknak témája és szabályozási — mondhatnám irányítási — módszere, valamint alkalmazásuk tapasztalatai késztették a kismonográfia szerzőjét annak ismételt megfogalmazására és indokolására, hogy a munkajogi normák csak a többi tényező kedvező alakulásával együtt vezethetnek eredményre, s hogy hatékonyságuk ezen kívül is függ még gyakorlati alkalmazásuktól, a többi munkajogi kérdés szabályozásától, a többi jogág kérdéseinek szabályozásától.

A munkajog feladatát a munkafegyelem területén a szerző a következőképpen határozza meg: nyújtson segítséget ahhoz, hogy 1. a munkafegyelem normatíve megkívánt színvonala feleljen meg az objektíve szükséges színvonalnak, ill. 2. a munkafegyelem tényleges színvonala feleljen meg a normatíve megkívánt színvonalnak.

A *II. fejezet „A meggyőzés szerepének növelése a szocialista munkafegyelem fokozásában"* témakörben a meggyőzésnek olyan módszereit értékeli, mint az erkölcsi, a társadalmi-politikai, pszichológiai, művészi-esztétikai, gazdasági és egyéb módszerek.

A munkát elismerő *kitüntetések* szerepét elemzi a *III. fejezet.* Az alapvetően erkölcsi elismerést jelentő kitüntetések hatékonyságához elengedhetetlennek tekinti a szerző az anyagi elismerést is. A tapasztalatok azt mutatják, hogy enélkül nem lehet előre lépni a munkafegyelem színvonalának emelésében.

De lege ferenda javaslata a szerzőnek, hogy a kitüntetéseket a törvény alapján a dolgozó munkáját ismerő vállalatvezető vagy a közvetlen vezető adományozhassa.

„A fegyelmi felelősség jogi szabályozásának tökéletesítése" a tárgya a *IV. fejezet*nek, s ez tartalmazza a könyv központi kérdéseit. A fejezet maga is négy részre tagolódik, a megváltozott törvényhozás sarkalatos pontjai szerint. Tapasztalati tény, hogy a munkafegyelem színvonalának emeléséhez a meggyőzés önmagában nem elég, minek következtében a fegyelmi felelősség intézménye nem kis jelentőségű. Ennek a felelősségnek szabályait a Munka Törvénykönyve és a vállalatok belső munkarendjének általános szabályzata tartalmazza. Ezzel kapcsolatban a törvényhozás technikáját illető kritikai megjegyzése a szerzőnek, hogy a törvénykönyvön kívül maradó elszórt szabályozás rontja a hatékonyság lehetőségeit; kívánatos lenne az egy törvényben való általános szabályozás, s ennek korrigálása a kódex módosítása útján lenne célszerű.

A) Az eredetileg egységes *fegyelmi felelősségi rendszerben* (a munkafegyelem-sértés fajtájától, a fegyelmi büntetés fajtájától független egységes eljárás és egységes jogorvoslati mód) az újabb módosítások alapvető változást idéztek elő. Ezek a változások a differenciálás felé haladnak, s jelenleg tíznél több fajtáját különböztetik meg a fegyelemsértéseknek, természetesen speciális jogrenddel, speciális büntetésekkel. Ehhez az újabb szabályozáshoz fűz a szerző kritikai megjegyzéseket, bírálva, pl. a munkafegyelem megjavítására alkalmatlan, s ugyanakkor az állampolgárok alkotmányos jogait sértő egyes szankciókat.

B) A *fegyelmi büntetések rendszere* a másik terület, amelyet mind az eredeti, mind a módosító rendelkezések tekintetében a szerző egy elkövetkező kodifikáció során feltétlenül átdolgozandónak ítél. Valamennyi munkajogi szankció felsorolása a Munka Törvénykönyve 130. szakaszában található. A kilenc szankció tartalmilag négy csoportra osztható: vannak csupán erkölcsi rosszallást tartalmazó büntetések, melyeknek számát egyszínűségük miatt a szerző csökkenthetőnek tartja.

A szankciók második csoportja bizonyos erkölcsi hátrányon kívül a munkaviszony tartalmát is érinti. Ezzel kapcsolatban is mélyrehatóelemzést, kritikai megjegyzéseket találunk, többek között az alacsonyabb fizetéssel járó munkakörbe való áthelyezés büntetés mellőzését javasolja a szerző részletesen megindokolt gazdasági és társadalometikai szempontokból.

Az újabb rendelkezésekkel került be a bolgár munkajogba a szankcióknak az a harmadik csoportja, amely a dolgozót egyes jogaitól fosztja meg (a rendes évi szabadságától, a folyamatos munkaviszonyhoz fűződő jogoktól), s amelyeket a szerző alkotmányellenességük miatt összeegyeztethetetlennek tekint a szocialista munkajoggal.

A negyedik büntetési kategória a legsúlyosabb szankciót, a munkaviszony megszűnésével és egyéb joghátrányokkal járó elbocsátást tartalmazza.

A szankciórendszer megfelelő szabályozása érdekében ebben a részben olyan de lege ferenda javaslatokat találhatunk, amelyek a kieső szankciók helyébe elsősorban a fizetés csökkentésével járó középsúlyú szankciók beiktatására irányulnak, hangsúlyozva az egyszerű és hatékony büntetések fontosságát, valamint felsorolva ennek konkrét feltételeit is.

C) A változások további jelentős területe *a közvetlen munkahelyi vezető fegyelmi hatásköre.* A törvényhozás eredetileg a vállalat vezetőjére ruházta ezt a hatáskört. A továbbiakban elszórtan egy-egy újabb aktus feljogosította a vállalatvezetőt e jogkör átruházására. 1967-ben ezt a jogkör-átruházást általában lehetővé tette a jogszabály a termelő vállalatoknál, 1974-től pedig ez a lehetőség tovább bővült a jogszabály erejénél fogva, sőt bővült az így alkalmazható szankciók köre is, természetesen mindez együtt a vállalatvezető teljes hatáskörével. Versengésük azonban még tisztázatlan problémák elé állítja a törvényhozót.

D) A fellebbezés szabályait 1973-ban módosította a törvényhozó. A fegyelmi ügyek elbírálását egy új intézményre, a Munkaügyi és szociális ügyek minisztériuma mellett létrehozott Döntőbizottságra bízták, amely az ügyeket a polgári eljárás rendje szerint bírálja el, bizonyos — nem elhanyagolható jelentőségű — kivételekkel. Az eljárás írásbeli. Minthogy azonban csak egy fórum van az egész országra kiterjedő illetékességgel, s

az írásbeliség sem garantálja az igazság teljes felderítését, jelentős gyakorlati nehézségekbe ütközik a cél megvalósítása, azaz a munkafegyelem megerősítése, a dolgozóknak és a munkahelyi vezetőknek fokozott követelmények elé állítása.

A szerző de lege ferenda javaslata a jogalkalmazás egységességét, a polgári eljárás szabályaihoz való közelítést állítja fel követelményként.

Horváth Anna

Михай Шаму:

Актуальность отмирания права

В статье отмечается, что тезис об отмирании права — это научная гипотеза. Автором излагается, что эта проблема оценивается скептически, узкопрактическим, волунтаристическим способом, без учета всемирно-исторических преспектив. Особо занимается идейными началами марксисткой концепции об отмирании права и упрощенными воззрениями, связанными с отмиранием права. Статья в дальнейшем занимается общественной обусловленностью отмирания права. Отмечает обобществление права и подчеркивает необходимость в специальной юридической деятельности, в деятельности юристов в процессе отмирания права. Наконец, выдвигает вопрос об актуальности отмирания права, необходимость и условия сознательной подготовки этого процесса, и отмечает, что конкретизация зависит от места, времени и от обстоятельств.

Андраш Ханак:

Ответственность за ущербы, причиненные вне договора, в аспекте международного частного права

В статье излагаются вопросы об отражении в законодательстве и в правовой литературе коллизионной нормы об ответственности за ущербы, причиненные вне договора. На основе уроков изложенных проблем, рассмотрив теоретиеские вопросы коллизионного нормотворчества, он предлагает новое решение: обеспечение личного права лицу, потерпевшему ущерб.

Марта Катона-Шолтес:

Новейшее развитие брачно-семейных правоотношений в Швеции

В Швеции в течение прошлого десятилетия произошли существенные изменения в отношениях между полами, которые измеримые также количественно. Число разводов значительно повысилось, а число новых браков значительно уменьшилось. Повысилась доля проживающих в сожительстве, а также внебрачно рожденных детей. Одинокая мать — это типичное явление шведской жизни. В статье анализируются правовые, экономические и идеологические начала развития этих отношений, автор критически излагает шведскую модель сексуальных отношений и освещает новейшие события развития семейного права.

Карой Бешше:

От первого значительного изменения закона об награждениях до 30-ой годовщины освобождения нашей родины (1963—1975 гг.)

В статье излагаются новейшие изменения в законодательстве о награжданиях и подытоживаются важнейшие данные о действующем законодательстве. Значительные изменения проявились прежде всего в повышении материального и морального поощрения. В виде новой черты были внедрены как денежная награда, так и прибавка к пенсиям лиц, получивших высокие награждания. Принципы вознаграждения, порядок предложений и выдвижения кандидатов на награждане, а также оглашение льгот и других благоприятствований способствовало повышению уважения лиц, получивших государственные награды.

Mihály Samu:

Die Aktualität des Versterbens des Rechts

Die Studie verweist auf die Tatsache, dass die These des Versterbens des Rechts eine wissenschaftliche Hypothese ist. Es stellt, dar, wie das Problem skeptisch, praktizistisch, voluntaristisch und nicht die geschichtlichen Perspektiven in Betracht ziehend behandelt wird. Die Studie beschäftigt sich gesondert mit der ideellen Vorgeschichte der marxistischen Konzeption der Versterbung des Rechts und mit den simplifizierenden Meinungen. Es behandelt später die gesellschaftliche Bedingtheit des Versterbens des Rechts, und verweist auf die Vergesellschaftung des Rechts sowie auf die Notwendigkeit der fachrechtlichen Tätigkeit und die der Juristen im Prozess des Vesterbens des Rechts.

András Hanák:

Verantwortlichkeit für die ausserverträglichen Schäden im IPR

Der Artikel stellt dar die positivrechtliche und literarische Erscheinung der Kollisionsnorm der Verantwortlichkeit für ausserverträglichen Schäden, d. h. die des Pinzips des lex loci delicti commissi, sowie die Probleme der Anwendung dieses Prinzips. Die Studie untersucht die theoretischen Fragen der kollisionsrechtlichen Normgestaltung und macht einen neuen Vorschlag für die Lösung des Problems: sie schlägt das lex personae des Geschädigten vor.

Frau Márta Katona—Soltész:

Die neuesten Entwicklungen im schwedischen Familien- und Eherecht

Im Verhältnis zwischen den Geschlechten sind im Laufe des letzten Jahrzehntes in Schweden wesentlichte Veränderungen eingetreten. Die Zahl der Scheidungen ist wesentlich zugenommen, während die Zahl der Eheschliessungen hat abgenommen. Es hat die Proportion der in Lebensgemeinschaft lebenden und die der ausserehelichen Kinder zugenommen. Die alleinstehende Mutter ist eine typische Erscheinung des Lebens im Schweden. Die Studie analysiert die rechtlichen writschaftlichen und ideologischen Vorhergehenden der Entwicklung dieser Verhältnisse, stellt das schwedische Modell der Sexualität kritisch dar und macht den Leser mit den neueren Entwicklungen des schwedischen Famalienrechts bekannt.

Károly Besnyő:

Von der ersten bedeutenden Modifizierung des Auszeichnungsgesetzes bis zum 30-ten Jahreswechsel der Befreiung von Ungarn (1963—1975)

Die Studie skizziert die neusten Veränderungen seit 1975 und fasst zusammen die gegenwärtig geltenden Rechtsnormen über die Auszeichnungen. Die bedeutenden Veränderungen hängen mit der Erhöhung der moralen und materiellen Bewertung der Ausgezeichneten zusammen. Ein neues Merkmal ist die einmange Geldbelohnung und die Pensionsergänzung, die jene Ausgezeichneten erhalten, die mit höhen Auszeichnungen ausgezeichnet wurden. Die Richtlinien der Verleihung der Auszeichnungen, das System der Vorlegung der Vorschläge und die öffentliche Erscheinung der Begünstigungen hat die gesellschaftliche Bewertung der vom Staate ausgezeichneten erhöht.

Mihály Samu:

L'actualité de l'extinction du droit

L'essai fait allusion au fait: la thèse de l'extinction du droit est une hypothèse scientifique. L'auteur montre qu'on estime ce problème sceptiquement, de manière

Ára: 8,-- Ft

practiciste et voluntariste, on ne considère pas la perspective de l'histoire du monde. A un point séparé il s'occupe des précédents idéologiques de la conception marxiste de l'extinction du droit et des points de vue simplifiants concernant l'extinction du droit. Après l'essai s'occupe de l'état présumé social de l'extinction du droit. Il indique la socialisation du droit et souligne la nécessité de lactivité juridique-professionelle, des juristes au cours de l'extincition du droit. Enfin l'auteur met l'accent sur l'actualité de l'extinction du droit, les exigences de la préparation consciente de ce processus et indique le fait, que la concretisation dépend du lieu, du temps et des circonstances.

András Hanák:

Responsabilité des dommages causés en dehors de contrat au droit privé international

L'article montre l'apparition de droit positif et de littérature juridique de la norme de collision de la responsabilité des dommages causés en dehors de contrat, de lex loci delicti commissi, et les problèmes se posant au cours de son application. En tirant les conclusions des problèmes, en examinant les questions théoriques de la création de norme de collision l'auteur propose une nouvelle solution: le droit personnel de la partie lésée.

Madame Márta Katona-Soltész:

Développement le plus récent des rapports juridiques de mariage et de famille en Suède

En Suède au cours des dix ans passés des changements importants mesurables même en chiffres se sont réalisés dans la relation des sexes. Le nombre des divorces s'est fortement élevé, mais le nombre des célébrations du mariage a fortement diminué. La proportion des vivants en vie commune et des enfants naturels s'est montée. La mère unique est le phenomène typique de la vie suédoise. L' essai analyse les précédents juridiques, économiques et idéologiques de la formation de ces rapports, expose critiquement le modèle suédois de la sexualité et fait connaitre les évenements les plus récents du développement du droit de famille.

Károly Besnyő:

Depuis la première modification importante de la loi d'honneurs jusqu'au 30em anniversaire de la libération de notre pays (de 1963 à 1975)

L'essai publie les changements formés depuis l'année 1975 et résume les avis les plus importants des dispositions étant en vigueur des honneurs actuels. Le changement important est rendu en premier lieu par l'augmentation de l'estime matérielle et morale des hommes honorés. La récompense en argent pour une fois s'accompagnant des honneurs ainsi que le complément de pension étant du aux propriétaires des hauts grades se sont introduits comme un nouveau trait. Les principes directeurs de la collation des honneurs, l'ordre des propositions et des exposés, ainsi que la publication des avantages ont augmenté l'estime sociale des hommes honorés d'État.

Mihály Samu:

The withering away of the law: an up to date problem

The concept of the withering away of the law is a scientific hypothesis. Some are inclined to give sceptical, pragmatic or voluntaristic evaluations of the problem without taking into consideration the world history prespective.

A separate analysis is given to the historical antecedents of the Marxist concept of the withering away of the law and to simplistic approaches.

After that the paper deals with the socially conditioned nature of the withering away of the law. It points out the socialization of the law and the importance of the legal profession and activity in this process is pointed out. The withering away of the law is an up to date problem. It needs a conscious preparation. The paper points out that the realization of the process depends on time, place and circumstances.

András Hanák:

Liability for tort in international private law

The paper is a review of the problems in the positive law, legal doctrine and judicature concerning the conflict rule of torts, the lex loci delicti commissi. On the basis of the experiences and after an analysis of the theoretical questions concerning conflict rule making a new solution is proposed: the personal right of the injured party

Mrs. Márta Katona-Soltész

Recent developments in marri and family law relations in Swe

In the relation between s important even quantifiable (ges took place in Sweden. The ber of divorces considerably reased, and the number of m ages decreased. There is an rease in the number of the unr ried couples and children born of marriage. The alone-star mother is a typical phenomer the Swedish life. The paper ses the legal, political and i gical antecedents of this de ment. It offers a critical exa tion of Swedish sexual lif the recent development in law.

Károly Besnyő:

Decorations in the People's R lic of Hungary before and the recent regulation (Pa

The paper informs about t cent developments in the s of decorations. The most in tant change took place in the terial and moral retribution tems. The non-recurrent mor award and the pension rour for high awards are the mo portant new traits. The soci teem of decorated people reased because of the princi governing the awarding proc and of the public appearance the favours granted.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzelteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.2415 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

INDEX 25 422

XXXIII. új évfolyam 5. szám Budapest, 1978. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

IRÁLY TIBOR:

Az államigazgatás egyetemi oktatásának 200 éves évfordulójához 245

RÉNYI SÁNDOR:

Kétszáz éves az államigazgatás oktatása és tanszéke a Budapesti Tudományegyetemen 246

RGA JÓZSEF:

Az egyetemi képzés és tudományos kutatás kapcsolata szocialista államigazgatásunk fejlődésével 252

LDI FERENC:

A polgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme a budapesti jogi kar közigazgatási tanszékének 1867 és 1945 közötti tudományos munkájában 257

ORVÁTH PÁL:

A politikai-kamerális tudományok kora és a születő jogtörténetírás 261

CSIZMADIA ANDOR:

Igazgatástudomány a XIX. század elején: Reviczky József 267

Szemle

KONRÁD EDIT:

A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlés XXXII. ülésszakán 273

Jogirodalom — Jogélet:

MÁDL FERENC:

Esszé a felelősségről: Sólyom László könyve a polgári jogi felelősség hanyatlásáról ... 278

Harmathy—Nárayné—Sándor—Vörös: A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződései (MEZNERICS IVÁN) 284

Krülova, N. Sz.: A gazdasági irányítás állami apparátusa Nagy-Britanniában (FERENCZY ENDRE) 287

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ:

A vízi környezetvédelem kérdései Egerszegi Gyula monográfiájában 289

SPRÉM ISTVÁN:

A helyi hatalmi szervek fejlődése a szocialista államokban 291

Szaniszló József: A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777—1977 között (BENDA KÁLMÁN) 292

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Тибор Кирай:* Двухсотлетие университетского обучения государственного управления. — *Шандор Берени:* Двухсотлетие административного обучения и кафедры административного права на Будапештском университете. — *Йожеф Варга:* Связь университетского обучения и научного исследования с развитием социалистического государственного управления в Венгрии. — *Ференц Толди:* Защита прав и законных интересов граждан в научной работе кафедры науки государственного управления Юридического факультета Будапештского Университета в 1867—1945 гг. — *Пал Хорват:* Эпоха политических-каммеральных наук и рождающаяся правовая историография. — *Андор Чизмадиа:* Наука управления в начале XIX-го столетия: Йожеф Ревицки. — *Обзор: Эдит Конрад:* Работа VI-ой (Правовой) Комиссии XXXII-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН. — *Юридическая литература — Юридическая жизнь: Ференц Мадл:* Трактат об ответственности: Книга Ласло Шойома об упадке гражданско-правовой ответственности. — Хармати—Нараи—Шандор—Вереш: Внутригосударственные контракты внешнеторговых предприятий *(Иван Мезнерич).* — Крылова Н. С.: Государственный аппарат хозяйственного управления в Великой Британии *(Эндре Ференци).* — *Ласло Трочани:* Вопросы охраны окружающей среды в области чистоты вод в работе Дюла Эгерсеги. — *Иштван Шпрем:* Местные органы государственной власти в социалистических государствах. — Йожеф Санисло: История обучения и кафедр науки государственного управления на Юридическом факультете Университета им. Лоранда Этвеш в 1777—1977 гг. *(Калман Бенда).*

INHALT: *Tibor Király:* Zum 200 jährigen Jahreswechsel des Unterrichts der Staatsverwaltung an den Universitäten. — *Sándor Berényi:* 200 Jahre des Unterrichts und des Lehrstuhls auf der Universität der Wissenschaften zu Budapest. — *József Varga:* Der Zusammenhang zwischen dem Unterricht an den Universitäten und der wissenschaftlichen Forschung und der Entwicklung der sozialistischen Staatsverwaltung. — *Ferenc Toldi:* Der Schutz der Rechte und rechtlichen Interesse der Staatsbürger in der wissenschaftlichen Arbeit des Lehrstuhls für Verwaltung der Juristischen Fakultät der Universität zu Budapest zwischen 1867 und 1945. — *Pál Horváth:* Die Epoche der politisch-kameralistischen Wissenschaften und die zur Welt kommende Rechtshistorie. — *Andor Csizmadia:* Verwaltungswissenschaft am Anfang des XIX. Jahrhunderts: József Reviczky. — *Rundschau: Edit Konrád:* Die Arbeit der VI. Kommission für Rechtsfragen am XXXII.-ten Tagung der UNO Generalversammlung. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Ferenc Mádl:* Essay über die Verantwortlichkeit: das Buch von László Sólyom über den Fall der zivilrechtlichen Verantwortlichkeit. — Harmathy—Nárayné—Sándor—Vörös: Inländische Verträge der Aussenhandelsunternehmen *(Iván Meznerics).* — Krylova, N. S.: Der Staatsapparat der Wirtschaftsleitung in Gross-Britannien *(Endre Ferenczy).* — *László Trócsányi:* Fragen des Wasser-Umweltschutzes in der Monographie von Gvula Egerszegi. — *István Sprém:* Die örtlichen Staatsmachtorgane in den sozialistischen Ländern. — József Szaniszló: Die Geschichte des Unterrichts und der Lehrstühle für Verwaltungswissenschaft an der Fakultät für Staats- und Rechtswissenschaften der Universität der Wissenschaften Lorand Eötvös zwischen 1777—1977 *(Kálmán Benda).*

SOMMAIRE: *Tibor Király:* A l'anniversaire bi-centenaire de l'enseignement de l'administration publique. — *Sándor Berényi:* L'enseignement et la Chaire de l'administration publique fete son anniversaire bi-centenaire a l'Université Roland Eötvös de Budapest. — *József Varga:* La relation de l'enseignement universitaire et la recherche scientifique avec le développement de notre administration publique socialiste. — *Ferenc Toldi:* La protection de l'intéret des droits des citoyens aux travaux scientifiques de la Chaire de l'administration publique de Budapest entre 1867 et 1945. — *Pál Horváth:* L'ere des sciences politiques — administratives et histoire du droit en naissance. — *Andor Csizmadia:* La science de l'administration au commencement du XIXe siecle: József Reviczky. — *Revue: Edit Konrad:* Les travaux du VIe commission juridique a la séance XXXII de l'Assemblée général de l'Organisation des Nations Unies. — *Littérature juridique — Vie juridique: Ferenc Mádl:* Essai sur la responsabilité: Le livre de M. László Sólyom sur la décadence de la responsabilité civile. Harmathy—Mme Náray—Sándor—Vörös: Les contracts intérieurs des entreprises du commerce extérieur *(Iván Meznerics)* — Krülova, N. Sz.: L'appreil d'État de la gestion économique en Grande Bretagne *(Endre Ferenczy).* — *László Trócsányi:* Les problemes de la protection de l'environnement des eaux dans la monographie de M. Gyula Egerszegi. — *István Sprém:* Les organes de la puissance étatique dans les pays socialistes. — József Szaniszló: L'histoire de l'enseignement et des Chaires de la sicnece de l'administration publique a la Faculté de Droit de l'Université Roland Eötvös entre 1777 et 1977 *(Kálmán Benda)*

CONTENTS: *Tibor Király:* Bicentenary of the teaching of administrative sciences at the University (opening address). — *Sándor Berényi:* The 200th anniversary of the teaching of public administration and of the chair for public administration at the Budapest University. — *József Varga:* University training, scientific research and the development of our socialist state administration. — *Ferenc Toldi:* The protection of the rights and rightful interests of the citizens in the scientific work of the Public Administration Chair of the Law Faculty, Budapest in the 1867—1945 period. — *Pál Horváth:* The age of the political-cameral sciences and legal history in the making. — *Andor Csizmadia:* The science of public administration at the beginning of the 19th century: József Reviczky. — *Review: Edit Konrád:* The activities of the 6th (Legal) Commission at the XXXII. Session of the UN General Assembly. — *Legal life—legal literature: Ferenc Mádl:* Essay on responsibility: László Sólyom's book on the decline of civil law liability. — *Iván Meznerics:* Harmathy—Nárayné—Sándor—Vörös: The internal contracts of the foreign trade enterprises. — *Endre Ferenczy:* N. S. Krylova: The state mechanism of economic management in Great Britain. — *László Trócsányi:* Administrative law questions of water environment protection in the monography of Gyula Egerszegi. — *István Sprém:* Local power organs in socialist states. — *Kálmán Benda:* József Szaniszló: The history of the teaching and chairs of public administrative sciences at the Faculty of State and Law, ELTE, 1777—1977.

E lapszám (XXXIII. új évfolyam 5. szám) szerzői: *Dr. Király Tibor* az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának dékánja, egyetemi tanár. — *Dr. Berényi Sándor* tanszékvezető egyetemi tanár. — *Dr. Varga József* egyetemi docens. — *Dr. Toldi Ferenc* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője. — *Dr. Horváth Pál* tanszékvezető egyetemi tanár — *Dr. Csizmadia Andor* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — *Dr. Konrád Edit* a Külügyminisztérium főosztályvezetője. — *Dr. Mádl Ferenc* egyetemi tanár. — *Dr. Meznerics Iván* a Magyar Nemzeti Bank ny. igazgatója. — *Dr. Ferenczy Endre* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Trócsányi László* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Sprém István* a MTA Állam és Jogtudományi Intézetének csoportvezetője. — *Dr. Benda Kálmán* a MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa

XXXIII. új évfolyam 5. szám Budapest, 1978. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Az államigazgatás egyetemi oktatásának 200 éves évfordulójához

Az államigazgatással foglalkozó tudományok oktatása Egyetemünkön 200 éve folyik. Ez mutatja régiségüket, valamint azt is, hogy a ma tudományának lehetősége van régi forrásokhoz nyúlni.

Aligha tévedhetünk azonban, ha feltételezzük, hogy az állammal — és ezen belül az államigazgatással foglalkozó tudományok ennél sokkal régebbiek. Hiszen hacsak Arisztotelész Politikájára gondolunk — el kell ismernünk, hogy ő nemcsak az alkotmányokat hasonlította össze, hanem olyan elemeket is, amelyeket ma az államigazgatási tudományok területére tartoznak. A 200 év — így nézve az összefüggéseket — valóban nem is oly nagy idő. Mégis itt nálunk kifejez olyan folytonosságot, amely a tudománynak méltóságot kölcsönöz.

Az államigazgatási tudományok oktatását olyan korszakban kezdték, amikor a polgári nemzetté válás igénye már megjelent, amikor a felvilágosult abszolutizmus korszerűbb igazgatási rendszerre kívánt támaszkodni. Az se maradjon említés nélkül, hogy arra a jezsuita rend feloszlatása után került sor (1773) és hogy akkor ugyancsak 200 évvel ezelőtt adták ki a Ratio Educationis-t.

Az egyetemi oktatás 200 éve ilyen történeti indítás után szép és kevésbé dicső lapokat őriz, vitákat takar, irányzatok váltakoznak benne.

Magyary Zoltán Magyar Közigazgatás (1942) c. könyvének mottójául *Platón* idézetet választott. — Ebben Platón elmondja, az athéniek építkezésre vonatkozó tanácskozásra építőmestereket, ha pedig hajóépítésről van szó, hajóépítőket hívtak meg.

Amikor azonban államügyről kell tanácskozni, akkor felállhat bárki és tanácsokat osztogathat. És senki sem hányja a szemükre, hogy azt sehol sem tanulták „mert (az athéniek) úgy tartják, hogy ezek a dolgok nem taníthatók."

Valóban, a politikai hatalomban való részvételt nem kell tanulni, de az igazgatás mindinkább tudománnyá válik, illetőleg mind inkább és mind több tudományra támaszkodik.

A mai egyetemi oktatás és tudományos kutatás feladatai igen sokrétűek és aligha vallhatják, hogy az államigazgatási tudományokat nem lehet tanítani. De a „Hogyan" kétségtelenül kérdés. Itt valóban elmondható, hogy a bőség zavarával küzdenek. Az biztos, hogy az államigazgatási tudományok oktatása nem szorítkozhat pusztán a tételes jogra, de ezt nem is nélkülözheti. Nem zárkózhat el olyan ismeretek közlése elől, amelyek a gazdasági, politikai összefüggésekre vonatkoznak. Nem zárkózhat el a szervezési, vezetési technikák bemutatása — sőt kutatása elől sem.

Az ELTE-n az államigazgatási jog főkollégiuma mellett ma — az államigazgatási ágazatban — mintegy tíz fő tantárgyat hirdetnek. De hol van a határ, amit még képes a tanterv és a hallgató befogadni? És hol van az a minimumhatár, amelyen belül a társadalmi igények még kellő színvonalon kielégíthetők? — Ezek a mi kérdéseink és ezekre kell rövid időn belül válaszolnunk.

Lenin „Inkább kevesebbet, de jobban" c. cikkében már korán rámutatott az állami szervekben dolgozó emberek kulturáltságának fontosságára „... helyénvaló lesz — írta —, ha különösen nagy gonddal készülünk fel rá, ha gondolkodunk arról, hogy a Munkás-Paraszt Felügyeletekben a mai igényeknek valóban megfelelő emberanyagot összpontosítsunk ..."

Az állami, társadalmi, gazdasági szervek ellátása képzett szakemberekkel — ennek a Karnak megtisztelő feladata; teljesítésében fontos szerepet kapnak és vállalnak az államigazgatás tudományai. A cél: nem olyan emberek képzése, akik minden apró norma részletet is-

mernek — az elérhetetlen ábránd. A cél: az alkotó gondolkodásra és döntésre képes, a marxizmus—leninizmus tételeit, a törvények elvi alapjait megértő és alkalmazásukra képes szakemberek nevelése.

Lehet, hogy ma még nem érjük el a célt, de őszintén szeretnénk haladni feléje. Amikor köszöntöm az ünnepi ülés résztvevőit, köszöntöm mindazokat, akik méltón művelték a tudományokat, jóra és igazra nevelték az ifjúságot és így szolgálták a közjót. Köszöntöm mindazokat, akik itt körünkben napjainkban ezt cselekszik.

Király Tibor

Kétszáz éves az államigazgatás oktatása és tanszéke a Budapesti Tudományegyetemen

Kétszáz évvel ezelőtt született meg Tanszékünk, a közigazgatástudomány művelésének és oktatásának Magyarországon első intézményesített műhelye. Születése egybeesik az Egyetem és a magyar kulturális fejlődéstörténet jelentős évfordulójával: a nagyszombati egyetem Budára költözésével is. E két évszázad történelmet mozgató törvényei sodrában figyelmet érdemel *e Tanszék oktató, nevelő munkája is, mint a magyar közigazgatás történeti alakulásának egyik tényezője*. Ezt a szerepét még az sem kérdőjelezheti meg, hogy ha olykor a társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok lehetetlenné tették az új tudományos értékek társadalmi megvalósulását egy jobb korra hagyván azok megértését és elismerését, vagy pedig az a negatívum, hogy a magyar közigazgatás sorsforduló időszakaiban nem rendelkeztünk a magyar közigazgatás fejlődését szolgáló haladó tudományos eszmékkel. E két évszázad tükörképe a tudománytörténet nemzetközi fejlődéstörténetének is. Ebből százötven év a sajátos közép-európai, közel fél évszázad pedig a világ fejlődésvonulatát követi.

Ma, szerte a világon, különösen azonban a szocializmus országaiban, és így hazánkban is, a közigazgatás a társadalmi fejlődés alapvető tényezőjének minősül. Kormányzati programok, nemzeti méretű erőfeszítések tekintik céljuknak az államigazgatási rendszer olyan formálását, amely a társadalom további fejlődését lehetővé teszi. A tudományok differenciálódása következtében a tradicionális tudományágak megtartása mellett új tudományágak léptek sorompóba, választ keresve a modern igazgatás helyére, funkcionálásának módjára a ma társadalmában. E differenciálódás sodrában a közigazgatás pluri- és interdiszciplináris kutatása világjelenséggé válik. A tudományos kutatóintézeteknek és a jogi felsőoktatás mellett a képzés és továbbképzés intézményeinek is árnyalt rendszere szolgálja a közigazgatás kormányzati irányítását, növekvő és differenciált személyzeti igényeinek biztosítását. Ez utóbbi folyamat megkésve ugyan, már hazánkban is elkezdődött. A jubileum keltette figyelmet így nem kötelességünk a közigazgatás társadalomformáló szerepének, tudománya és oktatása jelentőségének bizonyítására felhasználnunk. Ez egyébként a kétszáz éves fejlődés eredménye is. A Tanszék mai életének gyötrő gondjai, reménytkeltő örömei közepette —, amelyet a közigazgatási tárgyú kormányzati kutatási programokban, a nemzetközi kutatásokban való részvétel és a kiszélesedett jogászképzéssel járó teendők ellátása jelent —, sem feledkezhetett meg azonban arról, hogy elérkezve a kétszáz éves jubileumhoz összefoglalja és közreadja annak egész történetét.

Egy szellemi intézmény életében ilyen esemény önmagában is olyan határkő, amely mellett már csak elemi önbecsülése okából sem mehet el anélkül, hogy e hosszú időt hordozó történelmének áttekintését, tudományos értékű elemzését és eredményei feltárását elmulaszthatná. E minimális kötelezettségétől még az a felismerés sem riaszthatja el, amelynek fényénél a különböző évfordulók és jubileumok egyre inflálódó folyamatában az ezekkel kapcsolatos hírverések a közvélemény mérlegén olykor már túlzónak is tűnhetnek fel. Tudományegyetemi intézményről lévén szó, magyar viszonylatban egyébként is igen kevés hasonló jellegű jubileum jöhet csak szóba. Külön is indokolja a visszapillantást és számvetést még az a tény is, hogy a Budapesti Tudományegyetem egy-egy tanszékét az ország szellemi életének egy adott szakterületén meghatározó hatású, legtöbbször a gyakorlatot is befolyásoló tényezőjeként tartották számon. Ezért az ilyen intézmény történetének kutatása, eredményeinek feltárása semmiképpen sem felesleges kitérő, hanem parancsoló szükséglet. Mindezektől függetlenül is a tudománytörténetnek kutatása *ma* mind az általánosságban, mind pedig egy-egy szakterületre vonatkoztatva több okból is igen nagy jelentőségű tudomány-művelési eszközzé fejlődött. Jelentősége abban rejlik, hogy közvetve vagy közvetlenül elősegíti a tudomány fejlődését, előmozdítja filozófiai vonatkozású kérdéseinek tisztázását, számba veszi azokat az együtthatókat, amelyeknek eredményeként azzá fejlődött, *amit ma jelent vagy képvisel*, nem mulasztván el közben azoknak a tényezőknek figyelembevételét sem, amelyek a tudományág fejlődése közben annak társadalomra való hatását a múltban befolyásolták s a jelenben is befolyásolhatják. Felismerve a tudománytörténeti kutatásoknak ezt az elvitathatatlan jelentőségét, már ré-

gebben elkezdtük szakágunk területén mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásában, úgyszintén Tanszékünket illetően is a szaktudományi, illetőleg tudománytörténeti alapok, vonatkozások egy-egy részterületre szorítkozó elemzését. Eljárásunk indító okául az szolgált, hogy ilyen elemző visszapillantás nélkül szaktudományunk számos elméleti kérdése eredményesen nem vizsgálható, újabb elméleti következtetések pedig meg sem fogalmazhatók. Tudományágunk történetét elemezve azt is bizonyítottnak találtuk, hogy a tradíciók hol kedvezően, hol kedvezőtlenül hatnak a mára.

A Tanszék teljes történetének megírásában azonban még egyéb jelentősebb motívumok is közrejátszottak. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy az államigazgatási tudományok története egyben a különböző megkülönböztető irányzatok története is, amelyeknek egyik központi kérdése mindenkor az volt és máig is az maradt, hogy egy vagy több diszciplina létezik-e az államigazgatási jelenségek vizsgálatában. A ma kialakult tudományos diszciplinák végeredményben a történelmi fejlődés produktumai is, és ezért ezek megismerése tudománytörténeti elemzés nélkül nem teljes. Az ez irányú kutatásokat nagy mértékben fellendítette hazánkban az a tény is, hogy a *„közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása" a kormányszintű feladatok egyike.* Az ez okból végzett munkálatok szükségszerűen vezettek el a tudományos irányzatok elméleti vizsgálatához s ezzel együtt a hazai tudománytörténet feltárásának igényéhez, egyben pedig realizálásához is. Az idevágó vizsgálatok egyrészről a tudományok nemzetközi fejlődésének történeti kialakulását s mai helyzetét elemezték, másrészről monográfia született szaktudományunk hazai történetéről is. E tények különösen sürgetővé tették, *hogy Tanszékünk történetét is teljességre törekvően tárjuk fel és tegyük ismertté* annál is inkább, mert szerepe tudományágunk fejlesztésében aligha vitatható el. Törekvésünk egybeesik a *magyar közigazgatás történetének,* tanulságainak, mára való hatásának elemzésére irányuló valós igények realizálódásával is. Az ez irányú történeti kutatások is széles körben kibontakoztak már s számottevő tudományos eredményekhez is vezettek. De mindjárt rá kell itt arra is mutatni, hogy a magyar közigazgatás története az elmúlt félévszázadban *szinte elválaszthatatlan Tanszékünk történetétől.* A Magyary Intézet kutatásainak számbavétele nélkül ui. a Horthy-korszak közigazgatása nem ismerhető meg. Ennek hiányában viszont rejtve maradnának a közigazgatás tényleges funkcionálását meghatározó törekvések és okok is. Éppen ezért is tudománytörténeti, pontosabban, tanszéktörténeti kutatásaink mindenekelőtt a Magyary Intézet hagyatékának számbavételével kezdődtek. Ez a munka a Tanszék, illetve az arra épült Magyar Közigazgatástudományi Intézet publikált kutatási eredményeinek felmérését célozta, de ugyanakkor megkezdődött a nem publikált — részben magánkézben levő — dokumentumok, kutatási anyagok számbavétele és rögzítése is. E munka már csak azért sem volt továbbhalasztható, mert fennforgott annak a veszélye, hogy nagy értékek tűnhetnek el vagy maradnak rejtve a ma és a későbbi kor számára, ha ezt a munkát nem végezzük el akkor, *amikor még rendelkezésünkre állnak az Intézet volt munkatársainak ismeretei és személyes közlései is.* E vonatkozásban természetesen nemcsak a közigazgatás és tudománya történetének felderítése volt a célunk, hanem a mai szervezéstudományi módszerek történeti kialakulásának feltárása is, miután a korábbi kutatások éppen ezen a területen hatnak a legjobban.

A közigazgatási tudományok és természetesen maga a gyakorlat is, alakítják, fejlesztik egy nép *igazgatási kultúráját.* Igazgatási, mégpedig fejlett közigazgatási kultúra nélkül ma nem lehet, de főként *demokratikusan* nem lehet igazgatni, amikor az igazgatók és az igazgatottak a társadalmi élet bonyolult mechanizmusában szerepet kell hogy cseréljenek. E közigazgatási kultúra hosszabb idő: évtizedes, évszázados fejlődés eredményeként keletkezik és nem kis szerepet játszik ebben a közigazgatástudománynak a közgondolkodásra gyakorolt hatása sem. Ugyanakkor nem szabad lebecsülnünk a kedvezőtlen történelmi tradíciók mára gyakorolt hatását sem. A demokratikus igazgatási kultúra és eljárás történeti szegénysége, a megyei igazgatási tradíciók mára is kiható káros beidegződése, a városi igazgatási kultúra korábbi fejletlensége mind-mind olyan tényező, amely ma is érezteti hatását.

A mai ünnepi napon, közreadva a Tanszék három kötetes történetét, köszönetet mondok a mű szerzőjének, *Szaniszló Józsefnek.* E mű megjelentetésével nem kívánjuk lezárni a tudománytörténeti kutatásokat. Ellenkezőleg: támpontokat és ösztönzést kívánunk nyújtani annak továbbfolytatására. Szaktudományunk területének számos olyan vonatkozása igényli még a tudományos történelmi elemzést, majd szintézisteremtést, amely mára hatóan is komoly elméleti jelentőséggel bír. Több évtizedes történelmet foglal magában Tanszékünk szocialista korszaka is. E periódus legfontosabb tényeinek rögzítése éppen ezért nélkülözhetetlennek látszott. A mű szerzője, tárgyi és személyi okoknál fogva, nem vállalkozhatott e területeken olyan széles körű vizsgálatra és mélyreható elemzésre, mint amilyent a közvetlen megelőző kor megrajzolásában nyújtott. Ilyen értelmű elemzésnek talán nem is érkezett még el az ideje. Ennek ellenére a Tanszék történetének folyamatát jelző fontosabb események és a publikációkból is nyomonkövetkeztető tudományos eredmények a közreadott munkában e korszakból is megismerhetők. A szerző annál szélesebb medret húz az előző korszakok eseményei számára, közöttük is a Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkájának ismertetésére. Ennek során nem csak eredeti, még nem publikált

dokumentumokra, hanem személyes megfigyeléseire is támaszkodhatott, lévén a korabeli eseményeknek szemtanúja és aktív résztvevője is. Ezért is van az, hogy e korról adott rajza sokkal részletesebb, árnyaltabb, mint az azt megelőző és követő korszak ábrázolása.

A közigazgatás tudományos művelésének a kezdete a XVIII. századra nyúlik vissza. Kibontakozásához elsősorban a közigazgatási tisztviselők szervezett képzésének igénye járult hozzá. Az e korszakban kialakult abszolutisztikus államokban centralizált állami szervezet, hivatásos közszolgálat jött létre, és pedig elsőként a pénzügyi, a katonai és a rendészeti igazgatásban. E centralizált államszervezet segítségével tudták az abszolút uralkodók hatalmukat fenntartani. Ehhez azonban anyagi eszközökre volt szükség, tehát szervezett államháztartást kellett megteremteni. Mindehhez jó tisztviselők kellettek, akiknek nemcsak az uralkodóhoz való hűségben kellett jeleskedniük, hanem képzetteknek is kellett lenniök, képesnek az apparátus munkájának, az államháztartásnak ésszerű megszervezésére. E tényezők hatására jön létre a *kameralisztika tudománya* mindenekelőtt Poroszországban, ahol 1727-ben tanszéket, 1774-ben pedig kameralisztikai főiskolát állítanak fel. A kameralisztika azonban csak bizonyos mértékben érdemli a tudományos jelzőt. Elsősorban a közigazgatással összefüggő tényeket, tapasztalatokat rögzítette; magába foglalta mindazokat az ismereteket, amelyek az állam és a közigazgatás működését érintették és amelyekben a tisztviselőnek járatosnak kellett lennie. Jóllehet Közép-Európában német nyelvterületeken vitathatatlan értéket jelent a tudomány fejlődésében, a politikai, közgazdasági gondolkodás összeurópai szintjéhez viszonyítva azonban teljesen igaz Engels megállapítása, mely szerint „az eredmény végül az úgynevezett kameralisztika volt, mindenféle furcsaságokból álló és eklektikus közgazdasági lével feleresztett kása, amit az államvizsgára készülődő államhivatalnokoknak hasznos volt tudniok."[1]

A kameralisztika nagyhatású művelője, az osztrák felvilágosodás teréziánus korszakának kiemelkedő egyénisége, *Sonnenfels* 1763-ban kapott tanszéket. 1777-ben, a Budai Egyetem Jogi Kara is kameralisztikai tanszékhez jutott. Az osztrák abszolutizmus és a nemzeti függetlenség hiánya e korban meghatározó tényező volt a Budai Egyetem életében egészen a kiegyezésig. Tantervét, tananyagát, kötelező erővel Bécsben határozták meg. Ennek következményeként az európai tudományos irányzatok és eredmények csak osztrák közvetítéssel juthattak el Egyetemünkre, sok eseten deformálva, az osztrák abszolutizmus igényeihez alkalmazva az eredeti gondolatokat. Ezért a magyar kameralisztika is csak a sonnenfelsi tanok közvetítésére szorítkozott. Igaz az is, hogy a nemzeti függetlenségért, haladásért folyó harc következményeként már korán észlelhető a szélesebb európai horizontok felé törekvő kitekintés, amit jól példáz a kameralista *Reviczky* irodalmi munkássága és a kameralisztika sonnenfelsi tanaival szakító Karvasy tudományos működése, amely a progresszív európai államtudományi eszméket is közvetíti mintegy átmenetet jelentve a magyar közigazgatástani iskola kialakulásához.

Tudományterületünkön a XIX. század uralkodó tudományos irányzata a *közigazgatástan.* Megalapítója és legnagyobb hatású művelője: *Lorenz von Stein.* A közigazgatástan a közigazgatás tudományos művelésének jelentős állomása volt, amely elsősorban a kialakuló korai polgári szociológia és közgazdaságtan alapján a közigazgatást társadalmi jelenségként vizsgálva már elszakad a korszak közigazgatási intézményeinek empirikus leírásától. Felfedte a közigazgatás legáltalánosabb törvényszerűségeit, de ugyanakkor nagy figyelmet szentelt a jogi szabályozottságnak és a jogállamiság gondolatának is. Jellemző, hogy összes korlátai ellenére Marx is nagyra értekelte Lorenz von Stein műveit. Szellemes megjegyzése szerint „műveiben a zseniális megsejtések néhol triviális banalitásokkal keveredtek". Steinről el kell mondani azt is, hogy kiválóan ismerte az utópista szocializmust és a német nyelvterületeken ismertette is e tanokat. Közigazgatástanban is kimutatható e tanok hatása. A budapesti tanszéken a közigazgatástan és a közigazgatástudomány jogi irányzatának művelése közötti időeltérés történelmi távlatban igen csekély. Legfeljebb egy-két évtizedben mérhető a közigazgatástan uralkodó jellege tudományunkban, majd több évtizeden át a közigazgatástan és közigazgatás jogtudományi irányzatának együttélése a jellemző. Tanszékünkön a közigazgatástani irányzat művelése ellentmondásos eredményekre vezetett. Stein egyértelmű hatása arra a korszakra esik, amikor e nézeteket a társadalom fejlődése és a tudomány már meghaladta. Ha későbbi korokban akadt is nagyhatású, *kiemelkedő tekintélyű, tudományos igényességű művelője,* kétségtelen, hogy a társadalmi fejlődésre való hatása negatívan ítélhető meg. Hátráltatta nemcsak a jogtudományi irányzat kibontakozását, hanem a modern igazgatástudományi, szociológiai vizsgálódások konzervatív gátjának is bizonyult.

A XIX. század második felében, amikor történelmileg napirendre került a burzsoá állam- és jogrendszer kiépítése, szükségképpen kialakul nálunk is a közigazgatás művelésének *jogtudományi irányzata.* Ez időben lényegében egybeesik új egyetem (Kolozsvár) és ott, valamint a jogakadémiákon közigazgatásjogi katedrák létrejöttével. A jogtudományi irányzat a közigazgatástan fokozatos sorvadásával, tartalmi elszegényedésével együtt e század első évtizedeiben a közigazgatás tudományos művelésének szinte egyetlen irányzatává vált. A jog-

[1] *Engels,* F.: Marx Károly: „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művéről (1859); Marx Károlyról. Budapest, 1950.

tudományi irányzat évtizedekig a jogi pozitivizmus keretei között marad s az egyetlen *Lechnert* kivéve csak e században jut el a jogi dogmatika szélesebb körű elméleti műveléséhez. Mégis, mind *Récsy,* mind *Kmety* jogi pozitivizmust meg nem haladó munkásságát nagyra értékeljük, mert a magyar közigazgatási jog kialakításában szerepük igen jelentős. Lechner dogmatikai munkálkodása pedig a maga korában, legalábbis magyar viszonylatban, úttörőnek tekinthető. A jogtudományi irányzat művelésére egyetemünkön a XX. század első évtizedeiben inkább az a jellemző, hogy a közigazgatási jog elméleti, dogmatikai művelésében elkésetten közvetítette a német jogi dogmatika kiemelkedő eredményeit. Szélesebb horinzonthoz, új elméleti eredményekhez a jogtudományi irányzat is csak a Magyary Intézet keretében jutott el.

Hazánkban a korszerű közigazgatási tudományok első műhelye a *Magyary Zoltán* által alapított és vezetett *Magyar Közigazgatástudományi Intézet* volt. Bár a közigazgatástudományt írta zászlajára, mégis valójában a közigazgatás differenciált tudományos művelésének nagy iskolájává fejlődött. Mindenekelőtt a kialakult modern szervezéstudományt és részben a szociológiai irányzatokat adaptálva a közigazgatás korszerű tudományos művelésének úttörőjévé vált nem csak hazai, hanem részben európai viszonylatban is. Emellett hangsúlyozni kell a Magyary Intézet jogtudományi kutatásainak nagy értékeit is; csak példaként említjük itt az eljárási jog, a közszolgálati jog vagy a kodifikáció területén végzett kutatásokat. A Magyary Intézet keretében csírájában a közigazgatás pluri- és interdiszciplináris kutatásának elemei is felfedhetők. Korszerűsége kifejeződik a közigazgatási jelenségek komplex megközelítésének és szintézisének igényében is. A modern szervezéstudományt adaptálva, az empirikus közigazgatás, tudományi, szervezéstudományi kutatások meghonosítója Magyarországon, sőt az empirikus kutatások kezdeti korszakára jellemző gyermekbetegségeket is sok esetben elkerülve eljut az elméleti általánosításig és következtetésekig. Mint említettük, az Intézet egyik ösztönzője volt a pluri- és interdiszciplináris kutatásoknak. Ezen ösztönzések, bátorítások eredményeként az intézeit műhelyben más tudományágak körében is tudományos értékek születtek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a magyar közigazgatás teljes társadalmi, gazdasági környezetét feltárták. E kutatások eredményei azonban túlmutatnak korukon. A felszabadulás után több közigazgatási reform információs bázisaként szolgáltak, ma pedig a közigazgatás történést kutatók e forrásokból meríthetnek hiteles anyagot a korszak közigazgatásának egzakt igényű tudományos feltárásához.

A korszak azonban politikai, filozófiai nézőpontból rendkívül ellentmondásos, miután a korszerű tudományos irányzatok, progresszív törekvések keverednek retrográd államelméleti nézetekkel, hellyel-közzel a fasizmus eszmekörével is. Ellentmondásosság kifejezésre jut abban is, hogy bár a közigazgatás korszerű reformjának tudományos bázisa megteremtődött, a reformok megvalósítása elől a kor társadalmi rendszere mereven elzárkózott.

Ha egyébként is nehéz a magyar kulturális élet elmúlt két évszázadát abból a szempontból megítélni, hogy az mennyire szolgálta a társadalmi haladást, akkor még nehezebb ebből a szempontból szűkebb szaktudományunkat, illetve annak budapesti katedráját mérlegre tenni. Az osztrák abszolutizmus, a nemzeti függetlenség hiánya, a kötelezően előírt tananyagok éppen az egyetem viszonylatában teszik nehézzé a tudományos gondolkodás fejlődését. A jozefinizmust nem számítva az abszolutizmus érvényesülése gátolta elsősorban az egyetem szellemi életében a progresszív eszmék, gondolatok kialakulását, terjedését. Ilyen körülmények között igen nagyra értékeljük, hogy a Tanszék első jogi tanára *Gyurkovics Ferenc* résztvesz a Hajnóczy—Martinovics mozgalomban, de még azt is, hogy Karvasy szakít a Sonnenfels-féle politikai tanokkal és progresszív európai államtudományi eszméket közvetít. A 48-as szabadságharc szellemi előkészítésében a közigazgatást illetően a progresszió forradalmi élvonalát az egyetemen kívüliek, elsősorban Szalai és doktrínerek képviselik, sőt a kiegyezés korában az egyetemmel szemben is megmarad ez a szerepük. Az igazsághoz tartozik az is, hogy szellemi hatását illetően egyébként nem jelentős *Tipula Péter* a 48—49-es szabadságharcban Kornis Károllyal együtt mentette meg az Egyetem becsületét azzal, hogy teljes határozottsággal a forradalom mellé állt és ezzel az ifjúságnak példát szolgáltatott.

A felszabadulás utáni évtizedek eseménysorozata még nem kiforrott történelem. E korszak első, mintegy másfél évtizede úgy tekinthető, mint a szocialista államigazgatási jogtudomány oktatása megteremtésének a története telítve mindazzal, amit a szellemi úttörőmunka szépsége, nehézsége és küzdelme jelentett. A Közgazdasági Egyetem átszervezése, a közigazgatási szaknak a Jogi Karra való áttelepítése mindjárt az induláskor a közigazgatás tudományos művelésének, oktatásának viszonylag széles kereteit biztosította. Habár néhány év alatt bebizonyosodott, hogy a magyarországi méretek miatt nem célszerű a jogi oktatás jogi és közigazgatási szakra bontása, mégis tény az, hogy a közel tíz-tizenöt közigazgatási tantárgy tanítása a Tanszéken a gyakorlati élet szakembereinek a bevonásával a differenciált szemlélet kialakulását, a tudománynak és az oktatásnak egyetemi kereteket meghaladó személyi bázisát teremtette meg. Erre a másfél évtizedre jellemző az is, hogy az egyetem és a közigazgatási gyakorlat rendkívül szorosan együttműködött mind az egyetemi tananyagok kialakításában, az oktatás feltételeinek megteremtésében, mind pedig a szocialista közigazgatási jog kodifikációjában, a közigazgatási elmélet fejlesztésében,

a közigazgatási gyakorlat alakításában. Ebben nagy érdemei vannak *Mártonffy Károlynak*, a Tanszék nyugalmazott professzorának és néhai *Beér János* professzornak, az Államjogi Tanszék vezetőjének. A negyvenes évek végén alakult meg ugyanis a két tanszék Államjogi és Államigazgatási Jogi Tudományos Munkaközössége, amely évtizedekig úttörő munkát végzett a szocialista államigazgatási jog elméleti kérdéseinek kimunkálásában, a közigazgatási gyakorlat fejlesztésének elméleti ösztönzésében. Elég, ha csak a második tanácstörvény, az eljárási törvény vitáinak az eredményeire gondolunk, nem beszélve a tanácsrendszer alapjainak kimunkálásáról vagy a közigazgatási jogi szabályozás továbbfejlesztését érintő számos más kezdeményezésről. E műhely a közigazgatás elméleti és gyakorlati szakértőit is kinevelte, mert a ma munkálkodók jelentős részének pályafutása e munkaközösségből indult el.

A szocializmus korszakának elmúlt évtizedei a tudományos kutatások széles körű kibontakoztatását, a magas színvonalú oktatás kereteinek megteremtését jelentették Tanszékünkön. Mind az általános, mind a különös részt illetően ma már beszélhetünk szocialista államigazgatási jogi dogmatika elméleti kiépítettségéről, továbbá olyan tankönyvi szintű ismeretanyagról, amely alkalmas korunk gyors tudományos haladása mellett az állandó megújulásra is. Ezekben az évtizedekben formálódik, rendszereződik az államigazgatás igazgatástudományának tananyaga, amely a jogi karok vonatkozásában az államigazgatási tudomány oktatásának új minőségi jellemzője. Számottevő eredmény az oktatás korszerű metodikájának kialakulása is. Évtizedek munkája nyomán alakult ki a jogesetek és módszerek tananyaga. Még nehezebb feladatot jelentett a nem jogi jellegű ismeretek korszerű oktatási módszereinek, az esetjátékoknak, helyzetjátékoknak a kialakítása, tansegédletek megírása. A tudományos kutatásban az elmúlt évtizedekben a hagyományos jogtudományi irányzat elmélyítésén túl széles körben kibontakozott az államigazgatási jelenségek igazgatástudományi és szociológiai vizsgálata is. Közel 20—25 nagyobb szervezéstudományi és szociológiai vizsgálat biztosította az elméleti szintézisek kialakítását, továbbá azt, hogy az államigazgatás egy-egy intézményét komplex módon ítélhessük meg és a fejlesztés modelljeit is kialakíthassuk. Számos tudományos kezdeményezés indult el a Tanszékről: az Országos Szervezéstudományi Konferencia, az urbanizáció és a közigazgatás összefüggéseinek elemzése stb. A Tanszéken kialakulóban vannak a közigazgatási pluri- és interdiszciplináris kutatásának társuló keretei, más tudományos intézményekkel való együttműködés, közös kutatások kifejlesztésének formájában. Az elmúlt másfél évtizedben a nemzetközi együttműködés egyre táguló lehetőségei is új erőforrásokat jelentettek mind a tudományos kutatásban, mind pedig az oktatásban. Itt mindenekelőtt a Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet kongresszusain való aktív részvétel, az Intézet által szervezett összehasonlító kutatásokban való közreműködésünk említhető meg. A szocialista országokkal egyre szervezettebb a kutatási együttműködésünk. Ennek eredményeképpen több közös kutatás, évről évre ismétlődő tudományos tanácskozás, közös kiadványok jelzik a fejlődésnek e jelentős és széles horizontot teremtő folyamatát. Ezen túlmenően számos nyugati és fejlődő ország intézete tartja számon Tanszékünket.

A jubileumi megemlékezés velejárója, hogy hajlamos inkább a megtett útra fordítani a figyelmet, kevésbé a jelenre és a jövőre. Eddig ezt tettük mi is. Most azonban egy villantás erejéig előre is tekintünk.

Ismeretes, hogy a politikai, társadalmi, gazdasági fejlődés, a tudományos-technikai forradalom következményeként a közigazgatási rendszer mélyreható átalakulás korszakában van. A világ valamennyi fejlett társadalmában az igazgatás, a szervezés, a szervezetek szerepe mindenféle társadalmi tevékenységben meghatározó tényező. A világ értelmiségének ma közel a fele igazgatással, adminisztrációval foglalkozik. Az igazgatás gépesítése, a korszerű igazgatási eljárások kimunkálása szolgálja ugyan, szolgálhatja és kell is, hogy szolgálja az igazgatás hatékonyságát. E folyamat ellenére is azonban az igazgatási személyzet növekedése nem lassult le, és *nem tudunk ma választ adni még arra a kérdésre, hogy miként volna elkerülhető* a társadalmi, azon belül is a közigazgatási feladatok ellátásában résztvevő munkaképes dolgozók arányának növekedése is.

A szocialista társadalomban a politikai rendszer, ezen belül a közigazgatási rendszer feladata a társadalom tudományos irányítása. E folyamat következményeként az államigazgatási apparátus egyre szakosítottabbá, differenciáltabbá válik, a döntés előkészítése szakértők ezreinek, sőt időnként tízezreinek közreműködését igényli, beleértve a tudományos intézmények egyre növekvő szerepét a közigazgatás döntést előkészítő, kialakító tevékenységének folyamatában. Ilyen körülmények között vajon hogyan érhető el az alapvető principium: a demokrácia. Az államigazgatási rendszer a társadalmat szolgálja, ezért a társadalom uralma és ellenőrzése alatt kell hogy álljon. Csak ilyen feltételek mellett fogadható el a közigazgatási rendszer társadalmi léte. Az előbbiekben jelzett folyamat következtében azonban a képviseleti és a közvetlen demokrácia hagyományos keretei nem képesek a társadalom uralmát, azaz az államigazgatási rendszer demokratizmusát feltétlenül biztosítani és szolgálni. A modern szocialista közigazgatás az emberi személyiség sokoldalú fejlődését, egyéniségének sokoldalú kibontakozását kell hogy szolgálja és ehhez szervesen hozzátartozik *az igazgatás fölötti társadalmi uralom, az igazgatás humanizmusának megőrzése, megóvása.* Véleményünk szerint *az embernek a természet feletti uralma is a társada-*

lom mai feltételei között a társadalom igazgatás feletti uralma útján valósulhat meg. Éppen ezért a képviseleti és a közvetlen demokrácia tradicionális intézményrendszereit olyan irányba kell továbbfejleszteni, hogy azok a társadalom tudományos irányításának követelményeit érvényesítő igazgatási rendszer feltételei között is biztosítsák az embernek a társadalom igazgatása feletti uralmát.

Korunkban, *főként a szocializmus országaiban, nem érezzük a legalitás és hatékonyság ellentétét* a közigazgatásban. A szocializmus számára az emberi személyiség fejlődése és szabadsága olyan alapvető követelmény, amely a törvényesség feltétlen érvényesítését igényli, miután az emberi személyiség szabadságát jogi garanciák is biztosítják. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az államigazgatási jognak az a rendszere, amely ma létezik, összhangban van korunk valóságával a gazdaság, a kultúra, vagy akár a társadalom életének más területein. Meggyőződésünk szerint az államigazgatási jogi szabályozásnak tradicionális intézményei a jogi szabályozás állandó átalakításával, a kodifikáció mégoly gyors ütemével sem biztosíthatják az újminőségű társadalmi viszonyok megfelelő jogi rendezését. Ehhez új elméleti irányokra, az államigazgatási jog újminőségű továbbfejlesztésére van szükség, amely az államigazgatási jogtudomány számára új feladatokat jelent.

Hosszasan sorolhatnók a ma államigazgatási rendszerének dilemmáit, vagy éppen a magyar társadalom igazgatási rendszerének sajátos gondjait. Egy bizonyos, az államigazgatási rendszer továbbfejlesztésének, átalakulásának olyan történelmi sorsfordulójához érkeztünk el, amelynél nemcsak egyes intézmények ma még oly tudományos alapossággal kialakított modellezésére van szükség — sikeres példaként számosat említhetnőnk —, hanem a hosszabb távú fejlődés *általános elméleti kérdéseinek* a megoldására is. Nem véletlen, hogy az igényesebb fantasztikus irodalomban ma nem a technika, hanem az ember és az igazgatási rendszer viszonya vált a fő kérdéssé.

Nem könnyű hosszabb távon Tanszékünk jövőjét tudományos igényességgel meghatározni. Közel tíz éve, hogy Magyarországon, de különösen a mi Egyetemünkön, egyre mélyebb rétegekre hatolva folyik a vita: *mi az egyetem helye, szerepe korunk változó világában, akár a tudományos kutatásban, akár az oktatásban, végső fokon a társadalom életében.* Nem kétséges, hogy az Egyetem évszázados tradicionális szerepköre megváltozott. Sem a tudományos kutatásban, sem az oktatásban, azaz a társadalom szellemi életének formálásában, tehát a nép jövőjének az alakításában nem vállalhatja egyedül azt a nem mindig teljesített, de ténylegesen ránehezedő felelősséget, amely korábban terhelte — annak ellenére, hogy a társadalom szemléletében, a közfelfogásban változatlanul ez az egyetemnek a hagyományosan domináns, a nemzet szellemi életét meghatározó szerepköre. Megjegyezzük, hogy az átalakulásnak e folyamatában nem kívánatos következmények és jelenségek is adódtak. Ez jellemző mindenekelőtt a tudományos kutatásra. Ezért a legfelsőbb társadalmi, állami vezetésünk az egyetemi kutatások fejlesztését, fokozottabb állami támogatását, tudománypolitikánk fő célkitűzésének minősítette. Ezzel összefüggő több más, itt nem részletezhető tényező függvénye az egyetem, az Állam- és Jogtudományi Kar és az egyes tanszékek társadalmi szerepköre is.

Az államigazgatástudományi kutatások ma csak akkor szolgálhatják a társadalom fejlődését, ha differenciált intézményhálózat alakul ki. Ezt a folyamatot bátorítottuk, ösztönöztük, ha erre sor került, az indulást tettekkel, önzetlenül segítettük. Társadalmi szükségleteink függvényében ma az államigazgatási tudományok kutatóbázisa nem eléggé differenciált, a meglevő kutatási intézmények kutatói kerete is szegényes. Éppen ezért a kutató intézményhálózat egyetemen kívüli bővítésének, fejlesztésének a hívei is vagyunk, mindenekelőtt az alkalmazott kutatásoknál, amelyek ma még nem épültek eléggé be a közigazgatás mindennapos életébe. A tudományfejlesztés nagy gondja hazánkban az is, hogy a társadalomtudomány műhelyeiben ma minden ösztönzés ellenére eléggé elzárkóznak a közigazgatási tárgyú kutatásoktól, holott az inter- és pluridiszciplináris kutatások adhatnak csak választ a közigazgatási rendszer továbbfejlesztésének nagy kérdéseire.

A modern államigazgatási rendszer, de különösen a szocializmus igazgatási rendszere, nagyszámú, magasan kvalifikált szakembert igényel. Egyrészt kifejezetten igazgatási szakembereket, másrészt jogászokat, műszaki, orvosi, közgazdasági stb. szakértőket; ez utóbbiaknál az a társadalmi igény, hogy igazgatási és jogi ismeretekkel is rendelkezzenek. Az államigazgatási hivatás és szakma éppúgy alá van vetve a differenciálódás, a szakosodás törvényeinek, mint bármely más hivatás. 1926-ban a magyar értelmiségi szervezetek egy memorandumot nyújtottak át az akkori miniszterelnöknek, Bethlen Istvánnak, amelyben kifogásolták, hogy a közigazgatást a jogászok uralják, még a kifejezetten műszaki, gazdasági, agrár munkakörökben is jogászok dolgoznak. A mai magyar államigazgatási rendszer a kvalifikált munkaerő tekintetében általában gondokkal küzd, de a legnagyobb hiány talán a közigazgatási jogászokban van. Vagy inkább a túlzott mennyiségi igények az egyetemi jogász, illetve közigazgatási jogászképzés mára jellemző gondjai. Az egyetemi szintű jogászképzés és ezen belül a közigazgatási jogászképzésben a minőségi követelmények, az igényesség megemelése lehet ma a cél figyelemmel arra is, hogy a közigazgatási jogászok a jogtudományi ismereteken túl, modern szervezéstudományi, szociológiai, pszichológiai, közgazdaságtudományi ismeretekkel is rendelkezzenek.

Helyeseltük, elméletileg bizonyítottuk, a

többlépcsős egyetemi és főiskolai közigazgatási képzés szükségességét. A főiskolai szintű képzés megoldható egyetemi keretek között is, de külön felsőoktatási intézmények útján is, mint amilyen lesz az Államigazgatási Főiskola, vagy amilyen a már eredményesen működő Rendőrtiszti Főiskola, mely utóbbi a differenciált főiskolai államigazgatási szakképzés egyik formájának is tekinthető. A közös cél érdekében az intézmények együttműködése, összefogása, mind a tananyagok, mind az oktatási módszerek fejlesztésében új lehetőségeket is teremt.

A magyar társadalomban megoldatlan a műszaki, közgazdasági, egészségügyi stb. szakemberek igazgatási képzése. Az egyetemi szakképzés keretében vagy talán postgraduális formában biztosítani kell tehát a műszaki, orvosi, közgazdasági szakemberek igazgatási, jogi képzését is, mert enélkül nem képesek eredményesen, magas színvonalon és hatékonyan ellátni szakigazgatási feladataikat.

Társadalmunkban még a jövőre vár a felsőszintű közigazgatási vezetőképzés kialakítása, amely csak postgraduális formában képzelhető el. Nemzetközi és hazai tapasztalatok igazolják, hogy az úgynevezett gazdasági vezetőképzés útján ez nem lehet sikeres, mert a közigazgatás sajátos képzési formát és ismereteket igényel.

Tanszéki hagyomány, amit egyébként a szocialista évtizedek tapasztalata is bizonyít, hogy a Tanszék ereje a társadalomtól, mindenekelőtt az államigazgatási gyakorlattól kapott támogatásában rejlik. A tudományban, a nevelésben akkor születnek nagy eredmények, ha a társadalom sokoldalú támogatása hat, és a munkatársak számát a társadalmi segítés megsokszorozza.

A jubileum ünnepi hangulatában emlékezzünk az elődökre, akik a mához vezető utat feltörték, és mondjunk köszönetet az élőknek, akik a korábbi évtizedekben és a jelenben, vállalták a közigazgatási tudomány és oktatás szolgálatát, társadalmi támogatását.

Az elkövetkező évtizedek tudományunk prognózisaiból következtetve — várhatóan minőségileg új és ma még nehéznek ítélhető feladatokat jelentenek. Az elmúlt évtizedek eredményei birtokában azonban bizakodással nézhetünk szembe e feladatokkal is.

Berényi Sándor

Az egyetemi képzés és tudományos kutatás kapcsolata szocialista államigazgatásunk fejlődésével

1. A közhelyek emlegetése nélküli ünnepi megemlékezés mindig számvetésre késztet. Jelenünk magyarázata és indokolása egyben a jövőnket megalapozó tanulság is. Az igazi évforduló a megtett út ünnepélyes idézése mellett az új folytatásának, az eljövendőnek is a tervezése. Az sem vitatható, hogy a jó és haladó hagyomány értékeket őriz és értéket ad tovább. Biztonságot nyújt a jelenben és segít formálni a jövőt. Vallom, hogy mindezek többsége az Államigazgatási Tanszék jubileumára is irányadó.

Nem volt könnyű kiválasztani azokat a témaköröket, amelyekről véleményemet és javaslataimat elmondom. Racionális megközelítés, érzelmi azonosulás, a tudomány vagy a tanszéktörténet idézése és az együttes tennivalók vázolása mind-mind az előadásba kívánkozik. Végülis — vállalva a témaválasztás esetleges bírálatát — két kérdésről szólok.

Az egyik: az államigazgatás személyi feltételei és ennek megteremtésében és folyamatos javításában az egyetem és az Államigazgatási Tanszék szerepe; a *másik* pedig a társadalom állami vezetését nagyrészt megvalósító államigazgatás tudományos megalapozása, az elmélet és a gyakorlat harmonikus kapcsolatainak lehetősége és benne ugyancsak az egyetem és az Államigazgatási Tanszék szerepe. És *még egy megjegyzés:* előadásom egyes megállapításait az Államigazgatási Tanszéknek címzem, de legyen szabad a címzettek körét a Jogi Karra, esetenként az egyetemre, talán még ennél is szélesebb körre kiterjesztenem.

Ismert, hogy a szervezetekkel foglalkozó tudományok (szociológia, szervezéstudomány stb.) más-más nézőpontból ugyan, de valamennyien az eredményesség, a hatékonyság aspektusából értékelik egy-egy intézmény jelentőségét és a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepét. Az egyetem, illetőleg a Tanszék munkája eredményességének mércéje egyedül annak a kérdésnek a megválaszolása volna, hogy az egyetem ki tudta-e elégíteni a közigazgatás mennyiségi és minőségi jogász-szükségletét, illetőleg az ott végzett tudományos kutatások segítették-e, hogyan és mennyiben a közigazgatás mindig napirenden levő, folyamatos fejlesztését.

A szinte szónoki kérdésekre egyértelmű, egzakt válasz — több okból — nem adható. Egyrészt talán azért, mert a Tanszék 200 éves története alatt gyökeresen eltérő társadalmi rendszerek számára kellett jogászokat képezni, másrészt a közigazgatásban a tudomány által megállapított tudományos tételek és a közigazgatás fejlesztését szolgáló állami-(politikai) döntések közötti összefüggés nem volt mindig nyilvánvaló. Az egyetemen folyó oktató és kutató munka, valamint a közigazgatás kapcsolatának ilyen hosszú időszakot átívelő értékelése elsősorban tudománytörténeti kérdés, a gyakorlatban dolgozó államigazgatási vezetőt — jelképesen szól-

va — a „fogyasztót" inkább a ma, a jelen kérdései izgatják.

Előadásomban elsősorban ezért a jelenlegi helyzetről szólok. Ez már annál inkább is célszerű, mert a két évszázad idézését — dicséretes módon — elvégezte *Szaniszló* József háromkötetes jó munkájában. A hangsúly ekként a kapcsolatok további fejlesztésére esik, s ennek megvalósulását a legfontosabb teendők sorravételével törekszem elősegíteni. Ebben az elhatározásomban Berényi Sándor is segített, aki elsősorban a megtett útra irányította a jelenlevők figyelmét.

Mindezek előrebocsátása mellett sem hagyhatom azonban említés nélkül — már a bevezetőben sem — azt a körülményt, hogy a Tanszék, illetőleg jogelődei már a felszabadulás előtt is — egyes időszakokban — esetenként többet tettek a közigazgatás fejlesztése érdekében, mint ami formálisan kötelességük volt. Gondolok itt elsősorban a *Magyary* Zoltán által létrehozott és vezetett Közigazgatástudományi Intézet tevékenységére, a harmincas évek közigazgatását feltáró és átalakítását célzó kutatásokra. Az már nem az Intézet hibája volt, hogy reformterveiből nem sok valósult meg. Az ott végzett munka értékét jelzi, hogy az azóta bekövetkezett gyökeres társadalmi átalakulás és az államigazgatási tudományok fejlődése ellenére megállapításaik, módszereik többségét ma is használhatják a kutatásokhoz.

A Tanszék munkája és a gyakorló közigazgatás közötti kapcsolatok — kissé leegyszerűsítve — két, az általam szóba hozott témára koncentrálódnak, éspedig: a *szakemberellátásban,* illetőleg a közigazgatás fejlesztését szolgáló tudományos kutatásokban való részvételre.

Mindkét kapcsolati módra — többek között — három fő ismérv a jellemző.

Az *első* ismérv: a közigazgatás szakemberei *sokrétű* képzettségének az igénye. Ma már — szerencsére — a múlté az az időszak, amikor a közigazgatás magasan kvalifikált szakemberei szinte kizárólag a jogászok közül kerültek ki. A mai szocialista államigazgatás — mind a helyi, mind a központi — a legkülönbözőbb szakmák és tudományterületek képviselőit foglalkoztatja, s igényli valamennyi tudomány — közvetlen vagy közvetett — részvételét a döntések előkészítésében. Az államigazgatási szakemberutánpótlást és a munka tudományos megalapozását tekintve tehát az állam- és jogtudományi karok távolról sem egyetlen partnerei a közigazgatásnak. Az egyetemek monopóliuma egyébként általában is megszűnt, szerepük azonban a szakember ellátásában változatlanul kiemelkedő, bár a közigazgatásnak mind újabb szakterületek képviselőit kell bevonnia (pl. számítástechnika). A monopolhelyzet megszűnését azonban — kevés kivételtől eltekintve — a nem jogász szakemberek államigazgatási munkára való felkészítése nem követte. A Minisztertanács határozata alapján most van folyamatban annak vizsgálata, hogy célszerű és szükséges-e a minisztériumok és országos hatáskörű szervek belépő dolgozóinak államigazgatási szakvizsgát előírni.

A *második* ismérv: mind a szakemberképzésben, mind a tudományos munkában nő az igény a komplex, több tudományterületet átfogó kutatások, s az ezeket áttekinteni tudó szakemberek iránt. Ez a körülmény közvetlenül kihat az egyetemek és a közigazgatás kapcsolatára: együttes erőfeszítésekkel kell keresnünk azokat az oktatási és kutatási módszereket, amelyek elősegítik ennek az igénynek a kielégítését (jogász-közgazdász, jogász-mérnök stb.). Mindez az egyetemi képzés keretében, de továbbképzés formájában is megvalósulhat.

A *harmadik* ismérv: jelentős tényező végül — s ezt kiemelten hangsúlyozom —, hogy az egyetemeken folyó munkát és a közigazgatás kapcsolatát nem lehet egyoldalúan értelmezni, ahol a közigazgatás kér (vagy éppen követel), az egyetem pedig teljesíti az igényeit. E kapcsolatokat sokkal inkább a kölcsönösség, az együttműködési készség jellemezze, ezért erre kell törekednünk a jövőben is. (Pl. a képzési igényeket az államigazgatásnak kell megfogalmaznia és segítséget is kell nyújtania ezek megvalósításához, többek között azzal, hogy külső szakemberek is résztvesznek az oktató munkában.)

Véleményem szerint az állami és a jogi, de különösen az államigazgatási tevékenység hatékonysága többek között öt alapvető tényezőtől függ. Éspedig:

a) a funkciók racionális meghatározásától, a feladatok optimális megjelölésétől, az államéletben is az ún. profiltisztítástól;

b) a funkciók által meghatározott állami szervezet struktúrájától;

c) az állami-társadalmi irányítás tartalmától, tevékenység személyi állapotától és módszereinek célszerű formáitól;

d) az állami tevékenység eredményes működésének tárgyi stb. feltételei színvonalától;

e) és az állami tevékenység személyi állományától, az állami és a jogi élet vezetőitől és apparátusától.

Nem túlzás, ha azt mondom: napjainkban az utóbbi feltétel megteremtése elsődleges fontosságú lett. Az államigazgatás funkciói és szerepköre újrafogalmazásában, továbbá a racionális szervezet kiépítésében, valamint a különböző feltételek megteremtésében jelentősen előreléptünk; jövőbeni gyökeres változás tehát nem várható. Ebből a lényeges helyzetből is táplálkozik, hogy a kormányzati munkában előtérbe került a személyzeti munka: rendelet született pl. a minisztériumok és országos hatáskörű szervek dolgozóinak képesítéséről, ezzel a képesítési rendszer kiszélesedett —, továbbá a Minisztertanács személyzeti munkát ellenőrző és koordináló szerepéről.

Ma — és ez ismert — az egyetemen állam- és jogtudományi képzés folyik; ez az összetett képzési cél egyúttal arra is utal, hogy az államigazgatási szervezet nem az egyetlen, sőt nem

is az elsődleges, amely szakemberutánpótlását e karok útján törekszik biztosítani. A hagyományos modellnek megfelelően a hallgatók zöme az igazságügy különböző területein helyezkedik el (bíró, ügyész, ügyvéd), s államigazgatási munkaterületekre általában kevesebb hallgató törekszik, mint amennyire ott szükség volna (a tanácsoknál pl. a jogászellátottság alig több mint 60%). E negatív jelenségnek több oka van, s közülük néhányat említek csupán. Talán legjelentősebb ezek között a *közfelfogás,* amely az érettségiző fiatalok pályaorientálásában nagy szerepet játszik, és amely az igazságügyi területeket, s nem a közigazgatást tekinti az „igazi" jogászi pályának. A kezdő hallgatóban az otthonról hozott képre további sötét tónust rajzol az egyetemi oktatás mechanizmusa, hiszen a tárgyak túlnyomó többsége jogtudományi, s igen kevés az államtudományi. Kevés hallgatónak nyílik pl. módja a képzési idő alatt közelebbről megismerni a közigazgatásban dolgozók munkáját, megismerni és elfogadni e munka vonzó és érdekes oldalait. Az ezt segíteni hivatott szakmai gyakorlat sok esetben inkább viszszarettent, semmint, hogy megszeretteti ezt a szakmát.

Az okok között azonban nem hallgathatóak el az államigazgatás oktatásának negatív tapasztalatai sem. Ezke közé sorolom: az oktatás nem teljeskörűen mutatja be az államigazgatás szerepváltozását, nem kellően készít fel a szervező jogász-típusú hivatásra, nem tanít jogszabályelőkészítést. Objektív okok is hatnak: kevés az óraszám, több éven át mellőzött volt a különös rész oktatása stb.

Kedvezőnek tartom a negatív tapasztalatok mellett — és ezt örömmel hangsúlyozom —, hogy az utóbbi évek trendvonala előremutató. Az oktatás rendszerében, az érdeklődési körnek megfelelő specializálódás érdekében több intézkedés született: speciálkollégiumok szervezése, szakszemináriumok tartása, ágazati tárgyak bevezetése. Az ágazati tárgyaknak külön jelentőséget ad, hogy óráit többnyire külső szakemberek tartják, akik az adott téma specialistái kutatóhelyeken, vagy államigazgatási szerveknél, Sok azonban még így is a bizonytalanság.

Pozitív és dicséretes: a Tanszék immár hagyományos feladatának érzi, hogy az államigazgatás iránt érdeklődő, jó képességű hallgatók egy szűkebb körének fokozott lehetőséget biztosít a közigazgatás megismerésére, kutatásokban való részvételre. Ezt jól szolgálja a demonstrátori intézmény, tudományos diákköri munka, gondosan előkészített, tudományos kutatásokat is szolgáló, az oktatók által vezetett szakmai gyakorlatok, részvétel a Tanszék tudományos munkájában. Egyértelmű tapasztalat, hogy azok a hallgatók, akik az említett formákban résztvettek a Tanszék munkájában, túlnyomórészt a közigazgatást választották élethivatásul. Áttekintve pl. azt, hogy az elmúlt 10—15 évben demonstrátorként dolgozó vagy a diákkörben aktívan résztvevő egykori hallgatók ma milyen szerepet és milyen munkaköröket töltenek be pl. a helyi közigazgatásban, bizonyítva érzem, hogy az egyetem szerepet játszik a közigazgatás szakemberutánpótlásában, s ezzel annak fejlesztésében. A jelenlevő ismerős arcok is ezt igazolják. Ugyanakkor feltűnő — érdemes az okait megkeresni—, hogy a minisztériumokban pl. kevés volt demonstrátor dolgozik. Én pl. azt sem értem — és ezt a velük való találkozás pozitív, személyes tapasztalataira alapozom —, hogy miért nem funkcionál a tanácsi államigazgatásban dolgozó fiatal jogászok nagy perspektívával létrehozott klubja.

Bár az előzőekben is esett már szó a követelményekről, az első téma befejezéseképpen a továbbfejlesztés legfontosabb összetevőit az alább következők szerint összegezem.

A jogászszakemberekkel szembeni hagyományos követelményeket legutóbb 1971-ben a Szegedi Egyetem és a Jogász Szövetség által Szegeden tartott nemzetközi tudományos kollokvium már megfogalmazta; ezek többnyire érvényesülnek is. Ma már azonban többről van szó. Véleményem szerint az államigazgatási jogászképzés nem mindenben követi az államigazgatással szembeni követelményeket, ezért azok teljesítésére nem kellően készít fel. Mire gondolok?

Az oktató-nevelő munkában — a tételes jog oktatása mellett — az államigazgatás funkcióiból, az előtte álló, növekvő követelményekből kell kiindulni; tartson lépést az oktatás és kövesse az államigazgatás fokozódó társadalmi szerepének a jog melletti terebélyesedését és egyéb eszközrendszerének gazdagítását.

Nagyobb teret kell kapnia az állammal kapcsolatos tudományos és gyakorlati ismeretek oktatásának; tovább kell lépni a specializáltabb közigazgatási szakemberképzésben. Hozzátesszem: a korszerű szemlélet egységben szemléli az állam- és jogrendszert és a jogászi hivatást és ebben az egységben az államigazgatási jog és az államigazgatásban dolgozó jogász *nem elkülönült, de elkülöníthető* ismeret, illetőleg hivatás. Továbbá: a jogászi hivatáson belül az egyenértékűség híve vagyok, mely az emberek önmegvalósításának velejárója. Ezt jól segíti pl. az egységes jogi szakvizsga. És végül: az államigazgatás szakemberszükséglete — ez ma már többnyire felismert — differenciált, az egyetemek, az igazgatási főiskolák és a szakközépiskolák egyaránt adnak szakembereket. A felsorolt intézmények azonban nem versenytársak, hanem kiegészítik egymást.

Az esetleges félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy ma már nehéz oly módon különbséget tenni, hogy valaki egy-egy jogág művelője. A jogágak egyre inkább közelednek, egyre inkább komplex jogi intézmények alakulnak pl. a gazdaságirányítás szolgálatában. Ennek a konkrét jogérvényesítő munkában is meg kell nyilvánulnia. És ebből is ered — és ez véleményem szerint nagyon fontos mozzanat — a jogi munka egyenértékűsége mellett a jogi

munka integrálódása. Egyre inkább mérséklődik az egyes jogászrétegek közötti korábban meglevő hierarchizált viszony. Új munkakapcsolatok alakulnak ki, pl. üzemi ügyfélfogadásban, jogsegélyszolgálatban. Figyelemre érdemes pl., hogy a rendelkezésemre álló statisztika szerint a képviseleti ügyeknek, amelyet az ügyvédek bonyolítanak, több mint egyharmada szorosan vett államigazgatási ügy. Az államigazgatásban dolgozó jogászok munkájában pl. nagymértékben előtérbe kerül a munkaszervezés, a vállalati és a szövetkezeti jogászok munkájában a munkahelyi demokrácia fejlesztése. A jogi munka közéletiséggel telítődik, a jogász feladatának is érzem az államélet és a jogi élet fejlesztésének szorgalmazását és sürgetését (pl. az egyszerűsítést).

Az állammal, közigazgatással kapcsolatos tárgyak keretei között is tovább kell növelni a nem jogi megközelítésmódot (politikai, szociológiai, szervezéstudományi stb. nézőpont érvényesítése), érzékeltetni kell, sőt meg kell értetni az államigazgatás politikai karakterét.

Jobban kell megismertetni a hallgatókkal a közigazgatás élő mechanizmusát, felkészíteni őket a sajátos államigazgatási témákra (pl. a közigazgatás és a jog összefüggéseire, vagy a jogalkotásban, szervező munkában való részvételre), tudatosítani kell a nehezítő, feszítő tényezőket is, vagyis a valós társadalmi viszonyokat.

Ugyancsak nagyobb teret kell kapni az oktatásban az államigazgatás változásának, mindig aktuális funkcióinak; az új korszerű törekvések ismertetésének (új igazgatási formák bevezetése, a szervezés növekedése, megelőző, a megoldást kereső, kínálatot benyújtó, aktív, udvarias, az emberek iránti bizalomra épülő államigazgatás kiépítése stb.).

Talán több, a gyakorlatban dolgozót lehetne bevonni az oktató munkába (az oktató munkában való részvétel többnyire elismert, rangos tevékenység); elképzelhetőnek tartom pl. a jól átgondolt rotációt is.

A nevelésben és az oktatásban rejlő gazdag lehetőségek felhasználásával, korszerű gondolkodási szemléletet, a mindig újat, jobbat kereső mentalitást, az értelmiségi szerepkört, az emberek szolgálatát kell a hallgatókban elültetni.

Tudatosan nem szólok az államigazgatási vezetők oktatást és nevelést segítő tevékenységéről és annak további lehetőségéről. Egyet kérek ezúttal mindössze: az államigazgatásba kerülő fiatalok hitét, elkötelezettségét, jobbat, újítani akarását ne tompítsák, inkább élesszék. A munkába állás — az emberi élet e fontos állomása — ne törést, ne kiábrándulást, hanem tiszta és nemes ösztönzést adjon egy egész életre.

Az államigazgatás személyi feltételei megteremtésének fontosságát és folyamatos javítását hangsúlyozva ma is figyelmeztető figyelemfelhívásnak vallom Magyary Zoltán állásfoglalását: a közigazgatás reformja — és én hozzáteszem: gyakorlata — elválaszthatatlan a jogi oktatás — és ugyancsak hozzáteszem: a közép- és felsőoktatás színvonalának emelésétől.

2. Egyértelmű tapasztalat — sőt tanulság: az államigazgatástudomány történelme során akkor alkotott maradandót, amikor harmonikus kapcsolata volt a gyakorlattal. A korszerű közigazgatási munka első műhelye ezért volt pl. a Közigazgatástudományi Intézet. Történelmi tény továbbá, hogy a szocialista államigazgatástudomány kialakulása és a szocialista államigazgatás megteremtése hazánkban időben egybeesett. Végül: a felszabadulás után a szocialista közigazgatási reform megalapozói, előkészítői és az államigazgatástudomány rangos művelői többnyire ugyanazok a személyek voltak, pl. Beér János. A szocialista közigazgatástudomány első műhelye tehát ugyancsak az elmélet és a gyakorlat termékeny egységének jegyében dolgozott.

Számunkra — jelenlevő számára — örvendetes, hogy az állam- és jogtudományi kutatóbázis a társadalomtudományok legkvalifikáltabb kutatóbázisa: a kutatók közel 60%-a tudományos fokozattal rendelkezik. A társadalomtudományok egészét tekintve ez az arány nem éri el a 20%-ot. Mindinkább határozott arculatot nyernek azok a magukat államigazgatási jogászoknak valló kutatók, akik a közigazgatást sokkal inkább szociológiai, igazgatástudományi, politikai-tudományi oldalról közelítik meg és vizsgálják, mint jogi aspektusból.

Az utóbbi években mennyiségileg megnövekedtek a közigazgatásra vonatkozó kutatások, egyben minőségbeli változás is észlelhető; a korábban érvényesülő egyoldalú szemléletmódot felváltották az igazgatási jelenségek társadalmi alapjait mélyebben vizsgáló komplex kutatások. Változott, gazdagodott a kutatások módszertani eszköztára, előtérbe kerültek a tényfeltáró vizsgálatok. Mindezek az államigazgatási tanszék kutatómunkájában is érvényesülnek.

A magyar államigazgatástudomány története során soha olyan szerencsés helyzetben nem volt, mint jelenleg. Az államigazgatás fejlesztésének ugyanis van a Kormány által elfogadott operatív és hosszú távú, 15 évre szóló programja, van ötéves távlati jogalkotási terve; vannak jó és jól érvényesülő tudománypolitikai irányelvek; legutóbb az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága határozta meg a tennivalókat stb. A vezetés igénye tudatos, egyértelmű és világos. Az eredmények hasznosításának szándéka — szemben Magyary Zoltán megbízóival — ugyancsak egyértelmű. Véleményem szerint ma a vezetés igénye nagyobb, mint a tudomány lehetőségei.

Az államigazgatási tudományos kutatás legfontosabb tennivalóit egyértelműen meghatározza a „Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" c. kutatási főirány. Ebben a témakörben a Tanszék is aktívan részt vesz, mint az „Urbanizáció hatása a közigazgatásra" című kutatás irányítója, de más témakörben is jelentősek a kutatások.

Az elmúlt évtizedek pozitív tapasztalatai igazolják, hogy a tudományos kutatás által feltárt tények és összegezett eredmények jelentős segítséget nyújtottak az államigazgatás egyes intézményeinek továbbfejlesztésében. Néhány példa: az 1957-ben megalkotott eljárási törvény, a tanácstörvény egyes megoldásai (városok és környékük kapcsolatainak feltárása, városkörnyéki község; a szakigazgatási szervezet tagozódásának elvei stb.); környezetvédelemmel kapcsolatos (tudományos) kutatások és a közelmúltban hozott szervezeti intézkedések; vállalatirányítással, szocialista tulajdonnal kapcsolatos tudományos eredmények és a vállalati törvény előkészítése.

A tudományos kutatás és a gyakorlati közigazgatás képviselőinek továbbra is kölcsönös együttműködéssel — bízva egymásban és feltételezve a jó szándékot — kell feladataikat megoldaniuk. A gyakorlati közigazgatás és a tudományos kutatás közötti kapcsolatban sok pozitív tapasztalat van, de a tennivaló sem kevés.

Az együttműködés elvi alapja: a cél azonossága. Az együttes cél, hogy államigazgatásunk eredményesen és hatékonyan segítse és valósítsa meg a társadalom előtt álló, államigazgatási eszközökkel megoldandó feladatokat. A cél azonossága mellett azonban eltérőek a megközelítés eszközei és módja. Örvendetes, hogy a megközelítés eszközei és módjai közelednek egymáshoz és nem távolodnak egymástól.

Pozitív, hogy a kutatások egyre gyakrabban empirikus bázisról indulnak, ebbe gyakorlati szakembereket is bevonnak. (A Tanszék ebben jó példát mutat, pl. városigazgatási kutatások az 1960-as években, most folyó vizsgálatok a tatai térségben.) Gyakorlatban dolgozó szakemberek közül egyre többnek van tudományos ambíciója is (tanulmányok, monográfiák írása, törekvések tudományos fokozatok megszerzésére stb.). Támogatásra érdemes együttműködési formák alakultak ki pl. a Tanszék együttműködési megállapodása egyes tanácsokkal.

Eredményes volt a két évvel ezelőtt Debrecenben tartott nemzetközi konferencia az urbanizáció és a közigazgatás összefüggéseiről. Gondolom, a módszerekről szólva, jogos a kérdésem: az úttörő munkát végző Tudományos Munkaközösség miért halt el? Szóvá kell tenni a további együttműködés érdekében azt is, hogy az együttműködést esetenként szemléleti tényezők is nehezítik.

Igaz az, hogy az állami és a politikai vezetés — és nem csak a központi — mindig gyakrabban és szervezettebben igényli a fontosabb döntések tudományos előkészítését és megalapozását. Ugyanakkor előfordul, hogy egyes államigazgatási vezetők és dolgozók kevéssé hasznosítják a tudományok eredményeit és alig érdeklődnek az elméleti jellegű munkák iránt.

Az eredményesebb együttműködés érdekében meg kell változtatni azt a felfogást, amely szerint a tudománynak nem lehet küldetése aktuális, időszerű döntések előkészítésében való részvétel, de azt is, mely szerint felesleges a tudomány véleményét kérdezni aktuális döntések előtt, mert konkrét hasznosítható javaslatokat úgy sem tud adni; növelni kell (kölcsönös erőfeszítésekkel) a fontosabb döntések előkészítését segítő szakmai-tudományos vitákat; rendszeressé kell tenni az ilyen fórumok szervezését.

Néhány további követelmény. Célszerű a Tanszék kutatási témaköreinek további szűkítése, a legfontosabb feladatokra való koncentrálása a kutatási főirány keretei között. Növelni kell a kutatás eredményeinek könyv alakban történő publikálását is;

Kívánatos növelni a komplex, illetőleg multidiszciplináris kutatásokat; (külön kérdés: a komplex kutatás esetén melyik tudományág feladata az integrálás és a szintetizálás; meghatározóként elsősorban a felhasználás célja vehető számításba, vagyis, ha állami döntés előkészítését szolgálja, akkor az államigazgatási tudomány feladata).

A tudomány képviselőinek még gyakoribb bevonása a közigazgatást érintő döntések előkészítésébe, véleményezésébe.

Fokozni kell az államigazgatástudomány részvételét az aktuális ideológiai és politikai kérdések elméleti kidolgozásában, az eszmei nevelőmunkában és a nemzetközi ideológiai harcban.

Szükséges a tudományos kutatás és az állami gyakorlat közötti együttműködés konkrét, intézményes formáinak és módszereinek — megtartva a személyes, emberi kapcsolatokat is — kiépítése.

Tovább kell szélesíteni a kutatók és oktatók közötti kapcsolatokat; itt is elképzelhető megoldásnak látom a rotációt.

Javítani lehet a tudomány és a gyakorlat terveinek összehangolását. Megjegyzem, nem értek egyet azzal a véleménnyel, mely szerint a tudomány és a gyakorlat kapcsolatának fejlődését nehezíti, hogy mind ez ideig nem sikerült kellően előrehaladni a jogtudomány és a gyakorlat (pl. a kodifikáció) tervének összehangolásában. A jogalkotás ötéves terve önmagában is koordinál.

Nagyobb figyelmet kell fordítani az államigazgatási kutatások koordinálására, előfordul pl. párhuzamos kutatás is. Jobb munkakapcsolatot kell kialakítani az ún. alkalmazott kutatást végző intézetekkel, a minisztériumok azonos profilú intézeteivel és a Tanácsigazgatási Szervezési Intézettel. Bátrabban lehetne felkérni kutatási témafelelősként nem tudományos szervezeteket, az államigazgatás személyzete című kutatási téma szervezésében és koordinálásában a Közalkalmazottak Szakszervezete pl. példamutató munkát végzett.

A hazai közigazgatástudomány talán jobban közvetíthetné a nemzetközi kutatás eredményeit hasznosítható következtetéseit.

Varga József

A polgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme a budapesti jogi kar közigazgatási tanszékének 1867 és 1945 közötti tudományos munkájában

Kiveteles és megtisztelő, de nem minden részletében hálás feladat a budapesti jogi kar 310. évében a közigazgatási tanszék alapításának 200. évfordulóján visszatekinteni a tanszék tudományos munkásságának olyan időszakára, amelyben a feudális maradványokkal terhelt, megkésett polgári fejlődés rövid, változatos, ellentmondásos folyamata a felszabadulás történelmi tényével véget ért, amelyben a polgári magyar közigazgatási jog intézményei létrejöttek, és amelyben hazánkban a közigazgatási jogtudomány fogant.

A változatosság és ellentmondásosság kifejezésre jutott a magyar jogban, mindenekelőtt a közjogban, így a közigazgatási jogban és a jogtudományban is.

1. A kontinensen erős közigazgatást a feudál abszolutista állam teremtett. A közigazgatás ugyanis az abszolutista uralkodó hatalma fenntartásának hatékony eszköze. Ez a közigazgatás egészében szabad, mert nem általánosan kötelező jogi normák alapján működik. Működését belső utasítások és parancsok szabályozzák. A közigazgatási jog elemei az abszolutizmus elleni harcban, a harc eredményeként alakulnak ki. A közigazgatási jogág kialakulásának feltételei pedig, Franciaországban és Angliában a feudálabszolutizmus gyökeres megdöntésével, másutt pedig a kontinentális alkotmányos monarchia kialakításával jöttek létre. Franciaországban és Angliában a mélyreható forradalmi változás eredményeként a közigazgatás törvényi kötöttsége teljessé vált. E kötöttség eszmeileg a *törvényes állam* koncepciójában jutott, illetőleg jut kifejezésre.[1] A kontinentális alkotmányos monarchiában a mérsékeltebb politikai változás következtében a közigazgatás törvényi kötöttsége is mérsékeltebb. Sőt bizonyos vonatkozásban — pl. eredeti jogalkotás, törvény hallgatása esetén is az autóritatív cselekvés lehetősége — a szabad igazgatás maradványa. E viszonyokat eszmeileg a jogállam koncepciója fejezi ki.

A polgári fejlődés, a tőkés árutermelés, az áru-pénzforgalom, a tőkésviszonyok jogilag rendezett szabadságát és biztonságát igényli. Ez pedig nem képzelhető el a szabad igazgatás rendszerében, illetőleg a közigazgatási apparátus státusának, szervezetének és működésének megfelelő jogi szabályozása nélkül. Anélkül, hogy a közigazgatás ne jogi felhatalmazás alapján tevékenykedne, hogy a jog ne rendezné a közigazgatás jogait és kötelességeit. Anélkül, hogy az érdekelt alanyok jogok és kötelességek viselőivé ne válnának, hogy a közigazgatás szervezeti és működési vonatkozásában ne esne erőteljes ellenőrzés alá. Következésképpen a kontinensen *fokozatosan* kialakul a jognak egy sajátos területe, amely egészében különbözik a polgári és más, már korábban kialakult jogágaktól. Létrejön a közigazgatás jogállásával, szervezetével és működésével kapcsolatos új jogág és ágazati jogtudomány.

A közigazgatási jog és jogtudomány kialakulásának és fejlődésének kontinentális útja országonként mutathat és mutat is bizonyos töréseket és eltéréseket. Így a magyar fejlődés is. Ezek az eltérések nemzeti történeti fejlődésbeli sajátosságoknak tekinthetők.

Tudománytani szempontból vizsgálva a fejlődést megállapítható, hogy az abszolutizmus kialakította a maga közigazgatási tudományát. Ez a *fináne tudomány,* a kameralisztika, a *rendészet* tudománya és a nagyrészt ezekből kinőtt *közigazgatástan* volt. Az utóbbi azonban átnőtt a polgáriasodó államba is. Kezdetben a közigazgatás joga beépül a közigazgatástanba, majd ettől emancipálódva — kinőve ennek kereteit — létrejött a polgári viszonyoknak megfelelő közigazgatási jog és jogtudomány. A magyar közigazgatási jogtudomány kialakulásának is ez volt a vázlatos útja. Ez az út minden államban ellentmondásos volt. Ez különösen a politikai harcok különbözőségének, valamint az államra és az állampolgári jogokra és szabadságokra vonatkozó ellentmondásos állambölcseleti nézeteknek volt a következménye.

2. Ez alkalommal a közigazgatási tanszéknek közvetlenül a kiegyezés előtt és 1945 között működött professzorai munkásságát három problémakörre koncentrálva kívánom érzékeltetni. A három problémakör a következő: *1. milyen nézeteket vallottak a közigazgatás rendészeti tevékenységet illetően; 2. hogyan viszonyultak a közigazgatási viszonyok jogi szabályozásához és 3. miként foglaltak állást a polgárok jogai és jogos érdekei védelmét illetően.* A három probléma összefügg, valójában egységet alkot. Középpontjában az ember áll, akit a közigazgatás szolgál vagy legalábbis szolgálnia kellene.

A következőkben tehát nem szándékozom az érintetteknek sem általános emberi magatartását, sem életművét értékelni. Törekvésem csupán arra irányul, hogy az évforduló alkalmából nézeteiknek egy *meghatározott közigazgatási* — az ember számára különösen fontos — szelvényét érzékeltessem. Ezzel is hozzá szeretnék járulni az érintettek munkássága e vetületének jobb megismeréséhez.

1. A vizsgált időszakban a tanszék élén két nagy egyéniség — *Kautz* Gyula és *Magyary*

[1] *Malberg,* Carré de: Contribution a la Théorie générale de l'État... Párizs, 1920. I. 488. és köv. old.

Zoltán — állott. Kautz Gyula 1863—1867-ig, Magyary Zoltán pedig 1930—1945-ig volt a tanszék professzora. Kautz Gyula 1867—1892-ig, az 1867-ben a karon felállított közgazdaságtani tanszéknek volt tanára. Ezt követően az Osztrák Magyar Bank főkormányzójaként működött.

Kautz és Magyary között időrendben *Lechner* Ágoston (1869—1901), *Kmety* Károly (1902—1928) a tanszék vezető tanára. A II. tanszéken pedig *Nagy* Ernő (1912—1921) és *Tomcsányi* Móric (1922—1945) működött.

2. *Kautz* Gyulának vizsgálódásunk körébe eső műve a „Politika vagy Országászattan Tekintettel a Két Művelt Világrész Államintézményeire és törvényhozására" 1862-ben Pesten jelent meg. A mű tehát abban az időben készült, amikor a szabadságharc leverése következtében az osztrák abszolutizmus Magyarországot osztrák tartománnyá kívánta tenni, amikor e célkitűzések megfelelően kialakított közigazgatás nyelvévé a németet tették meg és amikor az országban a jogbizonytalanság rendkívül nagy volt.

Az elnyomásnak ebben az időszakában a függetlenségi mozgalmak nyomán kiszélesedik a népi és alkotmányos küzdelem, ami belső és külső tényezők hatására elvezet az 1867-es kiegyezésig. E politikai harcok fényénél Kautz Gyula műve külön értéket kap.[2]

Kautz Gyula művében a közigazgatási tevékenység két fő területét különbözteti meg. Az egyikbe a kultúrpolitikát és igazgatást, a tudomány, művészet és közoktatásügyi politikát és igazgatást, a közgazdászati és pénzügyi igazgatást, a katona igazgatást és a külügyi igazgatást sorolja. E körben a közigazgatás intézményt alapít, tart fenn és irányít. Ez *pozitív igazgatás.*

A közigazgatási tevékenység másik fő területe a *rendészeti igazgatás.* Ez az igazgatás „a társadalom külső rendjének közvetlen biztosítása és megoltalmazása." Ez az előzővel szemben *negatív* igazgatás.

A rendészeti igazgatás felöleli: *1.* az *állambiztonságot; 2. a személyi biztonságot* (személyi szabadság, az élet, testi épség, becsület, a hírnév biztonsága és sérthetetlensége, továbbá az építés, a közlekedés és vízirendészet); *3.* az *egészségügy rendészet* (betegség megelőzése, gyógyítás, táp-, és élelmiszer rendészet); *4. vagyonbiztonságot* (lopás, csalás, csalárdság, hamis áru, hamis mérték, hazárd játék, továbbá baleset, kár, elemi csapás, tűz, árvíz stb. elhárítása, valamint vasút, híd, bánya stb. rendészet) végül 5. a *szegényrendészetet.*

A rendészeti tevékenység a polgárok széles körét érintette. Tulajdonképpen a *közigazgatás hatósági tevékenysége a rendészet körében alakult ki és egészében odatartozott.* Nyilvánvaló, hogy a közigazgatás vázolt működése körében kellett a polgárokat erőteljesen védeni. Ez a szemlélet, amelyben a kor viszonyai is tükröződnek, határozza meg Kautz Gyula törekvését a rendészeti igazgatással kapcsolatban.

Műve alapján a rendészeti tevékenységet minden egyes ügyre vonatkozóan *törvényileg kell rendezni, ideértve a lehetséges intézkedéseket és a követendő eljárást is.*

A magyar szakmai irodalomban ez az első határozott állásfoglalás a rendészet és a vonatkozó közigazgatási eljárás törvényi szabályozása mellett.

A rendészeti tevékenység törvényi szabályozásában, Kautz Gyula, bár az alkotmányos monarchia híve, a francia jogtudományban a jogállamisággal szemben megkonstruált — már érintett „törvényes állam" koncepció egyik alapelemét fejezte ki. Nevezetesen azt, hogy a közigazgatási tevékenységnek a polgár viszonylatában alapja a törvény, hogy a közigazgatás a polgárokat és szervezeteiket jogokkal és kötelezettségekkel csak törvény alapján, törvény végrehajtásaként illetheti.

Kautz Gyulánál a polgárok védelme kifejezésre jut abban is, hogy igényt támaszt a rendészeti hatóságok tevékenységének más *közigazgatási ügyektől való elhatárolására és elkülönítésére.* Szerinte a rendészeti tevékenységnek demokratikusnak kell lennie, amely „minden osztály minden egyes polgárára kihat". Olyannak kell lennie, hogy kivételezések és kiváltságok ne lehessenek. Biztosítani kell a rendészet nyilvánosságát, a nemtelen eszközök és módok alkalmazásának távoltartását stb.

Kautz Gyulának a rendészettel kapcsolatos nézete a kor viszonyaihoz képest előremutató volt. Egyes általa kifejtett nézetek és megállapítások — pl. rendészet fogalma, a rendészet negatív igazgatásként való felfogása — ma is él, sőt átszűrődött a marxista közigazgatási tudományba is. A rendészettel kapcsolatban támasztott elvi követelmények kevéssé realizálódtak. Hatása a jogalkotási gyakorlatra alig volt. A rendészet anyagi és eljárási jogának törvényi szabályozása lényegében ajánlás maradt.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy Kautz Gyula műve, Lorenz von Stein „Közigazgatástan" című műve első részének közlését három évvel, „A közigazgatástan kézikönyve és a közigazgatási jog" című munkáját pedig tizenöt évvel előzte meg. Továbbá arra is érdemes figyelemmel lenni, hogy az első francia közigazgatási jogtudományi mű — *Ducrocq:* Cours de droit administratif c. munkája — 1862-ben jelent meg.

A magyar közigazgatási tudománynak jelentős vesztesége volt, hogy Kautz áttért a közgazdaságtan művelésére. Örömünkre szolgál viszont, hogy közgazdasági kutatásaira *Marx* Károly is felfigyelt. A Németgazdaság Történeti Fejlődése című német nyelven megjelent művéről elismeréssel írt.

3. A kontinensen azokban az országokban, amelyekben az alkotmányos állam a feudális erők és a hatalomra törő polgárság közötti

[2] *Kautz* Gyula állambölcseleti nézeteit Szabó Imre értékeli. L. *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Budapest, 1955.

kompromisszum eredménye, a polgárság az alkotmányosság iránti igényét — amint jeleztem — a *jogállamban* kívánta megvalósítani. Így Magyarországon is. Magyarországon a jogállam kiépítése reálisabb politikai törekvésként a múlt század utolsó negyedében jelentkezik. A jogállam eszméje a polgári liberalizmushoz tapadt, de ezt reakciós politikai irányzatok is felhasználták.

Közigazgatási vonatkozásban a jogállam célja a közigazgatásnak a törvényhozó testület ellenőrzése alá vonása, és a jog uralmának biztosítása. Az utóbbit a törvényesség elvének érvényesítésével, az egyedi jogot vagy kötelezettséget megállapító közigazgatási aktusok joghoz és nem törvényhez kötésével és ezeknek az aktusoknak bírói ellenőrzésével kívánta elérni. A követelmény tehát a törvényes államénál ebben a vonatkozásban is mérsékeltebb.

A polgárság a jogállam keretében egyfelől a végrehajtó hatalom túlkapásai elleni védelmét, másfelől a közigazgatási szervezet *konkrét aktusainak jogszerűségét és a közigazgatási jogviszonyok stabilitását óhajtotta biztosítani.* Ehhez gazdasági, egyszersmind személyes érdekei is kötődtek. A törvényi szabályozás mellett azonban igen széles teret biztosít az államigazgatási jogalkotásnak. A polgári jogelmélet ennek igazolására a formális törvény fogalom mellett megalkotta a materiális törvényfogalmat.

Magyarországon az államhatalom és főként a jogirodalom, a közigazgatás viszonylatában a jogállamiság igényét támasztotta. Kautz tanszéki utódai is ezen az úton jártak.

4. A közigazgatási viszonyok jogi szabályozása és ennek módja a polgárok védelmének alapkérdése.

Kmety Károly, de különösen *Tomcsányi* Móric a közigazgatási viszonyok jogi szabályozását, következésképpen a konkrét közigazgatási viszonyoknak minősített viszonyként — jogviszonyként — való felfogását és ilyenként való érvényesülését a közigazgatási jog fő kérdésének tekinti.[3]

Tomcsányi a közigazgatási jogviszony elemzése eredményeként arra a következtetésre jut, hogy a jogviszony kérdésében tanúsított állásfoglalás meghatározó a közigazgatás valamennyi alapkérdését illetően. Így pl. a közigazgatási alanyi jogok, közigazgatási bíráskodás, vagyoni felelősség stb. vonatkozásában is. E problémákkal Tomcsányi külön-külön is foglalkozott. Ezek közül a polgárok jogai és jogos érdekei védelme tekintetében külön értéke van a vagyoni felelősség megoldására irányuló kutatásának.[4] E vonatkozásban az a summázható álláspontja, hogy a közigazgatási hatóság az egyénhez való viszonyában a jog által meghatározott korlátok között cselekedhet. Az adott viszonylatban jogi felelősség terheli. Ha a közigazgatási hatóság az említett korlátok közül kilép, megsérti a joggal körülhatárolt egyéni jogot. Az egyéni jognak pedig nem elégséges biztosítéka a határozat megsemmisítése vagy megváltoztatása, elengedhetetlen a kár megtérítése. Szerinte az állam kárfelelősségét vélelmezni kell, feltéve, ha törvény kifejezetten nem zárja ki. Az állam felelőssége objektív.

A rendészeti igazgatás vonatkozásában tehát a törvényi szabályozás igénye jogi szabályozásra mérséklődött.

A rendészeti igazgatást, Kmety is, Tomcsányi is, Magyary is a jogállamiság jelenségeként vizsgálta. E kérdésben is támaszkodtak a közigazgatási jogtudomány általános nézeteire. Tomcsányi azonban a rendészet jogi kérdéseit külön műben, tehát kiemelten is vizsgálta.[5]

Kautz Gyula művének megjelenésétől hosszú idő telt el. Ez idő alatt a társadalmi és a műszaki technikai viszonyokkal a közigazgatás rendészeti feladatai is változtak. E feladatokat legáttekintőbben Magyary Zoltán rendszerezi. A rendészet: *1. közrend fenntartására s ha kell, helyreállítására; 2. közbiztonság fenntartására; 3. politikai (állam) rendészetre; 4. közigazgatási rendészetre; 5. igazságügyi rendészetre; és 6. rendőri büntetőbíróságra tagozódik.*[6] Az utóbbi kategória vitatható, ez ugyanis egyfelől jurisdikciós tevékenység, másfelől pedig minden rendészeti tevékenységhez kötődik.

Szembetűnő, hogy a rendészeti igazgatásban a demokratikus jegyek kiépítését nem szorgalmazzák. Sőt *Concha Győző* a politikai tudományok tanszéke vezetőjének hatására Tomcsányi a rendőri funkció célja, módja és eszköze tekintetében a diszkrécionális elem biztosítására szokatlanul nagy hangsúlyt helyez.

5. A jogállam koncepciója keretében különösen nagy jelentőséget kap a közigazgatási szervek cselekményeivel szembeni *bírói jogvédelem.* Ez a probléma a múlt század utolsó negyedében a szakirodalom érdeklődésének középpontjába került. A kérdés szinte minden közjogászt és politikatudomány művelőt állásfoglalásra késztetett.

A kérdésben mind az angol, mind a francia, mind a porosz-osztrák elméleti nézetek és tételesjogi megoldások kifejezésre jutottak.

A vitában az angol orientációt — a rendes bíróságok felhatalmazását — *Concha* Győző

[3] *Kmety* Károly: A magyar közigazgatási jog kézikönyve, Bp., 1897. 3. old. Kmety e művében kifejezi, hogy a közigazgatás az objektív jogi felhatalmazás határai között mozog, de bizonyos esetben jogi felhatalmazás nélkül is cselekedhet. Ez a nézet a jogállam alapján álló szerzőknél általános. *Tomcsányi* Móric: A magyar közigazgatási jog alapintézményei. Bp., 1926. E mű szerző nézeteinek összefoglalása. E műben ugyanis korábbi munkáiban kifejtett kutatási eredményeit összegezi. Így tárgyunkat érintő „A közigazgatási jogviszony", Bp., 1912. c. tanulmányát is.

[4] *Tomcsányi* Móric: Vagyoni felelősség elve a közigazgatásban. Bp., 1905.

[5] *Tomcsányi* Móric: Rendészet — közigazgatás — bírói jogvédelem. Bp., 1929.

[6] *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp., 1942. 564—566. old.

(1877), a franciát — a közigazgatási bíráskodásnak a közigazgatási szervezeten belüli kiépítését *Kuncz* Ignác (1878) a porosz-osztrákot — önálló közigazgatási szakbíróság létrehozását — *Láczy* Gyula (1883) képviselte legélesebben.[7]

A vitában a tanszék akkori vezetője, Kmety Károlynak (1891) véleménye az volt: nem az a kardinális kérdés, hogy a közigazgatási perekben rendes vagy speciális bíróság jár-e el, hanem az, hogy a bírói út biztosítassék, valamint az, hogy a speciális bíróság felállítása esetén, felépítésében és működésében a rendes bíróság szervezetében és eljárásában kifejezésre jutó elvek realizáltassanak. Szerinte a bírói út lehet több fokozatú, sőt az is, hogy ez az út legyen a közigazgatási jogorvoslás általános módja.[8]

Kmety koncepciója arra épül, hogy a népképviseletre alapított alkotmányosság feltételezi a törvényhozásban kifejezésre jutó akarat érvényesülését a való élet viszonyaiban. Ez feltételezi a végrehajtó hatalom alkotmányosságát és törvényességét. Ez pedig két nagy intézményrendszer az önkormányzat és a közigazgatási bíráskodás — képes garantálni. Mind a kettő a szabadság intézménye. Ezek nagymértékben közreműködnek a közigazgatás ellenőrzésében, hozzájárulnak a törvényhozás hatékonyságához. „Az új kor szabad állama mondja — azért jogállam, mert az egyes szabadságát az állammal szemben is érvényre emelni képes." A polgárság a közigazgatási bíráskodás igazolását általában Kmety által is képviselt nézetekben, lényegében a polgárság jogai fokozott védelmében látja.

Tomcsányi Móric is az ügyfél védelmének intézményét látja a közigazgatási bíráskodásban.[9] Motivációja azonban eltér. Szerinte a közigazgatási bíráskodást az indokolja, hogy a közigazgatási eljárásban a közigazgatás érdekelt ügyfél. Szükséges tehát „egy másik pusztán és kizárólag a jogvédelemre hivatott orgánumhoz, a bírósághoz fordulni döntés végett." Azonosítja tehát az eljáró szervet a közigazgatás egészével. Ebből következik a *nemo judex in causa sua* elvnek kivetítése az ügyfél és a közigazgatás kapcsolatára.

Tomcsányi a közigazgatási perekben eljáró bíróság tekintetében nem foglal állást, csupán annyit állapít meg, hogy „ezen funkciót végző állami szerv a közigazgatási szervezettől elkülönített független bíróság legyen."

Magyary Zoltán nagy összefoglaló művében az 1942-ben kiadott tankönyvében ismerteti a közigazgatási bíráskodás történetét, megadja a közigazgatási bíráskodás fogalmát, bemutatja a magyar közigazgatási bíráskodás rendszerét és gyakorlatát. Nézete szerint a közigazgatási bíráskodás a jogállam követelménye. Ez a véleménye korrekcióra szorul. Közigazgatási bíráskodás ugyanis genetikailag idősebb, mint a jogállam kialakult koncepciója.

Ő közigazgatási ügyekben a szakbírósági formát részesíti előnyben, mert ez a közigazgatás által megvalósítandó közcél kellő ismeretét és számbavételét is biztosítja.

6. Magyarországon az *általános közigazgatási bíróság* felállításáról az 1896. évi XXVI. tc. rendelkezett. E bíróságba az 1883. évi XLIII. tc-vel létrehozott pénzügyi közigazgatási bíróság beolvadt. A törvényben követett megoldás — különösen a bíróság elé vihető ügyek taxatív megállapítása, az *analógia legis et juris* kifejezett kizárása — általában nem elégítette ki sem a tudományos, sem a gyakorlati igényeket. Miután a bírói jogvédelem ily módon korlátozott értékű volt, a közigazgatási jogtudomány művelői és egyes gyakorlati közigazgatási jogászok is a századforduló idején és azt követően is erőteljesen a *közigazgatási eljárás rendezése, az egységes eljárási kódex* megalkotása felé orientálódtak. Az eljárási kódex megalkotásával mindenek előtt a jogok és jogos érdekek védelmét kívánták biztosítani.

Az államigazgatási eljárás kérdésében a közigazgatási jogtudománynak szinte minden művelője pozitívan foglalt állást. A teljesség igénye nélkül megemlítem, hogy a századforduló és a második világháború között *Némethy* Károly már 1903-ban a közigazgatás egészére a kihágási eljáráshoz hasonló terjedelmű és részletességű eljárási kódexet igényelt. *Sigmond* Andor 1904-ben lényegében empirikus módon rendszerbe foglalta az államigazgatási eljárás általános szabályait, tekintettel a törvényhatósági közigazgatásra. *Viczián* István 1912-ben elméleti alapon igyekezett az államigazgatási eljárást kialakítani és rendszerbe foglalni. *Márffy* Ede 1926-ban szorgalmazta az államigazgatási kódex megalkotását. Tomcsányi Móric 1926-ban az államigazgatási eljárás legfontosabb mozzanatainak egységes szabályozása mellett foglalt állást. A közigazgatási eljárást a közigazgatási jog alapintézményének tekintette. A közigazgatási eljárás egyes kérdéseiről tanulmányokat is készített, pl. a jogerő a közigazgatási jogban. (1916) Kmety Károly 1927-ben aláhúzza, hogy a jogállam közigazgatásának jósága az eljárásjog megteremtésével szervesen összefügg. Magyary Zoltán 1930-ban az akkori közigazgatás racionalizálásának programjában első helyre javasolta tenni a közigazgatási eljárás és a közigazgatási végrehajtás kodifikálását. Az említett tankönyvében is állást foglal az általános eljárásjog mellett.

Magyary tanszéke mellett közigazgatási intézetet hozott létre. Itt egyebek között kutatták a közigazgatási bíróság és a közigazgatási eljá-

[7] *Concha* Győző: A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában. Bp., 1877. *Kuncz* Ignác: Közigazgatási bíráskodás. Jogtudományi Közlöny, 1878. 21. sz. *Lánczy Gyula:* A közigazgatási bírósági törvényjavaslatról. Jogászegyleti értekezések, 1894. X. köt. hatodik szám.

[8] *Kmety Károly:* A közigazgatási bíróságok hatáskörének szabályozásáról. Bp., 1891.

[9] *Tomcsányi* Móric: A magyar közigazgatási jog alapintézményei. Bp., 1926. 189. és köv. old.

rás kérdéseit is. Az előbbi témakörben *Martonyi* János több munkát is alkotott. (A Közigazgatási Bíráskodás Legújabbkori Fejlődése 1932; A Közigazgatás jogszerűsége a Mai Államban (1939.) A közigazgatási eljárás problémáit *Valló* József kutatta. (Ő is e tárgyban két munkát készített. Az egyik: A közigazgatási eljárás, 1937. A másik: Törvénytervezetet indokolással az általános közigazgatási rendtartástól. 1942.)

A felszabadulás előtti Magyarországon az elmélet hatása túl gyenge volt ahhoz, hogy az uralkodó politikai tényezők elutasító állásfoglalását kedvezően képes lett volna befolyásolni. E tényezők magatartásuk elméleti igazolását Concha Győzőnek még 1905-ben megfogalmazott nézeteiben találták meg. E szerint „általános közigazgatási eljárás nem lehetséges, hanem egyes feladatokra nézve külön-külön kell annak megállapíttatni, lesz tehát külön anyakönyvi, egészségügyi, ipari, vízjogi, kisajátítási, rendőri, adóbecslési, újoncszerzési stb. eljárás".[10]

7. Megállapítható, hogy a közigazgatási jogtudomány mívelői szinte kivétel nélkül a jogállamiság keretében keresték a közigazgatási viszonyok jogi szabályozását és a polgárok — ügyfelek — jogai és jogos érdekei védelmének garancia rendszerét.

Az adott áttekintésből is határozottan kitűnik, hogy a tárgyalt periódus a rövid életű tanácsköztársaságtól eltekintve, valójában a részmegoldások időszaka volt. A tanácsköztársaság idején bekövetkezett változásoknak a tanszék vezetői csupán szemlélői voltak. A tanácsköztársaságot követően pedig nyíltan vagy kevésbé nyíltan a hivatalos politikát követték.

A közigazgatási jogtudomány és a magyar polgárság nem volt képes a polgári fejlődés viszonylag mérsékelt termékének a jogállam koncepciójának saját — polgári — viszonyi közötti következetesebb kiépítésére. E mögött korlátként még a polgári demokratikus célkitűzések megvalósításától is félő, feudális elemekkel átszőtt polgári hatalom gyengesége és perspektivátlansága állott.

[10] *Concha* Győző: Politika II. Bp., 1905. 105. old.

Kautz Gyulát követően a közigazgatási jogtudomány művelőit a jogi pozitivizmus és főként német és osztrák hatásra a jogi dogmatizmus jellemzi. Ez alól részben Tomcsányi kivétel. Nála ugyanis a francia közigazgatási jogtudomány hatása is számottevő. A megkésett és felgyorsult, rendkívül ellentmondásos kapitalista fejlődés rányomta bélyegét a magyar közigazgatási gyakorlatra és a közigazgatási jogtudományra is.

Magyary Zoltán munkásságával új — közigazgatástudományi irányzatot indított el. Neki és intézetének a tárgyalt témakörben végzett munkássága a jogállamiság keretébe tartozik. Jellegét tekintve jogi dogmatikus. Jogi értékét nézve pedig egészében pozitív. Ez vonatkozik a közigazgatás működésének jogi rendjét és a jogi biztosítékokat illető nézeteire is. Egyéb vonatkozásban munkásságának értékelése kívül esik vállalt feladatunkon.[11]

Befejezésül úgy vélem, jól meg kell ismernünk szellemi örökségünket. Ezt az örökséget ha akarjuk, ha nem, vállalnunk kell. Nincs módunk visszautasítására. Tényként adva van. Ez a hagyaték gazdag. Találunk benne előremutató, haladó értékeket. Olyanokat is, amelyek nem csak a múlt jobb megismerését és megértését teszik lehetővé, hanem jelenkori problémáink megoldásához is impulzusokat, segítséget adhatnak. Így pl. a közigazgatási viszonyok szabályozásához és ennek módjához, a közigazgatási vagyoni felelősség rendkívül időszerű kérdésének, továbbá az államigazgatási eljárás problémáinak, így különösen a bírói és nem bírói garanciák teljesebb igényű rendezéséhez.

Az elődök munkásságának, tévedéseiknek és erényeinek megismerése növeli ismereteinket, gazdagítja szakmai kultúránkat. Ennek társadalmi haszna kézenfekvő. Ez az ok, amiért alkalmanként vissza kell tekintenünk a múltba és amiért érdemes, sőt kell is évfordulókat ünnepelni.

Toldi Ferenc

[11] A tárgyalt korszak közigazgatási tudományáról is értékelő áttekintést ad *Szamel* Lajos: A magyar közigazgatás-tudomány, Bp., 1977. c. munkájában.

A politikai-kamerális tudományok kora és a születő jogtörténetírás

A modern historiográfiai kutatómunka egyik nagy alakja, Carl L. Becker, közel fél évszázaddal ezelőtt jutott arra a megállapításra, hogy a „tudománytörténet, amelyben az egymást követő tudós nemzedékek világítják meg a múltat — a történetírás legizgalmasabb ága". A találó megállapítás még abban az időben keletkezett, amikor a tudománytörténet önállósága szenvedélyes polemiák tárgya volt.[1] Tudva vagy tudat alatti tényezőként is hatott ez a felismerés a historiográfia képviselőire és sok jeles

[1] *Lederer* E.: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969. 100. old., vö.: *Gorogyeckij*, E. N.: Isztoriográfija kak szpecial'naja otraszl' isztoricseszkoj nauki. Voproszü Isztorii. (1974) 4. sz. 96—117. old.

gondolkodót animált gyakran egy életen át. Joggal mondhatjuk ma már, hogy az idevágó kutatási feladatok bármelyikének munkaigényessége a tudományág reprezentánsainak nagyfokú odaadását igényelte és ebben a meglepetés erejével ható felismerések ösztönző ereje is szakadatlanul érvényesült. Alighogy saját lábára állt, tehát a modern historiográfia, eredményeibe és eszköztárába ab ovo beszökött az ösztönösség és a vizsgált jelenségek módfelett bonyolult volta, gyakran az útvesztők felismerésének lehetőségeit is eltakarta. A hibák és tévedések kiküszöbölésének kézenfekvő követelményeként tűnt, hogy a tudományok differenciálódásának megfelelően tagozódjék a modern historiográfia és ágazatonként rakja le az alapját egy majdan szintetizáló, egzakt tudományos eredménynek. Az ágazati historiográfia, helyenként valóban gazdagnak ígérkező részeredményei sem ígértek azonban gyors sikert, mivel a kutatók történetfilozófiai és metodikai alapállása a divergens konzekvenciák újratermelésének melegágya lett. Rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy „a tudományos igazsághoz vezető út" minden esetben maga is a „történetiség" jegyeit hordozza magában,[2] és ez a vizsgált jelenségek mibenlétének is sajátja.[3] Ez az a történelmi jelentőségű marxista felismerés, amely korunkban termékennyé tette a modern historiográfiai kutatásokat és elhárította a korábban ösztönösen ható animáló tényezőket, amelyek valóban az „eltérő nézetek halmazává silányították" gyakran a tudománytörténet eredményeit.

A fentiekben csupán vázlatosan jelzett felismerés jelentőségének tudatosodását hazánkban is a marxista történetszemlélet befogadásával kapcsoljuk össze. A kibontakozó marxista jogtudományunk elvitathatatlan érdeme, hogy már az 50-es évek folyamán tudatosan élesztette és szervezte a tudománytörténeti vizsgálódást, amelynek első eredményei szinte a felfedezés erejével hatottak közgondolkodásunkra. Innen fakadt az a módszeres tudománytörténeti kutatás, amelynek egyik termékenyítő eleme, a régi előítéletekkel való leszámolás szükségessége állt a vizsgálódás homlokterében. A marxizmus klasszikusainak történelmi jelentőségű megállapításaiból[4] fakadt jogosan a felismerés, hogy egy súlyos örökség nehezedik ránk, amely mint a szellemi élet terméke rendkívül bonyolult módon rakódott le közgondolkodásunk talaján és amelytől világszemléletünk alapvető változását követően is csak nehezen tudunk szabadulni.[5] Napjainkig szakadatlanul hat ez a meggyőződés, miközben a konkrét kutatási problémák szintjén újabb és újabb historiográfiai súlypontok, megoldandó komplex feladatok kontúrjai bontakoztak ki.[6] Illő szerénységgel mondhatjuk, hogy a felgyorsult szellemi fejlődés ütemét a hazai jogtörténetírás e téren csak a lemaradásokkal küszködve tudta követni. Jogtörténészeink tudomány- és eszmetörténeti érdekeltsége azonban viszonylag rövid idő alatt számottevő eredményekhez vezetett,[7] és ezek alapján egy összefüggő kép megrajzolására is mód nyílt a hazai jogtörténetírás két évszázados fejlődéséről.[8] Már-már úgy tűnt, hogy a magyar jogtörténetírás az időközben kiszélesedő nemzetközi együttműködés tapasztalataiból[9] is merítve, sikeresen hozta be lemaradásait a historiográfia területén. A 60-as évek folyamán azonban — főként az összehasonlító kutatómunka problémáinak szentelt nemzetközi polémia, és a magyar jogi kultúra nagyjelentőségű évfordulóit reprezentáló kutatások — az idevágó követelményeink újrafogalmazását hozták. Historikus jogi gondolkodásunk sem állhatott meg többé a „letűnt nemzedékek hagyományainak" kritikai vizsgálatánál. A historiográfiai kutatások egzaktabbá tételét és előremutató aktivitását főként a módszertan előtérbe kerülése ösz-

[2] Miként a jogi historizmus fejlődése területén is bemutatni törekedtünk az „eszmetörténet"-re vonatkozó marxista szemlélet alapján. Ld.: *Kulcsár* Kálmán: A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában. Állam- és Jogtudomány V. (1962) 3. sz. 350—351. old., vö.: *Horváth* Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp., 1974. 11. old.

[3] A historiográfia alapvető kutatási anyagáról van szó.

[4] Ld. „Die Traditionen aller toten Geschlechter lastet, wie ein Alp auf dem Gehirne der Lebenden." *Marx*, K.: Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. Vö.: *Marx*, K., *Engels*, F.: Werke. Band 8. Berlin, 1960. 115. old.

[5] Ide utal *Pach* Zsigmond Pál: Marxista történettudományunk fejlődésének problémái. Századok 98. (1964) 1012. old., Az MTA Társadalmi Történeti Tudományok Osztály Közleményei XIV. (1965) 4. sz. 317. p., *Szabó* Imre: Ideológia és tudományos közfelfogás 1. Magyar Tudomány LXXII., Új foly. X. (1965) 11. sz.

[6] Ilyenként idézhetnénk fel a haladó hagyományok keresését, a nemzeti ideológia gyökereinek feltárását és általában a polgári eszmeáramlatok továbbélésének leküzdését célzó sokrétű törekvéseket stb.

[7] Szinte az aktív jogtörténészek mindegyike többkevesebb hozzájárulását adta az utóbbi két évtized folyamán a megoldandó tudománytörténeti feladatainkhoz. Ld. Bónis György, Both Ödön, Csizmadia Andor, Degré Alajos, Kovács Kálmán, Sarlós Márton, Vargyai Gyula és mások idevágó részletkutatásait az idézett „Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet körében" c. (1974) monográfia alapján.

[8] Ld. Magyar állam- és jogtörténet. Szerk. *Csizmadia* A. Bp., 1972. 28—51. old.

[9] Ezúttal főként az ún. csehszlovák—magyar jogtörténeti kapcsolatok talaján kifejlett, és ma már kontinentálisan ismert tudományos konferenciák sorozatára utalhatunk, amelynek kezdeményező szerepe a tudománytörténeti tapasztalatcserében is elismerten gyümölcsözőnek tekinthető. L. *Rebró*, K.: Spolupráca československých a madarszkých právnych historikov Právny Obzor (1960) 5. sz. 313—314. old.; *Bianchi*, L.: Návšteva zo svazu madarských pravnikov. Právny Obzor (1962) 1. sz. 60—61. old.; *Uő.:* Spolupráca madarských a československých pravnych historikov. Právnehistorické Studie (1962) 8. sz. 348—349. old., *K. R.:* Piate vedecká konferencia madarských a československých právnich historikov. Historicky Casopis (1965) 1. sz. 173—175. old., *Schröder*, H.: VII. Ungarisch—tschechoslovakische Rechtshistorische Konferenz. Staat und Recht (1966), 1. sz. 100—104. old. stb.

tönözte,[10] amely sajnálatos módon egy ideig — miként a történettudományban — a szocialista jogi gondolkodás területén is jelentőségében deminuálódott.[11]

Több mint újszerűnek mondható ez a felélénkült metodikai vitairodalom, amely a szocialista jogi gondolkodást is mozgásba hozta. Az összetevők rendkívüli szerepére utalnak gyakran a tudományos irodalomban, midőn azt mondják, hogy „korunk módszertani polémiájának gyökerei a tudományos-technikai forradalomból fakadnak".[12] Kapcsolódva a modern historiográfia újrafogalmazódó követelményeihez, arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy tágabb értelemben a jogfejlődés vizsgálatának módszertana in komplexu kell, hogy előtérbe kerüljön minden ilyen természetű vizsgálódásunk során, melynek persze csak egyik komponense rajzolódik ki a jogi hostorizmusunk fejlődésének vizsgálatában. Nyilvánvaló mindezek alapján, hogy a jogtörténettudományok, avagy szélesebb értelemben a jogi gondolkodás historizmusának vizsgálatát is csak a módszertani tényezők fejlődésének feltárásával összekapcsoltan lehet eredményesen megvalósítani. Erre utalnak azok a történelmileg kimutatható tudománytörténeti kapcsolatok is, amelyek jogi historizmusunk korai elemit a politikai-kamerális tudományokhoz fűzik.

A tudományos megismerés történetisége jogi gondolkodásunk bármely területén nyomon követhető, mégis talán a legszemléltetőbb kép megrajzolására nyújt lehetőséget a jogtörténettudomány fejlődése területén. A politikai-kamerális tudományok kora ezt a képalkotást különösen indokolttá teszi, mivel ez a módszeres jogtörténeti kutatómunka kezdeteivel gyakran összefonódott. Így vált vizsgálódásaink témájává a magyar jogi gondolkodás historizmusának a politikai-kamerális tudományok korához tapadó felmérése, amely a hazai jogtörténetírás fejlődésében lezáratlanul hagyott, közel egy évszázados polémiaként maradt ránk, és legjobb gondolkodóink körében is gyakran diametriálisan ellentétes állásfoglalások kialakításához vezetett. Azok a gondolkodók, akik nálunk a poroszn émet talajon kifejlődő történeti jogi iskola tapasztalataira építve alapoztak, a jogtörténettudományban communis opiniová merevítendő felfogást hirdettek, miszerint „Friedrich Karl v. Savigny előtt nincs jogtörténet, s Európa-szerte nyomát keresni hasztalan".[13] Hajnik tekintélyére és a nagy pozitivista alkotó 1872-ben megjelent idevágó írásaira appellált ez a balítélet,[14] amely maga is az újjáéledő történeti jogi szemlélet hatását viselte még magán. Valójában persze Hajnik már e korai alkotásában is érzékelhetővé tette, hogy a módszeres jogtörténeti kutatómunka kezdetei valahol a 18. század második felében, Kollár Ádámnál és a két Kovachich nagy odaadást igénylő forrásgyűjtő és rendszerező munkásságánál fellelhetők. Főként ez utóbbi eredményekből Hajnik és sokan mások is bőségesen merítettek, de az eredők tudománytörténeti letisztázására sor nem került.

Jogi gondolkodásunk nem első esetben felbukkanó sajátossága az, hogy e felfogás ellenzői a történeti jogi szemlélettel való szakítás nélkül állították fel a másik végletekben mozgó ellenvéleményt, miszerint hazai jogtörténetünk gyökerei minden európai nép jogi historizmusát megelőzve, a 16. századra nyúlnak vissza. Valójában ma már éppen a modern historiográfiai kutatások fényében tudjuk, hogy — miként a történettudományok kezdetei — úgy a jogtörténetkutatás eredői is a polgári átalakulás előtörténetével esnek egybe.[15] A megkésett polgári társadalom nacionalista eszmeáramlatainak bonyolult tükröződése tehát nálunk, hogy az egymással szembenálló nézetek hordozói a nemzeti jog történeti feltárására szűkítették le a vitatott kérdéseket. Illés József közel három évtizeden keresztül uralkodó szemlélete[16] és szinte változatlanul hagyott kézikönyvei dezorientálták tartósan közgondolkodásunkat e téren még a 20. század első felében is. Ezekből a művekből a vázlatos historiográfiai kitekintés alapján terjedt tovább az a felfogás, hogy a jogtörténettudomány a történeti jogi iskolának, „élén Savigny-vel köszönhető,"[17] és a jogi gondolkodás

[10] Miként az elméleti és az ágazati jogtudományok területén is új követelményeket megfogalmazva hódított teret. L. *Halász* J.: A szocialista közigazgatás fejlődése és összehasonlító vizsgálatának metodológiai problémái. Állam- és Jogtudomány XVII. (1974), 1. sz. 42. old.

[11] Az újabb szovjet állásfoglalások szerint a „módszertan elhanyagolása... az idevágó kérdések kidolgozatlansága" következtében vált akúttá. Ld. *Tillé*, A. A., *Svekov*, G. V.: Szravnyityel'nüj metod juridicseszkih diszciplinach. Moszkva, 1973. 67—68. old., vö. *Kriger*, G. A., *Rozin*, E. L.: Isszledovanyie szravnyityel'nogo metoda v pravovegyenyii kak szredsztvo glubokogo poznanyija goszudarsztva i prava. Vesztnyik Moszkovszkogo Universzityeta. Szerija Pravo (1974), 2. sz. 94—96. old.

[12] L. *Keldüs*, M. U.: Problemü metodologii i progressz nauki. Metodologicseszkije problemü nauki. Moszkva, 1964. 229. old., vö.: *Tille*, A. A., *Svekov*, G. V.: Szravnyityel'nüj metod. ih. (1973), 3—4. old.

[13] Wenzel Gusztáv, Reiner János, Kérészy Zoltán, Herczegh Mihály és mások felfogására vonatkozóan l. Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974), 13—15. old.

[14] Hajnik sokszor felidézett munkája: A magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Pest, 1872. 3—6. old. még a történeti jogi szemlélet hatása alatt keletkezett, és csak a későbbi pozitivista tanításaiban igazította ki az itt lerögzített hibás tanításait.

[15] Találóan mondja *Lederer* E., hogy „A kapitalista fejlődésnek a reneszánsz-kori Olaszországban, majd a felvilágosodáskori Franciaországban jelentkező kezdeti formáival szinte egy időben keletkeznek a polgári történetírás tudományosságának csírái". L. A magyar polgári történetírás (1969), 6. old.

[16] L. A „Bevezetés a magyar jog történetébe. Források története." Bp., 1930. 9—23. old.

[17] „A legjobb erők, élükön Savignyval, minden energiájukat a nemzeti jogtörténet fejlesztésére fordították." L. *Illés* J.: i. m. (1930), 11—12. old.

szélesebb, netán komparatív jellegű historikus törekvéseinek eredőit is csak a Joseph Kohler által alapított Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft-tól (1878), és a hamis útra tért „ethnológiai" komparatív eljárások alkalmazóitól számíthatjuk. A dolgok ilyen vulgarizálásából kézenfekvőnek tűnt a következtetés, hogy a jogfejlődésnek a nemzeti kereteket meghaladó vizsgálatával „foglalkozni ... meddő feladat".[18] Eltűnt ezzel a magyar jogi gondolkodás világképéből a felvilágosodás talaján fogant komparatív jogi historizmus, a liberalizmus haladást kereső történetisége és végkepp elesett a történeti jogi iskola előképeinek a 18. századi Angliában kitermelt igaz, nem egyértelműen nemzeti jellegű — jogtörténeti alapvetése is. Pedig ma már jól tudjuk, hogy a történeti jogon nevelkedett angol jogi gondolkodás Savignyt jóval megelőzve termelte ki az előképeket. A Common Law történetisége talaján születő komparatív ihletésű jogtörténete; Edmund Burke, Lord Kaynes, John Millar és mások eredményei azonban „érthetően nem gyakoroltak vonzást" a különböző nacionalista áramlatok hatása alá került hazai jogtörténészeinkre.[19] Mindez nyilvánvalóan indokolttá teszi, hogy a hazai jogi gondolkodás historizmusának vélt, és valóságos előképeit — egy szélesebb tudománytörténeti kitekintés keretei közt — közelebbi megvilágításba helyezzük.

Kronológiailag tekintve, talán a legkorábbi időkbe visszavezethetőnek vélt eredőnek mondhatjuk a történeti magyar jogra hivatkozó rendi-nemesi közgondolkodást, amely már a 16. századtól kitermelte, illetve szükségessé tette „a magyar királyok törvényeinek gyűjtését". Az idevágó sokrétű, szétszórt állásfoglalást Iványi Béla 1926-ban megjelenő „Mosoczy Zakariás és a Magyar Corpus Juris" c. alkotása foglalta rendszerbe. E kutatások tudományos értékeit nem elvetve éppen a módszertani megközelítés segítségével érzékelhetjük a későbbi, a bécsi (1628), a pataki (1653), a pottendorfi (1668) és az 1796-os Szentiványi Márton-féle gyűjteményekre is kiterjesztve, hogy e munkálatokat a jogbizonytalanság és a nemesi-rendi kiváltságok konzerválását célzó törekvések hozták létre.[20] Az ebből, vagyis a jogbizonytalanságból eredő tárgyi hiányok és torzítások kiküszöbölésére azonban csak jóval később tettek gondolkodóink kísérletet. Ez a módszeres kutató-elemző munka a Habsburg udvari érdekeket szolgáló historikusokra (pl. Kollár Ádám), a magyar jakobinusok legjobbjaira (pl. Hajnóczy József) és a felvilágosodás eszméihez közel álló Kovachich Márton Györgyre várt. A jus patrium alapelemeit 1672-től rendszeresen prelegáltató nagyszombati egyetem sem adott még jó ideig alapot a nemzeti jogtörténet eredőinek felfedezésére. Bencsik Mihály és mások is még csak a tradicionális nemesi-rendi jog alapjait törekedtek bemutatni, ill. ennek az ágazatonként nem is tagozódó, elasztikus anyagnak a gyakorlati felhasználását igyekeztek előmozdítani. A Huszthy-féle „Jurisprudentia Practica" jogforrási összefoglalója (Proemium) jelez egy módszeres történeti megközelítést, amit az önállósuló hazai magán- és büntetőjogtudomány reprezentánsai (Kelemen Imre, Frank Ignácz és mások) éresztettek majdan tudományos értékűvé. Nem érdektelen támpont azonban, hogy egyetemi szintre emelkedő jogi kultúránk alapozói eredetileg a jus patrium jövőjét szolgáló összehasonlító munkát követeltek a tudomány képviselőitől,[21] elmaradott viszonyaink közt azonban sem az alapítók józan törekvése,[22] sem a hazai jog fejlődéstörténete még egy ideig nem bontakozhatott ki. Nem teremtettek ilyen értelemben megalapozó anyagot a korabeli római jogi, ill. kánonjogi katedrák képviselői sem.

A módszeres kutató-elemző jogtörténeti vizsgálódások kezdetei jobbára csak a 18. század második felében bontakozhattak ki. E törekvések ösztönzői lettek a természetjogi érvekkel alapozó „szerződéses közjogi tanítások, és a rendi kiváltságok ellen fellépő udvari közjogtörténet első próbálkozásai. Főleg ez utóbbi nemesült a jakobinus eszmék hatása alatt, mivel „a progresszió ügyéhez is csak a régi magyar közjog nyelvén lehetett szólítani azt a tanult — jobbára nemesi születésű — réteget, amely a nemzeti felemelkedés útját kezdte „felkeresni". Kollár Ádám, Kovachich Márton György és a jakobinus Hajnóczy József kezében érett tudományos eszközzé először ez az anyag, amit most már a módszeres jogtörténeti kutatómunka kezdeteinek joggal tekinthetünk. Az eszmetörténet rendkívüli összetettségének példájaként láthatjuk azonban, hogy ezek az összetevők távolról sem merítik ki a módszeres magyar jogi historizmus kezdeteinek kritériumát. Az udvari érdekeket szolgáló „politikai-kamerális tudományok" körében születő történeti földrajz, az államstatisztika, és az eredetileg praktikus célokat szolgáló államtudományok is alapozó munkát hagytak maguk után a 18. század második felében. A Planum juridicae facultatis „Historia status publici Europae"-jéből rövidesen a Joseph Sonnenfels bizalmát élvező Barits kezében született meg az az összehasonlító államstatisztika, amely a felvilágosodás eszméin nevelkedett, szélesebb, európai jogi historizmust hirde-

[18] L. *Illés* J.: i. m. (1930), 16. old.

[19] L. e témakör részletes elemzését a Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974), 20—21. old. alapján.

[20] L. uo. 24., 32—33. old.

[21] Hogy a hazai jog intézményeit a római és a kánonjogi intézményekkel összevetve, és ezáltal tökéletesítve szolgálják. L. *Pauler* T.: A Budapesti Magyar kir. Tudományegyetem története. Bp., 1880. 9., 23. old.

[22] Amit persze szintén nem lehet a komparatív jogtörténet őseredőjeként felfogni. L.: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974), 26. old.

tett. A Csizmadia Andor által joggal méltatott Reviczky József eredményei Bel Mátyás, Pray György, Katona István forráskutatása, vagy a kedvezőtlenné lett körülmények közt is maradandót alkotó Schwartner Márton, ill. az életművében csak jóval később kiteljesedő Fényes Elek eredményei is közvetve alapozó összevetőkké lettek a módszeres magyar jogi historizmus kibontakozása területén. A középkori skolasztika exegetikus (szövegelemző) kutatási módszere ebben a korban vesztette el domináns szerepét hazánkban és helyét a kutató-elemző forráskutatás, a történeti statisztika, az összehasonlítás (ars combinatoria), ill. a születő történeti segédtudományok (diplomatika, genealógia, kronológia stb.) adta lehetőségek foglalták el. Mindez természetesen már a megkésett polgári átalakulásunk előtörténetének — rendkívül bonyolultan tükröződő — szellemi előképei körébe sorolható folyamatot tárt elénk, amely a nemzeti függetlenség ügyével is összefonódott.

A hazai jogtörténetírás tudományos igényű előképeinek sűrűsödő erővonalai közt a 18. század utolsó harmadában érthetően magukra vonják figyelmünket tehát azok a törekvések, amelyek közvetve vagy közvetlenül a felvilágosodás eszmeáramlatával, illetve a felvilágosodás jogi historizmusának sajátos módszertani alapállásával kerültek kapcsolatba. Nem hagytak maguk után még ezek a törekvések sem módszeres jogtörténeti kézikönyveket, de a haladás gondolatának tudatosításával, a jogfejlődés törvényszerűségeinek, és a társadalmi haladás egyetemes összefüggéseinek keresése által a magyar jogi gondolkodás historizmusának kibontakozását számottevő módon befolyásolták. Az idevágó eszmetörténeti jelenségek bonyolult rétegződései alól szembetűnően kiviláglik ugyanis, hogy a magyar jogi gondolkodás újkorát a felvilágosodás hatása nyitja meg.[23] Az új eszmeáramlat a modern polgári társadalom kialakulásának előtörténetében nyerte létjogosultságát és a jogi gondolkodás historizmusának tudományos alapokra helyezésében is ez a történelmi változás, ill. ennek elérhető közelségbe kerülése tette érdekeltté gondolkodóinkat. Idevágóan is joggal mondjuk tehát, hogy „A haladás gondolatában egyesült a józan ész optimizmusa, belőle áradt a jövőbe vetett bizalom",[24] amelynek talaján állva merőben új utak és lehetőségek tárultak fel a modern jogtudományok alapjainak megteremtésében. Ezek a lehetőségek azonban hazánk és a környező európai népek szellemi életében csak töredékesen bontakozhattak ki, mivel a polgári átalakulás társadalmi feltételei még váratattak magukra. A feudális jogrend érlelődő válsága alkalmas talajt teremtett az új eszmék behatolására, de azok hatóerejét a konkrét társadalmi feltételek eleve behatárolták. Innen fakad az a helyzet, hogy a korabeli magyar jogi gondolkodásban jobbára csak a felvilágosodás módosult eszméinek hatásával találkozunk. Számottevő polgári elem hiányában a felvilágosodás talaján fogant haladáseszme hordozójává lehetett itt az anyagi helyzetében hanyatló középnemesség, és a „gyúlékony eszmékkel" még csak igen szűk keretek közt ismerkedő értelmiség. Innen fakadt a historikus érvekkel alátámasztott szerződéses közjogi gondolat, amely a birtokos elem tudatában jobbára a nemzeti függetlenséget garantáló új szerződés kötésének szükségére korlátozódott. Számottevőbb lehetőségek kibontakozásának vagyunk tanúi, midőn a Habsburg abszolutizmus felvilágosult uralkodói maguk tesznek lépéseket a magyar jogi gondolkodás korszerűsítése érdekében. A forradalmi tartalmától megfosztott német természetjog bevételével és a jogtanítás állami üggyé tételével pl. lehetőségek nyíltak az új eszmék behatolására. Így a felvilágosult abszolutizmus államelméleti tudományosságát reprezentáló „jus publicum universale" mellett rövidesen megjelentek a politikai-kamerális tudományok, a konkrét állami érdekekhez tapadó gyakorlati lépések pedig objektíve elősegítették jogi gondolkodásunk felszabadítását az egyház gyámkodása alól. Mind ez ideig a jezsuita szellemi irányítás alatt álló jogtudomány hazánkban is az „egyház alázatos szolgája volt, melynek nem volt szabad a hit által megszabott korlátokat átlépnie".[25] A magyar rendi reakció, ill. az udvarnak a francia forradalom hatásától történt megrettenése ugyan útját állta a kibontakozó tudományos előrehaladásnak, jogi gondolkodásunk historizmusában mégis kitörölhetetlen nyomokat hagyott a leíró történeti államtudomány, amelyet a korabeli „politiális államismeretek" gyűjtőfogalma alá szoktunk sorolni. Nem csak az általunk joggal haladó hagyományként kezelt jakobinus örökségre, Hajnóczy József módszeres közjogtörténeti eredményeire avagy Barits és a leíró történeti államstatisztika számos képviselőinek fellépésére hivatkozhatunk, hanem a születő új politikai-kamerális tudományosság[26] egészének tudatformáló szerepére, amelyből gyakran egyenesen fakadhatott az elmaradott és leigázott népek egész sorának öntudatra ébredése. A magyar jogi gondolkodás is egyszeriben felfedezni látszik a históriát tudományos értelemben és szinte a Voltaire által kimunkált történetfilozófiával veti magát rá azoknak a „hasznos igazságoknak a keresésére, amelyek a történelemből nyilvánvalóan adódnak". A francia fel-

[23] Miként erre már Eckhardt Sándor alapvető kutatásai is felhívták figyelmünket. L.: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. én. (1924), 8. old.

[24] L. uo. (1924), 203. old.

[25] Jogos tehát a hasonlat, miként Engels írta, hogy „... szóval minden volt, csak nem tudomány". L.: *Engels*, Fr.: Einleitung zur englischen Ausgabe (1892) der „Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. *Marx*, K. *Engels*, F.: Werke. Band 22. Berlin, 1863. 299. old.

[26] L. a politikai földrajz, a közjogtörténet, államstatisztika, a történeti segédtudományok stb.

világosodás nagy gondolkodói tették tudatossá, hogy ezek a historikus tapasztalatokon nyugvó igazságok a népek szokásainak és törvényeinek feltárásán keresztül érhetők el.[27] Az egzakt és módszeres históriai kutatás igénye persze már az itáliai felvilágosodás talaján születő jogfejlődésvizsgálatban benne rejlett.[28] Nem állítható, hogy a korabeli magyar jogi gondolkodás az itt csak szignálható eszmei fegyvertár egészének birtokában lett volna, az mégis kitűnik, hogy a nemzet siralmas elmaradottságának, az idegen elnyomás és az önkény elleni harc szükségességének tudata az új eszmeáramlat hatása alatt nyert ösztönzést. Még a születő, felvilágosult állami neveléspolitika is ösztönösen tapadt a jogfejlődés tudományos alapjainak megteremtéséhez, midőn Mária Terézia idején az, az addig túlnyomóan rendi-nemesi érdekeket kifejező jus patrium segédtudományaként a jogtörténet tanítását kezdeményezte. Megemlítendő, hogy hogy nem csak a Ratio Educationis (1777) ismert V. szakasz 87. §-ában van e gondolat eredője,[29] hanem már az 1769 július 17-i királynői leiratban, melynek nyomán a század 70-es éveiben az osztrák örökös tartományok jogfejlődésének önálló tanszak keretében való kibontakoztatására is kísérletek történtek.[30] Függetlenül azoktól az ismert körülményektől, amelyek hazánkban és az örökös tartományokban is még több mint egy évszázadra elodázták a nemzeti jogtörténet önállóságának hivatalos elismerését, látni kell, hogy a felvilágosodás eszmeáramlatával érintkező jogi historizmus a szélesebb értelemben vett egyetemes jogfejlődés gondolatát, és az ahhoz szorosan hozzátartozó komparatív módszertani alapállást hozta be a jogtudományba.[31] Vico-t, Voltaire-t, Montesquieu-t csakúgy felsorakoztathatnánk a gondolat alátámasztására, mint a 18. században kibontakozó angol jogi historikusokat.[32] Még a jóval később kifejlődő német „Historizmus" szerepét túlhangsúlyozó Friedrich Meinecke is kénytelen megállapítani, hogy ez az eszmeáramlat a „világtörténelem egészének fejlődésében kimutatható hasznos igazságokra appellált".[33] Joggal idézhetjük fel tehát az összehasonlító jogi gondolkodás nagy úttörőjének, Eduard Gansnak a tanításait, miszerint Montesquieu-t nem elégítette ki a kicsinyes, egy népre és egy korra korlátozott történeti szemlélet.[34] Íme innen van tehát, hogy az ébredő jogi historizmus nálunk is a leíró európai államrajz, az általános alkotmánytörténet, avagy éppen az angol—magyar jogfejlődési analógiák tapasztalataira hivatkozva teszi érdekeltté gondolkodóinkat a magyar valóság adekvátabb és módszeres megközelítésére. A kifejtett polgári jellegű jogtörténetirodalmunk azt tanította, hogy a „jelenségek genetikus vizsgálata vezetett a történeti összefüggések ilyen mértékű kiterjesztésére",[35] és az ellenforradalmi kor hivatalos felfogásával azonosulva ezt a progresszív elemeket hordozó jogi historizmust mint talajtant és a magyar jogi közgondolkodástól idegen szellemi áramlatot mutatta be. Ma már világosan látjuk, hogy ez a törekvés nem véletlenül, és távolról sem az érintett tudománytörténeti összetevők értékeinek leegyszerűsítéséből fakadt. Módszertani aspektussal mérve mégis szükségesnek látszik kiemelni azt a tényt, hogy a magyar jogi historizmusnak a felvilágosodás mégoly módosult formáival kísért törekedés eredményei is alkalmasak voltak a társadalmi haladás, a fejlődési törvények, ill. a jogfejlődés egyetemes összefüggései iránti érzékenység ébresztésére. Ezért van az, hogy a klasszikus polgári forradalom eszmei rekaciójaként jelentkező történeti jogi iskola, és az annak nyomdokain haladó magyar polgári jogtörténetírás is hosszú időre elfordult a jog egyetemes történetétől, és a nemzeti jogfejlődés egyedülálló voltának kompromittálását látta a szélesebb európai rálátás alkalmazásának igényében. Mindezek ellenére joggal mondhatjuk tehát, hogy a felvilágosodás jogi historizmusa, ill. a

[27] *Voltaire,* A. Fr.: Essai sur l'histoire generale et sur les moeurs et l'esprit des nation. 1756. Vö.: *Gyerzsavin,* K. N.: Voltaire, Moszkva, 1946. 273—274. old.

[28] *Vico,* Giambattista (1668—1744), aki az 1725-ben megjelent művében a jogfejlődés egyetemes történetének elemzésével vonta magára a figyelmet. Magyar fordításban l.: *Vico,* Giambattista: Az új tudomány. Ford. *Dienes* G. és *Szemere* V., Bp., 1963.

[29] Miként ezt Eckhart F. nyomán, l.: A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar története. Bp., 1936. 112. old. idézzük. Vö.: Magyar állam- és jogtörténet. (1972), 30. old.

[30] L.: „Reichsgeschichte mit Rücksicht auf die österreichische Spezialgeschichte, dazu Verfassung der europäischen Staaten" címen Ferdinand Schroetter tesz kísérletet az alapok megteremtésére. Vö.: *Lentze,* H.: Universitätsreform Graf Leo Thun Hohenstein. Graz—Wien, 1962. 57—58. old., vö.: *Pauler* T.: A Budapesti Magyar kir. Tudományegyetem története. Bp., 1880. 70—71. old.

[31] L. *Schröder,* H.: Über das komparative Prinzip der marxistischen Rechtsgeschichtsmetodik. L.: Marxistische Beiträge zur Rechtsgeschichte. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin, 1968. 74—75. old., vö.: *Vaněček,* V.: K metodickým zakladum práněhistorické vědy. Uvodni referat z oborové celostátni konference historku statu a práva konané v Brně 17—18. října 1972. L.: Pránik (1973), 413—414. old.

[32] L. *Kulcsár* K.: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp., 1971. 40—41. old., *Lederer* E.: A magyar polgári történetírás (1969), 13. old.

[33] L. *Meinecke,* Fr.: Die Entstehung des Historismus. Herausg. u. eingeleitet v. Carl Hinrichs. München, 1959. Meinecke Werke. Band III. München, 1959. 82—84. old.

[34] L. Erbrecht in Weltgeschichtlichen Entwicklung. 1. köt. Berlin, 1824. XVIII—XIX. pp-re utalva. *Nizsalovszky* Endre: Eötvös és a „jövő zenéje". Klny. az Ábránd és valóság című tanulmánykötetből. Bp. 1973. 208. old.

[35] L. *Kérészy* Z.: A jogtörténetnek mint önálló tudománynak feladata és jelentősége. Pozsony, 1917. 4—5. old.; vö.: *Horváth* P.: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974), 69—70. old.

politikai-kamerális tudományok kora — a tragikus bukások ellenére is — hidat képzett a módszeres jogtörténeti kutatómunka kezdeti tényezői, illetve a reformkori liberális jogi gondolkodás között, eleven példát szolgáltatva Engels ama történelmi megállapítása számára, hogy egyetlen tudományterület sem létezik, ahol „az addig összegyűjtött ismeretanyag egyszerű tagadása lehetséges volna".[36] Ezért tekinthetjük jó alkalomnak, hogy a politikai-kamerális tudományok kibontakozásának 200 éves évfordulója alkalmából ezekre az értékekre ráirányíthatjuk a figyelmet.

Horváth Pál

[36] L. *Engels*, Fr.: Anti Dühring. Marx—Engels, Művei. 20. köt. Bp., 1963. 137—138. old.

Igazgatástudomány a XIX. század elején: Reviczky József

Amikor erről a tudományszakról a XVIII. század hetvenes éveiben a nagyszombati, majd budai egyetem hivatalos irataiban először beszéltek, még nem nevezték igazgatásnak, hanem politico-camerális tudománynak. Hogy most mégis az igazgatástudomány kifejezést használom, azt arra vezethetem vissza, hogy — amint Szaniszló József a budapesti államigazgatási tanszék 200 éves jubileumára írt monográfiájában kifejtette[1] — egyenes út vezet a feudális kor végi politico-camerális tudománytól a mai közigazgatástudományig.

Amikor kétszáz évvel ezelőtt Mária Terézia a Ratio Educationis alapján a bölcsészkari intermezzo után a most már budai egyetemen megindította a politico-cameralis tudományok oktatását, a tárgy első tanára a jakobinus összeesküvésbe is belekevert Gyurkovics Ferenc lett, aki 1793. december 9-én elhalálozott. Utódjául a politikai tudományok tanszékére a kar elsősorban Reviczky Józsefet a tiszántúli kerületi tábla assessorát ajánlotta. A többi figyelembe vett pályázó Sax Mihály pécsi, Lenau Ferenc és Markovics Pál zágrábi tanárok voltak, kik közül a kancellária a már 17 éve e szakban működő Sax Mihályt ajánlotta, I. Ferenc azonban 1794-ben Reviczky Józsefet nevezte ki, sőt a kezdő tanárnak egyszersmind a királyi tanácsosi címet is megadta.[2]

Reviczky József 1750. december 30-án született, jogi tanulmányait a nagyszombati egyetemen végezte s a politica-cameralis tudományokban kiváló eredményt mutatott fel. Az egyetem elvégzése után (1774) több uradalom ügyészi tisztét töltötte be, majd II. József uralkodása alatt (1786-ban) a tiszántúli területi tábla ülnöke lett. A jakobinus mozgalomban Reviczky nem vett részt. A mozgalom ma már közzétett iratai[3] nem említik Reviczky assessor nevét. Csupán Szirmay Antal a jakobinusok történetéről 1809-ben írt munkájában[4] emlékezik meg arról, hogy Reviczky József assessor a Martinovics által 1792-ben írt Status Regni Hungariae munka egy példányát neki átadta, de annak sem terjesztése, sem megtartása nem volt akkor tiltott. Más kapcsolatról a bécsi rendőrkopók sem tudtak.

Reviczky haszonnal folytatta a tudományos működést s ennek eredménye lett 1790-ben nyomtatásban is megjelent munkája az „Introductio ad politicam regni Hungariae (Budae, 1790). A munka a bevezető fejtegetésekben erősen érezteti a bécsi jogbölcselő Martini, még inkább a bécsi egyetemen a kamerális-politikai tudományok monopóliumát évtizedeken át élvező Joseph Sonnenfels hatását, akinek éppen a tanszék munkájának megindulásakor megjelent könyve, a „Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanzwissenschaft" (Wien, 1777) a szabadságharcig Magyarországon is a politikai tudományok tan- és kézikönyve volt. Ebben a tudományág meghatározását és felosztását szolgáló bevezetés után a cím hármas beosztásának megfelelően igazgatási (Polizei), gazdasági (Handlung) és pénzügytani (Finanz) elméleti és ténymegállapító ismereteket foglal össze, különös figyelemmel az ausztriai birodalom államára.

Reviczky könyve 5 fejezetre bontva egy későbbi nagyobb munka vázlatát ígéri. Alapállása a jóléti állam politikájának kifejtése, de a politika részirányzatait a magyar nemesi jogfejlődésbe ágyazva elsősorban ennek az osztálynak jólétét veszi vizsgálat alá. II. József aufklärizmusának hatása alól sem mentes: Utal arra, hogy sokak szerint nagy hiba, hogy minden közterhet a jobbágyok viselnek, míg a főpapok, a mágnások és a nemesek, vagy amint kezdik nevezni őket, az arisztokraták semmivel sem járulnak hozzá a közszükséglet fedezéséhez. A polgári társadalom és a természetes méltányosság törvényei köteleznek s azok azt kívánják, hogy a közös terhekről és a haszonról közösen történjék gondoskodás. A jobbágy szerte az országban sorvad a közteher alatt és a dolga egyre rosszabb lesz. Más nemzetek is csak az utóbbi években látták be, hogy a parasztok is emberés polgártársaik. Kétségtelen, hogy nálunk is el fog jönni az idő, amikor a nemesek belátják, hogy az állam érdekében javítani kell a paraszt

[1] A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE jog- és államtudományi karán. 1777—1977. Budapest, 1977. I—III.

[2] *Eckhart* Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667—1935. Budapest, 1936. 212—213. old.

[3] A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. I—III. Budapest, 1952—1957.

[4] Jacobinorum Hungaricorum Historia. Közli Benda, i. m. III., 355—423. old.

sorsán és a paraszt terhén részben könnyíteni kell, részben pedig új előnyökben kell őket részesíteni.[5]

A szerző a könyv első részében — itt eltérve Sonnenfels rendszerétől — az állam külső védelméről tárgyal történeti szemléletben. A második rész a belső biztonságról értekezik. Követeli az igazságszolgáltatás reformját, amely főleg a megyékben szükséges, ahol ugyanazok a tisztviselők gondoskodnak a politikai, a gazdasági és a katonai ügyekről, mint az igazságszolgáltatásról. Ennek hosszadalmassága a legnagyobb baj. Még nagyobb a baj a büntető igazságszolgáltatásban, hogy a polgárok jólete, vagyona és a vádlottak élete nem törvényektől, hanem csupán a bíró önkényétől függ. Olyan büntetőtörvényeket kell behozni, amelyek a természetjog és a polgári társadalom elveinek megfelelnek.[6]

Reviczky a harmadik fejezetben szól az ország gazdasági kérdéseiről. Úgy látja, hogy ha Magyarország megkapja azt a gazdasági szabadságot, amelyet más országok élveznek és a magyar gazda azt látná, hogy munkáját méltányosan fizetik, közelebb jutna a magyarság is Európa műveltebb nemzeteihez. Sürgeti a mezőgazdasági kultúra, a kereskedelem és az ipar emelését is.[7]

A negyedik fejezet megvilágítja „Magyarország ékességeit". Reviczky szerint a természeti adományok nem lehetnek egy országnak sem díszére, ha a polgárok erényei és szorgalma nem ékesítik azt. Ezt a díszt adják elsősorban a fegyverek s itt utal a magyar katonai szervezetre, hangoztatva, hogy a magyar katonaságnak előnyére válik, hogy parasztokból áll. A béke ékességei közé tartoznak a tudomány és a művészetek. Javaslatot tesz az egyetem Vácra helyezésére és megállapítja, hogy a jogi oktatás reformra szorul. Úgy a polgári, mint a büntetőtörvénykönyveket az elavult részektől meg kell tisztítani s a polgári és büntető eljárást a mai időkhöz alkalmazni. A politikai gazdaságtan, a pénzügytan és a bányászat tanulmányaival behatóbban kell foglalkozni.

Végül az utolsó ötödik fejezetben Reviczky azzal foglalkozik, hogyan lehet Magyarország virágzását a jövőben fenntartani és előmozdítani. Javaslatai felvilágosultak, mind a jobbágyság terheinek viselése, mind a vallásegyenlőség tekintetében. A törvényhozás terén az 1790-es nemesi törekvésekkel synkronban javasolja, hogy alaptörvénynek ismerjék el, hogy az uralkodó nem hozhat törvényt az országgyűlésen kívül és ha rendkívüli szükség címén bocsát ki valami rendeletet, azt a következő országgyűlésen meg kell vizsgálni és ha nem látszik az közérdekűnek, vissza kell vonni. Ha a király önkényesen intézkedik, a nádornak és az ország legfőbb dikaszteriumának, a kancelláriának kötelessége legyen a királynál közbelépni, és ha ennek nincs eredménye, a törvényes határidőn kívül is a diétát összehívni. Viszont azonban vigyázni kell arra, nehogy a régi szabadságok varázsa alatt a nemzetet kijátsszák. „Ha őszintén kívánjuk — fejezi be fejtegetéseit Reviczky —, hogy hazánk boldogsága igazi legyen, külső és belső biztonsága, a közhaszon és díszei hosszantartók legyenek, a közjó kedvéért több magánelőnyt és örömet áldozatul kell hoznunk".[8]

Az Introductio, melynek megjelenését a cenzúra is engedélyezte, sem a helytartótanácsnál, sem Bécsben nem keltett rossz hatást. Nyilván ennek s Reviczky szereplésének az 1793-as publico-politica deputációban köszönhető kiemelése a politikai tanszékre a több éves, sőt évtizedes oktatási gyakorlattal rendelkező pályázók közül. Az Introductiót azonban sohasem tekintették tankönyvnek, az nem tudta megdönteni a magyar egyetem jogi karán Sonnenfels egyeduralmát. Az Introductio nem is volt alkalmas arra, hogy tankönyvül szolgáljon, legfeljebb egy tankönyv vázlata lehetett. Reviczky azonban gondolt arra, hogy néhány évi tanári munkálkodás után tankönyvet is írjon. Így készült el 1798-ra kézirata, a Positiones e scientii politicis animadversionibus illustrata címmel, melyet a cenzúra elnyerése és a tankönyvül való használat engedélyezése végett a szerző a helytartótanácsnál benyújtott. A helytartótanács úgy találta, hogy Reviczky munkája Sonnenfels művének kivonata, így nem látott különösebb aggályt megjelentetése ellen.[9] Az államtanácsnál azonban megnőttek a reakció erői s nekik az udvar törekvéseire is figyelemmel levő, a felvilágosodástól megérintett, humánus magyar nemes már túl radikális volt. A magyar származású, de a magyar törekvéseket gyűlölettel akadályozó Izdenczy József államtanácsos még azt is zokon vette, hogy Reviczky az alkotmány alapjait rendező 1791:XII. tc.-re hivatkozott. Szerinte Reviczky „furfangos fő", aki írásaiban elárulja, hogy nem tetszik neki a monarchikus kormányforma. A királyt csak árnyékká akarja tenni, aki semmit nem rendelhet el, ami nincs a törvényekben, s mindent az országgyűlés elé köteles vinni. Izdenczy vótumában addig ment, hogy Reviczkyt a tanításra sem találta alkalmasnak, sőt a kézirata alapján a katedrájától való megfosztását javasolta. Míg Izdenczynek politikai kifogásai voltak, Rottenhaan Henrik gróf államtanácsos Reviczky tudományos képzettségét vitatta: „Úgy látszik, ez az ember — írja vótumában — sem az államtudományban, sem a jogtudomány metafizikájában nem járatos és nincs meg az a filozófiai szelleme, amely ily tankönyv megírásához a mi időnkben Magyarországon szükséges. Rottenhaan is a könyv visszautasítását ajánlotta s azt

[5] Introductio, i. m., 164. old.
[6] Introductio, i. m., 60 sk. old.
[7] Introductio, i. m., 101—102. old.
[8] Introductio, i. m., 170 sk. old. Az Introductióból bő kivonatot közöl *Eckhart*, i. m., 213—220. old.

javasolta, hogy továbbra is Sonnenfels eddig használt munkáját tekintsék a politikai tudományok előírt tankönyvének. A kedvezőtlen vélemény után Reviczky egyetemi tanárságát ugyan nem érte hátrányos következmény, az uralkodó (I. Ferenc) azonban kiadta felülvizsgálat végett a még mindig monopolizált helyzetben levő Sonnenfelsnek s ezzel a mű sorsa el is volt intézve.[10] Sajnos Sonnenfels véleményét nem ismerjük. A Staatsrat iratanyaga a második világháború alatt részben eltűnt, a további fejleményeknek semmi nyoma.

Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárából ismerjük azonban Reviczky Józsefnek több kéziratos munkáját. Ilyen a század elején a „Politica cum observationibus Hungariam speciatim respicientibus" c. két különböző példányban is meglevő kézirata.[11] Ilyen néhány évvel később, már mint királyi táblai ülnök által írt magyar nyelvű munkája. A közjó vagy is Haza Boldogítása Tudományának Nevezetesebb Állításai (1808 körül).[12]

A „Politica" könyv bevezetőjében maga is hitet tesz a természetjog mellett s a XIX. század végének Nyugatról behatolt felfogása szerint tárgyalja az államot is. „Bárkinek, aki magát a természetjog szerint értékeli — írja a bevezető sorokban —, ugyanolyan mértékben kell becsülnie azt az államot is, melynek tagja. Ami a test számára a végtag, az az állam számára az állampolgár" — írja a szentkorona tant kiterjesztve a nemességről az állampolgárokra. Majd a jóléti állam szükségességét indokolva állapítja meg, hogy „a polgárok közül senki sem tud boldog lenni, ha csak az állam nem lesz boldog, melyben életét éli". Hogy pedig miként teremtődik meg az állam boldogsága, azt sok, erről előbb elmélkedő polgár után Reviczky is kívánja a Politica-ban összefoglalni. Nem akármilyen állammal, hanem konkrétan Magyarországgal kapcsolatban kívánja az állam boldogságának feltételeit tárgyalni s „a történelemből és Magyarország törvényeiből vett példákkal igyekszik eleget tenni a bemutatásnak". Az állampolgári általános kötelességen kívül ezt kívánja tőle az a tekintély is, melynek alá van rendelve s ezt kívánják közhivatali állásai is.[13]

A magyar állam eredetét kutatva Bölcs Leo Tacticájáig jut vissza, aki a magyarokról azt írja, hogy a magyar nemzetnek a dolgok bősége miatt nincs gondja, csak arra az egyre törekszik, hogy vitézségben az ellenséggel szemben helytálljon". Thuróczi krónikáját idézi a honfoglalásról s rátér Magyarország alkotmányára. Főforrása Anonymus, akinek munkáját hiteles történeti kútfőnek tartja s így tárgyalja a szerinte az állam alapjait alkotó vérszerződést. A kormányzási formára Werbőczyre hivatkozva állapítja meg, hogy a magyaroknál kezdettől fogva monarchico-demokratikus államforma állott fenn, amelyben azonban — tudjuk — csak a nemesség bizonyos demokráciájáról lehetett szó. Reviczky demokráciájában a köznép a nemesek által, illetve földesuraik által volt képviselve. A jobbágyok jogi helyzetéhez Mária Terézia urbáriuma szerző szemében páratlan védelmet nyújtott. Azóta pedig megszilárdult a költözködési lehetőség is.

Az állam megismerésére az állam szükségleteinek feltárása vezetett. Platon után a modern politikusok többsége akként határozza meg az állam szilárd fogalmát, hogy az önjogú személyek gyülekezete közös uralom alatt, akik azért egyesültek, hogy biztonságban éljenek. Ezt szerző is világos és nyilvánvaló meghatározásnak tekinti. Nagy jelentőséget tulajdonít a koronának, mely az állam jelképe, de egyben a királyi méltóság jelképe is.

A kellően szervezett állam politikájában megkívánják a cél egységét, az akarat egységét és az erők egységét. A közös jót egyesítve az államnak legyen az a célja, hogy senki a közös javak részét képező magánjavakhoz ne juthasson. Jóllehet Magyarországon az állampolgároknak különböző osztályai vannak, mégis különösen senkinek, hanem az állampolgárok mindegyikének a jóléte a célja a magyar államnak — idealizálja a szerző a kizsákmányoló földesúri társadalmat.

Az akarat egysége szerző szerint azt jelenti, hogy ha az állam feladatáról van szó, bármilyen egyéni akaratot alá kell vetni a közakaratnak. A nagyobb számú szavazattal hozott döntések mindenkire kötelezők.

Az erők egysége azt a kötelezettséget jelenti, hogy a polgárok a közös érdekekért tartoznak erőiket egyesíteni. Magyarországon a nemesek a külső-belső biztonság védelmét szolgálják, a nem nemesekre más munkák nehezednek, mindenekelőtt az adófizetés. „Közben az élet minden erőit az állam egyetlen közös-érdekű jóléte irányítja" — állapítja meg nem kis megelégedettséggel.

Az állami cél elérésére különös helyet töltenek be a törvények. Utal Platonra, aki Dialogusában kifejti, hogy a „törvények kellenek az embereknek, mert ha e nélkül élnének, nem különböznének a legádázabb vadaktól sem". A törvényhozó hatalom Reviczky szerint minden állampolgár részére biztosított. A közakaratot azonban az állampolgárok különféleképpen nyilvánítják. Magyarországon ez azon a monarcho-demokratikus módon történik, amelyre már fentebb utalt. A jó törvényeket azonban úgy kell végrehajtani, hogy hatásukban érvényre is jussanak. A magyar törvények a végrehajtóha-

[9] *Eckhart:* i. m., 220. old.

[10] Staatsrat 1799:140. A véleményt tárgyalja Eckhart is i. m.-ban, 220—221. old.

[11] OSZK. Budapest. Quart. Lat. 791. és Quart. Lat. 1826. számok alatt.

[12] OSZK. Quart. Hung. 81. sz. Az Országos Széchényi Könyvtárban a cenzúrához benyújtott példány is megtalálható, amit azonban 1814-ben a cenzúra nem engedélyezett. OSZK. Quart. Hung. 1209.

[13] Itt Reviczky az egyetemi tanári álláson kívüli, mindenesetre a királyi tábla számfeletti ülnöki állására utal.

talmat a királyi felségnek tulajdonítják. A király azonban a jurisdictiót gyakran központi vagy helyi szervek által gyakorolja. Mivel pedig vannak esetek, melyekről a törvényhozás előre nem rendelkezik „az is a jól szervezett állam sajátossága, hogy a legfőbb hatalom az előre nem látott esetekre a maga erejéből legyen képes a legfőbb felügyeleti jog alapján rendelkezni". Úgy véli azonban „ezt a jogszokást az előre nem látott és törvénnyel körül nem határolt eseteken túlmenően kiterjeszteni nem lehet. Másként az egész polgári biztonság meginog és az állam kormányzásában meg fog nyílni a tér az önkény számára".

A közjó, a közös boldogság részei, amiket egyben az ország politikájának részei gyanánt tekint, mindaz, ami 1. a külső, 2. a belső biztonságot érinti s 3. ami az ország közgazdaságára tartozik. Ehhez járulnak még 4. az állami jövedelmek.

A külső biztonság gondja majdnem minden szervezetnél a legfőbb hatalomra hárul. Így van ez Magyarországon is. Ide elsősorban a hadsereg kiállítása, szervezése és ellátása tartozik. A belső biztonságot az általános igazgatás garantálja. A policia joga, mint a végrehajtás hatalma a király birtokában van, aki azt a helyi szervek segítségével gyakorolja. Mindazokat a kérdéseket, amelyek az ország és az egyes polgárok gazdálkodására vonatkoznak, a kereskedelem (gazdaság) tudománya foglalja össze. Ide a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem kérdései egyaránt tartoznak. Végül az állami jövedelmekről való gondoskodás a pénzügyi (finanz) tudományok tárgykörébe tartozik.

Felteszi ezután Reviczky a kérdést, vajon a politikát lehet-e tárgyalni tudományméretben? Egyesek azt fejtegetik, hogy nem, mert az állam gyakorlatában sok véletlen eset van, ebből pedig általános elveket levonni nem lehet. Szerző szerint a politikában hosszabb vizsgálódásra kell felépíteni a tudomány alapelveit. Ilyen alapelv a népesedés alapelve. A népesedés növelésének igénye törvényeinkből is kitűnik. Legutóbb a közpolitikai és a kereskedelmi küldöttség tárgyalta a kérdést: A népesség gyarapodása alapja a közjó biztosításának. Azt is megmagyarázza, mit ért a közjó, a közös boldogság érvényesülésén: a köznép közt — írja — a többség boldogságát nevezik közös boldogságnak.

Szerző azonban nem tartja elégségesnek, hogy a politikai tudomány fejlesztésénél néhány alapelvet, vagy politikai szabályt helyesen ismerjünk fel. Szükség van egyes segédtudományok eredményeinek felhasználására is. Ilyen a nemzet statisztikája, történelme, földrajza, a természet jog, az állam törvénye és politikai szokásai. Tart azonban attól, hogy a politikai tudomány, minthogy „a magyaroknál új a tudományok e fajtajá s ez érdemtelenül kelt gyanút". Rámutat a politika tudomány ókori gyökereire s utal arra, hogy a magyaroknál először Mária Terézia rendeletére kezdtek e tárggyal az iskolákban foglalkozni s vizsgálni a politikát törvényeinkben. „Bizonyára az őszinte hazaszeretet tűnik ki az egész magyar törvénytárból" — állapítja meg sommásan — s a törvények világosan tárják elő a politika gyakorlatát. Az 1791:6. tc. a politika közös címén felsorolja az adókat, a harmincadokat, vámokat, a bányabért, a pénzverést, végül a közös gazdasági intézkedéseket. Utal végül a politikai tudományok irodalmára, a klasszikusokon kívül a magyar szerzők közül s említi a cremonai püspöknek az állam méltóságáról (de Reipublicae Dignitate) szóló könyvét, Zrínyi Miklós munkáját Magyarország megsegítésének módjáról,[14] Kerchelich Boldizsár, Politikai intézmények Magyarországon[15] c. 3 kötetes könyvét, végül az 1790/1. évi országgyűlésen közreadott „Néhány politikai vizsgálódás" c. kötetet, s ő is írt egy „Bevezetés a magyar birodalom politikájához" c. munkát. Ez általános tájékoztatás után a szerző utal a politika egyes részletkérdéseire, főképpen az állam nemzetközi kapcsolataira, a háború és béke kérdéseire, a katonaság fenntartására és jogaira s nagyon részletesen a nemesi insurrectio problémáira,[16] amelyek más munkáiban is megismétlődnek.

Reviczky Politica c. munkája nem látott nyomdafestéket, de nem tudjuk, miért nem. A helytartótanács Departamentum Revisionis Librorum mutatókönyveiben ez a munka nem szerepel, így nincs tudomásunk arról, hogy esetleges elutasítása hozzájárult-e szerzője elkedvetlenedéséhez. Úgy látszik, már a századfordulón gondolt arra, hogy a tanszéktől megváljék, amihez kétségtelenül segítette az államtanács bírálata. Már 1796-ban számfeletti ülnöknek nevezték ki a királyi táblához azzal a kötelezettséggel, hogy tanszékét még öt-hat éven keresztül meg kell tartania. Két év múlva azzal a kéréssel fordult a királyhoz, hogy egy megüresedő táblai rendes ülnöki széket adjon neki, egyben mentse fel a tanítási kötelezettség alól. Noha az államtanács említett tagjai elmarasztaló véleményt adtak Reviczky tankönyvnek szánt munkájáról, a király továbbra is ragaszkodott Reviczky maradásához az egyetemen.[17]

A király bizalmát változatlanul élvező tanár 1802-ben új megbízást kapott. Az 1802. évi országgyűlés ideje alatt Pozsonyba az akkor ott működő kancelláriához rendelték be.

1805-ben mentette fel a király Reviczkyt egyetemi tanári állása alól s mint táblai ülnök ezentúl a királyi táblán működött.[18] Úgy látszik, nem hagyta azonban abba irodalmi tevékenységét. Az Országos Széchényi Könyvtárból ismerjük 1808 körül készült kéziratát „A Köz jó vagy is Haza Boldogítása Tudományának Neve-

[14] De modis Juvandi Hungariam.
[15] Institutionem Politicarum Hungariae.
[16] OSZK. Quart. Lat. 791. 118—187. old.
[17] *Eckhart:* i. m., 221. old. hivatkozik a Staatsrat 1795:135. sz. ügyiratra.
[18] *Eckhart:* i. m., 221. old.

zetesebb Állításai" címmel. Ezzel Reviczky a magyar nyelvű jogi irodalomban szinte úttörő volt, mert magyar nyelven kívánta a politika tudományát előadni.

„Mi a Haza? mi a Köz jó? miből áll annak boldogítása, ennek igazi szeretete? ezekre a mostani környülállásokhoz képest Hazámfiai figyelmetességét függeszteni ezen írásnak czélja" — írja mindjárt az előszóban. A magyar különös szerencsével Árpád idejétől fogva fenntartotta nyelvét, a magyar függetlenséget „s első polgári alkotmányát". Méltó, hogy ennek további fenntartásáról a hazafiak gondoskodjanak. Jól látta ennek fontosságát már Mária Terézia, aki az ország főiskolaiba a közjót tanító, vagy a Haza boldogulása tudományát, vagyis a politikát bevezette. Ő maga is régtől fogva igyekszik a haza szeretetét gerjeszteni, a közjó tudományának különös ágazatjait Hazánk törvényeivel és történetével világosítani.

A bevezetésben ugyan a „haza boldogításának tudományában" a „külső bátorság", a „belső csendesség" (politia), a jólétben való részesedést (gazdaság, pénzügyek) és a becsület fenntartását, végül mindezek állandóságát nevezi a politika részeinek. A kézirat további során azonban a politikának azokat a kérdéseit tárgyalja — elsősorban a magyar viszonyokra vonatkoztatva — melyeket elsőül a külső bátorság elnevezéssel illet. A belső csendesség kifejtésére utal az Introductio ad Politicam Hungariae c. könyvében.

A továbbiakban a polgári társaságot olyan emberek gyülekezetének tartja, akik a közjó elnyeréséért a törvény alá adják magukat. Egy polgár sem keresheti hasznát a közjó hátráltatásával. Nem is lehet a polgárok különös hasznát másképpen nézni, mint részét a közhaszonnak. Marcus Auréliusra hivatkozva állítja, hogy ami a rajnak nem árt, az a méhnek sem ártalmas. „Csak azzal vagyunk a polgári társaságban szabadok, ami a közjóval, azaz: a társaság boldogulásával nem ellenkezik". (26. old.)

Ezek után szerző megismétli fejtegetéseit a törvényhozásról, a kormányzásról, amelyet részben a Politicában előadott. Ismét utal a Vérszerződésre, mint az ország első „polgári alkotmányára", az Aranybullára, mely szintén talpköve a magyar polgári alkotmánynak. (38. old.) A parasztság eredetét, mivel a magyarok — szerinte valamennyien Hunor és Magor magyarjaitól származnak, azzal magyarázza, hogy egy részük nem tett eleget honvédő kötelezettségének és ezért szolgaságra taszították. Azon nem gondolkodott, miként lehet, hogy fennmaradt a haza, ha csak a kisszámú nemesek ősei törődtek a honvédelemmel. Ezekkel a nemesekkel meg van elégedve, mert — mint írja — „ők teszik azokat a szolgálatokat, amellyel által fenntartatik ennek az országnak alkotmánya". (43. old.)

Hivatkozik azonban arra, hogy sokan — nyilván Ausztriában — nem nézik jó szemmel, hogy a magyarok ragaszkodnak saját törvényeikhez és szokásaikhoz. Már István király utalt arra intelmeiben, hogy nem lehet a görögöket római szokás szerint kormányozni; ez mutatis mutandis vonatkozik a magyarokra is. (48. old.)

A politika tudományáról Reviczky megismétlő más műveiben tett megállapításait. Ezt „A Külső Bátorság fenntartása" címet viselő „első rész" követi. E részben az ország békéjének és határainak biztosítására a hadi erő fenntartását tartja szükségesnek (67. old.), de első kérdés a más nemzetekkel való békesség ápolása. (68., 69. old.) S itt megáll a befogadott indigenák, majd a velünk élő nemzetiségek elemzésénél. Érdekes meglátásait nincs terünk összefoglalva sem bemutatni. (76—86. old.)

Sokan vitatják, hogy a hadakozás a nemzeteknél nélkülözhetetlen. Reviczky jobbnak látja, hogy szüntessék meg a háborúskodásra ösztönző okokat. Javasolja a nemzetek közötti együttműködésre a kereskedelem ápolását (104. old), a „Frigykötéseket" (105. old.), a diplomáciai kapcsolatokat (106. old.), a nemzetek között felmerült problémák békés úton való megoldását (107—108. old.). Időnként azonban a háború elkerülhetetlen (110. old.), ezért gondoskodni kell a „hadi-erő"-ről (111. old.). Igen részletesen fejtegeti a hadakozás módját, a hadsereg állandó fenntartásának szükségét. „Mivel . . . a fegyver tartja fel a nemzetek külső és belső bátorságát — írja —, a biztos szorgalmatosságot és kereskedést, az országok díszét és mások előtt is becsületet, szükséges megvetni minden tehetségünket, hogy számos és fegyverben gyakorlott katonaságunk legyen". (115. old.). Hogy a nemzetnek mely része teljesítsen katonai szolgálatot, ki legyen köteles és mentes, mily mértékben van szükség zsoldosokra, illetve állandó katonaságra és felkelésre, mindezekre kiterjedt a szerző figyelme. (120—123. old.) Az erőszakos katonafogdosást, mint a polgári társaság közönséges céljával ellenkező intézményt elítéli. (124. old.) Szerző figyelme a katonai szervekre, gyakorlatokra, katonai foglalatosságokra is kiterjed (130—134. old.). A fegyverben levő katonaság a törvényhozásban ne vegyen részt. Ennek káros hatására felhozza a császári Róma példáját. (135. old.)

Igen részletesen foglalkozik ezután a magyar hadviselés történetével s arra a meglepő következtetésre jut, hogy a régi katonáskodásnak előnyei voltak, mert kevesebb költséggel „hívebb, erősebb és számosabb katonát lehetett kiállítani". (156. old.) Visszautal a régi magyarok vitézségére. (157. old.) Az Árpádok után a magyar hadirendben — szerinte — visszafejlődés következik s végigvezeti az utat a mohácsi vészig. Belső háborúságok, török terjeszkedés, vallásbeli versengések, a hatalmasok erőszakoskodásai, a katonák rendetlensége s a köznép elnyomattatása, mely a szegény nemességre is kiterjedt, kísérő jelenségei a magyar hadtörténetnek (177—184. old.). Folytatja a hadi viszonyokat III. Károly, Mária Terézia, II. József, II. Lipót és I. Ferenc alatt (197—200. old.) s utal az

aktuális problémára: a magyar nemesség felkelésének nehézségeire, annak szabályozására (201—202. old.) s arra a kérdésre, lehet-e az országgyűlésen kívül felkelést elrendelni (204. old.). Szerző véleménye az, hogy sürgős szükség esetén lehet. A felkelési rendszer hibáit maga is látja, de úgy véli, hogy állandó katonaság megszervezése mellett a nemesi felkelést is fenn kell tartani. Úgy reformálná meg a felkelést, hogy a nemesek birtokaik nagyságához képest a törvény által meghatározandó számmal tartozzanak fegyvereseket fenntartani, akik fegyverforgatásban gyakorolják magukat, békeidőben a „hellybéli bátorságra" vigyáznak, háborúban pedig a vármegye zászlója alatt vonulnak az ellenség ellen. (213. old.)

Szerző a banderiális rendszer reformjának tárgyalásával be is fejezi a közboldogságról szóló politikai munkájának első részét, anélkül, hogy a kéziratban a további részekről szólna.

A kéziratot Reviczky szükségszerűen a cenzúra ítélete alá bocsátotta. 1808. február 5-én Erdődy József gróf kancellár közli a helytartótanáccsal az uralkodó bizalmas utasítását: Reviczky igen hasznos, a modern időkre alkalmazott munkáját az uralkodó „kegyesen kívánja figyelembe ajánlani" és megbízza a helytartótanácsot véleményadásra.[19]

A helytartótanácstól a kézirat Ürményi József országbíróhoz, egyben helytartósági tanácsoshoz került — talán azért is, mert a szerző akkor már a királyi tábla ülnöke volt. — Ürményi a cenzúrázásba bevont többeket a kúria és a helytartótanács tagjai közül. Mednyánszky Alajos báró, Berzeviczy Pál, Darvas Ferenc és Komáromy Péter helytartósági tanácsosoktól, Balogh Péter alispántól és Lánczy József táblai ülnöktől kért véleményt.

Ezek közül Lánczy József 1811. január 21-én megadott véleményében részben helyesli Reviczky munkáját, részben azonban rámutat olyan tételekre, amelyek nincsenek szinkronban az alkotmánnyal.

Berzeviczy Pál helytartósági tanácsos utal arra az állapotra (1811. január 10.), amelyben Európa általános politikai megrázkódtatása az államügyek vitelében akkora rémületet és gyanakvást idézett elő. Az ő véleménye, hogy a munka csak Ürményi jóváhagyása után lesz biztonságban, ez jelenti a szerző számára Minerva pajzsát. Óvatosan van ugyan megírva, de nem tud megküzdeni a gyanúsításokkal.

Komáromy Pál helytartósági tanácsos szerint a munka szerző széles körű műveltségét mutatja a haza történelmében, mind az uralkodó bölcs rendeleteiben, úgyszintén páratlan jártasságot mindazokban, melyekben a magyar birodalom változó helyzetét nyomon követi. A munka célja távolabbiakban oda irányul, hogy az ország belső erőit — a törvényekben foglaltakhoz hasonlóan — készenlétben hatásossá tegyék az ellenállásra a bármilyen időszakban támadó külső ellenséggel szemben. Így a birodalom és a haza tudjon élni az óhajtott boldogítással megszilárdítva a külső biztonságot, mert ezt jelzi a munkának a címe is: a Haza Boldogítása.

Ami az ország védelmének új támaszát jelenti, a szerző előbb vizsgáltassa meg és fogadtassa el a határozott alapelveket a törvényhozás útján, eddig ezt a munkát állami jóváhagyással közzétenni nem lehet.

A legalaposabb észrevételeket valószínűleg — aláírás nélkül — Balogh Péter alispán teszi, bár lehetséges, hogy ezek is Ürményi megjegyzései. A cenzor részletekbe menően vitatja Reviczky tételeit. Mikor Reviczky utal arra, hogy I. Béla alatt a köznép képviselői is hivatalosak voltak az országgyűlésre, a cenzor nem késik hangoztatni, hogy nincs arra bizonyság, „hogy a törvényhozó hatalmat valaha is a népre kiterjesztették volna." A „populus" és a „plebs" között óriási a különbség: a szó igazi értelmében a „populus" ma is összejön a törvényhozásban, de a „plebs" ettől folyamatosan el van zárva.

Kifogásolja a cenzor, hogy a szerző az egyházi rendet elítéli, mert egyháziak lettek szerencsétlen ütközetek vezérei. Tomory is dicsőségesen harcolt, mielőtt érsek lett. De talán Frangepán sem szerezhette volna meg a győzelmet, ha nem marad távol Mohácstól (Zápolyáról a cenzor nem is szól). A cenzor nem fordulna ellenséges érzülettel szembe az egyházzal a vereség miatt. — Nem nevezné Ferdinándot és Zápolyát vetélkedőknek, mert Ferdinánd törvényes király volt, Zápolyát pedig pártütők tették királlyá.

A cenzor a harmincadot nem nevezné adónak, mert az helyesen a kereskedelem szabályozója. — Nem helyesli a nemesség számbavételét, mert ez az ország erőinek elárulását jelentené. Hosszan vitázik a szerzővel a portális és a banderiális katonaság jogi helyezetéről, a főnemesség banderiumállítási kötelezettségéről. Végül utal a szerzőnek arra a megállapítására (200. §): „Gondolataimat előadom nem úgy, mintha én ezeket leghelyesebbeknek tartanám, hanem hogy alkalmatosságot adjak e felől gondolkozni". Bár saját véleményét akarja közzétenni, munkája mégis okos fejtegetések (tárháza), melyekről nagy szorgalommal és sok fáradozással gondoskodott. Úgyszintén páratlan a haza boldogítására való törekvése, ezért dicséretet érdemel. Ha mindazokat kijavítja, amiket Ürményi ítélete alapján enyhíteni kell, vagy meg kell változtatni — mindezek határát a cenzor megszabta —, akkor ez a munka nemcsak hasznos, hanem a körülmények modern kapcsolatai miatt valóban szükséges. Ezért a cenzor a nyomtatásban való közzétételt ajánlja.

Ürményi ez írásban benyújtott s a vele közvetlenül közölt, de az iratoknál csak részben levő vélemények alapján — a munkát is elolvasva alakította ki saját véleményét, amit a nádorhoz, mint a helytartótanács elnökéhez intézett:

[19] OL. C. 60. Helytartótanács. Departamentum revisionis librorum. 13.224/1808.

A kéziratot „egy olyan férfiú írta, aki mind a tudományok elméletéből, mind pedig hazája politikai körülményeinek ismeretéből helyes véleményt alkothat". Ürményi feladatát abban látta, hogy „a birodalom politikai körülményeinek ismeretében" a kézirat cenzúráját ellássa. Ő maga a megbízás alapján kijelölt többeket a kúria és a helytartótanács tagjainak köréből, hogy őt a cenzúrában segítsék. Maga is átolvasta az eredeti munkát s az említésre érdemesebb megjegyzéseket §-ok szerinti sorrendben írásba foglalta. A munka szerzőjével ezt közölte, aki a véleményeket elfogadta s ezeket a munkán keresztülvezette.[20]

Valóban Reviczkynek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyik cenzúrapéldányán a következő beszúrás olvasható:

„Szükséges azt is előre megvallani, hogy vannak ezen munkában olyanok is, a'mellyekről kérdést lehet támasztani: megegyeznek-e' a' Magyar polgári alkotmánnyal; az az a régi sarkalatos törvényekkel; és még most is fenn álló szokásokkal? De ezek, tsak az én külön vélekedéseim. Minek utánna, a'mostani környüállásokhoz — képpest Hazánk Polgári alkotmánya fenntartásárúl több ideig gondolkodtam; és az ehhez tartozó Tudományokat is, a Felsőség Parantsolatjából tanítottam; nem lehet nékem rosszra magyarázni, ha véleményemet bátorkodom kimondani. A' jó reménység biztat engemet: hogy a hol hibázok is, mások által jobb útra igazítatom; e több Hazámfiainak alkalmatosságot szolgáltatok, azoknak feltalálására, a' mellyek édes Hazánk mostani állapotját fentarthatják 's bizonyosan boldogíthatják".[21]

Ürményi ebben a formában kiadásra alkalmasnak találta a munkát, csupán azt a kérdést vetette fel, vajon a munkát állami tekintély súlyával nyomják-e ki. Ha bármiképpen kerül kiadásra a) Reviczkynek a művet saját nevén kell kiadni, b) amint a szerző az előszóban megemlíti, amit ő maga mint a politikai tudományok nyilvános professzora az egyetemen is elmondott, s ettől kezdve azután saját véleményeként magyar nyelven is kifejezett: e hasznos tudományok alapelveit a magyar birodalom alkotmányában fokozottabban kell megadni. Végül c) azt is említi az előszóban — de ez már kétséges és későbbi tanácskozás elé tartozik, amit ugyan a haza bármelyik jóravaló polgára részéről szabad kijelenteni az állam hasznára —, megfontolandó azonban, nem kellene-e ezeket alávetni bővebb elemzésnek és ez alapon kollektív döntésnek.

Ürményi azzal zárja javaslatát, hogy ha ez alapon fog a munka nyilvánosságra kerülni, azokkal a kijavításokkal és módosításokkal, amik a bírálatokban vannak, nem látja akadályát a munka kinyomtatásának.[22]

Nem tudjuk, az uralkodó döntését még milyen körülmények befolyásolták. A napóleoni háborúk alatt I. Ferenc mindinkább megkeményedett s ellenállt minden alkotmányos mozgalomnak, még ha tankönyv vagy monográfia formájában jelentkezett is. Ez pecsételte meg Reviczky könyvének sorsát. 1814. március 11-én a kancellár közli a helytartótanáccsal az uralkodó bizalmas utasítását A király a kéziratot „legmagasabb betekintésre méltatta", de döntése úgy szól, hogy „a munka kiadásra bocsátása nem lehetséges", így a kancellár a kéziratot mellékleteivel együtt a helytartótanácshoz visszaküldi.[23] A döntésről Reviczkyt értesítik s a kéziratot „a könyvtárba" helyezik.

Reviczky tudományos működéséről magyar nyelvű kézirata megjelentetésének elutasítása után nem tudunk. 1815-ben már elköltözik az élők sorából. A budapesti államigazgatási jogi tanszék kétszázéves jubileumán mindenesetre megkíséreltük a tudománynak egyik első s részben önálló utakon járó képviselőjéről és munkásságáról képet adni, kinek eredményei megérdemlik, hogy az utódok személyét és tudományos munkásságát szemrevegyék.

Csizmadia Andor

[20] OL. C. 60. Helytartótanács. Dep. rev. libr. 3878/1811. sz.

[21] OSZK. Quart. Hung. 1209. sz. Cenzúra-példány.

[22] OL. C. 60. Helytartótanács. Dep. rev. libr. 3878[1] 1811.

[23] OL. C. 60. Helytartótanács. Dep. rev. libr. 8476/1814.

SZEMLE

A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlés XXXII. ülésszakán

A világban meglevő feszültséggócok és egyéb, a feszültség csökkentését gátló körülmények ellenére az ENSZ Közgyűlése XXXII. ülésszakán az enyhülés híveinek sikerült elérniök, hogy a Közgyűlésen a konstruktív munkának kedvező légkör uralkodott.

Ilyen légkör érvényesült a VI. Bizottságban is, amelynek napirendjén 15 kérdés szerepelt. Ezek közül az 1977. szeptember 21 és december 12 között megtartott 70 ülése folyamán tizenkettőt tárgyalt meg, a fennmaradó három kérdés megvitatását időhiány miatt a következő ülésszakra halasztotta.

Az alábbiakban azokról a témákról számolunk be, amelyekben az ülésszak folyamán a VI. Bizottságban érdemi vita folyt.

Kiemelkedő jelentősége folytán elsőként említjük *„Az erőszaknak a nemzetközi kapcsolatokban történő alkalmazásáról való lemondásról kötendő szerződés"* című, a Szovjetunió kezdeményezésére napirendre tűzött kérdést. Ez egyike azoknak a Szovjetunió által a Közgyűlésen előterjesztett javaslatoknak, amelyek közvetlenül a béke és biztonság megerősítését, az ENSZ Alapokmánya célkitűzéseinek megvalósítását irányozzák elő.

A kérdés már a Közgyűlés XXXI. ülésszakán is szerepelt. A Szovjet-

unió, napirendre tűzését javasolva, szerződéstervezetet is nyújtott be.[1] E tervezet az Alapokmányra támaszkodva fejti ki az erőszak tilalmának elvét, hangsúlyozva a modern tömegpusztító fegyverek alkalmazásának tilalmát és felszólítva az államokat, tegyenek erőfeszítéseket a leszerelésre. A Közgyűlés XXXI. ülésszakán hozott határozat felkérte a tagállamokat, közöljék észrevételeiket és a kérdést a vita folytatása céljából a Közgyűlés XXXII. ülésszaka napirendjére tűzte.

40 állam kormánya küldte be írásban véleményét, többségük rámutatva arra, hogy ilyen szerződés kötése fontos lépést jelentene a nemzetközi béke és biztonság erősítése terén. Így foglalt állást a Magyar Népköztársaság kormánya is. A Közgyűlés XXXII. ülésszakán a téma, ugyanúgy, mint az előző évben is, mind az I. (Politikai), mind a VI. (Jogi) Bizottság napirendjén szerepelt, ugyanakkor a Közgyűlés plenáris ülésén az általános vita keretében is számos kormányfő és külügyminiszter szólt róla, támogatva a Szovjetunió kezdeményezését.

A VI. Bizottságban a szerződés megkötése mellett számos érv hangzott el. Ezek röviden az alábbiakban foglalhatók össze: — a szerződés megerősíti az Alapokmány egyik sarkalatos elvét és további garanciát jelent a világ biztonsága szempontjából; — az erőszak tilalma elvének hatékonyabbá tétele különösen időszerű, mivel az atom- és más újtípusú tömegpusztító fegyverek megjelenése alapvetően megváltoztatta az erőszak alkalmazásának következményeit; — a szerződéstervezet nem szorítkozik az Alapokmányban szereplő elv megismétlésére, hanem összeköti e tilalmat a leszerelés szükségességével; — a szerződés megkötése feltétlenül hozzájárulna a bizalom olyan légkörének megteremtéséhez, amely kedvező hatással lenne a fegyverkezési verseny csökkentésére, majd a leszerelésre.

Bár a tagországok döntő többsége a szerződés mellett foglalt állást, egyes országok — elsősorban a NATO-tagországok. valamint Kína — kételyeiket fejezték ki a szerződés megkötése célszerűsége tekintetében. Közülük egyesek szerint a szerződés szükségtelen. mivel csak megismétli az Alapokmány rendelkezéseit. Ez a megállapítás, mint fentebb már jeleztük, nem helytálló, mivel a tervezet az alapelvet továbbfejleszti. Mások szerint a szerződés csökkentené az Alapokmány jelentőségét. Ez az érv sem helytálló: maga az Alapokmány 13. cikke is előirányozza a nemzetközi jog fokozatos fejlesztését. Egyébként a gyakorlat is megcáfolja ezt az állítást: az Alapokmányban foglalt különböző alapelveket továbbfejlesztő, az ENSZ égisze alatt létrejött számos nemzetközi szerződés és okmány nem csökkentette, hanem ellenkezőleg, növelte az Alapokmány jelentőségét. A kételyeiket hangoztató országok, miután nyilvánvaló volt, hogy az államok nagy többsége támogatja a szovjet kezdeményezést, legalább azt szerették volna elérni, hogy ne kötelező erejű egyezmény, hanem csupán valamilyen dokumentum kidolgozására szülessen határozat. Ez a törekvésük azonban nem járt sikerrel.

A VI. Bizottság feladata, tekintve a szerződés megkötésére vonatkozó javaslat kedvező fogadtatását, elsősorban az volt, hogy eljárási jellegű határozatot hozzon a munka további menetéről. A Szovjetunió, figyelembe véve azokat a véleményeket is, amelyek szerint az erőszak tilalmának elvével együtt a viták békés rendezésének elvét is szerződésbe kellene foglalni, határozati javaslatot terjesztett elő egy 35 tagú speciális bizottság felállítására az erőszak tilalmáról és a viták békés rendezéséről szóló szerződés kidolgozása céljából, amely bizottság a Közgyűlés XXXIII. ülésszakának tesz jelentést. E javaslatot a Közgyűlés nagy többséggel, 111 szavazattal 4 ellenében (Albánia, Kína, Nagy-Britannia, USA) és 27 tartózkodással fogadta el.[2] A határozati javaslatnak hazánk is társszerzője volt.

„Az ENSZ Alapokmánya és a Szervezet szerepének erősítése" című napirendi pont már hosszú évek óta szerepel a Közgyűlés napirendjén. A VI. Bizottság a már korábban létrehozott speciális bizottság jelentését[3] vitatta meg. Mind a jelentésből, mind a VI. Bizottságban lefolyt vitából — amelynek során 70 küldöttség szólalt fel — világosan kitűnt, hogy az álláspontok nem változtak. A tagállamok egy része, így a Biztonsági Tanács állandó tagjai (kivéve Kínát), a szocialista országok (kivéve Romániát és Jugoszláviát) és más országok az Alapokmány módosítása ellen foglal állást és a szervezet szerepe erősítésének útját az Alapokmány rendelkezéseinek szigorú betartásában, az Alapokmány által nyújtott, még korántsem kellően kiaknázott lehetőségek fokozott felhasználásában, az Alapokmány módosítását nem igénylő egyes javaslatok megvalósításában látja. A tagállamok egy másik része, elsősorban a fejlődő országok, az Alapokmány módosítása mellett áll ki és mindenekelőtt a Biztonsági Tanács hatáskörének csökkentését, összetételének megváltoztatását, az állandó tagok egyhangúsága elvének eltörlését vagy módosítását javasolja.

Az Alapokmány módosítása ellen érvelők ismételten aláhúzták, hogy az Alapokmány kiállta az idők próbáját; a Biztonsági Tanács állandó tagjai egyhangúságának elve elválaszthatatlan attól a fokozott felelősségtől, amely a világban elfoglalt helyzetük folytán ezen országokra hárul és legjobb biztosítéka a nagyhatalmak állandó együttműködésének, a nemzetközi béke és biztonság védelmének.

Több küldöttség hangoztatta, hogy miután az Alapokmány módosítása kérdésében nincs meg a szükséges egyetértés, elsősorban a szervezet szerepének erősítését célzó, alapokmánymódosítást nem igénylő javaslatokkal kellene foglalkozni.

A felszólaló küldöttségek, kormányuk álláspontjának újból való leszögezése mellett foglalkoztak a speciális bizottság további munkájának perspektíváival is. A speciális bizottságban a legutolsó ülésszakot kivéve sohasem került sor szavazásra, jelentéseit konszenzussal fogadta el. E folyamat sajnálatos módon legutóbb megtört, mivel egyes, az Alapokmány módosítása mellett állásfoglaló országok képviselői saját javaslataikat tartalmazó olyan dokumentumokat kívántak csatolni a bizottság jelentéséhez, amelyeket az meg sem vitatott. Ezért szavazásra került sor és a dokumentumok csatolása miatt a bizottság saját jelentését ellenszavazatokkal (Csehszlovákia, Lengyelország, NDK, Szovjetunió) és tartózkodások mellett fogadta el, egyes küldöttek pedig (Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, USA) szándékosan nem vettek részt a szavazásban.

A konszenzus útjáról való letérés éppen ebben a bizottságban különösen káros: a Szervezet szerepének erősítése nyilvánvalóan csak a tagállamok egyetértésével, közös erőfeszítéssel valósítható meg. Az Alapokmány módosításához pedig a Szervezet tagjai kétharmadának, köztük a Biztonsági Tanács állandó tagjainak egyetértése szükséges. Mindezeken felül a speciális bizottság — korábbi mandátuma értelmében — most munkájának döntő szakaszához érkezik: összegeznie kell a javaslatokat és ki kell választania azokat, amelyekben általános egyetértés lehetséges.

A Közgyűlés konszenzussal elfogadott határozata[4] meghosszabbítja a speciális bizottság mandátumát, de ugyanakkor — levonva az elmúlt ülésszakán történtekből a tanulságokat — felkéri, vegye figyelembe a konszenzus elérésének nagy jelentőségét munkája során.

Mindebből világos, hogy a speciális bizottság konstruktív munkát csak akkor tud végezni, ha az Alapokmány módosítását nem igénylő javaslatokkal foglalkozik, mivel az Alapokmány módosítása kérdésében az álláspontok ellentétesek. Nem kétséges az sem, hogy

1 31/243

2 A/RES/32/150

3 A/32/33

4 A/RES/34/45

munkájának eredményessége a konszenzus elvének betartásától függ: ha nem ezt az utat követi, vitái nem a Szervezet erősítéséhez, hanem gyengítéséhez, a tagállamok közti feszültség növekedéséhez vezethetnek.

A VI. Bizottság megtárgyalta a *nemzetközi terrorizmus* kérdésével foglalkozó, 1972-ben létrehozott speciális bizottság,[5] valamint a túsz-szedés elleni egyezmény kidolgozása céljából a Közgyűlés XXXI. ülésszakán felállított ad hoc bizottság jelentését.[6] A két egymással szorosan összefüggő kérdésben a két bizottság, mint ahogy azt jelentéseik bizonyítják, érdemleges előrehaladást nem tudott elérni. Ennek oka, hogy lényeges politikai jellegű különbségek állanak fenn az alapvető kérdésekben egyfelől a szocialista és a fejlődő országok, másfelől a kapitalista államok álláspontja közt. Emiatt mindeddig nem sikerült meghatározni a nemzetközi terrorizmus fogalmát és kialakítani a túsz-szedés ellen kötendő egyezmény alapgondolatait sem.

A szocialista és a fejlődő országok elítélik a nemzetközi terrorizmust, akár egyének, csoportok vagy államok gyakorolják. A Közgyűlésnek a nemzetközi terrorizmus kérdésében hozott 31/102 számú határozatának is megfelelően az az álláspontjuk, hogy a nemzetközi terrorizmussal foglalkozó speciális bizottságnak ajánlásai kidolgozásában figyelembe kell vennie a gyarmati, faji és egyéb idegen elnyomás alatt szenvedő népeknek a függetlenséghez és önrendelkezéshez való elidegeníthetetlen jogát. A nemzeti felszabadító mozgalmak harca tehát nem minősíthető terrorizmusnak. Ezzel szemben a másik tábor ellenzi a nemzetközi terrorizmus ilyen elvi alapokon történő, világos meghatározását és nemzetközi terrorizmusnak kíván minősíteni mindenfajta erőszakot, bármi is legyen annak oka vagy célja. Ebből kiindulva ez a tábor elutasítja a nemzetközi terrorizmust kiváltó okoknak a szocialista és a fejlődő országok által sürgetett tanulmányozását is és kizárólag a saját értelmezése szerinti terrorizmus megelőzésére irányuló intézkedésekkel kíván foglalkozni.

Tekintve, hogy a túsz-szedés a nemzetközi terrorizmus egyik formája, ugyanezek a kérdések a túszszedés ellen kötendő egyezménnyel foglalkozó bizottságban is felmerülnek.

A Közgyűlés konszenzussal meghosszabbította a túsz-szedés ellen kötendő egyezmény kidolgozásával megbízott ad hoc bizottság megbízatását,[7] 91 szavazattal 9 ellenében és 28 tartózkodással elfogadott határozatával pedig ugyancsak meghosszabbította a nemzetközi terrorizmussal foglalkozó speciális bizottság mandátumát is, feladatává téve, hogy elsősorban a terrorizmust kiváltó okokat vizsgálja, és ez után dolgozzon ki javaslatokat a terrorizmus leküzdése érdekében.[8]

A nemzetközi jog kodifikálása és fokozatos továbbfejlesztése céljából létrehozott *Nemzetközi Jogi Bizottság* (NJB) évi munkájáról szóló *jelentésének* a VI. Bizottság mindig nagy figyelmet szentel. A NJB az 1977. május 9-től július 29-ig tartott 29. ülésszakán végzett munkájáról terjedelmes, 339 oldal kitevő jelentést[9] terjesztett a Közgyűlés elé. A NJB jelenleg három egyezménytervezettel foglalkozik: az államok felelősségéről, a szerződések körén kívüleső esetekben való államutódlásról, valamint a nemzetközi szervezetek által kötött szerződésekről szóló egyezménytervezetekkel. E tervezetek egyikének kidolgozása sem fejeződött még be, tehát egyetlen teljes szerződéstervezet sem került most a VI. Bizottság elé. Ezért, mint ahogy azt a NJB elnöke is kifejtette, a jelentésnek nagyrészt provizorikus jellege van, inkább tájékoztatás célját szolgálja és kevésbé alkalmas mélyreható vizsgálatra. Így, bár most is nagy érdeklődés kísérte a NJB jelentését, a vita főleg részletkérdésekre terjedt ki. Nézzük meg egyenként e három szerződés újonnan kidolgozott cikkeit.

Az államok felelősségéről szóló szerződéstervezet kidolgozását a NJB 1973-ban kezdte meg. Korábbi ülésszakain összesen 19 cikket, a 29. ülésszakán 3 további cikket fogadott el. A most kidolgozott cikkek meghatározzák, mikor szegi meg az állam nemzetközi kötelezettségeit. Kiindulva abból, hogy az államokra háruló nemzetközi kötelezettségek nem egyforma jellegűek és teljesítésüket az államoknak különböző módokon és eszközökkel kell biztosítaniok, különbséget tesz olyan nemzetközi kötelezettségek közt, amelyek valamely meghatározott magatartás tanúsítását (cselekvést vagy attól való tartózkodást), és olyanok közt, amelyek valamely eredmény bekövetkeztének biztosítását követelik meg. A harmadik most kidolgozott cikk előírja, hogy olyan esetekben, amikor egy kötelezettség az állam részéről valamely magatartást követel meg a külföldiekkel való bánásmód terén, csak akkor állapítható meg jogsértés, ha az illető állam belső jogorvoslati lehetőségeit az érdekelt kimerítette. Egyes nyugati országok megszorító értelmezést javasoltak adni a belső jogorvoslat kimerítése elvének, a szocialista országok viszont rámutattak ezen elv megfelelő érvényesülése döntő fontosságára.

A szerződések körén kívüleső esetekben való államutódlásról kidolgozandó szerződéstervezettel a NJB szintén évek óta foglalkozik. Korábbi ülésein összesen 16 cikket, legutóbbi, 29. ülésszakán újabb 6 cikket dolgozott ki. Ez utóbbiak a szerződésnek az államadósságokra vonatkozó II. fejezete részét képezik. A VI. Bizottságban lezajlott vita arról az igen lényeges kérdésről folyt, milyen államadósságokra terjedjen ki a szerződés hatálya. A NJB nyitva hagyta azt a kérdést, hogy a szerződés az államot az államutódlás időpontjában terhelő *nemzetközi* pénzügyi kötelezettségeire, vagy általában a pénzügyi kötelezettségeire vonatkozzék.

A „nemzetközi" szó elhagyása esetén a szerződés hatálya kiterjedne az állam mindenfajta pénzügyi kötelezettségeire, tehát nemcsak az államnak más államokkal és nemzetközi szervezetekkel (vagyis nemzetközi jogalanyokkal), hanem egyénekkel, jogi és természetes személyekkel szemben fennálló pénzügyi kötelezettségeire is. Egyes küldöttek ezen megoldás mellett érveltek, arra hivatkozva, hogy a nemzetközi jognak figyelembe kell vennie nemcsak az államok, hanem az egyének érdekeit is; a gyakorlatban számos példa van arra, hogy külföldi természetes vagy jogi személyek nyújtanak hitelt államoknak, ezért a szerződésnek ezek érdekeit is védenie kell.

Más küldöttségek, beleértve a szocialista országokéit is. amellett foglaltak állást, hogy a szerződésnek kizárólag a nemzetközi pénzügyi kötelezettségekre kell kiterjednie. mivel a nemzetközi jog a nemzetközi jogalanyok közti viszonyokat szabályozza, hatálya nem terjed ki az állam és a nemzetközi jogalanyisággal nem rendelkező természetes és jogi személyekre. Ez utóbbiak közti jogviszonyokat kizárólag a belső jog szabályozza. A hitelezők (beleértve a magánhitelezők) érdekeit egyébként — részletes szabályozás nélkül — a tervezet is védelemben részesíti, kimondva, hogy az államutódlás nem érinti a hitelezők jogait és kötelezettségeit.

Említésreméltó a tervezetnek az újonnan függetlenné váló államokra vonatkozó 22. cikke, amely a tabula rasa elvét követve leszögezi, hogy az elődállam adóssága nem száll át az utódállamra. E szabály alól kivételt képezhet az az eset, amikor az elődállam adóssága szorosan kapcsolódik az utódállam területén kifejtett tevékenységhez és azokhoz a javakhoz, jogokhoz, amelyek átszállnak az utódállamra, és erre vonatkozóan az elődállam és az újonnan felszabadult állam közt megállapodás jön létre. E megállapodás azonban nem érintheti a népek állandó szuverenitásának elvét természeti kincseik felett. E haladó elveket kimondó cikket egyes kapitalista országok kül-

5 A/32/37
6 A/32/39
7 A/RES/32/148
8 A/RES/321/47
9 A/32/10

döttségei szintén korlátozni kívánták.

A legélénkebb vitát a harmadik szerződéstervezet váltotta ki, amely *az államok és a nemzetközi szervezetek közt, valamint a nemzetközi szervezetek egymás közt kötött szerződései* kérdéseivel foglalkozik.

Mint ismeretes, a szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény csupán az államok között kötött szerződésekre vonatkozik. Tekintettel a nemzetközi szervezetek egyre nagyobb szerepére a nemzetközi életben, és arra, hogy egyre több olyan szerződés jön létre, amelynek szerződő felei nemzetközi szervezetek vagy amelynek szerződő felei nemzetközi szervezetek is szerepelnek, a Közgyűlés megbízta a NJB-t, készítsen szerződéstervezetet e témában.

A NJB a munka során az 1969. évi bécsi egyezmény rendelkezéseit követi és csak ott tér el attól, ahol azt a nemzetközi szervezetek sajátosságai szükségessé teszik.

A NJB az elmúlt négy évben összesen 40 cikket dolgozott ki; az 1977. évi ülésszakon megfogalmazott 22 cikk a fenntartásokra, a szerződés hatálybalépésére és ideiglenes alkalmazására, a szerződések tiszteletbentartására, alkalmazására és értelmezésére, valamint a szerződések és harmadik állam vagy nemzetközi szervezet viszonyára vonatkozik.

A vita — mind a NJB-ben, mind a VI. Bizottságban — az egész szerződéstervezet alapkérdéséről folyt, arról ugyanis, eltér-e és mennyiben a nemzetközi szervezetek szerződéskötési képessége az államokétól. E téren további problémát jelent az is, hogy a különböző nemzetközi szervezetek nemcsak az államoktól különböznek, hanem egymástól is, nem egyforma a különböző nemzetközi szervezetek jogi felépítése, szervezete, funkciója, hatásköre a szerződések kötése terén. E különbözőségeket tekintetbe veszi a tervezet már korábban kidolgozott 6. cikke is, amely szerint „Egy nemzetközi szervezet szerződéskötési képességét e szervezet idevonatkozó szabályai határozzák meg." És bár szaporodnak azok a szerződések, amelyeknek nemzetközi szervezetek is részesei, nincs még nemzetközileg kialakult gyakorlat nemzetközi szervezeteknek a többoldalú nyílt szerződésekben való részvételére vonatkozóan.

Az államok és a nemzetközi szervezetek szerződéskötési képessége közötti különbség kérdése most elsősorban a fenntartásokkal foglalkozó cikkekkel kapcsolatban merült fel. Mint ismeretes, a szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény értelmében egy állam akkor tehet fenntartást, ha *a)* a szerződés nem tiltja fenntartás tételét; *b)* a szerződés nem rendelkezik úgy, hogy csak meghatározott fenntartások tehetők és ezek között nem szerepel a kérdéses fenntartás, vagy *c)* a fenntartás nem összeegyeztethetetlen a szerződés tárgyával és céljával.[10]

Az NJB tervezete — csekély eltéréssel — ugyanolyan jogokat kíván adni a nemzetközi szervezeteknek a fenntartások tétele terén, mint amilyeneket az 1969. évi bécsi egyezmény az államoknak biztosít. A tervezet szerint a nemzetközi szervezetek az egymás között kötött szerződések, valamint az államok és nemzetközi szervezetek között kötött szerződések esetén az 1969. évi bécsi egyezmény feltételei szerint tehetnek fenntartásokat. Kivételt képeznek azok az államok és nemzetközi szervezetek között kötött szerződések, amelyeknél a nemzetközi szervezet részvétele a szerződés tárgya és célja szempontjából lényeges. Ez esetben a nemzetközi szervezet csak abban az esetben tehet fenntartást, ha ezt a szerződés kifejezetten megengedi vagy ha ebben megállapodás történt.

Ez az elgondolás nem felel meg a szocialista országok azon álláspontjának, amely szerint a nemzetközi szervezetek jogalanyisága különbözik az államokétól, szerződéskötési képességük és ennek folytán fenntartástételi joguk is korlátozott. Ezt figyelembe véve a NJB szovjet tagja a javasolt megoldást ellenezte és módosítást terjesztett be a NJB ülésen, amelyet azonban nem fogadtak el. Javaslata szerint *a)* a nemzetközi szervezetek minden esetben csak kifejezetten megengedett fenntartásokat tehetnek; *b)* bizonyos meghatározott esetekben államok és nemzetközi szervezetek között kötött szerződésekhez az államok is csak kifejezetten megengedett fenntartásokat tehetnek (például amennyiben a nemzetközi szervezet részvétele a szerződés tárgya és célja szempontjából elsőrendűen fontos).

A VI. Bizottságban mindazok, akik a NJB jelentéséhez hozzászóltak, többé-kevésbé részletesen foglalkoztak a nemzetközi szervezetek által tehető fenntartások kérdésével is. Az állásfoglalások három csoportba oszthatók: egyesek egyetértettek a NJB által javasolt, az 1969. évi bécsi egyezmény rendelkezéseitől csak csekély mértékben eltérő megoldással; mások (elsősorban a nyugati országok) e megoldást túlságosan korlátozó jellegűnek tartották és ugyanolyan jogokat kívántak biztosítani a nemzetközi szervezeteknek a fenntartások tételére, mint amilyeneket az 1969. évi bécsi egyezmény az államoknak biztosít. Végül a szocialista országok ugyancsak bírálták a tervezetet, mivel nem tesz kellő különbséget az államok és a nemzetközi szervezetek jogalanyisága között. Kifejtették, hogy a NJB által javasolt megoldás mind elvi, mind gyakorlati szempontból nem kielégítő. A NJB tervezete is korlátozza a nemzetközi szervezetek fenntartástételi jogát, de csak akkor, ha ezek részvétele a szerződés tárgya és célja szempontjából lényeges. Márpedig a nemzetközi szervezetek jogainak korlátozottsága a szerződések kötésével kapcsolatban nem a szerződések céljával és tárgyával függ össze, hanem a nemzetközi szervezetek természetéből fakad, abból, hogy nemzetközi jogalanyiságuk különbözik az államokétól. E különbségnek tükröződnie kell a fenntartástételi jog területén is. Másrészt fenntartások tétele esetén az államok saját — esetleg létfontosságú — érdekeiket törekszenek védeni; nehezen volna azonban meghatározható, hogy a nemzetközi szervezetek milyen lényeges sajátos érdekeik védelmében kívánnának fenntartásokat tenni. Nem indokolható, hogy nemzetközi szervezetek jogot kapjanak arra, hogy fenntartásokat tegyenek olyan szabályokhoz, amelyek az államok egymás közötti kölcsönös kapcsolataiban nyernek alkalmazást. Amennyiben az 1969. évi bécsi egyezmény mintájára a nemzetközi szervezeteknek általában jogukban állna fenntartásokat tenni a szerződésekhez, ez megnehezítené olyan szerződések kötését, amelyekben nemzetközi szervezetek is résztvesznek.

Ami a NJB tervezetében foglaltak gyakorlati alkalmazását illeti, jogbizonytalanságra, vitákra adhat okot annak megállapítása, hogy egy szervezetnek a nemzetközi szerződésben való részessége a szerződés tárgya és célja szempontjából lényeges-e vagy sem.

Mindezen elvi és gyakorlati okok folytán a szocialista országok a tervezet e részének újra megfontolását ajánlották, javasolva, hogy a nemzetközi szervezetek bármilyen szerződés esetén csupán kifejezetten megengedett fenntartásokat tehessenek.

Megjegyzendő, hogy a kérdésnek jelenleg elsősorban elvi jelentősége van. Nem ismeretes előttünk egyetlen olyan szerződés sem, amelyhez valamely nemzetközi szervezet fenntartást fűzött volna. Sem a NJB bőséges kommentátorral, példákkal ellátott jelentése, sem a vitában felszólalók érveléseik során egyetlen ilyen szerződést sem hoztak fel példaként.

Egyébként a szocialista országok küldöttségei szóvátették, hogy az államok és a nemzetközi szervezetek közti különbségtételt a tervezet másutt is elhanyagolja. A tervezet 27. cikke (2) bekezdése szerint egy nemzetközi szerződésben részes nemzetközi szervezet nem hivatkozhat a szervezet normáira a szerződés végre nem hajtása igazolására. E cikk az 1969. évi bécsi egyezmény ugyancsak 27. cikkének felel

[10] 19. cikk

meg.[11] A különbségtétel államok és nemzetközi szervezetek között itt is feltétlenül indokolt: nem tehető egyenlőségi jel az államok belső jogszabályai és a nemzetközi szervezetek normái közé. Míg az állam kötelessége belső jogszabályait a nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségeivel összhangba hozni, a nemzetközi szervezet által kötött szerződések a szervezet normáinak vannak alárendelve, azok végrehajtását szolgálják.

A NJB jelentése, egyéb kérdésekről szólva, beszámol arról, hogy munkacsoportot hozott létre a diplimáciai futárok és a futárral nem kísért diplomáciai futárposta statusával kapcsolatos jegyzőkönyv kidolgozására. E kérdés a Szovjetunió javaslatára került napirendre, célja, hogy e kérdések a diplomáciai kapcsolatok jogáról szóló 1961. évi bécsi egyezményhez kapcsolódó jegyzőkönyvben részletes szabályozást nyerjenek.

A NJB jelentésével kapcsolatban a Közgyűlésen konszenzussal elfogadott határozat továbbra is prioritást biztosít a fentebb ismertetett három szerződéstervezet kidolgozásának.

A VI. Bizottság megtárgyalta a *Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság* (NKJB) 1977. május 23-tól június 17-ig tartott ülésszakán végzett munkájáról szóló jelentését.[12] Ez volt az annak idején magyar kezdeményezésre létrehozott NKJB 10. ülésszaka. Ezen ülésszak legfontosabb eredménye az áruk nemzetközi adás-vételéről szóló szerződéstervezet kidolgozása volt. Jelenleg a nemzetközi kereskedelemben leggyakrabban alkalmazott szerződésre — az áruk adás-vételével kapcsolatos szerződésre — vonatkozólag nincsenek általánosan elfogadott és alkalmazott normák. E kérdés jogi szabályozásával a NKJB, célkitűzéseinek megfelelően, hasznosan járul hozzá az államok közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez.

A tervezetet minden felszólaló jó alapnak tartotta arra, hogy a szerződés végleges megszövegezésére és elfogadására diplomáciai konferencia keretében vagy más módon sor kerüljön. A tervezet egyes cikkeivel kapcsolatban ugyan elhangzottak bíráló megjegyzések, a felszólalók azonban ezeket a nézetkülönbségeket a végleges szerződésszöveg kidolgozása során megoldhatóknak vélték. Mivel a NKJB tervezetet dolgoz ki a szerződések érvényességéről is, a két tervezet végleges megszövegezése egy konferencia keretén belül fog történni, amelynek időpontjáról és helyéről előreláthatólag a Közgyűlés XXXIII. ülésszaka fog dönteni.

A felszólalók egy része foglalkozott a NKJB távlati programjával is. Megállapították, hogy mindenekelőtt azoknak a témáknak a kidolgozását kell befejezni, amelyeknek már prioritást biztosítottak. A Szovjetunió rámutatott arra, hogy a NKJB-nek a jövőben foglalkoznia kellene olyan fontos kérdésekkel, mint a diszkriminációnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból való kiküszöbölése.

A NKJB tevékenységéről a küldöttek pozitívan nyilatkoztak, működését, munkáját hasznosnak ítélték. A Közgyűlés a NKJB jövőbeni munkájával kapcsolatban konszenzussal határozati javaslatot fogadott el, amelynek a Magyar Népköztársaság is társszerzője volt.

Új kérdésként, első ízben tárgyalta a VI. Bizottság *„A többoldalú szerződések kidolgozására alkalmazott eljárások vizsgálata"* című napirendi pontot, amelyet a XXXII. ülésszak Ausztrália kezdeményezésére tűzött napirendjére.

A javaslatot kísérő indokolás[13] kifejti, hogy az ENSZ égisze alatt számos többoldalú szerződés jött létre; e szerződések előkészítésére és kidolgozására alkalmazott eljárások azonban nagymértékben különböznek egymástól aszerint, hogy melyik ENSZ szerv foglalkozik a kérdéssel. Szembeállítva a NJB által alkalmazott igen szervezett eljárást azzal az „empirikus módszerrel", amellyel a tengerjog kodifikálása jelenleg — lassan és nem problémamentesen — folyik, felveti a kérdést, hogy az utóbbi esetben más módszerek alkalmazása nem vezetett-e volna jobb eredményekre.

A többoldalú szerződések kidolgozása — a szerződések tárgyának, jellegének megfelelően — valóban számos különböző módszerrel történik az ENSZ-ben. Hogy csak néhány példát említsünk: a leszereléssel kapcsolatos szerződések egy részét a Közgyűlés I. Bizottsága dolgozza ki, a tengerjog kodifikálásának előkészítése sorozatos diplomáciai konferenciákon és speciális értekezleteken történik. Az elsősorban jogi tárgyú szerződéseket a jogász-szakemberekből álló NJB készíti elő, a nemzetközi kereskedelemmel összefüggő szerződéseket az államok képviselőiből álló NJKB, gyakran albizottságok közreműködésével. Egyes szerződések e célra alakult speciális bizottságok, mások pedig a Közgyűlés III. vagy VI. Bizottsága közreműködésével jönnek létre. A tervezetek végső formába öntése és elfogadása is különböző módokon történik. Nem lehet vitás, hogy minden esetben a szerződés tárgya, jellege, a szerződéssel kapcsolatos egyéb körülmények szabják meg a legalkalmasabb módszert. A tengerjog kodifikálásának nehézségei nem az alkalmazott eljárási módszereknek tulajdoníthatók, hanem nyilván annak, hogy számos fontos politikai, gazdasági érdeket kell egyeztetni.

A téma vitája során több küldöttség rámutatott arra, hogy nem lehet, de nem is lenne célszerű a szerződések kidolgozására egységes eljárási szabályokat felállítani. A szocialista országok szorgalmazták a már létező módszerek jobb kihasználását, hangsúlyozva, hogy a VI. Bizottságnak nagyobb szerepet kellene kapnia a kodifikációs munkában.

Racionálisabb és egyszerűbb módszereket sürgettek a fejlődő országok, felvetve, hogy az egyre sokasodó, gyakran elhúzódó, nagy költséggel járó konferenciákon anyagi okokból és szakemberhiány miatt nem áll mindig módjukban résztvenni, és így kimaradnak a kodifikáció előkészítéséből

A Közgyűlés konszenzussal határozati javaslatot fogadott el, amelynek értelmében a főtitkár megvizsgálja az ENSZ és a szakosított intézmények égisze alatt létrejött többoldalú szerződések kidolgozásának módszereit, erről jelentést készít, amelyet a Közgyűlés XXXIV. ülésszaka fog megvitatni.

Nem jutott idő *„Az emberiség békéje és biztonsága ellen elkövetett bűncselekmények kódexe"* című kérdés megvitatására, amelynek napirendre tűzésére több fejlődő ország javaslatára a Közgyűlés ülésszaka végén került sor. Az emberiség békéje és biztonsága ellen elkövetett bűncselekmények kodifikálásának kérdése már régóta — 30 éve — foglalkoztatja a világszervezetet. A Közgyűlés már 1947-ben tartott II. ülésszakán megbízta a NJB-t, készítsen e kérdésben fervezetet. Ennek első változata 1951-ben, a tagállamok észrevételei alapján módosított változata 1954-ben[14] készült el. Tekintettel azonban arra, hogy a kérdés szorosan összefügg az agresszió problémájával, a Közgyűlés úgy határozott, hogy először az agresszió meghatározását kell kidolgozni. Az agresszió meghatározásáról szóló tervezetet a Közgyűlés XXXIX. ülésszakán, 1974. december 14-én jóváhagyta.[15]

A szocialista országok támogatták a kérdés újbóli napirendre tűzését, aláhúzták fontosságát, megjegyezve, hogy az agresszió meghatározásának kidolgozása óta indokolatlanul halasztódott e kérdés megvitatása. Bár egyes nyugati országok ellenzik, hogy a VI. Bizottság a kérdésnek jövőre prioritást biztosítson, a haladó erők nyilván törekedni fognak arra, hogy a béke és a biztonság szempontjából jelentős kódex kidolgozása mielőbb

[11] A szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény 27. cikke. „Egyik fél sem hivatkozhat belső jogának rendelkezéseire annak igazolására, hogy elmulasztotta a szerződést végrehajtani."

[12] A/32/17

[13] A/32/143

[14] A/2963. III. fejezet

[15] 3312/XXIX.

befejeződjék, és az elfogadást nyerjen.

Említést érdemel, hogy több napirendi pont vitája során a felszólalók foglalkoztak a VI. Bizottság munkamódszerei javításával, a Bizottság szerepe növelésével. Többen kifogásolták, hogy a VI. Bizottság túlságosan sok időt fordít eljárási kérdések vitájára, különböző, már lezajlott konferenciákról szóló jelentések megtárgyalására, és így kevés lehetősége marad eredeti feladata betöltésére: a nemzetközi jog kodifikálásában és továbbfejlesztésében való közreműködésre. Tény, hogy a VI. Bizottság tevékenysége és szerepe e vonatkozásban az utóbbi évek folyamán csökkent; és bár a korábbi évekhez viszonyítva számszerint lényegesen több kérdés szerepel napirendjén, kisebb mértékben vesz részt aktívan és közvetlenül nemzetközi jogi dokumentumok kidolgozásában. Utoljára 1973-ban dolgozott ki nemzetközi szerződést: a nemzetközileg védett személyek, köztük a diplomaták ellen elkövetett bűncselekmények megelőzésére és megbüntetésére vonatkozó egyezményt. Több küldöttség, köztük a szocialista országok küldöttségei, kifejtették azon álláspontjukat, a VI. Bizottságnak törekednie kellene arra, hogy a múlthoz hasonlóan, a jövőben is egyes nemzetközi jogi vonatkozású szerződések végleges megszövegezése és elfogadása a VI. Bizottságban történjék. Ez hozzájárulna szerepének növeléséhez, de egyúttal az ENSZ-nek és a tagállamoknak a konferenciákkal kapcsolatos kiadásai csökkentéséhez is.

A VI. Bizottságnak ezen ülésszakon végzett munkája pozitívan értékelhető. Elvi vitát folytatott egy nagyjelentőségű kérdésről, az erőszak tilalmáról kötendő szerződésről és a javaslatára megszületett határozat alapján megkezdődik a szerződés kidolgozása. Az e célra létrehívott bizottság jelentését a Közgyűlés következő ülésszakán vitatja meg, így a VI. Bizottság a Közgyűlés következő ülésszakán már e napirendi pont keretében is, a szerződés mielőbbi megkötése érdekében kifejtendő munkájával hozzájárulhat az enyhülés tendenciájának erősítéséhez. Ugyancsak a békét és biztonságot közvetlenül szolgáló kérdést, az emberiség békéje és biztonsága ellen elkövetett bűncselekmények kódexének kidolgozása témáját a következő ülésszak napirendjére tűzte. A konszenzus fontosságának aláhúzásával helyes irányt szabott az Alapokmánnyal és a Szervezet szerepének erősítésével foglalkozó speciális bizottság munkájának.

A VI. Bizottságnak az elmúlt ülésszakon végzett tevékenysége, az általa kidolgozott határozati javaslatok az enyhülés hívei befolyásának növekedését tükrözik.

Konrád Edit

JOGIRODALOM JOGÉLET

*Esszé a felelősségről: Sólyom László könyve a polgári jogi felelősség hanyatlásáról**

Az esszé — ahogy Montaigne, a francia esszé feltalálója, első művelője, törvény- és névadója ezt a műfajt megteremtette — több és pozitívabb, mint ahogy Sólyom László könyvéről szólva ez az ismertetés kezdődik. De, a lényeghez igazodván a szó, majd így fog befejeződni: megadva az igazságot a fenti címnek, az esszé törvényeinek és Sólyom László könyvének is.

1. Nem akármilyen írás Sólyom László most megjelent monográfiája. A tényektől és az igazságtól hajszolt kutatói szenvedélynek a szerzőtől immár elvált, a magas fokú írástudás formájában objektiválódott terméke. Aki elolvassa, hamar rá fog jönni, amit a szerző maga is ír a bevezetőben: amit igazságnak kimondani gondolt, azt készen találta, már rég megérett a kimondásra. Az ő elméleti gondolatmenetének lényege „csak" az, hogy ezzel a valóság, a gyakorlat, az igazság után kívánt sietni, ill. kívánta siettetni az elméletet; a fejlődés fintora azonban, írja továbbá, hogy erre is nagy szükség van: talán többen észreveszik, hogy a kapu tárva (8. old.). Úgy tűnik tehát, mintha ez lenne a könyv minden tulajdonsága, mintha a szerző és könyve csak példa kívánna lenni arra, amit a tulajdonságok nélküli ember szerzője, Musil mond a kutató és az igazság viszonyáról: „Korántsem igaz, hogy a kutató űzi az igazságot; az igazság űzi a kutatót... ami igaz az igaz, és ami tény, az valóság akkor is, ha mit sem törődik vele a kutató: benne csak a szenvedély él irántuk, a tényszomj, ez formálja jellemét, s ő maga egy fenét törődik vele, hogy megállapításaiból mi kerekedik ki a végén, valami Egész, valami emberi vagy tökéletes". Igaz, ami igaz, mindazoknak a dolgoknak a kimondásához, amit e könyvben láthatunk, kellett egy ilyenfajta kutatói alapállás, kellett az a kutatói alkat, amit ez a monográfia tükröz. Talán kiderül ez ebből a recenzióból is, még inkább azonban magából a könyvből.

A könyvet olvasva, az embernek elég sokáig az az érzése, hogy a szerző csak rombol, csak kimond tényeket, igazságnak megtalált valóságot, aztán lesz, ami lesz. Nem is akármilyen rombolásról van szó, hiszen a polgári jogi felelősség évezredek óta kialakult — ahogy ő mondja — „sémája" pusztul ebben a romlásban. A polgári jogi felelősségnek ezt a bizonyos történetileg kialakult általános értékű elvét nevezi hanyatlásra, pusztulásra ítéltnek. „A vétkességen nyugvó kártérítési főszabály — hangzik a tétel — a polgári jog nagy illúzióinak egyike" (7. old.). Az embernek sokáig az az érzése, hogy ha igaz az, ha indokolt is ez — hogy megint az ő szavát használjam — a géprombolás, elég-e csak annyi, elég-e csak egy bármilyen igaznak bizonyuló, vagy igaznak feltételezett prekoncepciót leírni és indokolni? Nem írta-e meg Hegel, nem olvasható-e a Filozófiai füzetekben, hogy a tudomány az emberiség absztrakt tudata, hogy a tudat, ez az absztrakt általános emberi-történeti tudat is az embernek a fizikai és társadalmi valósághoz való viszonyának kifejezése, hogy ebben a megismerés csak az egyik oldal, míg a másik oldal a valóságra való akaratlagos aktív visszahatás, sőt, hogy e két elem dialektikus egységén belül általában döntő és meghatározó a tudatnak a léttel való gyakorlati viszonya, amelynek a megismerés csupán elengedhetetlen lényeges mozzanata.[1] Nem következik-e ebből, hogy egy ilyen messzemenő megállapításokat tartalmazó munkának, ha már annyi mindent tagadásba vesz, nem kellene-e arról is szólnia, hogy hát akkor milyen koncepció, milyen felelősségi elmélet kibontásával lehet a tudomány e gyakorlatorientáltságának megfelelni?

Már-már azt gondolja az ember — különösen, ha egy kicsit kritikusan szemléli, hogy amit a könyv igazságként kimond, az talán az említett magas fokú írástudás megtévesztő erejéből is következik —, hogy talán Voltaire egyik mondásával kellene a könyvet olvasni, miszerint az emberek sokszor csak arra használják szavaikat, hogy gondolataikat rejtsék velük. De nem így van. A könyv értéke nem csak illúziórombolás, nem csak negatív megállapítások védhető vagy vitatható igazsága, mégis sokkal több, mint puszta tagadás, akkor is, ha a tudomány, jelen esetben jogtudománynak... bizonyos második és döntő eleme nem is a döntő szólam ebben az alkotásban. De mielőtt elmondanám főbb érdemeit erre vonatkozóan is, mielőtt tagadásait talpraállítanám, állítását „hamisítanám", röviden összegezzük prekoncepciáltnak tűnő, majdnem annak mondott, valójában — történetileg szemlélve — a posteriori kimondott elméleti koncepcióját. Néhány értékelő vagy kritikai reflexiómnak csak ez után lesz értelme. No és a recenzió műfaja is késztet valamire. Arra ti., hogy

* *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Akadémiai Kiadó. Budapest, 204 old.

[1] E problémakör részletesebb taglalásához *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Gondolat Kiadó. Budapest. 1972. 78. old.

azért tűnjék ki a könyvismertetésből, miről is szól a szerző munkája, amiért olvasásra érdemesnek ajánlható.

2. A könyv a polgári jogi felelősség hanyatlásáról, felbomlásáról, igazán tehát: válságáról szól.[2] A szerző maga is úgy fogalmaz, hogy tanulmánya a polgári jogi felelősség „válsághelyzetét vizsgálja" (7. old.). Ehhez képest nem véletlen a szerzőnek az a már említett állítása, tulajdonképpen egyik főtétele, hogy „a vétkességen nyugvó kártérítési főszabály a polgári jog nagy illúzióinak egyike" (7. old.). Az a főszabály, amely „a mai polgári jogokban... a kártérítési felelősség sémája, ezt tartalmazzák a törvénykönyvek, ezt tanítja az elmélet és ez a szabály, amely a köztudatban az „igazságos" károlosztást testesíti meg". (7. old.) Nos ez lenne, ill. van hanyatlásban, felbomlásban, válságban; persze abban a tágabb értelemben, ahogy az elmélet és a gyakorlat is ezt a felelősségi konstrukciót esetenként az objektivitásig kitágította. Ha a könyv bebizonyítja, hogy ezt a válságot nem ő találta ki, nem egy szépen kitudálékoskodott prekoncepció, hanem a valóság néven nevezése, akkor komoly tudományos tettről van szó. Hiszen bizonyítottan jutni ilyen állításra — a felelősségi irodalom és gyakorlat szinte átfoghatatlan nagy szövetében — nem kis dolog. Első látásra szerénytelennek is tűnhet az ilyen bátor igazságosztás, még a magyar irodalom szemében is. Gondoljunk csak arra, hogy Marton Géza milyen történeti és valóságközel szemlélettel fejtette ki ismert felelősségi elméletét, Eörsi Gyula milyen átfogó társadalmi, jogi és filozófiai háttérbe ágyazva munkálta ki a polgári jogi felelősség egy újfajta egységes koncepcióját, Asztalos László milyen elméleti mélységekig és dogmatikai részletekig ment el a szankció kérdésében, és e sorok írója is mondott valamit a deliktuális felelősség intézményének társadalmi-történeti feltételezettségéről, a társadalmi-gazdasági tényezők függvényében alakuló fejlődéséről, e fejlődés főbb törvényszerűségeiről. Nem mintha ezek a szerzők nem beszéltek volna bomlási folyamatról, a jogi felelősség válságtüneteiről, mégis ilyen általános és sommás ítélettel egyik sem állt elő még azzal a hozzáadással sem, mint a szerző, hogy ti. — mint fentebb utaltam rá — ő nem is mond újat, csak, mint a gyerek a királyra, hogy meztelen, kimondja, ami van (8. old.).

A dolog, ill. a munka lényegét a szerző — mint a nyitány az opera több felvonásában kibontott zenei mondanivalóját — tulajdonképpen már az előszóban elmondja. Ez pedig az, hogy a prevencióra orientáló, az elkövető magatartására építő klasszikus felelősségi tan a károkozások nagyságának és jellegének, valamint a kártérítési igénynek, folytán erősen valóság-vesztett kiüresedett ideológiai formává változott, a szubjektív felelősség egyre inkább az elméletbe és az ideológiába szorul és itt még tovább idealizálódik; ezzel szemben a hangsúly a valóság világában a károsultra, ill. a kárrendezés optimalizálására tevődött át; ebben a folyamatban a kárfedezés társadalmi méretű intézményesítése, technológiája, biztosítása és gyorsítása a lényeg, aminek menetében a hagyományos felelősségi elméletek szerint vallott főszabály csak egyik, valójában eléggé az út szélére szorult elem azok közül, amelyek ebben a társadalmi folyamatban, a károlosztás és a kárfedezés társadalmi mechanizmusában, és annak jogi struktúrájában lényeges szerepet játszanak. Ez a fejlődés a tételes jogban részben az objektív felelősség térhódításában jelenik meg, részben a szubjektív felelősség leple alatt folyik, és nagyrészben a felelősség különböző intézményeiben válik egyre inkább nyilvánvalóbbá. Ebben a helyzetben a hagyományos felelősségi tanok és elméletek (amelyek a felelősség minimumának tartják, hogy ez a jogintézmény addig felelősségi jogi intézmény, ameddig az emberi magatartás javíthatóságából a prevenció lehetőségéből indul ki) útját állják „a biztosítással megoldott kárfedezés és a másodlagos egyéniesített felelősség elfogadásnak" (8. old.), tehát a fejlődés adott viszonyainak és tényeinek megfelelő kártérítési jogi elmélet kibontakozásának.

A könyv itt nagyon röviden vázolt mondanivalóját tulajdonképpen az első rész elmondja, amelynek címe a könyv címe is lehetne: „A polgári jogi felelősség felbomlása". Ennek első fejezete a szerző elméleti mondanivalójának szinte a lényege, legalább is elméletileg. A második fejezet ennek már csak mintegy materializálódása: ebben fejti ki a károkozó és a károsult pozíciójának egymástól legalább is relatíve elváló és önállósult fejlődését. E két pozícióban is mindenekelőtt a károsult pozíciójának fejlődését; ebben jelenik meg a mai kártérítési jognak az a fent említett sajátossága, hogy ti. elsősorban a kár megtérítésére, a kompenzálásra, annak társadalmi méretű intézményesítésére, ezen intézményrendszer optimalizálására, ezen belül annak szoros és hatékony voltára orientál. A pozícióknak ez az az oldala, amelyben a felróhatóság az egyéni esetek felelősségeleme szinte fel sem merül, ahol szinte már senkit sem érdekel, ki mikor és miért volt vétkes, magatartása miért volt felróható, ahol már csak egy kérdés uralkodik: a károsult hogyan juthat leggyorsabban és legteljesebb kártalanításhoz.

Nos az első fejezet, amely mint utaltam rá, e rész, sőt az egész könyv elméleti magva, a polgári jogi felelősség mai fejlődésének bemutatását „semmitmondó bevezetés"-sel kezdi (11. old.). Ezekben a „semmitmondásokban" a következő tételek, főbb elméleti megállapítások bontakoznak ki.

Mindenekelőtt arról a két hullámról olvashatunk kritikai elemzést, amely a kártérítés köréből a felelősség helyett ún. „harmadik károlosztásként" végül is az általános biztosítás intézményét kívánná általánosítani. Ennek a koncepciónak az első hulláma még a 30-as években az USA-ban megjelent, míg a második hullám a II. világháború után érte el a jogi gondolkozást most már Európában is, így az 50-es években a skandináv államokban vált egyre inkább erősen érezhetővé, 1966-ban pedig megjelent az ún. Projet Tunc. Ezek közös lényege, hogy egyrészt a szigorú, az objektív felelősség általánosítása, mindenekelőtt a veszélyes üzem körében, másrészt a hosszadalmas felelősségi eljárás helyett az egységes kár- és balesetbiztosítás útján kártalanítani a károsultak egyre nagyobb számát. Ebben a koncepcióban a vétkesség már nem szolgál a felelősség alapjául, sőt a kártalanítás javasolt biztosítási intézményében a károkozó szinte már szóba sem kerül, a károsult mintegy eredeti igényjogosultként jelenik meg: nem mint aki ilyen vagy olyan paraméterek szerint felróható károkozói magatartásból folyó felelősségi kötelmek alapján válik e kártalanítási rendszer kedvezményezettjévé, hanem azért, mert kárt szenvedett és ennél fogva első számú alanya, központi„figurája" a társadalmi méretű károlosztási rendszernek. Ebben a koncepcióban eredetileg még arról volt szó, hogy ez a társadalmi méretű károlosztási rendszer a felelősség biztosítása útján, tehát mégis a felelősség egyfajta bekapcsolásával funkcionál. A második hullámban azonban már egységes kár- és balesetbiztosításról van szó, amelyben a felelősség, különösen annak klasszikus preventív eleme végleg elvész. Itt már a biztosítás is kilép az objektív felelősségre vonatkozó felelősség biztosítás-partikularizmusából és összekötődik az általános társadalombiztosítással.

Mindez azonban, különösen végletes formájában az elméletben jelenik meg, igaz, hogy a gyakorlatra vonatkoztatva és nem egyszer gyakorlati kodifikációs javaslatok formájában, amilyen pl. a Projet Tunc, illetőleg a II. világháború után az USA-ban is megjelent ko-

[2] A könyv fejezetei: I. rész: A polgári jogi felelősség felbomlása. I. A polgári jogi felelősség mai fejlődése; II. A károkozó és a károsult pozíviójának önállósult fejlődése. — II. rész: A vétkességi kárfelelősség történeti meghatározottsága; III. A polgári jogi vétkesség és az árutermelés összefüggése a római jogban; IV. A kértérítési felelősség klasszikus szabálya, V. Kontinentális általánosságok *on Torts*, VI. Miért uralkodik a szubjektív kárfelelősség elve a szocialista polgári jogban?

difikációs javaslatok. Az élő jog gyakorlatában azonban a maximum ezen a területen változatlanul a felelősség és biztosítás, tehát a felelősség biztosítása, ill. az a folyamat, avagy hogy ennek korében a felelősség javító-nevelőfunkciója, károkozó orientáltsága veszít súlyából. A főkérdés ebben a körben így hangzik: A gyakorlatra vonatkoztatott elméletben is lehet-e igazolni, van-e létjogosultsága az első (vétkességi felelősségen alapuló) és a második (az objektív felelősség megjelenésével kiegészült) károsztási koncepciónak függetlenül attól, hogy mely országban meddig, ha egyáltalán, követte a jogalkotás és a joggyakorlat ezt a tendenciát. A harmadik károsztási koncepciót erősen gyengíti az a körülmény,hogy tulajdonképpen a közlekedési balesetek kártérítési jogára korlátozódik, ezt akarja új rendszerrel felváltani. De lehet-e ebből a bármilyen jelentős kategóriából az egész polgári felelősségi jogra általánosítani? Az e körben megjelenő káresetek dominálóan nagy száma, és az ebben a körben indokolt sajátos eltérő szabályozás elismerése egyet jelent-e a polgári jogi felelősség dogmatikájának általános átalakítási követelményeivel? Nem inkább az anyagi erőviszonyok kérdése ez az adott életviszonyokban? Ebben a körben az objektív felelősség már a múlt században nyíltan áttörte az általános vétkességi felelősségi rendszert, ami az azóta kódexeken kívül vagy belül általánosan befogadott ún. „második károsztás" formáját öltötte, mindazonáltal bennmaradt a polgári jogi felelősség egészében, ha az azóta hozzácsatlakozott felelősség-biztosítás útján erősen meg is kérdőjelezte hagyományos felelősségi jogi természetét.

Ezzel szemben mégis kérdés, hogy napjaink viszonyai között, amikor a tudományos technikai forradalom, a technizáltság, az alkalmazott kémia, az elektromosság és más természetű gépi rendszerek tömegessé válva behatolnak az emberek mindennapjába, minden pozitív hatásuk mellett tömeges méretűvé teszik az ebből keletkező káreseményeket, a deliktuális kártérítési viszonyokat, az ebből a körből származó károkozások uralkodóan majorizálják, ebben a helyzetben lehet-e még, indokolt-e még hosszadalmas felelősségi jogi jogvitákkal, túlterhelt bíróságok lassú eljárásával, a károsultra hátrányos biztosítási egyezségek létrehozásával, drága felelősségbiztosítással operálni? Nem olyan új helyzetről, olyan társadalmi súlyú nyomásról van-e itt már szó, amelynek folytán ki kell lépni a fennálló dogmatikai rendszerből egy harmadik károsztási struktúra felé? Nevezetesen a kár- és balesetbiztosítás struktúra felé? Itt tehát első látszatra az objektív felelősséggel jellemzett második károsztási rendszer van bajban. Az üzemi baleseteknél máris a kár- és balesetbiztosításnál tartunk. A részben már jelenlevő és részben még várható eredmény: ilyen közjogias megoldások folytán a jognak ez a jelenségvilága megszűnik polgári jogi felelősség lenni és nem a polgári jogi felelősség forradalmasodik, alakul át. Csak a klasszikus polgári jog egysége csorbul, de ez az eladdig tisztán privát viszonyok „államosítása" folytán más területeken is visszaszorult. Az egyéniesített felelősség jogdogmatikai épülete viszont közben annyira kiterjedt: a korábban vétkességi fokozatok szerint is cizellált vétkességi felelősség szigorodása-tágítása formájában, az objektív felelősség nagymértékű intézményesülése útján; a különböző kárrendezési mechanizmusok és e felelősségi formák közben bizonnyal jól összeilleszkedett együttműködése folytán úgy tűnik, alapelemeiben újra integrálódik a különböző jogforrási formákban, sőt nemegyszer különböző jogágakban megjelenő felelősségi rendszerek differenciálódott képlete. „A jogi felelősség alapintézménye ma az eddig folyamatosan ható differenciáló tendenciák után ezeket megszüntetve-megőrizve újra a legjobb úton van, hogy tényleges morális tartalmú felelősségként érvényesüljön a társadalmi viszonyok egészében" (18. old.). Ez az uralkodó nézet a szocialista elméletben is. Ebből viszont az következik, hogy nincs szükség arra a bizonyos harmadik károsztási rendszerre, de hát akkor nincs is hanyatlás, nincs válság, ellenkezőleg, a happy end mosolyog ránk. Biztosan az olvasó is észreveszi, hogy itt mintha a szerző fenti gondolatmenete, a tények adekvát elméleti posztulálására való törekvés megtörnék. A magas hegyekből öntörvényszerűen lezúduló romboló és tisztító hegyi folyam sodrása — az illúziórombolás, a bátor igazságtevés, a válsághangulat izgalmának fokozása — itt mintha hirtelen a síkságra érne, a víz sodró ereje kifulladna, majdnem álló vízzé alakulva szelíden keresi legkényelmesebb útját a tenger felé, azt az utat, amelyet a korábbi vizek már megépítettek. Különösen így van ez, ha a szerző előbbi ún. közbülső végkövetkeztetéséhez ezt a megállapítását is hozzátesszük, hogy most már munkahipotézisként is elejthető, ill. elejtendő a harmadik károsztási rendszer realitása, akkor— legalább is első reakciónk ez — végképp ott tartunk, hogy a „gépromboláS", az „illúziórombolás", a már említett válsághangulat-keltés csak játékos ijesztgetés volt, jó esetben az olvasó érdeklődésének színvonalas provokálása, vagy kissé igazságosabban: a hangzatos új kártalanítási elképzelések tudományos leleplezése. Íme az első és második károsztási rendszer kombinációinak vagy egységének juttatott pálma: „úgy látjuk, hogy a már megindult és az előre látható változások nem hoznak lényegesen újat: csupán arról van szó, hogy a második károsztással bevezetett objektív felelősségben és a vele összekapcsolódott biztosításban rejlő lehetőségek bontakoznak ki teljes és általános érvénnyel. A nem felelősségi társadalmasított károsztás és a másodlagos valódi felelősség csírái már a munkás-balesetbiztosításban jelen voltak. Az időközben bekövetkezett társadalmi változások megérlelték a helyzetet arra, hogy ezek a részteljesítmények általánossá váljanak s megfelelően alakítsák mind a polgári jogi felelősséget, mindpedig a társadalmi károsztás egész rendszerét" (18—19. old.). Ez hát az út fele.

A szerző elméleti képletének második fele — Géprombolók versus sci-fi cím alatt tulajdonképpen ezen a vonalon megy tovább. Előbb kihúzza a talajt, vagy talán inkább a meggyőző erőt a harmadik károsztást hirdető reformerek érveiből mondván: a „tények", amik bátorítanák a régi rendszert, statisztikailag-szociológiailag nem elég bizonyítottak és nem eléggé általános hatályúak; az „igazságosság", amely a károsztás új rendjének amolyan természetjogi indoka lenne, nem elég egyértelmű; a „technika" pedig nem közvetlen meghatározója a sok mástól is meghatározott jogi kifejezés-rendszereknek és tulajdonképpen „a technika úgyahogy a felelősségi jog leváltásával kapcsolatban felmerül, nézetünk szerint a második károsztás technikáját jelenti" (23. old.). A technika közvetlen meghatározó erővel újat tulajdonképpen az atomkárok és az űrhajózás területén hozott. A technika szerepének értékelése kapcsán szembeszáll a szerző azzal a mai burzsoá nézettel, amely a harmadik károsztási rendszert azért veti el, mert az a technikai fejlődésre utalással a jogot alárendeli a technika démoni magánvalóságának; a jog technizáltságát kárhoztatva védi a jog hagyományos értékeit, benne a hagyományos felelősségi rendszert. De ez a géprombolo szemlélet — a szerző valójában ebben az értelemben használja a géprombolást — figyelmen kívül hagyja a jog technizálódó — elidegenedési folyamatának társadalmi gyökereit, holott az elméletnek keresnie kell azokat „a társadalmi tényezőket, amelyek a technika és társadalom új összhangjának lehetőségét jelzik, és így a jogi felelősséget is távlatilag újból igazi funkciójához juttathatják egy teljesebb emberi személyiség kialakításának szolgálatában". (25. old.)

Ami az eddigi kritika után következik, az most már a szerző pozitív koncepciója. Itt lassan talpraállnak a dolgok, ami jelzi, hogy nem csak tagadni szándékolt, nemcsak ráolvasni az igazságot a valóságot nem látó vagy fordítva-torzítva kimondó

elméletekre. Ha elvontan is, ha az elmélet mint az általános társadalmi tudat messzire és magasra absztrahált szintjén is (ahogy ő mondja: „elvont elméleti alapokból", „a vázlat vázlata szintjén"), de a tudatos akaratlagos visszahatás nagyon is hangsúlyozott formájában (26. old.) jelenik meg pozitív válasza. Ennek lényege, hogy a felelősségi jog is része „a már megindult minőségi változásnak: a tudományos-technikai forradalomnak, mint világtörténelmi folyamatnak" (25. old.), amelyben végső soron az ember társadalmi és egyéni kiteljesedése a főcél. Ennek első szintje a kommunista társadalom teljes kibontakozása, amelyben a saját és közösségi ellenőrzés a főszabályozó és amelyről még sokkal többet nem tudunk, minthogy a mai értelemben vett jogi felelősségnek itt nincs helye (26. old.). A jogi felelősség jövőbeni újraéledéséről itt azért lehet és kell beszélni, mert ennek az odáig tartó folyamatban nagy szerepe van és ezt tudatosan használni kell. Ez azt jelenti, hogy a tudományos-technikai forradalom társadalmilag hasznos, objektíve feltartóztathatatlan további fejlődéséhez (ami a „végcél", „végállomás": az ember említett kibontakozásának ára és feltétele) a jognak azzal is hozzá kell járulnia, a felelősségi jognak is, hogy a károkozó következményekkel járó technikai fejlődést azzal is kell szolgálnia, hogy ennek a nagy folyamatnak aktuális mai részében a felelősségi jogot objektivizálja, szigorítja, a hangsúlyt a kártalanításra is áthelyezi, egyes összefüggésekben döntő szerephez juttatja. Az imigyen igenelt műszaki fejlődés mellett azonban a felelősségi jognak ezzel arányosan az emberi tényezőre is figyelemmel kell lennie, arra, hogy éppen az „emberi"-nek kibontakozása szolgálatában „nem szabad lemondania egyetlen olyan eszközről sem, amely az egyéni cselekvés indítékait társadalmilag pozitívan befolyásolja; a jogi felelősség ennek nem lebecsülendő eszköze" (28. old.). A felelősségi jog így általában mégis az egyéniesített felelősség realizálását jelenti. Különösen így van ez, ha felelősségi jog alatt a jogi felelősséget általában értjük és a jog szóbanforgó funkcióját nem polgári jogi felelősségre korlátozottnak tekintjük, amely utóbbi ugyanis erősödő mértékben objektivizálódik és jobban a kártalanításra orientál, miértis a preventív-represszív hatás tekintetében jelentősen vesztett erejéből. A felelősségi rendszer tehát összetett rendszer, amelyben „a felelősség objektivizálását és szubjektivizálását a másik póluson ugyanarra a célra irányuló egységes folyamatként" (29. old.) kell szemlélni. A valóság egyébként is jelzi, hogy „az objektív és szubjektív felelősség különbsége a gyakorlatban eltűnőben van" (29. old.), nevelő hatás az objektív felelősségből is várható. A szerző azonban itt hangsúlyozza, hogy a szubjektív felelősség „átmentése" hangsúlyozottan az új felelősségi struktúrákhoz kötődik. Ennek a fentiekben vázolt pozitív megjelenésen túl a hagyományos vétkességi felelősséggel szemben ezek szerint az az értelme, hogy tagadja a vétkességet abszolutizáló olyan felelősségi elméleteket, amelyek minden újat (még az objektív felelősséget is) azon a címen elleneznek, hogy nincs benne represszív-preventív „sansz" vagy erőforrás.

A fentiekhez a szerző még hozzátesz két első látásra mindenképp ellentmondásos megállapítást. Az egyik a hagyományos szubjektív felelősség sorsára vonatkozik. Azt mondja ugyanis, hogy nem valószínű, hogy ez a hagyományos felelősség mintegy rezervátumokban, pl. a természetes személyek egymásközötti viszonyainak területén közvetlenül fenntartható (29. old.), a második megállapítás viszont a szubjektív felelősség esélyeit kívánja növelni. Ez abban állna, hogy a szabad idő növekedése, 3—4 napos munkahét megvalósulása folytán a nem szervezett emberi tevékenység tere ugrásszerűen meg fog növekedni, ebben viszonylag kis szerepet visznek azok a mechanizmusok és tevékenységi formák, amelyekben a veszélyes üzem az objektív felelősség értelemszerűen megjelenhetne. Bár itt is lehet szerepe a fokozott felelősségnek, elméletileg talán még az általános biztosításnak is a keletkező károk feloldásában, vagy feloldási folyamataiban, itt mégis nagyon kívánatos „az igen egyéniesített felróhatóságon nyugvó felelősség alkalmazása is, mert ez hozzájárulhat a társadalmi értékrendszer és a jelzett fejlődéssel egyre divergálóbb és egyre kevésbé előreláthatóan egyéni és csoport-értékhierarchia, valamint a társadalmi értékrend kooridinálásához" (30. old.).

Itt tulajdonképpen abba is hagyhatjuk a szerző elméleti koncepciójának nyomonkísérését. Egyszerűen azért, mert itt vége van, ill. az eddigiekkel felmértük a szerző koncepciójának elméleti fesztávolságát. Ami ez után következik, az szinte már csak „illusztrálása" az eddigieknek: elméleti mondanivalója lényegének. Igaz, ez az „illusztrálás" is fontos, mert a logikai elem mellett a történetiséget, a valóság bizonyítását alkalmas szállítani. De nem csak fontos. Tudományosan magas színvonalú elemzés ez is, amely az irodalom elmélyült ismeretében, a jogfejlődés egyre több konkrétumának számbavételével végig érdekfeszítő olvasmány. Ez a már kezdetben esszéként jellemzett írás ezekben a fejezetekben is alapvetően elmélet-történet, ill. elméleti tanulmány marad, de a felelősség történeti útjának keresésében a történetiség, a valóság már közvetlenebb szemléletében és közvetítésében.

Csak egy-két utalás — úgy is mint az illusztrálás illusztrációja — és látható ennek fő sodra is.

„A károkozó és a károsult pozíciójának önállósult fejlődése" című fejezetben olvasható elemzésében plasztikusan összegezi a klasszikus felelősség első és igazi történeti kiteljesedését, a klasszikus kapitalizmus arcára és képmására szabott sémáját: ez a kor a szubjektív felelősségben „a klasszikus kiteljesedésű árucsererendszer anyagi értékrendjét összekapcsolta a végül is morális szférából eredő felelősségrendszerrel", „a polgári jogi felelősség csak akkor önmaga, ha egyenértékűen és elválaszthatatlanul összekapcsolja a felelősséget és a kártérítést: mindegyik oldal csakis a másik oldal által valósul meg" (31. old.). E plasztikus fogalmazás, ill. összegezés után azonban mindjárt megjegyzi — koncepciójának meg-megjelenő búvópatakjaként —, hogy „márpedig a kettő nem tételezi szükségképpen egymást" (31. old.), hogy történetileg nézve... csak a francia Code civil közelíti meg ezt az eszményt — annak megfelelően, hogy a Code civil létrejöttekor a francia burzsoázia pozíciója is megközelítette az eszményit" (33. old.). Ez után szemléletes kép látható arról, hogy még a polgári korszakban ezek a pozíciók növekvő ellentmondásba kerültek, és az ellentmondások harcában a vesztes a károkozói pozíció lett. „Saját pozíciójából a károkozó hovatovább eltűnik: biztosítójának vagy munkáltatójának nem gazdasági érdeke visszakeresettel élni ellene, a prevenciót pedig nem tartja feladatának (kivétel a szocialista munkáltató)" (37. old.). Ez így megy tovább, míg „a fejlődés végpontján a károkozói szférából a károkozó ténylegesen is eltűnik: fel nem derített, vagy fizetőképtelen, avagy egyszerűen nem biztosított károkozó helyett kártérítési alapokból fizetnek kártalanítást. Az ilyen kártérítés egyetlen lehetséges szempontja a keletkezett kár mértéke, tehát nem felelősségi. Ilyen körülmények között valóban jobb formailag is levonni a konzekvenciát: a felelősség-biztosítás helyébe a károsult baleset-, ill. vagyonbiztosításának kell lépnie" (37—38. old.). Az inga ilyen kilengése után azonban szükségszerűen következik a másik oldal, a visszahatás, amikoris a biztosítók mégis újból felszínre hozzák a felelősségi szempontokat, ha csak abban a formában is, hogy a biztosítás ezek naturális terjedelméhez igazodjon. A szerző így ír: „A biztosítás felszínre hozza a felelősségi szempontokat a visszkeresetek kapcsán is. Az a nézet, hogy a regressz nem áll a biztosító gazdasági érdekében, még nem számolt a biztosítók túlzott igénybevételével, amely a visszkeresetet újból aktuálissá teszi. A károkozó eltűnési folyamata végén ismét feltűnik tehát a károkozó, ha most nem is a károsulttal szemben.

A biztosítóhoz való viszonyában azonban magatartását még gondosabban és egyéniesítettebben vizsgálják, mint a kártérítésnél vizsgálták volna. Nem az átlagos gondosság a mérce, hanem a visszkeresettnél a gondatlanság súlyossága, ill. a kockázatviselésnél a konkrét tevékenység" (38—39. old.). Íme a károkozói pozíció eliptikus pályája: akció rádiusza egyszer rövid, egyszer pedig nagyon messzire nyúlik. A károsulti pozíció alakulásának szemléjét a szerző abban összegezi, hogy „a károsulti pozíció tendenciája tehát az, hogy leoldódik a felelősségi kártérítésről és a szociális gondoskodás határára kerül". (44. old.). Finom fogalmazás: a határára kerül! Jól érzékelteti e folyamat téziseiben és antitéziseiben megnyilatkozó ellentmondást.

Mindezek után várja-várja már az olvasó, mikor bukkan fel és hogyan ebben az elméletörténeti szemléletben a szocialista jog, az milyen kalkulust kap, milyen töltést mutat a téziseknek és antitéziseknek ebben a vonzásában és taszításában. „E tendenciák késői, ill. rejtett fellépése a szocialista polgári jogokban"cím alatt (de a könyv utolsó fejezetében „Miért uralkodik a szubjektív felelősség elve a szocialista polgári jogokban?", különösen azonban e fejezet harmadik „Alternatívák a szocialista felelősségi elméletben" című pontban részletesebben is kibontva) mindjárt az első mondatban a felszínre lép a szerző elméletének fentemlített búvópatakja, és takargatás nélkül vall a felelősségi jog különböző vázolt tendenciáiról, azok várható avagy valószínű jövőbeni szintézisének feltételezett stabil elemeiről, kicsit talán azért is, mert a valóság ebbe az irányba szorítja a szerzőt. Nos ez az első mondat így hangzik: „A szocialista polgári jogok történeti fejlődésének sajátos körülményei folytán a kárfelelősség bemutatott tendenciái — amelyeket általános érvényűnek tartunk (sic! MF) — a szocialista jogokban megkésve, ill. rejtetten bontakoznak ki. Alább részletesen be fogjuk mutatni, hogy kialakulásának idején a szovjet polgári jog az általános objektív felelősség álláspontjára helyezkedett, vagyis a szocialista kárfelelősség rögtön az avant garde tagjaként lépett be a polgári jogi felelősség fejlődésébe" (46. old.). De ez a fejlődés megtorpant és a szerző könyvének említett utolsó fejezetében bemutatja, miért váltott át a szovjet felelősségi elmélet a szubjektív felelősségi rendszerre. Ami a többi szocialista jogot illeti, a tételes jog itt is a vétkesség vélelmétől az objektív helytállásig megy, a társadalmasított kárfedezet is megvan egyrészt a munkajogban és a tsz-jogban, meg a társadalombiztosításban, más összefüggésekben a felelősségbiztosításban. Így igaz, hogy a fennálló felelősségi rendszer — ahogy a szerző írja — (47. old.) tág keretei a felelősség általános tendenciáit engedik kibontakozni. „De e tág keretek sem feszíthetők a végtelenségig, és egyre inkább a tartalmi fejlődés korlátjává válnak" (47. old.). Mert mégis az a helyzet, hogy a szocialista polgári jogi felelősségi elméletnek ma uralkodó irányzata — történeti okok miatt — felelősség-központú és így a károsulti pozíció által uralt fejlődést még a hagyományos struktúra keretein belül sem ismerheti el, nem épülhet egy tendenciájában egyre formálisabbá váló „felelősségre" (47—48. old.). Márpedig a valóság új utak vállalására, legalább is felmérésére késztet bennünket „a gyakorlati változásokkal párhuzamosan a hagyományos felelősségi rendszer elméleti felülvizsgálata, s a más alapokon nyugvó kárelosztás alternatívája is napirendre került" (49. old.). Tegyük hozzá, hogy az elméletben, ami persze szintén nagy dolog, de nem minden, ti. „az elmélet és a gyakorlat között felgyülemlett ellentmondások" helyzetében a károk megtérülésének valóságos folyamatát sokszor nem nagyon zavarja az elmélet: megy a maga útján, amin sorsát — a jogalkotásban, a bírói fórumokon és a biztosítási mechanizmus kényszerpályáin — a reáliák formálják. A szerző érdeme, hogy olyan elméleti képet adott erről a folyamatról, amely egyrészt igaz mind az elmélet megítélésében, mind a valóság látásában és abban is, hogy ezek hol, mennyiben térnek el, ill. randevújuk hol lesz, avagy lehetne a legígéretesebb.

Hát „röviden" ennyit a könyv mondanivalójának remélhetőleg valósághű összegezése-bemutatása gyanánt. Talán megérte. A szerző elmélete ugyanis megérné, ha jól megértenék. Alább még elmondom, hogy miért, ha nem tűnne ki az eddigiekből is.

3. Ami ezek után értékelő-kritikai megjegyzéseimet illeti, ezek sokan lehetnének. Sólyom László olyan élvezetesen, szakmai érdeklődést, sőt izgalmat keltően ír, hogy az olvasó sokszor szívesen beleszólna mondataiba, gondolatfűzésébe, továbbvinné az elejtett szálat, sőt ellentmondana neki, szemére olvasná, hogy miért hagyja ezt vagy azt a gondolatot veszni, miért menkül ő is sokszor a valóság égi másának, az absztrakciók absztrakciójának már-már teljesen ezoterikus platóni árnyvilágába, aminek már-már alig van más funkciója, minthogy a felelősségen való gondolkozás ürügyén élvezetes szellemi tornára késztesse az olvasót (nagy érdem persze ez is!), de ezt a valóság egyszerűbb kifejezésével is meg lehetne tenni, mint ahogy ez a mondat is lehetne rövidebb, ha azt akarná csak röviden mondani — mint ahogy ez a célja —, hogy: Sólyom László sok izgalmas kérdésben fejt ki a szó szellemi-pozitív értelmében vett provokatív álláspontot, így az olvasó, különösen a szerkesztőségtől felbérelt recenzióíró sok szellemi élményben részesül és sok megjegyzést is tehetne. Íme egy mondat, egy gondolatfűzés — à la szerző. Csak sikerüljön lett légyen e recenzióval mégis annyit elmondani a könyvről, persze mutatis mutandis, mint amennyit a könyv elmondott a felelősségről.

A szerző könyvével — leírtan vagy le nem írtan — biztosan sokan vitatkoznának vagy vitatkoznak. Magam főleg abban, amit nem írt meg, amit nem tartalmaz a könyv: A felelősséghez, a tárgyi joghoz, a konkrét gazdasági összetevőkhöz közelebb menve szocialista viszonyaink és főleg a holnap viszonyai között — is igaz-e mindaz, amit a szerző a harmadik kárelosztás koncepciójában is bennrejlő főbb elemekről mond, helyesebben, amit megszüntetve-megőrizve ezekről az ő elméletében mond. Egyáltalán a valóság — a technizáltság, a motorizáltság, ennek gazdasági hatásai, biztosítási és általános társadalmi költségei, a biztosítás tényleges per-tehermentesítő hatásai, a biztosítási mechanizmus és a felelősség prevenciós elemeinek konkrét kölcsönhatása, objektív felelősség és a felróhatóság viszonya a valóságban, a társadalombiztosítás útján megtérülő károk és a felelősségi eljárások aránya, tényleges gazdasági és társadalmi súlya, a feltétlen helytállási felelősségi viszonyok (atomkárok esetében pl.) és az eddigi felelősségi értékrend, a preventív-nevelő tényezők aránya-aránytalansága olyan két kategória-rendszer között, mint a polgári jogi felelősség hatásai egyrészről és az önkárosítás (a saját élet kockáztatásáig bezárólag), ill. a hatósági intézkedések (a bíróságtól a börtönig), másrészről — egyszóval mindezek figyelembevételével mintegy dogmatikai rendszerbe foglalva, anyagi és eljárásjogi tételekké formálva hogyan vizsgázna a szerző koncepciója? A szerző gondolatfűzésének, esszéisztikus tárgyalási módjának érvelő és meggyőző ereje nagy. Alapvetően és ezen a szinten biztosan igaza is van. Csakhogy a jog sajátos társadalmi kategória, amelyben az elméletnek még inkább mint a fizikában vagy más természettudományokban, attól függően van igaza, hogy a valóság, a tapasztalat igazolja-e. A logika, a dolgok elméleti átgondolása csak egyik fele ügyeinknek, az igazságnak. Einstein mondja egy helyen: Bár a fizika elméletileg végiggondolt logikai rendszer, tételeinek igazságát-helyességét mégis csak a valóság, a tapasztalat igazolhatja.[3] A jogi elméletben ez az igazoló kritérium a haladásba tendáló társadalmi tapasztalat lehet. Persze

3 *Einstein*, A.: Ideas and Opinions, Grown ed, New York, 1960, 322. old.

erre azt mondhatja a szerző, hogy a jog fejlődésében nincs kísérleti laboratórium, amelyben a valóságot megközelítő viszonyok között elő lehet állítani az elméletet igazoló vagy tagadó tapasztalatot; a jog olyan társadalmi jelenség, amelynek területén a társadalmi fejlődés nem tudja a maga számára megspórolni azt a rizikót, amelyet az a körülmény jelent, hogy a történelem, a társadalmi fejlődés egyes szakaszait, avagy egyes elemeit nem lehet lombikban és laboratóriumban előállítani. Ha ez általánosságban igaz is, a jogban is kifejezésre jutó egyes társadalmi intézkedések ésszerűségét, hatékonyságát, racionalitását azonban a tapasztalat világában bizonyos szintig mérni, előre jelezni lehet. Ehhez a társadalomtudományoknak ma már vannak eszközei, és erre a társadalomtudományok, a jog területéről is lehetne több példát mondani. A témánknál maradva a szerző pl. egy helyen azt mondja (38. old.), hogy a biztosítók érdekéből kiindul egyfajta ellenhatás, amely a kártalanítás biztosítási szemléletével szemben újból felszínre hozza a felelősségi szempontokat, mert a visszkeresetek kapcsán, amelyeket a biztosítók a túlzott igénybevétel folytán egyre inkább alkalmaznak, nagyon is egyénileg vizsgálják a károsult magatartását, gondatlanságának súlyosságát, ha tetszik, ebben visszatér az a valamikori felelősségi szemlélet, amely a vétkességet is gradálta és aszerint kapcsolt ilyen vagy olyan kártérítési kötelezettséget a vétkes magatartáshoz, hogy ez a vétkesség milyen fokú volt. Nos ebben az összefüggésben bizonnyal mérni lehet egyrészről azt, hogy a biztosítók ténylegesen és milyen mértékben élnek a jogban formálisan biztosított visszkereseti lehetőséggel. Másrészről ez milyen hatásmechanizmust vált ki egyrészt a konkrétan érintettek magatartása, az általánosítható preventív következmények tekintetében, másrészt anyagi összefüggésekben. Ilyen kvantitatív és jogszociológiai vizsgálatok alapján az is megállapítható, hogy milyen hatása van a felelősség-biztosítás intézményének magánfelek motivációs „háztartására" és tényleges háztartására, már mint anyagi helyzetére, anyagi helytállási kötelezettségére nézve, másrészről állami intézmények gépkocsivezetőinek hasonló lelki és gazdasági viszonyaira. Az a körülmény ugyanis, hogy állami intézmények alkalmazottai esetében az intézmény tartozik vagy nem tartozik mégis eljárni visszkereset formájában alkalmazottjával szemben, míg a személyi tulajdonban levő gépkocsi üzemeltetője vagy vezetője e tekintetben teljesen „tisztán" távozik a helyszínről, alapvető megkülönböztetést eredményez a két kategória tekintetében. Ennek mértéke jogszociológiai eszközökkel megközelíthető, ezért az ilyen jellegű, a felelősségi jog egy-egy elemében kifejezésre jutó társadalmi intézkedések helyessége-igazsága a gyakorlat, a tapasztalat kritériumában ütköztethető. A szerzőnél ez — az elemzés szintje, műfaji jellege folytán — elmarad. De ez példa arra is, hogy egyes fontos gondolati szálakat néha elejt, nem tudni miért, megválaszolatlanul hagy és ami ebből leginkább érdekes, nem lehet megtudni, mi is lenne e gondolati szálak további mondanivalója a szerző elméletében, ha jobban végiggondolja őket. Amikor pl. elmélete egyik elemeként arról beszélt, hogy az emberi-szubjektív elem a felelősség elméletében több összefüggésben új tartalommal és az ő elmélete által újszerűen értelmezhető módon ismét megjelenik, sőt erősödik, mit jelent akkor az a tovább nem vitt, nem értelmezett megállapítása, miszerint „nem valószínű az, hogy a hagyományos felelősség mintegy rezervátumokban (pl. a természetes személyek egymásközötti viszonyainak területén) közvetlenül fenntartható" (29. old.)? Avagy közelebbről mit mond a felelősség jogának tényleges alakulása, vagy akárcsak a felelősségi elmélet szempontjából az a néhány mondat, egyébként érdekes utalás, amely kibontva sok mindent tartalmazhat, miszerint a szabad idő növekedésével csökken az olyan konkrét emberi viszonyok száma, amelyben valamiféle újszerű felelősségi normák volnának szükségesek, vagy amelyben akár az objektív felelősséggel jelzett második károsítási forma volna domináló, bár maga a szerző hozzáteszi: ez számára sem elsősorban a hagyományos vétkességi felelősség átmentésének területe, hiszen az ember ebben az időben, ti. ebben a növekedő szabadidejében remélhetőleg nem csak kertjeit műveli majd a szó szoros értelmében (29. old.). No de mit jelent akkor mindez egy kicsit konkrétabban, egyrészt a felelősség tárgyi jogi mechanizmusára nézve, másrészt az elmélet összefüggéseiben?

A valóságtól nem egészen igazolt elméleti tételezésnek látom a cím és a könyv egyik végig jelenlevő „hadállását", melyben a polgári jogi felelősség általában, de a szocialista jogra vonatkozóan is a vétkességi felelősségi rendszerrel azonosul. Ez ellen a hadállás ellen folyik a szerző harca, ez van válságban, hanyatlóban. Ezt lehet — a szerző szenvedélyes igazságmondásával, az illúziók bevezetőleg már bőségesen hivatkozott rombolásával a valóság (már mint a tárgyi jog) alapján — meghaladottnak tekinteni. Egyszer van tehát a tárgyi jog, ami a szerző szerint is tagadja e hadállás védhetőségét, mert — hogy a szerző szóhasználatával éljek — már rég kiüresedett pozíció, másodszor: történetileg nézve a dolgokat — épp a szerző elemzése alapján is — a szovjet felelősségi jogi elmélet sem tekinthető úgy, mintha az történetileg és elvileg is a vétkességi felelősségi rendszerrel volna azonos. Volt már más és lehet még, sőt biztosan lesz más felelősségi elmélet itt is. Harmadszor gondoljunk más szocialista országok felelősségi jogára és elméletére, olyan szerzőkre pl., mint Marton Géza, Eörsi Gyula, vagy a lengyel Warkallo (még másokat is lehetne említeni). Ezek koncepciója, a vázolt fejlemények ismeretében: a szocialista felelősségi jogi elméletre általában alig áll az a bizonyos hadállás, a ti., hogy a szocialista polgári jogi felelősség, ill. annak elmélete a vétkességi felelősségi koncepcióval volna azonos. Különösen nem áll ez, ha elméleti tételeinkben az elmélet fejlődésének új, kibontakozó és jövőt jelző elemeire orientálunk, és azt hiszem, ezt kellene tenni. Így is nagy értéke lenne a szerző elméleti harcának, amit az ezzel szembenálló „kiüresedett" távolról sem erőtlen hadállással szemben folytat, de ehhez még nem kellene felruházni a polgári jogi felelősség általánosságának értékeivel. A szerző szóban forgó harcának egyik nagy értéke, hogy ez nem csak harc, hanem elemző-megismertető-magyarázó tö történelemírás is arról, hogy milyen konkrét körülmények és okok vezettek a szocialista felelősségi jogi elmélet kezdetben avantgarde irányától a szovjet jogban később a hagyományos vétkességi elmélethez.

Mindez — különösen a tárgyi jog és a gazdasági valóság erősebb számonkérése — most már elkerülhetetlenül felveti a kérdést: lehet-e, igazságos-e ilyeneket egy ilyen esszétől számonkérni? És ezzel a kérdésfelvetéssel fel akarnám magam menteni az alól a vád alól is, ha ébredne ilyen, hogy az esszének mondással talán leértékeltem Sólyom László munkáját. A szándék az ellenkező volt. Gyergyai Albert nemrég írt egy szép esszét az esszéről. Ebben az esszéíróról, ill. az esszé lényegéről a következő főbb jellemzők olvashatók: az esszéíró egy kicsit olyan, mint a művész, előbb elsajátítja a tudást, az általánost, azon kívül valamilyen szakműveltséget, de műérzéke vagy életérzéke megakadályozza a pedantériában és az egyoldalúságban; nem éri be a részletek tudásával, mindig valahogy az egész ismeretére törekszik; már meglevő kész tárgyról, alkotásról, egyszóval már megalkotott művekről, ezek előzményeiről ír, alapjaiban olvasmányairól beszél, mintegy meditál tartalmukon, eredetükön, hasznukon; s minél többet olvas és elmélkedik, annál jobban hangsúlyozza saját egyéniségét; így aztán gyakran abba a „hibába" is esik, hogy némelykor hatásosabb, mint eredeti forrása, amire vonatkozik, némelykor túlnő saját auktorain; az is jellemző az esszére, hogy valahogy több van benne, mint amit ígér, irodalmi-történeti tényekből

indul ki, de tágabb, messzebbnyúló perspektívákba nyúlik.[4] Mindez azt hiszem, jól mutatja, hogy egy írást esszének tekinteni magas értékítélet. Anélkül, hogy az esszére vonatkozó fenti megállapítások mindegyikére megkeresnénk a könyv megfelelő jellemzőit (jórészüket már menetközben láthattuk), alább ezt egy lényeges összefüggésben példáznám. Ehhez most visszatérek a recenzió elején mondottakra és mintegy kiegyenesíteném az ott tán negatív tartalmú kérdőjeleket. Azokat, amelyek arra kérdeztek rá, hogy a tudományos elméletnek elég-e megismerni, illúziókat rombolni, negatív tartalmú igazságokat kimondani, nem törődni a pozitív oldallal, a kiúttal és így tovább. E negatív értékítéletet sejtető kérdésekkel szemben, de szemben a szerző szerénységével és szemben magával a könyv címével — ez a munka több, mint amit ígér, több sok elődjénél. Minél többet szól elméletekről, minél többet értékel és kritizál elméleteket, annál jobban bomlik ki saját elmélete. Minél többet ír egyes koncepciók perspektivátlanságáról, mások hasznáról, annál jobban látszik az ő elméletének perspektívája. Minél többször visszatér saját elméletének búvópatakja, annál bővizűbb és világosabb, ha „csak" az esszé szintjén is, de messze közelebbesően, magasabb valóságértékkel, mint egy sci-fi, ahogyan a szerző nevezi. Mert ez a könyv lényegileg a következőket mondja (ez az összegezés illett volna e recenzió második részének végére): a hagyományos szubjektív vétkességi felelősség sem dogmatikailag, sem elméletileg nem tudja kifejezni-szolgálni a kártérítési felelősség fejlődésének igényeit, hanyatlásra van ítélve; erre csak egy átfogóbb olyan felelősségi elmélet képes, amely a polgári jogon túlnyúlva adekvátan fejezi ki a tudományos-technikai forradalomból adódó károsítási társadalmi igényeket; ezt a szocialista társadalom értékrendje és perspektívája szerint rendezett olyan jogi mechanizmusban teszi, amely az ember teljes kibontásához a jog nevelő-alakító erejét e társadalmi eszköz lehetséges szintjéig igénybe veszi, de az ember társadalmi és egyéni kiteljesedését szolgáló tudományos-technikai forradalom káros melléktermékeként jelentkező egyéni károkat és azok fedezésének igényét is társadalminak fogja fel, s a károsítás társadalmi folyamatában szintetizálja a második károsítási rendszert olyan új elemekkel (ha tetszik a „harmadik károsítás" egyes elemeivel és ehhez kapcsolódóan vagy ezektől részben függetlenül másokkal), amelyek ebből a perspektívából racionálisak, ill. racionálisak lesznek, s ez a szintézis olyan számla, amelynek összegezésre került és kerülő egyes tételei nem csak önmagukban racionálisak és egymáshoz képest arányosak, hanem olyan összegre rúgnak, amit a társadalom a gazdasági fejlődés adott szakaszában ki is tud fizetni.

Mádl Ferenc

[4] *Gyergyai* Albert: Esszé az esszéről, Új Írás, 1977. évi III. szám, 81. és kk. old.

*A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződései**

I.

A vállalati gazdálkodás központi irányításának nálunk 1968-ban bevezetett rendszere az elmúlt tíz év tapasztalatai szerint a *népgazdaság egész területén* alapjában megfelelt a vele szemben támasztott követelményeknek. Helyesnek bizonyult a túlzottan centralizált és így a „dirigálás" elemeivel terhes gazdasági mechanizmusnak a közvetett közgazdasági szabályozókkal történő tervszerű irányítással való felváltása, a piaci tényezők aktívabb szerepének érvényesülése és a vállalati önállóság nagymértékű növelése. A negyedik és az ötödik ötéves terv célkitűzései alapján két ízben (1971, 1976) végrehajtott korrekció a rendszer egyes elemeinek módosítását, továbbfejlesztését jelentette, de a szabályozók alapvető változtatására nem volt szükség és előreláthatólag — „hivatalos" nyilatkozatok és közgazdasági szakértők véleménye szerint is — ez lesz jellemző a *hatodik ötéves terv* (1981—85) időszakára is.

A gazdaságirányítás „új" rendszerének pozitív értékelésére vonatkozó megállapítások és vélemények vonatkoznak a nemzetközi árucserében és munkamegosztásban való részvételre igen nagy mértékben ráutalt népgazdaságunk legkényesebb területére, *a külkereskedelemre* is, ahol pedig a külgazdasági viszonyoknak, feltételeknek az utóbbi években bekövetkezett, tőlünk független változása (infláció, áremelkedés, lebegő árfolyamok) alaposan próbára tette a külkereskedelemben részt vevő vagy egyébként érdekelt vállalati tevékenység szabályozásának több szempontból az általánostól eltérő, speciális rendszerét.

A közgazdasági célkitűzések és ezen belül a közgazdasági szabályozókkal való irányítás közvetett rendszere *jogszabályokon* keresztül valósul meg és lényegesen nagyobb számú és részletesebb tartalmú jogszabály megalkotása vált szükségessé, mint amennyivel a „tervutasításos" rendszerben operáltak. Emellett a megnövekedett vállalati önállóság és együttműködési lehetőség a jogszabályok keretein belül számos új, a korábbi gazdaságirányítási rendszerben nem alkalmazható konkrét vállalatközi jogi kapcsolat, szerződés felhasználását tette lehetővé, sőt szükségessé. A *jog* rendező szerepe tehát mind a vállalati jövedelemszabályozásban, mind a vállalati gazdálkodásban és kapcsolatokban igen erősen előtérbe került. Ezt bizonyítja és ennek köszönhető az is, hogy ezt az ízléses külsőben most megjelent könyvet, amely a népgazdaság egyik legfontosabb részterületén, a külkereskedelemben tíz év óta érvényesülő vállalati kapcsolatok hatékonyságának vizsgálati eredményeit foglalja össze, *jogászok* írták: az Állam- és Jogtudományi Intézet négy kutatója (Eörsi Gyula professzor irányításával), *jogászok* szerkesztették (Eörsi, Harmathy Attila) és *jogász* lektorálta (Kálmán György). Természetesen olyan jogászok, akik — korábbi publikációk és egyéb jogtudományi tevékenységük tanúsága szerint is — a népgazdasággal összefüggő jogi kérdéseket nem absztrakt módon, hanem a *gazdasági háttér és összefüggések* megvilágításával, valamint a *tények és a gyakorlat* feltárásával vizsgálják. Az e kötetben publikált tanulmányokat is az érdekelt minisztériumokkal és más gazdaságirányító szervekkel való kapcsolatfelvétel, valamint számos vállalati jogász által készített elemzés és egy-egy részterületen végzett „ténymegállapító" vizsgálat előzte meg. (Az Intézetnek jónéhány más publikációja is ennek az igen helyes módszernek az alkalmazásával készült.)

II.

1. A könyv első fejezetében (11—53. old.) *Harmathy Attila* azt a kérdést vizsgálja, hogy a tapasztalatok tanúsága szerint helyesnek bizonyult-e a belföldi és a külkereskedelmi vállalatok közötti kapcsolatban a korábbi *szállítási szerződéses* viszonyt a reform során háttérbe szorítani, olyannyira, hogy (eltérően a csak belföldi vállalatokra vonatkozó szabályozástól, ahol a korábban szinte kizárólagos szállítási szerződés, mint egyik választható megoldás a reform után is megmaradt) a *bizományi jogviszony* primátusa és néhány speciális társasági szerződés (améta, pool, nyereségérdekeltséggel kombinált bizomány) lehetősége mellett a szállítási és más „saját számlás" (adásvételi, vállalkozási) szerződés alkalmazása kivételes (engedélyhez kötött) lehetőséggé vált. A korábbi (1968 előtti) helyzettel szemben, amikor a szállítási szerződési rendszer folytán a külföldi értékesítéssel kapcsolatos érdek különvált a belföldi termelő érdekeitől, a reform idején a termelés és a külkereskedelem *gazdasági egységének* a megteremtése látszott helyesnek, és ezt a célt szolgálta volna a bizományi szerződési rendszernek e körben általánossá tétele. Így vélték leginkább megoldhatónak a *külföldi piaci hatásoknak a belföldi vállalatokhoz való eljuttatását.*

Az előzmények vázolása után a szerző — a vállalati adatok felmé-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1978. 410 old.

rése alapján — részletesen ismerteti az új szabályozás (1968) után kialakult *tényleges* helyzetet, a mind az exportnál, mind az importnál most már legnagyobb számban szereplő bizományi szerződések mellett az egyéb lehetséges (társasági szerződések) vagy engedélyezhető (szállítási szerződések) szerződéstípusok arányát, valamint — az elsősorban a közgazdasági irodalomban publikált számos adat és vélemény figyelembevételével is — a külkereskedelem terén alkalmazott közvetett szabályozóktól (árak, devizaszorzók, ill. külkereskedelmi árfolyamok, állami szubvenciók, adók) és közvetlen beavatkozásoktól (export és import engedélyezési rendszer, utasítás) várt hatások tényleges érvényesülését. Az eredmények több vonatkozásban nem feleltek meg a várakozásoknak: a közölt adatok szerint a termelő vállalatok jelentős többsége csak az árszorzóval számított árnál kedvezőtlenebb áron tudott exportálni, az iparvállalatok egyre inkább a belföldi piacon való értékesítés felé fordultak, s ha ezen segített is az állami költségvetést terhelő „visszatérítés" (szubvenció), a *pénzügyi technikai megoldások* („pénzügyi hidak") jelentős mértékben *közömbösítették* a külföldi áraknak a belföldi vállalatokra gyakorolt hatását, ami pedig a reform egyik célkitűzése volt. Ehhez járultak a tőkés piacokon a hetvenes években bekövetkezett jelentős változások (áremelkedés, infláció, árfolyamingadozások), amelyek népgazdaságunkat a cserearány romlásával kedvezőtlenül érintették, amit a vállalatok megfelelő érdekeltségének megléte esetén, legalábbis részben, el lehetett volna kerülni.

Igaz, hogy külkereskedelmünk túlnyomó része a *szocialista országokkal* bonyolódik, de ebben a rendszerben az áru- és pénzkategóriák háttérbe szorulnak a központi tervezés és tervegyeztetés módszere mellett, s a szerződések tartalmának jelentős részét kogens jellegű nemzetközi jogi szabályozás határozza meg. Így kérdés lehet, hogy a külkereskedelmi és a belföldi vállalatok közötti kapcsolatban érdemes-e olyan szerződéstípust (bizomány) erőltetni, amelynél a külföldi féllel kötendő szerződés feltételeit a belföldi megbízó vállalat csak szűk körben állapíthatja meg.

A belföldi termelő és a külkereskedelmi vállalat között alkalmazásra kerülő szerződéstípus kiválasztását nem kis mértékben befolyásolja a vállalatoknak pénzeszközökkel való ellátottsága (forgóalap, fejlesztési alap, hitel), tehát a *finanszírozás* mikéntje is. A külkereskedelmi vállalatoknál a (kivételes) „saját számlás" szerződéskötés egyik feltétele a pénzeszközökkel való ellátottságnak a mostaninál sokkal nagyobb mértéke. Ugyanakkor, amikor a szerzőnek a most említett (és más, helyszűke miatt nem említett) megállapításaival, kritikájával egyetértek [így azzal is, hogy a bizományi rendszerben a külkereskedelmi vállalatnak igen csekély az érdekeltsége (jutalék) és a kockázata], azt a véleményét, hogy a termelővállalatnak a termelés fázisában a *finanszírozási rendszer* miatt nem volna kockázata a termék értékesítése tekintetében, így nem tudnám elfogadni. (De erről majd élőszóban vitázhatunk, hiszen félek, hogy a rendelkezésemre álló betűhelyeket már eddig is túlzottan igénybe vettem.)

Az ötödik ötéves terv kidolgozói természetesen tisztában voltak a tapasztalatokkal és a kedvezőtlen jelenségeket a már eddig is meghozott korrekciókkal (a termelői árak változtatása, a külkereskedelmi árfolyamok többszöri módosítása, az állami „visszatérítési" rendszer szűkítése stb.) igyekeztek csökkenteni. S ennek során került sor annak vizsgálatára is, hogy a bizományi rendszer igen széles körű alkalmazása továbbra is jól szolgálja-e a célkitűzéseket.

A fentiekben említetteken kívül még több más, a felvetett témával kapcsolatos kérdést tárgyal a szerző, mindenütt igen világos megfogalmazásban és élvezetes stílusban. A külkereskedelmi vállalatok közvetítő tevékenységéről szóló fejezetrészben a magyar *bírói* (döntőbizottsági) *gyakorlatra* is kitér, sőt szó esik a bizomány fogalmának *külföldi* (francia, angol, román) jogrendszerekben található meghatározásáról, valamint az UNIDROIT keretében keresett megoldásokról.

Harmathy Atttila végül összefoglalja a következtetéseket, amelyeknek lényege a következő.

A nemzetközi piaci hatásoknak a belföldi vállalatokhoz való eljuttatása (ami a külkereskedelmi vállalatokhoz való kapcsolatukban elsősorban indokolta a bizományi rendszer előtérbe állítását) eddig viszonylag csekély eredménnyel járt, minthogy a belföldi vállalatok „védettsége" (árszorzó, szubvenció stb.) érdekében alkalmazott szabályozóeszközök egy része közömbösíti a közvetett hatásokat. A szerződések szabályozásánál célszerű lenne minderre tekintettel a külkereskedelmi vállalatok és a belföldi vállalatok *érdekegységének* fokozottabb megvalósítását fő feladatnak tekinteni és e feladatot a külkereskedelmi vállalatok nagyobb *aktivitása*, nagyobb *kockázatvállalása mellett* megoldani. A *saját számlás szerződések* túlzottan negatív megítélése indokolatlan, a szerződési feltételek megfelelő alakítása révén a külső piaci hatások közvetítésére is alkalmasak lehetnek. A gyakorlat az adásvétel, a megbízás, a bizomány, a társaság típusait nem választja el élesen, hanem átmeneti formákat használ. A szerződéstípusok között *választás lehetőségét* korlátozó rendelkezések tehát nem voltak helyesek. A vállalatoknak általában maguknak kell eldönteniük, hogy miyen szerződéstípus a legmegfelelőbb az adott körben. Jelenleg a legfontosabb feladat az, hogy a külkereskedelmi vállalatok és a belföldi vállalatok közeledése erősödjék, a külkereskedelmi vállalatok minél nagyobb kockázatvállalásával járó *társasági formák* (beleértve a külkereskedelmi vállalatok vagyoni hozzájárulásának eseteit is) terjedjenek el.

2. *Náray* Marianna a könyv következő fejezetében (55—128. old.) a külkereskedelem belföldi szerződéses rendszerében a reform óta legszerényebb helyet elfoglaló *„saját számlás" szerződések* három típusának: a szállítási szerződésnek, a vállalkozási szerződésnek és a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésnek a szerepét vizsgálja. A jogi szabályozás és a bírói gyakorlat fejlődésének, valamint a jogi irodalomban az e szerződéstípusok megítélésére, előzményeire és hátrányaira vonatkozóan publikált különböző vélemények áttekintése után ő is arra a kérdésre keres választ, hogy helyes volt-e az 1968 előtti szemléletben szinte kizárólagos saját számlás konstrukció radikális mellőzése a bizományi megoldás általánossá tételekor (32/1967. Korm. sz. r.) és hogy az elmúlt tíz év tapasztalatai után milyen szempontból volna célszerű e típus szélesebb körű alkalmazása. A vizsgált szerződéstípus alkalmazásának számos vonatkozása közül döntőnek ő is a *külföldi piachatások közvetítésének* problémakörét tekinti.

A tervszerződések s ezen belül a *szállítási szerződések* 1968 előtti, a külkereskedelemben is kötelező rendszerének, valamint a külkereskedelmi szerződés és a belföldi tervszerződés mikénti (formális-jogi, avagy lényeges-tartalmi, gazdasági) összefüggésének sokat vitatott kérdésében a szerző azokkal ért egyet, akik a túlzott jogi szemléleten túllépve a szerződések összefüggésében az eltérő gazdasági tartalom összekapcsolódását is figyelembe veszik. Ebben a vonatkozásban döntő jelentőséget tulajdonít az *árnak*, illetve a mögötte álló egész szabályozórendszernek. Helytelennek tartja azt a felfogást, mintha az 1968 előtti szállítási szerződéstípus kizárólagossága lett volna a „főbűnös" a belföldi vállalatoknak a külpiacoktól való elszigeteltségében. Abban az időben a cél éppen e piaci hatások kiszűrése (!) volt a vállalati gazdálkodás köréből, s ennek érdekében a szállítási szerződések alkalmazása együtt járt a szerződéskötési kötelezettséggel, a kötött árrendszerrel és az alapvetően kógens jogi szabályozással. Az új, megváltozott gazdasági környezetben, ahol a külkereskedelemben alapelvként kell, hogy érvényesüljön a *külpiaci hatásoknak a belföldi termelővállalatokhoz való továbbítása*, ahol a vállalati döntéseknek tükrözniük kell a világpiac érték-

ítéletét, ugyanaz a szerződéstípus, amely a korábbi rendszerben az elszigetelést szolgálta, megváltozott körülmények között alkalmas lehet a belföldi és külföldi piac összekapcsolásában rugalmasan közreműködni. Ennek természetesen elengedhetetlen feltétele, hogy az adásvételi típusú szerződések megkötése mögött a felek valóságos gazdasági érdekei álljanak, s ez pedig csak a teljes *szerződéses szabadság* keretében, a típuskényszer, a szerződéskötési kötelezettség megszüntetésével valósulhat meg.

A „saját számlás" szerződések rehabilitásának igen meggyőzően érvelő protektora a további fejtegetésekben is az *árat* a közvetítő funkció alapkövének tekinti: a külkereskedelemben elért ár az a fő csatorna, amelyen keresztül a külföldi piac értékítéletének a belföldi termelőszféra felé való áramlása történik, feltéve hogy a belföldi szerződésben kikötött ár a külkereskedelmi ár függvényében alakul. Ennek feltétele pedig az *alapvetően szabad árrendszer*. Az *állami visszatérítés* rendszerét a külpiactól elválasztó szerepe miatt marasztalja el. Ami pedig a *finanszírozás* problémakörét illeti, a termelővállalatok befolyásolására közvetlenebb út az, ha a külpiaci hatások közvetlenül náluk csapódnak le, de a saját számlás szerződéses formát is alkalmasnak tartja a közvetítésre.

A vállalatok közötti szerződési formának a *vállalati jövedelmezőség* szempontjából való vizsgálata során felülvizsgálandónak tartja a *külkereskedelmi vállalatok érdekeltségi rendszerét*, mert a társadalmi tiszta jövedelem szintje a külkereskedelemben sokkal magasabb annál, mint amennyi a lekötött eszközök, erőforrások és költségek alapján indokolt lenne.

A saját számlás szerződés az egyetlen kapcsolati forma, ahol ez az érdekütközés a termelővállalat és külkereskedelmi vállalat nyílt érdekellentéteként jelentkezik. A saját számlás konstrukció *hátránya* a nyereség vonatkozásában a *termelővállalat oldalán* jelentkezik, mégpedig úgy, hogy e konstrukcióban az exportnyereségből kevésbé részesül, mint a bizományinál. Viszont *kockázata* ezzel arányosan csökken; nagyrészt a külkereskedelmi vállalatra tevődik át.

Végkövetkeztetésül Nárayné azt állapítja meg, hogy az aktuális gazdasági viszonyok a külkereskedelem belföldi szerződései terén a partnerek szoros együttműködésének irányába tolják a hangsúlyt, s ennek megfelelően a szerződésfajták közül a *társasági szerződés* térhódítása tekinthető tendenciának az egyre szaporodó, társasági elemeket tartalmazó atipikus szerződések mellett. A bizományi konstrukció tökéletesítése is ezt az irányt követi. A *saját számlás kapcsolatokat* viszont létjogosultságuk által meghatározott körben engedélyhez kötés nélkül célszerű alkalmazhatóvá tenni. Nincs helyem azonban arra, hogy e tanulmány gondolatokban szintén gazdag további fejtegetéseit recenzeáljam, tehát e részben csak a további részfejezetek címének felsorolásával utalok a tartalomra: A „saját számlás" szerződések tényleges tartalma, Alapfeltételek és gyakorlati tapasztalatok, A szerződéses típusszabadságról.

3. Bár *Sándor* Tamás tanulmánya *„A bizományi szerződés"*-ről a kötetben lényegesen nagyobb oldalszámú az előző két tanulmányénál (129—258. old.), mégsem ismertethetem azt ezzel arányos terjedelemben. Ennek oka azonban semmiképpen nem az, mintha nem értékelném *igen nagyra* az ő irását is. Tanulmányában a vállalatoknak a külkereskedelmi vállalatokkal való kapcsolatában 1968 óta uralkodó jogügyletet tárgyalja, annak szinte minden vonatkozásában, kezdve e jogügylet-típus lényegének igen világos megvilágításával, rokon ügyletektől való elhatárolásával (figyelemmel néhány külföldi kodifikációra is). Összehasonlítja a bizománynak a régi kereskedelmi törvényünkben foglalt (elsősorban néhai Kuncz professzor által elemzett), továbbá a szocialista Ptk-ban és a gazdasági reform küszöbén a külkereskedelem körében némi módosítással általánossá tett (32/1967. Korm. sz. r.: R.) szabályait. Nem tartja szerencsésnek, hogy az R. *csökkentette* a bizományosra háruló *eredményfelelősséget* és a helyes utat inkább a *külkereskedelmi vállalatok jogainak* bizonyos mértékű növelésében látja, mert a megbízó korlátlan utasítási joga erősen passzív szerepre korlátozza a bizományost. Jobb a helyzet a *nyereségérdekeltséggel kombinált* bizományi szerződésnél, de a vizsgálat eredményei azt az elsősorban az importnál „riasztó" helyzetet mutatják, hogy ennek a formának az aránya a „sima" bizománnyal szemben évről évre csökken. A *külkereskedelmi vállalatok közötti választás* lehetőségének a bővítése talán segítene a megbízók kiszolgáltatott helyzetén, viszont káros volna az, ha a magyar vállalatok egymással versenyeznének a külföldi piacon, mert ez az exportnál árcsökkentő, az importnál áremelő hatású lehet.

A bizományi szerződés létrejöttével kapcsolatosan felvetett kérdések körében — *szerződéskötési kötelezettség* és annak megszegése, a *hallgatólagos szerződéskötés*, a szerződés lényeges elemei, a *keretszerződés* problémája, a megbízó *utasítási jogköre*, a bizományos feladatkörében jelentkező ellentmondások, a *piackutatás és információk* jelentősége, a külkereskedelmi *szerződés bonyolítása*, az *igényérvényesítés* és a védekezés, a bizományi jogviszony speciális *felelősségi* alakzata *(„del credere")*, az *exporthitelbiztosítás* jelentősége — a szerző nemcsak a problémák felvetésére, a bírói gyakorlat és irodalmi állásfoglalások ismertetésére szorítkozik, hanem igen figyelemre méltó kritikai észrevételeket, a problémák megoldására javaslatokat tesz. Mindezekből nemcsak a külkereskedelemben érdekelt vállalati dolgozók kaphatnak számos kérdésre választ és útbaigazítást, de az irányító és szabályozó szervek is nyilván számos felvetést megfontolnak, s részben már hasznosítottak is a külkereskedelmi társulások legújabb szabályozásánál.

Sándor Tamásnak a bizományi szerződésekről és azoknak a külkereskedelemben érdekelt vállalatok közötti kapcsolatok szerepéről szóló átfogó monográfiája, a kötetben foglalt többi tanulmányhoz hasonlóan, tudományos-elméleti, valamint gyakorlati szempontból egyaránt kitűnő alkotás.

4. Marad végül („last but not least") a negyedik fejezet: *Vörös* Imrének a Sándor Tamását is meghaladó terjedelmű tanulmánya: „A külkereskedelmi és a belföldi vállalatok között kötött társasági szerződések" (259—398. old.). A szerző szerencsés volt a témák felosztásánál: a külkereskedelmi és a termelő belföldi vállalatok kapcsolatainak jogi formái között a „társasági szerződések" néven összefoglalt szerződés-típusok azok, amelyek — szemben a „saját számlás" és a bizományi konstrukciókkal — legkevésbé voltak kitéve rosszalásnak s alkalmazásuk — a megváltozott gazdaságirányítási rendszerben — egyre szélesebb körre terjed ki. Ez azért is örvendetes, mert a népgazdasági szempontból is a dinamikus fejlődéshez annyira szükségesnek bizonyult *kölcsönös nyereségérdekeltség* — a felmérések tanúsága szerint — ezekben a formákban látszik leginkább megvalósíthatónak. Már a reform kezdetén egyre növekvő számban jöttek létre külkereskedelmi célú társulások, amelyek azonban alig feleltek meg a jogszabályban (11/1967. Korm. sz. r.) biztosított társulási lehetőségeknek. Különösen a tőkeegyesítéssel *nem* járó, változatos együttműködési szerződések (amilyeneket a szerző is bemutat példaképpen) jogi konstrukciója körül keletkeztek (erősen elméleti jellegű) viták és eltérő értelmezések, amelyeket a gazdasági társulásokról szóló tvr-rel (1970. évi 19. sz.) sem sikerült lezárni.

A *külkereskedelmi* célú társasági szerződések kötését lehetővé tevő 1967. évi jogszabály (32/1967. Korm. sz. r.) vonatkozó szabályainak (5—12. §-ok) a gazdasági társulásokról szóló említett tvr. rendelkezéseivel való felváltása (mivel e tvr. a vagyonegyesítést a társaság fogalmi elemének tekinti) megtorpantotta ugyan a külkereskedelmi célú társulásokat, mígnem 1971-ben hivatalos értelmezésben leszögezték, hogy a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállala-

tok „pool" és „améta" típusú (vagyonegyesítés nélküli) társasági szerződéseket továbbra is köthetnek. Ennek következményeként a vállalatok szerződéskötési gyakorlatában alakultak ki — számos variációban — *új társasági szerződéstípusok*. Ezt a gyakorlatot ismerteti a szerző, ahogyan említi, mintegy kézikönyvszerű összeállításban, majd pedig az abból adódó következtetéseket vonja le. Felvet a külkereskedelmi és a termelővállalatok között kötött társasági szerződések pénzügyi-gazdasági hátterével, majd jogi minősítésével kapcsolatos számos problémát, s ezt követően igyekszik felmérni a társasági szerződés jövőbeli szélesebb körű alkalmazásának, hatékonyabbá tételének lehetőségeit, feltételeit.

A társasági konstrukciót a bizományhoz képest elérhető nagyobb nyereség teszi vonzóvá a külkereskedelmi vállalat számára, s másrészt a külkereskedelmi vállalat ily módon a bizományosénál nagyobb önállóságot, egyenrangúságot és a megbízó utasítási jogának, a bizományos alárendelt helyzetének kikerülését tudja a maga számára biztosítani. Ez a helyzet viszont a termelővállalat oldaláról azt jelenti, hogy a társaságban a külkereskedelmi partner fokozott *aktivitására* számíthat. Ugyanakkor a kockázatközösség, a külkereskedelmi vállalatot terhelő nagyobb kockázat a bizományi szerződés választásának irányában hat, s a felmérés eredménye szerint jellemző az, hogy a külkereskedelmi vállalatok csak eleve nyereségesnek látszó ügyletekben hajlandók társaság létrehozására.

Sajátos kikötésekre kerül sor olyan társasági szerződésekben, amelyekben *fővállalkozó* vesz részt, vagy ahol szabadalom- vagy know-how-tulajdonos közreműködése is szükséges.

A *közös döntések* alá eső kérdések körének és a döntéshozatal mechanizmusának, az *árnak* és az értékesítés egyéb feltételeinek, az *elszámolási módnak* a meghatározását és a társas viszonyból adódó számos más kérdést tárgyal a továbbiakban *Vörös Imre*. A *szerződésszegésért* való felelősséggel összefüggő kérdések, a *mögöttes jogszabályokra* vonatkozó kikötések, az *érdekeltségi* és *kockázatviselési* szempontok (külön az exportnál és az importnál), a *finanszírozás* miként je: mindez csak néhány kiragadott cím abból az igen terjedelmes anyagból, amelynek az értéke nemcsak a szerzőnek a jogelméletben és a vonatkozó tételesjogban való jártosságának, de a gyakorlati felmérés sokoldalúságának (többek között: a vállalatok véleménye a, társasági szerződésekről!), a következtetések logikus rendjének és nem utolsó sorban a szabatos előadásmódnak köszönhető.

Hogy Vörös Imre fejtegetései a továbbiakban is milyen széles körre terjednek ki, ezt ismét csak címszerűen szemléltethetjük: a *polgári jogi társaság* a *tőkés jogokban*, ugyanez egy *szocialista* (NDK) ország szabályozásában, a magánjogi és a polgári jogi társaság a *magyar* volt tőkés és a szocialista polgári jogban.

„A külkereskedelmi és a belföldi termelővállalatok társasági szerződései" című utolsó fejezetrész (főcím) végén a szerző a *„társasági szerződések jövője"* alcím alatt lényegében a következőket állapítja meg, illetve javasolja.

a) A külkereskedelmi célból és tevékenységből fakadó sajátosságokra figyelemmel egy *vagyonegyesítés nélküli társasági*, társulási lehetőség megteremtésére szükség van.

b) A külkereskedelmi vállalat kockázatvállalását *a termelővállalat tevékenységében* való részvétel felé látszik célszerűnek eltolni. Az érdekeltérések tompítása, a nagyobb mérvű *érdekegység*, gazdasági egység megteremtésére ezen az úton látszik lehetségesnek.

c) Közös alapok létrehozása a jövőben általában is kívánatos lenne: különös jelentőségre tehetnének szert az *export fővállalkozások* körében.

d) Meg kellene fontolni a külkereskedelmi vállalatok *pénzellátásának* olyan értelmű módosítását, amely lehetővé tenné számukra, hogy vagyonuk elkülönített részének csökkenését (vagy akár elvesztését is) kockáztathassák a vagyontömeg gyarapodása lehetőségének ellenében. Ily módon a külkereskedelmi vállalat valóságos *üzlettárssá* válik, valódi érdek-, valódi kockázatközösség jön létre, ami a külkereskedelem és a termelővállalatok gazdasági egységének megteremtését messzemenően lehetővé tenné.

III.

Ha az igen gazdag tartalomból csak ízelítőt tudtam is adni, rövid, összefoglaló véleményként le kell még írnom azt, hogy gazdasági-jogi irodalmunk — mind tudományos, mind gyakorlati szempontból nézve — igen értékes alkotással gazdagodott. A könyvre s az azt megelőző vitákra nyilván felfigyelnek a közgazdászok is és azon belül gazdasági irányító szerveink és a ténylegesen gazdálkodó vállalataink, valamint a gazdálkodás eredményességét vizsgáló, ellenőrző szervek. A tanulmányokban foglalt számos megállapítás, vélemény, javaslat máris megvalósításra, illetőleg hasznosításra került és fog kerülni a gazdasági társulásokról szóló új jogszabályokban (1978. évi 4. sz. tvr. és annak végrehajtása), illetve a 32/1967. Korm. sz. r. helyébe lépő majdani új szabályozásban. Így remélhető, hogy a bizományi konstrukció mellett megnyílik a felek szabad választási lehetősége s nagyobb szerephez jutnak a társasági szerződések különböző variációi is. A könyv komoly érdeklődésre tarthat számot külföldön is, elsősorban a szocialista országokban. Ezt megkönnyítik az idegennyelvű tartalom-mutatók, de véleményem szerint megfontolandó az idegen nyelven való publikálás lehetősége is.

A jogászok által publikált ez az új kötet ismét ékes cáfolata annak a szocialista rend kialakításának korábbi időszakában gyakran *(akkor* nem is egészen alaptalanul) és elvétve manapság is jelentkező szemléletnek, mintha a jogászok (elméletiek és gyakorlatiak) a népgazdasági kérdések megoldásának előkészítésénél a közgazdászok együttesében csak a másodhegedűs vagy éppen csak a dobos szerepét játszhatnák.

Meznerics Iván

*Krülova, N. Sz.: A gazdasági irányítás állami apparátusa Nagy-Britanniában**

A munka az angol gazdasági irányítás állami szervezetét és tevékenységét vizsgálja, továbbá elemzi a gazdasági szervek irányításának jogi és szervezeti formáit is. A mű elsősorban a gazdasági tevékenység szempontjából tanulmányozza az állam legfelső szerveinek: a miniszterelnöknek, a kabinetnek és a minisztertanácsnak, a parlamentnek, a pénzügyminisztériumnak, az Angol Banknak és más egyéb szerveknek szerepét. Részletes tájékoztatást nyújt a nacionalizált ipar, a szénbányászat, az acélipar, a közlekedés és posta és más területek szervezetéről és tevékenységéről, továbbá a tervezés, a külkereskedelem és a nemzetközi kapcsolatok állami bürokráciájáról is. A szerző kitér azokra a problémákra is, amelyek a kapitalista gazdasági integrációban való fokozottabb részvétel nyomán felmerültek és az állami gazdasági apparátus által való megoldásra várnak.

A szerző bevezetőjében megállapítja, hogy az állami monopolkapitalizmus korában, többek között a tudományos-technikai forradalom hatására is, a lényegbevágó változások mentek végbe az állami apparátusban, amelyeknek leglényegesebb következménye a gazdasági irányítás állami szervezetének megnövekedett befolyása a társadalmi folyamatokra.

A kérdést, hogy vajon az állami gazdasági szervek fogalmát szűken vagy tágan kell értelmezni, a szerző azonnal fölveti és véleményünk szerint a kérdés mögött húzódó el-

* *Krülova*, N. Sz.: Goszudarsztvennüj apparat ekonomicseszkogo regulirovanija v Velikobritanii. Nauka, Moszkva, 1972. 213. old.

méleti-módszertani problémát is jól tárja fel. Ugyanis minden államigazgatási kutatásnak alapvető problémája, hogy mennyire kell és lehet kitágítani az államigazgatási szervek fogalmát. A szűkebb értelmezés, amely a végrehajtó-tevékenységet veszi alapul, a különböző szervek elhatárolásának szempontjából rendkívül hasznos, de amikor a gazdasági tevékenység meglehetősen széles területe a vizsgálat tárgya, a társadalmi összefüggések komplex feltárása miatt elengedhetetlen bizonyos quasi államigazgatási szervek, sőt államhatalmi, illetve társadalmi szervek szerepének föltárása is. Krülova helyesen mindazon szerveket vizsgálata alá vonta, amelyek a gazdaságpolitika kialakításában (az Angol Bank, a Parlament stb.) szerepet játszanak, mégis hiányérzetünknek kell kifejezést adnunk, amikor — jóllehet az államigazgatástól látszólag távol álló — szakszervezetek tevékenységére nem találunk elég utalást. Ez pedig kívánatos volna — ha már a politikai mozzanat bevonására kísérletet tesz — annál is inkább, mivel az angol szakszervezetek és a kormány között előbb csak nem formalizáltan létezett, majd az ún. társadalmi szerződéssel rögzítésre is került sajátos megállapodás, társadalomirányítási modellnek is bizonyult, amelyet egyes politikusok egyenesen receptként írnak fel a gazdasági bajok orvoslására.

A szerző azonban a saját maga által választott területen pontosan elemzi, hogy a minisztériumok mellett, illetve azok kebelén belül a nyugati államigazgatási szervezésre oly jellemző mixtum szervek hol és milyen szerepet játszanak. Ezek a bizottságok, például a Kereskedelemügyi Minisztériumban működő monopolbizottság, végeredményben a minisztérium segédszervei, háttérszervei vagy másképpen fogalmazva az állami gazdasági apparátus speciális szervei. E szerveknek széles hatáskörük van, számuk mintegy 800, s ezeknek mintegy a fele gazdasági jellegű feladatokat lát el, s közülük 38 a Kereskedelmi, 20 a Közlekedési, 59 a Mezőgazdasági Minisztérium mellett működik stb. Krülova élesen bírálja — sajnos irodalmi hivatkozás nélkül — azokat az angol szerzőket, akik alkotmányos bizottságoknak nevezik ezeket a bizottságokat, s így nem tudunk arról képet nyerni, hogy milyen államjogi alapokra lehetne ezt a felfogást visszavezetni.

Pedig ez a kérdés — nevezetesen az állami apparátus és az ipari körök között kiépülő csatornák rendszere — nemcsak érdekes és tanulmányozandó, hanem rávilágít annak a kompromisszumos megoldásokat előnyben részesítő angol affinitásra, amely jelen esetben a gazdaság irányításának terén megmutatkozik. Arra talán nagyobb figyelmet kellett volna fordítani, hogy míg a kontinentális szervezés inkább az ún. kamara-rendszert részesíti előnyben, addig az angol szisztéma egy nagy szervben tömöríti az állami szervek és az ipari vállalkozók képviselőit. S az ilyen típusú szervek fölött az állam csak törvényességi felügyeletet gyakorol, befolyása nem olyan erős, mint a kontinentális kamara szisztémában. Épp ezért a szerző valószínűleg félreértette e bizottságok elnevezését, amikor a constitutionnel kifejezést ezen összefüggésben alkotmányosnak, s nem törvényességinek fogta föl. Ez a szerv a Brit Ipari Konferencia, 1965-ben jött létre három korábban működő hasonló profilú szervezet egyesüléséből, és 200 társaságot és mintegy 1300 céget foglal magába.

Éppen ebben az összefüggésben érdekes — és egyúttal ez rá is világít e tárgyalt vegyes bizottságok jelentőségére —, hogy az angol szakirodalomban a gazdasági minisztériumok csak védnökséget gyakorló, pártfogó, gyámkodó szervekként tartják nyilván. Ezzel kapcsolatban idézi a szerző F. Wilsonnak The Organisation of British Central Gnovernment c. munkájában megfogalmazott megállapítását, mely szerint a minisztérium fontos, de a kormány és az ipar közötti érintkezés nem az egyetlen láncszeme, amelytől csak azt várják, hogy ágazata ügyeit ismerje, illetve ha szükséges, segítséget nyújtson és tanácsokat adjon.

A szerző a gazdasági szabályozás szervezeti formáinak tanulmányozása mellett figyelmet fordított az államapparátus működtetésében bevezetett változásokra is. Ezek közül kiemeli az amerikai hatásra a 70-es években bevezetett PPBS módszert, amely maga után vonta az állami gazdaságirányítás apparátusának átszervezését, de e változtatások értékelésétől a szerző az eltelt idő rövidségére hivatkozva eltekint.

Az alábbiakban ismertetett második fejezete a könyvnek, amely a gazdaságirányítás szervei címet viseli, véleményünk szerint nemcsak azért tartható sikerültnek, mert benne az információk világos rendszerben követik egymást, hanem azért is, mivel nemcsak valamilyen szűk gazdasági nézőponti tárgyalás jellemzi e részt, a szerző egyforma figyelmet fordít az államjogi, sőt a politikai aspektusok feltárására is. Elsőként a miniszterelnök szerepét emeli ki, hangsúlyozva, hogy ő határozza meg a kabinet és a kormány összetételét és ettől a választástól nagyon sok fog a későbbiekben függni, ami az apparátus politikai irányítását és annak munkáját illeti. A miniszterelnök irányítja továbbá a közigazgatás központi szerveit, koordinálja tevékenységüket stb. E tevékenység különösen felértékelődik, ha arra gondolunk, hogy 1973 óta Anglia tagja a Közös Piacnak, továbbá nyilvánvalóan ilyen magas szinten kell, hogy folyjanak a Nemzetközi Valuta Alappal való tárgyalások, amelyek egyenesen a költségvetés összeállítására is hatással vannak. Ebben az összefüggésben már sokkal világosabb, hogy mennyire nem formális az a formalitás, hogy a mindenkori miniszterelnök egyúttal a kincstár első lordja is. A miniszterelnök személyes meghatározó szerepét a pénzügyi és hitelpolitika kialakításában erősítik azok a segédszervek — a miniszterelnök titkársága, a miniszterelnök személyes titkársága, most nem is beszélve a tanácsadókról —, amelyek komoly előkészítő és elemző munkával alapozzák meg a miniszterelnök koncepcióját. Csak közbevetve jegyezzük meg, hogy valószínűleg e apparátus hiánya kényszerítette a francia miniszterelnököt, hogy a pénzügyminiszteri tárca átvételével ezt a hiányt pótolja, s azt mondhatjuk, hogy az V. köztársaságban most a miniszterelnök a pénzügyminisztérium „első lordja". Visszatérve a miniszterelnök segédszerveire, 1971-től létezik a Central Policy Rewiew Staff — nevében viselve a Magyary által anynyira szorgalmazott vezérkari jelzőt. De ez a szerv valójában — noha ténylegesen a gazdaságpolitika kardinális kérdéseivel foglalkozik — nem igazi államigazgatási szerv, ugyanis 12 tagja közül csak 6 áll állami szolgálatban, a többiek üzletemberek. Közismert, hogy az angol kabinet-rendszer kialakulásának egyik, ha nem is legfontosabb oka a kormány magas létszáma. Érdekes, hogy a mai kabinet fő célja nem is annyira az irányítás, mint a koordináció. Államjogi szempontból is figyelmet érdemel, hogy az 1946-os Ministers of the Crown Act a kormánynak adta át a minisztériumok létesítésének, hatásköreinek megállapítása, illetve a minisztériumok megszüntetésének jogát.

Ami a parlament gazdasági szempontból jelentős tevékenységét illeti, nyilván első helyre a gazdasági területet érintő törvényhozás kerül. A szerző az évenként hozott törvények $^1/_3$-át sorolja e kategóriába. Véleménye szerint a parlamenti ellenőrzés nem biztosítja a szisztematikus áttekintést a jogszabályalkotás fölött. Annak a meggyőződésének ad hangot Krülova, hogy az angol kétpárti rendszerben inkább a kormány ellenőrzi a parlamentet és nem fordítva, mivel az a gyakorlat, hogy a képviselők csak konkrét ügyekben fordulnak a kormány tagjaihoz. G. Wasserman angol szerzőre hivatkozva, továbbá megállapítja, hogy a parlament semmiféle formában nem vesz részt a tervezés folyamatában. Elméletileg a miniszterek természetesen felelősek a parlament előtt, de a parlament nem rendelkezik információkkal tevékenységükről. Angliában — szögezi le a szerző — régóta megérett a megoldásra a parlament belső struktúrájának

kérdése, s ezen belül a bizottságok létrehozása is főként abból a szempontból, hogy a gazdaságirányítás apparátusának tevékenységét ellenőrizni legyenek képesek.

Rendkívül érdekes, hogy a korábban már említett programozási rendszer bevezetése után, 1971 folyamán a parlamentben létrehozták a költségvetési kiadások bizottságát a korábbi költségvetési bizottság helyett. Az új szervben öt albizottság működik, amelyeknek feladata a minisztériumok jövőbeli kiadásai általános céljainak, illetve fontosságuknak tanulmányozása.

Természetesen külön foglalkozik a pénzügyminiszter hatáskörével, aki centrális helyet foglal el a kormányzás rendszerében. A pénzügyminisztérium általában minden országban meglevő feladatai, mint amilyen a költségvetés összeállítása, a parlamenthez való benyújtása, a többi minisztérium pénzügyi tevékenységének irányítása stb. egyáltalán nem sajátságos. Annál inkább az az Angol Bankkal meglevő szoros kapcsolatok, s méginkább a Nemzetközi Valutaalappal való viszonya. Ez utóbbi kapcsolat 1965-ben az International Monetary Fund Act-ban nyert szabályozást.

Névlegesen a minisztériumot egy kollégium vezeti, amelynek tagja a miniszterelnök, a pénzügyminiszter és öt kisebb lord. Azonban a tényleges irányító tevékenységet nem ez a testület látja el, hanem a pénzügyminiszter és az állandó államtitkár.

A Treasory államtitkára vezeti a kiadások és bevételek csoportját. A Csoport öt osztályra oszlik. Az első osztály a költségvetés bevételi oldaláért felel, és az adópolitika általános rendelkezéseinek a kormány számára való kidolgozásáért. Épp ezért ez az osztály a legfontosabb csatorna az Angol Bank és a Treasory között a valutapolitika kidolgozása szempontjából.

A második osztály a beruházások ellenőrzéséért tartozik felelősséggel, s szintén kapcsolatot tart az Angol Bankkal, illetve a Cityvel. A harmadik osztály az export-import politikával és a valutáris, illetve a pénzügyi egyensúlyt érintő kérdésekkel foglalkozik. A negyedik osztály hatáskörébe a fejlődő országok gazdasági segítésével kapcsolatos problémák tartoznak. Az ötödik osztály pedig a külgazdasági kapcsolatokért felelős, kereskedelmi és pénzügyi tárgyalásokat vezet külföldi országokkal, másrészt ide tartoznak a Nemzetközi Valutaalappal és a Közös Piaccal kapcsolatos ügyek is.

Az Angol Bank tárgyalását a szerző főként az 1946-ban kiadott Bank of England Act alapján végzi el, ami nagymértékben elősegíti az olvasót abban, hogy a jogilag rögzített helyzetet tisztán lássa. De Krülova ezen túlmenően is elemzi azt a pozíciót, amelyet az Angol Bank a gazdaságirányítás rendszerében betölt. Ennek megértéséhez kétségkívül szükséges az a történeti áttekintés, amely az 1694-es alapítás és az 1946-os nacionalizálás közötti időben jellemezte az Angol Bank tevékenységét. Végeredményben a nacionalizálás jelentős változást nem hozott az Angol Bank életében, hiszen az korábban is az angol kormány első számú bankja volt. Az a közjogi státus, amit a banktörvény megalkotása után nyert, valójában nem alakította át a pénzügyminisztérium és a Bank viszonyát. A Bank továbbra is arra törekszik, hogy megőrizze függetlenségét a Whitehalltól és, hogy semmiképpen ne váljon a pénzügyminisztérium egy részlegévé. Ezt a törekvést a kormányzat is tiszteletben tartja, ami kifejezésre jut abban, hogy a törvény feljogosítja a Treasoryt szükséges esetben a Bankra vonatkozó intézkedések kiadására, de ténylegesen ezzel a joggal a minisztérium sohasem élt. A Bank irányítását 16 igazgató látja el, akiket az államfő nevez ki a miniszterelnök és a pénzügyminiszter előterjesztése alapján.

A könyv további fejezetei még részletesebb bepillantást engednek az angol gazdaság állami mechanizmusának szervezetébe és tevékenységébe, miután azokban a szerző az egyes ágazati központi szervek funkcióit és hatásköreit elemzi.

Összefoglalva: a mű érdeme, hogy államigazgatási szempontból részletesen feltárja az angol gazdasági igazgatás funkcionális és ágazati szerveit. A tárgyalás során alapvetően a törvényeket elemzi (Post Office Act — 1961, Agriculture Act — 1967 stb.), rendszeresen hivatkozik bizottsági Reportokra, azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kontinentális rendszerrel való összehasonlítás nagyban emelné a feldolgozás értékét.

Ferenczy Endre

*A vízi környezetvédelem államigazgatási jogi kérdései Egerszegi Gyula monográfiájában**

A vízi környezetvédelem problematikáját a szerző a Balaton vízminőségének védhetősége szempontjából vizsgálja, bevezető jellegű fejtegetései során rámutatva arra, hogy a témakör vizsgálata tudományterületek közötti (interdiszciplináris) megközelítést igényel a szó tágabb és szűkebb értelmében. Tágabb értelemben oly módon, hogy az egyes jogintézmények vizsgálatánál nem mellőzhető bizonyos nem jogi (biológiai, műszaki, kémiai, közgazdasági) összefüggések megvilágítása: mindenekelőtt a vízminőségi helyzet feltárása, a vízszélyforrások megjelölése és a meghatározó szennyezőanyagok megnevezése. Szűkebb értelemben az interdiszciplináris jelleg azt jelenti, hogy a tudományos vizsgálatot nem lehet egy jogág keretei között elvégezni, hanem a téma komplex elemzése céljából a túlnyomó többségben levő államigazgatási jogi elem mellett vizsgálni kell a más jogágak körébe tartozó jogintézményeket is. Mindazonáltal túlsúlyban az államigazgatási jogszabályok vannak, amennyiben a vízi környezetvédelemről elsősorban ezek gondoskodnak, sőt más jogági normák működésbe lépésének az államigazgatási jogi szabályok alkalmazása gyakran előfeltétele.

A szerző mindenekelőtt beható figyelmet szentel a jogi szabályozás előkérdéseinek. Ennek érdekében először a vízminőség helyzetével és célkitűzéseivel foglalkozik, így a vízszennyezés módjainak bővülésével, a szennyvíztisztítás helyzetével, a mezőgazdasági vízszennyező hatásával, a hajózás vízszennyező hatásával, a településtisztasági tevékenység helyzetével, a rendkívüli szennyezések szerepével, a levegőszennyezés hatásával, a víz minőségével, a partvonalszabályozás hatásával, a vízszintszabályozás szerepével, a felszín alatti vízszennyezések szerepével. Ennek keretében ad a szerző visszapillantást a Balaton vízvédelmét szolgáló rendelkezésekről és mutat rá azok hiányosságaira. Megtudjuk, hogy a balatonmenti fürdőhelyek közül Balatonföldváron már 1903-ban elkészült az első, tisztítóművel ellátott csatornahálózat, amelynek tisztított szennyvizét zárt vezetéken a tulajdonos Fürdőtelepi Rt. kezelésében levő halastóba vezették. Ebben az időben egyébként az egyes üdülőhelyek fejlesztéséről való gondoskodás az ún. fürdőegyesületek feladata volt, amelyek lehetőségeikhez képest a kommunális szennyvizek elvezetésével is foglalkoztak. Átfogó vízvédelmi terv nem volt. Az 1961-ben megkezdett szervezett vízminőségvédelem lényegében az ipari vízszennyezések felszámolására koncentrált (13. old.). Rámutat a szerző a továbbiakban arra, hogy az ivóvízszolgáltatásban elért jelentős fejlődéssel szemben a szennyvízelvezetés és tisztítás fejlesztésében nem sikerült lépést tartani. Míg a víztermelési kapacitás az üdülőterületen az 1970—1974. évek közötti időszakban 70%-kal fejlődött, addig a szennyvíztisztító kapacitás csak 30%-kal növekedett (17. old.). Emellett a Balaton mesterséges tápanyagfeldúsulása, ún. eutrofizálása csak részben hozható összefüggésbe a tóba beömlő szennyvizek problémájával, nevezetesen e folyamat előrehaladását nagymértékben befolyásolja a vízgyűjtőn folyó mezőgazdálkodás, amelyből eredő károsítások teljes mértékben még nincsenek felderítve (22. old.). Ez-

* A vízi környezetvédelem jogi kérdései a Balatonon. Veszprém, 1977. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága monográfiáinak sorozatában, 196. old.

zel kapcsolatban utal arra, hogy míg a műtrágyák önmagukban nem károsak, csak elindítanak a vízminőség szempontjából káros folyamatot, a mesterséges eutrofizációt, addig az ún. peszticidek — kártevő ölő szerek, mint mérgek önmagukban károsak. (33. old.) E fejtegetések során a szerző utal arra, hogy a szocializált gazdaság körülményei között a környezetkímélő gazdálkodás feltételei adottak, és összegezi azokat a kívánalmakat, amelyek figyelembevétele nemcsak a szennyezések kizárását segítené elő, hanem hatékony lehet a mezőgazdálkodás színvonalának emelése szempontjából is (36—37. old.).

Külön foglalkozik a szerző a Balatont érő szennyezések mértékével és hatásával a tó vizének minőségére. Megdöbbentő adat: a Balatonban évente 3255 vagonnyi, mintegy 35 vonatszerelvényt kitevő szennyezőanyagot vezetnek a vízfolyások és a szennyvízkibocsátók (56. old.) Emellett a vízszennyezés megelőzése érdekében az egész vízgyűjtő környezettani védelmét biztosítani kell. Ezért szükséges, hogy a megfelelő intézkedések megalapozása céljából a vízminőséggel kapcsolatos kutatások a tó vízgyűjtőjére is kiterjedjenek. Ez utóbbi területen már a jogi eszközöknek is fontos szerepe van (66. old.).

A vízminőségvédelmi joganyagról szóló fejezet csaknem egészében az államigazgatási jogi normáknak szentel figyelmet, ebből is a vízügyi igazgatási joganyag a legteljesebb. Ezt a szerző nemcsak a Balaton vízvédelmének szemszögéből vizsgálja, és így fejtegetéseinek tulajdonképpeni vizsgálódásai tárgyát meghaladó jelentősége van. Foglalkozik a vizek tisztaságának biztosítására szolgáló tilalmakkal és előírásokkal, amelyekkel kapcsolatban utal arra, hogy a szennyezés káros vagy nem káros jellegét csak esetileg, a tértől, időtől és a körülményektől függően lehet elbírálni. (69. old.) Részletesen tárgyalja a vízjogi engedélyezés problémakörét, mint amely a vízminőségvédelmi előírások és tilalmak érvényre juttatásának egyik fontos preventív eszköze, amennyiben a vízjogi engedélyezési eljárásra hárul az a feladat, hogy „kiszűrje" a káros szennyezést eredményező vízimunkákat és vízilétesítményeket, és megfelelő előírásokkal biztosítsa a kár elhárítását (73. old.). A vízjogi engedély mellett kitér a vízügyi hatósági hozzájárulásra és a vízjogi kötelezettség megállapítására, mint amely intézmények ugyancsak a káros vízszennyezések megelőzését szolgálják. Az ellenőrző tevékenységre vonatkozó joganyag bemutatása során hangsúlyozza a vízügyi szervek folyamatos ellenőrzésének fontosságát, emellett felhívja a figyelmet arra, hogy a helyi államigazgatási feladatoknak a tanácsi szervekhez történő koncentrálása keretében egyes vízügyi hatósági feladatokat a tanácsi szakigazgatási szerveknek adtak át. Hiányosságként állapítja meg, hogy a vízügyi hatósági jogkört ellátó tanácsi szakigazgatási szervek ellenőrző tevékenysége jórészt szabályozatlan. Ennek megfelelően utóbbiak részéről számottevő ellenőrzés nem is történik (82. old.).

A védőterület intézményével kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy ezt az intézményt még az 1885. évi vízjogi törvény vezette be az ásványi és gyógyforrások védelmére, és csak 1952 óta szolgálja a közhasználatú vízvezetékek víztermelő helyeinek, a közhasználatú kutak és források vizének védelmét is (82—83. old.).

A bányászati tevékenység vizekre gyakorolt hatásával kapcsolatban a szerző egybeveti a bányatörvény és a vízügyi törvény idevonatkozó rendelkezéseit és rámutat arra, hogy a vizekre, ha a bányatörvény eltérően nem rendelkezik — a vízügyi jogszabályok irányadók (88. old.).

Részletesen foglalkozik a szerző a vízminőségi védelmi szankciórendszer egyik legfontosabb intézményével, a szennyvízbírsággal. Utal arra, hogy a szennyvízbírságot nem a kibocsátott szennyvíz, hanem az abban levő — bírságolási határértéken felüli — szennyező anyagmennyiség alapulvételével kell megállapítani (98. old.). Meghaladottnak tartja a bírság kiszabása szempontjából a megfelelő tisztító berendezéssel rendelkező és nem rendelkező üzemek közötti disztinkciót, amelynek értelmében az az üzem, amelynek önhibáján kívül nincs tisztító berendezése, illetőleg meglevő berendezése korszerűsítés nélkül alkalmatlan a szennyvizek tisztítására, az egyébként járó szennyvízbírságnak csak a felét köteles fizetni. A fele összegben kiszabott bírság nem ösztönzi kellően az érdekelt gazdálkodó szerveket a régóta esedékes vízminőségvédelmi beruházások elvégzésére (104. old.). Emellett arra tekintettel, hogy a szennyvízbírság alapja a szennyvízben levő szennyezőanyagok mennyisége és a befogadóba való betorkolás előtti utolsó csatorna-aknából kell szennyvízmintát venni, a szennyvízbírság alkalmatlan szankció az ún. atipikus (telephelyzet nem kötött) szennyezésnél, mint pl. gépkocsiknak a folyókban való lemosásából, olajszállítóvezeték töréséből stb. eredő szennyezéseknél. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják továbbá, hogy a szennyvízbírság jelenlegi összege sem fejt ki eléggé ösztönző hatást: olcsóbb és így gazdaságilag előnyösebb a vizet szennyezni és szennyvízbírságot megfizetni, mint korszerű szennyvíztisztító berendezést építeni (116. old.). Az sem mellőzhető szempont, hogy a káros vízszennyezés nem csupán a szennyező anyag tartalmának százalékos növelésével, hanem a kibocsátott szennyvízmennyiség növelésével is fokozható (119. old.). A csatornabírság ugyancsak a vízminőségi szankciórendszer fontos intézménye, amelyet az az üzem tartozik fizetni, amely közcsatornát károsan szennyez.

A szerző rámutat arra, hogy mind a szennyvízbírság, mind a csatornabírság gyakorlatilag a jogi személyek ellen alkalmazható szankció, a szabálysértési bírság viszont kizárólag természetes személyek jogellenes magatartása esetén alkalmazható. A kétféle szankció azonban párosulhat. Ez az eset olyankor fordul elő, amikor a jogi személy szennyvízbírságot köteles fizetni, a jogi személy felelős dolgozóját pedig, akinek a hibájából a káros szennyezésre sor került, szabálysértés miatt vonják felelősségre (125. old.).

A Vízügyi Alappal kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy az abból nyújtandó támogatás igénylésének módját — az erre vonatkozó szabályozás intern jellegére tekintettel — az érdekelt gazdasági vezetők nemigen ismerik, ami veszélyezteti az Alapnak azt a funkcióját, hogy abból a vízminőségvédelem szempontjából legfontosabb beruházásokhoz nyújtsanak támogatást az érdekelt szerveknek.

A szoros értelemben vett vízügyi igazgatási joganyag bemutatása után a szerző külön foglalkozik a mezőgazdasági és élelmezésügyi igazgatás, az egészségügyi igazgatás, az építésügyi igazgatás és a hajózási igazgatás körében felmerülő vízjogi problémákkal és közbevetőleg a szövetkezetek állami törvényességi felügyeletével, amit többek között az indokol, hogy egyes mezőgazdasági termelőszövetkezetek kiegészítő gazdasági tevékenységük körében nem egyszer vízjogi engedély nélkül létesítenek üzemeket és ezek szennyvizét tisztítás nélkül engedik be a befogadókba.

A vízminőség-védelemmel kapcsolatos büntetőjogi és polgári jogi rendelkezéseket a szerző csak röviden tekinti át, minthogy azok az államigazgatási szervek hatáskörét és hatósági jogalkalmazó tevékenységét inkább csak érintik. Művének lezárásaképpen foglalkozik a jogfejlesztés néhány közgazdasági kérdésével és a balatoni vízikörnyezet jogi védelme érdekében tehető további intézkedésekkel. Így többek között a különféle szervek vízminőségvédelmi tevékenysége koordinálásának fontosságára hívja fel a figyelmet.

A szerző munkájában utal azokra a nézetekre is, amelyek megkérdőjelezik a jog szerepét a környezetvédelem és így a vízi környezetvédelem terén is, mondván, hogy a különféle környezeti ártalmak technikai eredetűek és így a technikát kell segítségül hívni a leküzdésükhöz is. Ehhez annyit kívánunk megjegyezni, hogy a műszaki irodalom a maga részéről jelentős hozzájárulásokkal segíti elő a környezetvédelem időszerű feladatai-

nak megoldását, így csak a legújabb ilyen tárgyú munkák közül utalhatunk a Nehézipari Minisztérium Műszaki és Dokumentációs Irodájának környezetvédelmi kiadványsorozatára, amelynek első füzete: „Környezetvédelem a vegyiparban, szennyvíztisztítás" éppen a különféle szennyvíztisztítási lehetőségekkel foglalkozik. A levegőtisztítás és a hulladékártalmatlanítás egyes kérdéseit további kiadványok dolgozzák fel. Éppen ezért örvendetes, hogy a jogi irodalom is olyan kiváló munkákkal segíti elő a környezetvédelem halaszthatatlan kérdéseinek megoldását, mint amilyen Egerszegi Gyula közelmúltban megjelent monográfiája.

Trócsányi László

*A helyi hatalmi szervek fejlődése a szocialista államokban**

Az SZKP XXV. Kongresszusán, valamint a szocialista országok testvérpártjainak — a LEMP, a CSKP és a NSZEP — legutóbbi kongresszusain egyértelműen leszögezték, hogy a szocialista közösség országainak szoros együttműködése a jelenlegi és a jövőbeni fejlődés meghatározó vonását jelenti. Ez az együttműködés, amely egységes társadalmi-gazdasági alapokon, a marxista—leninista elméleten, valamint a kommunista közösség elvi alapjain nyugszik, mind hatékonyabbá válik, és jelenleg a gazdaságon túl már a társadalmi élet úgyszólván valamennyi fontos területét átfogja.

Az együttműködés vezérelve az, hogy a szocialista országok rendelkezésére álló anyagi és szellemi lehetőségeket a jövőbeli nagyjelentőségű közös feladatok megoldása érdekében szorosan egyesíteni kell. Ennek az együttműködésnek a megerősítése és az anyagi-szellemi lehetőségek mind szorosabb egyesítése a szocialista közösségbe tartozó államok fejlődésének egyik alapvető törvényszerűségét képezi.

Ennek az együttműködésnek szerves részét képezi az állam és a jog területén folyó tudományos kutatómunka is. Minél inkább koncentrálódik a szocialista államok ereje a közös feladatok megoldására, annál inkább növekednek azok a közös szükségletek, amelyek egységes közös programokra, kutatásokra irányulnak, valamint nélkülözhetetlenné teszik az egyes országok tapasztalatainak minden területen és valamennyi résztvevő hasznára történő közkinccsé tételét.

A szocialista országok államfejlődésével összefüggő tapasztalatok vizsgálata és tudományos általánosítása, mindenekelőtt azonban a szocialista államiság és demokrácia alapintézményeinek elemzése képezi a jelenlegi szakaszban a szocialista politikai rendszer problémáira vonatkozó elméleti kutatások egyik legfontosabb oldalát, s mindez tulajdonképpen a szocialista demokrácia mindenoldalú fejlesztését lehetővé tevő adottságok teljes kiaknázását célozza.

A szocialista demokrácia folyamatos fejlődése és tökéletesítése, a dolgozó nép állandó és meghatározó jellegű részvételének biztosítása az államirányításban és a társadalom ügyeinek intézésében, a Szovjetunió és a többi baráti szocialista ország szocialista társadalmi-politikai rendszerének jellemző vonásává vált, s ma már nem csak az elméletből tudjuk, hanem a sokéves gyakorlat is azt bizonyítja, hogy szocializmus nélkül nincs igazi demokrácia, s éppúgy a szocializmus is elképzelhetetlen a demokrácia szakadatlan fejlődése nélkül.

A szocialista demokrácia fejlődésének folyamatában különleges szerepet kapnak az állam egész dolgozó nép által választott képviseleti szervei, amelyek a dolgozó nép akaratát kifejező és annak ellenőrzése alatt működő államhatalmat képviselik. A szocialista államiság és demokrácia tökéletesítésének feladatával kapcsolatban az SZKP XXV. Kongresszusa aláhúzta, hogy a párt különleges figyelmet szentel a tanácsok, s ezen belül a dolgozó nép küldötteiből alakult helyi tanácsok munkájának. A kongresszus számos fontos feladatra is felhívta a figyelmet, amelyek a tanácsok szervezetének és tevékenységének törvényi szabályozása, valamint működésük további tökéletesítése terén jelentkezik.

A LEMP VII. Kongresszusa, a CSKP XV. Kongresszusa, valamint NSZEP IX. Kongresszusa határozataiban ugyancsak aláhúzta a népképviseleti szerveknek a szocialista demokrácia rendszerében elfoglalt különleges jelentőségű helyzetét, illetve kiemelte azokat az utakat és módokat is, amelyek biztosítják e szervek szerepének további erősödését a fejlett szocialista társadalom építésének folyamatában.

A jelen munka a helyi hatalmi szerveknek, mint a szocialista államiság és demokrácia legfontosabb intézményei egyikének szocialista államon belüli fejlődésének problémáival foglalkozik. A könyv egyébként a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia jogtudományi kutatóit tömörítő széles kollektíva vizsgálatainak eredményeképp jött létre.

A vizsgált problematika a helyi hatalmi és igazgatási szervek szocialista államokban létező, jelenlegi szervezeti formáinak legfontosabb kérdéseivel fonódik össze. A legutóbbi években a szocialista államok tudományos dolgozóinak társadalomtudományi téren való együttműködése sokkal szorosabbá vált, ami abban is tükröződik, hogy ezen országok tudósai számos monográfiát és gyűjteményes munkát írtak együtt. Ennek a könyvnek mindamellett számos olyan sajátos vonása is van, amely nemcsak tárgyával függ össze.

Egyrészről a mű Csehszlovákia, az NDK, Lengyelország és a Szovjetunió jogtudomány területén működő, vezető tudományos intézeteinek együttműködéséből született meg, másrészről pedig a szóbanforgó sokoldalú tudományos együttműködés az egyes országokban folytatott egyidejű kutatások formájában, közös program alapján valósult meg. Ezt a programot az együttműködésben résztvevő tudományos intézetek képviselőinek 1972-ben, az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiáján, Potsdamban megtartott konferenciáján dolgozták ki és fogadták el.

A program három alapvető kérdéscsoportból tevődik össze: *1.* a helyi hatalmi szervek társadalmi-politikai funkciója a fejlett szocialista társadalom viszonyai között; *2.* a helyi hatalmi szervek szerepe az alárendelt területek gazdasági, valamint társadalmi-kulturális életének komplex fejlesztésében; *3.* az irányítás tudományos megszervezése és demokratikus formái a helyi hatalmi szerveknél.

A kutatómunka során különböző jellegű tudományos ajánlásokat dolgoztak ki a helyi képviseleti és küldött-intézmények tevékenységének megszervezésével, valamint funkcióik tökéletesítésével kapcsolatosan, s ebben a munkában is részt vett a kutatásban együttműködő valamennyi tudományos intézet.

A Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének a nemzeti tanácsok kérdéseivel foglalkozó csoportja a helyi államhatalmi és államigazgatási szervek tevékenységének vizsgálata során különleges figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy milyen eredménnyel járt a gyakorlatban az 1972—1975. évek során végrehajtott és a helyi szervek rendszerét érintő reform. A csoport kutatásainak eredményeit és az azokkal összefüggő javaslatokat, jelentés formájában a központi állami és politikai szervek elé terjesztették.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársai a Lett SzSzK-ban lefolytatott vizsgálatok alapján tudományos ajánlásokat dolgoztak ki a kerületi tanácsok szerepének fokozásával, valamint a városi és kerületi tanácsok jogkörének elhatárolásával, illetve a választói utasításokkal összefüggő köztársasági szintű munka jogi szabályozásával kapcsolatosan. Ezenkívül a Gorkij területi és a Baskír Autonóm SzSzK-ban lefolytatott vizsgálat alapján ajánlásokat dolgoztak ki a kerületi és városi tanácsok működési szabályzatával, a választói utasítások jogi szabályozásával és a tanácstagi csopor-

* Rozwój terenowych organów władzy w państwie socjalistycznym. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1977. Ossolineum. 332 old.

tok munkájának megszervezésével összefüggésben is.

A drezdai kerületben és Drezda városában működő helyi állami szervek munkájának elemzése alapján az NDK Tudományos Akadémiája Állam- és Jogelméleti Intézetének, valamint az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiájának munkatársai számos városban és kerületben folytattak tudományos előkészítő tevékenységet a helyi népképviseletről és annak szerveiről szóló, 1973. július 12-i törvény hatálybalépésével kapcsolatosan. E munka keretében, a helyi szervekkel közösen dolgozták ki a törvényi rendelkezések gyakorlati végrehajtását célzó ajánlásokat. A városi és járási helyi népképviseletek vállalati munkáskollektívákkal való együttműködésének tapasztalatairól, a tudományos következtetések levonásáról az NDK Tudományos Akadémiájának Állam- és Jogelméleti Intézete, valamint a Freibergi Bányászati Akadémia Szocialista Gazdaságirányítási Intézete más szocialista országok tudományos dolgozóinak részvételével rendezett tudományos kollokviumot. Az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiája pedig a számos kerületben végzett vizsgálatok alapján a nagyközségi egyesülések létesítésével kapcsolatos tapasztalatok tudományos feldolgozására szervezett szimpoziont.

A Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, valamint Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya mellett működő Államirányítási Intézet az 1974—1975. években 10 járásban folytatott empirikus kutatásokat a nemzeti bizottságok tevékenysége demokratikus formáival összefüggésben, közzétette kutatásainak eredményeit, valamint azoknak az összehasonlító vizsgálatoknak az eredményeit is, amelyeket más szocialista országok illetékes állami szervei a hatalom helyi képviseleti szerveivel kapcsolatban végeztek, azért, hogy azok a nemzeti bizottságok tevékenységének tökéletesítését célzó lépések előkészítésénél felhasználhatók legyenek.

Így tehát a bevezetett kutatások hatékonysága — az ajánlások gyakorlati életbeli hasznosítása útján — pozitív eredményekben mérhető le. A könyv tekintélyes mértékben az eddig elvégzett munka összegzését jelenti, vagyis a szocialista országok elmélete és gyakorlata közötti kölcsönhatásból adódó tapasztalatok visszatükröződését nyújtja.

A könyvben nyilvánosságra hozott kutatási eredményekből kitűnően, valamennyi résztvevő ország esetében egyaránt jelentkeztek a helyi hatalmi és igazgatási szervek tevékenységének vonatkozásában bizonyos általános irányzatok és jelenségek.

Az egyik ilyen általános tendenciát a terület komplex fejlesztését célzó tevékenység átfogó fejlődése és kiemelkedő szerepe jelenti, míg a másik tendencia a helyi szervek tevékenységével kapcsolatos demokratikus formák kialakítására irányul, de mindenekelőtt a helyi képviseleti szervek — a tanácsok — szerepének és gyakorlati tevékenységének megerősítését célozza. Ennek a tendenciának a tartalmi azonosság ellenére különféle megvalósítási formái tapasztalhatók. A közös kutatások egyik legfontosabb jelentősége éppen abban rejlik, hogy ezeknek az általános tendenciáknak a feltárását lehetővé tették.

A helyi hatalmi szervek társadalmi-politikai funkciójára, valamint a népgazdaság állami irányításával kapcsolatos szerepére vonatkozó sokoldalú kutatások egyértelműen bizonyították e szervek kiemelkedő jelentőségét a szocializmus politikai rendszerében.

A szocialista országok helyi hatalmi szerveinek szervezetére és tevékenységére vonatkozó tapasztalatok egyúttal a szocialista demokráciának a formális polgári demokráciával szembeni fölényét, valamint a szocialista államhatalmi szervezeteknek a dolgozó tömegek alapvető érdekei szempontjából érvényesülő magasabbrendűségét is bizonyítják. A szocialista építés során a dolgozó tömegek, a konkrét feltételeknek megfelelően minden országban létrehozták a helyi hatalmi szervezetek meghatározott formáit, s ezeknek a formáknak mindegyike azon az egységes alapelven nyugszik, hogy a hatalmi szerveknek a dolgozó tömegek közvetlen részvételével és ellenőrzése alatt kell tevékenykedniük.

Minden szocialista nemzet felemelkedésével és a szocialista államok szuverenitásának megerősödésével szorosan összefonódik a kölcsönös kapcsolatok megszilárdulása, valamint az, hogy politikájukban, gazdaságukban és társadalmi életükben egyre több lesz a közös elem, s ezzel fokról fokra kiegyenlítődik a fejlődési szintek közötti különbség is. A szocializmus országainak fokozatos közelebbkerülése, mint folyamat, ma már határozott törvényszerűségként jelentkezik.

A szocialista társadalom dinamikus fejlődése, a szocialista államok gazdasági erejének növekedése, valamint a tudományos-technikai forradalom befolyást gyakorol a helyi hatalmi szervek rendszerére és funkcióira, illetve ösztönzi tökéletesítésüket. Ebben a folyamatban gyakran jelentkeznek bonyolult jogi problémák, amelyek a helyi és a központi hatalmi szervek, valamint az egész államirányítási rendszer összefüggéséből és kölcsönhatásából erednek. A könyvben számos ilyen jellegű problémára kitérnek, amelynek feltárása, elvi megvilágítása és gyakorlati megoldása nemcsak a jogtudománynak, hanem valamennyi más társadalomtudománynak is időszerű feladatát képezi. Az olvasók e problematikával való megismertetése jelentősen fokozza a szocialista országok államszervezetében végbemenő jelenkori folyamatokra vonatkozó ismereteket.

Végső soron a közös program alapján folytatott egyidejű tudományos kutatások tapasztalatai — melyek eredményeként született ez a könyv is — rámutatnak a szocialista országok tudományos dolgozói további együttműködésében rejlő nagy lehetőségekre is, azokra a lehetőségekre, amelyeknek kiaknázása elősegíti a szocialista és kommunista építés időszerű feladatainak teljesítését.

A könyvben nyilvánosságra hozott eredmények alapjául szolgáló kutatásokban részt vett intézetek, a szocialista államok helyi hatalmi szerveinek időszerű problémáival összefüggő közös tudományos kutatásokat a továbbiakban is folytatni kívánják.

Sprém István

Szaniszló József:
*A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777—1977 között**

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Államigazgatási Jogi tanszéke 1977. novemberében tudományos ülésszak keretében emlékezett meg fennállása 200. évfordulójáról. A Nagyszombatból Budára áthelyezett egyetemen 1777 november 3-án kezdődött meg az oktatás, az akkori nevén a Politialis és Cameralis tanszéken, melynek feladata volt művelni és oktatni azt az új tudományt, mely az állam igazgatásához megkívánt ismeretanyagot foglalta magában. Az évforduló alkalmából íródott Szaniszló József könyve, mely áttekinti és részletesen ismerteti a tanszék történetét, bemutatva az állammal és az államigazgatással foglalkozó tudományok koronként változó értelmezését, a közigazgatástudomány fejlődését, oktatását és művelését.

Szaniszló József egy tanszék történetét írta meg, témáját azonban nem szigeteli el, hanem mindvégig a hazai és az egyetemes tudománytörténet szerves részeként nézi. Ez teljesen indokolt, mert ahogy Berényi Sándor, a tanszék jelenlegi professzora is kiemeli a kötet előszavában, a tanszék és a hazai közigazgatástudomány fejlődése mindig is szorosan összefonódott, az utolsó félévszázadban pedig elválaszthatatlanul egymásbaforrt. A tanszék volt a mindenkori magyar

* Az ELTE Államigazgatásjogi Tanszékének 200 éves jubileumára. Bp. 1977. I—III. k. XXXII + 762 old. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Államigazgatási Jogi Tanszéke.

államigazgatással foglalkozó tudományok legjelentősebb szellemi műhelye, s működésének bemutatása nemcsak az állam feladatáról vallott hazai nézetek fejlődésének nyomonkísérését teszi lehetővé, hanem betekintést nyújt az állami és a nemzeti függetlenség körül zajló küzdelmek történetébe is.

Az állam igazgatása természetszerűleg egyidős magával az állammal. Az államigazgatáshoz szükséges tudnivalók rendszerezésének igénye azonban csak a 18. században született meg. Ezt az igényt az abszolút állam hívta életre, amelynek szüksége volt szakképzett közigazgatási emberekre. Ez a felvilágosult abszolutizmus idején kialakult új tudomány a kameralisztika volt, mely — ahogy neve is mutatja — a gazdaságpolitikai eszközöket helyezte előtérbe s a gazdálkodástól a pénzügyi ismeretekig egy sor, azóta önállósult tudományágat, az államigazgatás, a politika fogalmába vont. Egyetemi tantárggyá először 1727-ben vált a szászországi Halleban, a század második felében azonban már szinte minden egyetemen tanszéket kapott. Érdekes tudnunk, hogy Mária Terézia királynő már 1769-ben elrendelte a nagyszombati egyetemen való tanítását — jellemzően ekkor még a bölcsészettudományi karon —, de a körülmények szerencsétlen alakulása ezt majd egy évtizedig megakadályozta.

Hosszú időnek kellett eltelnie, míg az államigazgatás kibontakozhatott a kameralisztikából. A gazdasági tudományok gyámkodását a 19. század közepén a szinte kizárólagos jogi szemlélet váltotta fel, s csak századunkra bontakozhatott ki a közigazgatástudomány, mint önálló diszciplina. A hazai fejlődés, mely ha időnként meg is késett, mindvégig függvénye volt az egyetemesnek, s Szaniszló könyvének egyik nagy érdeme, hogy erre az összetartozásra, a kapcsolatok szorosabb, vagy lazább voltára mindig rámutat.

Szaniszló a 200 éves hazai fejlődésen belül négy szakaszt különböztet meg. Az első, amely 1849-ig tart, a kameralisztika kora. A kameralisztika elsődleges feladata az abszolút állam kormányzási igényeinek megfelelő elméletek és eszközök kimővelése volt —, nálunk ez persze a bécsi központi törekvések kiszolgálását is jelentette. Igaz ugyan, hogy Metternich kancellár szerint, ebben az időben Ausztriát nem kormányozták, hanem csak igazgatták, azaz a messzebbre tekintő koncepciók teljesen hiányoztak, mégis ez az a korszak, amikor nálunk is először fogalmazódik meg az államnak és az azt képviselő uralkodónak az a kötelessége, hogy alattvalói jólétével törődnie kell. Mindez európai jelenség, hozzánk azonban a francia és angol felvilágosodás államjogi eszméi a bécsi udvar teoretikusainak, elsősorban Sonnenfelsnek a szűrőjén érkeztek, megszelídítve és a Habsburg abszolutizmus igényeihez alakítva. Szaniszló könyvéből láthatjuk, hogy elsősorban nem is Bécs természetes kulturális-tudományos közvetítő hatásáról van szó, ahogy azt művelődéstörténetünk időnként hajlandó feltételezni, hanem a kormány következetes politikájáról, mely rendeletekkel szabja meg, nemcsak a kötelező tananyagot, hanem az előadásokban követendő szempontokat is. Annál nagyobb érdeme már az első professzoroknak, Gyurkovics Ferencnek és Reviczky Józsefnek, hogy mintegy az osztrák abszolutizmussal szembeni védekezésül, igyekeztek kapcsolatot találni az angol és francia törekvésekkel, s hogy társadalmi nézeteiket tekintve jóval modernebbek, úgy is mondhatnánk haladóbbak voltak a bécsi udvar hivatalos szószólóinál. A század közepére egyébként elavult sonnenfelsi tanokat és tananyagot az 1848-as forradalmi kormány kultuszminisztere, Eötvös József próbálta megújítani, reformja azonban a szabadságharccal együtt elbukott.

Az osztrák neoabszolutizmussal kezdődő és 1930-ig tartó második korszakot a közigazgatási jog előtérbe nyomulása jellemzi. A korszak kezdetén teljesen elosztrákosított tananyag (az osztrák kereskedelmi és váltójogot, az osztrák közigazgatási jogot stb. tanították a pesti egyetemen is) a kiegyezés után hazai tartalommal telt meg. Kautz Gyula rövid professzorságától eltekintve — aki erős közgazdasági szempontokat képviselt — a közigazgatási és a pénzügyi jog került előtérbe, az előadásokban és a vizsgaanyagban is. A mindeddig egységes tanszéket az 1870-es években átmenetileg megosztották, külön katedrát kapott a közjog, majd a közigazgatási politika is. Az egyes tanszékek neves, az irodalomból és a politikai közéletből egyformán ismert professzorai — Kerkapoly Károly, Szilágyi Dezső, Concha Győző, Lechner Ágoston, Kmety Károly, Mariska Vilmos, majd Nagy Ernő és Tomcsányi Móric — korántsem képviseltek azonos felfogást, de mindnyájuknál közös volt az államigazgatásnak jogi, sőt gyakran közjogi szemlélete. Ez a szemlélet, amely a 19. század derekán részben még modern volt, idővel teljesen elavult, s megkövesedése inkább akadályozta, mintsem segítette az állam előtt álló feladatok korszerű megoldását.

A tanszék harmadik korszaka, mely Magyary Zoltán professzor működéséhez kapcsolódik és 1930-tól 1945-ig tart, élesen szakított a jogi szemlélettel. Magyary, akit egy 1974-ben megjelent könyv „a magyar polgári közigazgatástudomány legnagyobb hatású, külföldön is elismert egyéniségének" nevez, minden elődjét meghaladó nemzetközi tájékozottsággal rendelkezett és elődeivel ellentétben a gyakorlati közigazgatásból került az egyetemre. Azt vallotta, hogy a közigazgatás nem teljesítheti hivatását, ha légüres térben spekuláló tudomány. A való életet kell szem előtt tartania, s ezt kell az állam érdekeinek megfelelően formálnia. Hogy ezt a feladatát végrehajthassa, fel kell tárnia a társadalmi valóságot, s a valóság alapján kell kialakítania a céljai eléréséhez szükséges módszert, a közigazgatás és az emberek viszonyát. Ennek érdekében Magyary létrehozta és megszervezte a tanszék mellett a Magyar Közigazgatástudományi Intézetet, mely néhány év alatt a közigazgatástudomány legfőbb hazai műhelyévé vált. Az Intézet egyre terebélyesedő munkatársi gárdája, az egész világot átfogó nemzetközi kapcsolatai (külön is megemlítjük, hogy a Szovjetunióval is kapcsolatban állt, ami példa nélkül volt az akkori Magyarországon), kisebb könyvtárrá összeálló publikációssorozatai, s nem utolsó sorban a Komárom megyében megindított közigazgatáspolitikai reformkísérletek nagyban megemelték a tanszék jelentőségét is. Hamarosan kitűnő szakemberek kerültek ki Magyary keze alól, jogtudományi és közigazgatási vonatkozásban egyaránt. Szaniszló József részletesen ismerteti a joggal Magyary-iskolának nevezett közigazgatástudományi irányzat főbb eredményeit és kimagasló képviselőit.

A tanszék negyedik, napjainkban is tartó korszakát a szocialista államigazgatási tudomány név alatt foglalja össze a könyv. A kicsinyes, személyi ellentétek is közrejátszottak abban, hogy Magyary Zoltán halála után, 1945-ben megszüntették Intézetét és részben veszni hagyták a 15 év alatt összegyűjtött, országos viszonylatban is jelentős anyagokat. Időbe tellett, míg az átmenet nehézségei után, az 1960-as évektől kezdve, a szocialista államigazgatástudomány és benne a tanszék egyre inkább magáralelt. Történetileg nem lezárt korszak ez, s bár Szaniszló részletesen ismerteti a végzett munkát, az újszerű célkitűzéseket és az eredményeket, ennél a résznél csak a krónikás feladatát vállalja magára, a summázó értékelést az utókorra hagyva.

A munka függeléke gondosan összeállított adattár, mely a tanszék működésével kapcsolatos főbb mondanivalókat 1930-tól napjainkig tartalmazza. Itt találjuk a Magyar Közigazgatástudományi Intézet kiadványainak teljes könyvészeti jegyzékét, a Közigazgatástudomány című folyóirat hét évfolyamának repertóriumát s az Intézetben 1932—42 közt tartott előadások, ankétok, viták, beszámolók időrendben történő felsorolását. Ezt kiegészíti az Államigazgatási Jogi tanszék 1945—1977 közti munkatársainak névsora, majd a tanszék professzorai és munkatársai tudományos munkásságának személyenkénti bibliográfiája.

Szaniszló könyve nagy körültekintéssel, alapos forráskutatással dolgozza fel a hazai közigazgatástudomány egyetemi művelésének és oktatásának történetét. Megállapításai, értékelései sok vonatkozásban véglegesnek tűnnek. Könyve egésze, mely egyszerre számadás és részben program, jó alapot nyújt minden további kutatáshoz és értékeléshez. A munka komoly nyeresége a tudomány és oktatástörténeti irodalmunknak.

Benda Kálmán

Шандор Берени:

Двухсотлетие административного обучения и кафедры государственного управления на Будапештском Университете

Кафедра административного права факультета государства и права Будапештского Университета им. Этвеш Лоранда в 1977 году праздновала свое двухсотлетие. На Юридическом Факультете нашего университета 3 ноября 1777 года началось в рамках „политической и камеральной" кафедры обучение знаний, признанных двести лет тому назад необходимыми для государственного управления. В статье излагается история развития венгерской науки государственного управления в свете работы кафедры административного права, и коротко начертаются перспективы дальнейшей роли этой кафедры в формировании будущего науки государственного управления.

Йожеф Варга

Связь университетского обучения и научного исследования с развитием социалистического государственного управления в Венгрии

Повысилось значение взаимодействия проблем, возникших во связи с обучением в области управления, исследованием и развитием государственного управления. Автор исходит из комплексных требований, которые ставятся к специалистам государственного управления во связи с университетским обучением, а в отношении исследований он подчеркивает комплексный характер развития государственного управления, необходимость усиления координации. Особо подчеркивает необходимость обобщения практического опыта, важное значение совместной работы специалистов теоретиков и практиков.

Ференц Толди:

Защита прав и законных интересов граждан в научной работе кафедры науки государственного управления Юридического факультета Будапештского Университета в 1867—1945 гг.

Центральным вопросом статьи является изложение воззрений отдельных исследователей о деятельности государственного управления в области охраны общественного порядка, их отношения к правовому урегулированию административных отношений и их точек зрения по отношению защиты прав и законных интересов граждан. В статье излагаются воззрения отдельных исследователей на основе сравнительного метода. Можно установить, что большинство указанных исследователей искало ответы на поставленные вопросы в рамках концепции правового государства. Однако они не были в состоянии осуществить свои воззрения в отсталом буржуазном обществе, полном феодальными остатками и противоречиями. Представленных работников юридической науки, как правило, характеризовали правовой позитивизм и, главным образом под германским и австрийским влиянием, правовой догматизм.

Пал Хорват:

Эпоха политических-камеральных наук и рождающаяся правовая историография

Автором показывается, что хотя политика Габсбурского двора в области обучения в течение длительного времени препятствовала тому, чтобы наука истории права стала современной самостоятельной наукой, тогда-же, однако, работники введеной этой политикой политических-камеральных наук исполнили уже в последние десятилетия 18-го столетия очень ценную основополагающую работу. Таким образом первые прочные достижения венгерской правовой историографии появляются уже в последние десятилетия 18-го столетия. Связанным с этим стремлениям способствовала идея просвещения, но в таком же направлении воздействовали и науки государствоведения, служащие интересам Габсбургского двора (науки публичного права, исторической статистики).

Андор Чизмадиа:

Наука управления в начале XIX-го столетия: Йожеф Ревицки

Йожеф Ревицки в 1794—1805 гг. был профессором политических и камеральных наук Юридического факультета Будапештского Университета им. Этвеш Лоранда на политической и камаральной кафедре. Автор изложением работы профессора Ревицки, вышедшей в печатанном виде (:Introductio ad politicam regni Hungariae:) и трех дальнейших работ, которые остались на нас лишь в рукописи, а также анализом этих работ показывает принципы, на которые опиралась наука о государственном управлении в начаточной стадии ее развития, и цели, которым служила эта наука в это время.

Sándor Berényi:

The 200th anniversary of the teaching of public administration and of the chair for public administration at the Budapest University

The Administrative Law Chair at the ELTE University, Budapest celebrated its 200th anniversary in 1977. On November 3, 1777 a chair of „politial and cameral" sciences was established at the Faculty of Law in order of teaching knowledges considered as necessary and systematizable for public administration. The present paper is a review of the history of the Hungarian public administrative science connected to this department and it offers a sketchy outline of the future role of the department in shaping the administrative science.

József Varga:

University training, scientific research and the development of our socialist state administration

The interdependence of administrative training, research and state administration has grown. The role of the increased exigencies in front of the civil service presents a starting point for university training. The author points out the importance of complexity in the development of public administration research. Prominence is given to the generalization of practical experiences and to the importance of the joint work of academic and practice oriented experts.

Ferenc Toldi:

The protection of the rights and rightful interests of the citizens in the scientific work of the Public Administration Chair of the Law Faculty, Budapest in the 1867—1945 period

The central topics of the paper are: the views of the scientists on police activities in administration; their relation to the legal regulation of public administrative activities; their position in front of the protection of the rights and rightful interests of the citizens. The paper analyses the views of the scholars using the comparative method. Most of the scholars tried to answer the above mentioned que-

stions according to the „state of law" (Rechtsstaat) concept. It was possible, however, to come through these concepts in contradictory capitalist society, burdened with feudal remnants. The reviewed legal scientists are characterized by legal positivism and, in particular, under German and Austrian influences, by legal dogmatism.

Andor Csizmadia:

The science of public administration at the beginning of the 19th century: József Reviczky

József Reviczky was professor at the chair for „politial and cameral" sciences. The present article is an analysis of the activities of Reviczky. He had only one book published (Introductio ad politicam regni Hungariae), but professor Csizmadia quotes from three of Reviczky's unpublished manuscripts. The sources are used as illustrations to the principles and purposes followed by the recently established discipline in an early stage of its development.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.2524 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0133—1329 , INDEX 25 422

Ára: 8,— Ft

XXXIII. új évfolyam 6. szám Budapest, 1978. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

KIRÁLY TIBOR:
Kilátások a bűnözés megszűnésére 297

HORVÁTH TIBOR:
Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjához 303

FERENCZ ZOLTÁN—KORINEK LÁSZLÓ:
Etikai és büntetőpolitikai meggondolások az eutanázia értelmezésében 312

BAKÓCZI ANTAL:
Az alkohol és az élet elleni bűnözés 317

KUTRUCZ KATALIN:
Küzdelem a visszaeső bűnözés ellen a századfordulón 322

LOSONCZY ISTVÁN—LOSONCZY ISTVÁNNÉ:
Néhány büntetőjogi probléma a tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatban 329

TAMÁS ANDRÁS:
A környezetvédelem büntetőjogi szabályozásának egyes kérdései 335

Szemle:

BÓCZ ENDRE:
A „cselekmény" fogalmáról 341

HLAVATHY ATTILA:
A bűn és a büntetés állampolgári megítéléséről 346

GYÖRGYI KÁLMÁN:
Két vitás kérdés az elkobzás köréből 350

Jogirodalom — jogélet:

Katona Géza: Bizonyítási eszközök a XVIII—XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei (HORVÁTH PÁL) 353

Savgulidze Tamaz: Indulat és büntetőjogi felelősség (MÁRKUS FERENC) 357

Lanovenko, I. P.: A munkajogok büntetőjogi védelme (MÁRKUS FERENC) 359

Tiedemann, K.: Gazdasági büntetőjog és gazdasági bűnözés (WIENER A. IMRE) 361

FEHÉR LENKE:
Büntetőjogi és tudományos konferencia Varsóban 364

Összefoglaló kötet a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) XI. kongresszusáról 364

СОДЕРЖАНИЕ: *Тибор Кирай:* Шансы на прекращение преступности. — *Тибор Хорват:* Некоторые мысли к кодификации законодательства об исполнении наказаний. — *Золтан Ференц—Ласло Коринек:* Этические и уголовно-политические суждения в толковании евтаназии. — *Антал Бакоци:* Алкоголь и преступления против жизни. — *Каталин Кутруц:* Борьба против рецидива на рубеже столетия. — *Иштван Лошонци—Ева Лошонци:* Некоторые проблемы уголовного права в связи с неисполнением обязательства по содержанию. — *Андраш Тамаш:* Некоторые вопросы уголовно-правового урегулирования охраны окружающей среды. — *Обзор: Эндре Боц:* О понятии „деяния". — *Аттила Хлавати:* Об оценке гражданами преступления и наказания. — *Калман Дерди:* Два спорных вопроса из области конфискации имущества. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: аш:* Сборный том о XI-ом конгрессе Международной Ассоциации Уголовного Права. — Геза Катона: Средства доказывания в XVIII—XIX столетиях. — Предистория криминалистики в Венгрии *(Пал Хорват).* — Тамаз Шагулидзе: Аффект и уголовная ответственность *(Ференц Маркуш).* — Лановенко И. П.: Охрана трудовых прав *(Ференц Маркуш).* — Тиедеманн К.: Хозяйственное уголовное право и хозяйственная преступность *(А. Имре Винер).* — *Ленке Фехер:* Научная конференция по вопросам уголовного права в г. Варшаве.

INHALT: *Tibor Király:* Aussichten für die Erlöschung der Kriminalität. — *Tibor Horváth:* Gedanken über die Kodifizierung des Strafvollzugsrechts. — *Zoltán Ferencz—László Korinek:* Ethische und strafpolitische Erwägungen in Zusammenhang mit der Interpretation der Euthanasie. — *Antal Bakóczi:* Der Alkohol und die gegen das menschliche Leben gerichteten Straftaten. — *Katalin Kutrucz:* Der Kampf gegen die rückfällige Kriminalität an der Jahrhundertwende. — *István Losonczy—Frau Éva Losonczy:* Einige Strafrechtsprobleme in Zusammenhang mit der Versäumung der Unterhaltspflicht. — *András Tamás:* Einige Fragen der strafrechtlichen Regelung des Umweltschutzes. — *Rundschau: Endre Bócz:* Über den Begriff der „Handlung". — *Attila Hlavathy:* Über die staatsbürgerliche Beurteilung der Straftat und der Strafe. — *Kálmán Györgyi:* Zwei strittige Fragen aus dem Gebiet der Konfiskation. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: -es:* Zusammenfassender Band von dem XI. Kongress des AIDP. — Géza Katona: Beweismitte im XVIII.—XIX. Jahrhundert. Die Vorgeschichte der Kriminalistik in Ungarn. *(Pál Horváth).*—Tamaz Savgulidz Die Aufregung und die strafrechtliche Verantwortlichkeit *(Ferenc Márkus).* — I. P. Lanowenko: Der Schutz d Arbeitrechte *(Ferenc Márkus).* — K. Tiedemann: Wirtschaftliches Strafrecht und wirtschaftliche Kriminalität *(Im A. Wiener).* — *Lenke Fehér:* Strafrechtswissenschaftliche Konferenz in Warschau.

SOMMAIRE: *Tibor Király:* Perspectives à la cessation de la délinquance. —*Tibor Horváth:* Pensées à la condification du droit de l'exécution pénale. — *Zoltán Ferencz—László Korinek:* Réflexions éthiques et pénale dans l'interprétation de l'euthanasie. — *Antal Bakóczi:* L' alcool et delinquence — *Katalin Kutrucz:* Lutte contre le récidivisme à la tournée du siecle. — *István Losonczy—Mme István Losonczy:* Quelques problèmes pénaux concernant le manque de la prestation des aliments. — *András Tamás:* Quelques questions de la réglementation pénale de la protection de l'environnement. *Revue:* — *Endre Bócz:* Sur le concept de „l'acte". — *Attila Hlavathy:* Sur l'estimation des citoyens du délit et de la punition. — *Kálmán Györgyi:* Deux questions litigeuse du domaine de la confiscation. — *Littérature juridique-Vie juridique: -*: Volume sur XIe Congrès de l'Association Internationale de Droit Pénal. — Géza Katona: Moyen de preuve aux XVIIIe et XIXe siècles. Les antécédents en Hongrie de la criminalistique *(Pál Horváth).* Savgulidze Tamaz: La passion et la responsabilité pénale *(Ferenc Márkus).* Lanovenko, I. P.: La protection des droits du travail *(Ferenc Márkus).* Tiedemann, K.: Droit pénal économique et délinquence économique *(Wiener A. Imre).* *Lenke Fehér:* Conférence de droit pénal à Varsovie.

CONTENTS: *Tibor Király:* Outlooks on the ceasing of criminality. — *Tibor Horváth:* Some ideas concerning the codification of the law on the execution of penalties. — *Zoltán Ferencz—László Korinek:* Ethical and criminal policy considerations in the interpretation of euthanasia. — *Antal Bakóczi:* The war against recidivism at the turn of the century. — *István Losonczy—Éva Losonczy:* Some criminal law problems in connenction with the neglect of the duty to support. — *András Tamás:* Some problems in the criminal law regulation of environment protection. — *Review: Endre Bócz*: On the concept of „act". — *Attila Hlavathy:* Citizens' evaluations on crime and punishment. — *Kálmán Györgyi*: Two contested questions related to forfeiture. — *Legal life-legal literature*: -os*:* The comprehensive volume of the activities of the 11th Conference of AIDP. — Géza Katona: Means of evidence in the 18th and 19th centuries. Antecedents to Hungarian criminalistics *(Pál Horváth).* — Tamaz Savgulidze: Anger and criminal law liability *(Ferenc Márkus).* — I. P. Lanovenko: The defence of labour rights. *(Ferenc Márkus).* K. Tiedemann: Economic penal law and economic criminality *(Imre A. Wiener).* — *Lenke Fehér:* Scientific conference on penal law in Warsaw.

E lapszám (XXXIII.) új évfolyama (6. szám) szerzői: *Dr. Király Tibor* az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának dékánja. — *Dr. Horváth Tibor* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főosztályvezetője. — *Dr. Ferencz Zoltán* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Dr. Korinek László* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Dr. Bakóczi Antal* az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet osztályvezetője. — *Dr. Kutrucz Katalin* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Dr. Losonczy István* egyetemi tanár (Pécs). — *Dr. Losonczy Istvánné* megyei bírósági tanácselnök (Pécs). — *Dr. Tamás* András igazságügyi minisztériumi főelőadó. — *Dr. Bócz Endre* a Fővárosi Ügyészség osztályvezető ügyésze. — *Dr. Hlavathy Attila* a Legfőbb Ügyészség ügyésze. — *Dr. Györgyi Kálmán* egyetemi adjunktus. — *Dr. Sebes Ágnes* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Horváth Pál* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Dr. Márkus Ferenc* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Wiener A. Imre* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Fehér Lenke* a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa

XXXIII. új évfolyam 6. szám Budapest, 1978. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Kilátások a bűnözés megszűnésére

I.

A megszépített múlt és jövő

1. Mert tudjuk, hogy minden, ami született, egyszer el fog múlni, azért szívesen hinnők, hogy a bűn (bűncselekmény), amely valamikor keletkezett, szintén egyszer majd eltűnik az emberi társadalomból. Igaz, az eredendő bűn gondolata (amely régibb, mint a biblia[1]) azt sugalmazza, hogy a bűn öröktől, születésétől fogva kíséri az embert, akkor hát vajon nem igaz-e, hogy örökké is megmarad? — De az eredendő bűn képzetének is keletkeznie kellett, előbb a bűnének, aztán az eredőnek, és az eredendőség talán nemis más, mint egyféle magyarázata a nehezen magyarázhatónak: miért jár végig együtt az emberrel tudatosan átélt története útján a bűn?

2. Az aranykor-legendák az embert idilli környezetbe helyezik, ártatlansággal és bűntelenséggel ruházzák fel. A bibliai paradicsomban az ember a bűnbe eséséig fizikai és erkölcsi aranykorban vétek nélkül élt. Enkidu emberré válása valamelyest emlékeztet a bibliai bűnbeesésre. Ártatlanul, az állatok védelmezőjeként élt ő, mígnem egy asszony szerelmével emberré szelidítette és elindította végül is büntetéssel sújtott emberi sorsa felé.[2] *Ovidius* Metamorpfoses-ében az emberiség első kora az aranykor volt: „S lett legelőbb az aranykorszak, mely nem fenyítéstől s törvénytől, hanem önként folyt becsületben, erényben. Félelem és megtorlás nem volt, felszegezett érc bősz szót nem mutatott, a tömeg nem nézte riadtan esdve a bíráját, bírátlan volt kiki biztos."[3] *Hésziodosz* Ovodiusnál már korábban tudott az aranykorról. „Emberi nemzetséget először fényes aranyból /készítettek az istenek... / s könnyű szívvel akárcsak az istenek, élt a halandó, / távol a bajtól, távol a jajtól... / csak jóban volt részük; a föld meghozta magától / bő termését... / Majd aztán, hogy a föld befogadta magába e fajtát, / jótét lelkek lettek..."[4]

3. Az elvesztett aranykor álma nemcsak a múltat szépíti, nemcsak azt a hitet tartja fenn, hogy az ember jó volt, hanem áttevődik a jövőre is. A társadalmak utópista tervezői között találkozunk azokkal, akik megrajzolják valamilyen képzeletbeli tökéletes állam képét, amelyben a bűnözés számára úgyszólván semmi helyet sem hagynak. Most itt mellékes, mennyiben, hiszen a szerzők a saját maguk képzelte tökéletesség közeli megvalósításában, mennyiben csak a jelennel való szembeállításra használják fel. Lényeges az, hogy mint elvileg megvalósítandót és megvalósíthatót tárják elénk ideális társadalmukat.

A sort *Platón-nal* kezdhetjük. Az általa megrajzolt ideális állam arra volna képes, hogy konfliktusmentesen működjék, hogy megvalósítsa a boldogságot, vagy legalábbis erre mindenkinek lehetőséget adjon. A jó elvek szerint nevelt férfi a kezéhez kapott arany- vagy ezüst letétet nem kaparintja el, őrizkedik a templomrablástól, lopástól, árulástól, nem álnok sem esküvésben, sem semmi egyezségben, nem parázna, szüleit nem hanyagolja el. Az államnak nem kell minden apróságot törvényekkel szabályozni, mert bizony tisztességes, becsületes embe-

[1] Már a sumér-akkád irodalomban találkozunk az eredendő bűnnel, az olyannal, amelynek elkövetését a bűnbeeső még csak föl sem ismerte. Egy bűnbánó zsoltárban a vezeklő mondja: „Nem ismerem a vétket, amit vétkeztem." *Gilgames, Agyagtáblák üzenete,* fordította (*Komoróczy* Géza nyersfordításai alapján) *Rákos* Sándor, válogatta és a jegyzeteket írta *Komoróczy* Géza. Európa Könyvkiadó, 1966. 215., 335. old.

[2] Uo. 88—100. old.

[3] *Ovidius,* Publius Naso: Átváltozások. Fordította *Devecseri* Gábor. Magyar Helikon, 1975. 10. old.

[4] *Hésziodosz:* Istenek születése. Munkák és napok. Fordította *Trencsényi-Waldapfel* Imre. Magyar Helikon, 1976. 44. old.

rek a legtöbb dologban, amely törvényekre szorul, maguk is könnyen eligazodnak. — Az ideális államot filozófusok (filozófus-természetű emberek) vezetik; megtervezik az alkotmányt. Ebben támaszkodnak a természetes igazságokra, a szépségre, önmérsékletre és más minden ilyesmire. — És ha egy vezető létrehozza az előbb vázolt törvényeket és funkciókat, lehetetlen, hogy a polgárok ne akarják végrehajtani.[5]

Morus Utópiájában olyan társadalom képletét vázolta fel — Platonhoz hasonlóan — amely képes biztosítani az emberek boldogságát. (Az 1516-ban megjelent mű teljes címe: Az államszervezet legjobb formáiról és az Utópia nevű új szigetről). Úgy találta, hogy az ő korának társadalmában a bajok gyökere a javak egyenlőtlen elosztásában, a tulajdonban és az erre épülő viszonyokban keresendő. A „haszonéhes kapzsi, rút fekély a haza testén, (hogy) birtokát néhány ezer holddal gyarapítsa, seregestül űzi el a földjéről a parasztokat... végül is mi más marad számukra (ti. a hontalanná váltak számára), mint a tolvajlás és — a törvény értelmében — az akasztófa". Morus meg van győződve, „hogy a magántulajdon megszüntetése nélkül nem lehet érdem szerint és igazságosan elosztani a vagyont, nem lehet boldoggá tenni az emberiséget". Eszméit, egy eljövendő társadalom képét Utópiaországban rajzolta meg. Az államnak itt alig van elnyomó szerepe, a gazdaságot szervezi és gondoskodik a védelemről. Utópia lakóinak bölcs és elismerésre méltó intézményei vannak. Náluk néhány törvény van csupán, és olyan sikeresen intézik a közügyeket, hogy mindenki megkapja, ami érdem szerint jár neki és a javak egyenlő elosztása folytán mindenki bővében van azoknak. A főtisztségviselők gondoskodnak és felügyelnek, hogy senki se henyéljen. Az aranyat, ezüstöt nem sokra tartják. Az erényt az adja, hogy a természet rendje szerint élnek, amely azt rendeli, hogy kölcsönösen hozzásegítsék egymást a boldog élethez. Utópiában nincs szegény vagy koldus. „Mert van-e nagyobb gazdagság, mint megszabadulni minden gondtól és boldogan nyugodtan élni, nem reszketni a betevő falatért..." Utópiában minden más bűnnel együtt száműzték a nagyravágyást, a viszálykodást, és az ilyen állam, emberi számítás szerint, örökéletű lesz.[6]

27 évet töltött börtönben és 1602-ben ott írta a Napváros c. művét *Campanella,* aki ebben álmodta meg a tökéletes, a boldog társadalom ábrándját. Campanella államának feje „Sol" (Nap) „akit mi, a mi nyelvünkön inkább „Metafizikus"-nak nevezhetnénk. Szellemi és anyagi vonatkozásban egyaránt korlátlan hatalma van". A Metafizikusnak minden emberi tudományt ismernie kell: történetet, matematikát, technikát stb.-t, ezek alapelveit és bizonyítékait; „ismernie kell a világ rendeltetését, a benne rejlő szükségszerűséget és összhangot..." E filozófo-kratikus államban ahány erény ismeretes, köztük az igazságosság, annyiféle ezeknek megfelelő hatóság van. — Más országokban a tulajdon és család a bajok gyökere. A Napvárosban minden a közösség rendelkezésére áll. A javak elosztását a főtisztviselők irányítják a tudományok, a tisztségek és az élvezetek azonban mindenki számára egyformán hozzáférhetők, úgy hogy senkinek sem jut eszébe kizárólagos tulajdonjogot igényelni. (A tulajdon szelleme másutt azért jelent meg, mert ott mindenkinek megvan a külön otthona feleségével és gyermekeivel.) A Napvárosban minden közös: a lakás, az alvóhelyek, az ágyak és más bútorok. Nincsen rabszolgaság, ami megrontaná az erkölcsöket. Mindenki szívesen dolgozik, s a katonáskodás, földművelés és az állattenyésztés mindenki számára kötelező. A napvárosbeliek szerint a szegénység az, amely a csalásnak, álnokságnak, a haza iránti közömbösségnek a forrása. A gazdagság viszont szégyentelenné, dölyfössé, tudatlanná, önzővé tesz. A Napvárosban azonban nincsenek ilyen bűnök, mert ott minden egyén egyaránt gazdag és szegény. Gazdag, mivel mindene megvan, szegény, mivel semmihez nincs egyéni tulajdonjoga. S mivel éppúgy áll rendelkezésére minden, mint egy tulajdonosnak, nem válik a tulajdon rabszolgájává.[7]

4. Nemcsak azok fogalmaztak valószerűtlen viszonyokat, bűntelen társadalmakat, akik kifejezetten utópiákat rajzoltak meg. Ilyesminek a jegyei gyakorta megtalálhatók a politikai gondolkodók elméleteiben, mihelyt előállnak az ideális vagy észállam terveivel. Megtalálhatók akár *Hobbes* Leviathanjában, *Spinoza* kommunisztikus monarchiájában, vagy *Rousseau* államtanában. *Kant* műve, Az örök béke (1979), ugyan államközi kapcsolatokra vonatkozik, de ez részben mintául venné az emberek közötti viszonyokat és végeredményben ezekre is hatna. Mert, mondja Kant, „A népek szabad viszonyában leplezetlenül megmutatkozik az emberi természet gonoszsága; míg a polgári-törvényes állapotban a kormányzat kényszere miatt elhomályosul". Ehhez hasonlóan teremthetne békét egy békeszövetség. Ezáltal az államoknak éppúgy, mint az egyes emberek, feladnák vad, törvénynélküli szabadságukat és alávetnék magukat kényszerítő köztörvényeknek.[8] *Fichte,* aki az elzárt kereskedőállamban vázolta fel a maga tökéletes államát (1800-ban), fejtegetéseit így zárta: „Ha ez a rendszer egyszer általánossá vált és megszületett a népek közötti örök béke... az újságok már nem háborúkról és csa-

[5] *Platón:* Az állam. Jegyzetekkel ellátta *Sándor* Pál, fordította *Jánossy* István. Gondolat Kiadó, 1970. 4., 6. könyv, különösen 65., 66., 176—178. old.

[6] *Morus* (Thomas)—*Bacon*—*Hobbes*—*Locke.* Fordította *Bodor* András. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. Részletek az I., II. könyvből, 18—29. oldalról.

[7] *Campanella,* Tommaso (fordította *Sallay* Géza). Gondolat, 1959. 42—53 old.

[8] *Kant,* Immanuel: Az örök béke. Fordította *Székács* György. 1943. Pen kiadás. Második szakasz, 35—39. old.

tákról, békekötésekről és szövetségekről mesélnek; mindez eltűnik a világból. A hírlapokban csak a tudomány haladásáról, új találmányokról, a törvényhozás és a közbiztonság fejlődéséről olvashatunk . . ."[9]

A magyar irodalomban *Bessenyei* György államregénye, a Tariménes utazása (1804) tartalmaz utópikus elemeket. A helyszín Totoposz állam, ahol a hűbériségen túllépő törvényeket hoznak, megvitatván a társadalom hibáit, fogyatékosságait, keresik a kijavítás útjait, és megrajzolják egy jobb világ alkotóelemeit. A mű azonban inkább szatírája az uralkodó állapotoknak, mintsem a szabadjára engedett fantáziával megfestett utópia.

A cselekvő forradalmár, a kommunista társadalmat tervező *Babeuf* sem mentes az utópikus gondolatoktól, 1795-ben már hitte, hogy a vétkek és erkölcsi csapások, amelyeket a régi rendszer szült, mindörökre eltűnnek. Az új hatalom száműzi a lopásokat, gyilkosságokat és minden bűncselekményt, eltörli a bíróságokat, börtönöket, vesztőhelyeket, büntetéseket és a kétségbeesést, amelyet mindazok a pusztító intézmények okoznak; száműzi az irigységet, féltékenységet, mohóságot, gőgöt, csalást, képmutatást, röviden mindenféle bűnt.[10]

5. A 16. és a következő századok utópiáiról *Engels* fejtette ki bíráló véleményét. Rámutatott, hogy az ész birodalma a polgárság eszményített birodalma volt s hogy amikor a francia forradalom megvalósította az észállamot, kiderült, hogy az új intézmények a korábbiakkal szemben nem voltak feltétlenül ésszerűek. „Az észállam teljesen csődöt mondott. A rousseau-i társadalmi szerződés a rémuralomban valósult meg . . ."[11]

Az utópista szocialisták közül Fourier, amint azt *Engels* megállapította, „könyörtelenül feltárja a polgári világ anyagi és erkölcsi nyomorát, szembeállítja ezzel . . . a korábbi felvilágosítók kecsegtető ígéreteit arról a társadalomról, amelyben csak az ész uralkodik majd, a mindeneket boldogító civilizációról . . ."[12]

De, amint azt ugyancsak *Engels* kimutatta, az utópista szocialisták (Saint-Simon, Fourier, Owen és mások) számára a szocializmus az abszolút igazság, ész és igazságos kifejezése, amit csak meg kell találni, hogy aztán önerejével meghódítsa a világot. És éppen ezért voltak utópisták, amiért a társadalmi átalakulást mozgató tényleges erőktől elszakítva képzelték el a jövőt.

6. Napjaink igen elterjedt műfaja, a tudományos-fantasztikus regény (novella, elbeszélés, film stb.); szerzőik sok elődöt vallhatnak magukénak, olyanokat mint Verne, France, Wells, Huxley, Jókai, Čapek, Karinthy. Közülük igen sokan olyan viszonyokat mutatnak be, amelyek az aranykor békéjét idézik: az emberek (vagy más értelmes lények) szinte tökéletesek, vagy talán jók is, nincs közöttük gonosz bűn. Harmónia és tökéletesség uralkodik, tökéletes a civilizáció, a természet ismerete és felhasználása és a társadalmi viszonyok elrendezése.[13]

Szathmári Sándor Kazohiná-ja (1941) ilyen csodálatos társadalmat rajzol, és az — egyik méltatója szerint — nem más, mint annak a tökéletes életnek megálmodott képe, amelyet a szerző egy egészségesen fejlődő emberiség elé eszményül állítana. Gulliver az 1930-as években hajótörés után érkezett Kazohiniába. Ezt az országot a hin-ek — tökéletes ész-emberek, érzelemnélküliek lakják. Az életük útmutatója a „kazo", a tiszta értelem, aminek semmi köze sincs az erkölcshöz. Az valami tudásbeli állapotot jelöl, ami matematikai egyenesben látja maga előtt, mikor mit hogyan kell tenni, hogy a társadalmon keresztül az egyén a lehető legnagyobb jólétet és kényelmet érje el. Kazohinia kommunisztikus ország, mindenki képességei szerint dolgozik és szükségletei szerint részesül a javakban. Tökéletes a technikai civilizáció, az egészségügyi ellátás és minden más is. A hinek csak ésszerűen, tehát jól képesek cselekedni. A bűnről és a büntetésről nincs fogalmuk és nincs rá kifejezésük. A rosszat, az irracionálisat, az az a „kazi"-t a behinek teszik, akikben az ősállapot éledt fel, ami miatt egyfajta elmezavarban szenvednek. — A behineket a tökéletes észlények, a hinek, izolálják és végső esetben megsemmisítik.

A Kazohiniáról még egy megjegyzés kívánkozik ide: az értelem birodalmát megvalósító hinek az embernél értelmileg fejlettebb lények. A rosszra, ésszerűtlenre képes lény, a behin, ebben a regényben az emberrel azonos. Olyan utópia ez tehát, amelyben legalábbis kételkednek az ember képességében az ésszerű, tehát tökéletes társadalom létrehozására. Úgy látszik, feltételezik azonban (az olvasó legalábbis ilyen feltételezést kiolvashatónak tart), hogy az emberből — behinből kiválasztódás útján tökéletesebb lény fejlődhet.[14] Ilyen gondolat: az ember más lénnyé fejlődésének a gondolata, nem volt idegen B. Shawtól sem, aki erről „Vissza Matuzsálemhez" drámatetralógiájában írt.

[9] *Fichte*, Johann Gottlieb: A tökéletes állam. Fordította *Rózsahegyi* Zoltán. Phönix kiadás, 1943. 137., 138. old.

[10] *Babeuf*, Gracchus: Textes choisis. Edition sociale. Paris, 1951.

[11] *Engels:* A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Marx—Engels: Vál. Művek. II. kötet. Szikra, 1949. 115. old.

[12] Uo. 119. old.

[13] *Szentmihályi* Szabó Péter: Az irodalom negyedik dimenziója. Valóság, 1976. 8. sz. 89—98. old.

[14] *Szathmári* Sándor: Kazohinia. Magvető, 1952. Különösen 55—60., 86., 361—366 old.

II.

A bűnözés elhalása

1. Amikor a marxizmus klasszikusai felvázolják a jövő társadalmának képét, gyakran hangsúlyozzák, hogy nem bocsátkoznak utópiák festegetésébe, elhatárolják nézeteiket az utópikus, fantasztikus elképzelésektől. Ez kifejezetten kiolvasható már a Kommunista Kiáltványból is (III. fejezet 4. pont). *Lenin* A gothai program kritikájából vett részek idézése előtt úgy jellemezte *Marx* módszerét: „Marxnál nyoma sincs afféle kísérletnek, hogy utópiákat agyaljon ki, hogy hasztalanul találgassa azt, amit nem lehet tudni. Marx úgy teszi fel a kommunizmus kérdését, ahogy egy természettudós tenné fel egy új, mondjuk biológiai fajta kifejlődésének kérdését, ha tudná, hogy ez így meg így keletkezett és ebben vagy abban a meghatározott irányban módosul."[15] Vagyis a történelmi tények és törvények megismerésén és alkalmazásán alapuló szigorú logikai következtetésekre támaszkodik. *Engels* munkája „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" ugyancsak az utópikus elemek és a tudományos szemlélet éles elhatárolásának szükségességét hirdeti.

Ők sehol sem állították, hogy a szocialista társadalomban egy csapásra megszűnik a bűnözés, mert hiszen az a társadalom, *Marx* szavai szerint, „minden tekintetben, gazdaságilag, erkölcsében, szellemében, még magán hordja a régi társadalom anyajegyét . . ." és a joga tartalmában „mint minden jog" még „az egyenlőtlenség joga". Nem szabad úgy képzelnünk, hogy az emberek a kapitalizmus megdöntése után egyszerre megtanulnak a társadalom érdekében dolgozni minden jogszabály nélkül. Ha ezt gondolnánk, utópizmusba esnénk.[16]

A szocialista államok gyakorlata igazolja ez álláspontok helyességét, bűnözés a szocialista államokban is létezik. Társadalmi gyökerei a múltba nyúlnak vissza, de fenntartják a társadalmon belül keletkező új ellentmondások, mondhatnók „egyenlőtlenségek". Ma már tudjuk, hogy ezeknek megszűnését csak egész történelmi korszakkal lehet mérni, amelyben végül olyan viszonyoknak kell kialakulniok, hogy *Lenin* szavai szerint „a minden társadalmi együttéléshez szükséges egyszerű, alapvető szabályok megtartásának szükségessége" valóban „nagyon hamar szokássá" váljon.

Marx a kommunista társadalom magasabb szakaszának eléréséhez szükséges feltételként és ismérvként jelöli azt, hogy a munka nemcsak létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb „létszükséglet".[17] Ezen a fokon az állam — írja *Lenin,* feleslegessé válik, elhal. „. . . a kapitalista kizsákmányolás megszámlálhatatlan borzalmaitól, brutalitásaitól, esztelenségeitől és aljasságaitól megszabadult emberek fokozatosan *hozzászoknak* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *anélkül a külön* kényszerítő *apparátus nélkül,* amelyet államnak neveznek."[18]

2. Várható-e vajon, hogy ezen a szakaszon, tehát a kommunizmusban, a bűnözés megszűnjön? Lenin erre a kérdésre már olyan időben is válaszolt, amikor szocialista rendszer még sehol sem létezett, amikor tehát még semmi empirikus tapasztalat nem volt ismeretes (a párizsi kommün nagyon rövid időszaka e tekintetben aligha szolgáltathatott tanulságokat), de óvakodott attól, hogy a bűnözés azonnali megszűnését ígérje. A bűnözésnek mint az osztályokra tagozódó társadalom jelenségének a megszűnését *Lenin* az osztályok megszűnéséhez kapcsolta. Akkor már nem lesz állam, mert nem is lesz senki, az az osztály, akit el kellene nyomni. De „Nem vagyunk utópisták és semmiképpen sem tagadjuk annak lehetőségét, sőt kikerülhetetlenségét, hogy *egyes személyek* vétségeket fognak elkövetni és hogy az *ilyen vétségeket* el kell majd nyomni. De először is ehhez nincs szükség külön gépezetre, külön elnyomó apparátusra, ezt maga a fegyveres nép fogja elvégezni." Az ilyen vétségek eredendő társadalmi okát, a tömegek kizsákmányolását, nyomorát, szegénységét kiküszöbölik, és akkor a vétségek kezdenek majd „elhalni." — „Nem tudjuk, milyen gyorsan és milyen fokozatosan fog ez bekövetkezni, de tudjuk, hogy el fognak halni."[19]

Eszerint az állami-jogi értelemben vett bűnözés mint az osztálytársadalom következménye, megszűnik, de megmarad egy ideig egyesek akciójaként (és mint ilyen nem lesz osztályszempontból értékelhető). A teljes megszűnés csak több feltétel megvalósulása után, fokozatosan következhet be. Semmiképpen sincs szó azonnaliságról, egész közeli jövőről, valamiről, ami máris itt kopogtat az ajtón.

Az idézett szövegrészekben nem volna helyes prognózist látnunk; ennél minden bizonnyal erősebb a programatikus természetük, hiszen itt egy megvalósítandó társadalom fő vonásai rajzolódnak ki. A megírásuk óta csak néhány évtized telt el, történelmi mércével mérve na-

[15] *Lenin:* Állam és forradalom. Összes művei. 33. köt. Kossuth Kiadó. 77. old.

[16] *Marx:* A gothai program kritikája. Marx—Engels Művei. 19. köt. Kossuth Kiadó, 1969. 18. old.

[17] Uo. 19 old.

[18] *Lenin,* idézett részeket l. uo. a 93., 181. old.-on.

[19] Uo. 93. old.

gyon rövid időszak; a közben alakult szocialista társadalmak biztató tapasztalataik ellenére sem jogosítanak fel a bűnözés közeli megszűnését ígérő utopikus jóslatokra.

III.

A bűnözés jövőjének kutatása

1. Az utóbbi években Magyarországon is megindult, fellendült a jövőkutatás, a prognosztika és kezdeti kísérletek történnek a bűnözésprognózisokra is. Ez a műfaj nem költészet, nem vágyálmok felöltöztetése a realitás leplébe, és nem is a mai bírálandó valóság szembesítése valamilyen elképzelt ideális állapottal, hanem kísérlet a tudományos előrejelzésre vagy jövőkutatásra.[20]

Olyan társadalmi jelenségnek a prognosztizálásánál, mint a bűnözés, a kutatók nagy nehézségekkel találják magukat szembe. Odáig könnyű volna a dolguk, ha csak arra kellene válaszolni, hogy egy emberöltőnyi idő múlva valamelyik megnevezett országban lesz-e még bűnözés. Erre, az eddigi bűnözési számadatok alapján, trend-extrapolációt alkalmazva, nyugodtan válaszolhatnak, hogy a bűnözés megmarad.[21] Persze, ilyen kijelentésben is némely tényezők változatlanul maradását kellene feltételeznünk, pl. a társadalmi- és jogrendszer alapjainak, a demográfiai tényezőknek a változatlanságát és egyáltalán az országnak és a lakosságának továbbélését, megkímélését természeti vagy más kataklizmától. Sokkal nehezebb az ügy, ha árnyaltabb a kérdés felvetése: ha a bűnözés terjedelmének, struktúrájának változására, különböző közeli vagy távolabbi időpontokra vonatkozik. És akkor is nehéz a megalapozott válaszadás, ha a kérdés az: egyáltalán megszűnik-e valaha a bűnözés.

A jövő idő jelenségeinek kutatása vonatkozhat rövid: egy-két éves, közepes: ötéves, hosszú: tíz-huszonöt éves távra. Ezt a kutatást nevezhetjük prognosztikának, aminek eredménye a prognózis, előrejelzés. A futurológia a jövőjelzés, hosszú időre, ötven évre vagy ennél még hosszabb időre vonatkozik.[22] Minthogy azonban a jövőkutatás még viszonylag új, napjainkban formálódó tudomány, fogalom- és elnevezés rendszere is a kialakulás állapotában van. Találkozunk a prognosztika és futurológia más értelmezésével is, de abban többnyire egyetértenek, hogy a futurológia nagyobb távú időpontra körvonalazott állapotra vonatkozik.[23]

2. Minden tudományosan megalapozott előrejelzés a statisztikai vagy más törvényszerűségek elismerésén és azok alkalmazásán nyugszik. A bűnözés jövőbeni alakulását mindazon tényezők, okok, feltételek változása befolyásolja, amelyek a bűnözésre hatnak. Közismert, hogy a bűnözés okaival foglalkozó tudomány, a kriminológia, a tárgyról igen sokféle elemzést adott közre, sok tényezővel való összefüggését vizsgálta és igen sok elméletet hozott a világra. Talán annyit, mint a szociológia vagy a pszichológia. Elég megemlítenünk az antropológiai, a földrajzi-környezeti, a makro- vagy mikrotársadalom környezeti magyarázatokat, a pszichoanalitikusok nézeteit vagy a szubkultúra-elméletet, amelyek különféle megközelítéssel magyarázzák el, miért is van e világon bűnözés. A marxizmus magát a kapitalista társadalmat, a kizsákmányolással, elnyomással együttjáró körülményeket jelöli meg a bűnözés eredőjéül.[24] A szocialista társadalomban jelenlevő bűnözés okairól ugyancsak többféle nézettel találkozunk. A leginkább vitatott kérdés az, hogy a mai valóságos szocialista társadalmakban vannak-e olyan új tényezők (eltekintve a múlt hagyatékától), amelyeket a bűnözés okai közé lehetne sorolni, és ha vannak, melyek azok.[25]

Semmiképpen sem tudunk mindent a bűnözésről: okairól, feltételeiről, terjedelméről, struktúrájáról, dinamikájáról. Még kevésbé hihetjük, hogy mindent tudhatunk bármelyik jövő esztendő vagy időszak bűnözéséről.[26] Az erre vonatkozó tudásnak csak valószínűségi értéke van, valamilyen + — tűréshatárok között.

Az ismertté vált bűncselekmények száma oly sok objektív és szubjektív, részint alig ismert vagy megismerhető tényezőnek a függvénye, hogy alapos prognózis készítése során nem lehet mindnek a befolyását számításba venni. Az előre megrajzolt kép szembesítése a megvalósult jövővel felfedi majd a tévedéseket, a figyelmen kívül hagyott változókat. Említsük meg csupán példaképpen, mi mindennek lehet befolyása az ismertté vált bűnözésre: a társadalom átrétegeződése; a primitívebb etnikai csoportok arányának megnövekedése; az általános műveltségi szint emelkedése vagy csökkenése; a sikeres preventív intézkedések rendszere (pl. az üzemi balesetek elhárításában, a közlekedés szervezésében); a gépjárművek számának növekedése; a bűnfelderítés intenzitása vagy csődje; a jogszabályok, a jogpolitika, a gazdaságpolitika változása. Mindezeknek a tényezőknek,

[20] *Gábor* Éva (szerk.): A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig. Gondolat Kiadó, 1976. 328. old.

[21] *Vigh* József: A bűncselekmények oksága és törvényszerűsége. In: Acta Facultatis, XVII. köt 137., 138. old. ELTE kiadása, 1975.

[22] *Korán* Imre: Jövőkutatás és gazdasági előrejelzés. KJK, 1972. 11—12., 20—23. old.

[23] *Tóth* Attiláné: Prognosztika vagy futurológia. 30—32. old. In: A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig.

[24] *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Akadémiai Kiadó, 1971. 24. és köv. III. fejezet 41—74. old., *Vigh* József: A bűncselekmények oksága és törvényszerűsége. 129. old.

[25] *Vigh* József: A fiatalkori bűnözés és a társadalom. KJK, 1964. I., II. rész. *Vermes* Miklós, i. m. 75. old.

[26] *Róna* Ervin: Jövőkutatási és jövőművelési tevékenységek rendszerszemlélete. 40 és köv. old. A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig. c. kötetben.

vagy legalábbis egy részüknek az előrejelzése nem mindig sikerülhet, nem mindig lehetséges még akkor sem, ha a rendszerszemléletű közelítésmódot alkalmazunk. Hiszen tudjuk, még ennél behatóbban tanulmányozott kérdésekben sem elég bölcs a prognózis, amint azt az olajválság bekövetkezése és hatásai mutatták, amiket legalábbis nálunk nemigen láttak előre.

3. Nehézségek nemcsak a jövő előrejelzésében adódnak, hanem — mint említettük — a már lezajlott folyamatok összefüggéseinek feltárásában is, így például a gazdasági fejlődés és a bűnözés összefüggésének elemzésében. Az itt alkalmazott egyik módszer, a korrelációs módszer korlátai eleve adottak: nem fedi fel az oksági kapcsolatokat, és — határesetektől eltekintve — csak valószínűségi összefüggést mutat.[27] Joggal mondhatjuk: ha a múlt megismerése, összefüggéseinek feltárása sem ad bizonyos tudást, még kevésbé hihetjük, hogy a jövőről ilyen tudást szerzünk. Már Engels is figyelmeztetett arra, mennyire nem tudja felmérni az ember némely találmányának, felfedezésének, intézkedésének hatását a társadalom fejlődésére. — A gyermekágyi lázat leküzdő tudós, a csecsemőhalandóságot korlátozó oltóanyagok felfedezői, a gőzgép feltalálója, a maghasadás felfedezői, a kínai fal építtetői, az amerikai kontinens felfedezői és leigázói, az amerikai kontinensre néger rabszolgákat telepítők aligha sejtették maguk vagy akár a kortársaik is, mindazt a technikai, gazdasági, társadalmi messzire ható változást, amit önkéntelenül és többnyire tudatlanul elindítottak. Büntetőjogi példával is lehet szolgálni. Az Egyesült Államokban a törvényhozók nemigen sejtették, hogy a szesztilalom miként virágoztatja fel a csempészet gengszter formáit, hogy mai napig sem tudnak tőlük szabadulni.

4. A mai magyar szakirodalomban mindinkább tapasztalható az igény a bűnözési prognóziskészítés iránt és az ilyen munkák jogosultságának elismerése iránt. Hangsúlyozzák, hogy van lehetőség prognózisra, ha elismerjük a bűnözés és a bűnös emberi magatartás determináltságát. Lehetőség van, többek véleménye szerint, *individuális,* vagyis az egyes emberekre kiterjedő prognózisra is. Ennek alapja az a felismerés, hogy a bűnös emberi magatartás (pszichikai stb.) törvényeknek van alávetve (mint minden másféle magatartás) és ez megengedi a következtetést a jövőbeni magatartásra, pl. a visszaesésre.[28] — Ez a nézet alapjában nem is cáfolható. A probléma mindössze csak az, hogy minden ilyenféle prognózisnak valószínűségi értéke van, nem fejez ki bizonyosságot. Hiába tudjuk, hogy holnap az eső valószínűsége a városunkban 80%-os, előfordulhat, hogy éppen holnap nem esik. Mit kezdjen hát az individuális visszaesési prognózissal a jog? Meddig engedhető meg, hogy valószínűség alapján alkalmazzunk a büntetés kiállása után büntető szankciót? Félő, hogy a bűnösségi vélelem álláspontjára csúszunk át, ha a valószínűséget az egyedi esetekben úgy kezeljük, mintha az bizonyosság volna. A valószínűség nem az egyedi esetekben érvényesül, hanem csak nagy sokaságban. (Ha két kockával dobunk, annak van a legnagyobb valószínűsége, hogy hét jön ki. De ez a valószínűség csak nagyon sok dobással igazolódik be.) — A jog számára ebből messzemenő következtetések adódnak, pl. az, hogy semmilyen súlyos individuális prognózis alapján nem alkalmaz büntető-megelőző szankciót, amíg a vizsgált személy nem követ el bűncselekményt (ezt tanítja a „nulla poena sine crimine" klasszikus elve), valamint az is, hogy előbb-utóbb szabadlábra kell helyezni az elítéltet, bármilyen is a róla készített individuális prognózis.

5. A prognóziskészítésnek — amint erre már utaltunk — többféle módszerei, matematikai vagy nem matematikai jellegűek ismertek. Alkalmazzák a trend-extrapolációt, valószínűségi elméleteket, játékelméleti megoldásokat, modell-alkotást ill. elemzést; alkalmazzák az intuitív módszereket, köztük a Delphi-módszert, az analógiát (történelmi, földrajzi) és más módszereket.[29] Az ELTE Büntető eljárási jogi tanszéke 1974-ben szervezett kísérleti kutatást a bűnözésprognózis szól, amelyet a KSH munkatársai irányítottak és hajtottak végre faktoranalízis matematikai módszereivel. Ennek során a demográfiai tényezővel összefüggésben öt bűncselekménycsoport várható számszerű alakulását vizsgáltuk meg az 1990. évig.[30]

A bűnözőkre és a bűnözésre vonatkozó prognóziskészítésnek külföldön már néhány évtizedes hagyományai vannak, de az eredmények nem aggálytalanok.[31] — Mégis, mindazok, akik jövőkutatással foglalkoznak, nem kételkednek a lehetőségében és hasznosságában, mégha a módszerekről, az elérhető ismeretek megbízhatóságáról nem is egyezik véleményük. A legfontosabbnak többnyire azt tartják, hogy a tervezésnek, a cselekvési programok elkészítésének egyik alapja a jövő tudományos megismerése.[32]

[27] *Szabó* András: Társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatal korosztályok bűnözése. MTA ÁJI kiadványa, 1972. 5—8., 24., 75. és köv. old.

[28] *Vigh* József: Kazualitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Doktori értekezés tézisei, 1975. 23., 24. old.

[29] *Korán:* im II. fej. 83—149. old.; *Nováky* Erzsébet: A jövőkutatás egyes módszertani kérdései, 283. és köv. old. A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig c. kötetben.

[30] *Barta* Barnabás (szerk.): A közvádas elítéltek prognózisa. (kézirat)

[31] *Borsi* Zoltán—*Halász* Kálmán: A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei. Bp., 1972. KJK, 4., 22., 209. és köv. old.

[32] *Kovács* Géza: Jövőkutatás, tervezés. 153. és köv. old. A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig c. kötetben.

Ha ezt a felfogást elfogadjuk és a bűnözésre kivetítjük, akkor nem a bűnözés tervezésére gondolunk, hanem: a bűnözés-megelőzés, a bűnüldözés, az igazságszolgáltatás tervezésére és szervezésére.[33] A kodifikáció sem nélkülözhet valamilyen prognózist (ma többnyire még intuitívet, vagy analogikust állítanak fel), amellyel meghatározzák a bűnözés várható új formáit, némely bűncselekmények számának növekedését vagy csökkenését, társadalmi jelentőségük változásait, az optimális szankciórendszert.

A kutatásnak, így a jövőkutatásnak is bizonyára van olyan hajtóereje, amelyet közvetlenül nem kapcsolhatunk össze a hasznossággal. Ez az emberi kíváncsiság, amely fürkészi a csillagok keletkezését és elmúlását, nemzetek múltját és jövőjét. Nélküle sok-sok ismerettel és felfedezéssel volnánk szegényebbek.

6. A bűnözés alakulására irányuló tudományos jövőkutatás, az eddig készített prognózisok nem ígérik a bűnözés megszűnését közeli belátható időn belül. A jelen ismerete és elemzése sem ad sehol felhatalmazást ilyen következtetésre.[34]

Komor az a kijelentés, amely a bűnözés hosszútávú megmaradásáról szól. A társadalom sok mindenért fizet adót:[35] a motorizációért a közlekedési balesetekkel; a technikai forradalomért a hulladék termeléssel és a természetes környezet romlásával. A bűnözés alapjában valószínűleg a megmaradt egyenlőtlenségekért, az egyenlőtlen esélyekért fizetett ár, és olyannak tűnik, mintha sorsszerűen torz árnyékaként kísérné a társadalmat. A mai embernek sajnos fel kell magát vérteznie az elviselésére és eszközöket kell fenntartania és újakat keresnie, hogy megelőzze, ami megelőzhető és korlátozza, ami korlátozható a bűnözésben. Mindez része a társadalom önvezérlő rendszerének, amivel önmagát óvja, fenntartja és javítja.

Király Tibor

[33] *Déri* Pál: A bűnözés prognózisa és a bűnüldözés távlati tervezése. 1977. és köv. in: Kriminálinformatika és prognosztika. BM kiadványa, 1976. 350. old.

[34] Lényeges különbség van a tőkés és a szocialista országok bűnözésképe között; ott olyan új formák (túszok szedése, emberrablás és zsarolás, terrorizmus, kábítószer-csempészés, fegyveres rablások) szaporodtak és hatalmasodtak el, amelyek mély társadalmi válságra utalnak. Szocialista országokban a bűnözés többnyire megőrizte hagyományos szerkezetét és stagnáló jellegét. Itt is azonban észlelhetők némely területen kedvezőtlen tünetek. L. erről *Gödöny* József: Bűnözés a különböző társadalmi rendszerekben. 28. és köv. old. Krim. tanulmányok. XIV. k., KJK, 1977.

[35] *Molnár* József: A fiatalkorúak bűnözése a nagyvárosokban. 353. old. Krim. tanulmányok. XIV. köt.

Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjához

Régi pönológiai felismerés, hogy hatékony büntetési rendszer nem képzelhető el a büntetőpolitikai célkitűzések elérését biztosító korszerű büntetésvégrehajtás nélkül. Nem meglepő tehát, hogy a befejezéshez közeledő büntetőjogi kodifikáció során, a törvény büntetési rendszerének korszerűsítésével és hatékonyabbá tételével szoros kapcsolatban, napirendre került a büntetésvégrehajtás reformja is, pontosabban a büntetésvégrehajtás továbbfejlesztésének és ennek megfelelő jogi szabályozásának kérdése.

A különböző kodifikációs fórumokon tárgyalt előreterjesztésekből kitűnően a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjának kiindulópontja az a szocialista büntetésvégrehajtás több évtizedes tapasztalatait összegező reformkoncepció, amely a gyakorlat által kiérlelt és igazolt büntetőpolitikai célkitűzések mellett figyelembe veszi a szocialista országok büntetésvégrehajtásának általánosítható tapasztalatait és nem utolsósorban a korszerű tudományos felfogást. E szerint a hatályos büntetésvégrehajtási jogszabályokban megtestesülő büntetőpolitikai célkitűzéseket és büntetésvégrehajtási politikát a végrehajtás szocialista alapelveinek fenntartása mellett megértek a feltételek a büntetésvégrehajtás intézményrendszerének, eszközeinek és módszereinek a továbbfejlesztésére. Így pl. az intézményrendszer vonatkozásában ismeretes az a probléma, hogy a büntetésvégrehajtás differenciáltsága nincs teljesen összhangban a bűnözés struktúrájával. Amíg ugyanis a bűnözés struktúráját a kis- és középsúlyú bűncselekmények túlnyomó többsége jellemzi, addig az utóbbi években a szabadságvesztésre ítélteknek csaknem 40%-a töltötte büntetését fegyházban, azaz a legszigorúbb büntetésvégrehajtási fokozatban. Az ellentmondás itt nyilvánvaló és feloldásra szorul. A szakemberek körében csaknem általános vélemény, hogy a szocialista országok tapasztalatainak hasznosításával a szabadságvesztés végrehajtási fokozatainak a számát helyesebb lenne a jelenlegi négyről háromra csökkenteni, a végrehajtási fokozatokat erőteljesebben differenciálni, a fokozatok meghatározásánál nagyobb jelentőséget tulajdonítani az elítéltek személyiségének és átnevelhetőségi fokának, és mind a nevelés, mind a társadalomtól való elszigetelés foka tekintetében nagyobb hangsúlyt helyezni az elítéltek különböző kategóriája közötti differenciálásra. Az elítéltek jogait és kötelezettségeit illetően ugyancsak általános az a nézet, hogy egyrészt a büntetésvégrehajtási fokozatoktól függően a jogok és a

kötelezettségek differenciáltabbak legyenek, másrészt pedig az elítéltek reszocializációja minél eredményesebb előfeltételeinek kialakítása érdekében a büntetésvégrehajtási fokozatok belső életét szabályozó rendelkezések a szabad élet normáitól csak a legszükségesebb mértékben térjenek el. Különösen indokolt ez a munkáltatással összefüggő, valamint az egészségügyi, szociális és a kulturális-művelődési területre vonatkozó állampolgári jogosultságok tekintetében. Végül, de nem utoljára, a büntetésvégrehajtási jog területén általában és különösen az elítéltek, illetve a büntetésvégrehajtási szervek jogainak és kötelezettségeinek rendezése során tartalmasabb és pontosabb jogi szabályozásra kell törekedni.

E kodifikációs elképzelések és célkitűzések világos volta mellett sem feledkezhetünk meg arról, hogy számos, elsősorban elméleti jellegű körülményre tekintettel a büntetésvégrehajtási kodifikáció nincs könnyű helyzetben. A fő nehézség az, hogy jogrendszerünkben a büntetésvégrehajtási jog az egyik legkevésbé kiművelt jogágazat. Különböző okok következtében — melyeknek részletezése itt mellőzhető — büntetésvégrehajtási jogunk elméleti kimunkálása messze elmarad mind az anyagi büntetőjog, mind az eljárási büntetőjog színvonalától. Ennek folytán elméletileg máig sem tisztázott a büntetésvégrehajtási jog jellegének kérdése. Nevezetesen az, hogy a büntetésvégrehajtási jog mennyiben tartozik a büntetőjogok családjába, mi a viszonya az államigazgatási joghoz, munkajoghoz stb., illetve, hogy önálló jogágazatnak tekinthető-e. Tisztázatlan a büntetésvégrehajtási jog tárgya és terjedelme is, azaz, hogy szabályozása felöleli-e valamennyi büntetés, illetve büntetőjogi intézkedés végrehajtását, vagy csupán a szabadságvesztés büntetés végrehajtásának szabályai képezik a büntetésvégrehajtási jog tárgyát. Amennyiben az utóbbiról van csupán szó, akkor is eldöntendő, hogy milyen jellegű szabályok tarthatnak igényt a törvényi szintű rendezésre és milyen szabályozási kör az, amely alacsonyabb rendű jogszabályokban is elhelyezhető. E problémák jelzése mellett ezúttal csupán két, szorosan a szabadságvesztés végrehajtásával kapcsolatos kérdésre kívánom a figyelmet ráirányítani. A *büntetésvégrehajtás céljának* és a *büntetésvégrehajtási bíróságnak* a kérdéséről van szó.

I.

Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok egyaránt bizonyítják, hogy a szabadságvesztés büntetés végrehajtása céljának helyes meghatározása alapvető jelentőségű mind a büntetésvégrehajtási szervek mindennapi tevékenységét, mind pedig az elítéltek jogait és kötelezettségeit illetően. A hatályos jog álláspontja e vonatkozásban egyértelmű és határozott. Az 1966. évi 21. tvr. 2. §-a szerint a szabadságvesztés végrehajtásának célja az ítéletben meghatározott joghátrány alkalmazásával, valamint a szocialista nevelési elvek és módszerek gyakorlati érvényesítésével és felhasználásával az elítélteknek törvénytisztelő állampolgárrá átnevelése. Pontosabban, a cél elérésére utaló eszközök meghatározásától eltekintve, a szabadságvesztés végrehajtásának célja: *az elítéltek törvénytisztelő állampolgárrá való átnevelése.*

E világos és egyértelmű állásfoglalás ellenére a kodifikációs munkálatok során elkerülhetetlen ennek az alapkérdésnek az átgondolása, annál is inkább, miután a gyakorlati szakemberek körében kétség merült fel atekintetben, hogy *van-e a szabadságvesztés végrehajtásának sajátos célkitűzése és ha igen, szükséges-e azt a törvényben megfogalmazni.* Van olyan nézet, amely szerint a büntetésvégrehajtás célja nem lehet más, mint a büntető törvénykönyvben megfogalmazott büntetésé általában és éppen ezért szükségtelen a büntetésvégrehajtási jogszabályban ismételten állást foglalni erről.

Meggyőződésem, hogy ez a felfogás téves, miután figyelmen kívül hagyja egyrészt a büntetés sajátos társadalmi mechanizmusát, másrészt pedig azt a tényt, hogy a büntetések sorában a szabadságvesztés sajátos vonásokkal rendelkezik, s ennek megfelelően végrehajtásának célkitűzései is eltérőek lehetnek.

A kérdést kissé leegyszerűsítve, a büntetés általános társadalmi hatásmechanizmusa tekintetében indokolt hangsúlyozni, hogy az egyik oldalon a büntető törvénykönyvben szabályozott büntetés, illetve büntetési rendszer, a másik oldalon pedig a kiszabott és a végrehajtásra kerülő büntetések különböző módon szolgálják a társadalom védelmét. A büntetési rendszer egésze, illetve a törvényi büntetési tétel, mint a bűncselekmény elkövetésének esetére kilátásba helyezett absztrakt joghátrány, elsősorban a társadalom gondolkodását befolyásolja a társadalmilag elvárt magatartások irányába. Ilyen módon tehát az általános megelőzés célkitűzését szolgálja. A konkrét esetben kiszabott büntetés jellemzője, hogy egyaránt alkalmas mind az elítélt, mind pedig a társadalom gondolkodásának befolyásolására. Hatásában tehát megoszlik az általános és a különös megelőzés célkitűzései között. Végül a kiszabott büntetés végrehajtása — bár kétségkívül tartalmaz bizonyos, az általános megelőzés irányába mutató elemeket is — elsődlegesen a különös megelőzés céljának szolgálatában áll.

Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a törvény büntetési rendszerében helyet kapó egyes büntetések és intézkedések immanens tulajdonságuknál fogva elsődlegesen az általános, illetőleg a különös megelőzés irányába hatnak. Így például halálbüntetés esetén az elkövető megjavításának, átnevelésének gondolata fel sem merül, ezt a kivételes büntetési nemet szocialista társadalmi viszonyok között csakis az általános megelőzés

célkitűzése indokolhatja. Egyes büntetések és intézkedések pedig nyilvánvalóan csakis a különös megelőzés célkitűzésének szolgálatában állanak. Ezekhez képest a szabadságvesztés büntetés specifikuma abban jelentkezik, hogy *végrehajtásának rugalmasan alakítható kereteire tekintettel egyaránt szolgálhatja mind az általános, mind a különös megelőzés célkitűzéseit.* A példák hosszú sorát idézhetnénk a börtönügy történetéből annak bizonyítására, hogy a szabadságvesztés fenyítő-megtorló elemei az általános elrettentő hatás érdekében csaknem az elítéltek fizikai megsemmisítéséig fokozhatók, másrészt viszont a szabadságvesztés végrehajtása összefér a humánummal, az ésszerű humánum jegyében alkalmazott speciálprevenciós törekvésekkel. Ha pedig ez így van, akkor a következtetés csak egy lehet: *a büntetési rendszert megalkotó törvényhozónak magában a törvényben kell állást foglalnia a szabadságvesztés végrehajtásának specifikus célkitűzéséről.*

Marx megalapozottan mutatott rá arra, hogy végső soron a büntetés nem egyéb, mint a társadalom önvédelmi eszköze, hogy védekezzék életfeltételeinek megsértése ellen (K. Marx és F. Engels Művei. 8. kötet, Budapest, 1962. 490. old.). Azt azonban, hogy önvédelmének eszközét és ezen belül egyes büntetési eszközök alkalmazását miképpen szervezi meg, már számos társadalmi és történeti tényező — mint pl. az adott társadalom osztályjellege, a politikai hatalom gyakorlásának módja, a társadalom kulturális és erkölcsi tradíciói stb. — együtthatásának az eredménye. A szabadságvesztés büntetés végrehajtásának célja tehát sohasem következik önmagából, a végrehajtás tényéből. Ellenkezőleg, a büntetések fejlődésének egyik általános törvényszerűsége, hogy a szabadságvesztés végrehajtásának társadalmi funkcióit alapjában mindig az adott társadalom értékrendje, erkölcsi nézetei, az emberről és a társadalomról kialakított felfogása határozza meg.

Ez akkor is így van, ha ezeket a célkitűzéseket a jogszabály nem rögzíti, mert a társadalmi gyakorlat feltétlenül oda hat, hogy a szabadságvesztés végrehajtása során csakis ezek a célkitűzések érvényesüljenek. A példák hosszú sora helyett csupán hadd utaljak arra az ismert tényre, hogy az észak-amerikai Egyesült Államokban a XIX. század elején létrejött magánelzárás rendszerét a bűnbánatra és lelkiismereti megtisztulásra alapozott kvéker vallásos elképzelések határozták meg. Hasonlóképpen ismert az is, hogy az európai klasszikus büntetőjogi kódexek büntetési rendszerét, illetve a szabadságvesztés büntetés végrehajtását a megtorlásra és az elrettentésre alapozott uralkodó elképzelések jellemezték. Tény viszont, hogy a szocialista büntetési rendszerek kialakulásuk első pillanatától kezdve elvetették ezeket az elképzeléseket és büntetési célkitűzéseiket a szocialista társadalom étrékrendjének megfelelően e társadalom védelmének szolgálatába állították. Nem véletlenül emelték ki a Szovjetunióban az 1919-ben kiadott Büntetőjogi Vezérelvek azt, hogy a büntetés nem a bűn „levezeklése", hanem ésszerű társadalmi védekezés, illetve, hogy a büntetésnek nem lehet célja a puszta szenvedésokozás és az emberi méltóság megalázása. Ez a szemléletbeli változás jellemzi a szocialista büntetőjogok egészét, amelynek folytán joggal állítható, hogy *a szocialista jogrendszerekben a bűnözés elleni küzdelem jogi módszereit és eszközeit az alapvető kriminálpolitikai célkitűzés, a bűnözés megelőzésének racionális gondolata vezérli.* A magyar büntetési rendszer több évtizedes törvényi szabályozásából is levonható az a következtetés, hogy a büntetőjogi büntetés alapvető célkitűzése a társadalom védelme, amelyet a jogalkotó a bűnözés megelőzésének általános (generálprevenció) és különös (speciálprevenció) eszközeivel kíván elérni. Lényegében ezt a gondolatot fejezi ki a hatályos Btk. 34. §-a is, amely feltehetőleg — bizonyos szövegezési változtatástól eltekintve — irányadó lesz az új büntető törvénykönyvben is.

Érdemes ebből a szempontból egy rövid pillantást vetni egyes szocialista államok idevonatkozó jogi rendelkezéseire.

A *Szovjetunióban* 1969-ben elfogadott összszövetségi büntetésvégrehajtási törvények alapelveinek értelmében a büntetésvégrehajtás feladata a büntetések végrehajtásának biztosítása azzal a céllal, hogy az ne csak az elkövetett bűncselekmény megtorlása legyen, hanem a szocialista együttélési szabályok szellemében megjavítsa és átnevelje az elítélteket, elhárítsa, hogy akár az elítéltek, akár más személyek újabb bűncselekményt kövessenek el, továbbá, hogy elősegítse a bűnözés végleges megszüntetését. A büntetés végrehajtásának nem célja, hogy fizikai szenvedést okozzon vagy csorbítsa az emberi méltóságot. Az 1961-es *bolgár* büntetésvégrehajtási törvény arról rendelkezik, hogy a büntetésvégrehajtás feladata egyrészt a bűnelkövetők megjavítása és átnevelése a tisztességes munkásélet szellemében, másrészt ártalmatlanná tételük, azaz újabb bűncselekményeik elkövetésének meggátlása. Az 1970-ben kiadott *jugoszláv* büntetésvégrehajtási törvény szerint a szabadságvesztés büntetés végrehajtásának célja, hogy a szabad életbe való visszatérése után az elítélt alkalmassá váljék a törvényekkel összszocialista közösség polgárától elvárható kötehangban levő életmódra és teljesíteni tudja a büntetés végrehajtásának célja az elítélt társaslésségeit. Az 1969-es *lengyel* büntetésvégrehajtási törvénykönyv szerint a szabadságvesztés dalmilag kívánatos magatartásának kialakítása, különösen a társadalmilag hasznos munkára nevelése, valamint a visszaesés meggátlása. Ennek során a reszocializálási tevékenységnek különösen arra kell irányulnia, hogy az elítélt felismerje az elkövetett cselekmény társadalomra veszélyességét és kialakuljon benne a felelősségérzet, a társadalmi fegyelem, a mások és a társadalmi rend iránti megbecsülés érzése. A *Német Demokratikus Köztársaság* 1968-ban ki-

adott büntetésvégrehajtási törvénye értelmében a szabadságvesztés büntetés célja, hogy az elkövetőben és más állampolgárokban tudatosítsa az elkövetett bűncselekmény súlyát és tilalmas jellegét, a szocialista állami és társadalmi rend sérthetetlenségét, továbbá, hogy a társadalmat megvédje az újabb bűncselekményektől, és hogy a megbüntetett személyt nyomatékosan figyelmeztesse a szocialista társadalommal szembeni felelősségre, valamint, hogy az elítéltet felkészítse a társadalomba való újbóli beilleszkedésre.

E rendelkezések részletesebb elemzése nélkül is megállapítható, hogy a szocialista országok büntetésvégrehajtási jogszabályai rendkívül differenciáltan közelítik meg a szabadságvesztés büntetés célját és ebből fakadóan a büntetésvégrehajtási szervek feladatait. Ennek során egyrészt hangsúlyozzák a társadalom védelme érdekében a bűnözés megelőzésének általános szempontjait, másrészt pedig konkrét feladatként jelölik meg az ártalmatlanná tétel, az átnevelés és a megjavítás útján az elítéltnek a társadalomba való visszavezetését. A szövegezésbeli eltéréseket figyelmen kívül hagyva, mindez azt a helyes felismerést tükrözi, hogy míg a büntető törvénykönyvekben megfogalmazott büntetés célja a társadalom egészére tekint és ezért a törvény a hangsúlyt az általános visszatartás elemeire helyezi, addig a *büntetésvégrehajtás körében előtérbe nyomulnak a megjavítás, az átnevelés és általában a szabad életre való felkészítésnek, azaz a társadalomba való visszavezetésnek különböző elemei.*

E rövid jogösszehasonlító kitekintés is meggyőzően bizonyítja: a jogfejlődés és a büntetésvégrehajtási gyakorlat azt a kérdést már egyértelműen eldöntötte, hogy szocialista társadalmi viszonyok között milyen célkitűzések szolgálatába kell állítani a szabadságvesztés végrehajtását. A bűnözés megelőzésére irányuló általános büntetőpolitikai célkitűzésekből, illetve a szocialista társadalom értékrendjéből és etikai elképzeléseiből következik egyrészt annak felismerése, hogy *a korszerű büntetésvégrehajtás a bűnözés megelőzésének egyik eszköze,* másrészt az a tétel, hogy *a büntetésvégrehajtás célja az elítéltek reszocializálása, azaz a társadalmi életre alkalmassá tételük, illetve beillesztésük a társadalomba.* Mindez természetszerűleg feltételezi a szabadságvesztés végrehajtásának olyan megszervezését, amelyben a büntetés fenyítő elemei mellett a hangsúly a *büntetésvégrehajtási nevelés* elemeire tevődik.

Helyénvaló ezzel kapcsolatban két, konkrét kodifikációs problémára utalni. Ha összevetjük a büntető törvénykönyv 34. §-ának rendelkezéseit a büntetésvégrehajtási tvr. 2. §-ában foglalt rendelkezéssel, akkor szembeötlik, hogy az utóbbi a büntetésvégrehajtás céljának meghatározásakor nem utal a társadalom védelmére. Ennek egyedüli indoka abban keresendő, hogy a büntetésvégrehajtási tvr-ben az erre való utalás — figyelembe véve a büntetőjogszabályok rendszerét és komplexitását — szükségtelen ismétlés lenne, hiszen értelemszerűen mindenféle büntetés végső célja, így a szabadságvesztés büntetésé is, a társadalom védelme, ezért annak kiemelése teljesen elegendő egyhelyütt, nevezetesen a büntető törvénykönyvben. Megítélésem szerint a két jogszabályi rendelkezés között tehát logikai ellentét nincs, az említett kitétel elhagyása a büntetésvégrehajtási jogszabályból érdemi problémát nem vet fel.

A két említett jogszabály összevetésekor az is kiderül, hogy a büntetésvégrehajtási tvr. nem utal az általános megelőzés célkitűzésére sem. Itt azonban már nem ökonikus törvényszerkesztéssel állunk szemben, hanem az utalás elhagyása mögött elvi megfontolás húzódik meg. A büntetések társadalmi hatásmechanizmusával kapcsolatban láttuk, hogy a bűnözés általános megelőzésének célkitűzése a büntetőjogi szabályozás egyik vezérelve. A hatályos törvény szavaival élve: a büntető törvény szociális funkciója, hogy védje a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét és jogait, neveljen a szocialista társadalmi együttélés szabályainak a megtartására, valamint az állampolgári fegyelemre. Ennek érdekében határozza meg a törvény, hogy mely társadalomra veszélyes cselekmények bűncselekmények, és hogy ezek elkövetőivel szemben milyen büntetőjogi szankciók alkalmazhatók. A büntetőjogszabályok megalkotásának és létének célja tehát az, hogy *az állampolgárokat a társadalmi együttélési szabályok megtartására, végső soron a bűncselekmények elkövetésétől való tartózkodásra nevelje.* Az általános megelőzés céljának elérését szolgálja elsősorban az elkövetett bűncselekmények maradéktalan felderítése és elkövetőik felelősségre vonása. Az egyedi esetekben a büntetéskiszabás során az általános megelőzés célja tehát a törvényi rendelkezések folytán nem mellőzhető szempont. Itt azonban helyénvaló idézni azt a régi társadalmi tapasztalatot, amelyet Beccaria nyomán Lenin úgy fogalmazott meg, hogy „... a büntetés korántsem azáltal lesz preventív jellegűvé, hogy szigorú, hanem azáltal, hogy elkerülhetetlen." (Lenin Művei IV. kötet, Budapest, 1953. 414. old.)

Nyilvánvaló, hogy a büntetés elkerülhetetlenségéhez hozzátartozik a büntetés végrehajtása is. Ebben az összefüggésben tehát a büntetés végrehajtása a büntetés általános megelőző célkitűzésének megvalósulását vagy legalábbis annak egyik feltételét jelenti. Tévedés lenne azonban mindebből arra következtetni, hogy a büntetésvégrehajtás csakis és mindenekelőtt az általános megelőzés, vagy ha úgy tetszik az általános elrettentés szolgálatában áll. Ma már számos szociológiai vizsgálat igazolja azt a pönológiai tételt, mely szerint *az általános megelőzést a büntetés végrehajtásának a ténye és nem annak módja szolgálja.* Nem kétséges ugyanis, hogy a büntetés végrehajtásának ténye, ennek általános ismerete kihat az állampolgárok gon-

dolkodására, erősíti bennük a bűncselekmény elkövetésétől való tartózkodás motívumait. Ez mintegy a büntetés végrehajtásának olyan mellékhatása, amellyel feltétlenül számolni kell, de ugyanakkor a szocialista elméleti felfogás szerint a büntetésvégrehajtási szervek tevékenységét e hatás feltétlen elérése, mint önálló célkitűzés, nem vezérelheti. Bár a szabadságvesztés végrehajtásának ilyen mellékhatásai nem lebecsülendők az általános megelőzés szempontjából, a végrehajtás célja nem ebben, hanem a különös megelőzés területén keresendő. Ezt a gondolatot fejezi ki megítélésem szerint az 1966. évi 21. tvr. 2. §-ának rendelkezése, amelyet a jövőbeni szabályozás során indokolt minden kétséget kizáróan még erőteljesebben kifejezni.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a szabadságvesztés büntetés végrehajtásának törvényben megfogalmazott célkitűzése mind elvi, mind gyakorlati szempontból kiemelkedő jelentőségű. E célkitűzésnek olyan megfogalmazása, amely összhangban áll szocialista társadalmunk értékrendjével és etikai felfogásával, mind a bűnözés megelőzésének büntetőpolitikai célkitűzései, mind pedig az állampolgári jogok garanciái szempontjából elvi jelentőségű. Gyakorlati jelentősége pedig elsődlegesen abban áll, hogy áthatva a büntetésvégrehajtási jog intézményeit és rendelkezéseit, *a büntetésvégrehajtási szerveket arra diszponálja, hogy a büntetésvégrehajtás során alkalmazott módszereket és eszközöket e cél szolgálatába állítsák.* Mindebből következően, megítélésem szerint: — szükséges és indokolt a szabadságvesztés büntetés végrehajtási céljának törvényi meghatározása; — a törvényi rendelkezésben a speciálprevenciós célkitűzést, pontosabban szólva az elítélteknek a társadalomba visszavezetése célját indokolt a középpontba állítani, és — a hatályos megoldással egyezően indokolt e célkitűzés elérését biztosító eszközök és módszerek hangsúlyozott kiemelése.

II.

A szocialista országok törvényhozása különös figyelmet fordít a büntetésvégrehajtási tevékenység feletti felügyelet kérdésének. Ez abból adódik, hogy a szabadságvesztés büntetés az állampolgári szabadság legjelentősebb korlátozása; végrehajtása igazgatási jellegű szervezetre hárul; a végrehajtás módjaira és eszközeire, valamint az elítéltek reszocializálására vonatkozó jogszabályok jelentős mértékben keret-jellegűek.

Az európai szocialista országokban a büntetésvégrehajtás felügyeletét illető jogi megoldásokat és szervezeti formákat vizsgálva megkülönböztethetjük a büntetésvégrehajtási tevékenység *törvényességi felügyeletét, bírói felügyeletét és társadalmi felügyeletét.* Emellett a jogi és szervezeti megoldások sok esetben átfedik egymást és az újabb jogi rendelkezésekben a büntetésvégrehajtási felügyelet különböző irányainak és eszközeinek a kombinálása a jellemző.

A *büntetésvégrehajtás törvényességének* elvét valamennyi szocialista ország büntetésvégrehajtási joga hangsúlyozza, a törvényesség feletti felügyeletet pedig általában az ügyész gyakorolja. Ennek megfelelően az ügyész ellenőrzi a fogvatartás törvényességét, az elítéltek jogainak megtartását, beleértve a munkavédelmi és egészségügyi szabályokat is. Ennek érdekében bármely büntetésvégrehajtási intézet területére beléphet, ott az elítélteket meghallgatja, az iratokba betekinthet és az intézet vezetőitől felvilágosításokat kérhet. Az általa észlelt helytelen büntetésvégrehajtási döntést általában maga nem változtathatja meg, hanem indítványokat és törvényességi panaszt tehet a felettes büntetésvégrehajtási szervekhez. A büntetésvégrehajtás törvényességének felügyelete körében lényegében ilyen jellegű, jogrendszerünkben az 1972. évi V. törvény 11. és 12. §-aiban meghatározott rendelkezésekkel találkozunk csaknem valamennyi szocialista ország ügyészi törvényeiben. E rendelkezések részletesebb elemzése ezúttal mellőzhető. Kiemelendő viszont, hogy a büntetésvégrehajtási tevékenység felett az ügyész törvényességi felügyelete mindenekelőtt jogi tartalmú és általában nem terjed ki az elítéltek munkáltatásával és nevelésével, azaz az elítéltekre gyakorolt reszocializációs jellegű ráhatással összefüggő tartalmi kérdésekre.

A törvényességi felügyelet ilyen tartalmi korlátjaira tekintettel mindinkább előtérbe kerül a büntetésvégrehajtási tevékenység *bírói felügyeletének* gondolata. Ilyen jellegű megoldásokkal találkozhatunk néhány európai tőkésország jogrendszerében is.

A *Franciaországban* 1958 óta működő büntetésvégrehajtási bíró egyrészt általános felügyeletet gyakorol a büntetésvégrehajtási szervek felett, másrészt pedig dönt a büntetésvégrehajtással kapcsolatos és az elítéltek jogait illető egyes kérdésekben. Így többek között a büntetésvégrehajtási bíró engedélyezi az elítélt büntetésének csökkentését, más büntetésvégrehajtási rezsimbe való átvitelét, az elítéltnek feltételes szabadságra bocsátását, illetve büntetése hátralevő részének próbaidőre történő felfüggesztését. Újabb kodifikációs elképzelések szerint a jövőben tovább bővülne a büntetésvégrehajtási bíró jogköre, illetve felállításra kerülne a büntetésvégrehajtási bíróság, amely három tagú tanácsban, részben első fokú hatóságként, részben pedig fellebbviteli bíróságként működne.

A *Német Szövetségi Köztársaságban* az ún. második büntetőjogi reformtörvény 1969-ben vezette be a büntetésvégrehajtási bíróság intézményét. A hatályos szabályozás értelmében a büntetésvégrehajtási bíróság hatásköre kiterjed a szabadságvesztés büntetés hátralevő részének — egyharmad, illetve fele részének — próba-

időre történő felfüggesztésére (Btk. 57. §), a szabadságvesztés mellett elrendelt intézkedések, mint pl. elvonóintézetbe való helyezés, szociálterápiai intézetben való elhelyezés stb. végrehajtási sorrendjének megállapítására, illetve megváltoztatására (Btk. 67. §), a próbaidő alatti magatartásszabályok elrendelésére, felügyeletére és módosítására (Btk. 67—68. §), és egyéb, a szabadságvesztés büntetés végrehajtásával kapcsolatos kérdésekre.

A büntető törvénykönyvet életbeléptető jogszabály szerint a büntetésvégrehajtási bírósági tanácsok a tartományi bíróságok keretében kerülnek felállításra. A büntetésvégrehajtási bíróság egyesbíróként működik, amennyiben az eljárása alá tartozó ügyben az elítélt 2 évnél nem hosszabb szabadságvesztés büntetését tölti, ennél hosszabb tartamú büntetés esetében pedig három szakbíróból álló tanácsban jár el.

A szocialista országok közül a *lengyel* jogrendszer tartalmaz rendelkezéseket a büntetésvégrehajtási bíróságról. Az 1969. évi április 19-i büntetésvégrehajtási törvénykönyv szerint a szabadságvesztés törvényessége feletti felügyeletet a büntetésvégrehajtási bíró és az ügyész együttesen gyakorolják. Az ügyész által gyakorolt felügyelet mindenekelőtt a kiszabott büntetés, illetőleg intézkedés végrehajtásának törvényességét, a többi között különösen az elítéltek jogainak és kötelezettségeinek betartását, a büntető intézetben való fogvatartás törvényességét, valamint az intézetekben a biztonsági szabályok betartását öleli fel. Ezzel szemben a büntetésvégrehajtási bíró által gyakorolt felügyelet elsősorban a kiszabott büntetés, illetve intézkedés végrehajtásának, különösen a büntetésvégrehajtási nevelő módszerek és eszközök alkalmazásának célszerűségére terjed ki. Ennek érdekében a büntetésvégrehajtási bíró jogosult a büntetésvégrehajtási intézetekbe belépni, az iratokba betekinteni, az intézet igazgatójától felvilágosítást kérni, az elítéltekkel korlátozás nélkül beszélni, illetve panaszaikat és javaslataikat megvizsgálni. Amennyiben a büntetésvégrehajtás felügyelete során adott esetben a büntetésvégrehajtási bíró és az ügyész ellentétes határozatot hoz, az ügyben véglegesen a büntetésvégrehajtási bíróság, mint testület dönt.

E rendelkezésekből világosan kitűnik, hogy a büntetésvégrehajtási bíró felügyeleti jogköre messze túlterjed a törvényességi felügyelet kérdésein és elsődlegesen a büntetésvégrehajtás tartalmi menetének felügyeletét célozza. Ennek folytán a törvény a büntetésvégrehajtási bíróságot széles körű jogosítványokkal ruházza fel.

A törvény értelmében a büntetésvégrehajtási bíróság az ítélkező bíróságoktól különálló szervezet, amely egyrészt az alább ismertetendő büntetésvégrehajtási kérdésekben határoz, másrészt pedig központja és felügyeleti szerve az utógondozási feladatok ellátására létrehozott szervezeteknek. A büntetésvégrehajtási bíróság működhet egyesbíróként, a törvényben meghatározott esetekben pedig egy bíróból és két ülnökből álló tanácsban jár el. Amennyiben döntése ellen fellebbezésnek van helye, annak elbírálása három szakbíróból álló tanácsban történik. Kiemelendő, hogy ha a büntetésvégrehajtási bíróság tanácsban jár el, úgy működésére általában a kontradiktórius elv az irányadó. Ehhez képest ülésének időpontjáról és tárgyáról az ügyész, valamint a törvényben megjelölt esetekben a kötelező védelem körében a védelem értesítendő. Általában a bíróság dönti el, hogy szükséges-e az elítélt részvétele az ülésen. Egyes esetekben viszont, különösen a fellebbezési eljárás körében, az elítélt részvétele törvénynél fogva kötelező.

Ahhoz, hogy teljes képet kapjunk a lengyel büntetésvégrehajtási bíróság működéséről, érdemes részletesebben áttekinteni hatáskörét a *szabadságvesztés végrehajtása,* a *pártfogó felügyelet* és a *társadalmi adaptáló központba való elhelyezés, illetve annak foganatosítása* tekintetében.

A *szabadságvesztés büntetés* végrehajtása során:

— A büntetésvégrehajtási intézetekben működő büntetésvégrehajtási bizottság tevékenységét a büntetésvégrehajtási bíró ellenőrzi; a bizottság döntését, amennyiben az a törvénnyel vagy a büntetésvégrehajtási politika elveivel ellentétes, hatályon kívül helyezheti, megváltoztathatja, illetve végrehajtását felfüggesztheti.

— A büntetésvégrehajtási intézet parancsnokának döntése alapján a szabadságvesztés büntetését töltő elítélt büntetése felének kiállása után, jó magatartására tekintettel, jutalomként az intézetből 5 napig terjedő eltávozást kaphat, amennyiben ezzel a büntetésvégrehajtási bíró egyetért.

— Általában a büntetésvégrehajtási bíró ellenőrzi a fegyelmi büntetések alkalmazását az elítéltekkel szemben. Ennek során bármely fegyelmi büntetést hatálytalaníthat vagy megváltoztathat, ha a döntés a törvénybe vagy a büntetésvégrehajtási politika elveibe ütközik. A legsúlyosabb fegyelmi büntetés, az 1—6 hónapig terjedő magánzárkába való helyezés csak előzetes hozzájárulása alapján alkalmazható.

— Az országot sújtó elemi csapás esetén vagy más, hasonló szükséghelyzetben a büntetésvégrehajtású bíró engedélyezheti az elítéltnek a büntetőintézet elhagyását 5 napot meg nem haladó időre.

— Ha az elítélt öncsonkítást követ el, azt az időt, amíg a kórházban kezelik, le kell számítani a büntetés letöltésének időtartamából és a kezelés költségeivel teljes egészében vagy részben az elítélt megterhelhető. Végzést erről a büntetésvégrehajtási bíró hoz az öncsonkítás körülményeinek és indítékainak megvizsgálására, szükség esetén pszichiáter vagy pszichológus szakértő véleményének meghallgatása után. E határozata ellen az elítélt fellebbezéssel élhet.

— A szabadságvesztés büntetés végrehaj-

tása megkezdésének elhalasztása az ítélkező bíróság hatáskörébe tartozik. Ezzel szemben egészségügyi és egyéb okokra tekintettel a büntetés megszakításáról, illetve a megszakítás visszavonásáról a büntetésvégrehajtási bíróság dönt, ami ellen az elítélt fellebbezéssel élhet.

— A feltételes szabadságra bocsátásról — a büntetésvégrehajtási intézet parancsnokának előterjesztése alapján — a büntetésvégrehajtási bíróság dönt. Ilyen esetben a bíróság köteles meghallgatni a büntetésvégrehajtási intézet képviselőjét, valamint az elítéltet. Az ügyész részvétele az ülésen kötelező. Az elítélt fellebbezéssel élhet a feltételes szabadságra bocsátást elutasító második és további határozat ellen, míg az első elutasító határozat ellen csak abban az esetben, ha a büntetésvégrehajtási intézet pozitív véleményt adott. Amennyiben az elítéltet feltételes szabadságra bocsátották, a próbaidő tartamára a büntetésvégrehajtási bíróság magatartási szabályokat szabhat meg, illetve az elítéltet meghatározott személy, intézmény vagy társadalmi szervezet felügyelete alá helyezheti. Ilyen esetben az adott személy, intézmény, illetve társadalmi szervezet köteles tájékoztatni a bíróságot a feltételesen szabadságra bocsátott személy magatartásáról és ennek folytán indítványt tehet a feltételes szabadságra bocsátás visszavonására. A feltételes szabadságra bocsátást visszavonó határozat meghozatala előtt a büntetésvégrehajtási bíróság köteles meghallgatni a szabadságra bocsátott személyt és védőjét, valamint az ügyészt. A bíróság határozata ellen az elítélt fellebbezéssel élhet.

Összegzésként megállapítható, hogy a lengyel törvény koncepciójában a szabadságvesztés végrehajtása során a büntetésvégrehajtási bíróság funkciója kettős. Egyrészt általános felügyeletet gyakorol a büntetésvégrehajtási szervek tevékenysége felett a hatályos jogszabályok betartását és a büntetésvégrehajtási politika követelményeinek megvalósítását illetően. Másrészt pedig dönt a törvény által meghatározott, az elítéltek egyes jogait érintő kérdésekben és általában az elítélt idő előtti szabadítása tárgyában.

Az elítéltek reszocializációját célzó büntetőpolitikai koncepció keretében sajátos intézményrendszer alakult ki az utógondozási feladatok megoldására Lengyelországban. A büntetésvégrehajtási törvénykönyv az utógondozást állami feladatként szabályozza. Ennek központi koordinációs szerve az igazságügyminiszter mellett működő országos utógondozási tanács, amelyben részt vesznek mind a központi államigazgatási szervek, mind pedig az országos társadalmi szervezetek képviselői. Feladatainak ellátására a tanács alá vannak rendelve az utógondozás területi egységei, amelyek az előbbihez hasonló elvek alapján kerülnek felállításra. Az utógondozás területi szervezeteiben tevékenykednek a hivatásos és a társadalmi pártfogó felügyelők, a helyi társadalmi szervezetek aktivistái stb. A területi utógondozási szervezet szorosan kapcsolódik a büntetésvégrehajtási bírósághoz, annak felügyelete és irányítása alatt működik.

A büntető törvénykönyvben és a büntetésvégrehajtási törvénykönyvben szabályozott utógondozási rendszer célja a büntetésüket kitöltött elítéltek visszaesésének meggátlása. Éppen ezért nem minden szabadult elítélt kerül utógondozásra, hanem csak azok, akiknél a visszaesés veszélyével kell számolni, függetlenül attól, hogy véglegesen szabadult, vagy csupán feltételes szabadságra bocsátott elítéltről van szó. Ide tartozik mindenekelőtt a visszaeső bűnelkövetőknek a Btk. 60. §-ában meghatározott köre, akikkel szemben a bíróság köteles utógondozást elrendelni. Ezen kívül a bíróság utógondozást rendelhet el olyan szabadult elítéltek tekintetében is, amikor az elítélt személyiségi vonásainak vagy környezetének figyelembevételével a bűnismétlés veszélye fennáll. Az utógondozás fő formája a bíróság által elrendelt pártfogó felügyelet, amelynek tartama 3—5 évig terjedhet. A pártfogó felügyelet tartalma meghatározott magatartásszabályok elrendelése és azok ellenőrzése a pártfogó felügyelő útján. A pártfogó felügyelő a büntetésvégrehajtási bíróságnak meghatározott időközönként jelentést tesz a pártfogó felügyelet alá helyezett személy magatartásáról és beilleszkedésének problémáiról.

A fentiekhez képest a *pártfogó felügyelet* tekintetében a büntetésvégrehajtási bíró hatásköre a következő:

— Amennyiben az alapügyben hozott ítélet nem rendelkezett róla, a büntetésvégrehajtási bíróság a visszaeső bűntettessel szemben pártfogó felügyeletet rendelhet el, ha indokolt annak feltételezése, hogy szabadulása után újabb bűncselekményt követne el. A döntés ellen az elítélt fellebbezéssel élhet, amelyet a büntetésvégrehajtási bíróságnak 3 szakbíróból álló tanácsa bírál el, ahol az ügyész részvétele, valamint az elítélt és védőjének meghallgatása kötelező.

— A büntetésvégrehajtási bíró nevezi ki azt a pártfogót, aki az elítélt felett a közvetlen felügyeletet gyakorolja, illetve a közvetlen felügyelet gyakorlását meghatározott munkahelyre vagy társadalmi szervezetre bízhatja.

— A pártfogó felügyelet időtartama alatt az elítélt reszocializációjának menetétől függően a büntetésvégrehajtási bíró az egyes intézkedéseket, magatartási szabályokat módosíthatja, visszavonhatja, illetve újakat rendelhet el. Az e kérdésben hozott határozata ellen az elítélt fellebbezéssel élhet.

A lengyel utógondozási koncepcióban a súlyos visszaeső bűnözőkkel szemben alkalmazható szigorú biztonsági intézkedés, a határozatlan tartamú, de legfeljebb 5 évig tartó társadalmi adaptáló központba helyezés szorosan kapcsolódik a pártfogó felügyelet elrendelésének szabályaihoz. Ennek lényege az, hogy automatikusan sohasem alkalmazandó, hanem csak ak-

kor, ha a szabadult elítélt visszaesésének megelőzése érdekében a pártfogó felügyelet alá helyezés nem mutatkozik célravezetőnek. Mint a szabadságvesztés letöltését követő utólagos intézkedést, a *társadalmi adaptáló központba helyezést* a törvény a büntetésvégrehajtási bíróság hatáskörébe utalja. Ennek megfelelően:

— Egy hónappal a szabadságvesztés büntetésnek a törvényben meghatározott visszaeső bűnöző általi letöltése előtt a büntetésvégrehajtási bíró pártfogó felügyeletet rendelhet el az ítéletben kimondott társadalmi adaptáló központba való elhelyezés helyett, ha a reszocializálásnak a büntető intézetben elért eredményei alapot adnak annak feltételezésére, hogy a pártfogó felügyelet megfelelő eszköz ahhoz, hogy az elítéltet újabb bűncselekmény elkövetésétől visszatartsa.

— Amennyiben viszont a pártfogó felügyelet alá helyezett többszörös visszaeső a pártfogó felügyelet szabályait megszegi, a büntetésvégrehajtási bíró a Btk. 64. §-ában meghatározott esetekben az elítéltet társadalmi adaptáló központba utalhatja. Ilyen esetben döntését tanácsban hozza meg, ellene fellebbezésnek van helye, amelyet 3 szakbíróból álló tanács bírál el. Az eljárásban az ügyész részvétele, illetve az elítélt és védőjének meghallgatása kötelező.

— A társadalmi adaptáló központ ideiglenes elhagyásának engedélyezéséről, az ilyen engedély visszavonásáról, valamint a központból való távolmaradás időtartamáról a büntetésvégrehajtási bíró határoz.

Mindebből látható, hogy a lengyel büntetésvégrehajtási bíróság, mint az utógondozási szervezet felügyeleti szerve, széles körű jogosítványokkal rendelkezik annak érdekében, hogy a pártfogó felügyelet szabályai rugalmasan, a visszaeső bűnözés meggátlásának céljából mindenkor a szabadult elítélt személyiségi vonásainak és reszocializációs problémáinak figyelembevételével, egyéniesítve kerüljenek alkalmazásra.

A külföldi tapasztalatok és jogi megoldások számbavétele után nézzük meg, hogy a *magyar büntetésvégrehajtási rendszerben milyen szerepet játszik ma a büntetésvégrehajtási bíró,* illetve, hogy *melyek az intézmény továbbfejlesztésének lehetőségei.*

Ismeretes, hogy a magyar jogrendszerben a büntetésvégrehajtási bíró, pontosabban szólva: a büntetésvégrehajtási intézet helye szerint illetékes megyei bíróság elnöke által kijelölt bíró, az újabb jogfejlődés terméke. Hatályos büntető törvénykönyvünk, a szocialista jogfejlődés tendenciáival egyezően, a feltételes szabadságra bocsátás kérdésében való döntést a bíróság hatáskörébe utalta. A törvény miniszteri indokolása kifogástalan okfejtéssel szögezte le, hogy a „... feltételes szabadságra bocsátás lényegileg a bíróság által kiszabott büntetéssel járó szabadságelvonás megrövidítését jelenti, olyan esetben, amikor alaposan feltehető, hogy a büntetés célja további szabadságelvonás nélkül is elérhető. Minthogy a büntetést mindenkor a bíróság állapítja meg, a bíróság által meghatározott szabadságkorlátozás tartamának a megrövidítésére is a bíróság a leghivatottabb szerv."[1] Ebből az elvből kiindulva, hatályos jogszabályaink értelmében, a megyei bíróság elnöke által kijelölt bíró (büntetésvégrehajtási bíró) dönt a szabadságvesztésre ítélt személy feltételes szabadságra bocsátásáról, illetve enyhébb végrehajtási fokozatba helyezéséről, és a szigorított őrizetbe helyezett különösen veszélyes visszaesők ideiglenes elbocsátásáról vagy annak megszüntetéséről.

A fenti esetekben a hatályos büntetőeljárási törvény értelmében a büntetésvégrehajtási bíró népi ülnökök közreműködése nélkül egyesbíróként jár el a törvénynek a különleges eljárásokra vonatkozó szabályai alapján. Ennek lényege az, hogy az eljárás az intézet előterjesztése alapján indul, melynek során a büntetésvégrehajtási bíró általában iratok alapján dönt, de belátása szerint meghallgathatja az ügyészt, az elítéltet, illetve a büntetésvégrehajtási intézet képviselőjét. Az ügyben hozott végzése ellen fellebbezésnek nincs helye, ha azonban a határozat törvénysértő, azt a bíróság hivatalból vagy az ügyész indítványára megváltoztathatja. Mindebből kitűnően a büntetésvégrehajtási bíró *igazgatási hatáskörben* jár el, amit a törvény azzal is hangsúlyoz, hogy végzése ellen fellebbezésnek nincs helye. A törvény indokolása egyöntetűen kiemeli az eljárás igazgatási jellegét és ezzel indokolja egyrészt azt, hogy a fenti kérdéseket a megyei bíróság által kijelölt bíró hatáskörébe utalja, illetve azt, hogy a védő részvétele az eljárásban kizárt.

Mindebből megállapítható, hogy a lengyel megoldástól eltérően, hazánkban a büntetésvégrehajtási bíró hatásköre a *büntetésvégrehajtási szervek tevékenységének felügyeletére nem terjed ki,* hatásköre csak az eredeti ítélet korrekciójával kapcsolatos egyes jogkérdésekre, zömében az elítéltek idő előtti szabadításával kapcsolatos ügyekre terjed ki. Ugyancsak jelentős eltérés, hogy szervezetileg ugyan a területileg illetékes megyei bírósághoz kapcsolódik, de eljárása teljes mértékben *igazgatási jellegű.* Feltehetően e két tényezőre vezethető vissza, hogy a büntetésvégrehajtási bíró tevékenységében ma nagyon sok a formális elem és miután közvetlen rálátása nincs az adott büntetésvégrehajtási intézet tevékenységére, döntéseit az intézeti előterjesztés az esetek legnagyobb részében eleve meghatározza.

Megítélésem szerint a büntetőjogi és a büntetésvégrehajtási jogi kodifikáció új módon veti fel a büntetésvégrehajtási szervek tevékenysége feletti felügyelet és ezek között a büntetésvégrehajtási bíróság kérdését. Abból kiindulva, hogy a szocialista államigazgatási szervek tevékenységének felügyelete és ellenőrzése olyan össztársadalmi érdekeket kifejező feladat, amelynek megoldása csakis a komplex módszerekben keresendő, jogpolitikai kérdés annak el-

döntése, hogy a büntetésvégrehajtási szervek tevékenysége feletti felügyelet milyen jogi megoldásai kerüljenek előtérbe. Ebben a körben, nem beszélve az egyéb lehetséges állami, illetve társadalmi ellenőrzési formákról, véleményem szerint nyomatékkal merül fel a bírói felügyelet kérdése. Ennek elvi alapja az, hogy az új büntető törvénykönyv büntetési rendszere olyan elemekkel gazdagodik, melynél fogva *az adott szankció végrehajtása feltételezi az ítéletben kiszabott büntetés vagy intézkedés utólagos módosítását, változtatását is.* Erre pedig sor kerülhet nemcsak a próbárabocsátás esetén, hanem a szabadságvesztés végrehajtása során is.

Közismert, hogy az „egységes szabadságvesztés — differenciált büntetésvégrehajtás" elve hazánkban az elmúlt évtizedekben jelentősen átalakult. Az 1950. évi II. törvénnyel — a Btá-val — bevezetett egységes szabadságvesztés büntetés a gyakorlatban különböző végrehajtási módokra, törvényi szóhasználattal: végrehajtási fokozatokra differenciálódott. Az elítélteket illető végrehajtási fokozat kijelölése hosszú ideig kizárólag a büntetésvégrehajtási szervek igazgatási hatáskörébe tartozott. Ezzel a folyamattal párhuzamosan, ha történetileg nem is mindig azzal egybeesőleg, növekedett az igény a büntetésvégrehajtás törvényességét illetően. Ennek folytán ma az a helyzet, hogy a büntető törvénykönyvben egységes büntetésként szereplő szabadságvesztést már nem a büntetésvégrehajtás, hanem maga a törvény differenciálja azzal, hogy a szabadságvesztésnek különböző végrehajtási fokozatairól rendelkezik és a fokozatok kijelölésének a jogát kifejezetten a bíróságra ruházza. Miután pedig a törvény jelenleg is, de a jövőben még fokozottabban lehetővé teszi az alapítéletben meghatározott fokozatban történő szabadságvesztés büntetés időbeni (feltételes szabadságra bocsátás), illetve tartalmi (a fokozatok cseréje az enyhébb, illetve a súlyosabb fokozatba helyezéssel) megváltoztatását, teljesen kézenfekvő, hogy ilyen utólagos döntés meghozatalát csakis bírói jellegű szervre célszerű rábízni. Mindezekben az esetekben pedig a döntés csak akkor lehet megalapozott, ha a bíróságnak teljes áttekintése van a büntetésvégrehajtás menetéről, azaz, ha figyelembe tudja venni az adott büntetésvégrehajtási intézetben alkalmazott büntető-nevelő módszereket és eljárásokat, illetve azok hatását az elítélt személyiségére. Emellett a szabadságvesztés végrehajtása során alkalmazásra kerülhetnek olyan jellegű jogkorlátozások vagy kedvezmények, amelyek bizonyos vonatkozásban az eredeti ítélet tartalmi korrekcióját jelenthetik. Ilyenek például egyes rendkívüli fegyelmi büntetések, mint pl. az újabb kodifikációs elképzelések szerint a fegyelmező részlegbe való utalás és kedvezmények, mint pl. eltávozás az intézetből.

A büntetésvégrehajtás bírói felügyelete éppen a rendkívül sajátos feladatokra tekintettel aligha ruházható az ítélkező bíróságokra. Minden elméleti és gyakorlati megfontolás amellett szól, hogy e feladatok megvalósítására *indokolt létrehozni a sajátosan szervezett büntetésvégrehajtási bíróságot azzal, hogy hatásköre a fentieken kívül terjedjen ki a pártfogó felügyelői, illetve utógondozási szervezet irányítására és felügyeletére is.* Hatáskörének kialakítása — a szervezeti és az eljárásjogi részletkérdéseket nem érintve — az alábbi főbb problémák tekintetében igényelnek elvi állásfoglalást.

— A büntetésvégrehajtási bíróság hatáskörébe utalható az elítéltek meghatározott jogait érintő kérdések eldöntése. Így elsősorban ide kívánkozik a legsúlyosabb fegyelmi büntetések kiszabásának jóváhagyása, illetve a törvényben meghatározott esetekben jutalomként az intézet elhagyásának engedélyezése. Emellett felmerülhet még a büntetés végrehajtása félbeszakításának engedélyezése, illetve annak visszavonása, továbbá hasonló jellegű végrehajtási problémák rendezése. E kérdések közös jellemzője, hogy ugyan az elítéltek vonatkozásában jogkérdésként jelentkeznek, de összességükben a büntetésvégrehajtási politika következetes végrehajtását is jelentik.

— Kívánatos, hogy a büntetésvégrehajtási bíróság, a jelenlegi jogi megoldással egyezően, döntsön minden olyan büntetésvégrehajtási kérdésben, amely lényegében az eredeti ítélet korrekcióját jelenti. Ilyenek elsősorban a szabadságvesztés végrehajtási fokozatának megváltoztatása bármely irányba, a feltételes szabadlábra helyezés, illetve a szigorított őrizetesek feltételes elbocsátása vagy annak visszavonása.

— Az utógondozás területét az új Btk. előreláthatólag kitágítja és új módon rendezi. Pártfogó felügyeletet igényel majd a próbára bocsátás a felnőtt korúak vonatkozásában, de hasonló intézkedésre kerülhet sor a kiszabott büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztésével, továbbá a feltételes szabadságra bocsátással kapcsolatban is. A szervezési, koordinálási feladatokon túlmenően mindez számos jogkérdést is felvet a kötelező magatartási szabályok betartásának ellenőrzése, utólagos módosítása vonatkozásában. Fejlődő utógondozási szervezetünk központja lehet a büntetésvégrehajtási bíróság, megfelelő jogosítványok kialakításával.

— A fenti feladatok ellátása érdekében a büntetésvégrehajtási bíróság intézményét, beleértve eljárásjogi helyzetét is, indokolt átalakítani és ennek megfelelően szabályozni. Ennek folyamán figyelembe kell venni, hogy a büntetésvégrehajtási bíró rugalmas és operatív működése érdekében bizonyos körben fenntartandó eljárásának igazgatási jellege, más vonatkozásokban viszont megérett a helyzet arra, hogy az intézmény bírói jelleget nyerjen. Így nevezetesen a szabadságvesztésre szóló ítéletek korrekcióját jelentő esetekben indokolt az eljárás kontradiktórius jellegét biztosítani és ebben a körben pl. az elítélt meghallgatását kö-

telezővé, illetve a védő részvételét lehetségessé tenni. Meghatározott körben indokolt a büntetésvégrehajtási bíróság döntése ellen fellebbezési lehetőséget biztosítani az elítéltnek. Fellebbezés esetén az ügyet a büntetésvégrehajtási intézet területe szerint illetékes megyei bíróság 3 szakbíróból álló tanácsa bírálhatná felül.

— Végül felmerülhet annak igénye is, hogy a büntetésvégrehajtási bíróság felügyeleti tevékenysége terjedjen ki általában a büntetésvégrehajtás tartalmi kérdéseire, mindenekelőtt a büntetésvégrehajtási politika következetes végrehajtásának felügyeletére. Ez a kérdés azonban független az előzőkben vázoltaktól és alapjában az igazságügyi igazgatás problémáival kapcsolatos. Ezért tárgyalását jelenleg mellőzöm.

Befejezésül hangsúlyozni szeretném, hogy a büntetésvégrehajtási bíróság kialakításának igénye, a külföldi tapasztalatok számbavétele mellett is, a magyar büntetésvégrehajtás és büntetésvégrehajtási jog valóságából és fejlődési tendenciáiból fakad. Meggyőződésem, hogy az intézmény perspektivikus továbbfejlesztése összhangban van büntetési rendszerünk fejlődési tendenciáival, különösen az állampolgári jogok fokozott védelmének igényével és a szocialista törvényesség követelményeivel.

Horváth Tibor

Etikai és büntetőpolitikai meggondolások az eutanázia értelmezésében

Az eutanázia mint alapvetően morális kérdés megítélése tekintetében legjobban három tudományág volt mindig érintve; az orvostudomány, a teológia és a jogtudomány. Több olyan eset történt és ezek nyomán bírói döntés született a közelmúltban, melyek ismét felvetik az eutanázia fogalmának kérdését.[1] Ezekre figyelemmel elsősorban az erkölcsi és jogi szempontokat figyelembe véve kíséreljük meg a témát áttekinteni, melynek során célunk az eutanázia fogalmi határaival kapcsolatos álláspontunk rögzítése.

I.

A kérdés megközelítésénél úgy véljük mindenekelőtt helyes körvonalazni az eutanázia általunk alapul vett fogalmát. Vizsgálatunk alapjául a jog- és az orvostudomány mértékadó véleményeinek a felfogását követjük, melyek szerint eutanázián a következő három eset értendő:[2]

1. A legszélesebb értelemben minden „csökkent értékű" ember elpusztítása, ideértve az elmebetegeket, szellemileg vagy testileg károsodott csecsemőket, öregeket stb.

2. A gyógyíthatatlan és elviselhetetlen fájdalomban szenvedő, végstádiumba jutott beteg halálának siettetése.

3. A legszűkebb értelemben a halálkínok enyhítése, a halál siettetése nélkül.

Megítélésünk szerint e fogalom első tagja, vagyis az ún. csökkent értékű emberek elpusztításának elbírálása egyértelmű lehet.

Mondjuk ezt annak ellenére, hogy pl. a torzszülött esetleg sohasem lesz képes társadalmilag hasznos munkavégzésre. Ugyanakkor önmagában ez az utilitarista indoka elpusztításuknak elfogadhatatlan, a szocialista erkölcsi felfogás alapelveivel összeegyeztethetetlen. Így megalapozott álláspontunkon nem változtat az sem, hogy a csökkent értékű ember, a torzszülött, esetleg nemcsak hasznot nem hoz vagy örömet nem okoz, de éppen ellenkezőleg egész életére keserűséget és gondot jelent szüleinek, környezetének, és önmagának is.[3]

Felfogásunkat alátámasztja, hogy az eutanázia ilyen indokok alapján történő felhasználása ellentmondana az emberi élet kiemelkedő értékéről vallott társadalmi felfogásnak, mely egyúttal minden államban a közbiztonság egyik alappillére is.

Úgy véljük ez a következetes álláspont érvényesítendő annak ellenére is, hogy a szocialista büntető törvényhozásban kompromisszumos kísérlet is található, amennyiben a bolgár Btk. szerint privilegizált esetet képez, ha az alig megszületett torz csecsemőn a szülő emberölést követ el.[4] A kompromisszum azonban ebben a felfogásban sem a büntethetőséggel kapcsolatos, hanem kizárólag a büntetendő cselekmény súlyának megítélésével.

Az általunk idézett fogalom harmadik tagja: a halálkínok enyhítése a halál siettetése nélkül a legkevésbé eutanázia, szemben az előbb tárgyalt esettel, mely az eutanázia tágabb értelmezésében már beletartozhat.

---

[1] Lásd pl. az Egyesült Államokban Karen-Ann Quinlain ügyét. Mérleg, 1976. évi sz. 161—182. old., — vagy a francia Eric Boizel ügyét. Paris Match 1446. 1977. évi febr. 11., 37—39. old., — ugyanígy a holland Postma van Boven orvosnő ügyét.

[2] *Boldizsár* Ferenc: Eutanázia — Igen? Nem? Valóság 1970. évi 10. sz., *Horváth* Tibor: Eutanázia és büntetőjog. Állam- és Jogtudomány, 1972. évi 1. sz.

[3] *Schaerer,* René: Reflexions d'un philosophe sur l'euthanasie. Revue internationale de droit pénal 1965. évi 1—2. sz. 76. old.

[4] Bolgár Btk. 121. §. Európai Szocialista Országok Btk-i. Bp., 1973. I. 111. old.

Végső soron az a következtetés adódik, hogy szűken értelmezett eutanázia csak az idézett fogalom 2. pontjában foglalt esetet öleli fel. Ezen, szűken értelmezett eutanázia-fogalom megítélése ugyancsak nem egyöntetű. Klasszikus felfogásán értendő, ha: *1.* a gyógyíthatatlannak ítélt, *2.* olyan elviselhetetlen fájdalmaktól szenvedő beteget, akinek szenvedései csak kábítószerrel enyhíthetők, *3.* és akinél a halál a közeljövőben bizonyosan bekövetkezik, az orvos vagy a beteg kérésére, vagy anélkül halálba segít.[5]

Ezen klasszikus fogalom elemei közül az orvostudomány fejlődésével egyre inkább háttérbe szorul a fájdalmak problémája, és a kérdés súlypontja egyre inkább annak a megítélésére helyeződik át, hogy a beteg halála valóban közeli időpontban áll-e be, vagy — figyelemmel a reanimáció lehetőségére — a kérdés már úgy fordítható meg, hogy vajon a gyógyíthatatlannak ítélt beteg életfunkciói meddig tartandók fenn gépi úton is.

A reanimáció lehetőségével ugyanis a gyógyító szándékú orvos szinte korlátlan ideig életben tud tartani olyan baleseti vagy egyéb sérültet, akitől nem lehet remélni, hogy valaha is felgyógyul. A humanitárius szempontok mégis azt diktálják, hogy ha létezik segítő eszköz, ne hagyjuk meghalni embertársunkat, mert ha az orvos nem kezeli, akkor rövidesen meghal, és mivel nem kezelte, meghalni engedte. Élesen fogalmazva mulasztásával passzívan megölte, mert nem tett meg mindent, amit egyébként megtehetett volna.

Két kérdést vet fel *etikailag* a problémakör. *1.* Joga van-e az orvosnak, esetleg még akarata ellenére is életben tartani ilyen reménytelen helyzetben valakit, illetve tágan értelmezve gazdálkodhat-e valaki más életével?

2. Eutanázia-e, ha az orvos nem avatkozik be a betegség feltartóztathatatlan menetébe, amennyiben tisztában van azzal, hogy csak hátráltatni tudja a halált, de a beteget már meggyógyítani nem?

ad 1. Amennyiben az előbb felvetett kérdések közül az elsőre kísérelnénk meg a válaszadást, elkerülhetetlenül az emberi élet értékének problémájából kell kiindulni, illetőleg mivel vethető össze az, ha egyáltalán mérhető valamivel. Ennek megvizsgálásához néhány — talán nem túl spekulatív — szituációt állítottunk össze. Kimondva-kimondatlanul bizonyos esetekben mérlegelést végez az orvos, amikor tömegbaleset helyszínén dönt, hogy egy haldokló betegen, vagy egy súlyos betegen segítsen. Ha a súlyos betegnek siet a segítségére, vállalja egyúttal annak a kockázatát, hogy esetleg rosszul ítélte meg a haldokló állapotát és még talán menthető lett volna a helyzete, ha beavatkozik. Tehát amikor gazdálkodott az idejével — hogy kin segítsen — emberek életével is gazdálkodott. Hasonló cselekvést végez a parancsnok mikor háborúban utóvédet hagy hátra, mert tudja: nagy valószínűséggel a halálos ítéletét is kimondta annak a katonának, akit kijelölt erre a feladatra. Mindkét esetben közös, hogy azonos és összevethető minőségi kategóriákat: az emberi életeket mérlegelik azok, akiknek a pillanatnyi helyzetben erre döntési joguk van. Az első esetben, bár két élő ember közt mérlegel az orvos, akaratlanul és kimondatlanul is kimondja, hogy ez a két élet nem azonos értékű. Ezért a döntéséért senki sem fogja felelősségre vonni, mindenki más hasonlóan járna el a megfelelő szakértelem birtokában.

A második esetben a probléma sokkal egyszerűbb, csupán mennyiségi összevetésről van szó: az utóvéd egy élete több tíz, vagy száz életet ment meg. Itt nem merül fel az egyes életek különböző értékeinek súlya. Az első eset (amely tulajdonképpen passzív emberölésnek is felfogható) tovább élezzük úgy, hogy egy intenzív osztályt képzelünk el, ahol van három lélegeztető készülék és négy rászoruló súlyos beteg. Egyik beteg sem halálos beteg, mindegyiknek esélye van a felgyógyulásra, de meghal az, akit nem lélegeztetnek. Az orvos ismét mérlegel és ismét lemond az emberi élet izolált értékeléséről és a többi beteg helyzetéhez viszonyítva határoz, tehát sorrendiséget állít fel (értéksorrendet!) és a betegek prognózisa alapján dönti el, hogy melyiküket kell kivenni valamelyik gépből, hogy az új beteget elláthassák. Aki ezt a döntést végrehajtja, kétségkívül szerepet játszik egy másik ember életének a megszűnésében.

Az emberi élet értéke az egyéni — és a társadalmi érdekek tükrében a következő képet mutatja. Elvileg mindenki, élete minden pontján egyformán fontos a társadalom számára, függetlenül korától, szakképzettségétől egészségi állapotától, mert a társadalomnak ahhoz fűződik érdeke, hogy az egyén minél tovább gyümölcsöztesse képességeit a társadalom hasznára.

Ez az emberséges elv kiélezett szituációban azonban törést szenvedhet, mert orvos, aki azt mérlegeli, hogy a reanimációs készüléket melyik betegére helyezi, az azonos prognózisú betegek közül azt választja, akinek például több kiskorú gyermeke van, vagy inkább a húszévest helyezi előnybe a hetvenévessel szemben. És úgy érezzük helyesen dönt, mert mérlegeli azt, hogy kihez fűződik a társadalomnak nagyobb érdeke.

Vagyis, amíg a társadalom egyformán képes védeni minden polgárának minden értékét, nincsen értékes és kevésbé értékes élet.

De mikor a javak, vagy az eszközök szűkös volta miatt mérlegelni kényszerül a társadalom képviselője, az egyéni és a társadalmi értékeket egyaránt mérlegre téve igyekszik igazságosan dönteni, az egyéni érdeket csak olyan mérték-

[5] A klasszikusnak nevezhető fogalmat P. Rentchnick-től idézzük, melyet már több tanulmány is alapul fogadott el, így pl. *Schaerer:* im. 76. old.

ben akceptálhatja, amilyen mértékben az egybeesik a társadalmi érdekekkel.

Az egyéni érdek szintjén is hasonló a helyzet. Mind a lét — mind a fajfenntartás ösztöne elvileg arra inspirálja az embert, hogy minél tovább éljen és mind több utódjának adja meg a lehetőséget ugyanarra.

Ennek ellenére nagyon természetesnek, sőt emberinek érezzük az idős, vagy súlyos beteg embertársainknak a belenyugvását a megváltoztathatatlanba életük végén, ahol tulajdonképpen az egyéni, de a fenti általános érdek is a görcsös élni akarást diktálná.

A főszabály nyilván az, hogy a társadalomnak mindig ahhoz fűződik morális és utilitárius érdeke, hogy az állampolgára éljen. Bizonyos esetekben viszont a társadalom kénytelen fejet hajtani az egyéni érdek vagy inkább elhatározás szupremációjának — az öngyilkosság esetében — (itt az állam „hallgatólagosan" tudomásul veszi, hogy az egyén rendelkezzék az életével, mert a megmentett öngyilkost nem bünteti.)

Ismét más esetben viszont azt az elvet — hogy elősegítse és védje állampolgárainak életét — a társadalom csak úgy tudja betartani, hogy kénytelen lemondani egy — mondjuk ki nyíltan — az adott szituációban kevésbé fontos életről.

Ezen a ponton viszont a társadalmi érdek elsőbbségének kell érvényesülnie. Ha viszont az emberi élet bármely más értékkel áll szemben, az emberi élet abszolút értékéhez nem férhet kétség.

Hozzá kell tennünk, hogy az érdekek ilyen kollíziója büntetőjogi téren a végszükség intézményében többnyire feloldást nyer.) Mindezekből az szűrhető le tanulságul, hogy mérlegelést hajt végre az állampolgár kritikus szituációkban és ezekben az esetekben az emberi élet értéke bizonyos fokig relatív lesz, ilyenkor az, akinek az életéről döntenek, csak mint passzív alany vesz részt a döntésben, és az emberi életnek nem szükségszerűen azonos értékűek minden esetben.

Álláspontunkat úgy tudnánk ezek után összefoglalni, hogy az orvosnak mindent el kell követnie, ami tőle telik, hogy betegét meggyógyítsa, nem kell azonban minden tőle telhetőt megtennie annak érdekében, hogy a — betegségfolyamat által feltartóztathatatlanul előre meghatározott — halált elodázza, ha munkaerejével, vagy technikájával jobb prognózisú emberi életet menthet meg.

Ez csupán elv, és biztos, hogy adott esetben nagyon is vitatható lehet az alkalmazása, de úgy érezzük, hogy kifejezetten is meg kell ezt a döntési lehetőséget adni a kezelő orvosnak, többek között azért, mert sem őt, sem a beteget nem kényszerítheti senki értelmetlen és céltalan küzdelemre.

ad 2. E kérdés felvetése és megválaszolása tradicionálisnak tekinthető. Többek közt XII. Pius pápa is foglalkozott a problémával 1957-ben az anestesiológusok kongresszusán, a résztvevők kihallgatása során. (Figyelemmel arra, hogy az államok némelyikében az eutanázia kérdésének erkölcsi vonatkozásait nagyrészt azonosítják annak vallásetikai megközelítésével, ez a vélemény jelentősnek tekinthető.) A pápa álláspontja a következő volt: Mivel a család „rendszerint csak a rendes eszközök alkalmazására köteles, jogosan követelheti, hogy a fölélesztés igyekezetével hagyjon fel az orvos, ha az olyan terhekkel jár, amilyeneket lelkiismeretesen nem lehet elvárni. Ilyen esetben az orvos jogosan beleegyezhet a kérésbe".[6] Ekkor — mondja a pápa — sem eutanáziáról, sem pedig a beteg életének szándékos kioltásáról nem lehet beszélni, mert a halál, a beteg állapotának, és nem a „rendkívülinek" vagy alkalmatlannak ítélt kezelés megvonásának a következménye.

A rendkívüli eszköz fogalma az orvostudomány fejlődésével egyre relatívabbá és annak megítélése pedig egyre nehezebbé válik, hogy mi minősül még annak. Anélkül viszont, hogy bárki argumentum ad hominem érvelést vethetne szemünkre, az előbbi gondolatmenetből kell kiindulni. Az orvosi és hozzátartozói lelkiismeret felszabadítása, mint erkölcsi gond, mint látjuk, már korán felmerült. Az orvosi, és főként a jogi reakciója viszont elmaradt, holott a gyógyító eszközök és módszerek szaporodásával inkább csak nőtt az ilyen konfliktushelyzeteknek a lehetősége.

Az elmaradás oka főleg abban jelölhető, hogy az eutanáziával való hasonlóság bátortalanná tesz minden kísérletet, hisz az eutanázia elítélése a hivatalos felfogásban mindenütt egyöntetű. Hozzá kell tennünk, ez a felfogás nem is vitatható, különös tekintettel arra, hogy az eutanázia fogalmához hozzátapadt annak a gyakorlatnak az erkölcsi rosszallása, melyet a náci birodalom folytatott.

A betegség folyamatába való beavatkozás az orvos számára ugyanis reménytelen esetekben inkább csak jog marad, mint célszerű kötelesség, mert ahhoz már sok területen eleget tud az orvostudomány, hogy szinte korlátlan ideig a beteget életben tartsa, de ahhoz keveset, hogy meggyógyítsa.

Nézetünk szerint a reanimációs készülék kikapcsolása, illetőleg nem alkalmazásának problémaköre a számos hasonló vonás ellenére megkülönböztetendő a hagyományos értelemben vett eutanáziától.

Ennek okai a következők. *1.* A klasszikus eutanázia fontos motívuma és fogalmi feltétele volt a szánalom, amit a beteg, vagy a haldokló fájdalmainak látványa váltott ki. A mai fájdalomcsillapítási lehetőségek és a fenti készülékben ápolt beteg állapota (például cerebrális halál) a könyörületnek ezt az indítékát már kizárják, vagy erősen háttérbe szorítják. *2.* A

[6] The Prolongation of Life. An allocution of Pope Pius XII. to an International Congress of Anesthesiologists 1957. nov. 24.

passzív eutanázia fogalmát az orvostudomány fejlődése hozta be a köztudatba, mert a halálba segítés mindig aktív beavatkozást jelentett egy folyamatba azért, hogy serkentse annak a lefolyását és siettesse a halált. Ezzel szemben a készülék kikapcsolása (tartózkodás a további kezelés folytatásától), vagy a kezelésnek a be nem vezetése, egyaránt passzív magatartás, erre az eutanázia fogalmát csak később terjesztették ki. 3. A jogi szabályozás sohasem lehet kerékkötője a technikai haladásnak, és az emberi lét biztonságán való őrködésén túl feladata a lelkiismereti konfliktusok feloldása is. Ha a felszíni hasonlóság elismerésével elfogadjuk az eutanázia fogalmának kiterjesztését e magatartásra, úgy az az újabb tudományos eszközök alkalmazásának előzetes fogalmi gátja lesz. Éppen ezért, abban az esetben, amikor az orvos látja a céltalan küzdelmet, s csak megengedi a halál korábbi időpontban történő beálltát és nem okozza azt, a jogi szabályozás nem kényszeríthet, és nem tarthat jó szándékú orvost még csak formálisan sem bűnözőnek.[7]

Az etikai kérdések áttekintése után, a jobb összevetés lehetősége érdekében is, külön tárgyaljuk a büntetőpolitikai kérdéseket. E tárgyalási mód segíthet kimutatni, hogy a büntetőjogi megfontolások mennyiben teszik szűkebbé a mozgásteret e kérdésben, de egyben azt is, hogy részben megváltozott etikai felfogás mennyiben kívánhatja meg a büntetőjogi szabályozás esetleges revízióját.

II.

A felvetett kérdések büntetőpolitikai és büntetődogmatikai relevanciája a következő. Az emberi élet értéke, mint megállapítottuk, minden más értéket megelőz; e tétel évszázados gyakorlati tapasztalatokon is nyugszik, ezért nem érheti az a vád, miszerint: a dogmatikus szabályozás vagy a morál igazságtalanul kikiáltja az értékek abszolút elsőségét, anélkül, hogy bevárná a relatív történések befejeződését, melyeknek ezekkel az értékekkel össze kell illeniük.[8]

Aligha vitatható az, hogy a relatív cselekvések mindeddigiekben igazolták az emberi élet elsődleges értékét, még akkor is, ha kivételek találhatók. Amennyiben elfogadjuk ezt az alaptételt, akkor az is látható, hogy mindeddig az emberi élet egyetlen valós mércéje maga az emberi élet, azaz egy másik ember élete.

Akár a jogos védelem, akár a segítségnyújtási kötelezettség, vagy a végszükség példájára gondolunk, látható, hogy az emberi élet elvételét egy másik — egy megtámadott vagy veszélyben levő másik — védelme indokolhatja. (Egyben ez az a jellemző, mely tételünket elhatárolja a szemet szemért, fogat fogért elvtől, s így a halálbüntetésnek a közveleményben élő erkölcsi igazolásával sem azonos.)

Nem becsülhető le az a megfontolás sem, mely szerint a törvényes rend, a közbiztonság érdeke is az emberi élet értékének abszolút jellege mellett szól, hiszen a társadalmi rend biztonságának, konszolidáltságának egyik alapköve, hogy az emberi életet senki büntetlenül el nem veheti; kizárólag saját életét szüntetheti meg az ember, de azt is más segítsége nélkül.

Az állam ezen abszolút érték tisztelete alól tesz ugyan kivételt — ehelyütt is a társadalmi rendet és a közbiztonságot védve ,— jogot formál arra, hogy egyes állampolgárok életét elvegye (halálbüntetés) vagy ugyanezen célból feljogosítja egyes állampolgárait, hogy rendkívüli helyzetben más életét elvegyék (háború).

Az itt megnyílt út realitásokon alapszik, de ezen esetek kivételnek tekinthetők az emberi élet abszolút értékének főszabálya alól. Természetes, hogy a kivétel nem veszítheti el egyedi jellegét, mert amint gyakorlattá válik, lerontja azon értékeket, melyek védelmére a korábbiakban maga is hivatott volt.

Ez a megfontolás mindenképpen amellett szól, hogy kriminálpolitikailag szigorú ellenőrzés alá kell vonni a fejlődés által felvetett minden újabb realitást, eldöntve annak helyét értékrendszerünkben, anélkül, hogy a kivételből precedens válna.

Úgy véljük, ez az alapfelfogás irányadó az eutanázia büntetőjogi megítélésénél is. (A felvázolt megoldás tehát nem zárja ki az értékelés lehetőségét, sőt esetenként az értéksorrend szükséges voltát, a védett tárgyak megállapításánál.)

Végső soron korábbi fejtegetésünk alapján a klasszikus értelemben vett eutanáziát —, amely esetén tehát a beteg az orvostudomány jelenlegi állása szerint gyógyíthatatlan, ugyanakkor elviselhetetlen fájdalmai vannak, de természetes halála csak a jövőben, bár a közeljövőben áll be — büntetőjogi megítélésében is meg kell különböztetnünk attól, az elmúlt években az orvostudomány fejlődése által felvetett esettől, amikor a beteg a természet szerint eljutott a halál beálltának az időpontjához, életfunkcióit már kizárólag a reanimációs készülék tartja fenn, melynek kikapcsolása automatikusan a halált jelenti.

A klasszikus eutanázia alkalmazása mellett szólnak: — a szánalom, mely a beteg szenvedéseinek enyhítését, illetve megszüntetését kívánja. Binding szerint „barbár az a jog mely megkívánja a szenvedések által történő elpusztulást az ún. kegyes halál helyett."[9]; — a beteg hozzá-

[7] Hasonló következtetésre jut: *Dezső* László, I. Orvosi Hetilap 1976. III. 22. 1327. old., ugyancsak *Rüping*, H.: Sterbehilfe und „gelenkte Sterblichkeit". Deutsche Medizinische Wochenschrift 1976. 101. 36. 1332—1335. old.

[8] *Schaerer*, René: im. 71. old.

[9] *Graven*, Jean: Le proces de l'euthanaise. II. Revue Pénale Suisse. 1964. évi 3. sz. 248—249. old.

tartozóinak érdeke, hiszen a gyógyíthatatlanról való gondoskodás tőlük is aránytalan áldozatokat kíván. Egyes felfogások szerint a szánalomnak nemcsak a beteg, de hozzátartozói irányában is meg kell nyilvánulnia; — a társadalomnak utilitárius érdeke már nem fűződik a haldoklóhoz, ha a társadalmilag hasznos cselekvést vesszük az emberi élet értelmének alapjául; — az orvos energiáját más, gyógyítható betegek kezelésére tudja fordítani, s ez mint társadalmi érdek is szerepet játszhat.

Az eutanázia klasszikus formájának ellene szól: *a)* az orvostudomány mai állása mellett még nem képes teljes bizonyossággal megállapítani egy, még mesterséges beavatkozás (reanimáció) nélkül élő személyről, hogy az meg fog halni, és hogy a közeljövőben fog meghalni; *b)* az eutanázia ezen fogalma egyértelműen a még fennálló élet elvételét jelenti, amely ellentmond az emberi élet abszolút értékéről vallott társadalmi felfogásnak, s azt lerontó precedenst eredményez, e precedens pedig továbbvíve már a közbiztonságot, a társadalom büntetőjogilag is védett biztonságát veszélyezteti; *c)* az eutanázia esetleges alkalmazásának sem törvényességi garanciái nem biztosíthatók, sem nem zárható ki a visszaélések lehetősége, e gondra nem ad megoldást az sem, ha bíróság dönt az alkalmazás kérdésében, lévén ez a döntés puszta formalitás, mivel az azt megelőző információ, hiteles információ, csak az orvosi szakvélemény lehet; *d)* a közvélemény az orvos iránt gyógyító tevékenysége miatt táplál bizalmat. Nyilvánvalóan rontaná, esetleg lerombolná ezt a bizalmi viszonyt, ha az orvos ezentúl más életét elvenné.

Összevetve az érveket levonhatjuk azt a következtetést, hogy az alapvető társadalmi érdekek mind az eutanázia ellen szólnak, s ezeknek alá kell vetni az eutanázia mellett szóló többnyire egyéni érdekeket. Nem fogadhatjuk el tehát az eutanázia egyes híveinek azt az álláspontját, hogy itt a társadalom van az egyén szolgálatában és nem az egyén a közösség szolgálatában. A bírálat a megállapítás mögött meghúzódó felfogásnak szól, hisz a megállapítás maga a polgári társadalomra jellemző indokolatlan ellentétpár a kölcsönhatás helyett.[11]

2. Megítélésünk szerint az eutanáziától büntetőjogilag is eltérő elbírálás alá esik — hasonlatosságuk ellenére — az az eset, ha a beteg életfunkcióit csak a reanimációs készülék tartja fenn, aminek kikapcsolása automatikusan a beteg halálát jelenti, s mely mai terminológiánkban a passzív eutanázia fogalmi körébe tartozik.

Ilyen esetben ugyanis, ha ismét csoportosítjuk a megoldás mellett és ellen szóló érveket, a következő képet kapjuk: Mellette szól a készülék kikapcsolásának: — a betegnél a természetes folyamat lényegében befejeződött, irreverzibilissé vált, ennek megítélése nem haladja meg az orvostudomány mai fejlettségét sem; — szerepet játszik ez esetben is a hozzátartozók azon érdeke, hogy ne kelljen viselniük a beteg ápolásának terheit; — a társadalomnak utilitárius érdeke a beteghez nem fűződik; — az orvos a készüléket esetleg gyógyítható, más betegre helyezheti át.

Ellene szól ennek a megoldásnak is: — ez esetben is egyértelműen az orvos kezében van a döntés, az esetleges bírói processzus puszta formalitás marad; — e megoldás sem ad megfelelő biztosítékot, mely eleve kizárná a visszaélések lehetőségét.

Az érvek összevetésével megállapíthatjuk, hogy a most tárgyalt esetben az emberi élet védelméhez fűződő döntő társadalmi érdek nem áll a megoldás útjában, aminek oka, hogy a halál jövőbeni bekövetkeztének ideje itt már ellentmondást nem tűrően megállapítható. Ez a változás megváltoztatja a számbavett további tényezők súlyát is, és a társadalmi érdekek döntően már a megoldás mellett szólnak, leszámítva azt az egyébként igen nehezen megoldható problémát, mely a döntést hozó szerv meghatározásából és a visszaélések lehetőségének teljes kizárásából ered.

Figyelemmel mindezekre, elvi álláspontunk — fenntartva továbbra is az eutanázia tilalmát —, hogy a tárgyalt és az ehhez hasonló esetek nem tekinthetők eutanáziának, és ezért alapvető megítélésük is más kell, hogy legyen.

Mivel az emberi élet befejeződésének ideje általánosan elfogadott[12] az általunk tárgyalt megoldásnak az elhelyezése a büntetőjog rendszerében bizonyos sajátosságokat kívánna, különösen az orvos büntetőjogi felelősségének megítélésében.

a) Abban az esetben, ha szükséges a reanimációs készülék alkalmazása és azt az orvos elmulasztja, vagy ha a készülék kezelésével kapcsolatos szabályokat szándékosan, vagy gondatlanul megszegik, ezt bűncselekménynek kell tekintenünk. Ugyanakkor úgy véljük, hogy erre az esetre nem feltétlenül szükséges önálló törvényi tényállás alkotása, hiszen a kérdés megnyugtatóan megoldható az emberölés, illetve a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés körében.[13]

b) Abban az esetben, ha az orvos a reanimációs készüléket abban a felismerésben kapcsolja ki, hogy a beteg önálló életre már képtelen, úgy az a két megoldás kínálkozik egyenlőre, melyeket még az eutanázia alkalmazása esetére javasoltak: *b/1.* a törvény önálló büntethetőséget kizáró okot hoz létre erre az esetre, ami egyenértékű általános büntetőjogi felhatalmazással e kérdésben az orvos számára; *b/2.* a törvény minden egyes esetre külön bí-

[10] *Schaerer*, René: im. 76. old.
[11] *Schaerer*, René: im. 77. old.
[12] L. *Földvári* József: Büntetőjog. Különös Rész. Egyetemi jegyzet. Bp., 1972. 318. old.
[13] *Horváth* Tibor: Euthanasia — az orvosetika és a büntetőjog dilemmája. Magyar Tudomány 1973. évi 10. sz. 647. old.

rói döntést kíván meg, mely meghatározott szabályok szerint létrehozott orvosi testület szakvéleményén alapszik.[14]

Úgy véljük a jogos ellenérvekkel szemben egyik megoldás sem ad teljes biztosítékot, ami ennél több, még a két egyébként bizonyos fokig egymást amúgy is fedő, megoldás kombinációja sem.

Megítélésünk szerint — ismételjük: az eutanázia elutasítása mellett — megfontolandó volna azoknak a jogi biztosítékoknak a végig gondolása és kidolgozása, melyek a reanimáció abbahagyása esetére alkalmazhatók. Tenni kéne ezt figyelemmel arra az óvatosságra, de arra a sürgetésre is, mely Alexandre Pope Nizsalovszky által idézett intelmében foglaltatik: „Ne elsőként próbáld ki az újat, de az utolsó se légy aki az avultat eldobja".[15]

Ferencz Zoltán—Korinek László

[14] Mme Hainaut-nak és az általa vezetett bizottságnak a javaslata lényegében azonos ezzel, arra az esetre, ha az eutanáziát felveszik a belga Btk-ba. *Graven:* im. 155—156. old.

[15] *Nizsalovszky* Endre: Szerv- és szövetátültetések joga. Bp., 1970. 23. old.

Az alkohol és az élet elleni bűnözés

Az erőszak — különösen a személy elleni erőszak — világában mindig különös jelentőséget kapott az oksági háttérben a sokféle más tényező által determinált alkoholizmus, az elkövetők, illetőleg az áldozatok és a sértettek alkoholos állapotának az adott emberölési bűncselekmény genezisére gyakorolt hatásának a vizsgálata. Egyáltalán nem véletlen, hogy már a Talmud is hangsúlyozta: „a bornak vér a vége" s az ember három dologról ismerhető fel: „erszényéről, poharáról és haragjáról".[1]

I.

A bűnügyi szakemberek, szociológusok és pszichológusok mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak az alkoholizmus és a bűnözés közötti közvetlen és közvetett kapcsolatok feltárásának,[2] ugyanakkor figyelmeztettek arra is, hogy bár az alkoholizmus és a bűnözés, ezen belül különösen az erőszakos bűnözés közötti viszony tagadhatatlan, korántsem lehet azonban minden probléma forrását kizárólag csak erre visszavezetni.[3]

A szakirodalom szinte teljesen egységes felfogást tükröz abban, hogy *az alkoholizmusnak és a mértéktelen alkoholfogyasztásnak kiemelkedő szerepe van az élet elleni bűnözés oksági hátterében* s legfeljebb annak mennyiségét jelölik eltérően az empirikus adatoktól is függően. Nyilvánvalóan a megfelelő empirikus adatok hiányában jutott néhány kriminológus korábban arra a következtetésre, hogy az alkoholnak az emberölés okságában játszott szerepe jelentéktelen. Ebből fakadóan Colajanni azzal a korai álláspontjával, amely szerint az egyes államokbeli alkoholfogyasztás mértékével teljesen ellenkező alakulást mutat a személy elleni kriminalitási helyzet,[4] ma már meglehetősen elszigetelődne, miután a nemzetközi összehasonlító adatok azt igazolják, hogy az olyan országok nagy többségében, ahol magas az egy főre eső alkoholfogyasztás rátája, ott ugyanígy magas, vagy legalábbis átlag feletti az emberölés gyakorisági száma is.

Az alkoholizmussal mint betegséggel kapcsolatos közel negyven éves tudományos kutatómunka eredményei ellenére még ma sem állítható azonban, hogy a szakirodalomban az alkoholizmus valamennyi kérdése már teljes egészében kidolgozottnak és egységesen elfogadottnak lenne tekinthető. Szakmai körökben még

[1] *Enyedi* Mátyás: A Talmud. Vázlat. Szemelvények. Ajtai K. Albert Könyvkiadója. Kolozsvár, 1893. 55—58. old.

[2] *Tarde,* G.: Összehasonlító tanulmányok a kriminológia köréből. A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata. I. évfolyam. 3. kötet. Athenaeum irodalmi és nyomdai rt. Budapest, 1908. 23. és 131. old.; *Hibbert,* Ch.: The Roots of Evil. Weiden feld and Nicolson. London, 1963. 228—231. old.; *Kern,* E.: Von Seelenleben des Verbrechers. Kriminalistik, Verlag für kriminalistische Fachliteratur. Hamburg, 1964. 193. old.; A hazaiak közül *Vámbéry* Rusztem: Büntetőjog. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1913. 22—23. old.; *Bernolák* Nándor: Újabb teendőink a bűncselekmények ellen folytatott küzdelemben. Büntetőjogi dolgozatok. Pécs, 1914. 31—32. old.; *Gyárfás* Kálmán: Az alkoholizmus elleni küzdelemmel kapcsolatos jogi kérdések. Magyar Jog. Budapest, 1960. 5. sz. 152—155. old.; *Halász* Sándor—*Székely* János: Az alkohol okozta bűnözés a külföldi törvényhozás tükrében. JK 1960. évi 5. sz. 267—278. old.; *Stépán* Pál: Alkoholizmus és a bűnözés. Belügyi Szemle 1963. évi 6. sz. 13—24. old.; *Rostás* István: Hozzászólás az alkoholizmus és a bűnözés kérdéseihez. Belügyi Szemle 1963. évi 10. sz. 65—69. old.; *Dávid* Ferenc: Hozzászólás az alkoholizmus és a bűnözés kérdéseihez. Belügyi Szemle 1963. évi 12. sz. 72—78. old.; *Pál* László: Az alkoholizmus és a bűnözés. Belügyi Szemle 1964. évi 1. sz. 78—88. old.; *Andorka* Rudolf—*Cseh-Szombathy* László—*Vikovich* György: Alkoholizmus. KSH Népességtudományi Kutató Intézet. Budapest, 1968. 15., 44. és 79. old.; *Csonka* József—*Vavró* István: Az alkoholfogyasztás és a bűnözés. Belügyi Szemle 1969. évi 11. sz. 3—41. old.

[3] *Kinberg,* O.: Les problemes fondamentaux de la criminologie. Éditions Cujas. Paris, 1959. 200. old.

[4] Idézi *Irk* Albert: Kriminológia. Uránia Könyvnyomda. Budapest, 1912. 254. old.

ma is a nagyon vitatott kérdések közé tartozik az alkoholizmus (alkoholbetegség) fogalma, mérésének lehetőségei és korlátai,[5] s abban is eltérőek az álláspontok, hogy az alkoholos állapot arányait tekintve milyen konkrét szerepet játszik az erőszakos bűnözés és egyes kategóriái okságában az elkövetőkre, illetőleg az áldozatokra és sértettekre gyakorolt következményei folytán. Sok igazság rejlik abban a felismerésben is, amely szerint az alkoholizmus következményeinek problematikája a krimináletiológiának ugyan a legjobban kidolgozott,[6] azonban empirikusan mégis a legkevésbé bizonyított része.[7]

Az alkoholizmusnak a bűnözésre gyakorolt következményeivel való mélyrehatóbb foglalkozás szükségességét aláhúzza, hogy az erőszakos, ezen belül is *az élet elleni bűnözés oksági hátterére gyakorolt következményei egyre súlyosabb méretűek.* Az alkoholfogyasztás szinte világviszonylatú növekedésének szükségszerű következménye az alkoholbetegek számának emelkedése, ami kihatásaiban nemkívánatos oksági következményekkel jár.

Az alkoholfogyasztás töretlen hazai emelkedése már önmagában is figyelmeztető jel. 1960-ban pl. a lakosság 6,7 (100%), 1968-ban 10,8 (160%), 1976-ban pedig már 25,5 (378%) milliárd forintot költött alkoholtartalmú italokra. Mindebben egyáltalán nincs benne a tömeges méreteket öltött házi pálinkafőzésre fordított összeg, az e célra felhasznált cukor, az ebből készült s az idegrendszerre különösen ártalmas mellékanyagokat (metilalkoholt, kozmaolajokat, ólom, réz, vas, cink, mangán, alumínium nyomelemeket stb.) tartalmazó „tömény szeszféleség".

Az alkoholfogyasztás emelkedését mutatják az egy főre eső alkohol mennyiségével kapcsolatos statisztikai adatok is. 1960-ban 5,8 liter, *1968-ban 7,8 liter (s ezáltal már akkor elérte a népbetegség szintjét!),* 1975-ben pedig több mint 10 liter hazánkban az egy főre eső 100%-os alkoholra átszámított szeszfogyasztás, amely az Alkoholizmus Elleni Országos Bizottság megítélése szerint[8] már *kritikus határ*nak tekinthető, miután az alkoholbetegek száma gyors ütemű emelkedéséhez vezethet s ráadásul ez a mennyiség 1980-ra elérheti, sőt meghaladhatja az egy főre eső 11 litert.

A hazai alkoholfogyasztást a nemzetközi statisztikai adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy Magyarország 1972-ben a világranglistán az 50 legtöbbet fogyasztó (ismert adatú) ország között az egy főre eső abszolút alkoholfogyasztás tekintetében — Franciaország, Portugália, Olaszország, Spanyolország, az NSZK, Ausztria, Luxemburg, Svájc és Argentína után — a 10., a szocialista országok között az első helyen, a tömény szeszesital fogyasztás tekintetében pedig világviszonylatban Lengyelország után a második helyen állt a nemzetközi ranglistán. Mindennek egyenes következménye, hogy ma hazánkban a felnőtt lakosság 20%-a rendszeres kocsmalátogató, továbbá 150 ezerre tehető az „alkoholbetegek" száma s ezenkívül közel 400 000 nagymértékben alkoholizáló személy található.

II.

Az alkoholizmus és a túlzott alkoholfogyasztás sokféle — közvetlen és közvetett — kihatása úgy az élet elleni bűnözés, mint az egyes emberölési bűncselekmények etiológiai hátterében megtalálható. Az alkoholizmus és a túlzott alkoholfogyasztás különböző *élettani és lélektani következményei* közismertek. A túlzott alkoholfogyasztás bizonyítottan kihat egyfelől a frusztrációs ártalmak folytán az egyének személyiségi jellemzői torzulására, másfelől szociabilitásuk, mikrokörnyezeti kapcsolataik romlására, az ölési cselekménybe torkolló alkalmi vagy tartós konfliktushelyzetek kialakulására és fennmaradására. A szeszesital hatása alatt álló személy egyre merészebb, egyre bátrabb lesz, s az alkohol jelentős mértékben befolyásolja élettani képességeit. Ugyanakkor az alkohol olyan személyiségtulajdonságoknak is utat enged, amelyek normális helyzetben nem jelentkeznek. A krónikus alkoholfogyasztás az emberben maradandó személyiségtorzulást okoz. Az érzelmi megbízhatóság, a belső kiegyensúlyozottság, a jó társadalmi beállítódás és az ezekre épülő alkalmazkodó képesség csökken. Az alkohol közismerten nehezíti a fegyelmezett magatartástanúsítást, feloldja a gátlásokat, növeli az indulatosságot, az ingerlékenységet, gyengíti a felfogást, felborítja az érzelmi életet, rontja a közérzetet, feléleszt alantas ösztönöket, rég elfeledett sérelmeket és negatív töltésű szexuális vágyakat. Az alkohol a személy pszichológiai állapotának megváltoztatásával felelőtlen kockázatvállalásra, könnyelműségre ösztönöz, csökkenti az önkritikai érzéket és megnöveli az önbizalmat, impulzív kirobbanásokat, agresszív kitöréseket válthat ki, csökkenti a felelősségérzetet, lazítja az erkölcsi felfogást, a magatartási formák veszítenek rugalmasságukból, a reakció

[5] *Jellinek,* E. M.: The Disease Concept of Alcoholism. Hillhouse Presse. New Haven, 1960.; *Pittmann,* D. J.—*Snyder,* Ch. R.: Society, Culture and Drinking Patterns. Wiley. New York, 1962. 316. old.; *Kessel,* N.—*Walton,* H.: Alcoholism. Penquin Books. Harmdosworth, 1965. 16. old.; *Andorka* Rudolf—*Cseh-Szombathy* László—*Vikovich* György: im. 1968. 18—19. old.; *Doroghy* Miklós—*Halász* Kálmán: Tájékoztató az alkoholizmus megelőzése és kezelése tárgyában tartott nemzetközi tanácskozásról. Ügyészségi Értesítő 1974. évi 4. sz. 55—61. old.

[6] *Irk* Albert: im. 1912. 250. old.

[7] *Horváth Tibor:* Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1965. 133. old.

[8] Jelentés az alkoholizmus elleni küzdelem helyzetéről és feladatairól. Az Alkoholizmus Elleni Országos Bizottság Titkársága kiadványa. Budapest, 1974. május 20. 2—3. és 8—9. old.

és az alkalmazkodási készség erősen leromlik.[9] Az alkoholizmus és túlzott fogyasztása — írja Csizmadia Alajos — „a nemesebb érzelmek iránti fogékonyságot kiöli, a kedélyt eldurvítja és az egyént brutalitásokra hajlamosítja, degenerálja és a kriminalizmusra kiérleli ... felélezteti azokat az organikus fizikai, pszichikai és egyéb feltételeket, amelyek a kriminalitás útját egyengetik ... feloldja a nyelvet, elaltatja a lelkiismeretet, s az értelem ellenőrző szerepét megnehezíti, az akaraterőt pedig meggyengíti".[10] Az alkoholos állapot egyébként nemcsak elősegítője, hanem kifejezetten kauzatív tényezője is lehet az emberölésnek.[11]

Az áldozati és sértetti oldalon jelentkező alkoholizmus és az alkoholos befolyásoltság csökkenti ellenállásukat, éberségüket, kritikai ítélőképességüket, feloldja gátlásaikat, meggondolatlan lépésre, provokatív magatartás tanusítására készteti őket,[12] sőt a tettes agresszióját gyorsító katalizátor szerepét töltheti be, agresszív magatartásuk pedig az elkövetőnél ölési cselekményhez vezető félelmi reakciót is kiválthat.[13]

III.

Az élet elleni bűnözés oksági hátterében a széles körű (729 ügyre, 850 elkövetőre és 860 áldozatra, illetőleg sértettre kiterjedő) kutatás által is bizonyítottan jelentős szerepet tölt be az alkoholizmus, illetőleg az alkoholfogyasztás. A kutatási megállapítások szerint az élet elleni bűncselekményeket *elkövetők* között meglehetősen magas *az alkoholisták aránya:* az összes elkövetők 38,6%-a alkoholista volt (a szituatív jellegű kategóriába tartozó tettesek 53%-a, a nyereségvágyas jellegűekének 43%-a, a szexuális jellegű kategória elkövetőinek 37%-a, a leplezéses jellegűeknek 31%-a, a konfliktusos jellegűekének pedig közel 30%-a alkoholistának bizonyult).

Igen jelentős azoknak a tetteseknek a száma és aránya, akik cselekményüket *alkoholos befolyásoltságban* követték el és akiknek tette bekövetkezésében — a büntető eljárás anyaga, a véralkoholvizsgálat, a tanúk vallomása, az igazságügyi orvos- és pszichológiai szakértők véleménye stb. alapján — az alkohol bizonyítottan szerepet játszott. A kutatási adatok szerint a szándékos élet elleni bűncselekményt elkövetők 50%-a alkoholtól befolyásolt állapotban volt. (Természetesen — egy-két kivételes esettől eltekintve — nem az alkoholért öltek, hanem az alkoholizmus személyiség-jellemzőket is negatíve befolyásoló vagy az alkoholos állapot felszabadította indulatok hatására.)

A Szolnok megyei élet elleni cselekményekre kiterjedő kutatás során bebizonyosodott az is, hogy *az alkoholfogyasztás emelkedésének függvényében az alkoholos állapotban elkövetett élet elleni bűncselekmények is növekvő tendenciát mutatnak.* Míg pl. az 1927—1944 közötti időszakban a Szolnok megyében elkövetett emberölési cselekmények tettesei közel 44%-a volt alkoholos befolyásoltság alatt, addig az 1945—1960 közötti időszakban elkövetett ölési cselekmények tetteseinél az alkoholos befolyásoltságot 54%-ban állapították meg a bűnüldöző és igazságügyi szervek, az 1962—1973 közötti időszakban pedig ez az arány már megközelíti az 56%-ot! Az alkoholizmus és az alkoholfogyasztás mind országosan, mind pedig Szolnok megyében elsősorban a férfiaknál volt magas arányban kimutatható, míg a női elkövetők között egészen alacsony (Szolnok megyében pl. az alkoholista tettes nők aránya 8%, az alkoholos befolyásoltság alatt ölési cselekményt elkövető nőké pedig 4,8% volt, a férfiak 45%, illetőleg 59%-os ugyanilyen „részesedéséhez" képest).

Az előző adatok arra utalnak, hogy az életszínvonal növekedése, a kedvező társadalmi, gazdasági, politikai fejlődés eredményei negatív jellegű következményeket is maguk után vonhatnak, az egyének és a családok fogyasztási struktúrájának bizonyos fokú változását idézhetik elő, amely — nemkívánatos régi szokások, hagyományok továbbélése esetén és a szabad idő hasznos eltöltése előfeltételei megteremtése hiányában — hátrányos kihatásokkal is járhat.

A kutatás bizonyítékot szolgáltatott arra is, hogy *eltérő az emberölés egyes kategóriáiban az alkoholos elkövetők aránya.* Megállapításaim szerint az ún. szituatív helyzetben keletkezett ölési cselekmények tettesei voltak a legnagyobb arányban (74,5%) alkoholos állapotban. Jelentékeny volt a szerepe az alkoholnak a szexuális

---

[9] *Calder,* T.: Personal Crime in Puerto Rico, Master's Thesis, University of Wisconsin. 1950.; *Piotrowski,* Z. A.—*Abrahamsen,* D.: Sexual Crime, Alcohol and the Rorschach Test. Psychiatric Quarterly Supplement. 1952. 26. Part II. 248—260. old.; *Kinberg,* O.: im. 1959. 162. és 200. old.; *Szabó,* D.: Criminologie. Les Presses de l'Université de Montreal, 1965. 247. old.; *Niesen,* H.: Ethologie und Kriminologie. Kriminalistik Verlag. Hamburg, 1969. 56—57. old.; *Somogyi* Endre: Igazságügyi orvostan. Medicina Könyvkiadó. Budapest, 1964. 136—138. old.; *Nagy* Zoltán: A bűnözés néhány kérdéséről. Társadalmi Szemle 1967. évi 8—9. sz. 66. old.; *Avar* Jenő: A szándékos súlyos testi sértés. Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok IX. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1972. 138—139. old.; *Halász* Kálmán: Bűnözés a megyékben, fővárosban, városokban és községekben. A Rendőrtiszti Főiskolán elhangzott előadás kézirata. Budapest, 1973. 47—48. old.

[10] *Csizmadia* Alajos: A bűnözés világa. Taizs József Könyvnyomdája. Pécs, 1904. 487—490. old. Hasonló álláspontot képvisel *Baumgarten* Izidor: Az alkohol mint bűnszerző c. tanulmányában. (Büntetőjogi tanulmányok III. kötet. 1907—1914. Grill kiadó. Budapest, 1916. 42—43. old.)

[11] *Abrahamsen,* D.: The Psychology of Crime. Columbia University Press. New York, 1960. 202. old.

[12] *Hacker Ervin:* Újabb kriminológiai adalékok. Miskolci Jogászélet Könyvtára. Új sorozat, 1. szám. ifj. Ludvig István nyomdája. Miskolc, 1934. 19—20. old.

[13] *Janowska,* H.: Zabójstwa i ich sprawcy. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 1974. 63. old.

(54,5%),[14] a konfliktusos (41,5%), valamint a nyereségvágyas jellegű cselekmények elkövetőinél (41,4%) is, míg a leplezéses kategória tetteseinél (13,3%) már érthetően kisebb volt ez az arány.

Az alkoholos állapot fokát tekintve *az emberölések ittas tetteseinek 29,4%-a enyhe, 63,8%-a közepes, 6,8%-a pedig súlyos alkoholos befolyásoltság alatt állott cselekménye elkövetésekor.* Az egyes kategóriabeli tettesek alkoholos állapotának foka — a leplezéses és szexuális ölési cselekmények tettesei kivételével — lényegében megegyezik az előzővel. (Az utóbbi két kategóriába tartozó ittas elkövetők között súlyos fokban alkoholos befolyásolt nem volt.)

Az élet elleni bűncselekmények tetteseinek alkoholos állapotára vonatkozóan lényegében hasonló megállapításokat tettek *korábban a hazai kutatók és gyakorlati szakemberek is.* Bernolák Nándor[15] szerint az emberölések közel 60%-ának, Horváth Tibor[16] szerint 72%-ának, a KSH-ban végzett kutatás megállapítása szerint[17] 66%-ának, a BM-ben végzett vizsgálat szerint 66%-ának,[18] Dobó István szerint a dél-alföldi élet elleni ügyek mintegy 76%-ának[19] tettese cselekménye idején alkoholos állapotban volt.

A *szocialista országokban* végzett kutatások megállapításai ugyancsak sokoldalúan megerősítik a hazai viszonylatú empirikus adatokat. *Bulgáriában* az élet elleni bűncselekményt visszaesésben elkövetők 36%-a rendszeres alkoholfogyasztó.[20] A kriminálstatisztika adatai szerint *Csehszlovákiában* a vizsgált időszak átlagában az élet elleni bűncselekmények elkövetőinek évente 32,5%-a állt alkoholos befolyásoltság alatt. Zapletal[21] szerint viszont az elítélteknek már 60—70%-a rendszeres szeszesitalfogyasztó volt. *Jugoszláviában* az emberölések 13%-át,[22] *Lengyelországban* 68%-át követték el a tettesek ittas állapotban (a tettesek 58%-a azonban rendszeres alkoholfogyasztó volt).[23] A *Szovjetunióban* az emberölések tetteseinek 80%-a cselekménye időpontjában alkoholosan befolyásolt volt.[24]

Lényegében hasonló arányokra vezettek az élet elleni bűncselekmények tetteseinek alkoholos állapotával kapcsolatos *tőkésországokban végzett kutatások is.* A kriminálstatisztika adatai szerint *Finnországban* a vizsgált időszak átlagában a szándékos emberölések tetteseinek évente 71,5%-a, a gyilkosságoké pedig 25,5%-a volt alkoholos állapotban cselekménye elkövetésekor. A polgári szakirodalom egyébként az emberölés és az alkoholfogyasztás közötti szoros összefüggéseket igazolja. Shupe szerint a tettesek 83%-a, Sullivan szerint 60%-a, Harlan szerint 58%-a, Wolfgang szerint 54%-a, Matheson szerint 54%-a, Cassity szerint 50%-a, Stearns szerint 44%-a, Wilentz szerint 31%-a, Gillin szerint 30%-a, East szerint 19%-a követte el cselekményét alkoholos állapotban.[25]

IV.

A kutatás adatai szerint *az áldozatok és sértettek 18,6%-a minősült alkoholistának.* A legmagasabb az alkoholisták áldozatok és sértettek közötti aránya — érthetően — a szituatív (25,5%) és a konfliktusos (19,2%) jellegű élet elleni bűncselekmény-kategóriákban, míg kisebb a leplezéses (14,3%), a szexuális (9,5%), valamint a nyereségvágyas (5,5%) jellegű élet elleni bűncselekmények áldozatainál és sértettjeinél.

Az áldozatoknak és a sértetteknek 22,7%-a a sérelmére elkövetett emberölési cselekmény idején alkoholos állapotban volt. A legmagasabb arányban az áldozatok és a sértettek között is a szituatív (47,7%) és a konfliktusos (17,1%) jellegű kategóriába tartozók vezetnek, s közel azonos arányban követik őket a leplezéses (6,7%) és a nyereségvágyas (6,4%) jellegű kategóriák

[14] A hazai kutatás — teljes összhangban Janowska megállapításaival (im. 1974. 157—166. old.) és ellentétben *Brittain,* R. P. (The Sadistic Murderer. Medicine Science and the Law 1970. évi 4. sz. 199. old.) következtetésével — azt erősíti meg, hogy a szexuális élet elleni bűncselekmények tetteseinél az alkohol részben mint stimuláló szer, részben pedig mint az agresszív szadista cselekmény közvetlen kiváltója jelentős szerepet tölt be.

[15] *Bernolák* Nándor: im. 1914. 31. old.

[16] *Horváth* Tibor: im. 1965. 132—133. old.

[17] *Csonka* József—*Vavró* István: Egy kriminálstatisztikai vizsgálat eredményei. II. Statisztikai Szemle 1968. évi 1. sz. 38. old.

[18] *Györök* Ferenc—*Vedres* Géza: A szándékos emberölések alakulása, okai és megelőzése. Belügyi Szemle 1968. évi 1. sz. 38. old.

[19] *Dobó* István: A Dél-Alföldön elkövetett emberölések kriminológiai jellemzői. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus XXIII. Fasciculus 2. Szeged, 1976. 32. old.

[20] *Georgiev,* G. Hr.—*Gunev,* M. Hr.—*Nedelcsev,* D. K.: Recidivizm't pri umislenite presztuplenija protyiv licsnosztta — sztruktura licsnosztni oszóbennosztyi i merki za ogranicsavaneto mu. Izvesztyija na mezsduvedomsztvenija szuvet za kriminologicseszki izszledovanija, tom vtori. Szofija, 1972. 194—195. old.

[21] *Zapletal,* J.: Umyslná usmrceni a některé charakteristiky osobnosti jejich pachatelu. Československá Kriminalistika. Rocnik VIII. 1975. évi 1. sz. 32. old.

[22] *Pesic,* V.: Ubistva u Jugoslaviji. Institut za Kriminoloska i Socioloska Istrazivanja. Beograd, 1972. 63. old.

[23] *Janowska,* H.: im. 1974. 182. old.

[24] *Kudrjavcev,* N. V.: A bűnözés szerkezete és a társadalmi változások. Magyar Jog 1971. évi 11—12. sz. 721. old.

[25] *MacDonald,* J. M.: The Murder and his Victim. Charles C. Thomas Publisher. Springfield, Illinois, 1961. 19—20. old.; *Wolfgang,* M.: Patterns in Criminal Homicide. University of Pennsylvania Press. Philadelphia, 1958. 411—425. old.

ittas állapotban levő áldozatai és sértettjei, míg a szexuális ügykategóriában egyetlen áldozat sem volt alkoholosan befolyásolt.

Hasonló megállapításokra vezettek a *korábbi hazai kutatások* az élet elleni bűncselekmények áldozatainak és sértettjeinek alkoholos állapotára vonatkozóan. A BM-ben 1967-ben végzett vizsgálat adatai szerint az emberölés és kísérlete áldozatainak, illetőleg sértettjeinek közel 41%-a alkoholos állapotban volt és ráadásul az alkohol hatására provokatív magatartást tanúsított.[26] Horváth Tibor megállapítása szerint az emberölés áldozatainak és sértettjeinek 34,5%-a volt a sérelmére elkövetett cselekmény idején ittas állapotban.[27] Dobó István megállapítása szerint a Dél-Alföldön elkövetett élet elleni bűncselekmények áldozatainak és sértettjeinek 64,9%-a volt ittas állapotban.[28]

Lengyelországban az emberölések áldozatainak, illetőleg sértettjeinek mintegy 45%-a,[29] a Szovjetunióban pedig[30] 25%-a volt a sérelmére elkövetett bűncselekmény időpontjában alkoholos állapotban.

Kinberg külön is hangsúlyozta, hogy olyan helyzetekben, amelyekben gyilkosságot vagy emberölést alkoholisták követnek el, gyakran az áldozat magatartása — nem egy esetben alkoholos állapota — is hozzájárult a cselekmény kiváltódásához.[31]

V.

A hazai és külföldi szakirodalom, a kutatási adatok ismerete birtokában az alkoholizmus, a tettesi, illetőleg az áldozati és sértetti alkoholos befolyásoltság, valamint az élet elleni bűnözés közötti összefüggésekre több megalapozott *következtetés* vonható le. Ezek a következőkben összegezhetők:

1. Az erőszakos, ezen belül az élet elleni bűnözés komplex *oksági folyamatában* — mint az okok vagy feltételek egyike — *jelentős és figyelemre méltó helyet foglal el az alkoholizmus és az alkoholfogyasztás,* illetőleg annak kihatásai, a negatív jellegű személyiségi jellemzők felszínre hozása útján, továbbá az alkalmi vagy tartós konfliktushelyzetek kialakulása következtében.

2. Az oksági folyamatok bonyolult és komplex jellegéből következik, hogy az élet elleni bűnözés oksága korántsem szűkíthető le kizárólag az alkoholizmusra, a tettesi, az áldozati és a sértetti alkoholos állapotra s mindez sokféle más objektív és szubjektív társadalmi, gazdasági, tudati stb. tényezővel párosultan fejti ki káros hatását.[32]

3. A hazai kutatási adatok azt mutatják, hogy bármely időszakot is vesszük alapul, az *alkoholos befolyásoltság alatt elkövetett ölési cselekmények mindig magas arányt képviseltek,* ráadásul az utóbbi évtizedekben bizonyos korábbi kedvezőtlen szokásrendszerek és hagyományok továbbélése, az állampolgárok életszínvonalának emelkedése stb. következtében nő az ittas állapotban elkövetett ölési cselekmények száma, illetőleg aránya. Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ezeket az adatokat csak bizonyos fenntartással szabad kezelni, ugyanis különböző objektív és szubjektív tényezők folytán az alkoholos befolyásoltság alatt állás úgy hazánkban, mint más országokban az emberölés körében az itt ismertetetteknél ténylegesen magasabb. Az arányok ugyanis torzultan jelentkeznek, az objektív feltárhatóság (a tettesek, illetőleg áldozatok és sértettek alkoholos állapotának esetenkénti késői orvosi vizsgálata, az egyideig ismeretlenül maradt tettesek utólagos vizsgálatának hiábavalósága stb.), valamint a teljesség hiánya következményeként. (Mindez különösen az áldozati és a sértetti oldal alkoholos befolyásoltságának még sokoldalúbb feltárását és bizonyítását teszi szükségessé.)

4. Az alkoholizálás ilyen nagy aránya közvetve visszautal a *szabad idő helyes és ésszerű kihasználása hiányára,* illetőleg annak *feltételei biztosítatlanságára.* Ezeknél az elkövetőknél általában alacsony arányú a személyiséget sokoldalúan fejlesztő ésszerű és helyes szabad idő felhasználási program. Mindez egyben az érintettek alacsony kulturális igényszintjét is mutatja, s újból igazolja közvetve az elkövetők — s részben az áldozatok és a sértettek — alacsony intellektusával kapcsolatos másirányú kutatási megállapításokat. Az élet elleni bűncselekmények aktív, illetőleg passzív alanyai szabadideje felhasználása ugyanis még napjainkban is a falusi viszonylatban igen erős „kocsmaközpontúságot" mint a szabad idő eltöltésének meglehetősen általános és elterjedt módját erősíti meg. Különösen magas ez az arány — mintegy 35% — a szituatív jellegű ölési cselekmények tetteseinél, azonban a nyereségvágyas és a konfliktusos jellegű ügyek elkövetőinél is 13—13% körüli. E kutatási adatok fényében válnak egyre mélyebb értelművé és ma is aktuálissá azok a korai felismerések, amelyek már évezredekkel és évszázadokkal előbb az italfogyasztás „központjait" — a kocsmákat és csapszékeket — a bűn és a lealjasodás tanyájaként jellemezték.[33]

[26] *Györök* Ferenc—*Vedres* Géza: im. 1968. 38. old.
[27] *Horváth* Tibor: im. 1965. 133. old.
[28] *Dobó* István: im. 1976. 33. old.
[29] *Janowska,* H.: im. 1974. 62. old.
[30] *Kudrjavcev,* N. V.: im. 1971. 721. old.
[31] *Kinberg,* O.: im. 1959. 158. old.

[32] Hasonló álláspontot képvisel *Utyevszkij,* B. Sz.: A szociológiai kutatások és a kriminológia. Voproszi Filoszofii 1964. évi 2. sz. 48—49. old.
[33] Hammurabi törvénykönyve 109. §-a. *Engels,* F.: A munkásosztály helyzete Angliában. Marx—Engels Művei. II. kötet. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1958. 323. old.

5. A kutatási adatok azt is igazolják, hogy az eddiginél lényegesen *hatékonyabb alkoholizmus elleni küzdelemre van szükség,* amelyre egyébként külön is kötelez valamennyi szervet a Minisztertanácsnak az ezzel kapcsolatos 1977. évi határozata. Elsősorban az alkoholizmus okai tudományos feltárásával, hátterének vizsgálatával, ezek felszámolásával, a megelőző intézkedésekkel, a fegyelmi, szabálysértési és büntetőjogi eszközök következetes alkalmazásával — tehát a nevelési, okfeltárási és kiküszöbölési, valamint az adminisztratív intézkedések szoros összhangjának megteremtésével — kell e gyakran emberéleteket is követelő deviáció ellen fellépni. Az adminisztratív eszközök egyedüli alkalmazása e körben csak szegényes eredményekkel kecsegtet. Tömeges és általános szemléletváltozást kell elérni, régi káros szokásrendszereket és hagyományokat kell legyőzni, illetőleg megváltoztatni s még szélesebb körben biztosítani a helyes irányú személyiségfejlődését sokoldalúan szolgáló szabad idő felhasználás előfeltételeit.

Bakóczi Antal

Küzdelem a visszaeső bűnözés ellen a századfordulón

A napjainkban felmerülő kérdések számos esetben nemcsak korunk problémái. A jelen nem vizsgálható a múlttól elszakítva, csak mint annak folytatása. Különösen így van ez a büntetőjogban, ahol a dogmatika merevsége és a büntetőjogi eszközök alaki korlátozottsága következtében jó néhány jogintézmény vagy formailag szinte változatlanul áll fenn 100—150 év óta, vagy pedig új vihart kavarva vissza-visszatér.

A tanulmány e kérdések közül azokat elképzeléseket kívánja ismertetni, amelyek a visszaeső bűnözés elleni hatékonyabb küzdelemre vonatkozóan alakultak ki a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedében a magyar büntető jogtudományban. Elsődlegesen arra törekszik, hogy a lehetőségekhez képest torzításoktól mentes, hű képet adjon a jelzett kérdés körül kialakult vitákról és a magyar jogtudomány képviselőinek az optimális megoldásra vonatkozó javaslatairól.

A közvetítő iskola

A XIX. század végén a büntető jogtudományon belül „új" eszmék keletkeztek, melyek alapjaiban akarták megváltoztatni a klasszikus büntetőjogot. A magyar büntető jogtudomány képviselői az 1880-as évek vége felé — az ún. közvetítő iskola kialakulása idején — kezdtek élénkebben érdeklődni az új tanok iránt[1]. Ebben az időben — hasonlóan a többi európai országhoz — hazánkban is emelkedett a bűnözés. Megfékezésére új utakat kellett keresni[2]. Az útkeresésben különösen az 1889-ben létrehozott Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület által képviselt ún. közvetítő vagy eklektikus iskola tanainak hatása mutatható ki. Ezt az irányzatot — a magyar tudományos életre és jogalkotásra gyakorolt befolyása miatt — szükséges részletesebben ismertetni.

Az irányzat „közvetítő", illetve „eklektikus" elnevezése azt hivatott jelölni, hogy képviselői, meg akarták szüntetni a „tett" (klasszikus tanok), valamint a „tettes" (antropológiai és szociológiai irányzatok) büntetőjogi iskolák egyoldalúságát. Ezért a büntetendő cselekmény jelentőségének elismerése (tettszemlélet) mellett, a büntetőjogi következmény kiválasztását, valamint a büntetésvégrehajtás mikéntjének meghatározását az elkövető személyiségéhez kívánták idomítani. A tett és a tettes (a személyiség) kapcsolatának feltárása azonban szükségessé tette a bűnözés okainak kutatását. A bűnözés okainak vizsgálatánál — amint azt Liszt az 1903-as szentpétervári előadásában is kifejtette — különböztetni kell *a bűnözés, mint társadalmi* és *mint egyedi jelenség között. A bűnözés mint társadalmi jelenség okai* a gazdasági viszonyokban keresendők — *kiküszöbölésük csak a társadalmi viszonyok javításával* érhető el. Ennek megfelelően ez nem a büntetőjog, hanem *a szociálpolitika feladata. A bűnözés* (a bűncselekmény elkövetése) *mint egyedi jelenség okai* két irányúak, részben *a társadalmi viszonyokban,* részben pedig *az egyénben keresendők. Az egyéni okok kiküszöbölése a kriminálpolitika feladata.* E felismerésből következett a hagyományos büntetőjogi eszközök elleni támadás, mely eszközök hatástalanságára elsődlegesen a visszaesők arányának növekedéséből és a bűnö-

[1] Lombroso, Ferri, Garofalo stb. munkássága is ismert volt hazánkban. A Magyar Igazságügy és a Jogtudományi Közlöny rendszeresen ismertette munkáikat (többnyire Tarnai János és Heil Fausztin tolmácsolásában), de ezeknek — akkor — nem volt különösebb irodalmi visszhangja.

[2] Annak eldöntése, hogy a bűnözés mennyire emelkedett, és hogy az emelkedés indokolta-e a hagyományos büntetőjog megváltoztatását — ma már lehetetlen. Annyit megállapíthatunk, hogy a szakírók többsége úgy vélekedett, hogy a bűnözés emelkedik. Néhányan pedig (például Balogh Jenő is 1889-ben) úgy, hogy ez téves feltételezés. (*Hoegel* Hugó bécsi főállamügyész Ausztriára vonatkoztatva ez utóbbi álláspontot képviselte még 1909-ben is „A bűntettek osztályozása" c. tanulmányában. Ismerteti a JK 1909. 25. sz. 223. old.) Bűnügyi nyilvántartásunk nem volt, a statisztikai nyilvántartásunk pedig 1900-ig (ekkor lépett hatályba az 1896. évi XXXIII. t. cz.) az elsőfokú ítélet alapján — az egyes eljáró hatóságok által a tárgyév végén — készített táblázatos kimutatásokon alapult.

zés struktúrájának kedvezőtlen változásából következtettek.

Már az NBE (Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület) első kongresszusán (1889. Brüsszel) a következő határozatot fogadták el: „A visszaesés elleni mai küzdelem alapjában hibás és mindenképpen elégtelen. A ma dívó eljárás hibái különösen: *1.* hogy nincs benne osztályozás, és hogy egyenlő elbánásban részesülnek a szokásos és alkalmi bűntevők, *2.* a rövid tartalmú szabadságbüntetések túlságosan sűrű alkalmazása, miáltal a szokásos visszaesők a társadalomban maradnak"[3].

A bűnelkövetők osztályozására számtalan kísérletet tettek. A legelfogadottabbnak a Liszt által ismertté tett, de Wahlberg-től eredő csoportosítás tekinthető. E szerint különbséget kell tenni: pillanatnyi, más néven alkalmi, valamint az állapot bűntettesek között. Liszt megfogalmazása szerint az alkalmi bűntettes kriminalitása akut, az állapot-bűntettesé krónikus. „Míg a kriminalitás akut volta a bűntett epizód szerűségét jelenti a tettes életében (alkalom, fellobbanó szenvedély stb.), addig a krónikus kriminalitás sajátossága a hajlam állandó volta, akár a kedvezőtlen környezetben, akár a biológiai tényezők állandóságában leli magyarázatát."[4] Az állapot-bűntetteseket szokásos, megrögzött, krónikus, vagy (a magyar szakirodalomban) közveszélyes bűntetteseknek is szokták nevezni, és ezen a kategórián belül különböző — gyakran egymástól rendkívül nehezen elhatárolható — alcsoportokat különböztettek meg. Az osztályozás szerzőnként változó, az egyes kategóriák nem eléggé kidolgozottak. Így pl. Aschaffenburg a bűntettesek hét csoportját különböztetni meg: a véletlen, az indulati, az alkalmi, a megfontolt, a visszaeső, a szokásos és az üzletszerű bűntetteseket. A különböző osztályozási kísérletek további felsorolása helyett idézem inkább Vámbéry Rusztem sommás véleményét: „Az osztályozások hosszú sorában nincs egy sem, amely megállapodott kriminál aetiológiai eredményeket tükrözne vissza, s így közelebb hozna bennünket a bűntettes megismeréséhez. Abszolút biztos kategóriákba szorítani, matematikai formulákra redukálni az ember bonyolult egyéniségét, még akkor sem lehet, ha ez az ember véletlenül bűntettes. A bűntettesek osztályozása nem törvényhozási feladat, s végzetes hibának tartom, ha a bűntettesek, bár részben biológiai, de nem kriminológiai ismérvekre alapított jogi kategóriáit (fiatalkorú, felnőtt, visszaeső stb.) a kriminológiai csoportosítással zavarjuk össze".[5]

A közvetítő iskola képviselői a büntetés elsődleges céljának a társadalom minél hathatósabb védelmét tekintették. Úgy vélték, hogy a bűnelkövetőkkel szemben alkalmazható eszközök kiválasztását e célnak kell alárendelni. Ebből következően az egyes elkövetőknél azt kell megvizsgálni, hogy személyük jelent-e további veszélyt a társadalomra, vagy sem, és ha igen akkor kísérletet kell tenni a megjavításukra. E felfogás következetes keresztül vitele azt jelentette volna, hogy a klasszikus büntetőjog alapkategóriái a tett, a beszámíthatóság, a bűnösség és a tettel proporcionális büntetés elveszítik jelentőségüket. A *tett* legfeljebb, mint a veszélyesség szimptómája juthat szerephez, a *bűnösség* helyébe a veszélyesség (közveszélyesség, veszélyes állapot), a *beszámíthatóság* helyére a javíthatóság, a *büntetés* helyére pedig a biztonsági rendszabály lép. Természetesen az új eszmének ilyen következetes keresztülvitelét — a közvetítő iskola képviselői közül — senki sem kívánta. (Ez nem is lett volna lehetséges.)

A *javítás* gondolatát a *fiatalkorú* elkövetőkre kívánták a legkövetkezetesebben érvényesíteni. Az irányzat tanaiból a fiatakorúakra vonatkozóakat fogadták el először a magyar büntető jogtudomány képviselői, és ezt ismerte el először törvényhozásunk is az 1908. évi XXXVI. t. c. megalkotásával.[6]

A pillanatnyi (alkalmi) bűntettesekkel szemben akarták fenntartani a klasszikus büntetőjog alapkategóriáit, így a megtorlást is. Azzal a korrekcióval, hogy velük (legalábbis egy részükkel) szemben javasolták bevezetni a „feltételes elítélés" intézményét. A feltételes elítélés szolgál a rövidtartamú szabadságvesztés helyettesítésére, kiküszöbölvén annak — esetleg visszaesést is elősegítő — káros hatásait. (Hazánkban ezt akarta megvalósítani a már említett 1908. évi XXXVI. t. c. feltételes elítélést bevezető része.)

Az állapot-bűntettesekkel szemben, attól függően, hogy az elkövető javítható-e vagy sem, *a megjavítást vagy az ártalmatlanná tételt* tekintették közvetlen büntetési célnak, és ezt a határozatlan tartamú biztonsági rendszabályok alkalmazásával vélték megvalósíthatónak.[7]

A közvetítő iskola tanainak hatása a magyar büntető jogtudományra. A visszaesés újraszabályozására vonatkozó javaslatok 1900-tól 1908-ig.

Az új tanok az első időben meglehetősen vegyes fogadtatásra találtak hazánkban, annak ellenére is, hogy 1892. áprilisában maga Liszt

[3] Magyar Igazságügy, 32. köt. 1889. 242. old.

[4] *Vámbéry* Rusztem: Büntetőjog. Budapest, 1913. 30. old.

[5] *Vámbéry*: im. 33. old.

[6] L. pl. *Friedmann* Ernő: Határozatlan tartamú ítéletek; *Finkey* Ferenc: A fiatalkorúak büntetőjoga Észak-Amerikában; *Balogh* Jenő: A büntetőjog válsága stb. c. munkái.

[7] Az ártalmatlanná tétel általánosan elfogadott és természetesnek vett közvetlen cél volt. Liszt pl. így ír a Lehrbuch-ban „amikor a bűnöző tette egy mélyen gyökerező bűnözői hajlamról tanúskodik (megrögzött bűnöző), a jogrend biztosítása a bűnöző ártalmatlanná tételét követeli meg" — idézi: Irk Albert: A büntetőjog átalakulása. 140. old. Kolozsvár, 1915.

tartott — tanainak népszerűsítése céljából — előadást a Magyar Jogász Egylet és az NBE magyarországi osztályának együttes ülésén.

A magyar büntető jogtudomány képviselői közül *Baumgarten Izidor* volt talán az, aki legmerevebben ellenezte a reform-gondolatokat. Csak a fiatalkorúakra vonatkozó nézeteket fogadta el — természetesen azokat is hozzá idomítva a klasszikus tételekhez (nem teljes a beszámítási képesség). A tettes veszélyességéhez igazodó „büntetést" elfogadhatatlannak tartotta, azért, mert véleménye szerint hibás a kiindulópont, „sem biológikus, sem jogászi szempontból mindeddig nem sikerült az alkalmi és szokásszerű bűnösök fogalmainak szabatos elhatárolása. Az új tan alapvető igazságainak felismerését ködszerű homály borítja..." "...s igen természetes okokból, a probléma megoldhatatlan".[8] Az alapkérdés (az osztályozás kritériumainak megállapítása) megoldhatatlansága az oka aztán a javaslatok következetlenségének is. Az új tan képviselői azt, hogy valaki alkalmi bűnös-e jobb híján kénytelenek a büntetlen előélethez kötni, a szokásszerűséget meg a visszaeséshez, pedig ezek a fogalmak nem szükségszerűen fedik egymást.[9]

Fayer László a közvetítő iskola tanaiból elfogadja a feltételes elítélés bevezetésének szükségességét (igaz, hogy más kiindulópontból, és hogy ezt már a 80-as évek közepén is felvetette), valamint azt, hogy a fiatalkorúakkal szemben a felnőttekétől eltérő szabályokat kell kialakítani. Erélyesen tiltakozik azonban az ellen, hogy a közveszélyesség fogalma a büntetőjogban polgárjogot nyerjen. Nem ismeri el, hogy a visszaesésből (vagy bármiből) következtetni lehet arra, hogy valaki a jövőben bűncselekményt fog elkövetni. *„Ha száz eset közül hetvenben vagy nyolcvanban egy bizonyos dolog megtörténik, az... szociologikus igazságnak teljesen beválik. De büntetőjogi döntésre az ily igazságot még nem vehetjük alapul, mivel itt nem az áramlatot, hanem minden egyes esetet kell külön-külön megvizsgálnunk és megfelelően eldöntenünk."*[10] „A legújabban annyira megtámadott megtorlási elv valóságos bástyát képez az üldözések túlterjeszkedése ellen. Mert midőn a büntetőjog egyik eleméül vesszük a megtorlást, be kell várni a cselekmény elkövetését, — megtorlás nem lévén elképzelhető elkövetés nélkül."[11] A közveszélyességre építő büntetőjog a fogalmak tisztázatlansága és az egyes csoportok közti határok határozatlansága folytán törvényszerűen a szükségesnél tágabban húzza meg a hálót. Ez pedig lehetőség az önkényre. „Olyan jellegű mozgalom most ez a mostani — írja — mint midőn századokkal ezelőtt az inquisitorius rendszer kifejlődése idejében a bűntetteseknek és a gyanúsoknak minden áron való kikutatását tűzték ki célul... Ott is, itt is az összesség az ok vagy az ürügy, melynek alapján a gonosztevők közé vegyítve — megsemmisíthetők azok, akiket éppen megsemmisíteni akarnak. A különbség csak az, hogy akkor gyanúsoknak nevezték őket, most veszélyeseknek. Mindkettő igen alkalmas tan az absolutisztikus kormányforma támogatására."[12]

Vámbéry Rusztem (aki egyébként a közvetítő iskola hívének vallotta magát) 1901-ben — Plósz Sándor igazságügyi miniszter megbízásából tervezetet készített a visszaesés új szabályozására. A tervezet elkészítésekor mellőzte az NBE által javasolt — szokásos és alkalmi bűnözők — osztályozást, „mert a modern szólam, hogy nem a cselekményt, hanem a tettest kell büntetni éppoly téves, mint annak ellenkezője és a büntetőjog mai fejlettségi fokát tekintve még nem tehetünk egyebet, minthogy a cselekmény megbüntetésekor lehető figyelemmel vagyunk a tettes individualitására, mert az alkalmi, szokásos bűntettesek osztályozásának a büntető törvénykönyvben leendő gyakorlati érvényesítését még ez osztályozás alapvető igazságának leglelkesebb előharcosai is lehetetlennek tartják."[13] Itt idézi Lisztnek az olasz Btk. tervezete kapcsán tett megállapítását: *„A bűnözők csoportjainak megkülönböztetése a modern büntető jogtudomány követelése és feladata is egyben,* ... mert először meg kell találni a megkülönböztető ismérveket. Csak egy rövidlátó dogmatizmus — amely az új iskolákra éppoly veszélyes lehet, mint a régiekre — hagyhatja figyelmen kívül e tétel helyességét azzal, hogy ... azt követeli, hogy ígéretes, de igazolásra, tisztázásra, helyesbítésre és kiegészítésre szoruló tudományos kutatási eredményeket rögtön törvényi paragrafusokká nyilvánítsanak. A törvény és a jogrend számára egyaránt veszélyes lenne az általam képviselt irányzat ilyen sikere, ami a szabad tudomány biztos halálát jelentené."[14] „Nem vehettem továbbá kiindulási szempontul — írja Vámbéry — azt a megkülönböztetést sem, ... hogy a visszaesők közt javíthatók és javíthatatlanok distingválandók. Büntetési

[8] *Baumgarten* Izidor: A büntetés kimérése kriminálpolitikai szempontból. Megjelent: Büntetőjogi Tanulmányok I. köt. 270. old. Budapest, 1907.

[9] A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a fentieken túl is tettek kísérletet a körülhatárolásra, pl. van Hamel szerint javíthatatlan állapot-bűntettesek azok, „kiket mélyen gyökeredző legyőzhetetlen hajlam, kiirthatatlan belső kapocs sarkall a bűnözésre", vagy Aschaffenburg szerint, akik „a társadalmi rendhez hozzá alkalmazkodni képtelenek, kiket társadalmilag hasznavehetetleneknek lehet nevezni". De mint ez a megfogalmazásokból is látható, e meghatározásokra még inkább áll Baumgarten Izidor lesújtó véleménye, mert ezekben már egyáltalán nincs objektív támpont. A meghatározásokat idézi *Irk* Albert: im. 167. old.

[10] *Fayer* László: Determinizmus a büntetőjogban. Megjelent a Tanulmányok c. kötetben. Budapest, 1894. 103. old.

[11] *Fayer:* im. 112. old.

[12] *Fayer:* im. 116. old.

[13] *Vámbéry* Rusztem: A visszaesés a büntetőjogban. Budapest, 1907. 35. old.

[14] *Vámbéry:* im. 35. old.

rendszerünk sokkal tökéletlenebb és... sokkal kevésbé van végrehajtva, semhogy annak hatását tekintve, javíthatatlanságról beszélhetnénk... A szabadságbüntetések mai végrehajtása psychikai behatásra épp oly alkalmatlan, mint aminő alkalmatlan volna a pöröly vagy vasdorong egy megromlott óramű helyreállítására."[15]

A visszaesés szabályozásának alapjául a speciális visszaesést vette, mert „a visszaesés súlyosabb, esetleg másnemű büntetése a non bis in idem elvnek flagráns sérelme nélkül jogos alapját csakis az ugyanazon vagy hasonnemű bűncselekmény ismétlésében megnyilvánuló nagyobb veszélyességben találja."[16] Tulajdonképpen a motívum-azonosságot tartja a visszaesés megállapíthatósága alapjának, de tekintettel a gyakorlati nehézségekre felsorolja a hasonneműnek tartandó bűncselekményeket azzal a korrekcióval, hogy nincs visszaesés, ha a bíróság „minden kétséget kizárólag" meggyőződik arról, hogy a tervezetben hasonneműnek tekintett két bűncselekmény indoka eltér egymástól. Hasonneműnek kell viszont tekinteni a bűncselekményeket, habár nem tartoznak a tervezet szerint közös csoportba, de a bíróság teljesen meggyőződik a motívum azonosságáról. A büntetés súlyosításánál különböztet egyszeri és többszöri visszaesés között, valamint értékeli a visszaesőként elkövetett cselekmény tárgyi súlyát (bűntett vagy vétség). *A visszaesés megállapításának feltétele, hogy az elkövető az előző büntetését már kiállotta,* időbeli korlátja pedig azonos az előző büntetés elévülési idejével. A feltételes szabadságra bocsátás kedvezményéből nem zárta volna ki a visszaesőket. Egy új intézményt tartott bevezethetőnek, az ún. javító dologházat. A javító dologházat a szabadságvesztés kiállása után kellett volna alkalmazni. A dologházba utalás a törvényi feltételek fennállása esetén sem lett volna kötelező. A Tervezet szerint azzal szemben alkalmazható, aki „már előzőleg két szabadságvesztés büntetést állott ki, ha a bíróság arról győződik meg, hogy az elítélt a büntetendő cselekményt üzlet-, ipar-, vagy szokásszerűleg követte el."[17] Tartalmát a törvényszabta keretek között a bíróság állapította volna meg. A feltételes szabadságra bocsátás itt is alkalmazható. Végrehajtására egy külön megszervezett speciális ipari vagy mezőgazdasági munkatelepen került volna sor.

Vámbéry bár a közvetítő iskola követői közé sorolható, és szükségesnek tartotta az elkövetők osztályozását, valamint azt, hogy a különböző csoportokba tartozó személyek eltérő bánásmódban részesüljenek, úgy vélte, hogy sem a kriminológia, sem a kriminológiai kutatások eredményességéhez feltétlenül szükséges társtudományok nem állnak azon a szinten, hogy megállapításaik a törvényhozásban is értékesíthetők lennének. Ugyanakkor lehetségesnek és rendkívül fontosnak tartotta a kriminológiai ténykutatásokat. A Tervezetet 1901-ben készítette el, de ezt tartotta a „legmesszebbmenő határnak" 1907-ben is, amikor változatlan szöveggel kiadatta.

Bernolák Nándor is a hatályos Btk., vagyis a klasszikus iskola alapelveiből kiindulva kívánta módosítani a visszaesésre vonatkozó szabályokat 1903-ban megjelent monográfiájában. (A visszaesés dogmatikai és büntetőpolitikai szempontból.)

A generális visszaesőtől megvonta volna a kegyelem és a (még be sem vezetett) feltételes elítélés kedvezményét.

A speciális visszaesés megállapításánál az azonos motívumot és a megtámadott jogtárgy „hasonlóságát" kívánta meg azzal, hogy a törvényben — minden szándékos bűncselekményre kiterjedően — fel kell sorolni a hasonneműcsoportokat. A büntetés szigorítása fakultatív lett volna. Természetesen a visszaesés megállapításánál nála is alapfeltétel, hogy az elkövető az előző bűncselekmény miatt kiszabott *büntetést kiállotta,* és mint ahogy *Vámbéry, ő sem zárta volna ki a visszaesőket a feltételes szabadságra bocsátás kedvezményéből.* Határozatlan tartamú jogkövetkezményt — ekkor még — nem tart bevezethetőnek, de tervezete szerint „Az erkölcs, az élet, a testi épség s a vagyon elleni bűntettekbe vagy vétségekbe legalább negyed ízben visszaesőt büntetésének kiállta után 5—15 évig terjedő időre dologházra lehet ítélni. Ez a csavargókra is kiterjed".[18]

Bernolák a visszaesés elleni küzdelemben nem a büntetőjognak szánta a főszerepet. Sokkal lényegesebbnek tartotta a bűnözés — és ezen belül a visszaesés — okainak feltárását és megszüntetését.

Vita az NBE magyar csoportjának ülésén a közveszélyesség fogalmának büntetőjogi értékelhetőségéről

Amíg a közvetítő iskola tanaiból a fiatalkorúakkal és az alkalmi bűntettesekkel szemben alkalmazható eszközökre vonatkozó javaslatokat a magyar büntetőjogtudomány művelői elfogadták, sőt 1907. nyarára a „feltételes elítélést" és a fiatalkorúak büntetési rendszerének reformját tartalmazó törvényjavaslatot már a képviselőház igazságügyi bizottsága is elfogadta (ez lett az 1908. évi XXXVI. tc.), a közveszélyesség fogalma és annak büntetőjogi értékelhetősége még mindig vitatott volt. Ez mutatkozott meg az NBE magyar csoportjának 1907 novemberétől 1908 januárjáig tartott ülésein is.

Az NBE XI. nagygyűlésére (1908. szeptember Amszterdam) az Egyesület központi választmánya a következő kérdés megvitatását tűzte ki: „Hogyan lehetne a bűntettesek bizonyos cso-

[15] *Vámbéry:* im. 63. old.
[16] *Vámbéry:* im. 41. old.
[17] *Vámbéry:* im. 51. old.

[18] *Bernolák* Nándor: A visszaesés dogmatikai és büntetőpolitikai szempontból. Budapest, 1903. 188. old.

portjaira nézve a közveszélyesség fogalmát tenni az eddig majdnem kizárólag alkalmazott büntetendő cselekmény fogalma helyébe?"[19] A tárgyalás anyagát közzétették a Büntetőjogi Értekezésekben. Az előszóban Balogh Jenő ismertette az előkészítő véleményeket. Ennek során azt mondta: „bár a probléma alapvető jelentőségű és törvényhozásilag mielőbbi megoldása gyakorlati okokból, valamint a társadalom biztonsága érdekében kívánatos, mégis a kérdés jelenleg még nem annyira tisztázott, hogy végleges megoldást a f. é. nagygyűléstől várhatnánk".[20] Itt ismerteti Prins javaslatát is, mely szerint „mihelyt meghatározott számú elítélés bizonyítja azt, miképp valaki közveszélyes szokásszerű gonosztevő, akkor őt *állandóan* valamely állami intézetben kellene elhelyezni".[21] Ismertetett néhány tételes jogi megoldást, köztük elismerően szólt a francia 1885. évi relegációs törvény hatékonyságáról. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy Béranger („kinek emberiességét és alapvető érdemeit minden korunkbeli kriminológus tiszteli"[22]) azt mondta róla, hogy szükséges az ilyen elimináló büntetés, és hogy nem eléggé alkalmazzák.[23]

A vita során a magyar csoport arra a kérdésre, hogy a közveszélyesség fogalma helyettesítheti-e a büntetendő cselekmény fogalmát, egyértelmű „nem"-mel felelt. Azt azonban zömmel elfogadták, hogy a közveszélyesség — a bűncselekmény fogalmának fenntartása mellett — a bűnelkövetők bizonyos csoportjaira nézve, értékesíthető fogalom. E bűntettes kategóriák: 1. a csökkent beszámítási képességűek, 2. a visszaesők bizonyos csoportjai és a 3. munkakerülők, csavargók és iszákosok. E csoportokkal szemben is differenciáltan kellene megállapítani az alkalmazandó preventív rendszabályokat. Abban a kérdésben azonban, hogy a közveszélyesség mikor állapítható meg, hogy az előbb felsorolt kategóriákba kik tartoznak, és melyek legyenek a „differenciált preventív rendszabályok", már eltérőek voltak a vélemények.

Friedmann Ernő szerint, „ha megállapítható, hogy a kriminalitásnak új, közveszélyes formái fejlődtek ... semmi elméleti akadálya nincs annak sem, hogy a büntetés mellé, ahol még arra szükség van, egyéb preventív jellegű rendszabályok lépjenek".[24] De alapvetően elhibázottnak tartja az NBE képviselőinek azt a törekvését, hogy az alkalmazandó rendszabály milyenségét elsődlegesen az elkövető közveszélyessége határozza meg. Úgy véli, „hogy a közveszélyesség legsúlyosabb alakjait tartva szem előtt, nem találják a kellő arányosságot a társadalom különböző érdekei között".[25] Friedmann Ernő „A határozatlan tartamú ítéletek" c. monográfiájában részletesebben is kifejti fenti véleményét. Azt írja: „*A társadalmi védekezés gondolata a jogtárgyak equiparálásához vezet ... háttérbe szorul az a szempont, hogy valaki emberi életet támadott-e meg, vagy pedig a vagyont veszélyeztette. Ez a nézőpont a vagyon fokozott védelméhez visz, mert rendszerint épp a vagyon az, amit az egyén állandóan veszélyeztet.* Csakhogy helyes-e, éppen olyan korszakban, ahol a vagyonban való óriási eltérések számos esetben okai a bűncselekményeknek, a vagyont még az eddiginél is erősebb védelemben részesíteni? Különösen helyes-e ez azok részéről, akik a szociális ideálból, tehát egy ideális társadalmi és gazdasági rendből indulnak ki? Itt látjuk leginkább, milyen eredményre vezet az, ha nem a létező állapotból, hanem a szociális ideálból indulunk ki."[26] „A társadalom értékeinek és a jogrend fenntartása eszközeinek a teljes félreismerése az, hogy egy jelentéktelen értékű jogtárgynak, bár állandó veszélyeztetését egy sorba helyezzük, egy, bár alacsonyrendű embernek életével és szabadságával"[27] — mondotta a magyar csoport ülésén.

Finkey Ferenc a feltett kérdést nem tartotta helyesnek, ezért úgy alakította át, hogy a bűntettesek egyes csoportjaira, így különösen a visszaesőkre és a korlátozott beszámítási képességűekre nézve a büntetőjogi elbírálás másik alapja (a büntetendő cselekmény mellett), lehet-e a tettes közveszélyessége. A közveszélyesség fogalmaként elfogadja Liszt meghatározását, amely szerint az „az egyénnek az az állapota, melyben a közrendet újabb bűntettek elkövetésével fenyegeti".[28] Úgy vélte, hogy a közveszélyesség mint a „bűnelkövetésre való intenzívebb hajlam" lényegében nem más, mint a klasszikus iskola egyik alaptétele — az alanyi bűnösség. A különbség a két irányzat között az, hogy a közvetítő iskola ezt fokozottabban kívánja értékelni. Azt kell tehát eldönteni, hogy a közveszélyességet 1. mely csoportoknál kell előtérbe helyezni, 2. hogyan lehet értékesíteni a gyakorlatban.

Az első kérdésre adott válasz az, hogy ide kell sorolni:

A) a közveszélyes visszaesőket (itt nem a visszaesés általános fogalmát veszi alapul), akik közé tartoznak *1.* az üzletszerű nagy-büntettesek, akik súlyos büntetteket (gyilkosságot, rablást, nagy értékre betöréses lopást, személyem elleni súlyos büntetteket stb. (üzletszerűen, vagyis a bűntettből élés célzatából követtek el, akár voltak előzőleg büntetve, akár nem; *2.* az üzletszerű kis-bűntetteseket, akik kevésbé súlyos bűncselekményeket szintén üzletszerűen

[19] Büntetőjogi Értekezések: május, 1. füzet 14. old.
[20] Büntetőjogi Értekezések: i. sz.
[21] Im. 11. old.
[22] Im. 12. old.
[23] Húsz év alatt 13 085 esetben alkalmazták és a Guayana-ba relegált 3000 bűntettes 58%-a az éghajlat miatt meghalt. (Büntetőjogi Értekezések i. sz. 12. old.)
[24] Büntetőjogi Értekezések i. sz. 14. old.
[25] Büntetőjogi Értekezések i. sz. 15. old.
[26] *Friedmann* Ernő: Határozatlan tartamú ítéletek. Budapest, 1910. 112—113. old.
[27] Büntetőjogi Értekezések. I. sz. 15. old.
[28] Büntetőjogi Értekezések. I. sz. 42. old.

követnek el; *3.* hasonnemű cselekményekbe hasonnemű motívumból visszaesőket, akik legalább kétszer előzőleg meg lettek büntetve.

B) A korlátozott beszámítási képességűek közül azok, akiknél a testi, illetve lelki kór állandó jellegű, vagy időszakosan visszatérő. Akiknek betegsége oly természetű, hogy újabb bűncselekmény elkövetésére ragadhatja őket. Ezeknél egyszeri bűnelkövetés is elegendő a közveszélyesség megállapításához.

C) A hivatásos csavargók, akik munkaképesek, de dologkerülők és alaposan gyanúsíthatók azzal, hogy büntetendő cselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat.

D) A közveszélyes alkoholisták (akik az alkoholizmus következtében büntetendő cselekményeket követtek el).

E) Az erkölcsi züllés útjára jutott és súlyosabb büntetendő cselekményeket elkövetett, vagy kisebb cselekményekbe többször visszaeső fiatalkorú bűntettesek.[29]

A fenti csoportokkal szemben eltérő jogkövetkezmények alkalmazását tartotta szükségesnek. A közveszélyes visszaesőkről a Btk. Általános Része körében kell intézkedni, és az említett csoportok közti különbségek figyelembevételével szigorúbb szabályokat kell alkotni. Javaslatai a következők: *az üzletszerű nagybűntettesek* vonatkozásában az alkalmazandó eszköz, az addiginál hosszabb tartamú fegyházbüntetés, ahol elkülönítve, szigorúbb házirend és fegyelmi szabályok mellett kell elhelyezni őket. *A korlátozott beszámítási képességű közveszélyes elkövetőkre* nézve határozatlan tartamú „gyógyletartóztató" intézetek felállítását javasolta. *A hivatásos csavargókra* nézve külön törvény alkotását tartotta szükségesnek, mely bevezetné a kényszer dologházat (itt meg kell jegyezni, hogy ezt a problémát Finkey is és még sokan mások is szinte egyenlőnek tekintették a cigánykérdéssel). Azokat, akik „az *iszákos*ságra való hajlamuk folytán" követtek el bűncselekményt, a büntetés megkezdése előtt egy-két éves tartamra az „iszákosok gyógyintézetében" javasolta kezeltetni. A *fiatalkorúak* vonatkozásában csak utalt a már elfogadott törvényjavaslatra.

Angyal Pál a válaszadás előtt megkísérelte a közveszélyesség fogalmának meghatározását, amely szerinte nem más, mint „jogsértésekre hajló s minimális ingerre felszabaduló kötött energia".[30] Az embernél ez „kötött *akarati* energia", és így rendkívül nehezen határozható meg a konkrét esetekben. Ezért a közveszélyesség kimondásával és a jogkövetkezmények meghatározásával nagyon óvatosan kell bánni, mert *„az egyéni értékeknek felesleges sérelme a társadalmi rendet is sérti, oly javakat támadunk vagy semmisítünk meg, melyeknek fenntartása annyira legalábbis érdekében áll a társadalomnak, mint amennyire súlyt helyez a fenyegetett javak védelmére."*[31] A fentiek ellenére mégis úgy vélte, hogy „a társadalmi rend megóvása érdekében a közveszélyes emberrel szemben is foganatba veendők a legmegfelelőbb biztosító intézkedések".[32]

Ahhoz, hogy ki lehessen alakítani a helyes intézkedéseket, meg kell vizsgálni azt, hogy a közveszélyesség milyen eredetű. Eszerint megkülönböztet: *1.* psychophysikai, *2.* akarati és *3.* vegyes jellegű kötött akarati energiát.

ad 1. A psychophysikai, tehát pathologikus eredetű közveszélyesség felismerése a legegyszerűbb, az ilyen állapotban levő személyt elmegyógyintézetbe kell utalni.

ad 2. Az akarati jellegű közveszélyesség (amely a szociális környezet hatására alakul ki) objektív ismérvekkel a lappangási szakaszban nem rendelkezik, ezért be kell várni a büntetendő cselekmény elkövetését.

Véleménye szerint a bíróság egy bűncselekmény elkövetése után is megállapíthatja a közveszélyességet, melyhez figyelembe kell vennie az elkövető előéletét, egyéniségét, szociális körülményeit. A közveszélyesség megállapítása az ítéletben csak feltételes jellegű lehet, végleges döntést csak a büntetés letöltésekor lehet hozni. Azt, hogy milyen ismérvek alapján állapítható meg a közveszélyesség, már nem tárgyalja, az alkalmazható rendszabályok fajtáira nézve azonban konkrét javaslatot tesz. Ezek a következők: *a) társadalmi felügyelet alá helyezés* (ha a közveszélyesség csekély fokú vagy kétséges); *b) munkatelepre utalás* (nagyobb fokú, vagy kevésbé kétséges közveszélyesség esetén) ez lényegében „bíróság által meghatározott természetű munka" végzését jelenti, mert elképzelése szerint az elkövető együtt dolgozik a szabad-munkásokkal, társadalmi felügyelet alatt áll, de a munkavégzési kötelezettségen kívül szabad mozgásában nem korlátozható; *c) társadalmi védőintézetbe való utalás* (igen nagyfokú, s kétségtelen közveszélyesség esetén). Lényege, hogy egy külön e célra létesített intézet, munkakényszerrel, s a „lehető legegyéniesebb szocializálással" (feltehetően a nevelésre gondolt), és fokozatos enyhítéssel.

Ha az elkövető nem tartja be a számára megállapított magatartási szabályokat, úgy egygyel szigorúbb fokozatba utalható. Mindegyik intézkedés határozatlan időtartamú, de egy — a bíróság által meghatározott — idő elteltével a védőintézet és a patronázs egyesület javaslatára a bíróság döntene a súlyosabb vagy enyhébb fokozatra áttérés, a folytatás, illetve a teljes megszüntetés kérdésében.

ad 3. A harmadik kategóriába tartozó személyeknél a közveszélyesség pathologikus + szociális eredetű, ezek a személyek korlátozott beszámítási képességűek. Velük szemben attól függően, hogy követtek-e el bűncselekményt

[29] Büntetőjogi Értekezések. I. sz. 47. old.
[30] Büntetőjogi Értekezések. I. sz. 54. old.
[31] Büntetőjogi Értekezések. I. sz. 56. old.
[32] Büntetőjogi Értekezések. I. sz. 56. old.

vagy sem, büntető gyógyintézet, illetve biztosító gyógyintézet bevezetését javasolta.

Balog Jenő egy vagy több olyan természetű bűncselekmény elkövetése esetén, amely az elkövető közveszélyességét bizonyítja, lehetségesnek tartotta — a büntetés kiállása után — „biztosító rendszabályok" alkalmazását. A közveszélyesség egyedüli kritériumként való alapul vételét nem tartotta — egyenlőre — elfogadhatónak, mert „Különösen a magyar törvényhozásnak (nehogy leküzdhetetlen ellenállásra találjon), egyelőre el kell számolnia bizonyos megszokott fogalmakkal és a gyakorlati szakférfiak nagyfokú conservatismusával."[33] A közveszélyes elkövetők közé sorolja a hivatásos és szokásszerű bűntetteseket, a gyakorlati anarchistákat (ide tartozónak tekintették a kommunistákat)[34], a szokásszerű csavargókat és koldusokat, (ha munkakerülők), valamint a korlátozott beszámítási képességű személyek, és a szokásos iszákosok közveszélyes részét. Velük szemben a tételes törvények gyökeres megváltoztatását tartja szükségesnek. Azt a — Finkey Ferenc ajánlotta — megoldást, hogy a közveszélyes elkövetőkkel szemben ne biztonsági rendszabály alkalmaztassék, hanem hosszabb tartamú fegyház, nem tartja elfogadhatónak. Ellenérvként két dologra hivatkozik. Az egyik a magyar bíróságok enyhe ítélkezési gyakorlata, a másik pedig az, hogy a fegyházat túl költségesnek tartja azzal a bűntettessel szemben, akinél „csak egyre kell ügyelni, arra, hogy meg ne szökjön ... A magasfokú ipari oktatás ... a kóbor cigányra nézve pazarlás és céltalan dolog lenne."[35]

A magyar nemzeti csoport ülésén az előbbieken túl még jó néhányan hozzászóltak a kérdéshez: jogászok, rendőrségi szakemberek és elmegyógyászok.

A rendőrségi szakemberek egyértelműen helyeselték a közveszélyesség büntetőjogi értékelését. Az általuk mondottakból derül ki legegyértelműbben az, hogy a „közveszélyesek" elleni küzdelem lényegében a fokozott megtorlással egyenlő. Annak meghatározását, hogy ki a közveszélyes, nem tartották problematikusnak, közismert, és egyértelmű fogalomnak tekintették." A rendőrség jól ismeri a közveszélyesség fogalmát, ismeri a közveszélyes egyéneket, küzd ellenök:"[36] mondotta dr. Dorning Henrik. „... én megelégszem a fogalom eme meghatározásával is: A bűntettesnek az az állapota, melyet a bíró, esküdtszék közveszélyesnek ítél"[37]: jelentette ki Pekáry Ferenc. Az egyéni szabadság védelmének és az alapvető emberi jogoknak a társadalom érdekeivel szemben nem tulajdonítottak jelentőséget. „... egyéni jogok a társadalom jogaival szemben semmisek, nem léteznek. A méhek igen tökéletes társadalma csöppet sem gondol a herék egyéni jogaival, amikor ősszel leöldösi őket ..."[38]. A közveszélyesnek kimondott személlyel szemben alkalmazandó intézkedéseket egyszerű elkülönítésnek tekintették. „Ha a közveszélyes egyén hosszú időre el lesz távolítva a társadalomból s ez a tőle való rettegéstől meg van mentve, már a célt elértük".[39]

A vitában részt vevő elmegyógyászok, kiknek „aggodalmaskodását" túlzottnak tartotta Pekáry a közveszélyesség fogalmának büntetőjogi értékelését több-kevesebb (bár inkább több) ellenérzéssel fogadták. Bizonytalan, meghatározhatatlan fogalomnak tartották az ún. rendes elmeállapotú elkövetőknél. A legerőteljesebben Schähter Miksa egyetemi magántanár, az igazságügyi orvosi tanács tagja támadta. Véleménye szerint meghatározhatatlan a fogalom, alkalmazása sok visszaélésre adhat lehetőséget, ezért használata elfogadhatatlan. „A ma és a holnap szociális küzdelmeibe még a büntetőjog részéről is belevinni a közveszélyességet, — ez a közveszélyes. Mert akármilyen szűkre, vagy akármilyen tágra szabják, nem kerülhető el, hogy abba bele nem valók kerüljenek, odavalók pedig kívülmaradjanak".[40]

A közveszélyesség fogalma büntetőjogi értékelhetőségének teljes tagadása — amely a közvetítő iskola tanai elterjedésének kezdetén hazánkban általánosnak volt mondható — a XX. század első évtizedének vége felé már csak igen kevesek által képviselt álláspont volt. Amíg a közveszélyesség, mint elméleti probléma merült fel, a büntetőjogtudomány képviselői kifejtették e fogalommal, annak bizonytalanságával és nehezen meghatározhatóságával kapcsolatos aggályaikat. Amikor azonban úgy merült fel a kérdés, hogy a közveszélyesnek tartott személyekkel szemben szükség van-e valamiféle fokozottabb védekezésre, nevezetesen határozatlan tartamú jogkövetkezményre, azt mondták, igen, és egy ilyen jellegű intézkedés be is vezethető. Ez a kétségtelen ellentmondás nem volt véletlen jelenség. A különböző új büntetőjogi irányzatok támadásainak pergőtüzében egyre szembeötlőbb lett a hagyományos büntetőjogi eszközök elégtelensége. A bűnözés, ezen belül különösen a fiatalkorú és a visszaeső bűnözés növekedése, struktúrájának kedvezőtlen alakulása pedig cselekvésre sürgetett. Vámbéry Rusztem írta: „Hamár most statisztikai adatainkat, amelyek ugyan nem éppen megbízhatók, de az össz-

[33] Büntetőjogi Értekezések. I. sz. 62. old .

[34] L. pl. *Pekáry* Ferenc hozzászólását a Büntetőjogi Értekezések 1908. szeptemberi (2.) füzetében; *Finkey* Ferenc: A politikai bűncselekmények és a Büntető Törvénykönyv. (Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok Köréből. Budapest, 1927. 3. kötet. 1. sz.) stb.

[35] Büntetőjogi Értekezések 1908. 1. füzet. 65. old.

[36] Büntetőjogi Értekezések 1908. 2. füzet. 133. old.

[37] Büntetőjogi Értekezések. 1908. 2. füzet. 74. old.

[38] Büntetőjogi Értekezések. 1908. 2. füzet. 145. old. (Dr. Dorning Henrik felszólalása.)

[39] Büntetőjogi Értekezések. 1908. 2. füzet. 152. old. (Gegus Dániel budapesti államrendőrségi kerületi kapitány hozzászólása.)

[40] Büntetőjogi Értekezések. 1908. 2. füzet. 109. old.

adatokat tekintve mégis némi hitelességre tarthatnak igényt, szemügyre vesszük, úgy arra a megdöbbentő eredményre jutunk..., hogy a kriminalitás a népesség szaporodását messze meghaladó arányban növekszik".[41] A növekedés a statisztikai adatok figyelembe vétele nélkül is érezhető volt — különösen a „hivatásos csavargók és koldusok" vonatkozásában, akik legalábbis potenciálisan komoly veszélyt jelentettek. „Minden gyakorlati büntetőjogász, de különösen az igazságügyi rendőrség tagjai jól tudják, hogy az utolsó félszázadban, kapcsolatban a városokban és nagyobb ipari központokon elszaporodott proletariátus kifejlődésével minden cultur-államban a dologtalan bűntettes osztályok, illetőleg a munkakerülő naplopók külön csoportjai keletkeztek."[42] „A nagy ipari termelés kifejlődése, a nagyvárosi proletariátus kifejlődését vonta maga után. Ebből nőttek ki a társadalom parazitái, azok, akik büntetendő cselekmények elkövetéséből élnek."[43] E felszín-felismerés (hogy a munkanélküli tömegek, — ha már kialakultak — veszélyeztetik a társadalmat) aztán pánikhelyzetet eredményezett. A bűnözés elleni küzdelem társadalmi eszközeinek igénybe vétele (például Gyermekvédő Liga, patronázs-egyesületek szervezése) — részben a bűnözés okainak tisztázatlansága, részben a többnyire formális lehetőségek miatt — nem ígért látványos eredményeket. Maradt tehát a büntetőjog eszközeinek igénybe vétele és bővítése, amely azonban az adott viszonyok között csak fokozott megtorlást eredményezhetett és azt is eredményezett.

A közveszélyesség büntetőjogi értékelése és annak egyenes következménye a határozatlan tartamú szabadságelvonás gyakorlati alkalmazása ellen — bár elméletileg elfogadhatónak tartotta —, egyedül Friedmann Ernő foglalt állást. Azt mondta: „Tekintettel kell lennünk továbbá, hogy még abban az esetben is mikor megvan annak veszélye, hogy a tettes újból visszaeső lesz, más eszközöket is lehet találni, mint a tettes biztonsági elzárását... Vannak számos intézmények, melyekkel *előbb* meg kell próbálkoznunk: a fiatalkorúakkal való elbánás, a patronage, a rehabilitáció, az egész büntetési rendszernek fejlesztése, nem is említve a szociálpolitika terén felmerülő feladatoknak egész beláthatatlan területét — ha minderre figyelmet fordítunk: akkor mindezeknek keretén belül helyet foglalhat az egyén izolálása is, de csak a legsúlyosabb esetben, mint — ultima ratio.

De ezzel kezdeni a reformokat, ezt az eljárást a bűntetteseknek egész csoportjára rendszeresíteni, rendszeresíteni akkor, mikor az egész lánc, melynek ez az intézkedés csak utolsó szeme, még kiépítve sincs, játszani a javíthatatlanság jelszavával, mikor a javíthatóság összes előfeltételei hiányoznak, mikor ez az intézkedés legmélyebben az egyéni szabadságba vág — ezt az álláspontot a nemzetközi kongresszus előtt a magyar csoport nem képviselheti."[44]

Kutrucz Katalin

[41] *Vámbéry* Rusztem: Visszaesés a büntetőjogban. Budapest, 1907. 41. old.
[42] *Balogh* Jenő: A büntetőjog válsága. Budapest, 1910. 22. old.
[43] *Friedmann* Ernő: Büntetendő cselekmény és közveszélyesség. Jogtudományi Közlöny 1907. 48. sz. 403. old.
[44] *Friedmann* Ernő: A büntetendő cselekmény és közveszélyesség. Jogtudományi Közlöny 1907. 48. sz. 415. old.

Néhány büntetőjogi probléma a tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatban

Polgári bíróság által megítélt tartozás meg nem fizetése általában nem jár büntetőjogi következményekkel. Első ízben az 1944: V. tc. 6. §-a pönalizálta a tartási kötelezettség teljesítésének elmulasztását, de nem általánosan, hanem csak arra az esetre, „ha mulasztásával az eltartásra jogosultat súlyos nélkülözésnek teszi ki."[1] Szocialista jogrendszerünkben az 1958. évi 21. tvr., majd — a szükségessé vált módosításokkal — 275. §-ában a Btk. már általános hatállyal pönalizálták a tartási kötelezettség elmulasztását, és került ennek következtében a polgári jogi ítéleten alapuló fizetési kötelezettség elmulasztása a Btk. Különös Részében meghatározott bűncselekmények közé.

Kétségtelen, hogy a család, a gyermek érdekeinek fokozott védelme céljából, jogpolitikai és célszerűségi szempontokból indokoltnak tekinthető a tartási kötelezettség elmulasztásának bűncselekményként meghatározása. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ez a mulasztás — polgári jogi jellegéből következően — elüt a többi bűncselekményektől. Így a következőkben tárgyalásra kerülő egyéb sajátosságok mellett különösen a 275. § (4) bekezdésében foglalt rendelkezés következtében, amely szerint az elkövető nem büntethető, s ebből következően *megszűnik mulasztásának büntetőjogi relevanciája,* ha az elsőfokú ítélet meghozatala előtt eleget tesz tartási kötelezettségének. Ezzel szemben minden más bűncselekmény esetében, ha az elköve-

[1] A következőkben csak a gyermektartásdíjjal kapcsolatos kérdésekkel foglalkozunk.

tő a bűncselekményt befejezte, s emiatt ellene a büntető eljárás meg is indult: bármilyen jóvátételt célzó cselekmény (pl. a kár megtérítése a vagyon elleni bűncselekményeknél) már csak enyhítő körülményként vehető figyelembe. Ezzel a sajátos rendelkezéssel a törvényhozónak az volt a büntetőpolitikai célja, hogy az adóst fizetési kötelezettségének teljesítésére szorítsa.[2] Feltehetően ez a polgári jogi jelleg és érdek az egyik alapja annak, hogy e bűncselekménnyel kapcsolatban mind az ítélkezési gyakorlatban, mind az elmélet terén több sajátos büntetőjogi probléma merült fel. Ezek közül a következő kérdésekkel kívánunk foglalkozni. I. Milyen jellegű ez a bűncselekmény, illetőleg az azt megvalósító magatartás: tiszta vagy vegyes mulasztási, s ezen belül folyamatos, tartós, „állapot", vagy folytatólagos bűncselekmény? II. A több részcselekmény alakjában megvalósuló tartási kötelezettség elmulasztása általában egységnek minősül-e, s ha igen, az *a)* természetes, *b)* törvényi vagy *c)* bírói egység-e?

I. 1. Nem vitatható, s már a bűncselekmény törvényi elnevezéséből is következik, hogy ez mulasztási bűncselekmény. Ezenfelül az sem kétséges, hogy a 275. § (1) bekezdésében meghatározott bűncselekmény „tiszta mulasztási", a (3) bekezdés c) pontjában meghatározott pedig „vegyes mulasztási" jellegű. Az (1) bekezdés ugyanis: *a)* meghatározza a magatartást, amelynek *elmulasztása* bűncselekmény; *b)* a végrehajtható hatósági határozat meghatározza, hogy a tartási kötelezettséget havonként, és a hónap melyik napján kell teljesíteni; végül *c)* nem jelöl meg semmilyen eredményt, következményt, amelynek beállása a feltétele a bűncselekmény megvalósulásának, s éppen ezek az általános és szükségszerű kritériumai minden tiszta mulasztási bűncselekménynek is. Ezzel szemben a (3) bekezdés c) pontjában meghatározott minősített alakzat csak akkor valósul meg, ha a mulasztás „a tartásra jogosítottat súlyos nélkülözésnek tette ki", azaz a tartásra jogosult „ténylegesen súlyos nélkülözés közé került"[3], s minthogy ez a feltétel „eredmény", ez a minősített tényállás vegyes mulasztási bűncselekményt határoz meg.

2. Nem alakult ki azonban egységes állásfoglalás abban a kérdésben, vajon a bűncselekmény milyen jellegű: folyamatos, tartós, „állapot", folytatólagos, vagy esetleg más természetű bűncselekmény?

a) A „folyamatos" kifejezést a legkülönbözőbb és többnyire nem teljesen tisztázott értelemben használják a büntető ítélkezési gyakorlatban. A következőkben erre csak néhány, kérdésünkkel szorosabb kapcsolatban álló példát hozunk fel. (Arra már ki sem térünk, hogy nem egyszer a tartós, sőt az „állapot" bűncselekményeket is folyamatos jellegűnek tartják.)

„Folyamatos"-nak nevezik a bűncselekményt többek között a BJD. 4846. számú döntésben. De ebben ugyanakkor sem a folyamatosság fogalmát vagy legalább lényegét nem határozzák meg, sem azt nem fejtik ki: miért és milyen értelemben kell ezt a bűnelkövetési módot folyamatosnak tekinteni. Ahhoz a megállapításhoz pedig, hogy „a folyamatos bűnelkövetés kezdő időpontja az első elmulasztott részlet esedékessé válásának napja", csak azt a megjegyzést fűzzük, hogy ez a nap a kezdő időpont napja abban az esetben is, ha ezt a havonként ismétlődő tiszta mulasztási bűncselekményt tartós vagy állapot jellegűnek, vagy éppen bírói egységbe foglalható folytatólagos bűncselekménynek minősítik. A kezdő időpont meghatározásához tehát nem nyújtunk segítséget, ha ezt a bűncselekményt „folyamatos"-nak minősítjük, holott a döntés — címéből következtethetően — éppen ehhez kíván segítséget nyújtani. A „folyamatos" elnevezés használatával viszont inkább elhomályosítjuk, mint megvilágítjuk a bűncselekmény elkövetési módjának jellegét.

Világosan foglal állást ha nem is a folyamatos elkövetés jellegével, de legalább egyik fontos következményével kapcsolatban a BJD. 5689. számú döntés, amikor megállapítja: „5. Ha ... a cselekmények természetes egységet alkotnak, illetve azokat *folyamatosan* hajtották végre, az egyes résztevékenységek az elévülés szempontjából sem különíthetők el." *(kiemelés a szerzőktől).* Ebből önként következik, hogy a tartási kötelezettség elmulasztása e döntés értelmében nem lehet folyamatos jellegű, minthogy ebben az esetben az elévült részcselekmények nem volnának kirekeszthetők a bírói egységbe foglalandó részcselekmények közül, holott ezek kirekesztésének szükségessége tekintetében teljesen egységes az ítélkezési gyakorlat.

Más elbírálás alá esik a „folyamatos" kifejezés használata, ha azt nem a mulasztási bűncselekmény, hanem az annak alapjául szolgáló családjogi tartási kötelezettség jellegének megjelölésére használják, mint pl. a BJD. 1238. számú Legfelsőbb Bírósági döntésben. Kétségtelen ugyanis, hogy a tartási kötelezettség polgári jogi szempontból mindaddig *tart,* ameddig a polgári bíróság határozata értelmében a kötelezettnek a jogosult számára a tartásdíjat fizetnie kell. Ez a kötelezettség tehát általában *tartós,* amelyet *folyamatosnak* is nevezhetünk, ha ezt a kifejezést ebben a vonatkozásban a „megszakítás nélkül tartó" értelemben használjuk. Ez a megállapítás is azonban csak általában és elvi szempontból helytálló. A gyakorlatban ugyanis különböző okokból a polgári jogi tartási kötelezettség is gyakran megszakad, szünetel. Ilyen okok lehetnek például közismerten a katonai szolgálat teljesítése; az előzetes letartóztatásba helyezés; a baleset folytán bekövetkezett teljes keresetképtelenség és így tovább.

[2] „A Magyar Népköztársaság büntető törvénykönyve." Budapest, 1962. (A következőkben: Büntető törvénykönyv, Min. ind., 471. old.)

[3] Büntetőjogi Döntvénytár (a következőkben: BJD.) 1221. számú döntés.

Abból azonban, hogy ez a polgári jogi kötelezettség tartós, folyamatos, egyáltalában nem következik, hogy annak havonként megismétlődő bűnös elmulasztása és az ennek következtében megvalósuló bűncselekmény is tartós, folyamatos, amint ezt a következő b) pontban kifejtjük.

Nyilvánvalóan más vonatkozásban alkalmazza a „folyamatos" kifejezést a BJD. 6460. számú döntés a következő részében: „A tartási kötelezettség elmulasztásának bűncselekményét a vádlott a havonta esedékessé vált gondozási díj önhibából történt meg nem fizetésével valósította meg. Ez a bűncselekmény tehát sok, havonta esedékessé vált 400 forint összegű gondozási díj megfizetésének *folyamatos elmulasztásával* valósult meg. Ezért annak ellenére, hogy a vádlottnak a vád tárgyává tett mulasztása *mint bűncselekmény bírói egység*, vizsgálni kell azt is, hogy a havonta esedékes kötelezettségek elmulasztásai közül egyesek nem évültek-e el." *(A kiemelések a szerzőktől.)*

A döntés idézett részében ugyanis a tartási kötelezettség elmulasztása bűncselekményét *bírói egységnek* minősítik, s ezért a *folyamatos* szóval nyilvánvalóan csupán az esedékes gondozási díjak megfizetésének havonta, megszakítás nélkül ismétlődő jellegére, nem pedig a bűncselekmény büntetőjogi minőségére utalnak. Hasonló értelemben, bár részben más vonatkozásban használják a „folyamatos tartási kötelezettség" kifejezést a már hivatkozott BJD. 1238. számú döntésben is.

Világosan megkülönbözteti a BJD. 4181. számú, egy ifjúság elleni bűntettel kapcsolatban hozott döntés is a gyermekei testi és szellemi fejlődését súlyosan veszélyeztető terhelt sorozatos cselekményeinek *folyamatosságát* a *folytatólagos elkövetési módtól.* Az előbbit ugyanis „egyetlen, egységes magatartás"-ként értékeli a folytatólagos elkövetéssel szemben. A folytatólagosság jogi egységébe vonható magatartások ugyanis önállóan és ismételten, mindig újra kezdve és befejezve valósítják meg az adott bűntett törvényi tényállását, míg a folyamatos elkövetési mód részcselekményei nem önállóan, hanem egységükben valósítják meg az adott bűncselekmény esetében az ifjúság elleni bűntett törvényi tényállását.

A felhozott példákból világosan kitűnik, hogy folyamatos *1.* maga a polgári jogi tartási kötelezettség (BJD. 1238. szám.); *2.* a tartásdíj fizetésének éveken keresztül, megszakítás nélkül tartó elmulasztása (BJD. 6460. szám); *3.* végül az az elkövetési mód, amikor a folyamatos elkövetés részcselekményei nem önállóan, hanem egységükben valósítják meg valamely bűncselekmény törvényi tényállását (BJD. 4181. szám): csak éppen maga a tartási kötelezettség sorozatos elmulasztásának bűncselekménye egészében nem értékelhető folyamatosként, amint ezt a BJD. 5689. számú döntés ismertetése során [2. a) pont (4) bekezdés] megállapítottuk.

b) Ebben a pontban azt vizsgáljuk, tekinthető-e a tartási kötelezettség elmulasztása *tartós* bűncselekménynek.

A tartási kötelezettség elmulasztásának a Btk-ban foglalt törvényi tényállását, annak polgári jogi alapját, az ezek figyelembe vételével kialakult ítélkezési gyakorlatot s a tartós jelleg egyik szükségszerű büntetőjogi ismérvét elemezve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy büntetőjogunkban ez a bűncselekmény nem tartós jellegű.

A bűncselekményt meghatározó 275. § (1) bekezdésének egyik törvényi tényállási eleme a „végrehajtható hatósági határozat". Ezt a határozatot rendszerint a polgári bíróság hozza s abban akként rendelkezik, hogy a kötelezett meghatározott ideig minden hónapban, a megjelölt napon, fizesse meg a jogosultnak a határozatban megjelölt összeget: a tartásdíj esedékessé vált részletét. Ha a kötelezett ezt elmulasztja: befejezte a tiszta mulasztási bűncselekményt, bár az általános, a jövőre szóló tartási kötelezettsége továbbra is fennáll. Az elkövető azonban nem ezt a — rendszerint hosszú évekig tartó és tiszta polgári jogi jellegű — általános tartási kötelezettségét sérti meg, hanem a minden hónap meghatározott napján megújuló, meghatározott összegű és esedékessé vált tartásdíjrészlet megfizetését mulasztja el, s ezzel követi el és fejezi be a tartási kötelezettség elmulasztásának egy-egy részbűncselekményét.

Hogy a tartási kötelezettség elmulasztásának minden egyes részcselekménye az esedékesség napján befejeződik, az abból is nyilvánvaló, hogy — az alapcselekmény esetében az első mulasztástól számított két év elteltével — minden ezt követő hónapban az esedékesség napján elévül egy-egy részcselekménye a tartási kötelezettség elmulasztásának, s ez csak abban az esetben lehetséges, ha ezek a részcselekmények egymástól függetlenül, önállóan fejeződnek be.

Elvben, szorosan vett büntetőjogi szempontból a mulasztást követő napon a kötelezett ellen tehát megindítható volna a büntető eljárás, minthogy ő a cselekményt — pontosabban a részcselekményt elkövette és befejezte. A gyakorlatban azonban még nem fordult elő — bár a részcselekmény közvádas és hivatalból üldözendő —, hogy egyetlen vagy néhányszor megismételt mulasztás elkövetőjét az ügyészség vádlottként bíróság elé állította és őt a bíróság elítélte volna.[4] A havonta szakaszosan ismétlődő bűncselekménynek ilyen korai stádiumában ugyanis még a polgári jogi szempontok és eljárások (megidézés, figyelmeztetés a kötelezettségre s elmulasztásának büntetőjogi következményeire, polgári végrehajtás és így tovább) dominálnak. A büntetőjogi eljárások többnyire

[4] Részletesen foglalkozik ennek okaival *Kereszty* Béla „A teljesítési határidők jelentősége a tartási kötelezettség elmulasztása bűntetténél" című vitacikkében. L. az „Ügyészségi Értesítő" IV. évfolyam, 1968. évi 3. sz. a 12—13. old.

csak akkor kerülnek sorra, ha a polgári jellegűek nem vezettek célhoz (erre a feltételre a IV. 1. pontban még visszatérünk). De a büntető eljárás megindulása után is kaphat az elkövető, indokolt esetben, a hátralékos tartásdíj megfizetésére fél évig terjedő haladékot a büntető eljárás egyidejű felfüggesztése mellett, abban a feltevésben, hogy ez az elkövetőt tartási kötelezettségének teljesítésére, az elmaradt részösszegek megfizetésére indítja.

Nem kétséges tehát, hogy a polgári bíróság nemcsak általános hatállyal megállapítja a vádlott polgári jogi tartási kötelezettségét, hanem pontosan meghatározza e kötelezettség teljesítésének módját: az összegszerűen meghatározott tartásdíjrészletnek havonta ismétlődő s a hónap megjelölt napján teljesítendő megfizetését. Minthogy ez a tartalma a törvényi tényállásba felvett „végrehajtható hatósági határozat" kifejezésnek, az abban meghatározott, havonta folytatólagosan ismétlődő tartásdíjrészlet fizetésének elmulasztása az *elkövetési cselekménye* ennek a bűncselekménynek. Ebből szükségképpen következik, hogy a tartási kötelezettség hosszabb időn át történő elmulasztása *havonta periodikusan ismétlődő és befejeződő,* nem pedig folyamatosan tartó, vagy éppen tartós jellegű bűncselekmény. Tartós jellegű bűncselekményként annál kevésbé értelmezhető, mert ebben az esetben a bűncselekmény nem évülhetne el a Btk. 31. § (1) bekezdés c) pontjában meghatározott két év elteltével, holott a következetesen folytatott ítélkezési gyakorlatnak megfelelően vétség esetében a nyomozás elrendelésétől visszafelé számított két évet megelőző mulasztásokat, mint elévülteket, a bíróság kirekeszti a bírói egységbe foglalt folytatólagos részcselekmények közül (lásd a BJD. 6460. számú döntés (8) bekezdés alább idézett utolsó mondatát!). Ezt a gyakorlatot a BJD. 5689. számú döntés a következőképpen rögzíti: „Azok a részcselekmények, amelyek vonatkozásában a büntethetőség elévülésére a törvényben meghatározott idő eltelt, a folytatólagosság egységébe nem vonhatók."

c) A *b)* pontban kifejtettekből önként következik ugyan, hogy nézetünk szerint a tárgyalt bűncselekmény nemcsak nem „tartós" jellegű, de állapotbűncselekményeknek sem tekinthető. Ennek ellenére mégis foglalkoznunk kell ez utóbbi bűncselekménnyel is, minthogy annak lényegét sem a tudomány, sem az ítélkezési gyakorlat területén egyértelműen mind ez ideig nem tisztázták.

Az állapotbűncselekmény alakzatot Franz v. *Liszt,* a nagy német büntetőjogász professzor teremtette meg, tankönyvének 1891-ben megjelent 4. kiadásában, s rögtön hozzátehetjük: bár ne tette volna! A „Zustandsdelikt" ugyanis olyan Proteus-természetű jelenségnek bizonyult, amelynek végleges és határozott alakját megteremtője sem volt képes kialakítani, s ezért az a büntetőjogi irodalomban olyan megfoghatatlanná és változékony alakúvá vált, hogy nemcsak szerzőként változtatta alakját, hanem azt ugyanazon szerző is — így maga Liszt is — egymásnak ellentmondó ismérvekkel ruházta fel különböző műveiben. Ezeknek ismertetése és bírálata messze meghaladná írásunk kereteit és célkitűzéseit.[5] Ezt a bűncselekményalakzatot a magunk részéről egyébként is nemcsak fogalmi szempontból meghatározhatatlannak, hanem ezenfelül teljesen feleslegesnek és a büntetőjog rendszerében zavart keltőnek tartottuk és tartjuk ma is, az elméletben, a törvényben és a gyakorlatban egyaránt. Ezért a következőkben csak arra szorítkozunk, hogy röviden utaljunk a magyar büntető ítélkezési gyakorlattal kapcsolatban az állapot-bűncselekmények problémájára.

Az 1878: V. tc. a kettős házasság bűntettét a következőképpen határozta meg: „251. §. Aki érvényes házassági kötelékben lévén, ismét házasságra lép, úgyszintén azon nem házas is, ki tudva, oly egyénnel házasságot köt: a kettős házasság bűntettét követi el és három évig terjedhető börtönnel büntethető". A 251. §-hoz fűzött miniszteri indokolás szerint: „Addig, amíg a bűntett tart, az elévülést nem kezdetik meg. Ha pedig akár az első, akár a második házasság megszűnt, természetes, hogy ezáltal a bűntett folytonossága végetért, és természetes továbbá, hogy az elévülés csakis ezen időnél veheti kezdetét."

55. számú döntvényében a „Kuria", a bírósági gyakorlat hosszas ingadozása után, az elévülés kérdésében akként foglalt állást, hogy az valamelyik házasság megszűnésének napján kezdődik. Ezt az állásfoglalást *Finkey* Ferenc azért helyeselte, mert szerinte a kettős házasság bűntette „kétségtelenül *tartós* (állapot-) cselekmény, mert a második házassági viszony mindaddig, míg meg nem szűnik, jogtalan viszony, s így a kettős házasság mind ez ideig tart."[6]

Finkey idézett állásfoglalása alapján honosodott meg ítélkezési gyakorlatunkban az „állapot"-bűncselekmény elnevezés használata és szilárdult meg az a nézet, hogy a kettős házasság *tartós,* vagy más szóval: *állapot* — bűncselekmény.[7] Ezzel szemben már *Angyal* Pál megállapította, hogy a kettős házasság bár „állapot" —, de nem „tartós" bűncselekmény, mert az a második házasság megkötésével befejeződik, ezért „elévülése a kötés napján indul s ennyiben az 55. számú döntvény contra legem jellege

[5] Bővebben foglalkozik a problémával *Losonczy* István az „Adalékok a tartós és állapot-bűncselekmény kérdéséhez" című tanulmányában. (Studia iuridica auctoritate universitatis Pécs publicata című sorozat 9. sz.)

[6] *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. 4. kiadás. 1914. 660. old.

[7] E felfogás hívei szerint — az idevágó irodalom tanulmányozása alapján megállapíthatóan — az „állapot" kifejezés nem annyira a cselekmény büntetőjogi jellegére, mint inkább a második, „jogtalan" házassági viszonyban élésre, és az elkövetőnek ebből következő, az általános társadalmi felfogás szerint erkölcstelen lelkületére, életmódjára vonatkozik.

aligha kétséges.[8] *Angyal* Pál idézett megállapításából az is világosan kitűnik, hogy valamely bűncselekmény elévülésének kezdete nem a bűncselekmény elnevezésétől, hanem attól függ, mikor fejeződik be annak elkövetési magatartása. Ha ez — lényegéből következően — az elkövetés napján befejeződik, a második házasság elévülése ezzel a nappal kezdődik. Ilyen értelemben foglalt állást a 11 820/1950—39. számú döntésében a Legfelsőbb Bíróság is, amely szerint a kettős házasság bűntettének elévülését — a törvényben meghatározott elkövetési magatartás jellegének megfelelően — a második házasság megkötésének napjától kell számítani.[9]

II. A tartási kötelezettség elmulasztását, akárhány részcselekmény alakjában valósult is meg, az ítélkezési gyakorlat egységnek tekinti, egy rendbeli bűncselekménynek minősíti. Az elmélet és az ítélkezési gyakorlat azonban az egységnek három formáját ismeri, s ezek: *a)* a természetes, *b)* a törvényi és *c)* a bírói egység. Kérdés, hogy a tartási kötelezettség elmulasztása esetén melyik egység valósul meg.

a) Több bűncselekmény természetes egységként értékelésének egyik lényeges feltétele — más lényeges ismérvek mellett —, hogy azok elkövetési cselekményei között nagyon rövid idő teljék el, mint pl. az ugyanazon alkalommal elkövetett becsületsértés és rágalmazás; az ugyanazon éjszakán elkövetett több betörés; az ugyanazon alkalommal több késszúrással és ütlegeléssel elkövetett súlyos testi sértések között. Ezzel szemben a tartási kötelezettség elmulasztásának sorozatosan elkövetett bűncselekményei között szükségképpen legalább egy hónap telik el s azok már ebből következően sem értékelhetők természetes egységként.

b) A törvényi egység különböző csoportokba sorolt alakzatainak közös lényeges kritériuma, hogy a törvényi tényállás több azonos vagy különböző bűncselekményt foglal össze egy bűncselekménnyé és rendel büntetni. Ilyenek például a több emberen elkövetett emberölés [Btk. 253. § (2) bekezdés d) pont]; ha „a súlyos testi sértéssel összefüggően garázdaságot (219. §) is megvalósítottak;" [257. § (3) bekezdés b) pont; és így tovább.] Itt kell megjegyeznünk, hogy a törvény helyes magyarázatával a bíróság is megállapíthat törvényi egységet. Így például a Legfelsőbb Bíróság állapította meg a BJD. 2952. szám alatt megjelent döntésében törvényi egység megvalósulását, amikor a tettes a sértett halálát okozó durva, nagy erejű fojtogatással — amelybe a sértett nő belehalt — követte el az erőszakos nemi közösülést s ezt az összetett bűncselekményt a 253. § b) pontja alá vonva, a tettest aljas indokból elkövetett szándékos emberölésben mondta ki bűnösnek. Itt tehát a bíróság nem *alkotott* új törvényi egységet, hanem a bűntettet — helyes törvénymagyarázattal — egy törvényi egységet létrehozó törvényhely szerint minősítette.)

Végül megjegyezzük a következőket. Kétségtelen, hogy a tartási kötelezettség elmulasztását a törvény nem határozza meg törvényi egységként. A 275. § (2) bekezdés b) pontjának első fordulatában azonban a törvényhozó minősített eset alakjában törvényi egységet hoz létre egyrészt a tartási kötelezettség elmulasztása, másrészt a tettesnek e vétséghez vezető munkakerülő életmódja között. Nyilvánvaló azonban, hogy erre hivatkozással nem lehet a bűntett alapesetét is általában törvényi egységként értékelni. Ennek ellenére a Legfelsőbb Bíróság elnökségi tanácsa által hozott Kat. 879/1958. számú határozat (1. BJD 2401. szám) — egy eljárási vonatkozású kérdéssel kapcsolatban — törvényi egységként értékeli a tartási kötelezettség elmulasztását. Az újabb ítélkezési gyakorlatban azonban már nem találunk ilyen állásfoglalást.

c) Az elmélet és az ítélkezési gyakorlat az egységnek csak a már felsorolt három alakját ismeri. Az *a)* és *b)* pontokban megállapítottuk, hogy a tartási kötelezettség mulasztásokat gyakran évekre nyúló, megszakítatlan sorozata sem természetes, sem törvényi egységként nem értékelhető. Ez annál kevésbé volna lehetséges, mert a négy-öt éven keresztül tartó tartási kötelezettség elmulasztása sem mint természetes, sem mint törvényi egység nem évülhetne el, s így ez a minősítés is ellentmondásba kerülne azzal az állandó ítélkezési gyakorlattal, amely szerint a nyomozás elrendelésétől visszafelé számított két évet megelőző mulasztások büntethetősége elévül. (Lásd BJD. 6460. sz.) Minthogy azonban az újabb ítélkezési gyakorlat a tartási kötelezettség elmulasztását következetesen egységként értékeli; s minthogy az egységnek már csak a harmadik alakja, a bírói egység van hátra: a tartási kötelezettség elmulasztása nem lehet más, mint bírói egység. E formális logikai érvelés helyességét a következőkben érdemben, elméleti és ítélkezési gyakorlati szempontból is alátámasztjuk.

1. A tartási kötelezettség elmulasztásának elkövetési módját általában a következő ismérvek jellemzik: ugyanaz a tényállás ugyanazzal a sértettel szemben valósul meg; a mulasztások azonos lelki háttérből, akaratelhatározásból származnak, és hosszabb-rövidebb időn keresztül általában havonként ismétlődnek; az elkövetési mód azonos (a tartásdíj rendszeres folyósításának elmulasztása).

Ezek az ismérvek azonban, lényegüket tekintve, azonosak a folytatólagos elkövetés bírói megállapításának feltételeivel, mind az elméletben, mind a gyakorlatban uralkodó felfogás szerint. Ebből önként következik, hogy a bíróság a

[8] *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog kézikönyve. Kettős házasság stb. 1938. 39—41. old.

[9] Ezek szerint van tehát olyan állapot-bűncselekmény, amely — az „állapot" jelző ellenére — *nem tartós jellegű*, s amelynek elévülése elkövetése napján kezdődik. Más álláspontot foglalt el a Legfelsőbb Bíróság az I. számú Büntető Elvi Döntésében egy másik bűncselekménnyel kapcsolatban. Lásd erre vonatkozóan *Losonczy:* im. 31—33. old.

tartási kötelezettség elmulasztásának büntethető részcselekményeit folytatólagosan elkövetett bűncselekményként minősíti, s azokat bírói egységbe foglalva szabja ki a vádlottal szemben a bűnösségének megfelelő büntetést.

2. „A büntető törvénykönyv kommentárja" is hangsúlyozza, hogy „Az elsőfokú ítéletig elkövetett mulasztások *egységet* képeznek."[10] E helyes megállapítással kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy ez az egység pusztán a sorozatos mulasztások folytán nem jön létre — azok tehát összességükben nem „képeznek" egységet —, hanem az egységet a részcselekmények gondos vizsgálata után a bíróság teremti meg azokból a részcselekményekből, amelyek tekintetében semmilyen büntethetőséget kizáró ok (önhiba hiánya; elévülés és így tovább) nem áll fenn, s azok alapján állapítja meg, milyen összegre rúg a tartásdíjhátralék, amely a havonta esedékes tartásdíjak megfizetésének elmulasztása — vagy a megítéltnél kisebb összegben történt megfizetése — folytán a vádlottat terheli. Számos bírósági döntés foglalkozik azzal a kérdéssel, mik a feltételei a folytatólagos elkövetés megállapításának, illetőleg a folytatólagosan elkövetett részcselekmények bírói egységbe foglalásának. Ezek közül az érvelésünk szempontjából leglényegesebbeket emeljük ki.

„A folytatólagosság jogi egységébe . . . azok a magatartások vonhatók, amelyeknek egy-egy részcselekménye önállóan megvalósítja az adott bűntett törvényi tényállását." [BJD. 4181. (6) bekezdés]

„. . . annak ellenére, hogy a vádlottnak a vád tárgyává tett mulasztása mint bűncselekmény bírói egység, vizsgálni kell azt is, hogy a havonta esedékes kötelezettségek elmulasztásai közül egyesek nem évültek-e el." [BJD. 6460. (6) bekezdés] E döntés (7) bekezdésében foglalt — már idézett — megállapítás szerint „. . . a nyomozás elrendelésétől visszafelé számított három[11] évet megelőző mulasztások büntethetősége elévült."

„A folytatólagosság egységébe vonható részcselekmények külön-külön évülnek el." [BJD. 4693. számú döntés (1) bekezdés] Ugyanezen döntés (5) bekezdésében pozitív alakban jut kifejezésre a büntethetőség feltétele: „A bíróság csak olyan cselekményeket foglalhat egységbe, amelyeknek büntethetősége fennáll."

De nemcsak az elévült, hanem azok a részcselekmények sem vehetők fel a bírói egységbe, amelyek tekintetében a vádlottat nem terheli önhiba, amint ezt a BJD. 3068. számú döntés is megállapítja: „Amennyiben pedig a tartásra kötelezett csupán részben, bizonyos időszakokban került olyan helyzetbe, hogy tartási kötelezettségének nem tudott eleget tenni, úgy ennek az állapotnak a vizsgálata is nélkülözhetetlen, mert ez egyrészt a hátralékos összeg megállapításához, másrészt a terhelt alanyi bűnösségi körének meghatározásához és ezen keresztül a büntetés kiszabásához is elengedhetetlenül szükséges." Erre már hoztunk fel példákat a polgári jogi tartási kötelezettség megszakadásával, szünetelésével kapcsolatban. (Katonai szolgálat teljesítése, szabadságvesztés kitöltése, súlyos betegség folytán keresőképtelenné válás és így tovább.)

3. Nyilvánvaló, hogy ezek a döntések nem volnának alkalmazhatók az ítélkezési gyakorlatban, ha a tartási kötelezettségmulasztások sorozatait törvényi egységként, folytonos, folyamatos, tartós vagy „állapot" jellegű egyetlen bűncselekményként értékelnék, mint ezt már más szempontból korábban is kifejtettük. Ebben az esetben ugyanis a részcselekmények nem évülhetnének el s így adott esetben normatív ellentét keletkeznék a bírói ítélet és a Btk. 31. §-ának az elévülésre vonatkozó rendelkezései között. Ezenfelül a bíróság nem vehetné figyelembe, ha egyes részcselekményekkel kapcsolatban a vádlottat nem terheli önhiba, s ebből következően — e fontos tényállási elem hiánya folytán — azok nem is bűncselekmények. Ezért a büntetés mértékének megállapításakor, törvénysértő módon, ezeket a részcselekményeket is a „folyamatos" vagy „tartós" bűncselekményegység körébe tartozó részbűncselekményekként kellene értékelnie.

Ezzel szemben a tartási kötelezettség elmulasztásának folytatólagos bűncselekményként meghatározása szilárd alapot és ugyanakkor teljes hajlékonyságot biztosít a bíróság számára *1.* a bűncselekmény kezdő időpontjának és befejezettségének, *2.* a részcselekmények elévülésének, *3.* azok elkövetői önhibájának és *4.* más lényeges kérdésekkel kapcsolatos — az ítélkezési gyakorlatban állandóan felmerülő — problémáknak helyes, célszerű, a törvényesség követelményének megfelelő megoldása céljára.

Losonczy István—Losonczy Istvánné

[10] L. „A büntető törvénykönyv kommentárja", 1968. (a következőkben: Kommentár) 1334. old. 7. pont.

[11] Három év a büntethetőség elévülése, minthogy a 275. § (3) bekezdésében meghatározott minősített alakzatok büntettek; az (1) bekezdésben meghatározott bűncselekmény vétség, ezért elévülése kettő év.

A környezetvédelem büntetőjogi szabályozásának egyes kérdései

1. A környezetet érintő negatív jelenségek szoros összefüggésben állnak az emberi tevékenységgel, amely vagy közvetlenül okozza, vagy közvetett módon indítja meg azoknak a veszélyes jelenségeknek a találkozásait, láncolatos folyamatát, amelyeknek a leküzdése, megszüntetése a környezetvédelem feladata. A társadalmilag veszélyes, súlyos környezetkárosodás és az emberi tevékenység összefüggése egyrészt *okozás,* másrészt e jelenségek *megszüntetésének egyetlen lehetősége.* Az okozati összefüggés általánosan kétirányú: egyfelől a környezetromlás és a környezetrontó emberi tevékenység összefüggése, másfelől a környezet állapotának javulása és a környezetvédelmi tevékenység összefüggése.

A környezet károsodása mint *eredmény* a társadalmi értékelés szerint egyértelműen negatív. A büntetőjogi szabályozáshoz azonban önmagában ez nem elegendő: a negatív eredményt okozó *magatartás* értékelésének is kétséget kizáróan negatívnak kell lennie. Az emberi tevékenységet rendszerint nem kifejezetten a környezetrontás közvetlen vagy eshetőleges szándéka irányítja. A kívánt cél a termelés fokozása, valamilyen szükséglet kielégítése, stb. Ennek megvalósítása során sokszor csak a bekövetkező eredményből válik az elkövető számára felismerhetővé, hogy erre irányuló szándéka ellenére a környezet romlását idézte elő. Nem ritka az olyan eset sem, hogy az eredmény környezetet károsító voltát csak a tudományos analízis mutatja ki, bár az eredmény kifejezetten súlyos. Eléggé általános az is, hogy nem is egyfajta, hanem többféle — egymástól függetlenül gyakorolt — tevékenység vagy mulasztás találkozásából, együttes hatásként (kumulálódó, színenergetikus hatások) következik be a környezet veszélyeztetése vagy károsodása. Itt az elkövetőnek nem csak a saját, de *mások* tevékenységének a természetét is ismernie kellene, mert a veszély vagy a kár épp az együttes hatásból következhet be. A büntetőjogi szabályozás problémája itt kétfelé válik, és végsőkig leegyszerűsítve azt teszi kérdésessé egyrészt, hogy ha kifejezetten a környezet rontására, veszélyeztetésére nem irányul szándék, miért jöhetne büntetés számításba, másrészt ha a tevékenység, illetve a magatartás környezetrontó hatása általában „általános emberi gondolkodással" nem ismerhető fel előre teljes mélységében — de sokszor még lényegét illetően sem — akkor milyen alapon lehetne azt büntetni.

Más oldalról — a környezet állapotának javításából kiindulva — nyilvánvaló az is, hogy a környezetet nem károsító termelés, vagy a természeti folyamatok tervszerű irányítása ma még sok területen csak elvi lehetőség a konkrét megoldás ismerete nélkül. A természeti folyamatok *teljes* emberi kontrollja — bár lehet, hogy nem egészen irracionális elképzelés — mindenesetre még nem realitás. Bizonyos tevékenységekre, amelyek a társadalmi termelésből nem iktathatók ki, nincsenek megfelelő védelmi technikai megoldások; ezek hiányában e tevékenységeket folytatókkal szemben nem támaszthatók olyan elvárások sem, amelyek valójában nem teljesíthetők. Önmagában az érdeksérelem mértéke, a környezetkárosodás össztársadalmi megítélés szerinti fokozott veszélyessége nem alapozza meg a büntetőjogi szabályozást: a bekövetkező eredmény veszélyességi foka mellett az is szükséges, hogy annak elhárítására a büntetőjogi szabály reálisan alkalmas eszköz legyen. Egyéb szempontok mellett — a szabályozás minimális lehetőségeként — a szabály akkor alkalmas eszköz, ha a tényállásban meghatározott szituációban általában nem csak a tiltott magatartás tanúsítható.

A körvonalazott probléma nem dilemma. Sem a büntető tényállást megállapító szabály, sem az egész büntetőjog *nem önmagában* létezik; bármely környezetvédelmi bűntettet szabályozó szakasz normatív értelmét, szükségszerűségét, valóságát *összefüggéseiben* nyeri el, egyebek között épp azáltal, hogy *tényleges összefüggései* és valóságos *normatív vonatkozásai* is vannak. Elemi evidencia, hogy egyetlen szakasz önmagában nem alkalmazható már azért sem, mert az anyagi jognak eljárásjoga, az általános szabálynak különös szabálya is van és így tovább. Ezúttal ennél többről van szó: azokról a normatív összefüggésekről, amelyek az egész *jogrendszer egységén belül* elhelyezkedve a környezetvédelemmel kapcsolatban szabályokat adnak. Ezzel elvileg a veszélyes jelenség előre látása és a szándék kérdésében a következtetés előbbre jut: *abban az esetben, ha az elkövető ugyan nem láthatta előre cselekménye tényleges környezetrontó következményeit, de a környezet védelmét szolgáló valamilyen jogi előírásnak megfelelő magatartást szándékosan vagy gondatlanul nem tanúsította, e szabályozás léte folytán a büntetés számításba vehető.* Ez az egzisztencia erőssége, amely magával hozza az elismertetés biztosítékait. A *más* környezetvédelmi szabály eszerint a büntetőjogi szabálynak valamiképp alapja vagy feltétele; feltétel, mint tény.

Ebből következik, hogy a büntetőjogi szabály megalkotásához és alkalmazásához a környezet védelmét szolgáló *más* jogszabályok meghatározott köre, a szabályozottság meghatározott szintje is szükséges: e szabályok hiányossága, gyengesége vagy ereje a büntetőjogi szabályozásban is megmutatkozik. E kapcsolat folytán a környezetvédelmi bűntett nem magyarázható a más környezetvédelmi jogszabályok nél-

kül. A büntetőjog csakis annyiban segítheti elő a környezetvédelem megvalósítását, hogy a társadalmilag hibásnak, vétkesnek ítélt magatartásokat meggátolja, s így elsősorban a magatartások valamilyen korrekcióját hajtja végre, de nem közvetlenül a megkívánt aktivitás tartalmát jelöli ki. Ez egyben a büntetőjogi eszközök terjedelmének egyik végessége.

A környezetvédelemmel kapcsolatos nem büntetőjogi szabályokat illetően figyelmet érdemel, hogy a környezeti probléma *világjelenséggé* válásával, a környezeti válság megjelenésével a jog is alapproblémához érkezett, s a *válság hatása a jogon is megmutatkozik.* A merőben új problémák mielőbbi megoldása érdekében újabb és újszerű jogszabályok készülnek világszerte. Az új jogszabályok többnyire még mindig csak keresik a szükséges új eszközöket. Jelentékeny részük a már korább kialakult védelmi részterületek (pl vízvédelem, erdővédelem, természetvédelem) újkeletű szabályozása; sokszor *rekodifikációs termékek* abban a körben, amelyben a korábbi norma az újabb problémák miatt hatékonyságát vesztette. A jelenség hatása a büntetőjogi szabályozáson is érzékelhető, s ennek is eredménye, hogy egyes megoldások bár *igényükben* egészen újak, tartalmukban és tényleges megoldásaikban már korántsem azok.

A környezet védelmét szolgáló büntetőjogi szabályozás általános jogpolitikai összefüggései lényegében ismertek. Nem vitás, hogy a környezet védelme érdekében büntetőjogi szabályozás is szükséges. A különös, vagy speciális jogpolitikai kérdések a büntetőjogi szabályozással kapcsolatban országonként értelemszerűen eltérőek: az adott ország állami-társadami rendszerétől, termelési-technikai színvonalától, az ország természetes adottságaitól, jogrendszerétől és még sok mástól függenek. A kérdésbeni *jogpolitikai koncepció* a konkrét jogi szabályozás egyik alapja. Elvi alap egyebek mellett a *jogdogmatikai koncepció* is. A jogpolitikai és a jogdogmatikai koncepció egymással kölcsönhatásban fejlődik, és egymással való kölcsönhatásukban segítik elő a jogi szabályozást.

2. A környezetvédelmi bűntett problematikája rendkívül érdekes *jogdogmatikai* összefüggéseket is fölvet, elemzése pedig a lehetséges megoldások típusait is feltárhatja.

Bármely környezetvédelmi szabályban *a védett jogtárgy* végsősoron, vagy *közvetett* meghatározásban az emberi nem léte; az ember a környezetet önmaga megóvása érdekében védi. A *közvetlen* védett jogtárgy a környezet. Ez általános összefüggésben a főbb környezeti összetevők (pl. föld, víz, levegő, élővilág, táj, települési környezet, tengeri környezet) egymással kölcsönhatásban álló rendszereként is jellemezhető, amelyhez természetesen az emberek is hozzátartoznak, de nem mint környezeti tárgyak, s ebben a vonatkozásban a jogi védelem természete is más.

E védett jogtárgy a büntetőjogi normában *elkövetési tárgyként* konkretizálódik. Az elkövetési tárgy meghatározása — vagyis annak kijelölése, hogy a büntetendő cselekményt mire vonatkozóan hajtják végre — lényeges kérdés: bizonyos mértékben ettől függ a más tényállás-elemek meghatározása is. Az elkövetési tárgy, amelyet a veszélyes magatartás érint a bűncselekményösszefüggés *objektív* mozzanata, tárgyi összefüggése, és e tárgyi összefüggéshez kell kapcsolódni a *szubjektív* mozzanatnak mint bűnösségnek, minthogy a bűntett a valóságban és elvont normatív összefüggésében egyaránt objektív és szubjektív mozzanatok egysége.

Az elkövetési tárgy kijelölésének módja szerint a környezetvédelmi bűntett *immateriális,* vagy *materiális* bűncselekmény lehet. Ez nem egyszerűen a tényállás megfogalmazási módja, nem tetszőleges jogtechnikai kérdés. Mindazonáltal nem alapvető kritérium, de e formai felosztás szerint vizsgálhatók az egyes szabályozási megoldások.

Látszólag egyszerűbb kodifikációs feladat az *immateriális bűntett* meghatározása. a környezetvédelmi bűntett immateriális tényállása nem állapít meg eredményt; a bűnösségnek nem feltétele, hogy a környezetkárosodás ténylegesen bekövetkezzék. A bűnösség akkor állapítható meg, *ha az elkövető vagy szándékosan, vagy gondatlanul valamilyen más jogszabályban meghatározott előírást megszeg, vagy jogszabály alapján kiadott meghatározott hatósági rendelkezésnek nem tesz eleget.*

Vizsgáljunk meg néhány konkrét, immateriális tényállású környezetvédelmi bűntettet.

A *svéd jogi megoldás* a környezetvédelmi szabályozás központi intézményéhez, az engedélyezési rendszerhez kötődik. Eszerint aki a környezet veszélyeztetésére alkalmas tevékenységet folytat, ahhoz vagy engedélyt (koncesszió), vagy az engedély megszerzése alóli felmentést (diszpenzáció) köteles szerezni. A büntető jogszabály azt rendeli büntetni, aki szándékosan vagy gondatlanul nem teljesíti az engedélyező, ill. diszpenzációs határozat kikötéseit, az engedélyező hatóság valamely konkrét tilalmát megszegi, vagy aki a környezetvédelmi törvényben előírt engedélyeztetésre kötelezett tevékenységet megkezd vagy folytat, vagy aki a hatóság által betiltott vagy nem engedélyezett tevékenységgel nem hagy fel. E bűntett elkövetőjét pénzbüntetéssel vagy egy évig terjedő szabadságvesztéssel kell büntetni (1969:387) *Miljöskyddslag,* 45. §).

A dán jogi megoldás lényege, hogy a környezetvédelmi törvény szerint a veszélyesnek ítélt és taxatíve felsorolt létesítményeket, berendezéseket létrehozni, bővíteni, felújítani, továbbá meghatározott tevékenységeket folytatni csak külön hatósági engedéllyel szabad. Akinek a tevékenysége, beruházása, stb. környezetszennyezéshez vezethet adatszolgáltatásra köteles.

Bűntettet követ el, aki az engedélyt nem szerzi meg, az engedélyben foglalt előírásokat nem tartja meg, engedélyhez kötött tevékeny-

séget engedély nélkül folytat, illetve aki a kötelező adatszolgáltatást elmulasztja. A bűntett szándékos vagy gondatlan magatartással követhető el; büntetése pénzbüntetés, elzárásbüntetés vagy egy évig terjedő börtönbüntetés. Részvénytársaság, közkereseti társaság vagy más gazdasági társaság által elkövetett törvénysértés esetén a büntető eljárást a társaság ellen kell indítani (1973:372. *Lov om miljöbeskyttelse,* 83. §).

A *norvég jogi megoldás* sok tekintetben hasonló az eddig említettekhez. A környezet veszélyeztetésére alkalmas tevékenységek — pl. a légszennyezés, vízszennyezés — bizonyos szint felett tilosak, s e tevékenységek a környezet védelme, ill. a szomszédok érdekei megóvása miatt meghatározott esetekben engedélyhez vannak kötve. Büntetésnek van helye, ha valaki az engedélyhez kötött tevékenységre nem kér engedélyt, vagy a tevékenységet az engedély visszavonása után is folytatja, vagy az előírt védelmi intézkedés megtételét elmulasztja. A bűntett szándékosan vagy gondatlanul követhető el és pénzbüntetéssel, ismételt pénzbüntetéssel vagy négy hónapig terjedő börtönbüntetéssel büntetendő. Ha a cselekményt részvénytársaság, közkereseti társaság, intézmény követi el pénzbüntetés kiszabásának van helye, s a szervezet meghatározott esetekben elveszti a tevékenység folytatásának jogát is (1961 nr. 15. *Lov om rettshöve mellom grannar,* 19—23. §., 1970 nr. 75. *Lov om vern mot vannforurensning,* 17. §., mindkét törvény az 1974. nr. 18. törvény módosító rendelkezései szerint).

A *francia jogi megoldás* szerint meghatározott létesítmények (üzemek, műhelyek, raktárak, feldolgozóhelyek, stb), amelyek veszélyt vagy zavaró hatást jelenthetnek a szomszédságukra, az egészségre, a biztonságra, a közegészségügyre, a mezőgazdaságra, a természeti környezetre, a tájra, a műemlékekre — a működésükből származó veszély sajátosságaitól függően — nomenklatúrába kerülnek, és működésük engedélyhez, ill. nyilatkozattételhez kötött. Az engedély feltétele a speciális előírások teljesítése. A nyilatkozattétel a kevésbé veszélyes tevékenységekre kötelező, az általános és a helyi környezetvédelmi előírások megtartásáról. A büntetőjogi szabály szerint aki engedélyhez kötött létesítményt engedély nélkül működtet 2000-től 20 000 Ft-ig terjedő pénzbüntetéssel büntetendő; a visszaeső büntetése pedig 2 hónaptól 6 hónapig terjedő szabadságvesztés és 20 000-től 500 000 Ft-ig terjedő pénzbüntetés. Ugyanígy büntetendő az is, aki a létesítmény működésének betiltását vagy felfüggesztését kimondó határozatot megsértve folytatja tevékenységét (*Loi n° 76—663 du 19 juillet 1976 relative aux installations classées pour la protection de l'environnement,* Art. 18—21).

A *Német Szövetségi Köztársaságban* engedélyhez kötött azoknak a létesítményeknek az alapítása és üzemeltetése, amelyek jellegüknél vagy működésüknél fogva különösen alkalmasak káros környezeti hatások előidézésére, illetve a közösség, a szomszédság más módon való veszélyeztetésére. Az engedélyhez kötött létesítményeket külön jogszabály állapítja meg; az engedély feltételekhez és meghagyásokhoz köthető. Bűntettet követ el az, aki engedélyhez kötött létesítményt engedély nélkül vagy betiltás ellenére üzemeltet, aki a létesítmény elhelyezésére, üzemeltetési módjára, idejére vonatkozó előírásokat megszegi. A szándékos elkövetés két évig terjedő szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel büntetendő, a gondatlanul elkövetett cselekmény büntetése egy évig terjedő szabadságvesztésbüntetés, vagy pénzbüntetés (*Gesetz zum Schutz vor schädlichen Umwelteinwirkungen, durch Luftverunreinigungen, Gräusche, Erschütterungen und ähnliche Vorgange.* Vom 15. März 1974. *BImSchG.* 63. §).

Az immateriális tényállású környezetvédelmi bűntett — a továbbiakból kitűnően — enyhébb fokozatot képvisel, mint az eredménybűntett. A bűnös magatartás egyszerűen engedetlenség az állami (törvényi vagy törvényes hatósági) rendelkezéssel szemben. A bűntett megvalósításának tipikus példája az engedélyező határozat megszerzésének elmulasztása, az engedély előírásainak nemteljesítése, stb. Ez a szabályozás csak látszólag valósítható meg egyszerűen, hiszen nyomban az engedély, illetve az engedélyező hatóság problémájába torkollik, s a legnagyobb mértékben összefügg a környezetvédelem *szervezeti* felépítésével. E szabályozáshoz előfeltétel, hogy legyen egyetlen olyan hatóság, amely megengedő határozatával lényegében azt garantálja, hogy ha a tevékenység az engedélyben foglalt előírásoknak megfelel, úgy nem tekinthető környezetvédelmi szempontból veszélyesnek. Végsősoron a probléma ebben az összefüggésben nem büntetőjogi, hanem környezetvédelmi; az említett határozathoz fűzött büntetőjogi tényállás lényegében az előző megállapítás visszájára fordítása: ha a kompetens környezetvédelmi hatóság a tevékenység veszélyességét állapítja meg és ezért azt korlátozza vagy megtiltja, úgy az mindenféleképp társadalmilag veszélyesnek tekintendő, és a tilalom megszegése egyúttal bűncselekmény is. A büntetőjogi szabály így a környezetvédelmi hatóság határozatának büntetőjogi megerősítése. Tartalma szerint tehát ezt a bűntettet maga az engedélyező hatóság limitálja, s a büntető eljárásban csak annak nyomán konkrétizálják a bűnösséget.

A súlyosabb esetekre általában materiális bűntettként meghatározott tényállások irányadók. Ez a szabályozás igen sokrétű összefüggést érint és több variációt hoz felszínre, mint az immateriális alakzat szabályozása, amely végsősoron az engedetlenség pönalizálása. *Materiális bűntett* esetén a bűnösség feltétele, hogy *a bűnös magatartásból tényleges környezetkárosodás vagy legalábbis tényleges veszélyhelyzet következzék be,* illetve a környezetrontó magatartásból *az emberi élet, egészség közvet-*

len és tényleges ártalma, sérelme, veszélye származzon. Vagyis az elkövető szándékának vagy esetleg gondatlanságának az említett elkövetési tárgy, illetve passzív alany sérelmét vagy veszélyeztetését kell átfognia.

Vizsgáljunk meg néhány materiális tényállású környezetvédelmi bűntettet. A *Német Szövetségi Köztársaság* joga szerint, aki káros környezeti hatás előidézésére alkalmas létesítményt engedély nélkül hoz létre vagy üzemeltet, az engedélyezett üzemeltetési módtól eltér, ill. az üzemeltetés jellegére, elhelyezésére, időtartamára vonatkozó előírásokat megszegi és ez által más személy életét vagy testi épségét, vagy jelentős értékű idegen dolgokat veszélyeztet, öt évig terjedő szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel büntetendő. A gondatlan elkövető büntetése két évig terjedő szabadságvesztés vagy pénzbüntetés. Különösen súlyos esetben a büntetés 6 hónaptól tíz évig terjedő szabadságvesztés. Különösen súlyos eset rendszerint akkor állapítható meg, ha az elkövető cselekményével nagyszámú ember életét vagy testi épségét veszélyezteti, vagy ha gondatlanul halált vagy súlyos testi sértést okoz (BImSchG. 64. §).

Az *Osztrák Szövetségi Köztársaság* joga több környezetvédelmi bűntettet szabályoz. Tágabb értelemben véve ilyen szabálynak is felfogható a Btk. 126. §-a a minősített dologrongálásról, a 137. §-a az orvvadászatról és orvhalászatról. A kimondottan környezetvédelmi bűntettek a „közveszélyű bűncselekmények" között nyertek elhelyezést. Az atomenergiával vagy ionizáló sugarakkal való szándékos (171. §), illetve gondatlan (172. §) veszélyeztetés szabálya szerint, aki felszabaduló atomenergiával vagy egyéb ionizáló sugarakkal más személy életének, testi épségének veszélyét vagy idegen tulajdonnak nagymértékű veszélyét idézi elő, egy évtől tíz évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A szándékos elkövetés minősített esete — ha a cselekmény halált vagy nagyobb számú ember súlyos testi sértését okozta, vagy a cselekmény folytán sok ember szorult helyzetbe került — öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A gondatlan elkövető büntetése egy évig terjedő szabadságvesztés; ennek minősített esete pedig hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

A víz, illetve levegő szennyezés útján való veszélyeztetés (180—181. §) szabálya szerint, aki valamely vizet vagy a levegőt akként szennyezi, hogy ezáltal más életének vagy testi épségének veszélye, vagy más házi állatainak vagy más vadászati vagy halászati joga alá tartozó állatoknak nagymértékű veszélye következik be, három évig terjedő szabadságvesztéssel vagy 360 napi tételig terjedő pénzbüntetéssel büntetendő. Ugyanígy kell büntetni azt is, aki jogszabály ellenére valamely vizet úgy szennyez, hogy abból az említett veszélyek valamelyike következik be. A gondatlan elkövetés büntetése egy évig terjedő szabadságvesztés vagy 360 napi tételig terjedő pénzbüntetés.

Hasonló megoldású az állat- ill. növényállomány szándékos (182. §), illetve gondatlan (183. §) veszélyeztetésének bűntette. Aki olyan cselekményt követ el, amely alkalmas arra, hogy mások háziállatai vagy mások vadászati vagy halászati joga alá tartozó állatok között járvány veszélyét idézze elő, illetve azokra más módon nagymértékű veszélyt idézzen elő, két évig terjedő szabadságvesztéssel vagy 360 napi tételig terjedő pénzbüntetéssel büntetendő. A gondatlan elkövetés büntetése hat hónapig terjedő szabadságvesztés, vagy 360 napi tételig terjedő pénzbüntetés (1974. évi 60. törvény: *Strafgezetzbuch).*

A *japán jog szerint, aki ipari üzemi vagy kereskedelmi tevékenysége során tudatosan veszélyezteti az életet vagy a közegészséget az emberi egészséget károsan befolyásoló anyagok (ide értve azokat az anyagokat is, amelyek az emberi testben való felhalmozódással válnak veszélyessé) kibocsátásával, 3 évig terjedő börtönbüntetéssel, vagy 3 millió jent meg nem haladó pénzbüntetéssel büntetendő. A minősített esetben — ha a cselekmény halált vagy testi sértést okoz — az elkövető büntetése 7 évig terjedő börtönbüntetés, vagy 5 millió jent meg nem haladó pénzbüntetés. Aki a cselekményt gondatlanul követi el alapesetben 2 évig terjedő börtönbüntetéssel, vagy 2 millió jen pénzbüntetéssel, minősített esetben öt évig terjedő börtönbüntetéssel vagy 3 millió jen pénzbüntetéssel büntetendő. Ha az elkövető testület képviselőjeként, meghatalmazottjaként vagy alkalmazottjaként követi el a cselekményt, az elkövető mellett büntetni kell az említett pénzbüntetésekkel a testületet is (Hito no Kenkó ni kakawaru Kógai—Hanzai no Shobatsu ni kansuru Hóritsu 1970. évi 142. számú törvény az emberi egészséget kedvezőtlenül befolyásoló környezetszennyezés bűntettének büntetéséről, 2—4. §).*

România Szocialista Köztársaság környezetvédelmi törvénye úgy rendelkezik, hogy az ártalmas anyagok levegőbe való bocsátása gáz, gőz, aeroszol, szilárd részecskék formájában, valamint a zajkeltés a törvényes szabályokban megállapított határokat meghaladóan, amely veszélyezteti az emberek egészségét vagy testi épségét, illetve kárt okoz a nemzetgazdaságnak, bűntett és 3 hónaptól 2 évig terjedő szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel büntetendő. Háztartási vagy ipari hulladékok tárolása, kidobása vagy kiürítése a törvényes normák megtartása nélkül, amennyiben ez veszélyezteti az emberek egészségét vagy testi épségét, illetve kárt okoz a nemzetgazdaságnak, bűntett és egy hónaptól egy évig terjedő szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel büntetendő. *(Legea nr. 9. din iunie 1973 privind protectia mediului inconjurator.* 77—78. §).

A materiális tényállású környezetvédelmi bűntettben meghatározott eredmény tehát egyrészt az emberi élet, egészség, másrészt valamilyen védett környezeti tárgy, vagy egyszerűen valamilyen dolog veszélye, sérelme, károsodá-

sa. Az *emberi élet vagy egészség* veszélyeztetése lehet alapeset illetőleg minősített eset. Ha a szabály mind alap- mind minősített esetként értékeli, akkor általában az alapesetben a veszélyhelyzet, vagyis a sérelem objektív lehetősége szerepel mint eredmény; a minősített esetben pedig a tényleges sérelem a sértési eredmény. Minősítő körülmény rendszerint a több ember vagy nagyobbszámú ember veszélyének előidézése.

A veszélyhelyzet vagy a sérelem, a tényleges károsodás többnyire a *védett környezeti tárgy* tekintetében is számításba jön. Az elkövetési tárgy adott esetben közelebbről meghatározott környezeti tárgy (pl. „állatvilág, növényvilág"), vagy egyszerűen csak dolog (pl., „jelentős értékű idegen dolog"). Minthogy környezeti összefüggésről van szó, az elkövetési tárgyat némiképp jellemzi annak nagyobb, jelentősebb értéke is. Minden esetben jellemzi a tevékenységet annak környezeti veszélye, amelynek az eredmény okszerű következménye. E problémán belül közelebbi meghatározást kap az, hogy milyen környezetet veszélyeztető tevékenységgel okozati összefüggésben álló veszély, sérelem vagy kár esetén lehet helye büntetőjogi felelősségre vonásnak. A magatartás környezetre veszélyes *jellegének* meghatározása más környezetvédelmi jogszabályokra támaszkodik, s mivel ezek a szabályok jogrendszerenként eltérőek, a „környezetre veszélyes jelleg" büntetőjogi értelme is országonként más és más.

Vannak olyan környezeti tárgyak vagy összetevők, amelyek *különös figyelmet érdemelnek,* s ezek vagy elkövetési tárgyként, vagy a passzív alany veszélyeztetésének vagy sértésének a közvetítőiként jönnek számításba. A jelenlegi ökológiai meggondolások alapján a különböző jogi megoldásokban e környezeti tárgyak *a víz és a levegő.* Ezek általános és gyors környezeti közvetítő közegek, egyúttal életfontos összetevők; szennyezésük mindenképp súlyos következményekkel járhat. A tevékenységek közül pedig kiemelkedően környezetveszélyeztető jellegű *az atomenergia felszabadítása, ill. ionizáló sugárzások keltése.* Természetesen a más környezeti tárgyak (pl. a föld) sérelme, illetve más tevékenységek (pl. ipari hulladékkezelés) is fokozott veszélyt hordhatnak magukban, mégis az említett kör fontossága kiemelkedik a többi közül. Épp ezért kapcsolnak legtöbb helyen a víz- és légszennyezéshez, az ionizáló sugárzások keltéséhez büntetőjogi szabályozást is.

A büntetőjogszabály más elemei tulajdonképp nem jellegzetesek; más büntetőjogi szabályokhoz képest specialitásuk csekély. Az, hogy a bűntett alanya csak ember, vagy ember és szervezet egyaránt lehet jogrendszeri sajátosság, s nem környezetvédelmi kérdés. A bűntett — akár alap —, akár minősített esetben is — szándékos vagy gondatlan lehet; többnyire a minősített esetek gondatlan elkövetését is pönalizálják. Ettől annyiban eltérő pl. a japán megoldás, hogy külön szabályozza a szándékos és a gondatlan elkövetést, s mindkettőnek alap- és minősített esete van. Az alanyi oldalon a célzat és a motívum közömbös, pontosabban hiányzik. A tárgyi oldalon a tevés vagy a mulasztás nem jellegzetes; mindkettő lehet, ill. vegyes mulasztásos bűntettként is kijelölhető.

3. A hatályos *magyar jogban* az 1976. évi II. törvénnyel módosított 1961. évi V. törvény (Btk) a „környezetvédelmet sértő bűncselekményt" a következőképp állapítja meg: (1) Aki az emberi környezet védelem alatt álló tárgyait úgy szennyezi, ártalomnak vagy károsodásnak teszi ki, hogy ezzel az ember életét vagy egészségét jelentős mértékben kedvezőtlenül befolyásolja — ha súlyosabb bűncselekmény nem valósult meg — három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekmény folytán emberi életre veszély származott. (3) Aki a (2) bekezdésben meghatározott cselekményt gondatlanul követi el, három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

A bűntett *tárgya* a közbiztonság, amely az emberi környezetre, annak jogilag védett tárgyaira történő ráhatással veszélyeztethető. A jogi védelem alá helyezett környezeti tárgyakat a környezetvédelmi törvény 9. §-a határozza meg; ezek a föld, a víz, a levegő, az élővilág, a táj és a települési környezet. E környezeti tárgyak nem egyszerűen mint anyagok, hanem ökológiai összefüggésükben, mint a környezeti kölcsönhatásrendszer általánosított tárgyai állnak védelem alatt. A bűntettben ilyen összefüggésben történik a ráhatás közvetlenül a környezeti tárgyra, ill. tárgyakra. E közvetlen ráhatás módja is körülhatárolt: alapesetben (1) bekezdés olyan szennyezésről, károkozásról, ártalom előidézéséről van szó, amely az ember életét vagy egészségét jelentős mértékben kedvezőtlenül befolyásolja. Ez egyrészt magatartás-, másrészt eredménymeghatározást foglal magában.

A magatartás körülírása szoros összefüggésben áll a környezetvédelmi tv. 10. §-ával, amely szerint nem szabad az emberi környezet védelem alatt álló tárgyait olyan szennyeződésnek, ártalomnak vagy más káros hatásnak kitenni, amely azok természetes tulajdonságait hátrányosan megváltoztatja, vagy az emberi életkörülményeket ronthatja. Ezen a körön belül a *káros hatás* taxatíve nem sorolható fel, — s minthogy tipikusan empirikus és folytonosan változó fogalom — nem is szükséges. A *szennyeződés* és az *ártalom* ellenben akár kvantitatív módszerekkel is megállapítható: a környezetvédelmi törvény 52. §-a szerint káros illetve veszélyes az a szennyezés vagy ártalom, amely a külön jogszabályokban meghatározott határértékeket meghaladja. Hatályos jogszabályaink jelenleg gyakorlatilag a víz- és levegőszennyezésre állapítanak meg határértékeket (szabványszerű normaértékeket).

Az *eredménynek* két feltétele van: egyfelöl a környezetre való közvetlen ráhatás szennye-

zés, ártalom vagy károsítás (vagyis környezetet veszélyeztető vagy rontó eredmény), másfelöl az ember életének vagy egészségének jelentős mértékben kedvezőtlen befolyásolása. A bűntett akkor befejezett, ha a környezetrontás, a környezeti tárgyak sérelme egyúttal olyan helyzetet alakít ki meghatározott körben, területen, hogy ott az emberi élet vagy egészség is jelentős mérvű kedvezőtlen hatás, befolyás alá kerül. Vagyis az említett két feltétel az eredményben összekapcsoltan szerepel, a bűntettben mindkettőnek meg kell valósulnia.

A bűntettnek az (1) bekezdésben meghatározott alapesete szándékosan követhető el. A (2) bekezdésben meghatározott minősített eset szándékosan vagy gondatlanul követhető el. A bűntett szubszidiárius tényállású; ez megoldja azokat a helyzeteket, amelyek súlyosabb bűncselekmények.

A bűntettet az követi el *szándékosan,* aki tisztában van azzal, hogy tevékenységéből vagy mulasztásából a jogi védelem alatt álló környezet, ill. környezeti tárgy káros vagy veszélyes szennyezése, ártalma, károsodása következhet be és az egyúttal az emberi életkörülményekre, az egészségre kedvezőtlenül hathat, s ennek tudatában, vagy a lehetőségébe belenyugodva fejti ki tevékenységét, vagy valósítja meg mulasztását. A *gondatlan* elkövető vagy átfogja mindezt, de bízik az eredmény elmaradásában, vagy fel sem ismeri az eredmény lehetőségét, bár az tőle elvárható.

A bűntett *alanya* bárki lehet, az elkövető mégis további vizsgálatot igényel. A környezet szennyezése, károsítása részben tisztán állampolgári magatartással, részben szervezetek (vállalatok, üzemek, szövetkezetek stb.) működésével áll összefüggésben. Ebből az „állampolgári szerepkör" a kevésbé problematikus. A környezetet veszélyeztető jellegű tevékenységeket elsősorban nem a saját érdekkörükben eljáró állampolgárok, hanem szervezetek fejtik ki. Pl. a levegőnek a megengedett határértékeken felüli szennyezése nem az állampolgárok, hanem a gyárak, üzemek tevékenységéből ered. Másképp alakul a vízszennyezés, ahol nem csak a gyárak, hanem egyes állampolgárok is számításba jönnek, minthogy a valóságban sokszor ők is diffuz, lokális vízszennyezést okoznak. Tipikus elkövetési magatartás pl. a szerves és szervetlen hulladékok, fekália, stb. élővizekbe való ömlesztése.

Más kérdést vet fel a szervezet működésével összefüggő környezetszennyezés. Ilyen esetben azt kell vizsgálni, hogy az eredményben valakinek vagy valakiknek a szándékossága — minősített esetben szándékossága vagy gondatlansága — fenáll vagy sem. Kiemelést igényel itt az okozatosság köre. Nem az a kiindulási alap, hogy ha az eredmény vállalati, üzemi tevékenységgel kapcsolatos, akkor ezért — mintegy a vállalat „helyett" — állampolgár felelősségét kell megállapítani, hanem az eredménnyel összefüggésben álló magatartásokat kell vizsgálni, hogy azokban terhel-e valakit szándékosság vagy gondatlanság.

A szervezet működéséhez nem csak egy vagy néhány személy érdeke fűződik. A vezető munkaköre, döntési és irányítási jogköre nem a saját tetszésétől függ; mind a döntés, mind a végrehajtás irányítása sajátos, meghatározott mechanizmusban valósul meg. A döntést megalapozó érdek, de maga a döntés is többnyire inkább kollektív, mint individuális. A működés feltételei készen adottak, a működés módosítása nem kizárólag a kérdéses gyár, termelő egység vezetőinek elhatározásától függ. A készenkapott feltételek, működési keretek a létesítmény kivitelezéséig, megtervezéséig, sőt egészen a létesítés eldöntéséig vezethetnek; vagyis újabb és újabb mechanizmusok bekapcsolását foglalja magában. Ez esetenként kérdésessé teheti, hogy az egyéni felelősség ebben a többszintű, egymáshoz kapcsolódó sorban melyik ponton koncentrálható, sőt nem egyszer azt, hogy egyéni felelősségnek egyáltalán lehet-e helye. Az okozati összefüggés megállapításánál figyelembe kell venni a munkaköri leírást, a feladatkört, a beosztást, az intézkedési jogosultság körét, továbbá hogy mindezek milyen tényleges adottságok, műszaki, gazdasági és más feltételek mellett gyakorolhatók, s ezekre is tekintettel kell vizsgálni az eredménnyel közvetlen összefüggésbe hozható szándékosságot vagy gondatlanságot.

Már ebből következik, hogy sok esetben a büntetőjogi tényállásban meghatározott eredmény úgy is megvalósulhat, hogy azzal összefüggésben egy, vagy egyes személyek szándékossága vagy gondatlansága nem állapítható meg. Ez abból a szempontból természetes, hogy általánosan a büntetőjogi felelősség alapja egyrészt nem objektív, hanem szubjektív felelősség, másrészt nem kollektív, hanem individuális felelősség, amely egyoldalúan nem feszíthető túl.

A környezetvédelmet sértő bűncselekménynyel 1976-ban egészült ki Büntető Törvénykönyvünk. Értékelhető jogalkalmazási tapasztalatokról még nem beszélhetünk. Így a szabály megfelelőségének, helyességének a vizsgálata inkább csak logikai, dogmatikai és összehasonlító módszerekre korlátozódhat. Ez azonban már nem a hatályos jogi megoldás bemutatásának, hanem a kritikai elemzésnek és továbbfejlesztésnek a témája, amelynek a kidolgozása különben nem mondható szükségtelennek, s az új Btk. kodifikációjának előkészítése folytán időszerű is.

Tamás András

SZEMLE

A „cselekmény" fogalmáról

Közismert, hogy a jogtudományban, különösen a büntetőjog tudományában alapvető jelentőségű a cselekmény fogalma. Erre épül a bűncselekmény-fogalom, ami viszont a büntetőjog egyik sarkköve. Anélkül, hogy a bűncselekmény-fogalom fejlődéstörténetét áttekintenénk[1], elegendő az egyik legújabb büntetőjogi tudományos munkára utalni. E szerint bűncselekmény az olyan *a)* cselekmény, amely *b)* a társadalomra veszélyes; *c)* jogellenes és *d)* felróható.[2] A bűncselekmény tehát bizonyos minőségekkel rendelkező cselekmény. De mi a cselekmény? Erre próbálunk választ keresni a következőkben.

1. A teljesség igénye nélkül nézzük meg ezzel kapcsolatban a hazai büntetőjogtudomány néhány megnyilatkozását. Finkey Ferenc a következő terminológiát használta: a) *bűncselekmény* (cselekmény): az alanyi bűnösség és a cselekvés, más szóval tett, együtt; b) *cselekvés:* az elkövetési tevékenység vagy mulasztás és az eredmény együtt, de a bűnösség nélkül; c) *tevékenység* vagy *mulasztás:* az elkövetési magatartás; az alanynak „tisztán az eredményt beállító működését" jelenti az eredmény nélkül.[3]

A felszabadulás utáni büntetőjogi irodalomban is többen érintették ezt a kérdést. Így Bényei Zoltán szerint a cselekmény: „az embernek meghatározott célok elérése érdekében álló behatása az őt körülvevő külvilágra."[4] A továbbiakban biológiai és társadalmi jelentőségű cselekmények között tesz különbséget; ez utóbbiakon belül pedig a társadalmi érdekekhez való viszony alapján hasznosak és károsak között.[5] Leszögezi: „Élesen meg kell különböztetnünk egymástól a *cselekvést*, azaz az ember külvilágra történő behatásának okát és a *cselekményt* (helyesebben cselekményfolyamatot). Ez utóbbi az előbbin kívül a tárgyat, az alanyt és az alanyi, valamint a tárgyi oldalnak a cselekvésen kívüli elemeit is magában foglalja. A büntetőjogban a cselekvést általában *elkövetési magatartásnak* nevezzük, a cselekményfolyamat pedig maga a bűncselekmény."[6]

Viski László a cselekmény mibenlétével foglalkozva mindenekelőtt azt emelte ki, hogy az „objektív és szubjektív elemek elszakíthatatlan egysége, céltudatos tevékenység, amelynek a külső testmozgás és a pszichikai tevékenység, az akarat a két oldala", majd rámutatott arra, hogy a büntetőjogtudománynak nem feladata, hogy kidolgozzon egy csak a saját területén alkalmazható cselekményfogalmat; hasznosítania kell csupán a természet-, és más társadalomtudományok, elsősorban az élettan és pszichológia e téren elért eredményeit.[7] A továbbiakban, áttekintve az akaratlagos cselekvésre vonatkozó idegfiziológiai és pszichológiai tanításokat, leszögezi, hogy e tudományágak szerint az akaratlagos cselekvést a tudatosság magas foka, a tudat aktív közreműködése és az jellemzi, hogy belső vagy külső akadályok leküzdésével jár együtt, pontosabban a cselekvést a cselekvés előtt felmerülő belső vagy külső akadályok teszik szükségessé, váltják ki, s hogy az e fogalomnak megfelelő cselekvés az alapja, lényege az emberi cselekménynek.[8]

Földvári József, ismertetve Finkey már érintett terminológiáját, leszögezi, hogy az effajta szubtilis megkülönböztetéseket feleslegesnek tartja; álláspontja szerint a „magatartás", „cselekvés" és „mulasztás" fogalmainak tisztázására van csak szükség. Megállapítja ezután, hogy „a gyakorlati életben a cselekvés-cselekmény kifejezéseket szinte általános érvénnyel használják mindenfajta emberi magatartás megjelölésére. Ez a szóhasználat azonban tulajdonképpen félrevezető, mert helyes értelemben véve a cselekvés az emberi magatartásoknak csak az egyik fajára vonatkozik",[9] — amiből kitűnik, mint ahogy könyve korábbi részéből[10] gyanítható volt, hogy a „magatartás" kifejezést a „cselekvés" és „mulasztás" szavakkal jelölt fogalmak gyűjtőfogalomként kívánja használni. További fejtegetéseiben rámutat arra, hogy az ember mozgásformái között vannak tisztán testi és tisztán pszichikai mozgások, valamint olyanok, melyek e két szélső változatot egyesítik magukban.[11] Kizárja ezután a cselekvés fogalomköréből a reflexmozgásokat, valamint a gondolkozást, besorolja viszont az automatikus mozgásokat, s a testi és pszichikai mozgásokból összetevődő mozgásokat, a „tulajdonképpeni" cselekvéseket.[12] Az ezután következő fejtegetésekben az akarati cselekvés pszichikus szakaszának idegfiziológiai és pszichológiai sajátosságait foglalja össze, rögzítve, hogy a pszichikus szakasz a cél megvalósításának, s esetleg az erre szolgáló cselekvési módnak az elhatározásával zárul le. Utána kö-

1 Lásd erről: *Földvári* József: *Az egység* és halmazat határesetei a büntetőjogban, Közgazdasági és Könyvkiadó, Budapest, 1962. 14. sk. oldalon található feldolgozást, továbbá *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 207. sk. old.

2 Vö. Btk. 2. § (2) bekezdés, *Kádár—Kálmán:* 233. old. Mindezekben a forrásokban a bűnösségre, illetve a szándékosságra vagy gondatlanságra történik utalás. Tokaji a „bűnösség" helyett a „szubjektíve felróható" kifejezést használja (*Tokaji* Géza: Adalékok a bűncselekményfogalom felépítéséhez, Acta jur. et Pol, Tom. XIX. Fasc. 3., Szeged, 1973. 3. old.), aminek előfeltétele meghatározott életkor betöltése, elemei pedig az általában megkövetelt beszámítási képesség és bűnösség, továbbá az elkövető társadalomra veszélyessége. (i. m. 32. old.) Kimutatja, hogy a szándékosság vagy gondatlanság formájában megjelenő bűnösség az ittas (bódult) állapotban elkövetett bűncselekményeknél nem tényállási elem. A „felróhatóság" tágabb fogalmának bevezetésével egyetért *Viski* is. lásd: Vitaindító *tézisek* a „Bűncselekmény fogalma" c. vitaüléshez, (MTA Állam- és Jogtudományi Intézet rendezésében, Budapest, 1974. IV. 12.) 19. old.

3 Lásd: *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog *tankönyve*, Budapest, 1902. 129. és 137. old. A felszabadulás előtti irodalomból lásd még *Fayer* László: A magyar büntetőjog kézikönyve, 3. kiadás, Budapest. 1905. 116. old.; *Vámbéry* Rusztem: Büntetőjog, Grill, Budapest, 1913., 212. old.; *Irk* Albert: A büntetőjogi alapfogalmak módszertani kritikája, Pécs, 1926. 34. old.; *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog tankönyve, 9. kiadás, Budapest, 1943. (Kézirat) I. kötet 21. old.

4 *Bényei* Zoltán: A társadalomra veszélyesség fogalma és szabályozása de lege ferenda, J. K. 1955. 11. sz. 649. old.

5 *Bényei:* i. m. 650. old.

6 *Bényei:* i. m. 652. old. (kiemelések az eredeti szerint)

7 *Viski* László: *Szándékosság* és társadalomra veszélyesség, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 29. sk. old.

8 Vö. *Viski:* Szándékosság. 40. old. Arról azután már nincs szó, hogy mi a különbség a „cselekvés" és „cselekmény" között.

9 *Földvári:* Az egység . . . 46. old.

10 I. m.: 31—32. old.

11 I. m.: 47. old.

12 I. m.: 48—49. old.

vetkezik a cselekvés második fázisa: az elhatározás megvalósítása bizonyos testmozgások elvégzésével. Kiemeli a kauzális és finális elemek együttes jelenlétét a cselekvés pszichikus szakaszában s azt, hogy ezek egyikének sem szabad a másiknál nagyobb jelentőséget tulajdonítani, majd fejtegetéseit a következőkkel zárja: „Az eddigiekben a cselekvés első fázisának vizsgálatával foglalkoztunk. Ezzel tulajdonképpen be is fejeztük a cselekvés tárgyalását, mert amit a külső fázisról el kell mondanunk, azt fentebb, az automatikus mozgásokkal kapcsolatban elmondtuk. A cselekvő elhatározásának megfelelő testmozgások elvégzésével tehát kiküszöbölődik disszonancia, az egyén alkalmazkodik a külvilághoz" — értve ez utóbbin (az alkalmazkodáson) „az egyén szervezete, mint egy természetes rendszer és a külvilág közötti összhang megteremtését."[13]

Mindezt összegezve a cselekvést „meghatározott indokból eredő és meghatározott célra irányuló testmozgásként", a mulasztást „meghatározott indokból fakadó, meghatározott eredményképzet megvalósulását akadályozó testmozgástól tartózkodás"-ként határozza meg, kiemelve, hogy a kettő együtt alkotja a magatartás fogalmát, amelyhez viszont az eredmény nem tartozik hozzá.[14]

Kádár Miklós és Kálmán György meghatározása szerint „a cselekmény meghatározott külső magatartás (cselekvés vagy mulasztás) formájában bekövetkező tudatos és akaratlagos célra irányuló emberi behatás a természetre és a társadalomra".[15]

A meghatározás interpretálása során azt írják még: a cselekvés objektív folyamat, melynek három eleme van: a cselekvés tárgya, maga a cselekvés (amely objektív és szubjektív oldalból áll) és a cselekvés alanya; lévén a cselekmény objektív jelenség, sem a cselekmény, sem annak minősége nem függ a szemlélő értékítéletétől.[16]

Tokaji Géza az emberi cselekmény büntetőjogi céloknak megfelelően redukált fogalmát a következőkben adta meg: objektíve hatni képes, szubjektíve akarati viszonyban levő (ténylegesen vagy legalább potenciálisan akaratlagos) emberi magatartás. Objektív oldalát a tényleges hatása, vagy potenciális hatóképessége, szubjektív oldalát ún. „önmagában vett" akaratlagossága alkotja.[17]

Úgy tűnik tehát, hogy az idézett szerzők valamennyien egyetértenek abban: a cselekmény külső, érzékelhető és a külvilágban — ténylegesen vagy potenciálisan — ható izommozgásból, s egy ezt „okozó" és vezérlő tudati, vagyis intellektuális mozzanatokat is tartalmazó pszichikai mozgásból áll. A vélemények megoszlanak az „eredmény" jelentőségét és hovatartozását illetően.

Ennek az egyetértésnek a megállapítása mellett is szemet szúr azonban egy tény: nevezetesen, mindenki egyetért ugyan abban, hogy a bűncselekmény fogalma a büntetőjognak alapvető, minden mást logikailag is megelőző kategóriája, s hogy ezt más tudományok által kidolgozott cselekményfogalom adaptálásával kell felépíteni — mégis azonban, ahol erről lenne szó, ott a *cselekvés* pszichológiai fogalmának ismertetését találjuk.

Talán a „cselekvés" és a „cselekmény" szinonim kifejezések? Ebben a kérdésben ugyan a nyelvtudományt a dolog érdemét tekintve nem fogadhatjuk el perdöntő tanúnak, de némi támpontot talán mégis kaphatunk tőle. Lássuk mit mond.

„*Cselekmény:* 1. (Jogtudomány) Valamely meghatározott célra irányuló, tudatos emberi cselekedet...; 2. (Irodalomtudomány, színház, színművészet, filmművészet) Valamely elbeszélő vagy drámai mű meséje, a benne történt vagy elbeszélt események sora." „*Cselekedet:* Valamely végrehajtott cselekvés a maga egészében vagy eredményében, esetleg indítékaiban tekintve; tett." „*Cselekvés:* 1. Olyan szervezetünkön kívülre ható vagy lelki életünkkel kapcsolatos emberi életmegnyilvánulás, amely valamely változás előidézésére vagy valamilyen helyzet, állapot fenntartására irányul; 2. (A gondolkodással, tervezgetéssel, beszéddel ellentétben) valaminek a megvalósítására vagy megváltoztatására irányuló és kézzel fogható eredménnyel járó tevékenység, tett..."[18]

Az idézettekből szerintem mindenképpen világos az, hogy a „cselekmény" kifejezés a jogtudomány mellett az irodalomtudományban használatos csupán, következésként ha „más tudományokra" kíván a büntetőjog hagyatkozni a *cselekmény* fogalmának meghatározását illetően, akkor aligha lesz a várakozás gyümölcsöző. Röviden: úgy tűnik, hogy a jogtudományban kell kidolgozni a cselekménynek azt a fogalmát, amely csak a jogtudományban — persze, nem kizárólag a büntetőjogban — használható.

Felvethető az az ellenvetés, hogy az értelmező szótár nem zárja ki a „cselekmény" és a „cselekvés" szinonim használatát, hiszen mindegyik értelmezésénél szinonimként használja — igaz, a „cselekmény"-nél a „cselekedet" közbeiktatásával — a „tett" szót. Lehetséges lenne, hogy a büntetőjogban a „cselekvés" és „cselekmény" kifejezések vegyes használata ezzel magyarázható?

Láttuk: Földvári ezen a véleményen van. Viski gyanítható álláspontja eltér ettől, mivel ő az akarati cselekvést az emberi cselekmény alapjának, lényegének nevezi,[19] s ami valaminek csak az alapja, lényege, az nyilván nem azonos ezzel a valamivel. Láttuk azt is, hogy Bényei cselekvésen az elkövetési magatartást, cselekményen az egész bűncselekményt érti, tehát tudatosan különböztet a két kifejezés ér-

13 I. m.: 50. sk. old. (az idézetek az 53. oldalon).

14 I. m.: 54. old. Itt azután némi homály kerül fejtegetéseibe. Elismeri ugyanis, hogy minden cselekvésnek van valami következménye, de mégis azt írja, hogy a cselekvésre is helyesnek tartja — e tény ellenére — azt a felfogást, hogy az eredmény nem tartozik a fogalomhoz. Anélkül, hogy ezt az ellentétet valamiképp feloldaná, rögzíti: más kérdés, hogy az eredmény a cselekvés fogalmához, s más, hogy a bűncselekmény fogalmához hozzátartozik-e. Később kiderül, hogy eredményen csak a jogtárgysértést, a jogtárgy hátrányos megváltozásának bekövetkezését érti, a bűncselekményt pedig akkor tekinti komplettnek, ha tényállásszerű és társadalomra veszélyes (127. old.).

15 *Kádár—Kálmán:* i. m. 276. old.

16 *Kádár—Kálmán:* i. m. 276. old. A továbbiakban kivonatosan ismertetik részben Viski, részben Földvári már hivatkozott fejtegetéseit.

17 *Tokaji:* i. m. 6—7. old.

18 A Magyar nyelv értelmező szótára, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. I. kötet 857—858. old. A „cselekvés"-nek még egy harmadik, nyelvtudományi jelentését is közli, ez azonban számunkra érdektelen.

19 *Viski:* Szándékosság... 40. old.

telme között, s álláspontja Finkeyéhez áll közel.

Nézetem szerint ez a kérdés már csak a terminológia pontosítása érdekében is figyelmet érdemel, hiszen a büntetőjog alapvető fogalmához kapcsolódik. Az is kétségtelen, hogy a cselekmény fogalmának meghatározásánál a filozófia, az idegfiziológia és a pszichológia tanait alkalmazni kell. Próbáljunk tehát megbirkózni ezzel a feladattal a következőkben.

2. Induljunk ki a tevékenység filozófiai kategóriájából. A filozófiai értelmezés szerint a tevékenység a világhoz való sajátosan emberi viszony; az a folyamat, melynek során az ember reprodukálhatja és alkotóan átalakítja társadalmi és természeti környezetét; a tárgyakhoz természetüknek és sajátosságaiknak megfelelően viszonyul, elsajátítja őket. A tevékenység folyamatában az ember „nemcsak kölcsönhatásban van a természettel, hanem maga is természeti erőként lép fel. Ebben a minőségben azonban nemcsak része a természetnek... hanem aktívan átalakítja... azt."[20]

A tevékenység összfolyamata felől megközelítve, a tevékenység három alapvető mozzanatra: a „belső" tevékenységre, a kivitelezésre és a következményre bontható, — írja Lick József, s így folytatja: „A belső tevékenység, amely magában foglalja a cselekvés belső motívumait, a célokat, a tervet... ‚térbelileg' teljesen szubjektív, mert az emberen belül zajlik le és szükségszerűen pszichikus folyamatok formáját ölti." Hangsúlyozza viszont azt is, hogy eredetét és igazolását az objektív valóságban leli.[21] Ezzel szemben a külső tevékenység „aktuális kapcsolat a külvilággal, azzal a tárggyal, amelyre a cselekvés irányul. Ebben a fázisban döntő szerepe van az eszköznek, amelyen érteni kell — filozófiai szempontból — mindazokat a jelenségeket, amelyek az ember tárgyra irányuló tevékenységét közvetítik.[22]

Végül az eredmény fogalmát a következőképpen világítja meg: „Az eredményben ölt testet a kivitelezés útján a cél és a terv. Az eredmény sohasem valami egysíkú, szimpla dolog, még a legegyszerűbb cselekvések esetében sem. Az eredményben az élő tevékenység, melynek eredménye volt, már nincs jelen... A cselekvés eredménye bizonyos értelemben elszakad a cselekvés szubjektumától."[23]

Mint látható, a filozófia szemszögéből vizsgálva a kérdést, a „tevékenység" és a „cselekvés" kifejezések használata bizonyos mértékig következetlennek tűnik, e két szó által kifejezett gondolati tartalom összemosódik.

A döntően a „belső" cselekvés — vagy tevékenység — kérdéseit tanulmányozó pszichológia azután e téren ismereteinket — és a terminológiát — tovább részletezi. Az általánosan felfogott „tevékenység" kategóriáján belül megkülönbözteti a tevékenységek különböző fajait[24], s ezeken belül további különbséget tesz a „tevékenység" és a „cselekvés" specifikus pszichológiai fogalma között. E szerint: „tevékenységnek azokat a folyamatokat nevezzük, amelyeket pszichológiai szempontból az jellemez, hogy tárgyuk — vagyis az, amire az adott folyamat egészében irányul — mindig egybeesik a motívummal, vagyis azzal az objektív tényezővel, amely a szubjektumot az adott tevékenységre készteti", míg „cselekvés az olyan folyamat, amelynek motívuma nem esik egybe a cselekvés tárgyával (vagyis azzal, amire irányul), hanem abban a tevékenységben rejlik, amelyhez az illető cselekvés kapcsolódik."[25]

Ezek a meghatározások nem ellentétesek a filozófiai értelmezéssel, csupán a szubjektum (a cselekvő) oldaláról tárják fel és konkretizálják a legáltalánosabban felfogott tárgyi tevékenység szerkezetét: rámutatnak arra, hogy az elvontan felfogott tárgyi tevékenység mindig konkrét tárgyra irányul, s hogy e tárgy ugyanakkor mindig hordoz, kifejez valamilyen konkrét, de egyben különböző szinteken általánosítható, s a cselekvő által az általános valamilyen szintjén is tükrözött tartalmat; hogy a tárgyi tevékenység motívumaival és céljaival ez a szubjektíve tükrözött tartalom valamilyen szinten kapcsolatban áll, s hogy a tárgyi tevékenység e kapcsolat szerint is tagolódik és e tagolódása tudományosan megragadható.

Ebben a gondolatmenetben haladva a pszichológia a tevékenység szerkezetét a következő elemekre tagolja: *1.* a különböző szinten általánosított *tevékenység* — mely motívumait önmagában, illetve tárgyában hordja; *2.* ennek részei a *cselekvések*, melyeknek motívuma a tevékenységben rejlik, amelyhez kapcsolódnak; a „tevékenység"-től ez, a „művelet"-től pedig az különbözteti meg, hogy tudatosított olyan célja van, amely legalább viszonylagosan önálló; *3.* a *műveletek*, melyeknek nincs önálló célja, hanem valamely cselekvésbe épülnek be, annak integráns részét alkotják.[26]

Idekívánkozik Rubinstein egy mondata: „Különböző konkrét társadalmi helyzetek összefüggésében egy és ugyanazon cselekvés különböző társadalmi értelemre tehet szert; a cselekvő szubjektum céljainak és motívumainak összefüggésében a szubjektum számára azonban ilyen vagy olyan személyi értelmet jelent; meghatározza számára a cselekvés belső értelmi tartalmát, amely nem mindig azonos objektív jelentőségével, bár tőle el nem választható."[27]

Világosan látható ebből az, hogy az ember filozófiai értelemben vett tárgyi tevékenysége külső oldalának, a mozgásnak ez a pszichológiai szempontú tagolása a szubjektum, a cselekvő oldaláról adódik; a művelet, cselekvés határát alapjában véve finálisan állapítja meg. Valamely mozgás *annyiban művelet* keretében kifejtett mozgás, *amennyiben a szubjektum ennek eredményét előzetesen nem tudatosította* önálló *célként;* az a mozgás, mely több műveletből tevődik össze, *attól válik cselekvés* külső oldalává, *hogy tudatosított cél megvalósítására irányul.* A cselek-

20 Vö. Filozófiai Kislexikon, 3. kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 372. old.

21 *Lick* József: Személyiség és filozófia, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 56. sk. old.

22 *Lick:* i. m. 78. old.

23 *Lick:* i. m. 88. old.

24 Bizonyos értelemben ezt a filozófia is megteszi, amikor disztingvál elméleti és gyakorlati tevékenység, más felosztási alapon munka-, kulturális-, sport-, politikai- stb. tevékenység között.

25 *Leontyev, A. N.:* A pszichikum fejlődésének problémái, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 523—524. old.

26 *Rubinstein:* Az általános pszichológia alapjai, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 840. sk. old.

27 I. m.: 833. old.

vés tárgyi jelentőségét azonban objektív jelentősége határozza meg.[28]

Ez az a pont, ahol — nézetem szerint — a cselekvésnek a specifikusan pszichológiai fogalma és a cselekmény jogtudományban hasznosítható fogalma között a határt világosan meg lehet vonni.

Az emberi tevékenység ugyanis, mint mozgás, anyagi erő és e minőségében keletkezése pillanatában bekapcsolódik a cselekvő szubjektum környezetében jelen levő és ható objektív folyamatokba, kauzális tényezőként befolyásolja azok menetét, viszonyait és ezzel az ember-környezet rendszer állapotában változást idéz elő. Abban valóban igaza van Földvárinak, hogy az eredmény és a cselekvés, illetve az eredmény és a bűncselekmény viszonya két különböző kérdés — ez azonban nem igazolja azt az álláspontját, mely szerint az eredmény nem tartozik a — cselekmény szinonímájaként használt — magatartás fogalmához.[29] Ebben Ádám Györggyel értek egyet: „az emberi magatartás... mint lefutott esemény — nyomot hagy a környezetében és... ez a nyom irreverzibilis hatást gyakorol a természetre és a társadalomra."[30] Ezt a megállapítást legfeljebb annyiban pontosítanám, hogy a „nyom" — maga a hatás, melyet az emberi mozgás vált ki — s amely természetesen végtelen okozati láncok csomópontjaként további változások okává lesz.[31]

A tárgyi tevékenység külső oldalát alkotó mozgás azonban nem egymástól elkülönült mozzanatok puszta egymásutánja, hanem az objektív valóság szubjektív képmása, egyebek között az objektív kauzális folyamatok anticipált szubjektív képmása alapján koordinált mozgások sorozata; e mozgások mindegyike, sőt: mindegyikünk minden egyes mozzanata alakítólag bekapcsolódik az objektív kauzális folyamatokba a már vázolt módon: vagyis úgy, hogy irreverzibilis hatásokat vált ki. Azt hiszem, így helyes értelmezni Lick Józsefnek azokat a fejtegetéseit, melyek szerint „a cselekvésnek nem minden eredménye látható előre";[32] úgy tehát, hogy nemcsak a kitűzött cél megvalósítására szánt mozgás-sorozat „hossztengelyében" elhelyezkedő — vagyis a célhoz kapcsolódó további — következményeket soroljuk ide, hanem azokat is, amelyek e mozgás-sorozat korábbi szakaszaihoz kapcsolódnak.

Ha a tevékenység külső oldalát alkotó mozgást így fogjuk fel, megállapíthatjuk mindenekelőtt azt, hogy e mozgás és következményei egy objektív kauzális rendszert alkotnak. Ez a rendszer hozzáférhető, megismerhető és értékelhető a kívülállók részéről. Objektív hatásokról lévén szó, értékelésre szükség is lehet. Megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy e kauzális rendszer pusztán objektív összefüggései alapján szakaszokra tagolható, s a magam részéről épp ebben látom a cselekmény-fogalom lényegét.

Felfogásom szerint a cselekmény az emberi tevékenységnek, mint kauzális tényezőnek egy objektív hatásai alapján körülírt szakasza.

E szerint a cselekmény az objektív kauzális folyamatnak csak az a része, amelyet — objektív hatásai, „eredménye" alapján — a szemlélő értékítélete az őt vezérlő szempontok szerint beletartozónak vesz. Egyetértek tehát Kádár Miklós és Kálmán György megállapításaival, hogy a cselekmény objektív és felismerhető jelenség, továbbá, hogy a cselekmény, valamint annak minősége nem függ a szemlélő értékítéletétől[33] — de azzal a fenntartással, hogy az: a tevékenység objektív folyamatából mi, mennyi, mekkora és melyik szakasz alkotja a cselekményt — annak az értékelésétől függ, aki azt megítéli.[34] A cselekmény tehát nem ontológiai, hanem értékkategória.

Ha e felfogás alapulvételével szembeállítjuk egymással a „cselekvés" és a „cselekmény" fogalmát, a következő különbségeket látjuk:

A „cselekvés" fogalma elsősorban szubjektív megközelítésű; a finalitás mozzanata dominál benne, bár — mint erre Földvári helyesen mutat rá — a kauzális mozzanatok is jelen vannak. A kauzális elem jelenléte világos a cselekvés első szakaszát alkotó pszichikus folyamat egyes mozzanatainak egymáshoz való viszonyában is, a cselekvés „belső" és „külső" szakaszának egymáshoz való viszonyában is.[35] Kiegészíthetjük ezt azzal, hogy a kauzális elem jelenléte kétségtelen a — pszichológiai értelemben vett — tevékenység és a cselekvés kapcsolatában is, s végeredményben a kauzalitás felismerhető az objektum és szubjektum általános viszonyában, a — filozófiai értelemben vett — tárgyi tevékenységben, amennyiben a tevékenység egészének alapja a személyiség külvilágra utaltsága, ami a szükségletek filozófiai kategóriájában kerül megfogalmazásra.[36]

Mindezek ellenére azonban a cselekvés pszichológiai kategóriájában a finalitás mozzanata a domináns, minthogy a cselekvés egészét alkotó szubjektív és objektív mozzanatokat a cselekvő által tudatosított cél foglalja egységbe; a szubjektíve tételezett célhoz való viszonyától függően tartoznak a cselekvés keretébe; a kauzalitás valójában annyiban kap szerepet, amennyiben a cselekvő tudatában az objektíve létező kauzális viszonyok tükröződnek és a cselekvés pszichikus szakaszában szerepet kapnak. Más szóval az objektív kauzalitás a célhoz való viszonyában, a finalitásba beépülve, annak mozzanataként érvényesül. Ezt fejezi ki Rubinsteinnek az a megállapítása, amely szerint „a célirányos emberi cselekvés lényegét tekintve feladatmegoldás".[37]

Ezzel szemben a „cselekmény" fogalma elsősorban objektív megközelítésű; ehhez mérten a kereteibe tartozó emberi mozgáselemeket a kiváltott eredményhez való objektív kauzális viszonyuk szerint foglaljuk egységbe. Más szóval itt nem egy szubjektíve kitűzött célhoz való szubjektíve anticipált kauzális viszony, hanem egy tényleges hatáshoz fűződő tényleges kau-

28 I. m. 833. old.
29 *Földvári:* Az egység... 54., 55. old.
30 *Ádám* György: Determinista koncepció — indeterminált szabadságvesztés? JK, 1972. 1—2. sz. 11. old.
31 Vö. *Lick:* i. m. 88. old.
32 *Lick:* i. m. 88. old.
33 *Kádár—Kálmán:* i. m. 276. old.
34 Más kérdés, hogy általában a jog — különösen a büntetőjog alkalmazásában ez a megítélés objektív alapokon, a jogszabályokon nyugszik. A jogalkotót azonban e téren semmi nem korlátozza, csak az a követelmény, hogy a társadalomra bizonyos fokban veszélyes cselekményt lehet inkulpálni; a cselekmény határait tehát eszerint kell megszabni.
35 *Földvári:* Az egység... 51. old.
36 *Lick:* i. m. 60. old. Vö. továbbá *Rubinstein:* i. m. 874. old.
37 *Rubinstein:* i. m. 841. old.

zális viszony az a „kötőanyag", mely az egységet megalapozza, ennek folytán a cselekmény döntően kauzális jellegű. Ez a megállapítás egyben azt is jelenti, hogy a finalitás mozzanata is jelen van, amennyiben az kétségtelen, hogy a cselekmény alapját tevő mozgás-sort a cselekvő finális elgondolások alapján kapcsolta úgy egybe, ahogyan az megvalósult; a döntő azonban a mozgás-sor egységének megítélésénél e mozgások és a létrejött tényleges eredmény közötti okozati viszony — tekintet nélkül a mozgás-sor és a finális cél pszichikus, sőt, objektív viszonyára. Természetesen az ember tudatában az objektív viszonyok általában többé-kevésbé adekvátan tükröződnek; így azok a tényleges kauzális kapcsolatok is, amelyek a cselekmény egységét megteremtik, többé-kevésbé adekvátan tükröződhettek a cselekvéskor, s érvényesülhettek a finalitás alárendelt mozzanataként. A cselekményben azonban a helyzet változik: az anticipált kauzális összefüggések megvalósult szakasza uralkodó szerepre jut, s az a körülmény, hogy ezek az összefüggések egy tudatilag megalkotott célhoz való viszonyukban finális tartalmat kaptak, jelentőségét vesztett, alárendelt mozzanattá válik.

A „cselekvés" és a „cselekmény" viszonyát tovább boncolgatva, a következőkre lehet még rámutatni:

A pszichológiában általánosan elfogadott, s a jogtudományban is pertraktált álláspont szerint a cselekvés folyamata a „belső" cselekvéssel kezdődik. A „belső" cselekvés tehát a cselekvés része, annak első szakasza és így az elhatározás mozzanata, ami a „külső" cselekvésnek, a mozgásnak előfeltétele, a cselekvés egészének egy már viszonylag előrehaladott stádiumán kap helyet.

Mindaddig azonban, amíg izommozgásra sor nem kerül, az anyagi világban a cselekvés nem eredményez változást. Következésként cselekményről a szó itt elfogadott értelmében nem beszélhetünk. Más szóval ez annyit jelent, hogy a cselekvésnek egy — logikailag feltétlenül, de lehet, hogy időben is — jelentős szakasza a cselekmény keretein kívül reked.

A „cselekvés" fogalmához „külső" cselekvésként az a mozgás-sor tartozik, ami a cselekvő elhatározása szerint a kitűzött cél valóraváltásához szükséges.[38] Ez a cél mindig az ember és környezete közötti viszonynak egy tudatilag anticipált, s a fennállótól eltérő állapota, melynek létrehozatala ennek megfelelően a fennálló viszonyrendszer megváltoztatását jelenti. — A „külső" cselekvés objektív változások olyan sorozata, melyben érvényesül a folyamatosság és megszakítottság dialektikája; minden pillanatnyi állapota a keletkezés és megszűnés mozzanatait rejti ugyan magában, de magában rejti az állandóság mozzanatát is és ezért a pillanatnyi állapot lényeges vonásaiban tudatilag megragadható, regisztrálható és a korábbi állapothoz viszonyítható — azaz következményként értelmezhető.

A cselekmény határát a „külső" cselekvéssel, a mozgással okozati összefüggésben levőnek értelmezett, s a kívülálló értékelő által megállapított „következmény" létrejötte adja. Ez a „következmény" a „külső" cselekvésnek nem feltétlenül azon a szakaszán helyezkedik el, ahol a cselekvő által szubjektíve kitűzött cél; a külső szemlélő által értékelendőnek minősített „következmény" lehet akár korábbi, akár későbbi annál. Más szavakkal: lehetséges, hogy olyan mozgás-sor, amely — a cselekvő célkitűzéséhez mérten — mint cselekvés, még befejezetlen, a külső értékelő megítélése szerint már cselekmény, mert objektíve kiváltott hatása azzá teszi; lehetséges azonban az is, hogy valamely mozgássor a cselekvő célkitűzéséhez mérten már befejezett — célját elérte —, de a külső értékelő szerint az okozati folyamatok további fejlődése hozza létre azt az állapotot, mely értékelést igényel.[39]

A „cselekvés" fogalma — finális szemlélete folytán — a megvalósuló, s megvalósulásának folyamatában determinálódó történés, amely minden adott pillanatban magában rejti az általa érintett okozati folyamatok további alakulásának lehetséges tendenciáit is; azokat tehát, amelyek közül valamelyik a folyamat következő szakaszán valósággá válik, de azokat is, amelyek nem válnak valóra. Ennek folytán a „cselekvés" dinamikus, eleven történés, amelynek minden pillanatban vannak még meg nem határozott, bizonytalan mozzanatai. Végül a cselekvés, mint olyan, etikai szempontból értékmentes fogalom; a pszichológia álláspontját Rubinstein következő szavai tükrözik ebben a kérdésben: „A cselekvés, mint... céltudatos aktus az embernek a világhoz való alapvető viszonyát fejezi ki: benne az ember, a világ egy része a világot tudatosan változtató és alakító erőként lép fel. ...az emberi cselekvés specifikus természetét tovább konkretizálva a cselekvésről csak a tettre lehet áttérni. Tetten itt az olyan cselekvést értjük, amelyben feltárul az ember társadalmi természete..."[40] „Minden emberi cselekvésnek objektíve meghatározott társadalmi tartalma van, de felmerül a kérdés, hogy ez tudatosul-e, visszatükröződik-e a cselekvő szubjektum tudatában, tudatos motívumává lesz-e a cselekvésnek; ettől függően különböztethető meg a cselekvés és annak specivikus formája: a tett."[41]

A „cselekmény" fogalmában ezzel szemben a már lezajlott történés teljes determináltsága jut kifejezésre; itt már nincsenek meghatározatlan mozzanatok, esetlegesen megvalósuló lehetőségek. Ennek megfelelően a cselekménynek nincs is dinamikája: összetevőinek kapcsolata statikus, a megvalósult lehetőségek ténylegesen érvényesült okozati viszonyait foglalja magában. Végül a cselekmény — etikai szempontból értékelést fejez ki, hiszen a cselekmény határát a ténylegesen bekövetkezett eredményhez mérten a kívülálló érdekelt — végső soron a társadalom — szabja meg éppen az eredmény értékelése alapján.

A két fogalomnak közös eleme

38 Ez a cél természetesen nem merev, örök, statikus; a cselekvés menetében változik, ugyanígy a megvalósítására szánt mozgássorra vonatkozó tudomás is.

39 Példák erre: *a)* a kihallgató — beismerést akarván kicsikarni, bántalmazza a gyanúsítottat, aki azonban tagad. A cselekvés nem vezetett célhoz, a kívánt következmény nem állt be, a büntetendővé nyilvánított cselekmény azonban komplett; *b)* az elkövető, hogy a sértetten haragját kitöltse, élet kioltására alkalmas eszközzel és módon súlyosan bántalmazza őt; miután dühét kitöltötte rajta, a bántalmazást abbahagyta. A cselekvés befejeződött; a büntetőjogi értelemben vett cselekmény csak a sértett halálával válik kompletté.

40 *Rubinstein:* i. m. 283. old.

41 *Rubinstein:* i. m. 844. old.

az, hogy az objektív valóságnak azonos darabját: az anyagi erőként ható, realizált, pszichikusan vezérelt izommozgást tükrözik. A „cselekvés" fogalma ezt a valóságot mint akaratlagos jelenséget, döntően finalitásában ragadja meg, a „cselekmény" fogalma pedig elsősorban mint az anyagi világban változást előidézett jelenséget, kauzalitásában. A cselekvés fogalmának ebből folyóan integráns része az elhatározás folyamata és implicit eleme a következmény ténye; a cselekmény fogalmának ellenben implicit eleme az elhatározás ténye és integráns része a következmény, mint a bekövetkezés lezajlott folyamata. Ez a megállapítás jelzi azt is, hogy felfogásom szerint az elhatározás folyamata, mint pszichikus tevékenység — bár előfeltétele annak, hogy egy adott mozgás-sor cselekményként legyen értelmezhető, mégsem tartozik a cselekmény fogalmához a maga konkrét tartalmában; más szóval a cselekménynek a mozgások „önmagában vett" akaratlagossága elegendő jellemzője.[42]

A cselekmény-fogalom e felfogása nézetem szerint azért érdemes megfontolásra, mert jobb megvilágításba helyezi a társadalomra veszélyesség és a jogellenesség fogalmát, a szándékosság és a célzatosság értelmezését, valamint a motívum és a célzat szerepét és helyét az általános és különös törvényi tényállásban; végül mert a felelősség fogalmának egy, a szokásostól némileg eltérő megközelítésére is módot ad. Mindennek részletesebb kifejtése azonban messze meghaladja a terjedelem által nyújtott lehetőségeket.

Bócz Endre

42 Ugyanígy legutóbb *Tokaji:* i. m. 7. old.

A bűn és a büntetés állampolgári megítéléséről

„A súlyosító és enyhítő körülmények ilyen alakulására tekintettel a Legfelsőbb Bíróság egy évi szabadságvesztésben és a közügyektől 2 évi eltiltásban *ismerte fel azt a büntetést,* amely arányban van a terhelt által elkövetett cselekmény tárgyi súlyával, a terhelt személyi társadalomra veszélyességével, ez a büntetés szolgálja megfelelően a társadalom védelmét és a terhelt megjavítását".[1]

Lehet, hogy csak véletlenszerű megfogalmazásról van szó, lehet, hogy a határozat megszövegezőjét stilisztikai meggondolások vezérelték — talán unta már a „bíróság úgy találta..." formulát. De az is lehetséges, hogy egy olyan szó csúszott ki a tollán, ami minden ítélkező bíróban vagy más jogalkalmazóban akarva-akaratlanul motoszkál. Annak a feltevésnek a kifejeződése, hogy képes objektíven megítélni, milyen mértékben sértette az egyedi emberi cselekvés az általános jogrendet, és ehhez képest milyen „ellenszolgáltatás" szükséges ahhoz, hogy a jogrend helyreálljon. Talán a hegeli tétel önkéntelen érvényesítéséről van szó, amely szerint — a marxi kommentár szavaival élve — „a bűncselekmény a jog tagadása, a büntetés e tagadás tagadása, következésképp a jog megerősítése"[2]; azon mérce megtalálásának az illúziójáról, amelyről a bűncselekmény és a büntetés helyes aránya leolvasható.[3]

Ha közelebbről megvizsgálnánk, miben is áll a bíró vagy jogalkalmazó partnerei számára ez a mérce, azt — bármilyen „sokténye zős" is lenne az elemzés, végsősoron arra a praktikus kritériumra redukálhatnánk, hogy „mit mond majd a másodfok" (illetve a Legfelsőbb Bíróság, mint „harmadfok"). (De milyen mérce szolgál a „másodfok" döntései helyességének a megítélésére (vagy akár az elsőfokéra, ha döntése, fellebbezések hiányában, jogerőre emelkedett)?

Elvben nyilván mindenki egyetért azzal, hogy a büntetés társadalmi céljának megvalósulása szempontjából elsősorban nem egymás meggyőzése a lényeg, nem a saját álláspont helyességének az annak hivatalos felülvizsgálatára jogosult más jogalkalmazók előtti bizonygatása, szépen szövögetett indokolásokkal. Társadalmilag sokkal fontosabb a döntés helyességéről való meggyőződést azokban kialakítani, akiket az közvetlenül vagy közvetve érint — tehát a vádlottakban, sértettekben és azok hozzátartozóiban, illetve a szűkebb és tágabb társadalmi környezetben.

Az utóbbi időben hazánkban és számos más (köztük néhány szocialista) országban lefolytatott empirikus vizsgálatok eredményei azt látszanak igazolni, hogy a bíróságok ítéleteit az állampolgárok általában helyesnek (igazságosnak) tartják. A legújabban közzétett magyar vizsgálatok eredményei szerint pl. a fizikai dolgozók — az eljárással kapcsolatos helyzetüktől függően — a következőképpen értékelik a büntetőbírósági ítéleteket: A vádlottak közül igazságosnak tartotta 69%, igazságtalannak tartotta, mert helytelenül tárta fel a tényeket 11%, mert megsértették emberi mivoltában 3%, mert hátrányos 3%, indok nélkül 11%, nem alakított ki véleményt 11%. A sértettek közül igazságosnak tartotta 42%, igazságtalannak tartotta — mert egyenlőséget sért 8%, mert helytelenül tárta fel a tényeket 8%, mert megsértették emberi mivoltában 8%, mert hátrányos 17%, indok nélkül 17%[4].

A nemcsak fizikai dolgozókra, hanem minden jelentősebb társadalmi rétegre kiterjedő lengyel vizsgálat első ránézésre ugyancsak pozitív képet mutat. A bírósági döntéseket 25,1% tartja „mindig helyesnek", 51,8% „nagyon sok ügyben helyesnek", 10,6% „az ügyek felében helyesnek", 3,1% „csak néhány ügyben helyesnek" s csupán 0,5% „általában helytelennek". (A válaszok mintegy 9%-a nem értékelhető.)[5]

Erről a hízelgő összképről azonban a részletesebb elemzések során kiderülhet, hogy az inkább csak egy sajátos optika vagy helytelen szóhasználat eredménye. A bírósági döntéseket ugyanis „a fennálló törvények alapján" ítélték helyesnek vagy igazságosnak, tehát inkább a döntések jogszerűségét, mintsem igazságosságát értékelték. (Ezt a megállapítást alátámasztani látszik annak a kérdésnek a meg-

1 A Legfelsőbb Bíróság B. törv. 11.711/1975. sz. határozata. Bírósági Határozatok 1976. 1. sz. 5. sorszám alatt.

2 *Streit J.* után: Über die schöpferische Anwendung des Strafrechts in der sozialistischetn Gesellschaft. Neue Justiz, 1977. 17. sz. 575. old.

3 *Streit:* i. m. 574. old.

4 *Sajó* András—*Székelyi* Mária—*Major* Péter: Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról. MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. Budapest, 1977. 132. old.

5 *Borucka-Arctowa,* Maria: Czynniki ksztaltujace poglady spoleczenstva polskiego na stosowanie prawa. Panstwo i Prawo, 1977. 5. sz. 10. old.

válaszolása, amely — bár nem a bíróságok, hanem más hatóságok vonatkozásában — azt tükrözi, hogy a fizikai dolgozók szerint a hatóság miért döntött úgy, ahogy döntött. Eszerint: mert a jogszabályok ezt írják elő 61%, mert a hatóság önkényes 17%, mert nem jól vizsgálták ki az ügyet 16%, mert rosszul alkalmazták a jogszabályt 1%, saját rámenőssége miatt 5[6]). A jogilag értékelt jelenségekhez való viszonyulás — témánk szempontjából elsősorban a bűncselekmények és a büntetések állampolgári megítélése az olyan kérdésekben válik tényszerűbbé és kézzelfoghatóbbá, amelyek tárgya magával a bűncselekménnyel kapcsolatos reakció. Itt különösen olyan kérdésekről lehet szó, mint: milyen cselekményeket tartanának komolyabban büntetendőnek, melyeknek az üldözéséhez nyújtanának intenzívebb segítséget, mit tartanának helyes büntetési nemnek és mértéknek vagy akár büntetésvégrehajtási módnak stb.

Az utóbbi kérdéssel kapcsolatban lássunk egy olyan példát, a fizikai dolgozók értékelése köréből, amely a bűncselekménnyel szembeni társadalmi reakció legelementárisabb vonatkozását, a legsúlyosabb büntetés alkalmazását érinti. Arra a kérdésre, „Fönntartandó-e a halálbüntetés?", a megkérdezettek csupán 5%-a válaszolt úgy, hogy „esetleg el lehetne törölni", 15%-uk szerint „gyakrabban kellene alkalmazni és gyorsabban", 78%-uk szerint pedig „kínzással kellene kiegészíteni."[7] A példa nyilván szélsőséges, mint ahogy szélsőségesek azok a „kínzással kiegészített" emberölések is, amelyek tetteseivel szemben a fizikai dolgozók (és nem hiszem, hogy csak a fizikai dolgozók) döntő többsége a „szemet szemért" elvet tartaná helyesnek alkalmazni. Arra azonban mindenképpen utal, hogy a közvélemény reagálása bizonyos alapvető büntetési kérdésekben a feltételezettnél sokkal elemibb, főleg a magánélet alapjait érintő bűncselekményekkel kapcsolatban.

Az állampolgároknak a bűncselekményekhez és a büntetésekhez való viszonyát — a helyes összkép érdekében — a legkülönbözőbb oldalakról kell és lehet is vizsgálni. A kérdés egyik súlypontja kétségtelenül az, hogy az állampolgárok milyen mértékben lennének hajlandók aktív magatartásra is a konkrétan jelentkező bűncselekményekkel és azok elkövetőivel szemben, milyen bűncselekményeket tekintenek olyannak, amelyekkel szemben a küzdelmet saját ügyüknek is érzik.

Az állampolgárok ilyen jellegű elkötelezettségének igen érdekes elemzésével találkozhatunk a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Legfőbb Ügyészsége mellett működő Kriminológiai Kutató Intézet által kiadott vizsgálati anyagban.[8] A minden alapvető foglalkozási ágat és (18 éven felüli) korosztályt felölelő reprezentatív vizsgálat során legrészletesebben az állampolgároknak a következő bűncselekményekkel kapcsolatos reakcióját kutatták: hivatalos személy elleni erőszak, társadalmi tulajdont károsító lopás, személyi tulajdont károsító lopás, üzérkedés, vesztegetés államigazgatási ügyben, izgatás, súlyos testi sértés — a jobb megértés érdekében tipikus elkövetési szituációt is ismertetve. Az állampolgárok reakcióját két alapvető interakcióban vizsgálták: az állampolgár és az elkövető, valamint az állampolgár és a bűnüldöző hatóságok viszonyában. Az első interakcióban a kérdés az volt, mit tenne az állampolgár, ha közvetlenül észlelné a bűncselekmény elkövetését. A lehetséges válaszok: *1.* igyekezne megakadályozni az elkövetést és segítene a tettes elfogásában; *2.* az elkövető tudomására hozná, hogy nem helyesli cselekményét, de aktívan nem lépne fel vele szemben; *3.* nem venne tudomást a cselekmény elkövetéséről; *4.* rokonszenvvel vagy legalábbis megértéssel viseltetne az elkövető iránt; *5.* valamilyen segítséget nyújtana neki, esetleg csatlakozna is cselekményéhez. A második interakciót a következő lehetséges válaszok arányában vizsgálták: *1.* feljelentené az elkövetőt és az igazságnak megfelelően tanúskodna; *2.* maga nem jelentené fel, de a már megindult eljárásban az igazságnak megfelelően tanúskodna; *3.* igyekezne elkerülni a tanúskodást, ha viszont végképp nem kerülheti el, igyekezne a legkevesebbet vallani; *4.* az elkövető javára vallana, akár az igazság rovására is.

A hivatkozott interakciókban a következő sorrend alakult ki:

I. Az állampolgárok viszonyulása a bűncselekmény elkövetőjéhez

Bűncselekmény	Válaszok 1	2	3	4	5
Személyi tulajdont károsító lopás	72	20	8	0	0
Súlyos testi sértés	52	31	17	0	1
Hivatalos személy elleni erőszak	47	34	16	2	1
Társadalmi tulajdont károsító lopás	40	37	22	1	1
Üzérkedés	29	40	29	2	1
Izgatás	23	31	43	3	1
Vesztegetés államigazgatási ügyben	14	32	44	8	2

II. Az állampolgárok viszonyulása a büntetőeljárás sikerének előmozdításához

Bűncselekmény	Válaszok 1	2	3	4
Személyi tulajdont károsító lopás	64	32	5	0
Hivatalos személy elleni erőszak	38	49	12	1
Súlyos testi sértés	31	56	12	1
Társadalmi tulajdont károsító lopás	30	52	18	1
Üzérkedés	27	51	21	2
Izgatás	17	40	39	4
Vesztegetés államigazgatási ügyben	12	42	40	7[9]

Az adatok önmagukért beszélnek, de nem árt néhány arányt és összefüggést tudatosítani. A személyi tulajdont károsító lopás elkövetőjével szemben az állampolgárok

6 *Sajó:* Vizsgálat... 140. old.
7 I. m. 211. old.
8 *Tomín,* Mikulas: Právni vedomi a aktivni ucast obcanu na boji s kriminalitou. Praha, 1976.
9 I. m. 62—74. old.

ötszörös eséllyel tanúsítanák a legaktívabb magatartást, mint az államigazgatási ügyben vesztegető tettessel szemben, ugyanez az arány a két bűncselekmény között a büntetőeljárás sikerének előmozdítása terén is. Az izgatás elkövetőjével szemben csak 23% lépne fel igazán aktívan, 43% egyszerűen nem venne tudomást az elkövetésről. Ugyancsak nem venne tudomást az állampolgárok 44%-a az államigazgatási ügyben elkövetett vesztegetésről, 8% pedig egyenesen rokonszenvezne vagy egyetértene vele, sőt 7% kifejezetten a pártjára állna. Nem csoda, hogy a vizsgálat is azt az általános következtetést kénytelen levonni, miszerint „a társadalomban viszonylag tömegesen az individuális jogtudat veszélyes deformációja tapasztalható".[10]

A „magánérdek" és a „közérdek" védelmében való elkötelezettség közötti különbségeket a legplasztikusabban talán a személyi tulajdont károsító lopással és a társadalmi tulajdont károsító lopással kapcsolatos reakciókban lehet nyomon követni. Tanulságos lehet a csehszlovák adatokkal összevetni egy szomszédos szocialista országban folytatott vizsgálat eredményeit, ahol az az érdekes aspektus is szerepelt, miként ítélik meg az állampolgárok — a hatóságok megítélését. A vizsgálat végső konklúziója az volt, hogy az állampolgárok többségének véleménye szerint a hatóságok megítélése az ő megítélésüknek éppen a fordítottja, vagy legalábbis a hatóságok ott tesznek különbségeket, ahol szerintük nem kellene.

A lengyel állampolgárok többsége úgy vélekedik, hogy a bíróságok szigorúbban büntetik a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményeket, mint a személyi tulajdon ellenieket — ugyanakkor a társadalom jelentős része amellett nyilatkozik, hogy az elbírálásnak egységesnek kellene lennie, vagyis a személyi tulajdon elleni bűncselekményeket is szigorúbban kellene büntetni. A különböző társadalmi-foglalkozási kategóriákba tartozó állampolgárok reakciója azonban közel sem egységes. A felsőfokú képzettséggel rendelkező szellemi dolgozók fejezik ki leggyakrabban azt a véleményt, hogy a társadalmi és a személyi tulajdon elleni bűncselekményeket nem egyformán kezelik, s hogy a bűncselekményeket (főleg a személyi tulajdon ellenieket) túl enyhén büntetik. A szakképzetlen ipari munkások és a mezőgazdasági dolgozók éppen az ellenkező póluson helyezkednek el: sokkal kisebb százalékban nyilatkoznak az egyenlő elbírálás hiányáról, valamint az e bűncselekmények miatt kiszabott büntetések túl enyhe voltáról. (Érdekes lenne persze tudni, miként részesednek a különböző csoportok a személyi ill. a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények elkövetésében.)

A bíróságok ítélkezésének megítéléséből azonban nem következik az, ami formállogikailag várható lenne, vagyis hogy azok, akik szerint a bíróságok túl enyhén ítélkeznek, saját maguk szigorúbb büntetést szabnának ki, „ha rajtuk múlna". Érdekes módon ebben a vonatkozásban éppen a magasabb képzettségű szellemi dolgozók mutatnak nagyobb toleranciát és az alacsonyabb társadalmi státuszú állampolgárok nagyobb szigorúságot. Ami viszont minden társadalmi-foglalkozási rétegnél közös: a javasolt büntetés mértékére nincs befolyással az a körülmény, hogy az eltulajdonított vagyontárgy társadalmi vagy személyi tulajdonban van, alapvető jelentőségű ugyanakkor — a tulajdoni formától függetlenül — az eltulajdonított dolog értéke.

Érdemes megemlíteni azt is, hogy az állampolgárok nagyobbik része úgy véli: a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményeket a hatóságok energikusabban üldözik és tetteseiket gyakrabban derítik fel, mint a személyi tulajdon elleni bűncselekmények elkövetőit (azzal, hogy a felderítési arányt mindkét kategóriában nagyon alacsonynak tartják.) Figyelemreméltó módon az a többségi nézet, miszerint a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményeket a hatóságok komolyabban veszik és szigorúbban büntetik, a legerőteljesebben azoknál jelentkezik, akik valamilyen minőségben (sértettként, vádlottként, tanúként, nézőként vagy népi ülnökként) már legalább néhányszor részt vettek bírósági tárgyaláson.[11]

Hogy a bűncselekmények, különösen a vagyon elleni bűncselekmények büntetésének megítélésénél nem valamiféle sajátosan a szocialista igazságszolgáltatás, vagy akár az európai jogi kultúra talaján fellépő jelenségről van szó, jól példázzák egy Japánban folytatott vizsgálat eredményei.

Ennek során a japán állampolgároknak többek között a következő kérdéseket tették fel: Mi a véleménye a kiszabott büntetésekről annak alapján, amit róluk az újságokból, a rádióból, a televízióból megtud? Túl súlyosnak, helyesnek, vagy túl enyhének tartja őket? Válaszok százalékban: túl súlyosak 2,5%, helyesek 28,1%, túl enyhék 25,7%, így általánosságban nem lehet megítélni 27,2%, nem tud nyilatkozni 16,5%.

Még érdekesebb a hatályos japán jognak a lopások különböző alakzataira vonatkozó szabályait illető értékelés. Ezzel kapcsolatban két kérdést tettek fel. 1. A jelenleg hatályos jog szerint olyan dolgoknak, mint jegy, cigaretta, élelmiszer stb. az automaták illegális használata útján való megszerzése ugyanúgy büntetendő, mint a lopás. Mi a véleménye erről? Válaszok százalékban: Úgy kell büntetni, mint a lopást 67,3%. Inkább enyhébben kell büntetni, mint a lopást 13,6%. Nem kellen büntetni 4,7%. Nem tud nyilatkozni 14,4%. 2. A jelenleg hatályos jog szerint a nyilvános telefonok és a csomagmegőrző automaták illegális használata nem büntetendő. Mi a véleménye erről? Válaszok százalékban: Lehetővé kellene tenni büntetésüket 70,0%. Nem szükséges büntetni 12,7%. Nem tud nyilatkozni 17,3%.[12]

A bűncselekménnyel szembeni társadalmi reakció vizsgálatának természetesen még nagyon sok egyéb vonatkozása és összetevője van. Történt már utalás többek között arra, hogy a társadalmi státusz befolyásolni látszik egyes bűncselekmények büntetésének megítélését. A kérdés azonban nem csak a véleményt nyilvánítóknak, hanem maguknak a bűncselekményt elkövetőknek a társadalmi státuszára is konkrétizálható, vagy-

10 I. m. 77. old.

11 *Borucka-Arctowa:* i. m. 16—17. o.

12 *Nakayana,* Kenichi: Opinia publiczna Japonii o przestepstwie i karze. Panstwo i Pravo 5/1977. sz. 100—101. old.

is: van-e különbség a bűncselekmények elbírálásában aszerint, hogy azok elkövetőinek milyen a társadalmi státusza?

A kérdéses vonatkozást igen konkrét módon elemezte egy NSZK-beli vizsgálat.[13] A vizsgálat célja az volt, hogy a gyakorlatban ellenőrizzék és igazolják Kelley attribuciós elméletét. A kiinduló hipotézis szerint a felsőbb társadalmi rétegekbe tartozó elkövetők bűncselekményét tendenciaszerűen saját bűnüknek (Selbstverschulden), míg az alsóbb rétegekbe tartozó tettesek cselekményeit tendenciaszerűen mások bűnének (Fremdverschulden) tulajdonítják, és ezzel összefüggésben azokkal szemben, akiknek az ilyen értelemben vett bűnösségi foka magasabb, megfelelően magasabb büntetést szabnának ki. Fiktív esetek alapján (amelyek az elkövetési körülmények mellett viszonylag egyértelműen értékelhető társadalmi, környezeti és személyi körülményeket is tartalmaztak) fiatal jogászok és laikusok (nem-jogász egyetemi hallgatók) véleményét ismerték meg arra vonatkozóan, hogy a bűncselekmények elkövetését elsősorban a tettes saját bűnének vagy pedig a környezet bűnének tekintik-e, továbbá, hogy az elkövetőkkel szemben milyen büntetés kiszabását tartanák helyesnek.

A vizsgálat igen érdekes eredménnyel zárult: a bűncselekmények elkövetését mind a felsőbb, mind az alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó elkövetőknél gyakrabban tekintették a külvilág, mint a tettes saját bűnének. Míg azonban ez az arány az elkövetők első kategóriájában csak kétszeres, addig a második kategóriába tartozó elkövetők megítélésénél négyszeres volt. További differenciálás szerint a laikusok kétszeres hajlamot mutattak arra, hogy a bűncselekmény elkövetését „mások bűnének" tulajdonítsák. A legmeglepőbb azonban az, hogy a helyes büntetésre vonatkozó javaslatok — sem a jogászoknál, sem a laikusoknál — nem mutattak szignifikáns különbséget attól függően, hogy az elkövetést elsősorban a tettes saját bűnének, vagy pedig mások bűnének tekintik-e.[14]

E vizsgálat eredményei — de lényegében a hivatkozott többi vizsgálatok megállapításai is — arra látszanak utalni, mintha az állampolgárok reakciójának végső kicsengése az egyenlősdi megtestesülésének vélt törvény előtti meghajlás lenne. A törvény előtt, amely — Anatol France szavaival élve — „a maga fenségében a gazdagnak ugyanúgy megtiltja, mint a szegénynek, hogy ... kenyeret lopjon."[15]

Ha igaz is, hogy a törvény „ugyanúgy tilt", következik-e ebből, hogy egyúttal „ugyanúgy büntet"? A kérdés — jogász számára — nyilván költői, hiszen minden modern büntetőtörvény legelemibb alaptétele a differenciálás, az „összes körülmények" figyelembevétele, a tárgyi feltételek mellett a legkülönbözőbb szubjektív tényezők értékelése. A bűn és a büntetés állampolgári megítélésében azonban mintha csak a törvény azonos tilalma jutna kifejeződésre, a törvény előtti egyenlőség valamiféle leegyszerűsödött és eltorzult képzete, az „ugyanazért ugyanazt" legelemibb reakciója. A bibliai tálióelv vagy a kanti „tiszta és szigorú igazságosság" mintegy örök, természetjogi szabályként való átélése, ami ugyanakkor nagyon is a közvetlenül érzékelhető mikrokozmosz érdekvilágához kötődik.

Mintha egy olyan rendező elv működéséről lenne szó, amely áthatja ugyan az egyén egész érdek- és értékstruktúráját, posztulált vagy tényleges érvényesítése azonban attól függően erősödne vagy gyengülne, hogy a jogilag védett érdekek elleni támadást az egyén mennyiben érzi a saját érdekeit is közvetlenül vagy potenciálisan veszélyeztető konkrét sérelemnek.

A jog ugyanúgy tiltsa és büntesse a lopást, annak bármely alakzatáról és bármely tulajdoni forma sérelméről legyen is szó, — de azért az „igazi" tolvaj mégis csak az, aki ma a szomszéd dolgát, holnap viszont esetleg már az enyémet akarja elvenni. Más személy dolgának az elvétele egyértelműen rossz, abból az emberre csak hátrány származhat. Ha az államét viszik, az se helyes, de az nyilván nem fog úgy hiányozni. Az is rossz ugyan, de abból mégsem származik az emberre közvetlen hátrány. Nem biztos viszont, hogy egyértelműen rossz, és még kevésbé biztos, hogy feltétlen hátrányos, ha az ember egy építőanyag kiutalásával foglalkozó tisztviselőt veszteget meg. Hiszen abból valami jó is származhat, pl. a várva-várt lakás befejezéséhez szükséges anyag, amihez „másképp" nem lehetne hozzájutni.

Ezért nem meglepő — sokkal inkább elgondolkodtató — hogy a már hivatkozott csehszlovák vizsgálatok szerint pl. az államigazgatási vesztegetés elkövetését csak az állampolgárok egyhatoda igyekezne megakadályozni és tettesét még ennyi sem jelentené fel, fele nem venne róla tudomást, majdnem fele igyekezne a tanúskodást elkerülni vagy a lehető legkevesebbet nyilatkozni, illetve — még az igazság rovására is — egyenesen az elkövető javára vallani. De nem mondanak ellent ennek a tendenciának a magyar vizsgálat eredményei sem. Az építési anyaghoz jutás érdekében elkövetett vesztegetésnél a pénzt adó személy magatartását ugyanis — a lakásépítésben, így az építési anyaghoz jutásban feltehetően legjobban érdekelt — fiatal férfi szakmunkások és fiatal férfi segédmunkások a következőképpen ítélik meg: Börtönnel vagy pénzbírsággal kellene sújtani — 27 és 28%. Helyteleníti, de nem kell állami beavatkozás — 12 és 20%. Semmi kifogása ellene, de nem is helyesli — 9 és 8%. Egyetért, de maga nem tenné — 6 és 8%. Helyesli, és az elkövető helyében maga is megtenné — 42 és 36%. Nem tudja vagy nem válaszol — 3 és 0 %.[16]

A példákat és az összehasonlításokat még folytathatnánk. Ugyanilyen eredményekre jutnánk pl. az üzérkedés, a deviza- és vámbűncselekmények és sok más hasonló bűncselekmény elkövetésének és elkövetőjének állampolgári megítélésével kapcsolatban. Az ilyen jellegű bűncselekményeket az állampolgárok jelentős része nem-

13 *Haisch, J.—Grabitz, H. J.*: Verhaltensursachen bei Straftätern und Strafurteile durch Juristen und Laien. Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform, 1977. 4. sz. 82. és köv. old.

14 I. m. 86—87. old.

15 Idézem *Szabo* Denis után, Comment devient-on criminel? Revue internationale de criminologie et de police technique, 1977. 1. sz. 13. old.

16 *Sajó:* Vizsgálat... 148. old.

csak, hogy nem tekinti szigorúan büntetendőnek, hanem egyenesen „bocsánatos bűnnek" tartja, sőt gyakran még erkölcsi elítélésben sem részesíti. Ennek egyenes következménye, hogy az ellenük való határozott fellépésük közelebb áll a kivétel, mint a szabály gyakoriságához.

A jogi és az erkölcsi tudat helyzetére, fejlesztésének szükségességére mostanában számos — javaslataiban és következtetéseiben sokszor kitűnő — tanulmány és vizsgálati jelentés hívja fel a figyelmet. Nem vonható kétségbe az olyan megállapítások igazsága, mint pl.: „az iskolázottsággal csökken az a fajta gyermekes gondolkodásból származó feltétlen odaadás a törvény iránt, amely elképzelhetetlennek tartja a törvény és a lelkiismeretben kifejeződő erkölcsi szabály közötti konfliktust", s hogy az ilyen konfliktus jelentkezése esetén „döntő jelentőségű a megoldás mikéntje, a törvénynek megfelelő megoldás esetén pedig az is, hogy ennek mi a motívuma."[17] A jogi és az erkölcsi tudat — társadalmi céljainkkal összhangban álló — befolyásolásának és fejlesztésének azonban megvannak a maga ésszerű és szükségszerű határai, a reális társadalmi tényekben gyökerező, de a jogi és erkölcsi tudatban is megnyilvánuló feltételei.

A Legfelsőbb Bíróságnak a súlyosító és enyhítő körülmények értékeléséről nemrég hozott irányelve külön is leszögezi: „A bíróságnak az enyhítő és súlyosító körülményeket sohasem elvont általánosságban kell értékelnie, hanem mint reális társadalmi tényeket, illetve az elkövető személyi tulajdonságait."[18] Ez a gondolat azonban nemcsak a bírói értékelésre érvényes, hanem vonatkoztatható a bűncselekmények és elkövetőik állampolgári megítélésére is. Nem várhatjuk el feltétlenül a „laikus" állampolgártól, hogy „minden további nélkül", pusztán csak a jogi előírások vagy elvárások megváltozása miatt egyik napról a másikra benne is minden megváltozzék. Jobban tisztelje és védelmezze a számára inkább csak elvont általánosságként létező társadalmi tulajdont, mint a maga vagy más állampolgárok által közvetlenül birtokolható vagyontárgyakat, feljelentse, a bíróság előtt eláztassa, vagy akár erkölcsileg komolyabban elítélje azt a másik állampolgárt, aki azért kénytelen zsebébe nyúlni, hogy hosszú évek keserves munkája után végre hozzájusson ahhoz, ami felár nélkül sem olcsó mulatság. De de lepődjünk meg azon se, ha egy-egy brutális gyilkosság hatására nem a szocialista büntetésvégrehajtás humánus jellegének a tételével azonosul, hanem a gyilkosnak ugyanolyan szenvedést kíván, amilyet az másoknak okozott.

„A társadalmi együttélés jogi szabályozásának tartós formái egészében azt eredményezik, hogy a jog beépül az emberek mindennapi kapcsolataiba."[19] Ha ez így van, azzal is számot kell vetnünk, hogy a már egyszer beépült jogi megszokások, értékelések, viszonyulások és nemegyszer sztereotípiák tartósabbak, mint maga az adott kérdésekre vonatkozó jogi szabályozás, és ezek összhangjának megteremtésére nem mindig új szabályozás vagy új sztereotípiák kialakítása a legcélravezetőbb megoldás.

Hlavathy Attila

Két vitás kérdés az elkobzás köréből

1. Elrendelhető-e az elkobzás, ha nem követtek el bűncselekményt?

A Btk. 63. § (1) bekezdésének a) pontja „a bűncselekmény elkövetéséhez eszközül" használt vagy erre szánt dolog, b) pontja „a bűncselekmény elkövetése útján" létrejött dolog, c) pontja pedig azon dolog elkobzásáról rendelkezik, amelyet „a bűncselekmény elkövetője" kapott az elkövetésért. A (2) bekezdés annak a sajtóterméknek az elkobzásáról rendelkezik, „amelyben a bűncselekmény megvalósult". Az elkobzásra vonatkozó különös rendelkezések[1] is megjelölik azt a bűncselekményt, amelynek elkövetése esetén a dolog elkobzandó.

A Btk. 2. §-ának (1) bekezdése meghatározza, hogy mi a bűncselekmény. Ha a törvény valamely rendelkezése bűncselekményről beszél, akkor ezen társadalomra veszélyes, büntetni rendelt és szándékosan vagy gondatlanul elkövetett cselekményt kell érteni.

Van olyan eset, amikor a törvény valamely jogkövetkezmény alkalmazásához nem bűncselekményt, csak tárgyilag bűncselekménynek minősülő magatartást kíván meg előfeltételként. Ilyenkor nem „bűncselekmény"-ről szól, hanem olyan cselekményről, „amely egyébként megvalósítja valamely bűncselekmény törvényi tényállását".

A Btk. 63. §-ának (5) bekezdése szerint a feltételek fennforgása esetén az elkobzást akkor is el kell rendelni, „ha az elkövető nem büntethető". Az eddig elmondottak szerint a „nem büntethető" *nem* azt jelenti, hogy nem követtek el bűncselekményt, hanem azt, hogy a megbüntetésnek *más* akadálya van.

Már a Btá. 37. §-a (4) bekezdésének — tartalmában azonos — megfogalmazását is egyértelműen úgy magyarázta a bírósági gyakorlat, hogy „az elkobzásnak minden esetben előfeltétele, hogy bűncselekmény valósult meg, habár az nem is büntethető".[2]

A hivatkozott döntések azért jutottak erre az értelmezésre, mert a büntethetőség híján való elkobzás is csak akkor rendelhető el, ha „az elkobzás előfeltételei fennállanak". Az „előfeltételek" között pedig mindenütt szerepelt *a „bűntett" elkövetése.*

Ez az értelmezés a Btk. hatályba lépését követően általánosan elfogadott volt, az irodalomban és az ítélkezési gyakorlatban egyaránt.[3]

17 *Horváth* Matild: A jogi és erkölcsi tudat fejlesztésének néhány kérdése. JK, 1977. 9. sz. 511—512. old. „Az ifjúság közéleti tevékenysége" c., az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete által készített vizsgálati jelentésre is utalva.

18 A Legfelsőbb Bíróság 12. számú irányelve 3/a. pontjának első mondata. Bírósági Határozatok, 1977. 2. sz. 82. old.

19 *Samu* Mihály: A jog — a társadalmi együttélés szabályozója (vagy csupán — állami parancs?). Magyar Jog, 1977. 7. sz. 574. old.

1 Btk. 154. §, 198. § (4) bek., 253. § (5) bek., 250. § és Btké. 28. §.

2 Így a BH 1954/358. és 1953/54. sz. határozatok. Lásd BJD 342. és 358.

3 *Kádár*, Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Budapest, 1966. 767. old.; *Halász* Sándor (szerk.): A büntető törvénykönyv kommentarja. I. kötet. Budapest, 1968. 308. old.; *Horváth* Tibor (szerk.): Magyar Büntetőjog. I. Általános Rész. Budapest, 1973. 385. old.; *Földvári József:* Büntetőjog. Általános Részl. Budapest, 1974. 359. old.; továbbá BJD 4781.

Egy 1970-ben közzétett döntés (BJD. 5806.) azonban — úgy tűnik — szakított ezzel a gyakorlattal.[4] A tényállás szerint a vádlott az anyja tulajdonát képező baltával emberölést kísérelt meg. A megyei bíróság büntethetőséget kizáró ok folytán felmentette, mert a cselekmény elkövetésekor *beszámításképtelen elmebeteg* volt. A megyei bíróság egyben a bűnjelként lefoglalt baltát elkobozta, mondván, hogy „a balta a cselekmény eszköze volt és a közbiztonságot veszélyezteti". A Legfelsőbb Bíróság másodfokon megállapította, hogy az elsőfokú bíróság elkobzást kimondó ítéleti rendelkezése törvénysértő.

Az elkobzás mellőzésének indokai azonban sajátszerűek.

A Legfelsőbb Bíróság a következők miatt mellőzte az elkobzást: a Btk. 63. § (1) bekezdésének a) pontja „a bűntett eszközét abban az esetben rendeli elkobozni, ha az elkövető tulajdona, vagy ha a közbiztonságot, illetve a közrendet veszélyezteti. A bűnjelként kezelt balta azonban egyrészt nem a vádlottnak, hanem az anyjának a tulajdona, másrészt a közbiztonságot vagy a közrendet nem veszélyezteti".

Nézetünk szerint az elkobzást ebben az esetben nem azért kellett volna mellőzni, mert a balta nem a vádlotté és a közrendet vagy a közbiztonságot nem veszélyezteti. Hanem ehelyett azért, mert a vádlott *nem követett el bűncselekményt.* A bűncselekmény létrejöttét ugyanis beszámításképtelenséget okozó elmebetegség kizárta.

Ha pedig a vádlott nem követett el bűncselekményt, akkor nem vizsgálható az elkobzás egyik esete sem. Nem kerülhet szóba sem az, hogy kinek a tulajdona a balta, sem pedig az, hogy veszélyezteti-e a közrendet vagy a közbiztonságot.

Egész biztos nem érdemelne egy sort se az ügy, ha csupán arról volna szó, hogy egy érdemben helyes döntésnek nem szerencsés az indokolása. De itt lényegesen többről van szó. Ha a Legfelsőbb Bíróság szerint nem a bűncselekmény hiánya miatt volt törvénysértő az elkobzás elrendelése, hanem azért, mert a balta nem a vádlott tulajdona volt és nem veszélyeztette a közbiztonságot, illetve a közrendet, ez azt jelenti, hogy most már büntethetőséget kizáró ok fennforgása, illetve bűncselekmény hiánya esetén is helye lehetne elkobzásnak. Még világosabban: a döntés szerint a bűncselekmény elkövetése nem előfeltétele az elkobzás elrendelésének.

Fent kifejtett véleményünk szerint pedig *a hatályos Btk. az elkobzás alkalmazását csak bűncselekmény esetén rendeli,* ezért az idézett döntés indokolása téves.[5]

2. Elkobozható-e a gondatlan bűncselekmény elkövetésének „eszköze"?

A legszívesebben minden indokolás nélkül azt mondanánk, hogy bűncselekmény eszközéről csak szándékos bűncselekmény esetén lehet szó, ezért természetes, hogy gondatlan bűncselekménynél kizárt az elkövetés „eszközének" elkobzása. Ugyan a dolog — legjobb meggyőződésünk szerint tényleg ilyen egyszerű, mégis némi magyarázatot igényel.

A Btk. 63. § (1) bekezdésének a) pontja szerint azt a dolgot kell elkobozni, „amelyet a bűncselekmény elkövetéséhez eszközül használtak, ha az elkövető tulajdona, vagy egyébként is, ha az a közbiztonságot vagy a közrendet veszélyezteti".

E rendelkezést úgy értelmezzük, hogy a bűncselekmény elkövetéséhez eszközként felhasznált dologról csak szándékos bűncselekménynél lehet szó — az „arra szánt" dolog a kísérletre és a büntetendő előkészületre utal —, ami szabályként csak akkor kobozható el, ha ez elkövető tulajdona. Ha viszont a szándékos bűncselekmény eszköze nem az elkövető tulajdona, úgy az csak akkor kobozható el, ha a közbiztonságot vagy a közrendet veszélyezteti. Gondatlan bűncselekmény esetén nem beszélhetünk arról, hogy valamely dolgot az elkövetés eszközeként használtak volna (vagy erre szántak volna), ezért gondatlan bűncselekménynél az „eszköz" elkobzása szóba se jöhet.[6]

Érdekesen alakult az ezzel kapcsolatos újabb ítélkezési gyakorlat. Egy 1959-ből származó döntés (BJD. 351.) kimondja: „elkobzásra csak szándékos bűntettek esetében kerülhet sor". De ugyanez a döntés azt is kimondja, hogy gondatlanságból elkövetett bűntetteknél is helye van elkobzásnak, „amikor azt a közbiztonság vagy közrend veszélyeztetése teszi szükségessé". A két kijelentés egymásnak ellentmond. Ha „csak" szándékos bűncselekmény esetén alkalmazható elkobzás, akkor gondatlan bűncselekménynél nyilván kizárt. De nem is értjük, min alapul a második kijelentés! A szándékos bűncselekmény eszközét a törvény szabályként attól függetlenül rendeli elkobozni, hogy veszélyes-e a közrendre vagy a közbiztonságra. A „veszélyesség" kritériumára csak akkor van szükség, ha más tulajdonát képezte az elkövetési eszköz. A gondatlan bűncselekmény elkövetésével összefüggő dolog — a mi véleményünk szerint ugyan fogalmilag nem lehet az elkövetés „eszköze" — csak akkor volna elkobozható a Btk. 63. §-a (1) bekezdésének a) pontja alapján, ha kimondanánk, hogy pl. a rosszul szigetelt villanymotor, a gépjármű, a légijármű, az esztergapad stb. „eszköze" volt a használata során elkövetett gondatlan bűncselekménynek. Mert a Btk. 63. § (1) bekezdésének a) pontja csak az elkövetés *eszközét* rendeli elkobozni. Ha már most — feltéve, de meg nem engedve — úgy vélnénk, hogy a gondatlan bűncselekménynél is beszélhetünk elkövetési eszközről, úgy szabályként azt annak vizsgálatától *függetlenül* kellene elkobozni, hogy „veszélyes"-e vagy sem. A dolog (villanymotor, gépjármű, esztergapad stb.) elkobzásánál csak akkor volna szabad vizsgálni a veszélyesség"-et, ha az *nem* az elkövető *tulajdona.* De mégegyszer hangsúlyozzuk: gondatlan bűncselekmény esetén nem beszélhetünk az elkövetés „eszközéről". Azt hisz-

4 Az alább következő idézeteket ebből a döntésből vettük.

5 Más kérdés az, hogy kívánatos-e olyan szabályozás, amely de lege ferenda lehetővé tenné az elkobzást, akkor is, ha bűncselekményt nem követtek el. Csak jelezzük azt a véleményünket, hogy az elkobzás alkalmazását az új kódexben is feltétlenül bűncselekmény elkövetéséhez kívánjuk kötni.

6 A büntető törvénykönyv kommentárja, I. köt. i. m. 306. old., továbbá *Pintér* Jenő (szerk.): Büntetőjog. Általános Rész. II. köt. Második (átdolgozott) kiadás. Budapest, 1977. 199—200. old.

szük, mindezek alapján megállapítható, az idézett döntés egy *helyes*, és egy *téves* értelmezést tartalmaz. Helyes az, hogy az elkövetés eszköze csak szándékos bűncselekmény esetén kobozható el. Téves az, hogy a gondatlan bűncselekmény esetén az elkövetés „eszköze" elkobozható volna.

1967-ben egy közzétett döntés (BJD. 4776.) újból elismétli ezt a téves tételt: „Gondatlan cselekményeknél elkobzásnak csak akkor van helye, ha a lefoglalt tárgy a közbiztonságot vagy a közrendet veszélyezteti." Új elem a döntésben, hogy „lefoglalt" tárgyról beszél. Pedig más a lefoglalandó dolog és az elkobzandó dolog. Nem minden kobozható el, ami lefoglalható.[7]

Arról, hogy *min* alapulna a gondatlan bűncselekménynél a „lefoglalt" tárgy alkobzása, az idézett döntés egyáltalán nem szól.

Egy 1968-ban kelt törvényességi határozat (BJD. 4780.) igen világosan megmagyarázza ezt a kérdést. A határozat szerint a Btk. 63. § (1) bekezdése a) pontjának rendelkezéséből „világosan felismerhető, hogy az elkobzásnak az a feltétele, hogy az elkövető az elkobozni rendelt tárgyat eszközül használta, illetve eszközül használásra szánta — szándékos magatartását, az eszköz használatának célzatosságát feltételezi, tehát a bűntett eszközének elkobzására csak szándékos bűntettek esetében kerülhet sor. Gondatlan cselekménynél ugyanis, ha az elkövető akár könnyelműen bízik a következmények elmaradásában, akár mulasztás miatt nem látja azokat előre — fogalmilag kizárt a következmények realizálása érdekében eszköz használata". Ezzel az állásponttal szó szerint egyetértünk. Az érdekes csupán az, hogy ezt a helyes értelmezést az eljáró bíróság azzal az invokációval indítja, hogy „az egységes és állandó ítélkezési gyakorlat szerint", majd ezt követően hivatkozik a BJD. 351. szám alatti határozatra, pont arra, amelyik kimondja, hogy gondatlan bűncselekmény esetén akkor van helye elkobzásnak, „amikor azt a közbiztonság vagy közrend veszélyeztetése teszi szükségessé". Valójában az utóbbi döntés *korrigálta* a korábbiban fellelhető téves értelmezést.

Egy 1973-ban kelt döntésében (BJD. 6407.) a Legfelsőbb Bíróság az előzőkben megbeszélt döntéssel szemben újból elismételte azt a tételt, hogy a gondatlan bűncselekményeknél is helye lehet elkobzásnak, „amikor azt a közbiztonság vagy a közrend veszélyeztetése teszi szükségessé". E határozat a BJD. 351. és 4776. alatt közzétett döntésekre hivatkozik, viszont egy szóval sem említi a BJD. 4780 alatt közzétett határozatot, amely, mint láttuk, kategorikusan kizárta az elkobzást a gondatlan bűncselekményeknél.

Legutóbb egy 1976-ban közzétett törvényességi határozat tért vissza erre a problémára (BH 1976/10—438). Az ügyben kérdésként merült fel, helye van-e elkobzásnak foglalkozás körében elkövetett súlyos testi sértést okozó szándékos veszélyeztetés esetén, ahol a súlyos testi sértést az elkövető gondatlanul okozta. (Ezt azért kell megjegyezni, mert okozhatta volna szándékosan is, az is ugyanígy minősülne.)

Itt két érdekes probléma merül fel: 1. Alkalmazható-e az elkobzás szándékos veszélyeztetés esetén? 2. Alkalmazható-e elkobzás ún. vegyes bűnösségű bűncselekményeknél?

Az idézett törvényességi határozat az első kérdésre nemlegesen válaszol: „A Btk. 63. §-a (1) bekezdésének a) pontja első fordulata értelmében a bűncselekmény eszközének elkobzására csak szándékos eredménybűncselekmény esetében kerülhet sor". A második kérdésre pedig az ismert választ némileg átfogalmazza: „Azokban az esetekben, amikor az eredmény tekintetében az elkövetőt gondatlanság terheli, az elkobzást akkor kell alkalmazni, ha az eszköz a közbiztonságot vagy a közrendet veszélyezteti".

Vegyük szemügyre ezeket a válaszokat. Az első kérdés tekintetében annak az általános érvényű kijelentése minden különösebb megfontolás nélkül tévesnek mondható, hogy csak a szándékos eredménybűncselekmény esetén lehet az elkövetési eszközt elkobozni. Egészen világos számunkra, hogy semmi akadálya nincs a szándékos immateriális bűncselekmény eszköze elkobzásának. (Elég, ha a lopás vagy az embercsempészés eszközére gondolunk. Ezek immateriális bűncselekmények.) Az említett határozat nyilván nem is ezt kívánja kimondani, hanem arra keresett választ, hogy az élet és testi épség elleni bűncselekményeknél csak az ún. sértési vagy a veszélyeztetési bűncselekményeknél is van-e helye elkobzásnak. És *ebben az összefüggésben* kívánt rámutatni arra, hogy csak a sértési bűncselekményeknél van helye elkobzásnak. (Egész más kérdés, hogy az uralkodó álláspont nálunk a veszélyeztetési bűncselekményeket is eredménybűncselekményeknek tekinti. Úgy hisszük, hogy amikor az idézett határozat „eredménybűncselekményről" beszél, akkor valójában az ún. sértési eredményt tartalmazó bűncselekményre gondol.[8]) Nézetünk szerint ez az értelmezés indokolatlanul megszorító értelmezés lenne. Ha valaki mást gépjárművel szándékosan halálra gázol vagy lőfegyverrel lelő, a gépjárművet, ill. a lőfegyvert a szándékos bűncselekmény elkövetéséhez *eszközül használták fel*, ezért *el kell kobozni*. Ha valaki mást a gépjárművel vagy a lőfegyverrel szándékosan veszélyeztet, a gépjárművet vagy a lőfegyvert a veszélyeztetéshez eszközül használta fel, ezért nem tagadhatjuk azt, hogy a gépjármű vagy a lőfegyver az elkövetés eszköze volt. Ha pedig ez a helyzet, akkor alkalmazni kell a Btk. 63. §-a (1) bekezdésének a) pontját és *el kell kobozni azt a gépjárművet vagy lőfegyvert, amit szándékos veszélyeztetésre használtak eszközként*, ha az elkövető tulajdona, ha pedig másé, csak akkor, ha a közbiztonságot vagy a közrendet veszélyezteti.

Ami a második kérdést illeti. Dogmatikailag a vegyes bűnösségű bűncselekmény átmenetet képez a szándékos és a gondatlan bűncse-

7 Vö. Be. 101. §-ával. Már *Edvi Illés* Károly rámutatott arra, micsoda félreértések fakadnak abból, ha „nem teszünek különbséget a bizonyítékul szolgáló bűnjel, s az elkövetés szándékos eszközéül szolgált tárgy között. *Edvi Illés* Károly: A magyar büntető törvénykönyv magyarázata. I. köt. Harmadik, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1909. 165. old.

8 Minderre l. *Pintér* Jenő (szerk.): Büntetőjog. Általános Rész. I. köt. Budadpest, 1973. 94. és köv. old.

lekmény között. Az elkövető szándéka az alapeset megvalósítására irányul, a súlyosabban minősítő eredmény tekintetében pedig gondatlanság terheli. Az így létrejött konstrukció *a szándékos bűncselekmény minősített esete.* Ezért a jogkövetkezmények szempontjából a mi Btk-ánkban a vegyes bűnösségű bűncselekmények szándékos bűncselekménynek minősülnek. *Az elkobzás szempontjából tehát az ilyen vegyes bűnösségű bűncselekményt szándékos bűncselekménynek kell tekinteni.* (Ha ugyanis az ún. alapeset tekintetében a törvény az elkövetési eszköz elkobzását rendeli, nyilván nem lehet akadálya az elkobzásnak az, hogy az elkövető az alaptényálláson felül még — bár gondatlanul — további súlyos sérelmet okozott. Ha a szándékos testi sértéshez használt fadarab elkobzandó, nyilván elkobzandó akkor is, ha a sértett a bántalmazás folytán meghalt és a cselekmény ezért halált okozó testi sértésnek minősül.) Mindezek okából nem tudunk egyetérteni azzal a kijelentéssel, hogy „azokban az esetekben, amikor az eredmény tekintetében az elkövetőt gondatlanság terheli, az elkobzást akkor kell alkalmazni, ha az eszköz a közbiztonságot vagy a közrendet veszélyezteti". Ha ugyanis gondatlan eredménybűncselekményről van szó, akkor — a fent kifejtett véleményünk szerint — *egyáltalán nincs helye* az „elkövetési eszköz" elkobzásának és ezért nem vizsgálható az eszköz „veszélyessége" sem. Ha pedig az „eredmény tekintetében meglevő gondatlanság" egy vegyes bűnösségű konstrukciót takar, a bűncselekmény a Btk. rendszerében a jogkövetkezmények szempontjából *szándékosnak* minősül, és az elkobzás az alaptényálláshoz eszközül használt dolog tekintetében akkor is elrendelhető, ha a súlyosabb eredmény tekintetében csak gondatlanság forog fenn.

A kiindulásként felvetett kérdés a megbeszélés során kicsit kiszélesedett. Az elmondottakat a következőkben tudjuk összefoglalni: *Gondatlan bűncselekmény esetében nincs helye „az elkövetési eszköz" elkobzásának. A Btk. szerint az elkobzást szándékos veszélyeztetési bűncselekményeknél is alkalmazni kell. Az elkobzást alkalmazni kell a vegyes bűnösségű bűncselekményeknél is, ha az elkobzás a szándékos alapeset alapján is elrendelendő volna.*

Györgyi Kálmán

JOGIRODALOM JOGÉLET

Katona Géza: Bizonyítási eszközök a XVIII—XIX. században.

*A kriminalisztika magyarországi előzményei**

A jogi jelenségek és az azokat kifejező intézmények történeti kondicionáltsága társadalmi tartalmukban jut kifejezésre. Ezeknek a jelenségeknek, illetve az azok kialakulásában determináns társadalmi viszonyoknak a megértése azonban maga is történelmi folyamat. Mindebből nyilvánvalóan adott, hogy a tudományos megismerés történelmileg és társadalmilag feltételezett, amelyben a megismerő helyzete, nézetei, sőt módszertani alapállása is társadalmilag meghatározott. „A tudományos igazsághoz vezető út történetiségéből következik" tehát a tudománytörténet (szélesebb értelemben az „eszmetörténet" jelentősége. Ld. Kulcsár Kálmán idevágó fejtegetéseit: Történeti szemlélet a XX. század jogtudományában. Állam- és Jogtudomány, V. köt. (1962) 3. sz. 350—351. old.) különös jelentősége a szocialista jogtudományban. *Találóan idézi* fel tehát az előttünk fekvő mű Engels ama klasszikus megállapítását, hogy *egyetlen tudományterület sincs, ahol a felhalmozott tudományos ismeret egyszerű tagadásának értelme volna* (ld. 12. old.). A tudomány bármely területén a historiográfiai kitekintés szükségszerűen elmélyíti az adott ágazat jelenének megértését, és új színekkel gazdagítja az eljövendő útjáról alkotott elképzeléseinket.

A tudományos megismerés történetisége a jogi gondolkodásunk bármely területén nyomon követhető. Ezt a lehetőséget a jogtudomány aktív művelői egyre tudatosabban ragadták meg az utóbbi idők folyamán. A felhasználható tudományos örökség számbavétele, a magyar jogi gondolkodás haladó hagyományainak feltárása és sok más értékes historiográfiai törekvés került ezúton felszínre. Tudományos életünk egyik különös érdeklődésre számot tartó vonása, hogy ez az összetett törekvés a jogtudományok szinte minden területén megfigyelhető volt az elmúlt negyedszázad folyamán. Mintegy interdiszciplináris feladattá vált tehát az a törekvés, hogy a magyar jogi kultúra fejlődésének feltáratlan összefüggéseit rendszerezze a tudomány. Innen van az, hogy a *tételes, ill. alkalmazott jogtudomány legkülönbözőbb területein folyamatosan születnek olyan természetű alkotások, amelyek a jogfejlődés vizsgálatára rendelt ágazatok számára is maradandó értékeket hordoznak. Katona Gézának a Bizonyítási eszközök a XVIII—XIX. században* (A kriminalisztika magyarországi előzményei) *c. munkája joggal ez utóbbi értékek közé sorolható, sőt ezek között is kiemelkedő, miután* a szűkebb értelemben vett jogtörténeti kutatások területén az hézagpótló szerepet tölt be. A Hajnik, ill. Vinkler és mások által megalapozott perjogtörténeti kutatásaink ugyan számottevő ismeretanyag felhasználását teszik lehetővé a marxista jogtörténet számára, *a büntető perjogtörténet 18—19. századi fejlődésében, ill. a modern kriminalisztika hazai előzményeinek feltárásában azonban Katona Géza gyökeresen új feladatok megoldásához fogott és az eredmények újkori jogfejlődésünk jobb megértésének számos vonatkozásban eszközei lehetnek.*

Az újabb időkben felélénkült kriminalisztikai irodalom hazai és nemzetközi eredményei sorában számottevő tényezőként lépett fel a marxista tudomány. Az előttünk fekvő mű ezt az előrehaladást jól érzékelteti és az elért eredményeket is gazdagon gyümölcsözteti. Innen válik érthetővé, hogy a mű — a benne felismerhető homogén jogtörténeti értékek mellett — a büntető perjog, ill. a kriminalisztika aktuális feladatai által iniciált törekvések hordozója. Szerzőnk tiszteletreméltó szerénységgel úgy mondja, hogy a — méreteiben is

* Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1977. 408 old.

impozáns történeti kitekintés „a kriminalisztika (történeti) előzményeinek és a bűnügyi tudományok rendszerében elfoglalt helyzetének tisztázása érdekében" történik (l. 30. old.). Szervesen kapcsolódik ez a törekvés a perbeli bizonyítás köréhez tartozó újabb hazai kutatásokhoz (ld. Cséka E., Gödöny J., Kertész I., Király T., Nagy L. kutatásait stb.), és ezeket főként a hazai jogfejlődés módszeres vizsgálatával gazdagítja. A feltétlenül aktuálisnak mondható feladat historiográfiai és jogtörténeti értékei ezért is kiemelést érdemelnek. *Szerzőnk a módszeres kutatómunka eszköztárában otthonosan mozog és a vizsgált jelenségek forrásanyagának olyan mérvű ismeretéről tett tanúbizonyságot, amely a historikus jártasságot is magában foglalja.*

A szerzőnek a címben is kifejezett alapvető törekvése a magyar perjogtörténet 18—19. századi fejlődését állítja előtérbe, de — teljesen érthető módon — sem időben, sem térben nem lett ezáltal mereven lehatárolt a feladat. A tudománytörténet szempontjából a specializáció kezdete, a hazai perjogtörténet területén pedig a megkésett polgári átalakulás jogrendjére való áttérés adja a kutatás fő irányvonalát. A konkrét tényanyag elemző rendszerezése azonban, szinte minden esetben az előzmények módszeres feltárását is magában foglalja, és egy erőteljes komparatív jogtörténeti aspektus jelenlétéről tanúskodik. A szerző felkészülten és megfelelő eszközök birtokában keresi a perjogtörténet belső fejlődési törvényeit, s ezért nem is maradhat meg a hazai sajátos viszonyok bemutatásánál. „A vizsgálódások korszerűsége — mondja a szerző — nem jelentheti a feltárt jelenségek egyes sajátosságainak kiragadását a szerves összefüggésekből". E gondolat következetes érvényesítése által módszertani szempontból is különös figyelemre érdemes mű született Katona Géza munkássága nyomán, amelyben a bűnperbeli bizonyítás instrumentumainak fejlődéstörténete a címben jelzett térbeli és kronológiai határokon messze túlterjedő, módszeres feltárást nyert. Az alapvető hazai jogemlékek (a HK., a hatásában jelentős Praxis Criminalis, a Theresiana, a Josephina, az 1803-as osztrák Bp., az 1843-as Btk.-tervezet, az 1853-as osztrák Bp. stb.) és a levéltári források bizonyító erejű egybevetése mellett a szerző megalapozottan nyúlt vissza a virágzó és a korai feudális joggyakorlat hazai és nemzetközi eredőihez, célszerűen alkalmazva a közel-környező európai népek joggyakorlatának vagy éppen jogi kultúrájának idevágó korábbi elemeit. A mértékadó nemzetközi tudományos irodalom egyidejű felhasználása és az idevágó marxista szakirodalom széles ismerete teszi megalapozottá ezt a törekvést.

Egészében a mű gazdagon dokumentált komparatív anyaga tanúsítja, hogy a szerző a módszertani szempontból is úttörő törekvést tudatosan és eredményesen vállalta. A módszertani kutatások viszonylagos elmaradottságából fakad mindmáig az a jelenség, hogy a polgári jellegű komparatisztika által kompromittált retrospektív módszert pejoratíve fogjuk fel, s felhasználása vagy alkalmazása esetén sem beszélünk róla. A módszertani válság talaján fogant reakciós (burzsoá) irányzatok az összehasonlító kutatások értékét általában deminuálni törekedtek. Ezzel egyidejűleg gyakori az a jelenség egészen a napjainkig, hogy a burzsoá reakciót kiszolgáló tanítás a maga módján ugyancsak alkalmaz komparatív megoldást és annak újszerűségét hangosan hirdeti. Ilyen törekvéseket ismertünk meg a specifikumok szerepét abszolutizáló tendenciákban, amelyek nem egyedülálló jelenségei a jelenkori burzsoá jogtudománynak. A módszertani válságból fakadó, analóg jelenségek egész sora él mindmáig, a burzsoá jogtudományban és ezek egyik jellegzetes csoportját nevezi a tudománytörténet modernizáló, ill. visszavetítő (retrospektív) összehasonlításnak. Elengedhetetlenül fontos azonban a modernizáló és az ún. retrospektív módszer egymáshoz való viszonyára figyelmet fordítani, mivel azok nem mindig voltak és vannak elszakíthatatlan kapcsolatban egymással. A retrospektív eljárást már a komparatisztika hajnalán alkalmazott a kutatás minden olyan esetben, amikor a vizsgált jelenség csökevényének továbbélő elemeit tudta csak feltárni és ebből következett vissza a hiteles forrásokkal nem rendelkező korokra. Az emberi társadalom kezdetleges alakzatait, a tulajdonviszonyok kezdeteit, vagy pl. a mark-közösségi viszonyok feltárását végzők alkalmaztak először módszeres retrospektív kutatást, hogy a még korukig fennmaradó primitív kultúrák tapasztalatait is felhasználják. Tudományos értékű konzekvenciák levonásához azonban úgy a Mark-elmélet alkotói, mint a szokásjogot, ill. a jogi néphagyományt feltárók is a történeti forráskritikát hívták segítségül (*G. L. Maurer, G. Hannsen* és mások után, főként *M. M. Kovaljovszkij* kutatásai emelték magasra az ilyen jellegű tudományos eredmények értékét Ld. Szovremennüj obücsaj i drevnüj zakon. T. I—II. Moszkva, 1886.). Sokáig ez az eljárás a modernizáló visszatekintéstől szinte teljes mértékig mentes volt. Edgar Meyer, Fustel de Coulanges, Fr. Seebohm, Alphons Dopsch és mások fellépése jelzi a változást a 19. század utolsó évtizedeiben, amikor a retrospektív összehasonlítás a tudománytalan modernizálással telítődött (L. *A. I. Danilov:* Kritika dopsinszkij koncepcii Szrednije Veka (1957) 27—30. old.; Fr. Seebohm, Fustel de Coulanges, Richard Hildebrand szerepének tudománytörténeti értékelésére l. *Neuszühin,* Vozniknovenie zaviszimmogo kreszt'jansztva v Zapadnoj Evrope (Moszkva, 1956) c. művét.)

Modern burzsoá jogelvek és intézmények történeti előzményeinek visszavetítő felfogása terjedt el az említett kutatók munkássága nyomán, miközben az ún. retrospektív eljárás a politikai reakció aktuális céljainak szolgálatára silányult. A visszavetítő modernizálás tudatos képviselője ugyanis „felleli, ha kell akár az őskorban is a hanyatlásnak indult burzsoá jogrend egyes elemeit", hogy annak örökérvényű voltát igazolja. [Ide utal joggal *Juliusz, Bardach:* Metoda porownawcza. Czasopismo Pr. Hist. XIV. (1962) 2. sz. 33. old., vö. *Kulcsár* K: im. Kritikai tanulmányok (1963) 98. old.; *Juskov, V.:* Isztorija goszudarsztva i prava (1961) 292. old.]. A konkrét társadalmi-gazdasági viszonyok, ill. az időmomentum teljes ignorálásával konstruál ez a reakciós irányzat teóriákat a burzsoá jogintézmények történelmi

szerepének felnagyítása érdekében. A történetietlen visszavetítés természetesen maga után vonja a források önkényes újraértékelését és meghamisító interpretálását. „A burzsoázia a maga tetszése szerint mutatja be a múltat" — mondja találóan Herbert, Aptheker [l. Újabb irányzatok az amerikai történetírásban. Történeti Szemle II. (1955) 3—4. sz. 504. old.], és ebben már a 20. század polgári jellegű komparasztikája sem akadályozta meg.

Valójában a visszavetítő — modernizáló eljárás is alkalmaz összehasonlítást a történeti összefüggések módszeres igazolása nélkül. A belőle fakadó következtetés tudománytalansága tehát nyilvánvaló, vagy legjobb esetben csak formális analógia megfigyelésére ad okot. A vulgáris-evolúcionista szemlélet továbbélése is alapot adott a modernizáló-visszavetítő szemlélet terjedésének. Eszerint a vizsgált jogintézmények előzményei, csírái már századokkal előbb léteztek és ezek fokozatos növekedésében az ideálisnak vélt polgári jellegű jogintézmények tradíciói ismerhetők fel. Az institucionális összehasonlítás egy lényeges területét sajátítja ki magának ez a felfogás és azt abszolutizálva, önkényesen terjeszti ki az elemzés határát. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a jogintézmények történeti előzményeit kutató összehasonlításnak létalapja van, de ebben az esetben a valóságos történelmi összefüggéseket, vagyis az alkalmazott eljárás jogosultságát is igazolni szükséges. Létezik tehát olyan összehasonlító jogtörténeti elemzés, amelynek alapanyaga nem egyidejű jelenségekből áll össze, de társadalmi tartalma lényegileg azonos vagy közelálló. [Juliusz Bardach is ide utal a modernizáló felfogás bírálatával egyidejűleg, ld. ih. (1962) 33. old.] A polgárosodás kezdeteit szignáló középkori városjogok egyes elemeire kell csupán utalnunk, amelyekben gyakran a tőkés árutermelő viszonyok csíráinak kifejlődését kell látnunk. Ezek felismeréséhez azonban nincs szükség a modern intézmények önkényes visszavetítésére, hiszen a polgárosodó város gazdasági társadalmi szükségletei bőséges támpontot nyújtanak az adott intézmény jellegének megítélésére. A közép- és kelet-európai megkésett polgári átalakulás jogtörténeti előzményei azonban az ilyen természetű feladatok nagy tömegét állítja elénk anélkül, hogy ebben a modernizáló visszavetítésnek elvi engedményre kényszerülne a tudomány. *Ilyen értelemben tartom a komparatív módszerek alkalmazása területén is megalapozottnak és újszerűnek Katona Géza munkáját.*

A visszavevítő modernizálás a hazai jogtörténetírás fejlődése során bőven rászolgált az ítéletre, hogy az összehasonlító kutatómunka ilyen jellegű torzításaival szemben elutasító álláspontra helyezkedjünk. Hazánkban ezek a törekvések főként a modernizáló közjogtörténeti tanítások formájában öltöttek testet, elválaszthatatlanul összefonódva a nacionalista ideológia eltorzult áramlataival. Önmagában is speciális megnyilvánulási formája ez a retrospektív modernizálásnak, hiszen az a nem létező alkotmányos rend helyét akarta kitölteni tudománytalan történeti analógiákkal, amelyek a magyarság modern közjogi elveken nyugvó berendezkedésének őseredeti voltát akarták igazolni. Közjogtörténetünk tudományos megalapozatlanságát és a hiányos források interpretálását használta fel ez az irányzat, hogy pl. az alkotmányos monarchia ideálisnak vélt rendjét már az államalakulás korai századaiban vagy éppen a törzsszervezet korában fellelje. [Alapja pedig ennek a fejlődésnek az a közjogi szellem, amely a magyarságot minden más néppel szemben megkülönbözteti — mondta találó iróniával *Molnár* Erik. L.: A magyar társadalom története (1949) 311—312. old.] Eme fő irány mellett azonban a modernizáló-retrospektív módszerek sokfélesége vonja magára a figyelmet a hazai jogi historizmus fejlődésében is. (L. Timon-féle közjogi nacionalizmus, történeti jogi modernizálás, angol—magyar analógiakeresés stb.)

Összegezve az elmondottakat nyilvánvaló, hogy a marxista jogtörténettudománynak a jelenkori burzsoá komparatisztika divatos, modernizáló törekvéseivel a leghatározottabban szembe kell szállni. Így a modernizáló-retrospektív módszerek alkalmazása útján keletkező ahistorikus tanításokat is el kell vetni, mivel azok tudományos igazságokat nem tartalmaznak. Sokszorosan beigazolódott ugyanis, hogy a mégoly tetszetős formában jelentkező, összehasonlító modernizálás mögött is akutális politikai célok állnak, rendszerint a válsággal küzdő burzsoá jogrend védelmezésének, vagy idealizálásának historikus eszközökhöz tapadó törekvései ezek. Tudatosan és az esetek túlnyomó többségében reakciós politikai tendenciák eszközeként jelentkeznek ezek a módszertani próbálkozások. Az ellenük folytatott harc tehát a modern jogtudomány előrehaladásának természetes velejárójaként fogható fel [Miként történettudományunk is vallja. L. *Pach* Zs. P.: A nacionalizmus elleni harc. Századok (1964) 315. old.], s egyben kiszélesíti feladatainkat a historiográfia, ill. a módszertan területén.

A modernizáló jogtörténeti tendenciák tudománytörténeti vizsgálata azonban arra is figyelmeztet bennünket, hogy az ide kapcsolódó retrospektív összehasonlítást módszertani értelemben külön kell választani a burzsoá jogtudomány reakciós törekvéseitől. Gyakran kerül ugyanis olyan feladat elé a kutatás, amikor a vizsgált jelenség pl. már csak töredékes formájában rajzolódik ki a feltárható forrásokban és ezek nyomvonalán haladva a retrospektív módszer alkalmazása elől nem lehet kitérni. Minden ilyen esetben — szorosan a konkrét társadalmi-gazdasági feltételekhez tapadva — az analóg folyamatok összehasonlító vizsgálata nyújthat még számottevő segítséget a valóság feltárására. Az ilyenfajta elemzéstől azonban nem feltétlenül a jelenkorhoz legközelebb álló jelenség (vagy intézmény) történeti előképének igazolhatóságát kell várni. A retrospektív módon vizsgálható anyag maga is történelmi kategória és idők folyamán lényeges tartalmi módosulások hordozójává lehet. Miként az angol jog példájához tapadva mondja Engels: „... megtölthetik őket polgári tartalommal, sőt a hűbéri elnevezéseknek egyenesen polgári értelmet is tulajdoníthatnak". [L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása, vö. *Marx—Engels,* Vál. M. II. (1949) 391. old.]

A történelmi példa találó voltát kell hangsúlyoznunk a közép- és kelet-európai megkésett polgári át-

alakulás jogrendjének kibontakozására gondolva. Hazánk és a környező népek burzsoá jogrendjének feltárása során — miként Katona Géza munkája is jól mutatja — gyakori ugyanis az a jelenség, hogy a feudális eredetű jogintézmények egy része fokozatosan új tartalommal telítődik. Még gyakoribb továbbá az a történelmi példa, amikor a polgári érdekeket kifejező jogi viszonyok egyes elemei (pl. az áru és piaci viszonyokat kifejezők) jóval a forradalmi átalakulás előtt megtűrt, vagy éppen jogilag is elismert jelleget öltöttek és az ennek megfelelő intézményformák is kifejlődni látszottak. Az ilyen előzmények retrospektív módszerrel történő azonosítása viszont semmiképpen nem minősíthető modernizáló törekvésnek, hiszen általa a késleltetett polgári átalakulás előtörténetének éppen egyik alapvető jellemzője kerül közelebbi megvilágításba. *Ez a tudományosan megalapozott törekvés tűnik ki a bűnperbeli vizsgálat jogi kérdéseinek szabályozását, a tanú- ill. tárgyi bizonyítás fejlődését vizsgáló műből is,* melynek szinte minden lényeges összetevője tartalmaz összehasonlító kitekintést a kora-középkorig visszanyúló hazai, ill. kontinentális viszonyokra. (Ld. a műnek a tanúbizonyításhoz, a tárgyi bizonyításhoz, ill. az indicium perbeli alkalmazásához kapcsolódó fejezetei nyomán.) A bűnperbeli bizonyítási eszközök fejlődésének szentelt mű tehát a megkésett polgári átalakulás jellemzőit tárja fel és a kriminalisztika, ill. a perjog körén kívül, főként a jogtörténettudomány számára nyújt értékes eredményeket.

A jól átgondolt és a minősítő eljárás után igényesen továbbfejlesztett *munka a jogfejlődés vizsgálatával hivatásszerűen foglalkozók figyelmét* is számos esetben *új kutatási feladatok felismerésére készteti.* Egészen nyilvánvaló például, hogy a perbeli vizsgálat jogi kérdéseinek szabályozása, a tanú- ill. a tárgyi bizonyítás, és az indiciumok perbeli alkalmazásának feltárása során a mű az újabb részletkutatások lehetőségeit nagy gyakorisággal tárja az olvasó elé. A csavargókról és paraszti ellenállás leküzdéséről tanúskodó helytartótanácsi intimatumok összefüggő folyamatában pl. láthatóan a szerző is egy ilyen kiaknázatlan lehetőséget lát. (L. 36—40., 58—59. stb. old.) A lehatárolt perjogtörténeti keretek közt ki nem meríthető témakör a perbeli vizsgálat jogi szabályozásának bemutatása során bontakozik ki előttünk. Jól láttatja a szerző, hogy a társadalmi átalakulás közelsége és a helytartótanácsi szabályozás között szoros összefüggés volt e korban, a perbeli garanciák és az indiciumtan normarendszere sem nyújtott azonban védelmet a korabeli társadalom elnyomott rétegeinek.

Jól sikerült összetevője Katona Géza munkájának az inkvizitorius perstruktúra kialakulását elemző vizsgálódása. (L. 52—92. old.) A magyarországi szóbeli per és a császári jogalkotás által a 19. század elején (l. Osztrák Bp. 1803.) restaurált inkvizitorius perstruktúra egymáshoz való viszonya és a magyar bírói gyakorlat megítélése tartalmazza e témakör egyik legfontosabb tudományos konzekvenciáját. „Jóllehet, az inkvizitorius perjog tételei számtalan csatornán keresztül eljutottak Magyarországra" is — mondja joggal a szerző —, a nemesség gondosan ügyelt arra, hogy a privilegizáltak joghelyzetét veszélyeztető intézmények ne honosodjanak meg. A szerző joggal veszi fel a harcot azzal a polgári jellegű szemlélettel, amely ebből a tényből kiindulva a korabeli magyar bírói gyakorlat viszonylagos humanizmusának illúzióját keltette. (L. 72—73. old.) Jogtörténeti szempontból tulajdonítok kiemelkedő jelentőséget továbbá a perbeli vizsgálat reformkori, ill. az 1853-as Osztrák Bp. és az Országbírói Értekezlet hatása alatt kifejlett módosulásainak. Az 1843-as Btk. javaslat idevágó kompromisszumos útkeresésének, ill. a neoabszolutizmus által behozott Osztrák Bp-nek (1853) is jól adózik a mű. A szerző nem rejti el sem a reformerek kompromisszumra hajló magatartását, sem az oktrojált idegen jog viszonylagos haladást jelentő voltát (l. 83—88. old), vagyis, hogy a szolgabíráihoz és pandúrjaihoz olyannyira ragaszkodó magyar, nemesi reformer jogtudattal szemben az 1848—49-es forradalmak örökségének (kényszerű) végrehajtója szerepét játszó, osztrák jogalkotás e téren egy korszakalkotó változás (a közigazgatás és a jogszolgáltatás elválasztásának) megteremtője volt. Eme tényköriilmény kiemelése és az 1853-as Bp. szerepének feltárása alapján tehát azt látjuk, hogy nálunk a feudális és a kapitalista perjogi rendszerek közötti átmenet legreakciósabb útja nyílt meg főként a kiegyezés korában. A feldolgozás gazdagon dokumentálja egyébként, hogy ez az eredmény, bonyolult tükröződése annak az átalakulásnak, amelynek kompromisszumos jellege az Elbától keletre szinte minden európai nép jogrendjében kitapintható közös törvényszerűségeket hagyott maga után.

A *„tanúbizonyítás és a gyanúsított vallatása"* c. fejezet (ld. 3. pont, 95—218. old.)-tól *a mű hatványozottabb mértékben viseli magán az alkalmazott jogtudomány igényeit.* Az igényes historikus elemzés azonban ezúttal is rendkívül szemléltető fejlődéstörténeti képsorok megalkotására adott lehetőséget és ezáltal a jogtörténettudomány számára is tanulságos eredményekhez vezetett. Úgy tűnik egyébként, hogy a témakör kronológiai behatárolása ezúttal igen szerencsésen érvényesül. A feudális perjog kodifikálatlansága és a bírói gyakorlatnak a történelmi joggal (jórészt szokásjoggal) való szoros kapcsolata ugyanis indokolttá teszi a 18—19. századokból történő erőteljes visszatekintést. A tanúbizonyítás középkori, ill. kora feudális viszonyainak felvázolása e keretek között indokolttá vált, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az idevágó tudományosan ietisztázottnak mondható, alapvető ismereteink felidézésén túl szerzőnk a 11—12. századi viszonyok megítélésében is új megállapításokat kívánt alkotni. Nem látszik teljesen meggyőzőnek azonban pl. a Vinklerrel szemben hangoztatott állítás, miszerint a ténytanú megjelenése már a 11. századra tehető, a magyar jogfejlődésben (l. 110—111. old). Vinkler és még inkább Hajnik ill. a hivatal és intézménytörténet sok más képviselője az Árpádkor okleveles és egyéb jogbiztosító (peres) kútfő birtokában adott némi képet számunkra a korai feudalizmus bírósági szervezetének és perjogának fejlődéséről. A hiányos történeti forrásanyag korának megítélésében persze lehetségesnek kell tartanunk a változásokat. I. László

egyik törvényhelyének felidézésével azonban még önmagában nem bizonyítottunk a ténytanú valóságos szerepére vonatkozóan, hiszen csak a jogszolgáltatás némi (akár töredékes) anyagának ilyen értelmű felsorakoztatásával lehetne vélelmezni egy új felfogást. Nem lehet persze azt kívánni a szerzőtől, hogy az ide csak vázlatszerűen kapcsolt visszatekintéseket a módszeres forráskritika szabályai szerint dokumentálja egész történelmi korszakot illetően.

A gyanúsított vallatása, a gyanúsított kihallgatása, a vallomások értékelése, a szembesítés, valamint a tárgyi bizonyítás, a szemle és a szakértők szerepének vizsgálatában ismét az alkalmazott tudományág igényei érvényesülnek egy megalapozott historikus szemlélettel párosulva. Az ún. indiciumtan tárgyában kifejtett és rendszerezett ismeretanyag pedig a mű egyik különösen jól sikerült összetevője. Az előbbiekben csakúgy, mint a munka utolsó, terjedelmes részében, vagyis az indiciumok perbeli alkalmazásának fejlődése területén (l. 335—386. old.) a 18—19. századra behatárolt elemzés következetesen érvényesül. Talán ebből is fakad, hogy az itt feltárt ismeretanyag alapján elért eredmények jogtörténeti megítélése egyértelmű elismerést kelt. A Praxis Criminalis, a Josephina, a Theresiana ill. a megyei levéltárak által őrzött hazai peres kútfők, nemkülönben a forrásértékű jogirodalom sikeres ötvözésével tudott itt a szerző tanulságos, és új tudományos értékekkel bíró feltárást végezni.

A „tárgyi bizonyítás" (szemle, a szakértők stb.) c. alatt kifejtett anyagban a szerző a modern kriminalisztika szinte minden lényeges kategóriáját rávetíti a gazdagon feltárt történelmi matériára és a szűkebb szakmai érdeklődés felkeltésén túl tudománytörténeti szempontból is értékes elemzést nyújt. Dicséretes szorgalommal és tudományos igényességgel alkot Katona Géza ezúttal is egy széles látókört, nem elégedve meg csupán a hazai feudális jog szintjén feltárható sajátosságokkal. (L. a római jog, ill. jobbára a szláv-, germán jogok körében feltárt nyomonkövetési, kollektív felelősségi rendszerek felidézését.)

Szerzőnk rokonszenves elhivatottsággal végzett fáradságos forrásfeltáró munkája tehát a szűkebb jogtörténettudományi körökben is feltétlen elismerést érdemel. A nagy szorgalommal felhalmozott ismeretanyag és a módszeres kutató-elemző munka eredményeként, a szerző elsődleges hivatását képező, alkalmazott jogtudomány (kriminalisztika) területén csakúgy, mint a tulajdonképpeni történeti jogtudományok számára hasznos ismereteket alkotott. Eme pozitívumok gazdagságát szignálja a főbb összetevők epilógusaként látható összefoglalás is (I. 387—393. old.). Ezért a jogtörténetkutatás idevágó érdekeltségének ezúttal is hangsúlyt szeretnék adni. Az indiciumok perbeli alkalmazásának a szerző által történt alapos feltárása ugyanis pl. gazdag tényanyag és fontos társadalompolitikai összefüggések megragadásának lehetőségét kínálja fel a módszeres jogtörténetírás számára. Különös értéke az elemzésnek, hogy az eddig jórészt feltáratlan jogszolgáltatási gyakorlat és az érintett normatív joganyag szembesítésével nyújt alapot a historikus konzekvenciák levonására. Hasonlóan ilyen értékek hordozóinak tekinthető a segédindiciumok (adminicula) körén belül található reakciós eszközök kritikai értékelése is. Nem kétséges a mű alapján, hogy ezeket az eszközöket a vizsgált kor jogszolgáltatása az elnyomottak ellen fordította. Alaptalan volna számonkérni a szerzőtől, hogy ezt az érdeklődést felfokozó elemzést miért nem terjeszti ki a polgári kor egészére. Azt a feltevést mégis megkockáztatom, hogy a szerzőtől — egy későbbi időben — bizton remélhető ez a különös odaadást igénylő elemzés.

Horváth Pál

Savgulidze Tamaz:
*Indulat és a büntetőjogi felelősség**

A modern életben a pszichológia általában mind nagyobb jelentőségre tesz szert. A pszichológiának ez a megnövekedett jelentősége megmutatkozik többek között abban is, hogy fokozódik az a szerepe, amelyet mint a büntetőjogi tudományok segédtudománya tölt be. Ma már a pszichológia elmélyült és alapos ismerete nélkül a büntetőjog számos kérdését nem lehet megnyugtató módon megoldani. És annak ellenére, hogy ezt a megállapítást szinte valamennyi büntetőjogász elfogadja, a büntetőjog pszichológiai vetületeinek a tárgyalása általában is, és különösen a magyar büntetőjogi irodalomban távolról sem kielégítő. Ilyen körülmények között már egymagában a tárgyára tekintettel is fokozott figyelmet érdemel az itt ismertetett könyv. De az általa feldolgozott téma időszerűségén túlmenően Savgulidze Tamaz könyvével kapcsolatban ki kell emelni a tudományos alaposságot, azokat a mélyreható ismereteket, amelyek birtokában a szerző a könyvét megírta és megvilágította az általa érintett kérdéseket, akár a büntetőjog körébe, akár a pszichológia körébe tartoznak is azok.

Az első fejezetben *a büntetőjogilag büntetendő magatartás problémáit* világítja meg, részletesen tárgyalva a magatartás pszichológiai struktúrája és a büntetőjogi felelősség közötti kapcsolat kérdéseit. A büntetőjogot csak az olyan emberi cselekedetek érdeklik, amelyeknél az alany mint meghatározott pszichofizikai lehetőségek hordozója lép fel, mint olyan lény, aki képes megtartani a jogrend követelményeit. Az emberi magatartásról szólva a pszichológiában megkülönböztetik az akaratlagos és az impulzív magatartást. A büntetőjogot sértő akaratlagos magatartások esetében a büntetőjogi felelősség problémája nem von maga után különösebb nehézséget. Nem ez a helyzet azonban az impulzív magatartások esetében, amelyek közé sorolják a pszichológusok az indulati cselekményeket is. A büntető törvénykönyvek ugyanis olyan tényállásokat is tartalmaznak, amelyek büntetni rendelik az erős felindulásban, azaz az indulati állapotban elkövetett cselekményeket. Felmerül tehát az a kérdés, vajon nem terjednek-e túl a büntetőjogilag büntetendő cselekmények az akaratlagos cselekmények keretein, nem kerülnek-e az ilyen cselekmények közé olyan impulzív magatartások, amelyek már nem tekinthetők akaratlagosnak. Ezt a kérdést csak a magatartás pszicholó-

* Affekt i ugolovnaja otvetsztvennoszty, „Mezmereba" Kiadó, Tbiliszi 1973, 214. old.

giai struktúrájának a tisztázása alapján lehet megválaszolni. Ezért a szerző a könyvében részletesen foglalkozik a magatartás pszichológiai struktúrájával, amelyet Uznadze D. N. ismert grúz pszichológus beállítódási elmélete alapján világít meg.

Abból indul ki, hogy az egyén, az individuum a szükségletek alapján alakul ki, a reá ható külvilág pedig a szükséglet-kielégítési helyzet alakját ölti magára. A külső világ mint meghatározott szükségleti helyzet abban a hatásban tükröződik, amelyet az alanyban kivált. Ez a hatás viszont az alany átszerveződésében, alakváltozásában jelentkezik. Maga az alany a szükségleti helyzetnek megfelelően megváltozik, és így a cselekménye olyan szubjektum magatartása, akit az adott környezet alakított ki. Ez azt jelenti, hogy a cselekmény jellegét az adott helyzetben bizonyos keretek között az alany beállítódása már a cselekmény kezdete előtt eleve meghatározza, értve a beállítódáson azt a belső állapotot, amely az alanyban a helyzet hatása alatt keletkezik és a magatartásának közvetlen oka, illetve feltétele. A beállítódásban a magatartási helyzet tükröződik, ezért az ennek megfelelően végbemenő magatartás összhangban van a helyzettel, azaz célszerű. A beállítódás mint a magatartás közvetlen forrása egyben megszabja a magatartás célszerűségét is.

A büntetés alkalmazását az embernek az a képessége teszi lehetővé, hogy választani tud a szükségletei között, s így képes arra, hogy egyes szükségleteinek ne rendelje magát alá. Az alany beállítódása nem automatikusan megy át a megfelelő magatartásba, hanem a beállítódás más formában is realizálódik, a megfelelő cselekmények kiváltása helyett eljut a tudatig és ott realizálódik az adott magatartásra vonatkozó képzetben. A magatartás azonban nem mindig jut el az alany tudatáig. Erre csak akkor kerül sor, ha valamilyen akadályba ütközik, legyen az akár objektív, akár szubjektív jellegű akadály.

Ha a magatartás valamely aktuális szükséglet hatása alatt megy végbe, annak egyes szakaszai és mozzanatai mintegy önmaguktól valósulnak meg tudatos irányítás nélkül. Az ilyen magatartást nagymértékben az a helyzet határozza meg, amelyben a cselekmény megvalósul. Ilyenkor az alanyra az az aktuális helyzet hat, amely a megfelelő beállítódást kiváltja. Éppen ez a beállítódás irányítja az alany magatartását. Amennyiben az ilyen esetekben időszerű szükséglet kielégítése érvényesül impulzusként, a magatartást impulzív magatartásnak nevezzük.

Az impulzív magatartás nem azonosítható a reflex cselekményekkel. Ha nem is jut el a tudatig, ez nem jelenti azt, hogy kikerül az alany ellenőrzése alól. Az ilyen esetben lényegében csak a magatartás tudatosságának a fokáról van szó. Bár az ilyen magatartást a beállítódás irányítja és az átgondolatlan, az mégis célszerű magatartás és az alany képes arra, hogy azt bármikor a tudatával átfogja.

Az akaratlagos és impulzív magatartás között nincs „kínai fal". A büntetőjogi felelősség nem csak az akaratlagos magatartáshoz kapcsolódhat, hanem az olyan impulzív magatartáshoz is, amikor az alany képes arra, hogy a magatartásánál az akaratát is latba vesse. Az olyan impulzív cselekmény esetén, amikor az alany akarati szférája meg van bénítva, az adott személy nem tekinthető akarat alanyának és nem tartozik felelősséggel a cselekményeiért. Büntetőjogi felelősség csak az akarat alanyát terhelheti. Csak az akarat háríthatja el a szükséglet impulzusát és biztosíthatja az alany számára azt a lehetőséget, hogy eleget tegyen a jogrend követelményeinek. Ahol nincs lehetőség akaratlagos cselekményre, nincs büntetőjogi felelősség sem. Ha az indulat patologikus formát ölt és megbénítja az akarati szférát, az alany megszűnik a maga ura lenni és nem tartozik büntetőjogi felelősséggel a cselekményéért.

A szükségletek szerepe a magatartási faktorok rendszerében igen nagy, ez azonban nem jelenti azt, hogy a büntetendő magatartás oka a szükségletek rendszere. A szükséglet csak az aktivitás motorja, forrása. Annak megmagyarázásához, hogy az alany a lehetséges magatartások sokaságából miért választotta éppen a büntetendő cselekményt, meg kell vizsgálni az embert mint társadalmi lényt. Az akarat alanya egyben a társadalmi kontroll alanya is. Az, aki elveszti azt a képességét, hogy alárendelje magát a társadalmi kontrollnak, ezzel kikerül a jogi kontroll alól is, azaz elveszti ezt a képességét, hogy betartsa a jogrend követelményeit.

A társadalmi kontroll hatást gyakorolhat a magatartási sablon kiválasztására azáltal, hogy meghatározott tárgyakat kirekeszt a szükségletkielégítési helyzetből. Például, az éhező civilizált embernél a holttest nem váltja ki az emberi hús megevésének a beállítódását, mert az számára nem jelentkezik az evési szükséglet kielégítésének a helyzeteként.

A társadalmi kontroll az impulzív magatartásra szubjektív akadályként hat. Az akadály felmerülése esetén az alany megszünteti az impulzív cselekvést, újonnan kialakuló helyzet áll elő és az eljut az alany tudatáig, aki döntést hoz a további cselekedetét illetően. Az impulzív magatartás akaratlagossá változik. Ez a helyzet akkor sem változik, ha a bűncselekményt indulati helyzetben követik el, mivel az alanynak ilyen helyzet esetén is megvan az önellenőrzési képessége, és ennek megfelelően a jogi ellenőrzési képessége is. A bűncselekmény elkövetésével az alany kimutatja a társadalmi arculatát, azt, hogy mennyiben fogadja el az adott értékrendszert.

A könyv második fejeztében a szerző részletesen foglalkozik *az emociókkal és azok hatásával a büntetendő magatartásra.* Az emocionális átélések kialakulása szorosan összefügg a szükségletekkel. Az ilyen átélések befolyásolják az alany magatartását. Ha az emóciók eluralkodnak az ember pszichikai világában, olyan irányban befolyásolják a benne végbemenő motivációs folyamatokat, hogy növelik vagy csökkentik a szükséglet kielégítésére szolgáló tárgy értékét. Kihatnak a társadalmi kontrollra is, csökkenthetik vagy megszüntethetik a társadalmi kontroll hatását. Csökkentik az önkontroll és a jogi kontroll jelentőségét.

A könyv részletesen foglalkozik a dühkitöréssel, mint az emocionális átélések krit'kus pontjával, amit rendszerint rendkívül erős konfliktusos helyzetek váltanak ki. Ilyenkor valamely másik személy ré-

széről az alany szempontjából nem kívánatos konkrét magatartás az érzések olyan erős kirobbanását váltja ki, hogy ez a disszonanciának nevezett pszichikai állapot kialakulásához vezet. A disszonancia a tudati szférában a bosszú szükségleteként tükröződik.

Az olyan erős emocionális átélés esetén, mint amilyen a dühkitörés, az elkövetett cselekmény miatti büntetőjogi felelősség megalapozása végett mindenekelőtt azt kell bebizonyítani, hogy a dühkitörés ellenére az adott cselekmény nem került ki a tudat ellenőrzése alól.

Bár a düh indulatában elkövetett cselekmények nem mindig jutnak el a tudatig és azokat a helyzetnek megfelelő beállítódás irányítja, azok mégsem különülnek el teljes mértékben a tudattól. Ezekre mindössze az jellemző, hogy viszonylag a tudatosság alacsony fokán állnak. Az egészséges ember a dühtől vagy más indulattól soha sem kerülhet tudaton kívüli állapotba.

A büntetőjogi felelősség megalapozásához azonban ezen túlmenően azt is be kell bizonyítani, hogy az alany a düh indulatában sem veszti el azt a képességét, hogy megfékezze a szükséglet impulzusait és alárendelje a magatartását a jogi kontrollnak. Az indulatok kísérleti vizsgálata alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a konfliktus annál élesebb indulati állapotot vált ki, minél közelebb van a kibontakozása a motorikus szférához. Indulati állapotban mindenekelőtt a motorikus szféra közelében kerül sor a magasabb automatizmusok megsértésére, az alanyok itt veszítik el az általánosított cselekvési sémákat. Ahhoz mérten, ahogyan a konfliktus átkerül az intellektuális szférába, patogén hatása rendszerint gyengül, és az indulatot le lehet küzdeni. Minthogy a düh indulata esetén az alany nem veszíti el azt a képességét, hogy át tudja vinni a büntetendő magatartás beállítódását a motivációs szférába, meg lehet állapítani, hogy nem veszti el az indulat leküzdésének a képességét sem. A düh állapotában a magatartás impulzív jellege megnehezíti a magatartás kiválasztásánál a motivációs folyamatot. Ezért a kiválasztás kellő átgondolás nélkül megy végbe, de nem véletlenszerűen, mivel az alany az indulat ellenére is a társadalmi kontroll bizonyos mértékű befolyása alatt áll.

A szerző a könyv harmadik fejezetében részletesen foglalkozik *az indulati bűncselekmények alanyi oldalával.* Egybeveti a magatartást és a bűncselekmény alanyi oldalát. Foglalkozik a magatartás céljával és motívumával indulati bűncselekmények esetében. Keresi a választ arra a kérdésre, hogy elkövethető-e indulati állapotban szándékos bűncselekmény. Arra a megállapításra jut, hogy indulati cselekmény esetében a számtalan információ alapján kialakult beállítódáson keresztül kialakul az alanynál nemcsak a cselekménye ténybeli oldala irányában való időszerűsített viszony, hanem a cselekmény értékelése is. Az elkövető nemcsak azt tudja, hogy milyen cselekményt követ el és milyen eszközzel, hanem azt is, hogy a cselekménye társadalomra veszélyes. Ennek során nemcsak a tárgyak és jelenségek ténybeli oldalára vonatkozó ismeretek aktualizálódnak, hanem az értékelési oldalukra vonatkozó ismeretek is. És a tudásnak ez a minimuma elegendő ahhoz, hogy társadalmi veszélyesség tudatáról beszéljünk. Így tehát az indulati bűncselekményeknél fennállnak az egyenes szándék összes szükséges elemei.

Indulati bűncselekmény esetén kizárt a luxuria, azaz az olyan pszichikai állapot fennforgása, amikor az elkövető előre látja a magatartása társadalomra veszélyes következményei bekövetkezésének a lehetőségét, azonban könnyelműen arra számít, hogy azok elkerülhetők. A. luxuriára jellemző pszichikai folyamatok gondolkodási folyamatokkal járnak együtt, azaz az akaratlagos és nem az indulati magatartással kapcsolatosak.

Amennyiben megállapítást nyert, hogy az alany az indulat állapotában nem látta előre magatartása társadalomra veszélyes következményeit, bár előre láthatta volna és köteles volt előre látni, akkor negligencia formájában forog fenn gondatlanság.

A negyedik fejezet *az indulat indokolt voltának a feltételeiről* szól és részletesen tárgyalja az indulat igazolt (megbocsátható) voltát. Foglalkozik az indulati bűncselekmény tényállásainak ténybeli (pszichológiai) ismérveivel, valamint e tényállások értékelési ismérveivel. Az ötödik fejezet *az indulati bűncselekmények minősítésének* kérdéseivel foglalkozik, különös tekintettel az emberölés minősített eseteire, valamint a könnyű testi sértések eseteire. A hatodik fejezet *az indulati bűncselekménynek a hozzá közelálló büntetőjogi intézményektől való elhatárolása kérdéseit* tárgyalja.

Az ismertetésben távolról sem volt lehetőség arra, hogy kitérjek a könyvben megtárgyalt valamennyi kérdésre. Azt gondolom azonban, hogy a könyv tartalmának ez a rövid áttekintése is megmutatja, hogy ez a munka komoly hozzájárulást jelent a büntetőjog elméletének továbbfejlesztéséhez. A munka szerzője a Tbiliszi Egyetem professzora és a Grúz Legfelsőbb Bírósága bírája. Minthogy a könyv Tbilisziben jelenet meg, még orosz nyelven is csak nehezen szerezheti azt meg a magyar olvasó. A nagy irodalmi apparátussal dokumentált munka pedig igazán megérdemelné, hogy azt hozzáférhetővé tegyük a magyar olvasók számára. A magam részéről indokoltnak tartanám annak magyar nyelven való megjelentetését (esetleg a szerző által időszerűsített formában). Nem lehet kétséges, hogy termékenyítően hatna a magyar büntetőjogi irodalomra.

Márkus Ferenc

*Lanovenko, I. P.: A munkajogok védelme**

A Szovjetunióban az állampolgári jogokat nemcsak az alkotmányban való kinyilvánításukkal biztosítják, hanem megteremtik az összes feltételeket azok tényleges érvényesüléséhez. A munkához való jog egyik olyan állampolgári jog, amelynek nemcsak az egyén számára, hanem a közjólét szempontjából is igen nagy a jelentősége. Természetes tehát, hogy annak védelmét a jogrend a rendelkezésére álló valamennyi eszközzel biztosítja. Az ilyen eszközök között fontos helyet foglal el a büntetőjog. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a szocialista államok jogi irodalma nem foglalkozik kellő mértékben a munkához való jog bün-

* Ohrana trudovüh prav. Kijev, Naukova Dumka Kiadó, 1975. 320 old.

tetőjogi védelmének a kérdéseivel. Éppen ezért rendkívül figyelemre méltó Lanovenko itt ismertetett munkája. Ez a munka a következő alcímet viseli: „Az Ukrán SZSZK büntető törvényei fejlődésének elméleti problémái", ami arra utal, hogy az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság büntetőtörvényei fejlődésének tükrében világítja meg a munkajogok büntetőjogi védelmének a problémáit, a szerző elméleti fejtegetései azonban meghaladják az adott állam belső törvényhozását érintő kérdéseket és nemcsak az egész szovjet törvényhozás elméleti feldolgozását nyújtják, hanem hozzájárulnak ezen a szocialista büntetőjogi elmélet szempontjából eddig elhanyagolt területen a lemaradás behozásához. Nem kétséges tehát, hogy a magyar büntetőjogi tudományok szempontjából is igen fontos munkáról van szó, amelynek a jelentősége meghaladja a jogösszehasonlításhoz szükséges információk forrásának a jelentőségét.

A munka két részből áll. Az első rész történelmi kérdéseket tárgyal. Így bemutatja az állampolgárok munkához való joga szocialista védelmének kialakulását az Ukrán Szocialista Szovjetköztársaságban és e védelem továbbfejlődését, majd az idevonatkozó büntetőtörvények történeti fejlődésével foglalkozik. E rövid recenzióban nem térhetek ki a történelmi rész tartalmi ismertetésére, mindazonáltal meg kell állapítanom, hogy ezeket a fejtegetéseket is — miként az egész könyvet — a tudományos alaposság és a szerző mélyreható tárgyi ismeretei jellemzik.

A második részben a szerző a munkajogokat és a termelés biztonságát sértő bűncselekmények elleni harc hatékonyságának fokozásával foglalkozik, és kitér ezzel kapcsolatban egyes elméleti kérdések megvilágítására. A bűncselekmények általános és különös jogi tárgyára, valamint az elkövetési tárgyra vonatkozó fejtegetések után adott körbe tartozó egyes bűncselekményi tényállásokkal foglalkozik. A bűncselekmény tárgyainak az osztályozását összekapcsolja a büntető törvénykönyv különös része felépítésének és rendszerének kérdéseivel. Az állampolgárok munkajogát és a termelés biztonságát sértő bűncselekmények elkövetési tárgyát keresve a következőkben sorolja fel a vonatkozó bűncselekményeket: a szakszervezetek törvényes tevékenységének akadályozása, a munkaügyi törvények megsértése, terhes nő munkába való felvételének megtagadása, a munkavédelmi szabályok megsértése, a bányaművelés biztonsági szabályainak a megsértése, a robbanásveszélyt jelentő vállalatok biztonsági szabályainak a megsértése.

Miután igen helyesen megállapítja, hogy egységes módon kell megközelíteni az állampolgárok munkajogainak a védelmét és a közbiztonság megtartását a termelésben, minden részletesebb indokolás nélkül az adott kérdéskörbe sorolja a közlekedés biztonságát is. A közlekedés biztonságának ilyen besorolása természetesen vitatható megállapítás és csak sajnálni lehet, hogy a szerző nem fejtette ki részletesebben az ezzel kapcsolatos gondolatmenetét.

A bűncselekmény alanyával kapcsolatos fejtegetései során a szerző megállapítja, hogy az itt tárgyalt bűncselekmények alanya nem lehet bármely személy, hanem csak olyan, akit a jogszabályok a munkajogok védelme kapcsán meghatározott jogokkal ruháznak fel és kötelezettségekkel terhelnek. Ilyen személyek lehetnek hivatalos személyek, és lehetnek rendes dolgozók is.

A bűncselekmény objektív oldalára vonatkozó fejtegetések közül ki kell emelni, hogy a termelési balesetek okozása esetén a bűncselekményt befejezettnek kell tekinteni, ha a cselekmény (mulasztás) baleset bekövetkezését vagy bekövetkeztének reális veszélyét idézte elő. Akkor is befejezett a cselekmény, ha a megfelelő szabályok megsértése a külső (mechanikai, természeti stb.) erők veszélyes és az alany uralma alól kikerült mozgását idézte elő. Az aktív cselekményt és annak elhatározását vizsgálva megállapítja: igaz ugyan, hogy a cselekmény nemcsak az embernek mint élőlénynek testmozgásaként jelentkezik, hanem magában foglalja az objektív törvényszerűségek hatásának a tudatos kihasználását is, s így a bűncselekményt nem lehet a természeti jelenségektől és a mechanikus folyamtoktól elszakítottan vizsgálni, ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek az emberi cselekmény alkotó részeivé válnak.

A munkaügyi törvények, a biztonsági technika, a munkavédelmi és biztonsági szabályok megsértése nem csupán külső cselekményben megnyilvánuló aktív tevékenységként jelentkezik. Ezek a cselekmények gyakran valósulnak meg jogellenes mulasztás formájában. Az ilyen mulasztás rendszerint huzamosabb ideig áll fenn, és az mint büntetendő cselekmény elkövetésének a formája akkor fejeződik be, amikor beáll az olyan helyzet, hogy az elkövető már nem tudja elhárítani a káros következmény bekövetkeztét. A mulasztást valamely cselekmény vagy követelmény teljesítésének a kötelezettsége határozza meg.

A szabályok megsértését egymagában nem lehet azonosítani a büntetendő eredménnyel, de ezek a fogalmak egybe is eshetnek. Nem lehet azonban elfogadni az olyan álláspontot, amely tagadja, hogy egymagában a reális baleseti veszélynek az előidézése is lehet eredmény. Az a körülmény, hogy a baleseti veszély előállását is büntetendő eredménynek fogadjuk el, alapul szolgál a megelőző munka hatékonyságának növelésére.

A bírói gyakorlat vizsgálata alapján szerző arra a következtetésre jut, hogy a munkabalesetekkel kapcsolatos ügyekben egységes kritériumokat kell kidolgozni a következmények véletlen voltának a megállapítására. A gyakorlatban nem tesznek különbséget a véletlen mint az objektív oldal ismérve és a véletlen, mint a szubjektív oldal ismérve között. A véletlen eredmények kritériumai a következők: a) oksági kapcsolat az elkövető magatartása és a bekövetkezett eredmény között, b) az eredmény/ társadalomra veszélyessége, c) az eredmény bekövetkeztének nem szükségszerű, törvényszerű volta, d) az előreláthatóság hiánya.

Az itt tárgyalt bűncselekmények szubjektív oldalát illetően a szerző rámutat arra, hogy a megfelelő jogszabályok szövege nem tartalmaz kifejezett rendelkezést arra nézve, hogy az adott esetben a bűnösség milyen konkrét formájának a fennforgásához van szükség ahhoz, hogy a bűncselekmény megvalósuljon. Az egyes bűncselekményi tényállásokkal kapcsolatban

azonban a törvény tartalmának elemzése alapján és a gyakorlat alapján meg lehet állapítani a bűnösség megkívánt konkrét formáját. Az üzemi baleset okozásával kapcsolatban az az álláspont alakult ki, hogy ezt a bűncselekményt el lehet követni mind szándékosan, mind pedig gondatlanul is.

A könyve negyedik fejezetében a szerző a tárgyalt bűncselekmények megelőzésével foglalkozik. A bűnözés megszüntetése nem lehetséges azoknak az okoknak és feltételeknek a feltárása nélkül, amelyek elősegítik az elkövetésüket. A gyakorlat elemzése azt mutatja, hogy a tárgyalt bűncselekmények körébe tartozó, és az életre veszélyt nem jelentő bűncselekmények alapvető oka a bürokratizmus. A megelőzésre irányuló munkát főleg a megfelelő szervezeti megoldások feltárása útján kell folytatni.

Az állampolgárok munkajogainak és a termelés közbiztonságának jogvédelme az októberi Forradalom győzelme folytán vált valósággá. A szóban levő területet érintő büntető törvények történeti szempontú vizsgálata teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy a szocialista társadalmi viszonyok védelmének ezen a fontos területén növelni kell a büntető törvények hatékonyságát.

A szerző a lefolytatott vizsgálatai alapján arra a megállapításra jut, hogy jelenleg négy olyan fontos irányzat rajzolódik ki, amelyek a foglalkozási megbetegedések és az állampolgárok munkajogai elleni cselekmények megelőzéséhez vezetnek. Ezek a következők:

1. A felügyelet, az ellenőrzés, a munkajogok és biztonsági szabályok megtartására irányuló jogi biztosítékok egész rendszerének állandó tökéletesítése, így különösen a vonatkozó büntetőjogi szabályok felülvizsgálata és modernizálása.

2. A lakosság aktív továbbképzése a munka területén.

3. A tudományos-műszaki forradalomnak megfelelő biztonságos technika megteremtése.

4. Az orvosi profilasztika szerepének a fokozása.

*

Az ismertetés szerzője nem tekinthette feladatának azt, hogy kitérjen a könyvben kifejtett valamennyi részletkérdésre. Az sem tartozott a feladatához, hogy vitába szálljon a könyvbe foglalt elméleti megállapításokkal. A könyvben kifejtett fejtegetések alapossága különben is csak kevés lehetőséget adhatott volna erre. Úgy gondolom azonban, hogy a recenzióban említett kérdéseknek az állampolgárok munkához való jogának a komplexumába helyezése feltétlenül ráirányítja a magyar jogászok és különösen a magyar büntetőjogászok figyelmét erre a speciális jellegű monográfiára.

Márkus Ferenc

*Tiedemann, K.: Gazdasági büntetőjog és gazdasági bűnözés**

A mai burzsoá büntetőjog és büntetőjogtudomány közel sem alakította még ki a gazdasági bűncselekmények egységes fogalmát. A gazdasági életben elkövetett bűncselekmények elméleti és empirikus kutatása, a büntetőjogi és ezen belül a jogösszehasonlító, valamint a kriminológiai vizsgálódás tulajdonképpen csak a kutatás-tervezés és szervezés stádiumát érte el. A gazdasági élet természetesen korábban sem volt mentes a bűnözéstől, de a bűnügyi tudományok csak a 70-es évektől fordítottak alaposabb figyelmet erre a területre. A gazdasági büntetőjog elmélete tehát legfeljebb most van születőben. Napjainkban indulnak azok a kutatások, amelyeknek eredményeként a bűnügyi tudományok fokozott segítséget nyújthatnak a gazdasági életben előforduló bűnözés felderítéséhez és visszaszorításához. Ilyen körülmények között a gazdasági büntetőjogról és a gazdasági bűnözésről kétkötetes monográfiát írni különösen tiszteletreméltó vállalkozás. Impozánsak a monográfiát jellemző számok is. A mintegy tizenöt íves (négy paragrafusra osztott) első kötethez és a mintegy tizennégy íves (három paragrafusra osztott) második kötethez tizennégy oldalas irodalomjegyzék kapcsolódik.

A szerző, a freiburgi egyetem professzora, a bevezetésben rámutat arra, hogy a gazdasági élet latens bűnözése rendkívül nagyarányú, és a gazdasági bűncselekményekkel okozott kár csak milliárdokban mérhető. A latens bűnözés arányára és a mérhetetlenül nagy károsszegekre tekintettel e bűncselekmények felderítésére, eredményes üldözésére csak speciális képesítéssel rendelkező bűnüldöző szervek (rendőrség, ügyészség, bíróság) képesek egyáltalán.

Az első paragrafus áttekintést ad a gazdasági büntetőjog fejlődéséről és fogalmáról. Az áttekintésből megtudjuk, hogy a gazdasági viszszaélésekre vonatkozó büntető rendelkezések már a római jognak is részét képezték, de az állam tulajdonképpen csak ebben a században és elsősorban a háborúk, a rendkívüli állapotok idején vette igénybe a büntetőjogi szankciót a gazdasági élet befolyásolására.

Az e területre vonatkozó kriminológiai vizsgálódás kezdetének a szerző Sutherland-nak a fehérgalléros bűnözőkről írt munkáját tekinti, amelyben ugyan a gazdasági bűnözés még nem önálló fogalom. Önálló tudományos kategóriaként csak a 70-es évek második felében jelenik meg, s ezt megelőzően legfeljebb a foglalkozás keretében elkövetett bűncselekmények (occupational crime) egyik alfajaként tárgyalták. A büntető-jogdogmatikai szempontú közelítésnek az első lépéseit pedig a nyugatnémet büntetőjogtudomány vállalta magára.

A gazdasági büntetőjog fogalmának kialakításához nélkülözhetetlen e bűncselekmények jogtárgyának a meghatározása. A szerző szerint a gazdasági bűncselekmények olyan gazdasági cselekmények, amelyek nemcsak az egyének érdekei ellen irányulnak, hanem társadalmi érdekeket sértenek vagy veszélyeztetnek. Ezt a megállapítását igazolja a vám- vagy devizarendelkezéseket, a külkereskedelmet, a piacot, az árszínvonalat vagy a szubvenciókat érintő szabályokat sértő cselekmények hatásának vizsgálatával. Már a jogtárgy meghatározása kapcsán rámutat arra a rendkívül szoros összefüggésre, amely a gazdaság-igazgatási jog és a gazdasági büntetőjog között fennáll.

A jogtárgy meghatározása után a gazdasági büntetőjog szűkebb és

* Wirtschaftsstrafrecht und Wirtschaftskriminalität. Allgemeiner Teil. 284 old., Besonderer Teil 266 old. Rohwolt, 1976.

tágabb fogalmát alakítja ki. A szűkebb értelemben vett gazdasági büntetőjog azokat a bűncselekményeket foglalja magában, amelyeknek a jogtárgya az állam által kialakított gazdasági rend, s ezért van olyan nagy jelentősége a gazdaságirányítási szabályoknak a gazdasági büntetőjog számára. A gazdasági büntetőjog szélesebb fogalma alá vonja azokat a klasszikus vagyon elleni bűncselekményeket is, amelyek tömegméretű elkövetésüknél fogva már elsősorban nem egyéni érdekeket sértenek, hanem összességükben a gazdasági rendre is káros hatást gyakorolnak. A gazdasági bűnözés ellen alkotott első nyugatnémet törvény 1975-ös tervezete inkább a szűkebb fogalommeghatározás felé hajlik, amikor a szubvencióra, a hitelre és a csődeljárásra vonatkozó szabályok megsértését, valamint az uzsorát tekinti gazdasági bűncselekménynek.

Az általános rész második paragrafusa a jogpolitikai alapkérdéseket és feladatokat vizsgálja. Kiinduló tétele az, hogy a közvetlen vagy közvetett állami eszközöket akkor kell alkalmazni a gazdasági életben, ha a gazdaság önszabályozó szerepe már elégtelen. Az állami eszközök között a büntetőjog, valamint a büntetőjogszolgáltatás az ultima ratio. Abból, hogy a büntetőjog az állami eszközök részét képezi, folyik viszont az, hogy megfelelő összhangot kell teremteni a más jogágak (különösen a közigazgatási és a polgári jog) szankciórendszerével, de nem szabad figyelmen kívül hagyni a büntetőjogi fenyegetettségnek a generálpreventív hatását sem.

A büntetőpolitikai alapkérdések között találjuk a törvényi tényállás felépítésének általános elveit. Ez az elhelyezés azért érdemel különös figyelmet, mert hangsúlyozza, hogy nem jogtechnikai, szerkesztési, hanem büntetőpolitikai döntést igénylő kérdés pl., hogy egy törvényi tényállást veszélyeztető vagy eredménybűncselekményként alkotunk-e meg.

A szűkebb értelemben vett gazdasági bűncselekményeket — a büntetőjogi felelősség kiterjesztésének minden veszélye ellenére is — absztrakt veszélyeztető bűncselekményekként tartja szükségesnek megalkotni. Meghatározott gazdaságirányítási szabályok megszegését gazdasági bűncselekményként kell büntetni a káros következmény beállása nélkül is. Véleménye szerint a büntetőjogi védelem igénybevételéhez nem szükséges megvárni, hogy a közösség kára be is következzék.

Ugyancsak a tényállásszerkesztésről szóló részben olvashatjuk azt a megállapítást, hogy vagy a szándék bizonyításának bírói gyakorlatát kell megváltoztatni, vagy bizonyos tényállásoknál a gondatlan elkövetést is büntetni kell, mert egyéb módon a gazdasági bűnözés elleni harc nem lehet hatásos.

A szerző véleménye szerint a tényállási elemek meghatározása során törekedni kell a minél pontosabb definícióra, de a törvény kijátszásának megakadályozása érdekében a generálklauzulák alkalmazásától sem szabad visszariadni. A büntetőpolitikai alapvetés keretében hangsúlyozza az elmélet és a gyakorlat — jelenleg még nem mindig meglevő — összhangjának biztosítása érdekében a büntetőjogi normák alkamazhatóságának és szakszerűségének a követelményét. Már a normák megalkotásakor figyelembe kell venni a bizonyítási nehézségeket és a hibás alkalmazás elkerülése érdekében világosan kifejezésre kell juttatni, hogy a norma milyen jogi tárgy védelmét szolgálja.

Külön paragrafus foglalkozik a közigazgatási büntetőjogellenesség történelmi áttekintésével és elméleti problémáival. Ennek keretében tárgyalja a szerző a közigazgatási szerveknek a jogát a pénzbírság kiszabására és azt a célt, amelyet a pénzbírság alkalmazásával akarnak elérni. Ebben a paragrafusban olvashatunk a szociáletikai rosszallás és a jogi tárgy kapcsolatáról. Közismert a büntetőjogi és a közigazgatási jogellenesség elhatárolásának az a régi kritériuma, hogy a bűncselekmény szociáletikailag is elítélendő magatartás, a közigazgatási szankcióval fenyegetett cselekmény viszont nem az. A szociáletika mai fogalmából nem lehet kirekeszteni többek között az adómorált vagy a gazdasági etikát. Ebből következik pedig, hogy a régi fogalmi definíciókat újra kell értékelni.

A közigazgatási jogellenesség számos elméleti kérdése között foglalkozik a szerző a közigazgatási jogalkotás kompetenciájával, a felróhatósággal, a jogi gondatlansággal, a kísérlet és a részesség, valamint a jogi személyek és képviselőik felelősségének a problémájával.

A negyedik paragrafus a gazdasági büntetőjog általános része címet viseli. Ebben először a gazdasági büntetőjogszabály időbeli hatályáról olvashatunk, különös tekintettel azokra a jogszabályokra, amelyek előre meghatározottan csak bizonyos időre szólnak. Ezt követi a tényállás-értelmezés módszertani problémáinak az elemzése. Az értelmezés során nem szabad szem elől téveszteni, hogy a büntetőjog autonóm fogalomképzése és saját célja semmiképpen nem válhat a polgári és igazgatási jogok „utánfutójává", ezért egy adott bűncselekmény törvényi tényállásának értelmezésekor kell elhatárolni a büntetőjogilag jogos és jogellenes magatartást. A polgári vagy igazgatási jogellenesség tehát nem jelent feltétlenül büntető-jogellenességet is.

A tényállás-értelmezés során speciális problémaként merül fel a különféle tilalmak kijátszása és az engedélyekkel való visszaélés. A probléma abból adódik, hogy a fogalmak a különböző jogágakban nem azonos tartalmat takarnak. Ugyanazon a fogalmon mást ért a közgazdaság, mást a polgári vagy a munkajog, illetve a gazdaságigazgatási jog. Emiatt kiemelkedő jelentősége van a gazdasági büntetőjogban a helyes jogértelmezésnek.

A gazdasági büntetőjog általános kérdései között külön pontot szentel a szerző a vállalkozók ellenőrzési és helytállási kötelességének. A modern gazdaságban uralkodó munkamegosztás veti fel azt a kérdést, hogy nemcsak a jogokat, hanem a felelősséget is delegálni kell, továbbá hogy hogyan alakuljon a jogi személyek és a képviselőik büntetőjogi felelőssége.

A gazdasági büntetőjog általános részében speciálisan merül fel a tévedés problémája a gondossági kötelességgel és a gondatlansággal kapcsolatban, illetve a kísérlet és az önkéntes elállás, valamint a mulasztás kísérlete, továbbá a bűnösségi elv és az objektív büntethetőségi feltételek összefüggése. Ez

utóbbival kapcsolatban a szerző rámutat arra, hogy ha az objektív büntethetőségi feltétel büntethetőséget korlátozó elemként kerül a tényállásba, nem beszélhetünk a bűnösségi elv sérelméről. Előfordulhat ugyanis, hogy a bűnösen megvalósított cselekményt a jogalkotó csak akkor kívánja büntetni, ha valamilyen eredmény is bekövekezik. Ebben az esetben az eredmény objektív büntethetőségi feltételként megfogalmazva, nem tágítja, hanem szűkíti a büntetőjogi felelősséget, s ezért nem áll szemben a bűnösségi elvvel. Az objektív büntethetőségi feltétel felelősséget szűkítő hatása vitathatatlan az absztrakt veszélyeztető bűncselekményeknél. Ilyenkor a bűnösség kiterjed az absztrakt veszélyre, de a jogalkotó csak akkor tartja szükségesnek a büntetőjogi felelősségre vonást, ha konkrét sérelem is bekövetkezett. A konkrét sérelem bekövetkezése vagy elmaradása a gazdasági életben gyakran az elkövetőtől független tényezőkön múlik, akkor is, ha az absztrakt veszélyt az elkövető bűnösen idézte elő.

A gazdasági büntetőjog általános kérdései között utoljára, az első kötetet zárva, a szerző a büntetés generálpreventív hatásával foglalkozik. Többek között megállapítja, hogy az adók vagy a szubvenciók területén a potenciális bűnözőket nem a társadalmi (nem állami) rosszallás, hanem csak a hatásos büntető és igazgatási szankciók tartják vissza a bűncselekmények elkövetésétől. A gazdasági büntetőjogban tehát a generálprevenciónak fontos szerepe van.

A második kötet három paragrafusa a gazdasági büntetőjog különös részét, a gazdasági bűncselekmények eljárási kérdéseit tárgyalja, végül a nemzetközi és külföldi gazdasági büntetőjoggal, illetve az összehasonlító gazdasági kriminológiával foglalkozik.

A gazdasági büntetőjog különös részét a szerző a következő gazdasági kategóriákhoz csoportosítja: gazdasági verseny, bank- és hitelügyletek, csőd, szekvenciók, adók. A gazdasági böntetőjog különös részének ez a csoportosítása nem nélkülözi a reális és logikai alapokat, de bizonyos átfedés, illetve széles értelmezés kényszerét mutatja. Például a bankügyekhez sorolva találjuk az adóalap elvonásához nyújtott bűnsegélyt, vagy a gazdasági versenyhez kapcsolva a gazdasági korrupciót és a gazdasági kémkedést. Az említettek mellett még további csoportot is kénytelen felállítani és egyéb címszó alatt olyan bűnözési formákról szólni, mint a tőkebefektetéssel összefüggő bűncselekmények, a mérleghamisítás, a computer-bűnözés, a biztosítással vagy a borral összefüggő bűnözés. Az ilyen, látszólag indokolatlan részletezésnek a magyarázata abban keresendő, hogy a kétkötetes munka jó részét a szerző korábbi előadásainak, illetve tanulmányainak összegezése adja. Például a borral összefüggő bűnözésről szóló rész szorosan kapcsolódik a szerzőnek a bortörvény kommentárjáról írt ismertetéséhez. Ez a szerkesztési mód mutatja, hogy a szerző korábban is milyen sokoldalúan foglalkozott a gazdasági bűnözés kérdéseivel és milyen úton jutott el ennek a kétkötetes munkának a megírásához.

A gazdasági bűncselekmények eljárási kérdéseinek tárgyalása azzal a megállapítással kezdődik, hogy a gazdasági büntetőjog generálpreventív hatása a jogalkalmazás hatékonyságától függ. A büntetőeljárás szakszerűsége, az optimális bűnüldözés megszervezése és a büntetőeljárás reformja ezen a területen különös jelentőséggel bír. A büntetőeljárás szakszerűségét a specializált rendőri, ügyészi és bírói szervek mellett a szakértők és szakülnökök alkalmazása is szolgálhatja. A büntetőeljárás reformkérdései között tárgyalja a szerző a hatáskör és az illetékesség problémáját, a gazdasági ügyekben alkalmazható kényszerintézkedéseket, a bizonyítás elvi alapjait és a jogsegély kérdéseit, valamint a gazdasági monstre ügyek speciális eljárásjogi problémáit. A büntetőeljárás szervezetére és az eljárás kérdéseire vonatkozó fejtegetések messzemenően alátámasztják azt az indító tételét, hogy a gazdasági büntetőjog kellő szakértelemmel rendelkező és megfelelően specializált bűnüldöző szervek, valamint eljárási rendelkezések nélkül hatástalan marad.

Az utolsó paragrafust a szerző a nemzetközi kitekintésnek szenteli. A gazdasági büntetőjogban a nemzetközi szemlélet szükségességét a gazdasági tevékenység nemzetközivé válása teremti meg. Ahogyan bővülnek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, úgy fordulnak elő olyan gazdasági bűncselekmények, amelyek több országot és ezzel több ország bűnüldöző szerveit érintik. A nemzetközi együttműködés a gazdasági bűncselekmények üldözésében még az azonos társadalmi rendszerű országok között is inkább csak kívánalom, mint tényleges valóság.

A más országok büntetőjogára vonatkozó ismertetés során bepillantást nyerhetünk Franciaország, Belgium, Hollandia, Olaszország és Ausztria gazdasági bűnözésébe, illetve az erre vonatkozó jogi rendelkezésekbe. A jogösszehasonlítás és a nemzetközi tudományos együttműködés lehetőségéről számos javaslatot és néhány eredményt olvashatunk.

A recenzióban igyekeztem azokat a kérdéseket, megoldásra váró problémákat kiemelni, amelyekkel való foglalkozás, vizsgálódás, megoldás a szocialista büntetőjogász számára is figyelemre méltó lehet. A kiemelt kérdésekből úgy látszik, hogy vannak a gazdasági büntetőjognak olyan problémái, amelyek az eltérő társadalmi, gazdasági rendszertől függetlenül a büntetőjog síkján hasonlóan merülnek fel. A közös érdeklődést felkeltő kérdések természetesen elsősorban dogmatikai jellegűek. Így többek között az igazgatási és a büntetőjogi jogellenesség objektív elhatárolásának, a kétféle jogellenességhez kapcsolódó tudatnak, a tévedésnek a problémájával a szocialista büntetőjog elméletének is foglalkoznia kell. Ugyancsak problémát jelent a számunkra is a harmadik személyért való büntetőjogi felelősség elméletének a kialakítása, vagy a gazdaságigazgatási jogszabályok helye és szerepe a büntetőjogi felelősség rendszerében. A közös érdeklődésre számot tartó kérdések szép száma indokolta, hogy a magyar jogász olvasó legalább rövid ismertetés alapján tudomást szerezzen arról, hogy Klaus Tiedemann professzor milyen jelentős munkával gazdagította a büntetőjogtudományt.

Wiener A. Imre

*Összefoglaló kötet a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) XI. kongresszusáról**

Mint már beszámoltunk róla, 1974. szeptemberében Budapesten rendezték meg a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) XI. kongresszusát. Most megjelent a nagy érdeklődéssel kísért kongresszus munkáját összefoglaló kötet, amely angol és francia nyelven tartalmazza a négy szekció anyagát, a felszólalások szövegét és a határozatokat.

Az I. szekció a büntetőjog módszereinek és eszközeinek fejlődésével foglalkozott. A főreferátumot *Király* Tibor egyetemi tanár tartotta.

A II. szekció a kábítószerfogyasztás és kereskedelem megelőzésével és büntetésével foglalkozott, főreferens G. O. W. *Mueller*, a New York-i egyetem professzora volt.

A III. szekcióban, amelynek témája a bűncselekmények sértettjének kártalanítása volt, a főreferátumot Jacob M. *van Bemmelen*, a Leyden-i egyetem professzora tartotta.

A IV. szekció a légijárművek eltérítésének büntetőjogi kérdéseivel foglalkozott. Főreferense Jacob W. F. *Sundberg*, a Stockholm-i egyetem professzora volt.

A szekciók anyagát a kötet számára a szekciók titkárai: *Kratochwill* Ferenc, *Gönczöl* Katalin, *Györgyi* Kálmán, valamint *Márkus* Ferenc és *Vékey* Zoltán állították össze.

A kötetet a kongresszus összes külföldi és hazai résztvevője megkapta.

A kötet Magyarországon nem kerül kereskedelmi forgalomba, de az érdeklődő a könyvtárakban és a jogi karok könyvtáraiban megtalálhatja.

Büntetőjogi és tudományos konferencia Varsóban

A Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977 december 6—8-ig tudományos konferenciát rendezett „A bűncselekmények elkövetőivel szemben alkalmazott eszközök differenciálásának problémái" címmel. A konferencián több szocialista ország társintézetének képviselői is részt vettek, köztük *Karakasev* (Szófia), N. *Ignatovity* (Belgrád), U. *Dähn* és H. *Weber* (Potsdam-Babelsberg) és G. *Kriger* (Moszkva). Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetét *Fehér* Lenke és *Györgyi* Kálmán képviselték. A lengyel résztvevők közt megjelent a hazai büntetőjogtudomány számos kiváló képviselője, — az előadókon kívül — I. *Andrejew*, S. *Batawia*, S. *Frankowski*, A. *Gubinski*, T. *Lesko*, A. *Murzynowski*, D. *Plenska*, M. *Rudnik*, S. *Szerer*, S. *Walczak*, J. *Wasik*, J. *Waszczynski* és mások.

A konferencia szakmai programja igen gazdag volt, az előadások — a LTA Állam- és Jogtudományi Intézete kutatóinak munkái — imponálóan tükrözték a varsói intézetben L. *Kubicki* irányításával folyó büntetőjogi kutatások magas tudományos színvonalát, valamint a tudományos kutatásoknak a gyakorlati bűnüldöző-igazságszolgáltatási tevékenységgel való szoros kapcsolatát.

Lentowski docensnek, az Intézet igazgatóhelyettesének megnyitó szavai után az első napon négy előadás hangzott el. Elsőként Jan *Skupinski* docens ismertette „*A lengyel büntetési rendszer*"-ről írt munkáját. (Az előadók a sokszorosítva kiadott tanulmányoknak csak rövid keresztmetszetét és esetleges problematikusabb részleteit vázolták.) A munka bevezető részében a büntetési rendszer és a büntetés fogalmát elemzi, majd a büntetőjogi jogkövetkezményekről, végül pedig azok lehetséges csoportosításáról szól. A büntető intézkedés" (penalnaja méra) fogalmának szélesebb értelmet tulajdonít, mint a büntetésnek, értve azon a tiltott cselekményhez fűződő összes anyagi büntetőjogi következményt.

Skupinski arra törekszik, hogy a büntetőjogot úgy vizsgálja, mint a tiltott cselekményre való reagálás módjait, tanulmányozva a büntetőjog tényleges szerepét az állami büntetőpolitika realizálásának folyamatában, a büntetőjogi intézkedést pedig elsősorban e politika eszközének tekinti.

A büntetési renszert illetően leggyakrabban háromféle megközelítéssel találkozunk. Legszűkebb értelemben a büntetési rendszert a büntetések katalógusának tekintik, szélesebb értelemben a büntetéseknek a törvényi mértékkel bővített katalógusa, míg a legszélesebb értelemben nem csak a törvényi büntetési mértékkel bővített, hanem azokkal a törvényi direktivákkal is bővül e fogalom, amelyek e büntetések alkalmazását irányítják, végül magában foglalja a büntetések kölcsönös kapcsolatát is. Az előadó ez utóbbi értelemben beszél a büntetési rendszerről.

A büntető jogkövetkezmények csoportosításánál igen eredeti felosztást alkalmaz Skupinski. Először is megkülönböztet elsődleges és másodlagos jogkövetkezményeket. Elsődlegesek — amelyeket a bíróság ítéletében ilyenként szab ki; másodlagosak — amelyek alkalmazására a végrehajtás során kerül sor. Az elsődleges jogkövetkezményeknél szabadságvesztéssel járó, illetve anélküli szankciókat különböztet meg. A szabadságvesztésbüntetésen belül a további csoportosítás alapja: a szabadságvesztés tartama, a mellékbüntetésként kiszabott pénzbüntetés, a pártfogó felügyelet, illetve társadalmi adaptációs központban való elhelyezés alkalmazása. A szabadságvesztéssel nem járó jogkövetkezményeknél megkülönbözteti a felfüggesztett szabadságvesztést (pénzmellékbüntetéssel, illetve felügyelettel vagy ezek nélkül), a pénzbüntetést, a szabadságkorlátozást és a büntető eljárás feltételes megszüntetését, az önállóan kiszabott mellékbüntetést, a nevelő intézkedéseket fiatalkorúakkal szemben stb. Az ún. másodlagos jogkövetkezmények közé sorolja Skupinski a pénzbüntetést, illetve szabadságkorlátozást helyettesítő szabadságvesztést, valamint a szabadságvesztést, illetve szabadságkorlátozást helyettesítő pénzbüntetést, továbbá a végrehajtás során elrendelt pártfogó felügyeletet és társadalmi adaptációs központban való elhelyezést, a szabadságvesztés felfüggesztésének visszavonását, a feltételes szabadságra bocsátás, illetve felügyelet elrendelését vagy visszavonását.

Ez a csoportosítás megkísérli túllépni a hagyományos formális klasszifikációkat és büntetőpolitikai aspektusból vizsgálja a jogkövetkezményeket.

Másodikként Jerzy *Jasinski* „*A*

* Association Internationale de Droit Pénal (AIDP). XIe Congrès International de Droit Pénal. 9—15 Septembre 1974, Budapest. Compte-rendu des travaux scientifiques des sections du congrès. Budapest, 1978. 476 old.

„büntetések struktúrája" című előadása hangzott el, amely az 1976-os év adatait elemzi. Az anyag 4 statisztikai táblát tartalmaz; az első általános információt nyújt a bírói ítéletekről a büntetési nemek szerinti bontásban, a második a fiatalkorúakra kiszabott büntetéseket, a harmadik a visszaesőkre vonatkozó statisztikát, míg a negyedik a fiatalkorúakra és a visszesőkre vonatkozó adatokat tartalmazza.

Az adatokból kitűnik, hogy a lengyel bíróságok az esetek 3/4 részében szabadságvesztéssel nem járó büntetést szabtak ki, ezek körében különösen jelentős az 1969 óta alkalmazott szabadságkorlátozás és a büntető eljárás feltételes megszüntetése (minden harmadik elítélttel szemben az utóbb említett két büntetést szabták ki). Alig kerül viszont sor mellékbüntetés önálló büntetésként való alkalmazására és a javító-nevelő intézkedésekre. A kisebb súlyú bűncselekményért elítélt fiatalkorúaknak mindössze 1,4%-ával szemben szabott ki a bíróság javító-nevelő intézkedést.

Szabadságvesztést a bíróságok minden negyedik elítéltre szabnak ki.

A szabadságvesztés büntetés legrövidebb tartama 3 hónap, a leghosszabb 15 év (és 25 év, ha halálbüntetéssel vagylagos a szankció). 1976-ban a végrehajtandó szabadságvesztésre ítéltek közül: 1. az elítéltek 10%-ával szemben 1 évnél rövidebb szabadságvesztést szabtak ki, 2. az elítéltek 42%-át 1 év és 2 év közötti szabadságvesztésre, 3. az elítéltek 20%-át pedig 3 vagy több évre ítélték. A tárgyévben tehát a büntetési átlag elég magas, 25 hónap, azaz több mint 2 év volt.

A szabadságvesztés végrehajtásának feltételes felfüggesztése az esetek 38,3%-ában egy vagy két speciális kötelezettséggel volt párosítva, 42%-ában az alkohol fogyasztásától való tartózkodásra, 41,1%-ában társadalmi célból meghatározott munkák elvégzésére és 28,4%-ában kereső munka végzésére, tanulmányok folytatására vagy szakmai képzésre kötelezte a bíróság az elítéltet.

A bíróság a szabadságvesztés végrehajtásának felfüggesztése esetén az elítéltet erre kijelölt személy, intézmény vagy társadalmi szervezet felügyelete alá is helyezheti, abban az esetben pedig, ha az elkövető fiatalkorú, a felügyelet alá helyezés kötelező. Ilyen felügyeletet a feltételes szabadságvesztésre ítéltek 37%-ánál rendelt el a bíróság.

A szabadságvesztés büntetés mellett pénzbüntetés is kiszabható (néhány esetben ez kötelező), 500 zloty-tól 100 000 zloty-ig terjedő összegben. Ezt a mellékbüntetést a bíróságok a szabadságvesztés büntetések $^2/_3$ részében alkalmazzák, az esetek 41%-ában 2000-től 5000 zloty-ig, 30%-ában 5000-től 10 000 zloty-ig terjedő összegben.

A szabadságkorlátozás büntetésnek három típusa van. Az első abban áll, hogy az elítéltnek havi viszonylatban 20—50 óráig tartó ingyenes munkát kell végeznie — felügyelet mellett — közcélokra. Mintegy 46%-ban szabta ki a bíróság a szabadságkorlátozás e típusát. A második típusban a társadalmi szektorhoz tartozó munkahelyen dolgozó munkabéréből 10—25%-ot levonnak az állam javára, illetve a bíróság által megjelölt más társadalmi célra. Az ítélet tartama alatt a dolgozó a bíróság engedélye nélkül munkaviszonyát nem bonthatja fel, fizetésemelést nem kaphat és magasabb beosztásba nem kerülhet. Ezt a büntetést az esetek 43,3%-ában szabták ki. Végül a harmadik típusú szabadságkorlátozás az, amikor a bíróság a munkaviszonyban nem álló személyt munkavégzés céljából meghatározott társadalmi munkahelyre irányítja, a második típusban említett korlátozások mellett. Ez csupán 10,7%-ban került kiszabásra.

A szabadságkorlátozás tartama 3 hónaptól 2 évig terjedhet. A bíróságok az esetek 25%-ában 6 hónaptól 1 évig terjedően szabták ki, az alsó határt csak 1,3%-ban.

A végrehajtandó szabadságvesztés, a pénzbüntetést helyettesítő szabadságvesztés és a szabadságkorlátozás kiszabásánál is észlelhető a bírói gyakorlatnak az a tendenciája, hogy a törvényben meghatározott legkisebb mérték közelében szabják ki a büntetéseket.

Az előadó ezután a fiatalkorúakra kiszabott büntetések struktúrájának és mértékének specifikus vonásait ismertette, majd a visszaesőkre vonatkozó adatok elemzésére tért rá. A visszaesők az összes elítéltek 9,7%-át alkotják, a büntetett előéletűeknek pedig 27,7%-át.

A visszaesőkkel szemben általában végrehajtandó szabadságvesztést szabnak ki (90%-ban), míg az első ízben bűncselekményt elkövetők közül csak minden hetediket ítélik végrehajtandó szabadságvesztésre. A visszaesőkkel szemben a bíróságok gyakran alkalmazzák a pártfogó felügyeletet és az adaptáló központban való elhelyezést. A pártfogó felügyelet a szabadulástól 3—5 évig terjedhet. Ezt a jogintézményt a 60. cikk alapján elítélt $^2/_3$-ára alkalmazzák. A kötelezettségek leggyakrabban a következőkre irányulnak: társadalmi célból meghatározott munkák végzésére, kereső munka végzésére, tanulmányok folytatására, vagy szakmai képzésre, az alkoholfogyasztástól való tartózkodásra.

Az adaptáló központban való elhelyezés tartama 2—5 év lehet. 1976-ban mintegy 500 embert helyeztek el ezekben a központokban.

Az előadó végezetül a negyedik statisztikai tábla adatait és az ebből adódó következtetéseket összegezte, amely a fiatalkorúak és a visszaesők vonatkozásában a szabadságvesztés tartamára, annak a büntetési átlaghoz való viszonyára, a szabadságvesztéssel nem járó büntetésekre, a pártfogó felügyeletre és az adaptáló központra terjed ki.

Ezt követően Barbara *Kunicka—Michalska* tartotta meg *„A büntető eljárás feltételes megszüntetése"* című előadását. Ezt a jogintézményt az 1969. évi lengyel Btk. vezette be azzal a céllal, hogy a kisebb súlyú bűncselekményekkel szemben alkalmazzák és a rövid tartamú szabadságvesztések számát csökkentse. Alkalmazásának előfeltételei: 1. az adott bűncselekményt a törvény 3 évi szabadságvesztésnél enyhébben rendeli büntetni; 2. a cselekmény társadalmi veszélyességének a foka nem jelentős; 3. a bűncselekmény elkövetésének körülményei nem váltanak ki kételyeket; 4. az elkövető korábban nem követett el bűncselekményt; 5. az elkövető személyisége, tulajdonságai és személyi körülményei, valamint eddigi életmódja megalapozza azt a feltételezést, hogy az eljárás megszüntetése ellenére is be fogja tartani a jogrend szabályait, s külö-

nösen, hogy nem követ el újabb bűncselekményt. Ezt a jogintézményt mind a bíróság, mind pedig az ügyészség alkalmazhatja. A büntető eljárás feltételes megszüntetésével egyidejűleg kötelezni lehet az elkövetőt, hogy 1. teljes egészében vagy részben térítse meg a bűncselekménnyel okozott kárt; 2. kérjen bocsánatot a sértettől; 3. társadalmi célokra bizonyos munkát végezzen vagy szolgáltatásokat nyújtson.

Az 1970—76-os periódusban az összes felnőtt korú bűnelkövető 18%-ánál szüntették meg feltételesen a büntető eljárást.

Az irodalomban vitás e jogintézmény lényegének és anyagi jogi jellegének a kérdése. Az egyik álláspont szerint az eljárás feltételes megszüntetése egyik formája a feltételes elítélésnek. Más nézőpont alapján részbeni felelősségre vonás, azaz a felelősségre vonás részformája. A harmadik álláspont szerint ez a felelősség meghatározott formája, de nem büntetőjogi. Végül pedig van olyan nézet, amely kriminálpolitikai eszköznek tekinti.

Az intézmény továbbfejlesztésével kapcsolatosan a következő főbb követelményeket veti fel:

1. Sok híve van annak a nézetnek, hogy ezt az intézményt kizárólag a bíróság alkalmazhassa. Viszont ezzel szemben áll az az érv, hogy a büntető eljárásnak az ügyész általi feltételes megszüntetése a kis jelentőségű bűncselekmény eseti elkövetőjének a javát szolgálja.

2. Megfontolást érdemel a büntető eljárás feltételes megszüntetése lehetőségének a kiszélesítése is: a) az összes vétségekre; b) az 5 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekményekre; c) a Különös Részben szabályozott összes kis jelentőségű bűncselekményekre.

3. Nem helyes kizárni a büntető eljárás feltételes megszüntetésének alkalmazásából a büntetett előéletűeket, lehetséges ugyanis, hogy a korábbi elítélés olyan, kis jelentőségű bűncselekmény miatt történt, amely semmilyen kapcsolatban nem áll a jelenlegivel.

4. Kérdéses, vajon nem lenne-e célszerű a büntető eljárás fakultatív folytatásáról rendelkezni.

A következő téma *„A szabadságkorlátozás helyének értékelése a büntetések rendszerében"*. Az anyagot Leszek *Kubicki*, Jan *Skupinski* és Janina *Wojciechowska* készítette.

A szabadságkorlátozás egyike azoknak a büntetéseknek, amelyeket az 1969. évi Btk. a rövid tartamú szabadságvesztés kiküszöbölése céljából vezetett be. A büntetés jellege a következőkben nyilvánul meg: 1. a személyes szabadság szférájának korlátozásából eredő hátrány; 2. gazdasági természetű hátrány; 3. reszocializáció, munkavégzési kötelezettség útján. E három aspektus szintézisbe hozása egy jogintézmény keretein belül nem könnyű feladat. Ezért az új büntetés törvényi formája bonyolult és három variánsa van. Csak a személyi szabadság szférájában ható hátrányok érvényesülnek általánosan: 1. a lakhelyváltoztatás korlátozása; 2. munkavégzési kötelezettség; 3. társadalmi funkció viselésének a tilalma; 4. az elítélt felvilágosítási kötelezettsége arra, hogyan folyik büntetésének a végrehajtása.

A gazdasági hátrány jellege és foka, valamint a reszocializáció funkciója a munkavégzési kötelezettségnél különböző variánsokban érvényesül. A gazdasági hátrány ingyenes munka végzésében áll és egyes esetekben munkabércsökkenést jelent (10—25%). A reszocializáció funkciója a munkavégzési kötelezettséget illetően még változatosabb. Az első változatban az elítélt köteles felügyelet alatt közcélra munkát végezni (havonta 20—25 órát), a másik pedig abban nyilvánul meg, hogy az elítélt a büntetés végrehajtása alatt a bíróság engedélye nélkül nem szüntetheti meg a munkaviszonyát, végül pedig azt a személyt, aki az ítélethozatalkor nem áll munkaviszonyban, a bíróság meghatározott munkahelyre irányítja munkavégzés céljából.

Ezenkívül a bíróság kötelezheti az elítéltet, hogy a bűncselekménnyel okozott kárt részben vagy egészben térítse meg, illetve kérjen bocsánatot a sértettől.

A bíróságok 1976-ban a bűnelkövetők közel felére szabták ki e büntetést.

Az előadók alaposan elemezték a statisztikai adatokat, összehasonlították e büntetési nem alkalmazásának gyakoriságát más büntetésekkel, pontos számadatokat és magyarázatot adtak a büntetésben foglalt joghátrányok mértékéről. A tanulmány vizsgálja a szabadságkorlátozásra ítéltek személyi összetételét is. Az életkort tekintve a 25—34 év közötti korosztály, valamint a fiatalkorúak alkotják az e büntetésre ítéltek zömét. Legnagyobb számban munkásokból és hivatásos gépkocsivezetőkből kerül ki az elítéltek köre. Az elítéltek foglalkozási struktúrájából és iskolázottsági szintjéből (54%-uk csak általános iskolát végzett) magyarázható, hogy a bíróságok gyakran alkalmazzák az ingyen munkára való kötelezést. Végül a szerzők tanulmányukban a szabadságkorlátozás végrehajtásának általános problémáit elemzik.

A konferencia második napján elsőként Zofia *Ostrichanska* ismertette kutatásainak eredményeit *„A többszörös visszaesők"* címmel. A visszaesés, különösen pedig a többszörös visszaesés a szocialista országok többségében a büntetési rendszer komoly problémája. Lengyelországban az 1969. évi Btk. a szabadságvesztést követően alkalmazásra kerülő pártfogó felügyelettel és az adaptációs központban elhelyezéssel kívánt a visszaesőkkel szemben hatásosabb eszközöket adni.

Lengyelországban minden 10. elítélt többszörös visszaeső és minden 3. korábban már büntetve volt (bűnismétlő). Az általuk elkövetett bűncselekmények zöme azonban nem súlyos, csupán minden 15. visszaeső követ el olyan bűncselekményt, amelyet a törvény súlyosnak minősít, 12,5%-uk nevezhető veszélyes visszaesőnek, az elkövetett komoly, agresszív cselekményre tekintettel, 12%-uk cselekménye okozott komoly anyagi kárt. A vizsgált visszaesők $^2/_3$-a 21 éves korában volt először elítélve, de többségük már fiatal korában lopást követett el, vagy más bírósági ügye volt. Legtöbbjüket (97%) már az első büntetőeljárás során szabadságvesztésre ítélték. 69%-uk 17 éves kora óta több időt töltött börtönben, mint szabadlábon, és e személyek közel fele egy évnél kevesebb időt tölt szabadon az egyes ítéletek között. A vizsgált személyek 56%-a nem fejezte be az általános iskolát, e személyek

közel fele már fiatal korában rendszeresen fogyasztott alkoholt. Az alkoholizmus az egyik legfontosabb probléma, amelyet a többszörösen visszaesők kérdésével kapcsolatban is meg kell oldani. A vizsgált személyek $^2/_3$-a rendszeresen fogyasztott alkoholt és az alkoholizmus szimptómái kimutathatók voltak náluk. A pszichológiai és pszichiátriai vizsgálat eredménye az, hogy csupán 10—20%-uk olyan, akinél nem állapíthatók meg pathológiás személyiségvonások, 48%-uk olyan személyiségtorzulásban szenved, mint pl. a pszichopátia, 22%-uk pedig agysorvadásban szenved.

A többszörösen visszaesők családi körülményei rendezetlenek, családjuk irányában alapvető kötelezettségeiket sem teljesítik. A börtönlakók 40%-a nős, (de csak 20%-uk élt együtt a feleségével), 44%-a korábban a szülőkkel lakott (általában az édesanyjával). A tényleges házasságban élők több mint felének rosszak voltak a családi viszonyai.

A többszörösen visszaesők körében végzett intelligencia vizsgálat kimutatta, hogy 17%-uk szellemileg elmaradott (11,8% a debilitás határán, 5,2% debil). Az elítéltek 44,5%-a nagyon rosszul írt és olvasott. Mindezek a vonások meghatározták életbeli lehetőségeiket és pozíciójukat. Éppen ezért különös figyelmet érdemel a börtönből szabadult visszaesők problémája.

Ezután Irena *Rzeplinska* ismertette *„A pártfogó felügyelet"*-ről írt tanulmányának lényegét. A pártfogó felügyelet kizárólag visszaesőkkel szemben, a szabadságvesztés büntetés letöltése után alkalmazható, 3—5 évig terjedő időtartamban. Az elítélt a bíróság engedélye nélkül nem változtathatja meg a lakóhelyét, köteles a bíróság idézésére megjelenni és az utasításokat végrehajtani. A bíróság eltilthatja az elítéltet attól, hogy nyilvános helyeken tartózkodjék és más munkahelyet is kijelölhet számára. A bíróság utasításai vonatkozhatnak: 1. az elítéltet terhelő tartási kötelezettség teljesítésére, 2. társadalmi célból meghatározott munkák elvégzésére, 3. kereső munka végzésére, tanulmányok folytatására, vagy szakmai képzésre, 4. az alkoholfogyasztástól való tartózkodásra, 5. gyógykezeltetésre, 6. meghatározott környezetben vagy helyeken való tartózkodás megtiltására, 7. egyéb megfelelő magatartás tanúsítására a pártfogó felügyelet tartama alatt, ha ezzel megelőzhető, hogy az elítélt újból bűncselekményt kövessen el.

Amennyiben a visszaeső kivonja magát e kötelezettségek teljesítése alól, vagy más módon megnehezíti vagy meghiúsítja, hogy a pártfogó felügyelet céljait elérje, a bíróság elrendeli a visszaesőnek társadalmi adaptáló központba való elhelyezését (ennek tartama max. 5. év).

Az előadó tanulmányozta az 1956-tól 1970-ig keletkezett büntetőjogi aktákat és a pártfogó felügyelet aktáit, valamint interjút készített a visszaesők egy csoportjával. 60 személy aktáinak tanulmányozása alapján a következő eredményt kapta: 19 személynél a pártfogó felügyelet sikeresen zárult, 17 embernél csak fenntartással mondható sikeresnek és 24-nél sikertelen volt, azaz adaptáló központban való elhelyezéssel végződött.

A visszaesés gyakoriságát illetően a vizsgált személyi kör $^1/_4$-e kb. 6 hónapon belül, $^1/_4$-e 1 éven belül, $^1/_4$-e 6 hó és 1 év között, és $^1/_4$-e 1 és 4 év között újabb bűncselekményt követett el.

Végül Rzeplinska előadását a pártfogó felügyelet végrehajtásának mélyreható elemzésével zárta.

A konferencia második napján utoljára — az időközben tragikus baleset folytán elhunyt — Stanislaw *Szelhaus* tanulmányát ismertették. *„A társadalmi adaptáló központban elhelyezett visszaesők"* címmel.

Adaptáló központban helyezik el a lengyel Btk. szerint a különösen veszélyes visszaesőket. A társadalmi adaptáló központban való elhelyezés időtartama 2-től 5 évig terjedhet, a határidő a szabadságvesztés végrehajtása után kezdődik. Az elítélt térítés ellenében munkavégzési kötelezettséggel tartozik, valamint köteles betartani a rendet és a fegyelmet. A hatályba lépés óta az adaptáló központban elhelyezettek számának folytonos növekedése figyelhető meg. Néhány jellemző adat: 20%-uk vidéki, 68%-uk csak általános iskolai végzettségű, 70%-uk nem dolgozik rendszeresen, 70—80%-uk alkoholista (60%-uk orvosi értelemben), 63%-uk vagyon elleni bűncselekményt, igen csekély százalékuk agresszív bűncselekményt követett el; csupán 20%-uk tekinthető teljesen egészségesnek, többségük pszichikailag degradált személyiség, munkaképességük csökkent. (Mindezeket az adatokat 150 férfi visszaeső reprezentatív módszerrel történő kiválasztása alapján állapította meg a szerző.)

A korcsoportok szerinti megoszlás az adaptáló központban való elhelyezésre ítélteknél a következő: 25 évnél fiatalabb 8%, 25—29 éves 19%, 30—34 éves 19%, 35—39 éves 20%, 40—44 éves 19%, 45—49 éves 8%, 50 éves és idősebb 7%.

A korábbi elítélések száma: 2—3 elítélés 11%, 4—5 elítélés 15%, 6—7 elítélés 19%, 8—9 elítélés 15%, 10—14 elítélés 23%, 15 vagy több elítélés 17%. Tehát az elkövetők 40%-át 10-nél többször ítélték el.

A bűncselekmények összetételének vizsgálata az alábbi helyzetet tükrözte: 63% vagyon elleni, 10% élet és egészség elleni, 13% államigazgatás rendje elleni, 14% különböző más bűncselekmények.

Mindezek az adatok igen érdekes összehasonlítási alapul szolgálhatnak a magyar szigorított őrizet intézménye szempontjából.

A konferencia utolsó napján három előadás került sorra. Elsőként Helena *Kolakowska—Pszelomec* ismertette *„A fiatalkorúakkal szemben alkalmazott javító-nevelő intézkedések hatékonyságá"*-ról munkáját, amelyben vizsgálja a fiatalkorban jogsértést elkövetett fiatal férfiak társadalmi adaptációját. 1000 bűnelkövető közül 35,5% volt 17—23 éves korában büntetve, tehát több mint $^1/_3$-uk. A szociális adaptáció fokai a következők: 1. szociálisan adaptáltak, 2. szociálisan veszélyeztetett személyek, 3. a társadalomra potenciális veszélyt jelentők a) többszörös visszaesők, b) kétszer elítéltek, c) mindazok, akik 2 évnél hosszabb, végrehajtható szabadságvesztésre voltak ítélve.

Fenti kategóriák megoszlása a következő: szociálisan adaptált 50,1%, szociálisan veszélyeztetett 34,4%, potenciálisan veszélyes 15,5%.

A fiatalkorúakra alkalmazható javító és nevelő intézkedések hatékonyságának elemzése alapján három következtetést vont le az előadó:

1. Az esetek zömében a javító-

intézeti nevelés a külvilágtól teljesen elszigetelten történik, ezért nem hoz kielégítő eredményeket. A nevelők túlzottan magukra vannak hagyva az ilyen intézmények morális-társadalmi irányelvei kidolgozását és megvalósítását illetően.

2. Sokkal jobb eredményt érnének el, ha a szülőknek még idejében felhívnák a figyelmét a gyermek feletti megfelelő felügyeletre, nevezetesen akkor, amikor a fiatalkorú szociális veszélyeztetettsége még nem jelentős.

3. Állandóan új formák és módszerek kidolgozására kell törekedni a fiatalkorú bűnelkövetők reszocializálása érdekében.

Ezután Hanna *Paszkowska* tartotta meg előadását *„A vagyon elleni bűncselekményt elkövető fiatalkorúakkal szemben alkalmazott büntetések"*-ről. Először vázolta a bűncselekményt elkövető fiatalkorúak felelősségének alapelveit a lengyel büntetőjogban, majd a bíróság által az ilyen elkövetőkre kiszabható büntetések fajtáit ismertette, végül pedig a vagyon elleni bűncselekményt elkövető fiatalkorúak felelősségével, a kiszabott büntetésekkel foglalkozott. Különös figyelmet szentelt annak a kérdésnek, milyen helyet foglal el a szabadságvesztés a kiszabott büntetések sorában. A vagyon elleni bűncselekmények elemzésénél számos statisztikai táblázatot készített — az 1970-től 1976-ig terjedő periódusról — a kiszabott büntetési nemekről, a vagyon elleni bűncselekmények fajtáiról, majd a kétféle vizsgálatot szintetizáló táblázatot is közöl, amely illusztrálja és alátámasztja megállapításait. Adatokat nyújt az elítéltek családi környezetéről, iskolázottsági színvonaláról, munkakörülményeiről, az alkoholizmus szerepéről, a bűnismétlésről, a visszaesésről, végül pedig értékeli a kiszabott büntetések hatékonyságát.

A konferencia záróelőadását Barbara *Szamota* tartotta meg *„A garázda jellegű bűncselekményt elkövető fiatalkorúakkal szemben alkalmazott büntetések"*-ről.

A lengyel Btk. szerinti garázda jellegű cselekmények különböznek a magyar Btk-ban szabályozott garázdaságtól. A lengyel Btk. szerint „Garázda jellegűek azok a vétségek, amelyek a közbiztonság ellen, az ember egészsége, szabadsága, személyi méltósága és sérthetetlensége ellen, államhatalmi és államigazgatási szerv ellen, állami vagy társadalmi szerv intézkedése ellen és a közrend ellen irányuló szándékos támadásból, továbbá vagyontárgyak szándékos megsemmisítéséből vagy megrongálásából állnak, amennyiben azokat az elkövető nyilvánosan és a közfelfogás értelmében ok nélkül, vagy elenyészően csekély okból követte el, s ennek során kimutatta a jogrend alapelveinek nagymérvű semmibevevését."

A szerző foglalkozik a garázda jellegű vétségeknek a büntetés mértékére gyakorolt hatásával, annak eljárásjogi és büntetésvégrehajtási következményeivel, hogy az elkövetett bűncselekmény garázdaság, a garázdaság vétségét elkövető fiatalkorúakra vonatkozó büntetéskiszabási elvekkel, valamint a vétség garázda jellegének fogalmával és jellemzőivel. Táblázatokat közöl a garázda jellegű vétségek struktúrájáról, a kiszabott büntetések mértékéről. Megállapítja, hogy a Btk. vonatkozó cikkének megfelelően az elkövetett vétség garázda jellege jelentősen a büntetés mértékének az emelése irányában hat. Ez mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy gyakrabban szabnak ki az ilyen jellegű vétségekért végrehajtandó szabadságvesztést, mint egyébként. A garázda jellegű vétségek elleni harc alapvető eszköze a szabadságvesztés, a fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben is. A szabadságvesztés túlsúlya azonban nyugtalanságot kelt, minthogy a kriminológiai kutatások következményeként több országban szkeptikusan nyilatkoznak a szabadságvesztés reszocializáló funkciójáról.

Az elhangzott előadásokat érdekes viták követték, ezek részletezésére itt — terjedelmi okokból — nem térünk ki. A szocialista országok képviselői hozzászólásaikban ismertették az elhangzott témákkal kapcsolatban a tételes jogi rendelkezéseket, a joggyakorlatot, a jogpolitikai irányelveket. Magyar részről *Györgyi* Kálmán szólalt fel.

A konferenciát L. *Kubicki* zárta be, értékelve annak eredményeit. Kiemelte, hogy ez a tudományos rendezvény kísérlet volt az akadémiai intézetekkel való kapcsolat erősítésére, amelyet a nemzetközi együttműködés egyik igen fontos formájának, fórumának tartanak. Ez alkalommal be kívánták mutatni az intézet mindennapos munkáját és ezt bocsátani a külés belföldiek szakmai értékelése elé.

A konferencia zárónapjának estéjén az Igazságügyi Minisztériumban rendezett fogadáson Stanislaw *Skora* igazságügyi-miniszterhelyettes köszöntötte a szocialista országokból érkezett vendégeket és a konferencia többi résztvevőit. A meghívottak nevében G. *Kriger* mondott pohárköszöntőt, amelyben méltatta a lengyel büntetőjogtudomány eredményeit, az igazságügyminisztérium, az egyetemek és a kutatóintézetek jó együttműködését.

Fehér Lenke

Иштван Лошонци—Ева Лошонци:

Некоторые проблемы уголовного права в связи с неисполнением обязательства по содержанию

Неисполнение обязательства по содержанию первоначально и по своему существу было упущением, входящим в круг гражданского права, поэтому и после того, как оно было предусмотренно в качестве преступления, в определенном отношении отличается от других преступлений. В этом заключается основание того, что в связи с этим преступлением в судебной практике возникает ряд проблем. Среди этих проблем авторы занимаются следующими: носит ли это преступление характер длящегося преступления, преступления-„состояния" или продолжающегося преступления; неисполнение обязательства по содержанию, выражающееся в ряде частичных действий, составлает ли единство, и если так, составляет ли естественное, законное или судейское единство?

Золтан Ференц—Ласло Коринек:

Этические и уголовно-политические суждения в толковании евтаназии

В статье концентрируются изложения в превую очередь на два вопроса, связанные с евтаназией. С одной стороны затрагивает этические реляции проблемы о том, можно ли допустить хозяйствование с человеческой жизнью и в какой мере доходит к сопоставлению ценности жизни отдельных людей врач, который попадает в положении обязательного принятия решения в связи с реанимационным аппаратом. С другой стороны авторы оценивают вопрос о том, что в какой степени входит прекращение реанимации в круг понятия евтаназии и в чем соприкасается с ней. В связи с моральным подходом оцениваются в статье вопросы уголовно-правовой политики и формулированны предложения в отношении правового урегулирования.

Андраш Тамаш:

Некоторые вопросы уголовно-правового урегулирования охраны окружающей среды

Автор в аспекте кодификации рассматривает вопросы охраны окружающей среды, правовой догматики и уголовного права. Автор на основе шведского, датского, норвежского, французского, западногерманского, австрийского, румынского и венгерского действующих прав представляет характерные кодификационные приемы предусмотрения преступления, нарушающего охрану окружающей среды, в качестве имматериального или материального преступления. В статье исследуются вопросы об общественной обусловленности и обуслевловности с точки зрения правовой системы проблемы уголовно-правовой охраны окружающей среды, о действенности уголовно-правового урегулирования, и о роли норм уголовного права в рамках урегулирования охраны окружающей среды.

Zoltán Ferencz—László Korinek:

Ethische und strafpolitische Erwägungen in Zusammenhang mit der Interpretation der Euthanasie

Die Studie konzentriert ihre Untersuchungen auf zwei, mit der Euthanasie zusammenhängende Fragen. Einerseits behandelt sie die ethischen Relationen jenes Problems, ob die Wirtschaftsführung mit dem menschlichen Leben zugelassen werden kann, und wie der Artzt — der in Zusammenhang mit dem Gebrauch des Reanimationsgerätes in eine Entscheidungszwangslage geraten ist — zum Vergleich des Wertes der menschlichen Leben gelangt. Andererseits wertet die Studie begrifflich jene Frage, in welchem Masse die Unterbrechung der Reanimation zum Kreis der Euthanasie gehört, bzw. wie sie mit der Euthanasie in Berührung kommt. Die Studie untersucht in Zusammenhang mit der ethischen Annäherung strafpolitische Fragen, und stellt Vorschläge für die Kodifikation dar.

István Losonczy—
Frau Eva Losonczy:

Einige Strafrechtsprobleme in Zusammenhang mit der Versäumung der Unterhaltspflicht

Die Versäumung der Unterhaltspflicht ist ursprünglich und ihrem Wesen nach eine — zum Kreis des Zivilrechts gehörende — Versäumung, und auch nach ihrer Bestimmung als Straftat weicht sie von den sonstigen Straftaten ab. Diese Tatsache ist ein Grund dafür, dass in ihrer Rechtsanwendungspraxis mehrere eigentümliche Fragen auftauchen. Aus denen befassen sich die Autoren mit den folgenden: ihrem Charakter nach ist diese Straftat kontinuierliche, fortgesetzte, dauernde, oder als „Zustandsstraftat" bestimmt werden kann.

András Tamás:

Einige Fragen der strafrechtlichen Regelung des Umweltschutzes

Der Autor untersucht aus dem Gesichtspunkte der Kodifikation die Zusammenhänge zwischen dem Umweltschutz, der Rechtspolitik, der Rechtsdogmatik und dem Strafrecht. Er stellt die eigentümlichen Lösungen hinsichtlich der den Umweltschutz schädigenden Straftat im schwedischen, dänischen, norwegischen, französischen, österreichischen, japanischen, rumenischen und ungarischen Recht, sowie im geltenden Recht der BRD dar. Er untersucht die gesellschaftliche und rechtssystematische Determiniertheit des strafrechtlichen Problems des Umweltschutzes, die Fragen der Effektivität der strafrechtlichen Regelung, sowie innerhalb der Umweltschutzregelung die Rolle der Strafrechtsregel.

Zoltán Ferencz et László Korinek

Réflexions éthiques et pénales dans l'interprétation de l'euthanasie

L'étude se base son examen surtout concernant deux questions au sujet de l'euthanasie. D'une part se range aux rapports d'euthanasiet du probleme s'il est permissible l'économie de la vie humaine et dans quelle mesure parvient-il le médecin a la confrontation de la valeur de la vie humaine dans l'état obligé de prendre la décision par l'appareil de réanimation. D'autre part l'étude évalue conceptuellement la question si la cessation de la réanimation entret-elle dans quelle mesure de l'euthanasie, respectivement dans quelle mesure peut-elle la rencontrer?

En connexité avec l'approche morale„ l'étude apprécie les questions de la politique pénale et formule des propositions a la réglementation législative.

István Losonczy et
Mme István Losonczy

Quelques problemes pénaux concernant le manque de la prestation des aliments

Le manque de la prestation des aliments est originairement et en son essence un manque relevant du droit civil, ainsi apres avoir le défini comme un crime differe des autres crimes. C'est une des bases du fait que par rapport de ce crime plusieurs problemes spéciaux se sont surgis dans la pratique de la juridiction. Parmi ceux-ci les auteurs traitent si le crime est-il un état continu, prolongé ou bien successif. Le manque de la prestation des aliments réalisant dans la forme de plusieurs actes de détail se qualifie en général

comme une unité, dans le cas affirmatif, c'est une unité naturelle, légale ou judiciaire?

András Tamás

Quelques questions de la réglementation pénale de la protection de l'environnement

L'auteur traite, du point de vue de la codification les connexités de la protection de l'environnement, de la politique juridique, du dogmatisme juridique et du droit pénal. Certaines solutions de codification caractéristiques du crime heurtant la protection de l'environnement sont démontrées comme crime immatériels respectivement matériels sur la base de la juridiction en vigueur suédoise, danoise, norvege, française, allemande ouest, autrichienne, japonaise, roumaine et hongroise. Il examine la détermination sociale et juridique du probleme du droit pénal de la protection de l'environnement, les questions de l'efficacité de la réglementation pénale, le role des regles pénales dans le cadre de la réglementation de la protection de l'environnement.

Zoltán Ferencz—László Korinek

Ethical and criminal policy considerations in the interpretation of euthanasia

The paper answers the questions: is it admissible to "manage" of the reanimating device facting human lifes; is the physician-user a decisional dilemma constrained to compare the value of human lifes. After that a notional analysis follows concerning the nature of the ceasing of reanimation whether it constitutes euthanasia or is it connected to it. Based on ethical considerations the paper considers criminal policy problems and offers proposals to the legislation.

István Losonczy—Éva Losonczy

Some criminal law problems in connection with the escape of the duty to support

Originally and essentially the escape of the duty to support is a civil law ommission and for this reason it is different from other crimes even when defined as criminal act. Due partly to this fact several problems emerge in the court practice. The following problems are treated by the authors: the continuous or stationary nature of the crime; the oneness of the escape realised by different (part) activities; what kind of oneness is this?

András Tamás

Some problems in the criminal law regulation of environment protection

The author analises the relations between environment protection, legal policy, legal dogmatics and the criminal law from the point of view of the codification. The crime against environment protection is present as material or immaterial crime according to different codificational solutions. Swedish, Danish, Norwegian, French, FRG, Austrian, Japanese, Roumanian and Hungarian solutions are examined. The paper deals with the problem of the social and legal-systematic definition of penae environment protection, the efficacy of penal regulation and the role of criminal law rules in environment protection.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.2727 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

HU ISSN 0133—1329 INDEX 25422

ÁRA: 8,— Ft

XXXIII. új évfolyam 7. szám Budapest, 1978. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM:

NÉVAI LÁSZLÓ:
Polgári eljárásjogi gondolkodásunk fejlődése 373

SAJÓ ANDRÁS—SZÉKELYI MÁRIA:
Fizikai dolgozók találkozása a joggal 383

VÖRÖS IMRE:
A gazdasági erőfölény kiaknázása 398

SEBESTYÉN PÉTER:
A titok az iparjogvédelemben 411

VASS JÁNOS:
A tartós földhasználatról 416

Szemle:

MADARÁSZ TIBOR:
Merre tart a közigazgatástudomány? 421

Jogirodalom — jogélet:

BACSÓ JENŐ:
A KGST tagországok szocialista polgári eljárásjoga 430

BRUHÁCS JÁNOS:
A „Nemzetközi jog" című tankönyv vitájáról 436

KAJTÁR ISTVÁN:
A szegedi „Acta Juvenum" új sorozatának első kötete 439

SEBES ÁGNES:
Szabó András: Bűnözés — ember — társadalom c. doktori értekezésének vitája 440

DEZSŐ MÁRTA:
A közvetlen és a képviseleti demokrácia a szocialista államban (Nemzetközi konferencia Várnában) 445

СОДЕРЖАНИЕ: *Невai Ласло:* Развитие гражданско-правовой процессуальной мысли в Венгрии. — *Андраш Шайо—Мариа Секели:* Встреча физических работников с правом. — *Имре Вереш:* Использование экономического перевеса. — *Петер Шебештен:* Тайна в области защиты промышленных прав. — *Янош Ваш:* О длительном пользовании земельным участком. — *Обзор: Тибор Мадарас:* В каком направлении развивается наука государственного управления. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Ене Бачо:* Социалистическое гражданско-процессуальное право стран-участниц СЭВ. — *Янош Брухач:* Об обсуждении учебника „Международное правп". — *Иштван Кайтар:* Первый выпуск новой серии сегедской периодики „ ". — *Агнеш Шебеш:* Защита докторской диссертации Андраша Сабо: „Преступность — человек — общество". — *Марта Деже.* Непосредственная и представительная деморатия в социалистическом государстве (Международная конференция в городе Варна).

INHALT: *László Névai:* Die Entwicklung der zivilprozessrechtlichen Denkweise in Ungarn. — *András Sajó—Mária Székelyi:* Die Begegnung der physischen Arbeiter mit dem Recht. — *Imre Vörös:* Die Ausbeutung der Marktmacht. — *Péter Sebestyén:* Das Geheimnis im gewerblichen Rechtschutz. — *János Vass:* Über die dauerhafte Bodenbenutzung. — *Rundschau: Tibor Madarász:* Worauf hält die Verwaltungswissenschaft? — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Jenő Bacsó:* Das sozialistische Zivilprozessrecht der Mitgliedsländer des RGW. — *János Bruhács:* Über die Diskussion des Lehrbuches „Völkerrecht". — *István Kajtár:* Erster Band der neuen Serie des „Acta Iuvenum" von Szeged. — *Ágnes Sebes:* Diskussion der Doktorarbeit von András Szabó: „Kriminalität — Mensch — Gesellschaft". — *Márta Dezső:* Die unmittelbare und die Vertretungsdemokratie im sozialistischen Staat (Internationale Konferenz in Warna).

SOMMAIRE: *László Névai:* Le développement de la pensée en procédure civile. *András Sajó—Mária Székely:* Les rencontres des travailleurs physiques avec le droit. — *Imre Vörös:* L'exploitation de la supériorité économique. — *Péter Sebestyén:* Le secret dans la protection du droit industriel. — *János Vass:* Sur l'exploitation de terre durable. — *Revue: Tibor Madarász:* Vers quelle direction s'achemine-t-elle la science administrative? — *Littérature juridique — vie juridique: Jenő Bacsó:* La procédure civile des pays membres socialistes du Comecon. — *János Bruhács:* Sur le débat du manuel scolaire portant le titre » Droit international «. — István Kajtár: Le premier volume de la nouvelle série de Szeged » Acra iuvenum «. — *Ágnes Sebes:* Débat de la these de doctorat de M. András Szabó portant le titre » Délinquance — homme société «. — *Márta Dezső:* La démocratie directe et démocratie représentative dans l'État socialiste (Conférence internationale á Varna).

CONTENTS: *László Névai:* The development of our civil procedural thinking. — *András Sajó—Mária Székelyi:* Workers and the law. — *Imre Vörös:* Taking advantae of economic superiority. — *Péter Sebestyén:* The secret in trade law. — *János Vass:* On permanent land use. — *Review: Tibor Madarász:* Public administration science: what a way to go? *Legal life—legal literature: Jenő Bacsó:* Socialist civil procedure in COMECON countries. — *János Bruhács:* Debate on the "International law" text-book. — *István Kajtár:* Volume One of the new series of "Acta Juvenum", Szeged. — *Ágnes Sebes:* The debate of András Szabó's doctoral dissertation (Delinquency — Man — Society). — *Márta Dezső:* Direct and representative democracy in the socialist state. (International conference in Varna).

E lapszám (XXXII. új évfolyam 7. sz.) szerzői: *Dr. Névai László* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Dr. Sajó András,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Székelyi Mária* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Dr. Vörös Imre,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Sebestyén Péter* vezető jogtanácsos. — *Dr. Vass János* tanársegéd (Budapest). — *Dr. Madarász Tibor* docens (Budapest). — *Dr. Bacsó Jenő,* az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője. — *Dr. Bruhács János* adjunktus (Pécs). — *Dr. Kajtár István* tudományos ösztöndíjas gyakornok (Pécs). — *Dr. Sebes Ágnes,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Dezső Márta,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa

XXXIII. új évfolyam 7. szám Budapest, 1978. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Polgári eljárásjogi gondolkodásunk fejlődése

Az elmúlt időszakban a magyar jogtudománynak sokszor nyílt alkalma visszatekintő önvizsgálatra. Társadalmunk és államunk fejlődésének fontosabb mozzanatai, az ötévenként (vagy más időközökben) visszatérő jelentős évfordulók, kongresszusokkal kapcsolatos számvetések stb. gyakran késztették a magyar jogi élet munkásait — közöttük a jogtudomány dolgozóit is — egyes állami és jogi intézményeink, igazságügyi szerveink, jogrendszerünk ágazatai, a magyar állam- és jogtudomány egyes területei fejlődésének retrospektív tanulmányozására. Ezek a munkálatok természetszerűleg elsősorban a felszabadulás utáni időszakot tekintették át, de rendszerint pillantást vetettek a vizsgált intézmény, jogág stb. alakulásának korábbi útjára is.

Átfogó módon folytak az utóbbi években ilyen vizsgálódások azzal a széles körű felméréssel összefüggésben, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia folytatott az állam- és jogtudományok helyzetének elemzése céljából.[1] Rendszeres és határozottabban szakosított jelleget öltöttek a tudománytörténeti kutatások a magyar Állam- és Jogtudományi Enciklopédia előkészítése során.

Ez a tanulmány javarészt a legutóbb említett munkálatok terméke; a civilisztika terén folytatott ilyen kutatásokhoz[2] kapcsolódik: a polgári eljárásjog tudományának hazai kialakulását és főbb fejlődési irányait kívánja nyomon kísérni. Közzétételének időszerűségét alátámasztja egy — az eljárásjogászok számára mindenesetre jelentős — évforduló is: negyedszázaddal ezelőtt — 1953. január 1-én — lépett hatályba a szocialista magyar Polgári perrendtartás.

I.

1. Eljárástudomány — eljárásjog — társadalom. A polgári eljárásjog *tudományának* fejlődése — mint minden jogtudományi ágé — csak a tárgyát tevő *joganyag* fejlődésével együtt vizsgálható eredményesen. A polgári eljárásjogra is érvényes az a megállapítás, mely szerint a társadalmi-gazdasági fejlődésből eredő mindenkori követelmények rendszerint, vagy legalábbis jelentős részben éppen a tudomány közvetítésével jutottak el hozzá és befolyásolták ehhez képest a jogszabályi rendezés alakulását. A polgári eljárásjog magyarországi történetében is viszonylag ritkán fordult elő — és ha mégis, akkor csupán időzavarszülte kényszerhelyzetben —, hogy megfelelő tudományos előkészítés nélkül fogtak volna hozzá a kodifikáláshoz, vagy akárcsak valamely reform bevezetéséhez. Ez a kettős összefüggés (a társadalmi fejlődéssel és a jogalkotás igényeivel való kapcsolat) mindvégig nyomon követhető a magyar polgári eljárásjog tudományának történetében.

Leplezni próbálja a valóságot az olyan nézet, mely a polgári eljárásjog múltbeli hazai tudományát *politikusmentesnek* állítja be. E magában véve is politikai célzatú felfogás, melynek gyökerei az eljárásjogot merőben technikai jellegű szabályösszességnek tekintő értékelésig nyúlnak vissza, felszabadulás előtti polgári eljárásjogi tudományunknak nemcsak retrográd megnyilvánulásaira borít fátyolt, hanem devalválja haladó jellegű értékeit is. A magyar el-

[1] Vö. A Magyar Tudományos Akadémia helyzetelemzése és határozata az állam- és jogtudományok helyzetéről, J. K. 1977. 4. sz. 185. old.

[2] L. — egyebek között — *Világhy* Miklós: A magyar civiljogtudomány 25 éve, J. K. 1970. 6. sz. 257 old.; *Eörsi* Gyula: A magyar civilisztika 30 éve, Gazdaság és Jogtudomány 1975. 3—4. sz. 301. old.; *Asztalos* László: A magyar „civiljog" történetének alapproblémái, J. K. 1975. évi 10. sz. 565. old.

járástudomány mindég híven tükrözte korának gazdasági-politikai törekvéseit (és természetesen — ellentmondásait); művelői — olykor ösztönösen, de sokkal gyakrabban tudatosan — meghatározott társadalmi érdekeket juttattak kifejezésre tudományos eszközökkel.

A társadalom — az uralkodó osztály — szükséglete szülte a Hármaskönyvtől kezdve (hogy korábbra már ne tekintsünk vissza) *Kitonich* Directio methodicáján és *Szegedy* Tyrociniumán át *Huszty* Jurisprudentia practicájáig a XVI—XVIII. századokban az eljárásról is vagy kizárólag arról szóló — jogszabályként, ill. majdnem-jogszabályként használt — munkákat, nemkülönben a feudalizmusból való átmenet és a kialakult kapitalizmus korszakának XIX. és XX. századi perjogi műveit; még a német nácifasizmus hangja is megszólalt a polgári eljárásjog magyar irodalmában.

A szocialista átalakulás viszonyai között még szembeötlőbbé válik az igazságszolgáltatási joganyag és az eljárástudomány politikai (gazdasági-társadalmi) determináltsága. Ennek kapcsán a másutt részletesebben kifejtett, jellegzetes *jogfejlődési időparadoxonnal* találkozunk: a forradalmi átalakulás kezdeti időszakában — az alapvető marxista elméleti tételekkel látszólag ellentétesen — a bírósági szervezetre és eljárásra vonatkozó joganyag kialakulása és fejlődése általában megelőzi a gazdasági viszonyokat közvetlenebbül tükrözi anyagi jogágak fejlődését.[3]

2.„Nemzeti jelleg". A polgári magyar jogtudomány nem csekély erőfeszítéseket tett különféle jogintézményeink ősi magyar eredetének kimutatására. Érdekes módon viszonylag kevés ilyen kísérlet történt a polgári eljárásjog területén. A feudalizmus, majd a kapitalizmus korszakában alkalmazott fontosabb eljárási intézményeink külföldi származása — néhány, rendszerint idegen elnyomás-kiváltotta nacionalista felbuzdulásból eredő megnyilatkozástól eltekintve — úgyszólván soha nem volt vitás jogtudományunkban.

Árpádkori perjogunk német hatások alatt állt. Ezt követően évszázadokon keresztül a Werbőczy által is említett francia (normann) peres eljárásminta érvényesült. Később — a római jog németországi recepciójának utóhatásaként, többnyire egyházjogi közvetítéssel — kisebb mértékű római jogi befolyás jelentkezett. A XIX. században és a XX. század első évtizedeiben a német, majd az osztrák, később pedig újból a német hatás uralkodott el polgári eljárástudományunkban. „Nincs egyetlenegy igazságszolgáltatási intézményünk sem, amelyet ne a nyugattól vettünk volna át" — fakad ki (vagy talán hivalkodik?) *Magyary Géza* egy 1913-ban tartott előadásában.[4]

A „nemzeti jelleg" kérdése ilyenformán sajátosan vetődik fel a polgári eljárásjogban. A külföldi minták átvétele nem tette „nemzetietlenné" eljárásjogunkat, mert az átvett jogintézmények — még az osztrák abszolutizmus idején átmenetileg kényszerrel bevezetettek is (pl. az államügyészség, közjegyzőség, telekkönyv) — idővel rendszerint meghonosodtak, szervesen beilleszkedtek a meglevő rendszerbe, alkalmazkodtak hozzá és egyben hatást is gyakoroltak rá, a későbbiek során pedig már „hazai" jogintézményekként fejlődtek tovább. A „nemzeti hagyományok" polgári eljárásjogi állományában tehát csupán az érvényesülés időtartama (évtizedek, évszázadok) tesz különbséget — mennyiségi szempontból. Minőségivé válnak azonban ezek az eltérések társadalmi korszakváltások idején.

A második világháború után a magyar polgári eljárási jogalkotás és jogtudomány rátért a demokratikus átalakulás útjára és fokozatosan bekapcsolódott a szocialista fejlődés nagy áramába. „Átvételek" természetesen itt is voltak elég nagy számban (pl. a néprészvétel és az ügyészi közreműködés intézményesítése a polgári eljárásban, az ügyvédkényszer kiküszöbölése, az első fokú eljárás egységesítése, az egyfokú perorvoslati rendszer és a törvényességi óvás meghonosítása stb.). Emellett azonban — túl azon, hogy az említettek közül egyeseknek volt valami, legalább formális, hazai előzménye — egyáltalán nem csekély azoknak a rendelkezéseknek a száma sem, amelyeket az 1952. évi Polgári perrendtartás csaknem szó szerint vett át az 1911. éviből, ahová némelyikük már szintén örökletes módon került (vö. — csak kiragadott példákként — az 1911. évi I. tv. szabályozásával a megállapítási és a számadási keresetekről, a jövőbeli, valamint a per folyamán lejáró marasztalást célzó keresetekről, az egyezségi kísérletre való idézésről, a perindítás hatályairól és ezek megkülönböztetéséről, a keresetbeadás hatályairól, hasonlóképpen a keresettel való elállásról és ennek megkülönböztetéséről az érvényesített jogról való lemondástól, a közbenső — „közbenszóló" — ítéletről stb.).

Az 1952. évi Polgári perrendtartásnak az 1911. éviből több-kevesebb változtatással vagy változatlanul átvett nagyszámú szabálya között kétségkívül vannak olyanok, amelyek szükségképpeni kellékei minden polgári perrendtartásnak, de sok köztük az olyan is, amely más szocialista országok perrendtartásaiban nem fordul elő, sőt doktrínájukban is ismeretlen.

Mindez azonban többé-kevésbé esetlegesség. A dolog lényege abban áll, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során a szocialista igazságszolgáltatás elvein alapuló új polgári eljárásjog alakult ki Magyarországon, amelynek rendszerébe illeszkedtek bele és ennek megfelelő tartalommal telítődtek a részben vagy egészben továbbélő szabályok is.

Autochton fejlődésről tehát nem beszélhetünk a polgári *eljárásjog* terén Magyarországon. Annak érdekében azonban, hogy ez a nemzet-

[3] A polgári eljárásjog szerepe és jelentősége az igazságszolgáltatásban és a jogászképzésben, Magyar Jog 1968. 12. sz. 711. s köv. old.

[4] Összegyűjtött dolgozatai, I. kötet. Budapest, 1942. 40. old.

közi eredetű, sokszínű mozaik időnként rendszeresen mégis egységes képpé alakult, sokat tettek az *eljárástudomány* magyar képviselői. A polgári eljárásjog magyar tudománya emellett több vonatkozásban eredetiséget, önállóságot is mutat, és képes volt olyan elgondolások kialakítására, amelyek kedvező irányban befolyásolták a jogalkotást s egyes esetekben külföldön is figyelmet keltettek.

3. Magánjog — perjog. A polgári eljárástudomány önállósulása Magyarországon a XIX. század második felében ment végbe. A tárgyát tevő polgári eljárásjog emancipációja maga is időben jelentékenyen elhúzódó *kettős folyamat* eredménye volt: *a)* évszázados fejlődés során Mohács után bekövetkezett a polgári és a *büntetőper* szétválása (bizonyos kisebb — a vegyes jellegre utaló — továbbélő maradványokkal); *b)* a XIX. század derekán nagyban-egészben befejeződött a polgári eljárásjog (perjog, törvénykezési jog) kiválása a *magánjog* keretéből (szintén néhány továbbélő maradványjelenséggel).

A polgári eljárástudomány önállósulási folyamatát a büntetőperrel való korábbi kapcsolat a múlt században már nem nagyon zavarta; komolyabb erőfeszítéseket igényelt azonban a magánjogtól való elszakadás.

Évszázadokra — eredetét tekintve: a római jogra — visszanyúló hagyományai voltak Magyarországon annak, hogy a polgári perjogot a magánjog (civiljog) tudománya keretében művelték, éspedig olyan jogtudósok, akiknek „főprofilját" anyagi jogi kutatásaik szabták meg. Még *Frank Ignác* (1788—1850) is, aki pedig „A közigazság törvénye Magyarhonban" című egyetemi tankönyvében — mai viszonyaink között is terjedelmesnek tekinthető (842 oldal) — elkülönített Második részt (Buda, 1846—1847) szentel az eljárásjognak, a „törvénykezés rendjét" („pertörvény") „a köztörvény kiegészítő részének' tekinti[5] A kérdés vitatott maradt még a későbbi évtizedekben is. „Többen a polgári törvénykezést külön tudománynak tekintik" — tájékoztat a korabeli helyzetről és egyben kifejezésre juttatja saját fenntartásait is *Pauler Tivadar.*[6]

Hagyomány és a kor követelményei egyaránt közrehatottak abban, hogy a XIX. század második felében, sőt még a XX. század első évtizedeiben is azok a jogtudósok, akiket a magyar jogászközvélemény nagyobb részt anyagi civiljogászokként tartott és tart számon, szinte valamennyien írtak jelentékeny munkákat a polgári eljárásjog területén is *(Wenczel Mihály, Suhayda János, Ökröss Bálint, Zlinszky Imre, Herczegh Mihály, Nagy Ferenc, Meszlényi Artur).* Ugyanez jellemzi fordított módon a legkiválóbb burzsoá magyar perjogászoknak tekintett *Plósz Sándor* és *Magyary Géza* munkásságát is, akik alapvető eljárástudományi műveik mellett számottevő kereskedelmi és váltójogi, illetőleg magánjogi munkákat is publikáltak. Az említettek közül többeknél nyilvánvalóan szerepet játszott ebben az összefonódottságban az a körülmény is, hogy az elmúlt másfél évszázadban az egyetemi tanszékszervezési politika is több ízben hosszabb-rövidebb időre egybefoglalta a polgári anyagi és eljárási jogot.

A XX. században már határozottabbá vált az anyagi jog és az eljárásjog művelésének (és művelőinek) szétválása; *Szászy-Schwarz Gusztáv, Grosschmid Béni, Szladits Károly, Marton Géza, Szászy István* stb. egyfelől, *id. Bacsó Jenő, Tóth Károly, Kovács Marcel, Sárffy Andor, Vinkler János* stb. másfelől: már csak elvétve szántottak át egymás területére. Kivétel természetesen itt is akadt (pl. *Beck Salamon* és *Nizsalovszky Endre).* Napjaink magyar civilisztikájában azonban úgyszólván teljessé vált az elkülönülő szakosodás; egyedül a nemzetközi magánjog (és eljárásjog) területén mutatkoznak szórványos kivételek.

II.

A magyar polgári eljárástudomány a dualizmus korában

1. Az önállóság kezdetei. A tőkés gazdasági rend kialakulása és megerősödése erős lökést adott Magyarországon a polgári eljárástudomány önállósulási törekvéseinek. A társadalmi-gazdasági fejlődés hatásai kétirányú jogi áttételeződés eredményeként érvényesültek: hatottak egyrészt a francia forradalom, majd a napóleoni polgári perrendtartás nyomán Európa-szerte megindult kodifikációs munkálatok eredményei és az eljárástudomány fellendülése külföldön, másrészt pedig az osztrák abszolutizmus enyhülése és megszűnése, majd pedig az osztrák—magyar kiegyezés kapcsán felmerült hazai jogalkotási igények.

Az 1807. évi francia polgári perrendtartás által kiváltott kodifikációs hullámok tulajdonképpen csupán hetven év múlva, az 1877. évi német birodalmi polgári perrendtartás megalkotásával csillapultak le. Időközben egyre-másra születtek polgári perrendtartások a korábbi napóleoni hódítások területein, sőt azokon túl is: Genf (1819), Poroszország (az 1793. évi Általános bírósági rendtartást teljesen átalakító 1833 és 1846 évi rendeletek), Hannover és Braunschweig (1850), Oldenburg (1857), Lübeck (1862), Baden (1864), Württemberg (1868), Bajorország (1869). Valamennyit tudományos viták és tervezetek előzték meg. A legjelentősebb közülük a nyilvánosság, szóbeliség és közvetlenség elveit meglehetősen magas fokú következetességgel megvalósító *hannoveri* polgári perrendtartás.

Főként a hannoveri törvényt tekintette mintaképül a modern perjogi alapelvek vizsgálatával Magyarországon első ízben foglalkozó *Halmosy Endre* (1829—1895) is. Felismerte a

[5] I. m. 2. old.

[6] Jog- és államtudományok encyclopaediája, Pest, 1871. 139. old.

társadalmi-gazdasági fejlődés korabeli igényeit, és a polgári bíráskodás teljes újjászervezését javasolta a nyilvánosság és a szóbeliség alapján: „Az ősiség eltörlésével, a hűbéri viszonyok megszüntetésével, a föld, az ipar szabaddá tételével, a törvény előtti egyenlőség kimondásával s a közlekedési eszközök terjedtével oly új viszonyok közé jutottunk, melyeknek megfelelő bírósági szerkezettel és perrendtartásokkal éppen nem bírunk... A mai korszakban az igazságszolgáltatás a hitel kifejlődése és egyedurasága mellett sokkal fontosabb, mint régen volt; költséges, hosszadalmas, részrehajló s bizonytalan eljárás a hitelt egészen tönkreteheti."[7]

Halmosy bírálata tulajdonképpen azokra az állapotokra vonatkozik, amelyeket az Országbírói Értekezlet (1861) ún. Ideiglenes törvénykezési szabályai idéztek elő az abszolutizmus idején felállított császári bírósági szervezet megszüntetésével, az 1781. évi osztrák polgári perrendtartás és kiegészítései nyomán készült ún. Ideiglenes polgári perrendtartás félretételével és a régi magyar rendi bíróságok visszaállításával, valamint az 1848. évi polgári forradalom előtti magyar eljárási törvények újbóli hatálybaléptetésével.

A kiegyezés utáni kormány első igazságügyminisztere, *Horváth Boldizsár* (1822—1898) már 1867-ben a képviselőház elé terjesztette a polgári törvénykezési rendtartás javaslatát, melynek indokolása leszögezi: „Régi intézményeinket túlszárnyalta az idő... A jó szándoknak, mely az országbírói tanácskozmányt a magyar törvények helyreállítása alkalmából egy ideiglenes munkálatra vezette, nem felelt meg az eredmény."[8]

A viták során a törvényjavaslat igen sok módosuláson ment keresztül, míg végül 1868. évi LIV. törvényként *(Ptr)* bekerült a törvénytárba. A sok változtatástól a szöveg nem lett jobb. Ellenkezőleg: a vitákban megütközött és végsősoron kiegyezett egymással kétféle érdek és szemlélet: a feudális hagyományoké és a tőkés fejlődésé. A *Ptr* felemás szellemű kódex lett: sem kielégíteni, sem elfojtani nem tudta a kibontakozó tőkés rendszer követeléseit, s ily módon jellegzetesen tükrözte az akkori magyar feudálkapitalizmus belső ellentmondásait. Lényegileg ezt ismerte be tiszteletreméltó nyíltsággal maga *Horváth Boldizsár* is: „Nem lesz-e újabb provisorium az eljárás, mely az eddigitől ennyire eltér s véglegesnek tartatni nem akar? Úgy hiszem, nem. Felvette mind azt, mi jó és használható, az előbbiből; módosításainak pedig oly irányt adott, hogy előkészítse nehéz útját egy tökéletesebb rendszernek. *Javítva tartja fenn a múltat...*"[9]

2. A kibontakozás. A *Ptr* sikerületlenségét a gazdasági élet és a jogászság hamar felismerte; minden oldalról bírálták, és követelték átfogó reformját, illetőleg az újrakodifikálást. A következő négy évtized a polgári eljárásjog terén a részleges reformok és egy teljesen új perrendtartás előkészítésének időszaka volt. Ezek a munkálatok — a dolog természeténél fogva — élénkítőleg hatottak az eljárástudomány fejlődésére is s egyben hozzájárultak a polgári eljárásjog és tudománya önállósulásának betetőződéséhez.

Siettették ezt a folyamatot a külföldi — különösen a Magyarországon akkor legnagyobb figyelemmel kísért német — jogtudomány egyes újabb eredményei. A német perjogtudományban időközben teljesen felbomlott a magánjog-eljárásjog korábbi monisztikus szemlélete és kialakult a sajátos „processzuális szemlélet". Határjelzője volt az ez irányú fejlődésnek *Oskar Bülow* híressé vált munkája (Die Lehre von den Prozesseinrenden und die Prozessvoraussetzungen, Giessen, 1868), amely először különböztette meg a perbe vitt anyagi jogi jogviszonyt magától a — szintén jogviszonynak, mégpedig közjogi jogviszonynak felfogott — pertől. Ezzel a felfogással a polgári eljárásjog és tudománya tulajdonképpen *megtalálták saját autonómiájuk elméleti alapját,* s önállósulásuk teljessé válásának most már semmi sem állhatott útjában.

A perjogviszonyelmélet a polgári eljárásjog tudományának egyik legszilárdabb talpköve volt. Csaknem általánosan elfogadottá vált a kontinentális jogtudományban, behatolt az angolszász jogirodalomba, sőt éreztette hatását a büntető eljárásjog tudományában is. Formai oldalát illetően (mellőzve a közjogi jellegre való utalást) magáévá tette a perjogviszony-elméletet a polgári eljárásjog szocialista tudománya is.

Akörül sok vita folyt, hogy egyetlen egységes jogviszony-e a polgári per vagy több jogviszony van-e benne, hogy kik az alanyai a perjogviszony(ok)nak jogosulti és kötelezetti oldalon, hogy van-e és mennyiben gyakorlati jelentősége a jogviszonyelméletnek stb., sőt akadt — meglehetősen magános jelenségként — a polgári per jogviszony-jellegét tagadó nézet is,[10] de az elmélet maga nagyon szívósnak bizonyult és — a megfelelő jellegbeli eltérésekkel — ma is fontos eleme mind a burzsoá, mind a szocialista polgári eljárástudománynak.

A polgári eljárásjog magyar tudományában *Plósz Sándor* (1846—1925) honosította meg a perjogviszony-elméletet. *Bülow* felfogását *Plósz* viszonylag korán magáévá tette: már az 1847. évi Magyar Jogászgyűlés elé „A közvetlen szóbeli eljárásban minő jogorvoslatok engedendők meg" című kérdésre nézve előterjesztett véleményében és indítványában.[11] A továbbiak során a magyar jogtudományban is uralkodóvá,

[7] A nyilvános és szóbeli polgári peres eljárás elvei, Sopron, 1866. III. és 4. old.

[8] Lásd Törvényjavaslat a Polgári Törvénykezési Rendtartás tárgyában és az irodalmi s művészeti jogok biztosításáról, Pest, 1867. 3. old.

[9] Uo. 41. old. (Saját kiemelésem — *N.*)

[10] *Goldschmidt* James: Der Prozess als Rechtslage, Berlin, 1925.

[11] Összegyűjtött dolgozatai, Budapest, 1927. 313. s köv. old.

sőt bizonyos értelemben magától értetődővé vált a polgári pernek jogviszonyként való felfogása. A jelzett részletkérdések tekintetében voltak itt is viták, de az elmélet lényegét mindenki elfogadta.

A perjogviszony-elmélet *Plósz* egész tudományos munkásságának legfőbb pillérévé vált. A Bülow-i tételből kiindulva *Plósz* eljutott a kereseti jognak akkoriban teljesen újszerű felfogásához, az ún. *absztrakt kereseti jog* elméletéhez, amelyet a külföldi eljárástudomány is összekapcsol az ő nevével (elismervén az ugyanezen nézetet valló német *H. Degenkolb*bal szembeni elsőbbségét). Ez volt tulajdonképpen az első processzuális keresetjogi elmélet s — mint ilyen — logikus következménye annak az emancipációs folyamatnak, amely a polgári per jogviszony-konstrukciójával vált teljessé.

A kereseti jog korábbi felfogása (az ún. anyagi jogi elmélet) még azonosította a keresetet az alanyi magánjoggal, s eltérésüket csupán annyiban látta, hogy az alanyi magánjog a kereset révén a nyugalmi állapotból „dinamikus" állapotba kerül. Az absztrakt kereseti jog *Plósz*-féle elmélete a polgári per közjogi jogviszony mivoltából levezeti a kereset közjogi jogintézmény-jellegét. A kereseti jog *Plósz* felfogásában önálló, független „a magánjogi cím reális létezésétől", és lényegileg nem egyéb, mint az állammal (a bírósággal) szemben mindenkit megillető jog a polgári bíráskodás gépezetének mozgásba hozására („peralapításra") és ítéletre.[12] *Plósz* ezzel a koncepcióval önkéntelenül csatlakozott az ún. alanyi közjogok akkor már kialakulóban volt elméletének *(Georg Jellinek)* előfutáraihoz.

Plósz keresetjogi fejtegetései még szilárdan a klasszikus kapitalizmus eszmei talaján álltak; az anyagi jog elmélethez képest, melynek igazságszolgáltatási gyakorlati következményei *Marxot* is megdöbbentették,[13] a kereseti jog ilyen értelmezése kétségkívül demokratikus vonásokat mutat.

Plósz eljárási tárgyú nagyobb könyvet, sőt még tankönyvet sem írt. Elméleti nézeteit tanulmányai, cikkei tartalmazzák (a kereseti jogról, a bizonyítási teherről, a perbeli beismerésről, a magánokirat bizonyító erejéről stb.) és — kiváltképpen — az a nagy jogalkotási munka, amelyet a magyar jogéletben hagyományosan az ő nevéhez fűznek: az 1911. évi polgári perrendtartás.

Az 1911. évi törvény közel négy évtizedes előkészítő munkálatok eredményeként érte el végső alakját. Maga *Plósz* 1885-ben terjesztette elő első tervezetét. Ugyanakkor látott napvilágot a szabadelvű gondolkodású, széles látókörű *Emmer Kornél* (1845—1910) tervezete is,[14] amely jobbára a francia polgári eljárási szabályozás nyomdokain haladt. *Ökröss Bálint* (1829—1889) már 1870-ben készített egy javaslatot, majd 1880-ban közzétette új tervezetét,[15] mely szintén „inkább a francia rendszer felé" (saját szavai) hajlik.

Az 1877. évi német polgári perrendtartás mintája szerint készített első tervezete után *Plósz* még több további tervezetet készített; az utóbbiaknál nagymértékben hasznosította az időközben (1895) közzétett osztrák polgári perrendtartás tapasztalatait is.

Az 1911. évi magyar polgári perrendtartás alaposan átgondolt, korszerű törvényalkotás volt, amelyben tükröződtek a *Ptr* óta Magyarországon végbement polgári fejlődés egyes igazságszolgáltatási vonásai. A polgári per szabatos rendezésére és egyes demokratikus biztosítékok meghonosítására irányuló törekvés vegyül benne olykor túlzottan bonyolult szabályozással és egyes antidemokratikus intézkedésekkel. Az igen alapos országgyűlési (bizottsági) megvitatás sok változást eredményezett a javaslat szövegén; közülük elvi szempontból a legfontosabb — *Plósz* álláspontjával ellentétesen — a felek igazmondási kötelességének beiktatása a törvénybe.[16] Tulajdonképpen ezt a tételt fejlesztette tovább a hazai szocialista polgári eljárástudomány a jóhiszemű eljárás alapelvévé.

A polgári eljárásjog magyar tudományának a XIX. század harmadik harmadában és a XX. század elején bekövetkezett kibontakozásában fontos szerepet játszottak a *Ptr*-en alapuló és a kodifikációs reformmunkálatokat támogató, majd pedig az 1911. évi polgári perrendtartáshoz kapcsolódó egyetemi (jogakadémiai) *tankönyvek* és *kommentárok*.[17] Az elméleti szempontból legmagasabb színvonalú és gyakorlatilag legjobban használható kommentárt az 1911-es polgári perrendtartáshoz *Kovács Marcel* állította össze.[18]

[12] Uo. 46. s köv. old.

[13] Herr Vogt, Berlin, 1953. 293. old.

[14] L. Beszédei és dolgozatai, Budapest, 1911. II. köt. 3. s köv. old.

[15] A törvénykezés reformja a szóbeliség, közvetlenség és nyilvánosság alapján, Budapest, 1880.

[16] Vö. *Balás* P. Elemér: A magyar polgári törvénykezési jog fejlődése a világháború után, „A magyar jog fejlődése a Trianont követő húsz év alatt" c. kiadványban, Kolozsvár, 1941. 125. old.

[17] Jelentősebbek: *Suhayda* János: A magyar polgári törvénykezési rendtartás, Pest, 1869; *Ökröss* Bálint: Magyar polgári törvénykezési rendtartás, Pest, 1870; *Apáthy* István: Polgái törvénykezési rendtartás, Pest, 1872[2]; *Nagy* Ferenc: A polgári törvénykezés rendje Magyarországon, I. köt. (a három kötetre tervezett műből több nem jelent meg), *Budapest—Kolozsvár*, 1889; *Fodor* Ármin és *Márkus* Dezső: A polgári törvénykezési rendtartás kézikönyve, 3. köt. Budapest, 1897[2]; *Herczegh* Mihály: Magyar polgári törvénykezési rendtartás, Budapest, 1901[6]; *Falcsik* Dezső: A polgári perjog tankönyve, Budapest, 1910[3]; *Tóth* Károly: Polgári törvénykezési jog, 2 köt. Debrecen, 1910; *Meszlény* Artur: Bevezető a polgári perrendtartáshoz, Budapest, 1911; *Jancsó* György: A magyar polgári perrendtartás rendszeres kézikönyve, I. köt. Budapest, 1912. II. köt. (Meszlény Artur feldolgozásában) Budapest, 1915; *Antalfi* Mihály: A polgári perrendtartás, 2. köt. Budapest, 1915; *id. Bacsó* Jenő: A polgári perrendtartás tankönyve, Budapest, 1917.

[18] A polgári perrendtartás magyarázata, 2 köt. Budapest, 1911.

A *Ptr*-t követő *monografikus* irodalomból kiemelkednek *Zlinszky Imrének* a történeti és összehasonlító módszert alkalmazó munkái,[19] majd pedig *id. Bacsó Jenőnek* már az 1911. évi törvény tervezetéhez és szövegéhez kapcsolódó tanulmányai.[20]

A *Plósz* utáni magyar polgári eljárástudomány legszámottevőbb képviselője *Magyary Géza* (1864—1928). Tudományos munkásságának javarésze a századforduló éveire és az első világháború előtti időszakra esik. *Plósz* tanítványaként és az általa kezdeményezett elméleti irányban indult el, de több kérdésben eltérő álláspontra helyezkedett.

Jellegzetes változásokon ment át nála az általa is képviselt perjogviszony-elmélet. *Magyary* már nem a klasszikus, hanem a monopolista kapitalizmus korszakának jogi szemléletét alkalmazta a perjogviszony-konstrukcióra. *Bülownál* (és *Plósznál* is) ezt a jogviszonyt — az állampolgárok jogai szempontjából kétségkívül garanciális tartalommal — az állam kötelezettségei és a felek jogai jellemzik. A perjogviszony elméletének a századfordulón kialakult új változatában már megfordult a jogosulti és kötelezetti oldal.

A német jogtudomány újhegeliánus irányzatának ezt a beállítását tette magáévá *Magyary:* „A perben a felek az állammal vannak jogviszonyban, mely a felekre nézve lekötelezettségi, az államra nézve pedig jogosítványokat tartalmazó viszony."[21] Utóbb enyhítette valamelyest ezt a rideg alárendeltségi felfogást, amennyiben tankönyvében már elismert bizonyos közjogi jogosítványokat az állam bíróságával szemben, valamint közjogi jogviszonyt a felek közötti egyes ún. áthárított perbeli cselekmények (pl. előkészítő iratok váltása) és egyes rendelkező cselekmények (pl. hatásköri és illetékességi kikötés) tekintetében. Szemléletének lényegén azonban ez nem sokat változtatott. Az eredeti Bülow-i koncepcióval szembeni ellenérzésének kifejezést is adott: „Merőben a joggal ellentétes, de különösen *antiszociális* álláspont az, mely a polgári perben a felek javára csak jogokat lát."[22]

Megjelenik tehát itt — nála még alig tagadható jószándékkal — az ún. „szociális jog" nézőpontja, amelynek az első világháború idején — az éppen akkor hatályba lépett polgári perrendtartás kapcsán — egy másik magyar jogász a történelmi nevezetességű hírhedt szólam alkalmazásával adott hangot: „Az individualisztikus világnézetet fölváltotta egy másik fölfogás az állam és az egyén viszonyáról. A szociális olajcseppet (!!) a jogi alkotások terén is megkövetelünk."[23]

Magyarynak a polgári per jogviszony-jellegével kapcsolatos fejtegetései már mutatják — némi korrektívumokkal — egy *hatalmi viszony*-elmélet körvonalait és ezzel egyben jelzik is a jogviszony-elmélet alakulásának későbbi irányát a fasizmus előretörése idején a második világháború előtt. (A perjogviszony-elméletben rejlő garanciális elemek a második világháború után bukkannak fel ismét a tőkés jogtudományban.)

Magyary Géza monografikus tanulmányokkal kezdte tudományos munkásságát[24] és eljutott a magyar polgári eljárásjog korabeli teljes anyagának átfogó bemutatásáig: megírta a korabeli magyar polgári perjog leggazdagabb tartalmú, legkidolgozottabb rendszerű egyetemi tankönyvét.[25]

III.

Az 1918—1919. évi forradalmak polgári eljárásjoga

1. A Károlyi-korszak. Az 1918. őszi polgári-demokratikus forradalom, majd az 1919. évi szocialista forradalom csupán rövid — de jelentős — kitérést eredményezett a magyar polgári eljárásjog és -tudomány tőkés szellemű fejlődésének útján. Az őszirózsás forradalom nem jelentett alapvető irányváltozást, hanem csupán határozottabban terelte a polgári eljárásjogot a demokratikus szellemű haladás felé; az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság idején azonban bekövetkezett a múlttal való teljes szakítás.

Az 1918. októberi magyar forradalom igazságügyi reformprogramja eredetileg polgári-demokratikus követelmények megvalósítására irányult. Jól mutatják ezt *Szladits Károly* szavai is, akit Károlyi Mihály a népkormány első igazságügyminiszterévé akart kinevezni. A Nemzeti Tanács Igazságügyi Szaktanácsának alakuló ülésén tartott megnyitó beszédében Szladits a jogrendszer átalakításának „vezércsillagaiként" a jog demokratizálását és szocializálását jelölte meg.[26] A jog „szocializálása" kifejezés itt nem a szocializmusra utal, hanem csupán a *tulajdon = szociális funkció* Duguit-féle képletét visszhangozza.

A korszak jogirodalmában azonban hamarosan hangot kaptak olyan célkitűzések is, amelyeket utóbb a proletárforradalom meg is valósított. *Láday István* (a Magyar Tanácsköztársa-

[19] A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban, Budapest, 1875; A jogorvoslatok rendszere, Budapest, 1879.

[20] A jogvédelem előfeltételei a polgári perben, Máramarossziget, 1910; A felülvizsgálati eljárás, Budapest, 1915.

[21] A magyar polgári peres eljárás alaptanai, Budapest, 1898. 6. old.

[22] Magyar polgári perjog, Budapest, 1939.[3] 9. old.

[23] *Fodor* Ármin: Polgári peres eljárásunk története az utolsó ötven esztendőben, Jogi dolgozatok, Budapest, 1916. 247. old.

[24] A magyar polgári peres eljárás alaptanai, Budapest. 1898; A magyar polgári perjog nemzetközi vonatkozásai. Budapest. 1902; A perbeli beismerés, Budapest, 1906. stb.

[25] Budapest, 1913. II. kiadás: 1924, III. kiadás — *Nizsalovszky* Endre kiegészítéseivel és átdolgozásában —: 1939.

[26] J. K. 1918. 51. sz. 385. old.

ság idején igazságügyi népbiztoshelyettes, majd népbiztos) már 1918 őszén követelte a burzsoá osztálybíráskodás felszámolását, az egyesbíráskodás megszüntetését, ülnökök részvételét a polgári perben stb.[27]

A polgári bíráskodás területén a Károlyi-kormány legjelentősebb intézkedése a munkaadó és munkavállaló ülnökök bevonásával ítélkező *munkaügyi bíróságok* megszervezése volt. A korabeli magyar jogrendszer egyik feudális csökevényét, az ún. házi cselédek, gazdasági munkások stb. munkaügyi jogvitáiban a közigazgatási szervek „bíráskodását" kívánták ezzel kiküszöbölni (amit a Horthy-rendszer azután újból visszaállított). Hasonlóképpen hűbéri eredetű volt a Főudvarnagyi Bíróság, amelynek helyébe két különbíróságot állítottak fel: az *Állami Zárlati Bíróságot* (a volt koronajavak, királyi magán- és családi vagyon stb. kezelésével kapcsolatos intézkedések céljára) és a *Területenkívüliek Bíróságát* (a területenkívüliséget élvező személyek polgári peres ügyeinek eldöntésére). A vállalatoknál a kisebb viták intézésére *üzemi választott bíróságokat* szerveztek paritásos alapon.

A forradalom ilyenformán néhány figyelemreméltó döntést hozott — az 1911. évi polgári perrendtartás hatályának fenntartása mellett — a szélesebb értelemben felfogott polgári eljárásjog feudális maradványainak felszámolása terén. Reformjainak némelyike (pl. a munkaügyi bíráskodás) alkalmasnak bizonyult arra is, hogy — erőteljesebb demokratizálással — tovább éljen a proletárforradalom igazságszolgáltatásában.

2. Az 1919. évi kommün. A Magyar Tanácsköztársaság gyökeresen alakította át a magyar polgári eljárásjogot. A szocialista igazságszolgáltatás elméleti alapjainak kidolgozására, a polgári eljárástudomány kibontakozására a proletárhatalom rövid fennállása alatt természetszerűleg nem volt mód. Az elvi elgondolások, tudományos nézetek többnyire cikkek formáját öltötték, vagy egyenesen jogszabályokban és jogszabálytervezetekben csapódtak le. A folyóirati közlemények és a — rendszerint névnélküli — kodifikációs anyagok egy része éppen ezért a korabeli eljárástudomány megnyilvánulásaként értékelhető és igényelheti is a tudománytörténeti számontartást.

Az Igazságügyi Népbiztosság már a forradalom másnapján (1919. március 22-én) felfüggesztette (gyakorlatilag megszüntette) a régi bíróságok peres működését — ezáltal a polgári perrendtartás hatályát is.

A proletárhatalom igazságügyi intézkedéseinek nagyobb része — a dolog természeténél fogva — a büntető bíráskodásra vonatkozott, de rövidesen napvilágot láttak emellett az új polgári eljárás kialakítását célzó rendelkezések is. Mindenekelőtt a *munkaügyi ítélkezés* újraindulását kellett biztosítani. Ezekre egy igazságügyi népbiztosi rendelet kimondotta a sürgősséget, és egyben át is alakította a néhány hónappal korábban felállított munkaügyi bíróságokat, amelyek ettől fogva két munkavállaló ülnök közreműködésével jártak el. A munkaügyi bíróságok mintájára szervezték meg ezután a *egyéb polgári ügyekben* eljáró tanácsokat is, amelyek a sürgős természetű perekben ítélkeztek (családi ügyekben legalább az egyik ülnöknek nőnek kellett lennie).

Az igazságszolgáltatásbeli *néprészvétel* ilyenformán egyre szélesebb módon érvényesült a Magyar Tanácsköztársaság bíráskodásában; alapvető szocialista elv valósult meg ezzel.

A polgári peres eljárás *menetét* szabályozó rendelkezések szintén előrevetítenek több olyan megoldást, amelyet ma is alkalmaznak a szocialista országokban. *Egységes szerkezetű tárgyalást* honosítottak meg (az ún. perfelvételi tárgyalás kiküszöbölése útján). A *bizonyítási eljárás* szabályozásában benne vannak már a később kialakult szocialista *rendelkezési és peranyagszolgáltatási elvek* fontosabb elemei (pl. a tényállásnak szükség esetén hivatalból történő bírósági felderítése még akkor is, ha a felek részéről beismerés, elismerés, egyezség vagy mulasztás forgott fenn).

Szabályozták a Tanácsköztársaság jogszabályai a polgári eljárás terén a *fellebbviteli rendszert* (egyfokú felülvizsgálati kérelem, illetőleg — nem peres ügyekben — előterjesztés), a *végrehajtást* és a *különleges pereket* is. Utóbbiak közül igen jelentősnek látszik a *házassági bontóperekben* követett eljárás, melynek során a bíróság a házasfelek közös megegyezése esetén a házasságot tárgyalás nélkül végzésileg bontotta fel, vita esetén pedig nem az 1894. évi házassági törvény vétkességi bontóok-rendszerét vette figyelembe, hanem a házastársak egyéniségének és életviszonyainak gondos figyelembevételével azt vizsgálta, hogy folytatható-e tovább az életközösség. A Forradalmi Kormányzótanács rendeleteiből kiderül, hogy tervezték külön Családügyi Bíróság, valamint egy Országos Főtörvényszék felállítását is; ezekre azonban már nem került sor.

Ügyvédi képviseletnek volt helye a polgári eljárásban, de a kötelező ügyvédi képviselet burzsoá intézményét megszüntették. A korabeli jogi irodalomban javaslatok láttak napvilágot az ügyvédi és közjegyzői munka közösségi formában, állami intézmény (ún. népiroda és közjegyzői iroda) keretében történő megszervezésére.[28]

Eljárástudományi nézőpontból különös figyelmet érdemel az Igazságügyi Népbiztosság 1919. június 4-i keletű tervezete *„a bírói hatalom gyakorlásáról"*. A 75 §-ból álló — és a Tanácsok Országos Gyűlése elé terjesztett, de ott

[27] Az igazságszolgáltatás demokratizálása. J. K. 1918. évi 46., 47. és 49. sz.

[28] *Vágó* Jenő: A népiroda, Proletárjog 1919. évi 7. sz. 49—50. old.; *Klein* Andor: A közjegyzői munka. uo. 2. sz. 15—16. old.

tárgyalásra nem került — tervezet az *igazságszolgáltatás egységének* és a *bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának* szocialista elveiből indul ki, megvalósítja *a bírák választásának* és a *társasbíráskodásnak* az elvét, tartalmaz hatásköri, továbbá illetékességi szabályokat és rendezi a polgári (valamint a büntető) eljárás egyes más alapkérdéseit is.

A Magyar Tanácsköztársaság jogi eredményei — mint a magyar jog legértékesebb forradalmi hagyományai — termékenyítőleg hatottak a felszabadulás utáni polgári eljárásjogi gondolkodás fejlődésére is.

IV.

A polgári eljárástudomány a Horthy-fasizmus idején

1. „Jogfolytonosság" reakciós szellemben. A Magyar Tanácsköztársaság megdöntése után hatalomra jutott ellenforradalmi Horthy-rendszer megsemmisítette a szocialista forradalom valamennyi haladó polgári eljárásjogi rendelkezését és — a „jogfolytonossági" gondolat jegyében — visszaállította a korábbi jogszabályok, közöttük a polgári perrendtartás hatályát. A velejéig antidemokratikus kormányzat azonban kezdettől fogva nem tudott megbékélni az 1911. évi törvény rendszerében és részletszabályaiban kifejezésre jutó néhány polgári-demokratikus vonással.

A két világháború között a polgári perrendtartást több ízben módosították. Az 1911. évi I. törvény évtizedeken át tervelt és kidolgozott épületén az ellenforradalom negyedszázada súlyos réseket ütött. A reformok fővonala a társasbíráskodás leépítése, a bizonyítási eljárás garanciáinak megszüntetése, a fellebbviteli jog korlátozása és a kontradiktórius tárgyalás nélküli perenkívüli eljárások körének bővítése irányában haladt. Mindezek az intézkedések elsősorban a kisebb értékű ügyekben pereskedő dolgozókat sújtották.

A polgári eljárás tudománya a jogi szabályozásnak ezt az alakulását fenntartásokkal, sőt olykor ellentmondásokkal kísérte, de a jogszabályelőkészítésben szóhoz jutott képviselői révén mégis támogatta. Az elméleti munka ebben az időszakban sem a kezdeményezések, sem a színvonal tekintetében nem volt képes megközelíteni a századforduló körüli évtizedek tudományáét.

A tudományos haladás szempontjából alapvetően kedvezőtlen eszmei-politikai légkör mellett hátrányos hatásuk volt az 1929-ben kezdődött gazdasági világválság hazai hullámveréseit kísérő polgári bíráskodási válságjelenségeknek („peráradat", „végrehajtási moratórium"), amelyek elterelték az eljárásjogászok figyelmét a kutatás elvi-elméleti kérdéseiről. A fasizmus németországi uralomrajutása után behatolt a magyar eljárástudományba a nácizmus jogi ideológiája is.

2. Továbbfejlesztési kísérletek. Néhány egyetemi tankönyv (*Tóth Károlyé* II. kiadásban, egy összevont kötetben, 1923, *Menyhárt Gáspáré*, 1934, *Sárffy Andoré*, megj. éve már 1946) és kommentár (*Kovács Marcelé* II. kiadásban, három kötetben, 1927—1932, *Fabinyi Tihaméré* két kötetben, 1931 stb.) igyekezett megkönnyíteni a változékony és szerteágazó joganyag áttekintését. A tanulmányokkal és kisebb monográfiákkal fellépő szerzők (a most említetteken kívül — többek között — *Vinkler János, Schönvitzky Bertalan, Markó Jenő, Richter Béla, Balla Ignác, Balás P. Elemér*) mellett a korszak vége felé jelentkezik eljárásjogi kutatásaival az addig kizárólag anyagi joggal foglalkozó *Nizsalovszky Endre* (1894—1976).

A tíz éven át szünetelt budapesti tanszéken *Magyary* után *Nizsalovszky* lett a polgári törvénykezési jog tanára. Jelentős anyag hozzáadásával átdolgozta és korszerűsítette elődje tankönyvét (1939), majd — követve a hazai kutatások hagyományos fővonalát — rátért a perjogviszony-elmélet és a kereseti jog problémáinak vizsgálatára.

A liberalizmus gondolatvilágában fogant absztrakt keresetjogi felfogáson akkor már túlhaladt az idő, elavulóban volt az ennek antitéziseként felállított konkrét kereseti jogi elmélet is, és alapjában véve eklektikusnak bizonyult az ezeket egyesítő *Magyary Géza* „kettős kereseti jog" elmélete. A korábbi nézetek bíráló áttekintése után alakítja ki *Nizsalovszky* saját elméletét a „szociálisan felfogott konkrét keresetjog"-ról. A konkrét keresetjog *Wach* és *Hellwig-féle* „individualista" szemléletét „szociális" irányban kívánta továbbfejleszteni annak révén, hogy az anyagi jog szerint jogosult személyt a kereseti jog gyakorlásakor a jogrend megvalósításában közreműködőnek tekintette.[29]

Nizsalovszky eljárástudományi munkásságát a múlt és a jelen jogszabályi anyagának és irodalmának mélyreható ismeretén és problémaérzékenységen alapuló finom elemzések jellemzik. A felszabadulás után is vissza-visszatért polgári eljárásjogi témákhoz, bár alapvető munkássága ebben az időszakban már újból az anyagi jog területére esik.

Részben hasonlóképpen alakult *Beck Salamon* (1885—1974) kutatói életútja. Anyagi jogászként indult és fejtett ki nagyobb terjedelmű értékes tudományos munkásságot, de már a harmincas években — anélkül, hogy felhagyott volna anyagi jogi kutatásaival — áttért polgári eljárásjogi témák rendszeres vizsgálatára is.

A *Ptr*-en és az 1911. évi polgári perrendtartáson iskolázott elméje sok figyelemreméltó megállapításra jutott a későbbiek során a szocialista magyar polgári perrendtartás (1952) egyes sajátos vonásait illetően. Józan valóságérzékkel s egyben erős fogalomképzési készséggel

[29] Az alanyi magánjog és perjog, Budapest, 1942.

dolgozta fel a többnyire a gyakorlatból az elmélet szintjére emelt témáit.

*Beck Salamon*nak egyetemi tananyagok írásában való közreműködésén túl jelentős érdeme annak felismerése is, hogy a szocialista polgári eljárásjog rendszerében a bíróság köteles sokirányú segítséget nyújtani a félnek jogai érvényesítéséhez.[30]

V.

A szocialista magyar polgári eljárásjogi tudomány

1. Első lépések. A magyar polgári eljárásjogi tudomány fejlődését a második világháború utáni első években a fasizmus maradványainak teljes felszámolására és a demokratikus átalakulás biztosítására irányuló országos feladatok szabták meg elsődlegesen. Hamarosan jelentkeztek ezek mellett és egyre jobban nyomultak előtérbe azok a feladatok is, amelyek a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kezdeti követelményeivel voltak kapcsolatosak. Mindezek a körülmények alapvető módon befolyásolták magának a polgári eljárási jogszabályi anyagnak a változásait is.

A felszabadulás után viszonylag gyorsan megkezdődött a folyóiratok (elsősorban az 1946-ban újra megindított Jogtudományi Közlöny) hasábjain és külön kiadványok formájában a szovjet szocialista államra és jogra vonatkozó tanulmányok közzététele, valamint jogszabályok és tudományos munkák fordításainak kiadása. Ennek az egyre több jogágra kiterjedő tevékenységnek az eredményeként fokozatosan ismertekké váltak a magyar jogászság előtt az igazságszolgáltatást érintő akkori szovjet jogszabályok (elsősorban az 1938. évi bírósági szervezeti törvény, valamint — témánk körében — az 1923. évi szovjet-orosz polgári perrendtartás) és a szovjet jogtudományban a polgári eljárás főbb kérdéseire nézve kialakult álláspontok.

A bírósági szervezet és az igazságszolgáltatás demokratikus átalakítása már az első években erős hatást gyakorolt a polgári eljárás jogi szabályozására (a polgári perbeli ügyvédkényszer felfüggesztése, a Főudvarnagyi Bíróság újbóli megszüntetése, a közületi jogvitákra ún. egyeztető bizottságok felállítása, a polgári eljárásbeli törvényességi óvás ősének tekinthető közérdekű kifogás bevezetése stb.).

A bíróságokról és az igazságszolgáltatás főbb alapelveiről külön fejezet keretében rendelkező Népköztársasági Alkotmány életbelépése (1949. augusztus 20.) meggyorsította ezt a folyamatot: új szabályozást nyertek a hatásköri kérdések, teljesen átalakult a fellebbvitelí rendszer stb. A folyamat betetőzését az új polgári perrendtartás, az 1952. évi III. tv. *(Pp)* megalkotása és 1953. január 1-ével történt hatálybaléptetése jelentette (az addig igen sok módosítással ugyan, de a maga egészében mégis hatályban hagyott 1911. évi polgári perrendtartás helyébe).

A polgári eljárástudomány ebben az időszakban eleinte a háború következményeinek eljárásjogi kihatásaival és a régi perrendtartás egyes kirívó rendelkezéseinek bírálatával foglalkozott. A továbbiak során előtérbe kerültek a kutatási tematikában a szocialista igazságszolgáltatás elvi alapkérdései és a polgári eljárástudomány marxista irányú továbbfejlesztésének problémái. Nagyobb önálló munka a *Pp* elfogadása előtt nem jelent meg; kisebb könyvek, tanulmányok, folyóiratcikkek rakták le a szocialista polgári eljárástudomány alapköveit Magyarországon. Megkezdődött a tudományág marxista felülvizsgálatának, szocialista tartalmú átalakításának az a folyamata, amely az új *Pp* nyomán bontakozott ki teljes szélességben és hatolt el az egyes perintézményekig, fontosabb részletkérdésekig.

2. Az eljárástudomány az új polgári perrendtartás idején. A *Pp*-vel formailag megismétlődött az a jelenség, amely a magyar polgári eljárástudomány történetében végbement már az előző polgári perrendtartás kapcsán is: előkészítő munkálatai lendületet adtak a kutatásnak, törvényként elfogadott szövege pedig anyagul szolgált a tudományos elemzéshez és a továbbfejlesztési törekvésekhez. Tágította a problematikát az újtípusú szocialista ügyészség 1953-ban történt felállítása és az első magyar bírósági szervezeti törvény kibocsátása 1954-ben; mindkettőnek igen sok polgári eljárásjogi vonatkozása van.

A törvénykezési szervezet alapvető változásai és a szocialista építés előrehaladása egymás után tűzték napirendre a polgári eljárásjog továbbfejlesztésének újabb feladatait mind a jogalkotás, mind pedig a tudományos kutatás terén.

A *Pp* eredeti szövege az Alkotmánnyal kialakított igazságügyi helyzetet tükrözte. Az ügyészségi és bírósági szervezet reformja már 1954-ben szükségessé tette a *Pp* novellizálását. A szocialista demokrácia továbbfejlesztése követelményének felelt meg és az időközi jogalkalmazási tanulságokat értékesítette a *Pp* 1957-ben kibocsátott II. novellája, amely egyben lenyesegette az *I. Ppn* néhány túlzását is (pl. legfelsőbb bírósági kizárólagos hatáskör a perújítás megengedésére, bizonyítási korlátozások a fellebbezési eljárásban). A szocializmus alapjai lerakásának befejezése és a gazdaságfejlesztés intenzív módszereinek alkalmazására való áttérés maga után vonta az 1972. évi törvénykezési reformot, amely új törvényeket eredményezett a bíróságokról, az ügyészségről, a büntető eljárásról és számottevő változtatásokat hajtott végre — a *III. Ppn* útján — a polgári eljárás területén is.

Ezeket a változásokat az eljárástudomány nemcsak nyomon kísérte, hanem a tapasztala-

[30] A jogérvényesítés megsegítésének elve. J. K. 1958. 1—2. sz.

tok értékelésével és javaslataival rendszerint kezdeményezően is lépett fel. Különösen hatásos volt a jogalkotást segítő tudományos munka a *Pp* harmadik novellizálásának előkészítése idején.

A *Pp* hatályba lépésével egyidejűleg jelent meg egy értékes tanulmánygyűjtemény „A magyar polgári perjog főbb kérdései" címmel (Budapest, 1953), amely — részben a jogszabályelőkészítő munkálatok anyagának felhasználásával — tudományos bevezetést nyújtott az új törvénykönyv rendszerébe.

A polgári eljárás továbbfejlesztésének elméleti megalapozása során *önálló művek,* valamint folyóiratokban és gyűjteményes munkákban megjelent *tanulmányok* formájában nyertek kidolgozást a polgári eljárástudomány fontos kérdései és a per főbb intézményei: a szocialista polgári eljárás feladatai és alapelvei, az ügyész részvétele a perben, a bizonyítás, a kereset, a népi ülnök-részvétel, a joghatóság, a fórumrendszer, a nemzetközi polgári eljárásjog, a perhatékonyság, a társadalmi fejlődés és a polgári eljárás összefüggései, a külkereskedelmi választottbíráskodás, a rendkívüli perorvoslatok, az államigazgatási per, a szankciók a polgári perben, a jogerő stb.

Nagy jelentőségre tettek szert ebben az időszakban az *egyetemi tankönyvek,* amelyek teljes áttekintést adtak a jogág és tudománya anyagáról, bemutatták fejlődését és elméleti problémáit, sőt nem egy fontos kérdésének — monografikus előzmény hiányában — első ízben történt alapos feldolgozását nyújtották (*Magyar polgári eljárásjog,* Budapest, 1959; *Magyar törvénykezési szervezeti jog,* Budapest, 1961; *Polgári eljárásjog,* Budapest, 1968.).

A hazai polgári eljárásjog szocialista irodalmának ez a kibontakozása lehetővé tette a polgári eljárási jogszabályok tudományos igényű *kommentárjainak* az elkészítését is. 1967-ben jelent meg *A polgári perrendtartás magyarázata,* amelyet 1970-ben követett *A bírósági végrehajtás szabályainak magyarázata* című munka. Mindkét nagyterjedelmű kommentár a bírósági gyakorlat és a szakirodalom alapos elemzésével és kritikai felhasználásával készült. (A *Polgári perrendtartás magyarázatának* az 1972. évi törvénykezési reform folytán szükségessé vált új, bővített kiadása 1976-ban jelent meg két kötetben.)

A kutatómunka eredményei megfelelő hátteret biztosítottak a hazai polgári eljárástudomány számára *nemzetközi együttműködés* kezdeményezésére. A Budapesten 1968-ban megtartott konferenciával indult meg a szocialista polgári eljárásjogászok azóta rendszeressé vált nemzetközi konferenciáinak sorozata. Az együttműködés első nagyobb irodalmi terméke a szovjet—magyar közös szerkesztésben megjelenő háromkötetes monográfia *(A KGST szocialista tagállamainak polgári eljárása)* I. kötete (Moszkva, 1977).

3. Eredmények, teendők. A magyar eljárástudomány kétségkívül számottevő teljesítményt nyújtott a szocialista építés első évtizedeiben. Végbement a tudományág korábbi fogalomrendszerének marxista átértékelése, kidolgozásra kerültek az új elméleti alapok és a fontosabb perintézmények, megszilárdult a szocialista tudomány szemléletmódja a polgári eljárás kérdéseinek vizsgálatánál.

A magyar polgári eljárásjog teljes intézményrendszerének szemszögéből a tudományos *kutatási tematika* kétségkívül mutat még lényeges hézagokat (a hatáskör és illetékesség, az eljárási cselekmény, a rendes perorvoslatok, a különleges perek, a nem peres eljárások, a bírósági végrehajtás problémái stb.), amelyek a jövőben nyilvánvalóan csökkenni fognak és előbb-utóbb eltűnnek. Számolni kell emellett új tudományos feladatok és témák jelentkezésével is (pl. a műszaki fejlődés hatása a polgári eljárásra).

A tematika bővítésének igényével teljesen egyenrangú — ha nem fontosabb az adott körülmények között — a *kutatási módszerek* tökéletesítésének feladata. Ma még nem általános a magyar eljárástudományban a marxizmus módszereinek alkalmazása. Találkozni még a jog társadalmi mivoltát és a jogtudomány társadalomtudományi jellegét figyelmen kívül hagyó üres perjog-dogmatikai fejtegetésekkel vagy ezek ellentéteként olyanokkal is, amelyeknél az alapos jogi elemzést a felületen alkalmazott „marxista" jelszavak helyettesítik. Viszonylag gyakori az eljárástudományi munkákban valaminő szocialista jogi pozitivizmus megjelenése, amely csak a törvényre szögezi tekintetét s megelégszik a tételes jogszabály tartalmának és értelmének feltárásával. Vannak munkák, melyeknél szembeötlő a szakirodalmi megalapozottság fogyatékossága és a nemzetközi kitekintés (összehasonlítás) hiánya. Növelné a magyar polgári eljárástudomány színvonalát a szociológiai és jogi ténykutatási módszerek terjedése és szélesebb alkalmazása is.

A polgári eljárástudományi kutatások távlati *főirányát* a szocialista építés betetőzésének társadalompolitikai követelményei szabják meg: a fejlett szocializmus viszonyainak megfelelő (adekvát) eljárásjogi rendezést (mindenekelőtt egy új polgári perrendtartást) kell tudományosan megalapozni. Ez a célkitűzés már eleve magában foglalja a nemzetközi együttműködés további elmélyítését annak érdekében, hogy a gazdasági integráció előrehaladásával fejlődjék a szocialista államok polgári eljárásjogainak harmonizálása is.

Névai László

Fizikai dolgozók találkozása a joggal*

A jogtudat alakulásában a makrotársadalmi változások és az egyéni életút alakulása mellett sajátosan kitüntetett helye van az egyéni jogi tapasztalatoknak. A kérdés annál is figyelemreméltóbb, mivel a jogalkalmazás és jogalkotás tételezett közvetlen tudat-befolyásoló hatásának és közvetlen hatékonyságának éppen ezekben az összefüggésekben kellene megjelennie.

A jogi tapasztalatokkal kapcsolatban két nagy összefüggést igyekeztünk vizsgálni. Az egyik azoknak az alapvetően a *jogalkotási* tevékenységhez fűződő általános, átfogó rendelkezéseknek az egyénekre gyakorolt hatása, amelyek a vizsgált időszakban, tehát lényegében a felszabadulás óta jelentős össztársadalmi befolyásúak voltak és ezen belül különösen a munkásságot és a parasztságot érintették. Ebben az összefüggésben elsősorban a jogilag releváns, illetőleg jogi formában megjelenő nagy társadalmi változásokat kifejező, általános tudatformálónak feltételezett rendelkezésekről kérdeztük a mintába került személyeket. Ugyanakkor szükségesnek látszott a *konkrét egyéni tapasztalatokkal is foglalkozni.* Ebben az összefüggésben az egyénnek a jogot számára közvetítő igazságszolgáltató, illetve *jogalkalmazó szervekkel* való tényleges kapcsolatai állnak előtérben. Míg az első esetben tehát valamilyen általános jogszabálynak az egyénre gyakorolt konkrét hatásáról, a társadalmi-jogi változás személyes megéléséről kellett kérdeznünk, az utóbbi esetben megfordítottuk a kérdés logikáját és aziránt tudakozódtunk, hogy az egyén személy szerint miféle jogi tapasztalatokat szerzett élete során.

1. A jogi formában tükröződő alapvető társadalmi változások hatása a jogtudatra

A szocialista jogtudat formálódása szempontjából alapvetőnek tekinthetjük a szocialista tulajdoni berendezkedés kialakulását. Éppen ezért kérdéseink mindenekelőtt az államosítás és a földosztás problémájával foglalkoztak.

Megkérdezetteink 86%-át egyáltalán nem érintette az *államosítás,* s mindössze 8%-a dolgozott olyan munkahelyen, ahol államosításra került sor. Ez az adat azonban némileg megtévesztő, hiszen az 1935—40 között születettek, illetve a mezőgazdasági dolgozók eleve nem érintettek a kérdésben. Ha csak a valóban érintetteket vesszük figyelembe, úgy már 30% életében játszott közvetlen szerepet az államosítás, néhány idősebb szakmunkás pedig tevékenyen részt is vett abban. A minta 3%-a emlékezett meg arról, hogy saját kistulajdonát, vagy közeli rokonának tulajdonát államosították. Összességében azonban elmondhatjuk, hogy az államosítás még azon réteg tagjainak döntő többségében sem volt személyes élmény, vagy legalábbis nem maradt meg ilyenként, melyet az államosítás koránál fogva közvetlenül érinthetett.

Ugyancsak alapvető, jogilag is jelentős változás volt a szocialista átalakulás előkészítése során a *földosztás.* Érdekes módon azonban ez

---

* A jelen tanulmány az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete által 1975-ben lefolytatott kérdőíves jogtudat-vizsgálat során nyert adatokra épül. (A vizsgálatra *„A társadalmi tudat fejlődése 1945 óta"* című tárcaszintű kutatási irány keretében került sor.) Mivel vizsgálatunk célja nem a jogtudat össztársadalmi állapotának rögzítése volt, hanem a joggal kapcsolatos tudat struktúrájával és ennek társadalmi meghatározottságával kapcsolatos összefüggéseket igyekeztünk feltárni, a mintát úgy kellett összeállítani, hogy a legfontosabbnak ítélt társadalmi determináló tényezők (foglalkozás, nem, kor) tekintetében elegendő elemszámú almintáink legyenek ezen tényezők hatásának statisztikailag még értelmezhető elemzéséhez. Éppen ezért kor, nem és foglalkozás szerint elkülönülő, minimálisan 30 fős csoportokat kívántunk létrehozni. Mindenekelőtt szükségesnek látszott — márcsak az összehasonlíthatóság kedvéért is — a két korosztályt elkülöníteni. A választás az 1920. január 1. és 1924. december 31., illetve az 1935. január 1. és 1939. december 31. között születettekre esett abból a megfontolásból, hogy az előbbi korcsoport lényegében még a felszabadulás előtt állt munkába és ifjúkori szocializációja is a kapitalista környezetben valósult meg, továbbá jelentős hatást gyakorolhatott rájuk a háború, míg az utóbbi korosztály munkábaállása a felszabadulás utáni időben következett be, ugyanakkor már elég idősek ahhoz, hogy a szocializmus építésének teljes időszakával kapcsolatos tudati hatások érvényesülhessenek náluk.

Mivel lehetőségeink eleve kizárták, hogy valamennyi társadalmi rétegre megbízható adatokat szerezzünk, a szocialista tudatformálódás vizsgálatában elsődlegesen érthetően a munkásosztály tudatának és ezen belül jogtudatának alakulását tekintettük vizsgálandónak. Technikai okokból csak budapesti fizikai dolgozókat vontunk be a mintába. Ugyanakkor részben kontroll-jelleggel, részben pedig a parasztság társadalmi jelentőségére tekintettel a vizsgálatot kiterjesztettük mezőgazdasági termelőszövetkezetek kifejezetten mezőgazdasági (növénytermesztés, állattenyésztés) tevékenységet folytató tagjaira is.

Elengedhetetlennek látszott a foglalkozás és az életkor mellett egy harmadik szempont figyelembevétele is, nevezetesen a nemek közti rendszerint feltételezett különbségé. A nem, kor és foglalkozási szempontok figyelembevételével az alábbi tizenkét csoportot kaptuk (a táblázatok oszlopfejei e csoportoknak felelnek meg, ill. ha a szövegben „csoport"-ra van utalás, ez ezekre vonatkozik):

1. „idős" (1920—24 között született) férfi szakmunkás,
2. „fiatal" (1935—39 között született) férfi szakmunkás,
3. idős férfi segédmunkás,
4. fiatal férfi segédmunkás,
5. idős női szakmunkás,
6. fiatal női szakmunkás,
7. idős női segédmunkás,
8. fiatal női segédmunkás,
9. idős termelőszövetkezeti mezőgazdasági fizikai férfi dolgozó,
10. idős termelőszövetkezeti mezőgazdasági női fizikai dolgozó,
11. fiatal termelőszövetkezeti mezőgazdasági férfi fizikai dolgozó,
12. fiatal termelőszövetkezeti mezőgazdasági női fizikai dolgozó.

is csak a minta egy kisebb részét érintette közvetlenül, illetve közeli rokonaiban. Az egész mintának 70%-a nyilatkozott úgy, hogy a földosztás nem érintette (holott a munkások „falusi" gyökerei igen erősek voltak), és még a falusi lakosság körében is 57% nyilatkozott úgy, hogy a földosztás sem őt, sem családtagját nem érintette. Mindössze négy személy (fiatal mezőgazdasági fizikai dolgozó férfi) vett részt földosztó bizottságok tevékenységében (hasonló az aktív érintettség az államosításához). A minta 3%-ától, illetve családtagjától vettek el földet (ilyen személy gyakorlatilag valamennyi csoportban előfordult).

A jogtudat alakulása szempontjából igen fontosnak tűnt a *törvényesség megsértése,* illetve ennek a jogtudatra gyakorolt esetleges hatása. A jog presztízsének alakulása szempontjából a társadalom életében ezeknek a jogtudomány különösen nagy jelentőséget tulajdonít.[1] Éppen ezért az 50-es évek első felének vonatkozásában a beszolgáltatásokról és a koncepciós perekről kérdeztünk. Mint az *1. táblázat* mutatja, a *beszolgáltatási gyakorlat* rendkívül nagy szemé-

1. táblázat

A beszolgáltatás, mint személyes élmény csoportonként (%)

Kit érintett? \ Csoport	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Őt magát	6	6	12	0	4	0	10	0	56	48	24	36	16
Szüleit	11	18	12	33	0	19	18	27	29	36	47	58	26
Rokonait	11	15	3	8	7	5	8	0	3	6	0	0	6
Ismerőseit	0	0	0	0	0	3	0	0	0	3	0	0	1
Ő hajtott végre beszolgáltatásokat	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nem érintette	53	47	50	49	36	46	28	38	9	6	24	6	33
Egyéb, értékelhetetlen	19	12	22	10	54	27	36	35	3	0	6	0	19
Összesen	100	101	99	100	101	100	100	100	100	99	101	100	102

lyes hatással volt a megkérdezettekre. Hozzá kell tennünk azonban, hogy megalapozatlannak tűnik az a magyarázat, miszerint a kevesek személyes élményét jelentő földosztással és államosítással szemben a beszolgáltatás lenne az „igazi" társadalmi-jogi élmény. Könnyen lehet, hogy a negatív élmények erősebb és tartósabb pszichológiai hatásának egyik következményéről van szó, vagyis arról, hogy a beszolgáltatás mint negatív társadalmi gyakorlat elevenebben él az emlékezetben, amellett időben is közelebb van a mához és drámaibb, mint az államosítás — ezért kapunk ilyen nagymérvű személyes involváltságról képet. Az adatok önmagukért beszélnek, csupán arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy milyen magas a városi lakosság vonatkozó tapasztalata. Ez összefügg azzal, hogy jelentős részük maga is falusi eredetű, illetve néhányan közülük éppen a beszolgáltatásokkal jellemzett falusi élet problémái elől jöttek a nagyvárosba. Mindössze ketten említették, hogy falusi ismerősüket érintette volna a beszolgáltatás. Mivel a beszélgetéseknek ez a része is nyitott volt, az a figyelemre méltó következtetés adódik, hogy az ismerősöket ért sérelmek csak kivételesen válnak a személyes jogi tapasztalat alapjává. Bár a beszolgáltatás össztársadalmilag jelentős jogi-gazdasági rendszer volt, megkérdezetteink válaszából úgy tűnik, hogy még ezen össztársadalmi tapasztalat is csak abban az esetben tudatosult, ha személyes élmények kapcsolódtak hozzá. Feltűnően éles különbség tapasztalható ugyanis a többé-kevésbé személyes élménnyel rendelkezők és az ilyennel nem rendelkezők között a beszolgáltatás mibenlétének meghatározásában. Azok közt, akik semmiféle személyes (akár közvetett személyes) tapasztalattal nem rendelkeztek a beszolgáltatásról, csak 45% mutatott akárcsak hozzávetőleges tájékozottságot arról, hogy lényegében miben is állott a beszolgáltatás, és csak 39%-uk tudta valamiféle időponthoz kötni a terménybeszolgáltatásra vonatkozó szabály hatálybanlétét. A beszolgáltatásról közvetlen vagy közvetett személyes tapasztalattal rendelkezők körében viszont csak 5%-tól nem kaptunk értékelhető választ a beszolgáltatás mibenlétére vonatko-

[1] L. pl.: *Samu* M.: Szocialista jogszemléletünk Magyar Jog. 1975. 3—4.

zóan. Ezen belül azok, akiket a beszolgáltatás saját személyében sújtott, több mint 20 év elteltével is kivétel nélkül meg tudták határozni a beszolgáltatás mibenlétét, vagy legalábbis azt, hogy őket személyesen mivel sújtotta az. Jellemző ebben az összefüggésben, hogy azok közt, akiknek szüleit vagy hozzátartozóit érintette a beszolgáltatás, 23% úgy határozta meg a terménybeszolgáltatást — lényegében a beszolgáltatási jogszabály alaprendelkezésének megfelelően — mint amit a föld nagysága után kellett teljesíteni. 46% szerint „mindent elvettek" („lesöpörték a padlást"). Az e csoportban fennmaradó válaszok a terménybeszolgáltatás részrendelkezéseire vonatkoztak, illetve azt emelték ki, hogy különféle büntetéseket szabtak ki a nemteljesítésért. A terménybeszolgáltatást személyes közvetlen élményként átélő személyek 65%-a úgy foglalta össze a terménybeszolgáltatás lényegét, hogy akkor mindent elvettek, és csak 4%-uk említette a terménybeszolgáltatás jogszabályi definícióját, a földnagyság szerinti beszolgáltatási kötelezettséget. A jellegzetesen visszatérő „mindent elvettek, lesöpörték a padlást" meghatározás egyébként nem valamiféle túlzó általánosítást, vagy ismerethiányt takar, hanem egyszerűen *a gyakorlat jogszabállyá emelését* fejezi ki. Éppen a személyes közvetlen élménnyel rendelkezők azok, akik leginkább tisztában voltak a beszolgáltatási rendszer fennállásának időtartamával. (40%-uk tudta, hogy ez 1949-től 1956-ig tartott, míg azok közt, akiknek csak a szüleit vagy rokonait érintette a beszolgáltatás — tehát az inkább a jogszabály betűje szerint válaszolók között — a jogszabály hatályban létének időtartamáról helyes választ adók aránya csak 22% volt.)

Elgondolkodtató, s nemcsak a jogtudat, hanem talán a történelmi tudat szempontjából is, hogy még a beszolgáltatásban személyesen érintettek között is voltak olyanok (15%), akik egyáltalán nem tudták meghatározni, hogy mikor volt beszolgáltatás. Az is figyelemre méltó, hogy az összes megkérdezettek 14%-a 1949—1953 közötti időszakra teszi a beszolgáltatás korszakát, és 13%-a úgy hitte, rögtön a felszabadulás utáni időszakban „behozták ezt a rendszert".

A beszolgáltatási tapasztalatok megoszlása igazolni látszik azt a feltevést, hogy a társadalmi helyzet által determinált személyes tapasztalat kulcsfontosságú a jogi tapasztalatok alakulásában. Az egyes típusoknak az adott kérdésekben elfoglalt álláspontja teljesen attól függött, hogy egyénileg mennyire érintette az adott típusba tartozó személyeket a beszolgáltatás. Összességében az egyes csoportokon belül mindössze 10% átlagosan az aránya azoknak, akik személyes tapasztalat nélkül is valamilyen információval rendelkeznek a beszolgáltatások mibenlétéről és időpontjáról. Ennek megfelelően az idős szakmunkásnők (mindössze 10%-os involváltsággal) rendkívül alacsony arányban válaszoltak érdemben a beszolgáltatás mibenlétére vonatkozó kérdésekre (29%-uk). Ezzel szemben a 36%-os érintettségű fiatal szakmunkásnők körében 51%-os a helyes válaszok aránya. A jelenleg a mezőgazdaságban dolgozók között — legalább 90%-uknak volt beszolgáltatási élménye — az intézmény mibenlétének ismerete 95% körüli. (A csoportok eltérése minimális, csak a fiatalabb termelőszövetkezeti férfiak jelentenek bizonyos kivételt ez alól, mivel csupán 70%-ukat érintette a beszolgáltatás, és vonatkozó ismereteik is alacsonyabbak a többi mezőgazdasági csoporténál: 20%-uk nem adott elfogadható választ.)

Míg a beszolgáltatási rendszer a lakosság széles tömegeit érintette, az adatok tükrében nem állíthatjuk ugyanezt a *koncepciós perek*ről, bár kétségtelen, hogy az ebben kifejeződő jogpolitika még munkahelyi szinten is érződött az éberségi szemléletben. A koncepciós perek tár-

2. táblázat

Koncepciós perek ismerete csoportonként (%)

Csoport / Koncepciós perek ismerete	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Nem tud róla	28	6	37	36	26	24	42	36	35	39	38	58	34
Bizonytalan ismeretei vannak	47	85	50	56	63	66	44	58	53	60	62	42	57
Téves politikai összefüggésbe helyezi	0	3	0	0	3	0	0	0	3	0	0	0	1
Helyes választ ad	19	6	6	3	9	3	5	6	6	0	0	0	8
Egyéb, értékelhetetlen	6	0	6	5	0	3	9	0	3	0	0	0	3
Összesen	100	100	99	100	101	101	100	100	100	99	100	100	100

sadalmi jelentősége miatt a személyes bevallott tapasztalat hiányában is indokoltnak tűnt annak vizsgálata, hogy ezek mennyire gyakoroltak hatást a fizikai dolgozók tudatára. A válaszok alapján úgy tűnik, hogy a koncepciós per, mint szakkifejezés, meglehetősen szűk körben ismert, de a megkérdezettek többsége hallott már az 50-es évek első felének törvénysértéseiről. A *2. táblázatból* kitűnik, hogy a vonatkozó ismeret és annak jellege erősen kapcsolódik a megkérdezett korához. Ezeket az adatokat azonban meglehetősen nagy fenntartással kell kezelnünk, ugyanis arra a kontrollkérdésre, hogy elképzelhetőnek tartja-e a megkérdezett, hogy a bíróság ártatlanokat ítéljen el, mindössze 5% válaszolt igenlően. Minthogy azonban a „koncepciós per" kifejezést ismerő 22 személy közül csak nyolcan szerepeltek ezek közt, feltételezhető, hogy a mai társadalmi viszonyokat és légkört az akkoritól teljesen függetlennek tekintik és úgy ítélik meg, hogy a korábbi tapasztalatok nem konvertibilisek. (A kontrollkérdés megfogalmazásánál elkövettük azt a hibát, hogy nem vettük figyelembe a gondolkodás időbeli konkrétságát.)

A koncepciós perek ismerete alapvetően a politikai tudatosságtól függ: a pontos meghatározásra képesek nagy többsége párttag, bár nem minden párttagról mondhatjuk, hogy pontos meghatározást adott volna a szóban forgó perekről.

A bíróságok tekintélyével kapcsolatban nem sikerült igazolni, hogy arra a koncepciós perek vagy a törvénysértések ismerete befolyással volna, vagy ha volt is ilyen hatás, ezt — az előbb említettekkel összhangban — a mai szocialista igazságszolgáltatással nem hozzák kapcsolatba. A koncepciós perekhez kapcsolódó törvénytelen gyakorlatra egyáltalán nem emlékezők vagy akár csak emlékezni vélők közül mintegy 50% állította azt, hogy annak idején valami rendellenességet látott az adott ügyekben. Ez az adat elgondolkodtató még akkor is, ha megbízhatósága kétes. Vegyük figyelembe, hogy mindössze két személy ismerte el, hogy hitt a kiszabott ítéletek megalapozottságában! Ha azt is meggondoljuk, hogy saját állítása szerint a kiszabott ítéleteket már annak idején fenntartásokkal fogadó 68 személy kétharmada maga sem tud olyan konkrétumot mondani, mely akkori gyanakvását alátámasztotta volna, úgy valószínű, hogy nem annyira az ítéletnek a korabeli jogtudatra gyakorolt hatásáról van szó, mint inkább a vélemények sajátos időbeli átalakulásáról.

Akik egyáltalán emlékeznek a törvénysértésekre, többségükben rosszhiszeműeknek tartották az ítélőbírákat, míg az egész minta 40%-a elképzelhetetlennek vélte azt, hogy a bíróság ártatlanokat ítéljen el. 25% elvileg nem tartotta ugyan kizártnak, de még nem hallott ilyet, 21% közbűntényes esetekre hivatkozott és gyakorlatilag csak 5% említette a törvénysértések időszakát. Úgy tűnik tehát, hogy a törvénysértésekkel kapcsolatos társadalmi felfogás ebben a konkrét vonatkozásban jelentősen befolyásolja a tudatot, méghozzá visszamenőleg, anélkül azonban, hogy lényeges hatása volna az igazságszolgáltatással kapcsolatos általános értékelésre. Azt azonban nem lehet elvileg kizárni, sem a mi módszereinkkel kimutatni, hogy egyéb vonatkozásban a törvénysértések gyakorlata, illetőleg annak leleplezése ne hatott volna az igazságszolgáltatással és a joggal kapcsolatos érzésekre és nézetekre, s ne lenne része abban, hogy a lakosság egy része igen félelmetesnek tartja az igazságszolgáltatást stb. Nagy általánosságban a koncepciós perek iránti gyanakvás kapcsán egyfajta utólagos hatás látszik működni, ami jól megfelel az ellentmondásmentes gondolkodásra törekvés jelenségeinek. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy az idősebb férfi mezőgazdasági dolgozók a városi szak- és segédmunkás rétegeknél nagyobb arányban állították magukról, hogy már annak idején is bizonyos kételyeik voltak az ítéletekkel kapcsolatban. Ha figyelembe vesszük a korabeli parasztság sajátos társadalmi helyzetét, az eltérés a korabeli osztályhelyzetből adódó felfogás eltéréseinek felel meg, vagyis a kognitív disszonancia leküzdésénél többről van szó. Feltehető ugyanis, hogy a törvénysértések során a falvakban történő visszaélések mibenlétével a helyi lakosság tisztában volt, illetve tisztában lehetett, hiszen közvetlenül ismerte az egyes elítélteket, s így eleve gyanakvóbb volt „nagypolitikai" ügyekben. (Esetleg kisebb erő jutott „meggyőzésükre".)

A jogtudatot alakító, eddigiekben tárgyalt jogalkotási megoldások közös jellemzője volt, hogy egyszeriek, vagy legalábbis a mindennapi gyakorlattól viszonylag távol esők voltak. Ezekkel kapcsolatban is arra a következtetésre juthattunk, hogy az *egyéni* tapasztalatnak döntő a szerepe. Mi a helyzet azonban azokkal az általános jellegű szabályokkal, amelyek a mindennapi életet érintik, és amelyekkel ugyancsak szükségszerűen találkozik a hétköznapi ember? Az eredmény meglehetősen paradox, ugyanis éppen a mindennapi gyakorlatot érintő, avval összefonódó *munkajogi* kérdéseknél a városi dolgozók esetében — úgy tűnik — nincs jelentősége vagy különösebb jelentősége az egyéni tapasztalatoknak. Arra a kérdésre például, hogy mi a különbség a dolgozók felmondásának szabályozásában a felszabadulás előtt és ma, lényegében a megélt tapasztalatoktól függetlenül válaszoltak a megkérdezettek, mégpedig szinte kivétel nélkül helyesen, kiemelve a dolgozók megnövekedett védettségét. Ugyanakkor meglehetősen magas volt — különösen a nők között —, de az életkortól szinte függetlenül azoknak az aránya, akik erre a kétségkívül megélt összefüggésre nem tudtak érdemben válaszolni. Az adatok szerint valószínű, hogy ebben a kérdésben a szűkebb kollektívában vagy az egész munkásosztályban élő értékelés visszatükröződésével van dolgunk. A megélt tapasztalatot — noha alapvetően nem is jogi — nem általánosítják megkérdezettjeink (nyilván, mert gyakor-

lati tevékenységükben a vonatkozó szabályozás nem manipulálható adottság). Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy korosztálytól függetlenül említették a megkérdezettek az önkényes elbocsátás megszűnését, mint változást. Meglepő módon azonban azok között, akik úgy vélik, hogy ma a dolgozóknak nem lehet felmondani, többen vannak azok, akik nem tudják, mi a különbség a felszabadulás előtti helyzethez képest, mint azok között, akik úgy vélik, hogy ma is föl lehet mondani a dolgozóknak, méghozzá indoklás nélkül (30%). A *3. táblázatban* közöljük a kétféle kérdésre adott válaszok együttes megoszlását, amiből kitűnik, hogy meglehetősen sok az önellentmondó válasz. A felszabadulás előtti és a mai jog, illetve konkrét jogszabály összehasonlításában tehát, mint az inkonzisztencia is mutatja, legalább olyan szerepe van az adott kérdésben uralkodó véleménynek, mint a saját konkrét ismeretnek. A megítélésben — vagy legalábbis a kérdezőbiztosnak adott válaszban — az uralkodó társadalmi vélemény igen nagy szerepet játszik. Egészen más a helyzet a dolgozóknak a vállalatoktól való *kilépésével* kapcsolatos jogait illetően. Ez a kérdés eleve nem olyan „ideologikus" természetű, mint a dolgozók helyzetének biztosítottsága a felszabadulás előtt és után: a „hivatalos közvéleményben", a tömegkommunikációban lényegesen kevesebbet érintett összefüggésről van szó. Éppen ezért ebben a kérdésben ismét érvényesül a személyes tapasztalat jelentősége.

A fiatal szakmunkások meglepően nagy arányban állítják, hogy ma nehezebb a kilépés. Érthető, hiszen nincsen tapasztalatuk a jóval korábbi szabályozásról. Hasonló a kép a fiatalabb segédmunkásnőknél is. Egészen más a helyzet a fiatal segédmunkásoknál, vagyis annál a réteg-

3. táblázat

A „Változott-e a felmondás szabályozása 1945 óta?" és a „Fel lehet-e mondani ma egy dolgozónak?" kérdésekre adott válaszok megoszlása (%). (N = 304; csak városi dolgozók)

Változott-e a felmondás 1945 óta? \ Fel lehet-e ma mondani?	Igen, de csak büntetésképpen	Igen, létszámcsökkentés miatt	55—60 éves dolgozóknak nem	Igen	Nem	Nem tudja, nem válaszol	Összesen
1. Igen, most van felmondási idő	22	15	0	14	9	0	11
2. Igen, régen a munkáltató önkényesen elbocsáthatott	14	7	40	16	20	0	17
3. 1+2	21	7	20	7	11	0	10
4. Igen, ma „védettebbek" a dolgozók	7	11	20	9	5	0	8
5. 1+4	0	4	0	1	1	0	1
6. 2+4	21	4	0	8	9	0	8
7. 1+2+4	0	0	0	3	0	0	1
8. Igen (egyéb helyes különbségtétel a jelen javára)	0	4	0	1	3	33	3
10. 2+8	0	0	0	1	0	0	0
16. Igen (egyéb téves különbségtétel a jelen javára)	0	4	0	8	5	0	6
17. 1+16	0	0	0	0	1	0	0
Nem tudja, nem válaszol	14	44	20	31	36	67	35
Összesen	99	100	100*	99	100	100*	100

* Kis elemszám.

nél, amelyet leginkább érint a fluktuáció, s amelynek mintánkba került tagjai feltűnően nagy arányban említik az önkényes kilépés és az ezzel járó szabadságvesztés megszűnését. A jóval korábbi teljes kilépési tilalom esetére nem hivatkoznak, mivel ezt személyesen nem tapasztalták. A teljes tilalom említését elsősorban az idősebb munkások csoportjaiban várhatjuk. Az idősebb szakmunkások és részben a segédmunkások körében valóban ez a helyzet, bár ez utóbbiak meglehetősen nagy arányban adtak „nem tudom" választ. Ennek megint a személyes tapasztalat hiányában kereshetjük a magyarázatát: e csoport tagjai közül sokan a felszabadulás utáni időszakban még a mezőgazdaságban tevékenykedtek, és így nincs összehasonlítási alapjuk.

4. táblázat

Történelmi jogismeret csoportonként

Csoportok	Történelmi jogismeret átlaga
1	3,3
2	3,0
3	2,8
4	2,4
5	2,5
6	2,1
7	2,2
8	2,1
9	2,8
10	2,1
11	2,7
12	2,7
Összesen	2,5

Ami a termelőszövetkezetek tagjainak tagsági viszonyát illeti, a tagok lényegében korra vagy nemre való tekintet nélkül egyformán tisztában vannak azzal, hogy a tsz-ből való kilépés esetén pénzbeli megváltást kaphatnak bevitt földjükért cserébe (62%). Hat termelőszövetkezeti tag (valamennyien idősek) úgy vélte, hogy ugyanannyi, de más földet kap vissza a kilépő tsz-tag, míg a többiek (20%) szerint a kilépőnek semmi sem jár. Nem mutatkozott szignifikáns különbség abban a kérdésben, hogy van-e valamilyen változás a termelőszövetkezetből való kilépés tekintetében a régi és új szabályozások között. Fel kell azonban figyelnünk arra, hogy a fiatalabb korosztályok alapjában kevésbé érzékelik a különbséget (69%, szemben az idősebbek 51%-ával).

A népbíráskodásra, az államosításokra, a beszolgáltatásra és a koncepciós perekre vonatkozó ismeretek alapján szerkesztettünk egy történelmi jogismereti indexet, amely 0 és 14 közötti értéket vehetett föl. Egyetlen megkérdezett sem ért el többet 8 pontnál. Az egyes csoportok által elért átlagokat a *4. táblázat* tartalmazza.

Megállapítható, hogy a férfiak történelmi jogismerete meghaladja a nőkét, a kornak (érthetően) ugyancsak diszkrimináló szerepe van, és a szakmunkásoknak magasabb a történelmi jogismerete, mint a segédmunkásoknak. A különbségek részben abból adódnak, ahogy egy adott társadalmi réteg a korabeli történelmi eseményekhez kapcsolódik. Kimutatható azonban, hogy a kapcsolódás, mint ezt a korábbiakban is láttuk, döntően a konkrét, átélt tapasztalatoktól függ. Az *5. táblázat* azt mutatja, hogy a magasabb történelmi jogismeret előfeltétele legalábbis bizonyos szintű személyes tapasztalat, személyes átélés. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a személyes tapasztalat, illetve környezeti tapasztalat nem kizárólagos forrása a jogtudat tartalmának. A személyes tapasztalatnak igen nagy szerepe van ugyan, de ennek a történelmi alakulása, illetőleg egy adott történelmi-társadalmi tapasztalatban való részvétel erősen kötött az egyes társadalmi rétegekhez, csoportokhoz. *A jogtudat alakulásában elsődleges fontosságú a társadalmi rétegnek a történelmi tapasztalatok alakításában játszott szerepe, illetőleg az ebben való részvételnek a réteghez tartozással járó esélye. Az adatok tükrében másodlagos a társadalmi élmények rétegspecifikus vagy közvéleményszerű feldolgozása, a közvetlen tudati hatás.* Ha azonban olyan kérdésekről van

5. táblázat

Történelmi tapasztalat és történelmi jogismeret

Történelmi jogismeret pontszám / Tapasztalat	0	1	2	3	4	5	6	7	8	Átlagos ismeret	N
Kevés	8	28	33	12	12	3	3	0	2	2,2	194
Közepes	1	22	25	22	22	4	3	1	0	2,7	224
Sok	0	6	39	22	17	6	6	0	6	3,2	18
Egyéb, értékelhetetlen	0	50	50	0	0	0	0	0	0	*	2

* Kis elemszám.

szó, amelyek megragadják a társadalmi közvélemény irányítóinak figyelmét, úgy az erre vonatkozó kérdésekre adandó válaszokban lényegében a társadalmi közvéleményirányítók hatásával kell számolnunk az egyén reális tapasztalatának tükröződése helyett (koncepciós perek, munkajogi ismeretek). A jelen vizsgálatnak nem volt elsőrendű feladata tisztázni, hogy miként — milyen eltérésekkel — hat a megélt jogi tapasztalat és a közvélemény hatására befogadott jogi vélemény, de feltehető, hogy a jogtudat e kétféle genezise a jogtudat funkcionálása szempontjából is jelentős további különbségeket eredményezhet.

2. Egyéni találkozások a jogalkalmazással

Említettük már, hogy az egyéni jogi tapasztalatok a jogász szempontjából két nagy csoportra oszthatók. A már vizsgált esetben a jogalkotási jellegű és a jogszabály hatására lényegében mindenkivel szemben egyformán fellépő össztársadalmi mozgásokról van szó. A másik, most vizsgálandó esetcsoportban azok az individuális esetek szerepelnek, amelyekben az állampolgár konkrét jogalkalmazó aktusokkal kerül szembe. Ezek ugyan társadalmilag tömegméretűek lehetnek, de nem egyidejűleg megéltek, bekövetkezésük egyénileg esetleges, és nem áll közvetlen összefüggésben egy konkrét társadalmi mozgás jogalkotásban is kifejezést nyerő társadalmi hatásmechanizmusával. Közelebbről itt elsősorban azokra a jogi tapasztalatokra utalunk, amelyeket az állampolgár a különféle jogvitákban szerez. Szépirodalmi alkotások nem győzik eléggé hangsúlyozni a perek drámaiságát. A valóság némileg szürkébb, felmérésünk szerint legalábbis az esetek többségében a perekben szerzett tapasztalatok nem hoztak jelentősebb fordulatot a jogtudat alakulásában.

Megkérdezetteinknek csaknem fele még sohasem járt bíróságon (45%), és csak 51%-nak volt saját ügye.

6. táblázat

Bírósági ügyekben való részvétel minősége csoportonként (%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Alperes	3	6	9	10	9	5	16	11	9	3	6	3	8
Felperes	11	9	6	10	11	24	16	17	3	6	6	12	11
Sértett	0	9	3	5	6	0	2	3	3	0	0	3	3
Vádlott	71	9	12	20	9	0	5	0	15	0	15	0	8
Tanú, szakértő, ülnök	33	21	22	21	14	16	12	14	29	36	24	27	22
Néző (őt közelről érintő ügyben)	2	0	3	0	3	3	0	3	0	0	0	3	1
Néző (érdeklődésből)	0	3	0	5	0	3	2	0	0	0	0	0	1
Nem vett részt	33	42	44	28	49	50	47	53	38	55	50	52	45
Egyéb	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0
Összesen	99	99	99	99	101	101	100	101	100	100	101	100	99

A leggyakoribb a státuszper (különösen a nők esetében), és több a büntetőügy, mint a polgári (összesen 26%; 7. *táblázat*).

Igen figyelemreméltó, hogy egyes rétegekben feltűnően magas a büntetőügyekkel kapcsolatos perbeli részvétel aránya. Így a fiatal segédmunkások 41%-a járt büntetőügyben a bíróságon s hasonlóképpen magas az idősebb szakmunkások és falusi férfiak részvételi aránya. Mintha az említett rétegek társadalmi környezetük folytán *közelebb állnának bizonyos bűnöző szubkultúrához vagy légkörhöz.* Természetesen szó sincs arról, hogy valamennyien vádlottként vettek volna részt a tárgyaláson, de egy 20%-os vádlotti arány még a kis minta esetében is elgondolkodtató. Legalábbis meglepő, hogy a városi férfiak valamennyi csoportjában — a fiatalabb szakmunkásokat kivéve — az egyes csoportokon belül a megkérdezettek legalább 12%-a szerepelt valamilyen büntetőügyben

7. táblázat

A bírósági ügy tárgya csoportonként (%) (N = 223)

Csoport / Bírósági ügy tárgya	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Társ. tul. elleni bűncs.	10	6	6	22	0	0	0	0	15	8	18	0	8
Magántul. elleni bűncs.	0	12	18	11	13	0	4	0	15	8	0	7	7
Gazdasági bűncselekmény	0	0	0	4	0	0	4	0	5	0	0	0	1
Rágalmazás	10	6	0	0	6	5	4	6	5	17	0	0	5
Könnyű testi sértés	5	0	0	0	13	0	0	12	0	0	6	7	3
Egyéb személy elleni támadás	5	0	6	0	6	11	0	0	5	0	0	0	3
Közlekedési bűncselekmény	5	12	6	4	0	0	0	6	5	0	6	7	4
Garázdaság	0	12	12	11	0	11	9	12	10	42	29	0	12
Államellenes bűncselekmény	5	0	6	4	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Egyéb bűncselekmény	10	6	6	4	6	5	4	6	10	0	0	0	5
Büntetőügy összesen	50	54	60	60	44	32	25	42	70	75	59	21	49
Tulajdon és birtokper	10	17	6	0	6	0	4	6	10	0	6	0	5
Örökségi per	0	0	0	0	0	0	4	0	5	0	6	7	2
Szerződési per	5	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Státusz per	20	24	29	40	50	68	66	53	15	17	18	50	38
Kártérítési per	0	6	0	0	0	0	0	0	0	8	6	0	1
Egyéb polgári per	15	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	14	3
Munkaügyi per	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0
Összesen:	100	101	101	100	100	100	99	101	100	100	101	99	99
Bírósági ügyben félként vagy tanúként részt vettek aránya az összes értékelhetőhöz	59	52	53	69	46	50	53	47	59	36	50	42	51

vádlottként. Összehasonlításként: az Állam- és Jogtudományi Intézet 1965. évi felmérése szerint[2] a budapesti fizikai dolgozók közül a férfiak 48, a nők 60%-a egyáltalán nem vett részt bíróság előtti eljárásban. Felmérésünk adatai jól közelítik ezt az értéket, bár átlagosan valamivel magasabb tárgyalásokon való részvételt találtunk, mely különbség esetleg megszűnne, ha lehetőség lenne kor- és foglalkozásspecifikus bontásban összehasonlítani a két adatsort. Mint

[2] L.: *Kulcsár* K.: A jogismeret vizsgálata. 1967.

ugyanis az említett korábbi felmérésből kitűnik, a bírósági tárgyaláson való részvétel az életkorral emelkedik, és az általunk vizsgált korcsoportokhoz hasonló életkorú csoportok esetében a részt nem vétel 40% körül (a falusiak esetében 48% körül) mozog. Elhamarkodott dolog volna azonban a két adatfelvétel eredményeinek egybeesését feltételezni. A fiatalabb korosztály ugyanis utoléri és megelőzi a bírósági jogi tapasztalatokban az idősebbeket, azaz, bár fiatalabb koruknál fogva abszolúte és relatíve is alacsonyabb jogi tapasztalattal kellene rendelkezniök, ennek éppen ellenkezője történik. Elképzelhető tehát, hogy az 1965-ös felmérésben észlelhető trend megfordult, és immár nem az életkorral, hanem esetleg a generáció sajátos társadalmi tapasztalataival változik a bírósági tapasztalat esélye. A korábbi felmérés azt mutatta, hogy a 40. életév után lényegében már azonos a bírósági tapasztalattal rendelkező aránya (legalábbis Budapestre és a községekre nézve).

Vegyük szemügyre ezek után a bírósági tárgyalás hatásáról nyert képet. E hatás nyilván erősen függ a per kimenetelétől *(8. táblázat)*. A közvetlenül érintett kérdezettekre kedvező volt az ügyek 37%-a, ezzel szemben elmarasztaló ítélet és végrehajtandó szabadságvesztés együtt is csak 12%. Ez önmagában is arra utal, hogy a kellemetlen jogi tapasztalatok esetén alulbecsüléssel kell számolnunk.

8. táblázat

A bírósági ítélet kimenetele csoportonként (%) (N = 241)

Csoport / Ítélet kimenetele	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Kérdezettre kedvező	19	46	22	30	52	57	43	40	41	24	24	29	37
Kérdezettre részben kedvező	10	12	5	7	7	0	11	13	0	0	12	7	8
Elmarasztaló	5	6	24	15	0	0	20	7	6	0	12	7	8
Szabadságvesztés	14	0	16	12	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Alperes (vádlott) számára kedvező	24	6	5	7	21	10	5	7	12	15	6	14	10
Alperes (vádlott) számára részben kedvező	0	0	0	0	0	6	0	7	6	15	0	7	2
Alperest elmarasztalták vádlott kisebb büntetést kapott	10	12	11	7	0	6	0	13	12	15	34	14	10
Vádlott szabadságvesztést kapott	14	6	16	7	14	16	5	7	12	15	6	7	10
Egyéb, értékelhetetlen	5	12	0	14	7	6	16	7	12	15	6	14	10
Összesen*	101	100	99	99	101	101	100	101	101	99	100	99	99

* Csak a bírósági ügyekben résztvettekre.

A bíróságok ítéletét általában a megkérdezettek igazságosnak tartották *(9. táblázat)*. A tárgyaláson jártaknak 20%-a azonban egyáltalán nem volt képes véleményt alkotni az ítéletről, ami csak részben magyarázható azzal, hogy a tanuk egy része egyáltalán nem tudja, milyen ítélet születik az adott ügyben. Összesen 39 személy (16%) volt a bíróságon jártak közt, aki nem értett egyet a bíróság ítéletével. Közülük nyolcan a fiatalabb segédmunkás férfiak közé tartoznak. Ha figyelembe vesszük a büntető ügyekben való részvételük jellegét (vádlottságukat), ez nem is meglepő. Az elégedetlenek — úgy gondolná az ember — pervesztes és elítélt felek közül kerülnek ki. Valójában azonban a 28 elmarasztaló büntető ítélet, illetve végrehajtandó szabadságvesztési eset közül összesen 8 esetben panaszkodtak a pervesztesek a bíróság ítéletére, és ezek is rendszerint a tények helytelen megállapítására hivatkoztak. Az elégedetlenek inkább az elégtétel nélkül maradt sértettek csoportjából kerültek ki: közel 60%-uk elégedetlen, persze az elemszám igen alacsony.

Közismert, hogy a modern társadalmakban

9. táblázat

A bírósági ítéletről alkotott vélemény az ügyben való részvétel minősége szerint % (N = 241)

Vélemény az ítéletről / Az ügyben való részvétel minősége	Igazságtalan, mert							Igazságos	Nincs vélemény	Összesen
	egyenlőséget sért	helytelenül tárta fel a tényeket	megsértették emberi mivoltában	hátrányos	előny elmaradást okozott	hálátlanságot igazolt	nincs indok			
Alperes	3	0	0	3	3	0	15	64	12	100
Felperes	0	2	0	6	0	0	6	73	13	100
Sértett	8	8	8	17	0	0	17	42	0	100
Vádlott	0	11	3	3	0	0	11	69	3	101
Tanú, szakértő, ülnök	0	2	0	0	0	0	3	60	35	100
Néző, őt közelről érintő ügyben	0	0	0	0	0	0	17	83	0	100
Néző, puszta érdeklődésből	0	0	0	0	0	0	0	60	40	100*
Összesen	1	3	1	3	0	0	8	64	20	100

*Kiselemszám

mind jelentősebb a közigazgatás szerepe. Ezzel kapcsolatosan meglehetősen elterjedt hiedelem szerint megnövekszik az igazgatási hatóságok és a lakosság kapcsolatának gyakorisága. Felmérésünk alapján azonban úgy tűnik, hogy a hatóságok és a hatóságoknak az állampolgár ügyfelekkel fennálló kapcsolatai volumenüket tekintve nem olyan jelentősek, mint a bíróság esetében, vagy pontosabban, az állampolgár oldaláról nézve, gyakoribb a bíróságon szerzett jogalkalmazási tapasztalat, mint az államigazgatási. Ez természetesen nem érinti a közigazgatás jelentőségét. Felmérésünk adatai azonban megerősítik azt az álláspontot, hogy a közigazgatás hatása nem annyira a hatóság és konkrét ügyfél viszonyban, mint inkább a meghatározatlan körű lakosság számára végzett közigazgatási szolgáltatásokon keresztül érvényesül.

Összességében mintánk 64%-a semmiféle hatósági ügyéről nem tudott — vagy nem kívánt — beszámolni.

A hatósági jogszolgáltatásról szerzett tapasztalatoknak a jogtudatra gyakorolt csekélyebb jelentőségét jól mutatja ezek *feledésének üteme*. Nem lehet ugyanis mással magyarázni azt az egyenlőtlen elosztást, amely az egyes hivatkozott hatósági ügyek időpontjában mutatkozik: egy ügyet említenek 1940—49 közötti időből, 15-öt az 50—59 közti szakaszból, 45-öt a 60—69 közt eltelt időből, és 82-től az 1970—75 nyara közti periódusból. Ha csak az 1970—75 közti időszakot vesszük figyelembe, az ügyek 58%-a esik az utolsó 5 évre a 25 éves periódus belül, s ez még akkor is csak az emlékezet számlájára írható, ha kétségtelen is, hogy az első időszakokban a fiatalabbak, akik pedig kétségkívül több ügyről emlékeznek meg, aligha voltak érintettek.

Mivel vizsgálatunkban elsősorban a jogtudatot erőteljesen befolyásoló élményekre voltunk kíváncsiak, főleg azokra a hatósági tapasztalatokra voltunk tekintettel, amelyekben valamiféle méltánytalanság érte a megkérdezettet. Csak abban az esetben dolgoztunk föl más hatósági tapasztalatot, ha a személyt semmiféle ilyen méltánytalanság nem érte. A hatósági tapasztalatot szerzett megkérdezetteink több mint felét méltánytalanság érte (az összminta 20%, míg 17% csak pozitív tapasztalatról számol be). Valószínű, hogy a megkérdezett és méltánytalanságról beszámoló személyeknek vannak a közigazgatási hatóságokkal kapcsolatban pozitív tapasztalatai is. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy azok közt, akik egyáltalán kapcsolatban állnak a hatóságokkal, a többségnek vannak negatív tapasztalatai is. Mint a *10.* és *11. táblázatból* kitűnik, a tapasztalatszerzés helye és aránya, továbbá a pozitív és negatív tapasztalatok aránya rétegenként igen erősen eltér, az alacsony előfordulási szám miatt azonban ezek az értékek nagy fenntartásokkal kezelendők. A fővárosi fizikai dolgozók tapasztalataik többségét a helyi lakás- és építésügyi hatóságnál szerzik. Különösen szembeötlő a fiatal szakmunkások kapcsolata az építési- és lakáshatóságokkal és ezen belül negatív tapasztalataik magas aránya. Ezzel kapcsolatban utalhatunk e csoport magas laksűrűségben tükröződő lakásgondjaira

10. táblázat

Milyen hatósággal került kapcsolatba csoportonként (%)

Hatóság \ Csoport	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Helyi tanács Igazgatási Osztály, Titkárság	6	17	33	13	13	24	21	0	25	0	9	0	14
Helyi adóhatóság	13	4	0	13	0	0	7	15	0	0	18	0	7
Helyi lakás-, építési hatóság	44	62	33	50	50	57	64	77	12	29	9	43	49
Helyi gyámügyi hatóság	6	4	0	6	25	0	7	0	0	14	0	0	5
Egyéb helyi tanácsi szerv	19	4	0	6	0	14	0	8	0	0	0	0	6
Egyéb tanácsi szakigazgatási szerv	0	0	0	0	0	0	0	0	63	43	55	57	12
Nem helyi tanácsi szerv (Járási hivatal)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Rendőrség	13	4	33	6	0	5	0	0	0	14	0	0	5
Közszolgáltatások	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Egyéb államigazgatási szerv	0	0	0	6	13	0	0	0	0	0	0	0	1
Nem igazgatási szerv. adm. osztálya (munkahely)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9	0	1
Segédhivatal	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Egyéb	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Összesen*	101	99	99**	100	101**	100	99	100	100**	100**	100	100**	100
A hatósági ügyben érintettek az összes megkérdezett %-ában	44	70	19	41	23	55	33	36	24	21	32	21	35

*A hatósági ügyben érintettekre.
** Kis elemszám.

Az igazságszolgáltatással kapcsolatban már említett tendencia, nevezetesen, hogy a fiatalok között magasabb a bíróságon már jártak aránya, a közigazgatásra is érvényes. Azonos munkajelleg csoporton belül a hatóságnál járt férfiak aránya magasabb. Szembeötlő továbbá a falusi fizikai dolgozók átlagosan magas távolmaradási aránya.

Elméletileg persze valamennyi személy járt már hatóságnál, például amikor a személyi igazolványa ügyében ment el a rendőrségre. Hogy azonban e kérdésre válaszolva nem számolnak be erről, az arra utal, hogy az ilyen jellegű adminisztratív regisztrálásokhoz nem fűződik a hatóság képzete. Ennek megfelelő, hogy igazolások beszerzését mindössze öten említették a hatósági kontaktus összefüggésében. Az ügyek tárgyát tekintve — ami lényegében megegyezik az eljáró hatósággal — a lakásügyek vezetnek a városban (az összes megkérdezettek 14%-a járt ilyen ügyben a hatóságnál), második helyen állnak az adóügyek (ez különösen a vi-

11. táblázat

A hatósági határozat megítélése csoportonként (%)

A határozat megítélése \ Csoport	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Ügyfélre előnyös	40	47	20	20	38	38	14	31	29	57	11	29	32
Ügyfélre részben előnyös	7	0	0	0	0	0	7	8	0	14	0	0	3
Ügyfélre hátrányos	33	21	20	7	12	24	50	31	43	29	56	43	29
Nem történt intézkedés	20	31	60	67	50	33	21	31	29	0	22	29	33
Egyéb	0	0	0	7	0	5	7	0	0	0	11	0	3
Összesen*	100	100	100**	101	100**	100	99	101	101**	100*	100*	101**	100

* Csak a hatósági ügyben érintettekre.
** Kis elemszám.

déki lakosságot jellemzi, azon belül is elsősorban a férfiakat — ami családi munkamegosztási probléma), harmadik helyen pedig az építésügy és kisajátítás áll (ez elsősorban ugyancsak a falusiakra jellemző).

Az egyes rétegeknek a hatósághoz való eltérő viszonyát mutatja az a tény is, hogy az összes hivatkozott ügyek 64%-a indult az ügyfél kezdeményezésére, de a fiatal szakmunkások esetében az arány 17:4, a fiatal szakmunkásnők esetében 18:3. Ez természetesen összefügg azzal, hogy a jellegzetesen városi — és szakmunkás — problémát jelentő lakásügyekben az ügyfél a kezdeményező, ellentétben pl. az adó- és szabálysértési ügyekkel.

A hatósági határozatokkal kapcsolatban

12. táblázat

A határozat megítélése ügytípusok szerint (%)

Ügytípus \ A határozat megítélése	Ügyfélre előnyös	Ügyfélre részben előnyös	Ügyfélre hátrányos	Nem történt intézkedés	Egyéb	Összesen
Lakás	27	5	21	45	2	101
Építésügy, kisajátítás	59	0	41	0	0	100
Szabálysértés	14	0	71	14	0	99**
Gyámügy, anyakönyv	50	0	20	10	20	100**
Ipar, állattartás, mezőg.	25	0	50	25	0	100**
Adó	26	4	30	35	4	99
Igazolások	80	0	0	20	0	100**
Egyéb	16	0	32	47	5	100
Összesen	32	3	29	33	3	100

* A hatósági ügyben érintettekre.
** Kis elemszám.

13. táblázat

A hatósági bánásmód megítélése csoportonként %

Csoport / Hatósági bánásmód	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Emberséges	47	50	67	50	71	39	42	73	25	33	56	43	50
Hivatalos	27	20	17	14	14	39	25	9	0	33	0	14	20
Hivatalos, de emberséges	0	0	0	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Packázó	20	10	17	14	0	17	33	18	38	0	22	0	17
Hivatalos és packázó	0	10	0	7	0	5	0	0	12	0	0	14	5
Nincs véleménye	7	10	0	7	14	0	0	0	25	34	22	28	9
Összesen*	101	100	100**	99	99**	100	100	100**	100**	100**	100**	99**	101

* Csak hatósági ügyben érintettekre.
** Kis elemszám.

14. táblázat

A hatósági döntés okának megítélése csoportonként (%)

Csoport / Megítélés	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Mert a jogszabályok ezt írják elő	62	88	50	67	83	56	42	38	33	80	43	83	61
Mert a hatóság önkényes	15	6	0	11	0	31	25	25	50	0	14	0	17
Mert nem jól vizsgálták ki az ügyet	15	6	50	22	0	6	25	38	0	0	29	17	16
Mert rosszul alkalmazták a jogszabályt	0	0	0	0	0	0	0	0	17	0	0	0	1
Saját hanyagsága miatt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Saját rámenőssége miatt	8	0	0	0	17	6	8	0	0	20	0	0	5
Más személy „gáncsa" miatt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Más személy segítsége miatt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nem tudja	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14	0	1
Összesen*	100	100	100**	100**	100**	99	100	101**	100**	100**	100**	100**	101

* Csak a hatósági ügyben érintettekre.
** Kis elemszám.

sokkal több a *kritika,* mint az igazságszolgáltatás ítéletével szemben. Meglepően magas az intézkedés nélkül maradt ügyek aránya, különösen — mint a *12. táblázatból* kitűnik — éppen a már korábban is neuralgikusnak tűnő lakásügyek esetében. Az ügy kimenetele szempontjából — úgy tűnik — döntő az, hogy az ügyfél vagy a hatóság kezdeményezésére indult-e meg az ügy. Az a tény, hogy a hatósági kezdeményezésre megindult ügyek többsége gyakorlatilag hátrányos az ügyfélre, arra utal, hogy a hatósági kezdeményezés lényegében szankcionáló magatartást takar. Adataink szerint azonban nincs érdemi különbség a hatóságok magatartásában, bánásmódjában aszerint, hogy kinek a kezdeményezésére indult az ügy. A bánásmód megítélése egyébként a méltánytalansági aránynál kedvezőbb; a méltánytalanságnak tehát nemcsak hatósági bánásmód a forrása. Érdekes módon a hatósági tevékenységet többségében — bár csoportonként igen nagy eltérésekkel — emberségesnek, esetleg hivatalosnak minősítették *(13. táblázat).* Mindössze mintánk 7%-a számolt be a hivatal packázásairól és ennek előfordulási aránya egyetlen rétegen belül sem mutat szignifikáns különbséget. Nagyon valószínű, hogy a hatósági tevékenység minősítése erőteljesen függ magának a határozatnak a kimenetelétől, vagyis az *ex post facto* meghatározza a magatartás értékelését. Míg ugyanis a határozattal elégedett ügyfelek 67%-a szerint volt rendes, emberséges a hatósági bánásmód, az ügyfélre hátrányos határozat esetén csak 22% vélte ilyennek a bánásmódot ($p<0{,}01$). A döntés alapját a többség a jogszabályok előírásában látja — 109 értékelhető válaszból 61%; míg 32% a hatósági önkényre, illetve az ügy nem kellő alaposságú kivizsgálására hivatkozik *(14. táblázat).*

Figyelemre méltó, hogy a bizony meglehetősen elégedetlen fiatal szakmunkáscsoportok mennyire tisztában vannak azzal, hogy az egyébként számukra kedvezőtlen döntés is törvényes. Az érdemben válaszolók 26%-a szerint ügyében másként is lehetett volna dönteni, de a többség elsősorban saját sorsáról panaszkodik, illetve tisztában van — mint már láttuk — azzal, hogy nincsen más lehetősége *(15. táblázat).* Hátrányos határozat esetén a modális válasz az általános jellegű panaszkodás. Különösen jellemző ez a tehetetlen panaszkodás lakásügyekben (ezek 36%-ában). Ezzel szemben építésügyi és szabálysértési ügyekben a hozott határozatot az egyetlen lehetséges alternatívának tekintik. Végeredményben úgy tűnik, hogy a hatóságokkal kapcsolatban az „igazságtalanságok" észlelése egyszerűen abból származik, hogy az ügyfélre nézve a határozat hátrányos, ami ugyan sajná-

15. táblázat

Dönthetett volna másképpen is a hatóság? (Csoportonként) (%)

Csoport / Dönthetett volna másképpen a hatóság?	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Igen, mert a jogszabály erre lehetőséget ad	8	17	0	10	0	0	7	10	0	0	0	17	8
Igen, minden a jogszabály alkalmazásától függ	8	0	25	0	0	6	0	20	40	0	0	0	6
Igen, egy kis jóindulattal	0	0	0	0	0	6	7	10	20	0	20	0	4
Igen, ha érdemben kivizsgálták volna az ügyet	8	0	25	20	0	18	21	0	0	0	0	0	8
Csak a saját sorsáról panaszkodik	23	30	0	40	43	29	36	40	20	33	20	17	30
Nem dönthettek volna másképpen	54	48	50	30	57	41	29	20	20	67	60	67	43
Nincs véleménye	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Összesen*	101	99	100**	100**	100**	100	100	100**	100**	100**	100**	100**	100

* Csak a hatósági ügyben érintettekre.
** Kis elemszám.

latos lehet, de jogi szempontból nyilván elkerülhetetlen. Törvénysértésre utaló egyenlőség megsértését vagy tények helytelen feltárását, emberi mivoltban való mégsértés esetét összesen 15 fő említette, ez a hatóságnál jártak durván 10%-a.

A jogalkalmazás a mindennapi élettel a legszorosabb kapcsolatba elvileg a munkaviszonyokban kerül. Ebben az összefüggésben az alaptalannak minősített fegyelmiket dolgoztuk föl. A minta 11%-a panaszkodott alaptalan fegyelmire, és mindösze négyen említettek olyan alaptalan fegyelmit, amit rokonának vagy ismerősének adtak volna.[3] Az adat önmagáért beszél, szépen bizonyítva a jogtudat vonatkozásában is azt a régi népi tételt, hogy más szemében

16. táblázat

A megkérdezetteket ért egyéb sérelmek fajtái csoportonként (%)

Sérelem \ Csoport	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Összesen
Fizetésbeli sérelem	7	17	29	29	29	33	38	10	0	0	22	43	22
Egyéb munkahelyi sérelem	29	17	14	0	14	25	23	30	29	20	56	14	24
Rokoni hűtlenség	0	0	0	0	0	8	0	0	0	20	2	0	2
Hatósági mulasztás	14	50	0	14	29	17	23	40	29	0	0	0	18
Hatósági vagyonelvétel	7	0	29	0	0	0	0	0	14	0	11	0	5
Szomszédok okozta sérelem	0	0	0	29	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Igazságszolgáltatás okozta sérelem	14	0	0	14	0	8	8	0	0	20	11	0	7
Egyéb	29	17	29	14	29	8	8	20	29	40	0	43	20
Összesen*	100	101**	101**	101**	101**	99	100	100	100**	100**	100	100**	100
A sérelmeket elszenvedettek az összes megkérdezett %-ában	39	18	22	18	20	32	30	28	21	15	26	21	24

* Csak a sérelemre elszenvedettekre.
** Kis elemszám.

a szálkát... Az alaptalan fegyelmik időbeli eloszlásában érvényesül a hatósági tapasztalatoknál már megfigyelt felejtési effektus. Két ügyet említettek az 1960—69 és 13-at az 1970 és 1975 nyara közti szakaszból. A felejtési effektus általános összefüggéseit mutatja a megkérdezettek arról adott tájékoztatása, hogy érte-e őket egyáltalán bárkitől is valamiféle igazságtalanság. A sérelmek 17%-a esett a megkérdezés előtti 6 hónapra, további 22% a megkérdezés előtti 5 évre. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a felejtési görbe lejtése megszakad az 1949—56 közötti időszakban — erre az időszakra esik az összes említett sérelmek 20%-a, ami különösen magas, ha meggondoljuk, hogy erre az időszakra jószerivel már inkább csak az idősebb korosztályba tartozó személyek sérelmei jöhetnek számításba. Ugyancsak magas a háborús évek alatti sérelmek aránya. Egyébként a minta $^1/_4$-e

[3] Mivel nem akartunk a megkérdezett bizalmával visszaélni, illetve a beszélgetés hangulatát rontani, nem kérdeztünk egyenesen arra, hogy kapott-e egyáltalán fegyelmit. A sérelmezett fegyelmik többsége végeredményben a megkérdezettre többé-kevésbé kedvezően zajlott le. 4 esetben kiszabták a fegyelmit, és a megkérdezett nem tartotta érdemesnek, hogy fellebbezzen, 3 esetben elutasították a fellebbezést, egy esetben a bíróság megváltoztatta a hozott határozatot. Több esetben azonban a megindult fegyelmi eljárást nem fejezték be, vagy legalábbis a hozott határozatot nem hajtották végre. A fő ok az volt, hogy a megkérdezettnek sikerült igazát bizonyítania (18 eset). Bármilyen kis elemszámról van itt szó, mindenesetre meggondolandó, hogy 3 esetben a felettes nem akarta vagy nem merte élezni a helyzetet, 5 esetben pedig egyszerűen a megkérdezett szedte a sátorfáját, s így a fegyelmi eljárást nem lehetett befejezni. Míg az 1950—1970 közötti időszakból említett ügyek 64%-ában kiszabták az alaptalan fegyelmit és nem volt érdemes ellene fellebbezni, illetve a megkérdezett eredménytelenül fellebbezett, az ilyen ügyek aránya 1970—75 között 15%-os ($p < 0{,}01$).

számolt be ilyen sérelemről, ennek 48%-a származik magánszemélytől, míg 5%-a valamilyen jogszabálytól, 9%-a felettestől és 38%-a hatóságtól. Tartalmilag a munkahelyi sérelmek vezetnek (46%), ezeknek csaknem fele fizetésbeli sérelem, míg a hatósági mulasztás és hatósági vagyonelvétel együttesen 23% (többségében hatósági mulasztás), és összesen 7 esetet említenek, amelyet az igazságszolgáltatás számlájára írnak. (Ezek olyan ügyek, amelyekben az igazságszolgáltatás határozata közvetve érintette őket. *16. táblázat.)* Az említett igazságtalanságok ¾-ét minősítették soha nem múló sérelemnek. Ezen belül a hatósági sérelmek „végzetessége" 80% fölött van. Az alacsony elemszám miatt az egyes csoportok között nem lehet különbséget tenni, de feltűnő, hogy az idősebb szakmunkások 30%-a említett ilyen múlhatatlan sérelmet.

A jogalkalmazás vázolt hatásából igen érdekes következtetés adódik. Láttuk, hogy a hatóságok döntését többnyire igazságosnak tekintik még azok is, akiknek e döntések érdekeit sértik; az érdeksérelem inkább tehetetlen panaszkodást vált ki. Az igazságosság koncepciója e tapasztalatok fényében még az egyes személyek tudatában is kettéválik: egyfelől, ha a döntést jogszerűnek — és ami ennek előfeltétele: tényszerűnek (igaznak) — érzik, törvényességénél fogva elfogadják, ami nem zárja ki azt, hogy méltányossági megfontolásokat hangoztatva ne kívánnának más megoldást. Az igazságosság szintetizáló különöse helyett e megosztott tudatokban a törvényesség társadalmi általánosa és a privátérdek moralitásának egyedi partikularitása él együtt — méghozzá a jelek szerint meglehetősen békésen.

Sajó András—Székelyi Mária

A gazdasági erőfölény kiaknázása

A gazdasági erőfölény alapkérdései ugyan egyformán foglalkoztatják a közgazdasági és a jogi irodalmat, mégis a *gazdasági feltételek* eleve *meghatározzák azokat a kereteket, melyek között a jogi gondolkodás mozoghat.* Így a gazdasági erőfölény problémájánál is a jelenleg adott — elsősorban a túlcentralizált vállalati struktúra által meghatározott — gazdasági körülményekre kell tekintettel lenni. Amikor a gazdasági erőfölény-pozíciók egy részével, mint a túlcentralizált, indokolatlan, a termelőerők fejlettségi fokával szinkronban nem levő vállalati struktúrával számolunk, ez nem jelenti azt, mintha a jelenlegi struktúrát egyszersmindenkorra adottnak kellene tekinteni. A közgazdasági irodalom azon egyre általánosabbnak tekinthető álláspontjából indulunk ki,[1] amely szerint perspektivikusan a mostani centralizáltsági fokot nem lehet tartani, és egy — adottságainknak, a termelőerők hazai fejlettségi fokának és a részben nemzetközi tapasztalatoknak is megfelelő — struktúra kialakítása *reális feltételezés.* Tesszük ezt azért, mert a jelenlegi struktúra olyan mértékben tartalmaz erőfölény-pozíciókat, illetve lehetőséget a kollektív — vállalatok együttműködése révén kialakítható — erőfölénygyakorlásra, hogy nézetünk szerint ma a problémára sikerrel kecsegtető, támadhatatlan megoldást szinte lehetetlen találni. Az alábbiak tehát egy — ma még kétségkívül *hipotétikus* — ám a közgazdasági irodalom által perspektivikusan reális lehetőségként számon tartott olyan vállalati struktúrával dolgoznak, amelyben a gazdasági erőfölény kérdése nem a maihoz hasonló élességgel vetődik fel.

Ez nem azt jelenti, mintha a jog megfutamodna a gazdasági élet felvetette problémák elől, csupán a jogi fetisizmus elutasítását, a jog hatásmechanizmusa határaival való józan számotvetést; azt jelenti, hogy bizonyos gazdasági előfeltételek hiánya esetén bármilyen tökéletes jogi megoldás sem képes megoldani olyan gazdasági természetű feladatokat, melyek megoldására nem hivatott, még kevésbé alkalmas.

1. A gazdasági erőfölény megjelenése

A gazdasági erőfölénynek a vállalatok kapcsolataiban, és általában a piacon szereplők (akár állampolgár-vevők) kapcsolataiban való megjelenési formái többnyire közismertek; csupán két körülményre utalunk.[2] Egyrészt arra,

[1] Néhány példa: *Varga* György: Vállalatnagyság és rugalmas alkalmazkodás. Gazdaság 1977. 2.; Az ipari nagyvállalatról (A Gazdaságkutató Intézet tanulmánya). Gazdaság 1973. 4.; *Kollarik* István: Az iparvállalati szervezet és a hatékonyság. Pénzügyi Szemle 1975. 8.; *Kopátsy* Sándor—*Ágoston* Lászlóné: A termelőerőknek megfelelő vállalati nagyság-struktúráról („A szocialista vállalat" országos távlati tudományos kutatási főirány keretében készült tanulmány). Kézirat 1976.

[2] A jogi irodalomban már többször elemezték ezeket a jelenségeket; ismétlések elkerülése végett utalunk a következő munkákra: *Harmathy* Attila: Az együttműködési szerződésekről. Állam- és Jogtudomány 1970. 4.; *György* Ernő: A gazdasági verseny jogi kérdései. Budapest 1976. VI. fejezet; *Majoros* Richárd: Versenykorlátozó kikötések szocialista szervezetek között. Döntőbíráskodás 1968. 2.; *Csanádi* György: Polgári jog. Budapest 1976. 437. old.; *Tass* Viktor—*Mikó* István: a kohó- és gépipar szerződései az új gazdasági mechanizmusban. Döntőbíráskodás 1969. 2.

hogy 1968 óta tömegesen léteznek a gyakorlatban azok a kartell-szerű, vagy kartell-elemet tartalmazó együttműködések, melyek a 33/1975. (XI. 29.) MT sz. r. 10. §-a (piacfelosztás, kizárólagossági — *de facto* a fogyasztók választási lehetőségeinek korlátozásához vezető megállapodások), valamint az árszabályozásról szóló 56/1967. (XII. 19.) Korm. sz. r. 18. §-a (árkartell) által tiltottak. Tudott, hogy ez utóbbi alól nem, előbbi alól viszont lehet gazdaságirányítási felmentést kapni, egyébként a megállapodás semmis. A gyakorlatban ilyen felmentés kérelmezésére ez ideig mindazonáltal *nem került sor.*

A másik körülmény az, hogy a gyakorlatban tömegesen fordulnak elő az erőfölényt érvényre juttató *súlyos szerződési kikötések,* valamint az erőfölény érvényesítésével gyakran szoros összefüggésben levő — éppen nyomás gyakorlását célzó — *szerződéskötés megtagadása.* Ez utóbbi elhárítására jelenleg egyetlen mód van: termelési célt szolgáló tartós együttműködési kapcsolatok megszakítása esetén a termékforgalmi rendelet 11. §-a, és az új Ptk. 206. § (3) bek.-e alapján a szállítót részleges és alanyilag-tárgyilag egyaránt korlátozott szerződéskötési kötelezettség terheli. A korlátozás — többek között — abban nyilvánul meg, hogy a szerződést a bíróság csak meghatározott időre és csak akkor hozhatja létre, ha a termék *másutt nem szerezhető be.*[3] A jogalkalmazó szervek számára jogszabályilag biztosított szerződéslétrehozatali jog azt eredményezte, hogy a bíróságok ily módon lényegében véve az igazságszolgáltatási-bíráskodási funkciótól távoleső *termék-* (kapacitás-) *elosztói funkciót* vállaltak magukra; ezt Eörsi Gyula ismerte fel, ugyanakkor úgy vélte, hogy az elosztás nem a jogalkalmazó szervek feladata.[4]

2. A koncentráció, mint a termelőerők fejlődésének és a gazdasági erőfölény, mint a koncentrációnak megnyilvánulása

2.1. A koncentráció és a nyomában járó erőfölény-helyzetek kapcsán általában utalnak azokra az előnyökre (nagy sorozatú gyártás, költségcsökkentés, hatékonyság növekedése) és azokra a hátrányokra, amelyekkel az említett jelenségek járhatnak; ezek együttes megjelenéséből arra következtetnek, hogy az erős gazdasági pozíció önmagában nem feltétlenül negatív, hogy azt differenciáltan kell megközelíteni, hogy vannak egészségtelen és egészséges monopolhelyzetek.[5] Többen hozzák összefüggésbe a koncentrációt a termelőerők fejlődésével, jelezve, hogy ez a fejlődés tartozéka és eszköze,[6] amely ugyan eltérő társadalmi viszonyok között másképpen valósul meg[7], mégis — nézetünk szerint — túlzottnak tűnik olyan következtetés levonása, hogy következményeiben csak tőkés viszonyok között jelent valódi veszélyt, szocialista gazdasági-társadalmi formációban nem.[8]

2.2. Kétségtelen tény, hogy a koncentráció korunk, a műszaki, tudományos technikai forradalom *alapvető tendenciája;* Galbraith és nyomán Samuelson is a XX. század gazdaságára alapvetően jellemző stratégiai gazdálkodó egységnek tartja a nagyvállalatot.[9]

Nézetünk szerint a koncentrációt olyan *objektív folyamatnak* kell tekinteni, amely a termelőerők fejlődésének fő irányát jelzi, ily módon nem is a fejlődés tartozéka, vagy akár eszköze, hanem *kifejezője, hordozója.* Ha viszont a termelőerők fejlődése objektív folyamat, aligha állja meg a helyét a koncentráció jelenségének valamely társadalmi-gazdasági formációhoz kötése, ugyanis éppen ez utóbbiak kapcsolódnak okozatként az előbbihez, az okhoz. A társadalmi-gazdasági formációk változását a termelőerők fejlődése váltja ki, pontosabban a termelőerők fejlődése idővel inadekváttá válik az adott társadalmi-gazdasági viszonyokkal, és előbb-utóbb különféle utakon és módszerekkel kikényszeríti az összhang helyreállítását, a társadalmi rendszerben bekövetkező változást.

Ennek megfelelően a termelőerők fejlődését nem lehet a társadalmi rendtől függő szakaszokra bontani; olyan folyamatról van szó, amelyen — mint a szőlőtőkén — egymás után, egymást felváltva helyezkednek el a „fürtök", a különböző társadalmi formációk. Ez utóbbiak változása természetesen szakaszos, de ezt a periodizációt nem lehet visszavetíteni az alapul szolgáló termelőerők fejlődésére.

2.3. Az elmondottakból két következtetést kell levonni. Az egyik az, hogy a koncentráció a *társadalmi-gazdasági rendszerektől független,* csak a termelőerők fejlődésével összefüggésbe hozható, azt korunkban alapvetően kifejező folyamat, ezért azon az alapon való felosztása és

---

[3] Az egykori KGD állást foglalt a szóbanforgó szerződéskötési kötelezettséget tartalmazó szakasz korlátozott alkalmazásával kapcsolatban a döntőbírák XXXV. országos értekezletén; ez az értelmezés ma is elfogadott. Döntőbíráskodás 1968. 1.; 1. még: 1010. sz. jogeset.

[4] *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendjére áttérés jogáról. Budapest 1968. 232. old.

[5] *Wilcsek* Jenő: A gazdasági verseny helye és szerepe az új gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle 1967. 7—8.; sz. *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás reformja és a polgári jog. Magyar Jog 1960. 6—7. sz. 368—370. old.; *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Budapest 1972. 114—116. old.

[6] A termelőerőkkel való kapcsolatról: *Csikós-Nagy* Béla: Elmélkedés a IV. ötéves tervről. Közgazdasági Szemle 19. sz. 707. old.; a fejlődés tartozékaként fogja fel *Horváth:* A nagyvállalat helyzete és a verseny a gazdaságirányítás új rendszerében. Pénzügyi Szemle, 1970. 3—4. 320. old.

[7] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1976. 382. old.; *Harmathy* Attila: Gazdálkodó szervezetek-koncentráció-szerződések. Állam és Jogtudomány 1973. 4. 687. old.

[8] *Horváth:* A nagyvállalat helyzete ... 320. old.

[9] *Samuelson:* Közgazdaságtan. Budapest 1977. 649. old.; *Galbraith:* Az új ipari állam. Budapest 1970. 111. old.

értékelése, hogy tőkés viszonyok között negatívan, szocialista viszonyok között pedig pozitívan értékelhető, sematikus és egy súlyos ellentmondást hordoz.

Ugyanis nem csak a társadalmi rendszerek szerinti szakaszolás kelt aggályokat, hanem az e szakaszok szerinti értékelés is. A koncentráció — mint a termelőerők fejlődésének hordozója — önmagában értékelhetetlen, pontosabban csak annyiban értékelhető, hogy a végül is szubjektív döntésekben realizálódó koncentrációs folyamat összhangban van-e a termelőerők fejlődésének követelményeivel. Vagyis: a termelőerők fejlődését kifejező olyan *objektív tény,* amelyet nem lehet sem pártolni, sem ellenezni, csupán tudomásul venni. Mindez érvényes akkor is, ha a koncentráció adott esetben gazdasági erőfölény-pozíció kialakításához vezet. Ilyen körülmények között a koncentráció nyomában járó esetleges erőfölény-pozíció és ennek pozitív—negatív *hatásai* ugyancsak a termelőerők fejlődésével összefüggő objektív gazdasági tények, a koncentrációs folyamat speciális megnyilvánulásai.

A koncentrációs folyamat sajátosságait, hatásait, előnyeit és hátrányait azonban fel lehet ismerni, és *fel is lehet használni;* a pozitivumokat ki lehet domborítani, a negatívumokat pedig tompítani. Nem egy önmagában hasznos, vagy káros folyamattal állunk tehát szemben, hanem egy objektíve létező folyamat objektíve beálló hasznos, vagy káros *következményeivel.* Ezek a következmények, még mindig *nem köthetők társadalmi-gazdasági rendhez,* hiszen ezektől függetlenül bárhol megjelennek, ahol a termelőerők fejlődésében a koncentráció válik jellemzővé; önmagukban tehát ugyancsak *értékelhetetlenek.* Ami értékelhető, és ahol lehetőség van a jelenség megítélésére és ennek megfelelő cselekvésre: előnyeinek felhasználására, hátrányainak tompítására, az az a körülmény, hogy a koncentráció *más társadalmi-gazdasági miliőben megy végbe,* így hatása is más társadalmi-gazdasági klímában jelentkeznek. Mások tehát felhasználásának és a reá való reagálásnak a lehetőségei, ideértve a hátrányok csökkentésének esélyeit is.

2.4. Ha tehát a tőkés és szocialista viszonyok között a gazdasági erőfölény szempontjából különböztetünk, akkor az az erőfölény *megnyilvánulásainak kezelése, felismerése, előnyeinek hasznosítása,* illetve *hátrányainak csökkentése* lehet. Erre szocialista társadalmi viszonyok között kétségkívül jobb kilátások vannak, mint tőkés viszonyok között. Gondoljunk csak arra, hogy a gazdasági hatalomkoncentráció tőkés viszonyok között egyben politikai hatalmi centrumot is jelent.[10] Szocialista viszonyok között viszont a társadalmasítás ilyen lehetőséget kizár.

Nézetünk szerint sem a koncentrációs folyamat, sem önmagában a gazdasági erőfölény jelensége nem függ össze a termelési viszonyokkal; csak a termelőerők fejlődéséből vezethető le. A termelési viszonyokkal való összefüggés a hatásaikra való reagálás szintjén jelenik meg. Ahol tehát a koncentráció és az esetleges gazdasági erőfölény a termelőerők fejlődését jellemző vonásként jelen van, előnyei—hátrányai is objektíve jelentkeznek. A belőlük fakadó problémákkal ezért szocialista viszonyok között is megfelelő súllyal kell szembe nézni.

Fejtegetéseink azonban nem csak a piacon erős pozícióban levő egyetlen gazdálkodó alanyra érvényesek, hanem a vállalatok együttműködése, társulása révén létrejött *kollektív erőfölényre:* a vállalati együttműködés esetén a fenti megfontolásokhoz szocialista viszonyok között egy további fontos szempont csatlakozik. A vállalatközi együttműködés részben ugyanannak az előnynek a kiaknázását szolgálja, mint amit a nagy méret önmagában nyújt: *a gazdaságosság növelését,* a hatékonyabb, olcsóbb termelést. Van azonban egy másik sajátos funkciója is. A vállalat- és ágazatközi *együttműködés szervezését* a korábbi irányítási rendben központilag, a népgazdasági terv megfelelő kialakításával biztosították. A gazdasági reformok ezen a téren jelentős változásokat hoztak, amelyek a mindenkori irányítási rend sajátosságaitól, a vállalati önállóság felfogásától függően eltérő mértékben, de bizonyos fokig mindenütt a tervezési funkciók „újraelosztásához" egyes korábban központilag ellátott tervezési funkcióknak vállalati szintre való „leadásához" vezettek.

Hazai jogi irodalmunkban ma már közismertnek tekinthető, hogy a gazdasági reform és a vállalatközi kooperáció megjelenése között szoros összefüggés van.[11] Az új helyzetben ugyanis a vállalatok arra kényszerültek, hogy perspektivikus kapcsolataikat maguk szervezzék meg; a kapcsolatok hosszútávú kialakítása hivatott arra, hogy a tervszerűség vállalati szinten se bomoljon meg. A mikroszférának a tervszerűség biztosításába való bevonása azzal a következménnyel jár, hogy a *vállalatok gazdaságszervező-koordináló, kapcsolatszervező funkciót látnak el.* Kétségtelennek látszik, hogy a piaci kapcsolatok perspektivikus szervezése révén a stabilitást biztosító vállalatközi kooperáció a tervszerűség vállalati szintű fenntartásának egyik legfontosabb eszköze. A különféle együttműködési-kooperációs megállapodásoknak, társulásoknak tehát jelentős *tervezési eszköz-szerepük* van, amelyek működésének sikerét vagy problémáit az egész tervezési rendszer működésétől nem lehet elválasztani.

A vállalati összefogások, együttműködések tervezési funkciója azzal a következménnyel

[10] L. például az Európai Gazdasági Közösség kartelljogában nagy port felvert Continental Can-ügyet: *Mádl* Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség joga. Budapest 1974. 318. old.

[11] *Eörsi:* A gazdaságirányítás új rendjére áttérés jogáról. 226. és 239. old.; *Harmathy* Attila: Az együttműködési szerződésekről. Állam- és Jogtudomány 1970. 4. 693. old.; *Sárközy:* Vállalati önállóság 365. old.

jár, hogy *a vállalati együttműködést önmagában még akkor sem lehet kifogásolni, ha adott esetben gazdasági erőfölény kialakításával jár együtt.* Minthogy azonban az együttműködések potenciálisan mindig Janus-arcúak, vagyis mindig rendelkezhetnek hatékonyságot, és tervszerűséget növelő kooperációs vonásokkal éppúgy, mint spekulatív előnyszerzésre irányulóval, az együttműködéssel létrejött erőfölény értékelése csak oly módon válna lehetővé, ha már létrejöttük pillanatában biztosan szét lehetne választani a kooperációs jellegű összefogást a pusztán az erőfölény alapján való spekulatív előnyszerzésre irányulótól. Ez a probléma a kartell és a kooperáció elhatárolása képében a burzsoá versenyjogi irodalmat is kísérti és ma inkább a differenciálás szükségessége tekinthető tisztázottnak, mint annak pontos kritériumai. Úgy tűnik, hogy olyan kritériumrendszer felállítása, amelynek alapján egy együttműködésben a kooperációs és a spekulatív elem egymáshoz viszonyított *arányát* biztosan meg lehetne állapítani, és az összefogást biztosan — a kooperációs-tervezési funkció sérelme nélkül — minősíteni, értékelni lehetne, nem lehetséges. Az együttműködés ugyanis éppenúgy, mint az egyetlen vállalat erős gazdasági pozíciója potenciálisan, mint piaci strukturális konstelláció alkalmas a tervszerűség-hatékonyság emelésére, mint spekulatív előnyszerzésre. Ez a lehetőség akkor válik értékelhető gazdasági cselekvéssé, amikor a tagok, az együttműködés tényleges *magatartásában realizálja az erőfölényt.* Az együttműködés kooperációs, vagy spekulatív piacuralmi jellege ezen a ponton bukkan elő, ezért az összefogás, mint statika a gazdasági erőfölény kiaknázásának megítélése szempontjából nem képes orientálni, csupán *magatartása,* az együttműködés dinamikája értékelhető. A vállalatközi együttműködés tehát — ugyanúgy, mint az egyedi erőfölénypozíció — önmagában véve csak piaci strukturális konstelláció, kapcsolódhat a termelőerők fejlődése támasztotta követelményekhez, de attól a piac uralása érdekében el is szakadhat. A vállalatközi együttműködés, mint erőfölénypozíció tehát a gazdasági erőfölény kiaknázása szempontjából azon a ponton válik értékelhetővé, amikor a tagok tényleges gazdasági cselekvésben, *piaci magatartásban* realizálják az erőfölényt (a piaci magatartás fogalmához l.: *Vörös* Imre: A piaci magatartás, a gazdasági verseny és az együttműködés alapelve. JK. 1977. 9.).

2.5. Az elmondottak önmagukban is jelzik azokat a nehézségeket, amelyekkel a *kartell* és az általa hordozott jelentéstartalom szocialista viszonyok közötti alkalmazhatóságának vizsgálatánál számolnunk kell.

Először is szocialista viszonyok között a verseny nem alapintézmény, így a versenyt korlátozó vonás, mint a vállalati együttműködések alapvonásának kiemelése már csak ezért is problematikus. E tartalmi probléma mellett az együttműködés körülírása formai nehézségeket is felmutat: az összehangolt magatartások mellett gazdasági életünkben jelen van az a Samuelson által kimutatott jelenség, amikor még magatartás összehangolására sem kerül sor.[12] Bizonyos körülmények között ugyanis még a magatartások összehangolására sincsen szükség; a piaci partnereket egyszerűen a piaci konstelláció ösztönzi „egymásra figyelésre" (például hasonló áralakításra) — pontosabban a piaci konstellációból fakadó objektív érdekazonosság.

De problémákat vet fel a *piaci uralom* meghatározásának kérdése is. Ma már a külföldi jogokban sem, de hazai viszonyaink között sem mértékadó kritérium a piaci részesedés, hiszen — mint Harmathy rámutatott — gyakran kis vállalatok is „felértékelődnek" a termék/kapacitáskínálat és a kereslet egyensúlyzavarai közepette.[13] A gazdasági erőfölény egyedi és kollektív megjelenési formája tehát egyfelől definíciós problémákat vet fel, amelyek megoldása pedig éppen a jelenség alanyi körének egzakt rögzítéséhez szükséges; ez viszont bármiféle jogi szabályozás alapfeltétele.

2.6. Másrészről viszont nézetünk szerint a differenciálásra *nincs is szükség.* Az igaz, hogy például az együttműködések létrejöttük, az erős pozíció kialakításának konkrét módja szerint (árra, az ügyletek feltételeire vonatkozó kondíciós kartellek stb.) csoportosíthatók, és ezek az elemek az egyes jogviszonyokban el is különíthetők. Mégis a létrejövetel szempontja arra teljességgel alkalmatlan, hogy az egyedi, vagy a kollektív gazdasági hatalom-*gyakorlás* tekintetében akár a differenciáláshoz, akár a közös lényeg megtalálásához támpontot nyújtson. A vállalati együttműködések genezis szempontjából megkülönböztetése és csoportosítása így kétségkívül absztrakció, azonban olyan, amely a számunkra problémát okozó jelenségek szempontjából hasznossági minimum alatt van. (Ami természetesen nem jelenti azt, mintha más szempontból, például egy, a vállalatok együttműködését centrumba állító elemzésben ne lenne jelentősége.)

Az alapprobléma mégis az, hogy még mindig a statikáról van szó, amelynek — a létrejövetelre vonatkozóan — kimutatható *differentia specificá*-i a gazdasági erőfölény szempontjából hasznos absztrakció határán *alul* helyezkednek el. Ami hasznos absztrakció, az a két jelenség *közös* vonása: az erős gazdasági pozíció, a gazdasági erőfölény, mint állapot. Ezt pedig nézetünk szerint a gazdasági erőfölény kiaknázásában

[12] *Samuelson:* Közgazdaságtan. 655. old.

[13] *Harmathy* Attila: Felelősség a közreműködőért. Budapest 1974. 259—260. old.; a külföldi jogok közül például az NSZK versenykorlátozások elleni törvénye a „piaci erő" fogalmát vezette be, amely alatt — a piaci részesedéstől, a vállalat nagyságától, financiális erejétől függetlenül — olyan gazdálkodó szervezetet értenek, amelytől piaci partnerei oly mértékben függenek, hogy másik félhez való fordulásra kielégítő és elvárható lehetőségük nincs.

megjelenő dinamika értékelésének tárgyává nem lehet tenni. Az értékeléshez nem az egyedi és a kollektív hatalomgyakorlás közötti differenciálás, hanem ellenkezőleg: az *egységként kezelés* nyújt támpontot. A továbbiakban a megkülönböztetésnek nem tulajdonítunk alapvető jelentőséget, bár a vállalati együttműködések értékelésénél az erőfölény érvényrejuttatásának kollektív jellege bizonyos — nem jelentős — szempontból figyelembe jön. Ez azonban nem változtat azon, hogy *egyetlen jelenséget: a gazdasági erőfölény kiaknázását* tesszük a következőkben vizsgálat tárgyává.

A következő probléma: az erőfölény hazai gyakorlatunk által jelzett megnyilvánulásai azt mutatják, hogy az egykor oly jelentős hagyományos *tényállások* — melyeknek a burzsoá versenyjogban még nagy, bár egyre csökkenő jelentősége van (mint például a bojkott, a zárlat és a diszkrimináció) — feledésbe merülni látszanak. Ez a fejlemény azt igazolja, hogy az erőfölény érvényre juttatása meg tud lenni ezek nélkül is, megjelenéséhez ezek ruháját magára ölteni nincs szüksége. A hazai szerződéses és jogalkalmazási gyakorlatban az erőfölény érvényrejuttatása mintegy magától értetődő természetességgel redukálódik *két* tényálláscsoportra. Az egyik a súlyos szerződési feltételek kikényszerítése, a másik a szerződéskötés megtagadása. Általánosabban fogalmazva: *a szerződés meghatározott feltételekkel való létrejövetele, és a szerződés megkötésének meghatározott körülmények közötti elmaradása.*

Ez természetes is, ha meggondoljuk, hogy — árutermelés lévén — az erőfölény érvényre juttatása, „aprópénzre" váltása fogalmilag csak az árucserében, a piacon képzelhető el. Persze itt helyesebb *tág értelemben vett árucseréről* beszélni, hiszen mind a hozzávezető folyamat, mind az árucsere-szerződéskötés adott körülmények közötti *elmaradása is* ebbe a körbe tartozik. A gazdasági erőfölény így a szükségletkielégítési folyamatban, konkrétan az — ugyancsak — *tág értelemben felfogott szerződéskötési* folyamatban kell megjelenjen. Már Engels rámutatott arra, hogy a koncentrációs folyamat során az iparág trösztté egyesülő vállalatai az előre megállapított eladási ár kikényszerítésére törekszenek.[14]

A gazdasági erőfölény kiaknázásának egész problémaköre szempontjából tehát annak, hogy azt egyedileg, vagy kollektíven juttatják érvényre, hogy a kollektív erőfölényt hogyan alakítják ki, végül hogy az erőfölény milyen konkrét tényállásokban realizálódik, érdemi jelentősége nincs. Az egész kérdéskomplexum *alanyilag a gazdasági erőfölényre, tárgyilag pedig annak a tág értelemben vett szerződéskötési folyamatban való realizálására redukálódik.*

Ennek helyességét támasztja alá az az — előzőekből már következő — *kölcsönös feltételezettség,* ami a gazdasági erőfölény és annak a szükségletkielégítés folyamatában való realizálása között fennáll. Nem csak arról van szó ugyanis, hogy a gazdasági erőfölényt szükségképpen az árucserében kell realizálni, hanem arról is, hogy a spekulatív piaci előnyök kiharcolására csak megfelelően erős pozíció esetén van kilátás. Enélkül az egyedi pozíció nem elég erős, az együttműködés pedig „paper cartel" marad,[15] és nem képes (nem alkalmas) arra, hogy a szükségletkielégítés folymatát számottevően, vagyis azon a ponton túl befolyásolni, zavarni tudja, amelytől kezdve már lehetősége nyílik spekulatív előnyszerzésre.

3. *A társadalmasítási folyamat befejezetlensége és a gazdasági erőfölény*

3.1. A gazdasági erőfölény kezelésének, a hatásaira való reagálásnak ugrópontja az, hogy szocialista viszonyok között az erőfölény megjelenése hogyan függ össze a *társadalmasítás* folyamatával.

Az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele a tőkés termelési viszonyok alapvető ellentmondását megszüntette, az elsajátítás is társadalmivá vált. Mindenesetre a társadalmasítás hosszú, történelmi perspektívát jelentő folyamatnak bizonyult, amely a fejlődés jelenlegi szintjén *nem tekinthető befejezettnek.* Az árutermelés fennmaradása, a termelők elkülönültsége azzal a következménnyel jár, hogy egyelőre a társadalmi tulajdon az állami és a csoporttulajdon közvetítésére szorul.[16]

Az alapvető fontosságú termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele megoldja a tőkés termelési viszonyok alapvető ellentmondását. Ezt az ellentmondást a termelőerők soha nem látott méreteket öltő fejlődése, éppen az egyre növekvő mérvű koncentráció élezi ki, ezáltal válik a termelés „annyira" társadalmivá, hogy az elsajátítás „magán"-jellege ezt kapitalista társadalmi formációban történelmi perspektívában már nem képes követni. Mindenesetre az alapvető ellentmondás megszüntetése nem jelenti azt, hogy az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele a termelőerők fejlődésével kapcsolatos valamennyi ellentmondást megold. Nem antagonisztikus ellentmondások fennmaradásával, az *egyenlőtlenség* különféle szocializmusbeli megnyilvánulásaival, (például a végzett munkával kapcsolatos különbségek lehetőségével) Marx is számolt.[17]

A koncentrációs folyamatból fakadó, a társadalmi tulajdonba vétel után is tovább ható egyik ilyen ellentmondás éppen a gazdasági erőfölénnyel függ össze. A gazdasági erőfölény

[14] *Engels:* Anti-Dühring. MEM 20. köt. 273. old.

[15] *Kronstein,* Heinrich: The Law of International Cartels. Cornell University Press. Ithaka and London. 1973. 167. old.

[16] *Eőrsi:* Összehasonlító polgári jog. 71. old.

[17] Marx: A gothai program kritikája. MEM 19. köt. 18. old.

ugyanis nemcsak hordozza az egyenlőtlenséget, hanem továbbviszi, *újratermeli*, sőt *ki is élezi*. A koncentrációból (is) fakadó egyenlőtlen gazdasági pozíció ugyanis nem a tőkés termelési viszonyokhoz kapcsolódik, hanem — mint erre utaltunk — az alapul fekvő termelőerők fejlődési irányához. Így a termelési viszonyokban beálló változások nem is érintik az erőfölény szülte egyenlőtlenséget és magukat az ellentmondásokat. Bár a társadalmasítás ténye ezeknek az ellentmondásoknak antagonisztikus jellegét megszünteti, mint makroszférába tartozó aktus a makroszintű problémákra nyújt megoldást makró-eszközökkel. A mikro-szintű vállalatközi kapcsolatokban fennmaradó ellentmondások végleges feloldása csak hosszú történelmi perspektívában várható reálisan; akkor, amikor a társadalmasítás folyamata befejeződik. A szocializmus átmeneti viszonyai között az állami-össztársadalmi és a kollektíva érdekek közötti nem antagonisztikus ellentmondás kialakulása reális lehetőség. Az állami és a csoporttulajdon közvetítő szerepe azonban *önmagában* nem tudja kizárni, vagy csökkenteni az ellentmondások, egyenlőtlenségek realizálását.[18]

3.2. Mégis az erőfölény kiaknázásából fakadó, a mikroszférában jelentkező ellentmondás *mikroszintnek megfelelő eszközökkel való tompítására mód van.* A társadalmi tulajdonból a már jelenlevő társadalmi elem súlyának a mikroszférában való növekedése ugyanis nem csak következik, hanem azt egyenesen provokálja. Ez az oka annak, hogy a koncentrációs folyamat negatív hatásaira, a gazdasági erőfölénynek a szükségletkielégítési folyamat megzavarásával való kiaknázására történő reális lehetőségei magántulajdoni viszonyokhoz képest mások-jobbak a társadalmi tulajdon alapján, még akkor is, ha a társadalmasítás folyamata befejezetlen.

Látható azonban, hogy a társadalmi tulajdon, a társadalmasítás ténye csak provokál, csak a *lehetőséget* teremti meg ahhoz, hogy a gazdasági erőfölény érvényrejuttatásának, ennek a lényegénél fogva az árucseréhez, vagyis a mikroszférához kapcsolódó problémának a kihívására válaszoljunk. Az erőfölény — akár a vállalat nagyságánál, akár az egyensúlyhiánynál fogva — a vállalat tevékenységének társadalmi relevanciáját „súlyosítja el", így logikusnak tűnik, hogy a társadalmasított statika talaján a mikroszférában már amúgyis jelenlevő *társadalmi elem súlyát* itt is, a *társadalmi tulajdon dinamikájában is növeljük.*

A társadalmi elem súlyának mikroszférában való, a gazdasági erőfölény szempontjához kapcsolódó növelése tulajdonképpen a termelőerők fejlődésének e körülmény által hordozott ellentmondását tompítaná. Az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele — mert makroszintű és mert a statikára irányul — a termelőerők felvette alapvető ellentmondás feloldását célozza és eredményezi; a termelőerők fejlődéséből fakadó, a gazdasági erőfölénnyel összefüggésben a szocializmusba „áthúzódó" ellentmondás tompítását nem is célozza és arra nem is alkalmas. A gazdaság dinamikájának a mikroszférában jelentkező „kihívására" csak mikroszintű, és a dinamikára, a vállalatok piaci kapcsolataira orientálódó választ lehet adni.

4. A népgazdaságilag létrehozott és elismert erőfölényről és az elosztói funkcióról

4.1. A társadalmi elem súlyának a mikroszférában való növeléséhez a társadalmi tulajdon speciálisan a gazdasági erőfölény vonatkozásában azért teremt a tőkés társadalmi-gazdasági viszonyokhoz képest kedvezőbb feltételeket, mert a társadalmasítás ténye — befejezetlenül is — eleve megváltoztatja a társadalomnak a termelőerők koncentrációs folyamatában kifejeződő fejlődéséhez való viszonyát. A koncentrációt természetesen az előbbi formációban is a termelőerők fejlődése kényszeríti ki, ám a szükségszerűség „felismerése" alapvetően magánkezdeményezésen alapul. A társadalmi tulajdon teremti meg az *elvi lehetőséget* ahhoz, hogy a termelőerők fejlődése által a koncentráció irányában támasztott „követelményeket" mintegy össztársadalmi szinten, össztársadalmi horizontban gondolkodva vegyék tudomásul, és hozzák meg tudatosan az ennek megfelelő strukturális döntéseket.

A *koncentráció* követelményének a népgazdasági-vállalati struktúra mikénti alakításában való érvényre juttatása ebben a kontextusban *tudatos, össztársadalmi méretekben gondolkodó, a központi gazdaságirányítás által vezérelt-terelt folyamatként* jelenik meg. Az már irányítási rend és ezen belül a vállalati önállóság kérdése, hogy mennyiben, milyen arányban vezérli közvetlenül a gazdaságirányítás e folyamatot, és milyen arányban tereli közvetetten a keretek, lehetőségek megszabásával a struktúra vállalatok közötti együttműködés révén való módosítását. Mindenesetre a társulási lehetőség elvi elismerése adott indirekt irányítási rendben — így a tervszerű piacszabályozás hazánkban megvalósuló irányítási rendjében — a koncentrációs folyamatot *dichotómmá* teszi. Ennek megfelelően a koncentráció nyomában adott esetben járó gazdasági erőfölény-képződésnek is két szintje van: a központi gazdaságirányítási és a vállalati szint.[19]

[18] A kollektíva érdek és az állami érdek közötti ellentmondás lehetőségéről. l. *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Budapest 1965. 9. old. Az egyenlőtlenség realizálására egy példa: az erős pozíciónak a gyengébb megkárosításával való kiaknázása során a társadalmasítás ténye kifejezésre jut abban, hogy az így realizált előny jelentős részét elvonják. Ez azonban nem változtat azon, hogy a társadalmasítás befejezetlensége folytán egy rész a vállalatnál marad, és a károsult csak esetlegesen kapja vissza — ha állampolgár, pl. szociális juttatás, ha gazdálkodó szervezet pl. dotáció formájában — az erőfölény kiaknázásával kikényszerített, egyébként központilag elvont **előnyt.**

[19] *Eörsi:* Összehasonlító polgári jog. 382. old.

Az előbbi szinten a vállalatnak éppen erőfölényben való alapítását, illetve összevonás révén ilyennek a létrehozatalát vagy a termelőerők fejlődéséből adódó hatékonysági-gazdaságossági, vagy adminisztratív-irányítástechnikai szempontok indokolják. Az erőfölény tehát a központi gazdaságirányítás akaratán alapul; ilyenkor a *gazdaságirányítás által létrehozott* gazdasági erőfölényről lehet beszélni.

4.2. A társulások, együttműködések elvi megengedettsége és a lehetőségnek bizonyos szempontok alapján való korlátozottsága felveti a kérdést, hogy *speciálisan a gazdasági erőfölényre tekintettel* szükséges-e a tág értelemben vett együttműködési lehetőség korlátozása, esetleg valamiféle — a kartell-tilalmakhoz hasonló — *tilalmazása.* Korábbi, az együttműködések kooperációs funkciójára vonatkozó álláspontunkra tekintettel ezt a kérdést *tagadólag* kell megválaszolni.

A gazdasági erőfölény vállalati szinten történő létrehozatala útjába tehát nem szabad akadályt gördíteni, azt *el kell ismerni.*

Úgy tűnik, hogy az *erős gazdasági pozíció ellen* — akár népgazdaságilag létrehozott, akár elismert erőfölényről legyen szó — *elvileg, ebből a szempontból nem lehet kifogást emelni; a gazdasági erőfölénnyel meg kell tanulni együttélni.* Nézetünk szerint annak felismerése lényeges, hogy az erőfölényben levő többféleképpen juttathatja kifejezésre, aknázhatja ki erős gazdasági-piaci pozícióját; a jog feladata — és ez egyben lehetősége is — abban áll, hogy a gazdasági erőfölény érvényrejuttatását meghatározott irányba *terelje,* az ilyen irányba eső piaci magatartás *motivációs klímáját megteremtse.* Ilyen funkció ellátására a Ptk. új 4. § (2)-ébe foglalt, a gazdasági erőfölény visszaélésére vonatkozó általánosságokban mozgó tilalom — mint alább részletesen látni fogjuk — *teljességgel alkalmatlan.*

4.3. Ennek az álláspontnak viszont több konzekvenciája is van. Az egyik az, hogy az erőfölény pozíciója (akár egy, akár több vállalatról van szó) objektíve — az „átlagvállalatétól" eltérő — nagyobb, *népgazdasági-össztársadalmi jelentőséget,* súlyt ad birtokosának. A nagyobbfokú társadalmi relevanciának viszont az erős pozíció kiaknázásánál is kifejezésre kell jutni; az erőfölényben levő és nem levő vállalat között ebből a szempontból *differenciálni kell.* Marx rámutat arra, hogy a jog — miután egyenlő mércével mér — egyenlőtlen feltételek esetén egyenlőtlenséget szül. Megállapításából egyenesen következik, hogy azonos jogi szabályozás esetén a különböző gazdasági pozíciók közötti egyenlőtlenség nemcsak érvényrejut, hanem *újratermelődik,* még jobban elmélyül. Marx *A gothai program kritikájának* említett helyén[20] — a munkások közötti egyenlőtlenségek és az egyenlő jog problémáját feszegetve — arra a következtetésre jut, hogy a szocializmusban továbbra is meglevő egyenlőtlenségek csökkentése végett, azért, „hogy mindezeket a visszásságokat elkerülhessük, a jognak nem egyenlőnek, hanem ellenkezőleg, *egyenlőtlennek* kell lennie".

Ismeretes, hogy polgári jogunk jelenleg nem tesz különbséget erőfölényben levő és ilyen pozícióval nem rendelkező vállalat között; az erős pozíció kiaknázásából fakadó problémák *punctum saliens*-e nézetünk szerint viszont éppen ez a nivelláló szemlélet, *a differenciálás hiánya.*

Miben álljon azonban az „egyenlőtlen" pozícióhoz rendelt „egyenlőtlen jog"? Az egyenlőtlen pozícióhoz egyenlőtlen jog odarendelésének alapját az a megfontolás képezi, hogy miután az erőfölény vagy népgazdaságilag létrehozott, vagy elismert, a központi gazdaságirányítás másként is létrehozhatná az adott gazdálkodó objektumot, illetve éppen a gazdasági erőfölény okából meg is tagadhatná a vállalatok által létrehozott ilyen alakulattól az elismerést. Mivel azonban ezt nem teszi, az erőfölényt megtestesítő gazdasági hatalmi alakulatokat így működni „hagyja", ez a sajátos szocialista tartalmú *„laissez faire"* immanensen tartalmazza azt a jogosultságot, hogy a *működés feltételeit meghatározza.* Mégpedig: miután átlagostól eltérő pozícióról van szó, *átlagostól eltérő* feltételeket szabjon az ilyen vállalat gazdasági tevékenységének kifejtéséhez különös tekintettel arra, hogy e pozícióban benne van az erőfölény kiaknázásának lehetősége is.

Az „egyenlőtlen jog" tehát abban áll, hogy a központi gazdaságirányítás a vállalatot meghatározott, a többi, az „átlag"-vállalattól különböző, sajátosan az erőfölény által motivált szempontok szerint kialakított *jog-kötelezettségstruktúrába helyezve bocsátja be a piacra.* Melyek ezek a jogok és mik a kötelezettségek?

4.4. Az erőfölény gazdaságirányítás általi létrehozatala, vagy elismertsége azt a *jogot* jelenti a vállalat számára, hogy piaci kapcsolataiban *erőfölényét érvényre juttathatja* — ezt a központi gazdaságirányítás önmagában nem kifogásolja.

Az erőfölénynek a vállalat piaci kapcsolataiban való érvényrejuttatása önmagában véve logikusan következik abból, hogy a gazdasági erőfölényt létrehozzuk, vagy elismerjük. *A vállalat gazdasági cselekvésében az erőfölény ugyanis szükségképpen „benne van",* ha az irányítási rend a vállalat sajátos vonásainak érvényre juttatását egyáltalán lehetővé teszi; márpedig az indirekt irányítási módszerek erre többé-kevésbé módot adnak.

A tervszerű piacszabályozáson alapuló hazai indirekt irányítási rendben a vállalat gazdasági cselekvése a korábbi irányítási rendhez képest „sajáttá" válik, benne szükségszerűen megjelennek mindazok a sajátosságok, amelyek piaci helyzetéből adódnak. Nyilvánvaló azonban,

[20] l. 17. jegyzet.

hogy a vállalat gazdasági cselekvése olyan *gazdasági egység,* amelyet kellően nem differenciáló tilalmakkal megbontani nem lehet. Nem lehetséges az, hogy megtiltjuk a hátrányos következmények érvényrejuttatását, miközben azt várjuk, hogy az előnyök töretlenül érvényre jutnak. A negatívumok manifesztálódásának tilalmazása likvidálná az erős pozíciótól várt tervszerűség-, hatékonyság- és gazdaságosságnövelő, költségcsökkenő hatásokat is. Csupán arról lehet szó, hogy az erőfölény *negatív hatásait korlátozzuk.*

Az erőfölény kiaknázásával összefüggésben megjelenő hátrányok érvényrejuttatása, az erőfölény, mint *jog* gyakorlása *alapelvként* ugyan *nem tilalmazható,* azonban a hátrányok között kétségkívül szelektálni szükséges. Ha ugyanis az erőfölény érvényre juttatása *számottevően vagy indokolatlanul megzavarja a szükségletkielégítés folyamatát, ezzel túlmegy azon a határon, ahol az erőfölény érvényesítése a népgazdaság és a partnerek érdekei szempontjából még elviselhető.*

Kétségtelen, hogy egy absztrakt határ megvonása, aminek átlépésétől a vállalatnak csupán tartózkodnia kell, de amin innen aktíve semmire nem köteles, aligha segítené elő a szükségletkielégítés folyamatában bekövetkezhető zavarok megelőzését és a bekövetkezettek elhárítását.

A gazdasági erőfölénynek az ilyen pozícióban való fellépés *jogával való visszaélésként* felfogása — ahogyan ezt a Ptk. új 4. § (2) bek.-e teszi — kétszeresen is problémát okoz. Egyrészt azt eredményezné, hogy a vállalat a joggal való visszaéléstől való tartózkodás passzív magatartásába húzódhatna vissza a szükségletkielégítési folyamat aktív támogatása helyett. Másrészt arra kell figyelemmel lenni, hogy az erőfölényben való operálás joga éppen a gazdaságirányítással való viszonyban merül fel (az éppen így létrehozottság, vagy az elismertség révén ezt a jogot a gazdaságirányítás biztosítja a vállalatnak). Ebben az alá-fölérendeltségi, gazdasági igazgatási elemek által jellemzett vállalatirányítási relációban egy polgári jogi jogintézmény „bevetése" aggályosnak látszik.

Az erőfölény kiaknázásával, a hátrányok érvényre juttatásával kapcsolatban tehát nem arra kell törekedni, hogy az erőfölényben levő vállalat gazdasági cselekvése az ilyen pozícióban nem levővel váljon azonossá, a cél nem a vállalatok között meglevő különbségek nivellálása, hanem az, hogy ezek a *különbségek a népgazdaság és a partnerek számára elviselhetőnél nagyobb mértékben ne realizálódhassanak.*

4.5. A *szükségletkielégítési folyamat aktív támogatásának,* zavarmentessége tevőleges elősegítésének premisszája az erőfölénnyel járó *kötelezettségek* kérdéséhez vezet át. Az a körülmény, hogy az erőfölényt szükségképpen a szükségletkielégítés, az árucsere folyamatában lehet realizálni, azt a problémát helyezi előtérbe, hogy vajon a megrendelő máshol ki tudja-e elégíteni szükségletét. A szükségletkielégítés zavaraira ugyanis csak akkor kerülhet sor, ha olyan termék előállítója tagadja meg a szükségletkielégítést, amely másutt nem szerezhető be.

Ha a megrendelő az igényelt terméket másutt nem tudja beszerezni, a vállalat tevékenységének *szélesebb társadalmi relevanciája van,* amely tőle, mint éppen olyan helyzetben levőtől, akitől partnerei szükségleteinek kielégítése adott szituációban egyedül függ, szélesebb társadalmi horizontban való gondolkodást és magatartást követel meg. Az erőfölény pozíciójában létrehozottság, vagy elismertség *ára* az, hogy a vállalat gazdasági cselekvésében tevékenységének szélesebb társadalmi relevanciája folytán ezekre a szélesebb társadalmi-gazdasági összefüggésekre is figyelemmel legyen.

4.6. Miben álljon a nagyobb társadalmi-gazdasági súly tudomásul vétele? Mindenekelőtt azzal a ténnyel kell szembenézni, hogy ha a vállalat pozíciója alkalmas a szükségletkielégítés folyamatának megzavarására (a szóban forgó termék másutt nem szerezhető be), ez — természetesen a kapcsolódó túlkereslet esetén — fogalmilag magában hordja az egyensúlyhiányt és a hiánycikk-jelleget. Ilyen esetben a rendelkezésre álló termék *elosztása gazdasági szükségszerűség.* A jogalkalmazó szervektől az elosztói funkció gyakorlása ugyan távol esik, ám ennek alternatívája ma a termékforgalom központi gazdálkodás alá vonásával az, hogy az egész problémát adminisztratív-igazgatási útra tereljük; ez kétségkívül súlyos ár lenne, és perspektivikusan nem is segítené elő a javulást és a szükségletek jobb kielégítését. Egyetlen lehetőség marad: az *elosztói funkciónak a vállalatra telepítése.* Ez azt jelenti, hogy az erős pozíció kiaknázási lehetőségének ellentételeképpen, ezzel a joggal szemben a vállalatot az a kötelezettség terheli a népgazdasággal és a piaci partnerral szemben, hogy termelését az össztársadalmi szinten jelentkező szükségletekre tekintettel *ossza el* a párhuzamosan jelentkező megrendelők között; sőt: értékesítési tevékenységében legyen tekintettel a *várhatóan* felmerülő szükségletekre is.

Az elosztói funkció, mint a népgazdasággal és a piaci partnerekkel szembeni kötelesség gyakorlása tartalmilag a szükségleteknek a lehetőségek keretei közötti kielégítését jelenti. A gazdasági erőfölényben levő vállalat tevékenysége megítélésének centrumába ilyen körülmények között tehát a vállalat *tág értelemben vett szerződéskötési tevékenységének „hogyan"-ja* kerül; az, hogy ennek során hogyan érvényesíti gazdasági erőfölényét: az, hogy az érvényesítés nem zavarja-e a szükségletkielégítés folyamatát, vagyis hogy az erőfölény érvényre juttatása a népgazdasági és a partner érdekei szempontjából még elviselhető keretek között marad-e. Sőt: a megítélés centrumába nem csupán az kerül, hogy egyáltalán kötött-e szerződést, hanem az is, hogy *hogyan kötött,* vagyis hogy szerződéskötési tevékenységével *aktívan igyekezett-e elhárítani,* a szükségletkielégítés folya-

matában bekövetkezhető zavarokat.[21] Felfogásunk így az elosztói monopóliummal az elosztói funkcióban megjelenő kötelességet állítja szembe; az önkényes elosztás helyébe az *önkéntes* lép.

4.7. Úgy véljük tehát, hogy a vállalatoknak a gazdasági erőfölény szempontjából nivellált — és sematikusnak bizonyuló — kezelését fel kell adni. A gazdasági erőfölényben tevékenykedő vállalat meghatározott jog-kötelezettségstruktúrába állítása, és az ebből következő elosztói funkció annak a *játéktérnek a körülhatárolását* jelenti, amelyen az ilyen piaci pozícióban levő tevékenykedhet. A határ meghúzását pedig csak a szerződési szabadság elvi jellegű korlátozásával lehet megvalósítani. Ez a korlátozás azonban — mint a vállalatra telepített elosztói funkció megvalósulása — nem jelent közvetlen kényszert; *az elosztói funkció gyakorlásával a vállalat* mintegy *saját maga korlátozza szerződési szabadságát,* inkább „önkorlátozásról" lehetne beszélni. Üzletpolitikája, gazdasági cselekvése nincs szoros értelemben megkötve, nincs közvetlenül kényszernek alávetve. Az viszont tény, hogy tevékenysége az „átlagvállalatéhoz" képest így kétségkívül kötöttebbé válik.

4.8. Mai hatályos jogszabályaink, mindenekelőtt a Ptk koncepciója két problémát okoz. Egyrészt felfogásának középpontjában a már érvényre juttatott erőfölény elleni fellépés áll [4. § (2) bek.], másfelől viszont kétségesnek tűnik, hogy a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés alapelvi szinten megfogalmazott tilalma a gazdasági erőfölény, tehát a tilalommal érintett alanyi kör, és a visszaélés *fogalmának,* tehát a tilalommal érintett magatartások tárgyi körének *közelebbi tisztázása nélkül* — tekintettel a két probléma hallatlan bonyolultságára — hatékonyan tudná szolgálni az erőfölény kiaknázásából adódó nehézségek leküzdését.

Az erőfölény egyéb szabályozása csak *részmegoldásokat* ad; a Ptk értékaránytalanságra vonatkozó szabálya csak létrejött szerződés és alapvetően az ár vonatkozásában használható, az általános ügyleti feltételek kontrollja pedig nem ad általános megoldást. Súlyos feltételek eseti szerződésekben való kikényszerítésére nem alkalmazható.

5. *A gazdasági erőfölényben levő vállalatot terhelő korlátozott szerződéskötési kötelezettségről*

5.1. A piaci partnerek megvédése láthatóan a polgári jog beavatkozását teszi szükségessé, mégpedig az előbbiekben kifejtetteknek megfelelően az „átlag"-vállalatétól eltérő pozícióban létre tekintettel „egyenlőtlen jog" odarendelésével. Az „egyenlőten jog" kialakítása képes csak tompítani a két fél pozíciója közötti lényeges egyenlőtlenséget; ha ennek enyhítését az erősebb önként nem vállalja, a jog kényszerelemet nem nélkülöző beavatkozása nem kerülhető el. Ellenkező esetben a kényszer-elem súlyos feltételek, vagy a szerződéskötés megtagadása formájában a gyengébb fél oldalán jelenik meg. Ha az erős pozícióban levő vállalat az elosztói funkció tudomásulvételével nem „előzi meg" a kényszer-elem egyáltaláni megjelenését, akkor már csak ennek telepítése lehet kérdéses. Az „egyenlőtlen jog" természetszerűleg az erősebb félre telepíti azt.

A kényszer-elem a gazdasági erőfölény speciális szituációjának megfelelően — a szerződési szabadság korlátozása alapján — csak egy, az erőfölényben levőt terhelő *speciális, kivételes, szűkkörű, alanyilag-tárgyilag egyaránt korlátozott, és a visszaélésektől kellőképpen megvédett szerződéskötési kötelezettség lehet.*

5.2. A szerződéskötési kötelezettség valamilyen formájának bevezetése a jogirodalomban már felmerült. *György* Ernő a szerződéskötési kötelezettség bevezetését ellenezte; úgy vélte, hogy inkább a szerződéskötési magatartással szembeni elvárhatósági szabályokat kellene kidolgozni; javasolta viszont, hogy a szerződéskötés megtagadását tilalmazzák. Úgy tűnik azonban, hogy a szerződéskötés megtagadásának tilalmazása a szerződéskötés valamilyen tartalmú kötelezővé tételével egyértelmű. *Benárd* Aurél ugyan kifejezetten szerződéskötési kötelezettség bevezetését javasolta, azonban ennek hatályát szerinte a monopolhelyzetben levő vállalatra kellene korlátozni. *Csanádi* a legfontosabb szükségletek kielégítésére látja szükségesnek a szerződéskötési kötelezettség bevezetését. *Makláry* általánosabb hatályú szerződéskötési kötelezettséget javasol, azonban úgy véli, hogy a funkcionális országos hatáskörű szerveket kellene feljogosítani arra, hogy adott esetben a szerződéskötési vitát olyan jelentőségűnek nyilvánítsák, amely a jogalkalmazó szervek eljárását jogszabályi szerződéskötési kötelezettség híján is megalapozná, vagyis: kvázi-szerződéskötési kötelezettséget hozna létre. E tekintetben az kelt aggályokat, hogy nem tisztázottak a funkcionális szerv fellépésének kritériumai, valamint az, hogy a fellépés jogának megosztása más és más szempont alapján realizálná a bevatkozást: márpedig ennek kulcskérdése az erőfölény fogalmának, határainak megállapítása. *Sárközy* az erőfölény gazdaságirányítási vonzatait elemezve véli úgy, hogy az erőfölényben levő vállalatok gazdaságirányítással szembeni fokozott mércével történő megítélése mellett a szerződéskötési kötelezettség valamilyen formáját is be kellene vezetni.[22]

[21] Majoros úgy véli, hogy általában nem lehet a vállalatot elzárni egész termelésének egyetlen partner számára való lekötése elől, nem lehet további megrendelésekkel számoló mintegy „készenléti" magatartást megkívánni. Az „átlagvállalattól" valóban nem, de az erőfölényben levőtől az elosztói funkció szellemében igen. (*Majoros:* Versenykorlátozó kikötések szocialista szervezetek között. 47. old.)

[22] *György:* A gazdasági verseny jogi kérdései. 274. old.; *Csanádi:* Polgári jog 439. old.; *Makláry* Tivadar:

5.3. A speciális helyzethez fűződő *korlátozott* szerződéskötési kötelezettség *alanyi és tárgyi határait* nyilvánvalóan egyaránt meg kell húzni. Az alanyi körülhatárolás arra irányul, hogy az erőfölényben levőket az ilyen helyzetben nem levőktől elkülönítse; képes legyen megakadályozni a szabály alkalmazásából eredhető olyan visszaéléseket, amikor valójában erőfölényben nem levő vállalattal kíván a megrendelő szerződést létrehozni. A Ptk jelenleg hatályos 4. § (2) bek.-e — mint láttuk — éppen az erőfölény fogalmát hagyja homályban; éppen azt az alanyi kört nem tisztázza, amely felé a tilalom irányul.

De szükséges a tárgyi körülhatárolás is: milyen magatartás az, amely a szükségletkielégítési folyamatot megzavarja, és ellenkezőleg: melyik olyan, amely az elosztói funkció gyakorlása kötelezettségének eleget tesz. A Ptk 4. § (2.) bek.-ének a visszaélésre vonatkozó kitétele viszont erre a differenciálásra nem alkalmas, minthogy — mint láttuk — a visszaélés közelebbi kritériumait nem rögzíti.

Végül tisztázni kell azokat a kivételes körülményeket, amikor a szabályt annak ellenére sem lehet alkalmazni, hogy tényállása megvalósult, valamint azokat a területeket, amelyekre nem is vonatkoztatható.

5.4. Az erőfölény fogalmának központi kérdése az, hogy a partner *oly mértékben függ-e* a szállítótól, hogy az képes az előbbi *akaratának lényeges befolyásolására.* Annak ugyanis, hogy a szerződéskötés megtagadása révén egy vállalat, vagy a vállalatok együttműködése képes legyen előnyök kikényszerítésére, az a feltétele, hogy a megrendelő ebbe a számára egyoldalúan hátrányos „utcába" belekényszerüljön. Kellően erős gazdasági pozíció híján ugyanis a partner elutasítja a szerződéskötést megtagadó, vagy súlyos feltételek elfogadásától függővé tevő fél magatartását és másutt elégíti ki szükségleteit. Az erős pozíció fogalmilag éppen ilyen lehetőség *hiányában* van, vagy abban, hogy a lehetőség olyan nehézségek leküzdését, anyagi áldozatokat követel, amely lényegében véve az erőfölényben levő követeléseinek elfogadásával lenne egyértelmű. Ilyenkor a szükségleteit kielégíteni kívánó fél számára a súlyos feltételek elfogadásának tulajdonképpen nincs alternatívája. Vagy enged a nyomást gyakorló kívánságainak és elfogadja a súlyos feltételeket — a szerződés létrejön; vagy lemond szükségletei kielégítéséről. Bármelyik eset valósuljon meg, a szükségletkielégítés folyamatában zavarok állnak be.

Nézetünk szerint egy vállalat, vagy azok együttműködése *akkor van nyomás gyakorlására alkalmas pozícióban, ha ez lehetővé teszi számára a partner akaratának egyoldalú lényeges befolyásolását.* (A *kölcsönös* befolyásolás a szerződéskötési konszenzusnak lényeges eleme.)

Egy vállalat tehát akkor van gazdasági erőfölényben, ha piaci pozíciójánál fogva lehetősége van piaci partnerei akaratának lényeges és egyoldalú befolyásolására. Ez a lehetőség pedig akkor áll fenn, *ha a partner szükségletét másutt nem, vagy csak számottevő nehézségek leküzdése árán tudja kielégíteni.*

5.5. Felvetődik azonban a kérdés: *mihez képest* számottevően kedvezőtlenebb feltételekkel? Az erőfölényben levő vállalathoz képest? Ez aligha nyújt védelmet a gyengébb félnek, hiszen így az erőfölényben levő azzal menthetné ki magát, hogy partnere másutt ugyanolyan — ugyanolyan súlyos — feltételekkel tud beszerezni, mint amilyeneket ő kíván kikényszeríteni. Ezzel viszont a szerződéskötési kötelezettség fogalmát tárgyilag parttalanná, de az erőfölény fogalmát is hasznavehetetlenné tennénk.

A szerződéskötési kötelezettség határait tehát *tárgyilag* is meg kell húzni, meg kell határozni, hogy *milyen feltételekkel való szerződéskötésre* lehet kötelezni az erőfölényben levőt. Egy ilyen határt nemcsak a megrendelő, de a szállító érdekeinek védelme érdekében is rögzíteni kell. Mindenesetre a szerződéskötés feltételeinek *objektív mércéje* igen nehezen határozható meg; általános érvényű szabályt csak meglehetősen általános megfogalmazásban lehet felállítani. Annyit lehet mondani, hogy a *szokásos* feltételekkel való szerződéskötésről van szó. Hogy adott jogügylet, adott termék tekintetében melyek tekinthetők szokásos feltételeknek, csak esetről esetre lehet eldönteni. Mégis legalábbis a következő szempontokat kell figyelembe venni.

Egyrészt azok a feltételek relevánsak, amelyek a szóban forgó szakmában, illetve iparágban az adott termék vonatkozásában kialakultnak, bevettnek tekinthetők. Az iparág, a szakmai szokásai a legáltalánosabb értelemben vett „kereskedői klímáról" tájékoztatnak; a termék jellege alapján lehet eldönteni például, hogy adott esetben árukapcsolás forog-e fenn. Végül figyelembe kell venni a szállító (esetleg a megrendelő) szállítási gyakorlatában kialakultnak tekinthető szokásokat. Ezek vizsgálata alapján dönthető el, hogy a szállítónak milyen lehetőségei vannak általában (eldönthető, hogy az erőfölényben levő egyáltalán képes-e a megrendelés teljesítésére; az kapacitása, műszaki színvonala által megszabott lehetőségeinek keretei között mozog-e, vagyis beleillik-e a vállalat „normális" termelési-üzleti tevékenységébe). A megrendelő körülményeinek mérlegelése ugyancsak a tekintetben orientál, hogy általában milyen feltételekkel (mennyiség, minőség) szokott beszerezni, vagyis egyrészt védi a szállítót az esetleges megrendelői visszaélésektől, másrészt viszont közvetlenül eligazít a tekintetben, hogy az erőfölényben levő magatartása — más megrendelőkkel is összevetve — az elosztói funkcióval összhangban van-e).

---

szocialista szervezetek közötti szerződések, Magyar Jog 1971. 3. sz. 145. old.: *Sárközy:* Vállalati önállóság... 138. old.; *Benárd* Aurél: A tisztességes versenyről. Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei. 1972. 5. 64—65. old.

A szokásos feltételek tisztázása azoknak a tárgyi korlátoknak a meghúzását szolgálta, amelyek között a szerződéskötési kötelezettség — az alanyi feltételek teljesülése esetén — érvényesül. A tárgyi korlátozás *védelmet nyújt a megrendelőnek* a tekintetben, hogy a szállító szerződéskötési kötelezettsége elől ne tudjon kitérni, de védelmet nyújt az erőfölényben levő *szállítónak is* a szerződéskötési kötelezettséggel való esetleges megrendelői visszaélések ellen is.

A gazdasági erőfölénynek az elosztói funkció megszegésével történő kiaknázása esetén beálló szerződéskötési kötelezettség alatt tehát a következőket értjük. *A máshonnan nem, vagy a szakma, a szállító és az adott termék szempontjából szokásosnál számottevően kezdvezőtlenebb feltételekkel beszerezhető termék szállítója a megrendelő kívánsága esetén a szakma, a partnerek és az adott termék szempontjából szokásos feltételekkel köteles szerződést kötni.*

5.6. Mivel a gazdasági erőfölény eleve, minden szempontból, így a jogérvényesítés szempontjából is ezt a felet hozza kedvezőbb helyzetbe, indokolt, ha a gazdasági erőfölényben való szerződéskötés megtagadása önmagában *védelmet* alapít meg arra nézve, hogy a vállalat erőfölényét az elosztói funkciót sértő módon aknázta ki. Nézetünk szerint tehát az erőfölényben levő kötelességévé kell tenni, hogy magát a szerződéskötési kötelezettség alól kimentse.

Kimentésre nyilván az ad alapot, hogy nem sértette meg elosztói funkcióját, a rendelkezésre álló termékmennyiséget a várhatóan felmerülő társadalmi-gazdasági igény figyelembe vételével osztotta szét. Ez a magatartás abban nyilvánul meg, hogy a szerződés megkötésére azért nem képes, mert termelését (kapacitását) már *több vállalatnak lekötötte.* Így lehetetlenné válik az, hogy az erőfölényben levő egy kizárólagossági szerződésre, vagy arra hivatkozva tagadja meg a szerződés megkötését, hogy egész évi termelését egyetlen — ezáltal adott esetben monopolhelyzetbe hozott — vállalatnak már lekötötte. Ennél többet azonban nem lehet kívánni. Nem lehet ugyan megragadni például azt a megrendelői együttműködést, amikor több kereskedelmi vállalat köti le az egész évi termelést. Ám ezen a ponton világosan megmutatkoznak a jog lehetőségei és határai, amire bevezetőben utaltunk. További megkötések megbénítanák a vállalatok önálló kezdeményezését, több kárral járnának, mint haszonnal.

A szerződéskötési kötelezettség *általános* voltából következik, hogy az nem korlátozódik olyan speciális tényállásra, mint például a tartós kapcsolatok megszakítása — ez utóbbi eset látszólag ugyan szélesebb kört fog át, mint szerződéskötési kötelezettségünk, mivel nem csak erőfölényben levő vállalatra vonatkozik. Ám láttuk, hogy a jogalkalmazás a szabályt úgy volt kénytelen értelmezni, hogy az — a máshonnan való beszerezhetőség, mint felmentéshez vezető ok bevezetésével — alanyilag az általunk megfogalmazott szerződéskötésre kötelezettek körével esik egybe. Ilyen speciális szerződéskötési kötelezettség fenntartása tehát szükségtelenné válna.

5.7. Az általános jelleg nem jelenti azt, mintha elgondolásunk minden szerződéses kapcsolatra és minden termék esetén alkalmazható volna.

Mindenekelőtt *nem vonatkozik a megrendelőre,* csak a szállítóra. A szükségletkielégítés központi szerepe ugyanis értelemszerűen a szállító elosztói funkcióját helyezi előtérbe.

Ugyancsak a szükségletkielégítés szempontján alapul a szerződéskötési kötelezettség hatályának a *szállítási-adásvételi, valamint a vállalkozási kapcsolatokra való korlátozása is.* Ezek azok a szerződéstípusok, amelyek tipikusan, és tömegesen formalizálják az áru- és szolgáltatáscserét, ezért súlyuk is a legnagyobb. Éppen ezért a szerződéskötési kötelezettség felépítése is ezekre a kapcsolatokra modelleződött. Más jogviszonyokra való kiterjesztése előre pontosan be nem mérhető következményekhez vezetne, kétélű fegyvernek bizonyulna, amely a szükségletkielégítés folyamatában bekövetkezett zavarok elhárítása, vagy a megelőzés mellett nagy valószínűséggel maga is zavarokat szülne.

Nem vonatkoztatható szerződéskötési kötelezettségünk a *külkereskedelem* belföldi szerződéses kapcsolataira sem. Ott a szerződési kötelezettség problémáját, pontosabban annak eldöntését, hogy — a külkereskedelmi monopólium folytán — megegyezés híján a kapcsolat milyen szerződéstípus formájában való létrehozatalát kérheti a belföldi vállalat, sajátos, elsősorban a világpiaci hatások közvetítésére figyelő szempontok döntik el.[23] A külkereskedelem nemzeti jövedelmet külpiacon realizáló funkciója folytán ezen a területen a szükségletkielégítés szempontja csak részben, importnál jön tekintetbe, ám ott is csak a külgazdasági szempontoknak alárendelve.

5.8. A szerződéskötési kötelezettség hatályának alanyi és tárgyi körülhatárolása mellett még egy szűkítésre van szükség; ezt az adott *termék sajátossága* teszi szükségessé. A *különleges tulajdonságú,* nem tömeg-jellegű, nem közszükségleti, hanem kifejezetten választékbővítő, esetleg luxus-cikkekre gondolunk. A kizárólagosság ez esetben részben a felek kapcsolatának szorosabb voltával, és nem monopolisztikus pozíció kialakításával, és kiaknázásával függ össze, ugyanakkor olyan termékekről van szó, ahol a kizárólagosság a felek közös céljának megvalósítása érdekében nem csak szükséges, de a szükségletkielégítési folyamat esetleges és nem túlságosan jelentős zavarása mellett végeredményben választékbővítő, versenyt teremtő hatást is kifejt. A különleges tulajdonságok kri-

[23] *Harmathy—Nárayné—Sándor—Vörös:* A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződései. Budapest. 1978. 35—51. és 375—378. old.

tériumainak kidolgozása a jogalkalmazás feladata lehet, amely ezen az úton máris számottevő lépéseket tett.[24]

6. *A vállalatközi kooperáció és a szerződéskötési kötelezettség*

A választékbővítés, az ellátás javulása azonban általánosabban is felveti a kérdést: a *vállalati együttműködések* elbírálásánál nincs-e szükség kivételekre, ha az együttműködés például a gazdaságosság javulását, a racionalizációt, a kis vállalat versenyképességének növelését szolgálja. Másként fogalmazva: hogyan tud — az együttműködés szempontjából — egy meglehetősen általános és az egyes vállalatra, vállalatok együttműködésére egyaránt vonatkozó szerződéskötési kötelezettség *differenciálni* a hasznos, alapvetően a gazdaságosság-hatékonyság növekedését, valamint a tervszerűség, a vállalatközi kapcsolatok stabilitásának emelkedését szolgáló, és az erőfölény spekulatív kiaknázására irányuló együttműködések között? A tilalom elutasításának alapvető szempontja ugyanis éppen az volt, hogy az nem képes differenciálni, és adott esetben megakadályozza az együttműködés kooperációs funkciójának betöltését. Bonyolítja a problémát az a körülmény, hogy ma nem annyira a kifejezetten és egyértelműen egyik, vagy másik irányultságú együttműködések tekinthetők az esetleg belőle fakadó erős gazdasági pozíció tipikus megnyilvánulásának, hanem az, hogy a felek jogviszonyában a szükségletkielégítés megzavarására alkalmas *elem* jelenik meg. A kooperációs és a kizárólag az erőfölény spekulatív kiaknázását célzó együttműködések közötti, pusztán létrejöttükre alapozott különbségtétel elvi jellegű problémáira már utaltunk. Rámutattunk arra, hogy a kétféle elem együttműködésben való megjelenésének, és ezek egymáshoz viszonyított arányának eldöntésére alkalmas kritérium-rendszer nincs; az együttműködés valóságos tartalma és iránya csak gazdasági cselekvésükön keresztül mérhető le.

A szerződéskötési kötelezettség hatásmechanizmusának fő iránya azonban éppen az együttműködés tagjainak, és a létrejövő gazdasági — esetleg jogi — egységnek gazdasági cselekvésére, tág értelemben vett szerződéskötési tevékenységére irányul. Nyilvánvaló, hogy az együttműködés szerződési szabadságának korlátozása révén gazdasági céljának korlátlan realizálása útjába gördít akadályt — bármilyen motivùltságú is e cél. A kérdés tehát az, hogy a szerződéskötési kötelezettség képes-e és ha igen *hogyan képes differenciálni a vállalati együttműködések között akkor, amikor differenciálatlanul korlátozza szerződéskötési tevékenységüket.* Más oldalról közelítve a problémához: ha erre nem képes, akkor a kooperációs motívumra alapozott kivételek megkonstruálása elől nem lehet kitérni.

Ha az együttműködés *erőfölény* kialakulásához vezet, ez a szükségletkielégítés folyamatát *objektíve megzavarja* — függetlenül attól, hogy a tagokat alapvetően kooperációs, vagy alapvetően spekulációs motívumok vezérlik. Ilyenkor az együttműködés még mindig nem minősíthető egyértelműen; ezt a kétféle irány és az őket hordozó elemek *aránya* dönti majd el azt, hogy adott esetben melyik van *túlsúlyban.* Ha ugyanis a kooperációs motívumok a döntőek, ez a vállalatot arra ösztönzi, hogy elosztói funkcióját tudomásulvéve járjon el, és a szükségletkielégítési folyamat megzavarásában a népgazdasági és a partnerek érdekei szempontjából még elviselhető határt ne lépje át. Ellenkező esetben a spekulatív motívumból a túllépés értelemszerűen következik — ez az erőfölény ily módon történő kiaknázásának egyetlen útja. Annyit azonban alapelvként lehet leszögezni, hogy *a kooperációs elemek jelenléte önmagában nem „menti fel" az együttműködést;* ha nincsenek túlsúlyban, a szükségletkielégítési folyamat zavartalanságának követelményével szemben háttérbe kell vonulniuk. A „felmentéshez" csak *túlsúlyuk* vezet.

Azt azonban, hogy az együttműködésben melyik elem van túlsúlyban, hogy ezek egymáshoz képesti aránya milyen, általánosabb megfogalmazásban nem lehet tisztázni. Mindenesetre az erőfölény kialakulása esetén beálló elosztói funkció és a nyomában járó szerződéskötési kötelezettség — amellett, hogy megelőzi, elhárítja, illetve tompítja a szükségletkielégítési folyamat zavarait — „mellékhatásként" mintegy *„lehetetleníti"* az együttműködést. Ha az együttműködés kooperációs hatásai olyan számottevőek, hogy az együttműködés *még a szerződéskötési kötelezettség ellenére is fennmarad, ez közvetetten arra utal, hogy a tagok együttműködése alapvetően kooperáció-motivált,* hiszen a spekulatív előnyszerzés lehetetlensége ellenére is érdemes azt fenntartani. Nyilvánvaló, hogy a kooperációs célra tekintettel a szerződéskötési kötelezettség alóli esetleges felmentés szabadjára engedné a kooperációs célok mellett az együttműködésben objektíve jelenlevő — bár előbbiekhez képest kisebb helyet elfoglaló — spekulatív célok gátlástalan realizálását. Az együttműködés a szükségletkielégítési folyamatot erőfölény esetén — a tagok szubjektív szándékától függetlenül — objektíve megzavarja, vagy legalábbis ennek lehetőségét immanensen magában hordja, ezért az elosztói funkciótól, illetve annak szerződéskötési kötelezettségbe foglalt kikényszerítésétől még akkor sem lehet eltekinteni, ha az együttműködés alapvetően kooperáció-motivált.

Ha viszont az együttműködésben ezek a motívumok kisebbségben vannak, vagy ilyenek

[24] L. a Legfelsőbb Bíróság 23/1973. sz. állásfoglalását, melyben kimondotta, hogy a különleges tulajdonságú áruk nem esnek a termék forgalmi rendelet kizárólagossági megállapításokat tiltó 10. §-ának hatálya alá.

egyáltalán nincsenek, a szerződéskötési kötelezettség annak idővel történő *felbomlását* fogja eredményezni. Az együttműködés külső beavatkozás nélkül, mintegy „magától" bomlik fel, hiszen az alapvető cél megvalósítása nem lehetséges, így a céljavesztett együttműködés fenntartásának nincs értelme. A szerződéskötési kötelezettség ilyen körülmények között tehát *„szükségletkielégítési teszt"*-ként funkcionál, vagyis alkalmas annak lemérésére, hogy a tagok együttműködését milyen gazdasági cél motiválja, hiszen e második esetben az együttműködés felbomlása közvetett bizonyítéka annak, hogy alapvetően, vagy egyáltalán a szükségletkielégítés spekulatív célú megzavarására irányult.

A felvett kérdésre tehát azt a választ adhatjuk, hogy a szerződéskötési kötelezettség *alkalmas az együttműködések differenciált kezelésére,* és — ha ez van túlsúlyban — *a kooperációs cél megvalósítását,* a kooperáció jótékony hatásainak kibontakozását *nem gátolja.*

Végül arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy a szerződéskötési kötelezettség kilátásba helyezése *preventív* funkciót is kifejt; erre bármilyen adminisztratív jellegű beavatkozás képtelen lenne. Az erőfölényben levő vállalatot, vagy ezek együttműködését (az együttműködés tagjait) ugyanis éppen az elosztói funkció tudomásulvételére, az ennek megfelelő magatartásra ösztönzi. Az elosztói funkció gyakorlásának elsődlegessége és a szerződéskötési kötelezettség ehhez képesti másodlagossága és járulékossága (csak az elosztói funkcióval járó kötelezettség megszegése esetén áll be) *tág teret ad* a vállalatnak arra, hogy üzletpolitikáját hogyan alakítsa. Ez utóbbi csupán a társadalmi elem „bevitelét", az erőfölényben levő vállalat tevékenységének társadalmi kontroll alá helyezését jelenti, de semmiképpen nem azt, hogy magatartását konkrétabban megszabnánk. Nem az a cél, hogy esetleg az egyes konkrét szerződések tekintetében rendszeresen meghatározzuk a vállalat szerződéskötési tevékenységét, és üzletpolitikáját, hanem az, hogy ezt meghatározott irányba *tereljük.* Az elosztói funkcióval és a szerződéskötési kötelezettség kilátásba helyezésével közvetlenül nem egyes konkrét szerződés megkötetésére törekszünk, hanem arra, hogy a vállalat általános szerződéskötési tevékenységére *befolyást gyakoroljunk.* Közvetetten a szerződéskötési kötelezettség természetesen konkrét szerződés kikényszerítésére is alkalmas.

Befejezésül arra kell utalni, hogy a gazdasági erőfölény kérdése olyan *komplex probléma,* amelyet önmagában nemcsak a közgazdasági előfeltételek megteremtésével, de a megfelelően differenciáló polgári jogi eszközökkel sem lehet megoldani. Fejtegetéseinkből kiviláglott, hogy az elosztói funkció kötelezettségének megszegése a népgazdasági érdekek sérelmét is jelenti — ennek konzekvenciáit gazdaságirányítási relációban, az állam és vállalat viszonyában is le kell vonni; az erőfölény szerződéskötési magatartásában ilyen formában megnyilvánuló kiaknázása a gazdasági bírság szempontjából sem maradhat következmények nélkül. Ugyancsak a makroszférát érinti az a Sárközy által javasolt megoldás[25], miszerint a nagyvállalatok szervezetébe a fogyasztói érdekvédelmi szervezeteket bele kellene integrálni, és így a nagyvállalat döntésében a fogyasztóvédelmi szempontot már a kedvezőtlen szerződéskötési következmények beállta, az erőfölény érvényrejuttatása előtt kifejezésre lehet juttatni. Az erőfölény egyik oldalát megragadó ezen javaslat is mutatja, hogy a problémához komplexen, több oldalról, és az egyes oldalaknak megfelelő sajátos eszközökkel kell közeledni — a hatékony megoldásra csak közgazdasági-jogi-szervezeti szempontok együttes érvényesítésével van kilátás.

Vörös Imre

[25] *Sárközy* Tamás: A vállalatirányítás jogának távlati fejlesztési elképzelései. Kossuth 1978. V. fejezet.

A titok az iparjogvédelemben

A „titok" azon fordulatok közé tartozik, amelyeket a jogi nyelv a köznyelvből vett át. A jogi nyelv a szót átvette, de a szóval jelzett fogalmat nem ugyanazon tartalommal használja. A „titok" szóval különböző jogágazatokban és ugyanazon jogágazatok különböző jogintézményeivel kapcsolatban találkozunk. Nem igényel bővebb kifejtést, hogy más a titok, a titok megtartásának a kötelezettsége és megszegésének következménye különböző büntetőjogi szabályok által védelemben részesített állam- és szolgálati titok[1], az ügyvéd[2], illetve orvos titoktartása, a magyar Munka Törvénykönyve, illetve a 34/1967. (X. 8.) Korm. sz. r. 38. §-a által védett üzemi titok, a magán-, illetve polgári jogok által védett, a személyi szférába tartozó titok (levéltitok és hasonlók) esetében.

Ebben a tanulmányban a „titok" fogalmát az iparjogvédelem területén vizsgáljuk. Ez a vizsgálat is szinte áttekinthetetlenül bonyolult, áttekinthetetlenül terjedelmes és távolról sem ellentmondásoktól mentes eredményre vezet. Ennek az oka az,

hogy a titoknak az iparjogvédelem különböző intézményeiben más és más a tartalma, ezek a tartalmak jobbára nincsenek jogszabállyal definiálva, hanem az elméletből és a sokszor csak szórványos bírói gyakorlatból vonhatók le,

hogy a titok az iparjogvédelemben nemcsak ilyenként szerepel, hanem más fogalmak kimondatlan alkatelemeként is,

hogy mindezek a jelentős jogrendszerekben egymástól erősen különböznek, más jogrendszerekben, pl. a magyar jogban is alig nyert kidolgozást.

Annak elkerülésére, hogy ez a tanulmány monográfia méreteit öltse, utalásainkat az e kérdéssel a legterjedelmesebben foglalkozó angol—amerikai, a kontinentális jogok típuspéldájaként az NSZK és a magyar jogrendszerre korlátozzuk és drasztikus sűrítést alkalmazunk.

Szabadalmi jogunkban a „titok" fogalma a Szabadalmi Törvény (Sz. t.) 1. §-ának „új" szavában rejtőzik. Az ilyesféle viszonyító szavak tartalmát a viszonyítási alap, vagy definíció adja meg. A definíciót a Sz. t. 2. §-a adja: „Új a megoldás, ha nem jutott olyan mértékben nyilvánosságra, hogy azt szakember megvalósíthatja". Ebben a definícióban a „nyilvánosság", a „szakember" és a „megvalósítás" tartalmát a Miniszteri Indokolás irányítása szerint a 4/1969. (XII. 28.) OMFB—IM sz. rendelet[3], illetve az ahhoz fűződő bírói gyakorlat adja meg. Mindenesetre magából a definícióból látható, hogy a találmány „új" voltának a tartalmát nem annak tárgyi tartalma, hanem az a tulajdonsága határozza meg, hogy megismerhetősége, azaz titok mivolta a Sz. t. 2. §, illetőleg a 4/1969. OMFB—IM sz. r. szerinti meghatározás határait nem lépi-e túl. Figyelemre méltó, hogy a megkívánt titok nem azáltal veszti el ebbeli jellegét, hogy más megismerte, hanem azon lehetőség által, hogy más megismerhette. Figyelemre méltó továbbá, hogy a szóban forgó ismérv vegyesen objektív és szubjektív meghatározás: objektív, mert a „szakember" objektív fogalmára utal, szubjektív, mert a szakember szintjét az elbíráló állapítja meg. Hasonlóképpen, de tartalmilag nem azonosan meghatározott a titok más anyagi szabadalmi jogokban is.

E viszonylag egyszerű meghatározáson kívül esik az a műszaki titok, *a)* amelynek megtartására valaki polgári jogi szabálynál fogva köteles; *b)* amelynek megtartását szerződésben vállalta; c) amely — egyes országok joggyakorlata és/vagy jogi doktrínái szerint — elengedhetetlen feltétele annak, hogy valamely műszaki megoldás jogi forgalom tárgyát képezhesse.

A felsoroltak egy jogrendszeren belül sok közös vonást is mutatnak, de a jogrendszerek egymástól gyökeresen eltérnek.

A közös sajátosságok abból folynak, hogy a szellemi javak tendenciája az, hogy a társadalom vagyonává váljanak[4] és tulajdonságuk a „potenciális ubiquitas".[5]

Addig, amíg valamely ismeret letéteményese egy személy — ez az „abszolút titok" — polgári jogi szabályozásra szükség nincs. Ha volna olyan szabály, amely valakit valamely ismeret közlésére kötelez, az államjogi vagy államigazgatási jogi szabály lenne. A termelés mai szintjén az a tényállás, hogy valamely műszaki ismeret birtokában egyedül egy ember van, elhanyagolhatóan ritka. Ma már az ipari titkot nem lehet úgy kezelni, mint Stradivarius hegedűépítési titkát, amelyet csak ő ismert és halálával el is veszett. A múlt világában gyökeredzik az a nézet, hogy, ha az ismeret egy másik emberhez is eljutott[6], Milgrim szerint[7] „szárnyra kelt", már nem titok, holott éppen ez az a tényállásmozzanat, amelytől kezdve a jog rendelkezésére szükség van. Amit az iparjogvédelemben titoknak nevezünk, az mindig relatív. A titok birtokában levők abszolút száma önmagában a relatív titok ebbeli minőségén nem változtat: ebből a szem-

* A cikk az 1977. évi IV. tv. megalkotása előtt íródott. *(Szerk.)*

[1] BTK 160., illetve 161. §.

[2] évi 9. sz. törvény 8. §.

[3] „A megoldást akkor kell nyilvánosságra jutottnak tekinteni, ha az bárki számára hozzáférhetővé vált. (pl. nyomtatványi közzététel, vagy nyilvános gyakorlatbavitel révén)."

[4] *Ulmer:* Urheber- und Verlagsrecht 2. Aufl. Berlin, Göttingen, Heidelberg 1960.

[5] *Troller* A.: Immaterialgüterecht I. köt. 55. és köv. oldalak. Verlag Helbing und Lichtenhahn.

[6] Cincinnati Bell Foundry Co. v. Dodd, 19, Weekly Law Bull (Ohio) 84 (1887).

[7] *Milgrim:* Trade Secrets. (Matthew-Bunder) 2—15. old. „A secret on the wing cannot be recalled".

pontból mindegy, hogy a titokban ketten, tízen vagy tízezren osztoznak[8]. Ez az uralkodó nézet a joggyakorlatban[9] és a jogtudományban.

Az egyes jogrendszerek más és más megfontolással alakítják ki a titok, közelebbről a műszaki titok fogalmát, megtartásának kötelezettségét, megszegésének következményeit a fent *a), b)* és *c)* alatt említett területeken. Mégis azt lehet mondani, hogy a különböző felépítés eredménye majdhogynem természetjogiasan egybeesik és az egymástól különböző háttér inkább a határesetek eldöntésében vezet eltérő eredményre. „A közös gazdasági és műszaki feltételek... arra vezettek, hogy a gyakorlati megoldások közel kerültek egymáshoz"[10], „... különböző jogrendszerek ugyanazt a célt gyakran eltérő fogalmi és intézményi keretekben igyekeznek elérni."[11] „A különböző jogrendszerek megmaradnak a saját fogalmi és intézményi kereteikben, továbbra is a saját technikájukat alkalmazzák, és az eredmény mégis lényegében ugyanaz vagy hasonló."[12] Ebben a vonatkozásban a különböző jogrendszerek különböző jogi logikája érvényesül, definícióig a titok tekintetében a jog éppúgy nem jutott el, mint a know-how tekintetében, ami egyes szerzők szerint a műszaki titok szinonimája[13]. Egyre általánosabb az az álláspont, hogy a műszaki ismeretek forgalomképessége szempontjából a titok nem konstituens elem.[14] Magam is ezen a felfogáson vagyok: fejlődő országok és új termelést meghonosító vállalatok ellenérték ellenében szereznek meg olyan ismereteket, amelyek titkosnak semmilyen titokfogalom szerint sem minősíthetők, illetőleg, ha a titkosságot a forgalomképesség konstituens elemének kívánjuk tekinteni, a titok fogalmát olyan tágan kell megállapítani, ami teljesen eltávolodik a szó köznyelvi tartalmától. Ide jutnak azok, akik a titok elegendő kritériumának tekintik, ha annak tartalmához csak „aránytalan" költséggel vagy nehézséggel lehet más úton hozzájutni. Az ilyen „titkot" is olcsóbb sokszor megvásárolni, mint „error and trial" alapon kikísérletezni.

Az NSZK jogi gondolkodásának megfelelően a titok, műszaki titok fogalmát deduktív módszerrel vezetik le a GG, az alkotmánytörvény, a Grundgesetz Art. 14-ből. Az ehhez csatlakozó bírói gyakorlat szerint „amit az egyén saját teljesítményével megszerez, az javai közé tartozik"[15]. Így sorolta a bírói gyakorlat az előadóművész teljesítményének gazdasági eredményét annak javai közé[16]. Ugyanennek a gondolatnak az alkalmazása teszi a műszaki titkot „vagyontárgy"-á[17]. A legfelsőbb német bíróság elvi élű ítéletében[18] kimondta, hogy az üzemben használt eljárás titkának megsértéséből abbahagyás és kártérítés iránti igénye származik a jogosultnak mindazok ellen, akik személyiségi körét (Geheimsphäre) sértik. A legfelsőbb NSZK bíróság, a Bundesgerichtshof a következőképpen határozza meg az üzleti és üzemi titoknak azt a körét, amely az alább kifejtendők szerint a jogosult vagyonába utaltnak tekintendő és ennek folytán magánjogi védelemben részesül: minden olyan körülmény, amely a vállalattal kapcsolatos, csak szorosan meghatározott személykör által ismert, tehát nem közismert („offenkundig") és az üzem tulajdonosa kifejezett vagy felismerhető akarata szerint jogos érdekből titokban tartandó. Ez a „berendezett és hasznosított ipari üzem"-hez[19] fűződő jogból következő védelem. Polgári jogilag a BGB 823, 826, 1004 §§-ai és a tisztességtelen verseny elleni törvény 1. §-a alapozzák meg az ilyen titok megsértéséből származó igényt. A védelem köre azonban nem abszolút, mindenkire kiterjedő, hanem a jogellenes megsértés eseteire korlátozódik. A sérelem jogellenessége tartalmilag egybeesik a személyiségi jogok megsértése jogellenességével[20], [21]. Ebből alább a magyar joggal való összehasonlításban érdekes következtetést lehet vonni. A sérelemnek nem előfeltétele a műszaki megoldásnak valamilyen szintje; de sérelem csak akkor van, ha a megszerzés módja jogellenes. A szerződéssel nem biztosított ismeret felhasználása jogellenességének további előfeltétele annak titkos volta, szerződéssel azonban a nem titkos ismeretet is védeni lehet[22], [23]. Ebből a szempontból, mint más jogokban is, a titkosság akkor van meg, ha bizonyítható a jogosult titokban tartási szándéka és annak eredményessége is.

Nem foglalkoztunk és nem foglalkozunk itt sem a titok szerződéses és szerződésen kívüli védelmének kartelljogi korlátozásaival, amelyek a titok védelmének lehetőségét — különböző tartalommal — ma már minden jogrendszerben korlátozzák. Itt azonban meg kell említeni a GWB 21 §-át, mert az NSZK Kartellhivatala a titok magánjogi fogalmát is érintően arra az ál-

[8] *Dessemontet* François: (Libraire Droz, Genéve, 1974) Le savoir faire industriel 89. old.

[9] A 8. jegyzetben idézett mű 111. oldalán a 188. sz. jegyzetben hivatkozott döntések.

[10] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.) 357. old.

[11] Ism. 358. old.

[12] Ism: 359. old.

[13] *Pfister* Bernhard: Das technische Geheimnis (know-how) (l. H. Beck'sche Verlagsbuchhandburg, München MCMLXXIV) 9. o.

[14] *Krasser* Rudolf: Grundlagen des zivilrechtlichen Schutzes von Geschäfts- und Betriebsgeheimnissen, sowie von Know-How GRUR 79. Jahrg. Heft 4. 177—196. old.

[15] B Vorf. GE. v 30.4.1952, Bd 1, 264.

[16] B Verf GE Bd 30, 287.

[17] A 13. sz. jegyzetben hivatkozott mű 49. oldal.

[18] BGHZ Bd 16. 172.

[19] „Recht am eingerichteten und ausgeübten Gewerbebetrieb"

[20] A 13. sz. jegyzetben hivatkozott mű 9. Kapitel.

[21] Palandt: Bürgerliches Gesetzbuch 26. Auflage, erster Abschnitt. Erster Titel 2.

[22] Nemzetközi Kereskedelmi Kamara 1957. X. 17. és 18-i határozatok.

[23] *Stumpf:* Der Know-how Vertrag (Vertragsgesellschaft Recht und Wirtschaft MBH, Heidelberg) 24—25. old.

láspontra helyezkedett, hogy szerződéssel is csak olyan titkot lehet védelemben részesíteni, amely a — nem szabadalmazott — találmány titkossági ismérveit kielégíti. Ezt azonban az NSZK legfelsőbb bírósága nem tette magáévá és kartelljog vonatkozásban is megmaradt a titkosság magánjogi fogalmánál (GRUR 1963, 207. old.; GRUR 1966, 576. oldal).

Az NSZK jog szerint tehát a védelem előfeltétele különbözik aszerint, hogy szerződésen kívüli, vagy szerződéssel védett műszaki ismeretről van-e szó.

Az angolszász jogrendszerek induktív gondolkodásmódja egészen másképpen szerkeszt. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy amit a kontinentális jogügyleti forgalom „know-how"-nak nevez, azt a tárgyra vonatkozó részletes művek Angliában és az USA-ban „Trade Secret" megjelöléssel tárgyalják[24], [25]. A know-how-nak más jogokban sincs jogszabállyal meghatározott fogalma és egységes meghatározása a jogi irodalomban sem alakult ki[26]. A know-how tartalma az angol—amerikai jogban eltérő: termelő üzemeknek[27] valamilyen termeléssel kapcsolatos[28], összefüggő ismeretösszessége[29]. Angliában ismeretes a kifejezés egy másik értelme is: valakinek olyan műszaki ismerete, amely személyétől el nem választható és külön forgalom tárgyát nem képezheti[30]. A szótárak definíciója inkább az előbbihez közelít[31]. Sok forrás mondja egybehangzóan, hogy a know-how-nak nincs általánosan elismert fogalmi tartalma[32]. A jogirodalom azon helyein és a judikatúrában, ahol a know-how megjelölés szerepel, a titokkal, mint a fogalom elemével nem találkozunk.

Eleme azonban a titok a Trade Secretnek. Érdekes vizsgálódása volna annak a kutatása, hogy a tartalmi elemek vezettek-e a „Trade Secret" elnevezéshez, vagy az elnevezés hatott közre a követelmény kialakításában, illetőleg, hogy miben állt és hogyan érvényesült a kölcsönhatás. A know-how és a „Trade Secret" irodalmi forrásokból merített fenti megkülönböztetése mellett a jogi praxis szóhasználata, néha a jogirodalom is a megjelöléseket vagy a fogalmat felcseréli[33]. Van olyan nézet is, hogy a know-how a Trade Secret, szerződéssel forgalmazott állapotában. Más nézet szerint a Trade Secret egy több mozzanatból álló eljárásnak, know-how-nak egyik mozzanatát jelenti. Ennek fordítottja az a felfogás, hogy a know-how az információknak az a része, amelyről előzőleg le kell hántani a kereskedelmi és a külön jogintézménnyel védett információkat[34]. Annyi bizonyos, hogy a kontinentális jogász számára azzal, az egyes források szerint az USA-ban uralkodó nézettel válik a zűrzavar teljessé, hogy a know-how és a „Trade Secret" azonos[35]. Ennek a felfogásnak az az indítéka, hogy így a know-how, amely common law szerint nem védett jogi kategória, a Trade Secret-re vonatkozó szabályok védelmében részesüljön.

Az angol—amerikai jog a védelemnek két különböző jogalapját ismeri. Az egyik a szerződéssel vállalt titoktartás, a másik a bizalmi viszonyon (confidential relationship) alapuló titoktartási kötelezettség. Az első a Law of Contracts, a szerződések jogába tartozik, a második a Law of Torts, a szerződésen kívüli kötelmeket szabályozó jogba. A megkülönböztetés erősen gyakorlati hatású. Ellenkező döntés hiányában úgy tűnik, hogy a szerződéses védelemnek előfeltétele ugyan a titkosság, de a titkosság köre nem azonos azzal, ami a confidential relationship-en alapuló védelemnek. Van ugyan a titkosságnak ez esetben is egy elengedhetetlen minimuma, amely azonban szűkebb a másiknál és e minimumig szerződéssel határozható meg.

A confidential relationship-en, azaz végső soron a Common Law-n alapuló védelemnek előfeltételét képező titkosság elengedhetetlen szintjét a bírói gyakorlat alakította ki és ezen a követelményen a felek érvényesen nem változtathatnak. A confidential relationship-en alapuló védelemnek követelménye a bírói gyakorlatban meghatározott titok megléte. Ennek összetevői: a titok letéteményesének a titok megóvására irányuló akarata, az ezen akarat megvalósításához szükséges és elvárható intézkedések foganatosítása, ezen intézkedések bizonyos mértékig eredményes volta. Mindezek határvonalai tekintetében kötetekre menő bírói gyakorlat és jogirodalmi állásfoglalás van. Megjegyzendő, hogy a kombinációs szabadalmak mintájára fennállónak tekinthető a titok akkor is, ha a titok tárgya olyan elemek nem ismert összetételéből áll, amelyeknek mindegyike ismert[36]. A védelemnek további előfeltétele a felek olyan viszonylata, amelynél fogva az egyik fél a másik fél titkát megismerhette, az ilyen megismerés megtörténte, annak tudása, vagy arra vonatkozó közlés, hogy a szóban forgó titok értékkel bíró „property"-nek tekintendő, amely a felek kapcsolatán kívül nem használható fel és végül a mondott körön kívüleső felhasználás ténye.[37]

Mint általában az angol—amerikai jogban, a számos ítéletből leszűrt ilyen megállapítások nem jelentik, hogy ellentétes vélemény ne len-

[24] *Turner:* The Law of Trade Secret. (Sweet & Maxwell, 1962).
[25] Roger M. *Milgrim:* Trade Secrets
[26] Alois *Troller* 1975. évi budapesti előadása.
[27] Stevenson Jordan & Harrison Ltd v. Mac. Donald C. Evans 68. R.P.C. 190 (1951)
[28] Rolls-Royce Ltd V. Seffrey 1 All E R (1962)
[29] A 23. sz. jegyzetben említett mű 17—18. old.
[30] A 8. sz. jegyzetben említett mű 110. old.
[31] *Webster:* Third International Dictionary
[32] Pl. American Bar Association C.F. 1965 ABA Report, PTC Section 88—89. old.
[33] Carter Products Inc. v. Colgate Palmolive Co. 108 US PQ 383 (1956 CA 4)
[34] *Ladas:* Legal Protection of Know-how
[35] A 8. sz. jegyzetben hivatkozott mű 26. old. és az ott felhívott ítéletek.
[36] Servo Corporation of America v. General Electric Co. 157 USPQ 470 (1968 CA 4)
[37] A 7. jegyzetben hivatkozott mű 4—1, 4—2 old.

ne. Például azon ismérv tekintetében, hogy szükséges, hogy értékkel bíró „property"-ről legyen szó, a nagy tekintélyű Holmes bíró azt állapította meg, hogy „property" hiányában elég a bizalmi viszony fennállása is[38].

A szerződéssel védett és a confidential relationship-en alapuló titok megsértésének nem azonosak az elkövetési cselekményei és különbözők a megsértésből származó igények is.

A gyakorlatban zavart okoz, hogy sokszor a felek későbbi vita elkerülésére szerződésben rögzítik a confidential relationship fennállását, mibenlétét, néha még a jogkövetkezményeket is. Így aztán előfordul, hogy a bírósági döntés a confidential relationship ismérveit szerződéses védelem esetére, vagy a szerződéses védelem ismérveit az amúgy is fennálló confidential relationship esetére is alkalmazza. További átfedést okoz, hogy régebben és sok esetben még ma is, a confidential relationship során eszközölt ismeretfeltárást úgy tekintették, hogy az szerződés alapján történt, azzal az „implied condition"-nal, hogy a másik fél azokat csak a közléssel szem előtt tartott célra használhatja fel és a titkot megtartani köteles.

Vitára készteti a kontinentális jogok szempontjából szemlélőt az általánosan elfogadott ún. „springboard" elv is[39], amely védelemben részesít olyan ismereteket, amelyek nem azonosak az ismeretek eredeti letéteményesénél meglevő ismeretekkel, hanem utóbbiak a kifejlesztett ismereteknek csak kiinduló pontját alkotják.

A magyar polgári jog alkalmas arra, hogy ugyanazt az eredményt az NSZK jognál és az angol—amerikai jognál egyszerűbb eszközökkel érje el. A magyar jog, mint általában a szocialista polgári jogok, nem követik azt az utat, amely a szellemi alkotásokat tulajdonnak, vagy legalábbis immateriális vagyoni jognak tekinti. Azok a Ptk. 2. § (1) bek.-kel védett „személyhez fűződő" jognak, illetve „törvényes érdek"-nek tekintendők. Nem tagadja azonban jogunk, hogy e védett jogtárgyak közvetlenül vagyoni viszonyokkal is összefüggésben vannak[40]. A Ptk. 85. §-a szerint, akit személyhez fűződő jogában megsértettek, követelheti a jogsértés megállapítását, abbahagyását, eltiltást, elégtétel adását, a sérelmes helyzet megszüntetését és vagyoni kár esetén, kártérítést.

A fentiekből kitűnően sem a műszaki ismereteket, sem azoknak titkát a magyar jog nem tekinti vagyontárgynak, vagy másféle jogtárgynak, hanem személyhez fűződő jognak. Ebből következik, hogy a magyar jog felépítésében helyesebb a titok feltárására, az átadásra vonatkozó kötelezettséget részletesen meghatározott kötelmi szolgáltatásként fogalmazni, nem pedig „licencia"-ként. A másik fél titoktartási kötelezettségét vagy a felhasználás más korlátját pedig a másik félnek valamitől való tartózkodás kötelezettségeként kell körülírni. Arra van magyar bírói döntés, hogy abban az esetben is, ha a felek nem gondoskodtak annak megfogalmazásáról, hogy mitől kell az ismeretek megismerőjének tartózkodnia, hanem csak a közlés célját határozták meg, a célon túlterjedő felhasználás akkor is tilos. Ez az „implied condition"-hoz hasonló szerkezet. A Magyarországon kívüli jogi irodalom, főképpen a gyakorlati kézikönyvek ugyancsak hibáztatják a nem szabadalmazott ismeretek átadására vonatkozó szerződéseknek licenciaszerződésként való megjelölését. „A know-how szerződésnek, olyan esetben, amikor annak tárgya nem oltalmi jog, licenciaszerződésként való megjelölése inkább a fogalmak összezavarásához vezet, semmint ezen szerződés jogi természete tisztázásához."[41] Így vélekedik L. W. Melville is, amikor megállapítja, hogy a know-how területén nem helyes licencia-adásról beszélni[42].

Mindkét illusztrációul felhozott jogrendszer a titok megsértőjével szembeni igények megalapozása tekintetében a szerződésszegés, illetőleg szerződésen kívüli igényt megalapító szabályokra nyúl vissza. Az angol—amerikai jogrendszerben ez közvetlenül a Law of Contracts, illetőleg a Law of Torts. Bár az NSZK irodalomban is van olyan nézet, hogy a titok megsértése a személyhez fűződő[43] jogok sérelme és ezért tilos cselekményből származó közvetlen igény van a megsértővel szemben[44], mégis az uralkodó gondolatmenet a következő: a jog a titkot, a titkos ismeretet a jogosult javai közé, vagyonába utalja. A vagyont a magánjog védelemben részesíti. Ez a védelem nem abszolút, a különböző jogtárgyak tekintetében, pl. ingatlanok, dolgok, különböző — a szembenálló érdekek súlyának mérlegelésétől függ. Ezt a mérlegelést maga a magánjogi jogszabály végzi el[45] úgy, hogy a vagyonba utalt ismeretek, titkok tekintetében a védelem, a BGB emeltyűjén keresztül, közelebbről a már említett 823. és 826. §-on keresztül érvényesül. Így az NSZK jog ezen a kerülő úton jut el ahhoz, hogy a titok tilos cselekmény ellen részesül védelemben, a tilos cselekmény jogkövetkezményeivel. Lényegében tehát komplikáltabb úton jut el oda, ahová a magyar jog egyszerűbben. Az eredmény hasonlósága mellett azonban meg kell említeni, hogy a Ptk. a fentebb említett 85. §-nak kártérítést statuáló rendelkezése folytán érvényesülő 339. § tartalmilag és a bizonyítási teher szempontjából a kárigényt megalapozó magatartások körét másként határozza meg.

[38] Du Pont Powder Co. v. Masland 244 U.S. 100 (1917)

[39] Seager v. Copydex Ltd. 1963 No. 3017

[40] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar Polgári Jog II. kötet. (Tankönyvkiadó, Bp. 1962) 223., 232. old.

[41] *Stumpf:* Der Know-How Vertrag 36. old.

[42] L. W. *Melville:* Precedents on Intellectual Property and International Licensing (Iweet & Maxwell 1972) 72. old.

[43] Persönlichkeitsgut

[44] *Hubmann:* Persönlichkeitsrecht

[45] A 13. jegyzetben felhívott mű 105. old.

A francia jogban is a büntető jogszabály[46] és a tisztességtelen verseny elleni törvény védi a gyártási titkot. Szerződéses védelemnek is helye van, de szerződéssel a (kontinentális fogalom szerinti) know-how akkor is forgalom tárgya lehet, ha viszonylagos titok sincs[47]. Szerződés esetén kifejezett rendelkezés nélkül is a titok megtartásának kötelezettsége tekintetében vélelem áll fenn, de ez a vélelem csak praesumptio[48] iuris és nem „deiure", vagyis ellenbizonyításnak helye van. A vélelem megdőlésének esetén a titok védelemben nem részesül.

Hasonló a megoldás a svájci jogban is[49].

Vannak olyan elvek is, amelyek a védelemben részesülő titok körét korlátozzák. Ezek közül a legfontosabb az, amely a dolgozók személyéhez fűződő szakmai tudást, szakértelmet, fogásokat, ügyességi megoldásokat zárják ki a titok ama köréből, amelynek védelmére a jogosultnak igénye van[50]. Ennek a jogi szerkezete a különböző jogokban ugyancsak különböző, de az eredmény nagyon hasonló. A tételnek az elméleti irodalomban néha szokásos „iter creativum" és „iter receptivum" megkülönböztetésen alapuló alátámasztása egyrészt szerintem tartalmilag sem védhető, másrészt annyira elméleti, hogy a gyakorlatban nem hasznosítható.

Említettük már, hogy a különböző jogok, leginkább eseti döntések formájában, részletesen szabályozzák, hogy milyen tényállás mellett tekinthető meglevőnek a titok letéteményesének a titok megóvására irányuló akarata, mikor kielégítőek a titok megóvása iránt tett intézkedések és milyen tényállások szüntetik meg a titok titok-jellegét.

Utóbbiak közül említésre méltó, hogy általános felfogás szerint, ha a forgalomba kerülő termék megtestesíti a titkot, a titok megszűntnek tekintendő; van olyan nézet is, hogy csak akkor, ha a titok a termékből viszonylag egyszerűen, kis költséggel, nem nagyon bonyolult eljárások segítségével olvasható ki[51].

A titok — önmagában magánjogi igényt nem támasztó — megszűnésének a titkot korábbi ügylettel vagy tilos cselekménnyel történt megszerzése esetére két egymással ellentétes nézet küzd az egyes jogokban, amelyek az angol—amerikai jogban az ún. Shellmar-ruleban[52], illetőleg a Conmar-rule-ban[53] fogalmazódtak meg. A Shellmar-rule szerint a titok megszegőjének jogi kötöttségét nem változtatja meg a titoknak közrehatása nélkül történt megszűnése. A Conmar-rule ennek az ellenkezője: a szerződéssel titoktartásra kötelezett vagy a titkot jogellenesen megsértő is élvezi kötelezettségeinek a titok megszűnésének objektív tényéből következő megszűnését. Úgy tűnik, hogy az NSZK bírói gyakorlata a Conmar-rule elvét tette magáévá[54]. A jogosult érdekeit ezen elv alkalmazása esetére a jogsértővel szemben megfelelő kártérítés megítélése védi meg.[55]

Nem tartom irányító erejűnek a titok megléte és jogi sorsa szempontjából az irodalomban oly gyakran és nagy bőséggel hivatkozott és kommentált csődjogi és általában fizetésképtelenséget tárgyazó jogeseteket, mert nem ezekből kell és lehet következtetést vonni a titok jogi természetére, hanem ezeket a döntéseket kell kritikai vizsgálat alá vetni a titok jogi természete szempontjából.

A titok ügyleti átadása a kifejtetteknél fogva az angol—amerikai jogban vagyonátruházás: az NSZK jogban — az e tanulmányban eddig felhasznált források szerint — jogátruházás. A magyar jogban a titok átruházása szolgáltatás, amelynek (negatív) tartalmát képezik azok a megkötések is, amelyek az átvevőt a titokkal való rendelkezésében korlátozzák. Van azonban az NSZK irodalomban olyan felfogás is, amely inkább a magyar jog fentebb vázolt konstrukciójához áll közel. Ez olvasható ki pl. Krassernak a GRUR 1977. áprilisi számában megjelent tanulmányából[56].

A fentiekben foglaltak csak vázlatos helyzetképet kívántak adni. Nem ölelnek fel kritikai állásfoglalást, egyrészt, mert a különböző jogokban hosszú idő alatt kialakult fejlődési eredmények kritikai megközelítése az illető jogok hivatott művelőire vár, másrészt, mert a kritikai boncolás nagyobb apparátust igényel, mint amelynek egy folyóiratban történő ismertetésében helye van, végül, mert maga az ismertetés bizonyos kritikai állásfoglalást amúgyis óhatatlanul tartalmaz. Ha a helyzetképet sikerül ebben a néhány oldalban rögzíteni, a kitűzött feladat teljesítettnek tekinthető.

Sebestyén Péter

[46] Francia Büntető Törvénykönyv 418. §.

[47] *Azema* Jacques: Know-how átadási szerződés a francia jogban (Az „Iparjogvédelem időszerű kérdései", 7. o.).

[48] Douai Bíróság 1967. márc. 16-i ítélete D 1967, 6370.

[49] Dr. Christoph Kamm (a 47. jegyzetben idézett mű 17—21. old.).

[50] BGZ v. 14. 3. 1907. Bd 65,333.

[51] GRUR 1969. 548. old.

[52] Shellmar Products Corp. v. Allen Quelley Co. 87 F 2 d 104 (1936)

[53] Conmar Products Corp v. Tibony, 63 F. Supp 372 (1945)

[54] GRUR 1960, 554. o.

[55] NSW 1955, 829, NSW 1960, 2000.

[56] A 14. jegyzetben hivatkozott tanulmány.

A tartós földhasználatról

A földhasználatnak a földtulajdonhoz való jogi kapcsolatát a földhasználati jogcíme szabja meg. Magyarországon legfontosabb közvetlen földhasználati jogcím a földtulajdonjog. A tulajdonjogon alapuló használatnak jellemzője, hogy a föld hasznosításáról közvetlenül annak tulajdonosa gondoskodik. Származékos földhasználati jogcímként ismertük eddig a kezelést, a termelőszövetkezeti tagsági jogviszonyt, a munkajogviszony egyes eseteit, a haszonbérletet, a haszonélvezetet és használatot, valamint a telki szolgalmat. 1977. január 1-étől az 1976. évi 33. sz. tvr. hatálybalépésétől e származékos földhasználati jogcímek köre bővül a tartós földhasználat jogcímével. A jogszabály egy részről megszüntette a hagyományos családi ház építésre szolgáló telkek kivételével — az állami és szövetkezeti tulajdonban álló ingatlanok értékesítését, másrészről pedig rendelkezett az ingatlanok egy újfajta hasznosítási módjáról, a tartós használatba adásról.

Az új jogintézmény bevezetése visszavezethető az MSZMP XI. Kongresszusának határozataira. A kongresszus leszögezte, hogy a „föld a Magyar Népköztársaságban — a tulajdon formájától függetlenül — nemzeti kincs" —, amelynek hasznosítási módja a társadalom, az állampolgárok érdekeinek megfelelően kell történjen. Ezek után úgy foglalt állást, hogy először korlátozni, majd meg kell szüntetni az állami tulajdonban levő ingatlanok értékesítését és a hasznosításról bérbeadás formájában kell gondoskodni.

Ezek a politikai elvárások konkretizálódtak a tartós földhasználatról szóló jogszabályokban, melyeket részletesen fogok elemezni a munka további részében.

A tartós földhasználati jogviszony alanya

A tartós földhasználati jogviszony alanya magánszemély és jogi személy lehet. Az alanyi kör konkrétabb meghatározásánál különbséget kell tenni egyrészről aszerint, hogy a használatba adandó ingatlannak ki a tulajdonosa, másrészről a különbségtétel alapjául az ingatlan rendeltetése szolgál.

Vizsgáljuk meg először azt, hogy magánszemélyek tekintetében — az előbbi bontást figyelembe véve — milyen ingatlanokra nézve jöhet létre tartós földhasználati jogviszony. Magyar állampolgár magánszemély, valamint magánszemélyek önálló jogi személyiséggel nem rendelkező csoportja lehet alanya a tartós földhasználati jogviszonynak állami tulajdonban levő, nagyüzemileg nem hasznosítható külterületi mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanok használatba adása esetén. [A jogszabály konkrétan meghatározza, hogy mi értendő nagyüzemileg nem hasznosítható külterületi föld alatt: „zártkerti, valamint — a területi adottságai folytán — zártkertté nyilvánítható külterületi föld;" 6/1977. MÉM—ÉVM—PM—IM sz. r. 1. § (3) a).]

Termelőszövetkezet a tulajdonában álló, ill. használatában levő mezőgazdasági rendeltetésű, nagyüzemileg nem hasznosítható külterületi földjét adhatja tartós használatba. Ennél az esetnél az alanyi kör szűkül: a termelőszövetkezet csak tagjai és állandó alkalmazottjai részére adhat tartós földhasználati jogot. A tartós földhasználatról szóló tvr. ezen rendelkezését összevetve a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló 1967. évi IV. Tv. módosítása tárgyában kiadott 1976. évi 34. sz. tvr. 7. §-ában foglaltakkal meg kell állapítani, hogy ez az új jogintézmény módosította a tagok és állandó alkalmazottak által használható földterület határát. Az 1976. évi 34. sz. tvr. jelölt §-ának (2) bekezdése ugyanis úgy rendelkezik, hogy „A termelőszövetkezet — külön jogszabályok szerint — térítés ellenében is engedhet át tagjainak és állandó alkalmazottainak földet tartós használatra." Az idézett jogszabályhely (1) bekezdéséből kitűnik, hogy háztáji föld, ill. illetményföld céljára a termelőszövetkezet ingyenesen engedhet át földhasználati jogot tagjai és állandó alkalmazottai részére. Ezen felül, ellenérték fejében tartós használat jogcímén lehetőség van még maximum 6000 m^2 területű mezőgazdasági ingatlan használatára is.

A magánszemélyek tartós használatába adható ingatlanok másik fajtája az építési telek.

Az állami tulajdonban álló építési telek vonatkozásában a tartós földhasználati jogviszony alanyai főszabályként magyar állampolgárok lehetnek. Ebben az esetben azonban külföldi állampolgár is lehet a jogviszony alanya, ha a külföldiekre vonatkozó rendelkezések szerint a pénzügyminiszter engedélyével az adott ingatlan tulajdonjogát is megszerezhetné.

Termelőszövetkezetnek is biztosít a jogszabály lehetőséget arra, hogy belterületi építési telket kifejezetten lakóház építés céljára tartós használatba adjon. A tartós használatba adás lehetősége — hasonlóan a mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanokhoz — egy szűkebb alanyi kör tekintetében áll fenn, nevezetesen a tsz tagjai, valamint állandó alkalmazottai, illetőleg az általuk szervezett lakásépítő szövetkezet részére adhat ingatlant tartós használatba.

Az alanyi kör másik részét a jogi személyek képezik. Az ingatlanokat abban a csoportosításban sorra véve, amelyet a magánszemélyeknél alkalmaztunk, először is az állami tulajdonban álló és tanácsi kezelésben levő nagyüzemileg nem hasznosítható mezőgazdasági ingatlanoknál kell megvizsgálnunk a jogi személyek jogalanyiságának kérdését. A jogalkotó nagyüzemileg nem hasznosítható földek tartós használatbaadásáról szóló 6/1977. MÉM—ÉVM—PM—IM sz. együttes rendeletének 1. § (1) bek.-ében ne-

gatíve közelíti meg a kérdést, amikor úgy rendelkezik, hogy „A tanácsi kezelésben levő, nagyüzemileg nem hasznosítható külterületi állami föld mezőgazdasági termelés céljára magánszemélyek és magánszemélyek — önálló jogi személyiséggel nem rendelkező — csoportjának tartós használatba adható." Ebből a megfogalmazásból egyértelműen következik, hogy az itt tárgyalt ingatlanok tekintetében jogi személyek nem lehetnek a tartós földhasználati jogviszony alanyai.

A termelőszövetkezetek tulajdonában álló nagyüzemi művelésre nem alkalmas mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanok tekintetében sem lehetnek jogi személyek a tartós földhasználati jogviszony alanyai. Erre ugyancsak a jogszabály negatív fogalmazásából következtethetünk, ugyanis az a tartós használatba adás lehetőségét csak a tsz tagjai és állandó alkalmazottai számára adja meg.

A csoportosítás harmadik része az építési telkek köre. Az építési telekre nézve létrejövő tartós használati jogviszony alanyai már lehetnek jogi személyek. Az alanyi kör azonban itt sem korlátlan, csak lakásépítő, ill. üdülőépítő szövetkezet részére adható belterületi építési telek tartós használatba.

A termelőszövetkezeti tulajdonban levő belterületi építési telkek vonatkozásában további korlátozások érvényesülnek. A telek tekintetében korlátozás az, hogy csak lakóház építés céljára adható telek tartós használatba. Az alanyi kör tekintetében pedig az, hogy a belterületi lakótelket a termelőszövetkezet csak a tagjai és állandó alkalmazottai által szervezett jogi személyként működő lakásépítő szövetkezetnek adhatja tartós használatba.

A tartós földhasználati jogviszony minden esetére vonatkozóan egy alanyi korlátozást állított fel a jogalkotó. Ennek értelmében tartós földhasználati jogviszony alanya csak olyan személy lehet, aki egyébként az adott ingatlanra nézve a tulajdonjogot is megszerezhetné.

A tartós földhasználati jogviszony tárgya

A tartós földhasználati jogviszony tárgyai állami tulajdonban és szövetkezeti tulajdonban álló ingatlanok lehetnek. Vizsgáljuk meg először is azt, hogy mely állami tulajdonban álló ingatlanok adhatók tartós használatba, milyen állami földek lehetnek a tartós földhasználat tárgyai.

Az első csoport az építési telkek köre. Az építési telek kategória két fő részre bontható. Ide tartoznak egyrészről a beépítetlen lakótelkek, másrészről pedig a beépítetlen üdülőtelkek. Az állami lakó- és üdülőtelkek tartós használatbaadásáról szóló 5/1977. ÉPVM—PM—IM sz. együttes rendelet 1. §-ának (2) bek.-ében a következőképpen határozza meg a két telektípust: „*a)* lakótelek: a magánerőből történő telepszerű többszintes és egyedi többszintes lakóházépítés, továbbá csoportos korszerű családiházépítés, *b)* üdülőtelek: a magánerőből történő üdülő- (hétvégi ház, nyaraló) építés céljára szolgáló építési telek."

A hivatkozott jogszabály értelmezésében tehát az építési telek kategóriája két részre — lakó, ill. üdülőtelek — bontható. A tárgyi kör másik része az állami tulajdonban álló ingatlanok tekintetében a nagyüzemileg nem hasznosítható külterületi földek. Ezeket az ingatlanokat célhozkötötten, mezőgazdasági termelés folytatására lehet tartós használatba adni. A külterület meghatározásánál értelemszerűen érvényesül a már előbb idézett értelmezés, nevezetesen, hogy ez alatt értendő a zártkert, valamint a külterület zártkertté nyilvánítható része.

A továbbiakban megvizsgálva a termelőszövetkezet által tartós használatba adható ingatlanok körét, látjuk, hogy a csoportosítás változatlan marad.

Az építési telek vonatkozásában a termelőszövetkezetek tartós használatba adási lehetőségei korlátozottak. Kizárólag beépítetlen lakótelek az, amit tartós használatba adhat, üdülőtelket nem, és ezt is csak tagjai és állandó alkalmazottai számára. Az ingatlanok másik csoportját a nagyüzemileg nem hasznosítható külterületi földek képezik.

A jogalkotó a tartós földhasználati jogviszony tárgyi köre tekintetében több korlátozást állít fel, amely korlátozások egyaránt vonatkoznak az állami tulajdonban és a termelőszövetkezeti tulajdonban levő mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanokra. Ezek értelmében nem adható tartós használatba erdő, ugyanígy nincs lehetőség belterületi mezőgazdasági rendeltetésű ingatlan tartós használatba adására. Szintén tartós használatbaadási tilalom vonatkozik azoknak a községeknek és városoknak a külterületén levő földre, amelyeket a 25/1971. (X. 5.) ÉVM—IM sz. együttes rendelet melléklete országos jelentőségű üdülőterülettel rendelkezőnek nyilvánított. Azokban a városokban és községekben, melyek nem rendelkeznek országos jelentőségű üdülőterülettel, a területfejlesztési tervek kor-, látozzák a tartós használatba adást oly módon, hogy azok a külterületi ingatlanok, amelyeknek más célú hasznosítását irányozták elő, nem adhatók tartós használatba. Ezeknek a földeknek a megművelését a tanácsi kezelésben levő állami földek mezőgazdasági hasznosításáról szóló 28/1974. MT sz. rendelet, valamint a végrehajtása tárgyában kiadott 14/1974. MÉM sz. rendeletben szabályozott módon, rövidebb időre szóló haszonbérbe adással kell biztosítani. Ugyanez a hasznosítási mód azoknál a zártkertben fekvő ingatlanoknál, melyeknek jelentős mértékben megváltozott a jellege, ill. a rendeltetése.

Arra a kérdésre, hogy mely zártkerti ingatlanok jellege változott meg jelentős mértékben, a 44/1976. (MT sz.) rendelet 12. §-a — mely a 36/1967. Korm. sz. rendelet helyébe lépett — adja meg a választ. Eszerint jellegében (rendeltetésében) beállott jelentős változásról akkor be-

szélhetünk, ha a zártkertben levő ingatlanok egészben, vagy részben állami tulajdonba, illetve termelőszövetkezeti tulajdonba, vagy használatba kerültek és ezáltal megteremtődtek a nagyüzemi gazdálkodás feltételei.

Az a rendelkezés, hogy haszonbérbe adás útján kell hasznosítani az előbb részletezett ingatlanokat, biztosítja azok megművelését addig, míg azok a tervezett módon felhasználásra kerülnek.

A tartós földhasználati jog megszerzése és megszűnése; az új jogintézménnyel kapcsolatos problémák

A tartós földhasználati jogviszony keletkezési jogcímei közül elsőként a tipikus formát, a szerződésen alapuló esetet vizsgáljuk meg. Építési telkek használatba adói a tanácsok építésügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szervei lehetnek, illetőleg az illetékes tanács vb-a megbízhatja ezzel a feladattal az OTP-t, vagy pedig az Ingatlankezelő Vállalatot. A szerződés rendelkezik a használatba adás időtartamáról. Ez építési telek esetén 50 évnél kevesebb nem lehet, de ezen túl is az épület fennállásáig a jogviszony nem szűnik meg.

Megállapítható tehát, hogy a használatba vevő használati joga szervesen kapcsolódik az épület fennállásához, ezt az időtartamot azonban felmérni nehéz feladat lenne, elképzelhető 100—150 év, vagy ennél akár több is. Arra a kérdésre jelenleg válaszolni, hogy a föld tulajdoni, illetve használati viszonyai a következő évszázad második felében hogyan alakulnak felelőtlenség lenne, még találgatás szintjén is.

Maradva az építési telkek körénél, a szerződés második lényeges eleme az építési kötelezettség. Az 5/1977. ÉVM—PM—IM sz. együttes rendelet a beépítési kötelezettség időtartamát úgy határozza meg, hogy az három, illetve négy üdülő egységnél nem nagyobb üdülő építése esetén két évnél rövidebb nem lehet.

A földhasználati jogviszony létrejöttéhez — az 1976. évi 33-as sz. tvr. 2. §-a (4) bek. kogens rendelkezése értelmében — az ingatlan nyilvántartásba történő bejegyzés szükséges.

Mielőtt tovább lépnénk a szerzési módok területén, vizsgáljuk meg a tartós használatbavételi díj mértékének kérdését. A jogalkotó egyértelműen rögzíti, hogy a föld tartós használatba csak ellenérték fejében adható. Az építési telkek esetében a használatbavételi díjnak négy összetevője van, illetőleg lehet.

Első a megszerzésért fizetett vételár, vagy kártalanítási összeg, ami természetszerűleg a használatba adónál merül fel. Az esetben, ha az ingatlan már eleve tulajdonában, illetőleg kezelésében volt a használatba adónak, úgy e helyett az ingatlan helyileg kialakult forgalmi értéke veendő figyelembe. Ezt az összeget emeli a telek kialakítására fordított költség (pl. parcellázás).

A harmadik kontingens a terület előkészítési költség, és végül a lebonyolítási költség.

Ha a használatba adó az ingatlant eleve mint kialakított építési telek áll tulajdonában, illetőleg kezelésében, akkor értelemszerűen az előbb említett forgalmi érték lesz irányadó a tartós használatba vételi díj megállapításánál.

Az MSZMP XI. Kongresszusának e területre vonatkozó határozata szerint az állami tulajdonban álló ingatlanok hasznosítását úgy kell megvalósítani, hogy az megfeleljen a társadalom, a dolgozók, az állampolgárok egyetemes érdekeinek.

A tartós használatba vételi díj megállapításánál — mint az előbbiekben láthatjuk — sok tényező veendő figyelembe. A használatbavevő mintegy a vételárnak megfelelő, vagy ahhoz közelítő, esetleg azt meghaladó összeget fizet használatbavételi díjként. Ami reá nézve kedvezőbb a magánforgalomhoz képest az az, hogy a szerzés illetékmentesen történik.

Ha az állami ingatlanok hasznosításának ez a módja a nem nagy jövedelemmel rendelkező dolgozók ingatlanszerzését kívánta elősegíteni, akkor — az előbbiekben vázoltak szerint — aligha érte el célját. Ezt az álláspontomat indokolja talán az is, hogy a tartós használatba kapott telekre nézve az állampolgárt rövid határidővel beépítési kötelezettség terheli. A beépítés természetesen nem történhet más módon, mint ahogyan az az adott építési övezetben elő van írva.

A tartós földhasználati jogviszony földhasználati jogcímkénti bevezetésének indokait az előbbiekben megismertük. Vegyük alapul azt az esetet, amikor egy átlagos keresetű dolgozó köt egy hétvégi telekre tartós használatbavételi szerződést. A használatbavevőnek meg kell fizetnie egy részről a forgalmi értéknek megfelelő használatbavételi díjat és három, maximum öt éven belül az övezetnek megfelelő épületet kell emeljen — egyébként — mint látni fogjuk, a későbbiek során — a jogviszony megszűnik. A jelenlegi bér- és jövedelem színvonalat figyelembe véve, nehéz feltételezni azt, hogy egy ilyen időbeli ütemezés mellett egy átlagos keresetű dolgozó a használatbavételi díj lefizetése mellett olyan anyagi eszközökkel rendelkezik, hogy meg fogja tudni oldani az építkezést is.

Ha végignézzük Budapest zöldövezeti területeit, valamint az ország üdülő-övezeteinek jelentős részét, azt kell látnunk, hogy ma is az építési telkek egy jelentős hányada üresen áll. Csak a példa szerinti hétvégi (üdülő) teleknél maradva elmondhatjuk, hogy jó néhány üdülő övezet keletkezett szemünk láttára és megfigyelhettük, a telkek hasznosításának folyamatát. A telek beépítése folyamatosan történik. Indult a kerítéssel, ideiglenes épület emelésével, nyaraló alapozásával, és a tulajdonos anyagi lehetőségeihez képest több év alatt nyeri el végleges formáját.

Félő tehát, hogy a tartós földhasználat intézményének bevezetése a jelzett területre csak

„tőkeerős" állampolgárok számára jelent megoldást, olyanoknak, akik anyagi helyzetük jóvoltából más módon is ki tudnák, illetve tudják elégíteni igényeiket.

Napjainkban a nagyvárosi betonrengetegben élő ember számára egyre inkább effektív szükségletté válik az, hogy hétvégén kiszabaduljon a mindennapos idegőrlő forgatagból, regenerálódjék. Aligha lehet vitás — noha feltétlenül szükség van rá —, hogy ez, egy kéthetes vállalati üdüléssel megoldható lenne. Úgy gondolom, nem kíván különösebb bizonygatást a hétvégi telkek szükségessége, a dolgozó emberek rendszeres kikapcsolódásának biztosítása, véleményem szerint azonban ezt a kérdést az átlagember számára a tartós földhasználati jogviszony bevezetése nem oldotta meg.

Folytatva tovább a tartós földhasználati jog megszerzése eseteinek taglalását, a következő jogviszonyt keletkeztető jogcím az építési telkeknél az épület tulajdonjogának megszerzése.

Először is tisztázni kell az ingatlanon emelt épület tulajdonjogi sorsát. A tartós földhasználatnál a felépítmény tulajdonjoga az építőt illeti, nem érvényesül tehát az „aedificium soló cedit" elve, a fődolog és az alkotórész tulajdonjogi egysége. Az épülettel tehát a tulajdonos — jogszabályi keretek között — szabadon rendelkezik, azt — többek között — el is idegenítheti. Erre az esetre a telek vonatkozásában szerződéskötési kötelezettséget ír elő az 5/1977. ÉVM—PM—IM sz. együttes rendelet 9. §-ának (2) bekezdése: „Ha a használó az építési telken létesített lakó-, illetőleg üdülő épületen (lakáson üdülőegységen) fennálló tulajdonjogát másra átruházza, a használati jogra vonatkozó szerződést a használatba adónak az új tulajdonossal az építési telek területének változatlanul hagyásával kell megkötnie." Az építési telek használati jogát a beépítési kötelezettség teljesítése előtt átruházni nem lehet."

A következő szerzési — egyidejűleg megszűnési — jogcímet az 1976. évi 33. sz. tvr. 6. § (1) bek. b) pontja úgy határozza meg, hogy: „a földhasználati jog, illetőleg az épület tulajdonjogának átruházásával".

Építési telkeket alapul véve a jogszabályhelynek csak a második része lehet érdekes, ugyanis az ingatlan használati jogát a beépítési kötelezettség teljesítése előtt átruházni nem lehet, ha viszont felépítmény van az ingatlanon, úgy annak átruházása szerződéskötési kötelezettséget von maga után a használatba adó oldaláról.

Mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanoknál — mint azt látni fogjuk — a 6/1977. MÉM—ÉVM—PM—IM sz. együttes rendelet 4. §-ának (5) bekezdése kizárja a mezőgazdasági termelés céljára tartós használatba adott ingatlan használati jogának élők közötti átruházását.

Mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanra is emelhető — az építésügyi szabályoknak megfelelő — gazdasági épület (pl. szőlő művelési ágú ingatlan esetében pince, présház). A jogi szabályozás egy ilyen vagy ehhez hasonló esetre nézve nem tartalmaz rendelkezéseket; nevezetesen megáll-e ilyen esetben — az előbbiekben ismertetett — épület tulajdonjogának megszerzése utáni szerződéskötési kötelezettség. Véleményem szerint — analóg — a tartós földhasználati jogviszonyban való alanyváltozást — szerződéskötési kötelezettséget ilyen esetben is alkalmazni kell.

Nem egészen érthető tehát az idézett törvényhely első fordulata a földhasználati jog átruházását illetően.

Végül az utolsó szerzési mód, az öröklés. Az öröklés a Ptk. szabályai szerint történik, a tartós használati szerződés jogosultja az lesz, aki egyébként a föld tulajdonjogát örökölné.

A tartós földhasználati jogviszony keletkezésével foglalkozó részben eddig az építési telkek körét tekintettük át. A mezőgazdasági termelés céljára használatba adott ingatlanoknál a jogviszony hasonlóképpen keletkezik, mint az építési telkeknél. Lényeges eltérést a tartós használat díjánál találunk. A 6/1977. MÉM—ÉVM—PM—IM sz. együttes rendelet rendelkezik a nagyüzemileg nem hasznosítható földek tartós használatba adásáról.

Ennek 9. §-a (1) bekezdésében úgy rendelkezik a díjtétel tekintetében, hogy az a hasonló földrészletek forgalmi értéke 50%-ánál több nem lehet. E mellett adható részletfizetési kedvezmény és halasztás is a használatbavételi díj megfizetésére. A mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanok tartós használatba adása bevezetésének konkrét célja nem lehet vitás: a nagyüzemi művelésre nem alkalmas területek megművelésének biztosítása.

Az előbbiekben láthatjuk, hogy a termelőszövetkezet is adhat mezőgazdasági rendeltetésű földet tartós használatba tagjai és alkalmazottai részére. A nagyüzemi módon meg nem művelhető ingatlanok ilyen fajta hasznosítása a termelőszövetkezeteknek komolyan az érdekében áll, ugyanis az 1976. évi 34. sz. tvr-rel módosított 1967. évi IV. törvény — a földtörvény — 17. §-ában foglaltak szerint a semmilyen formában nem hasznosított mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanokat térítés nélkül állami tulajdonba kell venni, és tanácsi kezelésbe adni. Az utóbbi években egyre erősödő tendencia termelőszövetkezeti tagságunk átlag életkorának emelkedése — elöregedése. Mind több és több közös gazdaságban vezetik be az ún. „eszmei háztájit", vagyis a termelőszövetkezet átlagterméséhez igazodó terménymennyiséget kap a tag, illetve alkalmazott és nem ő műveli meg az ingatlant, nem ő takarítja be háztáji földjéről a termést. Ez érthető az idős embereknél, de érthető a fiatal szakembereknél is. Ilyen helyzet mellett nehezen képzelhető el, hogy országos viszonylatban jelentős lesz azoknak a tagoknak, illetve alkalmazottaknak a száma, akik mezőgazdasági rendeltetésű ingatlant vesznek tartós használatba.

A másik oldala a dolognak az, hogy tudvalevően az elterjedőben levő termelési rendszerek nagy kapacitású erőgépekkel dolgoznak, amelyek felhasználása pár holdas területen nem gazdaságos, ennek következtében elképzelhető, hogy újabb területek válnak nagyüzemi művelésre alkalmatlanná.

A földtörvény idézett rendelkezése értelmében ezek a földek állami tulajdonban és tanácsi kezelésbe kell hogy kerüljenek. Félő, hogy a tanácsok Végrehajtó Bizottságainak szakigazgatási szervei sem tudnak az ilyen földek megfelelő hasznosításáról gondoskodni.

A tartós földhasználatról szóló jogszabályok gyakorlatban való alkalmazásáról jelenleg még nem beszélhetünk, megfelelő gyakorlat híján pedig csak találgatni lehet. Az előbbiekből kitűnően úgy vélem, hogy a tartós földhasználat a mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanok tekintetében sem jelent megfelelő megoldást. Véleményem szerint az elsődleges népgazdasági cél az — utalnék az MSZMP XI. Kongresszusán elhangzottakra —, hogy a mezőgazdasági művelésre alkalmas területeinket maradéktalanul hasznosítsuk. Talán megoldható lenne ez, ha a nagyüzemi módon nem hasznosítható ingatlanokat mérsékelt (jelképes) használati díj ellenében adnánk használatba, vagy haszonbérbe. Elképzelhető, hogy országos viszonylatban több hasznot jelentene a szóban forgó ingatlanok akár térítésmentes megművelése is, mint több száz hektárnyi parlagon álló terület, melynek esetleg egy részét az illetékes szervek tartós használatba tudják adni, viszonylag magas használatbavételi díj ellenében.

Üdülőövezetekben valószínűleg lenne keletje a 200—300 □-öles zártkert ingatlanoknak, amelyek hétvégi telek célját is szolgálhatnák, ezeken a területeken azonban a jogalkotó a mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanok tartós használatbaadását kizárta.

„Hétvégi telken" nem kellene feltétlenül belterületi üdülőövezetben elhelyezkedő építési telket érteni; célszerű lenne ezt a fogalmat kiterjeszteni a szóban forgó zártkerti ingatlanokra is. Ennek célszerű indoka az lehet, hogy ha egy mezőgazdasági rendeltetésű ingatlan — ha ez a hétvégi telek funkcióját is betölti — legalább $^2/_3$ részben céljának megfelelően kerül hasznosításra. Ez a megoldás jó egy részről a pihenni vágyó dolgozóknak, de talán ennél is fontosabb, hogy az — hasznosító hiányában — nem hever parlagon. Megfontolandó kérdésnek tartom az előbbiek alapján a tartós földhasználati jogviszony tárgyi körének kiterjesztését az üdülőövezetekben elhelyezkedő zártkerti mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanokra is.

A továbbiakban röviden a tartós földhasználati jogviszony megszűnésének eseteivel kívánok foglalkozni. A megszűnési esetek részben egyeznek a keletkezési esetekkel — úgy mint az épület tulajdonjogának átruházása, a szerződés jogosultjának halála (öröklés), melyekkel előbbiekben részletesen foglalkoztunk. A legáltalánosabb megszűnési mód a szerződésben meghatározott idő eltelte, mikor is a jogviszony megszűnik; hasonlóképpen, ha az ingatlanon emelt felépítmény megsemmisül.

Megszűnhet a tartós földhasználati jogviszony lemondással is, ha a jogosult a mezőgazdasági termelés céljára használatba adott ingatlanról bármikor, az építési telek használati jogáról a beépítés előtt lemondhat. A lemondás elfogadása a földtulajdonos, illetőleg a kezelő részéről kötelező. Ilyen esetekben természetesen a használatbavételi díj időarányos része visszatérítésre kerül. Építési telek esetében, ha a jogosult nem teljesíti a beépítési kötelezettségét, a jogszabály kogens rendelkezése folytán megszűnik a jogviszony, ugyanígy, ha az épület lebontását rendelték el.

A földhasználati jog visszavonása jogcímén szűnik meg a tartós földhasználati jogviszony az ingatlan tekintetében — ha rendeltetésétől függetlenül — kisajátítási eljárásnak lenne helye.

Végül sajátos megszűnési jogcím a mezőgazdasági termelés céljára használatba adott ingatlanoknál a művelési kötelezettség huzamos időn keresztül való nem gyakorlása. Nem más ez a rendelkezés, mint ami az 1965. évi 19. sz. tvr. és a végrehajtása tárgyában kiadott 19/1965. Korm. sz. rendelet szabályoz, vagyis, hogy a felszólítás ellenére műveletlenül hagyott mezőgazdasági ingatlanokat kártalanítás nélkül állami tulajdonba kell venni. Mivel a tartós használatba adott ingatlanok állami, vagy termelőszövetkezeti tulajdonban, illetőleg használatban állnak, így a használati jog megvonására kerülhet sor.

Vass János

SZEMLE

*Merre tart a közigazgatástudomány?**

I.

Nem mindennapi művel gazdagodott szakirodalmunk, amikor megjelent Lőrinc Lajos, Nagy Endre és Szamel Lajos könyve a közigazgatás kutatásának külföldi tudományos irányzatairól.[1] Ez a könyv „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" c. kutatási főirányban meginduló tudományos munka irányítóinak előrelátását, alaposságát dicséri. Jól látták, hogy a hazai kutatások megalapozásához kitekintésre van szükségünk a nagyvilágba, hogy tájékozódnunk kell, milyen felfogásban vizsgálják a közigazgatást külföldön. E program jegyében kaptak megbízást és támogatást a szerzők külföldi országok szakirodalmának szintetizáló feldolgozására. Tanulmányutak, művek százainak elmélyült, értékelő tanulmányozása, magas színvonalú kutatómunka eredménye e könyv. Köszönet illeti ezért a szerzőket és a szervezőket, mert a hazai tudomány nagy segítséget kapott — a kis országok kutatóit különösen fenyegető — provincializmus megelőzésére, illetőleg leküzdésére!

Nem előzmények nélküli e vállalkozás tudományágunk történetében. A burzsoá magyar közigazgatástudomány jeles képviselői, elsősorban Ereky és Magyary nemcsak széles körben tájékozódtak koruk tudományának külföldi eredményeiről, hanem — az itthoni kutatásoknak nemzetközi horizontot adva — műveikben közvetítették is ezeket. Az előzmények közé sorolhatók a nemzetközi kitekintést is segítő, az államigazgatás tudományos vizsgálatának új útjait kereső 1963. évi pécsi és 1975. évi szegedi tanácskozások,[2] csakúgy, mint néhány, nagy külföldi tudományos anyagot feldolgozó monográfia.[3]

A nemzetközi méretű tudományos tájékozódás iránti igény hazánkban az utóbbi években erősen megnövekedett. A kiemelt kutatási főirány kormányzati támogatása folytán is újabb és újabb intézmények kapcsolódnak be a közigazgatást szolgáló kutatásokba, s örvendetesen növekszik az államigazgatásban, főként a tanácsi szerveknél dolgozó gyakorlati szakemberek elméleti érdeklődése és munkássága is. Minden kutató és kutatást szervező intézmény szembe kerül azzal az alapproblémával, hogy milyen tudományos megközelítésben vizsgálja témáját. A válaszadáshoz mellőzhetetlen annak ismerete, hogy más országokban milyen utakat jártak és járnak. Ebben a tájékozódásban kitűnő támasz a három szerző műve. Mind a szocialista, mind a tőkés országok tudományának áttekintését nyújtó tanulmányok kiszélesítik a látókört, módot adnak arra, hogy hazai problémáinkat a sikeres vagy sikertelen külföldi kísérletek fényében is lássuk. A kutatót ugyan elsősorban az érdekli, hogy témáját illetően milyen eredményekre jutottak külföldön, de az ilyenfajta információk megszerzésének és helyes értékelésének feltétele a széles nemzetközi áttekintés, a tájékozódás képessége. Ez a könyv éppen ebben adja a legnagyobb segítséget. Bár csak hat külföldi ország közigazgatástudományáról kapunk képet, mégis megkockáztathatjuk annak állítását, hogy ezáltal megismerhető *minden lényeges kutatási irányzat*, amelyyel ma a világon a közigazgatástudományban számolnunk kell.

A különféle tudományos irányzatokról kapható tájékoztatás különösen azért értékes, mert a tanulmányokban a szerzők rendkívül gazdag irodalmi anyagot dolgoztak fel, s így az olvasó rendszerezetten kézhez kapja a vizsgált ország közigazgatástudományi munkái javának irodalomjegyzékét is. A tájékozódást szolgálja, hogy a szerzők a standard művekről kiemelten adnak tartalmi ismertetést is. A könyvből így összeállítható a világ szinte valamennyi jelentős közigazgatástudományi művének listája, s maga a könyv a standard munkák megismerésére serkent s ezzel a kutatók, az oktatók, a gyakorlati szakemberek számára jól használható eszközzé válhat.

A vizsgált ország közigazgatástudományáról kapott kép teljességét tekintve a tanulmányok eltérőek. Minden szerző rákényszerült ugyan kisebb-nagyobb önkorlátozásra, mégis a Német Szövetségi Köztársaság tudományáról teljesebb képet kapunk, mint pl. a lengyelről. (A szerző itt nem is kívánt általános áttekintést adni.) A szovjet tudományt áttekintő tanulmány is főként az új tudományos irányzatokat helyezi fókuszba, s az utóbbi években egyre gazdagabb termést nyújtó jogtudományi irodalomból csak ízelítőt ad.

Az irodalmi anyag feldolgozásának célját tekintve bár egyik tanulmány szerzője sem szorítkozott csupán korrekt információközlésre, az egyéni értékelő vélemény funkcióját és súlyát tekintve a tanulmányok között különbségek vannak. (Nagy Endre ennek szerzőtársainál nagyobb teret szentelt.)

Jó érzékkel határozták meg és hangolták össze a szerzők a feldolgozás és az anyagközlés módszerét. Az általános kép, a kivehető tendenciák összefoglaló bemutatása mellett minden tanulmány nagy teret szentel a kiemelkedő művek és a kimagasló tudományos egyéniségek nézetei részletesebb elemzésének is.

II.

Úgy gondolom, e könyv bemutatásakor a recenzensnek sajátos feladata van. Hozzájárulhat ahhoz, hogy a könyv betöltse funkcióját a közigazgatás fejlesztését célzó hazai kutatások szolgálatában. Nem-

---

* Lőrinc Lajos—Nagy Endre—Szamel Lajos: A közigazgatás kutatásának tudományos irányzatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1976.

[1] A kötet 7 tanulmányt foglal magában. *Lőrinc* Lajos a szovjet, az amerikai és a francia tudomány helyzetéről írt tanulmányt. *Nagy* Endre tanulmányai a Német Demokratikus Köztársaságban a vezetéstudományi koncepcióról, illetőleg a lengyel közigazgatásszociológiáról szólnak. *Szamel* Lajos tanulmányainak tárgya a közigazgatástudomány fejlődése a Német Szövetségi Köztársaságban, illetőleg a magyar közigazgatástudomány.

[2] A pécsi szimpozion anyagát, „Az államigazgatás-tudomány feladatai a szocialista országokban" c. kötetben (Tankönyvkiadó, Budapest, 1964.), a szegedi tanácskozás anyagát pedig a „Les orientations principales des recherches sur l'administration publique", illetőleg „Glavnüe napravlenyija naucsnüh isszledovanij v oblasztyi goszudarsztvennovo upravlenyija" c. két nyelvű kötetben (A MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa, Budapest, 1977.) adták közre.

[3] Elsősorban *Szamel* Lajos „Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái" c. (Budapest, 1963.) és *Szentpéteri* István „Az igazgatástudomány szervezéselméleti alapjai" c. (Budapest, 1974.) monográfiájára gondolunk.

csak a könyv értékeire a figyelem felhívásával, nemcsak arra utalással, hogy kik és mit meríthetnek belőle. Azzal is, hogy megkísérli a tanulmányok alapján kirajzolódó általános tendenciáknak, a különböző országokban érvényesülő tudományos törekvések közös jegyeinek összegzését, s ennek alapján néhány tanulság megfogalmazását.

A közigazgatás-kutatás talán legfontosabb, nemzetközi méretekben egyetemesnek tekinthető jellemzője, hogy *a közigazgatás multidiszciplináris vizsgálódások tárgyává vált.* A bemutatott könyv témája, hogy ez a multidiszciplinaritás a különböző országokban miként jelentkezik. A szerzők bizonyítják azt az általános felismerést főként az európai kontinens országaiban, hogy a közigazgatás egyoldalú, jogtudományi megközelítése önmagában már nem alkalmas a bonyolulttá vált közigazgatási tevékenység tudományos interpretálására. (Köztudomásúan sajátos az amerikai tudományfejlődés útja. Az amerikai közigazgatás eddigi tudományos vizsgálatát ti. éppen a jogtudományi kutatások hiánya jellemzi. Sajátosan alakult a helyzet az elmúlt évtizedekben a Német Demokratikus Köztársaságban is. A közigazgatási jog önálló jogágiságának korábbi tagadása folytán itt nem a jogtudományi nézőpont meghaladása került napirendre, hanem ellenkezőleg, az újabb fejlődési szakaszban éppen a közigazgatási jogtudomány rehabilitására, létjogosultságának elismerésére törekvés a jellemző.)

A könyv tanulmányaiból kitűnik, hogy a közigazgatás kutatásának multidiszciplinitásáról kétféle értelemben beszélhetünk. Egyrészt abban az értelemben, hogy valamiféle „nem jogi", önálló közigazgatástudomány művelése igényével felhasználják más tudományok nem közigazgatási célú eredményeit és ismeretanyagát, és ezzel együtt, a szintézisteremtés óhajával a kutatás tárgyát többféle tudomány megközelítési módjával, módszerével vizsgálják. Másrészt multidiszciplináris a közigazgatás tudományos kezelése abban az értelemben is, hogy több tudományág kutatási körébe vonta a közigazgatást, más tudományok képviselői közigazgatási jelenségek vizsgálatára is vállalkoznak. Egyrészről tehát a közigazgatás szakkutatásába vonják be a legkülönbözőbb tudományok nézőpontjait és eredményeit, másrészről alapjában véve nem közigazgatási tárgyú tudományok terjesztik ki kompetenciájukat a közigazgatásra is.

A könyv szerzőinek egyik fő törekvése annak felderítése volt, hogy vajon a vizsgált országokban létrejött-e, kialakult-e már egy olyan nem jogi ismeretanyagú, *önálló közigazgatástudomány,* amelyet a közigazgatás szaktudományának tekinthetünk? Egy ilyenfajta tudomány megteremtésének kísérleteit a szerzők főként a Szovjetunió, a Német Szövetségi Köztársaság és Franciaország szakirodalmában figyelhették meg.

A tanulmányok szerzőinek elemzése szerint a közigazgatás kutatásának új irányzata iránti igény mindhárom országban lényegében azonos forrásból fakad. Egyrészt abból a felismerésből, hogy a közigazgatás nem azonosítható pusztán a jogalkotással és a jogszabályok érvényesítésével, hogy a közigazgatás nem ismerhető meg pusztán a jogból. Másrészt a közigazgatás gyakorlatának és az államvezetésnek a közigazgatás fejlesztéséhez, hatékonyságának növeléséhez nem elégségesek a közigazgatási jogtudomány által nyújtható eredmények. A jogalkotás és a jogalkalmazás elméleti megalapozásához a jogtudomány komoly segítséget nyújthat, a közigazgatás optimális szervezetéhez és működéséhez azonban nem tud elégséges elméleti bázist adni.

A Szovjetunióban a tudománnyal szembeni új elvárások az igazgatástudomány koncepciójának körvonalazását vonták maguk után. A szovjet művek alapján Lőrinc arra a véleményre jut, hogy a vitákból az igazgatástudomány mint önálló tudományág felfogása került ki győztesen (28. old.)[4] A tudomány tárgyát illetően kialakult három irányzat (29—35. old.) közül az nyer egyre szélesebb teret, amely igazgatástudományon nem általános igazgatástudományt, hanem lényegében közigazgatástudományt ért (33. old.)[5] A szovjet szerzők a közigazgatástudomány komplex jellegét hangsúlyozzák (29. old.). Egyetértés van a közigazgatástudomány és a közigazgatási jogtudomány viszonyát illetően is, abban ti., hogy két különböző tudományról van szó. (43. old.)[6] Lőrinc Lajos áttekintést ad a komplex szemléletű szovjet művek alapján az új tudományos irányzat első eredményeiről. A feldolgozott legfontosabb témák az államigazgatás *struktúrája* és az államigazgatás *funkciói* témakörökbe koncentrálódnak. A struktúrát illetően a szervezési-technikai alapelvek kidolgozása, a területi-termelési elv tartalmának meghatározása, a lineáris, funkcionális elv, a struktúrát meghatározó tényezők kutatása, a formális és nem formális struktúrák közti sajátos megkülönböztetés a tudományos munkák tárgya.[7] Nagy téma az igazgatás automatizált rendszerének (ASZU) elméleti megalapozása is. A funkció-vizsgálatok körében az operatív és a feladatfunkciók különböző megközelítéseivel találkozhatunk. Lőrinc a funkciók közül a döntéshozatal irodalmát emeli ki, mert úgy ítéli meg, hogy a szovjet közigazgatástudomány ennek kutatásában haladta meg leginkább a jogtudományi eredmé-

4 A zárójelbe tett számok a könyv hivatkozott részeinek oldalszámait jelentik.

5 E tudomány módszerét illetően — Lőrinc tájékoztatása szerint — általánosan elfogadottnak tekinthető Jampolszkaja véleménye. Aszerint a módszer elemei a strukturális funkcionalizmus, a történeti szemlélet alkalmazása és a konkrét szociológiai kutatások eredményeinek hasznosítása (40—42. old.).

6 Lőrinc az államigazgatási kutatások új irányzatáról különösen a következő szovjet művekre hívja fel a figyelmet: *Jampolszkaja,* A. C.: Nauka upravlenyija i nauka adminisztratyivnogo prava. Izvesztija na Insztituta za Pravni Nauki. XXVI. kötet; *Afanaszjev,* V.: A társadalom tudományos irányítása. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969; *Piszkotyin,* M. I.—*Lazarev,* B. M.—*Szallisceva,* N. G.—*Tyihomirov,* Ju. A.: O nauke upravlenyija. Szovetszkoje goszudarsztvo i pravo. 1964. 9. sz.; *Jampolszkaja,* C. A.: O metodologii nauki upravlenyija. Szov. gosz. pravo. 1965. 8. sz.; *Manohin,* V. M.: O predmete i zadacsah nauki upravlenyija v szovremennüj period. Szov. gosz. pravo. 1965. 2. sz.; *Petrov,* G. I..: L'objet de la science de l'administration. Annuaire de l'U. R. S. S. C. N. R. S Paris, 1969; *Tumanov,* G. A.: Organyizacija upravlenyija v szfere ohranü obscsesztvennogo porjadka. Moszkva, Juriszgyicseszkaja lityeratura, 1972; *Jampolszkaja,* C. A.: Nyekotorüje voproszi metodologii nauki upravlenyija. Pravovegyenije, 1966. 3. sz.

7 Lőrinc többek között a következő munkákra hivatkozik: *Visnyakov,* V. G.: Sztruktura i statü organov szovjetszkogo goszudarsztvennogo upravlenyija. Moszkva, Nauka, 1972; *Manohin,* V. M.: Porjadok formirovanyija organov goszudarsztvennogo upravlenyija. Moszkva, Goszjuriszdat. 1963; *Kozlov,* V. Ju.: Upravlenyije v oblasztyi adminisztratyivno-polityicseszkoj gyeljatyelnosztyi szovjetszkogo goszudarsztva, Moszkva, Izdatyelsztvo MGV. 1961.

nyeket. A kutatásokat főként Tyihomirov munkája alapján mutatja be.[8]

A *Német Szövetségi Köztársaságban* kialakult új irányzatot Szamel Lajos nagy lélegzetű tanulmányában közigazgatástani, illetőleg igazgatástudományi irányzatnak nevezi. Megállapítja, hogy a közigazgatástaninak nevezett irányzathoz nagyon különböző alapállásból induló művek szerzői sorolhatók (283. old.). Közös sajátosságuk, hogy valamilyen módon elhatárolják magukat a közigazgatási jogtudományi irányzattól (277. old.). A kizárólag jogtudományi nézőpontú irányzat meghaladására a II. világháború utáni első jelentős kísérletként Szamel Lajos *Hans Peters* könyvét emeli ki.[9] Ezt a közigazgatás átfogóbb ábrázolására törekvés jellemzi, úgy, hogy a jogtudományi vizsgálatokat egyéb szempontú (szervezési, igazgatás- és jogpolitikai) megközelítés egészíti ki (290. old.). Az NSZK-ban a közigazgatást reprezentatív termékének tekintik *Werner Thieme* művét (294—295.).[10] Ez a szerző kísérletet tesz a közigazgatástan elméleti megalapozására. Szamel Lajos részletesen bemutatja és értékeli a Thieme által kifejtett elméleti koncepciót (295—305. old.). Thieme közigazgatástanát értékelve Szamel elismeri ugyan érdemét, a jogtudományihoz képest új kutatási irány megalapozására tett kísérletét, de Thieme könyvét sem minősíti olyannak, amely ténylegesen produkálna egy közigazgatástani elméletet (304. old.).

Az amerikai hatásra kifejlődött, *igazgatástudományinak* nevezett irányzatba sorolható műveket — ezek közül Szamel a „Verwaltung" c. kötetet[11] emeli ki (316—319. old.) — az igen összetett tárgykör és a tárgyak nem jogtudományi kezelése jellemzi. A szerzők a közigazgatásban is az igazgatás általános törvényszerűségeit kutatják, illetőleg ezek világában vizsgálják a közigazgatást. Hazai viszonylatban is érdeklődésre tarthat számot az ilyen művek tematikája, amelyről Szamel Lajos jó összefoglalást ad (320—321. old.).

Franciaországban a hatvanas évek közepén körvonalazódott a kutatásoknak az az új irányzata, amelyet Lőrinc Lajos igazgatástudományként jelöl. Tanulságosak azok a közigazgatástudomány (science administrative) meghatározását célzó álláspontok, amelyeket Lőrinc francia szerzőktől idéz (360., 361. old.). Ezekből kitűnően az új tudomány a jogtudománytól eltérően az igazgatás tényleges működését vizsgálja, azt a tevékenységet, amelyet a közigazgatási jog szabályai által meghatározott funkciók teljesítése érdekében végeznek, ez a tudomány az igazgatási tények differenciáltabb feltárását teszi lehetővé. (360. old.). Lőrinc a közigazgatástudományi irodalomból kiemeli „Az igazgatástudomány kézikönyve" c. kötetet,[12] amely harminckét szerző, többségükben jogász műve (361—362. old.). Tematikája eltér a szokásos jogi munkákétól. Közigazgatástudományi alkotásnak tekintik *Gourney* könyvét is („Bevezetés az igazgatástudományba").[13] Ez komplexebb ugyan, mint a szervezetszociológiai munkák, de a közigazgatásról a különböző tudományok által produkált ismereteket csak egymás mellé helyezi, azok szintézisét azonban nem tudta megteremteni (363. old.). Gourney az igazgatástudományt (a közigazgatástudományt) olyan társadalomtudományi ágazatnak tartja, amely leírja és magyarázza a közigazgatás struktúráját és működését, amely „a szociológiára támaszkodva szoros kapcsolatban áll a politikatudománnyal, a jogi, a technikai és a humán tudományokkal." (363. old.). Gourney különböző témákat egyidejűleg több tudományos megközelítésben tárgyal, pl. a szervezetet, a személyzetet, a működést szociológiai, majd szervezéselméleti, politikatudományi, esetenként pszichológiai, jogi nézőpontból mutatja be, felhasználva a különböző irányzatok körében írott munkákat. A Gourney által képviselt irányzatot az irodalom közigazgatásjog-szociológiainak is nevezi, mert azt vizsgálja, miként hatályosulnak a közigazgatási jog szabályai.

A francia közigazgatástudomány komplex jellegét, vagyis a politikatudományi, a szociológiai és a jogi megközelítés alkalmazását mutatják az egyetemi tankönyvek is, különösen az 1967-ben megjelent Administration publique.[14] A könyvről adott áttekintés jól érzékelteti, mennyiben adott többet a szerzők komplex szemlélete a szűken értelmezett közigazgatási jogtudományi tankönyveknél.

E három ország új tudományos törekvéseinek áttekintése után az olvasó osztja Szamel és Lőrinc *végkonklúzióját*. Azt ti., hogy a közigazgatási jogtudománytól rendszertanilag elkülöníthető, önálló, új, közigazgatási tárgyú szaktudomány megteremtése eddig inkább csak program-, célkitűzés, s a kialakulás folyamata még a kísérletek szakaszánál tart. Minden esetre a vizsgált országokban jelentős művek születtek, amelyek valóban nem tekinthetők a hagyományos értelemben vett jogtudományi műveknek.

Az „új tudományág" *tárgykörét* tekintve közös vonás, hogy azt lényegesen szélesebben vonják meg, mint a közigazgatási jogtudomány esetében. A jogtudomány tárgya a közigazgatásra vonatkozó jog, a jog alkotására és érvényesítésére, a jogalkalmazásra irányuló tevékenység. Az új tudomány tárgya maga a közigazgatás mint szervezet és mint működés, a közigazgatás jelenségeinek összessége, sőt a közigazgatás környezete, a közigazgatásra ható tényezők és a közigazgatás társadalmi hatása is. (Más kérdés az, hogy egyes felfogásokban az új tudomány és a jogtudomány tárgyai között erősebb, gyengébb átfedések vannak.)

A tudomány *célját, funkcióját* illetően is többé-kevésbé kirajzolódik a különbség a közigazgatási jogtudományhoz képest. Ezé a jogalkotás, a jogalkalmazás tudományos szolgálata, a nem jogi szemléletű közigazgatási tudomány célja,

8 Lőrinc Lajos által feldolgozott ilyen tárgyú művek közül néhány: *Sadrin, P.*: Podgotovka i primjatyije upravlencseszkogo resenyija. Jakutszk, 1970.; *Tyihomirov, Ju. A.*: Upravlencseszkoje resenyije. Moszkva, Nauka, 1972.

9 *Peters, Hans*: Lehrbuch der Verwaltung. Berlin—Göttingen—Heidelberg. 1949.

10 *Thiemer, Werner*: Verwaltungslehre. Köln—Berlin—Bonn—München, 1967.

11 Verwaltung. Eine einführende Darstellung. Berlin, 1965. (Szerk. Fritz Mortein Marx.)

12 Traité de science administrative. Paris, Monton, 1966.

13 *Gournay, Bernard*: Introduction à la science administrative. Paris, Librairie Armond Colin, 1966.

14 *Gournay, Bernard— Kesler Jean-François—Siwek-Pouydesseau, Jeanne*: Administration publique. Presses Universitaires de France, Paris, 1967.

viszont mindenütt a politikai értelemben vett hatékonyság, a struktúra és a működés optimumának szolgálata.

Úgy tűnik, az önálló tudományág létét (esetleg még létjogosultságát is) főként az elméleti alapok, az *elméleti rendszer* terén lehet leginkább megkérdőjelezni. A számtalanszor hangsúlyozott komplexitás éppen az, ami erős kétségeket hagy afelől, vajon megvan-e már e tudományban a tudományos alapelvek, tételek összefüggő rendszere. A tanulmányozott művek alapján a könyv szerzői ezt a kétséget nem oszlathatták el. Szamel és Lőrinc azt kutatták, hogy létre sikerült-e hozni a különböző tudományos megközelítések eredményeiből a szintézist, valami olyan egységes rendszert, amely már minőségileg különbözik az alkotóelemeket szolgáltató tudományágaktól, de azok összességétől is. Sorra olvashatjuk szerzőink tagadó válaszait.

Hasonló a helyzet az új tudományág *ismeretanyagával* is. A közigazgatástudományinak minősíthető munkák többségéről azt a megállapítást olvashatjuk, hogy a közigazgatásról, annak egyes jelenségeiről többféle tudomány eredményeit foglalják össze, illetőleg különféle tudományos megközelítésből származó eredményeket tartalmaznak. (Ezek vagy a mű szerzőjének eredeti kutatásából származnak, vagy más művekből.) Nem beszélhetünk tehát valamiféle speciális ismeretanyagról, amelyet közigazgatástudományinak nevezhetnénk, amelyet csak ez nyújthat, és más tudomány nem. Némileg más a helyzet azoknál az irányzatoknál, amelyek valamiképpen kapcsolódnak az amerikai *igazgatástudományi irányzathoz,* pontosabban a scientific managementnek ahhoz a vonalához, amelyet Henry Fayol nyomdokain elsősorban Gulick és Urwick fejlesztettek ki, s amelyet Lőrinc adminisztratív management-ként említ. (Szentpéteri idézett műve 158. oldalán ezt az irányzatot — J. G. March és H. A. Simon nyomán — departmentalizációs irányzatnak nevezi.) Ez az irányzat az általános igazgatás- (szervezés-) tudomány által feltárt igazgatási törvényszerűségek alapján vizsgálja a közigazgatást, mint az igazgatás egyik fajtáját. Anélkül, hogy itt ennek a fayoli eredetű irányzatnak az értékelésébe bele bocsátkozhatnánk, annyit megállapíthatunk, hogy az általános igazgatástudomány képes volt olyan törvényszerűségek feltárására, olyan tételek, elvek és összefüggések rendszerbe foglalására, amelyeket más tudományok addig nem produkáltak. (Nem véletlen, hogy Magyarországon is ennek az irányzatnak volt a legnagyobb hatása.)

Mit állapíthattak meg szerzőink a nem jogi aspektusú közigazgatástudomány *módszeréről?* Az alapvető válasz itt is a módszer komplexitása, vagyis az, hogy az ilyen szemléletű tudományos munkákban többféle tudomány módszerét alkalmazzák. Nincs tehát speciális módszere az új tudományágnak, legfeljebb az alkalmazott módszerek együttese tekinthető speciálisnak.

Mindezek alapján egyet lehet érteni Szamel Lajos azon megállapításával, hogy ki lehet ugyan tűzni, célként egy szintetizált közigazgatástudomány megteremtését, ma azonban még ettől messze vagyunk, s egyelőre közvetlenebbül megvalósítható feladatként csak azoknak a nézőpontoknak a számbavételét tekinthetjük, amelyekből a közigazgatás vizsgálata eredménnyel kecsegtet (315. old.).

III.

Nézzük meg ezek után, mit tudhatunk meg a könyvből a *közigazgatással foglalkozó egyéb tudományágakról!*

Az európai kontinens országaiban az új törekvések ellenére is változatlanul vezetőszerepe van a *közigazgatási jogtudománynak.* Bár a tanulmányok e tudomány mai helyzetéről nem adnak teljes képet (egyes országok esetében ui. a szerzők nem is tekintették feladatuknak a jogtudomány helyzetének elemzését), mégis kirajzolódik előttünk a közigazgatás jogtudományi kutatásának néhány új vonása. Általános jelenségként ismerjük fel a könyv tanulmányaiból e jogtudományi munkák szemléletének változását. A szovjet, a francia, és a nyugatnémet irodalom egyaránt azt mutatja, hogy a jogtudomány művelői újabban kutatási tárgyukat több oldalról vizsgálják, más tudományágak eredményeit is felhasználják, a hagyományos jogtudományi módszereket egyéb módszerekkel kombinálják. A könyv szerzői több helyen rámutattak, hogy a jogtudományi munkák és az ún. közigazgatástudományi munkák rendszertani megkülönböztetése gyakran azért okoz nehézséget, mert a jogtudomány képviselői hagyományos jogi témákat is igyekeznek komplex módon feldolgozni. A normativizmust, a dogmatikai gondolkodásra való korlátozódást túllépve, egyre inkább szemlélik a közigazgatást társadalmi valóságában és környezetében, politikai, szociológiai jelenségként. A komplexebb szemléletmód azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a jogtudomány képviselője kilép tudománya határain. A jogtudományi célok változatlansága (ti. a jogalkotás, a jogalkalmazás, a közigazgatásra vonatkozó jogi szabályozás, a közigazgatás jogi eszközei fejlesztése) ad a közigazgatási jogtudományi munkának sajátos, önálló arculatot. Az új igények folytán azonban a hagyományos célokat, a tudomány hagyományos funkcióját csak új, korszerű úton, módon lehet eredményesen szolgálni.

A burzsoá közigazgatási jogi dogmatika fejlesztésének fontos jelenségeire hívja fel a figyelmet Szamel Lajos *Forsthoff* munkáinak elemzésével.[15] Forsthoff a Német Szövetségi Köztársaság tételes közigazgatási jogának elemzése alapján nemcsak Otto Mayer jogdogmatikájának pozitív kritikáját adja, nemcsak új jogintézményekre épülő dogmatikai rendszert épít fel, hanem az imperialista állam közigazgatási jogának, sőt közigazgatási funkcióinak, tevékenységének új elméleti rendszerét alkotja meg, kidolgozva a szükségletekről gondoskodó közigazgatás (a Leistungsverwaltung) jogtudományi elméleti alapjait. Új politikai szükségletek felismerése alapján megteremti a korszerű burzsoá közigazgatási jogtudomány új irányzatát (253—263. old.). Műveinek tanulmányozása hazai viszonyok között is sok tanulsággal szolgál.

15 *Forsthoff,* Ernst: Lehrbuch des Verwaltungsrechts. 1. Band. Allgemeiner Teil. 9. Auflage. München—Berlin 1966.; Der Staat der Industriegesellschaft. München, 1971.

Sajátos helyzet alakult ki a közigazgatási jogtudományt illetően a *Német Demokratikus Köztársaságban.* Nagy Endre főbb mozzanatain keresztül felvázolja azt az utat, amelyet az NDK tudománya a közigazgatásra vonatkozó kutatásokban bejárt, s amelynek kezdőpontja 1958, a közigazgatási jog önálló jogágként való megszüntetése volt (67—76. old.). Ezt követően, kb. egy évtizeden át a közigazgatási jogi matériát az államjog körébe tartozandóként kezelték. Az államigazgatási témák tudományos kutatásában ezt az időszakot a vezetés- (szervezés-) tudomány egyeduralma jellemezte. Nagy Endre 1972—1973-ra teszi azt az időszakot, amelytől kezdve az irodalom a közigazgatási jogot ismét önálló jogágként kezeli. A Német Demokratikus Köztársaságban ekkor indul meg a hagyományos közigazgatási jogtudományi témák intenzívebb kutatása. Tudománytörténeti szempontból ezt a vargabetűt annak bizonyítékaként foghatjuk fel, hogy a szocialista közigazgatás kutatásában a közigazgatási jogtudomány tartósan nem mellőzhető. Ezt egyébként a szovjet tudomány fejlődésének egy előbbi szakasza is igazolta. (L. Lőrinc fejtegetéseit, 20—25. old.)

A közigazgatás *politikatudományi* vizsgálatának legnagyobb hagyományai az Egyesült Államokban vannak. Lőrinc Lajos erre méltán hívja fel nyomatékosan a figyelmet, mert — mint írja — az amerikai tudománynak erről az irányzatáról a magyar közigazgatástudomány nem vett tudomást. Magyary Zoltán csak a scientific management irányzat eredményeit közvetítette, holott az amerikai közigazgatásra a politikatudomány nagyobb gyakorlati hatással volt (179—180. old.). A politikatudomány három korai képviselője, Wilson, Goodnow és Villoughby tudományos tevékenysége a kormányzat munkájának segítését tűzte célul a hibák feltárása és gyakorlati igényű javaslatok kidolgozása útján.[16] A tudomány képviselői számos reformjavaslatot dolgoztak ki, s ezek jórésze meg is valósult. A kutatások fő irányába újabban a közigazgatás és a politika viszonya került.[17] A politikatudományi irányzat megerősödését a közigazgatás vizsgálatában az összehasonlító kutatások fellendülése is elősegítette. (Lőrinc főként Almond munkásságára[19] utal, 208. old.)

A politikatudományi irányzat NSZK-beli eredményeiről tanulságos információkat ad Szamel Lajos tanulmánya (248—249. old., 300 322—323. old.). Mindenekelőtt a politikatudományi (vagy az ilyen irányzatot is mutató jogtudományi, illetőleg közigazgatástani) művek feladatvállalása, tudományos célkitűzései érdemelnek figyelmet. A közigazgatási politikával foglalkozó művek az államvezetés és a közigazgatás viszonyát vizsgálják, vagy a közigazgatás optimalizálásának módját kutatják (322—325. old.). Az utóbbi törekvéseket jellemzi Szamel értékelő közigazgatási politikaként (248. old.), amelynek képviselői a közigazgatás céljait, ezek elérésének eszközeit vizsgálják, a célokat és az eredményeket vetik össze, a fogyatékosságokból kiindulva reformelgondolásokat dolgoznak ki.[19]

Számunkra különösen értékesek Lőrinc Lajos utalásai a politikatudományi törekvésekre a szovjet szakirodalomban. Ő ugyan nem minősíti a közigazgatással foglalkozó politikatudományi szemléletű műveket önálló tudományos irányzatnak (a közigazgatástudományi irányzat keretében tárgyalva ezeket), de e művekre, főként Lunyov, Tyhimorov és Sztyepanov munkáira[20] érdemes felhívnunk a figyelmet. E művek politikatudományi szemlélete elsősorban abban van, hogy a politika és az igazgatás viszonyát vizsgálják, az igazgatást mint a politikai rendszer részét szemlélik, másrészt középpontba állítják az állampolgár és a közigazgatás viszonyát, a demokrácia és a szakszerűség témakörét.

A közigazgatás tudományos vizsgálatában kétségtelenül az egyik legfigyelemreméltóbb, új jelenség a *szociológiai kutatások* megindulása. Ez részben azt jelenti, hogy a szociológia speciális területeként kifejlődik a közigazgatásszociológia, és a szervezetszociológia is jórészt a közigazgatást választja vizsgálódása terrenumaként, másrészt a közigazgatás komplex tanulmányozásában is erősödik a szociológiai szemlélet, alkalmazásra kerülnek a szociológiai módszerek.

A tanulmányokból is kitűnik, hogy a szociológia értelmezésében nemzetközi méretekben is divergáló nézetek figyelhetők meg. A szociológiai kutatásokon gyakran csak a közigazgatás tényeinek empirikus vizsgálatát értik. Ilyen értelemben vett szociológiai kutatások indultak meg a 60-as években a Szovjetunióban, Lengyelországban és a 70-es évek elején a Német Demokratikus Köztársaságban is. A három szocialista ország kutatásaiban a szociológia elsősorban mint módszer jelenik meg, mint a közigazgatás valóságának tudományos megismerését szolgáló eszköz. (A lengyel kutatásokról Nagy Endrének az az értékelése, hogy azok túljutottak az empirizmuson, a jelenség puszta leírásán, s komplexitásuk folytán elméleti jelentőségű megállapításokat is eredményeztek.[21] A nyugati irodalomban a szociológiát — bár nem egyértelműen — egyfajta társadalomelméletként művelik, olyan tudományként, amely a társadalom, ezen belül a szervezetek, a közigazgatás sajátos törvényszerűségeinek feltárására hivatott. A nyugati szociológia érdeklődésének középpontjában a közigazgatás szférájában főként a bürokrácia-elmélet áll, a közigazgatás mint szervezet szociológiai sajátosságainak kutatása.

A Szovjetunióban megindult szociológiai kutatásokról írva Lőrinc

16 Lőrinc következő műveikre hivatkozik: *Wilson,* Woodrow: The Study of Administration. Political Science Quarterly, 1887. június; *Goodnow,* Frank K.: Politics and Administration. New York, Macmillan, 1900.; *Willoughby,* W. F.: Principles of Public Administration. Washington, 1927. Institut of Government Research.

17 L. Lőrinc tanulmányában a 206—208. oldalakat.

18 *Almond,* Gabriel: A Development Appreach to Political Systems, World Politics, 1965.

19 Szamel felhívja a figyelmet Thomas *Ellwein* politikatudományi fejtegetéseire (308. old.), (bár e művet a közigazgatástani irányzat körében tárgyalja) és gazdag irodalomjegyzéket közöl a politikai irányítás és a közigazgatás viszonyát tárgyaló művekről (323. old.), továbbá a reformtörekvések jegyében született politikatudományi irodalom köréből (324. old.).

20 *Lunyov,* A. E.: Demokratizm szovjetszkogo goszudarsztvennogo upravlenyija. Moszkva, Jurigyicseszkaja litye-ratura, 1967.; *Tyihomirov,* Ju. A.: Vlaszty i upravlenyije v szocialisztics-eszkom obscseszt've. Moszkva, Jurid. Lityeratura, 1968.; továbbá *Tyihomirov;* Szocialno-politicseszkaja piroda upravlenyija. Szov. gosz. pravo, 1972. 4. sz.; *Sztyepanov,* J. M.: Szovjetszkaja goszudarsztvennaja vlaszty Moszkva, Nauka, 1970.

21 L. Nagy E. tanulmányának 154—156. oldalát!

Lajos jól jellemzi azokat az indítékokat, amelyek a többi szocialista országban is a közigazgatás új tudományos megközelítéséhez vezettek. „A szociológiai kutatások megindítása — írja Lőrinc — abból a felismerésből fakadt, hogy a szovjet társadalomkutatás nélkülözi az általános elvek verifikálására hivatott ténykutatásokat" (50. old.). A történelmi materializmus kategóriáiból logikai dedukcióval nem lehet megmagyarázni konkrét társadalmi tényeket és folyamatokat, ezek, köztük az államigazgatás konkrét elemzése szükséges. (50. old.). E felismerés jegyében indultak meg a 60-as években a Szovjetunióban is a közigazgatásra irányuló szociológiai kutatások. A több köztársaságban végzett szociológiai felmérések célja a helyi igazgatás problémáinak komplex tanulmányozása volt[22]. A *Pavlov* és *Kazimircsuk* szerkesztésében megjelent monográfia[23] szerzői az első eredmények alapján számunkra is hasznos elméleti általánosításokra is jutottak. (50. old.) Lőrinc több helyen utal arra is, hogy az igazgatástudományi célkitűzések jegyében született szovjet közigazgatási munkák alkalmazzák a közigazgatási jelenségek szociológiai megközelítését, a komplex szemlélet egyik lényeges elemének a szociológiait tartják.

A *Német Demokratikus Köztársaságban* — miként Nagy Endre tanulmánya erről tájékoztat — ugyancsak a hatvanas években indultak meg az elméleti viták a szociológia szerepéről és tudományrendszertani elhelyezéséről (92—96. old.). Éveken keresztül közigazgatásszociológiai kutatásokra nem került sor, 1972-ben azonban nagyszabású programot dolgoztak ki a helyi igazgatás empirikus vizsgálatára. Ennek tematikája nagyrészt megegyezik a korábbi lengyelországi felmérésével (97—98. old.).

A *lengyel kísérletekről* Nagy Endre nemcsak információkat nyújt, hanem az eredményeket értékelve summázza is a legfontosabb elméleti, politikai jelentőségű megállapításokat. Érzékelteti a tudományos vitákat, a különböző nézeteket a szociológiai, illetőleg az empirikus módszerek alkalmazásának szerepéről, így Wróblewski, Homplewicz, Kurszal, Zieleniewski, Starosciak, Zawadzki, Ehrlich nézeteit.[24]

A lengyel közigazgatásszociológiai kutatások nagyszabású programmal és nagy apparátussal a 60-as évek elején indultak meg. Zawadzki a kutatások célját a marxista képviseleti koncepció gyakorlati megvalósulásának a vizsgálatában határozta meg.[25]

A képviseleti és az igazgatási szervek viszonyának, az igazgatásban a társadalmi és a szakmai elemek arányának a valóságát kívánták vizsgálni. Később, az empirikus vizsgálati anyagok feldolgozása során ezek a célok kiegészültek újakkal, s a helyi igazgatás a maga egészében, az államapparátuson kívüli jelenségekkel való összefüggéseiben vált a kutatás tárgyává (133. old.).[26] A lengyel szerzők publikációi alapján Nagy Endre összegzi a felmérések legfontosabb eredményeit. Ezek a képviseleti és az igazgatási szervek viszonyára (139—140. old.), a tanácsok elnökségeinek (vb.-inak) és a szakigazgatási szerveknek a kapcsolatára (140—147. old.), valamint a szakigazgatási szervek kettős alárendeltségére, a vízszintes és a függőleges alárendeltség viszonyára vonatkoznak (147—151. old.). Felhívjuk a figyelmet tanulmányának „A konfliktusok kerülése" c. részére. Ebben rendkívül fontos szociológiai jelenséget tárgyal. A téma ékesen bizonyítja a szociológiai megközelítés hasznát, azt ti., hogy adott esetben a lengyel tanácsi mechanizmus olyan jellemzőjét sikerült feltárni és leírni, amelyet más tudományos megközelítésben nem ismerhettünk volna meg.

Izgalmas olvasmány Nagy Endre tanulmányának utolsó (V.) fejezete. Érthető, hogy a lengyel szociológiai kutatások eredményeinek és módszertanának áttekintése a szerzőt értékelő és kritikai megállapításokra is serkenti. Bírálata — főként a formális tipológizálást és az empirikus módszerrel nyert adatok értékelését illetően (V/2. és 3. alfejezet) — megalapozott, az olvasó egyetértésével találkozik. Módszertani problémák címen Nagy Endre nagyon lényeges elméleti kérdésekben is állást foglal. Nagy Endre közvetítésével bizonyítva láthatjuk a jogi-empirikus, a szociológiai módszerek hatékonyságát. A bátor lengyel kísérletek igazolják, a közigazgatás összetett valóságának megismerésében, elemzésében a szociológia eszközei a mi viszonyaink között is nélkülözhetetlenek.

Ami most már a *nyugati tapasztalatokat* illeti, az amerikai és a nyugatnémet közigazgatás-szociológiáról a tanulmányokból csak nagyvonalú áttekintést és értékelést kapunk, Lőrincz azonban részletesebben mutatja be a francia szervezetszociológiát.

Lőrinc tanulmánya arról tájékoztat (216—220.), hogy a mai *amerikai* szociológiai irodalom közigazgatási tárgyú termékein egyrészt Max Weber, másrészt a human relation irányzat hatásai érezhetők. Kimutatja, hogy az amerikai szerzők (Merton, Selznik, Gouldner, Blau) felhasználva az amerikai szociológia előbbi eredményeit bírálják a weberi teória egyes elemeit.[27] A hagyományos irányzat a weberi koncepció továbbfejlesztésére törekszik, az újabb irányzatok túllépve a weberi elméleten, a bürokráciát magatartása alapján vizsgálják.

A közigazgatási szociológia tárgya a Német Szövetségi Köztársaságban is — Szamel Lajos tájékoztatása szerint — a bürokrácia és a hivatásos közhivatalnoki kar. A bürokrácia irodalma *Max Weber* hatása alatt áll, bár érződik rajta az amerikai hatás is. Szamel főként *Otto Haussleiter* és *Fritz Morstein Marx* műveire hívja fel a figyelmet (325—328. old.).[28]

22 Az e tárgyú publikációk közül néhányra Lőrinc az 50. oldalon, Nagy E. pedig a 121. és 122. oldalon utal.

23 Upravlenyije, szociologija, pravo (Szerk.: *Pavlov*, J. V. és *Kazimircsuk*, V. B. Moszkva, Jurigy Lityeratura, 1971.

24 Munkáik adatait Nagy E. a 126—131. oldalakon közli.

25 Lásd *Zawadzki*, S.: A népi tanácsok működésének vizsgálati módszerei a Lengyel Népköztársaságban. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény, 1961. 1., továbbá *Zawadzki*, S.: Empirikus vizsgálatok a jogtudományok területén. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény, 1966. 4.

26 Felhívjuk a figyelmet a Nagy Endre által feldolgozott művekről készített bibliográfiára a 134—135. oldalon.

27 Lőrinc által feldolgozott művek közül néhány: *March*, J. G. és *Simon* H. A.: Les Organisations, Dunod, Paris, 1970., *Selznick*, Philip: TVA and the Grass Roots, Berkeley, University of California Press, 1949.; *Gouldner*, A. W.: Patterns of Industrial Bureaucracy Glencoe The Free Press, 1953. *Blau*, P. M.: The Dinamics of Bureaucracy A Study of Interpersonal Relations in Two Government Agencies, University of Chicago Press, 1955.

28 *Hausleiter*, Otto: Verwaltungssoziologie. Baden-Baden, 1969., Nomos kiadó *Morstein Marx*, Fritz: Einführung in die Bürokratie. Neuwiel, 1959.

A legrészletesebben a francia szervezetszociológiával, *Crozier*[29] és követői eredményeivel ismertet meg a könyv. „Crozier szervezetszociológiája azt bizonyítja be — írja Lőrinc Lajos —, hogy az irracionálisnak tartott bürokratikus magatartási formák nemcsak szükségesek az egyébként ésszerű szervezet működéséhez, hanem *maguk is ésszerűek*, s a bürokratikus szervezet olyan *ördögi kört* alkot, amelyből csak súlyos válságokon keresztül vezet kiút" (346. old.). Az „ördögi kör" Crozier elméleti kerete a bürokrácia ellentmondásainak feltárásához, s ezekből lényeges konklúziókat vont le; A bürokrácia merevsége folytán képtelen arra, hogy hibáit, a diszfunkcionális jelenségeket működése közben kijavítsa. Változás csak a hierarchia csúcsáról indulhat el. Ez a változás a közigazgatás számára mindig súlyos krízissel jár, s ez a krízis is a bürokrácia szükséges eleme. A bürokrácia tehát nemcsak a hibák kijavításához merev, hanem a reformok krízis nélkül való megvalósításához is (346—348. old.). Egy másik munkájában Crozier szervezetszociológiai elméletét összeveti a francia közigazgatás gyakorlatával.[30] E könyv konklúzióját Lőrinc így összegzi: „... a közigazgatási rendszer nem tudja funkcionális hibáit korrigálni és ezért bezárkózik önmagába, ezzel leblokkolja a társadalom fejlődését". (352. old.) Lőrinc felhívja a figyelmet néhány konkrét szociológiai vizsgálatra, amelyek ismertetésével is ízelítőt ad a közigazgatással foglalkozó francia szervezetszociológia tárgyválasztásáról, módszeréről, megközelítési módjáról (352—357. old.).

Joggal állítható, hogy a könyv szerzői jó szolgálatot tettek a francia, a lengyel és a többi külföldi szociológiai kutatásokra a figyelem felhívásával, hisz az ilyen törekvések megismerése termékenyítőleg hat a magyar közigazgatás kutatóinak gondolatvilágára.

A közigazgatási tárgyú kutatásokban ma is világszerte nagy szerepe van a *szervezéstudománynak*, amelynek tudománytörténeti előzménye az amerikai scientific management, illetőleg részben a Fayol-féle igazgatástudomány. Az igazgatásnak általában, s így a közigazgatásnak is ez a tudományos irányzata távolról sem tekinthető egységesnek, sem a kutatás tárgyait, sem a módszert illetően. Az ilyen természetű tudományos törekvések általános jellemzője a technikai-tudományos fejlődés eredményeinek felhasználása, széles körű alkalmazása. (Az irányzat sokszínűségét tükrözi, hogy a könyv szerzői is — a külföldi terminológiához igazodva — többféle elnevezéssel tárgyalják.) A szervezéstudományi kutatásokra mindenütt a racionális és eredményes igazgatásszervezésre törekvés jellemző. Nem elsősorban a közigazgatás törvényszerűségeinek feltárása, elméleti általánosítása a cél manapság, (ez az amerikai irányzat úttörőinél még inkább megfigyelhető), hanem konkrét szervezési feladatok tudományos segítése, jórészt matematikai apparátusú módszerek alkalmazásával.

Az Egyesült Államokban a Taylor (részben Urwick, Gullick) műveivel[34] megalapozott scientific management irányzat manapság felhasználja a matematikai modellezést, a variációszámítást és főként az operációkutatást, a tervezés és a vezetés olyan módszereit, mint a PERT és a CPM eljárás (202. old.). Figyelemreméltó információkat közöl Lőrinc a tervezés és finanszírozás új rendszeréről (a Program Planning and Budgeting Systemről, rövidítve: PPBS-ről), amelyet az amerikai közigazgatás központi szerveinél széles körben alkalmaznak (202—205. old.). Felhívjuk a figyelmet a Lőrinc által megjelölt klasszikus szemléletű, illetőleg matematikai apparátussal operáló művekre! (206. old.)

Lőrinc tájékoztatása szerint *Franciaországban* is a szervezéstudományi irányzat fő törekvése a vállalati szervezés tapasztalatainak hasznosítása a közigazgatásban. A fő kutatási témák az informatika, az ügyvitel-szervezés, a gépesítés, a nyilvántartás, a költségelemzés (376. old.). Utalva az irányzat legnevesebb francia képviselőjének, H. L. Baratinnak a művére[32] vázolja a közigazgatás korszerű, számítógépes információs rendszerének kialakításával összefüggő komplex kutatási problematikát (376—378. old.).

A *Szovjetunióban* a közigazgatás szervezéstudományi kutatásának már a 20-as, 30-as években széles körű gyakorlata alakult ki (12—19. old.). Hosszú szünet után, a 60-as években ez az irányzat megújult, s az igazgatási munka tudományos megszervezése (orosz rövidítéssel: NOUT) és a tudományos munkaszervezés (rövidítése: NOT) számos jelentős mű tárgya. Lőrinc — *Visnyakov, Tumanov, Remnyov* és mások munkáira[33] támaszkodva — erről az irányzatról azt állapítja meg, hogy „... konkrét hivatali, igazgatási tevékenységet végző szervezet igazgatási problémáinak megjavítását tűzi ki célul". (47. old.)

A szervezéstudomány sajátos felfogásának és felhasználásának kísérletét figyelhetjük meg a *Német Demokratikus Köztársaságban.* Nagy Endre színvonalas, elemző és kritikai tanulmányában bemutatja, miként vált egyes szerzőknél az NDK-ban a szervezéstudomány a vezetéstudomány részévé, s miként helyettesíti a közigazgatás politikai, állami, jogi jelenségként való tanulmányozását. (L. a tanulmány III. fejezetét!) A társadalom egészének, ezen belül az államszervezetnek is kibernetikai rendszerként való, leegyszerűsítő felfogása, összekapcsolva a vezetéselméleti koncepcióval elméletileg, politikailag hibás álláspontra vezetett. Nagy Endre kifejti, hogy ez a szemlélet végső soron az egész társadalmat quasi „nagyüzemként" fogja fel, amelyben az államigazgatás és az állampolgár között is a belső

29 *Crozier,* Michel: De la bureaucratie comme systeme d'organisation, Archives Européennes de Sociologie, 1961. júl.—szept. 1. szám; *Crozier,* M.: Le phénoméne bureaucratique. Paris, Editions du Seuil, 1964.

30 *Crozier,* M.: La sociéte bloquée, Editions du Seuil. Paris, 1970.

31 E körben néhány Lőrinc által kiemelt mű: *Taylor,* V.: The Principles of Scientific Management. New York, 1911.; *Gulick,* Luther és *Urwick,* Lyndall: Papers on the Science of Administration. Institute of Public Administration. Columbia University, 1937.; A klasszikus irányzatot bíráló művek közül: *Simon,* Herbert A.: Administrative Behavior; Study of Decision Making Process in Administrative Organisation. New York, Macmillan. 1945.; *Simon,* Herbert A.—*Smithburg,* Donald W.—*Thompson,* Victor A.: Public Administration, Alfred A. Knopf, 1950.

32 *Baratin,* H. L.: Organisation et methodes dans l'administration publique. Berger-Levrault, Paris, 1961.

33 *Visnyakov,* V. G.: Pravo i naucsnaja organyizacija upravlencseszkogo truda. Znanyije, Moszkva, 1968.; *Tumanov,* G. A.: Organyizacija upravlenyija v szfere ohranü obscsesztvennogo porjadka. Moszkva, Jurigy. literatura, 1972.; *Remnyov,* V. I: Problemü NOT v apparate upravlenyija. Moszkva, Nauka, 1973.

igazgatási viszonyokra jellemző kapcsolat áll fenn, amelyben a társadalom olyan hierarchikus rendszer, amelynek legalsó szintjén az állampolgár áll (86—92. old.). Nagy Endre megalapozott bírálattal elemzi a szervezés-vezetés tudománya alkalmazásának eltúlzását, s egyben tájékoztat e téves álláspontok meghaladásának folyamatáról is a Német Demokratikus Köztársaságban. Annak bizonyítása mellett, hogy sem a kibernetika, sem a szervezés- vagy vezetéstudomány nem helyettesítheti a társadalom, az államszervezet összetett, marxista társadalomtudományi szemléletét, kiemeli a kibernetikai, szervezéstudományi megközelítés pozitív eredményeit is. Tanulmányozásra érdemesnek minősíti az NDK-beli kutatók előrehaladását az informatika elméleti megalapozásában és közigazgatási alkalmazásában, a döntéskutatásban, a modellezésben és a hálós tervezési rendszerek gyakorlatának bevezetésében (104—112. old.).

A *kibernetika* felhasználásáról a közigazgatási kutatásokban és a közigazgatásban utalások olvashatók a könyv más tanulmányaiban is. (Így az USA-t illetően a 201—208., Franciaországot illetően a 375—378. oldalakon.) Tanulságosak Lőrinc információi arról, hogy a szovjet tudósok miként fogják fel reálisan a kibernetika szerepét, a társadalomtudományokhoz való viszonyát (31—32., 39. old.).

A tanulmányok szerzői tájékoztatnak arról is, hogy az eddigiekben tárgyalt, a vizsgált országok többségében közösnek tekinthető tudományos megközelítések mellett még milyen irányzatok érvényesülnek egy-egy külföldi országban. Ilyenek a *pszichológiai* kutatások az Egyesült Államokban, az NDK-ban, a Szovjetunióban, az *összehasonlító közigazgatási* kutatások az USA-ban, a *filozófiai-moralista* kutatások Franciaországban és az ún. *közigazgatási elméleti* irányzat a Német Szövetségi Köztársaságban.

A nem jogi jellegű közigazgatástudományi művek gazdag bemutatásával a könyv szerzői izgalmas tudományfejlődési körképet adtak át a magyar olvasóknak. A könyv nagy haszna, hogy bármely kutató tudományos tárgyának feldolgozásában bőségesen meríthet a külföldi kísérletek megközelítéseiből, módszereiből.

IV.

Merre tart tehát a közigazgatástudomány a világon? A gazdag anyagú könyvet feldolgozó olvasó erre a kérdésre — illúzióktól szabadultan — alapvetően úgy válaszolhat magának, hogy *sehol a világon nincs egyetlen, egységes közigazgatástudomány,* sőt ilyen kialakulásának még a körvonalai sem bontakoznak ki előtte. Megerősítve látja azt a — szinte közhelynek számító — megállapítást, hogy ilyen egyetlen közigazgatástudomány helyett közigazgatástudományok együtteséről helyesebb beszélni. Úgy tűnik, ahogy haladunk az időben előre, úgy növekszik a közigazgatással foglalkozó tudományágak száma, s egyre többféle tudományos megközelítésben vizsgálják e tárgyat. Ez a fejlődési irány a valóság tudományos feltárásában természetes és általános sajátosság és rendkívül pozitív jelenség. A közigazgatásra vonatkozó tudományos ismeretanyag gazdagodását, felhalmozódását láthatjuk világszerte, a komplex tudományos vizsgálódások a közigazgatást új és új oldaláról világítják meg, újabb és újabb összefüggéseket tárnak fel. Ennek abban van a hallatlan előnye, hogy a közigazgatás alakítására vonatkozó döntésekhez a régebbi korszakokhoz képest sokoldalúbb, árnyaltabb elméleti alapok és tudományos következtetések állnak rendelkezésre.

Milyen *tanulságok* hasznosíthatók a külföld tudományos gyakorlatából hazai kutatásainkban? Mindenekelőtt talán a legfontosabb a kutatási tárgyak *komplex tudományos feldolgozásának* a követelménye.

Szükség van arra, hogy a magyar államigazgatás funkcióit, feladatait, tényleges működését egyfajta *politikatudományi* megközelítésben vizsgáljuk. Az államigazgatás szerepe az állami mechanizmusban, az államigazgatás viszonya a politikai rendszer egészéhez, szerepe a politika alakításában és megvalósításában a politikatudomány igen fontos terrénumai, s az ezekről folytatott kutatások eredményei fontos kiindulópontok másféle tudományos vizsgálódásokhoz.

A külföldi tapasztalatok erőteljesen irányítják figyelmünket az államigazgatási jelenségek *szociológiai* vizsgálatának mellőzhetetlenségére. Nemcsak az eddigi empirikus vizsgálódások folytatására és tematikai bővítésére ösztönöznek, nemcsak egyszerűen szociológiai módszerek alkalmazása mellett szólnak, hanem a közigazgatás valóságának szociológiai törvényszerűségei elméleti igényű feltárására is. Az államigazgatáson belüli és az államigazgatás társadalmi, politikai kapcsolataiban érvényesülő törvényszerűségek fontos csoportja csak politikai szociológiai, szervezetszociológiai megközelítéssel tárható fel.

A külföldi irányzatok elemzése alapján is indokoltnak látszik az *igazgatástudományi* kutatások erősítése. A szervezetek működésében és a legkülönbözőbb igazgatásfajtákban érvényesülő általános törvényszerűségeknek a vizsgálata az államigazgatásban további hasznos eredményeket ígér. Akkor persze csak, ha reálisan értékeljük az általános igazgatástudomány lehetőségeit, ha az igazgatástudomány kutatási területét az államigazgatás belső viszonyaira és az államigazgatás szervezetirányító tevékenységére korlátozzuk, s nem terjesztjük ki az államigazgatási működés egészére. Az igazgatástudományi megközelítés túlzásait elkerülhetjük, ha a társadalmat nem tekintjük mintegy „nagyüzemnek" és az államigazgatást e „nagyüzem" igazgatásának, ha nem tévesztjük szem elől az államigazgatás állami, alapvetően politikai karakterét.

A bemutatott könyv szerzői jól érzékeltetik az államigazgatás *kibernetikai, rendszerelméleti* szemléletének lehetőségeit, a kibernetika és a különböző matematikai módszerű *szervezési eljárások (elméletek)* alkalmazásának hasznait is. A külföldi tapasztalatok azonban e téren is figyelmeztetnek az avatatlan, a kiterjesztő alkalmazás veszélyeire, óvnak a túlzásoktól. A nemzetközi körkép biztatást ad új irányzatok honosítására is, az államigazgatás filozófiai, pszichológiai kutatására, vagy az összehasonlító tanulmányok folytatására, stb.

A tanulmányok megerősítik azok nézeteit, akik az államigazgatási tárgyú kutatásokban *más tudo-*

mányágak eredményeit is fel kívánják használni, így a közgazdaságtudomány, a földrajz, a statisztika stb. eredményeit.

Milyen következtetésekre juthatunk az *államigazgatási jogtudomány szerepét* illetően? Elsőként arra, hogy az európai országokban az új tudományos irányzatok előretörése ellenére is ez a tudományág maradt az, amely — bár nem hiánytalanul — de mégis a legátfogóbban vizsgálja a közigazgatást, amely a legszélesebb kutatási tematikával közelíti meg a közigazgatási jelenségek nagyobbik részét. Ugyanakkor változóban van e tudományág tárgyköre is, hiszen egyre kevésbé marad meg pusztán a jogi normák világában, egyre inkább kutatja mindazokat a szférákat, amelyek befolyással vannak az államigazgatás szervezetére és működésére. Hazai viszonyaink között is az államigazgatási jogtudomány olyan felfogása tör utat magának, amely — változatlanul a jogalkotás és a jogalkalmazás szolgálatának céljával — a társadalmi, politikai, gazdasági jelenségek széles körét bevonja vizsgálódási körébe. A hazai fejlemények közepette is lehet vitázni azon, hogy ez az új szemlélet és új tudományos módszer mennyire teszi „nem jogivá" a jogtudományt, s hogy ez valami új közigazgatástudományi irányzat-e már, az azonban kétségtelen, hogy a témák komplex megközelítése, más tudományok eredményeinek a hasznosítása látszik a legcélravezetőbb továbbhaladási iránynak.

A közigazgatás multidiszciplináris kutatásának kibontakozása mindenütt, nálunk is napirendre tűzi a *szintetizálás* problémáját. Kétféle szintetizálás igényével számolhatunk. Az egyik az *ismeretanyag szintézisének* megteremtése, vagyis a különböző tudományágak, irányzatok és megközelítési módok által feltárt törvényszerűségek, tudományos tételek egységes rendszerbe foglalása. Ez az igény főként a tankönyvekkel, kézikönyvekkel, ismeretösszefoglaló, ismertető művekkel szemben támasztható. Az ilyen művek komplexitása, sokoldalúsága egyre reálisabb szükséglet (az újabb hazai törekvések is már ebbe az irányba mutattak), s — úgy tűnik — ez viszonylag könnyebben ki is elégíthető. Még akkor is, ha inkább a különböző típusú ismeretek egymás mellé rendezéséről, egységes elvű rendszerezéséről lesz szó, s kevésbé valamiféle szintézis tényleges megteremtéséről (csakúgy, mint más országokban).

Nagyobb, nehezebb tudományos feladat a szintézisteremtés másik síkja, ti. a *szintézis a problémamegoldó tudományos munkában.* A probléma-megoldó munka rendeltetése a közigazgatás valamely szférája fejlesztésének tudományos megalapozása, az állami, politikai döntések segítése a tudomány sajátos eszközeivel. Ha eleget teszünk az ilyen munkában a komplexitás, a multidiszciplinaritás követelményének, akkor a munka célirányultsága szükségképpen szintetizált tudományos választ igényel. Milyen tudomány funkciója ez a szintézisteremtés, van-e szükség ilyen szintézist adó államigazgatási szaktudományra? Kitérnénk a válasz elől, ha a szintézisteremtést a politika világába tartozandónak ítélnénk, hisz ott valóban létre jön a szintézis, de az politikai és nem tudományos szintézis. Adhatunk olyan, gyakorlati realitást magában hordó választ, hogy a szintézist az államigazgatási jogtudomány, pontosabban annak képviselői teremthetik meg, nem utolsó sorban azért, mert a komplexitás igényének megfogalmazói és részben megvalósítói nálunk is (éppenúgy, mint a Szovjetunióban vagy Franciaországban) elsősorban jogászok. Meg azért is, mert a fejlődés sajátossága folytán az államigazgatást legátfogóbban látó államigazgatási szakkutatók ténylegesen a jogászok. E témában lesznek még vitáink, hisz többféle álláspont konkurrálhat, de a tudomány gyakorlatában kialakulóban van egyféle megoldás. Az ti., hogy a szintézist maga a kutató vagy a kutatói-team teremti meg tudományági hovatartozásra tekintet nélkül. Ha az egyedül dolgozó kutató vagy a kutatói kollektíva ténylegesen probléma-megoldó munkára vállalkozott, ha ténylegesen tűzött maga elé kutatási célokat, ha feltette a megválaszolandó kérdéseket, s ha a cél érdekében maga is többféle tudományos megközelítést alkalmazott, más tudományágak eredményeit is felhasználta, akkor nem térhet ki a válaszadás elől, s ez a válasz szintézis eredménye lesz.

Önként adódó kérdés a nemzetközi körkép ismeretében, vajon *hol tart ma a magyar közigazgatás tudományos vizsgálata?* Erre kíván választ adni a kötet utolsó tanulmánya. Szamel Lajos e munkája, valamint önálló monográfiája[34] a magyar közigazgatás tudományos tanulmányozásának múltját és közelmúltját elemzi. Ez a hatalmas téma, a két munka — a nemzetközi áttekintés mellett — önálló bemutatást és méltatást igényel, azt — a terjedelmi korlát miatt is — mellőzni kellett. Itt csak annyit, hogy a magyar közigazgatás kutatásában az elmúlt években jelentős előrelépés történt, az eredmények és a jövő kilátásai biztatóak, a magyar közigazgatás tudományos vizsgálata felzárkozóban van a nemzetközi élvonalhoz.

Úgy tűnik, a közigazgatás kutatásának irányairól való viták és tájékozódás után új szakasz kezdődött. Most már a műveké, a konkrét kutatásoké a szerep! Szakirodalmunk kiterebélyesedése után mód lesz majd ismét tudományrendszertani vitákra, de akkor már magasabb szinten, a megszületett magyar művek alapján.

Amikor megismételjük az elismerést Lőrinc Lajos, Nagy Endre és Szamel Lajos könyvének, hangot adunk a hazai szakmai közvéleménynek is. Ez a közvélemény a nemzetközi tájékozódást segítő újabb kiadványokat vár, a szakirodalom külföldi alapmunkáinak magyar nyelvű kiadását, a legjelentősebb külföldi tudományos eredmények publikálását sürgeti.

Madarász Tibor

---

34 Lásd *Szamel* Lajos: A magyar közigazgatástudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

JOGIRODALOM JOGÉLET

*A KGST tagországok szocialista polgári eljárásjoga**

I.

A szocialista eljárásjogászok Budapesten 1968-ban tartott első konferenciáján határozta el egy olyan könyv kiadását, amely összefoglalja a KGST tagországok polgári eljárásjogának alapvető rendelkezéseit, és intézményeit mind általánosságban, mind pedig az egyes tagországokra vonatkozóan különkülön is. Különösen időszerűvé vált ez a feladat 1971-ben, amidőn elfogadták a KGST tagországok gazdasági integrációjának komplex programját, és ezt követően egyre hatékonyabban fejlődtek a szocialista országok egymás közötti és más országokkal létesített külkereskedelmi kapcsolatai. Ezeknek a külkereskedelmi kapcsolatoknak szükségszerű következménye, hogy a bíróságok egyre gyakrabban tárgyalnak olyan pereket, amelyekben valamelyik fél külföldi, vagy pedig magában a perben valamilyen vonatkozásban külföldi elem lép fel. Mindez pedig szükségessé teszi a polgári jogvita eldöntésénél irányadó polgári eljárásjogi szabályok ismeretét.

Minden állam maga szabályozza, hogyan történik a polgári jogviták elbírálása, melyek a polgári perben részt vevő személyek jogai és kötelezettségei. Ez a szabályozás nemcsak az illető állam polgáraira vonatkozik, hanem mindazokra a külföldiekre is, akik részt vesznek az eljárásban. Az egyes államok polgári perrendtartásai mellett tartalmaznak eljárási szabályokat a nemzetközi szerződések, így különösen a jogsegélyszerződések, és a konzuli szerződések is. Szükséges ezért, hogy a KGST tagországok államainak jogászai ismerjék egymás polgári eljárásjogának szabályait.

Olyan összefoglaló mű azonban, amely ezt a feladatot megoldotta volna, eddig még nem jelent meg. Igen nagy jelentőségű ezért a Moszkvai Jogi Kiadó kiadásában most megjelenő munka, amely — bevezető tanulmány mellett — minden KGST tagország polgári eljárásjogának részletes elemző áttekintését adja. A mű első kötete már megjelent. Ez tartalmazza a bevezető tanulmányt, valamint a Bolgár Népköztársaság és a Magyar Népköztársaság polgári eljárásjogáról szóló áttekintő tanulmányokat. A tervek szerint a második kötet (amely előreláthatólag ebben az évben jelenik meg), a Német Demokratikus Köztársaság, a Lengyel Népköztársaság és a Mongol Népköztársaság, a harmadik kötet pedig Román Szocialista Köztársaság, a Szovjetunió és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság polgári eljárásjogára vonatkozó tanulmányokat fogja tartalmazni.

A bevezető tanulmány átfogó képet rajzol az említett szocialista államok polgári eljárásjogáról, egyben körvonalazza a polgári eljárás alapvető célját és feladatát, továbbá elemzi a szocialista polgári eljárásjogi alapelveket. Az ezt követő részek az egyes államok eljárásjogára vonatkozó tanulmányokat foglalják magukban. Rövid áttekintést adnak a szocialista eljárásjog kialakulásáról, az eljárásjog alanyairól, a hatáskörről és illetékességről. Szólnak a keresetről, a bizonyításról, a bírósági határozatokról, a jogorvoslatokról, a fellebbezésről, a perújításról, valamint a bírósági határozatok végrehajtásáról. Minden tanulmány kiemeli, hogy az adott állam eljárási jogának milyen eltérő sajátosságai vannak.

A mű ilyen módon általános képet ad a polgári eljárásjogról a szocialista országokban, de emellett az egyes államok saját eljárásjogáról is tájékoztat. Aki a könyvet kezébe veszi, lehetőséget kap arra, hogy képet alkosson és megismerkedjék a szocialista államok polgári eljárásjogával.

A mű előszava ezt a könyvet az első olyan kísérletként jelöli meg, amely elemzi és általánosítja a szocialista országok polgári eljárásjogának elvi kérdéseit. A szerzők az előszóban köszönetet mondanak minden olyan észrevételért, amelyek hozzájárulnak a mű további javításához.

A mű úttörő jellegű, jelentős tudományos munka. Nemcsak egyszerű ismertetése az egyes államok polgári eljárásjogának, hanem mindegyik ismertetés tulajdonképpen önálló elemző tanulmány, ezért külön figyelmet érdemel. Úgy érezzük, nem lesz érdektelen éppen ezért, ha mind a bevezető tanulmányt, mind pedig az egyes államokról készített tanulmányokat röviden áttekintjük.

II.

A bevezető tanulmány (7—74. old.) a szocialista igazságszolgáltatás feladatait és a szocialista államok polgári eljárásjogainak alapvető elveit tárgyalja. A tanulmányt *Dobrovolszkij* és *Névai* professzorok írták. Három részre oszlik. Az első rész a szocialista polgári eljárásjog céljait, feladatát és alapelveinek általános áttekintését adja. Megjelöli az eljárás célját és feladatát, valamint a polgári eljárásjogi alapelvek rendszerét.

1. Valamennyi szocialista állam alkotmánya szerint *az igazságszolgáltatás* a bíróságok feladata. A bíróságoknak az állami szervek között elfoglalt különleges helyzetéből folynak azok a sajátosságok is, amelyek az igazságszolgáltatást más állami tevékenységtől elválasztják. Az igazságszolgáltatást csak közvetlenül a törvényben meghatározott eszközökkel és módon lehet gyakorolni. Ez pedig a polgári ügyek tárgyalása és az ezt követő határozathozatal. Éppen ezért az igazságszolgáltatás nem az állam végrehajtó-rendelkező tevékenysége útján és nem is a törvényalkotás, hanem csupán a polgári (büntető) ügyek tárgyalása és eldöntése útján valósul meg (7. old.). A bíróság eljárása során a jogszabályt a konkrét ügyre alkalmazza és következtetéseket von le arra nézve, hogy a bírósághoz forduló feleknek milyen jogai és kötelezettségei vannak, illetőleg hogy a jogsértők milyen felelősséggel tartoznak. A bíróság éppen e feladatának ellátása során teljesíti az államnak azt a funkcióját, hogy védi a jogrendet, helyreállítja a törvényességet, valamint megvédi az állampolgárok jogait és törvényes érdekeit. Az igazságszolgáltatás gyakorlásának lényeges eleme a szerzők szerint az, hogy az a törvényben meghatározott eljárás formájában történjék. Ahhoz, hogy ez

* Grazsdanszkij processz v szocialisztičeszkih sztrahan — cslenah SzEV. Jurigyicseszkaja Literatura. Moszkva 1977. I. kötet. 336. old. Szerkesztette: *Dobrovolszkij*, A. és *Névai* László.

törvényes és megalapozott legyen, a bíróságnak számos tényt és adatot kell figyelembe vennie, mérlegelnie kell a bizonyítékokat, az eljárásba bevont személyeket kell meghallgatnia. Biztosítania kell eljárási jogaikat. Mindezek szükségessé teszik, hogy az eljárás meghatározott rend alapján folyjék. A bíróság kötelessége nemcsak az, hogy maga megtartsa az eljárási szabályokat, hanem elérje azt is, hogy azokat az eljárásban részt vevők is megtartsák. Mindezek alapján a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy az igazságszolgáltatás gyakorlása bírósági eljárás formájában történik (8. old.).

Az állami szervek tevékenysége is meghatározott rendben, meghatározott eljárási formák között folyik. Mégis ez az eljárási forma eltér a bírósági eljárástól. A bíróság eljárása igen részletesen és pontosan van szabályozva úgy, hogy biztosítani tudja az igazságszolgáltatás gyakorlását. A bíróság esetében az eljárás formája ezért nagy jelentőségű. Az eljárásjogi jogszabályok a bíróságok eljárásának megállapításával lehetővé teszik az érdekelt feleknek, hogy az eljárásban részt vegyenek, eljárási jogokat biztosítanak részükre, hogy ezáltal védjék jogaikat és érdekeiket. Az eljárásjog részletesen szabályozza a bíróságok feladatát a per elbírálása során, különösen abban a részében, amelyben meghatározza, hogyan kell a bizonyítékokat mérlegelni a döntés érdekében. Erre szolgálnak a bizonyítás szabályai, a bizonyítási eszközökről szóló rendelkezések, amelyek célja a mérlegelésre vonatkozó szabályokkal együtt az, hogy a bíróban a szocialista jogtudata alapján belső meggyőződés alakulhasson ki a döntésről (10. old.).

Az igazságszolgáltatás céljait és feladatát, valamint a bíróságok feladatát az igazságszolgáltatás gyakorlása során a törvény határozza meg. Az igazságszolgáltatás feladata polgári ügyek elbírálása során valamennyi szocialista államban az állami és társadalmi rend, a szocialista gazdasági rend, az állampolgárok, az állami, társadalmi és gazdasági szervek jogainak és törvényes érdekeinek védelme, a szocialista törvényesség megszilárdítása, továbbá az állampolgárok nevelése a törvény tiszteletére és a szocialista együttélés szabályainak megtartására. Az igazságszolgáltatás feladatait a szocialista államok alkotmányai foglalják magukban. A szabályozás sajátossága, hogy az igazságszolgáltatást mindenütt külön szervek, a bíróságok látják el, amelyek ugyancsak a szocialista államok alkotmányai alapján függetlenek és csak a törvénynek vannak alávetve. Emellett az eljárásjogi törvények határozzák meg a felek és az eljárásban részt vevő más személyek eljárási jogait és kötelezettségeit. Biztosítják a jogvita igazságnak megfelelő eldöntését, az anyagi és az eljárási szabályok megtartását.

A szocialista jog az egész nép akaratát fejezi ki, szabályainak célja a szocialista jogrend megszilárdítása, valamint az állampolgárok, a társadalmi szervezetek jogainak védelme nemcsak egyszerű kijelentés formájában, hanem megfelelő biztosítékok útján. Ez a valóban szocialista demokratizmus lényege, amely a szocialista jog minden területén, így különösen a polgári eljárásjogban is érvényesül. Biztosítja az ügyek helyes és gyors elintézését és valóságos jogvédelmet nyújt a megsértett jog helyreállítására, a törvényes érdekek védelmére (12. old.).

2. A bevezető tanulmány ezt követően foglalkozik a polgári eljárás *alapelveinek* jelentőségével. Az alapelvek a szocialista típusú eljárásjogokban olyan alapvető, iránymutató szabályok, amelyek az eljárás szerkezetét, szabályait, intézményeit és az eljárás céljának elérésére szolgáló módszereket is meghatározzák. Így az eljárási alapelvek azokat a legjellemzőbb vonásokat jelölik meg, amelyek kiemelik a polgári eljárás szocialista jellegét és intézményeinek szocialista demokratizmusát. A legfontosabb alapelveket maguk az alkotmányok rögzítik, a többieket a bírósági szervezeti törvények, illetőleg az eljárási szabályok foglalják magukban. Az alapelveket sok esetben nemcsak egy rendelkezés, hanem több szabály fejezi ki. A polgári eljárásjog szocialista jellege több általános, valamennyi jogágra vonatkozó olyan alapelvben is tükröződik, mint a szocialista demokratizmus vagy a szocialista törvényesség elve stb.

A szocialista polgári eljárásjog alapelvei valamennyi szocialista államban lényegükben azonosak. Alapja mindegyiknek a szocialista demokratizmus. Ugyanakkor az egyes államokban vannak eltérések is.

A bírósági jogvédelem hatékonysága két szempontból is vizsgálható. A társadalom egésze szempontjából a polgári eljárás hatékonysága a szocialista törvényesség védelmében és így a szocialista jogrend védelmében jelentkezik. Az egyes állampolgár, valamint a szocialista szervezetek vonatkozásában a hatékonyság jelenti a konkrét ügy gyors és helyes elbírálását, az időszerű érdemi döntést. A hatékonyság attól is függ, vajon az alapelvek helyesen érvényesülnek-e. Nem lehet tehát, hogy az egyik alapelv érvényrejuttatása (pl. a gyorsaság, a pergazdaságosság) akadályozza a másik érvényesülését (így pl. az objektív igazság kiderítését, aminek ui. a feltétele valamennyi jelentős körülmény feltárása).

Rámutatnak a szerzők arra, hogy a burzsoá eljárásjogban is vannak hasonló elnevezésű alapelvek, ezeknek azonban más a tartalma és más célt szolgálnak. A burzsoázia olyan alapelvekért küzdött, amelyek fontosak voltak a hatalom megragadásához (pl. szóbeliség, nyilvánosság, közvetlenség, esküdtek közreműködésével történő bíráskodás). Az imperializmus kialakulásával azonban mind erősebbé vált az a törekvés, hogy korlátozzák ezeket a jogosítványokat. Így az imperializmus időszakában a polgári eljárásjog alapelvei már csupán formálisak, a monopolkapitalizmus időszakában pedig még ezeknek a formális jogoknak a figyelembevételét is mellőzik.

A burzsoá jogtudományra jellemző az is, hogy nem foglalkoznak az alapelvekkel, sőt sok kódex nem is különbözteti meg, illetőleg nem csoportosítja azokat (17. old.). Ezzel szemben a szocialista jogtudomány azok elemzése mellett meghatározza azok helyét is. Egyesek az alapelvek közül ui. csak a bíróságok megalakítására (pl. a bírák választásának elve), mások a bíróság működésére (pl. a rendelkezési elv, a tárgyalási elv) vonatkoznak. Az alapelvek jogszabályba foglalása is úgy történik, hogy egyesek mind a szervezeti, mind pedig az

eljárási szabályokban egyaránt benne vannak. Mindezek felett helyezkednek el a szocialista jog olyan általános alapelvei, mint a szocialista demokratizmus és a szocialista törvényesség elve. Mindkét alapelv jellemző a szocialista eljárásjogra. A szocialista törvényesség elvének még a polgári eljárásjog területén sajátos vonásai is vannak. A törvényesség elve más eljárási alapelvekben is érvényre jut: így a bíróság függetlenségének és csak a törvény alá tartozásának elvében, az igazságszolgáltatás törvény alapján való gyakorlásának elvében, az objektív igazság elvében stb. Helyesen utalnak a szerzők arra is, hogy mindegyik alapelv összefügg a másikkal és együtt zárt rendszert alkotnak.

A szocialista jogtudósok álláspontjai az alapelvek rendszerét, elnevezését és számát illetően eltérőek. A szerzők ezeket a nézeteket is összefoglalják. Vannak, akik abból indulnak ki, hogy milyen — szervezeti, illetőleg eljárási — törvények foglalják magukban ezeket az elveket. Mások aszerint különböztetnek, hogy mely alapelvek közösek a polgári és a büntető eljárásban, illetőleg melyek azok, amelyek csak a polgári eljárásra vonatkoznak. A szerzők egy további csoportja szervezeti és működési alapelveket különböztet meg. Ami az alapelvek számát illeti, itt is vannak eltérő nézetek. Egyesek a törvényesség elvét, valamint az objektív igazság elvét is az eljárási alapelvek közé sorolják. Mások ezeket igazságszolgáltatási feladatoknak minősítik. A szerzők azt a felosztást követik, amely szervezeti és működési alapelveket különböztet meg.

3. A szervezeti alapelvek sorában első helyen említik *az igazságszolgáltatásnak a bíróság által való gyakorlását,* amelyet valamennyi szocialista állam alkotmánya kimond. Ugyanakkor valamennyi szocialista eljárásjogi kódex világosan tükrözi ennek az elvnek az érvényesülését is (21. old.). Valamennyi szocialista országban a bírósági szervezet egységes, és ez teszi lehetővé az igazságszolgáltatás egységének, az *állampolgárok törvények és bíróság előtti egyenlőség elvének* (az igazságszolgáltatás egysége) az érvényre juttatását (23. old.). Az állampolgárok törvények és bíróság előtti egyenlősége abból a magasabb rendű alapelvből folyik, amely szerint az állampolgárok az állami, gazdasági és a társadalmi-politikai élet minden terén mindenben egyenlőek. Ennek az elvnek az érvényesülését nemcsak jogi, hanem mindenekelőtt politikai és gazdasági intézkedések biztosítják (nincs kizsákmányoló osztály, a nemzetiségeknek egyenlő jogaik vannak, a bíróságok széles tömegek által igénybevehetők stb.). Az igazságszolgáltatás egysége elvében két tétel jut kifejezésre: az egységes bíróság és az egységes jog elve. A *társasbíráskodás elvét* a szocialista államokban részben az alkotmány, részben pedig az egyes eljárási törvények juttatják érvényre. Összefüggésben áll ez az elv azzal is, mutatnak rá a szerzők (24. old.), hogy az igazságszolgáltatás bonyolult feladat, és éppen ezért általában az a helyes, ha a bíróság tanácsban jár el. A társasbíráskodás elve valamennyi szocialista államban érvényesül, egyes államokban azonban a polgári perek bizonyos csoportjában eljárhat egyesbíró is. *A néprészvétel elve* általában úgy érvényesül, hogy az eljáró bírósági tanácsokban népi ülnökök működnek közre, akiknek ugyanolyan jogaik és kötelezettségeik vannak, mint a bíráknak. Vannak olyan szocialista államok, amelyekben az ügyek egy részét nem tanácsban tárgyalják. Ilyen esetben egyesbíró jár el népi ülnökök részvétele nélkül. *A bírák választásának elve* valamennyi szocialista országban érvényesül. Eltérések vannak az egyes szocialista államokban olyan vonatkozásban, hogy hány évre választják a bírákat, illetőleg hogy mi az az életkor, amelyben valaki bíró lehet. A választással szemben áll a bírák visszahívása, amely alapjában véve valamennyi szocialista országban egységesen van szabályozva. Annak érdekében, hogy a bírák feladataikat helyesen láthassák el, valamennyi szocialista állam kimondja a bírák *függetlenségének elvét.* A bírák függetlenségének alapelvét valamennyi szocialista állam alkotmánya is tartalmazza. Erre az alapelvre az is jellemző, hogy egyrészt meghatározza a bíró kötelességét, nevezetesen, hogy a törvény értelmében kell eljárnia, másrészt pedig azt a feladatot is tartalmazza, hogy a bíráknak a szocialista törvényességet kell biztosítaniuk feladataik ellátása során. A szocialista állam törvényei a dolgozó nép akaratát fejezik ki. A bírák ennek megfelelően eljárásuk során, amikor a törvényeket alkalmazzák, a dolgozó nép jogszabályban kifejezett akaratát juttatják érvényre. Az alapelvek közé sorolják a szerzők azt a rendelkezést is, hogy az eljárásnak a fél *anyanyelvén* kell folynia. Ez a szocialista államokban az állampolgárok törvény előtti egyenlőségének elvéből folyik. Különösen fontos ennek az alapelvnek az érvényesülése olyan soknemzetiségű államban, mint a Szovjetunió.

4. Az alapelvek másik nagy csoportját a funkcionális alapelvek, vagyis az eljárás működési elvei határozzák meg. Első helyen áll a *törvényesség elve,* amely valamennyi szocialista államban valamennyi állami és egyéb szervre kötelezően érvényesül. Ez az alapelv az általánosan, tehát valamennyi jogterületen egyaránt érvényesülő alapelvek közé tartozik. Helyesen mutatnak rá a szerzők arra, hogy a bíróságok eljárásuk során sok esetben találkoznak olyan ügyekkel, amelyek más állami szervek eljárásának törvényességét érintik. Ez önmagában is — mutatnak rá a szerzők — kötelezi a bíróságot arra, hogy a törvények megtartásánál példaképül szolgáljon a többi szerveknek (38. old.). A törvényesség elve nem csupán jogszabályi kijelentés, hanem a jogszabály tartalmazza is annak biztosítékait. Ilyenek: a bírák függetlensége, a bírósági döntések törvényesség szempontjából való felülvizsgálata magasabb fokú bíróságok által. Ilyen az ügyész részvétele a polgári eljárásban. Ide tartozik az is, hogy a bíróságnak megfelelő ellenőrzési joga van a felek rendelkezési joga felett. Ilyenek az eljárásjogi szankciók a törvény megsértéséért. Más oldalról a törvényesség biztosítéka a feleknek az a joga is, hogy a határozatok ellen fellebbezéssel élhetnek. Ezek a garanciális szabályok természetesen az egyes államok eljárási szabályaiban eltérően is érvényesülhetnek. Így pl. a rendelkezési jog korlátai lehet, hogy közvetlenül a bíróság kezében vannak letéve, lehet, hogy az ügyészség útján érvényesülnek. A műkö-

dési alapelvekhez sorolják a szerzők *az objektív igazság elvét.* Az objektív igazság elve a legélesebben tükrözi a polgári eljárás szocialista jellegét. Ennek lényege, hogy a bíróság az ügy tárgyalása során köteles a tényeket, valamint a felek jogait és kötelezettségeit helyesen megállapítani. Ennek az alapelvnek a jelentőségét — amellett, hogy azt valamennyi szocialista állam eljárási jogszabálya külön is kiemeli — hangsúlyozza azt, hogy az objektív igazság elvén épülnek fel a polgári eljárás működési alapelvei. *A jóhiszemű eljárás elvének* a lényege abban jelentkezik, hogy a felek és az eljárásban részt vevő más személyek eljárásjogaikkal jóhiszeműen éljenek. Éppen ezért valamennyi szocialista állam eljárásjogi törvénye megköveteli a felektől, hogy eljárásbeli jogaikat és kötelezettségeiket jóhiszeműen gyakorolják. *A felek egyenjogúságának elve* az alkotmányon alapszik, amely szerint minden állampolgár a törvény előtt egyenlő. A felek egyenjogúsága a szocialista demokratizmus tükröződése a polgári eljárásban. Természetes, hogy a felek egyenjogúságának elve nemcsak az emberre, az állampolgárra, hanem az eljárásban részt vevő valamennyi jogi személyre, szervezetre is egyaránt vonatkozik. A felek egyenjogúságának elvéből következik, hogy mindegyik fél egyenlően jogosult védeni a maga jogait és érdekeit. Joga van arra, hogy a per anyagát megismerhesse, kifogást terjeszthessen elő, bizonyítékokat nyújthasson be, részt vegyen azok megtárgyalásában, kérelmet, egyéb beadványt nyújthasson be mind szóban, mind írásban, fellebbezéssel élhessen a bíróság határozatai ellen. A felek egyenjogúságának elve mindenekelőtt arra kötelezi a bíróságot, hogy mindkét felet meghallgassa, és lehetőséget biztosítson számukra, hogy saját álláspontjukat előadják. A felek egyenjogúsága elvének megsértését jelenti, ha a bíróság nem ad lehetőséget arra, hogy a fél a bíróság előtt megjelenhessék, előadhassa bizonyítékait és részt vegyen azok megtárgyalásában. A *rendelkezési elv* a szocialista polgári eljárás egyik legfontosabb alapelve. Ennek a lényege abban jelentkezik, hogy a felek szabadon rendelkeznek anyagi jogaikkal az eljárásban, szabadon alkalmazhatnak eljárásjogi eszközöket anyagi jogaik védelme érdekében. Ez a szabadság azonban éppen azért, hogy az állam és az állampolgárok jogai és érdekei egyaránt meg legyenek védve, összeolvad a bíróság kezdeményező szerepével, az ügyész jogaival, valamint — amennyiben az egyes eljárásjogi szabályok arra lehetőséget adnak — más állami és társadalmi szervek erre vonatkozó jogaival. A rendelkezési elvben találkozik a marxizmus tanítása az anyagi és az eljárásjog egységével, mint a forma és a tartalom egységével. A *tárgyalási elv* a szocialista eljárásjog szintén igen fontos alapelve. Ez az az elv, amelynek útján biztosítani lehet az eljárás teljességét, vagyis mindazoknak a tényeknek a felderítését, amelyek jelentősek a per eldöntése szempontjából. Ennek megfelelően a tárgyalási elvből az is következik, hogy a bíróságnak úgy kell irányítania az eljárást, hogy minden tényt és körülményt, amely a perben lényeges, feltárjon. A per anyagának a szolgáltatása mindenekelőtt a felekre és az eljárásban részt vevő más személyekre hárul. A bíróság azonban a szocialista államokban nem korlátozhatja eljárását csupán a felek által szolgáltatott peranyagra. Az objektív igazság feltárása érdekében a bíróságnak esetleg olyan tényeket is a per anyagává kell tennie, amelyekre a felek nem is utaltak. Természetesen a bíróságnak ezeket a tényeket is meg kell tárgyalnia és a feleknek is joguk van arra, hogy mindazokra a tényekre, bizonyítékokra, amelyek így a per anyagává váltak, megtehessék észrevételeiket. A *nyilvánosság elve* azt jelenti, hogy a zárt tárgyalás kivételével valamennyi tárgyalás nyilvános, tehát bármely állampolgár azon részt vehet. Meghallhatja mindazt, ami a tárgyaláson történik, amit a bíróság vagy a felek ottan elmondanak. A nyilvánosság elvének éppen ezért a bíróság nevelő funkciója szempontjából van igen nagy jelentősége. Ez az elv ezért nemcsak az eljárásjogi szabályokban, hanem általában a szocialista államok alkotmányában is bele van foglalva. A *szóbeliség elve* mint a szocialista demokratizmus követelménye valamennyi szocialista állam polgári eljárásában érvényesül. Ennek megfelelően csak az lehet jogilag jelentős peranyag, amely a bírósági tárgyaláson szóbeli formában elhangzott és csak ez lehet a bírósági döntés alapja. A szóbeliség elvét valamilyen formában minden szocialista állam szabályozza. A *közvetlenség elvéből* folyik, hogy a bíróságnak minden olyan adatot, amely a jogvita eldöntéséhez szükséges, közvetlenül elsődleges forrásokból kell megszereznie. A bíróság általában csak akkor tudja helyesen mérlegelni a felek előadásait, a bizonyítékokat, ha észleléseit személyes, közvetlen benyomások alapján szerezte meg. Ennek megfelelően maga a bíróság hallgatja meg a feleket, tanúkat, szakértőket. A bíróság szemléli meg a bizonyítékokat. Éppen ezért a közvetlenség elve szoros kapcsolatban áll a szóbeliség elvével, valamint a tárgyalási elvvel.

III.

A könyv második tanulmánya a Bolgár Népköztársaság polgári eljárásjogát tekinti át (77—198. old.). Ezt a tanulmányt *Zsivko Sztalev* professzor írta. A tanulmány bevezető fejezete áttekinti a bolgár polgári eljárásjog kialakulását, mind a szocialista átalakulás előtti, mind az azt követő időszakban. Utal továbbá a bolgár polgári eljárásjog forrásaira is.

A tanulmány szerint a *bíróságok* azok az alapvető állami szervek, amelyek elsődlegesen végzik az igazságszolgáltatás feladatait. Érdekes megjegyeznünk, hogy a bolgár jogi terminológia az igazságszolgáltatás kifejezést (bolgár szóval: právorazdaványe) tágabb értelemben szemléli, mint a mi jogi terminológiánk. Ezáltal átfogja nemcsak nálunk a bíróság által végzett igazságszolgáltatási tevékenységet, hanem az állami döntőbizottság, valamint a kereskedelmi kamara mellett működő választottbíróság, továbbá a munkaügyi vitát elbíráló szervek és a társadalmi bíróság előtt folyó ügyeket is. Nem tartoznak ide azonban az államigazgatási úton eldöntendő jogviták. A tanulmány ismerteti az ügyész részvételét a polgári eljárásban, a polgári eljárásban részt vevő felek jogi helyze-

tét, a képviseleti jogot, különböztet a törvényes képviselet és a meghatalmazáson alapuló, tehát az önkéntes képviselet között, szól az ügyvédi képviseletről; az ügyvédek tevékenységüket munkaközösségekben fejtik ki. A tanulmány következő fejezete a nemzetközi hatáskörről, tehát a joghatóságról, valamint a belső hatáskörről, a bírósági útról, továbbá a szűkebb értelemben vett, tehát a bíróságok közötti hatásköri megosztásról, végül az illetékességről szól.

Bennünket közelebbről érdekel, hogy mik tartoznak *bírósági útra.* A tanulmány az eljárási kódex 6. §-ára utalva kifejti, hogy bírósági útra tartozik valamennyi polgári jogvita, kivéve, ha külön jogszabály azt más szervek hatáskörébe utalja. Polgári jogvitáknak minősülnek azok, amelyeknek a lényege polgári jogok védelme. Nem tartoznak ezek közül bírósági útra az állami szervek és vállalatok közötti 200 leva érték alatti jogviták, amelyeket a felettes szerv dönt el. Nem tartoznak bírósági útra a bolgár jogi személyek közötti viták, az említett 200 leva értéken aluli viták közül, mivel ezeket az állami döntőbizottság dönti el. Nem tartoznak továbbá bírósági útra a bolgár jogi személyek és a KGST tagállamok megfelelő szervei közötti viták, amelyeknek az elbírálása a kereskedelmi kamara mellett működő választottbíróság hatáskörébe tartozik. Nem tartoznak bírósági útra az állampolgárok közötti 50 leva értéket meg nem haladó jogviták, amelyekben a társadalmi bíróságok járnak el. A munkaügyi viták a munkaügyi döntőbizottságok elé tartoznak, azonban a bíróságok elé kerülnek az ilyen viták harmadfokú eljárásban.

Az ezt követő fejezet tárgyalja a *keresetet,* a keresetnek a kellékeit, a keresetváltoztatást, a keresetek összekapcsolását, valamint a viszontkeresetet és a visszkeresetet. Ebben a fejezetben szól a szerző az elismerésről, a kereset visszavonásáról, illetőleg az elállásról. Külön fejezetben szól a tanulmány szerzője a *bizonyításról,* a bizonyítás tárgyáról, valamint a bizonyítási teherről. A bizonyítási eszközök a tanulmány szerint a bolgár eljárásjogban a felek nyilatkozatai, az írásbeli bizonyítékok, a tanúvallomás, a szakértői vélemény és az ezzel kapcsolatos szemle. A bizonyítékokat a felek szolgáltatják, illetőleg a bíróság rendeli el a bizonyítást. A bizonyítékokat a felek akár a keresetlevélben, akár pedig a bírósági első tárgyaláson vagy pedig még a fellebbezési eljárásban is előadhatják. Mindazonáltal biztosítéka a bizonyítékok időben való előterjesztésének az, hogy az a fél, aki késedelmesen terjesztette elő a bizonyítékokat (bár azt korábban is megtehette volna), viseli az ezáltal felmerülő költségeket. Fontos szabály ezzel kapcsolatban az is, hogy a bíróság bizonyítást folytat le külföldi megkeresésre is. Ha a megkereső állam és a Bolgár Népköztársaság között nincs jogsegélyszerződés, akkor az eljárási kódex megfelelő §-a alapján jár el a bíróság és a bolgár jogot alkalmazza. Természetesen nem alkalmazhat olyan eljárásjogi eszközöket, amelyek a bolgár joggal ellentétesek.

A tanulmány VI. fejezete szól a *tárgyalásról.* Elsősorban a felek idézésének a szabályait foglalja össze. Idézéssel a feleket hívják meg a tárgyalásra, ha lakcímük ismert, de ugyanezeket az idézési szabályokat alkalmazzák a bolgár eljárásjog szerint arra az esetre is, ha iratokat kell kézbesíteni, vagy pedig tanúkat, vagy szakértőket kell meghallgatásra idézni. Érdekessége a bolgár eljárásjognak, hogy a többi szocialista állam eljárásjogával szemben a per előkészítése nem az első bírósági tárgyalás előtt és nem azon kívül történik, hanem magán az első tárgyaláson. Ha azonban már az első tárgyaláson rendelkezésre állnak az összes bizonyítékok, és egyéb adatok, a bíróság már az első tárgyaláson érdemben dönthet. Az ezt követően tartott tárgyalásra megidézi a bíróság a feleket, tanúkat és szakértőket is. Elsősorban a felperes szólal fel, ezt követően az alperes válaszol és kifejti a maga jogi álláspontját. Mindkét fél jogosult arra, hogy a bírósághoz írásban is beadványt nyújtson be, amelyben kifejti jogi álláspontját. A bolgár jog ismeri a tárgyalás elhalasztását és a tárgyalás felfüggesztését is. Az eljárás megszüntetése a bolgár jog szerint is azzal a hatállyal jár, hogy nincs érdemi határozat. A per megszüntetésével azt tovább folytatni nem lehet, ez tehát érdemben megkülönbözteti azt az eljárás vagy a tárgyalás felfüggesztésétől.

A bírósági *határozatok* a bolgár eljárásjog szerint is a bíróság legfontosabb eljárási cselekményei. A bíróság határozatában jelentkezik a bíróság érdemi döntése, illetőleg döntés az eljárás felfüggesztése, félbeszakítása vagy folytatása felől. A bírósági határozatok ítéletek, végzések vagy rendelkezések. Az ítélet az ügy érdemében dönt a vitás jog felől. A végzés az a határozatfajta, amellyel a bíróság eljárásjogi kérdésekben dönt. A bíróság rendelkezése abban különbözik az ítélettől és a végzéstől, hogy azt csak meghatározott bíróságok hozhatják (járásbíróságok, a megyei bíróságok elnökei vagy általuk kijelölt bírák). A rendelkezés eljárásjogi kérdésekre vonatkozik: így pl. a hiányosan beadott keresetlevél idézés kibocsátása nélkül való elutasítása, a keresetlevél visszautasítása a hiánypótlás elmaradása miatt, a keresetlevél kézbesítése.

A bírósági határozatok ellen benyújtott *fellebbezés* a jogerőre nem emelkedett első fokú bírósági határozatok ellen benyújtott jogorvoslati eszköz. A fellebbezés a bolgár polgári eljárásjog szerint alapjában véve kasszációs jellegű, de tartalmaz revíziós elemeket is, amely a másodfokú bíróságnak széles jogkört biztosít a per érdemi eldöntésére. A tanulmány foglalkozik a fellebbezés alanyaival és tárgyaival, majd részletesen ismerteti a másodfokú eljárás menetét és a másodfokú bírósági határozatokat. A jogerős határozatok elleni jogorvoslatok között szerepel a *törvényességi óvás* és a *perújítás,* valamint a bolgár eljárásjog sajátossága: a *jogerős határozatok hatályon kívül helyezése harmadik személy kérelmére.* Az ilyen beadványok felől a Legfelsőbb Bíróság külön eljárásban kasszációs rendszerben dönt. Harmadik személy ilyen jogorvoslati kérelmére akkor kerül sor, ha részt kellett volna vennie az eljárásban, de ez nem történt meg, és őt védelemben kell részesíteni a jogerőre emelkedett határozattal szemben, mert az a jogviszony, amely felől a bíróság jogerősen döntött, oszthatatlan, a harmadik személy pedig nem vett részt a perben. Ha a kérelem eredményes, a bíróság a jogerős határozatot hatályon kívül helyezi, és az első fo-

kú bíróságot új eljárásra utasítja.

A bolgár eljárásjog is ismeri a *különös eljárásokat.* Ezek közül a tanulmány a házassági bontópert, a közös vagyon megosztása iránti eljárást (függetlenül attól, hogy mi az alapja a vagyonközösségnek), a szocialista szervezeteket illető pénzkövetelések behajtására irányuló eljárást, valamint a külföldi bíróságok ítéletének elismerésére és végrehajtására irányuló eljárást tárgyalja. A tanulmány külön fejezete a *végrehajtási eljárást* ismerteti. Tárgyalja a végrehajtási eljárás során eljáró szerveket, a végrehajtás fajtáit, a végrehajtási eljárás megindítását, az ingóvégrehajtást, a pénzösszegre vezethető végrehajtást, az ingatlanvégrehajtást, a szocialista szervezetek ellen vezetett végrehajtást, végül a nem pénzbeli kötelezésekre irányuló végrehajtást. A tanulmány zárófejezete a *biztosítási intézkedéseket* tartalmazza, megjegyezve, hogy a törvény nem ad kimerítő felsorolást, csupán a legfontosabbakat, így a zárlatot és a végrehajtás felfüggesztését szabályozza.

A tanulmányt irodalomjegyzék egészíti ki a bolgár polgári eljárásjoggal foglalkozó főbb művekről.

IV.

A harmadik nagy tanulmány a munkában a magyar polgári eljárásjogot ismerteti (199—329. old.). A tanulmány — amelyet *Névai László* és *Révai Tibor* professzorok készítettek — kiváló összefoglalását adja a magyar polgári eljárásjognak. A szerzők ugyanazon elvi beosztás szerint csoportosítják az ismertetés anyagát, mint amely a bolgár eljárásjog ismertetésénél is iránymutatóul szolgált.

A tanulmány rövid történeti áttekintést ad a magyar polgári eljárásjog *kialakulásáról.* Tájékoztat a burzsoá perjog fejlődéséről az 1868. évi első perrendtartási törvénytől kezdődően, ismerteti a Tanácsköztársaság polgári eljárásjogi szabályait. Ezt követően elemzi a polgári eljárásjog fejlődését a felszabadulás után, az első szocialista eljárásjogi kódex megalkotását 1952-ben, majd ennek módosítását, végül röviden áttekinti a magyar polgári eljárásjog forrásait. A tanulmány második fejezete a *polgári eljárásjog alanyait* tárgyalja. Ismerteti a bíróságok szervezetét, összetételét, megjelöli milyen ügyekben jár el egyesbíró. Ebben a fejezetben tárgyalja az ügyész részvételére vonatkozó szabályokat, az ügyész jogállását a perben. Szól a tanulmány az *eljárási jogképességről* és *cselekvőképességről,* majd vizsgálja a *képviseletre* vonatkozó magyar szabályokat.

A bírósági *hatáskörről* és *illetékességről* szóló fejezet mindenekelőtt a nemzetközi hatáskört: a *joghatóság* szabályait ismerteti, majd ezt követően tér át a *bírósági út,* illetőleg a konkrét bírósági hatásköri és illetékességi szabályokra. Ennek ismertetése után a tanulmány a *keresettel,* a kereset fajaival, a kereset benyújtásával, a keresetváltoztatással, a viszontkeresettel foglalkozik, majd a *bizonyítás* szabályaira tér át. Az ismertetés a legfontosabb két kérdéssel: a bizonyítás tárgyára, illetőleg a bizonyítási teherre vonatkozó szabályokkal kezdődik, majd szól a bizonyítás fajtáiról, a bizonyítási eszközökről és a bizonyítékok mérlegeléséről.

A *bírósági tárgyalásról* szóló fejezet az előkészítő eljárás szabályainak ismertetésével kezdődik. Kiemeli a tárgyalás előkészítésének fő célját, az objektív igazság kiderítésének előmozdítását. Az idézés szabályai után a tanulmány ismerteti a tárgyalás menetét. Részletesen tárgyalja a mulasztás következményeit, amelyek a magyar jogban sajátosan jelentkeznek: más az első és más a folytatólagos tárgyalás elmulasztásának jogkövetkezménye. Ismerteti a tárgyalás elhalasztásának és felfüggesztésének, valamint a szünetelésnek a szabályait. Itt és a permegszüntetés szabályainak tárgyalásakor a mű a megszüntetés jogkövetkezményeire is kitér. A *bírósági határozatokról* szóló fejezet a határozatokat eljárási cselekményekként határozza meg. Ezek a bíróság akaratkijelentéseiként jelentkeznek, és ezek eredményeként meghatározott jogi hatások következnek be. Az ítélet az ügy érdemében döntő határozat. Szól a tanulmány az ítélet fajairól, szerkezetéről, majd részletesen tárgyalja az ítélet jogerejét. Meghatározza a jogerő tárgyi és személyi kereteit. Ezt követően szól a bírósági végzésekről és azok fajairól. Külön rész szól a bírósági egyezségről.

A *jogorvoslatok* a magyar polgári eljárásjog szerint is a törvényesség biztosítékai, lehetővé teszik a bírósági határozatok felülvizsgálatát, a törvénysértés megszüntetését és ezáltal a felek jogainak és törvényes érdekeinek védelmét. A tanulmány ismerteti csoportosításukat (rendes és rendkívüli, önálló és járulékos jogorvoslatok stb.). Ezt követően legelőször a fellebbezést tárgyalja, majd a fellebbezés elbírálásának (a másodfokú eljárásnak) a szabályait ismerteti. Külön fejezet foglalkozik a jogerőre emelkedett határozatok ellen benyújtható jogorvoslatokkal: így a perújítással és a törvényességi óvással.

A *különös eljárásokról* szóló fejezet mindenekelőtt a különös peres eljárások jellemző vonásait foglalja össze. Ezt követően tárgyalja az egyes különös eljárások szabályait: így a személyállapotra vonatkozó perek, az államigazgatási határozatok megtámadására irányuló, a munkaügyi, a gazdasági perek eljárási szabályait, továbbá a szövetkezeti jogvitákban irányadó eljárási szabályokat, valamint a választottbíróság eljárását.

A tanulmány zárófejezete a *bírósági végrehajtás* szabályait foglalja össze. Szól a végrehajtási eljárásról, az ingókra, munkabérre és más járandóságra, valamint az ingatlanra vezetett végrehajtásról. Szól a biztosítási intézkedésekről. A fejezet tárgyalja végül a végrehajtási eljárás során használható jogorvoslatokat.

V.

Úgy véljük, hogy ez a mű igen hasznos feladatot oldott meg. Nemcsak egyszerűen arról van szó, hogy a munka különböző szocialista államok polgári eljárásjogát ismerteti áttekinthetően, világos szerkezetben, élvezetes, olvasmányos stílusban. Emellett alapos összehasonlító jogi munkáról is szó van, amely a konkrét ismeretek közlésén kívül mélyreható tudományos elemzéssel jelentkezik. De továbbmenően ez a munka tanulságos abból a szempontból is, hogy a szocialista államok felismerve közös céljaikat, kielégítik azt az általánosan jelentkező igényt is, hogy

jogrendszerükbe való betekintés előmozdítása útján egymást közelebbről megismerjék. A jogrendszer ismerete — még ha annak egy területéről is van szó — betekintést engedélyez az államélet területére. Különösen áll ez az olyan jogterületre mint a polgári eljárásjog, amely az életviszonyok széles körét érintő viták elbírálását szolgálja. A polgári eljárásjogászok e kezdeményezése ezért igen hasznos lépés volt. Kívánatos volna, hogy az ilyen ismertető, összehasonlító jogi elemző munka más jogterületre is kiterjedjen, tehát más jogterületeken működő jogtudósok is a magukévá tegyék és folytassák a polgári eljárásjogászok kezdeményezését. *Bacsó Jenő*

*A „Nemzetközi jog" c. tankönyv vitájáról**

I.

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara — a hagyományt követve[1] — 1977. november 25-én megrendezte a Haraszti Gy.—Herczegh G.—Nagy K.: „Nemzetközi jog" c. tankönyvének vitáját, melyen a budapesti, a szegedi és a pécsi jogi karok nemzetközi jogi tanszékeinek, valamint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetközi kapcsolatok tanszékének oktatói, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének és a Külügyminisztériumnak a munkatársai vettek részt. A vitaülésen először az előre felkért opponensek (Ustor E.: A nemzetközi szerződés; Az Egyesült Nemzetek Szervezete; A nemzetközi jogi felelősség; A nemzetközi viták békés elintézése c. fejezetekről; Bokorné Szegő H.: A nemzetközi jog alapfogalmai és sajátosságai; Korunk nemzetközi jogának alapelvei; Az állam keletkezése, elismerése, megszűnése, az államok közötti utódlás; Az egyén a nemzetközi jogban; A háború és a semlegesség c. fejezetekről; Prandler Á.: A nemzetközi jog és tudományának története; A terület és a tér a nemzetközi jogban; A nemzetközi kapcsolatok állami szervei; Az ENSZ-hez nem kapcsolt egyes nemzetközi szervezetek c. fejezetekről) mondták el észrevételeiket és javaslataikat, majd az ülés többi résztvevője szólalt fel kötetlen formában, végül a szerzők válaszoltak a vitatott kérdésekre.

A *vita célja* — mint azt *Ádám* A. dékán megfogalmazta — a tankönyv értékeinek és eredményeinek meghatározása, a kijavítandó részek megjelölése és a tankönyv újabb kiadásával vagy új tankönyvvel kapcsolatos igények körvonalazása volt. A vitát — a tudományos problémák elemzésén túl — egyrészt az oktatásközpontúság, a didaktikai követelmények felvetése, másrészt a nemzetközi jog oktatásával szemben támasztható gyakorlati követelmények érvényesítése jellemezte. Ez utóbbi vonatkozásban többen kiemelték azt, hogy a tankönyvnek fokozottabban kell törekedni a nemzetközi jog magyar vonatkozásainak kifejtésére.

A beszámoló terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé azt, hogy a hosszú és terjedelmes vita minden részletét összefoglaljuk, még kevésbé a „Nemzetközi jog" c. tankönyv tartalmát ismertessük.[2] Eleve mellőzzük az elhangzott technikai és szövegkritikai megjegyzéseket, és a vitának csak azokat az elemeit emeljük ki, melyeket általános érdeklődésre számot tartónak gondolunk.

II.

A vita résztvevői között bizonyos kérdésekben *consensus* alakult ki. A tankönyvet mind tartalmi, mind formai vonatkozásokban mindenki magasra értékelte. Mint *Ustor* E. megállapította: a tankönyv helyes sorrendben és megfelelő arányban tartalmazza a nemzetközi jog alapvető tételeit, a szerzők álláspontja összhangban áll a politikai és tudományos követelményekkel. *Valki* L. arra utalt, hogy a nemzetközi jog presztízse és általában az oktatási színvonal ugrásszerű emelkedése nagyrészt az új tankönyv megjelenésének tulajdonítható. *Benedek* F. szerint a nemzetközi jogi tankönyv kiemelkedik a jogi tankönyvek átlagából.

A résztvevők szükségesnek ítélték, hogy új kiadásban jelenjék meg egy *nemzetközi jogi szöveggyűjtemény*,[3] melynek a legfontosabb hatályos nemzetközi szerződések mellett tartalmaznia kellene pl. az ENSZ Közgyűlésének 1970. évi deklarációját „az államok közötti baráti kapcsolatok és együttműködés ENSZ Alapokmányával egyező elvei"-ről, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmányának egyes részleteit stb.

Komoly visszhangot váltott ki annak felvetése, hogy a tankönyv új kiadásában önálló pontban kell foglalkozni a *leszerelés* kérdésével, melyben a történeti visszapillantást meghaladva olyan kérdéseket kell tárgyalni, mint a leszerelésre vonatkozó nemzetközi jogi kötelezettség fennállása, a SALT-egyezmények, a leszerelési tárgyalások mechanizmusa, beleértve a bécsi haderőcsökkentési tárgyalásokat, továbbá helyet kell kapnia a *nemzetközi gazdasági kapcsolatok nemzetközi jogi vonatkozásainak*, mint pl. az új nemzetközi gazdasági rend problémakörének.

Mindenki egyetértett abban, hogy nagy szükség lenne egy *nemzetközi jogeset-gyűjteményre*, mely tartalmazná a nemzetközi jogi gyakorlatban felmerült legfontosabb ügyeket. *Haraszti Gy.* azonban rámutatott arra, hogy egy magyar nemzetközi jogi példatárnak elsősorban a magyar, illetve a szocialista országok diplomáciai gyakorlatára kell épülnie és csak kisebb részben tartalmazhat egyéb eseteket, így elkészítéséhez különböző szervek, elsősorban a Külügyminisztérium segítségére lenne szükség.

III.

A *tankönyv egészével kapcsolatban néhány vitás kérdés is felmerült.* Különböző javaslatok hangzottak el — elsősorban a gyakorlati

* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Iuvenum Sectio Juridica et Politica Series Nova Tom. I. Szeged, 1976. 245 + XIV. lap.

* Haraszti György—Herczegh Géza—Nagy Károly: Nemzetközi jog. Szerkesztette: Haraszti György. Tankönyvkiadó. Budapest, 1976.

1 A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 1971-ben rendezett vitát a jelenlegi tankönyv előzményének tekinthető egyetemi jegyzetről. Az erről szóló beszámolót l. *Laukó* Károly: „A nemzetközi jog" c. egyetemi jegyzet vitájáról. Jogtudományi Közlöny, 1972. 172—178. old.

2 A tankönyvről recenzió jelent meg az American Journal of International Law 1977. 3. számában. (585. old.)

3 Jelenleg a *Laukó* Károly: Nemzetközi szerződések válogatott gyűjteménye. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971. c. tansegédlet használatos.

szükségletek mérlegelése alapján — a tankönyv *egyes fejezeteinek kibővítésére*. A javaslatok hosszú listájából csak néhány példára szorítkozhatunk. Így *Prandler* Á. a légitér, a nemzetközi környezetvédelmi jog és az államok immunitása anyagát, *Gresznaryk* P. a konzuli jogot, *Valki* L. a nemzetközi szervezetekre vonatkozó fejezeteket kívánta újabb részekkel gazdagítani. *Bodnár* L. pedig arra utalt, hogy a nemzetközi jogi tankönyvnek sajátos — más egyetemi tankönyvektől eltérő — funkciót is be kell töltenie, nevezetesen tartalmaznia kell azokat az ismereteket is, melyeket a gyakorló jogászok a jogi ismeretterjesztésben hasznosíthatnak.

A tankönyv tartalmának kiszélesítése körüli vita abban csapódott le, hogy a nemzetközi jog feldolgozása *tankönyv vagy kézikönyv* jellegű legyen-e. Kétségtelen tény az, hogy a nemzetközi jogi tankönyvet magyar nemzetközi jogi kézikönyv hiányában az egyetemi oktatásnál sokkal szélesebb körben használják, és nehezen tagadható az, hogy vannak a tankönyvben a gyakorlati szakemberek számára hasznos információk. *Haraszti* Gy. kategorikusan kijelentette, hogy a megvitatott munka tankönyvnek készült, nem akarta kielégíteni egy kézikönyv igényeit és elképzelhetetlen olyan feldolgozás, mely egyszerre mindkét műfaj követelményeinek megfelelne. Itt kell megemlíteni *Herczegh* G.-nak azt a javaslatát, hogy foglalkozni kellene egy magyar nemzetközi jogi kézikönyv megalkotásának gondolatával, melyet kiadványsorozat formájában képzel el: több szerző — előre megállapított terv szerint — különböző monográfiákat, ill. füzeteket írna Strupp „Handbuch des Völkerrechts"-jének mintájára.

Különösen élesen vetődött fel a *nemzetközi jog és a politikai problémák összefüggésének* kérdése. *Kreskay* F. a tankönyv érdemének tudta be azt, hogy szakított elődjének publicisztikai felfogásával. *Bokorné Szegő* H. rámutatott arra, hogy egyes pontoknál pl. állam- és kormányelismerésnél világosan el kell határolni a nemzetközi jogi szabályokat a politikai elvektől, továbbá — mint *Valki* L. is — hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a nemzetközi jognak vannak olyan szabályai, pl. a nemzetközi jog alapelvei, melyek tartalmát metajurisztikus tényezők határozzák meg. *Gresznarik* P. szerint a tankönyvnek „politizálóbb" jelleget kellene adni, bővebb kifejtést igényelne a külpolitika, a diplomácia és a nemzetközi jog összefüggése. *Prandler* Á. arra utalt, hogy a nemzetközi jog és tudományának története nagyon fontos, mert egyrészt a nemzetközi jogban a történeti kifejlődésnek igen nagy jelentősége van, másrészt a nemzetközi jog oktatásának bizonyos nevelési funkciót is el kell látni, mivel az egyetemi hallgatók történeti és politikai felkészültsége nem eléggé széles körű és megalapozott. *Haraszti* Gy. viszont hangsúlyozta, hogy a tankönyvben a különböző politikai kérdések nemzetközi jogi vonatkozásaira kell figyelmet fordítani, a nemzetközi kapcsolatok elmélete nem fér bele. *Herczegh* G. a politikai problémáktól és a történeti fejlődés ismertetéséről szólva kifejtette azt, hogy össze kellene állítani egy kiegészítő jegyzetet „Történeti bevezetés a nemzetközi jogba" címmel, melynek nagyobbik része a nemzetközi jog történeti fejlődésére vonatkozó dokumentumokat tartalmazná, ezt megelőzné egy bevezetés, mely a jelenleginél bővebb történeti adatok mellett foglalkozna a nemzetközi jognak — csak történetileg megragadható — szociológiai alapjaival is.

A tankönyv *struktúrájával és a különböző kérdések didaktikailag fontos kiemelésével kapcsolatban* is számos észrevétel elhangzott. Pl. *Ustor* E. szerint a tankönyv jelentőségén túl foglalkozik a gyámsági rendszerrel és az önkormányzattal rendelkező területekkel, *Prandler* Á. a tengerparttal nem rendelkező államok problémáinak kidomborítását javasolta. *Valki* L. kifogásolta azt, hogy a szakosított intézmények ismertetése információszegény. *Bokorné Szegő* H. kifejtette azt, hogy az államutódlásnál a szerződésekben való államutódlás problémáit kell előtérbe helyezni. *Ustor* E. rámutatott arra, hogy a nemzetközi szerződések joga és a nemzetközi jogi felelősség szabályai a nemzetközi szervezetek szerződéseire, ill. felelősségére csak *mutatis mutandis* alkalmazhatók. *Kreskay* F. szerint jobban kellene hangsúlyozni a nemzetközi jog különböző kérdéseinek vitatottságát, a különböző szerzők közötti véleményeltéréseket. *Prandler* Á. felhívta a figyelmet arra, hogy meg kellene említeni azt, ha a tankönyvben képviselt felfogás eltér más tudományágak, pl. az állam és jogelmélet álláspontjától. *Bodnár* L. azt javasolta, hogy a didaktikai problémák áthidalására vagy fordítsuk le a nemzetközi jogban használt terminus technicusokat a magyar jogi nyelvben használt fogalmakra, vagy pedig utalni kellene arra, hogy az adott kifejezés alatt a magyar jogi nyelv mást ért. *Haraszti* Gy. szerint a tankönyvben tárgyalt különböző témákkal kapcsolatos eltérő álláspontok ismertetése csak annyiban indokolt, hogy el kell kerülni a különböző kérdések leegyszerűsítését, a megfogalmazás kategorikus jellegét. A véleménykülönbségek további részletezése az egyetemi előadások feladata. *Herczegh* G. kifejtette azt, hogy a tankönyv felépítésének, szerkesztési módjának jogszabály-, vagy intézménycentrikusnak kell lennie, mellyel szemben az egyetemi előadásokat kell problémacentrikusan felépíteni, és ez utóbbi biztosíthatja a nemzetközi jogi gyakorlat változásaira a leggyorsabb reagálást.

Az értekezleten különböző *elméleti kérdések* is felmerültek. A legérdekesebb vita a *nemzetközi jogalkotással* kapcsolatban bontakozott ki. *Haraszti* Gy. megállapította, hogy ez a problémakör elméletileg nem eléggé tisztázott, foglalkozni kell a Helsinki Záróokmány helyével a nemzetközi jog vagy a nemzetközi kapcsolatok rendszerében. *Ustor* E. utalt a nemzetközi szokásjog nem csökkenő jelentőségére, kijelentette: vannak olyan területek, ahol az államok érdekei — gazdasági, társadalmi berendezkedésüktől függetlenül — azonosak, így a jövőben is lehetőség van univerzális szokásjogi szabályok kialakulására. Továbbá világosan látni kell azt, hogy a nemzetközi jog kodifikációjához fűzött remények nem váltak valóra, az írott jog — egyes kivételes esetektől eltekintve — nem tudja kiszorítani a szokásjogot. Az államok nehezen szánják el magukat a kodifikációs szerződések aláírására és ratifikálására, de gyakorlatukban igazodnak az ilyen szerződések tartalmához. A konzuli kapcsolatokról szóló 1963.

évi bécsi szerződésre — mint *Gresznaryk* P. megállapította — a szerződést nem ratifikáló államok — így Magyarország is — rendszeresen hivatkoznak. Ezzel szemben *Haraszti* Gy.-nek az volt a véleménye, hogy kevés a valószínűsége új univerzális szokásjogi szabályok kialakulásának, mert a szocialista és a kapitalista országok spontán módon csak kivételesen folytatnak közös gyakorlatot. A kodifikációs szerződések ratifikáció nélküli alkalmazása sem jelent ellenbizonyítékot, mert azok túlnyomórészt a hatályos szokásjogi szabályokat tartalmazzák, mint pl. a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény.

Bokorné Szegő H. vitatta azt, hogy a szokásjog keletkezéséhez két elem, nevezetesen a gyakorlat és az opinio iuris sive necessitatis megléte lenne szükséges. A két önálló elem megkülönböztetése felesleges, mesterkélt, azt a látszatot kelti, hogy az államok gyakorlatukban tőlük függetlenül létező, preexistáló normáknak engedelmeskednek. Az opinio iuris a normaalkotási folyamatnak abban szakaszában jelenik meg, amikor az egyik állam már normaalkotási szándékkal folytatja a gyakorlatot, és szokásjogi szabály akkor jön létre, amikor az ilyen gyakorlat találkozik más államok hasonló szándékú gyakorlatával. *Haraszti* Gy. utalt arra, hogy a régóta fennálló és többségi felfogás az opinio iuris-t a szokásjog fogalma egyik elemének tartja, és nem azt jelenti, hogy az állam szándéka jogszabály létrehozására irányul, hanem a gyakorlatot abban a tudatban folytatja, hogy arra kötelezve van. A gyakorlat kezdetekor a kötelezőség ezen tudata még hiányzik, de a gyakorlat akkumulálódásával kialakul a szubjektív tudat, mely lehetővé teszi azt, hogy különbséget tegyünk szokás és szokásjog között. Ezzel kapcsolatban *Ustor* E. megemlítette az államosítással kapcsolatos egyezményeket, melyekből mégsem keletkezhetett szokásjogi szabály, mert nem ismertük el azt, hogy ilyen szerződések megkötésével valamilyen általános jogi kötelezettséget vállaltunk volna.

A nemzetközi jogászok találkozásaikor szinte törvényszerűen felmerül a *nemzetközi ius cogens* problémaköre, mely involválja a *nemzetközi jog alapelveinek* kérdését is. *Ustor* E. szerint a nemzetközi jog alapelvei a nemzetközi szokásjoghoz tartoznak, még ha nagyrészüket nemzetközi szerződések tartalmazzák is, ezzel szemben *Haraszti* Gy. a nemzetközi jognak három forrását különbözteti meg: a nemzetközi szerződéseket, a nemzetközi szokásjogot és a nemzetközi jog alapelveit. *Bokorné Szegő* H. arra mutatott rá, hogy a nemzetközi ius cogens létét nem lehet az akarati elméletből kiindulva megmagyarázni, e normák létét és tartalmát metajurisztikus tényezők, az államközi kapcsolatokat befolyásoló gazdasági, történelmi és társadalmi tényezők, ill. az ezekre ható objektív törvények határozzák meg.

A *békés egymás mellett élés* elve — mint többen megállapították — számos nemzetközi jogi alapelv szintézisének tekinthető, ugyanakkor — mint erre *Bokorné Szegő* H. utalt — nem lehet különbséget tenni a békés egymás mellett élés elve és az államok együttműködési kötelezettsége között. Általános vélemény volt az, mely szerint a *szocialista internationalizmus* elvét részletesebben és árnyaltabban kellene kifejteni, de ennek számos elméleti és gyakorlati nehézsége van.

Bokorné Szegő H. rámutatott arra, hogy az önrendelkezési jognak elsősorban csak a külső, az államközi kapcsolatokban érvényesülő oldala érdekli a nemzetközi jogot, mellyel kapcsolatban le kell szögezni azt, hogy az önrendelkezési jog gyakorlásával megszerzett állami szuverenitás nem jelenti az önrendelkezési jog belső oldalának érvényesülését, mert az államon belüli társadalmi viszonyok megváltoztatása az egyes államok belső joghatósági körébe tartozik, és csak nagyon áttételesen — az emberi jogok érvényesülésén keresztül — kerül a nemzetközi jog síkjára. Az önrendelkezési jog tárgya tehát a népnek, ill. nemzetnek az a joga, hogy elszakadhat olyan idegen nemzet által alkotott államtól, melynek állami kereteiben akarata ellenére él, önálló államot alakíthat vagy kívánsága szerint más állammal egyesülhet. *Nagy* K. viszont arra utalt, hogy nemzetközi jog szempontjából az önrendelkezési jog mindaddig problematikus marad, amíg nem sikerül pontosan meghatározni e jog alanyát, amíg nem lehet elhatárolni a nép, nemzet és nemzetiség fogalmakat.

Vita alakult ki az *államok keletkezése és elismerése* témájával kapcsolatban is. *Bokorné Szegő* H. szerint az államok keletkezésének és megszűnésének folyamatát a nemzetközi jog annyiban szabályozza, hogy beszélhetünk az önrendelkezési jog gyakorlása során keletkezett államról, illetve külső erőszak hatására állam nem szűnhet meg. Az állam elismerésének jogkövetkezményei ugyanakkor arra korlátozódnak, hogy egyrészt az elismerő állam általánosságban nem teheti vitássá az elismert állam államiságát, nem nehezítheti meg cselekvőképességének gyakorlását az államok közösségében, másrészt ezzel az aktussal lesz teljes az elismert állam nemzetközi cselekvőképessége az elismerő állammal való speciális kapcsolatban. *Nagy* K. ezzel szemben problematikusnak látja az államkeletkezés jogszerűségének felvetését, melynek elfogadása arra a következtetésre vezetne, hogy akkor kell lenni olyan eseteknek is, amikor az állam jogszerűtlenül létezik. Az a véleménye, hogy az államok egyenlőségének elvébe ütközne egy állam létezésének kétségessé tétele.

A *nemzetközi szervezetek* problémaköre több vonatkozásban felvetődött a vitában. *Ustor* E. felhívta a figyelmet az ENSZ Közgyűlésének tevékenységében jelentkező bizonyos anomáliákra, többen utaltak arra, hogy a nemzetközi szervezetekre vonatkozó anyag rendszerezését tovább kell fejleszteni. *Valki* L. felvetette azt, hogy ki kell dolgozni az integráció elméleti vonatkozásait. *Haraszti* Gy. arra mutatott rá, hogy a nemzetközi szervezetek részletes bemutatása megoldhatatlan problémákat vet fel, az lenne az ideális megoldás, ha a nemzetközi szervezetek joga — hasonlóan több szocialista országban alkalmazott rendszerhez — önálló tantárgyként szerepelne a jogi karok tantervében. A nemzetközi szervezetek *adminisztratív bíróságainak* érintése is érdekes volt. *Ustor* E. rámutatott arra, hogy ezek a bíróságok nem államközi, hanem munkajogi vitákban járnak el, és a nemzetközi szervezetek felelőssége a szervezet belső jogán alapul. *Nagy* K. szerint a nemzetközi szer-

vezetek tisztviselőinek munkajogi viszonyaira vonatkozó szabályok és általában a nemzetközi szervezetek belső szabályai, mivel egyetlen állam belső jogrendszerének sem részei, a nemzetközi jogba tartoznak.

A *nemzetközi felelősség* témájáról szólva *Ustor* E. ismertette a Nemzetközi Jogi Bizottság által elért eredményeket, majd azzal bírálta a tankönyv fokozott felelősségéről szóló pontját, hogy a Bizottság behozta a nemzetközi bűncselekmények fogalmát és ezt kell a fokozott felelősséggel azonosítani, viszont létezik a nemzetközi jog által nem tiltott cselekmények káros eredményeiért való felelősség. A nemzetközi jog két felelősségi alakzata, tehát a jogsértésért való felelősség és a nem tiltott cselekmények káros következményeiért való felelősség is objektív jellegű, viszont különbség van a felelősség jogkövetkezményeinél, mert ez utóbbinál csak kártérítési kötelezettség keletkezik. Arra is rámutatott, hogy tárgyalni kell a nem tiltott cselekmények káros következményei körében a felelősség tipikus — a környezetvédelem területén jelentkező — eseteit. *Nagy* K. a következőket mondta: ha elfogadjuk azt, hogy objektív felelősség van a nemzetközi jogban, tehát a felelősséghez nem szükséges az állam vétkessége, akkor is vannak olyan esetek, melyek a veszélyes üzem analógiáját jelentik a nemzetközi jogban, és az ezekre vonatkozó szerződéses szabályokat célszerű kiemelni, mert ezek világossá teszik az ezekre vonatkozó nemzetközi jogi elveket. A különlegesen súlyos nemzetközi jogsértések, melyek nemzetközi bűncselekményeknek is nevezhetők, erga omnes felelősséget eredményeznek és más megítélés alá esik az érdeksérelem kritériuma is.

V.

Talán e vázlatos beszámoló is képet adhat a „Nemzetközi jog" c. tankönyv tartalmas, érdekes és izgalmas vitájáról. Az igazsághoz tartozik és ezért hozzá kell tennünk azt, hogy az idő hiánya megakadályozta egyes kérdések, mint a tengerjog, a nemzetközi vízjog, az emberi jogok nemzetközi védelme, a nemzetközi humanitárius jog kérdéseiben az alaposabb véleménycserét. Ennek ellenére — mint *Benedek* F. mondta — az értekezlet rendkívül sikeres volt, a nemzetközi jogért, a nemzetközi jog tudományáért való felelősség motiválta.

A vita teljes mértékben betöltötte célját, a nemzetközi jog oktatásához és tudományos kutatásához értékes gondolatokkal járult hozzá és segítséget nyújtott a nemzetközi jogi tankönyv új kiadásának elkészítéséhez.

Bruhács János

*A szegedi „Acta Iuvenum" új sorozatának első kötete**

A 25 éves múltra visszatekintő tudományos diákkörök idei országos konferenciáján alkalom nyílott felmérni a mozgalom jelenlegi állását. A továbblépés érdekében kell fokozottan felfigyelni az olyan kezdeményezésekre, mint amilyen a szegedi Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Diákköri Tanácsa szerkesztésében útjára indított „Acta Iuvenum Sectio Juridica et Politica" új sorozatának első kötete.

Szakmai elmélyedés az alapképzés keretein túl, ismerkedés a szakterület problémáinak tudományos igényű megoldásával, ezeket a célkitűzéseket a diákköri mozgalomnak egyre gazdagabb formákkal is kell szolgálnia. A diákköri vitákhoz, a kari konferenciákhoz, az országos seregszemlékhez csatlakozó új fórum, a publikálás lehetőségét biztosítja ez a vállalkozás. Nemcsak a dolgozatok szerzőinek teljesítményét méltatja, nemcsak az intézmény diákköri tevékenységéről ad keresztmetszetet az új „Acta". A tudományos publikáció előiskolája is lehet a szakterülete aktuális kérdéseit vizsgálat alá vevő majdani gyakorlati szakemberek számára, hogy a jövendő kutatókról, oktatókról ne is beszéljünk.

Kemenes Béla, a Kari Tudományos Diákköri Tanács elnökének bevezetője után *Ruszoly* József: *Diákkörök, diákköri konferenciák, diákköri kiadványok* címmel visszatekint arra az útra, melyet 1952/53 óta tettek meg a diákkörök. Ismerteti a jogi szekcióban megvitatott dolgozatok megoszlását (jogágak és karok szerint), az országos konferenciák bibliográfiai adatait. Kívánatosnak tartja egyes intézmények diákkörei történetének megírását. Figyelmet érdemelnek a kiadvány elődjének sorsára vonatkozó megjegyzései is: 1961/62-ben 2 kötet megjelenése után a 3. és a 4. kötetet technikai okokból — sajnos — nem sikerült kiadni.

A kötetben közölt 7 tanulmány a polgári jog, a római jog, az államjog, a jogtörténet, a nemzetközi jog és a büntetőjog területén íródott.

Farkas Szabina: *A polgári jog alapelveinek érvényesülése a gazdaságirányítás korszerűsített rendjében* (1—18. old.). Az alapelvek szerepének rögzítése után részletesen a szerződési szabadság, a reális teljesítés, valamint a szocialista együttműködés elvének tárgyalása következik. Egymáshoz való viszonyuk vázolása után kormányrendeletek sorának elemzése mutatja meg hatókörük módosulását, kiteljesedését, vagy az esetleges gyengülését. A dolgozat zárókövét az alapelvek perspektíváira nézve levont következtetések alkotják.

Kertész László: *A rendhagyó letét a római jogban.* (19—48. old.) Dolgozatában a források elemzése, az újabb irodalom megállapításainak felsorakoztatása mellett kitekint a mai jogrendszerekre is. Foglalkozik a letét fajaival, a rendhagyó letét eredetével, elnevezésével a római jogban, elhatárolásával a kölcsöntől, a depositum irregulare tárgyával, alkalmazásának speciális területeivel, a kamat kérdésével, valamint a tulajdonátszállás problematikájával.

Molnár Pál: *Az európai szocialista országok közvetlen demokratikus formái.* (49—81. old.) Szerző a szocialista demokrácia fejlesztése közvetlen módjának történeti ismertetésével indítja munkáját. Ennek keretében részletesen tárgyalja a Párizsi Kommün időszakát, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak megállapításait, az 1936-ig terjedő szovjet fejlődést. Felsorakoztatja a jogirodalomban található különböző nézeteket, elvégzi a jogintézmény kapitalista és szocialista viszonyok közötti megjelenésének elhatárolását. Rendszerezi a konkrét megjelenési formákat, bemutatja azok jelentkezését a szocialista alkotmányokban. Megfogal-

mazza a hazai szabályozás kiteljesítésének igényét is.

Molnár Tibor a mai bírói gyakorlatra vonatkozó anyagot is vizsgál *A jogi személyek relatív jogképességének néhány időszerű problémája* c. dolgozatában. (87—109. old.) Nem tartja indokoltnak, hogy a jogintézmény jelenlegi szabályozását elhagyják a Ptk. napirenden levő módosítása során. Azt sem helyesli, hogy az ágazati államigazgatási jogba kerüljenek át a jogképesség terjedelmének részszabályai. Javasolja, hogy a jogi személyek jogképességének terjedelmére nézve vezessenek bárki által megtekinthető jegyzéket.

Stipta István: *A törvényhatóságok egységesítésére irányuló reformmunkálatok 1873—1874-ben* (111—150. old.) címmel, mintegy 150 oldalas szakdolgozatának részletével jelentkezik. Következtetéseit a korabeli sajtó, és a kortárs irodalom megállapításaival, valamint az elsősorban az Országos Levéltárban található forrásanyag kimerítő feltárásával támasztja alá. Megmutatja, hogyan hiúsították meg a vármegyék retrográd erői a viszonylag korszerű Szapáry-javaslat törvénnyé válását. Kimutatja, hogyan érvényesítik a területrendezésnél is a nemzetiségi szempontokat. Az egyes vármegyék akkori területi viszonyainak ismertetése hasznos támpont a helytörténettel foglalkozók számára is.

Szilágyi István: *Nemzetközi jogi felelősség a világűrkutatásban* (151—205. old.) c. tanulmánya a nemzetközi jog talán legfiatalabb területére kalauzol el, amikor az űrobjektumok által okozott károkért való felelősségről szóló egyezményt veszi vizsgálat alá, melyet az ENSZ Világűr Bizottsága Jogi Albizottsága dolgozott ki (hazánkban kihirdette az 1973. évi 3. sz. tvr.). Az egyezmény, a tervezetek, a vita elemzése a téma irodalmára figyelemmel az alábbi tematika szerint történik: az egyezmény szükségessége, a fokozott felelősség mibenléte, a kár természete, a felelősség alanyai, a felelősséget megalapozó magatartások jellege, a területi problémák, a regisztráció kérdése, a felelősségi igény érvényesítése.

Wágner Márton: *A bűncselekménytan egyes kérdései az európai szocialista országok büntetőjogában.* (207—245. old.) A bűncselekmény fogalma, az egyes büntethetőséget kizáró okok, valamint a bűncselekmény stádiumai és elkövetői hármas fő tagoláson belül részletezésre a szovjet, a lengyel, az NDK, a cseh, a román, a bulgár Btk. megfelelő intézményei kerülnek. Szerző az összehasonlítás során számos, a hazaitól eltérő külföldi megoldást olyannak ítél, mint amelyet a Büntető Törvénykönyv újrakodifikálása során érdemes megfontolni.

*

Az új „Acta Iuvenum" minden bizonnyal életerősebb lesz a korábbi kezdeményezéseknél. Ezt a benyomást erősíti az is, hogy az előszó szerint a következő kötet anyaga majd teljesen készen áll. Kíváncsian várjuk megjelenését.

Kajtár István

Szabó András: Bűnözés — ember — társadalom c. doktori értekezésének vitája

1978. március 23-án zajlott le Szabó András: Bűnözés — ember — társadalom c. doktori értekezésének vitája a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében.

A szerző értekezésében a társadalmi rend és a bűnözés kapcsolatának kérdését vizsgálja. Ezzel a kérdésfeltevéssel a kriminológia „szociálantropológiai" megalapozását kívánja adni.

A disszertáció három részből áll. Az első részben a szerző a szocialista kriminológia történeti előzményeit és jelen helyzetét elemzi, a másodikban a büntetőjog szociológiájának szükségessége mellett érvelve, a büntetőjogtudomány és a büntetőjog, a büntetőjog és a bűnözés, a jog és a büntetőjog, valamint az egyén és a jog viszonyának összefüggéseit tárgyalja, a harmadik részben pedig a bűnözés, mint társadalmi produktum kérdésének pozitív kifejezését adja.

A szerző az értekezés első részében a kriminológiának abból az alapvető elméleti-módszertani kérdéséből indul ki, hogy *hogyan illessze be a maga jelenségtanát* a társadalmi totalitás összmozgásának meghatározottságába? A kriminológia jelenségtanának leírását a *tárgydefiníció* adja. A szocialista kriminológia elvont általánosságában írta le tárgyát; ez az elvontan általános tárgy már a akadályává vált az elméletképzésnek és a szaktudományos kategóriarendszer kialakításának. Mi ez az elvontan általános tárgy? Úgy szokták leírni a kriminológiai irodalomban, hogy a bűnözés társadalmi tömegjelenség és az egyes ember életében lejátszódó esemény, egyedi bűncselekmény.

A szocialista kriminológia a kettős redukcionizmus hibájába esett: amikor a bűnözésről, mint társadalmi *tömegjelenségről* beszélt, a társadalmi tömegjelenséget statisztikai redukcionizmussal kezelte. Ez elterelte a figyelmet a jelenség *társadalmi*-szociológiai tartalmáról. Nevezetesen arról, hogy a bűnözés, mint társadalmi tömegjelenség nem azonosítható azokkal a társadalmi tartalmakkal, amelyekkel a statisztikai sokaság jellemezhető. A redukció következő lépcsője: a bűnözéssel, mint tömegjelenséggel nem hozhatók összefüggésbe az objektív, társadalmi okok, hanem csak a személyiségen keresztül és az egyes bűncselekmények elkövetésén keresztül. A bűnözés tárdalmi meghatározottságát, így a pszichés jelenségek társadalmi meghatározottságának szférájába utalták.

A tárgyvesztés korrekcióját a szerző elsősorban a kriminológia reorientációjában látja: abban a felismerésben, hogy a bűnözés társadalmiságának alapkérdése és alapjellegzetessége éppen a jogi szabályozottság, ezért nem elégséges a jogi szabályozottság előfeltevésének pusztán formális értelmezése.

Az elvontan általános tárgymeghatározást konkrétan általános tárgymeghatározással kell *meghaladni.* A bűnözés társadalmi tömegjelensége és az egyedi bűnelkövetés két, természetére nézve elkülönülő tárgy. Ezért a kriminológiát kriminál*szociológiaként* és kriminál*pszichológiaként* kell művelni.

A bűnözés szociológiai és pszichológiai magyarázatának előfeltétele a büntetőjog, mint *rendszer* értelmezése. Ennek első lépése a *jogsértéssé* minősítés és minősülés kérdésének kutatása. E kérdésnek azért van értelme, mert a bűnözés *jog elemének* kiiktatása a társadalom

determinációs folyamatból oda vezet, hogy a bűnözés jelenségében minden közvetítés nélkül a *társadalmi rend* és az *egyéni magatartás* kerül közvetlen kapcsolatba. Ennek további következménye az a felfogás, hogy a bűntett elkövetését *az egyén társadalomellenes beállítódása* magyarázza.

A szerző ezen buktatók és a büntetőjogi redukcionizmus elkerülése érdekében *a büntetőjog szociológiájának* szükségessége mellett érvel. A büntetőjog szociológiája megteremtésének az a jelentősége, hogy „a büntetőjogi normák társadalmi előzményeit elemezve és a jogi norma társadalmi tartalmát ekként megragadva a jog működéséhez, *valóságos viszonyokhoz kapcsolódó működéséhez* tudjuk a jogsértések jelenségét kapcsolni."

A disszertáció második része a büntetőjog szociológiájának problémáival foglalkozik.

Ahhoz — írja a szerző—, hogy a büntetőjogtudomány a büntetőjog szociológiájává váljék, a kriminológiai vizsgálatok eredményeinek visszacsatolásán túl azzal a szűrőrendszerrel (szervezet, érdekek, értékek) is foglalkoznia kell, amely az utólagos vizsgálat eredményeinek visszacsatolását megnehezíti. A büntetőjog szociológiájának elemezni kell a büntetőjogi normák keletkezési folyamatát, a társadalmilag lehetséges magatartás módozatok és magatartási alternatívák közt, *szelektálást.*

A szerző azzal a gondolattal folytatja fejtegetéseit, hogy a büntetőjog és a bűnözés ontológiai alapjai azonosak. Amikor a bűnözés társadalmi meghatározottságáról beszélünk, abból kell kiindulnunk, hogy ennek a társadalmi jelenségnek a *jogi szabályozás* az első és jelentős jelzőköve. A büntetőjogot a büntetőjogszociológiának *totalitásként* kellene tükröznie, szabályrendszerét a maga sokoldalúságában, a jogrendszerhez való viszonyában, előírásainak *megvalósulását* és a *jogsértéseket* a maguk egymásra vonatkozásában, a társadalmi viszonyokhoz való viszonyának abban a sokoldalúságában, ahogy annak heterogén szektorait a szabályrendszer büntetőjogiasan homogenizálja, integrálja.

A jog és a büntetőjog, mint társadalmi objektiváció és a konkrét emberi magatartás közötti összefüggést elemezve a szerző a jogi objektiváció közvetítő természetéről ír. A jogi objektiváció lényege, hogy sajátos *közvetítő eszköz:* az egyes emberek mindennapi közvetlen gyakorlati céljai és azok megvalósítása közé ékelődik.

A *jogi objektiváció* és az *egyes ember tudata* között ott van a *mindennapi élet.* Ez az egyes ember *partikularitásának* működési terepe. A jogi objektiváció levált a mindennapi életről: a gyakorlati célok, vagyis teleológiai tételezés és a célmegvalósítás közé a kötelező jogi szabály ékelődik.

Egyén és társadalom viszonyában a *mindennapi élet* annak a viszonynak a színtere, amelyben a büntetőjog — egyéb normákkal és értékekkel együtt — szabályozza az egyén cselekvéseit. A mindennapi életben heterogén cselekvéstípusok és heterogén készségek szükségeltetnek, ezek teszik partikulárissá az egyes emberek mindennapi tevékenységét. A partikularitást egyben fel is kell függeszteni: meg kell felelni a szabályoknak. Ezt a felfüggesztést és alávetést az *erkölcs* végzi.

A büntetőjog az emberek cselekvéseit, szükségleteik kielégítését, a kielégítés módját, érintkezési formáikat és egymáshoz való viszonyukat azzal homogenizálja, hogy a *megengedett* és a *tiltott* kritériuma alapján szabályozza. A büntetőjog a mindennapi életvitel útjelzője: irányt ad a viselkedésnek, eligazít és ezt azért képes megtenni, mert a társas érintkezés meglevő és működő mechanizmusait veszi igénybe.

A szerző ezt követően a büntetőjog *tett* fogalmának központi szerepével foglalkozik. A nem jogközpontú kriminológia a *tett* fogalmát felváltotta a *magatartás,* a *viselkedés* fogalmával, ezzel leszűkítette a problémát az *egyén és viselkedése,* a *viselkedés és szubjektum* viszonyára. Elvonatkoztatott a tevékenység objektív társadalmi eredményétől. Egy tett — amelyet a magatartás hordoz — sajátja ugyanis, hogy társadalmilag előidéz valamit. A tett büntetőjogi fogalma a magatartás teljes társadalmi körforgását — eredményét és visszaható következményeit — is figyelembe veszi. A kriminológiában kiindulási pontként alkalmazott magatartás-fogalom a tett fogalma helyett félrevezető, mert az *egyénre,* az egyén és a magatartás közti viszonyra koncentrál, holott a büntetőjog alapvető feladata a *bűntettekkel* szemben védeni a társadalmat. Ebből viszont az következik, hogy *a bűnözés szociológiai fogalmából ki kell rekeszteni az elkövetők fogalmát.* További következmény, hogy a kriminológiában, illetve azon fejezeteiben, amelyek a bűnözés társadalmi jelenségeivel foglalkoznak, *nem a tettesre, mint személyiségre ható okokat kell elsősorban megkeresni az ok-okozati sémában, hanem azokat a feltételeket, amelyek a tettet szükségszerűen feltételezik, mint a társadalmi viselkedés egyik lehetséges alternatíváját.*

Az értekezés harmadik része a bűnözés társadalmi produktum jellegét boncolgatja.

Minthogy az opponensek túlnyomóan a disszertáció első részével foglalkoztak, szükségesnek tartom a harmadik rész, a disszertánsnak a bűnözés társadalmiságáról vallott nézeteinek bővebb ismertetését.

A bűnözés társadalmiságának első eleme az, hogy értelme csak az adott társadalmi létfeltételek viszonylatában van. Ez kettős kötöttséget jelent: *a)* a társadalmi létfeltételek elsődlegességét, b) a bűnözés vonatkoztatottságát, a létfeltételekhez való viszonyát.

A bűnözés az adott társadalmi rendszer viszonyainak megfelelő és azt kifejezésre juttató, bevett, elfogadott, elismert magatartásokhoz képest *rendhagyó* viselkedési forma. Rendhagyó tartalma nem szubjektív mozzanataiban van, hanem társadalmi tartalmában: a normálistól eltérő tartalmában. A normális viszont ugyancsak nem szubjektív mozzanatai miatt nyeri el ezt a minőséget, hanem mert tartalmilag kifejezi, megtestesíti és megvalósítja az adott társadalmi viszonyokat.

A büntetőjogi szabályok a társadalmilag *nem kívánt,* de az adott tényállásban *lehetséges* viselkedési módot tiltják. Így *a bűnözés társadalmisága,* társadalmi kötöttsége első lépcsőként már a jogi normák tilalmaiban mutatkozik meg. Ebből következően a bűnözés mindig *evilági* jelenség.

A bűnöző magatartás, illetve a bűntett értelme viszonyítottságában van, olyan tiltott alternatíva, amelynek mindig van nem tiltott ellenpárja. A bűnözés társadalmi

termelése már *a tilalmak felállításával* megkezdődik.

A jogi tilalomból kiinduló érvelési módok megszűnnek a magánszférában megmaradó döntések és választások lenni: a magándöntés társadalmilag *értékelt* és a hivatalos társadalmi cselekvés körébe vont döntéssé válik.

A jogi tartalomból kiinduló érvelés lehet kiindulópont, de tartalmilag még nem bizonyítja, hogy valódi, *tényleges cselekvési alternatívát tilalmaz.* Azt kell tehát bizonyítani, hogy a jogi tilalom értelmes, evilági tilalom.

A jogi tilalom és diszkriminálás tényleges, reális, létező és lehetséges viselkedési módra vonatkozik, viszont realitását az adja, hogy tényleges szükségletet és problémát old meg. A bűnözés tehát *problémamegoldó és szükségletkielégítő viselkedési formaként társadalmi.* A szerző a továbbiakban a szükségletek különböző fajtáinak szerepét elemzi, majd kifejti, hogy az emberi nem tudatossága, univerzalitása, pszichikus-szociális „második természete" magyarázza, hogy szükségletei társadalmilag közvetettek vagy egyenesen társadalmiak és hogy ezek tevékenységre sarkalló dinamikája az *érték- és normaregulálás* útján érthető meg. Az ember társadalmi-történeti fejlődése során kialakította a *magatartásregulálást,* vagyis *a tudatos választás apparátusát a cselekvési alternatívákkal szemben.*

A cselekvés regulálási képessége a szükségletek kielégítésében nagymértékben függ a *tényleges alternatíváktól.*

A bűnözés „abnormitása" ezek szerint társadalmi természetében és nem egyéni aberráltságában keresendő, azokban a viszonyokban, amelyek szülik, illetve társadalmi hatásaiban.

A bűnözés társadalmiságának további eleme *értékorientáltságában* keresendő. Az egyéni cselekvés tisztán pszichikus jelenségtartománya minden ízében önmagán kívüli meghatározókra utal és csak így értelmezhető; a tett *értelme* nem a tett és az egyén pszichikuma közötti közvetlen összefüggésben tárul fel, hanem *a társadalmi objektiváció közvetítő szféráján keresztül.* Ennek a közvetítő szférának a működési területe viszont az *egyes ember tudatában* van.

Az ember társadalmisága a társasság mozzanatához kötődik. Az egyén szociális tanulás, mintakövetés, azonosulás útján sajátítja el társadalmiságát. A jogi objektivációk felé a legfontosabb elsajátítandó két jelenségtípus: az *erkölcsi értékek* és a *társadalmi értékek.*

A bűnözés társadalmiságának eleme az *erkölcsi értékek tagadása.* A tett értékeltsége nem merőben szubjektív, szemléleti kérdés, hanem társadalmi gyakorlat kérdése; a megvalósult minta, vagy a megvalósulást támogató gyakorlat kényszermachanizmusának kérdése.

Ha az értéktagadást a személyiség céltételezésére vonatkoztatjuk, számításba vesszük a *személyiség mozzanatát* is, akkor azt találjuk, hogy a bűntett és a személyiség kapcsolatának központi kérdése nem a karaktervonások és a magatartás kapcsolata, hanem gyakorlati kérdés: a követelményekhez való viszony, a társadalmi követelményekhez és értékekhez való viszonyulás.

A bűnözés abban az értelemben is társadalmi produktum, hogy a társadalmi gyakorlat *identifikálja,* mint jogsértő magatartásokat, illetve mint jogsértő magatartások konkrét mennyiségét. A bűnözés társadalmi produktum annyiban is, hogy a ténylegesen elkövetett bűncselekményeknek *milyen köre* és *milyen mennyisége* kerül bűnözésként elbírálásra.

A bűnözőnek fel- és ki kell találnia a bűntettet, de társadalmi méretekben valószínű, hogy a bűntett már talált viselkedési forma. Ezért tanult viselkedési forma is. Ebben, készen találtságában, a bűnözési gyakorlatban áll a bűnözés *viszonyteremtő* jellege, ennek társadalmisága ugyanakkor termeli a büntető törvényeket és az ezek betartására rendelt egész apparátust. A bűnözés tehát *viszonyok terméke és maga is viszonyokat teremt.*

A bűnözés társadalmiságának további kérdése, hogy az egyéni viselkedés és a társadalmi viszonyok milyen módon függenek össze.

Az ember-társadalom viszonyában fellelhető két ellentétes alternatíva — az ember szerzője történelmének, kialakítója és fenntartója társadalmi viszonyainak, ugyanakkor társadalmi-történelmi produktuma is a saját maga teremtette viszonyoknak — a kriminológiában két értelmezési móddal jár együtt. Az a felfogás, amely a *bűnözést* közvetlenül levezethetőnek tartja az egyes *bűnelkövetők* jellegzetességeiből, a bűnözés változásait pszichológiai változásoknak tartja. A szociologizáló kriminológia, amely a személyiséget a társadalmi viszonyok puszta levonatának tekinti, viszont a bűnözés társadalmiságából kiindulva *a bűnözés társadalmi minőségének* megfelelő *társadalmi személyiségre* következtet, az egyéni különösség mozzanatát kizárja.

A pszichologizáló szemléletmód a bűnözés jellegzetességeit és társadalmi minőségét eltünteti, pszichológiaivá változtatja azt, ami társadalmi. Az egyedi abnormitásból és aberráltságból a tömegjelenség abnormitására és aberráltságára következtet.

A szociologizáló szemlélet a cselekmény sajátos társadalmi minőségét vetíti bele a személyiségbe, vagy a társadalmi mozzanatot túlhangsúlyozva tagadja a pszichológiai különbséget ott is, ahol szociológiai törvény közvetlenül nem hathat.

Hogyan oldja meg a marxista társadalomelmélet az objektív társadalmi vonatkozás, a strukturális viszony és a benne részt vevő egyén problémáját?

A társadalomelméletnek nem kell számításba vennie az egyének pszichikus sajátszerűségeit, mert nem játszanak szerepet a társadalmi viszony reprodukálásában, nincsenek hatással a viszony tartalmára. A társadalmi viszony és jelenség, amely az egyéni cselekvések eredményeként jön létre, nem függ a benne részt vevő egyének egyéni különösségétől.

A filozófiai általánosítás szintjén megfogalmazott tételeket nem lehet szaktudományos tételként kezelni. De ki lehet jelölni működési területként az egyéni különösség jelenségtartományát szaktudományos kutatás tárgyaként. Itt a pszichológia tartalmas és lényegi szabályszerűségeket tárhat fel.

A kriminológia csak az egyedi jelenség és a tömegjelenség jelenségét különítette el, holott a tárgy objektív természete nem így különül el. Az *egyén* a társadalmi lét ontológiai gyújtópontja, ebből következően az ontológiai valóságban egyén és társadalom nem létezik

különülten, egymástól függetlenül.

Az egyéni aktusok eredményeként létrejött bűnözés, mint társadalmi viszony és az egyéni aktusok kapcsolatának kérdése annak a kérdése, hogy mennyiben vehetjük és kell számbavennünk a *szociológiai* elemzés síkján az egyént. Annyiban, amennyiben az adott *társadalmi-gazdasági rend tartozéka,* annak alárendelt, tehát amennyiben *történelmileg adott individuum.* Vagyis annyiban, amennyiben egy adott *osztálynak* vagy *rétegnek* a tagja.

Ahhoz, hogy eljussunk annak felismeréséig, hogy a bűnözés társadalmi minősége nem a bűntettesek beállítódásának és beállítottságának függvénye, túl kell lépni azon az emberképen, amely az egyén és aktivitás között közvetlen kapcsolatot feltételez úgy, hogy az egyén minőségét, tulajdonságait a cselekvésben látja megnyilvánulni. Ez a leírás így tulajdonságokhoz jut el.

A szerző emberképe abból indul ki, hogy az ember igazi természettörténete a történelem. Az ember nem szűnik meg biológiai lény lenni, de megszűnik ösztönvezérlésű magatartása és ezt a szerepet a nembeli objektivációk rendszere veszi át, a jog, az erkölcs, intézményrendszer stb. Az ember lényege *külső* viszonyaiban rejlik (amit el kell sajátítania) és nem valaminő belső természeti elvontságban. Ebből következően az emberi természet nem az, ami kifejleszthető, hanem az, ami az objektivációk révén *beépíthető* az egyes emberbe.

A bűnözés társadalmiságának további eleme az, hogy *a bűnözés a szocializmusban is elsősorban osztályok és rétegek bűnözése.*

A bűnözés nemhogy nem az egyén természeti életnyilvánítása volna, hanem egyenesen *az ember társadalmi lény mivoltának megnyilvánulása.* Hiszen a társadalmi-emberi objektivációk kialakításával, ezen belül az erkölcsi normák és értékek, a társadalmi elvárások és szokások, valamint a büntetőjogi tilalmak kialakulásával *adottak egyedül a bűn ismérvei és mércéi.*

A kriminológiában tiszta Én-ek, ideologikusan szabadnak tekintett és csak eme szabadság (beszámíthatóság) tekintetében figyelembe vett Én-ek vagy személyiségek állnak szemben a jog követelményrendszerével. A tiszta Én-ek aztán csak antiszocialitás vagy ilyen beállítottság esetén követhetnek el bűntettet.

A tiszta Én-ek helyett legalábbis *történelmi individualitásukban felfogott embereket* kell feltételeznünk. Ami azt jelenti, hogy nincs elvont ember, nincs elvont, az egyes emberben megtestesülő emberi lényeg, nincs a történelmi-társadalmi fejlődés korszakait „átélő" változatlan, konstans ember-egyéni természet, csak olyan egyének vannak, akik a nembeli lét feltételeit elsajátítva még legtermészetibbnek tűnő adottságaikban is beleformálódnak a társadalmi-történelmi létbe.

Az egyed nem viszonyulhat többé az egész integrációhoz. Mindennapi életében *közvetlen környezetének, saját rétegének és osztályának színvonalát sajátítja el.*

A bűnözés a szocializmusban is lényegi kapcsolatot mutat az emberek osztályhelyzetével.

Szociológiai szinten nem a bűntettek és társadalmi folyamatok, vagy társadalmi tények okozati kapcsolatára vagyunk kíváncsiak, hanem azokra a *társadalmi feltételekre,* amelyek sztochasztikus valószínűséggel *lehetővé teszik* bűntettek elkövetését. A személyesség mozzanatától megfosztott *individuumok élethelyzetének,* társadalmi besoroltságának a bűnözéssel való valószínűségi kapcsolata az érdekes számunkra.

A doktori értekezés három opponense *Földvári* József, *Gödöny* József és *Kulcsár* Kálmán volt.

Földvári József és Gödöny József túlnyomóan az értekezés első részében megfogalmazott tárgymeghatározás problematikájával foglalkozott. Földvári József vitatta a szerzőnek a kriminológia tárgymeghatározását illető nézeteit. Szerinte nem a tárgymeghatározásban kell keresni a kriminológiának a kívánalmaktól való elmaradásának az okát, hanem a kriminológia alkotó elemeit képező diszciplínáknak a várttól elmaradt fejlődésében.

Az opponens észrevételeket fűzött a szerzőnek azon állításához, hogy a kriminológia csak kriminálszociológiaként és kriminálpszichológiaként művelhető. Kérdései arra irányultak, hogy akkor mi a kriminológia: kriminálszociológia + kriminálpszichológia, avagy csak kriminálszociológia vagy csak kriminálpszichológia; lehetségesnek tartja-e a szerző a kriminálszociológia és kriminálpszichológia eredményeinek szintézisbe hozatalát és vajon ez nem a kriminológia feladata lenne-e?

Az opponens vitatta a szerzőnek a szocialista kriminológia kettős redukcionizmusával kapcsolatos megállapításait is. Véleménye szerint inkább arról van szó, hogy a bűnözés kettős jellege — társadalmiság és tömegjelleg — közül az utóbbira terelődött a hangsúly.

Az opponens kiemelte a disszertációnak azt a gondolatát, hogy a bűnözés szociológiai és pszichológiai elemzésében a jogi előfeltevéseket nem formálisan kell értelmezni, hanem a magatartás jogi szabályozásának egész mechanizmusát tartalmas, társadalmi elemzésnek kell alávetni, más szóval, hogy a jogot is valóságjelenségként kell értelmezni, hogy ehhez képest a jogsértések valóságjelenségként értelmezhetőek legyenek.

Gödöny József opponensi véleményét három fő kérdés köré csoportosította. Az első kérdés szintén a kriminológia tárgyával, illetve az ehhez kapcsolódó problémákkal foglalkozott. Nem értett egyet a disszertánsnak az elvontan általános tárgymeghatározásáról tett megállapításaival. Vitatta, hogy a szerző által a kriminológia tárgyáról írottak különböznének az eddigi tárgymeghatározásoktól, valamint vitatta a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a kriminológia eredetileg megtalált tárgyát elvesztette. Az opponens nem értett egyet a kriminológia által végrehajtott kettős redukcióról szóló megállapításokkal sem. Véleménye szerint annak a helyzetnek, hogy a kriminológiai kutatások egyes módszereket, így a statisztikai módszereket részesítették előnyben, az az oka, hogy a kutatók saját előképzettségüknek megfelelően közelítették meg a vizsgált kérdéseket. Ez azonban nem jelenti a kriminológia tárgyának elvesztését, tartalma megváltozását, csak azt, hogy a bűnözés egy-egy szektora, vetülete, jelenségcsoportja viszonylag szűk körű vagy egysíkú, de mélyebb kutatásra került. Az így szerzett ismeretek előbb-utóbb szintézisre

kerülnek, és a tárgy teljességét fogják át. Már hosszabb ideje felmerült az az igény, hogy a kriminológiai kutatások komplex módon, interdiszciplináris megközelítéssel folyjanak.

Az opponens a továbbiakban vitatva a disszertársnak azt a megállapítását, hogy a kriminológiában a bűnözés társadalmiságának statisztikaiként, illetve a bűnözésnek, mint tömegjelenségnek statisztikai sokaságként való felfogása uralkodott el, annak a véleményének adott hangot, hogy a kriminológiai kutatások túlnyomó hányada a bűnözés társadalmi meghatározottsága elvéből kiindulva éppen a társadalmi vonatkozásokat, azokat a társadalmi viszonyokat, változásokat, fejlődést vizsgálták, amelyek kriminogén hatást fejtenek ki.

Az opponens ezt követően kifejtette, hogy a kriminológiai kutatásoknál nem lehet egyik vagy másik diszciplína szakismereteivel való megközelítés kizárólagosságát igényelni. A kutatások csak interdiszciplináris alapon, komplex módszerrel vezethetnek ma már valóban tudományos eredményekhez. Ellenkező esetben a tárgy teljessége szenvedne csorbát. Éppen ezért az opponens kételyeinek adott hangot a szerzőnek a szociológiai szintű kérdésfeltevésre vonatkozó — itt következő — nézeteivel kapcsolatban: *„szociológiai szinten nem a bűntettek és társadalmi folyamatok, vagy társadalmi tények okozati kapcsolatára vagyunk kíváncsiak, hanem azokra a társadalmi feltételekre,* amelyek sztochasztikus valószínűséggel *lehetővé teszik* bűntettek elkövetését... A *személyesség mozzanatától* megfosztott *individuumok élethelyzetének,* a személyesség mozzanatát nélkülöző *társadalmi besoroltságnak* a bűnözéssel való valószínűségi kapcsolata (érdekel bennünket)..." Az opponens véleménye szerint a kriminológia nem elégedhet meg a sztochasztikus, valószínűségi kapcsolatok feltárásával, ennél mélyebbre kell hatolnia. A kriminológia ezen kívül nem elégedhet meg a bűnözés mint társadalmi tömegjelenség olyan megfogalmazásával sem, amely az elkövetőket, a személyi oldalt kirekeszti.

Második kérdésként az opponens a disszertánsnak azzal a megállapításával szállt vitába, hogy a szocialista kriminológiai felfogás még ma is él azzal a leegyszerűsítéssel, hogy „a bűnözésnek a szocializmusban nincsenek társadalmi okai", valamint hogy „a társadalomra veszélyes magatartások elkövetésének közvetlen oka az elkövetők társadalomellenes tudati beállítottsága". Az opponens véleménye szerint ezek a nézetek ma már meghaladottak és nem tekinthetők jellemzőnek.

A harmadik fő kérdés a bűnözés társadalmiságának megfogalmazása volt. Az opponens szerint kriminológiai irodalmunk a bűnözés társadalmiságát lényegében nem tömegességében, tömegjelenség mivoltában, hanem *társadalmi meghatározottságában* látja.

Az opponens befejezésül méltatta a disszertáció eredményeit.

Kulcsár Kálmán opponensi véleményének bevezetőjében arra hívta fel a figyelmet, hogy az értekezés pontosan azt adja, amit ígér: a bűnözés, az ember és a társadalom *konkrétan megragadható* összefüggéseinek elemzését. A szerző által kialakított megközelítési mód olyan, iskolateremtésre alkalmas szociológiai-elméleti megközelítés, amely képes a vizsgált jelenség jogi, társadalmi és viselkedési elemeit és összetevőit szerves egységben felfogni. Az opponens ezután felsorolta az értekezés azon gondolatait, amelyeket a megközelítési módon túl új tudományos eredménynek tekint.

Az opponens ezután néhány megjegyzést fűzött az értekezés némelyik gondolatához. A deviáns viselkedések és a bűnözés elhatárolásáról szólván kifejtette, hogy nem csak nem indokolt a bűnözésnek, mint a deviancia egyik formájának kezelése, de ilyen azonosításra nem is törekedett senki. Leszűkített lenne a deviancia bármely formájának „személyiségközpontú" megközelítése. A bűnözés és más deviáns viselkedés között jelentős különbség van a bűntett büntetőjogi tilalmazottsága folytán. A probléma azonban sokrétűbb és további elemzést igényel.

A bűnözés és az értékek összefüggéseiről szólván, az opponens leegyszerűsítőnek tartotta a szerző azon megállapítását, hogy a bűnözés értéktagadó viselkedési forma. Kifejtette a szociológiai irodalom azon álláspontját, hogy az értékek differenciáltak, szubkulturális összefüggésekben is megjelenhetnek, éppen ezért értékkövető — éspedig társadalmilag objektíven jelenlevő, sőt intézményesítetten is testet öltő, több védelmezett értéket követő — magatartással elkövethetők bűncselekmények.

Az opponens ezt követően arra hívta fel a figyelmet, hogy — a szerző megfogalmazásával ellentétben — a büntetőjog azért adhat irányt a mindennapi viselkedésnek, *mert* társadalmi objektiváció.

Az opponens befejezésül jelezte, hogy megjegyzései mellékesek a munka fő gondolati menetéhez képest, az ugyanis feszes és töretlen.

Mind a három opponens véleménye szerint Szabó András doktori értekezése eléri, sőt meghaladja az ilyen értekezések megvédéséhez kívánt tudományos színvonalat, ezért mindhárman az értekezés elfogadására tettek javaslatot a bíráló bizottságnak.

Az opponensi vélemények elhangzása után — mivel sem a disszertánshoz, sem az opponensekhez nem intéztek kérdést — Szabó András válaszára került sor.

A disszertáns válaszában összefoglalta álláspontját a vitatott kérdésekben.

A kriminológia tárgymeghatározásáról szólva újból kifejtette, hogy elvontan általános tárgymeghatározását konkrétan általános tárgymeghatározással kell meghaladni annak érdekében, hogy az elvontan általános tárgyon belül a kriminálszociológia a bűnözés társadalmi tömegjelenségének *teljességét,* teljes társadalmi dimenzióját vizsgálhassa, a kriminálpszichológia pedig az egyedi bűnelkövetés csonkítatlan pszichológiai tartományát. Ennek a *dimenzió-felosztásnak* és így a *konkrétan* általános tárgymeghatározásnak az az értelme és jelentősége, hogy a szociológiától ne lehessen számonkérni az *egyedi okozatosság* vizsgálatait, mivel tárgya és alapkategóriái folytán olyan társadalmi szabályszerűségekkel és törvényekkel foglalkozik, amelyek *statisztikai jellegű,* tehát valószínűségi törvények; a pszichológiától pedig ne lehessen számonkérni szociológiai vizsgálatot, de felismeréseinek érvényességi körét se lehessen kiterjeszteni a társadalmi tömegjelenségre.

Az általa adott új tárgymeghatá-

rozásról szólva a disszertáns kifejtette, hogy a bűnözés társadalmi tömegjelensége és az egyedi bűnelkövetés két, természetére nézve elkülönülő tárgy. Az egyik természetére nézve társadalmi és így csak szociológiai módszerekkel és alapkategóriákkal lehet megközelíteni, a másik pedig pszichológiai fogalmi apparátussal kezelhető. Mindebből az következik, hogy az *eredetileg egynek tekintett kriminológiai tárgy kettősen tagolt*, és a tárgy diszciplínát meghatározó vizsgálati elvéből következően a társadalmi jelenséget a szociológia, a pszichológiait a pszichológia vizsgálja. Ebből az is következik, hogy a kriminálszociológiaként és kriminálpszichológiaként művelt kriminológia biztosítja az *interdiszciplinaritást*.

Ez átvezet a kriminológia *szintézist* teremtő jellegének kérdéséhez. A szintézis megteremtéséhez létre kell hozni a szintézis alapelemeit. A szintézis megteremtéséhez el kell ismerni a szintézis alapjait és elemeit létrehozó kriminálszociológia és kriminálpszichológia művelésének, éspedig kriminológián belüli művelésének létjogosultságát. De társadalmi jelenségből és pszichológiai jelenségből nem lehet semmit szintetizálni. Az ismeretanyag homogenitása azonban szükséges.

A továbblépés érdekében és a kettősen tagolt általános tárgyon belül maradva meg kell tehát határozni azt a dimenziót, amit csonkítatlanul és teljességében szociológiailag kell vizsgálni, és amit pszichológiailag. Ebből következik, hogy nem a személyi oldalt és az elkövetőket kell kirekeszteni a bűnözés vizsgálatából, hanem a *személyesség* mozzanatával felruházott elkövetők fogalmát a bűnözés társadalmi tömegjelenségének fogalmából.

A bűnözés társadalmiságáról szólva a disszertáns kifejtette, hogy nem elegendő annak megállapítása, hogy a bűnözés társadalmi jelenség, *mert* társadalmilag meghatározott. Ezen túlmenően elemezni kell olyan jellemzőket, mint az értékkövetés és értéktagadás stb., éppen ezért értekezésének harmadik fejezetét a társadalmiság egyéb, ezen túlmenő ismérveinek szentelte.

Ugyanehhez a kérdéshez — a bűnözés társadalmiságához — tartozik annak kiemelése is, hogy a bűnözés társadalmisága *nem csak társadalmi determináltságában ragadható meg*, hanem már korábbi stádiumában. Ott, hogy a büntetőjogi *tilalmak rendszere* és a *bűnözés* ontológiailag azonos gyökerű, továbbá hogy a bűnözés társadalmiságáról nem csak a tilalmak létrejötte utáni magatartások determinációjában beszélhetünk, hanem már ott, hogy a tilalmak *társadalmilag lehetséges magatartásokat* tiltanak, hogy tehát a bűnözés társadalmiságának mindennél fontosabb kérdése *a lehetséges magatartási alternatívák összefüggése* a társadalmi létfeltételekkel, a *létfeltételekben benne rejlő voltuk*.

Kriminológia és a deviáns viselkedés szociológiájának viszonyát érintve a disszertáns hangsúlyozta, hogy a büntetőjogot objektivációként kezelő felfogásában hangsúlyosabb jelentősége van a normarendszerek különbségeinek, amire viszont a deviáns viselkedés szociológiája éppen a deviancia fogalmából kiindulva nem fordít kellő gondot és figyelmet.

A büntetőjog objektivációs jellegéről szólva rámutatott, hogy amikor az egyén kerül választás elé, a büntetőjogi *norma és annak tartalma* játszik szerepet, nem a büntetőjog a maga norma- és intézményrendszerében.

Szabó András végezetül megköszönte opponenseinek fáradozásukat.

Miután mindhárom opponens, valamint a bíráló bizottság kielégítőnek tartotta és elfogadta a disszertáns válaszát, a bíráló bizottság egyhangú döntésével javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy ítélje oda Szabó Andrásnak a tudományok doktora fokozatot.

Sebes Ágnes

A közvetlen és a képviseleti demokrácia a szocialista államban
(Nemzetközi konferencia Várnában)

I.

Hat szocialista ország — Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió — részvételével a közvetlen és a képviseleti demokrácia elvi kérdései, ill. megvalósulásának formái kerültek napirendre az 1977 októberében Várnában megrendezett szimpoziumon. A résztvevők az akadémiai testvérintézetek államjogi szekciójának, a jogtudományi karoknak, továbbá az illető országok társadalomtudományi intézeteinek képviselőiből rekrutálódtak.

A fő referátumot Jaroszlav *Ragyev* bolgár professzor tartotta *„A közvetlen és a képviseleti demokrácia fejlődésének tendenciái"* címmel. Előadásában általános igényű megközelítésre törekedett, ugyanakkor érintette azokat a jól körvonalazható részterületeket, amelyek a szocialista demokrácia tartalmi, lényegi vonásait konkrétabban, megvalósulási formáiban ragadják meg. Ezzel mintegy vezérfonalként szolgált a további előadásoknak, amelyek e problémakör különböző összefüggéseit vizsgálták az alábbiak szerint: A törvényhozási tevékenység demokratizmusa Bulgáriában (Borisz Szpaszov), A dolgozók közvetlen és közvetett részvétele a gazdaság irányításában (Dimitr Dimitrov), A közvetlen demokratikus formák fejlesztése a fejlett szocialista társadalom időszakában (Doko Dokov), A képviseleti és a végrehajtó-rendelkező szervek kapcsolatának demokratikus vonásai (Zsivko Milanov), A képviseleti szervek létrehozásának demokratikus feltételei (Stefan Sztojcsev), A szocialista demokrácia antimarxista elméletének kritikája (Vlagyimir Zaharov).

A bolgár referátumokhoz kapcsolódó külföldi korreferátumok és hozzászólások a törvényalkotás demokratizmusa, a képviselet és a választójog, a képviseleti és a végrehajtó szervek kapcsolata, ill. az állampolgári alapjogok, mint a szocialista demokrácia érvényesülési területei köré csoportosíthatók. A magyar delegáció tagjainak (Halász József, Takács Imre, Schmidt Péter professzorok, Dezső Márta tudományos munkatárs) felszólalásai is e — később részletesebben ismertetésre kerülő — kérdéskörök valamelyikét érintették.

Ragyev központi előadásában vázolta a szocialista demokrácia létrejöttének és fejlődésének történeti ívét. A politikai demokrácia, ill. mindkét megjelenési formája egyidős az állammal. Valamennyi ki-

zsákmányoló osztály, amely a politikai, ill. az államhatalom birtokosa lett, megváltoztatta és saját osztályállamának megfelelően „alkalmazta" a demokráciát.

Amikor az emberiség történetében először a munkásosztály (és ezzel együtt a lakosság többsége) ragadta meg a hatalmat, az szükségszerűen együttjárt a közvetlen és a képviseleti demokrácia radikális — a többség hatalmát biztosító — átalakításával.

Rövid történeti periódust tekintve a szocialista demokrácia nem nyilvánulhat meg kiteljesedett formájában. A folyamatos fejlődés záloga — amely a demokrácia kiteljesedéséhez vezet — egyre szélesebb rétegek bekapcsolása a társadalom irányításába.

Lehet egy forradalom bármily radikális, nem alakíthatja át a tásadalmat egyik napról a másikra, és nem tudja azonnal felszámolni a régi államszervezetet. Minden olyan kísérlet, amely a korábbi állam- és jogrendszer megdöntésének „deklarálására" irányul, „doktriner anarchizmus", és nemcsak a forradalom vereségét vetíti előre, hanem bebizonyítja azt is, hogy az ilyen döntéseket hozó párt éretlen a hatalomra, sőt nem rendelkezik azzal a képességgel sem, hogy végigvigye a forradalmat. A forradalmi osztály nem likvidálhatja azokat az átmeneti és ideiglenes eszközöket (a képviseleti intézmények egyes korábbi formáit), amelyek segítségével a megszerzett hatalmat gyakorolhatja.

Az európai szocialista országokban különböző mértékben maradtak fenn a parlamentarizmusra jellemző elvek, intézmények, és a szervek közötti kölcsönös kapcsolatok. Ebben a keretben — állapítja meg Ragyev — lehetetlen feltárni a közvetlen és a képviseleti szocialista demokráciára történő áttérés sokoldalúságát, az egyes szervek fejlődését, a polgári parlamentarizmus jellemző vonásainak leküzdését. Viszont a fentiekből következik, hogy a parlamenti forma felhasználása átélt történelmi tapasztalat, amelyet egyetlen következetesen forradalmi párt — amely a hatalomhoz vezető békés utat keresi — sem kerülhet meg arra hivatkozva, hogy a jelenlegi helyzet kizárja az előző történelmi periódust.

Az érett szocialista társadalomra történő fokozatos áttérés egyben a közvetlen és a képviseleti demokrácia sokoldalú és teljesebb megvalósítására történő áttérést jelenti. Ez a folyamat jut kifejezésre a demokratizmus formák és intézmények tökéletesedésében, továbbá új intézmények létrehozásában, amelyek megfelelnek a társadalmi fejlődés magasabb fokának és a demokrácia érvényesülésének új feltételeit testesítik meg.

A szocialista demokráciát nem lehet úgy tekinteni, mint a forradalom megszületésének pillanatában létrejövő, harmonizált és változatlan rendszert. Fejlődése, amely folyamatosságot és tagadást jelent, lényegében kétféleképpen megy végbe. Bizonyos elvek és intézmények általánosak a szocialista demokrácia fejlődésének egész periódusára, ezek egyre teljesebben és sokoldalúbban fejlődnek. Más formák és intézmények pedig miután betöltötték történelmi hivatásukat eltűnnek, s átadják helyüket a demokrácia létezésének tökéletesebb formáját kifejezésre juttató új intézményeknek.

Csak a közvetlen és a képviseleti demokrácia elméleti analízise képes átfogni az egyes országokban vagy az egész szocialista államrendszerben fejlődésük valamennyi vagy leglényegesebb oldalait. Érdekes lenne a demokrácia konkrét történeti fejlődésének kutatása az egyes országokon belül is, itt azonban a legáltalánosabb kép vázolására sincs mód.

Az állampolgárok alkotmányos helyzete szervesen összefügg a demokráciával — hangsúlyozta Ragyev. Az állampolgár politikai létezése a hatalom gyakorlásában és ellenőrzésében, továbbá az állampolgár mint az irányítás alanya, elsősorban a közvetlen és a képviseleti demokrácián keresztül érvényesül.

A közvetlen demokrácia legkülönbözőbb formái ismeretesek, kezdve a döntések meghozatalában és végrehajtásában való közvetlen részvételtől egészen a törvények megvitatásáig és elfogadásáig. Pl. az 1971-es bolgár alkotmány jogot biztosít a dolgozó kollektíváknak arra, hogy közvetlenül részt vehessenek a gazdasági tevékenység irányításában. Az általános rendelkezés konkrét kifejezést nyer a munkások és alkalmazottak általános gyűlése azon jogában, hogy megvitassák és eldöntsék a gazdálkodó szervezetek tevékenységével és ellenőrzésével összefüggő fő kérdéseket (pl. gyárakban, üzemekben ún. „ellenterv" vagy „viszontterv" a dolgozók alkotó tevékenységeként).

Sajátos referendumot jelent a törvénytervezetek össznépi megvitatása, amelynek során előzetesen mérhető az állampolgárok viszonyulása a főbb jogi aktusokhoz. Ugyanakkor a törvénytervezetek össznépi vitája a közvetlen és képviseleti demokrácia egyesítésének kiemelkedő formája, amennyiben a képviseleti szervek ezeket a törvényeket elfogadják, illetve a küldöttek tevékenysége mintegy összekötő láncszem, a választók és a képviseleti szervek között.

A választhatóság elve a képviseleti tevékenység alapelve. A „versenyelv" úgy jut kifejezésre — állapítja meg Ragyev —, mint az egyéni kvalitások, nem pedig az ellentétes programok alapján történő kiválasztási forma. A különböző képviselőjelöltek versenye a mandátumért — a választók személyében — a nép megváltozott joga, hogy — Marx szavaival élve — gyakorlati intézkedéseihez megtalálja a megfelelő embereket.

Nem korlátozódik csak a képviseleti szervekre a tisztségek választás útján történő betöltésének elve. Már jelenleg is, a jövőben pedig mindinkább megvalósul az állami alkalmazottak választása. Ez az elv a bírósági rendszerben a maga teljes formájában kerül alkalmazásra.

Az érett szocialista társadalom kialakulásának időszakában az alapvető célok, érdekek egysége jelöli ki a történelmi fejlődés útját. A társadalmi egységgel magyarázható a különböző pártok politikai egysége, amelyek különböző formákat alkalmaznak azonos cél, az osztálynélküli társadalom megvalósítása érdekében.

II.

A központi referátum részletesebb ismertetése után — amit azért tartottam célszerűnek, mert átfogja valamennyi bolgár referátum, s egyben a konferencia tematikáját — néhány olyan kérdéskört exponálnék, amely a korreferátumok

és felszólalások pergőtüzébe került.

Mindezek előtt a fő referátumhoz szorosan kapcsolódó három elméleti igényű korreferátumról kell említést tenni. Wolfgang Weichelt: A szocialista demokrácia fejlődésének alapvető irányai és formái a fejlett szocialista társadalom kialakulásának perspektívájában, A. F. Sebanov: A szocialista demokrácia elméleti problémái a Szovjetunió 1977. évi alkotmányának fényében, V. M. Kazimircsuk: A szocialista demokrácia társadalmi mechanizmusa címmel tartott magas színvonalú előadást.

1. A törvényalkotás demokratizmusának kérdései hangsúlyozottan előtérbe kerültek a konferencián. A képviseleti, különösen a legfelsőbb képviseleti szervek helye, szerepe a társadalom állami és politikai mechanizmusában fontos vetülete, mintegy kiindulópontja e kérdéskomplexum feltárásának.

Borisz Szpaszov referátumában (e módszert követve) meghatározta a képviseleti szervek helyzetét a társadalmi mechanizmusban, majd a képviseleti és a közvetlen demokrácia egységét a népakaratnak a törvényben való kifejeződését elemezte. Felhívta a figyelmet a törvényalkotás folyamatának, ill. a törvényhozási tárgyaknak törvényben való szabályozására.

Takács Imre korreferátumában nagyon időszerű kérdésnek ítélte a törvényalkotás demokratizmusának beható vizsgálatát. Utalt az 1964-ben Magyarországon széles körű szocialista részvétellel rendezett államjogi konferenciára, ahol a törvényhozás alkotmányos kérdéseiben kialakult elvi követelmények — bár nem valósultak meg maradéktalanul — alapjában véve ma is érvényesek. A fejlődés iránya igazolta a következtetések helyességét.

Egyetértve Szpaszov elméleti megállapításaival, külön kiemelte annak a jelentőségét, hogy a legfelsőbb képviselet munkájára az egész ország figyel. Egyrészt érvényesül az országgyűlés befolyásoló szerepe az állampolgárok véleményének, ill. a többi képviseleti szerv munkamódszerének alakításában. Másrészt — ami sokkal fontosabb, a kérdés tartalmi oldalát jelenti — a demokratizmus érvényesülése elősegíti a törvények tartalmának gazdagodását, jó törvények születését. (Ez utóbbi kritériuma, hosszabb távra szóljon, ne a közvetlen célszerűség jegyében keletkezzen, a társadalmi igazságosságra, erkölcsi értékekre épüljön stb.)

Fontos a fentiek kiemelése, hisz a legfelsőbb képviselet irányító funkcióját elsősorban normatív aktusaival, törvényeivel fejti ki, ugyanis működési formájánál fogva nem vállalkozhat az állami tevékenység konkrét, operatív irányítására.

A törvényalkotás demokratizmusa szorosan összefügg a tervszerűséggel — a gondos, széles körű előkészítéssel. Ezt szolgálja hazánkban az 5 évre kidolgozott jogalkotási program. A megvalósításával kapcsolatos problémák (elsősorban a törvényhozási feladatok ellátásához mérten rövid ülésszakok ellenére a törvények számának emelkedő tendenciáját kellene erősíteni.

Fejlődést jelent — állapítja meg Takács Imre —, hogy több esetben a kormány, a törvényjavaslattal együtt a végrehajtási rendelet tervezetét is az országgyűlés rendelkezésére bocsájtotta, és a vita kiterjedt a végrehajtási intézkedésekre is. (Pl. a Munkatörvénykönyv vitája.)

Végül a jogalkotás demokratizmusának valóságos értékeként jelölte meg a szocialista jogtudat kialakítását és erősítését. A törvényalkotás iránti érdeklődés, a tervezetek vitájában való részvétel nagy mértékben növeli az állampolgárok jogismeretét. Itt kapcsolódik a jog továbbfejlesztésének demokratizmusához a jogalkalmazók felelőssége. Az állampolgárok jogi ismereteit a jogalkalmazás gyakorlata alakítja a leghatékonyabban. Ezért a törvényalkotás demokratizmusa mellett vizsgálni kell a végrehajtás demokratikus vonásainak erősítését is.

2. A képviseleti rendszer fejlesztése — mint a demokrácia elmélyítésének egyik alapvető követelménye — több aspektusból került megvilágításra. A képviseleti szervek problémáit, fejlődési irányait különböző összefüggésekben vizsgáló csehszlovák (I. Groszpis), lengyel (M. Sisko), német (H. Melzer) korreferátumok mellett — Ragyev központi előadásában is hangsúlyozott — a képviselet és a választójog kapcsolatával foglalkozó felszólalást emelném ki.

A képviseleti rendszert elemző előadásában Schmidt Péter abból indult ki, hogy a képviselet jellege, politikai összetétele — amely a mindenkori politikai hatalom érdeklődésének homlokterében áll —, többek között a létrehozása módját meghatározó választójogi szabályoktól is függ. E normákat azonban nem szabad önmagukban, a politikai viszonyoktól függetlenül értékelni. Egy-egy választójogi megoldás, norma bizonyos feltételek között szolgálhatja a társadalom haladását, minden társadalmi réteg képviselethez jutásának lehetőségét, a demokratikus választásokat, míg a politikai viszonyok változásával ugyanez a norma retrográddá, antidemokratikussá válhat. Ezért a választójogi normákat csak a képviselettel, a képviselet lényegével és céljaival együtt lehet megítélni.

A mai modern képviselet a polgári társadalom feltételei között alakult ki. Célja, hogy az államapparátus, elsősorban az államigazgatási apparátus társadalmi ellenőrzését, részben irányítását ellássa. A burzsoá társadalom feltételei között a képviselet pártpolitikai képviseletté alakult, annak minden pozitívumával és negatívumával együtt — állapította meg Schmidt Péter.

A szocialista képviselet a társadalom politikai strukturáltságának megfelelően először ugyancsak politikai, sőt egyes országokban (pl. Magyarországon) pártpolitikai képviselet volt. A politika által kialakított ellentmondások kifejezését jelentette a népfront típusú képviselet is.

Napjainkban a szocialista országok többsége a fejlődés új szakaszába lép. A társadalom politikai egységesedése folytán többé már nem elég a régi típusú politikai képviselet. A politikai igények megtartása mellett a társadalom a képviseleti szervekkel szemben új igényeket támaszt: a szocializmus keretein belül meglevő különérdekek, részérdekek (a lakosság különböző rétegeinek, termelési egységeinek stb. érdekei) kifejezését várja.

Az osztályokra, rétegekre tagozódó szocialista társadalmakban az érdekek azonosulásának fő folyamata mellett érdekellentmondások is léteznek. Éppen ezekre érdemes

alapozni a képviseletet, természetesen az érdekek egyeztetésének lehetőségét és szükségességét szem előtt tartva. A képviseletnek nem lehet más értelme — hangsúlyozta —, mint az államiságot érintő különböző társadalmi érdekek megfogalmazása, összeütköztetése és feloldása. Ha a képviseleti szervek nem képesek ilyen ellentmondásokat kifejezni, akkor formális, jelentős befolyás nélküli, az államapparátus működését megítélni nem tudó szervekké válnak.

Magyarországon az új választójogi novella 1970. évi III. tv. célja a képviseleti tartalom gazdagítása és ennek megfelelően a képviseleti szervek tevékenységének élénkítése volt. E módosulásokat Schmidt Péter a képviseleti tartalom és választójogi kifejezői fejlődésének tendenciájába ágyazva vizsgálta. A jelölési rendszer módosítása mellett (a választók gyűlései jelölnek, megalapozott társadalmi igény esetén több jelölt állításának lehetősége) másik fontos tartalmi változtatás volt megyei síkon a községek és városok képviseletének megteremtése, a területi érdekképviselet magasabb szinten történő, tartalmasabb megvalósítása.

Jelenlegi választási rendszerünkben a lakóterületi érdekek kerülnek előtérbe, s mivel ezek valós érdekkülönbséget jelentenek, támogatni kell. Felmerül azonban a társadalomban létező másféle érdekek képviseletének kérdése. Így pl. ez központi és helyi képviseleti szervek üzemi választása, azaz a termelés síkján felmerülő különérdekek képviselete. Vagy így merül fel, hogy egyes társadalmi szervek által kifejezett érdeket nem kellene-e a képviselőválasztás egy más módszerével a központi képviseleti szervbe bevinni.

Ma még ezekre a kérdésekre nem tudunk egyértelmű választ adni — mondotta Schmidt Péter — azonban megítélése szerint a képseleti szervek szerepét, súlyát az érdekkifejező szerep útján lehet erősíteni.

Előadásában elsősorban a választási rendszernek az érdekekben kifejezésre jutó tartalmát elemezte, ez azonban nem jelenti a képviselet és a választások általános politikai jelentőségének háttérbe szorítását. A választás nemcsak a képviselő kiválasztásának metódusa — hangsúlyozta —, hanem a társadalom előtt álló feladatok kijelölésének fóruma is.

3. A képviseleti és a végrehajtó szervek kapcsolatának — mint a szocialista demokrácia lényeges érvényesülési területének — különböző összefüggései kerültek megvilágításra.

Zs. Milanov a képviseleti és végrehajtó-rendelkező szervek kölcsönös kapcsolatának elvi kérdéseit vizsgálva kiemelte, hogy a szocialista demokrácia fejlődése, ill. az államirányítás hatékonysága szempontjából meghatározó jelentőséggel bírnak a képviselet és a hivatásos államapparátus hatalomgyakorlása közötti kapcsolatok. Ebből számos elméleti és jogalkotási probléma adódik, amelyek valamilyen módon érintik a képviseleti és a végrehajtó szervek közötti kapcsolatokat, ill. alkotmányos helyzetüket is.

Az első kérdéscsoport arra vonatkozik — mondotta —, hogy ezek a szervek milyen helyet foglalnak el a társadalom politikai rendszerében és milyen szerepet játszanak a társadalom irányításában. Ez a továbbiakban meghatározza strukturális és funkcionális kapcsolataikat, ill. függőségüket az állami szervek hierarchiájában.

A szocialista demokrácia fejlődének és a képviseleti szervek tevékenységének összefüggéseivel foglalkozott felszólalásában Halász József. A képviseleti rendszer fejlesztése — hangsúlyozta — nem vizsgálható önmagából a képviseleti szervezetből kiindulva, a társadalom politikai intézményeinek kölcsönhatásában érvényesülő tevékenységtől izoláltan. Az sem mellőzhető tény, hogy a választott képviseleti testületek munkája szorosan összekapcsolódik a folyamatosan működő állami-államigazgatási szervek tevékenységével. E két körülmény figyelembevétele szükségszerű minden, a képviseleti rendszer fejlesztésére irányuló következtetés realitásának, egyben a képviseleti demokrácia fejlesztésének is.

A továbbiakban a magyar tanácsrendszer alakulásának fontosabb jellemzőit vázolva fejtette ki, hogy a tanácsi képviseleti szervek szerepe, a végrehajtó-igazgatási szervekhez való kapcsolatuk tartalma, szervezeti jogi keretei milyen irányban alakultak a népi demokratikus fejlődés különböző szakaszaiban.

A jelenlegi fejlődési periódusban egyfelől az állami szervek és a társadalmi szervezetek közeledése, a képviseleti tevékenység jelentőségének növekedése a szocialista politikai rendszer egyik közös jellemzője. Másfelől ugyanakkor erősödik a politikai rendszer egyes intézményeinek viszonylagos önállósága és sajátos felelőssége, fokozottan előtérbe kerülnek az igazgatási szervezet hatékonyabb munkájával szemben támasztott követelmények.

A községek és városok, valamint képviseleti szerveik jelentőségének növelése, a megyei tanácsok összetételének közvetett — a községi és városi tanácsok általi — választása, a tanácsi tevékenység anyagi-pénzügyi alapjainak fejlesztése, a hatáskörök tanácsi szintenként és szervenként való differenciált meghatározása, másrészt az igazgatási apparátussal szemben támasztott követelmények emelése stb. jellemzői a tanácsi demokrácia fejlesztésére irányuló összetett folyamatnak.

A képviseleti és igazgatási szervek viszonyában a demokratikus vonások és intézmények fejlődésének néhány vonatkozását érintette felszólalásában Dezső Márta. A szocialista országok képviseleti igazgatási rendszerében jelentős társadalmi-politikai súlyt képviseletet átfogó és kifejező tanácsok, ill. ő, a lakosság helyi, területi érdekszerveik továbbfejlesztése egyrészt a demokratikus elemek erősítését követeli jogi garanciákkal körülbástyázva, másrészt az igazgatási apparátus jogilag körülhatárolt feladat- és hatáskörének pontos meghatározását kívánja a képviseleti szerv társadalompolitikai kontrolljának biztosításával.

A képviseleti és a közvetlen demokrácia egyes — a tanácstörvényben szabályozott — intézményeit elemezve rámutatott, hogy a képviseleti és igazgatási struktúrának a területi egységekhez való igazodása (ez utóbbi változása, ill. átalakításának igénye) a szocialista demokrácia új intézményei (pl. társközségek tanácstagi csoportjai) létrehozásának irányába hat.

Az államigazgatási tevékenység demokratikus fejlesztésével kapcsolatban szólt az igazgatási munka

színvonalának emeléséről, szakszerűbbé tételének fontos követelményéről. Téves értelmezése az igazgatás demokratikus formái fejlesztésének — mondotta —, ha olyan kérdéseket is testületi szervek és bizottságok elé terjesztenek állásfoglalásra, amelyekben a döntés jogilag szabályozott, adott szervekre van bízva. Ez ugyanis az ügyintézés lelassulását, a bürokrácia növelését, az apparátus dolgozói személyi felelősségének elmosódását eredményezné, ami antidemokratikussá teszi az igazgatási tevékenységet, sérti az állampolgárok jogait. Az államigazgatási tevékenység egyre bonyolultabb, mind több szakértelmet, magasabb szervezettséget követel. Feladatainak színvonalas, szakszerű ellátása erősíti az államélet demokratizmusát.

4. Még egy fontos kérdéskört emelnék ki a konferencia gazdag tematikájából, nevezetesen a szocialista demokrácia fejlesztésének fő vonulatába tartozó *állampolgári jogok* kérdését.

V. Szokolevics lengyel professzor korreferátumában hangsúlyozta, szükségszerű, hogy a szocialista demokrácia fejlesztésének, tökéletesítésének folyamata átfogja a szocialista demokrácia mindazon elemeit, amelyek a leglényegesebb társadalmi, gazdasági, politikai kérdéseket érintik. E folyamat során nagy fontossággal bír mind az egyén, mind a társadalom egésze szempontjából a politikai és személyi szabadságjogok hatékony biztosítása.

A szocialista állam fejlődésének jelenlegi periódusában a demokrácia egyik legfontosabb fejlesztési iránya, a minél teljesebb társadalmi egyenlőség elérésére való törekvés. Elengedhetetlen része a szocialista demokráciának az állampolgári jogok bizonyos katalógusa, ill. garanciái. A szocializmus alapvető eszméiből eredő és a szocialista alkotmányosság alapján kialakított állampolgári jogok katalógusa a politikai és személyi szabadságjogok mellett új kategóriákat eredményezett, gazdasági, szociális, kulturális jogok formájában.

A népi Lengyelország több mint három évtizedes fejlődése során jelentős előremenetel történt az állampolgári jogok érvényre juttatása terén — mondta Szokolevics. Az 1952 óta érvényben levő alapvető jogok katalógusához 1976-ban a Szejm újakat is felvett, amelyek megfelelnek az állampolgárok törekvéseinek és az állam lehetőségeinek.

Az alapvető jogok és kötelességek most hatályban levő katalógusa még nem testesíti meg teljes mértékben a szocialista társadalom ideáljait. A szükséges feltételek megteremtődésének arányában tovább fejlődnek, és elősegítik a szocialista demokrácia fejlesztését is. Jelenleg a már meglevő jogok és kötelességek tökéletesítését tartja fontosnak. Megvalósításukra az állampolgárok minél szélesebb körének bevonása a cél, nem pedig az új jogok kreálása.

Dezső Márta

Неваи Ласло:

Развитие гражданско-процессуальной правовой мысли в Венгрии

В статье излагается формирование и путь развития венгерской науки гражданского процессуального права. В первой части автор занимается общими особенностями развития, а в второй части подвергает анализе развитие венгерской науки гражданского процесса во время Австро—Венгерской Монархии (1867—1918 гг). В третьей части излагаются результаты процессуальной науки буржуазной демократической революции 1918 года и периода венгерской коммунистической революции 1919 года. В четвертой части излагаются изменения науки венгерского гражданского процессуального права в период меж дудвумя мировыми войнами. В заключительной (пятой) части излагается развитие венгерской науки гражданского процессуального права в годы до принятия ГПК 1952 года, а затем в последующий период до наших дней.

Андраш Шайо—Мариа Секели:

Встречах физических работников с правом

В статье представлены частичные результаты анкетного исследования, распространяющегося на 436 физических работников. Исследование было проведено Институтом Государства и Права Венгерской Академии Наук по вопросам правосознания. Статья сообщает данные по двум значительным группам правового опыта. Один из источников правового опыта составляют законодательные акты, затрагивающие принципиально все общество, а также переживания связанные с их исполнением (обобществление, разделение земли, концепционные судебные процессы и т. д.). В вторую группу входят отдельные личные связи, сложившиеся с правом и правосудием. В статье анализируется вопрос о том, какую роль изграет в формировании опыта принадлежность к данной общественной прослойке.

Имре Вереш

Использование экономического перевеса

Автор считает экономический перевес плодом процесса концентрации, и как такового, он считает его неподдающимся оценке, нейтральным с этой точки зрения. Именно поэтому с проблемой экономического перевеса, вытекающего из развития производственных сил, мы должны считаться и при социалистических общественно-экономических отношениях. Из нейтральности стоимости вытекает, что автор отклоняет запрет сильной экономической позиции или коллективными усилиями созданного перевеса (картеллов), взятых самых по себе. Сожительство с этими явлениями нельзя исключить и имеется только возможность реагирования на их поведение. Ввиду того, что экономический перевес в конечном счете может быть осуществлен лишь в процессе заключения договоров, автор предлагает введение для хозяйственных субъектов, находящихся в перевесе, ограниченную обязанность по закючению договоров.

Петер Шебештен:

Тайна в области защиты промышленных прав

В статье автор исследует понятие „тайны в области защиты промышленных прав. Излагает действующее венгерское законодательство, связанное с этим вопросом, причем освещает и иностранные законодательства, и последовательно сравнивает различные методы урегулирования. Среди иностранных решений автор обращает внимание в первую очередь на немецкую и англосаксонскую правовые системы. В заключение излагает правовые проблемы, связанные с передачей тайны на основе сделки.

Янош Ваш:

О длительном пользовании земельным участком

С 1-го января 1977 года круг производных правовых оснований пользования земельными участками был расширен длительным пользованием земельным участком. На основе анализа указа Президиума Республики и министерских постановлений о длительном пользовании земельным участком автор занимается вопросами о субъекте и о предмете данных правоотношений в связи с участком для постройки жилого дома и дачного участка, а также недвижимостей, которые не могут быть использованы для крупно-хозяйственной деятельности. В второй части рассматриваются варианты возникновения и прекращения правоотношения и автор занимается проблемами, связанными с новым правовым институтом. Освещает проблемы, связанные с размером оплаты за длительное пользование, а также материальными аспектами обязательнства застройки; наконец ищет ответа на вопрос о том, является ли длительное пользование землей соответствующим разрешением проблемы об обеспечении обработки недвижимостей, которые не подходят для ведения сельского хозяйства на крупных предприятиях.

László Névai:

Die Entwicklung der zivilprozessrechtlichen Denkweise in Ungarn

Die Studie untersucht die Entstehung und den Entwicklungsweg der zivilprozessrechtlichen Theorie in Ungarn. Der erste Teil beschäftigt sich mit den allgemeinen Eigenschaften, der zweite mit der Entwicklung während der Bestehung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1867—1918). Der dritte Teil untersucht die Ergebnisse am Gebiet des Zivilprozessrechts während der bürgerlich-demokratischen Revolution im Jahre 1918, und der ungarischen Räterepublik im Jahre 1919. Der vierte Teil stellt die Värenderungen der ungarischen Zivilprozessrechtswissenschaft zwischen den Weltkriegen dar. Der letzte Teil untersucht die Entwicklung der ungarischen sozialistischen Zivilprozessrechtswissenschaft in den — die Schaffung der ungarischen Zivilprozessordnung vorbeugenden — Jahren und in der folgenden Epoche — bis zu den heutigen Tagen.

András Sajó:

Die Begegnung der physischen Arbeiter mit dem Recht

Die Studie stellt Teilergebnisse einer mit 436 physischen Arbeitern durchgerührten Untersuchung über das Rechtsbewustsein dar, die durch das Institut für Staats- und Rechtswissenschaften der UAW durchgeführt wurde. Die Studie beinhaltet Daten über zwei grossen Gruppen der rechtlichen Erfahrungen. Eine Quelle der rechtlichen Erfahrungen ist das — aus den prinzipiell die ganze Gesellschaft berührenden Rechtsregel, sowie aus ihrer Durchführung gewonnene — Erlebnis (verstaatlichung, Bodenreform, die gesetzverletzenden sg. konzeptionellen Starfverfahren usw). Zur zweiten Gruppe gehören die mit dem Recht und mit der Rechtsanwendung entstehenden gelegentlichen und individuellen Verbindungen. Die Stunde analysiert, welche Rolle die Zugehörigkeit zu einem gegebenen gesellschaftlichen Schicht in der Entwicklung der Erfahrungen hat.

Imre Vörös:

Die Ausbeutung der Marktmacht

Der Autor betrachtet die Marktmacht als Ergebnis des Konzentrationsprozesses. Da das Problem der Marktmacht aus der Entwicklung der Produktivkräfte gefolgert werden kann; muss man sich damit auch unter sozialistischen Verhältnissen beschäftigen. Der Autor lehnt die Anwendung des Verbots der Marktmacht sowie der auf kollektiver Weise ausgebauten Übergewicht (Kartelle) am Markte ab. Mit diesen Erscheinungen muss man zusammenleben; man kann nur auf ihre Verhalten reagieren. Da die Marktmacht letzten Endes nur im Laufe der Vertragsschlussprozesses realisiert werden kann, schlägt der Autor zu Lasten der über Marktmacht verfügenden Unternehmen einen eng begrentzten Vertragsabschlusszwang vor.

Péter Sebestyén:

Das Geheimnis im gewerblichen Rechtschutz

Der Autor untersucht den Begriff des Geheimnisses am Gebeit des gewerblichen Rechtschutzes. Er stellt die geltenden ungarischen Rechtsvorschriften, sowie die ausländischen Lösungen dar, während vergleicht die verschiedenen Regelungsmethoden. Der Autor betrachtet mit besonderer Aufmersamkeit das deutsche und die angelsächsischen Rechtssysteme, schliesslich untersucht er die Rechtsprobleme, die sich aus der geschäftlichen Übergabe des Geheimnisses ergeben.

János Vass:

Über die dauerhafte Bodenbenutzung

Seit dem 1. Januar 1977 ist der Kreis der bisher bekannten Bodenbenutzungsrechtstitel mit der dauerhaften Bodenbenutzung erweitert worden. Der Autor beschäftigt sich auf Grund der diesbezüglichen Rechtsregel mit der Frage des Subjektes und des Objektes des Rechtsverhältnisses in Zusammenhang mit dem Wohn- und Erhohlungsgrundstück und den grossbetrieblich nicht brauchbaren Grundstücken. Im zweiten Teil behandelt er die Varianten der Entstehung und Erlöschnung des Rechtsverhältnisses; danach die Fragen, die mit dem Mass der Verwendungsgebühr, sowie mit den materiellen Problemen der Einbaupflicht, die das Grundstück balasten, zusammenhängen. Zum Schluss sucht der Autor die Antwort auf die Frage, ob die dauerhafte Bodenbenutzung für die Bodenbearbeitung der grossbetrieblich nicht brauchbaren Grundstücke als Lösung betrachtet werden kann.

László Névai:

Le développement de la pensée en procédure civile

L'étude examine la formation et le développement de la science hongroise de la procédure civile. La première partie traite les caractéristiques généraux du développement, et la deuxième partie analyse le développement de la science de la procédure civile pendant l'établissement de la Monarchie austro-hongroise (1867-1918). La troisième partie fait connaître les résultats de la science de la procédure civile de l'année 1918 de la révolution démocratique civile et de l'année 1919 de la Commune hongroise. La quatrième partie traite les changements intervenus de la science de la procédure civile hongroise pendant la période des deux guerres mondiales. La partie dernière (cinquième) examine le développement de la science de la procédure civile hongroise socialiste devant les années de l'an 1952 la parution du code de procédure civile hongrois puis la période suivante jusqu'à nos jours.

András Sajó—Mária Székelyi:

Les rencontres des travailleurs physiques avec le droit

L'étude démontre les résultats de détail de l'enquête de connaissance du droit poursuivie par voie de questionnaires avec 436 tra-

vailleurs physiques. L'enquête était poursuivie par l'Institut des Sciences juridiques et politiques de l'Académie des Sciences de Hongrie. L'étude communique des données de deux grands groupes des expériences juridiques. L'une des sources des expériences juridiques relève en principe des régles de droit touchant toute la société respectivement les expériences acquises lors de leurs exécutions (étatisation, distribution de la terre, des procès de conception, etc.). A l'autre groupe appartiennent les relations individuelles formulées avec le droit et la juridiction. L'étude analyse que quel rôle est joué dans la formation des expériences par l'appartenance à la couche sociale donnée.

Imre Vörös:

L'exploitation de la supériorité économique (position dominante)

L'auteur regarde la supériorité économique le produit du processus de concentration. Il faut prendre en considération le problème de la supériorité économique revenant du développement des forces productrices même parmi les conditions socio-économiques socialistes. L'auteur rejette l'interdiction en soi-même de la position économique forte ou la supériorité formulée collectivement (les cartels). Il faut vivre ensemble avec cela et on ne peut réagir qu'à leur conduite. Eu égard au fait que la supériorité ne peut être réalisée que dans le processus de la passation du contrat, l'auteur propose l'introduction de l'obligation rétrécie, limitée de la passation du contrat pour les sujets gérant en supériorité.

Péter Sebestyén:

Le secret dans la protection du droit industriel

Dans l'article l'auteur examine la notion du »secret« dans le domaine de la protection du droit industriel. Il fait connaître à propos de cette question les dispositions hongroises en vigueur et renvoie également aux solutions étrangéres, tandisqu'il compare les méthodes de réglementation différente. Parmi les solutions étrangères l'auteur accorde une attention particulière aux systèmes de droit allemande et anglo-saxon. Pour terminer, it traite les problémes juridiques relatifs à la remise transactionnelle du »secret«.

János Vass:

Sur l'exploitation de terre durable

Le cadre des titres constitutifs de l'exploitation de terres dérivés jusqu'ici connus s'est élargi à partir du l'janvier 1977 par l'exploitation de terre durable.

En analysant les arrêtés et les décrets ministériels sur l'exploitation de terre durable l'auteur traite les cadres de question du sujet et de l'objet de la relation du droit à l'égard des agglomérations et des lieux de plaisance, puis à l'égard des immobiliers non utilisables par la grande industrie.

La deuxième partie traite les variantes de la formation et de la cessation de la relation du droit et s'occupe des problèmes de nouvelles institutions juridiques.

Dans le cadre de ceux-ci, il se range des problèmes relevant de la mesure du prix de la mise en usage durable puis des épures matériels de l'obligation des constructions existante sur les lieux de bâtiment en usage; pour finir, il cherche la réponse à la question si l'exploitation de terre durable est-elle une solution à assurer la cultivation des immobiliers non utilisables par la grande industrie.

András Sajó—Mária Székelyi:

Workers and the law

The paper presents some of the results of a sociological research carried out by the Institute of Law and State of the Hungarian Academy of Sciences. The interviewed population of the survey consists of 436 workers. The paper deals with two types of legal experiences. The first one is based on legal norms which have a general social effect, e.g. nationalization. The second one consists of individual, incidental legal relations with the law and the authorities. The paper analyses the role of social stratification in the distribution of legal experiences.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.2867 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

HU ISSN 0133—1329 INDEX 25422

Ára: 8,— Ft

XXXIII. új évfolyam 8. szám Budapest, 1978. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

WELTNER ANDOR:
A munkajog és a vállalati törvény 453

SOLT KORNÉL:
Az állampolgárok magatartásainak jogi státusáról 460

HALMAI GÁBOR—GARA IVÁN:
A gazdaságirányítás néhány jogforrási problémája 466

HAMZA GÁBOR:
Értékítélet és anakronizmus 478

HANNANOV, R. A.:
A nemtevés jogi természete és az oksági kapcsolat 486

Szemle:

VIETOR, MARTIN:
A magyar vármegyék helyzete az 1860—1867. években 491

pb: dr. Nagy Lajosné, Dusa Margit (1919—1978) 499

REX-KISS BÉLA:
A PGM ioenzim vizsgálatok jelentősége a vitás származás tisztázásában 500

Jogirodalom — jogélet:

MÁDL FERENC:
Lontai Endre monográfiája a kutatási szerződésekről 501

CSILLAG GYÖRGY:
Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról ... 505

TÓTH JÁNOS:
A lakosság adói (NAGY ÁRPÁD) 508

POPOVICS BÉLA:
Gondolatok egy szovjet természetvédelmi jogi mű kapcsán 512

СОДЕРЖАНИЕ: *Андор Велтнер:* Трудовое право и закон о предприятии. — *Корнел Шолт:* О правовом статусе поведения граждан. — *Габор Халмаи—Иван Гара:* Некоторые проблемы источников права в области руководства народным хозяйством. — *Габор Хамза:* Оценочное суждение и анахронизм. — *Р. А. Ханнанов:* Правовой характер бездействия и причинная связь. — *Обзор: пб:* Душа—Надь Маргит (1919—1978). — *Мартин Виетор:* Положение венгерских комитатов в 1860—1867 гг. —*Бела Рекс-Киш:* Значение исследований иоэнзимов в выяснении спорного происхождения. —*Юридическая литература — юридическая жизнь: Ференц Мадл:* Монография Эндре Лонтаи об исследовательских дорогорах. — *Дердь Чиллаг:* Исследование правосознания физических работников. — Янош Тот: О налогах населения *(Арпад Надь).* — *Бела Попович:* Некоторые мысли в связи с советской работой по правовой охране природы

INHALT: *Andor Weltner:* Arbeitsrecht und das Gesetz über die staatlichen Unternehmen. — *Kornél Solt:* Über den rechtlichen Status der Verhalten der Staätsbürger. — *Gábor Halmai—Iván Gara:* Einige Rechtsquellenprobleme der Wirtschaftsleitung. — *Gábor Hamza:* Werturteil und Anakronismus. — *Hannanov, R. A.:* Die rechtliche Natur der *non-facere*-Leistungen und das Kausalverhältnis. — *Rundschau: pb:* Frau Dr. Lajos Nagy, Margit Dusa (1919—1978). — *Martin Vietor:* Die Lage der ungarischen Komitate in den Jahren von 1860 bis 1867. — *Béla Rex-Kiss:* Die Bedeutung der PGM-ioensim-Untersuchungen in der Klärung der umstrittenen Abstammung. — *Rechtsliteratur — Rechtsleben: Ferenc Mádl:* Die Monographie von Endre Lontai über die Forschungsverträge. — *György Csillag:* Untersuchung über das Rechtsbewusstsein der physischen Arbeiter. — *János Tóth:* Die Steuer der Bevölkerung. *(Árpád Nagy)* — *Béla Popovics:* Gedanken in Zusammenhang mit einem sowjetischen Werk über das Naturschutzrecht.

SOMMAIRE: *Andor Weltner:* Droit du travail et loi d'entreprise. — *Kornél Solt:* Sur le statut juridique des conduites des citoyens. — *Gábor Halmai—Iván Gara:* Quelques problèmes de source de droit de la gestion économique. — *Gábor Hamza:* Jugement de valeur et l'anacronisme. — *Hannanov, R. A.:* La nature juridique de la non-faire et lien de causalité. *Revue: pb:* Dr. Nagy Lajosné, Margit Dusa (1919—1978) — *Vietor, Martin:* La situation des comitats hongrois dans les années 1860—1867. — *Béla Rex-Kiss:* La portée des examens par ioenzyme PGM dans l'éclaircissement de l'origine litigeuse. — *Littérature juridique — Vie juridique: — Ferenc Mádl:* La monographie de Endre Lontai sur les contrats de recherches. — *György Csillag:* Enguête sur la connaissance du droit des travailleurs physiques. — *János Tóth:* Les impôrts de la population *(Árpád Nagy).* — *Béla Popovics:* Quelques pensées à propos d'un ouvrage soviétique de la protection de la nature.

CONTENS: *Andor Weltner:* Labour law and the Enterprise Act. — *Kornél Solt:* On the legal status of citizens' conducts. — *Gábor Halmai—Iván Gara:* Some problems related to the legal sources of economic management. — *Gábor Hamza:* Value judgement and anachronism. — *R. A. Channanov:* The legal nature of non-doing and causality relation — *Review: pb:* Dr. Mrs. Nagy, Margit Dusa (1919—1978). — *Martin Vietor:* The situation of Hungarian counties in the 1860—1867 period. — *Béla Rex-Kiss:* The importance of PGM ioensim analysis in debated paternity cases. — *Legal life — legal literature: Ferenc Mádl:* Endre Lontai' s monography on research contracts. *György Csillag:* Research on the legal consciousness of manual workers. — *János Tóth:* Citizens' taxes *(Árpád Nagy).* — *Béla Popovics:* Reflections on a Soviet legal environment protection monography.

E lapszám (XXXIII. új évfolyam 8. szám) szerzői: *Dr. Weltner Andor* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Dr. Solt Kornél* a Fővárosi Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Halmai Gábor* egyetemi tanársegéd (MKKE Budapest). — *Dr. Gara Iván* az Állami Fejlesztési Bank jogi előadója. — *Dr. Hamza Gábor* egyetemi adjuntus (Budapest). — *Hannanov, R. A.* a Szovjetunió Mezőgazdasági Intézetének docense. — *Dr. Popovics Béla* a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó főszerkesztője. — *Dr. Vietor, Martin* egyetemi tanár (Pozsony). — *Dr. Rex-Kiss Béla* főorvos (Ráckeve) — *Dr. Mádl Ferenc* egyetemi tanár (Budapest). — *Dr. Csillag György* az ÉVM jogi főelőadója. — *Dr. Nagy Árpád* egyetemi adjunktus (Pécs).

XXXIII. új évfolyam 8. szám Budapest, 1978. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A munkajog és a vállalati törvény

Az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény (a következőkben: Vállalati Törvény) különösen két fontos vonatkozásában érinti a Munka Törvénykönyvét (a továbbiakban: Mt), illetve a munkajogot: az egyik az üzemi demokrácia intézményi rendszere, a másik az, hogy a vállalatot, illetve annak vezető beosztású dolgozóit milyen munkajogi jogosultságok illetik meg, milyen munkajogi kötelezettségek terhelik.

E két vonatkozás egymással szoros összefüggésben, kölcsönhatásban áll, annak ellenére, hogy e két intézményrendszert a következőkben külön-külön tárgyalom.

I.

1. A Vállalati Törvény már a bevezetőben kiemeli: egyik fontos feladata, hogy az üzemi demokrácia intézmény-rendszerének jogi szabályozásával biztosítsa a vállalatok dolgozóinak és képviseleti szerveinek részvételét a vállalat irányításában. Ez a Törvény szerint kétféle módon történik: közvetlenül, és képviseleti szervek közvetítésével. A részvétel lehetőségének biztosítása érdekében az új Vállalati Törvény 19. §-a kimondja, hogy a vállalat igazgatója feladatainak ellátásában a vállalati dolgozók közösségére támaszkodik, és hogy a vállalat igazgatója (helyettese) és más vezető állású dolgozói feladataik ellátásában a szakszervezeti és KISZ jogok, valamint hatáskörük figyelembevételével kötelesek együttműködni a szakszervezet és a KISZ vállalati szervével; gondoskodnak az üzemi demokrácia gyakorlásának feltételeiről, és együttműködnek más társadalmi szervezetekkel is.

Lényegében ugyanezt mondja ki a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1978. évi 3. sz. törvényerejű rendelete (Magyar Közlöny 6. sz.), amely a Vállalati Törvény rendelkezéseire tekintettel módosítja az Mt. egyes szabályait.[1] Ennek 10/A §-a szerint: Az igazgató feladatai ellátásában — egyéni felelősségének megtartása mellett — a vállalatnál foglalkoztatott dolgozók közösségére támaszkodik.

További alapvető rendelkezéseket tartalmaz a Vállalati Törvény 20. §-a, amely szerint:

„(1) A vállalat igazgatója (helyettese) és más vezető állású dolgozói a feladatkörükbe tartozó, a dolgozókat szélesebb körben érintő döntések előkészítésében, valamint a döntések végrehajtásának ellenőrzésébe kötelesek a vállalat dolgozóit bevonni. Ennek érdekében a döntési hatásköröket, valamint a vállalati belső elszámolás és ösztönzés rendszerét egyértelműen és közérthetően kell meghatározni.

(2) A vállalat dolgozói a vállalat irányításában és ellenőrzésében a jogszabályok és a vállalat szervezeti és működési szabályzata által meghatározott keretek között vesznek részt.

(3) A vállalat dolgozóinak jogszabályokban meghatározott közössége — az ott megjelölt esetekben és módon — döntési jogot is gyakorol.

(4) A vállalat dolgozói véleményezik a vállalat terveit, közreműködnek végrehajtásuk értékelésében és ennek kapcsán véleményezik az igazgató (igazgatóhelyettesek) éves tevékenységét.

(5) A vállalat igazgatója feladatainak ellátásáról beszámol a vállalati dolgozók közösségének."

Ehhez a rendelkezéshez csatlakozik az Mt-t módosító tvr. 10/A §-ának (2) és (3) bekezdése, amely szerint: „(2) A dolgozók közösségét a vállalati vezetés hatáskörébe tartozó, a gazdálkodást és a közösség érdekét érintő jelentős kérdések megoldásában megilleti a véleményezés, a javaslattétel, meghatározott esetekben pedig az

[1] A továbbiakban az Mt-t módosító tvr.

állásfoglalás, illetőleg a döntés, valamint a végrehajtás ellenőrzésének joga.

(3) A (2) bekezdésben meghatározott jogok érvényesítésében a vállalati dolgozók közössége közvetlenül és képviselete útján vesz részt".

2. Az ismertetett rendelkezések több vonatkozásban is elemzést érdemelnek.

Nagyon lényeges a Vállalati Törvény 19. § (2) bekezdésében megfogalmazott együttműködési kötelezettség. Az Mt. 11. §-ának (2) bekezdése is már elrendelte, hogy az állami szervek és vállalatok kötelesek a szakszervezetekkel együttműködni, tevékenységüket elősegíteni. Az új Vállalati Törvény ezt a rendelkezést három vonatkozásban is továbbfejleszti:

a) Kifejezetten is elrendeli, hogy az igazgató (helyettese) és más vezető állású dolgozói feladataik ellátásában nemcsak a szakszervezet, hanem a KISZ és más társadalmi szervezetek vállalati szerveivel is kötelesek együttműködni. Véleményem szerint vezető állású dolgozónak kell tekinteni minden vezető beosztású dolgozót az általa irányított területen, le egészen a művezetőig, illetve brigádvezetőig stb.

b) Az igazgató és a többi vezető beosztású dolgozó köteles gondoskodni az üzemi demokrácia feltételeinek megteremtéséről. Ez jogilag azt jelenti, hogy minden vezető beosztású dolgozó munkaköri kötelezettségévé vált, hogy ne csak tartózkodjék az üzemi demokrácia funkcionálásának akadályozásától, hanem köteles pozitiv módon is előmozdítani, biztosítani az üzemi demokrácia és az együttműködés funkcionálásának feltételeit. Teljesítenie kell tehát mindazokat a kötelezettségeket, amelyeket feladataik, munkakörük ellátásának területén a jogszabályok az üzemi demokrácia intézmény-rendszerében előírnak. Ha például a jogszabály arra kötelezi őket, hogy kérjék ki valamely társadalmi szervezet előzetes véleményét, szerezzék meg annak egyetértését, szervezzenek meg egy termelési értekezletet stb. — ezt kötelesek megtenni. Az a tény, hogy mindez munkaköri kötelezettséggé vált, azt is jelenti, hogy ezek maradéktalan megtartásáért nemcsak politikai, hanem fegyelmi, esetleg anyagi felelősséggel is tartoznak.

c) A munkajog irodalma, továbbá alacsonyabb szintű jogszabályok, így különösen az 1018/1977. MT—SZOT sz. közös határozat szélesebb körben, részletesebben és erőteljesebben fogalmazták meg az üzemi demokrácia intézmény-rendszerén belül a dolgozói kollektíva és képviseleti szerveinek jogosultságait, mint az Mt., illetve az Mt. V. Lényegében ezt a szélesebb körben és erőteljesebben érvényesülő jogkört szabályozta most magasabb szinten a Vállalati Törvény már idézett 20. §-a és az Mt-t módosító tvr., amelynek szövegét már ugyancsak idéztem. Hadd emeljem ki ezekből, hogy a Vállalati Törvény az igazgató és a vezető állású dolgozók kötelességévé teszi, hogy a feladatkörükbe tartozó, a dolgozókat szélesebb körben érintő döntések előkészítésébe, valamint ezek végrehajtásának ellenőrzésébe kötelesek a vállalat dolgozóit bevonni; a dolgozók a vállalat irányításában és ellenőrzésében vesznek részt, persze a jogszabályok, illetve a szervezeti és működési szabályzat keretei között; a dolgozóknak a jogszabályokban meghatározott közössége az ott megjelölt esetekben döntési jogot is gyakorol; az igazgató beszámol a dolgozók közösségének feladatai ellátásáról, azok pedig véleményezik az igazgató (igazgatóhelyettesek) éves tevékenységét.

Az Mt-t módosító tvr. szövegéből pedig hadd emeljem ki, hogy a dolgozók közösségét a vállalati vezetés hatáskörébe tartozó, a gazdálkodást és a közösség érdekeit érintő jelentős kérdések megoldásában, valamint a végrehajtás ellenőrzésében, tehát nagyon széles körben illetik meg a jogszabályban felsorolt jogosultságok. Ezek az újabb szabályok bővítették a közvetlen demokrácia jogkörét.

II.

Szankciók

Lényeges kérdés az is, hogy milyen jogi eszközök, szankciók szolgálják azt, hogy az igazgató, helyettesei és a többi vezető beosztású dolgozó teljesítsék az üzemi demokrácia intézmény-rendszerének eredményes funkcionálását szolgáló kötelezettségeiket. Lényegében ide sorolható az a rendelkezés, amely kimondja, hogy a vállalat igazgatója feladatainak ellátásáról beszámol a vállalati közösségnek.

Mennyiben van a beszámolónak szankció jellege? Maga a beszámoló még nem szankció, de egymagában az a tény, hogy a vezető tudja, hogy a dolgozók közössége előtt be kell számolnia feladatainak teljesítéséről, abba az irányba hat, hogy feladatainak mennél jobb ellátására törekedjék. Szankciónak tekinthetjük, hogy a Vállalati Törvény 20. §-ának (4) bekezdése szerint a vállalat dolgozói véleményezik az igazgató (igazgatóhelyettesek) éves tevékenységét. A véleményezés lehetőségében ugyanis bennerejlik, hogy a dolgozók a hibákra, a hiányosságokra a figyelmet felhívhatják, észrevételeket és javaslatokat tehetnek, sőt bírálatot is gyakorolhatnak. Kérdéses lehet persze, hogy a bírálat szankciónak tekinthető-e? Véleményem szerint különösen a szocialista társadalomban a bírálatban rejlő erkölcsi rosszallásnak olyan súlya van, hogy az szankciónak is tekinthető annál is inkább, mert a bírálatról a vállalat felügyeleti szerve, illetve az igazgató is tudomást szerez. A felügyeleti szerv a bírálat alapján az igazgatóval és az igazgatóhelyettessel, az igazgató pedig más vezető beosztású dolgozókkal szemben fegyelmi eljárást indíthat, prémiumukat csökkentheti, munkaviszonyukat megszüntetheti stb.

Ebben a körben is felmerül az a kérdés, hogy a dolgozók véleményezése, és az így esetleg rosszalló bírálata milyen széles körben ér-

vényesüljön. A Vállalati Törvény 20. §-a csak az igazgatóról és az igazgatóhelyettesekről tesz említést. Úgy gondolom azonban, hogy minden vezető beosztású dolgozó munkájának értékelése szükséges és hasznos, tehát indokolt, hogy a véleményezés joga a lehető legszélesebb körben érvényesüljön.

Magától értetődik, hogy továbbra is a szakszervezet rendelkezésére állnak az Mt. és az Mt. V., továbbá az egyéb munkajogi szabályok által biztosított szankciók. E rendelkezések alapján a szakszervezet a dolgozó érdekében — nevében és helyette — külön meghatalmazás nélkül is, vagy a dolgozó meghatalmazása alapján panasszal fordulhat a munkaügyi döntőbizottsághoz. Súlyosabb esetekben javasolhatja fegyelmi eljárás megindítását a vállalat részéről eljáró azzal a személlyel szemben, aki a hibát vagy mulasztást vétkesen követte el. Ha pedig a hiba vagy mulasztás szabálysértést vagy bűncselekményt valósított meg, büntető eljárás megindítását is kezdeményezheti. A jogszabály által meghatározott esetekben kezdeményezheti társadalmi bírósági eljárás lefolytatását is. Felléphet a kollektíva vagy annak egy része képviseletében is. Erre a szakszervezetet az Mt. 11. §-ának rendelkezése jogosítja fel. Ebben a körben is az a véleményem, hogy ezeket a rendelkezéseket is kiterjesztő értelemben kell alkalmazni. Ha ugyanis a vállalati dolgozók közössége részt vehet a vállalat irányításában és ellenőrzésében a jogszabályok és a vállalat szervezeti és működési szabályzata által meghatározott keretek között, akkor nyilvánvaló, hogy ezt a szakszervezet is megteheti mint a dolgozók közösségének képviseleti szerve, és így az említett keretek között a gazdálkodás körében is megilleti az ellenőrzés, a felhívás és az eljárás kezdeményezésének joga, ha a felelős személyek a szükséges intézkedést kellő időben nem teszik meg.

III.

Az üzemi demokrácia keretei

Lényeges kérdés az is, hogy üzemi demokrácia intézmény-rendszerén belül meddig terjedhetnek a kollektívának és képviseleti szerveinek jogosultságai, ezek milyen mértékben korlátozhatják az igazgató vezetői jogkörét?

Eddig fejlődésünk alapján megállapítható, hogy minél szélesebb körben valósul meg a vállalati önállóság, annál szélesebb körben funkcionálhat az üzemi demokrácia is. Az üzemi demokrácia tehát elvileg a vállalati önállóság egész területén érvényesülhet, de nem lépheti át a vállalati önállóság kereteit. Ezen belül további korlátozást jelent, hogy az üzemi demokrácia csak a jogszabályban meghatározott körben korlátozhatja az igazgató vezetői jogkörét.

Fontos tehát, hogy az új Vállalati Törvény miként szabályozza a vállalat önállóságát.

A Vállalati Törvénynek a vállalati önállóságot érintő legfontosabb rendelkezései a következők. A 2. § (3) bekezdése szerint: Az állami vállalat (a továbbiakban: vállalat) a társadalom gazdasági-szervezeti egysége, az állam gazdasági vállalkozása. A vállalat eszközei az állam tulajdonában vannak: ezekkel és az alkalmazásában álló munkaerővel feladatai ellátása érdekében — e törvényben meghatározott módon és felelősséggel — önállóan gazdálkodik. A vállalat önállósága tehát nem abszolút, hiszen a vállalat a törvényben meghatározott módon gazdálkodik.

A 2. § (4) bekezdése szerint: A vállalat a központi irányítás és a vállalati önállóság összekapcsolása alapján működik. Ha tehát a központi irányítás valamely megnyilvánulása a vállalati önállóságot érinti, ez kihat az üzemi demokrácia érvényesülési körére is. Ugyanez vonatkozik a (2) bekezdésben említett gazdasági szabályozó rendszerre és a hatósági előírásokra is.

A legfontosabb konkrét jogszabályi korlátozást a Vállalati Törvény 20. §-a tartalmazza, amely szerint a vállalat dolgozói a vállalat irányításában és ellenőrzésében a jogszabályok és a vállalat szervezeti és működési szabályzata által meghatározott keretek között vesznek részt. Nyilvánvaló tehát, hogy az üzemi demokrácia intézmény-rendszere nem szünteti meg az igazgató felelős vezetői jogkörét, hanem azt csak a jogszabályban előírt esetekben, módon és mértékben korlátozza.

Az üzemi demokrácia tevékenységére továbbá közvetve irányadó a Vállalati Törvény 5. §-ának rendelkezése is: A vállalat működésében és gazdasági kapcsolataiban elősegíti a társadalmi és vállalati érdekek összhangját, gondoskodik a jogok és kötelezettségek egységéről, érvényesíti a szocialista gazdálkodás elveit. E szabály mellett hadd emeljünk ki egy követelményt, amely a múltban is már fennállott, és a jövőben is érvényesülnie kell: egy vállalaton belül nagyon sokféle érdek ütközhet. Az üzemi demokráciának, és így a szakszervezetnek is alapvető feladata, hogy előmozdítsa az egymással ütköző érdekek optimális összhangját. Ezt a követelményt persze sokkal könnyebb elvileg, általánosságban megfogalmazni. Minden vezető beosztású vállalati dolgozó (az igazgatótól a brigádvezetőig) és minden szakszervezeti tisztségviselő azonban tudja, hogy az érdekek optimális összehangolásának nehéz problémájával nap mint nap találkozik. E probléma megoldása azonban éppen a szakszervezetek és a KISZ érdekképviseleti és érdekvédelmi tevékenységének legfontosabb követelménye, a társadalmi szervezetek társadalompolitikai feladata.

IV.

Vállalati jog vagy munkajog

1. Szükségképpen felmerül a kérdés, hogy miképpen alakul a viszony egyfelől a Vállalati Törvény, másfelől a Munka Törvénykönyve, a

végrehajtását szolgáló jogszabályok, illetve a munkajog között. A megfelelő válaszra annál is inkább szükség van, mert a Vállalati Törvény olyan kérdéseket is érint, amelyeket eddig is szabályozott az Mt., továbbá alacsonyabb szintű jogszabályok, és ezeket eddig az irodalom a munkajog körében tárgyalta, mint munkajogi szabályokat. Most azonban olyan nézetek is kialakultak, amelyek szerint a vállalatok belső viszonyára, az üzemi demokráciára vonatkozó szabályok nem a munkajog körébe tartoznak. Sőt Eörsi Gyula a „Jog — gazdaság — jogrendszer — tagozódás" c. tanulmányában[2] — többek között — felveti azt a kérdést is, hogy „... nem indokolt-e a vállalat belső viszonyait is jogágazatképző tényezőnek tekinteni, ... ami esetleg indokolttá teheti a munkajognak vállalati joggá fejlesztését... különösen miután a gazdasági reform következtében és még inkább az üzemi demokrácia előterébe kerülésével a vállalat belső viszonyai jelentősen gazdagodtak (vállalati alapok, érdekeltségi rendszer, belső relatív önállóságú egységek, ezek relatíve önálló érdekeltségi rendszere stb.)." Ezután kifejti, hogy a vállalati belső viszonyok polgári, munkajogi vagy államigazgatási jellegűek nem lehetnek. „Marad tehát egy terület, amely az állami tulajdonban levő vállalati vagyon és a dolgozói kollektíva összekapcsolásának, a kollektíva működtetésének a szervezeti, tartalmi és eljárási kereteit, szabályait tartalmazza, és amely leginkább mint vállalati jog funkcionálhatna.[3]

Majd megállapítja azt is, hogy: „A magyar munkajogtudománynak az egyéni munkaviszonyból való kiindulása annak a jele, hogy a munkajogi koncepció mindeddig nem vágta el teljesen azt a köldökzsinórt, amely a polgári joghoz fűzi, sőt elzárta az utat egy, a polgári jogtól függetlenedett, átfogó munkajogi elmélet kidolgozása elől: egy ilyen elméletnek csupán olyan részletkérdéseit dolgozta ki, amelyek a régi keretekben elhelyezhetők voltak (pl. az érvénytelenség eltérései a polgári jogi érvénytelenségtől, a munkajogi felelősség), amellett jutottak olyan eredményekre is, amelyek csak egy új, átfogó elméletben helyezhetők el szervesen. A kiindulópont Weltnernek a vállalati kollektívára vonatkozó monográfiája volt (*Weltner* A.: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia. Bp. 1962.) és Weltner azóta jelentősen tovább is lépett anélkül, hogy az elméletben az „ugrást" megtette volna. A legutóbbi munkájában kifejti, hogy az üzemi demokrácia bővíti a kollektív jellegű munkaviszonyokat, arra vezet, hogy a munkaviszony munkavégzési és elosztási viszonyok mellett szervezeti „tagsági" viszonyokból is áll, kialakult a dolgozónak mint a kollektíva tagjának egy bizonyos státusza. Ezzel valójában minden együtt van ahhoz, hogy a kollektív munkaviszony elsődlegessége, valamint a belső vállalati és a munkaviszonyok elválaszthatatlansága elismertessék. Ezzel szemben az egyéni munkaviszonyon alapuló jelenleg uralkodó elmélet csupán a „polgári jogi munkajog" reformja, felemás alakzat."[4]

Végső következtetésének a munkajogra, illetve a vállalati jogra vonatkozó része a következő „c) Kollektíva-viszonyok: jelenleg a munkajog, amely vállalati joggá fejleszthető. Ebben az esetben a vállalati jog felépítése a következő lehetne: *I.* Belső szervezeti, működési és érdekeltségi jogviszonyok. *II.* Kollektív jogok és kötelezettségek (üzemi demokrácia és szakszervezet; a munkajogviszony tartalma, ideértve a munkajogi felelősséget). *III.* A munkajogviszony kétszemélyes elemei: a munkajogviszony keletkezése, érvénytelensége, módosulása, megszűnése. *IV.* Speciális munkajogviszonyok (pl. közalkalmazottak — választott tisztségviselők, szövetkezeti alkalmazottak, magánmunkajogviszony). Mindezt inkább első megközelítésnek, semmint végső álláspontnak tekinthetjük."[5]

2. Eörsi Gyula fejtegetései több más megállapítást is tartalmaznak a munkajoggal és annak jogágazati fejlődésével kapcsolatban, további kritikai megjegyzéseket tesz a munkajog tudományára. Itt azonban — a terjedelem korlátozottsága miatt — főleg azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy indokolt-e munkajognak vállalati joggá fejlesztése[6].

Elsősorban arra utalok, hogy a munkajog irodalma már régen nem az egyéni munkaviszonyból indul ki.

„Ma már azt mondhatjuk, hogy a dolgozónak, mint a vállalati kollektíva tagjának, kialakult egy bizonyos, a jogszabály által meghatározott „státusa"; a vállalattal fennálló viszonya három lényeges elemből áll, éspedig munkavégzési, elosztási és szervezeti, vagyis a vállalati tevékenység igazgatásában való részvételi viszonyból. Ezek együtt alkotják a dolgozónak kollektíván belüli elfoglalt státusát."[7]

Joggal teszi fel azonban Eörsi Gyula azt a kérdést, hogy az elméletben miért nem tettek meg azt az „ugrást", amely végül is egy „vállalati jog" koncepció kialakításához vezet.

Az idézett részben Eörsi Gyula a „kollektív munkaviszony" elsődlegességét emeli ki. Ha a vállalati kollektíva jogosultságaira, a vállalat belső, kollektív viszonyaira gondol, hadd említ

[2] Akadémiai Kiadó, 1977. (továbbiakban Eörsi: Jog-gazdaság...)

[3] Eörsi: i. m. 124—125. old.

[4] I. m.: 127—128. old.

[5] I. m.: 133—134. old.

[6] Ezzel, és az egyéb kérdésekkel sokkal részletesebben egy lényegesen hosszabb tanulmányomban foglalkozom, amelynek kéziratát a „Gazdaság és Jog" című folyóiratnak adtam le. A közzététel azonban csak hosszabb idő múlva történik majd meg. Ezért a legfontosabb kérdésre, hogy „vállalati jog, vagy munkajog", már most választ szeretnék adni.

[7] Weltner: „Az üzemi demokrácia kapcsolata társadalmi tulajdonnal, a vállalat szervezetével, a kollektív jogviszonyokkal", Gazdaság és Jogtudomány VIII. k. 3—4. sz., 1974; 390—391. old. lásd még különösen a 370. és 380—381. old.-t.

sem meg, hogy én ilyen rangsorolással nem értek egyet. Nagyon régóta, majdnem három évtizede munkálkodom annak kifejtésében, hogy a vállalati kollektívának, képviseleti szerveinek, általában az üzemi demokráciának milyen nagy a jelentősége, vagyis annak, hogy a dolgozók a vállalati kollektíva tagjai és képviseleti szervei közvetlenül vagy közvetve befolyást gyakorolhatnak a vállalat tevékenységére, részt vehetnek annak megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, munkakörülményeik szabályozásában, az egyéni és kollektív jellegű viták elintézésében stb. De legalább ekkora jelentőséget tulajdonítok továbbra is a társadalom, a vállalat és az egyes dolgozók szempontjából a munkavégzés és a nemzeti jövedelemből való részesedés (a díjazás különböző formái) viszonyának, a jóléti és kulturális szolgáltatásoknak stb. Nagyon lényeges, hogy a dolgozók hogyan tesznek eleget munkavégzési kötelezettségüknek, ennek ellenében mekkora díjazásban részesülnek, és hogy mindezt a jog miként szabályozza.

3. Az idézett részben Eörsi Gyula elismeri ugyan, hogy egyik könyvem kiindulópont a munkajog elméletének fejlesztésében, azóta jelentősen tovább is léptem, de hiányolja, hogy az elméletben az „ugrást" nem tettem meg; gondolom, elsősorban abban az irányban, hogy a munkajogot nem fejlesztettem tovább vállalati joggá. Ami az „ugrást" illeti, amennyiben erről a jogalkotás és az elméleti koncepció fejlődésében egyáltalán beszélhetünk, véleményem szerint sokkal korábban megtörtént akkor, amikor a termelés szocialista szektora kialakult. Megítélésem szerint újabb „ugrás" nem is indokolt. A távolabbi fejlődés tekintetében nem kívánok jóslásokba bocsátkozni. Inkább a jelenlegi és a közeli fejlődés kérdéseit és az időközben megalkotott Vállalati Törvényt tartom szem előtt. A részletes választ a már említett, még nem publikált tanulmányomban igyekszem megadni. Itt röviden csak a következőkre hívom fel a figyelmet: A vállalat jogi struktúrája igen nagy mértékben függ a gazdasági mechanizmustól, az irányítási rendszer megoldásaitól, jellegétől, a tulajdonosi viszonyoktól, a vállalati önállóság mértékétől, a kollektíva és szakszervezet jogi lehetőségeitől, a vállalaton belül létező (nem antagonisztikus) érdekellentétek feszültségi fokától.

Figyelmet érdemel az is, hogy a szocialista vállalat, illetve a vállalati vagyon nem a vállalati kollektíva „tulajdonában" áll, nem csoporttulajdon, és a dolgozó nem a vállalat, hanem a vállalati kollektíva tagja.[8] Nem a vállalati kollektíva gyakorolja a tulajdonosi jogosultságokat, hanem csak részt vehet a vállalatra mint jogi személyre átruházott tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok gyakorlásában, de csak a jogszabály által meghatározott keretek között, és-pedig úgy, hogy a vállalat keretei között legmagasabb szinten az igazgató dönt. Az igazgató ugyan a kollektíva tagja is, de Janus arca, jogállásának kettős jellege van.[9] Jogosultságai és kötelezettségei egyfelől a felügyeleti szerv, másfelől a kollektíva, annak tagjai és szervei, illetve a szakszervezet irányában állnak fenn.

4. Lényeges az is, hogy az üzemi demokrácia, a kollektíva és a képviseletében eljáró szakszervezet, a különböző belső fórumok, bizottságok, szervek stb. jogköre és a vezetés egymás mellett érvényesül, és ebben a viszonylatban is az érdekek, a nézetek, az elhatározások, sőt a jogi aktusok is ütközhetnek (az egyetértés megtagadása, a kifogásolás jogának gyakorlása, a kollektív szerződés meg nem kötése, a szakszervezet fellépése az igazgatóval vagy más vezető beosztású dolgozókkal szemben, mégha nem is ez a tipikus).

Úgy tűnik tehát, hogy az érdekek ütköztetése, illetve a társadalmi, a vállalati és az egyéni érdekek optimális összhangjának megteremtése érdekében a megoldás az, hogy továbbra is a munkajog feladata, hogy biztosítsa a vállalati kollektívának, annak tagjainak és képviseleti szerveinek, hogy befolyásolhassák a vállalat tevékenységét, továbbá azt, hogy a dolgozókat a munkajogi alapelvek megvalósulása érdekében megfelelő jogosultságok, a vállalati feladatok teljesítése érdekében megfelelő kötelezettségek, felelősségi szankciók terheljék. A Vállalati Törvény pedig a másik oldalról — többek között — azt szolgálja, hogy a vállalatot is megfelelő jogosultságok és kötelezettségek terheljék a felsorolt feladatok megvalósítása érdekében. A munkajog biztosítja továbbra is, hogy a szakszervezetek és más társadalmi szervezetek elláthassák érdekképviseleti, érdekvédelmi, társadalompolitikai feladataikat.

5. Ha sorra vesszük azokat a társadalmi viszonyokat, amelyeket Eörsi Gyula a „vállati jog" körébe utal, megállapítható, hogy ezeket eddig a munkajog szabályozta, illetve tárgyalta, sőt még egyéb társadalmi viszonyokat is. Ennek következtében előtérbe lép az a kérdés is, hogy a társadalmi viszonyoknak az Eörsi által meghatározott körének megjelölésére melyik elnevezés az, amely inkább megfelelő.

A „munkajog" elnevezés sem szabatos, de nyelvtanilag, fogalmilag, történelmileg, sőt politikailag is még mindig inkább elfogadható, mind a „vállalati jog" kifejezés.

A „vállalat" kifejezésnek ugyanis határozott nyelvi és jogi jelentése van, tehát csak akkor alkalmazható, ha megfelel a mögötte meghúzódó gazdasági, társadalmi, politikai és szociológiai tartalomnak. Ez pedig nem más, mint a gazdálkodó szervezet, amely elsősorban meg-

[8] Ennek ellenkezőjét Eörsi Gyula sem állítja.

[9] Weltner: Az igazgató jogviszonya és a vállalati ügyrend, ELTE Acta, Tomus VII. 1965. 5—21. A dolgozók közreműködése a vállalatra átruházott tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok gyakorlásában, ELTE Acta, Tomus XII., 1970. 147—173. old.

határozott gazdasági feladatok ellátására „vállalkozik". Megítélésem szerint tehát már az sem volt indokolt, hogy az Mt. a „vállalat" gyűjtőelnevezés alá sorolta a költségvetési rendszerben dolgozó szervezeteket, különösen az államigazgatási szerveket, az igazságszolgáltatás szerveit, továbbá a társadalmi szervezeteket és a magánmunkáltatókat, mert ezek nem „vállalatok". Persze semmiképpen sem ez a döntő érv, de — többek között — ezért sem értek egyet azzal, hogy egy olyan önálló jogágazatot, amelybe Eörsi Gyula véleménye szerint a felsorolt munkaviszonyok is beletartoznának, „vállalati jognak" nevezzük el. Egy ilyen megoldás túlfeszítené a „vállalat" kifejezés nyelvi és jogi kereteit. Ha viszont csak a vállalat belső viszonyaiból alkotnánk jogágazatot, akkor hol helyeznénk el az igazgatási szervek, a társadalmi szervek és a magánmunkáltatók dolgozóinak ezekkel létesített jogviszonyait, az igazgatási és társadalmi szervek kollektíváinak viszonyait stb.? Azt hiszem, hogy mégis csak erősebb összekötő, „munkajogi" jogágazat-képző erőt jelent az a sajátos „státusz", amelyet a dolgozók az egyes dolgozói kollektívákon belül betöltenek, ha nem is teljesen azonos módon.

További „munkajogi" jogágazatképző erőt jelentenek a munkajog alapelvei és sajátos megoldásai, amelyek nemcsak a vállalat, hanem az egyéb munkáltató szervek keretei között is érvényesülnek.

A „vállalati jog" elnevezés ellen szól az is, hogy a szocialista országok kódexei, tankönyvei és monográfiái is a társadalmi viszonyoknak azt a körét, amelyről Eörsi Gyula „vállalati jog" elnevezés alatt tesz említést, „munkajog" elnevezés alatt szabályozzák, tárgyalják. Ez a megoldás alakult ki általában a kapitalista országokban is, esetleg olyan elnevezés alatt, hogy „Arbeit- und Sozialrecht" vagy „Droit du travail et la sécurité sociale".

Semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy már az I. világháború után, amióta a weimári Németországban elkezdődött a munkajog tudományának művelése, ezt az elnevezést használták, és ma már ez az elnevezés van használatban szerte a világon. Nem hiszem, hogy bárki is a munkajog által szabályozott társadalmi viszonyokra és a munkajog tudományára gondolna, ha vállalati jogot említenek. A „munkaügy" és a „munkajog" egyéb összefüggésekben is megszokottá vált: Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és Hivatal, vállalati munkaügyi döntőbizottság, munkaügyi bíróság, a Legfelsőbb Bíróság Munkaügyi Kollégiuma, Munkaügyi Minisztérium stb.

Azzal az alapvető kérdéssel kapcsolatban, hogy vállalati jog, vagy munkajog, hadd utaljak arrra, hogy az 1971-es „Szovjet munkajog" c. moszkvai egyetemi tankönyv is az általános rész V. fejezetében, vagyis a munkajog körében foglalkozik először a szakszervezetek, illetve az általuk képviselt dolgozók jogainak általános ismérveivel, majd az egyes szakszervezeti feladatokkal és jogosultságokkal, főleg a következő vonatkozásokban: részvétel a termelés, az üzem vezetésében, a szocialista munkaverseny szervezése, az állandó termelési tanácskozások és a dolgozók gyűléseinek szervezése és vezetése, a kollektív szerződés megkötése, az újító és találmányi mozgalom szervezése, a dolgozók élet- és munkakörülményeinek javítása; a munkavédelmi felügyelet, a munkaügyi viták elintézése, a társadalombiztosítás, a társadalmi (elvtársi) bíráskodás irányítása stb. Itt esik szó a vállalati kollektívának azokról a szerveiről, bizottságairól és fórumairól is, amelyek jogi lehetőséget biztosítanak arra, hogy a vállalati kollektíva részt vehessen a vállalati tevékenység igazgatásában, befolyásolásában, illetve a felsorolt feladatokat végzik a szakszervezet irányításával, támogatásával.[10]

Ugyanezt a megoldást követi az 1974-es Moszkvában megjelent egyetemi tankönyv is.

Az „Arbeitsrecht der DDR" című feldolgozás[11] az I. fejezetben bevezető jelleggel foglalkozik a szakszervezetek szerepével és a szocialista demokrácia megvalósulásával az üzemben.[12]

A II. fejezetben tárgyalja az üzem vezetőjének és vezető beosztású dolgozóinak a kötelezettségeit és felelősségét a munka megszervezésével és a kollektíva vezetésével kapcsolatban, majd külön rész foglalkozik a dolgozók részvételi, együttműködési (Mitwirkung) jogosultságaival, a szakszervezetek helyzetével az üzemben, a dolgozók közreműködésének formáival, az ún. társadalmi tanáccsal, a termelési bizottsággal, a kollektív szerződéssel, a tömegkezdeményezések formáival, a szocialista versennyel, a munka- és kutatóközösségekkel, az újító mozgalommal és végül az állandó termelési tanácskozásokkal.[13]

Az NDK 1977. VI. 16-án alkotott és 1978. I. 1-én életbe lépő új Munka Törvénykönyvének 2. fejezete foglalkozik az üzem vezetésével és a dolgozók közreműködésével. A 18. § szerint az üzem vezetője vezeti az üzemi kollektíva munkáját. Köteles biztosítani, hogy a dolgozók a vezetésben és tervezésben aktív módon együttműködhessenek, és hogy a szakszervezetek az együtt-döntési jogaikat (Mitbestimmungsrecht) teljes mértékben érvényesíthessék. Köteles a vezető szorosan együttműködni az ifjúsági és az egyéb társadalmi szervezetekkel. A vezetőt — a 19. § szerint — az ott felsorolt kérdésekben a kollektíva irányában tájékoztatási és beszámolási kötelezettség terheli. A 20. § a vezető kötelezettségeit határozza meg a társadalmi szervek és a dolgozók javaslataival kapcsolatban. A 22—27. §-ok részletesen felsorolják az

[10] A tankönyvet szerzői kollektíva készítette, szerkesztő: W. S. Andrejev.

[11] Ezt is szerzői kollektíva készítette, szerkesztő: Joachim Michas, Berlin, 1970.

[12] I. m. 49—53., 56—57. old.

[13] I. m. 71—137. old.

üzemben működő szakszervezeti szervezet és szerveinek jogosultságait. Ezek lényegében megfelelnek a magyar szakszervezetek jogainak. Ez megítélésem szerint azt is jelenti, hogy ha a feladatokat valamely szakszervezeti, vagy a kollektíva tagjaiból erre alakított szerv, bizottság, tanácskozás, „fórum", gyakorolja, ezek is a vállalati demokrácia szervei, és szabályozásuk a munkajog körébe tartozik.

A Szovjetunióban is az 1971-es szovjet munkajogi kódexben szabályozták a dolgozók szervezkedési jogát, a szakszervezeti jogosultságokat, a dolgozók részvételi jogosultságait a termelés igazgatásában, a szociális, kulturális és egyéb jóléti ellátásokban. A kódex szabályozza a vezetőség kötelezettségét is arra vonatkozóan, hogy teremtse meg a dolgozók részvételének feltételeit, foglalkozzék a dolgozók kritikai észrevételeivel, javaslataival, és tájékoztassa őket a tett intézkedésekről. Ezt követi egy nagyon részletes felsorolás a gyári, üzemi, illetve helyi szakszervezeti bizottságok nagy, széles körben érvényesülő erőteljes jogosultságaira vonatkozóan. Részletesen szabályozza a kódex a szakszervezeteknek azt a jogát is, hogy ellenőrizzék a munkaügyi szabályok megtartását és a dolgozók lakásviszonyait.

Végül nagyon fotosnak tartom, hogy a „munkajog" kifejezéshez olyan történelmi-politikai, tudati-érzelmi elemek kapcsolódnak, amelyek nagyon határozottan a „munkajog" megszüntetése ellen szólnak, mégha azt is hinnénk, hogy ez „megőrizve" történik. A kapitalizmus ellen folytatott osztályharc eredményei jutnak kifejezésre a munkajogban. A szocializmus viszonyai között is a „munkajog" kifejezéshez és a mögötte levő tartalomhoz fűződnek a munkásosztály harcainak emlékei, ide értve a Tanácsköztársaság munkajogi jogalkotását is. A munkajog tartalmazza továbbá azokat a garanciális megoldásokat, amelyek a munkához, a szocialista elosztáshoz, a pihenéshez és az üdüléshez, a jóléti és kulturális szolgáltatásokhoz, munkaképtelenség esetén az anyagi ellátáshoz való jog és az egyéb alapelvek, szociálpolitikai feladatok megvalósítását szolgálják. A „munkajog" kifejezéshez fűződnek azok a jogosultságok is, amelyek előmozdítják, hogy a dolgozók kollektívái és a szakszervezetek nemcsak politikai, hanem jogi eszközök segítségével is a munkaszervezeti, illetve a munkahelyi demokrácia keretei között vállalati és magasabb szinteken is befolyást gyakorolhatnak az élet- és munkakörülmények szabályozására, megszervezésére és a szabályozás végrehajtásának ellenőrzésére. Részt vehetnek a vállalatok gazdasági, személyzeti, szociálpolitikai stb. tevékenységének megtervezésében és irányításában, megszervezésében és ellenőrzésében, a munkaügyi viták elintézésében stb. Nem egykönnyen lehetne bevinni a társadalmi tudatba, hogy mindazt, amit eddig a munkajog nyújtott, ezentúl a „vállalati jog" biztosítja majd. A többi szocialista országban se igen értenék meg, hogy hová lett a magyar jogrendszerből a munkajog. A kapitalista országokban sem értenék meg ezt a dolgozók, sőt nem kívánatos feltételezésekre is fel lehetne használni, hogy a szocialista jogrendszerből eltűnik a munkajog.

Figyelembe véve a különböző szempontokat, ide értve a Vállalati Törvény megoldásait is, véleményem az, hogy a munkajog nem olvasztható be egy vállalati jogba. Másról van szó. Közismert szabályozási módszer, hogy a jogrendszer egyes gazdasági, társadalmi, politikai feladatok érdekében igénybe veszi különböző jogágazatok megoldásait, eszközeit, intézményeit. Nyilvánvaló, hogy egy olyan komplexum, mint a szocialista vállalat egy jogágazat megoldásainak a segítségével meg sem oldható, hanem szükség van az államigazgatási, a pénzügyi, a polgári, a büntetőjog, és nem utolsó sorban a munkajog megoldásaira.

Valóban nagyon lényeges az összefüggés és a kölcsönhatás az új Vállalati Törvény és a Munka Törvénykönyve között, hiszen mind a kettő fontos rendelkezéseket tartalmaz a dolgozók munkavégzési és díjazási viszonyaira, továbbá arra, hogy a dolgozók kollektívája, annak különböző fórumai, különösen pedig a szakszervezet milyen jogosultságokkal rendelkeznek az üzemi demokrácia intézmény-rendszerének keretei között. Ebben a vonatkozásban a két törvény között az alapvető munkamegosztás az, hogy a Vállalati Törvény, illetve a Munka Törvénykönyve más-más oldalról közelítik meg az üzemi demokrácia intézmény-rendszerének szabályozását. A Vállalati Törvény főleg azokat a kötelezettségeket fogalmazza meg, amelyek a vállalatot, illetve annak igazgatóját és a többi vezető beosztású dolgozót terhelik a vállalati kollektíva, annak különböző szervei és a szakszervezet irányában annak érdekében, hogy biztosítsák az üzemi demokrácia akadálytalan, eredményes tevékenységét. A Munka Törvénykönyve pedig a másik oldalon meghatározza azokat a jogosultságokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a vállalati kollektíva, annak tagjai, szervei, fórumai, különösen pedig a szakszervezet, részt vehessenek a vállalat gazdasági, személyzeti, szociálpolitikai, továbbképzési stb. tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, a munkakörülmények szabályozásában, a munkaügyi viták elintézésében stb.

Lényegében ilyen munkamegosztást jelent az is, hogy a Vállalati Törvény a vezető beosztású dolgozók munkaköri kötelezettségévé teszi, hogy teljesítsék az Mt-ben a dolgozók részére biztosított szolgáltatásokat, védelmet stb.

Talán részletkérdés, de válaszolni szeretnék arra, ahogyan Eörsi Gyula értékeli a magyar munkajog tudományát.[14]

Bíráló értékelést ugyan nem szokás visszautasítani, de mégis az a véleményem, hogy a munkajog irodalma, ide értve az egyetemi jegyzeteket és tankönyveket, továbbá a különböző

[14] Eörsi: Jog-gazdaság... 127. old.

nemzetközi kongresszusokra készített nemzeti jelentéseket is, lényegesen több kérdés feldolgozására törekedett.

A különböző témákkal foglalkozó publikációk rövidebb vagy hosszabb terjedelemben, elemző vagy leíró jelleggel arra törekedtek több vagy kevesebb sikerrel, hogy egyes részletkérdésekben, de átfogó jelleggel is az alapvető kérdéseket feldolgozzák, és hogy ne csak a polgári jogtól, de az egyéb jogágazatoktól független, átfogó munkajogi elméletet dolgozzanak ki, amely már nem az egyéni munkaviszonyból, illetve nemcsak abból indul ki. Erre már többször is utaltam.

Végső következtetésem tehát, hogy továbbra is szükség van a munkajogra, mint (viszonylag) önálló jogágazatra, mert fontos szerepet tölt be a dolgozók státusának szabályozásában, abban, hogy miként vesznek részt a munkáltató szervezetek közvetítésével, azok kollektíváinak keretei között a társadalom munkájában, a nemzeti jövedelem elosztásában, a munkáltató szervezetek tevékenységének befolyásolásában, a munkaszervezeti demokrácia keretei között. A munkajog biztosít sok munkavédelmi, képzési, jóléti, kulturális stb., szolgáltatást is.

Weltner Andor

Az állampolgárok magatartásának jogi státusáról

I.

1. A jogalkotó a jogszabályokkal a címzettek magatartását kívánja befolyásolni. A jogi kódex abba az irányba hat, hogy amikor a címzett több, egyaránt lehetséges magatartás közül az egyik mellett dönt és azt megvalósítja, — akkor a jogi kódex által megkívánt, tehát a jogilag „értékesebb" magatartás mellett döntsön és azt valósítsa meg. Mind a társadalom, mind az egyén szempontjából jelentős kérdés az, hogy vajon a címzett adott magatartása[1] egyezik-e a jogszabályokkal, vagy beleütközik-e azokba. A jogalkalmazó szerv egy konkrét magatartást értékel — a jogi kódex alapján. Egy magatartás és a jogi kódex „összemérése" során pl. ilyen jelzőket alkalmazunk a magatartásra: „kötelező", „tilos", „megengedett", vagy: „jogszerű", „jogellenes", „jogilag közömbös" stb.

Ha a jogi kódexet (amint ez teljesen indokolt) magatartások jogi „értékmérőjének" is tekintjük, akkor egyes magatartások jogilag *pozitív*, mások *közömbös*, ismét mások *negatív* jogi értékkel rendelkeznek.[2] (Így pl. egy ún. „jogilag kötelező" vagy egy „jogszerű" magatartásnak pozitív, viszont pl. egy „jogilag tilos" vagy egy „jogellenes" magatartásnak negatív jogi értéke van.) Az adott jogi kódex *tartalmától* függ, hogy egy magatartás objektíve milyen *jogi tulajdonsággal* rendelkezik. Ez a kérdés tehát *tételesjogi* jellegű.

2. Ennek a kérdésnek azonban nemcsak tételesjogi oldala van. Magatartások *jogi tulajdonságai* tekintetében érvényesek olyan *elvi* összefüggések, törvényszerűségek is, amelyek nem függenek az adott jogi kódex tartalmától. Ezek az összefüggések nem tételesjogi, hanem *jogelméleti* jellegűek. Az alábbiakban ezek közül szeretnék néhányat vizsgálni. A jogi tulajdonságoknak számos csoportja van. E csoportok közül csak kettőre leszek figyelemmel: (1) Az egyikbe ezek a jogi tulajdonságok tartoznak: (a) *„jogilag megparancsolt"*, (b) *„jogilag tilos"*, (c) *„jogilag kétoldalúan (bilaterálisan) megengedett"*. — (2) A másikba ezek tartoznak: (a) *„jogellenes"*, (b) *„jogszerű"*, (c) *„jogilag közömbös"*.

3. Az összefüggések bemutatásánál *halmazelméleti* eszközöket is szeretnék felhasználni. Meggyőződésem, hogy a *normalogika* (az ún. *deontika)* és ennek keretében a matematikai logikai eszközöket felhasználó *jogi logika* — talán már nem is olyan távoli jövőben — nagy gyakorlati segítséget fog nyújtani a jogalkalmazási feladatok megoldásához. Ennek a célnak a megvalósítása azonban a logikusok és a jogászok közös erőfeszítését igényli. Jelen dolgozatommal is *szeretném népszerűsíteni gyakorló jogásztársaim körében a deontikát,* tehát a logikának azt az ágát, amely a normák körében érvényesülő elvi összefüggéseket matematikai logikai, halmazelméleti eszközökkel vizsgálja. Az alábbi — informatív jellegű — fejtegetések követése semmilyen logikai, halmazelméleti előismeretet nem igényel az olvasótól, mert a felhasznált fogalmakat a cikk során esetenként pontosan megvilágítom.

II.

4. Egy jogi kódex nem vonja szabályozása körébe címzettjeinek valamennyi magatartását. Mindig vannak olyan magatartások, amelyeket a jogi kódex nem szabályoz. (Ilyen pl. az, hogy valaki otthon, vagy borbélynál borotválkozik-e.) Foglalkozzunk kizárólag a *jogilag szabályozott*

[1] „Magatartáson" nemcsak a pozitívakat értem, hanem a negatívakat (a nem-tevéseket) és az állapot-magatartásokat is. Pozitív magatartás, pl. a „károkozás", negatív pl. a „kölcsön vissza-nem-fizetése", állapot-magatartás pl. „bérlőnek lenni".

[2] Ezeket a jogi értékeket (az említett sorrendben) a +1, a 0 és a —1 számokkal lehet kifejezni.

magatartásokkal. Vizsgáljuk meg e magatartások jogi tulajdonságait, *jogi státusát*. E vizsgálat során elsőként az a kérdés merül fel, hogy milyen típusú szabályokat tartalmazhat egyáltalában egy jogi kódex. Különböztessünk meg (amint ez szokásos) háromféle jogszabály-típust. Ezek az alábbiak:

a) A jogi parancs. [Pl. *„A szerződéseket tartalmuknak megfelelően, a megszabott helyen és időben, a megállapított mennyiség, minőség és választék szerint kell teljesíteni."* Ptk. 277. § (1) bek.]

b) A jogi tilalom. [Pl. *„A törvény tiltja a joggal való visszaélést."* Ptk. 5. § (1) bek.]

c) Az ún. megengedő jogszabály. [Pl. *„A kötelezett a jogosulttal szemben fennálló egynemű és lejárt követelését ... tartozásába beszámíthatja."* Ptk. 296. § (1) bek.]

Ennek a felosztásnak az felel meg, hogy egy magatartás: vagy *a)* „jogilag megparancsolt", vagy *b)* „jogilag tilos", vagy *c)* „jogilag megengedett". Az utóbbi elnevezés azonban nem pontos, ezért célszerű azt módosítanunk.

5. Ez az elnevezés: (a magatartás) „jogilag megengedett" pontatlan annak ellenére, hogy pl. a következő kijelentés: *„Ez és* ez *a magatartás jogilag megengedett"* — korrekt kijelentés, amely (a tényektől függően) vagy igaz, vagy hamis és amely határozottan informál minket egy magatartás bizonyos jogi státusáról, ti. arról, hogy a kérdéses magatartást *szabad megtenni* (= azt nem tilos megtenni).

Egy magatartás ugyanis kétféle módon is lehet „jogilag megengedett". (a) A magatartás vagy kizárólag annak következtében jogilag megengedett, mert annak végrehajtását a jogszabály megparancsolta — és evidens összefüggés az, hogy „amit tenni kell", „azt szabad is tenni". (b) Vagy a magatartás jogilag megengedett anélkül, hogy az egyben jogilag megparancsolt is lenne. — De világítsuk meg ezt a kérdést más oldalról is.

6. Minden pozitív magatartáshoz (amilyen pl. a „dohányzás" magatartása) képezni lehet a tagadás (a negáció) műveletével annak ellenkezőjét, az ún. komplementum-magatartást (példánk esetén a „nem-dohányzást").

Vezessünk be jelöléseket tetszőleges, de konkrét magatartásokra. Legyenek a magatartások jelei: *a, b, c,* ... stb. és a megfelelő komplementum-magatartásoké: *—a, —b, —c,* ... stb. (Tehát pl. ha a „dohányzást" *a*-val, akkor a „nem-dohányzást" *—a*-val jelöljük.)

Egészen világos, hogy amikor egy jogi kódex megparancsol egy magatartást (pl. a „lejárt kölcsön visszafizetését", legyen ez: *a),* akkor ezzel automatikusan megtiltja a komplementum-magatartást (példánk esetén a „lejárt kölcsön vissza-nem-fizetését", tehát *—a*-t). Ezért, ha egy magatartás pusztán annak következtében jogilag megengedett, mert az jogilag megparancsolt, akkor egy *a*-ból és *—a*-ból álló magatartás-pár két tagja közül *csak az egyik jogilag megengedett,* a másik jogilag tilos. Az ilyen jogi megengedés tehát *egyoldalú* (unilateralis permissio), ami semmi mást és többet nem jelenthet, mint azt, hogy a „megengedett" magatartás jogilag megparancsolt.

Merőben más a helyzet azon magatartások esetén, amelyek a 4. pontban (c) alatt említett, ún. megengedő jogszabályoknak a tárgyai (amilyen pl. ez a magatartás: „beszámítás a tartozásba"). Ilyenkor ui. a megengedésnek éppen az a lényege, hogy a magatartásból és annak komplementumából álló magatartás-párnak *mindkét tagja jogilag megengedett.* Ilyenkor a címzett jogilag szabadon dönt arról, hogy a két magatartás (*a* és *—a*) közül melyiket valósítja meg. Már említett példánk esetén egyaránt megengedett a „beszámítás a tartozásba" és annak komplementuma is, tehát a „be-nem-számítás a tartozásba". Az ilyen megengedéseket *G. Kalinowski* találóan nevezi „permission bilatérale"-nak, *kétoldalú megengedésnek.*[3] A továbbiakban én is ezt az elnevezést, ill. (jelöléstechnikai okokból) latin megfelelőjét használom. Nevezzük tehát azt a kategóriát, amelyet a 4. pont utolsó bekezdésében (c) alatt „jogilag megengedettnek" neveztünk — ezek után — következetesen *„jogilag bilaterálisan megengedettnek".*[4]

7. Megfigyelhetjük, hogy (közelebbi kikötések nélkül) ez a megjelölés: (a magatartás) „jogilag megengedett" — nem egyértelmű. Az három különböző jelentést fejezhet ki: (a) unilateralis permissiot (tehát jogi parancsot), vagy (b) bilateralis permissiot (a fenti értelmezéssel), vagy (c) egy differenciálatlan „jogi megengedettséget", ami az iménti (a) és (b) kategóriának a közös genus proximuma. Annak érdekében, hogy minden félreértést kizárjunk, a továbbiak-

[3] *Kalinowski, G.:* „La logique des normes". Paris. 1972. 113.

[4] Ezt a tulajdonságot az angol nyelvű irodalomban — általában — „indifferent"-nek (közömbösnek) nevezik. (Ezt az elnevezést használja pl. *von Wright* G. H. is. L.: Deontic Logic. „Mind". 60, 1951., „Norm and Action. A Logical Enquiry". London. 1963.) De ez az elnevezés nem szerencsés. Többet mond a kelleténél. Az még elfogadható, hogy a megalkotott jogi kódex szempontjából már valóban közömbös az, hogy a címzett a bilaterálisan megengedett magatartás-pár melyik tagját valósítja meg (megteszi-e azt, amit szabad megtennie, vagy nem teszi meg), de az már téves, mintha a kodifikátor számára eleve közömbös lett volna az ilyen magatartás-párok jogi státusa. Ennek ellenkezőjét egymagában az bizonyítja, hogy a kérdéses magatartást felvette a kódexben szabályozott aktusok közé. — Hasonló okokból nem látszik megfelelőnek a „neutrális" (magatartás) elnevezés sem, amelyet Jaakko *Hintikka* alkalmazott. — *Lenk* Hans: ezt a kategóriát „Gebotsneutral"-nak nevezi. (*Lenk,* Hans: Konträrbeziehungen und Operatorengleichungen in deontologischen Sechseck. In: „Normenlogik". Hrsg. Hans Lenk. Vrlg. Dokumentation. Pullach. 1974. 198.) Ez az elnevezés is pontatlan, mert a vizsgált kategóriába tartozó magatartások nemcsak jogi parancsok, hanem jogi tilalmak alá sem tartoznak, ezért azok nemcsak „Gebotsneutral"-ok, hanem „Verbotsnetural"-ok is.

ban a fenti (a) típust *„jogilag megparancsoltnak"* nevezzük (mert a megengedettség pusztán ennek a ténynek a logikai következménye), a fenti (b) típust (korábbi megállapodásunkkal egyezően) *„jogilag bilaterálisan megengedettnek"* és a fenti (c) típust egyszerűen *„jogilag megengedettnek"*.

Így a *„jogilag megengedett magatartások"* tartománya két részre oszlik: a *„jogilag megparancsoltakra"* és *„a jogilag bilaterálisan megengedettekre."*[5]

III.

8. Összegezve az elmondottakat: ebben a felosztásban háromféle jogi tulajdonságot kaptunk. Ezek: (1) a *„jogilag megParancsolt"*, (2) a *„jogilag Tilos"* és (3) a *„jogilag Bilaterálisan megengedett"*. (A kiemelt betűket fogjuk rövidítésként, szimbólumként felhasználni.)

Mindhárom kategória: egy bizonyos jogi tulajdonság, amellyel egy adott magatartás (pl. *a)* vagy rendelkezik, vagy nem rendelkezik. A tulajdonságoknak a logikában *prédikátumok* felelnek meg. Ezért a fenti három jogi tulajdonságnak is háromféle logikai predikátumot (másként: deontikus *operátort)* lehet megfeleltetni. Jelöljük ezeket az operátorokat az imént kiemelt kurzív *P, T, B* betűkkel. Jogi operátoraink tehát (eddig) a következők:

P jelentése: „jogilag megParancsolt",

T jelentése: „jogilag Tilos" és

B jelentése: „jogilag Bilaterálisan megengedett".

9. Ha a *P, T, B* operátort (predikátumot) mint logikai állítmányt egy magatartásra (pl. *a*-ra) mint logikai alanyra alkalmazzuk, akkor *kijelentést* kapunk, amely a jogi kódex tartalmától és a tényektől függően vagy igaz, vagy hamis. Kövessük az alábbi írásmódot:

(1) *Pa.* Olvasása: „Az *a* magatartás jogilag megparancsolt". (Ha pl. *a*-val ezt a magatartást jelöljük: *„Kis János megtéríti Nagy Ferencnek a neki jogellenesen és vétkesen okozott kárt"* — akkor *Pa* jelentése ez: *„Jogilag megparancsolt magatartás az, hogy Kis János megtéríti Nagy Ferencnek a neki jogellenesen és vétkesen okozott kárt."* Ez a kijelentés pedig jogunkban igaz kijelentés, figyelemmel a Ptk. 339. §-ára.)

(2) *Ta.* Olvasása: „Az *a* magatartás jogilag tilos."

(3) *Ba.* Olvasása: „Az *a* magatartás jogilag bilaterálisan megengedett." (Az utóbbi kétféle kijelentésre könnyen készíthetünk példákat.)[6]

10. Minden tulajdonságból képezhetünk negáció útján — egy másik tulajdonságot, amely az előzőnek ellenkezője (komplementuma). Pl. a „fekete" tulajdonság komplementuma a „nemfekete", a „házé" a „nem-ház" stb. Ennek mintájára a *P, T, B* jogi tulajdonságokból is képezhetünk negációval újakat. Ezek a következők: „jogilag nem megparancsolt" (a jele: *—P*), „jogilag nem tilos" (*—T*), „jogilag nem bilaterálisan megengedett" *(—B)*. (Az így keletkező operátorokkal ismét képezhetünk kijelentéseket, amilyenek *—Pa, —Ta, —Ba*. Az első szimbólumot pl. így olvassuk: *„Az 'a' magatartás nem jogilag megparancsolt".)*

Végeredményben tehát *hatféle* jogi tulajdonságot kaptunk. Soroljuk fel ezeket az operátorokat:

(1) *P* = „Jogilag megparancsolt."[7]

(2) *T* = „Jogilag tilos."

(3) *B* = „Jogilag bilaterálisan megengedett."

(4) *—P* = „Jogilag nem megparancsolt."

(5) *—T* = „Jogilag nem tilos."

(6) *—B* = „Jogilag nem bilaterálisan megengedett."

A fenti operátorok közül többet (megfelelő szinonimák felhasználásával) másként is megnevezhetünk (és az adott fejtegetés tartalmától függ, hogy melyik elnevezést célszerűbb használni). Így pl. a (6) tulajdonképpen (pozitív módon jellemezve) azt jelenti, hogy egy magatartás „vagy jogilag megparancsolt, vagy jogilag tilos", amit — rövidebben — úgy fejezhetünk ki, hogy a magatartás „jogilag előírt" (jogi preskripciónak a tárgya). — Ebből az következik,

[5] Egyébként a „jogi megengedettség" itt tárgyalt három típusa közti különbségekre *von Wright* már a Deontic Logic-ban világosan rámutatott. Ezt írta: „... az indifferencia szűkebb kategória, mint a megengedettség. Mindaz, ami indifferens, egyben megengedett, de nem minden, ami megengedett, egyben indifferens, mert, ami kötelező, az — egyben — megengedett, de nem indifferens." („Logical Studies" c. kötetben. London. 1957. Reprint. 61.)

[6] Az aktusokra alkalmazott deontika részletes kifejtését lásd *Ruzsa* Imre: A normák logikája („Magyar Filozófiai Szemle" 1967 6.) c. értekezésében. Megemlítem, hogy a modern deontika (így ma már az imént említett cikk szerzője is) sokkal bonyolultabb eszközök alkalmazásával, más utakon keresi a normák adekvát logikai leírásának lehetőségeit. Így, általában, a deontikus operátorokat nem magatartásokra (aktusokra), hanem kijelentésekre, formulákra alkalmazzák. Jelen cikkemben azért alkalmazom a deontikus operátorokat mégis a hagyományos módon magatartásokra, mert ez a megközelítés a legplauzibilisabb számunkra, gyakorló jogászok számára. Természetesnek tekintjük, hogy nem kijelentések „megparancsoltak", vagy „tilosak" stb., hanem magatartások.

[7] Az angol nyelvű irodalomban azt a tulajdonságot, amelyet „megparancsoltnak" neveztem, általában „kötelezőnek" nevezik és ezt az operátort az *„O"* betűvel jelölik (az „obliged" szó kezdőbetűjével). (Lásd pl. *von Wright*-nél, Jaako *Hintikka*-nál, Stig *Kanger*nél, Bengt *Hanssonnál* stb.) Ezt az elnevezést és jelölést azért nem tartom szerencsésnek, mert *nemcsak a parancsok köteleznek, hanem a tilalmak is.* (A bilaterális megengedések viszont valóban semmire sem kötelezik címzettjüket.)

hogy a (3) („Jogilag bilaterálisan megengedett") negatívan így jellemezhető: „jogilag nem előírt", (nem preskripció, hanem pusztán deskripció tárgya). — Végül az (5) alatti „jogilag nem tilosnak" a legkézenfekvőbb szinonimája ez: „jogilag megengedett" (mert evidensnek látszik, hogy mindaz megengedett, ami nem tilos).

IV.

11. A továbbiakban — részben halmazelméleti eszközök felhasználásával — szeretnék néhány összefüggést, törvényszerűséget bemutatni az említett operátorok között. Ezek az összefüggések szinte általánosan elfogadottak a deontika irodalmában.[8] (Az intenzívebben vitatott összefüggésekkel szándékosan nem foglalkozom.) A halmazelméleti eszközök alkalmazása (úgy vélem) az összefüggések lényegesen pontosabb megvilágítását teszi lehetővé, mint amire a hagyományos kifejtési mód képes.

Minden logikai predikátumnak két jelentős tulajdonsága van: (a) van *intenziója* (jelentése) és (b) *extenziója* terjedelme. Pl. a „könyv" predikátum intenziója az, amit a tudatunk átfog, amikor ezt a predikátumot megértjük. Az extenzióját pedig mindazoknak a dolgoknak az összessége alkotja, amelyek könyvek.

Halmazon (akár képzeletbeli) *dolgok összességét értjük.*[9] Halmazok esetén három alapfogalmat különböztetünk meg: a *halmazt*, a *halmaz elemét* (amiből a halmaz áll) és az elemnek a halmazhoz *tartozását*. Halmazoknak van *„számosságuk"*, amit elemeik száma fejez ki. (Pl. a bal kezem öt ujja egy ötelemű halmazt alkot, amelynek a számossága tehát: 5.) A halmazok vagy üresek, nincs egyetlen elemük sem (pl. a működő örökmozgók halmaza), vagy nem üresek (van elemük). Egy halmazt megadtunk, ha megadtuk az elemeit. Egy halmazt pl. a vastag **A, B, ... H ...** stb. betűkkel, vagy kapcsos zárójellel, tehát ezzel a jellel: „{ ... } jelölünk.

A halmazok alkalmasak arra, hogy logikai predikátumok extenzióját reprezentálják. Ui. minden predikátumnak meg lehet feleltetni egy olyan halmazt, amelynek éppen azok a dolgok az elemei, melyekre a kérdéses predikátum vonatkozik. Így pl. ennek a predikátumnak az extenzióját: „a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatója 1978. január 1-én" pontosan reprezentálja ez a halmaz: {a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatói 1978. január 1-én}, mert ennek a halmaznak azok és csak azok az elemei, akikre az iménti predikátum vonatkozik.

12. A fentiek mintájára a *P, T, B, —P, —T, —B* operátorok (predikátumok) extenzióit is reprezentálhatjuk halmazokkal. Mielőtt azonban a megfelelő halmazokat képezzük, állapodjunk meg abban, hogy elkészítünk egy olyan **U** halmazt, aminek az elemei bizonyos konkrét emberi magatartások, mégpedig egy adott jogi kódex hatálya alá tartozó társadalom minden tagjának egy adott t_1 időpontban megvalósított magatartásai a komplementumaikkal együtt. Jelöljük ezt az **U** halmazt (univerzumot) egy körsíkkal és állapodjunk meg abban, hogy az összes említett magatartás egyenként mint egy-egy *pont* helyezkedik el ebben a körsíkban.

13. Ezek után feleltessünk meg a *P, T, B, —P, —T, —B* operátoroknak halmazokat, amelyeket — rendre — a megfelelő vastagon szedett betűkkel, tehát ekként jelölünk: **P, T, B, —P, —T, —B.** Pl. a **P** halmazt **U**-nak azok az elemei alkotják, amelyek jogilag megparancsolt magatartások, a **T** halmazt **U**-nak azok az elemei, amelyek jogilag tilos magatartások, a **B** halmazt **U**-nak azok az elemei, amelyek jogilag bilaterálisan megengedettek stb.

Azt az összefüggést, hogy pl. egy *a* magatartás eleme pl. a jogilag megparancsolt magatartások halmazának, így jelöljük: *a E* **P** (olvasása: *a* eleme **P**-nek). Ennek mintájára képezhetünk pl. ilyen szimbólumokat, mint *—b E* **—T** (olvasása: *—b* eleme **—T**-nek).

14. A kérdés — ezek után — az, hogy miként helyezkednek el a **P, T, B, —P, —T, —B** halmazok az **U** halmazban. A válasz nyilvánvaló: egy jogilag szabályozott magatartás *vagy* jogilag megparancsolt, *vagy* jogilag tilos, *vagy* jogilag bilaterálisan megengedett, szükségképpen az egyik és csak az egyik e három közül. Ezek szerint — pl. egy *a* magatartás esetén — az alábbi három összefüggés közül:

(1) *a E* **P** (2) *a E* **T** (3) *a E* **B**

szükségképpen az egyik (és csak az egyik) áll fenn (igaz), a többi kettő nem áll fenn (hamis). Ennélfogva a **P, T, B** halmazok együtt magát az **U** univerzumot alkotják. Ezt az összefüggést az alábbi 1. ábrán látható diagrammal szeretném illusztrálni:

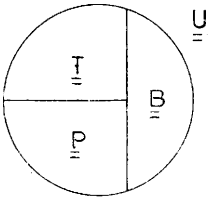

1. ábra

[8] Ezen összefüggések részletesebb kifejtését lásd pl. *Lenk* már említett értekezésében. — Megemlítem, hogy éppen *von Wright* az egyike azoknak, akik a most vázolandó összefüggéseket részben ma már vitatják. *Wright* ui. legújabb rendszerében nem fogadja el ezt az egyenlőséget: „a nem-tilos" = „megengedett". (Lásd erről *Wright:* „Normenlogik". In: „Normenlogik". Hrsg. H. Lenk, Pullach. 1974. 25—39.)

[9] A halmazelmélet iránt érdeklődő olvasó számára kitűnő bevezetést nyújt *Boér* Lászlóné: „A végtelen halmazokról." Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár. 1975. (Ennél lényegesen behatóbb elemzést nyújt pl. *Maurer* Gyula—*Virág* Imre: „Bevezetés a struktúrák elméletébe". Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár. 1976.)

Az 1. ábrára azonban rendre „rávetíthetjük" a —**P**, —**T**, —**B** halmazok diagramjait is. Így világos, hogy a —**P** halmazt **U**-nak azok az elemei alkotják, amelyek **P**-nek nem elemei. Lásd a 2. ábrát:

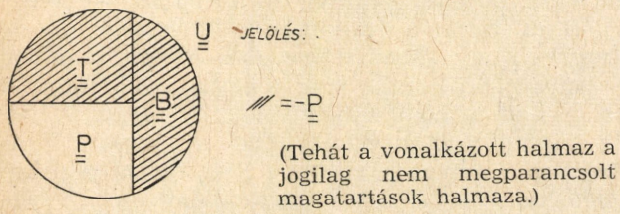

(Tehát a vonalkázott halmaz a jogilag nem megparancsolt magatartások halmaza.)

2. ábra

A —**T** *halmazt* **U**-nak azok az elemei alkotják, amelyek **T**-nek nem elemei. Lásd a 3. ábrát:[10]

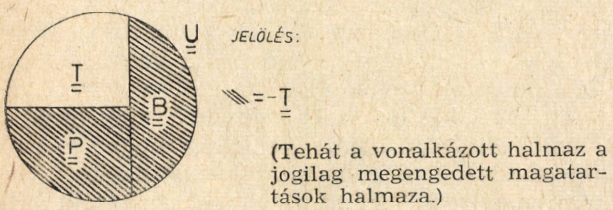

(Tehát a vonalkázott halmaz a jogilag megengedett magatartások halmaza.)

3. ábra

U-nak azok az elemei, amelyek **B**-nek nem elemei, alkotják a —**B** halmazt. Lásd a 4. ábrát.

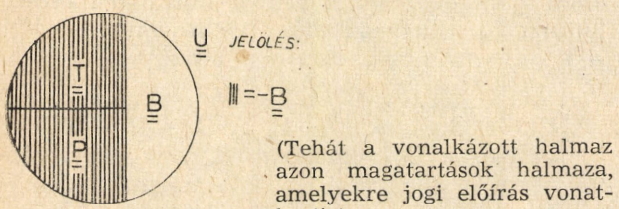

(Tehát a vonalkázott halmaz azon magatartások halmaza, amelyekre jogi előírás vonatkozik.)

4. ábra

Az 1. diagramra tekintve megfigyelhetjük, hogy mindazok a magatartások, amelyekre egy „pozitív" deontikus operátor (*P*, *T*, *B*) vonatkozik ,szükségképpen *egyneműek* (homogének), mert azok adott jogi státusuk tekintetében nem különböznek egymástól. (Pl. ha két magatartás egyaránt jogilag megparancsolt, akkor azok jogi státusa mindenben azonos egymással.) Ezzel szemben a 2—4. diagramokra tekintve látjuk, hogy azok a magatartások, amelyekre egy „negatív" deontikus operátor (—*P*, —*T*, —*B*) vonatkozik, esetenként *különneműek* (heterogének) lehetnek, mert azok egymástól eltérő jogi tulajdonságokkal is rendelkezhetnek (Pl. a jogilag meg nem parancsolt magatartások lehetnek akár jogilag tilosak, akár bilaterálisan megengedettek.)

V.

15. Figyeljünk meg ezek után néhány összefüggést, néhány törvényszerűséget az itt tárgyalt operátorok között.

Mindenekelőtt azonnal belátható, hogy egy t_1 időpontban *ugyanannyi jogilag megparancsolt magatartás van, ahány jogilag tilos magatartás.* Ui. minden megparancsolt pozitív magatartáshoz hozzátartozik annak a tilos komplementuma és viszont. Ezért a diagramokon a **P** és a **T** halmazoknak pontosan ugyanannyi elemük van. Két halmazt, amelyeknek azonos számú elemük van, *ekvivalens* halmazoknak nevezünk.[11] (A bal kezem öt ujjából alkotott **A** halmaz ekvivalens a jobb kezem öt ujjából alkott **B** halmazzal.) Diagramokon halmazok ekvivalenciáját azzal juttatjuk kifejezésre, hogy a halmazokat jelképező területeket egyenlőeknek rajzoljuk. Ezek szerint a **P** és a **T** halmazok egymással ekvivalensek. (Ezért rajzoltuk az 1—4. ábrákon területeiket egyenlőeknek.) A most említett összefüggés pusztán logikai úton bizonyítható logikai összefüggés.

16. De logikai szükségszerűség az is, hogy egy t_1 időpontban *ugyanannyi jogilag meg nem parancsolt magatartás van, ahány jogilag nem tilos, tehát ahány jogilag megengedett magatartás.* Ezt az összefüggést legegyszerűbben a következő gondolatmenettel lehet igazolni. Ugyebár azt állítjuk, hogy a —**P** és a—**T** halmaz ekvivalens egymással. Ezt a két halmazt a 2., ill., a 3. ábra tünteti fel. Ezen a két ábrán látható, hogy a kérdéses két halmaznak van egy közös része, a **B** halmaz. Ez a két halmaz a **P** és a **T** halmazban különbözik egymástól. Ezek viszont (az előző pontban írt okokból) ekvivalensek egymással. Ebből az következik, hogy —**P** és —**T** is ekvivalens egymással. (Ha ugyanahhoz a valamihez, az adott esetben **B**-hez, egyenlőket adunk hozzá, akkor egyenlőket kapunk.)

17. Viszont a diagramoknak az a sajátossága, hogy az azokon látható függőleges vonal a **U** halmazt két nem egyenlő területre osztja (a ábra *aszimmetrikus),* teljesen indokolt, mert nem áll fenn olyan törvényszerűség, hogy egy jogi kódex egy t_1 időpontban pontosan ugyanannyi magatartást engedne meg bilaterálisan ahányat nem enged meg bilaterálisan. A jog kódex mindenkori tartalmától függ az, hogy egy t_1 időpontban hány „jogilag előírt" és hány „jogilag elő nem írt" magatartás van adva. (Ez

[10] A 3. ábra diagramján jól meg lehet figyelni azt, hogy a „jogilag nem tilos", tehát másként: a „jogilag megengedett" magatartások -**T** halmaza két részhalmazból áll: (a) a „jogilag megparancsolt" magatartások **P** és (b) a „jogilag bilaterálisan megengedett" magtartások **B** halmazából.

[11] Ne tévesszük össze a *halmazelméleti* ekvivalenciát a *logikai* ekvivalenciával. Két halmaz ekvivalens ha ugyanannyi elemük van. Két (egyszerű vagy összetett) kijelentés ekvivalens, ha azok vagy egyszerre igazak, vagy egyszerre hamisak.

kérdés tehát tételesjogi jellegű). Ezért a **B** és a —**B** halmazok nem feltétlenül ekvivalensek egymással. (Esetleges ekvivalenciájuk a tételesjogi szabályozástól függő ritka véletlen lehet csak.)

18. További összefüggések: Rátekintve az 1—4. ábrákra, azonnal észrevesszük, hogy minden magatartás szükségszerűen egyszerre három, itt tárgyalt halmazba tartozik. Éspedig: (a) *Ha a magatartás jogilag megparancsolt, akkor az (automatikusan) egyben jogilag előírt és jogilag megengedett.* (b) *Ha a magatartás jogilag tilos, akkor az (automatikusan) egyben jogilag előírt és jogilag nem megparancsolt.* (c) *Ha a magatartás jogilag bilaterálisan megengedett, akkor az (automatikusan) egyben jogilag nem megparancsolt és jogilag nem tilos.* Alkalmazzuk (már bevezetett jeleinken kívül) a következő szimbólumokat. Az „és" kötőszó jele legyen: „&", az „akkor és csak akkor . . ., ha" kötőszóé: „=" (a materiális ekvivalencia jele). A zárójelek kapcsolják össze az összetartozó kifejezéseket. Ekkor a fenti (a)—(c) összefüggéseket — szimbolikus eszközökkel — így fejezhetjük ki:

(a) $(a\ E\ \mathbf{P}) = ((a\ E\ -\mathbf{B}) \ \&\ (a\ E\ -\mathbf{T}))$

Szavakkal kifejezve: Ha *a* eleme **P**-nek, akkor és csak akkor *a* eleme —**B**-nek is és —**T**-nek is.

(b) $(a\ E\ \mathbf{T})\ \ ((a\ E\ -\mathbf{B}) \ \&\ (a\ E\ -\mathbf{P}))$

Szavakkal kifejezve: Ha *a* eleme **T**-nek, akkor és csak akkor *a* eleme —**B**-nek is és —**P**-nek is.

(c) $(a\ E\ \mathbf{B}) = ((a\ E\ -\mathbf{P}) \ \&\ (a\ E\ -\mathbf{T}))$

Szavakkal kifejezve: Ha *a* eleme **B**-nek, akkor és csak akkor *a* eleme —**P**-nek is és —**T**-nek is.

19. Egy további törvényszerűség: (a) *Egy 'a' magatartás akkor és csak akkor jogilag megparancsolt, ha ,—a' jogilag tilos — és viszont.* (b) *Egy 'a' magatartás akkor és csak akkor jogilag bilaterálisan megengedett, ha ,—a' is az.* (Ezeket a törvényszerűségeket a 6. pontban már bizonyítottuk.) A fenti törvényszerűségeket szimbolikus eszközökkel így fejezhetjük ki:

(a) $(a\ E\ \mathbf{P}) = (-a\ E\ \mathbf{T})$, illetve: $(a\ E\ \mathbf{T}) = (-a\ E\ \mathbf{P})$

Szavakkal kifejezve: Az *a* magatartás akkor és csak akkor eleme **P**-nek, ha —*a* eleme **T**-nek. Illetve: Az *a* magatartás akkor és csak akkor eleme **T**-nek, ha —*a* eleme **P**-nek.

(b) $(a\ E\ \mathbf{B}) = (-a\ E\ \mathbf{B})$

Szavakkal kifejezve: Az *a* magatartás akkor és csak akkor eleme **B**-nek, ha —*a* is eleme **B**-nek.

A fenti (a) alatti összefüggésből az következik, hogy egy jogi kódex összes jogi parancsát „egyenértékűen" le lehet fordítani jogi tilalmakra és viszont: összes jogi tilalmát „egyenértékűen" le lehet fordítani jogi parancsokra.

A jelen pontban leírt törvényszerűségekből további jelentős következtetéseket lehet levonni. A jogszabályok — valójában — sohasem egy *egyetlen* (izolált) magatartást szabályoznak, hanem mindig speciális *magatartás-párokat* (azok mindkét tagját). Ezek a magatartás-párok egy magatartásból és annak komplementumából állnak, tehát *a*, —*a*, ill. *b*, —*b*, ill. *c*, —*c* . . . stb. alakúak. (Ilyen magatartás-párok pl. a „károkozás" és a „kár nem-okozása".) Az ilyen magatartás-párok jogi szabályozása — végeredményben — mindig csak kétféle lehet:

A) Vagy *jogi előírás* tárgya a kérdéses magatartás-pár (az tehát a —**B** halmaznak az eleme), ekkor a jogszabály vagy megparancsolja a magatartás-pár egyik tagját (és ezzel — automatikusan megtiltja a másik tagját), vagy fordítva.

B) Vagy *nem jogi előírás,* hanem bilaterális megengedés tárgya a kérdéses magatartás-pár. Ebben az esetben annak mindkét tagja bilaterálisan megengedett.

Ezek szerint, míg a magatartás-párok tagjai a **B** halmazban *együtt* szerepelnek, addig a jogi előírások a párok tagjait *szétszakítják egymástól* és az egyik magatartást a megparancsolt, a másikat a tilos magatartások szférájába utalják.[12]

Minden explicit jogi parancs, amely pl. megparancsolja *a*-t, implicit módon (hallgatólagosan) megtiltja —*a*-t (és viszont). Minden explicit jogi bilaterális megengedés, amely ilyen módon megengedi *a*-t, implicit módon (hallgatólagosan) ugyanígy megengedi —*a*-t is.

20. Minthogy minden magatartás tilos, aminek a komplementuma megparancsolt, ezért jogilag mindaz nem tilos (= megengedett), aminek a komplementuma nem jogilag megparancsolt (és viszont). Szimbólumokkal kifejezve:

$$(a\ E\ -\mathbf{T}) = (-a\ E\ -\mathbf{P})$$

illetve:

$$(-a\ E\ -\mathbf{T}) = (a\ E\ -\mathbf{P})$$

Szavakkal kifejezve: *a* akkor és csak akkor eleme —**T**-nek, ha —*a* eleme —**P**-nek. Illetve —*a* akkor és csak akkor eleme —**T**-nek, ha *a* eleme —**P**-nek.

[12] A **B** halmaznak minden *a*, *b*, *c* . . . elemével együtt —*a*, —*b*, —*c* . . . is eleme. Más a helyzet a **P** és a **T** halmaz esetén. Ha pl. a **P** halmaz elemei: *a*, —*b*, —*c* és *d*, akkor a **T** halmaznak szükségképpen elemei: —*a*, *b*, *c* és —*d*.

VI.

21. Feleltessünk meg a társadalom minden tagja minden t_1-beli magatartásának egy pontot, amely (megállapodásunk folytán) **U**-nak a területén van. Egy konkrét magatartásnak megfelelő *pont* (objektíve) az 1. ábrán látható diagram 3 tartománya (halmaza) egyikében helyezkedik el. A jogalkalmazás egyik fontos feladata egy adott magatartás jogi státusának hibátlan megadása. A jogalkalmazás (ebből a szempontból) akkor helyes, ha a magatartást (az azt reprezentáló pontot) az 1. ábrán levő **U** univerzumnak abba a részébe, tehát vagy **P**-be, vagy **T**-be, vagy **B**-be helyezi el, amelyikbe a magatartás objektíve tartozik (ha tehát a jogilag megparancsolt magatartást a **P**, jogilag tilos magatartást a **T** és a jogilag bilaterálisan megengedett magatartást a **B** halmazba helyezi el).

Ellenkező esetben a jogalkalmazás során tévedés történt, ami (esetenként) mindig kétféle lehet: (a) Jogilag megparancsolt magatartást — tévesen — vagy jogilag tilosnak, vagy jogilag bilaterálisan megengedettnek minősített. (b) Jogilag tilos magatartást — tévesen — vagy jogilag megparancsoltnak, vagy jogilag bilaterálisan megengedettnek minősített. (c) Jogilag bilaterálisan megengedett magatartást — tévesen vagy jogilag megparancsoltnak, vagy jogilag tilosnak minősített. Ilyenkor a magatartást reprezentáló „pontot" a jogalkalmazó szerv — tévesen — „idegen" halmazba helyezte el. (Hasonló tévedésnek számos forrása lehet, pl. a vonatkozó jogszabályok téves kiválasztása, a jogszabály téves értelmezése, a tényállás hibás megállapítása, logikai hiba, a politikailag téves értékelések, a jogpolitikai elvek téves alkalmazása stb.)

22. Befejezésül vessünk egy pillantást arra a kérdésre, hogy az eddig tárgyalt jogi tulajdonságok milyen kapcsolatban vannak a jogi tulajdonságoknak azon másik csoportjával, amelybe pl. a „jogszerű", a „jogellenes", stb. tartozik. Az utóbbi csoportban is *hatféle* jogi tulajdonságot különböztethetünk meg. Tekintsük át ezeket egészen röviden.

(1) A magatartás *jogszerű,* ha a címzett vagy megvalósított egy jogilag megparancsolt magatartást, vagy nem valósított meg egy jogilag megtiltott magatartást. (2) A magatartás *jogellenes,* ha a címzett vagy nem valósított meg egy jogilag megparancsolt magatartást, vagy megvalósított egy jogilag tilos magatartást. (3) A magatartás *jogilag közömbös,* ha a címzett akár megvalósított, akár nem valósított meg egy olyan magatartást, amely jogilag bilaterálisan megengedett. (4) A magatartás *nem jogszerű,* ha az vagy jogellenes, vagy jogilag közömbös. (5) A magatartás *nem jogellenes,* ha az vagy jogszerű, vagy jogilag közömbös. (6) A magatartás *nem jogilag közömbös,* ha az vagy jogszerű, vagy jogellenes. (Tehát a „jogszerűnek" nem a „jogellenes" a negációja, hanem a „nem jogszerű" és a „jogellenesnek" nem a „jogszerű" a negációja, hanem a „nem jogellenes". Továbbá: mind a „nem jogszerű", mind a „nem jogellenes" két további tartományra oszlik — a fentiek szerint.)

Solt Kornél

A gazdaságirányítás néhány jogforrási problémája

Gazdaságirányítási rendszerünk és a jogforrási rendszer kapcsolata általában

A szocialista állam sokrétű, egymással szoros kapcsolatban levő eszközökkel végzi a gazdaság irányításának komplex tevékenységét. Ezen eszközöknek igen leegyszerűsítetten két alapvető csoportja különböztethető meg: a kötelező előírás és a befolyásolás. Az eltérő szocialista tervgazdálkodási típusok a kötelező előírások és gazdasági befolyásoló eszközök más és más összetételét, hangsúlyát eredményezik. Mindkét eszköztípusban azonban mindig jelentős szerepe van a jogi szabályozásnak.

A szocializmus építése során hazánkban a gazdaságirányítás két modellje érvényesült eddig: az ún. tervutasításos és a nem túl találóan „tervszerű piacszabályozás"-nak nevezett mechanizmusok. A gazdaságirányítási jogszabályrendszer funkcionálása szorosan összefügg e két tervgazdálkodási modell eltérő sajátosságaival.

A (tervutasításos) direkt gazdaságirányítási rendszer alapjaiban központosított modellként jellemezhető. Centrumában a direktív népgazdasági terv és az ennek megfelelő ellátási keretek állnak. A népgazdasági terv nagy részét globális tervfeladatok képezik, amelyeket előbb a minisztériumokra, majd az iparági középirányító szervekre, végül a vállalatokra bontanak le kötelező érvénnyel. Ez a rendszer meglehetősen háttérbe szorítja az állami szektorban az áruviszonyokat és az ezzel kapcsolatos érdekeltséget. A vállalatok számára a kötelező állami akarat kifejezési formája elsősorban a tervlebontáshoz kapcsolódó konkrét utasítás. A vállalatok vertikális viszonyaiban a központi konkrét utasítások államigazgatási kapcsolat keretében realizálódnak. A horizontális viszonyokban ugyan polgári jogi jogviszonyok jönnek létre ún. tervszerződések —, ezek azonban némi túlzással csak polgári jogi mezben öltöztetett államigazgatási kötelezettségeknek nevezhetők.

Ebben a modellben az általános jogi szabályozás meglehetősen visszaszorult és a jogi eszközök főleg az állami parancsok normatív közvetítésére, továbbá — nem teljesítés esetére — büntetés kilátásba helyezésére korlátozódnak.

„Az *új gazdasági mechanizmusban* a vállalatok számára az állam általában nem ír elő kötelező tervmutatókat. A vállalatok maguk dolgozzák ki terveiket a központi szervektől kapott információ és piaci ismereteik alapján. Az állam mint tulajdonos, a vállalatok működését szabályozza, de a szabályozás módja, formája megváltozik. Az állam általában nem közvetlen utasításokkal biztosítja a tervcélok megvalósítását, hanem gazdasági és közgazdasági eszközökkel, megfelelő hitelpolitikával, a vállalati tiszta jövedelem felhasználásával és más eszközökkel", olvashattuk az MSZMP KB beszámolójában a IX. kongresszuson. A gazdaságirányítás új rendszerében elvi követelmény, hogy a népgazdasági terv megvalósításában jelentős szerepet kapjon a központilag szabályozott piac. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy a gazdasági döntések egy része alacsonyabb szintre került (decentralizálják a döntéseket), hanem sokkal inkább arról, hogy a döntési szintek oda kerülnek, ahol az optimális információmennyiség rendelkezésre áll és a végrehajtásra közvetlen lehetőség van. Tehát „központilag is döntenek és végrehajtanak" és „helyileg is döntenek, végrehajtanak". A vállalatoknak „szocialista vállalkozásként" kell működniük, amely vállalkozást többek között a vállalati tiszta jövedelemben, a nyereségben való érdekeltség, s ennek megfelelően a dolgozók személyi jövedelme és a vállalati nyereség korrelációja is jellemez. A gazdasági szabályozórendszer feladata, hogy olyan közgazdasági környezetbe helyezze a vállalatokat, amely a népgazdasági érdek és a tervek célkitűzéseinek irányába tereli őket. A vállalati önállóságnak átengedett körben a központi állami akarat kötelező formában főleg akként jelenik meg, hogy az állam részben az önálló tevékenység határaira, részben annak megnyilvánulási rendjére szabályokat állít fel. Ebből következik, hogy ebben a mechanizmusban tervlebontó aktusok híján a kötelező állami akarat tipikus kifejezési formájává szükségképp a jogszabálynak kell válnia. A gazdasági ösztönzőknek ugyanis nem ellentéte a jogszabály, sőt a gazdasági ösztönzők minden általánosan alkalmazott fajtájának törvényszerűen jogszabályi formában kell megjelennie.[1] Az állam által alkalmazott módszerek belső aránya elvileg tehát megváltozik: szűkül az állam közvetlen államigazgatási, konkrét aktusokban megnyilvánuló vezetési tevékenysége és bővül jogszabályokon keresztül megnyilvánuló irányítási munkája.

A második tényező, amely a gazdaságirányítási reform után a gazdasági jogforrási rendszert érinti, a gazdaságirányítás szerkezetének *bonyolultabbá* válása. A korábbi, leegyszerűsítetten Kormány — ágazati minisztérium — középirányító szervek — vállalat láncolatból ugyan főszabályként kiesnek a vegyesen irányító-gazdálkodó középirányító szervek, ugyanakkor kialakul a *kormányzati* irányítás és az ezt különböző szempontból végrehajtó négy gazdaságirányítási alakzat, nevezetesen a *funkcionális*, az *ágazati*, a *regionális* irányítás és az ún. *vállalatfelügyelet* bonyolult, komplex rendszere[2].

A *kormányzati gazdaságirányítás* az államhatalom-államigazgatás legfőbb szerveinek (Országgyűlés, NET, Mt.) gazdaságirányítási tevékenysége, amelyhez képest minden más ilyen tevékenység elvileg csak végrehajtási jelleggel kapcsolódhat. Lényege a népgazdaság minden ágazatára, valamennyi mechanizmus-elem vonatkozásában a maga komplexitásában végzett legfelsőbb gazdasági tervező-elemző tevékenység, a végrehajtást biztosító eszközrendszer kialakítása és a mindezeket kifejező *jogszabályalkotás*.

A *funkcionális gazdaságirányítás* (OT, PM, MüM, OAÁH stb.) a korábbi rendszerhez képest önállósul: a kormányzati irányítás előkészítő, koordináló, végrehajtó funkcióit látja el egész népgazdasági keresztmetszetben, de általában csak egy-egy mechanizmus-elem vonatkozásában. A magasabb szintű jogszabályok végrehajtási rendeleteit általában és elsődlegesen a funkcionális szervek adják ki.

Az ágazati minisztériumok irányító tevékenysége a reform után kettős jellegűvé válik: egyrészt ágazatuk területén gazdasági szektorkülönbségektől függetlenül *ágazati irányítást* végeznek, másrészt az általuk alapított és nekik alárendelt vállalatok *vállalatfelügyeleti irányítását* látják el. Előbbi lényege abban áll, hogy az ágazati minisztérium kidolgozza a rövid és hosszútávú ágazati gazdaságpolitikát és azt érvényesíteni törekszik teljes népgazdasági keresztmetszetben, természetszerűen jelentős mértékben jogalkotás útján. A vállalatfelügyelet pedig elméletileg a minisztériumoknak hierarchikusan alárendelt állami vállalatok szervezetszerű működésének alapvetően elvi jellegű, de közvetlenebb, konkrét irányítását jelenti. Ennek megfelelően az előző három gazdaságirányítási formával ellentétben a vállalatfelügyeletnek nem lényegi eleme a jogalkotás, bár a vállalatfelügyeletnek is van speciális jogforrási formája: a normatív utasítás.

A területi, illetve helyi tanácsok ugyancsak ellátják a nekik hierarchikusan alárendelt vállalatok vállalatfelügyeletét, de működésük középpontjában elvileg — hasonlóan az ágazati minisztériumokhoz — nem a vállalatfelügyeletnek kell állnia, hanem az illetékességi területükön működő valamennyi gazdálkodó szervre

[1] L. *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Budapest, 1972. 211. old.

[2] L. *Sárközy:* i. m. 88. old.

meghatározott szempontból kiterjedő ún. *regionális gazdaságirányításnak,* amelyben a tanácsi jogalkotás ugyancsak szerepet kap. (A tanácsi jogalkotással a következőkben nem foglalkozunk.)

Jelenlegi gazdaságirányítási rendszerünkben tehát nemcsak arról van szó, hogy a tervgazdálkodási modell logikájánál fogva a jogi szabályozás volumene, illetve jelentősége általában megnő, továbbá, hogy a jogi szabályozás a hagyományos normatív tartalom mellett erősebben újtípusú befolyásoló-ösztönző elemekkel bővül, hanem arról is, hogy a központi gazdaságirányítás-vállalatok kapcsolatrendszer fejlettebbé, de egyben bonyolultabbá válása folytán a *jogforrásrendszer is bonyolultabbá* válik: az ún. belső jogforrások jelentős szaporodása, illetve differenciált szabályozási funkciói az ún. *külső jogforrások nehezebben áttekinthető, egymáshoz számtalan kapoccsal csatlakozó rendszerét váltja ki.* A központi gazdaságirányítás ezen felépítése egyoldalúan a jogi szabályozás oldaláról nézve megnöveli a *jogi hibaforrás lehetőségét.*

Ehhez hozzá kell tenni, hogy egy tervgazdálkodási modell másikkal való felváltása soha sem megy simán, tisztán, zökkenők nélkül. A bevezetés, az új rendszer elsajátítása igen nehéz feladat, később is — az új rendszer kibontakozása során — különböző egymástól eltérő fejlődési tendenciák tapasztalhatók, kísért a múlt, és külső körülmények is átmeneti visszaesésekre vezethetnek. Mindez természetszerűen kihat a jogalkotásra, annak ellentmondásaival, zavaraival jár. Gazdaságirányítási rendszerünk 1968 óta való fejlődése jól példázza ezt a jelenséget.

A reform 1968-ban azzal indult meg, hogy a IV. ötéves terv beindulásáig, tehát 1970-ig kell kipróbálni az új közgazdasági és jogi módszereket. Jogi szempontból e szakasz nehézsége részben abban állt, hogy a gyakorlatban verifikálatlan, nem pontosan kidolgozott gazdasági koncepcióknak kellett megfelelő jogi rendezőelvet és formákat találni, részben az új jogalkotási technika sem alakult ki.[3] 1971—1972-től pedig — aligha vitathatóan az egyre nehezedő nemzetközi gazdasági feltételek hatására is — eltérések mutatkoztak a reform egyes lényeges elveitől. Szabó Béla pl. így ír: „A gazdasági eredmények, az önállóság hangoztatása, elvi és politikai megvédése ellenére mégis úgy tűnik, hogy az utóbbi években — éppen a helyenként felbukkanó negatív jelenségek láttán — talán ezektől megijedve — a központi intézkedések, rendeletek, utasítások, szabályozások özönét zúdították a vállalatokra, ipari és mezőgazdasági szövetkezetekre, a különféle gazdálkodó intézményekre. Úgy látszott, hogy minden egyes negatív jelenséget, visszásságot rögtön rendeletekkel, szabályozókkal kívántak megtorolni, vagy meggátolni."[4] Bár jelentős szerepet kaptak az áru- és pénzviszonyok az elindított reformban, mégis fejlődésük sokszor megtorpant, vagy ki sem fejlődött. A sok-sok beavatkozás hatására az önállóság és a tényleges döntések megkérdőjeleződtek. A vállalati vezetők a bizonytalan közgazdasági környezetben bátortalanokká válnak és inkább a felsőbb utasításokat keresik. Gyakoriak az általános szabályozókat feloldó kiskapuk, valamint a vállalatok részéről a gazdasági jogszabályok megkerülése. „De ami a legfontosabb, az az, hogy az ilyen tömegű rendelkezés mellett a szabályozás nem stabil, nem nyújt biztonságot előre, így a vállalatok, szövetkezetek nem tudnak megfelelő terveket készíteni, nem 5—10 évre, de még gyakran a következő évre sem, mert rajtuk kívül álló okként egy-egy rendelet megváltozik, vagy megváltozhat és az egész tervüket felborítja."[5] Az sem ritka eset, hogy „... az ellátásban mutatkozó hiányosságokat nem a vállalkozókedv és a verseny élénkítésével, a megfelelő jövedelmezőség elérésével, hanem az „ellátási felelősség" hangoztatásával akarják megoldani."[6]

A vállalati önállóság túlkapásai semmi esetre sem igazolhatja az önállóság szükségesnél nagyobb korlátozását. Persze itt is differenciáltan kell eljárni. Vagyis a szabályozórendszer, az önállóság szempontjából másképpen kell szabályozni — irányítani pl. a MÁV-hoz, Postához hasonló közszolgáltató mammutintézményt, mint egy ruhaipari középvállalatot. A differenciálás ugyanakkor nem jelentheti azt, hogy szinte minden egyes vállalatra — éppen a kiskapuk és az ilyen-olyan felmentések következtében — „külön szabályozórendszer" legyen érvényes.[7]

A közgazdasági és jogi irodalom egy része abban látja a fenti jelenségek alapvető magyarázatát, hogy míg a reformban a gazdálkodás megítélési kritériumát a nyereségben jelöltük meg, addig a gazdasági életünk intézményi rendszere alapvetően változatlan maradt. Egyrészt az uralkodó belső vállalati szervezeti forma a nehéziparban alakult ki és nagy egységek testére szabott, másrészt a régi machanizmusban kialakult ágazati-területi tagozódás érintetlen maradt, és a funkcionális szervek belső tagozódása is az ágazati rendszert követi[8].

A hetvenes évek elején a beruházási piac feszültségei, a vállalati önállóság túlkapásai a külkereskedelmi nehézségek stb. hatására újra tendenciák jelentkeztek arra nézve, hogy az

[3] L. *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Budapest, 1968. 33. old.

[4] *Szabó* Béla: Gazdaságirányítás, szabályozás, érdekek. Valóság. 1974. 11. 4. old.

[5] Uo. 5. old.

[6] *Bauer* Tamás: A vállalatok ellentmondásos helyzete gazdasági mechanizmusunkban. Közgazdasági Szemle. 1975. 6. 733. old.

[7] Vö. *Sárközy* Tamás: A szocialista vállalatokkal kapcsolatos néhány jogi kérdésről. A szocialista vállalat c. sorozat. A társadalmi tulajdon és a szocialista vállalat. Akadémia, Budapest, 1975. 125. old.

[8] Vö. *Bauer*: im. 729. old. és *Tardos* Márton: Vállalati önállóság és központi irányítás. Közgazdasági Szemle 1975. 7—8. 832. old.

ágazati minisztériumok *feleljenek* konkrét beruházási, piacgazdálkodási stb. célok megvalósításáért. Az ágazati minisztériumok ezeket a feladatokat nem tudják jogszabályi eszközökkel megoldani, ennek megfelelően szaporodnak az általános jogszabályi előírások terhére a különböző normatív és konkrét utasítások, az *államigazgatási egyedi eszközök,* másrészt az általános jogszabályi előírásokat megkerülő vagy azokkal kifejezetten ellentétes ún. *„szociológiai"* vállalatirányítás.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a gazdaságirányítási rendszerünk bevezetésében és megvalósításában jelentkező egyes ellentmondások, eltérő gazdaságpolitikai tendenciák is kihatnak jogforrási rendszerünkre, hozzájárulnak a jogforrási rendszerünkben megnyilvánuló — jogirodalomban gyakran észlelt — zavarokhoz. A következőkben erre hozunk fel néhány jellemző példát.

Példák a gazdaságirányítási jogszabályok diszfunkcionális működésére

A) A gazdaságirányítás zavaraiból adódó jogszabályi problémák döntő többsége a szabályozók túl gyakori változtatásának következménye. A nyereségképzés és felhasználás témakörben pl. 1966-ban 1; 1967-ben 36; 1968-ban 21; 1969-ben 18; 1970-ben 22; 1971-ben 21; 1972-ben 25 jogszabály jelent meg. Fontos jogszabályok hatályos formája a sok módosítás és kiegészítés folytán sokszor szinte felismerhetetlen. Például a vámjog részletes szabályainak megállapításáról és a vámeljárás szabályozásáról szóló 39/1976. (XI. 10.) PM—KkM sz. együttes rendelet hatályon kívül helyezte a 4/1967. (XII. 23.) PM—KkM sz. együttes rendeletet. Utóbbi alaprendelet hatályának 9 éve alatt tizennyolcszor (!) került módosításra, illetve kiegészítésre. (1975-ben például két módosítás között 6 nap telt el.)

Nézzünk meg néhány fontosabb gazdasági jogszabályt a szabályozók elavulása szempontjából. A IV. ötéves tervidőszak (1970—75) fontosabb gazdaságirányítási jogszabályai közül vesszük példáinkat.

A mezőgazdasági üzemek szabályozó rendszeréről szóló 1045/1970. (X. 17.) Korm. sz. határozatot 1975 végéig, vagyis hatályon kívül helyezésig tizenötször módosították, illetve egészítették ki. (1973-ban ötször, 1974-ben hatszor.) Az ehhez kapcsolódó miniszteri rendeletek — a mezőgazdasági üzemek beruházásainak és termelési tevékenységének támogatásáról szóló 43/1970. (XII. 13.) PM—MÉM sz. együttes rendelet és a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek megkülönböztetett támogatásáról szóló 48/1970. (XII. 24.) PM—MÉM sz. együttes rendelet — összesen 15 alkalommal kerültek módosításra. Végül is az V. ötéves tervidőszakra vonatkozó szabályozó a 42/1975. (XI. 15.) PM—MÉM sz. együttes rendelet a mezőgazdasági üzemek támogatásáról — a fenti rendeletekkel és módosításokkal együtt — 24 (!) jogszabályt helyezett hatályon kívül ebben a témában. Kétségtelen tény, hogy a mezőgazdaságban a természeti tényezők fokozottabb hatása miatt gyakrabban kell a gazdálkodó egységek munkáját befolyásolni, irányítani. Mégis a szabályozók túlzottan gyakori módosítása nemhogy egyszerűsítené, sokkal inkább nehezíti a mezőgazdasági üzemek helyzetét, munkáját. „Az 1968 óta eltelt időszakban, bármennyire is az ellenkező törekvések vezettek bennünket, szinte minden alkalommal csak bonyolódott a szabályozók összefüggésrendszere. A gazdaságoknak négy-öt lépéssel előre kellett kombinálniuk, hogy eligazodjanak a mai közgazdasági környezetben", írja Vékás István[9]. A vállalatokra vonatkozó fontosabb jogszabályok közül a vállalati jövedelemelosztás rendszeréről szóló 41/1970. (X. 27.) MT rendeletet hatszor, a bérszabályozás rendszeréről szóló 13/1970. (XI. 15.) MüM sz. rendeletet négyszer, a részesedési alap felhasználásáról szóló 9/1969. (XII. 20.) MüM sz. rendeletet „csak" háromszor, viszont a nyereségadózásról és a vállalati érdekeltségi alapok képzéséről és felhasználásáról szóló 29/1970. (XI. 25.) PM rendeletet hétszer módosították. A forgalmi adót és az árkiegészítést ebben az időszakban két pénzügyminiszteri rendelet szabályozta újólag. [90/1970. (XI. 15.) PM r. és 38/1973. (XII. 13.) PM r.] Az egyiket hétszer, a másikat hatszor kellett módosítani és kiegészíteni.

B) Az ipari termelés szervezetrendszerére vonatkozó koncepciók viszonylagos állandóságának hiánya is nehézségeket okozhat a jogszabályok területén. A gazdaságirányítás új rendszerének bevezetésekor lényeges célkitűzés volt az ún. középszintű irányító szervek csökkentése. A GB 30/1967. (VI. 6.) határozata alapján a minisztériumok egyenként vizsgálták meg, hogy mely alágazatban szüntethetők meg a trösztök. Sok helyen viszont, ahol megszüntették ezeket, ún. kényszeregyesüléseket hoztak létre. (1971-ben 29 volt a bejegyzett egyesülések száma, ennek $^1/_3$-át tették ki a kényszeregyesülések.) Így pl. az ÉVM is megvizsgálta az ágazatban működő trösztök szükségességét és a 41/1967. (Ép. Ért. 1968. 2.) ÉVM sz. utasításban kimondta az ÉM Tégla- és Cserépipari Tröszt, valamint az ÉM Kő- és Kavicsipari Tröszt megszüntetését. Ugyanakkor a 42/1967. (Ép. Ért. 1968. 2.) ÉVM sz. utasítás elrendelte a Tégla- és Cserépipari Egyesülés, a 43/1967. (Ép. Ért. 1968. 2.) ÉVM sz. utasítás pedig a Kő- és Kavicsipari Egyesülés létrehozását. Ezek ún. kényszeregyesülések voltak, melyeket az állami vállalatról szóló, akkor még hatályos 11/1967. (V. 13.) MT sz. rendelet 35. §-a alapján hoztak létre. E jogszabályhely kimondta, hogy az ágazati miniszter elrendelheti meghatározott célra és határozott időre — legfeljebb 5 évi időtartamra — egyesülés létre-

[9] *Vékás* István: Érdek, beruházás, hatékonyság az állami gazdaságokban, Közgazdasági Szemle 1975. 5. 579. old.

hozását és ez esetben az érdekelt vállalatokat és egyéb gazdálkodó szerveket társasági szerződés megkötésére utasítja.

A rendeletben biztosított 5 esztendő kevésnek bizonyult, ezért újabb jogszabály született — a 11/1972. (III. 28.) Korm. sz. rendelet, mely szerint az ágazati miniszter 1974. dec. 31-ig meghosszabbíthatja az egyesülések működési idejét. Az ÉVM is — hasonlóan a többi tárcához — élt ezzel a lehetőséggel. A határidő tehát 1974. dec. 31-én lejárt. Ennek ellenére a minisztérium 1975-re és 1976-ra — véleményünk szerint jogszabályellenesen — meghosszabbította működési idejüket. [Lásd: 26/1974. (Ép. Ért. 1975. 1.) ÉVM sz. ut. és 25/1975. (Ép. Ért. 1976. 2.) ÉVM sz. ut. a Kőbányászati Egyesülés működési időtartamának meghosszabbításáról; valamint a 27/1974 (Ép. Ért. 1975. 1.) ÉVM sz. ut. és a 26/1975. (Ép. Ért. 1976. 2.) ÉVM sz. ut. a Tégla- és Cserépipari Egyesülés működési időtartamának meghosszabbításáról!]. Az ÉVM eljárása korántsem egyedülálló. Például a KGM 1974-ben a Vas- és Acélipari Egyesülés időtartamát 1980. dec. 31-ig (!) hosszabbította meg.

C) A gazdaságirányítási jogszabályok sui generis (jogi technikai) problémái közül a legáltalánosabbak a jogszabályütközések. Nem ritkán előfordul, hogy az azonos társadalmi viszonyokat szabályozó jogszabályok ellentmondanak egymásnak.

A technológiai szerelés vállalkozási alapfeltételeiről szóló 1/1968. (IV. 22.) KGM—NIM—KPM sz. együttes rendelet A/5. § (2) bekezdése szerint: a szerződéskötési kötelezettség körébe tartozó munkáknál, „ha a felek a vitás kérdésekben megegyezni nem tudnak, a *megrendelő jogosult* a vitás kérdéseket a véleményeltérési nyilatkozat kézhezvételétől számított 30 napon belül döntés végett az illetékes hatóság elé terjeszteni."

Ezzel szemben a vas-, fém- és gépipari termékek helyszíni szerelési munkáinak áráról szóló 2/1977. (I. 24.) KGM—ÁH sz. rendelet 3. sz. mellékletének II/6. pontja a szerződéskötési kötelezettség körébe tartozó, valamint az ide nem sorolható munkákra is kimondja, hogy „a *vállalkozó,* ha a megrendelő a költségvetés módosítási javaslatát nem fogadja el, és az egyeztető tárgyalások nem vezetnek eredményre, *köteles* a vitát bíróság vagy a szerződésből eredő vita eldöntésére egyébként hatáskörrel rendelkező más szerv elé 30 napon belül terjeszteni." Felmerül a kérdés, hogy szerződéskötési kötelezettség hiányában miért kell a vállalkozót arra kötelezni, hogy a szerződés létrehozása érdekében bírósághoz forduljon, hiszen ebben az esetben csak a felek közös megegyezése esetén lehet keresetet benyújtani. Szerződéskötési kötelezettség esetén viszont az alapfeltételek 5. §-a szerint csak a megrendelő kérheti a szerződés létrehozását.

A jogszabályösszeütközések súlyosabb esete, amikor a jogforrási hierarchiát figyelmen kívül hagyva alacsonyabb rendű jogszabály eltérően rendelkezik, mint a magasabb rendű. Az imént említett KGM—ÁH rendelettel kapcsolatban ilyen is előfordult. A 3. sz. melléklet II/8. pontja ugyanis a következőket mondja: „A tervezői költségvetés és a vállalkozó árajánlatának egyeztetése során lefolytatott egyeztetéssel ki nem küszöbölhető műszaki, mennyiségi tartalommal kapcsolatos, valamint szabadáras munkák véleményeltérésének megszüntetése érdekében a felek választottbírósághoz fordulhatnak." A polgári perrendtartásról szóló törvény 360. § (1) bekezdése értelmében a szocialista szervezetek közötti jogviszonyból származó ügyben választottbírósági eljárásnak akkor lehet helye, ha törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet azt lehetővé teszi. Miniszteri rendeletben tehát nem szűkíthető a vállalatok vállalkozási szerződéseiről szóló 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 38. §-ában foglalt az a szabály, mely szerint a felek a teljesítést megelőzően felmerülő viták eldöntésére választottbírósághoz fordulhatnak.

További példa: a kereskedelmi áruutánpótlást biztosító vasútállomásról történő elfuvarozás tekintetében az 1975. évi szerződések megkötésénél nehézségek adódtak. A BKM Kereskedelemfejlesztési és Szervezési Főosztálya és a Volán Trösztmegállapodást kötött a problémák megoldására. A megállapodás alapján a főosztály aláírásával közlemény (!) jelent meg a Kereskedelmi Értesítő 1975. évi 15. számában, amelyben polgári jogi szabályokat, a minisztérium felügyelete alá tartozó és a Volán Vállalatok szerződési feltételeit találhatjuk. Sőt, a közlemény előírja, hogy amennyiben a felek a szerződéskötés során valamely vitás kérdésben nem tudnak megegyezni, akkor a tröszt és a főosztály együttesen döntenek.

A gazdaságirányítás jogforrási rendszere

A gazdasági élet jogforrási rendszerének jelenlegi problémái részben arra a körülményre vezethetők vissza, hogy az több vonatkozásban még nem tükrözi az új gazdaságirányítási rendszer okozta változásokat. *Jogszabályrendszerünk lényegében még ma is az állampolgárokhoz, illetve az állami szervekhez* szóló jog megkülönböztetése alapján tagozódik, a csoportérdek, a vállalati szint figyelembevétele jórészt hiányzik. Az elmélet által kialakított törvényességi garanciákat továbbra is főként az állampolgárokat érintő szabályokkal szemben alkalmazzák, amely mögött az állami tulajdon téves szemléletének maradványa húzódik meg: az állam, mint tulajdonos diszkrecionálisan járhat el, nincs kötve jogszabályokhoz.

A gazdálkodó egységeknek, mint a jogszabályok új, önálló címzettjeinek figyelmen kívül hagyása több vonatkozásban a törvényesség fel-

lazítását eredményezte ezen a területen. Melyek e fellazulás főbb jelei?

a) Nem érvényesül az a kívánatos elv, hogy a kormányzati irányítás aktusán kívül minden egyéb gazdaságirányítási jogszabály csak végrehajtási jellegű lehet. Nem kivételes, hogy gazdasági területek önálló szabályozása kormányszintnél alacsonyabban történik. Gyakran jelennek meg „végrehajtási" szabályok anélkül, hogy ezekre magasabb jogszabály felhatalmazást adott volna. Pl. a beruházási célú fővállalkozás és koordinációs vállalkozás pénzügyi feltételeiről rendelkező 15/1976. (VI. 23.) PM—ÉVM sz. rendelet alapvetően új gazdasági szerződéses jogintézményt szabályoz elsődlegesen úgy, hogy az nem tekinthető a Ptk-ban szabályozott vállalkozási szerződéshez képest végrehajtási jellegűnek — a szabályozási felhatalmazás pénzügyi és nem a szerződéses szabályozásra vonatkozott.

b) A jogszabályalkotás szintjeinek differenciálódása szükségszerű folyamat. Nem szükségszerű azonban a fokozatok számának túlzott mértékű növekedése. Különösen azért okoz ez a túl „sok lépcsős" jogalkotás nehézségeket a jogalkotásban, mert az egyes szintek igénybevétele ötletszerű. A magasabb szintű szabályozás végrehajtása általában egy jogszabállyal megoldható lenne. Ha mégis elkerülhetetlen a többszintű szabályozás, szükséges volna elvi alapon elhatárolni a kormány szabályozását igénylő alapvető és a miniszteri végrehajtásra tartozó egyéb kérdéseket. Egész jogrendszerünk továbbfejlesztésének egyik alapvető kérdése a jogszabályok szintjével kapcsolatos problémák elvi alapon történő rendezése.

c) A legfőbb gondot a jogforrási hierarchia alján, illetve részben azon kívül álló aktusok okozzák. A még jogszabálynak tekinthető normatív utasítások jelentősége — a várakozással ellentétben — nem csökkent az új gazdasági mechanizmusban. Emellett egyre jobban terjednek azok az ún. „jogi iránymutatások" (irányelvek, elvi állásfoglalások, körrendelkezések, körlevelek), amelyek bár jogszabálynak nem minősülnek, mégis gyakran normatív rendelkezéseket tartalmaznak, és szinte kiismerhetetlenné teszik egy-egy terület jogi szabályozását.

Megítélésünk szerint a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló 1974. évi 24. sz. tvr-nek nem sikerült megoldania teljes értékűen ezeket a problémákat. Ezt a megállapításunkat a következőkben a gazdaságirányítás szerkezeti felépítéséhez igazodva igyekszünk bizonyítani.

1. A kormányzati irányítás jogforrásai

Miután a gazdaságirányítási szervezet meghatározó szintje a kormányzati irányítás, így a jogforrási hierarchia élén is ennek az aktusainak kell állnia: a törvénynek a törvényerejű rendeletnek, a kormányrendeletnek és a kormányhatározatnak.

Megítélésünk szerint a jogforrási hierarchia alján tapasztalható túlszabályozottsággal szemben törvényi, illetve tvr. szinten, annak ellenére, hogy a gazdaságirányítási tartalmú törvények és tvr-ek száma az 1970-es években kétségkívül növekedett, bizonyosfokú szabályozatlanság mutatkozik.

A jogirodalomban megoszlanak a vélemények arról, vajon szükség van-e a gazdasági mechanizmus egészének működésére vonatkozó átfogó kódex megalkotására. Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy kimerítően felsorolhatók-e a gazdaságirányítás jogosítványai, akkor természetesen nemmel kell felelnünk. Ha viszont egységes törvényi szabályozás tartalmazná egyrészről a gazdasági irányítás szervezetére, az abban résztvevő szervek feladatkörére; másrészről a különböző típusú vállalatokra (állami vállalat, szövetkezet stb.) mint a gazdálkodás alapegységeire vonatkozó szabályokat, akkor üdvözölni lehetne egy ilyen fajta szabályozást[10]. Úgy gondoljuk, nem szorul hosszabb bizonyításra, hogy ezeket az igényeket nem elégíti ki maradéktalanul a népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. törvény, hiszen a tervezés a gazdaságirányításnak csak egy — ha nem is lényegtelen — szeletét alkotja. Ha itt számításba vesszük még a statisztikáról szóló 1973. évi V. törvényt, amely az információáramlás jogilag szabályozott rendszerét tükrözi, akkor még mindig csak annyit állapíthatunk meg, hogy e két jogszabállyal a szabályozást előkészítő gazdasági eszközök jelentős része nyert törvényi rendezést.

Törvényi szintű atipikus, feladatkitűző gazdaságirányítási jogszabályok még a középtávú népgazdasági tervről és az éves költségvetésről szóló törvények is. Sőt tulajdonképpen ide sorolható az éves terv is, melyet bár kormányhatározat formájában alkotnak meg, de amely az éves költségvetés tárgyalásakor parlamenti kontroll alá kerül.

Visszatérve a kormányzati gazdaságirányítás egyes jogforrásaira, ezek egymásközötti elvi elhatárolását nehezíti az a már említett és minden fokozaton jelentkező probléma, hogy az egyes szintek szabályozási tartalma nincs elvi alapon meghatározva. A maximális eligazítás, amit az alkotmány néhány kizárólagos törvényhozási tárgy meghatározásával, illetve a jogtudomány azzal a közismert tétellel nyújt, hogy a legjelentősebb társadalmi viszonyokat törvényben kell szabályozni[11].

Ugyanakkor viszont bármekkora teoretikus jelentőséget tulajdonítunk is a törvényi szintnek, a kormányzati irányítás gyakorlati súlya a Minisztertanácson van; vagyis ennek tevékenységében jelentkezik praktikusan a legmagasabb

[10] L. *Kálmán* György: A gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának néhány kérdéséről. Magyar Jog 1972. 1. 25—27. old.

[11] L. *Kovács* István: A törvény és a törvényerejű rendelet. Állam- és Jogtudomány. 1973.

szintű gazdasági jogalkotás, a gazdasági szabályozórendszer legfelsőbb összefoglalása, a funkcionális és az ágazati irányítás koordinálása.

Az utóbbi években a kormány tevékenységében a kormányzati teendőkre helyeződött a hangsúly. Az alkotmánymódosítás is követte a változást: többé nem az államigazgatás legfelsőbb szerveként határozza meg a Minisztertanácsot, hanem a kormányzati munkát állítja előtérbe. Mindez azonban nem feltétlenül kívánja meg a Kormány jogalkotó tevékenységének mértéktelen növelését.

Megítélésünk szerint a legáltalánosabb és legjelentősebb gazdaságirányítási tárgykörök szabályozásának feljebb kell kerülnie, mégpedig úgy, hogy törvény szabályozza a már tartósnak és stabilnak ítélt jogterületeket, törvényerejű rendelet pedig az elvileg törvényi szintűnek minősített, de még viszonylag gyorsabban változókat.

Úgy gondoljuk, segítené az eligazodást, ha az a tipikus (tehát alapvetően tartalmilag nem normatív, hanem feladatmeghatározó, ajánló, eligazító) kormányjogszabályok megjelenési formája egységesen a kormányhatározat lenne. Ezek a kormányhatározatok általában nem közvetlen cselekvési parancsot kell hogy jelentsenek a gazdálkodó egységek felé, hanem mintegy „utasítást" a gazdaságirányító szerveknek arra nézve, hogy a közgazdasági eszközök megállapítása útján hogyan alakítsák a vállalatok gazdasági környezetét.

A Minisztertanács jogforrásaival azonban nem ér véget a kormányzati aktusok köre. Módosított alkotmányunk felhatalmazza a kormányt kormánybizottságok alakítására. Azóta több ilyen szerv született; legjelentősebb közülük kétségtelenül az Állami Tervbizottság. Az ennek létrehozását elrendelő 1023/1973. Mt. hat. előírja, hogy az ÁTB a Minisztertanács által megállapított hatáskörében eljárva határozatot hozhat, amelyet az érintett miniszterek, országos hatáskörű szervek vezetői, hatóságok és egyéb szervek kötelesek végrehajtani. Ezt a rendelkezést viszont úgy is lehet értelmezni, hogy az Állami Tervbizottság normatív rendelkezéseket bocsáthat ki anélkül, hogy a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló törvényerejű rendelet elhelyezné a jogforrási rendszerben, vagy akár csak meg is említené. A helyes megoldás szerintünk a jogforrási formák ATB határozattal való kiegészítése lenne.

2. A végrehajtási szint jogforrásai

A) A miniszteri rendelet. A reformot követően mind a funkcionális irányítás jelentőségének megnövekedése, mind pedig az ágazati minisztériumok munkájában az ágazati irányítás előtérbe kerülése abba az irányba hatott, hogy a miniszteri rendeletek szerepe megnőtt, a normatív utasítások rovására. Ezt a kívánatos változást kifejezésre juttatta az új jogi szabályozás is, amennyiben a miniszteri rendeletek tárgykörét bővítette a normatív utasításokkal szemben.

A korábbi — 1954-es — szabályozás csak az állampolgárokat érintő rendelkezéseket zárta ki a miniszteri normatív utasítások szabályanyagából és kifejezetten kinyilvánította, hogy a miniszteri utasítások az állami szervekre és a vállalatokra kötelezőek.

Az 1974. évi 24. sz. tvr. ezzel szemben a Magyar Közlönyben kihirdetendő jogszabályok körét bővíti azokkal, „amelyek állami szervekre (vállalatokra), szövetkezetekre (szövetkezeti szervekre) és egyéb gazdálkodó szervekre általános érvényűek", azaz ezentúl ezeket a rendelkezéseket sem lehet utasításban kimondani. Így fest a nagyon helyes elmélet. Azonban már maga a tvr. kivételt tett a Pénzgyüminisztériumnak az állami költségvetéssel, valamint a vállalatok pénzgazdálkodásával kapcsolatos általános utasítási jogával. Ezeket az általános érdekű PM előírásokat éppen az ágazati kereteket túllépő általánosságuk miatt, további stabilitásuk és megismerhetőségük fokozása érdekében nézetünk szerint célszerűbb lenne rendeletbe foglalni.

A valóságban azonban továbbra is túlságosan széles azoknak a viszonyoknak a köre, amelyet egyes minisztériumok miniszteri rendeletnél alacsonyabb szintű szabályozással rendeznek. Annak ellenére így van ez, hogy a tvr végrehajtásáról rendelkező 1063/1974. MT határozat az igazságügyminisztert és a Minisztertanács Titkárságának vezetőjét sajátos felügyelet joggal ruházta fel: ha azt tapasztalják, hogy az utasításra vonatkozó szabályokat megsértették — így különösen, ha az utasítás magasabb szintű jogszabállyal ellentétes, vagy ha a miniszter rendelet (államtitkári rendelkezés) helyett utasítást adtak ki — köteles erre az illetékes miniszter figyelmét felhívni. Sőt további garanciális szabály: „ha a miniszter fenntartja állás pontját, a kérdést a Minisztertanács ügyrendjének megfelelő módon kell rendezni." A kormányhatározat felhívja a minisztereket és a országos hatáskörű szervek vezetőit, hogy legalább kétévenként vizsgálják felül az általuk kibocsátott jogszabályokat és ezek összhangja, hatályossága és áttekinthetősége érdekében végezzék el a szükséges jogszabályrendezési feladatokat.

Mivel magyarázható mégis a rendeleti szabályozástól való húzódozás? A döntő ok a rendeletek többféle és szorosabb ellenőrzöttsége – nem utolsósorban a kormányzati szervek részéről. Ide sorolandó a rendeletek esetében az érdekeltekkel és az Igazságügyi Minisztériummal való egyeztetés kötelezettsége. Az egyeztetési eljárás során az érdekek ütközése következtében komoly mértékben módosulhat az eredeti jogszabály-tervezet. Az egyeztetéssel kapcsolatban az érdekkonfrontációtól való félelmen túl van egy reális alapja is az aggályoknak, ez pedig az eljárás viszonylagos hosszadalmassága.

B) Az államtitkári rendelkezés. Az államtitkári tisztségről szóló 1968. évi 5. tvr. majd módosított alkotmányunk 38. §-a feljogosította az országos hatáskörű szervek vezetésével megbízott államtitkárokat, hogy az állami szervekre, vállalatokra, szövetkezetekre és egyéb gazdálkodó szervekre kötelező rendelkezéseket adhassanak ki.

Az alkotmány szövege egyben el is helyezi az új jogforrástípust a jogszabályi hierarchiában: a miniszteri rendeletek után. Nemcsak az alkotmány megfelelő szakasza nem sorolja fel címzettjei között az állampolgárokat, de a jogszabályok kihirdetéséről szóló tvr. sem jelöli meg az állampolgárokra kötelező jogszabályok között az államtitkári rendelkezést. Ezzel ellentétben a tvr-t végrehajtó kormányhatározat így szól: „államtitkári rendelkezést kell kiadni akkor, ha a rendelkezés tartalma a tvr. 1. §-ában megállapított körbe tartozik"; vagyis ha állampolgárokat is érint.

A jogszabályütközés megoldása az alkotmány 38. §-ának olyan tartalmú módosítása lenne, amely feljogosítja az országos hatáskörű szervek vezetésével megbízott államtitkárokat az állampolgárokat is érintő jogszabályok kibocsátására[12]. Annál is inkább megnyugtató lenne ez a megoldás, mert a jelenlegi helyzet sok problémát vet fel. A legszemléletesebb példa annak a garanciális szabálynak szükségszerű figyelmen kívül hagyása, mely szerint a lakosságra kötelezően vonatkozó árszabályozó rendelkezéseket csak rendelet formájában lehet kiadni. Közismert viszont, hogy az Országos Anyag- és Árhivatal elnökének nincs rendeletkiadási joga.

Vajon elképzelhető-e, hogy az államtitkári rendelkezésben meghirdetett hatósági fogyasztói árak nem kötelezőek az állampolgárokra? Nyilvánvalóan nem. Ráadásul ebben az esetben meglehetősen formai jellegű a féltés, hiszen láttuk, hogy a valóságban az állampolgár sem tudja kivonni magát a jogszabály hatálya alól. (Technikai jellegű kérdés, hogy a javasolt megoldással értelmét veszti a rendelet és a rendelkezés közti különbségtétel.)

C) Miniszteri határozat. Az irodalomban felmerült[13]— és ezzel a magunk részéről teljesen egyetértünk —, hogy a miniszteri rendelet normatív tartalmának megerősítésére, a miniszstertanácsi határozat analógiájára miniszteri (államtitkári) szinten is szükség lenne a feladatmeghatározó, ajánló stb. szabályok részére újtípusú jogforrási forma, a miniszteri (államtitkári) határozat intézményesítésére. A miniszteri (államtitkári) határozat mind a funkcionális, mind az ágazati irányítás, sőt a vállalatfelügyelet terén is felhasználható lenne és az „atipikus" normák körében jóval alkalmasabbnak tűnik a miniszteri rendeletnél, illetve utasításnál.

D) A normatív utasítás. A már sokat hivatkozott 1063-as kormányhatározat megfogalmazza a normatív utasítások rendeltetését és hatályát. Egyrészt leszögezi, hogy azok általában magasabb szintű jogszabálynak az adott körben történő végrehajtására irányulnak, másrészt a miniszternek, az államtitkárnak, ill. az országos hatáskörű szerv vezetőjének a saját hivatali szervezetére, valamint a közvetlen felügyelete, irányítása alá tartozó államigazgatási szervekre és állami gazdálkodó szervekre (vállalatokra), intézetekre, intézményekre, továbbá tanácsi szakigazgatási tevékenységre és a tanácsi vállalatokra, intézményekre vonatkozóan rendelkezhetnek.

Milyen problémák jelentkeznek a normatív utasítással kapcsolatban? A kormányzati szint tárgyalásakor említettük már, hogy rendkívül csekély a mechanizmus egészének működésére vonatkozó magas szintű jogszabályok száma. Ugyanakkor óriási mennyiséget képviselnek a normatív utasítások. Azt lehet tehát mondani, hogy a gazdasági élet jogi szabályozottságára egyrészről egy viszonylagos szabályozatlanság, másrészről a túlszabályozottság jellemző.

A legalsó szintű jogszabályok egészségtelenül nagy száma mellett három további jelenség fokozza a velük összefüggő nehézségeket:

a) A normatív utasítások jelentős része ténylegesen nem magasabb hierarchiájú jogszabály végrehajtási utasítása, hanem önállóan ír elő bizonyos magatartásokat.

Felvetődhet, hogy vajon születhet-e „végrehajtási" jogszabály anélkül, hogy a jogalkotó erre magasabb — természetesen kormányzati — szintű jogszabályban felhatalmazást adna. Ha pedig van felhatalmazás, túlterjeszkedhet-e a végrehajtó szerv ezen, vagyis szabályozhat-e olyan kérdést, amelyet a magasabb szintű jogszabály egyáltalán nem érintett. Úgy gondoljuk, ahhoz, hogy a végrehajtás fogalmának elrelativizálódását megakadályozzuk, és a törvényesség követelményének eleget tegyünk, ezekre a kérdésekre nemmel kell válaszolnunk.

b) Nem ritka az olyan normatív utasítás, amely nélkülözi a jogszabály alapvető kritériumait is. Ezek egy része belső vezetői előírás, másrészt szorosan vett technikai normák, kifejezett termelési-technológiai előírást tartalmaznak, de miután nem egyediek, nem tekinthetők konkrét utasításnak.

Ennek mintájára elkülöníthetjük az olyan utasításokat is, amelyek nem valamely magasabb rendű jogszabály közvetlen végrehajtására irányulnak, hanem tulajdonképpen vezetési parancsok.

c) A harmadik probléma a normatív utasítások azon sajátosságával függ össze, hogy azok címzettjei csak a jogalkotó államigazgatási szervek irányítása, felügyelete alá tartozó szervek

[12] L. *Sári* János: Az államtitkári rendelkezés. Állam és Igazgatás 1975. 7.

[13] L. *Szabó* Imre: A szocialista jog. Budapest, 1963. 211. old.; *Eörsi:* A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. 282. old.; *Sárközy:* Vállalati önállóság ... 236. old.

lehetnek. Ez a szabály azt a korábban már említett igényt is kifejezi, mely szerint a normatív utasítás elsősorban a vállalatfelügyelet jogi eszköze. (Alkalmazhatja persze a funkcionális gazdaságirányító szerv is, de csak az alárendelt állami szervekre nézve, gazdálkodó szervekre nem.) Mégis előfordul, hogy egyes minisztériumok a felügyeletük alá nem tartozó szervezetek számára is normatív utasítást adnak ki. Maga a jogszabály is lehetővé teszi ágazati normatív utasítás kibocsátását a tanácsi szektor irányában. Magunk részéről az utasítást csak a vállalatfelügyelet körében látjuk alkalmazhatónak.

d) A vállalati munka egyik jelentős technikai akadálya *a miniszteri normatív utasítások egy részének megismerhetetlensége.* Arról a jelenségről van szó, amikor a tárcaközlönyökben közlik az utasítások számát és címét, a szövegét viszont nem. A közlönyből mindössze annyi tudható meg, hogy az érdekeltek közvetlenül megkapják. Az ilyen közzététel nem kifogásolható, ha bizalmas, honvédelmi stb. jellegű az utasítás tárgya. Nem helyeselhető azonban az ilyen utasítások elburjánzása. Mindez eredményezi részben azt is, hogy a gyakorlatban több egymásnak ellentmondó miniszteri utasítás is található.

E) Egyéb irányító aktusok. A gazdaságirányításban alkalmazott jogforrás-fajták után az irányítás egyéb, tulajdonképp nem jogszabályi aktusairól lesz szó, mégsem indokolatlan, hogy ezeket a jogforrási hierarchia címszó alatt helyezzük el. E direktívák révén ugyanis az alkotmányosan elismert jogforrásokhoz képest olyan új elemek kerültek a jogba, amelyek ma már egy külön, „latens jogot" alkotnak.

E szabályanyag kialakulását elősegítette az a körülmény, hogy sem elméletileg, sem gyakorlatilag nincs pontos meghatározásunk arról, mik tartozhatnak a jogba és mik nem. Az elhatárolás hiánya közrehat abban, hogy ezek a „pszeudo-jogszabályok" számos esetben normatív tartalmúak[14].

Alkotmányos rendszerünknek, a törvényességnek, aligha felel meg, ha valamely állami szerv a maga álláspontját, anélkül, hogy az adott kérdésben (vagy egyáltalán) jogalkotásra fel lenne hatalmazva, az alacsonyabb szervekre (és nem ritkán közvetve az állampolgárokra is) kötelezőként feltüntetett aktusba burkolja és ezzel akarva-akaratlanul szaporítja a normatív aktusok számát. Jellemző például, hogy 1971-től nem egészen négy év alatt 527, a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket érintő szabályozó aktus látott napvilágot. Ezek közül mindössze 308 jelent meg jogszabályi köntösben, 219-et (tehát 41%-át) pedig állásfoglalás, körlevél, közlemény vagy irányelv formájában adták ki[15].

E gyakorlat törvénytelen voltát aláhúzza az egységes szövetkezeti törvénynek az a rendelkezése, mely szerint a szövetkezet szervezetére és szerveinek szövetkezeten belüli működésére vonatkozó szabályokat csak törvény, törvényerejű rendelet, kormányrendelet és kormányhatározat állapíthat meg, míg a működésére és gazdálkodására vonatkozó szabályokat miniszteri rendelet és államtitkári rendelkezés is megállapíthatja.

Mindehhez járul az a — szociológiai vizsgálatokkal kimutatott — gyakorlat, hogy az alacsonyabb szerv összeütközés esetén inkább fordul a felettes szerv ilyen irányító aktusához, semmint a valóságos jogszabályhoz, amely tőle „távolabb áll".

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy ezen irányító aktusok (a jogirodalom egy része „általános rendelkezések" összefoglaló elnevezést alkalmazza) megjelenési, közzétételi formája, elnevezése nem egységes, a kibocsátásra jogosultak pedig szervenként különböző beosztásúak lehetnek.

Tartalmi jellemzőik, az irányításban betöltött szerepük alapján két nagy csoportba oszthatók.

Az egyikbe kerülnek a jogszabályokhoz szorosan kapcsolódó és a jogalkalmazást közvetlenül meghatározó rendelkezések. Ebbe a csoportba, melyet jogi iránymutatások gyűjtőfogalommal jelölhetünk, tartoznának az ún. irányelvek és elvi állásfoglalások. Különválaszthatjuk ezektől az összes többi rendelkezésfajtát, melyet az operatív feladatok szabályozására célszerű használni, körrendelkezés, körlevél vagy közlemény formájában.

E rendelkezések által felvetett problémák fontosságát bizonyítja, hogy a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló tvr-t végrehajtó kormányhatározat is foglalkozik velük mint a jogszabályok egységes értelmezésének — jogszabály kibocsátása nélküli — eszközeivel.

A jogalkotó több garanciális szabállyal igyekszik megakadályozni, hogy a jogértelmező aktusok normatívákat tartalmazzanak, quasi jogszabályként funkcionáljanak:

a) Tételesen felsorolja kiadásuk feltételeit; ezek a következők: — ha miniszteri rendeletnél magasabb szintű jogszabály kifejezetten így rendelkezik, vagy — az egységes értelmezésre

[14] Ezek az ún. irányító aktusok hosszú évek óta állják a jogirodalom meg-megújuló támadásait. Néhány tanulmány e tárgykörben: *Szabó* Imre: Társadalom és jog. Budapest, 1964. 79. és köv. old.; *Szilbereky* Jenő: Kormányhatározat a jogrendszer továbbfejlesztéséről, Magyar Jog 1969. 9.; *Kovács* Andor: Megjegyzések a túlszabályozásról, Állam és Igazgatás 1973. 11. *Ádám* Antal: Jogalkotás, jogforrások és a jogszabályok kihirdetése. Jogtudományi Közlöny 1975. 6.; *Szamel* Lajos: Az állami vállalatok irányításának jogi problémái. Budapest, 1975. MTESz.; *Réczei* Róbert: Jogszabályalkotás és hierarchia. Jogtudományi Közlöny. 1975. 11.

[15] Lásd: *Zámori* Attiláné felszólalását a Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek III. kongresszusán. Jegyzőkönyv.

kizárólag ugyanannak a miniszternek (országos hatáskörű szerv vezetőjének) a felügyelete, irányítása alá tartozó szervek gyakorlatában van szükség, ill. — ha a miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) feladatkörének megfelelő jellegű tanácsi szakigazgatási tevékenységgel, tanácsi vállalatok és intézmények gyakorlatával kapcsolatban van szükség.

b) Felhívja a minisztereket és az országos hatáskörű szervek vezetőit, hogy az irányító aktusok kiadását fokozottan ellenőrizzék.

c) Az irányelvek és az elvi állásfoglalások kibocsátását a feltétlenül szükséges mértékre kell korlátozni.

d) Különös gondot kell fordítani a rendelkezések jogszabályokkal való összhangjának biztosítására és a megfelelő körben való közzétételére.

e) A miniszterek mindezek érdekében szabályozzák a minisztériumok ügyrendjében a jogi iránymutatások kiadásának módját, továbbá belső és külső koordinálását.

Miután azonban ez a jogi szabályozás néhány alapvető jogi kérdést nyitva hagyott, továbbra sem tekinthetjük megoldottnak a problémát.

Melyek a legfontosabb megoldandó kérdések e területen?

1. A kormányhatározat nem utal arra, hogy a minisztérium mely tisztségviselői bocsáthatnak ki értelmező irányelveket és elvi állásfoglalásokat. Abból a szabályból azonban, amely a miniszterek feladatává teszi a rendelkezések kiadása feletti őrködést, arra lehet következtetni, hogy a miniszteren kívül mások is jogosultak erre. Gyakran lehet találkozni egyes iránymutatások alatt osztályvezetői aláírással is. A magunk részéről a jogi iránymutatások kiadását miniszteri (miniszterhelyettesi) személyes hatáskörbe utalnánk.

2. Nem megoldott az irányító aktusok rendszeres felülvizsgálata, az elavult rendelkezések hatályon kívül helyezése sem. Előfordul, hogy az alapul szolgáló jogszabályt már hatályon kívül helyezték, de a hozzákapcsolódó irányító aktus még „él". Kötelezni kellene a minisztériumokat az irányító aktusok normatív utasításokhoz hasonló rendszeres (legalább kétévenkénti) felülvizsgálatára és a hatályban levők közzétételére.

3. Nem rendezte a jogszabály a jogi iránymutatások (tehát az irányelvek és állásfoglalások) közzétételének kérdését sem. Alkalmazásukat és a felettük való kontrollt megkönnyítené, ha az egyes minisztériumok hivatalos alapjában kerülnének közzétételre.

4. Ugyancsak nincs jelenleg általános érvényű előírás a rendelkezések több szerv közötti koordinációjára, egyeztetésének kötelezettségére vonatkozóan.

5. Figyelmen kívül maradt a jogi rendezéskor a legalapvetőbbnek tűnő kérdés is: nem fektették le az egyes aktusfajták tartalmi követelményeit. Így meglehetősen nagy káosz uralkodik a különböző minisztériumok területén az egyes rendelkezéstípusok alkalmazásakor. Viszonylag kedvező a helyzet azokon a területeken, ahol — mint pl. a MÉM-ben — saját használatra megpróbálták tisztázni az irányelvek stb. fogalmát és ezeket többé-kevésbé következetesen alkalmazzák.

Úgy gondoljuk, a direktívák teljes kiküszöbölése nemcsak lehetetlen, hanem helytelen vállalkozás is lenne. A feladat sokkal inkább az, hogy mind az állampolgárok, mind a gazdálkodó szervek érdekeit védő törvényességi garanciák beiktatásával jobban a népgazdaság irányításának szolgálatába állítsuk ezeket az általános iránymutatásokat.

Néhány elméleti probléma

1. „Gazdaságirányítási jogszabály"? Kérdéses, beszélhetünk-e relatív önállósággal gazdaságirányítási jogszabályról. Megítélésünk szerint *igen* és ehhez a jogalkotás már említett megváltozott funkciójából kell kiindulunk. Mint kifejtésre került a horizontális és vertikális érdekkonfliktusok megoldása, ill. a társadalmi érdekek védelme mellett előtérbe került a gazdálkodó egységek tevékenységének az optimális cselekvés irányába terelése, mint a gazdaságirányítás új funkciója. Az e feladatot ellátó jogszabályok követése *tendenciaszerű,* nem kapcsolódik hozzájuk mindig feltétlen követési igény. Míg a tervgazdálkodás direkt mechanizmusát az irányítói teljhatalom és az irányított szerv erős alárendeltsége jellemezte, a gazdaságirányítás új rendszere a vállalatok korlátlan alávetettségét felváltotta a magas fokú jogszabályok által kialakított munkamegosztással, és ezért egyfelől az irányítói hatáskörök részletes meghatározására, másfelől pedig az irányított szervezet jogainak és kötelességeinek körülírására törekszik.

A szocialista jogelméleti irodalom általános felfogása szerint a jogszabály olyan általános magatartási szabály, amelynek hatályosulását az állami kényszer igénybevételi lehetősége biztosítja. Az általánosság jelenti egyrészt az ismétlődést, másrészt azt, hogy a norma meg nem határozott számú jogalanyra irányul. Ennek a jogszabályfogalomnak felel meg az a hármas normaszerkezet, amely hipotézis, diszpozíció és szankció közt különböztet és amelyet a „ha . . . akkor" logikai séma jellemez[16].

A gazdaságirányítással kapcsolatos jogot és kötelezettséget megállapító jogszabályok között viszont mindenekelőtt számos olyan található, amelyben a címzettnek a norma által megkívánt magatartást nemcsak valamely feltétel beálltakor, hanem állandóan, tartós cselekvéssel kell tanúsítania. Ezen normák közös sajátossága, hogy érvényesülési mechanizmusuk eltér a ha-

[16] Vö. *Madarász* Tibor: A szabályozási mód fajtái az államigazgatási jogban. Jogtudományi Közlöny. 1976. 12. 703—709. old.

gyományos „ha... akkor" típusú normákétól; nincs hipotézisük — feladatmeghatározó normával állunk szemben.

A gazdaságirányítás jogszabályok atipikusságának másik megnyilvánulása, hogy a közöttük nagy számmal szereplő normatív utasítások zömmel viszonylag szűken körülírt gazdasági cselekvésre, ill. relatíve kisszámú, konkrétan körülhatárolt gazdálkodó szervre vonatkoznak, és mint ilyenek általános magatartásszabálynak legfeljebb tágabb értelemben tekinthetők.

A gazdasági tevékenységet befolyásoló jogszabályok sajátossága továbbá az is, hogy nem csekély közöttük a technikai szabályok száma. Egy példa a sok közül a 15/1975. (XI. 26.) ÉVM sz. rendelet, amely egy műszaki előírás hatálybaléptetéséről szól. A rendelet egyetlen érdemi szakasza a következő: „A nagyszilárdságú feszített csavarok építőipari alkalmazása 1. súrlódásos (nyírt) kapcsolatokra vonatkozó ME 125/1—75. jelű műszaki előírást közzéteszem és annak az építésügyi ágazat területén történő kötelező alkalmazását elrendelem."

Aligha kétséges, hogy ezek a technikai normák (közöttük is elsősorban a szabványok) jogi forma nélkül nem lennének képesek betölteni funkciójukat. Ugyanakkor e normák elszaporodása helytelenül orientálja a jogalkalmazást és ezzel rontja annak hatékonyságát. A probléma megoldásának igénye nélkül Szabó Imre és Szamel Lajos nyomán felvetjük, vajon nem volna-e célszerű e technikai szabályok számára valamilyen külön formát konstruálni, többek között a kihirdetés módjának eltérő szabályozásával[17].

Az eddig említett, az általános jogszabályfogalomtól különböző vonások — az eltérő normaszerkezet, a garanciális és követési igények viszonylagos lazasága, a gazdasági cselekvések gyakori, körülhatároltsága, a technikai szabályok nagy száma — úgy gondoljuk, indokolttá teszik, hogy relatív önállósággal „gazdaságirányítási jogszabály"-ról beszéljünk. Tévedés ne essék: nyilvánvaló, hogy feladatmeghatározó, ajánló, technikai stb. normákkal részben nemcsak a gazdaságirányítás reformja óta találkozhatunk, továbbá nemcsak a gazdasági államigazgatás területén találkozhatunk velük, hanem számos más államigazgatási területen. Ilyen tömegesen és ilyen jelentőséggel megítélésünk szerint azonban mint a jelenlegi gazdaságirányításban — nem.

2. A túlszabályozottság kérdése. A jogi irodalomban sokan és sokszor feltették a kérdést: sok vagy kevés a gazdasági jogszabály. A kérdésfeltevés tulajdonképpen önmagában gyanút kelt az iránt, hogy gazdasági életünk túlszabályozott.

A társadalmi-gazdasági fejlődés egy-egy új szakasza (tehát a magyar gazdaságirányítás új rendszere is) kezdetben szükségképp a jogszabályok relatíve nagyobb mennyiségét igényli. Az 1967—68-as időszakban az egész népgazdaság területén felgyorsult kodifikációs munkának azonban később vissza kellett volna szorulnia.

A számokkal önmagukban persze csínján kell bánni, hiszen ebben a tekintetben a Ptk. és mondjuk egy ágazati szabványt hatályba léptető rendelet is 1—1 jogszabály. Másrészt nevetséges dolog lenne felállítani egy abszolút mércét, amelytől kezdve a további szabályozást túlzottnak minősítenének. Vizsgáljuk meg, hogy például a belkereskedelmi ágazatban egy vállalati jogásznak hány jogszabályt kellene ismernie.

A belkereskedelmi miniszter 1975-ben 13 rendeletet és 8 utasítást adott ki. A „hivatalos" jogszabályokon kívül a Kereskedelmi Értesítőben megjelent 10 körrendelkezés, 11 irányelv, 6 elvi állásfoglalás. Ez utóbbiakat illetően nehezen lehet eldönteni, hogy a szabályozott viszony tekintetében milyen különbség van a három forma között. Míg a 4/1975. sz. állásfoglalásban a kereskedelmi felügyelőségek hatósági jogköréről van szó, addig a 2/1975. sz. állásfoglalás arról rendelkezik, hogy a görögdinnyéket értékesítő kereskedelmi egység köteles a vásárló kívánságára a görögdinnyét meglékelni és annak ízlelését lehetővé tenni.

A körrendelkezésen, állásfoglaláson és irányelven felül a minisztérium főosztályai leirati rendelkezéseket is eljuttatnak közvetlenül a belkereskedelmi szervekhez. Ezek száma 1975-ben 71 volt. Tehát a Belkereskedelmi Minisztérium által kiadott jogszabályok és „pszeudojogszabályok" száma összesen *118* volt. A Kereskedelmi Értesítő rendszeresen közli a belkereskedelmet érintő jogszabályok jegyzékét. 1975-ben e kimutatás szerint a belkereskedelemre vonatkozó vagy azt érintő 5 törvény, 6 törvényerejű rendelet és 44 MT rendelet és határozat jelent meg. Az egyéb minisztériumok és országos hatáskörű szervek által valamilyen módon a belkereskedelemhez kapcsolódóan 149 rendelet és rendelkezés jelent meg. Az ismertetett általános jogszabályi rendelkezések szerint a belkereskedelmi vállalatokra más miniszterek utasításai, különösen közleményei (körrendelkezései stb.) kötelező szabályokat nem mondhatnak ki. A gyakorlat azonban erről sokszor nem vesz tudomást, és praktikus okokból a hivatkozott jogszabály-jegyzék rendszeresen közli ezeket is. [Számszerint 52 miniszteri utasítást és 119 (!) közleményt.] A fentieken kívül jogszabályként szerepelnek a kimutatásban — és feltehetően ilyenként kerülnek alkalmazásra is — a MT Titkársága közleményei; a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa irányelvei; a Szövetkezetek Országos Tanácsa ajánlásai stb. Az ilyen egyéb „jogszabályok" száma 62 volt. Végülis tehát a tárcalap szerkesztői szerint a belkereskedelemre 118 belkereskedelmi és 236 egyéb jogszabály, illetve pszeudo-jogszabály vonatkozott. Ez a szám akkor is sok, ha egy adott vállalat ennek csak mondjuk a felével dolgozik.

[17] L. *Szabó* Imre: Társadalom és jog. Budapest, 1964. 80—84. old.; *Samu* Mihály: Az államtudomány szakágazatai, alkotmányjog és államigazgatási eljárásjog. Állam és Igazgatás 1967. 12.

Túl a „sok vagy kevés" problémán fel kell tenni a kérdést, hogy miért is baj a túlszabályozás?

Közismert tény, hogy minden új jogszabály a jogalkalmazási gyakorlat számára legalábbis átmeneti bizonytalanságot okoz. Ugyanis ha a jogszabályalkotás az egyik legmagasabb rendű jogászi tevékenység, amely magas szintű absztrakciókkal dolgozik, akkor a jogszabályok megértése, feldolgozása is hasonló feladatot jelent. Régi tapasztalat, hogy valamely társadalmi viszony újraszabályozása esetén az új jogszabály keretében még tovább él a régi szerinti gyakorlat. „Nem elég ugyanis az újat megtanulni, hanem a régit el is kell felejteni és ez talán nehezebb, de legalábbis tovább tart, mint az új jogszabály megtanulása[18]". Káros az a felfogás, amely minden rossz gazdasági gyakorlatra jogszabályi retorziót kíván. Meg kell különböztetni a szabályozásra „megérett", tartós jelenségeket a joghézagokkal járó kazuisztikus szabályozástól.

A jogszabályok mennyisége még korántsem meríti ki a túlszabályozás fogalmát. Egy jogszabályon belül általában több norma található. Rontja a jogismeret lehetőségeit az a tény is, hogy indokolatlanul nő a paragrafusok száma. Gyakori, hogy a preumbulumon kívül a jogszabályban elszórtan felesleges elvi kijelentések is találhatók. A túlságosan részletező jogszabályalkotás mögött pedig az a — nézetünk szerint nem is alaptalan — félelem rejlik, hogy a jogalkalmazóra csak a legkevesebbet lehet rábízni. A joggyakorlat valóságos vagy vélt önállótlansága tehát hozzájárul a túlságosan részletező és nagy mennyiségű jogszabályok dömpingjéhez.

Milyen következményei vannak az ilyen túlszabályozottságnak? Igazgatáselméleti, közelebbről információelméleti szempontból az történik, mint minden olyan esetben, amikor a kibocsátott információk mennyisége nincs összhangban a befogadók információfelvételével. Ezért szilárd társadalmi jogtudat és helyes jogalkalmazási gyakorlat nem alakulhat ki. Másrészt a túl sok jogszabály a gazdálkodó egységek önállóságát — a jogalkotó szándékai ellenére is — csökkenti, illetve arra vezet, hogy a jogi előírások egy részét szükségképpen meg kell szegni az eredményes vállalati gazdálkodás érdekében.

3. A gazdasági jogalkotás törvényessége. Jogi közgondolkodásunk a törvényességet elsősorban a jogalkalmazás területén tartja szükségesnek, a jogalkotás törvényessége általában emögött háttérbe szorul[19].

Módosított alkotmányunk úgy rendelkezik, hogy az Országgyűlés biztosítja a társadalom alkotmányos rendjét, gondoskodik az alkotmány megtartásának ellenőrzéséről; ezen kívül a NET is rendelkezik az általános alkotmányossági védelem jogával. Talán nem szorul részletesebb bizonyításra, hogy ezek a szervek kellő, erre profilirozott apparátus hiányában nem képesek orvosolni a jogforrási hierarchia megsértését, általában tudomást sem szereznek arról, ha például egy alacsonyabb rangú jogforrás eltér a felső jogforrás rendelkezéseitől, esetleg módosítja azokat.

A gazdasági jogalkotás törvényességének felügyelete a jelenlegi szervezeti keretek között nem megoldott. A törvényesség legfőbb — bár nem egyedüli — őrének szerepét betöltő ügyészség is főként a jogalkalmazás törvényessége feletti felügyeletre orientált szervezet. A bíróságok gyakorlatilag igyekeznek elzárkózni a jogszabály-összeütközések megoldásától. Ezt a magatartást valószínűleg az államigazgatási aktusok felülvizsgálatától — egy hagyományosan közigazgatási bírósági funkció ellátásától — való félelem motiválja. Ilyen körülmények között nem ritkák a jogszabályi hierarchiával ellentétesen ható jogszabályok.

Mindehhez járul a gazdasági jogalkotás koordinálásának, egységesítésének megoldatlansága. Az Igazságügyi Minisztérium által végzett jogi-technikai kontroll ugyanis nem pótolhatja a gazdasági szempontokat követő szakértő koordinációit.

Mi a megoldás útja? Erre jelenleg csak vázlatosan és alternatívákban tudunk felelni. Megítélésünk szerint feltétlenül szükség lenne elsősorban a gazdasági élet területén (de valószínűleg más területeken is) a jogalkotás törvényességének, a jogforrási hierarchia betartásának intézményes törvényességi kontrolljára. Ehhez részben a meglevő intézmények hatékonyságának növelésére (ügyészi kontroll kiszélesítése, bírói gyakorlat megváltoztatására, vállalatok által is bíróság előtt megtámadható államigazgatási határozatok körének bővítésére), részben új intézmények kialakítására lenne szükség. Ilyen új intézmény lehetne pl. román példára a jogalkotás törvényességét biztosító állandó parlamenti bizottság létrehozása vagy a NET részére e funkció ellátásához apparátus biztosítása[20], vagy az államigazgatási jogalkotás törvényességét és koordináltságát biztosító kormánybizottság létrehozása stb.

Munkánk során mindvégig azt a szemléletet igyekeztünk követni, hogy a jogi szabályozás a gazdasági irányításában szolgáltató eszköz jellegű tevékenység. Mint ilyen, természetesen nem pótolhatja a gazdaságpolitikai koncepciót, de mint ahogy a legélvezetesebb sportot is ellaposíthatja a játékszabályok rossz megválasztása, úgy a leghelyesebb közgazdasági elképzelések megvalósítását is gátolják az annak meg nem felelő jogi eszközök.

Halmai Gábor—Gara Iván

[18] *Benedek* Károly: A jogrendszer stabilitása és a polgári jog. Jogtudományi Közlöny. 1975. 5. 231. old.

[19] *Sárándi* Imre: A gazdaság és jog fejlődésünk jelenlegi szakaszában. Jogtudományi Közlöny 1974. 10. 542. old.; *Samu* Mihály: Politika — jogpolitika — jog. Jogtudományi Közlöny. 1974. 7. 407. old.

Értékítélet és anakronizmus (Történetietlenség és prekoncepciók a római jogi kutatásokban)

I.

1. Az egyes jogintézményeket szisztematikusan feldolgozó, azok történeti aspektusára is figyelmet fordító monográfiákban gyakran lehet találkozni az elemzés tárgyául választott jogi jelenséggel többé-kevésbé adekvát római jogi konstrukció szimplifikáló és ezért történetietlen megközelítésével. Az anakronisztikus szemléletmód két formában jelentkezhet. Találkozni lehet egyrészt a római jogi terminológia nem adekvát felhasználásával, amely számos, a római jog szerepét téves módon értékelő koncepció alapját képezheti. Másrészt gyakorta jelentkezik a sajátos, mintegy sui generis római jogi sémák antikvitásban betöltött tényleges szerepének, funkciójának ignorálása, amely szintén az ahisztorikus megközelítésből fakad. A specifikusan római jogi „Denk- und Betrachtungsweise" inadekvát értékelése eredményeként csak téves képet alkothatunk egy-egy jogintézmény történeti előzményeiről.[1] Nézetünk szerint az anakronisztikus szemléletmódnak ez a másodikként említett fajtája sokkal nagyobb veszélyekkel járhat, mint a modern civilisztika fogalmainak inadekvát felhasználása. Tanulmányunkban ezért elsődlegesen a modern dogmatika gazdag instrumentáriumának a romanisztikában való felhasználása kérdéseivel foglalkozunk. Célunk annak elemzése, hogy a modern civiljogtudomány eszközrendszerének megfelelően át nem gondolt felhasználása — ez vonatkozik a romanisztikai és a civilisztikai kutatások területére egyaránt — mennyiben vezetett (és vezet) a római jog egyes intézményeiről formált hamis, azokkal inadekvát kép kialakulásához.[2]

2. A római jog specifikus, az egyes jogintézmények alapját képező, mindenkor végső soron a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyokon alapuló gondolati sémáinak felismerése, feltárása a múlt század végén, a pandektisztikának romanisztikává formálódása idején vált lehetővé.[3] A történeti szemlélet dominánssá válása alapján nyílt mód elvileg a római jogi sajátos sémák elemzésére. Az expressis verbis a római jogra támaszkodó Történeti Jogi Iskola képviselői ugyanis — paradox módon — a saját koruk igényeivel adekvát római jog bázisul felhasználásával, tehát lényegében történetietlen módon alkottak képet maguknak az antik római jog egyes intézményeiről.

A figyelmüket elsősorban a kodifikációra összpontosító pandektisták már a saját koruk igényei szabta keretekben mozogva mind jobban távolodnak az antik római jog terrénumától.[4] A modernizáló tendenciák melegágyává vált pandektisztika legfeljebb csak bizonyos, az antik római jogban is ismert, a modern jog konstrukcióival paralel intézmények elemzésével foglalkozik. Az antikvitásban ismert, de a modern jog által ignorált jogintézmények, jogi sémák feltárását ez a magyar jogtudomány fejlődésére is nagy hatással levő irányzat azonban elmulasztja.[5] Ennek eredménye az, hogy még a kizárólag római jogtörténeti kutatásokkal foglalkozó romanisták és sok esetben a modern joggal való antik paralelek kimutatására, elemzésére koncentrálják erőiket.

II.

3. A pandektista szemléletet tükröző prekoncepciók miatt gyakran torz képet kapunk a római jog egészéről vagy egyes korszakairól. Paradigmatikus célzattal tartjuk szükségesnek a római jog fejlődésében nézetünk szerint végső soron mindenkor fontos funkciót betöltő akarat[6]

---

[1] Ugyanez vonatkozik természetesen a kizárólag a római jog megoldásait ideáltípusoknak tekintő felfogásra, amely elsősorban — bár nem kizárólagosan — az antik jogrendszerek intézményeinek összehasonlítása terrénumán jelentkezik. Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban lásd: *Hamza,* Gábor: Római jog kontra antik jogok (Lehetőségek és korlátok a jogösszehasonlításban), Jogtudományi Közlöny, XXXI. 1976. 10. 547 skk. old.; uő.: Irányzatok és elképzelések a római jogi alapú jogösszehasonlításban, Jogtudományi Közlöny, XXXI. (1976) 12. sz. 684 skk. old.

[2] *Wolff,* Hans Julius ezzel kapcsolatban „die Gefahr einer Verzerrung des geschictlichen Bildes"-ről ír. (*Wolff,* H. J.: Der Rechtshistoriker und die Privatrechtsdogmatik, Festschrift Hippel, Tübingen, 1967. 688. old. A továbbiakban: *Wolff:* Der Rechtshistoriker)

[3] Vö.: *Wolff:* Der Rechtshistoriker, 687. old.

[4] Ez a tendencia mind a német pandektisztikában, mind pedig a német jogtudomány „vonzáskörébe" tartozó országok pandektista jogtudományában jelentkezik. Ez is alátámasztja azt, hogy a pandektisztika nem csupán a német „gemeines Recht doktrinája" (Koschaker), hanem egyetemes érvénnyel rendelkező, más országok civiljogtudományába szervesen beépülő tudományos irányzat. Vö.: *Pólay,* E.: A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára, Acta Univ. Szegediensis de Attila József Nom. Acta Jur. et Pol. XXIII. 6. Szeged, 1976. 21—22. old. (A továbbiakban: *Pólay:* A pandektisztika)

[5] A pandektisztika és a magyar civiljogtudomány kapcsolatát elemzi Pólay idézett művében (*Pólay:* A pandektisztika 87—154. old.).

[6] Riccobono írja az akarat jelentőségét, a jog fejlődésében betöltött szerepét értékelve: „La volontà entrava, ora (ti. az i. e. I. sz. második felében — *H. G.*) come un elemento essenziale nella ricerca della causa e nella valutazione degli effetti dei negozi. E con la volontà entrava nell' organismo del diritto tutta la vita di ogni giorno... in breve tutta la realtà della vita." (*Riccobono,* S.: Il domma della volontà nel diritto, Roma, 1933. Prefaziane alla nuova edizione dei „Negozi giuridici" di Vittorio Scialoja, VII. old.)

(voluntas, animus) szerepének a romanisztikai (és a civilisztikai) irodalomban uralkodó megítélésének, értékelésének vázlatos áttekintését. Látni fogjuk, hogy ennél a több jogintézmény formálódására hatással levő, centrális jelentőségű verba-voluntas viszony megítélésénél milyen döntő szerepet játszott a korának problémáit anakronisztikusan az antikvitásra visszavetítő pandektisztikában uralkodó felfogás, amely közvetve, sok áttételen keresztül mind a mai napig érezteti hatását.

4. A pandektisztika jogügyleti tanában általában éles a cenzúra a szubjektív alapú akarati elmélet és az objektív bázisú nyilatkozati elmélet között. A pandektisták vagy az ún. Willenstheorie vagy pedig az ún. Erklärungstheorie hívei voltak. A két elméletet egymástól elválasztó szakadék szinte áthatolhatatlan. Nem meglepő ilyen módon az, hogy a végső soron korának civilisztikájával lépést tartó romanisztikában is nyomon követhető a verba-voluntas kettőssége, egymástól való merev elválasztása. A fő problémát tehát nem az jelenti, hogy egyes romanisták szerint a voluntas már a klasszikus korban is „mater contractuum", míg mások szerint az animus a bizánci komplátorok klasszikus forrásokat megváltoztató tevékenységének, mintegy a „facinora Iustiniani" körébe tartozó produktumnak tekinthető. A vizsgált téma szempontjából az is kevéssé érdekes, hogy mi az egyes romanisták álláspontja az ún. tipikus vagy az ún. individuális akarat elismertsége vonatkozásában.[7]

5. Nem felesleges röviden áttekinteni a római jog „akarat-doktrínájára" vonatkozó, a romanisztikában kialakult, egy-egy időszakban domináns elméleteket, mert végső soron ezek állandó konfrontálása eredményeként alakulhatott ki a helyes, az antik római jogi konstrukcióval adekvát teória létrejöttének lehetősége.

A századforduló romanisztikájában uralkodónak számító ún. objektív teória a „voluntas mater contractuum" elvét csak a posztklasszikus-jusztiniánuszi korszakra nézve tekintette irányadónak.[8] A klasszikus korra vonatkozóan általában ignorálta az irodalom a jogügylet szubjektív alapját képező animus szerepét és ilyen módon az akarat figyelembevételére utaló forrásokat eleve interpoláltnak tekintette.[9] Az elsősorban Riccobono[10] nevéhez kapcsolódó ún. szubjektív teória, amely az animusnak már a klasszikus korra, sőt a preklasszikus korszak végére nézve is jelentőséget tulajdonít, nem tudja teljesen háttérbe szorítani az objektív elméletet.[11]

6. Jellemző a voluntas egyes korszakokban betöltött tényleges szerepének, súlyának megítélése körüli irodalmi vitára az, hogy Pringsheim, aki pedig eredetileg az animust a bizánci jogtudomány által jogi relevenciával felruházott kategóriának tekintette[12], később már a principátus korára nézve is elismeri az akarat jelentőségét.[13] Pringsheim szerint az először Serviusnál szereplő „id quod actum est" a verba-tól a voluntas-ig haladó fejlődés hasznos eszköze lehetett. Pringsheimnak az „id quod actum est" fogalmát elemző tanulmánya azért döntő jelentőségű, mert bebizonyítja, hogy az ügyleti akarat és nyilatkozat nem határolhatók el mereven egymástól. Ez a mintegy „ontológiai" jellegű

[7] Erről a kérdésről ad részletes áttekintést *Riccobono*, S. a „Der Wille als Entwicklungsfaktor im römischen Rechte" c. tanulmányában. (Miscellanea Academica Berlinensia, Berlin, 1950. 15. sköv old.) Riccobono nézetünk szerint — éppen mivel nem látja a verba-voluntas specifikusan római jogi egybefonódását — túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít az individuális akaratnak. Igaza van viszont abban, hogy az akarat relevanciájának elismerése — vonatkozik ez a tipikus és az individuális akaratra egyaránt — nem tekinthető a IV. és V. század jogtudósai alacsonyrendű szellemi produktumának (Partsch nézete).

[8] Ennek az irányzatnak mintegy vezéralakjául számító Josef Partsch a negotiorum gestio körében tagadta az „animus negotia aliena gerendi" formájában jelentkező akarat szerepét a római jog klasszikus korszakában. Vö.: *Rabel*, E.: Negotium alienum et animus, Studi in onore di Pietro Bonfante, IV. Milano, 1930. 281 skk. old.

[9] Igen találóan jegyzi meg Stroux, hogy Gradenwitz voluntas és verba kapcsolatát elemző művének megjelenése óta (Interpolationen in den Pandekten Kap. VIII.) a voluntas éppenséggel az interpolatiók felfedezésének varázsvesszőjévé („... eine Wünschelrute zur Auffindung der Interpolationen ...") vált. (*Stroux*, J.: Summum ius summa iniuria, Ein Kapitel aus der Geschichte der interpretatio iuris, Leipzig-Berlin, 1926. 42. old. 98. j.)

[10] Schulz például, aki az ún. bürokratikus periódus (posztklasszikus korszak) formalizmust lehetőség szerint limitálni törekvő szimplifikáló tendenciájával hozza összefüggésbe a voluntas szerepének növekedését, a „semper vestigia voluntatis sequimur" (C. 6. 27. 5. 1.) elvét csak a posztklasszikus korra nézve tartja érvényesnek. Nézete szerint a klasszikusok egyfajta korlátlan voluntarizmustól még igen távol álltak. (*Schulz*, Fr.: Geschichte der römischen Rechtswissenschaft, Weimar, 1961. 155—156. és 371—373. old.) Schulz ilyen módon, ha nem is ignorálja expressis verbis az akarat jelentőségét a klasszikus korban, de annak megfelelő súllyal történő figyelembevételét már a posztklasszikus és jusztiniánuszi kompilátorok művének tartja.

[11] Riccobono a voluntas jogi relevanciája fontos elemének tekinti az exceptio doli-t, amely a szerződő felek ügyleti akarata védelmének eszköze már a klasszikus korban. Ennek eredményeként „... si ottenne col minimo mezzo il risultato piu sorprendente, la formazione d'un sistema di diritto, tutto dominato dal domma della volontà.". *Riccobono*, S.: L' Exceptio doli mezzo di formazione di nuovo diritto e d'attuazione del domma della „voluntas", Annali del Seminario Giuridicho di Palermo, vol. 14. Cortona, 1930. 438. old.

[12] Vö.: *Pringsheim*, Fr.: Animus in Roman Law, Law Quarterly Review, 1933. Ez a tanulmány a szerző 1930 októberében Oxfordban tartott előadásán alapul. Pringsheim itt írja: „... the Byzantines were the first to attribute to the parties an intention directed towards the attainment of a specific legal consequences to make the intention supreme, even where it is unexpressed and undemonstratable". (im. 48. old.) Ezen az elvi alapon állva Pringsheim is — ebben a cikkében — a voluntas figyelembevételére utaló kifejezéseket interpolatióval gyanúsító „Interpolationenjagd" irányzat követője.

[13] *Pringsheim*, Fr.: Id quod actum est, ZSS (Rom. Abt.) (78) 1961. 1—88. old.

szoros kapcsolat az oka annak, hogy az akarat még a jusztiniánuszi kodifikációban sem válik egyedül és kizárólagosan mértékadóvá. A jogügylet objektív és szubjektív elemére egyaránt utaló „id quod actum est" bizonyos értelemben pótléka, sőt ellenpárja a posztklasszikus korban dominánssá váló voluntasnak, pontosabban a teljes precíz formában soha ki nem alakuló voluntas-doktrínának, amely már semmit nem tud kezdeni ezzel a komplex természetű kategóriával. Itt jegyezzük meg, hogy a hellén jogban nem alakult ki valamiféle akarat-doktrína[14], amely direkt módon, a római szellemi életre gyakorolt hatása révén befolyással lehetett volna a voluntas szerepének növekedésére a római jogéletben. Más kérdés az, hogy a görög filozófia, amely ha nem is mindig teljesen közvetlenül hatott a római jogra, mint az akarati elv teoretikus megalapozója, minden bizonnyal komoly szerepet játszott a voluntas jogi relevanciájának elismerésében.[15] Valószínű az, hogy a római jogtudósok a görög szellemi élettel kapcsolatba kerülve, a hellén filozófia és rhetorika[16] voluntast (diathesis) is figyelembe vevő forrásaitól inspirálva tulajdonítottak az akaratnak nagyobb jelentőséget. Az animus a klasszikus korban a római provinciává vált Egyiptom jogi tartalmú papíruszaiban is szerephez jut.[17]

7. A komplex tartalmú „id quod actum est" terminus technicus nézetünk szerint egyfajta sajátos római jogi konstrukcióként is értelmezhető. Ez a kifejezés voltaképpen arra utal, hogy a rómaiaknál nem vált el mereven az ügyleti akarat az ügyleti nyilatkozattól. Az akarat és a nyilatkozat tehát egységet képezett. Megint más kérdés az, hogy a római jog egyes korszakaiban ezeknek az elemeknek egymáshoz viszonyított súlyuk, arányuk — a jogtudomány fejlődésének függvényében — más és más volt. Még a szubjektív jellegű akarat-doktrína virágzása idején sem tekinti azonban a jog az animust egyedül mértékadónak, egyszerűen azért, mert ez irreális volna. Megemlítjük, hogy a mai jogalkalmazás is gátat szab a jogügylet tévedés címén történő megtámadásának és inkább értelmezést alkalmaz.[18]

Ha az esetenként a verba-voluntas körül ma is fellángoló irodalmi vitákban a diametrálisan ellentétes irányzatok képviselői szem előtt tartanák a jogügylet e két lényeges elemének komplomenter voltukból adódó egységét[19], sokkal reálisabb, adekvát képet lehetne alkotni nem csupán ezeknek a kategóriáknak a római jogban ténylegesen betöltött szerepükről, hanem a római jog más intézményeiről is.

8. A végső soron az adott szociális struktúra sajátosságainak ignorálásából fakadó inadekvát értékelés jelentkezik egy-egy jogintézmény megítélésénél is. Különösen jól figyelhető meg az anakronisztikus szemléletmód a különböző irányzatokhoz tartozó jogtudósoknak az anyagi jogi képviselet intézményét koruk igényeinek vagy esetleg csupán prekoncepciójuknak megfelelően formáló nézeteiben.

A közvetlen képviselet intézménye ma már valamennyi modern európai jogrendszerben ismert, sőt kizárólagos formája a polgári jog (magánjogi) képviseletnek, tehát ilyen módon a képviselet és a direkt képviselet szinonim fogalmakká váltak. A modern civilisztikai dogmatika közvetlen képviselete lényegében kettős alapon nyugszik. Bázisul egyrészt az akaratban való képviselet elismertsége[20], másrészt (ügyleti képviselet esetén) a képviseleti hatalom alapját jelentő megbízásnak a harmadik személyek irányában hatályos meghatalmazástól való elvá-

[14] Vö: *Pringsheim*, Fr.: The Greek Law of Sale, Weimar, 1950. 501 sköv. old.

[15] Nem állítjuk természetesen azt, hogy akár Platon, vagy akár Theophrastos az akarati elemet mindig konzekvensen figyelembe vették volna. Egyik filozófus sem nyilatkozik expressis verbis a jogügylet feltételét képező akarati elemről. Vö.: *Maschke*, R.: Die Willenslehre im griechischen Recht, Berlin, 1926. 159 skk. old.

[16] Kaser szerint a konkrét individuális akarat feltárása útján való szerződés-értelmezés gyökerei a késői klasszikus kortól (Hochklassik) kezdve az értelmezés módjára hatással levő per-rhetorikában keresendők. (*Kaser*, M.: Das römische Privatrecht, Zweiter Abschnitt, 2. kiad. München, 1975. 86. old.) A per-rhetorika pedig éppen az a terület, amelyen a legerőteljesebben jelentkezik a görög kultúra hatása.

[17] Igaz ugyan, hogy az ügylet létrehozására irányuló akarat elsősorban azokban a forrásokban fordul elő kiemelt formában, amelyekben az erőszak gyanújának elhárításáról van szó. Vö.: *Arangio-Ruiz*, V.: Lineamenti del sistema contrattuale nel diritto dei papiri, Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, Serie Seconda: Scienze Giuridiche, vol. XVIII. Milano, 1928. 20—21. old. Ugyanakkor az egyik, az i. u. III. század elejéről származó papiruszban (P. Oxy. 3092) kifejezett formában lehet találkozni az akarati elemre utalással, anélkül, hogy az az erőszak gyanújának elhárítása miatt volna szükséges. Vö.: *Wolff*, H. J.: The Oxyrchynchus Papyri. vol. XLIII. edited with translations and notes by J. R. Rea. (ism.) ZSS 93 (1976) 329. old.

[18] Találóan jegyzi meg Pringsheim, az értelmezés konstruktív voltát hangsúlyozva, hogy „... die Anfechtung zerstört, ohne aufzubauen, die Auflegung aber erhält und bewahrt." (*Pringsheim:* Id quod actum est 4. old.)

[19] Példaszerű ebből a szempontból Voci nézete, aki szerint a stipulationál már kezdettől fogva nem csak a verba, hanem a szerződő felek akaratá is (vö.: D. 2. 14. 1. 3.: „... nam et stipulatio, quae verbis fit, nisi habeat consensum, nulla est." (alapja a verbálkontraktus érvényességének.) *Voci*, P.: La dottrina del contratto nei giuristi romani dell' età classica, Scritti Ferrini II. Milano, 1946. 391. old.

[20] Az újabb német jogirodalomban egyedül áll Fikentscher, [Archiv für die Civilistische Praxis (154) 13 sköv. old.] aki szerint a képviselőnek a képviselt számára (javára) történő ügyletkötésre irányuló akarata irreleváns a képviselt személyében beálló joghatások szempontjából. Fikentscher koncepcióját az ún. Anscheinsvollmacht analógiájára építi fel. Joggal bírálja a neves német civilistát Liebs, felhozva azt, hogy ez a tézis hamis paralelen alapul, mivel az Anscheinsvollmacht-nál nem e képviselő, hanem a képviselt ügyleti akarata irreleváns. L.: *Liebs*, M.: Zum Handeln unter fremdem Namen — BGHZ 45, 193, Juristische Schulung, 1967. 112. old.

lasztása szolgál.[21] A meghatalmazást a megbízástól dogmatikai szempontból konzekvensen első ízben Laband határolta el.[22] Ő volt ugyanis az első, aki a képviselet alapjának nem a képviselt és a képviselő között létrejött megbízási szerződést, hanem az attól független, harmadik személyek irányában hatályosuló ún. „Bevollmächtigungsvertrag"-ot tekintette.[23] Ez a „Bevollmächtigungsvertrag" azonban Labandnál még nem egyoldalú nyilatkozat, hanem kétoldalú jogügylet, a képviseltnek a képviselővel kötött szerződése.[24] Itt jegyezzük meg, hogy a joghatások közvetlenül képviselt személyében való beállásának még további feltétele a képviselő képviselt nevében történő ügyletkötése.[25]

9. A Történelmi Iskola képviselői — mivel a jogot konstans és kontinuus, organikusan fejlődő történeti jelenségnek tekintették[26] — általában figyelmen kívül hagyták a közvetlen képviselet elvét elismerő, a kodifikáció[27] és a jogtudomány[28] területén egyaránt jelentkező eredményeket. Ez annál is inkább meglepő, mert a XVIII. század végén a joggyakorlat — a modern természetjogi szerződés-koncepciót átvevő Usus Modernus Pandectarum közvetítésével — elismeri a képviselő által kötött ügylet képviseltet direkt módon kötelező és jogosító joghatását.[29] Savigny, az ún. Geschäftsherrntheorie megalapítója és legnagyobb hatású képviselője,[30] centrális jelentőséget tulajdonítva a D.41.1.53.-nak[31], elismeri — a formátlan ügyletek körében[32] —

[21] A német civilisztikai irodalomban csak Schlossmann tagadta a Vollmacht szükségességét. Nézete szerint az egyfajta logikai képtelenség („logiscner Unsinn"), mivel maga a pozitív jog révén válik lehetségessé a képviselő által kötött jogügylet joghatásainak a képviselt személyében történő beállása. Vö.: *Schlossmann,* S.: Die Lehre von der Stellvertretung insbesonders bei den obligatorischen Verträgen, Erster Teil: Kritik der herrschenden Lehren, Leipzig, 1900. 231. sköv. old.

[22] *Laband,*P.: Die Stellvertretung bei dem Abschluss von Rechtsgeschäften nach dem allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuche, Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht, X. Bd. 1866. 184. s köv. old. (A továbbiakban: Laband: Die Stellvertretung)

[23] *Laband:* Die Stellvertretung 203. sköv. old.

[24] Megjegyezzük, hogy az amerikai jogirodalomban (pl. Montrose) is lehet találkozni az authority kétoldalú jogügyletként való értelmezésével. Vö. *Korte,* K.: Die actual authority im Recht der agency Englands und der USA, (dissz.) München, 1961. 6. old.

[25] Néhány példa: BGB 164. § (1); Code civil 1984. § (A Code civil e szakasza értelmezésével kapcsolatban ld.: *Zweigert,* K.—*Kötz,* H.: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts Bd. II.: Institutionen (§ 9 Vertretung), Tübingen, 1969. 120. old. (A továbbiakban: *Zweigert-Kötz:* Einführung); Codice civile 1388. §; ZGB (NDK) 53. § (2). Itt jegyezzük meg, hogy a képviselő saját vagy más (ti. képviselt) nevében való ügyletkötésének dichotomiája a Common LAW rendszerben ismeretlen. Az ún. undisclosed agent eljárásához ugyanolyan direkt joghatások fűződnek, mint a képviselt nevében ügyletet kötő képviselőjéhez. L.: *Zweigert—Kötz:* Einführung... 121 skk.. old.

[26] Savigny ezért említi hasonlatként — a jog keletkezésére általában vonatkoztatva — a szokásjogot. (*Savigny,* C. Fr.: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 3. kiad. Heidelberg, 1840. 13—14. old.) A jog történetiségét hangsúlyozó Savigny-koncepció értékelését ld.: *Peschka,* V.: Thibaut és Savigny vitája. Állam- és Jogtudomány, XVII. (1974) 362. sköv. old.

[27] A természetjog korában német földön létrejött kódexek, a Codex Maximilianeus Bavaricus Civilis és a Preussisches Allgemeines Landrecht részletesen szabályozzák a direkt képviselet intézményét. A joghatások képviselt személyében való közvetlen beállásának — hasonlóan a Code civil-hez és az OPTK-hoz — két feltétele van: a képviselőnek a képviselt megbízása alapján kell eljárnia (a mandátumot pótolja az utólagos jóváhagyás) és a harmadik félnek tudnia kell partnere megbízotti minőségben történő ügyletkötéséről. (Cod. Max. 4. rész 9. fej. 7. §; PALR I. 13. 85. §). A két kódex képviselettel kapcsolatos szakaszait elemzik Everding és Bauer munkái (*Everding,* F.: Die dogmengeschichtliche Entwicklung der Stellvertretung im 19. Jahrhundert, Diss. Erlangen, 1951. 26—34. old. A továbbiakban: *Everding:* Die dogmengeschichtliche Entwicklung; *Bauer,* H.: Die Entwicklung des Rechtsinstitut der freien gewillkürten Stellvertretung seit dem Abschluss der Rezeption in Deutschland bis zur Kodifikation des BGB, Diss. Erlangen, 1963. 64—76. old. A továbbiakban: *Bauer:* Die Entwicklung des Rechtsinstituts.)

[28] A glosszátorok közül egyedül Martinus ismeri el a képviselt actio utilis formájában történő direkt jogszerzését, áttörve ezzel az „alteri stipulari nemo potest" elvét, Vö.: *Müller,* V.: Die Entwicklung der direkten Stellvertretung und des Vertrages zugunsten Dritter, Stuttgart, 1969. 44. sköv. old. (a továbbiakban: *Müller:* Die Entwicklung) és *Wesenberg,* G.: Verträge zugunsten Dritter, Weimar, 1949. 102—104. old. (A továbbiakban: Wesenberg: Verträge.) Az „alteri stipulari nemo potest" és az „alteri cavere nemo potest" kapcsolatára vonatkozóan l.: *Wesenberg,* G.: Zur Behandlung des Satzes Alteri stipulari nemo potest durch die Glossatoren, Festschrift Schulz, Weimar, 1951. 260. sköv. old. Martinus „forradalmian" új nézete igen sokáig nem talál követőkre. A francia humanisták közül is csak a „revolutionärer Geist"-ként (Vogel) aposztrofált, a római jogot sok vonatkozásban kritikusan szemlélő Hotman akceptálja Martinus tételét. (Vö.: *Müller:* Die Entwicklung 96—97. old.) A természetjogi irányzat képviselői, Grotius, Wolff, Samuel Pufendorf, Wernher és nem utolsósorban Zeiller érdeme az, hogy a közvetlen képviselet elve általában elméletileg ismertté vált. (Vö.: *Bauer:* Die Entwicklung des Rechtsinstituts, 49—63. old.; *Everding:* Die dogmengeschichtliche Entwicklung, 19—26. old. és *Müller:* Die Entwicklung, 123—143. old.)

[29] Az Usus Modernus Pandectarum-nak a természetjoggal és a praxissal való kapcsolatára vonatkozóan ld.: *Müller:* Die Entwicklung, 144—151. old.

[30] A képviseletnek, mint sui generis jogintézménynek önálló, általános részben (kötelmi jog) való tárgyalását első ízben Savigny „System des heutigen römischen Rechts" (1840) c. munkájában (III. k. 113. §) adja. (Vö.: *Mitteis,* L.: Die Lehre von der Stellvertretung nach römischem Recht, Wien, 1885. 80. old.) A korábbi irodalom a képviseletet a perbeli procuratorhoz, a mandatumhoz vagy az actiones adiecticiae qualitatis-hoz kapcsolta. Savigny részletesebben „Das Obligationsenrecht als Theil des heutigen Römischen Rechts" c. könyvében (2. k. 56. §) foglalkozik a képviselettel.

[31] Ea, quae civiliter adquiruntur, per eos qui in potestate nostra sunt adquirimus, veluti stipulationem: quod naturaliter adquiritur, sicuti est possessio per quemlibet volentibus nobis possidere adquirimus.

[32] A ius civile-n alapuló formális ügyleteknél — pl. stipulatio — Savigny is kizártnak tartja a direkt képviseletet.

a direkt képviseletet.[33] Nézete szerint a jusztiniánuszi jog már egyértelműen elfogadja a közvetlen képviselet elvét, következésképpen a modern szemlélet és a Corpus Iuris felfogása között nincs semmiféle ellentmondás. Savigny abból indul ki, hogy a római jog nem ismer különbséget a nuntius — aki csupán a képviselt ügyleti nyilatkozatát közvetíti — és a képviseltet ügyletkötési akaratában helyettesítő képviselő (procurator) között. Ebből már logikusan adódik az, hogy a szerződést létrehozó félnek kizárólag a képviseltet kell tekinteni, tehát a jogügylet feltételei vonatkozásában (pl. tévedés címén való megtámadás) éppúgy, mint joghatásai szempontjából (jogosultság és kötelezettség beállása) csakis a képviselt személye irányadó.

Savigny természetesen csak a képviselt nevében eljáró képviselő ügyletkötése alapján jogosítja, ill. kötelezi direkt módon az ügy urát.[34] Savigny Geschäftsherrntheorie-je számos követőre talál az irodalomban.[35] Ugyanez vonatkozik — bár kisebb mértékben — arra a tételére is, hogy a közvetlen képviselet már az antik római jogban is ismert volt.[36] A Történeti Jogi Iskola legnagyobb hatású képviselője a képviselő „Vertretungsmacht" nélkül kötött ügyletét — sajátos módon — harmadik személy javára szóló szerződésnek tekinti és mivel ez már a római jog számára ismeretlen konstrukció (nézete szerint), úgy az érvénytelen.[37]

10. Savigny koncepciójánál konzervatívabb álláspontot vannak az ún. Zessionstheorie képviselői.[38] Ez az irányzat is alapvetően az antik római jog tételeit használja fel sajátos konstrukciója elméleti bázisául. A Geschäftsherrntheorie-tól eltérően azonban tagadja a direkt képviselet elfogadottságát a római jog valamennyi korszakára nézve. Ez az irányzat tehát — mivel a római jogot ideáltípusnak tartja — kizárja a közvetlen képviseletet kora pozitív jogából is.[39] A Zessionstheorie hívei azonban inkonzekvens módon két vonatkozásban is eltérnek a római jog tételeitől. Egyrészt azért, mert érvényesnek tekintik a képviselő képviselt nevében kötött ügyleteit (Handeln im fremden Namen), ami ellentétben áll a ratio iuris-t jelentő, természetjogi értelemben felfogott római joggal.[40] Másrészt — ez természetesen csak a képviselt jogszerzésére vonatkozik — a fiktív (vagy valóságos) cessiót tekintik az ügy ura jogszerzése eszközének.[41] A res facti-nak számító birtok képviselő útján való megszerzésénél viszont teljes egészében megegyezik a direkt jogszerzés elismertségét tekintve a Zessionstheorie és a római jog felfogása.

Sajátossága ennek az elméletnek, hogy — római jogi szempontból — a közvetett képviseletből indul ki és annak „továbbfejlesztésével" igyekszik, meghaladott jogszabályszerkesztési úton (fiktiv cessio) a direkt képviselet elvéhez eljutni.[42] A közvetett képviselet teoretikus szempontú fenntartása mellett szóló domináns érv az obligatiónak az azt létrehozó szerződő felek személyéhez kapcsolódó, tapadó volta, amely annak egyúttal lényegi attributuma.[43]

---

[33] A közvetlen képviselet elismertségének teóriája az idézett D. 41. 1. 5. 3. téves értelmezésén alapul. A forrás ugyanis nem a ius civile-ius naturale, illetve a formális szerzés-formátlan szerzés ellentétpárjára épül fel, hanem csupán a birtokszerzést választja el az egyéb jogszerzéstől.

[34] Ha ugyanis a képviselő saját nevében szerződik a harmadikkal, a jogügyelet irreleváns a képviselt szempontjából. Erre az esetre nézve Savigny csatlakozik a Puchta (és Mühlenbruch) nevéhez kapcsolódó ún. Zessionstheorie-hoz, ami azt jelenti, hogy a képviselt csakis cessio útján válhat az ügylet alanyává.

[35] Így például Ruhstrat, Dernburg, Scheurl, Heimbach, Canstein, Hellmann — ha esetenként kisebb eltérésekkel is — lényegében a savignyánus koncepció hívei. Vö.: *Everding:* Die dogmengeschichtliche Entwicklung 55 sköv. old. és *Bauer:* Die Entwicklung des Rechtsinstituts 97. sköv. old.

[36] Hellmann végső soron Savignyt követi, amikor kifejti, hogy a római jog elvileg akceptálta a direkt képviseletet, és ennek a néhány kivétel nem mond ellent. (*Hellmann,* Fr.: Die Stellvertretung in Rechtsgeschäften, München, 1882.) Lényegében — bár más kiindulási alapon — ez Schlossmann nézete is; *Schlossmann,* S.: Die Lehre von der Stellvertretung, II. rész: Versuch einer wissenschaftlichen Grundlegung, Leipzig, 1902. 153. sköv. old. Hellmann és Schlossmann lényegében savignyánus koncepciói cáfolják Kiss Gézát, aki szerint Savigny tétele „hatás nélkül" maradt. Vö.: *Kiss* G.: Kritikai észrevételek a római jogi képviselet kifejlődéséhez, Budapest, 1906. 15. old.

[37] Savigny ugyanis az „alteri stipulari nemo potest" tételét kizárólag a harmadik személy javára szóló szerződésre (és nem a képviseletre) vonatkoztatja.

[38] Mühlenbruch, Puchta, Vangerow, Thibaut, Sintenis, Thöl (1875-ig), Bähr és Zaun tartoztak ehhez az irányzathoz. Megjegyezzük, hogy a „Stellvertretung" kifejezést első ízben nem Mühlenbruch — mint Wenger állítja (L.: *Wenger,* L.: Die Stellvertretung im Rechte der Papyri, Leipzig, 1906. 7. 4. j.) —, hanem Zeiller használja a képviselet terminus technicusaként. Vö.: *Müller:* Die Entwicklung, 141. old.

[39] Ugyanezen az alapon tekintik kizártnak a ratio iuris-nak ellentmondó Puchta és követői a nem tulajdonostól való tulajdonszerzést, a cessiót stb. L.: *Schulz,* Fr.: Prinzipien des römischen Rechts, München—Leipzig, 1934. 25—26. old.

[40] Vö.: *Bauer:* Die Entwicklung des Rechtsinstituts, 92. old. és *Everding:* Die dogmengeschichtliche Entwicklung, 38. old.

[41] A fiktív cessio feltételezésére természetesen csak a képviselő jogszerű, tehát a képviselt megbízásán alapuló ügyletkötése esetében kerül sor.

[42] Problematikus a képviselő kötelezettségének átszállása a képviseletre. Általában utilis actio vagy actio mandati contraria engedményezése formájában tekintik a Zessionstheorie hívei a tertius részéről a képviselt ellen indítható keresetet megalapozottnak.

[43] Puchta a kötelemnek ezt a személyes jellegét általában a kötelmi jogviszony attributumának tartja és nem tekinti valamiféle római jog specialitásnak. (*Puchta,* G. Fr.: Pandekten, Berlin, 1862. 9. kiad. 273. § 419—420. old.) Ez az álláspontja azonban téves. A hellenisztikus Egyiptom joga például azért ismeri a cessiót és a harmadik javára szóló szerződést, mert a kötelem alapja nem a hitelező és az adós viszonylatában jelentkező személyes kötöttség (vinculum iuris), hanem a hitelezői ún. Herrschaftsrecht. (L.: *Wolff,* H J..: Juristische Gräzistik, Symposion 1971. Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte, hrg. H. J. Wolff, Bd. 1. Köln-Wien, 1975. 14—15. old.)

A Zessionstheorie továbbá — eltérően a Geschäftsherrntheorie-től — lényeges különbséget tesz a nuntius és a procurator között.[44] Jellemző még erre az elméletre az is, hogy — ismét diametrális ellentétben a Savignyánus koncepcióval — a jogügylet érvényességi feltételeit tekintve csakis a képviselő személye és cselekménye releváns.

11. Az antik római jogot, illetve annak egyes tételeit elméleti igazolásul felhasználó Geschäftsherrntheorie és Zessionstheorie — más-más oldalról ugyan —, de egyaránt történetietlen, inadekvát prekoncepcióra épít.

Savigny teóriáját szinte tudatosan, mivel körültekintő, alapos forráselemzést nem végez, inadekvát római jogi alapra helyezi. Végső soron egy modern jogi gondolkodási séma igazolásaképpen hivatkozik a jusztiniánuszi római jogra. A tüzetes, átfogó jellegű forrásexegézis eredményeként azonban hivatkozási alapjának hamis volta nyilvánvalóvá válik. Ez azonban önmagában véve még nem jelenti azt, hogy a savignyánus koncepció — amely, mint jeleztük, számos igen tekintélyes követőre is talált — ne kísértene, vagy pontosabban, ne kísérthetne a római jogról alkotott hamis, esetenként sommás értékítélet formájában. Dogmatikai értékű mérceül ugyanis bármikor felhasználható Savigny tulajdonképpen csupán csak saját korának jogi igényeivel adekvát elmélete.

Ugyanez a veszély fennáll a Zessionstheorie értékmérőként történő felhasználásánál is. Sőt, mivel ez az elmélet — legalábbis prima facie — jobban visszanyúlni látszik a római jogi alapokra (nem is csupán a Corpus Iuris-ra épít), még sokkalta hamisabb kép alakulhat ki az antik római jogról. Erre mutat például az, hogy a valóságos vagy fiktív (ex iure beálló) cessio — Mühlenbruch, Puchta és követőik szerint — mindenkor az actiones adiecticiae qualitatis-hoz (főképpen az actio institoria-hoz, az actio exercitoria-hoz és az actio quasi institoria-hoz) kapcsolódik. Ilyen módon még közvetlenebbnek tűnik az összefüggés az antik római jog és a modern, konkrét római jogi keresetekkel is „fedezett" Zessionstheorie között, holott a kapcsolat valójában csak felszínes; következésképpen ez az elmélet ugyanúgy hamis értékítélet forrása lehet, mint a Geschäftsherrntheorie prekoncepciója mértékül vétele.

12. Az antik római jog közvetlen képviseletet elutasító álláspontjának alapját a romanisták különféle okokban keresik. Nem vállalkozhatunk valamennyi felsorolására és részletes elemzésre, ezért közülük csak a legfőbb, hatásukban is jelentőseket említjük meg.

Unger[45] és Laband[46] a római jog negatív álláspontját a szabad ember akarata „szuvereni-tásával" magyarázza. Megengedhetetlen ugyanis az, hogy a „szuverén" akarat idegen érdekek, ún. Durchgangsstation-jává váljon.[47] Hasonló ehhez a nézethez Schlossmann érvelése is, aki a személyiség megsemmisülésének veszélye miatt — amely a szabad jogállású és a rabszolga közötti különbség megszűnésének „rémképét" idézi fel — és a gazdasági kizsákmányolás lehetősége okából tekinti megalapozottnak a római közvetlen-képviselet ellenes magatartását.[48] Jhering viszont a perjogi struktúrában látja a direkt képviselet kizárását.[49] A valódi, ti. közvetlen képviselet ugyanis nézete szerint a jogügyleteknél jelentkező „Ursache" és „Wirkung" elválasztásán alapul, amelyeket azonban a rómaiak szükségképpeni egységnek (vö.: D.44.7.11. — Paulus) tekintettek.[50] Az ősi, ius civile-n alapuló ügyletek ünnepélyessége, formalizmusa az oka a közvetlen képviselet ignorálásának Pernice[51] és Mitteis[52] szerint. A Mühlenbruch[53] nevéhez fűződő teória — erről már a Zessionstheorie tárgyalása során Puchta kapcsán szó volt[54] — közvetlen képviselet tagadásának elvét a kötelem személyes természetében véli megtalálni. Legújabban pedig Claus[55] az ún. Prinzip der notwendigen Entgeltlichkeit (a szükséges visszterhesség elve) érvényesülésére próbálja visszavezetni az ügyleti képviselet (közvetlen) kizárását.[56]

---

[44] Ezt az igen lényeges, teoretikus fontosságú disztinkciót a legvilágosabban Puchta fogalmazza meg. (*Puchta:* Pandekten 273. § 421. old.)

[45] *Unger,* J.: Die Verträge zugunsten Dritter, Jherings Jahrbücher 10 (1870) 1. sköv. old.

[46] *Laband:* Die Stellvertretung 186. old.

[47] Ennek a koncepciónak alapján a közvetett képviselet is elvileg megengedhetetlen, mivel az indirekt képviselő is Druchgangsstation-ná válik.

[48] *Schlossmann,* S.: Der Besitzerwerb durch Dritte nach römischem und heutigem Rechte, Leipzig, 1881. 47 sköv. old.

[49] *Jhering,* R.: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung, Leipzig, 1906. 5. kiad. 53. § 176. old. 224. j. (A továbbiakban: *Jhering:* Geits.)

[50] *Jhering:* Geits 176. old. 225. j. Megjegyezzük, hogy Jhering a direkt képviselet kizárásának végső motívumát pszichológiai és gyakorlati okokban keresi, tehát a sajátos perjogi mechanizmust inkább csak következménynek tartja. Jhering a jogügylet „Ursache" és „Wirkung" elemekre bontásával válik az ún. Repräsäntationstheorie egyik legnagyobb hatású megfogalmazójává.

[51] *Pernice,* A.: Marcus Antistius Labeo. Das römische Privatrecht im ersten Jahrhundert der Kaiserzeit, I. k. Halle, 1873. 489. old. Pernice azonban egyfajta „eklektikus" állásponton van, mivel egyrészt szerepet tulajdonít az etikai bázisra építő Unger és Laband-féle koncepciónak és másrészt figyelembe veszi a család sajátos struktúráját is.

[52] *Mitteis:* Die Lehre von der Stellvertretung 13. sköv. old.

[53] *Mühlenbruch,* C. F.: Doctrina Pandectarum. 2. kiad. Halle, 1827. I. k. 130. §; 131. §; 233—234. old. és *uő:* Die Lehre von der Zession der Forderungsrechte, 3. kiad. Stuttgart, 1836.

[54] L. 43. j.

[55] *Claus,* A.: Gewillkürte Stellvertretung im Römischen Privatrecht, Berlin, 1973. (A továbbiakban: *Claus:* Gewillkürte Stellvertretung) A szerző mestere, Erwin Seidl antik jogokra érvényesnek tekintett Pr. d. n. E. teóriáját adaptálja a római jogra.

[56] Calus merésznek tűnő, túlságosan leegyszerűsítő, végső soron a „parttalan jogösszehasonlítás" uszályába szegődő koncepcióját Kaser bírálja (Kaser, M.: Stellvertretung und „notwendige Entgeltlichkeit", ZSS Rom. Abt. 91/1974) 146. sköv. old.

Valamennyi fentebb megemlített nézetet jellemzi az egysíkú megközelítési mód, a szimplifikálás. Nem véletlen ilyen módon az, hogy egyik teória sem talált osztatlan elismerésre, sőt heves — és megalapozott — kritikák kereszttüzébe kerültek.

13. Az antik római joggal inadekvát elméletek kritikájául is szolgáljon az alábbi, nézetünk szerint a rómaiaknak a direkt képviseletet ignoráló szemléletét komplex módon értelmező teória főbb elemeinek vázlatos összegezése.

Rabel utal annak a körülménynek a fontosságára, hogy a „per liberam personam nihil nobis adquiri potest" dogmája a jusztiniánuszi jogban is él.[57] Ez azt jelenti, hogy a római jog végső soron nem jut el a modern értelemben vett közvetlen képviselet elvének elfogadásához. Ebből adódik az, hogy bizonyos szurrogátumokra volt szükség a direkt képviselet pótlására. A szurrogátumok elméleti alapjául lényegében két fő konstrukció[58] — a Treuhand és az Organschaft — szolgált:[59] a) a saját jogon való eljárás jogilag biztosított lehetősége, mivel ilyen módon a tutor, a curator, a fiduciarius, valamint a dominus negotii hozzájárulásával rendelkező az ún. Treuhänder pozíciójába kerül; b) a jogilag a jogügylet létrehozására irányuló akarattal nem rendelkező „szerveknek" tekintett hatalomalattiaknak a család sajátos struktúrájából adódó, közvetlenül a családfő számára történő szerzése.

Egyik sémába sem illeszthető bele a procurator. A procurator omnium bonorum ugyanis[60] — mivel eredetileg kifejezetten komoly társadalmi megbecsülést élvező defensornak számított — csak igen szűkre szabott körben rendelkezhetett „védence" vagyonával[61] (tehát valójában nem Treuhänder[62]) és még ezen a tevékenységi szférán belül sem szerez közvetlenül jogot a „képviselt" számára (azaz nem tekinthető a dominus negotii nuntius szerepre szorítkozó akarat nélküli eszközének).

A már a preklasszikus jogban kialakuló, a megbízáson alapuló procurator funkcióját tekintve különbözik a procurator omnium bonorum-tól.[63] A procuratio e típusa éppen mandatumhoz kötöttsége eredményeként jogilag sokkal kevésbé önálló, mint a procurator omnium bonorum, tehát a megbízásos procurator cselekvése valójában — ha formálisan nem is — sok szempontból a dominus negotii akaratát csupán közvetítő nuntiuséra korlátozódik. Ezzel magyarázható az, hogy direkt módon kötelezi, sőt esetenként jogosítja megbízóját. Ezáltal jön létre a közvetlen képviselet elvi szempontú elfogadásának lehetősége, amelyen mit sem változtat az a tény, hogy a procurator sok esetben a társadalmi struktúrában alárendelt szerepet játszó személy. A procurator „rendelkezési jogának" konkrét mandatumhoz kötése bár korlátozza őt az ügyletkötésre irányuló akaratban való képviseletben, mégis azt nem zárja ki[64] és egyúttal a fontolva haladás követelményével összhangban van. A mandatum ugyanakkor — praepositio, iussum formájában — megteremti a modern meghatalmazás alapját. A komoly gazdasági funkciót betöltő procuratorok gyakori függő helyzete nem jelentheti azt, hogy megbízóik akarat nélküli eszközeivé — a hatalomalattiakhoz hasonlóan (Organschaft) — válnának. Paradox módon éppen a bizonyos fokú függés teremti meg a modern civilisztika értelmében vett közvetlen képviseletet, mint önálló jogi konstrukciót. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a XIX. században a képviselet közvetlenségének elve is végső soron nem a „szabad" képviseleti viszonyok mintájára, hanem — a kereskedelmi jogban — a kereskedelmi ügylet hierarchikus alárendeltségi szisztémáján, pon-

[57] *Rabel,* E.: Die Stellvertretung in den hellenistischen Rechten und in Rom, Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano, Roma, vol. I. Pavia, 1934. 238. old. (A továbbiakban: Rabel: Die Stellvertretung) Ennek az ősi eredetű tételnek a fenntartását a stipulatio fennmaradása indokolja. A stipulatio bizonyos fajta metamorfózisa a posztklasszikus korban — éppen azáltal, hogy ez a verbálkontraktus a kötelmi jog különös részéből az általános részbe került — jelentőségének további növekedéséhez vezet. Vö.: *Wesenberg:* Zur Behandlung des Satzes Alteri stipulari nemo potest durch die Glossatoren 261. old.

[58] Hangsúlyozzuk, hogy természetesen nem tudatos megfontoláson felépülő, hanem inkább az antik szociális struktúrán kialakuló konstrukciókról van szó. Eddig Szentgyörgyi
Szentgyörgyi 112-től

[59] Az alábbiakban lényegében Rabel és az ő nyomán haladó Kaser koncepcióját követjük. (Vö.: *Rabel;* Die Stellvertretung 235. sköv. old.; *uő.:* Eine neue Vollmachtsurkunde, Aegyptus 13/1933) 379 skk. o.;. uő.: Systasis, AHDO 1(1937) 237. old. és *Kaser,* M.: Zum Wesen der römischen Stellvertretung, Romanitas XI. vol. 9. 1970. 333—355. old.; *uő.:*Das römische Privatrecht, Erster Abschnitt, 2. kiad. München, 1971. 260. sköv. old

[60] A procuratio intézményének eredeti formáját nagy valószínűséggel a procurator omnium bonorum jelenti. Vö.: *Behrends,* O.: Die Prokuratur des klassischen römischen Zivilrechts, ZSS Rom. Abt. 88(1971) 225 sköv. old. (A továbbiakban: *Behrends:* Die Prokuratur)

[61] A procurator omnium bonorum nem tekinthető „quasi dominus"-nak, tehát abszolút jogkörrel felruházottnak. Ez a felfogás (pl. Bonfante) a források téves értelmezésén alapul. Vö.: *Angelini,* P.: Il „procuratore", Milano, 1971. 17 skk. old.

[62] Behrends nézetünk szerint indokolatlanul jellemzi a procurator (a procurator omnium bonorum-ra és a mandatumos procuratorra egyaránt vonatkoztatva) jogi pozícióját „treuhänderische Rechtsstellung"-ként. Mivel ennek fonákságát maga is érzi, ir un „kausale Treuhand"-ról, szembeállítva ezt a kategóriát az ún. „abstrakte Treuhand"-dal. (*Behrends:* Die Prokuratur 293. old. 324. j.)

[63] A procuratio dualizmusa a klasszikus jogban is tovább él. Vö.: *Behrends:*Die Prokuratur 274 sköv. old.

[64] A Prinzip der notwendigen Entgeltlichkeit-ra építő teória éppen az akarat szerepének tagadásával tekinti feleslegesnek a közvetlen képviseletet. Itt jegyezzük meg, hogy Grotius éppen azáltal ismerhette el a direkt képviseletet, hogy a jogügylet szubjektív elemének is komoly szerepet tulajdonított.

tosabban annak példáján alapul.[65] A függőségi viszonynak azonban természetesen nem szabad bizonyos határon túllépnie és a procurator teljes szociális devalválódásához vezetnie. A procurator társadalmi helyzetének már a klasszikus kor végén megfigyelhető rohamos „leértékelődése" ilyen módon a régi, már meghaladott jogi konstrukció feltámadásához és a mindjobban kibontakozó „jogi csoda" (Rabel), a direkt képviselet[66] elvének elhalásához vezet.

IV.

14. Az akarat szerepének elemzése és a direkt képviselet konstrukciója kialakulása történeti gyökereinek feltárása alapján egyértelművé válik, hogy miért nem lehet történetietlen módon, a modern jogi sémák alapulvételével adekvát képet formálni a római jog egészéről vagy egyes intézményeiről.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem — anélkül, hogy e szintén nagy horderejű problémakör részletes elemzésébe bocsátkoznánk —, hogy — a római jogot egészében reprezentáló jogtudósi jog ius controversum jellegéből adódóan — többféle megoldás-variáció is lehetséges. Valamely vitás kérdésre vonatkozó, két vagy több Digeszta-fragmentumban szereplő megoldás közül nem feltétlenül csak az egyiket tekinthetjük klasszikusnak és a többit esetleg kisebb súlyt képviselő tribonianizmusnak, hanem a klasszikus jogászok reszponzumainak az eddiginél lényegesen nagyobb vita-terrénum lehetőséget kell biztosítani.[67] Az új metodológia magyarázata a klasszikusok esetcentrikussága, amelyet nem lehet egy modern jogi dogmatikára orientált rendszerbe belepréselni. Ilyen módon valószínűsíthető az, hogy egy-egy, eddig csupán posztklasszikus-jusztiniánuszi eredetűnek tartott jogi konstrukció már a klasszikus jogban (vagy esetleg még korábban) kialakult.

15. A különböző jogi sémák feltárása, az ezek alapjául (alapjául) szolgáló tényezőknek a felismerése jelenti annak lehetőségét, hogy a római jog adjon is és ne csak kapjon — a modern jogudománynak. Ebből a szempontból nem az esetleg — valójában vagy csak az anakronisztikus megközelítésmódból fakadóan — paralel intézmények feltárása a lényeges; sokkal inkább fontosabb ennél — éppen a modern jog számára — az „új" jogi sémák felfedezése. Ebben a vonatkozásban érdeklődésre tarthatnak számot a római jogtól eltérően átfogó rendszerbe nem foglalt antik jogok egyes, az elérni kívánt célhoz nem az egyenes úton haladó konstrukciói is.[68] A jogi „kerülőutak" megtalálásában vagy kialakításában, azok időleges háttérbe szorításában, esetleg éppen elvetésében például ez az eset a direkt képviselet meghatározott szociális és gazdasági bázist feltételező korántsem végleges és általános győzelme idején — manifesztálódik talán a legjellemzőbb és legadekvátabb ódon az alkotó jogi képzelet.

Hamza Gábor

[65] Vö.: *Ballerstedt*, K.: Zur Haftung für culpa in contrahendo bei Geschäftsabschluss durch Stellvertreter, AcP 151(1950/1951) 515. old.

[66] A cognitio extra ordinem keretében, a nagykereskedelem területén az exercitor navis direkt jogszerzése is (a magister navis ügyleteiből) — talán éppen a procuratio mintájára — lehetővé válik. Az erre utaló D. 14. 1. 1. 18. (Ulp.) értelmezésre nézve ld.: *Mitteis*, L.: Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians, I. k. Leipzig, 1908. 228. old. és Claus: Gewillkürte Stellvertretung 231—233. old.

[67] A modern romanisztikában jelentkező, a féktelen interpoláció-kritikai módszert elvető irányzat reprezentánsa Kaser. Vö.: *Kaser*,M.: Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung, Wien, 1972.

[68] Vö.: *Wolff:* Der Rechtshistoriker 705—706. old.

A nemtevés jogi természete és az oksági kapcsolat

A tételes polgári jog nem tartalmaz olyan általános szabályt, amely a nemtevést a jogi tények közé sorolná. A polgári jogi következményeket kiváltó okokhoz a cselekményeket és eseményeket sorolja (a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok polgári törvényhozásának Alapjai[1], 4. cikk és az OSZSZSZK Ptk. 4. cikke[2]). Ugyanakkor a polgári jogi törvények elemzése azt mutatja, hogy azok a körülmények, amelyeket az irodalomban nemtevésnek neveznek, fontos helyet foglalnak el a polgári jog körébe tartozó jogi tények rendszerében. Erre tekintettel az említett körülmények jogi természetének és az általuk kiváltott következményeknek a kérdése mind az elmélet, mind a gyakorlat szempontjából igen jelentős.

A polgári jogban megkülönböztetik a pozitív akaratnyilvánítást, értve ez alatt az akarat olyan kinyilvánítását, amely a személy aktív magatartási aktusaiban (cselekményben) jut kifejezésre, és a negatív akaratnyilvánítást, amit tétlen magatartással juttatnak kifejezésre.[3] A cselekmény és a tétlenség társadalmi-gazdasági természetének megfelelően ezek jogi természetét is úgy határozzák meg, mint olyan állapotot, amely meghatározott jogi cselekmények meglétét vagy hiányát tükrözik, mint a személyek olyan magatartását, amely meghatározott cselekmények elvégzésében, vagy az azoktól való tartózkodásban áll.[4] Ennek során a nemtevést szabályként negatív jelenségnek tekintik, olyan ténynek, amely kedvezőtlen következményeket von maga után.

Az utóbbi évek során kísérletet tettek arra, hogy a nemtevést a kapcsolatok szélesebb körére kiterjedően[5], „a jogellenesség határain túl" vizsgálják[6], hogy feltárják a törvényszerűségek valószínűségi jellegét a nemtevés esetében, sőt még arra is, hogy megadják a nemtéves szemantikai magyarázatát.[7] Ezek a kutatások jelentős mértékben kiterjesztették a nemtevés természetére vonatkozó képzetek körét.[8] Azonban a nemtevésnek az a lényege, amely megmagyarázza e magatartási forma és más társadalmi jelenségek közötti kölcsönös kapcsolatokat, ideszámítva a jogi jelenségeket is, továbbra is tisztázatlan maradt.

A mi véleményünk szerint a nemtevés lényegét azon az alapon kell tisztázni, hogy fel kell tárni miben áll a személy által a tényleges valóságra nemtevés útján gyakorolt hatás mechanizmusa; ki kell deríteni mind a cselekményre, mind a nemtevésre vonatkozó általános és megkülönböztető ismérveket.

A társadalmi viszonyokra nemtevés útján gyakorolt ráhatás mechanizmusának magyarázata.

Milyen a nemtevés okozati hatálya és milyen az anyagi szubsztrátuma? A választ a feltett kérdésre a nemtevés és a cselekmény egybevetett elemzése folyamán kaphatjuk meg. G. K. Matvejev azt állítja, hogy „... a nemtevés mint külső magatartási aktus jogi szempontból elvileg nem különbözik a cselekvéstől: mind az egyik, mind a másik együttjárhat akarati és intellektuális momentumokkal és kiválthat jogellenes eredményt, azaz meghatározott változásokat az objektív világban."[9] A nemtevés természetéről vallott ez az álláspont tévesnek tűnik. Nem veszi figyelembe a vizsgált jelenség pszichofizikai, társadalompszichológiai lényegét, és a jogi lényegét sem.

A pszichológiai tartalmát tekintve a cselekvés a személy tudatának és akaratának megnyilvánulása. A szervezetnek a tudat által közvetített reakciója meghatározott impulzusokra.[10] Ebből az következik, hogy cselekvés alatt az alanyok olyan magatartási aktusait kell érteni, amelyek, először is az akarattal, tudattal kapcsolatosak, másodszor, olyan akarattal, amely meghatározott kifejezési eszköz felhasználásával, azaz aktív formában feltétlenül megnyilvánul. A személyek olyan magatartása, amelyet nem jellemez e két momentum egysége, nem tekinthető cselekvésnek. A cselekvéssel ellentétben a nemtevést az jellemzi, hogy hiányzik a reakció a külső impulzusokra.[11] Ez azzal magyarázható, hogy a meghatározott cselekmények elvégzésére irányuló kötelezettség, amit külső impulzusok váltanak ki és amely indítékul szol-

---

[1] A továbbiakban: Alapok

[2] Figyelembe véve a többi szövetségi köztársaság Ptk-inak megfelelő cikkeit is.

[3] *Novickij* I. B.—*Lunc* L. A.: Általános tanítás a kötelemről, Moszkva, 1950, 314. old.; *Kraszavcsikov* O. A.: Jogi tények a szovjet polgári jogban, Moszkva, 1958, 100. és köv. old.

[4] Lásd *Matvejev* G. K.: Vétkesség a szovjet polgári jogban, Kijev, 1955. 27. old.; *Ioffe*, O. Sz.: Felelősség a szovjet polgári jogban, Leningrád, 1955, 214. old.; *Kraszavcsikov*, O. A.: i. m. 100. és köv. old.

[5] *Sargorodszkij*, M. D.: Determinizmus és felelősség, Pravovegyenije, 1968, 1.

[6] *Matvejev*, G. K.: A polgári jogi felelősség alapjai, Moszkva, 1970.

[7] *Bergyicsevszkij*, F. Ju.: Az orvosi dolgozók büntetőjogi felelőssége a foglalkozási kötelezettségek megszegéséért, Moszkva, 1970.

[8] *Vrublevszkij*, L.: Nemtevés és oksági kapcsolat, Pravovegyenije, 1971. 1.

[9] *Matvejev*, G. K.: mint fentebb 6. lábjegyzet alatt, 26. old.

[10] *Szecsenov*, I. M.: Válogatott művek, Moszkva, 1947, 158. old; *Vaszljov*, Sz.: Az aktivitás problémája I. M. Szecsenov pszichofizikai koncepciójában, a Moszkvai egyetem Vesztnyik c. folyóirata, Filozófia, 1970. 6. 56. old.

[11] *Szecsenov*, I. M.—*Pavlov*, I. P.—*Vvegyenszkij*, N. Je.: Az idegrendszer fiziológiája, Moszkva, 1952. 151., 475. old. Az adott kérdésben I. M. Szecsenov a következőket írta: „Hadd mondják most már, hogy érzéki impulzus nélkül akár egy pillanatig is lehetséges *mozgás*" (az én kiemelésem — *R. H.*) — uo. 211. old.

gál, az adott esetben nem elég erős ahhoz, hogy kiváltsa a várt (feltételezett, előírt) cselekményeket. Nemtevés esetén a várt cselekmény elvégzésének szükségességét kiszorítja a tudatból más cselekmények elvégzésének célszerűsége, amit erősebb impulzus vált ki. Ezeket a cselekményeket kapcsolódó cselekményeknek lehet nevezni. Következésképpen nemtevés esetén a pszichofizikai folyamat nem alszik ki belsőleg a szükséglettől függően, ahogyan ezt A. A. Ter-Akopov feltételezi[12], hanem másodlagos (kapcsolódó) cselekményekben materializálódik.[13]

A pszichofizikai folyamat materializálódása a nemtevés esetén és annak a kapcsolódó cselekményekbe való transzformálódása (átmenete) azt az illúziót kelti, mintha a nemtevések azonos típusúak lennének a várt, feltételezett, előírt cselekményekkel, azaz azokkal az elsődleges cselekményekkel, amelyeket az adott egyes személyek kötelesek lettek volna elvégezni, mint a társadalmi viszonyok meghatározott rendszerének az alanyai.[14] A pszichofizikai folyamat említett sajátossága folytán nemtevés esetén elmosódnak a különbségek az elsődleges és a kapcsolódó cselekmények között és úgy tűnik, hogy azok a körülmények, amelyeket nemtevésnek neveznek, ugyancsak cselekvések. Sőt több, ugyane sajátosság folytán azonosnak mutatkozik a nemtevés társadalompszichológiai mechanizmusa is, úgy látszik, hogy annak alapjában is ugyanaz a felismert szükséglet, azaz az érdek van. Ugyanakkor nem a nemtevés egymagában, hanem a nemtevés a kapcsolódó cselekményekkel együttesen szolgálhatja és szolgálja az egyének érdekeit. A nemtevés önállóan nem képes magára ölteni azokra a cselekményekre jellemző alakokat, amelyekre a társadalmi viszonyok alanyai szükségleteinek a kielégítése végett szükség van.[15] Ez a következtetés az egész jog szempontjából jelentőséggel bír, mivel megmutatja, hogyan kell megelőzni a nemtevésnek nevezett társadalomra veszélyes és káros körülményeket olyan állami-jogi jellegű intézkedések megtétele útján, amelyek arra irányulnak, hogy ne kövessenek el az előírt cselekmények helyett más cselekményeket.

Így tehát a nemtevés belső tartalmának pszichofizikai és társadalompszichológiai jellemzése, továbbá a cselekményekkel összehasonlított elemzésük alapul szolgál az alábbi következtetések levonására: 1. a cselekmény és a nemtevés a valóság nem azonos típusú, hanem különböző jelensége; 2. szemben a cselekménnyel a nemtevésnek nincsen pontos külső kifejeződése. Ezért a nemtevésre és az általa kiváltott következményekre nézve a kapcsolódó cselekményekkel összefüggésben lehet következtetni, amelyek lehetővé teszik, hogy az azokat elkövető alanyok „a valóságnak a szférában ... a törvényhozó szférába"[16] lépjenek. Csak ilyen módon ítélhetjük meg „a *valóságos* egyének valóságos gondolatait és érzéseit".[17]

Mindazonáltal a nemtevés, ha nincs is pontos külső kifejeződése, mégis csak a rá nézve jellemző formával bír. Külsőleg mint a nyugalom állapota jelentkezik, amely lehetővé teszi a feltárását és reprodukálását. Ebből az következik, hogy a nemtevés a belső tartalom és a külső forma egysége, azaz a valóság jelensége. Ilyen minőségében a nemtevés oka lehet következmény beálltának, ide számítva a jogi következményeket is. Más szóval, a nemtevés betöltheti a jogi tény szerepét a jog által szabályozott viszonyokban, ide számítva felelősségi jogviszonyokat is. Az elmondottakra tekintettel pontatlannak véljük azokat a szerzőknek a nézetét, akik úgy vélik, hogy a nemtevés nem cselekmény, s következésképpen nem lehet okozati jellege. Így, M. D. Sargorodszkij, amikor nem fogadta el az „okozó nemtevés" híveinek a véleményét, azt hozta fel, hogy „a ház nem éghet le és a halál nem következhet be nemtevés folytán".[18]

Mi szintén tagadjuk a nemtevés önálló okságí jellegét. De szemben M. D. Sargorodszkijjel a nemtevésben (az anyának az a nemtevése, hogy a gyerekének tudatosan nem ad enni, aminek következtében az meghal), mi a cselekmény megvalósításának előfeltételét látjuk (oksági kapcsolatot látunk az anya nemtevése és cselekménye között, aki akarta a gyermek halálának a bekövetkeztét, oksági kapcsolat van az anya magatartása és a gyermek halála között). A gyermek megölésének a szándékával az anya nem csak tétlenkedett, hanem cselekményt is megvalósított, minthogy kiválasztotta a rendelkezésére álló eszközök közül az egyiket: az élő szervezetnek azt a tulajdonságát, hogy élelem nélkül pusztulásra van ítélve (a disszimiláció folyamata). A törvény és a bírósági gyakorlat helyesen sorolja az ilyen cselekedetet a szándékos emberöléshez.

Ugyanígy G. K. Matvejev is, amikor arról beszél, hogy a gyár nem teljesítette az áruszállítási szerződést és ez kárt okozott a kereskedelmi szervezet számára[19], ugyanezt a tévedést követi el. A szállítási szerződés teljesítésének az

---

[12] L. *Ter-Akopov*, A. A.: A nemtevés lényegének a meghatározása, SzGP, 1976. 12. 71. old.

[13] Lásd *Szecsenov*, I. M.—*Pavlov*, I. P.—*Vvegyenszkij*, N. Je.: im. 252., 525—526. old.

[14] A társadalmi viszonyok rendszeréről és a nemtevés rendszerszemléletű elemzéséről lásd részletesebben: *Ter-Akopov:* im. 72—74. old.

[15] L. *Pavlov*, I. P.: Összes művei, 4. köt., 2. kiadás, Moszkva—Leningrád, 1951. 142. old.

[16] *Marx—Engels:* Művei, 1. köt. Budapest, 1957. 13. old.

[17] *Lenin*, V. I.: Összes művei, 1. köt. 393. old.

[18] L. *Sargorodszkij*, M. D.: Oksági kapcsolat a büntető jogban, az Össz-szövetségi jogtudományi intézet tudományos füzetei című sorozat, 1947. X. köt.; *uő.*: Az élet és egészség elleni bűncselekmények, 1948. 96—97. old.

[19] L. *Matvejev*, G. K.: A nemtevés okozatosságának elméleti kérdései, SzGP, 1962. 10.; lásd ugyane szerzőtől: A polgári jogi felelősség alapjai, Moszkva, 1970. 25. old.

elmulasztása nem kerülhette el a gyár vezetőségének a figyelmét. Éppen ezért az áruszállítás nemteljesítése nem csak olyan formában következhetett be, hogy ennek során a gyár felelős dolgozói semmiféle döntést vagy rendelkezést sem hoztak. Számos (objektív és szubjektív) ok folytán a gyárnak nem volt lehetősége arra, hogy az árut leszállítsa, aminek következtében az igazgatóság döntést hozott arról, hogy nem fog szállítani, vagy csak hiányosan fog szállítani. És az ilyen döntés a megfelelő utasításokban, rendeletekben jutott kifejezésre, azaz szintén cselekményekben.

A felhozott példákból kitűnik, hogy a nemtevés csak olyan módon teljesítheti a jogi tény funkcióját, hogy beletartozik a jogviszony kialakulása és fejlődése jogi tényállásában annak egyik elemeként. Ahogyan nem következhetnek be az egyébként azonos feltételek mellett (jogszabály és jogalanyiság megléte esetén) a törvényben meghatározott jogkövetkezmények a nemtevéshez járuló kapcsolódó cselekmények hiánya esetén, ugyanúgy nincs jogkövetkezmény a nemtevés hiánya esetén sem. Más szavakkal kifejezve, mind a kapcsolódó cselekmények, mind a nemtevés is, nem tekinthető másnak, mint olyan normatív követelménynek, amely a jogviszonyban jogkövetkezményeket (jogok és kötelezettségek keletkeztetését, megváltoztatását vagy megszüntetését) kiváltó körülményként szerepel.

Azonban ezek az általános jogi vonások még nem bizonyítják a kapcsolódó cselekmények és a nemtevés azonosságát. A nemtevés, szemben az említett cselekményekkel (amint ezt fentebb kimutattuk annak az anyának a példáján, aki nem adott enni a gyermekének, valamint az áruszállítás nemteljesítésének a példáján), nem váltanak ki közvetlen önálló következményeket. A jogviszony kialakulása és fejlődése folyamán a törvény rendelkezéseiben meghatározott nemtevés mindig megelőzi a csatlakozó cselekményeket. Minthogy a nemtevés jelentkezése időben megelőzi az említett csatlakozó cselekményeket, ezzel e cselekmények bekövetkeztének reális lehetőségét átváltoztatja valósággá és ezzel végső soron meghatározza a jogviszony keletkezését és kifejlődését. Ezért a nemtevésnek a cselekményekkel ellentétben, jóval kevesebb aktivitási vonása van és a nemtevési magatartásra az a jellemző, hogy a jogviszony dinamikájára gyakorolt hatása viszonylagos. A nemtevés más jogi jelenséget vált ki — cselekményeket, és ez utóbbiakkal és csakis ezekkel halmazatban jogviszonyokat, s azok mozgását (változását vagy megszűnését). És ebben van a nemtevés jogi tartalma.

A fentebb kifejtettek kellő alapot adnak számunkra, hogy levonjuk azt a következtetést, miszerint a jogviszonyokban az aktív szerepet nem a szó szerinti értelemben vett nemtevés tölti be, hanem a nemtevéshez kapcsolódó cselekmények. Engelsnek az a megállapítása, hogy „egy ok, amely nem hat, nem ok"[20] abszolút módon helytálló az oksági kapcsolatnak a társadalmi élet területén való megmagyarázásánál, ide számítva a jogi szabályozás területét is.

A nemtevés természetének javasolt felfogása megadja a kulcsot a polgári jogi felelősség kérdésének helyes megoldásához is. Vagyoni felelősséggel azok a személyek tartoznak, akik jogellenes cselekményeket is elkövettek, és nem azok, akik semmit sem tettek. Következésképpen nem egymagában és nem annyira az olyan nemtevés, amely megsérti azt a megalapozott számítást, hogy a társadalmi viszony résztvevői bizonyos cselekményeket a társadalmi viszony résztvevői meg fognak valósítani[21] ahogyan ezt V. I. Kofman feltételezi —, a valódi okai a káros eredmény bekövetkeztének, hanem ezen túl még meghatározott cselekmények is. Ellenkező esetben akkor is vagyoni következménynyel kellene megterhelni egyes személyeket, ha semmit sem okoztak és magatartásukkal semmilyen anyagi hátrányt (veszteséget, kárt) sem váltottak ki, azaz minden ok nélkül meg kellene állapítani a felelősségüket.

A nemtevés és a vétkesség. A jelenségek között objektív oksági kapcsolat, miként maguk a jelenségek is, a keletkezésüket tekintve nem függ az azokban résztvevő személyek akaratától. De bár ez a kapcsolat az eredeti alapját tekintve nincs kitéve szubjektív ráhatásnak, a létezését tekintve érvényesül irányában az ember ráhatása, azt az ember meghatározott módon értékeli, felöleli az akarata, minthogy „a történelmi szükségszerűség nem zárja ki, hanem feltételezi az emberek aktív tudatos tevékenységét".[22] A többi objektív kapcsolat között az ember igyekszik megismerni az oksági kapcsolatot is, arra törekszik, hogy feltárja e kapcsolat lényegét, és miután megismerte a titkait, a tevékenységét a kifejlesztésére irányítsa, illetve a megelőzésére és az általa kiváltandó eredmény meggátlására. Ehhez hasonlóan a nemtevéshez sorolt jelenségek, valamint az általuk kiváltott társadalmi viszonyok is, szintén alá vannak vetve az ember ráhatásának az akarati közvetítésnek, különösen a jogi szabályozásnak. Ezért jogosnak látszik annak a kérdésnek a felvetése, hogy mennyiben felelős az ember az olyan hasznos cselekmény elmulasztásáért, amelyet törvény, államigazgatási aktus vagy szerződés alapján jogosult és köteles volt elvégezni. Valamely személy negatív viszonyulása a részére előírt cselekményhez, és pozitív viszonyulása az elő nem írt cselekményhez és annak lehetséges következményeihez, vétkessé teszi ezt a személyt. Az elmondottak azonban a vétkes személy ilyen magatartása és a bekövetkezett ered-

[20] *Marx—Engels:* Művei, 20. köt. Bpest, 1963. 523. old.

[21] L. Szovjet polgári jog, Moszkva, 1968. 1. köt., 490—491. old.

[22] L. Dialektikus materializmus, Moszkva, 1973, 200. old.

mény közötti objektív oksági kapcsolatot nem teszik függővé a szubjektív mérlegeléstől, miként az ilyen magatartás által kiváltott társadalmi viszonyok sem válnak jogviszonyokká egymagában annak következtében, hogy jogi közvetítésnek vannak alávetve.[23] Éppen ezt a momentumot nem veszik figyelembe azok, akik tagadják a nemtevéssel való okozás lehetőségét. Így tehát nemtevés általi okozás alanyának az olyan személyt kell tekinteni, aki nem végezte el a kötelességévé tett cselekményeket, de megvalósított olyan cselekményeket, amelyek nem tartoznak a kötelessége körébe, aki tehát ilyen módon vétkes magatartást tanúsított.

A nemtevés eseteinek jogi alapja és osztályozása

A nemtevés eseteit a szovjet polgári jog tételes szabályai eléggé széles körben meghatározzák. A törvényben vagy egyéb jogszabályban való rögzítésük a jogi alapjukat fejezi ki. Ennek a tételnek az illusztrálására bármely polgári jogi jogszabályból nagyon sok rendelkezésre hivatkozhatnánk (például, csupán egymagában az SZSZSZK Ptk-ban a 42, 45, 46, 47, 68, 107, 108, 138, 141, 142, 200, 203, 204, 208, 217—224, 227, 239, 240, 241, 247, 250, 254, 259, 260, 264, 282 cikkek és mások). Az OSZSZSZK Ptknak mindezek a cikkei és más cikkei is utalást tartalmaznak a nemtevésre, amely más cselekményekkel halmazatlan meghatározott következményeket vált ki az adott norma által szabályozott társadalmi viszonyokban.

A nemtevés kérdésének a kifejezése nem szorítkozhat csak a lényegének és a polgári jogi jogviszony dinamikájában betöltött jelentőségének a feltárására, hanem feltételezi az egységes fogalom keretében elvégzett megfelelő szitemizációt is. Mint a reális valóság jelenségei, a nemtevés esetei olyan ismérveket foglalnak magukban, amelyek lehetővé teszik a megkülönböztetésüket egymástól és amelyek a nemtevés meghatározott oldalait jellemzik. A körülmények általános tömegéből azok elkülönítése, amelyeket a jogi norma hipotézise előirányoz és a csoportosítás ezen az általánoson belül azt mutatja, hogy ilyen ismérvek közé tartozik a nemtevés viszonya a jogszabályhoz (a jogszabálynak megfelelő volta) és az emberi akarathoz való viszonya. Meg kell jegyezni, hogy az első kísérletet a nemtevési esetek rendszerezésére O. A., Kraszavcsikov végezte, miközben a fentebb említettekkel azonos ismérvekből indult ki. Ezzel kapcsolatban a negatív akaratnyilvánítások között megkülönböztette: 1. a jogszerűtlen nemtevést — mulasztást és 2. a jogszerű nemtevést — hallgatást.[24] Mind elméleti szempontból, mind pedig a gyakorlati jelentőségét tekintve az általa javasolt osztályozás helyes és gyümölcsöző, mivel bizonyos előrelépést jelent a nemtevés természetének megismerésében. O. A., Kraszavcsikov osztályozása azonban nem öleli fel a maga teljességében a minket érdeklő jelenségek körét és nem tükrözi a nemtevés egyes csoportjai és az objektív jog, valamint a tudat közötti kapcsolatot. Ez megakadályozhatja az olyan tudományosan megalapozott ajánlások kidolgozását, amelyek a társadalmi viszonyok alanyainak passzív magatartásával kapcsolatban keletkező viszonyokat szabályozó jogi normák tökéletesítésére irányulnak.

A nemtevési esetek osztályozásának összhangban kell lennie nem csak a hatályos jog normáival, hanem a nemtevési magatartást tanúsító személyeknek a tudatával, a passzív magatartásuk irányában tanúsított viszonyukkal. A jog által szabályozott viszonyokban az ilyen magatartás akarati közvetítése konstitutív jelentőségre tesz szert, mivel ettől függ azoknak a következményeknek a jellege, amelyek nemtevés esetén bekövetkeznek. Arról van szó, hogy a hely és az idő meghatározott feltételei között a nemtevés társadalmilag szükséges és megengedhető lehet, különösen akkor, ha a cselekvéstől való tudatos tartózkodás forog fenn az egyes viszonyok megfelelőbb és gazdaságilag előnyösebb (társadalmi szempontból hasznos) fejlődése érdekében. Az elmondottak példája lehet a fizetési felhívás hallgatólagos elfogadása, amit a szocialista szervezetek közötti elszámolások során alkalmaznak. Ennek során a fizetésre kötelezett hallgatása (nemtevése) nem csak hogy elősegíti a jogviszony kifejlődését, hanem egyben meg is gyorsítja az elszámolásokat, és végső sorban hozzájárul a társadalmi termelés hatékonyságának a fokozásához. Ez esetben hallgatás formájában megnyilvánuló nemtevés forog fenn, de a helyeslés, ösztönzés, megengedés értelmében vett hallgatás, nem pedig közömbösség formájában.

Lehetségesek azonban az olyan helyzetek, amikor a nemtevés alanyai előre látják a jogszerű és előírt (megengedett) magatartásuk következményeinek a beálltát, illetve a bekövetkezés lehetőségét. Előfordulnak olyan esetek is, amikor nem látják előre ezt a lehetőséget, noha kötelesek lennének és lehetőségük van erre. Valamennyi ehhez hasonló esetben az említett személyek nem kívánják a passzív magatartásuk pozitív következményeinek a beálltát, és a következményekkel szemben vagy közömbösek, vagy felelőtlenül, önkényesen, haszontalanul, hanyagul járnak el. Így amennyiben a hitelező a kötelezettség esedékességének napjától számított három hónapon belül nem indít keresetet a megbízó ellen, az adott kötelezettség tartalmát képező jogok és kötelességek irányában tanúsított közömbös magatartása, azaz a beavatkozás elmulasztása megszünteti a megbízást. Egyéb körülményekkel való együttes fennforgása esetén a nemtevésnek ez a válfaja a szubszidiáris kötelezettség (megbízás) megszüntetéséhez vezet és határozottságot visz a jogviszony alanyai-

[23] L. *Alekszandrov*, N. G.: Törvényesség és jogviszonyok a szovjet társadalomban, Moszkva, 1955, 98. old.

[24] L. *Kraszavcsikov:* im. 100. old.

nak kölcsönös viszonyába, megszünteti a polgári (gazdasági) forgalom résztvevőinek megkötöttségi állapotát. A hallgatással ellentétben az adott esetben a személy nemtevését a passzív magatartás irányában és e magatartás következményei irányában tanúsított közömbösség jellemzi, sőt néha a tudattalanság állapotához közelálló tájékozatlanság is. A nemtevés ehhez hasonló formái nem károsak a szocialista társadalomra nézve, ezért nincsenek megtiltva, de nem is helyeselhetők.

A nemtevés felsorolt és az azokhoz hasonló formái szabályként társadalmilag szükségesek, mert ezek vagy hasznosak, vagy nem károsak, ezért ezeket el kell ismerni, jóvá kell hagyni, sőt ösztönözni kell; mindenesetre megengedhetők és ezeket nem kell visszaszorítani. Az ilyen nemtevési esetek megfelelnek a szovjet nép, a szocialista társadalom érdekeinek.

Ha a jogszerű nemtevési eseteknek helye lehet, nem lehet ezt mondani a nemtevési jogszerűtlen formáiról. Ezek jogellenesek, következésképpen nem kívánatosak és tilalmazottak. A nemtevés jogszerűtlen formái, amennyiben ezeket előre megfontolt szándékkal valósítják meg, az előírt szabályokkal és cselekedetekkel szemben tanúsított lebecsülő magatartást fejeznek ki, nem veszik figyelembe a társadalmi kapcsolatok fejlődésének normális menetét. Ilyenek a polgári forgalomban előforduló azok a tények, amikor nem tartják be az egyes ügyletekre előírt formákat, amikor törvényellenesen gyakorolják a tulajdonjogot (a ház elidegenítésének elmulasztása a Ptk 107, 108. cikkei, a házrész eladására irányuló szándéknak a társtulajdonosokkal való közlési kötelezettség elmulasztása — a Ptk 120. cikke), a szerződési kötelezettségek nem teljesítése (a Ptk 217, 218. cikkei) stb. A szocialista vagyonjogi szférában, különösen a gazdasági viszonyok terén, ismeretesek a passzív magatartás gondatlan formái is, amelyek — bár nem a kialakult rend irányában tanúsított nyilvánvaló lebecsülő magatartást fejeznek ki, de nem is segítik elő a gazdasági viszonyok észszerű fejlődését, sőt fékezik is a fejlődésüket. A nemtevés ilyen esetei közé lehet sorolni a rossz gazdálkodást, az ellenőrzés hiányát, a hanyagságot és más mulasztásokat. Az ilyen nemtevések tilalmazottak.

A nemtevés eseteinek külön formáját alkotják az emberi magatartás olyan passzív formái, amelyek a tudat részvétele nélkül valósulnak meg és amelyeket objektív tényezők váltanak ki: az olyanok, mint a fáradtság magas foka, az elalvás, a betegség, az ismeretek alacsony színvonala, a tapasztalat teljes hiánya. A nemtevési esetek adott csoportját feltételesen tudattalansági eseteknek nevezhetjük. A nemtevésnek ezeket a formáit meg kell különböztetni a nemtevés olyan egyéb formáitól, amelyek feledékenység, szórakozottság következtében állnak be, amelyeket csökkentett felelősségérzet vált ki vagy a feladat tisztázatlansága és más olyan körülmények, amelyek a személynek az előírt, megkövetelt cselekmény irányában tanúsított szubjektív viszonyától függnek. Ezeket, amint már fentebb erről szó volt, célszerű be nem avatkozási, vagy még pontosabban tudatlansági eseteknek nevezni. Az említett marginális nemtevési formák ilyen elhatárolásának gyakorlati jelentősége átterjed a jogi felelősség területére: a tudattalanság kizárja a tétlen személy felelősségét (bár bekövetkezhetnek más jogkövetkezmények), a hozzá nem értés (tudatlanság) pedig mindig alapul szolgál a felelősség megállapítására. A fentebb kifejtettek alapján a jogi relevanciával bíró nemtevési esetek alábbi osztályozása látszik helyesnek:

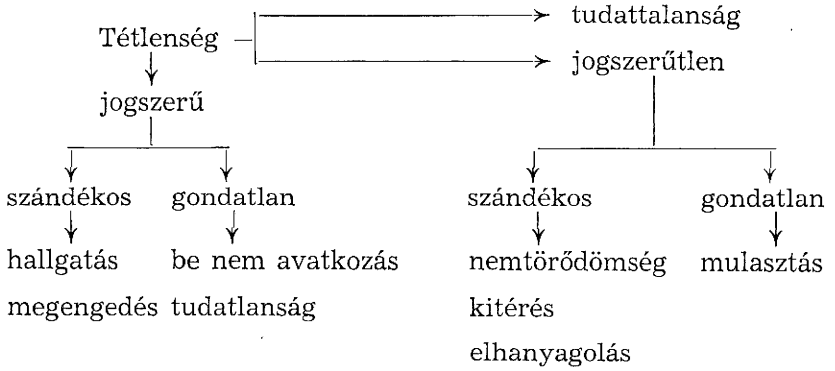

A nemtevési formák felosztásának alapjául el lehet fogadni a jogviszonyok keletkezésében és dinamikájában általuk teljesített funkciót is. Az ilyen ismérv alapján meg kell különböztetni a jogi tények (cselekmények) keletkeztetését maguk után vonó olyan nemtevési eseteket, amelyek: *1.* polgári jogi kapcsolatok keletkeztetését, *2.* megváltoztatását vagy *3.* megszűnését vonják maguk után.

Ezt az osztályozást természetesen nem lehet befejezettnek tekinteni. A kutatási feladatoktól függően a nemtevést más ismérvek alapján is szisztematizálni lehet. A javasolt felosztás azonban, amely a tételes joghoz való viszonyból és az akarati ismérvből, továbbá a nemtevési forma által teljesítendő funkcióból indul ki, feltétlenül célszerű a nemtevés természetének, a polgári jogi jogviszonyok dinamikájában betöltött szerepének és jelentőségének a megértése szempontjából.

Hannanov, R. A.

SZEMLE

A magyar vármegyék helyzete az 1860—1867 években

A vármegyei szervezet az államalapítás óta különleges helyet foglalt el a magyar állami gépezetben. A vármegyei önkormányzat, amely a vidéki körzetek gazdasági, politikai, kulturális és nemzeti sajátosságait konzerválta, 1948. előtt akadályozta az igazgatás központosítását és az állam belső funkcióinak javarészét ellátta. A nemesi vármegyék, a magyar területi önkormányzat tipikus hűbéri intézményei, túlélték a feudális államrendelet és az 1848. évi polgári forradalom után is — a Tanácsköztársaság ideje alatti rövid megszakítással — egészen az országnak a második világháború után történt felszabadításáig fennmaradtak.

A vármegyei közigazgatásnak a kiegyezés után az uralkodó osztályok szükségleteihez való alkalmazása okait és módjait sem a régebbi, sem az újabb jogtörténet nem tanulmányozta; nem kutatta azokat az okokat sem, hogy a főispán hatáskörét az 1861—65. években miért terjesztették ki, és nem vizsgálta azokat az alapvető változásokat, amelyeknek útján 1865—1867. években az újjászervezést előkészítették és amelyek révén az 1870. évi — törvény — hatósági törvényt tető alá hozták.[1] A provizórium és a kiegyezés előkészítésének időszakából származó művek többnyire a politikai harc kérdéseivel foglalkoznak. Csak Csizmadia A. professzor legutóbbi összegező műve világította meg ezeket a kérdéseket, azonban csak — a mű szerkezetének megfelelő — szűkített formában.[2]

Ez a tanulmány elsősorban a bécsi kormány konkrét intézkedései, és ezen intézkedések politikai és adminisztratív előkészítésének tisztázása alapján kíván azokra a szervezeti változtatásokra rámutatni, amelyek a törvényhatósági önkormányzatban az 1860—1867. évek során bekövetkeztek; ezután össze kívánta hasonlítani a vármegyék helyzetét a Bach-korszak, a Schmerling-féle próvizórium és a Belcredi—Majláth kormány alatt és reá akar mutatni azokra a módokra és eszközökre, amelyek útján a vármegyék alkalmazkodtak a polgári állam szükségleteihez, és következtetéseket kíván levonni abból a tényből, hogy Magyarországon a törvényhatósági önkormányzat a kiegyezést követően is fennmaradt és azt nem cserélték fel egy teljes mértékben központosított közigazgatási rendszerrel.

A restaurált törvényhatósági önkormányzat követelményei az 1860—61. években

Az 1859—1861. években Európában új politikai helyzet alakult ki. Olaszországban folytatódott a harc a nemzeti egységért, Finnországban erősödött a forradalmi mozgalom, Varsóban felkelés tört ki és a szélesedő parasztmozgalom nyomására a cári Oroszországban is megszüntették a jobbágyságot. Az olaszországi eredménytelen hadvezetést követően Ausztriában és Magyarországon is kitört a válság. Az 1859. év második felében az abszolutizmus ellen irányuló mozgalom Magyarországon új erőre kapott. A szlovák, ukrán, román és horvát nemzeti mozgalmak fellendülésével párhuzamosan a magyar nemesi ellenzéknek, mint a középbirtokosok, kereskedők, iparosok, vármegyei tisztviselők és az értelmiség politikai képviselőjének sikerült a nemzeti függetlenségi Kossuth-program révén a városi és falusi dolgozók tömegeit elég nagy mértékben aktivizálni.[3]

A magyar arisztokrácia a Bach bukását követő helyzetet saját maga részére akarta felhasználni és a forradalom előtti uralkodó helyzetét akarta visszaállítani. Ennek során nem fordult radikális eszközökhöz, mivel egy erősödő nemzeti tömegmozgalom következményeitől tartott. Az abszolutizmus elleni mozgalomban inkább a domináló helyzet útját választotta, hogy kizárja egy forradalmi megmozdulás lehetőségét és egyúttal a bécsi kormányt engedékenységre késztesse.

Az 1848. évi Alkotmány restaurálását szorgalmazó aktivizált magyar polgári elemeknek és részben a dolgozó tömegeknek az abszolutizmus elleni politikai hangulata az 1860. év folyamán világosan felismerhetővé vált.[4] Ennek következtében a bécsi kormány úgy döntött, hogy a magyar arisztokrácia vezetőivel megegyezésre törekszik és koncessziók segítségével kísérli meg a magyarországi elégedetlenkedőket megnyugtatni. Ennek volt konkrét politikai eredménye az októberi Diploma és az 1848. évi alkotmányos viszonyok felújítása,[5] főként a Magyar Udvari Kancellária és a Magyar Helytartótanács felújítása, a magyar bírósági rendszer és a magyar jogrend, de mindenekelőtt törvényhatósági önkormányzat helyreállítása és a magyar

1 A szövegben említett műveken kívül, hivatkozunk a következőkre: Les reformes adminisztratives en Autriche-Hongrie (Az igazgatási reformok Ausztriában és Magyarországon). Revue des deux Mondes, 1853, 54; *Sălamon*, F.: A megyék kérdéséhez. Tört. észrevételek. Bud. Közlöny, 1867; *Kaindl*, R. F.: Österreichs Neuabsolutismus 1948—1860 (Új abszolútizmus Ausztriában 1849—1860). Öst. Rundschau, 1920.

2 L. pl.: *Kemény*, G.: A Schmerling kormány szelleme. Magyar Sajtó, 1861; Megyei alkotmányos mozgalmak. Adatok történelmünkhöz 1860. október 30-i tól 1861. április 2-ig, mint a nemzetgyűlés megnyitásáig. Pest, 1861; *Salamon*, F.: Magyarország 1849-ben és 1866 után. Pest, 1869; *Friedmann*, O. B.: Zehn Jahre österreichischer Politik 1859—1869 (Az osztrák politika tíz éve, 1859—1869). Tagebuch zur Zeitgeschichte, Wien, 1879; *Engel—Jánosi:* Die Kriese des Jahres 1864 in Österreich (Az ausztriai 1864. évi válság). ČČH Praha, XXXVI. Az új munkák közül: *Lukács*, L.: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867). Budapest, 1955. — jogtörténeti szempontok nélkül; *Szabad* Gy.: Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860—1861). Budapest, 1967; *Csizmadia* A.: A magyar közigazgatás fejlődése. Budapest, 1976.

3 A szlovák nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban: *Vietor*, M.: Prispevok k dejinám uhorského snemu v. r. 1865—1868) (Adalék a magyar országgyűlés 1865—1868. évi történetéhez). Právicke studie, 1. 1958; *Bokes*, F.: Pokusy o slovensko-madarské vyrovnanie v. r. 1861—1868 (A szlovák—magyar kiegyezés 1861—1868. évi kísérletei). Martin, 1941. *Helfert*, J. A.: Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848 (Ausztria története az 1848. évi bécsi októberi felkelés kitörésétől számítva). Prága—Leipzig, 1869—1886; *Biedermann*, H. I.: Geschichte der österreichischen Gesammt-Staats-Idee (Az osztrák összállam eszméjének története). Insbruck, 1889; *Kazbunda*, K.: Archiv č. k. státní rady 1861—1868 (A császári és királyi államtanács levéltára 1861—1868). Prága, 1926.

4 Pl tüntetés 1860. március 15-én G. Farinyák temetésén, amelyen 60 000 ember tüntetett a „nemzeti függetlenségért"; Táncsics Mihály csoportjának tevékenysége, amiért nevezettet 15 évi börtönre ítélték; gróf Széchenyi temetése, Garibaldi ünneplése, stb. L.: A magyar nép története. Budapest, 1935. 361—363. old.

5 Hivatalos szöveg: „Reichsgesetzblatt" 1860, 225. szám, 1860. október 25.; 1860. október 20-i császári manifesztum, 226. szám; a „Monarchia belső államjogi viszonyait szabályozó" 1860. október 20-i császári diploma.

hivatalos nyelv bevezetése. Már 1860. október 30-án kinevezte a császár az új főispánokat[6] és a kabinet magyar tagjait.[7] A Helytartótanácsot az 1723. évi törvény 97, 98, 101. és 102. cikkelyei értelmében állították fel ismét. Elnökéül 1860. november 1-én Majláth Györgyöt nevezték ki, aki egyidejűleg azzal a különleges feladattal rendelkező tárnokmester volt, hogy az ország politikai igazgatását vezesse.[8]

Az újból visszaállított feudális központi hivatalokban a kulcspozíciókat ugyan a magyar arisztokrácia képviselői foglalták el, mindazonáltal kedvezőbb helyzetbe kerültek a középbirtokosok és az ellenzéki Kossuth-párti nemesi intelligencia, akik már korábban a vármegyei szervezetet hagyományosan hatalmukban tartották. A törvényhatósági önkormányzat helyreállítása révén a magyar államigazgatás döntő tényezője jutott a kezükbe, amelynek a segítségével a Deák-féle koncepciók győzelmét a nemzetiségi politika területén is biztosították.

A forradalom előtti magyar államigazgatásban — amint tudjuk — a központi hivatalok semmilyen közvetlen befolyással sem rendelkeztek a vármegyék igazgatására. A Bach által életre hívott állami hivatalok nagy részének megszüntetése, a hadsereg meggyengülése (az olaszországi vereségek) és a népszerűtlen zsandárság elszigetelődése következtében a vármegyei nemesség monopolisztikus hatalmi helyzete újból életre kelt. A bécsi kormány és a magyar arisztokrácia számolt ezekkel a tényekkel, azonban úgy vélték, hogy a törvényhatósági önkormányzatot egy egyszerű kormányrendelet segítségével elfogadható mértékre lehet korlátozni. Ezt a célt szolgálta Vay kancellárnak 1860. november 26-án kelt utasítása, amelyet az új főispánok és adminisztrátorok kaptak. Vay elrendelte, hogy a megyegyűlések azokat az állami hivatalokat, amelyek az adóbehajtásról és a sorozásról gondoskodtak, ne szüntessék meg és vármegyei főügyészeket ne válasszanak; röviden, a vármegyei önkormányzatnak tulajdonképpen csak jövőbeni választások előkészítésére és ellenőrzésére kellett volna korlátoznia a tevékenységét. Hamarosan kiderült azonban, hogy a kancellár utasítását a vármegyék nem respektálták. A főispánok — ugyanúgy mint a múltban — nem tartózkodtak a vármegyéikben, ahol a közigazgatás élére ismét az alispánok álltak és a kormány akaratának érvényre juttatásával szembeszegültek. Ennek következtében a politikai kezdeményezés arra a közgyűlésre hárult, amit az egész vármegyei tisztviselői kar az 1848/49-es forradalmi évek korábbi vármegyei funkcionáriusainak a sorából választott és a kancellári parancs figyelmen kívül hagyásával az állami hivatalokat felszámolták.[10]

A Kossuth-párt hívei által uralt vármegyék tehát nyíltan állást foglaltak az arisztokrácia politikai terveivel szemben és támogatták a visszaállított forradalom előtti központi hivatalok intézkedésével szemben szervezett passzív ellenállást; és ezáltal az 1848. évi Alkotmány helyreállításának a fő szervezőivé váltak. A vármegyék által a kormánnyal szemben indított mozgalom annyira előrehaladt, hogy a polgárok tömegesen tagadták meg a császári hadseregben a szolgálatot és az állami adók megfizetését; a vármegyék az 1848/49. évi forradalmi hadsereg tagjaiból megszervezték saját rendőrségüket. A Bach-rendszer elbocsátott hivatalnokait a városokból és a falvakból kiutasították.

Majláth tárnokmester sem tudta a rendeleteivel a nyugtalanságot lecsillapítani.[11] Vay kancellárnak azt javasolta, hogy bocsássanak ki egy császári leiratot. Ebben az 1861. január 16.-i dokumentumban figyelmeztették a vármegyéket, hogy amennyiben az államhatalom és az igazgatás önkényes gyakorlásával — ami nem illeti meg őket, nem hagynak fel, úgy a császár kénytelen lesz erélyesen beavatkozni.[12] Egyidejűleg elrendelték, hogy:

1. azok a választások, amelyek során emigránsokat és „hazaárulókat" demonstratív módon beválasztottak a törvényhatósági bizottságokba, érvénytelenek;[13]

2. szigorú megtorlással való fenyegetés mellett mindazok a határozatok, amelyeket az adókivetésre és a vármegyei illetékek és beszolgáltatások önálló kiszabására vonatkozóan bocsátottak ki, semmissé nyilváníttatnak;

3. mindazok a határozatok érvénytelenek, melyek az igazságügyi szervek működését és a törvények érvényét gyengítik.[14] Minden olyan kísérlet, amelyik az 1848-as törvények újbóli érvényesítésére vonatkoznak — mivel ezeknek a revíziója az országgyűlés hatáskörébe tartozik — a legszigorúbb büntetésben részesül, mivel „az egyoldalú és az elsietett megoldás az örökös tartományok érdekeit is veszélyeztethetik". A leirat figyelmen kívül hagyása esetén azokat a törvényhatósági bizottságokat, amelyek további ellenállást tanúsítanak, fel kell függeszteni és a megyegyűléseket karhatalommal fel kell oszlatni.[15]

Vay kancellár tudatában volt annak, hogy ezen beavatkozás eredményétől függ a kormányban elfoglalt személyes pozíciója is. Ezért szállt szembe az államtanácsban kollegájával Széchényivel, aki a helyzetnek az arisztokrácia terveivel kapcsolatos veszélyeit felismerte és a vármegyék elleni

6 L. *Berzeviczy* A.: Az abszolutizmus kora Magyarországon, III. Budapest, 1922. 140. old.

7 Goluchovsky kormányában Vay Miklós lett a magyar kancellár, Szögyén László az alkancellár és Széchenyi Antal miniszter.

8 Apponyi György országbíró lett; a császár 1861. január 22-én nevezte ki a hétszemélyes tábla 30 tagját és a következő napon nyitották meg az országbírói értekezletet. A kir. Kúriát 1861. április 3-án nyitották meg, úgyszintén a kir. Táblát Melczer István személynök elnöklete alatt és 1861. május 1-től működtek a vármegyékben az ítélőszékek is.

9 L.: *Vietor:* i. m., 169. old.

10 A vármegyéknek Vay kancellár utasításával kapcsolatos álláspontjára jellemző Károlyinak, Nyitra főispánjának a véleménye: Az 1860. december 10-i pesti közgyűlésre szóló meghívóban azt írja, hogy az utasításokat figyelmen kívül lehet hagyni, mivel „a magyar törvényhatóságok alapelve, hogy az elfogadhatatlan kormányzati leiratokat nem realizálják". Lásd még: *Rogge,* W.: „Österreich von Világos bis zur Gegenwart (Ausztria Világostól a jelenkorig") II. Leipzig—Wien, 1872. 83—84, 97—98. old.

11 *Berzeviczy* A.: i. m. III. kötet, 173. old.

12 A bevezetőben azt írja az uralkodó, hogy „az az elvárása nem teljesült teljes mértékben, hogy egy nemes és politikailag érett nemzetnél az őszinte hozzáállás megfelelő méltányást, igazi megértést és becsületes támogatást fog találni". Lásd: *Rogge:* i. m. 97—98. old.

13 Nem egy vármegyében Kossuth és 1849. évi más emigránsok mellett Garibaldit, Cavourt, Louis Napoleont és másokat is beválasztottak a vármegyei szervekbe. *Rogge:* i. m., III. 97—98. old.

14 Az történt ugyanis, hogy a vármegyék a feudális jogrendet önhatalmúlag újították fel és nyitották meg a vármegyei bíróságokat (megyei törvényszékeket), amelyeket ezután a hadsereg oszlatott fel, ahogyan ez Nyitrán történt. *Berzeviczy:* im., B. III, 171. oldal.

15 Vö.: *Rogge:* i. m. III. k. 97—98. old.

azonnali beavatkozás mellett szállt síkra. Vay azon a véleményen volt, hogy azon elnyomást követően, amelynek Magyarország a Bach-féle abszolutizmus alatt ki volt szolgáltatva, szükséges lenne egy szelepet felnyitni, aminek a segítségével az emberek „kedvükre kikiabálhatják és kitombolhatják magukat". Úgy tűnik, hogy ismerte arisztokrata csoportjának gyenge helyzetét és ezért egy kártyára tett fel mindent: vagy ráijesztenek a Deák-pártra a leirattal, vagy a politikai kezdeményezés a kormányban átkerül az osztrák miniszterek kezébe. Erre utal az a körülmény is, hogy az esztergomi prímás segítségét is kérte ahhoz, hogy a vármegyei nemesség képviselőit győzze meg a leirat figyelembevételének szükségességéről.[16] Ez az akció is eredménytelen maradt. A magyar arisztokrácia az osztrák nagyburzsoáziához fordult és utóbbi javaslatára lett Schmerling államminiszter. A szigorúbb központosításhoz való visszatérés már a Februári Pátensben is felismerhető volt.[17] Ezt követően került sor a magyar országgyűlés összehívására. Az országgyűlési választások megszervezésénél azonban döntő szavuk a vármegyéknek volt, úgy hogy túlnyomó többségben a Deák-párt képviselőiket választottak. Ezzel az 1861. évi országgyűlés kimenetele már előre eldőlt.[18] Még a magyar országgyűlés feloszlatása előtt[19] a kormányban személyi változásokra került sor. Vay-t és Széchényit 1861. június 14-én elbocsátották. Őket Forgách Antal és Eszterházy Móric váltotta fel, ugyanakkor Apponyi országbíró és Majláth tárnokmester ideiglenesen a hivatalukban maradtak.[20]

Miért nem sikerült a kormánynak felügyeletet gyakorolni a vármegyék felett és miért tartott csak alig egy évig a helyreállított törvényhatósági igazolási rendszer?

A kormány az arisztokrácia befolyását és utóbbi a császári hadseregnek magyarországi tekintélyét túlbecsülte; és mind a ketten lebecsülték a Deák-pártba szervezett Kossuth-híveknek a lehetőségeit, különösen a polgári forradalom eszméinek a magyar lakosság jogtudatában rögződött reális erejét, amelyek tovább éltek, mivel a polgári változásokat lépésről-lépésre „felülről" tették teljessé. Egyidejűleg azonban a Deák-párt is elszámította magát, amikor a nemzetiségi politikában konokul ragaszkodott a hajthatatlansághoz. Ezt a rövidlátó politikát annak a történeti jelenségnek a törvényszerűsége igazolta, hogy az a társadalmi erő, amely a polgári állam „nemzeti önállóságáért" harcolt, mihelyt elérte a célját, mint uralkodó osztály azonnal hozzákezd a többi nemzetiség elnyomásához; továbbá, hogy a saját szabadsága alatt az elnyomás „szabadságát" érti. Az adott esetben ez a politika gyengítette a Deák-párt erkölcsi és politikai pozícióit és osztozott a bécsi kormány fölényét továbbra is biztosító felelősségben, amely már az országgyűlési tanácskozások alatt kihasználta a magyarországi nem magyar nemzetiségek elégedetlenségét.

A vármegyék a Schmerling-provizórium alatt az 1861—1865. években

Forgách, az új kancellár az 1861. augusztus 21-i körlevelében felhívta a főispánok figyelmét annak elkerülhetetlenségére, hogy elődjének utasításait tiszteletben tartsák. Mivel Schmerling politikája jóval azt akarta elérni, hogy magyarok a központosítással szemben ne támasszanak ellenállást, a vármegyei önkormányzat teljes felszámolásáról meg nem volt szó.[21]

Forgách saját állásfoglalását azzal indokolta, hogy a vármegyékben a „nem kívánt állapot" csak azért alakult ki, mivel az utasításokat nem vették figyelembe és a választásokra „szélsőséges elemek" nyomása alatt — figyelmen kívül hagyva a jelöltek szakmai ismereteit — került sor és mivel a megyegyűlések ülései „a néptömegek számára hozzáférhetőek voltak, úgyhogy a rendzavarók szenvedélyei lehetetlenné tették a szabad véleménycserét és csak az indulat döntött". És amikor a vármegyék mindehhez még maguknak vindikálták a parlament hatáskörét és egy ellenkormány-félét alakítottak ki, mivel gyakorlatilag minden törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmat ők gyakoroltak, a magasabb szintű rendelkezéseket szabotálják, „így az országban lehetetlenné vált úgy uralkodni, hogy a törvényes szabadságjogok és az ezeket garantáló rend fennmaradjon".[22] A vármegyék hatalmi helyzetének ilyen tartalmú jellemzése után a főispánokat megbízták a következőkkel: *1.* a vármegyei hivatalokat felelősségtudattal rendelkező megbízható személyekkel kell betölteni; *2.* a költségvetést a helytartó tanács elé kell terjeszteni és a dikasztériumokkal, valamint a bíróságokkal szembeni elégedetlenséget meg kell szüntetni; *3.* az országbírói értekezlet elaborátumát be kell tartani és ebben a kérdésben további vitákat nem szabad engedélyezni; *4.* a vármegyei gyűlésekre a tagokon és tisztviselőkön kívül senkit sem szabad beengedni; 5. az adófizetés megtagadására irányuló felhívásokkal fel kell hagyni.[23]

Annak a demonstrálása érdekében, hogy ebben az esetben nem deklarációkról, hanem komoly kormányhatározatokról van szó, Forgách már 1861. augusztus 28-án felfüggesztette a pesti vármegye üléseit és az uralkodó elé egy névjegyzéket terjesztett azokról a sze-

16 Az 1861. január 19-i levél szövege. *Rogge:* i. m. II. kötet, 98. old.

17 A „Reichsgesetzblatt", 1861. 20. sz.: Die Verfassung der österreichischen Monarchie, nebst Beilagen (Az osztrák Monarchia Alkotmánya, mellékletekkel: I. melléklet: Birodalmi képviselet alapelve; 22. sz.: Császári pátens, amely elrendeli az állandó és kiegészített birodalmi tanács felosztását, rendelkezik az Államtanács felállításáról és kihirdeti az utóbbi státutumát.

18 *Vietor:* im. 167., 171. old. Sáros vármegyében a megyegyűlés azon a véleményen volt, hogy a választási cenzust fel kell emelni, hogy ezáltal hatástalanítsák azoknak a szlovák politikusoknak a választási agitációját, akik nem tartoztak a gazdag polgárok közé. *Berzeviczy:* Régi emlékek 1853—1870. Budapest, 1907., 141. old.

19 Forrásszövegek: *Kónyi:* Deák Ferenc beszédei, III. kötet 160—181. old.; *Szögyén:* Emlékiratai, 115. old. Az országgyűlés feloszlatása. Magyar országgyűlési zsebkönyv. I. kötet, Budapest, 1866, 309. old.

20 Forgách helytartó volt Csehországban, Eszterházy követ a Vatikánban. *Berzeviczy:* i. m. III. kötet, 289. old.

21 Az Októberi Diploma a következő rendelkezést tartalmazta: „III. A törvényhozás minden más tárgyát (vagyis, amelyek nem tartoznak a Birodalmi Tanács hatáskörébe) az érintett országgyűléseken és ezekkel, éspedig a magyar Koronához tartozó királyságokban és országokban a *korábbi alkotmányaik* (kiemelés a szerzőtől) értelmében... kell elintézni. Mivel az alsóház nagyobbrészt a vármegyék képviselőiből állt, akiket a megyegyűléseken választottak meg és láttak el utasításokkal, a vármegyei szervezetnek formailag hatályban kellett maradnia.

22 L.: *Rogge:* i. m. II. kötet, 149—153.

23 A szöveget a „Pesti Napló" című napilap 1861. szeptember 5-i száma közölte.

mélyekről, akiknek az engedetlen vármegyékben, mint királyi biztosoknak a főispánokat fel kellett váltaniuk.

Említésreméltó, hogy ezen intézkedések ellen egy olyan magas beosztású állami funkcionárus emelte fel a szavát, akitől ezt legkevésbé lehetett várni: Majláth tárnokmester a magyar helytartótanács elnöke 1861. augusztus 29-én felirati formában foglalt állást. Tiltakozását az 1861. augusztus 31-i leirattal elutasították. Szeptember elején a királyi biztosok katonai beavatkozás melletti fenyegetőzéssel feloszlatták a pesti városi tanácsot és a vármegyegyűlést. Mivel a többi vármegye ennek ellenére sem nyugodott meg, a kancellár 1861. október 27-től kezdődő hatállyal minden törvényhatósági szervet és gyűlést betiltott és a vármegyék élére királyi biztosokat állított. Ezt a rendelkezést nem respektálták teljes egészében és Majláth sem értett egyet ezzel a megoldással. Még egyszer felemelte a szavát és az ellen is tiltakozott, hogy a császári tisztviselőket, amennyiben Magyarországon teljesítettek szolgálatot, a katonai bíróságok védelme alá helyezték.[24] A kormány azonban nem engedett. Majláth lemondott és 1861. november 3 án tisztsége alól felmentették anélkül, hogy kegyvesztett lett volna. Négy év után visszatért a kormányba, hogy mint magyar kancellár megváltozott körülmények között megismételje Forgách intézkedéseit.[25]

Fel kell tételeznünk, hogy Majláth a vármegyei önkormányzat korlátozásával és tisztviselői karának felváltásával alapjában véve egyetértett. Hiszen a választott tisztviselők minden tiltakozás nélkül adták át állásukat a biztosok által kinevezett új tisztségviselőknek.[26] Majláth ismerte továbbá a Forgách által előkészített 1861. október 21-i javaslat tartalmát. Arról is tudomása volt, hogy mérlegelni fogják a helytartó tanács működésének a felfüggesztését és ennek következtében számára a kormányban átmenetileg semmilyen hely sem fog rendelkezésre állni; és éppen ezért politikai jövője érdekében célszerűnek találta, hogy az exponált funkcióból saját elhatározása alapján vonuljon vissza. Így terjedt el az a hír, hogy hivatalából felmentették, mivel Deák híveinek vármegyei politikájával szimpatizált.

Az említett kancellári javaslathoz olyan terveket csatoltak, amelyek révén életrehívták volna az új rendszert, így különösen a főispánok és a biztosok részére szóló utasítástervezetet az új törvényhatósági szervezetre és az új tisztviselők részére szóló eskümintára vonatkozóan.[27] A helytartótanácsnak mint kollektív szervnek feloszlatását, a helytartó kinevezését, a törvényhatósági szervek feloszlatását, a katonai bíróságok kibővített hatáskörét, valamint az új vármegyei szervezetet „ideiglenesnek" minősítették, hogy az Októberi Diploma elveibe ne ütközzenek. A minisztertanács 1861. október 27-én megtárgyalta a javaslatokat és a legközelebbi — 1861. november 1-i — ülésére az új helytartót, Pálffy Móric tábornokot is meghívták, akinek 1861. november 5-én a bizalmas végrehajtási instrukciókat átadták. Ugyanezen a napon közzétették a „Provizórium" bevezetésére vonatkozó császári határozatot.[28]

Vizsgálódásaink szempontjából a legnagyobb jelentősége az „ideiglenes" törvényhatósági szervezetre vonatkozó instrukciónak van. Ez ugyanis az alapja a vármegyék összehasonlításának az 1861 előtti, illetve az 1865 utáni helyzettel.[29]

A főispán, illetve az adminisztrátor és a kormánybiztos hatásköre gyakorlatilag felöleli a megyegyűlés, a törvényhatósági bizottságok és a választott tisztviselői kar teljes hatáskörét. Ő a kormánynak a vármegyében működő legmagasabb igazgatási szerve, nem képviselője az uralkodónak, de nem is képviselője annak a politikai vezetésnek, amely a helytartót illette; ő most egy kormányhivatalnok, aki közvetlenül a magyar udvari kancellárnak és a magyar helytartónak van alárendelve.[30] Ebben a funkcióban a vármegyében egyedül van feljogosítva a következőkre: *1.* a közigazgatást, annak valamennyi területén az igazságszolgáltatást, az adóügyeket irányítani és ellenőrizni;[31] *2.* a korábban megválasztott tisztviselőket felmenteni, új tisztviselőket kinevezni, a segédhivatali személyzet és az alkalmazottak foglalkoztatásáról dönteni; [32] *3.* a megüresedett állásokra szolgabírákat és lemondott választott bírákat kinevezni. A vármegyei bíróságon elnökölni, vagy magát az alispánnal képviseltetni és arról gondoskodni, hogy megtartsák az országbírói értekezlet határozatait;[33] *4.* az egyenes adóztatás kérdéseiben ugyanazt a hatáskört gyakorolni, amelyet a Bach-korszakban a vármegyei hatóságok vezetői gyakoroltak, ide értve a pénzügyi tisztviselők feletti rendelkezést is;[34] *5.* gondoskodni a közrend és közbiztonság fenntartásáról és a helytartó részére idevonatkozóan rendszeresen jelentést tenni;[35] *6.* a felsőbb hatóságok rendelkezéseinek közzétételét és végrehajtását saját felelősségük mellett elrendelni;[36] 7. mint kormánytisztviselőnek kötelessége, hogy az össz-monarchia közös érdekeit érintő minden ügyben közreműködjék és beavatkozzék;[37] 8. az igazgatás, a jogszolgáltatás és az adóbeszedés menetéről bármikor tájékoztatást kapni és szükség esetén saját hatáskörében, vagy a fel-

[24] Az 57. sz. rendeletről van szó: az Államminisztériumnak és a Hadügyminisztériumnak 1861. május 17-i rendelete a katonai bíráskodás hatáskörének a magyar Királyságban alkalmazott császári és királyi polgári állami hivatalnokokra és alkalmazottakra, valamint a császári és királyi pénzügyőrségre való kiterjesztéséről. Reichsgesetzblatt, 1861. május 22-i, XXVIII. szám.

[25] *Berzeviczy:* i. m., III. kötet, 341—351. old.

[26] *Berzeviczy:* Régi emlékek, Budapest, 1907. 162—163. old.

[27] Javaslat a Magyarországon, a rendezett állapotok helyreállítása végett teendő intézkedések tárgyában. Ez a dokumentum az Országos Levéltárban, Budapesten K. E. 738. nyilvántartási szám alatt valószínűleg 1956-ig meg volt. Az utasítást Majláth György magánlevéltárában talált. annak a példánynak az alapján dolgozzuk fel, amelyet jelenleg a Bratislava-i Szlovák Állami Központi Levéltárban őriznek.

[28] A szöveg a Magyar Országgyűlési Zsebkönyv I. kötetében (Pest, 1866) a 311. oldalon; a Pesti Napló 1861. november 8-i számában olvasható. A bizalmas utasítások a bécsi Haus-Hof und Staats Archiv őrizetében vannak. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1861. november, 747. száma alatt. Pálffy gróf volt Pozsonyban az I. csendőrezred parancsnoka.

[29] Ezt a dokumentumot a jogtörténeti irodalomban eddig nem kellő mértékben elemezték. A német változatot vettük alapul, amelynek kelte: 1861. november 5. volt; a magyar szövegen nincs keltezés, mivel ez valószínűleg fogalmazvány. A további lábjegyzetekben a dokumentumot az „I(Fo)" rövidítéssel jelöljük.

[30] I/Fo — 1. pont.

[31] I/Fo — 3. pont.

[32] I/Fo — 4. pont.

[33] I/Fo — 11. pont.

[34] I/Fo — 12. pont.

[35] I/Fo — 13. pont.

[36] I/Fo — 14. pont.

[37] I/Fo — 15. pont.

sőbb hatóságok segítségével a szükséges intézkedéseket megtenni, illetve erre vonatkozóan javaslatokat előterjeszteni.[38] Ezen széles hatáskör következtében a legjelentősebb forradalom előtti vármegyei tisztviselők önállósága, főleg az alispán és a szolgabíró hatásköre gyakorlatilag felszámolásra került; ezek egyszerűen végrehajtó szervekké degradálódtak.[39]

Az instrukciók gondoskodtak arról is, hogy a vármegyék önállósága pénzügyi szempontból is megszűnjön. Azokat a beszolgáltatásokat, hozzájárulásokat, a házi adókat stb.-t, amelyeknek bevételeiből korábban a vármegyék kiadásait fedezték, megtiltották. A vármegyék kiadásait a vármegye vezetője által előterjesztett és a helytartó által jóváhagyott költségvetési terv alapján az állampénztárból fedezték.[40]

Ilyen körülmények között nem volt könnyű felelősségtől áthatott és kellően képzett munkaerőket a vármegyék igazgatásában, valamint az igazságszolgáltatás területén megüresedett állásokra alkalmazni. A magyar nemesi intelligencia a Deák-párt sugallatára inkább a passzív rezisztenciába vonult, semhogy a központosító kormányzatot támogassa. Mint mindig, most is voltak kivételek, de azok a személyek is, akik reá voltak utalva egy állami hivatalnok fizetésére, többnyire csak nehezen szánták rá magukat, hogy a meg nem koronázott királynak hűséget esküdjenek és eskü alatt kötelezzék magukat arra, hogy semmilyen „titkos" — vagyis kormányellenes — szervezetbe nem fognak belépni.[41]

A vármegyék vezetőinek többségét az egykori megyei törvényszékek elnökei és bírái közül nevezték ki, akiket a Bach-korszak bukása után nyugdíjaztak és Magyarországon laktak.[42] Az alacsonyabb állásokat (alispánokat, szolgabírókat, jegyzőket és községi bírókat) nem az eltávolított Bach-rendszerbeli tisztviselők közül, hanem főként olyan emberekből választották ki, akik magas fizetésért hajlandók voltak a vármegyék ellenséges környezetében ideiglenesen szolgálatot teljesíteni. A bel- és külföldi származású hivatalnokok illetménykedvezményeit az említett instrukciók garantálták,[43] míg személyes biztonságukat a katonai bíróságok oltalmazták.[44] Ezen okokra visszavezethetően elhúzódott az új tisztviselők toborzása és a rendszer szempontjából megbízhatatlan emberek kicserélése. Ezért az addigi törvényhatósági tisztviselőknek meghagyták, hogy maradjanak a helyükön és dolgozzanak mindaddig, amíg új tisztviselőkkel le nem váltják őket.[45]

A szabad királyi városok hatáskörüket az illetékes királyi biztos, illetve főispán felügyelete alatt gyakorolták. A beosztott városi tisztviselők kinevezésénél a polgármesternek korlátozott rendelkezési jogot meghagytak.[46]

Az instrukció utolsó pontja hangsúlyozza az elrendelt intézkedések átmeneti jellegét és a körülmények megnyugvása esetére bizonyos enyhítést ígér az önkormányzati szervek hatásköre területén. Egyebekben a katonai körzetek irányításával megbízott kormányszerveknek is gondoskodniok kellett a felsorolt előírások betartásáról.[47]

Mivel az önkormányzat megszüntetése elleni tiltakozási hullámok nem csillapodtak le[48] és a vármegyékből tömegesen tettek feljelentést a vármegye vezetői ellen, hogy kompromitálják és leváltsák őket[49] és a vármegyei közigazgatás a szakképzetlen és korrupt tisztviselők[50] hibájából nem működött, olyan intézkedéseket hoztak, amelyeknek azt a látszatot kellett volna kelteniök, hogy az élet a vármegyei közigazgatásban nem szűnt meg és hogy a „provizorikus abszolutizmus" fokozatosan enyhül. Ilyen volt például a magyar udvari kancellária 1862. április 13-i rendelete, amellyel megbízták a vármegyék vezetőit, hogy a tisztviselőkkel időről időre nyilvános tanácskozásokat tartsanak és az aktuális vármegyei igazgatási problémákat tárgyalják meg.[51]

Amennyiben a vármegyéknél az 1850—1865 évek során bekövetkezett változásokat összehasonlítjuk, az alábbi következtetést vonhatjuk le: a Bach-korszakban a vármegyék felesleges tényezők voltak a kerületek és a járások között, minden konkrét hatáskör nélkül, amelyek egyáltalában nem illettek be a korszak államigazgatásának egységes birodalmi szervezeti rendszerébe; ezeket csupán a magyarországi hagyományokra való tekintettel tartották fenn. A törvényhatósági autonómia megszüntetése mellett jellemző volt a vidéki közigazgatásra az olyan állami hivataloknak felállítása, melyek függetlenül működtek azoktól a kerületektől, vármegyéktől és a járásokról, amelyekben a székhelyük volt és részben — mint például a pénzügyi és katonai hatóságok, az építésügyi és iskolai hatóságok, közvetlenül a központi kormányhatóságoknak voltak alárendelve. Ilyen módon a hagyományos magyar vidéki közigazgatást alapvetően megváltoztatták és számottevő központosítást értek el. Az a tény azon-

38 I/Fo — 17. pont.

39 I/Fo — 16. pont ezt a tényt erősíti meg: „Mivel a vármegye igazgatása és az egyes hivatalnokok és alkalmazottak feletti főfelügyelet a vármegye vezetőjére tartozik, minden egyes fontosabb eseményt az alispánokon keresztül, illetve az alispánok részére a szolgabírák útján kell vele haladéktalanul közölni".

40 I/Fo — 10., 9. és 12. pontok.

41 Az esküminta legutolsó mondata: „Valamint pedig jelenleg Ő cs. és kir. apostoli Felsége birtokainak határain belül vagy kívül, semmi titkos társaságnak, titkos szövetkezésnek tagja nem vagyok, úgy jövendőre is magamat semmi ilynemű szövetségbe, semmi szín alatt sem avatom. Isten engem úgy segéljen . . ."

42 Névjegyzékük a Pesti Napló 1861. november 13-tól december 11-ig megjelent számaiban olvasható.

43 I/Fo — 8. pont.

44 Az új hivatalnokoknak a katonai bíróságok útján történő védelmét a kancellárhoz intézett, 1861. november 5-én kelt császári kézirat a következőkkel indokolta: „. . . mivel a magyar törvényhatóságoknak engedetlensége és a rendezett állapotok megteremtésére irányuló bármilyen kibocsátott rendszabállyal szembeni, a lázadás határait súroló nyílt ellenszegülése a közrend fenntartását rendkívül veszélyes mértékben fenyegeti, ugyanakkor a hatóságok a jelenlegi intézményeik kereteiben és a büntetőtörvények jelenleg szokásos alkalmazása mellett az ilyen sajnálatos támadásokkal szemben védelemben ne részesülnek és nem képesek az elburjánzott engedetlenségen úrrá lenni". *Rogge:* i. m. III. kötet, 149—153. old.

45 I/Fo — 6. pont.

46 I/Fo — 2. pont.

47 I/Fo — 18. pont.

48 A kir. Kuria és elnöke Apponyi ezen intézkedések ellen 1861. november 7-én felszólalt; a kormány az osztrák illeték- és ipar törvénynek Magyarországra vonatkozóan 1861. december 11-i hatállyal történő felújításával válaszolt. *Rogge:* i. m., II. kötet, 152—153. old.

49 Jelelmző volt a Sáros vármegyében előfordult eset, ahol a kuriális bérlők sztrájkmozgalmának a kitöréséért a földbirtokosok Johann Hlavácsot a császári adminisztrátort tették felelőssé. OL. Bp. No. KEI 534, 547, 587, 639. — Pesti Napló, 1862. április 20.

50 Vesd össze: *Toldy* I.: A kiegyezés okmánytáras története. Budapest, 1867. 13. old.

51 *Berzeviczy:* i. m., III. kötet, 406. old.

ban, hogy a vármegyéket mint területi igazgatási szerveket nem oszlatták fel teljes egészükben és a vármegyék, valamint a járások határai lényegében változatlanok maradtak és maguk a kerületek tulajdonképpen egészükben megmaradt korábbi vármegyékből álltak, a járások élén pedig javarészt bírói hatáskörrel rendelkező hivatali főtisztviselők álltak, mindez megkönnyítette a vármegyék 1860. évi automatikus visszaállítását.

1860—1861. években a vármegyei önkormányzatot az 1848-as keretben állították vissza; a korábbi vármegyei tisztviselői kar (alispánok, szolgabírák, jegyzők stb.), akiket a katonai diktatúra és a Bach-rendszer alatt nem távolítottak el, illetve nem haltak ki, hanem mint a magyar uralkodó osztály alkotó elemei ott maradtak a vármegyékben, a megyegyűlések és a törvényhatósági bizottságok segítségével, minden nehézség nélkül felszámolták a Bach által hivatalba iktatott tisztviselőket és tekintet nélkül az állami hivatalokra, a vármegyékben — ugyanúgy mint 1848-ban — a teljes végrehajtó hatalmat és az igazságszolgáltatást gyakorolta.

A vármegyéknek a helyzete a további fejlődés szempontjából az 1860—1865. években az önkormányzat ismételt megszüntetése ellenére alapjában véve kedvezőbb volt. Mindenekelőtt a vármegyék — ugyanúgy mint 1848-ban —, a vidéki közigazgatás legmagasabb fokú területi egységei lettek. Másodszor a választott törvényhatósági szervek hatáskörét csak átmenetileg ruházták át a vármegyék vezetőire, úgy hogy egy jövőbeni restauráció feltételei adottak voltak. Harmadszor, a személyi állomány felváltása nem sikerült olyan mértékben, mint 1850-ben és az újonnan beállított hivatali kart könnyen el lehetett távolítani. Végül, felújították az igazságszolgáltatás és a közigazgatás egybeolvasztását és ennek révén helyreállították a vármegyei igazságszolgáltatásnak a magyar viszonyokra jellemző sajátosságait és megerősítették a törvényhatósági igazgatás jövőbeni reaktiválásának az előfeltételeit.

A provizórium alatt a vármegyék ugyan kicsúsztak a Deák-párt kezei közül és azokat nem tudta saját céljai számára felhasználni. Másfelől ezeket a bécsi kormány nem szüntette meg teljesen. Utóbbi abban reménykedett, hogy az Októberi Diplomában és a Februári Patensben lefektetett Schmerling-féle koncepció mégis érvényesülni fog. A kormányellenes tevékenység megbénítását követően a bécsi kormány annak révén is fokozott nyomást fejtett ki a magyarokra, hogy kihasználta az elnyomott nemzetiségeknek, a szlovákoknak, a románoknak, ukránoknak, horvátoknak jogos követeléseit.[52] A Deák-párt azonban ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, amely saját szemszögéből a bécsi taktika gyengéit és ellentmondásait helyesen mérte fel. Ez abban nyilvánult meg, hogy a kormány, amely Ausztriában és Csehországban egy központosított rendszert vezetett be, azt a fenyegetést, hogy a magyarokat egy föderáció keretében a birodalmi tanácsba be tudja vonni, nem vette komolyan. A Deák-párt helyesen számított. Nagyon hamar kiderült, hogy a bécsi kormány a nemzetiségek harcát csak eszközként használja fel és hogy a számukra nyújtott további támogatást abban a pillanatban meg fogja tagadni, amikor kiderül, hogy az osztrák állam nagyhatalmi helyzete a magyar földbirtokosokkal, finánctőkével és vállalkozókkal való kiegyezés nélkül nem tartható fenn. Az utóbbiak ugyanis egyáltalában nem voltak az ellen, hogy közös osztályérdekeiket egy közös állam keretei között azon feltétel mellett biztosítsák, hogy politikai és gazdasági egyeduralmuk, és mindenekelőtt a nem magyar nemzetiségek elnyomása, valamint valamennyi magyarországi dolgozó kizsákmányolása fennmarad. Ezért hirdette meg Deák a passzivitás jelszavát. Forgách kancellár felismerte a Schmerling-féle koncepció ingatag voltát és azon fáradozott, hogy meggyőzze az uralkodót annak szükségességéről, vegye fel a tárgyalásokat újból a magyarokkal.[53] A magyarok politikai passzivitásának kellemetlen hatása végül is a gazdasági adottságok következtében meggyengült; az 1863—1864 évek kedvezőtlen terméseredménye a magyarországi középbirtokosok többségét anyagilag a tönk szélére juttatta. Nem várhattak egy osztrák kezdeményezésre tovább és saját maguknak kellett kifejezésre juttatniok készségüket jelentős engedményekre vonatkozóan, hogy a gazdasági és politikai tevékenységük kilátásait megjavítsák. A kompromisszumos megoldás feltételei, a kiegyezés beértek.

A vármegyék Belcredi—Majláth kormány alatt az 1865—1867 években

Az uralkodónak 1865. június 8-án kelt határozatával a magyar helytartótanács ideiglenesen felfüggesztett hatáskörét visszaállították és ezáltal megteremtették azon előírások novellizálásának a feltételeit, amelyekkel a provizórium idején a vármegyei vezetők hatáskörét szabályozták. 1865. június 20-ával megszüntették a katonai bíróságok kibővített hatáskörét.[54] 1865. szeptember 1-én egy új kormány kinevezésére került sor leirat kelte: 1865. augusztus 26.), amelyben a lelépő Schmerling helyett, Belcredi államminiszter, Majláth György magyar udvari kancellár, Sennyei Pál tárnokmester és egyben a magyar helytartótanács elnöke lett.[55]

Még a leirat nyilvánosságra hozatala előtt[56] Majláth kancellár olyan intézkedéseket hozott, amelyeknek célja a vármegyék újjászervezési folyamata nyugodt menetének és ezeknek a választások során történő felhasználásának biztosítása volt. A közvélemény azt várta tőle, hogy a vármegyék és a városok teljes hatáskörét azonnal vissza fogja állítani. Azonban az 1860-as tapasztalatokon okult Majláth egy másik utat választott. Megakadályozta, hogy egy olyan

52 Vesd össze: *Vietor:* i. m. Az erdélyi románok 1866. október 3-i petíciója és az ezzel kapcsolatos irodalom.

53 Nem várta be Schmerling távozását; 1863. végén hivatalától felmentették.

54 Reichsgesetzblatt, 1865. június 20-i 36. sz.; a Hadügyminisztérium 1865. június 11-én kelt rendelete, a Magyar Királyságban az 1861. május 15-én kelt legfelsőbb Elhatározás és az 1861. november 5-én kelt legfelsőbb kézirat alapján kivételesen aktivizált katonai bíróságok megszüntetéséről. Lásd a 44. jegyzetet.

55 A komány többi tagjai: Larisch-Mönich pénzügyminiszter, Kamers igazságügyi miniszter, Wüllerstorff kereskedelmi miniszter, Frank hadügyminiszter, Mensdorff külügyminiszter, Eszterházy tárcanélküli miniszter. Haller erdélyi kancellár, Mažuranič horvát bán voltak.

56 Reichsgesetzblatt, 1865. évi 89. sz.: 1865. szeptember 20-i császári pátens, amely a birodalmi képviseletről rendelkező és 1861. február 26-án kelt császári pátenssel kihirdetett Alaptörvény hatályát felfüggesztette.

politikai mozgalom bontakozzék ki, amely a kiegyezés feltételeire vonatkozóan a Bécs és Pest közötti bizalmas tárgyalásokat és ezeknek a magyar országgyűlésben való megvitatását fenyegethette volna.

A látszat az volt, mintha a provizórium alatt bevezetett rendszer teljes egészében fennmaradna.[57] Mégis — de facto — alapvető változtatásokat vezettek be. Hasonlítsuk össze az 1861. és 1865. évi szervezési intézkedések tartalmát és értelmét.

1. A vármegye vezetőjének hatásköre kibővült: nem csupán a vármegye legmagasabb rangú igazgatási tényezője, hanem annak a politikai vezetésnek az élén is áll, amely 1865 előtt a helytartó és a katonai parancsnokok kezeiben összpontosult; csak a magyar helytartótanácsnak felelős közvetlenül; a központosítás tehát mérséklődött.[58]

2. Másrészt a vármegye vezetőjét nem bízták meg többé az adóügyek közvetlen irányításával és ellenőrzésével,[59] nem volt felettese a vármegyei pénzügyi hatóságoknak, amelyek többé nem állnak kapcsolatban a vármegyei igazgatási rendszerrel. A főispánnak ugyan továbbra is gondoskodnia kell arról, hogy az adókat kellő időben befizessék, azonban őrködnie kellett az adófizetők érdekei felett is.[60]

3. A vármegye vezetője továbbra is gondoskodik a közbiztonságról és a személyi biztonságról, és a közrendről, de nem csak mint a rendőrség elöljárója, hanem mint az új kormánypolitika végrehajtója is, amely a lakosság bizalmát kívánja megnyerni. Éppen ezért átgondolt és tapintatos hivatalvezetéssel gondoskodik „az anyagi jólét előmozdításáról", az ipar, a kereskedelem, a kultúra, a jobb egészségügy fejlesztéséről. A vármegyét „a határozottság és mértékletesség megfelelő összekapcsolásával" vezeti és felettes hatóságait tájékoztatja a szükséges közbelépésekről, valamint a politikai jellegű fontosabb eseményekről[61].

4. Mivel a katonai bíróságok kibővített hatáskörét megszüntették, most a főispán kapta azt a megbízást, hogy „a tulajdon és a személyes biztonság fokozott veszélyeztetése" esetén katonai közbelépést rendelhessen el. A hadsereg felett ezekben az esetekben a főispán saját mérlegelése szerint rendelkezik, nem pedig a katonai parancsnok[62].

5. A vármegye vezetőjének az igazgatás, a jogszolgáltatás és az adóbeszedés terén gyakorolt ellenőrzési joga változatlan maradt.[63]

6. Az igazságügyi igazgatás területén a főispán hatásköre kibővült. A vármegyei bíróságok visszaállítása után az országbírói értekezlet ideiglenes szabályainak keretében az „igazságszolgáltatás gyors és objektív menetének biztosítása" céljából eljárási szabályokat bocsáthat ki és felügyeletet gyakorolhat a börtönök igazgatása felett. A megyei bíróságok, a gyámhatóságok ülésein, valamint a számvitel ellenőrzésével kapcsolatos üléseken elnökölhet.[64]
súlyt kapna.[65]

8. A főispánnak az a joga, hogy alkalmazottakat bocsásson el, illetve vegyen fel, lényegesen megváltozott. Az az alapelv, hogy a korábban megválasztott hivatalnoki kart új, megbízható tisztviselőkkel kell felváltani, többé már nem érvényesült. Az új instrukció az volt, hogy a vármegyék új törvényhozási szabályozásáig a főispánok a megüresedett állásokat csak ideiglenes jelleggel, ne véglegesen töltsék be. Az alispán helyettesének a kinevezésekor tárnokmester egyetértését kellett beszerezni. Ezáltal ennek az igen régi hagyományokkal rendelkező vezető tisztviselőnek a jelentősége újból hangsúlyt kapott. A főispán továbbra is felfüggeszthetett tisztviselőket és a fegyelmi eljárásra vonatkozó szabályok keretén belül őket elbocsáthatta. Tehát nem proklamálták, hogy a provizórium hivatalnoki karát el kell bocsátani. Ezt azonban „de facto" a nyilvánosság kizárásával leváltották, a kancellár bizalmas utasításai alapján, amelyekről még említést fogunk tenni.[66]

9. A tisztviselők illetményei tekintetében a provizórium alatti előírások maradtak érvényben.[67]

10. Amikor az új hatalmi rendszer a vármegyékben megerősödött, szeptember második felében közzétették az országgyűlési választásokra vonatkozó instrukciókat. Ezekben az instrukciókban a szabad királyi városok helyzetének megváltozásáról nem esik szó. A főispán többé már nem köteles az olyan ügyek megoldásában közreműködni, „amelyek az összmonarchia közös érdekeit érintik", amint ezt 1861-ben feladatává tették[68], figyelemmel arra, hogy mint a magyar állam egyik tisztviselőjének új politikai helyzete volt.

Mielőtt az új vármegyei szervezetet globálisan értékelnénk, meg kell még világítanunk a kancellárnak 1865. augusztus 20-án kelt bizalmas utasításait, amelyek útján a vármegyék vezetőit a kormány politikai irányvonaláról a kiegyezési tárgyalások utolsó szakaszában a vármegyéket érintő részében tájékoztatták.[69] A kormány elhatározta, hogy a kiegyezést a magyar országgyűlés döntése útján fogja megvalósítani. Ezzel az alapelvvel a Deák-párt vezetősége is egyetértett. Ennek az alapelvnek az értelmében Majláthnak — ahogyan ezt a főispánokkal közölte — a függőben lévő közjogi kérdéseket úgy kellett előkészítenie, hogy „Magyarország alkotmányos és történelmi jogai összhangban maradjanak az egész birodalom nagyhatalmi helyzetével", továbbá, hogy a Habsburg dinasztiának az örökös tartományokhoz fűződő és a „Pragmatica Sanctio"-ban lefektetett kapcsolatai a jogok, a kötelességek és érdekek kölcsönös figyelembevétele mellett az adott körülmények és szövetségek szem előtt tartásával, testvéri szeretetben fokozatosan erősödjenek". Ez volt röviden a kiegyezés alapelve is.

A szükséges intézkedések valóraváltása során azonban nehézségek merültek fel. Ezek a magyarországi államigazgatás tényleges

57 A magyar kormányzat főelveit szabályozó általános közigazgatási és ügykezelési pontozatok: *Toldy* I.: i. m. Budapest 1867, 127. old. A további szöveget az „I/Ma" övidítéssel jelöljük.
58 I/Ma — 1. pont. V. ö. a 30. és 47. lábjegyzetekkel.
58 I/Ma — 1. pont. Vö.: a 30. és 47. zettel.
60 Vö.: a 31. lábjegyzettel.
61 I/Ma — 3. pont. Vö.: 35. jegyzet.
62 I/Ma — 4. pont. Vö.: 44. jegyzet
63 I/Ma — 5. pont. Vö.: 38. jegyzet.
64 I/Ma — 6. pont. Vö.: 33. jegyzet.
65 I/Ma — 7. pont. Vö.: 36. jegyzet.
66 I/Ma — 8. pont. Vö.: 32. és 39. jegyzet.
67 I/Ma — 9. pont. Vö. 40, 43. jegyzet.
68 I/Ma — 10. pont. Vö. 37. jegyzet.
69 Szöveg: *Toldy I.*: i. m. 123—126. old.

helyzete és az 1848 évi jogfolytonossággal kapcsolatos magyar követelések közötti ellentétekből származtak. Mivel ezen követeléseknek megfelelő szabályozásnak csak törvényhozási úton — tehát nem úgy, mint 1860-ban — lehetett eleget tenni, Majláth feltételezte, hogy a politikai közvélemény „felismerve a közös feladat sorsszerű jelentőségét és számolva a rendkívüli körülményekkel, amelyeket veszélyes megrázkódtatások nélkül nem lehetne megváltoztatni, a kormánnyal szembeni bizalomteljes jóindulattal lehetővé teszi az országgyűlési tanácskozások nyugodt megnyitását". Más szóval: nincs szó nagy újjászervezésről, hanem kifelé minden — mint eddig — úgy marad és a kompromisszum feltételeit a nyilvánosság részvétele nélkül a kormánnyal való együttműködés mellett — amely tulajdonképpen a kiegyezést készíti elő és ezért méltó a bizalomra —, fogják valóra váltani.

A tervbe vett eljárás kereteiben mindenekelőtt két kérdést kellett megoldani: Erdélynek Magyarországgal való egyesítését[70] és a vármegyei szervezet szabályozását, mindenekelőtt a Deák-párt választási győzelmének biztosítása érdekében. Az első kérdéssel a magunk részéről ebben a tanulmányban nem foglalkozunk. Ami pedig a vármegyék helyzetét illeti, Majláth arra az elhatározásra jutott, hogy nem proklamál semmilyen új „provizóriumot" és nem tárgyal semmilyen „átmeneti megoldásról". Külsőleg a vármegyék a Schmerling által adaptált formában maradjanak fenn és az újjászervezés csak olyan változásokra korlátozódjék, amelyek „az általános jólét és az állami szolgálat érdekében elkerülhetetlenek". Majláth ennél a személyi elbocsátásokra gondolt. Mivel a hivatalos instrukciókban a személyzeti politikát csak elkendőzve említették, a főispánoknak bizalmas utasításokban hagyták meg, hogy azokat a tisztviselőket, akik „elégtelen képességeik, szorgalmuk vagy tapintatos magatartásuk hiánya következtében nem méltóak a bizalomra, vagy nem működnek pártatlanul", el kell bocsátani, vagy „hazafiakkal", azaz bevált régi magyar vármegyei nemesi tisztviselőkkel kell helyettesíteni.[71]

Ennek során a főispánoknak bizalmasan meghagyták, hogy a szóban forgó személyi változtatásoknál az instrukcióban előírt eljárást ne tartsák be.[72] Elegendő az elbocsátandó és a javaslatba hozott új tisztviselők névjegyzékét jóváhagyás végett a tárnokmester elé terjeszteni.

A vármegyéknek a felhasználásával kapcsolatos hivatalos politikai és jogi szempontok abban a formában, ahogyan arról már szó volt, világosan kitűnik Majláth utalásából: úgy nyilatkozott, hogy „azoknak az embereknek az aggályait, akik a törvényhatósági önkormányzat azonnali és maradéktalan érvényesítésére törekednek, a főispán azzal az ígérettel tudja eloszlatni, hogy a kormány a vármegyéket ugyan a magyar Alkotmány egyik „legértékesebb gyöngyszemeiként" ismeri el, de éppen ezért kell megakadályozni azt, hogy azok a törvényhozási út megkerülése útján és az elkerülhetetlenül szükséges előfeltételek nélkül szenvedélyes megrázkódtatások küzdőterévé váljanak, amelyek a körülmények helytelen felmérése folytán könnyen előidézhetők", aminek következtében a komoly helyzeten való felülkerekedéshez szükséges higgadtság nem érvényesülne. A főispán a vármegye tekintélyét az adott formában is meg tudja szilárdítani, amennyiben a hivatalnoki kar működését szigorúan ellenőrzi, a hivatalos hatalommal való mindennemű visszaélést üldöz és a tisztviselőket meggyőzi arról, „hogy a vármegyei hatóság nem egy cél, hanem a lakosság igazgatását és érdekeit szolgáló eszköz"[73]. Más szavakkal, Majláth mint a központosítás híveinek képviselője kész volt arra, hogy a törvényhatóság híveinek engedményeket tegyen, azzal a feltétellel, hogy a „status quo" a kiegyezésig fennmarad. Ezért értett egyet azzal, hogy a vármegyei önkormányzat a kiegyezést követően a magyar államigazgatás alapja maradjon; nem lehet azonban hatalmi eszköze valamelyik pártnak a kiegyezés előtt. A vármegye véleménye szerint leszűkített formában — tehát választott önkormányzati szervek nélkül — mindenképpen alkalmas az aktuális feladatokat, így elsősorban a választások előkészítését megoldani azzal a feltétellel, hogy a legfontosabb állásokat megbízható, a kiegyezés során életrehívandó kormánykoalícióval szemben engedelmes emberekkel töltik be.

Ha a vármegyék új helyzetét az elmúlt években játszott szerepükkel összehasonlítjuk, a következőket állapíthatjuk meg:

a) a vármegyei szervezet a bécsi központi szervek ellenőrzésével szemben függetlenítette magát és csak a magyar helytartótanácsnak volt alárendelve. A főispán, aki újból a politikai igazgatás élére került, a vármegye lakosságának érdekeit is védelmezi és egyidejűleg a jogszolgáltatási feladatokat is ellátja;

b) jóllehet a törvényhatósági önkormányzat felfüggesztését nem szüntették meg, mivel azonban a hivatali állások többségét a reaktivált régi hivatalnoki karral töltötték be, a vármegyei nemesség politikai befolyása megújult és ezen a módon a Deák-párt választási győzelme biztosítva volt; az állami pénzügyi hatóságok fenntartása és a vármegyének állami anyagi eszközökből való finanszírozása útján előkészítették a központosítás és a törvényhatóság hívei közötti kompromisszumot, ami később a köztörvényhatóságok rendelkezéséről szóló 1870:XLII törvénycikkel valósult meg.

Összefoglalás

A vármegyék 1848—1867. évek során történt fejlődésében Ausztria és Magyarország uralkodó osz-

[70] A kiegyezés előkészítésére vonatkozóan közelebbieket l.: *Vietor, M.:* A kiegyezési törvények jellege, a következő gyűjteményes kötetben: Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés (a Bratislavában 1967. aug. 28-tól szeptember 1-ig tartott nemzetközi konferencia anyaga), 299. old. Bratislava, 1971.; *Kovács Endre:* Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez, Budapest, 1968.

[71] A vármegyei értelmiség és a földbirtokosok felismerték ezeknek a szavaknak az értelmét, vagyis azoknak a tisztviselőknek az eltávolítását, akiket a provizórium alatt állítottak be. Azok az adminisztrátorok, akik hivatalukat nem akarták elveszteni, alkalmazkodtak az új helyzethez és „a közvélemény kívánságának megfelelően" a vármegye „puritikáció"-ját az instrukciónak megfelelően hajtották végre. Lásd: *Berzeviczy:* Régi emlékek, Budapest, 1907. 237. old.

[72] L.: 66. jegyzetet és a megelőző szöveget.

[73] I/Ma — 8. pont.

tályainak hatalmi harca tükröződik az ellenforradalom útján formálódott új kapitalista államban. Az a tény, hogy a császári kormány által képviselt osztrák nagybirtokosi és nagyburzsoá osztályok a befejezetlenül maradt polgári forradalom leverése után az államhatalom központosítására törekedtek, míg a magyar földbirtokosok és vállalkozók osztálya és az ezekhez tartozó értelmiség saját decentralizált államapparátust kíván elérni és ebből az okból egy területi önkormányzatot kívánt megvalósítani, természetes jelenség az osztrák—magyar kapitalista állam történelmi fejlődésének útján. Gyakran ismétlődő jelenség az a tény is, hogy az államhatalomért küzdő osztályok a hatalom megszerzése után a korábban olyannyira követelt önkormányzatot maguk kezdik lebontani. Így történt ez Ausztriában is, ahol a forradalom liberális decentralizációs követeléseket kívánt megvalósítani, azonban az ellenforradalmi erőkkel létrejött kompromisszum után az abszolutisztikus rendszert vezették be. Ugyanez az irányzat mutatkozott Magyarországon is, ahol az 1848. évi márciusi Alkotmány szerint a centristák azon álláspontja érvényesült, hogy a parlamentarizmus és a törvényhatósági önkormányzat összeegyeztethetetlen. A forradalom 1849. évi leverése és az ezt követő abszolutizmus megszakította ezt a fejlődést, mivel a vármegyék pótolhatatlan védősáncot képeztek Bécs központosító törekvéseivel szemben.

Nyitva marad azonban a kérdés, hogy a magyar uralkodó osztály a kiegyezést követően miért nem mondott le a törvényhatósági önkormányzatról akkor, amikor az államhatalmat megragadta?

Ez a tény a vármegyei szervezetnek a magyar államgépezetben 1848. évet megelőzően elfoglalt különleges helyzetével és az uralkodó osztályok gazdasági és politikai helyzetével áll összefüggésben a dualisztikus Ausztria—Magyarországban a kiegyezés után.

Magyarországon a vármegyék a magyar nemességnek az osztrák abszolutizmus ellen a XVI—XVIII. .században folytatott küzdelmei során fontos területi önkormányzati szervekké váltak, amelyekben a központi kormány által kibocsátott törvények és rendeletek csak akkor érvényesültek, ha azokat a megyegyűlés jóváhagyta és a választott vármegyei tisztviselők azoknak eleget tettek. A nemesi vármegyék életképességét a forradalom alatt és után — nyugati polgárok véleménye szerint is — az önkormányzat erősítette. Különösen a francia „pouvoir municipal" eszméjét —, amelyet a német természetjogi elméletbe a „szabad község" és az állam alapjaként ültettek át, vették át a Kossuth-, illetve a későbbi Deák-párt municipolistái ebből a forrásból és hozták összhangba a magyar nemesi ellenzék kívánalmaival.

A magyarországi polgári változások beteljesedése idején az ellenzék az osztrák bürokratikus abszolutizmussal szemben úgy védekezett, hogy a vármegyék segítségével még saját államhatalmát is megkísérelte az autonom vármegyék szövetségének formájában rögzíteni. Ezzel a politikai küzdelemmel párhuzamosan kellett az új kapitalista állam követelményeinek a közigazgatási szervezet területén is érvényre jutniok. Az út nem volt könnyű. Az állami hatóságoknak a vármegyékbe való behatolása, az állami finanszírozás, a főispán kiterjesztett hatásköre, a vármegyei tisztviselők megbízhatóságának és fegyelmének alapvető jelentősége voltak azok a körülmények, amelyek a fejlődés irányát úgy határozták meg, hogy a vármegyék azokra a feladatokra, amelyeket a kiegyezést követően átvettek, szervezeti szempontból elő voltak készítve.

Mivel az osztrák burzsoázia gazdasági fölénye a dualisztikus államban a kiegyezést követően nem csak fennmaradt, hanem meg is erősödött, érthető, hogy Magyarországon is fennmaradtak a vármegyék a Monarchia belső politikai egyensúlyának, a magyar földbirtokosok hatalmi helyzetének biztosítása érdekében. És mivel a polgári törvényhatósági önkormányzat rendszerint az uralkodó osztályok monopolisztikus intézménye, amely nem engedi meg a dolgozó tömegeknek és a nemzetiségeknek a döntésben való közreműködést, a vármegyék, mint a dolgozó nép és a nemzetiségek bevált elnyomó szervei Magyarországon is fennmaradtak.

A konferencia eredményeinek általánosított szemléletéből kiindulva, befejezésül szabad legyen hozzáfűznünk, hogy a magyar vármegyék jogtörténeti szempontból történt tanulmányozása az 1860—1867 évekre terjedően, a regionális közigazgatási szerveknek az újonnan létesült kapitalista államokban történő átszervezésére vonatkozó alapelvekre és módszerekre vonatkozó következtetéseket is lehetővé tesz.

Vietor, Martin

Dr. Nagy Lajosné, Dusa Margit
(1919—1978)

„Do not destroy what you can not recreate" (Ne pusztítsd el azt, amit nem tudsz újrateremteni) — figyelmeztet a legújabb kor egyik tudományos axiómája. A halálra ez az axióma nem vonatkoztatható.

Dr. Nagy Lajosné, Dusa Margit, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének harminc éven át volt munkatársa, fájdalmasan veszteséges űrt hagyva maga után, 1978. május 2-án elhunyt. — Ezúttal is megválaszolatlan maradt az a filozófiai kérdés, miféle tekintélyhez tartozik a szó, amely ezt a halált kihirdette?

Az elhunyt élete, munkássága, emberi formálódása szorosan fonódott egybe az Intézet eddigi történetével. Mély humánuma, munkaszeretete, percrekész segítőkészsége, aktivitása kötötte össze munkahelyével, munkatársaival, barátaival.

Munkahelyi dolgozó-sarka, vagy csopaki magánszimpózium-pihenőhelye telve volt ízlést sugárzó lényének sietős lobogásával a szépért, a jóért, az igazért. Azonosulását ezekkel az értékekkel — mint egyszer Bartókról beszélgetve elárulta — „csak a tiszta forrásból" erkölcsi ihletésű programja vezette.

Intézeti pályafutása során magas szintű német, francia és rendszeresen fejlesztett angol nyelvtudása állította a magyar állam- és jogtudományok katonái sorába. Nyelvismerete s a jogban való eligazodási készsége révén, tehetsége, szorgalma, kitartó akarata se-

gítségével törekedett munkájában a legjobbra, tapasztalatait bőséggel átadva, és ugyanezt kérve másoktól. Adottságaival, tulajdonságaival párosult diplomatikus tapintattal átszőtt szervezőkészsége.

E tulajdonságai és készségei birtokában látta el több éven át az Állam- és Jogtudomány című folyóirat szerkesztőségi feladatait, s gondozta haláláig — pontosan, szépen — az Acta Juridica című folyóirat szerkesztését. Állandó munkatársként dolgozott a Dokumentációs Szemlébe; gyűjtve és feldolgozva a reszortjába tartozó cikkanyagot s ellenőrizve idegen nyelvi helyességét a Szemle egész kéziratanyagának.

Rezümék, annotációk idegen nyelvekre fordításával segítette a magyar jogi könyvkiadást is, a szocialista magyar állam- és jogtudományi művek elsődleges külföldi megismertetését szolgálva.

Jelentős számú cikket, tanulmányt ültetett át idegen nyelvekből magyarra, illetőleg magyarból idegen nyelvekre, hozzájárulva ezzel az állam- és jogtudományok eredményeinek kölcsönös megismertetéséhez. E téren igen jelentős teljesítménye Peschka Vilmos „Grundprobleme der modernen Rechtsphilosophie" című művének német nyelvre fordítása (1974-ben) és René David „A jelenkor nagy jogrendszerei" című művének francia nyelvről magyarra fordítása (1977-ben). Szinte középkori szerzetesi fegyelemmel végezte e nem könnyű fordításokat, de „avec tout la longeur de l'archet" — örömteljesen. Az utóbbi mű megjelenése után — betegen-bizakodón, ironikus mosollyal — azt emlegette, hogy e monográfiák fordítójaként talán bekerült a „halhatatlanságba".

Dr. Nagy Lajosné általános műveltségből és életszeretetből fakadó érdeklődése túlnőtt hivatalos feladatai keretein: felölelte az irodalmat, a zenét, a színház- és filmművészetet, a képzőművészetet, a népművészetet, a sportot és a nemes értelemben vett turizmust, amely egyik éltető-tanító közege volt.

Szinte katonás fegyelme-pontossága, határozottsága, mindig figyelő szelleme, éles logikája, a munka iránti odaadása, emberszeretete és embersegítése — példa marad számunkra. Egy csaknem teljes élet példája, amely egyúttal cél is.

Kinyomtatott és legépelt oldalak röppennek s maradnak velünk „nevével ékítve", és mi a nehéz kötelesség nyügével búcsúzunk Tőle, abban a meggyőződésben s vígaszban, hogy körünkben „tudása, mert erényes volt, megmarad élni örökre".

— *pb* —

A PGM ivemzin vizsgálatok jelentősége a vitás számozás tisztázásában

A SOTE Igazságügyi-Orvostani Intézetében már 2 éve alkalmazzák a foszfoglukomutáz (PGM) enzimpolimorfizmus vizsgálatát a vitás származási ügyekben végzett vércsoport-vizsgálatok keretében. Az első eredményekről 1977-ben számoltak be *Szabó* L. és *Somogyi* E. az Orvosi Hetilapban (1977. 118. 191. old.). Mivel ennek az enzimpolimorfizmusnak a vizsgálatával elért apaságkizárás bizonyítóereje tekintetében — tudomásom szerint — mai napig sem az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT), sem az Igazságügyminisztérium részéről nem történt hivatalos állásfoglalás, ennek érdekében szükségesnek látszik, hogy az ez irányú legújabb külföldi tapasztalatokat röviden ismertessük.

Az utóbbi évek vizsgálatai alapján megállapították, hogy a PGM enzim öröklődése 3 egymástól független locuson (génhelyen) történik, amiket PGM_1, PGM_2 és PGM_3-nak neveztek el. A locusok 3 különböző autosom kromoszómán (1., 4. és 6. sz.) helyezkednek el; vagyis nincsenek egymással kapcsolatban, és így a rajtuk elhelyezkedő allelek (gének) egymástól teljesen függetlenül öröklődnek. Mindhárom locuson legalább 1—1 allel-pár helyezkedik el. Az allelpárok jelzése a következő:

PGM_1 locuson a PGM_1^1 és PGM_1^2,
PGM_2 locuson a PGM_2^1 és PGM_2^2,
PGM_3 locuson a PGM_3^1 és PGM_3^2,

Az allel-párok kombinánsan öröklődnek és 3—3 fenotípust hoznak létre, amelyek megfelelnek a genotípusoknak. Ezek a következők:

PGM_1 rendszerben: PGM_1^1,
PGM_1 2—1, PGM_1 2,
PGM_2 rendszerben: PGM_2 1,
PGM_2 2—1, PGM_2 2,
PGM_3 rendszerben: PGM_3 1,
PGM_3 2—1, PGM_3 2.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a PGM_2 locus esetében t. képpen polimorfizmusról nem beszélhetünk, mert a PGM_2^2 allel olyan ritka, frequenciája 0,01-en aluli, hogy az emberek túlnyomó többségében csak egy fenotípus fordul elő, a homozygota PGM_2 1. A heterozygota PGM_2 2—1 fenotípus előfordulása kb. 1—2%, míg a PGM_2 2 fenotípus csak több tízezer ember között fordul elő egyszer. Ennek következtében ennek az enzim-fakciónak az apasági szerologiában való alkalmazásáról nem lehet szó.

Mind a PGM_1, mind a PGM_3 locuson a fent említetteken kívül még más, igen ritka allelek előfordulásával (köztük a „néma" PGM_1^0-val is) számolni kell. Azonban ezeknek össz-frekvenciája nem haladja meg locusonként a 0,001-et. A részletek tekintetében utalok itt (a fent említetten kívül) a következő magyar nyelvű közleményekre: *Hartmann* É.—*Rex-Kiss* B.: Biol. Közlem. 1971. 19. 149. old; *Rex—Kiss* B. — *Szabó* L.: Orv. Hetil. 1972. 113. 503. old. A legújabb vizsgálatok kimutatták, hogy mind a PGM_1^1, mind a PGM_1^2 alleleknek 2 altípusa létezik, aminek következtében a PGM_1 rendszerben nem 3, hanem 10 fenotípus határozható meg megfelelő (agarose-elektroforetikus) vizsgáló módszerrel. Ez egyben azt is jelenti, hogy a PGM_1 rendszer eddigi 15% körüli apaságkizárási esélye kb. 25%-ra fokozható.

A PGM_1 rendszer vizsgálatát már a 60-as évek végén kezdték alkalmazni a vitás származás tisztázására. Ennek eredményeképpen — tekintettel a kedvező tapasztalatokra — az NSZK-ban a vércsoportvizsgálatokon alapuló szakvéleményezéshez 1970-ben kiadott „irányelvekben" már a PGM_1 rendszer is szerepel a *teljes bizonyítóerővel* elfogadott örökléses jellegek között.

Mint ismeretes, a vércsoportmutatására is sikerült alkalmas módszert kidolgozni, az utóbbi években már ez a rendszer is bevonult az apasági szerológia fegyvertárába. A PGM_3 jellegek — hasonlóan a PGM_1 jellegekhez —

kombinánsan öröklődnek, úgy hogy minden egyén fenotípusa megfelel a genotípusnak.

Mint Ismeretes, a vércsoport-vizsgálatokkal történő apaságkizárás bizonyítóerejét illetően különbség van aszerint, hogy az apaságkizárás melyik öröklési szabály alapján történt. Az „ellentétes homozygotaság" alapján történő apaságkizárásnak a bizonyítóereje a legtöbb esetben kisebb, mint a „jelleghiányon" alapuló apaságkizárásnak. Az ellentétes homozygotaság alapján történő apaságkizárásnak csak akkor van teljes bizonyítóereje, ha „néma" vagy más interferáló gének jelenlétét gyakorlatilag kizártnak lehet tekinteni. Ez vonatkozik a PGM_1 és PGM_3 rendszerekre is.

Az NSZK-ban megjelenő Ärztl. Laboratórium c. folyóirat 1976. évi 8. számában található egy közlemény, amely egy peres üggyel kapcsolatos PGM vizsgálattal történt apaságkizárás bizonyítóerejével foglalkozik. Egy apasági perben az apaságkizárás a PGM_1 és PGM_3 rendszerek vizsgálatával történt, mégpedig mindkét esetben „ellentétes homozygotaság" alapján a gyermeknél és a vélelmezett apánál. Mivel annak a valószínűsége, hogy az adott esetben „néma" vagy más, interferáló gén egyidejűleg mindkét rendszerben jelen legyen a gyermekben, vagy a vélelmezett apában, egyenlő a nullával, így az apaságkizárás megbízhatósága tekintetében a bíróságban kétség nem merült fel. Ennek alapján a bíróság a kizáró szakvéleményt elfogadta és az apasági keresetet elutasította. Ezt az esetet megelőzően a PGM_3 rendszert az NSZK-ban a bíróságok nem ismerték el az apaság kizártságának teljes értékű bizonyítékaként. Nyilvánvaló, hogy fenti eset óta már számos ügyben került sor külföldön a PGM_3 rendszer vizsgálatára is származás-megállapítási perekben, ami azt eredményezte, hogy a PGM_3 vizsgálatok bizonyítóereje is fokozódott.

A kedvező külföldi tapasztalatok ismeretében és a szaktudomány jelenlegi álláspontjának figyelembevételével véleményem szerint *a PGM_1 rendszer vizsgálatán alapuló, apaságot kizáró szakértői véleménynek a hazai bírósági gyakorlatban is teljes bizonyítóerőt kell tulajdonítani,* amennyiben a vizsgálat körülményei nem adnak okot a kétségre. Ezzel szemben *a PGM_3 rendszer bizonyítóerejét egyelőre csak „az apaság nagyfokú valószínűtlenségeként" értékelhetjük.*

A PGM enzim-polimorfizmusok (PGM_1 és PGM_3) bevezetése az apasági szerológiában eddig alkalmazott vércsoport-vizsgálatok közé, tovább növelte a származás-megállapítási perekben teljes bizonyítóerővel rendelkező rendszerek számát, és — tekintettel a magas apaságkizárási esélyre — az apaság kizárásának esélyét is. De ezen túlmenően további lehetőséget is nyújt a vércsoport-vizsgálati eredmények biostatisztikai interpretációja számára is.

Mivel számítani lehet arra, hogy a bíróságok már a közel jövőben gyakrabban fognak kapni olyan szakvéleményeket, amelyek tartalmazzák a PGM vizsgálatok eredményeit is, kívánatos lenne, ha minél előbb hivatalos állásfoglalás történne ezeknek a vizsgálatoknak bizonyítóereje tekintetében, elsősorban annak érdekében, hogy a bíróságok munkáját az ítéletalkotásban megkönnyítsük és egységessé tegyük.

Rex-Kiss Béla

JOGIRODALOM JOGÉLET

*Lontai Endre monográfiája a kutatási szerződésekről**

1. Nem sok szebb tudományos kalandot tudok elképzelni, mint a tudomány termelő erővé válásának országútján építőnek lenni és helyenként úttalan vadonban új csapásokat nyitni, annyi sok ösvényből és útból egy egész úthálózatot kiépíteni. Őszintén irigyelni kell Lontai Endrét, hogy ezt a kalandos kirándulást megtehette. Őszinte köszönettel is tartozunk neki, hogy előnyeit és eredményeit monográfiájával számunkra is közvetítette. A szerző a sokszor nehéz utakat, egyes kérdések megoldásának nehézségeit könnyed fogalmazásban, racionális, olyan magától értetődően logikus rendszerezéssel oldja fel, hogy az olvasó szinte észre sem veszi hol jár, ti. a tudomány tudományának nagyon is bonyolult labirintusában. Mi az, hogy tudományok tudománya, lehetne egyszerűen kérdezni? A válasz is egyszerű: a tudomány használatbavételének tudománya. Ez az, amit szerzőnk most munkájával a magyar jogtudományban monografikus magasságra emelt. Tények és nézetek, gazdasági és tudományos adottságok, pénzügyi lehetőségek és a hatályos jogi szabályozó rendszerek, alapvetően pedig a termelő erők fejlődésének általános törvényszerűségéből tudományosan és gyakorlatilag is életre való rendszert derivált és összegezett számunkra. Ezenközben azonban nem csak jogtudományt csinált és jogi szabályozó rendszert összegezett és fejlesztett számunkra, hanem a szocialista tudomány szemléletnek megfelelő tudományelméleti és közgazdasági alapvetést is nyújtott.

2. Ha általánosságban akarjuk értékelni a méltán angol nyelven is megjelent könyvet, akkor a következő főbb megállapítások tehetők.

A munka egyik fő érdeme, hogy van. A szocialista társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából már nagyon szükség volt rá, hogy az adott körben sokban hozzájáruljon gyakorlati és elméleti feladatainak megoldásához. A szocialista jogtudományban eleddig ilyen átfogó feldolgozás hiányzott. A szerző munkája ezért hézagpótló.

Ez azt is igényelte, hogy a szerző a szellemi alkotások jogának egyes intézményeit dogmatikailag kimunkálja és jogi kategória-rendszerünkbe tudományos igényességgel beépítse. Ezt elismerésre méltó módon tette. Ez talán a munka legnagyobb érdeme.

* A kutatási szerződések. A tudományos műszaki eredmények létrehozását és bevezetését elősegítő polgári jogi eszközök. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 230 old.

A szerző széles körű irodalmat használt fel és minden jelentős forrást — a marxizmus klasszikusaitól a legmaibb általános és jogi munkáig — a célszerű mértékig hasznosít. A közel 800 jegyzet is arról tanúskodik, hogy a szerző minden lényegesre figyelemmel volt. Általános összehasonlító és összehasonlító-jogi feldolgozásai folytán Lontai Endre munkáját olyan szintre emelte, hogy a téma nemzetközi irodalmában is egyedülálló és elismerésre méltó produkciót mondhat magáénak. Nem véletlen, hogy az idegen nyelvű kiadásban társkiadóként a holland Sijthoff Kiadó is szerepel.

A szerző erős elméleti témakezelése mellett — éppen ennek helyes felfogásában — minden problémakörben erősen valóság-orientált. Javaslatai kimunkálásánál a gazdasági-társadalmi tényekből, a hatályos jogi szabályozásból és gyakorlatból indul ki és mindig ide is tér vissza. Furcsa is volna ennek ellenkezője olyan munkánál, amelynek épp az a feladata, hogy a tudomány gyakorlati hasznosításának útjait keresse. A gyakorlattal, a valóság tényleges viszonyaival és anyagi folyamataival való összefonódás azért is volt természetes a szerző számára, mert a valóság alakításában — így pl. a kutatási szerződések jogi intézményesítésében, a szabályozás előkészítésében — maga is alkotóan részt vett.

3. Tartalmi összefüggésekben is külön kell szólni a munka szép szerkezetéről. Az egész tabló, vagy ha tetszik épület így néz ki. A tartalmi összefüggéseket szemlélve a munka négy részre tagolódik.

Az első részben a szerző a kutatás-fejlesztés jogi mechanizmusának közgazdasági és tudományelméleti fundamentumait rakja le. (I. fejezet.)

A második rész az épület további fő elemeinek kiépítésében áll. Először a jogi instrumentárium egyes eszközeinek — úgymond az építőanyagok és elemek — számbavétele következik; értekezés arról, hogy mi mire jó, mire nem jó; a megfelelő fejezetcím így hangzik: „A jogi eszközök szerepe a kutatás-fejlesztés területén" (II. fejezet). Ezután összehasonlító elemzésben azt látjuk, hogy külföldön a kutatás-fejlesztéshez milyen jogi eszközöket miként alkalmaztak, ott milyen épületeket építettek és építenek (III. fejezet). A következő lépés átfogó történeti kép arról, hogy ez az instrumentárium és a belőle alakuló konstrukciók hogyan fejlődtek Magyarország gyakorlatában (IV. fejezet).

A harmadik részben — miután megvan a fundamentum a teória, az épületelemek és az építőanyagok, tájékozódás arról, hogy ez ügyben eddig másutt és nálunk mi történt — most már a szerző alkot. Alkot, és mondhatom hogy eredetit alkot. Nem úgy, hogy most fedezte volna fel az építészeti tervezés alapelemeit, vagy az ajtót, a boltívet, a zárat (bár mutatis mutandis ezen elemek tökéletesítésében is sok újat hozott), hanem azáltal, hogy a könyvben szép stílusban megtervezte és ahogy egyes részeiben is kivitelezte az épületet. Ebben a részben — most már jogira fordítva a szót — a kutatási szerződés jogi dogmatikáját munkálta ki és állította elénk. A szerződés genezisébe állítva ez a következő elemeket fogja át: a kutatási kooperációban résztvevő alanyok (V. fejezet); a kutatási szerződés tárgya, tartalma, létrejötte és megszűnése (VI. fejezet); a teljesítés és a szerződésszegés kérdései (VII. fejezet). E harmadik résznek mintegy már epilógusa, ugyanakkor azonban a dogmatikának is szerves része, hogy ti. mi a kutatási szerződés típusa és helye a szerződések rendszerében (VIII. fejezet).

A munka negyedik része — hogy most más építési hasonlatomnál maradjak — azok a konstrukciók, amelyekkel az előbbi épületben (a kutatási szerződések útján) elért eredményeket mintegy az utcára ki lehet vinni, más szóval a gazdasági és társadalmi gyakorlatban hasznosítani lehet. Ez a rész tárgyal olyan kérdéseket, mint a tudományos-műszaki eredmények létrehozásának és bevezetésének általános összefüggései, a kutatási eredmények gyakorlati bevezetésének szerződéses módszerei, a tudományos-műszaki eredmények védelme és fogalma.

A vázolt képben alighanem világos, hogy a szerző vállalkozása impozáns, átfogja a kutatás-fejlesztés jogi mechanizmusának minden lényeges kérdését.

4. Ami most már a könyv egyes fejezeteit belülről, azaz a konkrét megoldásait illeti, azok összes eredményét bemutatni nem lehet a recenzió feladata. Ezért a továbbiakban csak a munka egy-két elméleti és gyakorlati vonzatú fejezetével foglalkoznék. Az arányok kedvéért az egyik elméleti és gyakorlati fejezet tekintetében egyetértő, a másik elméleti és gyakorlati kérdésben pedig vitatkozó véleményt fejtenék ki. Nem mintha az egész könyvre a „fele jó, fele rossz" értékelés volna helytálló. Arról nem is beszélve, hogy ellenvéleményem sem jelenti azt, hogy a szerző véleménye nem volna tudományosan védhető.

a) Előbb a két egyetértő vélemény. *aa)* A munka egyes fejezetei közül elméleti összefüggésben mindenekelőtt a közgazdasági és tudományelméleti alapvetést emelném ki. Mi ebben az érték, a tudományosan meggyőző? Nem csak az, hogy Engels „Antidühring"-jétől, Lange „Politikai gazdaságtan"-án és Bernal „Tudomány és történelmén" át minden lényeges irodalmi megnyilatkozásig az irodalmi források impozánsan szép, logikusan elemző és meggyőző feldolgozását adja. Az értéke az, hogy ezek jól záró elméleti alapvetés elemeiként, forrásanyagként jelennek meg.

Az elméleti alapvetés kezdődik azzal, hogy előbb történetileg vizsgálja: a tudomány közvetlen termelőerővé válása miként és mikor érte el a mai fokozatot, amikor is a tudomány a termelőerők szerves, sőt legaktívabb részévé válik, döntő tényezőjévé a nemzeti jövedelememelkedésnek. Kimutatja, ill. újszerűen összegezi a tudományos műszaki forradalom jellegzetes vonásait: *1.* rendkívül felgyorsult a tudomány eredményeinek gyakorlati felhasználása; *2.* a tudomány és termelés viszonyában megfordultak a pozíciók, ma egyre inkább a tudomány adja az új impulzusokat, utoléri és vezeti az ipart; *3.* a differenciálódás és integrálódás dialektikus egységében előtérben a kollektív kutatás kerül; *4.* rendkívül megnőtt a kutatások költségigényessége; *5.* nagy szerepet visz a tudományos eredmények gazdasági hatékonyság szempontjából való értékelése; *6.* a kutatások nagymérvű internacio-

nalizálódása a fejlődés ütemével lépést tartani akaró országokat nagymértékben egymásra utalja, nagyfokú együttműködésre készteti; 7. kapitalista viszonyok között is messzemenően előtérbe került az állam közvetlen alakító és finanszírozó szerepe. Különlegesen kiemelkedő szerepe van azonban az államnak a szocialista országok tudománypolitikájában. Szerző jól mutatja, hogy ebben az államnak alapvetően kettős szerepe van. Egyrészt a korszerű tudománypolitikai elvek és jogi mechanizmusok kiépítése; ez mintegy az állam általános tudománypolitikai funkciója, másrészt különböző kutatószervezetek (alapkutatási intézetek, egyetemi kutatások, vállalati kutatóhelyek) és kutatási programok (pl. OMFB programok) létrehozása, finanszírozása és irányítása; ez az állam tudománypolitikai funkciójának az a része, amely abból fakad, hogy ez az állam szocialista állam, hogy a termelő eszközök nagyrészének tulajdonosa és mindezek folytán a termelőerők fejlesztése közvetlen feladatai közé is tartozik.

A szerző a kutatás-fejlesztés jogi mechanizmusának kimunkálásánál, az eddigi jogalkotási eredmények kritikai értékelésénél és a fejlesztendő tendenciák tételezésénél a tudomány termelőerővé válásának említett általános törvényszerűségeiből indul ki, ezek minden okfejtésének és javaslatának vezérlő motívumai. Ezért lehet joggal mondani, hogy Lontai Endre tudományos mondanivalóját nem egyszerűen valamiféle formális bevezetőre, gazdasági-tudománypolitikai irodalmi szemlére, hanem az adott körben ható társadalmi- gazdasági törvényszerűségekre, ezek jó felfogására, részben újszerű kimunkálására és jó alkalmazására építi.

Ezenközben az is érdeme, hogy a fejlődés törvényszerűségének egyes említett elemeit a számok és tények sokaságával dokumentálja. Ebből jönnek aztán ki olyan tendenciák is, amelyeket sokan nem is képzeltek. A tiszta tudományt az ún. kommercializálódástól féltők azt vallották: az ilyen tudománypolitika az alapkutatások, ill. általában az igazi tudományos munka visszafejlődésére vezet. A valóság mást mutat. Éppen az USA-ban, de részben a Szovjetunióban is, ahol a nagy ipari kutató intézeteknek nagy szerep jut, vagy ahol a kutatóintézetekben az eredmények termelési használatbavétele is elég általános, ahol tehát a tudományos kutatás erősen termelésorientált, a tudományos eredmények az alapkutatások terén is hihetetlenül megnőttek.

Ilyenek olvasása után már szinte meg sem lepődünk azon, amikor a munkában olyan fejezetrészre bukkanunk, amely a kutató-fejlesztő tevékenységet egyszerűen piaci áruként fogja fel, árukénti sokszorozását és forgalmazását tételezi. Ebből aztán a következő lépéssel máris bent vagyunk az áruviszonyokat kifejező és közvetítő klasszikus polgári jogi szerződések világában.

bb) A gyakorlati vonzatú egyetértő véleményem a kutatási szerződés mikénti szabályozásáról szóló fejezetrészre vonatkozik. Miután a szerző az elméleti és összehasonlító-jogi alapokra ráépítette tudományosan adekvátnak tekintett dogmatikai modelljét, fel kellett tennie azt a praktikus kérdést: hogyan felel meg jelenlegi jogalkotásunk ennek a képletnek, ill, hogyan kellene a kutatási szerződés szabályozását az eddiginél jobban megoldani. Tételei a következők: a jogi szabályozásnak bár komplexnek, de (az árujelleg domináns volta miatt) döntően polgári-joginak kell lennie; a szabályozásnak a kutatási szerződések bonyolult tartalma miatt viszont részletesnek, különböző megoldási variánsokat tartalmazónak, továbbá a felek nagyfokú szabadságát lehetővé tevőnek, azaz diszpozitívnak kell lennie; a kutatási szerződés főbb elemei törvényszintű szabályozást érdemelnek és a Ptk. szerződésrendszerébe építendők, míg a részletező és a változandóság szempontjából mozgékonyabb szabályok kormányrendeletbe lennének utalandók, bár a szerző szerint a megfelelő ágazati szerv (OMFB) által kibocsátott szabályozás is védhető megoldás; megfelelő teret kell továbbá biztosítani a felek által megállapítandó szerződési feltételeknek is; a szerződési feltételek kívánatos nagy szerepe, ill. általában a diszpozitivitás indokoltsága az egyik oldalon, a másik oldalon különösen szükségessé teszi a bírói kontroll-rendszer kiépítését; ez védelmet biztosíthat az egyoldalúan előnyös szerződéskötés lehetőségeivel való visszaélés ellen, másrészről hozzájárulhat a kutatási szerződés egészét meghatározó jogpolitikai koncepció, a szabályozási egység védelméhez.

A szerző javaslataival bizonyos részkérdésekben, sőt végső fokon általában is lehet vitatkozni, de kitérni előlük a gyakorlatban is aligha lesz lehetséges. A szerző koncepciója az új Ptk megalkotásánál máris érvényesült, amennyiben az a kutatási szerződés néhány alapvető elemét a vállalkozási szerződések körében külön nevesítetten szabályozta, kimondva, hogy a részletes szabályokat külön jogszabály állapítja meg (Ptk, 412—414. §). Ez utóbbi funkciót, mint ismeretes, az 1/1968. OMFB sz. rendelettel közzétett Általános Feltételek töltik be.

b) És most két vitatkozó vélemény az előbb a munka egy döntően elméleti vonatkozású részéről. A kutatási szerződés tipizálását illetően a szerző alapos elemzések után arra az eredményre jut, hogy a lehetséges variánsok közül (vállalkozás, megbízás, gazdasági szerződés, társasági szerződés) a pálmát a megbízásnak juttatja, mondván hogy „a kutatási szerződés a főszolgáltatás struktúráját tekintve a megbízási szerződések egy alfaja, aminek önálló típussá válását a kutatási szerződés sajátosságai indokolják" (184. old.).

Ezt a végkövetkeztetését vitatni lehet, bár a szerző e körben olvasható elemzései is magas tudományos szinten mozognak és nagy meggyőző erejük van. A vitatkozás gondolatmenete a következő lehetne: A szerző azt állítja, hogy a kutatási szerződésekre a kötelezettség intenzitása jellemző és ez jellemző a megbízási kötelemre is. De hát mi az, hogy intenzitás? Nyilván nem az, hogy ha megbízásnak nevezzük a dolgot, akkor a kutatónak intenzívebben kellene dolgoznia, mintha vállalkozásnak nevezzük. Ha meg a szerző ezen a kötelem pontosabb, mintegy intenzívebb meghatározását és az eredményre való kisebb orientáltságát érti, akkor erre először azt lehet válaszolni, hogy a vállalkozásnak is csak jót tesz, ha a kötelmet pontosan, intenzíven meghatározzák;

ez nem vízválasztó. Másodszor — és ez a fontosabb — a valóságban a kutatási szerződés szerintem per definitionen eredmény-kötelem. A szerző ezzel szembevetheti a munka 193. oldalán hivatkozott statisztikáját, miszerint az Állam- és Jogtudományi Intézet részéről vizsgált kutatási szerződések 54,9%-ban a megbízási szerződés fogalmi jegyeit viselték. Ezzel azonban még csak azt mondta, hogy ezekben az ügyekben a jogászok a szerződés megfogalmazásánál a megbízási szerződés kereteiben mozogtak, bár 46%-ban azért úgy látszik ezen kívül is szorultak. Elméleti megfontolásból a következőket lehet mondani:

Nincs az a tudomány-mecénás, vagy tudomány-fogyasztó, különösen ha evégből polgári jogi szerződést köt és pénzt ad, aki *csak* tudományos *tevékenységet* akar, vagy fogad el; mind *eredményt* akar; számára hasznos eredmény az is, ha azt szolgáltatom a szerződésben, hogy fából nem lehet vaskarikát csinálni, mert ezzel további nagytömegű fa zsugorításától és az ezzel járó ráfordításoktól szabadítom meg, sőt arra is orientálom, hogy ezután más úton kell keresni a vaskarika alapanyagát; különösen eredmény a negatív eredmény jogi értelemben, amit maga a szerző is elismer. Idézem: „Az esetleges negatív kutatási eredmény nézetem szerint ugyancsak eredménynek tekinthető, csupán magasabb a távlati fejlődésre irányított szempontból" (174. old.). Más szóval a mecénás is és a jogász is eredménynek tekinti a negatív eredményt is, különösen azonban a pozitív eredményt, ami mégis csak a többség, ha abból indulunk ki, hogy a kutatási szerződések nem mindig és nem mindenestől abszolút értelemben vett új tudományos eredmény elérésére irányulnak.

A megbízás-elmélet mellett szólna az a körülmény, hogy a kutatási szerződésre a felek szoros együttműködése, a megbízó széles körű utasítási joga, a szerződéses szolgáltatás, mármint az eredmény bizonytalansága, a szolgáltatás menet közbeni alakíthatósága jellemző. Együttműködés azonban a vállalkozási szerződés körében is van. A szerző abból indul ki, hogy a kutatási szerződésnél az együttműködés, a megbízó közvetlen alakító szerepe jellegmeghatározóan dominál. Egy helyen úgy is fogalmaz, hogy a kutatási szerződés a szakértők dialógusa (174. old.), miért is a megbízó minden fázisban dönt, tanácsol, eltanácsol, lassíttat vagy gyorsíttat, ezt tetet, vagy azt tetet, mert hiszen ért hozzá. Ez azonban megítélésem szerint ritkán van így, vagy legalább is olyan fokú felnagyítása a megrendelő hozzáértésének, amelynél már nem is érthető, miért is kötött kutatási szerződést, hiszen azt a szolgáltatást hozzáértésével maga is produkálhatta volna. A tipikus minden együttműködési és alakítási szerep ellenére az, hogy a fogyasztó nem ért annyira a kutatási szerződéssel produkálni vállalt kutatáshoz. Ha ért is hozzá, ért az eredmény értékeléséhez és fogadásához, a létrehozásban állandóan jelen lenni, jobban mint a vállalkozási típusú konstrukcióban lehetséges, nem ér rá, nincs rá kapacitása, ezért köt kutatási szerződést. Az OMFB azért köt x millió forintos kutatási szerződést mondjuk a fehérje-programra, mert maga nagyon keveset ért az eredményekhez szükséges vegyi-biológiai folyamatok kutatásához. Az Igazságügyi Minisztérium bizonnyal azért köt kutatási szerződést pl. a szerződések vizsgálatára, az Állam- és Jogtudományi Intézettel, mert ilyen produkció elérésére csak akkor volna képes, ha ebben az összefüggésben néhány évre maga is átalakulna kutatóintézetté és ehhez saját erői mellé másodállásban pl. intézeti kutatókat vagy egyetemi szakembereket is alkalmazna. Az is alig valószínű (függetlenül attól, hogy a megállapodás konkrétan fogalmazta-e), hogy a megrendelő a vállalkozói konstrukció által adott alkotó-együttműködési lehetőségeken túl nyúló mértékben avatkozott volna a dolgok folyásába.

Ha a végén még azt is hozzáteszem, hogy összehasonlító elemzésben a megbízás eléggé heterogén kategória (más Svájcban, más Franciaországban és a Szovjetunióban, más a német jogban és más Bulgáriában és ismét más Magyarországon), ami a vállalkozási szerződésre nem áll, akkor szerintem racionálisabbnak és adekvátabbnak tűnik a kutatási szerződést úgy tipizálni, hogy az a vállalkozási szerződésnek egy alfaja; természetesen a rugalmasságnak abban az értelmezésében, amelyet a szerző a megbízás körébe vonásánál is kívánatosnak tart.

Befejezésül hivatkozni lehetne az új Ptk-ra is, amely egyrészben „igazat adott" a szerzőnek, amennyiben a kutatási szerződés fontosabb elemeit nevesítve beépítette a törvénykönyvbe, másrészben azonban a fenti „vállalkozás-párti" érvelésnek adott igazat, amennyiben a vállalkozás egyik variánsaként szabályozta (a Ptk. „A vállalkozás" c. XXXV. fejezetben, 412—414. §). Ez persze elméletileg nem érv, legfeljebb tekintélyérv, amely a kódex tekintélyére hivatkozhatnék. De a fentiek alapján tulajdonképpen a Ptk-beli megoldással is vitatkozni kellene, mert amolyan Janus-arccal kezeli vállalkozássá keresztelt gyermekét: mintegy azt mondja, hogy idetartozik ez akkor is, ha nem is kell mindig a végén eredmény („A felek megállapodhatnak abban, hogy a díj a munka eredménytelen befejezése esetén is jár", a vállalkozó alvállalkozót is igénybe vehet, „ha a vállalkozó meghatározott eredmény elérésére vállalkozott", 412—413. §). Vitám lényege a már elmondott érvelésnek az alapeleme lenne, hogy a tudományban eredménytelenség is eredmény — a zárótanulmány pl. így is komoly tudományos produkció, kutatási végtermék.

Végezetül a tényeknek szóló tisztelet annak hangsúlyozása, hogy a szerző persze rendkívül sokrétűen és differenciáltan elemzi a kutatási szerződés tipizálási adottságait és maga is kifejti a két elem — a megbízási és vállalkozási sajátosságok — együttes jelenlétének sok összefüggését; egyik-másik helyen annyira sokrétűen nevén nevezi a vállalkozási vonatkozásokat, hogy az olvasó már-már ilyen irányú végkövetkeztetésre gondol. A mérleg azonban nála mégis a megbízás felé billen. Ennek javára még az új Ptk-szövegből meríthetne érveket (noha ez formálisan vállalkozásról beszél).

Gyakorlati — inkább gyakorlati tényekre és orientációra vonatkozó — megjegyzésem a kutatási szerződés kutatói pozíciójában szereplő jogalanyokra vonatkozik. Ebben a körben is arra, ahogy a szerző az

egyetemek szerepét értékeli. Hangsúlyozza az egyetemek fontos szerepét, sőt azt is, hogy szemben a régebbi gyakorlattal erre a kutatóbázisra „feltétlenül nagyobb mértékben kell támaszkodni" (114.. old.): De azt is írja, hogy „a profilra alapozott felosztásban az egyetem a vállalati kutatóegységekkel kerül közös csoportba, mivel csak ‚melléküzemág'-ként műveli a tudományos kutatást, főprofilja az oktatás lévén" (114. old.). Ez elvileg vitatható és gyakorlatilag is alig bizonyítható megfogalmazás. Elvileg, mert nincs tudományos igényű egyetemi oktatás az annak alapjául szolgáló tudomány művelése nélkül, az egyetemek funkciója történetileg és elvileg (alapokmányokban, törvényekben is kifejezetten) mindig az oktatás *és* a tudományok művelése volt. Ennek az elvnek az sem szolgálhat gyöngítésére, hogy ténylegesen egyes időkben és helyeken ez az egyensúly nem volt teljes, mint pl. a szerző által helyen bírált időszakban. Gyakorlatilag valószínű nehezen bizonyítható, hogy az egyetemek általában ne volnának legalább „fele részben", és nem „melléküzemágként" kutató centrumok, egyes ágazatokban még egyedüli bázisai is a tudományos kutatásnak, ahogy persze a fordítottja is elképzelhető. De még az itt tárgyalt kutatási szerződések körében is (tények mutatnák, ha rendelkeznénk megfelelő statisztikával) alighanem előkelő helyezése van az egyetemi szerződéses munkáknak. Maga a szerző írja, hogy a Budapesti Műszaki Egyetem 1969-ben mintegy 1400 (!) szerződést kötött, s az ebből származó bevétele sok millió forint volt. Nem valószínű, hogy a számok képletes versenyében sok kutatóintézet megelőzze, akár a relatív arányok tekintetében is. Mindez persze nem változtat a szerzőnek azon a helyes szemléletén, amely az egyetemi kutatás súlyának erősítését célozza, és ehhez, különösen a kutatás és a gyakorlat kapcsolatának fejlesztéséhez nagyon is megfontolandó javaslatokat tesz (pl. a kutatási eredmények hasznosításának gazdaságibb megközelítésének olyan formáira, mint az egyetemi iparjogvédelmi tevékenység fejlesztése, e téren a menedzseri típusra irányítás erősítése).

5. Végül már csak néhány kiegészítő információ Lontai Endre sok műgonddal szerkesztett kiváló könyvéről. A műgond kiterjedt pl. névmutatóra és részletes tárgymutatóra, az angol nyelvű kiadás hasznosságát különösen növelő Általános Feltételek angol fordításának, valamint két tipikus kutatási szerződés minta közlésére. Bevezetőben azt mondtuk, hogy párját ritkító tudományos kalandban részesített bennünket e szerző: a tudomány termelőerővé válásának útjára vitt el bennünket. Mint látható, ennek az útnak jogtudományi sávját végigjárta — az elméleti magasságoktól egészen a közvetlen jogi használati eszközök (pl. a szerződésminták) „vedd és vidd" szolgáltatásáig.

Mádl Ferenc

*Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról**

Újabb fontos kiadvánnyal gyarapodott az Állam- és Jogtudományi Intézet „Társadalom és jog" sorozata, és ez a tény nem csupán azért okoz örömet, mert Sajó András, Székelyi Mária és Major Péter könyve elvi és módszertani szempontból egyaránt megalapozott, vizsgálati és értékelő módszereiben a többi szakszociológia fejlődésével lépést tartó, kérdésfelvetéseiben és következtetéseiben pedig új összefüggéseket feltáró és értelmező munka, hanem azért is, mert túllépve a hagyományos, Magyarországon is már több ízben elvégzett hasonnemű vizsgálatok szemléletén, a jogismeret és a jogtudat — némi tudatos egyszerűsítéssel vett — azonosításán, arra tett kísérletet, hogy meghatározza az egyéni jogtudat szerkezetét, az egyes szerkezeti elemek történelmi, társadalmi meghatározottságát.

Az egyéni jogtudat strukturális és történeti vizsgálata, illetve e két vizsgálati irány összekapcsolása a nemzetközi szociológiai irodalomban is viszonylag újabb törekvés, amit az magyaráz, hogy a kialakuló szakszociológiák — így a jogszociológia — művelői között még ritka a mindkét anyatudományban egyaránt jártas kutató, a többség vagy jogi, jogdogmatikai előfeltevésekkel, vagy pedig általános szociológiai világképének megfelelő előítéletekkel, de egyaránt a speciális jogszociológiai problémák iránti viszonylagos érzéketlenséggel jellemezhető. Mutatja ezt a jogtudat vizsgálatok története is, amelynek során mind a jogtudatnak a jogismerettel vagy a társadalmi jogtudattal, sőt a — szerkezetileg — hierarchikusnak és egyértelműen struktúráltnak feltételezett pozitív jogrendszerrel való egyszerű azonosítása, mind pedig az egyén általános társadalmi beállítódottságának, esetleg pszichikai típusának (általános attitűdjének) mechanikus derivációjaként felfogása is előfordult. Itt jegyezzük meg, hogy az egyéni jogtudat társadalmi meghatározottsága, illetve formálódásának folyamata a szerzők vizsgálatában is viszonylag háttérbe szorult, jelezve, hogy ezen a téren még nem történtek meg azok a történettudományi, illetve általános szociológiai kutatások, amelyeket a szakszociológiai elemzések alapul vehetnének. Ezért aztán a jogtudatot is jellemző inkonzisztenciák alapvető társadalmi meghatározottsága esetenként, amikor a kognitív disszonancián túlmutató jelenségről esik szó, csak a leírás szintjén jelenik meg, ezzel is jelezve a vizsgálat folytatásának, kiterjesztésének szükségességét.

A szerzők a jogtudatot, vizsgálati céljaiknak megfelelően, két irányból elemezték: egyrészt meghatározták működési mechanizmusát, másrészt tartalmát; előbbi képezi a jogtudat dinamikus, utóbbi a statikus oldalát.

A tanulmány alapjául a jogász—szociológus—matematikus szerzőhármas 1972—1976. között lefolytatott, mélyinterjúkkal, tartalomelemzéssel és frusztrációs vizsgálatokkal kiegészített kérdőíves vizsgálata szolgált. A vizsgált populáció a megfelelő reprezentáció érdekében kor, nem és foglalkozás szerint elkülönített budapesti fizikai dolgozókból és kifejezetten mezőgazdasági tevékenységet végző tsz-tagokból, valamint — kontrollként — budapesti joghallgatókból és rendészekből állt. A személyes életútjukra vonatkozó kérdések alapján a szerzők meghatározták

* *Sajó* András—*Székelyi* Mária—*Major* Péter: Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról. MTA Állam és Jogtudományi Intézet kiadványa. „Társadalom és jog" sorozat 4. sz. Budapest, 1977. 248. old.

azoknak az, elsősorban a felszabadulás óta lezajlott makrotársadalmi változásoknak a hatását, amelyek az egyéni jogi tapasztalatokkal kiegészítve mintegy kondicionálják — a vizsgálat feltételezése szerint — az egyén jogtudatát. Feltételezésüket a szerzők két irányban vizsgálták: egyrészt az általuk jogalkotásinak nevezett, valójában kollektív, másrészt a konkrét egyéni tapasztalatok szintjén. A kollektív, társadalmi jellegű tapasztalatokat a szerzők a szocialista tulajdoni berendezkedés két alapvető intézménye, az államosítás és a földosztás, illetve — Samu Mihály megfigyelése alapján — a törvényesség megsértésének legjelentősebb esetei, a beszolgáltatási gyakorlat és a koncepciós perek, valamint a dolgozók védelmét szolgáló egyes munkajogi szabályok tudati tükröződésében tanulmányozták.

Nem meglepő, hogy az államosítás és a földosztás személyes élmény jellege a negatív tapasztalatoké alatt maradt, ami természetesen elsősorban nem a vizsgált intézmények társadalmi jelentőségét, hanem az emlékezés sajátosságait (negatív élmények erősebb és tartósabb pszichológiai hatása), az élmények drámaiságát tükrözi. Jellegzetes például, hogy a beszolgáltatásra vonatkozó tapasztalatok 65%-a szerint „mindent elvettek, lesöpörték a padlást", azaz az érintett személyek nem a földnagyság szerint terménybeszolgáltatási kötelezettség jogszabályi definíciójával, hanem bizonyos gyakorlattal kerültek kapcsolatba, és — tudati szinten — azt emelték jogszabállyá. Bonyolultabb a helyzet a koncepciós pereket illetően: ezek ismerete alapvetően a politikai tudatosságtól függ, és — valószínűleg az erős ideológiai töltés miatt — a megkérdezettek, a kognitív disszonancia leküzdését szolgáló, pszichés mechanizmusra jellemző módon a mai törvényességre vonatkozó nézeteiket vetítették vissza a múltba. A szerzők kimutatják, hogy a kollektív, történelmi tapasztalatok szükségszerűen rétegspecifikusak, de nem kommunikációs értelemben, tehát a tapasztalatoknak a társadalmi rétegnek megfelelő feldolgozása révén, hanem azért, mert az egyes társadalmi rétegek sajátos — eltérő — szerepet játszottak, következésképpen a réteg tagjai ennek megfelelő szerepet játszhattak a történelem alakításában, illetve megélésében. Ideologikusabb kérdésekben viszont, ahol — a dolog természeténél fogva — fokozottabb mértékű a közvélemény állami, társadalmi befolyásolása, a tudat ilyen értelemben vett rétegspecifikussága kevésbé megfogható. Bár a szerzők ezzel kapcsolatban arról írnak, hogy nem kívánták tisztázni a jogtudat e kétféle genezisének a jogtudat funkcionálására vonatkozó eltérő következményeit, az általuk feltárt anyagból kiviláglik, hogy — erre a szerzők is utalnak — a kognitív disszonancia leküzdésének sajátos módja nyilvánul meg abban az illogikus — bár szemantikailag nem eléggé egyértelmű — véleményben, hogy törvénytelenségek jelenleg egyáltalán nincsenek (a fellebbezés és a rendkívüli jogorvoslatok léte is a jogszabálysértések esetleges előfordulását bizonyítja stb.).

A konkrét — büntetőjogi és államigazgatási jogi — egyéni tapasztalatok vizsgálata két roppant érdekes következtetés levonását tette lehetővé. Egyrészt feltűnő, hogy a hatósággal kapcsolatba került személyek túlnyomó többségének negatív tapasztalatai is vannak (Budapesten főként a lakás- és az építésügyi hatóságnál, vidéken inkább adó- és kisajátítási ügyekben), és az ügyfél kezdeményezésére indult ügyekben a hatóság gyakran semmilyen intézkedést sem tesz, másrészt megfigyelhető, hogy a hatóságok döntését többnyire igazságosnak tartják, ami azonban inkább jogszerűséget jelent, hiszen — méltányosságból — még az igazságosnak tekintett döntés esetén is más megoldást kívánnak, azaz elsősorban nem a jog alkalmazását, hanem — implicite — magát az alkalmazott jogszabályt kritizálják.

A következő fejezetben a szerzők azt vizsgálják, hogy az emberek mennyiben és miért követik jogismereteiket. Ennek érdekében először feltárták a vizsgálatba bevont személyeknek egyes deviáns cselekmények büntetendőségére vonatkozó ismereteit (szubjektív hivatalos büntetendőség), majd megkérdezték, hogy mi a véleményük az adott cselekményekről. Ha ugyanis a személyes vélemény megegyezik a feltételezett hivatalos álláspontal, akkor feltehető, hogy a jog meghatározó szerepet játszik az egyéni vélemény kialakításában, ellenkező esetben azonban a feltételezett jog csak másodlagos szerepet játszhat. Egyik esetben sem kizárt persze, hogy a személy — érdekeinek engedve — álláspontjától eltérően dönt, bár valószínű, hogy ezt követően — a kognitív disszonancia leküzdése érdekében — módosítja álláspontját.

A vizsgált deviáns cselekmények minősítésére vonatkozó véleményeket egy ötfokú tolerancia-skálán elhelyezve az egész minta átlagos tolerancia-mutatója szembetűnően alacsonynak, 3,75-nek bizonyult, ami durván azt jelenti, hogy a megkérdezettek többnyire helytelenítették a cselekményeket, de nem kívántak állami büntetést vagy pedig közömbösek maradtak azzal szemben. A szerzők tartózkodtak a mutató általános értékelésétől, de nem hallgatható el, hogy a mutató alacsony volta bizonyos fokú anómiára utal.

A tolerancia-mutató azonban távolról sem stabil, a megkérdezettek 36%-a egy év elteltével már másként vélekedett ugyanazon cselekmények büntetendőségéről, azaz a mutató érvényessége időben és szituációtól függően erősen korlátozott. Az erkölcsi vagy politikai normák által erősen támogatott esetekben (pl. prostitúció, illetve tiltott határátlépés elősegítése) a mutató stabilabb, a többi esetben eltérés pozitív-negatív irányban egyaránt előfordult.

Az egyes rétegek toleranciaszintje szignifikánsan különböző, a legtoleránsabbak a fiatal szakmunkások, a legintoleránsabbak pedig az idősebb parasztok; általában leszűrhető, hogy az iskolázottság és a deviancia tolerálása között egyenes — bár gyenge — az összefüggés.

A tolerancia-mutató által nyújtott képet tovább gazdagítja az egyéni jogtudat azon vetületének a vizsgálata, hogy az adott cselekmény büntetendőségéről előadott saját vélemény mennyiben felel meg annak az ugyancsak egyéni véleménynek, hogy a jog álláspontja szerint a cselekmény büntetendő-e. E tulajdonság — a jog tisztelete — alapján hat kategória képezhető: a toleráns és intoleráns

nonkonform, a toleráns és nontoleráns konform, valamint a toleráns és a konform. Az első négy eset toleráns, illetve nontoleráns jelzője arra utal, hogy feltételezése szerint a jog büntetni rendeli-e az adott cselekményt, a konformitás, illetve nonkonformitás pedig arra, hogy e kérdésről maga hogyan vélekedik. A másik két eset azokra vonatkozik, akik — állításuk szerint — nem ismerik a jog álláspontját, és attól függetlenül ítélik vagy nem ítélik az adott cselekményt büntetendőnek.

Az összes válasz 56%-a követi a — valamilyennek, szinte kizárólag erősen intoleránsnak — feltételezett jogi álláspontot. Az intoleráns, illetve jogi toleráns rendezést feltételezők nagyjából ugyanolyan arányban (35—36%) térnek el a jog — valódi vagy vélt — megoldásától, ami arra utal, hogy a jogot általában a valóságosnál szigorúbbnak tartják, és éppen ezért helyeslik, vagy pedig éppen ezért utasítják el; azaz a jog és a jogtudat összhangja a valóságosnál szigorúbb szinten, éppen a jogfejlődéssel ellentétes irányban valósul meg. Anélkül, hogy az összefüggésrendszer mélyebb rétegeinek elemzésébe merészkednénk, meg kell jegyezni, hogy ebben valószínűleg a jogi problémákat összefüggéseikből kiragadó, esetleges, a fejlődési tendenciák felmutatását elmulasztó jogpropaganda is ludas, amit az a későbbiekben bemutatott összefüggés is sugall, hogy a vizsgálat körébe vontak közül éppen azok hajlanak a jog megismerhetetlenségének a feltételezésére — jeléül bizonyos fokú elidegenedettségnek is —, akik egyáltalán kapcsolatba kerültek a joggal.

Az egyes rétegek konformitását összehasonlítva a szerzők rámutatnak ezek szignifikánsan eltérő voltára: a legkonformabbak a fiatal segédmunkásnők, a legkevésbé konformak pedig a fiatal szakmunkásnők, eltéréseiket azonban nem gyermek-, vagy ifjúkori hatások determinálták. A konformitás és a tolerancia összefüggése általában egyértelmű, bár alacsony fokú konformitás mellett is előfordul magas intolerancia és viszont. Ezek az esetek a kognitív disszonancia sajátos korlátját sejtetik, bizonyos személyeket éppen nézeteik összehangolatlansága jellemez (Durkheim szerint ez tipikusan anómiás állapotra utal).

Az elemzésbe bevezetett kategóriák (tolerancia-mutató, konformitás-hányados) a jogi álláspontnak az egyéni véleményre gyakorolt hatását fejezik ki, emellett azonban a szerzők azt is megvizsgálták, hogy milyen (belső és külső) körülmények vezetnek az adott vélemény kialakításához, az mennyiben konzisztens, mi a tényleges motivációja a jogszabályok követésének vagy elutasításának és az adott motiváció tartalmilag miként határozódik meg. Ennek érdekében megkérték a vizsgálatba bevont személyeket, hogy indokolják meg az adott cselekmény büntetendőségére vonatkozó véleményüket, majd ezeket az állásfoglalásokat tartalomelemzésnek vetették alá.

Az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontok motivációi rétegspecifikusan differenciáltak. Említést érdemel, hogy az engedély nélküli építkezést a leginkább érdekelt fiatal rétegek általában érthető, menthető cselekedetnek tartják, míg az egyetemisták túlnyomó része nem a jogellenesség, hanem városrendezési szempontok miatt tartja elítélendőnek. Az építőanyag megszerzéséért alkalmazott vesztegetésről a megkérdezettek 31%-a úgy vélte, hogy „enélkül nem megy", míg a rendészek korrupciónak minősítették a cselekményt, az egyetemisták pedig általában erkölcsi szempontokat hangoztattak. A katonai szolgálat alóli kibúvást, illetve a katonai szolgálat vallási alapon való megtagadását általában állampolgári (hazafias) kötelesség megszegéseként értékelték, de a fiatal szakmunkások feltűnően nagy része (31, illetőleg 36%-a) nem nyilvánított véleményt.

A jogkövetési motivációkat a szerzők három csoportba sorolták. Az első csoportba, az ún. címkézők (47%) közé azok kerültek, akik az adott (deviáns, de nem szükségképpen bűn-) cselekményben valamilyen elvont — de nem erkölcsi — kötelesség megsértését, vagy — ami ezzel egyértelmű — valamilyen félelmet keltő csoporthoz tartozás megnyilvánulását látták. A második csoport tagjai a cselekményeket erkölcsi szempontból (17%) minősítik, míg a harmadik csoportba tartozókra az jellemző, hogy mérlegelik (36%) az esetek körülményeit, igyekeznek megérteni az elkövető megfontolásait és a társadalmi szempontokat is érvényesíteni. A három csoport érvelésének különbözősége jól demonstrálható a homoszexualitás megítélésében: a címkézők „az emberi mivolt kivetkőzéséről", a második csoport erkölcstelenségről, a harmadik pedig betegségről, magánügyről beszélt.

A motiváció — ellentétben a toleranciával — jellegzetesen stabil tulajdonság, a személyiség egyik lényeges jellemzője.

A motivációs típusoknak a jogtiszteleti (konformitási) típusokkal való összevetése azt mutatja, hogy az intoleránsak rendszerint címkézők, a tolerancia pedig általában mérlegeléssel párosul; a konformitás és a címkézés kapcsolata viszont abban ragadható meg, hogy az ilyen személy a saját álláspontját a valóságosnál szigorúbbnak vélt és egyetlen lehetséges társadalmi álláspontként tételezett joghoz igazítja. Sajátos vonás, hogy valakinek a megbélyegzése elegendő ahhoz, hogy helyeseljék a megbüntetését, tehát a címkézésből következik az intolerancia, és nem fordítva. A vizsgált személyek egy másik — magasabb társadalmi státusú — része, a szocializmus viszonyai között nevelkedett, magasabb iskolázottságú fiatal szakmunkások nem-címkéző érveléssel helyezkednek a jogtól eltérő álláspontra. Az abszolút tekintélynek tételezett jogtól való eltérés nem megy könnyen, bár jellemző, hogy az eltérés iránya a valóságos jogra mutat. Mindezek alapján a szerzők okkal vetik fel annak lehetőségét, hogy a címkézők nem is a joghoz, hanem valamilyen — az adott rétegekben élő — értékelés, normák mintájára tételezik a jogot, és annak éppen ezért tulajdonítanak pozitív értéket.

A véleményrendszer minősége alapján valószínűsíthető, hogy a nonkonformitás, ha a tiltó szabály rációja gyengébb, mint a tiltott cselekményé, jogsértéshez vezethet, a címkézés és az intolerancia viszont nem jelenti feltétlenül a jogsértéstől való tartózkodást, legfeljebb azt, hogy elhallgatják, sőt maguk előtt jogszerűnek állítják be az elkövetett bűncselekményt.

A jogtudat szerkezetének, szerkezeti elemeinek, ezek működési

mechanizmusának feltárását követően a szerzők megvizsgálták, hogy milyen az a feltételezett jogi álláspont, amely az ítéletalkotás kiinduló-, vagy viszonyítási pontjául szolgál, mennyiben tér el a tételes jog megoldásaitól és mik az eltérés okai, milyen mechanizmus szolgál a tételes jog elfogadására vagy elutasítására. Mindezek a kérdések a jogtudat statikus — tartalmi — oldalára, a jogismeretre vonatkoznak, amit a szerzők a büntetőjog és a polgári jog, valamint a munkajog tekintetében vizsgáltak meg.

A *büntetőjogi ismeretek* alapvető sajátossága hierarchikus elrendezettségük, ami alól a vesztegetés részességi alakzata — mint társadalmilag nagymértékben normalizálódott cselekmény — az egyedüli kivétel. Ez a hierarchia azonban egyrészt független a bűncselekmények társadalomra veszélyességének fokát kifejező büntetési tételektől, másrészt a sorrend nem általános érvényű. Kulcsár Kálmán 1967-ben a büntetőjogi ismereteket általános — a társadalmi rétegtől csak csekély mértékben függő — tudati állapot kifejeződéseként írta le, de ezt a szerzők akként finomították, hogy az általános tudati állapotban legfeljebb az adott deviáns cselekmény jogellenessége fejeződik ki, de azt is erősen befolyásolja annak társadalmi normalizáltsága.

A jogi közvéleményre — és a jogpropagandára — az az álláspont a jellemző, hogy a büntetőjogi ismeretek növekedése általában a tolerancia csökkenését eredményezi, mivel az emberek — a felvilágosodás korára jellemző gondolatmenettel — ily módon megtanulnának különbséget tenni jó és rossz, büntetendő és helyes, esetleg dicséretes cselekedet között. Ezt a mindennapi tudat szintjén is megkérdőjelezhető véleményt a szerzők frappáns módon cáfolják meg, bebizonyítják, hogy a büntetőjogi ismeretek helyessége és a tolerancia között nincsen összefüggés: a helyes ismeret a tudatban ugyanolyan minőségben funkcionál mint a helytelen, az eltérésnek csak a jogi (normatív) szemlélet, maga a büntetőjog tulajdonít jelentőséget.

A *polgári jogi ismeretekre* az általánosság szinte egyáltalában nem jellemző, mivel ezekben a kérdésekben elsősorban a közvetlen társadalmi gyakorlatnak van szerepe, tehát valamilyen réteghez, csoporthoz tartozás ténye teremti meg a lehetőségét (és szükségességét) az ilyen ismeretek megszerzésének.

A *munkajogi* és az *államjogi* ismeretek mind a büntető, mind a polgári jogi ismeretektől eltérő — nem sajátos — jellegűek, ezekre vonatkozóan ugyanis részben a munkahelyi kiskollektíva, részben a tömegkommunikációs eszközök és a politikai érdeklődés is nagy hatást gyakorol. Ez egyben meghatározza a munkajogi és államjogi normák, illetve maga az állam iránti tisztelet jellegét is.

A pszichologizáló jogszociológia művelői a jogra vonatkozó nézeteket, így a deviancia megítélését a pszichológiailag értelmezett személyiségből, a pszichés alkatból vezetik le, azt állítván, hogy a pszichés adaptációra képtelen személyek általában igen szigorúak, de nem jogtisztelők, a frusztráltak pedig büntető hajlandóságúak (punitívak). A tétel ellenőrzése céljából a szerzők frusztrációs tesztet végeztettek, melynek értékelése alapján kimutatták, hogy sem a motiváció, sem a tolerancia szempontjából nem bizonyítható a pszichológiai — frusztrációs — sajátosságok érvényesülése.

Azt is megvizsgálták, hogy kimutatható-e az emberekben a joghoz való valamilyen általános viszony, amiből — deduktíve — levezethetők lennének az egyes jogi problémákra vonatkozó nézetek. Mivel nyilvánvaló, hogy a „jog" szemantikailag ambivalens kategóriája a mindennapi tudat számára túlságosan elvont, a szubjektum szintjén nincsen kapcsolat az objektív viszonyok és a „jog" elvont, csak sztereotipekkel kifejezhető fogalma között, a szerzők nem a „jogot" általában, hanem azt vizsgálták meg, hogy az adott réteg történelmi tapasztalatai alapján hogyan vélekedik a jog megismerhetőségéről, szorongást kiváltó hatásáról, illetve a törvénybe és a jogérvényesítő hatóságokba vetett bizalomról.

A jog és a jogalkotás iránt a legkevesebb bizalmat a fiatal szakmunkások árulták el, és rájuk — akik viszonylag a legmagasabb szintű és leginkább gyakorlati jogi ismeretekkel rendelkeznek — jellemző az is, hogy a jogrendszert a legkiismerhetetlenebbnek érzékelik. Sajátos összefüggés: mennél inkább váltják fel tények, személyes tapasztalatok a jogra vonatkozó prekoncepciókat, annál kiismerhetetlenebbnek tűnik maga a jog, illetve mennél kevésbé bíznak a jogban, annál toleránsabbak a devianciát illetően. A fiatal szakmunkások mérlegelő csoportjával szemben a címkézőkre az — intoleránsnak vélt — jog iránti feltétlen bizalom a jellemző, azaz mivel bíznak az „intoleráns" jogban, ráhúzzák a devianciára annak címkéit és ezáltal válnak maguk is intoleránssá. A jog iránti bizalom valós tulajdonság, azonban nem determináns, nem magyarázza meg a tényleges jogi nézetek elfogadását. Így, a kérdezett személyek még nagyfokú bizalmatlanság esetén sem igen, pontosabban csak akkor hajlamosak a jog ellen állást foglalni, ha racionális megfontolások toleranciára indítják őket. Tehát a bizalom és a tolerancia közötti viszony egyoldalú: éppen a toleranciára vezető — mérlegelésen alapuló — réteg- (vagy csoport-) normák ássák alá adott esetben a jog tekintélyét.

A tanulmány — lévén egy akadémia tárcaszintű kutatási program részeredményeinek zárójelentése, vizsgálati anyagának közkézre bocsátása — érzékelhetően nem a véglegesség igényével, hanem azzal a céllal íródott, hogy megkísérelje egyes hipotézisek tárgyszerű bizonyítását, pontosítását. Hogy ennél többet ad, hogy jelentős tömegű tényanyaga továbbgondolkodásra késztető, sőt, alapvető beidegződéseket is megkérdőjelező következtetései a közeljövő kodifikációiban sem hagyhatók figyelmen kívül, az a szerzők dicséretére szolgál. Hasznos lenne, ha a kutatás további eredményei a nagyközönség számára is hozzáférhető formában jelennének meg.

Csillag György

Tóth János: A lakosság adói

Pénzügyi jogi irodalmunk ismét jelentős művel gyarapodott Tóth János „A lakosság adói" c. könyvének megjelenésével.

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

A 24 ív terjedelmű munka magas színvonalának biztosítékát abban is találhatjuk, hogy szerzője immár több mint 2 évtizedes egyetemi oktatás és a Pénzügyminisztérium Lakosságadóztatási Főosztályán szerzett tapasztalatai és kutatásai alapján írta meg monográfiáját. A munka „érettségét" bizonyítja az is, hogy a szerző 1969-ben „az adójog és az adójogviszony elemei lakosságadóztatási rendszerünkben" c. kandidátusi értekezése, illetve a jelen recenzió tárgyát képező könyv megjelenéséig e témakörben számos tanulmányt publikált. Önállóan írt főiskolai jegyzete, illetve egyetemi jegyzet társszerzősége is a választott téma melletti tartós elkötelezettségéről tanúskodik. Az alkotás értékének megítélésénél rá kell mutatnunk arra is, hogy felszabadulásunk több mint három évtizede alatt e tárgyban az első önálló monográfia.

A könyv két fő részre tagozódik: *első* rész: az adójogelmélet általános kérdései (11—178. old.); *második* rész: lakosságadóztatásunk jelenlegi rendje. (179—365. old.)

Az *első* rész „Adó és adójog fogalma" c. fejezetében először a lakossági adók fogalmát határozza meg. Ennek során — kronologikus hazai és nemzetközi elemzés nyomán — az egyes állambevételi formák (adó, illeték, vám, jövedék, járulékdíj) elhatárolását is megadja, illetve rámutat azok közös ismérveire. Az egyes ismérveket logikus osztályozású szempontok alapján csoportosítja. (A bevétel megnevezése; ki állapítja meg; ki köteles fizetni; milyen célra használják fel; milyen a felek helyzete, van-e pontos ellenszolgáltatás). Megjegyzendő, hogy megkérdőjelezhető itt (25. old.) szerző azon állítása, amely szerint az illetéknél van konkrét ellenszolgáltatás. Megítélésem szerint egyes illetékeknél konkrét ellenszolgáltatásról nem beszélhetünk. Így pl. az illetékek módosításáról szóló 34/1977. (XII. 8.) P. M. sz. rendelet 9. §-a szerint: „Az a magánszemély, aki az erre kijelölt állami vállalattól vásárolt új személygépkocsiját a vételtől számított egy éven belül ajándékozáson kívül bármely más jogügylettel idegeníti el, az erről készült okirat (szerződés, nyilatkozat stb.) illetékeként 10%-ot köteles leróni." Ez esetben tehát szó sincs semmilyen ellenszolgáltatásról, hanem inkább az új személygépkocsira több éven át várók több százezres táborának „védelméről" az új gépkocsival nyerészkedni akarókkal szemben. Igaz ugyan, hogy az idézett jogszabály csak jóval a könyv lezárása, illetve megjelenése után került kibocsátásra, de — a konkrét ellenszolgáltatást illetően — hasonló a helyzet egyes vagyonátruházási illetékeknél is. (Pl. örökösödési, ajándékozási illetékek stb.)

Az ellenszolgáltatás kérdését szerző sokoldalúan elemzi, és — úttörő módon, eltérően az eddigi nézetektől — arra a megállapításra jut, hogy „az adó, amely az állami funkciók működésének anyagi biztosítéka, nem ellenszolgáltatás nélküli bevételi forma, mert önmagában az a tény, hogy a társadalmi szükségletet kielégítő állam léte fenntartását biztosítja, eleve magában hordja az ellenszolgáltatás tényét, még akkor is, ha ezt külön nem hangsúlyozzuk" (32. old.)

Kiemelkedő szerzőnek azon megállapítása is, amely szerint a lakosság adói és a vállalati adók között „a fő különbség az, hogy az állam mint tulajdonos (a lakossági adóktól eltérően) a jövedelmet előállító eszközök fölött is rendelkezik". (34. old.)

Szerző az adójog elemeit tárgyalva elsőként mutat rá az adójogszabály állandó és eshetőleges elemeire. Táblázatba foglalva a lakossági adókat újszerűen elemzi a feltétel megjelenését, amely megmutatja azokat a körülményeket, amelyek adófizetési kötelezettséggel járnak együtt. A 43. oldalon levő táblázatban észrevételezhető, hogy az ebadónál az adókötelezettség feltételéül — tudomásul véve a jogszabályi következetlenséget — nem a tulajdonosi jogot tünteti fel, hanem azt, hogy „valaki ebet tart".

Az adójogszabályok jellegzetességeit logikus elemzés nyomán a következőkben foglalja össze: *a)* jellegükben nézve ezekben a jogszabályokban a parancsoló elemek dominálnak, ami azt jelenti, hogy az alanyok magatartását kötelezően előírják (ezen nem változtat az sem, hogy mellettük számos diszpozitív rendelkezés nyer elhelyezést);

b) ebből következik, hogy az adójogi normákban a kategorikus módszer az uralkodó, és ez éppen olyan arányban mutatható ki, mint amennyire jellegük parancsoló; *c)* e két fő sajátosság nem zárja ki, hogy a jogi normák hatályosulása folyamán diszpozitív jellegű szabályozások vagy rendelkezések ne lennének megtalálhatók, ezek egyrészt a fél jogi vagy vagyoni védelmét, másrészt az állami szervek részéről az adópolitikai célok realizálását hivatottak szolgálni; *d)* az adójogszabályokban rögzített magatartások végső soron egy fő kérdéssel, az adófizetéssel kapcsolatosak, tehát az adójogi normák vagyoni viszonyokat szabályoznak; *e)* az adójogi norma — parancsoló és kategorikus sajátosságánál fogva — mindig biztosítja az állami szervek hatalmi helyzetét, tehát alá- és fölérendeltségi viszonyt szabályoz". (46. old.)

Szerző alapos elemzés alá veszi az adójog forrásait, és megállapításai gondos — nemzetközi feldolgozást tükröző — kutató munka eredményei. Azon állítása azonban, amely szerint „jelenleg törvényerejű rendelettel szabályozzuk a honvédelmi hozzájárulást", csak azzal a helyesbítéssel válik elfogadhatóvá, ha egyben utalunk a honvédelemről szóló 1976. évi I. törvény 31. §-ra, amely szerint „az a hadköteles, aki sorkatonai szolgálatot nem teljesít, vagy nem a jogszabály által meghatározott időtartamban teljesít, honvédelmi hozzájárulás fizetésére kötelezhető". Így tehát a lakossági adókat illetően nem áll fenn (bár valóban egyetlen kivétel miatt) szerzőnek az a megállapítása, amely szerint „ez ideig még az Országgyűlés nem alkotott olyan jogforrást, amely kapcsolatban állna e területtel" (55. old). Szerzőnek ezen állítása nyilvánvalóan azon alapszik, hogy a honvédelmi hozzájárulás hatályos jogforrásainál figyelembe vette még az 1959. évi 26. számú, az 1969. évi 32. számú és az 1972. évi 3. számú törvényerejű rendeleteket (mert ezekre hivatkozik a 344. oldalon levő táblázatban), bár ezek az 1976. évi I. törvény 60. § (4) bek. alapján hatályukat vesztették. Az egyértelmű — semmiképpen nem elvi jelentőségű — pontatlanságra utal az, hogy a hivatkozott törvény végrehajtására kibocsátott 6/1976. (III. 31.) M. T. sz. rendeletet és a 11/1976. (V. 27.) P. M. sz. rendeleteket szerző is figyelembe vette.

A kormányhatározatokkal kapcsolatban szerző azon megállapítása, hogy ezek „adójogforrási szempontból nem különösen jelentősek" (59. old.), azért vitatható, mert pl. az 1031/1969. (VIII. 31.) Korm. sz. határozat alapja a telekadó és az út- és közműfejlesztési hozzájárulás miniszteri szintű szabályozásának is. Az adójog jogforrási részével kapcsolatban megemlíthető lett volna az államtitkári rendelkezés is (mint a mindenkit kötelező jogi normák és a normatív utasítások közötti sajátos átmeneti jogforrási forma) annak ellenére, hogy az adójogban ezek jelenleg valóban nem játszanak jelentős szerepet.

A monográfia első részének II. fejezete „az adóügyi jogviszony" elnevezéssel került megírásra. Ezen fejezet „az adóügyi jogviszony általános kérdései" c. részében szerző sokoldalú és gondos elemzés alapján tárgyalja az adóügyi jogviszony fogalmát, elemeit, alanyait, tárgyát, keletkezését — módosítását —, megszűnését, és az adójogviszony sajátosságait a következőkben foglalja össze: „Az adóügyi jogviszonyok az anyagi-társadalmi viszonyok egy sajátos formájával, a szocialista állam pénzgazdálkodásával kapcsolatosak.

Az adóügyi jogviszony tárgya az állami pénzgazdálkodás folyamán az állam által meghatározott (elrendelt) kötelező jellegű befizetéssel kapcsolatos magatartás.

Az adóügyi jogviszony tartalmát az állam által megállapított alanyoknak a kötelező jellegű pénzmozgással kapcsolatos jogai és kötelezettségei alkotják; jellemző az adójogi jogviszonyra a tartalmi meghatározottság, ami jelenti: az alanyok kijelöltségét, a mozgásba hozott pénz mennyiségének (és mértékének); továbbá a pénzmozgás időbeni lebonyolításának meghatározását. Az állami pénzgazdálkodás jogi szabályozása előbbi sajátosságainak eredményeként az adóügiy jogviszonyban a felek mellérendeltségi helyzete kizárt. Az állam, illetve az állami szerv a jogviszony keretében mindig hatalmi (uralmi) helyzetben van.

Az adóügyi jogviszonyra jellemző a hatalmi (uralmi és vagyoni) elem együttes jelenléte; az adóügyi jogviszony mindig az állam, illetve az általa felhatalmazott szerv kezdeményezésére jön létre. Létesítheti normatív és konkrét aktus is; az adóügyi jogviszonyban a felek melságaiból következik a jogviszony tartalmi módosítása formai megoldásának egyoldalú jellege is, amely csak az állam, illetve az általa felhatalmazott szerv kizárólagos joga.

Az adóügyi jogviszony megszűnésének két fő csoportját különböztetjük meg: automatikus megszűnés (ha a jogviszony meghatározott időre szól, vagy eseti jellegű, és az előírt pénzmozgás megvalósult); egyoldalú állami intézkedéssel történő megszüntetés (ha az állam lemond jogainak részbeni vagy egészbeni érvényesítéséről).

Az adóügyi jogviszonyt nem tekinthetjük kötelmi viszonynak, mert sem a felek egyenjogúságán, sem mellérendeltségén nem alapul és nem is történik egyenértékek cseréje" (105—106. old.).

Az adóügyi jogviszonyok általános jellegzetességeinek bemutatása után szerző „Az adóügyi jogviszony egyes elemei lakosságadóztatási rendszerünkben" című részben a hatályos tételesjogi szabályozás és a vonatkozó hazai, illetve külföldi nézetekkel egybevető mélyreható elemzését adja az adóalanyiság fogalmának és formáinak, az adótárgy jogi szabályozásának. Bemutatja és elemzi az adóalap meghatározásának különböző formáit (bruttó, tiszta, vélelmezett, átlag- vagy becsült jövedelem; egyes, már megállapított adó vagy adók összege; ingatlan vagy ingó nagysága, illetve száma). Az adó mértéke jogi szabályozásának viszonylag rövid ismertetése után — kiválóan érzékeltetve a gazdasági háttér szerepét — mélyrehatóan foglalkozik lakosságadóztatási rendszerünkben érvényesülő kedvezményekkel és mentességekkel. Az adójogi szankciók rendszerének és jellegzetességeinek bemutatásával zárja szerző könyve első részét.

A monográfia *második* része lakosságadóztatásunk jelenlegi rendjét dolgozza fel. A lakosság önálló adóztatási rendszere kialakulásában — a társadalmi-gazdasági és adópolitikai változásokat elemezve — a következő fejlődési szakaszokat különbözteti meg: *a)* 1945—1948. a kettős hatalom időszaka; *b)* 1949—1955. a szocializmus építésének kezdeti szakasza; *c)* 1956—1960. az elkövetett hibák kijavításának és az új gazdaságirányításnak, továbbá a mezőgazdaság szocialista átszervezése sikeres megindulásának időszaka; *d)* 1961—1967. a szocialista mezőgazdasági rendszer kiépítése befejezésének és megszilárdításának, továbbá a gazdaságpolitika további tökéletesítése előkészítésének időszaka; *e)* 1968—1976. a gazdaságirányítási mechanizmus reformjának bevezetése és tökéletesítésének időszaka.

Az egyes fejlődési szakaszok jellemzése pontos adatokon nyugszik, érdekfeszítő olvasmány — magas szakmai hozzáértéssel párosulva — mindazok számára, akik felszabadulásunk utáni időszak fejlődési folyamatát „lakosságadóztatási szemüvegen" keresztül, tehát speciális nézőpontból kívánják tanulmányozni.

A könyv második részének II. fejezete a lakosságadóztatás funkcióival és sajátosságaival (elveivel) foglalkozik. Támaszkodva a legújabb kori francia, német és szovjet irodalomra, a lakossági adók alábbi funkcióit teszi beható vizsgálat tárgyává; állambevételt biztosító; jövedelemnivelláló; szociális-támogató; kizsákmányolást korlátozó; gazdasági befolyásoló, költségvetési kiegyenlítési; tanácsi gazdasági, önállóságot megalapozó funkciók. Állításait, következtetéseit, hazánkban érződő-érvényesülő hatásaikat pontos és könnyen ellenőrizhető adatokkal, számításokkal teszi egyértelműen megalapozottá.

Lakosságadóztatási rendszerünk sajátosságait elemezve (a hatályos magyar és más szocialista országok tételesjogi szabályozását is egybevetve) az alábbi elvek érvényesülését — esetenként rámutatva a nem kellő érvényesülésre és azok okaira is — mutatja ki:

„a) A jövedelemmel arányos adózás elve, b) a létminimum adómentességének elve, c) a társadalmi szükséglet kielégítése elősegítésének elve, d) a munkaviszonyból származó jövedelem adómentességének elve, e) a magasabb jövedelmet biztosító adóforrások több adóval való megterhelésének az elve, f) az adóztatás méltányosságának elve, g) az egyenesadók túlsúlyának az elve, h) az adóztatás társadalmi csoportokhoz, rétegekhez való kapcsolódásának elve, i) a tanácsok anyagi és politikai érdekeltségének az elve, j) az adózók adóigazgatási eljárásba való bevonása,

az adóhatóság és a lakosság közvetlen kapcsolatának elve" (229—243. old.).

A monográfia második részének III. fejezete a lakossági adók rendszerét építi fel. A lakossági adók csoportosítását abból az alapelvből kiindulva végzi el, hogy a többékevésbé azonos tulajdonsággal rendelkező adók kerüljenek azonos kategóriába. E szisztéma alapulvételével megkülönbözteti (majd azokat kritikailag is elemezve és mindenképpen megfontolandó javaslatokkal kiegészítve) a lakosság a) jövedelemadóit, b) forgalmi adóit, c) az ingatlan után fizetendő adókat, d) a járművek utáni adókat, e) a honvédelmi hozzájárulást, f) a lakosság egyéb adóit.

Úgy érzem, a szerző alapos közgazdasági ismereteit, logikus gondolatmenetét, egyértelműen közérthető stílusát legjobban az tükrözi, ha kiemeljük és szó szerint idézzük egy adónemmel — pl. a házértékadóval — kapcsolatos fejtegetéseit, amelynek kapcsán többek közt így ír: „Ha már az ingatlanvagyont adóztatjuk — mert a házértékadó ennek egyik formája —, joggal vetődik fel a kérdés, hogy ez a jogszabályi rendezés méltányos-e vagy sem. Egyébként ugyanezt a kérdést tehetjük fel a beépítetlen építési telkek vonatkozásában is. Nem sok, de van olyan telek a fővárosban, amely értéke eléri, illetve meghaladja a házértékadónál alapul vett értékhatárokat. Mi indokolja ezek vagyonadó alóli mentességét? Gazdaságpolitikailag a lakóépületek, lakások külön adóval való megterhelése kevésbé elfogadható — éppen azért, mert reális társadalmi probléma megoldásában segítenek —, mint a telek ilyen adó alól való mentesítése. (Bevezetése jobban növelné az eladási kedvet, a kínálatot, s így az ingatlanok e formája árának csökkenését, mint a jelenleg alkalmazott telekadó.) Mindezzel együtt felvetődhet még az a gazdaságpolitikai alapkérdés is, hogy vajon szükség van-e szocialista viszonyok között a vagyonadó ilyen formájára, mint a házértékadó? Az elkészült épület része a nemzeti vagyonnak, annak összértékét növeli. Az emberek egy szűk rétegét az átlagosnál nagyobb kényelemhez juttatja. Igaz, elkészítését (formáját) nem minden esetben a lakáskultúra kultusza indikálja, hanem a hivalkodás. Ha azonban a felépítéshez szükséges jövedelemhez legálisan jutott, s esetleg ez a hibbija, miért kerül anyagilag hátrányos helyzetbe azokhoz képest, akik jövedelmükön ingóságokat vásárolnak, utaznak, esetleg ellumpolják? Úgy véljük, az adó alkalmazásánál az adóztatás arányossága elvének érvényesülését — a jelzett szempontokból is — indokolt lenne megvizsgálni. Az adóalanyiság január 1-i állapothoz, illetve a használatba vételhez vagy tulajdonszerzés időpontjához való kötése indokolt. Azonban ez esetben is — egyrészt a bizonyos mértékű inflatórikus jelenségek, másrészt vagy ezzel összefüggően az ingatlanok értékének állandó emelkedése — felveti azt a problémát is, hogy egy adott épület ezen jogi tények következtében adótárggyá válhat. Így a korábbi években adómentes épület után adót kell fizetni. Lesz-e ilyen körülmények között vásárló például ezekre az ingatlanokra? Nem zárjuk-e ki a forgalomból ezeket az épületeket, lakásokat? Ha igen, akkor arra a kérdésre kell válaszolni, hogy jó-e ez gazdaságpolitikailag?" (285. old.)

A könyv második részének IV. fejezete az adóigazgatási eljárás rendszerét mutatja be. Először meghatározza az adóigazgatási eljárás fogalmát, sajátosságait és főbb területeit. Az adóigazgatási eljárás fő kérdéseit az alábbi csoportosításban vizsgálja: a) az adónak adóigazgatási eljárás szempontjából való meghatározása; b) az adóigazgatási eljárás szervei; c) az adókivetés szabályai; d) az adófizetés rendje és az adóért való felelősség; e) az adójogi szankciók rendszere; f) az adóigazgatási eljárás jogorvoslati rendje (304—319. old.).

Szerzőnek az a) pontban jelzett témakörrel kapcsolatos világos állásfoglalása (és egyben az olvasmányosságot is biztosító „szakmai humora") újra a szó szerinti idézést kívánja: „Az adó és adójellegű fogalom megkülönböztetésének sem tartalmi jelentősége, sem jogi, közgazdasági vagy más alapja nincs. Korábban pl. nem tekintették adónak a községfejlesztési hozzájárulást. Ez jogi nonszensz, az „adó" kifejezés használatától való irtózás, s tartalmilag adónak tekinthető állami bevételnél más elnevezés használata a kötelező jellegű fizetési rendszeren nem változtat. S ha egyszer fizetni kell — az elnevezés nem téveszti meg a kötelezettet —, s kiadásának növekedése — bármilyen jogcímen történjen is — nem tölti el földöntúli boldogsággal." (305. old.)

Az adóigazgatási eljárás szerveinek jellemzése során pontatlan azon állítása azonban, amely szerint „az illetékeket egy helyen, a megyei (fővárosi) Illetékkiszabási Hivataloknál kezelik" (306. old.), mivel léteznek megyei, városi illetékhivatalok is, vagyis nem illetékkiszabási hivatalok. Ugyanezen oldalon már nem hatályos tételesjogi szabályozásnak felel meg szerző állítása, amely szerint „A vám- és pénzügyőrség szerepe... a borforgalmi adónál... jelentős. A borforgalmi adóval kapcsolatos adóigazgatási feladatokat 1971-től már nem a vám- és pénzügyőrség szervei, hanem a tanácsi szakigazgatási szervek látják el. (36/1970. (IX. 27.) Korm. sz. rend.)

Az adóigazgatási eljárást tárgyaló fejezet összességében egyértelműen bizonyítja azt, hogy a szerző nemcsak a szűkebb adóigazgatási eljárás tárgykörébe tartozó kérdések tudományos művelője, de jó ismerője a bírói joggyakorlatnak, és képes az államigazgatási eljárás és az adóigazgatási eljárás kapcsolatának magas szintű elemzésére is.

A gondosan szerkesztett, arányaiban is kitűnően felépített logikus okfejtéssel és világos, közérthető fogalmazásban megírt könyv megjelenése után ismételten örömmel adhatunk számot egyre jobban kibontakozó pénzügyi jogirodalmunk gyarapodásáról. A monográfia használhatóságát szervesen egészítik ki a tételesjoganyag figyelembevételével készített táblázatok is, amelyek kiváló áttekintést adnak a szakembernek és az érdeklődő állampolgároknak egyaránt. A mű értékét világosan dokumentálja a teljes hazai és a vonatkozó külföldi jogi szakirodalom rendkívül széles körű felhasználása, és arra a megfelelő helyeken való pontos utalás. A könyv értékelésével és használhatóságával kapcsolatban elismerésre méltó továbbá a pontos név- és tárgymutató, valamint az orosz és német nyelvű tartalomjegyzék is.

Nagy Árpád

Gondolatok egy szovjet természetvédelmi jogi mű kapcsán

A vízjog moszkvai egyetemi professzora, az ismert szovjet szakember, *O. Sz. Kolbaszov* nagy érdeklődéssel fogadott művet írt „Ekologija: politika — pravo. Pravovaja ohrana prirodi v SZSZSZR. Nanka, Moszkva, 1976, 226 old. (Ökologia: politika — jog. A természet jogi védelme a Szovjetunióban) címmel.

Elöljáróban megjegyezzük, hogy a szakirodalomban a természetvédelem — környezetvédelem elnevezések használata nem teljesen egységes és nem egyértelmű. A szóban forgó mű — amely elemzéseinél elsősorban a szovjet természetvédelmi törvényt veszi figyelembe — kevés kivételtől eltekintve a „természetvédelem" elnevezést használja.[1] Ez is jelzi a terminus technikusok és a terminológia nemzeti s nemzetközi szintű egységesítésének szükségességét ezen a területen.

A mű négy fejezetben vizsgálja néhány lényeges kérdését az egész világon időszerű problémakörnek, amely mint az emberi környezet védelméért folyó társadalmi mozgalom a 20. század hatvanas éveiben kezdődött. Messzemenően érdekli ez a bonyolult kérdés, a jövő nemzedékeinek szükségletei miatt is, a szocialista államokat. Ezek az államok a legkedvezőbb feltételeket biztosíthatják a környezet védelméhez és a természet kincseinek ésszerű felhasználásához. Elérhetőnek tartják azt a célt, ami egyúttal politikai cél is, hogy harmonikusan legyen fejleszthető a szocialista társadalom és a természeti környezet, illetőleg a kettő viszonya egymáshoz. E cél megvalósításának eszközeit rendszerezetten nem vizsgálja és nem munkálja ki a mű.

Ismerteti az SZKP XXII. és XXIV. kongresszusainak a határozatait s egyéb dokumentumokat, amelyek tervszerűséget és megfelelő alapot teremtenek a környezetvédelem konkrét feladataihoz. Hivatkozik az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának „A természetvédelem fokozatos erősítéséről és a természeti kincsek felhasználásának megjavításáról" szóló 1972. október 29-i határozatára. Ezeknek a dokumentumoknak az elemzésével vonja le azt a következtetést, hogy a természetvédelem — mint jog s mint tevékenység — az *ötéves népgazdasági tervvel együtt* foglalja magába a tényleges feladatokat, ezek megvalósításának biztosítékait, illetőleg képez eszményi alapot a természetvédelem programjának a kialakításához.

A kérdés nemzetközi vonatkozásaival kapcsolatban utal arra, hogy a Szovjetunió kész részt venni a környezetvédelmet és a természeti erőforrások ésszerű felhasználását célzó közös nemzetközi munkálatokban.

A természet védelmét — annak feladatait, szervezetét s az ezekre vonatkozó intézkedéseket nézve — komplex tevékenységnek fogja fel a mű. A védelem céljának az ember természeti környezetének megóvását s az emberi élet és tevékenység anyagi, szellemi feltételeinek a megjavítását tekinti. A környezetvédelem univerzális tartalma miatt tartja figyelembe veendőnek e kérdés vizsgálatánál a természet és a társadalom kölcsönhatását, s az ember (a társadalom) törekvését arra, hogy megtanulja „igazgatni" a természeti környezetet, ennek kedvező állapota, védelme és fejlesztése érdekében. Ennek az igazgatásnak, védelemnek és fejlesztésnek meghatározó összetevői: a tudományos-technikai haladás és a történelmi körülmények. Szocialista viszonyok között vizsgálja a mű a természetvédelem kérdéseit, de hangsúlyozza, hogy a természeti környezet kedvező állapotának elérése az egész Földön csak tervezett rendben történhet. Ebben döntő szerepe van a társadalomnak, a társadalom adott szervezetének s jogi rendezettségének, mert a történelem igazolása szerint a jog a társadalmi viszonyok leghatékonyabb szabályozója. A társadalom természetvédelmi szervezetének létrehozásához, a megfelelő jogi szabályozáshoz elengedhetetlennek tartja a tudomány magyarázatát és a kérdés különböző oldalainak tudományos megalapozását. (Vö. im. 3—7. old.)

A mű első fejezete felvázolja, hogy különböző folyamatok és jelenségek hatására, hogyan vált a természetvédelem a természetre vonatkozó egyes önálló nézetekből s az elkülönült egyedi emberi tevékenységből a társadalom fejlődésének megfelelő tevékenységgé. Hogyan alakult ki a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése következtében, a kezdetben utilitárius és vallási eredetű „buzdítás", a magántulajdon védelme mint cél révén a természettel foglalkozó, jogilag szabályozott tevékenységgé.

Ugyanebben a fejezetben foglalkozik a mű (az ökológia rövid fogalommeghatározásával, de fogalmi jegyeinek kifejtése nélkül) a különböző ideológiai koncepciókkal az ökológiában. Ezeknek a koncepcióknak összhangot kellene biztosítaniuk az emberiség haladó fejlődése és a természet kedvező állapotának megteremtése között. E mellett, a tudomány módszereivel és eszközeivel, a következő nehéz kérdésekre kellene választ adniuk: *a)* igaz-e, hogy a természeti környezet minőségének változása az emberiség létét fenyegeti, *b)* képesek-e az emberek elhárítani az ökológiai kollapszus bekövetkezését, *c)* mit kell tenni annak érdekében, hogy a környezet megvédését, illetőleg fejlesztését úgy oldják meg, hogy az biztosíthassa az emberiség további előrehaladásának igényét? A tudomány (az általa képviselt világnézet szerint) különbözőképpen válaszol ezekre a kérdésekre, s a válaszok között megtalálható a vakon derűlátó elképzelésektől kezdve, a racionális nézeteken át, a szélsőségesen borúlátó felfogásig a nézetek sok változata, esetleg kombinációja. Ezek jelen vannak mind a szakirodalomban, mind a politikában.

A Nobel-díjas amerikai Norman E. Borlough, továbbá Y. Forrester, D. Meadows, Barbara Ward, Barry Commoner, a brazil M. A. Osorio de Allmejda nézeteit elemezve (tehát a jelentősebb polgári koncepciók nem valamennyiét ismertetve, hanem azokból lényegében két fő irányzatot alakítva ki) megállapítja, hogy az ökológiai kollapszus bekövetkezését valló szélsőséges álláspont s ezzel a kör-

[1] Ez akkor is terminológiai bizonytalanságot jelent, ha a szovjet szóhasználatban a „természetvédelem" *tartalmilag* — mint állítják — azonos a „környezetvédelemmel". Vö. Külföldi környezetvédelmi jogszabályok. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete jogösszehasonlító osztályának kiadványai. Összeállította: *Sprém* István és *Trócsányi* László. Budapest, 1975., 6. old.

nyezetvédelem szükségességének és lehetőségének a tagadása végeredményben a tőkés monopóliumok céljait szolgálja. Ezek a monopóliumok abban érdekeltek, hogy semmilyen vonatkozásban ne korlátozzák az ipari és a mezőgazdasági termelés fejlesztését. A szerző véleménye szerint — másokkal (B. Ward, Barry Commoner) egyet értve ebben — a tőkés társadalmakban mély forradalmi változás, az osztályerők viszonyának az átalakítása, továbbá a gazdasági, a politikai, a kulturális válság megoldása szükséges ahhoz, hogy egy „kopernikuszi fordulattal" elhárítható legyen az ökológiai válság. (L. im. 28—38. old.)

A továbbiakban a marxizmus klasszikusainak, elsősorban Engelsnek a természettudományokra vonatkozó megállapításaiból kiindulva, elemzi a mű a természet és a társadalom vizsgálatának ideológiai megalapozását. Hivatkozik *E. K. Fedorov:* A társadalom és a természet kölcsönhatása (Moszkva, 1972) című monográfiájára. Fedorov bírálja a természeti környezet alakulására vonatkozó borúlátó és derűlátó nézeteket, igényli a társadalom és a természet közötti kölcsönhatás kiaknázását, nem tekinti kimeríthetetlennek és korlátlannak a természeti forrásokat, de felhasználni javasolja ezeket. Szociálpolitikai reformot ajánl a tőkés országoknak, s hatékony nemzetközi intézkedéseket szükségel az egész Föld érdekében. (Vö. im. 36—37. old.) Az államközi kérdésekben Kolbaszov utal *K. V. Ananicsev:* A környezet, az energia- és a természeti források (Moszkva, 1974) című művére, amely a környezetvédelemben olyan nemzetközi erőfeszítéseket tart szükségesnek, amelyek tárgya: az ökológiai válság elhárításához szükséges megoldás stratégiájának és taktikájának a kidolgozása, továbbá egy racionális szervezet s megfelelő nemzetközi együttműködés kialakítása, hogy világméretekben legyen biztosítható a társadalmak fejlődése és a természeti környezet megfelelő minősége közötti állandó összhang. (L. im. 38. old.)

A mű második fejezete tárgyalja az *állam funkcióját* a környezetvédelemben. Ezzel kapcsolatban a mű hivatkozik az utóbbi évek új szovjet kutatási eredményeire, amelyek meghaladják az állam funkciójára vonatkozó ún. hagyományos meghatározást.[2] L. I. Zagajnov, N. V. Csernogolovkin és mások felfogása a korábbinál *a)* megfelelőbben fejezi ki a szocialista állam fejlődését e tekintetben, mert *b)* nem csak az állam tevékenységének alapvető irányát tekinti az állam funkciójának. hanem *c)* az állam tevékenységét is, és ezzel *d)* kiemeli a jelentőségét az állam minden reális tevékenységének, ami *e)* megnyilvánul az állam funkciójának oldalaiban és irányaiban, egyúttal *f)* magában foglalja a feladatokhoz szükséges eszközök meghatározását, valamint *g)* az állam céljainak elérését társadalmi meghatározásával együtt, következésképpen az állam osztálylényegének a feltárásával. További előrelépést jelent e téren a szovjet tudományban azoknak az ismérveknek a kifejtése, amelyek fennállanak az állam tevékenységének különböző formái és funkcióinak kategóriái között. Nem felel meg az elmélet és a gyakorlat követelményeinek az a felfogás — állítja —, amely nem veszi figyelembe az állam funkcióinak azokat az objektíve nélkülözhetetlen oldalait és tevékenységének irányait, amelyekben az egész nép akarata és érdekei fejeződnek ki, s amelyek összhangban állnak a bonyolult társadalmi élet objektív szükségleteivel, a szocializmus és a kommunizmus építésének objektív törvényszerűségeivel. A felsorolt okok miatt a hagyományos értelemben felfogott állami tevékenység diszfunkcióként, a szocialista állam tevékenységének funkcionális megsértéseként jelentkezik. A korábbi felfogással szemben az állam funkciójának legfontosabb ismérve az állam tevékenysége tárgyának a megkülönböztetése, illetőleg figyelembe vétele a különböző funkciók megvalósításának a folyamatában. Azaz különbséget tesz e felfogás a társadalmi viszonyok állam által szabályozott azonos nemű csoportjai között — állítja Zagajnov. (Vö. im. 55—56. old.)

További ismérvként jelentkezik az állam funkcióinak vizsgálatánál: e funkciók megvalósításának tartalma, formája és módszere. Ezért egyes szakírók, a szocialista állam tevékenységének az adott szférához való viszonyát tekintve, az állam funkcióit gazdasági, ideológiai, védelmi és külpolitikai funkcióra javasolják felosztani (pl. N. V. Csernogolovkin). Felsorolja Csernogolovkin azokat a minőségi jegyeket, amelyek mint a feladat ismérvei, elősegíthetik az állam funkcióinak a kialakítását. Szerinte: *a)* a feladatoknak komplex jellegűnek, *b)* perspektivikusnak és állandónak, *c)* alapvetőnek és gyökeresnek kell lenniük.

Az ismertetett felfogások képviselői nem kísérelték meg a természetvédelem tevékenységének olyan vizsgálatát és meghatározását, mint a szocialista állam alapvető funkciójáét. Erre csak a legújabb állam- és jogelméleti művek szerzői figyeltek fel (pl. *N. Sz. Makarovics:* A természetvédelem jogi szabályozásának társadalmi viszonyai a Szovjetunióban. Kandidátusi disszertáció autoreferátuma. Szaratov, 1973); ezek sem oldották meg azonban a kérdést. Az újabb álláspontok szerint a természetvédelem — annak megvalósítása és hatékonysága — a *vezetés funkciójával* függ össze, de nem mint önálló, hanem mint komplex (gazdasági, társadalmi-politikai, ideológiai) feladatokat magába foglaló állami funkció (N. V. Csernogolovkin). A tudományos-technikai forradalom következményeként hasonló komplex funkciók jelentkeznek az állam más tevékenységi területein is. (Vö. im. 56—59. old.)

Kétségtelenül átgondoltabb, alaposabb elemzéssel kellene foglalkozni a természet különböző erőforrásait vizsgálva, a komplex megközelítéssel. Pl. egy beruházás elhatározása nem csak a föld, a levegő, a víz felhasználását, állagát, esetleg károsítását érinti, hanem olykor egy erdőét stb. is. Emellett — amivel jóformán nem foglalkozik a mű — egy beruházás érintheti a meglevő kulturális értékek, műemlékek állagát, a mikrokörnyezet esztétikáját, amelyek szintén

[2] A magyar szakirodalomban általában elfogadott meghatározást ld. *Antaiffy—Samu—Szabó—Szotáczky:* Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1970., 133—142. old., — L. még az állam funkciójáról a történelmi materializmus meghatározását (különböző kiadványokban), a funkció — tevékenység — feladat elnevezések jelentéséről pedig, az említett egyetemi tankönyv mellett, a Magyar Értelmező kéziszótárt (Budapest, 1972) is.

tárgyai a természet-, illetőleg a környezetvédelemnek.

Felveti a mű harmadik fejezete azt a kérdést, vajon *önálló jogág-e* a természetvédelem, a környezetvédelem joga? (Vö. im. 143. old.) Az erre vonatkozó elemzések a jogrendszer fejlődésére hívják fel a figyelmet, amelyet a társadalom fejlődése s ezen belül elsősorban a tudományos-technikai forradalom igényel. Az vitathatatlan, hogy a kérdés specifikumait vizsgálva, a végleges válasz feltehetően nem azonos a nemzeti jogok és a nemzetközi jog számára, mert a kettő rendszere különbözik egymástól. Valamely új jogág önállóságának elismerése összefügg a jogi normák reális egységének és differenciáltságának, minőségének s a társadalmi viszonyoknak a figyelembevételével. (Vö. im. 143—145. old. — Általános jelenség — szerintünk —, hogy a jogrendszerek fejlesztésében egyszerre van jelen az integrálódás és a differenciálódás.)

Mivel a jogrendszer történetileg is változik, az utóbbi években a szovjet irodalomban új megállapítások keletkeztek a jogágról. V. M. Cshikvadze szerint különböző új jogágak (pl. vízjog, bányajog, gazdasági jog, szállítási, társadalombiztosítási, kereskedelmi jog, a kozmikus térség joga stb.) jöttek létre a szovjet jogrendszerben. Sz. Sz. Alekszejev a szovjet jogrendszerben az ún. alapvető és a komplex jogágak létezését különbözteti meg, aminek okát a speciálizálódásban és az integrálódásban jelöli meg.

A mű elismeri új jogágak létezését, s ebben Alekszejev nézetét teszi magáévá a szerző. Felveti azonban egy új jogág elismerésének azt a nehézségét, hogy hiányzik a tudományból a jogágakra osztás pontos kritériuma. Bár általánosan elfogadott, hogy a jogág kialakításának alapja a jogilag szabályozott társadalmi viszony, a mű szerint a kérdésnek ezt az oldalát alig vizsgálta a tudomány. (Vö. im. 146—147. old.)

Utal arra a mű, hogy a nézetek többsége szerint a természetvédelem feladatait nem lehet megoldani csak a „természetvédelmi jog" elnevezésű jogág megkonstruálásával. A gyakorlat azt igazolja, hogy a természet védelmét a szovjet jog szinte minden ága biztosítja a maga módján, így: az államjog, az államigazgatási jog, a polgári jog, a gazdasági jog, a büntetőjog, a munkajog, a kolhozjog, a földjog, a vízjog, a bányajog, az erdőkre, a levegőre, a vízre stb. vonatkozó jog. Ezért mesterkélt megoldásnak tartja elszakítani pl. a földjogtól a föld védelmére vonatkozó jogot, vagy a vízjogtól a vizek védelmére vonatkozó jogot stb. Inkább arról lehet csak szó, a mű szerint, hogy megállapíthatók a jogágak fejlődésének különböző szintjei, ami önmagában nem jelent önálló jogágat. Problematikusnak ítéli a mű, hogy a természetvédelmi jogot a szovjet jogrendszer önálló jogágának tekintsék, mert az „önállóság" megítélése attól függ, hogyan értékelik e szempontból a társadalmi viszonyok fejlődését és a szovjet jogrendszer egészét. (Vö. im. 152—153. old.)

Foglalkozik Kolbaszov a természet védelmére vonatkozó szovjet jogalkotás fejlesztésével. A szovjet jogi szabályozás a természet egyes tárgyainak (föld, víz, levegő, erdő) felhasználásából és védelméből indul ki, tehát az egyes érintett ágazatokra vonatkozó jogi szabályozásból. A mű szerint nem kívánatos megváltoztatni a jogalkotásnak ezt a módszerét. (Vö. im. 134. old.) Tizenöt pontban foglalja össze a szovjet jogszabálymódosításnak azt a kérdéskörét, amelyet egyetlen jogszabállyal s nem külön-külön ágazati szabályozással javasol megoldani.

Ez a javaslat első pillanatra ellentmondást tükröz, mert a koncepciója az ágazati szabályozásból indul ki, azt helyesli, mégis a szabályozás továbbfejlesztését több ágazatra vonatkozó egyetlen jogszabállyal véli megoldhatónak. Ennek az indoka lehet csak kodifikációs-technikai vagy kodifikációs-ökonómiai meggondolás. A magyar szabályozás — azonos céllal — más úton jár, de a magyar jogi szabályozás fejlesztése, a törvénnyel elrendelt továbbfejlesztés eltolódása miatt ez idő szerint nem mérhető s nem értékelhető. [L. az 1976. évi II. törvény 53. §-ának (2) bekezdésében és a 2007/1976. (IV. 1.) Mt. sz. határozat 6. és 10. pontjaiban foglalt rendelkezéseket.]

Néhány aspektusból további vizsgálódást igényelnek a mű javaslatai, mert pl. a felelősség jelentős érdeket szolgáló szabályai (Magyarországon is, a Szovjetunióban is) ágazati rendelkezésekben találhatók, amire Kolbaszov műve nem terjed ki. Mivel a természetet (a környezetet) károsító minden magatartás — legalábbis logikailag — felveti a felelősséget, célszerűbb s hatékonyabb lenne a felelősség környezetvédelemre vonatkozó legáltalánosabb szabályait a természetvédelmi (környezetvédelmi) törvényben elhelyezni.

Ellentmondásnak tűnik, hogy a mű elkerülhetetlennek minősíti a szovjet természetvédelmi törvény módosítását, viszont azt állítja, hogy ennek a törvénynek nincs tárgya. Ugyanakkor több helyen kifejti, hogy a természet védelme állandó és önálló (bár csak deklaratív jellegű) funkciója az államnak. (Vö. im. 54. és köv. old.) Ezt a feltehető „elírást" cáfolja pl. a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1972. szeptember 20-án kelt s „A természetvédelem további javításáról és a természeti kincsek ésszerű felhasználásáról szóló intézkedések" című határozata s más, részben említett jogszabályok is.

Javasolja a mű az ember jogának a kialakítását a természeti környezet megfelelő állapotára, vonatkozóan, éspedig az alkotmányban rögzített szubjektív jog jellegével. Ez a jog univerzális, mint a békéhez való jog, vagy az életszínvonal emeléséhez való jog stb. Nehezen védhető álláspont, hogy ezek a jogai szubjektív jogai az állampolgárnak (pl. nem érvényesíthető bíróság előtt a megfelelő környezethez való jog általában).

A mű negyedik fejezete foglalkozik az államigazgatás megvalósulásával a természetvédelem területén, így annak fogalmával, jellegzetességeivel, a természetvédelem szerveinek rendszerével s e szervezet hatáskörével a Szovjetunióban, illetőleg a szövetségi köztársaságokban és a városokban. Ismerteti a természetvédelmi igazgatás rendszere konszolidálásának okait, igényét. E konszolidálást elkerülhetetlennek, de nem mechanikus következménynek, hanem a szovjet viszonyok adta szükségességnek minősíti. Kifejti, hogy az államigazgatás természetvédelmi szervezetét specializálni is kell, majd ennek megfelelően kell hozzá

alakítani a jogot. (Vö. im. 213—221. old.) Központosított ellenőrző szerv és ellenőrzési gyakorlat kialakítását javasolja még, de az általa felsorolt s ellenőrzést végző szervek nem eléggé kikristályosodott hierarchiájának és ellenőrző tevékenységének a felsorolásával.

Kolbaszov, O. Sz. ökológiai szemléletű, sok eredeti vonást és de lege ferenda javaslatot tartalmazó alkotása azokat a marxista megalapozottságú racionalista nézeteket képviseli, amelyek elismerik a környezetvédelem feladatainak meglétét, ezek életbe vágó fontosságát, s amelyek elismerik az emberek képességét arra, hogy megoldják ezeket a feladatokat. Következetesen él a gondolat a műben: „Ha az ember értelmesen néz a világra, az értelmesen néz vissza rá".

Popovics Béla

Габор Хамза:

Оценочное суждение и анахронизм

Автор анализирует в статье возможности использования средств модерной цивилистики в романистических исследованиях. Цель его заключается в том, чтобы показать — исследуя роль воли и вопрос о признании непосредственного представительства — в какой мере способствовал формированию неадекватной картины о римском праве в целом или об отдельных институтах римского права анахронистический подход, который парадоксально проявляется в значительной мере в пандетистике, опирающейся на античное римское право. Согласно мнению автора осознание различных особых правовых схем, конструкций и факторов, лежащих в их основе, обеспечивает возможность к тому, чтобы римское право способствовало и ныне развитию права и правовой науки.

Gábor Hamza:

Werturteil und Anakronismus

Der Autor analysiert in seinem Artikel die Anwendungsmöglichkeiten der modernen zivilistischen Rechtsmittel in den romanistischen Forschungen. Er untersucht die Rolle der Wille und die Frage der Anerkanntheit der unmittelbaren Vertretung. Sein Ziel ist zu beweisen, wie jene anakronistische Annäherungsweise, die mit grossem Gewicht paradoxerweise in der Pandektistik erscheint, zur Herausbildung eines inadequaten Bildes über das Ganze des römischen Rechts, sowie über einzelner Institutionen beiträgt. Nach Ansicht des Autors sichert die Anerkennung der verschiedenen rechtlichen Schemas und Konstruktionen, sowie der (zu diesen als Grund dienenden) Faktoren, dass das römische Recht auch Heute zur Entwicklung des Rechts und der Rechtswissenschaft beitragen kann.

Gábor Hamza:

Jugement de valuer et l'anacronisme

L'auteur analyse dans son étude les possibilités de l'utilisation dans les enquetes romanistiques des moyens de la civilistique moderne. Son but est démontrer — en analysant la question du role de la volonté et de la reconnaissance de la représentation directe —, si l' approche anacronistique laquelle se présente considérablement dans la pandestique de facon paradoxe se basant sur le droit du Rome antique, combien contribue-t-il a la formation de l'image inadequate formulée sur l'entier du droit romain ou de ses institutions respectives. Selon son vue les différents schemes juridiques particuliers, les constructions ainsi que la reconnaissance des faits se servant de base de ceux-ci assure de moyen a ce que le droit romain contribue meme aujourd'hui au développement du droit respectivement de la science juridique.

Gábor Hamza:

Value judgement and anachronism

The author analysis the possibilities of utilizing the methodological arsenal of contemporary private law methodology in romanistic studies. In the mirror of institutions as will and the recognition of direct representation he aims at clarifying to which extent the anachronistic approach, particularly and paradoxically present in the Roman law based *Pandektistik*, contributed to the formation of an inadequate image of the Roman legal system or its institutions. Understanding of the peculiar legal schemes constructions and the factors underlying is the safeguard for a real contribution of Roman law to modern legal and scientific development.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32 (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.2962 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0133—1329 INDEX 25422

ÁRA: 8,— Ft

XXXIII. új évfolyam 9. szám Budapest, 1978. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

BARANYAI JÁNOS:
A polgári törvénykönyv módosításáról 517

PÁLFALVI JÓZSEF:
Gazdasági érdekazonosság, jogi tagoltság ... 525

VARGA CSABA:
A kodifikáció és hanyatlása a burzsoá demokrácia fejlődéstörténetében 531

DEGRÉ ALAJOS:
A feudális tulajdonjog egyik jellemző vonása 536

BAJORY PÁL:
A jogalakító ítéletek 540

JOVANOVIĆ VLADIMIR:
A társultmunka-szervezetek alakjai, valamint a munka- és eszköztársítás egyéb formái ... 549

Szemle:

VARGA S. Sándor: Lukács György jogontológiai alapelvei 559

BÓCZ ENDRE:
A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának keretei Finnországban 563

Jogirodalom — jogélet:

VERESS FERENC:
Vita Szentpéteri István: A modern szervezés elmélettörténete c. jegyzetéről 568

SZANISZLÓ JÓZSEF:
Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon 570

BODNÁR LÁSZLÓ:
Valki László: A Közös Piac szervezeti és döntéshozatali rendszere 571

UDVAROS MIKLÓS:
A munkafegyelem 576

СОДЕРЖАНИЕ: *Янош Бараняи:* Об изменении Гражданского кодекса. — *Йожеф Палфалви:* Тождество экономических интересов, правовое расчленение. — *Чаба Варга:* Кодификация и его закат в истории развития буржоазной демократии. — *Алайош Дегре:* Один из характеристических черт феодального права собственности. — *Владимир Йоанович:* Формы организаций социализированного труда, и формы соединения труда и средств. — *Пал Байори:* Судабные решения, формирующие право. — *Обзор: Ш. Шандор Варга:* Принципы правовой онтологии Дердя Лукача. — *Эндре Боц:* Рамки исполнения наказания лишением свободы в Финляндии. —*Юридическая литература — юридическая жизнь: Ференц Верешш:* Обсуждение конспекта „История современной теории организации" (автор конспекта: Иштван Сентпетери). — *Йожеф Санисло:* Андор Чизмадиа: Изменения соцлиального попечения в Венгрии. — *Ласло Боднар:* Ласло Валки: Система организации и принятия решений в Общем Рынке. — *Миклош Удварош:* Трудовая диспицлина.

INHALT: *János Baranyai:* Über die Modifizierung des ZGB. — *József Pálfalvi:* Wirtschaftliche Interessengleichheit — rechtliche Gegliedertheit. — *Csaba Varga:* Die Kodifikation und ihrer Niedergang in der Entwicklungsgeschichte der burgeoisen Demokratie. — *Alajos Degré:* Ein charakteristisches Merkmal des feudalen Eingentumsrechts. — *Pál Bajory:* Rechtsgestaltende Urteile. — *Vladimir Jovanović:* Die Gestalten der assoziierten Arbeitsorganisationen, und die Formen der Arbeits- und Mittelzusammenschlüsse. — *Rundschau: Sándor S. Varga:* Rechtsontologische Grundprinzipien von Georg Lukács. — *Endre Bócz:* Rahmen der Durchführung der Freiheitentzugsstrafe in Finnland. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: Ferenc Veress:* Diskussion über das Handbuch von István Szentpéteri: Theoriesgeschichte der modernen Organisierung. — Andor Csizmadia: Veränderungen der sozialen Fürsorge in Ungarn *(József Szaniszló).* — László Valki: Organisations- und Entscheidungssystem der EG *(László Bodnár).* — Das Arbeitsdisziplin *(Miklós Udvaros).*

SOMMAIRE: *János Baranyai*: Sur la modification du Code civil. — *József Pálfalvi:* Identité d'intérets économique, articulation juridique. — *Csaba Varga:* La codification et sa décadence dans l'histoire de développement de la démocratie bourgeoise. — *Alajos Degré:* Un trait caractéristique du droit de propriété feudal. — *Pál Bajory:* Les sentences de la formation juridique. — *Vladimir Jovanović:* Les formes des organismes de travail associés, ainsi que les formes de la combinaison de travail et de moyens. *Revue: Sándor S. Varga:* Les principes be base de l'ontologie juridique de György Lukács. — *Endre Bócz:* Les cadres de l'exécution de la peine privative de la liberté en Finlande. — *Littérature juridique — Vie juridique: Ferenc Veress:* Débat sur la note de István Szentpéteri portant le titre „L'histoire de théorie de l'organisation moderne". — Andor Csizmadia: Les cchang entes de la prévoyance social en Hongrie *(József Szaniszló)* — László Valki: Le systeme d'administration et de la prise de décision du Marché Commun. *(László Bodnár)* — La discipline de travail. — *(Miklós Udvaros)*

CONTENTS: *János Baranyai*: On the modification of the Civil Code. — *József Pálvölgyi:* Identity of interests in economy — legal articulation. — *Csaba Varga:* Codification and its decline in the development of bourgeois democracy. — *Alajos Degré:* A characteristic trait of feudal ownership. — *Pál Bajory:* The „right-forming" judgments. — *Vladimir Jovanović:* Forms of associated labour organizations and the forms of labour and instrument association. — *Review: Sándor S. Varga:* The fundamental notions in the legal ontology of György Lukács. — *Endre Bócz:* The framework of the imprisonment enforcement in Finnland. — *Legal life — legal literature: Ferenc Veress:* Debate on István Szentpéteri's textbook: The history of modern organization theory. — *József Szaniszló:* Andor Csizmadia's Changes in social welfare work in Hungary. — *László Bodnár:* László Valki's The organizational and decision making system of the Common Market. *Miklós Udvaros:* Discipline of labour.

E lapszám (XXXXII. új évfolyam) 9. sz. szerzői: *Dr. Baranyai János* az Igazságügyi Minisztérium főmunkatársa. — *Dr. Pálfalvi József* a Magyar Vagon- és Gépgyár vezető jogtanácsosa (Győr). — *Dr. Varga Csaba* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Dr. Degré Alajos* ny. könytári igazgató (Zalaegerszeg). — *Dr. Bajory Pál* a Legfelsőbb Bíróság bírája. — *Jovanović, Vladimir* a belgrádi Összehasonlító Jogi Intézet igazgatója. — *Dr. Varga S. Sándor* az ELTE tudományos gyakornoka. — *Dr. Bócz Endre* a Fővárosi Főügyészség csoportvezető ügyésze. — *Dr. Veress Ferenc* a JATE tudományos munkatársa (Szeged). — *Dr. Szaniszló József* az ELTE tudományos kutatója. — *Dr. Bodnár László* adjunktus (Pécs). — *Dr. Udvaros Miklós* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa

XXXIII. új évfolyam 9. szám Budapest, 1978. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A polgári törvénykönyv módosításáról

A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvényt (Ptk) Országgyűlésünk 1959-ben alkotta meg. A Ptk törvénybe iktatásának kiemelkedő jelentősége volt; betetőzte azt a közel százéves jogalkotói erőfeszítést, amely egy egységes írott kódex létrehozására irányult. Szocialista jogrendszerünkben való helyét és jelentőségét növeli, hogy társadalmi viszonyainknak szinte teljes körét érinti és meghatározza. A Ptk tartalmazza a tulajdoni viszonyok átfogó szabályait; az állami, társadalmi és gazdasági szervek, valamint a szövetkezetek polgári jogi viszonyait, szerződéses kapcsolatait. Alapvetően szabályozza az állampolgárok vagyoni és egyes személyi viszonyait, ideértve az örökléssel kapcsolatos kérdéseket is; meghatározza a jog- és cselekvőképesség tartalmát és a személyhez fűződő jogok védelmének eszközeit.

A Ptk a gyakorlatban bevált, s szabályaival jól szolgálta társadalmi és gazdasági viszonyaink fejlesztését, erősítését. Adódik a kérdés: akkor miért került sor az 1977. évi IV. törvény megalkotására, amely a Ptk-t átfogóan módosította és egységes szövegét megállapította.

I.

Egy törvény tartalmát végső soron az adott gazdasági és társadalmi viszonyok határozzák meg. Ez nincs másképp a Ptk-ban sem. Megfelelően tükrözi a megalkotásának idején meglevő gazdasági viszonyok alapvető vonásait. Ha az alap, a termelési, gazdasági viszony változik, feltétlenül maga után vonja a felépítmény, a forma — jelen esetben a Ptk — változását is. Ellenkező esetben a törvénykönyv a feladatát maradéktalanul és kielégítően nem tudja betölteni. A Ptk-t már számos novella módosította; ezek a módosítások azonban csak kisebb jelentőségű részterületeit érintették.

A Ptk megalkotása óta eltelt másfél évtized alatt társadalmi és gazdasági életünkben komoly és meghatározó változások történtek. Ezek közül az alábbiakat kell kiemelni.

Népgazdaságunkban uralkodóvá váltak a szocialista tulajdoni viszonyok. Meghatározó lett az állami tulajdon; megerősödött a szövetkezeti tulajdon és kibontakoztak annak újszerű szocialista vonásai. Fokozott mértékben gyarapodott az állampolgárok személyi tulajdona és ugyanakkor csökkent a magántulajdon jelentősége.

A gazdaságirányítási rendszer változásával, továbbfejlesztésével erőteljesen megnőtt a szerződéses kapcsolatok jelentősége mind a termelésben, mind az áruforgalomban. A Ptk-nak a gazdálkodó szervezetek szerződéseire vonatkozó szabályai az újabb követelményeknek már nem feleltek meg. Ez érthető, hiszen megalkotásának idején a szerződés lényegében az adott népgazdasági terv teljesítésének formális eszköze volt. A szabályozás a gazdálkodó szervezetek rendelkezési jogának általában szűk teret engedett.

A gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződéseire és egyéb polgári jogi kapcsolataira vonatkozó — az újabb igényeket jobban kielégítő — szabályozás alacsonyabb szintű jogszabályokban[1] jelentkezett. Ez azt eredményezte, hogy a népgazdasági szempontból legjelentősebb terület polgári jogi kapcsolatainak a szabályozása perifériás helyre került és a felmerült viták rendezése a Ptk-án kívül bonyolódott le. Ugyanakkor ezek a jogszabályok számos kér-

[1] Mintegy 40—50 jogszabályról van szó, amelyek többnyire miniszteri rendelet vagy utasítás formájában jelentek meg. Ezek közül néhány jelentősebb: a 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet a szállítási szerződésekről, a 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet a vállalatok vállalkozási szerződéseiről, az 5/1968. (IV. 6.) ÉVM sz. rendelet az építési szerződés alapfeltételeinek közzétételéről és a 10/1968. (X. 10.) ÉVM—KGM—NIM sz. együttes rendelet a tervezési szerződések alapfeltételeiről.

dést párhuzamosan rendeztek és azonos témakörben, sok helyütt indokolatlanul eltérő szabályokat adtak.

A Ptk egyes rendelkezéseivel kapcsolatban (pl. hibás teljesítés, államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősség, özvegyi haszonélvezeti jog) a jogalkalmazói, elsősorban bírósági gyakorlatban olyan problémák merültek fel, amelyek megnehezítették, egyes esetekben szinte lehetetlenné tették a reális társadalmi követelményeknek megfelelő, helyes jogalkalmazást.

Ezek a társadalmi, gazdasági és egyéb okok igényelték és tették szükségessé a Ptk átfogó módosítását.

II.

A módosítás több célkitűzése közül a legfontosabb jogpolitikai célok a következők voltak.

A törvény legyen alkalmas arra, hogy minden fontos polgári jogi vita eldöntését biztosítsa és az egységes jogalkalmazást elősegítse.[2]

Juttassa kifejezésre — módosított Alkotmányunkkal összhangban — a tulajdoni viszonyokban bekövetkezett változásokat.

A szerződéses rendszer korszerűsítésével érje el, hogy az segítse és tegye hatékonyabbá a népgazdasági célkitűzések megvalósítását, a gazdálkodó szervezetek együttműködését és a szerződési fegyelem erősítését.

Az új rendelkezések bővítsék a személyiségi jogok védelmét és tegyék szélesebb körűvé a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok védelmét.

A gyakorlatban felmerült igényeknek megfelelően az új szabályok fejlesszék tovább már meglevő jogintézményeinket (pl. hibás teljesítés, államigazgatási jogkörben okozott kár), illetőleg új jogintézmények (nem vagyoni kár, előszerződés) megalkotásával segítsék elő a helyes jogalkalmazást.

A meghatározott célok közül a legjelentősebb talán annak az elvnek a töretlen fenntartása, hogy a Ptk a vagyoni viszonyok egységes kódexe. A módosításig a Ptk egyértelműen állampolgár-centrikus volt és emiatt az egységes kódex elv — különös tekintettel a Ptk-án kívüli egyéb szabályozásra — inkább csak igényként jelentkezhetett.

Felmerültek olyan nézetek is, hogy a Ptk kizárólag az állampolgárok vagyoni és személyi viszonyainak a kérdéskörét szabályozza, a gazdálkodó szervezetek hasonló jellegű polgári jogi kapcsolatait pedig külön jogszabály tartalmazza. Ez lényegében a gazdasági jog önálló kodifikálását tette volna szükségessé. Néhány szocialista országban már történtek erre kísérletek, nálunk azonban a társadalmi, gazdasági viszonyok nem igénylik és nem teszik lehetővé a külön gazdasági jog megalkotását. A kérdéssel kapcsolatos vitára nem térünk ki, mivel Petrik Ferenc tanulmányában[3] azt részletesen tárgyalta.

A Ptk-t tehát a gazdálkodó szervezetekre vonatkozó alacsonyabb szintű jogszabályok beépítésével és továbbfejlesztésével kellett alkalmassá tenni arra, hogy egyaránt szolgálja a népgazdasági érdekek megvalósulását, s ezen belül kielégítően biztosítsa az egyéni érdekek érvényesülését is.

A célkitűzésekből világosan következett, hogy nem új törvénykönyv megalkotásáról van szó, hanem a meglevő kiegészítéséről, alkotó módon történő továbbfejlesztéséről, vagyis a Ptk átfogó módosításáról.

III.

A módosítás rendszerét és szerkezetét érintően komoly viták nem alakultak ki. El kellett fogadni, hogy bármilyen átfogó is a módosítás, csak novelláris változtatást jelent, és ilyenkor nem szabad megbontani a törvény eredeti, logikus felépítését; érintetlenül kell hagyni meglevő szerkezetét.

Ennek az egyébként helyes elvnek a betartása azt is eredményezte, hogy a beépítésre kerülő vagy újonnan alkotott jogintézmények elhelyezésén, megfelelő helyre kerülésén lehet vitatkozni. Elég ha csak a kutatási szerződésre (412—414. §) és az utazási szerződésre (415—416. §) gondolunk. Nem vitás, hogy mindkét szerződésnek vannak olyan elemei, amelyek nem vállalkozás jellegűek, hanem megbízási változatúak, sőt a kutatási szerződésben fellelhetők társulási, az utazási szerződésben pedig bizományi jellegű jegyek is. Ezeknek a jogintézményeknek az elhelyezése a vállalkozásba (XXXV. fejezet) és nem a megbízás (XL. fejezet) körébe történt meg. Ennek az a magyarázata, hogy a módosítás során a vállalkozásban lényeges változások történtek, míg a megbízási fejezet érintetlen maradt. Ha egy jogintézmény több szerződés-típus jegyeit is magán viseli, úgy célszerűbb elhelyezni abban a körben, ahol kevésbé bontja meg a törvény szerkezetét.

Szóbakerült, hogy két kötelmi általános részt kellene kialakítani. Az egyik az állampolgárok szerződéseire, a másik pedig a gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződéseire vonatkozó szabályokat tartalmazná. Kiderült azon-

[2] A törvényjavaslathoz fűzött miniszteri indokolás ezt így fejezi ki: „elvi és gyakorlati megfontolás alapján fenntartja azt az elvet, hogy a Ptk a vagyoni viszonyok egységes kódexe. Ennek megfelelően a magánszemélyek és a jogi személyek legfontosabb polgári jogviszonyait, személyi és vagyoni viszonyait a Ptk-ban kell szabályozni. Ezért az eddig alapcsonyabb szintű jogszabályokkal rendezett ilyen viszonyok alapvető kérdései a Ptk-ba kerülnek."

[3] *Petrik* Ferenc: A törvényszerkesztő dilemmái (MJ 1978. évi 1. 43—44. old.).

ban, hogy a gazdálkodó szervezetekre vonatkozó általános szabályok igen kevés helyen térnek el az állampolgárokat érintő hasonló jellegű szabályoktól. Ez már önmagában az említett elképzelés ellen szólt. A néhány eltérés miatt legyen két, lényegében megegyező általános rész? A jogrendszerünkben fellelhető, sokat és joggal támadott párhuzamos szabályozás most magában a Ptk-ban jelenjen meg? Vagy csak az eltérő néhány szabály kerüljön külön általános részbe? Ez viszont igényelné a visszautalásokat a másik általános részre, mivel önmagában nem adna teljes szabályozási kört.

A fentieken túlmenőleg ezt a javaslatot azért sem lehetett elfogadni, mert ellentétes volt az egyik alapvető célkitűzéssel, az egységesítéssel, és felborította volna a Ptk eredeti rendszerét, szerkezetét is.

Ezért egységes kötelmi általánosba kerültek az összes alapvető szabályok, amelyek egyaránt érvényesülnek minden szerződéses kapcsolatban. Ahol ez indokolt, ott külön szabályokat találunk, amelyek csak a gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződéseire alkalmazhatók. A kötelmi általános továbbfejlesztésével a probléma megoldható volt, és a megoldás mind az elméleti, mind a gyakorlati igényeket kielégítette.

A módosítás rendszerének és szerkezetének kialakításában volt egy további célkitűzés, amely ugyan nem jogpolitikai jelentőségű, de gyakorlati szempontból nem elhanyagolható. A Ptk rendelkezései már erősen tudatosultak a gyakorlatban. Arra kellett törekedni, hogy bizonyos szakasz-számozások a módosítás után se változzanak, mivel ez a megoldás megkönnyíti a jogalkalmazók munkáját. Ehhez biztosítani kellett, hogy a Ptk-ban a részek, a címek és a fejezetek is változatlan számozásúak legyenek. Ez természetesen jelentett problémákat, hiszen a módosítás közel egyharmadát érintette a törvénykönyvnek, viszont csak a szakaszokat nézve, ez nem derül ki. A módosítás utáni egységes szövegű Ptk 687. §-ból áll, míg a módosítás előtti 685. §-t tartalmazott. Ez még akkor is így van, ha figyelembe vesszük, hogy ezek közül több szakasz — az időközben módosítások miatt — üres volt, hatályát vesztette.

A gyakorlati szempontok elfogadása és kielégítése azt jelentette, hogy fel kellett adni azt a klasszikus kodifikációs elvet, amely szerint egy jogszabály legyen „levegős", tehát egy szakaszon belül lehetőleg ne legyen három bekezdésnél több. A szépség rovására a hasznosságot kellett előnyben részesíteni.

Megemlítjük még, hogy a törvényjavaslat a módosításokat a Ptk nem érintett rendelkezéseivel egységes szerkezetbe foglalta. Az Országgyűlés azt így tárgyalta és fogadta el. Ennek a megoldásnak is az volt az indoka, hogy a Ptk könnyebben áttekinthető és jobban alkalmazható legyen.

IV.

A módosító rendelkezések teljeskörű, részletes elemzése meghaladná jelen cikk kereteit. Néhány jelentősebb intézményről, szabályról azonban említést kell tennünk. Külön-külön csoportban tárgyaljuk az elsősorban gazdálkodó szervezeteket, illetőleg állampolgárokat érintő rendelkezéseket.

1. Az elsősorban gazdálkodó szervezeteket érintő szabályok.

a) Már a bevezető rendelkezéseknél találkozunk egy fontos szabállyal. Ez a tisztességtelen gazdálkodás tilalma, amelyen belül különösen tilos a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés és a tisztességtelen haszon szerzése [4. § (2) bekezdés]. Nem vitás, hogy a szabály nem annyira polgári jogi jellegű, hanem inkább „vállalati jogi" vonásokat tartalmaz. Ma már azonban tudomásul kell vennünk, hogy a jogágak között egyre inkább eltűnnek a „tiszta határok". Olyan szabályok jelentkeznek, amelyek más jogágazatok sajátos vonásait tartalmazzák. Azt azonban nehezen lehet vitatni, hogy a tisztességtelen gazdálkodás a polgári jog területét is érintheti, ennek következményei lehetnek a polgári jogi kapcsolatokban, szerződésekben (pl. 209. § és 237. §). Ezért a szabály felvétele indokolt volt.

b) A jogi személyek ún. relatív jogképessége a gyakorlatban rendkívül sok problémát vetett fel, és bizonytalanságot okozott a polgári jogi kapcsolatokban. A jogi személlyel szerződő félnek mintegy kötelességévé tette: vizsgálja, hogy a partnerének a jogképessége milyen terjedelmű, a tevékenységi köre mire terjed ki. Ez gyakorlatilag megoldhatatlan volt. Ugyanakkor a szabály azt eredményezte, hogy a tevékenységi kör túllépésével kötött szerződésekben — a semmisség miatt — az eredeti állapotot kellett helyreállítani.

A módosítás elsősorban a gyakorlati és jogalkalmazói igényekre figyelemmel megszüntette a relatív jogképességet. A jogi személy jogképességét az állam jogképességéhez hasonlóan határozza meg, de felhatalmazást ad arra, hogy jogszabály a jogképesség ezen általános szabálya alól kivételt tehessen. [28. § (2) bekezdés].

Az új szabály sem teszi lehetővé, hogy a jogi személyek most már úgy gazdálkodjanak és arra szerződjenek, amire éppen kedvük van. Ha a jogi személy a tevékenységi körét túllépi, úgy továbbra is alkalmazhatók vele szemben az ún. nem polgári jogi következmények (fegyelmi felelősség, gazdasági bírság stb.). Ezek következetes alkalmazása még eredményesebb és hatékonyabb lehet, mint a polgári jogi szabályoké. Ugyanakkor megvan a lehetőség, hogy a jogi személy bizonyos irányú tevékenységét jogszabály korlátozhassa vagy tilthassa. Ha ennek ellenére történik szerződéskötés, úgy a semmisség következményeinek levonása miatt már nem le-

het érdeksérelemre hivatkozni. A szerződő partner tevékenységi körét nem kell ismerni, de a jogszabályokat igen!

c) Gazdálkodásunkban megnőtt a társulások szerepe és jelentősége. Tevékenységükkel a gazdálkodás hatékonyságának emelése, a termelés korszerűsítése szervesen összefügg. Ezért a jogi szabályozásnak is elő kell segítenie ennek az egészséges folyamatnak a továbbfejlesztését.

A társulásokra vonatkozó jogszabályok a gyakorlatban nem váltak be. A sokféle formát tartalmazó szabályozás bonyolult és indokolatlan megoldásokat tartalmazott, amelyek inkább akadályozták, mintsem elősegítették a társulások fejlődését.

A módosítás meghatározta egyrészt a jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulásokat (betéti társulás, közös vállalat és egyesülés) a VI. fejezetben (57—61. §), másrészt az egyes szerződések körében a XLVI. fejezetben a jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaságot (568—574. §). A gyakorlati igényeknek megfelelően lehetővé tette, hogy a gazdasági társulásnak, illetőleg társaságnak ne csak gazdálkodó szervezet, hanem más jogi személy is tagja lehessen.

A módosítás csak arra irányult, hogy biztosítsa az egységes társulási jog alapjait; a részletes szabályok megállapítását külön jogszabályra[4] utalta.

d) A tulajdonjog körében találjuk az ún. társulási tulajdont (91. §). Elvi és jogpolitikai jelentőségű deklaratív szabály, amely kimondja, hogy az állami és szövetkezeti tulajdont a jogi személyiséggel rendelkező társulás útján egyesíthetik. A gyakorlatban az ilyen jellegű társulásokban ténylegesen ez történt, és most a módosítás megteremtette ennek jogalapját. Hangsúlyozni kell, hogy a társulási tulajdon nem jelent önálló tulajdoni formát, csupán a tulajdonjog körében is kifejezi a gazdasági társulás jelentőségét olyan esetekben, amikor a társulás a társadalmi tulajdon különböző fajtái között jön létre.

e) A legjelentősebb módosítások kétség kívül a Ptk szerződésekre vonatkozó részében, tehát a kötelmi általános és különös részben történtek.

Már elöljáróban meg kell állapítani, hogy a gazdálkodó szervezetekre vonatkozó szabályozás mélységét és terjedelmét meghatározza az is, hogy ez a speciális terület nem teszi lehetővé valamennyi részletszabály törvényi szintű meghatározását. A Ptk-ban csak azok a gyakorlatban bevált és időtálló megoldások kaphattak helyet, amelyeknek stabilitása biztosítottnak látszik. Szükség van azonban a speciális kérdések szabályozására is. Ezeket a szabályokat — a Ptk végrehajtásaként — minisztertanácsi rendeletek[5] állapítják meg. Ezzel a megoldással az egységesítés ezen a területen befejeződött; megszűnt a párhuzamos, ellentmondó szabályozás; megszűnt az ún. alapfeltételek rendszere.

Néhány szót az alapfeltételekről. Az alapfeltételek rendszere jogszabályok formájában jelentkezett, de ezek többnyire nem jogi, hanem műszaki, közgazdasági ismérveket tartalmaztak. Közel 50 ilyen jogszabály — főleg miniszteri utasítás — létezett, amelyek minden elképzelhető és elképzelhetetlen szerződéses szolgáltatásra igyekeztek receptet adni (pl. hentesládára, élesztőre és ecetre, de még a hazai termesztésű fenyőfára is). Az alapfeltételek rendelkezéseinek többségét a módosítás utáni szabályozás már nem ismeri. Ez a gyakorlatban eleinte bizonyos nehézségeket okozhat; több gonddal és körültekintéssel jár majd a szerződések megkötése. Feltehető, hogy előtérbe kerül az általános szerződési feltételek szerepe. Ez a nagyobb felelősség azonban jó irányba terelheti az önállóságot, a szerződési típus megválasztásának szabadságát.

e/1. A Polgári Törvénykönyv szerint a szerződések megkötésénél a szerződési szabadság elve érvényesül. A szerződés a felek egybehangzó akaratának megfelelően jön létre, tehát nekik kell megállapodni minden lényeges vagy bármelyikük által lényegesnek minősített kérdésben. A bíróság határozatával általában nem hozhat létre a felek között szerződést és annak tartalmát sem változtathatja meg.

Ez alól kivételt képez az az eset, amikor valamelyik felet szerződéskötési kötelezettség terhel.

Jelenleg a szerződéskötési kötelezettség keletkezésének három formáját ismerjük:

1. jogszabály írja elő. A termékforgalomról szóló jogszabályok[6] lehetővé teszik, hogy egyes termékekre vagy felhasználási célokra a Minisztertanács szerződéskötési kötelezettséget állapítson meg.

2. Jogszabályban erre feljogosított állami szerv egyedi intézkedése. Pl. az állami vállalatnak meghatározott tevékenységre való utasítása.

3. A felek megállapodása erre vonatkozó szerződésben. A módosítás után ennek tipikus esete az előszerződés.

A szerződéskötési kötelezettség esetében, ha a felek nem tudnak megállapodni, a bíróság jogosult a szerződés létrehozására és tartalmának megállapítására, sőt népgazdasági érdekből a már létrejött szerződés módosítására, megszüntetésére, felbontására vagy hatályának fenntartására. (206. §). A Ptk nem rendelkezik

[4] L. a gazdasági társulásokról szóló 1978. évi 4. számú tvr-t és a vérehajtását szolgáló 9/1978. (II. 1.) MT sz. rendeletet.

[5] L. a gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendeletet és a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről szóló 14/1978. (III. 1.) MT sz. rendeletet.

[6] L. elsősorban a termékforgalomról szóló 33/1975 (XI. 29.) MT sz. rendeletet.

arról, hogy a bíróság melyik fél kérelmére hozza létre a szerződést[7].

Igen lényeges új vonása a módosításnak, hogy szemben a korábbi szabályozással, nem ad lehetőséget arra, miszerint a nyilatkozattétel vagy a bíróság előtti igényérvényesítés elmulasztása a szerződés automatikus létrejöttét eredményezze. A szerződést tehát ilyen esetben is a felek tényleges megállapodása vagy végső soron a bíróság ítélete hozza létre.

e/2. Új intézmény az előszerződés. Nem önálló szerződéstípus; a szerződéskötési kötelezettség egyik speciális esete és célja a szerződések létrejöttének elősegítése. (208. §).

Hasonló intézményekkel már találkozhattunk (pl. kapacitáslekötési szerződés, kapacitásfoglalási szerződés). Ezek azonban nem váltak be. Ennek egyik oka az volt, hogy az említett szerződések alapján nem volt kikényszeríthető a tervbevett szerződés megkötése.

Az előszerződés lehetőséget nyújt a hosszabb távú, tartós gazdasági kapcsolatok szervezésére, módot ad a gazdálkodó szervezeteknek terveik reálisabb megalapozására.

Ha az előszerződés alapján előirányzott szerződést nem kötik meg, úgy a bíróság azt bármelyik fél kérelmére létrehozhatja. Ugyanakkor a szabályozás rugalmas és figyelemmel van az érdekek, igények és a teljesítőképesség változására is, tehát lehetőséget ad a bíróságnak a differenciált beavatkozásra, illetőleg módot nyújt arra, hogy a felek bizonyos esetekben a szerződés megkötését megtagadhassák.

e/3. Ugyancsak új szabályozást találunk az általános szerződési feltételekkel, az ún. blanketta szerződésekkel kapcsolatban (209. §).

Egyes jogi személyeknél — főleg amelyek szolgáltatások nyújtásával foglalkoznak — a tömeges szerződéskötések szinte nélkülözhetetlenné teszik a blanketták alkalmazását. Ez azt jelenti, hogy a szerződéseiket az általuk egyoldalúan készített szerződéstervezet alkalmazásával kötik meg. Ez a megoldás világviszonylatban elterjedt és önmagában helyeselhető. Fennáll azonban annak a veszélye, hogy a sokszor monopolhelyzetben levő jogi személy olyan egyoldalú előnyöket eredményező kikötéseket tesz, amelyek erősen sértik a velük szerződő fél érdekeit.

Az ilyen eljárásokkal szemben nyújt védelmet az új szabályozás.

Az indokolatlan egyoldalú előnyt biztosító kikötést a külön jogszabályban[8] meghatározott szervek a bíróságnál megtámadhatják és ha ez alapos, úgy a jogi személy a jövőben ezzel a kikötéssel már nem szerződhet. A bíróság ítélete mindenkire kiterjedő hatályú.

Természetesen a konkrét szerződésben sérelmet szenvedett fél is élhet a megtámadás jogával és ha ez sikeres, a 237—239. §-okban foglalt jogkövetkezményeket kell alkalmazni.

Az „indokolatlan egyoldalú előny" szűkebb, mint a „feltűnően nagy értékkülönbség". A blanketta szerződés kikötése tehát kisebb érdeksérelemnél is megtámadható. Az indokolatlan egyoldalú előny fogalmának kitöltése, meghatározása a bírói gyakorlatra vár.

Felmerül azonban egy további probléma, amely a módosítás másik új rendelkezésével kapcsolatos. A 314. § (2) bekezdése megtiltja, hogy jogi személy a szerződésszegésért való felelősségét kizárja vagy korlátozza. Ezt csak akkor teheti meg, ha az ezzel járó hátrányt az ellenszolgáltatás csökkentésével vagy más előny nyújtásával kiegyenlíti.

Mi történik akkor, ha a jogi személy az általános szerződési feltételben a szerződésszegésért való felelősségét anélkül zárja ki vagy korlátozza, hogy ezt a hátrányt valamivel ellensúlyozná? Az ilyen kikötés a létrejött szerződés semmisségét eredményezi. A semmisség megállapításához pedig külön eljárás nem kell, és a semmisségre bárki hivatkozhat.

Azt hiszem, ebben a kérdésben Petrik Ferenc álláspontja[9] helyes és elfogadható. Meg kell engedni, hogy a külön jogszabályban meghatározott szervek az ilyen kikötéseket megtámadhassák. Ilyenkor még nem beszélhetünk szerződésről; az annak alapját képező blanketta sérelmes kikötését kell vizsgálni. Komoly gyakorlati érdek fűződik ahhoz, hogy ne jöhessenek létre már eleve semmis szerződések.

e/4. Új és önálló szerződéstípusként került a Ptk-ba a szállítási szerződés (379—386. §) és a közszolgáltatási szerződés (387—388. §).

Jelentős mértékben átalakult a vállalkozás (389—401. §) és ezen belül altípusként helyet kapott az építési szerződés (402—406. §), a szerelési szerződés (407. §), a tervezési szerződés (408—411. §), a kutatási szerződés (412—414. §) és az utazási szerződés (415—416. §).

Ezek közül csupán a közszolgáltatási és utazási szerződésekről indokolt külön is említést tenni, hiszen a többi szerződésről a korábbiakban — az egységesítés, beépítés és továbbfejlesztés tárgyalásánál — már volt szó, s részletekbe menő elemzésükbe itt most nem bocsátkozhatunk.

A közszolgáltatásokra vonatkozó hatályos szabályozás nem egységes, és egy-egy szabályozás a szolgáltatást igazgatási kapcsolatnak tekinti, a szolgáltatást nyújtó gazdálkodó szervezetet pedig közhatalmi tevékenység gyakorlójának. A módosítás célja az volt, hogy ezt a kérdést megfelelően a helyére tegye. A közszolgál-

[7] A gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 3. és 37. §-ai kifejezetten csak a megrendelő kívánságára engedik ezt meg; enélkül csupán akkor, ha ezt népgazdasági érdek indokolja.

[8] Lásd a Polgári Törvénykönyv módosításáról és egységes szövegéről szóló 1977. évi IV. törvény hatálybalépéséről és végrehajtásáról szóló 1978. évi 2. számú tvr. 5. §-át.

[9] *Petrik* Ferenc: A törvényszerkesztő dilemmái (MJ 1978. évi 3. 229. oldal).

tatás: szerződés, amelyben a felek egyenrangúak; nincs alá- vagy fölérendeltség.

A belföldi és külföldi utazásokhoz az állampolgárok általában az utazási irodák szolgáltatásait veszik igénybe, és ez polgári jogi szerződés formájában történik. A turizmus iránti kedv és lehetőségek megnövekedése megsokszorozta ezeknek a szerződéseknek a számát. Problémát okozott, hogy az ilyen jellegű szerződéseket sem a Ptk, sem más jogszabály nem rendezte. A gyakorlati igények kielégítését szolgálta a módosítás, amikor az utazási szerződést a vállalkozás altípusaként nevesítette és megállapította alapvető szabályait[10].

2. Az elsősorban állampolgárokat érintő szabályok.

a) A személyhez és a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok védelme rendkívül nagy jelentőségű. Ugyanakkor járhatatlan út annak teljeskörű meghatározása, hogy mely esetek sorolhatók e védelmi körbe. Ezért a Ptk bizonyos részjogosítványok példálódzó felsorolásán kívül, mellőzött minden részletkérdést és az általános védelmet kimondva a bírói gyakorlatra bízta, hogy a konkrét ügyekben állást foglaljon.

Az új szabályozás sem adhatott taxatív meghatározásokat; célja volt azonban, hogy — Alkotmányunk rendelkezéseivel összhangban — a meglevő szabályok pontosításával, továbbfejlesztésével, illetőleg a gyakorlati igények alapján új rendelkezések beiktatásával jobb eligazítást adjon és elősegítse a megfelelő bírói gyakorlat kialakítását. Erre néhány példa.

Az új rendelkezések a névviselési jog védelmét kiterjesztik a tudományos, irodalmi és művészeti, illetőleg egyébként közszerepléssel járó tevékenység körében a felvett („művész") névre is. Újdonság az is, hogy a tudományos, irodalmi és művészi tevékenységet korábban folytató személy — ha neve ismertté vált — kérheti, hogy a vele azonos körben később nyilvánosságra lépő személy abban az esetben, ha nevük összetéveszthető, saját nevét csak megkülönböztető toldással vagy elhagyással használhassa. (77. §). Ez a szabály természetesen csak a meghatározott körben való névviselésre vonatkozik. A polgári életben mindenki a saját nevét viselheti, tehát az érintett tudós, író vagy színész is. Ennél a kérdésnél két érdek ütközött: a saját névhez való kizárólagos jog és az említett pályákon közismertté vált ember védelmének az igénye. A módosítás az utóbbinak adott elsőbbséget.

Eddig a sajtóhelyreigazítással kapcsolatos eljárás anyagi jogi szabályait is a Pp tartalmazta. A módosítás ezeket a szabályokat — korszerűsített formában és az egységesítési igényekre tekintettel — beépítette a Ptk-ba (79. §).

A képmás és a hangfelvétel védelmét a szabályok egyértelműen és szigorúan határozzák meg, de figyelembe veszik az élet diktálta körülményeket is. A főszabály: a képmás vagy hangfelvétel nyilvánosságra hozatalához az érintett személy beleegyezése szükséges. Ez alól érthető módon kivétel a nyilvános közszereplés esete. Azt, hogy mit kell közszereplésnek tekinteni, a bírósági gyakorlatnak kell majd meghatároznia. Nyilván ide sorolhatók a televízió által közvetített sportesemények, színházi közvetítések stb. Aki ezeken akár nézőként is részt vesz, tudatosan vállalt közszereplőnek tekinthető.

Lehetőség van arra is, hogy a hatóság engedélyével az eltűnt személy képmását nyilvánosságra hozzák, de ennek további feltétele a nyomós közérdek vagy méltánylást érdemlő magánérdek. A súlyos bűncselekmény miatt büntetőeljárás alá vont személy képmását (hangfelvételét) nyomós közérdekből, az illetékes hatóság engedélyével szintén nyilvánosságra lehet hozni (79. §).

A számítógépek széles körű felhasználása az adatnyilvántartásban szükségessé tette a személyhez fűződő jogok védelmének a kiterjesztését erre a területre is. A védelem kétirányú: illetéktelen személy a nyilvántartott adatokról nem kaphat tájékoztatást; ugyanakkor az érintett személy — aki a saját kartonjába betekinthet — kérheti a valótlan adatok vagy tények helyesbítését (83. §). Meg kell említeni, hogy ez a szabályozás nem jelent leszűkítést. A más módon végzett nyilvántartás vagy adatfeldolgozás is sértheti a személyhez fűződő jogokat és természetesen ilyenkor is igénybe vehetők a védelem megfelelő eszközei.

A hatékonyabb védelmet biztosítják azok a szabályok, amelyek lehetővé teszik, hogy bizonyos esetekben a bíróság ideiglenes intézkedéseket foganatosíthasson, a jogsértés eszközét zár alá vegye, illetőleg ha a megítélhető kártérítés nincs arányban a jogsértés súlyával, úgy közérdekű célra fordítandó bírságot szabhasson ki (84—85. §).

A módosítás azzal is kiemeli a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok védelmének a jelentőségét, hogy alcím alatt foglalja össze az alapvető szabályokat. Általános rendelkezéssel kiterjeszti a védelmet minden szellemi alkotásra. Ennek különös jelentősége van a társadalmilag széles körben felhasználható, de még közkincscsé nem vált alkotásoknál, valamint a jogi személyek vagyoni értékű gazdasági, műszaki ismereteivel és tapasztalataival kapcsolatban, mivel ezeket külön jogszabály nem védi. A módosított Ptk-t hatálybaléptető 1978. évi 2. számú tvr. 4. §-a meghatározza, hogy ez a védelem milyen körülmények bekövetkeztéig áll fenn és azt is, hogy a külföldi személyeket csak viszonosság esetében illeti meg. Ez érthető, mivel ezek a szellemi alkotások nem kaphatnak erősebb védelmet, mint a külön jogszabályok által kiemelten védett magasabb rendű szellemi alkotások. Másrészt a külföldiek velünk szemben nem kerülhetnek előnyösebb helyzetbe; ezért feltétel náluk a viszonosság.

[10] A részletes szabályokat az utazási szerződésről szóló 11/1978. (III. 1.) MT sz. rendelet tartalmazza.

Az is új szabály, hogy ilyen jellegű szellemi alkotáshoz való jogának megsértése esetén a jogosult követelheti, hogy az eredményeit elsajátító vagy felhasználó személy részesítse őt az elért vagyoni eredményből (86—87. §).

b) A ráépítés szabályai lényegesen módosultak. Ezek közül egy kérdést emelek ki. A Ptk eddigi szabályai abból a klasszikus helyzetből indultak ki és arra adtak megoldást, amikor a ráépítés üres telekre történt. Az élet azonban nem ilyen egyszerű. Számos olyan eset adódott, amikor pl. a szülőkkel együttélő gyermekek a meglevő épülethez hozzáépítettek, azt bővítették, átépítették vagy önálló épületet emeltek olyan telken, amelyen már állott ház. A bírói gyakorlat a kérdés megítélésénél nem volt egységes. A módosítás az ilyen eseteket is rendezte. Ha a ráépítő jóhiszemű volt — és a felek eltérően nem állapodtak meg — közös tulajdon keletkezik. A ráépítő tulajdoni hányadát az általa ráépített részre eső érték arányában kell megállapítani [137. § (3)—(4) bekezdés].

c) A birtokvédelem meglevő konstrukciója a gyakorlatban bevált, tehát feltétlenül meg kellett tartani a tanácsi szakigazgatási szervek hatáskörét. Szükség volt azonban bizonyos korszerűsítésekre. Ezek: a szakigazgatási szervtől a birtoksértés megvalósításától számított egy éven belül kérhető védelem és a szakigazgatási szerv harminc napon belül köteles érdemben határozni. Nincs lehetősége arra, hogy döntés céljából az ügyet áttehesse a bírósághoz.

Közvetlenül lehet a bírósághoz fordulni birtokvédelemért akkor, ha a birtokláshoz való jogosultság is vitás. Ez nem jelent kizárólagos bírósági hatáskört. A jogosulttól függ, hogy felmérve az esélyeket, az államigazgatási vagy a bírósági utat választja-e.

Ha a birtoksértéstől számított egy év már eltelt, úgy csak a bírósági út vehető igénybe. A rendelkezés indoka az, hogy egy év után a bizonyítás már nagyobb nehézségekkel jár és az ezzel járó terheket felesleges a szakigazgatási szervre hárítani.

A módosítás — felhasználva a bírósági gyakorlat tapasztalatait — az eljárás gyorsítását, az „üresjáratok" megszüntetését tartotta szem előtt (191—192. §).

d) A Ptk rendkívül szűkszavúan foglalkozott a jótállással. A meghatározás arra az esetre volt figyelemmel, amikor valaki önszántából, tehát szerződésben vállalt felelősséget a szolgáltatás hibátlanságáért.

Ugyanakkor különböző jogszabályok[11] jótállási kötelezettséget írtak elő, meghatározva annak legkisebb mértékét is. Ezek nem voltak összhangban a Ptk rendelkezésével.

A módosítás meghatározza a jótállás lényegét: a jótállás alapján a kötelezett a szerződésszerű teljesítésért a törvényben előírtaknál szigorúbb felelősséget vállal. Kimondja továbbá, hogy a jótállás mind jogszabályon, mind szerződésen alapulhat (248. §). Az új szabályok egyrészt bővítik a jótállási kört, másrészt feloldják az eddigi ellentéteket és megteremtik az összhangot a Ptk és az említett jogszabályok között.

e) Az egyik legvitatottabb kérdés a hibás teljesítés jogkövetkezményeinek a rendezése volt. A szabályozás heterogén, nehezen áttekinthető és zavaros képet mutatott. Más szabályok vonatkoztak a szavatossági jogok érvényesítésének határidőire az állampolgárok tekintetében (Ptk) és mások (az 1-es jegyzetben szereplő jogszabályokról van szó) a gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződései vonatkozásában. Ugyancsak más feltételekkel alakultak az érvényesíthető szavatossági igények. Ugyanakkor a gyakorlatban ezek a szabályok tisztán nem érvényesültek, mivel a Legfelsőbb Bíróság polgári, illetőleg gazdasági kollégiumának elvi döntései, állásfoglalásai a határidőket az állampolgároknál elévülési, a gazdálkodó szervezeteknél pedig jogvesztő vonásokkal ruházták fel.

A jogirodalom is sokat foglalkozott a hibás teljesítés korszerűsítésével[12]. Ennek részletei nem ide tartoznak, de azt meg kell említeni, hogy kivétel nélkül mindenki szükségesnek tartotta a jogintézmény korszerűsítését és egységesítését.

A módosítás célja az egységesítés és egyszerűsítés volt. Csak a lényeges új szabályokat emelem ki. A módosítás

— meghatározza a hibás teljesítés és a kellékszavatosság fogalmát;

— elsődleges szavatossági igény a kijavítás és az árleszállítás;

— kicserélés fajlagos szolgáltatásoknál, de itt előzetes feltétel, hogy a hiba rövid idő alatt, értékcsökkenés és a jogosult érdekeinek sérelme nélkül ne legyen kijavítható. Ez a szabály alkalmazandó a termelői vagy kereskedelmi forgalomban, amikor az egyébként helyettesíthető dolgot elkülönítéssel vagy kiválasztással határozták meg.

Az utóbbi rendelkezés gyakorlati igényeket elégít ki és megoldja azt a különös helyzetet, amikor más igények illették meg a jogosultat, ha pl. kiválasztotta és elvitte a televíziót, ille-

[11] Így pl. az egyes tartós fogyasztási cikkek jótállásának legkisebb kötelező mértékéről szóló 4/1969. (III. 30.) BkM—KGM—KipM—KkM—NIM sz. együttes rendelet és a javító és karbantartó szolgáltatások minőségvédelméről szóló 16/1976. (VI. 4.) MT sz. rendelet

[12] *Benedek* Károly: A minőségvédelem korszerűsítése polgári jogunkban (MJ. 1969. évi 1. sz.); *Zoltán* Ödön: A szavatossági jogok új szabályozásáról (JK 1970. évi 2—3. sz.); *Zoltán* Ödön: A hibás teljesítéssel okozott kárért való felelősség és a jótállás új szabályairól (JK 1970. évi 9. sz.); *Kemenes* Béla: A fogyasztó érdekvédelmének egyes polgári jogi kérdései hibás teljesítés esetén (JK 1974. évi 11. sz.); *Baranyai* János: A szavatosság intézményének korszerűsítéséről (MJ 1976. évi 8. sz.); *Eörsi* Gyula: Megjegyzések a szavatosság intézményének korszerűsítéséről (MJ 1976. évi 11. sz.); *Móry* László: Hozzászólás a szavatossági jogok szabályozásához (MJ 1977. évi 8. sz.); *Csillag* György: Miért éppen hat hónap? (MJ 1977. évi 9. sz.).

tőleg, ha minta után választott és raktárról szállították részére a készüléket;

— elállás, ha a jogosultnak a teljesítéshez fűződő érdeke megszűnt;

— a jogosult a hiba felfedezése után haladéktalanul köteles kifogását a kötelezettel közölni. A késedelemből eredő kárért felelős;

— a jogosult az ellenszolgáltatás arányos részét a kijavításig vagy kicserélésig visszatarthatja;

— a jogosult a választott szavatossági jogról másikra térhet át. Az ezzel kapcsolatban felmerült költségek viselése attól függ, hogy mi volt az áttérés indoka;

— a gyakorlatban jelentkező igények, a gazdálkodó szervezetek szerződéseire vonatkozó szabályozás tapasztalatai alapján egyszerűbben, egységesen és szigorúbban állapítja meg a szavatossági igények érvényesítésének határidőit. Az igényérvényesítési határidő hat hónap. Amennyiben a kötelező alkalmassági időt hatósági előírás, szabvány vagy kötelező műszaki előírás határozza meg, és ez hat hónapnál rövidebb, ez az irányadó határidő. Az említett határidők elévülésiek és ez lehetővé teszi, hogy a 326. § (2) bekezdésében meghatározott feltételek esetén a határidők kitolódjanak.

A forgalmi élet biztonsága azonban megköveteli, hogy legyen olyan végső határidő is, amelyen túl már nem lehet szavatossági igényt érvényesíteni. Ezeket a végső határidőket egy évben, tartós használatra rendelt dolog esetében három évben határozza meg. Ha viszont a kötelező alkalmassági idő három évnél hosszabb, úgy ez számít végső határidőnek. Ezek a végső határidők jogvesztőek.

Igen lényeges új szabály, hogy az igényérvényesítés kezdő időpontja a teljesítés. Ez mindig meghatározható és nélkülözi a korábbi szabályozás bizonytalansági elemeit;

— a szavatosság alapján fennálló kötelezettségek teljesítésével összefüggésben felmerült költségek a kötelezettet terhelik;

— a dolog kicserélése vagy elállás esetén a jogosult nem köteles megtéríteni a dolognak azt az értékcsökkenését, ami a rendeltetésszerű használat következménye. Ez a szabály kizárja a vele ellentétes bírói gyakorlat folytatását (ún. MERKUR-perek).

— a hibás teljesítésből eredő kár megtérítésére irányuló igény érvényesítésének a határideje az általános szabályokhoz igazodik; megszűnt a határidőhöz kötöttség és vele együtt eltűnt a csalárdság fogalma is (305—311. §).

Az új szabályozás feleslegessé tette a kettős igényérvényesítési határidőt és jelentősen lazított az egyedi és fajlagos szolgáltatás eddigi merev határain.

A hibás teljesítésre vonatkozó módosítás nagymértékben támaszkodott az elméleti elgondolásokra és a bírósági gyakorlat tapasztalataira és azokat ötvözve alakította ki az új megoldást.

f) A Ptk-nak az államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősségre vonatkozó szabályai a károsult állampolgárnak nem adtak kielégítő védelmet. Az előzetes feltételek (az eljáró alkalmazott bűnösségének vagy vétkességének megállapítása büntető-, illetőleg fegyelmi eljárásban) túl szigorúak, és szinte már eleve kizárják a kártérítési felelősség megállapíthatóságát, illetőleg azt időbelileg jelentősen hátráltatják.

Ennél a kérdésnél két alapvető jogpolitikai érdek ütközik. Az állami apparátus védelme és az állampolgár jogos kártérítési igényének az érvényesíthetősége. A Ptk szabályai az előbbit részesítették előnyben. Megalkotása idején ezt igényelték az adott politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok.

Államunk hatalmi és igazgatási tevékenységének, valamint személyi összetételének megszilárdulása, a törvényesség egyre erősödő tendenciája ennél életszerűbb megoldást kívánt, amely egyúttal arra is alkalmas, hogy a kötelességszegések megelőzésére neveljen.

Az új szabályozás mellőzi az említett előzetes feltételeket. A felelősség megállapításának csupán az a feltétele — az eljáró alkalmazott részéről az általános szabályok szerinti felróható és jogellenes magatartáson kívül —, hogy a károsult a rendes jogorvoslati lehetőségeket igénybe vegye, és a kár a rendes jogorvoslattal ne legyen elhárítható (349. §).

A bírósági gyakorlatra vár annak kialakítása, hogy miként kell értékelni a munka jellegével együttjáró jogszabályértelmezési tévedéseket és az esetleges ügyintézői késedelmeket.

g) A nem vagyoni kár új intézmény polgári jogunkban. Elsősorban a bírói gyakorlat jelezte a nem vagyoni kárért való felelősség szabályozásának a szükségességét.

A károkozó cselekmény úgy is sértheti a károsult érdekeit, hogy a mérhető vagyoni kár mellett olyan nem vagyoni hátrányt is okoz, amely összességében súlyosabb következményekkel járhat az előbbinél. Lehet olyan cselekmény is, amely vagyonilag egyáltalán ki nem mutatható érdeksérelmet okoz. Méltánytalan ilyen esetekben a súlyos hátrányt szenvedőt elzárni a kárpótlástól, a vagyoni elégtételtől, hiszen a pénzbeli kárpótlás alkalmas lehet arra, hogy a nem vagyoni kár enyhítésére szolgáljon.

Az új szabályozás ezért lehetővé teszi a nem vagyoni kár megtérítését is. Erre azonban csak súlyosabb esetekben kerülhet sor. Olyankor, ha a károkozás a károsultnak a társadalmi életben való részvételét, illetőleg életét tartósan vagy véglegesen megnehezíti (354. §).

A helyes és kiegyensúlyozott gyakorlat kialakítása itt is fontos feladatokat ró a bíróságokra.

h) Az életben gyakran előforduló probléma a közös háztartásban együttélők — elsősorban élettársak — vagyoni viszonyainak a rendezése. Ilyen esetekre a Ptk szabályai nem adtak megoldást.

Joghézagot pótolt tehát a módosítás, amikor ezt a kérdést — lényegében a bírói gyakorlat által kialakított megoldásnak megfelelően — szabályozta. Az együttélés alatti szerzeményekre közös tulajdon keletkezik, amelyben a tulajdoni hányadot a szerzésben való közreműködés aránya határozza meg. Közreműködésnek számít a közös háztartásban végzett munka is (578. §).

i) A módosítás fenntartja az özvegyi joggal kapcsolatos eddigi rendelkezéseket, de a gyakorlatban felmerült igényekre figyelemmel bizonyos körben lehetőséget biztosít az özvegyi jog megváltására (616. §).

A házastárs haszonélvezeti joga pl. takarékbetétkönyv vagy nagyobb értékű használati tárgyak esetében nem előnyös sem a házastárs, sem az egyéb örökösök számára. Az előbbi teljes körrel nem rendelkezhet a haszonélvezet tárgyaival; nem idegenítheti azokat el, egyéb vagyoni szükségleteinek a kielégítésére azokat nem használhatja fel. Az utóbbiak viszont a természetes elhasználódás következtében esetleg hozzá sem jutnak örökségükhöz vagy csak erősen értékcsökkent állapotban kaphatják azt meg.

A takarékbetétkönyvben levő pénzösszeg az örökösnek holt tőke, a házastárs pedig csak a kamatokat élvezheti.

A módosítás ezért lehetővé teszi, hogy mind a házastárs, mind az örökösök kérhessék az özvegyi jog megváltását. Ebben az esetben a házastársat megváltásként — pénzben vagy természetben — olyan érték illeti meg a hagyatékból, mint amennyit az örökhagyó gyermekeként a leszármazókkal együtt örökölne. Tehát mindig eggyel több leszármazót kell figyelembe venni, mint ahány ténylegesen van.

Az ági öröklés kivétel; ilyenkor a házastársat — megváltásként — az ági vagyon egyharmada illeti meg. A megváltás természetesen nemcsak az egész hagyatékra, hanem meghatározott hagyatéki vagyontárgyakra is kérhető. A megváltást csak a hagyatéki eljárás befejezéséig, illetőleg hagyatéki eljárás hiányában a hagyaték megnyílásától számított egy éven belül lehet kérni az illetékes közjegyzőtől.

Nem kérhető a megváltás a házastárs által lakott lakásra és az általa használt berendezési és felszerelési tárgyakra. Ez a rendelkezés biztosítja a házastárs részére, hogy az örökhagyóval közösen használt lakásban, a megszokott környezetben maradhasson.

Baranyai János

Gazdasági érdekazonosság, jogi tagoltság

Köztudott, hogy az ipari termelés során előállított termékek gyártását — függetlenül attól, hogy azok felhalmozási vagy fogyasztási szükségleteket (célokat) szolgálnak — nem egy vállalat végzi, illetve a gyártás nem egy zárt gazdasági egységen belül valósul meg.

A tervszerű munkamegosztás, a munka specializálódása, a szükségleteket — és a fizetőképes piaci igényeket kielégítő termékelőállítás, fejlett termelési-, gyártási- és szerelési-kultúra megvalósítását igényli. Ez egyben azt is jelenti, hogy a termékekben a vertikum aránya magas és ez az egyes vállalatok között széles körű kooperációt igényel.

Amennyiben a gyártási, szerelési és kikészítési munkafázisokból leegyszerűsítetten modellt készítünk, akkor egy olyan gúlát kapunk, melynek az élein elhelyezkedő blokkokon keresztül alulról felfelé áll össze az egyes részegységekből a végtermék, és azt láthatjuk, hogy a technológiai folyamatokat ellátó vállalatok közül, a gúla felső részén elhelyezkedő vállalat sok esetben csak a végső szerelési és kikészítési műveleteket végzi. Ez a végterméket kibocsátó vállalat áll szemben a felhasználóval, fogyasztóval, illetve a fizetőképes piaccal.

Első vizsgálandó kérdésünk az, hogy vajon érdekeltek-e ebben a gúlaszerűen felépülő ipari termelési szerkezetben az egyes folyamatok blokkjaiként elhelyezkedő vállalatok a csúcson álló végtermék piaci helyzetében?

Azt hiszem nyilvánvaló, hogy erre minden olyan esetben igenlő a válasz, ha ezek a blokkok minden külső kényszer nélkül saját gazdasági megfontolásuk és elhatározásuk alapján vesznek részt az így kialakuló rendszerben, vagyis kötnek polgári jogi szerződést a végtermék kibocsátóval, illetve a termelési folyamatban a végtermék kibocsátó és a köztük levő blokkok hozzájuk legközelebb álló tagjával. Ha így szerződnek, akkor nyilván nem közömbös számukra, hogy a végtermék piaci sikerétől függően nő, stagnál, csökken vagy megszűnik a saját termékükre vonatkozó igény. Ebből következően mind közös, mind saját érdekük is, hogy gyártmányuk minőségi mutatói növeljék, de legalább is ne rontsák a végtermék jó minőségét és szállítási készségük segítse elő a végtermékre vonatkozó teljesítési határidők betartását. Tőkés viszonyok között azzal is számolni kell, hogy hibás, vagy késedelmes teljesítés esetén a rendelő a konkurrens céghez fordul és így más lép a termelési folyamatban a hibás blokk helyére.

Nálunk nem a konkurrenciaharc viszonyai között kell és lehet megtalálni a gúla blokkjainak gazdasági érdekazonosságát és talán ez az

oka, hogy még ma sem ritka az a vállalat, mely nem lát túl saját kerítésén és nem veszi észre a vállalati érdek mellett — de adott esetben felett — a népgazdasági érdeket. Márpedig nyilvánvalóan nemcsak a végtermék kibocsátó egyéni érdeke, hanem az egész népgazdaságé, hogy a belföldi és az export piacon a magyar ipar termékeit a fogyasztók, a felhasználók magasra értékeljék és keressék.

Hogy vállalataink egy része ezt az érdekazonosságot nem értékeli megfelelően, annak okai megítélésem szerint elsősorban gazdasági és személyi jellegűek, amit jogi eszközökkel legfeljebb csak befolyásolni lehet, de megoldani nem. Azt viszont, hogy a jogi rendezés valóban az érdekazonosság felismerése irányában hasson és ennek érvényesülését segítse, a jogalkotással szemben lehet és kell követelményként támasztani. A következőkben vizsgáljuk meg, hogyan állunk ezen a téren.

Nem akarom Ádám—Évánál kezdeni, de a jelenlegi helyzet megértéséhez vissza kell pillantanunk a gazdálkodó szervezetek, illetve a korábbi szóhasználat szerint a szocialista szervezetek közötti ipari termékforgalom szerződéses kapcsolatainak kialakulását és fejlődését szolgáló jogi szabályozásra.

Ismeretes, hogy a felszabadulást követően az ötvenes években államunk gazdasági szervező funkcióját direkt irányítással gyakorolta. A vállalatok egymás közötti kapcsolatát a népgazdasági terv határozta meg, adott esetben függetlenül a szerződéstől. Pl. a szállítási szerződésekről szóló 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rendelet alapelvként mondta ki, hogy ha a terv valamely állami szervet, vagy vállalatot meghatározott áruszállításra vagy más gazdasági érdekű szolgáltatásra kötelez, ezt abban az esetben is teljesíteni kell, ha a kötelezett a szerződéskötést elmulasztotta. [4. § (3) bek.] Ezt a rendelkezést ugyan a néhány évvel később kiadott és a gazdaságirányítási rendszer módosításáig hatályos 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet már nem vette át, de 1966. szept. 1-ig hatályban maradt az a szabály, hogy semmis a szerződés, vagy annak az a része, amely mindkét fél tervében meghatározott feladattal ellentétben áll.

Ha ezt a szigorú tervhez kötöttséget összevetjük a termelési szerkezet gúlaszerű vertikális felépítésével akkor azt hihetnénk hogy meg van az ideálisat megközelítő megoldás. A gúla minden blokkja megkapja a maga feladatát és így a közös gazdasági érdek szubjektív felismerésétől függetlenül az együttműködés összhangja felügyeleti utasításokkal biztosítható. Hogy ez a módszer a mi gyakorlatunkban nem hozta a várható eredményt, azt a magam részéről alapvetően két körülményben látom. Az egyik a termeléscentrikusság a termék centrikusság helyett. Nem a gúla csúcsán álló termék piaci helyzete volt a döntő, hanem a termelés mennyisége. Ehhez járult, hogy az iparirányításra — gondolok itt a minisztériumokra és az akkori idők iparági igazgatóságaira — nem piacra orientált manager, hanem hivatalnok típusú vezetési módszer volt jellemző. Meggyőződésem, hogy direkt irányítással egy rátermett manager típusú vezető megfelelő munkatársakkal egy iparágat éppen úgy hatékonyan tud működtetni, mint egy vállalatot.

A tervhez kötöttség mellett kötött volt a szerződés típusa is és egészen a vállalatok vállalkozási szerződésiről szóló 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet hatálybalépéséig jóformán minden a szállítási szerződés skatulyájába lett beerőltetve. Az 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet elő is írta, hogy a népgazdasági terv megvalósítását szolgáló termékforgalom lebonyolítására szállítási szerződéseket kell kötni. A tervhez kötöttséggel a szerződéses kapcsolat kényszerpályára került a partnerválasztás lehetőségének a kizárásával. Figyelembevéve, hogy a felek a kötbérigény érvényesítési kötelezettség miatt, a szerződések teljesítésének hibáit feltárva egymás tervteljesítésének ellenőreiként is szerepeltek, nem csodálható, hogy ilyen körülmények között a vállalatok együttműködése helyett a szerződésen belüli szembenállás jellemezte ezeket a kapcsolatokat.

A gazdaságirányítási rendszer reformja a szerződéses kapcsolatoknál a vállalatok önállóságára kívánt építeni. Tekintettel azonban arra, hogy nem sikerült biztosítani a kereslet és a kínálat közötti egyensúlyt — és itt nem csak a mennyiségre, hanem a minőségre és a választékra is gondolok — a keresettől elmaradó kínálat az eladók erőfölényét vonta maga után.

Sok esetben szinte úgy tűnt, hogy a gyakorlat a csúcsára fordítja a modellbeli gúlát. Ez ugyan nem történt meg, de ha a kialakult jogi helyzetet ismét a modellel kísérelnénk meg ábrázolni, akkor a felek mellérendeltségének megfelelő síkidomokból álló szeletekre kellene bontani a termelési szerkezet gúláját, ami így leginkább egy horizontális pókhálóhoz hasonlít közepén a végtermékkel. Lényegében nem szűnt meg a szerződéses kapcsolatok kényszerpályája sem, mert a profilrendezésekkel a belföldi partnerválasztási lehetőség gyakorlatilag a nullához áll közel. Annyi változott csupán, hogy most már nem a terv, hanem a választási lehetőség hiánya teremti meg a termelési folyamatok és ezen keresztül a szerződéses kapcsolatok kényszerpályáját.

Ennek következményeként — bár a reform megszüntette a szerződéstípusokhoz való kötöttséget —, a szállítási szerződésekről szóló 10/1966. (IX. 23.) Korm. és a vállalatok vállalkozási szerződéseiről szóló 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendeletekkel a felek szembenállásával járó, az érdekazonosságot, a közös kockázat viselését nem ismerő szerződéstípusok továbbra is uralkodó szerepet töltöttek be.

Ebben az időszakban kezdtek elterjedni az úgynevezett szocialista szerződések, amelyben a felek együttműködésüket csupán erkölcsi kötelezettséggel, de jogi szankcióktól mentesen, bírói úton nem érvényesíthetően szabályozzák.

Egyre fokozódó szerepet kaptak a személyes kapcsolatok, illetve azok a szóbeli megállapodások, amelyek e kapcsolatok révén az írásbeli szerződéstől valamelyik fél javára eltérő feltételeket tartalmaztak jogi kötelezettség nélkül. E megállapodások során a kereslet és kínálat közötti egyensúlyhiányból kialakult szállítói erőfölényt a vevői oldal a kötbérigényt Demokles kardjaiként való alkalmazásával próbálta ellensúlyozni. Azt hiszem, érthető az az anyagbeszerzői álláspont, hogy áru kell és nem kötbér, mert az utóbbiból nem lehet terméket előállítani. Ez az oka, hogy az érvényesítési kötelezettség eseteitől eltekintve a legtöbb vállalat az esetek nagy részében csak akkor érvényesíti kötbérigényét, ha a szerződésszegés neki súlyos hátrányt okozott.

Megjegyzendő, hogy a szállítási szerződéses rendszerben a bevezetőben tárgyalt termelési folyamat jogi összehangoltsága sok esetben nemcsak az egyes blokkok között, hanem azokon, vagyis az egyes vállalatokon belül sincs meg. Ez leggyakrabban akkor fordul elő, amikor sem a vállalat tervezési módszere vagy szervezeti szerkezete, sem maguk a dolgozók nem teremtik meg a kapcsolatot a gazdaságilag azonos termelési folyamathoz tartozó beszerzési és értékesítési szerződés között. Az nagyon durva hiba lenne és viszonylag ritkábban is fordul elő, hogy a szállítási határidők nincsenek összhangban, azaz a beszerzési oldalnak nem sikerül a beszállításokat úgy biztosítania, ahogy a belső átfutás után a határidőre történő kiszállítás megkívánná.

Általában ugyanez a helyzet a jogszabály szerint lényegesnek minősített egyéb szerződési feltételeknél is, mint a mennyiség, minőség stb. A nehézséget az esetek nagy részében a folyamatban egymáshoz kapcsolódó egyéb szerződési feltételek — saját vállalati gyakorlatunkban elsősorban a jótállással kapcsolatosak — különbözősége okozza.

A kialakult helyzetben a nemzetközi piacon is érvényesülő magyar vállalatok kénytelenek voltak a partnervállalatok közreműködői készségének hiányát, „vagy a háttéripar elmaradottságát a vállalaton belüli termelési vertikum bővítésével pótolni. Ez mindaddig megoldható pusztán kapun belüli beruházással, amíg a vertikumot növelő új létesítmények munkaerőszükséglete ugyanott biztosítható. Számos esetben a vállalatok a munkát vitték a munkaerőhöz az ország különböző vidékeire telepítve új beruházásaikat. Egyes esetekben sor került szervezeti összevonásokra is, mert mint ahogy Horváth Ede, a Magyar Vagon- és Gépgyár vezérigazgatója egyik nyilatkozatában mondotta: „Sok kis alvállalkozó nemzetközi érvényű szerződést pontosan, megbízhatóan nem képes teljesíteni. Addig, amíg a szerződésen a mi nevünk áll, addig a mi kötelességünk ezeket a szerződéseket maradéktalanul, pontosan teljesíteni. Ezért nem az alvállalkozói rendszert tartjuk a megoldásnak, hanem a koncentrációt."[1]

A szerződési konstrukció változtatásának szükségességét jogalkotásunk először a külkereskedelmi vállalatok belföldi kapcsolatainál ismerte fel. A Gazdasági Bizottság 1/1967. (III. 9.) GB. sz. határozatában rögzítette, hogy a külkereskedelmi mechanizmus átalakításánál alapvető szempontnak a termelés és a külkereskedelmi tevékenység gazdasági egységének megteremtését kell tekinteni. A külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződéseiről szóló 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. rendelet hatálybalépésével az érdekazonosság talaján való együttműködésnek már jogszabály adta meg a kereteit. A rendelet szerint: „Társasági szerződéssel a felek közös érdekeltségük megvalósítása céljából abban állapodnak meg, hogy egyrészt a termelés, esetleg a belkereskedelmi tevékenység, másrészt a külkereskedelmi értékesítés, beszerzés vagy ezek bármelyikének területén együttműködnek és az elért eredményben közösen részesednek."

A gazdasági társulások magas szintű átfogó szabályozása az 1970. évi 19. tvr-rel történt meg első ízben. Tudomásom szerint nem számottevő az ennek alapján alakult közösségek száma.

Az 1977. évi IV. törvénnyel módosított Ptk. több helyen is hangsúlyozza a felek együttműködési kötelezettségét, de ez, a követelmény tartalmi meghatározása és szankcionálása hiányában, hatásában közelebb áll az erkölcsi, mint a jogi normához. A közös gazdasági érdekek érvényesülésének szervezeti kereteit a Ptk. a társulás vagy társaság formájában adta meg. E kereteken belül a gazdasági társulásokról az 1978. évi 4. tvr., valamint az ennek végrehajtásáról szóló 9/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet tartalmaz részletes előírásokat. Ennek megfelelően a gazdálkodó szervezetek gazdasági érdekeik előmozdítására vagy együttes tevékenységük összehangolására létrehozhatnak jogi személyként működő társulásokat vagy jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaságokat. Ezzel biztosítva van a jogi lehetőség ahhoz, hogy az ipari termékforgalomban a szerződő felek kapcsolataikat saját választásuktól függően vagy egy — a jogi szembenálláson alapuló — hagyományos vagy egy közös érdekeltségen alapuló szerződéses megoldással szabályozzák.

A jog tehát ma már legalább a lehetőséget biztosítja az érdekazonosságnak megfelelő, közös érdekeltségen alapuló kapcsolatok kialakításához. Az érdekazonosságot azonban a gazdálkodó szervezeteknek maguknak kell felismerni. A bökkenő ott van, hogy az ipari gazdálkodó szervezeteknél dolgozó emberek különösen az ilyen kérdésben döntésre jogosult vezetők nagy része a szállítási szerződések rendszerében nőtt fel. Azt ismeri, azt szokta meg és közös vállalkozást a közös beruházáson kívül legfeljebb csak külkereskedelmi vállalattal tud elképzelni. A helyzet most ahhoz hasonló, mint amikor a földhöz juttatott és ezzel az önálló gazdálkodás lehetőségét elnyert parasztok előtt lehetővé vált, hogy

szövetkezetben egyesülhessenek. Akkor azonban nem csupán a jövő útjának szubjektív felismerése volt az egyedüli mozgató erő.

A sors különös iróniája, hogy 1978. március 1-től az egységes gazdasági folyamatok jogi szeletekre tagolása mellett — bár csak arról lehetne beszélni, hogy helyett — megjelent a gazdasági folyamatok szabályainak a szétdarabolása.

Azt hiszem, hogy a jogalkotók, pontosabban, a jogszabályok szerkezetének és szövegezésének gazdái jogász kézzel, jogász szemnek vagy fülnek készítik a jogszabályokat és nem gondolnak arra, hogy azoknak az embereknek, akiknek azt meg kell érteni, a túlnyomó többségük nem jogász és jelentős részük nem mentes attól az emberi tulajdonságtól sem, hogy a meg nem értett dolgot szereti a saját szája íze szerint értelmezni. Polgári jogalkotásunk, úgy tűnik, figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a Ptk. módosítása után a polgári jog elnevezés már semmiképpen nem fejezi ki a törvény szabályozási körébe tartozó jogviszonyok gazdasági tartalmát. Amíg a klasszikus polgári jog elsődlegesen a természetes személyek mellérendeltségi jellegű vagyoni viszonyait szabályozta és e jogviszonyok a személyi tulajdon tárgyaira vonatkoztak, addig elég lehetett, hogy csak az írástudók ismerték a törvény szövegét. Akkor azonban, amikor a nevében polgári jog nem csupán az állampolgárok, hanem az állami tulajdon tárgyaival gazdálkodó szervezetek közötti áruviszonyokat is felöleli elsőrendű társadalmi érdek, hogy ezeknek a gazdálkodó szervezeteknek az ilyen jogviszonyokkal kapcsolatban feladattal rendelkező dolgozói ne csak szövegében ismerjék, hanem alkalmazni is tudják a munkájuk jogi szabályait.

Ismeretes, hogy a vállalatok kereskedelmi ügyintézői — ideértve az értékesítés, az anyagbeszerzés, a kooperáció dolgozóit — és a minőségi ellenőrök túlnyomó többsége legfeljebb középfokú iskolai végzettséggel rendelkezik. Ezek az emberek készítik elő és bonyolítják le a vállalatok által kötött szerződéseket. Ez azt jelenti, hogy egy-egy konkrét feladat során nekik figyelemmel kell lenni a Ptk. bevezető rendelkezéseire (jogok gyakorlása és kötelezettségek teljesítése), a kötelmi jog I. címének egyes szabályaira (a szerződés); a kötelmi jog III. címének megfelelő részeire (egyes szerződések), valamint a gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet vonatkozó előírásaira. Ez önmagában is elég bonyolult bárkinek — meg merem kockáztatni, hogy még jogásznak is —, hiszen az összefüggéseket kell ismerni. A jelenlegi körülmények között azonban még tovább nehezíti a helyzetet, hogy a már hivatkozott kereskedelmi ügyintézők évtizedek óta hozzászoktak a szállítási szerződések vagy a vállalkozási szerződések a jelenleginél lényegesen áttekinthetőbb és a tevékenység folyamatát követő, összefüggő szabályozásához.

Ez azonban a dolognak csak az egyik oldala. A másik a szemléleti kérdés. A fejekben nem lehet és nem is szabad egyenlőségjelet tenni az állampolgárok közötti és a személyi tulajdon tárgyára vonatkozó, vagy a gazdálkodó szervezetek közötti és az állami tulajdon tárgyára vonatkozó szerződés közé. Hová jutnánk, ha ez utóbbinál is kialakulna az a tipikusan polgári jogi szemlélet, hogy a vevő a pénzért azt csinál a megvett áruval, amit akar. Ez a felfogás a szocialista termelési és társadalmi viszonyok között nemcsak naiv, hanem kimondottan ellentétes a társadalmi tulajdon védelmének a követelményével. A mi körülményeink között az ipar termékeinek jelentős hányada belföldön a társadalmi tulajdon részévé lesz, külföldön pedig a magyar ipart képviseli. Nem közömbös tehát, hogy a termelési folyamat egy blokkjaiban előállított gyártmányok külön-külön és együttesen is meg tudják-e őrizni eredeti tulajdonságaikat, vagy idő előtt tönkremennek szakszerűtlen felhasználás, kezelés stb. következtében.

A szerződés tárgyának sorsával kapcsolatos polgári jogi szemlélet tükröződik azokban a jogszabályokban is, amelyek a minőség védelmét megoldottnak látják azzal, hogy védik a vevői érdekeket, holott indokolt lenne védeni a termék minőségét és ezen keresztül a gyártó hírnevét a gondatlan, hanyag vagy akár rosszhiszemű felhasználóval szemben is. Miért nem lehet a gazdálkodó szervezetek közötti szállítási és vállalkozási szerződéseknél a szerződésben rögzített beépítési, felhasználási, üzemeltetési stb. előírásoknak szerződésellenes be nem tartását, vagyis a megrendelő szerződésszegő, minőség- és hírnévrontó magatartását jogszabályi rendelkezéssel ugyanúgy kötbérrel sújtani, ahogy kötbér sújtja a minőséghibás szállítót vagy vállalkozót. Majd később jön még el az az idő, amikor mind a dolgozó kollektívákban a társadalmi tulajdon tárgyaira vonatkozóan olyan fokú tulajdonosi szemlélet és felelősség és ami szükségtelenné teszi speciális jogi eszközök alkalmazását.

Mint már említettem, a termelés gazdaságilag egységes folyamatának részekre szakadását vállalati gyakorlatunkban a legerősebben a jótállással összefüggésben éreztük és attól tartok, hogy ez a helyzet a Ptk. módosítása nyomán — ha a kötelező jótállásra vonatkozóan a hatályon kívül helyezett szállítási alapfeltételek helyett valami új jogszabály nem intézkedik — inkább rosszabbodik, mint javul.

Azt hiszem, nem kell különösebben bizonygatni, hogy egy ipari termék piaci értékmegítélésében egyik döntő szempont annak minősége, ezen belül a rendeltetésszerű használatra való tartós alkalmassága.

A Ptk. eredeti 248. §-a azt mondta, hogy „Aki valamely szolgáltatásért jótállást vállal, a jótállás időtartama alatt a felelősség alól csak akkor mentesül, ha bizonyítja, hogy a hiba oka az átadás után keletkezett."

A törvény, az 1959. évi indokolása szerint a jótállás tekintetében azért nem tartalmazott részletes rendelkezéseket, mert speciális szabályok rendezték a kérdést.

A gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelettel hatályon kívül helyezett 70.080/1970. KGM sz. utasítás — a Kohó- és Gépipari Szállítási Alapfeltételekről — például ennek megfelelően úgy rendelkezett, hogy: „Ha a szállító az alapfeltételek különös rendelkezései szerint jótállásra köteles, vagy a szállítási szerződésben jótállást vállal, felelős azért, hogy a termék a szerződésben (a szállítási alapfeltételek különös részében) meghatározott időtartam alatt a rendeltetésszerű használatra alkalmas marad, s ehhez képest az ebben az időben bekövetkezett hibát díjmentesen kijavítja, szükség esetén a hibás alkatrészt, vagy a terméket térítésmentesen kicseréli, illetve árengedményt ad."

A KGM utasítás kimondta azt is, hogy a közreműködő vállalatnak a szállítóval szemben vállalt jótállása addig tart, amíg a szállító jótállása saját megrendelőjével szemben, kivéve, ha a közreműködő szolgáltatása tárgyának felhasználása (beépítése) a rendes gazdálkodás szabályaitól eltérően, késedelmesen történt, vagy ha az őt terhelő jótállási kötelezettség tartalmát és időtartamát a közreműködővel a megrendelésben nem közölte.

Nem akarok itt külön kitérni a jótállás eddigi — részben hatályon kívül helyezettt, részben ma is hatályos — jogi szabályozására, mert az túl messze vezetne. Szakkörökben köztudott, hogy a szavatossággal és jótállással kapcsolatban az elmúlt évek folyamán számos kritika és javaslat hangzott el, illetve látott a sajtó útján napvilágot. Ennek alapján azt vártuk, hogy a Ptk. módosítása korszerű új szabályozását adja majd az egész gazdasági élet e fontos jogintézményének. Ehelyett az új 248. § csupán a jótállás önkéntességével kapcsolatos, már régen túlhaladott felfogással szakított, de az új szabályozás sem a törvényben, sem egyebütt mind ez ideig nem tárgyalja azokat a fontos részletkérdéseket, melyeket a most hatályon kívül helyezett alapfeltételek tartalmaztak. Sovány vigasz, hogy dr. Csiky Ottónak, a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettesének, a Magyar Hírlap 1978. március 5-i számában megjelent nyilatkozata szerint az eddigi tapasztalatok alapján a jogalkalmazónak „nagy súlyt kell helyezni a szavatosságra és a jótállásra vonatkozó új szabályok helyes alkalmazására, amelyek egyszerre szolgálhatják a fogyasztók védelmét, a minőségvédelmet és a gyártmánykorszerűsítést."

Eljutottunk tehát odáig, hogy a jogalkotás az egyik oldalon magas szintű jogszabállyal, törvényerejű rendelettel megteremti a jogi kereteket a közös gazdasági érdekeltségen alapuló szervezetek létrehozásához, a másik oldalon viszont egy hangsúlyozottan nagyon fontos kérdésben, az ipari termékek tartós rendeltetésszerű használatának kérdésében a megoldást a jogalkalmazástól várja.

Ebben a helyzetben a legokosabb, amit egy vállalati jogtanácsos tehet, ha nem vár a joghézagokat kitöltő jogszabályok esetleges megjelenésére, nem vár a bírói gyakorlatra, hanem megpróbál olyan utat találni a gazdasági érdekek jogi összekapcsolására, ami a hagyományos és megszokott szállítási vagy vállalkozási szerződéses kapcsolatok mellett is járható és talán átmenetet jelent az együttműködés magasabb, közös szervezetben megvalósuló formája felé.

A magunk részéről az egy-egy végtermék előállítására irányuló, de a szállítási szerződésekkel szeletekre tagolt termelési folyamatok — kedvező esetben az egész termelési szerkezet — blokkjait, vagyis az egyes vállalatokat, a végtermék és ezen belül az egyes részegységek jó minőségét, tartós rendeltetésszerű használatát előmozdító úgynevezett vevőszolgálati szerződéssel igyekszünk összekapcsolni.

A vevőszolgálat a modern kereskedelemben a versenyképesség egyik jelentős tényezője. Megalapozott vevőszolgálat nélkül egyetlen gyár eladási szervezete sem képes eredményes munkavégzésre, mert a vevők előtt a műszaki fejlettségnek nemcsak a termék konstrukciójában, hanem vevőszolgálatában is kifejezésre kell jutni.

A vevőszolgálati tevékenység igen sokrétű és a reklamációk elbírálásán, a jótállási kötelezettségek teljesítésén túl ide tartozik a jótálláson kívüli javítások elvégzése, a javításokhoz szükséges folyamatos alkatrészellátás biztosítása, a hibastatisztika vezetése és az ebből, valamint az üzemeltetőktől nyert vagy a javítási munkák során szerzett tapasztalatok alapján közreműködés a gyártmányfejlesztésben.

A többalanyú vevőszolgálati szerződés teremti meg azt az utat, amely biztosítja a termelési szerkezet gúlájának a talpától a csúcsáig a végtermék vevőszolgálati ellátáshoz szükséges oktatóanyagot, alkatrészt, adott esetben szakszemélyzetet, a csúcstól vissza pedig az egyes blokkok gyártmányfejlesztésénél felhasználható műszaki tapasztalatokat.

A vevőszolgálati szerződéssel — a többalanyúság következtében — közvetlen kapcsolatba kerülhet a termelési szerkezet csúcsán álló vállalat a szerkezet bármely tagjával, lényegesen lerövidítve ezzel az egyes intézkedések megtételéhez szükséges időt.

A vevőszolgálati együttműködés keretében a végtermék kibocsátó köteles a vevőszolgálat korszerű ellátásának közvetett vagy közvetlen biztosítása mellett rendszeresen tájékoztatni a feleket a felvevő piacon szokásos jótállási feltételekről, azok változásairól, a vevőszolgálati hálózat kialakításáról és működéséről, az üzemeltetési tapasztalatokról stb. és biztosítani számukra a helyszíni ellenőrzés és tapasztalatszerzés lehetőségét. Ezzel szemben az együttműködésben résztvevő részegységgyártók a szerződés

szerint gondoskodnak az alkatrész utánpótlásról, szakemberekkel, célszerszámokkal, oktatóanyaggal segítik a vevőszolgálat ellátását.

A vevőszolgálati szerződés tartós kapcsolatot biztosít a felek között, hiszen — mint láttuk — a vevőszolgálat kiterjed a termék jótállási idején túli javítására is.

A vevőszolgálati szerződés természetesen nemcsak többalanyú lehet, bár éppen ez a forma az, amelyik leginkább előmozdíthatja a közös érdekeket, de például a kapcsolat jellegéből adódóan a KGST tagországainak külkereskedelmi tevékenység végzésére feljogosított szervezetei között szállításra kerülő gépek, berendezések és egyéb cikkek műszaki szolgálatának általános feltételei kétoldalú vevő szolgálati kapcsolatot szabályoznak. Érdekes és egyben sajnálatos, hogy míg ez az általános feltétel 1973 óta hatályban van — közzétette az 1973. évi 30. tvr. — a Ptk. még az 1978. évi módosítás után sem foglalkozik ezzel a nagyon jelentős szerződési fajtával.

Ezt a nyilvánvaló hiányt pótolja külkereskedelmi vonatkozásban a Ptk. külgazdasági kapcsolatokra történő alkalmazásáról szóló 1978. évi 8. tvr., mely a vevőszolgálati szerződés tartalmát a következők szerint határozza meg: „Vevőszolgálati szerződés alapján a megbízott a szerződésben meghatározott termékek rendeltetésszerű használhatóságának fenntartása érdekében, saját költségére, a felhasználók számára a megbízó jótállási kötelezettsége alá eső, valamint azon kívül javítások és karbantartási munkák szakszerű elvégzésére, a megbízó pedig díj fizetésére köteles."

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a direkt gazdaságirányítási rendszerben kifejlődött és a feleket szembeállító, a gazdaságilag összefüggő termelési folyamatokat szeletekre tagoló szerződéstípusok részben szubjektív, részben objektív okok miatt ma is uralkodóak. Jogalkotásunk már lehetővé tette a közös gazdasági érdekeken alapuló szervezetek létrehozását, de az ehhez vezető utat a gazdálkodó szervezeteknek kell felismerniök. Ehhez az átmenethez alkalmas és a szállítási szerződéses rendszer mellett is előrelépést jelentő szerződéstípust a vevőszolgálati szerződést a gyakorlat már évekkel ezelőtt kialakította, de a jogalkotás csak a külgazdasági kapcsolatok körében ismeri el nevesített szerződésként.

Mindezekre tekintettel, jó lenne valamilyen módon ösztönözni a vállalati vezetőket a közös érdekeknek jobban megfelelő magasabb szintű gazdasági kapcsolatok kialakítására, biztosítva mindenkor a követelményekhez igazodó rugalmas átrendeződés lehetőségét. Kiemelten lehetne kezelni a jelentős célfeladatok végrehajtására alakult alkalmi társulásokat. E téren bizonyára segítséget jelenthetne a jogi lehetőségeket megfelelő szinten és helyen ismertető jogpropaganda, de a megoldás kulcsa nem a jogászok kezében van. Ezzel szemben nagyrészt rajtunk múlik, hogy a gazdasági életjogiszabályait megértsék és alkalmazni is tudják azok, akiknek ez a gazdasági munkájukkal együttjáró feladatuk. A gazdasági életben a legklasszikusabb és legszebb jogszabályi megoldás sem ér semmit, ha azt a címzett, vagyis egy jogi képzettség nélküli átlagos intelligenciájú ember figyelmes és esetleg többszöri elolvasás után megérteni, majd pedig a gazdasági folyamatokra alkalmazni nem tudja. Most a gazdálkodó szervezeteknél dolgozó jogászokra hárul az a feladat, hogy a Ptk. gazdasági jogi szabályait a vállalataikon belül szóval és írásban közérthetővé tegyék és ezen túlmenően a gazdasági vezetést olyan szerződésekhez segítsék, amelyek megteremtik a gazdasági érdekeknek megfelelő jogi összhangot.

Pálfalvi József

A kodifikáció és hanyatlása a burzsoá demokrácia fejlődéstörténetében*

A polgári társadalom szülötte, a jogegységesítő-jogújító kodifikáció[1] a polgári forradalmak közvetítésével minden olyan kontinensen és országban elterjedt (vagy legalább erjesztő hatást gyakorolt), ahol a burzsoázia győzelmét a kodifikáció eszközével konszolidáló országok számottevő gazdasági, politikai, kulturális befolyással, etnikai-történelmi közösséggel rendelkeztek. A kodifikációs mozgalom világméretűvé terebélyesedett — dinamizmusa azonban csak elterjedéséhez volt elégséges; az önmegújításra, a regenerálódásra sehol sem futotta. A kodifikáció — akár forradalmi volt, a jövő fejlődést előlegező, akár fáradt, csupán a múlt termését rendszerezően összegező — egyaránt *megkövült*. A kodifikációs hevület kétértelmű józanságnak adta át a helyét; a kodifikáció láza a belőle való kiábrándultságba fulladt.

Ami a polgári kodifikáció klasszikus típusának kihordozóját, Franciaországot illeti, ismeretes, hogy a *Code civil* születését a jog apoteózisaként ünnepelték — „úgy tűnt ez a kortársak számára, hogy az egész jogot uralja"[2] —, és ezért mintegy kanonizált szövegként került alkalmazásra. Törvényszerű volt, hogy „a kodifikáció glosszátoriskolát nemzett"[3], és ez a gyakorlati alkalmazásban *törvényexegézis*ként öltött formát.[4] Az a kísérlet, hogy a jogot a gyakorlatba a maga teljességében és közvetlenségében ültessék át, a társadalmi valóság és az ennek befolyásolására alkotott norma-struktúrák kölcsönös fedését feltételezte, vagy legalábbis ennek utópisztikus igényéről tanúskodott. A polgári egyenlőség társadalmát hőn remélt egalitarizmusában azonban már az 1831-es lyoni munkásfelkelés is megrendítette; a nagyipar és az ingótulajdon térnyerése, a munkáskérdés akut szociális kérdésként felvetődése utóbb a *Code civil* egész szabványanyagát is egyre több ponton sebzetté vagy sebezhetővé tette. „A törvényesség megöl minket!" félelemtől és felismeréstől egyaránt terhes felkiáltása nemcsak a múlt törvényességi illúzióival számolt le; az eljövendő fejlődést is előlegezte. A forradalom konszolidálásakor még biztosíthatni vélt „általánosság bomlása"[5]: a kódexben garantált általánosság visszavonása volt ez. Az osztályharc, ami az imperializmushoz vezető fejlődést végigkísérte, meghatározta a *Code civil* gyakorlatát és realitását. Mind az imperializálódás, mind a jog „szocializálása" a kódexen *kívül* — voltaképpen *ellenére:* kiforgatása, gyakorlati felbomlasztása árán — ment végbe.

A kódex revízióját sürgető hangok megsokszorozódtak. Épp a centenáris ünnepségek bódult légkörében hangzott el kijózanító, nyugtalanítóan disszonáns hangként (a kiegészítő törvények és joggyakorlat új tényeinek, ezen új *doléance*-ok listáinak a mellékelésével) a keserű kifakadás: „Nincsen már *Code civil*-ünk!"[6] És ugyanúgy, ahogy korábban Németországban, a Thibaut-Savigny vitában is kétarcú részigazságok szélsőségei közt folyt a küzdelem, az érvek részben itt is egymás mellett siklottak el. A kódex tartalmi újrafogalmazásának társadalmi-gazdasági követelményével szemben ugyanis csak politikai félelmek állanak, amelyek egymás között voltaképpen nem is konfrontálódnak: — nem is cáfolják, nem is semmisítik meg egymást. A félelem oka az, hogy a baloldal politikai előretörése és az állandósuló politikai válság folytán a rekodifikáció könnyen a *Code civil* egész burzsoá örökségével való leszámolássá, az osztályharc eszközévé „fajulhatna". Ennek tudatában hangsúlyozzák a konzervatív erők a „személytelen és minden tendenciózus eszmétől mentes" — azaz a különböző társadalmi feltételekhez egyaránt adaptálható — kodifikációk jelentőségét, a klasszikus kódexeknek évszázados változásoktól sem kikezdett, a közösség életével szervesülő „fiatalságát", a római XII táblás törvény büszke fennmaradásában a prétori jogfejlesztés hajlékonyságának társadalmi hasznosságát, összegezve: hogy „a törvények olyan, hajlékonnyá a használattól váló ruhák, amelyek a test formáihoz csak idővel igazodnak".[7]

---

* A burzsoá demokrácia kérdéseiről az NDK Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézete által 1977 júniusában Berlinben rendezett nemzetközi tudományos konferenciára előterjesztett tanulmány alapján. (A Szerk.)

[1] Vö. *Varga* Cs.: A kodifikáció klasszikus típusának születése Franciaországban. Állam- és Jogtudomány, XVII (1974) 3, 457—479. old.; *Varga* Cs.: A polgári átalakulás kései kódexei és kodifikációs problematikája. Jogtudományi Közlöny, XXXII (1977) 6, 320—329. old.

[2] *Bonnecase,* J.: La pensée juridique française de 1914 à l'heure présente. I, Bordeaux, 1933, 208. old.

[3] *Charmont, J.—Chausse,* A.: Les interprètes du Code civil. = Le Code civil, 1804—1904, Livre du centenaire. I, Paris, Rousseau, 1904, 153. old.

[4] „Az exegétikus iskolának... az (volt) az elve, hogy a polgári jog egésze benne van a *Code civil*-ben; hogy közvetlenül, avagy dedukció útján minden jogi megoldásnak a *Code* szövegéből kell fakadnia; hogy minden jogi probléma végső soron a törvényhozó kifejezett vagy feltételezett akaratának kutatása során oldódik meg." *Gaudemet,* E.: L'interprétation du Code civil en France depuis 1804. Bâle — Paris, 1935. Idézi *Krystufek,* Z.: Historické základy právního pozitivismu. Praha, Nakladatelstvi Ceskoslovenské Akademie Ved, 1967, 24. old. 18/a. jegyzet.

[5] *Szabó,* I.: Les problèmes de la codification à la lumière des expériences acquises dans les conditions actuelles. = Etudes juridiques pour le sixième Congrès international de droit comparé. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 14. old.

[6] *Larnaude,* F.: Le Code civil et la nécessité de sa Révision. = Le Code civil, 1804—1904, Livre du centenaire. II, 909. old.

[7] *Planiol,* M.: Inutilité d'une Révision générale du Code civil. = Code civil, 1804—1904, Livre du centenaire. I, 955—963., különösen 960. és 962. old.

A XIX. század új politikai erői, a munkásosztály és a burzsoáziának az imperializálódás közvetlen haszonélvezőiként megjelenő rétegei tehát — ha más és más töltéssel is — egyetértettek abban, hogy a *Code civil* szellemét, szabályanyagát a századvég társadalomfejlődése rég túlhaladta. E meggyőződésben természetszerűleg élen jártak a rekodifikációt követelők. Az eredményen azonban ez mit sem változtatott: Franciaországban csakúgy, mint a többi államban a kódex változatlan maradt; csak joggyakorlati erodálását folytatták. A törvényalkotást felváltva a törvényértelmezés lett az a titkos szentély, ahol az átlényegülés ezentúl lejátszódhatott. Kész döntési mintát, egyértelmű és biztos eligazítást a bírónak eddig a kódex szolgáltatott. Most a kontinentális jog elveszítette e legáltalánosabb, az eltérő hagyományú berendezkedésektől megkülönböztető jegyét. A *joggyakorlat* a jogfejlesztés egyre kiterjedtebb, önállósultabb eszköze lett, ami természetszerű következményeként vonta maga után a *kontinentális precedensek* jogforrásként történő elismerése lehetőségét[8], sőt hamarosan a kontinentális és az angolszász jogi berendezkedés elkülönültsége viszonylagosságának a felismerését. Nyíltan feltárták már, hogy a precedenskövetés gyakorlatában (ami pedig e jogcsoport szétválasztásában az egyik hagyományosan alapvető kritérium) a francia és a nyugatnémet gyakorlat közelebb áll az ortodox angolhoz, mint az amerikai[9], noha történelmileg ez utóbbi az angol jog kisarjadzásaként született.

Harmadfél évszázad hallgatólagos, álszent módon a jogalkalmazás leplébe bujtatott (s olykor valóban hamis tudattal végzett) jogfejlesztő munkája nyomán lassan elengedhetetlen lett — ha csak idézőjelben is — *bírói törvényhozás*ról beszélni[10], hiszen a kodifikált jog gyakorlata levetette, meghazudtolta azokat az illúziókat, amelyek hajdanán a jognak kizárólag kódexformában való megtestesítésére irányultak. Ennek megfelelően az is szükségessé vált, hogy a *kodifikált* jogot a *gyakorlott* joggal kiegészítve: azzal egységben láttassák[11].

A „szent frigyláda"[12], melyet egykor csaknem babonás tisztelet illetett — vagyis a nemzeti *gloire*-t is megtestesítő *Code civil* — a polgári fejlődés *utánfutója* lett — olyan társadalmijogi környezetben, melyben a kódexek maguk is „nemegyszer elhagyott folyómederre hasonlítanak, mert a jogélet mindennapi sodra elkerüli őket."[13] A kódexért folytatott hajdani harcot tehát javarészt joggyakorlati küzdelmek vették át. A hangsúly az alkotás forradalmiságáról a mindennapi gyakorlat reformtendenciáihoz tolódott át, s ennyiben a kodifikáció elveszítette eredeti, hajdani létértelmét adó arculatát. Sarkítva, de pontosabban kifejezve: a polgári átalakulás kódexei a *jog uralásából* a jognak elsődlegesen *módszertani* értékű *kereteivé fokozódtak le.* A jognak nem annyira megtestesülései már, mint inkább csupasz reference-bázisai. A múlt idők dinamikus vitalitásában Európát, az egész ismert világot felfalni készülő organizmus csontvázszerűvé, csontvázszerepűvé vált: izomzata és mindaz, ami csontozatára épült, kicserélődött már. És mindaz, ami megmaradt, amit mintegy szentek csontjaiként még lobogtathatnak, nem a régi organizmus már, hanem csak a kövülete. Valami, aminek — úgy tűnik — már a léte sem természetes.

Még ha fenti értékelésünk túl harsány is, óvakodnunk kell attól, hogy egyszerűen — és minden további megkülönböztetés nélkül — degradálódásnak, korcsosulásnak, csupán negatív előjelű bomlásnak vagy válságterméknek fogjuk fel e jelenséget. Ez csak akkor lehetne jogosult, ha a klasszikus kodifikációnak kizárólagos, abszolút értéket tulajdonítanánk, és ilyen alapról szemlélnénk azokat a folyamatokat, amelyek a kodifikációban csúcsosodnak ki vagy éppen innen ágaznak el. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A XIX. századi társadalomfejlődésben ugyanis *mind a kodifikáció, mind joggyakorlati meghaladása törvényszerűek: azonos fejlődési vonal különböző szakaszainak az adekvát kifejeződései* voltak. A polgári társadalomnak nem eltorzulása, hanem éppen kérlelhetetlen logikájú továbbfejlődése vonta maga után annak szükségszerűségét, hogy a korábbi szakasznak a *maga korában* adekvát eszményeit és objektivációit felülvizsgálják, és az új igényekhez igazítsák. Abban a folytonos (lényegileg napjainkig tartó) fejlődési folyamatban, amelyben a forradalmi általánosság visszavonása, a forradalom „lezárása" csak kezdő pont volt, szükségképpen létrejöttek a megszüntetve megőrződés sokszoros áttételei, amelyek a kódexek tekintetében egy *sem vele, sem nélküle* felemás, ám mégis egyedül lehetséges állapotot eredményeztek. Az a *kodifikációs funkció* és *törvényességi igény* tehát, ami a polgári fejlődés *forradalmi* szakaszában a hűbérség felváltása igényétől hajtva az új társadalmat még nem mindennapjaiban építve, hanem csak alapvonásaiban előrelátva formálódott, *történelmileg* feltét-

[8] Vö. pl. *Fragistas,* Ch. N.: Les précédents judiciaires en Europe occidantele. = Mélanges offerts à Jacques Maury, I. Paris, Dalloz — Sirey, é. n., 139. és köv., különösen 154—155. old.

[9] *Tunc,* A. — *Tunc,* S.: Le droit des Etats-Unis d'Amérique: Sources et techniques. Paris, Dalloz, 1955, 179—181. old.

[10] *Zweigert,* K.—*Puttfarken,* H. J.: Statutory Interpretation — Civilian Style. Tulane Law Review, XLIV (1970) 4, 715. és köv. old. pl. a francia és német kódex-gyakorlatban mutatja be a kódex-szöveghez a bírói praxisban rendelt jelentések meglepő, olykor korábbi önmaga formális tagadásába is ívelő metamorfózisát.

[11] „Nagy öncsalás lenne úgy hinnünk, hogy Franciaország polgári joga a *Code civil*-ben található. Azt valójában a Dalloz *Jurisprudence Générale* sorozata tartalmazza." *Seagle,* W.: The Quest for Law. New York, Knopf, 1941, 288. old.

[12] *Seagle:* 288. old.

[13] *Szabó:* 15. old.

lenül kötött volt. Olyan, ami anélkül részesedett a forradalmi általánosban, hogy maga általános lett volna, — ami *a maga általános formájában is egy történelmi, partikuláris megtestesítését* adta. Kérdéses, vajon a marxi—engelsi formula, ami szerint „minden új osztály ... kényszerül ... gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül észszerű, általános érvényű gondolatokat"[14], nem érvényesül-e a társadalmi változás jogi eszközei, instrumentális eszményei tekintetében is? Vajon a törvényességi gondolat, a kodifikációs igény történetisége nem éppen e posztulátumokként megjelenő ideáloknak a történelmileg körülhatárolt társadalmi feltételekhez való kötését jelenti? Vajon mindaz, ami a XIX. század folyamán, mint a törvényesség válsága, a kodifikációs funkció bomlásaként bekövetkezett, nem okozat volt-e, annak ellenére, hogy a kodifikációs funkció bomlásának a törvényesség válságba kerülése volt a közege?

A történelmi determináció példáinak *mint eszmék és jelenségek relativitásának* a kifejtése sohasem progresszív hagyományok eltemetése érdekében történik. A történelmi elemzés azt szolgálja, hogy az eszmék stb. kibontakozását és saját ellentétükbe való átcsapását társadalmi összefüggésekben feltárja — kimunkálva egyebek közt azokat a feltételeket, amelyek közt ezek ismét élővé, a továbbfejlődés motorjaivá válhatnak. Pontosan egy ilyen megértés érdekében kell tisztáznunk, hogy az, *ami a forradalmi általánosság visszavonásával fokozatosan eltűnt, nem maga a törvényesség volt, hanem ennek egy lehetősége; azaz a maga eredeti, tiszta, radikális formájában egyetemes érvényű eszményként való rögződöttségében sem más, mint történelmi partikularitás.* Mivel a jog a társadalmi összfejlődésnek alárendelt, alárendeltsége mértékében a jognak kell adekvát eszményeket és eszközöket találni, a régieket pedig folytonosan megszüntetve megőrizetten az új feltételekhez, szükségletekhez és igényekhez alkalmazni. Az *elmúlt eszményeit és eszközeit nem újra igazolni kell, hanem a valósággal konfrontáltan folytonosan újratételezni és/vagy megújítani.* Ha ez nem történik meg, úgy a folytonos újratételezés sem más, mint elvont követelmény érvényesítése, — végső kihatásában sterilizálása a jogfejlődésnek.

„Ahol törvényesség uralkodik, ott az értelmesség" — mondatja a Peter Weiss-i dráma Ilegellel.[15] Az azonban, ami a polgári társadalom struktúrája átalakulása, az osztályharc kiéleződése és az imperializálódás együttes hatására a XIX. században végbement, a törvényesség *addig kizárólagosnak hitt* formájának felbomlása ellenére sem az „értelmesség" mint olyan feladása volt; hanem annak kényszerű beismerése: a kódex-szöveghez való kötődés többé nem szolgálja immár a továbbfejlődés érdekeit. Váltás ezért mindenekelőtt az „értelmesség" realizálásának a felfogásában következett be;[16] — olyan funkcióváltás, mely előfeltételezte és eredményezte a klasszikus kodifikációs funkció átalakulását is. A kódex — és különösen a francia *Code civil,* mely nemcsak a polgári átalakulás

[14] *Marx,* K.—*Engels,* Fr.: A német ideológia. = Marx—Engels művei. III, Budapest, 1960. 46. old.

[15] *Weiss,* P.: Hölderlin. Budapest, Európa, 1974, 121. old. Vas István ford.

[16] A *törvényesség* fogalmát a marxizmus klasszikusai — helyesen, mert a törvényesség mindaddig ismert, történelmileg kizárólagos formájáról volt szó — következetesen első értelmében használták. A korszerű marxista elméleti kifejtésben (Vö. pl. *Szabó,* I.: A szocialista jog. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1963, 101. és köv. old.) a törvényesség-fogalom ennek megfelelően összetett társadalmi-jogi tartalmak hordozója: nem üres keretfogalom, de adott társadalmi feltételeket kielégítő tartalmas forma. E fogalom magját, sajátszerűségét mégis egy *önmagában formai* összetevő: az előzetesen tételezett szabályokhoz mért konformitás alkotja. A törvényesség gondolata elvi éllel a feudalizmussal szembeszegezetten, a polgári fejlődésben bontakozott ki, amikor adott gazdasági, politikai és társadalmi szükségletek nyomán a társadalmi viszonyoknak előzetesen, formálisan rögzített minták szerinti befolyásolása, és e viszonyok tényleges alakulásának e mintákhoz történő formális mérése elkerülhetetlenné vált. A törvényességhez tehát (tartalmi összetevőkön túl) legalább két dolog szükséges: egyrészt kellően mély, átfogó szabályrendszer kiépítése, másrészt ennek a gyakorlatba ültetése. Figyelemreméltó például, hogy Lenin munkásságában már a forradalom első napjaitól kezdve nyomon követhető a jog kiépítésének és a jog realizálásának politikai síkon is megfogalmazott egybekapcsolása. Tisztában lévén azonban e feladat fokozatosságával és buktatóival (tehát azzal, hogy a győzelemhez mindenekelőtt forradalmi eszközök szükségesek, és a törvényesség kívánalmai ezekhez képest csak instrumentálisak, azaz a forradalom közvetlen politikai céljainak alárendeltek), egyidejűleg hangsúlyoznia kellett a forradalmi öntevékenység és, végső mérceként (és más direktívák hiányában olykor kizárólagos mértékként is), a forradalmi jogtudat meghatározó szerepét (vö. *Kulcsár,* K.: A politika és a jog viszonya Lenin műveiben; *Varga* Cs.: Lenin és a forradalmi jogalkotás; átfogó áttekintésként pedig *Péteri* Z.: A jog és a törvényesség megszilárdításának néhány kérdése Lenin műveiben. Állam- és Jogtudomány, XII (1970) 1, 18. és köv.; 45. és köv.; 40—42. old.). Az Októberi Szocialista Forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság szolgáltatott gyakorlati példát a törvényesség kívánalmának forradalmi feltételek közötti átalakulására: tartalmiként való megjelenésére, és ennek kifejezőjeként a *„forradalmi törvényesség"* fogalmának megalkotására (*Szabó* I.: Forradalom és törvényesség. Állam és Igazgatás, XIX [1969] 3, 199—208. old.). A „forradalmi törvényesség" azonban csak metaforikus fogalom. Arra ad választ, hogy a klasszikus törvényesség-fogalomnak mi felel meg forradalmi feltételek között: akkor, amikor a magatartás konformitásának leméréséhez tételezett szabályrendszer még *nem* létezik — a régit félreseperték már, az új pedig még nem született meg. Ezért ugyanúgy, ahogyan a jogi fogalmak esetében általában *pozitivisztikus* és *szociologisztikus* oldalra — vagyis az objektiváló emberi *tételezésre* és az ezzel megegyező vagy meg-nem-egyező *társadalmi valóságra* koncentráló — hasadottságot gyakran megfigyelhetünk (*Varga* Cs.: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. Állam- és Jogtudomány, XIII [1970] 3, 589—609. old.), a forradalmi törvényesség fogalma sem más, mint a pozitivisztikus oldalra, a formális tételezettségre koncentráló klasszikus törvényesség-fogalomról való *lehasadás* terméke. A formális konformitás lemérhetősége kiiktatódik belőle, és egy új lényegiség nyomul előtérbe. Nem más ez, mint egy tartalmi: a konkrét, objektív társadalmi-politikai helyzettel, és ennek tudati visz-

klasszikus dokumentuma volt, de egyúttal a nemzet valamikori dicsőségének, önbecsülésének is a legékesebb szimbóluma — változatlanul a polgári társadalom Bibliája maradt. És a szóhasználatunk itt nem véletlen. Az ugyanis, amit *biblikus funkció*nak mondunk, maga is történelmi átlényegülés terméke. Az exegézistől, a skolasztikus szellemű szöveghez tapadástól a jelenkori, csaknem metafórikus alkalmazásig és adaptációs átértelmezésekig ível a fejlődésre.

szatükröződésével mért konformitás (*Varga* Cs.: Sarlós: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Állam- és Jogtudomány, XII [1969] 2, 363. old.). Nos, magából a törvényesség-fogalom átalakulásából kiindulva sem indokolatlan a kérdés: vajon a jelenkori kontinentális és angolszász burzsoá jogrendszeri berendezések sajátjaként milyen törvényességi eszméről kell beszélnünk? Egyfelől szembeszökő a különbség a forradalmi törvényességgel, hiszen ez utóbbi a törvényesség-fogalomnak olyan feltételekre való alkalmazása, amikor még formálisan előre rögzített standardokról nem beszélhetünk. Ugyancsak szembeszökő a különbség a klasszikus törvényesség-eszmény és a jelenkor között is, amikor vagy a klasszikus törvényesség felsértésének gyakorlattá válásáról (a XIX. század második felétől a kontinentális burzsoá fejlődésben), vagy a törvényesség-fogalomnak e formában mint történelmileg partikuláris fogalomnak ki sem alakultságáról (az angolszász fejlődésben) kell beszélnünk. Másfelől, a történeti kifejtés ezekre vetítve is keresi a klasszikus törvényesség-fogalomnak legalábbis metaforikus megfelelőjét. Nos, a forradalmi törvényesség a klasszikus törvényesség-fogalomhoz, úgy tűnik, mindenekelőtt fejlődési perspektívájában tapad. A klasszikus törvényesség bomlása az imperializálódás korában viszont, ellentétes mozgást mutat. Ez az ellentétes mozgás ugyanakkor nem valami nihilhez, hanem éppen stabilizálódáshoz juttatja. A klasszikus törvényesség meghaladásának a formális joggal közvetlenül szembefutó módszereit idővel leveti. Másokat azonban elvvé emel, és ezek standardizálásával, hallgatólagos legalizálásával egy adott, önmagát konszolidáló állapothoz érkezik el. Ami a marxista jogelméletben problémaként felmerül, az az, vajon nem túlzott leegyszerűsítés-e, ha a jelzett folyamatokat minden további megkülönböztetés nélkül egyszerűen és csupán a törvényesség általános bomlása tüneteiként értékeljük? Nem a történetiség háttérbe szorítása, egy történelmileg partikulárisnak az abszolutizálása és elvont érvényesítése-e, ha a klasszikus polgári átalakulások során kimunkált törvényesség-fogalmat *a priori* értékmérővé tesszük, és azt az újabb fejlődés más standardokat igénylő objektív szükségleteire kényszerítjük? Kérdéses, vajon gyümölcsöző és az elméleti kutatást elmélyítő és előbbrevivő-e, ha az érintett jogrendszerekre jellemző több mint évszázados joggyakorlatot, technikájával együtt, ezek társadalmi-jogi fundamentumától immár idegenné lett értékmérők alapján egyszerűen és csupán egészében negatív, kizárólag kudarcokkal jellemzett produktumként elvetjük, és ennek kifejeződéseként például az angol—amerikai precedensrendszer technikáját egyszerűen a jogbizonytalanság technikájaként értékeljük (vö. *Varga* Cs.: A „Jogforrás és jogalkotás" problematikájához. Jogtudományi Közlöny, XXV (1970) 9, 503—505. old.)? A kérdés feltevése részben azért is indokoltnak tűnik, mert egyes jegyek (vö. mindenekelőtt *Peschka* V.: Jogforrás és jogalkotás. Budapest, Akadémiai, 1965, 485. és köv. old.; *Eörsi* Gy.: Megjegyzések a Legfelsőbb Bíróság Polgári kollégiumának iránymutató döntéseire [1965—1966 február]. Állam- és Jogtudomány, IX [1966] 2, különösen 276. és köv. old. stb.) szerint a jogalkalmazói gyakorlat önállósultabban alkotó szerepének formái, amelyek a polgári társadalomban a klasszikus törvényességfogalom felbomlásához vezettek, természetszerűleg más feltételek közt és más hatással ugyan, de kibontakozhatnak a szocialista fejlődés talaján is.

Nos, a kodifikáció mindezen lényegi átalakulások ellenére mégis a polgári társadalom Bibliája — társadalmilag egyfelől konkrétan meghaladott, másfelől mégis valamiféle *szervező közép: a jogi mozgások formai kerete, indító és lecsapódási pontja.* Az exegétikus eszményű kódex még a kizárólagosan és kimerítően teljes jogmegtestesítésre és jogmeghatározásra tört. A kodifikációs funkció átalakulásával viszont ma ehelyett csupán a döntés kialakításának összetett tartalmi-formai szervezése a feladata. „A kódex szakasz-számai gyakran csak rendszertani helyek, ahová az ember felfűzi, hogy később megtalálja, amit alkotott a bírói gyakorlat".[17] Vagyis a burzsoá kódexek tényleges gyakorlatában ma mintha az orientális, a megoldás *irányának jelzése, fogalmi-rendszertani körülhatárolása,* azaz az elsődlegesen módszertani jelentőség uralkodna. A kódex szövegösszefüggésében megfogalmazott tételek, amik hajdanában a jogi szabályozás *vég*pontjai voltak, a jog *kutatásában* ma mintha *kezdő*pontként szolgálnának.

A klasszikus kodifikáció-fogalom ezzel átalakult: csupán megszűnve őrződött meg. A bírói gyakorlatnak a kódex-jog kereteibe való tolulása ugyanakkor magát a kódexet nem iktatta ki, jelenlétét nem szüntette meg. Sőt az, amit jelképesen biblikus funkciónak mondunk, épp ebben, a kódexformának mint történelmi rekvizítumnak minden jogi mozgásban való szükségképpeni jelenlétében teljesedik be. A kódexben testet öltött fogalmak, szerkezeti és rendszertani felépítmény a joggyakorlat alapvető mozgásterét képezi. Minden ezek keretében történik — formailag ezektől indul és ezekhez érkezik. A kódex szervező és orientáló funkciója, módszertani szerepe még akkor is, ha a joggyakorlati readaptáció és reinterpretáció voltaképp a kódexjog felsértését, korlátozását vagy módosítását jelenti, nem egyszerűen tartalmatlanná vált hagyomány vagy üres rituálé. Mindenkor a kódex fogalomkészlete, a kódexben rögzített eszköztár az, ami a tényleges joggyakorlatnak legalábbis közegét: inspirálódása forrását, anyagát, rendszertani beágyazottságát stb. alkotja.

A klasszikus polgári kódexek elnyűhetetlenségét, a *sem vele, sem nélküle* állapot rögződését, azaz a polgári kodifikáció történelmi egyszeriségét leginkább az a rendíthetetlenség példázza, amivel ez elviseli a legkülönfélébb politikai-jogi kataklizmákat. Így mindenekelőtt az, hogy létét ott vonták csak kétségbe, ott rengették meg igazán határozott váltási kísérletek, ahol a társadalmi újrakezdés vagy politikai irányváltás igényével éppen történelmi eredetét, jogosultságát, kontinuitását vonták kétségbe — leginkább tipikus példái szerint egyfelől a nemzetiszocialista *Machtergreifung* Németországában, másfelől a II. világháborúból a baloldal politikai előretörésével kikerült Franciaországban.

[17] *Weitnauer* megállapítását a *Bürgerliches Gesetzbuch*-ról idézi *Riegert,* R. A.: The West German Civil Code: Its Origin and Its Contract Provisions. Tulane Law Review, VL (1970) 1, 70. old.

A klasszikus kódexek gyakorlatára — mint láttuk — a szabadversenyes kapitalizmusról a monopolkapitalizmusra történő áttérés időszakában jellemző lett az a jobb híján biblikusnak nevezett funkció, mely a látszólag megőrzött kódex-szövegtől valójában elrugaszkodó mesterséges adaptálásban, a kódex-szövegnek az új társadalmi szükségletek kielégítését célzó fellazításában —, ugyanakkor nem magának a kódexnek az elvetésében öltött formát. Nos, Németországban már a nemzetiszocializmus uralomrajutása évében a polgári rend botrányköveként tárgyalták — úgymond — a népi öntudat forrongó dinamizmusának statikus kódexek kötőfékjével való megkötését. Kifejtették, hogy a jogkodifikáció csak a nemzetiszocializmusban megvetendő liberalizmusnak lehet célja, mert a belső igazságosság álarca mögött az egyéni cselekvés szabadsága korlátainak az önérdekű rögzítését, minden lehető következmény formális kiszámítását akarja.[18] Ezt a denunciálisnak is beillő állásfoglalást formálta gyakorlati programmá Carl Schmitt és Ernst Rudolf Huber, akiknek álma, a jogot helyettesítő „konkrét rendezési és alakítási gondolat" voltaképpen nem volt más, mint egy *ad hoc* igazgatási döntésekkel rektifikált szabad bírói mérlegelés.[19] A faji ideológiába oltott népszellemtan kísértett itt, noha nem győzedelmeskedett. A fokozatosan berendezkedő, militarizált gazdasági felfutásában biztos jogi hátteret is igénylő náci rendszer hosszú habozás után „néptörvénykönyv" kialakítását határozta el (1939)[20]. Elméleti szempontból az a figyelemreméltó, hogy Hitler bukásával egyszerűen rossz álomként feledték és hagyták mindezt maguk mögött — és a kibocsátott részkodifikációk részbeni hatálytalanításával, lényegében a *status quo ante* megőrzésével[21] folytatták a *Bürgerliches Gesetzbuch* további lazításokkal adaptált, a félfeudális porosz militarista birodalmi berendezéstől a modern monopolkapitalizmus államáig ívelő gyakorlatát.

Ami pedig a *Code civil* rekodifikációjának a csődjét illeti, az 1904-ben létrehozott bizottság kudarca után a II. világháborút követő szellemi felfrissülésben kísérelték meg ismét a régóta esedékes váltást. Az élet újrakezdése az önvizsgálat, a megtisztulni akarás igényét hozta magával, amit Franciaországban befolyásolt a kommunista baloldanak a fasizmus feletti győzelem legkövetkezetesebb tényezőjeként való politikai előretörése. A határozat a rekodifikálásról ilyen helyzetben született. Mire azonban az előkészületek befejeződtek, a hidegháború szele a baloldal erejét befagyasztotta, a tervezetek csupán doktrinális értékűvé lettek, és a megújulásban kevéssé érdekelt konzervativizmus — a kódexet és gyakorlatát érintetlenül hagyva — azóta is csupán részkérdéseket érintő reformot engedélyezett.[22]

*

A klasszikus polgári kodifikáció egyfelől a feudális abszolutizmus legiferálásának magasabb szinten való folytatásaként, ugyanakkor másfelől a feudalizmusellenes harc jegyében, eszményeinek valóraváltása érdekében született. A polgári átalakulás ösztönzője, kifejezője és mércéje volt. Létrejöttét mindenekelőtt a jogújítás és jogegységesítés halasztást nem tűrő alapszükségletének köszönhette. Saját belső értékein egyúttal túlmutató jelenséggé növekedett: különböző kontinenseken és országokban lett médiuma a polgárosodásnak, az európaizálódásnak, a gyökeres társadalmi és jogi átalakulásnak. Egyfelől hozzájárult a polgári átalakulás francia mintájának tömeges átvételéhez és egyúttal a kodifikációs eszköz világméretű elterjedéséhez, másfelől hamarosan mint a klasszikus kodifikáció történelmi korlátja jelentkezett. Az ugyanis, ami a *szabadversenyes kapitalizmusban adekvát* volt, *a monopolisztikus struktúrában inadekvát rekvizítummá* vált — olyan helyzetben, amikor a burzsoázia meghaladta, de nem tagadta meg régi önmagát. A munkásosztály egyre fenyegetőbb jelenléte, sőt saját legsajátabb polgári hagyományai is konzervativizmusra késztették, — egy olyan időpontban, amikor a termelőerők fejlődésének robbanásszerű dinamizmusa egyébként a megújulásra, az adaptálódás folytonos diszkontinuitására kényszerített. Ennek a paradox helyzetnek tükre a klasszikus kodifikációs funkció csupán *megszűnten megőrződése*. Mivel a kodifikációt a társadalomban lezajlott alapvető gazdasági változások ellenére rekodifikáció nem követte, az adaptálás a joggyakorlat mindennapos átértelmezéseiben, ezek folyamatos erodáló hatásában következett be. Azaz maga a kódex nem aktualizálódott: azt mesterségesen aktualizálták — ezzel azonban egyszersmind eredeti funkciójából is kiforgatták. *A joggyakorlatot hajdan uraló kódex a jog-*

[18] *Lange*, H.: Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht. 1933, 5. old. Idézi Nizsalovszky E.: Magánjogi kodifikáció. Különlenyomat, Gazdasági jog, III (1942) 6—7, 7. old.

[19] Vö. *Szlezák* L.: A német kodifikációs törekvések története, eszméi és jelen állása. Különlenyomat, Gazdasági jog, III (1942) 8, 7—8. old.

[20] *Hedemann*, J. W.: Das Volksgesetzbuch der Deutschen: Ein Bericht. Berlin—München, 1941.

[21] A fasiszta Németországban részkodifikációs célzattal mindenekelőtt a halottányilvánítás, az öröklődő földtulajdon, a házassági és családjog, valamint az öröklési jog kérdéseit rendezték; ez utóbbiakat a megszálló amerikai katonai kormányzat később hatálytalanította. *Cohn*, E. J.: Manual of German Law. I, London — Dobbs Ferry, The British Institute of International and Comparative Law — Oceana, 1968, 96. old. A *Bürgerliches Gesetzbuch* szabályanyagát ezután csak a kölcsönszerződés, a családjogi törvény (1946), majd a bonni alkotmánynak a nemek közötti egyenjogúságról szóló rendelkezése kapcsán módosították. Ez utóbbit egyébként a bírói gyakorlatnak egymagában — törvényhozási segédlet nélkül — kellett elvégeznie. *Riegert:* 55. old.

[22] Az 1945-ben létrehívott bizottság tizenegy éves tevékenységének összefoglalását adja Travaux de la Commission de réforme du Code civil. I—IX, Paris, Sirey, 1947—1957.

gyakorlattól uralt lett: olyan képmás, ami már nem önmagában, hanem csak értelmezései gyűrűjében tükrözi a fennálló viszonyokat. *Ami* tehát *megváltozott,* ami — úgy tűnik: mindörökre — elveszett, *az* nem a mindennapos tranzakciók jogbiztonsága, *a magatartási és döntési szabályok* tételezettsége, a joggyakorlat standardizáltsága, hanem annak kizárólagossága, hogy ezek kódex-szövegben testesüljenek meg, *a kódextől közvetítettek és meghatározottak legyenek.* A jogalkotás és jogalkalmazás funkcióinak és kölcsönös viszonyának, benső összefüggéseinek ez az átalakulása olyan általános gyakorlattá lett, hogy általában már nem a régi eszményekhez való viszonyítás, hanem ennek a berendezkedésnek mint ilyennek az elfogadása képezi a talajt s a harci terepet a jog megmerevítésére irányuló konzervatív és a jog megváltoztatását célul tűző forradalmi törekvések számára egyaránt. A törvényességnek s a kodifikációs funkciónak ilyen *oldottabb,* a klasszikus törvényességi és kodifikációs eszményeket *utópizmussá oldó* felfogása közelíti leginkább a jelenkori kontinentális burzsoá rendszereket az angol—aemrikai jogfejlődésben autochton módon kicsiszolódott megoldások szelleméhez. És alapvetően egy ilyen váltás magyarázza, hogy korunk szocialista kodifikációitól eltérően a *kontinentális burzsoá kodifikáció történelmileg lezárt egyszeri mozgalom:* a rekodifikációs kísérletek zömét kudarc kísérte; a törvényhozás és a végrehajtó hatalom átfogó rendszerező-racionalizáló vállalkozásai pedig többnyire kompromisszumot sejtető kompilációs formát öltenek.

Varga Csaba

A feudális tulajdonjog egyik jellemző vonása

A római jogon iskolázott, és különösen a kapitalizmus gazdasági viszonyaira alkalmazott római jog logikájához hozzászokott jogásznak mindig a legnagyobb nehézséget okozta a feudális jogrendszer. Ez ugyanis élesen különbözik a római jog individualista rendszerétől, mely különösen az árutulajdonosok jogviszonyait utolérhetetlen finomsággal dolgozta ki.[1]

A marxista történettudomány a feudális jog lényegének megvilágításánál főleg Leninnek arra a fejtegetésére hivatkozott, hogy a feudális földesúrnak „közvetlen hatalma" volt „a paraszt személye felett,"[2] melynél fogva a földesúr kényszeríteni tudta a földdel ellátott embert, hogy neki dolgozzék. Ez, valamint Marxnak az a megállapítása, hogy a feudális jog lényegileg „ököljog" volt, arra a nézetre bírta a marxista történészeket, hogy a feudális jog lényegileg csak szankcióval látta el a dolgozók nem gazdasági kényszerítését.[3] Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy a feudalizmus alapja a feudális földtulajdon volt.

Ez azonban azt a komoly feladatot rója a materialista jog történettudományra, hogy a feudális tulajdon lényegét és annak összes következményeit teljes részletességgel feltárja.

E feladatot Molnár Erik konkretizálja. Ő a gazdaságon kívüli kényszert a feudalizmusban nem önálló erőnek minősíti, hanem csak a feudális földtulajdon érvényesítése szükségszerű formájának. Lenin nyomán abból indul ki, hogy a paraszt tényleges gazdasági hatalmában tartja a földet, és így őt csak a gazdaságon kívüli kényszerrel lehet a terméktöbbletnek a földesúr részére átengedésére szorítani.[4] A feudális földtulajdonnak, mint a feudalizmus alapjának lényegét tehát a földesúri földtulajdon és a jobbágyi földbirtoklás közötti kapcsolatban, illetve ellentmondásban keresi. Programja szerint főleg az ellentmondás kérdéseit kell a marxista történetírásnak tisztáznia. Ennek keretében a magyar marxista történészek feladatául a falusi földközösség és a reá nehezedő földesúri földtulajdon viszonyának tisztázását, valamint a paraszti földbirtoklás kérdéseinek a feudalizmus egyes időszakaiban való vizsgálatát tűzte ki. A falusi földközösség fejlődésének problémáit Horváth Pál monográfiája tisztázta.

Molnár Erik a feudális földtulajdon egyik fő jellemvonását helyesen felismeri, mikor azt állítja, hogy a gazdaságon kívüli kényszer valósággal velejárója a feudális földtulajdonnak. Felmerül a kérdés azonban, hogy a feudális földtulajdon mint az egész feudális rendszer alapja, nem jelent-e szélesebb kérdéskomplexumot is, mint a földesúr és a paraszt földbirtoklásának kapcsolatát. Alaposan foglalkozott a feudális földtulajdonnal a kérdést a legszélesebb áttekintésben vizsgáló szovjet jogtudós Venediktov, és különösen a magyar fejlődést szem előtt tartó Eörsi Gyula. Mindketten a tulajdon-

[1] *Engels:* Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx—Engels válogatott m. II. 392. old.

[2] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. 1949. 183. old.

[3] *Halanza* a feudalizmus keletkezéséről és lényegéről. A Csernyilovszkij szerkesztette Állam- és Jogtörténet egyetemi tankönyvben. (Budapest, Tankönyvkiadó 1951). 117. old.

[4] *Molnár* Erik: Sztálin: „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" c. műve és a magyar történettudomány. Társadalmi Szemle. 1953. 7—8. sz. 648. old.

jog fogalma oldaláról közelítenek a kérdéshez, ami szerencsésen egészíti ki Molnár Eriknek alapvetően gazdaságtörténeti kiindulását.

Venediktov részletesen tanulmányozta a feudalizmus virágkorának elméleti jogtudományát, főleg a római jog glosszátorait. Az általuk kifejtetteket kapcsolatba hozva a tényeleges feudális gyakorlattal, arra a megállapításra jut, hogy a feudális földtulajdon legfontosabb elvi alapja a megosztott földtulajdon.[5] Nem tagadja, hogy a korai feudalizmus beneficiális rendszerében a rendelkezési jog még teljesen a hűbérurat illeti, a feudális jogrendszer vége felé pedig a vazallus rendelkezési jogát már alig korlátozza a senior hozzájárulási joga, de e kezdő és végső formákat nem lehet a feudális földtulajdon univerzális alakjaként felfogni. A korai feudalizmus beneficiuma már csírája annak a rendszernek, melyben a föld feletti hatalom és a jövedelem egyaránt megoszlott a senior és a vazallus között.[6] De ennek a megosztottságnak számos maradványa érvényesült még a feudális abszolutizmus idejében is. Igaz, kimutatja Venediktov azt is, hogy a megosztott tulajdon rendszerét nem lehet alkalmazni a jobbágy földbirtoklására, mert a jobbágy nem rendelkezik a gazdasági és jogi önállóságnak olyan minimumával, mely földesurával szemben tulajdoni igény érvényesítését biztosítaná számára. A megosztott tulajdonhoz ugyanis szükséges volt az, hogy a dominium emiens jogosultja a földre vonatkozó hatalmát csak a törvény vagy a szokás által meghatározott keretek között gyakorolhassa, márpedig a földesúr önkénye jobbágya földbirtokára vonatkozóan gyakorlatilag alig volt korlátozva. Ez alól kivételt csak az úgynevezett járadékos telek birtokosa jelentett,[7] aki személyében nem függött a földesúrtól és így lehetősége nyílt jogvédelemért az uradalom szervezetén kívül álló bírósághoz fordulni.

Venediktov szellemes, és sok problémára világosságot vető koncepciójának két hiányossága van. Egyik, hogy nem illik rá sem a korai feudalizmus, sem a feudális abszolutizmus földtulajdonjogára, a másik, és ez a súlyosabb, hogy tulajdonképpen csak a lovagi birtokokra vonatkozik, márpedig a feudális gazdasági, jogi és államszervezeti berendezésnek legfőbb jellemzője éppen a jobbágymunka, a földesúr és jobbágy közötti kapcsolat. Venediktov kutatásai tehát nem oldják meg azt a kérdést, mennyiben és miért tekinthető a feudális földtulajdon a feudalizmus alapjának.

Eörsi Gyula sokkal általánosabban fogalmazza meg a feudális tulajdon lényegét, és részletes vizsgálódás alapján arra a megállapításra jut, hogy „a hűbéri tulajdoni viszonyok kétszemélyes, generációkon át tartó jogviszonyok, fölé és alárendelt személyek között, amelyeknek tartalma uradalmanként különbözik, és az erőviszonyok változásával állandóan változik, és amelyeknek érvényesülését a fölérendelt személy többnyire közvetlenül kikényszeríthetí. E földtulajdonjogi jogviszonyok lépcsőzetesen fűzik össze a feudális társadalmat".[8] E meghatározásnak kétségtelen előnye, hogy az összes feudális földbirtoklási formákra alkalmazható, a korai feudalizmus, a feudális tagoltság, rendi monarchia és feudális abszolutizmus jogrendszeszerére egyaránt. Magában foglalja a lovagi birtok, és a jobbágytelek tulajdonának közös jellemvonásait. A meghatározásból a kétszemélyes jelleg, valamint, hogy ez fölé és alárendelt személyek között áll fenn, ugyanazt az elemet ragadja meg, mint Venediktov az osztott tulajdonról írt fejtegetéseivel, de annak általánosabb jelleget ad, és így a meghatározás ráillik azokra a formákra is, amelyekben még a tulajdonjogból fakadó jogok túlnyomó része a hűbérurat (földesurat, a dominium eminens jogosultját), de azokra is, mikor e jogok már szinte teljességükben a vazullust, illetve a járadéktelek birtokosát illetik meg. A közvetlen kikényszerítés lehetősége a gazdaságon kívüli kényszerre, mint a feudális földtulajdon velejárójára utal, és enyyiben meghatározása Molnár Erikével egyezik meg.

E fogalmi jegyek teljes mértékben jellemzőek a feudális földtulajdonra, de még egy kiegészítésre szorulnak, amire Eörsi szintén utal, azonban részletesen nem fejti ki, és nem tartja olyan döntő fontosságúnak, hogy a meghatározásba is beiktassa. Megemlíti ugyanis, hogy mindazok, akik a római jog szemszögéből vizsgálják a feudális tulajdont, e bonyolult és szerteágazó, helyenként és időnként változó tartalmú jogviszonyokat nem tekintették tulajdonjoginak, hanem csupán birtoknak. Különösen Hajnikkal vitatkozik, aki szerint a középkori vagyonjog élén nem a tulajdonjog, hanem a használattal egybekötött birtoklás állott. Vele szemben helyesen mutat rá Eörsi arra, hogy a dominium helyett possessio emlegetése a római jogot ismerő feudális jogászok számára elkerülhetetlen volt, mert a feudális termelési viszonyoknak megfelelő tulajdon semmiképpen sem felelt meg a római jogi dominiumnak. Azok a feudális jogászok tehát, akik a római jogot ismerték, és megértették a római jogi és a feudális tulajdonjog közötti különbséget, a római jogi dominiummal szemben a feudális földtulajdont értették a possessio alatt, nem pedig a római jogi „birtok"-ot.[9]

E tekintetben Eörsi kritikáján túl kell mennünk. Nem annyira a feudális jogászok alkalmazták a feudális tulajdonra a római jogi „birtok" kifejezést, hanem csupán a feudalizmusra visszatekintő, annak jogrendszerét a római jogi

[5] *Horváth* Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960.

[6] *Venediktov:* Goszudarsztvennaja szocialisztic-cseszkaja szobesztvennoszty (Állami szocialista tulajdon) Moszkva 1948. 165—174. 177. 186. old.

[7] U. o. 208—209., 224—227. old.

[8] *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Bp. 1951. I. köt. 138. old.

[9] *Eörsi:* i. m. I. köt. 141—142. old.

kategóriákba beskatulyázni próbáló burzsoá jogászok. Venediktov részletesen kimutatja, hogy a feudális uralkodóosztály csak a XVIII. században különböztette meg szavakban is a jobbágynak a földhöz való kapcsolatát, mint annak „birtok"-át, a földesúrnak a jobbágytelekre vonatkozó „tulajdonjogától", holott valójában már évszázadok óta nem a jobbágy, hanem a földesúr volt a jobbágytelek tulajdonosa, de a kifejezések használatában ingadoztak.[10] Kadlec pedig már több mint 70 éve rámutatott, hogy Werbőczy a tulajdonjog megjelölésére a klasszikus „dominium" kifejezéssel egy értelemben a „possessiót" is használja, amiből arra következtet, hogy a magyar és horvát feudális jogban a „birtok" és „tulajdon" fogalma össze volt keverve.[11] Ezt Eckhart is elfogadta, olyan értelemben, hogy a középkori magyar jogban, mint a német és a szláv jogban is. Nem vált el olyan élesen a birtok fogalma a tulajdontól, mint a római jogban.[12] Halanza ugyan kifejezetten Németországra tartja jellemzőnek azt, hogy ott „a birtoklásnak tulajdonítottak nagy jelentőséget. A római joggal ellentétben azt tartották tulajdonosnak, aki a dolog egyszerű birtokosa volt", így a zálogbirtokost is.[13] Ez azonban lényegileg szintén a római jogi birtok és tulajdonfogalom összekeverése. Az, hogy éppen Németországban lett volna csak szokásos a „birtok"-nak tulajdon helyett emlegetése, alkalmasint Gierke[14] germanista szemléletének visszhangja, mert Franciaországban is, ahol jelentős területén sokáig élő jog maradt a római jog, határozottan megkülönböztették a római jogi szabad földtulajdont a feudális kapcsolatokkal terhelt lovagi birtoktól és jobbágytelektől. Ez utóbbiak tulajdonjogát nem minősítették proprietasnak.[15] Arra kell következtetnünk tehát, hogy az egykorú feudális jogászok többnyire kizárólag feudális tulajdont ismertek, és ilyenkor nem értették a római jogi megkülönböztetést tulajdon és birtok között. Ha pedig ismerték a római jogi tulajdon fogalmát, jól látták, hogy a feudális tulajdon nem egyezik a római jogi tulajdonnal.

Nem azonosíthatták a feudális földtulajdont a római jogi dominiummal, mert — mint ezt Eörsi is részletesen kifejtette, a feudális tulajdon „kétszemélyes" jellegénél és „generációkon át" tartó kapcsolatainál fogva több irányban is, azaz a családdal és a földesúrral, illetve királylyal (hűbérúrral) szemben kötve volt, hiányzott belőle tehát a római jogi dominiumból folyó jogok egyik legfontosabbika, a szabad rendelkezés joga. Ezzel kapcsolatban felmerül azonban az a kérdés, hogy ha a római jogi olvasottságú feudális jogászok a családi és hűbéri kötöttséggel terhelt földbirtok tulajdonjogát, annak a római jogi dominiumtól való megkülönböztetése céljából nem nevezték tulajdonnak, vagy összekeverték annak fogalmát a birtokéval, miért éppen a római jogi „birtok" fogalmával operáltak? Miért nem minősítették a feudális tulajdont korlátolt tulajdonnak, holott ilyet a római jog is ismert, pl. a fideicommissumot.[16] Valószínűleg azért, mert a feudális birtoklásból sokkal több jog származott, mint a római jogiból. Így nevezetesen a birtokos minden körülmények között jogosult volt a földbirtok gyümölcseinek szedésére, azaz a birtokán élő jobbágyok munkaerejének kizsákmányolására, úrbéri szolgáltatásaik szedésére stb. Több ízben rámutattam már, hogy a földbirtok erőszakos elfoglalója a magyar feudális jog szerint csak a tényleges kár, azaz a károsult vagyonában a kár bekövetkezte előtti és utáni állapot közötti különbség megtérítésére volt köteles. Azt a jövedelmet, amit a károsult a tőle jogtalanul elfoglalt ingatlanból húzott volna az alatt, amíg azt a károsító elfoglalva tartotta (lucrum cessans) nem követelték tőle.[17] Igaz, a római jogon iskolázott Frank Ignác azt vallja a magyar feudális magánjog uralmának utolsó éveiben, hogy az erőszakos birtokháborítótól követelni lehetett a birtokháborítás folytán elmaradt hasznot is, és hogy a rosszhiszemű birtokos köteles megtéríteni a tulajdonosnak a birtoklás alatt szedett jövedelmet, sőt azt is, amit szedhetett volna, de veszni hagyott.[18] Állítása azonban nyilvánvalóan római jogon alapszik, és igazolására Werbőczynek csak arra az igen általánosságban mozgó kijelentésére hivatkozik, hogy a csalás és rosszindulat senkinek hasznára nem válhat. Egyebekben Werbőczy még a Frank által hivatkozott fejtegetésében is hangsúlyozza, hogy bármilyen soká húzódjék is a birtokra vonatkozó rendes per (tulajdoni per), a pernyertes felperes a per alatt szedett jövedelmekért kárpótlást nem követelhet.[19] Éppen Frank hivatkozásaiból derül ki, hogy az elmaradt haszon megtérítését csak a XIX. század elején kezdték a magyar nemesi bíróságok előtt követelni. Az 1802: 22. tc. 3. §-a ezt még nem ismeri, csupán az 1807: 13. t c. 1. §-a utasítja az ilyen követelést a törvény rendes útjára. Ha a régebbi időben előfordult is elmaradt haszon követelése, ezt csupán a kizárólag pénzjövedelmet jelentő jogo-

[10] *Venediktov:* i. m. 216—218. old.

[11] *Kadlec:* Werbőczyovo Tripartitum a sukromé pravo uhorské i hrvatské slechty. Praze 1902. 84, 85, 182. old.

[12] *Eckhart* Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1947. 339. old. Csekélyebb körben, csak a szabad rendelkezési jogra vonatkozóan nem tartja alkalmazhatónak a római jogi dominium fogalmát *Frank* Ignác: Közigazgatás törvénye Magyarhonban. Buda 1846. I. köt. 133. old., 139. §.

[13] Csernyilovszkij szerkesztette Állam- és Jogtörténet egyetemi tankönyv. Budapest. Tankönyvkiadó. 1951. 186. old.

[14] Gierke Deutsches Privatrecht II. köt. Sachenrecht. Leipzig 1905. 187—192. 209, 210. old.

[15] *Martin,* Olivier: Histoire du droit Français. Paris 1948. 75, 78, 256, 257. old.

[16] *Vécsey:* A római jog institutiói. 584—585. old.

[17] *Szentpétery* Imre: Emlékkönyv. Bp. 1938. 127., 128. old. *Degré:* Magyar halászati jog a középkorban. Bp. 1939. 142. old.

[18] *Frank:* Közigazság I. köt. 140., 141. §, 232., 234. old.

[19] Tr. I. 71. 1. és 6. §.

sítványok (pl. tizedszedés),[20] — nem mindig sikerrel,[21] — de sohasem földbirtok rosszhiszemű birtoklása esetén érvényesítették.

A magyar feudális jogfelfogás szerint azt, aki akár jogosan, akár jogtalanul, akár jóhiszeműen, akár rosszhiszeműen tényleg hatalmat gyakorolt valamely földbirtok felett, jogosultnak tekintették birtoklásának tartalma alatt a földbirtok mindennemű gyümölcseinek, jövedelmeinek, úrbéri szolgáltatásainak szedésére, és e jövedelmek belátása szerinti elhasználására, még úriszék tartására is.[22]

Ennek igen érdekes példája a korai feudális gyámság. Mohács előtt is érvényesült ugyan az az elv, hogy a gyám a gyámolt vagyonát nem csökkentheti, de egészen természetesnek tartották, hogy a gyámolt ingatlanának jövedelmét a maga számára szedi, arról semmiféle elszámolással nem tartozik, csak magát a törzsvagyont köteles a gyámság megszűnésekor a gyámoltnak visszaadni. Ez olyan messzemenő jog volt, hogy ha királyi gyámrendelésre került sor, ezt a nádor vagy helytartó nem egyszer úgy fogalmazta, hogy a gyámságot „adományozza". Máskor, ha két személy arról vitatkozott, melyiküket illeti a gyámság, úgy érveltek, hogy az egyik igénylő idegen és nem jogosult zsebét a gyámolt vagyonának jövedelméből megtölteni.

Werbőczy, akinek voltak római jogi ismeretei, az általa helytelennek tartott szokásjog helyébe azt a római jogszabályt kívánta iktatni, hogy a gyám köteles legalább a gyámság megszűntekor a gyámolt jövedelméről is számot adni. Ezt az újítást azonban a gyakorlat egyáltalában nem fogadta el, még több mint két évszázadon át gyakorlatilag a gyám korlátozás nélkül magának szedte a gyámolt birtokának jövedelmét, mely birtokon ő gazdálkodott, tehát ténylegesen hatalmában tartotta. 1715-ben külön törvénnyel rendelték el a gyámolt jövedelmével való elszámolást, de egy további fél évszázadon át ezt sem hajtották végre. Ez nem magyar specialitás volt, Európaszerte jövedelmező jognak tekintették a gyámságot, csak ahol hamarabb kialakult az árutermelés, és erőteljesebben fordultak a római jog szabályaihoz, ott korábban felszámolták.[23] Ez a jog kétségtelenül összefügg a földesurak fegyveres erejével, a gazdaságon kívüli kényszerrel, de annál többet jelentett. Többet annál is, amivel Münzer Tamás vádolta az urakat és amit Engels is jellemzőnek tartott, „a fosztogatást és sarcolást", mert ezek „idővel túlságosan veszélyesekké váltak."[24]

A földesurak Engels szerint is erőszakkal, nyíltan is raboltak, de ez veszélyes foglalkozássá vált, mert az államhatalom jogtalan eljárásnak tekintette. A X. századtól a XVII. századig minden nemzet okleveles emlékei között legnagyobb számban a magánharcos fosztogatások, erőszakoskodások —, a magyar jogi nyelven — hatalmaskodások miatti panaszokkal, vizsgálatokkal, ítéletekkel találkozunk. Az azonban, hogy a más kezében levő földbirtok megrohanása miatt panaszt lehetett tenni a bíróságnál, ilyen ügyekben nyomozásokat folytattak, és — bár ritkábban — ítéleteket is hoztak, mutatja, hogy a feudális jogrend a szomszéd, az idegen birtokos kifosztását jogtalannak és elítélendőnek tartotta. Ha a fosztogató úr igen gazdag és hatalmas volt, tette gyakran tényleg büntetlen maradt, de a jogfelfogás büntetendőnek tartotta. Azt azonban, hogy a feudális földesúr a tényleg hatalmában tartott földbirtokot, bárkit illet is meg az, míg kezében van, a maga javára jogosult használni, a beszedett jövedelemről nem köteles elszámolni, a feudális jog elismerte. Az tehát, aki a kezében levő idegen földbirtok jövedelmét saját érdekében elköltötte, a feudális felfogás szerint jogosan járt el.

Ez a felfogás természetes következménye volt a feudális termelési viszonyoknak. A természeti gazdálkodás folytán ugyanis a gazdálkodó kezében kevés volt a pénz, csak mezőgazdasági termékkel fizethetett,[25] melynek ára alacsony volt. Az eredeti tőkefelhalmozásra, bérlők meggazdagodására stb. csak akkor kerülhetett sor, amikor — alkalmasint a nagy földrajzi felfedezések következtében — a nemesfémek, és ezért a pénz értéke is állandóan csökkent, a mezőgazdasági termékek ára pedig folytonosan emelkedett.[26] A földbirtok jövedelme tehát mezőgazdasági termékekből állott, amelyeket romlás veszélye nélkül nem lehetett hosszú időre elraktározni, hanem el kellett fogyasztani, legfeljebb, ha sok termény volt, az úr több fegyverest, nagyobb szolgahadat tarthatott, ami hatalmát, és ennek következtében jövedelmét gyarapította. Mire a kezében tartott idegen birtokot vissza kellett adnia, annak jövedelmét már elfogyasztotta, nem volt visszaadni való jövedelem. Pénzértékben való kárpótlás pedig a csekély pénzforgalom mellett nehezen lett volna megvalósítható. A birtoklás ideje alatt szedett jövedelem megtérítésére tehát az árutermelés kialakulása előtt gazdasági lehetőség sem igen volt. Az árutermelés kialakulása után erre lehetőség lett volna, de az elv a tényleges hatalommal rendelkező feudális nagyurak számára kedvező volt, ezért azt a saját érdekükben továbbra is fenntartották, noha gazdaságilag már nem volt indokolt.

[20] Veszprémi regeszták. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953. 78—9. old. 181. sz. (1327).

[21] Veszprémi püspöki levéltár. Sztrag 9. (1471, 1473.)

[22] *Kelemen:* Institutiones juris privati Hungarici. Pest 1814. III. 1330 old. 745. §. Tolna megyei Levéltár proc. civ. 433. (1771.)

[23] Ezt részletesen bizonyítom a magyar gyámsági jog kialakulása. Bp. 1977. ELTE. Magyar Jogtörténeti tanszék kiadványa.

[24] *Engels:* A német paraszthábor. Bp. 1949. 13., 40. old.

[25] Ezért mondja *Lenin* (Kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 182. old.), hogy a telek juttatásával a földesúr „mintegy természeti munkabért" adott jobbágyának.

[26] *Marx:* A tőke I. 804. old.

Ha feltevésem helyes, a feudális földtulajdonnak egy újabb jellemző vonását állapíthatjuk meg, melynek lényege az, hogy a feudális földtulajdoni viszonyokban döntő fontossága nem a földre vonatkozó jognak, hanem a tényleges hatalomnak volt. Kisebb védelmet biztosított a feudális jog a római és a burzsoá jognál a földbirtokhoz jogot formáló egyén számára, és több jog folyt a földbirtok felett gyakorolt puszta tényleges hatalomból. A feudális jog szerint tehát annak, aki a földbirtok felett tényleges hatalmat gyakorolt, ugyanakkor joga volt a földbirtok jövedelmeinek kiaknázására, a rajta élő dolgozóknak kihasználására, mint a római és a burzsoá földtulajdonosnak. Ez a megfontolás megerősíti azt, hogy a feudalizmus gazdasági és politikai rendjének alapja a feudális földtulajdon.

Degré Alajos

A jogalakító ítéletek*

I.

A perbeli jogvitákat eldöntő bírósági ítéleteket többféleképpen lehet osztályozni.

A nálunk szokásos osztályozások egyike a kereseti kérelem teljesítésétől függően megkülönböztetett helytadó és elutasító ítéletek között: a helytadó ítélet teljesíti a kereseti kérelmet és annak értelmében dönt, míg az elutasító ítélet annak kifejezése, hogy a bíróság a kereseti kérelmet nem teljesítette. A gyakorlatban igen sűrűn fordul elő ilyen vonatkozásban vegyes ítélet, vagyis olyan, amely csak részben ad helyt a keresetnek, részben pedig elutasítja azt.

Ugyancsak a keresetet veszi alapul az a felosztás, amely ítélet, részítélet, közbenső ítélet és kiegészítő ítélet között tesz különbséget. Ennek a felosztásnak az alapja az, hogy mennyiben meríti ki a bíróság ítélete a keresetet, illetőleg a viszontkeresetet, esetleg a beszámítási kifogást.

A keresetre visszanyúló és annak eredményességére mutató vagy a vitás kérdések mennyiségi eldöntésén alapuló ezek az osztályozások azonban nem tájékoztatnak bennünket az ítéleti döntés jellege, tartalmi lényege felől és ezért nem alkalmasak az ítéletek tartalmi alapon való megkülönböztetésére.[1] Ebben a vonatkozásban az a felosztás nyújt tájékoztatást, amely megállapító, marasztaló és jogalakító ítéleteket különböztet meg.

A megállapító (megállapítási) ítéletben a bíróság valamely jogviszony fennállását vagy fenn nem állását, továbbá a jogviszony alapján a fél konkrét jogosultságát, annak terjedelmét, esetleg a jogosultság megsértését, illetőleg a fél konkrét kötelezettségét, kötelezettségének a mértékét vagy a kötelezettség teljesítését állapítja meg.

A marasztaló (marasztalási) ítéletben a bíróság a felet valaminek a szolgáltatására (fizetésére), valaminek a tevésére vagy abbahagyására, esetleg valaminek a tűrésére kötelezi.

A jogalakító (jogalakítási, konstitutív) ítéletben a bíróság jogviszonyt vagy jogállapotot létesít, módosít vagy megszüntet.

II.

A jogalakító ítéletben tehát jogviszonynak vagy jogállapotnak a bíróság által történő alakítására kerül sor.

A jogalakítás ebben a vonatkozásban gyűjtőfogalom, amely magában foglalja a jogviszony, illetőleg a jogállapot keletkeztetését, módosítását vagy megszüntetését.

Jogalakító ítéletről akkor beszélünk, ha a jogviszony vagy a jogállapot keletkezésének, módosulásának, illetőleg megszűnésének a bíróság ítélete a létesítő oka, vagyis, amikor a jogviszony, illetőleg a jogállapot bírósági ítélet nélkül nem jött volna létre, nem módosult vagy nem szűnt volna meg, amikor tehát a bíróság ítélete lesz jogkeletkeztető, jogmódosító vagy jogszüntető ténnyé.

Jogviszonyon személyek között fennálló jogi kapcsolatot értünk, amelynek tartalmát különböző jogosultságok és kötelezettségek teszik ki.

Jogállapoton elsősorban a személyi állapotot értjük, különösképpen a cselekvőképességet, minthogy egyéb személyállapoti kérdések jogviszony formájában (házasság, származás) jelentkeznek, illetőleg a velük kapcsolatos jogviták eldöntése általában nem tartozik bírósági útra (pl. az állampolgárság

Hangsúlyoznunk kell, hogy a jogviszonyok alakításának és a jogállapot megváltoztatásának nem a bírósági ítélet az elsődleges eszköze. Pontosabban: a bíróságoknak nem az a fő feladata, a bírósági ítéleteknek nem az az alapvető ren-

---

* A tanulmány az ELTE Polgári Eljárásjogi Tanszékének Tudományos Munkaközösségében tartott előadás alapján készült. Az előadást követő vitáról *Vitaülés a jogalakító ítéletekről* címmel a Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1972. évi 9. számában *Bittó* Márta írt beszámolót. *(Szerk.)*

[1] Kivétel ebben a tekintetben a közbenső ítélet, amely a jogalap fennállását állapítja meg és ezért a tartalom alapján történő felosztás szerint megállapító ítéletnek minősül.

deltetése, hogy jogviszonyokat hozzanak létre, módosítsanak vagy megszüntessenek. A jogviszonyokat ugyanis elsősorban egyéb jogi tények keletkeztetik, módosítják és szüntetik meg és bár a bírósági ítéletek is a jogi tények közé tartoznak, a jogviszonyok alakítása szempontjából főleg a bírósági ítéleteken kívüli jogi tényeknek van jelentősége, különösen pedig a felek jogügyleteinek, valamint a jogügyletek által létesített jogviszonyokon belül az egyik fél egyoldalú nyilatkozatának.

Ez utóbbiakkal kapcsolatban az ún. alakító jogokra gondolunk. Alakító jogon pedig a feleknek azt a jogosultságát („hatalmasságát") értjük, amelynek alapján a jogszabályban meghatározott feltételek mellett egyoldalú nyilatkozattal jogviszonyt létesíthetnek, módosíthatnak vagy megszüntethetnek.[2]

Így az elővásárlásra vagy a visszavásárlásra jogosult az egyoldalú nyilatkozatával adásvételi jogviszonyt hozhat létre két vagy több személy között (lásd a Ptk. 373—374. §-ait). Másik példa: ha a jogosult a szerződéstől eláll, vagy a szerződéses jogviszonyt felmondja, akkor — feltéve természetesen azt, hogy az elállásnak és a felmondásnak a törvényben meghatározott feltételei fennforognak — az erre vonatkozó nyilatkozat a szerződés felbontását (Ptk. 320. §), illetőleg a szerződés megszűnését (Ptk. 321. §) eredményezi.

Alakító jogok azonban nemcsak a jogosultat, hanem a kötelezettet is megillethetik: a kötelezett által gyakorolható alakító jogok a kifogások.

Ha a jogosult az adásvétel tárgyául szolgáló dolog vételára iránt perel, a kötelezett hivatkozhat a dolog hibáira, amelyek alapján kicserélést, kijavítást, árleszállítást követelhet, esetleg elállhat a szerződéstől (Ptk. 306. §). Ha a kötelezett a minőségre vonatkozó ún. szavatossági kifogásait nem hozza fel, azok nem vehetők figyelembe. A kötelezettől függ tehát az, vajon gyakorolni kívánja-e az erre vonatkozó jogát. Ha a kötelezett él a jogával, akkor az ezt érvényesítő kifogása a jogviszony módosításához vagy megszüntetéséhez vezet.

Ha már most a jogviszonyt a vázolt esetekben a fél nyilatkozata alakítja, akkor a jogviszony keletkezésének, módosításának és megszűnésének is ez az alakító jogként gyakorolt nyilatkozat az alapja, a bíróság pedig, ha a nyilatkozat folytán beállott joghatást a másik fél nem ismeri el, és ennek folytán perre kerül a sor. az ítéletében csupán megállapítja a fél jognyilatkozatának a hatályát és további rendelkezéseit ennek a megállapításnak a következményeiként hozza meg; pl. megállapítja azt, hogy a lakásbérleti jogviszony felmondása érvényesen történt, a felmondás a bérleti jogviszonyt megszüntette és ennek folytán kötelezi a bérlőt a lakás kiürítésére.

Ezzel szemben konstitutív ítélet esetében a bíróság ítélete *közvetlenül* szerepel jogviszonyt keletkeztető, módosító vagy megszüntető tényként. Így pl. a közös tulajdont megszüntető ítélet az alapja annak, hogy a dolgon az eddigi közös tulajdon megszűnik és új tulajdoni viszonyok alakulnak ki: az ingatlannak a jövőben esetleg csak az egyik tulajdonostárs lesz az egyedüli tulajdonosa, vagy az ingatlan megosztása esetén a korábbi tulajdonostársak a megosztással kialakított ingatlanoknak külön-külön tulajdonosai lesznek. A közös tulajdonnak ilyen módon történő megszüntetése esetén a bíróság szolgalmi jogot is alapíthat és ezzel olyan jogviszony keletkezik, amely korábban nem létezett. Mindezeknek a változásoknak a bírósági ítélet az alapja.

Lényegében ennek megfelelő álláspontot juttat kifejezésre a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma tanácselnöki értekezletének 26/1973. számú állásfoglalása, amely szerint a bíróságnak a szerződés megkötése, módosítása, felbontása vagy megszüntetése iránt előterjesztett keresetnek helytadó jogerős határozatával — a felek további jogcselekménye nélkül — a szerződés létrejön, módosul, illetőleg megszűnik (Bírósági Határozatok, 1973. évi 7. szám). Az állásfoglalás indokolása egyébként az ítélet minősítésének körében aszerint különböztet, hogy a kereseti kérelem mire irányul. Ha ugyanis a felperes a keresetében csak a szerződéskötési kötelezettség megállapítását kéri, az alperesnek a szerződéskötésre kötelezését azonban nem, a per tárgya csupán megállapítás, ezért az ilyen perben hozott ítélet nem konstitutív jellegű, a szerződést még nem hozza létre. Hasonló a helyzet akkor, ha a szerződés korábbi nyilatkozat, tény folytán már létrejött vagy nem jött létre. Az ilyen perrel kapcsolatos ítélet is csupán deklaratív jellegű. Ha azonban a felperes a szerződés megkötésére kéri az alperest kötelezni és a bíróság a keresetnek helyt ad, az ítélettel a szerződés létrejön. Az ilyen ítélet konstitutív, mert a felek akaratát pótolja, létrehozza a jogviszonyt és ezért az ítélet meghozatala után már nincs szükség arra, hogy a szerződést a felek még külön meg is kössék.

III.

Az ítéleti rendelkezés tartalmán alapuló osztályozás és ahhoz képest a megállapító, a marasztaló és a jogalakító ítéletek közötti megkülönböztetés először egyszerűnek tűnik, az alaposabb vizsgálódás azonban azt mutatja, hogy nem mindig könnyű eldönteni azt, hogy milyen ítélettel állunk szemben.

A bíróságnak ugyanis ahhoz, hogy marasztaló ítéleti döntést hozzon, megállapításokat kell tennie. Így ha a felperes kölcsön visszafizetése

[2] L. mindezt részletesen a *Szladits* Károly szerkesztésében megjelent Magyar Magánjog I. kötetében (Budapest, 1941, 227—235. old.), továbbá *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: *Magyar polgári jog* c. egyetemi tankönyvében (Budapest, 1962, I. 180—181. old.)

iránt perel, a bíróságnak meg kell állapítania a kölcsönügylet létrejöttét, a szerződéses jogviszony tartalmát, továbbá azt, hogy a felperes követelése még fennáll, mert az alperes a kölcsönt nem fizette vissza és egyéb körülmény sem szüntette meg a felperes követelését, illetőleg, hogy a követelés érvényesíthetőségét kizáró tény (elévülés) sem következett be. Csak az ezekre a tényekre vonatkozó megállapításokat követően kerülhet sor marasztaló ítélet hozatalára. A marasztaláshoz tehát feltétlenül szükségesek a jogviszonyt érintő megállapítások és a marasztalás ezeknek a megállapításoknak a következményeként jelentkezik.

Hasonló a helyzet a jogalakító ítéletekkel kapcsolatosan. A bíróságnak ahhoz, hogy jogalakító ítéleti rendelkezést hozzon, szintén különféle megállapításokat kell tennie. Így a közös tulajdon megszüntetéséhez rögzítenie kell az ingatlannak az adatait, meg kell állapítania az ingatlanra vonatkozó tulajdoni viszonyokat, továbbá fel kell derítenie a feleknek azokat a jogait és törvényes érdekeit, amelyek a közös tulajdonnak ilyen vagy olyan módon való megszüntetését indokolják. Csak az ezekre vonatkozó megállapítások után hozhat a bíróság a közös tulajdont megszüntető ítéletet, amely az eddig fennálló jogviszonyt megszünteti vagy módosítja és új jogviszonyt hoz létre. Egyébként a közös tulajdon megszüntetésére vonatkozó ítélet rendelkező része is tartalmazhat megállapításokat, pl. az új ingatlanok kialakítására vonatkozóan és ilyenkor az ítéleti jogalakítás megállapítás formájában is jelentkezhet. Tartalmazhat azonban az ítélet marasztalást is, így pl. értékkiegyenlítés fizetésére vagy tűrésre kötelezhet, birtokbaadást rendelhet el stb.

Egyes esetekben az ítéletek rendelkező részének a megszövegezése közvetlenül utal arra, hogy konstitutív ítéletről van szó. pl. „a bíróság a házasságot felbontja" vagy „a bíróság a tartási szerződést életjáradéki szerződéssé változtatja át" stb. Igen sok esetben azonban csak az ítéleti indokolásából tűnik ki az, hogy az ítélet tulajdonképpen jogalakító bírósági döntést tartalmaz, vagyis jogalakító ítélettel állunk szemben. Lássunk erre példákat:

Ha a felperes az ingatlan adásvételére vonatkozóan kötött szerződésben megállapított 200 000 Ft vételár vagy a vételárból még fennálló hátralék iránt perel és az alperes a szerződést a Ptk. 201. §-ának (2) bekezdése alapján a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás között fennálló feltűnően nagy értékkülönbségre hivatkozással megtámadja, a bíróságnak az alperes védekezésének helytállósága esetén is megvan a joga ahhoz, hogy az érvénytelen szerződést érvényessé nyilvánítsa, ha a felek szolgáltatásainak feltűnő aránytalansága — az aránytalan előny kiküszöbölésével — megszüntethető [Ptk. 237. § (2) bek.] Ez a szerződés módosítását jelenti. A szerződés módosításának a következményeként azután a bíróság a keresetben igényeltnél kisebb összegre vonatkozóan fog marasztaló határozatot hozni, sőt az is lehetséges, hogy a keresetet elutasítja, amennyiben a szerződés módosításaként bíróságilag megállapított vételárnak megfelelő összeget a vevő már kifizette. A jogalakítás az első esetben marasztaló ítéletben, a második esetben pedig elutasító ítéletben jelentkezik. Látjuk tehát, hogy az elutasító ítélet is tartalmazhat konstitutív rendelkezést. Erre egyébként másik példát is felhozunk: Ha a házassági életközösség megszűnése után az egyik házastárs keresetet indít a másik házastársnál maradt gyermeknek nála történő elhelyezése iránt, akkor az ilyen keresetet elutasító ítélet tulajdonképpen azt a rendelkezést foglalja magában, hogy a bíróság a gyermeket az alperesnél helyezi el. Ez az elutasító ítélet a felek jogviszonyát is alakítja, ebben azt a változást idézi elő, hogy a felperes szülői felügyeleti joga szünetel fog (Csj. 91. § c) pont).

Ezek a példák egyébként az ítélet rendelkező részének és indokolásának a legszorosabb összefüggését is mutatják: az ítéletnek a rendelkező rész és az indokolás egységet alkotó részei, az egyik a másikat feltételezi és kiegészíti, együtt alkotják az ítéletet.

Vitás, vajon konstitutív ítéletnek kell-e tekinteni a házasság érvénytelenségét megállapító ítéletet? Kétségtelen, hogy az ilyen ítélet formailag megállapítási ítéletnek tűnik. Ha azonban a Csjt. 13. §-ának (1) bekezdésében foglalt azt a rendelkezést vesszük figyelembe, hogy a házasságot csak akkor lehet érvénytelennek tekinteni, ha azt érvénytelenségi perben hozott bírósági ítélet érvénytelennek nyilvánította, akkor arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy itt nem egyszerű megállapító ítéletről van szó, hanem olyan ítéletről, amely a felek jogi helyzetében hoz létre alapvető változást, mely változás a bírósági ítélet nélkül nem következett volna be. Ilyen megfontolás alapján a házasság érvénytelenségét megállapító ítéletet a jogalakító ítéletek közé sorolhatjuk.

Bacsó Jenő álláspontja szerint az apaságot megállapító ítélet is jogalakító jellegű, mivel az a megállapításon túlmenően az apa és a gyermek között szülő—gyermek közötti jogviszonyt hoz létre.[3]

IV.

Bacsó Jenő a jogállapotváltoztatásra irányuló keresetet akként határozza meg, hogy a felperes ezzel a keresettel egy létező jogállapot megváltoztatását kéri, amely jogállapot a törvény szerint csak bírói ítélettel változtatható meg.[4]

Menyhárt Gáspár hasonlóképpen olyan keresetet ért jogállapotváltoztatási kereseten,

[3] *Schelnitz* György: Vitaülés a „Polgári Eljárásjog" című egyetemi jegyzetről (Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1966. évi 4.).

[4] A jogvédelem előfeltételei a polgári perben Máramarossziget, 1910, 239. old.

amely csak bírói ítélettel megváltoztatható jogállapotnak a megváltoztatásában álló jogvédelemre irányul.[5]

Ezek szerint a meghatározások szerint jogalakító keresetekről akkor lehet szó, ha a jogalakítás csak bírósági ítélet útján történhet.

Ha ezt a feltételt a jogalakító ítéletekre alkalmazzuk, kézenfekvő az a feltevés, hogy konstitutív ítélet hozatalára is csak olyan jogviszonnyal kapcsolatban kerülhet sor, amely csupán bírósági ítélettel módosítható vagy szüntethető meg, vagyis a jogalakító ítéletnek feltétele a jogviszonynak csupán bírósági ítélettel való alakíthatása.

Ez azonban nem így van, amint mindjárt látni fogjuk, és ezért a jogalakító kereset fogalmának imént említett meghatározásai sem helytállók.

A közös tulajdont nemcsak bírósági ítélet szüntetheti meg, a felek bíróságon kívül is megállapodhatnak a közös tulajdon megszüntetésében és ebben az esetben a közös tulajdon megszüntetésének kérdése a bíróság elé sem kerül. Viszont ha a felek a közös tulajdon megszüntetésével kapcsolatos jogvitájukat a bíróság elé viszik és a közös tulajdon a bíróság ítélete alapján szűnik meg, az ilyen ítélet jogalakító jellegét nem érinti az a körülmény, hogy a közös tulajdon megszüntetése bírósági eljárás igénybevétele nélkül is megtörténhetett volna. Ugyanígy számos esetben csak azért kerül sor a jogviszonynak bírósági ítélettel történő alakítására, mert a felek a jogviszony módosításában, illetőleg megszüntetésében nem tudtak megállapodni.

Vannak azonban olyan jogviszonyok és jogállapotok, amelyek valóban csak bírósági ítélettel változtathatók meg. Ilyenek a személyállapotra vonatkozó jogi helyzetek és az ezekkel összefüggő jogviszonyok: a cselekvőképesség, a származás és a házasság. Az ezekhez fűződő egyéni és társadalmi érdek kívánja meg, hogy ezekben a kérdésekben általában csak a bíróság dönthessen. A felek tehát nem állapodhatnak meg a házasságuk felbontásában, illetőleg az erre vonatkozó megállapodásuknak nincs meg a házasságot felbontó hatálya: a házasság felbontása csak bírósági ítélettel történhet meg.

A személyállapotot érintő döntéseket tartalmazó ítéletek mindenkire irányadók. Ezt úgy fejezzük ki, hogy ezek az ítéletek mindenkivel szemben hatályosak. Erről az alábbiakban még részletesen szólni fogunk.

V.

A német és az osztrák jogi irodalom nyomán[6] nálunk is többen[7] kiemelték, hogy nemcsak az anyagi jogi jogviszonyok, hanem a perjogi jogviszonyok, sőt a végrehajtási jogi helyzetek is alakíthatók bírósági ítélettel. Erre főleg a perújítási keresetek (1868. évi LIV. tv. 315. §, 1911. évi I. tv. 563. §) és a semmisségi keresetek (1881. évi LIX. tv. 50. §) folytán hozott ítéleteket, valamint a jogutódlás kérdésében hozott közbenszóló ítéletet (1911. évi I. tv. 465. §) hozták fel példaként. Rámutattak arra, hogy a jogerős marasztaló ítélet végrehajtási jogot biztosít a jogosult részére és ezt a jogi helyzetet változtatja meg a perújítási kereset vagy a semmisségi kereset alapján hozott egészen vagy részben helytadó ítélet. Hasonlóképpen az eljárásnak a fél halála után bekövetkezett félbesza-

[5] A magyar polgári perjog. Budapest, 1934, 92. old.

[6] A jogalakító ítéletekkel összefüggő elméleti kérdéseknek a legalaposabb feldolgozását a német perjogi irodalomban találjuk meg. Ennek történeti magyarázata van. Ismeretes, hogy a római jog Németországban élt legtovább az ún. pandektajog formájában. A római jog egyes tételeit, megoldásait azonban akkor is igyekeztek érvényre juttatni, amikor már törvénykönyvek szabályozták az anyagi és az alaki jogot. *Ulpianus* egyik tételéből (Solvisse *accipere* debemus non tantum eum, qui solvit, verum omnem omnino, qui *ea obligatione liberatus est, quae ex cause iudicati descendit,* Dig. 42. 1. 7. 4.) arra lehetett következtetni, hogy a római jog szerint a bírói ítélet kötelmet létesített és ezt alátámasztani látszott az a tény, hogy az ítélet végrehajtását külön keresettel (actio iudicati) kellett érvényesíteni: a kereset jogot tételezett fel, ennek alapja pedig az ítéleti marasztalás (iudicatum). Ilyen felfogás mellett válhatott általánossá a bírói ítélet konstitutivitásáról szóló tanítás, vagyis az a nézet, hogy a bírósági ítélet jogot keletkeztet. Hosszú fejlődésnek kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a helyes álláspont általános elismerésre találjon: a bíróságok ítéletei rendszerint nem konstitutív jellegűek, de vannak olyan ítéletek is, amelyek valóban jogviszonyt keletkeztetnek, módosítanak, illetőleg megszüntetnek, vagyis amelyek jogviszonyok alakulásának forrásai.

Nálunk, ahol a római jog befolyása megközelítően sem érvényesült olyan mértékben, mint Németországban, a konstitutív ítéletek problematikája sokáig fel sem merült és ezért inkább csak a múlt századbeli magánjogászok munkáiban találunk az ítéletek jogi következményeinek tárgyalása kapcsán a konstitutív ítéletekre történő utalásokat. Jellemző, hogy A magyar polgári peres eljárás alaptanai c. munkájában *Magyary* Géza még tagadta a jogalakító ítéletek létezését. Szerinte az ítélet csak megállapít, de nem létesít és nem szüntet meg jogviszonyt. A jogviszonyokat csupán a tények keletkeztetik, módosítják és szüntetik meg, a bíróság ezeknek a tényekre a jogviszonyra gyakorolt hatását csak deklarálja (256. old.). A perbeli beismerés c. monográfiájában Magyary már elismeri a konstitutív ítéletek létezését. Kijelenti, hogy bár a bíróság feladata általában bizonyos tények megtörténtének vagy meg nem történtének a felderítése és ezek alapján a megfelelő jogszabály értelmében a felek cselekvéseinek a meghatározása, ez azonban nem zárja ki azt, hogy a felek jogi helyzetének kialakításához saját tevékenységével részben hozzá ne járuljon s ez történik a konstitutív ítéletekben (152—153. old.). A Magyar polgári perjog c. tankönyv első kiadásában (1913) Magyary már a jogalakító ítéletek fogalmát is igyekszik meghatározni: „A konstitutív ítélet nemcsak bizonyos jogvédelmi tények megtörténtét deríti ki, hanem a bíróság saját ítéletével is rendezőleg lép közbe, amennyiben a kiderített tények alapján a felek között jogviszonyt keletkeztet, módosít vagy megszüntet; más szóval olyan jogi állapotot létesít, amely az ítélet előtt nem állott fenn" (616. old.).

[7] *Balogh* Elemér: A constitutiv ítéletek tana. Budapest, 1907, 18. old. — *Bacsó* Jenő: A jogvédelem előfeltételei a polgári perben Máramarossziget, 1910. 266. old. — *Meszlényi* Artur: Perjogi határkérdések. Budapest, 1915, 530. old.

kadásával mintegy megrekedt eljárásjogi helyzetet alakítja, viszi tovább a jogutódlás kérdésében hozott közbenszóló ítélet.

A semmisségi keresetek folytán hozott ítéletekre való hivatkozás már az 1911. évi I. tv. hatálybalépésével tárgytalanná vált, mert ez a törvény a semmisségi kereseteket nem ismerte. De a perújítási kereset alapján hozott, valamint a jogutódlás kérdését eldöntő ítéletekre sem lehet hivatkozni a Pp-nk életbe lépése óta, mert ennek konstrukciója szerint a perújítási okokat nem keresettel, hanem rendkívüli perorvoslatnak minősülő perújítási kérelemmel lehet érvényesíteni és a jogutódlás kérdésében sem közbenső (közbenszóló) ítélettel határoz a bíróság.

Korábbi szerzők az eljárási jogviszonyokat alakító ítéletek közé sorolták a végrehajtási eljárás és a csődeljárás során indítható keresetek alapján hozott ítéleteket is. Különösen a régi német és osztrák eljárási jogok ismertek nagy számmal olyan kereseteket, amelyek a végrehajtási eljárás és a csődeljárás során keletkezett jogsérelmek orvoslására szolgáltak. Ezek nálunk általában figyelmen kívül maradtak, mivel a szóban forgó igények túlnyomó része végrehajtási panasz formájában, tehát nem peres úton volt érvényesíthető és ez a helyzet a ma hatályos végrehajtási jogszabályaink szerint is. De fennmarad a végrehajtási eljárásban két percsoport, mégpedig a végrehajtási igényperek, továbbá a végrehajtás megszüntetése, illetőleg korlátozása iránti perek, amelyekben hozott részben vagy egészen helytadó ítéletek konstitutív jellege megállapítható.

A végrehajtási igényperben hozott helytadó ítélet jogi természete egyébként vitás volt. Egyesek ezeket az ítéleteket csupán megállapítási ítéleteknek minősítették, de akadt olyan felfogás is, amely az igénykeresetnek helytadó ítéletben marasztalást látott olyan értelemben, hogy az ítélet a végrehajtást kérőt a foglalással alapított zálogjoga megszüntetésének a tűrésére kötelezte.[8] Mindenesetre tény az, hogy a foglalás a dolgon zálogjogot keletkeztet és az igénykereset az ezzel a joggal összefüggő jogviszonynak a megszüntetésén keresztül irányul a dolognak a foglalás alól való feloldására. A keresetnek helytadó ítéletnek a következménye a zálogjog megszűnése. Ilyen megfontolás alapján az igényperben hozott helytadó ítélet konstitutív jellege valóban megállapítható. Ezt az álláspontot még egy körülmény megerősíti: a felek között a tulajdonjog megállapítása iránt esetleg folyamatban levő per nem eredményez perfüggőséget az igénykereset vonatkozásában, ugyanakkor a tulajdoni perben hozott ítélet sem elegendő a dolognak a foglalás alól való feloldásához: ehhez külön igénykeresetre van szükség és csak az annak alapján hozott bírósági ítélet fogja az igényelt dolgot a foglalás alól feloldani, vagyis a foglalással létesített zálogjogot megszüntetni.

Ugyanezeket állapíthatjuk meg a végrehajtás megszüntetése vagy korlátozása iránt indított perekben hozott egészben vagy részben helytadó ítéletekkel kapcsolatban is. Itt is adva van egy végrehajtási jogviszony, amelyet a végrehajtás megszüntetése vagy korlátozása iránt indított kereset alapján hozott ítélet megszüntet, illetőleg módosít. A végrehajtási jogviszonyba rendezőleg beavatkozó ilyen ítéletet joggal tekinthetjük konstitutívnak.

VI.

A jogalakító ítélet és a kereset viszonya. A jogalakító ítéletek meghatározásánál többen egyszerűen a jogalakító keresetekre utalnak. Így Menyhárt Gáspár[9] az ítéletek tartalmi osztályozásánál az ítéletet a keresethez viszonyítja és a kereset szerint különböztet meg megállapító, marasztalási és jogállapotot változtató ítéleteket. Névai László[10] a megállapító, a marasztaló és a jogalakító ítéletfajok között ugyancsak a kereseti kérelem jellegén alapuló osztályozás szerint tesz különbséget.

Ezekből a megnyilatkozásokból arra lehet következtetni, hogy a jogalakító ítélet előfeltétele a jogalakító kereset, illetőleg, hogy a bíróság csak akkor hozhat jogalakító ítéletet, ha kifejezetten jogalakításra irányuló keresetet terjesztettek elő.

Ez a következtetés azonban tartalmilag nem helytálló, aminthogy ennek ellenkezője sem érvényesül maradéktalanul, az ti., hogy a bíróság a jogalakító ítéletet tetszése szerint, a felek kérelmeitől teljesen függetlenül hozza meg. Itt az ellentmondás azonban csak látszólagos, feloldása érdekében kissé részletesebben meg kell világítanunk a kereset és a jogalakító ítélet közötti összefüggést.

A kereset és a jogalakító ítélet viszonyát illetően is irányadó a Pp. 215. §-ában a bírósági döntés korlátaira vonatkozó az a rendelkezés, amely szerint a döntés nem terjedhet túl a kereseti kérelmen, illetőleg az ellenkérelmen. A Pp. 215. §-ának jelenlegi szövegét megállapító II. Pp. 59. §-ához fűzött indokolás kifejezetten kimondja, hogy a szabály a konstitutív ítéletekre is vonatkozik. Ez egyébként a gyakorlatban korábban sem volt vitás.

A Ptk. 215. §-ának az alkalmazása azonban nem jelenti azt, hogy a bíróság csak olyan mértékben és csak olyan módon alakíthatja (módosíthatja, szünteti meg) a jogviszonyt, amint ezt

[8] *Almási* Antal a Fodor Ármin szerkesztésében megjelent Magyar Magánjog c. munka I. kötetének 230. old.

[9] Magyar polgári perjog. Budapest, 1934, 178. old.

[10] *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári *eljárásjog*. Budapest, 1974, 405. old. — *Névai* László a jogalkotási kereseteket mélyrehatóan elemzi Keresetminősítési kérdések az újabb bírósági gyakorlatban c. tanulmányában (Magyar Jog, 1976. évi 2.) és meggyőzően mutatja ki a jogváltoztatási és jogszüntetési keresetek mellett a joglétesítési keresetek létezését is.

a felek valamelyike kéri. Az ilyen értelmezés nem helyes és a Ptk. rendelkezéseivel sem egyeztethető össze. Lássunk erre vonatkozóan példát.

Az uzsorás szerződés szerződés a Ptk. 202. §-a szerint semmis. Ennek a semmisségnek a jogkövetkezményei a Ptk. 237. §-ának (1)—(3) bekezdéseiben foglalt rendelkezések értelmében a következők lehetnek: A szerződéskötés előtt fennállott helyzetet vissza kell állítani, ha pedig ez nem lehetséges, a bíróság a szerződést a határozathozatalig terjedő időre hatályossá nyilváníthatja. A szerződést azonban érvényessé is lehet nyivlánítani, ha a felek szolgáltatásainak feltűnő aránytalansága az aránytalan előny kiküszöbölésével megszüntethető. Ebben az esetben rendelkezni kell az ellenszolgáltatás nélkül maradó szolgáltatás visszatérítéséről. A bíróság a visszatérítést egészben vagy részben elengedhet, ha az a sérelmet szenvedő félnek részletfizetés engedélyezése esetén is súlyos helyzetbe hozná; a sérelmet okozó fél viszont a kapott szolgáltatásból az aránytalan előnynek megfelelő részt a sérelmet szenvedő félnek visszatéríteni köteles. — Ezeknek a rendelkezéseknek, a helyes értelme az, hogy amennyiben a bíróság uzsorás szerződésből keletkezett jogvitát bírál el, akkor belátása szerint alkalmazza azt a szankciót, amelyet az eset körülményeihez képest helyesnek talál. Ezért a szerződéses jogviszonyt akkor is módosíthatja, ha a felek ezt nem kérték, pl. a jogosult (sérelmet okozó fél) teljesítés iránt vagy a kötelezett (sérelmet szenvedő fél) a semmisség megállapítása és a szerződéskötés előtti helyzet visszaállítása iránt perelt, az ellenkérelem pedig a kereset elutasítására irányult.

Ptk. a szerződéses jogviszony módosítása terén általában széles jogkört biztosít a bíróságnak. Ezeket a rendelkezéseket összhangba lehet és kell hozni a Pp. 215. §-ával, amelylyel kapcsolatban már korábban kialakult bírói gyakorlat szerint a jogviszonyon alapuló kötelezettség teljesítése iránti keresetet, továbbá a szerződés felbontása vagy megszüntetése, esetleg a szerződés érvénytelenségének megállapítása, illetőleg az érvénytelen szerződés megkötését megelőző helyzet visszaállítása iránt indított kereseteket úgy kell tekinteni, hogy azok általában többre irányulnak, mint a szerződés módosítása, vagyis a jogviszony alakítása. Ezért a bíróság nem terjeszkedik túl a kereseten, ha teljesítésre kötelezés, illetőleg a szerződés felbontása vagy megszüntetése, esetleg a szerződés érvénytelenségének megállapítása helyett a szerződést módosítja.

Mindezekben az esetekben a helyzet tehát az, hogy a bíróság akkor is módosíthatja a jogviszonyt, ha sem a kereseti kérelem, sem az ellenkérelem nem irányult jogalakításra. Minthogy pedig ekként jogalakításra sor kerülhet jogalakító kereset hiányában is, a konstitutív ítélet meghatározásánál nem elegendő csupán a keresetre utalni. Egyébként ugyanígy nem helyes a megállapítási ítéleteket a megállapításra irányuló keresetekre utalással meghatározni. Lehetséges ugyanis az, hogy a bíróság a marasztalási kereset teljesítése helyett megállapításra szorítkozik, amennyiben marasztalásnak a kötelezettség lejártának hiányában vagy valamilyen más okból nincsen helye, a megállapítás azonban a felperes jogainak az alperessel szemben való megóvása végett szükséges (lásd a Pp. 123. §-át). A bíróság tehát marasztalásra irányuló keresetre is hozhat megállapító ítéletet. Fordítva azonban ez nem lehetséges, ennek a Pp. 215. §-ában foglalt rendelkezés ugyanis akadálya, mivel a marasztalás több a megállapításnál.

A kifejtettek alapján a következtetésünk tehát az, hogy a marasztaló — megállapító — jogalakító ítéletek szerinti osztályozás nem alapítható kizárólag a kereset jellegére, az ítélet jellege nem alakul szükségképpen a kereset jellege szerint és az ítélet tartalmi minősítését — esetleg a keresettől eltérően — a benne foglalt döntés jellege határozza meg.

VII.

A további kérdés: *mennyiben fűződnek a jogerő következményei a konstitutív ítéletekhez?*

A válaszunk csak ez lehet: a jogerő következményei a jogalakító ítéletekhez is kapcsolódnak. A Pp. 229. §-ának az anyagi jogerő fogalmát és terjedelmét meghatározó (1) bekezdésében foglalt rendelkezés nem tesz különbséget a megállapító, a marasztaló és a jogalakító ítéletek között, következésképpen a jogerő következményei mindhárom ítéletfajta esetében egyaránt érvényesülnek.

A kérdés felvetése mégsem felesleges. Találkozunk ugyanis — különösen gyakorlati szakemberek körében — olyan megnyilatkozásokkal, hogy egyes jogalakító ítéletek nem emelkednek jogerőre. Főképpen a gyermek elhelyezése iránti perben hozott ítéletről állítják ezt és arra hivatkoznak, hogy a bíróság a gyermek elhelyezésének kérdésében hozott határozatától utóbb eltérhet és a korábbival ellentétes tartalmú döntést hozhat. Ugyanígy a közös tulajdonban álló dolog (ingatlan) használatát a bíróság a korábbi döntésétől eltérően rendezheti, ha a tulajdoni arány és a tulajdonostársaknak a dologhoz fűződő érdekei módosulnak. *Magyary Géza* a jogerő hiányát látta abban is, hogy az 1911. évi I. tv. 413. §-a alapján a jövőre szóló marasztalás esetében[11] a járadékok és viszontszolgáltatástól nem függő más időszakos szolgáltatások mennyiségének vagy tartamának megváltoztatása iránt keresetet lehetett indítani, ha azok a körülmények, amelyek alapján a

[11] Ez a törvényszakasz lényegében a mi Pp.-nk 230. §-ában foglalt rendelkezéseknek felelt meg.

bíróság a szolgáltatás mennyiségét vagy tartamát megállapította, utóbb lényegesen megváltoztak. Magyary ezt úgy fejezte ki, hogy a jövőre szóló marasztalást tartalmazó ítéletekhez „nem fűződnek a jogerő összes következményei".[12]

Ezekkel a nézetekkel szemben a Pp. 229. §-ának (1) bekezdésében foglalt rendelkezésre kell utalnunk, amely igen találóan így határozza meg az anyagi jogerő lényegét: A keresettel érvényesített jog tárgyában hozott ítélet jogereje kizárja, hogy ugyanabból a tényalapból származó ugyanazon jog iránt ugyanazok a felek — ideértve azok jogutódait is — egymás ellen új keresetet indíthassanak vagy az ítéletben elbírált jogot egymással szemben egyébként vitássá tegyék.

Ebben a meghatározásban a mi szempontunkból az *ugyanabból a tényalapból* kifejezésnek van nagy jelentősége. Ebből ugyanis kitűnik, hogy az anyagi jogerőnek — a felek (jogutódaik) és a jog azonosságán kívül — a tényalap azonossága is előfeltétele.

Ezért nem sérti az anyagi jogerő elvét az, ha a felperes más tényállás alapján — mégpedig az ítélet jogerőre után bekövetkezett tények alapján — a jogerős ítéletben foglalt rendelkezéstől eltérő döntést akar kieszközölni. Így ha a perben megállapított tényállás nem tette lehetővé a bontókereset teljesítését, mert annak alapján a házasélet teljes és helyrehozhatatlan megromlását nem lehetett megállapítani, akkor az ilyen alapon történt elutasítás nem akadálya annak, hogy a bíróság a házasságot utóbb mégis felbonthassa, ha annak feltételei bekövetkeztek. Ugyanígy a tartási keresetet rászorultság hiánya miatt elutasító ítéletet követheti tartásdíjat megállapító ítélet, ha a tartást igénylő utóbb a tartásra rászorulttá válik. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a korábbi ítélet nem emelkedett anyagi jogerőre, hanem csupán annak a következménye, hogy az ítélet anyagi jogereje az ítélet hozatala után felmerült és ennélfogva a perben elbírálásra sem került tényekre nem terjed ki. Az ítélet hozatala előtt felmerült és a perben el nem bírált tények alapján viszont perújítás keretében lehet az ítélet megváltoztatását kérni. Ez az ítélet meghozatala után lejáró időszakos szolgáltatások mennyiségének vagy időtartamának a megváltoztatására is vonatkozik. Ezért ha a fél arra hivatkozik, hogy a bíróság pl. a munkáltatónak valótlan tartalmú keresetkimutatása alapján állapította meg tévesen a tartásdíj összegét, akkor az így előállott jogsérelem perújítási kérelemmel orvosolható. Ha viszont a tartásra kötelezett jövedelmi (kereseti, vagyoni) viszonyaiban a jogerős ítélet meghozatala után bekövetkezett változások indokolják a tartásdíj mértékének a megváltoztatását (felemelését, illetőleg leszállítását), akkor az erre irányuló igény új keresettel érvényesíthető.

[12] Magyar polgári perjog, 2. kiadás, Budapest, 1924, 482. old.

A bíróság jogalakító tevékenysége által létrehozott jogállapot, jogi helyzet nem jelent valami megváltoztathatatlant, nem eredményezhet megmerevedett jogi helyzetet és ezért ha az ítélet meghozatala után felmerült új tények az ítélettel kialakított jogi állapot vagy jogviszony módosítását, esetleg megszüntetését kívánják, az erre vonatkozó igény érvényesítésének a korábbi jogerős ítélet nem akadálya. Példákkal világítva meg a kérdést: ha a bíróság a tartási szerződést életjáradéki szerződéssé változtatta át, ez nem lehet akadálya annak, hogy a jogviszonyt utóbb — ha ennek az anyagi jogszabályokban meghatározott feltételei fennállanak — megszüntethesse, vagy: ha a gyermek elhelyezésének kérdésében hozott jogerős ítéletet követően olyan tények merültek fel, amelyek alapján a gyermek elhelyezésének a megváltoztatása indokolt, akkor a bíróság a korábbi ítélettől eltérő döntést hozhat.

A felek jogviszonyát a jövőre vonatkozóan alakító ítéletek megváltoztatásának lehetőségében nem az ítélethez fűződő anyagi jogerő sérelmét kell látnunk, hanem azt, hogy a jogrend ezzel a jogviszonyoknak a mindenkori életviszonyokhoz igazodó rendezését kívánja biztosítani.

VIII.

A konstitutív ítéletek anyagi jogerejének személyi hatályával kapcsolatban a jogi irodalomban találkozunk olyan felfogással,[13] hogy az az ítélet, amely a létező jogot nem pusztán megállapítja, hanem azt alakítja, mindenkivel szemben hatályos.

A jogalakító ítéletek személyi hatályára vonatkozó ez a megállapítás azonban helytelen, mert általánosít és végeredményben a jogalakító ítélet fogalmának nem kielégítő meghatározásával függ össze.

Az ítélethez fűződő anyagi jogerő személyi hatályát a Pp. 229. §-ának (1) bekezdése a felekre és azok jogutódaira korlátozza.

Ez az általános szabály a jogalakító ítéletekre is vonatkozik. Tévesen tulajdonít ennélfogva Kovács Marcel a közös tulajdont megszüntető ítéletnek mindenkivel szemben fennálló hatályt, mivel az ilyen ítélet hatálya is a Pp. 229. §-ának (1) bekezdése értelmében csak a felekre és a jogutódaikra terjed ki. Ezért a perben részt nem vevő személy nincsen elzárva attól, hogy a közös tulajdont megszüntető ítélet ellenére — azonban természetesen csak az ingatlannyilvántartási (telekkönyvi) jog által meghatározott határidőkön belül — az ingatlan tulajdonjogát magának igényelje és ha az erre irányuló követelés alapos, a közös tulajdont meg-

[13] *Kovács* Marcel: A polgári perrendtartás magyarázata: Budapest, 1927—1930, II. kötet, 862. old. — *Antalfi* Mihály: Polgári perrendtartás. Budapest, 1915, II. kötet, 705. old.

szüntető ítélet nem lesz akadálya annak, hogy a bíróság az ingatlanra harmadik személy tulajdonjogát állapítsa meg. Ebben az esetben a közös tulajdon megszüntetése tárgyában hozott ítélet tárgytalanná válik.

Az ítélet konstitutivitását és az ítélet jogerejének személyi hatályát tehát külön kell választanunk. Ezek nem járnak feltétlenül együtt: az általános szabály szerint a jogalakító ítéletek személyi hatálya csak a felekre és a jogutódaikra terjed ki, vannak azonban jogalakító ítéletek, amelyek — amint mindjárt látni fogjuk — valóban mindenkivel szemben hatályosak.

Ebből következik, hogy a konstitutív ítélet fogalmához nem tartozik az, hogy mindenkivel szemben hatályos legyen. Sőt ahhoz, hogy a jogalakító ítéletnek mindenkire kiterjedő hatályáról beszélhessünk, a jogszabály kifejezett rendelkezése szükséges. Ilyen rendelkezéseket a személyállapotot érintő ítéletek egy részére vonatkozóan találunk.

A személyállapoti perekben az állampolgárok legfontosabb jogi helyzetéről, jogállapotáról van szó (cselekvőképesség, házasság, származás) és az ilyen perekben hozott ítéleteknek mindenkire kötelező hatályát az egyénnek és a társadalomnak az a rendkívül komoly érdeke indokolja, amely a fennálló jogi helyzethez, illetőleg annak megváltoztatásához fűződik. Ezért az ilyen joghatállyal bíró ítéletekkel kapcsolatban a jogszabályok rendszerint külön eljárást írnak elő, amelyben félként is csak meghatározott személyek szerepelhetnek. Ha a bíróság az erre megszabott eljárás rendjén a személyállapotra is kiható ítéletet hozott, akkor ez az ítélet mindenkivel szemben hatályos lesz. Ez annyit jelent, hogy az ítélettel kialakított jogállapot ellenkezőjét senki sikerrel nem állíthatja és nem bizonyíthatja, illetőleg a másik oldalról tekintve a dolgot: amíg ezt az eljárást le nem folytatták, és a bíróság a jogállapotot megváltoztató ítéletet nem hozott, a fennálló jogi helyzettel ellentétes tényállásra nem lehet hivatkozni, ilyent nem lehet bizonyítani. Példával világítjuk meg a mondottakat: Az apaság vélelme csak a Pp. XV. fejezetében szabályozott eljárásban a Csjt. 43. §-ában megjelölt személy által a Pp. 292. §-ában meghatározott személy mint alperes ellen indított perben hozott jogerős ítélet döntheti meg.[14] Ha a bíróság ennek megfelelően megállapította, hogy a gyermek nem az anya férjétől származik, akkor ennek ellenkezőjére senki nem hivatkozhat, sem a gyermek, sem más nem állíthatja és nem bizonyíthatja azt, hogy mégis a férj volt az apa és ezért pl. a gyermeket öröklési jog illeti meg az anya férje után. Megfordítva: ha a bíróság az apaság vélelmét megdöntő ítéletet nem hozott, akkor senki sem hivatkozhat arra, hogy a gyermek nem a vélelmezett apától származik, nem bizonyíthatja ezt még akkor sem, ha ez egyébként nyilvánvalóan így van, pl. a vélelmezett apa másik országban, világrészben élt a gyermek születését megelőzően.

A jogállapothoz fűződő érdeknek, illetőleg a jogállapotváltoztatás céljának megfelelően ezek a tételek bizonyos mértékben módosulhatnak. Így ha valakit a bíróság cselekvőképességet kizáró gondnokság alá helyezett, akkor ez a személy cselekvőképtelen mindaddig, amíg a bíróság a gondnokság alá helyezést meg nem szüntette, mégpedig akkor is, ha a gondnokság alá helyezés oka már megszűnt. Viszont gondnokság alá helyezés nélkül is állítható és bizonyítható, hogy valaki cselekvőképtelen (Ptk. 17. §). Ezzel szemben a korlátozott cselekvőképességre azon az alapon, hogy valamely személy ügyei viteléhez szükséges belátási képessége — elmebeli állapota, szellemi fogyatékossága vagy valamilyen kóros szenvedélye miatt — tartósan vagy időszakonként visszatérően nagy mértékben csökkent [Ptk. 13. § (2) bek.], nem lehet hivatkozni, ehhez cselekvőképességet korlátozó gondnokság alá helyezést elrendelő jogerős ítélet szükséges.

A mindenkivel szemben hatályos ítéletekre vonatkozó törvényi rendelkezések egyébként a következők: *a)* A házasságot érvénytelennek nyilvánító bírósági ítélet mindenkivel szemben hatályos [Csjt. 13. § (2) bek.]. *b)* A családi jogállás megállapítása iránt indított kereset alapján hozott ítélet mindenkivel szemben hatályos (Csjt. 45. §). Közelebbről azok a keresetek tartoznak ide, amelyeknek tárgya: *ba)* az apaság megállapítása [Csjt. 38. § (1) bek.]; *bb)* annak megállapítása, hogy az anya utólagos házasságkötésének hatálya a gyermekre kiterjed [Csjt. 39. § (2) bek.]; *bc)* az anyaság megállapítása (Csjt. 40. §); *bd)* az apaság védelmének megdöntése (Csjt. 43. §), *c)* Az örökbefogadást felbontó ítélet mindenkivel szemben hatályos [Csjt. 57. § (5) bek.]. *d)* A szülői felügyelet megszüntetése, valamint annak visszaállítása iránt indított perben hozott ítélet mindenkivel szemben hatályos [Csjt. 90. § (3) bek.].

Van olyan ítélet is, amelyre vonatkozóan a jogszabály nem mondja ki a mindenkivel szemben fennálló hatályt, ez azonban inkább csak törvényszerkesztési hiányosságként értékelhető, mert sem az ítélkezési gyakorlatban, sem a jogi irodalomban ellentétes állásponttal nem találkozunk. Így a házasságot felbontó ítélet mindenkivel szemben hatályos, jóllehet a Csjt. nem tartalmaz kifejezett rendelkezést ebben a tekintetben.[15]

[14] Adott esetben a Legfelsőbb Bíróság kimondotta, hogy az anya által az ismeretlen helyen tartózkodó férje ellen indított perben hozott ítélet az apaság vélelmének a megdöntésére nem alkalmas, mert egyrészt az anya ilyen per megindítására nem jogosult, másrészt az ismeretlen helyen tartózkodó férj alperesként nem állhat perben (P. törv. eln. 20 690/1956., BH 1956/8; PJD I. 498.).

[15] *Pap* Tibor: Magyar családi jog, Budapest, 1967, 130. old. — A családjogi törvény magyarázata. Budapest, 1971, I. kötet, 188. old.

IX.

A bírósági ítélettel történő jogalakítással kapcsolatban felmerül az *időbeli hatály kérdése* is, vagyis az, hogy az ítéleti jogalakítás hatálya mikor következik be, a kialakított jogállapot vagy jogviszony mely időponttal veszi kezdetét, módosulásuk, megszűnésük mely időponttól kezdődően hatályosul.

Egyes esetekben ezt a kérdést a jogszabály rendezi. Így a Csjt. 20. §-a értelmében bírói felbontása esetén a házasság a felbontást kimondó ítélet jogerőre emelkedése napján szűnik meg. Házassági perben az első fokú bíróságnak fellebbezéssel meg nem támadott ítélete a Pp. 290. §-ának (4) bekezdésében foglalt rendelkezés szerint a fellebbezési határidő utolsó napjától számított tizenötödik nap elteltével emelkedik jogerőre.

Ezzel szemben a házasság érvénytelenségét megállapító ítélet *ex tunc* hatályos, vagyis a házasságot megkötésének időpontjától kezdődően kell érvénytelennek tekinteni. Más kérdés az, hogy a házassághoz fűződő egyes jogkövetkezményeket a törvény továbbra is fenntart vagy az érvénytelenség következményeinek levonását bizonyos vonatkozásban kizárja. Így vélt házasság esetében a jóhiszemű házastárs által a vagyonjogi követelések a házasság érvénytelensége ellenére úgy érvényesíthetők, mintha a házasság érvényes lett volna (Csjt. 33. §), a házasság érvénytelensége pedig az apaság vélelmét nem érinti (Csjt. 35. §). Ugyanígy az apaságot megállapító vagy az apaság vélelmét megdöntő ítéleteknek is ex tunc, azaz a gyermek születésének időpontjára visszanyúló hatályuk van. Ismét más kérdés az, hogy ennek ellenére bizonyos igények érvényesítése korlátozott, pl. a gyermektartási követelés az apaság megállapítása esetén is csak a Csjt. 68. §-a szerinti korlátozással érvényesíthető.[16]

Egyéb, különösen a vagyoni jogviszonyokat érintő jogalakító ítéletek időbeli hatálya igen különbözőképpen alakulhat. Így a közös tulajdont megszüntető ítélet nyilvánvalóan *ex nunc* hatályú lesz. Általános szabályt azonban az ítéleti jogalakítás időbeli hatályosulására nem lehet felállítani: az ítéleti rendelkezés jellegétől és céljától, sok esetben az annak alapjául szolgáló tények bekövetkezésének időpontjától vagy a bíróság belátásától függ az, hogy mely időpontban létesül, módosul vagy szűnik meg az ítélettel érintett jogviszony. Így pl. a tartási szerződésnek életjáradéki szerződéssé való átváltoztatásánál a bíróság gyakran azt az időpontot veszi alapul, amikor a természetben nyújtott tartási szolgáltatás elmaradt, vagy a lakásbérleti jogviszony alapján fizetendő bér összegét attól az időponttól kezdve módosítja, amikor a módosítás alapjául szolgáló tények (a bérlemény terjedelmének növekedése vagy csökkenése) bekövetkeztek. A körülményekhez képest a bíróság figyelembe veheti a jogosult késedelmes igényérvényesítését és ezért a jogviszonyt csak a fellépéstől, esetleg még későbbi időponttól módosítja. Más esetekben a jogosult késedelmének a jelentősége is csökkenhet, mert az ellenérdekű félnek aránytalan előnye, alaptalan gazdagodása a jogviszonynak visszamenőleges hatállyal történő alakítását teszi indokolttá.

Mindebből következik, hogy a jogalakító ítéletek jogerőre emelkedésének és az ítéleti jogalakítás hatályosulásának időpontját élesen meg kell különböztetnünk, mert ez a két időpont gyakran eltér egymástól.

Bajory Pál

[16] A Legfelsőbb Bíróság a P. törv. III. 20 665/1964 számú határozatával elutasította az apaság megdöntése után az addig fizetett gyermektartásdíj és a szülési költség visszatérítésére irányuló keresetet.

A társultmunka-szervezetek alakjai, valamint a munka- és eszköztársítás egyéb formái

Bevezetés

A társult munkaszervezetek alakjai, valamint a munka- és eszköztársítás egyéb formái*

A társult munkáról szóló 1976. évi törvény meghozatalával Jugoszláviában befejeződött jogrendszeri ,gazdasági és gazdaságon kívüli fejlődésünk egyik fontos, s ugyancsak viharos időszaka. Az 1971. évi alkotmányfüggelékek, egyebek mellett, lényeges változási folyamatot indítottak a gazdasági jogalanyok felfogásának területén is, amelynek csírái észlelhetők voltak már a vállalatokról szóló törvény 1967. és 1968. évi módosításainak gyakorlati alkalmazása során. E változások lényegét a társadalmi tulajdonban levő eszközökkel való munka során keletkezett társadalmi-gazdasági viszonyok alanyai vállalati felfogásának feladása, s arra a koncepcióra való áttérés volt, amely a társult dolgozótól, s a társult munkában elfoglalt uralkodó helyzetéből indult ki (innen származik a „munka-jövedelmi" felfogás elnevezése is).

Az 1971. évi alkotmányfüggelékektől az Alkotmány és a társult munkáról szóló törvény hozataláig terjedő időszak bőséges gyakorlatot mutatott mindenekelőtt a társultmunka szervezeteknél. Ezt mutatja a társultmunka-alapszervezetek alapításának, s általában a társultmunka-szervezetek státusváltozásainak területére tartozó, a gazdasági és alkotmánybíróságok előtt folyt perek egész sora. A törvényhozó tevékenység sem volt jelentéktelen (a társultmunka-szervezetek alapításáról és bírósági jegyzékbe való bevezetéséről szóló 1973. évi törvény, s az ezt követő törvény csoport; az ügyviteli társulásról szóló 1972. évi törvény; a gazdasági szervezeteknek a Jugoszláv Gazdasági Kamarában való társulásáról szóló törvény, a köztársasági törvényalkotás különösen az önigazgatási megegyezések és a társadalmi megállapodások terén stb.). Semmivel sem volt szegényebb a társultmunka-szervezetek „normatív" tevékenységének gyakorlata, amelynek tanulmányozása eddig még nem kielégítő. Ezeket a változásokat, több-kevesebb eredménnyel követte a társadalom, de különösen a jogtudományi elmélet is. Korai lenne, s nem feladatunk, hogy értékeljük ezt az elméleti-szakmai tevékenységet (a kutatóitól az aktuális-szemináriumi, s tanácsadói tevékenységig). Oly időben élünk, midőn számos kérdés, amely az alkotmányfüggelékek és az Alkotmány közötti időszakban kínzott bennünket, elesik. A törvény sokra választ adott, s elhárított számos kétséget. Azonban a társult munkáról szóló törvénnyel szabályozott viszonyok természete nem olyan, s a törvényt sem azzal az igénnyel szerkesztették, hogy feleletet adjon minden kérdésre, s kész megoldásokat nyújtson. Az önigazgatás dinamikus fejlődésében nem is kívánatos ilyen törvényt hozni. Ezért újabb magyarázatokra, az adott helyzetekkel kapcsolatos új jogi válaszok keresésére van kilátás.

Az Alkotmány és törvény, midőn a társadalmi eszközök és a társadalmi újratermelés feletti rendelkezés viszonylatában meghatározza a jugoszláv jogrendszerben jogokat, kötelmeket és felelősséget hordozó alapvető jogi alanyokat, a társult dolgozóból és a társadalmi eszközökkel való munkával kapcsolatos jogaiból indul ki. A társadalmi eszközökkel való munkával kapcsolatos jogból eredő jogosítványok, jogok és kötelmek keretében a törvény (1. és 13. szakasza), egyebek között, megállapítja a dolgozók jogát, hogy döntsenek a munkájuk és eszközeik munkaszervezetébe, s a társult munka egyéb formáiba való társítása tekintetében. Ennek a társításnak céljai személyiek és társadalmiak (a törvény 4. szakasza). A társítás alapját képezik: a munkásosztály, és az összes dolgozók uralkodó helyzete, illetve uralma, a termelő eszközök társadalmi tulajdona, a társadalmi eszközökkel való munka joga, amelyet a társult munkában minden dolgozó megszerez, az önigazgatási helyzet, a munka társadalmi jellege, valamint a demokratikus önigazgatási döntés személyes megnyilatkozás és küldöttek útján (2. szakasz).

Az alakzatokat, amelyekben az önigazgatásilag társult, illetve szervezett dolgozó az Alkotmányban biztosított jogai, érdekei s a társulás tágabb céljai megvalósítása végett jelentkezik, különböző ismérvek szerint a közös névvel jelölt „társult munka" egyes szelvényeire oszthatjuk fel.

Az első, s mindenesetre a legfontosabb felosztás a társultmunka-szervezetekre, s a társultmunka-szervezetek munkájának és eszközeinek egyéb (tágabb) társítási alakjaira lenne.

Az alakzatok első, társultmunka-szervezeteknek nevezett csoportjára jellemző, hogy olyan munka- és eszköztársításról van szó, hogy mindig új alany keletkezik ugyanazon, magában a társult munkáról szóló törvényben meghatározott igazgatási szerv-szerkezettel (munkástanács, ügyviteli szerv). A társultmunka-szervezet alakzatának e csoportjához tartozik: a társultmunka-alapszervezet, munkaszervezet, amelyek közül az előző két alak (az alap- és

* Jugoszláviában — nem utolsó sorban az önigazgatás szempontjának előtérbe helyezése folytán — (amint erre a cikk bevezetése és 1. jegyzete utal) a vállalat fogalmát a „társultmunka-szervezet" fogalmával váltották fel. Jelentős leegyszerűsítések azt mondhatjuk ,hogy a cikk a hazai terminológiában a vállalatok és társulásaik témakörével, az erről alkotott törvénnyel foglalkozik *(Szerk.)*.

munkaszervezet) kötelező, míg a harmadik alak, tehát az összetett, szabadon választható. Ez azt jelenti, hogy ha munkaszervezet alakul, úgy a feltételek fennforgása esetén a kötelező a társultmunka-alapszervezet megszervezése. A munkaszervezetek társulása összetett társultmunka-szervezetbe, amennyiben fennforognak ennek a társadalmi-gazdasági feltételei, a munkaszervezet, illetve a hozzá tartozó alapszervezetek dolgozóinak akaratától függ. Az összetett társultmunka-szervezetbe való társulás feltételeinek fennforgása nem teremt kötelezettséget az ilyen társulásra, mint a társultmunka-alapszervezet alakításánál abban az esetben, ha a munkaszervezet részében a dolgozók ilyen megszervezésének feltételei fennforognak. A társult munkáról szóló törvény tervezete kidolgozásának egyes szakaszaiban felmerült indítványok, miszerint bizonyos feltételek fennforgása esetén kötelező lenne a munkaszervezetnek átalakítása összetett szervezetté, a törvény végleges szövegében nem kaptak helyet.

A társult munka szervezeteinek keretében az alakzatok második csoportját, amelyet a társultmunka-szervezetek „tágabb" vagy „szélesebb" alakzatainak nevezünk, azon heterogén szervezeti alakok képezik, amelyeknél közös, hogy önigazgatási megegyezéssel jönnek létre, hogy a társult munka szervezeteinek nem közvetlen formái, hanem a munka és eszköztársítás bizonyos tágabb alakzatai, amelyek tartalmát, szervezeti alakzatait és igazgatásuk módját, illetve jogosítványaik tartalmát s az igazgatási szerveik alakját maguk a társult dolgozók az összetett társultmunka-szervezetbe való társulási önigazgatási megegyezésben állapítják meg. Itt jut különösen kifejezésre a társult munkáról szóló törvénynek az a jellegzetessége, hogy megmarad az általános intézményi formáknál, s a súlypontot a társadalmi-gazdasági, jövedelmi viszonyokra helyezi. Ezért a törvény, kivéve a társultmunka-szervezetekről (szűkebb értelemben) szóló részét, kevés szervezeti-státus alakzatot ad, vagy ezeket csupán jelzi, mindenekelőtt gazdasági tartalmuk tekintetében, s nem meríti ki a szervezési alakzatokat. Vonatkozik ez a társultmunka-szervezetekről szóló részre ott is, ahol az összetett társultmunka-szervezetekről van szó.

A társultmunka-szervezetek második, tágabb társulási alakzatában a társulási célokra figyelemmel megkülönböztethetők az olyan formák, amelyekben közelebbi, avagy tartósabb ügyleti célokat kívánnak elérni, a munka- és ügyvitel fejlesztését célzó társulási alakok, és olyan formák, amelyekben a munkacsere társadalmi tevékenység területéhez és az anyagi termelés meghatározott tevékenységi köréhez tartozó szervezetek s a társultmunka-szervezetek dolgozói és egyéb dolgozók között folyik. Külön csoportot képeznek azok az alakzatok, amelyekben az eszközök holt munkakénti társítása (úgynevezett pénzügyi szervezetek) történik bizonyos bank- és hitelszolgáltatások lebonyolítása, illetve biztosítása, avagy meghatározott kockázatoktól való védelem céljából.

Az ügyviteli társítási, illetve a közeli és tartósabb célú társítási alakzatok közé tartoznak az ügyviteli közösségek ,s a kölcsönös tervezési és ügyviteli társultmunka közösségek. Ebbe a csoportba sorolhatók az anyagi termelési önigazgatási érdekközösségek is, minthogy végső soron lényeges tulajdonságuk az ügyviteli cél, minthogy az anyagi termelés szférájában bonyolódnak le, s a tény, hogy a piaci törvényszerűségek hatása nem lehet egyedüli alapja a munka értékelésének, s a termékek vagy szolgáltatások hasznosítóival való viszonyok összehangolásának, az e közösségekbe való társításra utal azon elvek alkalmazása végett is, amelyek szerint a munkacsere az érdekközösségekben történik. Azonban bár közösségeknek hívják őket, azaz mint az ügyviteli közösségek is, ezt a közös elnevezést viselik, nézetünk szerint nem tartoznak a munkaszervezet keretébe tartozó társultmunka-alapszervezetek s az összetett társultmunka-szervezetek keretébe tartozó munkaszervezeti közösségek e csoportjába. Nézetünk szerint ezek a közösségek közbeeső fokozatot képeznek a kizárólagosan koordinatív funkcióival bíró munkaszervezetek és összetett szervezetek szervezésében.

A munka- és ügyvitelfejlesztést célzó társulási formák közé tartoznak a kamarák, s a társultmunka-szervezetek egyéb egyesülései, valamint egyesületeik, bankszervezeteik s vagyon és személybiztosítási közösségeik (biztosító szervezeteik) egyesülései.

Önigazgatási érdekközösségeket a munkacsere alakzataként a társadalmi tevékenységek különböző területein, a társadalombiztosítás, lakásépítés és hasonló tevékenységek területén szerveznek.

Végül a pénzügyi szervezetek, illetve a munkatársítás nélküli eszközbefektetést végző alakzatokhoz tartoznak a bank- és egyéb pénzügyi szervezetek, s a vagyon- és személybiztosító közösségek.

Az Alkotmány és törvények alapján sajátos viszonyok jönnek létre a termelés területe, s a közlekedés területe, illetve a körükbe tartozó szervezetek között önigazgatási megegyezések útján, külön alanyok vagy szervezeti formák létrehozása nélkül.

A fenti áttekintés nem öleli fel az önálló egyéni munkának az önigazgatási társult munka rendszerében történő társítási alakjait, ahová a szövetkezetek különböző nemei, az egyéb társulási alakzatok s a társult munka szerződéses szervezeti tartoznak.

Munkánk kerete és célja nem teszi lehetővé, hogy felöleljük az összes említett formákat. Ezért a társultmunka-szervezetekre, és pedig a kérdés szervezeti-jogi oldalára korlátozzuk figyelmünket, feltételezve, hogy e viszonyok általános társadalmi-gazdasági, illetve jövedelmi feltevései ismertek.

a) Társultmunka-alapszervezet

A társultmunka rendszer, s a keretébe tartozó munka- és eszköztársítási formák megértéséhez szükséges központi fogalmat a *társultmunka-alapszervezet* képezi. Nem véletlen tehát, hogy a jogi szakirodalomban sokkal több figyelmet fordítanak rá, mint a munka- és eszköztársítás összes többi alakjaira. Az 1971. évi alkotmányfüggelékektől napjainkig sokszor kísérelték meghatározni a társultmunka-alapszervezetét, s ennek során a jövedelmi lényegétől a jogi-szervezeti elemek analízisáig a fogalom különböző szempontjait emelték ki.[1] A társultmunka-alapszervezete fogalmának meghatározásánál a társult munkáról szóló törvény két nézőpontból indul ki. A törvény, az alapszervezet társultmunka rendszerben elfoglalt helyének meghatározásánál kiemeli, hogy a társult munka alapvető alakja (13. szakasz 2. bekezdése), s alapja a munka- és eszközök munkaszervezetekbe, összetett szervezetekbe és a munkatársítás és ügyviteli együttműködés egyéb alakzataiba való társításának (14. szakasz 3. bekezdése). Összefoglalva azt, amit az Alkotmány az alapszervezet s a munka- és eszköztársítás vonatkozásában elvként szögezett le, a törvény meghatározása szerint a társultmunka-alapszervezet „... a társult munka alapvető alakja, amelyben a dolgozók gazdasági vagy egyéb társadalmi tevékenység végzésével, s társadalmi tulajdonban levő eszközök használata útján valósítják meg közvetlenül és egyenjogúan társadalmi-gazdasági és egyéb önigazgatási jogaikat, s döntenek társadalmi-gazdasági helyzetük egyéb kérdéseiben" (13. szakasz 2. bekezdése). Megállapítja továbbá a törvény, hogy az alapszervezet a dolgozók önigazgatási közössége, amelyben a dolgozók küldöttséget alakítanak társadalmi-politikai jogok, kötelmek és felelősség közvetlen megvalósítása végett (14. szakasz 4. bekezdése), s olyan alakzat, amelyben a dolgozók a közös munkával megvalósított teljes jövedelem felől döntenek (14. szakasz 5. és 6. bekezdése).

A társultmunka-alapszervezet létrehozása joga és kötelessége a dolgozóknak a munkaszervezet meghatározott feltételeknek megfelelő részében. Ezt az alkotmányos rendelkezést (JSZSZK Alkotmánya 36. szakaszának 1. bekezdése) alkalmazza és váltja normává a törvény, s meghatározza a vonatkozó kötelem biztosításának módját is (320. szakasz 1. bekezdése). Abban az esetben, ha a dolgozók a munkaszervezetnek a feltételeket kielégítő részében önként nem szerveznek társultmunka-alapszervezetet, s ezzel elmulasztják az Alkotmányban meghatározott kötelmük teljesítését, a törvény kötelezi a dolgozókat, szakszervezetet vagy közigazgatási szervet, hogy tekintsék a feltételeket megvalósultaknak, kezdeményezzék az alapszervezet megszervezését, s a munkaszervezet kérdéses részében hívják össze a dolgozók gyűlését abból a célból, hogy nyilatkozzanak a feltételek fennforgása s referendum útján történő döntés tekintetében (328. szakasz 1. és 2. bekezdése). Lényegében tehát a munkaszervezet dolgozóinak *kötelessége* is a kezdeményezés, s hogy (közvetlenül) hívjanak össze gyűlést akkor, ha nézetük szerint valamely részleg dolgozói nem tesznek eleget annak a kötelességüknek, hogy alapszervezetté alakuljanak. Ugyanez a joga (de nem kötelessége is) minden alapszervezet dolgozóinak, a szakszervezetnek, az önigazgatási jogvédőnek, s társadalmi-politikai közösség képviselőtestületének azzal az eltéréssel, hogy nem közvetlenül hívnak össze gyűlést, hanem indítványukra ezt az alap-, vagy munkaszervezet munkástanácsa teszi, aminek a kezdeményezés kifejezésétől számított 40 napon belül meg kell történnie (törvény 329. szakasza). Mindkét esetben azonban az alapszervezet megszervezésére csak a kérdéses munkaszervezet-rész dolgozóinak referenduma alapján kerül sor. Az alapszervezet létesítésének „kötelmére" vonatkozó alkotmányi

[1] *Kardelj*, E.: „Önigazgatás és társadalmi tulajdon". (Kiemeli, hogy az alapszervezet a társult munka integrált része, s nem „... önmagában zárt és elszigetelt, sem pedig a piacon keresztül kapcsolt intézménye a társult munkának"), Belgrád, 51. old.; *Albreht*, A.: „Jövedelmi viszonyok az új alkotmányfüggelékek szerint". (Kiemeli, hogy a társultmunka-alapszervezetek alakítása a vállalat társadalmi-gazdasági koncepciójának elvetését igényli.) Az alkotmányfüggelékek közvetlen alkalmazása a társultmunka-alapszervezetekben, Belgrád, 1971. Korszerű gyakorlat-Savremena praksa, IV. köt. 7—39. old.; *Geršković*, L.: „Miként valósítható meg az új társadalmi-gazdasági viszonyok koncepciója". (A társultmunka-alapszervezet fogalmának különböző aspektusait emeli ki.) Gazdaság és jog, 1972. évi 11.; *Balog*, N.: Ügyviteli együttműködési s munka- és eszköztársítási szerződés — keletkezés, változások és megszűnés — intézményes alakok, Az alkotmányfüggelékek közvetlen alkalmazása a társultmunka-alapszervezetekben", Belgrád, 1971. IV. köt. 205—217. old.; *Brkić*, M.: „A munkaszervezet, társultmunka-szervezet és társultmunka-alapszervezet társadalmi jellemzői", Informator, 1972. II. 5. 5—7. old.; *Fira*, A.: „A XXI—XLII. alkotmányfüggelék alkotmányrendszerünk fejlődésében", Jog- és társadalomtudományi archívum, 1971. 2—2.; *Gorupić*, D.: „A társultmunka-alapszervezet az alkotmányfüggelékek megvilágításában", „Az alkotmányfüggelékek közvetlen alkalmazása a társultmunka-alapszervezetekben" c. gyűjtemény, IV. köt. Belgrád, 1971.; *Ivanović*, B.: Társultmunka-alapszervezetek szervezése. Privreda i pravo, 1973. 7—8. és „A dolgozók munkához való joga és a társultmunka-alapszervezet, Dolgozat gyűjtemény, Birotehnika, Belgrád, 1976. 3. old.; *Strahinjić*, S.: A társultmunka-alapszervezet jogi helyzete. Pravna misla, 1968. évi 1—2.; *Busarac*, R.: A társultmunka-alapszervezet jogi helyzete Privreda i pravo, 1973. 10.; *Derenčin*, J.: A társultmunka-alapszervezet és alapítása, Privreda i pravo, 1973. 1.; *Sindjić*, M.: Az egyén gazdasági döntései az önigazgatási társult munkában. Az alkotmányfüggelékek közvetlen alkalmazása a társultmunka-szervezetekben c. gyűjtemény, Belgrád, 1971. IV. köt. 41. old.; A társultmunka-alapszervezet társadalmi-gazdasági rendszerünkben. (eković V., Dautović M., Jušic B., Jovanovic V., Olbin Z., Brajic V., Balog N. és Kamušić M. vitája), Gledišta, 1973. 5—6.; *Vucetić*, V.: A társultmunka-szervezetek fogalma, fajai és alakjai, Privreda i pravo, 1969. 1.; *Jovanović*, V.: A társultmunka-szervezetek státuskérdései. Gazdasági Intézet, Zagráb, 1971.; uő.: Társultmunka-alapszervezet. Belgrád ,1974. és ő.: Alap- és munkaszervezet, a társultmunka-szervezetek kötelező társulási alakjai, Privreda i pravo, 1976. 7—8.

rendelkezés ilyen feldolgozása a feltételek fennforgása esetén bizonyára kielégítő lesz a helyzetek többségében. Erősen hihető, hogy a munkaszervezet alapszervezetté nem alakult részének dolgozói, a lényegében az alanyi akadályok (dolgozók tájékozatlansága, szándékos akadályozás stb.) elhárítását célzó kezdeményezés megnyilvánulása után alapszervezetté alakulásuk mellett döntenek. A közvita során elhangzott figyelmeztetés ellenére a törvény etekintetben nem következetes. Nem ad feleletet arra a kérdésre, hogy mi történik abban az esetben, ha az említett kezdeményezés ellenére sem kerül sor a feltételeknek megfelelő munkaszervezet-részben alapszervezet létesítésére. Nézetünk szerint egyedüli út ugyanezen eljárásnak a referendum megismétlésére rendelt határidőn belüli ismételt lefolytatása lenne, s addig nem kerülne sor a munkaszervezet e részében státusváltozásra. Ugyanis a dolgozók referendum útján történő akaratnyilvánítása nélkül semmi esetre sem létesülhet alapszervezet. Lehet, hogy úgy tekintették, miszerint ez az egész szövegből következik. Bizonyosság végett azonban világosan ki kellett volna fejezni, illetve meghatározni a teljes eljárást.

Az alapszervezetek alakításának feltételei tekintetében, már az e kérdésben közvetlenül alkalmazott 1971. évi alkotmányfüggelékek szövege alapján a gyakorlatban sok vita merült fel, Egyes kérdésekre már egyik, a társultmunkaszervezetek alakjával foglalkozó korábbi munkánkban rámutattunk.[2] Most, a törvény megjelenése után elmondhatjuk, hogy az új jogszabály a gyakorlati tapasztalatok felhasználásával közelebbről határozta meg az Alkotmányban (320—324. szakaszok) megállapított feltételeket. E tapasztalatokból következik a törvénynek az a rendelkezése is, amely megállapítja a „nemleges" feltételeket, melyek fennforgása esetén alapszervezet nem hozható létre. Így kiemeli a törvény a feltételek egységét, azaz, hogy nem szervezhető alapszervezet, ha az említett három feltétel bármelyike hiányzik. Továbbá kiemeli a jogszabály, hogy nem hozható létre alapszervezet „munkafolyamat több részéből", azaz, hogy a munkafolyamat minden részének, más feltételek fennforgása mellett, külön alapszervezetének kell lennie. Végül a törvény rendelkezése szerint a munkaszervezetben legalább két alapszervezetet kell létesíteni (325. szakasz). Ha ennek a feltételei nem forognak fenn, az önigazgatási jogok szempontjából az egész munkaszervezet alapszervezetet képez, mert a munkaszervezet egészének dolgozói ugyanazokkal a jogokkal és kötelmekkel bírnak, mint az alapszervezet dolgozói (14. szakasz utolsó bekezdése).

A munkaszervezet részének alapszervezetté alakulására vonatkozó határozat hozatalának módja tekintetében is újításokat vezet be a törvény az 1971. évi alkotmányfüggelékek alapján kialakult gyakorlat terén. A törvény oly mértékben szilárdítja a referendum, mint a dolgozók határozathozatalának módját, hogy a referendum „reneszánszáról" beszélhetünk (463. szakasz). Ennek a szellemében utal a törvény az alapszervezet alakításánál történő döntésnél is a referendumra, míg a gyűlés, amely korábban döntött, most az alapszervezet létesítési feltételeinek fennforgását vizsgálja (328. szakasz). Ezt az új kérdést sem világítja meg teljesen a törvény. A gyakorlatban felmerül a kérdés, milyen jellegű a „feltételek értékelése", amit a gyűlés végez. „Kiküszöbölő" jellegű ez, azaz a gyűlés igenleges értékelése feltételét képezi-e a referendumra utalásnak, mely esetben a gyűlésnek szavazással pozitív értékelést kellene nyilvánítania, illetve a negatív értékelése befejezné az eljárást, s referendumra sor sem kerülne. Ha azonban az „értékelésnek" inkább indítványt meghatározó jellege van, a referendum kötelező abban az esetben is, ha a gyűlés értékelése nemleges, azaz úgy találja a vonatkozó előterjesztés alapján, hogy nem forognak fenn az alapszervezet létesítés feltételei. Számunkra az első értelmezés látszik elfogadhatónak, de amennyiben helytálló, hogy a szövegezés etekintetben homályos, úgy egyéb értelmezés is lehetséges.

Végezetül az alapszervezetnek a feltételek esetén kötelező létrehozására vonatkozó elgondolás következetes végrehajtása érdekében a törvény újat vezet be a társultmunka-alapszervezetek státusváltozásainak lehetősége tekintetében is. Az alapszervezet státusának megváltoztatása ugyanis csak akkor lehetséges, ha megváltoztak azok a feltételek, amelyek lehetővé tették az alapszervezet alakítását. Az alapszervezet státusa csak akkor változik meg, ha az alapszervezet alakításának idejében fennállott munka anyagi alapja, a műszaki-technológiai és természeti feltételek terén a változás olyan mérvű, hogy ezek létezése megszűnik. Ez már nem a szervezet dolgozóinak akaratára van bízva, hanem kötelességük is. Megfordítva, a jelzett feltételek változása olyan helyzetet teremthet, hogy a fennálló szervezetrész „felnövekszik", illetve megvalósítja annak a feltételeit, hogy maga is alapszervezetté alakuljon, mely esetben a dolgozók joga és kötelessége, hogy ezt a részt alapszervezetté alakítsák (326. szakasz). Azt jelenti ez, hogy az alapszervezetek egyesülésére, csatlakoztatására és felosztására csak a jelzett feltételekkel kerülhet sor. A dolgozók „puszta" akarata nem elegendő. Ez a rendelkezés nem érinti a dolgozóknak az alapszervezet munkaszervezetből való kiválására irányuló jogát akár a más munkaszervezethez való csatolás, akár pedig, a vonatkozó feltételek fennforgása esetén a munkaszervezetté önállósulás vonatkozásában. A törvény részletesebben szabályozza az eddig is (az Alkotmány és a korábbi törvény alapján) fennállott „korlátozó" feltételeket. Különös figyelmet fordít a „többi alapszervezetek működésének jelentős megnehezítése, vagy lehetet-

[2] *Jovanović, V.:* A társultmunka-szervezetek alakjai. Privreda i pravo. 1971. 12.

lenné tétele" fogalom közelebbi meghatározására, amit most együttes feltételek sorával állapít meg (338. szakasz). Kiválás esetén a kölcsönös jogok és kötelmek rendezése mellett a kiváló alapszervezet a munkaszervezet kötelékében maradó többi alapszervezetnek kártérítéssel tartozik a kiválása folytán keletkezett kárért (328. szakasz 1. bekezdése). A kiválás nem érinti harmadik személyek jogait, s a kiváló és a többi alapszervezetek megegyezéssel kötelesek rendezni, egyebek mellett, a harmadik személyek iránti kötelmek kérdését is.

b) Munkaszervezet

Az alapszervezet fogalmával való foglalkozás a szakirodalomban jelentős mértékben háttérbe szorította a munkaszervezet fogalmának elemzését. Ez annak a ténynek következménye, hogy az alapszervezet vált a társult munka felépítésének központi figurájává, alapvető alakjává. Egyes nézetek mégis különös figyelmet érdemelnek. Az egyik szerint „minden kísérlet, hogy a munkaszervezet tanulmányozása bizonyos hagyományos felosztásokkal és kategóriákkal, mint a jog, magánjog, politikai tudományok, gazdaságtan, szervezéstudományok és hasonló területekre összpontosuljon, hiányos és ezért téves.[3] Ez a felfogás a munkaszervezetből, mint többrétű fogalomból indul ki, amelynek lényege, hogy „a fennálló szocialista szerkezet meghatározóit intézményesítő társadalmi viszonyok rendszeréről" van szó. Mellőzve a jelenségek részleges tanulmányozása hasznosságának értékelését, ide értve a munkaszervezetnek nevezett jelenséget is, az egyes tudományágak szemszögéből, figyelembe véve a jognak fennálló és minden egyéb egyes területekre történő felosztása viszonylagos értékét is, a jelzett felfogás joggal mutat a jelenség bonyolult voltára s egésze vizsgálatának szükségességére, ennek következményeként pedig egy olyan teljességű definíció szükségességére is, amely magában foglalná a munkaszervezetben és körülötte létrejövő társadalmi viszonyok összességét. Azonban a részleges kutatásoknak, ha előre tudott az értékük és helyük, szintén van jelentőségük és értékük is. Egyébként az ilyen kutatások szintézise egymagában is bizonyos jelenség átfogó képét nyújthatja. Így egy másik elemzés, amelyet mindenekelőtt a gazdasági viszonyok szempontjából végeztek, „a munkaszervezet koncepciójának meghaladott voltára" mutat gazdaságunk adott pillanatában, amely a vállalatok formális szervezetében az adminisztratív-terv elv fenntartásában jut kifejezésre.[4] Végül egy felfogás már az „alkotmányfüggeléki" korszakból, mindenekelőtt jogi-organizációs aspektusból indulva ki, a munkaszervezetben „az alapszervezet mellett a társult munka szervezetének legjelentősebb alakját" látja, amely egyúttal a „piac egyedüli alanya" is, illetve az az alany, amelyre áll az a megdönthetetlen védelem („juris et de jure"), hogy a piaci viszonyok jogalanya.[5]

A törvény a munkaszervezet fogalmának meghatározásánál két helyen dolgozza fel a JSZSZK Alkotmányának rendelkezését (a 35. szakasz 1. bekezdését), megállapítva, hogy a „munkaszervezet a közös munkaérdekek folytán kapcsolatban levő, s a kötelékébe tartozó alapszervezetekbe szervezett, vagy közvetlenül egységes munkafolyamat útján kapcsolatban levő dolgozók önálló önigazgatási szervezete" (346. szakasz 1. bekezdése s 16. szakasz 2. bekezdése első részében). A jelzett rendelkezések közelebbről határozzák meg ezt a fogalmat, utalva a társulás tárgyára, illetve céljára (közös tervezés, együttes ügyvitel, jövedelem szerzés, s egyéb meghatározott közös célok megvalósítása stb., valamint a gazdasági szilárdság és társadalmi biztonság biztosítása a kölcsönösség és együttműködés elve útján — 16. szakasz 2. bekezdése). A másik rendelkezés közelebbről határozza meg a közös érdekekből folyó kapcsolatot a munkaszervezetben (346. szakasz 2. bekezdése). Amint kitűnik, az idézett szövegekben közös annak a kiemelése, hogy az alapszervezetekbe tömörült önálló önigazgatási szervezetről van szó.

Mellőzve az alap- és munkaszervezetek jogalanyisága körül folyt viták megalkuvó és túlméretezett voltával kapcsolatos különböző értékeléseket, a törvény szövege (37. szakasza), amely lényegében ismétli az Alkotmány rendelkezését (a JSZSZK Alkotmányának 45. szakaszában) ennek a kérdésnek elméleti és gyakorlati feldolgozását fogja igényelni. A társultmunka-alapszervezet státusával bíró munkaszervezet-részek jogalanyiságának elismerésével jogrendszerünkben is törést szenved a jogalanyiság egységének felfogása, s elfogadást nyer a különböző terjedelmű jog- és ügyleti képességű jogi személyek létének lehetősége, míg a jogi személyiség tartalmának meghatározásánál új eszközként jelentkezik a társultmunka munkailletve összetett szervezetébe, avagy az ügyviteli közösségbe való társulásról szóló önigazgatási megegyezés.[6] Egyébként a korlátlan jogképesség rendszerének a korlátolt jogképesség rendszerével való együttes léte ugyanazon jogrendszeren belül lehető, s ismert az összehason-

[3] *Djordjević*, J.: Önigazgatási munkaszervezet, mint a mélyebb társadalmi változások ereje, Socijalizam, 1970. 10. 1309. old.

[4] *Kalodjera*, D.: Vállalatok szervezeti szerkezetének alkalmazkodása a piachoz. Socijalizam, 1970. 1259. old.

[5] *Balog*, N.: Ügyviteli együttműködési s munka- és eszközтársítási szerződés — keletkezés, változások és megszűnés — intézményi alakok. Az alkotmányfüggelékek közvetlen alkalmazása a társultmunka-alapszervezetekben, Belgrád, 1971. IV. köt.

[6] *Jovanović*, V.: Alkotmány s a társultmunka-szervezet jogalanyisága. Önigazgatási jog-Samoupravno pravo, 1974. 1. sz. és uő.: Társultmunka-alapszervezetek jogalanyisága. Arhiv za pravne i društvene nauke, 1973. 2—3.

lító jogban is.[7] Egyes szerzők e vitába keverik a „társadalmi alanyiság" fogalmát is, mint az alap-, illetve általában a társultmunka-szervezetek dolgozói jogosítványainak összességét a saját és társadalmi újratermelés ügyeinek igazgatása és eldöntése, s az eszközei feletti rendelkezés tekintetében.[8] Kihagyva a munkaszervezet alapításáról szóló jogszabályi rendelkezéseknek az alapítókra, s a határozathozataluk módjára vonatkozó részét (346—358. szakaszok), kiemeljük a munkaszervezetnek az alapításban való helyzetére vonatkozó rendelkezéseket, különös figyelemmel az önigazgatási viszonyok biztosítására már a munkaszervezet kialakításának szakaszában. Így a munkaszervezet alakuló részében, ha fennforognak a szükséges feltételek, a dolgozók joga és kötelessége, hogy ideiglenes alapszervezetet létesítsenek, ahol az alapszervezet dolgozóival azonosak a jogaik, kötelezettségeik és felelősségük, kivéve ha a törvény másként rendelkezik (364. szakasz). Az alakuló munkaszervezetben felállításáig alakuló munkaszervezeti tanácsot kell szervezni, amely létszámát az alapító határozza meg, s az alapító a dolgozók soraiból egyúttal kinevezi meghatározott számú, de a tanács felénél nem több tagját (359. szakasz). A munkaszervezet alakítására vonatkozó rendelkezések (368—375. szakaszok) közül külön rámutatunk a társultmunka-alapszervezetek munkaszervezetbe való társulásáról szóló önigazgatási megegyezés elfogadására vonatkozó rendelkezésre (373. szakasz), amely mindenképpen magyarázatot igényel. E rendelkezés, s a részünkről adott magyarázat szerint jogilag igen jó és elvi megoldással feloldást nyer az alapszervezetek valamelyike részéről történő el nem fogadása az egyezménynek. Amennyiben valamelyik alapszervezet nem fogadja el a megegyezést, az alapszervezet úgy határozott, hogy kiválik a munkaszervezetből, s a megegyezés elfogadásától számított 30 napon belül pert indíthat a társult munka bírósága előtt jogai vagy törvényen alapuló érdekei esetleges sérelmének megállapítása végett. Bár a törvény nem mondja kifejezetten, de ebből a rendelkezésből következnék, hogy ha a megegyezést el nem fogadó nem hoz kiválási határozatot, vagy az adott határidőben nem indít pert jogsérelmének megállapítása iránt, úgy tekintendő, hogy hallgatólagosan elfogadta a megegyezést. Feltéve az önigazgatási megegyezés hallgatólagos elfogadása megengedhetőségének tagadási lehetőségét, ami mégiscsak a törvény kiegészítését igényelné, másik megoldásként el lehetne fogadni azt, hogy az ilyen szervezet bizonyos utólagos határidőben köteles a megegyezést aláírni. Minthogy pedig a törvény szövegéből nem tűnik ki határidő, amely alatt az alapszervezet ebben az esetben kiválása iránti eljárást indíthat, talán a jelzett 30 napos határidőt lehetne általános határidőként meghatározni az idézett változatokra, a kiválási határozat hozatalára, illetve a társult munka bírósága előtti perindításra.

A munkaszervezet megszűnésével a törtörvénynek csak egy nagyon tömör rendelkezése foglalkozik, amely csupán a megszűnési alapokat határozza meg, és pedig: ha az alapszervezetek „társulnak", lényegében több munkaszervezetre oszlanak, ha a munkaszervezet kötelékébe tartozó összes alapszervezetek megszűnnek, s ha bírói ítélet a munkaszervezet alapítás bejegyzésének semmisségét állapítja meg (377. szakasz). Nyilvánvaló, hogy a megszüntetési eljárást a törvény más jogszabályokban történő szabályozásra bízza.

c) Összetett társultmunka-szervezet

A társultmunka-szervezetek tárgyalásánál a szakirodalom legkisebb figyelmet az összetett társultmunka-szervezetre fordított. Az alap- és munkaszervezet úgyszólván teljesen lekötötte a figyelmet, míg az összetett társultmunka-szervezetek vonatkozásában az irodalom megelégedett az alkotmányfüggelékek szövegének, s a társult munkáról szóló törvény tervezetének ismertetésével. Vitát csak egyes kérdések váltottak ki, mint például a munkaszervezetnek kötelező összetett szervezetté alakulásának kérdése bizonyos feltételek fennforgára esetén, amit a korábbi tervezetek irányoztak elő.

A társult munkáról szóló törvény, midőn az összetett társultmunka-szervezetet definiálja, illetve meghatározza fogalmát, kiemeli önálló és önigazgatási szervezeti jellegét, amely szervezet maguknak a munkaszervezeteknek társulásával keletkezik, a kölcsönös munka-, termelési és forgalmi kapcsolataiktól, s ügyviteli kapcsolataik tartósságától függően (16. szakasz 3. bekezdése).

Az összetett társultmunka-szervezetek egyes alakjainak meghatározásánál a törvény a társulás gazdasági-ügyviteli alapjai felsorolásának útját választotta, s ezeknek az alapoknak osztályozását adja, a szervezeti-jogi alakzatok meghatározását a gyakorlatra, illetve az összetett szervezetbe társuló munkaszervezetek önigazgatási megegyezéseire bízva. Ezt a megközelítést az a törekvés indokolja, hogy a törvény az alakzatok elvont felsorolásának elkerülésére törekszik, mert ez sohasem elégítheti ki a gyakorlatban előfordulható összes helyzeteket, s azzal fenyeget, hogy „megkövesíti" az összetett szervezetek keletkezési folyamatát. Bár érthető ez a hozzáállás, mégis úgy tetszik, hogy a „középút" is lehető lett volna azzal, hogy a törvény a gyakorlatban legtöbbször előforduló egyes alapalakzatokat ad (az összetett szervezetek

[7] *Vedriš*, M.: „A jogi személyek személyiségének fejlődése a feudalizmusban és kapitalizmusban"; *Bavela*, N.: A jogi személyek jogképességének terjedelméről, figyelemmel az angol jog ultra vires tanára. Mindkét munka a Privreda i pravo 1973. 6. számában jelent meg.

[8] *Brkić*, M.: A munkaszervezet, társultmunka-szervezet és a társultmunka-alapszervezet társadalmi jellemzői, Informator, 1972. II. 5., 5—7.

„megnevezett" alakjait), s egyben lehetővé teszi, hogy a törvényben meghatározott elvek alapján az összetett szervezetek „egyéb" alakzatai is létesüljenek. Ilyen értelmű Kardelj elvtárs nemrég adott nyilatkozata is.

Az elmondottak folytán a törvény viszonylag kevés rendelkezést (382—387. szakaszok) tartalmaz az összetett társultmunka-szervezetekről, s ezeket főleg az összetett szervezetbe való társulásnak szenteli (ezzel természetesen nem hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a törvény egyes kérdéseket szabályozó több rendelkezésben, mint például a munkástanácsokra, ügyviteli szervekre, stb. vonatkozó szabályokban az összetett társultmunka-szervezetekre is kiterjedő rendelkezéseket is tartalmaz — általában a társultmunka-szervezetek egészével foglalkozó rendelkezések ezek). Az összetett szervezet létesítésének, illetve ebbe történő társulás gazdasági-ügyviteli alapjainak meghatározásánál a törvény ezeket három csoportra osztja: (1) a nyersanyag termelés, energiaellátás, félkész anyag, vagy késztermék részek, áruforgalom és szolgáltatás folytán kölcsönösen kapcsolatban levő (ún. „vertikális kapcsolat") szervezetek társulása, „azzal a feltétellel", hogy a társulás a munka fejlettebb műszaki-technológiai alapját, vagy a specializálást biztosítja (ún. „horizontális kapcsolat"), és (3) a különböző termékeket előállító, illetve különböző szolgáltatásokat végző munkaszervezetek társulása közös jövedelem, illetve közös érdekek megvalósítása végett (feltételesen „kevert" kapcsolatnak nevezzük). A kapcsolatok második alakzata tekintetében azt a rendelkezést, hogy a társulás „azzal a feltétellel" történik, miszerint fejlettebb műszaki-technológiai alapot biztosít, iránymutatónak kell tekinteni, nem pedig olyan feltételnek, amelytől a társulás „engedélyezése", vagy az ehhez való „hozzájárulás" függ. A társulás teljes mértékben a munkaszervezetbe tömörült alapszervezetek dolgozói akaratára van bízva. Összetett szervezetbe bankok is tömörülhetnek. Továbbá összetett szervezetbe társulhatnak földművesszövetkezetek, s a földművesek egyéb társulási formái is. A törvény kiemeli annak a lehetőségét, hogy egy munkaszervezet egyidejűleg két vagy több összetett szervezettel társuljon, az adott szervezetbe való társulásról szóló önigazítási megegyezéstől függően (382. szakasz 5. bekezdése). Értelmezésünk szerint ez a lehetőség azoknak a munkaszervezeteknek kínálkozik, amelyek kötelékében különböző tevékenységű alapszervezetek vannak úgy, hogy egyes tevékenységek a megfelelő összetett szervezetekbe társulnak. A társulás logikájával ellenkeznék, hogy a munkaszervezet ugyanazt a tevékenységet több összetett szervezetbe társítsa, minthogy ezzel saját magának teremtene versenytársat. Kivételként természetesen elképzelhető a nagyon szűk célú összetett szervezetbe való társulás, amely nem elégítheti ki a kívánalmakat (pl. különleges külföldi nyersanyagok beszerzését, vagy hasonló célt).

Figyelmet érdemel a munkaszervezet összetett szervezetté alakulásának eljárása is. Ha a munkaszervezet kötelékébe tartozó minden alapszervezet dolgozói úgy találják, hogy fennforognak munkaszervezetük összetett munkaszervezetté alakulásának a feltételei, a törvényben előirányzott (386. szakasz) rövidített eljárásban határozatot hozhatnak a munkaszervezetük összetett szervezetté alakításáról. Ebben az esetben minden korábbi alapszervezet dolgozói eldöntik, hogy maguk, vagy más alapszervezetek dolgozóival együtt kielégítik-e annak a feltételeit, hogy az összetett szervezet kötelékében munkaszervezetté alakuljanak. Ez az eljárás a dolgozók akaratától függ. Amint már említettük, a munkaszervezetnek a feltételek fennforgása esetén összetett szervezetté való kötelező átalakulására irányuló javaslatokat a törvény végleges szövegében elvetették.

A törvényben a társultmunka-szervezetekkel kapcsolatosan feltett kérdések száma jelentősen nagyobb, mint amennyit e dolgozatunkba foglaltunk. Munkánk jellege kimerítésüket nem is teszi lehetővé. A válogatással, amint már kezdetben említettük, keresztmetszetét kívántuk adni annak a pillanatnak, amelyet a társult munkáról szóló törvény meghozatala, s a gyakorlatban és szakirodalomban folyt terjedelmes viták befejezése jelez. A törvény tételeinek megvalósítására irányuló munka, amely már a meghozatala előtt megkezdődött, újabb törekvéseket és új vitákat fog igényelni.

d) A munka- és eszköztársítás egyéb alakjai

Külön csoportot, amellyel értekezésünket be is fejezzük, képeznek a társulás tágabb alakzatai. A törvénynek ez a része nagyobb lehetőségeket nyújt a különböző jogi, szervezeti és társadalmi-gazdasági kapcsolatokra, mint bármely eddig tárgyalt forma. Másrészt ebben az alakzatban érdekelt leginkább a társadalom. Leginkább az alapszervezetek fejlesztése áll érdekünkben, azonban a tágabb társadalmi érdekek szempontjából az összetett alakzatoknak kell a gazdasági fejlődést előmozdítaniok. Ebben a formában, amelyet egyetlen kifejezéssel közösségnek nevezünk, nagyon különböző kategóriák vannak, amelyek bizonyosan zavarhoz vezetnek, s amelyek egymás között különböznek aszerint, hogy milyen viszonyokat kell szabályozniok. Másrészt, erre az egész halmazra is jellemző, hogy a törvény csupán rámutat (feltételezetteknek nevezhető) típusok létesítésének alapjaira. A teljes jogi technikát, szervezés-jogi szerkezetet, ismét az önigazgatási megegyezésekre bízza. Minthogy ez az előzetes fázis sem teljesen meghatározott, ezen a téren bizonyosan lesznek tévelygések. Így talán az sem szükséges, hogy mindezeket az alakzatokat közösségeknek nevezzük. Mert akár akarjuk, akár nem, a közös fogalom valamilyen közösségre mutat. Azonban olyan sokrétű alakzatokkal és ellent-

mondó lényegeikkel van dolgunk, hogy ezek nem vonhatók azonos elvek és fogalom alá. Ezért meghatározott kategóriák más jogi kifejezésekkel való megjelölése, a tipologizálásuk előmozdítaná e kategóriák értelmezését és felfogását is.

A törvénynek ez az egyéb, nevezzük tágabb munka- és eszköztársítási alakzatoknak szentelt része felöleli: *1.* az ügyviteli közösségeket (388. szakasz); *2.* anyagi termelési önigazgatási érdekközösségeket (389. szakasz); *3.* az oktatás, tudomány, művelődés, egészségügy, társadalomiztosítás, öregségi és rokkantsági nyugdíjbiztosítás, s a lakásügy területéhez tartozó önigazgatási érdekközösségeket (390—392. szakasz); *4.* bankokat (393. szakasz); *5.* vagyon- és személybiztosító közösségeket; *6.* kölcsönös tervezési és ügyviteli együttműködési társultmunka-közösségeket (395—398. szakasz), s *7.* a munkaszervezet keretébe tartozó társultmunka-alapszervezeti közösségeket, illetve az összetett társultmunka-szervezet keretébe tartozó munkaszervezet-közösségeket (399. szakasz). Amint látható, a törvény e része a munka- és eszköztársítás nagyon különböző alakjait öleli fel, a társultmunka-szervezetek társulásának tágabb alakzataitól a termelés és társadalmi tevékenységek közötti munkacsere, vagy a pénzügyi szervezetekben történő eszköztársítás különböző alakjaig. Amint erre rá fogunk mutatni, nézetünk szerint tévesen ide kerültek a munka-, illetve összetett társultmunka-szervezetek kötelékébe tartozó alap-, illetve munkaszervezetek közösségei is, amelyeket inkább mint a koordináló kapcsolatuk alakját, nem pedig mint a munka- és eszköztársítás külön formáját, a társult munka szervezeteiről szóló részbe kellett volna foglalni. E munkánkban nem fognak bennünket érdekelni a munka és eszköztársítás legtágabban vett összes jelzett alakjai, hanem csak azok, amelyeket, úgymond, a szűkebb értelemben vett munka- és eszköztársításnak nevezhetnénk. Ezek azok az alakzatok, amelyekben a társultmunka-szervezetek munka- és eszköztársítással, közvetlen, vagy közelebbi gazdasági, illetve ügyviteli tevékenység céljára tágabb társulási formákat létesítenek. Munkánk tehát nem fogja felölelni a termelő tevékenységek és társadalmi tevékenységek területéhez tartozó munkacsere alakjait, valamint a bankokba és biztosító szervezetekbe történő eszköztársítás (pénzügyi szervezetekbe történő eszköztársítás) formáit.

1. Ügyviteli közösségek

Az ügyviteli közösség a társultmunka-szervezetek társulásának az az alakja, amelyben ezek meghatározott ügyviteli érdekeiket valósítják meg, miközben az ilyen társulás legcsekélyebb előfeltételeit nyújtják. A törvény az önigazgatási megegyezésekre bízza, hogy meghatározzák, ebben mit fognak felölelni. Zavart keltő azonban, hogy bevezetve az ügyviteli közösséget, az ügyviteli társulásokról egyáltalán nem beszél. Hogy a zavar még nagyobb legyen, az Alkotmány, amely korábbi fázisban készült, több helyen beszél az ügyviteli társulásról. Tartalmánál fogva az ügyviteli társulás és az ügyviteli közösség lényegében azonos társulási célt képeznek. Helyenként a zavar még nagyobbnak látszik, mert maga a törvényhozó sem fésülte át a korábbi szövegeket, hihetőleg a sietségben, s bizonyos, az ügyviteli társulásra vonatkozó kifejezéseket használ, amivel fokozza a zavart. Így beszél az ügyviteli társulásokról, ügyviteli közösségekről, az ügyviteli társulások közösségeiről, az ügyviteli társulások szervezeteiről. A tervezetről folyt vita során ez a helyzet különböző kétségeket támasztott. Jelenti ez, hogy a javasolt megoldásokban az ügyviteli társulások nem fognak létezni? Etekintetben sokan hivatkoznak az Alkotmányra, amelynek 11. szakaszában, s egyéb rendelkezéseiben ügyviteli társulásról, s az általános ügyviteli-szakmai társulás értelmében vett társulásról is szó van. A törvény végleges változata feleletet ad arra, ami pillanatnyilag bennünket a gyakorlatban leginkább érdekel, nevezetesen, hogy lesznek-e ügyviteli társulások, vagy sem. A törvény szövegéből világos az a törekvés, hogy felszámolja az olyan ügyviteli társulásokat, mint eddig voltak, s ezek a jövőben új elvek alapján ügyviteli közösségekké alakuljanak át, vagy szakegyesületekké váljanak, s mint általános egyesületek, kamarákba kapcsolódjanak.

A törvény ügyviteli közösségre vonatkozó 388. szakaszának rendelkezései igen tágak, s az ügyviteli társulás nagyon különböző fokozatait teszik lehetővé. Kezdve a legegyszerűbb, tisztán ügyviteli, szűkebb értelemben vett (forgalmi) termelő munkatársulástól vagy munkamegosztás végetti kapcsolattól, munka- és ügyviteli feltételek fejlesztését, közös piackutatást, belés külföldi piacon való együttes fellépést, tudományos kutató munka egységesítését, közös káderképzést, egészségügyi védelmet célzó társulásoktól, a munkával és ügyvitellel kapcsolatos bármely egyéb közös érdekig, mindez alapul szolgálhat ügyviteli közösség létesítéséhez. Így például a „Jugoréz" (Jugobakar) Ügyviteli Közösségben önigazgatási megegyezéssel széles körű ügyviteli érdekeket foglaltak össze: fejlesztés összehangolását és irányítását, közös kivitelt és behozatalt, közös kutatásokat a geológiai nyersanyagforrások területén, s a tagok közötti kölcsönös kompenzáció és szolidaritás megvalósítását.[9] Sok minden, amit a megegyezésbe foglaltak, arra mutat, hogy ez a közösség megközelíti a kölcsönös tervezési és ügyviteli együttműködési társultmunka-szervezetek közösségét, ami amellett szól, hogy különösen kezdetben, de a fejlődés következtében később is lesznek a tár-

[9] *Purić*, B.: A „Jugobakar" ügyviteli közösség tagjai kölcsönös viszonyai rendezésének ismertetése. Samoupravno pravo, 1976.

sultmunka-szervezetek tágabb társulásainak átmeneti alakjai, a törvény adta, előbb említett nem egy, hanem két, vagy több alakzat elemeivel bírnak. Egyébként e formákat a törvény is inkább iránymutatásként adja a társuláshoz, mint valamilyen kipróbált szervezeti formát, s az ilyen átmeneti alakzatok lehetők, s nézetünk szerint meg is engedettek.

A társultmunka-alapszervezet közvetlenül is társulhat ügyviteli közösségbe, ha ez nem áll ellentétben annak a munkaszervezetnek önigazgatási megegyezéseivel, amelyben eredetileg társult. Továbbá e közösségbe társulhatnak földművesszövetkezetek, más szövetkezetek, valamint a földművestársulások egyéb alakzatai is. Az ügyviteli közösség pedig képviseleteket létesíthet, mint a már említett külföldi ügyintézést végző közösség esetében történik.

Az ügyviteli közösség részvételének módját a harmadik személyek iránti jogforgalomban a közösségbe társulásról szóló önigazgatási megegyezés határozza meg. Ez a megegyezés állapítja meg a tagok kötelezettségeit is harmadik személyekkel szemben. Legalább is ahogyan értelmezzük a törvény 388. szakaszának 5. bekezdését, az ügyviteli közösség működéséből folyó kötelmekért azok a társultmunka-szervezetek felelnek, amelyek számlájára vállalták a felelősséget. Minthogy a törvény közelebbről nem határozza meg, hogy a felelősség milyen alakzatáról van szó, az következnék, hogy ez törvényi egyetemleges korlátlan felelősség, megdönthető feltevésként, amennyiben a megegyezés másként nem rendelkezik.

Az ügyviteli közösségben delegációs elv alapján közös igazgató szervet kell szervezni, amelynek az összetételét, hatáskörét és választásának módját a közösségbe társulásról szóló önigazgatási megegyezés határozza meg. Az adott példa („Jugobakar") esetében képviselő-testületet, végrehajtó szervet, elnököt, alelnököt, és önigazgatási munkásellenőrzést irányoztak elő. A képviselő-testületet küldöttségi elv alapján szervezik, s minden küldöttség egy szavazattal bír. Az összes tagok egyhangú határozata szükséges: a fejlesztési politikáról, a fejlesztés egybehangolásáról és irányvonaláról; a közös ügyviteli politikáról a termelés, forgalom s a külfölddel való csere és pénzügyi politika terén; a gazdasági rendszeri és gazdaságpolitikai intézkedésekről (végrehajtásukról), s az új tagok felvételéről. Az egyéb, egyhangúságot nem követelő kérdésekben való döntésekhez minősített többség (3/4) szükséges, ami amellett szól, hogy a törekvés ezekben is minél nagyobb egyetértésre irányul.

A törvény az ügyviteli közösség ügyvivő szervének kötelmeit a társultmunka-szervezet ügyvivő szerveinek jogaival, kötelmeivel és felelősségével együtt irányozza elő. Önigazgatási megegyezés elrendelheti, hogy az ügyviteli közösség ügyvivő szervének egyes jogait és kötelmeit küldötti elvek szerint közös igazgató szerv gyakorolja. Ha ezt a rendelkezést összefüggésbe hozzuk az előbbivel, amely a közös igazgató szerv alakításának módját önigazgatási megegyezésre bízza, azt lehetne következtetni, hogy a törvényalkotó elképzelése szerint az igazgató szerv nem nagyszámú, ormótlan szerv, amilyen például, legalább is az esetek többségében, a képviselő-testület, mert az ilyen nem lenne alkalmas az ügyvivő szerv egyes feladatainak közvetlen ellátására is. Vagy más megfontolásból kiindulva annak a lehetősége, hogy a közös igazgató szerv végezze az ügyviteli közösség ügyvivő szervének egyes feladatait is, hihetőleg azokra a közösségekre vonatkozik, amelyekben igazgató szervként kisebb társas szervet irányoznak elő (kisszámú küldöttel, minden tagot egy küldött képvisel), amely nem nagyszámú tagból áll.

Az ügyviteli szerv tevékenységi körébe tartozó ügyeket a megegyezéssel összhangban munkaközösség, vagy valamelyik tág társultmunka-szervezet láthatja el, míg a szakigazgatási, segéd- és megfelelő egyéb feladatokat a tagok között létrejött önigazgatási megegyezés alapján munkaközösség végzi.

2. Anyagi termelési önigazgatási érdekközösségek

E terület második csoportját az ún. anyagi termelési önigazgatási érdekközösségek képezik. Az elképzelés szerint ebben az alakzatban történik az anyagi termelés területén nem piaci, vagy nem teljesen piaci elvek szerint a munkacsere. Az Alkotmány, midőn az önigazgatási érdekközösségekről szólt, ilyen megkülönböztetést nem tett. Az Alkotmány egyik fejezete foglalkozik az egyik, s másik alakzatról, illetve az érdekközösségek elveiről, s említi, hogy ezek az anyagi termelés területén is szervezhetők. A társult munkáról szóló törvény azonban tovább megy, s a teljesen önigazgatási érdekközösségeket külön alakzatként kezeli. Ennek a formának feldolgozásánál megengedi, hogy (ahol a termelők és a szolgáltatások hasznosítói egymást kölcsönösen feltételezik, illetve bizonyos szükségesség áll fenn meghatározott szükségletek kielégítése szempontjából, gondolva itt a kommunális tevékenységre, villanyáram-, víz-, s általában az energiagazdálkodásra, közlekedésre) az ilyen érdekközösségek keretében a cserét bizonyos nem tisztán egyenértékűségi, piacgazdálkodási elvek alapján végezzék, hanem bizonyos közérdekűséget képviselve, a maguk által meghatározott elvek alapján (389. szakasz).

Az önigazgatási érdekközösségek a tágabb társulás oly alakját képezik, amelyre törvényi kötelezettség alapján is sor kerülhet. Ez következik a törvény 16. szakaszának 8. bekezdésébe foglalt általános rendelkezésből, amely egyébként vonatkozik az összes önigazgatási érdekközösségekre. Erre meghatározott társadalmi érdekek fennforgása esetén kerül sor (amelyek korábban az áramgazdálkodás, vasút s a posta,

távirda és telefon vállalati közösségekbe való kötelező társulását indokolták). 1975-ben törvényt hoztak az elektromos energia termelés és átvitel, illetve elosztás területén kötelező társulásról. Két közösség jött létre, egyik az elektromos energia termelése, másik az elosztása területén. Ezeket a jogszabályokat mindenképpen összhangba fogják hozni a társult munkáról szóló törvénnyel, de az alapvető lényeg már adva van az Alkotmányban, amelynek alapján az említett törvényt is hozták.

Az anyagi termelési önigazgatási érdekközösségek megállapításáról szóló megegyezést a termelők, avagy szolgáltatást végzők, s e szolgáltatások hasznosítói írják alá, illetve „kötik". A tágabb társulások egyéb alakzataitól való megkülönböztetésül, e formánál a törvény előírja a képviselőtestületet, mint a delegátusi rendszeren alapuló igazgató szervet azzal, hogy biztosítani kell a döntéshozatalban mindkét struktúra — a társulás indítékát képező termékek ,illetve szolgáltatások termelői, s e termékek, illetve szolgáltatások hasznosítói egyenjogú részvételét. A törvény meghatározza a végrehajtó szervet is, amely — a törvény szövegéből ítélve — a társultmunka-szervezetektől eltérőleg kötelező szerv lenne (a törvény szövege szerint „a közösség képviselő-testületének végrehajtó szerve van . . ."). Ez mindenképpen abból a tényből folyik, hogy a jogszabály nem irányoz elő ügyvivő szervet, amilyen az érdekközösségeknél nincsen.

3. *Kölcsönös terv- és ügyviteli együttműködési társultmunka-közösségek*

Az ügyviteli-gazdasági társulás utolsó, és legtágabb formáját a közös fejlesztéstervezési és kölcsönös ügyviteli együttműködési társultmunka-közösségek. Ezek az ún. reprodukciós egészek. Ezek a közösségek elképzelés szerint a gazdaság olyan szelvényei, amelybe bekapcsolódik egy egész gazdasági terület az összes benne tevékenykedőkkel. Így munkaszervezeteket, összetett szervezeteket, önigazgatási érdekközösségeket, bankokat, pénzügyi intézményeket foglalnak magukban. Ezek körülbelül, úgy mondhatnám, jugoszláv típusú multinacionális társaságok. Azok a fejlődési alakzatok, szervezetek, amelyek a legtágabb egybefogást képviselik. A jogi-szervezeti felépítményt a törvény itt teljesen az önigazgatási megegyezésekre bízta. Olyan alakzatok ezek, amelyek szervezeti-jogilag hihetően részletesen fel sem dolgozhatók, minthogy annyira különnemű gazdasági viszonyokkal és gazdasági kapcsolódásokkal állunk szemben, hogy a gazdasági tartalom pontos felismerése lényegesebb minden szervezeti-jogifelépítménynél. Korábbi gyakorlatunk ezt ki is mutatta. Megkíséreltük, hogy az ilyen egészeket szervezeti formákba foglaljuk, de kitűnt, hogy gazdasági viszonyok és kellő gazdasági erő hiányában az ilyen teremtmények ,bár jogi elképzelésük eszményi, hamar széthullanak.

A kölcsönös együttműködés egyébként igen tág, lehető színképének megvalósítása céljából (lásd a törvény 395. szakaszának 2. bekezdését) szervezetek, valamint alapbankok is hozhatók létre (a törvény 397. szakasza és a 396. szakasz 4. bekezdése). Természetesen nem szükséges külön aláhúzni, hogy ezeket a célokat mindenekelőtt a tagok útján lehet és kell is megvalósítani.

4. *A társultmunka-alapszervezetek közösségei és a munkaszervezetek közösségei*

Ezzel a résszel kapcsolatban elmondhatjuk még, hogy ebbe kerültek a társultmunka-alapszervezetek és a munkaszervezetek közösségei is. Ezek közbeeső fokozatok, helyük az alap- és munkaszervezetek között van. Szerencsétlenségükre a múltban az összetett társultmunka-szervezetek megkerülésére szolgáltak a gyakorlatban, s az összetett munkaszervezet közönséges munkaszervezet volt, s hogy elkerülje az összetett státusát, minden csoportosulásra közösségeket képezett. A törvény ide vetette be őket, habár a törvény második részében kellett volna helyet kapniok. Igen jellemző rájuk, hogy nem vehetnek részt a forgalomban, szintjükön nem képezhető jövedelem, más szóval minden arra irányul, hogy kitűnjék, miszerint ez egy összeegyeztető alakzat az alap- és munka-, s a munka- és összetett szervezet között. Ezért helyük nem a törvények ebben a részében van, s át kellene őket vinni oda, ahol a társultmunka-szervezetek vannak, mert itt csupán zavart keltenek, s a társulás tágabb formájaként jelentkeznek, holott lényegükben nem tágabb alakzatok.

A tágabb társulási formákkal foglalkozó fejtegetésünk azokra az alakzatokra korlátozódik, amelyek nézetünk szerint, legalábbis túlnyomórészt „gazdaság-ügyviteliek", illetve valamiképpen a munka- és eszköztársítás folytatását képezik. E munkánkban nem öleltük fel az eszköztársítási formákat, ún. pénzügyi szervezeteket, valamint az önigazgatási érdekközösségek útján történő munkacsere alakjait az iskolaügy, egészségügy, művelődés, és lakásügy területén a „tágabb társulási formák" szűkebb értelmezése, valamint amiatt, mert e közösségek anyagának feltárása sokkal nagyobb teret, s hihetőleg külön munkát igényelt volna.

Jovanović, Vladimir

SZEMLE

Lukács György jogontológiai alapelvei

„Ezek a fejtegetések itt sem vállalkozhatnak arra a feladatra, hogy akár csak kísérletképpen is felvázolják a jogi szféra rendszeres társadalmi ontológiáját." Ezek a „gyér és töredékes jelzések"[1] a társadalmi lét reprodukciójában működő komplexusok öntörvényűségének és a többi komplexushoz való viszonyának illusztrálására szolgálnak —, Lukács György példaként a nyelvet és utána a jogot elemzi — tehát csupán a *jog ontológiai vizsgálatának alapelveit* mutatják be. A meghatározások különösen a jog genézisének, a jogi tartalmak keletkezésének és formájának, valamint a társadalmi gyakorlatban betöltött szabályozó funkciójának problémáit érintik. E látszólagos teljesség ellenére mégis nehéz helyzetben van az interpretáció készítője, mert hisz a lukácsi társadalomontológiának a kifejtés során előrehaladó szerves rendszeréből kell húsz-egynéhány oldalt kiemelnie úgy, hogy ezzel egyben reprezentálja is Lukács György totalitásszemléletét, mint a jogról írottak megértéséhez nélkülözhetetlent.

Mielőtt a jogontológiai alapelvek bemutatásához hozzákezdenénk, az ehhez szükséges mértékben a *komplexus* és az *ontológiai elsőbbség* kategóriáinak értelmezésén keresztül röviden vázoljuk Lukács ontológiai módszerét és annak főbb eredményeit. A jog kifejtése során viszonylag szétszórt megállapításokat a fenti szempontok szerint összegyűjtve még szükségessé válik ezekből egy — a pozitív jogrendszer keletkezését és társadalmi funkcióját egyaránt magába foglaló — összefüggő értelmezés leírása is.

1. A komplexus kategóriája és az ontológiai elsőbbség

Lukács György totalitásszemléletében a mindenkori egész, az összkomplexus részkomplexusokból épül fel, ahol mindegyik részkomplexusnak „megvan a maga sajátossága, amely nélkül lehetetlen volna megérteni lényegét. De ezt a sajátosságot ontológiailag nemcsak a részkomplexus *öntörvényűsége* határozza meg, hanem mindenekelőtt az a *hely* és *funkció*, amelyet a társadalmi totalitásban betölt."[2]

Lukács tulajdonképpen a társadalmi lét totalitásában működő *létkategóriákat* nevezi komplexusnak, ahol a „komplex" meghatározás azt emeli ki, hogy egy adott létkategória a totalitás mozgása során a többi kategóriával sokoldalú viszonyban, a fejlődés során változó összefüggésben reprodukálódik, ahol létének kereteit funkcióján keresztül a totalitás jelöli ki és tartja fenn. E funkcióból következik öntörvényűsége is, amely szintén összetett, komplex. Tehát minden létkategóriának *saját mozgása* és *minősége* van, amely a totalitás számára nélkülözhetetlen. „Még fontosabb, hogy a *komplexusok általunk vázolt kölcsönhatását* mindig a társadalomban cselekvő, egyes emberek *tudata közvetíti*, hogy — ismét: egyremegy, hogy ez a tudat az adott esetben helyes-e vagy hamis, és hogy mennyire az — *minden valódi közvetítésnek elkerülhetetlen, egyetlen közege az egyes ember tudata.*"[3] Miért van ez így?

Lukács György művét a társadalmi lét genézise során kialakult első társadalmi komplexussal, a munka kategóriájának absztrakt elemzésével kezdi, amely nála egyben a társadalmi lét modellje is. A munka, mint a szubjektum teológiai tételezésének alternatív szerkezetű döntések során való megvalósítása jelentkezik, ahol a természet tárgyait az ember szükségletének megfelelően átalakítja. Itt még az ember „közvetlenül" — persze a tudat, a nyelv, az általa készített, illetve felhasznált munkaeszközök közvetítésével — a természet tárgyaival áll szemben, velük és rajtuk tevékenykedik. A társadalmi lét egyre társadalmibbá válása során ez a „közvetlenség" egyre több és bonyolultabb komplexusban oldódik fel, amelyeknek végső soron az ember materiális létének újratermelését kell szolgálnia. Ezért játszik a társadalmi lét szempontjából *központi szerepet* a munkából kialakult gazdaság komplexusa, amelynek fejlődése során ellentmondásaiból — ezek közül legfontosabb: a többletermék kisajátításáért folyó osztályharc — a társadalmi lét normális reprodukcióját biztosító olyan komplexusok nőttek ki, mint a politika, állam, jog stb. E totalitásban azért lesz túlsúlyos mozzanat a gazdaság, amely szintén komplexusok rendszere, mert minden létrejött komplexusnak végső soron a gazdaság működésébe kell a rá jellemző különös módon „visszafolynia", funkcióját is ez a különösség adja meg. Az *ontológiai elsőbbség kategóriáját itt erre azért* vezeti be Lukács, hogy jelölje a fenti viszonyt: a gazdaság léte nélkül ezek a közvetítő komplexusok funkciótlanná válnának, hisz az ontológiai elsőbbség pusztán csak annyit jelent, hogy egyik kategória léte időben megelőzi a másikat és az új kategóriának, létrejötte után is az előbbi megszüntethetetlen alapja marad, de itt szó sincs a két kategória közötti „kimerevített" egyoldalú hierarchia kimondásáról, mivel a meghatározás kölcsönös és bonyolult.

A társadalmi lét bármennyire is társadalmasodik, a munka kifejtése során vázolt törvényszerűség is örökké megmarad; minden a konkrét egyedi cselekvésben megtalálható alternatív döntésekre épül. „Mármost tudjuk, hogy minden komplexus különös, specializált, cselekvésszerű reagálást kíván meg azoktól az emberektől, akik az ő területén hajtanak végre teleológiai tételezéseket... ha valaki egy számára fontos ügy kapcsán többé-kevésbé tartós, többé-kevésbé intenzív gyakorlati kapcsolatba kerül valamely társadalmi komplexussal, akkor tudatának bizonyos mértékig meg kell változnia."[4] A jogról is, mint komplexusról ki kell mutatnunk a társadalmi totalitásban betöltött *funkcióját, öntörvényűségét,* és azt, hogyan *tartja a cselekvő ember tudatának közvetítésén és megváltoztatásán keresztül a kölcsönhatást a társadalmi lét többi komplexusával.*

---

1 *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról. Magvető 1976. II. kötet 227—228. old.

2 Uo. 286. old. (kiemelés tőlem)

3 Uo. 230. o. (kiemelés tőlem)

4 Uo. 230—231. old.

2. A jog történeti keletkezése

„A társadalom jogelőtti állapota alakítja ki saját szabályozásának szükségleteit, amelyek magukban foglalják a jogrend — persze minőségileg különböző — csíráit."[5] Már az egyszerű kooperációban — Lukács a vadászatot hozza fel példának — a lehető legpontosabban szabályozni kell az egyes résztvevők kötelességeit a konkrét munkafolyamat és az ebből kinövő munkamegosztás alapján, ahol a szabályozás a résztvevők olyan befolyásolásából áll, hogy hajtsák végre azokat teleológiai tételezéseket, amelyeket a kooperáció összetervében nekik juttatnak. *E befolyásolás is teleológiai tételezés segítségével történik:* „Az itt valóban bekövetkező teleológiai tételezéseknek tehát a közvetlen munka szempontjából másodlagos jellegük van; ezeket szükségképpen olyan teleológiai tételezés előzte meg, amely meghatározta a már konkrét és valóságos, természeti tárgyra irányuló, egyedi tételezések jellegét, szerepét, funkcióját stb. E másodlagos célkitűzés *tárgya* tehát *már nem tisztán természeti,* hanem *egy embercsoport tudata;* a *célkitűzés közvetlenül* már nem egy természeti tárgy megváltoztatására törekszik, hanem egy *teleológiai tételezés megvalósítására, amely* persze már *természeti tárgyakra* irányul; az *eszközök* szintén nem közvetlenül természeti tárgyakat befolyásolnak, hanem *más embereknél akarnak ilyen befolyást elérni."*[6]

A félreértések elkerülése végett alá kell húzni: a másodlagos teleológia a *kooperáció összetervét készítő szubjektum számára másodlagos csak.* Mivel neki kell irányítania az egész kooperáció tevékenységét, ezért az *egész kooperációra vonatkozóan* időben először a *természeti tárgyak megmunkálására irányuló* teleológiai tételezést alakítja ki, amelynek *lényegi tartalmát a másodlagos teleológiai tételezésben* „elosztva" közvetítenie kell azokhoz a szubjektumokhoz, akik ezt szintén teleológiai tételezésen alapuló tevékenységük tartalmává teszik, hisz csak így valósulhat meg. E *„végrehajtó" szubjektumok szempontjából* a másodlagos teleológia egyáltalán *nem másodlagos,* mivel az ő tételezésüket *időben is megelőzi és lényegi tartalmát adja;* és a kooperáció sikere érdekében ők ettől nem térhetnek el. De mivel ezek a teleológiai tételezések is szükségképpen alternatív döntések során realizálódhatnak, ahol — mint ez az uralkodó érdekazonosság ellenére is előfordult — az egyén megtagadhatja a másodlagos teleológiában foglaltak végrehajtását, ami ellen a közösségnek védekeznie kellett. E konfliktusok feloldásaként — mint a másodlagos teleológia eszközének — a társadalmilag szükséges rend védelme érdekében ki kellett alakulnia valamiféle „jogszolgáltatásnak", de ehhez még nem kellett önálló munkamegosztást létesíteni. Ezt a *funkciót többnyire a kooperációk tevékenységének tényleges irányítói;* törzsfőnökök, tapasztalt vadászok és harcosok, vének tanácsa stb., töltötték be, amelynek tartalma a tradíciók, tapasztalatok alapján többnyire adott volt.

„Csak amikor a rabszolgaság megteremtette a társadalomban az első osztálytagozódást, csak amikor az árucsere, a kereskedelem, az uzsora stb. az úr és rabszolga viszonyán kívül más társadalmi ellentéteket is bevezetett (hitelezők és adódok stb.), akkor kellett társadalmilag szabályozni az eközben létrejövő vitás kérdéseket, és e szükséglet kielégítése során alakult ki fokonként a tudatosan tételezett, immár nem csupán tradicionálisan hagyományozott jogszolgáltatás... még az ilyen szükségletek is viszonylag későn öltöttek önálló alakot a társadalmi munkamegosztásban, a jogtudósok különös rétegének formájában, akikre speciális feladatul e problémakomplexus szabályozása jutott." „Rögtön meg kell itt jegyezni, hogy a jogi szférának kialakulásával egyidőben a társadalmi életben egy embercsoport azt a társadalmi megbízást kapja, hogy erőszakkal valósítsa meg e komplexus célkitűzéseit."[7] Ez a komplexus az államban „elkülönült közhatalom", „fegyveres emberek", „dologi függelékek", „börtönök és kényszerintézkedések" összességét foglalja magában, ahogy azt Engels leírja, és keletkezése végső soron az osztályellentétek kialakulásával magyarázható. De — figyelmeztet Lukács — nem hanyagolható el a gazdasági közvetítések révén az alapvető osztályellentétből kialakuló *másfajta érdekellentétek* sem (példaként az ókorban a hitelezők és adósok, a középkorban a városok és a feudális földbirtokosok érdekellentétét hozza fel), hanem pontosan ezek miatt nem redukálható a társadalmi cselekvés szabályozása a puszta erőszakra, hanem a rejtett, törvényes formába burkolt erőszaknak a jogban testet öltött bonyolult egysége lép előtérbe. „... Egy már némiképp is fejlett társadalom nem működhet és reprodukálódhat normálisan, ha a teleológiai tételezések többségét direkt vagy indirekt módon pusztán erőszakkal kényszerítik rá a tagjaira."[8] Természetesen a jogi formába „csomagolt erőszak" is *meghatározott irányba kényszeríti* az egyes emberek mindennapi életben végrehajtott teleológiai tételezéseit. „A jog... lényegileg szükségképpen osztályjog: az uralkodó osztály érdekeinek és hatalmának megfelelő szabályrendszer."[9]

3. A jogi tartalmak létrehozásakor felvetődő „bonyodalmak"

Lukács az *osztályuralom pozitív jogrendszerré való átalakításának korlátait* a következőkben jelöli meg: Sok osztálytársadalom több divergáló érdekű osztályra differenciálódik, ezért ritkán alakul ki olyan helyzet, amikor az uralkodó osztály törvényes formában teljesen korlátlanul érvényesíthetné különös érdekeit. Hogy optimálisan uralkodhasson, a legkülönbözőbb kompromisszumokat kell megkötnie a jogalkotásban, amely számára kedvezően befolyásolja a többi osztály magatartását. Másodszor az osztályérdek történeti nézőpontból viszonylag egységes ugyan, közvetlen megvalósulásában azonban gyakran mutatkoznak eltérő lehetőségek, és ezeket másként ítélik meg az osztály rétegei, tehát az osztályon belül sem reagálnak egységesen a jogszolgáltatásra. Sőt, az osztály összérdekének kíméletlen

5 Uo. 223. old.
6 Uo. 56. old. (kiemelés tőlem)
7 Uo. 209. old.
8 Uo. 210. old.
9 Uo. 211. old.

érvényesítése nagyon is ellentmondhat az osztályon belüli csoportok, egyének sok érdekének, mert hisz az összérdek több az osztályegyének, rétegek egyedi érdekeinek összességénél, mivel — tegyük hozzá Lukács helyett — a politika szemszögéből ítélhetők csak meg igazán és gyakorlati következménnyel *a* társadalmi totalitás mozgástendenciái. Arról nem is beszélve, hogy sokszor több osztály együtt, vagy egy osztály egyetlen rétege részesül csak a politikai hatalomban. Ezeket a fenti problémákat annál jobban hozza felszínre a jog, minél mélyebben és konkrétabban szabályozza az életviszonyokat, hisz annál több és „jelentéktelenebb" érdekellentétet is érint. Nézzük meg ezt a történeti tendenciát.

A jogi szabályozás formája szigorúan általános, tehát a társadalomban meglevő vagy megkívánt magatartást ugyanannak a szabálynak rendeli alá. Amennyiben ezek a magatartások valóban súrlódásmentesen működnek az egyes emberek cselekedeteiben, a jogban közöny alakul ki ennek oka iránt. Természetesen ez akkor hat teljes mértékben, amikor a társadalmi parancsok a jogban alacsony absztrakciós szintet érnek el és többnyire tilalmak formájában jelennek meg. Mikor az árucsere fejlődésével és a közösségek egyre társadalmibbá, nagyobbá válásával a jogszolgáltatás és a jogorvoslat különleges embercsoportok társadalmi feladatává válik, a tilalmak megszegésének indítékai is jogi relevanciát nyernek. A jog a történeti fejlődés során — különösen a kapitalizmusban — a mindennapi élet normális és prózai szabályozója lesz, „ahol a tettek következményeit, a siker esélyeit, a veszteségek kockázatait hasonlóan kalkulálják ki, mint magában a gazdasági világban. Persze azzal a különbséggel, hogy először is többnyire a gazdasági tevékenységnek egy — természetesen viszonylag önálló — függelékéről van szó, ahol is a törvényesen megengedett cselekvés, konfliktus esetén pedig a peresítés valószínű kimenetele a gazdasági főcélon belüli különös kalkuláció tárgya; másodszor is a gazdasági kalkuláción kívül különleges specialistákra van szükség, hogy a lehető legpontosabban kiszámítsák ezeket a járulékos kilátásokat. Ez természetesen olyan esetekre is vonatkozik, amikor nagyhatalmú gazdasági csoportosulások magukon a törvényeken és jogi alkalmazásukon akarnak bizonyos változtatásokat végrehajtani."[10] Ez a tendencia arra utal, hogy a jog a mindennapi gazdasági tevékenység során nélkülözhetetlen feltételként van jelen; szabályozó funkcióján keresztül *tartalmilag* befolyásolja a gazdaság reprodukcióját. A jognak a gazdasági tevékenységbe való tényleges beavatkozásából — amely a különböző konkrét érdekellentétekben valamelyik érdeket preferálja — szükségszerűen következik, hogy „minden érdekképviselet pontosan tudta mindig, hogyan kellett manipulálni valamely új törvény keletkezését vagy régi törvény kiegészítését, illetve átalakítását."[11] A jogi tartalmak keletkezésekor létrejövő „bonyodalmak" exponálják a kérdést: milyen a gazdasági-társadalmi ténylegesség és a jog viszonya?

4. A jog és a gazdasági-társadalmi ténylegesség diszkrepanciája

A jog és a gazdaság viszonyában „két különböző teleológiai tételezési rendszer különneműségéről" van szó. „Hiszen a jog még jellegzetesebb módon tételezés, mint a gazdasági szféra és aktusai, mivel csak viszonylag fejlett társadalomban jön létre az uralmi viszonyok tudatosan rendszeres rögzítése, az emberek gazdasági érintkezésének szabályozása végett." A jog mint teleológiai tételezési rendszer a „gazdasággal ellentétben egyáltalán nem anyagilag új dolog létrehozására törekszik, hanem ellenkezőleg ezt az egész világot létezőnek feltételezi, és olyan kötelező rendezési elveket próbál ebbe a világba beépíteni, amilyeneket a gazdaság a maga immanens spontaneitásából nem bontakoztathatott volna ki."[12]

Az itt felvetődő problémákat Lukács szerint Marx a következő meghatározásában aforisztikus telitalálattal exponálja: *„A jog csak a tény hivatalos elismerése."*[13] Ez a meghatározás először is klasszikus tömörséggel tartalmazza a gazdasági szféra ontológiai elsőbbségét. A jognak, ahhoz, hogy eredményesen szabályozhasson a gazdaság leglényegesebb mozzanatait helyesen kell rendszerébe beépítenie. Lukács erre példaként hozza fel a gazdaságban, „az árucserében megvalósuló egyenlőséget, amelyet társadalmilag szükségszerűen határoz meg és amely szükségképpen minden jogi egyenlőség és egyenlőségkoncepció valóságos és ezért gondolatilag legyőzhetetlen alapja marad".[14] E kétféle — gazdasági és jogi — egyenlőség minősége viszont egészen más. Míg a társadalmilag szükséges munkaidő mindenki akaratától függetlenül, a teleológiai tételezés által irányított gazdasági tevékenység következményeként jön létre, addig a jogrendszerben a szabályozási elv tudatos tételezés eredménye. „Az ilyen rendezési szisztéma formális zártsága inkongruens viszonyban áll ugyan a rendezendő anyaggal (a gazdasággal — *V. S. S.)* mint ennek visszatükröződése, mégis bizonyos időszerűen lényeges mozzanatait gondolatilag és gyakorlatilag helyesen kell megragadnia ahhoz, hogy egyáltalán gyakorolhassa rendező funkcióját."[15]

Ez az inkongruencia azt jelenti, hogy a jogrendszer „nem tükrözheti adekvát módon a valódi gazdasági összefüggést".[16] Miért van ez így? Lukács a választ a marxi meghatározás mozzanatainak értelmezésével adja meg.

„Az *elismerés*nek csak gyakorlati összefüggésben lehet valóságos és értelmes jelentése, ha ugyanis azt mondja ki, hogy miként kell reagálni egy elismert tényre, ha szempontokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy az emberek miféle teleológiai tételezéseinek kell e tényből következnie, illetve miként kell a szóban forgó tényt korábbi teleológiai tételezések eredményeinek felfogni. Ez az elv a *‚hivatalos'* jelzővel kapja meg további szükséges konkretizálását."[17] Azt, hogy a ténymegállapítás az *állam* feladata lesz. „Mivel mármost hivatalos,

10 Uo. 215. old.
11 Uo. 216. old.
12 Id. mű. I. kötet. 387. old.
13 Id. mű. II. kötet. 216. old.
14 Uo. 221—22. old.
15 Id. mű. I. kötet. 389. old.
16 Id. mű. II. kötet. 217. old.
17 Uo. 216—217. old. (kiemelés tőlem)

vagyis állami jelleget ölt annak megállapítása, hogy mi számítson ténynek, az a helyzet alakul ki, hogy a társadalmi folyamatokban érdekelt résztvevők egyike, egy osztály (mindegy, hogy osztálykompromisszumok alapján-e) az állam közvetítésének segítségével magához ragadja a meghatározásnak ezt a hatalmát, minden gyakorlati következményével együtt."[18]

E meghatározás monopolizálását az teszi lehetővé, hogy az állam a „törvényes fizikai erőszakosság monopoliumával" (Max Weber) rendelkezve *egyedül jogosult és képes* a társadalomban kikényszeríteni a jognak megfelelően cselekvést.

Tehát a „jog létrejötte nem jogi jellegű".[19] A társadalmi folyamatok szabályozásában érdekelt résztvevők az állam, a politikai tevékenység mint komplexus „szűrőjén" keresztül ragadhatjuk meg a meghatározás hatalmát. Lukács ebben a folyamatban anyagszerűen materiális mozzanatként közvetlenül a *politikai-társadalmi célkitűzést* (lényegében az államot, illetve a politikát) jelöli meg, míg teleológiai mozzanat nála a „politikai-társadalmi célkitűzéshez való viszonyban rejlő immanens jogi koherencia és következtetés".[20] A jogszolgáltatás tehát a *politikai-társadalmi célkitűzéshez viszonyítva eszközjellegű*, gyakorlativá válásához specifikus, jogilag egyneműsített gondolati rendszerre van szükség. Mielőtt ennek elemzésében követnénk Lukács Györgyöt, a gazdasági folyamatok jogi szabályozásának lehetőségével kapcsolatban ki kell emelnünk néhány fontos meghatározást, amelyek expressis verbis így nem találhatók meg Lukácsnál, csak gondolatrendszerének immanenciájából következnek.

Arról van szó, hogy e két különnemű szféra azon a ponton találkozik, hatja át egymást, hogy a gazdaság egyik fontos mozzanata a részt vevő egyének teológiai tételezései és alternatív döntései által átfogott tevékenység. A jog e tudatos mozzanatba épül be, másodlagos teleológiája révén meghatározott irányba tereli az egyéni teleológiákat, az alternatív szerkezetű döntésekben ugyanolyan külső feltételként jelentkezik, mint bármely gazdasági törvényszerűség, hisz meghatározott gazdasági magatartásoknak, ténykijelentéseknek kézzel fogható materiális biztosítékot ad — gondoljunk az árucsere biztonságát szavatoló *szerződés* és a *peresíthetőség* intézményére, sőt meg kell említeni az *állam jogilag is szabályozott gazdasági funkcióját*, az értékelvonást és újrafelosztást stb. — a kikényszerítés, az erőszak kilátásba helyezésével, illetve működtetésével.

5. A jogi szabályozás általánosságának feloldása a joggyakorlaton keresztül

Mivel az osztály- és más fontos érdekellentétekre szakadt társadalom reprodukcióját a puszta erőszak egymagában képtelen biztosítani, ezért „észre kell vennünk, hogy a jogrend alapvető elve a következő, egymáshoz képest teljességgel különnemű törekvéseket tartalmazza: először is valamely osztály uralmának mint a társadalom magától értetődővé vált és ilyennek elismert állapotának úgy kell meghatároznia valamennyi tagjának tevékenységét, hogy gyakorlatukban ‚önként' vessék alá magukat e helyzet parancsainak, s hogy e helyzet elméleti kritikájára is csak az így — tágasan vagy szűken — meghúzott határok között kerülhessen sor. Ennek a rendszernek, amely azt jelenti, hogy valamennyi osztály meghajlik — természetesen gyakran osztály-kompromisszumok alapján — egyetlen osztály uralma előtt, szükségszerű megjelenési formája egy egységes Legyen az egész társadalom és a társadalom részei számára, ... amelynek kifelé és befelé mint totalitást kell kifejeznie a társadalom életakaratát, életképességét".[21] Ennek az egységes életakaratnak a *jogi forma szigorú általánossága* felel meg, amely minden ténymegállapításához az *egész társadalom számára egy* imperatívuszt rendel. A forma általánossága látszólag eltünteti az emberek közötti különbségeket azzal, hogy az egyének lehetséges magatartásainak *csak egy általános mozzanatát* vonja a szabályozás körébe. Lukács ezzel kapcsolatban Marxot idézi: „A jog természete szerint csak egyenlő mérce alkalmazásában állhat; de az egyenlőtlen egyének (és ezek nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) csak akkor mérhetők egyenlő mércével, ha egyenlő szempont alá hozzuk, csak *egy meghatározott* oldalról ragadjuk meg őket, pl. az adott esetben *csak munkásoknak* tekintjük őket; és semmi többet nem látunk bennük, minden mást figyelmen kívül hagyunk."[22]

Ez az általánosság a ténymegállapítás szempontjából csak úgy valósulhat meg, ha egyrészt a tényállást egzaktan, definíciószerűen rögzítik, másrészt e megállapításoknak ellentmondásmentes rendszert kell alkotniuk. E rendszer kialakításában a jog belső önfejlődése is részt vesz. A „történelmi fejlődés kontinuitásának folyamán azok a kísérletek, amelyek valami jogi jelenséget akartak gondolatilag megragadni és a gyakorlatba átültetni, *újból és újból a régebbi korok intézményeihez és ezek értelmezéséhez nyúltak vissza*, és nem is tehettek másként."[23]

Természetesen az általános forma csak a funkció érvényesítését segíti, hisz „a jogi rendszerben minden általános megállapítás kettős szándékkal jött létre: egyrészt, hogy a társadalom minden tagjának teleológiai tételezéseit meghatározott irányba befolyásolja, másrészt arra bírja azt az embercsoportot, amelynek társadalmi megbízatása a törvény meghatározásainak a jogi gyakorlatba való átültetése, hogy teleológiai tételezéseit a maga részéről meghatározott módon hajtsa végre".[24] *A joggyakorlatot működtető embercsoport tevékenysége közvetítő közegként funkcionál a pozitív jog rendszere és a társadalmi ténylegesség, a megvalósuló magatartások között.* A jelenségformaként logikai alárendelésnek tűnő jogalkalmazás területén végső meghatározó mozzanat ugyanúgy az osztályérdekek és más érdekek konfliktusának dialektikája, mint a jogalkotásnál. A jogal-

18 Uo. 217. old.
19 Id. mű. I. kötet, 389. old.
20 Uo. 389. old.
21 Id. mű. II. kötet. 224. old.
22 Uo. 222. old.
23 Id. mű. I. kötet. 388. old. (kiemelés tőlem)
24 Id. mű. II. kötet. 219. old.

kotási folyamatból kiszorult vagy vereséget szenvedett érdekek képviselői „megkörnyékezik" a joggyakorlatot működtetőket. Tehetik ezt feltűnés nélkül azért is, mivel ennek a *közvetítő közegnek* kell feloldania a *pozitív jog* és *gyakorlati érvényesülése* közötti szükségszerű *ellentmondásokat,* amely akár a jogértelmezés, akár a pozitív jog megváltoztatásának a formáját is öltheti. A pozitív jog működtetése során „az ellentmondások forgatagát úgy kell manipulálni, hogy ebből ne csak egységes rendszer alakuljon ki, hanem olyan, amely képes arra, hogy az ellentmondásos társadalmi történést gyakorlatilag az optimumra törve szabályozza, és mindenkor rugalmasan mozogjon az antinomikus végletek — például a csupasz erőszak és az erkölcsi szférával határos meggyőzni-akarás — között, hogy a lassan vagy gyorsan változó osztályuralmon belül állandóan bekövetkező egyensúlyeltolódások során megvalósítsa, befolyásolja a társadalom szempontjából mindenkor a legkedvezőbbek".[25]

A jogi szféra autonómiája a társadalmi fejlődés során egyre nagyobb lesz, „messzemenő viszonylagos önállóságra is juthat az éppen uralkodó rendszerrel szemben... Ezt a viszonyt, nevezetesen, hogy a jogi szféra valamiféle állam az államon belül, nem szünteti meg, hogy az így kialakuló mozgásterek a maguk részéről ismét az osztályok valóságos erőviszonyain alapulnak".[26] Ezért nem szabad a jogrendszer politikához viszonyított eszközszerepét egyoldalúan értelmezni, hisz például az államban való politikai képviselet önreprodukciójának kereteit a választási törvények jelölik ki stb.

A jogi szféra, mint a munkamegosztás egyik ágában tevékenykedő egyének újból és újból megkövetelt specializáltsága a társadalmi totalitás reprodukciójának azt a követelményét jelenti, hogy a társadalom, az összkomplexus különös közvetítő feladatot ró a közvetítő részkomplexusként működő jogrendszerre, ebben „a reagálás és a cselekvés bizonyos önállósága, autonómiája alakul ki, amely éppen ebben a különösségében nélkülözhetetlen a totalitás reprodukciója számára".[27]

6. A jog funkciója és öntörvényűsége

A kooperációk tevékenységét irányító szabályozás az osztályellentétek és más fontos érdekellentétek kialakulásának következtében új minőségre tesz szert, hisz az egész társadalom reprodukcióját a szétható érdekek ellenére is és nem pusztán a csupasz erőszak alkalmazásával, de biztosítani kell. Ezt a feladatot látja el a lényegében egyidőben létrejövő, azonos funkciót megvalósító két komplexus; az *állam* és a *jog.* A történetiség különösségét *most* félretéve: az állam a törvényes fizikai erőszakosság monopoliumával rendelkezve meghatározza a társadalmi fejlődés alternatíváit, amely a mindennapi tevékenységét végző egész társadalom számára a jogban, mint a társadalom egységes életakaratát kifejező magatartásszabályozó rendszerben jelenik meg. A jog a mindennapi élet prózai szabályozójává válva súlyuknak megfelelően magába „szívja" a társadalom egyre gazdagabb és konkrétabb érdekheterogenitását, preferálja a mindennapi érdekkonfliktusok valamelyik érdekét. A teleológiai tételezéseken alapuló alternatív döntések során a jog külső, materiálisan kényszerítő feltételként van jelen. Ezért a társadalmi méretű erők (osztályok, rétegek, csoportok stb.) nem mondhatnak le érdekeiknek a jog tartalmába való közvetítéséről —, Lukács intencióját még erősebben aláhúzva — ennek *közege elsősorban a politikai harc,* a politikai-állami tevékenységben való részvétel különös módja lesz. A pozitív jogrendszerbe tehát a politikai tevékenység „szűrőjén" — amely végső soron a mindenkor aktuális osztályellentétek mércéje is egyben — keresztül közvetítődnek a társadalom érdekkonfliktusai. A pozitív jog rendszere lényegében e tartalomnak megfelelően tételeződik. Olyan ellentmondásmentes másodlagos teleológiai tételezési rendszerré, amely a tényként „kiszemelt" élethelyzethez a társadalom minden tagjára általánosan kötelezően rendel valamilyen magatartást. Ezt úgy éri el, hogy az egyének tevékenységének totalitásából annak néhány számára fontos mozzanatát egyneműsíti, a valóságosan különböző egyéneket közös nevezőre hozza. E tudatosan tételezett és a mindennapi élettől eltávolodott objektivációs rendszer csak úgy képes funkcióját betölteni, ha a szabályozandó társadalmi-gazdasági valóságban jelenlevő legfontosabb törvényszerűségeket — a diszkrepancia és inkongruencia miatt természetesen a „saját nyelvére" lefordítva — beépíti rendszerébe, ugyanakkor az e ponton szükségszerű ellentmondások feloldása végett a pozitív jog és a tényleges gyakorlat közé közvetítő közegként „helyezi el" a jogi gyakorlatot, valamint a kényszer alkalmazását kilátásba helyezi, illetve ténylegesen megvalósítja.

Varga S. Sándor

[25] Uo. 225—226. old.
[26] Uo. 226. old.
[27] Uo. 227. old.

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának keretei Finnországban

A büntetésvégrehajtás szervezeti és dologi keretei

A szabadságvesztés-büntetést kiszabó ítéletnek — mint általában minden bírói határozatnak — a végrehajtása Finnországban, ahol az államhatalmi ágak megosztásának Montesquieu nevéhez fűződő elmélete az államszervezet felépítésének és működésének alapja, a végrehajtó hatalom, közlebbről a kormány, s ezen belül az Igazságügyminisztérium feladata. A szabadságvesztés-büntetés végrehajtási szervezetének csúcsán a *Vankeinhoitoosasto,* az Országos Börtönigazgatóság áll. A szerv vezetője az igazgató, *J. Láng* úr. Az Országos Börtönigazgatóság három nagyobb — osztálynak megfelelő — szervezeti egységre tagolódik. *a)* Az *Igazgatási Osztály* jogköre és feladata az elítéltek elosztása, a személyzeti és igazgatási ügyek és minden olyan egyéb ügy intézése, ami nem tartozik kifejezetten valamelyik más részleg ügykörébe. *b)* A *Felügyeleti és Nevelési Osztály* intézi az elítéltek foglalkoztatásával kapcsolatos ügyeket, a *c) Gaz-*

dasági Osztály pedig az elítéltek munkáltatásával, a termelés feltételeinek és a termékek értékesítésének biztosításával, az intézetek fenntartásával stb. kapcsolatos és egyéb gazdasági ügyeket.

Ezen felül van egy kislétszámú, s közvetlenül az igazgató mellett működő *tervezési csoport*, mely lényegében a szervezet továbbfejlesztésének lehetőségeit kutatja.

Az Igazgatóság az Igazságügyminisztériumon belül meglehetősen széles körű önállóságot élvez — amennyire ezt megítélhettem. Elvileg határozott egyszemélyi vezetés érvényesül, de az igazgató hatáskörébe tartozó döntéseket Láng úr — mint mondta — rendszerint vezető beosztású munkatársai véleményének meghallgatása után hozza. Ez a szűk — háromtagú — testület, melynek elnöke ő, rendszeresen ülésezik. Az ülések jellegüket tekintve kollegiális megbeszélések; a döntések azonban Láng úr személyes határozatai.

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának helyei a börtönök. Finnországban összesen 21 olyan börtön van, amely elvileg is állandó; ezek közül 6 — a helsinki, a turkui, a kannunsui, a sukevai, a riihimäki és a hämenlinnai — ún. központi börtön. Központi jellegű ezen felül a fiatalkorúak keravai börtöne és a börtönkórház. Működik továbbá 7 megyei börtön, a többi intézet pedig ún. tartalékbörtön. Az intézeteknek ez a hálózata a szabadságvesztés-büntetés régebbi végrehajtási rendszerében leli magyarázatát. A *központi börtönök* (keskusvankila) általában — a hämenlinnai, rendkívül modern intézet kivételével — régi épületek, szemmel láthatóan eredetileg fegyházaknak épültek és általában — finnországi mértékkel mérve — nagyok; 300—450 fő befogadására alkalmasak. Jellegzetesnek tekinthető a Riihimäki-ben levő központi börtön, ahol a lakó-, és kiszolgáló épületek tömbje mellett, az intézetet övező kb. 10 m magas falak között vannak az üzemi épületek.

A *megyei börtönök* (lääninvankila) szintén általában régi létesítmények, melyeknek egyik — talán jellegzetes — példája a hämenlinnai megyei börtön. A jelenleg megyei börtönként működő erőd a XIII—XIV. században épült és 1634 óta használják börtönnek. A börtönigazgatás 1831-ben vette át az épületet, amelyhez 1871-ben további részeket toldottak, s ezeket azután 1972-ig női börtönként használták, az erődben — vagyis a régi szárnyban — pedig férfiakat tartottak fogva. 1972-ben a női elítélteket elszállították, a férfiakat az „új" — ekkor már 100 éves — épületben helyezték el, s az erődöt jelenleg restaurálják; előre láthatólag elkészülte után egyéb célra fogják hasznosítani.[1] Az ún. *tartalékbörtönök* (varavankila) állandó épületek, melyeket az 1930-as években a közigazgatási körzetektől többé-kevésbé függetlenül kezdtek építeni egy olyan terv keretében, hogy az elítéltek munkáját újabb mezőgazdasági területek nyerése és lakókörzetek kialakítása céljából fokozottabb mértékben kiaknázzák. A terv teljesen soha nem valósult meg, de így is sokat tettek.[2]

Az e korszakból származó börtönök épületei is másmilyenek. Hiányoznak a magas falak; helyettük általában 2—3 m magas drótkerítés veszi a telepet körül. Az intézetek kisebbek, általában 100—200 elítéltnek biztosítanak elhelyezési lehetőséget. Jellegzetes a nagy, tágas, rendszerint fűvel borított udvar, sportpályákkal, nagy mozgási lehetőséggel. A Keravában — Helsinki közvetlen közelében — levő büntetőintézet a két eddig ismertetett intézettípus keveréke: a régebbi, s jelenleg felnőtt elítéltek elhelyezésére szolgáló épület-csoport az átlagos központi börtönökre, az újabb — a 60-as évekből származó — épület pedig, amely fiatalkorúak börtöne, egészében a tartalék-börtönökre emlékeztet; sajátos azonban, hogy a fiatalkorúak börtönéhez tartozó kerített terület, amely lényegében a szabad idő eltöltésének színtere, viszonylag szűknek tűnik.

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának finn rendszerében a leginkább sajátos intézetek, az ún. *munkatelepek* (tyosiirtolat). Az első munkatelepeket 1946. júniusában létesítették Finnországban.[3] Eredetüket illetően a magyarázatok megoszlanak.[4] Meglehetős hitelesnek tűnik, hogy a döntő indok egyfelől a háború utáni bűnözési hullám s ebből következően — a hagyományos finn büntetéskiszabási gyakorlat eredménye gyanánt — a szabadságvesztésre ítéltek megnövekedett száma,[5] másfelől a meglevő büntetőintézetek korlátozott befogadóképessége és az új börtönök építéséhez szükséges anyagi források hiánya volt. A munkatelepek elsődleges előnye ugyanis éppen olcsó voltukban rejlik; felállításuk nem igényel nagy befektetéseket. Ezek a büntető intézetek mintegy kihelyezett részlegei egy-egy központi vagy megyei börtönnek. Számuk változó; ugyanígy változó tehát a férőhelyek száma is. 1972-ben pl. 11 munkatelep működött és 363 elítélt volt bennük;[6] 1976 májusában a működő munkatelepek száma 10, a férőhelyek száma 688, az itt fogvatartott elítéltek száma 589 és 608 között mozgott.[7] A munkatelepeket főként olyan helyeken állítják fel, ahol valamilyen közérdekű munkát kell elvégezni: pl. a hämenlinnai Központi Börtönhöz tartozó munkatelep elítéltjei dolgoznak a már említett — régebben börtönként használt — hämenlinnai erőd rekonstrukcióján, a helsinki Megyei Börtönhöz tartozó suomenlinnai munkatelep elítéltjei dolgoznak az egykori suomenlinnai (Sveaborg-i) erődítmény helyreállításán; a volt kaszárnyákat, tiszti lakásokat korszerű lakóházakká, a raktárakat stb. művészteleppé alakítják át. De munkatelep működik

1 A hämenlinnai megyei börtön igazgatójának személyes közlése nyomán. A Helsinki Megyei Börtön épülete 1830-ból származik, egy részét 1870-ben építették hozzá, mint az igazgatóhelyettes közölte.

2 A köyliöi tartalékbörtön eredeti területe például kb. 100 hektár volt, melyet az elítéltek mocsártól hódítottak el; később ennek közel a felét fával ültették be; jelenleg a börtönhöz az épületeket közvetlenül övező zóna, valamint néhány szektor tartozik 52 hektár összterülettel. Ezen 30 tehenet tartanak, amelyek gondozása 2 elítéltnek ad állandó elfoglaltságot, s további 2—3 főnek időszakos munkát szénagyújtés idején — mint Routsalainen igazgató közölte.

A huittistei tartalékbörtön története is hasonló: egy 1392 hektáros mocsárvidéken épült 1935. október 1-én; azóta 374 hektár földet tettek használhatóvá, ebből 10 hektár magánszemélyek tulajdona lett, s legelőként szolgál; 183 hektárnyi földet a börtön használ, s részben művel, a többit erdősítették. — ld.: Összefoglaló leírás a huittistei tartalékbörtönről, 1972., kézirat.

3 Vö.: *Johnson*, E. H.: Finland's Penal Colonies: the Forebearant Model and Community-Based Corrections, Journal of Criminal Justice, 1973. évf., 329. old.

4 *Johnson:* i. m. 332. sk. old.

5 1940—1944. között a szabadságvesztésre ítéltek száma évente átlag 2558 fő volt, 1945—1959. között 5009 fő, közli *Törnudd* nyomán *Johnson*, i. m. 334. old.

6 *Johnson:* i. m. 329. old.

7 Vö.: az Országos Börtönigazgatóság 1976. május 16-i és 1976. június 16-i statisztikai összefoglalóját.

a Helsinki repülőtere közelében is; lakói dolgoztak a repülőtéri épület, a teheráru-raktár és egy odavezető műút építésén stb. Az ideiglenes jelleg tehát erősen viszonylagos még az ilyen közmunkára létesített tábor esetében is; a repülőtéri munkatelep pl. 1950 óta működik, s ugyanígy hosszú múltra tekint vissza a suomenlinnai telep is, ahol még vagy 20 évre elegendő munka van. Manapság pedig a munkatelepek már nem is kivétel nélkül közmunkára létesülnek: a keravai börtönhöz tartozó järvenpää-i női munkatelepen pl. varroda és kéziszövőüzem működik.

A ideiglenes jelleg abban jut kifejezésre, hogy egyes munkatelepeken teljesen hiányoznak a börtönöket egyébként jellemző állandó jellegű — és költséges — biztonsági berendezések: a magas falak, szilárd kerítések, rácsok, őrtornyok, vasajtók stb. A suomenlinnai telep pl. szétszedhető faházakból áll. A porkkalai munkatelep 22 lakója egy motor nélküli bárkában lakott.[8] Ojoinenben ezzel szemben az elítéltek elhelyezésére kőépület szolgál, Järvenpää-ben pedig egy volt katonai tábor kisebb-nagyobb faépületeiben laknak az elítéltek — de ezek is állandó építmények.

Megjegyzést érdemel, hogy a telepek nem valami elhagyott helyen vannak, hanem rendszerint nagyobb lakott település közvetlen közelében; általában szép környezetben. Az elhelyezés kényelmes, a felszerelés jó. A szétszedhető faházak a kereskedelmi forgalomban kapható cikkek, amit munkásszállás, motel stb. céljára másutt is használnak. A suomenlinnai táborban levő lakóbarakkok mindegyikében — az egyszemélyes szobákon felül — van klubhelyiség, öltöző, teakonyha, zuhanyfülke, amit a barakk lakói közösen használnak. A táborokhoz rendszerint sportolásra alkalmas tágas terület tartozik, általában van szauna stb. A férőhelyek száma 50—80 körüli; az egyik Helsinki melletti telep 144 férőhelyével kivétel.

A börtönök élén igazgató áll; a vezetés törzséhez tartozik ezen felül az igazgató helyettese, a gazdasági főnök, a főfoglár; a pedagógus, a pszichológus, az orvos, a munkavezetők stb. Az igazgató az elítéltekkel szemben meglehetős széles jogkört élvez; de széles a jogköre a börtön személyzetét illetően is. Mindamellett egy sor kérdésben a vezetés kollektív. A börtön igazgatója mellett ugyanis működik egy testület — elnöke az igazgató, tagjai: a helyettese, a gazdasági főnök, a személyzet választott képviselői és a lakóterületi közösség képviselője.[9] Ez a testület bírálja el a fegyelmi vétségeket — mind az elítéltekét, mind a személyzet tagjaiét —, gyakorolja a munkáltatói jogokat és dönt bizonyos igazgatási kérdésekben is.

A munkatelepek nem önálló intézetek; ennek megfelelően ott ilyen igazgatói testület sincs, hisz az igazgatást az anyaintézet látja el.

Ami a börtönök személyzetét illeti: a Helsinki Központi Börtön 458 fő befogadására szolgál, 1976. május—júniusban az itt fogvatartott elítéltek száma 550-en felül volt. A személyzet létszáma 260 fő, ebből 150 őr, 40 munkavezető, 10 ápolónő, 8 elmeápolónő —, a többiek tisztviselők, továbbá 1 pszichológus, 2 pedagógus, 1 lelkész és 2 ún. „social worker". Ezek az elítélt mikrokörnyezetét tanulmányozva próbálják elősegíteni a beilleszkedést. A Riihimäki-ben levő Központi Börtönben (389 férőhely, 420—440 főnyi tényleges elítélt-létszám) az őrség létszáma 108 fő; 16 munkafelügyelő, 1 pszichológus, pedagógusok, orvos stb. tartozik még a személyzethez. A 170 fő befogadására szánt Helsinki Megyei Börtönben, ahol azonban ténylegesen 239 letartóztatott volt 1976. június 16-án, a személyzet létszáma 170 fő, s ezek túlnyomó többsége őr.[10]

A „nyitott" intézetként működő köyliöi tartalékbörtönben (104 férőhely, 93 elítélt) a 67 főnyi személyzetből 37 az őr, 30 fő a munkavezetők, adminisztráció stb. létszáma; a huittistei intézetben (112 férőhely, 105 elítélt) 65 főnyi személyzet volt, mikor zárt börtönként működött; ebből 46 volt az őrség létszáma.[11] 1975. július 1-vel az intézet „nyitott" börtönné lett; 1976. június 2-án, ottjártamkor az igazgató közlése szerint a személyzet létszáma 63 fő volt, ebből az őrségé 35 fő; ezt azonban tovább kívánják csökkenteni 27-re, úgy, hogy a távozók helyébe nem vettek fel új embert.[12]

A munkatelepeken az elítéltek és a személyzet aránya lényegesen más, mint a többi intézetben. Az ojoineni (Hämenlinna) telepen például (60 férőhely, ottjártamkor 23 elítélt) a személyzet rendszeresített létszáma 8 fő: a táborvezető, az adminisztrátor és 6 őr, akik váltásokban teljesítenek szolgálatot. Suomenlinnán a férőhelyek száma 84, a tényleges létszám ez év május 16-án 81, június 16-án 104 elítélt volt. Az igazgatási személyzet: a táborvezető, a helyettese és egy adminisztrátor és három váltásban összesen 9 őr.[13]

A munkavezetők, pedagógusok, pszichológusok stb. nem tartoznak a büntetésvégrehajtási testülethez, hanem polgári alkalmazottak.

A kép kiegészítéseként még meg kell említenem, hogy a katonás jellegű viselkedési-, és érintkezési formáknak (sorakozás, tisztelgés, jelentés, parancs stb.) nyomát sem láttam.

Az elítéltek elhelyezéséről annyit, hogy szinte mindenütt egyszemélyes zárkák vannak; a zsúfoltság azonban azzal jár, hogy helyenként az egyszemélyes zárkában 2 elítéltet kénytelenek elhelyezni. A nyitott börtönökben több — 2—4 személyes — zárkák is vannak; a huittestei börtönben van pl. nem dohányzó zárka is. A munkatelepeken — mivel ezek egyes helyeken

8 Vö.: *Johnson:* i. m. 331. old.

9 A Helsinki Központi Börtönben tagja e testületnek az orvos is, mert ez idő szerint a börtön-elmekórház is ott van elhelyezve; a 150 főnyi őrséget 2, a 110 főnyi egyéb személyzetet 1 fő képviseli, Helsinki városát pedig a városi tanács által kinevezett ember — ez idő szerint egy lelkész.

10 Az őrök viszonylag magas arányszámát a megyei börtönben az indokolja, hogy itt főként előzetes letartóztatottakat őriznek, akiket tárgyalásra kell kísérni.

11 1 főfoglár (az őrség parancsnoka) 3 tiszt, 23 tiszthelyettes, 19 „egyszerű"-őr ld. a huittistei tartalékbörtönről szóló, 1972-ből származó összefoglaló kéziratos leírást.

12 A személyzet többi tagjai az irányítással, az ellátással, az adminisztrációval, a munka felügyeletével foglalkoznak; ezen felül ide sorolandó a „social worker". Az orvos, a lelkipásztor és az orgonista másodállásban dolgozott a börtönben. A pszichológus — az 1972-es leírás szerint — havonta látogatott ide Turkuból. Azóta azonban ennek az állománycsoportnak a létszáma 9 fővel nőtt.

13 *Johnson* leírása szerint a Helsinki repülőtér melletti telepen 400 elítélt és 15 főnyi őrszemélyzet, egy útépítő telepen 169 elítélt és 12 főnyi őrszemélyzet, a Porkkala melletti telepen 22 elítélt és 1 őr volt 1971-es látogatáskor, i. m. 331. old.

más célra épült házakban működnek — nagylétszámú hálótermek is előfordulnak; Järvenpää-ben pl. 4 személyes, Ojoinnenben 8 személyes szobákban alszanak az elítéltek. A kifejezetten munkatelep céljára épített suomenlinnai barakkokban azonban minden elítéltnek „saját" zárkája van. Rádiót, televíziót (minivizort) az elítéltek általában minden korlátozás nélkül tarthatnak a zárkájukban; de egyébként televízió a közös helyiségekben — zárt börtönben a közös folyosón, nyitott börtönben, munkatelepen a klubszobában — egyébként is van, s a zárkák el vannak látva fülhallgatócsatlakozóval a központilag közvetített rádióműsorhoz.

Sajátos jelenség, hogy a finn börtönökben általában nincs merev szembenállás az őrség tagjai és az elítéltek között. Benyomásaim szerint egyetlen elítélt és egyetlen őr sem érzi azt, hogy az elítélt egyénileg ki lenne szolgáltatva az őrnek, mint egyénnek. Meglehetős általános az az attitűd, hogy az elítélt, mint egyén, az államhatalomnak, mint egésznek, van kiszolgáltatva annyiban, hogy az a személyes szabadságától megfosztotta; az őr, mint egyén, ennyiben — de csak ennyiben — ellenőrzési lehetőséggel rendelkezik ugyan, de ettől eltekintve kölcsönösen tisztelik egymás emberi méltóságát.[14] Ebből a viszonyból — amely a nyitott börtönökben talán abból is ered, hogy az intézetek általában a nagyobb településektől távolabb fekszenek, ami bizonyos értelmű összezártságot, egymásra utaltságot eredményez — fakad, hogy a sportversenyek közösek az őrök és elítéltek számára, sőt, Köyliöben rendszeresen mérkőzött egymással az 1975—76-os téli szezonban az őrök és elítéltek jégkorongválogatottja.[15]

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának általános rendje

Nincs arra lehetőség, hogy e cikk keretében a szabadságvesztés végrehajtásának részletkérdéseit szemügyre vegyük. Néhány, az általános rendet körvonalazó szabály, illetve elv ismertetésére kell szorítkozni. Úgy gondolom, ilyen, a szabadságvesztés végrehajtási rendjét alapjaiban érintő terület az elítéltek elosztása és befogadása, a fegyelmi helyzet és a feltételes szabadságra bocsátás. Ezeket tekintjük tehát a következőkben át.

Ami az elítéltek elosztását illeti, az elv az, hogy mindenki lakóhelyéhez lehető legközelebb töltse a büntetését. Az előzetes letartóztatott a lakhelye szerint illetékes megyei börtönben várja meg a jogerős ítéletet, a szabadlábon védekezőt pedig vidéken a középszintű közigazgatási hatóság[16] közbenjöttével a „nimismies", az általános hatáskörű — egyebek között rendőrfőnöki és ügyészi feladatkört is ellátó — közigazgatási főnök, városban pedig az önkormányzati testület hívja fel a büntetés megkezdésére. E célból a megfelelő intézetben kell jelentkeznie.

Hogy melyik a megfelelő intézet, azt egy igazságügyminiszteri rendelet mellékletét képező táblázatból lehet megtudni az elítélt kora (fiatalkorú, azaz 21 éven aluli-e), büntetésének tartama és az elítélt neme, valamint lakhelye alapján. Az osztályozásnál ezek az elsődleges szempontok.

Fiatalkorú elítéltet 6 hónapot meg nem haladó düntetés letöltésére a fiatalkorúak börtönébe kell; 6 hónap — 4 év közötti büntetés letöltésére egy speciális testület döntésétől függően a fiatalkorúak börtönébe lehet küldeni, de az ilyen büntetést ugyanez a testület foganatosíttathatja rendes — tehát felnőttkorúaknak szánt — börtönben is; 4 éven felüli büntetést a rendes börtönben kell végrehajtani. A büntetés tartama elsősorban ezért irányadó.

Nők részére csak a Hämenlinnai Központi Börtönben van 103, továbbá a keravai börtönhöz tartozó järvenpää-i munkatelepen 50 hely; ezen felül a helsinki, a turkui, a kuopioi, a vaasai és az oului megyei börtönökben mutattak ki összesen 18 további női férőhelyet.[17]

Ezek figyelembevételével az említett táblázat alapján az illetékes hatóság tehát egyértelműen megállapíthatja, hogy az elítéltet melyik intézet fogadja be, s oda irányítják.

A rendőrség köteles az elítéltről egy űrlapot kitölteni, s ez az okmány a befogadás alapja. Ez tartalmazza az elítélt személyi adatait, a letöltendő büntetés tartamát, az elítélt munkaképességére, szakképzettségére, családi állapotára, eltartottjai számára, szociális körülményeire vonatkozó tényadatokat, előéletét és a rendőrség esetleges egyéb közlendőit, így az illető általános magatartására és várható viselkedésére vonatkozó véleményét is. Az Országos Börtönigazgatóság lényegében ezeknek az adatoknak az alapján dönt abban a kérdésben, hogy az elítéltet akár egyenesen, akár büntetése egy részének letöltése után nyitott intézetbe utalja. Munkatelepre nem küldhető, akinek a büntetése két évnél hosszabb,[18] nyitott börtönben azonban elvileg bármilyen tartamú szabadságvesztés végrehajtható. A gyakorlat mégis az, hogy hosszabb büntetések utolsó hónapjait hajtják végre nyitott börtönben.[19] Az elosztás témakörébe tartozik a 6 hó — 4 év közötti szabadságvesztésre ítélt fiatalkorúakat érintő az a döntés, hogy büntetésüket a „rendes" börtönben, vagy a fiatalkorúak börtönében kell-e letölteniök. Ezt a döntést — mint már említettem — egy „börtönbíróság"-nak nevezett[20] külön testület hozza. Ez a szerv nem tartozik a bírósági szervezethez, eljárása sem a szokásos büntető eljárásjogi elveknek és a Finnországban a bíróságokra általában érvényes büntető eljárási szabá-

[14] A finn börtönben pl. minden tisztviselő és őr csak előzetes kopogtatás után nyit be egy zárkába. Mivel a zárka ajtaja általában nincs bereteszelve és kulcsra zárva, az ajtónyitás egyébként nem jár előzetes zajjal, mint nálunk.

[15] Mr. Routsalainen igazgató nem is titkolt büszkeséggel mondta, hogy 9 mérkőzést vívtak, s ebből nyolc esetben az őrség csapata győzött. A „Piuha" — a köyliöi börtön elítéltjei által szerkesztett, sokszorosított újság — 1975. évi 8. száma közli egyebek mellett, hogy az elítéltek önkormányzatának vezetősége 1975. július 30-i ülésén határozatot hozott arról: röplabdamérkőzésre hívják ki az őröket.

[16] Angolul „Province Board"-nak fordítják, olyasmi, mint nálunk a megyei tanács VB.

[17] L. az Országos Börtönigazgatóság 1976. május 16-i és június 16-i statisztikai összefoglalóját. A női elítéltek száma ugyanezen időpontokban a hivatkozott forrás szerint 134, illetve 130 volt.

[18] 1976. június 16-án 2 személy töltött 1 évet meghaladó, 2 évnél nem hosszabb szabadságvesztést munkatelepen, ld. az Országos Börtönigazgatóság e napi statisztikai összefoglalóját.

[19] A köyliöi börtönben Routsalainen igazgató közlése szerint 1976. június 2-án az elítéltek kb. 30—40%-a töltött hosszabb (4 hónapot meghaladó), köztük 2 fő súlyos testi sértésért kiszabott 3 évi szabadságvesztést.

[20] Az angol nyelvű kiadványokban a „Prison Court" elnevezést használják.

lyoknak megfelelően zajlik le; nem érvényesül a vádelv, a közvetlenség, szóbeliség és nyilvánosság követelménye, nincs védő, és a döntés ellen nincs jogorvoslati lehetőség.

A „börtön-bíróság" lényegében közigazgatási hatóság; elnökét és 4 tagját 5 évi időtartamra a köztársasági elnök nevezi ki; az egyik tag az Országos Börtönigazgatóság vezetője, az elnök a Legfelsőbb Bíróság egyik bírája, egy további tag pszichiáter, egy pedig szociálpolitikai szakember.[21] A „börtön-bíróság" hetenként egyszer ülésezik a Helsinki Központi Börtönben és egy-egy ülésen átlagosan 20 ügyet vizsgál meg és bírál el.

A fiatalkorúak ügyében hozott döntésnél[22] a következő információkra támaszkodnak: — a pszichológus véleménye; — annak a börtönnek az igazgatójától származó írásos vélemény, amelyben a fiatalkorút a döntés előtt 2—4 hétig fogva tartották; — a bűnügy iratai; — egy „social worker" véleménye; — a fiatalkorú személyes meghallgatásából nyert adatok és benyomások. Ez utóbbi két forrás szorul csak némi kiegészítésre.

Finnországban hosszú évtizedes múltra tekint vissza a Kriminalihuolto nevű félhivatalos utógondozó szervezet. Azokban a körzetekben, ahol a Kriminalihuoltónak van irodája, a „börtönbíróság" döntésének előkészítésében ez a szervezet működik közre. Munkatársai ún. „személyi nyomozást" folytatnak, s ennek végterméke egy kitöltött űrlap a következő tartalommal: — a családi struktúra (csonka család); különleges problémák, viszonyok a családban; — anyagi helyzet; — lakáskörülmények; — a család valamely tagjának esetleges betegsége vagy magatartásbeli problémái; — az elítélt fiatalkorú egészségi, fizikai és pszichikai állapota. (Ennek körében az esetleges korábbi kezelésre vonatkozó tényadatok; szükség esetén megvizsgáltatják gyermekvédelmi szervezetek útján); — a fiatalkorú elítélt korábbi alkoholizálására vagy kábítószer-fogyasztására vonatkozó adatok (korábbi hivatalos iratok alapján); — iskolai végzettsége és tanulmányi eredménye; — személyiségfejlődésének és intellektusának jövőbeli lehetséges problémái (általában a közönséges élettapasztalat — pl. korábbi tanárai, esetleg egy pszichológus véleménye — alapján). Ezeket az adatokat a Kriminalihuolto tisztviselője a fiatalkorú szüleitől, a gyermekvédelmi szervektől, az iskolából, munkahelyről, lakókörnyezetből többnyire személyesen gyűjti össze és a „börtön-bíróság" ülésén személyesen terjeszti elő álláspontját.[23] Az elítélt fiatalkorú személyes meghallgatása csak akkor kötelező, amikor első ízben kell dönteni a sorsa felől.[24] A döntésnél alkalmazott kritériumok felől kapott felvilágosítások nem sok általánosítást tesznek lehetővé. A „börtönbíróság" gyakorlata szerint ha egy fiatalkorút egyszer „rendes" börtönbe utaltak már, s újabb bűncselekményt követ el, újra „rendes" börtönbe kell küldeni; — akit eredetileg a fiatalkorúak börtönébe utaltak, egy újonnan kiderült bűncselekmény alapján esetleg „rendes" börtönbe szállíttatják át; — fiatalkorú börtönbe általában azt küldik, aki képes és hajlandó tanulni; ha valami „zavaró" körülmény van, a döntés: „rendes" börtön. Mint Kiuru úr mondta: „valójában nincs semmilyen standard; minden ügyet egyedileg ítélünk meg".

Ami a befogadást illeti: a rutinjellegű intézkedéseken — okmányok ellenőrzése, személyazonosság megállapítása stb. — felül minden egyes újonnan érkezett elítélttel a börtön igazgatója vagy helyettese, a pedagógus, a pszichológus és esetleges más szakalkalmazottak elbeszélgetnek; kikérdezik elképzelései felől, felvilágosítják a lehetőségekről és kívánságai, valamint a lehetőségek és véleményük alapján határozzák meg munkabeosztását, osztják be a különböző programokba stb.

A fegyelmi helyzetet általában jónak minősítik. A különböző fajta intézetekben kapott felvilágosítások egybehangzanak abban, hogy a vi zonylag leggyakoribb komolynak minősített fegyelmi vétség a munkamegtagadás, melynek elkövetői a lumpen elemekhez tartozó elítéltek köréből kerülnek ki; azok közül, akik a szabad életben is munkakerülők és rendszerint megrögzött alkoholisták.

A másik fajta, viszonylag gyakori — bár súlyosnak minősített, ám valójában mégis bocsánatos bűnnek tekintett — fegyelmi vétség az alkoholfogyasztás, amire az eltávozások és a látogatások nyújtanak lehetőséget; a hozzátartozók ugyanis gyakran „kedveskednek" az elítéltnek szeszesitallal. A kábítószer becsempészését és fogyasztását komolyabban veszik, bár kevésbé gyakori.

A fegyelmi helyzet megítélésénél figyelembe kell azt is venni, hogy az elítéltekkel szembeni bánásmód liberális; az itt leírt általános keretekből is nyilvánvaló, hogy a közvetlen érintkezésben nem lehet — és nem is kívánnak — szigorú követelményeket támasztani. Az elítéltek nem kötelesek zárt alakzatban közlekedni, előre — sőt: egyáltalán — köszönni, „vigyázz"-ba állni, jelentkezni, jelenteni stb. E laza magatartási normák folytán a szabálytalan — fegyelmi vétségnek tekinthető — magatartás természetszerűen ritkább.

Bár a biztonsági előírások nem túl szigorúak és megszökni épp ezért nem tűnik különösebben nehéznek, a szökések száma a finn hivatalos álláspont szerint nem magas.[25] Külön kezelik azokat az elítélteket — legalábbis nyilvántartás szempontjából — akik eltávozásról nem térnek vissza.[26] Érdekes, hogy mind a szökevények, mind az eltávozásról vissza nem térők között számarányukon jóval alul szerepelnek a nyitott börtönök és a munkatelepek lakói: 1976. június 16-án a 23 szökevény között csak 3 volt, aki munkatelepről és egy sem, aki nyitott börtönből szökött meg, az 1976. január 1-től június 16-ig eltávozásról vissza nem tért elítéltek megoszlása pedig a következő:

21 A negyedik tag jelenleg — egyben a szerv titkára — Kiuru úr, a Legfelsőbb Bíróság bírája, akinek a tájékoztatása a következő ismertetés egyik fő forrása.

22 Ugyanezen szerv hatáskörébe tartozik az is, hogy egy elítéltet „veszélyes visszaeső bűnöző"-vé nyilvánítson és határozatlan időre szóló őrizetbe utaljon, de az ilyen esetek oly ritkák, hogy e tevékenységre nem térek ki részletesebben.

23 *Walin*, H. úr, a Kriminalihuolto igazgatójának személyes közlése.

24 Ez és a továbbiakban ismét *Kiuru* úr személyes közlése nyomán.

25 1976. május 16-án a szökés eredményeként távollevő elítéltek száma 19 fő volt; június 16-ig ez 23-ra emelkedett. — ld. az Országos Börtönigazgatóság vonatkozó statisztikai összefoglalóit.

26 Ezek száma ugyanezen forrás szerint az említett időpontokban (1976. január 1-től) 114, illetve 146 fő volt.

zárt börtönből	136
nyitott börtönből	4
munkatelepről	6 fő.[27]

A munkatelepeken a figyelmeztetéssel el nem intézhető fegyelmi vétség büntetése: a zárt börtönbe való visszaszállítás és a táborban letöltött idő elvesztése. A hasonló fegyelmi vétség büntetése a nyitott börtönben: a zárt börtönbe való átszállítás.

Általánosságban szólva a fegyelmi vétségről és szankciókról azt tartom szükségesnek megjegyezni, hogy a hatályos szabályozás szerint az elítélt által elkövetett fegyelmi vétségen túl fegyelmi úton elbírálhatók olyan kisebb bűncselekmények is, amelyekért a bíróság nem ítélné pénzbüntetésnél súlyosabb büntetésre. A fegyelmi büntetések a szabályzat szerint: — figyelmeztetés; — kedvezményelvonás; — magánelzárás; — a letöltött idő elvesztése. Az első három fegyelmi büntetést a fegyelmi hatóság — a már említett igazgatói testület — végérvényesen szabja ki; a letöltött idő elvesztése miatt fellebbezni lehet az igazságügyminiszterhez.

A fegyelmi büntetéskiszabás gyakorlatáról közelebbi adatokat nem sikerült szereznem; némi eligazítást nyújt a huittiste-i börtönről szóló tájékoztató, mely szerint: „8 nap magánelzárás világos cellába a szinte mindig használt büntetés" — olyan vétségekre, melyek megbeszéléssel, figyelmeztetéssel vagy kedvezményelvonással nem tekinthetők elintézettnek.

1976. február 1-ével megváltozott Finnországban a feltételes szabadságra bocsátás rendszere. Az új szabályozás értelmében mindenki, akit határozott tartamú szabadságvesztésre ítélt a bíróság, feltételes szabadságra bocsátható, éspedig: — fiatalkorúak a fiatalkorúak börtönéből a büntetés egyharmadának, de legalább 6 hónapnak; — egyéb elítéltek általában a büntetés kétharmadának, de legalább 3 hónapnak; — különleges indokok alapján a büntetés felének, de legalább 3 hónapnak a letöltése után. A kapott felvilágosítás szerint az első ízben szabadságvesztésre ítélteket általában a büntetés felének, a második, vagy további esetben szabadságvesztésre ítélteket a büntetés kétharmadának letöltése után bocsátják feltételes szabadságra. Zárt börtönben a fegyelmi vétség azzal a következménnyel is járhat, hogy a feltételes szabadságra bocsátás időpontja néhány hónapi késedelmet szenved.[28]

A feltételes szabadság valójában csak annyiban feltételes, hogy a rendőrség vagy a Kriminalihuolto javaslatára az Országos Börtönigazgatóság — közelebbről Láng úr, szűkkörű tanácsadó testületével való megbeszélés eredményeként — visszavonhatja. A javaslat alapjául szolgáló tények hitelességét nem vonják kétségbe — ennek megfelelően az Országos Börtönigazgatóság sem közvetlenül, sem közvetve nem folytat vizsgálatot, nem vesz fel bizonyítást, s az elítéltet sem hallgatják meg, tehát védekezési lehetőség nincs. A döntés tárgya az, hogy az igaznak elfogadott tények elegendő okot adnak-e a feltételes szabadság visszavonására.[29] A feltételes szabadság idejére nincsenek általában előírt magatartási szabályok.

Ha összegezni kellene, milyen hasznosítható elemei vannak a szabadságvesztés-büntetés finnországi rendjének, a magam részéről a következőket emelném ki.

1. Azt a vitathatatlan tendenciát, mely a zárt, „fegyház" típusú intézettől a nyílt, „munkatelep" jellegű intézet egyre szélesebb körű alkalmazása felé mutat. *2.* Ennek hátteréből azt a gondolatot, hogy az elítélteket csak az ártalmatlanná tétel által megkövetelt keretben kell izolálni. *3.* Ezen felül, úgy gondolom, talán azon sem ártana elgondolkozni, valóban szükséges és indokolt-e az a drill, amely büntetésvégrehajtási intézeteinkben szokásos, s ami az egyik forrása az őrszemélyzet és az elítéltek közötti — lehet, hogy egyébként helyénvaló — szembenállásnak.

Bócz Endre

27 Az Országos Börtönigazgatóság 1976. június 16-i statisztikai összefoglalójának adatai.

28 *Kiuru, Routsalainen, Nyllilä* urak személyes közlései.

29 *Myllilä* úr személyes közlése.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Vita Szentpéteri István: A modern szervezés elmélettörténete c. jegyzetéről

1976-ban készült el Szentpéteri István jegyzete, amely a József Attila Tudományegyetemen folyó szervezéstudományi oktatás alapját képezi. A jegyzet megjelenése óta eltelt időszak alkalmas volt arra, hogy az oktatók, a szervezéssel foglalkozó szakemberek és a hallgatók kellőképpen tanulmányozzák és megismerjék a mű alapgondolatait. A könyv megismerése az egyetemi oktatásban történő felhasználása alapján felhalmozódott információ mennyisége lehetővé és szükségessé is tette, hogy a JATE Állam- és Jogtudományi Kara Tudományos Bizottsága és a Szakmai-Ideológiai Bizottsága együttes ülésen értékelje a tapasztalatokat.

A vitában több tudomány — közgazdaságtan, szociológia, jogtudomány, orvostudomány — ismert képviselői vettek részt: Berényi Sándor, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára, Rozgonyi Tamás, az MTA Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa, mint opponensek, Andics Jenő kandidátus, MKKE, Martonyi János JATE egyetemi tanár, Nagy László JATE egyetemi tanár, Nagy Tibor Gyula ELTE egyetemi adjunktus, Papp Ignác JATE egyetemi docens, Révész Béla JATE egyetemi tanársegéd, Ürmös Ferenc JATE tudományos munkatárs, Veress Ferenc Szeged Városi Pártbizottság munkatársa, Wiener György MT. Tanácsi Hivatal Szervezési Intézete tudományos munkatárs és Zalányi Sámuel SZOTE egyetemi tanár.

A résztvevők hozzászólásaiban vezérfonalként húzódott meg az a gondolat, hogy „A modern szervezés elmélettörténete" c. mű igen alkalmas a szervezéstudományi ismeretek oktatására és elsajátítására. Felhasználható a tudományegyetemi oktatás mellett a műszaki, a közgazdasági felsőszintű képzésben, a vezetőképzésben és post-graduális képzésben is. Így a szerző munkája enyhíti a szervezéstudományi

oktatásban meglevő „tananyag-ínséget". Egyben hatékonyan segíti a felsőoktatásban a szervezési ismeretek oktatását elrendelő miniszteri utasítás végrehajtását is. A tudományos vitaülés résztvevői pozitívan értékelték a szervezéselmélet rendszerszemléleti alapokra történő helyezését és a rendszer-módszernek, mint a dialektikus módszer egyik formájának a széles körű felhasználását. Egyetértés mutatkozott a szerző azon tételével is, hogy a modern társadalmi mechanizmusnak, mint egésznek, a fő szervezeti alrendszerei a termelés, az igazgatás, a politika és a képzéskutatás. Ugyanakkor szükségesnek tartották, hogy szerző a szervezeti alrendszerek és az azon belüli igazgatási rendszerek közötti különbségeket és kapcsolatokat jobban dokumentálja.

A hozzászólásokban nagy hangsúlyt kapott a társadalom szervezési kapacitását befolyásoló tényezők elemzése. Helyesnek ítélték a szerzőnek azt az alapkoncepcióját, hogy a szervezés nagy szerepet játszik a társadalmi-gazdasági fejlődés gyorsításában. Ezért is nagyjelentőségű a szervezési kapacitásokat meghatározó tényezők: a társadalmi-gazdasági formáció, a társadalmi struktúra fejlettsége, a politika, a képzés és a tudományos kutatás, a városiasodás minél szélesebb körű és erőteljesebb kibontakoztatása. Az említett tényezőkön kívül felhívták a szerző figyelmét annak bemutatására is, hogy a technika, technológia és a munkakultúra mindenkori fejlettsége hogyan befolyásolja és milyen hatással van a szervezési kapacitásra. A társadalomban a szervezési kapacitás kibontakoztatását akadályozzák a tudati tényezőkben levő lemaradások, és a régi tekintélyi viszonyok egyes elemeinek továbbélése.

A vélemények megegyeztek abban is, hogy a szerző műve kiemelkedően magas színvonalon mutatja be a taylorizmust. Mellőzi az egyes szerzőknél megnyilvánuló alábecsülést vagy túlértékelést a taylorizmussal szemben. Az alábecsülő értékelések a Taylor-rendszert elsősorban mint a kizsákmányolás módszerét interpretálják. Szentpéteri István munkája a taylorizmus pozitív és negatív vonásainak együttes bemutatásával jól segíti nemcsak a klasszikus szervezéstani irányzat oktatását, hanem a Taylor-rendszerben való helyes eligazodást is. Útmutatásai alapján megfelelően adaptálhatjuk az üzemi szervezésfejlesztési munkában honosítható taylori elveket: a munka mérését, a hatékonyabb anyagi érdekeltséget biztosító teljesítménybérezést, az irányítás szervezetének fejlesztését. Ugyanakkor helyesen mutat rá a szerző, hogy a szocializmus viszonyai között a formális szervezéselmélet csak megfelelő „ellensúlyozó tényezőkkel" (pl. szocialista brigádmozgalom) összhangban adaptálható.

A szerző munkájában jelentős eredménynek minősítették a vitaülés résztvevői az igazgatásszervezés fő területei: a vállalat és a modern állam közötti hasonlóságok és eltérések bemutatását. Az egyik legfőbb hasonlóság a közvetítő funkció. Az igazgatási viszonyban levők közös vonása, hogy a tulajdonos által rendelkezésre bocsátott anyagokkal, eszközökkel dolgoznak. A vállalati és az állami igazgatásban tevékenykedőkre ugyancsak jellemző az ember és ember közötti alá- és fölérendeltségi viszony.

Az állami és a vállalati adminisztráció közötti eltérések elsősorban a fejlődési tényezőkben vannak. A vállalati igazgatás fejlődését a tulajdonosi jog és az eszközök kezelési jogának szétválása, a tőke koncentrációja és centralizációja, a munkamegosztás és a gyors műszaki fejlődés determinálja. Az állami adminisztráció fejlődését pedig a társadalmi-politikai struktúra, az osztályérdekek és a hatalom elsődleges szervezete határozta meg elsősorban. De az állami adminisztráció megnövekedésében nagy szerepet játszott és még játszik napjainkban a tőkés termelési viszonyok formaváltozása, az állami monopolkapitalizmus rendszerének kialakulása. Természetesen eltérő módon befolyásolja a szervezeti működést a vállalati és az állami igazgatás. A vállalati igazgatásnál az indirekt, ösztönzési eszközök jutnak nagyobb szerephez, míg az állami adminisztráció területén a direkt, az utasítási eszközök.

Szentpéteri István munkája behatóan foglalkozik az újtípusú marxista pártszervezésnek lenini elméletével és gyakorlatával. Helyesen mutat rá a szerző, hogy a demokratikus centralizmus elvére, amely a lenini típusú párt szervezeti felépítésének és működésének elveként jött létre. Mivel a demokratikus centralizmus a marxista—leninista pártoknak alapvető rendező elve, így szükséges volna a szerző munkájában a kategória tartalmának mai, a változott körülmények közötti bemutatása is. Helyes volna annak hangsúlyozása, hogy a demokratikus centralizmus elve mely területeken rendező elv, és melyek azok a területek, amelyekre kiterjesztése helytelen. Például a demokratikus centralizmus elve politikai és nem gazdasági kategória. Így a politikai területek, nem pedig a gazdasági területek szervezési elve.

Végezetül a vitaülésen is felmerült és a szerző munkája is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy merre tart és milyen irányban fejlődik tovább a szervezéstudomány? Megegyeztek abban a vélemények, hogy egyre inkább tért hódít a szervezésben a rendszerszemléleti megközelítés. A modern szervezéselmélet az általános rendszerelmélet egy speciális területe. A szervezéstudományi kutatásokkal foglalkozók mindjobban felismerik, hogy a szervezetet akkor vizsgálhatják legeredményesebben, ha azt rendszernek, egymással kölcsönhatásban levő alrendszerek, elemek összességének tekintjük. Rendszerszemlélet jellemzi a József Attila Tudományegyetemen folyó szervezéstudományi oktatást is.

Megfigyelhető az emberközpontos tudományok térhódítása a szervezésben. A tőkés viszonyok között a Human Relations iskola és követői a szervezési modellekbe beépítik az emberi tényezőket, motivációkat. A szerző munkája sokoldalúan és elemzően mutatja be a polgári „emberközpontú" vagy tartalmi nézőpontú szervezetszociológiai irányzatokat. Ugyanakkor a szerző rámutat a Human Relations megközelítési mód korlátaira, mivel ez az irányzat sohasem jutott el az alapvető és meghatározó társadalmi-gazdasági törvényszerűségek felismeréséig.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a jegyzet vitája a súlyponti kérdésekre koncentrált és megfele-

lően elősegítette a tartalmi kérdések további tisztázását és az egyes szervezési kategóriák sokoldalúbb kifejtését. A szerző a jegyzetvita tapasztalatainak a hasznosításával még alkalmasabbá teheti munkáját az egyetemi szervezéstudományi oktatás számára.

Veress Ferenc

*Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon**

Közigazgatási jogintézményeink egyik legrégibb hajtása: *a szociális gondoskodás* még Árpádházi királyainak korában eresztett gyökeret. Az árvák védelmezésének szem előtt tartása I. István király I. törvénykönyvében, a halottak, köztük a talált idegen halottak *kötelező eltemettetéséről* szóló rendelkezés I. László III. törvénykönyvében, az özvegyek jogainak megóvásáról rendelkező kitétel II. András Aranybullájában úgy tekinthetők, mint ennek a sokarcú intézménynek legkorábban felfedezhető előfutárai. Felbukkanásuktól követhető nyomon az az út, amelyet ez a jogintézmény sok évszázados fennállása alatt napjainkig bejárt.

Csizmadia Andor munkája ezen a hosszú úton kalauzolja végig az olvasót. A műnek már a címe is arra utal, hogy a jogintézmény egyik legjellemzőbb vonása a korszakonkénti változás. Fennállása óta ui. többször változott a szociális gondoskodásra szorulók *köre*, helyesebben az a megítélés, hogy a közfelfogás kiket utalt hosszabb-rövidebb időszakban a szociális gondoskodásra szorulók közé (árvák, özvegyek, magános betegek, munkaképtelenek, koldusok, csavargók vagy utolsó hajtásként az önhibájukon kívül munkához jutni nem tudó s így létfenntartásukban veszélyeztetett „ínségesek" stb.). Szinte állandóan módosult, de soha egyértelmű meghatározást nem nyert a szociális gondoskodás *tartalma*, azaz annak megállapítása, hogy miből is álljon ez a gondoskodás, mit nyújtson a rászorulóknak (rendszeres pénzbeli segély, gondozásba. Ezek elsősorban saját tagjaikkal törődtek.

Állami feladattá a szociális gondoskodás Magyarországon csak a XVIII. században válik. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az egyházi vagy más társadalmi gondoskodás ekkor automatikusan felhagyott volna, hanem csak azt, hogy ez időtől kezdve az állami szervezet bekapcsolódásával bővült a gondoskodásra hivatottak köre. „A tartási és gondoskodási kötelezettség fokozatosan hárul a társadalom legkisebb egységétől: a csatermészetbeni időszakos juttatás — pl. minden második nap koldusalamizsna — teljes ellátás, kórházi ápolás, koldulási engedély kiadása vagy a még nevében is elutasítást keltő *dologházi* foglalkoztatás stb.). És eltért időszakonként a vélemény abban is, hogy a gondoskodást kik vagy milyen szervek *vannak hivatva* biztosítani (család, rokonok, egyház, társadalmi szervek vagy maga az állam stb.). Egységes megítélés idővel különben is csak ez utóbb említett kérdésben alakult ki annak a gondolatnak érvényre jutásával, hogy a szociális gondoskodás végső formájában *állami feladat.* E változó szemlélet mellett problematikája körül csak egyetlen szilárd támpont kristályosodott ki, éspedig az a közfelfogás, mely szerint állandóan vannak olyan egyének, akiknek eltartásáról, ápolásáról valamilyen formában a társadalom mindenkor erkölcsi kötelezettségének érezte gondoskodni. Ez az erkölcsi kötelezettség ugyanis a humánum velejárója. Csizmadia Andor munkája e sajátos jogintézmény történelmét mutatja be első felbukkanásától egészen a felszabadulásig.

A mű két fő részre tagozódik. Az I. rész „A »szegényügy« igazgatása" vezető cím alatt az államalapítás korától századunk harmincas éveinek kb. a közepéig tartó időt fogja át és elemzi korszakokra tagoltan (feudális kor, felvilágosodott abszolutizmus kora, a burzsoá korszak első időszaka, a Magyar Tanácsköztársaság kora, majd a két világháború közti időszak) a szegényügy bonyolult fejlődését s a *közigazgatásban* elfoglalt sajátos szerepét. A feudális korban a „szegényügy" — figyelmen kívül hagyva most Árpádházi királyaink bevezetőben említett inkább csak elvi jellegű deklarációit — Magyarországon is, mint mindenütt, gyakorlatilag a kolduskérdés kezelésében, illetőleg a betegek és árvák gondozásában jelentkezett. A közfelfogás szerint az e fajta tevékenység az egyház illetékessége alá tartozott. Ezt a felfogást az egyházi törvények és zsinati határozatok is alátámasztották. A gondoskodás intézeti formái e korban az ispotályok voltak. A gazdasági élet fejlődése során más közösségi szervek (pl. a céhek) is bekapcsolódtak a ládától a nagyobb közösségre s végül az államra" —, mutat rá a szerző az intézmény fejlődésére, lassú „államosodására".

A kapitalista korral a szociális gondoskodás volumene kiterjed s érvényesülése összetettebb, árnyaltabb formát ölt. A földmívelők egy tekintélyes része az ipar fejlődése következtében a városokba sodródott. „Ez a talajtól való elszakadás jelentősen növeli azoknak a számát, akik gondozásra szorulnak. Mivel az állam az eddigi keretekben semmiképpen sem tud megbirkózni a feltornyosuló szociális feladatokkal, a szegényügy most már szociálpolitikára tágul s a kolduskérdés (árvagondozás) megoldásán túl az ipari munkában, majd más munkaterületeken résztvevők betegségei (balesetei), majd öregségi (rokkantsági, özvegységi, árvasági) biztosítását is magában foglalja" —, állapítja meg a szerző e kor szociális gondoskodási kereteinek ábrázolása során. A biztosítási intézetek megteremtésével a szociális gondoskodásnak kétségtelenül új, modern intézményei láttak napvilágot s életre hívásukkal a szociális gondoskodás módja gazdagodott, preventív célokat szolgáló jellege miatt árnyaltabb lett, de a gondoskodásra szorulók régebbi („klaszszikus") típusának ez új intézményi rendszer sem hozott lényeges megoldást. Mindössze annyi változás történt, hogy a különféle egyházi és társadalmi szervek által folytatott szociális gondozás mellett az állam az első községi törvényben (1871:XVIII. tc.) újból rögzítette a községek gondozási kötelezettségét.

Csizmadia munkájának II. főrésze „A szociális igazgatás ‚produktív' kísérletei főcím alatt a II. vi-

* A közigazgatás fejlesztése. A Magyar Tudományos Akadémia Állam és Jogtudományi Intézetének kiadványa. Budapest, 1977. 328. old.

lágháborút közvetlen megelőző néhány év folyamán, illetve a II. világháború idején kiemelt kormányzati programmá vált sajátos magyar szociálpolitikai kísérletről ad mélyreható elemzést. A kísérlet horderejére és volumenére mi sem lehet jellemzőbb, mint az a tény, hogy bemutatásának csaknem akkora teret szentel a szerző, mint az ezt megelőző több évszázad szociális munkája ismertetésének. Eljárása teljes mértékben indokolt. E néhány év során ugyanis a szociális gondoskodás olyan kiterebélyesedésével kerül szembe az olvasó, amelyre Európaszerte aligha talál más példát. Ennek kifejlesztéséhez az akkori sajátos magyar gazdaságpolitikai viszonyok (fél-feudalizmus keveredése viszonylag fejlett iparral, az agrárproletárok óriási száma stb.) nyújtották a történelmi hátteret. Ezt még csak mélyítette a világon végigsöpört gazdasági válság és súlyozta a vezető rétegnek az a törekvése, hogy a második világháború társadalmilag és gazdaságilag „rendezett" körülmények közt érje az országot. Mai szóhasználattal élve a szociális feszültség „magyar módra" történő megoldásával állunk itt szemben.

Csizmadia azzal is felhívja a figyelmet a kísérlet nem lebecsülhető voltára, hogy jelzőjét: a produktív szót idézőjelbe teszi. Ezzel azt akarja kifejezésre juttatni — ami a tárgyalás anyagából egyértelműen ki is derül —, hogy egy kapitalista talajra támaszkodó, tehát eleve a kizsákmányolásra berendezkedett rendszer nem produkálhat olyat, ami a saját mivoltából adódó bajokat orvosolhatná. Ennek ellenére is tudott azonban olyasmit nyújtani, ami sok embernek biztosította az egzisztenciális megkapaszkodás lehetőségét. Az ő szemszögükből nézve a kísérlet tehát föltétlenül produktívnak volt tekinthető.

Annak a szociálpolitikai koncepciónak minden részletre kiterjedő rajzát nyújtja e részben Csizmadia műve, amellyel a Horthy-rendszer utolsó évtizedében megkísérelte az önhibájukon kívül munkához jutni nem tudó, egzisztenciájukban veszélyeztetett egyedekből, illetve családokból álló több tízezres, korabeli szóval „ínséges"-nek minősített réteg talpraállítását. Az „ínségesek" felkarolását célzó kezdeti egy alkalomra szolgáló pénzbeli vagy természetbeni juttatás, majd az ezt követő ínség-munkarendszer ugyanis egy jottányit sem változtatott a dolgozni akaró, de munkához jutni nem tudó egyedek vagy családok egzisztenciája labilitásán. Ennél tehát többre volt szükség. Olyan támogatásra, amely egyszersmindenkorra szóló megoldást biztosít az önálló egzisztenciát teremteni kívánók számára. Ezt voltak hivatva nyújtani a társadalmi, gazdasági és közigazgatási eszközökkel egyaránt rendelkező *közjóléti szövetkezetek*, ezek a magyar karakterisztikumú intézmények, amelyek szervezetileg ugyan a közigazgatás talajában gyökereztek, de sokoldalú tevékenységüket inkább a gazdasági élet területén voltak hivatottak kibontakoztatni. A működésükhöz szükséges szervezeti keretet — széles társadalmi bázisra (munkaközösségek) támaszkodva — a törvényhatóságok adták. Kezdetben rájuk hárult a közadók módjára kezelt ínségjárulékból adódó anyagi bázis biztosítása is. Ezt később átvállalta a törvénnyel életre hívott Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA).

Széles mederben hömpölygő fejtegetésében Csizmadia ennek a nagyvolumenű szociális kísérletnek nyújtja hiteles, rendkívüli nagy gonddal és legalább ekkora hozzáértéssel készült rajzolatát. Részletesen elemzi az „új magyar szociálpolitika" megszületésének okait és tendenciáit, a szociális közigazgatás polgári megítélésének Heller Farkas, Esztergár Lajos, Magyary Zoltán felfogásában mutatkozó ellentmondásait, majd egyenként bemutatja az új magyar szociális gondoskodás korabeli minta-bázisait (Heves, Szatmár, Komárom megye, Pécs városa), a társadalom bekapcsolódását a nagy kísérletbe, végül a szociális gondoskodás legfőbb központi szervének: az Országos Nép- és Családvédelmi Alapnak életrehívását, igazgatásának megszervezését (Szociális Felügyelőség) és a szociális gondoskodás közjóléti szövetkezetek útján történő realizálódását, azt is mondhatni: uniformizálódását. Számot ad végül ennek az összetett kísérletnek eredményeiről is.

Csizmadia Andor munkája a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata című, országos szintű kutatási főirány keretébe tartozó vizsgálati téma: a társadalom és a közigazgatás kapcsolata feldolgozásaként látott napvilágot a MTA Szociológiai Intézetének megbízásából. A szociális gondoskodás problematikája ugyanis ma is eleven tényezője a közigazgatásnak (szociális otthonok) s így mindenképpen hasznos áttekinteni e jogintézmény évezredes magyar fejlődését. E fejlődés felvázolását igen szerencsés gondolat volt Csizmadia Andorra bízni. Személyében ugyanis nemcsak az ismert és elismert nevű, jó tollú jogtörténész nyúl a témához, hanem a történelmi magyar városi jog mind máig legavatottabb művelője is, ami adott esetben azért lényeges, mert az állami gondoskodás kezdetei a községeken, pontosabban a városi szervezeteken keresztül érvényesültek a szociálpolitika területén. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy közel két évtizeden át a szerző maga is városi szolgálatban látta el a közigazgatás gyakorlati feladatait, mely feladatok tekintélyesebb része éppen az új magyar szociálpolitikára esett, akkor már jobban érthető, hogy itt a kérdés olyan kitűnő rajzolatával találkozunk, amelyet a gyakorló közigazgatási szakember egyszerűen nem nélkülözhet, de a társadalmi problémák iránt érdeklődő olvasó is csak haszonnal forgathat.

Szaniszló József

*Valki László: A Közös Piac szervezeti és döntéshozatali rendszere**

Hazai jogtudományunk igencsak megőrizendő újabb névjegyét tette le, amikor Valki László monográfiája napvilágot látott. Mádl Ferenc[1] után Valki László jelentkezett olyan munkával, amely nem egyszerűen ismertté teszi a Közös Piac jogi vonatkozású problémáit, hanem annak szervezeti, döntéshozatali mechanizmusát — a nemzetközi jog lényegi kérdéseinek tükrében — marxista elemzés, kritika, értékelés tárgyává teszi. A szer-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1977.

1 *Mádl* Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség joga. Akadémiai Kiadó. Bp. 1974.

ző ezzel mintegy teljessé teszi — Mádl Ferenc mellett[1] — a Közös Piaccal összefüggő jogi kérdések hazai feldolgozását.

Elvileg persze felvetődhetne a kérdés, hogy mi indokolja a Közös Piaccal kapcsolatos jogi kérdések vizsgálatát, illetve egyáltalán szükséges-e ez? A kérdés második részére adott igenlő válasz aligha vitatható, elegendő csupán arra utalni, hogy valamennyi szocialista ország, köztük a Magyar Népköztársaság legfontosabb tőkés kereskedelmi-gazdasági partnerei a Közös Piac tagállamai. A részletekbe menő vizsgálatot pedig nem kisebb vállalkozás teszi szükségszerűvé, mint a KGST Közgyűlés XXV. (berlini) ülésszakának határozata, a KGST integráció létrehozásáról. Márpedig egy integráció sikeres megteremtésének elengedhetetlen feltétele a már létező, alapvetően sikeresen funkcionáló integráció, nevezetesen a Közös Piac legaprólékosabb elemzése. S ehhez még csak annyit: talán egyetlen nemzetközi jogi intézményről sem vitatkoztak annyit a jogászok (közgazdászok és politikusok is), mint éppen a Közös Piacról. Valki László monográfiájában szinte minden lényeges vitakérdésre kitér és frappáns, meggyőző válaszokat ad azokra.

Elöljáróban megállapítható, hogy Valki László — amikor a nemzetközi jog hazai tudományának méltó reprezentánsaként tiszteletre méltó alapossággal (mintegy 150 forrásmunka alapul vételével) és aprólékossággal tárja elénk a Közös Piac nemzetközi jogi szempontból kétségkívül legalapvetőbb problémáit — nem csupán a jog — itt a nemzetközi jog — bűvkörében marad, hanem a gazdasági kérdések — talán nem feltétlenül mindig elegendő — felvázolása mellett szociológiai szemmel és alapossággal teszi értékítéleteit legtöbbször cáfolhatatlanná, de legalábbis meggyőzővé. Valki érvelése ugyanis szinte hibátlan: mind érvelésének logikája, mind pedig imponálóan gazdag forrásanyagának felhasználása.

A kilenc fejezetből álló monográfia *„Gazdasági integráció — intézményi integráció"* című I. fejezetében (11—39. old.) tulajdonképpen *fogalmi tisztaságot* teremt a szerző, amikoris meghatározza, hogy értelmezése szerint integrációról akkor beszélhetünk, amikor *„a nemzeti gazdasági szervek bizonyos funkciói, hatáskörei, szervezeti és tevékenységi formái, valamint részben személyi állományuk integrálódtak egy új, magasabb rendű és nagyobb egységbe."* (V. L. kiemelése 36. old.).

Ennek a komplex integráció-fogalomnak a definiálásáig a szerző számos szocialista és nem szocialista gazdasági és más szempontú meghatározás kritikai elemzése után a *tényleges* helyzet marxista megközelítése alapján jut el. A definícióból is kitűnő legfontosabb szerzői következtetések abban határozhatók meg, hogy — az integráció *általános társadalmi folyamat*, nem korlátozható a gazdaság szférájára; — a nemzetközi gazdasági integráció *makroszintű integráció*, melynek része az adott régió állami intézményeinek integrációja is; — az intézményi integráció egyes ágazatai között szoros kölcsönhatás áll fenn, egyes ágazatok integrációja szükségszerűen maga után vonja más ágazatok integrációját is („spill over"). Ennek eredménye, új integrált gazdasági szervek és kommunikációs csatornák megjelenése. De igaz a tétel megfordítása is — mutat rá helyesen a szerző — a gazdaságpolitikák és a szabályozó mechanizmusok integrációja nem mehet végbe szervezeti integráció nélkül. (38—39. old.).

Ez a fejezet — bár rendkívüli tömörségénél fogva az olvasó számára a legteljesebb figyelemösszpontosítást követeli meg — kétségkívül értékes, az egész monográfiát megalapozó ismereteket nyújtja az olvasónak.

A mű II. fejezete *„A közös piaci intézményi integráció előzményei"*-t foglalja össze. (41—60. old.). E helyütt — szükségszerű nagyvonalúsággal — bemutatja, hogy az európai integrációs jellegű törekvések már a II. világháború előtti időszakban is felvetődtek (pl. Franciaország 1930. évi Páneurópa terve), de akkor még „a gazdaság... *nem* érte el azt a fejlettségi fokot, amely *parancsoló szükségességgé* tette volna az integrációt". (V. L. kiemelései 44—45. old.).

Az állami monopolkapitalizmus kifejlesztése, s ezzel az egész tőkésosztály érdekeinek védelme; ez a tényező tette egyáltalán lehetővé, a multinacionális monopóliumok elterjedése pedig — egyéb tényezők mellett — elengedhetetlenné az integrációt. Eddig a pontig azonban több lépcsőben jutottak el az egyes nemzetállamok. Először különböző *államközi* szervezetekbe tömörülve törekedtek stabilizálni nemzetgazdaságaikat. (Pl. Nemzetközi Valutaalap, GATT, Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet.) Ezek a *forgalom* terén működő szervezetek 1951-ben már olyan új szervezettel, a Montánunióval bővültek, amely már a *termelésre* is kiterjesztette hatáskörét. Ha csupán egyes ágazatok (ti. a szén- és acéltermelés) tekintetében is, de *létrejött a világ első integrációs rendszere.*

„A kapitalizmus talaján megvalósuló integráció azonban — mutat rá a szerző annak fő jellemzőjére — rendkívül *ellentmondásos folyamat"*. (V. L. kiemelése, 52. old.). Amikor ugyanis a műszaki, tudományos, gazdasági haladás legfőbb előrevivői, a multinacionális monopóliumok létrejöttének, azok egyidejűleg a társadalmi haladás egyik alapvető gátló tényezői is. Végső soron tehát a tőkésosztály erősítését a munkásosztály érdekeinek háttérbe szorítását eredményezi a tőkés integráció.

Az említett *gazdasági* tényezők mellett Valki nem hagyja figyelmen kívül a *politikai* tényezőket sem, rámutatva azok szoros összefüggésére. A politikai tényezők két legfőbb eleme — amelyek ugyancsak kölcsönhatásban állnak egymással — az alábbiakban jelölhető meg: *a)* a tőkés társadalmi rend konzerválása, *b)* a szocialista országokkal szembeni egységes politikai erő létrehozása.

A politikai tényezők persze *nem kizárólag a gazdasági tényezők után kerülnek előtérbe.* A dolog dialektikájaként reprezentálja a szerző, amikor rámutat, hogy pl. Nyugat-Európával ellentétben az USA számára „a politikai érdekek megelőzték a gazdasági érdekeket". (55. old.)

A monográfia címében is jelzett „szervezeti és döntéshozatali rendszer" tulajdonképpen a III—VI. fejezetben került feldolgozásra. Ezen belül is a kétségkívül leglényege-

sebb rész a III. („A szervezeti keretek és a döntéshozatali eljárás") és a IV. fejezet („A döntéshozatali gyakorlat") képezi, s ez kifejeződik e fejezetek terjedelmében is. (61—170. old., ill. 171—288. old.)

A III. fejezet először *„A formális struktúra alapkérdésé"*-t határozza meg. Ahogyan ez a nemzetközi szervezeteknél szokásos, jelen esetben is az alapító szerződés, nevezetesen a Római Szerződés rendelkezik a struktúrára vonatkozó szabályokról. A szerző azonban joggal hangsúlyozza ki, hogy a Római Szerződés „távolról sem határozta meg minden tekintetben a szervezet mai *tényleges* struktúráját". (V. L. kiemelése, 62. old.) Ennek többféle okát jelöli meg, egyebek között azt is, hogy a Római Szerződés aláírásakor sok tekintetben még nem is lehetett konkrétumokat rögzíteni. Mindenesetre a *strukturális viszonyok fő kérdését* már a Római Szerződés is rögzítette. Azt nevezetesen, hogy *„milyen a viszony a nemzeti és a nemzetközi döntéshozatali központok között"* (V. L. kiemelése, 63. old.). Ez a viszony már tulajdonképpen megmeghatározza a VIII. fejezetben alaposan megvizsgált kérdést, hogy ti. „nemzetekfeletti" szervezet-e a Közös Piac? Anélkül, hogy a dolgok elébe mennénk ehelyütt is — csupán az előbbi kérdéssel kapcsolatban — kiderül, hogy nem. Mint a szerző rámutat: a Római Szerződésből kitűnik, hogy az alapító államok a közösség jogi struktúrájában a legfontosabb szerepet a nemzeti részvétellel létrehozott *Tanácsnak* szánták. (Ez egyebek között abból is kitűnik, hogy míg a Tanács 144 megnevezett esetben hozhat döntést, a Főbizottság csupán 31 ügyben dönthet.) A másik döntéshozatali jogosultsággal felruházott szerv — a *Főbizottság* — viszont mentes a nemzeti részvételtől, az hivatott a regionális érdekek kifejezésére. A Tanács és a Főbizottság mellett működő többi szerv (az *Állandó Képviselők Tanácsa*, az *Európai Parlament*, valamint a *Gazdasági és Szociális Bizottság*) csupán előkészítő, adminisztratív, vagy konzultatív szerepet játszik a döntéshozatali mechanizmusban. Ilyen körülmények között — mutat rá a szerző — a Tanács és a Főbizottság „közötti együttműködésre és konfrontációra épül az EGK egész szervezeti rendszere. A közöttük levő viszony lényegileg határozza meg a Közösség jellegét, alapvető vonásait". (63. old.)

A szerző a továbbiakban — talán nem eléggé indokolható részletességgel — azt vizsgálja (66—79. old.), hogy a Közös Piac elődszervezeteiben, (Montánunió, a tervezett Európai Védelmi Közösség), s az ugyancsak kudarcba fulladt Európai Politikai Közösség, hogyan alakult *a kormányképviseleti és a független szervek egymáshoz való viszonya.*

E fejezet legsarkalatosabb és egyben legtényszerűbb részében (80—121. old.) a szerző a „Tanács és a Főbizottság hatásköré"-t vizsgálja — s teszi szemléletessé, egzaktan is bizonyította, áttekinthetővé mondanivalóját 10 oldalnyi táblázat közbeiktatásával is. Így azután könnyedén áttekinthető, hogy a különböző típusú döntések (ti. a rendszeralkotó, illetve adminisztráló döntések) mely esetekben tartoznak a Tanács, illetve a Főbizottság hatáskörébe. Megtudhatjuk e részben azt is, hogy a Tanács döntéseihez mely esetekben szükséges a Főbizottság javaslata. Mindezekből szembetűnő — s erre a szerző is felhívja a figyelmet —, hogy *rendszeralkotó*, azaz az integrált gazdaságpolitikák és szabályozó mechanizmusok bevezetéséről szóló *döntést csakis a Tanács hozhat.* Hozzá kell azonban tenni, hogy rendszeralkotó döntéshez — ugyancsak minden esetben — szükséges a Főbizottság javaslata. Hasonló a helyzet az adminisztrációs és a szervezeti jellegű döntések *többségénél* is. Jogos tehát a szerző következtetése, mely szerint „a Római Szerződés a Főbizottság javaslattevő funkciójára építette fel a Közösség egész döntéshozatali rendszerét". (V. L. kiemelése, 94. old.)

Ami a *Tanács hatáskörének terjedelmét* illeti; a szerző felhívja a figyelmet, hogy több — az integráció megvalósításával kapcsolatos — nagyon is lényeges kérdésben a Római Szerződés nem jogosította fel a Tanácsot rendszeralkotó döntések meghozatalára. Így pl. a *vámunió kialakítása*, a *konjunktúrapolitika*, a *fizetési mérleg egyensúlyban tartása* területén. Ezzel szemben a *kereskedelmi politika* meghatározásában — Valki László fogalmazásában — a Tanács döntési jogköre „szűkebb értelemben rendszeralkotó jellegűnek tekinthető" (107. old.). A *mezőgazdasági politika* tekintetében a Római Szerződésnek a gazdaságpolitikák megteremtésével kapcsolatos hatásköri rendelkezései irányadóak, s eszerint a Tanács csak részlegesen rendelkezik rendszeralkotó hatáskörrel. Más megközelítésben ez azt is jelenti, hogy e téren hiányosak a Római Szerződésnek a hatáskörre vonatkozó rendelkezései. Kérdés, hogy a Római Szerződésben fellelhető hiány pótolható-e a szerződés 235. cikkében rögzített rendelkezéssel, mely a Főbizottság javaslatára a parlament meghallgatása után lehetővé teszi a Tanács egyhangú határozatával a megfelelő előírások kibocsátását? A szerző — a Római Szerződést elemezve — tulajdonképpen nemleges választ ad a kérdésre, amikor megállapítja, hogy „a 235. cikk *tartalmilag* lényegében véve nem terjeszti ki a Tanács hatáskörét, különösen nem korlátlan módon". (*V. L.* kiemelése, 111. old.)

A *Főbizottság hatáskörének terjedelmével* kapcsolatban mindenek előtt az szembetűnő, hogy a Római Szerződés nem túlzottan széles önálló hatáskört biztosít a *független szerv* számára. A szerző bemutatja a Tanács hatáskörénél részletezett területeken (fizetési mérleg stb.) a Főbizottság hatáskörét, s ezen keresztül is alátámasztja az előbbi megállapítást. A Főbizottság hatáskörének ilyen csekély mérvű terjedelmét Valki azzal magyarázza, hogy a szervezet alapítói 1957-ben még nem láthatták világosan a független szerv előtt álló feladatokat. Erre utal a Római Szerződés 155. cikke is, amely szerint a Tanács konkrét esetekben kötelezheti a Főbizottságot a Tanács hatáskörébe tartozó rendelkezések végrehajtására, a 152. cikk pedig főbizottsági javaslatok megadását biztosítja a Tanács számára.

A fejezet következő része: *„A két vezető szerv összetétele és szavazási rendje. A nemzeti és a regionális érdek."* A cím alatt (121—149. old.) a Közös Piac döntéshozatali mechanizmusának tulajdonképpeni legfontosabb aspektusát vizsgálja. Lényegében ehelyütt is választ ad

arra a kérdésre, hogy ti. „nemzetekfeletti" szervezet-e a Közös Piac? Mivel a regionális érdek — esetünkben regionális tőkésérdek — *„soha sem szakítható el a nemzeti érdekektől, nem az utóbbiak felett* (ti. a nemzeti érdekek felett B. L.) *álló, azoktól független kategória"*, így a regionális érdeket kifejező döntés nem jelentheti a „nemzetekfeletti" döntést. (*V. L.* kiemelése, 131. old.)

Ennek a megállapításnak *nem mond ellent a Tanács szavazási rendje*, mely szerint a Tanácsban az egyes tagállamok szavazatai eltérő értékeket képviselnek: NSZK, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország 10—10, Hollandia, Belgium 5—5, Dánia, Írország 3—3, Luxemburg 2 szavazat. Az összesen 58 szavazatból ugyanis legalább 43 szükséges a döntéshozatalhoz. Következésképpen csupán a négy nagy állam nem képes a többit leszavazni, illetve a kisebb államok sem képesek a nagyok „rovására" dönteni.

Mindenesetre „az egy állam egy szavazat" elv félretétele ellenkezik az államok egyenlőségének elvével, s a súlyozott szavazási rendszer mellett — mutat rá a szerző — csak egyetlen érv hozható fel; a regionális érdekek előtérbe helyezése. A tényleges döntéshozatali gyakorlat azonban ezt sem igazolja. A könyv következő fejezetéből ugyanis kitűnik, hogy a többségi szavazásra olyan esetekben is csak elvétve kerül sor, amikor a Római Szerződés ezt lehetővé tenné. Ehelyett — a „luxemburgi kompromisszum" alapján *gyakorlattá vált az egyhangú döntések rendszere.*

A *Főbizottság szavazási eljárásával kapcsolatban* a szerző megnyugtatóan bizonyítja, hogy az itt kialakított *többségi szavazási rendszer* logikus következménye a Főbizottság regionális érdekképviseleti jellegének, a főbiztosok függetlenségének, azaz annak, hogy azok nem államokat képviselnek.

A Közösség további szervei: Az Állandó Képviselők Bizottsága, mint kormányképviseleti szerv, az Európai Parlament, mint a demokratikus kontroll letéteményese és a Gazdasági és Szociális Bizottság, mint második konzultatív szerv; ezek nem rendelkeznek döntéshozatali jogkörrel. A szerző könyvének az ezen szerveket bemutató részében (150—170. old.) kitűnő áttekintést ad ezek tényleges tevékenységéről, meghatározva azt is, hogy milyen szerepet játszanak érdemben a döntések meghozatalában.

„A döntéshozatali gyakorlat" című IV. fejezet — a könyv címéhez hűen — Valki munkájának legterjedelmesebb része (171— 288. old.). Látszólag paradox módon e recenzióban mégsem kívánok arányos terjedelmet szentelni ennek a fejezetnek. A szerző ugyanis olyan alapos, minden részletre kiterjedő elemzést ad a döntéshozatali gyakorlat *tényleges helyzetéről*, amelynek részleteiben való szemléltetése messze meghaladná egy recenzió lehetőségeit. Így csupán arra szorítkozhatok, hogy néhány jellemző példával illusztráljam Valki alaposságát. A Főbizottság belső struktúrájával kapcsolatban még arról is számot ad pl., hogy hogyan történik a vezérigazgatók kinevezése, de egyebek között arról is, hogy a főbiztosok milyen politikai, vagy éppen üzleti körökből kerülnek ki tipikusan, vagy éppen arról, hogy az apparátus nemzeti megoszlása — informális úton — hogyan alakul.

E fejezetben a szerző sorra bonckés alá veszi — a Római Szerződésben lefektetett séma alapján — a döntéshozatal valamennyi szakaszát: *1.* a főbizottsági javaslat előkészítése, *2.* az ÁKB előkészítő tevékenysége, *3.* a Parlament és a GSZB meghallgatása, *4.* a Tanács végső döntésének megszületése.

A döntéshozatal egyes szakaszaival kapcsolatosan ugyanúgy, mint az egész fejezetre vonatkozóan is megállapítható, hogy Valki minden igényt kielégítő módon tárja az olvasó elé a Közös Piac döntéshozatali rendszerével kapcsolatos tudnivalókat. A fejezet a továbbiakban bemutatja a „nemzeti" vonal erősödését az EGK-n belül. Így pl. ismerteti a Főbizottsággal szembeni — elsősorban a francia — támadásokat, melynek eredménye a Főbizottság szerepének háttérbe szorulása, különösen a luxemburgi kompromisszum után, de a nemzeti vonal erősödését jelzi a *kormányképviselői bizottságok* elterjedése, illetve a *kormányközi konferenciák* gyakoribbá válása is. A IV. fejezet utolsó részében *„A gazdasági és pénzügyi unió intézményei"*-ről ír a szerző. Látszólag nem ide tartozó kérdésről van itt szó, Valki azonban — nagyon helyesen — alapos elemzést ad arról, hogy az elvileg 1980-ra tervezett gazdasági és pénzügyi unió megvalósítása érintetlenül hagyná-e az EGK döntéshozatalának jelenlegi rendszerét? Az Unió létrehozására vonatkozó Werner jelentés alapján nem lehet határozottan megválaszolni a kérdést — írja Valki. Az EGK tényleges helyzete, tevékenysége alapján viszont az állapítható meg, hogy minden szempontból a nemzeti vonal erősödik. Ez alól viszont éppen a gazdaságpolitikai döntések képezhetnek legkevésbé kivételt. Csupán az várható — írja Valki —, hogy *„az unió integrált intézményének jelentős részét a jogi garanciák félretételével, a nemzeti parlamentek megkerülésével kívánják létrehozni"*. (Saját kiemelésem, *B. L.* 288. old.)

„A döntések jogi formái" c. V. fejezet (289—311. old.) amellett, hogy külön-külön bemutatja és jellemzi az egyes jogforrásokat (rendeletek, irányelvek, egyedi döntések, ajánlások és állásfoglalások, egyéb jogi aktusok) értékes elméleti bázist is ad, amikor a közösségi jog és az államok belső joga közötti viszonyt vizsgálja. A Közösség alapítói ugyanis lehetővé tették, hogy az egyébként erre hatáskörrel bíró szervek döntései azonnal és közvetlenül kötelezővé váljanak a tagállamokban, mindenfajta nemzeti, állami szervtől függetlenül. Sőt — mint Valki írja — *„felhatalmazták a közösségi szerveket, hogy a természetes vagy jogi személyek magatartását is közvetlenül szabályozzák.* Így nemcsak a ratifikációt küszöbölték ki, hanem a hagyományos *transzformációs* eljárást is." (*V. L.* kiemelései, 289—290. old.) Helyesen állapítja meg a szerző, hogy ez tulajdonképpen a *közösségi döntések prioritását jelenti* a nemzeti (belső) joggal szemben. Csak helyeselhető az a szerzői álláspont is, miszerint — bár nem a tradicionális nemzetközi jogi formákkal állunk szemben —, nem állítható, hogy a közösségi jog lényegét tekintve nem lenne nemzetközi jogi jellegű. Valki véleményével teljes egészében egyetértek. A jelzett problémakör, nevezetesen a nemzetközi jog és a belső jog vi-

szonya, a prioritás kérdése azonban a nemzetközi jog elméletének és az állami gyakorlatnak is olyan heterogén területe, amely indokolttá tette volna a főbb elméletek és az ezek mögött álló állami gyakorlat rövid összefoglalását. Indokoltnak látszik ez annál is inkább, mert pl. az ún. *transzformáció, illetve a prioritás kérdésében meglehetősen eltérő az EGK egyes tagállamainak általános gyakorlata.*

E fejezet második részében a szerző a *„lex posterior problémája"*-t vizsgálja, s ad ezzel további értékes elméleti alapot a közösségi jog érvényesülésének problematikájához. A szerző fejtegetéseiből úgy tűnik, hogy az alfejezet címében nem véletlenül használja idézőjelben a „lex posterior"-t. Igen meggyőzően érvel ugyanis amellett, hogy a közösségi jog és a belső jog kollíziója esetén nem a „lex posterior derogat legi priori" klasszikus elvének az alkalmazásáról van szó, hanem egészen másról: arról, hogy a közösségi jog *„a jogi hierarchia magasabb szintjén helyezkedik el"*. (*V. L.* kiemelése 308—309 old.) Ellenkező esetben ugyanis — mutat rá a szerző — a később keletkezett nemzeti törvény lerontható a közösségi jogot. Ez pedig nyilvánvalóan magának a közösségnek a funkcióképtelenségét jelentené.

Valkinak itt említett megállapításait rendkívül figyelemre méltónak tartom a nemzetközi jog egészének elmélete szempontjából. A legújabb időkben ugyanis talán minden korábbinál fontosabbá válik a nemzetközi jog és a belső jog viszonyának reális alapokon nyugvó, korrekt meghatározása.

A könyv VI. fejezete (313—343. old.) *„A bírósági kontroll"* szerepét, jellegét, tényleges érvényesülését mutatja be nagy precizitással, soksok szemléletes táblázatba foglalt adattal. Megismerhetjük ebben a fejezetben a Bíróság szervezetét, hatáskörét, magát a bírósági eljárást, s a Bíróság effektív tevékenységét.

A Bíróságot eredetileg nem csupán a tagállamoktól, hanem magától a közösségtől is függetleníteni kívánták az alapítók. Tényleges tevékenysége során azonban a Bíróság is épp oly közösségi szervvé vált, mint a többi integrációs szerv — állapítja meg a szerző. (343. old.) Állítását *egyrészt* azzal indokolja, hogy a *Bíróság hatáskörébe tartozó ügyek közül (1.* a tagállamok jogsértései esetén indítható perek, *2.* a vezetőszervek jogellenes döntései esetén indítható perek, *3.* a vezetőszervek mulasztása esetén indítható perek, *4.* előzetes állásfoglalás a nemzeti bíróságok felkérésére, *5.* egyéb peres és nem peres eljárások, mint pl. a Közösség, mint munkaadó és valamelyik alkalmazottjuk közötti munkaügyi vita) a Bíróság legfontosabb funkciójává az előzetes állásfoglalások területe vált. Valki *másik fő érve,* hogy a peres eljárás során *a vezető szervekkel szemben csak elvétve tudták érvényesíteni az államok vagy magánszemélyek érdekeit,* és így a bíróság ítéletei „nem váltak a döntéshozatal feletti jogi kontroll hathatós eszközeivé". (343. old.) A bíróság hatáskörébe tartozó többi területen pedig vagy semmilyen, vagy legfeljebb igen kevés szerepet játszott a Bíróság — fejezi be összegező megállapításait Valki.

A könyv VIII. fejezete *„A Közösség intézményesített nemzetközi kapcsolatai"*-t mutatja be. (345—402. old.) Minthogy a 9 tagállamot tömörítő EGK ma megközelítőleg 70 állammal intézményesített kapcsolatban áll, a szerző joggal szentel viszonylag nagyobb teret a kérdés bemutatásának, elemzésének. Csak helyeselhető, hogy először is a nemzetközi szervezetek jogalanyiságának általános problémáit foglalja össze, hiszen nem is régen a nemzetközi jog kizárólagos alanyainak csupán az államokat tekintették. Valki röviden, de világosan bizonyítja a nemzetközi szervezetek jogalanyiságának tagadhatatlan voltát. Nemigen magyarázható viszont a „jogképesség" és a „jogalanyiság" fogalmának relatív elkülönítésével kapcsolatos megjegyzése, mely szerint ha a jogképességgel felruházott intézmények „élnek jogképességükkel és viszonyaikat a jogképesség terjedelmén belül másokkal közösen szabályozzák, *jogalanyokká* válnak." (*V. L.* kiemelése, 347. old.)

„A Közös Piac szerződéskötési felhatalmazásai"-t vizsgálva — éppen az EGK-ra vonatkozó szupranacionális elképzelésekre figyelemmel — joggal tekinti a szerző meglepő körülménynek, hogy a Szervezetet általános szerződéskötési jogosultsággal nem ruházták fel az alapítók. A *Római Szerződés* ugyanis *három esetben biztosít szerződéskötési jogot* a vezető szervek számára. *1.* A közös kereskedelempolitikával összefüggésben elsősorban vám- és kereskedelmi egyezmények megkötése. *2.* Együttműködés más nemzetközi szervezetekkel (ENSZ, GATT, Európa Tanács stb.). *3.* Társulási egyezmények kötése harmadik állammal vagy nemzetközi szervezetekkel.

A szerződéskötéssel kapcsolatban is — mutat rá a szerző — a Tanács és a Főbizottság is a jogok meglehetősen széles körével bír, de *a szerződés effektív megkötése a Tanács hatáskörébe tartozik.* A megkötött szerződések a tagállamokra kötelezőek lesznek, azoknak semmiféle utólagos jóváhagyásra vagy ratifikációra nincs lehetőségük.

A fejezet további részeiben Valki a szerződéskötési gyakorlatot teszi vizsgálat tárgyává, s a technikai jellegű kérdéseket követően bemutatja az egyes szerződési felhatalmazások gyakorlatát, amely egyébként meglehetősen vegyes képet mutat.

A szocialista országok szempontjából külön is figyelemre méltóak a szerző fejtegetései az EGK és a szocialista országok viszonyára vonatkozóan. De ez állapítható meg a fejezet utolsó részéről is, amely az Európai Unió létrehozásának tervét értékeli.

Elméleti szempontból alighanem a *„Szuverenitás és nemzetekfelettiség"* c. VIII. fejezet a legérdekesebb és legértékesebb része Valki könyvének. (403—437. old.) Az EGK-val kapcsolatban eddig is kétségkívül legtöbbet vitatott két kérdés a *szuverenitás,* illetve a *„nemzetekfelettiség"* kérdése, s minden bizonnyal a vita még sokáig fog tartani. Ebből kiindulva a szerző alapos elemzés és kritika tárgyává teszi mindkét fogalmat. A szuverenitással kapcsolatban mindenekelőtt dicséri a szerzőt annak az igénynek a felvetése, miszerint felülvizsgálatra szorul ez a nagy hagyományokkal rendelkező fogalom. Vitathatatlanul bizonyítja ugyanis, hogy mai viszonyok között a szuverenitás hagyományos felfogása nem alkalmazható. A szerző által

javasolt, s kellően megindokolt megoldás abban rejlik, hogy a *szuverenitás jogi fogalmának kialakításánál figyelembe kell venni a politikai-szociológiai ismérveket is.* Ennek alapján — az integrációval kapcsolatos speciális szerzői nézőpontból kiindulva — azt az államot tekinti szuverénnek, amelyet egyetlen más állam, vagy államcsoport, vagy nemzetközi szervezet nem utasíthat — és nem is utasít — semmilyen magatartásra, vagy attól való tartózkodásra; illetve, amely nem tagja föderációnak, vagy föderatív jellegű alakulatnak. (428. old.)

A továbbiakban azt vizsgálja a szerző, hogy milyen viszonyban áll a Római Szerződés a tagállamok szuverenitásával. Részletes elemzés után arra a helyeselhető következtetésre jut, hogy *„a Közös Piac esetében* sem a többségi döntéshozatali rendszer alkalmazása, sem az ilyen rendszerrel szavazó vezető szervek széles hatáskörrel való felruházása, sem pedig az egyéb — lényegében az államjogtól kölcsönzött — szervezeti-döntéshozatali elemek alkalmazása nem ütközhet a szuverenitás modernebb értelmezésű fogalmi ismérveibe, ezért *a tagállamok szuverenitása változatlan maradt."* (Saját kiemeléseim, *B. L.* 435. old.)

A „nemzetekfelettiség" kérdésének ezek után mindössze három oldalt szentel e helyütt a szerző. Ez érthető is, hiszen amikor megállapította — s kellő alapossággal megindokolta —, hogy a Közös Piacban való tagság nem érintette a tagállamok szuverenitását, ezzel tulajdonképpen elvetette a „nemzetekfeletti" jelleg lehetőségét. De ezen túlmenően is, már korábban, a szervezeti-döntéshozatali rendszerrel foglalkozó terjedelmes fejezetekben kitért a „nemzetekfeletiség" kérdésére, minden olyan lehetőség kapcsán, amely egyáltalán felvetheti a szupranacionális jelleget. Ezek alapján a szerző csupán egy tömör összefoglalást ad e fejezetben a *„nemzetekfelettiség" feltételeiről, amelyek viszont együttesen nem állnak fenn a Közös Piac tekintetében, mint ahogy nem lehetnek jelen egyetlen nemzetközi szervezet keretében sem.* Ez tulajdonképpen Valki legvégső, de elvi jelentőségű következtetése, mely megfogalmazásában is tiszteletet parancsol következtetései igazának. Mert — mint írja — „voltaképpen egyetlen nemzetközi szervezet sem válhat „nemzetekfelettivé". Tudniillik, ha azzá válna, már aligha nevezhetnénk többé nemzetközi szervezetnek, mivel szükségképpen központi kényszerapparátussal is rendelkezne. Ennek az apparátusnak a létezése pedig egyedül az államnak, vagy más föderatív típusú alakulatnak a sajátja." (*V. L.* kiemelése, 437. old.)

A könyv utolsó, IX. fejezete a *„Gazdasági integráció — politikai integráció"* címet viseli (439—463. old.), s tulajdonképpen arra az egyre többször felvetődő kérdésre keres választ a szerző, hogy ti. a gazdasági integráció megvalósulása együtt jár-e a politikai integrációval?

A fejezet címében is jelzett probléma megvizsgálása Valki könyvének méltó befejezése, hiszen Nyugat-Európa politikai egyesítésének gondolata nem mai keletű, s nem csupán elméleti fölvetés. A nyugateurópai politika nem kisebb személyiségei foglalkoztak e gondolat megvalósításának lehetőségével, mint Robert Schuman volt francia külügyminiszter, vagy Willy Brandt, az NSZK egykori kancellárja.

Mégis jelen pillanatban is sokkal inkább csupán mint tudományos hipotézist, semmint a mai Nyugat-Európa realitását vizsgálhatjuk e kérdést, s ezt teszi a szerző is. Elemzi mind a problémával kapcsolatos elképzeléseket, mind pedig a gazdaság és a politika marxista alapokon nyugvó viszonyát. Végkövetkeztetése is egy hipotézis, mely szerint *„a közösségen belül végbemenő gazdasági integráció és a külpolitikai döntések egyre szélesebb területen intézményesített koordinációja nem csap át automatikusan a szoros értelemben vett politikai integrációba."* (*V. L.* kiemelése, 463. old.)

A könyvről alkotott *véleményem összegezéseként* azt mondhatom, hogy a szerző nem csupán a szocialista nemzetközi jogi irodalomban egyedülálló, hanem egyben kitűnő munkát is végzett. Egy recenzió szabta keretek között a recenzens kénytelen mellőzni a szerző számos értékes megállapítására való utatást épp úgy, mint ahogy nem érzékeltethette kellően Valki érvelésének alaposságát (nem egyszer aprólékosságát), logikáját. Valki könyve egyébként nem könnyű olvasmány. Nem a szerző stílusa, hanem a könyv témája miatt. Mégis biztosra vehető, hogy nemcsak nemzetközi jogászok, sőt nem csupán jogászok számára ad átfogó, nagyon fontos, érdekes és új ismereteket, hanem a Közös Piac iránt érdeklődő minden kutató, olvasó számára. A könyv jellegénél és értékénél fogva méltán tarthat számot valamely világnyelven való megjelentetésére. Ezzel nem csupán a magyar nemzetközi jog tudományának hírnevét öregbítené, hanem a Közös Piaccal, illetve egyáltalán a gazdasági integrációval kapcsolatos marxista kutatásokat is jelentősen elősegítené.

S az esetleges idegen nyelvű megjelenés apropóján hadd jegyezzem meg: méltatlanul „rontja a szerző hitelét" a néhány helyen előforduló durva nyomdahiba (egyebek között pl. éppen az angol nyelvű tartalomjegyzékben).

Bodnár László

*A munkafegyelem**

A kötet az 1978 januárjában Wrocławban lezajlott nemzetközi munkajogi szemináriun anyagait adja közre. A szemináriumon lezajlott viták főként a munkafegyelem jogi problémáival, valamint azok társadalmi, poli'ikai és gazdasági összefüggéseivel foglalkoztak. A szeminárium az 1979. évre a rokkant dolgozók rehabilitációjának társadalmi és szakmai problémáival foglalkozó előadások megtartását készíti elő, 1980-ban pedig az ipari demokrácia problémáival kívánnak foglalkozni.

A most lezajlott szeminárium első előadását Jan Jończyk, a Wrocławi Egyetem professzora tartotta a munkafegyelem általános problémáiról. Előadásában foglalkozott a munkafegyelem négy alapvető aspektusával: a normatív (analitikus), a gyakorlati, az ideológiai és az elméleti szempontokkal. Szerinte a

* Dyscyplina pracy (Szerk.: Jonczyk Jan). Wroclaw, Wydawnictwa Uniwersytetu Wroclaw, 1978. Wydawnictwa Unywersytetu Wroclawskiego. 159 old.

jogi szövegekben a munkafegyelem valamennyi alkalmazott kötelességeire vonatkozó, szinonim kifejezés, míg az új Munka Törvénykönyve szerint a munkafegyelem, mint kifejezés, még fejlődésben van, s teljes értelmét csak a fejlett szocializmus időszakában nyeri el. A munkafegyelem gyakorlati aspektusa azt mutatja, hogy a munkavállalók kötelességeinek teljesítése rendkívül komplex társadalmi jelenség, s fenntartásában jelentős szerep jut mind az ösztönzőknek, mind pedig a jogi szankcióknak.

Érdemes megvizsgálni a munkafegyelem ideológiai koncepcióit is.

1. A magántulajdonosi koncepció szerint, a munkaszerződésnek megfelelően, a munkáltatót saját nyereségének biztosítása érdekében fegyelmi jogkör illeti meg a munkavállalóval szemben, akit sem szakszervezetbe, sem pedig az állam nem képes hatékonyan megvédelmezni, hiszen a „szabad" munkaerőpiacon a kínálat meghaladja a keresletet.

2. A menedzseri koncepció szerint a menedzser a kulcsszemély annak meghatározása tekintetében, hogy a gazdasági egység hatékonysága és a munka termelékenységének magas fokú és sokoldalú biztosítása tekintetében miként manipulálja az ösztönző és fegyelmező intézkedéseket, saját képzettségének, tapasztalatainak és előrelátásának megfelelően.

3. A bürokratikus koncepció azt tanítja, hogy az adminisztratív szervek készítik el a gazdasági terveket és gondoskodnak ezek végrehajtásáról, s ennek megfelelően az általános szabályok adta keretek megfelelőek arra, hogy részleteiben is szabályozzák a munkafegyelmet. Egyébként a normativista jogelmélet is támogatja e koncepciót.

4. A demokratikus koncepció hangsúlyozza a munkavállalók döntő szerepét a munkajog megalkotásának folyamatában, központi, üzemi és munkahelyi szinten egyaránt. A munkavállalók alanyi jogainak fejlesztése, és a munkáltató fegyelmi jogkörének hathatós bírói ellenőrzése elengedhetetlen az egyenlőségen alapuló munkafegyelem megvalósításához — mutat rá a tanulmány.

Vszevolod N. Szmirnov, a Leningrádi Egyetem tanára, a munkafegyelem és a társadalmi tervezés összefüggéseit taglalja tanulmányában. Rámutat arra, hogy a szocialista rendszer megteremtette az objektív lehetőséget a hatékony társadalmi tervezésre. A szovjet állam 60 évének történelme során a termelőeszközök társadalmi tulajdonára támaszkodó állami tervezés nemcsak gazdasági feladatokat hajtott végre, hanem elősegítette a parasztság kollektivizálását, valamint az általános oktatási kötelezettség által megkönnyítette az oktatási-kulturális feladatok végrehajtását is. A vállalat a szocialista társadalom fontos egysége, mely számottevően befolyásolja a munkahelyi kollektíva társadalmi fejlődését is. Az ipari üzemekben történő társadalmi tervezés célja az, hogy megteremtse a különböző tényezők szabályozására alkalmas tudományos feltételeket, melyek döntő mértékben befolyásolják mind a munkahelyi kollektíva egészét, mind pedig a kollektíva tagjainak egyéni viselkedését és munkafegyelmét.

Vlajko Brajic, a Belgrádi Egyetem professzora, az önigazgatás és a munkafegyelem összefüggéseivel foglalkozik tanulmányában. Rámutat arra, hogy az önigazgatás elvének alkalmazása a munkahelyi kötelezettségeknek egészen új dimenziót adott. A „munkahelyi kötelességeknek" gyakran tágabb értelme van, mint a „munkafegyelem" kifejezésnek. Jugoszláviában a szövetségi és a köztársasági törvényhozás határozza meg azokat az általános elveket és jogi kereteket, melyeknek kitöltését a munkahelyi kollektívákra bízzák. A fegyelmi bizottságok tagjai elsősorban a munkahelyi közösségből kerülnek ki, s a törvény előírásai szerint ezekben a bizottságokban külső tagok csak 25%-os arányban szerepelhetnek. Különösen hangsúlyozza a szerző a dolgozók arra vonatkozó jogát, hogy meghallgassák őket és a fegyelmi bizottság figyelembe vegye az általuk elmondottakat. A szakszervezet jogairól és kötelezettségeiről is szó esik ebben a vonatkozásban és a fegyelmi eljárás egészével kapcsolatban is. A szerző rámutat még arra is, hogy az önigazgatás funkcióinak ellátása speciális felelősséggel jár a munkafegyelem vonatkozásában.

A Canterbury Egyetem tanára, Bob Hepple, a munkafegyelem és a jog összefüggéseit elemzi a mai Nagy-Britanniában. Véleménye szerint a munkafegyelemre vonatkozó jogi szabályoknak négy osztályát különböztetjük meg: *1.* a munkáltatók által kialakított fegyelmi szabályokat a munkaviszonyon belül; *2.* a polgári és büntetőjogi előírásokat, amelyek a munkáltató, s olykor egyéb hatóságok rendelkezésére állnak a munkafegyelem bíróságok előtti kikényszerítésére; *3.* a munkások körében érvényesülő szokásokat, melyek rendszerint az egész szakmán belül elfogadottak, valamint; *4.* a fegyelemsértő dolgozókkal szemben alkalmazott társadalombiztosítási szankciókat. A szerző ezekkel kapcsolatban megemlíti, hogy 1975 óta jogszabály kötelezi arra a munkáltatókat, hogy a munkavállalókra vonatkozó kötelező munkafegyelmi szabályokat írásban közöljék dolgozóikkal. Nincs ugyan specifikus előírás arra vonatkozóan, hogy ezeknek az előírásoknak mit kell tartalmazniuk, de bizonyos irányelveket tartalmaz e tekintetben az a gyakorlati kézikönyv, amelyet a munkaügyi viták arbitrázs-bizottsága adott ki. E szabályoknak lényege az, hogy a fegyelmi intézkedéseket minden esetben meg kell előznie a munkavállaló figyelmeztetésének és meghallgatásának. A szakszervezetek viszonylag csekély szerepet játszottak ezeknek az előírásoknak kidolgozásában, mert nem akarták azt a látszatot kelteni, hogy „rendőrködnek" a vezetőség által meghatározott fegyelmi ellenére előfordul bizonyos szakelőírások vonatkozásában. Ennek mákban és vállalatoknál, hogy maguk a szakszervezetek vállalják magukra a munkaszervezés és a fegyelem biztosításának egyes feladatait. Ezek a szakszervezetek fegyelmi funkcióikat vállalati pozíciójuk megerősödésének megnyilvánulásaként értékelik.

Jerzy Wratny, a varsói Munka- és Szociálisügyi Intézet munkatársa, a szakértelem jogi problémáiról tartott előadást. Ebben leszögezte, hogy bár a szakszerűen elvégzett munka döntő mértékben függ a munkát végző személytől, rajta kívül azonban számos más tényező is pozitív vagy negatív mó-

don befolyásolhatja azt: a munkahelyi szervezés, a munkaköri körülmények stb. A munkajog több eszközt — elsősorban a prémiumok, jutalmak és egyéb ösztönzők rendszerét, valamint a Munka Törvénykönyvének előírásait — is igénybe veszi, hogy a munka és a bér megfelelő kölcsönhatásban legyen. A munkavállaló anyagi felelőssége biztosítja azt, hogy szükség esetén kártérítésre kötelezhessék. Számos szankció vonatkozik a bérre, s magára a munkaviszonyra is. Mindazonáltal a szerző rámutat arra, hogy e szabályok sok kívánnivalót hagynak maguk után, s rendkívül fontos azoknak az anyagi és erkölcsi ösztönzőknek a továbbfejlesztése, melyek megerősítik a munkavállaló jó munka végzésére irányuló pozitív motivációját.

Valerian Sanetra, a Wrocławi Egyetem professzora, a „teremtő munka" fegyelmének jogi aspektusait vizsgálta. Már az is számos vitát váltott ki, hogy milyen jellegű munkákat minősítsen a munkajog „kreatív munkának". A „kreatív" és „nem kreatív" jellegű munka közötti határ ugyan nincs eléggé definiálva, de ennek ellénre létezik. A szerzők általában megegyeznek abban, hogy a különleges invenciót igénylő munkákat — mint pl. a kutató tevékenység, feltalálói munka, vállalatvezetői tevékenység (management), a tervek készítése, oktatási tevékenység, művészi és publicisztikai munka stb. — tartják „teremtő" jellegűnek. A Munka Törvénykönyve egy ideig azonos elbírálásban részesítette a kreatív és nem kreatív jellegű munkákat a fegyelem elvárható foka és kikényszeríthetősége tekintetében, pedig nyilvánvaló, hogy az elbírálás kritériumának szükségképp különbözőnek kell lennie. Nyilvánvaló, hogy a vezető beosztású alkalmazottaktól fokozottan elvárható, hogy munkájuk kreatív legyen. A „teremtő munka fegyelme" kifejezés csak akkor fogadható el, ha a munkafegyelem fogalmát tágabban értelmezzük. Elfogadhatatlan, hogy a munkafegyelmet csak a munkaidő alatti tevékenykedésre vonatkozó kötelezettségnek fogjuk fel. A kreatív munka vonatkozásában a fegyelem a „teremtő" jellegű munka munka végzésének kötelezettségét is jelenti. A kötelezettség jogi természete attól függ tehát, hogy az alkalmazott munkájának jellege kreatív vagy sem.

Jan Brol, a Lengyel Népköztársaság Igazságügyi Minisztériumának munkatársa, tanulmányában a munkafegyelem bírósági gyakorlatban jelentkező problémáival foglalkozik. A munkaügyi viták zöme a foglalkoztatás megszüntetésével és bérkérdésekkel kapcsolatos. A szerző hangsúlyozza annak fontosságát, hogy valamennyi munkahelyen egységesen alkalmazzák a fegyelmi előírásokat. Sok vita merül fel azzal kapcsolatban is, hogy a munkáltató figyelmeztette-e a munkavállalót arra, hogy ellene valamely fegyelemsértés miatt szankciót kíván alkalmazni. Problémát jelent az is, hogy a dolgozó igazolt vagy igazolatlan távolléte esetén a munkahely vezetője gyakran automatikusan alkalmazza a dolgozó munkamegtagadására vonatkozó szankciókat. Sok vita merül fel azzal kapcsolatban is, hogy a vállalatok a prémiumra fordítható alapokat saját belátásuk szerint átcsoportosítják más szociális célok finanszírozására, s a premizálást egyfajta univerzális fegyelmező eszközként fogják fel, s ezzel eltorzítják a jobb munka végzésére ösztönző jellegét.

A bírói gyakorlatnak lényeges szerepe van a munkafegyelem megszilárdításában: nevelő hatása van és védi a jog keretein belül a munkavállalók érdekeit is. A bírói gyakorlat további tökéletesítésén túlmenően, az általános fegyelmi gyakorlat javítására, valamint a prémium és a jutalom közötti egyértelmű különbségtételre van szükség a munkafegyelem további számottevő javulásának eléréséhez.

Udvaros Miklós

Пал Байори:

Судебные решения, формирующие право

В судбном решении, формирующем право, суд создает, изменяет или прекращает правовое положение или правоотношение. Формировние права в судебном решение может происходит разным образом. Такое решение, содержащее установление, присуждение или отклонение, может включать в себе формирующие право постановление. Решения, формирующие право, могут иметь место и в связи с процессуально-правовыми отношениями (правоотношениями по исполнению). — Решение, формирующее право, может суд вынести в различающем от иска виде. Законная сила связывается и с решениями, формирующими право, причем некоторые решения, формирующие право, имеют силу и в отношении посторонних лиц. Действие во времени судебного решения, формирующего право, т. е. момент наступления формирования права, в некоторых случаях предусматривается нормативным актом, в двуих случаях устанавливается судебным решением.

nos Baranyai:

Über die Modifizierung des ZGB

Der Autor beschäftigt sich mit gesselschaftlichen und wirtlichen Ursachen der Modifizig und mit ihrer Notwendig- Er hebt heraus deren wichsten Zielsetzungen und das, liche Gesichtspunkte in der Ausldung der Struktur und des Sysms der Modifizerung in Betracht genommen werden mussten. Er behandelt separat einige inhaltche Fragen und Lösungen der Modifzierung dementsprechend, ob sie in erster Reihe die Wirtschfts-organisationen, oder aber die Staatsbürger berühren. Von denen erwähnen wir die Auflösung der relativen Rechtsfähigkeit, den Vorvertrag, die Anfechtung der allgemeinen Lieferbedingungen, den Schutz der Personenrechte, die Schlechterfüllung, den nicht-materiellen Schaden und die Ablösung des Niessgebrauchsrechts des Ehegatten.

Pál Bajory:

Rechtsgestaltende Urteile

In dem rechtsgestaltenden Urteil schafft, modifiziert oder liquidiert das Gericht ein Rechtsverhältnis oder einen Rechtszustand. Die Rechtsgestaltung kann im Urteil verschiedenerweise erfolgen; auch das feststellende, verfällende, sogar das abweisende Urteil kann rechtsgestaltende Verfügung beinhalten. Rechtsgetaltende Urteile können auch in Zusammenhang mit verfahrensrechtlichen Rechtsverhältnissen vorkommen. Rechtsgestaltendes Urteil kann auch abweichend von der Klage getroffen werden. Die Folgen der Rechtskraft knüpfen sich auch an die rechtsgestaltenden Urteile, einige rechtsgstaltende Urteile sind aber gegenüber allen geltend.

Pál Bajory

Les sentences de la formation juridique

Dans les sentences de la formation juridique, le tribunal crée, modifie et cesse un rapport juridique ou état juridique. La formation jurigiue pent avoir lieu dans les sentences de facon différente; même la sentence constatant, de condamnation ou de refus peuvent contenir des mesures de formation juridique. Des sentences de formation juridique peuvent avoir lieu également en connexion des rapports juridiques de procédure (d'exécution). Le tribunal peut rendre des sentences de formation juridique même contre la requête. Les conséquences de la vigueur légale se rattachent même dans les sentences de formation juridique, et certaines sentences de formation juridique sont valides contre tout le monde. Dans certains cas c'est la règle juridique qui constate la durére des sentences de formation juridique respectivement la date de l'état de la formation juridique, dans d'autres cas c'est la sentence du tribunal qui en prononce.

Pál Bajory

The „right-forming" judgments

It is by „right-forming" judgments that the courts of law create, modify or stop legal relations or legal standing. There are several ways of „right-forming". It could be effected by ascertaining and condemning judgments, by judgment of nonsuit and in the form of warrant. This type of judgment could be passed by the court of law departing from the plea. The consequences of legal force are attributes of the „right-forming" judgment and some of these judgments are of general validity. Its temporal validity is established by the statute or the judgment itself.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta, Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: Budapest 1900). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.3001 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 8,— Ft

XXXIII. új évfolyam **10.** szám Budapest, 1978. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

NAGY KÁROLY:
A vétkesség szerepe a nemzetközi jogi felelősségi jogviszonyban 581

LOSONCZY ISTVÁN—LOSONCZY ISTVÁNNÉ:
A tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatos büntető ítélkezési problémák 592

KENGYEL MIKLÓS:
A perbeli képviselet fogalma és osztályozása 597

VISKY KÁROLY:
Biztosítéki jelzálogjogunk római elődje ... 603

HÁMORI VILMOS
Anyagi jog és kereset 611

LOPATKA, ADAM:
A politikai tudományok Lengyelországban 620

Szemle:

BÁRD KÁROLY:
A finn büntetőtörvénykönyv reformja 625

Jogirodalom — jogélet:

Dojčák, Pavol: Jogtudomány, jog és törvényesség (VISEGRÁDY ANTAL) 630

Brauneder—Lachmayer: Österreichische Verfassungsgeschichte (CS.—Or.)... 631

Tkeseliadze, G. T.: A bírói gyakorlat és a büntető törvény (FEHÉR LENKE)... 632

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Карой Надь:* Роль виновности в отношении ответственности по международному праву. — *Иштван Лошонци—Ева Лошонци:* Проблемы судебной практики в связи с невыполнением обязательства по содержанию в свете уголовного права. — *Миклош Кендел:* Понятие и классификация судебного представительства. — *Карой Вишки:* Начало в римском праве нашего ипотечного права, предназначенного для обеспечения. — *Вилмош Хамори:* Материальное право и иск. — *Адам Лопатка:* Политические науки в Польше. — *Обзор: Карой Бард:* Реформа финского уголовного кодекса. —*Юридическая литерарура — юридическая жизнь:* Павол Дойчак: Правовая наука, право и законность. *(Антал Вишеради.)* — Браунедер — Лахмаер: Österreichische Verfassungsgedichte *(Cs—or).* — Ткешелиадзе Г. Т.: Судебная практика и уголовный закон *(Ленке Фехер).*

INHALT: *Károly Nagy:* Die Rolle des Verschuldens im völkerrechtlichen Verantwortlichkeitsrechtsverhältnis. — *István Losonczy—Frau Éva Losonczy:* Rechtsanwendungsprobleme in Zusammenhang mit der Versäumung der Unterhaltspflicht. — *Miklós Kengyel:* Begriff und Klassifizierung der prozessualen Verträtung. — *Károly Visky:* Der römische Vorfahr unseres Sicherheitshypothekenrechts. — *Vilmos Hámori:* Materielles Recht und Klage. — *Adam Lopatka:* Die politischen Wissenschaften in Polen. — *Rundschau: Károly Bárd:* Die Reform des finnischen Strafgesetzbuches. — *Rechtlitseratur—Rechtsleben:* Pavol Dojcák: Rechtswissenschaft, Recht und die Gesetzlichkeit *(Antal Visegrády).* — Brauneder-Lachmayer: Österreichische Verfassungsgeschichte *(Cs-or).* — Tkeseliadze, G. T.: Die richterliche Praxis und das Strafgesetz *(Lenke Fehér).*

SOMMARIE: *Károly Nagy:* Le rôle de la culpabilité dans le rapport de droit de la responsabilité en droit international. — *István Losonczy—Istvánné Losonczy:* Problèmes pénaux concernant l'omission de l'obligation d'aliments. — *Miklós Kengyel:* La représentation en procès et sa classification. — *Károly Visky:* L'ancêtre romain de notre droit d'hypothèque de garantie. — *Vilmos Hámori:* Droit matériel et demande. — *Adam Lopatka:* Les sciences politiques en Pologne. *Revue:* — *Károly Bárd:* La réforme du Code pénal en Finlande. *Littérature juridique—vie juridique:* Pavol Dojcák: Science juridique, droit et légalité *(Antal Visegrády).* — *Brauneder—Lachmayer:* Österreichische Verfassungsgeschichte. *(Cs.-or).* — Tkeseliadze, G. T.: La pratique des juges et la loi pénale *(Lenke Fehér).*

CONTENTS: *Károly Nagy:* The role of fault in international law liability relations. — *István Losonczy—Éva Losonczy:* Some problems in judicial decision making in escape of the duty to support cases. — *Miklós Kengyel:* Representation in action: Its notion and classification. — *Károly Visky:* A Roman precursor of our cautionary mortgage. — *Vilmos Hámori:* Substantial law and action. — *Adam Lopatka:* Political sciences in Poland. — *Review: Károly Bárd:* The Reform of the Penal Code in Finnland. — *Legal life—legal literature:* Pavel Dojcak: Legal science, law and legality *(Antal Visegrády)* — Brauneder—Lachmayer: Österreichische Verfassungsgeschichte. *(Cs.-or).* — G. T. Tkesheliadze: Court practice and and penal code. *(Lenke Fehér).*

E lapszám (XXXIII. új évfolyam 10. sz.) szerzői: *Dr. Nagy Károly* tanszékvezető egyetemi docens (Szeged). — *Dr. Losonczy István* ny. egyetemi tanár (Pécs). — *Dr. Losonczy Istvánné* megyei bírósági tanácselnök. — *Dr. Kengyel Miklós* egyetemi gyakornok (Pécs). — *Dr. Visky Károly* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Hámori Vilmos* megyei bírósági bíró. — *Lopatka, Adam* a Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója. — *Dr. Bárd Károly* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Dr. Visegrády Antal* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Dr. Csizmadia Andor* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — *Dr. Fehér Lenke* a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

XXXIII. új évfolyam 10. szám Budapest, 1978. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A vétkesség szerepe a nemzetközi jogi felelősségi jogviszonyban

I.

Az államok nemzetközi jogi felelőssége mindig bizonyos állami magatartáson alapul. A felelősséget kiváltó állami magatartás alapvetően kétféle lehet. Kivételesen vannak olyan állami tevékenységek, amelyek önmagukban ugyan nem jogellenesek, de kifejtésük fokozott veszéllyel jár és ennélfogva az ebből származó károk viselésének kockázatát a tevékenységet végző államnak kell vállalnia. Ilyen veszélyes tevékenység pl. az atomenergia felhasználása vagy az űrkutatás, ahol a felelősség megalapozásához nem szükséges nemzetközi jogsértés elkövetése — és így nem jön szóba a vétkesség vizsgálata sem —, hanem csupán azt kell bizonyítani, hogy az idegen állam vagy a külföldi állampolgár által elszenvedett kár okozati összefüggésben van valamely állam által kifejtett és fokozott veszéllyel járó tevékenységgel.[1]

Az esetek túlnyomó többségében a nemzetközi jogi felelősséget valamely nemzetközi jogszabály megsértése, azaz nemzetközi deliktum elkövetése keletkezteti. Az államok deliktuális felelősségének hatalmas témaköréből a jelen cikk csupán azt a kérdést kívánja megvizsgálni, hogy szükséges-e az állam vagy az állami szervek vétkessége ahhoz, hogy a nemzetközi deliktum és ezzel együtt a nemzetközi jogi felelősség létrejöjjön.

A vétkesség kérdése — amint azt R. Ago olasz nemzetközi jogász megjegyzi — a nemzetközi jog általános elméletének egyik legérdekesebb és legbonyolultabb problémája.[2] A nemzetközi jogtudomány ezzel kapcsolatosan mindmáig nem tudott egységes álláspontot kialakítani, mind a vétkességi, mind az objektív felelősséget valló elméletnek megvannak a hívei. A két elmélet közül a vétkességet valló felfogás a régebbi, amelyet általában H. Grotiusra szoktak visszavezetni, aki leszögezte, hogy a közület — mind állami, mind az egyéb közület is — a saját ténykedése vagy mulasztása nélkül nem felel az egyesek tetteiből folyóan.[3] Ez a római jogi hatást tükröző nézet uralkodó volt a nemzetközi jogtudományban egészen a XIX. századig, így ezen a nézeten voltak Pufendorf, Ch. Wolff, E. Wattel és mások. A vétkesség elvére helyezkedett H. Triepel is, aki szerint az egyének cselekményéért való állami felelősségnek két, teljesen más alapokon nyugvó fajtája van. Az egyik a reparációs kötelezettség, a másik a sértettnek nyújtandó elégtételadási kötelezettség.[4] Ez utóbbi szerinte bekövetkezhet vétkesség nélkül is,[5] vagyis Triepel, ha nem is adta fel teljesen a vétkességi koncepciót, de bizonyos

[1] A fokozott nemzetközi jogi felelősségről lásd *Goldie*, L. F. E.: Liability for Damage and the progressive Development ot International Law (International and Comparative Law Quarterly, 1965. Vol. 14. 1189—1264. old.) és *Jenks* W.: Liability for Ultrahazardous Activities in International Law. Recueil des Cours. 1966. Tome 117. 105 és köv. old., valamint *M. Konrad:* Zu einigen Problemen der sogenannten Risikohaftung. Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. Materialen wissenschaftlicher Arbeitsberatungen der Gesellschaft für Völkerrecht in der DDR 1973. Potsdam—Babelsberg, 1974. 155—160. old.

[2] *Ago, R.:* Das Verschulden im völkerrechtlichen Unrecht. Zeitschrift für öffentliches Recht. Band. 20. 1940. 449. old.

[3] *Grotius*, H.: A háború és a béke jogáról. II. kötet. Budapest, 1960. 471. old. Hasonlóan nyilatkozik Grotius idézett művének egy másik helyén is: „Az a szabály, hogy valaki a saját vétkessége nélkül is felel beosztottjai tetteiért, nem a nemzetközi jogon..., hanem a tételes belső jogon alapul." (U. o. 353. old.)

engedményt tett az objektív felelősség javára. D. Anzilotti ezzel szemben a vétkességi teóriát bírálva rámutatott arra, hogy a vétkesség változatairól a szándékról és a gondatlanságról csak egy egyénnel kapcsolatosan lehet beszélni, így mind a szándék, mind a gondatlanság csak az állam nevében eljáró személyekhez és szervekhez kapcsolódhat.[6] Az állami funkcionárius aktusa másfelől folytatja Anzilotti — adott esetben olyan nemzetközi jogsértésnek minősülhet, amelyért az állam felel, noha a funkcionáriust vétkesség nem terheli, sőt cselekménye a belső jogba sem ütközik.[7] Anzilotti objektív felelősségi elméletének számos követője akadt, így A. P. Sereni úgy látja, hogy a nemzetközi jogellenes aktus alkatelemeinek meghatározásához nincsen szükség a vétkességre sem magán-, sem büntetőjogi értelemben.[8] Az objektív felelősséget fogadja el P. Guggenheim[9] és Kertész István[10] is, míg mások bizonyos közvetítő álláspontot foglalnak el. Így pl. I. von Münch igen alapos, kitűnő munkájában a kérdést részletezve lehetségesnek tartja, hogy nemzetközi jogsértés vétkesség nélkül is létrejöjjön, ugyanakkor megállapítja, hogy vannak olyan esetek is, amikor éppen a vétkesség fennállása tesz meg magatartást nemzetközi jogellenes cselekménnyé.[11] K. Furgler hasonló közvetítő álláspontot foglal el, nézete szerint a nemzetközi jog nem ismeri sem a tiszta vétkességi elméletet, sem az államok kizárólagosan objektív felelősségét.[12] A vita azonban az objektív felelősségi elmélet felállításával korántsem dőlt el, a vétkes felelősségi rendszernek mindmáig megvannak a hívei, köztük olyan tekintélyes jogászok, mint pl. A. Verdross, aki leszögezi: „Az általános jogi alapelvek szerint kétségtelen, hogy a tárgyi felelősség csak a károkozás egyes fajtáira elismert, míg egyébként a felelősség csak akkor állapítható meg, ha a kárt szándékosan vagy gondatlanul okozták."[13] A vétkességet szükségesnek tartja a felelősség megállapításához L. Oppenheim H. Lauterpacht,[14] G. Dahm,[15] P. Fauchille[16] is. Nincs egységes vélemény a szocialista jogtudományban sem. A vétkességi elméletnek számos híve van a nemzetközi jog szocialista művelői között is. Így G. Geamănu a nemzetközi deliktum fogalmát úgy határozza meg, hogy annak fogalmi eleme a szándékosság, vagy a gondatlanság.[17] Hasonló álláspontón van I. M. Koloszov, aki a nemzetközi jogsértés fogalmát a vétkességgel kapcsolja össze, nézete szerint a vétkesség keletkezteti a nemzetközi felelősségi jogviszonyt.[18] D. B. Levin ugyancsak úgy látja, hogy a vétkességet nemcsak az egyénekre, hanem az államra is lehet alkalmazni.[19] Vétkesnek tekinti az állam nemzetközi jogi felelősségét P. M. Kurisz,[20] B. A. Vaszilenko[21] is. Ezzel szemben B. Graefrath, E. Oesar és P. A. Steiniger közösen publikált munkájukban az állam nevében eljáró személy vétkességét csupán a felelősség kiegészítő előfeltételének tekintik, nézetük szerint a felelősség keletkezéséhez általában elégséges a nemzetközi kötelezettség megszegésének ténye.[22] A. Klafkowski lengyel jogász tankönyvében az állam felelősségét vizsgálva szintén nem említi a vétkességet a felelősség előfeltételeként, nézete szerint a nemzetközi deliktum minden olyan cselekmény, amely megsérti a nemzetközi jog normáit.[23]

A vétkesség elmélete megtalálható a nemzetközi bíráskodásban is. Így a Nemzetközi Bíróság — bár nem teljesen egyértelműen — ugyancsak a vétkesség álláspontjára helyezkedett. A Korfu-szoros ügyben — amikor azt a kérdést vizsgálta, hogy felelős-e Albánia az albán parti tengeren aknára futott angol hadiha-

[4] *Triepel*, H.: Völkerrecht und Landesrecht. Lipcse, 1899. 334. old.

[5] *Triepel:* I. m. 335. old.

[6] *Anzilotti*, D.: Cours de Droit International. Párizs, 1929. I. kötet, 497—498. old.

[7] *Anzilotti:* I. m. 500. old.

[8] *Sereni*, A. P.: Diritto Internazionale. III. Relazioni internazionali. Milano, 1962. 1515. old.

[9] Így *Guggenheim*, P. szerint a szervek felelőssége mindig okozati (Kausal) és nem vétkességi felelősség. (Lehrbuch des Völkerrechts. Basel, 1961. II. kötet 558. old.)

[10] „Lehet ugyan azt vitatni, hogy az államot hiba, mulasztás vagy ha úgy tetszik, vétkesség terheli valamely nemzetközi kötelezettség megsértésénél vagy megsértése miatt, a nemzetközi felelősséget azonban nem a hiba, nem a mulasztás, nem a vétkesség hozza létre, hanem a nemzetközi jog szabályai megsértésének tárgyilagos ténye." (*Kertész* I.: Az állam nemzetközi jogi felelőssége. Budapest. 1938. 193. old.)

[11] *von Münch*, I.: Das völkerrechtliche Delikt in der modernen Entwicklung der Völkerrechtsgemeinschaft. Frankfurt am Main, 1963. 160—161. old.

[12] *Furgler*, K.: Grundprobleme der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit der Staaten unter besonderer Berücksichtigung der Haager Kodifikationskonferenz, sowie der Praxis der Vereinigten Staaten und der Schweiz. 1948. 96. old.

[13] *Verdross*, A.: Völkerrecht, Wien, 1959. 300. old.

[14] „Egy államnak egy másik államot sértő aktusa azonban csak akkor nemzetközi jogsértés, ha szándékosan és rosszhiszeműen vagy vétkes hanyagsággal követték el. (International Law, London, New York, Toronto. Seventh ed. I. kötet 311. old.)

[15] „Amennyiben szerződés útján másként nem egyeztek meg, az államok csak akkor kötelezhetők kártérítésre és jóvátételre, ha szerveik szándékosan vagy gondatlanul cselekszenek." (*Dahm*, G.: Völkerrecht. Stuttgart, 1961. Bd. III. 228. old.)

[16] Nézete szerint az állam ténye csak akkor vonja maga után az állam felelősségét, ha az egyben egy vétkes cselekményt (faute) jelent. (*Fauchille*, P.: Traité de Droit International Public I. kötet 1. rész 515. old.)

[17] *Geamănu*, G.: Dreptul international contemporan, Bukarest, 1965. 216. old.

[18] *Koloszov*, J. M.: Otvetsztvennoszty v mezsdunarodnom prave. Moszkva, 1975. 40—41. old.

[19] *Levin*, D. B.: Otvetsztvennoszty goszudarsztv v szovremennom mezsdunarodnom prave. Moszkva, 1966. 55. old.

[20] *Kurisz*, P. M.: Mezsdunarodnüe pravonarusenija i otvetsztvennoszty goszudarsztva. Vilna. 1973. 222. és köv. old.

[21] *Vaszilenko*, B. A.: Otvetsztvennoszty goszudarsztva. Kiev, 1976. 149—150. old.

[22] Völkerrechtliche Verantwortlichkeit der Staaten. Berlin, 1977. 68—72. old.

[23] *Klafkowski*, A.: Prawo miedzunarodowe publiczne. Varsó. 1972. 135—138. old.

jók felrobbanása miatt — a Bíróság megállapította: „Igaz az — amint azt a nemzetközi gyakorlat is bizonyítja —, hogy egy államot amennyiben területén egy nemzetközi joggal ellentétes cselekmény bekövetkezett, fel lehet hívni arra, hogy adjon ezzel kapcsolatban magyarázatot. Igaz az is, hogy nem térhet ki ezen felhívás elől egy olyan válasz adásával, hogy nem ismeri ezen cselekmény elkövetőit vagy körülményeit. Egy bizonyos fokig kötelezhető arra is, hogy felvilágosításokat adjon a részéről alkalmazott információs eszközökről és a rendelkezésre álló vizsgálati anyagról. De nem lehet következtetni az állam szárazföldi vagy vízi területén gyakorolt ellenőrzés puszta tényéből arra, hogy ez az állam szükségszerűen tudott, vagy tudnia kellett volna minden olyan nemzetközi joggal ellentétes cselekményről, amit ott követtek el, vagy az ilyen cselekmény elkövetőiről. Önmagában és az egyéb körülményektől függetlenül ez a tény nem bizonyítja prima facie felelősségét és nem hárítja rá a bizonyítási terhet sem."[24] A Bíróság tehát nem állapította meg Albánia felelősségét azon puszta tény alapján, hogy a szerencsétlenség az albán parti tengeren történt, ellenben vélelmezte, hogy Albániának tudnia kellett az aknamező létezéséről,[25] és miután elmulasztotta erről figyelmeztetni az angol hajókat, ezek „a súlyos mulasztások maga után vonják Albánia nemzetközi felelősségét".[26] A bírói döntés ugyan nem mondta ki expressis verbis, hogy a felelősség alapja Albánia vétkes magatartása, de az idézett megfogalmazásokból ezt lehet kikövetkeztetni. Másfelől, bár nem nyert bizonyítást, hogy Albánia tényleg tudott az aknamező létezéséről, a bíróság ezt mégis vélelmezte a területen gyakorolt albán szuverenitás tényéből. Ebben implicite annak állítása foglaltatik, hogy a területi felségjog gyakorlásának ténye alapot ad a felelősség megállapítására a vétkesség bizonyítása nélkül is.

A bíróság döntése ennél fogva tehát a vétkesség kérdésében nem teljesen egyértelmű, ezzel szemben az ítélethez csatolt egyes bírói különvéleményekben viszont már teljesen egyértelműen jut kifejezésre az az elv, hogy az állam felelősségének megállapításához vétkesség szükséges. Így pl. a Nemzetközi Bíróság szovjet tagja, Sz. B. Krilov különvéleményében megállapítja: „Az állam nemzetközi deliktumból eredő felelőssége legalábbis vétkességet tételez fel ennek az államnak a részéről. Nem lehet az állam felelősségét arra az érvre alapozni, hogy ennek az államnak felrótt cselekmény az állam szárazföldi, vízi (tengeri) vagy légi területén történt. A veszélyesség elméletét (la théorie du risque), amely több ország polgári jogában kifejlődött, nem lehet átvinni a nemzetközi jog területére. Az állam felelősségének megalapozásához tehát a vétkesség fogalmához kell folyamodni."[27] Visszautasította az objektív felelősség elvét B. Winiarski is, aki különvéleményben megállapította, hogy az állam nem tehető felelőssé pusztán azért, mert területén egy nemzetközi jogellenes cselekményt követtek el.[28] Nézete szerint az állam akkor felelős egy jogellenes cselekményért, ha azt ő követte el, ha elmulasztotta a szükséges intézkedéseket a jogellenes cselekmény megelőzésére, vagy ha elmulasztja az ilyen cselekmények elkövetőinek felkutatását és megbüntetését.[29] Ugyancsak a vétkességet tartják a felelősség alapjának különvéleményükben Ph. Azevedo,[30] Badawi[31] és B. Ecer[32] bírák is.

A vétkes felelősség problémája komoly vitára adott okot a kodifikáció során is. A Nemzetközi Jogi Intézet 1927-ben Lausanneban tartott ülésszakán az államok felelősségéről szóló tervezet tárgyalása során L. Strisower, a jelentés készítője arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam csak akkor felelős, ha a nemzetközi kötelezettség megszegése szerveinek vétkességéből következik.[33] Ezzel szemben N. Politis, A. de Lapradelle, Le Fur és mások úgy látták, hogy nem kell a kérdésben egyértelműen állást foglalni, mivel a tudomány nem egységes a vétkesség tekintetében,[34] míg Ch. de Visscher úgy látta, hogy a vétkesség elmélete olyan pszichológiai elemekkel telített, amelyeket ki kell zárni a nemzetközi jog területéről, a veszélyesség (risque) elmélete viszont túlságosan messze menne, ezért legjobb egy olyan megoldás, amely általában vélelmezi az állam felelősségét, de meghatározza, hogy mely esetben, milyen körülmények fennforgása esetén mentesül a felelősség alól.[35]

A Nemzetek Szövetsége által folytatott kodifikáció során sem a Guerrero-jelentés, sem az

[24] Affaire du Détroit de Corfou, Arrêt du 9 avril 1949. C. I. J. Recueil, 1949. 18. old.

[25] „... la Cour tire la conclusion que le mouillage du champ de mines, qui a provoqué les explosions du 22 octobre 1946. n'a pas pu échapper à la connaissance du Gouvernement albanais." (Uo. 22. old.)

[26] C. I. J. Recueil, 1949. 23. old.

[27] C. I. J. Recueil, 1949. 72. old.

[28] C. I. J. Recueil, 1949. 53. old.

[29] C. I. J. Recueil, 1949. 52. old.

[30] Azevedo szerint a parti állam gondatlansága (negligence) az, ami maga után vonja a felelősséget. (C. I. J. Recueil, 1949. 94. old.)

[31] Badawi leszögezi: „Nincs semmi olyan Albánia terhére megállapítható hiba (faute), amely robbanást okozott volna és amelyre alapozható lenne az elszenvedett kár miatti nemzetközi felelőssége." Ugyanitt megállapítja továbbá, hogy „a nemzetközi jog nem ismeri az objektív felelősséget." (C. I. J. Recueil, 1949. 65. old.)

[32] *Ečer*, B. csehszlovák bíró véleménye szerint az ítéletnek ki kellett volna mondania, hogy „... egy állam felelőssége feltételezi ezen állam szándékosságát vagy gondatlanságát." (soit *dolus* soit *culpa*) Kiemelések az eredetiben. C. I. J. Recueil, 1949. 127. old.

[33] Lásd Strisower, L. eredeti tervezetének 3. cikkét: „L'État n'est responsable que si l'inobservation de l'obligation internationale est la conséquence d'une faute de ses organes". (Annuaire de l'Institut de Droit International, Session de Lausanne, 1927. Tome III. 103. old.)

[34] U. a. 103—106 old.

[35] Vö. Annuaire de l'Institut, 1927. Tome III. 106. old.

ún. „Bases discussion" nem foglalt határozott álláspontot sem a vétkességi, sem az objektív felelősség javára, egyszerűen megelégedett annak deklarálásával, hogy a nemzetközi felelősség szerződési vagy szokásjogi kötelezettség megszegéséből eredő jogellenes aktusból származik.[36] Ez a megoldás — minthogy nem vizsgálja a vétkességet — végső soron az objektív felelősség felé hajlik, ezzel szemben a nemzetközi jogi felelősséggel kapcsolatos egyéb, főleg magánjellegű tervezetek inkább a vétkes felelősséget kívánják meg. Ez a helyzet pl. az ILA japán tagozata által készített tervezetnél, amely kimondja: „Az állam felelős hivatalos hatóságainak azok hivatalos hatáskörében kifejtett olyan szándékos, vétkes vagy gondatlan aktusaiért, amelyek a területén levő idegenek életében vagy vagyonában kárt okoztak, ha az ilyen hibás vagy gondatlan aktus annak az államnak a nemzetközi jogi kötelezettségeit sérti, amelyhez a kérdéses hatóságok tartoznak."[37] Az Amerika-közi Jogi Bizottság 1962-ben készített és a latin-amerikai államok felfogását tükröző tervezete egyik rendelkezésében kifejezetten elveti az objektív felelősséget.[38]

A vétkesség kérdéséről élénk vita folyt a kodifikálás során az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában is. Garcia Amador, a kérdés első előadója második jelentésének bevezetésében a vétkesség problémáját ugyan tiszta elméleti kérdésnek minősítette,[39] azonban ezt a bizottság egyes tagjai erősen vitatták. Így pl. K. Jokote, a bizottság japán tagja úgy látta, hogy a vétkesség problémája fontos a konkrét kérdések megoldásánál. „... mivel a nemzetközi jogi felelősség az esetek legnagyobb részében egy vétkes cselekményből (faute)[40] származik. Megfordítva, a nemzetközi jognak egy jól megalapozott szabálya az az elv, amely szerint valahányszor egy vétkes cselekmény az államnak felróható, úgy ez maga után vonja nemzetközi felelősségét."[41] A vita során a vétkességet szükségesnek tartotta az állam felelősségének megállapításához Sz. B. Krilov[42] és C. Salamanca,[43] míg mások ellentétes álláspontón voltak. Így Padilla Nervo úgy vélte, hogy helytelen lenne fenntartani a hagyományos vétkességi elméletet a nukleáris fegyverek gyártásának korszakában. Nézete szerint pl. a kísérleti robbantásokból származó károk anélkül vonják maguk után az államok nemzetközi jogi felelősségét, hogy vétkességről, vagy akárcsak nemzetközi kötelezettség megszegéséről beszélnénk.[44] E. Sandström vegyes rendszert javasolt a legtöbb állam belső jogához hasonlóan,[45] míg Fitzmaurice — aki egyébként vétkesnek tekinti az állam felelősségét — azt javasolta, hogy a „felelősség" vagy „vétkesség" helyett jobb lenne a „felróhatóságról" (imputabilité) beszélni.[46]

A vétkesség vagy — a büntetőjog kifejezését használva — a bűnösség fogalmának a nemzetközi jogra való alkalmazása valóban nem egyszerű. A bűnösség pszichikai kapcsolatot jelent az egyén és jogsértő cselekménye között, olyan pszichikai kapcsolatot, amelynek folytán neki a jogtalan cselekmény felróható, szemére vethető.[47] Világos, hogy ez a fogalom csupán fizikai személyek vonatkozásában vethető fel,[48] az állam, mint politikai-földrajzi-jogi fogalom viszonylatában inkább a polgári jogból kölcsönzött vétkesség látszik használhatóbbnak, ez utóbbi ugyanis — anyagi felelősség esetén — jogi személyekkel szemben is megállapítható és így fogalmilag nem kizárt az államra való alkalmazhatósága. A nemzetközi jogban az államot azonban nemcsak anyagi felelősség terheli, sőt

[36] G. Guerrero által összegezett következtetések 1. pontja így szól: „A nemzetközi felelősség csak az egyik államnak a másik ellen elkövetett jogellenes cselekményéből származhat, az idegen állampolgárnak okozott kár csak akkor von maga után nemzetközi felelősséget, ha az az állam, ahol a külföldi tartózkodik, megsértett egy, a külföldi polgár államával szembeni, szerződésből vagy szokásjogból származó kötelezettséget." A 7. számú vitaalap ugyancsak kötelezettségszegés tényét emeli ki a felelősség keletkezése kapcsán anélkül, hogy állást foglalna a vétkesség tekintetében. (Annuaire de la Commission de droit international 1956. II. kötet. 222—223. old.)

[37] ILA Report of the thirty-fourth Conference, London, 1927. 382. old.

[38] A tervezet VI. cikke kimondja: „La théorie du risque n'est pas admissible comme fondement de la résponsibilité internationale." (Annuaire de la Commission du droit internationale, 1969. II. 159. old.)

[39] Vö. Annuaire, 1957. I. 164. old.

[40] A „faute" kifejezés köznapi használatban „hibát" jelent, a jogi nyelvben azonban többféle értelemben használják. *Fauchille,* P. értelmezése alapján a kifejezés objektív fogalmat takar, szerinte a „faute" fogalom jogtalan cselekményt jelent, ezalatt minden olyan cselekményt kell érteni „amit valaki anélkül fejt ki, hogy arra joga lenne, vagy elmulaszt megtenni olyankor, amikor köteles lenne azt megtenni." (I. m I. 1. rész 515. old.). *Lauterpacht,* H. ezzel szemben a „faute" kifejezést szubjektív értelemben használja, az szerinte károkozási szándékot vagy a megelőzés mód-jában való hanyagságot jelenti. (Régles générales du Droit de la Paix. Recueil des Cours, 1937. Tome 62. 361. old.) A „faute" fogalma kettős értelemben használatos az államon belüli jogban is, ahol a jogellenesség és a vétkesség megjelölésére is használják, az érte való felelősség mindenesetre a Code civil szerint is vétkes felelősséget jelent. (L. erről *Eörsi* Gyula: A polgári jogi felelősség alkalmazása a modern követelményekhez a szocialista és a burzsoá államokban. Állam- és Jogtudomány, 1963. VI. kötet. 1. szám. 28. old.)

[41] Annuaire, 1957. I. 170. old.

[42] Annuaire, 1956. I. 261. old.

[43] Uo.

[44] Annuaire, 1957. I. 166. old.

[45] Annuaire, 1957. I. 174. old.

[46] Annuaire, 1957. I.174—175. old.

[47] „A bűnösség eszerint az elkövetőt az általa végbevitt társadalomra veszélyes cselekményekhez fűző — szándékosság vagy gondatlanság formájában kifejezésre jutó — pszichikus viszony, amely miatt neki cselekménye felróható" (*Kádár* M.—*Kálmán* Gy.: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966. 46. old.)

[48] Ezen a véleményen van *Jelinicsev,* V. N., aki szerint az állam bűnösségéről csak mint fikcióról lehet beszélni, a bűnösség mint pszichológiai kategória csak az egyének belső jogi (főleg büntetőjogi) felelősségével kapcsolatban alkalmazható. (*Jelenicsev,* V. N.: Vina v mezsdunarodnom prave. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1972. No. 3. 124. old.)

az anyagi felelősséget még csak tipikusnak vagy jellemzőnek sem lehet tekinteni, ezért nyilvánvaló, hogy tisztán polgári jogi jellegű fogalmakkal nem lehet a nemzetközi jogban operálni. Ez azzal is összefügg, hogy a nemzetközi jogi felelősség egy nagy jogterület, *egy külön normarendszert átfogó, összetett és egységes felelősségi rendszer* és ebben a normarendszerben még alakultak ki a jogágak és velük együtt a jogágazati felelősségtípusok.[49] Ebből következőleg a nemzetközi jogi felelősségben *bizonyos hasonlóság minden belső jogági felelősségtípussal előfordulhat anélkül, hogy bármelyikkel azonosítható lenne.*

A nemzetközi jogban a vétkesség vizsgálata mindenekelőtt azt a problémát veti fel, hogy ellehet-e választani az egyén vétkességét az állam vétkességétől, azaz lehet-e magát az államot mint politikai és jogi egységet valamely nemzetközi jogsértésben vétkesnek kimondani, figyelembe véve azt, hogy a nemzetközi kötelezettség megszegését mindig az állam valamely szerve, tehát egy testület vagy valamely hivatalos személy követi el.[50]

A kérdést az egyes állami szervtípusoknak megfelelően differenciálva kell megvizsgálni. Másként vetődik fel a vétkesség kérdése a jogalkotási aktusok miatt, mint az államigazgatási szervek végrehajtó aktusai esetén. Az állam vétkessége jól elválasztható a nevében cselekvő államigazgatási szervek vétkességétől akkor, ha ezen szerveket képviselő személyek az államon belüli jognak megfelelően jártak el, de mégis megszegték az állam valamely nemzetközi kötelezettségét. *Az eljáró személyek ilyenkor vétlenek,* hiszen a reájuk irányadó állami parancsot, azaz az államon belüli jogot teljesítették. A nemzetközi jogsértés oka ilyenkor az állam belső joga és ezért kétségtelenül az állam maga felelős. Más a helyzet akkor, amikor az állam belső joga megfelel ugyan a nemzetközi jognak, de az állam nevében eljáró funkcionárius ezt a belső jogot megszegve követ el nemzetközi jogsértést egy idegen állam ellen. Ebben az esetben a vétkesség az eljáró államigazgatási szervek részéről áll fenn, míg az állam maga elvileg vétlen, hiszen ő meghozta a nemzetközi joggal összhangban álló belső jogát és ezzel mintegy utasította szerveit a nemzetközi jognak is megfelelő eljárásra. Az állam vétkessége szempontjából tehát elsődlegesen fontos kérdés az ún. ultra vires, azaz olyan aktusok miatti felelősség vizsgálata, amelyet az állami szerv hivatalos minőségében, de hatáskörét túllépve vagy azt megszegve foganatosított.

II.

Ha feltesszük, hogy az állam belső joga, tipikus esetben nem ellentétes a nemzetközi joggal, akkor az államigazgatási szervek által elkövetett nemzetközi jogsértések jórészt tulajdonképpen ultra vires aktusokból származnak,[51] ugyanis ha teljes az összhang a belső jog és a nemzetközi jog között, úgy szinte kizárt dolog, hogy az állami tisztviselők nemzetközi jogot sértő cselekménye a belső jog szempontjából teljesen szabályszerűnek minősüljön. Így pl. ha egy állam jogszabály útján megtiltja hatóságainak, hogy háború idején katonáit külföldi diplomáciai képviseletek tagjainak lakásában szállásolják el, úgy a diplomáciai képviseletek ilyen természetű mentességének megszegése egyben az állam belső jogával is ellentétes. Lehet ugyan, hogy ezzel kapcsolatosan az állam belső joga nem tartalmaz tiltó szabályt, de ekkor meg nincs teljes összhang az államot terhelő nemzetközi kötelezettségek és az államon belüli jog között, vagyis az államot nemzetközi kötelezettségének teljesítéséhez szükséges belső jogszabály meghozatalának szándékos vagy gondatlan elmulasztása terheli.

Az ultra vires aktusokért való felelősség több problémát vet fel. Az államot elvileg a szervei által foganatosított aktusokért, azaz az állami aktusokért lehet felelősségre vonni, a jogellenes aktusok viszont nem állami aktusok — állapítja meg Kelsen.[52] Ez az álláspont kétségkívül logikus, hiszen nehéz állami aktusnak tekinteni az olyan cselekményeket, amelyek az állam jogának megsértését jelentik, mivel ilyenkor az állami funkcionárius az állam akaratával ellentétesen járt el. Az ilyen cselekmények, amikor egy idegen államnak nemzetközi jogsérelmet okoznak, egyben a saját állam ellen is irányulnak és tényleg problematikusnak látszik felelőssé tenni az államot egy olyan cselekmény miatt, amelynek — belső jogi szempontból — ő is sértettje. Ennek megfelelően egyes nemzetközi jogászok teljes egészében elvetik az ultra vires aktusok miatti állami felelősséget.[53] Az álla-

[49] A nemzetközi jogi felelősség nézetem szerint tehát nem valamely jogágazat speciális felelőssége (ezzel ellentétesen lásd *Eörsi* Gy.: A felelősség jogágazati variációiról. J. K. 1978. 1. 7. old.), mivel a nemzetközi jog a jogrendszeren belül elhelyezkedő olyan külön normarendszer, amely maga is különböző jogterületeket ölel fel, vagyis bizonyos értelemben éppen olyan összetett jelenség, mint az államon belüli jog (l. erről: *Nagy* K.: A nemzetközi jog rendszerbeli helyének és tagozódásának néhány kérdése a jog általános fogalmának tükrében. J. K. 1972. 1—2. 39. és köv. old.)

[50] *Kelsen,* H.: ezt a gondolatot a következőképpen fogalmazza meg: „Az állam vétke mindig csak emberek vétke lehet, olyan embereké, akiknek vétkes magatartását az államnak számítják be." (Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht. Zeitschrift für öffentliches Recht. Bd. XII. 1932. 538. old.)

[51] Kivételt csupán azok az esetek jelentenek, amikor a két jog szabályozási területe egymástól teljesen eltér, azaz a nemzetközi jogsértés a belső jog szempontjából nem minősíthető, jogilag mintegy közömbös.

[52] Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht, 539. old.

[53] Ezzel kapcsolatban elsősorban H. Kelsent kell megemlíteni, aki kifejti, hogy ha egy aktust az állam törvényei nem engednek meg, úgy az államnak az nem is róható fel. (V. ö.: *Kelsen,* H.: Principles of International Law, New York. 1952. 117—118. old.)

mok korábbi gyakorlatában is találunk olyan felfogást, amelyik elutasítja az ultra vires aktusok miatti felelősséget. Így a múlt század végén, amikor egy Tunstall nevű angol állampolgárt — aki Új-Mexicóban élt — egy seriff jogtalanul lelőtt, Bayard, az USA külügyi államtitkára az ezzel kapcsolatos brit diplomáciai lépésre válaszolva tagadta az USA felelősségét egyrészt arra hivatkozva, hogy az nem a kormány aktusa volt és hogy azt az Egyesült Államok törvényeinek és közrendjének megsértésével hajtották végre.[54] Az ultra vires aktusok miatti felelősséget elvetette az USA (egyes) más esetekben is.[55] Ez a gyakorlat tükröződött az állami kodifikáció során is. A hágai kodifikációs konferenciát előkészítő Guerrero-jelentés arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha az állami tisztviselő hatáskörét túllépve cselekszik, úgy ténye nem tekinthető állami aktusnak.[56] Az ilyen aktus lehet jogtalan, de „... nemzetközi jogi szempontból a jogsértés nem róható fel az államnak".[57] Kivételesen a Guerrero-jelentés is elismeri az állam felelősségét, az általa felsorolt esetekben, azonban a felelősség az állam egyéb szerveinek mulasztásán alapszik, így az állam a hatáskörét túllépő tisztviselő cselekményéért is felel, ha:

a) az állam kormánya előzetesen tudott a tisztviselő által tervbe vett cselekményről és azt nem próbálta megakadályozni, *b)* az aktus kifejtése után nem bünteti meg az eljáró tisztviselőt, *c)* az érintett állam jogrendszere nem nyújt módot a jogsértő tisztviselővel szembeni fellépésre vagy a jogi elégtételt a bírósági eljárás visszautasításával megtagadják.[58]

G. Guerrero álláspontja egyébként a későbbiek során a hágai konferencián nem érvényesült, mind az elkészült egyezménytervezet, mind az ún. vitaalapok elismerik az állam felelősségét hatóságainak olyan hatáskörük túllépésével elkövetett aktusaiért is, amelyek kifejtése során hivatalos minőségükben jártak el.[59] Ez azzal függött össze, hogy G. Guerrero álláspontja kezdettől fogva ellentétben állott a kormányok álláspontjával. A kodifikációs konferencia során az államokat felkérték több kérdés, így annak megválaszolására is, hogy álláspontjuk szerint az államok felelősek-e a területükön működő tisztviselők ultra vires cselekményei miatt. Erre a kérdésre 13 állam igenlően válaszolt, 4 kormány nem foglalt el határozott álláspontot és csak 3 állam látta úgy, hogy az állam az ilyen aktusok miatt nem tartozik felelősséggel.[60] Külön kérdést intéztek az államok kormányaihoz külföldön működő diplomáciai és konzuli képviseleteik ultra vires aktusaival kapcsolatosan is. A megkérdezett kormányok nagy többsége szerint az államot ezen külföldön működő hatóságainak ultra vires jellegű aktusai miatt is felelősség terheli.[61] A hágai konferenciát előkészítő bizottság ez utóbbi kérdésben nem tette teljesen magáévá a kormányok többségének álláspontját. A bizottság által kidolgozott vitaalapok csak akkor ismerik el az állam felelősségét külföldön működő szerveinek tényei miatt, ha azokat „funkciójuk nyilvánvaló korlátain belül" fejtették ki.[62] Ez a megfogalmazás nem zárja ki ugyan teljesen az ultra vires aktusok miatti felelelősséget, de jelentősen megszorítja azt, mivel nem terjed ki olyan cselekményekre, amelyekre a diplomáciai vagy konzuli szerveknek nyilvánvalóan nem volt hatáskörük. A Nemzetközi Jogi Intézet tervezete is felelőssé kívánja tenni az államot szerveinek ultra vires aktusai miatt, amikor első cikkében kimondja: „Az államnak ez a felelőssége fennáll, függetlenül attól, hogy szervei a törvénynek vagy a felsőbb hatóság rendeleteinek megfelelően, vagy azzal ellentétesen cselekedtek. Fennáll (ti. a felelősség N. K.) akkor is, amikor ezek a szervek hatáskörükön kívül, de állami szervi minőségükben cselekedtek, felhasználván az ezen a címen rendelkezésükre álló eszközöket."[63] A Német Nemzetközi Jog Társaság 1930-ban készített tervezete 1. cikkében kifejezetten kimondja, hogy az állam nem mentesülhet a felelősség alól abból a tényből következőleg, hogy hatósága hatáskörén kívül cselekedett,[64] sőt akkor sem, ha

[54] *Meron,* Th.: International responsibility of States for unauthorized acts of their officials. The British Yearbook of International Law. Oxford, 1957. 90—91. old.

[55] L. erről *Meron:* I. m. 91. old.

[56] Így pl. 1910-ben a kubai kormány egy konkrét ügy kapcsán arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam csak akkor felel szervei aktusai miatt, ha azokat a kormány utasítására eszközölték. *(Hackworth,* G. H.: Diegest of International Law, Washington 1943. V. 575. old.)

[57] L. *Kertész:* I. m. 142. old.

[58] L. Annuaire, 1956. II. 223. old.

[59] A hágai konferencián létrejött egyezménytervezet VIII. cikkének 2. pontja kimondja: „La responsabilité internationale de l'État se trouve également engagée si le dommage subi par un étranger résulte d'actes contraires aux obligations internationales de l'État accomplis per ses fonctionnaires en dehors de leur compétence, mais sous le couvert de leur qualité officielle...". (Annauire 1956. II. 226. old.) A 13. számú vitaalap lényegében ugyanerre az álláspontra helyezkedik. (V. ö.: Annuaire, 1956. II. 223. old.)

[60] Vö.: *Meron:* im. 101. old.

[61] Így pl. az angol kormány ezzel kapcsolatos válasza leszögezi: „A Government is in general liable for the acts of an official, such as a diplomatic agent or consul, acting within the apparent scope of his authority as laid down by the laws of his own country causing prejudice to a national of that country, even though the official may have exceeded his actual authority as laid down be the laws of his own country or by his instructions." (L. *Meron:* I. m. 101. old. 1. jegyzet.)

[62] A 14. számú vitaalap szövege a következő: „Les actes accomplis par les fonctionnaires d'un État en pays étranger (tels que les agents diplomatiques ou les consuls (agissant dans les limites apparentes de leurs fonctions sont imputables à cet État et peuvent, à ce titre, engager la responsabilité de celui-ci." (Vö. Annuaire, 1956. II. 223. old.)

[63] Vö. Annuaire de la Commission du droit international. 1956. Vol. II. 228. old.

[64] „Die Verantwortlichkeit wird dadurch nicht ausgeschlossen, dass eine Behörde ausserhalb ihrer Zuständigkeit handelt." (I. m. *Münch:* I. m. 327. old.)

a hatóság cselekménye kifejezetten ellentétes az államon belüli joggal vagy a felsőbb szervek utasításaival.[65] Felelősnek tekinti az államot hatóságainak ultra vires aktusai miatt K. Strupp tervezetének 2. cikke,[66] valamint V. A. Vaszilenko szovjet jogász javaslata is.[67] Az ENSZ-ben folyó kodifikáció során Garcia Amador ugyancsak felelőssé kívánta tenni az államot tisztviselőinek ultra vires cselekményei miatt is, kivéve azt az esetet, amikor a hatáskör hiánya a külföldi előtt is nyilvánvaló.[68] Jelentéseit, amelyek egyébként főleg az idegeneknek okozott károk miatti felelősséget vizsgálták, nem volt idő megvitatni és miután kivált a Bizottságból, a munkát elölről kezdték. R. Ago, a kérdés új előadója lényegét tekintve megismételte Garcia Amador álláspontját,[69] ez azonban a Nemzetközi Jogi Bizottság tagjai részéről erős kritikát kapott. Így N. A. Usakov a 10. cikk első pontjával teljesen egyetértve kifejtette, hogy a hatáskör nyilvánvaló hiánya nem jöhet figyelembe a felelősséget kizáró körülményként olyankor, amikor a felelősség általános elveiről, így pl. idegen államok elleni súlyos jogsértésekről van szó. A hatáskör nyilvánvaló hiánya nézete szerint csak az idegeneknek okozott károk miatti speciális felelősség esetén mentesíthet a felelősség alól.[70] A hatáskör nyilvánvaló hiányát a Bizottság más tagjai sem tekintették a felelősséget általánosan kizáró körülménynek,[71] így a tervezet 10. cikkének módosított szövegében ez már nem szerepel.[72] Ennek megfelelően a tervezet szerint az állam mindig felelősséggel tartozik szerveinek hivatalos minőségben kifejtett ultra vires cselekményei miatt. Ez annak kimondását jelenti, hogy *a felelősség szempontjából az ultra vires aktusok is állami aktusoknak tekintendők.*

A nemzetközi jog tudománya és a kodifikációs tervezetek idézett álláspontjai, amelyek elfogadják az államok felelősségét szerveiknek ultra vires aktusai miatt is, az állami gyakorlatban gyökereznek. Az államok közötti vitában eljáró választott bíróságok gyakorlatában számos esetet lehet találni, amikor az államok felelősségét megállapították hatóságaik ultra vires aktusai miatt. Így egy Venezuela és Hollandia között felmerült ügyben, amelynek tárgya idegen állampolgárnak rendőri közegek általi bántalmazása és az ezzel kapcsolatos kártérítés volt, a választott bíróság megállapította, hogy a kormánynak felelnie kell az alárendelt szerveinek aktusai miatt is „bármilyen gyűlöletesek is legyenek azok".[73] Egy másik esetben, az Egyesült Államok egyik őrhajója 1921-ben feltartóztatott egy brit halászhajót, amely a Csendes-óceán északi részén fókára vadászott. Az eljáró amerikai vámtiszt a brit hajó tűzfegyvereit lepecsételte és elrendelte, hogy a pecséteket mindaddig nem lehet feltörni, amíg a halászhajó egy bizonyos szélességi fokon belül tartózkodik. A vámtiszt — noha jóhiszemű volt — túllépte hatáskörét és aktusai jogtalanok voltak. A bíróság megállapította, hogy a tisztviselő aktusa megsértette a tengerek szabadságának alapvető elvét és a sérelemért az Egyesült Államok felelős, mivel „minden állam felelős tisztviselőinek téves megítélése alapján jogkörükön belüli kötelezettségük és a rájuk ruházott kényszerítő hatalom teljesítése közben véghezvitt tetteikért".[74] Az idézett esetben az eljáró hatóság cselekménye jogosságét illetően tévedésbe esett, amiből az következik, hogy *az államot nem mentesítette a felelősség alól az a körülmény, hogy eljáró közege jóhiszemű volt.* Ugyanezt az elvet támasztja alá egy másik jogeset is ugyancsak az USA és Nagy-Britannia között 1924-ben.[75]

Az idézett esetekben az eljáró szervek hatáskörüket ugyan túllépve, de jóhiszeműen jártak el. Előfordultak azonban olyan esetek is, amikor az állami szervek aktusaikat rosszhiszeműen, nyilvánvaló hatáskörükön kívül követték

[65] A tervezet 7. cikkének 2. pontja kimondja: „Die Verantwortlichkeit wird daher insbesondere nicht dadurch ausgeschlossen 1. daß die Staatsorgane sich im Widerspruch zu dem Landesrecht oder den Befehlen ihrer Vorgesetzten verhalten..." *(von Münch:* I. m. 329. old.)

[66] *Strupp,* K.: Die Völkerrechtliche Haftung des Staates, insbesondere bei Handlungen Privater, Kiel, 1927. 31. old.)

[67] Tervezetének 5. pontja kimondja: „Az állam felelőssége akkor is beáll szervének jogellenes és kárt okozó tevékenysége miatt, ha az állami szerv túllépi ugyan az államon belüli jog által megállapított hatáskörét vagy megsérti a tevékenységére irányadó utasításokat, de hivatalos minőségében cselekszik." *(Vaszilenko:* I. m. 238. old.)

[68] Annuaire de la Commission du droit international. 1957. Vol. II. 123.

[69] Az általa benyújtott negyedik jelentés 10. cikke szerint:

„1) Egy állami szerv vagy közhatalmi jogosítványok gyakorlására feljogosított egység hivatalos minőségében gyakorolt magatartása a nemzetközi jog szempontjából az állam tényének minősül annak ellenére, hogy azt a belső jognak a hatáskörére vonatkozó szabálya túllépésével vagy ugyanezen jognak az érintett szerv tevékenységére vonatkozó előírásainak megszegésével fejtették ki;

2) Nem lehet azonban egy ilyen magatartást az állam tényének minősíteni, ha az természeténél fogva teljesen idegen a szerv speciális funkcióitól, vagy ha más szempontból a szerv hatáskörének hiánya nyilvánvaló volt." (Annuaire de la Commission du droit international 1972. Vol. II. 166. old.)

[70] Annuaire de la Commission du droit international. 1975. Vol. I. 10. old.

[71] Így pl. Yasseen, Quentin-Baxter, Sette Câmara, El-Erian stb. (Vö. Annuaire de la Commission ou droit international. 1975. Vol. I. 7—17. old.)

[72] A tervezet 10. cikkének hivatalos szövege a következő: „La comportement d'un organe de l'État d'une collectivité publique territorial ou d'une entité habilités à l'exercice de prérogatives de la puissance publique ledit organe ayant agi en cette qualité, est consodére comme un fait de l'Etat d'après le droit international même si en l'occurrence, l'organe a dépassé sa compétence selon le droit concernant son activité." (Annuaire, 1976. II. kötet, második rész, 69. old.)

[73] *Meron:* I. m. 94. old.

[74] *Meron:* I. m. 95. old.

[75] Itt a Fokföldi Állami Vasutak egy tisztviselője kisajátított egy semleges állampolgár tulajdonát képező vagyontárgyat, amiről tévesen úgy vélte, hogy nem semleges tulajdon (Union Bridge Company ügy, lásd *Meron:* I. m. 94. old.)

el és mégis megállapították azok miatt az államok felelősségét. Így pl. 1926-ban Mexico egy zavargás alkalmával csapatokat küldött a területén levő amerikai polgárok védelmére. A katonák — védelmezés helyett — amerikai állampolgárokat öltek meg. Az eljáró döntőbizottság elutasította Mexico azon védekezését, hogy katonái túllépve hatáskörüket egyéni minőségben jártak el és Mexicót felelősnek mondotta ki azon a címen, hogy katonái szolgálatban voltak, amikor a gyilkosságokat elkövették.[76] Hasonló álláspontra helyezkedett egy hasonló ügyben J. H. W. Verzijl, a Francia—Mexikói Nemzetközi Igénybizottság (Claims Commission) elnöke is a Caire-ügyben. Caire egy Mexico-Cityben élő francia állampolgár volt, aki ott vendéglőt tartott fenn. Egy napon felszólítást kapott egyik vendégétől, a mexikói hadsereg egy őrnagyától, hogy adjon neki kölcsön egy nagyobb összeget. Miután a vendéglős közölte, hogy képtelen ekkora összeget előteremteni, Caire-t az őrnagy egy katonai csoport élén bekísérte egy katonai létesítmény területére, ahol megfenyegették, majd kivégezték. Mexikó védekezésében azzal érvelt, hogy Caire halálát egyes katonák aktusai okozták, akik katonai elöljáróik tudta nélkül és parancsai ellenére cselekedtek és így ezért Mexikó nem tehető felelőssé. A bíróság ezt nem fogadta el és bár megállapította, hogy egy hatáskörön kívül elkövetett aktust nem lehet állami aktusnak tekinteni, de a nemzetközi kapcsolatok biztonságának szükségletei megkövetelik, hogy az államokat nemzetközileg felelőssé tegyék az ilyen aktusokért. A bíróság szerint az állam két vagylagos kritérium esetén felel tisztviselőinek hatáskörükön kívül elkövetett cselekményei miatt: azaz 1. vagy az szükséges, hogy mint funkcionáriusok, vagy mint az állam illetékes szerve cselekedjenek; 2. vagy pedig, hogy felhasználják azt a hatalmat, vagy eszközöket, melyek hivatalos minőségükben rendelkezésre állanak. Az ítélet szerint Mexikó azért felelős katonai szerveinek utra vires aktusai miatt, mert azokat olyan eszközökkel való visszaélés révén követték el, melyeket az állam bocsátott rendelkezésükre.[77] Hatáskör túllépésével elkövetett nemzetközi jogsértések napjainkban és Európában is előfordulnak. Így pl. Michael Brandner bajor vámőr őrmester megtudta, hogy az NSZK-ban autólopás miatt körözött Jürgen Kreher német állampolgárnak sikerült Ausztriába szöknie. Félreértett hivatástudatból és becsvágyból megkísérelte Krehert elfogni és ahelyett, hogy Kreher kiadását kezdeményezte volna az osztrák hatóságoktól, 1960. június 28-án hat fiatalkorú NSZK állampolgárt — akik szabadságukat töltötték Ausztriában — rábeszélt arra, hogy Krehert illegálisan a határon túlra hurcolják el. Ausztria az esetet emberrablásnak minősítette és hivatalos jegyzékben tiltakozott az NSZK kormányánál. Az NSZK kormánya az esetért az osztrák kormánytól bocsánatot kért, amivel viszont Brandner eljárásának nemzetközi jogellenességét elismerte és érte a felelősséget is elvállalta.[78] Hasonló jellegű volt a Mantovani-ügy, itt három olasz rendőr svájci területen letartóztatott egy olasz állampolgárt, akit Olaszországba kísértek. Az olasz hatóságok Svájc területi felségjogának megsértése miatt hivatalos bocsánatot kértek és biztosítékokat adtak, hogy mindent megtesznek hasonló incidensek elkerülésére.[79] Az idézett példákat még folytatni lehetne,[80] de a következtetések levonása enélkül is lehetségesnek látszik. *Az állam felelős szerveinek olyan, a nemzetközi joggal ellentétes cselekményei miatt is, amelyeket azok hatáskörükben, de azzal visszaélve vagy annak nyilvánvaló túllépésével, tehát az illető állam belső jogának megszegésével követtek el, amennyiben a cselekvő állami szerv hivatali jellegének színezetében lépett fel és ha olyan eszközöket vett igénybe, amelyeket hivatala ellátásának céljára az állam bocsátott rendelkezésére.* Az állam felelőssége szempontjából — úgy tűnik — közömbös az, hogy eljáró szervei tévedésből, jóhiszeműen vagy egyenesen ártó szándékkal jártak el. Még az is elképzelhető, hogy a cselekmény indoka magántermészetű, ha a nemzetközi jogsértést a hivatalos minőség színlelésével követik el. Ez utóbbit támasztja alá Nagy-Britannia és Guatemala között 1874-ben keletkezett vitás ügy. Egy helyi katonai parancsnok személyes bosszúból megkorbácsoltatta Nagy-Brittannia San-José-i alkonzulát. Bár a cselekményt a parancsnok személyes indokból, de hivatalos minősége felhasználásával, a neki alárendelt katonák segítségével követte el, Guatemala mégis elismerte az aktus miatti felelősségét.[81]

III.

Az eddig mondottakból világosan következik, hogy az államot mindig felelőssé lehet tenni hatóságainak nemzetközi jogsértést jelentő aktusai miatt, függetlenül attól, hogy azok megfelelnek az állam belső jogának, vagy azzal ellentétesek. Az állam felelőssége még akkor is fennállhat, ha a jogsértő magatartást kifejtő szerve nem vonható felelősségre. Ha pl. egy hadihajó parancsnoka elmezavarban ágyúval lövet vagy megtorpedóztat egy idegen kereskedelmi hajót, amely elsüllyed, úgy az államot — amelynek lobogóját a hadihajó viseli — az akcióért kétségkívül felelősség terheli még akkor is, ha magát a kapitányt beszámíthatatlansága miatt büntetőjogilag nem lehet felelősségre vonni. Az államnak ilyen esetben is meg kell

[76] Az ügyet lásd *Meron:* I. m. 108. old.
[77] Vö. *Meron:* I. m. 109—110. old.
[78] L. *von Münch:* I. m. 176—177. old.
[79] Lásd R. Ago negyedik jelentését. (Annuaire de la Commission du droit international, 1972. II. 89. old.)
[80] Lásd ezzel kapcsolatban *Meron* és *von Münch* idézett munkáit.
[81] L. *Meron:* im. 107. old.

térítenie az okozott kárt, bocsánatot kell kérnie stb.

Ha viszont az állam felelősségének a megállapításához nem szükséges eljáró szerveinek vétkessége, sem az államnak jogszabályban kifejezett akarata, amelynek teljesítése idegen államnak jogsértést jelent, ilyen körülmények között a tiszta vétkességi elmélet csak a belső jogból kölcsönzött *culpa in eligendo* elve alapján lehetne fenntartani. A culpa in eligendo, azaz a kiválasztásban való vétkesség elméletét az államon belüli jog a vétkességi elmélet igazolására alkotta meg abból kiindulva, hogy ha mindenki csak a saját ténye vagy mulasztása alapján felelhet, úgy az alkalmazottért való felelősségnél is valamiféle vétkesség érvényesüljön. A culpa in eligendo elméletről szólva Marton Géza azt mondja, hogy az talán megnyugtató volt régen a kézműipar idejében, de a modern időkben, a több száz vagy több ezer alkalmazottat foglalkoztató vállalatok esetében a tulajdonos személyes vétkessége emberei kiválasztásában csupán fikció.[82] A kiválasztásban való vétkesség alkalmazása a nemzetközi jogban hasonlóan igen problematikus, hiszen ez azt jelentené, hogy az állam úgy köteles kiválasztani az állami aktusokat foganatosító személyeket, hogy azok az állami szervekben tevékenykedve mindig a jogszabályoknak megfelelően járjanak el. Tegyük fel, hogy az állam felelőssége ezen említett elven alapszik, ez esetben mivel bizonyítaná azt, hogy a személyek kiválasztásánál a legnagyobb gondossággal járt el? Ez csak azzal bizonyítható, ha az illető funkcionárius a jognak megfelelően járt el, azaz nem követett el jogsértést. Ha az állami funkcionárius nemzetközi jogsértést követ el, úgy ez önmagában azt bizonyítja, hogy az állam az illető személy kiválasztásában hibát követett el. D. Anzilotti a culpa in eligendo elvét bírálva találóan állapítja meg, hogyha a kiválasztásban az államot ilyen mulasztás terheli, ez az állam szervezetében rejlő olyan hiba, amelyért az állam mindenképpen felelős.[83] Viszont, ha ilyenkor minden esetben védelmezzük az állam hibáját a kiválasztásban, akkor tulajdonképpen objektív felelősség áll fenn, mint ahogyan a culpa in eligendo elve végső soron arra szolgál, hogy vétkességi színezetet adjon egy egyébként objektív felelősségi alakzatnak. A culpa in eligendo elve csak akkor rejtene valódi vétkes felelősséget, ha lehetőség lenne arra, hogy az állam kimentse magát a felelősség alól annak bizonyításával, hogy mindent megtett azért, hogy a legmegfelelőbb egyént válassza ki az állami funkcióra. Ilyen kimentési lehetőség azonban egy sor esetben kizárt, másutt is igenigen erőteltetett lenne. Mint az idézett példákból látszik, az állam felelős hadseregének tagjai által elkövetett cselekmények miatt is. Általános hadkötelezettség esetén az állam „választása" merő fikció lenne, ugyanúgy, mint egy államcsínnyel hatalomra került latin-amerikai diktátorról azt állítani, hogy őt az állam maximális gondossággal „választotta ki". Mindenesetre a gyakorlatban nem tudunk egyetlen esetről sem, amikor egy állam sikerrel kibújt volna a felelősség alól, annak bizonyításával, hogy nagykövetét, tábornokát vagy éppen rendőri közegét maximális gondossággal választotta ki. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy az államnak bizonyos felelőssége vagy talán inkább helytállási kötelezettsége van egyes, a nemzetközi jog által megengedett, de fokozott veszéllyel járó tevékenységgel összefüggésben, mint pl. az űrkutatás, úgy nyilvánvaló, hogy az államigazgatási szervek által elkövetett cselekményekkel kapcsolatosan a felróhatóság kizárólagos alapjának nem lehet sem az állam, sem az eljáró fizikai személyek vétkességét tekinteni. Mikor róható fel valamely nemzetközi jogot sértő cselekmény az államnak? 1. Ha a kérdéses cselekményt az állam valamely szerve vagy hatósága követte el; 2. ha a cselekményt kifejtő személy nem magánemberként, hanem hivatali minőségében, akár a belső jognak megfelelően eljárva, akár azzal ellentétesen hivatali minőségét színlelve, azzal visszaélve és a funkciója ellátására biztosított hatalmi eszközök felhasználásával cselekszik.

A jogellenes államigazgatási aktusok miatti felróhatóság alapja a nemzetközi jogban ennélfogva az a jogi kapcsolat, amely az állam és szervei között fennáll, függetlenül az eljáró szerv, vagy az állam vétkességétől. A felelősség ebben az esetben tehát objektív. Ugyanez a megállapítás vonatkozik az állam jogalkotó szerveinek tevékenysége miatti felelősségre is. Az államot ugyanis felelősség terheli a nemzetközi joggal ellentétes törvények meghozatala vagy a nemzetközi jog által előírt belső jogszabályok meg nem alkotása miatt, amint erre a nemzetközi jogtudomány[84] és a kodifikáció[85] is

[82] *Marton* G.: Versuch eines einheitlichen Systems der Zivilrechtlichen Haftung. Archiv für die civilistische Praxis. 1963. 162. Band, 1—2 Heft. 12. old.

[83] *Anzilotti,* D.: Teoria Generale della Responsabilità dello Stato nel Diritto Internazionale, Firenze, 1902. 168—173. old.

[84] Lásd pl. *Vitta,* E.: La responsabilità internazionale dello stato per gli atti legislativi. Milano, 1953. 23—26. old. *Rousseau,* Ch.: Principes de Droit International Public. Recueil des Cours, 1958. Tome 93. 473. old.; *Anzilotti,* D.: Cours de Droit International, 472. old.; *Ulloa,* A.: Derecho internacional publico, Madrid, 1957. II. kötet. 260. old.)

[85] Így pl. a hágai kodifikációs konferenciára készített 2. számú vitaalap szerint az állam felelős olyan kár miatt, amelyet egy külföldi azért szenvedett el, mert az állam egy nemzetközi kötelezettségével összeegyeztethetetetlen jogszabályi rendelkezést hozott, vagy azért, mert az állam elmulasztotta ezen nemzetközi kötelezettségek végrehajtásához szükséges törvényi rendelkezés meghozatalát. (Vö. Annuaire de la Commission du droit international, 1956. Vol. II. 222. old.) Az ENSZ-ben folyó kodifikáció során Garcia Amador második jelentése szinte szó szerint megismételte a 2. számú vitaalap szövegét (Vö. Annuaire, 1957. Vol. II. 123. old.), míg a R. Ago által készített és a Nemzetközi Jogi Bizottság által elfogadott újabb tervezet ezt a kérdést eddig még nem részletezte, csupán azt szögezte le, hogy az állam tényének minősülő cselekményt az

rámutat, ez tükröződik a nemzetközi bíráskodásban is.[86] Az igaz, hogy a gyakorlatban nehezen képzelhető el a nemzetközi joggal ellentétes olyan belső jogalkotás, amely miatt a jogalkotó szervet nem terheli sem szándékosság, sem gondatlanság, ezek fennállását azonban a nemzetközi jog nem követeli meg, csupán azt hangsúlyozza, hogy *az állam nem mentesülhet nemzetközi kötelezettsége alól belső jogára vagy alkotmányára hivatkozva.*[87] Ez azt jelenti, hogy az állam nem hivatkozhat sem arra, hogy nem tudott arról a nemzetközi kötelezettségről, amelyet belső jogalkotás után megsértett, sem arra, hogy „elfelejtette" megalkotni azt a belső jogszabályt, amelynek létrehozására nemzetközi kötelezettséget vállalt, vagyis őt belső joga miatt vétlensége esetén is felelősség terheli. A nemzetközi jogot sértő belső jogalkotás miatti állami felelősség tehát szintén objektív felelősséget jelent.

IV.

Az utolsónak maradt kérdés ezek után az, hogy van-e egyáltalán olyan nemzetközi jogsértés, amelynél lényeges a vétkesség fennállása? Az eddig vizsgált esetektől bizonyos eltérést jelent az igazságszolgáltatási szervek aktusai miatti nemzetközi jogi felelősség. Ez az eltérés jórészt abban jelentkezik, hogy itt a jogsértő *cselekmény közvetlen sértettje mindig valamely idegen állampolgár,* tekintve, hogy az idegen államok általában nem perelhetők belső bíróságok előtt. Az idegen állampolgár sérelmére elkövetett jogellenes bírósági aktusok legnagyobb része az egyes államok belső jogorvoslati rendszerében megoldásra kerül és csak kis százalékuk kerül a nemzetközi jog szintjére, éspedig akkor, ha a sértett külföldi saját államától diplomáciai védelmet kap és az őt ért sérelem alapján nemzetközi felelősségi jogviszony keletkezik. Milyen esetben felelős az állam a külföldiek jogait sértő igazságszolgáltatási aktusok, az ún. denegatio justitiae miatt?

A bírói függetlenség — burzsoá eredetű — fikciójából kiindulva egyesek megpróbálták az ilyen tevékenység miatti felelősséget kétségbe vonni,[88] és ez a felfogás még az 1930. évi hágai kodifikációs konferencián is kísértett. Így a konferenciát előkészítő Guerrero-jelentés szerint az állam csupán arra köteles, hogy a külföldi részére rendelkezésre bocsássa a nemzeti bíróságokat, valamint mindazokat a jogorvoslati lehetőségeket, amelyekre az idegen állampolgárnak szükségük lehet jogaik érvényesítésére. Nem felel ezzel szemben a bírói ítélet miatt még akkor sem, ha az téves vagy jogtalan.[89] Minthogy a bíróságok idegen állampolgárok általi igénybevételét nem a bíróságok, hanem a belső jogalkotás szabályozza, így ezen nézet szerint az államot tulajdonképpen csak ezen belső jogalkotási aktusok miatt terheli felelősség. G. Guerrero álláspontja végül is nem vált általánossá, így a kodifikációs konferenciára elkészített ún. vitaalapok a külföldiek sérelmére elkövetett igazságszolgáltatási aktusok miatti felelősség körét kiterjesztették azokra az esetekre is, amikor a jogerős bírói ítélet összeegyeztethetetlen az állam nemzetközi kötelezettségeivel; amikor a bíróságok az eljárást visszaélésszerű késedelemmel (retard abusif) folytatják le, vagy amikor az ítéletet az idegenekkel vagy egy meghatározott állam polgáraival szembeni nyilvánvaló rosszindulat sugalmazta.[90] A vitaalapokba foglalt néze-

állam bármilyen szerve — így alkotmányozó vagy jogalkotó szerve is — elkövetheti. (A tervezet 6. cikke így szól: „Le comportement d'un organe de l'Etat est considéré comme un fait de cet État d'après le droit international que cet organe appartienne au pouvoir constituant, législatif, exécutif, judiciaire ou autre que ses fonctions aient un caractère international ou interne, et que sa position dans le cadre de l'organisation de l'Etat soit supériure ou subordonnée" Annuaire de la Commission du droit international, 1976. Vol. II. 69. old.)

[86] Így pl. az Állandó Nemzetközi Bíróság 1926. májusában a Felső-Szilézia ügyben hozott ítéletében úgy foglalt állást, hogy „a belső törvények a nemzetközi jog szempontjából az állami akaratot és tevékenységet kifejező egyszerű tények éppen úgy, mint a bírói döntések vagy államigazgatási intézkedések." (C. P. J. I. série A. no. 19. old.)

[87] Ezt az elvet mind a Nemzetközi Bíróság, mind elődje az Állandó Nemzetközi Bíróság számos ügyben hangsúlyozta (lásd pl. C. P. J. I. série A. no. 1. 29—30. old., série B. no. 20. 20. old., no. 15. 27. old. série A/B no. 44. 24. old., C. I. J. Recueil 1949. 180. old, 1951. 132. old. stb.) és kimondta több kodifikációs tervezet is. Így pl. a Nemzetközi Jogi Bizottságnak az államok alapjogairól és kötelezettségeiről 1949-ben készített tervezete a 13. cikkében (Document officiels de l'Assemblée générale quatrième session, Supplément no. 10. (A) 925. 10. old.) kimondja: „Minden állam kötelessége, hogy szerződésből vagy a nemzetközi jog más forrásaiból származó kötelezettségeit jóhiszeműen teljesítse és ezen kötelezettség megszegésekor nem hivatkozhat alkotmányának vagy törvényhozásának rendelkezéseire". Hasonló rendelkezést tartalmaz Garcia Amadornak az államok felelősségéről készített tervezete (Annuaire de la Commission du droit internationale Vol. II. 145. old.), valamint a R. Ago által készített újabb tervezet is (Annuaire 1976. Vol. II. deuxième partie, 69. old.). A magánjellegű kodifikációs tervezetek szintén szükségesnek látják ezt az elvet hangsúlyozni. Így pl. *Graefrath* B. és *Steiniger,* P. A. az NDK nemzetközi jogászai által kidolgozott tervezet első cikke kimondja, hogy nemzetközi jogsértés esetén az elkövető állam nem hivatkozhat a nemzetközi joggal ellentétes belső jogára. (Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. Potsdam-Babelsberg, 1974. 112. old.)

[88] Így pl. a hamburgi senatus, amely 1861-ben mint választott bíró járt el, ítéletében leszögezte: „A Portugál Királyság alkotmányának értelmében a törvényszékek teljesen függetlenek a kormánytól, amely ennek következtében semmiféle befolyást nem gyakorolhat a bíróság döntéseire, tehát azokért nem is tehető felelőssé." (*La Pradelle,* A.—*Politis,* N.: Recueil des arbitrages internationaux, Párizs, 1923. II. 103. old.)

[89] L. a jelentés 6. pontját. Annuaire de la Commission du droit international, 1956. II. 223. old.

[90] Annuaire, 1956. II. 224. old. A Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezete feltűnően hasonló álláspontot képvisel a 6. cikkében. (V. ö. Annuaire de l'Institut de droit international. 1927. Párizs. t. III. 331—332. old.)

tet a nemzetközi jogtudomány és az államok gyakorlata is alátámasztja. Így pl. L. Cavaré szerint az állam felelősséggel tartozik a nemzetközi jogot sértő bírói ítélet miatt, de nem felel az „egyszerű bírói tévedés" alapján.[91] Hasonlóan G. Fitzmaurice is úgy látja, hogy a jogban vagy a tényekben való bírói tévedés nem szolgálhat alapul diplomáciai beavatkozásra, de ha a bíróság előítélet, csalárdság vagy külső nyomás (by bias fraud, or external pressure) hatására cselekedett, vagy az ítélet nem volt pártatlan, úgy ez maga után vonja az állam felelősségét.[92] Miután hasonló álláspont érvényesül a nemzetközi bíráskodás gyakorlatában is,[93] így ennek megfelelően Garcia Amador az ENSZ-ben folyó kodifikáció során készített második jelentésében szintén kizárta az állam felelősségét a bírói tévedés miatt. Ezzel szemben felelőssé teszi az államot, ha a külföldi állampolgárnak az igazságszolgáltatási eljárás során nem engedik meg az alapvető emberi jogok gyakorlását, vagy vele szemben „nyilvánvalóan igazságtalan" (notoirement injuste) ítéletet hoztak.[94]

A jelen cikk által megszabott terjedelem nem teszi lehetővé az igazságszolgáltatás megtagadásával összefüggő, igen érdekes problémák további részletesebb vizsgálatát, de talán bizonyos következtetések így is levonhatóak. Annak kimondása, hogy az állam nem felel bíróságainak téves ítélete miatt, de felelős akkor, ha az ítéletet a külföldivel szembeni megkülönböztetés vagy rosszindulat sugallta, vagy ha az ítélet „nyilvánvalóan igazságtalan", ez fogalmilag feltételezi az eljáró hatóság szándékos kötelezettségszegését. Az alapvető emberi jogokat sértő ítélet meghozatala alapulhat ugyan az erre vonatkozó nemzetközi jogszabályok ismeretének hiányán is, de ilyenkor az eljáró állami szervet legalábbis gondatlanság terheli. Ennélfogva *az állam akkor felelős igazságszolgáltatási szerveinek nemzetközi jogot sértő aktusai miatt, ha eljáró szerveit vétkesség terheli.*

A nemzetközi felelősséget megalapotó vétkesség nem korlátozódik az igazságszolgáltatási szervek aktusai miatti felelősségre.

Az előbbiekben vizsgált esetekben az államnak felróható cselekményt egyetlen állami szerv követte el és így a szerv nevében eljáró személy vagy személyek vétkessége elvileg elválasztható volt magának az államnak a vétkességétől, különösen akkor, ha a kérdéses állami szerv cselekménye az államon belüli joggal ellentétes volt. Ez az elválasztás azonban ilyenkor sem teljesen problémamentes. Az állam, mint nemzetközi jogalany, valamint az állam szervei között nem lehet olyan éles különbséget tenni, mint ami néha a burzsoá jogtudományban szokásos, ahol az államot gyakran csupán egy jogi eszmének,[95] vagy éppenséggel egy jogrendnek tekintik.[96] *Valójában az állam egymással kölcsönös függőségben levő különféle szervek és intézmények jogilag szervezett rendszere,*[97] *és az állam mint egységes politikai szervezet egységesen felelős összes szerveinek tényei miatt,*[98] akkor is, ha szervének nemzetközi jogot sértő cselekménye egyben a belső jogot is sérti. A nemzetközi jogot sértő cselekményeknek csak egy része olyan, amit egyetlen állami szerv vagy személy pl. egy vámtiszt, katonai vagy rendőri személy stb.) fejt ki, ezek is főleg idegen állampolgárok sérelmére elkövetett jogsértések. Vannak azonban olyan nemzetközi deliktumok — ezek között is éppen a legsúlyosabbak[99] —, amelyeket csak szándékosan és csak idegen állam sérelmére lehet elkövetni és ezek elkövetőjének nem egy konkrét állami szerv, hanem szervek egész sora tekinthető. Ilyenkor a szervek tevékenységét gyakorlatilag nem lehet elválasztani az államtól, azaz úgy kell tekinteni, mint ami mögött közvetlenül maga az állam áll. Így pl. támadó háborút viselni vagy indítani csak az állam több szervének együttes tényével, azaz az állam tudatos elhatározásával lehet és értelmetlen lenne azt vizsgálni, hogy az agressziót vajon az államfő, a kormány, a parlament vagy a hadsereg parancsnoka stb. követte-e el. Az állam ugyan ilyenkor is — mint mindig — csak szervein keresztül cselekedhet, de az említett példánál maradva ez a cselekvés a vétkesség szempontjából az állami szervezet egészének, mint az állami szervek meghatározott rendszerének tudatos aktusa. *Háborút indítani az állam hadviselési szándéka nélkül nem lehet, az agresszió gondatlan elkövetése ennél fogva fogalmilag kizárt.* Ugyanez vonatkozik más cse-

[91] *Cavaré*, L.: Le droit international public postif. Párizs, 1969. II. 543. old.

[92] *Fitzmaurice*, G.: The meaning of the Term Denial of Justice. British Yearbook of International Law. 1932. 110—111. old.

[93] Így pl. az Egyesült Államok és Egyiptom között félmerült ún. Salem-ügyben az egyiptomi kormány a következő álláspontot fejtette ki: „A nemzetközi jogban az államnak a bírói tevékenység gyakorlásával kapcsolatos felelőssége hagyományosan a legszűkebb. Az igazságszolgáltatás döntései csak akkor vonják maguk után az államnak az ezekért való akár közvetlen, akár közvetett felelősségét, ha az elkövetett hiba súlyos sérelmet, rosszhiszeműséget, a kötelezettség szándékos elmulasztását vagy egy nyilvánvalóan hibás intézkedést jelent bármely ártatlan ember ellen." (*Eustathiades*, C. Th.: La responsabilité internationale de l'Etat pour les actes des organes judiciaires et la problème du déni de justice en droit international. Párizs, 1936. I. 222. old.)

[94] Vö. Annuaire de la Commission du droit international, 1957. II. 123—128. old.

[95] Ezen a véleményen van *Jennings*, R. Y. (General Course on Principles of International Law. Recueil des Cours, 1969. t. 121. 495. old.)

[96] Ezen a nézeten van. H. *Kelsen:* General Theory of Law and State New-York, 1961. 181. és köv. old.

[97] V. ö.: V. Sz. *Petrov*—D. A. *Kerimov:* Obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Leningrád, 1968. 207. old.

[98] V. ö.: Jelinicsev: Problema vmenenija v mezsdunarodnom prave. Pravovedenie, 1970. No. 5. 86. old.

[99] Az ENSZ-ben folyó kodifikáció során a legsúlyosabb nemzetközi jogsértéseket, mint pl. az agresszió elkövetését a népek egyenlőségének és önrendelkezési jogának, így az alapvető emberi jogoknak a megsértését a tervezet „nemzetközi bűncselekménynek" nevezi. (V. ö.: Humaire de la Commission du droit international, 1976. Vol. II. 2. partie, 70. old.)

lekményekre is, így pl. az idegen állam területén kifejtett környezetirtás az ún. *ecocidium* szintén szándékosságot tételez fel és ez a helyzet akkor is, ha állami szervek a belső jog engedélye alapján népirtást (genocidiumot) követnek el valamely csoport ellen. Ilyen módon bizonyos nemzetközi jogi deliktumok fogalmilag csak egy sor állami szerv szándékával követhetők el és ezen szervek szándékos cselekvése együttesen az állam szándékosságát jelenti, illetve annak tekinthető. Ha viszont az egyébként szándékos cselekmény csupán egyetlen állami szerv ténye, úgy ugyanaz a cselekmény másképpen minősülhet. Ennek illusztrálására jó példának látszik a Hull-i incidens. Az 1904—1905. évi japán—orosz háború idején a balti-tengeri orosz flotta a dániai tengerszorosokon keresztül kifutott az Északi-tengerre. A flotta parancsnoka, Rozsgyesztvenszkij tengernagy hamis információk alapján arra számított, hogy flottáját az Északi-tengeren japán torpedórombolók várják és tévedésből a sűrű ködben felbukkanó angol halászhajókra tüzet nyitott és azokból többet elsüllyesztett. Az ügy elbírálására létrehozott nemzetközi vizsgálóbizottság megállapította, hogy a tengernagy jóhiszeműen járt el és az eset nem érinti katonai becsületét, de megállapította Oroszország felelősségét és kártérítés fizetésére kötelezte. A konkrét esetben döntő jelentősége volt annak, hogy magát Oroszországot az adott ügyben nem terhelte vétkesség, azaz nem volt hadviselési szándéka, ez utóbbi esetben nem úszta volna meg egyszerű kártérítéssel, hanem a nagyon valószínű következmény az angol hadüzenet lett volna.

Összefoglalva a mondottakat megállapítható, hogy bár a vétkesség nem előfeltétele a felelősségi jogviszony keletkezésének, de fennállása nem közömbös a nemzetközi jogsértés megítélésénél, mert bizonyos nemzetközi jogsértéseket (és ezek éppen a legsúlyosabbak) fogalmilag csak az állam vétkes magatartásával lehet elkövetni. Ilyen deliktumok esetén vétkesség hiányában a nemzetközi jogsértés egészen más megítélés alá esik, csupán kárfelelősséget létesít, ennélfogva az állam vétkessége vagy annak hiánya a nemzetközi jogsértés súlyosságát — és ezzel az állam felelősségét — növelheti vagy enyhítheti.

Nagy Károly

A tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatos büntető ítélkezési problémák

I.

1. Az elkövetés kezdő napja. A tartási kötelezettség elmulasztásának bűncselekménye folytatólagosan elkövetett részmulasztásokból áll. Ezek mindegyike havonta önállóan megvalósítja ezt a bűncselekményt, a végrehajtható hatósági határozatban megjelölt azon a napon, amelyen a tartásdíjrészlet megfizetése esedékes. Ebből önként következik, hogy a bűncselekmény elkövetésének kezdő napja általában az a nap, amelyen a kötelezett első ízben mulasztotta el az esedékes tartásdíjrészlet megfizetését, amint ezt a már idézett és a folyamatosság kérdése szempontjából megbeszélt BJD. 4846. számú döntésben is olvashatjuk. Ha azonban a vádlottat nem terheli önhiba az első és az azt követő tartásdíjrészletek megfizetésének elmulasztásában (erre már több példát hoztunk fel), ez az általános szabály természetesen nem érvényesül. Ilyen esetben az ügyben eljáró büntetőbíróság az általános szabálytól eltérően, esetleg sokkal későbbi időpontban határozza meg — a mulasztás okainak mérlegelése alapján — az elkövetés kezdő időpontját.

2. Az elévülés. Az elkövetés időpontjával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az általában nem azonos e bűncselekmény elévülésének kezdő időpontjával. Ugyanis, figyelemmel a folytatólagos bűncselekmény szakaszosan ismétlődő jellegére, az elévülés első napja *a nyomozás elrendelésének napja,* bár az elévülés a Btk. 32. § c) pontja alapján *az első mulasztás napján* megkezdődött. A nyomozás elrendelése azonban olyan hatósági büntető eljárási cselekmény, amely ezt az elévülést félbeszakítja, s „A félbeszakítás napjával az elévülés határideje ismét elkezdődik" a Btk. 33. §-ában foglalt rendelkezés szerint. Hasonló állásfoglalást olvashatunk az elévülés kérdésében a BJD. 6460. számú döntés (8) bekezdésének már idézett utolsó mondatában is.

Az eljárási cselekmény azonban csak akkor szakítja félbe az elévülés folyamatát, ha az: 1. „a hatóságnak az elkövető ellen a bűntett miatt foganatosított eljárási cselekménye" (Btk. 33. § (1) bekezdés); 2. „csakis az eljárás előbbrevitelére, nem pedig annak lezárására (megszüntetésére)" irányul (a BJD. 4696. számú döntés A) pont utolsó bekezdése).

Egyébként az elévülés elbírálása tekintetében is érvényesül e bűncselekmény folytatólagos jellege. Így a már idézett BJD. 4693. számú döntés szerint „A folytatólagosság egységébe vonható részcselekmények külön-külön évülnek el"; ezzel a döntéssel összhangban a Büntető Elvi Határozatok 288. oldalán közölt 3/1970. számú döntés kimondja, hogy „Azok a részcselekmények, amelyek vonatkozásában a büntethetőség elévülésére a törvényben meghatározott idő eltelt, a folytatólagosság egységébe nem vonhatók". Ha tehát a tartási kötelezettség elmulasztása vétségének alapesete valósul meg: a nyomozás elrendelésétől számított két évet megelőző mulasztások büntethetősége a Btk. 31. § (1) bekezdés c) pontja értelmében elévült, így azok nem vonhatók a folytatólagosság egységébe.

3. a) A halmazat. Ugyancsak e bűncselekmény folytatólagos jellegéből következően a tartási kötelezettség elmulasztásának részcselekményei nem értékelhetők homogén anyagi halmazatként, bár azok mindegyike havonként befejeződik a tartásdíj fizetésének esedékessége napján. Az ítélkezési gyakorlat nem értékeli a részcselekményeket halmazatként olyan esetekben sem, amikor a sorozatos mulasztások közé beékelődik egy-egy vagy két-három tartásdíjfizetés. De vajon értékelhető-e egy rendbeli, folytatólagosan elkövetett bűncselekményként az elkövető magatartása abban az esetben, ha két, közel egy évig tartó megszakítatlan·mulasztássorozat közé hat-nyolc hónapi megszakítatlan tartásdíjfizetés ékelődik. (Ez például annak következtében fordulhat elő, hogy a kötelezett, a büntető eljárás megindításától félve, közel egy évi mulasztás után hat-nyolc hónapon keresztül eleget tesz tartási kötelezettségének, de ezt követően ismét otthagyja állását, sorozatosan nem fizet s az ellene megindított büntetőeljárás befejezésekor ismét közel egyévi megszakítatlan, folytatólagos mulasztás terheli.) A felvetett kérdésre nézetünk szerint igenlő választ kell adni, a következő érvelés alapján.

Azonos *1.* a megvalósult törvényi tényállás; *2.* a sértett személye; *3.* az elkövetési magatartás és mód; és végül *4.* a mulasztások azonos lelki háttérből, akarati elhatározásból származnak. Az igenlő válasz ellen csak egyetlen érv látszik felhozhatónak: a két folytatólagos mulasztássorozat között az ismertetett esetben hat (esetleg nyolc) hónap telik el, holott a folytatólagosság egyik ismérve, hogy a részcselekményeket aránylag rövid idő választja el egymástól. Kétségtelen azonban, hogy a két mulasztássorozatot elválasztó időtartam — a vizsgált bűncselekmény természetéből következően — nagy mértékben elasztikus és esetenként változékony jellegű ismérve a folytatólagosságnak, míg az első négy feltétel szilárd, meghatározó jellegű. Ha tehát adott esetben ezek a fontos és meghatározó jellegű ismérvek megvannak: az azonos feltételek mellett létrejött két mulasztássorozat bírói egységbe foglalásának nem lehet akadálya az, hogy az azokat elválasztó idő tartama hat vagy nyolc hónap, — ha a bírói egységbe foglalás a kialakított tényállás helyes elbírálása, továbbá a celszerűségi és a jogpolitikai követelmények szempontjából, végül az adott eset sajátosságaira figyelemmel megalapozottnak látszik.

Elvben nem zárható ki, de nem jellemző és a gyakorlatban is aligha fordul elő olyan elkövetési mód, amikor a mulasztás sorozatokat elválasztó időtartam az egy évet is meghaladja. Ha ugyanis a bűncselekmény alapesete valósult meg az egy-egy évig tartó két mulasztás-sorozatban, ezek közé egy évi megszakítatlan tartásdíj fizetés ékelődik: a második egy évig tartó mulasztás-sorozat után az első sorozat elévül, ha közben nem kerül sor a mulasztás elévülését megszakító büntető eljárási cselekményre. Ha pedig a megszakítatlan tartásdíj-fizetés a két évet is eléri, az első mulasztás-sorozat teljes egészében ugyancsak elévül. Ezért nemcsak gyakorlati, de elvi szempontból sem indokolt tovább foglalkoznunk ezekkel az elvi lehetőségekkel.

Gyakori elkövetési módja e bűncselekménynek, hogy a kötelezett rendszertelenül, hónapokig tartó mulasztások után fizet egyszer-egyszer, de akkor is kisebb összeget a hatósági határozatban előírtnál. Ez az elkövetési mód nem akadálya a részcselekmények bírói egységbe foglalásának.

Ugyancsak gyakori elkövetési módja e bűncselekménynek, hogy a kötelezett egyáltalában nem fizet, a büntető bíróságok által rá kiszabott szabadságvesztés-büntetéseket „leüli" s a szabadlábon töltött — mind rövidebb — időközökben, többnyire mértéktelenül italozva, kisebb-nagyobb vagyon elleni bűncselekményekből él, vagy olyan alkalmi munkavállalásokból tengeti életét, amelyekkel kapcsolatban munkabére letiltására nincs lehetőség. Már itt megjegyezzük, hogy az ilyen bűnelkövetővel szemben büntetések kiszabásával és végrehajtásával szinte soha nem érhető el az elsőrendű cél: a kötelezettnek a megállapított összegű tartásdíj rendszeres megfizetésére szorítása. Erre a kérdésre az V. pontban még visszatérünk.

b) A BK 385. számú határozat világos iránymutatást ad abban a kérdésben, mikor kell anyagi halmazatba foglalni a tartási kötelezettség elmulasztása bűncselekményeit. Ezért ezzel a kérdéssel felesleges közelebbről foglalkoznunk.

Még csak annyit jegyzünk meg, hogy ezekben az esetekben kétségkívül bírói egységbe foglalt mulasztás-sorozatokat kell a bíróságnak homogén anyagi halmazatba foglalnia és a vádlottra halmazati büntetést kiszabnia. Ez a szokatlan eljárás annak következtében válik szükségessé, hogy a folytatólagosság felsorolt, meghatározó jellegű ismérvei közül hiányzik a jogosult sértett azonossága, mert ilyen esetekben mindig több jogosult sértettje van a bűncselek-

ménynek, s ennek megfelelően a vádlott több végrehajtható hatósági határozatban megállapított, több tartási kötelezettségének nem tett eleget.

II.

Milyen összefüggés áll fenn a tartási kötelezettség teljesítésének polgári jogi eszközökkel kikényszerítése, és a tartási kötelezettség elmulasztása miatt a büntető eljárás megindításának feltételei között?

Ezzel a kérdéssel a következő iránymutató források foglalkoznak: a BJD. 1237. sz. és a 2070. sz. döntések; e döntések alapján a BED. a 813. oldalán a 11. pontban és a 816—17. oldalán a 24. pontban; a 190. számú Legfőbb Ügyészi iránymutatás az Ügyészségi Közlöny 1964. 12. számában; végül a Kommentár az 1332—1333 oldalán a 4. pontban.

Előre kell bocsátanunk, hogy a BJD. 1237. számú döntés utolsó bekezdésének szövegezése alapján az első fokon eljárt egyik bíróság arra a következtetésre jutott, hogy a polgári jogi kényszerítő eszközök (végrehajtás, letiltás) igénybevételének elmulasztása, illetve az erre irányuló felhívás hiánya, eredménytelensége a büntető eljárás megindításának és a vádemelésnek törvényi akadálya. A BJD. 3070. számú és a többi idézett döntés és állásfoglalás szerint ez a következtetés téves, és megállapították, hogy a polgári jogi kényszereszközök igénybevétele nem törvényi feltétele a büntető eljárás lefolytatásának.

Kétségtelen, hogy az 1237. sz. döntés nem tekinti a büntetőeljárás megindítása törvényi feltételének az idézett polgári eljárások lefolytatását, hanem csupán azt hangsúlyozza, hogy a tartási kötelezettség kikényszerítésének *elsődleges* eszköze a végrehajtás. Egyébként az idézett döntések és állásfoglalások egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy elsősorban polgári jogi eszközök igénybevételével kívánatos a tartási kötelezettségét elmulasztót kötelezettsége teljesítésére szorítani. Az álláspont megvilágítására a Kommentár 1332—1333. oldalain olvasható 4. pontból idézünk: „... Bár a bűntett a tiszta mulasztási jellegénél fogva elvileg az esedékességet követően nyomban megvalósul, a jogpolitikai és célszerűségi szempontokra figyelemmel a tartási kötelezettség kikényszerítésének elsődleges eszköze — éppen a tartási jogosultak érdekében, hogy tudniillik követeléseiket mielőbb megkapják, továbbá a felesleges büntető eljárások kiküszöbölésének szolgálatában is — a polgári úton történő végrehajtás, s a büntető eljárás lefolytatása (vádemelés) csak akkor indokolt, ha a tartási kötelezettség a polgári jogi kényszereszközökkel (végrehajtással, letiltással) nem biztosítható. Ezért amennyiben a polgári jogi eszközök igénybevételére bármely oknál fogva nem került sor, a sértettet a nyomozó hatóságoknak fel kell világosítaniok az azzal kapcsolatos tennivalóiról, szükség esetén az elkövető felkutatásával, lakó- és munkahelyének megállapításával is segíteniök kell őt, majd pedig meg kell győződniök arról, hogy a sértett a felvilágosítás birtokában tett-e intézkedést, s annak mi volt az eredménye."

A fent megjelölt Legfőbb Ügyészi Iránymutatás is kiemeli, hogy „Vádemelésre csak az olyan ügyek kerülhetnek, amelyekben a nyomozás a polgári jogi eszközök igénybevételének eredményét tisztázta." (112. old.)

Nemcsak a most idézett állásfoglalásokban, hanem a többi megjelölt döntésben sincs azonban utalás arra, mi történjék akkor, ha a sértett a hatósági felvilágosítások, sőt késztetések ellenére sem hajlandó a polgári jogi eljárásokat megindíttatni, hanem a büntető eljárás megindítását és lefolytatását szorgalmazza.[1] A sértettnek ez az eljárása különösen akkor kerül a hivatalos állásfoglalással élesen szembe, ha megállapították, hogy az elkövetőnek van annyi vagyona vagy jövedelme, amelyből a sértett tartásdíj igénye kielégíthető, s ennek ellenére sem a célravezető polgári eljárás indul meg, minthogy az ügyészség ez idő szerint még ilyen esetben sem járhat el a sértett helyett a szükséges polgári eljárás — végrehajtás, letiltás — megindítása végett. Ezért célszerű volna az ügyészség jogkörét akként kibővíteni, hogy olyan esetekben, amikor a tartásdíj a kötelezettől végrehajtás vagy letiltás útján behajtható, az ügyészség polgári felügyeleti jogkörében megkereshesse az illetékes polgári bíróságot a szükséges kényszerintézkedések foganatosítása végett. Ilyen módon egyrészt rövid idő alatt kielégíthető a jogosult tartási igénye, másrészt feleslegessé válhat a büntető eljárás lefolytatása.

Ha azonban már a nyomozó hatóság felderítette, hogy a tartásra kötelezettnek semmi vagyona, rendszeres és letiltható jövedelme, elárverezhető értéktárgya nincsen, gyakran még bejelentett lakása sincs: természetesen nincs értelme polgári eljárás lefolytatásának a büntető eljárás megindítása előtt. Ilyen esetben a büntető eljárás megindítása — bár ritkán — jobb belátásra bírhatja a kötelezettet: rendszeresen kezd dolgozni, hogy tartási kötelezettségének eleget tehessen, s ha elhatározását az ügyészség komolynak ítéli, megerősítheti azt az eljárás felfüggesztésével. A végrehajtható szabadságvesztés kiszabása azonban a tapasztalat szerint ritkán vezet a tartási kötelezettség teljesítéséhez a nincstelen elkövető részéről, mert az ilyen elítélt, nézete szerint, „leüli" a tartozását. Ugyanis tudja, hogy ugyanabban az időszakban elkövetett cselekményért két ízben büntetőjogi úton felelősségre nem vonható, polgári jogi eszközökkel pedig tartozása nem hajtható be. Ezt követően tehát még kevésbé tesz eleget tartási kötelezettségének. A tapasztalat szerint inkább re-

[1] Erre nyilvánvalóan a tartásdíjat nem fizető kötelezettel szemben érzett bosszúvágy sarkallja az elkeseredett sértettet.

mélhető valamelyes tartásdíj fizetése a büntetés végrehajtásának felfüggesztése, esetleg javító-nevelő munka kiszabása esetén.

Általában megállapíthatjuk, hogy minden olyan esetben, amikor valamelyes remény van a tartási kötelezettség teljesítésének polgári eljárás útján történő kikényszerítésére, helyesebb várni a büntető eljárás megindításával, vagy a már megindított büntető eljárást helyesebb felfüggeszteni, amint ez lényegében a már idézett 190. számú Legfőbb Ügyészi Iránymutatásból idézett rendelkezésből is következik. S minthogy a büntető bírósági eljárás csak ügyészi vádemelés alapján indulhat meg: a gyakorlatban elvben nem fordulhat elő, hogy a polgári jogi eszközök igénybevételének, igénybevételük célszerűségének hatósági tisztázása előtt a büntető bírói eljárás megindulhasson, vagy éppen annak eredményeként végrehajtható szabadságvesztés kiszabható legyen. Ez a megállapítás válasz az e pont elején felvetett kérdésre is.

III.

Célszerű-e a tartási kötelezettség elmulasztásának pönalizálása?

a) 1. A rendezett anyagi és erkölcsi körülmények között élő tartásra kötelezettekkel kapcsolatban a büntető bírói tapasztalat szerint, nagyon ritkán fordul elő, hogy velük szemben végrehajtható szabadságvesztés kiszabására kerül sor. Ha ugyanis a felek nem tudnak megegyezni a fizetendő tartásdíj összege tekintetében, akkor a kötelezett az ellene indított polgári bírói eljárás során megállapított tartásdíjat rendszerint vállalja és rendszeresen fizeti. A büntető eljárásra ilyen esetekben csak kivételesen kerül sor, így pl. ilyen okokból.

1. A férj, válás előtt, úgy egyezett meg házastársával, hogy a lakás — berendezéssel együtt —, a gépkocsi, a háztartási gépek a válás után felesége tulajdonába mennek át, de ennek fejében meghatározott időn keresztül az anya tartja el a gyermeket, ő pedig nem fizet tartásdíjat, hogy ezalatt az idő alatt pótolhassa a feleségének átadott tárgyakat. Csak a válás után jutott tudomására, hogy az anya nem mondhat le joghatályosan a gyermek tartásdíjáról, viszont nem hajlandó a tulajdonába bocsátott dolgokat volt férjének visszaadni, hanem polgári pert indít ellene a közös egyetértéssel megállapított „meghatározott időre" járó tartásdíj megítélése végett is. A magát kijátszottnak érző kötelezett dühében otthagyja állását, hogy ne tilthassák le fizetéséből a tartásdíjat, elrejti pénzét és értéktárgyait, s minthogy ennek következtében az alkalmi munkából élő kötelezett ellen vezetett végrehajtás eredménytelen volt: az elvált férj ellen büntető eljárás indul, s őt csalárd eljárás miatt — azért hagyta ott állását, hogy ne kelljen tartásdíjat fizetnie — végrehajtható szabadságvesztésre ítélik.

2. Gyakori oka a házasságon kívül született gyermek után az anyának járó tartásdíj fizetésének megtagadása abból az okból, hogy a kötelezett nem tekinti magát a gyermek atyjának. Különösen gyakori a tartásdíj fizetésének megtagadása abban az esetben, ha a rendezett anyagi körülmények között élő férfit az apaság megállapítása nélkül, az 1974. évi I. törvény 38. § (3) bekezdése c) pontja alapján kötelezik az eltartásra.

3. Ugyancsak gyakori oka a tartásdíj fizetésének megtagadása a volt házastársak között kialakult harag, gyűlölködés is, amelynek következtében a kötelezett nem hajlandó tartásdíjat fizetni s a végrehajtás meghiúsítása végett ismeretlen helyre távozik, esetleg külföldre disszidál.

Az ilyen és hasonló esetekben néha hatásos lehet a kötelezett ellen a büntető eljárás idejében történő megindítása, esetleg folytatásának felfüggesztése abból a célból, hogy a kötelezett jobb belátásra térjen és fizessen. A kiszabott büntetés végrehajtásának már ritkábban van jó hatása a kötelezettekre, mert — mint büntetett előéletűt — szabadulása után esetleg nem veszik vissza munkahelyére, és visszaeső bűnözővé válhat.

Valamelyes *generalpreventív* hatása azonban a felsoroltakhoz hasonló egyes esetekben lehet a cselekmény pönalizálásának.

a/2. Az állás és rendszeres foglalkozás nélküli, munkakerülő, italozó, magát éjszakára gyakran bérházak pincéjében, padlásán, istállóban, sőt használaton kívüli disznóólban meghúzó és többnyire kisebb-nagyobb vagyon elleni bűncselekmények elkövetéséből élő, züllött tartásra kötelezetteket azonban sem a büntetéssel fenyegetés, sem a végrehajtott szabadságvesztés nem indítja kötelezettségük teljesítésére, amint erre a IV. pont utolsó előtti bekezdésében már utaltunk. Ezekkel s az ezekhez hasonló elkövetőkkel, különösen a visszaeső bűnözőkkel szemben a büntetés mellett vagy helyett más és olyan eszközöket kellene alkalmazni — így például relatíve határozatlan időtartamú munkára kötelezést erre megfelelő büntetésvégrehajtási intézetben —, amelyek speciálpreventív módon hatnának s ezenfelül lehetővé tennék valamelyes tartásdíj vagy gondozási díj rendszeres fizetését is a jogosultak részére (erre a lehetőségre alább még visszatérünk).

b) Az 1961. évi V. törvény megalkotásának idején uralkodó szocialista büntetéstani felfogás szerint azonban „... csak a határozott tartamú büntetések felelnek meg ..." a büntetés egyik fontos céljának: s ez a büntetésnek, a társadalom megvédése érdekében történő megjavítása. „A javaslat ezért nem ismeri az életfogytig tartó szabadságvesztést sem."[2] Ezzel a felfogással szemben a törvény alkalmazása során kiderült, hogy — részben éppen ennek a célnak elé-

[2] Büntető törvénykönyv. Általános indokolás. 233. old. bb).

rése végett — szükség van az életfogytiglani szabadságvesztés büntetésre a bűntettesek bizonyos csoportjával kapcsolatban. Ez a gyakorlati tapasztalat vezetett oda, hogy az 1971. évi 28. számú tv. visszaállította az életfogytig tartó szabadságvesztés büntetést s azt ma a Btk. sok tényállása tartalmazza alternatíve kiszabható büntetésként.

De relatíve határozatlan jellegű büntetőjogi joghátrány az 1974. évi 9. számú tvr. által bevezetett szigorított őrizet is, amelynek „tartamát a bíróság nem határozza meg; annak legrövidebb tartama két év, leghosszabb tartama öt év" (2. § [3] bekezdés) s amelyet fegyházban kell letölteni.

Ugyancsak határozatlan tartamú jogkövetkezmény az ügyész indítványára a járásbíróság által az alkoholistákkal szemben elrendelhető „kötelező munkaterápiás intézeti gyógykezelés" is, amely két évig tarthat és többször megismételhető. A beutalt kényszeríthető is a gyógykezelés tűrésére. A kötelező intézeti gyógykezelés elrendelésének feltételeit az 1974. évi 10. számú tvr. 1. §-a határozza meg. A feltételek közül — amelyek között *bűncselekmény elkövetése nem szerepel* — témánk szempontjából legfontosabbak a következők: a kényszergyógykezelés azzal az alkoholistával szemben rendelhető el, „aki rendszeres és túlzó alkoholfogyasztásból eredő magatartásával családját, kiskorú gyermekeinek fejlődését, környezetének biztonságát veszélyezteti . . .". Ez a „tényállás" feltűnően közel áll a Btk. 374. §-ban meghatározott ifjúság elleni bűncselekményhez s bizonyos esetekben nyilván közvetlenül határos a tartási kötelezettség elmulasztása bűntettének a 275. § (3) bekezdés b) és c) pontjában meghatározott minősített eseteivel. Az ilyen alkoholisták döntő többsége ugyanis elsősorban azzal veszélyezteti családját és kiskorú gyermekeinek fejlődését, hogy egyáltalában nem fizet, vagy rendszertelenül és sokkal kisebb összegeket fizet a végrehajtható hatósági határozatban megállapított összegnél. A törvényi rendelkezéseknek ezt a kollízióját nyilvánvalóan az az ügyész fogja megfelelően megoldani, akinek hatáskörébe tartozik mind a „kötelező munkaterápiás intézeti gyógykezelés" indítványozása, mind a vádemelés ugyanazon tényállás mellett a 275. § (3) bekezdés b), vagy c) pontja alapján. Erre a kérdésre alább röviden még visszatérünk.

Az e pontban előrebocsátottakból nyilvánvaló: az újabb szocialista büntetőpolitikai felismerés szerint vannak a bűnözésnek és az ahhoz közel álló társadalomellenes viselkedésnek olyan formái, amelyek ellen elsősorban a meghatározatlan vagy relatíve határozott tartamú szabadságvesztés büntetéseknek — vagy a speciális tartós kezelésnek — megfelelően berendezett és szervezett intézetekben történő végrehajtásával lehet eredményesen küzdeni. Kétségtelenül ilyen bűnözési formaként értékelhető a tartási kötelezettség elmulasztásával elkövetett bűncselekményeknek jelentékeny többsége, tehát ezekkel kapcsolatban is szükséges volna egy olyan büntető-munkáltató büntetőjogi intézmény létrehozása, amely megfelelő szervezetéből és működési rendjéből következően alkalmasabb volna a tartási kötelezettség elmulasztásával kapcsolatos büntetőpolitikai problémák megoldására, mint a jelenlegi büntetőjogi rendelkezések. Az e) pont elején feltett kérdésre tehát akként válaszolunk, hogy a jelenlegi pönalizálási rendszer nem elég hatásos, nem célravezető és kevéssé alkalmas arra, hogy a kötelezetteket tartási kötelezettségük elmulasztásától visszatartsa, az elítéltek társadalmi-erkölcsi fejlődését előmozdítsa, kiszabadulásuk esetére a tartásdíj megfizetésére indítsa. Különösen azért nem tekinthető célravezetőnek a jelenlegi pönalizálási rendszer, mert „. . . amíg a kötelezett büntetését tölti, a tartásra jogosultak a tartásösszegnek csak csekély részét kapják kézhez, vagy teljesen elesnek a tartásdíjtól", amint ezt *Kereszty* Béla írja,[3] holott a törvényi rendezés elsőrendű célja, hogy „az elkövetőt a büntetőjog eszközeivel is kötelezettségének teljesítésére szorítsa."[4]

IV.

Néhány szempont „de lege ferenda"

1. Visszautalunk a IV. rész (6) bekezdésében tett következő javaslatunkra: az ügyészség jogkörét arra az esetre, ha a sértett nem hajlandó a megfelelő anyagiakkal nyilvánvalóan rendelkező kötelezettel szemben a polgári jogi kényszerítő eszközöket — végrehajtás, letiltás — igénybe venni, akként kellene kibővíteni, hogy megkereshesse polgári felügyeleti jogkörében az illetékes polgári bíróságot a szükséges kényszerintézkedések foganatosítása végett, mert ilyen módon egyrészt a sértett rövid idő alatt a tartásdíj fizetésére szorítható, másrészt feleslegessé válhat a büntető eljárás lefolytatása.

2. Családjogunk egyik alapelve, hogy a szülő „a saját szükséges tartásának rovására is köteles megosztani kiskorú gyermekével azt, ami közös eltartásukra rendelkezésükre áll." (Az 1974. évi I. törvény 67. § (1) bekezdés.) Érvényesíteni kellene ezt az elvet a „végrehajtható hatósági határozattal" gyermektartásra kötelezett személlyel szemben is. Erre figyelemmel célszerű volna a kötelezett terhére általános hatállyal nagy mértékben tágítani a végrehajtás alá vonható tárgyak körét. Így a félelem egy ilyen kíméletlen eljárástól sok makacs kötelezettet a tartásdíj megfizetésére indíthatna, az árverésből pedig lényegesen nagyobb összeg folyna be a gyermektartás céljára.

3. Végezetül csak néhány lényeges vonását vázoljuk fel az eddig kifejtettek alapján egy

[3] L. im. 13. old.

[4] A 275. § miniszteri indoklásának (2) bekezdése. Büntető törvénykönyv 471. old.

olyan büntető-munkáltató büntetőjogi intézménynek, amelynek létrehozásához, szervezetének kialakításához megfelelő képzettségű szakértők, a problémákat ismerő kriminológusok és a gyakorlatban nagy tapasztalatokat szerzett bírák, ügyészek, börtönügyi szakemberek összeműködésére volna szükség.

Az intézmény leglényegesebb vonása az volna, hogy abban az oda beutalt, szigorú munkafegyelem mellett, hasznot hajtó és megfelelően díjazott termelőmunkát végezzen — lehet az akár mezőgazdasági, akár ipari jellegű munka — s az intézet vezetősége az elítélt munkadíjából támogassa a tartásra jogosultakat.

A munka relatíve határozott tartama egy és öt év között részint az elítélt munkateljesítményéhez, részint ahhoz igazodnék, mennyi idő elteltével lehet komolyan remélni, hogy szabadlábra helyezése után az elítélt megbecsüli magát és önként eleget tesz tartási kötelezettségének. Ez utóbbi feltétel megvalósulását az Intézetnek hivatalból elő kellene mozdítania megfelelő munkahely szerzésével a szabadlábra helyezett számára.

Ha munkájával, viselkedésével és feltételezhető javulásával az elítélt rászolgált, feltételesen szabadlábra helyezhető vagy véglegesen elbocsátható volna.

Ha az alkoholizmus az oka annak, hogy a kötelezett nem fizeti a tartásdíjat, úgy őt elsősorban a kötelező munkaterápiás intézeti gyógykezelésre volna célszerű az ügyészség javaslatára beutalni.

Losonczy István — Losonczy Istvánné

A perbeli képviselet fogalma és osztályozása

I.

A perbeli képviselet fogalmához

A képviseletről legáltalánosabb értelemben úgy beszélhetünk, mint helyettesítésről jognyilatkozatok megtételénél, illetve elfogadásánál. A perbeli képviselet ebben a megközelítésben ugyancsak helyettesítést jelent — *perbeli cselekmények* megtételénél, illetve elfogadásánál.

A helyettesítés szűkebb értelemben kétségtelenül a távol lévő, azaz a jognyilatkozat vagy percselekmény megtételének színhelyén nem tartózkodó személy helyett történő eljárást jelent. Ebben az értelemben azonban a helyettesítés nem lehet egyetlen ismérve a képviseletnek. Előfordulhat ugyanis az, hogy a képviselő mellett a képviselt személy is jelen van a jognyilatkozat megtételénél vagy elfogadásánál. Ennél még gyakoribb jelenség: a polgári perben eljáró ügyvéd mellett jelen van a képviselt peres fél is .

Tágabb értelemben persze lehet a helyettesítést akként értelmezni, hogy a képviselő mellett a képviselt személy is jelen lehet a képviseleti cselekmény megtételekor, mivel a képviseletnél a hangsúly *nem a fizikai jelenléten van,* hanem azon, hogy a jelenlévő személyek közül ki teszi meg, illetve kihez intézik az adott jognyilatkozatot, vagy ki végzi el a kérdéses percselekményt. *Ebben az értelemben helyettesítésnek minősíthető az, ha a képviselő a jelenlévő fél helyett cselekszik.* Helyettesít az ügyvéd, mivel ő végzi el — adott esetben a fél jelenlétében — azokat a perbeli cselekményeket (kereset előadása, bizonyítási indítvány előterjesztése, lemondás a fellebbezési jogról stb.), amelynek megtételére egyébként az általa képviselt fél lenne hivatott.

A szűkebb és tágabb értelmezési lehetőség ellenére sem tartom a helyettesítés fogalmát alkalmasnak arra, hogy a képviselet lényegét kifejezze. Egyrészről azért, mert pusztán a helyettesítés alapján nem lehet a képviseletet a rokonjelenségeitől elhatárolni, másrészt a kettős értelmezés bizonytalanságot teremthet, illetve kivételek felállítását eredményezheti. Márpedig Plósz Sándor szavaival élve „szabály alól lehet kivételt engedni, de fogalom alól nem, a lényegnek egyetlen esetben sem szabad hiányoznia."[1]

A helyettesítés tehát nem fogadható el a képviselet lényegeként, de mindenképpen helye van a képviselet fogalmi elemei között. A helyettesítés ugyanis alkalmas az intézmény külső megnyilvánulásának, formai oldalának a leírására. *A helyettesítést a képviselet, mint jogintézmény formájának tekintem.*

A képviselet lényegét magyarázó elméletek közül a legismertebb az ún. helyettesítési elmélet. Ám ez az elmélet sem kizárólag a tágan értelmezett helyettesítésben jelöli meg a képviselet lényegét, mivel utal a képviseleti joghatásokra is. Eszerint a képviselet lényege a képviselt helyett és nevében történő eljárás, amelynek következtében a képviselt személy válik jo-

[1] *Plósz* Sándor: Összegyűjtött dolgozatai, Bp. 1927. 6. old.

gosulttá, illetve kötelezetté.[2] (Ez egyébként a képviselet lényegére vonatkozó legismertebb meghatározás.)

A képviselet intézményének tartalmi oldalát a *képviseleti joghatások, az érdekteny ezők és az akarati viszonyok képezik.*

A modern jogokban uralkodóvá vált közvetlen képviselet éppen joghatásaiban különbözik a római jogból jól ismert közvetett képviselettől. A közvetett képviselet esetében ugyanis mindig a képviselő válik jogosulttá, illetve kötelezetté, míg a közvetlen képviselet esetében a joghatások a képviseltre nézve állnak be. A közvetlen képviselet oly mértékben elterjedt és alkalmazott intézménye a modern jogoknak, hogy az általános értelemben vett képviselet kifejezés *csak a közvetlen képviseletre utal,* fogalma pedig nem is alkalmazható a közvetett képviseletre. Ez utóbbi mégsem tűnt el teljesen jogunkból, de megjelenési formáit a képviselet bármilyen alfajának tekinteni helytelen és megtévesztő lenne. *Helytelen,* mert joghatásaiban éppen ellentétes az elfogadott képviseleti forma joghatásaival és *megtévesztő* azért, mert a különböző képviseleti formák mint — a képviselet fogalmán kívül helyezkedő — nevesített anyagi jogi, illetve eljárásjogi intézmények léteznek (Pl. bizomány, cessio, perbeli bizomány stb.)

A képviselet társadalmi-gazdasági jelentősége *a szocialista jogrendszerben is nyilvánvaló.* Kérdés az, hogy a képviselet szocialista viszonyok között ugyanazt a társadalmi rendeltetést tölti be, mint a kapitalista jogrendszerekben?

Ha a képviseleti joghatások lényegét plasztikusabban fogalmazzuk meg, ahogy azt Kelemen László is teszi[3], akkor a német terminológiából átvett *„távolbahatás"* (Fremdwirkung) kifejezés pontosan tükrözi a képviselet intézményének egyik legfontosabb társadalmi rendeltetését, azt, hogy a képviselő cselekedete folytán a — rendszerint távol lévő — képviselt személy válik jogosítottá, illetve kötelezetté. *Ez a „távolbahatás" a kapitalista jogból változatlanul került át a szocialista jogrendszerbe.*

Ugyancsak a képviselet társadalmi szerepére utal az a felfogás, amely hangsúlyozza, hogy *a képviselet révén a képviselt személy* „multiplicatiója" azaz „megtöbbszöröződése" következik be. A képviselet tehát lehetőséget nyújt arra, hogy a képviselt személy egyszerre „több helyütt" jelenjék meg.[4] Ennek a körülménynek az árutermelő társadalmakban a jogi személyek számára különösen nagy jelentősége van, mivel lehetővé teszi azt, hogy a jogi személyek ugyanazon időben sokféle árukapcsolatban vehessenek részt. Gazdaságirányításunk új rendszerében — a piaci mechanizmusok előtérbe kerülésével — a „megtöbbszöröződés" a szocialista gazdálkodó szervek számára is létfontosságúvá vált és ezzel együtt *megnőtt a szocialista jogban a jogi személy képviseletének a jelentősége is.*

A képviselet *segítségnyújtás* jellege elsősorban a perbeli képviselet sajátossága. Hangsúlyozására elsősorban a szocialista jogirodalomban került sor,[5] de burzsoá perbeli képviseletnek is egyik jellemzője. *A szocialista jogban lényeges változásnak lehetünk szemtanúi: a „jogi segítségnyújtásnak" a hagyományos kerete lényegesen módosult.* Megszűnt az ügyvédkényszer és ezzel párhuzamosan — a szocialista polgári eljárásjog sajátosságaként — létrejött a bíróság kitanítási kötelezettsége (Pp 3. § (1) bek.), ami azonban a képviseleten kívüli segítségnyújtás egyik formáját valósítja meg. Az utóbbi években egyébként megnövekedett azoknak a fórumoknak a száma, ahol képviseleten kívüli „jogi segítségnyújtás" folyik, elég itt utalni a tömegkommunikációs eszközök (napilapok, rádió) jogi tanácsadására, egyéb ingyenes jogi tanácsadásra és általában a jogpropaganda fellendülésére. Külön kell említést tenni a jogsegélyszolgálatról, ahol azonban a képviseleti jogosultság még nincs egyértelműen szabályozva. Csak ennek végleges megoldása után lehet a képviselet legalizált formájának tekinteni a jogsegélyszolgálatot teljesítő személy képviselet jellegű tevékenységét. A felsorolt példák arra utalnak, hogy a szocialista jogban a képviselet társadalmi rendeltetése és az egyes intézményesített képviseleti formák gyors változásoknak vannak kitéve.

A képviselet tartalmi oldalához tartozó *érdekteny ezőknek* Schelnitz György különös jelentőséget tulajdonított „A jogi személyek képviselete a magyar polgári eljárásjogban" c. kandidátusi értekezésében. A képviselet lényegét szerinte az teszi, hogy a „képviseletre jogosult személynek minden helyzetben a képviselt fél érdekében kell eljárnia, a képviselt személy szószólójának, érdekei hordozójának kell lennie."[6] Schelnitz György a képviselet intézményének központi gondolatává tette az *érdeket,* az *érdek képviseletét* és elméletével magyarázhatónak vélte mindazokat az eseteket, ahol a helyettesítési elmélet vagy az alábbiakban tárgyalandó akaratelméletek is csődöt mondtak.

Az érdeket azért soroltam a képviselet tartalmi elemei közé, hogy kifejezésre juttassam: a képviselet lényege szempontjából az érdeknek nem tulajdonítok olyan jelentőséget, mint Schelnitz György. *Nem tagadom az érdekteny e-*

[2] Vö.: *Szladits* Károly: Magyar magánjog, I. Általános Rész. Személyi Jog, Bp. 1941. 322. old.; *Világhy-Eörsi:* Magyar polgári jog I. k. Tankönyvkiadó Bp 1973. 230—231. old.; *Magyary—Nizsalovszky:* Magyar polgári perjog, Bp. 1939. 204. old.; *Névai—Szilbereky:* Polgári eljárásjog, Tankönyvkiadó Bp. 1976. 215. old

[3] *Kelemen* László: Néhány kérdés a képviselet köréből. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Iuridico-Politika. Szeged 1950. Tom. I. Fasc. 3. 8. old.

[4] *Tóth* Lajos: Magyar magánjog, Általános tanok II. k. Debrecen 1923. 226. old.; *Schelnitz* György: A jogi személyek képviselete a magyar polgári eljárásjogban, Kandidátusi értekezés. (Kézirat) 1971. 21. old.

[5] *Ilinszkaja—Lesznyickaja:* Szugyebnoje predsztavityelsztvo v grazsdánszkom processze. Moszkva. 1964. 11. old.

[6] *Schelnitz:* im. 12. old.

zők fontosságát, de nem tartom a képviselet lényege szempontjából figyelmen kívül hagyhatónak sem a képviseleti joghatást, sem pedig a képviselet megnyilvánulási formáját kifejező helyettesítést. Ez utóbbi elhanyagolását egyébként sem engedi meg a képviselet társadalmi-gazdasági jelentősége sem, amelynek lényegi része éppen a helyettesítésben fejeződik ki. A helyettesítésben rejlő gazdasági érdekek hívták létre a képviselet intézményét.[7]

Az érdek, mint a képviselet egyik lényeges tartalmi eleme, a legközvetlenebbül alkalmas arra, hogy a *képviselet célját kifejezze.* A képviselt személy érdekeinek érvényre juttatása az a célképzet, amelyet a képviselő az eljárás kezdetén maga elé kitűz. Ugyanakkor nem ez az egyetlen érdekteményező a képviselet során, mivel a képviselőnek is lehetnek olyan sajátos érdekei, amelyek a cselekedetét motiválják. Ez a motívum különböző képviseleti típusokban eltérő erősségű lehet. A legerősebbnek tekinthető ott, ahol a képviselőnek a képviselet eredményes ellátásához anyagi érdekei fűződnek és a leggyengébb, amikor a képviseleti tevékenység szívességen alapul. Példaképpen hozhatjuk fel az ügyvédi képviselet intézményét, ellenpéldaként pedig azt az esetet, amikor a hozzátartozó jár el meghatalmazottként. A képviselő és a képviselt *eltérő* érdekeinek csak az egymás közötti belső viszonyukban van jelentősége, ugyanis kifelé, harmadik személy irányában a képviselő sajátos érdeke általában rejtve marad és csak a képviselt érdeke jut kifejezésre. Schelnitz megállapítása szerint: „A látszat mindig az, hogy a képviselő kizárólag a képviselt érdekeinek hordozója, neki saját magának nincsenek elkülönült érdekei."[8]

Az *akarati viszonyok* szerepének a tisztázása — kiváltképp a perbeli képviseletben — részben az intézmény lényegének feltárása, részben az osztályozása szempontjából bír jelentőséggel.

A képviseletet magyarázó elméletek sorában fontos helyet foglalnak el az akaratelméletek, amelyek a képviselő és a képviselt személy *akaratának érvényre jutását,* illetve *érvényrejuttatását* vizsgálják.

Savigny szerint a képviselő cselekedete tulajdonképpen a képviselt személy cselekvése, mert a képviselet nem több, mint eszköz a képviselt személy akaratának az érvényrejuttatásában. Savigny eszközelméletének éppen az ellentéte az ún. *„saját akarati elmélet",* melynek tanítása szerint a képviselő nem egyszerűen a képviselt személy helyén cselekszik, hanem saját akaratából tesz és fogad el jognyilatkozatokat. *Mitteis és Dernburg* meglehetősen spekulatív elméletét csak a teljesség kedvéért kell megemlíteni. Tanításuk lényege az, hogy a képviselet során részben a képviselő, részben a képviselt személy cselekszik, aszerint, hogy a nyilatkozatot meghatározó akarat egyikük vagy másikuk akarata.[9]

Savigny elmélete nem állhat meg abban az esetben, amikor a képviselt személynek — cselekvőképtelen voltánál fogva — nincs önálló akarata. A képviselő ebben — a gyakorlatban nagyon sokszor előforduló — esetben *nem lehet akaratközvetítő,* mivel a képviselt fél cselekvőképtelensége folytán nincs olyan személy, akinek az akaratát közvetítse. Szladits Károly a Savigny-féle akaratelmélettel kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy az feleslegesen állított fel fikciót, amikor a képviselő cselekedetét a képviselt fél cselekedetének tekintette.[10]

A „saját akarati elmélet" a képviselet felszínes megítélésének az eredménye. *Schelnitz György* jogosan állapította meg: „... külső szemlélő előtt aligha lehet vitás, hogy a képviselő, amikor valamilyen jogcselekményt végez, ezt a „saját" akaratából teszi, hiszen ő az, aki a joghatást előidéző megatartást tanúsítja... Ha azonban az akaratot és az akaratnyilvánítást nem ennyire külsődlegesnek fogjuk fel, hanem mélyebben kezdjük el elemezni, már korántsem lehetünk annyira magabiztosak abban, hogy a képviselő kifelé, harmadik személyek irányában nyilvánított akarata valóban az ő saját akaratának minősül."[11]

Mindhárom akaratelméletről megállapítható, hogy *egyik sem alkalmas arra, hogy a képviselet lényegét kifejezze.* Pusztán a képviselő és a képviselt személy közötti akarati viszony feltárásával nem lehet a képviselet fogalmát meghatározni, annál is inkább, mert ez az akarati viszony a különböző képviseleti típusoknál *eltérően alakulhat.*

A fenti megállapítások figyelembevételével a képviselet fogalmi elemei közé sorolom a képviselet formáját kifejező *helyettesítést,* a képviselet egyik tartalmi elemét képező *képviseleti joghatást,* harmadsorban pedig a képviselet célját legjobban kifejező *érdekhordozást.* Az akarati viszony — a különböző képviseleti típusoknál fellelhető eltérő volta miatt — nem alkalmas az általánosításra, ezért nem kerülhet a képviselet fogalmi elemei közé.

Mivel célom nem általános képviseleti fogalom *mindenáron való újszerű meghatározása,* hanem a perbeli képviselet elméleti alapjainak az áttekintése, ezért az előbbit illetően megelégedtem a fogalmi jegyek rövid ismertetésével.

Kérdés az, hogy a *perbeli képviselet fogalmának a meghatározásakor* felhasználhatók-e

[7] Vö.: *Varga* Gyula: A jogi személyek képviselete a polgári eljárásban (Schelnitz György kandidátusi értekezésének a vitája) Állam és igazgatás 1972. évi 6. szám. 579. old.

[8] Schelnitz: im. 18. old.

[9] Vö.: *Savigny,* Carl Friedrich: Das Obligationsrecht, als Teil des heutigen römischen Rechts. Berlin. 1951—53. II. k. 57. old.; *Kolozsváry* Bálint: Magánjog. Budapest. 1922. 27. old.

[10] *Szladits* Károly: im. 329. old.

[11] *Schelnitz* György: im. 10. old.

ugyanezek a fogalmi jegyek? A perbeli képviselet önállóságát illetően különböző nézetek ismeretesek perjogi irodalmunkban, melyeket alapvetően három csoportba lehetne besorolni, nevezetesen *a perbeli képviseletnek a polgári jogi képviselethez viszonyított önállóságát tagadó* (Plósz Sándor, Beck Salamon), *elismerő* (Szilbereky Jenő) és *részben elismerő* (Schelnitz György) nézetek csoportjába.[12] Schelnitz Györggyel egyezően én a perbeli képviseletet *részben önálló jogintézménynek* tekintem. Ennek megfelelően a *képviselet általános fogalmi jegyeit* elfogadhatónak tartom a perbeli képviselet szempontjából, de azzal a fenntartással, hogy ki kell egészíteni azokat a sajátosságokkal, amelyek abból adódnak, hogy a perbeli képviselet tárgya nem az anyagi jogi jognyilatkozatok megtételében vagy elfogadásában való közreműködés, hanem *eljárásjogi cselekmények megtétele, illetve elfogadása.* A perbeli képviselet fogalmának tehát egyfelől tartalmaznia kell azokat a fogalmi jegyeket, amelyek kifejezik a két intézmény *közös lényegiségét,* másfelől azokat az elemeket, amelyek a perbeli képviseletet *specifikussá* teszik az anyagi jogi képviselethez képest. Ennek megfelelően a perbeli képviselet:

a fél helyett és érdekében való közreműködés a per vitelében vagy egyes eljárásjogi cselekmények megtételénél a polgári per sajátosságaira tekintettel a Polgári Perrendtartásban meghatározott módon és akként, hogy a cselekvés joghatásai közvetlenül a képviselt félre nézve állnak be.

II.

A perbeli képviselet osztályozásáról

A felszabadulás előtti magyar polgári eljárásjog tudomány kiemelkedő alakja Magyary Géza két perbeli képviseleti kategóriát különböztetett meg: a perbeli meghatalmazást és a törvényes képviseletet. Az ügygondnokot nem tekintette önálló képviseleti típusnak, azt a törvényes képviselet keretén belül helyezte el: „A bíróság által kirendelt törvényes képviselő... általánosan befogadott gyakorlat szerint ügygondnoknak neveztetik." A jogi személyek törvényes képviseletével kapcsolatban Magyary Géza önálló perbeli képviseleti kategória kialakítását szorgalmazta.[13]

Szocialista polgári eljárásjogunkban a perbeli képviselet osztályozását különböző szerzők eltérő felosztási alapok kiválasztásával végezték el, az általuk kialakított képviseleti kategóriák azonban lényegesen nem különböznek egymástól.

Egyik legismertebb szempont az, hogy *milyen tény, illetve aktus hozza létre a képviseletet.* Ennek megfelelően tesz különbséget Szilbereky Jenő az ügyleti, a törvényes, illetve az ügygondnoki képviselet között. Az ügyleti képviselet a fél meghatalmazásán, a törvényes képviselet törvényi, illetve jogszabályi rendelkezésén, az ügygondnoki képviselet pedig a bíróság, illetve a közjegyző kirendelésén alapul.[14]

Schelnitz György attól függően, hogy a perbeli képviselet *milyen jogcímen alapul,* megkülönbözteti a törvényes, ügyleti és az ügygondnoki képviseletet a polgári perben. Az ügygondnoki képviseletet rendszertanilag a törvényes és az ügyleti képviselet között helyezi el. További osztályozási szempontként említi még a következőket: önkéntes és kötelező; önálló és együttes (kollektív); közvetett és közvetlen; aktív és passzív perbeli képviselet.[15]

Hámori Vilmosnak a perbeli képviseletről írott cikkében két osztályozási szemponttal találkozunk. Az egyik a képviselet alapja, tehát *a peres fél, illetve a képviselő között fennálló jogviszony,* a másik a képviselő személyének bizonyos szempontból való minősülése. Hámori Vilmos szerint elsősorban a képviselő és a peres fél közötti jogviszonynak megfelelően kell a képviseletet osztályozni. A Hámori-féle csoportosítás látszatra más alapról indul, mint az előzőkben ismertetettek, végeredményében azonban lényegesen nem különbözik tőlük. A szerző három kategóriát állít fel, melyeket aztán még tovább tagol; megkülönbözteti a törvényes, az ügyleti, valamint a jogszabályon alapuló, de hatósági rendelkezés által létesített képviseletet. Ez a kategória szélesebb az ügygondnoki képviselet körénél, mivel Hámori Vilmos a pártfogó ügyvéd intézményét is ide sorolja.[16]

A három felfogás egybevetéséből kitűnik, hogy mostani perjogi irodalmunkban *három képviseleti kategória* — törvényes, ügyleti, ügygondnoki (párfogó ügyvédi) — elfogadott; ez nagyjában-egészében a hatályos Polgári perrendtartásunk szabályozásával is összhangban van.

Ehhez a felosztáshoz mégis több megjegyzést szeretnék hozzáfűzni. *1. Törvényes képviselet.* Ha a különböző perbeli képviseleti formák elnevezése során teljes következetességgel akarnánk eljárni, akkor a képviselet valamennyi esetét törvényesnek kellene nevezni, mivel mindegyik — közvetve vagy közvetlenül — a törvény rendelkezésén alapul. *Tágabb értelemben* tehát a törvényes képviselet elnevezés valamennyi képviseleti formát átfogja, hiszen a Polgári perrendtartás mindegyikre nézve többkevesebb részletességgel rendelkezik. *Szűkebb értelemben* a törvényes képviselet csak azokat az eseteket öleli fel, ahol a képviseleti jogosultság közvetlenül a törvény rendelkezésén alapul.

[12] Vö.: *Bacsó—Beck—Móra—Névai:* Magyar polgári eljárásjog, Tankönyvkiadó 1962. 150. old.; *Névai—Szilbereky:* im. 215. old.; *Schelnitz:* im. 19. old.

[13] *Magyary* Géza: Magyar polgári perjog. Második kiadás. Bp. 195—197. old.

[14] *Névai—Szilbereky:* im. 216. old.

[15] A polgári perrendtartás magyarázata. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1976. I. k. 377. old.

[16] *Hámori* Vilmos: Képviselet a polgári perben. J. K. 1977. évi 1. szám 39. old.

Tehát ide azok az esetek tartoznak, amikor *a fél helyett és nevében eljáró személyt nem kell külön jogi aktussal képviselővé nyilvánítani, mivel a képviseleti jogosultság, illetve kötelezettség a törvény előírásánál fogja egy meghatározott személyi minőséghez (státuszhoz) kapcsolódik.* Külön jogi aktusra a törvényben megállapított státusz megszerzéséhez van szükség. Ez a státusz nem csak a képviselet, hanem a törvényben (jogszabályban) meghatározott egyéb jogosultságok és kötelezettségek hordozója is. Pl. a Csjt. 86. § (1) bek. értelmében a gyermek törvényes képviselője a szülő. Ha egy férfi a házasságon kívül született gyermeket teljes hatályú apai elismerő nyilatkozattal a magáénak ismeri el, úgy ezáltal a gyermek szülőjévé válik. Szülői mivoltából fakad a képviseleti jogosultsága is, de ennek megszerzéséhez további jogi aktusra nincs szükség. A Ptk 41. § (2) bek. szerint a költségvetési szervek képviseletét a szerv vezetője látja el, aki általában kinevezés révén tölti be tisztét. A kinevezés, mint jogi aktus hozza létre azt a státuszt, amelyhez a képviseletre való jogosultság, illetve kötelezettség hozzátartozik.

A törvényes képviseletre való jogosultság megszerzése *rendszerint két mozzanatból tevődik össze: a)* a törvény megnevezi azt a személyt, vagy szervet, amelyhez a törvényes képviselet joga hozzákapcsolódik; b) egyedi aktussal meghatározott személyt nyilvánítanak a törvényben megjelölt státusz betöltésére jogosultnak. [Ez az egyedi aktus sokféle lehet, nevezetesen: kinevezés, választás, bírósági határozat, államigazgatási aktus stb. Egyes esetekben több különböző aktus valamelyikével szerezhető meg a képviseleti jogosultságot magában hordozó státusz. Az apaság alapulhat 1. a Csjt 35. § (1) bekezdésében foglalt *vélelmen* (a gyermek apjának azt kell tekinteni, akivel az anya a fogamzási idő kezdetétől a gyermek születéséig eltelt idő vagy annak legalább egy része alatt házassági kötelékben állott), 2. a Csjt 37. § (1) bekezdésében meghatározott *teljes hatályú apai elismerő nyilatkozaton,* 3. a Csjt 38. § (2) bekezdése szerinti *bírósági ítéleten.* Más esetekben viszont csak egy meghatározott egyedi aktus keletkeztethet státuszt; pl. a tanácstagok a választást követő első ülésen választják meg a tanácselnököt, aki a tanács törvényes képviselője.]

Bizonyos esetekben harmadik mozzanatra is szükség van a képviseleti jogosultság megszerzéséhez. Természetes személyek perbeli képviseleténé1 külön felhatalmazásra van szükség *olyan percselekmények megtételére,* amelyekhez peren kívül a gyámhatóság engedélye szükséges. Ez a harmadik mozzanat a státusszal együttjáró képviseleti jogosultságot meghatározott perbeli cselekmények megtételének jogára konkretizálja. Jogi személyek esetében a perbeli képviselő külön felhatalmazására akkor van szükség, ha *nem a törvényben megjelölt státuszt betöltő személy jár el.*

A perbeli törvényes képviseletre vonatkozó általános szabályt a Pp 49. § (2) és (3) bek. tartalmazza. A perbeli cselekvőképességgel nem rendelkező természetes személyek valamint jogi személyek nevében *törvényes képviselőjük* jár el. A státuszokra vonatkozó részletszabályozás nem a polgári eljárásjogban, hanem más jogágakban található. (pl. *államjog:* az 1971. évi I. tv. 53. § (1) bek. értelmében a tanácsot és a végrehajtó bizottságot a tanács elnöke képviseli; *családjog:* az 1974. évi I. tv. 101. § (1) bek. alapján a gyámság alatt állónak a törvényes képviselője a gyám; *polgári jog:* a Ptk 36. § értelmében az állami vállalatot az igazgató képviseli; *szövetkezeti jog:* az 1971. évi III. tv. 42. § (1) bek. szerint a szövetkezetet az elnök, akadályoztatása esetén az elnökhelyettes képviseli stb.) A fenti rendelkezések adják a törvényes képviseletre vonatkozó jogi szabályozás gerincét. Státuszt azonban nemcsak törvény, hanem alacsonyabb szintű jogszabály is meghatározhat, erre nézve a Pp 49. § (3) bek. — a jogi személyekre vonatkozóan — kifejezett rendelkezést is tartalmaz. Sőt olyan normákban is találkozunk státusz megjelölésével, amelyeknek jogszabályi volta erősen vitatott vagy egyáltalában nem minősíthetők jogszabályoknak. (Pl. az egyesületek alapszabálya.)

2. Az ún. *szervezeti képviselet* önállósága és a törvényes képviselethez való viszonya hosszabb idő óta vitatott kérdés. Hámori Vilmos a jogi személyek képviseletét minden esetben törvényes képviseletnek nevezi[17], de ennél gyakoribb az az álláspont, amely a törvényes képviseletet akkor nevezi szervezetinek, ha az a jogi személy szervezeti szabályzatán vagy alapszabályon alapul[18]. Schelnitz György szerint a szervezeti képviselet tartalmát, formáját, továbbá keletkezésének és megszűnésének módját jogszabály vagy a jogi személy belső szabályzata (alapszabály) határozza meg.[19]

A szervezeti képviseletnek a képviseleti kategóriák közötti elhelyezése választ adhat az önállóság kérdésére. A szervezeti képviseletet csak a törvényes képviselet fogalmi körén belül helyezhetjük el, megkülönböztetve ezzel a cselekvőképtelen jogi személyek képviseletét a cselekvőképtelen természetes személyek képviseletétől. Az elhatárolás tehát nem jogforrási alapokra vezethető vissza, hanem a cselekvőképtelen jogi, illetve természetes személyek között fennálló eredendő különbségre. Mivel mind a két képviseleti forma a törvényes képviselet kategóriáján belül található, ezért a megkülönböztetés csak viszonylagos értékű lehet.

3. *Ügygondnoki képviselet.* Az eddig idézett szerzők önálló perjogi képviseleti kategóriának tekintik. Hegyháti István és Révai Tibor bírálja ezt a felfogást: „Kétségtelen, hogy az ügygondnok jogköre és működési köre korlátozott... Az

[17] *Hámori:* im. 38. old.

[18] Vö.: *Világhy—Eörsi:* im. 231. old.; *Névai—Szilbereky:* im. 143. old.

[19] A polgári perrendtartás magyarázata 377. old.

ügygondnok tisztsége nem jár mindazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, amelyek a törvényes képviseletnek a rendszerinti velejárói. E különbség ellenére sem osztjuk azt az álláspontot, amely az ügygondnokot... kiveszi a törvényes képviselet köréből és a perjog önálló képviseleti kategóriájának tekinti, amely nem tartozik sem az ügyleti sem a törvényes képviselet körébe."[20]

Az ügygondnoki képviselet önállóságát elismerők az elhatárolás alapjának azt tekintik, hogy *az ügygondnoki képviselet hatósági (bírósági, közjegyzői) határozaton alapul.*

A törvényes képviselettel kapcsolatban az 1. pontban megállapítottam, hogy a képviseleti jogosultság keletkezésének *egyik mozzanata* az egyedi (bírósági, államigazgatási) aktus, amely konkrét személyt meghatározott státuszba helyez. A törvényes, illetve az ügygondnoki képviseletet létrehozó *egyedi aktus* között lényeges különbség az, hogy a törvényes képviselet esetében az egyedi aktussal létrehozott státusz jogok és kötelezettségek összességét hordozza, melynek csupán egy részterülete a képviselet, míg az az ügygondnok esetében a hatósági határozat *kifejezetten képviseleti jogosultságot hoz létre.* A különbség *viszonylagos,* mivel az egyedi aktussal létrehozott jogok és kötelezettségek terjedelmében áll.

4. A pártfogó ügyvédi képviselet létrejövetelének két együttes feltétele van: a) az arra jogosult fél kérelme (Pp 84. § (1) bek.), b) a bíróság kirendelő határozata (Pp 87. § (1) bek.), amely szükségtelenné teszi a külön meghatalmazást. Ez a két feltétel rendkívül vitathatóvá teszi a pártfogó ügyvédi képviselet bármelyik kategóriába történő besorolását. Az ügyleti képviselet jelleget erősíti az, hogy a kirendelés *a fél kérelmére történik,* továbbá a pártfogó ügyvéd jogállása teljesen azonos a meghatalmazott ügyvéd jogállásával. Ügyleti képviselet jellege ellen szól az, hogy nem meghatalmazással, hanem a bíróság kirendelő határozatával jön létre. Ha a képviseletet abból a szempontból osztályozzuk, hogy milyen aktus hozza létre, úgy kétségtelenül az ügygondnoki képviselethez közelállónak kell tekinteni, míg más szempontok alapján (pl. a képviselet kötelező vagy önkéntes volta, a képviselő jogállása) az ügyleti képviselethez kell sorolni.

5. Az ügyleti képviselet legfontosabb sajátossága az, hogy a képviseleti jogosultságot a fél akaratnyilvánítása hozza létre. A képviseleti jogosultság forrása a képviselt személy „önkorlátozása", mivel az őt megillető egyes perbeli cselekmények megtételéről vagy elfogadásáról, illetve a per egész viteléről lemond és azt a képviselőre ruházza. Ezekből a jogokból és kötelezettségekből fakad a képviseleti jogosultság vagy a — német terminológiából átvett kifejezéssel élve — *képviseleti hatalom* (Vertretungsmacht). A fél „önkorlátozásának" nagyon fontos jellemzője az *önkéntesség,* azaz a képviselt személy saját akaratából ruházza át jogait, illetve kötelezettségeit a képviselőre. Hatályos polgári eljárásjogunk nem ismeri az *ügyvédkényszer* intézményét.

A törvényes képviselet esetében önkorlátozás nem forog fenn, mivel a törvényes képviselő eljárása a perbeli cselekvőképességgel nem rendelkező felek számára *jogaik érvényesítésének egyetlen lehetséges eszköze.* Hasonlóképpen nem jelent önkorlátozást a képviselt fél számára az ügygondnok eljárása sem. A képviselő a fenti esetekben szolgálja a legegyöntetűbben a képviselt érdekeit, amit az is bizonyít, hogy nem a képviselt személy akaratától függ az, hogy helyében és nevében perbeli képviselő jár el, azt *a törvény kifejezetten elrendeli.*

6. Osztályozási szempont lehet-e a képviselő és a képviselt személy közötti akarati viszony? Véleményem szerint lehet, sőt ennek segítségével egyértelműbben határolhatjuk el a képviselet különböző eseteit. A képviselt személy *akaratától független* képviseleti formák közé kell sorolni a törvényes képviselet valamennyi esetét, beleértve a szervezeti képviseletet is, továbbá az ügygondnoki képviseletet. (A perbeli cselekvőképességgel nem rendelkező félnek nincs önálló akarata, jogi személy esetében az akarat kérdése fel sem merül.) Az akaratlagos vagy a képviselt személy *akaratától függő* képviselet esetében a fél saját elhatározásából képviselőt választ, a törvény által meghatározott személyi körön belül (Pp 67. §) meghatalmazást ad egy másik személynek, és ezzel feljogosítja egyes percselekmények megtételére vagy elfogadására, illetve a per egész vitelére. Ugyancsak ide kell sorolni a pártfogó ügyvéd kirendelését is. A döntő elem az *önkéntességi alap:* a fél — saját akaratából — kérelmezi a pártfogó ügyvéd kirendelését.

Kengyel Miklós

[20] *Hegyháti—Révai:* Jogi képviselet és védelem. Budapest. 1964. 10—11. old.

Biztosítéki jelzálogjogunk római elődje

I.

Jelzálogjogunk régibb szabályait — mint ismeretes — a jelzálogjogról szóló 1927:XXXV. törvénycikk foglalta magában. A törvény az első világháborút követő idők jogalkotásának terméke, amelyet Asztalos László professzor a magyar magánjog monopolkapitalista fejlődésének során tárgyal.[1] A közönséges jelzálogjog mellett szabályozta ez a törvény — egyebek között — a biztosítéki jelzálogjogot, amely annak idején magánjogunk intézményeinek sorába lényegileg újdonságként került.[2] Ennek, mint egyáltalában magának a törvénynek célja az ingatlanhitelszerzés megkönnyítése volt.

A biztosítéki jelzálogjog olyan jelzálogjog volt, amelynek alapján a jelzálogból való kielégítés tekintetében a biztosított követelésre a jóhiszemű telekkönyvi szerzés szabályai nem terjedtek ki, a hitelező követelésének bizonyítása végett a telekkönyvi bejegyzésre nem hivatkozhatott és a jelzálogjognál fogva a hitelezőt vagy bárkit megillető jogok csakis a követelés szerint igazodtak.[3] A biztosítéki jelzálogjog tehát lényegileg abban különbözött a közönséges jelzálogjogtól, hogy az azzal a biztosított követelésre a telekkönyvi közhitelesség szabályai nem terjedtek ki, vagyis a dologi jogi szabályok nem érvényesültek, hanem ugyanazok a kötelmi szabályok, amelyeket telekkönyvi bejegyzés nélkül is alkalmazni lehetett.

A biztosítéki jelzálogjog egyik fajtája volt a keretbiztosítéki jelzálogjog, amelyet meghatározott jogviszonyból — különösen hitelviszonyból — származó követelés biztosítására lehetett létesíteni, mégpedig akként, hogy a követelés összegszerű megállapítása nélkül csupán azt a legmagasabb összeget — a keretet — határozták meg, amelynek erejéig a jelzálog a hitelezőnek felelt.[4] A keretbiztosítéki jelzálogjog ezek szerint az említett mindenkori követelések biztosítása céljából állott fenn és a telekkönyvben a hitelező mellett a keretet kellett feltüntetni, az adós megjelölése szükségtelen volt. Ez a jelzálogjog nem egyetlen követelés biztosítására szolgált, hanem az idő folyamán ugyanabból a jogviszonyból egymást követően keletkezett követelések biztosítására. A lényeges csak az volt, hogy az egymást felváltó követelések ugyanabból a jogviszonyból eredjenek. A keretbiztosítéki jelzálogjognak ez volt a megkülönböztető jele.

A jelzálogjogról szóló törvény nem volt hosszú életű. Az országban a második világháború után végbement gyökeres társadalmi és gazdasági változások és átalakulás folytán az abban foglalt szabályokra — legalábbis abban a formában és megfogalmazásban, ahogyan a törvény tartalmazta — többé szükség nem volt. Előbb a törvény egyes rendelkezései vesztették hatályukat, majd 1960-ban, a Polgári Törvénykönyv életbeléptével az egész törvény.[5] A Polgári Törvénykönyvben a keretbiztosítéki jelzálogjog azonban ismét megjelenik abban a szabályban, hogy ha a felek meghatározott tartós jogviszonyból keletkező követeléseket kívánnak jelzálogjoggal biztosítani, a telekkönyvben a jogviszonyt és azt a legmagasabb összeget kell feltüntetni, amelyen belül a jelzálogjog a követeléseket biztosítja.[6]

Zálogjogon különben magánjogunkban eredetileg azt a korlátolt dologi jogot értették, amely meghatározott dolgot valamilyen követelés biztosítékául kötött le akként, hogy a dolog tulajdonosa tűrni tartozott, hogy a jogosult, vagyis záloghitelező a követelés kiegyenlítésének elmaradása esetén a dolgot eladja és annak árából magát kielégítse.[7] A zálogjognak ez az alakja merőben más volt, mint a jelzálog-törvénnyel életre hívott biztosítéki vagy keretbiztosítéki jelzálogjog. Míg a közönséges zálogjog a hitelező meghatározott követelésének meghatározott dologgal való biztosítását szolgálta, s a hitelező számára a zálogul szolgáló dolgot a követelés fedezetéül kötötte le, addig a keretbiztosítéki jelzálogjog esetén nem volt előre meghatározott követelés, amelyhez a jelzálogjog igazodott.

A biztosítéki jelzálogjog annak idején a hazai jogirodalomban beható megvitatás tárgya volt. Ennek során a keretbiztosítéki jelzálogjogot és a római jogból ismert „pignus Gordianum"-ot kapcsolatba hozták egymással, kiindulva abból, hogy mind a két konstrukció olyan, amelyben a zálogjog elválik az eredetileg biztosított követeléstől és mint önálló biztosíték más olyan követeléshez fűződik, amellyel addig semmi vonatkozásban nem volt.

II.

A jusztiniánuszi Codex zálogjogot tárgyaló részei között a következő szöveget lehet olvasni:

[1] *Asztalos* L.: A magyar burzsoá magánjog rövid története. Polgári Jogi Tanulmányok. Budapest. 1970 211. old.

[2] Újdonság volt annak ellenére, hogy a jelzálogjogot már a Telekkönyvi Rendtartás 65. §-a szerint bizonytalan összegre is be lehetett jegyezni, még ha az erre vonatkozó szabályozás nem is volt kimerítő.

[3] 1927:XXXV. t.-cikk. 63. §.

[4] 1927: XXXV. t.-cikk 68. §.

[5] Ld. 1960. évi 11. sz. törvényerejű rendelet (Ptké.) 95. §.

[6] Ptk. 267. § (1) bek. — Ld.: miniszteri ind. (A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Budapest, 1963. (288—289. old.)

[7] Ehhez hasonló a mai polgári jogunkban ismert zálogjog. A Polgári Törvénykönyv 251. §-ának (1) bekezdése szerint a zálogszerződés alapján a jogosult a követelésének biztosítására szolgáló zálogtárgyból kielégítést kereshet, ha a kötelezett nem teljesít.

CJ. 8. 3. 26 (27). 1. 2.
Ac si in possessione fueris constitutus, nisi ea quoque pecunia tibi a debitore reddatur vel offeratur, qua sine pignore debetur, eam restituere propter exceptionem doli mali non cogeris. iure etiam contendis debitore eam solam pecuniam, cuius nomine pignora obligaverunt offerentes audiri non oportere, nisi pro illa etiam satisfecerint, quam mutuam simpliciter acceperint.

Az idézett szöveg Gordianus császár 239. évből való egyik rescriptum-ának része, amelyet A. Festus-hoz intézett. Ez a Codex ilyen című titulus-ában áll: „Etiam ob chirographariam pecuniam pignus teneri", ami annyit jelent, hogy a zálog a pénztartozásra vonatkozó egyoldalú írásbeli adósságnyilatkozat biztosítékául is szolgálhat.[8] A császári rescrpitum idézett szövege szerint abban az esetben, ha a hitelező a zálogtárgyat a birtokában tartja, nem köteles azt az adósnak visszaadni, ha az adós nem fizeti meg mindazt a tartozását is, amelynek biztosítására zálogot nem adott; ilyen esetben az adósnak a zálogtárgy visszaadására irányuló követelése ellen a rosszhiszeműség kifogásával „exceptio doli mali" emelésével védekezhet. A záloghitelező ugyanis — mondja a császári rendelkezés — joggal mellőzheti az adós zálogtárgy visszaadása iránti követelésének meghallgatását, ha csupán annak a követelésnek a kiegyenlítését ajánlja fel, amelyet a zálog biztosított, de nem fizeti vissza vagy nem rendezi azt is, amit csak egyszerűen — zálog adása nélkül — kapott kölcsön.

A császári rendelkezésben a záloghitelező számára biztosított jogról van szó és ez az a jog, amely „pignus Gordianum" néven ismeretes.[9] Mindmáig vitatott kérdés azonban, a romanisztikai irodalomban, hogy a záloghitelező számára biztosított ez a jog zálogjog volt-e, vagy más, közelebbtől visszatartási jog. A kettő között a különbség lényeges. Célja ugyan mind a kettőnek ugyanaz: valamilyen kötelezettség biztosítása, míg azonban a visszatartási jog kötelmi jellegű, a zálogjog — különösen a római jog világában, akár a régi magyar magánjogban — a dologi jogok körébe tartozónak számított.[10] A római zálogjog ezért — már tartalmánál fogva is — lényegesen több volt annál, amit a visszatartási jog jelentett.

A római záloghitelező — mint ismeretes — a kézizálog tárgyát birtokában tarthatta mindaddig, amíg a zálogjog biztosított követelése kiegyenlítést nem nyert.[11] A követelés kiegyenlítésére a zálogtárgy nyújtott fedezetet, s éppen ezért a záloghitelező számára elsőrendű biztosíték volt az, hogy a zálogtárgy nála volt, azt birtokolta. A Gordianus-féle rescriptum-ból annyi kétségtelen, hogy az abban körülírt jog csak azt a záloghitelezőt illette meg, amelyik a zálogul lekötött dolgot már előbb is a birtokában tartotta.[12]

A másik lényeges tartalmi eleme a zálogjognak — mint Gaius tanítja — az volt, hogy a hitelező abban az esetben, ha az adós a tartozását az arra megszabott határidő elteltével felszólítás ellenére nem fizette meg, a zálogtárgyat magának megtarthatta vagy értékesíthette (eladhatta)[13] és az így befolyt összegből magát kielégíthette (ius distrahendi), a felesleget (hyperocha) pedig az adósnak, illetőleg a zálogtárgy tulajdonosának rendelkezésére bocsáthatta. A nemfizető adóssal szemben a zálogjog végső rendeltetése tulajdonképpen ez volt.

Ami a visszatartási jogot illeti, annak fogalmi meghatározását a római jog forrásaiban nem lehet megtalálni, de nehéz lenne meghatározni még azoknak az eseteknek a körét is, amelyekben alkalmazásra került, sőt nem lehet megjelölni még azokat az elemeket sem, amelyek segítségével a visszatartási jog tartalmának körvonalazásához el lehet jutni. Ilyenekre a jogtudomány a római jog világában nem is törekedett; megelégedett azoknak az eseteknek a felemlítésével, amikor a visszatartási jog a gyakorlatban ténylegesen alkalmazásra került.[14] Nem tisztázódott ez a római jog továbbélése során sem és el lehet mondani, hogy a helyzet ilyen szempontból nem sokat változott a modern jogrendszerekben sem. A visszatartási jog fogalmának, alkalmazási körének és tartalmi elemeinek tüzetes meghatározása mindmáig várat magára.

Annyi bizonyos csupán, hogy a visszatartási jog a római világban a jogosult számára valamely vele szemben támasztott követeléssel összefüggő ellenkövetelésének, vagy valamely kárigényének szolgált biztosítékául akként, hogy mindaddig, amíg az kiegyenlítésre nem került, valamely birtokában levő dolgot — esetleg pénzösszeget — magánál tarthatott. A jogosultnak választási lehetősége volt: vagy a visszatartási jogot gyakorolta, vagy keresetet indított a követelés kiegyenlítése iránt.[15] Volt azonban olyan eset is, hogy a követelés érvényesítésére egyedül a visszatartási jog gyakorlása szolgált. Ez volt a helyzet pl. a jóhiszemű birtokos egyes ráfordításainak, befektetéseinek (impensae) megtérítése tekintetében.[16]

[8] A szövegre vonatkozó interpolációkritikai irodalmat illetően ld. *Broggini*, G.: Index Interpolationum quae in Iustiniani Codice inesse dicuntur. Weimar, 132 old.

[9] A kifejezés a római jog forrásaiban nem fordul elő; — v. ö. *Heumann*, H.—*Seckel*, E.: Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. Graz. 1958. „Pignus" és „Retentio" címszavaknál. (430—431. és 516—517. old.).

[10] D. 20. 1. 17.; CJ. 8. 13. 18.

[11] D. 13. 7. 35. 1.

[12] *Puchta*, G. F.: Cursus der Institutionen, 9-ik kiadás, II. kötet. Leipzig. 1881. 260. old.; *Kaser*, M.: Das römische Privatrecht, 2-ik kiadás. München. 1971. 521 old.

[13] Gai inst. comm. 2. 64.; D. 13. 7. 4.

[14] Ld. ezekre *Nardi*, E.: Sulla ritenzione nel diritto romano. Archvio Giuridico. 124. (1940., 75—76. old.; — régebbről *Pernice*, A.: Labeo. II. kötet. Halle. 1878. 124—125. old.; *Leonhard*, R.: Retentio. Paulys Realenzyclopädie der class. Altertumswissenschaft. 1/A. kötet. Stuttgart. 1910. 686. hasáb.

[15] Ld. *Kaser:* im. 521. old.

[16] D. 10. 3. 14.

A pandektisztika — a ius commune körében kialakult nézetekre támaszkodva — a „pignus Gordianum"-ot lényegileg olyan jognak tekintette,[17] amely az eredetileg zálogul lekötött dologból való kielégítés jogát nem foglalta magában. Ez a felfogás az újabb romanisztikai irodalomban is uralkodó,[18] bár vannak, akik a „pignus Gordianum"-ot zálogjognak ismerik el.[19]

A zálogadóst, illetőleg a zálogtárgy tulajdonosát megillető azzal a joggal szemben, hogy a tartozás kiegyenlítése után a zálogtárgyat visszakövetelje, a zálogtartó az ellene ebből a célból indított „actio pigneraticia directa" során — az uralkodó nézet szerint — visszatartási jogot érvényesíthetett azoknak a költségeinek a megtérítése érdekében amelyeket a zálogtárgy őrzése, karbantartása stb. miatt kellett fizetnie. Amíg ezek az ellenkövetelései kiegyenlítést nem nyertek, a zálogtárgyat magánál visszatarthatta,[20] s ha annak kiadása iránt ellene pert indítottak, a kereset ellen „exceptio doli"-val védekezhetett. Más volt azonban az az „exceptio doli", amely a zálogul biztosított követelés kiegyenlítése esetén a zálog visszaadása iránt indított perben került alkalmazásra. Itt ugyanis nem ellenkövetelésről, illetőleg annak érvényesítéséről, hanem a zálogul biztosított követelés kifizetése után még fennálló más egyéb követelés biztosításáról volt szó.

A Gordianus-féle rendelkezéssel megteremtett jog tehát független volt attól a követeléstől, amelynek biztosítására a császári leirat rendelte. Az a követelés ugyanis, amelynek biztosítására a zálogjog eredetileg szolgált, már megszűnt, a zálogjog azonban — ha tényleg zálogjog volt — fennmaradt és más követelés biztosítékaként élt tovább, mégpedig a császári rendelkezés folytán az adós akarata ellenére is. A hitelező tehát, akinek a zálogul lekötött dolog a birtokában volt, annak továbbra is a birtokában maradt, azaz azt magánál tarthatta minladdig, amíg adósa a vele szemben fennálló más egyéb tartozását is nem rendezte. Ilyenformán a zálogba adott dolog olyan kötelezettség biztosítékává lett, amelynek eredetileg nem volt a járuléka.

A zálogjog és a visszatartási jog között ezek szerint hasonlóság volt ugyan annyiban, hogy a zálogjogosult és a visszatartásra jogosult a dolgot egyaránt a birtokában tarthatta. A helyzet ilyenformán nem változott volna akkor sem, ha Gordianus rendelkezése folytán a hitelezőt megillető jog, amely eredetileg zálogjog volt, visszatartási joggá változik. A dolog birtokban tartása, amely a zálogjognak egyik eleme, a visszatartási jog esetében is változatlan maradt.

III.

Gordianus rendelkezésének nyomát meg lehet találni az egyiptomi papiruszokban. Két olyan papirusz is van, mégpedig a Gordianus-féle rescriptum keltéhez közeli időből, amelyekben konkrét zálogul biztosított követelésről esik szó. Az egyik szerint a zálogjogosult a zálogul biztosított követelésének kifizetése esetén nem volt köteles a zálogtárgyat az adósnak visszaadni mindaddig, amíg az adós a vele szemben fennálló más tartozását is ki nem fizette.[21] A másik papirusz szövege szerint az adós kölcsön-tartozása kiegyenlítésének biztosítására ingatlanát zálogba adta úgy, hogy a zálogjogosult a kölcsön kamatainak fejében az ingatlan hasznainak élvezetét kapja (antichresis). Ez a szerződés később olyan záradékkal egészült ki, hogy a hitelezőnek a hasznok élvezetére vonatkozó joga nem szűnik meg mindaddig, amíg az adós másik, újabb keletű tartozását is ki nem fizeti.[22] Az adós tartozása — mint a papirusz szövegéből kitűnik — 60 évet meghaladó időn át fennállott, mert elhalálozása után a hitelező csak akkor kérte annak az adós örököseit terhelő tartozásként nyilvántartásba vételét.[23]

A két papiruszból az tűnik ki, hogy — legalábbis a birodalom keleti részében — lehetőség volt arra, hogy a zálogjogot az eredetileg biztosított követelés kiegyenlítése esetén a hitelezőnek az adóssal szemben fennálló más — akár az adós egyoldalú írásbeli nyilatkozatán alapuló — követelésére is kiterjesszék. Gordianus császár rescriptuma ezt az egyoldalú írásbeli adósságnyilatkozatnak (chirographa) mintegy természetes alkotó elemévé (naturale negotii) tette, vagyis az ügyleti nyilatkozat velejárójává — ahhoz mintegy hallgatólagosan kifejezett akarat alapján odaértetődővé — minden olyan esetben, amikor az adós más tartozásá-

[17] Csak példaként ld. *Sintenis*, C. F. F.: Das practische gemeine Civilrecht. 3-ik kiadás. Leipzig, 1868. I. kötet 677. old.; II. kötet 176. old.; *Puchta*, G. F.: Pandekten. Leipzig. 1856. 312. old.; *Baron*, J.: Pandekten, 8-ik kiadás. Leipzig. 1893. 342. old.; *Arndts*, L.: Pandekten, 10-ik kiadás, Stuttgart. 1879. 651. old.; *Windscheid*, B.: Lehrbuch des Pandektenrechts. 8-ik kiadás, Frankfurt am Main. 1900. I. kötet 1058. old.; II. kötet 464. old.

[18] Vö. pl. *Buckland*, W.: Elementary principles of Roman private law. Cambridge. 1912. 243. old. *Berger*, A.: Encyclopedic dictionary of Roman law. Philadelphia. 1953. 631. old.; — *Kaser:* im. 521. old.

[19] Ugyancsak példaként *Brugi*, B.: Istituzioni di diritto privato giustinianeo. Padova. 1910. 371—372. old.; *Girard*, P. F.:—*Senn*, F.: Manuel élémentaire de droit romain. Paris. 1929. 823. old.; *Di Marzo*, S.: Intituzioni di diritto romano. Milano. 1938. 274. old. — Kiemelkedik ebben a körben *Nardi*, E.: aki a témát nagyobb nonografikus munkában dolgozta fel „Ritenzione e pegno Gordiano" cím alatt. Milano. 1939. különösen 53. s. köv. old. — Megemlítendő még, hogy *Kübler*, B.: Gordianus rescriptum-át „Gegenstand und Wirkungen des Pfandrechts" cím alatt közli. (Lesebuch des römischen Rechts. Leipzig—Erlangen. 1925. 100. old.).

[20] D. 13. 7. 8. pr.; *Kaser:* im. 521. old.

[21] BGU 741 a 143—144 évekből (Fay'um.)

[22] P Lips 10. (Hermupolis.)

[23] 240-ben, tehát a Gordianus-féle rescriptum keltét követő esztendőben.

nak biztosítékául kézizálog szolgált.[24] Ez annál könnyebben ment, mert a zálogtárgy a hitelezőnek amúgy is a birtokában volt.

Ami a Gordianus rescriptum-ában említett esetet illeti, a folyamodó A. Festus a császártól nyilván azt kérte, hogy a zálogul biztosított követelésének kiegyenlítése után tegye lehetővé az amúgy is birtokában levő zálogtárgynak az adóssal szemben fennálló más követelése biztosítására ugyancsak zálogként való megtartását. A hitelező kérése bizonyára nem visszatartási jog megengedésére irányult, hanem a zálognak olyan követelés biztosítékául kiterjesztésére, amelyet az eredetileg nem biztosított. Ezért nem szól a rescriptum visszatartásáról, s ezért nem fordul elő annak a szövegében sem a „retinere", sem a „retentio" szó, amely a római világban a visszatartás megjelölésére szolgált.[25] A rescriptumnak a címében és a szövegében egyaránt csak zálogról (pignus) van szó és nem másról. Még csak utalás sincs arra, hogy a Gordianus rendelkezésével megteremtett jog ne foglalta volna magában a zálogul lekötött dolog értékesítésének lehetőségét, ami által a hitelező abból a zálogul eredetileg nem biztosított követelését ki is elégíthette. A Gordianus-féle rescriptum-mal megteremtett jog visszatartási jogi jellegét csak az valószínűsíti, hogy a zálogtartó számára a dolog visszaadása iránt vele szemben támasztott követelés ellen védekezési eszközül az „exceptio doli"-t jelöli meg. Ámde ez aligha lehet elegendő annak a megállapításához, hogy a császár a zálloghitelező számára csak visszatartási jogot adott és nem egyebet, mert ez a perbeli kifogás nemcsak a visszatartási jog gyakorlásával összefüggésben, hanem sokkal szélesebb körben érvényesült.[26]

Annyi kétségtelen, hogy a Gordianus rescriptum-ával létesített jog a hitelező számára biztosítékul szolgált. A kötelezettség biztosítékául rendelt jogok azonban a kötelezettséggel gazdasági vonatkozásban általában mindig összefüggenek, mert vagy a keletkezésük alapja azonos, vagy pedig ugyanarra a tárgyra vonatkoznak. A Gordianus által teremtett jog és a követelés között, amelyre vonatkozott, ilyen kapcsolatot kimutatni nem lehet. Ez a jog és a követelés, amelynek a biztosítására a császári rendelkezés folytán utólag szolgálnia kellett, egymással eredetileg semmi összefüggésben nem voltak. A kapcsolatot egyedül csak az adós személyének azonossága jelentette, s éppen ez az, ami a „pignus Gordianum"-nak különleges jelleget adott.

A közönséges zálogjogban foglalt az a tartalmi elem azonban, amelynél fogva a zálloghitelező a zálogul lekötött dolgot magánál tarthatta, a visszatartási joghoz kétségkívül hasonlít. Ehhez képest olyan esetben, amikor a zálloggal biztosított követelés kiegyenlítést nyer és ezzel a zálogtartónak a zálogul lekötött dolgon csak a visszatartási joga marad, lényegileg a dolog birtoklásának a jogcíme változik meg, ami az addigi biztosíték lefokozódását jelenti, jelesül azt, hogy a hitelező joga csupán a dolog birtoklására korlátozódik. A hitelező ugyanis nem juthat többé a nála levő dologból annak a követelésének a kielégítéséhez, amelynek biztosítékául immár csak a dolog birtokában megtartása szolgál. A hitelező most már csak a dolog ki nem adása révén érheti el, hogy az adós a tartozását kifizesse.

A zálogjognak visszatartási joggá változtatása a hitelező számára a korábban nyújtott biztosítékot megerőtleníti. A puszta visszatartási jog, amelynek alapján a hitelező a nála levő dologból kielégítést nem nyerhet, a zálogjognál lényegesen kevesebb biztosítékot jelent. A hitelezőnek a követelése kiegyenlítésére sokáig — talán időtlen időkig — kell várakoznia. Ez pedig különösen kedvezőtlen következménnyel járhat akkor, ha pénzkövetelésről van szó, mert olyan körülmények között, amikor a pénz értéke, vásárlóereje változásoknak, ingadozásoknak vagy éppen csökkenésnek van kitéve, a hitelezőket a követeléseik kiegyenlítésének elhúzódása folytán esetleg számottevő anyagi hátrány érheti.[27] Gordianus császár uralkodása idején (238—244) pedig a helyzet ilyen volt.

IV.

A gazdasági viszonyok hanyatlása, amellyel együtt járt az infláció és a pénz vásárlóerejének csökkenése, elértéktelenedése,[28] hatását a római jogszabályokon már a III. század elejétől kezdve számos vonatkozásban éreztette. A gazdasági válság, amely a III. század végén érte el a tetőpontját, Gordianus idejében már erősen kibontakozásban volt. Erre elegendő a jogforrásokból vett néhány példa.

A kötbér mértéke, különösen a teljesítés késedelme esetére kikötött kötbéré, amely — célját tekintve — a késedelmi kamathoz hasonló, s amely eredetileg nem esett korlátozás alá, megfelelően magas összegben kikötve, al-

[24] Vö. *Mitteis*, L.: Griechische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig. 1906. 37. old.; *Taubenschlag*, R.: The law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri, 2-ik kiadás. Warszawa. 1955. 288. old.

[25] Ld. *Nardi:* Sulla ritenzione in diritto romano. 82. old.

[26] Az „exceptio doli" alkalmazási lehetőségének kiterjedt voltára vö. *Pernice:* im. 112—143. old.; — legújabban *Brutti*, M.: La problematica del dolo processuale nell'esperienza romana. Milano. 1973. 741—742. old.

[27] A pénzérték csökkenéséből eredő hátrányokra nézve ld. *Kozlov*, G. A.: A pénz és pénzforgalom elmélete. Budapest. 1951. 31. old.; — *Bácskai* T.—*Huszti* E.—*Simon* P.-né, A pénz. Budapest. 1974. 27. old.

[28] Az egyre növekvő mennyiségben forgalomba kerülő vert pénz tényleg inflációt jelentett. — Ld. erről *Jones*, A. H. M.: Inflation under the Roman Empire. The Economic History Review, 1963. (V. 2. sz.) 317. old.

kalmas eszközül kínálkozott a kamatmaximum túllépésének elburkolására, a kamatkorlátozó szabályok kijátszására. A III. század folyamán a hitelezőt azonban a magas összegű kötbér kikötésében már többnyire nem a kamatkorlátozó szabályok megkerülése vezette, hanem inkább az, hogy megfelelő fedezet legyen arra a kockázatra, amely őt a követelésének keletkezésétől annak a megfizetéséig terjedő idő alatt a pénz vásárlóértékének hanyatlása következtében érthette. A római államhatalom, amely a pénz értékének és vásárlóképességének szilárdan tartására törekedett, ezt a hitelezői érdeket nem vehette figyelembe és nem méltányolhatta. Innen eredt a kamatkorlátozó rendelkezéseknek a kötbérre kiterjesztése.[29]

Tudott dolog, hogy a római világban — legalábbis a császárkor első két századáig — a foglaló a szerződés megkötésének jelképe volt.[30] A III. század folyamán azonban előtérbe került a görög jogban érvényes tétel, amely szerint a foglaló nem csupán a szerződés jelképe, hanem a szerződés teljesítésének biztosítéka is.[31] Eszerint a foglalót az, aki adta, ha a szerződés az ő hibájából nem ment teljesedésbe, elvesztette, az a fél pedig, amelyik kapta, hasonló körülmények között kétszeres összegben tartozott visszafizetni.[32] A III. század római világában ez a gyakorlat mindegyre általánosabbá lett, amiben közrehatott a már kibontakozó gazdasági válság és az infláció; ezek viszontagságai közepette ugyanis a szerződésnek a hatályosulását az érdekeltek igyekeztek minden rendelkezésükre álló eszközzel biztosítani. Ilyen célra pedig alkalmas volt — egyebek mellett — a görög jogban kialakult és onnan átvett foglaló, amelyben a kötelmet biztosító jelleg nyomult előtérbe.[33]

Eredetileg nem volt akadálya annak, hogy a felek az egymással szemben fennálló vitás vagy bizonytalan jogaikat, illetőleg kötelezettségeiket olyan egyezséggel rendezzék, amely szerint az egyik fél a másikkal szemben fennálló nem pénzbeli tartozását meghatározott pénzösszeg fizetésével egyenlíti ki. Ez a szerződési szabadság elvéből következett. Bizonyos korlátozás azonban érvényesült az olyan egyezségek körében, amelyek tartási, ellátási (alimentációs) kötelezettségekre vonatkoztak. Az olyan egyezség érvényéhez, amellyel a kötelezett az őt terhelő természetbeni ellátást meghatározott pénzösszeg fizetésével egyszersmindenkorra megváltotta, már Marcus Aurelius császár (161—180) egyik rendelkezése hatósági hozzájárulást (praetor, procurator imperatoris) kívánt.[34] Figyelemre érdemes azonban, hogy az erre vonatkozó részletes szabályok csak a III. század folyamán fejlődtek ki,[35] sőt az egyik részletszabály éppen Gordianus-tól származik.[36] A század derekán már nyilván elég tapasztalat állott rendelkezésre annak a megállapításához, hogy az időszakos természetbeni szolgáltatások pénzben való végleges megváltását tartalmazó egyezségből az ellátásra jogosult szempontjából hátrány származhatik, mert az ellátását szolgáló anyagi alap a pénz értékének csökkenése következtében mindinkább fogyatkozik és elenyésztével a tartásáról való gondoskodás esetleg a közre hárul.

A felszabadított rabszolga (libertus) szolgálatait, amelyekkel a volt gazdája, a patronus irányában tartozott (operae liberti), a patronus bérbeadás útján is hasznosíthatta. Míg ez — tiltó szabály ellenére — a császárkor első két századában általános volt, a III. századbeli jogforrásokból arra lehet következtetni, hogy a felszabadított rabszolga szolgálatainak bérbeadását, illetőleg pénzben való megváltását igyekeztek meggátolni,[37] mégpedig különösen olyan esetekben, amikor a felszabadított kötelezettsége alimentációs jellegű volt.[38]

A III. század folyamán alakult ki a római jogban az a szabály, amely szerint pénzt letétbe lehetett helyezni olyan feltétellel is, hogy a letett pénzösszeg a letéteményes tulajdonába megy át, azt hasznosíthatja, gyümölcsöztetheti, kamatra kiadhatja, a letevőnek viszont kamatot fizet. Ez a hellenisztikus παραθήκη -ből formálódott ún. „depositum irregulare" lényegileg ugyanolyan ügylet volt, mint a kölcsön (mutuum) azzal a különbséggel, hogy a letevő a letett összeget bármikor visszakövetelhette és nem kellett valamilyen határidő lejártát megvárnia,

[29] D. 22. 1. 44. (Modestinus), CJ. 4. 32. 15. (Gordianus). — Ld. idevágóan ‚L,'applicazione del limite delle usure alla pena convenzionale in diritto romano" c. cikkemet. IVRA. 29. (1968.) 67. s. köv. old.

[30] Gai inst comm. 3. 139.

[31] Vö. *Massei*, M.: L'arra nella compravendita. Buillettino dell'Istituto di Diritto Romano. 48. (1941., 64. old.; *Talamanca*, M.: L'arra nella compravendita in diritto greco ed in diritto romano. Milano. 1952. 36. old.

[32] CJ. 4. 54. 1. (Antoninus), CJ. 4. 45. 2. pr.—1. (Diocletianus et Maximianus).

[33] Vö. erre nézve *Collinet*, G.: Die Arrha im justinianischen Recht. Zeitschrift der Savigny—Stiftung, Rom. Abt. 48. (1928.) 79—80. old.

[34] D. 2. 15. 8. pr. (Ulianus.) — Vö. *Bertolini*, C.: Della transazione secondo il diritto romano. Torino 1900. 175. old.; *Peterlongo*, M. E.: La transazoine nel diritto romano. Milano. 1935. 86—87. old. *Végh*, Z.: Bemerkungen zum Alimentarvergleich. Festgabe für A. Herdlitczka. München—Salzburg. 1972. 227. old.; — legújabban R. *Brósz*, Die behördliche Bestätigung der Unterhaltsverträge im römischen Recht. Annales Universitatis Scient. Budapestinensis. Sectio Juridica. 1974. 5—6. old.

[35] Ld. erre nézve D. 2. 15. 8. (Ulpianus), D. 2. 15. 13. (Aemilius Macer).

[36] CJ. 2. 4. 8. Imp. Gordianus A. Iunio militi De alimentis praeteritis si quaestio defertur, transigi potest, de futuris autem sine praetore seu praeside interposita transactio nulla auctoritate iuris censetur. (a. 239.)

[37] D. 38. 1. 32. (Modestinus), CJ. 6. 3. 3. (Severus et Antoninus), CJ. 6. 3. 7. pr. (Alexander).

[38] CJ. 6. 3. 1. (Severeus et Antoninus). — Vö. erre *Pescani*, P.: Le operae libertorum. Trieste. 1967. 147. old. — Az „operae liberti" pénzben megváltásának meggátlására törekvés és a gazdasági viszonyok romlása közötti összefüggésre *Brósz* Róbert hívta fel a figyelmet. (Nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban. Budapest. 1964. 96. old.)

ami kölcsönügylet esetén rendszerint elkerülhetetlen volt.[39] A letétnek ez a formája, amelyet különösen bankárok használtak, Gordianus császár idejében már általános volt,[40] s a hitelező számára — követelése bármikor visszaigényelhető lévén — a pénz elértéktelenedése esetére nagyobb biztosítékot jelentett.

Érdekes jelenség az is, hogy míg a „legis actio"-k és a formuláris peres eljárás korszakában az általános szabály a pénzben való marasztalás volt,[41] a császárkor folyamán kialakult kogniciós eljárásban, amely a formuláris pert jóformán teljesen kiszorította, a marasztalás a követelt dolog természetben való kiadására is szólhatott.[42] A III. századból számos császári rendelkezés van, amelyben természetbeni teljesítésre marasztaló ítéletről esik szó.[43] Azok az előnyök, amelyek valamikor a pénzbeli marasztalással jártak, a III. század folyamán a pénzromlás következtében elenyésztek. A pénzben való marasztalás háttérbe szorulásának oka főképpen a pénz vásárlóértékének hanyatlásában keresendő.[44]

A romló gazdasági helyzetben a hitelezők — mint a jogforrásokból kiragadott néhány példa mutatja — arra törekedtek, hogy pénzköveteléseik kiegyenlítését a rendelkezésükre álló jogi eszközökkel minél hatékonyabban biztosítsák, a pénz értékcsökkenéséből eredő hátrányokkal szemben minél jobban védve legyenek. Törekvésük középpontjában az állott, ne érje őket értékveszteség abból kifolyólag, hogy a pénz vásárlóereje egyre morzsolódott, vagy értékbeli veszteségük — ha már elkerülhetetlen volt — minél kisebb mértékű legyen. Nehéz elképzelni, hogy ilyen körülmények között Gordianus császár rendelkezése, amely a hitelezők érdekének támogatása céljából került kiadásra, a zálogjognak a más követelés biztosítására való kiterjesztése esetén ne tartotta volna fenn az eredeti tartalmát. Ha ugyanis a hitelező a birtokában levő dologból nem elégíthette ki magát, ki volt téve annak, hogy az adós a tartozása megfizetését elhúzza és fizetési kötelezettségének már akkor tesz eleget, amikor a pénz értékcsökkenése következtében az adósságtól kisebb értékű, inflációs pénz, azaz kevesebb érték visszafizetésével szabadul annál, amit a tartozása pl. a pénzösszeg kölcsönként felvétele idejében jelentett.[45]

Mindebből pedig arra kell következtetni, hogy Gordianus rescriptuma a hitelezőnél levő dolgon fennállott zálogjogot az azzal eredetileg biztosított követelés kiegyenlítése után a maga egészében terjesztette ki a hitelezőnek az adóssal szemben fennálló egyéb követelésére. A császári rendelkezés nem kívánta a zálogjogot — tartalmának megváltoztatásával — az adós egyéb tartozását illetően visszatartási joggá átalakítani. A puszta visszatartási jog a lekötött dologból való kielégítés lehetősége nélkül az akkori gazdasági helyzetben a hitelező számára nem lett volna más, mint lyukas mogyoró. A gazdasági helyzet nyomában járó jogfejlődés, amelyet több vonatkozásban ki lehet mutatni, mindenesetre annak a megállapításnak a helyességét támasztja alá, hogy a császári rendelkezéssel megteremtett jog nem csupán visszatartási jog volt, hanem zálogjog.

V.

A „pignus Gordianum" körül keletkezett vita a magyar romanisták körében különösebb érdeklődést nem váltott ki. A témára a római jogi tankönyvekben találni utalást, de még ott sem mindegyikben.[46]

Pázmány Zoltán a „pignus Gordianum"-ról azt tanította, hogy a záloghitelező a birtokában levő kézizálogot — bizonyos esetekben — nem tartozott kiadni, amíg a zálogadós minden vele szemben fennálló tartozásának eleget nem tett, mégpedig azoknak is, amelyek zálogjogilag nem voltak biztosítva. Ezt a jogot Pázmány megtartási jognak nevezte.[47] Személyi Kálmán tankönyvében ehhez hasonlóan az áll, hogy a „pignus Gordianum" megtartási jogot jelent, amely a császár rendelkezése folytán a hitelezőnek zálogjoggal nem biztosított követeléseire is kiterjedt.[48] Mind a két szerző összecseréli a megtartási jogot a visszatartási joggal, holott a kettő nem ugyanaz.[49]

Marton Géza tanítása szerint Gordianus rendelkezése alapján a hitelezőnek a követelése megszűnte után is visszatartási joga volt a felszabaduló zálogtárgyra az adós ellen fennálló más — bár az előzővel össze nem függő — kö-

[39] Ld. *Bonfante*, P.: Istituzioni di diritto romano, 9-ik kiadás. Milano. 1932. 463. old.; *Adams*, B.: Haben die Römer „depositum irregulare" und Darlehen unterschieden? Studia et Documenta Historiae et Juris. 38. (1962.) 364. old.; *Kühnert*, H.: Zum Kreditgeschäft in den hellenistischen Papyri Ägyptens bis Diokletian. Freiburg in Breisgau. 1965. 128. old.

[40] Ld. CJ. 4. 34. 2., CJ. 4. 34. 4. (Gordianus.)

[41] L. erre *Wenger*, L.: Institutionen des römischen Zivilprozessrechts. München. 1925. 198. old.; *Pugliese*, G.: Il processo civile romano. I. 1961—1962. 431. old.

[42] D. 6. 1. 68., D. 32. 11. 17., D. 39. 6. 42. pr. (Ulpianus.)

[43] CJ. 3. 37. 2. pr., CJ. 5. 3. 2. (Alexander), CJ. 7. 54. 5. (Gordianus).

[44] Vö. *von Lübtow*, U.: Ursprung und Entwicklung der condemnatio pecuniaria. Zeitschrift der Savigny—Stiftung. Rom. Abt. 68. (1951.) 351. old.

[45] Elég utalni az éppen Gordianus korából való egyik papiruszra (P Lips 10), amikor a kölcsöntartozás két emberöltőn keresztül fennállott.

[46] Pl. *Vécsey* Tamás (A római jog institutioi, 5-ik kiadás. Budapest, 1898.) és *Szentmiklósi* Márton (A római jog institutiói, 8-ik kiadás, Budapest.) meg sem említik. — Ugyanígy van ez az *Peretyerszkij*, I. Sz.: és *Novickij*, I. B.: által szerkesztett „Római magánjog" c. tankönyvben (ford. Benkő Gy.) is.

[47] „Gordiana retentio ob chirographariam obligationem". *Pázmány*, Z.: A római jog institutiói. 3-ik kiadás. Karcag. 1930. 307. old.

[48] *Személyi* K.: A római jog tankönyve. Kolozsvár. 1944. 158. old.

[49] A megtartási jog több, mint a visszatartási jog. A kettő közötti különbségre ld. *Tóth* Lajos: Magyar magánjog. Kötelmi jog. Budapest. 1938. 60—61. old.

vetelése erejéig; ez a „pignus Gordianum".[50] A legújabb hazai római jogi tankönyvben, amelynek szerzői Brósz Róbert és Pólay Elemér professzorok, ehhez hasonlóan az áll, hogy a zálogjog „adott esetben egyazon személyek között fennálló és eredetileg e zálogjoggal nem biztosított követelések biztosítását is szolgálta", s hogy „ez az a bizonyos, a későbbi, nem római idők pignus Gordianum"-a, amely tulajdonképpen csak visszatartási jog volt és nem az eladhatóságot is magában foglaló zálogjog.[51]

Nagyobb érdeklődés mutatkozott a „pignus Gordianum" iránt a hazai civilisztikai irodalomban. Igaz, nem abban a vonatkozásban, hogy zálogjog volt-e az vagy csak visszatartási jog. A polgári jogászok ezt — helyes érzékkel — mindig zálogjognak fogták fel és vették számításba.

Dezső Gula a Gordianus-féle rendelkezéssel a hitelező számára teremtett jogot zálogjognak tekintette, amely tovább élt annak ellenére, hogy a követelés, amelynek biztosítására szolgált, teljesítés (solutio) következtében megszűnt. A zálogjog ilyenformán teljesen elvált a követeléstől és annak megszűnése után is megmaradt. A hitelező, aki a zálogtárgyat birtokában tartotta, a zálogjogot mindaddig fenntarthatta, amíg az adós a vele szemben fennálló egyéb tartozását is nem rendezte. Ebben az esetben a zálogjog függetlenné vált az eredetileg alapjául szolgáló követeléstől, megszűnt annak járuléka lenni, de mint jogi érték másik követelésre ment át, amellyel addig jogi vonatkozásban nem állott.

A Gordianus-féle zálogjog a magyar jogban — Dezső szerint — nem került befogadásra. Ennek okát ő abban látta, hogy a hitelező javára túlságos előnyt, az adós terhére viszont súlyos lekötöttséget jelentett. Az ilyen helyzet pedig visszaélésekre vezethetett és lehetetlenné tette, hogy az adós az egyszer elzálogosított dolgát visszakapja. A „pignus Gordianum" ezért hazai vonatkozásban csak olyan jogtörténeti emlékként jöhet számba, amely a magyar jogfejlődésre nem gyakorolt hatást.[52]

Más a nézete Nizsalovszky Endrének, aki szerint nem helyes az a megállapítás, hogy hazai jogunkban a „pignus Gordianum" gondolata nem érvényesült. Míg ugyanis a közönséges jelzálogjog esetében az azzal biztosított követelés megszünése a jelzálogjog létalapját vonta el, addig a biztosítéki jelzálogjog az egyszer már — esetleg még a telekkönyvi bejegyzése előtt — létrejött követelés megszűnése után keletkező későbbi követelések biztosítására fennmarad. Így szemlélve a biztosítéki jelzálogjogot, a „pignus Gordianum" annak mintegy előfutáraként tűnik. Nem lehet tehát azt állítani, hogy a „pignus Gordianum" a hazai zálogjog fejlődésében nem érezhette volna hatását.[53]

Még inkább alátámasztják ezt a nézetet azok a fejtegetések, amelyeket Nizsalovszky Endre a keretbiztosítéki jelzálogjoghoz fűz. Ezek szerint a keretbiztosítéki jelzálogjog esetében a cél a jelzálogjog azonosságának megmaradása mellett a követelések kicserélődésének lehetővé tétele volt. Ugyanaz a jelzálogjog több ugyanabból a jogviszonyból eredő követelés biztosítására szolgálhatott és ezeket a követeléseket akkor is biztosította, ha azok egymástól eltérő természetűek voltak. A követelés összegszerű megjelölése helyett a telekkönyvi bejegyzésben meghatározott legmagasabb összegnek — a keretnek — volt jelentősége. Ebből következett, hogy a követelések a jelzálogjoggal nem voltak elválaszthatatlan összefüggésben, a jelzálogjogtól független életet éltek, s az adósi oldalon az alanyváltozások sorozata is lehetséges volt.[54] Az a jogi megfontolás lépett tehát előtérbe, amely annak idején a hitelezői érdek védelmében a római „pignus Gordianum" megteremtéséhez vezetett. A „pignus Gordianum" ugyan a hitelezőnek az adósával szemben fennálló, még kielégítetlen bármilyen követelését biztosította, míg a magyar keretbiztosítéki jelzálogjog a hitelezőnek meghatározott jogviszonyból eredő — esetleg más-más természetű — követeléseinek biztosítását szolgálta, mégis az utóbbi is kétségkívül azon a jogi meggondoláson épült fel, mint annak idejében a „pignus Gordianum". Ez a konstrukció lényegileg a mai polgári jogunkban is megvan.

Régibb jogunkban más hasonló jelenség is volt, amelyet a „pignus Gordianum"-mal kapcsolatba lehetett hozni. A köztartozás biztosítására a telekkönyvbe bejegyzett jelzálogjog ranghelyével az ingatlan tulajdonosa nem rendelkezhetett. A jogszabály a rendelkezési jogot más köztartozások biztosítására tartotta fenn azután is, hogy a köztartozás, amelynek biztosítására eredetileg szolgált, már kiegyenlítést nyert.[55] Az adóhatóság ugyanis kérhette, hogy a köztartozás biztosítására a kifizetett és megszűnt tartozás ranghelyén új jelzálogjogot jegyezzenek be. Ez a ranghellyel rendelkezés — Nizsalovszky szerint — jogi természetét tekintve, a „pignus Gordianum"-nak a köztartozás biztosítására szolgáló jelzálogjogra alkalmazott esete. Az adóhatóság ugyanis a zálogjogot az annak alapításakor fennállott köztartozás kielégítése után más hasonló jellegű követelés biztosítása céljából tarthatta fenn.[56]

Ma élő jogunkban nincs olyan szabály,

[50] *Marton* G.: A római magánjog elemeinek tankönyve. Budapest. 1957. 180. old.

[51] *Brósz* R.—*Pólay* E.: Római jog. Budapest. 1974. 368. old.

[52] Ld. mindezekre *Dezső* Gy.: Fejezetek a zálogjogtan köréből. Budapest. 1928. 98—99. old.

[53] *Nizsalovszky* E.: A zálogjogok és a telki teher néhány kérdése. Budapest. 1928. 119—120. old.

[54] *Nizsalovszky* E.: A jelzálogjog jogszabályai. Kalocsa. 1929. 236. old.; — Korlátolt dologi jogok. (Szladits K. szerk. Magyar magánjog. V. kötet.) Budapest. 1942. 790—791. és 783. old.

[55] 16.400/1933. M. E. sz. rendelet 6. § (1) bek.

[56] *Nizsalovszky* E.: Korlátolt dologi jogok. 749. old.

amely az adóhatóság számára ehhez hasonló rendelkezési lehetőséget biztosítana. Ez tehát a múlté.

Mindezek után szinte önkéntelenül vetődik fel a kérdés, hogy a „pignus Gordianum", illetőleg az abban foglalt jogelv volt-e hatással a hazai jelzálogjog fejlődésére és felhasználásra kerültek-e az abban foglalt elemek jelzálogjogunk szabályainak kialakításában. A válasz nem könnyű, mert a már említett szakirodalmi utalásokon túl semmi kézzelfogható adat nincsen arra, hogy akár csak a jelzálogjogról szóló törvény megalkotásakor az előkészítő munkálatok vagy a törvényjavaslat parlamenti tárgyalása során ilyen gondolat felmerült volna. A biztosítéki jelzálogjognak erről a római elődjéről sem a törvényjavaslat indokolásában, sem a javaslat parlamenti tárgyalása alkalmával szó sem esett. A jogtörténeti előzmények vizsgálatában a jelzálogjog kodifikációja alkalmából ilyen messze nem mentek el.[57] Az ide vonatkozó római szabályozás annak idején vizsgálat alá nem került és különösebb érdeklődés tárgya — nem tekintve a szakirodalomban felvillant néhány utalást — nem is volt.

A „pignus Gordianum"-nak a biztosítéki jelzálogjoggal való kapcsolata ennek ellenére a jelzálogjogi kodifikáció idejében — mint gondolat — mégis élt. Ezt mutatja az akkori időből származó egyik megállapítás, amely szerint a biztosítéki jelzálogjogot a „pignus Gordianum" utódjaként lehet felfogni.[58] Ez a megállapítás pedig figyelemre igen érdemes annál is inkább, mert Nizsalovszky Endrétől ered, akinek — mint a zálogjogtan kiváló ismerőjének — fél évszázaddal ezelőtt a jelzálogjogról szóló törvény előkészítő munkáiban a legnagyobb rész jutott és aki ezekről méltán elmondhatta volna: „quorum pars magna fui."

Bár hazánkban a római jog olyan recepciójára, mint német földön, soha sor nem került, ez nem jelentette azt, hogy a római jog egyes tételei a magyar jogba nem hatoltak be. Így zálogjogunknak, közelebbről jelzálogjogunknak most tárgyalt részlete is a római jog késői klasszikus korszakában kialakult egyik tételét tükrözi. A „pignus Gordianum" hazai jogunk szabályaiban is megelevenedett, még ha nem is teljesen azonos formában és tartalommal, mint amilyen a római világban volt.

Igaz, hogy csak részletszabályról van szó, amely magánjogunk fejlődésének csak késői évtizedeiben jelentkezett és magánjogunk szabályaként viszonylag rövid ideig érvényesülhetett, de — mint a szakirodalomban kifejezésre jutott — a jelzálogjog kodifikációja a biztosítéki jelzálogjog megteremtése révén hazai jogunkba annak idején a római jog egyik késői klasszikuskori tételét vitte be. A római zálogjognak ez az alakzata a jelenlegi társadalmi és gazdasági viszonyainknak megfelelően változott tartalommal még a magyar szocialista jelzálogjogban is tovább él.

Abban a mozaikszerűen kialakuló képben, amely a római jognak hazai jogunk történeti fejlődésére gyakorolt hatásáról az idevágó kutatások nyomán feltárul, a „pignusGordianum"-nak mint biztosítéki jelzálogjogunk római elődjének is helyet kell foglalnia.

Visky Károly

[57] Ld. a jelzálogjogról szóló törvényjavaslat parlamenti tárgyalására vonatkozó adatokat az 1926. január 25-re összehívott országgyűlés naplóiban. (Képviselőházi ülési napló VI. kötet, Budapest. 1927. 266—274. old.; felsőházi ülési napló II. kötet, Budapest. 1928. 35—47. old.)

[58] *Nizsalovszky* E.: A zálogjogok és a telki teher néhány kérdése. 120. old.

Anyagi jog és kereset

1. Legutóbbi dolgozatunkban megkíséreltük kimutatni, hogy a polgári bírói hatáskörbe tartozó anyagi jogokkal az eljárásjog a tartalom és forma sui generis jellegű viszonyában van, amely a cél és eszköz kapcsolatát: az anyagi jogszabályoknak szükség esetén állami hatalom: a bíróság (utóbb végrehajtás) útján való kényszerérvényesítését jelenti.[1] Az alábbiakban vizsgálat tárgyává tesszük, hogy hogyan, milyen stádiumban kerülnek az anyagi jogszabályokban megállapított jogok és kötelezettségek a polgári perben érvényesítésre. Ehhez kiindulópontul egyik oldalról az anyagi jogszabályokban megállapított, vagy éppen a perben a bíróság által megállapítandó jogokat vesszük alapul, míg a másik oldalról a polgári per megindításául és az egész per alapjául szolgáló keresetet, amivel azonos elbírálás alá vonható a különböző jogszabályok által ítéleti rendelkezés alapjaként megjelölt (pl. állam javára való marasztalás, gazdasági bírság kiszabása iránti) indítvány.

A) Anyagi jog

2. Az igény fogalmának kifejlődése. Az igény nem kifejezetten jogi fogalom. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára három fogalom-meghatározását adja, amelyeknek lényege ugyan az, hogy vélt vagy meglevő jog vagy jogos szükséglet alapján támasztott követelés, óhaj kívánalom; az „igényel" kifejezés egyik jelentése azonban: „Kíván, követel valamit, amire valamely eredmény, cél érdekében feltétlenül szüksége van, amire rászorul."[2]

Meglehetősen elterjedt az a felfogás, hogy az „igény" mint jogi fogalom először Windscheid 1856-ban megjelent, a római jogi actioról szóló munkájában nyert kifejtést. Szerinte a római jogban „a jogrend nem a jogok rendszere, hanem a bíróilag érvényesíthető igények rendszere . . ." és „. . . az actio ennek a kimondásának a kifejezése . . ." Hozzáteszi azonban, hogy ez „...nem azonos a jogigénnyel.. ."[3]

Muther meglehetősen éles hangú bírálatára[4] válaszolva a következőképpen szövegez: „A jogigény megjelölést a meghatározott személlyel szembeni követelési jog megjelölésére választottam. Ez az actiora nézve lényeges személyreirányultság mindig benne van a követelési jogban, az egyéb jogokra nézve csak esetlegesen („möglicherweise") vehető fel." Itt is hangsúlyozza azonban, hogy a két fogalom nem azonos.[5] Utóbb még rövidebben fogalmaz: az igény „nem egyéb, mint az emberi akarat alávetésére irányuló jog". Ismét kiemeli azonban, hogy a római jogban nem volt kifejezés az igényre, ehelyett volt az actio fogalma.[6] Megjegyzendő, hogy még Windscheid előtt állapította meg Jakob Friedrich Fries (1773—1843) „Politic" című posztumusz munkájában: „Törvények, amelyek az emberek értelmes és akaratlagos tevékenységét előírják a társas életben, az alávetettekkel szemben *megkötöttségeket,* kötelezettségeket állapítanak meg, amelyeket mások magatartására nézve írnak elő. Ez a másikkal szemben a *jogosult* és az *én jogom* az igény, amit részemre az ilyen törvény biztosít."[7]

Apostolos Georgiades — bár rögzíti, hogy a rómaiaknál az actio állt a jogi gondolkodás előterében, míg az egyes alanyi joga háttérben maradt —, kifejti, hogy a szubjektív jogok rendszerét csak Donellus építette ki, majd a szabadság természetjogi eszméje vezetett az alanyi jogok konstruktív felfogására, már a justinianusi kodifikációk idejére teszi az anyagi jogok igénykénti felfogását.[8] Dernburg szerint viszont az alanyi értelemben vett keresetből fejlődtek ki az igények, amely fogalom egyrészt a követelés érvényesítésére való jogot (tehát tulajdonképpen a keresetjogot) jelentette, másrészt a teljesítésre való kötelezés iránti kérelmet.[9] Így most már összefolyt az igény, a kereseti jog és a kereset fogalma.

---

[1] *Hámori* Vilmos: Az anyagi és eljárási jog a polgári perben. (JK.) XXXI. 1976. 10. sz. 597. old.; Max Kaser pl. a római jogra elismeri, hogy a per a magánjog érvényesítésének eszköze, de hangsúlyozza a kettő kölcsönhatását, sőt az eljárási jognak a magánjogra való kialakító hatását, valamint azt, hogy a történelmi idők kezdetén a magánjog az ítéleti döntések absztrakciójából jött létre. (Max *Kaser:* Das altrömische jus. Studien zur Rechtsvorstellung und Rechtsgeschichte der Römer. Göttingen, 1949. 77., 147., 178. old.; *Kaser,* Max: Das Römische Privatrecht. I. Bd. München, 1955. 21. old.; *Brósz* Róbert—*Pólay* Elemér: Római jog. Budapest, 1974. 101. old. Lényegében ellentétes álláspontot fejt ki *Eőrsi* Gyula: Jog—gazdaság—jogrendszer-tagozódás. (Budapest, 1977 —12 25. old.

[2] Magyar Nyelv Értelmező Szótára. III. k. (Budapest, 1970.) 451—452. old.

[3] *Windscheid,* Bernhard: Die Actio des römischen Civilrechts vom Standpunkte des heutigen Rechts. (Düsseldorf, 1856.) 2., 5., 46. old.; *Nikisch,* Artur: Der Streitgegenstand im Zivilprozess. (Tübingen, 1935.) 91. old.; és *Rimmelspacher,* Bruno: Materiellrechtlicher Anspruch und Streitgegenstandsprobleme im Zivilprozesz. (Göttingen, 1970.) 2. old.

[4] *Muther,* Theodor: Zur Lehre von der römischen Actio, dem heutigen Klagrecht, der Litiscontestation und der Singularsuccession in Obligationen. Eine Kritik des Windscheid' schen Buchs: Die Actio des Römischen Rechts vom Standpunkte des heutigen Rechts. (Erlangen, 1957.)

[5] *Windscheid,* Bernhard: Die Actio. Abwehr gegen dr. Theodor Muther. (Düsseldorf, 1857.) 7., 35. old.

[6] *Windscheid,* Bernhard: Lehrbuch des Pandektenrechts. 8. Aufl. Bearbeitet von Todor Kipp. I. Bd. (Frankfurt a. Main, 1900.) 477., 160. old.

[7] Ismerteti *Gysin,* Arnold: Rechtsphilosophie und Grundlagen des Privatrechts. (Frankfurt a. Main, 1969.) 230. old.

[8] *Georgiades,* Apostolos: Die Anspruchskonkurrenz im Zivilrecht. (München, 1968.) 13., 27., 28. old.; vö. Max *Kaser:* Das altrömische ius. 24., 34. old.

[9] *Dernburg,* Heinrich: Pandekten I. Bd. 6. Aufl. (Berlin, 1900.) 86. old.

Windscheidet követően elsősorban a német magánjogászok fejlesztették tovább az igény elméletét, amelynek a művelése átterjedt az osztrák, majd a magyar magánjogra is. Közben az 1900. január 1-én életbelépett Bürgerliches Gesetzbuch 194. §-a törvényi meghatározást is adott. Fokozatosságot találunk a magánjogból a római jogra visszavetítve, de figyelemmel a német jogra is, Sohmnál.[10] Egyéb jogrendszerekben viszont közvetlenül a jogok és kötelezettségek (jogviszonyok) képezik a perbeli érvényesítés tárgyát.[11]

Az igény elméletének azonban ellenzői is voltak, így Gierke[12], hazánkban pedig Tóth Károly.[13]

3. Az *igénynek* mint jogi fogalomnak különböző meghatározásait találjuk a jogi irodalomban. Ezek két fő csoportra oszthatók: az eljárásjogi és az anyagi jogi igényekére. Dolgozatunkban elsősorban az anyagi jogi (nem szocialista értelemben: magánjogi) igények képezik vizsgálat tárgyát, ezért a másik csoportot csak röviden áttekintjük.

Az *eljárásjogi igények* is több csoportra oszthatók. *a)* A per lefolytatása szempontjából mintegy első csoportnak tekinthetjük az Adolf Wach által a polgári eljárásjog irodalmába bevezetett „jogvédelmi igény"-t („Rechtsschutzanspruch"), amelyet korunkig más perjogászok is átvettek. Minthogy ezek lényegében a keresetjogi elméletek közé tartoznak, ott vizsgálandók. (Ezzel kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy Nizsalovszky Endre szerint „... a magánjogi igény egybeesik az állam elleni jogvédelmi igényel ..."[14])

b) Már a folyamatban levő perrel kapcsolatos az igénynek az a felfogása (prozessuale Anspruch), amely szerint a felperes a bíróságtól kedvező ítélet hozatala útján való jogvédelmet kér (Rosenberg, Lent, Stein, Seuffert-Walsmann, Baumbach).[15]

c) Még közelebb jut az anyagi jogi igényhez Nikisch, aki megtartja ugyan az anyagi jogi igény fogalmát, de attól kifejezetten elhatárolja az eljárásjogit (prozessuale Anspruch) és azt a perbeli jogállítással (Rechtsbehauptung) azonosítja, ami a jogvédelmi kérelem (Rechtsschutzgesuch) alapja.[16] Ugyanígy különböztet Theodor Ulrich.[17] Ezzel azonban már elérkeztünk a perben érvényesített magánjogi, helyesebben: anyagi jogi igényhez.

Meglehetősen eltérő felfogásokkal találkozunk a magánjogi *(anyagi jogi) igény* meghatározása tekintetében is. Már itt rá kell mutatnunk arra, hogy a legnehezebb kérdést az alanyi jogtól való elhatárolás jelenti.

Már Windscheid álláspontjánál láttuk, hogy a személyre irányuló követelési jogban jelöli meg az igény lényegét, ami tulajdonképpen csak a dologi (abszolút) jogok megsértésénél jelent eltérést az alanyi jogtól. Őt követi nálunk Plósz Sándor: „az igény nem egyéb, mint a jog maga egy bizonyos személy iránti irányzatában."[18] Még jobban leegyszerűsít Thur: „A valamely teljesítés követelésére vonatkozó jogot nevezi a törvény igénynek ..." Közelebbről: „A BGB. értelmében vett igény: egy más személytől tevést vagy abbahagyást követelni. 194. § ...", ami történhet bíróságon kívüli felhívással vagy peres úton. Viszont „... a polgári perrendben az igény szót a BGB-tól eltérő értelemben használják és a felperes által a keresetben érvényesített kérelmet jelent ..."[19] vagyis átmegy a kereset tartalmává és azonosítható a követeléssel.

Ugyanígy a követelési jogra helyezi a hangsúlyt Karl Mayer,[20] Theodor Ulrich pedig kifejezetten a szubjektív alanyi joggal azonosítja.[21]

A Magyar Jogi Lexikon szerint „Szubjektív értelemben vett jogtól különbözik a jogosított részére biztosított az a lehetőség, hogy más személytől annak idején meghatározott cselekvést vagy abbahagyást kívánhasson. Ez a lehetőség neveztetik igénynek ..."[22] Mikor van az „annak idején"? Mint „a jognak külső oldalát" különbözteti meg az igényt Bozóky Alajos és nyilván Wach nyomán veszi fel a „kereseti igény"-t.[23]

Konrad Hellwig már elhatárolja az igény fennállását (ez még lényegében azonos az alanyi joggal) és esedékességét (Existenz und Fälligkeit), mint bíróságilag való érvényesítésének a lehetőségétől.[24]

---

[10] *Sohm,* Rudolf: Institusionen. Geschichte und System des römischen Privatrechts. 17. Aufl. Bearb. Ludwig *Mittels,* herausgegeben Leopold *Wenger.* (München—Leipzig, 1924.) 642. old.

[11] Vö. *Planiol,* Marcel—*Ripert,* Georges: Traité élementaire de doit civil. Tome premier 12. Ed. (Paris, 1938.); *Cornu,* Gérard—*Foyer,* Jean: Procédure civile. (Paris, 1958.) 407. old; *Chiovenda,* Giuseppe: Istituzioni di diritto processuale civile. Volume I. (Neapoli 1940.) 28. old.

[12] *Gierke,* Otto: Deutsches Privatrecht. I. Bd. (Leipzig, 1895.) 326. old.

[13] *Tóth* Károly: A kereseti jog terminológiai fogalma. Emlékkönyv Grosschmid Béni Budapesti egyetemi professzor jogtanári működésének 30. évfordulójára (1882—1912). (Budapest, 1912.) 601. old.

[14] *Nizsalovszky* Endre: Az alanyi magánjog és a perjog. (Budapest, 1942.) 25. old.

[15] Összefoglaló, rövid ismertetést ad *Nikisch:* im. 12. old.

[16] *Nikisch:* im. 47., 60., 69. old.

[17] *Ulrich,* Theodor: Die Gebundenheit des Klägers an den angehobenen Prozesz im schweizerischen Zivilprozeszrecht. (Affolten a. A., 1945.) 9. old.

[18] *Plósz* Sándor: A keresetjogról. Összegyűjtött munkái. (Budapest, 1927.) 11. old.

[19] *Thur,* Andreas: Bürgerliches Recht. Allgemeiner Teil. 4. Aufl. (Berlin, 1932.) 11., 14. old.

[20] *Mayer,* Karl: Anspruch und Rechtskraft, nach deutschem Zivilprozeszrecht. (Freiburg i. B—Leipzig, 1896.) 1 old.

[21] *Ulrich:* im. 9. old. Ugyanígy Meszlényi Artúr.

[22] Magyar Jogi Lexikon IV. kötet (Budapest, 1903.) 427. o. Az igénynek a jog fogalmától eltérő levezetésére l. *Unger,* Joseph: System des österreichischen allgemeinen Privatrechts. Bd. II. (Leipzig, 1859.) 324—325. old. és nálunk Kolozsváry Bálintnál.

[23] *Bozóky* Alajos: Az ausztriai magánjog rendszere. (Budapest, 1891.) 128., 238. old.

[24] *Hellwig,* Konrad: Anspruch und Klagerecht. Beiträge zum bürgerlichen und zum Prozeszrecht. (Jena, 1905.) 8. old.

Tovább fejleszti a gondolatmenetet Tóth Lajos: „Helyesen: az alanyi jog (a jogviszony) léte a priusz, az igényállapot a posterius. Melyet éppen a jogviszony megsértése szül." Nála azonban ez egy új jogviszony: a biztosítási jogviszony megszületését is jelenti, amelyben „a kereshetőség áll be". Az igény és alanyi jog pedig összefolyik azért, mert szerinte az alanyi jog (jogviszony) is csak a követelés esedékessé válásakor jön létre, ami — egyéb ellenvetéseket ezúttal mellőzve — az általa felhozott példa: a kölcsön esetében még valahogy megindokolható, de mi történik az ismétlődő szolgáltatásokkal járó kötelmi jogviszony (pl. tartási, életjáradéki stb. szerződés) esetén, a dologi jogokkal kapcsolatos magyarázat pedig a szerzőnek is gondot okoz.[25]

Szladits Károly részben szükségtelennek tartja az igényfogalom felvételét: „... Az újabb magyar jogi műnyelvben a kötelmek és a dologi (abszolút alapú) igények együttvéve a *követelések magasabb* fogalmában egyesülnek (a Mtj. szóhasználatában is)." Mégis más természetűnek tekinti „a *tiszta dologi* avagy *birtok-igény*"-t és a „dologi értékjogból eredő *kielégítési igény*"-t, hogy azután megállapítsa:„ az igény szót használjuk azonban más értelemben is, értve ezzel az alanyi jogot abban az állapotában, amelyben az más valakivel szemben *bíróilag érvényesíthető*. Ebben az értelemben a kötelmet csakugyan szembe helyezhetjük a (kötelmi) igénnyel..." Másik meghatározása szerint: „*igénynek* nevezzük az alanyi jogot abban az állapotában, amelyben *bíróság előtt támadás vagy védelem céljára* felhasználható, egyszóval bíróilag érvényesíthető."[26] Azonos álláspontra helyezkedik Szászy István, de az érvényesíthetőséghez az alanyi jog megsértését kívánja meg.[27]

*Szocialista polgári jogunk*ban kevésbé képezte az igény fogalma kimunkálás tárgyát.

Az alanyi jogból származó kötelezettség nem teljesítését és a kikényszerítés lehetőségét emeli ki Halfina-Ljevin-Sztrogovics.[28]

Hasonló álláspontot képvisel a Polgári Jogi Tankönyvünk: „Az alanyi jogot abban az állapotában, amelyben állami kényszer útján érvényesíthető, igénynek nevezzük. Az igény tehát nem külön alanyi jog, hanem az alanyi jognak csupán egyik létszaka: az az állapot, amelyben már minden feltétele beállott az állami kényszer igénybevételének..."[29]

4. Az igény keletkezése és tartalma. Miként az alanyi jogot és kötelezettséget (a jogviszonyt), úgy az igényt is a tárgyi jog parancsa hozza létre, de az előbbiektől határozottan elkülönítendő, különben valóban szükségtelen és értelmetlen jogi fogalom lenne.

A jogviszonyban magában — természetszerűen — két szakaszt kell megkülönböztetnünk: a jogviszony *létrejöttét a fennállásával* együtt és az abból folyó kötelezettség *esedékességét*. Az ún. dologi (tulajdoni, abszolút) jogoknál e kettő összeesik, csakúgy, mint a személyi jogoknál. Lehetséges ez a kötelmi jogban is, amikor a megegyezéssel egyidejűleg megtörténik a teljesítés is (pl. a kiskereskedelmi adásvétel). Míg azonban „a szerződés a felek akaratának kölcsönös és egybehangzó kijelentésével" már létrejön" [Ptk. 205. § (1) bek.], tehát létrejön a jogviszony is a belőle folyó jogokkal és kötelezettségekkel, a teljesítésnek — feltétel hiányában is — csak az abban megszabott időben kell megtörténnie [Ptk. 277. § (1) bek.]. Meg kell tehát különböztetnünk a jogviszonyokban egy „nyugvó" állapotot, amikor a jogok és kötelezettségek már „fennállanak" ugyan, de még esetleg nem is konkretizálódtak meghatározott személyre; továbbá egy másik, „dinamikuss"-nak nevezhető állapotot, amikor már konkrét, meghatározott személytől konkrét teljesítést lehet „követelni", amely állhat valamely jogsértő magatartás abbanhagyásában is. Ebben a létszakban merül fel az igény fogalma.

Amennyiben a kötelezett a kötelezettségének megfelelő magatartást tanúsít („teljesít", álljon az szolgáltatásban, tevésben vagy nemtevésben), a relatív jogviszonyból származó kötelezettség — esetleg maga a jogviszony is — megszűnik, az abszolút jog megsértése elmarad. Amennyiben azonban a kötelezett a cselekvést vagy egyéb előírt magatartást nem vagy nem megfelelően tanúsítja, vagy az abszolút jogot sértő vagy veszélyeztető magatartást tanúsít, ezzel megsérti a jogosult jogát és az addig is meglevő alanyi jog új létszakba lép: a jogosult *meghatározott* személytől (személyektől) az előírt magatartást (szolgáltatást stb.) *követelheti*. Előttünk áll az eredeti jogosult „igény"-e.

Az igény keletkezésének szinte rendszerinti forrása a jogsértés, azonban az nem kizárólagos előfeltétel. Pl. a Ptk. 147. §-a értelmében a tulajdonközösség megszüntetését bármelyik a tulajdonostárs bármikor követelheti. A kívülálló felé abszolút jogosultsággal rendelkező tulajdonostársak egymás közötti viszonyában tehát a tulajdonközösség megszüntetésére irányuló alanyi jog bennfoglaltatik, igény azonban csak akkor jön létre, ha valamelyik tulajdonos ilyen irányú kívánsággal lép fel tulajdonostársaival szemben, bár ilyenkor sincs kizárva, hogy per esetén a bíróság a kereseti kérelemtől eltérő megosztási módot alkalmaz (Mód Ptk. 148. §), vagy valamilyen okból [pl. a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiuma PK. 369. és PK. 373. sz. állásfoglalásával módosított PK. 10. sz. állás-

[25] *Tóth*, Lajos: Magyar Magánjog. Általános rész. I. köt. 2. kiadás. (Debrecen, 1922.) 54., 56., 57., 59., 60., 65., 71., 75. old.

[26] *Szladits* Károly: Magyar Magánjog III. köt. (Budapest, 1939.) 25—27. i.; I. köt. (Budapest, 1941.) 201. old.

[27] *Szászy* István: A kötelmi jog általános tanai (Bp. 1943.) 9. old.

[28] *Halfina*, R.—*Ljevin*, J. D.—*Sztrogovics*, M. Sz.: Az általános állam- és jogelmélet alapjai. (Budapest, 1949.) 67—68. old.

[29] *Világhy* Miklós—*Eőrsi* Gyula: Magyar Polgári Jog. (Budapest, 1962.) I. köt. 164. old.

foglalás VI. pontjához fűzött indokolás (3) bekezdése vagy a Bírósági Határozatok 1974. évi 12. számában 468. sz. alatt közzétett törvényességi határozat] elutasító ítéletet hoz, tehát lényegében azt állapítja meg, hogy az alanyi jog fennállása ellenére annak gyakorlását, az igény létrejöttét ez a körülmény kizárta. Hasonló helyzet állhat elő a Ptk. 241. §-ában írt bírósági szerződésmódosításnál is. Az ellenfél részéről egyik esetben sincs jogsértés.

Az igény alapja tehát vagy valamely — abszolút vagy relatív — alanyi jog megsértése, vagy valamely már meglevő alanyi jog, amelynek megfelelő magatartást a jogosult eredménytelenül kívánt az ellenérdekű féltől. Az igény tehát az alanyi jognak a másik fél részéről való nem teljesítése (beleértve a kifejezett jogsértést is) folytán beállott, módosult létszaka. Ez nem foglaltatik már benne az alanyi jogban, hanem a tárgyi jog parancsára újabb tény — esetleg a jogosult akaratkijelentése és az ellenérdekű fél nem teljesítése — következtében jön létre. Éppen ezért nem tekinthető a „jog külső oldalának" (Bozóky Alajos) sem. Az alanyi joggal és kötelezettséggel való kapcsolata folytán egybefonódik magával a jogviszonnyal.

Az igény előfeltételezi az alanyi jog meglétét. Ennek nem létében előbb a jogviszonyt kell — esetleg bírói ítélettel — létrehozni. Nem hiányzik az alanyi jog akkor sem, ha az alapnak látszó jogviszony (pl. szerződés) érvénytelen [Mód. Ptk. 234. § (1) bek., 236. § (1) bek.], mert ilyenkor a 237. § (1) és (2) bekezdése alapján visszatérítési, illetőleg elszámolási kötelezettség (jogviszony) jön létre, az alaptalan gazdagodást pedig a 361. § szabályai szerint vissza kell téríteni.

Az „igény" stádiumába jutott alanyi jog valóban *általában* felhasználható a „bíróság előtt támadás vagy védelem céljára", de ez nem tekinthető kifejezett meghatározó kritériumnak. Egyrészt ugyanis még nem vált kizárttá az önkéntes teljesítés, másrészt vannak naturális obligációk, amelyek az igény-állapot ellenére sem érvényesíthetők bírói úton [Ptk. 204. § (1) bek.].

Kérdéses, hogy az igény tartalmilag menynyiben azonos az eredeti alanyi joggal, illetve kötelezettséggel?

Eredeti kötelmi viszonyoknál az igény a késedelmes vagy hibás teljesítés esetére előírt jogkövetkezmények (elsősorban a szankciók) szerint alakul, bővül tartalma, az alanyi jog változását követi.

Abszolút (személyi, dologi) jogok sérelme esetén nem kerülhet sor az „eredeti" kötelezettség teljesítésére, hiszen a jogsértést nem lehet meg nem történtté tenni, így az igény csak az eredeti állapot helyreállítására (esetleg kártérítésre), vagy abbanhagyásra, a további jogsértéstől való eltiltásra irányulhat.

Amennyiben akár az abszolút, akár a relatív jogok megsértése károkozással jár, úgy valóban külön, kártérítési jogviszony keletkezik — esetleg a meglevő és fennmaradó jogviszony mellett. Ez új anyagi jogokat szül, ami nem feltétlenül esik egybe az igények keletkezésével [pl. munkaképesség-csökkenést előidéző testi sértés esetén tulajdonképpen csak az esetenként lejáró járadékokra jön létre igény, a jövőben lejárókra csak alanyi jog, viszont a már beállt károkra az alanyi jog keletkezése egyben az igény létrejöttét is eredményezi. Ptk. 359. § (1) bek.].

Nem tudunk azonban egyetérteni Tóth Lajossal abban, hogy az igény létrejöttével az elmondottakon túli új jogviszony: biztosítási jogviszony is létrejön, „amelyben kereshetőség, ún. kereseti jog áll."[30] A kereshetőség, mint jogellenes magatartás esetére kilátásba helyezett jogi lehetőség már az alanyi jog létrejövetelekor is potenciáliter megvan, az az igény keletkezésekor nem válik jogilag sokkal jelentősebbé, csak aktualizálódik, különösen, ha a perelhúzódásokra, bizonyítási és végrehajtási nehézségekre gondolunk. Egy második jogviszony felvétele csak az alapul szolgáló jogviszony szükségtelen megkettőzését jelentené.

Ezek után állást foglalhatunk abban a kérdésben is, hogy indokolt-e a polgári perben elbírálásra kerülő jogágakban az anyagi jogi igény fogalmának a fenntartása? Mint láttuk, az igény az alanyi jognak azt a létszakát jelenti, amikor az annak tárgyát képező „követelés" (legyen az marasztalásra, tűrésre, abbanhagyásra, jogváltoztatásra stb. irányuló), már effektíve érvényesíthető, amikor tehát a Pp. 122. § (1) bekezdése szerint teljesítése iránt per indítható, illetve védekezésül felhozható. Külön fogalomkénti fenntartása tehát szükséges. Ezzel kapcsolatban azonban két kiegészítést kell tennünk.

Az igény fogalma a tőkés jogrendszerekben az egységes magánjog talaján nyert kifejtést. A szocialista jogrendszerekben ez több jogágra oszlott, amelyek közül a volt magánjog tulajdonképpen csak a polgári jog vonatkozásában tekinthető — ha eltérő alapokon is — „anyajog"-nak, így az igény fogalma csak itt vehető közvetlenül át. Azonban a polgári perekben elbírálásra kerülő jogágakban a peres felek jogvitájának ugyanúgy az egymással fennálló jogviszonyokból származó jogok és kötelezettségek képezik az alapját. Az alapul szolgáló alanyi jog egyik létszakaként tehát minden további nélkül tekinthető lenne az igény. Legfeljebb az képezhet problémát, hogy — különösen nem pénz vagy dolog iránti követelés esetén — egyáltalán van-e olyan alanyi jog, amely igényként kerüljön érvényesítésre. Szövetkezeti tagsági vita esetén még feltétlenül feltalálható a tag illetménye, áthelyezése, a mg. tsz-tag földjáradéka esetén, de mennyiben lehet igényről szó fegyelmi büntetés kapcsán, különösen, ha a fegyelmi határozat nem kizárásra, vagy egyéb anyagi hátránnyal járó büntetést mondott ki. Hasonló a helyzet a munkajogi vitánál.

[30] *Tóth* Lajos: im. 56. old.

A családjog területén sem okoz nehézséget a házastársi vagyonjogból (Csjt. 27—33. §§) eredő kérdéseknél, valamint a házastárs (Csjt. 21, 22. §§), a külön élő szülőnél levő gyermek vagy arra jogosult rokon eltartására (Csjt. 60. §) való igénynek a megállapítása. A Csjt. 23—25. §-ai azonban a házastársaknak egymással szemben, a 71. és 75. §-ai pedig a szülőknek a gyermekükkel szembeni olyan kötelezettségeit állapítják meg, amelyek létrehoznak ugyan alanyi jogokat az ellentétes oldalon, de azok közvetlen érvényesítésére hatósági úton nincs mód. A házastársi kötelességek meg nem tartása legfeljebb a házasság felbontását eredményezheti, de ez egyrészt nem is helyettesítheti az eredeti kötelességet, másrészt a Csjt. 18. § (1) bekezdése szerint a házasság felbontása nem valamelyik házastárs „vétkessége" alapján történik, tehát nem szankció-jellegű (legfeljebb a közös lakás használatának a szabályozása), hanem abban az esetben, „... ha a házasélet közöttük teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott ..." Az is erősen kétséges, hogy felvehetünk-e bármelyik házastárs javára „alanyi jogot" a házasság felbontására és ebből származó igényt. Hasonlóan „igényelheti" a házastársak különélése, illetőleg a házasság felbontása esetén a közös gyermek nála való elhelyezését az a szülő, aki a gyermek részére minden tekintetben megfelelőbb, testi, szellemi és erkölcsi fejlődésére kedvezőbb körülményeket tud biztosítani, mint a másik, de mi a helyzet, ha a körülmények mindkettőjüknél hasonlóak? Azon kívül a Csjt. 76. § (1) bek. (csakúgy, mint a Legfelsőbb Bíróság XXI. sz. Polgári Elvi Határozata) az elhelyezésnél a gyermek érdekeit tekinti irányadó szempontnak.

Még inkább háttérbe szorul az „igény" kérdése az államigazgatási perekben, ahol a jogerős határozat törvényességének az elbírálása képezi elsősorban a per tárgyát és legfeljebb ezen belül vizsgálandó a felperes alanyi joga (nem pedig igénye). Még leginkább a társadalombiztosítási szerveknek a fizetésre kötelező határozatai, fizetési meghagyásai elleni perekben lehet szó igényről, illetve igényérvényesítésről, de a rendes perekkel ellentétes irányban, mert a felperes éppen azt kívánja bizonyítani és a bírói ítélet útján megállapíttatni, hogy a társadalombiztosítási szerv által határozatában érvényesített igény nem áll fenn.

Meg kell mindezek mellett jegyeznünk, hogy a Polgári Perrendtartás eredetileg nem is használta az „igény" fogalmát, arról csak a III. Ppn. által beiktatott 341. § e) pont, 356. § (1) bek. és a 372. § (1) bek. d) pont tesz említést, egyébként az érvényesített „jog"-ot, „követelést", vagy általában a kereset, illetve a per „tárgyát" említi.

Meg kell említenünk még azt is, hogy az „igény" mint jogi fogalom nemcsak a polgári bíróság hatáskörébe tartozó ügyekben található meg, hanem más jogágazatokban is. Így pl. a büntetőjogban, illetve a büntetőeljárás-jogban, ahol is az eljárás tárgyaként az államnak a bűncselekmény elkövetőjével szemben fennálló büntetés iránti igénye szerepel. Ennek lényegében az a felfogás az alapja, hogy a bűncselekmény elkövetése folytán az állam (esetleg a sértett, magánvádló) és a tettes között büntetőjogi jogviszony jön létre.[31] Hasonlónak tekinthető a jogi helyzet a gazdasági bírság kiszabása vagy állam javára való marasztalás iránti indítvány előterjesztése esetén.

5. Az igény egysége és halmazata. A második világháború utáni években a Német Szövetségi Köztársaság jogirodalmában erősen fellendült az igénynek, különösen az igénykollíziónak (Anspruchskonkurrenz) a vizsgálata, aminek azonban az igények egységének a körülírása kellene, hogy az alapja legyen, mivel valójában ez adja meg a kérdések eldöntésének az alapját, a konkurrencia pedig ezek összetételéből ered.[32]

Az igény egységének az előfeltételeként hangsúlyozzák, hogy az mindazokat az eseteket összefoglalja, amidőn egy meghatározott személy egy másik meghatározott személlyel szemben van jogosítva. Törvényi konkurrencia (Gesetzeskonkurrenz) esetén is a tényállás egysége a kiindulópont: „Igénykonkurrencia esetén az egységes igény több törvényi tényállás közös jogkövetkezményét állítja elénk. Amint egy igény-norma (Anspruchsnorm) jogkövetkezménye egy *egyszerű* igény, több konkurráló, igényt megalapító jogszabály jogkövetkezménye egy egyetlen, de többszörösen megalapozott igény. Ismeretes, hogy a jogkövetkezmény mégis csak egyszer következik be, ha valamennyi ténybeli előfeltétel megvalósult. Minthogy jogszabálykonkurrencia esetén valamennyi jogszabály absztrakt tényállása egy tényállásba van foglalva, egy egységes igény létrejöttének előfeltétele, hogy valamennyi konkurráló norma tényelemei megegyenek.[33]

A jogosult és kötelezett azonossága valóban előfeltétele az igény azonosságának. Ennél azonban tovább kell mennünk: az alapot a jogviszony egysége és ezen belül a követelés egysége képezi. Ezzel kapcsolatban több probléma merül fel. Így folyamatos teljesítés esetén szorosabb értelemben vett igényről csak a lejárt részletek tekintetében lehet szó, a tárgyi kár vonatkozásában azonban egységes az igény. De a sorozatos járadékigényeket is tulajdonképpen egységbe foglalja a károkozás és az abból fakadó kártérítési jogviszony egysége.

---

[31] Így pl. *Angyal* Pál: A magyar büntetőeljárásjog tankönyve. I. k. (Budapest, 1915.) 1., 3., 8. old.; *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. (Budapest, 1966.) 29. old.; *Szabóné Nagy* Teréz: A büntetőeljárási rendszer alapjai. (Budapest, 1966.) 129., 147., 155., 162., 178. old.; *Nagy* Lajos: Ítélet a böntetőperben. (Budapest, 1974.) 421422. old.

[32] Az igény, az „Anspruchkonkurrenz" elméletének történeti fejlődését és jogösszehasonlítást részletesen tárgyalja Apostolos *Georgiades* idézett munkája.

[33] *Georgiades:* im. 134., 173. old.

Felmerülő kérdés a jogszabályok konkurrenciája (Gesetzeskonkurrenz). Azonos tényállás esetén értelmezés kérdése, hogy melyik alkalmazandó. Rangsort aligha lehet megállapítani. Ha a több jogszabály alkalmazásához szükséges teljes tényállás megállapítható, úgy elutasító ítélet hozatalának mindaddig nem lehet helye, amíg az igény bármelyik jogszabály alapján megállapítható, ami viszont mindegyikre kiterjedő jogerő-hatást eredményez.

Az igénykonkurrenciát egyébként a keresethalmazatból származtatják. Eltérőek az álláspontok arra nézve, hogy előfeltétel-e az igények mellérendeltsége (Gleichrichtung), vagy az, hogy a követelések egymástól teljesen függetlenül álljanak fenn.[34] Szerintünk nem lehet szó igényhalmazatról, ha a követelések mind személyileg, mind tárgyilag függetlenek. Legfeljebb eljárásjogi szabályok alapján való peregyesítésre kerülhet sor.

Akkor lehet tehát szó igényhalmazatról, ha ugyanazon személyek között több kötelezettség áll fenn, vagy több személy azonos szolgáltatással tartozik ugyanazon személy(ek)nek, akár azonos, akár egymásra tekintettel keletkezett jogalapokból. Ezekben az esetekben ugyanis bármelyik perelhető és bármelyik teljesítése megszünteti az igényt.

6. A meglehetősen általánosnak tekinthető állásponttal szemben nem mondható, hogy a perben *csak* anyagi jogi igények érvényesítése — esetleg az erre irányuló kereset elutasítása — történhet. Per tárgyát képezhetik közvetlenül jogok vagy jogviszonyok is. Ide sorozandók a — pozitív vagy negatív — megállapítási perek, főleg pedig a konstitutív perek. Utóbbiakhoz tartoznak elsősorban azok a jogviszonyok, amelyek érvénytelenségének a megállapítását, létrehozatalát vagy megszüntetését csak bírói ítélet útján teszi lehetővé valamely jogszabály. Más esetekben a felek megegyezésének hiányában bírói ítéletnek kell a jogviszony fennállását vagy fenn nem állását, szerződés megtámadásának hatályát megállapítani, amit esetleg a jogszabály [pl. Ptk. 236. § (1) bek.] jogvesztő határidőhöz is köt.

7. Végezetül peres eljárás alapját képezheti olyan helyzet (tényállás) is, amidőn a félnek nemcsak, hogy igénye nem keletkezett valamilyen szolgáltatásra vagy magatartásra, de még jogviszony sem jött létre a felek között, csupán olyan tényállást állít a felperes, amelynek alapján bírói ítélet hozza létre a jogviszonyt (várómány áll fenn a felperes javára). Ennek egyik legfontosabb esete az apaság [Csjt. 38. § (2) bek.] és az anyaság [Csjt. 40. § (1) és (2) bek.] bírói megállapítása, valamint az apaság megállapítása nélküli gyermektartásdíj fizetésére való kötelezés. A szerződéskötési kötelezettség körében a szerződés létrehozására, tartalmának megállapítására jogosítja fel a bíróságot a Mód. Ptk. 286. § (1) bekezdése.

[34] *Georgiades:* im. 65., 68. old.

B) Kereset[35]

8. Az állami bíráskodás, peres eljárás a felmerült jogsértések önhatalommal, önbíráskodással való kiküszöbölése, vagy inkább megtorlása és így további, esetleg még súlyosabb jogsértések elkerülése, a közbéke lehetőség szerinti helyreállítása és megóvása végett jött létre. Természetes tehát, hogy a sérelmet állító fél fordult panaszával a bírói döntésre jogosulthoz — eleinte rendszerint a törzsfőhöz, királyhoz, esetleg a törzs gyűléséhez és valóban jogvédelmet, sérelmének orvoslását, megtorlását kérte. Ebből alakult ki az eljárást megindító panasz: a kereset. Eleinte nyilván csak a „követelését" adta elő a panaszos, hiszen a római per is hasonlóan indult: a tulajdoni perben a praetornál a felperes először csak ennyit adott elő: „hanc ego rem ex iure Quiritium meam esse aio". Csak az ellenkérelem előadása (perbebocsátkozás) után a litiscontestatio tisztázta a ténybeli és jogi vitát és ennek alapján adta ki a praetor a iudex-nek a formulát, amely már rögzítette ezeket az álláspontokat, tehát az alapul szolgáló igényt is. Magyary Géza szerint továbbá „... Valamint a nyugaton, úgy a régi magyar jog szerint is a bíróság a középkorban nem tények, hanem a feleknek ezekből vont *jogi következtetései* felett ítélt. A felek a perben nem részletezik a tényállást, hanem csak jogi következtetéseket állítanak a bíróság elé s az a fölött dönt, vajjon azok helyesek-e vagy sem..."[36] Csak később fejlődött ki a kereset a mai formájában és tartalmi kellékekkel.

Ezzel kapcsolatban ki kell térnünk a római jog actio fogalmára, amit rendszerint a kereset mai fogalmával azonosítanak. A római jogi tankönyv szójegyzése szerint „actio-*kereset,* per, peres eljárás", a részletes tárgyalásnál viszont Celsus meghatározását követve az alanyi jog perrel való érvényesítésének a jogát (a keresetjogot) érti alatta, de a perkezdő cselekményt, a keresetet is és a római magánjog döntő jelentőségű intézményének tekinti.[37] Windscheid szerint ez oly mérvű volt, hogy míg a „mai jogi felfogás szerint a jog a prius, a kereset a későbbi, a jog a létrehozó, a kereset a létrehozott...", „... a rómaiak számára nem az volt a döntő, mit mondott a jog, hanem, hogy mit határozott a bíróság..." Munkájánál „...az a gondolat képezte a kiinduló pontot, hogy a római magánjogban az actio alatt nem azt értették, amit ma, a megsértett jog védelmére szolgáló keresetet, vagy kereseti jogot, hanem a jognak vagy méginkább a jogi igénynek önálló kifejezését..." Ettől bizonyos fokig eltér utóbbi meghatározá-

[35] Ugyanezek állnak a viszontkeresetre.

[36] *Magyary* Géza: Magyar polgári perjog. 3. kiadás. Kiegészítette és átdolgozta *Nizsalovszky* Endre. (Budapest, 1939.) 26. old.

[37] *Brósz—Pólay:* im. 501., illetve 101—102. old. vö. Georgiades: im. 13., 18. és *Kaser,* Max: Das römische Zivilprozeszrecht. (München, 1966.) 171—172. old.

sa: „A római actio szó kereseti cselekményt, majd kereseti jogot jelöl . . .”[38]

Mint az igény, úgy a *kereset* fogalmát is különbözőképp határozzák meg. A rómaiaknál Celsus, majd a Digesták tulajdonképp a kereseti jogot határozzák meg. Karl Wolff előbb Windscheid meghatározását követi, majd így ír: „A kereset (ZPO, 226. §) a per megindítására és kedvező ítélet hozatalára irányuló kérelem (Begehren), tehát jogvédelmi igény érvényesítése *(Prozessbegehren)* és a per tárgyával kapcsolatos ítélet meghozatalára vonatkozó kérelem *(Sachbegehren)*”[39]

Magyary Géza régebbi munkájában még a jog, az igény, a kereset és a keresetjog összefonódását látjuk. Szerinte ugyanis „. . . A jogosítvány azon alakjában, amelyben per útján érvényesíthető, *keresetnek, actio* — neveztetik. Azonban azt a cselekményt, amellyel a per megindíttatik, szintén keresetnek, actio nevezik . . .”, továbbá: „. . . . Valamint a kereset magánjogilag nem egyéb, mint jogosítvány, amely tehát mindig egy más személy, mint kötelezett ellen irányul: éppúgy a perindító cselekményt, a keresetet is jogosítványnak nézik . . .” Végezetül eljut a per jogviszony-jellegének a megállapításához.[40] Későbbi munkájában a peralapító jelleget emeli ki: a kereset „a felperesnek a perfelvételkor a bíróság elé terjesztett kérelme az iránt, hogy a felperesnek magánjogi jogviszonyát vagy általában azokat a tényeket, amelyek magánjogi érdekét kiteszik, az alperessel szemben derítse ki s ez alapon jogi érdekét az alperes ellen érvényesítse.”[41]

Egyébként már Werbőczy István szerint meg kellett jelölni a keresetben a panaszolt személyen kívül a kár- vagy sérelemokozás helyét és az elfoglalt jószágot (Hk. II. 26. c.). Kitonich, Huszty, Kövy és Szlemenics csak az érvényesített igény megjelölését kívánta meg, míg Frank Ignác[42] és Kelemen Imre[43] szerint ténybeli megalapozás is szükséges. A francia eljárásjogászok határozottan megkülönböztetik az „action” (keresetjog) és a „demande an juge”, a tulajdonképpeni kereset fogalmát.[44] Brinckmann még megkülönböztette a keresetet formális és materiális értelemben. Előbbi jogérvényesítési eszköz, utóbbi a valódi jogosultság biztosítására irányul.[45]

Szocialista eljárásjogunkban a kereset legtömörebb meghatározását Névai László adja: *„A kereset a polgári per útján érvényesíthető alanyi jog bírósági védelmének elsődleges eszköze.”*[46] Lényegében megegyezik vele Novák István meghatározása: „. . . A keresetben a fél egy meghatározott anyagi jogviszonyának sérelmét vagy veszélyeztetett voltát tárja fel a bíróság előtt és a jogvédelmet erre az anyagi jogára vonatkozólag igényli . . .” Eljárási szempontból a fél a keresettel bizonyos cselekménysorozatot hoz létre és kötelezettségeket vállal, míg „anyagi oldalról” ezen cselekmények útján „a kereset tulajdonképpen nem eljárási hatásokra irányul, hanem ezeken keresztül, ezek felhasználásával az anyagi jog világában kíván olyan eredményt elérni, amely a fél érdekének megfelel . . .”[47]

9. A kereset meghatározásánál abból a jogirodalomban általánosan elfogadottnak tekinthető álláspontból indulhatunk ki, hogy az a felperes kérelme a bírósághoz: hozzon számára kedvező ítéletet az általa vitatottnak tekintett, jogilag releváns kérdésben és tegye meg a szükséges rendelkezéseket. Előre kell bocsátanunk, hogy a kereseti kérelem beérkezésekor a bíróság *csak* a felperes előadásából indulhat ki, hiszen csak az nyilatkozott. Más kérdés, hogy csak az alperes meghallgatása, vagy legalább annak lehetővé tétele után hozhat — a szükséges bizonyítás felvétele után, annak eredményéhez képest — a kereseti kérelem érdemében döntést. Miként a polgári per — szükség esetén — a hatáskörébe tartozó ügyekben a tárgyi jog érvényre juttatásának eszköze, úgy válik a kereset is — szükséghez képest — a per lefolytatásának megindítása útján a jog érvényesítésének *eszközévé,* mégpedig a Névai László által felhozott indokokból: *elsődleges eszközévé.*

Ezt a kereseti előadást és kérelmet — épp az előző pontban előadottakra tekintettel — el kell határolnunk a kereseti jogtól és a keresetlevéltől. Egyrészt ugyanis a kereset tartalmazza a felperes megalapozott — vagy legalább annak vélt — kérelmét, amelyről a bíróságnak döntést kell hoznia, másrészt a kereseti jog a bírósággal szembeni jogát, hogy a bíróság a kereseti kérelmet vizsgálja ki — a szükséges bizonyítást folytassa le — és érdemben döntse el. Amennyiben a fennálló jogszabályok szerint a felperes kereseti joggal nem rendelkezik, a bíróság a keresetet érdemben meg sem fogja vizsgálni, bár az érdemi vizsgálat eredménye sem feltétlenül helytadó ítélet. (A helytadó ítélethez való jog fennállásának kérdése viszont már meghaladja a kereseti jogot.) Másrészről a keresetlevél több adatot tartalmaz, mint a kereset, így a bíróság megnevezésén kívül az annak hatás-

[38] *Windscheid:* Die Actio. (1856.) 3., 4. old.

[39] *Wolff,* Karl: Grundriss des österreichischen Zivilprozeszrecht. (Wien, 1936.) 17., 367. old.

[40] *Magyary* Géza: A magyar polgári peres eljárás alaptanai. (A perbeli cselekmények tana. (Nagyvárad, 1898.) 46., 49. old.

[41] *Magyary* Géza—*Nizsalovszky* Endre: Id. m. 350. old.

[42] *Frank* Ignác: Az ostó igazság törvénye Magyarhonban I. rész. (Buda, 1846.) 108. old.

[43] *Kelemen,* Emericus: Isntitutiones iuris privati Hungarici. IV. (1814.) 1385. old.

[44] *Cornu—Foyer:* im. 270. old.

[45] *Brinkmann,* Alfred: Die Begründung der Klagen des Reichsrechts und des gemeinen Rechts nach dem Reichzivilprozess. I. Bd. (Leipzig, 1883.) 9. old.

[46] *Szilbereky* Jenő—*Névai* László (szerk.): A polgári perrendtartás magyarázata. I. kötet. (Budapest, 1976.) 645. old.

[47] *Novák* István: A kereset a polgári perben (Bp., 1966/16., 18. old.

körét és illetékességét megalapító tényeket, bizonyítékokat, szabály szerint [Pp. 121. § (1) bek. c) pont] a kereseti tényállásra vonatkozó bizonyítékokat is.

A következőkben a keresetet, mint a polgári per alkotórészét eljárásjogi szempontból vizsgáljuk és ezzel kapcsolatban szólunk arról, hogy lehet-e annak „anyagi jogi oldaláról" is beszélni, illetőleg mennyiben kapcsolódik a kereset az anyagi joghoz?

Az említett két szocialista perjogász a kereset elemeiként megkülönbözteti a) „a kereset alanyát": a felperest, b) a kereset alapját: ezt „azok a tények teszik, amelyekből a felperes jogát származtatja" [Pp. 121. § (1) bek. c) p.]. Kiemeli azonban: »... „tény" szó *jogi tényeket,* vagyis joghatást előidéző körülményeket (cselekmények, események, állapotok stb.) jelent, amelyek jogviszony keletkezését, módosulását, megszűnését eredményezik«. A kereseti tények összessége a kereseti tényállást alkotja. c) » A kereset *tárgya* általában „a keresettel érvényesített követelés vagy más jog"...« Végül d) A kereset *tartalma* a védelem módjára utal. A kereset tartalma a felperes határozott kérelme arra nézve, hogy milyen döntést kíván a bíróságtól. Ez a *kereseti kérelem* [121. § (1) bek. c) pont]..." Végül e) a kereset *címzettjének* a „kereset tárgya" szemszögéből az alperest, a „tartalom" szemszögéből pedig a bíróságot tekinti, amelytől a jogvédelmet kéri. Mindkettő „szükségképpeni eleme" a keresetnek.[48]

A keresetnek a peres felek és a bíróság megjelölése után első és legfontosabb eleme a kereseti kérelem alapja. Ennek alapján tud dönteni a bíróság a kereseti kérelem teljesítése vagy elutasítása kérdésében. Itt kapcsolódik be továbbá a per tárgyát képező anyagi jogi kérdés az eljárásiba és kerül ítéleti döntésre, közelebbről ennél a pontnál jut a legszorosabb összefüggésbe a két jogágazat konkretizálódása.

A kereset továbbá *egységes gondolati egész.* Ahhoz, hogy a bíróság a kereseti kérelmet eldöntse, meg kell vizsgálnia az alapul felhozott tényeket és azoknak a felekre vonatkozó jogkövetkezményeit. A keresetben előadottak tehát a *maguk összességében* képezik a kereset tartalmát, amelyen belül különböztetendők meg a kereset elemei. Nem lehet, vagy legalábbis nem célszerű tehát a kereset általános tartalmán belül annak egyik elemét is a kereset tartalmának nevezni. A „védelem módja" pedig a c) pont alatt felvett: „érvényesített kereseti követelés" teljesítése vagy elutasítása, tehát magán a kereseti kérelem teljesítésén *belül* lehet szó a kereset tárgyáról. Célszerűnek látszik ezért a „kereset tárgya" és a „védelem módja" egybefoglalása, már a szoros összefüggésük miatt is. Az előbbire nézve folytatja le a bíróság a bizonyítást [Pp. 163. § (1) bek.] és ezek alapján, illetve keretei között hozza meg ítéletét [213. § (1) bek., 215. §], állanak be az ítéleti jogerő hatásai [229. § (1) bek.].

Kétségtelen, hogy bár a felperes részéről — különösen, ha laikus — nem kívánható meg a jogi minősítés [az 1911: I. tv. 129. § (1) bek. még „jogállítást" írt elő], a kereseti tényelőadásoknak az ítélethozatalhoz a maguk összességében jogalapot kell adniok, tehát a bíróságnak a Pp. 3. § (1) bekezdésében — esetleg a 146. § (3) bekezdésében — írt kioktatással, szükség esetén már a 95. § alkalmazásával úgy kell előadatnia a tényállást, hogy az megadhassa a kérelem teljesítésének a jogalapját, vagy kitűnjön belőle annak a hiánya.

Ez a jogalap meg kell, hogy feleljen az A) részben foglaltaknak. Ennél azonban ki kell emelnünk, hogy ez csak az egyik fél előadása. Igény esetében éppen ebben különbözik az anyagi jogi igény a 3.1. alatti perjogi igénytől. Míg ugyanis az előbbi a valóságban meglevő követelést jelent, az utóbbi annak csak az állítását, amely bizonyítottsága esetén egyezik meg az anyagi jogi igénnyel és eredményezi az annak megfelelő ítéleti döntést.

Mind a 3., mind a 4. és 5. pont alatti igény, illetőleg jogviszony esetén a valóságban megvan az alanyi jog, így nincs szükség külön vizsgálódásra.

A 7. pont alatt tárgyalt helyzetben azonban *még* nem jött létre jogviszony, azt csak a bíróság ítélete hozhatja létre.[49] Bizonyos fokig a várománynak jogviszonnyá alakítását is tekinthetjük ugyan a felperes javára jogi védelemnek, de egyelőre jogviszony hiányában nem lehet szó alanyi jogról, illetőleg annak védelméről,[50] csupán arról, hogy a tárgyi jog rendelkezéseinek a bíróság érvényt szerezzen. Éppen ezért ebben az esetben a keresetet nem az alanyi jog védelme, hanem a tárgyi jog érvényesítése elsődleges eszközének kell tekintenünk.

Míg az anyagi jogi igény elsősorban a per alapjában nyer megalapozást és a peres eljárás lefolytatásának eredményeként a jogerős ítéletben (bírói egyezségben) nyer a jog végleges, végrehajtásra képes megállapítást, addig a processzuális igény a felperes jogalap- (megfelelő tény-) előadásában gyökerezik, a támasztott kereseti kérelem hozza kifejezésre és így válik bírói döntés tárgyává, aminél mindig figyelembe kell venni, hogy az ítéleti döntés jogerőre emelkedéséig csak — esetleg bizonyos fokig bizonyítottan, de — egyoldalú előadás. (Egyszerűsítés érdekében használjuk itt és a következőkben általában az „igény" kifejezést a perbevitt jogkérdésre, de mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a perbeli igény tulajdonképpen csak az anyagi jogi igény állítása. A két „igény-fajta" kifejezett szembeállítását tehát nem helyeselhetjük.)

A kereseti kérelemnek határozottnak kell

[48] *Szilbereky—Névai:* im. I. k. 646—648. old.

[49] Vö. *Novák* István Id. m. 19. old.

[50] Vö. *Szilbereky—Névai:* im. I. k. 645. old.

lennie.[51] Ez nem zárja ki a vagylagos keresetindítás lehetőségét, amidőn az egyedi vagy fajlagos szolgáltatás esetén még nem szállt át a választás, illetve a meghatározás joga a hitelezőre (felperesre: Mód. Ptk. 230. §), vagy a felperes még a per alatt is lehetőséget akar adni az adós alperesnek a reá nézve kedvezőbb szolgáltatás teljesítésére (vö. Legfelsőbb Bíróság XXXIII. sz. Polgári Elvi Döntését); úgyszintén az alternatív kereseti kérelmek előterjesztését sem (pl. köteles rész iránti kérelmet, ha a végrendelet megtámadása iránti elsődleges kereseti kérelem nem lenne teljesíthető: vagylagos, látszólagos kereseti „halmazat").

Az eddigiekben csak a kereset „elemeiről" szólva eszközöltünk különválasztást, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kereset „alapja" és a kereseti kérelem, vagyis a processzuális igény *szoros jogi összefüggésben* vannak, nem lehet szó érvényesíthető igényről a jogalap megállapítása nélkül, illetve fordítva, hiszen a kereseti igény is a jogviszonyban bennlevő alanyi jog egyik létszaka. Ez az ítéleti döntés és jogerő, valamint annak terjedelme szempontjából jelentős.

Az előzőekben az igényt, mint a kereset elemét, alapját jelöltük meg, de tekintetbe jöhet védekező eszközként is. Ilyennek kell tekintenünk a beszámítási jogot, de a szavatossági igényeket is.

Végezetül rá kell mutatnunk, hogy a kereset nemcsak a polgári pert *megindító* percselekmény, hanem annak léte fennmarad a per egész tartama alatt, a perrendtartás által adott lehetőségek között megváltoztatható és 3. személyre kiterjeszthető [146. § (1) és (2) bek.], bizonyos korlátok között a fellebbezési [247. § (1) bek a)—c) pont] és a perújítási eljárásban [267. § (1) bek.] is módosítható. Egész peres eljárás során irányadó tehát mind az eljárás anyagára, mind a bíróság határozataira.[52]

A Pp. 122. és 123. §-ai a keresetindítást bizonyos előfeltételekhez kötik. Ezek bennrejlenek ugyan a kereset tartalmában, valójában azonban a kereseti jog gyakorlásának a feltételeit képezik.

10. Az igényhalmazatnak megfelelően a peres eljárásban megtaláljuk a *keresethalmazatot.* A római jogra: Paulusnak a Pandektákban töredékekben fennmaradt „Liber singularis de concurrentibus actionibus" című munkájára vezetik vissza.[53] Megkülönböztetik a személyi és tárgyi keresethalmazatot. Előbbi esetben valamelyik fél (felperes vagy alperes) oldalán több személy van (Pp. 51—53. §§). Viszont „ha a felperes egy keresetlevélben több keresetet indít egy alperes ellen, akkor tárgyi keresethalmazat" jön létre. A tárgyi keresethalmazat feltétele, hogy „az együtt indított keresetek vagy különböző jogi tényeken alapuljanak, vagy különböző jogviszonyokból (jogokból) származzanak, vagy pedig tartalmuk (a kereseti kérelem) legyen különböző". Ezekhez harmadikként járuló „... vegyes keresethalmazat akkor jön létre, ha a perben előfordul mind tárgyi, mind személyi keresethalmazat, vagyis *pertársaság* esetén érvényesítenek több követelést (51. § b), c) pont)..."[54] A látszólagos tárgyi keresethalmazatról fentebb szóltunk, míg a látszólagos személyi keresethalmazat jellegzetes eseteként említik a főkötelezett és az egyszerű (nem készfizető) kezes Ptk. 274 §)§) bek. — együttes perlését, mikor is az utóbbi marasztalása csak arra az esetre szól, ha a követelés a főkötelezetten nem hajtható be.[54] Ez egyben példa arra az esetre is, amikor az eshetőleges adós a követelésnek vele szembeni esedékessé válása előtt nemcsak perelhető, de — ha feltételesen is — el is marasztalható.

A személyi keresethalmazattal már egy régebbi dolgozatban[55] részletesen foglalkoztunk, ezért szükségtelennek látszik arra újból kitérni. A tárgyi keresethalmazatnak pedig mintegy előkérdését képezi az, hogy az igény csak teljes egészében képezheti-e érvényesítés tárgyát, vagy részletekben is és a több igény érvényesítése mikor eredményez tárgyi keresethalmazatot, ami azonban már átvezet a pertárgy kérdéséhez, így azzal kapcsolatban tárgyalandó. A törvénykonkurrencia pedig azt veti fel, hogy a felperest megilleti-e és milyen hatállyal a jogszabályválasztás.

Hámori Vilmos

[51] Ezt hangsúlyozzák a fent hivatkozott régebbi szerzők, de ezt írja elő a Legfelsőbb Bíróság P. törv. I. 20 955/1969. sz. határozata (Bírósági Határozatok 1970. vi 12/6595.) is.

[52] *Hámori* Vilmos: A rendelkezési elv és megvalósítása a szocialista polgári perben. JK. 1967. évi 3—4.

[53] *Georgiades:* im. 12. old.

[54] *Szilbereky—Névai:* im. I. k. 649., 651. old.

[55] *Hámori* Vilmos: A pertársaság és a beavatkozás egyes kérdései. JK. 1964. évi 8.

A politikai tudományok Lengyelországban

Mik azok a politikai tudományok? A politikai tudományok kifejezést általában legalább két értelemben használjuk[1] A társadalomtudományoknak azt a csoportját jelöljük vele, melyekben a vizsgálatok a politika szférájában előforduló jelenségekre vonatkoznak. Az így értelmezett politikai tudományok körébe általában a következőket soroljuk: az államtudományokat, a politikai gazdaságtant, a történelmet, a politikai és a társadalmi tudományágak történetét, a szociológiát, a nemzetközi viszonyokat tárgyaló tudományt, valamint a politológiát, vagyis a szűkebb értelemben felfogott politikai tudományokat stb. A politikai tudományok kifejezést olykor még ennél is tágabban fogják fel. A vélemény itt az, hogy a politikai tudományok közé tartozik minden olyan tudomány, amelynek politikai jelentősége van, amelynek tételei nem közömbösek ennek vagy annak az államnak politikája vagy a nemzetközi politika szempontjából. Ebben az értelemben a politikai tudományok közé sorolható pl. a kultúrával foglalkozó tudomány és a neveléstudomány is.

Bennünket itt azonban a politika annak szorosabb s egyúttal pontosabb értelmében érdekel, vagyis — másképpen kifejezve magunkat — a politológia. A politológia a társadalomtudományok körébe tartozik.[2] Ebben az összefüggésben számos lényeges közös jegye, vonása van a többi társadalomtudománnyal. Az viszont, ami megkülönbözteti a többi társadalomtudománytól — mindenekelőtt a politológia tárgya.

A politológia tárgya

A politológia tárgya a politika, hasonló értelemben, mint ahogyan az asztronómia tárgyát az égistestek alkotják. Ám mi az a politika? A válasz erre a kérdésre komoly nehézségekbe ütközik. Ennek következtében nehézségekkel találjuk szembe magunkat, ha pontosan meg akarjuk jelölni, hogy mi a politológia. Az ókori görögök nyelvében, ahonnan a politika szó származik, ez a kifejezés az állam kormányzásának művészetét jelentette. Ma politikán olyan tudatos és bizonyos meghatározott célra orientált tevékenységet értünk, amely az államhatalom megszerzésére és megtartására irányuló törekvésekkel, e hatalom (uralom) kifejtésével, s egyrészt azzal kapcsolódik össze, hogy meghatározzuk az állam tevékenységének programját az élet különböző területein, másrészt pedig azzal, hogy a kívánatos célok megvalósítása érdekében különböző eszközöket és módszereket alkalmazzunk[3].

Ki műveli a politikát, ki politizál? A politikát folytató alanyok: mindenekelőtt az állam annak egész szerteágazó szervezeti rendszerével, valamint mindazok a társadalmi szervezetek, amelyek vagy részt vesznek az állami politika megvalósításában, vagy pedig azon vannak, hogy bizonyos fokban befolyásolják az állam politikáját illetve azzal szembehelyezkedjenek. A politika alanyai a nemzetközi (ún. kormányközi) szervezetek is, mint pl. az Egyesült Nemzetek Szövetsége, a KGST, a Varsói Szerződés rendszere, az Európai Gazdasági Közösség, a NATO és számos más olyan társadalmi szervezet, amely nemzetközi síkon működik, pl. a Szakszervezeti Világszövetség, a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség vagy a Demokrata Jogászok Nemzetközi Társulása és számos más szervezet.

Minden politika gyökere, tehát mind az állam politikájáé, mind pedig a más alanyok politikájáé, mindenekelőtt az osztály- és a nemzetközi érdekekbe nyúlik le. Ezek határozzák meg az adott politika érdemi tartalmát, irányait, az adott politika társadalmi értékeinek megnyilvánulási formáit, és az adott politika eredményességét vagy kudarcát is. A politika érdemi tartalmára hatnak más tényezők is, pl. a rétegek érdekei, a foglalkozási, területi és egyházi (vallási) érdekek stb. Nem jelentőség nélkül valók a politika szempontjából a politikai életben vezető pozíciót elfoglaló személyek intellektuális képességei, erkölcsi színvonala és jellemvonásai. A politikában mindazonáltal az osztály- és a nemzeti érdekeknek van döntő jelentőségük. Az érdek viszont, mint emlékszünk rá, valami, ami hasznos, ami előnyös, ami jó, valamilyen dolognak a sikerülése[4].

Az állam politikáját mindig az uralkodó osztály és ennek az osztálynak az érdekei határozzák meg, bár más társadalmi osztályok és rétegek is hatnak az állami politikára. A nemzetközi szervezetek politikáját a bennük tömörült államok, valamint az ezek az államok által képviselt osztály- és nemzeti érdekek határozzák meg.

A politika szférája a harcnak, a rivalizálásnak, a célok, az értékek, a törekvések és az erőfeszítések konkurrenciájának, összecsapásának

---

[1] Vö. Encyklopedia Powszechna (Általános lexikon), PWN, 3. kötet, 236. old.

[2] Ezzel szemben nehéz egyetérteni *W. Wolozewvel*, aki Podstawowe zagadnienia marksistowsko—leninowskiej teorii polityki (A marxista—leninista politikaelmélet alapkérdései), Warszawa 1978, KiW, c. művének 75. oldalán azt állítja, hogy a politológia a történelmi materializmus alkotórésze. Igaz ezzel szemben, hogy a szocialista politológiának — ugyanúgy, mint minden szocialista társadalomtudománynak — a történelmi materializmus a filozófiai alapja.

[3] Vö. *Łopatka*, A.: Stan i perpektywy polskiej politologii (A lengyel politológia helyzete és távlatai), „Studia Nauk Politycznych", 1973. 3., 23. old., továbbá Encyklopedia Powszechna (M. f.), 541. old.

[4] Vö. Maly Słonik Języka Polskiego (A lengyel nyelv kisszótára), Warszawa, 1968, PWN. 238. old.

a szférája. Meghatározott körülmények között ez a szféra azonban egyúttal a közös cselekvés, az együttműködés, a kiegyezés szférája, továbbá a beállítottságok és az erőfeszítések társításának, összehangolásának szférája is. Azt, hogy a politika szférájában harccal vagy együttműködéssel van-e dolgunk, az egyes politikai erők által képviselt érdekek egyezése vagy ellentéte dönti el. A harcnak és a rivalizálásnak forrása a politika szférájában az, hogy nem minden érdek és törekvés elégíthető ki, hogy kibékíthetetlen (antagonosztikus) törekvések és érdekek lépnek fel egymással szemben.

Amikor az állam, tehát a politika fő alanya, megfogalmazza elérni kívánt céljait, valamint keresi az e célok elérését lehetővé tevő eszközöket és utakat-módokat, szuverenitása ellenére sem járhat el önkényesen. Ez a fenntartás még nagyobb fokban vonatkozik a politika egyéb alanyaira.

Az államot nemcsak a természetnek és a társadalmi életnek törvényei, nemcsak az adott időben rendelkezésre álló anyagi és technikai lehetőségei, és nemcsak kedvező vagy kedvezőtlenebb földrajzi fekvése befolyásolja. Korlátozza tevékenységében ezen felül az osztályerők belső rendszere, valamint a nemzeti és nemzetiségi érdekek belső rendszere, valamint az olyan körülmények is, mint amilyenek a vallási viszonyok, az adott társadalom hagyományai. Korlátozóan hat az államra az is, hogy bizonyos nemzetközi államközösség tagja. Számolnia kell a többi tagállam törekvéseivel és érdekeivel, amelyek mindig különbözőek, s nemegyszer ellentétesek is az illető állam törekvéseivel. Mindez lényegesen meghatározza, hogy az adott körülmények között az állam milyen célokat tűzhet maga elé, valamint azt is, hogy a célok milyen körben és milyen területen érhetők valóban el. Ezeknek a körülményeknek ismerete lehetővé teszi, hogy arról beszéljünk, hogy reális vagy irreális politikai célokat tűzünk-e magunk elé.

Az állam érdeklődésének hagyományos szférája, tehát a politikai szféra is, az állam osztály- és nemzeti tartalmai körül, a más államokkal fenntartott kapcsolatok körül, az államterület védelme körül, idegen területek elfoglalása körül, a béke fenntartása körül és a háborúvezetés körül koncentrálódik. A politika szférája a munkásosztály hatására, és ennek folytán a szocialista állam megszületésének hatására roppant módon bővült. Az állam érdeklődésének és tevékenységének tárgya lesz most már a társadalom élete, a műveltség, és a tudomány, az egészségvédelem, a szociális biztonság megvalósítása, a demográfiai kérdések, a kultúra fejlesztése, az információk elterjesztése és a közvélemény formálása. Az állam ezek iránt a kérdések iránt nemcsak belföldi viszonylatban érdeklődik, hanem a nemzetközi kapcsolatok terén is. Ezzel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a politika a szocialista rendszerben, s ennek nyomán a tőkés rendszerben is, széles körben behatolt abba a szférába is, amelyet korábban politikamentes szférának tekintettek, az állampolgárok mindennapi életébe. Ma a politika nemcsak a nemzetek, a társadalmi osztályok és az államok sikereit és fejlődését határozza meg, hanem a szűk társadalmi csoportok és az egyének helyzetét és kilátásait is. A politika rangja és jelentősége az ember életében a múlthoz képest összehasonlíthatatlan növekedést mutat. Természetesen vannak bizonyos olyan racionális határok, amelyeken túl ez a növekedés már nem előnyös sem a társadalom, sem az egyes ember szempontjából. A társadalom érdekében és azért, hogy az egyéneknek meglegyen a lehetőségük a teljes önmegvalósításra, kell lennie egy bizonyos olyan intimszférának (magánszférának), amelybe a politikának már nem szabad behatolnia.

A politika a társadalmi osztályok létrejöttével és azzal keletkezett, hogy a különböző társadalmak érdekei között különbségek mutatkoztak. Egészen bizonyos, hogy még a jövőben is érvényesülni fog. Azt viszont, hogy meddig, nehéz előre megmondani. A politika ma a földgolyónkon lakó összes társadalmakban érvényesül.

Általánosan elfogadott feltételezés, hogy valamely tudományág a többi tudományágtól nemcsak tárgyában és abban tér el, hogy a vizsgált tárgyat mely szemszögből veszi szemügyre, hanem vizsgálati (kutatási) módszereiben is. Hogyan fest ebből a szempontból a politológia? A politológia — a többi társadalomtudományhoz hasonlóan — különböző vizsgálati módszerekkel dolgozik. Az általános kutatási módszerek attól a filozófiától függnek, amelyet a politológiának adott változata vagy az adott kutatócsoport magáénak tekint. A szocialista politológia általános kutatási módszereként a marxista—leninista dialektikát alkalmazza. Számos olyan további kutatási technikával is dolgozik, amelyek a szocialista társadalomtudományokban kristályosodtak ki. Alkalmazza a fogalmi elemzést és a filozófiai tudományokat is. Ugyanakkor számos történelmi dokumentumból és hagyományból is merít, mint ahogy azt a történelemtudomány teszi. A statisztikára és a demográfiára jellemző mennyiségi adatokkal is dolgozik. Alkalmazza az interjú módszerét, a kérdőíveket s mindazokat a modern technikákat, amelyeket a pszichológiában és egyáltalán a társadalmi tudat állapotára való vizsgálatokban használnak. Széles körben hasznosítja a jogi dokumentumokat (jogszabályokat), a politikai pártok dokumentumait, valamint felhasználja az egyéb társadalmi szervezetek vezetőinek és tisztségviselőinek nyilatkozatait is. A politológia a hazai hivatalos anyagok (adatok) mellett széles körben használja fel a nemzetközi szervezetek anyagait is.

Napjainkban megállapítható, hogy világviszonylatban hozzáférhetőbbekké válnak mindazok az anyagok, amelyekkel a politológia dolgozik. Ez kedvez e tudományág fejlődésének. Egyedül az a jelenség aggályos, hogy túlságos

mértékben sokasodnak a másodrendű fontosságú anyagok, s ugyanakkor egyre hozzáférhetetlenebbekké válnak azok, amelyek kétségtelenül fontosak. Ez persze minden olyan társadalomtudományban megállapítható jelenség, amely a jelenkorral foglalkozik, nem is beszélve azokról, amelyeknek prognosztikai ambícióik is vannak.

Megállapítható, hogy a politológiának nincsenek olyan sajátos módszerei és technikái, amelyek csak a politológiai kutatásokra volnának jellemzőek. A politológia kizárólag olyan módszerekkel dolgozik, amelyekkel más társadalomtudományok is operálnak. Mindezek a módszerek eredményesen hasznosíthatóak a politológiában is[5].

Azzal együtt, hogy a politológia kiterjedt egyes, korábban politikamenteseknek tekintett szférákra, azzal együtt, hogy a társadalomtudományok kutatási módszerei és technikái tökéletesedtek, növekedett a politológia érdeklődési szférája is. A politológia tárgya és kutatási módszerei történetileg determináltak és változók. Ez sem nem hibája, sem nem előnye ennek a tudományágnak. Egyszerűen jellemző ismertető jegye.

A politológia a társadalomtudományok körében viszonylag fiatal tudományágnak számít. Megjelenése annak megnyilvánulása, hogy a politika rangja és jelentősége növekedett az egyes nemzetek és az egész világ életében, továbbá annak is, hogy a társadalomtudományok területén is egyre jobban érvényesül a specializálódási és a differenciálódási folyamat. A politológia egyes országokban az első világháború befejezése után különült el. Teljes kifejlődésére azonban csak a második világháború után került sor. A fejlett tőkésországokban különült el önálló tudományágként: mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államokban[6], Nagy-Britanniában, Franciaországban[7], a Német Szövetségi Köztársaságban[8] és néhány további országban. A szocialista országokban elkülönülése most van folyamatban. Legkorábban Jugoszláviában különült el. A hatvanas évek óta Lengyelországban is fejlődik. Ugyanakkor komoly előrehaladás észlelhető a szovjet politológiában is[9]. A politológia elkülönülési illetve önállósulási folyamata megállapítható a Német Demokratikus Köztársaságban és Magyarországon is. A politológia a szocialista országokban természetesen alapvetően, elvileg különbözik a polgári politológiától. Különbözik filozófiai alapjában, amely nem más, mint a dialektikus és a történelmi materializmus, különbözik vizsgálati módszerében, amely a marxista—leninista dialektika, továbbá különbözik érdeklődési körében is. Eltérés állapítható meg végül társadalmi funkciójában is, amennyiben a szocialista politológia a szocialista rendszert szolgálja. Ennek következtében különbözik a polgári politológiától érdemi tartalmában, téziseiben és fogalmaiban is.

Azt az irányt, amelyben a politológia elkülönülésének a Lengyel Népköztársaságban haladnia kell, a LEMP KB 1962 decemberében megtartott IX. teljes ülésén hozott határozatban foglalt irányelvek határozták meg. A társadalomtudományok eme ágának időszerű feladatait nagy vonalakban viszont a LEMP KB 1975. évi XVI. teljes ülése rajzolta ki. A VII. Pártkongresszus határozata ugyanakkor kiemeli, hogy az adott körülmények között „tovább kell fejleszteni a szocialista társadalomelméletet, vizsgálni kell az osztálystruktúrában és a társadalmi tudatban végbement változásokat, elemezni kell mindazokat a tényezőket, amelyek kedveznek az országépítés társadalmi-gazdasági és kulturális programja hatékonyabb megvalósításának" [11].

A politológiának minden társadalomtudományi ágazathoz hasonlóan háromféle feladatot kell teljesíteni: elő kell mozdítania a politikának és az azon uralkodó törvényszerűségeknek megismerését, fontos szerepet kell játszania a Lengyel Népköztársaság állampolgárainak politikai-ideológiai nevelésében, valamint az ország vezetésének hasznára prognosztikai és szakértői feladatokat is meg kell oldania.

A politológia elkülönülése a többi társadalomtudománytól annak a meggyőződésnek külső megnyilvánulása, hogy a politikának nem szabad a tudomány érdeklődési körén kívül maradnia. Ez annak az értékelésnek kifejezése, hogy ma már nem elégséges, ha a politikával csak a hagyományos, tág értelemben vett politikai tudományok foglalkoznak (a történelemtudomány, az államtudomány, a szociológia

[5] Vö. *Sobolewski*, M.: O stanie i perspektywach polskiej nauki o polityce (A lengyel politikai tudomány helyzete és kilátásai), „Studia Nauk Politycznych", 1974. 2., 33—34. old.

[6] *Pastusiak*, A.: Amerykańska koncepcja nauki politycznej (A politika tudományának amerikai koncepciója), „Studia Nauk Politycznych", 1970. 4., 265. és köv. old.

[7] Vö. *Groszyk*, H.: Francuska koncepcja nauki politycznej (A politika tudományának francia koncepciója), Warszawa 1968, PWN.

[8] Vö. *Szlapczyński*, J.: Nauka o polityce w RPN (A politika tudománya az NSZK-ban), Warszawa 1976, PWN.

[9] Rámutat erre egyebek között a Politikai Tudományok Szovjet Társaságának Évkönyve, Miezsdunarodnije otnosenyija, politika i licsnoszty, Moszkva 1976

[10] o dalsze ideowo-polityczne i organizacyjne umocnienie Partii — przewodniej siły budownictwa socjalistycznego (A Pártnak, a szocialista építés vezető erejének további eszmei-politikai és szervezeti megszilárdítása). A LEMP KB határozatai a VI. és a VII. pártkongresszus között, Warszawa 1975, KiW, 313—321. old.

[11] A LEMP VII. kongresszusa, 1975. XII. 8-tól 12-ig: Podstawowe materiały i dokumenty (Alapvető anyagok és dokumentumok), Warszawa, KiW 1965, 254 old.; vö. még *Łopatka*, A.: Zadania nauk politycznych w realizacji programu wytyczonego na plenarnym posiedzeniu KC PZPR w styczniu 1975. r. (A politikai tudományok feladatai a LEMP KB 1975. januárjában megtartott teljes ülésén kitűzött program megvalósításában), „Studia Nauk Politycznych", 1975. évi 4. sz., 11. és köv. old.

stb.), mégpedig még akkor sem, ha érdeklődési körüket kiterjesztik az egyre újabb és újabb politikai jelenségekre, és ha fokozatosan korszerűsítik is kutatási eszközeiket és kutatásaik metodológiáját.

A lengyel politológiának ugyanolyan osztályjellege van, mint a politológiának a többi szocialista országban. Érdemi tartalmában ugyanakkor azonban visszatükröződik az a tény is, hogy ez a politológia lengyel politológia. A lengyel politológia fő kutatásainak tárgyát nemcsak más országok politológiája alkotja, nemcsak más országok politikáját kívánja megismerni, hanem a lengyel politikát, vagyis a mi társadalmunk osztályainak, rétegeinek, és társadalmi csoportjainak politikáját, a lengyel állam politikáját és az ebben az országban tevékenykedő társadalmi szervezetek politikáját. A lengyel politológia foglalkozik természetesen más államok politikájával is, főképpen abban a körben, amelyben ez a politika érinti a lengyel politikát, azt determinálja vagy amennyiben az a lengyel politikának visszatükröződése. Lengyelország meghatározott helyet foglal el abban a világviszonylatban jelentkező küzdelemben, amely a szocializmus és a kapitalizmus között folyik, a harcban a haladás erői és a visszahúzó erők között. Így azután a lengyel politika foglalkozik az ezzel a harccal összefüggő világpolitikával is.

A politológia a politikáról szóló legáltalánosabb tudomány. Kifejlődése nem jár azzal a következménnyel, hogy megszűnnek azok a már korábban kialakult tudományágak, amelyek részletesen foglalkoznak a politika egyes területeivel, pl. a politikai gazdaságtannal, a szociálpolitikával, a mezőgazdasági politikával, a katonapolitikával vagy a tudomány politikájával. A politológia nem szívja fel ezeket a tudományágakat. Ezek ugyanis szorosan összekapcsolódnak bizonyos különálló tudományágakkal, mint amilyen a politikai gazdaságtan, a munkajog és a társadalombiztosítási jog, a nemzetközi közjog stb. A politológia fejlődésével — éppen ellenkezőleg — kedvez az említett tudományágak, vagyis a politika egyes területeivel foglalkozó tudományágak fejlődésének.

A politológia foglalkozik továbbá — és főképpen — a mai politikával, vagyis a második világháború befejeztét követő politikával, és azon van, hogy annak fejlődését prognosztizálja is. A politológia azokat az általános törvényszerűségeket keresi, amelyek minden politikában érvényesülnek, továbbá kutatja azokat a törvényszerűségeket is, amelyekhez a néptömegek és a szocialista államok politikája, különösen pedig a Lengyel Népköztársaság politikája igazodik. Meghatározza azokat az általános fogalmakat, amelyeknek jelentőségük van a tágan felfogott politikai tudományokban.

A politológia annak megállapítására törekszik, milyen az államok és más alanyok politikája, arra törekszik, hogy tisztázza e politika forrásait és okait, kísérletet tesz az adott politika reális voltának és hatékonyságának értékelésére, elgondolkodik afölött, hogy mi segíti elő és mi akadályozza a kitűzött célok elérését. A politikát értékeli a marxizmus—leninizmus, a társadalmi haladás, a nemzeti, osztály- és államérdekek alapelveinek és eszményeinek szemszögéből is.

A politológia mint a politikával foglalkozó általános tudomány — más tudományokhoz hasonlóan — tudósok és tudóscsoportok munkájának eredménye, s a politológiát a tudósok is formálják. Ez a megállapítás ugyanakkor nem mutat rá mindazokra az alkotó erőkre, amelyek ezen a területen érvényesülnek. A politológiára minden más tudománynál illetve társadalomtudományi ágnál jobban ráillik a LEMP KB 1975. évi XVI. teljes ülésén hozott határozatnak ez a megállapítása: „A marxista társadalomtudományok eredményeinek folytonos gazdagodása a párt elméleti és gyakorlati tevékenységének köszönhető, s ez a fejlődés mindenekelőtt a párt keretein belül megy végbe. A párt a szocializmus építésének elméletét azzal gazdagítja, hogy társadalmunk konkrét fejlődési folyamatait a marxizmus—leninizmus alaptételeinek, valamint a szocializmus ezekből adódó általános elveinek fényében elemzi, s ugyanígy dolgozza ki ennek a fejlődésnek további szakaszait. A társadalomtudományok vezérfonalát a pártnak és központi bizottságának elméleti eredményei alkotják"[12].

A lengyel politológia eredményei a LEMP politikai gondolataiban, a párt ideológiai dokumentumaiban, valamint a párt vezető személyiségeinek nyilatkozataiban jelentkeznek. Megnyilvánulnak továbbá a tudományos művekben és folyóiratokban, a kézikönyvekben s mindazokban az egyéb oktatási segédletekben, amelyeket a politikai tudományok főiskolai oktatásában használnak[13]. A Lengyel Tudomány 1973-ban megtartott II. kongresszusa szerint a lengyel politológia jelentős eredményeket ért el. Ettől kezdve eredményei még csak szaporodtak, és továbbra is egyre gazdagabbak.

A lengyel politológia intézményes alakja

Politológia kutatásokkal illetve vizsgálatokkal ez idő szerint Lengyelországban több tudományos kutatási munkahely és több főiskola (egyetem) foglalkozik. Itt csak azokra az intézményekre kívánok rámutatni, amelyek egész munkájukat vagy pedig annak túlnyomó részét a politológiának szentelik. Az első helyen itt a LEMP KB-nak a Marxizmus—Leninizmus Alapproblémáival Foglalkozó Intézetét kell megemlítenem, amely 1874 óta működik. Fel-

[12] Mint a 10. lábjegyzetben, 313. old.

[13] Egyebek között felhívták a figyelmet erre abban a vitában is, amelyet a „Podstawy nauk politycznych" (A politikai tudományok alapjai) c. egyetemi tankönyv fölött folytattak, „Nowe Drogi", 1976. 9., 131. old., 140. old., 145. old. és más helyeken is.

adata a szocializmus lengyelországi építésére vonatkozó elmélet kidolgozása, elemzések és prognózisok kidolgozása a társadalmi tudat formálásának területén, az ideológiai harc irányainak, valamint a „laicizáló" politika tudományos alapjainak kidolgozása, a társadalompolitika és a gazdasági stratégia kulcsfontosságú elméleti kérdéseinek, szocialista kultúra fejlesztésével kapcsolatos elméleti kérdéseknek, a pártépítési problémáknak, a nemzetközi kommunista mozgalom stratégiájának, valamint más kérdéseknek kidolgozása[15].

Politológiai kutatásokat folytatnak széles körben a LEMP KB mellett működő Társadalomtudományi Főiskolán, az F. Dzerżyński nevét viselő Katonai Politikai Akadémián, a Nemzetközi Kérdések Lengyel Intézetében, a poznańi Nyugati Intézetben, a katowicei Szilériai Intézetben, a gdański Baltikumi Intézetben, a Mai Kapitalizmus Problémáinak Intézetében Varsóban, a Politikai Tudományok Intézeteiben a varsói, poznańi, gdański, krakkói és wrocławi egyetemeken, valamint más főiskolák szervezeti egységeiben is.

1955 óta működik a Politikai Tudományok Lengyel Társasága, amely szervezi a tudományos életet a politológia szférájában és biztosítja a lengyel politológia részvételét a Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségében, valamint mindazokon a rendezvényeken, amelyekre ennek a társaságnak égisze alatt kerül sor. A Lengyel Tudományos Akadémia keretében működik a Politikai Tudományok Bizottsága azzal a feladattal, hogy kezdeményezze és koordinálja a politológiai kutatásokat.

1970 óta megszerezhető a politikai tudományok doktora tudományos fokozat, valamint a politikai tudományok habilitált doktora fokozat. Ezeket a fokozatokat a fiatalabb és középnemzedéknek elég sok tagja érte el. A politikai tudományok doktora fokozatot egészen 1977 végéig 243 személy kapta meg, a politikai tudományok habilitált doktora fokozatot pedig 21 személy. A politikai tudományok professzora cím is megszerezhető. E címmel Lengyelországban már tízegynéhány tudós büszkélkedhetik. 1976-ban történt első ízben, hogy a politikai tudományok területéről a Lengyel Tudományos Akadémiára levelező tagot választottak.

Megjelenik negyedévenként egy politológia folyóirat „Studia Nauk Politycznych" c. alatt. Nem rendszeresen jelenik meg idegen nyelveken a „Polish Round Table" c. kiadvány.

Az összes főiskolákon előadnak egy tárgyat, amelynek elnevezése „A politikai tudományok alapjai". Egyes egyetemeken van egy politikai tudományok elnevezésű szakirány is. Ennek a szakiránynak elvégzése után a hallgatók a politikai tudományok magisztere címet kapják meg.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a politológia intézményi szempontból sincs Lengyelországban rosszabb helyzetben, mint az egyéb társadalomtudományok. A fiatalok között igen nagy érdeklődés mutatkozik a politológia iránt. Ez nemcsak annak a következménye, hogy a politikának magas rangja van nemzetünk életében, hanem mindenekelőtt e politika minőségének. Annak, hogy ez a politika közel áll a dolgozók világához, mert azok osztály- és nemzeti törekvéseit és érdekeit fejezi ki.

Lopatka, Adam

---

[14] Példaként megemlíthetjük a következő alapvető munkákat: *Dobieszewski,* A. (szerk.): Organizacja polityczna społeczenstwa. Państwo, partie polityczne, systemy partyjne (A társadalom politikai szervezete. Az állam, a politikai pártok és a pártrendszerek), Warszawa. 1977. KiW; *Łopatka, A.—Wawrzyniak,* J. (szerk.: Demokratyzm systemu politycznego PRL (A Lengyel Népköztársaság politikai rendszerének demokratizmusa), Warszawa 1978, KIW.; *Szczepaniak,* M. (szerk.): Polityczna organizacja społeczeństwa w Polsce w okresie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego (A társadalom politikai szervezete Lengyelországban a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában), Poznan 1978. W. P.; *Redelbach,* A.: Font Jednosci Narodu. Model i funkcjonowanie frontu narodowego w PRL (A Nemzeti Egységfront. A nemzeti front modellje és működése a Lengyel Népköztársaságban), Warszawa 1978, PWN — és sok más mű.

[15] Vö. A LEMP KB Politikai Bizottságának határozatát a Marxizmus Leninizmus Alapvető Problémáival Foglalkozó Intézet felállításáról a LEMP KB mellett, Uchwały KC PZPR od VI. do VII. Zjazdu (A LEMP KB határozatai a VI. és a VII. Pártkongresszus között), Warszawa 1975, KiW, 658. old.

SZEMLE

A finn büntetőtörvénykönyv reformja

A hagyományos rekornszenv, a kulturális élet különböző területein kialakult eszmecsere és együttműködés ellenére a finn büntetőjog és a kriminálpolitikai elképzelések viszonylag kevéssé ismertek hazánkban. Ennek egyik oka, hogy jogászaink finnországi látogatásai csak néhány éve váltak rendszeressé.[1] Így érthető, hogy korábban kevés publikáció jelent meg magyar nyelven a finn büntetőjogról. De a külföldi folyiratokban is elvétve találkozunk ilyen tárgyú munkákkal. Az ismertetés jellegű és az összehasonlító tudományok ugyanis sokkal inkább a skandináv büntetőjog, jogtudomány és a kriminálpolitika általános vonásaival foglalkoznak, semmint az egyes országokéval. Ha illusztrálás végett a szerzők mégis valamely északi ország büntetőjogának konkrét szabályát, intézményét ragadják ki példának, választásuk ritkán esik Finnországra. E mostoha bánásmód oka az, hogy Finnországban a bűnözés szerkezete és — az állandó, részben eredményes idomulási törekvés ellenére — a szankciórendszer, valamint a büntetéskiszabású gyakorlat eltér a skandináv „mintától", és így a nordikus csoport büntetőjogának jellemzésére Finnország kevéssé alkalmas.

Hasonló a helyzet a kriminálpolitikai áramlatok terén. Az évszázad első felében Skandináviában igen rövid idő alatt elterjedt ún. kriminálpolitikai (szociológiai) irányzat csupán részben tudott gyökeret verni a finn büntetőjogban. Az 1950-es évektől Svédországban és Dániában oly nagy népszerűségnek örvendő ún. treatment (kezelési) ideológiát pedig a finn büntetőjogászok egy tekintélyes része gyanakvással, sőt ellenszenvvel fogadta. Mivel e radikális irányzat tételeinek gyakorlati megvalósításában Svédországban mentek el a legmesszebbre, érthetően az izgalmas svéd kísérletek kerültek reflektorfénybe, míg a „konzervatív" finn büntetőjog különösebb érdeklődésre nem tarthatott számot.

Az 1960-as évek közepétől azonban új kriminálpolitikai tendencia jelentkezett Skandináviában, amely ma már Svédországban is fenyegeti a treatment ideológia egyeduralmát. Ez az irányzat visszatér a generális prevenció elsődlegességének hangsúlyozásához, és ennek leghatásosabb eszközének az igazságos, a bűnösséggel arányos büntetést tekinti. Mivel ennek a neoklasszikus irányzat néven ismertté vált elméletnek a szószólói Skandinávián belül nagyrészt finn büntetőjogászok és szociológusok, érdemes megismerkedni a finn büntető törvénykönyv tervezetével, amely már magán viseli az említett szemléletváltozás jegyeit. Ezt megelőzően foglalkozom a finn büntetőjog szankciórendszerének XX. századi fejlődésével, amelyen a kriminálpolitikai elképzelések világosan nyomon követhetők.

I.

A ma is hatályos finn büntetőtörvénykönyv elveinek kidolgozása az 1860-as években kezdődött, és három évtizedes kodifikációs munkát, több tervezetet követően a parlament 1889-ben fogadta el az új törvényt. A kódex a klasszikus büntetőjogi iskola tételeit tükrözte, alkotói a szankciórendszert az abszolút büntetési teória talaján állva dolgozták ki. A főbüntetések között a halálbüntetés, a szigorított munkával egybekötött szabadságvesztés, a szabadságvesztés, valamint a pénzbüntetés szerepelt. Az igazságos megtorlás elvével összeegyeztethetetlen túlzott egyéniesítés lehetőségét a törvény kizárta azzal, hogy szűken vonta meg a büntetési tételhatárokat, és alig adott módot a bírónak, hogy az előírt büntetési nemtől vagy akár a tételhatároktól — még ha kivételes körülményeket észlelne is — eltérjen.

A XIX. század végére ugrásszerűen megnőtt kriminalitással szemben a hagyományos büntetőjogi eszközök elégtelennek bizonyultak, és megkezdődött az új módszerek utáni kutatás.

Az egymás után jelentkező elméletek közül a Liszt nevével fémjelzett ún. kriminálpolitikai (vagy modern, illetőleg szociológiai) iskola tételei termékeny talajra hullottak Skandináviában, és hamarosan érdeklődést keltettek Finnországban is. Az 1889-es Btk egyik szellemi atyja, Jaako Forsman maga ismertette az új iskola híveit összefogó Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület programját, méltatva annak gyakorlati jelentőségét. Egy későbbi tanulmányban elismerte azt is, hogy a finn Btk-t nem alaptalanul érik támadások konzervativizmusa miatt.[2]

A kor büntetőjogászai szemében tehát a finn Btk már életbe léptetésének időpontjában elavult volt, és megindult az új intézmények meghonosításának folyamata. Először a feltételes elítélést vezették be az alkalmi elkövetőkkel szemben 1918-ban. Következő lépésként a hagyományos egy összegben kiszabott pénzbüntetést a napi pénzbüntetés váltotta fel 1921-ben. Az északi államok között utolsóként Finnország is meghonosította a határozatlan tartamú szabadságvesztést, az ún. biztonsági őrizetet 1931-ben. 1940-ben módosították a fiatalkorúakat érintő rendelkezéseket. Az új törvény a 15—17 éves elkövetők büntetőjogi felelősségre vonása helyett az esetek nagy részében szociális intézkedéseket helyezett kilátásba, és létrehozta a fiatalkorúak börtönét.[3]

A XX. század első felében tehát a finn büntetőjog eszköztára új intézményekkel bővült, és a szankciórendszer középpontjába a megrögzött bűnözők és a fiatalkorúak kerültek. A finn fejlődés jellemzője azonban az, hogy a modern büntetőjogi irányzatok követelései

1 E látogatások eredményeképp születtek a következő tanulmányok: *Kereszty* Béla: Tanulmányút Finnországban. Ügyészségi Értesítő 1975. 2., 39—41. old; *Brayer* Márta: Tanulmányút Finnországban. Ügyészségi Értesítő 1977. 1., 38—41. old.; *Bócz* Endre: A szabadságvesztés büntetés a finn büntetőpolitikai és büntetőjogi felfogás tükrében. Ügyészségi Értesítő 1977. 2., 6—11. old.; *Bócz* Endre: A finn büntető jogszolgáltatás és jogképzés. JK. 1977. 6., 345—346. old.

2 *Lahti Raimo:* Finland's System of Criminal Sanctions in Transition. Kézirat, 10—11. old.

3 Annak eldöntése, hogy a fiatalkorú e speciális intézetben töltse le a büntetését, nem a bíróság, hanem egy büntetés-végrehajtási testület hatáskörébe tartozott, amely az elkövető alapos vizsgálatát követően hozta meg határozatát. A szabadságvesztés időtartama a fiatalkorúak börtönében rendszerint hosszú volt, viszont rövidebb idő elteltével kerülhetett sor a feltételes szabadságra bocsátásra, mint a rendes börtönre ítéltek esetében. Lásd Raimo Lahti i. m. 12—19. o.

— összehasonlítva a többi skandináv országokkal — későssel, csupán részben és némely területen csökevényes formában valósultak meg. Így például relatíve határozatlan tartamú szabadságelvonó intézkedést csak a veszélyes visszaesőkkel szemben alkalmaztak, mégpedig kizárólag izolációs céllal. Ugyanakkor az 1902-es norvég, majd később a svéd és a dán törvény is gyógyító jellegű intézményekről is rendelkezett, ahol pszichopata vagy egyéb pszichikai rendellenességben szenvedő elkövetőket helyeztek el. A börtönviszonyok javítását, a büntetésvégrehajtási intézmények zsúfoltságának csökkentését is inkább drasztikus eszközökkel kívánták elérni Finnországban. 1930-ban bevezették a szigorított szabadságvesztést, melynek egy napja ötnapi szabadságvesztésnek felelt meg. A feltételes elítélés is csupán a szabadságvesztés káros hatásaitól óvta meg az alkalmi elkövetőket, de a próbaidő alatti felügyeletet — a fiatalkorúak egy részét kivéve — főleg anyagi eszközök híján nem sikerült megszervezni. A rövid tartamú szabadságvesztések visszaszorítására elvben alkalmas napi pénzbüntetés sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A gyakorlatban ugyanis a pénzbüntetések átváltoztatása folytán a rövid idejű elzárások száma továbbra is igen magas maradt.[4]

II.

A XX. század 50-es és 60-as éveiben a tettes személyiségéhez igazodó szankciót hirdető mozgalom Skandináviában eljutott népszerűségének csúcsára. A második világháborút követő két évtized büntetőjogi reformjai valamennyi északi államban bővítették a bíró egyébként is széles mérlegelési jogkörét. Ezzel párhuzamosan egyre több lehetőséget kaptak a bűnüldöző hatóságok is, hogy eltekintsenek a nyomozástól, illetőleg a vádemeléstől, ha a konkrét eset körülményei és az elkövető személyisége ezt indokolja.[5]

Ez a korszak mégsem tekinthető a szociológiai iskola által a múlt század végén megkezdett út egyszerű folytatásának. A pszichológia és a pszichiátria eredményei közvetlenül behatoltak a kriminálpolitikába, és egy új irányzat körvonalai rajzolódtak ki. A reszocializálás, az elkövető gyógyítása vált a büntetés központi feladatává.[6] A pszichiátriai kezelés mindenható erejébe vetett hit nem ismert javíthatatlan bűnözőt, az ártalmatlanná tétel mint büntetési cél tehát talaját vesztette. De a korszak nem ismert „normális" alkalmi bűnözőt sem, akivel szemben a büntetés feladata a figyelmeztetésből állana. Mindenfajta deviáns magatartást, így a bünözést is valamiféle betegségként, a pszichikai fejlődés zavarának jeleként fogták fel. A büntető igazságszolgáltatás egyetlen feladatának a „betegség" feltárását és megfelelő gyógymóddal történő kezelését tekintették. Az 50-es években kialakult kriminálpolitikai mozgalom innen kapta a treatment (kezelési) — ideológiai elnevezést. A korábban bevezetett és a fiatalkorúakkal, valamint a megrögzött bűnözőkkel szemben alkalmazott határozatlan tartamú végrehajtási formák az új irányzatnak is megfeleltek: a gyógyulás és így a szabadlábra helyezés optimális időpontja csak a kezelés során derül ki, tehát előre az ítéletben pontosan nem határozható meg.[7]

A treatment ideológia természetesen Finnországban is éreztette hatását. 1953-ban módosították a fiatalkorúakat érintő rendelkezéseket, és ettől kezdve a fiatalkorúak börtönében eltöltendő idő hosszabbításáról a börtönigazgatóság döntött, nem pedig a „laikus" bíróság. Ugyanebben az évben bővítették a biztonsági őrizet alkalmazhatóságának körét. A veszélyes visszaesőkön kívül a korlátozott beszámítási képességű, illetőleg pszichopata elkövetőket is e határozatlan tartamú szankcióval lehetett sújtani, amennyiben veszélyt jelentettek a társadalomra.

1966-ban a finn Btk új rendelkezése lényegesen növelte a bíróság mérlegelési jogkörét. Az újonnan bevezetett szabály szerint a bíróság eltekinthet a büntetés kiszabásától, amennyiben a bűncselekmény csekély súlyú, azt megbocsátható figyelmetlenség, meggondolatlanság vagy tudatlanság okozta, és a közérdek nem kívánja az elkövető megbüntetését. Ugyanezen feltételek mellett az ügyész eltekinthet a vádemeléstől. A rendőrségről szóló törvény 14. §-a szintén lehetővé tette a nyomozás mellőzését, amennyiben az említett feltételeken túl a sértett nem támaszt követelést az elkövetővel szemben.[8]

Mindezen reformok ellenére a finn büntetőjogászok a speciális prevenciót a büntetés egyik, de nem kizárólagos céljaként ismerték el, és a treatment-ideológiát kritikával fogadták. A klasszikus büntetőjog eszméihez Skandinávián belül Finnországban ragaszkodtak a legerősebben. Amikor például az 1956-os svéd „társadalomvédelmi törvény" („Skyddslag") alkotói a tisztán a prognózis-elven alapuló büntetőjog megteremtésére tettek kísérletet, és még az abszolút büntetési teoróia emlékét idéző „büntetés" szót is száműzték a kódexből, az egyik legtekintélyesebb finn büntetőjogász, Reino Ellilä, a személyi szabadság védelmében a következőket írta: „Igen gyakran az

---

4 Ennek veszélyét ugyan már a törvénytervezet alkotói is felismerték, mikor azt javasolták, hogy a pénzbüntetés meg nem fizetése ne járjon automatikusan a helyettesítő szabadságvesztés elrendelésével, hanem a bíróság újabb tárgyaláson vizsgálja a fizetés elmulasztásának okait. Ez az elképzelés azonban nem vált valóra, ahogyan nem járt sikerrel a pénzbüntetés reformjával foglalkozó 1930-ban alakult bizottságnak az a javaslata sem, amely a részletfizetés bevezetését és a fizetési határidő hosszabbítását kezdeményezte.

5 Ld. Franz Marcus: Bericht über die Entwicklung des Strafrechts in Dänemark 1957—1961. ZStw 1962. Heft 2. 359—375. o. Johs, Andenaes: Die norwegische Strafgesetzgebung 1953—1960. ZStW 1961. Heft 3. 509—535. o. Ivar Agge: Das neue schwedische Strafgesetzbuch. ZStW 1964. Heft 1. 107—143. o.

6 Az 50-es éveknek az elkövető reszocializálását valló kriminálpolitikai mozgalma nem egyedül Skandináviában jelentkezett. Elegendő utalni arra, hogy a „Société Internationale de Défense Sociale"-t 1947-ben alapította Filippo Gramatica. Skandináv sajátosság viszont az, hogy a speciális prevenciót és a reszocializálást hirdető irányzat követelései igen rövid időn belül pozitív szabályokban is testet öltöttek. Ennek magyarázata lehet, hogy az északi országokban a második világháború kevéssé kompromittálta a célszerű és a tettes személyiségéhez igazodó szankció szükségességét hirdető büntetőjogi elméletet.

7 L. *Bishop* Norman: Beware of treatment! In: Some Developments in Nordic Criminal Policy and Criminology 19. old. Scandinavian Research Council for Criminology 1975.; *Anttila* Inkeri: Techniques of Individualization Processes Why? Crime Problems and Crime Policies. A Helsinki Jogpolitikai Intézet kiadványa, 1974.

8 L. *Lahti* Raimo: Toimenpiteistä luopumisesta rikosten seuroamus-järjestelmässä. Német összefoglaló: Über das Absehen von Strafe, Klage und Strafverfolgung im System der Folgen von Straftaten insbesondere in Blick auf das Absehen von Strafe. Helsinki, 1974., 577—590. old.

»arany középút« választása, az objektív ítélőképesség megőrzése bizonyult a legbölcsebbnek, nem pedig a szükségtelen, olykor sportként űzött, mindenáron újra való törekvés. Így például az individuál-preventív reformok mindaddig támogathatók, míg ésszerű határokon belül maradnak. Ez azonban nem gyengítheti a generálpreventív hatást. Finnországban ugyanis — és véleményem szerint helyesen — a legnagyobb hangsúlyt éppen a generális prevencióra helyezik... A személyes szabadsággal és az egyenlőség elvével összhangban a büntetés előfeltétele az egyéni bűnösség, és a büntetésnek a cselekménnyel helyes arányban kell állania: az pedig tettarányos hátrányokozást jelent."[9]

Ugyancsak a generális prevencióra és a cselekmény és a szankció közötti helyes arány követelményére hivatkozva bírálta 1950-ben a finn legfelsőbb bíróság a fiatalkorúak büntetőjogának módosítására létrehozott bizottság tervezetét, amely a vádemelés mellőzésének szélesebb körű alkalmazását és a büntetéseknek nevelő intézkedésekkel történő teljes felváltását javasolta.

A klasszikus büntetőjog eszméihez való ragaszkodás a szankciórendszernek a treatment-ideológia szellemében történő átalakítását nem tette lehetővé. Igaz ugyan, hogy különös figyelem kísérte ebben az időben a pszichopata elkövetőket, de a velük szemben alkalmazott biztonsági őrizet egyetlen feladata az ideiglenes ártalmatlanná tételben állott. A tettarányos büntetés elvéhez való ragaszkodás miatt a megrögzött visszaesőkkel és a pszichopatákkal szemben a biztonsági őrizetet nem büntetés helyett alkalmazták. Fennmaradt a „kétvágányúság", a relatíve határozatlan tartamú szankció végrehajtása a proporcionális büntetés letöltése után kezdődött.

Nem történt gyökeres változás a büntetésvégrehajtás módszereiben sem. Továbbra is tartotta magát az a nézet, hogy a bűncselekmény miatt kiszabott büntetés leglényegesebb tartalmi eleme a hátrányokozás. Ezért a bűncselekményt elkövetők számára a reszocializálást szolgáló intézményt nem hoztak létre. Kompromisszumos megoldás született: néhány korábban büntetőjogi úton üldözött cselekményt (prostitúció, tartási kötelezettség elmulasztása) depönalizáltak, és megvalósítóit igazgatási eljárás keretében néhány hónapos munkatelepen való tartózkodásra kötelezték. A munkatelepet — szemben a bűncselekmény miatt alkalmazott börtönnel — reszocializálást szolgáló intézménynek tekintették. Így nem kellett feladatni azt az elvet, hogy a büntetésvégrehajtás célja az ítéletben előírt „rossznak" a végrehajtása. Ugyanakkor nem érhette a konzervatívizmus vádja sem a finn szankciórendszert, hiszen a deviáns magatartást tanúsítók egy része „kezelésben" részesült.

A büntetőjogászok és kriminológusok keresik a választ arra a kérdésre, hogy a többi északi államban oly népszerű kriminálpolitikai irányzat, majd később a treatment-ideológia miért nem tudott magának igazán utat törni Finnországban. Rendszerint két okot említenek: az egyik a finn büntetőjogászok hűsége a klasszikus iskola elveihez, a másik pedig az anyagi erőforrások és a megfelelő szakemberek hiánya. A kompromisszumos megoldások azonban egy harmadik tényezővel is magyarázhatók. A speciális szabadságelvonó intézkedések iránti igény — függetlenül attól, hogy ezeket nyíltan bevallva a társadalom fokozott védelme érdekében alkalmazzák, vagy a reszocializáció, a gyógyítás köntösébe bújtatják — abban az időben jelentkezett, amikor a büntetések szigora enyhült. (A széles körben alkalmazott halálbüntetés, testcsonkító büntetések és hosszú szabadságvesztések korában senki nem gondolt arra, hogy az elkövetők egy-egy csoportjával szemben hathatósabb védelmi eszközökre lenne szükség.) A skandináv országok régtől fogva élen jártak a büntetőjog humanizálása terén. Az „átlagelkövetőkre" szabott viszonylag enyhe szankciórendszer és büntetéskiszabási gyakorlat azonban nem nyújtott kellő védelmet a veszélyes bűnözőkkel szemben. Így kialakultak azok a büntetési formák, amelyekkel ezt a — legalábbis elvben — körülhatárolható elkövetői réteget lehetett sújtani.

Finnországban azonban az élet elleni bűncselekmények aránya az összbűnözésen belül lényegesen magasabb, mint a többi skandináv államban, a vagyon elleni deliktumok pedig hagyományosan súlyos erkölcsi és büntetőjogi roszszallást váltanak ki.[10] Az eltérő bűnözési struktúra és a tradicionális értékek továbbélése következtében a finn büntetéskiszabási gyakorlat jóval szigorúbb, mint a többi skandináv államé. Viszonylag gyakran alkalmazzák a szabadságvesztést, és az elzárás időtartama is jóval hosszabb, mint a többi északi országban.[11] A törvényi büntetési tételek és a büntetéskiszabási gyakorlat megfelelően biztosította a társadalom védelmét a veszélyes bűnözőkkel szemben is, és speciális szankciókra tulajdonképpen nem is volt igazán szükség.

III.

A klasszikus iskola hívei joggal féltették a büntetőjog garanciális elveit az új irányzat térhódításától. A treatment-ideológia sorsát azonban végül is nem a dogmatikai ellenvetések pecsételték meg Skandináviában, hanem az empirikus kutatások. A látens bűnözést felmérő vizsgálatok valamennyi északi országban igazolni látszottak azt a feltételezést, hogy a bűncselekmény elkövetése nem valamiféle lelki rendellenesség, beteg-

9 *Elilä* Reino: Menschenwürde und Schutz der persönlichen Freiheit im Strafrecht aus finnischer Perspektive. ZStW 1961., Heft 4., 668—675. old. A finn büntetőjogászoknak a treatment-ideológiával kapcsolatos álláspontjára l. *Bócz* Endre: A szabadságvesztés a finn büntetőpolitika és büntetőjogi felfogás tükrében c. tanulmányát.

10 A százezer lakosra jutó emberölések száma körülbelül háromszor-ötször, míg az egyéb erőszakos cselekményeké kétszer-háromszor nagyobb Finnországban, mint Dániában vagy Norvégiában. A látens bűnözést vizsgáló kutatások a hivatalos statisztikánál is nagyobb eltérésekre utalnak. L. *Hauge* Ragnar—*Wolf* Preben: Criminal Violence in Three Scandinavian Countries, Scandinavian Studies in Criminology 1974. Vol. 51. 27—28. old. Az erőszakos bűnözésre vonatkozó adatokra, illetőleg az élet elleni cselekmények okaira ld. még Veli Verkko: Homicides and suicides in Finnland and their dependence on national character. Koppenhága, 1951. *Aromaa* Kauko: Our violence. Scandinavian Studies in Criminology 1974. Vol. 5. 35—46. old. Kereszty: im.

11 A skandináv országok közti különbségekre l. *Anttila:* Crime Problems in Scandinavia. Crime Problems and Crime Policies. 4—5. old.

ség szimptómája, hanem — legalábbis egy bizonyos életkorban — „normális" jelenség. A hatékonyság-kutatások pedig nem tudtak olyan adatot felmutatni, amely a treatment-intézmények eredményeibe vetett optimizmust alátámasztotta volna.[12]

Ahogyan az várható volt, Finnországban született meg a treatment-ideológia tagadásaként az az új kriminálpolitikai irányzat, amely a büntetés feladatát nem az elkövető reszocializálásában, hanem a generális prevencióban jelöli meg. Hívei szerint a büntetőjog funkciója az, hogy erősíti a társadalomban általánosan elfogadott normákat, és a büntetés nem más, mint a közösség roszszalló értékítéletének kifejezése. Ebből a tételből vezetik le a további kriminálpolitikai követeléseiket. Pontosan meg kell határozni a büntetendő cselekmények körét, és az egyes felelősségi alakzatoknak megfelelő szankciók közötti helyes arányt meg kell teremteni. A büntetőjogon kívül eső magatartás tehát nem vonhat maga után a büntetésnél súlyosabb jogkövetkezményt.[13] Ahhoz, hogy a büntetőjog a társadalmi normákat erősítő funkcióját elláthassa, szükséges az egységes, a bűnösség mértékéhez igazodó büntetéskiszabás feltételeinek megteremtése, a büntetőjogi alapfogalmak törvényi meghatározása és a bírói mérlegelési jogkör szűkítése.

A neoklasszikus irányzat képviselői hangsúlyozzák, hogy a generális prevenció újraélesztése nem szigorítja a büntetéskiszabási gyakorlatot, hiszen a kutatási eredmények azt igazolják, hogy a büntetések súlyosbítása önmagában alig növeli az általános elrettentő hatást. A treatment-ideológia kudarca is arra int, hogy az intézményen kívüli szankciókat kell az előtérbe helyezni. A szabadságvesztésre csak akkor van szükség, ha egyedül az elkövető bebörtönzése fejezi ki kellőképpen a társadalom rosszalló értékítéletét.[14]

Az utóbbi években végrehajtott reformok valóban a szankciórendszer enyhítésére és a szabadságelvonással nem járó büntetések előretörésére utalnak. 1969-ben módosították a pénzbüntetés szabályait. Megszűntették a helyettesítő szabadságvesztés automatikus elrendelését, mert a bíróság újabb tárgyaláson vizsgálja a fizetés elmaradását befolyásoló körülményeket és dönt az átváltoztatás szükségességéről. Csökkentették a helyettesítő szabadságvesztés maximális időtartamát is. 1971-ben szigorították a biztonsági őrizet elrendelésének feltételeit. Az új rendelkezés szerint már csak a személyek életére és egészségre veszélyes visszaesők sújthatók e szankcióval. A reform hatásaként a módosítás évében azoknak a száma, akikkel szemben a biztonsági őrizetet hajtották végre, 252-ről nyolcra csökkent.[15] 1972-ben a finn Btk új rendelkezése felhatalmazta a bírót arra, hogy a generális prevenció szem előtt tartásával az általános törvényi minimum alatti szabadságvesztést, illetőleg szabadságvesztés helyett pénzbüntetést szabjon ki. 1975-ben és 1976-ban enyhítették a feltételes szabadságra bocsátás, illetőleg a feltételes elítélés előfeltételeit.

Emellett lépéseket tettek az egységes ítélkezési gyakorlat kialakítására is. Amikor a büntetéskiszabás, a vádemelés és a nyomozás mellőzése továbbfejlesztésének kérdése felvetődött, a gyakorlati és az elméleti jogászok általában szükségtelennek vélték a tervezett változtatásokat.[16]

1976-ban radikális módszerrel korlátozták a bíróság mérlegelési jogkörét. A Btk-nak a visszaesésről szóló rendelkezéseit felváltó hatodik fejezete ugyanis pontosan felsorolja azokat a súlyosító és enyhítő körülményeket, amelyeket a bírónak a büntetés kiszabásakor figyelembe kell vennie. A fejezet első szakasza hitet tesz a proporcionális büntetés mellett, amikor kimondja: „A büntetés kiszabásakor valamennyi enyhítő és súlyosító körülményt, valamint a büntetéskiszabás egységességét figyelembe kell venni. A büntetésnek a bűncselekmény súlyával és veszélyességével, valamint az elkövetőnek a tettben megnyilvánuló bűnösségével arányban kell állania." Az új rendelkezés életbe léptetésével hatályát vesztette az a szabály, amely a visszaesőkkel szemben lehetővé tette az újabb bűncselekményre megállapított büntetési tétel felső határa másfél-, illetőleg kétszeresének megfelelő tartamú szabadságvesztés kiszabását. Sőt a visszaesés súlyosító körülményként is csak akkor értékelhető, ha a korábbi és az elbírálásra kerülő újabb bűncselekmény közti kapcsolat alapján nyilvánvaló, hogy a vádlott konokul szembehelyezkedik a törvényi tilalmakkal, előírásokkal.

Az évenkénti módosítások jelezték, hogy az 1889 óta foltozgatott Btk-t hamarosan új kódex váltja majd fel. Sürgette ezt az időközben hatalmasra duzzadt büntetőjogi rendelkezéseket tartalmazó jogszabálytömeg.

A törvényelőkészítő bizottság 1972-ben látott munkához, és a

12 A latens bűnözésre l. *Anttila* Inkeri—*Jaakkola* Risto: Unrecorded criminality in Finland. A Helsinki Jogpolitikai Intézet kiadványa, 1966. *Christie* N.—*Andenaes* J.—*Skirbeckk* S.: A Study of Self-Reported Crime. Scandinavian Studies in Criminology 1965. Vol. 1. 86—116. old. *Elmhorn* Kerstin: Study in Self-Reported Delinquency among Schoolschildren in Stockholm. Scandinavian Studies in Criminology. Vol. 1. 1965. 117—146. old. *Greve* Vagn: Our Non-Deviant Criminals. Scandinavian Studies in Criminology 1974. Vol. 5. 99—105. old. Megjegyzendő, hogy a válaszok őszintesége végett a vizsgálat készítői nyilvánvalóan enyhébb bűncselekmények iránt érdeklődhettek az „elkövetőktől". Kérdéses, hogy a tesztekben szereplő jogsértések megvalósítói egyáltalán „bűnözőknek" nevezhetők-e, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a cselekmények többsége a mi jogrendszerünkben pl. csupán a szabálysértési felelősséget alapozza meg. A hatékonyságkutatásokat ismerteti *Bishop* Norman: im. 20—21. old. és *Anttila* Inkeri: Conservative and Radical Criminal Policy in the Nordic Countries. Scandinavian Studies in Criminology 1971. Vol. 3. 12—13. old.

13 E tétel alapján állt elő több finn jogász és szociológus azzal a meglehetősen furcsán hangzó követeléssel, hogy a prostitúciót nyilvánítsák ismét bűncselekménnyé, mivel az igazgatási eljárás keretében kiszabott „munkatelepre utalás" súlyosabb szankció, mint a depönalizáció előtt alkalmazott viszonylag rövid tartamú szabadságvesztés-büntetés volt. A követelés nyilván nem túl komoly, és inkább az egyébként sem számottevő prostitúció dekriminalizációját célozza, de elképzelhető, hogy például a tartási kötelezettség elmulasztását ismét bűncselekménnyé nyilvánítják. L. *Anttila:* im. 15. old.

14 A neoklasszikus irányzat tételeinek összefoglalása ld. *Anttila* Inkeri: A New Trend in Criminal Law in Finland. Criminology between the Rule of Law and the Outlaws. Deventer 1976.

15 Jellemző, hogy korábban a biztonsági őrizetre ítéltek túlnyomó többsége kisebb vagyoni cselekményeket elkövető többszörös visszaeső volt. L. *Anttila* Inkeri: Incarceration for Crimes Never Committed. 10—11. old. A Helsinki Jogpolitikai Intézet kiadványa, 1975.

16 A támadások elsősorban a vádemelés és a nyomozás mellőzése ellen irányultak, mivel az ügyészi szervezet kialakulatlansága folytán a diszkrecionális jogkör ellenőrzését nem látták biztosítottnak. Ld. Lauri Lehtimaja: Prosecutorial Discretion in Finnish Criminal Proceedings. The Institute of Public Law University of Turku. Series of Publications in Criminal and Procedural Law Vol. A. no. 4. 1976.

múlt év márciusban készítette el a hatályos szabályozás bírálatával, a büntetőjog funkciójával foglalkozó jelentését, amely a megalkotandó Btk körvonalait is vázolta.[17] Az igazságügy-miniszternek benyújtott tervezet első része a büntetőjog feladatát vizsgálja, és azt az általánosan elfogadott előírások, normák erősítésében és ezáltal a társadalom szerkezetének szilárdításában jelöli meg. Hivatkozva az igazságszolgáltatás rendelkezésére álló erőforrások korlátozottságára, a bizottság a büntetőjogi túlszabályozás veszélyeire int, és ellenzi olyan tilalmak felvételét a kódexbe, melyek kikényszerítése nehezen biztosítható és melyeket nem támogat a közfelfogás.

A tervezet igazolja, hogy a tettarányos büntetés rehabilitációja nem zárja ki az eredmény-központúság meghaladását. A veszélyeztetési magatartások számát igencsak növelték a kódexben, és az az elképzelés, hogy a bűncselekményeket (például testi sértés, ittas vezetés) nem az eredmény, hanem más tényezők minősítenének.

A korábbi években már kialakult a szankciórendszer váza, ezért itt a bizottság nem tervez mélyreható változtatást. Leszögezi, hogy a büntetés alapvető tartalmi eleme az, hogy társadalmi rosszallást fejez ki, elsődleges célja pedig a bűnözés általános szintjének befolyásolása és nem az egyes elkövető megjavítása vagy gyógyítása. Ezért ellenez minden olyan speciális szankciót, amely csupán egy-egy elkövetői réteggel szemben alkalmazható, és javasolja a határozatlan tartamú szabadságelvonás minden formájának eltörlését. A tervezet szerint a büntetésnek igazodnia kell a bűncselekményben megnyilvánuló bűnösség fokához.

Mivel az empirikus kutatások azt bizonyították, hogy a szabadságvesztés egyetlen végrehajtási módja sem csökkenti a visszaesések számát, a bizottság a szabadságelvonással nem járó büntetések hatékonyságának növelését tűzte célul. A generális prevenció és az ítélkezési gyakorlat egysége érdekében egyszerű, áttekinthető szankciórendszert ajánl, és ezért csak két újabb szabadságelvonással nem járó büntetési nem bevezetését javasolja.

Tervezik a leggyakrabban alkalmazott szankció, a pénzbüntetés differenciálását. A napi pénzbüntetés, amely ma igen érzékenyen érinti az elkövetőt, mivel 1977 óta a finn bíróságok az egy napra jutó bruttó jövedelmének hozzávetőlegesen egyharmadában állapítják meg a napi összeget, a jövőben csak a súlyosabb bűncselekmények jogkövetkezményei között szerepelne. A kisebb súlyú, tömegesen előforduló jogsértések elkövetőivel szemben viszont a pénzbüntetést egy összegben szabnák ki. A bizottság sürgeti a pénzbüntetés behajtását szolgáló eszközök tökéletesítését, de a jelenlegi viszonyok között szükségesnek tartja a helyettesítő szabadságvesztés fenntartását.

A tervezetben szereplő egyik eddig ismeretlen szabadságelvonás nélküli büntetés a feltételes szabadságvesztés alternatívájának szánt ún. kötelező jelentkezés. Ennek lényege, hogy az elítélt a bíróság előírásainak megfelelően 6—60 napon keresztül hetente 1—7 alkalommal köteles a rendőrségen, illetőleg erre kijelölt más hatóságnál jelentkezni.

Új szankció az ún. büntető megrovás is, amely a büntetéskiszabás mellőzésének helyére lépne. A változtatás indokaként azt említik, hogy a büntetőjogi szankciónak nevében is utalnia kell a társadalmi rosszallásra, mert a cselekmény antiszociális jellegét elítélő névleges büntetés növeli a generális preventív hatást. A bírósági büntető megrovás mintájára az ügyész és a rendőrség is figyelmeztetésben részesítené az elkövetőt a jelenleg alkalmazott vádemelés, illetőleg nyomozás mellőzése helyett.

A szabadságvesztések tartamának rövidítésére a bizottság két megoldást ajánl: az egyik a generális minimum leszállítása 14-ről hat napra, a másik pedig a szigorított rendszerű elzárás bevezetése, melynek egy napja három napi „rendes" szabadságvesztésnek felelne meg.

Említésre méltó újítása a tervezetnek, hogy a büntetőjogi felelősség körét kiterjeszti a jogi személyekre is, melyek büntető megrovás mellett ún. testületi pénzbüntetéssel is sújthatók.

A bizottság garanciális szempontokra figyelemmel pontosan megfogalmazza a büntetőjog általános elveit és alapfogalmait (például szándékosság, gondatlanság). Az alapelvek közé felveszi a legalitás elvét, és rendelkezik a büntetőjogi felelősségrevonás akadályai közül azokkal, amelyek eddig nem szerepeltek a törvényben (például elöljáró utasítása, a sértett beleegyezése, a jogban való tévedés).

A treatment-ideológiától való elfordulást jelzi a tervezet azon rendelkezése, amely csak akkor mentesíti az elkövetőt a büntetőjogi felelősség alól beszámítási képesség hiányából, ha ez a tettben megnyilvánul. Korlátozott beszámítási képesség esetén a bíróság a büntetést enyhébb tételhatárok között szabja ki. A pszichopátia önmagában nem tekinthető enyhítő körülménynek.

A jogbiztonság és az egységes ítélkezés érdekében a bizottság szerint a büntetési tételhatárokat szűken kell megvonni, és a büntetés kiszabását befolyásoló enyhítő és súlyosító körülmények törvényi felsorolása továbbra is indokolt.

A bizottság tervezete még nem jelenti azt, hogy a finn büntetőjog legújabb fejlődési szakasza lezárult volna. Már csak azért sem, mert a kodifikációs vita még folyik. A speciális prevenciót hangsúlyozók bizonyára támadják majd a tervezetet, mégpedig olyan fegyverrel, amelyet nemrégiben még ellenük vetettek be. Hivatkozhatnak ugyanis a büntetőjogi eszközök fejletlenségére, és joggal tehetik fel a kérdést: ha a tervezet alkotói nem azonosítják magukat a megtorlás elmélet híveivel és valóban meg kívánják haladni az eredmény-felelősséget, akkor miképp igazítják majd a bűnösség fokához a büntetést. Milyen módszerekkel tárják majd fel a jogsértő elkövetésekori tudatállapotát, hogy a büntetés arányos és így igazságos legyen.

A semleges szemlélő pedig azon tűnődhet, hogy a klasszikus büntetőjoghoz való menekvés mögött nem az húzódik-e meg, hogy a tervezet alkotói nem hisznek már

17 A Review of the Report of the Penal Code Committee of Finland. A Helsinki Jogpolitikai Intézet kiadványa, 1977.

a növekvő bűnözés visszaszorításának lehetőségében. A bizottság jelentésében valóban egy szó sem esik az emberéleteket követelő ijesztő méretű alkoholizmusról és az aggasztó fiatalkori bűnözésről. A neoklasszikus irányzat képviselői biztosan tisztában vannak e súlyos problémákkal, de azzal is, hogy a büntetőjog vajmi keveset tehet felszámolásukért. A hallgatás mindenesetre jelzi, hogy a tervezet a pesszimista közérzet, a treatment mámorát követő másnaposság terméke. De egyben a kijózanodásé is. Bizonyítja ezt a tiszteletreméltóan reális alapállás: ha nem tudunk jobbat, hát igyekezzünk legalább a rosszat egyforma mértékkel mérni.

Bárd Károly

JOGIRODALOM JOGÉLET

Dojčák, Pavel: Jogtudomány, jog és törvényesség

Kant ironikus szavai, miszerint a jogászok még mindig keresik a jog fogalmát, semmit sem vesztettek aktualitásukból. Ebben azonban nincs semmi különös, mivel „a jogtudomány nem más, mint a jog lényegének megvilágítására irányuló szakadatlan tudományos küzdelem menete."[1] Fokozottan áll mindez a marxista jogelmélet tudományára, amely újra és újra visszatér a jog és más jogi jelenségek lényegének vizsgálatához. Ez a visszatérés természetszerűleg együttjár a felfogások mérlegre tevésével és újabb kutatási problémák megfogalmazásával. A csehszlovák jogelmélet neves művelőjének, Pavol Dojčák professzornak a munkája e téren — mint rövid méltatásunkban bizonyítani szeretnénk — jelentős eredményeket mutat fel.

A három fejezetből álló könyv a jogtudomány, jog és törvényesség összefüggéseiről nem a szokásos bevezetővel kezdődik, hanem in medias res *„Az állam- és jogtudomány lényege, társadalmi funkciói és rendszere"* c. témakört tárgyalja. A szerző mindenekelőtt utal arra, hogy a jogtudomány történeti fejlődése folyamán a jognak kettős értelemben — egyfelől különálló normarendszerként (jogi normák összességeként), másfelől társadalmi-gazdasági, politikai, szociológiai, illetve pszichológiai jellegű, a valóságban létező társadalmi jelenségként — való felfogása honosodott meg. A koharens rendszert nem alkotó burzsoá jogtudományi koncepciók közös sajátosságainak vázolása, egyoldalúságuknak kimutatása után, a marxista—leninista állam- és jogtudomány kialakulásával és fejlődésével foglalkozik a szerző. Fejtegetéseiből egyértelműen kiderül, hogy a jog mibenlétét illetően, továbbá a jogtudomány profiljának, struktúrájának, rendszerének kialakítása, valamint a társadalomban betöltött szerepe és funkciói tekintetében alapvető, lényegi különbség áll fenn a burzsoá és a marxista jogtudósok nézetei között.

Az állam- és jogtudomány alapvető társadalmi funkcióit Dojčák professzor — az eddigi felfogásokhoz[2] képest újszerűen — az *ideológiai*, az *elméleti*, a *metodológiai* és a *politikai-gyakorlati funkciókban* látja.[3] Az állam- és jogtudomány rendszerén belül az állam- és jogtörténet, az általános állam- és jogelmélet, valamint a tételes jogi diszciplinákat különbözteti meg és tárgyalja. Ezt az alkalmat használja fel arra, hogy a jogelmélet belső rendszerével kapcsolatos álláspontját kifejtse. A marxista jogelméleten — mint komplex tudományon — belül bizonyos alapvető területek megkülönböztetését tartja szükségesnek. Nézete szerint a jog filozófiai problémáival (a jog lényege, etikai vonatkozásai, a jog igazságossága stb.) a „jogfilozófia", a jog fogalmával, a jogi normával, a jogrendszerrel stb. a „jogdogmatika" míg a jog társadalmi összefüggéseivel, illetőleg bizonyos pszichológiai vonatkozásaival (jogtudat) a „jogszociológia" foglalkozik. Végkövetkeztetése, miszerint az állam és a jog marxista elmélete e belső tagozódása ellenére *egységes elmélet*[4], egybecseng a szocialista jogelmélet képviselőinek legutóbb a Budapesten 1977. IX. 27—28-án megrendezett nemzetközi munkaértekezleten kifejezett álláspontjával.[5]

A könyv II. fejezetének címe: *„A jog, lényege és funkciói a szocialista társadalomban"*, melyben áttekinti és bírálja a főbb nemmarxista elméletek, közelebbről a természetjogi irányzat, a jogi pozitivizmus, a kelseni „tiszta jogtan", a szociológiai jogelméletek, az egzisztencializmus, a szolidarizmus, valamint a pszichológiai jogelmélet jogfelfogását. Ezt követően röviden kitér a jog fogalmának meghatározásával kapcsolatban a szocialista jogelméletben kialakult viták ismertetésére. Dojčák professzor szerint a *jog* „olyan jogi normák, mint általánosan kötelező megtartási szabályok összessége, amelyek különleges, államilag alkotott vagy szankcionált formában kifejezik az uralkodó osztály objektíve, társadalmilag és történetileg meghatározott akaratát, s amelyeknek az érvényesülését végsősoron az államhatalom biztosítja."[6]

A fejezet további részeiben a jog kategóriáját, mint a jogtudományi kutatás tárgyát elemzi a szerző. Kifejti, hogy a jog — tartalmát és objektív, illetőleg szubjektív oldalainak struktúráját tekintve — három alapvető szinten ragadható meg, úgy mint: *általános szinten* (mint jogi normák összessége); *konkrét szinten* (mint a társadalmi viszonyok konkrét formája, mint jogviszonyok rendszere) és *ideológiai-pszichológiai szinten* (mint jogtudat). Lényegében ennek a hármas szintnek felelnek meg a jog kutatásában re-

[1] *Szabó* Imre: A jog fogalmáról, Állam- és Jogtudomány, 1975/2. 217. old.

[2] Csupán példaként hivatkozunk a *Csihkvadze* főszerkesztésében megjelent „Markszisztszko-leninszkaja obscsaja teorija goszudorsztva i prava (Osznovnüje insztitutü i ponjatija). Izd. Juridicseszkaja Literatura. Moszkva, 1970. műre, mely az ontológiai, a heurisztikus, a metodológiai, a politikai, az organizatórius, az ideológiai, valamint a prognosztikus funkciót jelöli meg a marxista—leninista jogtudomány alapvető funkcióiként (69—76. old.).

[3] *Dojčák:* im. 21—35. old.

[4] Uo. 51. s köv. old.

[5] A konferenciáról a JK. 1978. 1. és az Állam- és Jogtudomány 1977. 4. számában Peschka Vilmos, a Magyar Jog 1978. 3. számában pedig Visegrády Antal adott ismertetést „Jogtudomány és jogelmélet" címmel.

[6] *Dojčák:* im. 97—98. old.

latíve önállósággal rendelkező, ám egymással dialektikus kölcsönhatásban levő megközelítési módok, nevezetesen: a dialektikus materialista, a történeti, a normatív (logikai-analitikai), a szociológiai (strukturális-funkcionális) és a pszicológiai megközelítés.[7]

A szocialista jog fejlődésében a szerző három szakaszt különböztet meg, éspedig: a proletárdiktatúra, a fejlett szocialista társadalom, valamint az össznépi jog szakaszait. Hangsúlyozza, hogy a szocialista jog mindvégig osztályjellegű, jóllehet osztályjellegének a szocialista állam egyes fejlődési szakaszaiban, a társadalmi, gazdasági és politikai téren végbemenő változásokkal összhangban állandóan fejlődik. A szocialista jog alapvető társadalmi funkcióiként — a marxista jogelméletben egyre inkább elterjedő felfogással[8] csaknem egyezően — a *regulatív*, a munkát és a fogyasztás rendjét *ellenőrző*, a társadalom érdekeit és az állampolgárok biztonságát illetően megvalósuló *védelmi*, valamint a *kulturális-nevelő funkcióról* szól, több ízben is aláhúzván azt a szoros kapcsolatot, amely egyfelől a szocialista állam, másfelől a szocialista jog funkciói között fennáll.[9]

A mű (III.) zárófejezetében a *szocialista törvényesség* kérdéseivel folgalkozik a szerző. Elöljáróban leszögezi, hogy a szocialista törvényességnek — mely a szocialista állam alapvető funkciói jog által történő megvalósításának a módja — a jogalkotás (normaalkotás), a jogalkalmazás és a jogkövetés területén egyaránt érvényesülnie kell. A szocialista törvényesség — miként a szerző rámutat — nemcsak a jogalkotás normatív aspektusait illetően tartalmaz követelményeket (hatáskör, illetékesség stb.), hanem a jognak főként a jogpolitikában kifejezett és megfogalmazott axiológiai aspektusai vonatkozásában (a jogszabályok tartalmával, a jog osztálytartalmával, igazságosságával stb. összefüggésben) is.[10]

A szocialista törvényesség döntő fontosságú követelményei, illetőleg összetevői körében elsőként a Kommunista Pártnak a jogalkotás és a jogalkalmazás terén is érvényesülő, az ellenőrzést és a garanciák biztosítását is magában foglaló vezető szerepét taglalja, majd a szocialista törvényesség arculatát és osztályjellegét vizsgálva rámutat arra, hogy a törvényesség a szocialista társadalom demokratikus politikai rendszerének integráns része. A szocialista törvényesség egységességének elve kifejezi, hogy a törvények minden állampolgárra egyformán kötelezőek és az egész ország területén hatályosak. Voltaképpen ezzel a követelménnyel rokon a jogalanyok oldalán jelentkező és tipikusan a szocialista társadalomra jellemző az az elv, amelyet Dojčák professzor a jogszabályok feltétlen betartásának nevez. A törvény szuverenitásának elvén azt érti, hogy a törvények — melyek alkotására kizárólag a szocialista államhatalom legfelső szervei jogosultak — a jogforrási rendszer élén állnak. A következőkben szerzőnk kimutatja a szocialista törvényességnek az állampolgárok számára szociális és jogbiztonságot nyújtó szocialista demokráciából fakadó mély demokratizmusát és humanizmusát.[11]

A szocialista törvényesség jogi és nem-jogi, azaz materiális (gazdasági), társadalmi és politikai garanciának bemutatásakor és elemzésekor a szerző kiemeli, hogy a szocialista törvényeség olyan intézmény, amely az állampolgárok, illetőleg az egész társadalom védelmét és biztonságát is messzemenően szolgálja.

A legkevesebb, amit e vázlatos ismertetés összegezéseként Dojčák professzor monográfiájáról elmondhatunk, az, hogy magas színvonalú, értékes munka, olyan alkotás, amely nemcsak hűen tükrözi, szintetizálja a szocialista jogelméleti kutatások eddigi eredményeit, hanem számos vonatkozásban új utakon járva, gazdagítja is azokat. A könyv igen jelentős érdeme, hogy vitára ösztönöz, s egy ilyen polémia — függetlenül attól, hogy a szerző álláspontjának alátámasztásával vagy annak kritikájával zárul — mindenképpen a marxista jogelmélet továbbfejlődése irányában hat majd.

Visegrády Antal

Brauneder—Lachmayer: Österreichische Verfassungsgeschichte.*

Wilhelm Brauneder a bécsi egyetem jogtörténeti tanszékének docense és Friedrich Lachmayer miniszteri főbiztos a Mainz jogi kiadó tankönyv sorozatában jelentette meg 288 oldalra terjedő új tankönyvét. Az előszó szerint a tankönyv szövege azokon a tapasztalatokon nyugszik, melyek a bécsi és a linzi egyetemeken az osztrák alkotmány és közigazgatástörténeti oktatásban kialakultak. A könyv szövegét Brauneder írta, míg a grafikus megállapítások Lachmayer munkája. Ezek a két színnyomatú (fekete-piros) grafikai ábrák nem egyszerűen kiegészítői a könyvnek; ellenkezőleg a legszervesebb tartozékai. A szöveg szerzője a nem egész 300 oldalon több mint ezerév terhével szükségszerűen kénytelen az adatok felsorolását és legfeljebb rendszerezését elvégezni, és viszonylag kevés lehetősége jut a mélyebb elemzéshez, a kapcsolatok mindenoldalú megmutatásához. Az ábrák ezt — különösen az utóbbi — hiányt pótolták, mert az egyes korokban s az egyes intézményeknél bemutatják a sokoldalú összefüggéseket. Ezek az ábrák a modern pedagógiai szempontokat is messzemenően érvényesítik, mert a hallgatók vizuálisan érzékelik az egyes korok és intézmények változásait.

Külön kívánjuk vizsgálni a tankönyvnek az osztrák—magyar kapcsolatok alakulására tett megállapításait. Ez különösen a kiegyezést követő állam, az Osztrák—Magyar Monarchia tekintetében figyelemre méltó. Míg az osztrák álláspontban nemrégiben is *felrémlett* az ún. Verwirkungstheorie, vagyis az az elmélet, hogy a magyarok a szabadságharccal, még inkább a

7 Uo. 100—130. old.

8 Itt a szocialista jog funkcióinak sokrétűségét hangsúlyozó felfogásra gondolunk. Vö. pl. *Haney* et alii: Marxistisch—leninistische Staats- und Rechtstheorie, Staatsverlag der DDR, Berlin, 1975. 363—377. old.; *Ragyko*, T. N.: Konstitucija SZSZSZR i ideologicseszkaja funkcija szovjetszkogo prava, Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo 1978. 6.

9 *Dojčák:* im. 148—163. old.

10 Uo. 165—174. old.

11 Uo. 174—206. old.

* Einführung in Entwicklung und Strukturen. Mainz-Verlag Wien.

függetlenségi nyilatkozat kimondásával régebben élvezett szabadságukat és „kiváltságaikat" elveszítették, ennek csökevényei mellett (lásd Friedrich Walter posthumus művét: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500—1955. (Wien—Köln—Graz, 1972]) még mindig megmaradt a Reich-elmélet, a *nagy osztrák* birodalom elképzelése, melyben Magyarországot csak egy „Land" jogállása illeti. A kiegyezés után is megmarad a Reich, melynek államfőjét kimagasló jogkör illeti s van a birodalomnak két része, a Szent István koronának országai és a Lajtán inneni (örökös tartományok) országok felett egy birodalmi szervezet (közös kormány, delegációk), mely az egyes részek felett van. Magyar részről ugyanakkor határozottan állították mindkét állam szuverenitását, melyeknek ugyan vannak „közös ügyeik", de ezeknek ellátása nem érinti azt, hogy mindegyik államalakulat saját szuverenitásának épségben tartásával foglaljon állást a közös ügyekben. Brauneder-Lachmayer kétségtelen érdeme, hogy az osztrák és magyar felfogásnak egyaránt helyet ad s kiköt a helyes „reálunio" meghatározása mellett (185. old.).

Míg a régebbi osztrák alkotmány- és közigazgatástörténeti művek valahol elakadtak a XIX. században és a későbbi száz évre alig szenteltek egy rövidebb fejezetet (Hermann Baltl, Österreichische Rechtsgeschichte. Graz, 1972) s csak Ernst C. Hellbling rendkívül részletes 552 oldalra terjedő s ezért alig tanulható tankönyve áldoz másfélszáz oldalt az alkotmányos monarchiának, illetve az osztrák köztársaság történetének 1945-ig (Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1956), szerzőknek nagy érdeme, hogy két fejezetet biztosítanak az 1945—1955-ig tartó fejlődésnek, és az 1955-ben keletkezett semleges Ausztriának is.

Wilhelm Brauneder és Friedrich Lachmayer igyekeztek egy jól összefoglalt, áttekinthető és minden fontos részt (288 oldalban) felölelő tankönyvet a hallgatóságnak nyújtani, s törekvéseiket siker koronázta.

Cs—or

Tkeseliadze, G. T.: A bírói gyakorlat és a büntető törvény (Szudebnaja praktika i ugalóvnüj zakón Tbiliszi, 1975.)

A grúz tudományos életben ismert nevű szerző jelentős elméleti feladat elvégzésére vállalkozott, amikor a büntető törvény keletkezését, értelmezését, alkalmazását, a joggyakorlatban, mint társadalmi gyakorlatban felmerülő változásoknak az igényét, tehát az elméletnek a gyakorlatra és a gyakorlatnak az elméletre való hatását megpróbálta oly módon figyelemmel kísérni, hogy az általánosításokon túl specifikumokat is felmutasson. Tkeseliadze a szűkre szabott terjedelem keretei között sem okoz csalódást az olvasónak; az absztrakt jogi norma és a joggyakorlat olyan árnyalt, mély kölcsönhatását tárja fel, amely a büntetőjogi elméletet és a gyakorlatot egyaránt gazdagítja.

A könyv nem íródott a teljesség igényével, mégsem érezzük hiányosnak, mert a téma keresztmetszetéről világos, áttekinthető képet nyújt, s a részletesen kidolgozott kérdések abból a körből tevődnek össze, amelyekről ritkábban olvashatunk.

A szerző a bírói gyakorlat és a büntető törvény kapcsolatát két aspektusból, a jogalkalmazás és a jogalkotás szemszögéből vizsgálja. A bírói gyakorlat jelentőségét a büntető törvény alkalmazásának, valamint a törvényhozás fejlesztésének és tökéletesítésének a területén komplex módon igyekszik feltárni.

Kiinduló fejtegetéseiben a szerző arra mutat rá, hogy a jogi gyakorlat, mint a társadalmi gyakorlat része, három csoportba osztható: 1. a jogalkotás, 2. a jogalkalmazás, 3. az alanyi jogok megvalósításának gyakorlatára. Kiemeli, hogy a második csoportban különösen a bírói gyakorlatnak van nagy jelentősége. A bírói gyakorlat szükségessége, mint jogi realitás, mindenekelőtt feltételezi a jogi normák magas fokú szabályozottságát és ezen az alapon kell kialakítani a törvény általános követelményeinek a szükség szerinti konkretizálását az egyes esetekhez képest. A bírói gyakorlatnak többféle jelentése van. Szélesebb értelemben magában foglalja a bírósági szervezet összes ága által a konkrét bírósági ügyek vizsgálatakor kifejtett tevékenységet. Szűkebb értelemben viszont csak a bíróságok azon tevékenységét foglalja magában, amelyek meghatározott tételek kidolgozásával vannak kapcsolatban a törvény konkretizálása és ismételt alkalmazása során. A bírói gyakorlat formái: a szabad bírói mérlegelés, a bírói precedens, a bírói tevékenység a büntető törvény alkalmazásakor.

A szerző foglalkozik a Szovjetunió Legfelső Bírósága Elnöksége irányelveinek a jogi természetével, majd a törvényi tényállással kapcsolatos kérdéseket elemzi. Hangsúlyozza, hogy a törvényi tényállásnak három funkciója van: megalapozó, elhatároló és garanciális. A megalapozó funkció abban áll, hogy a szovjet büntetőjog szerint az elkövető cselekményében a törvényi tényállás jegyeinek a megléte megalapozza a büntetőjogi felelősséget. Ebből a szempontból a törvényi tényállás keretein kívül eső tények megállapítására nincs szükség. Az elhatároló funkció azt jelenti, hogy a törvényi tényállásnak a büntetőjogi törvény diszpozíciójában írt pontos meghatározása biztosítja a bűnös cselekmény elhatárolását azoktól a cselekményektől, amelyek nem vonnak maguk után büntetőjogi büntetendőséget. A törvényhozó a törvényi tényállás segítségével elhatárolja a bűncselekmény társadalmi veszélyességének különböző fokozatait, amelyeknek elkövetése a büntetőjogi felelősség különböző mértékét vonja maga után. A törvényi tényállás garanciális funkciója abban rejlik, hogy nem lehet büntetőjogi felelősségre vonni és megbüntetni azt a személyt, akinek a cselekményéből hiányzik a büntetőjogi felelősség alapja, azaz a törvényi tényállás. Ez az elv kapcsolatban áll az alkotmány által garantált személyi szabadság és sérthetetlenség elvével is. Az orosz Btk. 3. §-a szerint: „Büntetőjogi úton felelősségre vonni és megbüntetni csak azt lehet, aki bűncselekmény elkövetésében bűnös, vagyis szándékosan vagy gondatlanságból követte el a büntető törvény által meghatározott társadalomra veszélyes cselekményt.

Büntetést csak bírósági ítélettel lehet kiszabni." A szovjet büntetőjogi törvényhozásnak e legfontosabb követelményét a bírói gyakorlatban szigorúan és következetesen betartják.

A könyv következő része a törvényi tényállást vizsgálja az értékelmélet szempontjából. A szerző szerint a marxista elméletnek jelentős szerepet kell tulajdonítania az értéknek a jogtudományban, amely tudomány szinte teljesen értékelő és normatív. A büntetőjogi norma értékszempontú megítélése azonban nem jelenti azt, hogy ne foglalna magában leíró elemeket is. Hiszen „az értékítélet mindig feltételezi az információt a tényleges állapotról... Másként: az értékítéletnek leíró aspektusa is van, noha specifikuma nem ebben az aspektusban rejlik."[1]

A büntetőjogi norma leíró aspektusa abban rejlik, hogy a diszpozíció a magatartási szabályokkal együtt megszabja a bűncselekmény törvényi tényállásának ismérveit, amelyek összessége a büntetőjogi felelősség nélkülözhetetlen és elégséges alapját képezi. Ily módon a büntetőjogi norma diszpozíciója tartalmazza a magatartási szabályt, pl. „a lopás tilos", valamint megállapítja a tiltott cselekmények ismérveit — más vagyonának jogtalan elsajátítását. A diszpozíciót tehát az értékelő és leíró ítéletek egységének kell tekintenünk. A büntetőjogi norma diszpozíciója meghatározza a törvényi tényállás ismérveit, de nem azonos vele.

Ha pedig az értékítélet, azaz a magatartási szabály a büntetőjogi norma diszpozíciójában foglaltatik és nem a bűncselekmény törvényi tényállásában, akkor indokoltan vetődik fel a kérdés a jogellenesség és a tényállásszerűség tényleges viszonyáról. Ez a téma hosszú viták tárgyát képezte a szovjet büntetőjogi irodalomban csakúgy, mint a többi szocialista ország büntetőjogászai körében. A vita akörül forgott, hogy a jogellenesség önmagában, a törvényi tényállás összes ismérvét jellemzi, vagy pedig annak önálló jelentőséggel bíró alkotó eleme. A tény, a cselekmény leírását és ennek a cselekménynek, ténynek az értékelését sosem lehet egysíkúan szemlélni. Az értékelés tárgya ugyan a cselekmény, de az értékelés magától értetődően nem azonos a cselekménnyel. Ebből folyik, hogy a jogellenességet, mint értékítéletet, sosem lehet olyan jegynek tekinteni, amely a tényállásban foglaltatik, mint leíró ítélet.

Az a tétel, hogy a törvényi tényállás leíró ítélet, kitűnik a szovjet büntetőjogi normák elemzéséből. A grúz Btk. 8. cikk 2. bekezdése szerint: Nem bűncselekmény az olyan tevékenység vagy mulasztás, amely formailag *kimeríti* ugyan *a büntető törvénybe ütköző valmely cselekmény ismérveit,* csekély jelentőségére tekintettel azonban nem veszélyes a társadalomra. A Btk. 15. cikkének megfelelően „Nem bűncselekmény az olyan tevékenység, *még ha ki is meríti a büntető törvényben meghatározott valamely cselekmény ismérveit,* amelyet jogos védelmi helyzetben követtek el..." Ugyanez a gondolat található a Btk. 16. cikkében, amelynek értelmében „Nem bűncselekmény az olyan tevékenység, *még ha ki is meríti a büntető törvényben meghatározott valamely cselekmény ismérveit,* amelyet végszükségben követtek el..."

A törvényi tényállás a társadalomra veszélyes cselekmény elemeinek a leírását tartalmazza, és ha meghatározott esetekben a cselekmény nem minősül bűncselekmények, ez nem a törvényi tényállás jegyeinek a hiányával magyarázható, azok léteznek, azonban maga a büntető törvény nem értékeli az adott cselekményt bűncselekményként a társadalomra veszélyesség hiánya miatt. E kérdésben hasonló megoldást találunk az európai szocialista országok büntető törvényeiben. Így pl. az NDK büntető törvénykönyve 3. §-a szerint: „Nincs bűncselekmény, ha *a cselekmény megfelel ugyan valamelyik bűncselekmény törvényi tényállásának,* azonban a cselekménynek az állampolgárok vagy a társadalom jogaira és érdekeire gyakorolt kihatása, valamint a tettes bűnössége jelentéktelen.

A szerző a könyv következő részében a burzsoá büntetőjogászoknak a bűncselekmény törvényi tényállása értékelő jegyeire vonatkozó nézeteit ismerteti, majd rátér a törvényi tényállás leíró és értékelő elemeinek a szovjet jogban való szabályozása kérdésére.

Hosszú ideig a szocialista büntetőjogi irodalomban a törvényi tényállás minden jegyét leírónak tekintették. A szovjet büntetőjogi irodalomban a törvényi tényállás értékelő jegyeiről először V. N. *Kudravjcev* beszél „A bűncselekmények osztályozásának elvi alapjai" címmel 1963-ban, majd „A bűncselekmények osztályozásának általános elvei"-ről 1972-ben megjelent monográfiáiban.

A bűncselekmény törvényi tényállása szerinte az alábbi követelményeknek felel meg: *a)* más ismérvekkel együtt meghatározza a cselekmény társadalomra veszélyességét, a bűnösséget és a büntetendőséget; *b)* kifejezi a más bűncselekményektől és jogsértésektől való eltérést; *c)* közvetlenül a törvényben szabályozott, vagy értelmezéssel kitűnik abból; *d)* nem következik más ismérvekből; *e)* az adott bűncselekményfajták mindegyikét jellemzi. Kudrjavcev szerint a törvényi tényállás ismérvei pozitív és negatív jegyekre, valamint állandó és változó jegyekre oszthatók. Állandó jegyeken azt érti, amelyeknek a tartalma változatlan az adott törvény hatálya idején és lényegében nem függ a konkrét körülményektől. Az ilyen ismérvek vonatkozásában a bíróság csupán létezésük megállapítására szorítkozik. A változó jegyek ennek megfelelően azok, amelyek tartalma változhat a Btk. Különös Részében meghatározott törvényhely diszpozíciójának a változása nélkül. Ezen jegyek tartalmát nem csak a szakasz szövege, hanem más momentumok is meghatározzák. A változó ismérvek csoportját a keret és értékelő jegyek alkotják.

Tkeseliadze úgy véli, hogy ez az osztályozás nem mindenben pontos, különösen ami a terminológiát illeti. A bűncselekmény törvényi tényállásának minden eleme állandó, amíg az adott büntető törvény hatályban van. Így pl. a „súlyos következmények" kitétel, amely a Btk. Álta-

1 *Bakuradze,* O. M.: O priróde morálnovo szuzsdénija — Szb. „Aktuálnüje problémü markszisztszkoj etiki". Tbiliszi, 1967. 33. old. — idezi *Tkeseliadze;* im. 51. old.

lános Részének több szakaszában is szerepel és amelyet Kudrjavcev változó ismérvnek nevez, a kérdéses szakaszoknak — a szerző szerint — állandó jegyét képezi. Más dolog, hogy ezen ismérv tartalma és terjedelme függ az okozott következmények értékelésétől. Így tehát maga az ismérv állandó, csupán tartalmának a feltárása tartozik a bírói értékelés körébe. Sőt, az értékelő jegy is lehet állandó jegy.

A leíró elemek a tényállás olyan jegyei, amelyek objektívek, tárgyi, külső jelleggel bírnak, s megállapításukhoz érzéki, közvetlen megismerés szükséges. A „közvetlen megismerés" bizonyos fokig feltételes jellegű, minthogy a filozófiában közvetlen megismerés tiszta formában nem létezik. A dialektikus materializmus szerint a megismerés az érzéki és racionális egysége és ellentéte. Az érzékelés és a gondolkodás a megismerési folyamat egyidejű résztvevői. A tényállás leíró elemei többségének az a specifikuma, hogy magában a törvényben értékelve vannak, a bíróságnak pedig az a feladata, hogy jogértelmezés segítségével megvilágítsa a törvényhozónak a diszpozícióban foglalt értékítéletét. Ezek az elemek egyaránt lehetnek objektív és szubjektív jellegűek.

A leíró elemek többsége egyértelmű, pl. „nő" (orosz Btk. 118. cikk), vannak azonban olyan szavak, amelyeknek szűkebb és tágab értelme is van. A nyelvi kifejezések többértelműsége nem csak nyelvészeti probléma, hanem a jogtudomány szintjén is felmerül. Pl. az orosz „cerkóvj" szó jelenthet templomot és jelenthet vallási szervezetet (egyházat). A Btk. egyes cikkeinek diszpozíciói használnak azonos szavakat más-más értelemben, nehéz helyzetbe hozva a bíróságokat és ugyanakkor vég nélküli viták alapjául szolgálva a jogirodalom területén. Így pl. a bírói gyakorlat és a jogirodalom különbözőképpen értelmezi a bűncselekmények „felfegyverkezve" történő elkövetését a banditizmus, a rablás és a különösen súlyos garázdaság esetében, de ugyanilyen problémát okoz egyes törvényhelyeknél a lényeges és a jelentős kár is.

Az értékelő jegyek körében szélesebb értelemben a keret tényállások dominálnak. A keret tényállások azok, amelyeknek tartalma és terjedelme más jogág normájától függ (pl. a termelőszövetkezeti jog, államigazgatási jog, munkajog, földjog, pénzügyi jog). Ezek a tényállások nem kívánatosak, de szükség van rájuk, mert a törvény egyes cselekmények tárgyi oldalát nem tudja pontosan felvázolni.

A bűncselekmény törvényi tényállásának értékelő elemei nem ténybeliek, azokat nem lehet okozni vagy elkövetni, felismerésük spekulatív jellegű folyamat. A leíró és értékelő jegyek együtt alapozzák meg a jogellenességet.

Minden értékelés strukturálisan négy részből áll: az alany, az értékelés tárgya, az értékelés jellege és az értékelés alapja. A mi esetünkben — írja a szerző — különösen az értékelés alapja az érdekes.

A tényállás értékelő elemeinek legcélszerűbb osztályozását a tényállás egyes elemei, azaz a tárgy, a tárgyi oldal, az alany és az alanyi oldal jellemzői szerint célszerű elvégezni. Így pl. a szovjet-orosz Btk. 109. cikkében (öngyilkosságra rábírás) az értékelő elem — amely a sértettet, mint a tényállás passzív alanyát jellemzi — az anyagi, szolgálati vagy más függőség lehet. A bírói gyakorlatban ez az elem a tényleges körülmények mélyreható elemzése alapján dönthető el. A joggyakorlat a helyzetek egész sorát dolgozta ki, amelyet minden bíróságnak figyelembe kell vennie az adott kategóriába tartozó ügy vizsgálatakor. Így pl. a gyakorlat nem tulajdonítja függőségi viszonynak az együttélés puszta tényét. De lehetne sorolni a példákat vég nélkül.

A szerző a könyv harmadik fejezetében a bírói mérlegelés büntetőjogi jelentőségét elemzi. A szovjet jogirodalom ezt a témát még nem dolgozta ki teljes mélységében. A bírói mérlegelés azokban az esetekben alkalmazható, amikor a bíróságnak két vagy több döntés között a választás jogát büntetőjogi vagy azzal a törvényesség szempontjából azonos értékű norma megengedi. Amikor a törvény a bíróságnak a választási jogot biztosítja, arról beszél, hogy a bíróságnak olyan döntést kell hoznia, amely megfelel a konkrét eset egyedi körülményeinek. Az ilyen jogot nem valamiféle kiváltságként biztosítják, hanem éppen a konkrét személy és a konkrét bűncselekmény igazságos megítélése céljából. Ezért a választási lehetőséget nem csak jognak kell tekinteni, hanem kötelezettségnek is, azért, hogy a döntés a vizsgált ügy konkrét sajátosságainak a legjobban megfeleljen. A bírói mérlegelés elismerése tehát messzemenően nem azt jelenti, hogy a bíróság a törvényben meghatározott döntések közötti választásban abszolúte szabad.

A bírói ítélet a szocialista törvényesség alapelvein nyugszik, a törvény által determinált. A törvény alapján és a törvény szabta keretek között biztosított a választási lehetőség. Ennek a követelménynek a szigorú és következetes betartása nélkül a törvény előtti egyenlőség elve szenvedne csorbát.

A bírói mérlegelés csak azokban az esetekben engedhető meg, amikor annak szigorúan körülhatárolt anyagi, jogi feltételei fennállnak. Ebből következik, hogy a bírói mérlegelés jogos alkalmazásának egyik nélkülözhetetlen előfeltétele mindazon releváns tényeknek a megállapítása, amelyektől a személy, valamint az általa elkövetett cselekmény társadalomra veszélyessége függ, és ezeknek a körülményeknek a tanulmányozása szolgál alapul a büntetés konkrét mértékének a meghatározására. Figyelembe kell tehát venni a cselekmény és a személy társadalmi veszélyességét, a büntetési kereteket, valamint a büntetési célokat.

Minden Btk. a társadalmi célok teljes meghatározását tartja szem előtt. A törvényesség és célszerűség viszonya abban a vonatkozásban merül fel, hogy a bíróságnak a mérlegelés során olyan döntést kell hoznia, amely a törvény keretei között a lehető legcélszerűbb. A célszerűség kérdését nem a bíróság szubjektív nézőpontja, hanem a törvény által kitűzött feladatok és célok alapján kell eldönteni.

A bírói tevékenység harmadik szakaszát a büntetés nemének és

mértékének a meghatározása képezi, miután megállapítást nyert a bűncselekmény elkövetésének a ténye és megtörtént a bűncselekmény minősítése. Ez az értékelő tevékenységnek a legmagasabb foka, s itt vetődik fel a bírói mérlegelés és szabályozásának a problematikája. Ilyen szabályozás hiányában fennállna annak a veszélye, hogy a bírói mérlegelés bírói önkénybe csapjon át. A bírói mérlegelés szabályozásában jelentős szerepük van a büntető törvény szankciójában meghatározott büntetési kereteknek. A szankció törvényi meghatározásának nem csak gyakorlati, büntető-nevelő, de történelmi, filozófiai és politikai aspektusa is van. A büntetési keretek kérdése elválaszthatatlan kapcsolatban áll a büntetés lényegével és céljával. Ha a büntető törvényben nem lennének megfogalmazva a büntetési célok, lehetőség nyílna a bírói önkényeskedésre.

Amennyiben a büntetés célja kizárólag a megtorlás lenne, akkor a büntetést a törvényben abszolúte határozott szankciók szabnák meg és elejthetnénk a bírói mérlegelés kérdését. Abban az esetben, ha a büntetésnek a generális és speciális prevenciót kell szolgálnia, a büntetéseket relatíve határozott szankciók formájában kell meghatározni. Végül, ha mindhárom fenti büntetési célt kitűznénk, az szűkebb büntetési keretek megállapításához vezetne. Tkeseliadze hangsúlyozza, hogy a megtorlás a szovjet büntetőjogban nem tartozik a büntetési célok közé.

A szerző ismerteti az abszolút, relatív, valamint a kettő egyeztetésére törekvő büntetési teóriákat és azok lényegre törő kritikáját adja. A könyv ezután a bűncselekmény törvényi tényállása és a büntetési keretek viszonyát taglalja. A büntetőjogi felelősség alapja a bűncselekmény törvényi tényállásának, azaz a büntető törvény diszpozíciójában megtalálható ismérveknek a megvalósítása A büntetőjogi felelősség alapját tehát a büntető törvény pontosan meghatározza. A büntetés mértékét illetően azonban már nincs ilyen egyértelmű meghatározottság és pontosság, aminek a magyarázata abban rejlik, hogy az elkövetett konkrét cselekmények sora és a bűnelkövetők személye is annyira különböző, egyéni, hogy törvényhozási szinten nem állapítható meg olyan konkrét büntetés, mely minden elkövető irányában egyaránt hatásos lenne. Ezért a törvényhozó megelégszik olyan általános szabályokkal, amelyek egyrészt kizárják a bírói önkény lehetőségét, másrészt módot adnak a bíróságoknak arra, hogy a büntetés kiszabásánál figyelembe vegye a bűncselekmény súlyát, elkövetésének körülményeit és az elkövető személyiségét is. Ezt a célt szolgálják a szovjetorosz Btkban az egyes bűncselekményfajtákra megállapított relatíve határozott büntetések.

A bűncselekmények minősítése azt a kérdést veti fel, hogy a törvény vagy a bíróság jogosult-e annak eldöntésére, hogy az adott bűncselekmény kis jelentőségű, illetve olyan bűncselekmény, amely nem nagy társadalmi veszélyességű. A hatályos grúz Btk. a társadalmi veszélyesség foka szerint a bűncselekmények öt kategóriáját különbözteti meg: 1. különösen súlyos bűncselekmények, 2. súlyos bűncselekmények, 3. nem súlyos bűncselekmények, 4. nem nagy társadalmi veszélyességű bűncselekmények, 5. kis jelentőségű bűncselekmények.

A kis jelentőségű bűncselekmények esetében, meghatározott körülmények között, büntetőjogi felelősség helyett a társadalmi ráhatás különféle formái (társadalmi bíróság elé állítás, kezességre adás) alkalmazhatók. A szerző ismerteti a szovjet jogtudományban felmerülő ezzel kapcsolatos nézeteket és javaslatokat, majd a könyv utolsó fejezetében a bírói gyakorlatot, mint a büntetőjog társadalmi forrását elemzi, azaz a gyakorlatnak a jogi szabályozásra való hatását, és fordítva.

Tkeseliadze végül méltatja a bírói gyakorlat nagy jelentőségét a szovjet büntető törvényhozás fejlesztése, tökéletesítése szempontjából és különösen arra hívja fel a figyelmet, hogy a bírósági statisztika, illetve a bírói gyakorlat adatainak behatoló tanulmányozása hozzájárul ahhoz, hogy a büntető törvény a szankcióhatárokat pontosabban, a gyakorlat igényeinek megfelelőbb módon állapíthassa meg.

A könyv érdemei közül különösen a büntetőjogi norma értékszempontú megítélését, valamint a bírói tevékenység logikai és törvényi megalapozásának elméleti továbbfejlesztését emelnénk ki, amelyek a szerző elmélyült tudományos gondolkodását tükrözik.

Fehér Lenke

Иштван Лошонци—Ева Лошонци

Проблемы судебной практики в связи с невыполнением обязательства по содержанию в свете уголовного права

Изложив некоторые вопросы в связи с начальным днем совершения преступления, прекращением за давностью и совокупностью, авторы ставлят вопрос о том, является ли предварительное использование принудительных мер по гражданскому праву условием для возбуждения уголовного производства и назначения наказания. Наконец занимаются вопросом о целесообразности с точки зрения уголовной политики признания данного деяния уголовно-наказуемым, не было бы более целесообразно — в случае незначительности преступления — кроме уголовно-правовой репрессии применять иные санкции, производства в интересах повышения эффективности борьбы с преступностью.

Миклош Кендел

Понятие и классификация судебного представительства

Статья в первой части излагает теории о сущности представительства. После анализа теории заметститель-

ства, различных волевых теорий и теории интереса доходит к понятию общего представительства, а затем — учитывая особенности гражданского искового производства — определяет понятие представительства в суде. В второй части статьи автор обозревает основания классификации судебного представительства согласно венгерской юридической литературе. Подробно занимается отдельными категориями судебного представительства, в частности законным представительством. Автор классифицирует судебное представительство на основе волевых отношений.

Карой Вишки

Начало в римском праве нашего ипотечного права, предназначенного для обеспечения

Автор в статье исследует происхождение ипотечного права, служащего для обеспечения и для рамцевого обеспечения, введенного законом XXXV от 1927 года об ипотечном праве. Исследует связь этого ипотечного права с „pignus Gordianum" согласно римскому праву, его формирование в римском праве, предшествия в мире папирусов. Освещает дискуссию, имевшую место в романистической литературе о том, что „pignus Gordianum" следует ли считать залоговым правом или правом на задержание, рассматривает его предположительное содержание в римской империи в условиях хозяйственного кризиса и инфляции, имевших место в течение III-го столетия. После обозрения воззрений, сложившихся в венгерской романистической и цивилистической литературе о „pignus Gordianum", автор приходит к выводу, что ипотечное право, служащее для обеспечения, это такой институт, действующий и в социалистической системе гражданского права (абз. 1. § 267 ГК), в котором выражается сохранение „pignus Gordianum" римского права.

Вилмош Хамори

Материальное право и иск

Цель искового производства заключается в принудительном осуществлении в суде постановлений объективной правовой нормы и из них вытекающих прав и обязанностей. Таким образом мы должны в первую очередь рассмотреть вопрос о том, что в каких формах становится предметом искового производства осуществляемое материальное право, в частности путем каких процессуальных действий. В литературе процессуального права кроме понятия материального требования различается также „prozessuale Anspruch". Кроме материального требования может составлять предмет искового производства само право или правоотношение (иск для установления), однако и такое фактическое положение (ожидание), на основе которого правоотношение, и возможно также и правовое требование создается путем судебного решения.

István Losonczy—Éva Losonczy

Rechtsanwendungsprobleme in Zusammenhang mit der Versäumung der Unterhaltspflicht

Die Autore behandeln erstens den Beginn der Begehung, und die Verjährung. Danach stellen sie die folgende Frage: ist die vorangehende Inanspruchnahme der zivilrechtlichen Zwangsmittel Voraussetzung der Einleitung des Strafprozeßes und der Auferlegung der Strafe.

Zum Schluß beschäftigen sie sich mit der Frage, ob aus strafpolitischer Sicht die Pönalisierung der Handlung zweckmäßig ist. *De lege ferenda* schlagen sie vor, daß es neben der Pönalisierung (im Falle einer Handlung mäßiger Gewicht statt der Pönalisierung) effektivere Repressalien, Verfahren anzuwenden zweckmäßiger wäre, um die Effektivität des Kampfes gegen die Straftat zu steigern.

Miklós Kengyel

Begriff und Klassifizierung der prozessualen Vertretung

Der erste Teil des Artikels beschäftigt sich mit den, das Wesen der Vertretung erklärenden Theorien. Der Autor gelangt nach der Analyse der Ersetzungs-, der verschiedenen Willens-, sowie der Interessentheorie zum allgemeinen Vertretungsbegriff, danach bestimmt er (in Betracht ziehend die Eigenschaften des Zivilprozeßes) den Begriff der prozessualen Vertretung. Im zweiten Teil überblickt er die — in der ungarischen Rechtsliteratur bekannten — Klassifizierungsgesichtspunkte der prozessualen Vertretung. Er beschäftigt sich eingehend mit den einzelnen prozessualen Vertretungskategorien, besonders mit der gesetzlichen Vertretung. Der Autor klassifiziert die prozessuale Vertretung auf Grund der Willensverhältnisse.

Károly Visky

Der römische Vorfahr unseres Sicherheitshypothekenrechts

Der Autor untersucht den Zusammenhang des Sicherheitsshypothekenrechts mit dem römischen „pignus Gordianum", deren Entstehung im römischen Recht und die Vorgeschichte in der Welt der Papyren. Er stellt die Diskussion der romanistischen Fachliteratur darüber dar, ob das „pignus Gordianum" ein Pfand, oder ein Zurückhaltungsrecht war. Nach der Darstellung der in der ungarischen Literatur ausgedrückten Meinungen gelangt der Autor zur Schlußfolgerung, daß das Sicherheitshypothekenrecht, welches auch in der ungarischen sozialistischen Zivilrecht anwesende Rechtsinstitution ist (ZGB § 267. Abs. 1.), als Weiterleben des römischen „pignus Gordianum" angesehen werden kann.

Vilmos Hámori

Materielles Recht und Klage

Der Zweck des Prozeßes ist die gezwungene Geltendmachung der Verfügungen der materiellen Rechtsregel, und der daraus folgenden Rechte und Pflichten. Man muß also in erster Reihe untersuchen, ob das materielle Recht, welches geltend gemacht werden soll, durch welche Prozeßhandlung Gegenstand des Prozeßes wird. In der prozeßrechtlichen Literatur wird der prozessuale Anspruch von dem materiellen Anspruch unterscheidet. Neben dem materiellen Anspruch kann auch selbst das Recht oder Rechtverhältnis Gegestand des Prozeßes sein (konstituierender Prozeß), aber auch eine solche Lage (Tatsache), auf Grund welchem das gerichtliche Urteil das Rechtsverhältnis ins Leben ruft.

M. István Losonczy et Mme István Losonczy

Problèmes pénaux concernant l'omission de l'obligation d'aliments

Les auteurs après avoir discuté quelques questions concernant la journée de la commise, la péremption et le cumul on soulève la question: si est-elle condition la réquisition préalable des moyens d'obligation de droit civil la mise en mouvement de la procédure pénale et de l'infliction de la peine. Pour terminer on s'occupe de la question si du point de vue de la politique pénale est-elle opportune la pénalisation de l'acte et on soulève *de lege ferenda* si, il ne serait pas plus opportun à part de la pénalisation — si l'infraction soit de moindre gravité au lieu de celle-ci — d'employer les répressions et les procédures plus efficaces visant à augmenter l'efficacité contre la délinquance.

Miklós Kengyel

La représentation en procès et sa classification

La première partie de l'article s'occupe des théories s'expliquant l'essence de la représentation. Après l'analyse de la théorie de remplacement, les différentes théories de volonté et la théorie de valeur, on arrive au concept de la représentation générale, puis en prenant en considération les spécificités du procès civil on détermine le concept de la représentation en procès.

La deuxième partie de l'article donne un aperçu des points de vue de classification de la représentation en procès — connus dans notre littérature juridique. On s'occupe en détail de certaines catégories de représentation en procès et en particulier de la représentation légale. L'auteur classifie la représentation en procès sur la base des conditions de volonté.

Károly Viski

L'ancêtre romain de notre droit d'hypothèque de garantie

L'auteur cherche l'origine de l'hypotèque de garantie et de l'hypotheque-cadre animées dans l'article XXXV: 1927. On examine la relation de l'hypothèque de garantie avec le romain „pignus Gordianum" sa formulation dans le droit romain et les antécédents dans le monde des papiers augustes. On fait connaître le débat formulé dans la littérature de la romanistique si „le pignus Gordianum" était l'hypothèque ou bien droit de rétention, on examine son contenu dans l'empire romain dans les conditions de la crise économique et l'inflation se développant au cours du IIIe siècle. Après avoir révisé les vues relatives au „pignus Gordianum" dans la littérature de la romanistique et de la civilistique on aboutit à la conclusion que l'hypothèque de garantie hongroise laquelle est une institution également dans notre système juridique socialiste (L'alinéa 1, § 267 du Code civil) veut signifier la survivance du romain „pignus Gordianum".

Vilmos Hámori

Droit matériel et demande

Le but du procès est la mise en oeuvre de contrainte des dispositions de règle de droit objective et des droits et obligations s'y écoulant par voie de tribunaux. Il faut tout d'abord examiner comment et dans quelle forme devient-il le droit matériel à mettre en oeuvre l'object du procès et dans quel acte de procedure. Dans la littérature de procès on distinque à part du concept d'exigence matérielle „Prozessuale Anspruch". A part de l'exigence matérielle on peut formuler l'object du procès soit le droit soit le rapport juridique (Procès de constatation, procès de contituelle) mais également une telle situation de fait (présomption) sur la base de laquelle le procès du juge crée le rapport juridique et même l'exigence.

István Losonczy—Éva Losonczy

Some problems in judicial decision making in escape of the duty to support cases

After a discussion devoted to the problems of the beginning day of statutory limitation, to statutory limitation and to cumulative punishment the author wonder if the anticipatory recourse to civil law constraint constitutes a preliminary condition for the opening of the penal procedure. Under penal policy considerations is it expedient to penalize the act? It could be more expedient *de lege ferenda* to use more effective repressions, beside and in minor cases instead, of the criminal one in order to increase the efficiency of anti-crime struggle.

Miklós Kengyel

Representation in action: Its notion and classification

Part One of the paper deals with theories concerning the essence of representation. After an analysis of the theory of substitution, different theories of will and interest, the author arrives to the general notion of representation. A definition of procedural representation, based on the particularities of civil litigation, follows. Part Two is an overview of the points of departure used for classification in Hungarian literature. A detailed analysis is offered concerning certain categories, esp. statutory agent. The classification offered by the author is based on will relations.

Károly Visky

A Roman precursor of our cautionary mortgage

The paper is a study on the origins of the cautionary and maximum caution mortgages created by the Mortgage Act XXXV., 1927. It analyses the relation between cautionary mortgage and the Roman pignus Gordianum; its formation in the law of Rome and its precursors in the world of the papyri. It presents the debate on the nature of the pignus Gordianum, devoted to the question whether it constituted a mortgage or a right of detention. The author suggests an interpretation of its content and meaning in the Third Century Empire, under economic crises and inflation. After a review of the Hungarian romanistic and civil law literature of the topic the author concludes that the Hungarian cautionary mortgage, an institution recognised even by the socialist Civil Code (sect. 267/1), continues with the Roman tradition of pignus Gordianum.

Vilmos Hámori

Substantional law and action

The legal action aims at the constrained enforcement by the court of the legal provisions and the deriving rights and duties. One has to answer the question: by which procedural act and in which form does the substantial and enforceable law become the subject matter of the action. A distinction between the substantial claim and the *prozessuale Anspruch* is generally made in the procedural literature. Beside substantial claim the right or legal relation itself (in declaratory and constitutive cases) and factual situations (remainder) under which the judgment creates the legal relation and eventually the claim itself, may serve as the subject matter of the action.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: 1250 Budapest I., Országház u. 30. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, 1073 Budapest VII., Lenin körút 9—11. Telefon: 221-285. Levélcím: 1906 Budapest, Pf. 223. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

78.3002 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató.

HU ISSN 0021—7.166 INDEX 25422

Ára: 8,— Ft

XXXIII. új évfolyam 11. szám Budapest, 1978. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

SZABÓ IMRE:
Megnyitó a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszuson 637

MÁDL FERENC:
Újabb szakaszban egy korszerű magyar nemzetközi magánjogi kódexért 639

TAKÁTS PÉTER:
A szerződés „igazságosságának" kérdései a jogösszehasonlítás tükrében 655

SÁRÁNDI IMRE:
A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés 661

SÓLYOM LÁSZLÓ:
Egy környezetvédelmi populáris akció elvi lehetősége polgári jogunkban 672

KECSKÉS LÁSZLÓ:
A szerződéstől elálló fél restitútiós és kártérítési kötelezettségének megítélése 682

MAKLÁRY TIVADAR:
Szerződéskötési kötelezettség 690

KLAPÁČ, JOZEF:
A gépjárművek üzemeltetésével okozott kárért való felelősség a csehszlovák polgári jog szerint 695

Szemle:

NAGY ERZSÉBET:
A szerződéstől való elállás a bírói gyakorlatban 703

VÉKÁS LAJOS:
Fogyasztóvédelem Svédországban 707

NAGY KORNÉLIA:
A házasság felbontásának reformja Angliában 713

Jogirodalom:

KULCSÁR KÁLMÁN:
A „belső" és a „külső" dialektikája a jogban (Megjegyzések Eörsi Gyula munkájához) ... 716

Ficzere Lajos—Sárközy Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései (BALÁZSHÁZI MÁRIA) 718

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Сабо:* Открытие X-го Международного Конгресса Сравнительного Права. — *Ференц Мадл:* Современный кодекс венгерского международного частного права в новой фазе. *Петер Такач:* Вопросы „справедливости" договора в свете компарации права. — *Имре Шаранди:* Договор контрактации сельскохозяйственных продуктов. — *Ласло Кечкеш:* Судабное признание обязательства стороны, отступившей от договора, восстановить прежнее положение и возместить причиненный ущерб. — *Тивадар Маклари:* Обязательство по заключению договора. — *Ласло Шойом:* Принципиальная возможность всенародного иска по защите окружающей среды в венгерском гражданском праве. — *Иосеф Клапач:* Ответственность за вред, причиненный автотранспортом, согласно чехословацкому гражданскому праву. — *Обзор: Эржебет Надь:* Отступление от договора согласно судебной практике. — *Лайош Векаш:* Охрана потребителя в Швеции. — *Корнелиа Надь:* Реформа расторжения брака в Англии. — *Юридическая литература: Калман Кулчар:* Диалектика „внутреннего" и „внешнего" в праве. — Лайош Фицере — Тамаш Шаркези: Основные правовые вопросы международных хозяйственных организаций стран-участниц СЭВ *(Мариа Балажсхази)*

INHALT: *Imre Szabó:* Eröffnung des X. Internationalen Kongresses für Rechtsvergleichung. — *Ferenc Mádl:* In einer neueren Phase für das zeitmässige ungarische Kodex des Internationalen Privatrechts. — *Péter Takáts:* Fragen der „Gerechtigkeit" des Vertrages im Spiegel der Rechtsvergleichung. — *Imre Sárándi:* Der Vertrag für die Verwertung der landwirtschaftlichen Produktion. — *László Kecskés:* Die Beurteilung der Restitutions- und Schadenersatzpflicht der vom Vertrag zurücktretenden Partei. — *Tivadar Makláry:* Vertragsabschlusszwang. — *László Sólyom:* Prinzipielle Möglichkeit einer Bürgerklage für Umweltschutz in unserem Zivilrecht. — *Jozef Klapáč:* Die Verantwortlichkeit für den durch die Inbetriebhaltung des Kraftfahrzeuges verursachten Schaden gemäss des tschechoslowakischen Zivilrechts. — *Rundschau: Erzsébet Nagy:* Rücktritt vom Vertrag in der Gerichtspraxis. — *Lajos Vékás:* Konsumentenschutz im Sweden. — *Kornélia Nagy:* Reform der Scheidung der Ehe in Gross-Britannien. — *Rechtsliteratur: Kálmán Kulcsár:* Dialektik des „Inneren" und des „Äusseren" im Recht. — Ficzere Lajos—Sárközy Tamás: Grundlegende Rechtsfragen der internationalen Wirtschaftsorganisationen der RGW—Länder *(Mária Balázsházi)*

SOMMAIRE: *Imre Szabó:* Discours d'inauguration au Xe Congrès international de Droit comparé. — *Ferenc Mádl:* Dans une nouvelle phase pour le code de droit privé international moderne en Hongrie. — *Péter Takáts:* Les questions de la „justice" du contrat à la lumière de la comparaison du droit. — *Imre Sárándi:* Le contrat de la réalisation de la production agricole. — *László Kecskés:* L'estimation de l'obligation de restitution et de dommages-intérêts de la partie se désistant du contrat. — *Tivadar Makláry:* L'obligation de conclure un contrat. — *László Sólyom:* La possibilité en principe de l'action populaire de la protection de l'environnement dans notre droit. — *Jozef Klapač:* La responsabilité causé pour le dommage en raison du fonctionnement des vehicules selon le droit civil tchécoslovaque. — *Revue: Erzsébet Nagy:* Le désistement du contrat dans la pratique des juges. — *Lajos Vékás:* La protection du consommateur en Suède. — *Kornélia Nagy:* La réforme de la dissolution du mariage en Angleterre. — *Litterature juridique: Kálmán Kulcsár:* La dialectique de l'intérieur et de l'extérieur dans le droit. — Lajos Ficzere—Tamás Sárközy: Les questions juridiques fondamentales des organes internationaux gérant des pays de CMEA *(Mária Balázsházi)*

CONTENTS: *Imre Szabó:* Inaugural address at the Xth International Comparative Law Conference. — *Ferenc Mádl:* A new stage in the making of an up to date Hungarian private international law code. — *Péter Takáts:* The „fairness" of contract in the mirror of the comparison of laws. — *Imre Sárándi:* The contract for bulk delivery of produce. — *László Kecskés:* Evaluating the duty to restitution and damages of the party rescinding the contract. — *Tivadar Makláry:* The duty to contract. — *László Sólyom:* Theoretical possibilities of a popular action for environment protection in Hungarian Law. — *Jozef Klapač:* Responsibility for damages caused by operating motor vehicles according to Czechoslovak law. — *Review: Erzsébet Nagy:* The cancellation of the agreement in the judicial practice. — *Lajos Vékás:* Consumer protection in Sweden. — *Kornélia Nagy:* Divorce reform in England. — *Legal literature: Kálmán Kulcsár:* The dialectics of „inner" and „outer" in the law. — Lajos Ficzere—Tamás Sárközy: Fundamental legal questions of the international economic organizations of the COMECON countries *(Mária Balázsházi)*.

E lapszám (XXXIII. új évfolyam 11. szám) szerzői: *Dr. Szabó Imre* akadémikus. — *Dr. Mádl Ferenc* egyetemi tanár. — *Dr. Takáts Péter* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Dr. Sárándi Imre* igazgató, egyetemi tanár. — *Dr. Kecskés László* egyetemi gyakornok (Pécs). — *Dr. Makláry Tivadar* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Dr. Sólyom László* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Klapáč, Jozef* a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Pozsony). — *Dr. Nagy Erzsébet* a Pesti Központi Kerületi Bíróság bírósági titkára. — *Dr. Vékás Lajos* egyetemi docens. — *Dr. Nagy Kornélia* jogi előadó. — *Dr. Kulcsár Kálmán* akadémikus. — *Dr. Balázsházi Mária* a MKKE munkatársa

XXXIII. új évfolyam 11. szám Budapest, 1978. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Megnyitó a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszuson

Engedjék meg, hogy a magyar jogtudomány művelői és különösen az összehasonlító jogtudomány magyar művelői nevében tisztelettel és szeretettel üdvözöljem Önöket és egyúttal hadd kívánjak a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia X. Kongresszusának sok érdemi sikert, Önöknek pedig egyben kellemes tartózkodást Budapesten és Magyarországon.

Ha körülnézünk magunk körül és a mi területünkön, akkor kétségtelenül megállapítható, hogy az összehasonlító jog az utolsó években, talán évtizedekben rendkívüli fejlődésen ment keresztül; mondhatjuk, hogy *in floribus*. Van, mert művelőinek száma egyre növekszik, és azoknak a műveknek a száma, amelyek az összehasonlító joggal foglalkoznak, szintén egyre nagyobb.

Mit lehet ennek a magyarázata? Szabad legyen egyfajta magyarázatot megkísérelni ehhez, jól tudván, hogy nem ez az egyetlen magyarázat és talán nem is ez a fő magyarázat, de mindenesetre nézetem szerint az összehasonlító jog rendkívüli kiterjedésében ennek is szerepe van. Ez pedig az a nemzetközi légkör, amelyben élünk, és amelyet joggal neveznek az enyhülés légkörének, vagy a kölcsönös megértés növekedése időszakának.

Valójában miről van ennek keretében szó? Arról, hogy a jogászokban egyre elmélyültebb az arra irányuló vágy, hogy más jogrendszereket is megismerjenek, összehasonlítsák azokat saját jogrendszerükkel és egyfajta jogi világműveltségre tegyenek szert. Bizonyos, hogy ehhez hozzájárul az egyes államcsoportok között létrejött sajátos közösségek számának növekedése, az összehasonlító jognak vannak szűkebb és vannak bővebb területei. Mindenesetre tagadhatatlan tény az, hogy az összehasonlító jog napjainkban fejlődik, növekszik és egyre nő iránta az érdeklődés is.

Ha pusztán a külsőségeket nézzük, akkor azt kell látnunk, hogy már magának a X. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus résztvevőinek a száma is rendkívüli mértékben megnövekedett a korábbi kongresszusokhoz képest. Lehet és nem tartom kizártnak, hogy ebben része van annak is, hogy ez alkalommal első ízben rendezünk kongresszust szocialista országban, s így bizonyára a résztvevők jelentős része vagy talán éppen a családtagok összekötik a kongresszust a szocialista országok egyikének megismerésével, mégpedig egy olyan szocialista ország megismerésével, amelynek hogy úgy mondjam, jó híre van a világban és amely a maga politikáját értelmesen, megfontoltan, a haladás, a béke, a népek közötti megértés, az enyhülés irányában folytatja. Amikor üdvözlöm a résztvevőknek ezt a rendkívül nagy számát, egyben szabad legyen örömömet kifejeznem a kongresszus ilyen sikert jósoló kilátásaival kapcsolatban.

Sokat tanakodtunk a Nemzetközi Akadémia elnökével és főtitkárával, különösen az utóbbival a kongresszus előkészítésénél abban a kérdésben, hogy mi is legyen a kongresszus tárgya. Végeredményben két álláspont küzdött egymással; az egyik egy többé-kevésbé homogén tárgyat képzelt el és úgy gondolta, hogy annak a tárgynak különböző aspektusait vizsgáljuk az összehasolító jog segítségével. A másik álláspont — és, amint a programból látják, ez győzedelmeskedett — a témák különválasztása, egyben a témák gazdagsága is, így került sor arra, hogy jelenleg sok csoportban kell tárgyalnunk, de

így legalább megvan a biztosítéka annak, hogy mindenki megtalálja a maga szakmáját, azt a jogágat, amely elsősorban érdekli.

Kétségtelen, hogy 4 nap alatt ezt a hatalmas anyagot letárgyalni úgyszólván lehetetlen, de nagyon sok ország kiadta könyvben vagy közzétette folyóiratban a nemzeti referátumokat, amelyek már adnak bizonyos tájékoztatót az egyes tárgyakról. Ezen kívül és ezt itt hivatalosan is bejelentem, a magyar rendező szerv, azaz a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete kötelezettséget vállalt arra, hogy az általános rapportok (general rapports) gyűjteményét, tehát a 44 főrapportot külön kötetben, idegen nyelven ki fogja adni és könyvárusi forgalomba fogja bocsátani. Ezzel úgy gondoljuk, hogy a kongresszusnak az itt máris számottevő nyilvánosságát meghatványozzuk, és világméretekben ismertté tesszük a kongresszus egész anyagát.

Azt mondták valamikor, hogy a magyar jogász nemzet; ezt azért mondották, mert általában a jogászi végzettség volt a belépőjegy az államigazgatási funkciókba és a jogászi diplomával elvileg minden lehetett az ember, gyárigazgatótól kezdve könyvelő. Ma már és reméljük, hogy ezt sikerül a kongresszussal bebizonyítanunk, Magyarország nem a régi értelemben vett jogász nemzet, bár kétségtelen, hogy számottevő a jogászok nagyságrendje. Ellenben kongresszusunkkal szeretnénk többek között bemutatni azt is, hogy Magyarországon virágzik a jogi kultúra is, a mellett, hogy — és ezt sem akarom elhallgatni — jó bor terem nálunk.

Nem szeretném elvenni a mondanivalót azok elől, akik majd a kongresszus során az összehasonlító jog egy-két elméleti aspektusával foglalkoznak, de nem tudom elhallgatni azt a törekvésemet, amely az összehasonlító jog fogalmának elméleti megközelítésére irányul. Mint bizonyára emlékeznek rá, volt egy időszak, amelynek az általános álláspontja az volt, hogy az összehasonlító jog nem más, mint módszer. Napjainkban, úgy vélem, ezen az álláspontón túl vagyunk. Kérdéses természetesen, hogy az összehasonlító jog milyen mértékben önálló tudomány; bizonyos, hogy megvan a magánjognak a maga összehasonlító joga, a büntetőjogi, a munkajogi, a családjogi összehasonlító jog, és így tovább és megvan egy általános elméleti összehasonlító jog, amely a módszeren túl bizonyos értelemben a jogelméletnek a kiegészítő diszciplínája. Az összehasonlító jognak ez a sokrétűsége és gazdagsága jelzi, hogy hogyan fejlődik, nő, szélesedik, talán szabad azt mondanom, hogyan bokrosodik napjainkban az összehasonlító jog.

A magam részéről már megkíséreltem az összehasonlító jognak bizonyos fajtájú elméleti megközelítését adni. Nem akarom elhallgatni azt a véleményemet, hogy az összehasonlító jognak ki kell az elméletét dolgozni. Ennek során talán meg lehet különböztetni a külső összehasonlító jogot a belső összehasonlító jogtól. Erre azért lenne szükség, mert napjainkban, mint ez ismeretes, noha a világ egységes, ugyanakkór két nagy részre szakad; az például, hogy összehasonlítom egymással a szocialista jogokat, egy bizonyos értelemben másféle összehasonlítást jelent, mintha összehasonlítom egymással a nyugati országok jogait és ismét csak más összehasonlítást jelent, ha a szocialistákat a nyugati jogrendszerekkel hasonlítom össze. Ez hallatlan tematikai gazdagodását jelenti az összehasonlító jognak és ha visszaemlékezünk arra az első kongresszusra, amelyeket a kilencszázas évek elején Lambert égisze alatt tartottak, akkor azt kell mondnunk, hogy a világ is, a jogrendszerek is, de maga a jog is nagy lépéseket tett előre azóta és ezeknek a nagy lépéseknek bizonyos mértékben a felmérési lehetőségét könnyíti meg az összehasonlító jog.

Távol áll tőlem, hogy e bevezető szavakban valamiféle rövid ismertetést akarjak adni a magyar jogról, csak annyit szeretnék megjegyezni a magyar jog tudományáról, hogy annak több műhelye is működik az országban, s ezek a műhelyek széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkeznek. Ami a magyar jogot illeti, arra nézve bizonyos felvilágosítást adhatnak a magyar nemzeti referátumok, továbbá számos idegen nyelvű kiadványunk, valamint idegen nyelven megjelenő folyóiratunk, az Acta Juridica. A magyar jogrendszer kiépült, önálló, kodifikált jogrendszer és a kodifikáltság egyik olyan követelmény, amelyet a legtöbb jogágban igényelni lehet. Azt lehet mondanóm, hogy a magyar jogrendszer kodifikáltságra törekvő jogrendszer. Egyébként, szívesen látjuk a kongresszus részvevőit a legkülönbözőbb jogi intézményünkben, egyetemünkön, Állam- és Jogtudományi Intézetünkben. Ennek megszervezéséről rendezőségünk gondoskodik.

Szabad talán e helyütt megemlékeznem arról, hogy nekünk magyaroknak van bizonyos közünk az ezt a kongresszust rendező Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia létrejöttéhez. A gondolatnak, hogy egy ilyen Akadémiát létesíteni kell, egyik kezdeményezője, mondhatjuk szülőanyja Balogh Elemér volt, aki mint jól tudják, sokáig dolgozott Magyarországon, majd Berlinbe ment, a balti országok egyikében volt professzor és végül a johannesburgi egyetem tanára lett. Ez az univerzálisan képzett és sokoldalú érdeklődéssel rendelkező kíváló jogász ennél fogva külön köteléket jelent az összehasonlító jog és Magyarország között.

Végül pusztán technikai információként közlöm, hogy a kongresszus alkalmából egy kis könyvecskét, programfüzetet bocsátottunk ki, amelyben benne van a nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia alapszabálya, benne van tagjainak és levelező tagjainak jegyzéke, benne van továbbá a kongresszus teljes programja, azoknak a neveknek a felsorolásával, akik nemzeti rapportot készítettek vagy akiket az Akadémia bürója megbízott azzal, hogy general rapportot adjanak elő a kongresszuson. Emellett,

ez a kis füzet tartalmazza a kongresszus időbeosztását. Reméljük segíteni fogja Önöket az eligazodásban az a két rajz is, amely ennek az épületnek első és második emeletét mutatja be, mert megkönnyíti az eligazodást a termekben. Ez a kis füzet a kongresszus szervező bizottságának munkája és kérem, hogy használják sikerrel.

A nemzeti rapportokat és a generál rapportokat, sajnos nem tudjuk minden résztvevő rendelkezésére bocsátani; megkértük azonban egyrészről a generál rapportőröket, hogy 50 példányban küldjék el generál rapportjukat a kongresszus rendezőségének és ezt a résztvevők rendelkezésére bocsátjuk, kb. abból az elképzelésből kiindulva, hogy minden nemzeti csoport kap minden generál rapportból egy-egy példányt. Ezen kívül vannak nemzeti csoportok, amelyek a nemzeti refermátumokat is kellő példányszámban megküldték, ezeket szintén kiraktuk ide a nagytermünk elé és ebből is vehetnek a résztvevők aszerint, hogy érdeklődési körük milyen téma felé fordítja őket.

Szabó Imre

Újabb szakaszban egy korszerű magyar nemzetközi magánjogi kódexért

I.

1. Tulajdonképpen — ha nem hangzanék egyrészt kevéssé tudományosnak, másrészt pedig túl biztos és túl gyors eredményt ígérőnek — azt kellett volna címnek írni, hogy „Finisben a korszerű nemzetközi magánjogi kódexért". Csakhogy legalábbis ez a túlgyorsaság — a magyar nemzetközi magánjogi tervezetek sorsát figyelve — túlértékelése lenne nemzetközi magánjogi kodifikációnk ütemének. Mégis azt hiszem, hogy talán nem alaptalan most a bizalom; célegyenesben, vagy legalábbis megint célegyenesben vagyunk, jobban tán, mint eddig. A „finis" szó persze így is túlfogalmazása annak, ami van, mert lélekszakadó tempót jelent, amiben ellenfelek gyötrik egymást és a sok közül egyik perceken belül beesik a célba. Mondanom sem kell, hogy itt erről szó sincs. Vitatkozva, de együtt akarunk valamit — Magyarország első nemzetközi magánjogi kódexét — célba juttatni. A tempó sem öldöklő, amit ez a rövid latin szó — finis — a hamar lezáruló felgyorsulás utolsó gyors ütemének nyelvi zenei kifejezésével önmagában is jelent. Ha már idegen szó, van az angoloknak erre egy sokkal könnyebb, más összefüggéseket is hordozó, képileg is bukolikusabb és hangulatos szavuk: a „homestrech", azaz az útnak az otthonhoz közeleső, hazavivő szakasza. Hazamenni — akár messzi úról, akár este a mezőről rakott szekérrel — jelenti az ügyek-munkák dandárjának elrendezettségét, a munka vagy az út eredményeinek most már közeli összegezését, a családnak, a váró közösségnek való átadását, ennek jegyében a jobb holnap reményét; ezen a hazavivő szakaszon ezért a fáradság után is frissebben, bizakodóbban megy az ember. Szép és szemléltető kifejezése ez az angol szó a belső gazdasággal megjelenő célbatalálásnak, ennek az optimista hazafelé vivő szakasznak.

Persze a történelem fintora már egy párszor rácáfolt erre a hitre, és ebből a perspektívából most is iróniát-kétkedést sugall. Nem azért, mintha Magyarországon akár a jogpolitikában, akár a jogtudományban volnának új *Savigny*-k, akik egy újabb „Beruf" kiáltványában a szokásjog életszerűbbségéért és korszerűségéért szállnának síkra (bár a nemzetközi irodalom kórusában van ilyen, és még hozzá nagyon is erős szólam), hanem mert a kodifikáció utolsó zárószakasza valamiért mégis mindig elmaradt. Most talán mégsem alaptalan az a bizalom — alább látni fogjuk, hogy miért — amely a magyar nemzetközi magánjogi kodifikációban évek óta résztvevőket ezúttal talán okkal eltöltheti.

2. A kódex közelségén való ilyen mérlegelő, kétkedve bizakodó indítás után valami hasonló hangvételt kérne a cím második lényeges eleme is. Ti. a címnek az az anticipációja, hogy ez a közelítő kódex korszerű lesz. Már az is vitatható, hogy mi is az a korszerűség, ahogy pl. viatta a magyar irodalom is jelen sorok iróniájának azt a tanulmányát, amely épp a magyar nemzetközi magánjogi kodifikáció korszerűségéhez akart elvi tudományos impulzust adni.[1] De ebből a vitából és e téma irodalmából is látható azonban, hogy azért vannak ennek az igénynek bizonyos fogható elemei, olyan kapaszkodói vagy értékmérői-ismérvei, amelyeket többé-ke-

[1] L. *Asztalos* László: A rugalmasság felfogása és egyes konkrét intézmények szabályozása a nemzetközi magánjogban c. (J. K. 1969. 9. 463. és kk. old.), ill. *Bánrévi* Gábor: A hazai kolliziósjogi szabályozás egyes nemzetközi összefüggései c. hozzászóló tanulmányát (J. K. 1969. 9. 466. és kk. old.), *Mádl Ferenc:* Elméleti megfontolások gyakorlati célra nemzetközi magánjogi norma alkotásához. c. írásához (J. K. 1969. 9.)

vésbé általában elfogadottnak lehet tekinteni. Egyes konkrét intézményekre vonatkoztatva ezekről alább majd lesz szó. Itt csak egy összefüggést említenék. Aligha szorul pl. hosszas bizonyításra, hogy nemzetközi magánjogi kódexben másfélszáz §-ig is elmenő tankönyv-építményt csinálni — amilyen pl. a §-számot és sok egyéb összefüggésben is a most átdolgozott magyar tervezet volt — a nemzetközi magánjog Landrecht-je lenne, amelyet annak idején a császár azért méretezett oly nagyra, mert mindenre választ akart benne, hogy aztán elkergesse a jogászokat. Miközben ez nem sikerült neki — kiderült ugyanis, hogy sokezer szakaszban sem lehetett mindent előre látni —, azt elérte, hogy nagyrészben az életet békjóba verő és lassan a saját tökélyébe belehaló betűhalmazzá vált. A Landrecht-hasonlat persze csak formai és csak a sarkítást szolgálja. A mögötte álló tartalmi motívumokhoz a mi kodifikációnk motívumainak természetesen semmi köze. Csak jelezni kívánam, hogy kódexünk mérete, részletessége is megérdemel majd egy-két szót, méghozzá nem csak a számszerűségek miatt.

Akármint is legyen: megéri a jogirodalom erőfeszítéseit, hogy a kódex közelségét jelezze-segítse-igényelje, korszerűségét erősítse. Ez a tanulmány e két gondolatkör jegyében született.

II.

3. Úgy tűnhet, hogy a most befejezni tervezett nemzetközi magánjogi kodifikáció közel 10 éves csendből pattan ki. Ez azonban a magyar nemzetközi magánjogi kodifikáció *történetét* nézve — akár mintegy saját magában, akár a kodifikációjára vonatkozó irodalmunkban — nem így van. A magyar kodifikációs törekvésekben talán nincs is példa arra, hogy 30 év alatt *4 kódex-tervezet* is ment volna elébe a végül is megszületett megfelelő törvénykönyvnek. A hányatott sorsú burzsoá magánjogi kodifikáció ugyan megért 4 tervezetet, amelyek eltérő történelmi helyzetek betegségeibe és lényegileg azonos társadalmi ellentétek harcába haltak bele,[2] de szocialista jogfejlődésünk ilyen jelenségeket általában nem hozott létre.

Részletes történelmi elemzésben biztosan meg lehetne fogalmazni azokat az okokat, amik a nemzetközi magánjogi kodifikációban mégis erre vezettek. Itt röviden csak ennyit. A szocialista társadalmi-gazdasági átalakulás egyrészről, a további belső fejlődés másrészről, és ehhez az alapvető szocialista jogintézmények és kódexek létrehozása, a szocialista jogrendszer egészének kiépítése eddig ehhez a kódexhez nem hagytak kellő időt és erőt. A legszükségesebb nemzetközi magánjogi normák különböző más jogszabályokban (pl. a családjogi és eljárásjogi kodifikációban), ill. egyes nemzetközi egyezményekben megszülettek, a személyi és gazdasági kapcsolatok pedig fejlődésünk korábbi szakaszában e területen nem jeleztek a maihoz hasonló elementáris igényeket.

4. A 4 tervezet közül az *első Szászy István tervezete* volt, amely 1947-ben készült el és 1948-ban hosszú és részletező indoklással az Egyetem kiadásában már nyomtatásban is megjelent.[3] Ez azt is jelenti — különösen ha számbavesszük átfogó részletező jellegét (129. §-t számlál), tudományos tanulmány jelleget öltő hosszú indoklását, amelyben arról is részletes elemzés olvasható, hogy van és mi az hogy elsőfokú, másod, harmad, negyed, sőt ötödfokú nemzetközi magánjogi kollízió[4] —, hogy tulajdonképpen az 1947-et megelőző évek (talán még a háborús viharból a leányfalusi csendbe menekült tudós) kutatásainak, tapasztalatainak összegezése, a történelmi viszonyok terhesebb problémáihoz képest amolyan tudományos magánvállalkozás, későbbi évek igényeinek elméleti anticipálása, felkínálni a tudósi csendben megérlelt formákat a várható szükségnek. Nem a szerző tehet róla, hogy a II. világháború utánra feltételezet augusztusi béke hamarosan hidegháborúvá fajult és a nemzetközi magánjog iránti igény már ezért is hamar és erősen vesztett erejéből. A belső fejlődés tekintetében a fordulat éve után a szocialista jog kiépítésében pedig nem a kolliziós jog kodifikálása, hanem az alapvető anyagi jogi intézményeinek kiépítése volt a fő feladat. Ebben a helyzetben a nemzetközi magánjog kodifikációja immanens jogi összefüggések miatt sem kerülhetett előtérbe. Bár a nemzetközi magánjog lényege szerint jórészt külföldi anyagi jogok alkalmazásának egyfajta zsiliprendszere, kiépült belső anyagi jog nélkül mégsem lehet korszerű nemzetközi magánjogot létrehozni. Egyrészt mert a nemzetközi magánjog útján is szükségessé válhat és gyakran szükségessé válik a hazai anyagi jog alkalmazása, sőt a nemzetközi magánjog egyik nagyon erős tendenciája az ún. *Heimwertsstreben,* illetőleg az ezt a tendenciát még jobban kifejező *stay at home* hatóereje folytán erre komoly mértékben kell számítani. Másrészt a korszerű nemzetközi magánjogi norma extrapolált vetülete az anyagi jogi normák szerinti belső értékrendnek. Miután kiépült belső anyagi jogi normarend nem volt, minden változóban volt, a szocialista polgári jog kiépülése csak megindult, a nemzetközi magánjogi kodifikáció olyan tető építését jelentette volna, amely alatt az épület sem volt még kész.

Az 1959. évi IV. törvénnyel befejeződött a szocialista polgári jog átfogó kiépülésének —

[2] L. Ehhez *Mádl* Ferenc: Das erste ungarische Zivilgesetzbuch im Spiegel der Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation (a „Das ungarische Zivilgesetzbuch in fünf Studien" c. kötetben, Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. 381. old.), különösen ennek „Die drei Abschnitte der bürgerlichen Kodifikation" c. részét (51. és kk. old.).

[3] *Szászy* István: Magyar nemzetközi magánjog. Törvénytervezet és indoklás. Kiadta az Egyetemi Nyomda, Budapest 1948. 174. old.

[4] Uo., 44—45. old.

legalábbis a mához viszonyítva — első szakasza. Ez most már megteremtette azokat a nemzetközi magánjogra vonatkozó belső jogi és általános feltételeket, amelyek a kollíziós jog kodifikációhoz jogi oldalról nézve szükségesek voltak. Szó is volt a nemzetközi magánjog kodifikálásáról. Igazában az erő — és az akkor még éppen hogy nem tetőző általános nemzetközi forgalmi viszonyok kevésbé szorító igénye — hiányzott. Ezért, mint ismeretes, a polgári törvénykönyvet életbe léptető tvr., a Ptké a nemzetközi magánjogra nézve szokásjogunk továbblépését deklarálta, ill. „rendelte el".

5. A Ptk megalkotása után két körülmény hamarosan a nemzetközi magánjogi kódex megalkotásának megindítására vezetett. Az egyik, hogy a magyar szocialista polgári jog, családi jog, munkajog és eljárási jog — egyszóval azok az intézmények, amikből a nemzetközi magánjogi szabályozásnak ki kell indulnia, ill. amelyekre a nemzetközi magánjogi szabályozásnak végül is vonatkoznia kell — már kibontakozott *és* most már jutott energia a kolliziós jogi kodifikációra is. A másik körülmény, hogy a 60-as évek elejétől a nemzetközi forgalmi viszonyok korábban soha nem látott mértékben, differenciáltságban jelentek meg. Ez nagymértékben megnövelte a nemzetközi magánjogilag is szabályozást igénylő jogviszonyok számát. Ezért írhatták 1968-ban a *második tervezet* „Bevezető megjegyzései" között a szerkesztők: „Az adott viszonyok között megértek a feltételek a magyar nemzetközi magánjog kodifikálásához. A nemzetközi kereskedelmi és személyforgalom minden korábbi időszakához képest jelentősebbé vált. Ez a változás mind mennyiségileg, mind minőségileg nagyon számottevő. Ennek hatására egy sor szocialista országban megalkották a nemzetközi magánjogi törvényeket ott, ahol ilyenek nem voltak, vagy korábban csak részszabályozás volt, ill. újakat alkotak, ahol a korábbi törvények már nem feleltek meg a korszerű követelményeknek. Egyidejűleg nagyszabású nemzetközi kodifikáció is indult egyebek között Magyarország részvételével is különböző nemzetközi fórumokon".[5]

E körülmények hatására kezdődött meg 1966-ban a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének keretében — az érintett minisztériumok és szervek (Külkereskedelmi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium, Magyar Nemzeti Bank, Közlekedés és Postaügyi Minisztérium), valamint e tárgykör tudományos művelőinek részvételével létrehozott bizottságban — az a kodifikációs munka, amely 1968-ra az említett második tervezetre vezetett s amely az Intézet kiadásában az ún. „Kék füzet"-ben 1968-ban meg is jelent.[6] Ez a tervezet a maga 11 fejezetével és 87 viszonylag rövid §-ával, összesen alig 10 oldalon átfogó és mégis nem túl részletező, az elvi keretek és a dogmatikai konkrétség viszonylag jó öszhangját kifejezésre juttató szabályozással mind az irodalomban,[7] mind a kodifikáció illetékes szerve, az Igazságügyi Minisztérium részéről nagy érdeklődést váltott ki.

6. Az Igazságügyi Minisztérium a szélesebb vitát is hasznosítva — amihez a Jogász Szövetség Nemzetközi Magánjogi Szakosztályának vitáját és részletes írásbeli véleményét külön is ki kell emelni[8] — a Törvényelőkészítő Főosztály keretében újabb bizottság létrehozásával, e bizottságban megvitatva és véglegesítve most már elkészítette a maga úgymond hivatalos tervezetét, amelyet a magyar nemzetközi magánjogi kodifikáció folyamatában a *harmadik tervezetnek* lehet tekinteni. Ha nem is került az előzők szerint kiadásra, az 1970. évi részletes (487 oldalas) indoklással együtt mégis igazságügyminisztériumi sokszorosításban szélesebb körben is ismertté vált. Amennyire részletes és nagyméretű volt a hozzá készült említett indoklás, annyira átfogó és részletes volt maga a tervezet is: 131 §-a összesen 52 oldalt töltött meg.

Ezek a nagyszabású kodifikációs erőfeszítések azonban mégsem vezettek el a végső sikerig. Az objektív okok közül talán a következőket lehet kiemelni. Az egyik és a döntő minden bizonnyal az új gazdasági mechanizmus bevezetésével járó nagyarányú kodifikációs program, amelyben szocialista polgári jogunk — úgy is mint a nemzetközi magánjog anyajoga — egyrészt jelentős fejlődésen-változáson ment át, másrészt e program megvalósítása oly nagy energiát igényelt, annyira lefoglalta a jogalkotó testületeket és állami szerveket, hogy a nemzetközi magánjog megint a második sorba került. A másik ok a jog egy sajátos belső problémájából származik. Abból nevezetesen, hogy a szocialista fejlődés belső viszonyaira szabott polgári jog — különösen külgazdasági, ill. külkereskedelmi összefüggésekben — nem volt minden ízében alkalmas arra, hogy nemzetközi viszonyokra is alkalmazzák. Csak fokozatosan vált egyérelművé, hogy ilyen esetben a polgári jog általános szabályai tekintendők irányadónak (de a fentiek részben még ezekre is álltak). Ez azonban mégis csak egyértelművé vált, s ez a probléma súlyából mégis csak hamarosan veszített, sőt az 1978. évi 4. tvr. most már az újra kodifikált Ptk-t is alkalmassá tette arra, hogy polgári jogunk megfelelő arcot mutasson kifelé.

7. Az új gazdasági mechanizmus — közben erősen tovább is haladva — azonban mos már

[5] L. az alábbi kiadványban, 3. old.

[6] Tervezet Magyarország nemzetközi magánjogi törvényéhez. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa, Budapest, 1968. 20 old.

[7] Ennek jegyében állt az 1969. évi siófoki jogászkongresszus Nemzetközi Magánjogi Szekciójának vitája, a fenti 1. sz. jegyzetben hivatkozott tanulmányok, továbbá egyebek között azoknak az írásoknak a nagy része, amelyekre az alábbi 10. ponthoz kapcsolódó lábjegyzetek is hivatkoznak.

[8] A Szakosztály 1969-ben *három ülésben* tárgyalta az IM által evégből megküldött tervezetet és összegező véleményét 1970. január 9-i keletű átiratával küldte meg az Igazságügyi Minisztériumnak.

10 éves. Az új Ptk-val és a hozzá kapcsolódó polgári jogi természetű jogszabályokkal a szocialista polgári jog második nagy kodifikációs hulláma is befejeződött. Ebben a helyzetben a tudomány képviselői (pl. a MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága) különösen nyomatékosan hangoztatták a *nemzetközi magánjogi kódex megalkotásának szükségességét.* Az e mellett szóló érveket a következőkben lehetett összefoglalni, a főbb indokok azóta is ezek.

a) A békés egymás mellett élés elvének gyakorlati megvalósulásában az elmúlt közel két évtizedben jelentőssé vált konkrét eredmények: az egyre növekvő nemzetközi kereskedelmi-, személyi- és vagyon forgalom Európa-szerte előtérbe helyezte a nemzetközi magánjog kodifikációját mind a szocialista, mind a kapitalista országokban. Kodifikálták a nemzetközi magánjogot a Szovjetunióban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és legújabban az NDK-ban, utóbbiban éppen az átfogó újabb polgári jogi és külkereskedelmi jogi kodifikációk záróaktusaként. A fejlett tőkés országokban végbemenő hasonló folyamatból csak egy példát emelve ki, utalni lehet arra, hogy a Közös Piac átfogó egyezménytervezetet tett közzé a kötelmi jog egységes nemzetközi magánjogi szabályozásáról.

b) Nem lehet figyelmen kívül hagyni a Helsinki Konferencia zárónyilatkozatát, valamint az ENSZ legújabb deklarációját az államok gazdasági kötelezettségeiről. Ezeknek Magyarország is részese és ezekben az államok, köztük Magyarország is, a nemzetközi együttműködés jogi feltételeinek javítására is ünnepélyes kötelezettséget vállaltak. E feltételek javításának egyike a korszerűen rendezett nemzetközi magánjog.

c) Magyarország általános elismerést szerzett belső politikai és társadalmi viszonyai, ill. külpolitikája folytán ugrásszerűen megnőtt a személyek forgalma, ami a nemzetközi magánjog korszerű csatornáit szinte naponta igényelné. Különösen jelentős ez családjogi és öröklésjogi ügyekben a sok külföldön élő és elhaló rokon, ill. házastárs és családtag folytán. De jelentős a munkaviszonyok, valamint sajnálatos módon a közúti balesetek nagy száma is.

d) Magyarország kiemelkedően erős külkereskedelem-orientáltságát nem kell külön hangsúlyozni. Az ÁSZF révén a KGST-országok viszonyaiban pl. a vételi szerződésekre van egységes jogunk, de az ÁSZF által nem szabályozott sok kérdésben még ez az egyezmény is él a nemzetközi magánjog eszközeivel. Nem KGST-viszonyokra viszont a korszerű nemzetközi magánjog lenne az egyedüli közvetítő-feloldó jogi eszköz. Ennek létét nagy Kelet-Nyugat szerződéses forgalmunk komolyan hiányolja. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy az Európai Gazdasági Közösség — bár erősen harmonizált anyagi joga van — e téren egyezménnyel közös kodifikált jogot készít elő.

e) Mindezzel szemben áll az a most már állandósuló, presztízsveszteség nélkül alig viselhető magyar helyzet, hogy e téren nincs korszerű jogalkotásunk. Ez szemben áll a szocialista jogrendszernek és a jogfejlesztésnek azzal az általános elvével is, hogy a jogot az adott társadalmi-gazdasági és jogpolitikai igények függvényében írott jogalkotásban kell megjeleníteni.

f) A nemzetközi magánjogi kódex hiányát még jobban kiemeli az a körülmény, hogy a szokásjogi gyakorlat egyébként lehetséges eszközei is hiányoznak (pl. ún. vezető, vagy jellegzetes ítéletek rendszeres közlése, megfelelő döntvénytár), és ezért a gyakorlat áttekinthetetlen, nem egységes, segítség nélkül áll. Jól látszik ez azokból a felmérésekből, amelyeket a tudományos kutatás körében egy-egy téma kapcsán szerény eszközökkel is el lehetett végezni. Nem egyszer elemi törvényességi és jogi-kultúrabeli negatívumokat lehet tapasztalni, amik jobbára abban állnak, hogy a gyakorlat egyszerűen nincs tekintettel arra, hogy valamely jogviszonyban nemzetközi elem van és hogy ennek folytán esetleg nem magyar jog szerint kellene a jogvitát megítélni.

g) Mindez visszahat a jogi felsőoktatásra is (sőt az egyetem utáni képzésre is), amely ebben a helyzetben nem tudja a meglevő negatívumokat ellensúlyozni, igazában a vázolt általános és nem kedvező állapotokat kénytelen bemutatni. Már pedig a jogi gyakorlat szemléleti indításait — és e téren jobb indításait — az egyetem kellene hogy megadja, de alig tudja megtenni. Ezzel függ össze az a nem közömbös körülmény is, hogy az oktatási folyamatban (előadásokban, tananyagban) az adott helyzetet szinte lehetetlen kritikai beállítottság nélkül felfogni.

h) Egyszerűen káros pazarlásnak is minősülne — különösen a fentiek fényében — hogy azt a sok energiát, amit a magyar jogászság jelentős része és maga az Igazságügyi Minisztérium is az ismételt tervezetek előkészítésébe invesztált, veszni hagyjuk. A nemzetközi magánjogi kodifikáció gyors befejezésének egyik legfőbb érvévé az a körülmény emelhető, hogy a kódex tervezete megvitatottan készen van, a szükséges felfrissítés-megújítás mellett is nagyon rövid időn belül az illetékes jogalkotó szervek elé terjeszthető.

8. Az Igazságügyi Minisztérium ezeket az indokokat és megfontolásokat magáévá tette és most már elhatározta, hogy a nemzetközi magánjogi kódexet még közeli jogerőre emelés szándékával az illetékes kormányzati és törvényhozási szervek jogalkotói programjába felvenni javasolja. Ehhez képest felkért egy szűkebb szakértői bizottságot,[9] hogy a harmadik

[9] A szakértői bizottság tagjai — e sorok írójának elnöklete mellett — *Asztalos* László (ELTE), *Bacsó* Jenő (Igazságügyi Minisztérium), *Bán* Tamás (Igazságügyi Minisztérium), *Bánrévy* Gábor (Külkereskedelmi Minisztérium és *Kiss* Éva (Igazságügyi Minisztérium) voltak. A technikai-szervezési-titkári teendőket a sorozatos ülések eredményességéhez *Simon* Péter (ELTE) látta el.

tervezetet vizsgálja meg és további eljárás (egyeztetés és beterjesztés) végett adjon újabb szövegtervezetet. Ez a szövegtervezet 1978. májusában elkészült és *negyedik tervezetként* most már komoly indokkal úton van a remélt siker felé.

III.

9. Mielőtt e kodifikációs szakasz egyes problémának részleteibe bocsátkoznék, külön kell szólni arról, ami a korszerű kodifikáció záloga volt. Arról ti., hogy ezt a többszakaszos *kodifikációt a jogtudomány, az elméleti és gyakorlati szakemberek jelentős jogirodalmi érdeklődése—támogatása kísérte és segítette.* Messzemenően szolgálták ezt mindenekelőtt azok a nemzetközi magánjogi monográfiák és tankönyvek, amelyek írott jog hiányában a magyar nemzetközi magánjogot nem csak megjelenítették, hanem a fejlődés korszerű tendenciájával is gazdagították.[10]

Sem idő, sem szükség nincs itt arra, hogy a jogirodalmat a kodifikációra vonatkozóan részletesen elemezzük. Az itt felvillantott rövid kép csak utalásszerűen kívánja jelezni, hogy ha lesz most kódex, az jogirodalmilag igazán nem vacuumból lépett ki. Inkább azt lehetne mondani — igaz, ez az elhúzódottság „érdeme" — hogy kevés kodifikációt kísért ennyi (sok tucat) kifejezetten a kodifikációra általában, vagy valamely konkrét kérdésére vonatkozóan írt tanulmány.

10. Csak a második tervezet, az ún. „Kék füzet" 1968. évi megjelenése óta kibontakozott folyóirat-irodalomra tekintve rá egy kicsit, az általánosabb jellegű írások között megemlíthető *Asztalos* László, *Bánrévy* Gábor és *Mádl* Ferenc írása, amely a Jogtudományi Közlönyben 1969-ben jelent meg és amely a kodifikáció elvi kérdéseiről szólván, beható vita tárgya volt az 1969. évi siófoki jogászkongresszuson.[11] Komoly impulzust adott *Zsembery* István „Néhány nemzetközi magánjogi kérdés a bíróság gyakorlatából" című írása.[12] De meg kell Lemlíteni *Vékás* Lajos „A kolliziós jog kodifikációjának elveihez" című elemző tanulmányát,[13] valamint *Karlóczay* János „Nemzetközi magánjogunk kodifikálása" című tanulmányát is.[14]

De futotta az erőből a jogintézményi mélységre is. Megint csak egy-két példa. *György* Ernő a gazdasági versennyel kapcsolatos kolliziós jogi helyzetek jobb megítéléséhez alkotott jelentőset.[15] *Réczei* László a tovább és visszautalás, az ún. renvoi kérdésében ment szinte példátlanul mély elemzésbe.[16] *Hontvári* Mátyás pedig három tanulmánnyal is járult hozzá a külkereskedelem szempontjából különösen fontos jogintézmény, a nemzetközi vétel jogának optimális kodifikációs meghatározásához.[17] *Névai* László a bírói joghatóság kérdésében értekezett, ami szintén része kodifikációs problematikánknak.[18] Ezzel összefüggésben említhető egy másik monografikus tanulmány, amely a joghatóság és az immunitás kérdésében törekedett korszerű kodifikációs javaslatokat kidolgozni.[19] *Szászy* István a nemzetközi polgári eljárás-jogra vonatkozó korábbi nagy monográfiájának sok mondanivalóját transzferálta — új gondolatokkal dúsítva — 1975-ben a tervezett kódex eljárásjogi fejezete javára.[20]

Mindez persze igazában kevés, ha a most felgyorsult kodifikációt megelőző 1—2 évtizedre gondolunk. Ezért kell most is, meg később is — ha, mint reméljük, további írásokkal már le is késnénk a tervezetet, mert joggá válik — a kódexet még jobban figyelmünk középpontjába állítani.

IV.

11. A harmadik tervezet és a negyedik tervezet viszonyáról, ill. a mostani kodifikációs fázisról általában szólva a következőket lehet kiemelni.

a) A harmadik tervezet értékét több szempontból is tisztelni és védeni kellett, különösen tartalmi-érdemi összefüggésekben. Hiszen megtestesítője volt a magyar nemzetközi magánjogi gondolkozás — a gyakorlat és a tudomány — legjobb törekvéseinek. Ezért indokoltnak látszott, hogy egyrészről az egyes érdemi szabályozási megoldásokban az átdolgozás ne vezessen lényeges változásokra, másrészről hogy a tervezet szerkezetét és tárgyi körét lehetőleg ne, vagy csak a szükséges mértékben érintsük. E mellett szólt az a kodifikáció-módszertani szempont is, hogy miután a harmadik tervezet az előző átfogó kodifikációs tevékenység egyeztetett szövege, a mostani átdolgozás ehhez képest a lehetséges mértékig őrizné meg ennek azt az előnyét is, hogy érdemben széles szakmai közvéleményt tükröz, miértis újabb széles körű szakmai vita és széles körű egyeztetés „megtakarítható", ill. az ilyen jellegű vita valójában mutatis mutandis a korábbi megismétlése lenne.

b) A további korszerűsítést természetesen számos összefüggésben nem lehetett és nem is

[10] A tárgykörben ismert munkák közül *Réczei* László, *Szászy* István, *Világhy* Miklós és *Mádl* Ferenc nemzetközi magánjogi tárgyú könyveire utalok.

[11] L. a fenti 1. sz. lábjegyzetben.

[12] Magyar Jog, 1969. 77—83. old.

[13] J. K. 1970. 651—661. old.

[14] J. K. 1972. 83—92. old.

[15] J. K. 1968. 47—50. old.

[16] Visszautalás. Jogtudományi Közlöny. 1970. 151—160. old.

[17] Külkereskedelmi Jog, 1970. 45—46. old., Magyar Jog, 1973. 1. és 10—11. szám (mindhárom „A nemzetközi adásvételre irányadó jog" cím alatt).

[18] Bírói Joghatóság — kapcsoló elvek — anyagi jog. Külgazdaság. Jogi melléklet. 1972. 151—155. old.

[19] *Mádl* Ferenc: Állam a gazdaságban és az immunitás problémái, különös tekintettel a gazdasági integrációra. J. K. 1974. 6. 265—274. old.

[20] A nemzetközi polgári eljárásjog alapvető kérdései. J. K. 1975. 26—32. old.

lett volna indokolt mellőzni. Így az érdem lényeges sérelme nélkül figyelemmel kellett lenni az időközben beállt olyan hazai jogalkotás változásokra, amelyek a nemzetközi magánjog szabályozást is érintik. Törekedni kellett arra is, hogy összehasonlító elemzés mellett korszerűsítsünk ott, ahol a külföldi, főleg a szocialista országok jogalkozásából és jogtudományából ilyen tapasztalatok meríthetők. Ez a külföld felé különösen forduló jogalkotás esetében különösen indokolt. Miután ilyen hoszú és részletező nemzetközi magánjogi törvények általában ismeretlenek, észerű volt a 131. §-ra terjedő harmadik tervezetet a lehetséges mértékig rövidíteni, mindenekelőtt rugalmasabb, átfogó szabályozási módozatok alkalmazásával, egyes §-ok és ismétlődések kiiktatásával.

A megszüntetve-megőrzés fentiek szerinti elvei mellett az új, azaz a negyedik tervezet a következőkben lépett tovább.

12. A *szerkezeti változásokhoz* előre kell bocsátani, hogy a harmadik tervezethez képest lényeges változás nem látszott indokoltnak. Ez a szerkezet a következő:

I. Általános szabályok
II. Személyek
III. Szellemi alkotások joga
IV. Dologi jog
V. Kötelmi jog
VI. Öröklési jog
VII. Családi jog
VIII. Munkajog
IX. Joghatóság
X. Eljárási jogi rendelkezések
XI. Külföldi határozatok elismerése és végrehajtása.
Záró-rendelkezések.

Az egyetlen — nem egészen érdemi indok nélküli — újdonság, hogy megváltozott a szellemi alkotások jogának szerkezeti helye.

A korábbi tervezet V. fejezete szólt a szellemi alkotások jogáról és 6 §-t tartalmazott. Miután a szellemi alkotásokra vonatkozó használati jogviszonyokat az új szövegtervezet a szerződések körében szabályozza — részben azért, mert a szerződések egy típusáról van szó és részben azért, mert a szerződésekre vonatkozó, azokhoz hasonuló, vagy azokkal azonos kapcsoló elv alkalmazása az indokolt, ez szerepelt a harmadik tervezetben is —, csak a szellemi alkotások védelmére irányuló rendelkezések számszerűen is kevesen maradtak, összesen 2 §, ezeket változatlanul önálló fejezet alatt ugyan, de indokolt volt a személyekre vonatkozó fejezetet követően a dologi jogra vonatkozó fejezet előtt e két egység között elhelyezni. Az indok: a szellemi alkotások védelméhez fűződő jogok egyrészről a személyhez fűződő jogok egy sajátos területe, másrészről a védelem jogát meghatározó kapcsoló elv is lényegileg azonos, ezért ésszerű volt, hogy a szellemi alkotások védelmét szabályozó kolliziós jogi normák a személyekre irányuló fejezetet követően jelenjenek meg a kódexben.

Ehhez meg kell jegyezni, hogy a szerzői jogok megsértésére eleve is annak az államnak a joga minősült irányadónak, amelynek területére nézve a védelem igénye felmerül, míg a személyhez fűződő jogok megsértéséből származó igényekre is a harmadik tervezet szintén a jogsértés helyének jogát rendelte alkalmazni. Kézenfekvő volt tehát, hogy e dogmatikai sajátosság címén is a szellemi alkotások védelmére vonatkozó rendelkezések a személyek jogát követően szerepeljenek a tervezetben.

13. Bármennyire technikai jellegű probléma, szólni kell a bekövetkezett *rövidítésekről.*

A negyedik tervezet terjedelme a §-ok számát illetően fele az előzőnek, 69 a régi 131 helyett. Nem döntő szempont, de a jogszabályütközések szinte minden lehetséges formáját (pl. a nemzetközi büntetőjogot is) felölelő Bustamante Kódextől — a latin-amerikai államok 1928-ban keletkezett egységes kolliziós jogi törvénykönyvétől — eltekintve, amennyire ez megítélhető volt, 100 §-t jelentősen meghaladó terjedelmű kódex a nemzetközi gyakorlatban ismeretlen. Az 1965. évi lengyel törvény 38, az 1964. évi lengyel nemzetközi magánjogi törvény és Pp nemzetközi eljárásjogi része együtt 58, az 1963. évi csehszlovák kódex 70, a nemzetközi magánjogi és eljárás-jogi rendelkezéseket is tartalmazó 1961. évi szovjet „Alapok" 14, az 1975. évi NDK nemzetközi magánjogi törvény 29, az 1978. évi osztrák törvénykönyv 54 §-t számlál.

Messze vezetne annak bizonyítása, hogy a jogösszehasonlítás tanúsága egy a negyedik tervezethez hasonló méretű kódex mellett miért nem puszta aritmetika. A fő szempont ugyanis nem ez, hanem az volt, hogy — a harmadik tervezet érdemi rendelkezéseinek-tárgykörének csökkentése-korlátozása nélkül is — ésszerű volt a tervezetet rövidebbre „átírni", miközben átíráson most a valóság jogi-kodifikációs tükröztetését értem, ennek ismert értelmében.

a) Ebből a szempontból kevésbé jelentős, bár számottevő rövidítésre vezetett, hogy komoly mértékben lehetett élni egyes §-ok összevonásával, mindenütt, ahol ez a szabályozott kérdés, ill. az alkalmazott kapcsoló elv azonossága vagy kölcsönös összefüggése folytán lehetséges és célszerű volt. Ez a régi tervezet több mint 20 §-át érintette.

Itt említhető meg, hogy kimaradtak a szövegből egyes önmagukban természetes megállapítások, ill. olyan rendelkezések, amelyek a bírói gyakorlatban írott szabály nélkül is arra a megoldásra vezetnek, amelyet a korábbi tervezet megfogalmazott.

A fentiek demonstrálására mint egy *pars pro toto* hadd álljon itt egyetlen példa: a harmadik tervezet 5—6—7. §-a. Az 5. § beszélt a külföldi jog tartalma megállapításának eljárási módjáról. Ehhez közvetlenül kapcsolódnék az a rendelkezés, amely arról szól, mi van akkor, ha a külföldi jog tartalmát az előzőkben szabályozott eljárásban (hivatalból és a felek bizonyítékainak számításba vételével) nem lehet megállapítani, hogy ti. ilyenkor magyar jogot kell alkalmazni. De nem ez történt, az 5. § után a 6. §-ban egy önmagában is természetes szabály szerepelt. Az nevezetesen, hogy ha a külföldi állam területén több jogrendszer van hatályban, akkor az alkalmazandó jogot a külföldi államban erre irányadó szabályok alapján kell meghatározni, ill. hogy a külföldi jogot hazai gyakorlatának megfelelően kell értelmezni. Ez után következett külön §-ban, a 7. §-ban az a rendelkezés, hogy a magyar jog az irányadó, ha a külföldi jog tartalma nem állapítható meg. Az új tervezet most elejtette azt, ami természetes, ti. a régi 6. §-t és összevonta azt, ami összetartozik, ti. a régi 5. és 7. §-t. De — mintegy anticipálva a később mondandókat — itt sem lehetett meg bizonyos érdemi újítások nélkül.

A jelentős nemzetközi magánjogi gyakorlattal rendelkező országokban általánossá vált, hogy a külföldi jog tartalmának megállapításához a *jura novit curia* és a felek által előterjesztett bizonyítékok mellett erősen, sőt növekvő mértékben építenek szakértői véleményekre. Ezek a szakértői vélemények általában ilyen jellegű tevékenységet is kifejtő specializált intézmények, többnyire összehasonlító jogi intézetek, ill. tanszékek által nyújtott szakértői véleményeket jelentenek. Ezeknek a szerepe a külföldi jog tartalmának megállapításában szinte domináló. Súlyukra jellemző, hogy különböző szerkezetű gyűjteményeik a jogi könyvkiadásban is megjelennek.[21] Ezeket a szakértői véleményeket természetesen a bíróság épp úgy értékeli, mint a felek által előterjesztett egyéb bizonyítékokat, súlyuk jogszociológiai értelemben azonban nagyon magas. A külföldi jog tartalma megállapításának ez az útja természetesen nyitva volt, ill. nyitva lett volna a harmadik tervezet már említett rendelkezései szerint is, amelyek szerint a bíróság az általa nem ismert külföldi jog felől hivatalból tájékozódik, a fél által előterjesztett bizonyítékokat veszi figyelembe és az igazságügyi minisztertől kérhet felvilágosítást. Ebbe az eljárási rendbe belefér az is, hogy a bizonyítás során szakértői véleményt terjesszenek elő a felek, ill. ilyent kérjen a bíróság. Ez azonban eddig nálunk nem volt gyakorlat. A nemzetközi kódex életbelépésével ugrásszerűen nőni fog a nemzetközi magánjogi jogesetek száma, ennek folytán az a probléma is, hogy milyen optimális eljárásban lehet a külföldi jog tartalmát a legjobban megismerni. Ezért indokolt volt a negyedik tervezetben a szakértői véleményt mint eszközt közvetlenül is a kódex iránymutató rendelkezései közé felvenni.

b) Tartalmilag már lényegesebb „átírási" problémának tekinthető, hogy egy kódexnek mennyire kell a valóságtól, a gyakorlati viszonyok közvetlen kifejezésétől — a tükröztetés folyamatában — az adott jogterület absztrakciói, ezen absztrakciók sajátos belső jogi-logikai önállósága felé elmennie. Más szóval hol van az optimum a valóság és a tükröző-tükrözött jogi rendszer között? Az átírási megoldásoknak is két egymástól relatíve elkülönülő szintje van. Az egyik a normatív jogé. Ez sem csaphatja arcul a jog belső egységét, de a valóság közvetlen kifejezésétől e végből csak e normatív követelmények erejéig távolodhat el. A tudományos-tankönyv jellegű átírás már „hatványra" emeli és relatíve önállóan variálja saját, a valóságot az előzőkhöz képest már közvetettebben kifejező kategóriáit. Ez utóbbi átírási formát azonban az előzőre átvinni azt jelentené, hogy a jog társadalmi hasznosságának reciprok értékeit növeljük. A nemzetközi magánjogi kodifikációban a lehetséges optimumra kell törekedni, mindenekelőtt az első átírási szint értékeinek növelésével. Ezért mellőzhetők a régebbi tervezet olyan tankönyvszerű megállapításai, amelyek önmagukban csak deklarációk, a szabályozás érdemét nem érintik és amelyek tankönyvszerű általánosítások számára az érdemi szabályozásból úgyis levezethetők.

A harmadik tervezet a szellemi alkotások körében a 70—71. §-ban a szerzői jogra nézve pl. így „ír át" (amit aztán a 73—74. §-ban teljesen azonos kolliziós jogi vonzattal a feltalálói jogra is megismétel): előbb kimondja, hogy a szerzői jog megsértéséből eredő követelést a szerzői jogra egyébként irányadó jog szerint kell elbírálni. Aztán egy másik rendelkezésben, még a 69. §-ban külön mondja ki, hogy mi is ez a jog, nevezetesen annak az államnak a joga, amelynek területén a védelmet igénylik. A felhasználási szerződésre viszont előbb úgy rendelkezik, hogy arra a kódexnek a szerződésekre vonatkozó általános szabályait kell alkalmazni, majd azt mondja, hogy ha a felek más jogot nem kötöttek ki, a felhasználási szerződésre azt a jogot kell alkalmazni, amely a szerződés létrejöttekor a felhasználó személyes joga. Hogy mi a személyes jog, azt megint egy más helyen, az általánosítás szintje és követelménye folytán külön szabályozza végig a harmadik tervezet. Jól látható, hogy itt túlságosan és tankönyvszerűen, különböző általánosítások és rendszerezések szempontjából szét van választva az, ami egyébként, különösen a jogkereső közönségnek is szóló jogszabályban összetartoznék. Életszerűbb és nemzetközi magánjog-konformabb azt mondani, amit tulajdonképpen a harmadik tervezet is akar és tesz, csak ilyen szerkezetileg többlépcső áttételek útján, hogy ti. pl. felhasználási szerződésekre a felhasználó székhelyének vagy szokásos tartózkodási helyének joga irányadó. A tudomány ebből is elvégezheti a maga általánosításait és a rendszerképzésben sincs ettől az életszerű fogalmazástól elzárva vagy hátráltatva. A negyedik tervezet megpróbált ennek jegyében eljárni és így pl. az említett felhasználási szerződésekre vonatkozó szabályanyaga — a harmadik tervezet több §-ával szemben — egy §-ban, nevezetesen a 25. §-ban egy bekezdésen belül egy pontban, annak három sorában elmondja ugyanazt.

De vehetnénk egy másik példát is, amely mutatja, hogy az említett átírásban a harmadik tervezet tulajdonképpen a tudományos átírás szintjére lépett, ill. olyan önmagában nagyon világos és logikus elhatárolásokat, külön szabályozási formákat alkalmaz, amelyek az egyértelműséghez nem szükségesek, kevésbé életszerűek.

A 107. §-ban pl. kimondja a harmadik tervezet, hogy „csak magyar bíróság vagy más hatóság járhat el azokban az ügyekben, amelyekben joghatósága e törvény vagy külön jogszabály szerint kizárólagos". Ez egyrészről teljesen természetes, viszont nem tudni

[21] Utalok pl. a számos részében magyar jogi részeket is tartalmazó *Pfaff* D. és *Wachler* J. P., „Szakértői vélemények a nemzetközi magánjoghoz és a szocialista országok jogához" alcímmel kiadott Familien- und Erbrecht der Fülchtlinge und Umsiedler c. könyvére (Nomos, Baden-Baden 1972, 436. old.).

meg belőle, hogy hát akkor milyen ügyekre áll ez. Ezt a további szakaszok külön szabályozzák. Sokkal egyszerűbb feltételezni annak természetességét, amit az előbb idézett 107. § mond és azoknak a jogvitáknak a felsorolása előtt, amelyekre a kizárólagos joghatóságot a jogalkotó vonatkoztatni akarja, egyszerűen azzal kezdeni: kizárólag magyar bíróság vagy más hatóság járhat el az ilyen és ilyen tárgy jogvitára vonatkozó eljárásban.

Hasonlóan csak a nemzetközi magánjog belső absztrakciós-elméleti világa mellett tekinthető világosnak — bár így egyértelmű — a harmadik tervezetnek a minősítéséről szóló rendelkezése.

Eszerint „ha az alkalmazandó jog meghatározása jogi fogalom értelmezésétől függ, a fogalmat a magyar jog alapján kell értelmezni". A nemzetközi magánjogban való magasabb fokú jártasság nélkül bizony nehezen érthető, és a „jogászkodás" vádját nehezen hárítani tudó megfogalmazás ez. Kicsit annak jegyében áll, mintha minden probléma a jogból indulna ki, a jog maga támaszt magának kérdéseket, így a minősítés kérdését is, és aztán azokat bonyolult eljárásban megoldja. Nem kell mondani, hogy a helyzet fordítva áll: az élet, közelebbről a társadalmi viszonyok váltják ki a jog szükségességét egyáltalán, s a szabályozás módját, az életviszonyok jogviszonyokká való minősítésének indokoltságát is. A minősítésnek a harmadik tervezetben alkalmazott szabályozása e mellett még csonka is volt, mert a régi szövegezés második bekezdésében tulajdonképpen nem volt válasz arra a kérdésre, hogy hát mi legyen akkor, ha valamely jogintézményt a magyar jog nem ismer vagy eltérő tartalommal vagy más elnevezéssel ismer.

A minősítés „talpraállítottabb" szabályozásának azt kell világosan kifejeznie, hogy a bírónak — mielőtt a szerződésre vagy a felelősségre vonatkozó kolliziós norma szerint keresi az alkalmazkodó anyagi jogot — előbb meg kell állapítania: az eléje került konkrét életviszony milyen jogi jelenség, pl. szerződéses vagy szerződésen kívüli felelősségi jogviszony; más szóval jogivá kell minősítenie az önmagában eredendően nem jogi, hanem emberi életviszonyt. Ilyen értelemben bizonnyal adekvátabb, az első átírási szintnek jobban megfelelő szabályozás, amit ilyen megfontolásban ajánlani lehet, és amit az új tervezet 3. §-a a következők szerint fogalmaz: ha az alkalmazandó jog meghatározásához azt kell megállapítani, hogy a jogvitában megítélendő tények vagy viszonyok milyen jogintézménynek vagy jogi fogalomnak minősülnek, a minősítésben a magyar jog szabályainak és fogalmainak értelmezésével kell eljárni. Ha a magyar jog valamely jogintézményt nem ismer — szól tovább az új tervezet szövege —, vagy eltérő tartalommal vagy más elnevezéssel ismer és az a magyar jog szabályainak értelmezésével sem határozható meg, a minősítésben a jogintézményt szabályozó külföldi jogokra is figyelemmel kell lenni.

Az igaz, hogy a minősítés egész problémája a nemzetközi magánjognak abból a sajátosságából fakad, hogy nem konkréten szabályozott tényállásokhoz kapcsolja a kolliziós jogi normát, hanem jogi kategóriákhoz, tehát már az említett átírás szerinti absztrakciókhoz, hogy a jogi absztrakciókban, különböző jogi kategóriákban a különböző jogrendszerek más és más tartalmat fejeznek ki, hogy lehetséges elsődleges és másodlagos minősítés stb. Ezek azonban már mind az említett második átírási szint világába tartozó problémák. Ezeket a jogkereső közönségnek is szóló normákba desztillálni csak affelé a bizonyos már említett reciprok érték felé vezet.

c) A legjelentősebb rövidítés (főleg a szerződések és a szellemi alkotások joga körében: ezek együttes §-száma 37 volt, az új szövegtervezetben 5) két korszerű nemzetközi magánjogi jogszabályszerkesztési körülményből adódik. Az egyik: a magasabb, de közvetlen használhatóságában egyértelmű általános szintjén kifejezni a jogalkotó lényegileg azonos döntését és nem hosszú paragrafusokon át ugyanazt a jogalkotói döntést ismételni, csak más tényállás vagy szerződéstípus mellett. Így a jellemző szolgáltatás, mint mögöttes alapelv alapján — ez volt az eredeti is — egy §-ba lehetett foglalni lényegileg a legtöbb szerződést, egyebek között, mint fent már utaltam rá, a licencia-szerződéseket is. Új §-t, ill. bekezdést ott volt célszerű nyitni, ahol eltérő tényálláshoz eltérő specifikumra van szükség a jogalkotói állásfoglalás, azaz a kapcsoló elv tekintetében is. A másik: a tankönyvszerű széttagoltság helyett az új szövegtervezet egy-egy bekezdésbe vont össze olyan rendelkezéseket, amelyek a jogalkotási életszerűségében is összetartoznak, ill. a bírói gyakorlat számára az új megfogalmazásban is egyértelműek (pl. az a rendelkezés, amely azt mondja meg, hogy mire terjed ki a szerződés joga, egybefoglalta a kötelmi viszony egészét, az alaki feltételeket, a szerződést biztosító mellékkötelezettségeket, amíg az előző tervezetben mind külön-külön részletező §-okban helyezkedtek el).

14. Mint látható, a rövidítések sem csak számtani dolgok: a harmadik tervezet tárgyi értékeinek megőrzésével a §-ok számának csökkentésével az új szabályozás *ugyanannak korszerűbb kifejezését is* szolgálja.

Az időközben megjelent hazai igények és az összehasonlító-jogi tapasztalatok figyelembe vételével néhány *tárgyi-érdemi módosításon* is kellett gondolkozni.

a) Nem éppen a legfontosabbon kezdve: elvi és főleg gyakorlati megfontolások alapján indokoltnak tekinthető, hogy — ha magyar állampolgár külföldön kíván *házasságot kötni* — az ehhez szükséges tanúsítványt, miszerint a házasságkötésnek a magyar jog értelmében nincs akadálya, a továbbiakban ne központilag az Igazságügyi Minisztériumtól kelljen kérni, hanem a tanúsítványt a fővárosi, ill. a megyei tanácsok végrehajtó bizottsága igazgatási feladatokat ellátó szakigazgatási szerve is kiadhassa. A korábbi tervezet 80. §-ával szemben az új szövegtervezet eszerint fogalmaz.

b) Miután már a harmadik tervezet is a *szerződésen kívül okozott kárért való felelősség* eredetileg egységes (az elkövetés helye) statutumát korszerűen feloldotta és ennek helyébe a megszüntetve-megőrzés szellemében az elkövetés helyének, a kár bekövetkezése helyének, ill.

a sérült és a károkozó közös személyes jogának alternatíven alkalmazható jogát állította, és ebben az új szövegtervezet lényeges változást nem eszközölt, egy kérdésben mégis tovább kellett lépni. Ez az új tervezet 29. §-ának 5. bekezdése. Mind a gyakorlat, mind a dolog természete, mind a külföldi jogalkotás és a nemzetközi jogirodalom szerint is azt a kérdést, hogy a károkozó magatartás közlekedési vagy más biztonsági szabály megsértésével valósult-e meg, akkor sem lehet más, mint a magatartás helyének joga szerint megítélni, ha az egész deliktuális viszony nem is e jog anyagi szabályai szerint rendeződik, hanem pl. az említett alternatívák egyikének megfelelően. Ha egy magyar turista Ausztriában közlekedési szabály megsértésével kárt okoz, és a bíróság a kár tényleges bekövetkezésének helye szerinti anyagi jogot alkalmazza, egyebek között azért is, mert a károsult is magyar állampolgár volt, tehát az aktíve és paszíve érintett alanyok személyes joga egyaránt magyar, azt a kérdést, hogy az adott városban a károkozó valóban megsértette-e valamely közlekedési szabályt, csak az adott helyre és az ott irányadó közlekedési szabályokra vonatkoztatva lehet eldönteni.

c) A harmadik tervezet a *szerződést biztosító mellékkötelezettségeknek* csak egy részét tartalmazta, ezeket viszont túlzott részletességgel és hozzá külön jog alá tartozónak rendelte őket. Így más jog lett volna irányadó az alapul fekvő szerződésre és ismét más az e szerződésre vonatkozó mellékkötelezettségekre. A nemzetközi gyakorlatban mindkét megoldásra van példa. Mégis erősebbnek tekinthető az a szempont, hogy az egyes életviszonyokat a nemzetközi magánjog ne vágja ketté, az összetartozó életviszonyok nemzetközi magánjogi statutuma is tartozzék össze, az egységes statutum tehát indokoltabb és észerűbb. Az ennek megfelelő szabályozás tehát az, hogy a szerződés joga — ha csak a felek másképp nem állapodnak meg — kiterjed a szerződést biztosító megállapodásokra is, méghozzá nem csak a zálogszerződésre és a kezességi szerződésre, hanem a szerződést biztosító más megállapodásokra is, a szerződést biztosító megállapodásokra általában. Jó szerkesztésel és hasonló megfontolásból az új tervezet hasonló szabályozást javasol az engedményre és a tartozásátvállalásra is. A beszámítás feltételeire és joghatásaira már a harmadik tervezet is az alapul fekvő szerződésre rendelt jogot kívánta alkalmazni, ezért ez minden további nélkül szintén elhelyezhető volt a szerződés jogát általában meghatározó új 28. §-ban.

d) A harmadik tervezet 49. §-ában foglaltakkal szemben az új szövegtervezet a *vállalkozási szerződésre* annak az államnak a jogát rendeli alkalmazni, amelynek területén a szerződés értelmében a vállalkozási tevékenységet ki kell fejteni, ill. a szerződésben meghatározott eredményt létre kell hozni. A korábbi tervezet egyszerűen a vállalkozó személyes joga szerinti ország szabályait tekintette volna irányadónak. Ez a megoldás nem lett volna figyelemmel sem a gyakorlatra, sem az e téren megfigyelhető nemzetközi tapasztalatokra, sem nem tükrözte volna a szerződések mögöttes általános kapcsoló elvét, ti. a jellemző szolgáltatásra orientáltságot. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban ma már általános, hogy vállalatok külföldön nagymértékű vállalkozási munkát végeznek, pl. nagy berendezéseket szerelnek fel, épületeket építenek stb. Ehhez képest az adott ország minőségi és más követelményei mellett fejtik ki tevékenységüket, amelynek jellemző szolgáltatása ebben a másik országban valósul meg. Ezért a korszerű szabályozás kapcsoló elvét ésszerűen ehhez az országhoz, ill. ennek jogához indokolt fűzni.

V.

Az alábbiakban részletesebben szólnék néhány olyan jogintézményről, amelyekre nézve a szabályozásban — mind a harmadik tervezet, mind pedig a negyedik tervezet megoldásaihoz képest — tovább kellene lépni. Majd látható, hogy az egész kódex korszerűségét érintő összefüggésekről és problémákról van szó.

15. A tovább és viszautalás, az ún. renvoi kérdésében az 1968-as „Kék füzet" (az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében készült tervezet), a döntést még nyitva hagyta. A *renvoi*-ra vonatkozó 12. §-hoz ennek indokait is külön feltüntette. Az ezeket tartalmazó „Megjegyzés" mindazonáltal a következőkkel zárul: „Mindezekért megfontolandó, nem kellene-e a tovább és visszautalás lehetőségét mégis biztosítani". A harmadik tervezet már egyértelműen elutasító, sőt mintegy indulati nyomatékot is adott az elutasításnak, mert nem csak egyszerűen azt mondta ki a 4. §-ban, hogy ha külföldi jogot kell alkalmazni, akkor ennek a jognak a felmerült kérdést közvetlenül rendező szabályai az irányadók, hanem — amolyan szent haraggal, mert valójában már feleslegesen — azt is hozzá tette, hogy „más állam jogára utaló szabályát (már mint a felhivott jognak) pedig figyelmen kívül kell hagyni", holott alább talán ki fog derülni, hogy a *renvoi* valójában jó barátja és nem haragosa a jogalkotónak.

A *renvoi*-t elutasító álláspont mögött a következő főbb indokok állnak. Mindenekelőtt az a nehézség, amellyel a bíróságnak kellene küzdenie, hogy ti. nemcsak egy felhívott jogot kellene ismernie, hanem mindig mégegyet, és nehezen behatárolható igazság-ismérvvel választania a kettő között. Ez a jogalkotói állásfoglalás alkalmazásához még egy bírói választási mérlegelést is közbeiktat, ez pedig csökkenti az alkalmazandó jog előreláthatóságát, tehát a jogbiztonságot, növeli az esetlegességet, no meg logikátlan is egyszer egy tételt kimondani és azután a *renvoi* révén feloldás adni alóla.

a) Ami a logikátlanságot illeti: valamely jogi norma helyeségét tudottan alapvetően nem a logika ismérvei határozzák meg, bár a

logikusságnak a jogalkotásban egy-egy jogszabályon belül nagy szerepe van. A döntő mégis az, hogy a társadalmi fejlődés valósága, a tükrözött gyakorlati pozitívumok szóljanak valamely norma helyesége mellett. Ezek pedig — mint alább látható — amellett szólnak, hogy a *renvoi*-t kivételes és járulékos jelleggel elfogadjuk. Ha a logika volna a döntő, az egész nemzetközi magánjoggal bajban volnánk. A nemzetközi magánjognak ugyanis egyik jellegadó lényege, hogy logikával egyetlen bármilyen egyértelmű normája alapján sem lehet következtetni a majd ténylegesen alkalmazásra kerülő anyagi jogra, mert ezt az egyik oldalon — miként ezt a jogirodalom kimutatta és a kodifikációt illetően „megszólaltatta"[22] — általában az az esetlegesség határozza meg, hogy a konkrét jogviszonyban milyen külföldi elem jelenik meg (más a helyzet természetesen, ha a szerződések körében a felek jogválasztással éltek).

b) Ez már a jogbizonytalansági ellenérv „logikátlanságát" is mutatja. A nemzetközi magánjogban ugyanis fogalmilag nem lehet tudni, hogy a konkrétan alkalmazott kolliziós norma mellett egyes esetekben végül is milyen anyagi jogi normarendszert alkalmaz a bíró. Ez csak akkor tudható, amikor a jogi norma, nevezetesen a kolliziós jogi norma felől nézett esetlegességből ténylegeség lesz, nevezetesen amikor a tényállás már ismert. A jogbiztonság ebben az esetben abban állna, hogy a bíró, a jogalkotó csak egy megoldást lehetővé tevő parancsa alapján csak egy nemzeti jogrendszerhez folyamodhat, akár közel, akár mesze van ez a belső anyagi jogi értékrendhez. Csakhogy ez formális jogbiztonság, mert nem a belső anyagi jogi értékrendhez, hanem egy erősen apriorisztikus kolliziós jogi norma merevségéhez van viszonyítva. Az érdek pedig éppen az volna, hogy a bíró a belső anyagi jogi értékrendhez viszonyítottan tudjon ahhoz logikailag jobban záró anyagi jogi jogrendezést elérni, így és ilyen jogbiztonságra törekedni. Ezt akkor tudja csak megtenni, ha indokolt esetben megengedi a saját jog, a felhívott, illetőleg egy harmadik jogrendszer szerinti döntést; ezek közül ugyanis az egyik mindig közelebb áll a bíró anyagi jogi értékrendjéhez, mint a másik. Mind tartalmilag, mind logikailag nehezen érthető, hogy egy fórum jogalkotói parancs folytán elzárkózzék saját anyagi jogának alkalmazása elől, ha a felhívott jog szerint is ez volna az irányadó. Legyen szabad a *renvoi* értékét egy példával demonstrálni.

A felszabadulás előtt külföldre vándorolt magyar olyan külföldi állam polgára lett, amelyben a házasságon kívül született gyermek erős öröklési jogi diszkrimináció alatt áll. Ez a személy 1978-ban hazatelepszik, és itt hal meg végrendelet nélkül. Öröksége részben itthoni, részben amerikai ingóság és bankbetét.

aa) Minden törvényes örököse magyar állampolgár, itthon él. Miért ne lehesen erre az ügyre magyar jogot alkalmazni?

bb) Egy törvényes örököse (az elhunyt unokája) abban az X államban él, egy házaságon kívül született gyermeke itthon. Miért kelljen a diszkrimináló X-jogot alkalmazni, és ennek folytán a magyar örököst az örökségből kizárni, az örökséget kizárólag a kinti unokának juttatni, akinek hálátlan viselkedése volt a hazatelepülés egyik oka?

cc) Csak az itthoni házasságon kívüli leszármazó létezik. Miért kelljen az X-jog szerint az örökséget a diszkrimináló államnak (árvaszéknek, iskolaalapnak stb.) megítélni?

A *renvoi* el nem ismerése ugyanis ilyen következményekre vezet. Mi teszünk ilyen gesztust kifelé, velünk szemben — miután a *renvoi* általában elismert intézmény — ilyet senki sem tesz, s közben mind a magyar jogpolitikai érdek, mind a magyar jog szerinti igazságos megítélés, mind pedig az eset összes körülményei által javallott észerű megoldás semmibe vész, illetve áldozata lesz a *renvoi*-t elutasító, tulajdonképpen a jogalkotó saját érdekeit mellőző jogalkotói döntésnek.

A lényeg: a *renvoi*-t nem az elmélet jogbiztonság- vagy logika-ellenesége, üres jogászkodása, ahogy ez a jogirodalomban is képviselt nézet,[23] hanem az a valóságos igény hozta létre, hogy a bíró csökkentse a nemzetközi magánjog fogalmi esetlegességét, döntésében a konkrét jogvita rendelkezését közelebb hozza a belső jog értékrendjéhez, aminek megvalósítására a bíróság elsősorban hivatott.

c) A fent mondottak miatt a *renvoi* minimálisan járulékos, illetőleg kivételes jelleggel, szinte általánosan utat tört magának. Ismeri lényegileg minden fejlett tőkés ország joga, olyannyira, hogy nagy gyakorlati szerepéről olvashatni még a külkereskedelmi szerződésekre vonatkozóan is.[24] Része a szocialista országok jogának (a csehszlovák, a lengyel és az NDK új

[22] L. *Mádl* Ferenc: Összehasonlító nemzetközi magánjog — Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga c. munka (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1978.) „Tentatív szintézis: Összehasonlító jogi szintézis-elmélet a nemzetközi magánjogban" c. IV. fejezetet.

[23] A *renvoi* a jogtudomány kreatúrája — mondja *Perduti* (maga a szóhasználat is jelzi a szerző mintegy „haragos" vagy legalábbis megvetést tartalmazó értékítéletét), l. ehhez részletesebben *Réczei* László fent a 16. jegyzetben hivatkozott tanulmányát, különösen a 157. és kk. old.

[24] Érdemes felütni az éppen *Réczei* László előszavával megjelent „Le contrat économique international — Stabilité et évolution" c. kiadvány (Bruylant-Éd. Peone, Bruxelles-Paris 1975. X. 586. old.) „Liste des principales décisions judiciaires et arbitrales sur les contcrats internationaux" c. részét (512. és kk. old.), amely számos ország számos ítéletének adatait közli; ebből is kiderül, hogy a *renvoi* a külkereskedelmi vételi ügyekben is jelentős szerepet visz: sok ítélet az ítéletek mutatójában külön ilyen alcím — *Renvoi* — képzését tette indokolttá; még egyszer hangsúlyozom: külkereskedelmi vételi ügyekben, ezek bírói gyakorlatában!

nemzetközi magánjogi jogalkotásnak, nagy többségében vallja a szovjet irodalom is). Mellőzése jogalkotásunkat e paraméterek mellett is korszerűtlenné tenné.

d) A magyar irodalomban és oktatásban — *Réczei* László előbb hivatkozott újabb tanulmányától eltekintve — most már két évtizeden át a *renvoi* elfogadását tanítjuk, valljuk. *Réczei* László német nyelvű nemzetközi magánjogi kézikönyvében így fogalmaz: a *renvoi* elfogadása a nemzetközi realitás tudomásulvételét jelenti.[25] Nemzetközi egyezményekben (pl. a csekk- és váltójogi egyezményekben) is vállaltuk a *renvoi*-t. Ezek után most 180 fokos fordulatot csinálni, nehezen magyarázható. Az a szempont, hogy nálunk nincs rá precedens,[26] aligha súlyos szempont. Egyszerűen azért, mert a gyakorlati esetek nagy részében a nemzetközi magánjogi jelleg nem „vétetik" észre, illetve mégis csak megszülető kolliziós jogi döntéseinek nincs semmiféle gyűjteménye.

e) Az a nehézség, hogy a *renvoi* révén a bírónak nem csak az egy felhívott jogot, hanem még egy másik jogot (a sajátját vagy egy harmadik ország jogát) is kell ismernie és alkalmaznia, első látásra komoly ellenvetés. Csakhogy: *aa)* a bírónak általában a nemzetközi magánjog révén úgyis sok joggal kell dolgoznia. Az a körülmény, hogy a konkrét esetek egy részében a sok közül egy helyett kettővel kell dolgoznia, nem lehet perdöntő érv a *renvoi* ellen. *bb)* Az új tervezet különben is e téren javított a bíró helyzetén, amennyiben — mint fent volt róla szó — a külföldi jog tartalmának megismerési forrásait erősítette: a nemzetközi gyakorlatra is utalással most kifejezetten is javallja szakértői vélemény igénybevételét. *cc)* A tervezet sok más összefüggésben tulajdonképpen tartalmaz részleges *renvoi*-t, amikor a bírónak konkrét esetben választania kell a felhívott és még egy másik jogrendszer között. Ilyen az új tervezetnek a korábbi tervezettel azonos tartalmú rendelkezése, pl. arról, hogy — a kártérítési jog körében — a kár bekövetkezési helyének joga alkalmazható (az elkövetés helyével szemben), ha ez a károsultra kedvezőbb, vagy a gyermekre kedvezőbb jog alkalmazása családi jogállásának megítélésénél. A *renvoi*-ellenzés logikája mellett ezeket is ellenezni kellene. *dd)* Azt mondani, hogy a bíróra ezt a belső anyagi jogi értékrendhez igazodó választást indokolt esetben kivételesen se engedjük meg, mert túl nagy terhet, ill. felelősséget raknánk a bíróra, ez annak fényében, hogy eddig a nemzetközi magánjog kodifikálatlansága mellett mindent a bíróra biztunk, alighanem erőtlen érv. A bírói gyakorlat, végsősoron a Legfelsőbb Bíróság irányító-alakító szerepét is alábecsülnénk, ha azt hinnénk, hogy a *renvoi* esetleges szélsőséges alkalmazása ellen ítélkezési gyakorlatunkban nincsenek meg a törvényes biztosítékok. Ha meg sem engedjük, és mindenestül elzárkózunk a *renvoi* elől, akkor szükség esetén ezen a helyzeten a Legfelsőbb Bíróság sem tud módosítani, mert *contra legem* kellene cselekednie.

f) A polgári jogra és annak kolliziós jogi burkára, ti. a nemzetközi magánjogra a nagymértékű diszpozitivitás jellemző. Kissé vulgarizálva: legtöbb lényeges összefüggésben mindenki választhat, meghatározhatja jogviszonyának tartalmi elemeit, választhat jogot, választhat bíróságot, csak épp a bíróságot zárjuk el attól, hogy korlátozott körben is és indokolt esetben ő kísérelje meg az életviszonyokat jogalkotója anyagi jogi értékrendjéhez, jogpolitikájához közel eső választással rendezni.

Javaslatom lényege — a fenti indokok után —, ahogy a nemzetközi magánjog egyik nagy klasszikusa megfogalmazta: *megengedni a renvoit, ha ennek mellőzése a belső anyagi jogi értékrend mellőzését is jelentené.* Az az igazán logikátlan jogalkotói parancs, amely ezt nem teszi. Ez ugyanis a parancs társadalmi-jogpolitikai tartalma és nem forma szerint lenne logikátlan, mert a saját anyagi jogi értékrend korlátozását parancsolja akkor is, amikor a jogfejlődés bevett intézménye ennek elkerülését felkínálja. Ez a mondottak fényében a jogalkotó nemzetközi magánjogi szerepének félreismerése lenne. A jogalkotó funkciója és célja, hogy meghatározott életviszonyokra, illetve az általa megfogalmazott tényállásra jogpolitikai értékrendje szerint anyagi jogi jogrendezést adjon. Ezt nem nemzetközi magánjogi területeken magas fokon el tudja érni. A nemzetközi magánjogban azonban más a helyzet — mint éppen a magyar nemzetközi magánjogi kodifikációra vonatkoztatva erről a mi irodalmunk is értekezett.[27] A nemzetközi magánjog kolliziós jogi normákat ad, amelyeknek belső igazságtartalma (jogpolitikai célok szerinti igazságtartalma) fogalmilag nagyon eltér az anyagi jogtól. Itt az igazságtartalmat erősen vagy döntően az esetlegességektől meghatározott külső jogok adják meg. Ha a jogalkotó fenn akarja tartani szóbanforgó funkcióját és célját — hogy ti. saját jogpolitikai igazságtartalmára akar és kell törekednie —, akkor azt a nemzetközi magánjog területén csak úgy teheti, ha a bíró számára adja meg azt az ésszerű mértékű jogot, hogy amikor az esetlegességek ténylegessé válása után megismerte az alkalmazandó anyagi jogi igazságtartalmat, ebben a lehetséges mértékig (ezt hangsúlyozni kell, hogy a lehetséges mértékig, mert ennek az ellenkezője magának a nemzetközi magánjognak a megkérdőjelezése volna) azt az igazság-

[25] „Das oberste Argument für die Anerkennung der Rückverweisung liegt also in der internationalen Realität" (*Réczei* László: Internationales Privatrecht. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest 1960. 478 old., az idézet a 75. oldalon „A magyar jog álláspontja" cím alatt).

[26] L. a fenti 16. alatti lábjegyzetben hivatkozott tanulmányt ezzel az érvvel (157. old.).

[27] L. a fenti 22. lábjegyzetben hivatkozott könyv ott feltüntetett részét.

tartalmat valósítsa meg, amit a jogalkotó írna elő, ha ennek közvetlen és általános kimondásától a nemzetközi magánjog sajátossága folytán nem volna jogtechnikailag elzárva. Ez a *renvoi* elvi, gyakorlati és jogalkotástani lényege.

Az elmondottak szerinti szabály három bekezdésből állna és így szólhatna: *(1)* Ha magyar nemzetközi magánjogi szabály értelmében külföldi jogot kell alkalmazni, ennek a jognak a felmerült kérdést közvetlenül rendező szabályai irányadók. *(2)* Ha a külföldi jog a felmerült kérdésben a magyar jogra vagy egy másik állam jogára utal, ezt a bíróság — a visszautalás és az egyszeri továbbutalás elfogadásával — akkor alkalmazhatja, ha a jogvita igazságos megítélése végett ez az eset összes körülményeire tekintettel indokolt. *(3)* Az előző bekezdésben foglalt szabály jogválasztás esetén nem alkalmazható.

16. Korszerűbben kellene megfogalmazni a tervezetnek *az állami immunitással* kapcsolatos állásfoglalását. A probléma elméleti és gyakorlati összefüggéseit illetően utalok egy az e tárgyban nem oly rég megjelent tanulmányra.[28]

Röviden a lényeg: az állam és szervei növekvő mértékben vesznek részt olyan polgári jogi vagy kereskedelmi jogi természetű ügyletekben, amelyekben a másik oldalon polgári jogi, illetőleg kereskedelmi jogi jogalanyok szerepelnek. Az állam sui generis közjogi immunitásának erősítése és hangsúlyozása mellett ésszerűnek tűnik az állam ilyen kisebb-nagyobb beszerzési és más polgári jogi ügyleteiről elvenni a nem ezekre a viszonyokra kialakult abszolút immunitás elvét. Ez ugyanis olyan időkben és olyan viszonyokra alakult ki, amikor az állam valójában csak közjogi funkciójában járt el. A relatív vagy funkcionális immunitás lényege: polgári jogi ügyletekben a polgári jogi jogvitákat a szuverenitás-hatások súlya és nehézkességei nélkül alakítani, illetőleg alakíthatni.

Konkrétan arról van szó, hogy az alább példaszerűen felsorolt jogviszonyokra lehessen-e az ügylet természete szerinti anyagi jogot alkalmazni, és ilyen vitában alávethető-e a külföldi állam (annak sui generis állami szervei, diplomáciai testületei) más állam joghatóságának, a készülő nemzetközi magánjogi kódex összefüggésében természetesen magyar joghatóságnak. Ilyen jogviszonyok: munkaviszony (kivéve ha saját állampolgárságú személy alkalmazásáról van szó); gazdasági társulásban való részvétel; ipari, kereskedelmi tevékenység kifejtése; iparjogvédelmi jogosultságokban való részvétel; ingatlanra vonatkozó dologi és kötelmi jog; öröklés; gépkocsi baleset útján vagy más úton keletkezett kártérítési jogviszony; csődeljárás olyan gazdasági egységre nézve, amelyben külállam is szerepel; vétel, pl. gépkocsi vagy más gép vásárlása; bérlet, pl. garázs vagy más helyiség bérlete; fűtőberendezéshez olajszállítási megállapodás, építési munkák végeztetése; biztosítási szerződés kötése stb.

A kérdés tehát az, hogy ezekre a Magyarországon kötött ügyletekre az ügylet természete szerinti, általában tehát magyar jog legyen-e irányadó (pl. a szerződés lényeges tartalmában való megállapodásra, az alaki kellékekre, az árra, jogszavatosságra, kellékszavatosságra, elállásra, társasági jogi elemekre stb.), vagy mindig a megfelelő külállam joga, és hogy ezekben a jogügyletekben magyar bíróság hatáskörét elismerjük-e, vagy ezekre nézve a bírói jogérvényesítést eleve kizárjuk, illetőleg csak az önkéntes alávetéstől függően engedjük meg.

a) Mi a jogfejlődés ebben a kérdésben, illetőleg velünk szemben milyen külföldi gyakorlatot kell feltételezni?

aa) A fejlett tőkés országokban általánossá vált a *relatív immunitás.* Más szóval az állam immunitási védekezését a szóban forgó polgári jogi ügyekben általában nem ismerik el. Ilyen államokban az államok egymással szemben ilyen kifogást nem is támasztanak. Ha velük szemben mi is a relatív, illetőleg funkcionális immunitást alkalmaznánk, ellenvetést csak saját álláspontjuk és gyakorlatuk ellenére tehetnének, ezért feltehetően nem is tesznek. Ha nem alkalmazzuk velük szemben a funkcionális immunitást, egyoldalú előnyt biztosítunk számukra.

bb) Általános nemzetközi egyezmények (a bécsi egyezmények a diplomáciai és konzuli kapcsolatokról, 1961., 1964.) és bilaterális diplomáciai és konzuli szerződések e testületek tagjaira nézve a *funkcionális immunitást* állapítják meg, azaz az ezekben meghatározott polgári jogi természetű jogviták esetén a fogadó ország joghatósága alá tartoznak. Magyarország tagja a diplomáciai kapcsolatokról szóló bécsi egyezménynek, és vannak hasonló tartalmú bilaterális szerződéseink. Feltételezhetően ezeknek megfelelő gyakorlatot követünk olyan országokkal is, amelyek nem tagjai a szóban forgó konvencióknak, illetőleg, amelyekkel nincs bilaterális szerződésünk.

cc) Az újabb szocialista nemzetközi magánjogi kodifikációkban a csehszlovák és a lengyel jog általánosítja a fenti *bb)* szerinti relatív immunitást (a lengyel Pp 1111. és következő paragrafusai, a csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény 47. §-nak (1) és (3) bekezdése), amit a csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény nemcsak a diplomáciai és konzuli testületek tagjaira terjeszt ki, hanem azt a külállamokra általában is vonatkoztatja, tehát a külállam egyéb szerveire is, más szóval a fenti *aa)* szerinti elvet valósítja meg a hivatkozott 47. § (3) bekezdésének d) pontjában.

A szovjet jog — a Szovjetunió polgári eljárási jogi törvényhozásának alapjairól szóló törvény 61. §-ban — egyrészt kimondja a relatív immunitást a fenti *bb)* szerinti viszonyokra, másrészt a külföldi államokat általában önkéntes alávetés és „viszonosság"-ként — a tör-

[28] L. a fenti 19. sz. lábjegyzetben hivatkozott tanulmányt.

vény szóhasználatában: „viszonzásképpen" — veti szovjet fórum joghatósága alá. Ez tehát egy olyan rugalmas megfogalmazás, amelyet tartalommal a külállamok gyakorlatától függően töltenek meg. A törvény nyilvánvalóan azért választotta ezt, mert maga a relatív immunitást nem akarta általánosítani, a szovjet állam súlyával mintegy meghatározóvá tenni, de viszonossági szinten kívánt maradni a partnereivel: alkalmazni, ha ők is — mint tudta róluk — alkalmazzák.

b) Ezzel szemben az állami immunitás abszolutizálásában, erősen ettatisztikus szemléletben a mi tervezetünk eddigi fogalmazásában egyedülállóan *merev*. Ezt a következő körülmények mutatják.

aa) Egyetlen ország törvényhozása sem tartalmaz olyan részletesen negatív szabályozást a funkcionális immunitásra vonatkozóan, mint a mi újabb tervezeteink, amelyek ezt három hosszan részletező §-ban teszik.

bb) Az egyes országok nemzetközi magánjogi törvényhozása, a szocialista országok nemzetközi magánjogi törvényei sem rendelkeznek az államról mint polgári jogi jogalanyról, illetőleg arról, hogy az állam polgári jogi jogviszonyaira is csak a saját anyagi joga lenne irányadó, miként ezt a mi kodifikációnk kilátásba helyezi. A harmadik tervezet ebben még azzal is kérdésesen különös, hogy a 20. §-ban az állam jogviszonyairól általában beszél, miközben nem lehet kétséges: az állam jogviszonyait „beszabályozni" nem a kolliziós jog dolga.

cc) Ugyancsak párját ritkítja a tervezeteknek az a rendelkezése, amelyben kizárólagos magyar joghatóságot ír elő magyar állam, illetőleg állami szervek külföldi eredetű polgári jogi jogvitáira (a harmadik tervezet 108., ill. a negyedik tervezet 51. §-ában). Ilyen rendelkezéseket a külföldi jogalkotások nyilván azért mellőznek, mert annak meghatározását, hogy e külföldi államok fórumán egy másik külállam polgári jogi jogvitáját elbírálják-e vagy sem, ezt az adott fórum belső tételes joga alapján döntik el. Ahol tehát külföldön Magyarországgal szemben alkalmazzák a relatív immunitást, azt azért fogják alkalmazni, mert ott ez a belső hatályos jogi norma és ettől azon a címen aligha fognak elállni, hogy a magyar nemzetközi magánjogi törvény szabályaiban olyan rendelkezés van, amely szerint ettől a külföldi fórumnak el kellene állnia. A szocialista országok nemzetközi magánjogi törvényeinek rendszere is kivétel nélkül az, hogy ebben az összefüggésben mikor tekintik a saját fórumukat kizártnak az eljárásban, más szóval a maguk forumának a külállamokra vonatkozó jogosultságairól rendelkeznek, és nem szólnak arról, hogy mit csináljon a külföldi fórum.

dd) A szocialista országok nemzetközi magánjogi törvényei az említett rendelkezésekben a diplomáciai és konzuli testületek tagjaira, illetőleg általában a diplomáciai mentességet élvező személyekre általánosítják a bécsi egyezmények szerinti relatív immunitást. Tehát azokra a mentességet élvező személyekre is, akiknek államai nem tagjai a bécsi egyezményeknek, illetőleg amelyekkel az adott szocialista országoknak nincs bilaterális egyezménye. A nemzetközi magánjogi törvények megfelelő rendelkezései tehát minden funkciójára nézve mentességet élvező személyre — nemzetközi jogi kötelezettséget tartalmazó szerződés létére való utalás nélkül — kiterjesztik a relatív immunitást. A mi tervezeteink ebben az összefüggésben is megszorítóak: a relatív immunitást ebben a körben is csak azoknak az államoknak a vonatkozásában ismernék el, amelyekkel szemben nemzetközi szerződés alapján vagy viszonosság folytán ilyen kötelezettségünk, ill. jogunk van. Ahol ilyen nincs, csak az abszolút immunitásról lehet szó.

ee) De ellentmondásos is a tervezetekben megfogalmazott állásfoglalás. Ha ugyanis magyar bíróságnak a szóban forgó összefüggésben nincs hatásköre, akkor minek rendelkezni arról, hogy a külállamra mint polgári jogi jogalanyra csak a saját anyagi joga lehet irányadó akkor is, ha polgári jogi jogviszonyokba keveredik. Ilyen konstrukció mellett ugyanis a második lépés ugyis ki van zárva, valójában csak deklaratív értelme van. Ellentmondásosak továbbá tervezeteink azért is, mert a munkajogról szóló §-okban tulajdonképpen alkalmazzák a funkcionális immunitást. Kimondják ui., hogy ha a munkáltató külföldi állam, a munkaviszonyra csak akkor kell ezen állam jogát és nem a munkavégzés helyének jogát alkalmazni, ha a munkavállaló a munkáltató állampolgára.

Ellentmondásos az eddigi állásfoglalás továbbá azért is, mert — bár az említett körre korlátozottan — a diplomáciai mentességet élvező személyek meghatározott ügyleteire a relatív immunitást rendeli alkalmazni, de ezt az állam más szervei esetén már kizárja. Ebben az ellentmondás ott van, hogy a diplomáciai testületek a leginkább azok, amelyek az államot mint olyant képviselik, amelyek tehát a leginkább védelemre szorulnak, mert az állam külföldi képviselete a fő funkciójuk (nem véletlen, hogy erre nézve alakult ki a legrészletesebb nemzetközi legiszláció), és itt a tervezeteink elismerik a jelzett tartalmú immunitás korlátozást, míg más állami szervekre nézve, amelyekről ez a „leginkább" nem mondható el annyira, ettől tartózkodnak.

ff) Ezzel a merev elutasító szabályozással egyoldalú előnyt biztosítanánk azoknak az államoknak, és ezek száma Magyarországra nézve nem kicsi, amelyek a relatív immunitást általánosították egymás között, és adott esetben ellenünk is alkalmazzák, miközben mi a kisebb-nagyobb kereskedelmi ügyletekben ügyködő ilyen külállamokra is, hozzá saját hátrányunkra, rá akarjuk teríteni a szuverén *noli me tangere* tógáját.

gg) Komoly figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az immunitás erősítéséhez a fejlő-

dő országoknak különösen jelentős érdeke fűződik, és hogy a fejlődő országokat az állami immunitás erősítésében támogatni kell. Ez különösen az elmúlt évtizedekben és azért vált fontossá, mert a külállamok, többnyire persze fejlett tőkés államok polgári jogi jogalanyainak, értsd tőkés nagyvállalatainak vagyonát érő államosítások kapcsán tőkés országokban vitatták a fejlődő országokban végrehajtott államosítások jogszerűségét; olyan igényt is támasztottak, hogy az államok úgymond lépjenek le a szuverenitás és immunitás közjogi piedesztáljáról és a kisajátított tőkésekkel mint magánfelekkel szemben bocsátkozzanak polgári jogvitába a kisajátítások jogszerűségét illetően. Ezek a kísérletek nem vezettek eredményre, ezekkel a nézetekkel szemben a szocialista országok képviselői és jogtudományai is mindig határozottan felléptek (a magyar jogirodalomban talán éppen csak e sorok írójának erre vonatkozó írásai tanúskodnak erről.[29]) A lényeg az volt, és ma is az, hogy *az államok szuverén joggal rendelkeznek nemzeti erőforrásaik felett; beleértve az államosítást is.* Itt az állami immunitásnak egy olyan oldaláról van szó, ami feltétlenül az állam mint közjogi intézmény tevékenységét védi a politikai és társadalmi mozgás területén. Ezt az ésszerű mértékű és kizárólag polgári jogi természetű kereskedelmi ügyletekre vonatkoztatott relatív immunitás nem érinti. Sőt azt lehet mondani: nem sokat segítettünk a fejlődő országoknak, ha a relatív immunitás elvetésének ajánlásával azt mondjuk nekik, ők csak legyenek udvariasak a nagy tőkés országok állami szerveinek polgári jogi ügyleteivel kapcsolatosan, miközben ezek a tőkés országok a maguk részéről egyáltalán nem lesznek ilyen udvariasak.

hh) Ha az eddigi szabályozási javaslatokat meghagyjuk, ezzel erősen prejudikálunk is. Egyrészt prejudikálunk azoknak a szocialista tapasztalatoknak az átvétele ellen, amelyek e téren — mint láttuk — máris láthatók és valószínű további elemekkel bővülnek. A szocialista országok jogában ugyanis nő azoknak a jelenségeknek a száma, amelyek jelzik, hogy az állam polgári jogi cselekvései esetén különböztetni kellene állam mint közhatalom, és állam mint polgári jogi jogalany között. Példa erre, hogy konzuli egyezményekben a Szovjetunió is többször lemondott külkereskedelmi képviseleteinek — amelyek korábban a Szovjetunió polgári jogi külkereskedelmi szerződéseit kötötték, de a diplomáciai képviseletek részeként funkcionáltak — abszolút immunitás-jogáról, illetve igényéről. Egy másik példa a KGST-országok közös normatívája, a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozóan létrejött Mintaszabályzat. Ennek első §-a számol azzal, hogy nemzetközi gazdálkodó szervezetekben gazdálkodó szervek mellett államok is részt vesznek, de hozzáteszi, hogy ebben az esetben polgári jogi jogalanyként lépnek fel. Negatíve prejudikál továbbá tervezetünk arra is, hogy erősödő gyakorlati igények, a nemzetközi, főleg szocialista tapasztalatok fényében a bírói gyakorlat, persze mindenekelőtt a Legfelsőbb Bíróság alakító hatást fejthessen ki e jogintézményre nézve. Ez az alakító hatás természetesen függvénye lenne az igazságügyminiszter, illetve a Külügyminisztérium állásfoglalásának abban a körben, amelyre vonatkozóan bírói döntés előtt e szervek állásfoglalását kellene kérni. Ha a tervezet jelenlegi rendelkezéseit fenntartjuk, akkor indokolt szükség esetén a joggyakorlat és az említett szervek is csak *contra legem* tudnának cselekedni. Ezt el kellene kerülni.

c) Mindezekért összefoglalóan azt lehet javasolni, hogy legalább a rugalmas szovjet megoldást „vállalni" kellene. Furcsának hathat ez az igény, de a kodifikáció eddigi menetében a többségi álláspont ezt is túl radikálisnak vagy, ha tetszik, túl liberálisnak tartotta. A világos beszéd kedvéért: tervezetünket az alábbiak szerint lenne indokolt módosítani.

aa) El kellene hagyni minden olyan rendelkezést, amely az államra mint jogalanyra, ill. az állam jogviszonyaira irányadó jogról szól.

bb) A kizárólagos joghatóságról szólva nem kellene nekünk szabályozni azt, hogy mit nem csinálhat a külföldi fórum.

cc) Legalább a bécsi konvenció szerinti relatív immunitást világosan vonatkoztatni kellene a nemzetközi közjogi értelemben vett mentességet élvező minden személyre. A jelenlegi — nemzetközi szerződésre vagy viszonosságra utaló — forgalmazás egyébként is túl bonyolult, még jogász számára sem érthető első olvasásra.

dd) A magyar joghatóság alól immunitást élvező alanyok felsorolását mint főszabályt követően fel kellene venni egy olyan rendelkezést, miszerint ezeket a kedvezményezetteket az immunitás nem illeti meg, ha — az igazságügyminiszter, illetőleg a Külügyminisztérium közlése szerint (a közlés kérdése kötelező lenne) — a jogviszonyban érintett külföldi állam joga szerint hasonló jogviszonyokban a magyar állam, illetőleg megfelelő szervei ebben a külföldi államban menteséget nem élveznek.

17. Módosítani kellene a *joghatóság kikötéséről* szóló rendelkezéseket. Ezek egyrészről külkereskedelmi jogvitára „glatt" megengedik rendes vagy választott bíróság kikötését, másrészről azt mondják, hogy ha a kikötés *kizárólagos* joghatóságra irányult, akkor az ügyben más bíróság nem járhat el. Ez a kettős szabályozás kettőt feltételez. Az egyik: mintha a felek által kikötött joghatóságot valamelyik fél egyoldalú kérésére akár a kikötött választott bíróság, akár rendes bíróság mellőzhetné; mintha ily módon rendes bíróság útján ki lehetne vonni az ügyet a kikötött választott bíróság hatásköréből. Ez azonban nem így van, sem külföldön, sem Magyarországon, amelynek fórumai-

[29] L. „A külföldi beruházások jogi védelme" c 22. §-t *Mádl* Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség joga c. munkában (Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 163. és kk. old.).

hoz ez a törvény elsősorban szól. A Pp a választott bírósági szerződésről kifejezetten kimondja a 360. § (3) bekezdésében, hogy „választott bírósági szerződés esetén más eljárásnak helye nincs". A másik feltételezés, amely a jelenlegi szövegből következik: mintha a feleknek kifejezetten *kizárólagos* választott bírósági kikötést kellene alkalmazniuk ahhoz, hogy bízhassanak abban, amit együtt akarnak, ti. *X* választott bíróság járhatóságát. Ez a feltételezés és elvárás életszerűtlen, általában nem alkalmazott és zavarra vezethet.

A jelenlegi fogalmazás tehát a magyar joggal és a nemzetközi gyakorlattal is ellentétes. Az más kérdés, hogy a nemzetközileg és a magyar Pp szerint is rendes bíróságnak is van bizonyos garanciális hatásköre választott bírósági szerződés esetén is, pl. ha a választott bíróság nem volt megalakítható, vagy a választott bírósági megállapodás érvénytelenségét kell megállapítani (Pp 360. és 363. §). Ez azonban nem jelenti azt, hogy — *kizárólagossági* kikötés hiányában — valamely más rendes bíróság általában elvonhatná az ügyeket a fórumként kikötött bíróságoktól.

18. A következő megjegyzéseknek a *szerződések rugalmas szabályozása felé* címet lehetne adni. A legújabb nemzetközi gyakorlatban egyre több a jele annak, hogy a szerződéseket kizárólag egyik, vagy kizárólag egy másik hagyományos és apriorisztikus kapcsoló elv alá rendelni nem előnyös. A bíró kezét nagyon megköti. Gátolhatja abban, hogy az ügy sajátosságainak és a jogalkotó anyagi jogi értékrendjének jobban megfelelő döntést hozzon. Tulajdonképpen ugyanarról a tartalmi problémáról van szó, amit a *renvoi*-val összefüggésben fent már láthattunk.

a) Ezért a szerződések nemzetközi magánjogi statutumát az e tekintetben nagy gyakorlattal rendelkező országokban vagy eleve rugalmasan fogalmazzák meg, vagy a bírói gyakorlat keres utakat, módokat a nem megfelelő, illetőleg a túlzottan merev kolliziós normák félretételére. Ha megnézzük a nagyobb kézikönyveket, azok egy-egy szerződés vonatkozásában mindig előbb tételezik az adott országok írott vagy régebben kialakult bírói kolliziós jogi normáját, majd más sem következik, mint annak részletes taglalása, hogy a gyakorlat milyen eltérő utakat keresett és választott, akár általános nemzetközi magánjogi intézmények közbevetésével, pl. a *renvoi*-val, minősítésel, avagy ún. szubnormával a főszabálytól eltérő nemzetközi magánjogi norma alkalmazásával.

Ez a tendencia az utóbbi időkben szinte általános lett. Egy példa erre, amit persze nem kell példamutatónak tekintenünk, de annak demonstrálására jó, hogy tükrözi egy nagy nemzetközi magánjogi forgalommal és gyakorlattal rendelkező, a magyar külgazdasági kapcsolatok szempontjából egyáltalán nem közömbös országcsoport tapasztalatát: ez az Európai Gazdasági Közösség egyezménytervezete a kötelmi jog kolliziós jogi normáinak egységesítéséről. Ez nem sorolja fel és nem szabályozza külön-külön a lehetséges szerződéstípusokat, nem ad minden szerződéshez külön egy meghatározott — másra át nem váltható — jogot. Átfogóan és rugalmasan szabályoz. Néhány bekezdésben általános szabályokat fogalmaz meg, méghozzá a következő hármas tartalmú tagolásban. *aa)* Jogválasztás hiányában a legszorosabb kapcsolat elve szerinti jogot kell alkalmazni. *bb)* Ez pedig elsősorban annak a félnek a joga, amely a jellemző szolgáltatást nyújtja. *cc)* Mellőzni lehet a jellemző szolgáltatás szerinti jogot, ha az összes körülményből az állapítható meg, hogy a szerződés egy más állam jogával szorosabb kapcsolatban van. — Ennyi az egész. Minden egyéb konkrét tényállás, ill. bírói állásfoglalás kérdése. A bírói gyakorlat persze tipizálni fog, de általában és nem minden egyes esetre előre elrendelt megoldással.

b) A tények azt mutatják, hogy ez a tendencia nem tekinthető csak tőkés jogi jelenségnek. A szocialista gyakorlatban is bizonnyal ki lehetne mutatni, hogy az apriorisztikus vagy-vagyos megoldások a kötelmi jogban sok esetben gátját szabják a korszerűbb utaknak. Egy most elkészült nagyon alapos magyar munka a tengerhajózási szerződésről (fontos szerződés, sokat fuvaroztatunk!) kimutatta, hogy a fuvarozó joga nekünk általában hátrányunkra van.[30] Tervezeteink pedig ezt írják elő, és arra sem lehet számítani, hogy ebből kifolyóan a helyzetünk változik, mert a tengeren valószínű tartósan általában csak fuvaroztatni és nem fuvarozni fogunk. Adott esetben jobb lehetne a magyar jog (különösen ha kiépül ennek belső szabályozása), vagy a szerződés egy másik eleme szerinti jog, pl. a szerződéskötés helye szerinti jog. Egy példa (ilyen jogeset olyan ismert kézikönyvben is van, csak angol érdekű fuvarozó angol érdekeltségű orientációjával, mint a *Dicey*[31]): magyar vállalat fuvarozási szerződést köt az USA-ban egy angol céggel, hogy fuvarozza árunkat Angliába; a fuvarozási szerződésben a fuvarozó olyan kikötést eszközöl, hogy a hajóskapitány és a legénység hanyagságából eredő károkért nem felel. Az angol jog szerint ez a kikötés érvényes (Anglia évszázadok óta nagyhatalom a tengeri fuvarozásban, nem véletlen tehát, hogy fuvarozási joga és ehhez kapcsolódó kolliziós jogi normája, amely jogviszonyt a fuvarozó jogához köti, így alakult). Ha tehát a mi tervezetünk szerinti jog lesz irányadó ilyen ügyekben, akkor ilyenfajta keresetünket az angol jog szerint elvesztjük. Rugalmasabb szabályozás mellett — adott esetben, mert az ügyeletet az USA-ban kötöttük és ezen a címen a bíró a szerződéskötés helyéhez köthetné a jogvitát — az ilyen

[30] L. *Martonyi* János: A hajófuvarozási szerződés c. kandidátusi értekezésének nemzetközi magánjogi részét (Kéziratban).

[31] L. a Dicey's Conflict of Laws 7. kiadásának (Stevens, London 1958.) 750. old.

kikötés hátrányát elkerülhetnénk, az amerikai jog szerint ugyanis ez a kikötés érvénytelen, keresetünkkel tehát sikerünk lehetne. Egy másik példa: Magyarországon jön létre bizományi vételt célzó szerződés magyar és külföldi fél között; a vételt külföldön kell eszközölni, de Magyarországon teljesíteni. Felmerül a *del credere* felelősség. A bizományos — tervezetünk szerint az ő joga lesz irányadó — saját joga szerint nem tartozik ilyen felelősséggel, a magyar jog szerint igen.

A fenti példákon is látható, hogy tervezeteink egyértelmű parancsai nem mindig előnyösek, és az sem biztos, hogy mindig a legésszerűbbek, ha a szerződést, az ügyletet a maga egészében és nem pusztán magyar érdekből nézzük. Fentebb ugyan volt szó arról, hogy a harmadik tervezet meghaladásával a negyedik tervezet sok helyett kevés §-sal rendezi a szerződések jogát. A szerződéseket mégis külön megnevezve felsorolja, mégpedig úgy — és ez az, ami a vázolt tendenciát még nem követi —, hogy csak az előre meghatározott egy jogot (a fuvarozó, az eladó stb. jogát) engedi alkalmazni.

Már pedig a szóban forgó tendencia rációja, mint látható a szocialista jogban, illetőleg szocialista oldalról is megjelenik. Hogy ez mennyire így van, azt mutatja a csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény, amely ezt az új tendenciát szocialista kódexben is megfogalmazza. Nem marad ugyan olyan általános jellegű szabályozásnál, mint az említett EGK-tervezet, hanem előbb kimondja az általános tételt („Ha a résztvevők az irányadó jogot nem választották meg, kötelmi viszonyaikra azt a jogot kell alkalmazni, amelynek alkalmazása az adott viszony ésszerű rendezésének megfelel", [10 § (1) bekezdés], majd úgy folytatja, hogy a konkrétan külön-külön felsorolt szerződésekre „erre (mármint az előbb hivatkozott főszabályra) tekintettel *rendszerint*" ez és ez a jog az irányadó. Ez a fent mondottak fényében korszerű szabályozásnak tűnik. Egyrészt nem merevíti le a gyakorlatot, másrészt azonban a jogbiztonság szempontjából mégis kellő útmutatásul szolgál. Ugyanis az egyes szerződésekhez kapcsolt kolliziós norma szerinti jogot csak akkor lehet félretenni, ha az az adott viszony ésszerű rendezésének nem felel meg.

Felvethető: a szerződési gyakorlat újbóli átgondolásával vállalataink, ill. a Külkereskedelmi Minisztérium nem látják-e indokoltnak, gyakorlati és jogpolitikai érdekeink szempontjából jobbnak a kérdéses tendenciát a korszerűnek látszó csehszlovák változatban nálunk is megfogalmazni. Ebben az esetben, miután eddig a jellemző szolgáltatás volt a szerződések kapcsoló elveink általánosan alapul vett magja, a következő tétel volna ajánlható: „A szerződés joga annak az államnak a joga, amelyhez a szerződés — a jellemző szolgáltatás vagy az ügylet más lényeges eleme révén — leginkább kapcsolódik. Ez *általában* annak az államnak a joga, amelyben az eladó, a fuvarozó stb. székhelye vagy lakhelye van." Ilyen indítással következnének tehát az egyes szerződésekre adott konkrét kolliziós rendelkezések mint főszabályok, amelyektől azonban kivételesen mégis el lehet térni.

19. Utolsó észrevételem tervezeteink munkajogi fejezetére vonatkozik. Eszerint a *munkaviszonyra* a munkavégzés helyének joga irányadó. Ez azonban így aligha igaz. Nem veszi ui. figyelembe, hogy a külföldi munkavállalások esetén is a megfelelő hazai jogszabályok alapján a munkaviszony, mármint a hazai munkaviszony számos eleme életben marad (maga a munkaviszony, amely vagy egészében, vagy egyes részeiben szünetel, a munkaviszony olyan összefüggései, mint pl. a beszámítás a munkában töltött időbe, járulékok fizetése, esetleg a munkabér egy részére való jogosultság, fegyelmi felelősség stb.). A munkaviszony tehát a külföldi munkavállalások egy részében, azokban, amelyekhez az említett hazai munkaviszony-„maradványok" kapcsolódnak, kettős: az itt felsorolt elemek tekintetében a hazai normák, a kinti munkavégzés legtöbb eleme tekintetében pedig a munkavégzés helyén hatályos normák uralma alatt áll. Ezt valamiképp kifejezésre kellene juttatni, mert így a tervezetünk bizonnyal szembefut számos hazai jogszabállyal.

Fordítva ugyanez áll arra a rendelkezésre, miszerint magyar jog az irányadó, ha magyar munkáltató dolgozója munkáját tartós külföldi szolgálat keretében végzi. Mert ha általában magyar jogot is kell alkalmazni, a tartós külföldi szolgálat során a dolgozó szükségképp kerül külföldi munkajogi normák hatálya alá is (kivéve ha külföldön is a hazai vállalat, bár külföldi szervezeti egységnél dolgozik): pl. illetmény, annak terhei, munkaköri jogai és kötelezettségei, szabadság, munkszüneti napok stb. kérdésekben. Itt is megvan tehát az a kettősség, amihez képest tervezetünk jelenlegi szövegét a Munkaügyi Minisztérium tapasztalataira is figyelemmel a gyakorlati igények és hatályos munkaügyi szabályaink megfelelő honorálásával ismét csak korszerűsíteni kellene.

20. Befejezésül: általános jelleggel, de a korszerűsítésre vonatkozóan fent elmondott javaslatokra figyelemmel különösen hangsúlyozni kell a következőket. Bírói gyakorlatunkban a nemzetközi magánjog eddig nem hozott túl sok „zavart", nem vetett fel sorozatban olyan problémákat, amelyek irányítást, pl. legfelsőbb bírósági irányítást igényeltek volna. Ennek oka azonban az eddigi kodifikálatlanság (más szóval, hogy a bíróságok — bizonyos túlzással — majdnem azt tették, amit akartak), valamint az a körülmény, vagy inkább tény, hogy bíróságaink az esetek nagy részében egyszerűen nem voltak figyelemmel arra, hogy nemzetközi elemet tartalmazó jogvitát esetleg nem a magyar jog szerint kellene megítélni. Joggyakorlatunk jórészt emiatt is mind itthon, mind külföldön többször volt már erős kritika tárgya. A készülő kódex életbelépésével azonban ugrásszerűen *meg fog*

növekedni a bírói gyakorlat a nemzetközi magánjog területén, és ezzel a kodifikációban is számolni kell. Ez ugrásszerűen fel fogja nagyítani kodifikációnk esetleges gyöngéit is. Ezeken a tudománnyal a jövőben feltehetően még inkább ölelkező gyakorlat mindaddig segíthet, az irányításban a Legfelsőbb Bíróság mindaddig elmehet, ameddig a törvényerejű rendelet maga megengedi. Ha ezt a gyakorlatba való átmeneti, vagy szükséges mértékű további önfejlődési folyamatot a törvényerejű rendelet nagyon mereven behatárolja, akkor bizony komoly nehézségekkel kell számolni. Ha a magyar jogpolitika és jogtudomány a nemzetközi magánjog anyajogában, magában a polgári jogban is az ismert nagy szerepet juttatja a gyakorlatnak, a legfelsőbb bírósági iránymutatásnak, éppen a kolliziós jogban nem kellene az ellenkezőjére törekedni.

Mádl Ferenc

A szerződés „igazságosságának" kérdései a jogösszehasonlítás tükrében

1. A szerződés tartalmi problémái, s ezek között is különösen a felvállalt szolgáltatások egyenértékűségének, a szerződéses jogok és kötelezettségek arányos elosztásának, valamint a szerződéssel kapcsolatos kockázatok és költségterhek egyenlő elrendezésének kérdései napjainkban a külföldi jogi szakirodalom érdeklődésének középpontjába kerültek. Ennek oka mindenekelőtt abban keresendő, hogy a gazdasági élet jelentős területein megszűnt az árúforgalom alanyainak klasszikus egyensúlya. A szerződő felek egyikének előnyös, vagy éppen kiváltságos piaci helyzete természetesen a jogviszony tartalmára is kihat: az erőfölény lehetőséget teremt arra, hogy a szerződésben az egyik fél érdekei egyoldalúan érvényesüljenek. Ez többnyire a diszpozitív szabályoktól számottevően eltérő, a másik félre nézve ésszerűtlenül terhes feltételeknek a szerződésbe való felvételében jelentkezik, amelyek pedig a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás egyensúlyát megbontják. *Helyreállítható-e jogi — és elsősorban polgári jogi — eszközökkel a szolgáltatások egyensúlya, a szerződés tartalmának* — kissé talán természetjogiasan hangzik — *„igazságossága"? Milyen szerepük lehet a jog intézményeinek a gazdasági erőfölény viszonylagos semlegesítésében?* Ezek a kérdések manapság a tőkésországok számos elméleti és gyakorlati szakemberét foglalkoztatják, s a jogirodalmi koncepciók hatása egyes burzsoá államok törvényhozási törekvéseiben is megfigyelhető.

Úgy vélem, a szocialista polgári jog szempontjából is tanulságos lehet a szerződéses szolgáltatások egyensúlyának biztosításával kapcsolatos külföldi nézetek és eredmények felvázolása, különösen, hogy a hazai jogirodalom ezzel a problémakörrel mind ez ideig csak igen érintőlegesen foglalkozott, holott a hasonló jellegű, bár szocialista viszonyok között eltérő horderejű problémák gyakorlati megoldásának elméleti megalapozása Magyarországon is feltétlenül szükségesnek látszanék. Ez a cikk természetesen nem vállalkozhat az imént felvetett kérdések kimerítő megválaszolására: mindössze a figyelmet törekszik ráirányítani egy sor, még teljes egészében fel nem dolgozott kérdésre, amelyek — szándékai szerint — a szerző további kutatómunkájának is tárgyát képezik.

2. A liberálkapitalizmus polgári joga a szerződéses szolgáltatások egyensúlyáról nem tartalmazott rendelkezéseket, a szerződés tartalmi kritériumait nem szabályozta, de ezt *nem is tekintette feladatának.* Az uralkodó elméleti felfogás szerint ugyanis ezt az *„igazságos" szerződési mechanizmus automatikusan teremti meg a kétoldalú alku segítségével,* amelyben az elvileg racionális, teljesen mobil és totális döntési szabadsággal rendelkező felek ellentétes érdekei kölcsönösen kiegyenlítődnek.[1] *Fouillés* szavaival: *„qui dit contractuelle, dit juste"*[2]. Alapvető feltétele természetesen e mechanizmus megfelelő működésének, hogy a szerződő felek *egyenlő erejűek és piaci helyzetűek legyenek.* Nagy általánosságban azonban e követelmény a liberálkapitalizmus viszonyai között realitásként is jelentkezett, hiszen a „laissez faire" korszakát a kisvállalkozás, a viszonylag egyenlő tőkeerejű vállalatok konkurrenciaharca jellemezte. A burzsoá jog ennek megfelelően a jogviszony tartalmának kialakítását szabály szerint a felekre bízta, s funkcióját mindössze a felek közötti zavartalan és kényszertől (de nem a gazdasági kény-

[1] Vö. *Jhering,* R.: Der Zweck im Recht, Bd. I. 4. Aufl. Leipzig, 1904. 101—108. old., *Larenz,* K.: Lehrbuch des Schuldrechts, Bd. I. Allgemeiner Teil. 9. Aufl München, 1968. 45. old., *Atiyah,* P. S.: An Introduction to the Law of Contract, 2nd ed. Oxford, 1971. 2—10. old., *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1975. 65. old. *(Eörsi:* ÖPJ.).

[2] Idézi *Kramer,* E.: Die „Krise" des libaralen Vertragsdenkens. München-Salzburg, 1974. 9. old.

szertől!) mentes szerződéskötési kommunikáció biztosításában, illetőleg a forgalomban való részvételhez szükséges belátási képességgel nem rendelkező személyek védelmében látta. Ennek következménye a cselekvőképesség és az akarathibák (az egyszerűség kedvéért ide sorolom itt az uzsorát is) részletes szabályozása, illetve a nem teljesen cselekvőképesek törvényes képviseletének, egyes ügyleteik gyámhatósági ellenőrzésének kiépítése volt. Az akaratmegegyezés tartalmát illetően a tradicionális burzsoá szerződési jog beérte a szerződés közérdekű és technikai korlátainak igen tág megvonásával, vagyis a kogens jogi normába, illetve a jó erkölcsökbe ütköző, valamint a lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződések általános tilalmának posztulálásával. Az általános felfogás szerint ugyanis a jogviszony tartalmába való minden további beavatkozás már a felek magánautonómiáját és szerződési szabadságát sértette volna.

3. Az eddig mondottaknak bizonyos fokig ellene mondani látszik az, hogy a két legkorábbi burzsoá kodifikáció, az 1804. évi *francia Code civil* és az 1811. évi *osztrák ABGB* még rendelkezéseket tartalmaz a *„laesio enormis"*-ról: e szabályokban azonban inkább a római jogi-kanonista hagyomány és a természetjogi ideológia hatása tükröződik, mintsem a szerződés „igazságos" tartalmának biztosításához fűződő valódi törvényhozói érdek. Kitűnik ez a két törvény vonatkozó szabályaiból is.

A francia kódex a „lésion"-t igen szűk körben szabályozza: a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás értékaránytalansága — az öröklési jog néhány sajátos tényállása mellett — mindössze a *kiskorú javára* (art. 1305.) és ingatlanok adásvételénél az *eladó javára* (art. 1674.) ad lehetőséget a szerződés megtámadására, ez utóbbi körben is csak akkor, ha a vételár a forgalmi érték 5/12 részét sem érné el. Jellemző ugyanakkor a francia kodifikátorok álláspontjára, hogy a római jogi 1/2-es értékhatárt azért szigorították meg, hogy a szerződést *„valamely kicsinység miatt,* amelynél fogva a vételér az érték felénél kevesebb, ne lehessen megtámadni".[3]

Az ABGB 934. § a feléntúli sérelmet a „kétoldalú ügyletek" tekintetében *általános megtámadási okként* szabályozza (az 1060. § ezt az adásvétel körében külön is megismétli), de lényegesen csökkenti gyakorlati jelentőségét, hogy a 935. § értelmében ez a szabály diszpozitív, s többek között nem alkalmazható akkor, ha a „sértett fél" a valódi értékkel tisztában volt: a „laesio enormis" így az osztrák jogban tulajdonképpen *a tévedés sajátos esetévé vált.*[4]

A liberálkapitalista polgári jogtól meglehetősen idegen volt a szerződéses szolgáltatások objektív értékviszonyának jogi relevanciával való felruházása: *a „laesio enormis"-t sem a „common law", sem a német BGB, sem pedig a svájci OR nem ismeri.* A burzsoá jog hagyományos álláspontja szerint a színallagmatikus szerződésekben az ellenszolgáltatás a szolgáltatás *ellenértékét, de nem egyenértékét* képezi, a felek azon törekvését pedig, hogy az általuk nyújtott teljesítmény értéke az ellenszolgáltatásét ne haladja meg, a jogügylet — jogi jelentőséggel nem bíró — gazdasági motívumai közé sorolja ez a felfogás.[5]

4. A monopolkapitalizmus kialakulásával, a tőkés gazdaság struktúrájának a termelőerők nagymértékű fejlődésével összefüggő átrendeződésével azonban az imént vázolt burzsoá szerződési elvek, s különösen *az automatikusan „igazságos" érdekelosztásra vezető szerződési mechanizmus létjogosultsága elenyészett.*

A tőkés piacon a monopol- és oligopolformák váltak uralkodóvá, a szabad verseny az árúforgalom széles területein fikcióvá vált. A piacuralomra törő hatalmas vállalatokkal szemben a kisüzemeknek és az egyéni fogyasztóknak immár nincs esélyük arra, hogy jogos érdekeiket a szerződés megkötése során megfelelően érvényesíthessék, hátrányos piaci helyzetüket pedig a nagyvállalatok jelentős szakismereti fölénye is súlyosítja. A tömegtermelés kibontakozása ugyanakkor a szerződési mechanizmus legfontosabb eszközét, a kétoldalú alkut is megszüntette, hiszen a tömeges szerződési kapcsolatokban a szerződéskötés hagyományos módja inadekvát. A modern áruforgalomban a szerződési jogviszony megalapítása rendszerint a nagyvállalatok szabványosított szerződési feltételei alapján történik, amelyek így a kedvezőbb piaci helyzetben levő szerződő fél egyoldalú érdekérvényesítési törekvéseinek is„par excellence" eszközei.[6] Látható tehát, hogy *feszültség támadt a modern termelőerők követelményei és a tradicionális szerződési jog között,* amelynek elvei ma már „inkább a mítosz, mint a valóság világába tartoznak".[7] A helyzetet jól jellemzi Hans F. *Zacher* megállapítása: „az olyan magánjog, amely vakon bízik alanyainak egyenlőségében, hamarosan a kiváltságos helyzetűek privilégiumainak kódexévé válik".[8]

A szabványosított szerződési feltételek alkalmazásával való visszaélések leküzdésére a burzsoá országok törvényhozásában és bírói gyakorlatában jelentős erőfeszítések történtek, s fokozódott a szerződések területén az állami beavatkozás. A tőkés vállalatok üzletpolitikájának ellenőrzése, szerződési feltételeik kontrollja természetesen új jogintézmények létrejöttéhez, va-

[3] *Zachariä:* Handbuch des Französischen Civilrechts, Bd. II. 8. Aufl. (bearb. *Crome)* Freiburg, 1894. 508. old. 3. jz.

[4] Vö. *Kramer:* 30. old.

[5] Vö. pl. *Kress* H.: Lehrbuch des Allgemeinen Schuldrechts. München, 1929. 41. old.

[6] Vö. a hazai jogirodalomban *Eörsi:* ÖPJ 232. sköv. old., különösen 235—243. old., valamint *Vékás* Lajos: Szabványszerződések és a szerződéstípusok fél-retétele. J. K. 1976. 4. 182. sköv. old.

[7] *Sutton and Shannon on Contracts.* 7th ed, London, 1970. 11. old.

[8] *Zacher,* H. F.: Aufgaben einer Theorie der Wirtschaftsverfassung. Festschrift für Franz Böhm (1965) 108. old.

lamint mindezekkel összefüggésben számos tradicionális jogelv funkciójának új értelmezéséhez vezetett.[9] A jogirodalomban pedig egy olyan irányzat is kibontakozott, amely a liberális szerződéselmélet válságának megoldására *a burzsoá szerződési jog „átépítését" javasolja: a kötelmi jog középpontjában a szerződés szabadsága helyett a szerződés „igazságosságát" kell állítani.*[10]

Az idézett felfogás talán legszélsőségesebb képviselője a nyugatnémet Eike *Schmidt,* aki Esser kötelmi jogi tankönyvének új, átdolgozott kiadásában leszámolt a BGB „individuális" kötelmi modelljével, és — nem kis részben a mai tőkés társadalom osztályviszonyainak leplezését szolgáló „szociális állam"-koncepció hatása alatt — meghirdette *a kötelem „szociális modelljét".* Szerinte a „szociális államban szerveződött társadalomban a kötelmi jog nem alakulhat pusztán az árutermelők és a forgalmazók igényei szerint": a legszélesebb fogyasztói rétegek és különösen a munkásság emancipációja megköveteli, hogy a kötelmi jogot egy társadalmilag „helyes jog" alapjaira helyezzék, amely lehetővé teszi a „konfliktusok igazságos megoldását".[11]

Más szerzők nézetei kevésbé radikálisak: inkább a burzsoá szerződési jog „evolucionista" átalakítására törekszenek. Álláspontjaik „közös magva" abban jelölhető meg, hogy mivel a modern kapitalizmusban a piaci törvényeken alapuló szerződési mechanizmus nem lehet képes az „igazságos" szerződéstartalom automatikus megteremtésére, *a szerződéses jogok és kötelezettségek egyensúlyát, a kockázatok méltányos és egyenlő megoszlását a felek között a jognak „külső", az adott szerződés mechanizmusán kívüli eszközökkel kell biztosítania.*[12] Megoszlik azonban a burzsoá jogirodalom véleménye abban a tekintetben, hogy ezt a célt milyen módszerrel lehet elérni.

5. A nézetek első csoportjába azok sorolhatók, amelyek a gazdasági életbe való monopoltőkés *állami beavatkozás kiszélesítését* javasolják: a tőkés „gazdasági jog" politikai célja úgymond a „társadalmi igazságosság és az érdekösszhang biztosítása",[13] a „piaci hatalmak" *kogens jogszabályokkal* való megfékezése.

a) Az e körben említhető álláspontok egyike *a kartelljog hatékonyabbá tétele* mellett foglal állást: a cél itt „a gazdasági hatalmak kialakulásának megakadályozása, vagy legalábbis a kiváltságos piaci helyzet kihasználásának szigorú állami ellenőrzés alá vonása" lenne, miáltal a „piaci résztvevők gazdasági egyensúlya helyreállíttatnék", s az így — paradox módon, állami intervenció útján — létrejövő liberális modellszituáció ismét módot nyújthatna a klaszikus burzsoá jogelvek alkalmazására.[14] Igen hasonló ehhez az a javaslat is, amely a gazdasági erőben mutatkozó különbségek csökkentését a nagyvállalatok kényszerű dekoncentrálása révén véli megoldhatónak.[15]

Úgy vélem, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy mindkét említett nézet *túlbecsüli a tőkés kartelljog mai lehetőségeit.* Nem veszik figyelembe, hogy a vállalatok üzletpolitikájába való monopoltőkés állami beavatkozás szükségképpen kompromisszumokkal terhes, következetes végrehajtása tehát csaknem lehetetlen.[16] Csak egy jellemző adat: az NSZK-ban az 1957. évi kartelltörvény (GWB) alapján 1958. I. 1. és 1967. XII. 31. között 174 eljárás indult vállalatok ellen „piacuraló helyzettel való visszaélés" miatt, ebből 20 esetben állapították csak meg a visszaélés tényét, s mindössze 1 esetben alkalmazták a panaszolt gyakorlattól való eltiltás szankcióját. A bírált felfogások gondolati konstrukciója ugyanakkor nézetem szerint anakronizmust is magában rejt; semmilyen állami beavatkozás nem teremtheti ugyanis újra a „laissez faire" gazdasági és társadalmi modelljét, amelyben a burzsoá magánjog klasszikus elvei megfogantak. A kívánatosnak tartott „kényszerű dekoncentráció" pedig a tőkés gazdasági élet mai realitásainak és a fejlődés várható irányának is ellentmondani látszik.

b) A „gazdasági jogi" koncepciók másik csoportja jóval realisztikusabb: nem is kíván kísérletet tenni a piaci koncentráció jogi eszközökkel való megakadályozására, hanem csak *a kogens szabályok arányát javasolja növelni* a polgári jog azon területein, ahol az erőfölénnyel való visszaélés tipikus. A „collaboration de la loi et

[9] Vö. a hazai jogirodalomban *Harmathy* Attila: Változások a szerződések burzsoá elméletében. ÁJ. 1974. 4. 585. skk. old., *Eörsi:* ÖPJ 238. skk. old.

[10] Vö. pl. *Bartholomeyczik,* H.: Äquivalenzprinzip, Waffengleichheit und Gegengewichtsprinzip in der modernen Rechtsentwicklung. 166 AcP (1966) 30. skk. old., *Kramer:* 19. skk. old. A gondolat azonban már *Jhering*-nél is felfedezhető (108. old.).

[11] Vö. *Esser, J.—Schmidt, E.:* Schuldrecht, Bd. I. Allgemeiner Teil. 5. Aufl. Karlsruhe, 1975. 4—7. old. Eike Schmidt véleményét mindenütt Jürgen *Schmidt* recenziója alapján idézem: Ein „sozialies Obligationsmodell" im Schuldrecth? Gedanken zur Neuauflage des Esserschen Lehrbuches. 176 AcP (1976) 381. sköv. old.

[12] Így már *Llewellyn,* K.: Book Review on Prausnitz. 52 Harv. L. R. (1939) 700 skk., 703. old. 7. jz. és *Schmidt-Rimpler,* W.: Grundfragen einer Erneuerung des Vertragsrechts. 147 AcP (1941) 130. sköv. old.

[13] Vö. *Bartholomeyczik,* 166 AcP (1966) 32—33. old., *Rinck,* G.: Wirtschaftsrecht. Köln-Berlin-Bonn-München, 1969. 18. és 213. old.

[14] Vö. *Raiser,* L.: Vertragsfreiheit heute. JZ 1958, 1. sköv., 6. old.

[15] Vö. *Hippel, E.:* The Control of Exemption Clauses. A Comparative Study. 16. I. C. L. Q. (1967) 591. sköv., 607. old.

[16] Lawrence M. *Friedman* írja az 1890. évi Sherman Act-ról: *„it proved to be a disappointing giant-killer".* Vö. The Impact of Large Scale Business Enterprise upon Contract. I. Some General Considerations. International Encyclopedia of Comparative Law, Vol. VII/3. 11. old.

du contrat"[17] mintaképe a kogens normákkal már ma is körülbástyázott lakásbérleti, fuvarozási, biztosítási, közszolgáltatási és munkajogi szabályozás.

Érdekes viszont, hogy a burzsoá jogtudományban éppen ennek a reálisan is létező tendenciára épülő felfogásnak akadnak szép számmal ellenzői. *Farjat* a magánjog „kiüresedésének" („démantelement du droit civil par le droit économique") veszélyét látja a kogens normák számának növekedésében,[18] *Wolf* pedig azért nem ért egyet az általános jellegű kogens szabályok bevezetésével, mivel szerinte a kogens normák csak akkor fejthetnek ki megfelelő hatást, ha kivételesek és pontosan körülhatárolt esetekre vonatkoznak. Az ilyen jogszabályok — írja — a megmerevedés veszélyét hordozhatják magukban, azokat a jóval rugalmasabb gyakorlat megkerülheti és a kifejezetten meg nem tiltott visszaélési formákkal szemben a bíróságok is hajlamosabbak lehetnek elnézőbb gyakorlat kialakítására.[19]

Az idézett szerzők kételyeit azonban a mai burzsoá fogyasztóvédelmi törvényhozás nem osztja: hogy csak a legutóbbi jogalkotási eredményekre hivatkozzam, Angliában pl. az 1973. évi *Supply of Goods (Implied Terms) Act,* vagy az 1976. évi *Avoidance of Liability (England and Wales) Bill,* az NSZK-ban pedig az 1976. évi *Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftbedingungen* (AGB—Gesetz) számos, a „gyengébb fél" érdekében a felek megállapodásával félre nem tehető normát hozott létre. Az egyoldalú érdekérvényesítés problémái természetesen *egyedül* kogens jogszabályok bevezetésével aligha oldhatók meg, hiszen ezek gazdasági gyökeréig a jog nem hatolhat: a jelzett jogi eszközök azonban mindenképpen alkalmasak lehetnek a tipikus és kirívó visszaélési törekvések semlegesítésére.

6. Az egyoldalú érdekérvényesítésnek, az erőfölény kíméletlen kihasználásának megakadályozására irányuló elméleti javaslatok második csoportja már tudatosan a piaci koncentráció realitásait és a gazdasági fejlődés várható tendenciáit veszi alapul. Kiindulópontja John Kenneth *Galbraith* — valószínűleg a „checks and balances" amerikai alkotmányjogi teóriájának gondolatkörében fogant — „countervailing power"-elmélete, amelynek lényege az, hogy a piaci hatalom létrejötte rendszerint egy azt kiegyensúlyozó ellenhatalom kifejlődéséhez vezet, mely az előbbi érvényesülését megfelelő korlátok közé szorítja.[20] Az e csoportba tartozó polgári jogi nézetek úgy vélik, hogy az „igazságos" szerződéstartalom csak akkor valósulhat meg, ha a monopol-, vagy oligopolhelyzetben levő vállalatokkal szemben *szervezett „ellensúlyok" jönnek létre a piacon* (különös jelentőségük van ebben a tekintetben a *fogyasztói érdekvédelmi szervezeteknek),* amelyek a nagyvállalatokkal, vagy a vállalkozói szövetségekkel keretmegállapodásokban rögzítenék a szerződési feltételeket. A gazdasági erőfölényt a fogyasztók egységes fellépése kiegyensúlyozná, s ezáltal megakadályozhatná az egyoldalú érdekérvényesítés lehetőségeit is.[21] Látható, hogy ez az álláspont a „kollektív" munkajogot tekinti követendő példának, de — úgy tűnik — eredményes megvalósításának jelentős gyakorlati akadálya egyelőre, hogy a fogyasztók igen heterogén összetételű tömegei rendkívül nehezen szervezhetők meg a szükséges hatékonysággal, s a már meglevő fogyasztóvédelmi szervezetek sem rendelkeznek a tőkésországokban olyan jogkörrel, amely őket erre a feladatra megfelelően képesíthetné.

Egyes tőkésországok gyakorlatában mégis megfigyelhetőek olyan tendenciák, amelyek az ismertetett elméleti felfogás realizálódásának irányába mutatnak. *Franciaországban* pl. a „gyengébb felek" szövetkezése vezetett a vállalkozói szervezetekkel közösen kialakított típusszerződések („contrats types") létrehozására, mint a „connaisement-type", a „police d'assurance-type", vagy a „contrat de reproduction",[22] az *Egyesült Államokban* pedig egyes közérdekű szerződési feltételeket társadalmi bizottságok készítettek el általános és kötelező használatra.[23]

7. Az eddigiekben ismertetett burzsoá jogirodalmi elképzelések a szerződés „igazságosságát" a szerződési jogon kívüli eszközökkel javasolják megteremteni. Van azonban a burzsoá elméleti nézeteknek egy olyan csoportja is, amely a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés megakadályozását, a szerződéses jogoknak és kötelezettségeknek a felek közötti helyes elosztását *a szerződési jog „belső" átalakítása, a szerződés tartalmi kritériumainak megalkotása, valamint — ezzel együtt — a bíróságoknak széles körű tartalmi szerződéskontrollra való feljogosítása* útján képzeli el.

[17] *Deguillem:* La socialistion du contrat. Diss. Paris, 1944. 27. old., idézi *Kramer,* 40. old. Ugyanígy *Schmidt-Rimpler,* 147 AcP (1941) 140. old., *Hippel,* 16 I. C. L. Q. (1967) 612. old.

[18] Vö. *Farjat:* Dorit économique. Paris, 1971. 41. old.

[19] Vö. *Wolf,* M.: Vorschläge für eine gesetzliche Regelung der Allgemeinen Geschäftsbedingungen. JZ 1974, 41. sköv., 42. old.

[20] Vö. *Galbraith,* J. K. American Capitalism. The Concept of Countervailing Power. 2nd ed. Boston, 1956.

[21] Vö. *Bartholomeyczik,* 166 AcP (1966) 64. sköv. old., *Hippel,* 16. I. C. L. Q. (1967) 607. old., *Grunsky,* H.: Allgemeine Geschäftsbedingungen und Wettbewerbswirtschaft. BB 1971, 1113. sköv . old., *Kramer,* 19. és 42. sköv. old., *Horn,* D.: Zur ökonomischen Rationalität des Privatrechts. Die privatrechtstheoretische Verwertbarkeit der „Economic Analysis of Law". 176 AcP (1976) 307. sköv., 320—321. old.

[22] Vö. *Neumayer,* K.: Länderbericht Frankreich, in: Richterliche Kontrolle von Allgemeinen Geschäftsbedingungen. Arbeiten zur Rechtsvergleichung, Bd. 41. Frankfurt/M-Berlin, 1968. 31. old.

[23] Vö. *Corbin on Contracts:* One Vol. Ed. St. Paul, Minn. 1952. 107. § 158. old.

a) Az e körbe tartozó álláspontok első csoportja absztrakt és általános zsinórmértékek kidolgozását javasolja, amelyek alapján az egyes szerződési kikötések tartalma a bíróság által kontrollálható lenne és a jelzett kritériumoknak meg nem felelő feltételek kikényszerítését a bíróság megtagadhatná. *Llewellyn* és *Ehrenzweig* szerint a nagyvállalatok által kialakított szabványosított szerződési feltételek alapján létrejött szerződések feltételeit *a „reasonable man", az értelmes ember által is használt kikötésekkel kellene összevetni,*[24] egy másik álláspont pedig az olyan kikötések alapul vételét javasolja, amelyek a perbevitt szerződéshez hasonló jogviszonyokban *az azonos gazdasági erejű felek között tipikusak.*[25]

Szembetűnő, hogy az idézett felfogások — ellentétben a „common law" megszokott prakticizmusával — eléggé gyakorlatiatlanok, szubjektivisztikusak és határozatlanok. Meglepő ezért, hogy e koncepciók nyomai az — először Pennsylvania államban, 1954-ben törvénybe iktatott — *Uniform Commercial Code* (UCC) „unconscionability"-szabályában is felfedezhetők. Tanulságos lehet az amerikai kereskedelmi törvény vonatkozó rendelkezéseivel közelebbről is megismerkednünk. Az UCC sec. 2—302. (1) értelmében a bíróság az „unconscionable" *szerződés, vagy szerződési kikötés kikényszerítését egészen, vagy részben megtagadhatja, illetőleg a jogviszonyt megfelelően módosíthatja.* A sec. 2—219. értelmében a szerződésszegés által okozott közvetett károkért való felelősség kizárható, vagy korlátozható, hacsak annak mértéke nem „unconscionable". Eleve „unconscionable" azonban a sec. 2—719. (3) szerint a fogyasztói javak által okozott személyi sérülésekért való felelősség kizárása, vagy korlátozása, és ugyancsak az „unconscionability" körébe tartozik az az esetcsoport is, amikor a bekövetkezett kár a szerződésben megállapított átalányösszeghez képest aránytalanul nagy (sec. 2—718.). Az UCC az „unconscionability" legális definícióját nem adja meg, ami az egyébként lefordítatlan joghatalom értelmezését jelentősen megnehezíti. Az amerikai ítélkezési gyakorlat szerint az „unconscionability"-nek két mozzanata van: *a szerződő fél alkulehetőségének hiánya és a vállalat szerződési feltételeinek ebből eredő ésszerűtlen és egyoldalú előnyössége..*[26] Az USA bírói gyakorlata mindemellett az „unconscionability" fogalmát igen rugalmasan értelmezi, a vállalatok felelősség alól kimentő klauzuláinak megítélésében számos *kockázati elemet* is érvényre juttat. Egy, a szerződésben meghatározott kárátalány mértékével kapcsolatban megindult perben pl. kifejtették: „minél nehezebben láthatók előre a szerződésszegés kárkövetkezményei, annál nagyobb lehet a kalkulált és a ténylegesen bekövetkezett kár közötti eltérés".[27]

Sajátosan érvényesül az egyes szerződési feltételek generálklauzula-jellegű „helyességi" zsinórmértékek alapján történő megítélésének módszere az angol fogyasztóvédelmi törvényhozásban. A *Supply of Goods (Implied Terms) Act* (1973) pl. a kereskedelmi vételi szerződésekben alkalmazott felelősségkizáró, vagy -korlátozó kikötések érvényességét kizárja, ha azok nem „tisztességesek és ésszerűek", s egyben a bírósági mérlegelés során figyelembe veendő szempontokat is megadja. Ezek szerint a felelősség alól kimentő klauzula akkor nem „fair and reasonable", ha a tömegáruk forgalmában annak a szerződésbe való felvételére az eladó gazdasági erőfölénye (ilyennek tekintendő az áru korlátozott beszerezhetősége is) következtében került sor, továbbá, ha az áru harmadik személyektől esetleg kimentő klauzula nélkül is beszerezhető lett volna, végül, ha a kereskedelmi forgalomban az ilyen kikötés alkalmazása nem szokásos, amiért is okszerűen nem volt feltételezhető, hogy a vitatott feltétellel kizárt, vagy korlátozott igényeinek érvényesítéséről a vevő eleve lemondott volna.[28]

b) A német burzsoá jogirodalom *a diszpozitív jog megváltozott szerepét* hangsúlyozza. Eszerint a diszpozitív szabályok funkciója nem korlátozódik a szerződéses viszonyok szubszidiárius szabályozására, hanem a „szerződő felek tipikus érdekhelyzetét fejezi ki", jogi alapot szolgáltat arra, hogy az adott tényállásban kifejezésre jutó tipikus eset igazságosan legyen megítélhető. A diszpozitív normák ennélfogva csak azonos alku-esélyekkel rendelkező felek között tehetők félre minden további nélkül, viszont a gazdasági erőfölény helyzetéből diktáló vállalatok részére *„méltányossági minimumot"* jelentenek. Ebből következik, hogy a piacuraló vállalat általános szerződési feltételeiben *nem térhet el a diszpozitív jogtól olyan kérdésekben, amelyekre az pontos és kimerítő választ ad.*[29]

Első látásra ez az álláspont teljesen kielégítőnek tűnik, de a gyakorlat próbakövét nem minden tekintetben állja meg. Nem ad ugyanis megnyugtató megoldást azokban az esetcsoportokban, amelyek tételjogi szabályozása egyálta-

[24] Vö. *Llewellyn:* 52 Harv. L. R. (1939) 704. old. *Ehrenzweig,* A. A.: Adhesion Contracts in the Conflict of Laws. 53. Col. L. R. (1953) 1072 sköv., 1090. old.

[25] Vö. (Note) Contract Clauses in Fine Print. 63 Harv. L. R. (1950) 504. old.

[26] Vö. Williams v. Walker-Thomas Furniture Co. 350 F. 2d 745. (U. S. App. D. C. 1965), American Home Improvement, Inc v. Melver, 201 A. 2d 886. (Minn. 1964), Frostifresh Corp. v. Reynoso, 274 N. E. 2d 757. (N. Y. 1966).

[27] Vö. Jefferson County Bank of Lakewood v. Armored Motor Serv. 366 P. 2d 134. (Colorado 1961).

[28] A törvény ismertetését ld. 22. I. C. L. Q. (1973) 576. skk. old.

[29] Vö. *Raiser, L.:* Das Recht der Allgemeinen Geschäftsbedingungen. Marburg, 1935. (Nachdruck 1961.) 293. sköv. old., *Biedenkopf,* H.: Über das Verhältnis wirtschaflicher Macht zum Privatrecht. Festschrift für Franz Böhm (1965) 135. old., *Larenz,* 92—93. old., valamint *Esser-Schmidt:* 16—17. és 87—88. old. A hazai jogirodalomban erről vö. *Vékás:* JK. 1976. 4. 183. old.

lán nem, vagy igen hézagosan történt meg. Ezek az esetcsoportok ugyanakkor igen gyakoriak, mivel a szabványosított szerződési feltételek rendszerint az egyes árucsoportok több szerződési típus szabályai alá is vonható speciális vonásait rendezik a vállalatok érdekében és olyan kérdésekben nyilatkoznak, amelyekről — egyediségük, szakmai jellegük miatt, vagy azért, mert a burzsoá kodifikációk idejében még ismeretlenek voltak az általuk szabályozott kérdések — a polgári törvénykönyvek hallgatnak.

Az ismertetett elméleti felfogás mindenesetre *jelentős befolyást gyakorolt a nyugatnémet bírói gyakorlatra és az 1976. évi AGB—Gesetz szabályaira.* E törvény ugyanis sz általános üzleti feltételeknek a diszpozitív jogtól eltérő, vagy azt kiegészítő kikötéseire vonatkozik és általában érvénytelennek mondja ki közülük azokat, amelyek a szerződő félre *a „Treu und Glauben" követelményeivel ellentétesen aránytalanul hátrányosak:* a hátrány akkor tekintendő aránytalannak, ha az érintett szerződési feltétel *nem egyeztethető össze annak a diszpozitív törvényi szabálynak a lényeges alapgondolatával, amelytől eltér,* illetve a szerződés természetéből eredő lényeges jogokat, vagy kötelezettségeket olyan mértékben korlátozza, hogy ezzel a szerződés tipikus céljának megvalósulását is veszélyezteti (9. §). Megerősíti az idézett szabálynak a szerződés „igazságosságával" való összefüggését a BGB 242. § „Treu und Glauben"-generálklauzulájának a korábbi bírói gyakorlattal összhangban való felhívása is: ez a tétel ugyanis e vonatkozásban a BGH iránymutatása szerint a felek közötti érdekegyensúly követelményét jelenti.[30] A nyugatnémet törvényhozó is tudatában volt azonban annak, hogy az egyoldalú érdekérvényesítés leküzdése mindössze egy, a diszpozitív jog megváltozott funkcióját tükröző generálklauzula bevezetésével önmagában aligha oldható meg: az AGB—Gesetz idézett rendelkezését ezért a „tilos" egyoldalú kikötések részletes felsorolása egészíti ki (10. és 11. §§).

c) A szerződés tartalmi „igazságosságának" megteremtését célzó elméleti erőfeszítések fényében nemigen csodálkozhatunk azon, hogy napjaink burzsoá jogirodalmában *a „laesio enormis" egyszer már eltemetett gondolata is gyakorta felbukkan.*[31]

Frotier már a század elején felvetette a francia jogirodalomban a Code civil-ben szabályozott „lésion"-tényállások kiszélesítését és az egyoldalú szerződési feltételekkel szembeni alkalmazását.[32] A francia bírói gyakorlat azonban — mint az várható is volt egy ilyen szűkre szabott rendelkezésnél — nem a „laesio enormis"-t fejlesztette általános szerződés-megtámadási okká, hanem arra az álláspontra helyezkedett, hogy *az ellenszolgáltatás feltűnő aránytalansága („contreprestation dérisoire") esetében a szerződés létre sem jön,* mivel hiányzik a jogviszony megalapításához szükséges *„cause"* (C. c. art. 1131.). Hasonló eredményre vezetett az adásvétel körében a C. c. art. 1591. — ez a törvényhely előírja, hogy a vételár *„réel, sérieux, non fictif"* kell hogy legyen — kiterjesztő értelmezése is.[33] Megjegyzendő mégis, hogy a francia törvényhozás szűk körben új „lésion"-tényállást is alkotott: az 1907. VII. 8-i törvény értelmében meghatározott mezőgazdasági termények (takarmány, vetőmag) vevői a vételi szerződést megtámadhatják, ha a vételár az árú tényleges értékét több, mint 1/4-ével meghaladta.

A szolgáltatás és az ellenszolgáltatás egyenértékűségének követelménye több újabb burzsoá törvényalkotásban kifejezetten is szerepel. Az 1961. évi nyugatnémet *Gesetz über Massnahmen zur Verbesserung der Agrarstruktur und zur Sicherung land- und forstwirtschaftlicher Betriebe* 9. § 1. bekezdésének 3. pontja értelmében a mező- és erdőgazdasági ingatlan elidegenítését célzó jogügylet hatósági jóváhagyása megtagadható, illetve csak feltételesen, vagy korlátozottan adható meg, ha az ellenszolgáltatás az ingatlan értékéhez képest feltűnően aránytalan, a *„méltánytalan szerződési feltételek tilalmáról"* szóló 1971. évi svéd törvény 1. § 1. bekezdése pedig kifejezetten is előírja a vételár értékarányosságát.

d) Az egyenértékűséggel összefüggésben említendő *a „consideration" követelményének új értelmezése is a „common law"*-ban. Mint köztudott, angolszász jogterületen a formálatlan konszenzuál szerződések („simple contracts") létrejöttéhez az is szükséges, hogy a kötelezettségvállalás megfelelő „consideration" ellenében történjék. A „consideration" mintegy az ígéret ára, ellenértéke, amely a kötelezettségvállalást gazdaságilag indokolja. A „consideration" doktrínája azonban az általános felfogás szerint nem terjed ki a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás értékviszonyának vizsgálatára: a „consideration"-nak nem kell adekvátnak lennie.[34]

A „consideration" követelményének értelmezésében a szabványszerződések egyoldalú kikötéseinek megítélése során az angolszász bírói gyakorlat ennek ellenére több esetben is értékelt egyenértékűségi szempontokat. Egy 1930-

[30] BGH 29. 10. 1962. NJW 1963, 99. old.

[31] Vö. *Bartholomeyczik:* 166 AcP (1966) 30 sköv. old. és *Mayer-Maly,* Th.: Der gerechte Preis. Festschift für Heinrich Demelius (1973) 139. sköv. old., további forrásokra való hivatkozásokkal.

[32] *Fortier:* Des pouvoirs du juge en matiére des contrats d' adhésion. Diss. Dijon, 1909. 174. old., idézi *Neumayer,* Richterliche Kontrolle von AGB c. kötetben 31. old.

[33] Vö. *Zajtay,* I. Rehctsvergleichende Bemerkungen über den Code civil und das Bürgerliches Gesetzbuch. 157 AcP (1958/59) 479. sköv., 491. old. és *Ferid,* M.: Das Französische Zivilrecht, Bd. I. Frankfurt/M-Berlin, 1971. 335. és 617. old.

[34] A kérdéskör hatalmas irodalmából csak az alábbiakra hivatkozom: *Stutton and Shannon,* 65. sköv. old., *Atiyah,* 79—91. old. A régebbi angolszász irodalom jó magyar nyelvű összefoglalását adja *Gróh* István: az ügyleti indíték az angol jogban és á kontinentális jogelmélet tükrében. Pécs, 1932. 7—44. old.

ban közzétett *angol* bírói döntés pl. érvényesnek ítélte a vasúttársaság széles körű felelősségkorlátozó kikötését, mivel a felperes a túrista-vonatjegyet messze a szokásos díj alatt vette meg,[35] több *amerikai* ügyben pedig a bíróság azért nem vette figyelembe a fuvarozó felelősség alól kimentő klauzuláit, mivel azokkal szemben nem állt megfelelő „consideration": *a felelősségkorlátozás ellenében a vállalatnak megfelelő díjengedményt kellett volna adnia.*[36] Ezzel is magyarázható egyébként az a ma már széles körben követett amerikai gyakorlat is, hogy a vállalatok a fogyasztóra bízzák: olcsóbb árat fizet a szabványosított szerződési feltételekben meghatározott kimentő klauzulák elfogadásával, vagy pedig drágábban vesz a vállalat szigorúbb törvényi felelőssége mellett.[37]

8. Úgy vélem, felesleges hangsúlyoznom annak a változásnak a nagyságát, amely a burzsoá szerződési jog felfogásában a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás viszonyának, a szerződés „igazságosságának" értékelése tekintetében a liberálkapitalizmus korának elutasító álláspontjához képest napjainkban végbemegy. Ezt az új tendenciák felvázolásával talán sikerült szemléltetnem. Kétségesnek tűnik ugyanakkor, hogy a liberális burzsoá szerződési modell továbbfejlesztését célzó változtatások képesek lehetnek-e a szerződés „igazságosságának" tényleges megvalósítására, hiszen egyes burzsoá szerzők e tekintetben maguk is szkeptikusak. Igen figyelemre méltó Jürgen *Schmidt* végkövetkeztetése: a szerződés „igazságosságának" megteremtéséhez a piaci mechanizmus irracionalitását *a demokratikus tervezéssel és a racionális politikai döntésekkel kellene felváltani,* a kötelmi jogban pedig a polgárok indeterminista szabadságát valló nézet helyett egy, az általános jólétet társadalmi üggyé avató koncepciót kellene a középpontba állítani.[38] Ennek *megvalósítása viszont alighanem meghaladja a burzsoá jog „adaptációs" lehetőségeit.*

Takáts Péter

[35] Thompson v. London, Midland & Scottish Railway Co. (1930) 1 K. B. 41.

[36] Ansaldo San Giorgio v. Rheinstrom Bros. Co. 294. U. S. 494. (1934), Brasch v. Sloans Moving & Storage Co. 176 S. W. 2d 58. (Missouri 1943), Voyt v. Bekins Moving & Storage Co. 127 P. 2d 365. (Oregon 1942), Frech v. Bekins Moving & Storage Co. 195 P. 2d 968. (Colorado 1948).

[37] Vö. *Hippel:* 16 I. C. L. Q. (1967) 610. old. Az NSZK-ban ennek megvalósítása mellett *Esser-Schmidt,* 100—101. old.

[38] Vö. *Schmidt,* J.: 176 AcP (1976) 390. old.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés

A Polgári Törvénykönyv reformja során, az egyes szerződések körében kétirányú változás történt. Egyrészt új szerződéstípusokat alakítottak ki, másrészt egyes szerződéseket kisebb vagy nagyobb részben újra szabályoztak. A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés az utóbbiak közé tartozik. Hacsak a Ptk új szövegét vennénk figyelembe, akkor is érdemes lenne figyelmet fordítani erre a szerződésre, különös tekintettel a fogalommeghatározásra [Ptk 417. § (1) bek.], az idő előtti teljesítésre (Ptk 421. §), továbbá a több éves szerződésre [Ptk 422. § (2—5.) bek.] tekintettel. A Ptk azonban nem tartalmazza ennek a szerződésnek sem a teljes joganyagát, hiszen a részletes szabályozásra felhatalmazást ad [Ptk 422. § (5) bek.] A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés komplex áttekintése ennélfogva csak úgy sikerülhet, ha a Ptk szövegét „együtt olvassuk" a részletes szabályozást nyújtó 14/1978 (III. 1.) MT sz. rendelettel és a mezőgazdasági termékforgalomról szóló jogszabályokkal. [45/1977. (XI. 24.) MT sz. rendelet, 43/1977. (XII. 10.) MÉM sz. rendelet.]

Lehet-e, kell-e, érdemes-e jogi szakfolyóiratban tanulmányt írni viszonylag friss keletű jogszabályokról, amelyek alapján a gyakorlat nem alakulhatott ki, sőt még várni kell azokra a nem jogszabály formában megjelenő értelmezésekre is, amelyeket erre hivatott állami szervek adnak majd ki, a gyakorlat egységesítése érdekében.

Lehet ilyen tanulmányt közzétenni, mert ha ezeknek a jogszabályoknak nincs is még gyakorlata, bőséges tapasztalatok állanak rendelkezésre a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés és mezőgazdasági termékforgalom régebbi szabályai alapján, meg talán az sem árt, ha az ilyen nagy jelentőségű, mind a népgazdaság, mind a mezőgazdasági termelők, elsősorban az állami gazdaságok, mezőgazdasági termelőszövetkezetek, a háztáji és kisegítő gazdaságok, továbbá az élelmiszeripari és kereskedelmi vállalatok alapvető tevékenységét komolyan befolyásoló jogszabályok, mindjárt a megjelenés után elemzésre kerülnek.

Ilyen tanulmányt *kell* is írni annak érdekében, hogy a friss elemzés propagandája lehessen az új jogi rendezésnek és felvessen bizonyos problémákat a gyakorlat alakításának befolyásolása érdekében. Mindezek alapján *érdemes* is szakfolyóiratban az újkeletű jogszabályokról is értekezni.

I.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés fogalma, alanya és tárgya

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés alapján a termelő meghatározott mennyiségű maga termelte terményt, terméket vagy saját nevelésű illetőleg hizlalású állatot köteles kikötött, későbbi időpontban a megrendelő birtokába és tulajdonába (kezelésébe) adni, a megrendelő pedig köteles a terményt, terméket illetőleg az állatot átvenni és az ellenértéket megfizetni. [Ptk 417. § (1) bek.]

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés megtartotta *önálló szerződéstípus* jellegét. Ehhez azonban mindjárt hozzá kell tenni, hogy olyan önálló szerződéstípusról van szó, amelynek szabályai esetenként kiegészítésre szorulhatnak, azoknak a szerződéstípusoknak a szabályaiból, amelyekkel a legtöbb rokonságot mutatnak.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződésre — jogszabály eltérő rendelkezése hiányában — az adásvétel, illetőleg a vállalkozás szabályait kell megfelelően alkalmazni. [Ptk 422. § (4) bek.] A mezőgazdasági termékértékesítési szerződésnek mint önálló szerződéstípusnak a megtartása napjainkban és valószínű, hogy még igen hosszú időn keresztül szükségszerű megoldás. Szükségszerű mindaddig, amíg a mezőgazdasági termelésből ki nem küszöbölhetők a szerződő felektől független hatások és e hatások a mezőgazdasági terményekben, termékekben is „kifejeződnek". Az új szabályozás azonban nem ragaszkodik mereven a régi elvekhez a régi módszerekhez, hanem halad a valósággal, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés szabályaiban is tükröződnek a mezőgazdasági termelésben bekövetkezett változások, azaz a jogi rendezés lépést tart a mezőgazdasági termelés iparszerűvé válásának jelenlegi állapotával. A termékértékesítési szerződés részletes szabályait megállapító minisztertanácsi rendeletből, ennek a folyamatnak a figyelembevétele kitűnik. A szóban forgó jogszabály fővonalában a nagyüzemi modellra épül, és egyes helyeken kiolvasható belőle az a törekvés is, hogy a mezőgazdasági termékértékesítési szerződést a szállítási szerződések szabályaihoz közelítse.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés jelenlegi formájában tehát olyan önálló szerződésfajta, amely *elsősorban a gazdálkodó szervek közötti mezőgazdasági termékforgalom viszonyait fejezi ki,* lépést tartva az iparszerű fejlődés színvonalával, *közelít az ipari termékek forgalmát tipikusan közvetítő szállítási szerződés* szabályaihoz, és amelyet esetenként *ki kell egészíteni az adásvétel,* illetőleg a *vállalkozás* szabályaiból a több éves szerződésre tekintettel pedig, a *társasági jogból* vett megoldásokkal is.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés *alanyai* a *szállító* és a *megrendelő.* Szállítóként a szerződés alanya lehet akár gazdálkodó szervezet, akár magánszemély. A gazdálkodó szervezetek rendszerint állami gazdaságok, termelőszövetkezetek és az általuk létrehozott másodlagos gazdálkodó szervezetek (közös vállalat, gazdasági társulás egyesülés). Magánszemélyként maga termelte mezőgazdasági terményekre és termékekre termékértékesítési szerződést köthet háztáji gazdaság, kisegítő gazdaság és magántermelő.

A szállítóként szóbajöhető felek között a jogszabály *differenciál.* Magántermelő szigorúan csak a maga termelte termékre és terményre köthet szerződést, ezzel szemben a gazdálkodó szervezet — amelyek körébe a már említetteken kívül, más, nem mezőgazdasági főtevékenységet folytató gazdálkodó szervezet is tartozhat — termék továbbadására is köthet mezőgazdasági termékértékesítési szerződést. Emiatt a különbségtétel miatt, meg azért is, mert ha a mezőgazdasági termékértékesítési szerződést a mezőgazdasági termékforgalomról szóló jogszabályokkal szembesítjük, azt találjuk, hogy a maga termelte és a nem maga termelte termék forgalmazásának lehetőségei, a gazdálkodó szervezetek körében is mások, meg kell ismerkedni a *maga termelte termék* fogalmával.

Maga termelte terméknek minősül mindenekelőtt az a termény, termék, amit a mezőgazdasági termelő maga állít elő. Az állami gazdaság mezőgazdasági termelőszövetkezet, halászati termelőszövetkezet, mezőgazdasági szakszövetkezet maga termelte termékének minősülnek azok a termények, termékek is, amelyeket a szóban forgó nagyüzem dolgozóitól (alkalmazott, tag), mezőgazdasági kistermelőktől (kisegítő gazdaság, magántermelő) megbízás alapján megvett, illetőleg bizományba átvett, amennyiben azt az alkalmazott, tag, illetőleg kistermelő maga termelte [43/1977 (XII. 10.) MÉM sz. rendelet 1. § (1) bek.], (továbbiakban MÉM rendelet a termékforgalomról). A társulásoknak és különböző jogi formák között működő termelési rendszereknek a mezőgazdaság körében való elterjedése szükségessé tette annak a rendezését is, hogy milyen termény minősül a társulás, valamint a termelési rendszer maga termelte termékének. Méginkább érezzük a pontos meghatározásra való törekvés szükségességét, ha szem előtt tartjuk, hogy a társulások a legújabb jogi szabályozás által is elismert módon, vagy *közös gazdálkodó tevékenység folytatására,* vagy a társulás tagjai által folytatott tevékenységek *koordinálására* jönnek létre (közös gazdálkodást folytató, illetőleg koordinációs társaság). A társulás, valamint a termelési rendszer maga termelte mezőgazdasági termékének kell tekinteni azt a mezőgazdasági terméket, amelyet a társulás termelt, és azokat a termékeket is, amelyeket nem maga a társulás állított elő, hanem a rendszer, illetőleg a társulás tagja, de ezeket a társulás, a rendszerszervező megbízás vagy bi-

zomány alapján értékesíti. [MÉM rendelet a termékforgalomról 1. § (2) bek.]

Külön szabály vonatkozik az egyes *élő állatokra.* A forgalmazás szempontjából maga nevelte, hizlalta élő állatnak csak azt a szarvasmarhát, lovat és sertést lehet minősíteni, amelyet a mezőgazdasági termelő valamint a fogyasztási értékesítő és beszerző szövetkezet legalább 60 napon át tartott. (MÉM r. a termékforgalomról 1. § (3) bek.]

Gazdálkodó szervezet azonban *nem maga termelte mezőgazdasági termék továbbadására* is köthet mezőgazdasági termékértékesítési szerződést. Ebben a körben három esetcsoport különíthető el egymástól a mezőgazdasági termékforgalomra vonatkozó MT rendelet alapján. Az egyik esetcsoport, amikor a mezőgazdasági nagyüzem vásárol más mezőgazdasági nagyüzemtől, vagy más mezőgazdasági termelőtől, közvetlen értékesítés céljára, olyan termékeket, amelyeket a partner mezőgazdasági termelő maga állított elő, a másik esetcsoport, ha erre feljogosított gazdálkodó szervezet közvetlenül mezőgazdasági termelőtől szerez be élő állatot, szaporító anyagot, vagy takarmányt, mezőgazdasági termelő részére való értékesítés végett. Más megközelítésben idetartozik harmadikként minden más eset, amikor gazdálkodó szervezet szerződés vagy egyéb jogcímen birtokába jutott mezőgazdasági termékeket továbbad olyan gazdálkodó szervezetnek, amely megrendelőként mezőgazdasági termékértékesítési szerződés alanya lehet.

Részletezve az említett eseteket az első alcsoportba azok az esetek tartoznak, amikor a mezőgazdasági nagyüzemet alapító okirata, alapszabálya, feljogosítja olyan tevékenységre, hogy más termelőktől mezőgazdasági termékeket abból a célból szerezzen be, hogy azokat közvetlenül értékesítse. A közvetlen értékesítés történhet fogyasztók részére, ideértve a nagyfogyasztókat (kórházak, üzemi konyhák, fegyveres testületek stb.) vagy feldolgozásra jogosult szocialista szervezetek részére, illetőleg nyílt árusítású üzlettel rendelkező mezőgazdasági nagyüzemek részére. A megbeszélt esetekben az erre feljogosított mezőgazdasági nagyüzem akár termékértékesítési szerződés, akár más szerződés útján hozzájuthat mezőgazdasági termékekhez. Az ilyen nagyüzem által lebonyolított, további értékesítés történhet közvetlenül a fogyasztók részére (fogyasztó alatt itt a közvetlen felhasználót érjük, amennyiben az nem gazdálkodó szervezet) és gazdálkodó szervezetek, illetőleg nagyfogyasztók részére. Amennyiben a megrendelő nagyfogyasztó vagy gazdálkodó szervezet az értékesítést közvetítheti a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés is.

A második alcsoport körében arról van szó, hogy bármilyen gazdálkodó szervezet (tehát nemcsak mezőgazdasági nagyüzem) abból a célból szerez meg élő állatot, szaporító anyagot, vagy takarmányt mezőgazdasági termelőtől, hogy azokat mezőgazdasági termelő részére értékesítse. Ebben a körben a tevékenység mindkét fázisában szóbajöhet a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés. A gazdálkodó szervezet a termelőtől termékértékesítési szerződés alapján szerezheti meg az állatot, szaporító anyagot stb. és ha a megrendelő, akinek mezőgazdasági termelés céljára ezeket továbbadja, gazdálkodó szervezet, vele is mezőgazdasági termékértékesítési szerződést köthet.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződésnek e kapcsolatokban való felhasználását szorgalmazza a termékforgalomról szóló kormányrendelet [45/1977 (XI. 24.) MT sz. r. 1. § (4) bek.]

Végezetül a harmadik alcsoportba azok az esetek tartozhatnak, amelyek során gazdálkodó szervezet mezőgazdasági termékeket szerez be továbbadás céljából függetlenül attól, hogy miféle gazdálkodó szervezetről van szó (csak jogosítványa legyen erre), és mi a rendeltetési célja a továbbadás után a mezőgazdasági terméknek. Ebben a körben a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésnek mindkét forgalmi fázisban szerepe lehet. A gazdálkodó szervezet termékértékesítési szerződéssel szerezheti meg a termelőtől (vagy akár mástól) a mezőgazdasági terméket és mezőgazdasági termékértékesítési szerződéssel adhatja is tovább. Megjegyezzük, hogy az első szerződésnek nem kell feltétlenül mezőgazdasági termékértékesítési szerződésnek lennie, hogy a második is az lehessen. Külkereskedelmi vállalat azonban import vetőmagot termékértékesítési szerződéssel nem adhat tovább mezőgazdasági termelőnek. (P. törv. eln. tan. 20905/1969 sz., BH 1971/12. sz. 6982.) Minthogy a vetőmagot a gyakorlatban a külkereskedelmi vállalat számos esetben nem a mezőgazdasági termelőnek értékesíti közvetlenül, hanem egy olyan vállalatnak, amely a vetőmag termeltetéssel, beszerzéssel és értékesítéssel foglalkozik, nyitva marad az a kérdés, hogy ez a vállalat értékesítheti-e az import vetőmagot a termelő számára, a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés közvetítésével. Ennek a problémának a felvetése azért is nagy jelentőségű, mert az import vetőmag a Vetőmagtermeltető és Ellátó Vállalattól kétféle gazdasági céllal és jogilag kétféleképpen minősülő esetben kerülhet a mezőgazdasági termelőhöz. Az egyik esetben a Vetőmagtermeltető és Ellátó Vállalat vetőmagtermesztésre köt szerződést a mezőgazdasági termelővel és kiköti, hogy ahhoz a termelő az általa szolgáltatott import vetőmagot használja fel. Ebben a termékértékesítési szerződésben az import vetőmag a Vetőmagtermeltető és Értékesítő Vállalat közreműködő tevékenysége során kerül a termelőhöz. A másik esetben közömbös az utántermesztett termény sorsa. A szerződés a Vetőmagellátó Vállalat és a termelő között attól függetlenül jön létre, hogy azt a termelő miként használja fel, főleg, hogy mit tesz az általa megtermelt növénnyel. Közös azonban mindkét esetben az a probléma, hogy a vetőma-

got szolgáltató vállalatnak a vetőmag hibátlanságáért helyt kell állnia. Közismert, hogy a termékértékesítési szerződés felelősségi szabályai — hacsak magát a szerződést vesszük alapul — enyhébbek mint a másik szóbajöhető szerződésfajta, a szállítási szerződés felelősségi rendelkezései azért indokoltnak látszik, az import vetőmagra vonatkozó tilalmi szabály meghosszabbítása a Vetőmagellátó Vállalat és a termelők egymás közötti szerződéseinek területére is.

Mind az eddigiekből kitűnik *megrendelőként mezőgazdasági termékértékesítési szerződésben csak gazdálkodó szervezet* szerepelhet. Annak megállapítása mellett, hogy csak olyan gazdálkodó szervezet jöhet egyáltalán számításba, amely tevékenységi körében mezőgazdasági termékek tömegforgalmának, feldolgozásának lebonyolításával foglalkozhat, rá kell mutatni arra is, hogy bizonyos termékeket a hatályos jogszabályok szerint, manapság is csak kijelölt felvásárló gazdálkodó szervezeteknek lehet értékesíteni. A mezőgazdasági termékforgalomról szóló jogszabályok ilyen termékként említik a *nyersgyapjút* és a *kenyérgabonát*. E két termékcsoport területén a kényszerpálya tehát továbbra is fennmaradt amiből viszont *a contrario* az következik, hogy más mezőgazdasági termékeket, tevékenységi körére figyelemmel, bármelyik gazdálkodó szervezet megszerezhet. A mezőgazdasági termékforgalom és a termékek hasznosítása tervszerűségének fokozása érdekében természetesen kívánatos, hogy az egyébként jogosított gazdálkodó szervezetek az ésszerűség keretei között kössenek szerződéseket a mezőgazdasági termelőkkel. Az ésszerűség keretei között kell figyelembe venni a szükségleteket, a kapacitást, a szállítási lehetőségeket stb. Nem kívánatos azonban olyan kötelező rendelkezések akármilyen formában való kiadása, amelyek szorosan megkötik a gazdálkodó szervezet kezét abban a vonatkozásban, hogy milyen termelőktől, milyen területről szerezze be termelő, feldolgozó, értékesítő tevékenységéhez a mezőgazdasági termékeket. A vállalati önállóság körébe tartozik annak eldöntése — jogszabály kötelező rendelkezésének hiányában —, hogy *kivel* köt szerződést. A vállalat esetenként jobban tájékozott — különösen a termelőkkel való állandó kapcsolatára támaszkodva — afelől, hogy melyik területekről, melyik termelőtől szerezheti be a tevékenységéhez szükséges termékeket, mint az a szerv, amelyik térkép alapján határolná be a beszerzési körzeteket. Ez az állásfoglalás természetesen csak a szerződéskötésekre vonatkozik és nem kívánja vitatni a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszternek azt a jogát, hogy bizonyos gazdálkodó szervezeteket meghatározott termékek, termények átvételére utasítson, sem a vállalatoknak azt a kötelezettségét, hogy bizonyos termékek nekik felajánlott teljes mennyiségét átvegyék. A mezőgazdasági miniszternek a termékforgalom szabályozására való felhatalmazása a MT rendelet 5. §-ának (2) bekezdésén az utasítási jog pedig az 1977. évi VI. tv. 16. §-án, illetőleg a 4/1978 (I. 18.) MT sz. rendelet 16. §-án alapszik.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés — a szállító oldalán — dologszolgáltatásra irányuló szerződés. A szolgáltatás tárgya azonban nem akármilyen, hanem mezőgazdasági termény, termék. A mezőgazdasági termék lehet a szerződés tárgya naturális (feldolgozatlan állapotban), de lehet előfeldolgozott állapotban is. A mezőgazdasági termelés sajátosságaira való tekintettel a szolgáltatás tárgyának meghatározása is sajátos módon mehet végbe. Meg lehet határozni a szolgáltatás tárgyát a termék sajátosságának megfelelő mértékegységben, (súly, darab, űrmérték) de meg lehet határozni meghatározott terület teljes termésében, meghatározott állat teljes hozamában, vagy ezek hányadában. [14/1978. (III. 1.) MT sz. r. 4. § (2) bek.]

A szolgáltatás tárgyát általában fajlagosan (zártfajúan) határozzák meg, aminek elsősorban a szerződésszegések jogkövetkezményei körében van jelentősége de nincs kizárva az egyediesítés valamilyen módszerével megjelölt szolgáltatás kikötése sem (tenyészállat). Utóbbi esetben a szerződésszegést, elsősorban a meghiúsulást az egyedileg meghatározott szolgáltatásokra vonatkozó szerződések szabályai szerint kell elbírálni.

II.

A szerződés létrejötte

A szerződés létrejöttének folyamata körében szó lesz a *szerződéses nyilatkozatokra* vonatkozó új szabályokról, illetőleg a szerződés *alakszerűségéről*, meg alakszerűségi hiány *orvosolhatóságáról*.

A szerződés létrejötte körüli szabályok két momentumra hívják fel a figyelmet. A szerződés létrejöttének szabályai körében a jogalkotó hasznosította a nagyüzemi modellre épülő más termékforgalmi szabályok tapasztalatait és az ajánlattétel, illetőleg az ajánlat elfogadására vonatkozó rendelkezéseket ennek figyelembevételével alakította ki. A termékértékesítési szerződésről szóló kormányrendelet számol továbbá azzal is, hogy e szerződés segítségével lebonyolított termékforgalom körében is — legalább elvi — lehetőség van *szerződéskötési kötelezettség* előírására [3. § (2) bek.]

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződésre tett ajánlat — ha a felek eltérően nem rendelkeznek — *15 napos ajánlati kötöttséget* eredményez. Az ajánlati kötöttség a nyilatkozat *hatályossá válásával* kezdődik. Minthogy a szerződést írásban kell megkötni, tipikusan, az írásbeli nyilatkozatnak a másik félhez való megérkezésével kezdődik az ajánlati kötöttség. A nyilatkozat hatályossá válását annak kell bizonyítani, akinek ehhez érdeke fűződik. Elvileg bármelyik fél érdekeltsége fennállhat, ezért gyakorlatilag kívánatos, hogy az ajánlattétel oly módon történjék, hogy a nyilatkozat hatályossá válását kétségtelenül bizonyítani lehessen (pl. ajánlott levél).

Külön rendelkezik a szerződés létrejöttének mechanizmusáról a jogszabály arra az esetre, ha *szerződéskötési kötelezettség* áll fenn. Az 5/1977 (XII. 28.) OÁH számú, az 1978. évi termékforgalomról szóló OÁH elnöki rendelkezés 7. sz. melléklete *tárgyi szerződéskötési kötelezettséget* eredeti állapotában értékesítő mezőgazdasági termékekre nézve nem állapít meg, ilyet csak élelmiszeripari termékekre nézve rendel el (zsír, liszt, fehér kristálycukor, kisipari termékek). Ennélfogva *tárgyi* szerződéskötési kötelezettség legfeljebb azoknál a mezőgazdasági nagyüzemeknél állhat fenn, akiknek feldolgozó üzeme van. A termék felhasználási céljára alapozott szerződéskötési kötelezettség azonban elvileg fennállhat (pl. fegyveres testületek mint nagyfogyasztók részére történő értékesítés).

Amennyiben szerződéskötési kötelezettség áll fenn a megrendelő a szállítót *ajánlattételre hívhatja fel.* Ebben az esetben a kötelezettnek a felhívás vételétől számított 15 napon belül kell ajánlatot tennie [R 3. § (2) bek.] Az ajánlattételre való felhívás a szerződéskötést megelőző cselekmény. Polgári jogi szankciója az ajánlattétel elmulasztásának nincsen, minthogy az ajánlattételre való felhívás nem minősül szerződési nyilatkozatnak. Ha a szállító az ajánlattételi felhívásra nem válaszol, a szerződés nem jön létre és a válaszadás elmulasztásának legfeljebb felügyeleti következményei lehetnek.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződést *egyszerű okiratba foglalva* kell megkötni. [Ptk 418. § (2) bek.] Az alakszerűség elmulasztása azonban *orvosolható.* Az írásbeliség elmulasztása esetén is érvényesnek kell tekinteni a szerződést, ha a belőle származó kötelezettségek valamelyikét bármelyik fél teljesítette. [Ptk 418. § (2) bek.] Az orvoslás tehát nemcsak a főszolgáltatás teljesítésével következhet be, hanem bármilyen kötelezettség teljesítésével. Más kérdés az, hogy a jóvátehetetlenül elkésett kötelezettségteljesítés nem eredményezheti a szerződés érvényessé válását (pl. a megrendelő vetőmagot nem, csak növényvédőszert bocsát a termelő rendelkezésére, holott az előbbinek szolgáltatására is vállalkozott, de abból semmit sem küldött).

A megrendelő gazdálkodó szervezetek a múltban is és nyilván a jövőben is gyakran megkönnyítik a szerződéskötést, azáltal, hogy *általános szerződési feltételeket használnak* (Ptk 290. §) (Az általános szerződési feltételek nem tévesztendők össze a szerződési alapfeltételekkel.)

Az általános szerződési feltételek megkímélik a feleket attól, hogy a szerződés minden egyes tartalmi elemét a szerződéskötéskor állapítsák meg. Ideális esetben a feltételek egyszerű elfogadásával létrejöhet a szerződés. A blanketta (nevezzük így) azonban csak írásbafoglalt ajánlat (az is csak akkor, ha szabályszerűen aláírta az ajánlattevő), semmiféle *jogi kötelező ereje nincsen.* Ennélfogva a felek a szerződéses tárgyalások során attól eltérhetnek. Egyes feltételeket megváltoztathatnak, másokat kicserélhetnek, vagy figyelmen kívül hagyhatnak. Tekintettel arra, hogy az általános szerződési feltételeket rendszerint a gazdaságilag erősebb fél dolgozza ki, előfordulhat, hogy a feltételek a blankettát kidolgozó fél részére indokolatlanul egyoldalú előnyt biztosítanak. A Ptk lehetővé teszi az ilyen szerződési feltételek megtámadását. [Ptk. 209. § (1) bek.] Az egyoldalú előnyt tartalmazó blanketták megtámadására jogosult szerveket külön jogszabály, az 1978. évi 2. sz. tvr 5. §-a sorolja fel. E szervek között helyet foglalnak az érdekképviseleti szervek is mint pl. a szövetkezetek országos tanácsai [5. § (1) bek.] e) pont. Minthogy a termékértékesítési szerződés szállítói között tekintélyes helyet foglalnak el a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és nem utolsósorban a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságai, az érdekképviseleti szervek blankettaszerződés megtámadási jogára nem lesz szükségtelen emlékeztetni. Ha a megtámadás alapos, a bíróság a sérelmes kikötés érvénytelenségét mindenkire kiterjedő hatállyal megállapítja. Ez közelebbről annyit jelent, hogy a kifogásolt részt a blankettából törölni kell. Az érvénytelenség kihat a már megkötött szerződésekre is, kivéve azokat, amelyeket a megtámadásig már teljesítettek. Nem kis problémákat okozhat a bírósági ítélet gyakorlati érvényesítése. A bíróságnak e körben sincs lehetősége a felek akaratának megváltoztatására. Ennélfogva, ha a szerződő partnereknek az eredeti tartalommal megkötött szerződés — amely a sikeresen megtámadott blanketta előírásokat is tartalmazza — megfelel, nem feltétlenül kell a szerződést módosítani. Az sem tűnik ki az eddigi jogi szabályozásból, hogy a sérelmet szenvedett fél (felek) hogyan értesül arról, hogy valamelyik erre feljogosított szerv sikeresen támadott meg valamilyen blankettát. A megtámadás nyomán hozott bírói ítéletet az eddigieknél publikusabbá kell tenni. Kívánatos lesz ha az ilyen ítéleteket a szakközlönyökben közzéteszik, ahonnét felőlük az érdekeltek tájékozódhatnak.

Megjegyzendő még e körben az is, hogy az érvénytelenség megállapítása nem érinti azokat a szerződéseket, amelyeket a megtámadásig már teljesítettek [Ptk 209. § (2) bek.]. A teljesítésnek a megtámadásig kell bekövetkeznie, és nem az érvénytelenséget kimondó bírói ítélet jogerőre emelkedéséig. Ez a körülmény még abban az esetben is, ha az idevonatkozó bírói ítéletek is publikussá válnak, nehézséget okozhat, mert a megtámadásig, illetőleg az ítélet publikussá válásáig eltelt időben lebonyolított teljesítések következtében megszűnt szerződésekből az egyoldalú előny kiküszöbölése, jogilag sem lesz könnyű feladat.

III.

A szerződés tartalma

A szerződés tartalmát a *kötelező tartalmi elemek* és az *esetleges* elemek adják. Kötelező

tartalom: a szolgáltatás tárgyának meghatározása, mennyiség, minőség és választék szerint, a teljesítés ideje, naptár szerint meghatározva és az ellenszolgáltatás [Korm. r. 4. § (1) bek.]

Nem kell megállapodni az ellenszolgáltatásban, ha a felek a több évre szóló termékértékesítési szerződést közös kockázatviselés mellett kötik [Ptk 422. § (2) bek., Korm. r. 21. §]

A szolgáltatás *mennyiségi* meghatározása történhet a termék sajátosságainak megfelelő mértékegységben, meghatározott terület teljes termésében, meghatározott állat teljes hozamában, illetőleg az utóbbi kettő hányadában. [Korm. r. 4. § (2) bek.] A *minőséget* szabványra, más kötelező előírásra történő utalással, továbbá szabatos, rövid leírással és minden esetben a minőség alsó határértékének megjelölésével kell meghatározni. [Korm. r. 4. § (3) bek.] A minőség meghatározására irányadó rendelkezés diszpozitív szabály. A felek ettől eltérően is megállapodhatnak.

Az *ellenszolgáltatás* meghatározásának módja nem okoz problémát, ha jogszabály a szerződés tárgyát képező mezőgazdasági termék árát, rögzített árformában határozta meg. Ha ilyen árforma nincsen, a felek az ellenszolgáltatást összegszerűen állapíthatják meg, vagy az ár utólagos megállapítására alkalmazott számítási mód meghatározásával. [Korm. r. 4. § (4) bek.] Érdemes figyelmet fordítani az ár meghatározásával, illetőleg az időközbeni árváltozásokkal kapcsolatban a Ptk 226. §-ának (2)—(5) bekezdéseire, minthogy ezeket a szabályokat a termékértékesítési szerződés körében is alkalmazni kell.

A kötelező tartalmi elemek mellett a felek — mint a legtöbb szerződésben — még sok mindenre nézve megállapodhatnak. Meghatározhatják a teljesítés ütemét, az átvétel konkrét helyét, a minőség megvizsgálásának módozatait, megbízottakat jelölhetnek ki stb. Ezek a megállapodások a szerződés esetleges elemeit képezik. Az esetleges tartalmi elemek körében különleges jelentősége van annak, hogy a felek a főszolgáltatás mellett mellékszolgáltatásokat is vállalhatnak. A termelő vállalhatja a termény előfeldolgozását, a raktározást, a szállítást, a csomagolást —, ha ez nem tartozik a főszolgáltatás körébe — a megrendelő kiválaszthatja vagy szolgáltathatja a vetőmagot, kötelező útmutatásokat megszívlelendő tanácsokat adhat, elvállalhatja, hogy megszabja a technológiát, beszerzi a növényvédőszereket, rendelkezésre bocsátja a műtrágyát, vagy ezek beszerzésére kötelező vagy nem kötelező útmutatást ad.

A megrendelő mellékszolgáltatásaira — nézetem szerint — különleges gondot kellene fordítani. A megrendelő útmutatása, tanácsa, vagy kötelező, ha a termelő a szerződésben elvállalja, hogy az utasításokat maradéktalanul megtartja, vagy nincs kötelező ereje az útmutatásnak, tanácsnak, amikor is a termelő maga döntheti el, hogy az útmutatást, tanácsot megfogadja e vagy se. Akkor keletkezik probléma, ha a termelő az útmutatást, a tanácsot megtartja, (alkalmazza az előírt technológiát, megveszi és elveti a kiválasztott vetőmagot, felhasználja a kiválasztott vagy ajánlott növényvédőszert) ennek ellenére — jóllehet az időjárás is megfelelő —, nem terem semmi vagy igen kevés termést sikerül betakarítani. Felelős-e az ilyen esetekért valaki, esetleg a megrendelő, ha nem felelős kinek a kockázata a terméskiesés.

E kérdés megoldására két variációt vázolunk fel. „A" variáció: ennél a változatnál feltesszük, hogy a megrendelő mellékszolgáltatása *facere* szolgáltatás. A megrendelő tanácsot, útmutatást ad, kiválasztja a vetőmagot, szaporítóanyagot, növényvédőszert stb.

A termés elmaradása vagy jelentős termékkiesés esetén más lesz a megrendelő helyzete ha a) a tanács, útmutatás nem kötelező a termelőre és más b) ha szerződésben a felek abban állapodnak meg, hogy az útmutatást a termelőnek — szerződéses kötelezettségként — meg kell tartania.

Ha a tanácsot, útmutatást a termelő nem köteles megtartani, a termés elmaradása, illetőleg terméskiesés esetén, a megrendelő a helytelen útmutatásért a termékértékesítési szerződés alapján nem felel, legfeljebb a Ptk 4. §-a (3) bekezdésében írt együttműködési kötelezettség megsértéséért tehető felelőssé.

Ha a tanács, útmutatás követése kötelező, ha a kiválasztott vetőmagot, szaporítóanyagot, növényvédőszert el kell fogadni, be kell szerezni és fel kell használni a terméskiesés, a termés elmaradása miatt a megrendelő, helytállása, illetőleg felelőssége kétféleképpen is megállapítható.

Első megoldás: A mezőgazdasági termékértékesítési szerződésre — jogszabály eltérő rendelkezése hiányában — az adásvétel illetőleg a vállalkozás szabályait kell megfelelően alkalmazni. (Ptk 422. § (2) bek.) Az útmutatást stb. e megoldás során a *megrendelő utasításaként fogjuk fel* és rá a Ptk 392. §-ának rendelkezéseit alkamazzuk. A termelő — vállalkozó — a megrendelő utasítása szerint köteles eljárni, de ha az utasítás célszerűtlen, szakszerűtlen, köteles erre a megrendelőt figyelmeztetni. A figyelmeztetés elmulasztásából eredő kárért a termelő felelős, azaz ha nem terem semmi, vagy csak igen kevés terem az az ő kára, és ha a megrendelőt is kár éri még kártérítést is követelhet. (Negatív interessét, vagy kártérítést az utóbbi esetben kármegosztás alkalmazásával) a szerződés teljes v. részleges meghiúsulása miatt, mert rendszerint ez lesz a következménye.

Ha a megrendelő a figyelmeztetés ellenére fenntartja az utasítást, a termelő *elállhat* a szerződéstől. Ha nem áll el a megrendelő kockázatára köteles az anyagot felhasználni, az utasítást teljesíteni. [Ptk 392. § (3) bek.] A teljesség kedvéért ehhez hozzátesszük, hogy nem kell követni a tanácsot, útmutatást, ha ez jogszabály, vagy hatósági rendelkezés megsértésére (pl. nem engedélyezett növényvédőszer felhasználá-

sa), vagy az élet és a vagyonbiztonság veszélyeztetésére (veszélyes növényvédőszer, más eszköz felhasználása) vezetne.

A termelő gyakorlati tennivalói abban az esetben, ha felismerte, hogy az utasítás, tanács stb. nem megfelelő, a következők. Figyelmezteti a megrendelőt, az utasítás szakszerűtlenségére és határidő tűzéssel új utasítást kér. Ha a megrendelő a határidőre nem válaszol, vagy írásban megismétli a helytelen utasítást, a termelő jelentse be az elállást. Ha nem kíván elállni, ezt azzal a megjegyzéssel kell közölni a megrendelővel, hogy az utasítást végrehajtja, az anyagot felhasználja, de a megrendelő kockázatára és ha nem lesz semmi termés, vagy jelentős terméskiesés következik be, akkor igényt tart az ellenszolgáltatásra és az esetleges kártérítésre is. Ha nem szabad végrehajtani az utasítást, illetőleg nem szabad az anyagot felhasználni, akkor erről a megrendelőt szintén értesíteni kell. Ha a tilalom a vetőmagra vonatkozik a közléssel egyidőben általában az elállást is be kell jelenteni, más alkalmatlan anyagoknál azonban a termelő kárenyhítési kötelezettségéből folyik az a feladat, hogy törekedjék más megfelelő anyagra szert tenni, annak felhasználását a megrendelővel jóváhagyatni és a termelést a megrendelő kockázatára elvégezni.

Az első megoldás végeredménye az, hogy a kockázat a megrendelőé, ami legalább azt jelenti, hogy a tervezett (v. garantált) termés ellenértékének megfelelő öszeget akkor is köteles a termelőnek megfizetni, ha semmit sem tud teljesíteni, vagy csak részben tud teljesíteni.

Második megoldás: A megrendelő felelősségi pozíciója megkonstruálásának második esetében, nem a vállalkozásból indulunk ki, hanem a *szerződés általános szabályaiból.* Ezt a megoldást azért lehet ajánlani, mert a megrendelő és a termelő helyzete a termékértékesítési szerződésben eltér a vállalkozási szerződés hasonló pozícióiban levő felek helyzetétől. A vállalkozásnál mindig feltesszük, hogy a vállalkozó szakember és ismeri minden csínját-bínját vállalkozói tevékenységének. Ennek folytán könnyen felismeri, ha a megrendelő alkalmatlan anyagot ad vagy utasítása szakszerűtlen. A termelő, ezzel szemben nem tekinthető feltétlenül szakembernek, vagy legalábbis nem olyan szinten mind a vállalkozó. A termelő különösen ha új vetőmag, szaporítóanyag, beszerzésére és felhasználására kap utasítást, ha számára eddig ismeretlen technológiát írnak elő, általa ki nem próbált növényvédőszerek felhasználására utasítják, nem mindig tudja felismerni az utasítás stb. szakszerűtlenségét, alkalmatlanságát és követésének következményeit. Ha a felek a szerződésben kikötötték, hogy a termelő köteles az útmutatást, tanácsot megfogadni a megrendelő által kiválasztott vetőmagot, szaporítóanyagot, növényvédőszert felhasználni, akkor a megrendelő utasításait, tanácsait, a választást a megrendelő *kötelezetti szolgáltatásaként* kell felfogni. Ezért a szolgáltatásért a megrendelő éppen úgy helytállni tartozik, mint akármelyik más kötelezetti szolgáltatásáért. Ha a megrendelő nem, vagy nem megfelelően teljesíti a facere szolgáltatást megszegi a szerződést. A szerződésszegés állhat késedelemben, állhat hibás teljesítésben. Késedelem esetén póthatáridőt kell vállalni és ezalatt teljesíteni, hibás teljesítés esetén új útmutatást, tanácsot stb. kell adni, új vetőmagot stb. kell kiválasztani. Ezt a termelő a Ptk 311. §-a alapján követelheti. Ha póthatáridőnek nincs értelme, vagy a megrendelői szolgáltatás újból való teljesítése sem vezethet eredményre, különösen pedig akkor, ha a termelő fel sem ismerhette az utasítás hibáját és azt, bízva a megrendelő szakértelmében végrehajtotta, gyakran a szerződés meghiúsulása következhet be (a hibás utasítás miatt nem terem semmi vagy csak igen kevés, semmivel pedig nem lehet teljesíteni). Ha a megrendelőnek felróható a szerződésszegés, akkor a Ptk 312. §-ának (2) bekezdését kell alkalmazni. Más kérdés az, hogy a megrendelő ki ellen és milyen keresettel fordulhat, esetleg a gazdasági perek adta lehetőségeket kihasználva kit hívhat perbe.

Összefoglalva az A verziót: a) ha az útmutatás, tanács a termelőre nem kötelező, a megrendelő a termékértékesítési szerződés alapján nem felel, legfeljebb a Ptk 4. §-a (3) bekezdés szerint; b) ha az útmutatás, tanács kötelező, a megrendelő — vagy a vállalkozási szerződés szabályai szerint vállalja a kockázatot vagy, a szerződés általános szabályai szerint felel, ha a termelő az útmutatást, tanácsot megtartotta a megrendelő által kiválasztott vetőmagot, növényvédőszert, szaporítóanyagot felhasználta és a termés elmarad, vagy jelentős terméskiesés következik be, a szerződés meghiúsulásáért is.

B verzió: ha a megrendelő szolgáltatása *dare* szolgáltatás, azaz nemcsak kiválasztja a szaporítóanyagot, a műtrágyát a növényvédőszert, hanem a termékértékesítési szerződés, vagy más a termékértékesítési szerződéshez gazdaságilag kapcsolódó szerződés alapján, ő szolgáltatja, vagy ő rendeli meg azt a termelő részére a szakvállalattól (harmadik személy javára kötött szerződés), akkor mint a dologszolgáltatás kötelezettje legalább a szavatosság szabályai szerint tartozik helytállni a szolgáltatott dolog hibáiért (Ptk 305—311. §), de kívánatos lenne, hogy a megrendelők jótálljanak az általuk szolgáltatott dolgokért (Ptk 248. §), ami felelősségüket és megfontoltságukat fokozná. A szavatossági jogok gyakorlásával kapcsolatban fontos lehet a Ptk 308. §-ának (2) bekezdésében foglalt szabály megszívlelése. A vetőmag, a szaporítóanyag, a növényvédőszer hibája esetleg 6 hónapon belül nem ismerhető fel. Ebben az esetben a szavatossági jogok a teljesítéstől számított egy évig gyakorolhatók.

A legtöbb esetben a szavatossági helytállással (kicserélés, árleszállítás, elállás) nem fog megoldódni a megrendelő által szolgáltatott anyagok hibájából eredő probléma. Ha a termelő a vetőmagot, szaporítóanyagot stb. elveti,

felhasználja — bízva a megrendelő szakértelmében és fel sem ismerve annak alkalmatlanságát — a szavatossági hibából a termelőnek majdnem biztosan kára is keletkezik. A termelő szavatossági jogainak érvényesítésén kívül, a hibás teljesítésből eredő kárának megtérítését is követelheti. (Ptk 310. §) Ha pl. a vetőmag, szaporítóanyag alkalmatlan, de azt elvetették, felhasználták, a szerződés lehetetlenülése következhet be. A kár a termelő oldalán a termés elmaradásában, illetőleg a terméskiesésben jelentkezik. Amennyiben a megrendelő nem tudja bizonyítani, hogy az általa szolgáltatott anyagoknak a termelő részére juttatása körül úgy járt el, ahogy az adott helyzetben általában elvárható, a termelő kárát meg kell térítenie.

Ez a gondolatmenet — a korábbi tapasztalatokat szem előtt tartva messze túlmegy a kormányrendelet 5. §-ának (2) bekezdésében foglalt, a felelősség megállapítása szempontjából semmitmondó — technokrata ízű — rendelkezésen, amely szerint „nem szabad felhasználni azt a vetőmagot, szaporítóanyagot, amellyel kapcsolatban a termelő minőségi kifogással lépett fel és azt a megrendelő elfogadta vagy a minőség meghatározására jogosult szerv a minőségi hibát megállapította".

Általában is megállapítható a termékértékesítési szerződés részletes szabályairól, hogy a megrendelőknek az utasításért és tanácsadásért az általuk szolgáltatott dolgok jó minőségéért való helytállására, nem fordít kellő figyelmet, s ez azért is szembetűnő, mert más szakaszaiban egyéb jogszabályokban meghatározott magatartásokat e szerződés körében is előír [pl. Korm. r. 13. § (1)—(2) bek.], holott azok megismétlése csak a szabálytömeget sűríti, viszont a megrendelőnek az ilyen irányú kötelezettségekért való felelőssége mind a jogszabályokban, mind a bírói gyakorlatban hézagos, illetőleg problematikus. Nem lehet megelégedni azzal, hogy a részletes szabályok csak a teljesítéshez szükséges adatszolgáltatás, illetőleg közbenső intézkedés (szolgáltatás) késedelmes teljesítésével (elmaradásával) kapcsolatos kötbérfelelősségről rendelkeznek (Korm. r. 18. § (1) bek. b), ill. 19. § (2) bek. b) pont], és a felelősség, illetőleg helytállás más eseteinek megoldásában — márpedig ezek éppen e szerződés specifikumai —, magára hagyják, illetőleg a szerződés általános szabályaihoz vagy a vállalkozási szerződéshez utasítják a jogalkalmazót.

IV.

A teljesítés

A teljesítés helye a korábbi jogszabályhoz képest változatlan módon aszerint alakul, hogy a termelő gazdálkodó szervezet-e, vagy magánszemély. Ha a termelő gazdálkodó szervezet, a teljesítés helye a *termelő* telephelye, ha nem, akkor a *megrendelő* telephelye. A teljesítés helyéről szóló szabály diszpozitív rendelkezés, de fogalmazásából kitűnik, hogy a törvényalkotó a diszpozitív szabály érvényesülését kívánatosabbnak tartja a szokásosnál, azaz azt sugallja, hogy a felek még közös megállapodással se igen térjenek el a jogszabályban foglalt megoldástól. Erre utal a kormányrendelet 6. §-ának 2. mondata amely szerint eltérő megállapodásnak különösen akkor van helye, ha a minősítést *csak a megrendelő telepén rendelkezésre álló műszerekkel lehet elvégezni.* A termelőre nézve — különösen ha nagytömegű terméket rendszeresen ad át a megrendelőnek — igen előnyös ha az átvétel helye a termelő telepe. Sok vitának veszi elejét, ha a felek ehhez a rendelkezéshez tartják magukat. Mégis a termékértékesítési szerződések tapasztalatai arra mutatnak, hogy a megrendelők a diszpozitív szabály félretételét szorgalmazzák. Nyomós érdek fűződik ahhoz, hogy mindazokban a helyzetekben, amikor az egyik fél a másiknál gazdaságilag erősebb — márpedig a termékértékesítési szerződések körében a megrendelő rendszerint az —, a gyengébb felet védő szabályok, még ha azok diszpozitív jellegűek is, érvényesüljenek. Ellenkező gyakorlat — jóllehet a szerződés tartalma a felek akaratának megfelelően alakul a diszpozitív szabály ellenére — kétségessé teheti a szerződés igazságosságát, mert a lenyűgöző gazdasági erő a másik fél akaratára is bénítóan hat.

Korszerűsítette az új jogszabály a teljesítés idejének meghatározását is. A gazdálkodó szervezetek közötti más szerződésekhez hasonlóan, a teljesítési időt, itt is naptár szerint meghatározott időpontban vagy határidőben kell megállapítani. Ezt ugyan sem a módosított Ptk sem a kormányrendelet nem mondja ki, de a Ptk 421. §-ában szabályozott előszállításra vonatkozó rendelkezésekből logikusan következtetni lehet rá. Ettől függetlenül — kivéve ha a felek másképpen állapodtak meg, vagy ha a megrendelő megbízottja a termelő telephelyén tartózkodik — a termelő köteles a teljesítés megkezdése előtt a megrendelőt a teljesítésről legalább 3 nappal előbb értesíteni. [Korm. r. 7. § (2) bek.]

A mezőgazdasági termelés, de még az állattenyésztés, hizlalás is, a termelőtől illetve a megrendelőtől független befolyások hatása alatt áll. Jobb feltételek mellett a termés előbb érik be, előbb szedhető, az állat gyorsabban nő, hamarabb hízik, mint arra a felek, a szerződés megkötésekor, ésszerűen számíthattak. A mezőgazdasági termékek tulajdonságai miatt akár egy-két nap betakarítási, szedési késedelem is, nagy kárára válhat, mind a termelőnek, mind a megrendelőnek. Emiatt indokolt teljesítési idő előtti szállítást megengedni. Az előszállítás mindkét fél érdekeit szolgálhatja, de ezek az előnyök csak akkor realizálódhatnak, ha az átadást nyomban követi az átvétel, ha a megrendelő a terméket tüstént munkába veheti, vagy gyorsan értékesítheti. Ezért a törvény előírja, hogy a termelő köteles a teljesítés megkezdéséről, a megrendelőt, az átvételhez szükséges felkészülési idő biztosításával, előzetesen értesíteni. Az értesítés elmulasztásából eredő kárért a ter-

melő felelős (viseli a saját kárát, illetőleg megtéríti a megrendelő kárát Ptk 421. §).

A főszolgáltatás teljesítése érdekében fennálló értesítési kötelezettségen kívül még két másik rendelkezés is szervezi a felek együttműködését.

Általános tájékoztatási kötelezettséget ír elő a Korm. r. 7. §-ának (1) bekezdése. Míg az előbb megbeszélt esetekben termelőt terhelő értesítési kötelezettség célja az, hogy a megrendelő felkészülhessen az *átvételre* az általános, a mindkét felet érintő tájékoztatási kötelezettség célja, hogy a felek mindenike általánosságban és előre tájékozódhassék a legkülönbözőbb kötelezettségek teljesítésének várható alakulásáról. Ebbe az általános tájékoztatási kötelezettségbe esnek a megrendelő oldalán azok a közlések, amelyek a teljesítés ütemezésére vonatkoznak, vagy az objektív nehézségekről értesítik a termelőt, a termelő oldalán pedig azok a kötelezettségek, amelyek a termés várható alakulásáról, a szerződéshez képesti többletről, vagy termés elmaradásáról a különböző természeti csapásokról értesítik a megrendelőt. Ez az általános tájékoztatási kötelezettség valójában tágabb körű kötelezetség, mint a főszolgáltatás véghezvitelével kapcsolatos értesítési kötelezettség, a felek együttműködését széles skálán írja elő. Ebből adódik az, hogy ennek a kötelezettségnek a megszegése általában nem ütközik a termékértékesítés szabályai körében külön szankcióba [kivételt képezhetnek a Korm. r. 18. § (1) bek. b) pontjába foglalt esetek].

Más a helyzet az együttműködésből folyó másik kötelezettség: az akadály értesítési kötelezettség elmulasztásával. Az általános együttműködési kötelezettségből fakadó egyes mozzanatok elmulasztásának nincs külön szankciója. Az akadályértesítési kötelezettség megszegése tehát annak a közlésnek az elmulasztása, hogy valamely a szerződésből folyó kötelezettség teljesítése előreláthatóan akadályba ütközik (vagy ütközött), sem vonz ugyan saját képi szankciót, de a szerződésszegés elbírálásakor akadályközlés elmaradásához hátrányok kapcsolhatók a mulasztó fél terhére. (Ptk 420. §)

A teljesítés *kétmozzanatos* tevékenység. Akkor valósul meg, ha az *átadás* és az *átvétel* megtörtént. Az átvétel — ami a megrendelő dolga — szintén két cselekményt foglal magában. A mennyiségi átvételt és minőségi megvizsgálást. Ha a teljesítés helye a termelő telepe, a terméket mind mennyiségileg, mind minőségileg a termelő telepén kell átvenni. Nem lehet azonban akadálya annak, hogy a minőségi megvizsgálás helyéül indokolt esetben a megrendelő telepét jelöljék meg, akkor is, ha a mennyiségi átvétel a megrendelő telepén történik. Ha arra van lehetőség, hogy a kormányrendelet diszpozitív rendelkezéseivel ellentétesen, a felek olyankor is a megrendelő telephelyét jelöljék meg a teljesítési helyül, ha a jogszabály szerint arra a termelő telepén kellene sort keríteni. Annak sem igen lehet akadálya, hogy a felek közös megállapodással szétválasszák a mennyiségi és minőségi átvételt. Ellenkezőleg: inkább ez a megoldás felel meg mindkét fél érdekeinek, mint az, hogy a minőségi átvétel lebonyolítása miatt, a teljesítés egész aktusának helyét változtassák meg. A minőségi megvizsgálás alól felmentést ad a jogszabály arra az esetre, ha a termék tulajdonságait minőségi bizonyítvány tanúsítja. A viták elkerülését mozdíthatja elő, ha a terméket a termelő és a megrendelő közösen mérlegeli és közösen minősíti (Korm. r. 11. §) A teljesítés körébe tartozik az a szabály is, amelynek értelmében — a felek eltérő megállapodásának hiányában — a termelő jogosult a szerződésben kikötött mennyiségnél 10%-kal többet, vagy kevesebbet teljesíteni. A megrendelő a többletmennyiség átvételét nem tagadhatja meg. A 10% toleranciával kapcsolatban ki kell emelni, hogy azt mindig a szerződésben megszabott konkrét mennyiséghez kell viszonyítani. Ha tehát az eredeti szerződést a felek időközben a mennyiségre nézve módosítják, de a tolerancia lehetőségét nem zárják ki, akkor a módosított mennyiséghez képest történhet az eltérés, nem pedig az eredeti szerződésben megállapított mennyiséghez viszonyítva. A többletmennyiség átvételére vonatkozó szabályt ugyancsak a 10%-ra vonatkozóan fennállónak kell tekinteni. A jogszabályban megengedett tolerancián felüli teljesítés esetén a megrendelő ilyen kötelezettsége csak a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter rendelkezése alapján és nem e jogszabálynál fogva állhat fenn.

V.

Az ellenszolgáltatás és a visszatartási jog

Az ellenszolgáltatás teljesítésére a számlázásra és a fizetés módozataira a szocialista szervezetek közötti fizetésekre vonatkozó jogszabályok, illetőleg ha a termelő nem gazdálkodó szervezet, a mezőgazdasági termékforgalom ilyen eseteire kialakított sajátos szabályok vonatkoznak.

Ha a jogszabály másként nem rendelkezik a megrendelő az ellenszolgáltatás mellett és azzal egyidejűleg és azonos módon köteles a szerződésben kikötött egyéb térítéseket is megfizetni. Ha a megrendelő árengedményt kötött ki a szolgáltatás árából ezúttal vonhatja le azt is. (Korm. r. 16. §)

A szocialista áruforgalom egyik követelménye, hogy az *árumozgást kövesse a pénzmozgás.* Ezt a törvényszerűséget valamikor a jogban is igen szigorúan fogták fel, azaz a szolgáltatás teljesítését azonnal az ellenszolgáltatásnak kellett követnie. A jog az ellenszolgáltatással tartozók számára ezt a kötelezettséget előírhatta, ám gyakorlatilag csak igen ritkán valósult meg. A gazdasági élet dinamikája nem mindig igazodhat a merev szabályokhoz és a kisebb eltérésekből még semmi baj nem keletkezik.

Ennek felismerése vezetett bizonyos enyhítésekre. Mindazonáltal a követelménynek ma is érvényesülnie kell és különös esetektől eltekintve a kívánatos képlet úgy írható fel, hogy aki teljesít, a lehetőséghez képest, igen hamar jusson hozzá az ellenszolgáltatáshoz. Ideális vállalatok közötti ideális kapcsolatokban ez mindig így is lenne. Ideális vállalat, ideális kapcsolat azonban nincsen. Az ideálistól eltérő az a helyzet is, amikor a megrendelő a szolgáltatás átvételére ugyan kész, de fizetni nem tud. A megrendelőt fizetőképessé lehet tenni, *hitelnyújtással* vagy oly módon, hogy addig a szolgáltatáshoz nem juthat hozzá, ameddig az *ellenszolgáltatás fedezetét* nem biztosítja. Mindegyik megoldásnak van előnye és hátránya is. A hitelnyújtás biztosítja, hogy a szállító megkapja az ellenszolgáltatást, de pénzeszközök kiáramlását is jelenti és felelőtlenné teszi a megrendelőt. A visszatartási jog nem jár hitelkiáramlással, felelőssé teszi az ellenérték fedezetének tekintetében is a megrendelőt, ámde a termelő kezében kétélű fegyver a visszatartási jog. A visszatartási jog elméletileg, mindig arra ösztönzi a megrendelőt, hogy biztosítsa az ellenszolgáltatás pénzügyi fedezetét. Gyakorlatban azonban nem mindig ez a következmény. Ha a megrendelőnek kell a szolgáltatás, igyekszik a pénzügyi fedezetet biztosítani, ha nem kell, egyenesen jól jön neki a visszatartási jog gyakorlása, viszont a termelő számára nagyon hátrányos lehet. Gondoljunk csak arra, hogy ha a szerződés teljesítési idejét a felek jól határozták meg, akkor arra az időre a szolgáltatásnak késznek kell lennie. Míg az ipari termékek többségénél a visszatartási jog gyakorlása a teljesítési idő eltelte után sem okoz különösebb gondot a szállítónak, a mezőgazdasági termelő olyan helyzetbe kerülhet, hogy a saját védelme érdekében igénybe vett eszköz a valóságban ellene fordul. A visszatartás ideje alatt a felnevelt, a meghizlalt állatot tovább kell etetni. A növények egyike-másika súlycsökkenésnek, minőségromlásnak van kitéve, akár betakarítják azt, akár a földön hagyják. Mindezek alapján a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésben a visszatartási jognak csak abban az esetben lehet fedezetbiztosításra ösztönző hatása és a teljesítéssel egyidejű ellenszolgáltatást biztosító eredménye, ha mód van a vele összekapcsolt *elállási* jog *gyakorlására is.*

A termelőnek az az érdeke, hogy a megfelelő feltételek fennforgása esetén [Korm. r. 9. § (1) bek. a—b) pont] jóval a teljesítés ideje előtt kérje a fedezetbiztosítást. A fedezetbiztosításra irányuló igénybejelentéssel együtt határidőt tűzzön ki és ehhez hozzáfűzze azt is, hogy ha a megrendelő határidőre nem biztosítja a pénzügyi fedezetet a szerződéstől eláll. Ha az elállási joggal célszerűen fenyegetődzik és azzal észszerűen élni is tud, igénybejelentése előmozdíthatja a pénzügyi fedezet biztosítását. Ámde az sem biztos, hogy az elállással komolyan operálni lehet. Közismert, hogy az élelmiszeripar fejlődése nem tartott lépést a mezőgazdasági termelés fejlődésével. Éppen a legutóbbi időben mutattak rá nyomatékosan arra, hogy a fejlesztés ütemét gyorsítani kell, sőt bizonyos tartalékkapacitásokat is célszerű biztosítani. A szűk élelmiszeripari kapacitásnak az a következménye, hogy azokban az esztendőkben amikor jó termés van a konzervgyárak és egyéb feldolgozó üzemek, az értékesítő kereskedelmi hálózat nehezen tudja fogadni a termékeket. Továbbá figyelembe kell venni azt is, hogy jóllehet a mezőgazdasági termékek jórészének forgalma jogilag szabad, a gazdasági életben ez a *jogi* szabadság, néha nem sokat ér. Ha a termelő pl. a konzervgyárral köt szerződést paradicsomra, hiába áll el a szerződéstől, mert ezt a paradicsomot legfeljebb más konzervgyárnak tudja — esetleg — eladni, a szabadforgalomban alig. Ha termelő olyan termékekre kötött szerződéstől áll el, amelyek a forgalmazási csatornája gazdasági szempontból kötött, nem tud mit kezdeni megtermelt javaival. Mindezek alapján feltesszük a kérdést, hogy „az árumozgást követi a pénzmozgás" követelmény érvényesülését ebben a körben mégis nem hitelnyújtással kellett volna-e biztosítani, ha egyszer a visszatartási jog gyakorlásának ennyi buktatója van. A visszatartási jog mechanikus átvétele az ipari jellegű termékek forgalmának közvetítését szolgáló szerződésekből nem volt a legszerencsésebb.

VI.

A szerződésszegés

A szerződésszegés esetei nem különböznek a megszokottaktól, annál inkább a szerződésszegéshez fűződő szankciók, illetőleg egyéb következmények.

A szerződésszegés konzekvenciáit a szerződésszegő feleknél kell levonni. Nem mentesül a szerződésszegő fél a jogkövetkezmények alól, akkor sem, ha a szerződésszegésre felügyeleti szervének intézkedése vagy mulasztása vezetett [Korm. r. 17. § (2) bek.]

A késedelmes átvételre nézve a kormányrendelet 11. §-a külön is szabályozza az objektív késedelem egyik esetének következményeit. Érzésünk szerint erre a külön szabályra nem igen van szükség, ha pedig szükség van rá, akkor nemcsak a 11. §-ban írt esetben alkalmazandók az ott írt következmények. A jogosult késedelméről a Ptk 302—304. §-ai rendelkeznek. Ezekből a rendelkezésekből kiolvasható, hogy átvételi késedelem esetén a kötelezett minden esetben felelős őrzésbe veszi a szolgáltatás tárgyát. A kormányrendelet szerint ilyen kötelezettség csak akkor terhelné a termelőt, ha az *átvétel helye* az *ő telephelye.*

Vajon a megrendelő telepére szállított, de át nem vett terméket (be se engedték a kapun) ebek harmincadjára hagyhatja? Köteles-e a jogosult a felelős őrzésből eredő költségeket megtéríteni? Ha a kormányrendelet a felelős őrzés-

ről külön is rendelkezett, szólhatott volna valamit a költségek megtérítéséről is. Új a 11. §-ban az a rendelkezés, hogy a felelős őrzésbe vétellel egyidőben, a termelő követelheti az ellenszolgáltatás megfizetését is. A termelő számára ez kedvező pozíciót jelent, de vajon nem ösztönzi-e egyben arra is, hogy a felelős őrzést oly ideig folytassa, hogy a termékek veszendőbe menjenek, avagy arra, hogy a terméket viszonylag kevés ideig őrizze és mentül előbb másnak értékesítse? A mezőgazdasági termékek egy része gyorsan romló dolog és a gyorsan romló dolgot amennyiben ez lehetséges, értékesíteni kell, illetőleg fel kell használni. [Ptk 197. § (2) bek.] Ha nem gyorsan romló dologról van szó és a termelő, gazdálkodó szervezetet az a jog sem illeti meg, hogy a jogosultnak az elvitelre tűzött határidő eredménytelen eltelte után a dolgot értékesítse vagy felhasználja. [Ptk 197. § (1) bek.] Ha az értékesítésre lehetőség van, vagy ha a termelő saját céljára használja azt fel az értékesítésből befolyt öszeg, illetőleg a felhasznált dolog ellenértékének sorsára a Ptk 197. § (3) bekezdésének szabályait kell-e alkalmazni, amely szerint a befolyt összeg illetőleg az ellenérték a jogosultat illeti meg, vagy a megrendelőtől kapott ellenszolgáltatás mellett megtarthatja az értékesítésből befolyt összeget is, és a felhasznált dolog ellenértékével sem kell elszámolnia? A kormányrendelet 11. §-a tehát egyrészében a Ptk-hoz képest nem tartalmaz újat, amiben pedig újat tartalmaz, ott megoldása komoly kétségeket támaszt.

A gyakorlatban inkább azt az eljárást kellene követni, hogy *a)* a jogosult átvételi késedelme esetén — bárhol is van az átvétel helye — a termelő felelős őrzésbe veszi a szolgáltatás tárgyát; *b)* a termelőnek a felelős őrzésből eredő költségeit a megrendelő megtéríti; c) ha a szolgáltatás tárgya gyorsan romló azt a termelő értékesítheti, illetőleg felhasználhatja; d) a megrendelőtől az ellenszolgáltatást a felelős őrzésbevétellel egyidejűleg követelheti, tehát nem a teljesítés, hanem az átvételi késedelem miatti felelős őrzésbe vétel ténye alapozza meg az ellenszolgáltatás teljesítésére irányuló igényt.

Az ellenszolgáltatás tulajdonképpen objektív alapú általános kártérítés amelyből a káronszerzés tilalma és a termelő kárenyhítési kötelezettsége alapján a megrendelő levonhatja azt az összeget, amivel a termelő jogalap nélkül gazdagodnék. A jogalap nélküli gazdagodás szerinti eljárás igazságosabb eredményre vezetne mint a Ptk 197. §-a (3) bekezdésében foglalt szabály alkalmazása, amely az értékesítésből befolyt összeget, illetőleg a felhasznált dolog ellenértékét rendeli a jogosultnak megtéríteni, mert nem maradna figyelmen kívül a megtérítési kötelezettség megállapításánál, az a költekezés sem, amelyet a termelő az értékesítés megszervezésére, illetőleg a termékfelhasználásra fordított.

A felróható szerződésszegés következményei közül a kormányrendelet a kötbér szabályaival foglalkozik részletesebben. Megkülönböztethetjük a kötelező kötbérkikötés és az egyéb (nem kötelező) kötbérkikötés eseteit. Kötbért kell kikötni a késedelmes teljesítés esetére, a teljesítéshez szükséges adatszolgáltatási vagy egyéb közbenső intézkedési (szolgáltatási) kötelezettség késedelmes teljesítése esetére [később — Korm. r. 19. § (2) bek. b) pont — kiderül, hogy elmaradása esetére is] továbbá a lehetetlenülés (meghiúsulás) esetére [Korm. r. 18. § (1) bek.]. Helyes értelmezés szerint, ezekben az esetekben bármelyik fél felróható késedelme kötbérfizetési kötelezettséget von maga után, és a teljesítés lehetetlenné válása is, annak terhére esik, akinek felróható. Ellenben a teljesítéshez szükséges adatszolgáltatási, vagy egyéb közbenső intézkedési (szolgáltatási) kötelezettség teljesítésével való késlekedés csak a megrendelő késedelmét válthatja ki, hiszen az ilyen tevékenységek az ő kötelezettségei.

A felek a felróható szerződésszegés más eseteire is kötbérfizetési kötelezettségeket állapíthatnak meg. [Korm. r. 18. § (2) bek.] A kötbér mértéke a felek megállapodásától függ, azzal a megkötéssel, hogy a felek által megállapított kötbér a törvényes kötbér mértéknél kevesebb nem lehet. Ha a kötelező kötbérfizetési esetekben a felek a kötbér mértékében nem állapodnak meg, a törvényes kötbért kell kikötöttnek tekinteni. (A más esetekre kikötött kötbér mértékére sem a Ptk, sem a Korm. rendelet nem nyújt támpontot.) A késedelmi kötbér mértéke a késedelmi időhöz igazodik. Mégpedig kétféleképpen. A teljesítési késedelemhez fűződő kötbér napi mértéke rövidebb késedelem esetén alacsonyabb, hosszabb késedelem esetén magasabb. Az adatszolgáltatási, vagy egyéb közbenső intézkedés késedelmes teljesítése esetén ilyen ugrás a kötbér napi mértékében nincsen. Az adatszolgáltatási és közbenső intézkedési (szolgáltatási) késedelemhez fűződő kötbér arra az esetre is vonatkozik, ha az adatszolgáltatást, a közbenső intézkedést (szolgáltatást) egyáltalán nem teljesíti az erre kötelezett fél [Korm. r. 19. § (2) bek. b) pont.] Ezt a rendelkezést nyilvánvalóan csak akkor lehet alkalmazni, ha a közbenső intézkedési, adatszolgáltatási (egyéb szolgáltatási) kötelezettség megsértése nem vezet meghiúsuláshoz. Amennyiben az említett tevékenységek elmaradása közrejátszik a meghiúsulásban úgy a közbenső intézkedés stb. elmaradását nem kell külön kötbérrel szankcionálni, azt abszorbeálja a meghiúsulási kötbér.

A kötbér alapja a *kikötött ellenszolgáltatás.* Amennyiben a szerződést meghatározott terület teljes termésére kötötték, vagy annak hányadában határozták meg és felmerül a gyanú, hogy a termelő nem adta át az egész termést, a szerződés *részleges meghiúsulásáról lehet szó.* A meghiúsulás esetére a törvény kötbérfizetési kötelezettséget ír elő.

Azt hogy a meghiúsulás milyen mértékben következett be, úgy kell megállapítani, hogy számba veszik a termelő által a korábbi 3 eszten-

dőben ugyanolyan területen elért eredményeket és ezt összevetik a teljesített mennyiséggel. A mennyiségi összehasonlítás képezi az alapját annak az egyéb körülményeket is figyelembevevő döntésnek, amelynek alapján aztán végleg meg lehet mondani, hogy mennyiben következett be a termelőnek felróható szerződésszegés.

A korábbi jogi szabályozásnál bővebben tárgyalja a termékértékesítési szerződés részletes szabályait tartalmazó rendelet a több évre szóló szerződést. Ezzel a kérdéssel külön tanulmány keretében foglalkozunk.

Sárándi Imre

Egy környezetvédelmi populáris akció elvi lehetősége polgári jogunkban

Az alábbi cikk egy nagyobb tanulmány része, amely a polgári jog szerepét és lehetőségeit vizsgálja a környezetvédelemben. Környezetvédelmi jogunkban a polgári jog csak mellékszereplő. Ezt a helyzetét nem az elmélet alapozta meg, hanem a spontán gyakorlat és a közmegegyezés; s a polgári perek szerény eredményei mintegy szentesítették. De vajon szükségszerű-e ez, vajon kihasználja-e a polgári jog minden lehetőséget a környezet védelmére? Erre keres választ az említett tanulmány, amely részletesen elemzi a bíróságok környezetvédelmi ítélkezését, és ezen keresztül igyekezik feltárni a polgári jog sajátos környezetvédelmi problémáit. (A szövegben előforduló utalások az I. részre erre az anyagra vonatkoznak.) Ezekből vonja le a szerző azt az általános következtetést, hogy az alacsony hatásfok oka az, hogy a polgári jog a hagyományos individuális szemlélettel, illetve az ennek megfelelő jogintézményekkel (egyéni károk megtérítése, szomszédjogi sérelmek orvoslása) közelít a más természetű, és preventív beavatkozás követelő környezetvédelemhez. Ezért érvel a szerző a környezetvédelmi populáris akció bevezetése mellett, azaz, hogy egyéni alanyi jogsérelmére való tekintet nélkül mindenkinek kereseti jogot kellene adni mind a tényleges környezetszennyező ellen, mindpedig a környezetet veszélyeztető államigazgatási határozatok polgári bíróság előtti megtámadására. A tanulmány vizsgálja a külföldi tapasztalatokat, foglalkozik a polgári bíróságok szerepkörének változásával, a szervező és politikai funkció előtérbe kerülésével, majd fölteszi a kérdést, van-e elvi akadálya a környezetvédelmi populáris kereset bevezetésének egy szocialista, nevezetesen a magyar jogban.

*

Vizsgálatunk célja: azt keressük, hogy a polgári bíróságoknak milyen lehetőségeik vannak az intenzívebb környezetvédelemre, kihasználják-e a szocialista polgári eljárás nyújtotta sajátos lehetőségeket, és milyen irányú továbbfejlesztés célszerű. A kérdésfeltevésben benne rejlik, hogy a jelenlegi állapot nem kielégítő.

A negatív érv a polgári jog viszonylagos hatástalansága, amely általában is a polgári jog szerepének másodlagossá minősítésében jelentkezik. Csakhogy az elsődlegesnek tartott igazgatási eszközök gyakorlati eredményei sem jobbak. Mindkét jogág (gyakorlatilag az egész környezetvédelmi jog) „deficitje" új megoldások keresésére késztet.

Pozitív tanulsága viszont néhány spontán kezdeményezés. Itt elsősorban a tartós szennyezések következményeinek a felek együttműködésével való arra a megoldására gondolunk, amelyeket a Veszprémi Megyei Bíróság gyakorlatából ismerünk, illetve az igazgatási szerződések alkalmazásának inkább készségére mint realizálására. Ide tartozik az igazgatási aktusok indirekt bírói felülvizsgálatának szórványos gyakorlata is.

Elvire fordítva a szót, a polgári jog és az igazgatás csekély teljesítményének okát a hagyományos eszközök hagyományos használatában kell látnunk. A „környezetvédelmi jogi deficit" valójában „szemléleti deficit", a polgári jog igen erős tapadása a — végső fokon — liberális modellhez. A feladat tehát ennek tudatosítása és megoldása. Ugyanez áll a perjogra is.

Pozitív oldalról megközelítve: a környezetvédelmi ügyek jellege, struktúrája eltérő a klaszszikus polgári jog alapstruktúrájától. A jellemző új vonás a csoportérdek. A környezet rombolása olyan csoportokat fenyeget, amelyeknek nincs szükségképpen belső struktúrájuk (amely szilárdabb kollektívák esetén önálló jogi kifejezésre, szélsőséges esetben jogág képzésre vezethet), itt egyetlen szempontú objektív érdekazonosság az a minimum, amellyel a jognak számolnia kell. A szociológiai értelemben vett csoportalkotás különböző szervezettségi fokokat érhet el: környezetvédelmi célú egyesületek, pertársaságok, mint pl. a class action esetében — de a csoportokat a közérdek fikciója is pótolhatja. Olyan szilárd belső struktúrát azonban, amely a polgári jogból kiemelné, kollektívává[1] tenné őket, e csoportok nem mutatnak fel. Ez a csoportérdek a polgári perben megfelelő képviselethez juthat. Az ilyen csoportérdek által

[1] *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. 1965. 7—20. old.

megtestesített környezeti érdek, és a szennyező képviselte termelési érdek egyeztetése a bírói aktivitásnak is új arcot ad.

A csoportérdek *ilyenként* való elismerése nem csupán a környezetvédelmi problémák megoldását segíti. A környezetvédelmen belül is azt meghaladó politikai jelentősége van. A környezeti érdeknek mint közérdeknek perbeli érvényesítése egyben demokratizálja a környezetvédelmi politika realizálását; ugyanakkor a politikai demokráciának általában is megvalósítója.

Visszakanyarodva a jogi eszközökhöz, ha a fentiek igazak, akkor a közérdekből vezetett környezetvédelmi per legcélszerűbb formájában populáris akció (mint a csoportérdek próbáratevése a bíróság előtt, és mint a polgári jog eddigi individuális korlátainak túllépése), beleértve az igazgatás tevékenységének felülvizsgálatát (a nemtevés pótlása, illetve határozatok megváltoztatása, mint a deficit kiegyenlítője) elvileg felvehető a környezetvédelmi jog eszköztárába. Vizsgáljuk meg tehát a fent mondottakat részletesebben!

1. A polgári jog viszonylagos hatástalanságára vonatkozó megállapításainkat itt terjedelmi okokból nem részletezett gyakorlati tapasztalatokra alapozzuk. Itt arra hívnánk fel a figyelmet, hogy ez a hatástalanság már abban is megnyilatkozik, hogy a bíróság elé csak az esetek kis része kerül. A károsultak „félénk magatartásának" ugyanis nem csupán „a labilis ítélkezés" és az ezzel összefüggő perköltségkockázat az oka;[2] a tartózkodás objektíve determinált. Ugyanazok a tényezők, amelyek a perben bizonyítási nehézségként, illetve a szankciók preventív hatásának reménytelenségeként mutatkoznak meg, még a per előtt eleve azt teszik nehézzé, hogy a nagyszámú érintett között individuális, kétszemélyes viszonyokat különítsünk el, hogy egyéniesítsük a károkat stb., vagyis individuális tulajdonosi, illetve vagyoni érdekeltséget mutassunk ki. (És kérdés-e, hogy egyelőre — közgondolkodás! — a potenciális felperes csakis így érzi magáénak a környezetvédelem ügyét?) A hagyományos modellhez kell tehát igazítani az ügyeket, ezzel pedig lényegük is elhomályosul, és mennyiségileg is redukálódnak. A mostani gyakorlatban továbbá a fenyegető veszély elhárítására irányuló perlés (Ptk. 341. §) sem szerepel — ez nem is meglepő, hiszen ennek az igazgatási engedélyek (még realizálás előtti) megtámadása adna praktikus értelmet. Így viszont a perek retrospektívek; a környezet és az érintett csoport szempontjából a legkisebb hatásfokúak, ti. kártérítési perek.

A polgári jog eddigi környezetvédelmi szerepének fő tanulsága az a paradoxon, hogy bár a kártérítés a legkisebb hatásfokú „jogorvoslat", mégis a kártérítés nyeli el tendenciaszerűen a szintén hagyományos, de általánosabb hatású szomszédjogi alapú abbahagyásra kötelezést. Saját hagyományos elveinek következetes keresztülvitele köti gúzsba egyre jobban a polgári jogot.

Az „elvi" önkorlátozás mögött persze a hatalmi *status quo* valóságos korlátai állnak: a polgári jog (a polgári bíró) az igazgatást tartja kompetensnek nagyobb horderejű döntések hozatalára, elhárítja a szervező, „igazgatási" szerepkört.[3] Pedig ennek kibontakozása objektív tendencia, amelyet csak időlegesen lehet késleltetni.

A környezetvédelem ugyanis a szocialista jogokban, és a magyar felfogás szerint is, elsősorban igazgatási feladat. A társadalmi tulajdon alapján a központilag megállapított és egységes apparátussal végrehajtható, a gazdasági tervezéssel szinkronban levő környezetvédelem szocialista szemmel szinte evidencia. A piaci önszabályozást nagymértékben felhasználó kapitalista megoldások (ld. a polluter pays principle népszerű értelmezése) bírálói számára pedig[4] — legalábbis elvileg — az alternatíva, amelyben megvalósítható a gazdasági célok háttérbe szorítása a környezetvédelmi érdek mögött.

A környezeti érdekek abszolút elsőbbsége, illetve „tiszta" igazgatási környezetvédelem azonban csak az utópiákban létezik. A szocialista igazgatási modell is szükségszerűen gazdasági és környezeti érdekek közelebbi érdekrend és iránymutatás nélküli kompromisszumára épül (ld. Környezetvédelmi tv. 4. §); másrészt a szocialista környezetvédelem „igazgatási jellege" távolról sem totális. A polgári jog tapasztalatból már jól ismert hagyományos szerepét (egyéni kártérítések, szomszédjogi igények) a másik oldalon a konzervatív igazgatási feladatkör (bírságolás, engedélyezés, standardok megállapítása) egészíti ki. (A totális igazgatás pl. úgy kapcsolná ki a polgári jogot, hogy a felek befolyását kirekesztve, központi alapból maga rendezné a károkat is.[5])

Mivel ma még a környezetvédelmi igazgatás kiépítése és koordinálása van napirenden, érthetően hiányoznak az igazgatás hatékonyságára vonatkozó vizsgálatok. Átfogó adatok híján túlzás lenne egy magyarországi környezetvédelmi igazgatási deficit kimondása. Mégsem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a szakirodalom

[2] *Kilényi* Géza: Polgári jogi eszközök a környezetvédelem szolgálatában. J. K. 1976. 294. old.

[3] L. *Bogyai* Mária: A környezetszennyezés jogi szankciórendszere, J. K. 1972. 372. old. *Kilényi* Géza: A hatósági kötelezési jogkör a környezetvédelem szolgálatában. J. K. 1977. 666., 669. old. és 2. jegyz. im. 288. old

[4] *Hinz:* Von der Gewerbeordnung zum Atomgesetz: eine Kritik des Umweltrechts. *Doran—Hinz—Mayer—Tasch:* Eine Einführung in die Politische Ökologie c. kötetben. Darmstadt-Neuwied, 1974.; *Zweigert-Gessner:* The Environmental Damage: Sociological Background and Means for Prevention and Compensation. in: Legal Protection of the Environment in Developing Countries. Mexico, 1976. 83, 93, 99. old.

[5] *Zweigert-Gessner:* im. 102. old.

a legnagyobb múltú és a legjobban kiépült vízminőség-védelem kapcsán egyértelműen a közigazgatási eszközök eredménytelenségéről számol be.[6] A víztisztító berendezések létesítését és feltételeit részletesen előíró kormányhatározatok a 60-as évektől sorra nem valósultak meg; és a majdnem kizárólagosan alkalmazott államigazgatási szankció, a szennyvízbírság sem hozott javulást.[7] A hatóságok a kötelezés eszközéhez általában nem nyúlnak. Az engedélyezéskor pedig a differenciálatlan fórumrendszer miatti szakértelemhiány, illetőleg a beruházásban érdekelt gazdasági és a helyi szervek nyomása miatt gyakran nem érvényesül a környezeti érdek.[8] Megjegyzendő, hogy a közigazgatási eszközök eredménytelensége nemcsak a hivatal hibája, hanem részben a műszaki és a gazdasági háttér hiányából fakad. Mégis, az alacsony hatásfok tény.

Igen tanulságos, hogy a közigazgatási jogászok a kiutat a hagyományos jogalkalmazási szemléletből való kitörésben keresik. A közigazgatás feladatának eredményes végrehajtását a szervező funkciótól, a szennyezőkkel való együttműködéstől várják. Egerszegi Gyula és Kilényi Géza az *igazgatási szerződések* felhasználását sürgeti, amelyek a gazdasági és környezetvédelmi feltételek egyedi egyeztetését és a gazdasági feltételek biztosítását teszik lehetővé. De Kilényi a hatósági kötelezési jogkör gyakorlásán belül is a döntést megelőző érdekegyeztetésre és ennek eljárásjogi garanciájára teszi a hangsúlyt.[9]

A „deficitből" mi sem a bürokrácia kritikájához, vagy a polgári jog uralmának kiterjesztéséhez akarunk érveket gyűjteni. Láthatjuk, hogy a *működőképes megoldás típusa ugyanaz:* az érdekegyeztetés, az elfogadható megoldás feltételeinek közös megteremtése. Az viszont, hogy ez a vonal a polgári jog szféráján belül is végigmenjen, feltétlenül indokolt. Hiszen ennek kezdeményei ott is megvannak, látni fogjuk, hogy talán fejlettebben is, mint a közigazgatásban, sőt, a szervező-érdekegyeztető funkció a polgári jog — és főként a polgári per — egyre erőteljesebben kibontakozó vonása. Továbbá nem is mindig azonos területekről van szó: ezek túlnyomóan a megelőzést illetően esnek egybe. (De az új funkciók teljes kibontakozása esetén is maradnak sajátos hatósági és sajátos bírói feladatok, még itt is — az előbbire példa az állami támogatás elosztása.)

A polgári bíróságok gyakorlatában felbukkanó *pozitív kezdeményezéseket* fent részletesen bemutattuk. A Veszprémi Megyei Bíróság gyakorlatával azonban ott más szemszögből foglalkoztunk, a technikailag, illetve gazdasági okokból nem csökkenthető szennyezésre való „berendezkedés", a károsult aktív alkalmazkodása példájaként hoztuk fel. Ezúttal nem a konkrét tartalom, a legkilátástalanabb eset viszonylag legjobb megoldása a példa, hanem a bíróság szemléletmódja. Ez a bíróság eleve azt tűzte ki céljául, hogy „ne vonuljon vissza a problémával az egyszerű kártérítési perek határai közé",[10] hanem a károsult kárpótlására és a környezet megóvására törekedett. Tulajdonképpen ennek következménye a szintén előremutató módszer: az igen széles körű szakértői előkészítés, másrészt a felek érdekegyeztetése, kártérítési ítélet helyett sokkal összetettebb egyezség. Ilyen közvetítő, előretekintő bírói hozzáállás természetesen a hozzá jobban illő ügyekben, amelyekben nem megváltoztathatatlan szennyezésről van szó, amelyekben a „környezetet" nem a felperes mezsgyéi határolják, hanem amelyekben a bíróság még a tervezés időszakában dönthetne, hozná meg igazi gyümölcseit.

Ugyancsak az adott helyzet árnya teszi ambivalenssé értékelésünket a másik biztató példa, az igazgatási határozatok felülvizsgálata ügyében. Éppen fordítva, mint fent: itt inkább a tények biztatóak, mint az elvi hozzáállás. Ez a spontán és bátortalan jelenség mégis tanúsítja, hogy amikor az igazgatás nem őrködik eléggé a környezeti érdek fölött, mégis lehet bírói orvoslást találni (bár csak utólag és egyedi hatásfokkal). Szárnyát szegi a fejlődésnek, hogy igen erőltetetten, és tipikusan a kártérítésre korlátozva kell (avagy lehet) csak a felülvizsgálatot „legalizálni". Itt is a megtámadhatóság hozná a megoldást (de facto is: mielőtt a kár bekövetkezik; és a bírói érvelés felszabadítása szempontjából is). Ennek viszont további feltétele az ilyen döntések megfelelő nyilvánossága.

2. A „hagyományos eszközök hagyományos használata" nemcsak a környezetvédelem területén jellemző. Problémái az utóbbi években egész polgári jogunkban előtérbe kerültek.

Az az eltolódás, amely a gazdaságban a közvetlen igazgatástól az áruviszonyok sajátosságainak érvényesülése felé 1968 után végbement, újból kiélezte azt a kérdést, hogy a társadalmi tulajdon és az árutermelés ellentmondását polgári jogunk kielégítően oldja-e meg. A

[6] *Egerszegi* Gyula: A vízügyi hatóság vízminőség-védelmi összehangoló tevékenységének fejlesztése. Vízgazdálkodás és környezetvédelem. 1977. 2. 39. old.; U. ő.: Korszakkezdés a környezetvédelemben — korszakváltás a vízminőség-védelemben. J. K. 1978. 66. old.; *Kilényi* Géza: A környezetvédelmi bíróság. JK. 1975. 400. old. Uő. A környezetvédelem jogi eszközei és hatékonyságuk. Vízgazdálkodás és környezetvédelem, 1977. 2.

[7] A bírságoltak 55%-a egyáltalán semmit sem tett a szennyvízkibocsátás csökkentésére. *Kilényi* Géza: A környezetvédelmi bírság (6. jegyz.)

[8] *Kilényi:* A környezetvédelem jogi eszközei és hatékonyságuk. (6. jegyz.) *Uő.* A hatósági kötelezési jogkör ... (3. jegyz.)

[9] *Egerszegi:* A vízügyi hatóság ... (6. jegyz.) 42. old.; *Kilényi:* A környezetvédelem jogi eszközei (6. jegyz. 24. old.)

[10] *Tarr* György: Érdekösszeütközések és érdekegyeztetés a mezőgazdaságban jelentkező környezeti ártalmak kártalanításánál és kártérítésénél a peres és peren kívüli eljárásban. Referátum az 1976. évi szombathelyi „A jog a környezet védelmében" c. nemzetközi konferencián.

szocialista jogfejlődés történeti kérdésfeltevésének örököseként (és az egyes jogok mai eltérő válaszai miatt), de azt is kifejezve, hogy a közjog — magánjog struktúra bomlásának szocialista megoldásáról van szó, a gazdasági jog problémája, illetve a jogági tagozódás maradt a fő kérdés. De szükségképpen felszínre került[11] az is, hogy az egyes jogintézmények szerkezete olyan feltételekre épül, amelyek még a liberálkapitalizmusban is csak tendenciaként voltak meg, hogy a klasszikus polgári jog adaptációja sem a társadalmi-gazdasági fejlődés új jelenségeihez általában, sem a szocialista gazdasághoz ezen a szinten valójában nem történt meg.

A vállalati áruforgalom szerződéseinek joga pl. az alapvető szerkezeti kérdésekben olyan megoldást követ, mintha gazdasági egyensúly uralkodna. Az alapkonstrukció arra a további feltevésre épül, hogy egymástól elkülönült, egymással szembenálló felek lépnek nem tartós kapcsolatokba, úgy, hogy a terheket (kockázatot), vagy egyikük vagy másikuk viseli.[12] Hasonlóan; a vétkességen nyugvó kártérítési felelősségnek az a fikció az alapja, hogy a károkozó és a károsult egyenlőek, és helyzetük csupán egymásra vonatkoztatható, azaz gazdasági erejük, másrészt tevékenységük társadalmi haszna és veszélyessége egyensúlyban van, és ezért a károk kockázatát egyenlő arányban lehet köztük megosztani, ebben azonban más jogviszonyok vagy jogon kívüli tényezők figyelembevételének nincs helye.[13]

A társadalmi tulajdon *elvileg* kizárta a klasszikus polgári jog továbbfejlődésének azt az útját, amelyet a monopolkapitalizmusból ismerünk, és amely a jogot ellentmondásosan, de mégis mintegy belülről, folyamatosan formálta át (a klasszikus intézményeket felbontotta). Ugyanakkor azonban az itt ki nem fejthető történelmi körülményekkel összefüggésben a polgári jog *gyakorlati* adaptációja egyrészt a jogintézményeknél magasabb szinten folyt (a jogági tagozódás átrendezése, elvileg szilárd határokkal), másrészt viszont alacsonyabban, a jogintézmények hagyományos alapstruktúráját érintetlenül hagyó részletszabályozással, illetve külső igazgatási beavatkozással történt. Ez a szabályozás reagált a tényleges helyzetre, és teremtett olyan fiktív környezetet, amelyben még a klasszikus szabályok is bizonyos ellenőrző funkciót kaptak. (Éppen az igazgatási apparátus visszahúzódása tárta fel, hogy a más feltételekre épülő alapintézmények működésképtelenek.)[14]

Az egyes intézmények gyakorlatban mégis végbemenő továbbfejlődését ugyanakkor az ideológia fedte el: az alapkonstrukcióhoz kapcsolódó egyes értékek, pl. az egyéni akarat, a szubjektív felelősség — liberális meghatározottságait feledve, és a felelősség, a jog nevelő szerepe stb. célkitűzéseibe épülve — olyan jogpolitikai hangsúlyt kaptak, amely az intézmények eredeti formáját konzerválta.[15] A polgári jognak ez a tradicionális szemlélete (és az alapulfekvő viszonyok) még a kollektíva-viszonyokban is éreztette hatását.[16]

A hagyományos struktúra hatása jelentkezik a környezetvédelmi ügyekben a kártérítés preferálásában. Ezt a felelősség ideológiájával támasztják alá, ám az is nyilvánvaló, hogy ez felel meg a hagyományos bírói funkcióknak is. Az, hogy eddigi példáink és általánosításaink, amelyek a hagyományos polgári jogi eszközök, illetve a perben a hagyományos alanyi jogvédelem alacsony hatásfokát mutatták be, így tágabb összefüggés részeseiként, és általános tendenciák hordozóiként nagyobb súlyt nyernek, csak egyik oldalról szolgáltat érveket a környezet védelmében indult polgári eljárások alanyi és tartalmi kiszélesítéséhez. A környezetvédelem ebben az esetben egy általános átalakulás előőrse, olyan tényállás, amely különösen kiélezi és megjeleníti a polgári jog általános problémáit. A másik oldalról viszont, most már mint a környezetvédelem *saját* érve, a csoportérdek *ilyenként való elismerése,* és sajátosságainak megfelelő érvényesítésének lehetővé tétele szól a továbbfejlesztés, a hagyományos struktúrából való kilépés mellett.

Környezetvédelmi javaslatunk azonban itt is általános tendenciával érintkezik. Visszanyúlva gazdasági példánkra, a direkt tervutasítások idejében az állam és egy fiktív áruviszony-szféra (mint a klasszikus magánszféra utóda) között az igazgatás közvetített, mégpedig egyoldalúan. Ahogy az igazgatás visszalép, nem csupán a reálisabbá váló áruviszonyoknak kell a mai állapotuknak megfelelő jogi kifejezést találniuk. A társadalmi összfolyamattal összhangban szükségképpen megnő a kollektívák, mint potenciális közvetítők szerepe, mondhatnánk, ezek most már valóságossá válhatnak. A társadalmi tulaj-

[11] *Eörsi* Gyula: Jog-gazdaság-jogrendszer-tagozódás. Bp. 1977.; A tulajdonelméletek bírálatát l. *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973.; A szubjektív polgári jogi felelősségét: *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Bp. 1977. A szerződésekre vonatkozó irodalomból különös figyelmet érdemel *Harmathy* Attila tanulmánya, amely széles tényvizsgálat alapján mutatja be szerződési jogunk koncepcionális okokból eredő nyílt válságát a vállatok kapcsolataiban: Vállalati gazdaságpolitika — szerződések. Állam- és Jogtudomány, 1977. 528. old.

[12] *Harmathy:* im. 546—548. old.

[13] *Sólyom:* A polgári jogi felelősség hanyatlása. 31—36., 78., 84., 103. old.

[14] L. 12. jegyzet.

[15] Elsősorban a polgári jogi felelősség esetében. De ideológiai értéke volt az állami vállalat és tulajdon Venediktovtól származó kettős-kollektíva elméletének is. *Sajó* András: Az állami vállalatok belső mechanizmusának jogi szabályozásával kapcsolatos elméleti kérdések. Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. (Szerk.: *Sárközy* Tamás) III. köt. Bp. 1978. 151., 184. old.

[16] A polgári jogban a kollektíva csak névleges volt. (*Sajó,* 15. jegyzet) A munkajog is az egyéni munkaviszonyokra épített, Eörsi bírálatát l. im. 127. old.

don és árutermelés; az állampolgár — dolgozó-fogyasztó ellentmondásában, illetve ezek feloldásában központi szerepet várnak a kollektíváktól mint az össztársadalmi és az egyéni érdek összekapcsolóitól, „az ellentmondások speciális küzdőterétől".[17] Ezért látja Eörsi a jog aktuális feladatának a kollektívák erre alkalmas belső struktúrájának kialakítását, egészen a szocialista vállalat belső viszonyait adekvátan kifejező vállalati jog létrehozásáig.[18]

A jogágazatképzés szempontjainak megfelelő kollektívafelfogás[19] *azonban nem meríti ki a csoportérdek érvényesülési lehetőségeit a jogban.* A csoportérdek érvényesülhet másként is közvetítő funkcióban, anélkül, hogy a magán- illetve köz-szférát elhagyná, önállósulna. Igaz, hogy az „állampolgári", illetőleg az autonóm struktúrájú jogviszonyokban a csoportérdek nem mutatkozik meg ilyen tisztán, a köz- és a magánérdek csatatereként, illetve összekapcsolójaként. Azonban a társadalomban egészen kivételesen előfordulhat, hogy a köz- és magánszféra közötti közvetítés magánjellegű[20] marad — például a politikai nyilvánosság a liberalizmusban[21] —, és a klasszikus polgári jog szerepéhez is kapcsolódhattak ilyen illúziók. Minthogy azonban a magánszféra önszabályozó (önfenntartó) modellje nem felelt meg a valóságnak, és nevezetesen a magán- és közérdek nem esett egybe, a közvetítő közegeket pedig az eredeti elképzelés szerint megszüntették, a köz- és magánérdek ütközése a polgári jogban egyfelől külső beavatkozásként, másfelől (mint következmény) a polarizált struktúra bomlásaként, közvetítő szférák lassú felépítéseként jelenik meg.[22]

A társadalmi tulajdon talaján a kollektíváknak reális esélyük van arra, hogy a „társadalmi-gazdasági élet dinamikájában centrális helyet" foglaljanak el (Eörsi), éppen sokarcú közvetítő funkciójuk által. Mégis számos olyan viszony marad, amelyekben „a kivételes típusú" közvetítést kell használni, pl. azért, mert ezek egyszerűen nem alkalmasak stabil kollektívák képzésére. Ilyen eset az, ha csak egyetlen adott érdekkonfliktusról van szó, véletlenszerű és diffúz érintett érdekkörrel, amely a „dolgozó" minőségtől független, és ezen keresztül nem is befolyásolható. Ugyanekkor az érintettek körébe potenciálisan mindenki beletartozik. Éppen ezért a konfliktus magánszférában való megoldása nem mindig lehetséges, és ha igen, a megoldás nem valódi. Ezek az ügyek természetük szerint megkövetelik az állami beavatkozást, avagy védelmet.[23] A két szféra közötti kapcsolat nem lehet[24] csak egyirányú. A kollektívák szerepében is éppen a kétirányú közvetítés a legfontosabb, a két szélső szféra ütköztetése és összekapcsolása. De ez nem a kollektívák privilégiuma, a visszautat el kell ismernünk — nemcsak a demokrácia, hanem egyszerűen a funkcionálás miatt[25] — akkor is, ha a két szféra közvetlenül ütközik. Az ilyen összekapcsolás persze nem a közvetítés, hanem sajátos módon éppen az érdekazonosság (ideológiája)[26] jegyében történik. Hagyományosan a közérdek kontrollálja a magánérdeket, feltételezve, hogy ezáltal a magánérdekek helyes és működőképes rendjét tartja fenn. De a köz szerveinek magánszférából

[17] A csoportszféra centrális helyére *Eörsi:* im. 32., 69., 120. old. Eörsi is kiemeli, hogy csoportszféra aktualitását a gazdaságirányítás reformja és az üzemi demokrácia előtérbe kerülése növelte meg.

[18] *Eörsi:* im. 118—134. old.

[19] A kollektíva fogalma az érdekegységet és a szilárd struktúrát tételezi fel. (*Eörsi:* A szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. 1965. 7. old.); *Hegedűs* István. (A dolgozó kollektíva és jogi szabályozásának koncepciója, JK., 1977. 384. old.) is csak a dolgozó kollektívákra szűkít.

[20] Vagyis — a fenti fogalomrendszerben — az autonóm-struktúrán belül marad.

[21] A klaszikus kapitalizmusban a politikai nyilvánosság látta el azt a feladatot, hogy közvetítsen a „polgári társadalom" és a szükségleteinek megfelelő államhatalom között, szándéka szerint nem hatalomként, hanem mint a közérdek szükségleteiről való közmegegyezés, amely észszerűségénél fogva érvényesül. Ez a tisztán magánszférára épülő modell persze feltételezte, hogy az ember és polgár a tulajdonosban nem válik szét. Ahogy a valóságban ez nem teljesült, az állam uralmi jellege a magánszféra fölé kerekedett. *Habermas:* A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. 1971. 110., 122. old.

[22] A közvetítőszférák kiiktatása csak a forradalmak rövid gyakorlata alatt valósul meg. Az elméletben — mint Marx is kiemelte a forradalmi francia alkotmányoknak ezt a paradoxonát (MEM I. 364—365. old.) — fenntartották a homme és a citoyen megkülönböztetését. A közvetítőszervezetek a polgári forradalmak után ismét kiépülnek. „Az állami szervek eredményes stratégiájának mindenkor e követítőszervek befolyásolása és nem pedig felszámolása bizonyult". *Sajó* András: Az egyéni jogszabálykövetés esélyei. Állam- és Jogtudomány. 1977. 100., 104. old.

[23] Az ilyen konfliktus a személyükben érintettek számára is társadalmi problémaként (sőt „állami feladatként") jelentkezik, mert magánszférájukban általában képtelenek megoldani. A környezetszennyezés károsultjának „magán"-megoldása pl. az lehetne, hogy elköltözik, de erre nincs mindig lehetősége. Azonban sem ez, sem a kártérítési per (amelynek jogi vagy társadalmi nehézségei szintén meghaladhatják a károsult erejét) nem megoldás a „környezet" számára.

[24] Vö.: 22. jegyz.

[25] Túl messze vinne kimutatni az összefüggéseket az új gazdasági mechanizmus, a szocialista demokrácia megvalósítására tett erőfeszítések és aközött, hogy a magyar irodalom napjainkban a „külső befolyásolás" gyengülésének periódusában figyel fel, a legkülönbözőbb aspektusokból, a közvetítő csoportokra, illetve szervezetekre. (L. *Sajó, Eörsi, Harmathy* id. műveit).

[26] Így a fegyver kétélű. Nem véletlen, hogy a csoportérdek autonóm-struktúrabeli érvényesítését, mint „szükségtelent", az állami és csoportérdek azonosításával zárják ki. A speciális (helyi vagy a polgárok meghatározott csoportját érintő) igényeket a megfelelő állami vagy társadalmi szervek közvetlenül kielégítik, nincs szükség a bíróságokra — írja az 1974. évi teheráni jogösszehasonlító konferencia csehszlovák és a bolgár nemzeti referátuma. Id. *Cappelletti:* The Role of the Ministere Public, the Procurature, and the Attoney General in Civil Litigation. *Cappelletti—Jolowitz:* Public Interest Parties and the Active Role of the Judge in Civil Litigation c. kötetben. Milano, Dobbs Ferry, New York, 1975. 137., 138. old.

kiinduló kontrollja hasonlóképpen — a közérdekkel azonosul. A környezetkárosítással közvetlenül érintettek csoportjának érdekében a már ismertetett sajátosságok alapján kétségkívül összekapcsolódik a magán- és a közérdek, és jogosan, sőt szükségképpen élnek ők is a közérdek érvényesítésének ideológiájával. Ezért voltaképpen mindegy, hogy az, aki a védelem érdekében fellép (a véletlen folytán) személyesen is érintette-e, és csak szociológiailag nem mindegy, hogy közvetítő csoportként megszerveződhetnek környezetvédelmi egyesületek és hasonlók,[27] az érdekösszekapcsolás és a közvetítés jogi struktúrája ebben az esetben sem lesz kollektív. A közérdeket polgári perben érvényesítik. A különállás itt éppen a kontrollfunkció feltétele.

3. Polgári eljárásunk a közérdek érvényesülését a polgári perben elvként mondja ki, és intézményeiben biztosítja. A polgári perrendtartási törvény alapvető célkitűzése az „igazság" érvényesülésének biztosítása. Ezzel kiemeli a bírót az individuális viták jogszerű rendezésének a felek szabta korlátai közül; olyan jogosítványokkal ruházza fel, amelyek az igazság tartalmaként a társadalmi érdek figyelembevételét és érvényesítését is jelentik (a felek magánérdekével egységben,[28] továbbá a társadalmi érdekek érvényesítése céljából megtöri az anyagi jogosult keresetindítási monopóliumát is. A felek érdekvédelmének és rendelkezési jogának garantálása mellett is tehát a *bíró* az, aki kezében tartja és szervezi a pert.[29] A közérdek érvényesítésének a *bírói aktivitáson* kívül alapvető intézménye (és mintegy külső garanciája, hiszen a bíróság nem kezdeményezhet eljárást) az *ügyész* általános felhatalmazása arra, hogy „fontos állami vagy társadalmi érdekből", illetve a jogainak védelmére képtelen jogosult helyett keresetet indítson.

E két alapvető perjogi intézmény mellett jogunkban más olyan rendelkezéseket is találhatunk, amelyek megerősítik, hogy az eljárásban nem a két félre korlátozott, magánautonómiájuk által uralt modell érvényesül. A szerzői jog és az iparjogvédelem kivételei,[30] bár partikulárisak, és hagyományosak is, mégis ebbe az irányba hatnak. A gazdasági perekben a gazdasági folyamat összefüggései régebben is erősebbek voltak a felek körénél; másrészt a döntőbíró feladatának „igazgatási" öröksége miatt is bátrabban beleavatkozott az ügybe, pl. közvetlenül marasztalta a közreműködőket.[31] Az igazgatás visszahúzódása itt ugyan a felek autonómiáját erősíti, ugyanakkor azonban a gazdasági élet sajátosságai más aspektusból mégiscsak kikényszerítik a közérdek „modernebb" figyelembevételét, a bírói szerep változását. Ahogy az egyre bonyolultabb és tartósabb vállalati kapcsolatok nem férnek az egyszerű árutermelésre szabott szerződési szabályok kereteibe, úgy a viták rendezését sem láthatja jól el a hagyományos bírói jogalkalmazás. A gazdasági célszerűség szerinti ítélkezés jogpolitikai alapelv. A módosított Ptk-ban a szerződéskötési kötelezettség, illetve az előszerződések vonatkozásában megjelenik olyan felhatalmazás, amelynek alapján a bíróság nem egyszerűen jogszabályt alkalmaz, hanem gazdasági célszerűséget és érdeket mérlegel, egyeztet; a jogszabály diszpozitív rendelkezései sem kötik. (206. § (1); 208. § (3), (4).) Harmathy tanulmánya a hagyományos igazságszolgáltatási tevékenység további bővítését, sőt túlhaladását tartja célszerűnek: a választott bíráskodást, szakértők peren kívüli döntését, sőt olyan sajátos közvetítő jószolgálati — érdekegyeztető szerv működését, amelynek nemcsak jogi, hanem gazdasági intézkedésre is van lehetősége.[32]

A Ptk. 1977. évi módosításával megszületett továbbá a környezetvédelmi *populáris akció fogyasztóvédelmi* testvére (bár a korlátozások szépséghibájával, mert a keresetindítást állami és társadalmi szervekre korlátozza). Az olyan általános szerződési feltételeket, amelyek kibocsátójuknak indokolatlan egyoldalú előnyt biztosítanak, állami és társadalmi szervek (amelyeknek rangsora a legfőbb ügyésztől és a KNEB-től az állampolgárok érdekképviseletét ellátó országos szervekig és egyesületekig terjed), bíróság előtt megtámadhatják. A bíróság a kikötés érvénytelenségét mindenkire kiterjedő hatállyal állapítja meg (Ptk. 209. § Ptké. 5. §).

Nem téveszthetjük szem elől azt az egyre sürgetőbb és nyíltabb igényt sem, hogy a bíróságok legyenek aktívabbak, lépjenek elő a semlegesség hátteréből, nagyobb öntudattal vegyenek részt a jog és jogpolitika alakításában. A folyamat persze ellentmondásos. A bíróságok egyrészt még a meglevő absztrakt lehetőségek életrekeltésében is a jogalkotó bátorítását sürge-

[27] Láttuk, hogy ezek — mozgósító és egyáltalán cselekvő szerepük miatt — rendkívül megnövelhetik a környezeti érdek társadalmi súlyát. Ugyanakkor, mint intézményes közvetítők, könnyebben ellenőrizhetők, integrálhatók, mint a köz spontán fellépő képviselői. A határok persze nem élesek, gyakoriak az ad hoc környezetvédelmi kampányok, az adott érdekkonfliktus körüli laza szervezkedések, mégis a szervezetek általános perlési jogát még mindig hamarább elismerik, mint mindenkiét. (Tanúsítja ezt a magyar jog is: Ptk. 209. §. Általában is így van, ld. *Lutz:* i. m. 480. old. A közvélemény és a konkrét ügyekhez kapcsolódó környezetvédelmi kampányok elemzését az USA-ban l. *Caldwell—Hayes MacWhirter:* Citizens and the Enviroment. Case Studies in Popular Action. Bloomington, London, 1976.

[28] *Névai—Szilbereky:* Polgári eljárási jog. Bp. 1977. 88. old.

[29] A bírói aktivitás új szerepét l. *Farkas* József: Le role actif tribunal dans la procedure civile. The Comparison of Law. (Szerk.: Péteri Zoltán.) Bp. 1974. 141. old.

[30] Szerzői jogok védelme 9/1969. MM rendelet 9. § (2) bekezdés, szerzői jogi törvény 51. §.

[31] *Harmathy* Attila: A szerződések felfogásának változásai és a választottbíráskodás. J. K. 1977. 12. 645. old.

[32] *Harmathy:* 11. jegyz. i. m. 560 old., ill. 31. jegyz. im.

tik,[33] de ellenpéldaként éppen a mi szempontunkból is jelentős fejlemények kínálkoznak az *államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata területén. Az indirekt felülvizsgálat, amely*ről a környezetvédelmi ítélkezés kapcsán már szóltunk, minden ügytípusban felbukkanó általános gyakorlat. A direkt bírói felülvizsgálat területén pedig a Legfelsőbb Bíróság jogértelmezéssel tágítja a megtámadható határozatok körét. (Pl. 42. sz. PK. állásfoglalás). Az elsőként említett jogintézmény „státusa" azonban bizonytalan, csupán az alapvető törvényhelyek egyik lehetséges értelmezése legalizálja,[34] a második lehetőség pedig véges. A bíróságok akciói tehát csakis azzal együtt sokat ígérőek, hogy az elméletben is számosan követelik a minőségi áttörést a bírói felülvizsgálat javára (amely itt természetszerűen törvényhozói aktust igényel, s ennyiben a bíróságok helyzetét is megkönnyítené). A megtámadhatóság feltételeinek liberalizálása általános követelménnyé vált és módosításuk várható, továbbá nem szűnik az érvelés amellett, hogy a szabály a bírósági jogorvoslat, és a kivétel annak szűk körű tilalma legyen.[35]

Már kevesebben mennek odáig, hogy a kasszáció helyett a bíróság maga döntsön minden ügyben (noha az indirekt felülvizsgálat is „reformatorius"), vagy hogy a bírói felülvizsgálat ne csak a jogszabályt sértő igazgatási határozatra terjedjen ki, hanem igénybe lehessen venni az államigazgatás hallgatása, illetve a jogszabályoknak megfelelő, de az ügyfél jogos érdekét sértő határozat ellen is. (Emlékeztetnünk kell arra, hogy a környezetvédelmi ügyekben tipikusan az államigazgatás cselekvésének kikényszerítéséről, vagy az igen tág jogszabályi keretek közti diszkrecionális döntések felülvizsgálatáról lenne szó.)

Mind a bíróság előtti megtámadhatóság, mindpedig ennek különböző kiterjedése mellett és ellene szóló érvek nagyjából egyensúlyban vannak; „az irodalom minden használható érvet már ezerféle változatban felhasznált", írja Szamel Lajos. A mi szempontunkból azonban az is feltűnik, hogy az érvek általában pragmatikusak,[36] s hogy a felülvizsgálat (bármilyen részleges) kiterjesztésének elméleti alátámasztása is mennyire a hagyományos gondolatkörben mozog, nem vesz tudomást arról a változásról, amelynek résztvevője. Amíg az államigazgatási jogász számára élesen szétválik a bíróság feladatköre, azaz az alanyi jogok biztosítása, és az államigazgatási hatóságé, amely a mérlegelésre és a méltányosságra is kiterjed; amíg a bíróságot gyakorlatlanság miatt alkalmatlannak tartja a méltányossági döntésre, és a bíróság szakértelemhiányára hivatkozva „elvi okból" kizárja a diszkrecionális igazgatási döntés célszerűségének felülvizsgálatát,[37] addig lényegében ugyanott tartunk, mint a 19. század polgára, aki a „közérdeket", vagyis azt, ami alanyi jogainak határain kívül esett, átengedte a kormányzatnak.[38] Ismétlés helyett csak emlékeztetünk arra, hogy a polgári bíróságok éppen ezt a határt lépik át, hogy szervező funkciójuk kibontakozásának éppen egyik aktuális területe az államigazgatási

[33] Jó példa erre a személyiségi jogokkal kapcsolatos helyzet. A bíróságok a hatvanas évek közepétől érzékelik a személyiségi jogvédelem iránti igények fokozódó nyomását, de ahelyett, hogy bátran élnének az általános személyiségi jog generálklauzulájával (Ptk. 75. §), a törvényhozástól várják a védendő alanyi jogok konkrét meghatározását. (Ez az irodalomban az általános személyiségi jog „kimerítő" és pontos részletszabályozásának igényléseként jelentkezik. *Törő* Károly: A személyiségvédelem helye és szerepe a polgári jog rendszerében. Magyar Jog. 1970. 79., 92. old. *Erőss* Pál: Emberi mivoltunk polgári jogi védelme Magyar Jog. 1972. 669. old.) A Ptk. módosítása néhány látványos újdonsággal szaporította is az egyes különös személyiségi jogok katalógusát, pl. a számítógéppel történő adatfeldolgozás nem sértheti a személyhez fűződő jogokat, s igényt biztosít a tájékoztatásra és helyesbítésre. Az újabb és újabb nevesített személyiségi jogok meghatározásával kiterjesztett jogvédelem azonban a gyakorlatban korlátozásként is funkcionálhat. Minél több a különös jog, annál inkább szűkül a bírósági védelem, annál nehezebben nyúlnak a bírák a generálklauzulához.

[34] Ptk. 7. §, államigazgatási eljárási tv. 4. §. Megtalálható azonban az ellenkező értelmezés is, és az indirekt felülvizsgálat ellen szól a Legfelsőbb Bíróság 187. PK. állásfoglalása is. *Szamel* Lajos azt az értelmezést támogatja, amely szerint ha a bíróság az előtte fekvő ügy kapcsán kénytelen államigazgatási határozatot megvizsgálni, úgy az a döntés, amely ezt a határozatot jogsértőnek minősíti, az államigazgatási szervet is kötelezi; a határozatot tehát meg kell semmisíteni, illetve meg kell változtatni. Az államigazgatási eljárás jogorvoslati rendszerének továbbfejlesztése. II. rész. Állam- és Igazgatás. 1978. 305. old.; l. még *Kilényi* Géza 2. jegyz. im. 287. old.

[35] *Szamel* 34. jegyzetben hivatkozott rész: *Lábady* Tamás: Az államigazgatási határozat megtámadása iránti perek néhány eljárásjogi kérdése. Magyar Jog. 1978. 537. old.; *Benedek* Károly: Az emberi jogok védelme a Legfelsőbb Bíróság ítélkezési gyakorlatában. Jogtudományi Közlöny, 1977. 170. old.; *Toldy* Ferenc: Húszéves az államigazgatási eljárási kódex. J. K. 1977. 612. old. A Ptk módosítása egyelőre egy más területen lépett előre: államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősségnek nem feltétele többé a károkozó bűnösségének büntető vagy fegyelmi eljárásban való megállapítása, hanem csupán a rendes jogorvoslat kimerítése. Az államigazgatás jogszabályértelmezési tévedésével ill. késedelmével okozott kárért való felelősség kialakítása a bíróságokra vár.

[36] L. pl. *Szamel:* i. h., vagy *Lábady* Tamás előző jegyzetben idézett tanulmányának vitáját Pécsett, ismerteti *Kengyel:* Magyar Jog. 1977. 1034. old.

[37] *Szamel:* 34. jegyz., idézett tanulmány I. része, Állam- és Igazgatás, 1978. 224. old. Szamel az államigazgatás jogorvoslati rendszerét elvileg is az alanyi jogvédelem—tárgyi jogvédelem (az utóbbi nem az ügyfél kezdeményezésére) kettősségére építi, és a bíróság előtti megtámadást szigorúan az alanyi jogvédelem körébe utalja. (Im. I. rész. 222. old.)

[38] A történeti képződmény mai fenntartása nemcsak a bírói felülvizsgálat körében, hanem az igazgatási diszkréció és az opportunitás elve vonatkozásában is pragmatikus alapon történik: utóbbi pl. azzal, hogy „nem lehet mindent szabályozni...". A németországi, illetve NSZK-beli helyzetre *vö. Rehbinder—Burgbacher—Knieper:* Bürgerklage im Umweltrecht. Berlin, 1972. 182. old.

határozatok megtámadásából keletkező per,[39] és hogy a „méltányosság" (mint érdekegyeztetés) szintén feltörekvő tendencia a polgári jogban. A fenti megjegyzés tulajdonképpen figyelmeztetés, hogy az igazgatási határozatok megtámadása kiterjesztésének biztató folyamata önmagában még csak kezdete a kívánt fejlődésnek, a kibontakozáshoz szemléleti változás is szükséges. Azért hivatkoztunk a „technikai" jellegű érvek egyensúlyára is, hogy kitűnjön: a vita eldöntéséhez is „szemléleti", vagyis jogpolitikai döntés kell. A szovjet jogban, amelyben az igazgatási aktusok bírói felülvizsgálatával bőséges irodalom foglalkozik, a jogpolitikai indokok hangsúlyozottan kiemelkednek. Ezek: egyfelől az igazgatási deficit, az igazgatási jogvédelem nem kielégítő volta, másrészt az, hogy „a jogviták bírói úton való rendezése demokratikusabb, mint az államigazgatási eljárás".[40]

A perjognak ezek az általános tendenciái elvben igen kedvező esélyeket kínálnak arra, hogy a környezetvédelmi ügyekben sem a hagyományos individuális kártérítési perek jelentsék a bírói tevékenység súlypontját, hanem a közérdek valóban a köz védelmére indított és preventív eljárásokban érvényesüljön. Mi támogatja és mi gátolja a lehetőségek kibontakozását a környezetvédelmi ügyekben?

a) A populáris akció csak egyik módja a közérdek érvényesítésének. A meglevő intézményekből kiindulva először azt kell vizsgálnunk, hogy széles felhatalmazása és a közérdeket védő feladatköre alapján várható-e az *ügyésztől* az ilyen típusú környezetvédelem.

Az elvi lehetőségeket nem szabad túlbecsülni. A tények azt mutatják, hogy az ügyészi keresetindítások az összes keresetnek csupán ezrelékeit teszik ki.[41] Témánk szempontjából még fontosabb, hogy ennek is több, mint fele státusper, tehát a leghagyományosabb ügyészi fellépés. Az általános felhatalmazás alapján eljáró ügyész jogosítványai korlátozottak, a jogkör gyakorlásához pedig a legfőbb ügyész korlátozó instrukciókat adott ki.[42] Az ügyész polgári perbeli szerepe egyértelműen, sőt „minőségileg" csökkenő tendenciájú.[43] Ezt az irodalom úgy értelmezi, hogy a beavatkozások a jogpolitikailag jelentős ügyekre koncentrálódnak és ezért intenzitásuk nő.

Érdemes a változást témánk szempontjából is értékelni. Ugyanaz a társadalmi folyamat, amelynek eddig azt az aspektusát emlegettük, hogy az igazgatás visszahúzódik, itt is hat, és első fázisként egy hagyományosabb struktúrát hagy szabadon. Míg korábban az ügyésznek a bírósági eljárás fölötti felügyeletét hangsúlyozták,[44] az ügyészségi szervezeti törvény 1972-ben már kimondja, hogy az ügyész a törvényesség érdekében a bírói eljárásban nem felügyeleti jelleggel vesz részt. A bírói függetlenségnek ez a kiemelése párhuzamos a felek rendelkezési joga tiszteletben tartásával, amelyet a polgári perrend új, pontosabb szabályozása garantál. Ez a fejlődés egyértelműen pozitív. Hiszen arról van szó, hogy az *eljárás átpolitizálódásának a módszere változik:* egy központosított apparátus szerepe az operatív beavatkozástól a jogpolitika kialakításában való részvétel felé tolódik.[45] Ugyanebben a folyamatban a törvényesség biztosítása veszít hatalmi és monopoljellegéből, összemosódik a jogkövetés kötelezettségével, illetve a közérdek érvényesítésével.[46] Ennek a szemléleti — és még inkább a realitásukat biztosító társadalmi[47] — változásoknak alapján jogosan várhatjuk, hogy a mások érdekében, illetve a köz érdekében való perlés lehetőségei az ügyész jogosítványain kívül is megfelelő tartalmi változásokon mennek keresztül. Nemcsak párhuzamos csatornák megnyitásáról lenne szó,

[39] Vö. *Kulcsár* Kálmán: A jogalkalmazás történeti-funkcionális elemzése. Állam- és Jogtudomány. 1969. 619. old.

[40] A szovjetunióbeli állapot elemzését l. *Bratusz:* Juridicseszkaja otvesztvennoszt i zakonnoszt. Moszkva, 1976. VII. fejezet. A bírói hatáskör kiterjesztése itt egyértelmű követelés, csupán ennek terjedelmén, különösen a diszkrecionális döntések felülvizsgálatának lehetőségén vitáznak. Bratusz szerint, ha az igazgatási határozat polgári jogi (valamint család- és munkajogi) alanyi jogot érint, a felülvizsgálathoz nincs külön felhatalmazásra szükség. (211. old.) Az igazgatási deficit a panaszjogról szóló 1968. évi tvr. után sem javult lényegesen — az érdekütközések mintegy spontán csatornája a nyilvánosság lett: nagy számban fordulnak az állampolgárok a sajtóhoz, rádióhoz. (6., 198—207. old.)

[41] *Névai—Szilbereky:* im. 228. old. *Névai* László: The Function of the Procurator in Civil Procedure in Hungary. in: The Comparison of Law. (Szerk.: *Péteri* Zoltán.) Bp. 1974. 126—138. old.; A szocialista országok hasonló adatait l. *Cappelletti* im. 59. old.

[42] A 4/1975. (Ük. 3.) számú legfőbb ügyészi utasítás szerint szocialista szervezetek javára csak kivételesen, olyan esetben indít az ügyész keresetet, ha a szocialista szervezet az igényt indokolatlanul, ügyészi figyelemfelhívás ellenére sem érvényesítette. Az általános felhatalmazás alapján eljáró ügyésznek rendelkezési jogosultsága nincs. 2/a. § (3) bek.

[43] Ü. sz. indokolása, *Névai* im.: 137. old.; *Lévai* Tibor: Az ügyészség polgári jogi tevékenysége, különös tekintettel az ügyészségi törvényre és a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveire. Az ügyész a polgári eljárásban a törvénykezési reform után c. kötetben. Polgári eljárásjogi füzetek (szerk. *Névai* László) ELTE, Bp. 1974. (soksz.) 17., 25. old.

[44] *Szilbereky* Jenő: Az ügyész a polgári eljárásban. Bp. 1961. 50. old.

[45] *Névai* im.: 137—138. old. Elvileg persze még tisztázni kell a közérdek és a törvényesség viszonyát.

[46] A jog követéséért nem kizárólag az ügyész felelős, hanem minden állami-társadalmi-gazdasági szerv. Az ügyész — mint erre specializált szerv — a törvényességet ezekkel együtt, nem pedig helyettük biztosítja. Ezt már a Politikai Bizottság 1970. július 14-i irányelvei is tartalmazták. *Lévai:* im.: 20. old., *Névai:* im. 136. old.

[47] Ennek döntő voltát nem lehet eléggé hangsúlyozni — hiszen pl. a 60-as évek elején a társadalmi bíráskodás kiterjesztésének szorgalmazása jól összefért a hangsúlyozott ügyészi felügyelettel a bíróságok fölött. Vö. *Szilbereky:* im.: 40. old.

vagy arról, hogy a meglevőben élővíz áramoljon, hanem az áramlás irányáról is: ne csak a központ felől.

A közérdekben való keresetindítás kiterjesztése az ügyész szerepét nem csökkentené. Az általános felhatalmazást mindig is az éppen aktuális jogpolitikai célok keresztülviteléhez vették igénybe (ld. tsz-perek vagy ma a tisztességes gazdálkodás,[48] — miért ne lehetne a környezetvédelem is ilyen kiemelt feladat? Természetesen lehetne és kívánatos, hogy legyen — ám az ügyész szerepének mostani tendenciái pontosan azokat a (központosítottságban, a törvényesség feletti objektív őrködésben már úgyis adott) vonásokat erősítik, amelyek az ellen hatnak, hogy az ügyészség a környezetvédelem helyi kezdeményezéseinek élére álljon. Hiszen most éppen azon van a hangsúly, hogy az ügyész nem „patronálja" a feleket és hogy ez szükségtelen, mert a felek képesek saját jogaik érvényesítésére.[49] A környezetvédelmi esetekben a perlés speciális nehézségeit az ügyész nem fogja a felek „jogérvényesítési képtelenségeként" értékelni.[50] Másrészt a közérdeket szerencsére egyre kevésbé azonosítjuk az állam érdekével, s az ügyésztől már nem kívánjuk meg mereven, hogy ezen az azonosságon őrködjön.[51] Csakhogy a környezetvédelem esetében éppen két „közérdek" ütközéséről is szó van. Olyan általános központi jogpolitikai preferencia, mint pl. a társadalmi tulajdon védelme itt nem mondhatja meg az ügyésznek, hogy a termelési, vagy a környezeti érdek mellé álljon-e.[52]

Az ügyész közérdekből való keresetindítási joga tehát a környezetvédelem területén nem teszi fölöslegessé[53] az ilyen kereseti jog megadását a közérdek más képviselőinek.

b) De kiknek? Szolgálhatnak-e mintaként hatályos jogunk speciális felhatalmazásai? Azt kell mondanunk, hogy ezek kifejezetten „régi típusú" kivételek az anyagi jogosult perindítása alól. Az esetek zömében arról van szó, hogy a jogosult saját érdekei érvényesítésére képtelen; a per kifejezetten individuális eredményt hoz, a közérdek itt a konkrét magánérdek érvényesülésében áll.[54]

Marad tehát az új típusú, önálló, elsődlegesen a köz érdekében való fellépés (egyelőre bírói gyakorlat nélküli) példája. Az érdemi párhuzam: az általános szerződési feltételek megtámadása a bíróság előtt. (Ptk. 20. § Ptké. 5. §). A koncepcionális kérdés a jogosultak köre. A koncepció világosan ki is rajzolódik: a köz érdekében csakis állami és társadalmi szervek, és közülük is csak a felsőbb szintűek léphetnek fel: a legfőbb ügyész, a KNEB, a SZOT, illetve országos vagy megyei szintű szakszervezeti tanácsok, miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője, megyei tanácsok végrehajtó bizottságai, tsz-ek országos tanácsai, az „állampolgárok érdekképviseletét ellátó más országos szervek és egyesületek".[55]

Kétségtelen, hogy ez is jelentős lépés a közérdek érvényesítése csatornáinak legalábbis számszerű kibővítése felé, még ha jellegét tekintve nagyonis kötődik a közérdek perbeli érvényesítésének központosított-bürokratikus mo-

[48] A 60-as évek elejére ld. *Szilbereky:* im. 88. old. Az új gazdasági mechanizmus a „gazdasági erkölcsöt" állítja előtérbe. *Névai:* im. 138. old. A kiemelt ügycsoportokat a legfőbb ügyész időről időre alap-utasításaiban meghatározta, s a polgári szakág ügyészei évenkénti országos tanácskozásaikon is konkrét iránymutatást kapnak. (Vö. *Kun* Tibor és *Varádi* János hozzászólását, Polgári Eljárásjogi Füzetek (43. jegyz.) 74. és 81. old.

[49] L. *Névai:* im. 128—138. old. és a 42. jegyzet, valamint *Mező* Béla: A Pp. III. novellája és az ügyész polgári eljárásbeli jogosítványai. Polgári Eljárásjogi Füzetek (43. jegyz.) 29., 34., 40. old.

[50] A lengyel *Grzibowski* szerint sem várható az ügyész fellépése minden olyan esetben, ha azt a magánszemély elmulasztja, ez pedig szociológiai okokból nagyon valószínű. (Problematyka ochrony srodowska cslowieks a przepisy prawa cywilnego. Panstwo i Prawo, 1972. 1., 26. old.)

[51] Az 50-es években az ügyésznek „küzdelmet kellett folytatni", hogy „a társadalom egyetemes érdekeivel" (értsd az államérdekkel) nemcsak a személyi, hanem „hivatali, járási, helyi érdekek" se álljanak szembe. L. *Szilbereky:* im. 35. old.

[52] *Szilbereky* (im. 58. old.) az ügyésznek a felek érdekétől való függetlensége példájaként ismertet egy esetet, amelyben a halászati szövetkezet és a szennyvizét a folyóba bocsátó csukorgyár perében az ügyész először a cukorgyár védekezését támogatta, majd később a szövetkezet kárigénye mellé állt.

[53] Az ügyész lehetőségeit ugyanis egyáltalán nem becsüljük le. Szerepe fontos, ha a jogpolitika végrehajtása megtörik azoknak a szerveknek vagy polgároknak közönyén, akiknek „autonóm" cselekvésétől várták azt. A Legfőbb Ügyészség 1975—76-ra kiterjedő vizsgálata pl. kimutatta, hogy a társadalmi tulajdon elleni bűntettekkel kapcsolatos kárigényeiket a vállalatok és a szövetkezetek alig érvényesítik. Ez a büntető ügyek 96,3%-ában az ügyészre maradt, és a külön polgári perek 47%-a is ügyészi felhívásnak eleget téve indult. Különböző számítások szerint a társadalmi tulajdonban esett károknak csak 16, de legfeljebb 30%-a térül meg. Nem vált be tehát a vállalati önállóság növekedéséhez fűzött az a remény, hogy a társadalmi tulajdon védelmét a vállalatokra lehet bízni, hogy az ügyészség felhagyhat a „tt-kárjegyzék" vezetésével.

[55] Kiskorút, illetve szülőt illető tartási követelést a gyámhatóság, anyakönyvvezető, anya- és csecsemővédelmi szervek, illetve a tanács egészségügyi szakigazgatási szerve érvényesíthetik; a halott szerző jogait a Szerzői Jogvédő Hivatal; de ilyen jellegűek a családi állást érintő keresetekben a gyámhatóság, illetve az érdekeltek keresetindítása joga. A szakszervezet perlési joga a „dolgozó helyett és nevében" alapjában képviseleti jellegű. A teheráni konferencia bolgár és lengyel referátumai is hangsúlyozzák, hogy az ilyen esetekben közvetlenül egyéni érdekvédelemről van szó. (*Cappelletti:* im. 136. old.)

[55] Az irodalom is úgy tartja, hogy az ilyen szerveknek „a társadalom politikai rendszerében elfoglalt helye" „igazolja" a mások jogai védelmére kapott felhatalmazásukat. *Hámori* Vilmost egyetértőleg idézi *Névai:* im. 117. old.

delljéhez.[56] De, ha első lépés is (fél lábbal még a régiben, ld. a jogosítottak névsora), döntő lépés. Elvi alapjai ugyanazok, mint a korlátozás nélküli populáris akciónak. Mind az így korlátozott, mind a korlátlan populáris kereset azt a készséget jelzi, hogy elismerik a társadalmi érdekstruktúra bonyolultságát és nevezetesen ellentmondásait, hogy ezeket nyíltan (nyilvánosan) ütköztetik.

A bírói utat[57] (beleértve az államigazgatási határozatok megtámadását is) és a közérdekből való perlést adottnak feltételezve, vizsgáljuk meg, mit nyújthatnak a környezet védelmének a már említett típusú, központi szervekre korlátozott igény, és mit a mindenkinek lehetővé tett perlés.

aa) A közérdekű keresetnek a központi állami, illetve társadalmi szervekre való korlátozása az érdekkonfliktust sajátosan átformálja. Az érdekképviseletnek ilyen magas szintre emelése egyrészt igen nagy nyomatékot adhat a környezeti érdeknek; az az ügy, amellyel itt foglalkoznak, hivatalból fontos; s ha már egyszer idáig eljutott, nagy esélye van arra, hogy győzni fog. A közérdek képviselete ezen a szinten látványos, úgy is, mint a környezetpolitika végrehajtásának ellenőrzése.

Másrészt azonban a központosítás éppen az érdekösszeütközések közvetlenségét, az ellenőrzés külső jellegét nyomhatja el. Mire az ügy a felső szintre ér, elkerülhetetlenül szűrők során megy keresztül. A szempontok, amelyek sorsát befolyásolják, rejtve maradnak az érdekeltek előtt. Feltehető, hogy az országos érdekképviseleti szerv saját szempontjai is sokkal inkább kötődnek az állami érdekhez, mint a problémát nem ösztársadalmi szinten néző érintettek csoportjának nézetei. De maga a környezetvédelmi érdek is mást jelent országos szinten, mint az egyes konkrét esetekben. A központi szervnek pedig az a feladata, hogy az országosan kiegyensúlyozott és hasonló szintű tényezőkkel egyeztetett érdeket ezen a szinten érvényesítse. Semmi biztosíték nincs arra, hogy ez az általános érdek az adott helyi érdekkel összhangban lenne, sem arra, hogy az országos szerv a helyi szempontokhoz igazodnék.[58] Nagy a valószínűsége annak is, hogy a konfliktus formailag is véglegesen belsővé válik, nem jut el a bíróságig. Ha viszont a nagy állami és központi társadalmi szervek apparátusai maguk intézik el az ügyet egymás között, az alulról indult akciók nagy része beleolvad abba a döntéshozatali és értékrendbe, amelyből a populáris akció éppen ki akarta emelni őket. Akár kedvező eredménnyel jár a belső egyeztetés, akár meghátrál az érdekképviselet, a bírói eljárás és nyilvánosságának garanciája nincs jelen.

Az elmondottak társadalmi szervre vonatkoznak. A központi állami érdekkel való azonosulás, az apparátuson belül való elintézés veszélye még nagyobb, ha a természete szerint diffúz és helyi környezetvédelmi konfliktusban a környezeti érdek képviseletére központi állami szerv kap meghatalmazást.

bb) A valódi populáris akció előnyei és hátrányai pont a fentiek ellentétjei. Ez lenne a valóban nyílt érdekkonfliktus, a valóban külső ellenőrzés. Az öszecsapás itt nyilván hevesebb, hiszen hiányoznak az apparátus előzetes lekerekítései, a központi értékrendbe való integrálás. Az érdekegyeztetés elejétől végig nyilvánosan folyik. Másrészt viszont nyíltabb a harc kimenetele is: a közérdeket itt nem nyomatékosítja (és mintegy hitelesíti) a központi szerv.

A közérdekből való perlés kiterjesztésének döntő lépése, ha nem kötik többé előre meghatározott szervezetekhez. Itt a választóvonal voltaképpen nem is az állampolgároknak, illetve a csak szervezeteknek adott perlési jog között van, hanem ott, hogy a szervezet valóban az adott konkrét ügyben érintettek környezeti, illetve közérdekként jelentkező csoportérdekét képviseli-e, hogy van-e reális lehetőség ilyen csoportok megszerveződésére, illetve arra, hogy a meglevő szervezetek ezt a közérdeket érvényesítsék. Itt tehát a spontaneitáson van a hangsúly; azon, hogy a mások érdekében való fellépést ne kösse a törvény konkrét felhatalmazáshoz.

A szervezetekre korlátozott populáris akció mellett technikai érvet szoktak felhozni, a perek megalapozottságát, szakszerű vezetését látják ezáltal biztosítva.[59] Külföldi tapasztalatok igazolják azt a feltételezést is, hogy eredetileg ad hoc szervezetek az eredeti ügy befejeződése után is fennmaradnak, és egy-egy országrész környezetvédelmi ügyeinek tekintélyes és tapasztalt társadalmi érvényesítői lesznek. Mind-

[56] A jogosultak körének meghatározásán kívül is feltűnően árulkodik erről a Ptk. indokolása, amely szerint „nem állapítható meg az indokolatlan egyoldalú előny olyan általános szerződési feltételek esetében, mely megfelel a központi állami szerv által kellő formában jóváhagyott szabályzatnak (pl. pénzintézeti szabályzat, állami biztosító szabályzata)". Ezzel tulajdonképpen az államigazgatási normák bírói felülvizsgálata lenne kizárva. Ez az igen lényeges korlátozás mindenképpen túllépi az autentikus értelmezés hatáskörét. Csak remélhetjük, hogy a bíróságok a jogszabály fogyasztópárti értelmezését viszik diadalra.

[57] A vízszennyezéssel kapcsolatos viták Lengyelországban és a Szovjetunióban is a vízügyi hatóságok elé tartoznak. L. *Domanski:* A polgári jogi felelősség a vízszennyezéssel okozott károkért Lengyelországban. Magyar Jog, 1973. 624. old., illetve az OSZFSZK Vízügyi Törvénye (1972. június 30.) 83. szakasza.

[58] A központosított és a helyi érdekképviselet más-más feladat ellátására való; ezek tehát nem behelyettesíthető kategóriák. *Sajó* András szerint a munkások központi érdekképviselete, a szakszervezet sem alkalmas az üzemi munkások üzemi szintű érdekképviseletére, sőt az ilyen szervezés érdekkonfliktus forrása lehet. (15. jegyz. im. 214. old.)

[59] L. *Rehbinder—Burgbacher—Knieper:* im. 186. old.

ezek a technikai előnyök nem fedhetik el azonban azt az alapvető követelményt, hogy a populáris akciót csak olyan társadalomban szabad szervezetekre korlátozni, amelyben az érdekcsoportok megszervezése, a spontán tömörülés mindennapos gyakorlat. A mi viszonyaink között egy ilyen korlátozás nem technikai javítás, hanem az intézmény popularitásának visszavétele lenne. Nálunk nem az egyéni vagy szervezeti fellépés között húzódik technikai határ, hanem a perlésre jogosult szervezetek jellege szerint van minőségi választóvonal. Ugyanaz a civilkurázsi kell ugyanis egy egyéni környezetvédelmi közérdekű per megindításához, mint egy parkot, erdőt, folyót, lakótelepet stb. védő egylet megalapításához. Sőt, az alapítás esetén az igazgatásnak megintcsak lehetősége nyílik arra, hogy az engedélyezés során a saját álláspontját érvényesítse a környezeti és egyéb értékek rangsorában. A környezet védelmére mindenkinek megadott perlési jog bátorítást jelentene a szervezetek alapításához is, ezzel szemben a szervezetekre korlátozott akció várhatóan a központosított megoldást erősítené.

A gondolatsor befejezéseként foglalkoznunk kell azzal a többször érintett ténnyel, hogy a környezetvédelmi perekben a tapasztalat szerint még a saját érdekében folyó hagyományos perlés is igen bátortalan. Ez első látásra ellentmond a populáris akcióhoz fűzött várakozásoknak. Csakhogy ne feledjük, hogy a perléstől való húzódozás fő oka éppen a perek tárgyában van. Egyrészt az egyéni kár bizonyításának nehézségeiben, másrészt abban az egyenlőtlenségben, amely a szennyező és az egyes károsult viszonyában eleve gátlóan hat. Ezek a tényezők azonban nem szólnak a közérdekből való perlés ellen. Itt ugyanis nincs szükség a károk individualizálására, és az ügyet azok is magukénak érezhetik, akik egyéni fellépésre nem is gondolhattak, továbbá minden potenciális érintett, hiszen az esetek egy részében preventív akcióról lenne szó (engedély megtámadása).

Sólyom László

A szerződéstől elálló fél restitutios és kártérítési kötelezettségének megítélése

I.

1. A szerződéstől elálló fél a tényállások különbözőségétől függően két módon lehet köteles helytállni az elállással érintett féllel szemben: a már átvett szolgáltatás restituálásával, illetve bizonyos tényállási specifikumok megléte esetén kártérítés fizetésével. E két kötelezettségi forma a bírói gyakorlatunkban, de sajnálatos módon még a vonatkozó jogszabályainkban is meglehetősen összemosódottan jelentkezik. Elsősorban abban nyilvánul ez meg, hogy sokszor a kártérítés elnevezés és megítélés magába szívja és így észrevétlenné teszi a restitutiot. Kártérítésnek mondják és gyakran így is kezelik az elálló fél restitutios kötelezettségét is.

2. Az elállás és a kártérítés sajátos kapcsolata a szerződési jognak kellő mélységben ki nem dolgozott területe. Rengeteg elvi és gyakorlati félreértést eredményezett már a két intézmény sokrétű viszonyának tisztázatlansága. A tanulmány tárgyán kívül esik az elállás és a kártérítés intézményeinek közös vonatkozásai közül az egyik legfontosabb, az a kérdés, hogy az elálló fél az elállás mellett kártérítési igényét is érvényesítheti, vagy pedig az elállási jog gyakorlása kizárja a kártérítési igény párhuzamos érvényesíthetőségét. Az „elállás és kártérítés — elállás vagy kártérítés" címszavakkal jelölhető problémakörrel a jogirodalom bőven foglalkozik, mivel az a szerződés intézményének általánosabb jelentőségű vitapontjai szempontjából sem közömbös. Az elálló fél kártérítési és restitutios kötelezettségét viszont a jogirodalom eléggé elhanyagolta. Azzal kapcsolatban többnyire csak érintőleges észrevételeket produkált, illetőleg csak az elállás ex tunc hatályának részproblémájaként tárgyalta azt. A mindennapi életben a jogalkalmazás sem kezelte e kategóriákat tudatosan. Az elállási joggal kapcsolatban folytatott magyar bírósági gyakorlat vizsgálata arról győzött meg, hogy nem felesleges figyelmet fordítani az elállási kártérítés és az elállási restutio eseteire.

3. Az elállási jogi bírósági gyakorlatunk néhány területére is kiterjedő áttekintés elé egy általános jellegű megjegyzés kívánkozik: viszonylag kevés az elállási jogi tárgyú szerződési per. Kevés ahhoz képest, hogy az elállás menynyire érzékeny pontja szerződési jogunknak. A jelenségnek több meghatározó oka is lehet. Például a gazdaságszerkezeti torzulások miatt kialakult és még mindig érezhető megrendelői gazdasági gátlásosságnak egészen biztosan nagy szerepe van abban, hogy a megrendelői elállási jog, mint lehetőség elég kihasználatlan. Kevés is az ilyen tárgyú per.[1] A két ténycsoport közötti kapcsolat persze nem szükségszerű. Jelen keretek között az elállási perek viszonylagos hiányának okaival behatóan nem foglalkozhatom. Egy tényező azonban nagyon szembetűnő. Olyan, ami már nem az úgynevezett megrendelői elállási joggal kapcsolatos, hanem általában

[1] Baranya megyében 1975-ben 1 megrendelői elállási joggal kapcsolatos gazdasági per volt csak.

az elállással. Létezik egy rossz jogalkalmazói reflex. Főleg a felek jogalkalmazási tevékenységében figyelhető meg, bár esetenként a bíróságok gyakorlatában is érződik.[2] A reflex a következő: szemben állva valamilyen szerződési problémával, a vitatott szerződés teljesedése elől kitérni akarva a felek figyelme túlságosan az érvénytelenség intézményére merevedik. Azon igyekeznek, hogy a szerződésbe valahogy érvénytelenségi okot magyarázzanak bele. Az érvénytelenségre hivatkozást generális módszernek tekintik. Közben pedig megfeledkeznek a szerződési jog más felhasználható eszközeiről — így az elállási jogról is.

II.

Kártérítés

4. Az elálló fél kártérítési kötelezettségét két tényálláskör alapozza meg. Az elsőben csaknem problémamentes az elálló fél kötelezettségének kártérítési minősítése. Ha az elálló fél úgy áll el a szerződéstől, hogy ezzel a magatartásával jogszabályban vagy szerződésben rögzített, az elállási jog gyakorlásával összefüggő előírásokat, vagy gyakorolhatóságával kapcsolatos feltételeket sért meg és így okoz kárt, köteles megtéríteni azt a másik félnek. Ebben az esetben szerződésszegésről, mégpedig a teljesítés megtagadásáról van szó és a kártérítés jogalapját eszerint kell meghatározni. Az ítéletekben a kártérítés általában késedelmi, ritkábban pedig lehetetlenülési jogalapra kerül. Az ilyen tényállások tekintetében a bíróságok gyakorlatával szemben csak egy kifogás tehető, ez is inkább formai jellegű. Sokszor nem derül ki az ítéletekből az, hogy a késedelmi vagy lehetetlenülési kártérítési jogalapot milyen szerződésszegési tényállás alapján hívta fel a bíróság. Elsikkad az, hogy a fennforgó szerződésszegési tényállás a teljesítés megtagadása, és így ennek alapján a jogosult választása szerint lehet alkalmazni a késedelem vagy a lehetetlenülés következményeit. Találkozni olyan jogesettel is, melyben a bíróság megállapítja ugyan, hogy az elállás jogszerűtlen és így a teljesítés megtagadásának minősül, de a kártérítésre marasztalást mégis Ptk. 277. §-a (2) bekezdésében foglaltak megsértésére alapítja, kimondva azt, hogy az elálló fél magatartása az együttműködési követelménybe ütközött.[3]

5. Az elálló fél kártérítési kötelezettségét létrehozó másik tényálláskör elsősorban a szerződésileg biztosított elállási jog esetén okoz problémákat, mivel bírói megítélése pontatlan. A tényállás röviden a következő: azt követően, hogy az elálló fél elállási nyilatkozatát jogszerűen megtette, az átvett szolgáltatásnak az elállással érintett félnek történő visszaadása lehetetlenül olyan okból, ami az elálló félnek felróható. A visszaszolgáltatás lehetetlenülésével az elállással érintett fél kárt szenved. Ezt a kárt az elálló fél tartozik megtéríteni.

A bíróságok az ilyen elállási kártérítés jogalapját a Ptk. 339. §-ra helyezik a Ptk. 318. § alkalmazásával. Az elterjedt megoldás helyénvalósága kétséges. Mindenek előtt azt kell megvizsgálni, hogy valóban feljogosít-e a Ptk. 318. § a Ptk. 339. § felhívására az elállási kártérítéssel kapcsolatban.

A Ptk. 318. § szerint a szerződésszegésért való felelősségre kell a szerződésen kívül okozott károkért való felelősség szabályait alkalmazni. Ezt a szakaszt elterjedten a szerződéses kárfelelősség és a szerződésen kívüli kárfelelősség közötti „hídnak" is szokták nevezni. A 318—339. § alkalmazása nagyon mechanikus. A bíróságok annak vizsgálatára nem fordítanak figyelmet, hogy a 318. § úgynevezett hídja elég széles-e ahhoz, hogy arra ez a tényállás is ráférjen.

E híd szélességét a Ptk. megfogalmazása szerint a „szerződésszegés" fogalma adja meg, ugyanis a szerződésszegésért való felelősségre alkalmazhatóak a szerződésen kívül okozott károkért való felelősség szabályai. A kérdés tehát az, hogy az átvett szolgáltatás restitutiójának az elállási nyilatkozat megtétele utáni, elálló félnek felróható lehetetlenülése szerződésszegés-e. A válasz végsősoron attól függ, hogy „az elállás a szerződést felbontja" dogmát mennyire lehet komolyan venni. Nagyon különböző irodalmi álláspontok láttak már napvilágot ezzel kapcsolatban, amiknek az ismertetése itt most nem célom. Bármi is legyen azonban e nagyon fontos előkérdésre adott válasz, egy valami biztos. A jogalkalmazás nem függetlenítheti magát a Ptk. tételes rendelkezéseitől. Márpedig a Ptk. 320. §-a (1) bekezdésének második mondata kimondja azt, hogy az elállás a szerződést felbontja. Bíróságainknak e tétel figyelembevételével kell az elállási kártérítés jogalapját meghatározniuk. Miután az elállás a szerződést felbontotta, a restitutiós kötelezettség megsértéséből semmiképpen sem keletkezhet szerződésszegési kártérítés. Ez a tényállás tehát nem fér rá a Ptk. 318. § hídjára.[4]

Az elállási restitutios kötelezettséget megsértő tényállásnak a Ptk. 318. §-ba történő „belefogalmazása" megoldást nem jelenthet. Akkor

[2] Lásd: az Egri Megyei Bíróság Pf. 20 820/1966., a Pécsi Megyei Bíróság II. Pf. 20 097/1976. és a Legf. Bír. Gf. 30 740/1973. számú határozatait.

[3] Legf. Bír. Pf. I. 20 742/1972. számú határozat. A Legfelsőbb Bíróság megállapította az elállás jogszerűtlenségét és a feleket egyenlő arányban kötelezte a felmerült kár viselésére. Az elállásra okot adó szerződésszegés csak az osztható szolgáltatás egy részére nézve következett be. Az elálló fél magatartása azért sértette az együttműködési kötelezettséget, mert anélkül állt el a szerződéstől, hogy bizonyította volna azt, hogy a további teljesítés a szerződésszegés következtében már nem áll érdekében.

[4] A Ptk. 318. § funkciójáról és a szerződésszegés és a szerződésen kívüli károkozás rendszeri dogmatikai viszonyáról lásd *Eörsi* Gyula: Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében. Budapest, 1962. 33—47. old. és 52—56. old.

sem, ha jogalkalmazói értelmezési fogással kerül erre sor, de akkor sem, ha jogalkotói értelmezési aktus tenné meg azt. Célszerű lenne, ha a Ptk. tartalmazna egy speciális kártérítési jogalapot magában foglaló rendelkezést az ilyen tényállásokra vonatkozóan. Mivel csak a jogalap problémákra tértem ki, az így önkényesen szűknek megválasztott vizsgálódási határok között a javasolt új szabály konkrét formában nem fogalmazható meg. Ahhoz sokkal több gyakorlati szempont összetett figyelembevételére lenne szükség. Annak ellenére indokoltnak tartom az elállási restitutios kötelezettség megsértéséből keletkező kártérítés jogalapjának rögzítését, hogy álláspontom szerint sem helyeselhető az igényérvényesítési jogalapok túlzott mértékű elaprózása és szétszórása a kódexben.

6. A szerződésileg kikötött elállási jogot gyakorló félnek az átvett szolgáltatás visszaadásának lehetetlenüléséből származó károkért való felelőssége a BGB 347. § szerint már a szolgáltatás átvételének időpontjától kezdődően beállhat. A BGB az elálló fél kárfelelősségére a birtokosnak a tulajdonossal szembeni kárfelelősségét tekinti irányadónak.[5]

Mivel a birtokost adott esetben csak akkor terheli kárfelelősség a visszaszolgáltatás lehetetlenüléséért, ha abban vétkes volt,[6] a BGB szószerinti értelmezése szerint az elálló fél is csak vétkessége esetén felelne. A BGB vétkességi felfogásával szemben a jogirodalom azt hangsúlyozza, hogy az elálló félnek a BGB 347. § körében „szigorú" felelősség alapján kell helytállnia. Larenz például azt vallja, hogy az a vétkesség, amihez a BGB az elálló fél kárfelelősségét köti, nem valódi vétkesség.[7]

Az angol jognak és az USA jogának megoldása az, hogy a szolgáltatást átvevő és azt birtokban tartó fél „bailee"-nek minősül és eszerint kell megfelelő gondosságot kifejtenie. A „bailee" megőrzési, visszaadási kötelezettségének megsértése kárfelelősséget von maga után.[8]

[5] BGB 347. §.: A törvényen alapuló elállási jogot gyakorló fél csak gazdagodásának visszatérítéséért felelős a BGB 327. § értelmében.

[6] BGB 989. §.

[7] „Kein echtes Verschulden" lásd Karl *Larenz:* Lehrbuch des Schuldrechts. 9. kiadás München, 1968. I. kötet, 302., 303. oldal.

[8] *Benjamin (Finnemore és James):* A Treatise on the Law of Sale of Personal Property. 8. kiadás, London, 1950. 400. old. Az USA-ban az Uniform Commercial Code 2—602 (2) b) szakasza. A common law-ban a helyzet pontos áttekinthetőségét nagyban nehezíti az elállási jogok sokfélesége. *Rescission, rejection, repudation, termination, cancellation, revocation of acceptance.* E kifejezések többnyire csak a terminológiai egység hiányát jelzik, helyenként viszont fogalmi különbözőséget is mutatnak. A *rescission* és a *rejection* viszonyának fel nem derítettségén sajnálkozik P. S. *Atiyah.* L. The Sale of Goods London, 1966. 3. kiadás, 214. old. A *bailment* fogalmának komplexitásával foglalkozik *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai című könyve. Budapest 1977. Lásd: 59., 60. old. A *bailee* az elállással kapcsolatban leginkább letéteményesként fordítható.

III.

A restitutio elmosódott esetei

7. Az eddigiek során tárgyalt tényállásokban az elálló felet terhelő kötelezettség a kártérítés volt. Vannak viszont olyan esetek is, amelyekben hiányoznak ugyan a kártérítési minősítéshez feltétlenül szükséges tényálláselemek, mégis az elálló fél valójában restitutios kötelezettségét a pontatlan jogszabályi megfogalmazás kártérítésnek nevezi.

A Ptk. 381. §-ának (1) bekezdése és a Ptk. 395. §-ának (1) bekezdése feljogosítja a megrendelőt arra, hogy bármikor elálljon a szerződéstől, köteles azonban a másik fél kárát megtéríteni.[9] Maga a jogszabályi rendelkezés kártérítési színezetű. A megrendelői elállási joggal foglalkozó szerzők álláspontja azonban egységes abban, hogy a megrendelő nem kártérítésel, hanem valami mással tartozik.

Asztalos László arról ír, hogy a megrendelőnek nem kártérítési, hanem csak megtérítési kötelezettsége van. Eörsi Gyula, Sárándi Imre és Világhy Miklós tankönyvében az áll, hogy a megrendelőnek elállása esetén mindig teljes kártalanítást kell fizetnie és nem csak negatív interesszét. Boytha György és Boytha Pál egyaránt kártalanításról beszélnek.[10] A Legfelsőbb Bíróság GK. 16. számú állásfoglalásának indokolása azt tartalmazza, hogy megrendelői elállási jog esetén az elállót „vétkességtől független megtérítési, kártalanítási kötelezettség terheli".

Mivel a megrendelő magatartása nem jogellenes, az elállás következtében létrejövő kötelezettsége az általános vélemény értelmében megtérítésnek, kártalanításnak minősíthető. A megtérítés és a kártalanítás alapvetően restitutios természetűek, így nem képezik az elálló fél helytállási kötelezettségeinek önálló csoportját, jóllehet mértékük — mivel a pozitív interessze megfizetését is magukban foglalják — bővebb, mint a puszta visszaszolgáltatási kötelezettség.

8. Az elálló fél restitutios és kártérítési kötelezettségei a jogalkalmazásban is egybemosódnak. Ennek a jelenségnek súlyponti területe a most tárgyalásra kerülő esetkör.

A Ptk. 320. §-ának (3) bekezdése nem engedi a szerződésen alapuló elállási jogot gyakorolni annak a félnek, aki a már átvett szolgáltatást nem, vagy csak tetemesen csökkent ér-

[9] A Ptk. módosítása utáni 381. § (1) bekezdésének, illetve 395. § (1) bekezdésének a szövegezése megegyezik a 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendeletnek az 1970. (II. 3. Korm. sz. rendelettel módosított 23. §-ával, illetve a 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 35. §-ával és a Ptk. módosítás előtti 392. §-ával.

[10] *Asztalos László:* A polgári jogi szankció. Budapest 1966. 348. old.; *Eörsi* Gyula—*Sárándi* Imre—*Világhy* Miklós: Kötelmi jog. Különös rész. Budapest, 1972. 77. old.; *Boytha* György: Az elállás intézménye jogunkban J. K. 1967. július. 427. old.; *Boytha* Pál: A megrendelőt bármikor megillető elállási jog. Döntőbíráskodás. 1971. január. 9. old.

tékben tudja visszaszolgáltatni. Polgári Törvénykönyvünknek ez a szabálya, mely a szerződésen alapuló elállási jog gyakorolhatóságának feltételeként az in integrum restitutiót állítja. nagyon merev. Sokkal merevebb annál, mint amit a bíróságok a felektől egyáltalán meg tudnak követelni. Nem csoda így, hogy ez a merev követelmény a gyakorlatban meghajlik, megtörik. A bíróságok ha a Ptk. 320. §-ának (3) bekezdése által megkívánt feltételek nem állnak fenn, sokszor nem az elállási jog gyakorolhatóságát zárják ki — mivel amikorra az esetek a bíróságok elé kerülnek, a szerződésszerű teljesítésre a felek részéről már csak nagyon kevés remény van — hanem a kártérítés irányába nyitnak utat a jogviszony rendezése érdekében. A bíróságok nem arról döntenek, hogy az in integrum restitutio megtörtént-e, vagy arra egyáltalán van-e lehetőség. Nem arról határoznak tehát, hogy az elállási jog gyakorolható vagy nem, hanem arról, mennyiben tartozik kártérítésel az elálló fél az elállással érintett félnek. Az elálló fél in integrum restitutios kötelezettsége a bírósági gyakorlatban „átbillen" kártérítési kötelezettségbe.

A bíróságok a Ptk. 320. §-ának (3) bekezdésében foglaltakat nem tartják be. Az ítéletekben nem azt mondják ki, hogy a szerződésen alapuló elállásra jogosult elállási jogát nem gyakorolhatja. Sőt gyakran nem is úgy rendelkeznek az ítéletek, hogy mivel az elállni akaró fél a már megkapott szolgáltatást nem tudja visszaszolgáltatni, fizesse meg annak pénzbeli egyenértékét. Ilyen lehetőséget egyébként a Legfelsőbb Bíróság PK. 32. számú állásfoglalása is ajánl, mert azt a nézetet képviseli, hogy az eredeti állapot helyreállítása pénzbeli egyenérték fizetésében is állhat, ha a természetbeni visszaadás valamilyen okból nem lehetséges. Furcsa módon a bíróságok nemcsak egy kategóriát lépnek — amire a Legfelsőbb Bíróság PK. 32. számú állásfoglalása is lehetőséget biztosít — hanem kettőt. Természetbeni restitutió helyett nem pénzbeli restitutiot rendelnek el, hanem kártérítést ítélnek meg. Így az elálló fél oldalán a kártérítés teljesítése a szerződésben kikötött elállási jog gyakorolhatóságának mintegy utólagos kritériumává lesz, a természetbeni in integrum restitutio követelményének a helyébe lépve. A törvény által megkívánt feltétel, az in integrum restitutio súlytalanná válik.

Mintha a bíróságok a kártérítés zengzetes szigorával próbálnák helyrehozni azt, hogy jogszerűtlen elálláshoz asszisztálnak. Szembetűnő, kategorikusan fogalmazott törvényi előírást hagynak figyelmen kívül. Olyan esetben nyitnak lehetőséget a szerződésen alapuló elállási jog gyakorolhatósága számára, melyre a törvényi rendelkezés kifejezetten tiltó: „Nem gyakorolhatja..."

A bírói jogalkalmazás a tárgyát képező peresített jogviszonyhoz képest szükségszerűen fáziskésésben van. A relatív fáziskésés azt eredményezi, hogy sokszor, mint például a most tárgyalt esetekben is, a bíróság a jogviszonyhoz nem tud funkcionálisan közelíteni, csak utólag, szankcionálóan. Talán ezért is alkalmaz a bíróság a jogviszony rendezése során más minőségű eszközt, mint amit a jogszabály előír. Az adott elállási tényállásban például elszámolási mód helyett szankciót. Asztalos László kifejti, hogy a Ptk. 320. § körében az in integrum restitutio elszámolási mód, amelynek szankciós jellege nincs.[11] A bíróságok által megítélt kártérítés azonban már szankció. Az in integrum restitutiot ily módon nem lenne szabad kártérítéssé átváltani.

Az elállással érintett fél oldaláról megfigyelhető, hogy érdekkoncepciójában érthetően a kártérítés iránti igény az in integrum restitutio iránti igénnyel szemben előtérbe kerül. Előfordul például az is, hogy az elálló fél hajlandó lenne az eredeti állapotot viszaállítani, a másik fél viszont nem elégszik meg ezzel, hanem kártérítésre tart inkább igényt abban bízva, hogy ennek keretében pozitív interesszéjét is érvényesítheti.[12]

A Ptk. 320. §-ának (3) bekezdése differenciálatlan is. A bizonytalankodó jogalkalmazás számára megbízhatóbb alapul szolgálhatna, ha különböztetne a visszaszolgáltatás zavarát előidéző tényállások főbb típusai szerint. Nem közömbös, hogy miért nem tudja viszaadni az átvett szolgáltatást az elálló fél. Lehet, hogy a visszaszolgáltatás lehetetlenüléséért ő a felelős, de az is lehet, hogy az elállásra okot adó fél, sőt az sincs kizárva, hogy egyikük sem.[13]

IV.

Kitekintés az elállási restitutio körében

9. A „módszeres" összehasonlítás igénye nélkül röviden áttekintem, hogyan ítéli meg néhány idegen jogrendszer az elálló fél restitutios kötelezettségét. Az hogy az elálló fél restitutios kötelezettségének szabályozása az egyes jogrendszerekben néhány vonatkozásban eltérő, főleg másodlagos jelentőségű jogi-technikai szempontok jogrendszerek közötti különbözőségre vezethető vissza. Az adott jogrendszer lényeges jellegzetességeinek tükröződése már halvány ezen a területen, jelezve azt, hogy az elállási restitutio rendezésére a jogszabályokban általában csak valamely elállási jogi konstrukció megszerkesztésének segédpontjaként került sor. A rendszerközömbösség időnként előbukka-

[11] *Asztalos* László: im. 212. old.

[12] Mohácsi Járásbíróság 2. P. 20 473/1976. számú határozata; Pécsi Megyei Bíróság II. Pf. 20 062/1977. számú határozata.

[13] A szállítási szerződéstől szavatossági joga gyakorlásaként elálló fél restitutiós kötelezettségének megítélése során hasonló, differenciálatlanság miatti problémákra mutatott rá a Legfelsőbb Bíróság is. L. a Legf. Bír. Gf. VI. 30 503/1974. számú határozatát.

nó tüneteivel ezért feltétlenül számolni kell.[14]

Többnyire általánosnak tekinthető az az elv, hogy aki eláll a szerződéstől, felel az átvett szolgáltatásokért. Vannak viszont ennek az elvnek olyan próbakövei, melyeknél a jogrendszerek más és más szempontok alapulvételével rendelkeznek az elálló fél restitutios kötelezettségének terjedelméről, illetve az elállási jog gyakorlásának megengedhetőségéről.

Az átvett szolgáltatás restitutioja olyan okra visszavezethetően is lehetetlenülhet, ami már egyébként az elállásnak is alapját képezte. Például, ha az elállás alapjául szolgáló szerződésszegés következtében semmisül meg az átadott szolgáltatási tárgy. Ilyen esetben, mivel az elállásra okot adó fél a restitutio lehetetlenülésének okáért felelős, az elállásra jogosult fél elállási joga természetszerűen érintetlen marad. Ez a francia jog megoldása, de ugyanez a nyugatnémet joggyakorlat megítélése is, noha erről a kérdésről a BGB nem rendelkezik kifejezetten.[15]

Az elállási joggal rendelkező fél hibájából szintén megsemmisülhet, megrongálódhat az átvett szolgáltatási tárgy, de az is elképzelhető, hogy az elálló megváltoztatja a dolog természetét, vagy időközben, de még az elállási jog gyakorolhatóságának ideje alatt elidegeníti azt. Amikor a restitutio olyan okból lehetetlenül, amiért az elálló fél a felelős, az elállási jog gyakorolhatósága elvész a Code Civil és a BGB rendelkezéseinek értelmében.[16] A restitutios kötelezettség mindkét jogrendszerben kiterjed a ténylegesen átvett szolgáltatási tárgyon kívül annak időközben keletkező hasznaira, gyümölcseire is.[17]

A common law a restitutio lehetetlenülése okának vizsgálatára nem fordít akkora figyelmet, mint a francia és a nyugatnémet jog. A common lawnak az egyik meghatározó — bár nagyon sokat vitatott — szerződéselméleti tételét Oliver Wendell Holmes már 1881-ben megfogalmazta.[18] Eszerint a szerződés lényege nem a teljesítés, mint a kontinentális jogokban, hanem az, hogy a benne foglaltak megsértése kártérítést von maga után. Jóllehet Holmes elméletét nagyon sokan kifogásolták[19] mégiscsak van benne igazság, mert a common law elsődleges szerződésszegési szankciója a kártérítés. Sőt ezen elmélet még „visszajátszva" is tanulságos. És ez az, ami az elállási restitutio szempontjából lényeges. Ugyanis, ahogy a szerződésben a teljesítést, a szolgáltatást elhalványítja a kártérítés, úgy az elálláskor a szerződés visszagöngyölítése során sem az a fontos, hogy az elálló fél az átvett szolgáltatásokat visszaadja. Éles kontúrokkal jelentkezik az átvett szolgáltatás természetbeni restitutiójának követelmény jellegét elvékonyító felfogás az USA jogában, aholis az elállási jog gyakorolhatóságának megengedettsége vagy meg nem engedettsége végső soron a felek közötti elszámolási lehetőségektől függ, összhangban az észak-amerikai gazdasági közeg alapvető szempontjaival. A kártérítési szerződéselméleti tétel az angol jogra már kevésbé fordítható vissza az elállási jog sarokpontjából. Vannak ugyan az angol jogban is olyan esetek, amelyekben nem kell az elállónak az átvett szolgáltatást restituálnia,[20] de azok nem a praktikus elszámolási orientációnak, hanem néhány speciális jogi forma burjánzásának a következményei.

Az USA joga nem tiltja az elállást, ha az átvett szolgáltatás, vagy az időközben abból származó haszon természetben nem restituálható. Az elálló ilyenkor is elállhat a szerződéstől és elég hogyha elszámol a másik féllel „reasonable rate" szerint.[21] Az 1932. évi Restatement of Contracts 357. §-ának (1) bekezdése akként határoz a „reasonable rate" mértékéről, hogy az a szerződéses árat nem haladhatja meg. Az Egyesült Államokban az sem példátlan, hogy valaki azután is gyakorolhatja elállási jogát, hogy az átvett szolgáltatási tárgyat már eladta. Ilyen esetben elégedett meg a bíróság az elállási jog érintetlenül hagyása mellett azzal, hogy az elálló fél az eladott szolgáltatási tárgyért kapott ellenértéket adja csak át az elállással érintettnek.[22] Nyilvánvaló, hogy az USA jogában ismert

[14] *Vékás* Lajosnak „A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai" című könyvéről írt, önálló gondolatokat is felsorakoztató ismertetésében *Sajó* András az elállás megengedettségét vagy tiltottságát olyan esetlegességnek tartja, amin a gazdasági meghatározók és az osztályharc kezét nem lehet tettenérni. (JK. 1977. október. 585. old.)

[15] Code Civil 1647. § (I); *Enneccerus* L. és *Lehmann* H.: Recht der Schuldverhältnisse. 15. kiadás, Tübingen, 1958. 445. old. A svájci Kötelmi Törvény 207. § (1) és a Uniform Law on International Sales (ULIS) 79. § (2) a) is ezt tartalmazza.

[16] L. Code Civil 1647. § (2); BGB. 351. §. Az ULIS 79. § (1) rendelkezése is ez.

[17] H., L. és J. *Mazeaud:* Leçons de droit civil. 2. kiadás. Párizs, 1963. III. kötet, 1015. old.; *Enneccerus* L. és *Lehmann* H.: im. 166. old.

[18] *Holmes* O. W.: The Common Law. (Little, Brown 1881. 301. old. L. még: *Friedmann* W.: Law in a changing society. 2. kiadás, 1972. 157., 158. old. Az elv alapját képező intézmény, az assumpsit, már a XVII. sz. elejére kialakult. L.: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1975. 127. old.

[19] L.: *Buckland* W. W.: The nature of contractual obligation. 1944. 8. Cambridge L. J. 247. old. *Cohen* M. R.: Law and the Social Order. 1933. 100. old.; *Paton* G. W.: A Textbook of Jurisprudence 2. kiadás. 1951. 359. old.

[20] Például a Sale of Goods Act 36. szakasza alapján történő elállásnál az elállónak nincs restitutiós kötelezettsége.

[21] *Corbin* A. L.: Contracts (St. Paul, Minn. 1963.) 1114. §, 1115. §, 1125. §, 1127. §.

[22] Marr. v. Tumulty 256. N. Y. 15., 175. N. E. 356. (1931.) Hasonló eset Dél-Afrikában is előfordult. L. erről: *Willie and Millin* (Coaker and Shutz): Mercantile Law of South Africa, 16. kiadás. Johannesburg, 1967. 103., 194. oldal. Guenter H. *Treitel* hivatkozza az International Encyclopedia of Comparative Law VII. kötetének 16. fejezetében, a 144. oldalon. A Treitel-tanulmány címe: Remedies for Breach of Contract.

elszámolási mód nem téveszthető össze azzal a más jogrendszerek által óvatosan biztosított lehetőséggel, hogy az elálló pénzben is restituálhasson, ha a természetbeni restitutióra már nincs lehetőség.

Az angol jog szigorúbban ítéli meg az elállási restitutiót az elállási jog gyakorolhatóságának szempontjából. Nem állhat el a szerződéstől az, aki a másik fél szerződésszegése következtében egyébként arra jogosult lenne, akkor, ha a szolgáltatás átvétele folytán létrejött gazdagodását nem tudja restituálni természetben.[23] Függetlenül az elállási jog gyakorlásának lehetősége a restitutió megvalósíthatóságától akkor, ha az elálláshoz a másik félnek olyan szerződésszegése nyújt alapot, aminek következtében a „consideration" teljesen megdől.[24] A „consideration" akkor tekinthető teljesen megdöltnek, ha a szerződő fél egyáltalán nem kapja meg azt a szolgáltatást, amire nézve szerződött. Annak még egy részét sem. A Rowland v. Diwall esetben[25] a megvásárolt autó 4 hónapos használata után tudta meg a felperes, hogy az alperes-eladó nem volt tulajdonos. Ezért elállt a szerződéstől. A felperesnek nem kellett kiadnia azt a gazdálkodást, ami az autó 4 hónapos használata következtében állt elő vagyonában. Atkin bíró ez ügyben hozott ítéletét arra alapította, hogy az autó puszta jogcímnélküli birtoka nem az, amire a vevő szerződött és így a „consideration" teljesen megdölt.

Angliában az elálló fél restitutiós kötelezettségének problémája nem váltott ki különösebb vitát. Ehelyett azzal a kérdéssel kapcsolatban csaptak össze a különböző nézetek, hogy mikor tekinthető a szolgáltatás átvettnek, elfogadottnak, tehát mikor történik meg az „acceptance". A rejection típusú elállásnál[26] ugyanis csak addig lehet elállni a szerződéstől, amíg az elállásra jogosult a szolgáltatást át nem veszi. A vita abból adódott, hogy az 1893-as Sale of Goods Act 34. és 35. szakaszainak acceptance fogalmai ellentmondásosak voltak, és azt sem lehetett megállapítani, hogy a két szakasz közül melyik alkalmazható a másik terhére, melyik tehát a „governing section". A kollizió 1967-ig állott fenn, amikor is a Misrepresentation Act 4(2) szakasza módosította a Sale of Goods Act 35. szakaszát. Az acceptance három lehetséges tényállása közül különösen az vetett fel érdekes problémát, mely szerint a szolgáltatási tárgyat akkor kell átvetettnek, elfogadottnak tekinteni, ha azzal a vevő olyasmit tesz — miután az hozzá került — ami az eladó tulajdonjogával össze nem egyeztethető. Hogyan lehet az eladó tulajdonjogával össze nem egyeztethetően tenni, ha a tulajdonjog már átszállt a vevőre? Devlin bíró megoldása szerint[27] a vevőre átszálló tulajdonjog csak feltételes, olyan, amiben megmarad az eladó restitutios érdeke. A restitutios érdekben nyilvánul meg az eladó tulajdonjoga. Így már van mihez viszonyítani a vevő magatartását.[28] Az acceptance intézménye sajátos angol kitérési mód az elállási restitutio megítélési problémái elől — az intézményhez kapcsolódó viták mégis a restitutios gondolat árnyékában zajlottak.

10. Az átvett szolgáltatás restitutioja lehetetlenülésének sokszor előforduló esete az a tényállás, amelyben a lehetetlenülés okáért sem az elállásra okot adó fél, sem pedig az elállni szándékozó fél nem tehető felelőssé. Hogy az ilyen szituációt az egyes jogrendszerek miként ítélik meg, az attól függ, mennyire áttörhetetlen azokban a kárveszélyviselés klasszikus szabálya, a casus nocet domino elve, és hogy az elállási restitutio mindkét fél felelősségén kívüli lehetetlenülésének szabályait mennyiben igazítják e klasszikus elvhez.

A francia jogban teljes a szinkron. A kárveszély csak a tulajdonjoggal együtt szállhat át az egyik alanyról a másikra.[29] Tiszteletben tartva az elvet a Code Civil 1647. §-ának (2) bekezdése megfosztja elállási jogától a vásárlót az általa átvett szolgáltatás restitutiojának olyan lehetetlenülése esetén, melynek okáért egyik fél sem felelős.

A BGB 350. § ilyenkor is gyakorolni engedi az elállási jogot. Vonatkozik ez az adás-vételi szerződéstől történő elállásra is,[30] így az elállási jog gyakorolhatóságának alá van rendelve a BGB 446. §, ami azt tartalmazza, hogy a kárveszély a dolog átadásával száll át.[31]

Az angol jogban az átvett szolgáltatás visszaadásának mindkét fél felelősségén kívüli lehetetlenülése nem fosztja meg a vásárlót elállási jogától, ha az elállási jog szerződési kikötésen alapul és a visszaszolgáltatás lehetetlenülése azon az időtartamon belül történik, amit a felek az elállási jog gyakorolhatóságára megállapítot-

[23] Kivételesen olyankor is megengedte a bíróság az elállást, amikor a „physical restoration"-re nem volt lehetőség. Így az Ebrahim Dawood, Ltd. v. Health (Est. 1927) Ltd. (1961) 2. Lloyd's Rep. 512. (Q. B.) ügyben.

[24] „Total failure of consideration". Fibrosa Spolka Akcyjna v. Faibairn, Lawson, Combe Barbour, Ltd. (1943) A. C. 32., 48. (H. L.)

[25] Rowland v. Diwall (1923) 2. K. B. 500 (C. A.) Elemzi az esetet P. S. *Atiyah* im. 37. old.

[26] Rejectionre akkor van lehetőség, ha a szerződésszegő conditiont szeg meg. Atiyah így magyaráz: ha a szegés a szerződés gyökeréig hatol.. (Im. 214. old.) Ha a szegés „csak" a warrantyt érinti, akkor nincs rejection.

[27] Kwei Tek Chao v. British Traders and Shippers Ltd. (1954) 2 Q. B. 459. Ebben az ügyben a vevőnél levő szolgáltatási tárgy zálogba adásáról állapította meg Devlin bíró, hogy nem összeegyeztethetetlen az eladó tulajdonjogával — ezért nem fosztotta meg a vevőt elállási jogától.

[28] A Hardy Co. v. Hillerns, Fowler (1923) 2 k. b. 490. (C. A.) esetre alapuló angol bírósági gyakorlat szerint a szolgáltatási tárgy vevő részéről történő tovább eladásának puszta ténye nem fosztja meg a vevőt elállási jogától.

[29] Code Civil 1138. §.

[30] L.: BGB 467. §.

[31] *Enneccerus és Lehmann* kifogásolják a BGB 350. §-át. L.: im. 169. old.

tak.[32] Guenter H. Treitel szerint az, hogy a restitutio mindkét fél felelősségén kívüli lehetetlenülése esetén is el lehet állni a szerződéstől az angol jogban nem szorítható csak a szerződésben biztosított elállási jog esetkörére.[33]

Az Egyesült Államokban az Uniform Commercial Code a kárveszélyviselés klasszikus szabályát áttörve azt rendeli 2—510. szakaszában, hogy a szerződésnek meg nem felelő áru szolgáltatása esetén a veszély az eladón marad egészen addig, amíg a hiba orvoslására nem kerül sor, de még azután is abban a részben, amire a vásárló nincs biztosítva.[34]

V.

Egy dogma, amit nehéz megkerülni: az elállás ex tunc hatálya

11. Az elállás alapvető joghatását a szerződés felbontásában látó nézet számtalan fogalmi nehézséget okozott már a szerződési jogban. Bár az elállás lényegéhez hozzátartozik ez a tétel, mégis hibája, hogy kételyeket támaszt azzal kapcsolatban, hogy a felek viszonyának elállás utáni jogi rendezését egyáltalán le lehet-e folytatni a szerződési jogviszony alapulvételével. A kételyeket és az abból adódó bizonytalanságot jól mutatja, hogy az elállással kapcsolatos kártérítési igények jogalapjának meghatározásában mennyire „színes" nálunk a bírói gyakorlat.[35] Az elállás ex tunc hatályának logikai, dogmatikai és jogalkalmazási problémái sokat foglalkoztatták az elállási jogról író szerzőket — de kevés haszonnal, mert a vita csak terebélyesedett, praktikus eredmény mégsem született.

A német jogirodalomban már a BGB születését megelőzően kibékíthetetlenül összecsaptak az elállás ex tunc hatályával kapcsolatos ellentétes nézetek. A nagy dogmatikai csatazajban aztán az újszülött szólni sem mert. A BGB 1887. évi első tervezete még tartalmazta a visszaható hatály tételét, a végső szövegből azonban a különböző vélemények egyeztethetetlensége miatt ki kellett maradnia.[36] A német irodalom a későbbiekben sem tágított a BGB-ből kinnrekedt kérdés mellől. Enneccerus és Lehmann az elállás visszaható hatályának csak relatív természetet tulajdonít, aminek kihatásai harmadik személyeknek a szerződés tárgyához fűződő jogaira nincsenek.[37] Larenz drasztikusabb. Ő az elállás retrospektivitását kifejezetten kétségbe vonja.[38]

A francia jogban a „resolution" visszahatása a szerződéskötésre dologi.[39] Angliában és az Egyesült Államokban az elállás ex tunc hatálya csak relatív erejű.[40] Corbin az elállás ex tunc hatását mutatja ki abban, hogy az elálló fél restitutiójának a lehetetlenülése az elállás gyakorlásának akadályát képezi.[41] Az elállás bontó hatásával kapcsolatos elvi problémák a common lawban nem éleződtek ki.[42]

12. Ha valami, akkor az elállás ex tunc hatása alapkérdése egy jogrendszer elállási jogi intézményének. A fogalmi igényesség is megköveteli az elállás szerződést bontó hatásának a vizsgálatát. Mindemellett óvatosan kell bánni ezzel a problémával, mert az „elállás a szerződést felbontja" tétel túlhangsúlyozása teherként nehezedhet az elállási intézményre, megkötheti az elállási jogszabályok adaptivitását, az életviszonyokat tükrözni képes rugalmas változtathatóságát. Ilyen nehézségeket a magyar jogi szabályozás is magában rejtett. Éppen ezért tartom helyesnek a Ptk. 1977. évi módosítása során elfogadott azon új szabályt, ami a megrendelői elálláshoz kivételesen nem felbontható, hanem megszüntető hatást enged fűzni.[43] Az ex nunc hatályú elállás jobban tekintettel van arra, hogy a felek között már végbement vagyonmozgások szerződési jogviszony alapján történtek és így a felek restitutios és kártérítési igényeinek elbírálása során sem lehet a szerződést egyszerűen félredobni.

VI.

VI. A restitutio mértéke

13. Jogunkban az elállás bontó hatását hirdető törvényi tétel[44] hangsúlyos szerepe áttételesen abban is megmutatkozik, hogy jogszabályaink az elálló fél restitutios kötelezettségének a mértékét nagyon szigorú szintre állították. Mivel a bontó hatást, a szerződéskötés előtti állapotot tartották szem előtt, csaknem minden esetben teljes restitutiot írtak elő az elálló fél

[32] Head v. Tattersall (1870), L. R. 7. Ex. 7. *Atiyah* elemzi ezt az esetet. A tényállás szerint a felek az elállási jog gyakorolhatóságára egy hetet kötöttek ki a szerződésben és az átadott lovat egy héten belül érte baleset. A kárveszélyt az eladó viselte, pedig már a vevő volt a tulajdonos. L.: im. 122., 123. old.

[33] *Treitel,* G. H.: im 144. old.

[34] L.: uo.

[35] A magyar elállási jogi perekből anyagot merítő jogesetgyűjtésem tapasztalata az, hogy a bíróságok az elálló fél kártérítési kötelezettségének meszszemenően hasonló tényállások alapján történő megítélése során is öt különböző kártérítési jogalapot hívnak fel: Ptk. 299. § (1); Ptk. 312. § (1), (2) (a Ptk. 1977. évi módosítása utáni szakasz számozását figyelembe véve); Ptk. 277. § (2); Ptk. 6. §; Ptk. 318—339. §§. Különösen a Ptk. 6. § jogalap alternatívája szembetűnő. E szakasz elállással kapcsolatos alkalmazásának helytelenségére a Szombathelyi Megyei Bíróság polgári kollégiuma is rámutatott 1966. április 15-én — 1966. El. II. D. 19. (2).

[36] L.: *Boytha* György: im. 429. old.

[37] *Enneccerus* L. és *Lehmann* H.: im. 167. old.

[38] *Larenz,* K.: im. 294. old.

[39] *Carbonnier:* Droit civil 6. kiadás. Párizs, 1969. IV. kötet, 273—275. old.

[40] Angliában l.: Kwei Tek Chao v. British Traders, Ltd. (1954) 20. B. 459., 480., 487. Az USA-ban lásd: UCC. 2—401. (4) és 2—602. (2) a) szakaszai.

[41] *Corbin* A. L.: im. 1102. §.

[42] *Treitel* G. H.: im. 141. old.

[43] Ptk. 381. § (2) és Ptk. 395. § (2).

[44] Ptk. 320. § (1) (második mondat).

számára. A teljes restitutio elvét jelentéktelenül árnyékolta csak be az a lehetőség, amit a szerződésen alapuló elállási jog gyakorlására a Ptk. 320. §-ának (3) bekezdése biztosított és amivel szemben a bíróságok teljes érzéketlenséggel viseltettek. A Ptk. 320. §-ának (3) bekezdésében levő lehetőség az, hogy a szerződésen alapuló elállási joggal rendelkező fél esetleg akkor is gyakorolhatja elállási jogát, ha a már megkapott szolgáltatás megfogyatkozott ugyan, de nem annyira, hogy azt csak „tetemesen csökkent értékben" tudná visszaszolgáltatni.

14. Figyelemre érdemes jelenség, hogy a magyar jogban mennyire nem volt lehetőség a jogalap nélküli gazdagodás restitutios mértékének az alkalmazására elállás esetén. A jogalapnélküli gazdagodási restitutio mértéke a tipikus esetekben — tehát ha a gazdagodónak nem kellett számolnia a visszatérítési kötelezettséggel és felelőssége a gazdagodás megszűnéséért nem volt megállapítható, vagy nem rosszhiszeműen jutott a gazdagodáshoz — csak a meglevő szolgáltatásokra terjed ki.[45] A magyar jogban túlságosan éles határvonalakkal különült el egymástól mindezideig az elállási restitutio a jogalapnélküli gazdagodás elvein nyugvó restitutiotól, pedig végső soron az elállási restitutiónak is az alaptalan gazdagodás megakadályozása a célja.

Azokban a jogrendszerekben, amelyekben a jogalapnélküli gazdagodás intézményének megvan a szükséges jogtörténeti mélysége,[46] az alaptalan gazdagodási restitutio általában szerepet kap az elállási restitutio mértékének a megítélésénél.

Bár a BGB-nek egyik sajátossága az elállási restitutio és a jogalapnélküli gazdagodási restituto merev különkezelése,[47] mégis lehetőséget nyújt arra, hogy a törvényen alapuló elállási jogot gyakorló fél csak a jogalapnélküli gazdagodási restitutio mértéke szerint tartozzon,[48] így a teljes restitutio csak a szerződésen alapuló elállási jognál irányadó mérték.

A lengyel Ptk. 395. cikkének 2. §-a megtöri a teljes restitutio elvét a szolgáltatásként megkapott dolog olyan változásaira tekintettel, amelyek a dolog kezelésének határain belül szükségszerűek. Az egyik félnek sem felróható lehetetlenülés esetében pedig a lengyel Ptk. 45. cikkének I. §-a kifejezetten is a jogalapnélküli gazdagodásra vonatkozó előírások szerint rendeli megállapítani a restitutio terjedelmét.[49] Összhangban áll ez a szabály a Ptk. hatályba lépése előtti lengyel legfelsőbb bírósági gyakorlattal is.[50]

15. A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvét módosító 1977. évi IV. törvénynek több rendelkezése is érinti a szerződéstől elálló fél restitutios kötelezettségét. A Ptk. 309. §-ának (2) bekezdése végre enyhíti a szavatossági jogként elálló fél restitutios kötelezettségét. Az új szabály a szavatossági jogok érvényesítésére megállapított határidőn belül a dolog kicserélése vagy elállás esetén az arra jogosultat nem kötelezi a dolognak azt az értékcsökkenését megtéríteni, ami a rendeltetésszerű használat következménye. Ebben a bekezdésben oldott és tompított formában már benne van a jogalapnélküli gazdagodás szerinti restitutio gondolata. A Ptk. módosítás előtti 305. §-a (1) bekezdésének b) pontja alapján az elállási jogot a bírói gyakorlat szerint csak a már megkapott szolgáltatás teljes restitutiója esetén lehetett gyakorolni. A teljes restitutio szigorú megkövetelése egyike volt azoknak a tényezőknek, amik a szavatossági elállási jog gyakorolhatóságát nagyon megnehezítették.

A megrendelői elállási jog intézményének kibővített új szabályozása tekintettel van már az olyan esetekre, amelyekben a szerződéskötés előtt fennállott helyzetet nem lehet visszaállítani.[51] A már hivatkozott új megoldás azonban nem a jogalapnélküli gazdagodás irányában nyit utat, hanem leginkább az ex nunc érvénytelenségére emlékeztető lehetőséget biztosít annak kimondásával, hogy ha a szerződéskötés előtt fennállott helyzetet nem lehet visszaállítani, vagy ha ezt népgazdasági érdek vagy különös méltánylást érdemlő egyéb érdek indokolja, a bíróság a megrendelő elállása esetében — bármelyik fél kérelmére — a szerződést a jövőre nézve szünteti meg.

Kecskés László

[45] Ptk. 361. § (2).

[46] A jogalapnélküli gazdagodás a common lawban csak újabban került elismerésre; a francia jogban csak a bírósági gyakorlat fejlesztette azt ki: a Cour de Cassation 1892. június 1-i határozata vetette meg alapját a méltányosságra hivatkozással. L. erről: *Asztalos* László im. 375. old.; és *Eörsi* Gyula: Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében. Budapest, 1962. 75. old.

[47] *Enneccerus* L. és *Lehmann* H.: im. 165., 166. old. Legutóbb a nyugatnémet jogirodalomban *Bernhard Rengier* írt az alaptalan gazdagodás és az elállás szabályai harmonizáltatásának fontosságáról Wegfall der Bereicherung címmel. Lásd: Archiv für die civilistische Praxis 177. kötet, 5. füzet. 1977. október. 447—448. old.

[48] BGB 327. §.

[49] Vö.: *Eörsi* Gyula: Contractual Remedies in Socialist Legal Systems. International Encyclopedia of Comparative Law. VII. kötet, 16. fejezet, 166. old.

[50] *Wiszniewsky:* Prawo Cywilne 3. kiadás, 1964. 235—238. old. A lengyel Ptk. 1965. január 1-én lépett hatályba.

[51] Ptk. 381. § (2) és Ptk. 395. § (2).

Szerződéskötési kötelezettség

A gazdasági mechanizmus egyik jellemzője a szabad termékforgalom. A gazdálkodó szervezetek a piaci impulzusok alapján, érdekeiknek megfelelően, kötöttség nélkül alakítják ki gazdasági kapcsolataikat. Szükségleteik kielégítését annál a gazdálkodó szervezetnél biztosítják, illetve termékeiket annak a megrendelőnek értékesítik, amellyel a gazdasági kapcsolat számukra a legkedvezőbb. Ennek a gazdasági alaphelyzetnek felel meg a jogi szabályozás. A gazdálkodó szervezetek közötti gazdasági kapcsolatok, azaz a szerződés akkor jön létre, ha tárgya és tartalma tekintetében a szerződést kötő partnerek maradéktalanul megegyeztek. Mindaddig, amíg a gazdasági kapcsolat létesítése során az érdekelt gazdálkodó szervezetek valamely lényeges szerződési kikötés tekintetében megállapodni nem tudnak, a szerződést nem lehet létrejöttnek tekinteni. Lényeges pedig minden olyan szerződési feltétel, amelyet bármelyik fél vitássá tesz. A szerződési vitát viszont a bíróság általában csak akkor döntheti el, ha a felek a bírósági határozatát már előre elfogadják, azaz a szerződés létrehozása érdekében közösen kérik a bíróság közreműködését, a bíróság határozatának alávetik magukat. Valamely szerződés létrejöttét tehát az esetek nagy többségében sem az egyik fél a másik akarata ellenére, sem a felek felügyeleti szervei, sem pedig a bíróság nem kényszerítheti ki.

Vannak azonban olyan fontos szükségletek, amelyek vonatkozásában gazdasági szempontból elengedhetetlen az, hogy kielégítésük a termékforgalom szabadságának korlátozása útján biztosítható legyen. Ezeken a területeken a gazdasági kapcsolatok létrejöttét nem lehet a gazdálkodó szervezetek érdekeitől és akaratától függővé tenni. Az állam ezért viszonylag egészen kisszámú, de a népgazdasági érdek és a fogyasztók érdekei szempontjából kiemelkedő jelentőségű termék, illetve szolgáltatás, vagy gazdasági kapcsolat vonatkozásában a szerződési szabadságnak korlátokat szab. Ez a gazdasági szükségszerűség tükröződik a gazdálkodó szervezetek kooperációs kapcsolataira vonatkozó jogszabályokban. A gazdasági kapcsolatok kialakítása, azaz a szerződések kötése terén fennálló szabadságnak egyik jogszabályi korlátja a szerződéskötési kötelezettség, amelynek folytán az azzal terhelt gazdálkodó szervezet a szerződés megkötését csak abban az esetben tagadhatja meg, ha bizonyítja, hogy annak a megrendelés szerinti teljesítésére nem képes, vagy a kívánt szerződés sértené, illetve veszélyeztetné a népgazdaság érdekét. A szerződéskötési kötelezettség tehát a gazdasági mechanizmus rendjének általános tendenciája szempontjából jogilag szabályozott kivétel, attól eltérő jellegű gazdasági konstrukció, illetve jogintézmény, amelyre a jelenleg adott gazdasági körülmények között a gazdálkodás tervszerűségének és a legfontosabb szükségletek kielégítésének a biztosítása érdekében szükség van.

A szerződéskötési kötelezettség jogszabályi alapja a Polgári Törvénykönyv 198. §-ának (2) bekezdése, amely szerint jogszabály a szerződéskötést kötelezővé teheti. A termékforgalom körében a szerződéskötési kötelezettségről a 33/1975. (XI. 29.) MT számú rendelet intézkedik, amely a 7. §-ának (1) bekezdésében kimondja, hogy szerződéskötési kötelezettség állapítható meg egyes termékekre, vagy felhasználási célokra a szállító terhére; ezeket a termékeket, illetve felhasználási célokat az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke határozza meg. A beruházások vonatkozásában a 34/1974. (VIII. 6.) MT sz. rendelet 15. §-ának (1) bekezdése értelmében a nagyberuházások, valamint a jelentősnek minősített célcsoportos beruházások jóváhagyása során kijelölt vállalkozókat a beruházóval szemben szerződéskötési kötelezettség terheli. Ez vonatkozik mind a tervezési, mind az építési kivitelezői, mind pedig a technológiai szerelési munkákra. Az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke a szerződéskötési kötelezettség körét a tárgyévi termékforgalom szabályozására vonatkozóan évenként kiadott rendelkezésben szabályozza. A rendelkezés tervezetét már a tárgyévet megelőző év közepén közzéteszik annak érdekében, hogy a gazdálkodó szervezetek a tárgyévre vonatkozó szerződések megkötése idején megfelelően tájékozottak legyenek, továbbá a termékforgalom tervezett szabályozása tekintetében észrevételeiket megtehessék. Az 1978. évi termékforgalomról szóló 5/1977. (XII. 28.) ÁH számú rendelet 7. számú melléklete szerint szerződéskötési kötelezettség áll fenn a kormány által jóváhagyott állami nagyberuházások — és a szénhidrogénprogram keretében megvalósuló beruházások — célját szolgáló termékekre; haditechnikai termékekre, szolgáltatásokra, a hadfelszerelési cikkekre; a fegyveres erők és testületek, valamint a rendészeti szervek ellátásához szükséges termékekre; az állami tartalékok képzését szolgáló megrendelésekre; az egészségügyi ellátás célját szolgáló belföldi előállítású gyógyszerekre, tápszerekre, kötszerekre; a központi gazdálkodás és a beszerzési kontingens körébe tartozó termékekre; a zsírra, a lisztre, a fehér kristálycukorra; a mellékletben felsorolt életvédelmi eszközökre.

Szerződéskötési kötelezettség alapja lehet továbbá az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény 34. §-ának (1) bekezdése, amelynek értelmében az alapító szerv a vállalatot meghatározott tevékenységre utasíthatja, ha a népgazdaság érdeke gazdasági eszközökkel nem, vagy nem kellő hatékonysággal biztosítható. Ez a rendelkezés felhatalmazás az irányító szerv számára, abban a vonatkozásban is, hogy a vállalatát szerződéskötésre kötelezze. A felügyeleti szerv ilyen irányú intézkedése folytán a válla-

lat meghatározott szolgáltatásra szerződést kötni köteles. — Szerződéskötési kötelezettséget állapít meg a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződéseiről szóló 32/1967. (IX. 23.) Korm. számú rendelet 14. §-ának (1) bekezdése, amely szerint a bizományos a megbízó kívánságára köteles szerződést kötni. — Szerződéskötési kötelezettség áll fenn a pénzforgalomról szóló 37/1967. (X. 12.) Korm. számú rendelet 1. §-a folytán, amely megállapítja, hogy állami vállalat, egyéb állami gazdálkodó szerv, állami költségvetési szerv, szövetkezet és más szocialista gazdálkodó szerv köteles pénzforgalmát bankszámlán lebonyolítani és ennek érdekében bankszámlaszerződést kötni. — Szerződéskötési kötelezettség alapja a Ptk. 206. §-ának (3) bekezdése, amelynek folytán a gazdálkodó szervezetek között huzamosabb ideje fennálló termelési és kereskedelmi kapcsolatok megszakítása esetén a bíróság a népgazdasági érdekeknek és a felek méltányos érdekeinek figyelembe vételével a szerződést meghatározott időre létrehozhatja. — Szerződéskötési kötelezettség keletkezhet a felek akaratából, a felek jognyilatkozata alapján is. Ennek jogi formája a Ptk. 208. §-ában szabályozott új szerződéstípus, az előszerződés. Az előszerződés alapján a felek a végleges szerződéseket megkötni kötelesek és ennek megtagadása esetén a bíróság bármelyik fél kérésére a szerződést létrehozhatja és tartalmát megállapíthatja.

A késztermék szállítására vagy a szolgáltatás teljesítésére vonatkozó szerződés realizálásához általában több irányú gazdasági kapcsolat kialakítása, további szerződések kötése szükséges, úgyhogy az érintett gazdálkodó szervezetek között a szerződéseknek egy vagy több, hosszabb vagy rövidebb láncolata jön létre. A szerződéskötési kötelezettség azonban az egyes láncolatokon nem fut végig, és a láncolatban szerződést kötő valamennyi gazdálkodó szervezetre nem terjed ki. A szerződési láncolaton belül a szerződési kötelezettség terjedelmét a jogszabályok határozzák meg.

A generális szabály az, hogy szerződéskötési kötelezettség a jogszabályban megjelölt termékek és szolgáltatások vonatkozásában a szállítót, illetve a vállalkozót terheli. Speciális a szabályozás a kormány által jóváhagyott állami nagyberuházások, továbbá a haditechnikai termékek, szolgáltatások, hadifelszerelési cikkek, valamint a fegyveres erők, testületek és a rendészeti szervek ellátásához szükséges termékek tekintetében.

Az állami nagyberuházásokat és a célcsoportos beruházásokat, valamint a honvédség beruházásait, esetleg jelentős beszerzéseit a kormány, azaz az Állami Tervbizottság, illetve a Honvédelmi Bizottság hagyja jóvá. A jóváhagyó kormányhatározat, vagy annak melléklete kijelöli a kivitelezésben részt vevő tervezőket, vállalkozókat, sőt néha a közreműködő szállítókat is, amelyek a szerződéseket a kijelölés folytán megkötni kötelesek. Kormány által jóváhagyott állami nagyberuházások vonatkozásában a 34/1974. (VIII. 6.) MT számú rendelet 15. §-ának (3) bekezdése értelmében a kormány határozatban kijelölt vállalkozóval szemben az alvállalkozókat kijelölés nélkül is szerződéskötési kötelezettség terheli; az 5/1977. (XII. 28.) ÁH számú rendelkezés 7. számú melléklete szerint pedig ebben a körben a szerződési kötelezettség a vállalkozó javára a közvetlen szállítóra is vonatkozik, ha a vállalkozó szerződéskötési kötelezettségben áll. A honvédség, valamint más fegyveres testületek és rendészeti szervek szükségletei tekintetében a szerződéskötési kötelezettség a szállítón kívül kiterjed az első vonalbeli közreműködőre, ha pedig a főtermék, illetve szolgáltatás tekintetében a kormány dönt, a szállítón és az első vonalbeli közreműködőn kívül a második vonalbeli közreműködőre is.

Az a körülmény, hogy a szerződéskötési kötelezettség a késztermék szállításához, vagy szolgáltatás megvalósításához szükséges szerződési láncolatban csak az említett határokig áll fenn, gyakran teremt nehéz helyzetet a láncolatban legtávolabb álló, szerződéskötési kötelezettséggel még terhelt gazdálkodó szervezetnél. Ez a gazdálkodó szervezet ugyanis a szerződéskötési kötelezettség folytán létrejött szerződésből folyó kötelezettsége teljesítéséhez szükséges jogviszonyokat annak folytán, hogy a közreműködőit szerződéskötési kötelezettség már nem terheli, többnyire csak nagy nehézségek árán, vagy esetleg egyáltalán nem tudja megteremteni. Ez a helyzet gyakran a végtermék szállítása, vagy a szolgáltatás tekintetében a szükségesnél lényegesen későbbi teljesítésnek az okozója és a szerződési láncolatban a szerződéskötési kötelezettség folytán létrejött szerződések határidőben való teljesítését lehetetlenné teheti. — A szerződési láncolatban a legtávolabb álló, de szerződéskötésre még kötelezett vállalatok sokszor igyekeznek a megrendelőiknél elérni azt, hogy azok közvetlenül kössenek szerződést azokkal a távolabbi közreműködőkkel, amelyek a szerződési láncolatban már szerződéskötési kötelezettség alá nem esnek. Ebben az esetben ugyanis az utóbbiak, mint első vonalbeli közreműködők, kötelesek volnának szerződést kötni. A szerződési láncolat természetes rendje ennek folytán gyakran felbomlik.

A szerződéskötési kötelezettség csaknem kizárólag a szállító, a szolgáltató, illetve a kivitelező vállalatokat érinti és egészen kivételes az az eset, amikor az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke a megrendelő terhére ír elő szerződéskötési kötelezettséget. A megrendelőnek tehát általában egyoldalú jogosultsága, hogy a másik féltől a szerződéskötést megkövetelhesse, sőt ki is kényszeríthesse. Ez az egyoldalú jogosultság eltérést jelent attól a polgári jogi alapelvtől, hogy a polgári jogi viszonyokban a felek egymással egyenrangúak, nincs köztük alá- és fölérendeltség, azaz az egyik fél valamely polgári jogi aktusa nem tesz kötelezővé a másik fél számára meghatározott magatartást. Ezzel szem-

ben a szerződéskötésre kötelezett gazdálkodó szervezet a megrendelő szerződéskötési nyilatkozata esetén általában kénytelen szerződést kötni, polgári jogi kapcsolatot létesíteni, felelősséget vállalni akkor is, ha ez gazdasági érdekeinek nem felel meg. A szerződéskötési kötelezettség jogintézményének erre a különös természetére rávilágít az is, hogy a Polgári Törvénykönyv módosítását megelőzően a jogszabályok úgy rendelkeztek, hogy szerződéskötési kötelezettség körében abban az esetben, ha valamelyik gazdálkodó szervezet szerződési jognyilatkozatára a másik fél az előírt időn belül érdemben nem nyilatkozik, a szerződés a hallgatás folytán létrejön; ilyen értelmű szabályozást a módosított Polgári Törvénykönyv, illetve az azon alapuló új jogszabályok nem tartalmaznak.

A szerződéskötési kötelezettség hatályosulásának jogszabályi biztosítéka az, hogy abban az esetben, ha a szerződéskötést az arra kötelezett gazdálkodó szervezet megtagadja, vagy a felek valamely szerződési feltétel tekintetében felmerült vitájukat megegyezés útján kiküszöbölni nem tudják, a megrendelő a szerződés létrehozását, illetve ennek érdekében a vitás feltétel meghatározását a bíróságtól kérheti. Ez eltérés a gazdálkodó szervezetek gazdasági kapcsolataira vonatkozó általános jogi szabályozástól, amely szerint a szerződéskötés során felmerült viták eldöntésére a bíróságoknak általában nincs hatáskörük, és a vitás szerződési feltételeket a szerződéskötési kötelezettség körén kívül a bíróságok csak akkor határozzák meg, ha a felek ezt közösen kérik; egyébként a szerződés csak akkor jön létre, ha felmerült vitájukat a felek maradéktalanul rendezik. Szerződéskötési kötelezettség esetén viszont a bíróság bármelyik szerződő fél keresetére a vitás szerződési feltételek meghatározásával a szerződést konstitutív ítélet útján létrehozza.

A bíróság ítéletének tehát valamennyi vitás kérdést rendeznie kell. Erre azért is szükség van, mert amíg az összes szerződési kikötés tisztázásával a szerződés nem jött létre, addig egyik fél sem tekinthet valamely szerződési feltételt azon az alapon véglegesen meghatározottnak, hogy abban a felek korábban már megállapodtak. A szerződés tartalmának maradéktalan kialakulása előtt, azaz a szerződés létrejöttéig ugyanis valamely további szerződési feltétel kialakítása folytán a korábban egyeztetett szerződéses kikötések változhatnak. Ezt szükségessé teheti a később, például a szerződés létrejötte idején megállapításra kerülő szerződési feltételek tartalma. A Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma Tanácselnöki Értekezletének 12/1973. számú állásfoglalása szerint a megkötendő szerződés egyes feltételeire nézve a korábbi egyezkedés során létesült megállapodások sem a felekre, sem — szerződéskötési kötelezettség esetén — a szerződési vitában eljáró bíróságokra nem kötelező hatályúak. A korábbi egyezkedések során az egyes részletkérdésekben történt megállapodásnak nem lehet kötelező hatályt tulajdonítani már azért sem, mert nincs kizárva, hogy az egyik, vagy a másik fél éppen a szerződés feltételeiben való további egyezkedés alakulása, illetve eredménye miatt nem tudja tartani azt a feltételt, amelyre nézve már előbb egyetértés jött létre". A szerződésnek valamennyi vitás feltétel meghatározásával való létrehozását indokolja az is, hogy a szerződéskötési kötelezettség körében a szerződés mielőbbi létrejöttéhez jelentős gazdasági érdekek fűződnek, és ezeket az érdekeket nem szolgálná az, ha a bíróság csak a vitát döntené el és a szerződés létrejötte még a felek további megegyezésétől függene.

A szerződés létrejöttének elhúzódása azt a veszélyt hordja magában, hogy emiatt a szükségesnél később valósul meg olyan jelentős gazdasági cél, amelynek vonatkozásában a gazdasági irányító szervek szükségesnek tartották a szerződéskötési kötelezettség speciális jogintézményének az alkalmazását. A késedelmes szerződéskötés gazdasági hátrányai a szerződéskötési kötelezettség valamennyi területén nyilvánvalóak. Minél később kötik meg a felek a szerződést, vagy minél később dönt a szerződési vitában a bíróság, általában annál későbbi teljesítési határidőt tud a szolgáltató gazdálkodó szervezet vállalni. Ennek a leggyakoribb oka az, hogy a korábbi megrendelések alapján kötött szerződések a kapacitását már kimerítették. Amíg továbbá valamely szerződés létre nem jött, addig annak teljesítése érdekében a szolgáltató fél az alvállalkozóival és közreműködőivel nem létesít jogviszonyt, hiszen bizonytalan, hogy ezek szolgáltatásaira szüksége lesz-e, és mivel a saját szolgáltatására nincs még szerződése, nem tudja megjelölni az ahhoz szükséges alvállalkozói vagy közreműködői szolgáltatásokat, illetve ezek specifikációját. A szolgáltató a szerződés létrejötte előtt nem vállalja további szerződések megkötéséért a kockázatot sem. Még ismétlődő szolgáltatás esetén sincs érvényes szerződés nélkül biztosíték arra, hogy a tőle kívánt szolgáltatáshoz szükséges intézkedéseket már előre megteheti, anyagi kihatású kötelezettségeket vállalhat. Ez utóbbi esetben ugyanis reá hárulna annak a rizikója, hogy a saját szolgáltatására vonatkozó szerződés esetleg nem, vagy nem azzal a részletes tartalommal jön létre, amelyre az alvállalkozói, vagy közreműködői szerződések megkötésénél és tartalmuk kialakításánál számított. Kormány által jóváhagyott állami nagyberuházás esetén a késői szerződéskötés egyrészt veszélyeztetheti, vagy lehetetlenné teheti a beruházásnak a kormány által megszabott határidőre való befejezését és egyben eltolódhat a beruházásnak a termelésben való aktivizálódása, aminek folytán a beruházási hitel felhasználásának gazdaságossága kedvezőtlenebbé válik; másrészt a kivitelezői kapacitás a termelési programtól eltérően válik szükségessé; továbbá a beruházás jóváhagyásánál a megvalósított létesítménnyel

tervbe vett szükségletkielégítés elmarad, illetve elhúzódik, ami zavarja a továbbfeldolgozók terveinek teljesítését, bizonytalanná teszi a lakosság igényeinek kielégítését.

Kormány által jóváhagyott állami nagyberuházásnál a szerződés késői megkötése, a viták késői kiküszöbölése, és a bírósági eljárás késői megindítása többek között annak a következménye, hogy a tervek nem állnak a kellő időben rendelkezésre. Ez olykor arra vezethető vissza, hogy a beruházási javaslat készítésénél és a beruházás befejezési határidejének meghatározásánál a tervezésre nem vettek megfelelő időt számításba; más esetben a beruházó a tervezéshez szükséges adatokat késedelmesen szolgáltatja, a tervezési szerződést későn köti meg, a tervező már nem tud megfelelő határidőt vállalni; előfordul továbbá, hogy a tervező a tervezési szerződésben meghatározott határidőt nem tartja be. Viszont amíg a kivitelező nem kap tervet, alappal hivatkozhat arra, hogy a szolgáltatás tárgya nincs meghatározva, és így a szerződéskötés leglényegesebb feltétele hiányzik. Ehhez járul még, hogy ha a beruházási program, vagy az annak megvalósítására kötött szerződés a fokozatos tervszolgáltatást lehetővé teszi, gyakran megtörténik, hogy a korábbi részlettervekhez nem igazodó újabb tervrészlet miatt a gyártási terveket és ennek folytán az anyagokra és alkatrészekre vonatkozó szerződéseket is módosítani kell. Ezért a kivitelező vállalatok a fokozatos tervszolgáltatással járó bizonytalanságokra hivatkozva gyakran a részlettervekben meghatározásra kerülő részszolgáltatásokra különkülön önálló szerződéseket kívánnak kötni és ezeket is csak későbbi időben, azaz akkor, amikor az egyes tervrészleteket megkapják. Álláspontjuk szerint fokozatos tervszolgáltatás esetén az egész beruházásra csak előszerződést indokolt kötni. Ez a felfogás azonban a szerződéskötési kötelezettség körében nem megalapozott. Az előszerződés ugyanis akkor alkalmas a beruházási érdekek biztosítására, ha a felek jogviszonyára szerződéskötési kötelezettség nem terjed ki. Kormány által jóváhagyott állami nagyberuházások vonatkozásában viszont a szerződéskötési kötelezettség egyébként is jogszabálynál fogva terheli a kijelölt szolgáltató vállalatokat és ezek közvetlen közreműködőit. Ebben az esetben tehát előszerződés kötésének, vagy létrehozásának nem volna értelme, azaz az előszerződés semmivel sem növelné az állami nagyberuházások tervszerű megvalósításának biztonságát.

A szerződéskötéskor felmerülő és a szerződés létrejöttét akadályozó leggyakoribb vita tárgya a teljesítési határidő. A szolgáltató gazdálkodó szervezet nem vállalja a megrendelő által kívánt határidőt. Egyik indoka, hogy a megrendelés idején a feladatnak a kívánt határidőig való teljesítése műszakilag már lehetetlen. Sok esetben hivatkoznak a szerződéskötésre kötelezett gazdálkodó szervezetek továbbá arra, hogy a megrendelés szerinti időben történő szolgáltatáshoz szükséges kapacitásukat a korábbi megrendelések alapján kötött szerződések már maradéktalanul kitöltik. Állami nagyberuházások esetén előfordul, hogy a kivitelező vállalat fenntartott olyan kapacitást, amely a beruházásnak a kormányhatározatban megszabott időre való befejezését lehetővé tette volna, azonban a késői megrendelés folytán ez a kapacitás a beruházás céljára már nem volt felhasználható, olyan későbbi szabad kapacitás pedig, amely a kormányhatározatban meghatározott befejezési határidőnek még megfelelne, nem áll rendelkezésre.

Szabad kapacitás hiányában a szerződéskötési kötelezettség ellenére a gazdálkodó szervezetek a szerződéskötéstől azért is vonakodnak, mert a megrendelőjük által kívánt szerződés a kormányhatározatnak megfelelő időben csak úgy volna teljesíthető, ha a szükséges kapacitásokat kitöltő, korábban kötött szerződések tekintetében sorolás történnék. A korábban vállalt kötelezettségek hátrább sorolását viszont az esetek többségében a szerződési partnerek nem veszik tudomásul, a szerződésmódosítástól elzárkóznak. Ezért a sorolás általában szerződésszegésekkel járna, ami miatt a szolgáltató vállalatoknak a velük szemben esetleg induló kötbér- és kártérítési perekben kimentésük érdekében vétlenségük bizonyítására erőfeszítéseket kellene tenniük. Ilyen esetekben tehát a szerződéskötésre kötelezett kivitelező vállalat azt igyekszik elérni, hogy a sorolást a felügyeleti szerve, vagy a folyó per során a bíróság végezze el, és a hátrább sorolt szerződéseket a teljesítési határidő tekintetében módosítsa. A felügyeleti szervek a sorolást általában elhárítják maguktól. Hivatkoznak a vállalati önállóságra, valamint arra, hogy a kérdést jogszabály rendezi, éspedig úgy, hogy sorolás szüksége esetén a vállalatnak az a kötelessége, hogy a korábban vállalt szerződési feladatai tekintetében a szükséges hátrábbsorolásra hivatkozással teljesítési póthatáridőt jelöljön meg. A bíróságoknak a sorolás nem feladatuk, és nem rendelkeznek adatokkal arra, hogy a vállalatok szerződéses kötelezettségeiknek sürgősségi sorrendje tekintetében dönthessenek. Kapacitáshiány esetén az a körülmény, hogy a sorolás és annak következménye a szolgáltató félre hárul, még súlyosabbá teszi számára a szerződéskötési kötelezettséget.

A kormány az általa jóváhagyott állami nagyberuházásokra vonatkozó határozatát, illetve az abban a beruházás befejezésére megszabott határidőt csak kivételes esetben módosítja. A kivitelezési határidő megváltoztatása eleve mentesítené a beruházásnak határidőben való megvalósítására befolyással bíró gazdálkodó szervezeteket a magatartásuk folytán bekövetkezett késedelemért való felelősség alól. A kormányhatározati határidők gyakori meghosszabbítása azzal a veszéllyel is járna, hogy ezzel számolva az állami nagyberuházásokra vonatkozó javaslatokban az érdekelt szervek abból a

célból, hogy az előterjesztésük kedvezőbb elbírálásban részesüljön, a beruházás befejezésére és üzembe helyezésére az indokoltnál rövidebb időt jelölnének meg.

Tekintettel arra, hogy a szerződéskötési kötelezettség körébe azok a termékek és szolgáltatások tartoznak, amelyekre vonatkozó igények kielégítése a népgazdaságnak, illetve az állampolgároknak kiemelkedően fontos érdeke, a bíróság per esetén az azokra vonatkozó szerződéseket úgy hozza létre, hogy a szerződések a szükségletek által megkövetelt, vagy az állami nagyberuházásoknak a jóváhagyó kormányhatározatban megszabott határidőben való teljesítést biztosítsák. Kivételesen azonban, ha a bizonyítási anyagból kétségtelenül megállapítható, hogy a szerződéskötési kötelezettséggel terhelt vállalat technikai okokból képtelen a szükségletek által megkövetelt, vagy az állami nagyberuházás jóváhagyására vonatkozó kormányhatározatnak megfelelő határidőben való teljesítésre, a bíróság ennél későbbi, de műszakilag még tartható legrövidebb teljesítési határidőt állapít meg szerződési határidőül. Előfordulhat, hogy ez a határidő veszélyeztetí, vagy betarthatatlanná teszi az állami nagyberuházás befejezésére a kormányhatározatban megjelölt határidőt. Ez azonban nem jelenti a kormányhatározat módosítását, sem pedig az azzal való szembehelyezkedést. Ebben az esetben ugyanis a kormányhatározat formájában megjelenő igazgatási jellegű intézkedéstől és az érintett gazdálkodó szervezeteknek ezen alapuló igazgatási jellegű kötelezettségeitől elválnak az érintett beruházás megvalósítására irányuló polgári jogi szerződések és az azokkal kapcsolatos polgári jogi kötelezettségek. Ez a körülmény viszont nem változtat az állami nagyberuházás megvalósításában részt vevő gazdálkodó szervezeteknek a kormányhatározatból folyó felelősségén és nem gyengíti azt. Az eltérő szerződési határidő ugyanis nem zárja ki, illetve nem akadályozza a kormányhatározatban előírt kivitelezési határidő be nem tartása esetén az igazgatási úton való felelősségrevonást. A kormányhatározatban megszabott, de a szerződés létrejötte idején már tarthatatlan határidőhöz való szoros ragaszkodás azt jelentené, hogy a bíróság lehetetlen szolgáltatásra irányuló és már a létrejöttekor teljesíthetetlen szerződést hozna létre. Az eleve megvalósíthatatlan feltételeket tartalmazó szerződés pedig megrendítené a szerződésekbe vetett bizalmat, és a beruházásért felelős gazdasági irányító szervek számára megtévesztő információ veszélyét hordaná magában.

Az a tény, hogy a szerződés létrehozása idején a szolgáltatás már nem teljesíthető a szükségletek által megkövetelt, vagy a kormányhatározatban megjelölt határidőig, gyakran valamelyik fél felróható magatartásának a következménye. A megrendelő abban az esetben, ha ezt a helyzetet maga okozta, a kormányhatározatban megszabott határidőre utalva, ha pedig a szolgáltató vállalat a hibás, erre, valamint a szerződéskötési kötelezettséggel támogatott szolgáltatás kiemelkedő fontosságára hivatkozva ragaszkodik ahhoz, hogy a szerződés a szükségletnek, illetve a kormányhatározatnak megfelelő teljesítési határidőt tartalmazzon. A határidővita bírósági eldöntésénél azonban figyelembe kell azt venni, hogy a bíróságnak a szerződéskötési perekben nem a felelősség kérdésében kell döntenie, nincs is még polgári jogilag értékelhető felelősség. Ezért eleve teljesíthetetlen szerződés elkerülése érdekében általában az az indokolt, ha a bíróság a szerződést a felek korábbi magatartásától függetlenül, és magatartásuk vizsgálatát mellőzve a határozathozatal idején fennforgó tényleges lehetőségeknek megfelelő teljesítési határidővel hozza létre. Más a helyzet a szerződésmódosítással kapcsolatos viták esetén, ha a szerződési határidő a szerződéskötést követően bekövetkezett események és körülmények folytán nem tartható. Amennyiben a szolgáltató gazdálkodó szervezet erre hivatkozással terjeszt elő a szerződésnek a határidő tekintetében való módosítása iránt keresetet, a kérelemnek a bíróság az esetek többségében nem ad helyt. Ezzel ellentétes gyakorlat ugyanis csökkentené a szolgáltató felek felelősségérzetét és a szerződési határidő betartására, illetve a szerződési határidőt követő legrövidebb időn belüli teljesítésre irányuló erőfeszítésüket. A szerződés nem a létrejöttekor eleve lehetetlen, hanem megkötése után következett be olyan körülmény, amely a szerződési határidő betartását veszélyezteti, vagy lehetetlenné teszi. Ha pedig valamelyik fél felróható magatartása folytán nincs meg a szerződésszerű teljesítés lehetősége, a szerződési határidőnek a bíróság által való módosítása az eredeti határidőért való felelősség alól mentesítené az annak betartásában együttműködni köteles gazdálkodó szervezeteket, vagy pedig a bíróságnak már a szerződésmódosítás alkalmával, azaz az eredetinél későbbi teljesítési határidő megállapításakor ugyanazt a bizonyítást le kellene folytatnia, ami szükséges lesz az új határidő esetleges elmulasztása miatt induló szerződésszegési perben.

A szerződéskötési kötelezettség körében a szerződéseknek a felek megegyezése útján való létrejöttét gyakran akadályozzák az ellenérték tekintetében felmerülő viták. A szolgáltató gazdálkodó szervezetek igyekeznek a maguk számára legkedvezőbb anyagi feltételeket biztosítani. Különösen ez a helyzet az állami nagyberuházások esetén. Ezt mutatják pl. a fővállalkozói díj felszámításának a lehetőségével és mértékével kapcsolatos viták, valamint a különleges körülmények miatt felszámítható pótlék indokoltságára és mérvére vonatkozó véleményeltérések. Fővállalkozói díj követelése akkor megalapozott, ha a tevékenység meghaladja a vállalkozás körét, azaz a szolgáltató fél pl. olyan feladatot is ellát, amely a teendő természete és a gyakorlat szerint a beruházónak, illetve a beruházás lebonyolítását végző gazdálkodó szervezetnek a működési körébe tartoznék, vagy a

tervezést is végzi, illetve ezért is felelős vagy a beruházóval, illetve a lebonyolítóval szerződéses kapcsolatban álló más kivitelezők (generálkivitelezők) munkáját koordinálja, tehát általában nagyobb felelősséget és kockázatot vállal, mint ami a vállalkozót is terheli. Különleges körülmények miatti felár felszámításának akkor lehet helye, ha ezeknek a körülményeknek a fennforgását és az általuk előidézett akadályozó, hátráltató tényezőket az érdekeltek már az organizáció alkalmával megállapították. A szerződéseknek az ár tekintetében bírói úton való módosítását a szolgáltató gazdálkodó szervezetek rendszerint a Ptk. 201. §-ának (2) bekezdése, vagy 241. §-a alapján kezdeményezik. Mindkét esetben kivételesen indokolt lehet, hogy az eredeti szerződési ellenérték és a módosítása folytán elérni kívánt új ár közötti különbözetnek feltűnően nagy mérvét, vagy a felek valamelyikét ért érdeksérelem lényeges jellegét a bíróság ne az általános gyakorlatnak megfelelően, a különbözetnek az eredeti ellenértékhez való arányítása útján, hanem a különbözet abszolút összegének figyelembe vételével ítélje meg. A szerződéskötést követően beálló körülmények miatti ármódosítási keresetek elbírálásánál döntő tényező az, hogy az árat befolyásoló körülmény nem olyan jellegű-e, hogy annak anyagi hatását a szállító, vagy a kivitelező vállalkozói jellegű minőségéből folyóan viselni köteles.

A szerződéskötés megtagadásának okaként a kormány által jóváhagyott állami nagyberuházásoknál a kivitelező vállalatok hivatkoznak egyes esetekben arra is, hogy a jóváhagyó határozatban kijelölt más vállalat profilja is kiterjed a megrendelt tevékenységre, illetve a kijelölésük nem a megrendelt jellegű munkára vonatkozik. A megrendelés címzettjét például a kormányhatározat építőipari alvállalkozónak jelölte ki, és bár a megrendelt feladat a profiljába tartozik, a technológiai szerelés jellegű szolgáltatás és a kivitelező nem szerepel a technológiai szerelésre kijelölt vállalkozók között. Az állandó bírósági gyakorlatot tükrözi az az álláspont, hogy a kormányhatározatban kijelölt vállalatot a beruházás megvalósításához szükséges minden olyan tevékenységre kijelöltnek kell tekinteni, amely a profiljába tartozik. Nem mentheti ki tehát magát a vállalat a profiljába tartozó technológiai szerelésre vonatkozó szerződés megkötése alól azzal, hogy építőipari alvállalkozóként jelölték ki.

Huzamos szerződési kapcsolat megszakítása, vagy nyilvánvalóan elfogadhatatlan szerződési ajánlat esetén a szerződést a bíróságok attól a feltételtől függően hozzák létre, hogy a megrendelői szükséglet reális és elodázhatatlan, az más forrásból a megfelelő időben nem elégíthető ki, a szerződéskötés megtagadása váratlan volt, azaz a megrendelő alappal számíthatott arra, hogy a vele állandónak tekintett kapcsolatban álló szállító, vagy vállalkozó a szokásos szerződést megköti. A bíróság a szerződés valamennyi lényeges feltételét megállapítja. A szerződést csak olyan időtartamra hozza létre, amely idő alatt a megrendelő a szükségleteinek más úton való kielégítését megszervezheti.

A szerződéskötési kötelezettség a jelenlegi gazdasági helyzet által megkövetelt, az adott gazdasági konstrukció folytán szükséges jogintézmény. Átmeneti jellegű, fenntartása addig indokolt, amíg a gazdasági körülmények nem nélkülözhetik. Minthogy pedig nincs összhangban a gazdasági mechanizmussal, sem pedig az azon alapuló generális jogi szabályozással, mihelyt a gazdasági mechanizmus fejlődése, alakulása lehetővé teszi, meg fog szűnni. Ez pedig akkor következhet be, ha felszámolhatók lesznek a szűk kapacitások, nem kell kapacitáshiánnyal számolni, és a termelő-kivitelező-szállító vállalatok nem lesznek a megrendelőkkel szemben gazdasági erőfölényben. Addig viszont, amíg a szerződéskötési kötelezettség jogintézménye gazdasági szükségszerűség folytán fennáll, érvényesülését a jogi szabályozásnak és a jogalkalmazásnak fokozott mértékben támogatnia és előmozdítania kell.

Makláry Tivadar

A gépjárművek üzemeltetésével okozott kárért való felelősség a csehszlovák polgári jog szerint

A gépjárműközlekedés fejlődésének kezdeti időszakában az iparilag fejlett államok nem rendelkeztek a gépjárművek üzemeltetése által előidézett károkkal kapcsolatos felelősségről szóló külön jogszabállyal. A gépjárművek üzemeltetése által okozott károk megtérítésére vonatkozó igényeket a bírói gyakorlat a polgári jog értelmében döntötte el a vétkességen alapuló felelősség elve szerint. *A gépjármű vezetője a vétkességért felelt,* amelyet nehezen lehetett rábizonyítani, és ha a vétkességet rá is bizonyították, fizetésképtelensége miatt gyakran nem teljesíthetett. A gépjármű tulajdonosára megint csak a vétkességet kellett rábizonyítani az alkalmatlan személy — vagyis a gépkocsivezető — kiválasztásánál — *culpa in eligendo,* miközben azonban az ilyen bizonyítás nagyon igényes volt s rendszerint a kívánt eredmény nélkül járt.

Ez volt tehát a helyzet akkor, amidőn K.

Hilse[1] német jogász a berlini Jogász Egyletben 1899. november 11-én elhangzott előadásában azt a nézetét fejtette ki, hogy a gépjárművek üzemeltetése által okozott kárfelelősségnek rendkívül szigorúnak kell lennie, mivel ezekben az esetekben a *publice utile est, sine metu et periculo per itinera commeari* elvének kell érvényesülni. Hilse nézete, miszerint a vasúti törvényt a gépjárművek üzemeltetése által okozott kárért való felelősségre is ki kellene terjeszteni, nagy visszhangot keltett 1902-ben a 26-ik német jogász-kongressuson, s úgyszintén a német birodalmi parlamentben is.

Ezen túlmenően azzal is indokolták a szigorú objektív felelősség követelményét, hogy a gépjárművek közutakon és közterületeken közlekednek, nem pedig vágányokon; nem közlekednek menetrend szerint, úgyhogy bármikor s bárhol megjelenhetnek, a kocsi és a rakomány súlya csekély sebességnél is erős ütközést idézhet elő; az üzemanyag sajátossága tűz- és robbanásveszélyt idéz elő; a külső kivitelezés, a fémes csillogás, a zaj, a kipuffogó gázok állatok riasztásának okai lehetnek; a haladás közbeni rázkódások, az átütő hang, a hangjelzések ijedtséget stb. okozhatnak, különösképpen azonban a gépjármű sebessége csökkenti annak lehetőségét, hogy a balesetet elkerüljék, miáltal fokozódik az egészségi ártalmak és a vagyoni károk veszélye a közlekedés résztvevői számára.

A vitát és a javaslatok átdolgozását követően a lajtántúli területekre vonatkozóan elfogadták a gépkocsi-törvényt. A birodalmi törvénytárba 162/1908. sz. alatt becikkelyezett gépkocsi-törvény a gépjárművek üzemeltetése által előidézett károkért való felelősségről 15 szakaszt tartalmazott, azt 1908. augusztus 14-én bocsátották ki és annak 14. § szerint 1908. november 1. napjával lépett hatályba[2].

A 162/1908. sz. törvény 1. § szerint a vétkességre való tekintet nélkül felelt (objektív felelősség) a gépkocsivezető, a tulajdonos avagy minden társtulajdonos a gépjármű üzemeltetése által előidézett egészségi ártalomért, halálesetért és dologi károkért. Ugyanígy tartozott felelősséggel a tulajdonos helyett az, akinek a tulajdonos engedélyezte saját számlájára és kockázatára a gépjármű üzemeltetését. Ugyanilyen felelősség terhelte azt is, aki jogellenes eljárással a gépjárművel való szabad rendelkezést lehetetlenné tette akár a jármű tulajdonosának, akár annak a személynek, aki a gépjárművet saját számlájára és kockázatára üzemeltette, olyan esetben, amikor a gépjármű ilyen üzemeltetése során kár keletkezett. Több személy a gépjárművek üzemeltetése által előidézett kárért egyetemlegesen felelt. A gépkocsivezetők, akárcsak a katonai személyek, mentesültek a kárfelelősség alól azzal a feltétellel, hogy a gépjárművet szolgálatuk teljesítése közben vezették. Az üzemelések találkozása esetében alanyi felelősség érvényesült. Jóllehet a német birodalmi gépkocsi-törvény megalkotását már 1899-ben mérlegelték, az osztrák törvénnyel szemben mégis késett, és csupán 1909. május 3-án bocsátották ki.

Magyarországon nem volt külön szabályozás a gépjárművek üzemeltetése által előidézett kárért való felelősségről, ezért a bírói gyakorlat a veszélyes üzem által okozott kárért való felelősség elvei szerint döntött, per analogiam alkalmazta a vaspályák által okozott halál vagy testi sértés iránti felelősségről szóló (1874. XVIII. törvénycikk) rendelkezéseit és a szokásjogot, amelyre az osztrák polgári jog közvetett befolyást gyakorolt.

Az önálló csehszlovák állam megalapításáról szóló 11/1918 Zb. sz. törvénnyel a csehszlovák burzsoá köztársaság globálisan átvette az osztrák és a magyar jogrendet[3]. *A cseh országrészekben egyebek között átvették a gépjárművek üzemeltetése által okozott károkért való felelősségről szóló 162/1908 számú birodalmi törvényt, valamint az ezt az anyagot* szabályozó egyéb rendelkezéseket is. *Szlovákiában a gépjárművek üzemeltetése által okozott károkért való felelősség szférájában átvették az 1874. XVIII. törvénycikket és a szokásjogot is.*

A gépjárművek üzemeltetésével előidézett károkért való felelősséggel kapcsolatos csehszlovák jogi szabályozást és az ezzel összefüggő szabályokat egészen a harmincas évek közepéig a szétforgácsoltság, a jogszabályok viszonylag nagy száma és a jogi dualizmus jellemezte. Ezek a körülmények, valamint a gépjárműközlekedésről szóló, 1926. április 24-én kelt nemzetközi egyezmény, amelyhez a Csehszlovák Köztársaság is csatlakozott (9/1931 Zb. sz.), és azok az új jogszabályok, amelyeket már ezt megelőzően[4] elfogadtak, avagy előkészítettek már burzsoá államok, indítékot szolgáltattak egy új jogi szabályozás számára.

Az említett körülmények arra késztették a Csehszlovák Köztársaságot, hogy az ide vonatkozó szabályokat kodifikált és egységesített keretben bocsássa ki, ami a *gépjármű-közlekedésről szóló 81/1935 Zb. sz. törvénnyel és* a gépjármű-közlekedésről szóló 81/1935 Zb. sz. törvény *végrehajtásával rendelkező 203/1935 Zb. sz. kormányrendelettel meg is történt.* A 81/1935

[1] *Hilse,* K.: Haftpflicht der Kraftfahrzeuge (Automobile, Motorwagen). A Berlinben, 1899. november 11-én a Jogászegyletben tartott előadás. Berlin 1900, 14. és köv. old.

[2] Erről közelebbit lásd *Werner,* F.: Das österreichische Gesetz über die Haftung für Schäden aus dem Betrieb von Kraftfahrzeugen. Wien, Manz 1908, 15. és köv. old.

[3] Erről közelebbit l.: Az állam és a jog története Csehszlovákia területén a kapitalizmus időszakában 1918—1945, 2. kötet, szerkesztette: L. *Bianchi.* Bratislava, SAV, 1973, 56. és köv. old.

[4] Ausztriában a kereskedelmi miniszter 1930. május 12-én kelt rendelete, Németországban az 1930. július 15-én kelt rendelet, Angliában a közlekedésügyi miniszter 1930. november 17-én kelt rendelete és Svájcban az 1932. március 15-én kelt törvény és az 1932. november 25-én kelt rendelet.

Zb. sz. törvény 1935. november 1-én lépett hatályba. Tizenegy szakaszban recipiálta a 162/1908. számú birodalmi törvényt (Automobilhaftspflichtgesetz) éspedig kivált a gépjárművek üzemeltetésével okozott kárért való felelősség jogi szabályozását (VIII. rész. Gépjárművek üzemeltetése által okozott kárért való felelősség, 45—55. §§).

Ezek a törvények (a 162/1908 számú birodalmi törvény, valamint a 81/1935 Zb. sz. törvény) a kockázatelmélet elvére épültek, mivel a saját tevékenységgel, vagyis a gépjárművek üzemeltetésével történő károkozásért annak kellett felelősséget vállalnia, aki abból előnyt élvezett, és saját érdekében idézett elő kockázatot.

A vasutak, gépjárművek, repülőgépek és a géperejű vízi járművek s egyéb járművek üzemeltetése által előidézett károkért való felelősség jogi szabályozása nem volt egységes, és különböző törvényekben forgácsolódott szét egészen 1951-ig. *Az addig nem egységes és különféle törvényekben szétforgácsolódott szabályokat a közlekedési eszközök által okozott károkért való felelősségről új szabályozással kodifikálták és egységesítették, amire a közlekedési eszközök által okozott károkért való felelősségről szóló 63/1951 Zb. sz. külön törvénnyel került sor.* Ennek a jogi szabályozásnak nem csupán az volt a célja, hogy kodifikálja a közlekedési eszközök által okozott károkért való felelősséget, hanem egyidejűleg magáévá tette a gazdasági alapban végbement azokat a mélyreható változásokat is, amelyekből a Polgári Törvénykönyv (a 141/1950. Zb. sz. törvény) kiindult, különösen a szocialista tulajdon kérdésében. Ezeket a változásokat szembeötlően kiemelte a 63/1951 Zb. sz. törvény indokolásának általános része. Megállapította, hogy a kockázati elv, amely szerint a tevékenység — üzemeltetés — által előidézett kockázatot annak kell viselnie, aki abból előnyt élvez, s aki saját érdekében ezt a kockázatot előidézi — elfogadhatatlan. A 63/1951 Zb. sz. törvény elfogadásának idején a közlekedési eszközöket nálunk már többnyire szocialista jogi személyek, főleg nemzeti vagy kommunális vállalatok üzemeltették. A tőkés vállalatoktól eltérően, amelyek egyetlen célra — a maximális haszon megszerzésére törekedtek —, a szocialista vállalatok a társadalmat a maga egészében és különösen a polgárokat, nem pedig magukat és saját érdeküket szolgálják[5].

A gépkocsiforgalom hirtelen fellendülése a kibontakozó műszaki-tudományos forradalomban a szocialista országokban is a sürgető problémák egyikévé vált. A gépjárművek és azon balesetek számának növekedése, amelyek során a gépjárművek üzemeltetésének kapcsán nemcsak egészségi ártalmak, emberéletveszteségek, hanem nagyarányú vagyoni károk is keletkeznek, össztársadalmi szempontból jelentős probléma. A gépkocsiforgalom továbbfejlődése, s ezért minden területen, a műszaki kutatástól kezdve, a gyártási és biztonsági intézkedéseken és utakon keresztül egészen a jogi szabályozásig mindent meg kell tenni a gépjárműforgalom negatív kísérőjelenségeinek elhárítására.

A hatályos jog a közlekedési eszközök üzemeltetésével okozott kárért való felelősséget a Polgári Törvénykönyvben (a 40/1964 Zb. sz. törvény) szabályozta. Ez az új szabályozás mint a felelősség különleges eseteinek egyike került be a Polgári Törvénykönyvbe. A hatályos jogi szabályozás bizonyos változtatásokkal átvette a 63/1951 Zb. sz. törvény rendelkezéseit, és a Polgári Törvénykönyv 431. §-ban elvi változtatást vezetett be. Ebből az következik, hogy a közlekedési eszközök üzemeltetése által okozott kárért való felelősség hatályos szabályozásának értelmezésénél és alkalmazásánál nagymértékben lehet felhasználni a 63/1951 Zb. sz. külön törvényre vonatkozó szakirodalmat és bírói gyakorlatot. Természetesen csak nagyon óvatosan, nehogy a hatályos jogi szabályozás hagyományából bekerüljenek a régi, hatályukat vesztett rendelkezések nem kívánatos maradványai, amelyek a hatályos jogi szabályozásnak nem felelnek meg és a hatályos törvényszövegbe ütköznek.

Egyes szerzők[6] véleménye szerint a közlekedési eszközök üzemeltetése által okozott károkért való felelősség szabályozásának a Polgári Törvénykönyvbe történő felvételét elméleti szempontból helyénvalónak kell tekinteni. Álláspontjukat azzal indokolják, hogy a közlekedési eszközök által történő károkozás folytán keletkező jogviszony tipikus polgári jogviszony, annak mindennemű ismérvével együtt. Ezzel az új rendszerbeli megoldással a jogi szabályozás koncentrálttá válik és csökken a polgári jogviszonyokat szabályozó jogszabályok száma. Ezzel egyben annak a kívánalomnak is eleget tettek, hogy valamennyi polgári jogviszony szabályozása a legmesszebbmenően áttekinthető legyen.

A közlekedési eszközök üzemeltetése által okozott kárért való felelősség rendszerének a Polgári Törvénykönyvben történt ilyen szabályozása abban foglalható össze, hogy figyelembe veszi a kár keletkezésének mindazokat a sajátos körülményeit, amelyekből annak mértéke, bizonyításának lehetősége, és a kártérítési igények érvényesítésének lehetősége függ. Ez a felelősség kivételes felelősség, mivel eltér az alapvető felelősségi elvtől, amelynek értelmében a felelősség a vétkességért áll fenn. A saját vétkességért való felelősség elve áttörésének fő oka az, hogy hatékony kártérítést kell biztosítani

[5] *Klapač*, J.: A gépjárművek üzemelésével kapcsolatos egyes fogalmak differenciálása során felmerülő jogi problémák, Právny obzor, 1976. 2. sz., 132. old.

[6] *Švestka*, J.: Kárfelelősség a Polgári Törvénykönyv szerint, Academie, Praha, Nakladatelstvi ČSAV 1966. 283—284. old.

ott, ahol azt az általában felelős alany egyedül kiegyenlíteni nem tudja, s ahol a kár feltétlen jóvátétele igen sürgős, továbbá elő kell segíteni a bizonyítási szükséghelyzet leküzdését és végül fokozott mértékben kell a megelőzés irányába hatni. A hatályos szabályozásnak ez a koncepciója az objektív felelősség elvéből indul ki és sehol nem utal a vétkességre, mint a közlekedési eszközök üzemeltetése által okozott kárért való felelősség okára, és nem is utal a vétkesség védelmére, és nem hárítja át a bizonyítási terhet, hanem világosan és egyértelműen állapítja meg az üzemeltető felelősségét „az ilyen üzem különleges jellege által okozott kárért" (Ptk. 427. § (1) bek.).

E felelősség alól az üzemeltető csak mentesítő okok bizonyításával mentesülhet, mégpedig csakis a törvényben külön meghatározott esetekben. Ilyen eset akkor forog fenn, ha az üzemeltető bizonyítja, hogy a kárt az elvárható minden igyekezet kifejtése ellenére sem akadályozhatta meg. Az üzemeltető, természetesen, nem mentesülhet felelőssége alól akkor, ha a kárt olyan körülmények idézték elő, amelyek eredete az üzemre vezethető vissza[7], még harmadik személy elháríthatatlan cselekményére való utalással sem (Ptk. 428. §). A Polgári Törvénykönyv 441. §-ának rendelkezése szabályozza továbbá az exkulpációs okokat, mégpedig akkor, ha a kárt a károsult vétkessége is okozta, a kárt arányosan viseli; ha a kár kizárólag az ő vétkessége következtében keletkezett, a kárt saját maga viseli.

A Polgári Törvénykönyv 427. §-a a közlekedési eszközök üzemeltetésével okozott kárért felelős alanyok két kategóriáját különbözteti meg: a fuvarozást lebonyolító szervezeteket és a gépjármű egyéb üzemeltetőit.

A Polgári Törvénykönyv általános rendelkezései szerint polgári jogviszonyok alanyai lehetnek a polgárok (a Ptk 7. §, a továbbiakban: a természetes személyek)[8], a szocialista szervezetek (Ptk. 18. §), az állami (Ptk. 21. §) és a zárórendelkezések szerint a szocialista szervezeteken kívül egyéb szervezetek is, amennyiben azok jogi személyek (Ptk. 488. §, a továbbiakban csak jogi személyek).

A gépjármű üzemeltetőjének fogalmát egyrészt a Polgári Törvénykönyv 427. §-a, másrészt a 430. §-a határozta meg. *Gépjármű üzemeltetőjének kell tekinteni mindenekelőtt a fuvarozást lebonyolító szervezetet,* ahogy azt a Polgári Törvénykönyv a 427. § (1) bek.-e kifejezetten rendeli, vagyis az olyan elsődlegesen gazdasági tevékenységet, amelynek lényege a személyek és áruk helyváltoztatásában áll (fuvarozó szervezetek). Az ilyen szervezetek munkájának összegezett tartalma a fuvarozási szerződésből eredő kötelességek teljesítése avagy a saját érdekből végzett fuvarozás,[9] (pl. üzemanyagok szállítása). A szocialista szervezetek mint üzemeltetők nem tulajdonosai a gépjárműveknek, hanem azok jogállásukból eredő önálló jogosultságaik alapján operatív igazgatásukban állnak.

A törvényben szó esik a gépjármű „más üzemeltetőjéről" is (Ptk. 427. § (2) bek.). *A gépjármű más üzemeltetőjének kell tekinteni azt, akinek jogképessége van, de nem elkerülhetetlenül szükséges a cselekvőképesség;* elvileg a tulajdonos az, természetesen azzal a feltétellel, hogy van jogi és tényleges lehetősége üzemképes gépjárművel mint olyannal rendelkezni[10] és a gépjármű üzemeltetését végzi.

A gépjármű más üzemeltetői mindenekelőtt természetes személyek, a szocialista szervezetek, az állam és más jogi személyek, akiknek főtevékenysége a Ptk. 327. § (2) bek. rendelkezésének értelmében nem a fuvarozás.

A természetes személyeknek, mint üzemeltetőknek gépjárművek személyi tulajdonukban, és házastársak hányad nélküli közös tulajdonában állhatnak. A név bejegyzése a jármű műszaki igazolványába, a jármű műszaki tanúsítványába avagy hasonló igazolványba, amelyet az ilyen gépjárművek számára megkövetelnek, egymagában nem elegendő a tulajdon bizonyítására. A gépjármű tulajdonosát a Polgári Törvénykönyv 133. és köv. §-ának rendelkezései szerint kell elbírálni a személyi tulajdon meg-

[7] Bírósági határozatok és állásfoglalások gyűjteménye, 1972. 9. obc. sz. Az olyan körülmények, amelyeknek eredete az üzemre vezethető vissza, pl. az anyag fogyatékosságai vagy hibái is, még ha nem is ismerhetők fel. Az így okozott kár esetében, mint amelynek eredete az üzemre vezethető vissza, az üzemeltető nem mentesülhet a felelősség alól.

[8] *Luby,* Š.: A terminológia legújabb állapota és fejlődése a Polgári Törvénykönyv és a Nemzetközi Kereskedelmi Törvénykönyv szférájában. Právnické Študie, 1967. 2. sz., 398. old. A szerző szerint „Természetes személy" — A Polgári Törvénykönyv nem használja ezt a szakkifejezést és mindenütt a polgár elnevezéssel helyettesíti; mindemellett az említett elnevezés nem helyénvaló. Tovább a 403. oldalon: „A polgár" (Ptk. 7. §) — szakkifejezés, amely az új Polgári Törvénykönyv szerint a polgári jogviszonyok alanyát jelöli a régebben használt természetes személy szakkifejezés értelmében.

[9] A CSSZSZK bíróságai határozatainak és közleményeinek gyűjteménye, 1967, 109. Obc. sz. A polgári Törvénykönyv 427. § (1) bek.-ben említett fuvarozást lebonyolító szervezetek alatt csak azokat a fuvarozási szervezeteket kell tekinteni, amelyeknek fő gazdasági tevékenysége a közúti, vasúti, vízi és légi személy- és teherfuvarozás irányítása és megvalósítása. Ezek a szervezetek mindig a Polgári Törvénykönyv 427. § (1) bek. szerint felelnek a közlekedési eszközeik üzemelése által előidézett károkért bármilyen fajta viselkedési eszköz legyen is az, (tehát az üzemelés különleges jellege által előidézett kárért való felelősség alapján a vétkességre tekintet nélkül), tekintet nélkül arra, hogy a kár keletkezésével kapcsolatban olyan fuvarozásról volt-e szó, amely már szervezetek vagy polgárok számára szállítási szolgáltatásra nyújtása volt, vagy egyéb feladatok teljesítésének keretében végzett fuvarozásról (pl. üzemanyag-szállítás saját közlekedési eszközök számára).

[10] *Kolesár,* V.: Közlekedési eszközök üzemelése által okozott kárért való objektív felelősség alanyai, Právny obzor, 1972, 6. sz., 508. old.

szerzésének módjaival összefüggésben. Gépjármű üzemeltetői lehetnek (egy vagy több) társtulajdonosok. Néhány üzemeltető megállapodást köthet a gépjármű üzemeltetésére, pld. a társtulajdonosok közötti megállapodás szerint egyiküknek minden páros napon vagy héten áll rendelkezésére a gépjármű, a másiknak minden páratlan napon vagy héten, s ekkor üzemeltetőnek az tekintendő, akinek üzemelése során a kár keletkezett.

Gépjármű üzemeltetői lehetnek továbbá szocialista szervezetek[11], akár állami, szövetkezeti, társadalmi vagy más szervezetek is, amelyek tevékenysége hozzájárul a szocialista viszonyok fejlődéséhez. A szocialista szervezetek polgári jogviszonyban saját nevükben lépnek fel és az ezekből a viszonyokból következő anyagi felelősségük van, amennyiben eltérő rendelkezés nincs (Ptk. 19. §). Egyéb szocialista szervezetek, amelyeket nem lehet állami, szövetkezeti avagy társadalmi szervezetnek tekinteni, amelyek azonban tevékenységükkel hozzájárulnak a szocialista viszonyok fejlődéséhez, lehetnek pld. a kulturális alapok, a szerzői szövetségek, ügyvédi társulások stb. Tehát gépjárművek üzemeltetői lehetnek a szocialista szervezetek és a szocialista szervezeteken kívül az említett egyéb szervezetek, amennyiben polgári jogviszonyokba jogi személyekként lépnek és ugyanígy a csehszlovák állam, mint a polgári jogviszonyok résztvevője. Ezeket az ún. egyéb szervezeteket törvény avagy határozat létesítheti, ill. az erre hivatott szerv engedélye alapján létesülhetnek.

A Polgári Törvénykönyv 427. § (2) bekezdésének rendelkezéséből arra a véletlenre lehet következtetni, hogy az *üzemeltető rendszerint a tulajdonos, esetleg valamennyi társtulajdonos vagy operatív vezető.* Ez a vélelem, természetesen megdönthető és ennek alapján a perelt tulajdonos, társulajdonos vagy operatív kezelő bizonyíthatja azt, hogy nem ő a gépjármű üzemeltetője.

Abban az esetben, ha a tulajdonos — természetes személy — családtagjának (pld. saját lányának kirándulásra stb.) bocsátja rendelkezésére a gépjárművet, avagy a polgári segítségnyújtás keretében más természetes személynek (Ptk. 389. §) adja kölcsön (pld. szabadságra, vagy közlekedés közben átadja neki az út egy bizonyos szakaszán a gépjármű vezetését és hasonlók), úgy továbbra is ez a tulajdonos marad az üzemeltető. Változás az üzemeltető személyében akkor sem következik be, ha a családtag vagy egyéb természetes személy megfizette az üzemelési és karbantartási költségeket, esetleg megtérítette a jármű elhasználódásának költségeit is.

Ugyanez érvényes az oly esetben, amikor a szervezet ellenszolgáltatásért (kölcsöndíjért) természetes személynek szolgáltatást nyújt (Ptk. 267. és köv. §) azzal, hogy bizonyos célra átadja neki a gépjármű használatát; még ekkor sem szűnik meg e szervezet ezen idő alatt a jármű üzemeltetője lenni.

Azonos álláspontra helyezkedik elméletünk[12] és a bírósági gyakorlat[13] is.

A korábban érvényes törvényes szabályozás hatása alatt előfordultak olyan nézetek is, amelyek szerint üzemeltető lehet az a természetes személy is, aki pl. meghatározott időre kölcsönvette a gépjárművet egy másik természetes személytől, és így a gépjárművel jogilag és ténylegesen rendelkezett[14]. Ezeknek a nézeteknek természetesen nincs támpontjuk a Polgári Törvénykönyvben.

A Polgári Törvénykönyv 430. § (1) bek. úgy rendelkezik, hogy felelős alany lehet a gépjármű jogosulatlan használója is, vagyis az, aki a károkozás időpontjában a gépjárművet az üzemeltető tudta nélkül (fekete fuvart végző gépkocsivezető), vagy akarata ellenére (tolvaj) használta.

Itt két esetet szükséges megkülönböztetni:

a) amennyiben valaki a gépjárművet az üzemeltető tudta nélkül vagy akarata ellenére használja, úgy az üzemeltető helyett viseli a felelősségét, ha ezt a használatot az üzemeltető nem gondolatlanságával tette lehetővé (pld. a tolvaj parkolóhelyen betör a lezárt járműbe, ellopja azt és általa kárt okoz);

b) amennyiben valaki jogosulatlanul használ gépjárművet, mivel neki azt az üzemeltető gondatlanságával lehetővé tette, akkor nem felel az üzemeltető helyett, hanem az üzemeltetővel közösen (pld. a tolvaj olyan veszteglő gépkocsit lop el, amely nem volt lezárva vagy biztosítva).

Egyes szerzők[15] azt a nézetet képviselik, hogy a jogosulatlan használó felelősségének előfeltétele az a tény, hogy a károkozás időpontjában a gépkocsit az üzemeltető tudta nélkül vagy akarata ellenére használja; tehát nemcsak a tolvaj jogosulatlan használó, hanem pld. a szolgálati jármű olyan vezetője is, aki a járművet a maga vagy más számára használja, akár szívességből, akár ellenszolgáltatásért fekete fuvar céljára.

[11] A szocialista szervezetekkel kapcsolatos részletesebb szabályozást a Gazdasági Törvénykönyv (a 109/1964. Zb. sz. törvény teljes szövege közzétéve a 37/1971. Zb. számban) 14—19. §§ (szocialista szervezetek), továbbá a 27. és köv. § (állami szervezetek), a 76. és köv. § (szövetkezeti szervezetek) és a 96—106 §§ (társadalmi szervezetek) tartalmazzák.

[12] *Švetska*, J.: A 6. sz. jegyzetben említett helyen, 290. old.

[13] A CSSZSZK bíróságai határozatainak és közleményeinek gyűjteménye, 1969, 70. old. sz. Az a szervezet (esetleg természetes személy), amely természetes személynek gépjárművet kölcsönöz, e gépjármű elvileg felelős üzemelője marad az ezen üzemelés különleges jellege által okozott kárért.

[14] Új polgári jog. Praha, Orbos 1965, 580. old. Új polgári jog. Bratislava, Obzor 1967, 615. old.

[15] *Luby*, Š.: Megelőzés és felelősség a polgári jogban, 2. kötet, Bratislava, SAV 1958, 70. old.

Más szerzők viszont azt a nézetet vallják[16], hogy a felelősség átszállása akkor következik be, ha valaki a gépjárművet az üzemeltető tudta nélkül használja. A gyakorlatban ezek az esetek a leggyakoribbak. Ezeket fekete fuvarnak tekintik, amelyeket főleg saját érdekükben végeznek az olyan szervezetek dolgozói, amelyeknek tulajdonukban vagy operatív vezetésükben vannak a gépjárművek. A gépjárműnek az üzemeltető akarata ellenére történt használatának esetéről lesz szó, pld. akkor, ha harmadik személy bűncselekmény tényállását kimerítő jogellenes cselekménnyel vonta el a gépjárművet az üzemeltető rendelkezése alól (pld. a tolvaj garázsból tulajdonítja el a gépjárművet stb.).

Nézetünk szerint nehéz pontosan felismerni, mikor használja a jogtalan használó a járművet az üzemeltető tudta nélkül és mikor akarata ellenére. A gépjárművek jogosulatlan alany által történő használata az üzemeltető tudta nélkül egyidejűleg akarata ellen történő használat lesz és fordítva.

Ebből egyben az következik, hogy nemcsak a tolvaj az üzemeltető tudta nélkül vagy akarata ellenére eljáró jogtalan gépjármű használó, hanem pl. a jármű azon vezetője is, aki azt kizárólag saját érdekében fekete fuvarra használja.

A fekete fuvar kérdését a Polgári Törvénykönyv 430. § (1) bekezdésének rendelkezése szabályozza úgy, hogy az üzemeltető helyett az visel felelősséget, aki a gépjárművet abban az időben, amikor a kár bekövetkezett, az üzemeltető tudta nélkül vagy annak akarata ellenére használja. Az üzemeltető akkor felel a jogosulatlan felhasználóval együtt, ha a gépjármű ilyen felhasználását gondatlanságával lehetővé tette. Ezt a rendelkezést vonatkoztatni kell arra a gépkocsivezetőre is, aki a járművet fekete fuvarhoz használta, tehát jogosulatlan használó volt.

Ebben az összefüggésben kívánjuk megvilágítani a „fekete fuvar" kifejezést, amelyet a bírói gyakorlat adott kategóriaként használ, holott a törvény „a gépkocsinak az üzemeltető tudta nélkül vagy akarata ellenére történő használatá"-ról szól. A múltban az elmélet nem foglalt el egységes álláspontot abban a kérdésben, hogyan kell a fekete fuvarokat elbírálni.

Nézetünk szerint fekete fuvarnak kell tekinteni pld. a gépjármű felhasználását hétvégre, külföldi utazásra, személyek vagy anyagok szállítására, mégpedig saját érdekben vagy kereset kedvéért, az üzemeltető tudta nélkül vagy akarata ellenére. Természetesen nem lehet „fekete fuvarnak" tekinteni minden indokolatlan eltérést a közlekedés szolgálatilag meghatározott irányától, akár saját érdekből, akár közérdekből történik az a gépjármű üzemeltetőjének tudta nélkül vagy akarata ellenére. Minden esetet gondosan, egyedileg kell eldönteni. Nem lehet automatikusan fekete fuvarként általánosítani azt, amikor a gépkocsivezető a gépjárművet jogosulatlan használóként használja az üzemeltető tudta nélkül vagy akarata ellenére. Pld. a jármű vezetőjének pontosan meghatározott útvonala van, de egy bizonyos útszakaszon az illetékes szervek terelést rendeltek el (pld. útjavítás miatt), úgyszintén nem lehet a jármű olyan használatát fekete fuvarnak tekinteni, ha a gépkocsivezető a terelő úton okozott kárt. Hasonlóképpen nem lehet fekete fuvarnak tekinteni pld. azt az esetet, amikor a gépkocsivezető teljesíti egy beteg gyermek anyjának kérését, aki a járművet megállítja és a gépkocsivezetőt felkéri, hogy őt kórházba szállítsa. Az útirány megváltoztatását csak abban az esetben lehet fekete fuvarnak minősíteni, ha a gépkocsivezető kizárólag saját céljára használja fel a gépjárművet, s ekkor jogosulatlan birtoklóként az üzemeltető helyett fog felelni.

Együttesen fog felelni az üzemeltető a jogosulatlan birtoklóval — gépkocsivezetővel —, ha a gépjármű ilyen felhasználását gondatlanságával tette lehetővé. Pld. a gépkocsivezető utasítást kap, hogy végezze el a gépjármű karbantartását, de ennek helyében a gépkocsit bizonyos időre külföldi útra használja fel. Mivel az üzemeltető időközben nem győződött meg a karbantartás elvégzéséről, csupán a külföldről való visszatérést követő egy héttel később tudja meg az üzemeltető, hogy a gépkocsivezető a gépjármű szóbanforgó felhasználása során kárt okozott. Ennek következtében a gépjármű üzemeltetője az okozott kárért a gépkocsivezetővel együtt felelős.

A Polgári Törvénykönyv 430. § (1) bekezdésben kifejezett rendelkezés van arról is, hogy ki a gépjármű üzemeltetője. E rendelkezés szerint, amennyiben a gépjármű javításban van, a javítás alatt a javítást végző vállalat tartozik felelősséggel, és pedig ugyanúgy, mint a gépjármű üzemeltetője. Ebből következik, hogy a javítás alatt annak a vállalatnak az üzemeltetője, ahol a javítást végzik, üzemeltetőként lép a gépjármű eredeti üzemeltetője helyébe. A javítóüzem rendszerint szocialista szervezet, amely felelős alanyként lép a gépjármű eredeti üzemeltetője helyébe, természetesen csak a javítást végző vállalatnál történő javítás végére. Nem vonatkozik ez azokra az esetekre, amikor a gépjárművet garázsban vagy közvetlenül az úton javítják. Annak a vállalatnak az üzemeltetője, ahol a gépjármű javítását végzik, attól a pillanattól kezdve fog felelni, amikor a járművet a javítás elvégzésére átvette, egészen a gépjármű üzemeltetőjének történő átadásig. A Polgári Törvénykönyv 430. § (2) bek. szerint nem lehet felelős alany természetes személy, aki a gépjárművet az üzemeltetőnek kijavította, akár az állampolgári segítségnyújtás keretében, akár szívességből. Ezekben az esetekben maga az üzemeltető marad a felelős alany.

A Szövetségi Belügyminisztériumnak a közúti közlekedés szabályairól szóló 100/1975

[16] *Švestka*, J.: A 6. sz. jegyzetben említett helyen, 292. old.

Zb. sz. hirdetménye a 3. § (1) bek.-ben meghatározza a gépjármű vezetőjének, a 7. § (3) bek.-ben pedig a gépjármű fogalmát. *Gépkocsivezető vezetésre testileg és szellemileg elegendő mértékben képes olyan személy, aki a szükséges mértékben ért a jármű vezetéséhez és a közúti közlekedés előírásait ismeri;* a gépkocsivezető a gépjármű üzemeltetése során köteles magánál tartani a jármű vezetéséhez és üzemeltetéséhez előírt okmányokat, amint azt a 100/1975 Zb. sz. hirdetmény 3. § (1) bek. rendeli. A hirdetmény a továbbiakban a *gépjárműről* beszél, ami alatt személyek vagy rakományok szállítására rendelt bármelyfajta jármű értendő, amely gépi erővel közlekedik a közúton (7. § (3) bek.).

Az üzemeltetővel, a gépkocsivezetővel és gépjárművel kapcsolatban meg kell világítani a „gépjármű üzemeltetése" szakkifejezést is. Ez a kifejezés a 162/1908 számú birodalmi törvényből származik, ahonnan ezt a gépjárművekkel való közlekedésről szóló 81/1935 Zb. sz. törvény, majd a közlekedési eszközök által okozott károkért való felelősségről szóló 63/1951 Zb. sz. törvény átvette és végül a Polgári Törvénykönyv (a 40/1964 Zb. sz. törvény) 427—431 szakaszaiba került a közlekedési eszközök üzemeltetésével okozott kárért való felelősség szabályozásával kapcsolatban.

A „gépjármű üzemeltetése" szakkifejezés etimológiai magyarázata nem vezetne a kívánt eredményre, mégpedig különös tekintettel arra, hogy a Polgári Törvénykönyv az „üzem és üzemeltető" kifejezést a szó eltérő értelmében használta mint pld. a különösen veszélyes üzemmel okozott kárért való felelősség (Ptk. 432. §), a bevitt vagy félre tett dolgokban okozott kárért való felelősség (Ptk. 433. és köv. §) esetében

A gépjármű üzemeltetése alatt mindenekelőtt a jármű közlekedését kell érteni, vagyis a gépi erő által a közúton, esetleg egyéb, a nyilvánosság számára hozzáférhető térségen történő mozgást. Az „üzemeltetés" kifejezés itt elválaszthatatlanul kapcsolódik az emberi magatartáshoz. Gépjárműnél ez alatt szükségképpen azt a tevékenységet kell érteni, amely a gépi erőnek a haladásra való felhasználására irányul. Ez a tevékenység, természetesen nem merül ki a haladással, vagyis a motorikus erő által előidézett mozgással. Magába foglalja azokat a tevékenységeket is, amelyek közvetlenül szükségesek ahhoz, hogy a jármű gépi ereje haladásra legyen használható, pld. a közlekedés előkészítése, a jármű szemrevételezése a haladás előtt, a motor beindítása, az üzemanyagtartály feltöltése. Ugyancsak magába foglalja az utasok, esetleg a fuvarozott személyek beszállását és kiszállását, a személyeknek vagy a dolgoknak a járműbe történő átcsoportosítását, az áru be- és kirakását, a haladás befejezését közvetlenül követő munkálatokat stb., a közúton, esetleg egyéb, a nyilvánosság számára hozzáférhető térségen vagy még a garázsban stb. A jármű üzemel akkor is, ha ugyan áll, de működik a motor, de akkor is, ha nem saját gépi ereje által hajtva mozog, hanem kikapcsolt motorral jön le a dombról, vagy saját súlyának erejénél fogva halad le a lejtőről. Az üzemelést nem szakítják meg az útközbeni megállások. A jármű karbantartásához, a közlekedés előkészítéséhez szükséges munkálatok a tulajdonképpen haladás és a közlekedés befejezését közvetlenül követő munkálatok a gépjármű üzemeléshez tartoznak, vagyis mindaz, ami szükséges a gépi erő felhasználásához, a közlekedéshez és a jármű üzemképes állapotban történő tartásához[17].

Ezzel szemben, amennyiben a jármű más, kívülről ható erő folytán mozog, pld. a gépjárművet más gépjármű vontatja, vagy emberek tolják azt és ehhez hasonlók, nem lehet üzemelésről beszélni. Más gépjármű által vontatott jármű közlekedő szerelvény, amelyet egy gépjárműnek kell tekinteni (Szlovák Szocialista Köztársaság Pénzügyminisztériuma 124/1974 Zb. sz. hirdetményének 2. § (2) bekezdése, amely a gépjárművek üzemeltetése által okozott kárért való felelősségnek a Szlovák Állami Biztosító által történő törvényi biztosítása feltételeinek körét szabja meg).

Nem lehet szó üzemelésről olyan jármű esetében, amely nem képes a gépjármű hivatását teljesíteni. Nincs tehát szó gépjármű üzemeléséről, pld. a jármű szerelése során, hasonlóképpen nem üzemelhet az a gépjármű, amelyből javítás során — akárcsak ideiglenesen — valamely lényeges alkatrészt kiemeltek, amely nélkül a gépjármű rendeltetésének nem tud eleget tenni, ahogy arra a javítások során rendszerint sor kerül. A javítások többsége egymagában nem iktatja ki a gépjárművet az üzemelésből. Természetesen a javítások nem jelentik a gépjármű üzemeltetését, s éppen ebben különböznek a közlekedés előkészítését célzó munkálatoktól és a közlekedés befejezésére irányuló közvetlen munkálatoktól. A javításoktól eltérően a jármű karbantartása üzemelésnek tekintendő, mégpedig olyan szükséges munkálatnak, amely a gépjárművet éppen üzemképes állapotban tartja. Általánosságban nagyon nehezen szabhatjuk meg a javítások és a karbantartás közötti határt. Ezeket az eseteket egyedileg kell elbírálni, a konkrét eset körülményei szerint. Pl. a kerék tartalékcserékkel való kicserélését, a gyertya-cserét stb. még üzemelésnek kell tekinteni. Ezzel szemben nem lehet üzemelésnek tekinteni a jármű olyan alkatrészének megron-

[17] Egyezően a Bírósági határozatok és állásfoglalások gyűjteménye, 1972. 9. obc. sz. A gépjármű üzemben van nemcsak akkor, amikor mozog, hanem akkor is, amikor ugyan áll, de a motor működik. Gépjármű üzemeltetése annak közlekedésre való előkészítése és a közlekedés befejezését követő közvetlen munkálatok is, valamint a jármű karbantartásához szükséges munkálatok. Már maga a motor beindítása a gépjármű üzemeléséhez tartozik, tekintet nélkül arra, hogy a jármű mozgásba jön-e vagy sem, hogy ez közúton, esetleg egyéb, a nyilvánosság számára hozzáférhető térségen, avagy még a garázsban történik, és hogy a motort maga az üzemeltető vagy annak dolgozója indította-e be.

gálódását vagy tönkremenését, amely nélkül a gépjármű nem tudja hivatását teljesíteni, hacsak bizonyos időre is.

A műszaki fejlettség jelenlegi fokán érthető, hogy a gépjárműveket más célokra is használják, mint fuvarozásra, pl. a kocsidaru súlyos terheket rakodik fel és le stb. Ilyen esetben a gépjárművet munkagép gyanánt alkalmazták és az ilyen tevékenységet nem lehet a gépjármű üzemelésének tekinteni.

A Polgári Törvénykönyv 429. § szabályozza az üzemeltető felelősségét az egészség-ártalmakért és a dolgokban okozott károkért, úgyszintén a dolgok elidegenítésével vagy elvesztésével okozott kárért is, ha a természetes személynek a károsodás folyamán dolgaira ügyelni lehetősége nem volt. Ezeket a károkat azzal a feltétellel térítik meg, hogy a károsultnak nem volt lehetősége dolgaira ügyelni, pld. ha a károsult baleset során elvesztette eszméletét, a baleset helyszínéről a károsultat kórházba szállították stb. A Polgári Törvénykönyv szerint elvileg csakis a tényleges kár megtérítése lehetséges.

A Polgári Törvénykönyv lehetővé teszi az egészségben okozott nem vagyoni sérelem szankcionálását szélesebb értelemben, mégpedig két esetben olyan nem vagyoni sérelem előidézésénél, amely *fájdalom*ból áll, vagy olyan nem vagyoni sérelemnek, amely a *társadalmi érvényesülés megnehezedésében* áll. A nem vagyoni jellegű személyi sérelmeknél nem lehet az előző állapotot visszaállítani, mivel azok személyi jogi viszonyok (az ember élete, egészsége) megsértésével keletkeznek, és nem érintik a vagyoni szférát. A teljesítési kötelességnek nincs reparációs funkciója, hanem ezt csupán elégtételnek kell tekinteni.

Ebből következik az, hogy a kárt vagy a sérelmet a gépjármű üzemelésének kell előidéznie, vagyis azoknál a munkálatoknál kell keletkezniök, amelyek a jármű karbantartásához, a közlekedés előkészítéséhez, a tulajdonképpeni befolyáshoz és a közlekedés befejezését követő közvetlen munkálatokhoz szükségesek, akár a közúton történik ez, illetve a nyilvánosság számára hozzáférhető egyéb térségen avagy olyan helyen, ahol tilos az üzemelés (pld. idegen kert stb.), vagy még a garázsban. Üzemelésnek kell tekinteni azt a tevékenységet, amelyet az üzemelés szakkifejezés tárgyalása során taglaltunk. Ebben az esetben az üzemeltető a Polgári Törvénykönyv 427. és köv. §§ szerint felelős.

Meg kell említeni végül, hogy az üzemeltető nem felelős a Polgári Törvénykönyv említett rendelkezései és általános rendelkezései szerint olyankor, amikor a gépjármű üzemelése során ugyan egészségi ártalom, esetleg kár keletkezett, de ez olyan tevékenység eredménye, amely a gépjármű üzemelésével nincs kapcsolatban. Pld. ha valaki követ dobott a gépjárműbe, minek során a fuvarozott személy megsérült.

A Polgári Törvénykönyv 431. §-a szabályozza az üzemelések találkozását, mégpedig a következőképpen: „Ha két vagy több üzemeltető üzemének találkozása forog fenn az üzemeltetők közötti elszámolásra kerül sor, a keletkezett kár okozásában való részvételük szerint tartoznak felelősséggel".

Az üzemelések találkozása a Polgári Törvénykönyv 431. § rendelkezése szerint sokkal szélesebb és kifejezőbb fogalom, mint amilyen a 63/1951 Zb. sz. törvény szabályozása volt, mivel itt nincs szó közlekedési eszközök találkozásáról. Az üzemelések találkozásának fogalma a közlekedési eszközök tulajdonképpeni találkozását öleli fel (pld. két gépjármű kölcsönös összeütközését, gépjármű és vasúti közlekedési eszköz összeütközését stb.), valamint a közlekedési eszköz és egy más üzemelő berendezés ütközését (pl. gépjármű nekiütközése a vasúti sorompónak). Ezzel a megfogalmazással természetesen a Polgári Törvénykönyv azt kívánja érzékeltetni, hogy az üzemelések találkozásának fogalma alá tartoznak azok az esetek is, amikor két üzemeltető üzeme egymásra kölcsönösen hat, mégha tulajdonképpen találkozásra nem is került sor (pl. gépjármű balesetezése két, egymással szemben haladó gépjármű kölcsönös elvakítása következtében).

Amint már említettük, a Polgári Törvénykönyv 431. § rendelkezésének a „Különös felelősség esetei" részbe, de különösen a „Közlekedési eszközök üzemeltetésével okozott kárért való felelősség" fejezetbe való felvétele nem véletlen volt. Ebből az következik, hogy az üzemeltető üzemek talákozása által okozott kárért való felelősség szabályozása a közlekedési eszközök üzemelése által okozott kárért való felelősség szabályozásának integrált része.

A Polgári Törvénykönyv 431. §-ban foglalt szabályozás eltér a korábban érvényes szabályozástól és a novum tulajdonképpen az, hogy az üzemelések találkozásánál a felelősség objektív.

Végezetül annyit kívánok mondani, hogy a gépjárművek üzemeltetése által okozott kárért való felelősség alakulásában a csehszlovák pollematika négy elvi jogi szabályozása figyelhető meg.

Az 1935-ig terjedő első szakaszt az jellemzi, hogy a gépjárművek által okozott kárért való felelősség jogi szabályozása, valamint az ezzel összefüggő szabályok viszonylag nagy számú jogszabályban kerültek rögzítésre. Ezeket a legkülönbözőbb osztrák vagy magyar törvényhozó, kormány és végrehajtó szervek bocsátották ki, és a gépjárműforgalom fejlődésének következő szakaszaiban a Csehszlovák Köztársaság is. Ezeknek a jogszabályoknak a jogi normák hierarchiájában különböző revelanciájuk volt. Törvényekkel kezdődtek s hirdetményekkel végződtek. Más szabályozás volt érvényben a cseh országrészekben, és mások Szlovákiában. Ennek következtében 1918-tól a Csehszlovák Köztársaságban ezen a területen is jogi dualizmus uralkodott, amelynek lényege abban állt, hogy

más jog volt érvényes a cseh országrészekben és Szlovákiában. A gépjárművek üzemelése által okozott kárért való felelősségről szóló 162/1908 számú birodalmi törvény a cseh országrészekben volt érvényben. Szlovákiában nem volt külön törvény, amely a gépjárművek üzemelése által okozott kárért való felelősséget szabályozta volna. Az ilyen jogviszonyokkal eredő perek tárgyalása és eldöntése során a szlovákiai bírói gyakorlat nem támaszkodhatott különleges jogszabályra. Ezért a veszélyes üzem által okozott kárért való felelősség elvei szerint döntöttek, és analógia útján a vaspályák által okozott halál vagy testi sértés iránti felelősségről szóló 1874. XVIII. törvénycikk rendelkezéseit, valamint a szokásjogot alkalmazták azzal az eltéréssel, hogy a károsultnak nem volt igénye fájdalomdíjra. Ezért a gépjármű üzemelése által okozott kárért való felelősség a vétkességre tekintet nélkül fennállt, de üzemelések találkozása esetében a szubjektív felelősség volt érvényes.

A gépjárművek üzemelése által okozott kárért való felelősség jogi szabályozását a csehszlovák jogban és az ezzel összefüggő jogszabályi rendelkezéseket egészen a harmincas évek közepéig a szétforgácsoltság, a jogszabályok viszonylag nagy száma és a jogi dualizmus jellemezte. Ezek a körülmények, valamint azok az új jogi szabályozások, amelyeket más burzsoá államok már korábban elfogadtak vagy előkészítettek, az új jogi szabályozáshoz indítékul szolgált.

A második fejlődési szakasz azzal kezdődött, hogy a Csehszlovák Köztársaságban kibocsátották a gépjárműközlekedés kodifikált és egységesített szabályait egységes keretben, amire a 81/1935 Zb. sz. törvénnyel került sor, valamint a gépjármű-közlekedéséről szóló 81/1935 Zb. sz. törvény végrehajtásáról rendelkező 203/1935 Zb. sz. kormányrendelet. A 81/1935 Zb. számú törvény 1935. november 1-én lépett hatályba. Tizenegy szakaszban recipiálta a 162/1908 számú birodalmi törvény főbb elveit, mégpedig különösen a gépjárművek üzemelése által okozott kárért való felelősség jogi szabályozását (VIII. rész. Gépjárművek üzemeltetése által okozott kárért való felelősség, 45—55 §§). Természetesen nem mondható, hogy ez a törvény következetesen egységesítette a cseh országrészekben és Szlovákiában érvényes jogot, hanem pontosabban kifejezve Szlovákiában bevezették az osztrák jogot. Amennyiben a törvény a VIII. részében a polgári jog rendelkezéseire hivatkozik, továbbra is fenn maradtak a cseh országrészekben érvényes 1811. évi Általános Polgári Törvénykönyv és a Szlovákiában érvényes szokásjog közötti különbségek. Ebből az következett, hogy a 81/1935 Zb. sz. törvény szerint az interlokális jog elve volt érvényes. A kártérítésről szóló rendelkezések alkalmazásánál ezek szerint az elvek szerint az a hely volt irányadó, ahol a kárt okozták. Mind a 162/1908 számú birodalmi törvény, mint a 81/1935 Zb. sz. törvény a kockázati elméletre épültek. Ez a szakasz 1951-ig tartott.

A harmadik fejlődési szakaszban jön létre az az első komplex szocialista jogszabályozás, amely kodifikálta és egységesítette mindennemű közlekedése eszköz felelősségi rendszerét a közlekedési eszközök által okozott károkért való felelősségről szóló 63/1951 Zb. sz. külön törvényben, amely 1951. november 1-én lépett hatályba. A 63/1951 Zb. sz. törvény indokolása kifejezetten megállapítja, hogy a kockázat-elmélete elfogadhatatlan, mivel a szocialista vállalatok a társadalomnak szolgálnak a maga egészében és külön valamennyi polgárnak, nem pedig saját maguknak és saját érdekeiknek.

A negyedik fejlődési szakasz jellemzője az, hogy az adott problematikát a Polgári Törvénykönyv (a 40/1964 Zb. sz. törvény) oldja meg, amely 1964. április 1-én lépett hatályba és különös felelősségi esetként szabályozza a közlekedési eszközök üzemelése által okozott kárt (Ptk. 427—431 §§), amelyet a Polgári Törvénykönyv hatályba lépéséig a 63/1951 Zb. sz. külön törvény szabályozott. Az érvényes jogi szabályozásban két elvi novum van, éspedig az, hogy a közlekedési eszközök üzemelése által okozott kárért való felelősség szabályozása a Polgári Törvénykönyvbe került és nem szabályozza azt külön törvény. A másik alapvető változás abban áll, hogy üzemelések találkozásánál az objektív felelősséget kell alkalmazni. A hatékony szabályozást korszerűnek és adekvátnak kell tekinteni.

Klapác, Jozef

SZEMLE

A szerződéstől való elállás a bírói gyakorlatban

A Ptk. az elállás fogalmát a szerződés megszűnésének egyes esetei között szabályozza.[1] Elállási jogot jogszabály vagy szerződési kikötés alapján lehet gyakorolni. Maga a Ptk. több elállási lehetőséget enged, ezek legtöbbje szerződésszegés esetén áll be. Lényegében az a kérdés, hogy a Ptk. által meghúzott körben, amelyet a Ptk. módosítás alapjaiban érintetlenül hagyott, mennyiben élnek a felek a törvény adta lehetőségekkel.

Áttekintve a Bírósági Határozatok gyűjteményét az 1967 és 1977 között eltelt 10 év alatt átlagosan mindössze két jogeset volt elállással kapcsolatos. Pl. 1968-ban 1, 1970-ben 2, 1973-ban 5, 1975-ben 2, 1977-ben 2 jogeset volt kapcsolatos elállással, s ezek szinte mindegyike adásvételi vagy vállalkozási szerződést ismertetett.

Ugyanez mondható el a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának e tárgyban 1976—1977 évben hozott határozatairól.

1 Ptk. 320. §

E jogesetanyag áttanulmányozása után azt a következtetést lehet levonni, hogy a szerződési kikötésre alapított elállás szinte sohasem fordul elő, a jogszabály által biztosított, szerződésszegés hiányában fennálló elállási joggal sem élnek a felek a gyakorlatban.

A szerződésszegésre alapított elállási jog gyakorlása pedig sokkal szűkebb körű annál, mint amit a Ptk. biztosít a felek részére. Szinte kizárólag adásvételi és vállalkozási szerződés esetén fordul elő, túlnyomó többségben adásvételi szerződés esetén. Ez a „többség" azonban igen relatív. Ha a bíróság elé kerülő ilyen tárgyú szerződések számát vesszük figyelembe, szinte elenyésző azoknak a szerződéseknek a száma, ahol a felek elállási jogukat gyakorolták.

Meghaladja e dolgozat kereteit annak vizsgálata, hogy az elállási jog általában miért nem élő intézmény a joggyakorlatban. Több eredménnyel lehet azt kutatni, hogy ahol egyáltalán előfordul, az adásvételi és vállalkozási szerződések körében miért olyan szűk körű. Ez talán némi magyarázattal szolgál az első kérdésre is.

I.

A gazdasági viszonyok hatása az elállási jog gyakorlására

a) adásvételi szerződésnél

Az ingatlanok igen jelentős értéket képviselnek. Az esetek zömében ingatlan adásvétel során a vevő a vételárnak csak egy részét fizeti meg, a vételárhátralékot rendszerint egy vagy több nagyobb összegű részletben köteles teljesíteni. Az ingatlanba azonban a szerződéskötést követően beköltözik. Ha az eladó többszöri felszólítás után a kötelezett késedelmére tekintettel a szerződéstől elállna, mindenképpen számolnia kell azzal, hogy a vevő az ingatlanból nem fog kiköltözni. A végrehajtás nehézségei e körben közismertek. A kiköltözni hajlandó vevő helyzetét pedig megnehezíti, hogy a visszajáró vételárrészletért az ingatlanok időközi értékemelkedésére figyelemmel nem tud másik ingatlant vásárolni. Az elállási jog gyakorlására az eladó részéről ezért mindaddig nem kerül sor, míg a legcsekélyebb remény van a vételárhátralék behajtására.

Lássunk erre egy példát. Az alperes megvásárolta a felperes öröklakását, de a vételárat teljes egészében nem fizette meg. Az alperes a szerződés megkötésekor átvállalta a felperes OTP tartozásának törlesztését is. Az alperes sem a vételárhátralékot, sem pedig az OTP részleteket nem fizette, tulajdonjogát az ingatlannyilvántartásba nem jegyeztette be. Az OTP megkísérelte a törlesztő részletek behajtását az alperestől, de az nem vezetett eredményre, mert az alperesnek komoly összegű más tartozásai is voltak. A felperes nemcsak, hogy a vételárhátralékot nem kapta meg, de az irányadó jogszabályok szerint az OTP részleteket is kénytelen volt fizetni, noha évek óta az alperes lakott a lakásban. A felperes három éven keresztül próbálta az alperest a teljesítésre rábírni, s a szerződéstől csak azt követően állt el, amikor tudomást szerzett arról, hogy az alperes más irányú tartozásai miatt hosszú évekre teljesítésképtelen.[2]

Láttunk egy példát az eladó helyzetére. Ha a vevő oldaláról vizsgáljuk ezt a kérdést, látható, hogy az elállást gátló gazdasági okok a vevőt is érintik. A vevők elállására hibás teljesítés következtében kerül sor. A vevők legtöbbször szavatossági jogaikat érvényesítik inkább kijavítás vagy árleszállítás formájában, a jogszavatosság körében pedig módot keresnek a tulajdonszerzést gátló tényezők elhárítására.

Bár a Bírósági Határozatok egyik jogesete elvként leszögezi, hogy „ha az eladó a tulajdonjog telekkönyvi bejegyzésének útját álló akadály elhárításáról a vevőnek megfelelő határidő engedésével egybekötött felszólítása ellenére nem gondoskodik, a vevő a szerződéstől elállhat és az eladótól kártérítést követelhet", ez csupán a jogszabály valódi céljának hűséges értelmezése, nem pedig a való helyzet tükrözése.[3]

A gyakorlatban ugyanis a vevők nem passzív szemlélői az eladók ezirányú próbálkozásainak, hanem valójában kezdeményezői, de legalább is aktív résztvevői. Ezt igazolja az ilyen tárgyú jogesetek többsége is. Példaként néhány jogeset: a felperesek egy beltelki ingatlanból megtekintett állapotban megvettek egy részt. A szerződésben feltüntetett helyrajzi szám nem szerepelt az ingatlannyilvántartásban. Utóbb az eladók a telekkönyvi állapotot rendezték, a vevők azonban észlelték, hogy az általuk használt terület kisebb a szerződésben foglaltnál. A vevők az ingatlan megvételéhez ragaszkodtak, de erre tekintettel vételárcsökkentést kértek. A per során derült ki, hogy az ingatlannyilvántartásban szereplő területből is jelentős részt elfoglalva tartanak a szomszédok, s az ingatlant a vevők által nem ismert szolgalmi jog is terheli.[4]

Hasonló tényállást tartalmaz egy másik jogeset is, de ott a vevő ragaszkodott a szerződéshez azzal, hogy az eladó önálló ingatlanra biztosítson tulajdonjogot a számára.[5] Itt tehát az ingatlannyilvántartás rendezése még a per során sem történt meg. Mindebből megállapítható, hogy ha az ingatlan térmértéke eltér a szerződésben és az ingatlannyilvántartásban, akkor a felek a szerződést módosítják, illetve a vevők árleszállításért indítanak pert, de elállásra végső eszközként csak akkor kerül sor, ha az eladók az ingatlannyilvántartásban szereplő térmértéket sem képesek a vevők birtokába adni.

A következő példa azt is megmutatja, hogy nemcsak a felek akarata, de a bíróság szemlélete is inkább a szerződés fennmaradását segíti elő, sokszor indokolatlanul. A felek ingatlan adásvételi szerződést kötöttek. Amikor a vevő tulajdonjogát be kívánta jegyeztetni, kiderült, hogy az eladók csupán telekkönyvön kívüli tulajdonosok voltak. Az ingatlant évekkel korábban földrendezés érintette, s a telekkönyvön kívüli tulajdonosok nem kaptak csereingatlant. A vevők a helyzet felismerésekor el kívántak állni a szerződéstől. A bíróság jogi álláspontja az volt, hogy az elállási jog csak akkor illeti meg a vevőket, ha az eladók az utóbb kapott csereingatlanra sem tudnának tulajdonjogot biztosítani.[6]

2 P. törv. V. 20876/1976. sz. határozat
3 BH. 1968. évi 5. sz. 5680. sz. jogeset
4 P. törv. V. 20704/1976. sz. határozat
5 P. törv. V. 2114/1976. sz. határozat
6 BH. 1968. évi 12. sz. 6267. sz. jogeset

A tulajdonjog igazolása és a csereingatlanhoz való hozzájutás elég hosszú időt vesz igénybe. A csereingatlan helye és minősége sem lesz feltétlenül azonos a korábbi ingatlanéval, így a vevők azt talán meg sem vették volna.

Mivel a felek a gazdasági helyzetnél fogva amúgy is kénytelenek a szerződéshez ragaszkodni, azokban az esetekben, amelyekben a szerződéstől el kívánnak állni, erre általában nyomós okuk van. Ha ilyen esetekben is kényszeríti a bíróság a felet a szerződés teljesítésére, indokolatlanul méltánytalan helyzetbe hozza.

b) vállalkozási szerződésnél

A vállalkozók monopolhelyzete közismert. Ha a megrendelő a szerződéstől a munka megkezdése után a vállalkozó késedelmére, vagy arra figyelemmel, hogy a teljesítés előre láthatóan hibás lesz,[7] elállna, a munka befejezésére egyszerűen nem találna másik vállalkozót. Ezt a körülményt semmiféle kártérítés nem képes kompenzálni. Épp ezért elállásra csak kisebb volumenü ügyekben kerül sor, s általában akkor ha a vállalkozó a munkát még meg sem kezdte.

Nézzünk erre néhány példát. A peres felek vállalkozási szerződést kötöttek egy társasház felépítésére 1974-ben. Az alperes a munkálatokat megkezdte, de azt pár nap múlva abbahagyta. A teljesítési határidő 1975 szeptembere volt. A vállalkozó a teljesítési határidő közeledtekor még el sem kezdte a tényleges építkezést, ezért a felek a teljesítési határidőt módosították 1976 június végére, azzal a kikötéssel, hogy a munka befejezéséig jelentkező hatósági árváltozásokat az alperes nem hárithatja át a felperesi építőközösségre. Az alperes a munkákhoz ezt követően sem kezdett hozzá. 1976 februárjában az alperes főmérnöke azt mondta a felperesnek, hogy nézzenek más kivitelező után, mert az alperes nem fogja felépíteni a társasházat. Az alperes szerződéses kötelezettségétől szabadulni akart, s ezért 8 napos határidőt engedve, fedezetigazolásra hívta fel a felpereseket. Miután a felperesek egyike „csak" 15 nap alatt igazolta, hogy a pénzügyi fedezet rendelkezésre áll, az alperes bejelentette, hogy a szerződéstől eláll. Azok a felperesek akik elállási jogukat sokkal előbb és jogszerűen gyakrolhatták volna, továbbra sem éltek ezzel, hanem a szerződés érvényességének megállapítása iránt pert indítottak az alperes ellen.[8]

A felperesek ragaszkodása a szerződéshez a már kifejtetten túl abból is ered, hogy az 1974-ben érvényes árakon csupán az alperesi vállalkozó köteles megállapodásuk alapján a társasházat felépíteni. Ha más vállalkozót keresnek, akkor az időközben bekövetkezett áremelkedést is viselniük kell. Az alperesi vállalkozótól ugyanis csak peres úton követelhetik a káruk megtérítését, s az hosszabb időt vesz igénybe. A különbözetet pedig nem minden építőközösségi tag képes megelőlegezni.

Sor került elállásra abban a jogesetben, ahol a vállalkozó egy hétvégi ház felépítését vállalta. A munkát többszöri felhívásra sem kezdte el, a felvett előleggel pedig nem tudott elszámolni. Ez esetben az előleg viszonylag alacsony volta (15 000 Ft) is „hozzásegítette" a megrendelőket az elállási jog gyakorlásához. Komolyabb összegű előleg esetén, vagy ha a vállalkozó a munkát már megkezdte, de abbahagyta, inkább a teljesítést perlik, mint ezt számos példa mutatja a gyakorlatban.[9]

Az adásvételnél kifejtett helytelen bírói szemlélet a vállalkozás körében is előfordul. Például az egyik jogesetben felrótta a bíróság az alperesnek, hogy a szerződés teljesítésének szorgalmazása helyett az elállást választotta, holott az ellátás joga csak a hibás részteljesítésre illette meg. Annak ellenére foglalta el a bíróság ezt az álláspontot, hogy a jogesetből kitűnően a szerződésszegő fél tudta, hogy már két ízben is hibásan teljesített és a hibátlan teljesítéshez szükséges dolgok a rendelkezésére álltak.[10] Vagyis a vételen félnek fogadnia kell a következő részteljesítést is, abban a reményben, hogy az talán már nem lesz hibás.

Maga *a gazdasági helyzet olyan tehát,* hogy az elállási jog gyakorlásának gátakat szab, s ezzel a vételen felet hátrányos, s a szerződésszegő felet pedig gyakorta „védett" helyzetbe hozza. A joggyakorlatnak kellene ezt a lehetőségekhez képest a jog eszközeivel is ellensúlyozni, ezzel szemben a példákból láthatóan a szerződés minden áron való fennmaradását szem előtt tartó jogi szemlélet a domináns.

Természetesen a bíróságnak távolról sem az a célja, hogy a szerződésszegő felet védje, de a teljesítés kikényszerítésére törekvő szemlélet végső soron erre az eredményre vezet.

II.

A szerződéstől való elállás és a szerződés érvénytelenségének egymáshoz való viszonya a gyakorlatban

Az eddigiekből kitűnően az elállási jog a gyakorlatban sokkal szűkebb körben érvényesül, mint ahogyan azt a jogi szabályozás vizsgálatakor gondolhatnánk. Ezt a területet tovább szűkíti az a körülmény, hogy a bíróság hivatalból elsőként köteles vizsgálni a szerződés érvényességét. Ez a szerződés semmissége esetén egyértelműen helyes, de a szerződés megtámadhatósága körében — különösen tévedés vagy a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalansága esetében — mind a felek, mind a bíróság ezt az elvet a hibás teljesítés — s így végső soron az elállás — szabályainak kiiktatására használták fel.

Ez a törekvés érthető és méltányos volt, mert a bonyolult jogvesztő határidők miatt a felek számtalan esetben elestek volna szavatossági jogaik gyakorlásától. Ahol az érvénytelenség szabályait nem lehetett alkalmazni ott ez meg is történt. Például az egyik jogesetben a felperes 1974. február 21-én szerzett tudomást arról, hogy a megvásárolt gépkocsi motorja hibás. Javíttatni próbálta, s ennek eredménytelenségekor, 1974. április 17-én tette meg szavatossági nyilatkozatát. Így a Ptk. 306. § (4) bekezdésében foglaltakra tekintettel a jogérvényesítéssel elkésett.[11]

Ennek megfelelően kialakult az a gyakorlat, hogy a felek vagy-

7 Ptk. 393. § (2) bek. mód. Ptk. 395. § (4) bek.

8 Pf. V. 20534/1976 sz. határozat
9 P. törv. V. 20588/1976 sz. határozat
10 BH. 1973. évi 5. sz. 197. sz. jogeset

11 P. törv. V. 20124/1977 sz. határozat

lagos kereseti kérelmeket terjesztenek elő, s a bíróság pedig a szavatossági jogok gyakorlásának lehetőségét nem is vizsgálva, a szerződés érvénytelenségének szabályait alkalmazza. Az egyik törvényességi határozat elvként ki is emeli, hogy ha az érvénytelenség megállapítható, akkor annak jogkövetkezményeit kell alkalmazni, akkor is ha a szerződéstől való elállás érvénytelenségi ok hiányában jogszerű lett volna. Ugyanezt az elvet tükrözi a BH-ban közzétett egyik jogeset is, amely kifejti, hogy a megtámadási jog és a hibás teljesítésből eredő igény egymástól függetlenül érvényesíthető. Ha a szavatossági jogok érvényesítése kizárt, akkor még sor kerülhet a szerződés megtámadására.[12]

Lássunk erre néhány gyakorlati példát: a felperes gépkocsit vásárolt az alperestől. Néhány nappal később észlelte, hogy az hibás. Keresetében igényét a Ptk. 305. § (1) bekezdésére alapította. Azt állította, hogy az alperes hibásan teljesített, amikor a futómű javíthatatlanságát elhallgatta, a kocsi kilométeróráján nem a valóságos értéket szerepeltette, végül nem tájékoztatta őt arról, hogy a kocsi karambolozott. Utóbb a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalanságára hivatkozással a szerződés érvénytelenségének megállapítását kérte. A bíróság kifejtette, hogy ha a szerződés érvénytelensége a feltűnő aránytalanság miatt megállapítható, a hibás teljesítés szabályainak alkalmazására nem is kerülhet sor.[13]

Egy másik jogesetben a felperesek keresetüket arra alapították, hogy az alperes a szerződést hibásan teljesítette, majd tévedésre, az alperes eljárásának csalárd voltára is hivatkoztak, de támadták a szerződést a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő nagy értékkülönbsége miatt is.[14] Hasonló volt a helyzet egy ingatlan adásvételi szerződésnél is, ahol az eladók a tanyaépület repedéseit az eladás előtt ronggyal tömték ki és azt bemeszelték. A vevők megpróbálták a hibák felismerése után rendbe hozatni az ingatlant, de két kőműves is visszautasította a megbízást azzal, hogy az épület legfeljebb bontási értéket képvisel. A vevők először a szerződéstől elállottak, de utóbb a feltünő aránytalanságra hivatkozással az aránytalanság kiküszöbölését kérték.[15]

A következő jogesetben egy pianínó adásvételéről volt szó. A Ptk. 306. §-ban előírt határidő már a keresetlevél beadásának idején lejárt, de a felperesek elkéstek a szavatossági igényük bejelentésével is, így a hibás teljesítésből eredő jogaikat nem gyakorolhatták. A per a továbbiakban arról folyt, hogy a megtámadási határidő eltelt-e. A bíróság azt állapította meg, hogy a felek közös téves feltevésben voltak, amikor azt hitték, hogy a pianínó páncéltőkés és zenei célokra használható. A megtámadási határidő akkor kezdődött, amikor a pianinót szakértővel megvizsgáltatták és kiderült, hogy az nem javítható. Tévedés megállapítására nem volt lehetőség, mert maga az alperes is úgy tudta, hogy a pianinó páncéltőkés. A közös téves feltevésre alapított megtámadással azonban a szerződéskötést követően eltelt hosszabb idő ellenére is orvosolni lehetett a felperesek jogsérelmét.[16]

A megtámadási jog privilégizálásának az is magyarázata, hogy a megtámadásra jogosult a szerződésből eredő követeléssel szemben kifogás útján megtámadási jogát akkor is érvényesítheti, ha a megtámadási határidő már eltelt. Hibás teljesítés esetén erre csak akkor van lehetőség, ha a jogosult a nyilatkozatát kellő időben megtette. Így kifogás e körben a gyakorlatban sohasem fordult elő, hiszen ha a nyilatkozatát megtette volna, akkor maga perelt volna jogai érvényesítéséért. Bizonyára nem véletlen, hogy a Ptk. módosítás ezt a megszorítást már nem tartalmazza.

A felperesek indítottak pert a vételárhátralék megfizetése iránt. Az alperesek ellenkérelmükben megismételték az ingatlan állagával kapcsolatosan felperesekkel már korábban közölt kifogásaikat. Bejelentették, hogy a szerződéstől elállnak. A perben utóbb azt kérték, hogy a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalanságát a bíróság küszöbölje ki.[17] Egy másik jogesetben az alperes viszontkeresetet támasztott, amelyben kérte a szerződés érvénytelenségének megállapítását tévedés, illetve megtévesztés címén.[18]

A felsorolt példákban a bíróság által alkalmazott megoldással feltétlenül egyet kell érteni, hiszen azt a méltányosság sugallta. A Ptk. módosítás a hibás teljesítés körében talán éppen ezekre a körülményekre tekintettel jelentős változásokat hozott. Bár szűkíti az elállási jog gyakorlását, hogy nemcsak a fajta és mennyiség szerint meghatározott dolgoknál, hanem általában kívánja meg a törvény az elállási jog jogszerűségéhez a teljesítéshez fűződő érdek múlását, viszont az objektív teljesítéstől számító határidők bevezetésével, a határidők részben elévülési jellegével és hosszabb voltával feltétlenül megkönnyíti a szavatossági jogok gyakorlását, s ezzel ezt a méltányossági gyakorlatot feleslegessé teszi.

Ha az az alapelv, hogy ha az érvénytelenség megállapítható, akkor annak jogkövetkezményeit kell alkalmazni, akkor is ha a szerződéstől való elállás érvénytelnségi ok hiányában jogszerű lett volna — fennmarad a gyakorlatban, akkor a Ptk. módosítás nem fogja elérni célját, ugyanis a felek továbbra is vagylagos kérelmeket fognak előterjeszteni, s a bíróság ha ehhez az elvhez kötve van, a szerződés érvénytelenségének jogkövetkezményeit kénytelen alkalmazni. Ezzel pedig az a cél, amelyet a bíróság el kívánt érni, vagyis a felek méltányolható érdekeinek megvédése — az ellenkező eredményre fog vezetni.

Lássunk erre egy példát. A Ptk. módosítás lehetőséget enged az egyik szavatossági jogról a másikra való áttérésre, s ezzel a feleknek választásra ad alkalmat. Ha pl. a fél keresetében hibás teljesítés miatt árleszállítást vagy kijavítást perelt, a perben meghallgatott szakértő véleménye alapján akár el is állhat a szerződéstől.

Ha a bíróság a „másodlagos kereseti kérelem" alapján a feltűnő

12 BH. 1974. évi 6. sz. 255. sz. jogeset
13 P. törv. V. 20026/1977 sz. határozat
14 P. törv. V. 20006/1977 sz. határozat Hasonló a tényállása a P. törv. V. 20481/1976 sz. határozatnak és a BH. 1975. évi 1. sz. 21. sz. jogesetnek.
15 P. törv. V. 20180/1976 sz. határozat
16 P. törv. V. 20006/1977 sz. határozat
17 P. törv. V. 20180/1976 sz. határozat
18 P. törv. V. 20361/1976 sz. határozat Hasonló tényállást tartalmaz a BH. 1973. évi 3. sz. 164. sz. jogeset és az 1977. évi 5. sz. 188. sz. jogeset is.

aránytalanságot állapítja meg, s azt kiküszöböli, a felet ettől a választási lehetőségétől elüti, az általa megtartani nem kívánt dolog vagy létrejött eredmény megtartására kényszeríti. A Ptk. módosítás lehetővé tette bizonyos körben a szerződés érvényessé nyilvánítását. Megítélésem szerint közvetve bár, de ez is arra mutat, hogy amíg a felek jogviszonya a közöttük létrejött szerződés és a szerződésszegés jogkövetkezményei alapján rendezhető, addig más eszközt nem kell igénybe venni.

III.

A szerződéstől való elállás és az érvénytelenség jogkövetkezményeinek kapcsolata

Mint láttuk érvényes szerződés megszegése esetén a jogkövetkezmények skálája széles. Nem mindegy tehát, hogy a bíróság ennek alapján vagy pedig a szerződés érvénytelensége alapján rendezi a felek jogviszonyát. Úgy tűnik azonban a bírósági gyakorlatot vizsgálva, hogy ha a szerződésszegés jogkövetkezményei közül az elállási jog gyakorlására kerül sor, akkor már nincs lényeges differencia a felek szempontjából, hogy a bíróság ennek jogkövetkezményeit, vagy pedig az érvénytelenség jogkövetkezményeit alkalmazza. Mindkét esetben a szerződéskötés előtt fenállott helyzetet kell visszaállítani. Az elállás a szerződést felbontja. A Ptk. 319. § (3) bekezdése szerint a szerződés felbontása esetén a szerződés megkötésének időpontjára visszamenő hatállyal szűnik meg. A Ptk. 237. § (1) bekezdése szerint érvénytelen szerződés esetében a szerződéskötés előtt fennállott helyzetet kell visszaállítani. A két jogszabályhely lényegi azonosságát a kereseti kérelmek és a bírói döntések szóhasználata is kifejezi.[19]

Amíg azonban a Ptk. 237. § (2) bekezdése rendelkezik arról, hogy mi a teendő, ha az eredeti állapotot nem lehet helyreállítani, addig a Ptk. 319. § erről hallgat. Az eredeti állapot helyreállíthatóságának a bírói gyakorlatban kialakult értelmezése egységes, akár érvénytelenségről, akár a szerződéstől való elállásról van szó. Ezen értelmezés szerint az eredeti állapot szinte sohasem állítható helyre.[20]

Ez egyben azt is jelenti, hogy a szerződéstől való elállás esetében az esetek nagy számában nincs kifejezett jogszabályhely a felek viszonyának rendezésére. Ennek az a következménye, hogy a bíróság a szerződéstől való elállás esetében is — amikor az eredeti állapotot nem látja helyreállíthatónak — elszámolás címén, lényegében a Ptk. 237. § (2) bekezdésének szellemében oldja meg a felek jogvitáját.

A Ptk. módosítás e körben nem hozott változást, sőt a vállalkozási szerződéstől való elállás esetén legalizálja a kialakult bírói gyakorlatot. A Ptk. 395. § (2) bekezdése szerint ugyanis, ha a szerződéskötés előtt fennállott helyzetet nem lehet visszaállítani, a bíróság a megrendelő elállása esetén bármelyik fél kérelmére a szerződést a jövőre nézve szünteti meg.

Feltehető, hogy a szerződés érvénytelenségének elsődleges vizsgálata a korábban elmondottakon túl az elállás jogkövetkezményeinek tisztázatlansága folytán is előtérbe került a bírói gyakorlatban.

Akár az elállás, akár a szerződés érvénytelenségének jogkövetkezményeit vizsgáljuk, megfigyelhető, hogy a jogkövetkezmények alkalmazásánál nem kap kellő súlyt a felek jó- vagy rosszhiszeműsége. Nyilvánvalóan nem mindegy, hogy a felek közös téves feltevése, vagy valamelyik fél megtévesztő magatartása vezetett-e az érvénytelenség bekövetkeztére. A Ptk. 237. § (4) bekezdésének alkalmazására ilyen esetekben nincs példa a gyakorlatban. Ez oda vezet, hogy az az eladó, aki a háza falát rongygyal betömi és azt lemeszeli, ha a vevő a szerződéstől utóbb elál, vagy azt megtámadja sikeresen, az időközi lakáshasználat ellenértékét a Ptk. 237. § (2) alapján kézhez kapja. Így abba a helyzetbe kerül, mintha az ingatlant egy időre bérbe adta volna.

A szerződés érvénytelensége esetén legalább a jogszabályi lehetősége megvan az ilyen és hasonló magatartások szankcionálásának. A szerződéstől való elállás során, ha a vétlen félnek egyébként kára nem merült fel, a súlyos szerződésszegő magatartást tanúsító féllel szemben a bíróságnak ilyen eszköz nem áll a rendelkezésére.

A megkötött szerződések teljesítéséhez jelentős népgazdasági érdek fűződik. A forgalom biztonsága is azt kívánja hogy a felek szerződéskötési szándéka komoly legyen. Ugyanakkor a feleknek meg kell adni azt a lehetőséget, hogy bizonyos esetekben szabadulhassanak a számukra terhes szerződéstől. Az elállás jogi szabályozása épp ezért sohasem volt egyszerű a jogalkotó számára.

Megítélésem szerint a Ptk. szabályozása e körben megfelelően szolgálja mindkét elv érvényesülését. A gazdasági viszonyok gyors megváltozására nem lehet számítani. Épp ezért az elállási jog gyakorlása a jogszabályi lehetőségek ellenére az I. részben írt példákhoz hasonló jogesetekben a jövőben sem fog nagy számban előfordulni. Ott ahol pedig a korábbi jogi szabályozás hibája zárta el a feleket attól, hogy az elállási jogukkal élhesenek, a bírói gyakorlatra vár a feladat, hogy az új szabályozás szellemében a fenti két elv helyes egymáshoz való viszonyát megtalálja a konkrét jogviták elbírálása során.

Nagy Erzsébet

19 P. törv. V. 20990/1976 sz. határozat; P. törv. V. 20481/1976 sz. határozat; P. törv. V. 20913/1976 sz. határozat

20 Példaként csupán P. törv. V. 20148/1976 sz. határozat; P. törv. V. 20230/1976 sz. határozat; P. törv. V. 20059/1976 sz. határozat.

Fogyasztóvédelem Svédországban

I.

1. Az elmúlt egy-másfél évtizedben „új kísértet" járja be a fejlett kapitalista világot: a *fogyasztóvédelem* kísértete. Tegyük mindjárt hozzá: nem társadalomátalakító, távolról sem forradalmi, de jószándékú kísértet. Mert mindaddig, amíg a fogyasztók — az adott gazdasági-társadalmi viszonyok objektív kényszere folytán — társadalmilag kiszolgáltatott helyzetben vannak amíg védelmük társadalmi szinten meg nem oldható, a különleges jogi védelem biztosítása feltétlenül indokolt szükségintézkedés, amely nemcsak rokonszenvünket, hanem szakmai érdeklődésünket is megérdemli.

Kétszáz évvel ezelőtt az utópikusnak egyáltalán nem mondható *Adam Smith* a következő — rég naiv vágyálomnak bizonyult — axiómát szögezte le: „... a termelői érdekek csak annyiban vehetők figyelembe, amennyiben ez a fogyasztói érdekek támogatásához szükséges".[1] Azóta a kapitalista gazdaság és társadalom fejlődése — objektív törvényszerűségének megfelelően — egy homlokegyenest ellenkező irányú mozgást mutat: a termelők profitérdekei — egyre növekvő gazdasági és szakismereti fölénytől támogatva — *nyomasztó pozíciókra* tettek szert a jobbára elszigetelt — fogyasztói érdekekkel szemben. Ez az egyirányú és egyértelmű tendencia a monopolkapitalista fejlődés kezdete óta, nagyjából tehát az elmúlt száz évben egyre nyilvánvalóbbá vált, és a II. világháborút követő évtizedekben látványosan felgyorsult. A fogyasztó terhére alakult helyzet főbb közgazdasági összetevői itt nem taglalhatók, többnyire amúgyis ismertek; egy fontos körülményre azért érdemes rámutatni, mintegy a fejlődés paradoxiájának legjobb érzékeltetéseként: az áruk és szolgáltatások tartós és totális túlkínálatára. A termelés és a kereskedelem koncentrációja, valamint az ezzel összefüggő versenykorlátozás mellett a viszonylagos piaci egyensúlynak a kínálat irányában történt állandósult megbomlása ugyanis szintén a fogyasztó pozícióját nehezítette, valósággal lehetetlenné téve eligazodását a lehengerlő árukínálatban: árakban, minőségben és egyéb piaci feltételekben.

2. A hatvanas évek óta a fejlett tőkés országokban mindenütt napirendre került a fogyasztóvédelem problémája, eltérő hangsúlyokkal, nemzeti sajátosságnak is tekinthető különböző „hangszereléssel" és más-más hatékonysággal, eredménnyel. Az Egyesült Államokban *Kennedy* óta elnöki üzenetek sora húzta alá a kérdés fontosságát és ösztönözte — nem eredmény nélkül — a törvényhozást; a fogyasztóvédelem harcos ügyvédje, *Ralph Nader* pedig (könyve: „Unsafe at Any Speed" jó tíz éve bestseller volt) szinte fanatizálta a közvéleményt.

Nagy-Britanniában, a cunctator-jogfejlesztés fellegvárában több fontos törvény is született e tárgyban,[2] *Japánban* is törvényt alkottak a fogyasztóvédelem alapvető elveiről és eszközeiről.[3]

Az *Európatanács* Tanácskozó Gyűlése határozatot hozott a fogyasztóvédelem Chartájáról[4] a *Közös Piac* Bizottsága programot fogadott el a fogyasztók felvilágosításáról és védelméről.[5] A példák sorát hosszan folytatni lehetne,[6] a probléma súlyának és jelentőségének érzékeltetéséhez talán ennyi is elegendő.

3. Joggal merül fel ezek után a kérdés: létezik-e *a mi viszonyaink között* a fogyasztóvédelem igénye, szükség van-e a fogyasztók különleges jogi védelmére a termelőeszközök társadalmi tulajdonára épülő gazdasági rendszerben, amelyben a lakosság ellátását túlnyomórészt állami illetve szövetkezeti szervek biztosítják?

Az immár történelmi távlattal értékelhető mindennapi tapasztalatok — úgy véljük — egyértelműen feljogosítanak az igenlő válaszra.[6/a] Az okok alapos és rendszeres feltárását, elemzését — e cikk jellege miatt — más alkalomra kell halasztanunk.

Kérdéses továbbá, hogy hasznonnal tanulmányozhatók-e a fejlett tőkés országok ezirányú tapasztalatai? A problematika (okok, megjelenési formák, védekezési eszközök és módszerek, hatékonyság stb.) elvi különbségeinek és részletsajátosságainak tudatosítása mellett — véleményünk szerint — feltétlenül eredményes és — ezért — szükséges lehet az ilyenfajta vizsgálódás; elősegítheti saját gondjaink jobb megértését és ötleteket, eszközöket, módszereket kínálhat azok megoldásához is.

II.

4. Természetesnek találjuk, hogy a fejlett tőkés országok közül éppen — a különleges szociális gondoskodást megvalósító — *Svédország* ment a legmesszebbre egy átfogó fogyasztóvédelem jogi eszköztárának kimunkálásában. Annak a követelménynek ismételt hangsúlyozása mellett, hogy a fogyasztóvédelem eszközeinek a piacgazdálkodás (értsd: kapitalista piacgazdálkodás) keretei közé kell illeszkedniök, e közegben kell hatniok,[7] Svédországban — elsősorban a hetvenes években[8] — figyelemre érdemes eredmények sora született meg. A jelentős jogalkotási folyamat viszonylag gyors kibontakozásához az a — számunkra sem tanulság nélküli — felismerés is hozzásegített, hogy a gazdaság, a kereskedelem önkontrollja — több részleteredmény elérése ellenére — nem volt képes kielégítő helyzetet produkálni, s így a közvetlen állami-jogi beavatkozás elengedhetetlenné vált.[9]

A fogyasztó[10] védelmének *fő irányai* Svédországban a következők: az élet, testi épség különleges védelme; a meg nem engedett üzleti módszerek, a hiányos információ és a méltánytalan szerződési feltételek illetve a kockázatátháríás el-

1 *Smith,* Adam: The Wealth of Nations. (1776) Idézi a Közös Piac Bizottságának a fogyasztók felvilágosításáról és védelméről készített első programja (l.: 5. lj.)

2 Consumer Protection Acts: 1961 és 1972; Fair Trading Act: 1973; Supply of Goods (Implied Terms) Act: 1973.

3 1968. máj 30.-i törvény: Shohisha Hogo Kihon Ho.

4 Council of Europe, Consultative Assembly: Resolution 543 (1973) on a Consumer Protection Charter.

5 1974. május 21.

6 L.: A Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete (OECD) Fogyasztópolitikai Bizottságának Jelentését (1972): Consumer Policy in Member Countries; Annex: Institutions Responsibile for Implementing Consumer Prolicy in Member Countries.

6/a Hadd utaljunk itt arra a pár éve lefolytatott széleskörű és alapos vizsgálatra is, amelynek során a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete a vásárlók, fogyasztók, felhasználók minőségi kifogásait elemezte egy megfelelőbb jogi rendezés érdekében, s amelynek többkötetes zárójelentése a Ptk. reformjához is segítségül szolgált. vö: *Kemenes* Béla: Fogyasztói érdekvédelem — minőségvédelem. Állam- és Jogtudomány 15/1972 625. s köv. old.

7 vö: *Bernitz* Ulf: Schwedisches Verbraucherschutzrecht. Rabelsz 40 (1976) 595. old.

8 Az előzményekhez és kezdeti lépésekhez a 40-es, 50-es, 60-as években l.: *Sheldon* James E.: Consumer Protection and Standard Contracts: The Swedish Experiment in Administrative Control. Am. J. Comp. L. 22 (1974) 22 s köv. old.; vö.: *Bernitz* Ulf: Consumer Protection: Aims, Methods, and Trends in Swedish Consumar Law. Scand. Stud. L. 20 (1976) 15. s köv. old.

9 vö: *Carsten* Gebhard: Marktgerichtshof und Verbrancher-ombudsman. Wuw (Wirtschaft und Wettbewert) 23 (1973) 668. s köv. old.; *Sheldon:* im. 21. s köv. old.

10 A fogyasztó jogi értelemben vett fogalmához Svédországban. l.: elsősorban *Bernitz:* 8. lj.-ben im. 21. s köv. old.; uő.: 7. lj.-ben im. 593. s köv. old.; *Sheldon:* im. 34. old.; *Korkisch* Friedrich: Verbraucherschutz in Schweden. Rabelsz 37 (1973) 768. s köv. old.

leni védelem.[11] A jogi eszközök tengelyét az 1970—71-ben alkotott három törvény a *piacbíróságról*,[12] a kifogásolható *piaci módszerekről*[13] és a *méltánytalan szerződési feltételek tilalmáról*[14] szóló törvény képezi.

Rendkívüli jelentősége van még az ún. *fogyasztói vételről* szóló törvénynek is.[15] Ezeket a jogszabályokat jól egészítik ki egy-egy speciális területen a fogyasztók felvilágosításáról[16] és a házhoz szállított áruk vételéről szóló rendelkezések,[17] továbbá az élelmiszertörvények.[18] Különös fontosságuk van az *eljárási jogi jellegű* intézkedéseknek, szabályoknak, illetve reformjavaslatoknak; ezek hivatottak megkönnyíteni (az eljárás egyszerűsítésével, jogi tanácsadással, költségkíméléssel stb.) a fogyasztók jogainak gyors és nem költséges érvényesítését.[19]

5. Szervezetileg — a rendes bíróságok mellett, sőt előtt — *két új intézmény* szolgálja a fogyasztóvédelem ügyét: a *fogyasztó-ombudsman*[20] és a *piacbíróság*;[21] mindkettőt a piacbíróságról szóló törvény hívta életre.

A fogyasztó-ombudsman[22] a király által meghatározott időre kinevezett jogvégzett személy; feladatának középpontjában a kifogásolható piaci módszerekről illetve a méltánytalan szerződési feltételek tilalmáról szóló törvény[23] betartásának ellenőrzése, törvényességi felügyelete áll. A fogyasztók felvilágosítása, tanácsadás nyújtása mellett jogában áll a piacbíróság döntését kezdeményezni az említett törvények megsértése esetén, ha a vitát nem sikerül peres kereteken kívül egyezséggel rendeznie.

A piacbíróság — első és végső fokon döntő — különbíróság, amely antitröszt (versenykorlátozási) ügyeken kívül a szóbanforgó törvények körében felmerülő esetekben rendelkezik hatáskörrel. 9. bírája közül az elnök és helyettese jogi tapasztalatokkal rendelkező személy (az eddigi gyakorlat szerint jogász, sőt nagy gyakorlatú bíró), egy bíró fogyasztói problémákban jártas gazdasági szakértő, a további hat viszont laikus személy. Az ítélkező tanács minimum öttagú, négy laikus bíróval, akik közül 2—2 az adott jogvita érdekszféráit (például: kereskedelem illetve fogyasztók) képviseli. A laikus bírák feladata azonban nem valamiféle réteg — érdekképviselet, hanem a döntéshez szükséges szakmai ismeretek, tapasztalatok biztosítása.

6. A fogyasztóvédelem jogi eszközei *komplexek*, több jogág együtthatásában realizálódnak: magánjogi, versenyjogi, igazgatási jogi és eljárási jogi szabályok mellett a büntetőjog is szerephez jut.[24] A svéd fogyasztóvédelem jogi eszköztárának teljes bemutatása — már csak a terjedelmi korlátok miatt is — nem lehetséges. A továbbiakban elsősorban azokat a kérdéseket törekszünk jobban megvilágítani, amelyek a mi viszonyaink között — legalábbis mutatis mutandis — ugyancsak időszerűek. Mondanivalónk középpontjába az általános szerződési (üzleti) feltételek problémáit helyezzük, mivel e terület a Polgári Törvénykönyv kiegészítő módosításával[25] nálunk is napirendre került, új hangsúlyokkal és konkrét tartalmi kitöltésre váró elvekkel. Ezek megvalósításához pedig a svéd megoldások is segítségül lehetnek.

III.

7. Az *általános szerződési feltételekkel* (blankettákkal, formulákkal, szabványszerződésekkel) történő visszaélések (kockázatáthárítás, felelősségkizárás, illetve korlátozás, szavatossági kötelezettségek csökkentése, indokolatlan elállási jog biztosítása — azaz a szerződéses egyensúly önkényes diktátummal történő megbontása, bírósági illetékességi kikötések stb.) ellen a hetvenes évekig a svéd fogyasztót is meglehetősen kis hatásfokú jogi eszközök kísérelték megvédeni. Egyes — hagyományosan blankettákkal kötött — szerződéstípusok (biztosítás, banküzletek) általános feltételeinek bizonyos fokú *előzetes államigazgatási ellenőrzésén*[26] kívül a rendes bíróságok előtti megtámadás jelentette a visszaélések elleni egyedüli jogsegély-lehetőséget. Ez persze nem volt kivételes svéd jelenség, ellenkezőleg: a *bíróságok szerződés-ellenőrzése* ma is tipikusan a legfőbb, ha nem az egyedüli eszköz az általános szerződési feltételek sikanériái ellen a legtöbb jogrendszerben.

A svéd bíróságok kontrollja azonban nem tartozott a leghatékonyabbak közé: túlságosan kötődött a klasszikus kapitalizmus viszonyaira épülő jogi alapelvekhez, módszerekhez — olyan időkben és olyan körülmények között, amelyek már egészen más jogi eszközöket igényeltek volna. Mindenekelőtt a szerződési szabadság szinte korlátlan tiszteletbentartása akadályozta a svéd bíróságokat az általános

11 vö: *Bernitz:* 7. lj.-ben im. 595. s köv. old.; uő.: 8. lj.-ben im. 24. s köv. old.

12 Lag 29.6.1970 (SFS Nr. 417) om marknadsrad m. m. (1973. jan. 1. óta — SFS Nr. 731, 732 —: om marknadsdomstol m. m.); hatályban 1971. jan. 1. óta.

13 Lag 29.6.1970 (SFS Nr. 412) om otillbörlig marknadsföring; hatályban 1971. jan. 1. óta, kiegészítve 1976. júl. 1. óta.

14 Lag 30.4.1971 (SFS Nr. 112) om förbud mot otillbörliga avtalsvillkor (1974. jan. 1. óta: „... okälliga avtalsvillkor"); hatályban 1971. júl. 1. óta.

15 Lag 9.12.1973 (SFS Nr. 877) om konsumentköp: hatályban 1974. jan. 1. óta.

16 Sou 1968: 58.

17 Lag 4.6.1971 (SFS Nr. 238) om hemförsäljning. Rendelkezéseihez l.: *Korkisch:* im. 764. s köv. old.: *Sheldon:* im. 45. s köv. old.

18 Livmedelslag 18.6.1971 (SFS Nr. 511) és livsmedelskungörelse 5.11.1971 (SFS Nr. 807).

19 l.: *Korkisch:* im. 780. s köv. old.; *Hellner* Jan: The Consumer's Access to Justice in Sweden. Rabelsz 40 (1976) 727. s köv. old.

20 vö: *Carsten:* im. 671. s köv. old.; *Bernitz* Ulf: Consumer Protection and Standard Contracts. Scand. Stud. L. 17 (1973) 13 s köv. old. 43. s köv. old.; *Korkisch:* im. 762. s köv. old.; *Hippel von* Eike: Verbraucherschutz (Tübingen, 1974) 81. s köv. old.; *Sheldon:* im. 27. s köv. old., 37. s köv. old. (a gyakorlat értékelésével); *Bernitz:* 8. lj.-ben im. 16. s köv. old.; uő.: 7. lj.-ben im. 596. s köv. old.

21 vö: *Carsten:* im. 670. old.; *Bernitz:* uo.; *Korkisch:* im. 760. s köv. old.; *v. Hippel:* uo.; *Sheldon:* 25. s köv. old., 40. s köv. old. (a gyakorlat értékelésével). Negatív véleményt az intézményről l.: *Strömholmstig:* „Public" Rule-Making, and „Private": The Swedish Experience. Scand. Stud. L. 15 (1971) 284. old.

22 Az ombudsman intézményéhez általában l.: *Gellhorn* Walter: Ombudsen and Others. Citizens' Protectors in Nine Countries (Camb. Mass. 1966) XVI+448 p. (Svédország: 194. s köv. old.); vö: *Rácz* Attila: Az ombudsman intézménye. Jogtud. Közlöny XXIII (1968) 618. s. köv. old.

23 A két törvény egyéb vonatkozásban is (céljában, a védelem irányában, fogalmi apparátusában, szerkesztésében stb.) szoros összefüggésben van egymással. vö: *Sheldon:* im. 33. old.; *Bernitz:* 7. lj.-ben im. 606. old. E törvényekhez általában: 23. s köv. old., 29. s köv. old.; *Carsten:* im. 672. s köv. old., 675. s köv. old.; *Bernitz:* uo. 599. s köv. old., 605. s köv. old.; keletkezésükhöz: *Strömholm:* im. 239. s köv. old.

24 vö: *Bernitz:* 7. lj.-ben im. 599. old.

25 Ptk. 209. §, 314. §, 342. §

26 vö: *Strömholm:* im. 270. old., *Sheldon:* im. 31. old.

szerződési feltételek egyoldalúan terhes kikötéseinek nyílt hatálytalanításában. A *nyugatnémet* bírói gyakorlat például jóval messzebbre ment az ötvenes-hatvanas években azon az úton, amelyen a „szerződési igazságosság" elsőbbséget élvez a „szerződési szabadsággal" szemben és különböző dogmatikai eszközökkel (BGB 138., 242., 315. §§)[27] törekedett — legalább a bírói útra került konkrét esetekben — gátat szabni az általános szerződési feltételek visszaélésszerű alkalmazásának.[28] Még a hagyományőrzésükről híres *common law — jogrendszerek* is új csapásokat kerestek és „találgattak" a méltánytalan, diktált szerződési feltételek (mindenekelőtt a felelősségkorlátozó klauzulák) hatályának nyílt bírói megtagadásához.[29]

A svéd bíróságok vonakodtak a szerződéses viszonyokba történő direkt beavatkozástól.[30] Gyakorlatuk azt a felfogást tükrözte, mintha a klasszikus szerződési jog hagyományos elvei és szabályai — legalábbis megközelítőleg — ugyanazt az értelmet kapnák szabványszerződések esetén is, mint egyedi megállapodásokkal kapcsolatban.[31] Ebből az alapállásból fakadt, hogy szinte kizárólag közvetett módszerekkel[32] kísérelték megakadályozni a szabványszerződések egyoldalú kikötéseinek méltánytalan következményeit; a nyilvánvalóan igazságtalan esetekben rendszerint nem is eredménytelenül.[33] Ennek az ún. *rejtett* szerződés-ellenőrzésnek többféle technikája, dogmatikai útja-módja alakult ki a bíróságok gyakorlatában. A két legfontosabb „védelmi sáv" (amelyek egyébként a legtöbb kontinentális jogrendszerben és az angolszász bíróságok gyakorlatában is ismertek): a *szerződés létrejöttének szigorúbb megítélése* a méltánytalan klauzulákkal kapcsolatban, illetve az ilyen kikötések hatályának *értelmezés útján* történő megtagadása. Különösen az — el nem olvasott — apróbetűs feltételek, számlák, menetjegyek, nyugták eldugott klauzulái továbbá szokatlan vagy tisztességtelen kikötések esetében a svéd bíróságok szigorúan ítélik meg a szerződéses megállapodás hatályát, bár a hallgatólagos megegyezést elismerik egyes esetekben.[34] A szerződések megszorító értelmezésének dogmatikai fegyverét különösen a *felelősségkizáró klauzulák* ellen veti be a svéd judikatúra. Az ún. fogyasztói adásvételről 1974. január 1-én hatályba lépett külön szabályozásig a svéd tételes jogszabályok szinte teljesen diszpozitív jellegükkel meglehetősen széles kaput nyitottak a szabványszerződések kiállítóinak az ilyen kikötésekhez. A svéd bíróságokra várt ezért a feladat az ilyen durván egyoldalúan terhes feltételek „ki-értelmezésére". A szándékos károkozásért fennálló felelősség kizárását, s — némi bizonytalansággal — a súlyos gondatlansággal okozott károkért való helytállás kizárását is hatálytalannak tekinti a bírói gyakorlat.[35] A „contra proferentum" ősi értelmezési elvet is gyakran alkalmazzák ilyen esetekben a svéd bíróságok, s ha mindez kevés, jön az ismert „kaucsukbomba": a méltányosság.[36]

A skandináv jogirodalom egészében véve *elégtelennek* minősítette mindezeket a dicséretes, de bátortalan törekvéseket.[37] Az általános szerződési feltételekkel történő visszaélések bírósági úton történő megakadályozásának — még direkt, nyílt kontroll alkalmazása mellett is — mindenképpen van néhány elkerülhetetlen gyenge pontja: a jogvédelem eseti, mindig csak a konkrét perbeli személyre korlátozódik; költséges; utólagos és viszonylag lassú; kimenetelében szinte minden esetben kockázatos.[38] Az ún. rejtett bírói beavatkozás módszere további hátrányokkal jár: az egyedi megállapodásokra kialakult elvekkel, szabályokkal próbál operálni, ezért óvatos, nem adekvát és nem eléggé hatékony, következésképpen a perindítás sikere még kiszámíthatatlanabb.[39]

A tudományos állásfoglalások, értékelések egyöntetű kritikája nagyban segítette a svéd törvényhozást abban, hogy — Európában először[40] — felismerje: a mai tömeges szabvány-termelés és szabvány-kereskedelem viszonyai között elkerülhetetlen standardizált szerződéskötési formák visszaélési lehetőségeinek megakadályozásához

27 L.: *Schmidt-Salzer* Joachim: Allgemeine Geschäftsbedingungen. (München, 1977), különösen 163. s köv. old., 174. s köv. old.; *Kötz* Hein: Welche gesetzgeberischen Massnahmen empfehlen sich zum Schutze des Endverbrauchers gegenüber Allgemeinen Geschäftsbedingungen und Formulaverträgen? (Gutachten zum 50. Deutschen Juristentag, München, 1974) 49. s köv. old., a bírói védelem gyengéiről, következetlenségeiről: 5. s köv. old.

28 A bírói védelem kritikájára teszik a hangsúlyt: *Grunsky* Wolfgang: Allgemeine Geschäftsbedingungen und Wettbewerbswirtschaft. Der Betriebsberater (BB) 26 (1971) 1113. s köv. old.; *Emmerich* Volker: Die Problematik der Allgemeinen Geschäftsbedingunen. Juristische Schuhung (JuS) 12 (1971) 361. s köv. old.; *Held* Philip: Verbraucherschutz gegenüber Allgemeinen Geschäftsbedingungen. BB 28 (1973) 573 s köv. old. és sokan mások.

29 L.: Uniform Commercial Code: Sec. 2—302. (A kódex atyjának, Llewellynnek tulajdonított híres rendelkezés meglehetősen vegyes értékeléséhez l.) *Leff* Aarthur Allen: Unconscionability and the Code — The Emperor's New Clause. Pennsylvania Law Review 115 (1966/67) 485. s köv. old.; *Davenport:* Unconscionability and the Uniform Commercial Code. University of Miami Law Review 22 (1966/67) 121. s köv. old.; *Ellinghaus* M. P.: In Defens of Unconscionability. Yale Law Journal 78 (1968/69) 757. s köv. old.; Nagybritanniában: „the fundamental breach doctorine", l.: különösen *Lord Denning* véleményét a Karsales (Harrow) LTD. v. Wallis ügyben: 2 All E. R. 866 (1956), továbbá: Charterhouse Credit Co LTD. v. Tolly ügyet: 2 All E. R. 432 (1963) [=L. R. (1963) 2 Q B 683]; határozott visszalépés ugyanakkor a House of Lords álláspontja a Suisse Allantique Société D'Armement Martime S. A. v. N. V. Rotterdamsche Kolen Centrale ügyben: 2 All E. R. 61 (1966) (L. R. (1967) 1 A. C. 361).

30 L.: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 38. s köv. old.; *Sheldon:* im. 20. old.

31 L.: *Bernitz:* uo. 17. old., 49. old.

32 L.: *Lando* Ole: Standard Contracts. A Proposal and a Perspective. Seand. Stud. L. 10 (1966) 137. old.; Részletesen elemzi a bírói gyakorlatot: *Neumayer* Karl H.: Die Allgemeine Geschäftsbedingungen. Der Beitrag von Lehre und Gerichtspraxis der nordischen Staaten. *Festschrift* für *Laufke* (Würzburg, 1971) 155. s köv. old.

33 L.: *Sheldon:* im. 20. old.

34 L.: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 21. s köv. old., 25. s köv. old.; *Lando:* Richterliche Kontrolle von Allgemeinen Geschäftsbedingungen (Frankfurt-Berlin 1968) 107. s köv. old., 111. s köv. old.; 120. old.; uo. 32. lj.-ben im. 130. s köv. old., 134. s köv. old.; *Neumayer:* uo.

35 L.: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 32. s köv. old.; *Neumayer:* im. 168. s köv. old., vö. ugyanakkor: Ptk. 314. §, 342. §.

36 L.: *Bernitz:* uo. 29. s köv. old., különösen 31. s köv. old.; *Lando:* 34. lj.-ben im. 113. s köv. old.

37 *Lando:* 32. lj.-ben im. 134. s köv. old., 137. s köv. old.; uő: 34. lj.-ben im. 119. s köv. old.; *Bernitz:* uo. 34. s köv. old., 38. old., uő: 7. lj.-ben im 608. old.

38 Vö: *v. Hippel:* im. 73. old.; *Kötz:* im. 53. s köv. old.

39 Vö: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 30. old.; *Korkisch:* im. 759. old.; *Strömholm* szerint a Svéd Legfelső Bíróság gyakorlatát tanulmányozva (öt év alatt közzétett több tucat ítéletet vizsgált meg) lehetetlen pontos következtetésre jutni az tekintetben, hogy milyen elveket követ ez a bíróság a szabványszerződések hatályának megítélésénél: im. 249. old., vö: még: *Sheldon:* im. 20. old., *Bernitz:* 7. lj.-ben im. 608. old.

40 Izraelben 1964-ben hoztak törvényt a szabványszerződések hátrányos kikötéseinek („Testricitive terms") hatálytalanítására: Standard Contracts Law 5724—1964. vö: *Lando:* 32. lj.-ben im. 138. s köv. old., *Yadin* Uri: in: Richterliche Kontrolle 34. lj.) 152. s köv. old. A törvény angol nyelvű szövegét közli: *Lando:* uo. 144. s köv. old.; Richterliche Kontrolle (34. lj.) 175. s köv. old.

a klasszikus szerződési jog (szerződési szabadság, szinte teljes diszpozitivitás) keretei között lehetséges védekezési eszközök, a bíróságok „tűzoltó-munkája" távolról sem elegendő; *új. korszerű, hatékony* jogi instrumentumokra van szükség.

8. Svédországban ilyen lehetőségeket kínált a *fogyasztó-ombudsman* és a *piacbíróság* intézménye. A méltánytalan szerződési feltételek tilalmáról 1971-ben életbe lépett törvény[41] ezekre a szervekre bízza a fogyasztók *kollektív és preventív* védelmét. Ez a szabályozás — a maga *igazgatási* természetű módszereivel — alapvetően új utakon jár a szabványszerződések igazságtalan kikötéseinek megakadályozásában. Elismeri e szerződéskötési formák elkerülhetetlen gyakorlati alkalmazását, gazdasági szükségességét, ugyanakkor adminisztratív védelmet nyújt visszaéléseikkel szemben a fogyasztóknak.[42]

A fogyasztó-ombudsman elsősorban peres út nélkül, a szabványszerződést kiállító vállalat önkéntességére építve kísérli meg az igazságtalan kikötés visszavonását, kiiktatását a formulából. Egyeztető tárgyalásokon kívül ehhez saját hatáskörében foganatosított intézkedést is alkalmazhat: kisebb jelentőségű ügyekben maga is betilthat méltánytalan klauzulákat. Amennyiben a szabványszerződést kiállító vállalat a fogyasztó-ombudsman tiltó rendelkezését — meghatározott határidőn belül — elismeri, úgy az a piacbíróság ítéletével azonos hatállyal bír. Az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy a vitás kikötések peren kívüli visszavonatása az esetek jó részében sikerül.[43] Ellenkező esetben a fogyasztó-ombudsman a piacbíróság eljárását kezdeményezi.

A piacbíróság megtilthatja az adott vállalatnak a peresítetthez hasonló esetekre ugyanannak vagy lényegét tekintve ugyanannak a szerződési feltételnek jövőbeni alkalmazását, ha az — figyelemmel az ellenszolgáltatásra és egyéb körülményekre — a fogyasztóval szemben méltánytalannak minősül és a közérdek a tilalmat indokoltá teszi. Ez a *generálklauzula*[44] a törvény egyetlen anyagi jogi szabálya; a kulcskérdés: mikor minősül egy adott szerződési feltétel a fogyasztóval szemben méltánytalannak? Az összehangolandó alapszempontok világosan meghatározhatók: a fogyasztóvédelmet a forgalombiztonság következményeivel kell egyeztetni. Emellett lényeges a szerződésből fakadó jogok és kötelezettségek együttes hatásának figyelembevétele. A törvényszöveg maga kiemeli ugyan az ellenértéket, mint fontos szempontot, de maga is utal a többi körülmény figyelembevételének szükségességére. A piacbíróság gyakorlatának megkönnyítéséhez a törvény miniszteri indokolása is ebben a szellemben igyekezett segítséget nyújtani; eszerint egy szerződési feltétel tipikus esetben akkor tekinthető a fogyasztóval szemben méltánytalannak, ha — eltérve a diszpozitív szerződési szabályoktól — előnyben részesíti a vállalatot vagy joghátrányt okoz a fogyasztónak, és ezzel annyira megbontja a felek jogai és kötelezettségei közötti összhangot, hogy az ésszerű szerződéses egyensúly megszűnik.[45]

Tanulságos lehet számukra az az iránytűnek szánt, *példaszerű felsorolás* is, amelyben a miniszteri indokolás a rendszerint méltánytalan szerződési feltételtípusokat emeli ki. Egyoldalúan terhes volta miatt ilyennek tekinti az indokolás (a kógens szabályt sértő klauzúlákon kívül) azt a szerződéses kikötést, amely: — a vevőt (a fogyasztót) egyoldalúan a szerződéshez köti, az az eladónak (a vállalatnak) viszont időben korlátlan elállási jogot biztosít; — új gyártmány esetében „a fennálló feltételek szerint" utalást tartalmazza; — a vevő (a fogyasztó) kellékszavatosságból eredő elállási jogát akár más jog, pl. kijavítás biztosítása mellett — teljesen, feltétel nélkül kizárja; — egyoldalúan a vállalatnak vagy ügynökségnek tartja fenn a szolgáltatás hibás voltának és az ezért fennálló felelősségnek megállapítására vonatkozó jogot; — a vállalatnak kötelezettségei teljesítésére határozatlan idejű halasztási jogot biztosít az ellenőrzési körén kívül eső teljesítési akadály (vis maior) esetére; — a vállalatnak (akár az ellenőrzési körén kívül eső okok alapján) az ellenszolgáltatás felemelésére egyoldalú jogot ad.[46]

Lényeges jellemvonása a fogyasztó-ombusman, illetve a piacbíróság eljárásának és az általuk nyújtott adminisztratív védelemnek, hogy nem egy konkrét szerződéshez kapcsolódik, nem egy meghatározott fogyasztót véd, hanem egy adott vállalat adott szabványszerződésének (általános szerződési feltételének) alkalmazását általános jelleggel, minden fogyasztóra kiterjedő hatállyal érinti. A betiltás nem egyéni, hanem *kollektív oltalmat* kíván nyújtani[47] — igaz csak az eljárásban szereplő vállalattal szemben. Más vállalatokra jogilag nem terjed ki a tilalom, azok elvben alkalmazhatják az inkriminált klauzulát; a példa azonban bizonyos fokig nyilvánvalóan így is preventív hatású. A fogyasztók kollektív oltalmának, a tilalom általánosságának ez a korlátozottsága — perjogi okokon kívül — feltehetőleg a svéd szabályozásnak azzal az elvével is összefüggésben van, amely szerint egy szerződési feltétel méltányosságát nem elvontan, kiragadva, hanem csak egy konkrét szabványszerződés egészébe helyezve, valamennyi rendelkezésének tükrében lehet megítélni. Egy klauzula, amely egy adott szabványszerződésben méltánytalannak minősül, nem feltétlenül, nem auto-

41 L.: 14. lj.

42 Vö: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 17. old.; *Sheldon:* im. 30. s köv. old.

43 L.: *Sheldon:* im. 38. s köv. old., 45. s köv. old., 54. s köv. old.; *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 43. s köv. old., uo.: 7. lj.-ben im. 607. old.; *Carsten:* im. 672. old.; *v. Hippel:* 81. old.

44 Német fordításban idézi *Carsten:* im. 676. old., *Bernitz:* 7. lj.-ben im. 606. old.; az egész törvényszöveget angolul l.: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 49. s köv. old.; *Sheldon:* im. 68. old.

45 L.: *Sheldon:* im. 35. old.; *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 44. old.; vö: *Carsten:* im. 675. old. Egy szavatossági jog kizárását például még kompenzálhatja valamilyen egyéb szerződéses előny (vö: *Bernitz:* uo.; *v. Hippel:* im. 112. old. a 19. lj.-tel; *Kötz:* im. 77. old.; az árengedményt, mint kiegyenlítő tényezőt joggal ítéli meg szkeptikusan *Kötz:* im. 27. old. A jótállásba burkolt jogmegvonás is nyilvánvalóan méltánytalan: *Sheldon:* im. 36. old.; vö: a mi Legfelsőbb Bíróságunk XXX. PED-jének a/ pontjával.

46 E klauzulák megítélését az ombudsman-gyakorlatban ismerteti *Sheldon:* im. 46. old., vö: *Bernitz:* 7. lj.-im. 607. old.

47 Vö: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 41. old., uő: 7. lj.-ben im. 606. old.; *Carsten:* im. 675. old.; *Sheldon:* im. 34. old. Az eljárás megindításához és a betiltáshoz egyébként elegendő, ha a vállalat a kérdéses szabványszerződéssel akárcsak egyetlen esetben ajánlatot tesz a fogyasztó irányában. L.: *Sheldon:* uo., az eljáráshoz részletesebben: 37. old.

matikusan tekintendő annak egy másik általános szerződési feltétel rendelkezései között.[48] Ezzel az elvvel kapcsolatos az a lehetőség is, hogy maga a piacbíróság utólag revideálhatja saját határozatát (egy adott klauzula tilalmát feloldhatja, illetőleg elrendelheti), ha ezt az időközben megváltozott körülmények vagy más sajátos okok indokolttá teszik.[49]

Az elmondottakból természetszerűleg következik, hogy ez a jogvédelmi eszköz nem áll rendelkezésre külön-külön az egyes fogyasztóknak; azok — szükség esetén — a *rendes bíróságok előtt* kereshetnek jogsegélyt. Az a tény, hogy az általános szerződési feltételek méltánytalan klauzulái ily módon *két jogszolgáltató fórum* (a fogyasztó-ombusman és a piacbíróság, illetve a rendes bíróságok) megítélése alá eshetnek, a két szerv ítélkezési szempontjainak, mércéjének összehangolását kívánja meg. Ellenkező esetben megtörténhetik, hogy például a piacbíróság által méltánytalannak nyilvánított és betiltott klauzula egy rendes bíróság előtt — más vállalat alkalmazásában vagy akár ugyanazon vállalat felhasználásban is nem fogyasztó viszonylatában — nem minősül érvénytelennek; mint ahogy elő is fordultak ilyen esetek.[50] Úgy tűnik, hogy ebből a szempontból szerencsésebb a Ptk. megoldása, amely mind a kollektív, mind az egyedi védelmet egyazon fórum, a rendes bíróságok elé utalja [209. § (1) és (3) bek.].

Svédországban igen nagy egyetértéssel, sőt lelkesedéssel fogadták az általános szerződési feltételek visszaéléseinek megakadályozásán hozott fogyasztóvédelmi intézkedéseket. Az ipar és kereskedelem képviselői — érthetően — nem újjongtak, inkább a hagyományos polgári jogi megoldások mellett törtek lándzsát.[51] Eddig a gyakorlat *pozitív tapasztalatai* is igazolták a törvényhozót: a fogyasztó-ombudsman és a piacbíróság eljárása igen eredményesnek bizonyult.[52] Hatáskörük az *állami vállalatok* szabványszerződéseire is kiterjed, ami Svédországban — az állami szektor viszonylagos súlya folytán — nem elhanyagolható jelentőségű tény. Nem vonatkozik viszont ez a jogvédelem az ingatlanügyletekre, továbbá a *bankügyletekre* és a *biztosítási szerződésekre*. Közismert, hogy ez utóbbiak két igen fontos területet képeznek a blankettaszerződések alkalmazása szempontjából. Érthető, hogy a jogirodalom az új és egészében helyes megoldás komoly fogyatékosságának tekinti ezt a kivételt; nem tartja kielégítőnek a bank- és biztosítási formulák előzetes hatósági ellenőrzését, amivel hivatalosan a rendkívüli elbírálást indokolták.[53] Módosító célzatúak továbbá azok a javaslatok is, amelyek a fogyasztók védelmét ki akarják terjeszteni a kisvállalkozók és a farmerek szerződéseire.[54]

9. A méltánytalan szerződési feltételek tilalmáról szóló törvény gyakorlati alkalmazásának alapvetően pozitív tapasztalatai ellenére a svéd törvényhozó *további jogi fegyverek* bevetését látta szükségesnek a fogyasztók védelmére ezen a területen. Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a svéd szerződési jog hagyományos szabályai[55] — általános diszpozitivitásukkal — szinte kínálták az alkalmat a szabványszerződésekkel történő visszaélésekhez, és a fogyasztó-ombudsman és a piacbíróság eljárása — amint utaltunk is rá — a fogyasztók eseti, konkrét védelméhez nem képes minden esetben közvetlen segítséget nyújtani, noha tevékenysége ezen a területen sem hatástalan.[56] Szükségesnek mutatkozott tehát a *kógens szabályokkal* történő direkt beavatkozás is a tipikus visszaélések — elsősorban a felelősségkizáró klauzulák[57] — megakadályozásához, mintegy a fogyasztóvédelem minimumának közvetlen garantálásához. Az első jelentős lépés ezen a területen az ún. fogyasztói vételről szóló törvény megalkotása volt, amelyet hasonló jellegű jogszabályok követnek majd — többek között — a *fogyasztói szolgáltatásokról*, a *hitelszerződésekről* (köztük a *részletvételről)* és a *biztosítási* szerződésekről.[58]

A *fogyasztói vételről* szóló törvény[59] kógens szabályaival mintegy kiegészíti a diszpozitív vételi törvényt, elsősorban az eladó hibás teljesítése és késedelme esetére védve a fogyasztót a felelősségkizáró klauzulákkal szemben.[60]

Az eladó objektív *késedelme* esetén a fogyasztót vételárvisszatartási jog illeti meg, lényeges késedelem után pedig — megfelelő póthatáridővel — elállási jog.

Az ugyancsak kógenssé tett *szavatossági* jogokkal kapcsolatban a magyar jogásznak a kijavítási, illetve kicserélési jog előtérbe kerülése tűnik fel, hiszen a Ptk. már eredetileg is ezen az úton járt. Ezek a jogok a fogyasztói vételnél megelőzik az árleszállítást, illetve — a vevő számára lényeges hiba esetén — az elállást, amennyiben a szerződésben az eladó ezt vállalta; választhatja az eladó e jogokat külön megállapodás nélkül is, ha a kijavítás, illetve a ki-

48 Kérdéses lehet az érvénytelenség terjedelme az itt tárgyalt szempontból a *Ptk.* új 209. §-ának (2) bekezdésében adott szabállyal kapcsolatban is. A szabványszerződések jogellenes méltánytalan kikötéseit megtiltó illetve érvénytelenítő vagy hatálytalanító jogi aktusok *jogerejének terjedelme* (egyedi, korlátozottan általános) az adott vállalat valamennyi ugyanazzal a klauzulával kötött szerződésre vonatkozó (vagy erga omnes hatása) az egész jogi védelem egyik — nehezen megoldható — fő problémája. Vö: *Kötz:* im. 93. old.

49 Vö: *Sheldon:* im. 42. old., 56. old.

50 L.: uo. 43. old., 64. old.; *Bernitz:* 7. lj.-ben im. 607. old.

51 *Sheldon:* „With exeption of industrial and trade representatives, the Act was received enthusiastically." im. 30. old., 61. old.; vö: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 17. old.

52 L.: *Sheldon:* im. 44. old., 65. old., *Carsten:* im. 676. old.; *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 43. old., 48. old., uő: 7. lj.-ben im. 607. old., 609. old; *v. Hippel:* im. 82. old.

53 Vö: *Sheldon:* im. 31. old.

54 Vö: uo. 30. old.

55 Az ingó dolgok vételéről és cseréjéről szóló (röviden: *Skandináv vételi) törvény,* (Svédországban: 1905. jún. 20-i tv.); továbbá a — nordikus államokban nagyjából egységes — *Szerződési törvény* (Svédországban: 1915. jún. 11-i tv.). Vö: *Korkisch:* im. 766. old.

56 Vö: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 18. old., 46. old., uő: 7. lj.-ben im. 609. old.; *Korkisch:* im. 763. old., 767. old.; *Sheldon:* im. 48. old., 60. old.

57 Vö: Ptk. 314. és 342. §

58 A tervezetek főbb célkitűzéseihez l.: *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 47. old., uő: 8. lj.-ben im. 19. old., uő: 7. lj.-ben im. 610. old.; *Sheldon:* im. 63. old.; *Korkisch:* im. 764. old.

59 L.: 15. lj. Célkitűzéseit és főbb rendelkezéseit l.: *Sheldon:* im. 69. old. A törvény keletkezéséhez részletesen *Korkisch:* im. 766. old.; *Sheldon:* 60. old. Más *kógens* szerződési szabályokhoz a *skandináv* törvényhozásban l.: *Lando:* 34. lj.-ben im. 120. old.; *Carsten:* im. 668. old.: hasonló tervekről: *Korkisch:* im. 768. old.

60 Vö: *Korkisch:* im. 768. old.; *Bernitz:* 20. lj.-ben im. 47. old.: uő: 8. lj.-ben im. 18. old., uő: 7. lj.-ben im. 609. old.; *Sheldon:* im. 59. old.; *v. Hippel:* im. 110. old. — Céljában és módszerében több hasonlóságot mutat az *angol* szabályozással: a Supply ot Goods (Implied Terms) Act 1973 ugyancsak kógens normákkal egészítette ki a Sale of Goods Act 1893 diszpozitív rendelkezéseit a szerződésszegések szabályozásánál.

cserélés azonnal és a fogyasztónak sem költséget, sem lényeges alkalmatlanságot nem okozva megvalósítható. A vevőt a hiba kiküszöböléséig vételárvisszatartási jog illeti meg. Az eladó szavatossági kötelezettségét nem érinti a jótállási kikötés,[61] sem az a szerződés, amelyben a gyártó vagy már harmadik személy a hiba kiküszöbölését a saját számlájára vállalja. A szavatossági jogok „megtekintett állapotban vett" vagy hasonló klauzula mellett kötött szerződéseknél is megilletik a vevőt, ha az áru nem felel meg az eladó által adott közlésnek, vagy ha az eladó elmulasztotta tájékoztatni a fogyasztót, az áru olyan hiányosságokkal, amelyekkel a vevő nem számolhatott, illetve amelyekről tudnia kellett volna, vagy — végül — ha az áru lényegesen rosszabb állapotú, mint ahogy azt a fogyasztó — figyelemmel a vételárra és egyéb körülményekre — okkal feltételezhette.

Kógens jelleggel szabályozott az eladó szerződésszegésből eredő *kártérítési* kötelezettsége is, amely a súlyos gondatlanságig terjed. A szavatossági és kártérítési igényt *megfelelő határidőn belül* kell érvényesíteni, attól az időponttól számítva, amikor a fogyasztó a hibát észrevette vagy észre kellett vennie. Az igényérvényesítési nyilatkozatot formátlanul lehet az eladóval vagy a hiba kiküszöbölésére valamely más jogviszony alapján köteles harmadik személlyel közölni.

Figyelemre érdemesek a fogyasztói vételről szóló törvénynek azok a rendelkezései, amelyek — ha a jogpolitikai cél, a fogyasztó védelme úgy kívánja — könnyedén oldják fel a *szerződéses és deliktuális felelősség* — hagyományosan gyakran merev — határait. Így — függetlenül az esetleges egyéb felelősségtől — objektív alapon és kógens jelleggel szavatossági kötelezettség terheli az eladót, ha a gyártó vállalat (vagy a közvetítő kereskedelmi vállalat) az áru csomagolásán, reklám vagy hirdetés útján az áru előállítására vagy forgalomba hozatalára vonatkozóan valótlan adatot közöl, amennyiben feltehető, hogy ez az információ a vételnél szerepet játszott és az eladó maga is hivatkozott rá vagy valótlanságát fel kellett ismernie. Maga a gyártó vagy közvetítő vállalat ilyenkor kártérítéssel tartozik, ha a közléssel kapcsolatban szándékosság vagy súlyos gondatlanság terheli. Ugyancsak függetlenül az egyéb jogkövetkezményektől, szavatossági igényt támaszthat a fogyasztó akkor is, ha az áru forgalomba hozatala egészség-, illetve balesetvédelmi okokból tiltott volt, vagy ha az áru (pl. használt gépkocsi, játékszer stb.) nem használható a vevő vagy harmadik személy életének vagy egészségének nyilvánvaló veszélyeztetése nélkül. Ha a gyártó vállalat vagy harmadik személy a fogyasztóval szemben — visszterhes szerződésben — a nem szavatossági természetű hibák kiküszöbölését magára vállalta, de e kötelezettsége nem teljesítéséért a kártérítési felelősségét korlátozta vagy kizárta, a súlyos gondatlanság határáig a törvénynél fogva helytállni tartozik.

A *kétszemélyes jogviszonyok* teljes *egybetördelését* valósítja meg a svéd fogyasztóvédelmi törvény a részletvételre vonatkozó egyik szabályában: Ha a fogyasztónak a vételárat vagy annak egy részét olyan bank vagy más jogalany kölcsönzi, amelyet az eladó közvetített és amellyel az eladó szoros gazdasági kapcsolatban áll, úgy a fogyasztó a kölcsönadóval szemben ugyanazokat a kifogásokat érvényesítheti, amelyek őt az adásvételi szerződés alapján az eladóval szemben megilletik.

10. A svéd fogyasztóvédelem jogi gyűrűjét az általános szerződési feltételek visszaéléseivel szemben a *Szerződési törvény megfelelő kiegészítése* zárja. Ez a módosítás[62] hivatott arra, hogy a rendes bíróságokat általános hatásfokú, direkt beavatkozásra jogosítsa, ha az egyéni jogvédelmet kereső fogyasztó érdeke azt kívánja. A szóban forgó generálklauzula szerint a bíróság megváltoztathatja vagy figyelmen kívül hagyhatja azt a szerződési kikötést, amelyik — figyelemmel a szerződés tartalmára, a megkötés körülményeire, a később beállott viszonyokra és egyéb mozzanatokra — méltánytalannak tekintendő. Ha a kérdéses feltételnek az egész szerződésben olyan jelentősége van, hogy méltányosan nem várható el a szerződés változatlan tartalommal történő érvényesülése, a szerződés egyéb vonatkozásokban is módosítható vagy hatályától egészében megfosztható. Mindezekben az esetekben a méltányosság megítélésénél különös figyelmet kell fordítani a fogyasztó vagy az egyébként alárendelt helyzetben levő szerződő fél érdekvédelmének szempontjaira.

Ez a rendelkezés a fogyasztók kiegészítő védelmén kívül elsősorban kisebb vállalatok (bedolgozók, szállítók) érdekében született, és adott esetben egyedi szerződésekkel kapcsolatban is alkalmazást nyerhet.[63]

11. Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a svéd jogalkotás meglehetősen hatékony előfeltételeket teremtett a fogyasztók védelméhez, és jogi szempontból is több érdekes és tanulmányos megoldást alkalmazott céljai megvalósításához. Az általános szerződési feltételek visszaéléseivel szemben a svéd törvényhozó az *államigazgatási ellenőrzés* módszerét (fogyasztóombudsman és piacbíróság) széles körű magánjogi beavatkozással *(bírói szerződésmódosítás)*, illetve közvetlen jogvédelemmel *(kógens* szabályok a fogyasztói vételről és más szerződésekről) együtt alkalmazza. Ezek az erőfeszítések már csak azért is megérdemlik a figyelmünket, mert *Polgári Törvénykönyvünk* — mint többször utaltunk rá — sok szempontból *hasonló* utakon jár, s új szabályaink hatásos alkalmazásához a svéd példa is hasznos ötleteket adhat.

Vékás Lajos

A házasság felbontásának reformja Angliában

Az 1960-as évek, különösen annak második fele óta Nyugat Európa számos országában új családjogi törvények születtek, tükrözvén azokat a változásokat, amelyek a társadalom legkisebb egységében, a családban bekövetkeztek. Ezen változásokat tekintették

61 Hasonlóképpen a XXX. PED a/ pontja.

62 1976. július 1-én lépett hatályba: vö: *Bernitz:* 7. lj.-ben im. 608. old.

63 vö: uo.

át azok az írások is, amelyek a közelmúltban e folyóirat hasábjain jelentek meg[1].

Az alábbiak a házasság felbontásának az angol jogban bekövetkezett változásainak új szabályaiba kívánnak betekintést adni, s a hatályos törvényt bemutatni.

*

Angliában 1857-ig csak a parlament egyedi esetben kibocsátott aktusával ún. Private Act of Parliament-tel lehetett a házasságot felbontani, illetve ennek az egyedi rendelkezésnek a nyomán lehetett a bírósági eljárást megindítani. A parlament ilyen aktust csak akkor adott ki, ha a felek azt bizonyították, hogy a házasság intézménye ellen olyan súlyos támadás — rendszerint házasságtörés — történt, amely a felek további együttélését vagy a megbomlott életközösség helyreállítását lehetetlenné tette. A Private Act kibocsátását kérő félnek vétlennek kellett lennie és a felek között semmiféle olyan összebeszélés nem lehetett, amely azt célozta volna, hogy egy mondvacsinált ok alapján szabadulhassanak meg a számukra immár kínos és terhes kapcsolattól.

Az 1937-es Matrimonial Act-ig a házasságtörés volt jószerint az egyetlen bontó ok, amelynek alapján a házasság felbontását lehetett kérni a bíróságtól.

Az e törvény alapján bevezetett további bontó okok a következők voltak: — a másik fél durvasága, kegyetlensége (other's cruelty); — három éve megszakítás nélkül tartó elhagyás (desertion for three years); — a másik fél gyógyíthatatlan betegsége (supervening incurable insanity).

Mind a házasságtörés címén indított, mind az e törvény alapján bevezetett első kettőként említett esetben a bontóper felperesének vétlennek, az alperesnek vétkesnek kellett lennie a házasság feldúlttá válásában. A gyógyíthatatlan betegség esetén ez a követelmény nem állhatott fenn, ebben az esetben tehát a házasság felbontása nem a vétkességen alapult.

Új intézményként vezette be a törvény a hároméves várakozási időt (three years delay). A várakozási, késleltetési idő azt jelentette, hogy a házasság megkötésétől számított három éven belül bontókereset csak abban a kivételes esetben volt benyújtható, ha a házasság fennállása a kérelmező fél számára különösen nagy szenvedést, nehézségeket (exceptional hard ship) okozott. A kereset benyújtása azonban nem jelentette a peres eljárás megindulását, az ügyben tárgyalás kitűzését és tartását, mert ennek eldöntése kizárólag a bíróság mérlegelési körébe tartozott.

*

1957 óta jutnak kifejezésre Angliában azok az elvek, amelyek a házasság felbontásának hatályos szabályozását is befolyásolták. Ezek közül a következőket érdemes megemlíteni.[2]

A jog nem lehet annyira gyenge, hogy bármely formában a házasság intézményének társadalmi megbecsülését csökkentse. A jog nem lehet annyira szigorú, hogy a házasság minden áron való fenntartására törekedjék. A jognak meg kell védeni azokat, akiket a házasság felbontása különösen súlyosan érint (feleség, gyermekek). A jog senkinek sem nyújthat segítséget ahhoz, hogy saját vétkességéből jogtalan előnyökre tegyen szert, különösen akkor, ha ezzel a vétlen félnek okoz sérelmet. A jognak a megértés és a jószándék elvein kell alapulnia és abba az irányba kell hatnia, hogy a házasság, ha erre még a legcsekélyebb lehetőség van, ezeknek az elveknek megfelelően fenntartható legyen. Ha a házasság helyreállítására már semmi remény nincs, arra kell törekedni, hogy a válás a lehető legkevesebb sérelmet okozza a feleknek és gyermekeiknek. A jognak azt kell szolgálnia, hogy a válást követően a körülményekhez képest békés viszony maradjon fenn a volt házastársak és gyermekeik között.

A hivatalosan kialakított és a gyakorlat által elfogadott elvek mellett az angol egyház álláspontja is befolyásolta az 1969-ben megjelent törvényt. Az angol családi jogot hosszú ideig az egyház tanításai mélyen befolyásolták, s 1966-ban foglalkozott a Church of England azzal a kérdéssel, hogy egy keresztény egyháznak — a megváltozott társadalmi viszonyokat is figyelembe véve — milyen álláspontot kell elfoglalnia a válás intézményét illetően.

Meg kell jegyezni, hogy már e törvény megalkotása előtt 1963-ban olyan javaslatot terjesztettek a Lordok Háza elé, amely hét évi különélés után a felek kérelmére, vétkességre való tekintet nélkül lehetővé tette volna a házasság felbontását. A javaslatot azonban a parlament felső háza akkor elvetette.

Ezt követően 1966-ban egy eseti bírói döntés megfogalmazta a Putting Asunder elvét, amely kimondta, hogy ha az összes körülményeket figyelembe véve a házassági életközösség helyreállítására már semmi remény nem mutatkozik, akkor a jognak is a házasság felbontását kell támogatnia.

*

A házasság felbontásának hatályos szabályait az angol parlament által 1969-ben jóváhagyott Divorce Reform Act tartalmazza, amely 1971. január 1-től hatályos Nagybritanniában, Skócia és Észak-Írország kivételével.

Az 1969-es Divorce Reform Act szakított a vétkességi bontással, s alapelve az, hogy a házasság minden olyan esetben, ha az életközösség helyrehozhatatlanul megromlott felbontható kell legyen. A bíróság a házasságot akkor tekinti helyrehozhatatlanul megromlottnak, ha a fél vagy a felek a törvényben taxatíve felsorolt okok valamelyikére hivatkozva és azt bizonyítva kérik a házasság felbontását. Ezek a törvényes bontó okok a következők.

1. Házasságtörés (Adultery). A házasság felbontását lehet kérni akkor, ha az egyik fél házasságtörést követett el és emiatt a másik fél a vele való további együttélést elviselhetetlennek tartja.

A bontóper során a bíróság előtt a házasságtörés tényét és azt kell

1 *Bajory* Pál: A házasság és a családjog reformja a Német Szövetségi Köztársaságban. JK. 1978. 2.; l. *Katonáné, Soltész* Márta: A házasság jogintézményének sorsfordulatai a kapitalista társadalomban. JK 1978. 3.; uő: A házassági és családi jogviszonyok legújabb fejlődése Svédországban. JK 1978. 4.

2 vö: *Cretney* S. M. The Principles of Family Law. Sweet and Maxwell, London 1974.

bizonyítani, hogy a házasságtörés és a házasság végleges és helyrehozhatatlan megromlása között okozati összefüggés áll fenn.

Adultery ok alapján nem kérheti a házasság felbontását az, aki a házasságtörésről való tudomást szerzést követően legalább 6 hónapig a házasságtörést elkövetővel a házaséletet tovább folytatja, mert ilyen esetben alaposan feltehető, hogy közvetlenül nem a házasságtörés okozta a házasság feldúlttá válását.

2. Ésszerűtlen magatartás (Unreasonable Behaviour). A házasság helyrehozhatatlan megromlásának bizonyítéka, ha a házasság megkötése óta az alperes olyan magatartást tanúsít, hogy a felperestől nem lehet ésszerűen elvárni, hogy az alperessel együtt éljen. Ez a nem megfelelő magatartás, viselkedés a következőket tartalmazhatja: olyan viselkedés, amely a felperes egészségét károsítja, olyan, amely a felperest az alperestől a házassági kötelékben eltávolítja (pl.: erőszak, szodomia vagy bestialitás, az elmebetegség bizonyos formái), valamint olyan vegyes esetek, mint az egyik fél nemének megváltozása vagy megváltoztatása, vagy olyan bűncselekményért való elítélés, amely korábban a kegyetlenség fogalmába tartozott.

3. Elhagyás (Desertion). Elhagyásnak nevezi a törvény a felperesnek az alperes által való elhagyását, ha az a bontókereset benyújtását megelőzően legalább 2 éve folyamatosan tart. Az időszakot a törvény a korábbi gyakorlattól eltérően — ami 3 év volt — 2 évre csökkentette, de az elhagyás definíciója — különélés hozzájárulás vagy ok nélkül — nem változtatta meg. A hűtlen elhagyás inkább az ésszerűtlen magatartás, sem mint az elhagyás fogalmába tartozik. Ez a házasság felbontását kívánó fél számára annál inkább megfelelő, mert ha eltávolodását a másik fél nem megfelelő magatartására alapozza korábban érheti el házassága felbontását, mint akkor, ha keresetének benyújtását megelőzően legalább két évet vár, és elhagyás alapján kéri a válást.

4. Közös megegyezés (Divorce by Consent). A törvény az angol családjogban bevezette a közös megegyezéses bontást, feltéve, hogy a felek a kereset benyújtását közvetlenül megelőző két évben külön éltek. (Különélés, külön háztartás vezetését jelenti.) Előrebocsátást érdemel, hogy a törvény hatályba lépése óta ez a közös megegyezés vált a leggyakoribb bontóokká.

A házasság felbontása a szakásos eljárással történik, de speciális intézkedések vannak előírva, amelyek során a bíróság arról kíván meggyőződni, hogy az alperes a bontáshoz beleegyezését adta, s így a szándékazonosság mindkét fél részéről fennáll.[3]

5. Különélés (Separation). A törvény lehetővé teszi a válást, ha a házasság helyrehozhatatlan megromlását a felek 5 éve folyamatosan tartó különélése teszi nyilvánvalóvá. Figyelemre méltó, hogy a házasság felbontását kimondó határozat jogerőssé válásához nincs szükség a másik fél beleegyezésére, valamint speciális okokra, amelyek miatt a felek huzamosabb ideje külön élnek.

Bontókeresetnek a felsorolt bontó okok alapján való benyújtása sem eredményezi minden esetben a házasság felbontását. Az alperes a bíróság előtt előadhatja, hogy véleménye szerint az életközösség helyreállítására még van remény, vagy bizonyíthatja, hogy a házasság felbontása számára súlyos anyagi vagy erkölcsi hátránnyal járna.

*

A törvény — amely a bontást ellenzők szerint egyeseknek házasságuk meggondolatlan felbontását is elősegíti, hiszen a korábbi szabályozáshoz képest jelentős könnyítéseket tartalmaz — olyan intézményekkel is rendelkezik, amelyek az eljárás megindítását megelőzően kívánják a házasság helyreállítását szolgálni.[4] Ezek a következők:

1. Előzetes ügyvédi megbeszélés. A felperes ügyvédjének a bíróság előtt nyilatkoznia kell arról, hogy az általa képviselt féllel a házassági életközösség helyreállításának lehetőségéről elbeszélgetett és a beszélgetés során tudomására hozta azon személyek nevét és címét, akik számára e kérdésben további segítséget nyújthatnak (orvos, pszichológus, szociológus stb.). Az ügyvédnek ezzel egyidejűleg azt is ki kell jelentenie, hogy a felek előtte legalább egy alkalommal együttesen megjelentek, amikor közösen számbavették az életközösség helyreállításának lehetőségeit.

2. Az eljárás szüneteltetése. Ha a bontóper során a felek magatartása, nyilatkozatai alapján a bíró a legkisebb reményt látja az életközösség helyreállítására, akkor az eljárás szünetelését rendelheti el, oly módon, hogy annak időtartamát is ő határozza meg — maximálisan 1 év — és ez idő elteltét követő 60 napon belül a feleknek, illetve valamelyik félnek amennyiben továbbra is házassága felbontását kéri, az eljárás folytatásához írásbeli beadványt kell a bírósághoz benyújtania. Hallgatásuk a per megszüntetését eredményezi.

3. Együttélés felújítása. Az együttélés felújítását lehet megkísérelni, ha a házasság felbontását, illetőleg a házassági életközösség megromlását házasságtörésre vagy ésszerűtlen magatartásra alapították. A bíróság az együttélés megkísérlésének idejét legfeljebb 6 hónapra állapíthatja meg, eredménytelen eltelte után azonban a per tovább folytatódik.

*

Az 1969-es Divorce Reform Act továbbra is fenntartotta az ágytól és asztaltól elválasztás (Judicial Separation) intézményét. A Legfelső Bíróság (Superiour Court) jogosult az ágytól és asztaltól elválasztást kimondani.

Közel hasonló joghatással bír a Magisztrátus (Magistrate's Court) rendelete (order) is.

Elválasztás kimondható, ha: a házasság azért nem bontható fel, mert a házasságkötéstől számított 3 év nem telt el, és nincs olyan különös körülmény, amely a felbontást egyébként indokolná. Egyik fél sem kíván ismételten házasságot kötni, de különélésüknek jogi formát kívánnak adni.

A bontóperhez képest az eljárás rövid és egyszerű, a bíróság nem vizsgálja sem a házasság feldúltságát, sem az okokat, amelyek ezt eredményezték, illetve a felek el-

3 A közös megegyezéses bontás esetén a törvény nem rendelkezik azokról a kérdésekről, amelyekben megegyezésnek kell létrejönnie, hanem a bírói gyakorlatra bízza ennek kidolgozását.

4 Vö.: *Lee* B. H.: Dworce Law Reform in England. Peter Owen, London 1974.

határozását megalapozták, valamint járulékos kérdésekben sem dönt. Az elválasztást kimondó határozat a különélésre nem kötelez.

A törvény jelentős eredménye, hogy a korábban jogilag rendezetlen és rendezhetetlen kérdések nagy részének megoldást biztosított. Az e törvény alapján felbontásra került házasságok jelentős része már a törvény hatályba lépésekor is csak jogi forma volt, de a felek ténylegesen külön éltek, s az esetek egy részében új családot is alapítottak. A törvény lehetőséget adott arra, hogy ezeket a kapcsolatokat rendezzék, a házasságon kívül született gyermekeket törvényesítsék. Az esetek gyakoriságára és életszerűségére jellemző, hogy 1972-ben a benyújtott bontókeresetek 93%-ban a felek közös kérelmére, közös megegyezéssel került sor a házasság felbontására, s 1972-ig 180 000 16 éven aluli kiskorút törvényesítettek.[5]

A válások száma a törvény hatályba lépését követően a már régen szétesett, de fel nem bontható házasságokra tekintettel jelentősen megnőtt. Feltehető, hogy a korábban jogilag tisztázatlan ügyek rendezése után a bontóperek számának további emelkedése meg fog szűnni.

Az 1969-es Divorce Reform Act csak egy lépés volt az angol családjog átfogó reform-szabályozásában. 1970-ben jelent meg és 1971. január 1-től hatályos a Matrimonial Proceedings and Property Act (Házassági eljárás és vagyonjogi törvény), majd 1975-ben jelent meg a Children's Act — amely egyebek között a gyermekek elhelyezésére is tartalmaz rendelkezéseket —, a házasság felbontását követően. Bár az anyagi és az eljárási jog, valamint a házasság felbontása során felmerülő járulékos kérdések szabályai szorosan összetartoznak, a jelen írást jogszabály ismertetésének szántam, s egy későbbi időpontban szeretnék visszatérni az eljárás és a járulékos kérdések rendezésének bemutatására, a jogszabályok, valamint a gyakorlat egyes eseti döntésein keresztül.

Nagy Kornélia

5 Vö: *Rheinstein* M.: Marriage Stability, Divorce and the Law The University of Chicago Press, London 1973.

JOGIRODALOM

A „belső" és a „külső" dialektikája a jogban

(Megjegyzések Eörsi Gyula munkájához)*

A társadalmi viszonyok alakulása, komplex jellegük és egymással való sokirányú összefüggésük nyilvánvalóvá válása, nemkülönben az a tény, hogy a jog egyre fokozottabban aktív a társadalmi viszonyok tudatos formálásában (NB. a tudatos alakításra való törekvés és a viszonyok komplex jellegének, bonyolult összefüggéseiknek világossá válása nem független egymástól), ma már túlhaladta azt a szintet, amidőn egy-egy jogelv, jogtétel vagy éppen jogszabály változtatásával kellett — és lehetett — megoldani a jog változása iránt megnyilvánuló szükségletből fakadó elvi és gyakorlati problémákat. A jog egészének társadalmi helyében, funkcióinak alakulásában tapasztalhatók olyan újabb jelenségek, amelyek által feltett kérdések a hagyományos jogfelfogás egészét hozzák zavarba. Ezek a jelenségek választ követelnek a jogtól és a jogtudománytól, a válasz azonban csak a kihívást adó új jelenségek megértése alapján alakítható ki. A kérdőjelek elsősorban a jogi szabályozáson belül, „normatív szinten", illetőleg a joggyakorlatban jelennek meg ugyan, kialakulása tulajdonképpen a társadalomban bekövetkezett változásokra vezethető vissza. Éppen ezért megértés sem lehetséges csak a jogi szabályozás szintjén. Logikus következménye ennek a helyzetnek, hogy a jogon *belüli* és a jogon *kívüli* jelenségek egymásra hatása mint elemzési szempont elvileg ma már polgárjogot nyert a jogi gondolkodás valamikor csupán e zárt normarendszerre korlátozódó világában. Sőt, ma már a külső meghatározottság és a külső hatás nem csupán a jog egészére nézve merül fel, mint alapvető jogelméleti kérdés, hanem az egyes szakjogágak *specifikus* problémáinak megoldásakor sem kerülhető ki.

E „természetes" folyamat egyik jelentős lépcsőjét látjuk abban, hogy amidőn Eörsi Gyula egyes polgári jogi — pontosabban eddig jórészt a polgári jog szintjén tükröztetett — kérdések megoldására vállalkozik, ezt jogelméleti jelleggel teszi, és abban is, hogy a megoldás általa követett módozatában éppen a „belső" és „külső" fogalompár játszik központi szerepet. A „belső" és „külső" fogalompár használata ugyan nincs előzmények nélkül a jogtudományban, sőt első pillantásra csupa olyan kérdés megközelítését involválja, amelyekkel többen is foglalkoztak már a marxista jogelméletben, Marx óta, mint pl. a jog mint öntörvényű és társadalmilag meghatározott jelenség; az anyagi jog mint tartalom és az alaki jog mint forma; a jog belső (pszichikai) és külső (társadalmi) hatása stb. Ezeknek a „hagyományos" kérdéseknek a megközelítése során is tud újat, sőt jelentősen újat mondani Eörsi Gyula (pl. a jog teleológiai tételezésére nézve az ellentmondások feloldására vonatkozóan, az anyagi és alaki jog összefüggésében, az állami és a kollektívák külső és belső viszonyaira nézve stb.), témája szempontjából azonban e fogalompárnak a *gazdaság és jog viszonyában való* alkalmazása, és *egy jogterület belső és külső komplexitásának megkülönböztetése* válik igazán jelentőssé. Ezzel egyúttal összefüggésbe is kerül egy a szocialista jogtudományban már régóta folyamatban levő vitával a gazdasági jog kérdéséről: „A jog *külső* szemlélete gazdasági jogot (belső komplexitás) indikál: a népgazdaság adja meg azt az egységet, amelyre a jogintézmények egy csoportja reagál és hat. Ezzel szemben a jog *belső* szemlélete a külső komplexitás megvalósítását indikálja, vagyis azt, hogy a jog belső törvényszerűségeinek megfelelő ágazatok szervezett együtthatása reagáljon és hasson a népgazdaságra... Ha megvizsgáljuk a népgazdaság területét, akkor az tűnik fel, hogy a népgazdaságnak a jogra irányított impulzusai jogilag nem egyneműek. Egy tervgazdálkodásban az irányítás, a gazdálkodás és jövedelemelvonás más és más jogi szférájában kell hogy

* *Eörsi* Gyula: Jog-gazdaság-jogrendszer-tagozódás. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977. 136 old.

visszhangot váltson ki. A népgazdaság joga egy erősen differenciált egység képét mutatja, ahol a heterogén elemek differenciáltsága jogi (belső), az egység pedig gazdaságilag homogén részekből áll (jogilag: külső). A jog hatékonyságát az szolgálja leginkább, ha ez a differenciáltság nem mosódik el, és a jog belső, relatíve autonóm sajátosságai érvényesülnek, ami viszont egy homogén részekből (különböző jogágazatokból) álló egészet igényel. Ebből az következik, hogy a népgazdaság joga területén a *külső komplexitás* elvének kell érvényesülnie, vagyis nem volna helyes összevegyíteni a polgári jogi, gazdasági igazgatási jogi és pénzügyi jogi elemeket, és ebből egy gazdasági jogi ágazatot létesíteni, mégha erre bizonyos indítást ad is a gazdaságirányítás egy bizonyos mechanizmusa. Ugyanakkor a népgazdaság joga alkot valamiféle — jogi szempontból külső — egységet. Ezért lehetséges, sőt hasznos a népgazdaság jogát *kvázi-jogágazatként* kezelni, hogy e szorosan összefüggő, de jogilag heterogén terület jobban szervezhető legyen, és az érintett jogágazatok falai ne emelkedjenek túlságosan magasra, hiszen a népgazdaság jogát csak egy-egy résztémában lehet egy-egy jogágazatba zártan művelni."[1]

Ennek az itt röviden összefoglalt felfogásnak elvi alapjait és összefüggéseit Eörsi Gyula tulajdonképpen a későbbiek során bontja ki, amidőn mindenekelőtt felteszi a kérdést — megállapítva, hogy a jog, mint minden objektiváció a saját tételezéseinek terméke, ilyképpen a jog és a gazdaság különneműek — valójában mit is adhat a jog a gazdaságnak? Igaz ugyan — mondja Eörsi —, hogy a mai körülmények között igen sok merőben technikai követelményt kell „az államiság mai szintjén" jogi követelménnyé változtatni, de aligha ez vagy az ilyen normák rendszerezése a jog feladata. A közgazdásznak a gazdasági folyamatokkal, a mérnöknek a műszaki folyamatokkal, a szociológusnak mindezek társadalmi környezetével van dolga, jognak viszont a *magatartásszabályozás* a lényege — azoknak a magatartásoknak a szabályozása, amelyek révén a gazdasági-műszaki folyamatokat vezérlik és ellenőrzik. A jog tehát a gazdaságban tevékenykedő emberek magatartását szabályozza, mikor előír, megenged, ösztönöz, tilt, szankcionál; ebben rejlik a gazdaság és a jog viszonyának alapja.[2] Jóllehet nézetünk szerint a jog szerepét a szerző itt kissé szűken vonja meg — a jog ugyanis végső soron a maga értékelésével „normatív szituációt" teremt a gazdaságilag cselekvők számára, amelynek megfelelősége a tényleges szituációval gyakran problematikus lehet,[3] mégis Eörsi Gyula logikáját követve az a nagyon lényeges kérdés adódik, hogy milyen rendszerben valósítsa meg a jog ezt a feladatát? Néhány konkrét probléma fejtegetése után ezt a választ kapjuk: „...szilárdan fenn kell tartani az átfogó jogintézmények jogi kereteit és tartalmát, és e kereteken belül az egyes részletelemeket kell a gazdasági folyamatokhoz jobban közelíteni. Az alapjában *jogintézményekben* való gondolkodás a kiindulópont; ennek keretében alkalmazkodnak a részletek a gazdasági folyamatokhoz, mégpedig a szerződések terén jobban, mint a polgári jogi felelősség terén. Amikor a gazdasági problémakör jogi elrendezése a kérdés, akkor a megoldást alapvetően a jog felől szemlélve kell keresni, mert a megoldásnak nem a gazdasági szféra, hanem a jogi szféra törvényszerűségeinek kell megfelelnie."[4]

Két szféra egymásra vonatkoztatása elvileg és gyakorlatilag is gyakran lehet problematikus, mégis Eörsi Gyula eme kiindulása mindenképpen indokoltnak tűnik. Társadalomelméletileg is megalapozott, hiszen — ahogyan Lukács György írta — „a társadalmi részkomplexusok annál inkább tölthetik be saját funkciójukat, minél erőteljesebben és önállóbban domborítják ki specifikus különösségüket", és ez — teszi hozzá Lukács György —, „a jogi szféra esetében közvetlenül nyilvánvaló".[5] Az alapkérdés azonban ezzel sem kerülhető meg, hanem úgy fogalmazhatók, hogy mi ez a „specifikus különösség" a jog esetében, hogyan függ ez össze a jogintézményekben való gondolkodással? A magatartásszabályozási szerep pl. kétségtelenül egyik specifikuma a jognak, de ez az elem más szférákban is megtalálható. A kiindulást ennek ellenére helyeselhetjük, ha történetileg szemléljük a jognak magatartásszabályozásban álló szerepét és ennek következtében mindazt, ami erre a szerepre ráépül, azaz a *jogintézményeket* is. Mármost nem kétséges, hogy a jogintézmények *belső* fejlődése nem független *külső* környezetüknek alakulásától. Külső hatások kerülnek be a jog sajátos belső mechanizmusába, intézményi, fogalmi, módszerbeni és gondolkodásbeni sajátosságokkal telített rendszerébe, és ezek a hatások, amidőn eme szféra sajátosságainak megfelelően fejeződnek ki, bizonyos — sokszor nagyon kis, alig észrevehető mértékben — alakítják is ezt a szférát, egyebek között a jogintézményeket is. Ezek a hatások eleinte ugyan csak egyes jogtételekben megmutatkozó változásokat jelentenek, többnyire meg is maradnak ezen a szinten, a külső hatások tartóssága és a társadalom objektív folyamatokba való beágyazottsága azonban képes jogintézmények átalakítására (ld. pl. a felelősség alakulását a polgári jogban hosszabb távon, és a tervszerződések megjelenését és „sorsát" rövidebb távon), sőt az Eörsi Gyula által is leginkább belsőnek tekintett jogágazati összefüggések alakítására is. Ez utóbbi fejlődését mi sem bizonyítja jobban, mint a közjog és magánjog történeti kettősségének megjelenése és elmosódása.[6] Világosan adódik ebből az Eörsi Gyula által is jellemzett folyamatból a következtetés is: „A jogrendszer tagozódását... a társadalmi-gazdasági viszonyok és a jog specifikus módszereinek a dialektikája adja, az erre épülő tagolását pedig az, ami ebből a jelenségpárból a jogalkotás és a jogtudomány tudati és akarati mezőnyén áthaladva, itt-ott törést szenvedve végül is kifejeződik." S gondolva a teleológiai mozzanatra is: „Bizonyos ese-

1 *Eörsi:* im. 25—26. old.

2 Im. 49. old.

3 *Kulcsár* Kálmán: A konzisztencia problémája a jogi rendszerben. Valóság, 1977. 5. 17. old.

4 *Eörsi:* im. 55. old.

5 *Lukács* György: A társadalmi lét antológiájáról. II. köt. Budapest, 1976. 228 old.

6 E problémában az ideológiai elemnek különösen nagy jelentősége van. L. *Kulcsár* Kálmán: Az ideológiai változások hatása a jogstruktúrára. Szociológia. 1977. 2—3. 150—151. old.

tekben tudatosan kerül sor további, főleg politikai szempontok közvetlen figyelembevételére; a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog jogágazati rangja alighanem túlnyomórészt ennek köszönhető."[7] S továbbá: „A jogrendszer *tagozódásának* említett kettős meghatározóját kiegészíti tehát a jogrendszer *tagolásának* meghatározója: mindaz, ami társadalmilag és egyénileg meghatározza azt, hogy a jogrendszer tényleges „tagolói" hogyan fejezik ki azt, amit a jogrendszer tagozódása megkíván."[8]

A jogrendszer „specifikus különösségeit", esetünkben a jogágazatokra való tagoltságának tényében, és a tagozódásának állapotában kialakult sajátosságait, tehát *„belső"* világát ilyképpen együttesen ostromolják a társadalmi-gazdasági változások, és azok a cselekvő, a „tagoló" szubjektumban összefonódó és onnan kisugárzó tényezők, amelyek közbeiktatódnak a jog és a gazdaság automatikus egymásrahatásában. Kérdés azonban, hogy ilyen az automatizmusba szükségképpen belenyúló szubjektum, amely tulajdonképpen megadja a teleológiai tételezést a maga célfelfogásával és a jog belső sajátosságainak ismeretével elismerésével vagy éppen elhanyagolásával milyen tartósan hat ebben a viszonyban? Vajon a rövid távú gazdasági, ponosabban gazdaság- és irányításpolitikai hatások közvetítésére épülve (az ideológiai elem közbehatásával[9]) milyen tartós elemek épülhetnek be a jog *belső* rendszerébe, mennyire hatnak ezek közre belső alakulásában, mennyiben módosítják inézményeit és fordítva: belső sajátosságai mennyire, milyen távra szállhatnak szembe a hosszú távú gazdasági és társadalmi folyamatokra épülő tételezések szükségletével? Mindezek olyan kérdések, amelyekre leegyszerűsített és sematikus válaszokat könnyű lenne adni — formális logikai alapon —, de ismereteink, akár a jog *belső* világának, sajátosságainak formálódásáról, akár pedig a külső környezeti hatások transzformáló erejéről nagyon korlátozottá válnak, ha elhagyjuk a jogszabályok és tételek, a széles értelemben vett norma alakulásának szintjét, és az évezredes „kvázi" autonóm vagy „kvázi" determinált fejlődés ama sajátosságait próbáljuk megfogalmazni, amelyeket a jog „specifikus különösségének" tarthatunk.[10]

Ilyenek azonban ama ismereteink is, amelyek a jogágazatok *ágazati sajátosságaira* vonatkoznak. Mert igaz, hogy a jogrendszer a jogilag homogén területek struktúrájára épül, és így a jogilag homogén intézmények ágazati összefogása alapvető szempontnak tűnik; az is elfogadható — amit a szerző úgy fogalmaz meg a gazdasági joggal összefüggésben —, hogy azt mint „kvázi jogágazatot" a jogilag homogén nagy jogágazatok talaján kell kibontakoztatni, és — ha ez perspetivikusan nem is zárható ki — „nem jogágazat a jogilag homogén jogágazatok talaján. A jogalanyok vagy gazdasági folyamatok szerinti csoportosítás nem alkalmas a jogrendszer primér tagolására, mert a jog relatíve önálló törvényszerűségeinek nem felel meg. Szekunder csoportosításként azonban hasznos lehet".[11] Az is elfogadható, idézzük ismét Eörsi Gyulát; hogy a „társadalmi-gazdaságinak a jogba való átírása... a tudományos-technikai forradalom korában úgy megy végbe, hogy a jogrendszer tagozódása homogén jogágazatok révén *priméren, alapvetően a jog belső törvényszerűségei szerint alakul, és erre rakódnak rá a merőben gyakorlati célkitűzések mágnese köré vonzott, tehát a jogtól különnemű szféra* által kialakított kvázi jogágazatok"[12] Végezetül indokoltnak tűnik a második alternatíva melletti szavazata is, amidőn felveti a kérdést, hogy vajon — „mindez egy idejétmúlt jogágazat—koncepció új védelmi vonalra való rendezett viszavonulása-e vagy egy a jogágazatokra alapító új rendezés előkészítő csatározása".[13] A gazdasági jog jogágazati léte, esetleges helye a jogrendszerben ugyancsak sokat vitatott, valóban fontos kérdés, s ha megoldásának miképtje eddig gyakorlatilag össze is függött a gazdaságirányítás miképtjével, koncepciójával és módszereivel, kétségtelenül olyan probléma, amelynek elvi rendezése hatékonyabbá teheti a gazdaságirányítást; elválaszhatja pl. egymásól az állam irányító, közigazgató és gazdálkodási tevékenységét, fokozhatja tehát magának a gazdaságnak a hatékonyságát is. Nem lebecsülendő probléma a jogágazati tagozódás kérdése általában sem, éppen Eörsi Gyula munkája ad erre igen jó példát. Mégis a legfontosabb feladat a jog belső világa sajátosságainak, jellemzőinek feltárása, éspedig társadalmi-gazdasági környezetükkel a belső világra ható tényezőkkel és külső hatásukkal együttesen. Sokszor egyes jogelvekben, tartósnak, sőt „örök"-nek tűnő jogelvekben „megkövesedett" társadalmi tapasztalatok felbontása vinne közelebb a jog sajátosságainak megértéséhez. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, a jog „specifikus különbözőségének" azon összetevőiről, amelyek éppen a környezetből érkező hatások teleológikus tételezésének folyamatában, a környezetre való visszahatásában, azaz a *jog működésében* jelentősek, még távolról sincsenek kellően elemezve, még oly mértékben sem, hogy megnyugtatóan állíthassuk egyes tényezőkről, jogági és egyéb sajátosságokról relatív időtállóságukat, másokról pedig meghaladottságukat, még akkor is, ha a jogászi gondolkodás inertiája életben tartja őket. Eörsi Gyula munkáját különösen ebből a szempontból látom jelentősnek, éspedig nem csupán a polgári jog, de a jogelmélet fejlődése szempontjából is.

Kulcsár Kálmán

7 *Eörsi:* im. 93—94. old.
8 *Eörsi:* im. 94. old.
9 L. a szerzőnek már hivatkozott tanulmányát: Az ideológiai változások hatása a jogi struktúrára.
10 E problémának egyes összefüggéseiről szóltam már „A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás" c. tanulmányomban. L. Gazdaság- és Jogtudomány. X. köt. 1976. 26—27., 30. és köv. old.
11 *Eörsi:* im. 110. old.
12 Im. 117—118. old.
13 Im. 134. A szövegben „csatornázás" szerepel — nyilvánvaló, elírásként — a „csatározás" helyett.

Ficzere Lajos — Sárközy Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései*

1. Új könyvvel gazdagodott az irodalom. Ficzere Lajos — Sárközy Tamás KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest 1978. 472 old.

alapvető jogi kérdéseiről írott könyve az első nagyobb lélegzetű tanulmány, ami erről a témáról a hazai irodalomban megjelent. A könyv címének megfelelően az alapvető jogi kérdésekkel foglalkozik, de igen széles kitekintéssel. Nemcsak irodalmi újdonságról van szó, hanem — mint ahogy a szerző a bevezetőben megjegyzi — egy alapvetően új, keletkezőben levő szervtípus jogi problémáiról is.

A szerzők célja egy új típusú szocialista nemzetközi társulási jog alapvonalainak vázolása, amely harmonikusan kapcsolódik a belső társulási joghoz, és mely felhasználható a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok alakításában is. A téma feldolgozásánál a Szerzők szakítanak a tradicionális társasági megközelítéssel, lévén, hogy új típusú társulási formáról van szó, amely megköveteli az új típusú módszert, azaz a komplex jogági közelítést. Egyaránt szükséges, a nemzetközi kereskedelem, a nemzetközi közjog, a polgári jog, az igazgatási jog stb. aspektusainak figyelembevétele. Bonyolítja a téma tárgyalását az is, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetek (NGSZ) kialakulása működése, fejlődése elsősorban nem jogi kérdés, hanem alapvetően közgazdasági és politikai jelenség, így a szerzők nem vonatkoztathatnak el az NGSZ ilyen mozzanataitól sem.

2. Az első fejezet áttekintést ad a KGST integráció fejlődési menetéről, alapvető okmányairól. Ezek között is a legnagyobb jelentőséggel bíró dokumentum a KGST 25. ülésszakán elfogadott elméleti, politikai irányvonalat meghatározó Komplex Program. Ez a politikai dokumentum jelentős hatással volt a KGST intézményrendszerének alakításában. A Komplex Program két fő formáját különbözteti meg a nemzetközi gazdasági szervezeteknek. Az államközi gazdasági szervezet (ÁGSZ) fő funkciója az államok közötti koordináció, s mint ilyen feladatot ellátó szervezet a nemzetközi közjog alanya, s nem nemzetközi társulás. A gazdasági szervezetek másik formája kifejezetten elkülönült jogi tartalommal bíró NGSZ, melynek társulási jellege már e dokumentum megállapításából is kirajzolódik. A Komplex Program az NGSZ-ek vonatkozásában csak elvi alapvetést adott.

A történeti fejlődés bemutatása már önmagában jelzi azt, — későbbiek során kifejtésre is kerülő — sajátosságot, hogy a KGST-ben, a tőkés integráció fejlődéséhez viszonyítva ellentétes tendencia valósul meg. Nevezetesen arról van szó, hogy a szocialista integrációban először államközi szinten, felülről indult meg a gazdasági kapcsolatok intézmény-rendszerének kiépítése, és csak a fejlődés későbbi időszakában jelent meg az igénye a vállalatok (más gazdálkodó egységek) között létesítendő közvetlen kapcsolatoknak. Az NGSZ-nek mint szervezeti típusnak éppen az ilyen vállalati kapcsolat megteremtését kell céloznia.

A Komplex Pogram elvei alapján sorra születtek az NGSZ megalakulására és működésére vonatkozó, egymásnak sokszor ellentmondó dokumentumok (1973 Mintaszabályzat, 1976 Mintarendelkezések stb.). E nagyarányú jogi munka végcélja az lett volna, hogy egységes szabályozását adja az NGSZ-eknek. Az egységes szabályozás megszületése azonban még mind a mai napig várat magára. A végcél tehát változatlan. A szabályozás bonyolult kérdésköre nemcsak a szerzőket, hanem általában a jogi irodalmat is intenzíven foglalkoztatja. Létre kellene hozni egy olyan egységes szabályozást (az ÁSZF mintájára) amely alapján közvetlenül lehetne alapítani, és nem kellene minden esetben az egyedi alapítás lassú és bonyolult eszközét igénybevenni. A kérdés csak az, hogy ez az igény a közeljövő igénye-e? Az NGSZ jellegét meghatározó koncepciók harca még mindig nem dőlt el. Egyértelműen nemzeti társulás-e az NGSZ vagy nemzetközi középirányító szerv-e? Emellett makacs tény az is, hogy a már működő NGSZ-ekről nincsen elegendő elemezhető gyakorlati adat. Ahhoz, hogy megválaszoljuk a szabályozásra vonatkozó iménti kérdést azt kell eldönteni, hogy mi az elvárásunk a jogi szabályozástól. Lehetséges valamit szabályozni felemás elméleti megalapozással, szándékosan hézagokat hagyva olyan kérdésekben amikre a válasz alternatívái nem adottak, vagy éppen meg lehet elégedni részletszabályokkal. Ezt a megoldást választani nem tűnik célszerűnek, hiszen az egységes jogalkotásban maga a jogalkotási mechanizmus sokkal bonyolultabb és lassúbb folyamat. Feltehetően nehezebb módosítani egy félresikeredett szabályt, mint a hazai jogalkotásban, pedig az sem mindig kellő rugalmassággal reagál a gyakorlat által felvetett anomáliákra. Így tehát igen nagy körültekintést igényel annak a megválaszolása, hogy mit, milyen mélységben és mikor szabályozzunk. A Szerzők is csak az 1980-at követő években látják megalapozottnak az egységes jogszabály megjelenését. Addig blanketta szerződés mintát kell kínálni a társulni kívánó szervezetek számára.

3. Amint már fentebb jeleztük az elméleti vita nem dőlt el az NGSZ-ek jellegének meghatározásában. A tanulmány 2. fejezete foglalkozik az NGSZ társulási jellegével. Mindenekelőtt a szocialista nemzetközi társulás fogalmát kell meghatározni, ez azonban korántsem tűnik olyan könnyű feladatnak, hiszen régóta, sokat vitatott probléma mind a közgazdasági, mind a jogi irodalomban. E fejezet szerzője abból indul ki, hogy a társulás közgazdasági és jogi kritériumok dialektikus egysége, továbbá nem lehet elszakítottan tárgyalni a vállalatok belső és nemzetközi társulásait. A társulási fogalomrendszernek azonos elvi alapokon kell nyugodnia, és nyomon kell követnie a társasági jogban kialakult újabb tendenciákat, amikor a tagok között nemcsak a hagyományos vagyonegyesítés és közös kockázatvállalás van jelen, hanem önállóan megjelenik a tevékenységük koordinációja is. Az irodalomban napvilágot látott sokszínű definíciók kritikai elemzése után a Szerző kialakítja saját álláspontját. E szerint nemzetközi társulásnak *a)* két vagy több állam, ill. két vagy több állam gazdasági tevékenységgel is foglalkozó, különböző honosságú jogi személynek; *b)* olyan társulási szerződésen alapuló megállapodását tekintjük; *c)* amelyben a felek saját tevékenységükre irányuló konkrét gazdasági koordinációt, illetve közös gazdasági vállalkozást célzó; *d)* rendszeres, huzamos és szervezetszerű gazdasági együttműködés folytatásában állapodnak meg, és ennek ér-

dekében *e)* egyszerű, vagy jogi személyiséggel bíró társulási szervezetet és ügyvitelt hoznak létre.

Az így kialakított definíció alkalmas mind a szocialista integrációban létrejövő társulások, mind a Kelet-Nyugat közötti kapcsolatok felhasználásában. Témánk, az NGSZ szempontjából ki kell emelni, hogy e társulások alanyaként a definíció nemcsak gazdálkodó szerveket, hanem az államot is felsorolja. A KGST integrációra elsősorban jellemző, az államközi egyezménnyel létrejövő társulás, ahol az állam részben gazdálkodó alanyként, de ugyanakkor szerződő félként is megjelenik. Ameddig olyan egységes jogi szabályozás nincs, ami lehetővé tenné a vállalatok közötti polgári jogi szerződéssel létrehozható NGSZ-t, addig kizárólag az ilyen nemzetközi közjogi társulások fogják uralni a közös gazdálkodó szervezeteket.

A tudomány azonban nem ragadhat meg a tételes jog szintjén. Elméletileg is meg kell teremteni a lehetőségét a követlen vállalati, sőt szövetkezeti vagy más gazdálkodó szervezet nemzetközi társulásban való részvételének lehetőségét.

A szerző a fogalom-meghatározásból nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy a nemzetközi társulás az alapítás vagy a működés országának jogrendszere alapján jöjjön létre. (Erre egyébként gyakorlati példa is van: a Haldex.) Így nemzetközi társulásról lehet szó akkor is, ha az adott társulás *a)* több nemzetiségű, de a székhely országa joga szerint működik; *b)* közvetlenül államközi szerződéssel keletkezik; *c)* egységes nemzetközi szabályozás alapján jön létre.

Perspektivikusan a kívánalom a KGST-ben a *c)* alatti variáció. Mert hogyan is állnak a szocialista országok a belső társulási joggal? Az országokra lebontott elemzésből a szerző levonja az általánosított következtetést; a szocialista országok belső társulási joga meglehetősen fejletlen. Ennek történeti előzményei vannak, továbbá adódik a gazdaságirányítási rendszer fejlődés-tendenciáiból. A szocialista jog eredetileg kedvezőtlenül értékelte a társulásokat, kapitalista tendenciákat látott megvalósulni benne, másfelől pedig az állami vállalatok kialakításánál, megszervezésénél a szocialista jog alapvetően nem a társasági formát használta; az állami vállalatok közötti kapcsolatban pedig a társulási szerződést a tervlebontásos szisztéma teljesen kizárta.

A szocialista országokban végbemenő gazdasági reformokkal sem kapott a társulás valamennyi országban egyforma hangsúlyt. Legerősebb belső társulási joggal Magyarország rendelkezik, a Szovjetunióban, Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában az állami szektorban ténylegesen funkcionáló társasági jog nincs, az NDK sajátos kooperációs társulási jogot alakított ki. Így a nemzeti belső jogok egyetlen — Magyarország — kivétellel alkalmatlanok a nemzetközi társulásokkal való összekapcsolásra.

Az NGSZ-re vonatkozó egységes jogi szabályozás kialakításának nemcsak az a hátráltatója, hogy a belső társulási jogok korlátozott tartalmi és jogi-technikai lehetőségeket kínálnak, hanem az elméleti megközelítést tekintve is eltérő álláspontok alakultak ki az NGSZ-ek jellegét és feladatát illetően. A magyar irodalom teljes egészében az NGSZ-t, mint társulást fogja fel, a társulási koncepció az uralkodó a lengyel, csehszlovák és szovjet irodalomban is. A másik ezzel ellentétes irányzat az irányítási koncepció, melyet teoretikusan az NDK irodalmában dolgoztak ki. Ez az elmélet tulajdonképpen része a nemzetközi gazdasági jogi koncepciónak. E nézet gazdaságpolitikai alapját az az álláspont adja, hogy a KGST-ben a közeljövőben elsősorban nem az áru és pénzviszonyok szerepét kell fokozni, hanem a tervkoordinációt, továbbá a specializációt és a kooperációt. Emögött az a közgazdasági helyzetértékelés húzódik meg, hogy az áru- és pénzviszonyok fejlődésére csak lassú lehetőség van, figyelembe véve a KGST országok belső mechanizmusát. A tervkoordináció, a közös tervezés viszont szükségképpen elősegíti a tagországok belső gazdasági mechanizmusának közelítését. Nyilvánvaló, hogy ennek a feladatnak a szolgálatában állnának az NGSZ-ek, így hát, a más jellegű feladat megoldása másféle szervezetet kíván meg, más módszer alkalmazásával. Az irányítási koncepcióban az ÁGSZ és az NGSZ is irányítási jogosítvánnyal bírnak a tagországok termelő apparátusai felé. Ez az elmélet gyakorlatilag egy külső nemzetközi irányítást valósítana meg az egyes nemzetgazdaságok felé. Ez pedig a KGST alapokmánya és a Komplex Program ellenére szupranacionálissá változtatná a KGST-t, másfelől pedig ez a megoldás ellentmond annak az általánosan elfogadott követelménynek, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetek szervesen épüljenek be a működés országának belső gazdasági és jogi mechanizmusába.

Az NGSZ-ek alapvető jogi problémáit a Szerzők a társulási koncepció alapján tárgyalják. Ennek az a lényege, hogy — az NGSZ-eket és az ÁGSZ-eket elvileg el kell határolni, mert mindkét szervezeti típus önálló jogi tartalommal bír; — az NGSZ társulási szerződés alapján jön létre, amely lehet nemzetközi egyezmény, vagy polgári jogi szerződés; — az NGSZ-ek nemzetközi irányítást nem kaphatnak, hanem a tagok irányítása alatt működik; — az NGSZ mindhárom formájának, az egyesülésnek, a közös vállalatnak és az egyszerű társulásnak egyaránt létjogosultsága van.

4. Az NGSZ-ekre vonatkozó társulási koncepcióban az NGSZ mindhárom típusa eltérő gazdaságpolitikai igény kielégítésére hivatott. A tanulmány 3. fejezete foglalkozik részletesebben az NGSZ-ek strukturális jogi kérdéseivel.

Az egyszerű társulásnak a Mintaszabályzatba, illetve a Mintarendelkezésekbe való bekerülésének nagy jelentőséget tulajdonít a Szerző. Adódik ez abból, hogy az egyszerű társulás, különösen akkor, ha nincs külön szervezete, nem is gazdálkodó szervezet, hanem valami más: egyértelműen csak társulási jellegű lehet. Az NGSZ-nek ez a formája alakítható legnehezebben államközi egyezménnyel, ennek a társulási formának alapvetően polgárijogi szerződéssel kell létrejönnie. Mindez a társulási koncepció elismerését segíti elő.

A kidolgozott jogi doumentumokban alapvetően a jogi személy egyesülésre vonatkozó szabályok kerültek legmélyebben kimunkálásra. Az egyesülés legjellemzőbb vonása, hogy a tagok el-

sősorban gazdasági tevékenységük koordinálására hozzák létre; az egyesülés csak másodlagosan folytat gazdálkodó tevékenységet. Az egyesülés által megvalósított koordinációt azonban élesen el kell határolni az ÁGSZ tevékenységétől, amely szintén ilyen funkciót lát el. A társulási felfogás azt hangsúlyozza, hogy az egyesülés mindenkor konkrét gazdálkodó szervezetek közötti konkrét koordinálást végző szervezet, míg az ÁGSZ államok közötti koordinációt az általánosság magasabb szintjén végzi. Az egyesülés másodlagosan gazdálkodó tevékenységet folytat, mégpedig az egyesülés által létesített fiókokon keresztül. És ez a probléma ismételten neuralgikus pontja az eljövendő egységes szabályozásnak. A probléma lényege, hogy az egyesülés központja milyen mértékben irányíthatja a fiókokat. Széles körű utasítási joggal rendelkezzen-e egy más ország területén működő fiók felett vagy sem. A fiók operatív önállóságának és a központ általános irányítási jogkörének összeegyeztetése még megoldandó feladat.

A Mintarendelkezés társulásként szabályozza az egyesülést, egy-két irányítási beszüremléstől eltekintve. Az eljövendő jogi szabályozásban finomítani kell az egyesülés felépítésére és működésére vonatkozó szabályokat. Az NGSZ 3. formája a jogi személy közös vállalat, mely alapvetően közös gazdasági vállalkozásra irányuló társulás. Saját vagyona van, és a teljes önelszámolás elve alapján működik. A közös vállalat joglogikailag az egyesülés ellenpólusa, éppen ebből adódik az a követelmény, hogy a közös vállalatot teljesen önálló, elkülönült szabályozásban kell részesíteni. A jelenlegi jogi dokumentumok nem tesznek eleget ennek a követelménynek. A közös vállalat és az egyesülés szabályozásbeli különtartása megőrizné az NGSZ-ek formagazdagságát. A Szerző kifejti a jövőre vonatkozó olyan elképzelését, hogy a közös vállalat kétfajta alakzatát tartaná helyesnek. Az egyik változatnál a tagok tevékenységéhez jobban kötődő szervezet jönne létre, a másiknál a tagoktól jobban elkülönülő, erőteljesen nyereségre orientált forma.

Már fentebb is történt utalás arra, hogy az NGSZ különböző fajtái eltérő alapítási mechanizmust kívánnak meg. Jelenleg az egységes szabályozás hiánya miatt csak államközi egyezménnyel hozható létre ilyen szervezet. Az államközi szerződéssel létrejövő NGSZ-ek kizárólagosságát a szocialista integráció fejlődése meghaladta, a jövőben helyt kell kapnia az alapításban a polgári jogi szerződésnek is. Értelemszerűen a közös vállalat, de méginkább az egyszerű társulás ilyen alapítást kíván meg. Ez korántsem jelenti azt, hogy az államközi egyezményt ki kellene űzni, az alapítási megoldások eszköztárából, csak épp egy elméletileg megalapozott optimális arányt kell kialakítani. A Szerző álláspontja szerint államközi szerződéssel kell alapítani továbbra is az olyan egyesüléseket, amelyek tevékenysége egy egész alágazatokra terjed ki, vagy kulcsfontosságú iparágakban jönnek létre, és az olyan közös vállalatokat, amelyeknek volumene és a kockázatviselés nagysága meghaladja a vállalati lehetőségeket. Minden más esetben a polgári jogi szerződéssel való NGSZ alapítás lenne a kívánatos. Így biztosítva lenne az önálló vállalati kezdeményezés lehetősége, és a magasabb szintű gazdaságpolitikai döntések megvalósítása is.

Az NGSZ-ek strukturális jogi kérdéseinek zárógondolata a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok intézményrendszerének szinkronba hozása. Ha sikerülne az előzőekben vázolt társulási formákat egységes szabályozásba ültetni, ezeket a formákat bátran kínálni lehetne a nyugati gazdasági partnereknek is. A közös vállalat és az egyszerű társulás egyaránt elbírja a nyugati betársulást, az egyesülési forma — tekintettel arra, hogy feladata tevékenység-koordinálás — nem tarthat számot nyugati partnereink érdeklődésére.

5. Az integrációs folyamat elmélyülése szükségképpen felszínre hozza a szocialista nemzetközi tulajdon, illetve a közös szervezetek tulajdonjogi helyzetének problémáit. E kérdést tárgyalja a könyv 4. fejezete.

A gazdaság szocialista internacionalizálódása a szocialista termelési viszonyok és a termelőerők egymással összefüggésben való nemzetközivé válását jelenti. Jelenleg még csak a kezdeti fokán állunk a nemzetközi szocialista tulajdon megteremtésének. E tulajdon elmélyítése felé csak az integrációs folyamat kiszélesítésével lehet elérni. E közgazdasági értelemben vett, nemzetközi szocialista tulajdon szempontjából fontos terület a közös népgazdasági termelőtevékenység fejlesztése, a hosszú távú kooperációs kapcsolatok kiépítése, továbbá az NGSZ-ek is jelentős szerepet töltenek be a nemzetközi szocialista tulajdon kibontakozásában.

Az NGSZ-ek tulajdonjogi helyzetével kapcsolatban több álláspont alakult ki a szocialista irodalomban. A Szerző a tulajdonjogi kérdések rendezésénél 3 alapvető rendező elvet tart szükségesnek figyelembe venni.

1. Olyan szabályozást kell kialakítani, amely biztosíthatja az egyesülések, illetve közös vállalatok önállóságát és a gazdaságos működést.

2. A tulajdonjogi kérdések rendezése ne járjon sem a székhely országa, sem pedig a társulás tagjai szerinti államok szuverenitásának sérelmével.

3. Egyértelműen kifejezésre jusson a KGST jogi személy, a nemzetközi társulás vagyonának nemzetközi tulajdoni jellege, azaz a nemzetközi szocialista tulajdonhoz való tartozás.

A szerző a tulajdonjogi megoldások közül elfogadhatónak tartja azokat az álláspontokat, melyek szerint *1.* A jogi személy nemzetközi társulás vagyona a tagok államának közös tulajdonában áll, és a szervezet részére a kezelői jogot kell biztosítani. Ez a megoldás ÁGSZ-ek és a jelenleg működő (tehát államközi egyezménnyel alapított) egyesüléseknél alkalmazható. *2.* A nemzetközi társulás útján létrejövő jogi személy önálló áru-tulajdonjogának elismerése. Ha a KGST-n belüli árutermelés jelentősége növekszik, az NGSZ-ek önállósága fokozódni fog, így jobban előtérbe kerül majd az NGSZ-ek önálló árutulajdonjogának kérdése. Ennek elismerése ideológiai szempontból is előnyös, mert erősebb hangsúlyozást kap, hogy az NGSZ vagyona nem-

zetközi szocialista tulajdoni jelleggel bír.

6. A könyv 5. fejezete az NGSZ-ek gazdálkodó tevékenységének jogi szabályozásával foglalkozik. A Szerző álláspontja szerint az NGSZ zavartalan működése szempontjából alapvető követelmény, hogy a szervezeteket be kell illeszteni a működés országának gazdaságirányítási rendszerébe, úgy azonban, hogy érvényesíteni lehessen az NGSZ-ek nemzetközi jellegéből adódó sajátosságait. Ez alapján kell megközelíteni, az NGSZ-ek tervező tevékenységével szemben támasztott követelményeket. Az NGSZ önállóságából adódik, hogy tervét annak vezető szerve hagyja jóvá, de annak érdekében, hogy biztosítva legyen az NGSZ tervének a székhely ország irányítási rendszerébe történő beillesztése, indokolt megkövetelni, hogy lefolyjon egy előzetes tervegyeztetési folyamat a székhely ország, és a tagok országának tervező szerveivel.

Az NGSZ-ek anyagi-műszaki ellátásánál az ellátás rendjét a működés profilja szabja meg, de lényeges már az alapítás stádiumában legalábbis elviekben tisztázni e kérdéseket, éppen úgy, mint az NGSZ-ek pénzügyi értékesítési tevékenységét. Mindenképpen jelentős kérdésekről van itt szó, mert a gyakorlatban csakis így biztosítható az NGSZ zavartalan és eredményes működése. Napirendi kérdése ez a gyakorlatnak, hiszen a jelenleg működő egyesülések most vannak az önálló gazdálkodásra áttérés korszakában. A gazdálkodó tevékenység megvalósítása vonatkozásában, a Szerző által kiemelt legfőbb elgondolások *1.* az egyesülés fiókjaként létrehozott közös vállalat, bár ez a megoldás csak későbbi időben valósítható meg, *2.* szervizhálózat létrehozása, amely mindenképpen egyszerű forma, a termelő profilú közös vállalatokhoz képest, *3.* fővállalkozói tevékenység kialakítása, amelyre van már gyakorlati példa az NGSZ-eknél.

7. A tanulmány 6. fejezete a KGST intézmény-rendszerének felvázolására vállalkozik, érintve a KGST és az államközi szervezetek egymáshoz való viszonyát. Kitér az együttműködés módszereire is.

Az együttműködés intézményrendszerében helyet kapó NGSZ-ek és a KGST viszonyáról a Szerző megállapítja, hogy a szocialista országok nemzetközi szervezetének rendszerében nincs semmiféle alá- és fölérendeltség. A Komplex Program és az NGSZ-ek alapító egyezményei is kiemelik, hogy a szervezetek tevékenységüket az alapító okmányokban meghatározott feladatkör keretei között önállóan látják el.

Balázsházi Mária

Ференц Мадл:

Новая фаза работ на модерном венгерском кодексе международного частного права

В введении автором обзореваются до сих пор приложенные усилия в области кодификации и их судьба, также причины того, что кодекс международного частного права не был разработан. Затем излагаются разницы между вторым и третьим проектом и трудности в связи с разработкой новейшего проекта. Наконец рассматриваются отдельные решения, применяемые в проекте. В заключение отмечаются проблемы, которые — несмотря на совершенствование — остаются в проекте нерешенными (обратная отсылка, государственный иммунитет, юрисдикция, более гибкое урегулирование договоров, трудовое отношение). В связи с этими вопросами автор излагает свою точку зрения.

Тивадар Маклари:

Обязательство заключения договора

Одним из юридически урегулированных ограничений непосредственного оборота продуктов и вытекающей из этого свободы заключения договоров, которые характеризуют наш хозяйственный механизм, является обязательство по заключению договора. В случае небольшого количества продуктов и служеб, а также хозяйственных связей, имеющих выдающееся значение с точки зрения наронохозяйственных интересов и интересов населения, хозяйственная организация, на которую налагается обязательство заключения договора, может отказать в заключении договора лишь в том случае, если она докажет, что не в состоянии исполнить заказы согласно договору, или же исполнение договора угрожало бы интересам народного хозяйства. В случае наличия обязательства по заключению договора при отсутствии соглашения сторон суд вправе определить содержание договора и этим создать договор. Обязательство по заключению договора — это правовой институт исключительного характера, который при нынеших хозяйственных условиях необходим для обеспечения планомерного хозяйствования и удовлетворения наиважнейших потребностей.

Ласло Шойом:

Принципиальная возможность общенародного иска по защите окружающей среды в нашем праве

Автор видит взаимосвязь между небольшей эффективностью законодательства об охране окружающей среды и традиционным подходом гражданского права к вопросу о защите окружающей среды. Институты, которые ставлят в центр внимания нарушение субъективного права: возмещение ущерба и защита согласно соседскому праву, не подходят для защиты окружающей среды, которая требует превентивного вмешательства и носит коллективный характер. В статье излагается, что индивидуалистический подход вызовет трудности не только в области охраны окружающей среды, но также в договорном праве, а дальнейшем рассматривается вопрос о выдвижении на передний план групповых интересов в нашей правовой и политической жизни. Затем авмор коротко излагает тенденцию, согласно которой расширяется пересмотр судами решений государственного управления. Излагаются современные формы осуществления публичного интерса в гражданском процессе (активность судьи, права прокурора) и отмечается тенденция, согласно которой в нашей правовой и политической жизни выдвигаются на перединий план групповые интересы. Согласно автору публичный иск по защите окружающей среды следует обеспечить не только прокурору или государственным и общественным организациям, а без ограничения каждому гражданину.

Ferenc Mádl:

In einer neueren Phase für das zeitmässige ungarische Kodex des Internationalen Privatrechts

Der Autor blickt durch einleitend die bisherigen heimischen Kodifikationsbestrebungen und ihre Schicksale, sowie die Ur-

sachen des Mißerfolges der Ausarbeitung. Danach untersucht er die Unterschiede zwischen dem dritten und vierten Entwurf, die Probleme der Ausarbeitung des jetzigen Entwurfes, sowie einige inhaltliche Probleme des Entwurfes. Zum Schluss weist der Autor auf jene Probleme hin, die — wieder der Zeitmässigkeit des Entwurfes — ungelöst bleiben (*renvoi,* staatliche Immunität, die Jurisdiktion, die mehr elastische Regelung der Verträge, das Arbeitsverhältnis). Der Autor stellt hinsichtlich dieser Fragen seinen eigenen Standpunkt fest.

Tivadar Makláry:

Vertragsabschlußzwang

Eine der rechtlichen Schranken der — unseres Wirtschaftsmechanism charakterisierenden — Vertragsfreiheit ist der Vertragsabschlußzwang. Hinsichtlich einiger, aus dem Gesichtspunkte der Volkswirtschaft und der Bevölkerung bedeutenden Waren und Leistungen, bzw. wirtschaftlicher Beziehungen kann die mit dem Vertragsabschlußzwang belastete Wirtschaftsorganisation im — von den Rechtsregeln bestimmten — Kreis den Abschluß des Vertrages nur dann verweigern, wenn sie beweist, daß sie zur Erfüllung nicht fähig ist, oder daß der Vertrag die Interessen der Volkwirtschaft verletze. Im Falle des Vertragsabschlußzwanges — wenn die Parteien nicht übereingekommen sind — kann das Gericht den Inhalt des Vertrages bestimmen, und solcherweise den Vertrag zustandebringen. Der Vertragsabschlußzwang trägt ausnahmsweisen Charakter, welcher unter den gegenwärtigen Verhältnissen für die Sicherung der Planmäßigkeit und der Befriedigung der wichtigsten Bedürfnissen notwendig ist.

László Sólyom:

Prinzipielle Möglichkeit einer Bürgerklage für Umweltschutz in unserem Zivilrecht

Der Autor sieht einen Zusammenhang zwischen der niedrigen Effektivität des Umweltschutzrechts und jener traditionellen Betrachtungsweise, mit dem sich das Zivilrecht zum Umweltschutz nähert. Der Artikel stellt dar, daß die individuelle Betrachtungsweise nicht nur im Umweltschutz, sondern auch im Vertragsrecht Schwierigkeiten verursacht. Dann behandelt er jene Erscheinung, wie das Gruppeninteresse in unserem rechtlichen und politischen Leben in den Vordergrund springt. Laut des Autors muß die Bürgerklage für Umweltschutz nicht nur für den Staatsanwalt, und den staatlichen und gesellschaftlichen Organen gesichert werden, sondern muß ohne irgendwelche Beschränkung an allen zur Verfügung gestellt werden.

Ferenc Mádl:

Dans une nouvelle phase pour le code de droit privé international moderne en Hongrie

L'auteur révise dans l'introduction les efforts de codification jusqu'ici déployés en Hongrie ainsi que le destin de ceux-ci et les causes du défaut de l'élaboration du code. Après l'auteur examine les déficiences entre le troisième et le quatrième projet, les problémes de l'élaboration du projet actuel puis les solutions de contenu respectives du projet. Pour terminer on renvoit aux problèmes qu'on ne résolut pas même en considération de l'actualité du projet (renvoi, immunité etatique, juridiction, la réglementation plus souple des contrats, la relation du travail). Par rapport à ces questions on expose sa prise de position.

Tivadar Makláry:

L'obligation de conclure un contrat

L'une des limites réglementée par le droit de la circulation de produit libre caractéristique à notre mécanisme économique et de la liberté de conclure un contrat en découlant est l'obligation de conclure un contrat. Par rapport de produit de petit nombre et de services de grande portée du point de vue de l'intérêt de l'économie nationale et de la population respectivement par rapport de relation économique l'organe exploitant chargé de l'obligation de conclure un contrat ne peut pas nier la passation du contrat dans le cadre des règles de droit désignées si on prouve qu'il n'est pas à même de s'acquitter le contrat selon l'ordre ou bien le contrat voulu heurtait ou bien exposait en danger l'intérêt de l'économie nationale. En cas de l'obligation de conclure un contrat en défaut de l'accord des parties le tribunal peut constater le contenu du contrat et ainsi peut créer le contrat. L'obligation de conclure un contrat est une institution de droit de caractère particulière à laquelle on a besoin dans des circonstances économiques actuelles pour assurer le caractère méthodique de l'économie et des exigences les plus importantes.

László Sólyom:

La possibilité en principe de l'action populaire de la protection de l'environnement dans notre droit

L'auteur voit de contexte entre l'efficacité moindre du droit de la protection de l'environnement et la vue traditionnelle par laquelle le droit civil s'approche de la protection de l'environnement. Les institutions concentrant sur la lésion de droit subjective, le dédommagement et la protection de la mitoyenneté, ne conviennent pas à la protection de l'environnement demandant d'intervention préventive et de caractère collective.

L'article démontre que la vue individuelle engendre des difficultés non seulement dans la protection de l'environnement mais également dans le droit des contrats, puis on traite la mise en vedette de l'intérêt de groupe dans notre vie juridique et politique.

Après on révise les formes de la prédominance de l'intérêt public dans le procès civil (l'activité du juge, les attributions du procureur), d'autre part on révise la tendance que l'examen des décisions administratives par le tribunal civil s'étend.

Selon l'article il n'est pas suffisant d'offrir les requêtes populaires de la protection de l'environnement par le procureur ou par les organes étatiques ou sociaux, mais il faut l'assurer sans limite à tous.

Ferenc Mádl:

A new stage in the making of an up to date Hungarian private international law code

The author offers a review of former Hungarian codificational efforts in the field of private international law, their fate and the reasons of the failure of these efforts. Differences between the third and fourth proposals are analysed, followed by an examination of the difficulties met during the elaboration of the present proposal and of some solutions adopted in the draft. Though the draft is an up to date one, there are several problems left unresolved (*renvoi,* state immunity, jurisdiction, the non sufficient flexibility in the regulation of contracts, labour relations). The author offers his own solutions to these problems.

Tivadar Makláry:

The duty to contract

One of the legal limits to free delivery of goods and of the resulting contractual freedom which characterises the Hungarian econ-

omic mechanism is the duty to contract. In the case of a limited number of goods and services or economic relations of extraordinary importance for the interests of the population or of the people's economy, the economic organizations are under the statutory obligation to enter into contractual relations. They are entitled to refuse the making of a contract if they bring evidence of their incapacity for the performance according to the order or if the desired contract is contrary to, or dangereous for, the interests of the people's economy. In the case of lack of agreement between the parties (lack of consideration) the court is entitled to establish the content of the contract. The duty to contract is a legal institution of exceptional nature. Its creation is necessitated by the economic circumstances of our times in order to guarantee the planned economy and to cover the most important demands.

László Sólyom:

Theoretical possibilities of a popular action for environment protection in Hungarian law

According to the author there is a relation between the low degree of efficiency of the environment protection law and the traditional approach of civil law to environment protection. Institutions focusing at subjective rights, damages and neighbour protection are not very fit in a system of preventive intervention necessary for environment protection. The paper reviews difficulties connected to the individualistic approach not only in the field of environment protection but in the law of contracts as well. This is followed by a discussion of the increasing importance of group interests in Hungarian political and legal life, the forms of enforcement of public interests in civil litigation (activity of the judge, the rights of public attorney), the tendency to enlarge the possibilities of judicial review of administrative decisions. The popular action for environment protection should be granted not only for the procurator or state and social agencies but to everybody without restrictions.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest VII., Lenin körút 9—11. 1073. — Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: Budapest 1900). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Egyetemi Nyomda — 78.3304 Budapest, 1978. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7.166 INDEX 25422

ÁRA: 8,— Ft

XXXIII. új évfolyam **12.** szám Budapest, 1978. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

SZIJÁRTÓ KÁROLY:
A szocialista ügyészi szervezet szerepe a törvényesség biztosításában 725

VERMES MIKLÓS:
A bűnözés megismerésének keretei és a ténykutatások néhány tapasztalata 741

FÜRÉSZ KLÁRA:
A Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazásban betöltött szerepéről 747

TANKA ENDRE:
Az állami szocialista földtulajdonjog kutatásának néhány elméleti alapkérdése 754

TÓTH LAJOS:
A vállalati jog koncepciójáról 765

HALÁSZ KÁLMÁN:
Az igazságügyi statisztika jelenlegi helyzete és lehetőségei 770

CHOVANEC, JAROSLAV:
A csehszlovák szocialista föderáció 10 éve ... 777

Szemle:

TAKÁTS PÉTER:
Törvény az NSZK-ban az általános üzleti feltételekről 787

Jogirodalom — jogélet:

Walker, Nigel: Gondolatok az ésszerű büntetésről (HORVÁTH ANNA) 790

SZAMEL KATALIN: A közigazgatás személyi állományának összetétele és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszere 791

HAMZA GÁBOR:
Tudományos szeminárium a KGST jogintézményeiről 793

СОДЕРЖАНИЕ: *Карой Сиярто:* Роль социалистической прокурорской организации в осуществлении законности. — *Миклош Вермеш:* Рамки познания преступности и опыт социологических исследований. — *Клара Фюрес:* О роли Верховного Суда в применении права. — *Эндре Танка:* Некоторые основные теоретические вопросы исследования права социалистической государственной собственности на землю. — *Лайош Тот:* О концепции права хозяйственных предприятий. — *Калман Халас:* Акуальное положение и возможности юстицийной статистики. — *Ярослав Хованец:* 10 лет чехословацкой социалистической федерации. — *Обзор: Петер Такач:* Закон в ФРГ об общих условиях торговой и деловой деятельности. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Валкер Нигел: Некоторые мысли о рациональном наказании *(Анна Хорват).* — —: Структура личного состава государственного управления и система его материального-морального стимулирования. — *Габор Хамза:* Научный семинарий о правовых институтах СЭВ.

INHALT: *Károly Szijártó:* Die Rolle der sozialistischen Staatsanwaltschaft in der Sicherung der Gesetzlichkeit. — *Miklós Vermes:* Rahmen der Erkennung der Kriminalität und einige Erfahrungen der Tatsachenforschungen. — *Klára Fürész:* Über die Rolle des Höchsten Gerichts in der Rechtsanwendung. — *Endre Tanka:* Einige theoretische Grundfragen der Forschung des sozialistischen staatlichen Bodeneigentumsrechts. — *Lajos Tóth:* Über die Konzeption des Unternehmensrechts. — *Kálmán Halász:* Gegenwärtige Lage und Möglichkeiten der Justizstatistik. — *Jaroslav Chovanec:* Zehn Jahre der tschechoslowakischen sozialistischen Föderation. — *Rundschau: Péter Takáts:* Gesetz in der BRD über den Allgemeinen Lieferbedingungen. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* Nigel Walker: Gedanken über die rationale Strafe *(Anna Horváth).* — *Katalin Szamel:* Zusammensetzung und materiell-morales Stimulussystem des Personalstandes der öffentlichen Verwaltung. — *Gábor Hamza:* Wissenschaftliches Seminar über die Rechtsinstitutionen des RGW.

SOMMAIRE: *Károly Szijártó:* Le rôle de l'organisation socialiste de procureur dans la garantie de la légalité. — *Miklós Vermes:* Les cadres de la connaissance de la délinquance et quelques expériences des recherches de faits. — *Klára Fürész:* Du rôle de la Cour Suprême remplit à l'application du droit. — *Endre Tanka:* Quelques questions de base théoriques de la recherche du droit de la propriété rurale socialiste d'État. — *Lajos Tóth:* De la conception du droit d'entrepriese. — *Kálmán Halász:* La postition et les possibilités actuelles de la statistiques de justice. — *Jaroslav Chovanec:* Dix ans de la fédération socialiste tchécoslovaque. — *Revue: Péter Takáts:* Loi des conditions générales d'affaires dans la République Fédérale Allemande. — *Littérature et vie juridique:* Nigel Walker: Pensées de la punition raisonnable. *(Anna Horváth)* — *Katalin Szamel:* La structure de l'état personnel et le système stimulant matériel-moral de l'administration. — *Gábor Hamza:* Cours scientifique des institutions de droit du Conseil d'Entraide Économique.

CONTENTS: *Károly Szijártó:* The role of the socialist procurator-organization in the safeguarding of legality. — *Miklós Vermes:* The framework of cognizing delinquency and some experiences in empirical research. — *Klára Fürész:* On the role of the Supreme Court in law-application. — *Endre Tanka:* Some fundamental theoretical questions in the research of socialist state land ownership. — *Lajos Tóth:* On the concept of enterprise law. — *Kálmán Halász:* The present situation and possibilities of judicial statistics. — *Jaroslav Chovanec:* Ten years of the Chechoslovak socialist federation. — *Review: Péter Takáts:* The law on general conditions of trade in the GFR. — Legal literature-legal life: Nigel Walker: Sentencing in a rational society. *(Anna Horváth).* — *Katalin Szamel:* The structure and the material-moral motivational system of the public administration staff. — *Gábor Hamza:* Scientific seminar on the legal institutions of the COMECON.

E lapszám (XXXIII. új évfolyam 12. sz.) szerzői: *Dr. Szijártó Károly* legfőbb ügyész — *Dr. Vermes Miklós* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője. — *Dr. Fürész Klára* egyetemi adjunktus (Budapest.) — *Dr. Tanka Endre* legfőbb ügyészségi ügyész — *Dr. Tóth Lajos* egyetemi adjunktus (Szeged). — *Dr. Halász Kálmán* a Legfőbb Ügyészség csoportvezető ügyésze. — *Chovanec, Jaroslav* a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Bratislava). — *Dr. Takáts Péter* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Dr. Horváth Anna* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Szamel Katalin* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Dr. Hamza Gábor* egyetémi adjunktus (Budapest).

XXXIII. új évfolyam 12. szám Budapest, 1978. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A szocialista ügyészi szervezet szerepe a törvényesség biztosításában

A Magyar Népköztársaság ügyészségéről szóló 1972. évi V. törvény rendelkezései értelmében *szocialista alkotmányos államszervezetünkön belül az ügyészség önálló és külön szervtípus, mely nem tartozik sem az államhatalmi, sem az államigazgatási, sem a bírósági szervekhez. Közvetlenül az államhatalom legfelsőbb szervének, az Országgyűlésnek van alárendelve és működésében is teljesen független más szervektől. Befelé szigorúan központosított, a legfőbb ügyész felelőssége és irányítása alatt, utasításai szerint működő szervezet.* Szocialista ügyészi szervezetünknek ezek a legfontosabb vonásai a lenini koncepciókon alapulnak. A szocialista államszervezet ügyészi szervtípusának alapjait Lenin határozta meg „A kettős alárendeltség és törvényesség"-ről szóló 1922. május 20-i levelében. Ebben kifejtette, hogy az ügyészi munka a helyi szervek irányítása alá nem rendelhető. A szocialista törvényesség az államon belül feltétlenül egységet és központosítást kíván. Ezért csak a központosított ügyészi szervezet a legbiztosabb garancia ahhoz, hogy minden más állami szervtől függetlenül ténylegesen ellent tudjon állni a helyi befolyásnak, a helyi és minden más bürokratizmusnak a szocialista törvényesség biztosítására irányuló munkája közben.

Hazánk ügyészi szervezetének a törvényesség biztosításában betöltött mai szerepét és az ügyészi tevékenységet akkor ítélhetjük meg helyesen, ha mindezeket történelmi változásaival együtt szemléljük. E körben figyelembe kell venni azt is, hogy az ügyészség léte és fejlődése osztozik a szocialista állam erősödésének, funkcióinak és feladatainak változásában, az összállami tevékenység egyre magasabb szintre emelkedésében, ahogyan ehhez a politikai, társadalmi és egyéb feltételek kialakulnak. Nagy jelentőségű például a szocialista államelmélet fejlettségének szintje, s az, hogy a jogtudomány mennyire hasznosítja a gyakorlat tapasztalatait az elmélet fejlesztése során. Az ügyészségnek a törvényesség érvényesülésében betöltött szerepét a tudomány az egységes szocialista állami rendszer összefüggései tükrében vizsgálhatja a legjobban, és csak ilyen nézőpont alapján mutathat rá megfelelően a fejlődés további lehetőségeire, illetve annak szükségességére.

E tanulmány az ügyészi tevékenység fejlődésének és az ügyész szerepe alakulásának összefoglaló ismertetésével többek között azt is elő kívánja segíteni, hogy néhány kérdés még behatóbb elméleti tanulmányozását igényelve, a szocialista törvényesség szolgálatában újabb lépéseket tehessünk előre az államélet fejlesztése területén, a szocialista állam erősítése érdekében.

I.

Mielőtt a részletekre kitérnék, az ügyészi szervezet kialakulásában, fejlődésében nagy szerepet játszó néhány alapvető gondolatot — mindenre kiterjedő kifejtése nélkül — szükséges érinteni.

A szocialista ügyészség szervezetének, a tevékenység új tartalmának és a feladatok, a célok kialakításához és meghatározásához hozzájárultak azok a szervezési, szervezeti és működési tapasztalatok is, amelyeket a már korábban hazánkban létrejött burzsoá típusú ügyészség, illetve a Tanácsköztársaság alatt majd pedig a felszabadulás után életre hívott ügyészi feladatokat ellátó szervezetek munkája során szerezhettünk. Bár korábban is gyakoroltak ügyészi jogokat különböző szervezetek, illetve személyek — pl. a vármegyei tiszti ügyészek — mégis alapvető szervezetnek az 1871. évi XXXIII. törvénnyel létrehozott ügyészséget tekinthetjük.

E jogszabály az ügyész szerepét akként határozta meg, hogy: „Az igazságszolgáltatás körül az állam közérdekeit a jelen törvény által meghatározott ügyekben a királyi ügyész képviseli". Ennek a királyi ügyészségnek egyik fő jellemzője az volt, hogy az állam szervezetén belül nem alkotott külön és önálló szervezetet, hanem a végrehajtó hatalomnak alárendelten és annak részeként tevékenykedett. Az ügyészség csak vádhatósági tevékenységet végzett és az ügyészeket az igazságügyminiszter ellenjegyzése mellett a király nevezte ki. Lényegében az e gondolatok által meghatározott körben és módon tevékenykedett a Horthy korszak ügyészsége is. Az ügyészek működési területe a bírósági fórumrendszerhez igazodott. A törvényszékek mellett ügyészek, az Ítélőtáblák mellett főügyészek és főügyész helyettesek, a Kúria mellett pedig koronaügyész és koronaügyész helyettesek dolgoztak, az Ítélőtáblák területein valamennyi ügyész a főügyésznek, az egész ügyészi testület pedig az igazságügyminiszternek volt alárendelve.

Rövid ideig tartóan, de már 1919-ben létrejött hazánkban — az új típusú szocialista ügyészi szervezet előfutáraként — *az 1919-es Tanácsköztársaság idejében megszervezett ügyészség,* mely hazánkban először a dolgozó nép érdekében fejtette ki működését. A vádbiztosok (ügyészek) a Tanácsköztársaság igazságszolgáltatási rendszerében a forradalmi törvényszékek, mint új típusú szervek a bíróság mellett működtek, és a szocialista államot képviselték a büntetőperben, minthogy legfőbb feladatuk a forradalmi törvényesség érdekében a vád képviselete volt a tárgyaláson.

Új korszakot nyitott meg hazánk életében és az ügyészségi szervezet fejlődéstörténetében a felszabadulás után az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* 1945. január 25-én kiadott 81/1945. M. E. sz. rendelete, mely létrehozta a *népbíróságokat és népügyészségeket.* Ezt törvényerőre emelte az 1945. évi VII. törvény, s ezzel a vizsgálóbírói jogkör a népbírósági hatáskörbe tartozó ügyekben a népügyészre szállt. A népügyészség megszűnése után (1950-ben) a vizsgálóbírói intézmény is megszűnt, és a vizsgálóbíró jogkörét valamennyi bűnügyben az államügyész vette át. A népügyészség, ha még nem is felelt meg szervezetében, funkcióiban a lenini típusú szocialista ügyészi szervezet követelményeinek, de már a demokratikus központi állami akarat kifejezése, a népi nemzeti egység megvalósítása volt a fő jellemzője. Feladata volt a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonása. Forradalmi és haladó jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy népügyész csak az lehetett, akit a Helyi Nemzeti Bizottság ajánlott.

Az 1949. évi XX. törvényként kihirdetett Alkotmányunk már önálló fejezetben a lenini koncepció alapján határozta meg az *új, szocialista típusú* — a helyi államhatalmi és államigazgatási szervektől függetlenül működő — *ügyészség* alapelveit és funkcióit, melynek lényege a *törvényesség megtartása feletti felügyelet.*

Ennek az új típusú, szocialista ügyészi szervezetnek megalakítására azonban csak 4 év múlva került sor, amikor Népköztársaságunk Elnöki Tanácsa meghozta az *1953. évi 13. sz. tvr-t.* A tvr. részletesen meghatározta az új ügyészi feladatokat, a szocialista törvényesség érvényesítését segítő ügyészi jogosítványokat, az alkalmazható eszközöket, valamint az ügyészség szervezeti felépítését. E tvr. 4 ügyészi funkciót határozott meg: — az általános törvényességi felügyeletet; — a bűnügyi nyomozások törvényessége feletti felügyeletet; — a bíróságok tevékenységének törvényessége feletti felügyeletet; — a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti felügyeletet.

Az említett funkciókat — mint szakági tevékenységet — az ügyészi szervezetnek nem elszigetelten, hanem egymással szoros kapcsolatban kell végeznie.

Az ügyészség — nyomban megalakulása után — jelentős szerepet töltött be a törvényesség megszilárdításában, majd az 1956-os ellenforradalom leverése után a törvényesség helyreállításában. Az ügyészi tennivalók között egyre nagyobb szerephez jutott *a bűnözés és más* törvénysértések megelőzésének feladata. Az elkövetési okok feltárása lehetőséget teremtett valamennyi állami, gazdasági és társadalmi szerv számára, hogy a törvénysértések megelőzése érdekében hatékony intézkedéseket tehessenek és a társadalom széles rétegeit is mozgósítsák e cél érdekében.

A törvényességi követelményeket és az ügyészi eszközöket tovább fejlesztette — bár az ügyészség alapvető feladatait nem változtatta meg — az *1959. évi 9. sz. tvr.*

Jelentős változást hozott az ügyészi munkában — és a *törvényesség biztosításának koncepciójában* is — az 1972-ben kihirdetett alkotmánymódosító törvényünk és az ennek alapján megalkotott új ügyészi törvény, az 1972. évi V. törvény. E törvény szerint *az ügyészség nem egyedül és nem kizárólagosan felel a törvényességért,* hanem csupán sajátos feladatai vannak a szocialista törvényesség érvényesítésében. A törvényesség megtartásáért ugyanis *minden állami szerv felelős* a saját munkaterületén, az ügyészi törvényességi felügyelet csupán kiegészíti a különböző szerveknek a törvények megtartására irányuló erőfeszítéseit, de azt nem pótolja. Az ügyészi törvényből világosan kitűnik, hogy az ügyészek nem a különféle szervek helyett, hanem velük együtt, az ő révükön segítik a törvényesség érvényesülését. Ennek viszont az az előfeltétele, hogy minden szerv köteles elősegíteni, hogy az ügyészek a részükre jogszabályban megállapított jogokat akadálytalanul gyakorolhassák.

A *Magyar Népköztársaság ügyészi szervezetének* — annak egységes rendszerén belül —

részei ma: — Legfőbb Ügyészség, — főügyészségek (fővárosi és megyei), — járási (városi, városi-járási, kerületi) ügyészségek, — Katonai Főügyészség, — katonai ügyészségek.

A katonai ügyészségek ugyancsak több szakaszos fejlődés után érték el a mai szervezetüket. Az 1953. év előtti jogrendszerünkben a katonai igazságszolgáltatás elkülönült a polgári igazságszolgáltatástól. A katonai ügyészeket csak az 1953. évi 13. sz. tvr. emelte ki a *HM szervezetéből,* és tette az egységes ügyészi szervezet részévé. Ezzel a lenini koncepció e területen is megvalósult és megszűnt a katonai ügyészségek különleges helyzete, valamint az, hogy működésük a Honvédelmi Minisztériumtól függött. Az 1960-as évek elején a fegyveres erőkön és a fegyveres testületeken belül bekövetkezett fejlődés szükségessé tette a katonai ügyészi szervezet átszervezését is. Így kerültek megszervezésre a katonai ügyészségeken belül a katonai és a belügyi osztályok. Ez a szervezeti változás a fejlettebb módszerek alkalmazását is lehetővé tette.

A katonai ügyészi szervezet — a polgári ügyészség hármas tagozódásával szemben *kettős tagozódású:* első fokon a *területi katonai ügyészségek* működnek — a katonai ügyészség vezetője tartalmilag megyei főügyészi jogkörrel rendelkezik —, másodfokon pedig a Legfőbb Ügyészség keretében szervezett *Katonai Főügyészség* látja el a feladatokat az egyéb irányító tevékenysége mellett. A katonai ügyész egy magasabb egység, vagy egységek, illetve belügyi szervek csoportja tekintetében ellát *minden ügyészi tevékenységet* (nyomozást, vádképviseletet, általános felügyeletet, más megelőző és kapcsolattartó feladatokat).

II.

A továbbiakban az egyes ügyészi *szakágak tevékenységét,* azok fejlődését és működésük lényegét áttekintve a következőket emelhetjük ki:

1. A nyomozás feletti felügyelet és az ügyészi nyomozás

A felszabadulás előtt a nyomozások körében elég szűk körű jogosultságokkal rendelkezett az ügyészség. Az ügyésznek csak *a nyomozás elrendelésére és a vádemelés* kérdésében való állásfoglalásra volt lehetősége. Ez a — mai burzsoá rendszerekkel is lényegében megegyező — helyzet azzal magyarázható, hogy az akkori uralkodó osztályoknak nem állt érdekükben a nyomozások törvényességének felügyeletét a kormánytól független állami szervre bízni.

A felszabadulás utáni években végbement igazságügyi reform megszüntette a *vizsgálóbírói intézményt* és feladatait többségében az *ügyészségek hatáskörébe* utalta. Ezáltal szélesedett az ügyészségek hatásköre és a bűnüldözésben betöltött szerepe, de tevékenységüket még mindig a vádemelés és a vádképviselet ellátása jellemezte.

Az *ügyészségről szóló 1953. évi 13. sz. tvr.* a nyomozás feletti ügyészi felügyelet feladatait abban határozta meg, hogy „a Magyar Népköztársaság legfőbb ügyésze és az alárendelt ügyészek kötelessége, hogy

a) biztosítsák a bűncselekmények gyors felderítését és megindítsák a büntető eljárást a Népköztársaság ellenségei, a társadalmi tulajdon fosztogatói, az üzérkedők és egyéb bűnözők ellen;

b) mindent elkövessenek annak érdekében, hogy senkit törvényellenesen és alaptalanul ne vonjanak felelősségre, ne fosszanak meg személyes szabadságától, és hogy mindenki mentesüljön minden zaklatástól, törvénytelen korlátozástól és jogfosztástól;

c) mindent elkövessenek annak érdekében, hogy a bűnügyek nyomozása a megállapított határidők alatt befejeződjék."

A nyomozások törvényességének ügyészi felügyelete — létrejöttének okaiból is következően — nem csupán szűk szakmai feladatot jelentett, hanem igen fontos politikai és társadalmi célkitűzéseket is szolgált.

Az 1953. évi 13. sz. tvr. az ügyészségek bűnüldözési tevékenységét *nyomozó hatósági feladatkörrel* is kiegészítette. Így az ügyészség maga is folytatott nyomozásokat, amire nemcsak az ügyészek voltak feljogosítva, hanem az ügyészségi nyomozások szervezeti kereteinek megteremtésével az ügyészségi nyomozók is.

Az új ügyészi feladatok ellátásához szükség volt a feladatokhoz igazodó *szervezet* létrehozására és a személyi feltételek biztosítására. A felszabadulás utáni években végbement igazságügyi reformig államügyészségek csupán a törvényszékek mellett működtek. A járásbíróságok mellett a vádlói teendőket olyan *„államügyészségi ügyészi megbízottak"* látták el, akik szervezetileg nem tartoztak az államügyészségek létszámába. 1949-ben került sor a járásbíróságok mellett működő és az ügyészi szervezet kereteihez tartozó *vádhatóságok* létrehozására. A járásbíróságok melletti közvádló intézmény létrehozásával, majd az ítélőtáblák mellett működő főállamügyészségek megszüntetésével lényegében kialakultak azok a szervezeti keretek, amelyekre az 1953. évben létrehozott új ügyészi szervezet épült. Ez a folyamat azt is biztosította, hogy 1953-ban a járásokban működő és ügyészi feladatokat ellátó szervek és személyek már néhány éves gyakorlattal rendelkeztek. Tájékozottak voltak az ítélkezési gyakorlatban, de ismerték a járási nyomozó szervek tevékenységét is. A már akkor intézményesített szakmai továbbképzés segítségével rendelkeztek a legfontosabb *kriminalisztikai ismeretekkel* is.

Mindezek biztosították, hogy a létrejött új ügyészi szervezet a nyomozás feletti felügyelet körében előírt feladatait el tudta látni.

A szocialista ügyészi szervezetet létrehozó tvr. igen *széles körben* határozta meg az ügyészségi nyomozás hatáskörébe tartozó ügyeket. Ide utalta a hivatali, a tervgazdálkodás elleni, a társadalmi tulajdont károsító nagyobb jelentőségű bűncselekmények, az üzemi balesetek, továbbá minden, a megyei bíróság hatáskörébe tartozó, valamint a fiatalkorúak által elkövetett bűncselekmények nyomozását. E feladatok megvalósítása érdekében minden ügyészi szervnél létre kellett hozni a *nyomozó szervezetet.*

Az ügyészi és ügyészségi nyomozói kinevezésnek egyaránt feltétele volt — egyéb követelmények mellett — a jogi képesítés. Ezt a követelményt azonban az ügyészségi nyomozók vonatkozásában a kádernehézségek miatt csak részben lehetett megvalósítani. Az ügyészségi nyomozói apparátus ennek ellenére eredményesen tevékenykedett és munkájának tapasztalatait az 1959. évi újjászervezéskor hasznosítani lehetett. Az 1959-ben alkotott új ügyészi tvr. szintén rendelkezett az ügyészségi nyomozói szervezetről. Az újjászervezett nyomozói apparátusban működő nyomozó ügyészek már *ügyészi képesítéssel* és *teljes ügyészi jogosultságokkal* rendelkeztek. Ez a szakmai képzettség és a jogosultságok széles köre biztosítékot nyújtott az eljárások törvényes lefolytatásához. Tevékenységük ütőképességét fokozta, hogy most már csak a *Legfőbb Ügyészségen* és a *főügyészségeken* került sor a nyomozói szervezet létrehozására, így a korábbi szétforgácsoltsággal szemben erősebb egységeket sikerült létrehozni.

A *nyomozások törvényességének felügyelete* körében az elmúlt 25 év alatt jelentős fejlődésen mentek át a felügyelet módszerei és eszközei. E fejlődés eredményeként ma már az eszközök kialakultnak tekinthetők, a módszerek tekintetében azonban ma is tanui lehetünk változásoknak. Ez többek között azzal magyarázható, hogy a bűnözés mindenkori helyzete a felügyelet feladatait és módszereit is befolyásolja. A bűnüldözés eredményessége azt igényli, hogy az mindenkor igazodjék a *bűnözéshez,* mert csak így tud eleget tenni feladatainak mind a bűnüldözés fokozása, mind pedig a bűnmegelőzés terén.

A nyomozás feletti felügyelet feladatainak, eszközeinek és módszereinek gyökerei még az 1953 előtti évekre nyúlnak vissza. Már az 1953. évi 13. sz. tvr. megjelenése előtt bevezetésre került ugyanis a nyomozások határozattal történő elrendelése; azt felülvizsgálat céljából meg kellett küldeni az ügyésznek; előírták a nyomozás iratainak a gyanúsítottal történő ismertetését. Ezek a rendelkezések erősítették a *büntető eljárások törvényességét* és annak biztosítására garanciákat is tartalmaztak.

Az 1953 utáni években fokozatosan alakult ki a felügyelet céljainak egységes értelmezése. Éppen ezért az első években az eszközökre és módszerekre vonatkozóan számos iránymutatás jelent meg és lényegében ezek az iránymutatások biztosították a központi akarat és az egységes felfogás érvényesülését. A gyakorlati munka több éves tapasztalata lehetővé tette a felügyelet feladatainak *átfogó szabályozását.*

Az 1953. évi 13. sz. tvr. a legfőbb ügyésznek jogot biztosított arra is, hogy a büntető ügyek nyomozására nézve — valamennyi nyomozó szerv számára — kötelező utasítást adjon. Ezért a legfőbb ügyészi utasítás a bűnügyek nyomozására vonatkozó legfontosabb szabályokat is magában foglalta. Az utasítás az ügyészi nyomozás feletti felügyelet fejlődését nem zárhatta le, de a később megjelent anyagi- és eljárási szabályok is szükségessé tették a különböző változtatásokat. Így előbb 1963-ban, majd 1966-ban jelent meg a nyomozás feletti felügyelet gyakorlására vonatkozóan újabb legfőbb ügyészi utasítás. Bár az ügyészségre vonatkozó második tvr., vagyis az 1959. évi 9. sz. tvr. is biztosította a legfőbb ügyésznek a valamennyi nyomozó szervre kötelező utasítás kiadását, az 1966-ban kiadott legfőbb ügyészi utasítás ezzel a lehetőséggel már nem élt, hanem kezdeményezte a belügyminiszternél a rendőri nyomozásra vonatkozó kérdések *belügyi szabályozását.* Ez a kezdeményezés biztosította az ügyészi és rendőri feladatok *összehangolt elvégzését,* ugyanakkor tükrözte a két szerv önálló felelősségére vonatkozó felismerést is.

A jelenleg hatályban levő büntető eljárási törvény az 1966-ban kiadott nyomozás felügyeleti alaputasítás újabb felülvizsgálását tette szükségessé. Az új eljárásjogi törvény ugyanis — eltérően a korábbiaktól — már szabályozta az ügyésznek a *nyomozás törvényessége feletti felügyelet* körében jelentkező *feladatait* is és ezzel ezt a felügyeletet a büntető eljárási törvény *intézményévé* tette. Az ezt megelőző időkben e felügyelet szabályozása csak az ügyészségekre vonatkozó jogszabályokban történt meg. Ezen új jogszabály alapján 1973-ban újabb alaputasítás született, amely ma is hatályban van. Ez az alaputasítás nemcsak a büntető eljárási törvényből szükségképpen következő változásokat vette figyelembe, hanem tekintettel volt arra a politikai igényre is, amely az ügyészség tevékenységének egyik *központi feladatává* tette a nyomozás feletti felügyelet ellátását és igényelte annak szélesítését, erősítését.

A nyomozás törvényessége feletti felügyelet a Magyar Népköztársaság jogrendjének alkotmányos intézménye. Az Alkotmánynak az ügyészségre vonatkozó rendelkezései között *első helyen szerepelnek* azok a szabályok, amelyek a szervezetnek a társadalom törvényes rendje védelmére vonatkozó funkcióját jelölik meg és ehhez kapcsolódóan meghatározzák a nyomozás feletti felügyelet legalapvetőbb szabályait is. Az Alkotmánynak ezen a rendelkezésén alapszik az ügyészségről szóló 1972. évi V.

sz. Törvény II. fejezete, amely e felügyelet törvényi szabályait részletesen tartalmazza.

Ezek a szabályok két alapvető követelményt támasztanak az ügyésszel szemben, egyrészt a *bűncselekmények következetes üldözését,* másrészt pedig azt, hogy *törvényellenesen senki ne legyen felelősségre vonható, személyes szabadságától megfosztható.* Ez a törvény meghatározza azokat az *ügyészi jogosultságokat* is, amelyek biztosítékai annak, hogy az ügyész e felügyelet körében az Alkotmányban meghatározott feladatainak eleget tudjon tenni. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy az ügyésznek kötelessége a nyomozás törvényességi felügyelete során a *törvényesség szempontjából* felülvizsgálni minden, a nyomozással kapcsolatban tett nyomozóhatósági intézkedést. Ennek a felülvizsgálatnak a módját, időpontját a felügyelet gyakorlására vonatkozó legfőbb ügyészi alaputasítás az ügyek jellegétől függően szabályozza. Súlyos bűncselekmény elkövetése esetén, ha a bűncselekmény ténybeli és jogi megítélése bonyolult, valamint más hasonló körülmények esetén *már a nyomozás közben* kötelessége megvizsgálnia az ügyésznek a nyomozás, illetve az egyes eljárási cselekmények törvényességét, míg az egyszerűbb ügyekben ennek a felülvizsgálatnak az elvégzésére a nyomozás *befejezése után* kerül sor. Ugyanakkor a büntető eljárási törvény egyes rendelkezései önmagukban is olyan automatizmust biztosítanak az ügyészi felügyelet számára, hogy a törvényesség szempontjából legfontosabb eljárási cselekmények ügyészi felülvizsgálata biztosított legyen. Így például az ügyész *valamennyi nyomozás elrendeléséről* nyomban értesül, ami módot teremt számára a nyomozás elrendelések törvényességének megvizsgálására, az alaptalan ilyen határozatok hatályon kívül helyezésére, de arra is, hogy kiválassza azokat az ügyeket, amelyekben már a nyomozás során ún. *fokozott felügyeletet* kíván gyakorolni.

A nyomozások gyorsaságához mind a felderítés *eredményessége,* mind pedig a büntetőjogi felelősségre vonás *időszerűségének* fontossága miatt jelentős érdekek fűződnek. Az ügyészi felügyeletnek ezért a nyomozások gyorsaságát elő kell segíteni. Ezt a feladatát az ügyész csak úgy tudja teljesíteni, ha felügyeleti tevékenységét az *operativitás* jellemzi, mely azt a feladatot hárítja az ügyészre, hogy a nyomozás eredményességének és törvényességének biztosítása érdekében intézkedéseit akkor tegye meg, amikor annak szükségessége felmerül. Ez a feladat csak úgy valósítható meg, ha az ügyész az ilyen ügyek nyomozását *állandóan figyelemmel kíséri,* mert csak így kerülhet abba a helyzetbe, hogy a megfelelő időben, késedelem nélkül intézkedni tudjon. Különösen fontos ennek a szempontnak a figyelembe vétele a szerteágazó, főleg ténybelileg bonyolult ügyekben, ahol a bizonyítandó tények és a bizonyításukhoz legalkalmasabb eszközök helyes kiválasztása alapvetően meghatározza az egész eljárás sikerét. Tartalmában ez jelenti a fokozott ügyészi felügyeletet.

A büntető eljárási szabályok egyik törvényességi biztosítékát képezi az az előírás, hogy a nyomozó hatóság által tett minden intézkedés vagy mulasztás miatt *panasznak van helye,* amit az ügyész bírál el és ennek keretében intézkedik a törvénysértés, vagy mulasztás megszüntetése iránt is. Különösen jelentős azoknak a panaszoknak a körültekintő elbírálása, amelyek a *büntetőjogi felelősségre vonás* ténye, vagy a *személyes szabadság* korlátozása miatt kerülnek bejelentésre. Ugyancsak automatikus felülvizsgálatot biztosít a törvény az ügyész számára azáltal is, hogy az *egy hónapnál hosszabb tartamú* nyomozás határidejét csak az ügyész hosszabbíthatja meg. Mindez tehát azt jelenti, hogy ügyészi hozzájárulás nélkül egy hónapon túl a nyomozás nem tarthat, de egyúttal a nyomozás határidejének meghosszabbítása kérdésében való állásfoglaláskor köteles az ügyész felülvizsgálni az eddig végzett nyomozás törvényességét is.

A személyes szabadságot korlátozó *kényszerintézkedések* — az őrizetbe vétel kivételével — *ügyészi jóváhagyást igényelnek.* Ez a körülmény egyrészt biztosítéka annak, hogy törvényellenesen senkit ne tartóztassanak le, másrészt az előzetes letartóztatottak ügyeiben a letartóztatásról rendelkező határozat ügyészi jóváhagyása módot ad az ügyésznek arra, hogy ezekben az ügyekben a nyomozás egészének törvényességét ez alkalommal is megvizsgálja. A személyes szabadságot korlátozó előzetes letartóztatás törvényességének további biztosítéka az, hogy egy-egy hónap elteltè után mind magasabb ügyészi szerv, három hónap eltelte után a *Legfőbb Ügyészség* tarthatja azt fenn, illetve ezt követően havonként a letartóztatás indokoltságát a Legfőbb Ügyészség felülvizsgálja. A most hatályban levő büntető eljárási törvény az előzetes letartóztatás egy éven túli fenntartását — az eljárás nyomozási szakában is — csak a *Legfelsőbb Bíróság* határozata alapján teszi lehetővé. Az új büntető eljárási törvény hatályba lépése óta eltelt közel 5 év alatt az ország nyomozó hatóságai nagyszámú bonyolult, hosszú nyomozást igénylő ügyben jártak el. Tevékenységük gyorsaságát mutatja és egyúttal törvényességét is szemlélteti, hogy ezalatt a közel 5 év alatt az előzetes letartóztatás meghosszabbítása érdekében egyetlen esetben sem kellett a Legfelsőbb Bírósághoz fordulni, ami egyúttal azt jelenti, hogy a nyomozati szakban a legbonyolultabb ügyekben sem tartott az előzetes letartóztatás egy évig. Bár a rendőrség által elrendelt, mindössze 72 óráig tartó őrizetbe vétel nem szorul ügyészi jóváhagyásra, törvényességének felügyelete nem esik kívül az ügyészi tevékenységen. Egyrészt az őrizetbe vétel miatt bejelentett panaszokat az ügyész bírálja el, másrészt rendszeres vizsgálatai, különösen a *rendőrségi fogdák megvizsgálása* során felül kell vizsgálni az őrizetbe vételek törvényességét is, egyúttal

intézkedni kell a törvénysértőnek, vagy indokolatlannak ítélt őrizetbe vételek nyombani megszüntetése iránt. Az ügyészeknek alapvető kötelességük, hogy rendszeresen ellenőrizzék a személyes szabadságot korlátozó kényszerintézkedések és ezzel kapcsolatos egyéb törvényes előírások (védelemhez fűződő jogok stb.) betartását és érvényesülését, valamint minden olyan intézkedés törvényességét, amely ellen a törvény panasz- vagy fellebbezési jogot biztosít.

A garanciális jogok feltétlen biztosítását a *jogpolitikai irányelvek* külön is hangsúlyozzák, amint azt is, hogy az ügyész állandóan kísérje figyelemmel és elemezze a *bűncselekmények okait, a lehetővé tevő körülményeket,* keresse a *megelőzést* szolgáló új módszereket, tegyen megfelelő javaslatot az érintett szerveknek és segítse elő az állami, társadalmi szervek összefogását, sőt *az egész társadalom mozgósítását a bűnözés elleni harcban.* A jövőben még fokozottabban kell gondoskodni arról is, hogy az említett ügyészi tevékenység még alaposabb legyen és hogy jobban felhasználjuk a *tudományok,* különösen a jogtudomány eredményeit.

2. Ügyészi részvétel a büntetőbírósági eljárásban

A büntetőbírósági eljárásban — vagyis a vádiratnak a bírósághoz való benyújtását követő szakaszban — a szocialista ügyészi szervezetnek 1953. évben történt létrehozásáig az ügyész egyetlen feladata a vádképviselet volt, mely magában foglalta a váddal való rendelkezést — a vádemelést, a vádmódosítást, a vádelejtést —, továbbá a tárgyaláson való részvételt, az iratmegtekintési és indítványozási, fellebbezési jogot.

Az 1953. évi 13. sz. tvr. hatályba lépése után is el kellett látnia az ügyésznek a *vádképviseletet,* ezen kívül azonban a büntetőbírósági eljárással kapcsolatban *további feladatai* jelentkeztek és a vádképviselet tartalma is megváltozott. *A szocialista törvényesség erősítését* kell az ügyésznek szolgálnia ebben az eljárási szakaszban is. Az ügyészség szervezetét meghatározó törvény és a büntető eljárás rendelkezései szabják meg azokat a kereteket, amelyek között az ügyésznek működnie kell, megjelölve azokat az eszközöket is, amelyeket alkalmazhat. Az ügyész törvényességi szerepéből folyik, hogy az egész társadalomnak az érdekeit kell szem előtt tartania; nem a minden áron való elítélésre való törekvés, hanem az *anyagi igazság elérése* a fő cél.

A *védelem jogainak* érvényesítése és a vádlottaknak nemcsak a *terhére,* hanem a *javára* szóló körülmények tisztázása is az ügyész jelentős feladata a büntetőperben. Jól tükrözi ezt, hogy az ügyészek nemcsak a vádlott terhére, hanem javára is fellebbezéseket jelentenek be.

A *kényszerintézkedések* — különösen a személyes szabadságot korlátozók — alkalmazása szigorú törvényi előfeltételekhez kötött, s azok betartásában a per során is fontos szerepük — indítványtételi joguk — van az ügyészeknek.

A büntetőper egyik célja az is, hogy a bűncselekmény sértettjének a *kára* megtérüljön. Ma már nem él az a magánjogi szemlélet, hogy a kár megtérítése egyedül a sértettől függ. Az ügyész a kártérítéssel kapcsolatban *nincs kötve* a sértetti kezdeményezéshez. *Önállóan* érvényesítheti a *polgári jogi igényt* a büntetőperben. Elsősorban természetesen a társadalmi tulajdon védelme érdekében törekszik az ügyész a jogi eszközöket alkalmazni.

Az ügyész törvényességi szerepét jelzi az is, hogy az időközben változó eljárásjogi szabályok nem tették kötelezővé minden előkészítő ülésen és tárgyaláson való részvételét, mert a törvényességi feladatainak ellátásához szélesebb körű lehetőségek állnak rendelkezésére. 1962. év júliusáig az *előkészítő ülés* széles körben volt kötelező, de az ügyésznek csak akkor kellett azon részt vennie, ha erre a bíróság kötelezte. Az 1962. évi 8. sz. tvr. már szűkítette az előkészítő ülések számát az érdemi határozatok meghozatalára, illetve a pótnyomozás elrendelésére. Ezen az ügyésznek csak akkor kellett részt vennie, ha a pótnyomozást elrendelték, vagy a bíróság a részvételét elrendelte. Még kevesebbszer szükséges az 1973. évi I. sz. törvény hatálybalépése óta előkészítő ülést tartani. Pótnyomozás elrendelése, vagy ügyészi, terhelti meghallgatás szükségessége esetén kerülhet erre sor. Ezeken azonban az ügyésznek mindig részt kell vennie.

Az 1962. évi 8. sz. törvényerejű rendelet hatályba lépése előtt csak az egyes felsorolt bűncselekmények esetében, továbbá akkor kellett az *ügyésznek az első fokú tárgyaláson részt vennie,* ha maga jelentette be részvételét, vagy ha a bíróság kötelezően előírta. Ezt követően minden 5 évet meghaladó szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekmény miatt folytatott eljárásban, továbbá akkor volt kötelező az ügyész tárgyaláson való részvétele, ha a vádlott letartóztatásban volt, továbbá, ha a részvételét bejelentette, illetve a bíróság őt részvételre kötelezte. Jelenleg *több ügyben* kell az ügyésznek a büntető tárgyaláson résztvennie: bűntetti eljárásban és a vétségi eljárásban is, ha a terheltet fogva tartják, ha kényszergyógykezelés kérdésében kell határozni, ha tárgyalási részvételét bejelentette, vagy a bíróság részvételre kötelezte. A másodfokú eljárásban csak a *Legfelsőbb Bíróság előtt kötelező* az ügyészi részvétel.

Az új eljárásjogi szabályok növekvő számú ügyészi részvételt írnak elő. *Elvileg* helyes, ha az ügyész minél több alkalommal vesz részt a tárgyaláson, mert ezzel is segítheti a bíróság helyes határozatainak meghozatalát. Az ügyészek egyéb feladatai és munkaterhe azonban ennek *korlátokat szab.* Jelenleg a tárgyaláson való részvétel során az *ügyészi indítványoknak* tulajdonítunk fokozott jelentőséget azért, hogy *perorvoslattal* már ne is kelljen élni. Ezért emeli

ki az 1959. évi 9. sz. tvr. (15. § (2) bekezdése a) pont) az ügyészi indítványokat, ugyanúgy, miként a jelenleg hatályos 1972: V. törvény (10. § (1) bekezdés a) pont).

A *törvénysértések megelőzése* ebben az eljárási szakban is fontos ügyészi feladat. A bűncselekmény elkövetését lehetővé tevő *okoknak* és *körülményeknek* a tisztázása is szükséges a bizonyítás során és a *szignalizáció* érdekében tett intézkedéseket sem lehet figyelmen kívül hagyni.

A szocialista ügyészi szervezet létrehozása előtt csak a *konkrét büntető ügyekben* kellett az ügyészeknek eljárniok. Ezt követően azonban a törvényesség érdekében csak úgy tudtak és tudnak hatékonyan tevékenykedni, ha figyelmüket nemcsak egy-egy ügyre összpontosítják, hanem *átfogóan elemzik* az egyes bűncselekménykategóriákat, illetve eljárásjogi intézmények érvényesülését a büntetőbírósági eljárásban. Ezért a jogerősen befejezett ügyeket munkatervi elemzések során értékelik és leszűrik a tapasztalatokat a bűnözés megelőzése és az egységes jogértelmezési gyakorlat kialakítása érdekében. Ezek alapján különböző kezdeményezésekre kerül sor.

Az *ügyész közreműködése a büntető eljárásban is az egységes szocialista törvényesség érdekében történik.* Ezért is van jelentősége annak, hogy ne csak a konkrét ügyek helyes érdemi elbírálására törekedjék, hanem túl lásson azokon, és az *egységes jogértelmezést,* a jogpolitikai elvek egységes alkalmazását segítse elő. A már említetteken kívül *az irányelvek, elvi döntések, kollégiumi állásfoglalások* kezdeményezése is ezért történik. Igen nagy jelentősége van a legfőbb ügyész *törvényességi óvás* emelési jogának. Ezt jobban megvilágíthatjuk, ha rámutatunk néhány olyan különbségre, mely a törvényességi óvás és a felszabadulás előtt a koronaügyész által igen szűk körben gyakorolt, a jogegység érdekében alkalmazható perorvoslat között fennáll.

A *törvényességi óvás* ma bármely jogerős bírósági határozatot támadhat. A jogegység érdekében alkalmazható perorvoslat azonban a Kúria határozatát nem érinthette. A Kúria határozata a felekre általában nem terjedt ki, hanem csak a jogsértést állapította meg. A jogsértés hatását így nem küszöbölhette ki. Ma fordított a helyzet. A felekre ki nem terjedő hatálya csak igen kivételes esetben van a törvényességi óvás folytán hozott határozatnak, így a törvénysértés orvoslást nyer. 1977. évben például ilyen kivételes döntés csak 6 esetben keletkezett. A Kúria számára az elítélt felmentése sem volt kötelező. Ma fel sem merülhet, hogy felekre ki nem terjedő hatálya legyen a törvényességi határozatnak olyankor, ha a bűnösség megállapítása törvénysértő. A törvényességi óvások emelésének egyik alapvető elve, hogy nem mellőzhető a törvényességi óvás benyújtása olyan esetben, ha az a vádlott bűnösségét érinti. Jóllehet a felszabadulás előtti e rendkívüli perorvoslat neve a „jogegység" érdekében volt, mégsem használhatták azt vitás elvi kérdés eldöntése érdekében. Így nem szolgálhatta az egységes jogértelmezést, a „jogegységet", ehhez tehát minden esetben döntvény hozatalával nyílt csak lehetőség. Ha nem volt nyilvánvaló a törvénysértés, akkor sem lehetett e jogorvoslattal élni. Pl. a jogos védelem feltételeinek fennállását, illetve fenn nem állását sem támadhatta ez a jogorvoslat. Ma ilyen korlátozás nincs. *Ha törvénysértő a határozat, azt támadni lehet.* A büntetés mértékét is kifogásolni lehet törvényességi óvással, még abban az esetben is, ha a törvényi büntetési tételek keretei között szabta ki a bíróság, ha az *kirívó aránytalanságot* mutat, amely így a törvény szembeszökő, egyben elvi sérelmét is jelenti. (Bk. 210. sz. állásfoglalás.) A koronaügyész a jogerős határozat *végrehajtását* nem függeszthette fel, illetve nem szakíthatta félbe. Ez megint csak azt eredményezte, hogy a törvénysértő határozat jogkövetkezményeit nyomban nem szüntethette meg. Jelenleg erre a legfőbb ügyésznek, illetve a Legfelsőbb Bíróság elnökének lehetősége nyílik a törvényességi óvás emelésekor. (Be. 285. §) A törvényességi óvások, illetve azok nyomán hozott határozatok jelentősen szolgálják az egységes jogértelmezést és az egységes ítélkezési gyakorlat kialakítását.

Az új ügyészi szervezet létrehozása — többek között — azért is történt, hogy a törvénysértéseket kiküszöböljék, a törvényesség megszilárduljon. Ezért kezdetben nagyobb számú legfőbb ügyészi törvényességi óvás benyújtására került sor. Ezek kb. háromszorosát tették ki a jelenleg emelt törvényességi óvásoknak. A bűnösséget érintő törvénysértéseken kívül a helytelen minősítés, büntetéskiszabás, vagy intézkedés alkalmazása miatt mindenkor sor kerülhet törvényességi óvás benyújtására, ha az az elvi irányítás szempontjából szükséges, a törvényesség jelentős sérelmét jelenti, illetve a perben szereplőkre lényeges kihatással bír. Eljárásjogi törvénysértés esetében is ezt tartjuk szem előtt, és különösen ügyelünk arra, hogy az állampolgárok alapvető jogait — pl. a védekezési jog gyakorlását sértő rendelkezések következményeit orvosolják. A diszkrecionális jog gyakorlásánál az a döntő, hogy a jogerő fenntartásához, vagy pedig a törvénysértő határozat megváltoztatásához fűződik-e *nagyobb társadalmi érdek.* Az új jogintézmények bevezetése után több legfőbb ügyészi törvényességi óvás benyújtására kerül sor, hogy *időben útmutatást adhasson* a Legfelsőbb Bíróság a helyes ítélkezéshez. Ilyenre került sor pl. a szigorított őrizet bevezetésekor, a Btk. Novella, illetve a Be. hatálybalépését követően. Újonnan felmerült vitás kérdésekben a legmagasabb bírói fórum döntésének kieszközlését célozza a legfőbb ügyésznek ilyen tárgyú indítványa is.

Az ügyészek büntetőbírósági eljárásban való részvétele mindenkor a törvényesség érdeke-

it szolgálja, ezért a szigorúan centralizált ügyészi szervezeten belül is olyan elvek érvényesülnek a büntető eljárás különböző szakaszaiban, hogy az ügyészi tevékenység az *anyagi igazságnak* megfelelő határozat meghozatalát segítse elő.

Az elsőfokon eljáró ügyész ezért *nincs ahhoz kötve,* hogy mereven ragaszkodjék a vádiratban elfoglalt álláspontjához. A bírósági tárgyalás eredményéhez képest *változtathat* még perbeszédében is az ügyészi indítványon és ennek megfelelően jelenthet be perorvoslatot abban az esetben, ha a bírósági határozat nem felel meg a per anyagának. Ugyanez a szerepe a másodfokú eljárásban résztvevő ügyésznek is. Át kell tekintenie a büntető eljárás egész eddigi eredményét és a törvénynek megfelelő eljárást, határozatot kell szorgalmaznia. A fellebbezési tárgyaláson résztvevő ügyész is módosíthatja az ügyészi indítványt, ha a bizonyítás anyaga megváltozott. A jogerős bírósági határozatok felülvizsgálatánál is lehetőség nyílik arra, hogy a jogszabályoknak megfelelő orvoslást kezdeményezzenek, függetlenül attól, hogy mi volt korábban az ügyészi álláspont. *Perújítási nyomozást* rendelhet el, perujítási eljárás elrendelésére tehet indítványt az ügyész, ha új bizonyítékok alapján szükséges a korábbi határozat módosítása. Törvényességi óvást kezdeményezhet bármely szinten működő ügyész, ha lényeges megalapozatlanságot, vagy törvénysértést észlel. A legfőbb ügyész dönt természetesen végső fokon az ügyben, amelynél az anyagi igazság érvényesítését és az egységes gyakorlat kialakítását tartja szem előtt. Így érvényesülhet a törvényesség érdeke összhangban az ügyészi szervezet centralizmusával.

Bár az 1953. évi 13. sz. tvr. fejezet címei és egyes rendelkezései a bíróságok tevékenységének törvényessége feletti felügyeletről szóltak, az ügyész e perszakban sohasem rendelkezett más eszközökkel, mint amelyeket az eljárásjogi törvény biztosított. Csak indítványokat tehetett, vagy perorvoslatokkal támadhatta a bírósági határozatokat, az eljárás lefolytatása és a döntés joga a bíróság kezében volt. Az Alkotmány 1972. évi módosítása és az ügyészi szervezetről megalkotott jelenleg is hatályos törvény, teljesen világossá és egyértelművé tette az ügyész államjogi és perjogi helyzetét még szövegezésében is. A büntetőbírósági eljárással kapcsolatban mellőzte „a *felügyelet*" fogalmat és a bírósági eljárásban való ügyészi *„részvételről"*, illetve *„közreműködésről"* szólt. Ezek a fogalmak arra utalnak, hogy az ügyészi tevékenység a törvényes bírósági eljárást és a határozatok meghozatalát kell, hogy *segítse, támogassa.* Aktívnak, segítő jellegűnek kell lenni az ügyészi tevékenységnek. Nem helyezkedhet az ügyész arra az álláspontra, hogy ő megtette indítványát és a bíróság felelős azért, ahogyan döntött. Az *ügyész* is *felelős* azért, hogy törvényességi szempontból kellőképpen segítette-e a bíróságot a határozat előkészítésében — a bizonyítási eljárás során —, illetve perbeszédében, indítványában kellő meggyőző értékelést adott-e a per anyagáról, a cselekményről és az elkövető személyéről.

A Be. 9. §-a külön kiemeli a vádnak, a védelemnek és a bírósági tevékenységnek az elkülönülését. A sok változáson végigment *védelvet* teljes tisztaságában juttatja érvényre. 1962 júliusa előtt a védelv csak annyiban érvényesült, hogy *vád nélkül* bírósági eljárásra *nem kerülhetett sor.* Ha azonban az ügyész vádat emelt, *a bíróság* a vádiratot már az előkészítő ülésen módosíthatta, a tárgyaláson lefolytatott bizonyítás eredményéhez képest kiterjeszthette azt más cselekményekre is. Az ügyészi vádelejtés után is folytatnia kellett az eljárást és érdemben kellett határoznia. Az 1962. évi 8. sz. tvr. már ebben a tekintetben a bíróság számára bizonyos *korlátozást* hozott, mert a bíróság a vádat nem terjeszthette ki, hanem csak erre a lehetőségre felhívhatta az ügyész figyelmét, vádelejtés esetén pedig továbbra is módja volt, hogy érdemi határozatot hozzon, de vádelejtésre hivatkozva is megszüntethette az eljárást.

A hatályos Be. szerint nemcsak eljárás nem indulhat ügyészi vád nélkül, de a *bíróság* a vád kereteihez is *kötve van.* Csak a megvádolt személy vádban leírt cselekménye miatt hozhat ítéletet. Ezen kívül ha az ügyész a vádat elejti, érdemi vizsgálat nélkül ilyen okból meg kell szüntetnie az eljárást. Így világosan elhatárolódik a bíróság és az ügyészség szerepe és megalapozottá, elvi alapokon nyugvóvá válik az együttműködésük is. Mindkét szerv tehát *önálló, független,* de közös cél érdekében: a törvényesség érdekében tevékenykedik. A *jogpolitikai elvek* mindenkor azonos iránymutatást adnak a két szerv számára. Az ügyészség is ezeket követi.

A jogpolitikai elvek alapján az új ügyészi szervezet létrehozása után közvetlenül a törvényesség megszilárdítása érdekében kellett általában is az ügyészségnek munkálkodnia. 1955. év végétől az ellenséges elemek, a garázdák és szokásos bűnözők ellen, továbbá a súlyosabb bűncselekményeket elkövetők ellen kellett megfelelő *szigorral fellépni,* ugyanakkor szorgalmazni kellett az első ízben *megtévedt dolgozók* kisebb jelentőségű bűncselekményei eseteiben a *nevelő jellegű* intézkedések, és büntetések alkalmazását. Az ellenforradalmat követően az állami, társadalmi és a gazdasági rendet támadók szigorú felelősségre vonása, a jogrend és jogbiztonság helyreállítása volt a homloktérben álló feladat. A 3221/1963. (V. 30.) Korm. számú határozat nyomán ügyészi eszközökkel kellett szorgalmazni, hogy a bíróság az elbíráláshoz szükséges valamennyi bizonyítékot felhasználja, a védekezés jogát biztosítva, a vádlottakkal szemben differenciált felelősségre vonást alkalmazzon. A büntetőjogi felelősségre vonás korábbi elvei változatlanul megmaradtak.

A jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló ma hatályos 14/1973. NET. határozat ki-

emelte a *bűnözés megelőzése* érdekében kifejtendő tevékenység fontosságát, a személyre tekintet nélküli felelősségre vonást, meghatározta, hogy mikor kell a törvény szigorát alkalmazni, mikor kell szigorúan büntetni és mikor kerülhet sor nevelő intézkedés alkalmazására. Kiemelte azt is, hogy a büntető eljárásban el kell vonni a büncselekmény útján szerzett *jogtalan nyereséget.* Az *ügyészek* ezeket az elveket tartották szem előtt munkájukban. A büntetőbírósági eljárásban való *részvételük hatékonysága* tükröződik a vád és perorvoslatok eredményességében, abban, hogy az erőszakos cselekményeket elkövetőkkel szemben is szigorúbbá vált a bírósági ítélkezés, az új jogintézmények, új jogszabályok egységesen érvényesülnek, gyakrabban kerül sor vagyoni hátrányt okozó büntetések alkalmazására és a bűncselekménnyel okozott egy része büntető eljárás során már megtérül.

Különös jelentősége van annak is, hogy az ügyészek a jogerősen befejezett ügyekben a bírósági eljárás *tapasztalatait hasznosítsák* az ügyészi nyomozási felügyelet során, rámutassanak az észlelt nyomozási hibákra. Így érvényesülhet csak az a jogpolitikai kívánalom, hogy az ügyészi nyomozás felügyeleti munka színvonalát minden lehetséges eszköz felhasználásával emelni kell.

3. A büntetésvégrehajtás feletti ügyészi felügyelet

A szocialista ügyészség egyik sajátos feladata a büntetőbírósági határozatok végrehajtása feletti ügyészi felügyelet. A tőkés államban fel sem merül ilyen ügyészi tevékenység szükségessége. A szocialista törvényesség tartalmából, a szocialista állam jogpolitikájából, humanizmusából, a büntetés és annak céljára vonatkozó iránymutatásaiból viszont okszerűen következik, hogy a szocialista jogrendszerben a bűncselekmény miatt elítélt és szankcióval sújtott terhelt sorsa sem közömbös, s fokozott figyelmet kell fordítani arra, hogy az elítéltet csak a jogszabályban meghatározott hátrányok érjék, de ugyanakkor a végrehajtó szervek a jogszabályokban meghatározott eszközökkel és módszerekkel törekedjenek a büntetés és büntetőjogi intézkedés célját realizálni.

Az 1953. évi 13. sz. törvényerejű rendelet csak „a letartóztató intézetekben való fogvatartás törvényességi felügyeletét" jelölte meg ügyészi feladatként. Ez a koncepció a törvényességi követelményeket nem minden szempontból elégítette ki. Az 1953—1958. években egyrészt a szabadságvesztés, másrészt a még szabálytalan, vagy nem kellően szabályozott büntetési nemek kötötték le a törvényességi felügyelet figyelmét. Így került sorra a mellékbüntetések, a javító-nevelő munka és a pénzbüntetés, az elkobzás, a szabadságvesztés körében pedig az elhelyezés, a bánásmód, a munkáltatás, a nevelés, a fegyelmi eljárás, a feltételes szabadságra bocsátási gyakorlat megvizsgálása. A törvényességi vizsgálatok alapján tett javaslatok legfontosabb eredménye az volt, hogy szabályozták az egyes büntetési nemek végrehajtását.

Az első ügyészi tvr. nem határozta meg kellő pontossággal a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelet tárgyát, kereteit, s így nem volt meg az összhang a gyakorlat és a jogszabály között. Nem volt külön — a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyeletet szabályozó — legfőbb ügyészi utasítás sem. Ez is szerepet játszott abban, hogy a törvényességi felügyelet hosszabb távra szóló koncepció nélkül, a napi feladatokkal foglalkozott. *Változást eredményezett az 1959. évi 9. számú törvényerejű rendelet,* amely jelentősen bővítette a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelet feladatkörét és első esetben hívta fel a figyelmet a visszaesés megelőzése szempontjából fontos büntetésvégrehajtási területekre. Főleg az 1959—1963. évek a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelet kialakításának és szervezettebbé tételének évei voltak.

Az 1966. évi 21. sz. törvényerejű rendelet minden állampolgár számára megismerhető jogszabályként határozta meg a szabadságvesztés büntetés végrehajtásának alapelveit, módszereit és az új büntetésvégrehajtási rendszert. Ezt az 1971. évi 28. sz. törvényerejű rendelet modernizálta. Az *1963—1971-ig* terjedő időszakra jellemző, hogy *kialakítottuk és véglegesítettük a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelet 3 fő módszerét,* amelyek a következők: a legfőbb ügyészségi munkatervekben előírt kötelező munkatervi vizsgálatok, a legfőbb ügyészi utasításban előírt időszaki vizsgálatok, a főügyészség távlati terve által megjelölt éves célkitűzés keretében tartott helyi jellegű vizsgálatok. A vizsgálatok tárgyának kiválasztásánál a jogpolitikai elvekből, egy-egy adott büntetésvégrehajtási terület törvényességi helyzetéből indultunk ki.

A büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyeletben az 1972. évi V. törvény idézett elő jelentős változásokat. A törvény IV. fejezete az eddigieknél konkrétabban határozza meg a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelet tárgyát. Nemcsak általában szól a büntetőjogi határozatok végrehajtása feletti felügyeletről, hanem kiemeli, hogy ez alatt az összes fő- és mellékbüntetéseket, valamint a Btk-ban megjelölt intézkedések törvényességi felügyeletét is érteni kell. Az ügyészi törvény kiterjeszti a törvényességi felügyeletet a feltételes szabadságra, az utógondozásra és a bűnügyi nyilvántartásra is. Napjainkban már a törvényességi felügyelet a szigorított őrizet és az ideiglenes elbocsátás foganatosítására is kiterjed.

Minthogy az Alkotmány 77. § (3) bekezdése értelmében az állam minden szervének kötelessége, hogy az alkotmányos jogszabályokat

megtartsa és feladatkörében eljárva megtartassa, nem törvényességi felügyelet tárgya a büntetések megkezdésével kapcsolatos adminisztráció és ügyviteli szabályok betartása, a büntetésvégrehajtási szervek gazdálkodási tevékenysége, a büntetésvégrehajtási vállalatok gazdaságosságának kérdése, a nevelési eljárások, pedagógiai módszerek.

A büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelet egyik fő sajátossága, hogy kizárólag büntetőjogi — tehát a Be. és a Btk. alapján hozott — határozatok végrehajtásához kapcsolódik. A törvényességi felügyelet alapvető célja minden büntetés és büntetőjogi intézkedés vonatkozásában a törvénysértések megelőzése és feltárása, s ezen túlmenően a visszaesés megelőzésének segítése, a szabadságvesztésből szabadult elítélt társadalomba való beilleszkedésének támogatása, továbbá annak biztosítása, hogy a jogerős elítéléshez fűződő hátrányos következmények csak a jogszabály szerinti mértékben és ideig érvényesüljenek.

Ez a komplexitás fejeződik ki abban, hogy a bv. felügyelet az ügyészi törvényességi tevékenységnek az a felügyeleti ága, amelynek során az ügyész elősegíti, hogy — a bv. intézetben az őrizet, az előzetes letartóztatás, a szabadságvesztés büntetés, valamint minden más büntetés és büntetőjogi intézkedés végrehajtása a törvényes rendelkezéseknek megfelelően történjen; — a visszaesés megelőzése érdekében mind a szabaduló, mind a feladatokkal felruházott állami és társadalmi szervek a vonatkozó jogszabályokat megtartsák, egységesen és helyesen értelmezzék; — a büntető ítélet hátrányos következményei a jogszabálynak megfelelően érvényesüljenek; — a végrehajtási kérdéseket szabályozó belső utasítások, parancsok összhangban legyenek a hatályos jogszabályokkal.

Az ügyészi törvényességi felügyelet intézkedési jogkörében gondosan elhatárolja az érdemi végrehajtási intézkedéseket a végrehajtási tevékenységet irányító, ellenőrző cselekményektől. Ezért a minisztérium, vagy ennek alárendelt szerv végrehajtási kérdésekre vonatkozó parancsa, utasítása, körlevele stb. nem tekinthető a büntető ügyben hozott határozat érdemi végrehajtásának, hanem csupán az irányító, ellenőrző tevékenység körébe tartozó aktusnak. A törvényességet sértő ilyen szintű parancs, utasítás, körlevél stb. esetén ezért az általános törvényességi felügyelet jogi eszközeivel lépünk fel. A Legfőbb Ügyészség hatáskörébe tartozik — kizárólagos jelleggel — az Igazságügyi Minisztérium Bv. Országos Parancsnoksága büntetésvégrehajtási tevékenysége körében az egyedi ügyekben hozott intézkedések, a Belügyminisztérium Adatfeldolgozó Csoportfőnökség Bűnügyi Nyilvántartó Osztálya bűnügyi nyilvántartási tevékenysége, s az Országos Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézet feletti törvényességi felügyelet. A főügyészségek pedig a területükön működő és a büntető ügyben hozott határozatok végrehajtására illetékes szervek tevékenysége felett gyakorolnak törvényességi felügyeletet.

A büntetésvégrehajtás feletti ügyészi felügyeletben a törvényesség érvényesítésének jogi eszközei a következők. Az Ügyészi Törvény 12. § (2) bekezdése értelmében az ügyész köteles nyomban szabadlábra helyezni azokat, akiket törvényes határozat nélkül, vagy a határozatban megjelölt időponton túl tartanak fogva. Kizárólag a büntetésvégrehajtás törvényességének felügyeletét ellátó ügyész részére biztosítja az Ügyészi Törvény 12. § (1) bekezdése, hogy a törvényesség betartására rendelkezést adjon. A törvény értelmében ugyanis a büntető ügyben hozott határozatok végrehajtására illetékes szervek vezetői kötelesek az ügyésznek a törvények megtartására és az előzetes letartóztatottak fogvatartásának körülményeire vonatkozó rendelkezéseit teljesíteni. A törvényesség érvényesítésének jogi eszköze a jelzés. A legfőbb ügyészi utasítás határozza meg az Ügyészi Törvény alapján, hogy az ügyész mikor él jelzéssel. Fontos eszköz az ügyész részére biztosított felelősségre vonás kezdeményezés.

4. A közlekedési, a gyermek- és ifjúságvédelmi ügyészi tevékenység

Az ügyészség szerepének megvilágítása céljából néhány vonatkozásban ki kell térnünk arra a fejlődésre is, amely *a közlekedési ügyészi*, valamint a *gyermek- és ifjúságvédelmi ügyészi* tevékenységben bekövetkezett. Az említett két ügyészi tevékenység tartalmi továbbfejlesztését, az e speciális területeken folytatandó ügyészi szakági tevékenységek színvonalának emelését és a szakágak közötti koordinált feladatok egységes végrehajtását biztosítja az, hogy ez évtől kezdve a Legfőbb Ügyészségen két külön osztály keretében folyik e szakterületeken az ügyészi munka, közvetlenül a büntetőjogi szakterületet irányító legfőbb ügyész-helyettes alárendeltségében.

Mint ismeretes, 1948-ban került bevezetésre az a jogi megoldás, amely nemcsak a bekövetkezett káros eredmény üldözését tette lehetővé, hanem az olyan magatartást is, amelynek következtében mások élete, vagy testi épsége közvetlen veszélybe került. Minthogy a foglalkozási szabályok megszegésével kialakult veszélyhelyzet volt a büntetőjogi megítélés alapja, a cselekmények helyes elbírálásához elengedhetetlen volt a megfelelő foglalkozási szabályok ismerete. Mivel az ilyen cselekmények tömegesen a közlekedésben fordulnak elő, ezeknek az ügyeknek az elbírálását az ilyen ismeretekkel is rendelkező ügyészekre kell bízni. Mindezt figyelembe véve már az 1953. évi 13. sz. tvr is előírta a közlekedési ügyészi szervezet létrehozását. Ennek megfelelően 1954-ben a MÁV igazgatóságok székhelyein létrehozták a közlekedési ügyészségeket, melyek az ügyészi szervezet szerves részeként, közvetlenül a Legfőbb

Ügyészség irányítása alatt fejtették ki tevékenységüket. Az 1957. évi 8. sz. tvr. megszüntette a közlekedési bíróságokat, ennek folytán intézkedés történt az önálló közlekedési ügyészségek megszüntetése iránt is. A közlekedési ügyészségek feladatait a főügyészségek vették át és e szakfeladatok ellátására megfelelő szakismeretekkel rendelkező ügyészeket jelöltek ki.

A közlekedési ügyészek *legfontosabb mai feladatai:* biztosítani a közlekedés rendjét és biztonságát sértő, illetve veszélyeztető bűncselekmények következetes üldözését; törvényességi felügyeletet gyakorolni a közlekedés rendjét és biztonságát meghatározó jogszabályok és intézkedések megtartása érdekében.

A *fiatalkorúak* által elkövetett bűncselekmények különleges elbírálásának igénye már a század eleji reformtörekvésekben is kifejezésre jutott. A felszabadulást követő években a fiatalkori bűnözés kérdései mindinkább a társadalmi érdeklődés előterébe kerültek. Ennek megfelelően 1951-ben került sor először a felszabadulás után a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi rendelkezések olyan újraszabályozására, amely lényeges újításokat vezetett be. Különösen előtérbe került a fiatalkorúak által elkövetett bűncselekmények *megelőzése,* a bűnözést előidéző *okok feltárása,* a *fiatalkorúak személyiségének megismerése* és a cselekmény elbírálása során annak figyelembe vétele, a fejlődésüket gátló körülmények feltárása és megszüntetése, végül a garanciális jellegű rendelkezések fokozottabb érvényesítése. Mindezek szükségessé tették a fiatalkorúak ügyeiben azt, hogy pedagógiai és egyéb speciális ismeretekkel rendelkező szakemberek járjanak el. A különböző legfőbb ügyészi utasítások biztosították, hogy e feladatot az egész ügyészi szervezetben megfelelően képzett szakügyészek lássák el.

A gyermek- és ifjúságvédelmi ügyészi tevékenység mai *főfeladata:* biztosítani ügyészségi vonatkozásban az Alkotmányunk 16. §-ában foglaltak maradéktalan végrehajtását. Alkotmányunk 16. §-a értelmében „a Magyar Népköztársaság külön gondot fordít az ifjúság fejlődésére és szocialista nevelésére, védelmezi az ifjúság érdekeit".

Mind a közlekedési ügyészek, mind pedig a gyermek- és ifjúságvédelmi szakfeladatokat ellátó ügyészek a hatáskörükbe tartozó ügyekben ellátják a nyomozás törvényességének felügyeletét; közreműködnek abban, hogy a bíróságok határozatai megfeleljenek a Magyar Népköztársaság törvényeinek; ellátják az általános törvényességi felügyeletet.

5. *Tudományos kutatások*

A bűnözés elleni harc bonyolultsága miatt a fejlődés folyamán *egyre sürgetőbben vetődött fel az az igény is, hogy a bűnüldözésben a tudományos módszerek és eszközök széles körben kerüljenek alkalmazásra, illetve a bűnözés elleni küzdelem tudományos megalapozottságra épüljön.* Ez megkövetelte, hogy az ügyészi munkában is alkalmazzuk a különböző tudományok fejlődésének eredményeit. Kezdetben a tudományos kutatásokra és azok eredményeinek felhasználására az ügyészi szervezeten belül csak korlátozott lehetőségek voltak. *Erőteljesebb fejlődés 1958-ban indult meg,* amikor a Katonai Főügyészség létrehozta a Kriminalisztikai laboratóriumot.

Az ügyészi tapasztalatok tudományos feldolgozásában, *a kriminalisztikai és kriminológiai kutatások feltételeiben a minőségi változás 1960-ban következett be,* amikor a legfőbb ügyész közvetlen felügyeletével *megkezdte működését* az ügyészség tudományos intézete, *az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet.* (Ezt a nevet 1971-ben vette fel.) Az intézetben végzett kutatások a bűnözésre vonatkozóan sok új ismeretet tártak fel. A bűnözés lényegére, természetére, mozgására, törvényszerűségére, okaira vonatkozó tudományos megállapítások a megelőzéshez nagy segítséget nyújtottak.

A kriminológiai kutatásokhoz, az ügyészi munka értékeléséhez a nyomozási felügyelet feladatainak tudományosabb meghatározásához kedvező feltételt teremtett az is, hogy *az ügyészi szervezet és a rendőrség egységes kriminálstatisztikai rendszert* alakított ki (1964-ben), melynek adatait *elektronikus számítógépek* dolgozzák fel a bűnözés megismerése, a bűnüldözés segítése, valamint a tudományos kutatások területeinek szélesítése érdekében.

Az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézetben folyó kriminalisztikai kutatások is mindinkább szervezetté váltak, tematikájuk bővült, a kutatási módszerek gazdagodtak, s ezek végső soron a bűnüldözés hatékonyságát segítették. Az *Intézet* — mely széles körű nemzetközi kapcsolatra és nagy tekintélyre tett szert — *kutatásai, az elméletképzési és a gyakorlati igények kielégítését célozták. Tudományos megállapításait az ügyészi munkában is egyre szélesebb körben lehet hasznosítani, sőt ma már olyan kutatások is folynak, amelyek az ügyészi munka közvetlen fejlesztéséhez teremtik meg a feltételeket.* (Pl. a nyomozások ügyészi felügyeleti módszereinek fejlesztési lehetőségei.) Az Intézet széles körű tudományos publikációs tevékenysége, más módszerekkel egyetemben hozzájárul ahhoz, hogy a tudományos megállapításokat a legkülönbözőbb állami, gazdasági és társadalmi szervek is hasznosíthassák a bűnözés megelőzése terén.

6. *Általános felügyeleti tevékenység*

Az ügyészi tevékenységen belül a legfiatalabb szakágként honosodott meg az általános felügyeleti, illetve a polgári jogi munka, melyet az ügyészek — a polgári perekben a felszabadulás előtti rendkívül korlátozott mértékű rész-

vételt leszámítva — csupán az 1953. évi 13. sz. törvényerejű rendelet életbelépése óta végeznek.

A szocialista jogfejlődésünk korábbi szakaszában a *törvényességi garanciarendszer* élén az ügyészi törvényességi felügyelet állt. Az Alkotmányunk módosítása után életbe lépett új ügyészi törvény értelmében megváltozott a törvényességi koncepció: az ügyészség nem egyedül biztosítja a törvények betartását és betartatását, hanem csak segíti, de nem helyettesíti, csupán kiegészíti az állami-, társadalmi- és szövetkezeti szerveknek a törvények megtartására irányuló törekvéseit. *Az ügyészi törvényességi felügyelet tehát a törvényesség szervezeti és eljárásjogi garanciarendszerén belül annak csak egy része.* A törvényességi koncepciónak eme változása jelentkezik a mai általános felügyeleti tevékenységünknek mind elméletében, mind gyakorlatában.

A ma hatályos ügyészi törvény a *korábbinál pontosabban* — és egyben *szűkebb körben* — vonta meg az ügyészi általános felügyelet tárgyát, és az alá tartozó szerveket (tárgyi és szervi hatály). Az általános felügyelet terjedelmének határait annyiban szűkítette, hogy kirekesztette a törvényességi felügyelet köréből a *gazdálkodási tevékenységre* vonatkozó jogszabályok végrehajtásának felügyeletét, vagyis azt, hogy az ügyész gazdasági kérdéseket, azok helyességét és célszerűségét vizsgálja, ezekbe beavatkozzék. Az ügyészi általános felügyelet körébe csupán e szervek *jogi aktusai és eljárásai* tartoznak. Az ügyészi törvény ugyanakkor *új feladatokat* és *új intézkedési lehetőségeket* is adott az általános felügyeleti ügyésznek. Új vonása az ügyészi törvényességi felügyeletnek, hogy az ügyészi szervek közreműködnek a Magyar Népköztársaság jogpolitikájának érvényre juttatásában, illetőleg az *alkotmányos felügyelet* ellátásában. Az új ügyészi intézkedési módok és lehetőségek között említhetjük a legfőbb ügyésznek azt a jogát, hogy a Minisztertanácsnál, a minisztereknél, valamint az országos hatáskörű államigazgatási szervek vezetőinél *jogszabály* kiadását, módosítását, vagy hatályon kívül helyezését *kezdeményezheti.* A legfőbb ügyész arra is felhatalmazást nyert, hogy a jogszabályok egységes értelmezése érdekében a minisztereknél és az országos hatáskörű államigazgatási szervek vezetőinél *elvi állásfoglalások* kiadását kezdeményezze. A területi ügyészségeknél (főügyészségek, járási, városi ügyészségek) az általános törvényességi felügyelet során jelentős az ügyészeknek az a jogköre, hogy a tanácsoknál, illetőleg más területi és helyi szerveknél az *általános érvényű rendelkezéseik* (tanácsrendelet, szabályzat, alapszabály stb.) kiadását, módosítását, vagy egyes rendelkezéseiknek hatályon kívül helyezését kezdeményezhetik.

Az új ügyészi törvény kedvező változást hozott abban a tekintetben is, hogy *megfelelő összhangot* biztosított az ügyészi általános felügyeleti intézkedések elbírálása kapcsán a *jogorvoslati fórumrendszerrel* és *tágabb lehetőséget* adott arra, hogy a felettes szerv bírálja el az ügyészi intézkedést, ha azzal az érintett szerv nem ért egyet. Kibővült a felettes szervek köre is. Az ügyészi törvény értelmében felettes szerv a felügyeleti és az állami törvényességi felügyeletet ellátó szerv is. A felettes szerveknek ilyen széles körben való meghatározása azt eredményezte, hogy lehetőség nyílt a törvénysértést elkövető szerv téves álláspontjának a hatáskörrel rendelkező szerv részéről történő felülvizsgálatára is és a törvényes álláspont érvényre juttatására.

Az általános törvényességi felügyelet hatékonyságának növelését segítette elő az ügyészi *vizsgálatkezdeményezés* lehetőségének kiszélesítése. Az új ügyészi törvény értelmében ugyanis az ügyész *nemcsak a felettes szervnél,* hanem általában az ellenőrzési vagy felügyeleti joggal felruházott szerveknél kezdeményezhet vizsgálat tartását. Az ügyészségek egyre nagyobb mértékben élnek is ezzel a lehetőséggel, mely a törvényességért való felelősség új felfogásával és a *jogpolitikai irányelvek* helyes alkalmazásával hozható összefüggésbe. A törvényességért való felelősség új koncepciója értelmében ugyanis jelentős mértékben hárul felelősség a jogszabályok végrehajtása tekintetében az irányítást, felügyeletet és ellenőrzést végző szervekre. Az ügyészi általános törvényességi felügyelet jogpolitikai elvei kiemelten elő is írják: az ügyészség növelje a törvényességért való felelősséget az állami, társadalmi és szövetkezeti — különösen az irányító, felügyeletet ellátó és az ellenőrző — szervekben. Szorgalmazza, hogy az irányító, felügyeletet ellátó és az ellenőrző szervek rendszeresen tartsanak vizsgálatot.

Az ügyészi általános törvényességi felügyelet egyik jelentős jogterülete a *szabálysértési eljárás*sal kapcsolatos. Az 1968. évi I. törvény (a továbbiakban: Sztv.) az egyik olyan jogszabályunk, amely az állampolgárok széles tömegeit érinti. A szabálysértések rendszerint kisebb fokú közösségellenes magatartásban jelentkeznek. Veszélyességük elsősorban nem a bennük megnyilvánuló közösségellenesség súlyában, hanem *tömeges előfordulásuk*ban nyilvánul meg.

Az eljárások tömeges jellegéből adódóan kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a kisebb súlyú jogellenes cselekmények miatti eljárások, az alkalmazott felelősségre vonások *törvényessége* miként alakul és mennyiben felel meg a jogalkalmazás *jogpolitikai* követelményeinek. Ezen a területen jelentős feladat hárul az állami szervekre, a szabálysértési hatóságokra és felügyeleti szerveikre, de az ügyészi szervezetre is, amelynek alapvető feladata a szocialista törvényesség érvényesülésében való hatékony közreműködés.

Az ügyészi felügyeleti tevékenység fontosságát aláhúzza az a tény, hogy amióta az 1956. évi IV. tv. a Szabálysértési Tanácsot megszüntette, a szabálysértési hatóságoknak *nincs olyan*

közös felügyeleti szervük, amely az Sztv végrehajtása során felmerülő értelmezési problémák megoldásához, a törvény egyes rendelkezéseinek egységes értelmezéséhez valamennyi szabálysértési hatóságra kötelező erővel bíró iránymutatásokat adna ki. Az Sztv. egységes értelmezésének és a büntetés kiszabásnál a szélsőségek mellőzésének és a jogpolitikai elvekkel, valamint a bírói gyakorlattal is összhangban levő büntetési gyakorlatnak a kialakítása a szabálysértési hatóságok nagy száma miatt, s a közös felügyeleti szerv hiányában nem könnyű feladat. Az Sztv hatályba lépése óta ugyanis szabálysértés miatt tizenkét féle szerv jár el.

Az ügyészségek a szabálysértési hatóságok közös felügyeleti szervének hiányából adódóan rendszeresen vizsgálják a szabálysértési hatóságoknál a szabálysértési eljárások, a szabálysértés miatt alkalmazott intézkedések és a hozott határozatok törvényességét. Nagy figyelmet fordítanak az egyes szabálysértések miatt alkalmazott szabadságkorlátozó (őrizetbe vétel, elzárás) intézkedések alkalmazásának megalapozottságára, és a szabálysértési hatóságok felügyeleti szerveivel való eredményes együttműködésre. Az egységes értelmezés és gyakorlat kialakítását *állásfoglalás, illetve iránymutatás kiadásának kezdeményezésével* is igyekszik befolyásolni. Az ügyészség koordinációs tevékenységének fontos eszköze az elemzések alapján leszűrhető tapasztalatoknak, a jogalkalmazási gyakorlatban felmerült problémák megoldásának a szabálysértési hatóságok felügyeleti szerveivel való megvitatása, amely az ún. *szabálysértési tapasztalatcsere értekezleteken* történik.

A jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló 14/1973. NET-határozatban megfogalmazott feladataként az ügyészség arra törekszik, hogy *növelje* a törvényességért való *felelősséget* a szabálysértési hatóságokat *irányító, felügyeletüket ellátó* állami szervekben. Ezért nagy figyelmet fordítunk arra, hogy a felügyeleti szervek rendszeresen ellenőrizzék a szabálysértési hatóságok munkáját, vizsgálataikkal, intézkedéseikkel, az ügyintézők továbbképzésével, és más módon gondoskodjanak a szabálysértési eljárások törvényességének megszilárdításáról, a jogpolitikai határozat célkitűzéseinek valóra váltásáról.

Jelentős területe az ügyészi általános törvényességi felügyeletnek a *munkaügyi törvényesség* biztosítása. (E feladatok ellátása — a munkaügyi bíróságok eljárását illetően — polgári jogi szakági ügyészi tevékenységet is igényel.) Az ügyészek évek óta rendszeres tevékenységet fejtenek ki a munkaügyi törvényesség területén, beleértve a *munkavédelemre* vonatkozó előírások betartásának ellenőrzését is. A termelő egységeken belüli munkavégzési viszonyok, legyen az munka-, vagy tagsági viszony, az egyes emberek egzisztenciájára is kihatóan meghatározzák jórészt a társadalmi közérzetet is. Nemcsak a társadalmi tulajdon herdálói elleni fellépésre gondolunk, hanem a jogviszonyok alakításának kulturáltabbá tételére is. Talán törvényességi érdekvédelemnek nevezhetnénk ezt a tevékenységünket, amire a szocializmus építése során még hosszú ideig szükség lesz. Az ügyészségnek kezdetben elsősorban az *üzemi balesetek* gyors, szakszerű és objektív kivizsgálását kellett szorgalmaznia. Ma már ezzel nem elégedhetünk meg: számon kell kérni az irányító szervektől, hogy mit tettek a jogi szaktudással el nem bírálható kérdések megoldására. A hagyományos vizsgálati területeket fel nem adva, jobban kell koncentrálni az irányító szervek kötelességeinek teljesítésére. Ezért különös gonddal kísérik figyelemmel évek óta az ügyészi szervek a *munkaügyi döntőbizottságok* eljárásainak és határozatainak törvényességét is.

Az 1973. év január hó 1. napja előtti időszakban a vállalati és a területi munkaügyi döntőbizottság határozatában mutatkozó törvénysértés kiküszöbölésére igénybe vehető ügyészi eszköz az óvás volt. A munkaügyi viták jelentős részében ugyanis végleges fórumként a döntőbizottságok, illetőleg fellebbezés esetén a területi munkaügyi döntőbizottságok jártak el. Csak bizonyos tárgyú munkaügyi vitákban hozott határozatok ellen lehetett bírósági úton jogorvoslatot keresni. A munkaügyi döntőbizottság határozata ellen irányuló ügyészi óvást — egyet nem értés esetén — a területi munkaügyi döntőbizottság, a területi munkaügyi döntőbizottság határozata elleni óvást pedig a munkaügyi miniszter a Szakszervezetek Országos Tanácsával egyetértésben bírálta el.

A törvénykezési reform szabályozásának alapvető, új vonása volt, hogy *minden* munkaügyi vitában hozott *döntőbizottsági határozat* ellen irányuló jogorvoslat elbírálását *bírósági* hatáskörbe utalta, ugyanakkor a munkaügyi bíróságok — mint különbíróságok — megszervezésével biztosította e jogviták szakszerű, zökkenőmentes eldöntését. 1973. év január 1. napjától kezdődően a területi munkaügyi döntőbizottságok — mint másodfokon eljáró szervek — hatáskörét a *munkaügyi bíróságok* vették át. A törvényesség biztosítását célzó, a törvénysértések kiküszöbölését eredményező ügyészi eszközök változatosabbá váltak.

Az ügyésznek bizonyos esetekben „választási lehetősége" van az ügyészi eszközök alkalmazása tekintetében. Példaként: Ha az ügyész észleli, hogy a döntőbizottság nem jogerős határozata törvénysértő, mérlegelheti: várja-e meg a határozat jogerőre emelkedését, és majd ezt követően nyújtson-e be ellene óvást, vagy a döntőbizottság határozatát a keresetindításra nyitva álló határidőn belül keresettel támadja-e meg? Az utóbbi esetben természetszerűen vizsgálnia kell: Vajon a keresetindítás indokolt-e, figyelemmel a Pp 2/A. §-ában foglalt feltételekre, illetőleg perindítás esetén az ügyész számíthat-e arra, hogy az anyagi jogosult egyetért a keresetével? Nem hagyható figyelmen kívül e vizsgálódás körében az a praktikus szempont sem, hogy általános felügyeleti óvás emelése

esetén esetleg a további peres eljárás elkerülhetővé válik.

A jogalkalmazási joggyakorlat korábban az ügyészi törvényességi kereset feltételei megítélését illetően nem volt egységes. Tapasztalható volt olyan szemlélet, hogy ha az ügyész általános felügyeleti óvást nyújtott be, majd annak sikertelensége esetén a döntőbizottság határozatát keresettel támadja meg, *nem szükséges vizsgálni* a Pp. 2/A. §-ának (1) bekezdésében vagylagosan meghatározott feltételek meglétét, mert adott esetben kizárólagosan a törvényesség helyreállítását célzó ügyészi óvással megindult eljárás sajátos, peres eljárásban történő folytatásáról van szó. Az ettől eltérő felfogás szerint a Pp. XXIII. fejezetében elhelyezett 349. § (1) bekezdésének a Pp. általános szabályaira utaló rendelkezéséből arra kell következtetni, hogy „törvényességi keresetindításnak" is *csak fontos állami* vagy *társadalmi érdekből,* illetőleg akkor van helye, ha a *jogosult a jogainak védelmére* bármely okból *nem képes.* A törvényességi kereset — a törvényesség helyreállítására irányuló vonása mellett — akkor jár társadalmilag hasznos eredménnyel, ha egyben az anyagi jogosult felek — a munkáltató és a dolgozó — között támadt jogvita igazságos megoldásához vezet. Nem hagyható tehát figyelmen kívül az a lényeges szempont, hogy az anyagi jogviszonyokat érintő ügyészi beavatkozás nem halványíthatja el a materiális jogosult felek rendelkezési jogát, nem lehet „öncélú" törvényességi eszköz. Éppen ezért az ilyen irányú ügyészi beavatkozásnak is általában akkor van helye, ha azt fontos állami, vagy társadalmi érdek, illetőleg az anyagi jogosult relatív jogvédelmi képtelensége indokolja.

A törvényességi keresetindítás folytán megindúló perben az ügyész perjogi helyzetének megítélésére vonatkozó nézetek is átalakuláson mentek keresztül. Többször találkozhattunk olyan állásponttal, hogy a törvényességi keresetet indító ügyész a per felperese lesz a munkaügyi vitában szereplő egyik vagy másik (esetleg több) féllel együtt. Eltérő nézetre is volt példa.

Tapasztalataink szerint ma már kialakultnak tekinthető az az álláspont, hogy a törvényességi keresetet indító ügyész a munkaügyi per *felperese lesz* mindazokkal az anyagi jogosultakkal együtt, akikre nézve a döntőbizottság határozata törvénysértő rendelkezést tartalmazott.

Az általános felügyeleti tevékenységnek — hasonlóan más szakágakban kifejtett ügyészi tevékenységhez — egyik fő célja a *törvénysértések megelőzése,* a jogsértések megszüntetésén és az elkövetők felelősségre vonásának szorgalmazásán kívül. Természetesen minden konkrét jogsérelem elleni ügyészi intézkedés a jövőre nézve tartalmaz prevenciót célzó vonásokat is, azonban vannak olyan eszközeink is, amelyek *kizárólag a megelőzést* szolgálják. Így például a különböző szintű *jogszabálytervezetek észrevételezése,* a már kiadott *normatív aktusok* törvényességének *rendszeres figyelemmel kísérése,* vagy a már említett jogalkotás-kezdeményezési jogosultság, a tanácsok és a tanácsi végrehajtó bizottságok *ülésein való részvétel.* A tanácsapparátuson belüli törvényességi garanciarendszernek — a felettes, irányító szervek és a vb-titkár tevékenysége — nagy jelentősége felveti a koordináció szükségességét is.

A törvényességért való általános felelősség az ügyész számára is partneri viszonyt tételez fel, kölcsönösséget, de nem párhuzamosságot. Megvalósításának talán jelenleg legjobb eszköze, ha magát az ellenőrzésre, felügyeletre jogosított szervet kérjük fel *vizsgálat tartására.* Ez az ügyészi eszköz korábban sem volt ismeretlen, valódi rangját azonban — mint már utaltam rá — éppen az új fajta törvényességi koncepció adta meg. A felkérés azonban csak olyan kérdésben lehetséges, amely egyébként is az általános felügyelet hatálya alá tartozik, nem jelenthet tehát kibúvót, kiskaput a rendelkezések megkerülésére, operatív beavatkozásra. Ki kell emelni ebből a szempontból a különböző törvényességi felügyeletet ellátó szervek jelentőségét. Természetesen az ilyen felkéréseket koordinálni kell, beépíteni mind a felkérő, mind a felkért szerv vizsgálati tervébe, ami a kisebb terjedelmű vizsgálatok terven kívüli megtartására való felkérést nem zárja ki.

Szükséges a gazdasági fegyelem megtartásának ellenőrzése is. Fontos feladatunknak tartjuk ezért a *gazdasági bírság* intézményének megszilárdítását, illetőleg gazdasági bírság kiszabásának kezdeményezését, ha ez indokolt.

7. *Polgári jogi tevékenység*

A *felszabadulás előtt* a polgári jogi viszonyok körében (ide tartozott akkor a családjog mai területe is) szinte teljes mértékben a felek rendelkezési joga érvényesült. Ők döntötték el, hogyan érvényesítik jogaikat, milyen bizonyítékokkal kívánják alátámasztani perbevitt igényeiket, és a bíróság csak az eléje tárt anyag alapján mondhatott ítéletet. Nyilvánvaló, hogy amikor a felek magánautonómiája volt az uralkodó tényező, a kapitalista jog felfogása szerint a magánszférába való hatósági, ügyészi beavatkozásnak helye nem volt. A vagyonjogi ügyekbe egyáltalán semmiféle beleszólása nem lehetett az ügyésznek, kivételes jogi rendelkezések alapján a házasságok semmissége, érvénytelensége, a gyermekek származása kérdésében szűk körben volt perindítási, közreműködési jogosultsága.

A *felszabadulás után* hazánkban végbement politikai és társadalmi változások nyomán fokozatosan és gyökeresen átalakult a jogrendszer is, a régi jogszabályok új, szocialista szellemű törvényeknek adták át a helyüket. A régi polgári eljárásjogi kódexet (1911. évi I. törvény) felváltotta a szocialista polgári eljárásjogi törvénykönyv (1952. évi III. törvény). Döntő célkitűzése volt, hogy a polgári perben az *igazságnak kell érvényesülnie.* Ezért sokkal *aktívabb szerepet*

biztosított a *bíróságnak* magának, és a szocialista országok jogi szabályozásának megfelelően széles körben lehetővé tette, hogy az *ügyészség* beavatkozzék a polgári perbe vitt jogviszonyok törvényességének megfelelő, igazságos eldöntése érdekében. Általános *keresetindítási jogot* biztosított az ügyésznek az új törvény, néhány esetre szóló értelemszerű kivétellel, és *korlátlan fellépési jogot* a mások által már megindított perben. Az eljárási részvétel joga *törvényességi ellenőrzési joggal* bővült. Az eljárást lezáró jogerős határozat ellen pedig törvénysértés vagy megalapozatlanság esetére egy rendkívüli perorvoslatot, a *törvényességi óvást* biztosította a legfőbb ügyésznek.

Az új ügyészi szervezetet átfogóan szabályozó 1953. évi 13. számú tvr. a bíróságok tevékenységének törvényessége feletti felügyelet c. fejezetében a Pp. szabályainak megfelelően határozta meg a polgári szakágban dolgozó ügyészek feladatait is. Kezdettől fogva súlyponti feladatként jelentkezett a társadalmi tulajdon védelmének erősítése, és a spekuláció elleni küzdelem. 1954-ben sor került a polgári perrendtartás első novellájának meghozatalára, amely pontosabban határozta meg az ügyész jogait a polgári perben. Jelentős szerephez jutott a polgári jogi szakág az *ellenforradalom következményeinek felszámolásában is.* Sokat tett az ellenforradalom által okozott károk megtérítttetése, a termelőszövetkezetekből elhurcolt vagyontárgyak visszaszerzése, a disszidálás folytán jelentkezett vagyonjogi problémák rendezése érdekében. Bőven élt az említett célok érdekében a törvényben biztosított keresetindítási lehetőséggel.

A polgári perrendtartás második novellája (1957-ben) ismét finomította az ügyészi polgári jogi munka feltételeit, és megteremtette az ügyész polgári eljárásbeli részvételének időtálló normáit. Az ügyészi munkáról szóló újabb törvényerejű rendelet (1959. évi. 9. sz. tvr.) a bekövetkezett jogfejlődésnek megfelelően újonnan határozta meg az ügyész polgári eljárásbeli feladatát és jogosítványait. A *gazdaságirányítási rendszer reformja* befolyással volt az ügyészek polgári jogi tevékenységére is. Az önállóan, saját kockázatukra gazdálkodó vállalatok vonatkozásában szükségtelenné vált, hogy az ügyész lépjen fel tömeges méretekben igényeik érvényesítése érdekében. A gazdálkodás nem tisztességes jelenségeinek megfékezésére fontos szerep jutott az ügyészeknek is.

Az 1972. évben történt alkotmánymódosítás és az azt követő törvénykezési reform keretében az új ügyészi törvény (1972. évi V. sz.), valamint a III. Pp. novella (1972. évi 26. tvr.) az ügyész polgári eljárásbeli funkcióját három vonatkozásban módosította:

1. a kialakult helyzetnek megfelelően bizonyos mértékig reálisan *korlátozta* az ügyész keresetindítási és perbeli fellépési jogát azokra az esetekre, amikor fontos állami vagy társadalmi érdekről van szó, illetve amikor a jogosult bármely okból nem képes jogai védelmére;

2. előírta a *felek rendelkezési jogának* tiszteletben tartását, feltéve, hogy annak gyakorlása a közérdeket, vagy mások törvényes érdekeit nem sérti;

3. mellőzte az ügyészi tevékenység felügyeletként való megjelölését, és a bírósági eljárásban az *ügyész részvételét* szabályozta.

Az ügyészek a polgári peres és nem peres eljárásokban arra törekednek, hogy a bíróságok polgári eljárását segítsék, és közreműködjenek abban, hogy az ítélkezésnek ezen a területén minél maradéktalanabbul érvényesüljön a törvényesség. A polgári szakágban dolgozó ügyésznek e célok elérése érdekében *számos eszköz* áll rendelkezésére. Ilyenek: a keresetindítás, a mások által indított perekben való fellépés, a fellebbezés, a legfelsőbb bírósági hatáskörbe vonás iránti indítvány, a perújítás, a törvényességi óvás, az ítélkezési gyakorlat elemzése, elvi előterjesztés stb.

Az ügyészi polgári jogi szakági munkának egyik nagy jelentőségű része a *törvényességi óvásokkal* kapcsolatos tevékenység. A szocialista jogi felfogás szerint akkor, ha törvénysértés történt, a jogsérelmet ki kell küszöbölni, a megsértett törvényességet helyre kell állítani. A törvényességi óvás emelése viszont az arra jogosultak diszkrécionális jogkörébe tartozik, mérlegelik a törvénysértés súlyát, kihatását a felekre, és az összes figyelembe jövő körülmény alapján döntenek, mert az óvás emelését a jogszabály még törvénysértés esetén *sem teszi kötelezővé.* A törvényességi óvás — bár természetesen a felek érdeksérelmét is kiküszöböli — döntő mértékben a közérdeket, az egységes törvényességet szolgálja. Nem harmadfokú perorvoslat, amint azt a panaszos felek és képviselőik sokszor vélik.

A polgári jogi szakági munkának másik fontos eszköze az *ítélkezési gyakorlat elemzése.* Az új ügyészi szervezet felállítása után hamar kialakult az az álláspont, hogy az ügyész a polgári ítélkezést akkor tudja hatásosan segíteni, ha azt minél átfogóbban ismeri. Ennek érdekében kezdettől fogva elemezték az ügyészek időnként az egyes percsoportokban a bírósági gyakorlatot annak megállapítása végett, hogy az eljárás és hozott határozatok megfelelnek-e a törvénynek. Az ügyészségek félévenkénti tervszerű elemzések során — nem egy esetben az Igazságügyi Minisztériummal koordinálva — átfogóan megismerkednek az egyes perkategóriák ítélkezési anyagával. Az így nyert tapasztalatok központi összesítése átfogó képet ad az egyes jogterületek problémáiról, vitás kérdéseiről, az esetleg eltérő gyakorlatról, a jogalkalmazás nehézségeiről, a törvényességi problémákról. Ezek az ismeretek lehetővé teszik, hogy az egységes jogalkalmazás érdekében a Legfelsőbb Bíróságnál irányelv, elvi döntés vagy kollégiumi állásfoglalás hozatalát kezdeményezzük, esetleg más országos hatáskörű állami szervek elvi állásfoglalását eszközöljük ki. Képet nyújtanak ezek a felmérések arról is, hogy bizonyos kérdésekben

nincs-e szükség a fennálló jogszabályok módosítására, hatályon kívül helyezésére vagy kiegészítésére. Természetesen a perek tömegének átvizsgálása során megállapított egyedi törvénysértések orvoslása érdekében is megfelelő lépések történnek.

Az ügyészség *polgári jogi munkájában* is alapvető feladat a *jogpolitikai irányelvek érvényesülésének biztosítása.* Az irányelvek szellemében elemeztük több ízben is a *spekuláció és munkanélküli jövedelemszerzés* elleni harc érdekében, hogy milyen formák között jelentkezik a polgári perekben az *illegális haszonszerzésre, a nyerészkedésre való törekvés.* Az állampolgárok, és jóval kisebb mértékben a jogi személyek körében is mutatkozó hasonló káros jelenségek jelentkezési formáinak, okainak feltárásával segítettük azok leküzdését. A *társadalmi, csoport- és egyéni érdekek összhangjának* biztosítása érdekében az ügyészi munka során mindig arra törekedtünk, hogy különféle érdekek összeütközése esetén olyan megoldást találjunk, amely a méltányosságot is figyelembe véve, a társadalmi érdek elsőbbségét nem téveszti szem elől. A kisajátítási, találmányi, újítási, államigazgatási perekben ennek az összhangnak kialakítása nem mindig könnyű. Elemzéseinkkel, és a konkrét ügyekben való fellépéseinkkel törekedtünk *a társadalmi tulajdonban* okozott kár megtérítetésére, és arra, hogy az előidéző tényezőket megszüntessék. Az irányelveknek megfelelően hatásosan védelmünkbe vettük az állampolgárok *személyi* és *vagyoni jogait,* jogos érdekeit a *lakás, kártérítési, szövetkezeti, örökösödési, vagyoni és kötelmi perekben.* A *találmányi, újítási szerzői* ügyekben igyekeztünk biztosítani, hogy a jogosult hozzájussson alkotó munkája megfelelő ellenértékéhez. A *családjogi kérdésekben* lefolytatott ismételt elemzéseink, a konkrét ügyekben alkalmazott perorvoslatok és egyéb intézkedések a házasság, a család szilárdításának, a kiskorú gyermekek érdekeinek védelmét szolgálták.

8. A katonai ügyészi szervezet tevékenysége

A katonai ügyészi szervezet sokrétű tevékenységében is nagy szerepe van a *büntető jogalkalmazásnak.* A katonai büntető jogalkalmazás során is megkülönböztetünk *nyomozási, nyomozás felügyeleti tevékenységet,* illetve ügyészi *részvételt a bírósági eljárásban.*

A katonai büntető eljárásban *nyomozást végez* a katonai ügyész, valamint a külön jogszabályban meghatározott körben az illetékes parancsnok (vezető) és a rendőrség. Általános nyomozási hatáskörrel a katonai ügyész rendelkezik. Parancsnoki hatáskörbe csak az enyhébb súlyú bűncselekmények tartoznak.

A *nyomozás feletti felügyeleti tevékenység* jelentősége megnőtt, mióta az illetékes parancsnok elbírálási joga minden vétségre is kiterjed. A katonai ügyész a hozzá beérkezett parancsnoki nyomozások anyagát folyamatosan megvizsgálja. Értékeli ennek során mind jogi, mind jogpolitikai szempontból a nyomozás és a véghatározat törvényességét, beleértve a fegyelmi hatáskörbe vonás esetén a kiszabott fegyelmi fenyítés törvényességét is. Szükség esetén él hatósági jogosítványaival, törvénysértés esetén észrevételeit közli az illetékes parancsnokkal, és szükség esetén a törvénysértés megszüntetése érdekében fellép a magasabb elöljáróénál.

A katonai büntető eljárásban a *vád képviseletére* az elsőfokú eljárásban a katonai bíróság mellett működő katonai ügyész, a másodfokú eljárásban a Legfelsőbb Bíróság előtt a Katonai Főügyészség ügyésze jogosult. A katonai ügyész feladatai a büntetőbírósági eljárásban lényegében azonosak a polgári ügyészével. A katonai ügyésznek annyiban vannak mégis külön feladatai, hogy a katonáknak tekintendő személyek bűncselekményein kívül eljár a honvédelmi kötelezettség elleni, és a honvédelem érdekeit közvetlenül sértő bűncselekmények miatt is ezek elbírálása kizárólag a katonai bíróságok hatáskörébe tartozik. E bűncselekménycsoportok vonatkozásában is a jogalkalmazás jogpolitikai elveinek érvényre juttatása a katonai ügyészeknek különösen fontos feladata. A katonai ítélkezésben nagy jelentősége van a *büntetésvégrehajtás* katonai módozatainak. A szabadságvesztés katonánál fegyelmező zászlóaljban, vagy katonai fogdában is végrehajtható.

A katonai ügyészi szervezet is végez *általános felügyeleti munkát,* mely éppen olyan mértékben új volt a katonai ügyészség számára, mint a polgári ügyészség számára. Ma már azonban a katonai ügyészség általános felügyeleti munkájában is érvényesül az a törvényességi koncepció, hogy a törvények betartása feletti őrködés nem kizárólag az ügyész feladata. Sajátos eszközeikkel azonban segítik a fegyveres erők és testületek életében mind a kötelességek magas színvonalú teljesítését, mind a katonák jogainak érvényesülését.

Az előzőek csak vázlatosan tárják fel a sokrétű ügyészi tevékenységet. Ezek a gondolatok is azonban rávilágítanak arra, hogy az ügyészi szervezet az egységes államrendszeren belül — más szervekkel együtt — jelentős, és egyre növekvő szerepet tölt be sajátos eszközei alkalmazásával a szocialista törvényesség érvényesülését biztosító széles körű állami és társadalmi tevékenységben. Ez a szerep az állam erősödésével együtt nőtt, illetve teljesebbé vált. Ma már az állami munka továbbfejlesztése csakis a szilárd törvényesség talaján, az elméleti kérdések kellő kidolgozása útján lehetséges. A törvényesség érvényesülése terén szerzett ügyészi tapasztalatok ezért mind gyakorlati, mind elméleti szempontból figyelemre méltóak, és segíthetik a szocialista törvényesség továbbfejlesztését, az állam erősítését, az állampolgárok jogainak védelmét, és kötelezettségeik érvényesítését.

Szijártó Károly

A bűnözés megismerésének keretei és a ténykutatások néhány tapasztalata

I.

A bűnözés megismerésére irányuló tevékenység lényegében azt a célt szolgálja, hogy feltáruljanak a benne, illetve a vele kapcsolatban érvényesülő törvényszerűségek. Pontosabban arra a kérdésre kívánunk feleletet kapni, hogy a bűnözés körében mely meghatározott feltételek összefüggései ismétlődnek szabályszerűséggel és milyen belső, tartós, lényegi tulajdonságok mutatkoznak meg. A kutatás tehát arra irányul, hogy megismerjük a bűnözés belső természetéből, lényegéből következő szükségszerű összefüggéseket, amelyek a benne szerepet játszó feltételek (jelenségek, folyamatok) közti meghatározott gyakorisággal és szabályszerűséggel érvényesülő viszonylatokban fejeződnek ki.

A bűnözés társadalmi jelenség, melyben a társadalmi viszonyok és a személyiség kölcsönhatása alapján keletkezett emberi magatartásokról van szó, és ez az összefüggés általános érvényű, egyetemes törvényszerűség. Ezen belül kell feltárni azokat a különös törvényszerűségeket, amelyek a társadalmi viszonyok és a személyiség konkrét feltételei között gyakorisággal és szabályszerűséggel ismétlődő összefüggésekben érvényesülnek.

A szabályszerűséggel történő ismétlődés alapja bizonyos feltételek fennforgása, vagyis olyan tényezőknek a szerepe, amelyek törvényszerűen determináló hatást gyakorolnak a bűnözés keletkezésére, illetve kialakulására. Más megfogalmazásban tehát a megismerési tevékenység arra irányul, hogy feltárja a bűnözés kialakulásában szerepet játszó determináló tényezőket.

A törvényszerű összefüggések és a különböző determinációs kapcsolatok körében leglényegesebb az a viszonylat, amely valamely jelenség létrejöttét világítja meg, illetve a „miért," „mely okból" kérdésekre hivatott feleletet adni. Ez az oksági viszony, amely a determinációs kategóriáknak egyik, éspedig olyan formája, amelyben meghatározott feltételek összefüggése egyféleképpen vagy egyértelmű módon érvényesül és ezáltal valamely új jelenség keletkezése ismerhető fel.

A bűnözés sokoldalú és összetett társadalmi jelenség, melynél az oksági viszony megvilágítása távolról sem olyan egyszerű feladat, mint a természeti jelenségeknél. A bonyolult összefüggések következtében nehezen és ritkán mutatható meg az oksági viszony a maga egyértelmű és tiszta minőségében, másképpen kifejezve: a törvényszerű összefüggések bonyolult láncolatából igen nehezen elemezhető ki.

A kutatás alapkérdése az oksági viszony feltárása, amelyhez a különböző törvényszerű kapcsolatok és determinációs folyamatok bonyolult láncolatán keresztül juthatunk el. Ha sikerül is az egyértelmű és tényekkel bizonyított oksági összefüggés feltárásáig eljutnunk, mindig számolnunk kell azzal, hogy a valóságban gazdagabb ez a viszony, mint amit sikerült megállapítanunk.

Ahhoz, hogy a kriminológia alapvető feladatkörét jelentő megelőzés céljait szolgáljuk, meg kell világítanunk mindazokat a determináló tényezőket, amelyek a bűnözés kialakulásában szerepet játszanak. Ez nyilvánvalóan egyfelől tágabb kört jelent, mint az oksági összefüggés, vagyis érdeklődésünk nem korlátozódik az oksági viszonyra, másfelől éppen e bővebb, kiterjedtebb meghatározottsági összefüggésekre irányuló megismerési tevékenység útján világítható meg a minden jelenség által tartalmazott oksági kapcsolat.

A társadalmi jelenségek körében a determinációs kapcsolatok a különböző jelenségek összefüggéseiben realizálódó mozgásformákban, folyamatokban nyilvánulnak meg. A bűnözés is része a törvényszerű összefüggések és determinációs folyamatok egyetemes láncolatának. Ahhoz, hogy a bűnözést, illetve a benne érvényesülő összefüggéseket megismerjük, ki kell emelnünk az egyetemes összefüggések köréből és megfelelő határokon belül kell vizsgálat alá vennünk, hogy el ne vesszünk az egyetemes kapcsolatok bonyolultságában.

A bűnözés a társadalmi élet legkülönbözőbb jelenségeivel van kapcsolatban, tehát összefüggéseinek vizsgálata kivezet a társadalmi gyakorlat majdnem valamennyi területére. Ezzel kapcsolatban merül fel az a gyakorlati kérdés, hogy hol vonható meg az a határ, ameddig kutatásaink során ki kell terjeszkednünk az összefüggések feltárásánál. Ha túl messze megyünk, akkor beleveszünk az összefüggések bonyolultságába, eltérhetünk a kriminológia feladatkörétől, valamint célkitűzéseitől és — figyelemmel a bűnözés sokoldalú jellegére — óhatatlanul a társadalmi élet más szakterületeinek (szociológia, pszichológia, közgazdaság, pedagógia, orvostudomány stb.) nézőpontjait érvényesítjük. Másfelől fennáll az a veszély, hogy beszűkítjük a kutatások körét és ezzel oly mértékben korlátozzuk a megismerés lehetőségeit, hogy ez a valóság megcsonkítását és helytelen következtetések levonását vonhatja maga után. E kétféle veszélyforrás kiküszöbölése érdekében a kriminológiai kutatások számára a racionális és szükségszerű kereteket meg kell határozni, hogy az egyetemes összefüggések körén belül a kriminológiai törvényszerűségek feltárása eredményesen megvalósítható legyen.

A kriminológiai kutatások kereteinek, illetve az egyetemes összefüggések körén belül a

racionális és szükségszerű elszigetelésnek az alapját a kriminológia feladatköréből kiindulva jelölhetjük meg. A kriminológia egyik feladatköre a büntetőjog segítése oly módon, hogy a valóságjelenségek feltárása alapján a bűnözés elleni harcban a büntetőjogi intézmények fejlesztését és azok minél hatékonyabb alkalmazását segítse elő. A másik, s talán jelentősebb feladat, hogy a büntetőjogi megelőzés mellett a bűnözés összefüggéseinek megvilágítása útján megalapozza és megszabja az irányát a tágabb értelemben vett megelőzés intézményének. A megelőzésnek arról a formájáról van szó ez utóbbi esetben, amikor nemcsak büntetőjogi, hanem egyéb állami és társadalmi intézmények és intézkedések útján kriminogén feltételek és összefüggések megszűntetésével vagy semlegesítésével igyekszünk gátat vetni a bűnözésnek.

A büntetőjogi megelőzés intézményének szükségszerű kiegészítője a nem büntetőjogi eszközökkel történő megelőzés, amely jellegénél fogva olyan jelenségekre és összefüggésekre irányul, amelynek büntetőjogi intézmények útján nem befolyásolhatók. Ennek következtében eme általánosabb értelemben vett megelőzés megalapozását célzó kriminológiai kutatások során el kell mennünk a társadalmi élet mindazon jelenségeinek a feltárásáig, amelyek a bűnözéssel lényegi összefüggést mutatnak és a bűnözés alakulására irányuló hatásuk befolyásolható.

A kutatás kereteit tehát a kriminológiának a bűnözés elleni harcban fennálló feladatköre határozza meg, amely a büntetőjog támogatásában, valamint a megelőzés intézményének a megalapozásában jelölhető meg. Ez az a szakmai szükségszerűség, amely iránymutatója az egyetemes összefüggések végtelen láncolatában az elszigetelés körének.

II.

A bűnözés nem homogén jelenség, hanem különböző típusú bűncselekmények, illetve bűnelkövetők összegeződése, amelyek körében sajátos jelenségek és folyamatok érvényesülnek.

Az egyes bűncselekmény-kategóriákban különböző objektív és szubjektív feltételek jelentkeznek és kölcsönhatásos viszonylatukban is eltérő hatásfokkal mutatkoznak meg. Az objektív és szubjektív feltételek egységet képeznek, amennyiben önállóan nem jutnak érvényre, csak kölcsönhatás következtében együttesen valósítanak meg cselekményt. A vizsgálatok során csak feltételesen határolhatók el egymástól, de ugyanakkor együttesen, kölcsönhatásos viszonylatuk figyelembevételével tehetők megfelelő értékelés tárgyává.

Nyilvánvalóan más tényezők és az említett két kategória egymás közti viszonylatában eltérő arányok mutatkoznak meg például a vagyon, valamint az élet és testi épség elleni bűnözés körében és hasonlóképpen más összefüggésekkel állunk szemben egyéb kategóriákban. Így az elkövetők vonatkozásában természetszerűleg más tényezők merülnek fel a felnőttek, valamint a fiatalkorúak, továbbá a visszaesők vonatkozásában.

A társadalmi tulajdon elleni bűnözés körében lefolytatott kriminológiai vizsgálatok azzal a tapasztalattal jártak, hogy ebben a kategóriában nagyobb súllyal szerepelnek meghatározó tényezőként az objektív feltételek. A gazdasági-szervezeti intézmények szervezeti és működési hiányosságai, a megfelelő ellenőrzés, a szükséges őrzés, biztonsági intézkedések, valamint a helyes bizonylati rendszer hiánya stb. olyan objektív feltételek, amelyek alkalmasak arra, hogy bizonyos szubjektív feltételekkel való találkozásuk esetén bűncselekményben realizálódjanak. Ilyen szubjektív feltételek az elkövető körülményei között objektíve törvényesen ki nem elégíthető igények, vagyongyűjtési szenvedély, munkanélküli pénzszerzés, a léha, csak szórakozásra beállított életmód igénye, káros szenvedélyek (alkohol, szerencsejáték) stb., amelyek valamely személy tulajdonságaiként nyilvánulnak meg. Ebben a bűncselekmény-kategóriában a túlnyomó többséget az első ízbeni bűnelkövetők képviselik és zömében az említett objektív feltételek mint kínálkozó alkalmak szolgálnak alapul bizonyos szubjektív feltételek aktivizálódására.

Másképpen alakul az előbb említett viszonylat a személyek javai elleni bűnözés körében. Itt lényegesen magasabb a visszaesők aránya, ebben a kategóriában találhatók zömmel az ún. szokásos bűnelkövetők, akik személyi beállítottságuknál, irányultságuknál fogva a szükséges objektív feltételek megteremtésére is vállalkoznak, tehát ebben a kategóriában a szubjektív feltételek kerülnek előtérbe.

A visszaeső bűnözés körében ugyancsak a szubjektív feltételek dominálnak. Ebben az elkövetői típusban olyan egyénekkel állunk szemben, akiknél általában megszilárdult negatív tulajdonságok tapasztalhatók a társadalmi követelményrendszert illetően. Míg az első ízbeni elkövetőknél az esetek többségében szó lehet megtévedtségről, a kínálkozó alkalom csábító hatásáról, felindultságról stb., tehát időleges vagy átmeneti, esetleg pillanatnyi erkölcsi megingás a cselekmény szubjektív alapja, visszaesés esetén alaposan feltehető, hogy a bűncselekmény és a bűnelkövető személyisége között szorosabb összefüggés, lényegi kapcsolat áll fenn. A visszaeső bűnelkövető általában nemcsak az adott objektív feltételektől függően követi el a bűncselekményt, hanem társadalomellenes irányultságánál fogva maga is képes és hajlandó megteremteni cselekményének tárgyi feltételeit.

Különbség mutatkozik az objektív és szubjektív feltételek között a befolyásolási lehetőségek vonatkozásában is. Míg az objektív feltételekre általában közvetlenül tudunk hatni, illetve kiküszöbölésük vagy semlegesítésük lehetőségeit nagyobb nehézségek nélkül meg tudjuk

állapítani, addig a szubjektív feltételek általában csupán — bonyolult összefüggéseik következtében — közvetett ráhatás útján befolyásolhatók, de leginkább oly módon tudunk ezekkel szemben fellépni, hogy megfelelő objektív feltételek alkalmazásával gátat emelünk érvényesülésükkel szemben.

A negatív jellegű szubjektív feltételekkel szemben, amennyiben azok bűncselekményben realizálódnak, lényegében a büntetőjogi eszközöknek kényszer formájában, de egyúttal nevelő jelleggel való alkalmazása áll rendelkezésre. Ezen belül és emellett a különböző pedagógiai, kulturális és szociális intézkedések alkalmazásával tudunk befolyást gyakorolni a személyi beállítottság befolyásolására.

A példálózva felhozott gyakorlati következtetések, illetve tapasztalatok megvilágítják az objektív és szubjektív feltételek dialektikus összefüggését, egymást kiegészítő és kölcsönhatásos viszonylatát.

III.

Az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet által a különböző bűncselekmény- és bűnelkövetői kategóriákban lefolytatott tényfeltárások számos tényezőt és összefüggést. E kutatások tapasztalatai alapján igyekszünk bemutatni a legfontosabb kategóriákban olyan jelenségeket, amelyek meghatározó szerepe kétségtelen megállapítást nyert.

A bűnözés körében számszerűen a legnagyobb arányt a vagyon elleni bűnözés képviseli. Ennek két ágazata a társadalmi tulajdon, valamint a személyek javai elleni bűnözés. A társadalmi tulajdon elleni bűnözés lényegesen kisebb számszerűsége mellett jelentősen nagyobb károkozással jár, amellett államunk gazdasági állagát közvetlenül veszélyezteti és így fokozott figyelmet érdemel. E kategórián belül rá kell mutatni arra a körülményre, hogy az ismertté vált bűncselekmények közel 90%-a a 10 000 Ft kárértéket nem haladja meg, viszont a fennmaradó, viszonylag kisszámú, lényegében intellektuális jellegű bűncselekmények okozzák a jelentősebb kárt a társadalmi tulajdonban, illetve a népgazdaság körében.

Ehhez kapcsolódóan kell tárgyalni a népgazdaság elleni bűnözést, amely magában foglalja a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekményeket, a pénz- és bélyeghamisítást, valamint a pénzügyi bűncselekményeket, így az adócsalást, valamint a deviza- és vámrendelkezésekkel kapcsolatos visszaéléseket.

Mind az intellektuális jellegű társadalmi tulajdon, mind a népgazdaság elleni bűnözés szocialista társadalmunk gazdasági alapjait sérti vagy veszélyezteti, ezért együttesen gazdasági bűnözés megjelöléssel is szoktuk illetni. Ezt a fogalomhasználatot alátámasztja az a körülmény is, hogy a két kategóriában körülírt bűncselekmények jelentős mértékben együttesen fordulnak elő és azonos tényezők és összefüggések az alapjai megvalósulásuknak.

A gazdasági bűnözés szocialista fejlődésünk szempontjából kiemelkedő jelentőségű negatív jelenség, ezért kriminológiai kutatások kezdettől fogva megkülönböztetett figyelmet fordítottak azoknak a gazdálkodási tevékenységgel összefüggő determinációs folyamatoknak a feltárására, amelyek a gazdasági bűncselekmények forrásainak tekinthetők. A számos, e körben lefolytatott elemző vizsgálat a következő megállapításokhoz vezetett:

Az elmúlt 10 éves időszakot a gazdasági életben az új gazdaságirányítási rendszer előkészítése, bevezetése, alkalmazásának sikerei és anomáliái jellemezték. Az ipari tárcákhoz tartozó népgazdasági ágazatok szervezettebb keretek között nagyobb zökkenő nélkül tértek át a gazdálkodás új útjára. A mezőgazdasági tárca területéhez tartozó gazdálkodó szervek szervezettsége — különösen a szövetkezeti szektorban — még nem érte el az ipari vállalatok színvonalát és ez a körülmény egyik alapvető forrása az olyan, elsősorban objektív feltételek kialakulásának, amelyhez kriminogén hatások, következmények fűződnek.

Elsősorban rá kell mutatni azokra a kriminogén körülményekre, amelyek az új gazdaságirányítási rendszerhez közvetlenül vagy közvetve kapcsolódtak. Az új gazdaságirányítási rendszer elveinek a félremagyarázásával vagy félreértésével számosan visszaéltek a szabadabb, kötetlenebb gazdálkodási formákkal, a nagyobb önállósággal, a kockázatvállalással és kezdeményezéssel együtt járó lehetőségekkel és jogellenes úton is a nyereség növelését erőltették. A nyereséges gazdálkodás mindenáron — ha kell, törvénybe ütköző módon — való folytatása annak a téves szemléletnek a következménye, hogy előtérbe került a csoportérdek (amely mögött rendszerint egyéni érdek is van), szemben az össztársadalmi érdekkel. Ehhez kapcsolódott az az eléggé általánosnak tekinthető társadalmi felfogás, amely pl. a szövetkezeti tagság vagy vállalati dolgozók érdekeinek jogszabályba ütköző szolgálatát, a jövedelmezőbb termelés megvalósítását gátló akadályok, gazdasági nehézségek „rugalmas" — népgazdasági érdekekkel ellentétes — megoldását, az ezzel kapcsolatos spekulációs törekvéseket még bocsánatos bűnnek sem tekinti és a közvélemény egy részének helyeslésével, megértésével találkozott.

A kielégítetlen társadalmi-gazdasági igények, a szükségletek és a termelés közötti ellentmondásokból, a kereslet és kínálat egyensúlyának átmeneti hiányából keletkező nehézségek ugyancsak kriminogén tényezőként jelentkeztek. A munkaerőhiánnyal, a szűk szállítási kapacitással kapcsolatban felmerült problémák spekulációs törekvésekhez, illetve visszaélésekhez vezettek. A hiánycikként jelentkező anyagok, alkatrészek, termékek, fogyasztási és használati cikkek beszerzésének nehézségei jelentősen növelték a visszaélési lehetőségek körét.

A piaci viszonyok körében a beszerzés és értékesítés területéhez számos kriminogén körülmény kapcsolódik, ha a ténylegesen meglevő kereslet és kínálat találkozása elmarad. Jelentős kár származik abból is, ha a beszerzési és értékesítési tevékenység nem közvetlenül, hanem szükségtelenül más vállalat vagy szövetkezet közbeékelődésével történik. A piackutató tevékenység hiányosságát jelzik az ún. elfekvő készletek értékesítésének a nehézségei, amelyek ugyancsak spekulációs tevékenységnek nyitnak utat.

A kedvezőtlen természeti és termelési adottságokkal rendelkező vagy rosszul gazdálkodó mezőgazdasági termelőszövetkezetek a bűnözés által fokozottabban veszélyeztetett területek. Itt ugyanis lényegesen nagyobb mértékben fordul elő, hogy a gazdálkodás jogi szabályozórendszere által meg nem engedett vagy tilalmazott módon kívánnak illegális előnyökre (ártámogatás, állami hitelek stb.) vagy spekulációs jövedelemre szert tenni. A mezőgazdasági termelés körében a természeti csapások — árvíz, belvíz, szárazság, fagykár, tűzkár — gyakran súlyos következményekkel járnak és az így keletkezett károkat esetenként a népgazdasági érdekek megsértése útján igyekeznek kiegyenlíteni (biztosítási csalás, mérleghamisítás, állami hitelek jogellenes kieszközlése, illetve felhasználása stb.).

A bűnözést elősegítő tényezők rendszerében a gazdasági irányítás, ellenőrzés és szervezés körében jelentkező hiányosságok igen jelentős súllyal és kiterjedtséggel érvényesültek. Különösen a szövetkezetek belső és külső ellenőrzése, valamint az állami felügyelet nem elégíti ki a követelményeket. A szövetkezeti gazdálkodásban előforduló, valamint a vezető funkciót betöltő személyek visszaéléseit megkönnyíti, hogy az ellenőrző bizottságok munkája legtöbbször formális, sok esetben tagjai kellő szakismerettel sem rendelkeznek. Az elvtelen tekintélytisztelet, a vezetők iránti kritikátlanság, a fenntartás nélküli bizalom is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a felügyeleti irányítás, illetve ellenőrzés nem érvényesült, elmaradt a belső és a tagság által gyakorolt ellenőrzés. A termelőszövetkezeti társulások különböző formáinál ugyancsak fennállott gyakran a tanácsi szervek, valamint az alapító szövetkezetek részéről a szükséges ellenőrzés elmulasztása, továbbá a belső ellenőrzés sem funkcionált megfelelően.

A munka- és üzemszervezés hiányosságai, az egyes gazdasági folyamatok által megkívánt szervezési feladatok nem kielégítő megoldása számos esetben ugyancsak bűncselekmények forrásává válhat. A szövetkezeti szektorban még nem alakult ki az iparvállalatok üzemrendészeti szervezetéhez hasonló vagyonvédelmi intézmény és a társadalmi erők ez irányú mozgósítására is még csak meglehetősen korlátolt mértékben került sor.

A szervezéssel és ellenőrzéssel összefüggő tényezők kategóriájából ismétlődő voltuk miatt az összeférhetetlen munkakörök, a leltározások helytelen megszervezése és lefolytatatása, a termelési kapacitás helytelen kihasználása, az anyagelszámoltatás, a bizonylati rendszer hiányosságai igényelnek kiemelést.

A társadalmi tulajdon elleni bűnözés körében lefolytatott nagyszámú vizsgálat rámutatott arra, hogy a tárolás, raktározás biztonságos megoldása az iparban, a mezőgazdaságban és a felvásárló kereskedelemben sem elégíti ki az igényeket. De ezenfelül az ügyviteli, számviteli és pénzügyi rend és fegyelem hiánya, lazasága minden esetben az elkövetést lehetővé tevő körülmények egyik igen jelentős és ismétlődő csoportját képezték. A pénzügyi rend és fegyelem körében a pénzkezelésre vonatkozó alapvető szabályok megszegése útján történik a bűncselekmény elkövetése. Az anyagkiadás, bevételezés, raktári készletek, anyagfelhasználás, anyagelszámolás bizonylatolási és nyilvántartási hiányosságai ugyancsak számos esetben vezetnek a társadalmi tulajdon megkárosítására.

A személyek javai elleni bűnözés körében nyilvánvalóan más körülmények kerülnek előtérbe, mint bűnözést meghatározó tényezők. Ebben a körben jelentkeznek az ún. szokásos bűnözők, mint a betörők, zsebtolvajok, csalók, akik maguk teremtik meg a bűnelkövetés objektív feltételeit. A bűnözésnek ebben a kategóriájában a lopás túlnyomó és a csalás jelentős mértékben fordul elő. Rá kell azonban mutatni arra is, hogy a személyek javai elleni bűnözés körében jelentős szerepe van a sértetti magatartásoknak is, mint bűncselekményt elősegítő tényezőknek. A megfelelő őrzés, figyelem hiánya, az ezzel kapcsolatos technikai eszközök (zárak, biztonsági szerkezetek stb.) alkalmazásának elmulasztása a lopások körében, míg a csalásnál a hiszékenység, a rendkívüli anyagi előnyökre irányuló törekvés olyan tényezők, amelyek alapvető feltételeül szolgálnak az említett bűncselekmények elkövetéséhez. Nyilvánvalóan meghatározó tényezői a személyek javai elleni bűnözésnek objektív oldalon a megfelelő biztonsági intézmények, illetve intézkedések hiánya, valamint szubjektív oldalon azok a körülmények, amelyek az elkövetőknek, különösen a szokásos bűnelkövetőknek a bűncselekményben megnyilvánuló magatartását meghatározzák. Az utóbbi években jelentékeny emelkedést mutat a személyek javaiban a bűncselekményekkel okozott kár nagysága, ami nagyrészt a járműlopásokra, valamint a szűk építési kapacitás következtében kialakuló és a lakásépítkezéssel kapcsolatos visszaélésekre vezethető vissza.

Az összbűnözésen belül a vagyon elleni bűncselekmények után a legnagyobb csoportot a közlekedési bűncselekmények jelentik. A feltűnő jelenség e kategórián belül, hogy a járművezetés szeszes italtól befolyásolt állapotban, vagy járművezetés átengedése szeszes italtól befolyásolt állapotban levő személynek előfordulási aránya kiemelkedően magas (1976-ban 71,5%) és évenként emelkedő, míg a többi köz-

lekedési bűncselekmény valamelyes csökkenést mutat az 1976. évben. Ez a körülmény arra mutat, hogy a legnagyobb probléma a közlekedési fegyelemmel, illetve az erkölccsel van. A közlekedési bűnözésben nyilvánvalóan szerepet játszanak objektív oldalon a technikai hiányosságok, így az útviszonyokkal, a forgalomirányítással, a gépkocsik műszaki állapotával kapcsolatos problémák, de úgy látszik, hogy a növekvő gépkocsiforgalom ellenére ezeken a nehézségeken inkább úrrá lehet lenni, mint a szubjektív feltételeken, amelyek a járművezetők helytelen, társadalmi veszélyességet jelentő magatartásában mutatkozik meg. A járművezetés begyakorlottságot, sőt beidegződöttséget igényel, amely bizonyos időn belül elsajátítható, de a közlekedési fegyelem, a morál hiánya, amelynek nemcsak az alkoholfogyasztás az ismérve, hanem egyéb okokból indiszponált állapotban való részvétel a közlekedésben ugyancsak társadalmi felelőtlenségre utal, sokkal nehezebben megoldható feladatot jelent.

Az erőszakos és garázda jellegű bűncselekmények közé soroljuk azokat a cselekményeket, amelyek az életet és testi épséget, a nemi erkölcsöt, valamint a közrend vagy közbiztonság érdekeit szándékosan és erőszakos módon sértik vagy veszélyeztetik. Ebben a bűncselekmény-kategóriában a személyi konfliktusok dominálló szerepe érvényesül és ezek megoldása történik jogellenes módon. Általában az állapítható meg, hogy ezek a bűncselekmények a társadalom olyan rétegeiben történnek, ahol az életviszonyok, az életkörülmények, a társadalmi érintkezési formák és módok, a kulturális színvonal alacsony, legalábbis az átlag alatt van. A társadalmi—gazdasági fejlődés történeti kötöttsége folytán társadalmi életünkben még fennáll az a körülmény, hogy a szocializálódás feltételei nem mindenki számára azonosak és vannak olyan rétegek és területek, ahol a társadalmi nivellálódás oly mértékben elmaradott, ami ún. szubkulturális jelenségekben mutatkozik meg. Ennek tulajdonítható általánosságban, hogy ebben a körben a szükségletkielégítés és problémamegoldás sok esetben bűncselekmény útján történik. Ezeknél a bűncselekményeknél tehát a szubjektív oldal kerül előtérbe, oly módon, hogy elemeznünk kell azokat az objektív körülményeket, amelyek meghatározólag hatottak az egyén szocializálódására, illetve azokat a hiányosságokat tárjuk fel, amelyek a negatív értékű társadalmi irányultságra vezettek. Nevelési, kulturális és szociális tényezők megfelelő érvényesülésének a hiánya vezetett ezekben az esetekben olyan érzelmi és tudati állapotokhoz, amely a társadalmi követelményekkel szembeni beállítottságot eredményezett. Alátámasztja ezt az okfejtést az a körülmény, hogy a bűncselekményeket általában alacsony kulturális szintű egyének, negatív jellegű szórakozási körülmények között, alkoholfogyasztás közbejöttével követik el. Az alkohol szerepe különösen jelentős ebben a bűncselekményi körben, valamint a cigány lakosság részvétele is kiemelkedő arányt mutat.

Az elmondottakból következik, hogy ebben a körben a megelőzés eszközeit a büntetőjogi eszközök mellett olyan gazdasági, kulturális, nevelési és szociálpolitikai intézkedésekben kell keresni, amelyek a társadalmi nivellálódást szolgálják, illetve biztosítják az egyenlő feltételeket a szocializálódás folyamatában.

A bűnelkövetői kategóriák körében kétségtelenül a visszaesők jelentik a legsúlyosabb problémát. A visszaeső bűnözésnél ugyanis már nemigen lehet beszélni időleges erkölcsi megingásról, hanem alaposan feltehető, hogy itt már a bűncselekmény és az elkövető személyisége között szorosabb összefüggés, lényegi kapcsolat áll fenn. A visszaeső bűnelkövetők körében általában olyan emberekkel állunk szemben, akiknek — eltekintve a véletlen esetektől — negatív személyi tulajdonságaik bizonyos következetességgel társadalomellenes magatartásokban nyilvánulnak meg. A visszaesőknél elsősorban előtérbe kerül a személyiség mélyreható és az egész életútra kiterjedő feltárása, hogy megállapíthatók legyenek azok a körülmények, amelyek meghatározólag hatottak a negatív személyi tulajdonságok kialakításában. További lényeges és feltárásra váró körülmény, hogy az előzőekben alkalmazott büntetéskiszabás, büntetésvégrehajtás, valamint utógondozás miért nem vezetett eredményre.

A visszaesőkre vonatkozó kriminológiai vizsgálatok során igyekeztünk fényt deríteni az ún. bűnöző karrierek kialakulására és ennek érdekében arra törekedtünk, hogy kielemezzük a különböző életszakaszokat és ebből állapítsuk meg a szocializálódási folyamat sikertelenségének az okait.

A nevelési helyzet, amely magában foglalja a családi és iskolai körülményeket, az a kiindulópont, ahol kialakulnak a társadalmi adaptáció alapjául szolgáló érzelmi és értelmi elemek. A családi és iskolai körülményekre vonatkozó vizsgálataink azt mutatták, hogy a visszaesők körében általában — a nevelési helyzet változékony és labilis volt. Ebből következően — a társadalmi követelmények felállításában, valamint azok megkövetelésében nem érvényesült a normális folyamatosság és a szükséges nevelési eredményekre való ráépítés lehetősége. — A nevelési helyzet hiányosságai következtében a társadalomba való beilleszkedés sikertelenül indult és ez a tény alapvetően meghatározta a későbbi fejlődési folyamatot.

A továbbiakban az érzelmi és értelmi elemekből összetevődő erkölcsi felfogások hiánya eleve akadálya a társadalmi követelményekhez való alkalmazkodásnak. Ezeknek a negatívumoknak az alapján sikertelenné válik a társadalomba való beilleszkedés objektív feltételeinek a megteremtése, így a megfelelő iskolai, illetve a szakmai képzettség elnyerése, amely a társadalmi munkamegosztásban való részvétel

alapfeltétele. Ily módon a társadalom normális rendjén kívül maradnak és a társadalom rendjével szembehelyezkedő, negatív környezetben keresik a társas élet emberi szükségletét. Ebben a környezetben általában társadalomellenes erkölcsi normarendszer uralkodik, ún. bűnözést igazoló nézetrendszer, amely egyfelől összetartó erőt képvisel tagjai számára, másfelől fertőzési bázist jelent a társadalom labilis tagjaival szemben.

A röviden felvázolt körülmények kölcsönhatásos viszonylatban érvényesülnek, ezért a bűnözővé válás folyamatát nem lehet egy-egy szakaszra leszűkítve vizsgálni, hanem az egész életutat kell végigkísérni.

Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a visszaeső vonatkozásában igen bonyolult kriminálpedagógiai feladatokat kell megoldani. Ebben a körben jelentősen torzult személyiséggel állunk szemben, ahol a büntetésvégrehajtás során pótolni kell az iskolai, szakmai hiányosságokat, fel kell számolni az érzelmi élet sivárságát, meg kell tanítani a normális társadalmi kapcsolatokra, valamint életvitelre, vagyis összegezően: ki kell alakítani azokat a diszpozíciókat, amelyek a társadalomba való beilleszkedéshez szükségesek. A büntetésvégrehajtás után az utógondozásra vár az a feladat, hogy biztosítsa a társadalomba való beilleszkedés objektív és szubjektív feltételeit. Az objektív feltételek körében alapvető fontosságú, hogy megfelelő lakhatási és munkakörülmények legyenek, szubjektíve pedig a társadalom részéről olyan pszichikai légkör fogadja a szabadulót, amely nem taszítja vissza a régi életformához. Az utógondozás segítő és támogató jellege mellett nem elhanyagolható a felügyeleti funkciója sem. Lényegében ennyiben vázolható fel azoknak az intézkedéseknek a rendszere, amely általában és elvben alkalmasnak látszik arra, hogy visszatartsa a visszaesőket újabb bűncselekmények elkövetésétől.

A visszaeső bűnözés vizsgálata azzal a tapasztalattal is járt, hogy szoros összefügés van a visszaeső bűnözés és a fiatalkori bűnözés között. Az ún. bűnöző karrierek túlnyomórészt a fiatalkorban kezdődnek. Éppen ezért különös jelentősége van a fiatalkori bűnözés visszaszorításának, mert ez a réteg képezi a felnőttkori bűnözés utánpótlását.

A fiatalkori bűnözés okait illetően lefolytatott nagyszámú kriminológiai vizsgálat arra a megállapításra vezetett, hogy itt nem egyes tényezőkkel, hanem tényezőcsoportokkal, illetve folyamatokkal állunk szemben, amelyek egymással szoros kölcsönhatásban érvényesülnek és végeredményben a szocializálódási folyamatban jelentkező hibák, hiányosságok vezetnek a társadalmi következményekkel szembenálló magatartásokhoz.

A szocializálódási folyamat első és legfontosabb szakasza a nevelési helyzet, amely az egyén életútját, fejlődését alapvetően meghatározza. A nevelés kiindulópontja a családi környezet, ahol alapvető érzelmi és értelmi viszony bontakozik ki a szűkebb és ezen keresztül a tágabb társadalmi környezettel. Az itt jelentkező hibák, hiányosságok alapvető negatívumok a társadalomhoz való viszony, a társadalmi irányultság kialakulási folyamatában. Gyakran előforduló jelenség a fiatalkorú bűnelkövetők körében, hogy ún. csonka családból kerülnek ki, ahol a kora gyermekkortól kezdve hiányzik egyik vagy másik, esetleg mindkét szülő és rokon, idegen vagy intézet gondozásában részesülnek. A csonka család leggyakrabban a válás következménye. Ehhez hozzáveendő az a körülmény, hogy a szülők közös háztartása sem mindig megfelelő környezet, mert a feldúlt családi együttélés, a szülők alkoholizmusa vagy büntetett előélete ugyancsak hátrányosan befolyásolja a nevelési helyzetet. Nem elhanyagolható tényezője a nevelési helyzet gyengeségének a fiatalokkal való foglalkozás helytelensége, ami a szülői nemtörődömségben, túlzott szigorban vagy elkényeztetésben nyilvánulhat meg.

A nevelési helyzetet meghatározó következő közvetlen környezet az iskola, amelynek elsődleges feladata a társadalomhoz való értelmi viszonyulás pozitív elemeinek a kifejlesztése, valamint a tágabb közösségi szemlélet kialakítása. A családi miliőben elmulasztott vagy károsan kialakított érzelmi kapcsolat pótlása azonban igen nehéz, alig megoldható feladatot jelent. Ez a körülmény károsan befolyásolja a megfelelő értelmi fejlődés eredményeit is, ami megmutatkozik a fiatalkorú bűnelkövetők általában rossz iskolai előmenetelében. A társadalomhoz való erkölcsi viszony, amely értelmi és érzelmi elemekből tevődik össze, elsősorban a családi környezet nevelési körülményeiben gyökeredzik, amelyet az iskola fejleszteni, javítani, helyesbíteni képes, de pótolni csak ritka esetben. Kétségtelen, hogy az iskolának a szocializmus viszonyai között nemcsak oktatási, hanem nevelési feladatokat is el kell látnia, de az alapvető erkölcsi tulajdonságok elsajátítása a szűkebb családi vagy azt pótló intézményi környezetben történik.

A családi és iskolai körülmények által kialakult nevelési helyzet messzemenően befolyásolja a továbbtanulás, illetve szakmai kiképzés milyenségét, valamint a továbbiakban a társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedés lehetőségét. A társadalmi munkamegosztásban való elhelyezkedés lényegében meghatározza a társadalomba való beilleszkedés körülményeit, az egész életvitelt, így a baráti kört, a szabad idő mikénti eltöltését, az egyén vágyait, szükségleteit stb.; összességében a szűkebb és tágabb értelemben vett társadalomhoz való viszonyt.

A nevelési helyzet hiányosságaiból vezethető tehát le az a körülmény, hogy a fiatalkorú nem tud adaptálódni a társadalmi követelményekhez. Számos esetben ez azzal a következménnyel is jár, hogy a társadalom normális rendjén, illetve azok csoportján kívül reked, vagy kerül és negatív jellegű, a társadalom

rendjével szembehelyezkedő környezetben keresi a társas élet emberi szükségletét. E vonatkozásban légüres tér nincs, mert emberi élet társas együttélés nélkül fogalmilag is lehetetlen. Aki pozitív csoportokban nem talál helyet, az menthetetlenül negatív környezetbe kerül.

Az előbbiekben taglalt általános jellegű meghatározó tényezők mellett még számos egyéb társadalmi jelenség és azoknak legkülönbözőbb kombinációi működnek közre a fiatalkori bűnözés alakulásában. Csupán címszavakban említjük a lakásviszonyokat, a lakókörnyezetet, a településstruktúrát, a hagyományokat stb. mint olyan tényezőket, amelyek jelentős befolyást gyakorolnak a fiatalok társadalmi adaptációjában. De nem hagyható figyelmen kívül az ideológiai diverzió, a fellazítás szerepe sem, amely a kapitalista környezet jelentős fegyvere és arra irányul, hogy szembeállítsa a fiatalokat a szocialista társadalmi renddel. Ez a befolyás sok esetben „divat", „modernség" stb. köntösben jelentkezik és alkalmas arra, hogy egyeseket tévútra vigyen.

A fiatalkori bűnözés okaira irányuló számos kriminológiai kutatás alapján igyekeztünk rámutatni azokra az általános tényezőkre, illetve folyamatokra, amelyek meghatározói a bűnözővé válásnak. Ezeknek az egymással összefüggő és kölcsönhatásban levő tényezőknek az alapján következtetés vonható le a kriminálpedagógiai feladatok szükséges irányára. Általános iránymutatásként megállapítható, hogy mind a megelőzésben, mind a jogalkalmazásban úgy a jogi, mint a nem jogi intézmények, illetve intézkedések körében alkalmazni kell a kulturális, nevelési és szociálpolitikai eszközöket, annak érdekében, hogy pótoljuk azokat a hiányosságokat, amelyek az eddigiekben a megfelelő szocializálódás folyamatát gátolták.

A fiatalkori bűnözés megelőzése érdekében különös figyelmet kell fordítani az ún. veszélyeztetett fiatalok kategóriájára. Ezek a fiatalok még nem követtek el bűncselekményt, de olyan környezetben és körülmények között élnek, hogy fennáll a veszélye a bűnözővé válásnak. Kellő időben és megfelelő intézkedésekkel kell ezek körében fellépni a bűnmegelőzés érdekében, mert ez a kategória tekinthető a fiatalkori bűnözés utánpótlásának.

Vermes Miklós

A Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazásban betöltött szerepéről

A Jogtudományi Közlöny hasábjain e témában két, egymástól lényegesen eltérő vélemény látott napvilágot az utóbbi időben.[1] Elsősorban Törő Károly cikkében megfogalmazott nézetek indíttattak arra, hogy a témával kapcsolatos véleményemet kifejtsem.

A Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazó tevékenységét ezúttal más nézőpontból, az alkotmányjogtudomány nézőpontjából, illetve távolabbról, a bírósági szervezetnek az állami mechanizmusban betöltött szerepéből kiindulva közelítjük meg. Feltehetően az eltérő megközelítésre vezethető vissza, hogy az elemzés nem zárul azzal a megnyugtató problémamentességgel, ami Törő Károly cikkéből kicsendül. További „érdekesség", hogy tulajdonképpen azonos forrásanyagból merítve jutunk egymástól lényegesen eltérő következtetésekre.[2]

A bírósági szervezet helye az állami szervek rendszerében

Az államhatalom egységének koncepciójából kiinduló szocialista államszervezeti munkamegosztás lényege, hogy

a) a szuverenitásból eredő, és az államhatalommal közvetlenül összefüggő legfontosabb feladatokat a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szerv látja el, mint az államhatalom teljességének birtokosa.[3] Jogilag korlátlan hatáskörében a hatalom egysége fejeződik ki;

b) a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szerv a többi állami feladatot a munkamegosztás — nagyrészt történetileg kialakult — megkülönböztető jegyei alapján megosztja az államigazgatási, a bírói és az ügyészi szervek között. E szervek egymástól elkülönülten, a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szervtől való — a kapott feladat természete által meghatározott alkotmányjogilag szabályozott függésben működnek. Létrehozásuk végső soron közös forrás-

[1] *Törő* Károly: A Legfelsőbb Bíróság szerepe a jogalkalmazás egységének, alkotó jellegének és törvényességének megvalósításában. (JK. 1978. 3.), valamint *Kukorelli* István: A Legfelsőbb Bíróság normaalakító tevékenységéről. (JK. 1976. 11.)

[2] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Bp. 1960.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Peschka* Vilmos: A jogforrás és a jogalkotás. Bp. 1965.; továbbá *Szakács* Ödön: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító szerepéről. JK 1973., 5.; *Gellért* György: A Kúriától a Legfelsőbb Bíróságig. Magyar Jog, 1975. 5. és 6.

[3] Az Alkotmány szerint: „Az Országgyűlés gyakorolja a nép szuverenitásból eredő összes jogot, biztosítja a társadalom alkotmányos rendjét, meghatározza a kormányzás szervezetét, irányát és felételeit." [19. § (2) bek.]

ból, az államhatalmat birtokló szerv jogilag korlátlan hatásköréből ered.

Az államszervezeti munkamegosztás keretében a bíróságok az igazságszolgáltatás feladatait látják el. E tevékenység meghatározó jelentőségű jellemzői, hogy a bírói szervek nem alkotnak jogszabályokat, feladatuk a jogszabályok alapján történő konkrét határozathozatal; a bíróságoknak nincs a társadalom életét szervező igazgatási funkciója; a bíróságok konkrét ügyekkel foglalkoznak, általánosságban felmerülő problémákat nem oldanak meg; és végül, a bírói szerveket a konkrét ítélkező tevékenység során senki, még a felettes bíróságok sem utasíthatják.[4]

A bíróságok alkotmányos működésének alapfeltétele a bírói függetlenség követelményének maradéktalan érvényesülése. Ennek ismert lényege: a bíró ítélkező tevékenysége során csak a törvényektől (jogszabályoktól) függ, az eljárás tárgyát képező ügyben egyetlen szerv sem adhat számára utasítást, ennek alapján felelőssége is csak jogszabálysértés esetén áll fenn. A bírói függetlenség a bíró jogi függetlenségét fogalmazza meg, a jog által teremtett, és a jog eszközeivel biztosítható függetlenséget, amely a törvényesség maradéktalan érvényesítésének követelményével párosul.

A bírói függetlenség azonban csak meghatározott szervezeti keretek között valósulhat meg. E felismerés alapján már a bírói függetlenség követelményének megfogalmazásával egy időben előtérbe került az ezt biztosító szervezet kiépítése. Így válik a fejlődés során a szervezet mint a bírói függetlenség szervezeti biztosítéka, alkotmányos kérdéssé, mert a bírói tevékenység kereteként egyaránt képes a független eljárás megteremtésére, és a törvényesség biztosítására, de a szervezet helytelen kiépítése esetén annak megsemmisítésére is.

A bírói függetlenség jogintézményének elismerése az államszervezetben meghatározott következményekkel jár. Az államhatalom egységének, és a bírói függetlenség követelményének összehangolása a bíróságok esetében sajátos, az egyéb állami szervektől lényegesen eltérő kapcsolatrendszer kialakítását tételezi fel. E kapcsolatrendszernek azon túl, hogy megteremti a bírói függetlenség feltételeit, egyben az államhatalom egységét, illetve a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szerv elsődlegességét is biztosítania kell. Az előző követelményeknek megfelelő kapcsolatrendszernek nem lehet eleme a más állami szervek esetében jellemző hierarchikus függés, hanem annak a törvényekhez való kötöttségén túl, a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szerv, és a legfelsőbb bírói szerv ellenőrzési és speciális felügyeleti jogában, a helyi tanácsi szervek, és az alsóbb bíróságok kapcsolatában kell realizálódnia.[5]

A bírói függetlenség a bíróságok és a bíróságon kívüli szervek kapcsolatain túl a bírósági szervezet belső felépítése, a belső kapcsolatai tekintetében is meghatározó alapelv. Az alkotmányos követelményeknek megfelelő ítélkezés olyan bírói szervezetet tételez fel, ahol az egyes bíróságok között sincs szervezeti alá- és fölérendeltség, nincs utasításos viszony. Minden bírósági szinten teljes önállósággal döntenek az adott ügyben, a bírákat a hatályos jogszabályokon túl sem korábbi döntésük, sem a felsőbb bíróságok ítéletei nem kötik, nincs precedens. Az ún. felettes bíróság kizárólag a jogorvoslati rendszer — szintén törvényben meghatározott rendje — szerint foglalkozhat az ún. alsóbb bíróság határozataival. Új ítéletet hozhat, vagy az első fokú bíróságot kötelezheti új határozat meghozatalára. Mindez azonban nem alá-, és fölérendeltségi kapcsolat a két bíróság között.

A bírósági szervezet belső kapcsolatrendszerének alakulásában — helyzetéből és alkotmányos jogaiból következően — kiemelkedő jelentőségű szerepet játszik a *Legfelsőbb Bíróság.* A Legfelsőbb Bíróság a Magyar Népköztársaság legmagasabb szintű igazságszolgáltató szerve. A szorosan vett ítélkező tevékenységén (első fokú eljárás, rendes és rendkívüli perorvoslati eljárások, törvényességi óvás tárgyalása stb.) túl, egyéb jogosítványai is vannak, amelyek az összes bíróságok bírói működése és ítélkezése feletti elvi irányítás jogában foglalhatók össze.

Az elvi irányítás, mint a jogalkalmazás egységét biztosító jogintézmény

Az elvi irányítás szükségességét a *jogalkalmazás egységének* követelményére szokás visszavezetni. Alkotmányjogi nézőpontból a bírói jogalkalmazás egységének követelményében az az állampolgári érdek fogalmazódik meg, amely a törvény előtti egyenlőség elvének megfelelően szükségessé teszi, hogy a Magyar Népköztársaság valamennyi bírósága a lényegében azonos ügyekben, lényegében azonos határozatot hozzon, a kedvezőbb vagy hátrányosabb határozat ne a bírósági szervtől, hanem az ügy eltérő körülményeitől függjön. A jogalkalmazás egységéhez fűződő társadalmi-politikai érdekeken túl az egységes eljárás a bírósági szervezet sajátos érdekeként is megjelenik, az azonos szervezetrendszer egységei között szükséges összhang követelményeként.

A jogalkalmazás egységét, alkotmányos jelentősége alapján elsősorban jogszabályok útján kellene biztosítani. Akkor azonban, amikor a jogalkalmazás egységét a Legfelsőbb Bíróságnak az elvi irányítás jogával történő felruházásával biztosítjuk, két tényezőre is figyelemmel kell lenni. Egyrészt arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság

[4] Vö. Magyar alkotmányjog. (Egyetemi jegyzet) Bp. 1976. Szerk. *Schmidt* Péter) 171—176. old.

[5] Bővebben *Bihari* Ottó: Összehasonlító államjog. Tankönyvkiadó, Bp. 1967. 196—199. old., valamint *Fűrész* Klára: Új irányzatok a bírói függetlenség garanciarendszerének kiépítésében Magyarországon. JK. 1975. 10.

fő feladatát tekintve maga is a szervezetrendszer alapvető tevékenységének — nevezetesen az igazságszolgáltatásnak — legmagasabb szintű gyakorlója. Másrészt arra, hogy a szervezet ún. alsóbb egységei független szervek olyan értelemben, hogy bármely bírói szintről legyen is szó, az eljáró bírót, illetőleg bírósági tanácsot a konkrét ügyben még a saját szervezetéből kiinduló utasítás sem kötheti.

Az elmondottakból következően az alkotmányjog-tudomány kiindulópontja csak annak világos felismerése lehet, hogy a jogalkalmazás egységének biztosítékait a bíról függetlenség alapelvének alárendelten kell kiépíteni.

Az elvi irányítás, mint jogszabály-értelmezés

A jogalkalmazás egysége elsősorban a *jogszabályok egységes értelmezésével* valósul meg. A jogszabályok értelmezésének fogalmával, az értelmezés általános és különös törvényszerűségeivel a szocialista jogszabályok értelmezésének sajátosságaival több, kiemelkedő jelentőségű állam és jogelméleti munka foglalkozott.[6] Ehelyütt elégséges ezért csak azoknak az alapvető jelentőségű elvi tételeknek a kiemelésére szorítkoznunk, amelyek a továbbiakban a téma feldolgozásának vezérfonalául szolgálnak.

1. A bírói jogszabály-értelmezésnek szocialista jogértelmezésnek kell lennie. Ez alapjaiban különbözik a burzsoá jogértelmezéstől, mint ahogy azt *Szabó Imre* egyértelműen és világosan bizonyítja.[7]

A szocialista jogértelmezés követelményeit azonban nem elégséges elméletben megfogalmazni, azokat a jogalkalmazás gyakorlatában meg is kell valósítani. Ez utóbbi keretében elsősorban a jogalkotás és a jogalkalmazás elválasztásának szükségességét, és az ebből származó következményeket, valamint a jogértelmezés és a jogalkalmazás kapcsolatának sajátosságait kell szem előtt tartani. A szocialista jogértelmezés bármely következetlensége sérti ugyanis a törvényesség elvét, de ellentmondásos nézetek kialakulásának is alapja lehet.[8]

2. A jogalkotás és a jogalkalmazás elválasztása, a jogalkalmazás elvi-elméleti alárendelése a jogalkotásnak[9] önmagában nem szünteti meg a jogalkalmazás, és ezen belül a jogértelmezés magasrendű szellemi tevékenység jellegét.

A szocialista jogértelmező nem tekintheti tehát a jogértelmezést másodlagos, szolgálati jellegűnek abban az értelemben, hogy meg kell állnia a jogszabály nyelvtani vagy logikai értelmezésénél, és ennél soha nem léphet tovább, de igenis tekintse jogértelmezését szolgálati jellegűnek abban az értelemben, hogy az értelmezés eredményeképpen egészen újnak tűnő tartalmi elemek nem jöhetnek létre. „A jogszabálynak mindig önmagával azonosnak kell maradnia."[10] Különös körültekintéssel kell eljárni a kiterjesztő értelmezés során, mert ekkor a legnagyobb a veszélye annak, hogy „átlépik az értelmezés határait, és értelmezéssel oldják meg azt, ami pedig ezzel meg nem oldható".[11]

Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy helyzetéből következően a jogalkalmazó képes felismerni, és a jogalkotó felé jelezni azokat a viszonyokat, amelyekben már lehetetlen közreműködnie, lévén a szabályozást igénylő viszonyok rendezése már nyilvánvalóan nem értelmezési, hanem jogalkotási feladat.[12] Amennyiben a jogalkalmazói jogértelmezéstől jogfejlesztő szerepet várunk el, azt elsősorban ezen a területen kell keresnünk.

Elfogadhatónak azt az álláspontot tartjuk, miszerint: „A törvényesség megköveteli, hogy a jogalkalmazás ne kerüljön szembe a jogalkotással, még akkor sem, ha a jogalkalmazó a jogszabályban rögzített megoldást nem tartja megfelelőnek az irányadó gazdasági-társadalmi célkitűzések szolgálatára. A jogalkalmazásban mindenkor és feltétlenül az érvényes jogszabályi rendelkezéseket kell megvalósítani."[13]

Ezek után nyilvánvalóan nem fogadható el annak feltételezése, hogy a jogviszonyok területén ható társadalmi törvényszerűségek egyetlen hivatott felismerője éppen a jogalkalmazó len-

[6] Elsősorban *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése c. már idézett művére hivatkozunk.

[7] *Szabó* Imre: i. m. 24., 30. old.

[8] Teljességgel elfogadhatatlan Törő Károly már i. m. cikkében megfogalmazott nézet is, amely lényegében a törvényhozó akaratának értelmezésére a burzsoá jogelméletben kialakult egyik irányzatot, a *Szászy-Schwarz* Gusztáv nevével fémjelezhető ún. objektív irányt vallja magáénak (111. old., valamint a hozzá kapcsolódó 14. sz. lb.) *Szászy-Schwarz* Gusztáv nézeteinek bírálatát a szocialista állam- és jogelmélet alapján többek között *Szabó Imre* már im. művében (646—47. old.) az alkotmányjogtudomány nézőpontjából pedig *Szamel* Lajos: A jogforrások. Bp. (115—116. old.) c. művében alapjaiban elvégezte. Ez utóbbiból egy rövid idézet: „Ha *Szászy-Schwarz*nak ezt a tanítását elfogadnánk akkor tűzbe dobhatnánk az alkotmányokat, melyek éppen a jogalkotó hatáskör szerint is hierarchiába állítják a legfontosabb állami szerveket, és semmiféle szempontunk nem lenne annak megítéléséhez, mi a hatályos jog és kitől ered az".

[9] Vö. *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971. (181. old.)

[10] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. 310. old.

[11] *Szabó* Imre: i. m. 301. old.

[12] *Szabó* Imre: i. m. 28. old., valamint 301. old. alábbi gondolatsora: „A társadalom gazdasági fejlődése, az életviszonyok alakulása — mint Engels mondta: »a gazdasági továbbfejlődés hatása és kényszerítő ereje« — áttöri a jogszabály adott kereteit, új viszonyokat hoz létre, új helyzetet teremt. Ez, hogy úgy mondjuk, a hatályos jogszabályok szorosan vett kereteit bizonyos értelemben — áttöri, pontosabban szólva a *lehetséges határokig feszíti.* Ezért az értelmező a törvényhozó általánosabb akaratát keresi, s ha abban elvileg benne volt a fejlődés során felmerülő új esetfajta is, ennek az általánosabb, de valóban megvolt törvényhozó akaratnak megállapítása után »kiterjeszti« a jogszabályt, ha pedig az általánosabb akarat nem volt meg, megállapítja a kiterjesztés lehetetlenségét, azaz új jogszabály alkotásának szükségességét."

[13] *Törő:* i. m. 110. old.

ne, és a jogalkotó szervek tudata képtelen lenne a jogalkotói akarat átfogására.[14]

3. A bíróságok által végzett jogértelmezés legfőbb sajátossága, hogy jogalkalmazói jogértelmezés, s mint ilyen, tartalmában és formájában egyaránt eltér a jogértelmezés más fajtáitól (pl. a jogalkotói jogértelmezéstől).

A jogalkalmazói jogértelmezés a jogalkalmazás gyakorlatában kialakuló, abból eredő értelmezés, aminek alapját az egyes bírói határozatokba foglalt értelmezés azonos vonásai képezik. A jogalkalmazói gyakorlatban tehát szükségszerűen létrejön a jogszabályoknak egy adott időszakban általánosan elfogadott értelmezése. Az így kialakult joggyakorlatnak természetéből következően nincs kötelező ereje, követésének okát nem jogszabályi rendelkezésekben, hanem a folyamatos ismétlődés által teremtett állandóságban kell keresnünk. E folyamatban a legfelsőbb szintű bíróságok helyzetükből következően sajátos szerepet játszanak. Mint legfőbb bírói fórumok, ítélkezési gyakorlatukkal egységesíthetik, esetenként korrigálhatják, állandóvá és szilárddá tehetik a már kialakult joggyakorlatot.

Kétségtelen, hogy a viszonylag szilárd értelmezési gyakorlat tiszta formában, bele nem illő tartalmi elemek (pl. szokásjogi gyakorlat, precedens stb.) nélkül csak akkor alakulhat ki, ha mögötte megfelelő jogalkotás, kodifikáció húzódik meg.[15]

Az elvi irányítás, mint kötelező normatívákkal végzett jogértelmezés

A jogalkalmazói jogértelmezés természetéből folyó, lényegi formája a joggyakorlatban kialakuló — előzőekben megismert — jogértelmezés. Emellett a jogszabályok létrehoznak egy másik, a legfelsőbb bíróságok feladataként megjelölt elvi irányításban végzett jogértelmezési formát is. E tényhez a jogelmélet képviselői csupán annyit fűzhetnek hozzá, hogy „a legfelsőbb bíróságok az irányelvekhez hasonló hatást tulajdonképpen más módon is ki tudnak fejteni."[16]

Nagyobb gondot okoz azonban annak elméleti megalapozása, hogy a jogalkotó miért lép tovább; miért nem látja az elvi irányítás követésének elegendő biztosítékát, annak meggyőző erejében, helyességében; és — a jogalkalmazói jogértelmezés természetétől eltérő megoldáshoz folyamodva — miért ruházza fel az elvi irányítás ún. általános eszközeit kötelező erővel.

A kötelező erő az elvi irányításból nem vezethető le. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az elvi irányítás jogának és eszközeinek deklarálását követően az alkotmányozó szükségesnek tartotta ezek kötelező erejét is megfogalmazni, mint olyan erőt, amely az elvi irányításból önmagában nem következik. Az elmondottakat magukénak valló nézetekkel nemcsak a tudomány képviselőinek munkáiban, de a Legfelsőbb Bíróságon belül is találkozhatunk.[17]

Az európai szocialista országok ez irányú jogalkotását vizsgálva megállapítható, hogy az elvi irányítás feladata valamennyi ország legfelsőbb szintű bírósága esetében megfogalmazódik. Jogosítványaik e területen a felügyeletük alatt álló bíróságok számára történő iránymutatást, a jogszabályok egységes értelmezését és alkalmazását hivatottak biztosítani. Azonos vonás továbbá, hogy az elvi irányítás konkrét eszközei mellett mindenütt találkozunk általános jellegű aktusokkal is, bár ezek csak Magyarországon és Romániában fogalmazódnak meg, kifejezetten alkotmányos normában. Megállapítható végezetül, hogy az elvi irányítás kötelező eszközeit a szocialista országok többségében alkalmazzák.[18]

Néhány ország esetében azonban differenciáltabb megközelítésnek lehetünk tanúi. A lengyel szabályozás anélkül is biztosítottnak látja a jogalkalmazás egységét, hogy az elvi irányítás eszközeinek alkalmazását formailag kötelező

---

[14] Mintegy saját álláspontunk erősítésére Szembesítjük Törő K. e nézetét (Vö. i. m. 110. old.). *Peschka* Vilmos e gondolataival: A jogalkalmazó „olyan állami szerv, amelynek tulajdonképpeni feladata a jogalkalmazás, a konkrét egyedi esetekre koncentrál, így eleve képtelenné válik a nagy társadalmi összefüggések, a társadalmi viszonyok totalitásának áttekintésére, valamint az objektív törvényszerűségek feltárására". A társadalmilag tipikus megragadását a jogalkalmazó szervek esetében teljesen kizárni természetesen nem lehet, de azt is világosan kell látni, hogy a jogalkalmazás lényegéből, belső természetéből, az egyedi megragadására nyílik lehetőség. Jogforrás és jogalkotás 474—475. old.

[15] *Szabó* i. m. 533. old. Ezek a gondolatok akkor fogalmazódtak meg, amikor a Magyar Népköztársaságban a polgári jog kodifikációja még nem történt meg, ezért *Szabó* itt lényegében a jogalkalmazói joggyakorlattal szemben támasztható jövőbeli elvárásait fogalmazta meg. Ezzel egyező vélemény olvasható *Szamel* Lajos már idézett művében is, amikor a bírói jogalkotással de lege reerenda foglalkozik (130—133. old.). E nézetek fejlődésére jellemző, hogy *Szabó* Imre „A szocialista jog" című művében 1963-ban már így írt: „Az irányelvek korábban és több szocialista országban kétségtelenül tartalmaztak a jogszabály anyaghoz hasonló bizonyos magatartási szabályokat, vagy ilyen elemeket is. Különbséget kell azonban tenni itt is a között, hogy a szocialista jogfejlődés korábbi szakaszában ilyen esetek előfordultak, s ennek elvi helytállósága és kívánatos volta között. A Ptk. hatálybalépése előtt elvileg sem volt akadálya annak, hogy az irányelvek új magatartási szabályt mondjanak ki. Ez a helyzet azonban a Ptk. hatálybalépésével megváltozott". (230—231. old.)

[16] Szabó ezúttal a Legfelsőbb Bíróság eseti döntéseire gondol, amelyek kiemelkedő szerepet játszanak a jogértelmezésben. Vö.: 533—534. old. Ezt a véleményt a Legfelsőbb Bíróság tapasztalatai is alátámasztják. *Gellért* György szerint az elvi irányító tevékenység a legsokrétűbben a fellebbezési eljárásokban valósul meg. Az eseti döntések jelentőségét növeli továbbá az a bírói tapasztalat is, miszerint a legfelsőbb bírói szerv által hozott döntésekben a legritkább esetben van törvénysértés. Vö.: A Kúriától a Legfelsőbb Bíróságig c. már hiv. tanulmányt (326. old.).

[17] *Gellért* György: „...az elvi irányító funkció gyakorlásának nem szükségképpeni velejárója az alakilag is kötelező erő" (248. old).

[18] Az európai szocialista országok bírósági szervezete (MTA, ÁJI kiadvány) Bp. 1976. *Rácz* Attila: Bevezető tanulmány 18—27. old.

erővel ruházza fel.[19] A jugoszláv szabályozás — amely megítélésünk szerint a legközelebb került az általunk is ideálisnak vélt megoldáshoz — szövetségi bírósági és vajdasági legfelsőbb bírósági szinten egyaránt azt a jogi megoldást választja, hogy a jogértelmezési kérdésekben elfogadott elvi állásfoglalás kizárólag az elfogadó szervre — a Szövetségi Bíróság Teljes Ülése esetén a Szövetségi Bíróság minden tanácsára, a Vajdasági Legfelsőbb Bíróság Teljes Ülése esetén pedig a Vajdasági Legfelsőbb Bíróság valamennyi tanácsára — kötelező. A fellebbviteli rendszer menetét ismerve, ez a megoldás teljes egészében biztosíthatja a bírói jogalkalmazás egységét.

A szocialista országok jogszabályi megoldásaiban szembetűnő azonosság, hogy a magyar megoldáshoz hasonlóan egyetlen alkotmány sem deklarálja jogszabályi szinten a bírói jogalkotás tilalmát. Ezen túl — és a magyar jogi szabályozástól eltérően — különböző eszközökkel biztosítani kívánják azt, hogy a bíróságok az elvi irányítás keretében jogértelmező tevékenységüket ne lépjék túl. A kötelező erejű irányító eszközök megfogalmazásával párhuzamosan általános követelményeket állítanak fel ezekkel az aktusokkal szemben.[20]

Magyarországon az elvi irányításnak jogszabályban megfogalmazott törvényességi követelményei nincsenek, az elvi irányítás lényegében kontroll nélkül folyik. Ennek ellentmondani látszik az az alkotmányos rendelkezés, miszerint a Legfelsőbb Bíróság elnöke a Legfelsőbb Bíróság egész működéséről — beleértve az elvi irányító tevékenységet is — köteles az Országgyűlésnek beszámolni. Figyelemmel azonban arra, hogy az elvi irányítás során az elvi döntéseket és irányelveket nem az elnök, hanem a Teljes Ülés hozza, ezek tartalmáért egyedül a Legfelsőbb Bíróság elnöke nem lehet felelős. A Legfelsőbb Bíróság elnökének beszámolási kötelezettsége nem jelent olyan széles körű kontrollt az elvi irányító tevékenység felett, mint amilyent a jogalkotó szervek normatívái törvényességének ellenőrzése szükségképpen megkövetel.

Az ellensúlyok körét tovább kutatva, eljutunk a Teljes Ülésen részt vevő legfőbb ügyész, illetve az igazságügy-miniszter közreműködésének kérdéséhez. A legfőbb ügyész sem lehet ellensúly a bírói szervvel szemben, nemcsak szavazati jogának hiánya, hanem a bírói függetlenség követelményeiből következően sem. Lényegében ugyanez mondható el az igazságügy-miniszter esetében is, annak ellenére, hogy őt a jogalkotó a bíróságok általános működése feletti felügyelet jogával ruházta fel. E jogosítvány jogi eszközei azonban elsősorban a kormány igazságügyi politikájának végrehajtását, sem mint az elvi irányítás törvényességi kontrollját szolgálják.

Az elmondottak tovább erősítik azt a korábbi megállapításunkat, hogy ez esetben önmagától a Legfelsőbb Bíróságtól függ a jogszabályok értelmezése, az értelmezés terjedelme, az értelmező határozat felülvizsgálata, vagy új határozat kibocsátása. Nehezen indokolható ez a megoldás nemcsak az európai szocialista országok eltérő gyakorlatát ismerve, hanem azért is, mert a jogtudomány képviselői a bírói jogalkalmazás elemzésekor mindenkor erőteljesen hangsúlyozták a bírói jogértelmezés feletti törvényességi kontroll szükségességét.[21]

A legújabb magyar jogi szabályozás az elvi irányítás kötelező eszközei feletti törvényességi kontroll kiépítése helyett a meglevő ellentmondások mintegy elmélyítése felé tett lépéseket akkor, amikor az irányelvek és az elvi döntések Magyar Közlönyben történő közzétételét rendelte el. A Magyar Közlönyben történő megjelenést a jogalkotó azzal indolkolja, hogy ezáltal az állampolgárok és egyéb állami szervek megismerhetik a bírói tevékenységet befolyásoló normákat. Ez a jogalkotói szándék azonban csak részben teljesül, mert köztudott, hogy az eljáró bíró az elvi irányítás kötelező eszközein túl, egyéb aktusokkal is erősen befolyásolt (pl. a kollégiumok, a tanácsvezetői értekezletek állásfoglalásai, a Legfelsőbb Bíróság egyedi döntései). A Magyar Közlönyben történő közzététel tehát legfeljebb részleges információt jelent az érintettek számára.

A kötelező erő jogszabályi megfogalmazása az alkotmányjog-tudomány nézőpontjából az állampolgárok jogi helyzetén túl elsősorban a jogforrási rendszer területén jelent nehezen áthidalható problémát. A kötelező erő deklarálása ugyanis a jogalkalmazói jogképződés feltételeit teremti meg. Természetesen nem azt állítjuk, hogy az elvi döntés és az irányelv önmagában a kötelező erőből következően jogszabállyá válik, hanem azt, hogy egyéb feltételek „szerencsés" megléte esetén maga az alkotmányozó járult hozzá a jogalkalmazói jogképződés kialakulásához.

[19] Az 1962. évi február 15. törvény 28. §-a szerint: Az irányelvek megsértése alapul szolgálhat a határozat hatályon kívül helyezésére, vagy megváltoztatására. Nem mond ennek ellent az említett törvény 31. §-a sem, amely pusztán arra a nyilvánvaló követelményre utal, hogy a bíróság — jelen esetben a Legfelsőbb Bíróság — a saját határozatától ne térjen el. (Vö. i. m. 416—417. old.).

[20] Románia jogszabályai pl. egyrészt kifejezetten utalnak a legfelsőbb szintű bíróság (Legfelsőbb Törvényszék) felelősségére, másrészt deklarálják, hogy a Legfelsőbb Törvényszék irányító döntései alá vannak vetve a Nagy Nemzetgyűlés, illetőleg annak ülésszakai között az Államtanács ellenőrzésének. A Német Demokratikus Köztársaság jogszabályai a felelősségre történő kifejezett utalás mellett szintén meghatározzák az elvi irányítás feletti törvényességi ellenőrzést. (Bővebben MTA, ÁJI már hivatkozott kiadványa.)

[21] *Szabó* i. m. 533. old. „... a joggyakorlat által adott értelmezés elvileg tiszta formában való kialakulásához nálunk még különböző kodifikációs feladatok ellátására van szükség". „Ám az előfeltételek teljessé tétele esetén is *igen gondos irányításra, felügyeletre, ellenőrzésre* van szükség annak érdekében, hogy az *értelmezés e fajtájába ne keveredjenek idegen, jogalkotási jellegű elemek.*"

A jogalkalmazói jogképződés kiküszöbölésére irányuló kísérletek

A jogalkalmazói jogképződés általános társadalmi okait, jogalkotássá minősítésének feltételeit, és jellemző vonásait *Peschka* Vilmos dolgozta fel már többször hivatkozott nagy értékű monográfiájában, szervesen magába építve, de sokoldalúan tovább is fejlesztve azokat az elméleteket, amelyek a bírói jogalkotás okát elsősorban a kodifikáció hiányában látták.[22] Társadalmi összefüggésekben tárja fel azt a folyamatot, amelyben a jogszabály „hatástalanságának az általánossága" kialakult, amelyet a társadalmi viszonyok, és az állami kényszer összefüggésében lehet csak megérteni.[23]

Az elméleti kutatások eredményei, a szocialista jogtudományban lezajlott viták, a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító gyakorlata egyaránt azt bizonyítják, hogy a jogalkalmazói jogképződés az elméleti lehetőségen túl, reális gyakorlat.[24]

Az elmélet és a gyakorlat e régi és feszítő ellentmondását felismérve, a szocialista jogelméleti kutatások különböző módon próbálták áthidalni.

Ma még általánosan elfogadott az a szigorúan vett törvényességi irányzat, amely az ellentmondás feloldását a bírói gyakorlat átalakításában keresi (ebben látva a jogalkalmazói jogképződés kizárólagos okát), az elmélet síkján pedig a bírói jogalkotás tilalmának változatlan fenntartását követeli. E merev, bár következetes megoldás előnye a szocialista államiság és jogrend alapvető támaszának, a törvényességnek a biztosítása. Emellett kialakulóban van egy olyan irányzat is, amely lényegében a jelenlegi gyakorlatot kívánja legalizálni. Ez az irányzat a Legfelsőbb Bíróság korlátozott jogalkotó hatáskörrel történő felruházását összeegyeztethetőnek tartja a tilalomelmélet általános fenntartásával. Ez a „megoldás" látszólag rugalmas, nem utasítja el mereven a jelenlegi gyakorlatot, de egyben következetlen is, amikor feladja az elmélet egységét, és a Legfelsőbb Bíróság jogalkotóvá minősítésével alapvető alkotmányos követelményekkel kerül szembe.[25] Még abban az esetben is, ha e nézet hívei a Legfelsőbb Bíróság esetleges jogalkotó tevékenységét meghatározott követelményekhez, nevezetesen: *1.* a jogalkotási folyamat nyilvánosságának biztosításához; *2.* a jogalkalmazói jogalkotás jogforrásrendszerbeli helyének meghatározásához, valamint *3.* a jogalkotói hatáskör törvényes körülhatárolásához kötik.[26] E követelményeket az alkotmányjog-tudomány tükrében vizsgálva ugyanis a következők állapíthatók meg:

ad 1. Az első követelmény már meg is valósult. A jogalkotó a hivatalos lapban történő közzététel előírásával a nyilvánosság követelményének anélkül tett azonban eleget, hogy a Legfelsőbb Bíróságot jogalkotó szervvé minősítette volna. Ezáltal a hatályos bírósági törvény a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységének kötelező eszközeit a jogszabályok szinte valamennyi kellékével felruházta, kivéve azt a „lényegtelen" elemet, hogy magát a kibocsátó szervet jogalkotói hatáskörrel nem ruházta fel.

ad 2. A jogalkalmazói jogalkotás jogforrásrendszerbeli helyének meghatározása sem könnyű feladat. Jelenlegi jogforrási rendszerünk ugyanis lényegében formális elven, a jogszabályt kibocsátó szerv államszervezeti hierarchiában elfoglalt helye alapján épül fel. A jelenlegi jogalkotó szervek esetében ez a rendszer tulajdonképpen problémamentesen alkalmazható. Abból következően, hogy a Legfelsőbb Bíróság más szervvel nincs alá-fölérendeltségi viszonyban (még az Országgyűléssel sem), esetleges normatívái is alig lennének elhelyezhetőek az államszervezeti hierarchia elvére épülő jogforrási rendszerben. A szükséges elvi alapokat nélkülöző elhelyezésük pedig, mintegy az eredeti rendező elv feladását is jelentené.

ad 3. A Legfelsőbb Bíróság esetleges jogalkotói hatáskörének törvényes körülhatárolása jelentené talán a legnagyobb problémát. Jelenlegi jogforrási rendszerünkben a jogalkotás tartalmi kereteinek meghatározására alig van pél-

[22] Elsősorban *Szamel* Lajos 1952-ben írt monográfiájára gondolunk.

[23] „Helytelen volna ugyanis nem észrevenni, hogy a jogalkalmazó szervek a törvényhozói rendelkezések ellenére történő jogszolgáltató tevékenységének általánossága egyrészt a jogi szabályozás, a jog érvényessége alapjául szolgáló társadalmi viszonyok alakulásának és változásának, másrészt a nem érvényesülő jogi norma mellől az állami kényszerítés valamilyen formában történő elmaradásának, hiányának a következménye." (143. old.)

[24] Vö. *Peschka* i. m. 148. old., valamint *Samu* Mihály Politika — jog — jogpolitika, 1974. 407. old. Az alkotmány jognak nem feladata a bírósági ügyek ágazati joganyagának és az elvi irányítás tartalmának egybevetésével tételes jogi rendelkezések pozitivista értelmezése és értékelése. Ehelyett néhány „köztudott" normatartalmú eszközre (pl. XXIV., XXX., XXXI., PED, melyek többségét azóta az új Petk. incorporálta), valamint néhány, a téma által ihletett publikációra hivatkozunk: *Györgyi* Kálmán: A vagyonelkobzás alkalmazásának feltételei. JK. 1976. 11.; *Györgyi* Kálmán: Jogi és kriminológiai szempontok a minősítésnél. Magyar Jog, 1977. 1.; *Király* Tibor: A vétségi eljárás és a semmissége. Magyar Jog, 1975. 11.

[25] *Peschka* V. i. m. (486. old.): „... a jogalkalmazói jogalkotásnak a szocialista jogrendszerből kirekesztésére irányuló elvi igény általában helyes és indokolt, a speciális jogalkotó szerv, a Legfelsőbb Bíróság vonatkozásában nem tartjuk elképzelhetetlennek és kizártnak, sőt egyenesen megfontolandónak véljük, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége a szocialista jogforrás-rendszerben elismerést nyerjen". *Samu* Politika — jog — jogpolitika. (407—408. old.). „Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy elméletileg is el kellene fogadni azt a gyakorlatot, mely a jogszabályok alakítását eredményezi, vagyis el kell ismerni elvileg is a Legfelsőbb Bíróság korlátozott jogalkotó szerepét, ha nem akarunk meg nem valósítható elvekhez és követelményekhez ragaszkodni."

[26] *Peschka* i. m. 486—487. old.

da.[27] Még a legmagasabb szintű jogalkotó szervek jogalkotói hatáskörének elhatárolása sem megoldott. A törvényhozási tárgyak körét az alkotmány nem ismeri, a kormány és a képviseleti szerv akaratelhatározó funkciója sincs megfelelően elkülönítve. Az alacsonyabb szintű jogszabályok esetében (és a javaslat szerint a Legfelsőbb Bíróság normája ilyen lenne) pedig a jogalkotó a tartalmi határok kialakításában gyakorlatilag nem tudott előre lépni. A kép teljességéhez tartozik továbbá, hogy a jogalkotás törvényessége feletti ellenőrzés intézményes kiépítésében is vannak még hiányosságok. Úgy tűnik, hogy a jogforrási hierarchia ismert törvényszerűségei önmagukban alig képesek megakadályozni érvénytelen jogszabály hatályba lépését. Ha e rendszerbe a Legfelsőbb Bíróság normáit is beépítenénk, aligha tudnánk reálisan biztosítani a normaalkotás feletti törvényességi kontrollt.

A Legfelsőbb Bíróságnak kifejezett jogalkotó hatáskörrel történő felruházása esetén nem érdektelen végezetül megjegyezni, hogy a Legfelsőbb Bíróság tevékenységében már ma is jelentős arányeltolódás tapasztalható az elvi irányítás felé. A Legfelsőbb Bíróság lényegében ítélkező tevékenységét is az elvi irányítás szolgálatába állítja.[28] A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységét azonban nemcsak az ítélkezés, de esetenként a jogszabályok elé is helyezi. Nem ritka ugyanis az az eset, amikor az új jogi szabályozást nem a korábbi irányelvek hatálytalanítása, hanem azok újraalkalmazása (sok esetben változatlan tartalommal történő „újrafogalmazása") követi.[29] A dolog lényegéből adódik, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó hatáskörrel történő felruházása ezt az arányeltolódást tovább fokozná, s ennek eredményeképpen a legmagasabb szintű bírói szervünk egyre inkább elveszítené ítélkező jellegét.

Úgy érezzük, hogy az elmondottak az ilyenkor szokásos külön összegzés nélkül is tükrözik álláspontunkat. Sokoldalúan próbáltuk bizonyítani, hogy az elmélet és a gyakorlat között meglevő ellentmondásokat az elmélet egységének feladása árán nem megoldani, hanem ellenkezőleg, csak elmélyíteni lehet. A megoldást kizárólag az elmélet talajáról, a szigorúbban vett törvényességi szemléletből kiindulva kereshetjük, e szemlélet továbbfejlesztése, merevségének felszámolásával anélkül, hogy lényegét feladnánk.

A szocialista jogelmélet ugyanis a jogalkotás és a jogalkalmazás elválasztásának, valamint — és ami ezzel együtt jár — a jogalkalmazás elvi elméleti alárendeltsége kiépítésének elvét az államhatalom gyakorlása szempontjából garanciális jelentőségű követelménynek tekinti.[30] Meghatározott állami szervek a jogalkotástól történő — kifejezett vagy hallgatólagos — eltiltásának nem az az oka, mintha e szervek szakmailag nem lennének képesek jogi normák megfogalmazására. Az eltiltást létrehozó államszervezeti munkamegosztás mögött alapvető politikai érdekek, az állam útján gyakorolt politikai hatalom érdekei húzódnak meg. Ebből pedig logikusan következik, hogy a politikai hatalom elvárásainak eleget tenni tudó (vagyis az uralkodó osztály általános akaratát felismerni képes) állami szervek kapják meg a jogalkotó hatáskört. A jogalkotó szervek rendszerének kialakításában emellett szerepe van a történeti hagyományoknak, illetőleg az állampolgárok számára nyújtani kívánt jogbiztonságnak.

A jogalkalmazói jogképződést társadalmi meghatározottságának ismeretében sem tekintjük sorsszerűségnek, a jogalkalmazói jogképződésben ugyanis akarati elemek is vannak. A jogalkalmazói jogalkotás számos társadalmi tényező sajátos együtthatásának eredménye, amelyek között a társadalmi viszonyok alakulása mellett az állami jogalkotó szervek működése merevségének, nehézkességének, fejlettségének, valamint a jogalkalmazói jogalkotással szemben elfoglalt álláspontjuknak (a törvényhozás megengedi, eltűri, hallgatólagosan elismeri) különösen nagy szerepe van.[31] Ha ezt az általános nézetet a magyar viszonyokra konkretizáljuk, akkor a jogalkalmazói jogképződésnek ez az esete áll fenn, amikor a „formálissá vált törvényhozói tilalom érvényességét formálisan nem érintve, szemet hunynak az így kialakuló jogalkalmazói jogalkotás felett, s azt lényegében elismerik, jóváhagyják".[32]

A továbblépést tehát annak feltárása adná, hogy milyen — az állami vezetésben, az államszervezet felépítésének egészében, az egyes állami szervek (köztük maga a bírósági szervezet) munkájában, a felelősségi formák kiépítésében rejlő — okok együttes hatása eredményezi a bírói jogalkalmazás jogteremtő erejét, és ezt az ellentmondásos gyakorlatot hogyan lehet rendszeresen és eredményesen a jogforrási rendszer alapelveivel, a törvényesség biztosítékaival összhangba hozni.

Fűrész Klára

[27] „A jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéről" szóló 1974. évi 24. sz. tvr. 1. §. (1) és (2) bekezdése, valamint a 4. § (1) bekezdése tartalmaz ilyen rendelkezéseket.

[28] *Szakács* Ödön: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító szerepéről. (JK. 1973. 5.): „A Legfelsőbb Bíróság tehát nem olyan ítélkező bíróság, amely egyúttal elvi irányítást is gyakorol, hanem olyan szerve az igazságszolgáltatásnak, amely az alkotmány és a jogszabályok felhatalmazása alapján arra hivatott, hogy elvi irányítást gyakoroljon a bíróságok ítélkezése tekintetében és egyúttal ellátja azokat a feladatokat, amelyeket az eljárási törvények az ítélkezésben való részvétel tekintetében reá rónak."

[29] Az elmondottakat mi sem bizonyítja jobban, mint a Csjt. módosítását követő elvi irányító munka, amelynek eredményeként azonban a családi jog anyagát érintő, csaknem valamenyi korábbi irányelv hatályban maradt. Ez történt pl. az ismert 3. sz. irányelv esetében, amely ma 9. sz. alatt változatlan formában tartalmazza még azokat az eseteket is, amelyeket a törvény éppen a korábbi 3. sz. irányelv alapján inkorporált.

[30] *Szabó* I.: A jogelmélet alapjai. 181. old.

[31] Vö.: *Peschka* i. m. 112—147. old.

[32] Uo. 145. old.

Az állami szocialista földtulajdonjog kutatásának néhány elméleti alapkérdése

I.

A közgazdasági (materiális) tulajdonfogalom és az állami földtulajdonjog kapcsolata

1. A szocializmus politikai gazdaságtana — az utóbbi évtizedben elért fejlődés ellenére — lényegében ma is adós a materiális tulajdonfogalommal. A szocialista termelési viszonyokra irányuló alapkutatás ugyan előtérbe állította e kérdést, a polémiák azonban szintézishez még nem vezettek.[1] A közgazdasági irodalomban ismert definíciók nagyrészt nélkülözik a *tartalmi* orientáltságot, illetve közgazdasági megkülönböztető jegyek helyett, valójában a tulajdon *jogi* fogalmával, vagy annak részelemeivel operálnak.[2]

2. A materiális tulajdonra, mint szilárd elméleti alapra tehát az állami földtulajdonjog vizsgálata sem építhet. Ez az objektív helyzet viszont a földjogi kutatást egyáltalán nem mentesítheti a *közgazdasági megközelítés* követelményeinek teljesítése alól. A politikai gazdaságtani szemlélet következetes gyakorlati érvényesítését az állami földtulajdonjog tekintetében a következő tényezők teszik mellőzhetetlenné. *a)* A szocializmus termelőeszközeire vonatkozó tulajdonjogi formák relációjában is a *gazdaság elsődleges, meghatározó* szerepéből kell kiindulni.[3] *b)* A *tulajdon* sajátos mozgásforma, *folyamat,* éspedig a társadalmi újratermelő tevékenységek (a termelés, forgalom, elosztás és fogyasztás) egymással térben és időben összefüggő sorozatához szervesen illeszkedő *elsajátító tevékenységek folyamata.* Ha a tulajdonjogot pusztán jogintézményként elemezzük — tehát gazdasági alapjától metafizikusan elszakítjuk, és eltekintünk mint felépítményi elemet az alapjával egyesítő koherens kapcsolataitól, vagyis az összefüggés, az egymást feltételezettség, a vi-

---

[1] Jellemző példa erre *Sárközy* Tamás „elrelativizálódási" és „közgazdasági tulajdonos" felfogásának szakirodalmi vitája. (Sárközy szerint ui. a rendelkezés bonyolult áttételekkel érvényesülése a közgazdasági tulajdont a jogi tulajdon körén jóval túlterjeszti, e mozgást pedig a tulajdon osztódása — „elrelativizálódása" — biztosítja. — L. *Sárközy* Tamás: A szocialista tulajdonjog-fogalom alternatívái. Állam és Jogtudomány, 1971. 2. 202. old. A közgazdász szerzők e nézet bírálata ürügyén olyan közgazdasági alaptételt támadtak, mint *Szabó* Kálmán „megosztott termelési viszonyok" elméletét. A vita során többen arra a következtetésre jutottak (pl. *Takács* Béla és *Csillag* István), hogy a szocialista tulajdonformák nem tekinthetők másokat kizáró monopóliumnak. (L. *Takács* B.: Megjegyzések a marxi tulajdonfogalomhoz. Közg. Szemle, 1974. 7—8. 870. old.; *Lengyel* L.: A közgazdasági tulajdonfogalom kérdéséhez. Közg. Szemle, 1974. 12. 1422. old.; *Csillag* I.: A megosztott termelési viszonyok elméletéhez. Közg. Szemle, 1975. 6. 765. old.); *Belvaracz* János Hegel reflexiós viszonymeghatározási módszerét a termelőerők és a termelési viszonyok — mint a tartalom és a forma — dialektikájára alkalmazva, tehát filozófiai ismeretelméleti alapon vezette le az osztott termelési viszonyok elméleti bizonyíthatóságát. (*Belvaracz* J.: A tulajdon, mint történelmi kategória. Közg. Szemle, 1975. 11. 1312. old.). *Szabó* K. — arra utalva, hogy a termelőeszközök tulajdonformájának a tulajdon *jogi* alakjaként való téves felfogása a személyi kultusz politikai gazdaságtani hajtásaként él tovább, ugyanakkor a termelési és az elsajátítási viszonyok, másfelől a tulajdonforma és az elsajátítási viszonyok fogalmi megkülönböztetése csak igen „mérsékelt ütemben terjed" — érthető elégedetlenséggel jegyzi meg, hogy „... ma sincsenek kevesen, akiknek a gazdasági jelenségvilág szocialista struktúrájáról alkotott képe két évtizedes elmaradás nyomait viseli magán." (*Szabó K.:* A tulajdon és az elsajátítás kérdéséhez. Közg. Szemle, 1975. 4, 497. old.)

[2] A közgazdász szerzőt eltérő nézetei alapján még ma sem kristályosodott ki, hogy a *materiális tulajdon* a termelési viszonyok összessége avagy azok formája, illetve sajátos elosztási jellegű termelési viszony, esetleg azok elsajátítási oldala. A különböző felfogások egyetlen immanens magva a tulajdon filozófiai fogalmából kölcsönzött ismérv, vagyis a természet *tárgyai elsajátításának* középpontba állítása. *Földes* Károly pl. a tulajdon lényegét a tulajdon*jog* tényleges gyakorlásában látja. Szerinte „... a tulajdon, mint termelési viszony, gazdasági tartalma a tulajdon *jogi formájának.*" (*Földes K.:* A szocialista tulajdon és az árutermelés. Bp. 1963. 33. old.) *Hasonlóan* a tulajdon jogi fogalmába olvasztja a materiális tulajdont *Szabó K.,* akinek a munkássága pedig a szocialista tulajdonviszonyok területén valóban úttörő jelentőségű. A szerző meghatározása szerint, a tulajdon olyan közgazdasági kategória, amelyben az emberek által a társadalomban megvalósított folytonos *elsajátítás* nyilvánul meg. Az elsajátítás mindig anyagi javak, használati értékek s a bennük általában megtestesült munka elsajátítása az újratermelés folyamatában. Az elsajátítás magában foglalja: *a)* az anyagi értékek feletti rendelkezést, *b)* felhasználásuk célszerű megválasztásának (a velük való gazdálkodás) lehetőségét, *c)* magát a felhasználást, az elhasználást, az elfogyasztást, amiknek eredményeképpen az emberek és csoportjaik megtartják társadalmi-gazdasági képességeiket, gazdasági erejüket, illetve azokat fejlesztik." (*Szabó* K.: Tulajdon — és érdekviszonyok. MSZMP Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemek Szoc. Pol. gazd. Szakosító tanf. 1968—69. 177. old.) A definíció — különösen az elsajátítás fogalmának részekre bontásával — nem hagy kétséget afelől, hogy a szerző számára a közgazdasági tulajdon lényegében egyet jelent a „klaszszikus tulajdon*jog* tartalmával, melyet *Eörsi* a „hagyományos triász" ismérvvel jelöl. (*Szabó* K. tehát az elsajátítást a birtoklás, a használat és a rendelkezés részjogosultságainak társadalmi szinten mért összességével azonosítja. Ezzel ugyan elkerüli azt a buktatót, amit a tulajdonnak a termelőeszközök tulajdonjogi formájára való leszűkítése jelent, azonban éppen a sajátos *tartalmi* orientáltsággal, a tulajdon közgazdasági jegyeinek kibontásával marad adós.) Ez a materiális tulajdonfogalom a jogi alapkutatás számára aligha nyújthat tartalmi támpontot, mert leszámítva az „idem per idem" definíciók logikai zsákutcáját, a tulajdon tényleges közgazdasági tartalmát a tulajdonjog dogmatikai szerkezetéhez képest is elszűkíti. Nem számol ui. éppen a társadalmi tulajdonnál igen lényeges egyik tartalmi összetevővel, a *tulajdonosi igazgatással,* illetve a *gazdaságirányítással.* Ezek nélkül pedig jogi *rész*elemeket azonosít a tulajdonjog *egészével.*

[3] Vö.: *Szabó* K. I. jegyzetben i. m. „Tézisek a tulajdonról." 499. old.

szontdeterminációi stb. dialektikus viszonyaitól — úgy nem ismerhetjük meg sem tényleges funkcionálását, sem azokat a törvényszerűségeket, amelyek továbbfejlődését megszabják. Ezért közgazdasági vizsgálódás nélkül a tulajdonjog bármely aprólékos feltérképezése is csak élettelen jogdogmatikai vázat jelezhet. *c)* A föld — különböző funkciói mellett — a mező- és erdőgazdaság *alapvető termelési eszköze.* A földnek, mint a gazdálkodás tárgyának tulajdonjogi szabályozása tehát nem nélkülözheti annak fokozott figyelemmel kísérését, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok kötelező összhangjának törvénye a földhasználat során hogyan érvényesül, és a jogi rendezéssel szemben milyen igényeket támaszt. Ezt pedig reálisan csak a földre vonatkozó közgazdasági kutatások képesek felmérni. *d)* A szocialista *állam* gazdaságszervező-irányító feladatai, és azok végrehajtási eszközei az *állami földalap* tekintetében sajátosan jelentkeznek. E funkciók eredőjét azok a társadalmi-gazdasági szükségletek alkotják, amelyek a földtulajdonnal való gazdálkodással szemben merülnek fel. Az állami földtulajdon működési mechanizmusa tehát a földdel összefüggő közgazdasági viszonyokban gyökeredzik, így az utóbbiak ismerete a földtulajdonjog tanulmányozásakor sem mellőzhető. *e)* A szocialista földtulajdonjogi formáknál az egyéb tulajdonjogi formákhoz képest lényeges differencia specifika a *földnek,* mint a tulajdonjog tárgyának *korlátozott árujellege,* ezért ennek sajátságai az állami földtulajdonjog tartalmát is nagyrészt meghatározzák.

3. Sem a tulajdon, sem a tulajdonformák *nem értelmezhetők* az objektív gazdasági viszonyok *önálló elemeként.* Helytállóan mutat rá Szabó Kálmán, hogy a tulajdonformákban is „... mindig az *adott társadalmi formáció* — adott fejlődési stádiumában fennálló, és állandó mozgásban levő — *gazdasági viszonyainak, összefüggéseinek rendszere jut jogi kifejezésre.*" A szocialista tulajdon elemzése tehát egyértelmű azzal, hogy „... ebben itt is a valóságos gazdasági viszonyok összessége jut kifejezésre."[4]

E közgazdasági tézis tudatos érvényesítésével sem érhető el azonban a földtulajdonjog kutatása során az, hogy az elemzés valóban átfogja a földhöz kapcsolódó gazdasági viszonyok összességét. A *teljesség* igénye ugyanis a törekvéssel épp ellentétes hatást váltana ki: szertelenséghez vezetne. Az egyedüli realitást ezért a lényeg és a jelenség, illetve a fontos és a jellegtelen közötti helyes megkülönböztetés nyújthatja. A földtulajdonjog — úgy tételesen, mint elméleti vonatkozásban — a gazdasági viszonyok teljességét legfeljebb közvetve, áttételesen tükrözheti.

4. A *földtulajdon* — így az állami földtulajdonjog is — *nem külön tulajdonjogi forma,* hanem az adott társadalom fennálló tulajdonjogi formáihoz tartozik. A föld gazdasági funkciói tehát bármennyire is lényegesek, és egyben sajátosak, a földjognak sem kapitalista, sem szocialista fejlődése során nem juthattak olyan önállósághoz, hogy a földjogi viszonyokat elkülönítsék a tulajdonjogi rendszerben, és azok alá rendeljék a tulajdonjog egyes formáit. (A földjogi viszonyoknak a vagyonjogi és nem vagyoni jogviszonyoktól viszonylagos különállása intézményesen csak a földjog jogági elkülönülésében jut kifejezésre.) A földnek, mint a gazdálkodás tárgyának sui generis vonásai tehát *nem tulajdonjogi formát teremtő tényezők,* hanem csupán a meglevő tulajdoni formákon belül fejtik ki hatásukat. Mint minden tulajdoni jogviszonynál, a tulajdonformák keretei a földtulajdoni viszonyok léténél is meghatározók. Ezért az állami földtulajdonjog elemzésekor az *állami tulajdonjog általános törvényszerűségeitől* nem lehet eltekinteni.

II.

A szocialista földtulajdon és földhasználat viszonya

1. A magyar földjogtudomány a politikai gazdaságtan alaptételének tekinti „... azt az általános gazdasági törvényszerűséget, hogy a földtulajdonnak igazodnia kell a földön folyó gazdálkodáshoz". Ezért a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységét „... lehetőleg *minden szocialista földhasználati forma esetében* meg kell valósítani.[5]

A fenti tézis történelmileg a termelőszövetkezeti földtulajdon létrejöttéhez tapad, úgy a tételes jogban, mint a jogirodalomban annak közgazdasági indokaként jelentkezett.[6] Ettől kezdve viszont az elmélet valamennyi földtulajdonjogi formára általános érvényű axiómának tekinti.

A földtulajdon és a földhasználat szocialista egységéről kialakított földjogtudományi koncepció — nézetünk szerint — téves általánosításon alapul, ezért gyökeres revízióra szorul.

Az a tétel, amely szerint „a földtulajdonnak igazodnia kell a földön folyó gazdálkodáshoz", *kettős értelmezési* lehetőséget fed. Nevezetesen:

[4] *Szabó* K.: l. jegyzetben i. m. „Tézisek..." 498. oldal.

[5] Vö. *Seres* I.: Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről. (JK. 1975. 3—4. 168. old.) *Orbán* Sándor szerint „... hosszabb távan ... létrejön a földhasználat és a földtulajdon azonos jellegű egysége, amelynek a szocialista társadalomban érvényesülnie kell." (Mezőgazdasági jogi alapismeretek. Bp. 1972. V. fej. 98. old.)

[6] Vö. az 1967. évi IV. tv. (FTT) praeambulumának (2) bekezdésével és l. *Seres* I.: A földjogi kódex és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös földek egyes kérdései. (Tanulmány, Bp. 1974.) Seres a következőket írja erről: „... Az elv tulajdonképpen a mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös gazdálkodással kapcsolatban született meg, de értelemszerűen és helyesen *általános rendezési elv* lett belőle, vagyis nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös földek vonatkozásában kívánta a jogszabály ezt a rendezési elvet érvényesíteni, hanem az állami gazdaságok vonatkozásában és az állampolgárok személyi földtulajdona és földhasználata vonatkozásában is." (3. old.)

A) A földtulajdon és a földhasználat *jogalanya* azonos személy kell, hogy legyen, tehát a szocialista gazdálkodásban részt vevő valamennyi fölhasználó — előbb vagy utóbb — váljék a föld tulajdonosává. (*Alanyi* értelmezés.);

B) a *szocialista tartalmú* — nagyüzemi és személyi — földhasználatnak csak *szocialista jellegű* földtulajdonjog felel meg. Ezért, ha az adott tulajdoni forma nem ilyen, azt fel kell cserélni a szocialista földtulajdoni rendszerbe szervesen beillő tulajdonjoggal. (A földhasználat *tartalmához* — minőségéhez — igazodó értelmezés.)

ad A) A tézisnek az állami földtulajdonjogra vetítése egyértelművé teszi, hogy az *államnak* — állami földtulajdon esetén — a *földhasználat jogalanyával való egybeesése fogalmilag kizárt.*

a) Ez egyrészt abból következik, hogy az állam a gazdálkodó egységeit kívülről irányítja. Ezért a kettős jogalanyiság — függetlenül attól, hogy a ráruházott jogok és kötelezettségek terjedelme alapján a földhasználót elismerik-e a tulajdonjog alanyának, vagy sem — eleve akadálya annak, hogy az állam, mint tulajdonos, közvetlenül hasznosítsa a földjeit, tehát saját maga legyen a földhasználó. (Erre tehát még akkor sem kerülhet sor, ha a földet egyébként nem adja más földhasználók tulajdonába.)

b) A földtulajdonos és a földhasználó jogalanyi azonosságát döntően azonban az *állami földtulajdon funkciói* zárják ki. Az állami földtulajdon a szocialista földhasználati-földtulajdoni rendszer kiépítésének — részben gazdaságilag, de még inkább történetileg — a legfőbb bázisa, mintegy „hajtómotorja". Az állami földalap terhére az állam a földhasználat különböző jogalanyainak széles körben földet juttat használatba, mert csak ezzel biztosíthatja leggazdaságosabban a földek rendeltetésszerű hasznosítását. (Pl. illetményföld személyi használata, a termelőszövetkezetek tartós, ingyenes földhasználata.) A magyar fejlődés sajátsága, hogy az állami földalap nemcsak *földhasználatot* nyújtott a különböző jogalanyoknak, hanem föld*tulajdonjogot* is: a személyi földtulajdon és a termelőszövetkezeti földtulajdon megteremtésének, illetve továbbfejlesztésének nem csekély mértékben éppen az állami földtulajdon volt az egyik gazdasági forrása.

ba) A szocialista forradalom győzelmével létrejött és — az egyéb tulajdoni formákhoz képest — a társadalmasítás legmagasabb szintjét megvalósító állami földtulajdon tehát eleve *nem* tűzheti ki *célul,* hogy a mezőgazdaság teljes *földalapját,* mint tulajdonos a *saját földhasználatához integrálja.* Ez irreális, közgazdasági szempontból illuzórikus elképzelés lenne, amely gyakorlatilag kizárná a föld tényleges hasznosítását. (Pl. számolni kell azzal a természeti adottsággal, hogy nagyüzemi hasznosításra eleve nem minden földterület alkalmas, tehát ezeknél előtérbe léphet a személyi földhasználat.) Ezért nem érthetünk egyet — a tézis *alanyi* értelmezése körében — pl. azzal a megállapítással, amely szerint „... a Szovjetunióban a mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának befejezése után az ország egész földterületére nézve létrejött a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége".[7] E következtetéssel ellentétben a földnek a szovjet állam részéről végrehajtott teljes nacionalizálása — a fejlődés követelményeivel összhangban — éppen a *földtulajdon és a földhasználat szétválási folyamatának* jelentette az első lépését. A földdel kapcsolatos társadalmi és egyéni szükségletek kielégítése ugyanis objektív gazdasági követelményként írja elő az állami tulajdonban álló föld hasznosításának a földhasználók legszélesebb körénél telepítését: a Szovjetunióban pl. a kizárólagos állami földtulajdon fenntartása mellett, létrejött az állami, a szövetkezeti (kolhoz) és személyi (állampolgári) földhasználat.

bb) Az „egység"-hipotézis tendenciájának legélesebben az *állami* földtulajdonjogon alapuló földhasználat mond ellent. Hasonlóan megtörik azonban ez a tétel a *személyi* földhasználatnál, sőt — kisebb mértékben — a *termelőszövetkezeti* földhasználat esetén is. Ismert, hogy a szocialista személyi földhasználat a SZU-ban és a népi demokráciákban az esetek jó részében állami földtulajdonon nyugszik, míg nálunk emellett a szövetkezeti földtulajdonra épül. A termelőszövetkezet pedig — az európai népi demokratikus országok közül — egyedül nálunk, földtulajdonos, mindenütt máshol (beleértve a Szovjetuniót is) csak földhasználó. Az újabb hazai földjogi szabályozás pedig mindkét földhasználatnál tudatosan erősíti a földtulajdonnak és a földhasználatnak egymástól jogalanyi szinten végbemenő távolodását azzal, hogy az állami földtulajdonjog terhére sem a termelőszövetkezeti, sem a személyi földtulajdon nem növelhető. (A termelőszövetkezet az állami föld tulajdona helyett, csak földhasználati jogot szerezhet, az állampolgárok személyi földszükségletét pedig a tartós használatbaadás biztosítja.)

bc) Összegezve: a szocialista földtulajdon és földhasználat kapcsolatában — e viszony *jogalanyi oldalát* tekintve — *nem az egység létrejötte* a jellemző, hanem *általános törvényszerűségként* az egymástól elszakadás és eltávolodás, tehát a *divergencia tendenciája* érvényesül. A *divergencia pólusait* főként a föld társadalmi értékrendje (pl. „nemzeti kincs"), a konkrét történelmi-gazdasági körülmények, és a politikai osztályérdekek (pl. munkás-paraszt szövetség fenntartása) határolják be. Az eltávolodás üteme és mértéke az egyes *tulajdonjogi formák* szerint számottevően különbözik (így pl. legteljesebb az állami földtulajdon esetén). Valamennyi tulajdoni forma közös vonása azonban, hogy a földtulajdonnak a földhasználattól elválását sehol nem követheti a *teljes elszakadás:* a tulajdonjog

[7] Vö. *Seres* I.: A szocialista állam és a földtulajdon. (J. K. 1977. 11. 601. old.)

„köldökzsinórja" minden tulajdoni forma esetén a jogalanyok szűkebb-tágabb körénél lehetővé teszi az egység fenntartását. Más oldalról az általános képlethez tartozik az is, hogy a *teljes azonosulás,* tehát az *egység kialakulása fogalmilag kizárt.* A földhasználat iránti szükségletek ugyanis a szocializmusban egyre növekednek. Ugyanakkor a társadalmasítás magasabb szintjét megvalósító földtulajdoni formák — tehát az állami és a szövetkezeti földtulajdon — a föld „nemzeti kincs" közgazdasági minősége miatt, az össztársadalmi érdekeknek megfelelően a földeknek csak olyan hasznosítását engedhetik meg, amely a szükséglet-kielégítést főszabályként a *korlátozott árujelleg* keretein belül biztosítja: a föld forgalomképtelenségével, illetve oszthatatlanságával útját állja a tulajdonjog átszállásának. Ezért végső fokon az *áruviszonyok* és a *társadalmi tulajdon* között a szocializmusban kezdettől fogva feszülő *ellentmondás* az, amelynek a földjogi viszonyokban sajátos érvényesülése *tendenciaszerűen gátolja a földhasználat és a földtulajdon „teljes egységének" létrejöttét.* Ez az antagonizmus a szocialista földtulajdonjog *általános* jellegzetességére vet fényt. A földtulajdonjogi formák — a tulajdonjog rendszerében — nem jelentenek *formális* elkülönülést, hanem a létező tulajdonjogi formációba illeszkednek. *Tartalmilag* viszont *valamennyi földtulajdonjogi forma közös megkülönböztető jegye* az egyéb javakra fennálló tulajdonjogi formákhoz képest (így különösen a polgári jogi áru- és nem árutulajdon alakzataival szemben) az *árujelleg korlátozottsága.*

A föld korlátozott árujellegének a földhasználati formák kialakulásában játszott szerepe legszembetűnőbb a *személyi földtulajdonnál.* Az említett törvényszerűségek alól azonban a *szövetkezeti földtulajdon* sem kivétel. A Szovjetunió történelmi példája — hosszabb távon is — mindennél meggyőzőbben bizonyítja, hogy a szövetkezeti és a személyi földhasználat megszilárdulásának nem előfeltétele a földhasználó tulajdonjogának kiépítése. Mindkét esetben a föld megfelelő hasznosítása az állami tulajdon alapján is végbemehet.

ad B) Az egység-tézisnek a *földhasználat tartalma* szerinti értelmezése a földhasználat és a földtulajdon viszonyának *valóságos társadalmi-jogi kapcsolatát* fejezi ki. „A földön folyó szocialista gazdálkodással csak a szocialista földtulajdonjog állhat összhangban" — tétel a gyakorlatban verifikálható. *Ez az igazság azonban banalitás.* Közhelyszerű amiatt, mert *a)* egyfelől a szocialista termelési viszonyok specifikuma a munkafunkció és a szükségletkielégítő funkció perszonális egybeesése, amelynek a fogyasztási javak, és a munkaképesség elsajátítóinak perszonális egybeesése felel meg, ez a körülmény pedig *közgazdaságilag* egyértelműen *kizárja* a termelés társadalmasítottsági fokának ellentmondó *magánelsajátítást;*[8] *b)* másfelől a szocialista tulajdonjogi rendszer alkotmányos szabályozása a *jog eszközeivel* is eleve garantálja, hogy egyetlen tulajdoni forma se válhassék a kizsákmányoláshoz vezető magánelsajátítás forrásává.

A szocialista társadalmi berendezkedés, az alap és felépítmény tényleges összefüggése tehát önmagában, a termelési viszonyok bármely területén gátat vet annak, hogy *nem szocialista tulajdonjogi forma* az egyéni és a társadalmi szükségletek szocialista típusú kielégítése ellenében hasson. Az utóbbi relációban a földjogi viszonyok területén a *földmagántulajdon* intézménye jöhet számításba. A magyar földtulajdoni rendszerben a külterületi egyéni gazdaságok, valamint a személyi földtulajdon törvényes mértékét meghaladó belterületi és zártkerti földek tulajdona minősül magántulajdonnak. Ezek összes területe mintegy 200 000 hektár, vagyis az ország mezőgazdasági rendeltetésű földterületének kb. 2 százaléka.[9] A *földmagántulajdon volumene* tehát sem nálunk, sem az európai szocialista országokban *nem olyan számottevő, hogy egyáltalán befolyásolni tudná a földhasználat szocialista formáinak uralmát.* Mint kivételes jogintézmény, elméletileg sem lehet determináló olyan értelemben, hogy reá tekintettel indokolt lenne — az általánosság síkján — külön hangsúlyozni a szocialista földhasználatnak megfelelő szocialista földtulajdonjog megteremtésének szükségességét.

A szocialista tulajdonjog különböző formáinak a magánelsajátítással szemben megdönthetetlen hatalma ma már realitás, történelmileg irreverzibilis folyamat. A földtulajdon és a földhasználat szocialista egységének erre alapított tézise azért nem hasznos absztrakció, mert a szocialista társadalmi rendszer *általános törvényszerűségeihez* képest e vonatkozásban a *földjogi viszonyok sajátságaira figyelemmel sem tud megkülönböztető tartalmi jegyeket felmutatni.* A magánelsajátítás kizártsága ugyanis valamennyi szocialista tulajdonjogi formánál az egyik legáltalánosabb vonás, tehát logikai tévedést jelent, ha azt a földtulajdonjognál — a különös szintjén — mint differencia specifica-t emeljük ki.

2. Az „egység tézis" önmagában, mint tudományelméleti teória bizonyítható fogyatékosságai alapján még nem érdemelne különösebb figyelmet. Ami mégis jelentőssé avatja, az az, hogy hazai földjogtudományunk a *jogfejlődés stratégiai útját* megjelölő *axióma* rangjára emelte.

a) A földhasználat és a földtulajdon szocialista egységének közgazdasági követelményét valló nézet a földjogi viszonyok e két alapeleme közül *csak formállogikai alapon ismeri el* a *földhasználat primátusát,* amennyiben — saját pre-

[8] *Szabó K.* 1. jegyzetben. im. 502. old.

[9] Vö. *Szovátay* Tibor: A földtulajdon és a földhasználat időszerű kérdései. (Magyar Jogász Szövetség Szövetkezeti Jogtanácsosi Továbbképző Tanf. 1975—76. évf. 26. old.)

misszája szerint — a tulajdonjognak kell a földhasználatot követnie, annak tartalmához idomulnia. A valóságban viszont ez a koncepció, ha nem is abszolutizálja a földtulajdonjog szerepét, minden esetre a *tulajdonjogi rendezést* állítja *középpontba*, amikor kijelöli — az egység megteremtését célzó — feladatokat.

Kissé egyszerűsítve az „egység-tézis" stratégiája abban summázható, hogy a győztes szocialista forradalmak — a föld teljes vagy részleges nacionalizálásával, majd a mezőgazdaság tömeges kollektivizálásával — létrehozták a szocialista típusú földhasználatot. A további teendő már a jogra hárul; ki kell építenie a megfelelő földtulajdonjogi formákat, illetve azok rendszerét.[10]

b) Úgy véljük, hogy ez a *feladatkitűzés* — progresszív szándékával ellentétben — a *szocialista földhasználat és földtulajdon viszonyainak tényleges dialektikáját megbontja*, s ezzel fékezi a földjogi viszonyoknak — a társadalmi elvárásokkal összhangban levő — továbbfejlődését.

A *földhasználat* ugyanis nemcsak nálunk, hanem egyetlen szocialista országban (még a Szovjetunióban) *sem befejezett, kiépített és lezárt intézményrendszer.* Ellenkezőleg, a föld társadalmi szükségleteknek megfelelő hasznosítása éppen a földhasználat közgazdasági és jogi formáinak fejlesztésével, a racionális földhasználati típusok tudományos kutatásával érhető csak el, tehát a földjogi viszonyok területén a *termelőerők fejlődésének súlypontja* gazdasági-technikai és egyéb szempontokból is feltétlenül a *földhasználatra* esik. *Koszolanov* szovjet szerző helytállóan állapítja meg, hogy „a föld valódi szocializálását gazdasági hasznosításának szocialista társadalmasítása valósítja meg, vagyis a földnek, mint a gazdálkodás tárgyának társadalmasítása jelenti".[11] E közgazdasági felismerés szükségszerű jogi konzekvenciája pedig az, hogy „... az európai szocialista országokban a *földjogi törvényhozás fő tárgya a földhasználat.*".[12] Tehát a társadalmi gyakorlat sehol nem érheti be a *földtulajdonjog* különböző formáinak keresésével, mert ennél ma lényegesebb, és *sorrendben megelőző lépés* a korszerű *földhasználati modellek* kialakítása. A földhasználat gazdasági és politikai súlyára jellemző, hogy a jogalkotás valamennyi európai szocialista országban a földnek a társadalmi érdekekkel összhangban álló *racionális hasznosítását a földre fennálló tulajdonjogi formától függetlenül* kötelezővé teszi.[13]

c) A *földhasználati rendszer megteremtéséhez* a szocialista társadalomnak még olyan — folyamatosan felmerülő — feladatokat kell megoldania, mint például

ca) a föld árujellegének közgazdasági tisztázása, és annak az egyes földtulajdoni formák szerinti differenciált érvényesítése;[14] *cb)* a földhasználat állami irányítása és ellenőrzése intézményrendszerének (ideértve a szankciórendszert is) közgazdasági-jogi kiépítése (pl. földnyilvántartás, a földhasználat regionális és népgazdasági szintű tervezése, a racionális hasznosítás technikai-gazdasági szabályainak megállapítása stb.); *cc)* a mezőgazdasági rendeltetésű földeken az iparszerű termelési rendszerek közgazdasági, jogi stb. feltételeinek kimunkálása; *cd)* a termőföldek védelme, környezetvédelem stb.

d) A földhasználati rendszer tartalma tehát olyan összetett problémakört fed, amely miatt semmiképp *nem szolgálhat statikus alapul* a földtulajdonjogi formák kialakításához. A földhasználati és földtulajdoni viszonyok dialektikus kapcsolatában a földhasználat *élő alkotó elem*, amely maga is — a szükségletkielégítési érdekeknek alávetve — állandóan változik, fejlődik, sőt épp ez a sajátsága nyújtja a földjogi szabályozás tartalmát, így feltétlenül számolni kell *dinamikai hatásaival.* A *földhasználat elsőbbségét* nem elegendő történetileg és formállogikailag elfogadni, hanem annak a *jogi szabályozás során*, és a *jogtudományi kutatásban* egyaránt érvényt kell szerezni. A földhasználat kérdései azonban óhatatlanul háttérbe szorulnak, ha rendszerét — metafizikus módszerrel — mes-

[10] *Seres* pl. így ír erről: „A fejlett szocialista társadalom felépítése... megkívánja azt, hogy előbb-utóbb a szocialista földhasználati rendszer, és az annak alapját képező földtulajdoni rendszer összhangja létrejöjjön. Ez az összhang *gazdasági* értelemben véve már ma is létrejött ezekben a szocialista államokban, azonban a gazdaságilag létrejött szocialista egység *jogilag nincs lezárva* a földtulajdon terén. A feladat tehát általában az, hogy a *meglevő szocialista földhasználati rendszer* szocialista *földtulajdonjogi alapja* is fokozatosan kiépüljön." A magyar földjogi fejlődésről pedig megállapítja, hogy „... problémák... nálunk a jelenlegi fejlődési szakaszban felvetődnek a szocialista földtulajdonjogi rendszer folyamatos kiépítésével kapcsolatban". (7. jegyzetben i. m. 605. és 606. old.) Az összhangtörvény hasonló, és a szövetkezeti földtulajdonra konkretizált megfogalmazására l. *Seres*. I.: Földjogi kérdések a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. (ELTE Jogi Kar Actái, XVII. köt. 1975. 27—28. old.) *Orbán* S. szerint „... a cél, hogy a jelenleg elmaradt földtulajdoni rendszer (amely átmeneti állapotú), igazodjon az általánosan kialakult szocialista földhasználati rendszerhez. Ez azt jelenti, hogy a meglevő állami, szövetkezeti és személyi földhasználatnak megfelelően a föld is kerüljön általában állami, szövetkezeti és személyi tulajdonba, és a szabályozás is legyen egységes." (*Orbán* S. 5. jegyzetben i. m. 98. old.)

[11] L. *Koszolanov*, P. I.: Szocializm v tyeorii i na praktyike. „Voprószi filoszófii." 1972/5. sz. 16. old.

[12] Vö. *Fomina*, L. P.: Pravo zemlepolzovanyija v evropejszkih szocialisztyicseszkih sztranah. (A SZU Tudományos Akadémiája Áll. és Jogtud. Intézetének kiadványa. — „Nauka" Kiadó, Moszkva. 1975. 34. old.)

[13] Így pl. a LEMP V. kongresszusának határozata már 1969-ben hangsúlyozta, hogy „a föld, mint össznépi vagyon felhasználását a *tulajdoni formától függetlenül* a legszigorúbb állami és társadalmi ellenőrzés alá kell helyezni." (L. LEMP V. kongresszusa — oroszul; Moszkva, 1969. 273. old.) Az NDK alkotmánya ugyanezt az elvet 1968-ban, míg a bolgár alkotmány 1971-ben fogalmazta meg.

[14] *Seres* helytállóan utal rá, hogy „... sajnos, a szocialista földtulajdoni formák árujellege, és ehhez kapcsoltan a földek gazdasági rendeltetésének megfelelő értékelése közgazdaságilag nincs kidolgozva, s talán éppen ezért jogilag sem megfelelően szabályozott." (7. jegyzetben i. m. 606. old.)

terségesen elkülönítjük, és pusztán a tulajdonjogi rendezés mozdulatlan, konstans alapjának tekintjük. A jogi feladatok ezért — sem a gyakorlat, sem az elmélet területén — nem korlátozhatók a „jelenleg elmaradt földtulajdoni rendszer" továbbfejlesztésére; vagyis az „összhangtörvény" megvalósítására. *A helyes célkitűzés* — nézetünk szerint — *csak a földhasználat és a földtulajdon rendszerének az egymással kölcsönhatásban álló, az egymás sajátságaira épülő továbbépítése lehet.* Ebben a folyamatban pedig — amíg osztálytársadalom és jog létezik — a földhasználat a földtulajdonnal *soha nem állhat teljes összhangban:* a termelőerők fejlődése a földhasználatot a normatív keretekhez képest egy lépéssel mindig előbbre lendíti, amelyhez a *tulajdonjog csak később zárkózhat fel.* Ezért a *földhasználat* közgazdasági-jogi szabályozásának igénye legalább azonos súllyal jelentkezik, mint a *földtulajdon* esetében. *Az „egység-tézis" káros absztraháló hatása* pedig végül is abban csapódik le, hogy a *fejlődés követelményét a földjogi viszonyoknak egyik részelemére,* a *földtulajdonjogra korlátozza.* Ráadásul a dialektikus viszonynak éppen arra a tartalmi összetevőjére fordít csak figyelmet, amely a másik komponenshez (a földhasználathoz) képest még viszonylagos önállósága mellett is mindössze *következmény.*[15]

III.

Az állami földtulajdon statikus és dinamikus oldala

1. A szocialista árutermelés következménye, hogy az állami szocialista tulajdonjog — az állam által kívülről irányított gazdálkodó szervek szintjén — dologtárgyú, negatív tartalmú, abszolút szerkezetű, vagyis *tárgyi jogként* megjelenésében *statikus jellegű* politikai-jogi intézmény. (*Védelmi* szerepe, és a tulajdonjog gyakorlásából a saját jogalanyain kívül mindenki mást *kizáró* konstrukciója tehát közös vonás bármely egyéb tulajdonjogi formával.) A tulajdonjog *működése* viszont — a jogalanyok joggyakorlása, és kötelezettség-teljesítése közvetítésével — bekapcsolja az állami tulajdonjog *pozitív* töltését. Ez — erős hajtómotorként — mozgásba lendíti, és a fejlődés útjára tereli a társadalom termelőerőit, tehát túlnő a tulajdonjog negatív tartalmán, és kezdettől fogva *dinamikus* felépítményi elemként funkcionál. Az állami tulajdonjognak e lényegét kifejező „kettős természete" — tehát az elsajátítás védelmének statikája, és az elsajátítási folyamat dinamikája — ad elméleti alapot a tulajdonjog *statikus és dinamikus oldalának* megkülönböztetésére.

A) Az állami tulajdonjog *statikus* oldala a jogban elsődlegesen juttatja kifejezésre e tulajdoni forma *alapintézmény* jellegét. (Mint a termelőeszközök legmagasabb szintű társadalmasítása, elsősorban az állami tulajdon állja útját a magán-elsajátításnak, és fő biztosítéka az anyagi javak össznépi elsajátításának, a társadalmi szintű szükségletkielégítésnek is.) A *statikus oldal főbb sajátságai* a következők: *a)* tartalmában *a politikai-közhatalmi* vonások dominálnak; (A „ki kit győz le" — kérdésének eldőltével — a proletárdiktatúra megszilárdítása után — a termelési eszközök tulajdonformái nemcsak új osztálytartalmat nyertek, hanem bennük a *politikum* nyíltan is jelentkezik.)[16] *b)* legfőbb funkciója a társadalmi elsajátítás folyamatos fenntartása, vagyis az új tulajdoni rend *védelme;* c) szabályozó szerepe hosszabb *történelmi távon* érvényesül, tehát védelmi funkcióját egészen az össznépi állam, majd az osztályok nélküli társadalom létrejöttéig kifejti, és ezzel a társadalmi tulajdonformák *továbbfejlesztésének* fő kereteit biztosítja; *d)* a tételes jog az állam *alaptörvényében,* illetve az egyes jogágak *alapintézményeiben* juttatja kifejezésre.

B) Az állami tulajdon *dinamikus oldala* a tulajdon mozgásképességét, közvetlen szükségletkielégítési funkcióinak a megvalósítását szolgálja. Ebben a relációban a tulajdon személyek közötti viszonyként, mint társadalmi *mozgásforma* jelenik meg, amely a javak elsajátítására irányul. A *dinamikus oldal jellemzői* a következők.

a) Az áruviszonyok jogi tükörképe, így benne — a jogalanyok elkülönültségét, mellérendeltségét és összekapcsolását a kötelmi jog eszközeivel biztosító — *polgári jogi elemek* a meghatározók.

b) Magába zárja a tulajdon, mint alanyi jog lényegét jelentő *részjogosítványokat.* (Az Eőrsi által „klasszikus triász"-nak nevezett birtoklás, használat és rendelkezés jogát, vagyis az árutulajdonjog hagyományos tartalmát, továbbá a szocializmusban megszületett operatív igazgatási jogot és gazdaságirányítást.)

[15] Az „egység tézis" téves orientációja szempontjából (ti. amely szerint ma már a földtulajdonjog kiépítése a feladat) érdekes utalni a szovjet és a magyar földjogi fejlődésre. A SZU a földtulajdonjog rendszerét már 60 évvel korábban létrehozta a kizárólagos állami tulajdon megteremtésével. Ezért a földtulajdonjog kérdései eleve nem állhatnak rendszeralkotó feladatként sem a jogi rendezés, sem a jogtudomány homlokterében. Annál több közgazdasági és jogi kérdést jelent viszont a szovjet társadalomtudományok számára a *földhasználati* rendszer állandó korszerűsítése. Nálunk pedig a történelmi adottságok úgy hozták, hogy hosszabb időn át a földtulajdonjog problematikája került napirendre (pl. a házingatlanok államosítása, a földhasználati viszonyok érlelődésével a termelőszövetkezeti földtulajdonjog megteremtése), amelyhez képest a földhasználat nem egy lényeges kérdését sokáig el kellett hanyagolnunk mert a gazdasági követelmények és a politikai fontosság sorrendjében ezek háttérbe szorultak. Így csak a későbbi jogfejlődésünk pótolhatja — legalább részben — a földhasználati rendszer kiépítésének hiányait. (Pl. a tartós földhasználat intézménye, a környezetvédelmi törvény stb.)

[16] *Szabó* K. pl. arra utal, hogy „... a tulajdonfogalom eszmeileg, *politikailag* ‚magas feszültségű' kategória." (3. jegyzetben. i. m. 498. old.)

c) Az anyagi javak társadalmi elsajátítását, a szükségletkielégítés fokozását, igen *hajlékony, rugalmas* normatív *szabályozással* éri el. A jogi rendezés célja itt nem a tulajdonosi hatalom védelme, hanem a tulajdonjog mind eredményesebb gyakorlásának, a népgazdasági tervek sikeres végrehajtásának a biztosítása. A dinamikus alap ezért nem a konzerváló jogalkotással operál, hanem az össztársadalmi érdekek elsőbbségét a mindenkori érdekstruktúrában kell érvényesítenie.

d) Az anyagi jogban a politikai elemeket koncentráló államjogtól távolabb eső jogágakban, így főként a *polgári jog*ban és az *államigazgatási jog*ban jelenik meg.

2. Az állami tulajdon strukturális vizsgálata során a statikus és dinamikus alap megkülönböztetését a jogtudomány általában nem tekinti hasznos absztrakciónak, hanem jórészt formális elemként kezeli. Ha olykor mégis él ezzel a differenciálással, azt többnyire a dinamikus oldal kiemelése érdekében teszi. A *dinamikus oldalnak az alapkutatások középpontjába állításával* a szocialista tulajdonelméletek olyan lényeges kérdésekre keresnek választ, mint pl. arra, hogy *a)* az állami tulajdon tartalmát milyen irányban és milyen módszerekkel kell fejleszteni; *b)* a tulajdonosi jogok és kötelezettségek miként állíthatók optimális hatásfokkal az össztársadalmi érdekek szolgálatába; *c)* a gazdaságirányítás tökéletesítésével hogyan növelhetők népgazdasági eredményeink.

A dinamikus oldal kiterjedt analízise fontos társadalmi szükségleteket szolgál, tehát fenntartás nélkül helyeselhető. Úgy véljük azonban, hogy e fő kutatási irány *nem adhat kellő indokot a statikus oldal vizsgálatának teljes mellőzésére.* Az állami tulajdon két oldalának elszakíthatatlan kapcsolata és kölcsönhatása — még a dinamikus oldal viszonylagos önállósága és meghatározó szerepe mellett is — a tulajdonjog tartalmi elemei közötti egyensúly fenntartásához feltétlenül megköveteli, hogy a jogalkotás ne elégedjék meg a társadalmi tulajdon alkotmányos védelmének puszta deklarálásával. Ahhoz, hogy a statikus alap a dinamikus oldal erősítésére, kifejlődésére hasson, a jognak olyan intézményeket kell kialakítania, amelyek lebontják, a gyakorlatban megvalósítják a statikus oldal védelmi funkcióit, és szilárd keretet nyújtanak a dinamikus oldal kibontakozásához.[17]

3. Az állami tulajdonjog „kettős természetétől" az állami földtulajdonjognál sem tekinthetünk el, mert nélküle nem tisztázható a tulajdonjog tartalmának strukturális felépítése, és nem lehet mozgásukban követni a tulajdonjog funkcionális elemeit. Mivel a földtulajdonjog nem külön tulajdoni forma, az *állami tulajdonjog általános jegyei többségükben* az *állam földtulajdonjogára is jellemzőek,* és csak akkor nem érvényesülnek, ha a földnek, mint a gazdálkodás tárgyának, különös vonásai valamilyen vonatkozásban eltéréshez vezetnek.

A fenti következtetések a tulajdonjog statikus és dinamikus oldalára egyaránt irányadók.

A) Az *állami földtulajdonjog statikus oldalánál* a társadalmi tulajdonjoggal közös vonásként emelhető ki: *a)* az *alapintézmény* jelleg, amely a föld, mint alapvető termelőeszköz közgazdasági értékrendjének jogi vetülete;[18] *b)* a jogintézmény politikai-közhatalmi beágyazottsága, *politikai* súlya; *b)* a *védelmi* funkciók előtérbe állítása; *d)* a *történelmiség,* tehát a jogintézmény fenntartásának és továbbfejlesztésének történelmi távon biztosítása.

A statikus oldal *legfőbb jellegzetességeit* mégsem a tulajdonjog általános jegyei adják. A *föld* terjedelmében korlátozott — a mi természeti adottságaink mellett már nem növelhető —, mással nem helyettesíthető termelési eszköz, amely közgazdasági funkciói alapján „nemzeti kincs". Ezért az állami földtulajdonjog statikus oldalának kell biztosítania a földtulajdon *speciális jogi és gazdasági védelmét. Az állami földalap védelmének sajátos eszközei aa)* az állami földtulajdon elidegenítésének tilalma, illetve az állam szervein kívül az egyéb földhasználókkal szemben az állami föld tulajdonszerzésének kizárása. (*Negatív* irányú jogi védelem.); *bb)* az állami földalapnak a hatályos földjogi szabályok segítségével növelése (*pozitív irányú jogi oltalom:* pl. a tsz használatában levő belterületi földet csak az állam javára lehet megváltani, belterületi föld tulajdona csak az állam részére ajánlható fel, zártkertben vételi és elővásárlási jog csak az állam javára gyakorolható); *cc)* a mezőgazdasági rendeltetésű földek és erdők, mint természeti erőforrások racionális hasznosításának biztosítása, a „földvédelem", illetve *dd)* a környezetvédelem, melynek jogalapja szintén a statikus oldalból ered. (*Közgazdasági eszközökön alapuló védelem.*)

B) Az állami földtulajdonjog *dinamikus oldala* jóval kevesebb általános jegyet mutat fel, mint amelyek a statikus alapnál észlelhetők. Itt az állami tulajdonjog dinamikus oldalával csak az közös, hogy a legfontosabb tartalmat a tulajdonosi *részjogosítványok* alkotják, amelyeket ezúttal is rugalmas jogi rendezés bont le. Az *árujelleg* azonban az állami földtulajdonjogon alapuló jogviszonyokban *nem meghatározó,* és a dinamikus alap működése is határozott *jogági*

[17] A statikus oldallal szemben felmerülő gyakorlati követelményekre (és ezek tudományos felmérésének igényére) világít rá pl. az állami szocialista gazdálkodó szervek igényérvényesítési kötelezettségének hatályos jogi szabályozása. Eszerint nincs olyan jogi előírás, amely a bűntettel történt károkozás esetén a társadalmi vagyon kezelőjét a kárigény érvényesítésére kötelezné. Ennek hiányában pedig a károsult szerv a saját mérlegelési jogkörébe eső gazdasági kérdésnek tekinti a kárigényt, amelytől tetszése szerint eltekinthet. A károsult vagyonkezelő ilyen jogi rendezés mellett nem is érzékelheti, hogy a reparáció döntően nem gazdasági, hanem büntetéspolitikai kérdés, amely elválaszthatatlan a társadalmi vagyon elleni bűntett elkövetőjének büntetőjogi felelősségrevonásától.

[18] Vö. az Alkotmány (1972. évi I. tv.) 8. §-a (2) bekezdésével, és a Ptk. 172. §-ával.

elkülönülés mellett történik, amennyiben az állami földtulajdonjog alapján létre jövő jogviszonyok mozgása döntően a *földjog* területén, kisebb részben pedig az *államigazgatási jogban* megy végbe.

Az állami földtulajdonjog *árujellegének* kérdésében polárisan ellentétes nézetek alakultak ki. Hazai jogirodalmunk egyfelől az állami tulajdonban álló földet a *nem árujellegű* tulajdonjog tipikus tárgyának tekinti, mert az polgári jogi forgalom tárgya nem lehet (Világhy[19]). Más álláspont szerint „... az állami földtulajdon... egészében véve szocialista árujellegű, ... amely nincs kivéve az áruforgalomból, elvileg *egészében véve forgalomképes.*"[20] A magunk részéről *Seres* I. felfogását tartjuk helytállónak, aki a *föld sajátos árujellegére* mutat rá, amely az állami tulajdonban álló föld használatbaadása során is érvényesül, tehát azt a tulajdonjog forgalomképtelensége nem zárja ki.[21] Egyébként az állami föld korlátozott árujellegének egyes következményeivel már a *tételes jog* is kénytelen számolni.[22]

Természetesen a föld árujellegének minősége önmagában még nem jelenti a dinamikus oldal működését. Ennek megismeréséhez fel kell tárni az állami földtulajdonjoghoz kapcsolódó *földhasználati formákat* (amelyek tartalmában a korlátozott árujelleg tükröződik), továbbá behatóan elemezni kell a tulajdonosi *részjogosítványok* tartalmát.

IV.

Az állami földtulajdonjog tartalma

A szocialista állami földtulajdonjog immanens tartalma *két alapvető forrás*ból táplálkozik. *1.* Az állam gazdálkodó egységeit a földtulajdonjog területén is kívülről irányítja, mégpedig nem kizárólag a *tulajdonosi* jogállása alapján, hanem emellett *közhatalmi* pozíciója segítségével. Az árutermelésnek az egész népgazdaságra kiható befolyása következtében az állam földtulajdonosi jogait gyakorló termelési egységek közgazdasági helyzete éppúgy sajátos, mint minden szocialista vállalaté. Amint erre *Abalkin* szovjet közgazdász rámutat, „... a vállalatok *helyzete kettős.* Egyik oldalról minden vállalat alkotó része az egységes egésznek, *láncszeme* a népgazdasági organizmusnak. Más oldalról a vállalatok mindegyike *önálló,* bizonyos mértékben gazdaságilag elkülönült."[23]

2. Az állami tulajdonban álló *föld korlátozott árujellege* eleve determinálja azokat a jogi formákat, amelyek közt a föld rendeltetésszerű hasznosítása megvalósulhat. Ezért az állami földhasználat szükségletkielégítő szerepe és a földhasználat intézménytípusainak jogi szabályozása csakúgy a föld korlátozott árujellegétől függ, mint ahogy a földtulajdon-jog valamennyi lényeges funkciója érvényesülésének is ez a közgazdasági faktor szab határt. Emellett az állami földtulajdon jogintézmény rendszerében — a tulajdonjog tartalmi elemeinél, valamint belső és külső funkcióinál egyaránt — kifejezésre jut az, hogy az *állami tulajdon* a *társadalmasítás legmagasabb szintjét* megvalósító tulajdoni forma.

ad 1. Az állami földtulajdonjog alapján gazdálkodó szerv kettős közgazdasági helyzetének (a rész-egész, alárendeltség-önállóság viszonyának) jogi derivátuma a *kettős jogalanyiság* problematikája.

A szocialista tulajdonelméletek e témával az utóbbi évtizedben behatóan foglalkoztak.[24] A *földjog-tudomány* azonban az állami földtulajdonjog ilyen jellegű kérdéseinek nemcsak *önálló vizsgálatát mellőzte,* hanem elmulasztotta a más jogtudományágak által elért kutatási eredmények hasznosítását is. Úgy véljük, hogy ez a *mulasztás és az emiatt előállt elméleti bizonytalanság nagyrészt a következő okokra* vezethető vissza.

A) A földjog-tudomány az állami földtulajdonjognál sokáig *nem különböztette meg az állam közhatalmi és tulajdonosi jogállását.* A két jogkör tartalmi azonosítása különösen éles vitát váltott ki a szovjet földjogi irodalomban, ahol például *Erofejev* a szocialista államnak, mint a földjogi viszony szükségszerű szereplőjének jogalanyi pozíciójából, államhatalmi funkcióiból egyenesen arra következtetett, hogy „a *földjog az államigazgatási jog ága,* amelynek nincs önálló jelentősége a szovjet jogrendszerben."[25] Né-

[19] L. *Világhy* M.: A magyar civiljogtudomány 25 éve (J. K. 1970/6. sz. 261. old.)

[20] L. *Orbán:* 5. jegyzetben. i. m. 101. old.

[21] Vö. *Seres* 7, jegyzetben. I. m. 599. és 606. old. („... elméletileg arra a következtetésre kell jutni, hogy a földhasználati jog az egységes és kizárólagos állami földtulajdon esetében is lehet térítéses, ellenérték fejében megvalósuló..." — „... a szocialista földtulajdoni rendszer kiépítése nem szünteti meg a földtulajdon sajátos árujellegét..." — „... sok vonatkozásban az állami földtulajdon is áru jellegű...")

[22] V. ö. pl. a Ptk. 150. §-a (2) bekezdésével, amely — főszabályként — visszterhessé teszi az állami és szövetkezeti tulajdonban álló föld tartós használatba adását.

[23] L. *Abalkin,* L. J.: A fejlett szocialista társadalom gazdasági mechanizmusa. (Moszkva, Izdatyelsztvo „Müszl", 1973. 57. old. — oroszul.) A szerző megállapításához hozzáfűzi, hogy „... ha a szocializmus politikai gazdaságtanának bármely kérdését vesszük — a *tulajdont,* a munka jellegét, az áru-pénzviszonyokat, a gazdasági érdekeket — mélyreható tanulmányozásuk lehetetlen a *vállalatok viszonylagos elkülönültségének* elismerése és elemzése nélkül." (uo.)

[24] L. pl. a hazai jogirodalomban *Sárközy:* A szocialista tulajdonjog-fogalom alternatívái. 188—244. old; *Erősi* Gy.: A tulajdonjogról. Állam- és Jogtudomány. 1973. 4. 557—572. old.

[25] L. *Erofejev,* B. V.: Szovjetszkoje Zémelnoje Pravo. (Moszkva, 1965. — oroszul.) A szerző szerint „... az esetek túlnyomó többségében a földjogi viszonyokban szereplő felek ugyanúgy, mint az államigazgatási jogviszonyokban résztvevő felek, *nem egyenjogúak:* a felek közül egyik a hatalom hordozójaként lép fel, mint arra feljogosított, hogy meghatározott *utasításokat* adjon a másik félnek, az utóbbi pedig alávetett ennek a hatalomnak, és köteles teljesíteni a részére adott utasítást." (23. old.)

zetével szemben *Oszinov* mutatott rá, hogy a szovjet állam a földdel, mint a tulajdonjog tárgyával nem államigazgatási jogkörében, hanem tulajdonosként rendelkezik és „... a földjogi jogviszonyok sajátsága éppen az, hogy abban rendszerint hiányzik a hatalmi, államigazgatási jelleg."[26]

B) A szovjet földjogtudományban az állami földtulajdon meglevő *árujellegének teljes tagadása* és az *állam-centrikus szemlélet* olyan felfogásban csapódott le, amely az *államon kívül semmilyen* — természetes vagy jogi *személyt* nemcsak a föld tulajdonosának, hanem még a *földhasználat önálló jogalanyának sem ismert el.*

a) Karassz szerint például a szovhozoknak az a kötelezettsége, hogy a részükre átadott földet rendeltetésszerűen hasznosítsák, nem önálló jogalanyiságukból ered, hanem „... magából az állami vállalatok természetéből következik, mint következetesen szocialista típusú vállalatokéból, amelyek a szocialista állam tulajdonjogához tartoznak". „... A szocialista *állam maga él* a földhasználattal".[27] A földtulajdon és a földhasználat jogalanyi szinten létrehozott ilyen jellegű mesterséges egysége tehát a jogdogmatika torzító hatásával gátolta, hogy a tulajdonjognak a tulajdonos állam és a nem tulajdonos földhasználók közötti tényleges tartalmi osztódását a földjogtudomány felismerje és annak törvényszerűségeit elemezze. Egyébként Karassz elméletét bírálva *Akszenyenok* arra a *veszélyre utal,* amely az *állam, mint földtulajdonos közvetlen földhasználóvá minősítésével jár:* ez „... ténylegesen azon lehetőség tagadásához vezet, hogy a szovhozokra és más említett földhasználókra *kötelezettségek* háríthatók a föld megfelelő hasznosítása területén... Ez maga után vonja a szovhozok felszabadítását a felelősség alól, hogy nem teljesítik kötelességeiket és teljes felelősségüket áthárítják magára az államra, mint földtulajdonosra, aki a közvetlen földhasználat jogalanya..."[28]

b) Említést érdemel, hogy az államcentrikus felfogás — még az áruviszonyok elismerése mellett is — ugyancsak elméleti torzítást idézett elő *hazai jogirodalmunkban.* Így például *Orbán* Sándor szerint „az állami társadalmi földtulajdonjog alanya kizárólag *az állam*". „Közvetlen a földhasználat, ha a földet maga a föld tulajdonosa használja. Ennek megfelelően *közvetlen földhasználat*nak tekinthető az állami gazdaságok és az állami szervezetek földhasználata az állami tulajdonban levő földön."[29] Nem nehéz felismerni, hogy az állami földtulajdonnál *közvetlen* és *közvetett* (vagy eredeti és származékos) *földhasználati jogcímeket megkülönböztető nézet* elméletileg egy tőről fakad Karassz koncepciójával, amely csak az államot ismeri el a földhasználat önálló jogalanyának. Ez az osztályozás azonban jogdogmatikai formalizmusra épül, mert *eltekint az államot földtulajdonosként megillető jogok tartalmi osztódásától.* Emellett a formállogika szabályai ellen is vét, mivel az állam saját személyében soha nem hasznosíthatja földjeit, tehát *fogalmilag kizárt az állam tulajdonosi minőségben gyakorolt közvetlen földhasználata.* Végül a szerző saját premisszájával kerül ellentétbe, amikor a származékos földhasználati jogcímek közé sorolja a *juttatást,* amely „... tipikusan az állami földtulajdonhoz kapcsolódik". Ezzel összefüggésben ugyanis azt állapítja meg, hogy „... *juttatás* címén kapnak földet az *állami gazdaságok*".[30] Eszerint gyakorlatilag kénytelen feladni az állam közvetlen földhasználatára felállított kategóriát és el kell ismernie, hogy az állami földtulajdonhoz kizárólag közvetett földhasználati jogcímek tapadhatnak.

C) A szocialista földjogi viszonyok fejlődésének egyik sajátsága — amely valójában „fejlődési rendellenességnek" is tekinthető — az, hogy a *társadalmi tulajdon* különböző *formái közötti egyenjogúság,* illetve az egyes *földhasználati jogcímek* egymáshoz való *viszonya* (ezek gazdasági és jogkövetkezményeivel együtt) régóta az *útkeresés kulcskérdése lett.* Mivel az állami földtulajdonnál ez a problémakör döntően a tulajdonjog *külső funkcióit* érinti, az általa felvetett elméleti, gyakorlati ellentmondások számottevően *közrehatottak* abban, hogy a *földjogi kutatás figyelme elterelődjék a tulajdonjog belső, strukturális kérdéseiről.* Ennek jegyében sikkadt el — a szovjet és a hazai földjogi irodalomban egyaránt — a kettős jogalanyiság tartalmi analízise.

a) Az állami földtulajdonjog társadalmasításának legmagasabb fokát a szovjet földjogtudomány sokáig úgy értelmezte, amelyből szük-

[26] Vö.: *Oszinov,* N. T.: Tyeoretyiszeckije Problemü Szovjeckova Zémelnava Prava. (Izd, Leningrackovo Universiteta. 1972. — oroszul — 119. old.) Oszinov rámutat, hogy „... a föld használatba adására vonatkozó *aktus formája* alapján — felszíni oldaláról — államigazgatási jogi, azonban *tartalma* szerint mindig földjogi aktus volt, és ma is az..." (Ugyancsak Oszinov álláspontját vallja e kérdésben *Turubiner,* A. M. is a területi tanács földhasználata felől hozott aktusai tekintetében.) Turubiner A. M.: K vopruszü o szootnosényii tyerritoriálnava verhovensztva i prava goszudarsztvennoj szobsztvennosztyi na zemlju v SZSZR. — Naucsnaja Szesszija „Lomonovszkije szcsényija 1956 goda" — Moszkva, 1956. 10. old.)

[27] L. *Karasz,* A. V.: Pravo Goszudarsztvennoj Szobsztvennosztyi (Akadémiai Kiadó Moszkva, 1954. — oroszul.) Karassz egyébként jogdogmatikai érvelését arra alapítja, hogy „... a földnek a kolhoz vagy más kollektív szervezet használatába adásakor a *földhasználat joga elválik* az állami szocialista földtulajdonjogtól...", míg ilyen hasadás a szovhozok földhasználata során nem következik be. A szovhoz földhasználata nem származékos, hanem az állam közvetlen földhasználatát jelenti: „ez közvetlen állami földhasználat, amely során a szocialista államnak, mint kizárólagos földtulajdonosnak minden joga a saját kezében összpontosul, teljesen és oszthatatlanul." (240—241. old.)

[28] Vö.: *Akszenyenok,* G. A.: Pravavoje Polozsényie Szovhozov v SZSZSZR. (Izd. Akagyémii Nauk. SZSZSZR, Moszkva 1960. — oroszul — 119. old.)

[29] L. *Orbán:* 5. jegyzetben. i. m. 98. old.

[30] L. uo. 99. old.

ségképp következik e földtulajdoni forma (és az állami földhasználat) feltétlen primátusa valamennyi „alacsonyabb rendű" földhasználati formációval szemben. Jellemző, hogy *Akszenyenok* még 1960-ban írt művében is — amelyben többek közt Bratusszal és Venediktovval polemizálva meggyőzően bizonyítja, hogy a szovhozok földjogi jogképessége nem azonosítható a polgári jog hasonló alanyainak, a jogi személyeknek jogképességével és az utóbbiak kritériumai közül a szovhoznak csupán szervezeti egységgel kell rendelkeznie — ideológiai alapként abból indult ki, hogy „... a *szovhozok* a mezőgazdaság szervezésének kolhoz formájához képest — mivel az állami tulajdonra — (össznépi tulajdonra) épülnek — a *szocialista tulajdonnak magasabb formáját képviselik, mint a csoporttulajdon formája...*" A szerző ehhez hozzáteszi, hogy „... a *szovhozok... jelentős elsőbbséget élveznek* a kolhozokkal, mint kollektív-kooperatív-gazdaságokkal szemben, jóllehet az utóbbiak *is* szocialista gazdaságok és az egész szovjet nép, valamint a szocialista társadalom érdekeinek megfelelően fejlődnek".[31] Csak az újabb szovjet irodalom veti el az állami földtulajdonnak a földhasználat alanyaival szemben elméletileg kreált hegemóniája hamis illúzióját. Így *Oszinov* azt hangsúlyozza, hogy „... a szocialista *állam* a földjogi jogviszonyokban sajátos, de *egyenjogú jogalanyként* vesz részt".[32]

b) Azt, hogy a társadalmi tulajdonjog egyes formáinak téves rangsorolása nemcsak ideológiai torzításhoz vezet, hanem főleg gyakorlati vitákat szül, hazai földjogtudományunk igen éleslátóan felismerte. *Seres* I. éppen a termelőszövetkezeti földtulajdon degradálása ellen és az államcentrikus felfogás elméleti meghaladásáért emelt szót, sokoldalúan bizonyítva az ezzel összefüggő jogpolitikai anomáliák káros következményeit.[33] Az állami és a termelőszövetkezeti földtulajdon — mint egyaránt társadalmi tulajdonjogi formák — egyenjogúságának helyreállítása iránt folytatott hazai vita azonban olyan lényeges kérdésben, mint a *tulajdonjog tartalma,* vitatható helyességű álláspontot alakított ki. Ez a teória ugyanakkor a *kettős jogalanyiság elméleti tisztázását* nem kis mértékben *nehezíti. Seres* szerint ugyanis „... az állami földtulajdon területén... az ún. *kezelői jog* lényegében tulajdoni intézmény, s mintegy *„csoporttulajdont"* biztosít a föld vonatkozásában a feladatszerűen mezőgazdasági termeléssel foglalkozó állami gazdálkodó egységek tekintetében."[34] *Szovátay* T. a kezelői jognak szintén a „csoporttulajdonként realizálódását" vallja.[35]

c) Az állami tulajdonjog „csoportszinten" megjelenítése lényegében közgazdasági érv a tulajdoni formák egyenjogúságának érvényesítése mellett.[36] Csakhogy ami közgazdasági indoknak alkalmas lehet, az a tulajdonjog-fogalomnál nem feltétlenül alakító tényező. A társadalmi tulajdon egyes formáinak gazdasági és jogi egyenrangúsága reális, fontos igény. Úgy véljük azonban, hogy az a körülmény, mely szerint az árutermelés az állami tulajdonhoz kapcsolódó nagyüzemi földhasználati formákat is önelszámoló egységekre darabolta, az állam pedig ezeket a gazdálkodó egységeit kívülről irányítja, semmiképp *nem egyértelmű azzal, hogy emiatt az állami földtulajdonjog is „osztódott"* vagy *„megkettőződött"*, éspedig *társadalmi szintről „csoportszintre" váltott át.* A tulajdonjog ilyen kihatású mozgása esetleg a *felszínen* jelentkezik, éppen amiatt, mert a változás tényleges eredője, az államnak a gazdálkodó szerveit irányító tevékenysége a földhasználati formák mögött rejtve marad. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy az állami földalappal gazdálkodó szerv — például az állami gazdaság — az állam tulajdonosi jogainak csak egyes *részelemeit* gyakorolja, amelyek éppen a tulajdonjog *egészének* a működését szolgálják, ugyanakkor a tulajdonos állam a legfontosabb tulajdonosi jogokat fenntartja magának, vagyis a tulajdonjog *lényegét* jelentő jogosítványokkal (pl. a földhasználat távlati tervezése, település-fejlesztés stb.) válto-

[31] L. *Akszenyenok:* 28 jegyzetben, i. m. 13. old. Hogy itt nemcsak a *társadalmasítás szintjének* fölényéről, hanem *gazdasági-politikai szupremáciáról* van szó, azt meggyőzővé teszi a szerző következő megállapítása: „Úgy tűnik számunkra, hogy még a kolhozépítés győzelmének viszonyai közt is (sőt akkor is, ha élenjáró kolhozok vannak, amelyek jobban dolgoznak, mint egyes szovhozok), lehet és kell is úgy beszélni a *szovhozokról,* mint a Szovjetunióban az egész *szocialista mezőgazdaság fejlesztésének vezető erejéről.*" (uo.)

[32] L.: *Oszinov:* 26. jegyzetben. i. m. 119—120. old. Említést érdemel, hogy a szerző — Krasznovval vitázva, aki szerint a földhasználat alanyainak nincs szükségük földjogi jogképességre, mert azt pótolja a földnek birtokukba adása — Akszenyenok felfogását annyiban továbbfejleszti, hogy a földjogi *jogképességet* felcseréli a földjogi *jogalanyiság* kritériumával, mivel a földhasználat alanyának feltétlenül rendelkeznie kell cselekvőképességgel. (i. m. 122—127. old.)

[33] Vö. *Seres:* 6. jegyzetben, i. m. 10—13. old.

[34] L. uo. 13. old. A szerző — bár a „csoporttulajdon" minőség kiemelése nélkül — hasonló álláspontra helyezkedik annak megállapításával, hogy „... a szocialista tulajdonjogi rendszer keretében az *állami tulajdon* a gazdálkodási szférában a *kezelői jognak,* mint *tulajdonjogpótló* intézménynek a formájában jelentkezik." (*Seres:* A szövetkezeti szocialista tulajdon fejlődésének főbb kérdései. — A Magyar Jogász Szövetség Szövetkezeti Jogász Tagozatainak II. Országos Munkaértekezlete, Siófok. 1977. V. 8—10. Kézirat. 72. old.)

[35] L. *Szovátay:* 9. jegyzetben. i. m. 3. old. A szerző álláspontja Seresétől annyiban különbözik, hogy a kezelői jog csoporttulajdoni jellegét ő az *érdekstruktúrára,* és a tulajdonjog *gyakorlati* oldalára konkretizálja. Azt emeli ki, hogy „... a gazdasági szerveknél az össztársadalmi érdek sokszor csak sorozatos ellenőrzések után érvényesül. Az állami tulajdon teljes körű jellemzőit a *tanácsi* kezelésnél találjuk meg."

[36] Vö. *Seres* érvelésével, amely szerint „... a tényleges *gazdálkodás,* az ún. vállalati gazdálkodás az állami tulajdon alapján állva is „csoportszinten" folyik, ahhoz hasonlóan, mint a szövetkezetben, s így mind az állami, mind a szövetkezeti vállalati gazdálkodás ezen a szinten képezi együttesen a mai szocialista gazdálkodás egységes rendszerét. Az ilyen egységes, szocialista gazdálkodói rendszer pedig objektíve nem épülhet másra, mint a *társadalmi tulajdoni formák egyenjogúságára...*" (6. jegyzetben. i. m. 15. old.)

zatlanul maga él, ez esetben a kezelői jog „tulajdonjog-pótló" intézménynek nem minősíthető, sőt olyan részjogosítványnak sem, amely csoportszintre ültetné át az állam földtulajdonjogát. Tulajdonjogi szempontból ugyanis a *mezőgazdasági termelőszövetkezet* és az *állami földkezelő* jogállása között az *alapvető különbség* az, hogy míg az előbbi szerv valóban *csoporttulajdonosként* — a „kiskollektíva" tulajdonosi döntéseit végrehajtva — *önállóan* gazdálkodik, amelybe az állam földtulajdonosi címen nem szólhat bele, ezt legfeljebb — a törvényes korlátok közt — közhatalmi funkciói alapján teheti, addig az állami földkezelő *nem egyedül*, következésképp csak *relatíve önállóan* gyakorolja a tulajdonjogoknak nem összességét, hanem csupán egyes részjogosítványokat. Tehát a tulajdonjog funkcionálását itt az teszi *teljessé*, hogy a földkezelő *mellett* maga a tulajdonos *állam* él földtulajdonosi jogaival. A tulajdonjog *lényegén*, annak állami-össznépi jellegén ezért az *egyes* jogosítványoknak a földkezelőre átruházása nem változtat.

D) A földjogtudományban a kettős jogalanyiság kérdésköre megrekedt a jogdogmatikai észlelés szintjén, mert a *kutatás az állami földtulajdonjog tartalmán belül nem terjedt ki a stratégiai, illetve a taktikai döntési jogkörök megkülönböztetésére, még kevésbé azok induktív elemzésére.*[37] Ez a szemléleti fogyatékosság jórészt a hazai tulajdonelméletek lassú evolúciójának következménye, amelyek *Eőrsi* 1973-ban publikált tanulmánya előtt még csak jelentősebb kísérletet sem tettek a szocialista tulajdonjog fogalom szintézisére.[38] Az igazságnak tartozunk azzal, hogy egyfelől a földjogtudomány ebben a relációban is sajátos „genetikát" mutat, másrészt a kutatás — a szovjet és a hazai földjogi irodalomban egyaránt — kezdettől fogva tartalmazta a földtulajdonjog helyes tartalmi jellemzésének néhány elemét. Így igen figyelemreméltó, hogy pl. a termelőszövetkezeti földtulajdonjog létrejöttére vezető folyamatban *Seres* a „hagyományos triász" (tehát az árutulajdonjog) összetevői közül a *rendelkezési jogot* emelte ki a tulajdonjog *gazdasági lényegeként*, amikor a termelőszövetkezetbe vitt, magántulajdonban levő, kisárutermelő paraszti földet — az árujellegű rendelkezés állami korlátozása és a föld nagyüzemi közös használata alapján — gazdasági értelemben *társadalmi tulajdonnak* tekintette.[39] Valóban meglepő viszont a *szovjet földjogtudomány* egy-egy eredménye, amely — az általános fejlődési tendenciát évtizedekkel megelőzve — az állami földtulajdonjog tartalmán belül lényegében már *1950-től határt vont a stratégiai, illetve a taktikai döntési jogkörök közé. Gyembó* professzor és *Akszenyenok* felismerése elméletileg még akkor is úttörő jelentőségű, ha azt a jogirodalom az államcentrikus szemlélet érvrendszerébe építette be, továbbá az — a sajátos szovjet típusú fejlődésnek megfelelően — nem számolhatott a földjogi viszonyok meglevő árujellegével és emiatt — hasznos absztrakció minősége ellenére — az európai népi demokráciák földjogi kérdéseinek megoldása során nem válhatott mechanikusan átvehető jogdogmatikai eszközzé.[40]

ad 2. Az állami földtulajdonjog közelebbi tartalmának — a föld korlátozott árujellegéből kiinduló — feltárása *számos kutatási téma kimunkálását* igényli. Ezek közt lényegesebbek a következők:

A) A „klasszikus triász" (birtoklás, használat és rendelkezés) megjelenése az állami földtulajdonjogban, a földdel összefüggő sajátos tulajdonosi jogosítványok. *B)* A kezelői jog és a tartós földhasználat helye az állami földtulajdonjog tartalmában. *C)* A „stratégiai és a taktikai döntési jogkörök" intézményes elkülönülése, illetve kapcsolata a tulajdonosi jogoknál. *Ca)* A földkezelőre átruházott tulajdonosi jogok gya-

---

[37] A tulajdonjog általános fogalmán belül l. ezt részletesen: *Eőrsi:* 24. jegyzetben. i. m. 568—570. old.

[38] Az utóbbi szempontból a direkt tervgazdálkodási mechanizmus egységes tulajdonjogi felfogása éppúgy kudarcra volt ítélve, mint ahogy a szocialista áruviszonyokat integráló, nem egyszer az „avantgarde" szerepében tetszelgő „osztott" és „strukturált" tulajdonjogi koncepciók sem voltak képesek adekvátan tükrözni a tulajdoni viszonyok valódi társadalmi mozgását. *Eőrsi* fellépése előtt — aki a hegeli „tagadás tagadása" törvényének megfelelően a komplexitási tulajdonfelfogással *minőségében új tartalommal* tért vissza az egységes tulajdoni szemlélethez — a tudományos igényű nézeteket is főként az jellemezte, hogy a *tulajdonjog áru- és nem árujellegű tartalmi elemeit képtelenek voltak dialektikus viszonyba ötvözni.* Jellemző erre pl. *Világhy* Miklósnak az *operatív igazgatási jogról* vallott felfogása, amely egyébként szintén tartozéka a szerző árutulajdonjogot „fetisizáló" dogmatikai „arzenáljának". Eszerint „a tulajdon *igazgatása* nem helyezhető egyszerűen a hagyományos három elem mellé negyediknek, hanem olyan elem, amely áthatja a másik hármat, s amelyben bizonyos értelemben a másik három benne van. Az igazgatás *jellege* továbbá még a két társadalmi tulajdoni formában sem egyforma." (L.: *Világhy* M.: A népgazdaság és az állam- és jogtudományok. Döntőbíráskodás, 1964. 3. 86. old.) A stratégiai és a taktikai tulajdonosi jogkör cezúrája nélkül bármely részjogosítványnak a tulajdonjog tartalmán belüli „helyzetmeghatározása" puszta találgatás vagy spekuláció.

[39] L. *Seres:* 10. jegyzetben. i. m. (Acta — 29. old.) A rendelkezési jog valódi funkcióinak a helyes felismerése ad alapot a szerzőnek arra is, hogy *„gazdasági értelemben vett tulajdon"*-ról beszéljen, amely „különösen gyorsan idomul a gazdálkodáshoz". (Vö.: 6. jegyzetben. i. m. 14. old.)

[40] *Gyembo* szerint „... azokban az esetekben, amikor a tulajdonos állam közvetlen használatot gyakorol a földön, az állam a saját szerveit különleges jogosítványokkal ruházza fel, amelyeket a *'földhasználati jog'* fogalma ölel át, amely utóbbi különbözik a *'tulajdonjog'* fogalmától." (*Gyembo*, L. I.: Pravo Zemlepozovanyija v SZSZSZR i jivo vidü. „Vesztnyik LGU. 1950. 7. 29. old.) *Akszenyenok* rámutat, hogy „... átadva a szovhoznak a földet, és ellátva őt megfelelő jogokkal és kötelességekkel, a szovjet *állam* megtartja magának az *ellenőrzés* jogát a föld helyes hasznosítása, a szovhozokat mint földhasználókat megillető jogok, és az őket terhelő kötelezettségek betartása felett. Ebben áll azoknak a *jogviszonyoknak a lényege*, amelyek a földtulajdonos állam, és a földhasználat jogalanyai — ez esetben a szovhozok — közt létrejönnek és fejlődnek." (Akszenyenok: 28. jegyzetben. i. m. 118. old.)

korlásának és az őt terhelő kötelezettségek teljesítésének közgazdasági-jogi biztosítékai. *Cb)* Az állam „stratégiai jogköre" érvényesítésének jogintézmény rendszere. *D)* A racionális földhasználat (iparszerű termelési rendszerek stb.) kiépítésének *Da)* közgazdasági feltételei és *Db)* jogi lehetőségei.

3. Csak az előbbi kérdések helyes megválaszolása nyújthat alapot az *állami földtulajdonjog tartalmának funkcionális vizsgálatára,* amely viszont a következő témák analízisét veti fel.

A) A földtulajdonjog, mint „viszony-kategória". *Aa)* A *belső funkcionalitás* elemei. *Ab)* A tulajdonosi részjogosítványok rendeltetése, egymáshoz való viszonya. *Ac)* A földhasználati jog, mint a „taktikai döntési jogkör" szintézise.

B) A *külső funkcionalitás Ba)* összetevői, *Bb)* működési mechanizmusa, *Bc)* részelemei közötti kölcsönhatás.

C) A „stratégiai döntési jogosítványok" szabályozó szerepe *Ca)* az állami földalap igazgatásában, *Cb)* a racionális földhasználat ellenőrzésében, *Cc)* a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelmében és *Cd)* a környezetvédelemben.

4. A felvázolt tematika tudományos igényű elemzése — nézetünk szerint — rávilágít az *állami földtulajdonjog tartalma strukturális és funkcionális fejlődésének legfőbb tendenciáira.* A szintézis-szakaszba lépő megismeréshez a földtulajdonjog, mint „viszony-kategória" elemeinek dialektikáján keresztül vezet az út. Ez a vizsgálat jelenti keretét, pontosabban mozgáspályáját a belső és a külső funkcionalitás közötti „összhang-törvény" érvényesülésének. Az állami földtulajdonjog tartalmi elemzése — amelyhez egyébként e tulajdon és az egyéb földtulajdonjogi formák viszonyának nyomonkövetése szervesen kapcsolódik — végső fokon választ ad arra, hogy *a)* mennyiben hat az *állami földtulajdonjog koherenciája* és *szintetizáló szerepe* az egyéb földtulajdoni formák tekintetében, továbbá *b)* hogyan érvényesül a *földszükségletek kielégítése követelményének primátusa* — a földhasználati alakzatok közvetítésével — a földtulajdon jogi formáival szemben.

5. Az állami földtulajdonjog tartalma — amint ez a felvázolt témamegjelölésből is kitűnik — igen összetett fogalmakat, bonyolult kapcsolatrendszert fed. Egyetlen, szűkre szabott tanulmány nem is vállalkozhat a megközelítésre. Ezúttal tehát mindössze azt szeretnénk jelezni, hogy a kérdéskomplexumnak a *jogdogmatikára szűkítése* és a közgazdasági elemek kirekesztése az alapkutatás zsákutcáját jelentené ezen a területen. Másfelől a szocialista tulajdonelmélet itt sem nélkülözheti a *marxista filozófia dialektikus módszereit:* az elemzés helyes kiindulópontja az állami földtulajdonjognak csak „viszony-kategóriakénti" felfogása lehet.[41]

Tanka Endre

[41] E fogalom alatt — a földtulajdoni elmélet körében — röviden azt értjük, hogy az állami földtulajdonjog egyik tartalmi eleme sem jelentheti önmagában magát a tulajdonjogot, hanem annak *valódi struktúráját* az alkotóelemek egymással való *kölcsönhatása, összefüggéseik rendszere* adja. A részelemek analitikus elkülönítése, és viszonylagos önállóságuk felfedése csak a tulajdonjog egésze működésének pontosabb megismerését szolgálhatja.

A vállalati jog koncepciójáról

I.

1. A vállalati jognak mint új jogágnak a felvetése a szakirodalomban nem újkeletű. Ennek ellenére jogi szakfolyóirataink eddig nem alakult ki jelentősebb vita körülötte. Ennek több oka is lehetséges, amelyek közül itt kettőt emelnénk ki. Egyrészt a vállalati jog létezését valló koncepciók többnyire monográfiákban kerültek kifejtésre, másrészt a legutóbbi évekig az egyes szerzőknél sem lehetett találni kijegecesedett elméleteket. Kézenfekvő lehetne egy harmadik ok is, nevezetesen, hogy a kifejtett koncepciók általánosan elfogadottakká váltak. Ez utóbbi viszont egyszerűen nem igaz, mert egyrészt a valóságban csaknem valamennyi koncepció ellentmond egymásnak, tehát a vállalati jog önálló jogágiságát valló szerzők is más-más jogterületet értenek e fogalom alatt, másrészt éppen a legutóbbi egy-két évben igen éles viták gyújtópontjává vált a különböző szakmai konferenciákon és vitaüléseken ez a megjelölés. Ez utóbbi fórumok elsősorban „A szocialista vállalat" Országos Távlati Tudományos Főirány kutatásait összegező, illetve ismertető rendezvények voltak.[1]

Úgy gondoljuk, mindezek indokolttá teszik elméleti folyóiratunkban is a polémiát, hangsúlyozván azt, hogy távol áll tőlünk a vitaindító

[1] Legutóbb az 1977. december 5—6—7-én, a MTA nagytermében rendezett széles körű tudományos ülésszak, amelyen az egyes téma- és altéma felelősök számoltak be a kutatások eddigi eredményeiről, és a referátumok rövid vázlatát előre, írásban is megkapták a résztvevők. (Előadásvázlatok. Bp. 1977. 86. Kiadta a Koordináló Tanács Titkársága. Soksz. kiadvány)

szándék. Tanulmányunkban a vállalati jogi koncepcióval elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog mint jogág — de méginkább a szövetkezeti belső viszonyok — aspektusából kívánunk foglalkozni, hiszen — mint ez a későbbiekből mindjárt kiderül — a vállalati jognak mint önálló jognak a léte vagy nem léte szükségképpen szoros kapcsolatban áll az ún. kollektíva-jogágazatokkal, munkajoggal és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti joggal (vagy szövetkezeti joggal).

2. A vállalati jognak mint jogági koncepciónak a kérdésében nyilván nem foglalhatunk állást anélkül, hogy a jogrendszer tagozódásának alapkérdéseit ne érintenénk, illetve az alapállást megkerülnénk. Ennek két indoka van: egyrészt a vállalati jognak mint jogágnak a jogrendszeren belüli elhelyezése csak az érintett jogágak átalakításával (esetleg megszüntetésével) lehetséges, másrészt a vállalati jog tagadása még nem jelenti szükségképpen azt, hogy jogrendszerünkben minden rendben van, és a változások nem indokoltak. Mivel azonban ez a tanulmány nem teszi lehetővé a részletesebb kifejtést, csak az eddig kialakult és általánosnak mondható álláspontokhoz kívánunk kapcsolódni.

Jogrendszerünk tagozódásával kapcsolatos nézetek véleményünk szerint három csoportba sorolhatók.

„Úgy tűnik, hogy a jogrendszer-tagozódás romokban hever", és „egy, a jogágazatokra alapító új rendezés" előkészítése szükséges.[2] Jogrendszerünk tagozódása eddig nem megfelelő elveken nyugodott, és a tagozódás új elveinek kidolgozása mellett határozható meg a helyes tagozódás.[3] Jelenlegi jogrendszerünk tagozódása megfelelő, viszont „elképzelhető a jogrendszer további tagozódása, újabb ágakkal való bővülése, ahogyan egyes ágak elmaradása sem tekinthető kizártnak, meg kell teremteni vagy ki kell dolgozni a munkajognak, a családjognak, a termelőszövetkezeti jognak a saját külön elméletét, amelyen önállóan megállhat."[4]

Ezek a megállapítások egyrészt a jogfejlődés belső törvényszerűségein, másrészt a jog által szabályozott társadalmi viszonyaink fejlődésén alapulnak. Társadalmi viszonyaink fejlődése jelenleg az alábbi problémákat veti fel: — az állami vállalaton belül erősödő belső szervezeti és működési viszonyok jogágaink között eddig a „senki földjét" képezték; hasonló a helyzet az ipari szövetkezetek belső szervezeti és működési, valamint az egyéb szövetkezetek összes belső viszonyait illetően; — az egyre fejlettebb vállalat-közti társulások jogviszonyainak elhelyezése és kutatása mind ez ideig megoldatlan; — a vállalatirányítás eddigi viszonyaiban és rendszerében is gyökeres változások következtek be; — új jogterületként fejlődtek ki a környezetvédelmi jogviszonyok és a társadalombiztosítási, szociálpolitikai, szociális ellátási viszonyok; — a nemzetközi kapcsolatok fejlődése, az államközi kooperációk kialakulásával ingataggá vált az eddig nemzetközi magánjog területe; — és végül, de nem utolsó sorban felmerült a szocialista társadalmi tulajdonviszonyok hovatartozásának a kérdése is.

A kérdés tehát valóban indokolt: megoldhatók-e az ebből adódó feladatok a jogrendszer-tagozódás jelenlegi struktúrájában, avagy az alapjogágak felülvizsgálatával együtt teljesen új rendszert kell alkotnia a jogtudománynak? Képletesen szólva a kérdés az: a fundamentumoktól kezdve kell-e újjáépíteni a jogrendszer házát, vagy csak néhány tartóoszlop ledöntésével lehetséges az átalakítás és egyben bővítés, avagy a tartóoszlopok is megmaradhatnak és csak a közfalak átrakásával kell az átalakítást elvégezni?

Véleményünk szerint a jog fejlődésének önálló, belső törvényszerűsége nem teszi lehetővé az első változatot, miként a társadalmi viszonyok fejlődésének megítélésében sem állíthatunk fel egy választóvonalat, amellyel a korábbi viszonyokat akarnánk teljesen letakarni.

Ha a második változat mellett foglalunk állást, a példánknál maradva, elsősorban a polgári jogi, államigazgatási jogi, munkajogi, mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi és pénzügyi jogi tartóoszlopokat kell lerombolni, hogy az újakat beépíthessük. Csak ebben az esetben két kérdésre kell az építésznek választ adni. Nem dől-e össze közben az egész ház, illetve ha nem, az új oszlopok elég erősek és stabilak lesznek-e? Véleményünk szerint a jogtudomány mai helyzetében ez az út is járhatatlan.

Egyetértünk tehát Szabó Imre álláspontjával, miszerint jogrendszer-tagozódásunkban a változás és változtatás elől nem lehet kitérni, de a jelenlegi feladat az, hogy néhány nemrég épített tartóoszlop erősítésével, vagy ezek mellé újak beépítésével lehet a jogrendszer házát korszerűsíteni.

Mindezt azért hangsúlyozzuk a későbbiekben mondandók előtt, hogy a vállalati jogi koncepcióval nem valamiféle konzervativizmusból nem fogunk egyetérteni, hanem elsősorban azért, mert véleményünk szerint a több jogág megszüntetésével vagy megcsonkításával járó koncepciók elfogadása esetén a példánkban jelzett második eset állna elő. De vizsgáljuk meg a kérdést induktív módszerrel is.

II.

3. A vállalati jogról mint új jogágról szóló nézetek — mint ahogyan erre már utaltunk — nem egységesek. A legjobban kidolgozott koncepciókat három csoportba sorolhatjuk.

a) Eörsi Gyula felfogásában „a munkaviszonyt összekapcsolná a vállalat belső viszonyai-

[2] *Eörsi* Gyula: Jog—Gazdaság—Jogrendszer-tagozódás Bp. 1977. 88. és 136. old.

[3] *Samu* Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja. Bp. 1964. 159—192. old.

[4] *Szabó* Imre: Jogelmélet. Bp. 1977. 64—65. old.

val." A jelenlegi munkajogban levő közszolgálati munkaviszony államigazgatási jogi jellegűvé válna és a magánalkalmazotti viszony polgári jogi jellegűvé válna. A jelenlegi munkajog helyébe lépne tehát a vállalati jog, amelybe a vállalat belső szervezeti, működési és érdekeltségi viszonyok; a kollektív jogok és kötelezettségek (üzemi demokrácia, szakszervezet, munkaviszony tartalma); a munkaviszony kétszemélyes elemei (munkaviszony keletkezése, megszűnése, módosulása stb.); és a speciális munkajogviszonyok tartoznának.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog helyébe pedig a szövetkezeti jog lépne, amelynek középpontját a termelőszövetkezeti „udvarát a többi szövetkezeti fajta... belső viszonyai..." képeznék.[5] Lényegében ide sorolható Sárándi Imre álláspontja is azzal az eltéréssel, hogy szerinte a jövőben „kialakítható lesz a *szocialista gazdálkodó szervezetek joga,* amely *egységes elvek és általános szabályok* mellett kétféle joganyagot foglalna magába, a vállalati jogot és a szövetkezetekre vonatkozó joganyagot."[6]

b) Samu Mihály elméletében „a gazdasági viszonyokat szabályozó joganyagban a vállalati jog, mint önálló jogág különül el... A vállalatoknak, mint jogalanyoknak a tevékenységét, magatartását sajátosan szabályozza-e joganyag, s ennek eredményesebb szabályozása valósul meg, ha a vállalati kollektívát is bevonják a vállalatok gazdálkodásába." „... ide tartozik a *szocialista szervezetek forgalmát szabályozó joganyag,* így a termelési szerződések jogintézménye is." Samu álláspontja szerint a munkaviszonyok szabályozása a munkajogban és a termelőszövetkezeti jogban történne, tehát az újonnan létrejövő jogág az eddig polgári jogba tartozó vagyoni viszonyokból a termelőszövetkezeti jogba tartozó belső vagyoni gazdálkodási és szervezeti, működési viszonyokból, valamint a jogágakba eddig be nem sorolt állami vállalati belső vagyon, gazdálkodási és szervezeti, működési viszonyokból állna.[7]

c) Végezetül a harmadik csoport legmarkánsabb képviselője *Sárközy* Tamás, akinek álláspontja megegyezik a Szocialista Vállalat kutatási főirányon belül e témában folyó jogi kutatások eredményeivel.[8]

Sárközy az eddigi kutatások alapján fejti ki, hogy kialakult, illetve ki kell alakítani egy „szocialista jogi vállalatelmélet"-et, amely *„a)* a vállalat irányítási, *b)* a vállalatok közötti szervezeti kapcsolatok és *c) a vállalaton belüli szervezeti* és működési viszonyok egybekapcsolódása jogi tükröződésének komplex elmélete", amely „nem új jogág, hanem az alapjogágazatokon keresztülfekvő... jogi ideológia."

Viszont ennek egy „részszelvénye" a szűkebb értelemben vett „vállalati jog mint új kollektíva-jogágazat". E vállalati belső joghoz tartoznának „az egymáshoz kétoldalon közeledő *a)* állami vállalatoknak és *b)* vállalatszerűen gazdálkodó szövetkezeteknek, *c)* a társulás útján képződő közös vállalatoknak a belső szervezeti és működési viszonyai".[9]

Tehát megmaradna a munkajog továbbra is mint önálló jogág, és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogból nyilván megmaradna a tagsági jogviszony.

Ehhez igen közel áll *Nagy* Lászlónak a szövetkezetek elméleti kérdéseiről 1968-ban folytatott vita keretében felvetett az a gondolata, amely szerint „nem volna-e célszerű kialakítani egy olyan vállalati jogot, amely *egybefogná a különböző típusú szocialista gazdálkodó vállalatok működésének közös és különös kérdéseit.* Ez a koncepció természetesen azzal járna, hogy a „munkajognak fel kellene ölelnie" a munkaviszony másik nagy típusát, a mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezeti tagság munkaviszonyának kérdéseit is."[10] Bár mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a legutóbb megjelent alapmunkájában kifejtett álláspontja szerint ez csak felvetés maradt, mert Nagy László az egységes szövetkezeti jog, mint alapjogágazat hívévé vált.[11]

III.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy létezik-e valóban vállalati jog és ez hogyan érinti vagy érintené a többi jogágat, elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogot.

4. Eörsi Gyula idevonatkozó okfejtésével — úgy gondolom — teljes mértékben egyet lehet érteni, hiszen az állami vállalat szervezetének és működésének belső viszonyai eddig valóban a „senki földjét" képezték, tehát valamely jogág területére való elhelyezésük mindenképpen indokolt. Az is kézenfekvő, hogy ezek a viszonyok a vállalaton belüli kollektíva viszonyokkal vannak szoros összefüggésben és ezektől nem lehet szétválasztani.[12] E koncepcióval kapcsolatban

---

[5] *Eörsi:* i. m. 124—134. old.

[6] *Sárándi* Imre: A gazdaság és a jog fejlődésünk jelenlegi szakaszában. 1964. 10. 541—547. old.

[7] *Samu:* i. m. 230—232. old.

[8] Sárközy korábban a vállalati jogot mint önálló jogágat egyrészt tágabb értelemben, másrészt szűkebb értelemben különbözteti meg. Tágabb értelme alatt „a szocialista gazdálkodó szervek belső viszonyait szabályozó alapjogágazat"-ot, szűkebb értelme alatt „az állami vállalatok belső jogviszonyait" szabályozó és a munkajog helyére lépő joganyagot ért. A tágabb értelmű vállalati jogon belül a „másik kisebb jogág" a „szövetkezetek belső jogviszonyait" szabályozó szövetkezeti jog. (*Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973. 323. old.) Az általunk ismertetett új álláspontjára l. az 1. sz. jegyzet alattit.

[9] L.: Előadásvázlatok. 22—24. old.

[10] L.: *Nagy* László: A szövetkezetek elméleti kérdéseiről. TÁSZ 1968. 4. 69—72. old.

[11] *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései Bp. 1977. 153—156. old.

[12] A jogterület kibővítésére vonatkozóan l. bővebben *Weltner* Andor: A szocialista gazdálkodó szervezet struktúrája c. tanulmányát. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. 1964. XIV. köt. 3. sz. 221—253. old.

azonban két kérdés mégis felvethető. Egyik aggályunk, hogy ha a munkajog területe kiszélesedik, ez olyan minőségi változást jelent-e, hogy a jogterület nevének megváltoztatásában is kifejezésre kell jutnia? Vagy más kiindulásban ezt a jogterületet kell-e „vállalati jog"-nak neveznünk.

Ma már mind a közgazdasági, mind a jogi irodalom egységes abban, hogy a termelőszövetkezetek is vállalatok, vagy megfordítva, a vállalatnak három fő formája van; úgymint állami vállalat, szövetkezet és társulás. Így véleményem szerint a vállalati jog megjelölés mind belföldön, mind külföldön rendkívül zavaró lehet. (Egy egésszel jelölnék a részt.)

A másik aggályunk az, hogy a vállalati jogot nem csak mint jogági elnevezést, hanem mint valóságos jogterületi tartalmat is korainak tartjuk. Ugyanis ha igaz az a tétel, hogy a ma még különböző tulajdonformák (állami, szövetkezeti, vegyes társulási) fokozatosan közeledve egymáshoz az össznépi tulajdon egységében, továbbá a reájuk épülő termelő, gazdálkodó szervezeti formák (állami vállalat, szövetkezet, társulás) pedig az önigazgatáson alapuló termelő, gazdálkodó szervezet (nevezzük akkor is vállalatnak) egységében fognak feloldódni, akkor ezek a belső intern viszonyok is egységesek lesznek, amelyek a jog területén a munkajog, szövetkezeti jog megszűnéséből *az akkor megszülető egységes „vállalati jog"-ban tükröződhetnek.* Lényegében ezt veti fel Sárándi Imre is hivatkozott koncepciójában azzal az eltéréssel, hogy ő ezt a jogterületet „szocialista gazdálkodó szervezetek jogá"-nak nevezi már ma is, és ezen belül helyezi el a vállalati jogot.

5. Samu Mihálynak azzal a nézetével foglalkozni, hogy helyes alapokon, illetve elveken nyugszik-e jelenleg a jogrendszer-tagozódás, nem feladatunk. Ami a vállalati jogi koncepcióját illeti, egyetértünk Eörsivel és Sárközyvel abban, hogy a gazdaságot szabályozó autonóm struktúrájú vagyoni viszonyokat így szétszakítani nem lehetséges. De — mint ahogy ez a későbbiekben kiderül Sárközyvel egyben ellentétben is — ugyanúgy nem tartjuk helyesnek, ha a munkaviszonytól elszakítjuk az állami vállalatok belső szervezetére és működésére vonatkozó viszonyokat, és hasonlóképpen a termelőszövetkezeti tagsági jogviszonytól a termelőszövetkezet belső szervezetére és mechanizmusára vonatkozó viszonyokat. (Részletes kifejtését a következő pontban tesszük.) Tehát Samu koncepciójával alapjaiban nem tudunk egyetérteni.

6. Sárközy a vállalati jog tartalmát az állami vállalatok és szövetkezetek belső szervezeti és működési viszonyaiban jelöli meg. Az első kérdés az, hogy egyneműek-e ezek a viszonyok, vagy legalábbis van-e annyi közös vonásuk, amennyi egy jogágba való integrálódásukat indokolná. Azt hiszem az aligha tagadható, hogy *ma még* az állami vállalaton belüli tulajdoni, termelési viszonyok lényegesen különböznek a szövetkezeten belüli tulajdoni, termelési viszonyoktól. (Az igaz, hogy a „másság" kidolgozásával mind a közgazdasági, mind a jogi tudomány adós maradt, de a különbséget mindig is hangsúlyozta.) Ennek alapján alakultak ki az állami vállalatok és termelőszövetkezetek belső szervezetének eltérő struktúrái is, amelyek mint felépítmények, működési mechanizmusukban és szükségképpen kifejezték a különbségeket.

Elismeri ezt lényegében Sárközy is, amikor a „perspektivikusan létrejövő vállalati belső jog"-ot, mint az „egymáshoz kétoldalban közeledő" viszonyokat felölelő jogágat jelöli meg. Csak ma már egyértelművé vált, hogy ez a közeledés a két tulajdonforma, és a két vállalatforma között egy lassú folyamatot jelent, és az egymáshoz közeledő egyenesek metszési pontja az össznépi tulajdon, és a kommunista önigazgatáson alapuló „termelési egység" (az sem biztos, hogy akkor vállalatnak fogják nevezni) kialakulása idején található meg. A Sárközy által felvázolt „vállalati jog" tehát véleményem szerint oly távolinak tűnik, hogy a ma számára (ez alatt a fejlett szocializmus időszakát értem) aligha hasznosítható.

A másik kérdés a „maradék" viszonyokkal kapcsolatos. Az állami vállalaton és a szövetkezeten belül is léteznek a kollektíva tagjainak intern belső viszonyai. Ma ezeket nevezzük munkaviszonyoknak, illetve tagsági viszonyoknak. Sárközy koncepcióját továbbvive két megoldás lehetséges: *a)* ezeket is integráljuk egy közös jogágba (pl.: vállalati tagsági jog) vagy *b)* megmaradnak külön-külön (munkajog-szövetkezeti tagsági jog). Úgy gondolom, nem szorul bizonyításra az a kijelentés, hogy mindkét esetben elszakítottuk a kollektíva tagjainak belső viszonyait, az általuk is mozgatott belső szervezet viszonyaitól, amely a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági jogviszonynál a már létező szervezeti élettel kapcsolatos tagsági jogok figyelmen kívül hagyását is jelenti.

Egy vállalati belső szervezetet a szövetkezetnél csaknem kizárólag, az állami vállalatnál pedig többnyire — és reméljük, ott is hamarosan csaknem kizárólag — a dolgozói kollektíva működtet. A Sárközy vállalati jogában tehát nem lehet más mint egy statikus állapotban levő organizáció, mert a mechanizmusát biztosító „hajtóerő" a munkajogviszony, illetve a tagsági jogviszony tartalmát képezi. Arról nem is beszélve: hogy pl.: az üzemi demokrácia, vagy a szövetkezeti demokrácia jogi kérdései hogyan szakíthatók széjjel egyrészt „szervezeti" oldalra, másrészt jogok—kötelezettségek oldalra. Továbbá az üzemi társadalmi szervezetek helyzete, működése nyilván nem tartozhat a vállalati joghoz, hiszen ezek a kollektíva tagjainak a társadalmi szervezetei és érdekeik képviselői (szakszervezet, KISZ). (Nem véletlen, hogy a szakszervezetek közreműködői joga ma is a munkajog részét képezi.)

Weltner Andor a munkajog oldaláról, az egész termelőszövetkezeti jogi irodalom pedig a termelőszövetkezeti jog oldaláról hangsúlyozza

a tagsági jogviszonyok és a szervezeti működési viszonyok egységét.[13]

Úgy gondoljuk, a munkajogi és a szövetkezeti jogi irodalom teljesen egységes abban a Weltner-i megállapításban, hogy „A gazdálkodó szervezet... gazdasági-társadalmi tartalmát illetően a dolgozók kollektívájának és a szervezet rendelkezésére bocsátott vagyonnak az *egysége,* ami a jogi formát, az operatív igazgatást illetően abban nyilvánul meg, hogy a dolgozók kollektívája a gazdálkodó szervezet keretei között kialakuló különböző *belső szervek és szervezeti viszonyok közvetítésével* részt vesz az operatív igazgatásban."[14]

De maradjunk a maradékviszonyoknál. Eddig a termelőszövetkezeti jog, de általában a szövetkezeti jog területéhez tartoztak a szövetkezeti érdekképviseleti szervek belső viszonyai, illetve a szövetkezetek és társadalmi szervezeteik között létrejövő viszonyok. Az sohasem volt vitatott, hogy ezek a szervek nem gazdálkodó szervek, hanem társadalmi szervezetek. Működtetésük a *termelőszövetkezetek tagjaiból választott küldöttek* útján történik, akiknek a tagsági jogviszonyból származó kötelességük megválasztás után ez a munka. Hogyan lehetne egy *önálló társadalmi szervezet* (önálló jogi személy) belső szervezetére és működésére vonatkozó joganyagot, a gazdálkodó szervek belső szervezetére és működésére vonatkozó joganyagot felölelő, vállalati jog részévé tenni?

IV.

7. Ezek után joggal tehető fel a kérdés, hogy akkor véleményünk szerint mi lehet a fejlődés útja? Visszatérve a példánkhoz: véleményünk szerint a jogrendszer-tagozódás épületén egy olyan „felújítás", „korszerűsítés" elvégzése, amely nem jár együtt az eddig meglevő tartóoszlopok „kidöntésével", hanem csak a valóságos társadalmi viszonyok igényének megfelelő „közfalak" átépítésével, és ahol szükséges a „ház bővítésével".

Konkrétan: A munkajognak mint jogágnak mind a jogalkotás, mind a tudomány területén át kell fognia az állami vállalatok (vállalatközi kooperációk) belső szervezetére és működésére vonatkozó joganyagot. Egyébként a munkajog tudománya a munkajog tárgyát eddig is a munkaviszonyokban és a munka megszervezésére és szervezetére vonatkozó viszonyokban jelölte meg.[14] (Az más kérdés, hogy a jogalkotás ezt nem követte, a munkajog tudománya pedig bizonyos objektív és talán szubjektív — kutatók hiányára gondolunk — okok miatt nem ennek megfelelően kutatta.

A vegyes tulajdonú társulások kérdéseit a jogalkotásnak külön törvényben célszerű szabályozni mindaddig, amíg a két tulajdoni formában és a társulások belső szervezetében, működésében meglevő lényeges különbségek fennállnak. A tudományágak (munkajog, szövetkezeti jog) ezeket a jogviszonyokat párhuzamosan kutathatja az átfedések kiküszöbölésével.

Az Eörsi koncepciójában kifejtett vállalati jog elnevezés ma legalább annyira zavaró lehet, mint a munkajog elnevezés. Ha a perspektívát tartjuk szem előtt, akkor pedig a vállalati jog elnevezést célszerűnek tartjuk meghagyni az egymáshoz valóban közeledő szocialista gazdálkodó szervek joganyagának megjelölésére.

8. Ma már szinte vitathatatlannak tartjuk, hogy mind a munkajognak, mind a termelőszövetkezeti jognak „meg kell tisztulnia" a társadalombiztosítási, szociális ellátási viszonyoktól, mert ezek a viszonyok annyira önállósultak és homogénekké váltak, hogy az önálló jogágként való elismerésüket elodázhatatlannak tartjuk. Ezzel párhuzamosan a — sokak által még el nem ismert — szövetkezeti jognak mind a jogalkotás, mind a tudományág területén meg kellene „tisztulnia" a nem valóságos szövetkezeti viszonyoktól, és mind a jogalkotás, mind a tudományág területén csak a termelő, gazdálkodó szövetkezetek jogviszonyaira kellene szorítkoznia.

Véleményünk szerint a „falusi takarékszövetkezet" nem egyéb, mint „falusi takarékpénztár", a „garázsszövetkezet" nem egyéb, mint „egyszerű tulajdonközösség", „a lakásépítő és lakásfenntartó szövetkezeteket" pedig csak az különbözteti meg a „társasház-tulajdontól", hogy ezeket a jogszabály jogi személyiséggel ruházza fel, és a lakások megépítése, kijelölése tanácsi szervek útján történik és az építkezés költségeinek egy részét az állam (tanácsok) viseli. A beköltözött lakásszövetkezetek belső szervezete és működése, a kollektíva viszonyai tartalmukban szinte semmiben sem különböznek a társasház közösségek belső viszonyaitól.

Ha a szövetkezeti jognak ez a „tisztulása" bekövetkezne, ez nagymértékben elősegítené az önálló jogágként való általános elismerését és nem utolsó sorban a szövetkezeti jog és a munkajog további közeledését.

9. Tanulmányunkban szándékosan nem tértünk ki az általunk felvetett kérdéseknek külföldi irodalmára. Ezt egyrészt a terjedelem nem tette lehetővé, másrészt ezekben a kérdésekben a külföldi szakirodalom sem egységes. A hazai álláspontok egyikére és másikára is lehet pro és kontra külföldi példákat találni. Véleményünk szerint egyébként is az a fontos, hogy a magyar jogrendszer-tagozódás belső öntörvényeit, valamint a valóságos jogviszonycsoportokat helyesen ismerjük fel és elsősorban ezek alapján tegyük meg az első — de ma már véleményünk szerint is halaszthatatlan — lépéseket.

Ennek variációit kívántuk tanulmányunkban elemezni és egyik, általunk megfelelőnek tartott lehetőségét bemutatni. *Tóth Lajos*

[13] *Weltner:* i. m. 238—239. old. A szövetkezeteknek vállalati és társadalmi oldalainak egységéről világítja meg ezt a kérdést *Molnár* Imre: A szövetkezeti vezetés kettőssége c. művében. Bp. 1977. 75—85. old.

[14] *Nagy—Weltner:* Magyar munkajog I. Bp. 1973. Egységes jegyzet 13. old.

Az igazságügyi statisztika jelenlegi helyzete és lehetőségei

A magyar igazságügyi statisztika több, mint 100 éves története azt mutatja, hogy ennek a tudományágnak a művelése és felhasználása különösen ellentmondásos körülmények között kezdődött, fejlődött és jutott el mai létének érettebb, de ma sem a lehetőségek határáig hasznosított szakaszába.

Érdemes lenne a magyar igazságügyi statissztika művelésének és hasznosításának kezdeteit feltárni. Itt elegendőnek látszik a szocialista ügyészi szervezet negyedszázados évfordulója alkalmából éppen a mai és a jövő törekvések jobb megértése érdekében néhány, az ügyészi szervezet szerepével is összefüggő fordulópontnak a felidézése.

Mária Terézia 1757. évben kötelezte a törvényhatóságokat arra, hogy minden évben küldjönek rendszeres tudósítást a Helytartó Tanácsnak nem csak az úri székek börtöneiben fogvatartott rabokról, hanem a polgári perekről is.[1] Országos magyar börtönügyi adatokat Balla Károly publikált először 1837. évre vonatkozóan 1845. évben a magyar börtönügyi viszonyok elemzése érdekében.

A kedvezőtlen politikai körülmények között is Balla mellett mások is, de különösen Fényes Elek felismerték, hogy a bűnügyi és polgári peres adatokból *objektíven leírható a magyar társadalom* nem kevés problémája, sőt Magyarország bűnözése összehasonlítható más, a Monarchián belüli országok bűnözésével is. A levonható következtetésekkel meggyőzően *befolyásolni lehet a magyar szellemi életet is.*

A 1848—49-es szabadságharc leverése után Magyarországon is bevezették az osztrák büntető törvénykönyvet és büntető perrendtartást. *A statisztikai adatszolgáltatást az államügyészekre bízták 1851-ben. Ezekre az adatokra támaszkodnak az első magyar bűnügyi statisztikai publikációk.*[2]

Ez az ügyészi bűnügyi adatszolgáltatás a maga idejében világszínvonalú volt. Osztrák minták alapozták meg a magyar igazságügyi statisztika elméleti művelését is.

A magyar bűnügyi statisztika első mélyreható elemző értékelésével Konek Sándor foglalkozott. Nagy érdeme, hogy felismerte a modern statisztikai elmélet atyjának tekintett Quetelet munkásságának nemcsak korszerűségét, hanem távlati jelentőségét is.[3]

A kiegyezés után még 1872-ig kellett várni az egész országra kiterjedt megbízható magyar bűnügyi statisztika megteremtésére. Az önálló magyar statisztikai tudomány és benne az igazságügyi statisztika kialakulása jóval bonyolultabb volt, mint a fejlődés élén haladó országokban. Az adatszolgáltatásból a bíróságok mellett a királyi *ügyészek újból kiemelt szerepet vállaltak* (1871. XXXIII. tc. 27. §).

A magyar igazságügyi statisztikának kiemelkedő művelője Földes Béla már nem elégedett meg a *tevékenységi* statisztikai elemzésével, hanem munkásságát *morálstatisztikai szemlélet* irányította. A két világháború között Földes Béla mellett számos kiváló elméleti és gyakorlati művelője akadt a mgayar igazságügyi statisztikának. Ezek közül különösen Hacker Ervin, Schneller Károly egyetemi tanárok és Auer György főügyész emelkednek ki. Magas elméleti alapról vitatták a mérési egységeket, végeztek területi, nemzetközi összehasonlításokat, kutatták a bűnözés okait, elemezték az eljáró szervek tevékenységét. Az ítélkezés bírálatától azonban legtöbben távol tartották magukat. Munkásságuk részletesebb elemzést igényelne és érdemelne, de ez alkalommal a jelenlegi helyzet megismerése látszik elsődlegesnek, mert a forradalmi változások új, számítógépes megoldásokat követelnek.

A második világháború után a szocialista társadalom felépítését célba vevő magyar államnak is nélkülözhetetlenül szüksége volt az igazságügyi statisztikára. Ennek mutatószámait fel is használta, de egyre inkább jelentkező nagyobb igényeket, amelyeket a fejlődő szocialista kriminológia, a jogalkalmazási gyakorlat és a jogszabályalkotás támasztott ez az igazságügyi statisztika már nem volt képes kielégíteni.

A bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek munkáját irányító pártszervek észlelték először és tették szóvá, hogy a rendőri, ügyészi és büntetőbírósági szervek mást-mást mondtak ugyanazon terület bűnözéséről és bűnüldözéséről és állításukat más-más statisztikai adatokkal igyekeztek alátámasztani. Ennek oka az volt, hogy a rendőrség, az ügyészség és a büntetőbíróság ugyanazon bűnözésről más-más elvek alapján gyűjtött adatokat. Az ugyanis magától értetődő, hogy a rendőrség, az ügyészség és a büntetőbíróság tevékenysége összefüggései mellett is lényegesen eltér egymástól. A bűnözés azonban csak egy lehet valamennyi érintett szerv számára és az állampolgárok szempontjából is.

Első lépésben a magyar bűnügyi statisztika nagyobb arányú fejlődésének az 1960-as évek elejére érlelődött meg a lehetősége.

Nagy ösztönzést adott a fejlődésnek, hogy a rendőri és ügyészi szervek — rendőrségi kezdeményezésre — egyszerre ismerték fel annak a lehetőségét, hogy modern elektronikus gépre szervezett egységes bűnügyi statisztika képesnek ígérkezik kiküszöbölni azoknak a nehézségeknek a nagyobb részét, amit a két vi-

[1] *Balázs* József: A magyar bűnügyi statisztika kialakulása és fejlődése, különös tekintettel annak módszertani kérdéseire. Szeged, 1969.

[2] *Tiba* István: A hivatalos magyar bűnügyi statisztika történetének áttekintése a reformkortól. Budapest, 1968.

[3] *Horváth* Róbert: Quetelet és a magyar statisztika. Statisztikai Szemle, 1976 3.

lágháború között már ismertek, de a társadalmi és a technikai korlátok miatt meg nem oldhattak. A legmodernebb technika egyikére, az *elektronikus számítógépre* orientált egységes magyar bűnügyi statisztika célul tűzhette ki azt is, hogy a pártszervek azon tájékozódási igényét is kielégíthesse, hogy egy-egy terület bűnözéséről egyértelmű képet tudjon adni.

Ez alkalommal a tudományos és technikai forradalom egyik rangos terméke, a számítógép hatott ösztönzően az elméleti alapok tisztázása és szélesítése irányában.

Az első elméleti alapkérdés amit meg kellett oldani a bűnözés és a bűnüldözés fogalmának olyan meghatározása, amely kiindulópontja lehetett egy olyan EGYSÉGES INFORMÁCIÓS RENDSZERNEK, amely valamennyi jelentkező, de legalább a korábbiaknál több igényt képes kielégíteni.

A bűnözés bonyolultan összetett (komplex) fogalom. Az egyes kutatók más-más ismert tartalmi elemeit emelik ki, elsősorban ezért nem tudott *egységes bűnözés fogalom* kialakulni.

A bűncselekmény és a bűnelkövető büntetőjogi *absztrakció,* de a megjelenése a társadalomban *valóságos jelenség. Az ember* is, vele együtt csselekedetei (bűnös cselekedetei is) *része a* társadalmi valóságnak. Olyan valóságos társadalmi jelenségről van itt szó, amiben elengedhetetlenül benne van az absztrakt bűncselekmény és a bűnelkövető, de ezen túlmenően *van még többlet is,* ugyanis a bűncselekmények és bűnelkövetők megjelenésükben egyenként is, csoportonként is *eltéréseket* mutatnak. Ezek *az eltérések statisztikai ismérvként felfoghatók* és mint hogy elhatárolhatók és meg is határozhatók, tömegükben statisztikai módszerekkel eredményesen vizsgálhatók is.

Ha az ember része a társadalomnak, a cselekedetei is részét képezik annak. Az emberi cselekedetek egy részét a büntetőjog — a társadalom védelme érdekében — bűnösnek és büntetendőnek nyilvánítja. A büntetőjog ezzel körülhatárolja az emberi magatartások egy részét olymódon, hogy elválasztja azoktól az emberi magatartásoktól, amelyek nem büntetendők, hanem büntetőjog szempontjából megengedettek. Ezzel a büntetőjog nem rekeszti ki az összefüggések elemezhetőségének köréből a bűnös emberi magatartásokat — mint ezt néhányan állítják — hanem éppen ellenkezőleg körülhatárolja és ezzel megkülönböztethetővé teszi azokat.[4]

A különböző nem bűnös és bűnös emberi cselekedetek között vannak azonosságok és vannak eltérések.

A büntetőjog a bűnös emberi magatartásoknak számos azonossági és számos eltérési elemét meghatározza. Ezzel nem gátolja mint egyesek feltételezik, hanem könnyíti a bűnös emberi magatartások elemzését. Természetesen vannak a büntetőjogi meghatározásokon túl is a bűnözéshez tapadó azonosságok és eltérések. Ezeknek az azonosságoknak és eltéréseknek a felismerése és meghatározása lehetséges. A valóságban megjelenő bűncselekmény és bűnelkövető statisztikai módszerekkel megközelíthető, mert az ismérvváltozatok közötti azonosság és különbség megállapítható a büntetőjogi meghatározások körén belül is és ezen a körön túli összefüggések esetében is. Tehát statisztikai módszerekkel a bűncselekmény és a bűnelkövető, valamint ezek segítségével a bűnözés mint társadalmi jelenség, nemcsak mint „büntetőjogi absztrakt kategória", hanem úgyis vizsgálat alá vehető, ahogyan az a társadalmi *valóságban megjelenik.*

Akik számára ez az álláspont elfogadható nem nehéz belátni, hogy a bűnözés nem egyszerű matematikai összege a bűncselekményeknek, vagy a bűnelkövetőknek, tehát *nem* kizárólag büntetőjogi *absztrakció,* hanem ennél több, megjelenési formáival, szerkezeti elemeivel, tartalmi ismérveivel olyan *valóságos jelenség,* amely része a társadalomnak, és a társadalomban benne létezve *hatást* fejt ki.

Ez a hatás is összetett, de elkülöníthető és meghatározható, nemcsak a bűncselekményektől és a bűnelkövetőktől, hanem az okozati összefüggésektől is. Olyan hatásokra kell itt gondolni, amelyek a bűncselekmény megvalósulása után keletkeznek a sértettek és a bűnelkövetők lakó-, munka- és tágabb környezetében, vagyis abban a körben, ahol tudomást szereznek a bűnelkövetésről. Ezek a hatások hozzá tartoznak közvetlenül az egyes bűncselekményekhez is, az egyes bűnelkövetőkhöz is, de ezek a hatások integrálódnak is és társadalmivá szélesednek, (például bankrablás), olykor nemzetközi felháborodást váltanak ki. (Pl. túszok szedése). Ezek a hatások szorosan hozzátartoznak a bűnözéshez mint természetes jelenséghez. Összekapcsolják a bűncselekményeket és a bűnelkövetőket nemcsak a mikrokörnyezettel, hanem az egész társadalommal is, ezért a bűnözés lényegéhez tartoznak. Ezek a hatások esetenként nem, de tömeges előfordulásokban statisztikai módszerekkel vizsgálhatók.[5]

Ezeknek a hatásoknak a jelentősége a társadalmi-gazdasági célkitűzések megvalósítása szempontjából aligha vitathatók. Ha a bűnözést valódi társadalmi jelenségnek fogjuk fel, olymódon, hogy az ember cselekedeteivel, köztük bűnös cselekedeteivel együtt része a társadalomnak, akkor a statisztikai módszerek felhasználhatósága szempontjából — a bűncselekmény és a bűnelkövető jogi absztrakciója nem

[4] *Raskó* Gabriella: A szociológia és a kriminológia. 1973. Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok. X.

[5] A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971. Kriminalisztika és kibernetika a tanulmánykötet. Kiadta a B. H. Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Bp. 1976.

hátrány, nemcsak lehetőség, hanem meghatározásainál fogva előny az emberi cselekvések közül a bűnös és nem bűnös magatartások elválasztására és tanulmányozására; — ez az *absztrakció* azonban valóságos megjelenésében nem a teljessége, hanem *a magja* a bűncselekménynek, a bűnelkövetőnek és a bűnözésnek, mint a társadalomban valóságban létező jelenségnek; — nincs szükség a büntetőjogi absztrakcióktól *független* bűnözés fogalomra, hiszen a büntetőjogi absztrakció is a megjelenési valóságból kiindulva keletkezett; — nem elegendő a bűnözés társadalmi szintű fogalmát a legszűkebb büntetőjogi absztrakció két elemének a bűncselekménynek, vagy a bűnelkövetőnek összegével meghatározni, mert a bűnözés mint társadalmi jelenség megjelenési formáiban ennél többet tartalmaz. Mindezek éles elhatárolást jelentenek azoktól a burzsoá kriminológusoktól, akik a bűnözést olyan formális „eszmei konstrukcióknak" fogják fel, amelynek „oka a jog" és ezzel feladják nemcsak a bűnözés hatásainak, hanem az ok kutatásának a lehetőségét is.

A szocialista kriminológusok között is számos eltérés van az okok és a hatások értelmezésében. Egyesek csak a funkcionális okkutatásnak tulajdonítanak jelentőséget, mások a statisztikai sztohasztikus törvényszerűségek létezését tartják uralkodónak, ismét mások a bűnözővé válás folyamatának a vizsgálatát tartják az okkutatás fogyatékosságai miatt elérhetőnek.

Az *összetettség* nem az egyes szerkezeti elemek tagadását, a kutatási módszerek elvetését sugallja, hanem ellenkezőleg, a minél jobb megközelítéshez a kiinduló helyes alap *a bűnözés természetes megnyilvánulása lehet.* A bűnözés valóságos megjelenésének kutatásáért eddig a legtöbbet tették absztrakcióval a büntetőjog-tudomány és módszereinek kiszélesítésével a kriminálstatisztika.

Ha elfogadjuk, hogy a bűnözés nemcsak az egyedi bűncselekményekből és az egyedi bűnelkövetőkből összegezhető, általános (büntetőjogi absztrakt) fogalom, akkor az egyedi bűncselekmény és bűnelkövető olyan magja a bűnözésnek, amelynek van olyan eleme, ami minden bűncselekményben és bűnelkövetőben megvan, ezért mérési egysége lehet a bűnözésnek, mint a társadalomban benne lévő valóságos társadalmi jelenségnek. Ennek a mérésnek a korlátját jelenti viszont az, hogy a latens bűncselekmények és a bűnelkövetők a mérésen kívül esnek. Ezek nem vehetők számba, ezért mérésük csak bizonytalan becslések útján a tapasztalatokból határozható meg. A mérés lehetséges legnagyobb pontosságú elméleti alapja — a kutatás szempontjából — csak a bűnözés megismerhető része lehet.

A *bűnözés* fogalmának a legjellemzőbb és legáltalánosabb tartalmi elemei a következők: *A* (*tömeges*) jelenség: amelynek van *a*) terjedelme, *b*) dinamikája, *c*) strukturája; *B*) a tömeg nem igazolhatóan (elkülöníthetően) körülhatárolt, összefüggő, hanem *a társadalomban benne létezik;* a bűnözés (a bűncselekmények és a bűnelkövetők) *kölcsönhatásban* vannak a nem bűnelkövetőkkel, a bűnözésen kívüli társadalmi jelenségekkel.[6]

Igaz, hogy nincsen bűncselekmény bűnelkövető nélkül és ez fordítva is igaz, senki sem válik bűnelkövetővé mindaddig, amíg nem követ el bűncselekményt, mégis szükség van mind a két statisztikai számbavételi egységre, mert egyrészt ezek olyan magjai a bűnözésnek, amelyek nélkül sem a bűnözés terjedelme, sem a bűnözés dinamikája, sem a strukturája nem lenne meghatározható a lehetséges legnagyobb pontossággal, másrészt azért, mert azok a hatások, amelyek a bűnözésben jelentkeznek nem lennének elemezhetők.

A bűnözés fogalmának sokoldalúan vitatott főbb elméleti tartalmi elemeit tehát a következő 1. számú modell[7] szemlélteti:

$$C \begin{cases} C_f \approx \Sigma (c_n + c_l) \rightleftarrows E_1 - v_1 \\ \quad \downdownarrows \quad \downdownarrows \quad \downdownarrows \\ C_s \approx \Sigma (d_n + d_l) \rightleftarrows E_2 - v_2 \end{cases}$$

A modellben:

C = bűnözés (criminalitas);
C_f = a bűnözés cselekményi (factum) oldala;
C_s = a bűnözés személyi (subiectum) oldala;
c_n = ismertté vált (notus) bűncselekmény (crimen) = bűntett, vagy vétség; (szabálysértés nem)
d_n = ismertté vált (notus) büntetőjogi normaszegő (deliquens);
E_1 = hatás ,kölcsönös (effectus), kapcsolat a bűncselekmény és a sértett, és a közvetlen környezete, valamint a különböző társadalmi, gazdasági jelenségek szerkezeti elemei között (tágabb szociális környezet);
E_2 = hatás, kölcsönös (effectus), kapcsolat a a bűnelkövető és közvetlen környezete, a sértett és közvetlen környezete, valamint a társadalmi, gazdasági szerkezeti elemek között (tágabb szociális környezet);
v = azok a hibák (vitium), amelyek a mérés pontatlanságából adódnak;
$\rightleftarrows$ = a kölcsönhatások iránya;
l | = rejtett (latens).

Az 1. számú modellben a bűncselekményt és a bűnelkövetőt mint a bűnözésnek új értelmezésű tartalmi elemeit az igazságügyi statisztika művelői és felhasználói kétkedéssel fogadták attól függően, melyik szervezetben (rendőri, ügyészi, bírói, statisztikai) dolgoztak és melyik

[6] *Gödöny* József: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés. Bp. 1976. 16—26. old.

nézetből látták a bűnözést. Az eltérő nézetek a fogalom szűkítése irányában jelentkeztek.

Az egyik felfogás szerint elegendő az egyik (bűncselekmény vagy bűnelkövető) számbavételi alapegység is, éppen azért, mert nincs bűncselekmény bűnelkövető nélkül és bűnelkövetővé is csak akkor válik valaki, ha bűncselekményt követ el. Vannak is olyan *rendőrségi* statisztikai rendszerek, amelyekben egyedül a bűncselekmény (némelyekben a bűnügy, a bűneset) a számbavételi egység. Más statisztikai, bírósági rendszerekben a vádlott, az elítélt az egyetlen számbavételi alapegység. Ennek a hátrányait kiegészítő adatok gyűjtésével igyekeznek korrigálni. Ezek a kiegészítő adatfelvételek jelentenek is bizonyos korrekciót a bűnözés egészének morfológiai megítélésének szempontjából, de a részbűnözési és típusbűnözési kategóriákra vonatkozóan még a morfológiai igényeket sem tudják kielégíteni.

A morfológia szempontjából is szükség van két számbavételi alapegységre két fő okból: az ismertté vált bűncselekmények egy jelentős részének (némely kategóriák 50%-ának pl. betöréses lopás) az *elkövetője latens* marad, akiket nem lehet megszámolni és éppen ezért nem lehet a bűnözés információs rendszerébe beépíteni. Már pedig sokat elmondanak a bűnözésről — nem is beszélve a bűnüldözésről — azok az ismertté vált bűncselekmények is, amelyeknek elkövetőit nem sikerül felderíteni. A másik fő ok az, hogy gyakran egy bűnelkövető több (sorozat) bűncselekményt vagy több elkövető egy bűncselekményt (galeri bűnözés) követ el. Ez utóbbi természetesen mást jelent a sértett állampolgárok és mást a bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek számára.

Nemcsak a morfológiai megközelítés szempontjából jelent előnyt a bűnözés két oldalról való megközelítése, hanem annak összetettsége miatt is. Elég talán arra utalni, hogy a bűnelkövetőknek van születési, lakó-, munkahelye, neme, életkora, családi körülménye, baráti köre, foglalkozása, iskolai végzettsége, biológiai és pszichés adottsága. Lehet első bűntényes, vagy visszaeső. Az az ismertté vált bűncselekmény, amelyet az ismert vagy ismeretlen bűnelkövető elkövet, sérelmet, kárt okoz az *elkövetési helyen*, amely nem mindig esik egybe az elkövető lakóhelyével, de az *elkövetés idejében* szoros kapcsolatban van a sértettel, hozzátapadnak az *elkövetés nyomai, eszközei, módjai*, amelyeknek akkor nagy a jelentősége, ha ezek segítségével sikerül az elkövetőt felderíteni és az anyagi jóvátétel is lehetséges. Különösen szükség van a kétoldali megközelítésre akkor, ha a bűnözést nem büntetőjogi absztrakciónak, hanem valóságos megjelenésében fogjuk fel és értelmezzük.

Többen vannak, akik a bűnözés fogalmát annyira egységesen értelmezhető büntetőjogi absztrakt fogalomnak fogják fel, hogy szerintük a közvádas és magánvádas bűnözés között sem kell különbséget tenni.[8] Ez a felfogás olyan homogén adatgyűjtést és feldolgozást tételez fel, amelyből össze lehet rakni az egységes bűnözés képét. Ehhez az értelmezéshez hozzátartozik olyan bűnözésterjedelem, -dinamika és -struktúra is, amely a közvádas és magánvádas bűncselekmények vagy bűnelkövetők együttes összegével van mérve és kifejezve. (Az új magyar Btk. tervezet a magánvádas bűncselekményeket szabálysértésekké kívánja lefokozni.)

A közvádas és magánvádas bűncselekmények és azok elkövetőiből meg lehet alkotni a bűnözés legáltalánosabb büntetőjogi absztrakt fogalmát, de ha a bűnözést a társadalmi valóság megjelenésében fogjuk fel, akkor célszerű a közvádas és magánvádas bűnözést külön tartani és értelmezni a következő okokból:

— Az eljárási és megítélési különbségek annyira eltérőek, hogy a jelenlegi körülmények között egységes, homogén adatgyűjtés nem szervezhető meg és ennek következtében nem is dolgozható fel.
— Ha a bűnözést nem csupán „absztrakt büntetőjogi kategóriának" tekintjük, hanem a konkrét, teljes társadalmi megjelenési formájában értelmezzük, akkor a magánvádas bűncselekmények és elkövetőik annyira elválnak a közvádas bűncselekményektől és elkövetőiktől nemcsak formálisan, hanem tartalmi, szerkezeti elemek szerint is, hogy ezeknek az egységes absztrakt bűnözés fogalmába illesztése számos problémát vet fel, de egyet sem old meg.

Akik számára ez az érvelés meggyőző, talán az is elfogadható, hogy az értékelő elemzést és a levonható következtetéseket is c é l s z e r ű külön-külön összegezés nélkül elvégezni. A különbség a tartalmi, szerkezeti elemek szerint is legalább olyan jelentős a közvádas és magánvádas bűnözés között, mint a Saturnus bolygó nagyobb tömege és a vele együtt keringő gyűrűje között.[9]

Egyesek külföldön is, nálunk is, a bűnözés fogalmi körébe vonhatónak vélik azokat a szabálysértéseket és szabálysértőket is, amely szabálysértéseknek bűncselekményi alakzata is van. (Pl. garázdaság, közveszélyes munkakerülés stb.) Ezek ugyanis ezen felfogás szerint leértékelt bűncselekmények.[10] Ennek a nézetnek több az ellenzője, mint az elfogadója, eddig gyakorlati művelője nem is akadt.

Abban nagyon sokan egyetértenek, hogy a statisztika művelése három fő tevékenységből

[7] *Borsi* Zoltán—*Halász* Kálmán: A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei. Bp. 1972.

[8] *Vavró* István: A bűnözés kriminalisztikai jellemzői. 1951—1971. Bp. 1976.

[9] *Borsi* Zoltán—*Halász* Kálmán: A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei. 1972. 176—179. old.

[10] *Szilágyi* József: A bűnözés értékelése. Belügyi Szemle. 1973. 3.

tevődik össze: az adatok összegyűjtéséből, feldolgozásából és értékelő elemzéséből.[11]

Nem bűncselekményt megvalósító jogsértő emberi magatartások nem tartoznak, sem a bűnözés absztrakt, sem a bűnözés társadalmi valóságban megjelenő fogalmi körébe. Ehhez képest a szabálysértéseket és a bűncselekményeket is megvalósító szabálysértési emberi magatartások gyűjtése és feldolgozása csak a szabálysértések statisztikájában történhet. Az értékelő elemzésnél azonban nem csak figyelembe lehet, hanem kell is venni mindazokat a jogsértő emberi magatartásokat, amelyeknek kettős (bűncselekményi és szabálysértési) alakzata van. Arra is különös figyelemmel kell lenni az értékelő elemzésnél, hogyha a törvényhozó olyan magatartásokat nyilvánít bűncselekményekké, amelyek korábban nem voltak azok, vagy egyes bűncselekményt megvalósító emberi magatartásokat többé már nem kíván bűncselekményként büntetni. A bűnözés köre változó országonként az egyes országok eltérő büntetőjoga és egy országon belül az időbeli változtatások miatt. Ezek a változások megállapíthatók és kellő részletességű adatgyűjtés és feldolgozás esetén értékelhetők is olyan mértékben, hogy a levont következtetések még hasznosíthatók lesznek.[12]

Külön ki kell emelni a két alapegység mellett a „harmadik egységnek" a különleges szerepét. Ez az *eljáró szerv,* amely lehet a büntetőeljárás különböző szakaszai és feladatai szerint rendőri, ügyészi, büntetőbírósági és büntetésvégrehajtási szerv. Ezeknek a szerveknek a feladata a bűnüldözés, a büntető ítélkezés és a büntetésvégrehajtás. Tevékenységük folytán szerezhető legtöbb és legmegbízhatóbb információ az előttük ismertté vált bűncselekményekről és bűnelkövetőkről és ezeknek a segítségével a bűnözésről, mint társadalmi valóságról. Ebben a *hármas egységben* válik el a bűnözés a bűnüldözéstől, a büntető ítélkezéstől és a büntetésvégrehajtástól. Ezen hármas alapegység alapján történik a bűnözés és bűnüldözés rendszeres elemzése.[13]

A *hármas egység* összevetését nehezítik — de gépi feldolgozással lehetővé teszik — az időben és a térben történő eltérő megjelenési formák.

Az idő a szervek tevékenységében rendszerint egymásutániságot, kivételként egymásmellettiséget jelent. Az időnek nemcsak a bűnözés és a szervek tevékenységének elválasztása szempontjából van jelentősége, hanem a bűnözés körének meghatározása szempontjából is. A legszélesebb körű információ a nyomozás befejezésekor áll rendelkezésre.

A tér a szervek tevékenységében a hatáskör és illetékesség szabályai szerint jelentkezik. Ez nem mindig esik egybe az elkövető lakóhelyével és a bűncselekmény elkövetési helyével, tehát a bűnözés térbeli jelentkezése nem azonos a bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek hatáskörével és illetékességével.

Az eltéréseket a *2. számú modell* szemlélteti:

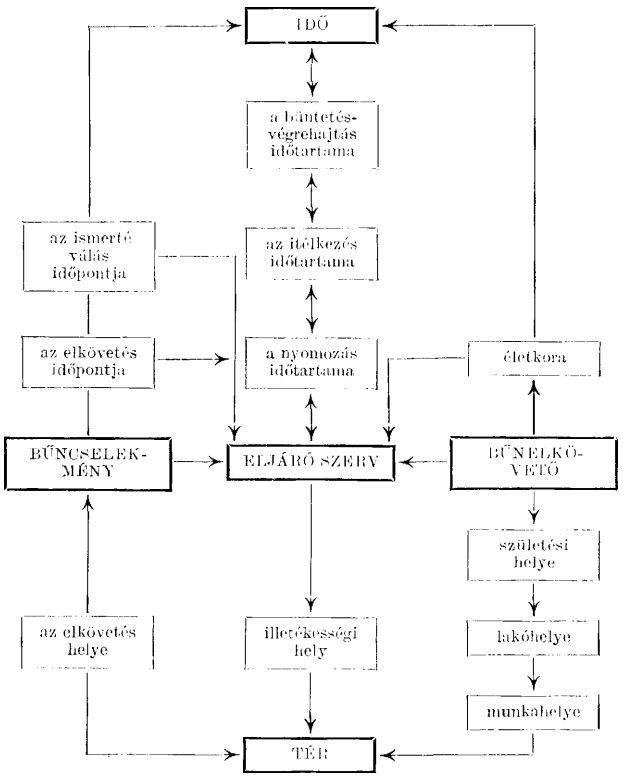

A 2. számú modell szemlélteti, hogy a bűnözés és a bűnüldözés az igazságszolgáltatás centrumában az adatszolgáltatás és az elemzés szempontjából az ELJÁRÓ SZERV van. Az eljáró szervek: a rendőrség, vámőrség, ügyészség, büntetőbíróság, büntetésvégrehajtás. Az eljáró szerv *működése* a bűncselekmény elkövetéséről történő tudomásszerzéssel kezdődik és a büntetés végrehajtásával ér véget. Ezen a jól szervezett és szabályozott működési mechanizmuson keresztül nemcsak a szervek tevékenységét érzékelhetjük, hanem hozzájutunk a *bűnözés* ismertté vált elemeihez is éspedig két alapegység segítségével: az egyik a *bűncselekmény,* a másik a *bűnelkövető.* Mind a három egységet összefogja az *idő* és a *tér.* Nemcsak a bűncselekmény elemeit megvalósító emberi bűnelkövetői magatartások jelennek meg konkrétan meghatározható térben és időben, hanem az eljáró szervek illetékességi (földrajzilag körülhatárolt) területükön, időbeli egymásutánban fejtik ki bűnüldöző és igazságszolgáltató és büntetésvégrehajtási tevékenységüket.

[11] *Yule—Kendall:* Bevezetés a statisztika elméletébe. Bp. 1964. 18—25. old.

[12] *Szabó* András: Egy összehasonlító kriminológiai kutatás eredménye. J. K. 1976. 4. 198—208. old.

[13] *Szíjártó* Károly: A bűnözés 1976. évi helyzetéről, és a nyomozás törvényessége feletti ügyészi felügyelet tapasztalatairól. Belügyi Szemle, 1977. 4. 3—10. old.

Az eljáró szervek tevékenysége nem korlátozódhat a bűnelkövetés utáni feladatokra, hanem a bűnözés okainak ismeretében *megelőzési* feladatokat is meg kell határozniuk, amelyek minél eredményesebb megoldására sok erőfeszítést kell tenniök.

Az ok és a hatás nem mindig esik egybe. Az 1. számú modell azokat a hatásokat (effektusokat) tartalmazza, amelyek egy-egy bűncselekmény elkövetése után keletkeznek nemcsak a bűnelkövető, hanem a sértett mikro környezetében (lakó, munkahelyi, családi és baráti környezetében). Ezek a mikro környezeti hatások társadalmi hatásokká is integrálódnak és az állampolgárok széles rétegeiben észlelhető szemléletben is jelentkeznek. Nem tagadható viszont, hogy ezek a hatáselemek más bűncselekmények és más bűnelkövetőknél egyes esetekben és súlyos helyzetben társadalmi méretekben is ok részletekké is összegeződhetnek.[14]

A bűnözés a társadalmi valóságban, tehát — felfogásunk szerint — több, mint a bűncselekmények, vagy a bűnelkövetők absztrakt összegezése.

Ezzel szemben állnak azok a nézetek, amelyek a hatások (effektusok) létezését nem tagadják ugyan, de azt állítják, hogy ezek az ok és okozat világában jelentkeznek és nem tartoznak a bűnözés fogalmához.[15]

Ha a bűncselekmény az okozat, nyilvánvaló, hogy az oka nem tartozik hozzá. Léteznek és meghatározhatók azonban olyan hatások is, amelyeket a bűncselekmények a megvalósulásuk után, a bűnelkövetők a bűnelkövetővé válásuk után váltanak ki. Ezek a hatások a bűnözés társadalmi lényegéhez tartoznak és minthogy más-más hatások tapadnak az egyes bűncselekményekhez és bűnelkövetőkhöz, a hatások csak ezekkel együtt kerülhetnek egy bűnözési és bűnüldözési információs rendszerbe.

A statisztikai felmérés során előforduló hibák (vitium = v) a mérhetőség problémáira vezethetők vissza. Ilyen mérési hibák a következők *a) A latens bűnözés:* A bűnözés természetéhez tartozik, hogy a büntetőjogi normaszegők arra törekszenek, hogy az általuk elkövetett bűncselekmény rejtve (latens) maradjon, vagy ha már tudomásra jutott is, az elkövető kilétét a bűnüldöző szervek ne tudják felderíteni. A latens bűnözés létezése negatív következményekre vezet a társadalmi és gazdasági életben egyaránt, sőt károsan befolyásolja az állampolgárok közérzetét. Számos kutató szerint a latens bűnözés tapasztalatok alapján megbecsülhető. Az eddigi ismert tapasztalatok szerint nem túlzás annak a következtetésnek a megállapítása, hogy amíg a társadalomban egyáltalán van bűnözés, addig szükségszerűen van latens és ismertté vált bűnözés. A kettő aránya függ a bűnüldöző szervek aktivitásától és az állampolgárok kriminális érzékenységétől.

b) A *felderítési aktivitás* azt jelenti, hogy ha a bűnüldöző szervek aktívabbak és több bűncselekményt, valamint több bűnelkövetőt derítenek fel, kevesebb lesz a latens bűnözés. Van ennek a kérdésnek egy harmadik tényezője is és ez azzal az idővel függ össze, ami addig telik el, amíg az elkövető a bűnüldöző szervek előtt ismertté válik. Ez az idő lehet olyan hosszú is, amikor egy bűnelkövető hosszú ideig (évekig dézsmálja pl. a társadalmi tulajdont), de az is gyakori, hogy bűncselekmény sorozatot követ el (pl. 30 rb. betöréses lopás). Az aktivitás foka mérhető. Abban az esetben ugyanis, ha csökken az elkövetési idő és az elkövető ismertté válása közötti idő aránya, ebből a felderítés aktívabb voltára lehet következtetni.

c) Az állampolgárok kriminális érzékenységén azt értjük, hogy az általuk mások bűncselekménye következtében elszenvedett sérelmet, vagy tudomásukra jutott bűncselekményeket és azok elkövetőit milyen arányban hozzák a bűnüldöző szervek tudomására. Ez az érzékenység legnagyobb ingadozást a magánvádas bűncselekmények körében mutat. Az állampolgárok kriminális érzékenységében kifejezésre jut a fennálló társadalmi rendről alkotott értékítéletük is.

d) A *megítélési tévedések* jelentkezhetnek: — a büntetőpolitika téves vagy torzító értelmezésében; a történeti tényállás büntetőjogi értékelésében. Ezek a tévedések számba vehetők és mérhetők.

e) A statisztikai adatfelvételben is lehet hibát elkövetni, ez azonban olyan minimálisra csökkenthető, hogy a statisztikai következtetések még megbízhatók és meggyőzőek maradnak. Egyesek ezeknek a hibaforrásoknak olyan nagy jelentőséget tulajdonítanak, hogy az egész kriminálstatisztikai tevékenységet megkérdőjelezik, pedig itt csak arról lehet szó, hogy ezeket a hibaforrásokat az elemző értékelésnél nem szabad figyelmen kívül hagyni, de a következtetések levonásánál több mint hiba, nem számolni velük.

A bűnözés statisztikai fogalma körül kialakult viták segítették nemcsak a kriminológiai kutatásokat, hanem a jogalkalmazás és jogszabályalkotást is.

A bűnözés terjedelmét, dinamikáját és struktúráját 1964—1976. évek között olyan pontosan sikerült Magyarországon megállapítani, mint a magyar igazságügyi statisztika több, mint 100 éves története során sohasem.[16]

A bűnözés terjedelme, dinamikája, és struktúrája nemcsak országosan állapítható meg a lehetséges legnagyobb pontossággal, hanem me-

[14] *Vigh* József: A bűnözés okkutatásának létjogosultságáról. J. K. 1974. 11. 628. old.

[15] *Balázs* József: A bűnözés mérésének elméleti alapkérdései. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Szeged, 1972.

[16] *Dávid* Gábor: A bűnözés szerkezetének néhány jellemzője a Magyar Népköztársaságban. Belügyi Szemle, 1969. 6.

gyénként, városonként, járásonként és községenként is. Ennek azért is kiemelkedő a jelentősége, mert a bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek hatásköre és illetékessége az államigazgatási egységekhez igazodva vannak szervezve és fejtik ki tevékenységüket.

A lehető legnagyobb pontossággal tudjuk, hogy a magyar büntetőjogszabályokban meghatározott bűncselekmények egyenként milyen gyakorisággal fordulnak elő országosan és államigazgatási egységenként.[17] Ezeket a viszonyszámokat lehet leginkább hasznosítani a jogszabály-előkészítések során.

A jogalkalmazás párt és állami irányítása mindinkább megköveteli — főként a megelőzés érdekében — a bűnözés okozati összefüggéseinek az értékelő elemzését. Ez az igény indokolt és tudományosan is megalapozható.

A magyar bűnözési és bűnüldözési információs rendszer jelenlegi formájában is alkalmas arra, hogy a bűnözés társadalmi összefüggéseinek feltárásában előre haladjunk. Szükségesnek látszik azonban a matematikai statisztikai módszerek alkalmazásának kiszélesítése[18] és az értékelő, elemző munka megerősítése kutató szintű káderekkel is. Ez azonban csak nagyobb számítástechnikai háttérrel érhető el.

A Minisztertanács 1971. november 27-i 2038/1971. számú határozatával fogadta el *a számítástechnikai kultúra hazai elterjesztésének* tárgyában készült 1971—1980-ra terjedő Központi Fejlesztési Program javaslatot.

Ezen program keretében hozta létre a Kormány az Államigazgatási Számítógépes Szolgálatot (ÁSZSZ). Ennek a tagjai eddig a következő minisztériumok és országos hatáskörű szervek: Egészségügyi Minisztérium, Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Munkaügyi Minisztérium, Magyar Tudományos Akadémia, Szakszervezetek Országos Tanácsa, Országos Vízügyi Hivatal, Állami Népességnyilvántartási Hivatal.

Ez a berendezés ma az ország legkorszerűbb és legnagyobb teljesítményű számítógép rendszere, amely képes *sok feladat egyidejű és egymástól jól elhatárolt és illetéktelenek által hozzáférhetetlen megoldására.* Az ÁSZSZ Budapesten működteti berendezéseit, amelyek az említett szervek épületeiben teljesített adatvégállomások (intelligens terminál) segítségével érhetők el és használhatók.

A jelenlegi igazságügyi területeken működő számítógépes információs rendszereket — a Kormány számítógép fejlesztési célkitűzéseivel összhangban — ki lehetne szélesíteni más jogi területekre is. A kiszélesítés az ismertté vált jogsértő és jogsértés határáig terjedhet; szemben a jogot tisztelő és önkéntesen követő, és ismeretlenül maradó jogsértő állampolgárokkal és jogsértésekkel.[19]

1. Eddig a Magyarországon nagyobb arányú számítógépes információs fejlesztési elképzelések bontakoztak ki és részben már meg is valósultak: az állami népességkutatás; és az államigazgatás egészét átfogó számítógépes információs rendszer alkalmazása területén.

2. A Belügyminisztérium gépesítette a bűnügyi nyilvántartó gazdag anyagát és megerősítette az értékelő elemzést végzők személyi bázisát.

3. Az Igazságügyi Minisztérium is foglalkozik számítástechnikai megoldásokkal, főleg a gépesített jogszabály-nyilvántartási központ létrehozását tűzték ki feladatul. Ez a központ lenne hivatott ellátni megfelelő jogszabályi információkkal a bíróságokat, ügyészségeket, az államigazgatás központi és helyi szerveit, és ki tudná elégíteni a gazdálkodó szervek jogszabály ismeretekkel kapcsolatos igényeit is.

Ezek az információs rendszerek a hazai számítógépes kultúra magasabb fejlődési szakaszában összekapcsolhatók lesznek és az információk olyan nagy részletességű és gyors feldolgozását nyújtják majd, amire előre fel kell készülni. A felkészülést nem lehet a rendszertervezés, programozás és a gép működtetése területeire korlátozni, hanem fel kell készülni az elérhető *információk hasznosítására is.*

A számítástechnikai kultúra elterjedésének és az általa elérhető információk hasznosításának jelentős akadályai is vannak. Ezek között elsőnek említhetjük meg, hogy ez a korszerű technika meglehetősen költséges, nem kevés magasfokon képzett szakembert igényel és egyik erőforrás sem áll korlátlanul rendelkezésre.

A tudományos és technikai forradalomnak ezeket a vívmányait azért említjük ilyen kiemelt súllyal éppen ezen történelmi időszak alkalmából, mert ezek felhasználása nélkül nem képzelhető el a korunk megkövetelte ütemű fejlődés az ügyészi szervezetben sem.

A korszerű irányításhoz és ellenőrzéshez szükséges számítástechnikai kultúra a vezetési igényeknek megfelelő szinten és körben megszerezhető, de megszerzése a megszokottól való eltérő gondolkodást tételez fel, ezért nehéz még az alapismeretek elsajátítása is.[20]

Még ennél is nehezebb olyan munkastílus kialakítása, amelyben a számítógép alkalmazása segítségével szerezhető gazdag ismeretek felhasználhatók. Véleményünk szerint ilyen vezetői munkastílushoz az elemző, értékelő tevékenységet kell elsőként felkarolni, ugyanis ebben a tevékenységben válik a gazdag informá-

[17] *Bakóczi* Antal: Az élet elleni kriminalitás területi eltérései. Belügyi Szemle, 1977. 5. sz. 11—20. old.

[18] *Kovacsics* Józsefné: Bűnözési indexek. Statisztikai Szemle, 1975. 10—11.

[19] *Déri* Pál: Korszerű nyomozás — integrált bűnüldözés. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1976. I. fejezet.

[20] *Kovacsics* József: A statisztika és számítógépi ismeretek alkalmazása a jogi és államigazgatási tevékenységben. J. K. 1974. 17. 678—684. old.

ciós anyag a vezetői tevékenységben célszerűen felhasználhatóvá. A tudományos és technikai forradalom szolgálatába szegődött igazságügyi statisztika fejlődése feltartóztathatatlan. Ennek tagadása a tudományos és technikai forradalom fel nem ismerésével és tagadásával lenne azonos.Azon azonban el lehet és érdemes is elgondolkodni, hogy a tudományos és technikai forradalom egyik legrangosabb vívmánya a számítógép, miért éppen a jogtudomány leggyengébb területén jelentkezett éppen Magyarországon.

Lehet, hogy közelebb jutnak a lényeg megértéséhez azok, akik népünk történelmi sorsfordulóit is figyelembe veszik.

Minden társadalmi szervezetre — köztük természetesen az ügyészi szervezetre is — hatnak mindazok a szervezetek, amelyekkel közvetlen kapcsolatban vannak. Ezen túlmenően közvetve hatnak más szervezetek, sőt az állampolgárok is. Ezek a társadalmi hatások gyorsítják a tudományos és technikai forradalom vívmányainak az elterjedését. A hazai és külföldi elemzések és tapasztalatok alapján a közeljövőben következő főbb tendenciákkal lehet számolni.

1. A differenciált felelősségrevonás, differenciált irányítást és ellenőrzést igényel, ehhez viszont elengedhetetlenül szükség van: *a)* a társadalmi struktúra — benne a jogsértések — részletesebb és a fejlődés időbeli változásainak a lehető legpontosabb ismeretére; *b)* a társadalmi és gazdasági *összefüggések* feltárására. Ezen a területen a legtöbb a bizonytalanság és a lemaradás nálunk.

2. A társadalmi kutatás célkitűzései között — az erőforrások reális figyelembe vételével — kell meghatározni a jogsértések részleteinek, paramétereinek és az összefüggéseinek a sorrendjét. Az összefüggések központi kutatásának kell a struktúra elemek és az ismert és rejtett paraméterek kutatását is alárendelni.

3. A jogsértések összefüggéseinek kutatásához egyre szélesebb körben kell felhasználni a *számítógépes* megoldásokat, mert nem lehet a jogsértések csökkentésére, megelőzésére hatékony intézkedéseket úgy tenni, hogy más területeken a számítógépes megoldások terjednek a jogszabályalkotás és jogalkalmazás pedig a régi módszerek útjait járja.

4. A tudományos és technikai forradalom hat az állami és a társadalmi szervezetekre is, ezek elől a hatások elől nem térhet ki az ügyészi és bírósági szervezet sem, ellenkező esetben konfliktushelyzet keletkezne az ügyészi szervezet és éppen azon szervek között, amelyeknek törvényes vagy éppen törvényellenes működése az ügyészi szervezet felelősségét közvetlenül, de legalább közvetve feltétlenül érinti.

5. A szocialista társadalom a legnehezebben viseli el a társadalmi fejlődés ellentmondásait, köztük különösképpen egyes jogszabályokban is testet öltött társadalmi célkitűzések megvalósításának gyakori jogsértésekkel való késleltetését.

Halász Kálmán

A csehszlovák szocialista föderáció tíz éve

1978. október 27-én — tíz évvel ezelőtt — jött létre a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a csehszlovák szocialista föderáció, mint a csehek és szlovákok nemzeti-állami berendezkedésének új formája. Ez a tény a cseh és szlovák nemzet közötti államjogi kapcsolatok és ezzel a nemzetiségi kérdésnek a népek önrendelkezési joga alapján következetes marxista—leninista elveken történő megoldását jelentette. Ennek következménye volt a Cseh és szlovák szocialista államiság létrejötte, éspedig a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság formájában. Erre figyelemmel tanulmányunkban röviden elemezni kívánjuk a Csehszlovák Szocialista Szövetségi Állam létrehozásának okait és feltételeit, úgyszintén tízéves eredményes működését az állami-politikai és társadalmi-gazdasági gyakorlatban.

Csehszlovákia Kommunista Pártja mindjárt megalakulásától fogva megalkuvást nem tűrő módon folytatott harcot a burzsoáziával szemben, Csehszlovákia munkásosztálya, parasztsága és egyéb dolgozói társadalmi-politikai, osztály- és nemzeti érdekeinek érvényre juttatásáért.

Már a Csehszlovák Köztársaság München előtti időszakában a CSKP nagy figyelmet szentelt a nemzetiségi kérdés megoldásának. A CSKP ebben az időszakban különösen a nemzetiségi kérdés problematikájának tisztázása terén jelentős előrehaladást ért el, amely abban állt, hogy csakis a szocialista forradalom útján látta a nemzetiségi kérdés következetes megoldásának lehetőségét éspedig olyképpen, hogy a munkásosztály magához ragadja a hatalmat, megszünteti az embernek ember által történő kizsákmányolását, úgyszintén a nemzetiségi elnyomást is. Ennek alapján hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi kérdés következetesen csak a szocialista társadalomban oldható meg.

A nemzetiségi kérdés marxista—leninista szellemben történő elméleti kidolgozásában jelentős szerepet játszott Klement Gottwald, aki már 1929 december 21-i első parlamenti felszó-

lalásában kifejtette a CSKP politikáját, amely abban az időszakban a dolgozó tömegeknek a burzsoázia által történő társadalmi és nemzetiségi elnyomása ellen irányult. Ezeket mondotta: „Mi ezt a harcot az áldozatokra tekintet nélkül, szívósan, céltudatosan folytatjuk mindaddig, amíg az önök uralmát meg nem döntjük, mindaddig, amíg az önök széthulló kapitalista állama helyén létre nem jön a szocialista szovjet köztársaságok csehszlovák föderációja."[1]

A Csehszlovák Köztársaságban a harmincas évek elején kirobbant gazdasági válság, valamint a hitleri Németország oldaláról egyre inkább fenyegető fasiszta veszély és Csehszlovákia felbomlasztására és végül teljes leszámolására törekvő „ötödik hadoszlop" aktivizálódása folytán előállott politikai helyzet azonban odavezetett, hogy a CSKP-nak figyelmét és tevékenységét mindenekelőtt e veszélyre kellett összpontosítani és a nemzetiségi kérdés kidolgozása ennek folytán háttérbe szorult.

Az osztály- és nemzetiségi szempontból helytelen alapokra épülő burzsoá Csehszlovák Köztársaságban, mint imperialista államban az uralkodó osztály nem oldotta meg a nemzetiségi kérdést, és ehhez nem is fűződött érdeke, hanem éppen ellenkezőleg, ébresztgette és szította a nemzetiségi visszásságokat, ami részére nagyon is megfelelt, mert ezzel elterelte a figyelmet a dolgozók szociális és kulturális problémáinak megoldásáról.

A München előtti Csehszlovák Köztársaságban nemzetiségi kérdés megoldatlansága azután egyik oka is volt a burzsoá köztársaság válságos helyzetének és labilitásának és végül is hozzájárult annak feldarabolásához is.[2]

*

Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja a cseh és szlovák nép osztály- és nemzetiségi szempontból történő felszabadításáért a fasiszta megszállás, az ún. Szlovák Állam időszakában sem szűnt meg harcolni.

Egyedül a CSKP volt az, amely a csehszlovák államiság megszűnése után előállt feltételek mellett is folytatta a harcot az egész dolgozó nép érdekeiért és a Csehszlovák Köztársaság visszaállításáért.

A cseh és szlovák kommunisták a nemzeti felszabadításért a fasizmus ellen folytatott harcot összekapcsolták Csehszlovákia új külpolitikai orientációjával, amely a Szovjetunióra támaszkodik és a Csehszlovák Köztársaságnak nem a München előtti mintájának megfelelő helyreállítására törekedett, hanem valóban népi állam létrehozására, amelyben lényeges szociális és politikai változások valósulnak meg és amelyben a csehek és szlovákok államjogi viszonyait is az egyenlőség és egyenjogúság elve alapján fogják megoldani.

A CSKP nemzeti-felszabadító harcának ez a politikai irányvonala, amelyet a párt moszkvai vezetősége, élén Klement Gottwald elvtárssal, valamint Szlovákia Kommunista Pártjának illegális központi vezetősége (K. Šmidke, G. Husák és L. Novomesky) képviselt, fokozatosan és különösen az ellenállás végső szakaszában a Csehszlovák Köztársaság társadalmi osztályalapokon és nemzetiségi szempontból igazságosan történő helyreállításának döntő tényezőjévé vált.

A nemzeti felszabadító és fasisztaellenes harcban, különösképpen pedig a Szlovák Nemzeti Felkelésben a csehek és szlovákok közötti államjogi kapcsolatoknak az egyenlőség alapján történő igazságos megoldására vonatkozó nézetek is kikristályosodtak, ami intézményesen a szocialista föderáció formájában jutott kifejezésre.

A Szlovák Nemzeti Felkelés idején a szlovák kommunistáknak és a Szlovák Nemzeti Tanácsnak ahhoz a javaslatához, hogy a csehek és szlovákok államjogi kapcsolatait a helyreállított Csehszlovák Köztársaságban föderáció formájában kell rendezni, a cseh ifjakból álló „Élcsapat" nevű illegális fasisztaellenes kommunista ellenállási csoport is csatlakozott.

A föderatív csehszlovák állam megalakítására vonatkozó nézetek kikristályosodása 1945-re érett be. Ebben az időszakban fogadták el Szlovákia Kommunista Pártjának és a Szlovák Nemzeti Tanácsnak azokat a jelentős dokumentumait, amelyek a csehek és szlovákok államjogi viszonyainak a helyreállított Csehszlovák Köztársaságban föderáció formájában való megoldását követelték. Ezek voltak a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. február 4-én kelt Manifesztuma, G. Husák elvtárs referátuma Szlovákia Kommunista Pártjának 1945. február 28.—március 1. napján tartott kassai konferenciáján; utóbbi kötelező irányelv is volt a Szlovák Nemzeti Tanács küldöttsége számára, amely 1945 márciusában részt vett a kassai kormányprogram tervezetre vonatkozó moszkvai tárgyalásokon. Éppen ezeken a moszkvai tárgyalásokon, különösen a csehek és szlovákok államjogi kapcsolatainak a helyreállított Csehszlovák Köztársaságban történő megoldásával kapcsolatban kellett a kommunistáknak a burzsoá ellenállás képviselőivel komoly harcot folytatniok. E. Beneš köztársasági elnök és hívei a köztársaságot a „csehszlovakizmus" ideológiájának szellemében a régi München előtti rendszer alapján kívánták helyreállítani. Másfelől a kommunisták a Csehszlovák Köztársaságnak társadalmi osztályalapokon és nemzetiségi szempontból igazságosan történő helyreállításáért szálltak síkra és harcoltak, ami számukra végeredményképpen sikerült, aminek bizonyítéka a kassai kormányprogram tartalma is.

[1] *Gottwald* K.: A szociálfasiszta diktatúra ellen. Moszkva, 1930. 31. old.

[2] Részletesebben lásd: *Chovanec*, J.: A csehszlovák szocialista föderáció. Második, átdolgozott és bővített kiadás, Bratislava, 1978. 19—29. old.; *Plevza*, V.: A csehszlovák államiság és a szlovák kérdés a CSKP politikájában. Bratislava, 1971. 83—153. old.

1945. április 5-én kihirdetett kassai kormányprogram, amint abban a moszkvai tárgyalásokon megállapodtak, azonban mégis csak kompromisszum terméke volt egyfelől a szlovák kommunisták, másfelől a csehek és szlovákok közötti államjogi viszonyokat a helyreállított köztársaságban föderatív alapokon kívánták rendezni, míg utóbbiak a „csehszlovakizmus" ideológiájára épülő egységes központi állam platformján kívántak maradni.

De ha a kassai kormányprogram kompromisszum is volt a csehek és szlovákok államjogi kapcsolatának megoldása terén, számottevő pozitív jelentősége elvitathatatlan, mert elismerte a szlovák nemzet önjogúságát és a két nemzet viszonylatában az egyenlőség elvét; elismerte, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács a szlovák nemzet szuverenitásának képviselője és Szlovákiában a törvényhozó, kormányzó és végrehajtó hatalom letéteményese és elfogadta a kormánynak azt az alkotmányos kötelezettségét, hogy a szlovák és cseh nemzet viszonyának jövő alkotmányos megoldásánál a szlovák törvényhozó, kormányzó és végrehajtó hatalom nemzeti szerveit oly módon hozzák létre, amint azok a Szlovák Nemzeti Felkelés végén megalakultak és amint azokat a szlovák nemzet a Szlovák Nemzeti Tanácsban megtestesítve látja.

A kassai kormányprogramnak a szlovák nemzeti szervek jogállásának kérdésében és mondhatjuk: a szlovák kérdésben általában elfoglalt álláspontja — amint az a program szövegében kifejezésre jutott — végeredményképpen nem jelentett akadályt a föderáció irányába történő továbbfejlődés útján. De a nemzeteink közötti államjogi kapcsolat továbbfejlődésének irányát sem szabta meg. A kassai kormányprogramból a csehek és szlovákok viszonya államjogi megoldásának asszimetrikus modellje alakult ki, amit azután alkotmányjogilag a Csehszlovák Köztársaság 1948. május 9-i alkotmánya rögzített.

A Szlovák Nemzeti Tanács a Csehszlovák Köztársaság föderatív rendezésére vonatkozó utolsó javaslatait 1945. május 26-án terjesztette elő. Az első prágai megállapodás tárgyalási anyagként idevonatkozóan előterjesztett javaslatokról van szó, de még mielőtt azok tárgyalásra kerültek volna, azokat elutasították.

A hatalomért folytatott harc kérdését 1948 februárja döntötte el. Létrejött tehát annak objektív lehetősége is, hogy a csehek és szlovákok egyenjogúsága föderáció formájában a proletárdiktatúra új szocialista államában intézményesen is kifejezésre jusson. Még ha a május 9-i alkotmány a szlovák nemzet önjogúságára vonatkozó alapvető kívánalmakat deklarálta is, nem használta ki következetesen a csehek és szlovákok közötti államjogi kapcsolatok mindkét nemzet számára egyenlő módon történő rendezésének lehetőségeit. Tehát nem vette figyelembe azt a lehetőséget, hogy ezeket a kapcsolatokat a szocialista föderáció formájában kell megoldani, hanem a nemzetiségi kérdés megoldásának aszimmetrikus modelljét rögzítette Csehszlovákiában. Felmerül itt a kérdés, hogy még ha sajátos csehszlovákiai körülményekről volt is szó, nem lehetett volna-e már akkor e kérdés megoldásának azt a példaképét választani, amelyet a világ első szocialista föderációja, a szovjet föderáció képviselt, sokoldalú formáival és tapasztalataival.

Az ún. burzsoá nacionalistákkal folytatott későbbi harc ezeket a kapcsolatokat a szlovákok egyenlőtlen jogállásának irányában még jobban eltorzította, éspedig politikai síkon is. Kifejezően nyilvánult ez meg az indokolatlan centralizációs törekvésekben és intézkedésekben is.

A nemzetiségi kérdés megoldásának aszimmetrikus modelljét Csehszlovákiában a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. évi alkotmánya ugyancsak átvette, amely az aszimmetriát még kifejezőbbé tette azáltal, hogy tulajdonképpen a szlovák nemzeti szervek valamennyi jogkörét szűkítette és a Megbizottak Testületét, a Szlovák Nemzeti Tanács végrehajtó szervét pedig megszüntette.

A CSKP Központi Bizottsága és Szlovákiai Kommunista Pártjának Központi Bizottsága 1964-ben ezt az álláspontot azzal kívánták javítani, hogy intézkedéseket hoztak a Szlovák Nemzeti Tanács jogkörének kiszélesítésére. Ezek az intézkedések azonban semmiképpen sem jelentettek alapvető fordulatot a csehek és szlovákok közötti államjogi kapcsolatainak megoldása terén, hanem legjobb esetben is csak visszatértek ahhoz az állapothoz, amely a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. évi alkotmányának elfogadása előtt állott fenn.

A csehek és szlovákok államjogi kapcsolatainak következetes megoldására a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, éspedig minőségileg új — a népek önrendelkezési jogának következetesen marxista—leninista elveire építve — csak 1968-ban volt lehetőség, miután a múlt eltorzulásait, a szubjektivizmust és az elkövetett hibákat társadalmunkban és államunkban sikerült kiküszöbölni.[3]

*

Csehszlovákia Kommunista Pártja, Szlovákia Kommunista Pártja és a Szlovák Nemzeti Tanács 1968-ban azzal a kezdeményezéssel léptek fel, hogy a népek önrendelkezési jogára vo-

[3] Csehszlovákia helyreállításának koncepciójával kapcsolatos nézetek kikristályosodására vonatkozóan a fasizmus elleni nemzeti felszabadító harc korából, különösen a Szlovák Nemzeti Felkelés időszakából, továbbá a csehek és szlovákok államjogi kapcsolatai alakulásának kérdését illetően a helyreállított népi demokratikus Csehszlovák Köztársaságban, és a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a csehszlovák szocialista föderáció megalakítása után, lásd közelebbről: *Husák*, G.: Tanúbizonyság a Szlovák Nemzeti Felkelésről, harmadik kiadás, Bratislava, 1974; Plevza; i. m. 155—339. old.; *Grospic, J.:* A csehszlovák föderáció, Praha, 1972. 7—18. old.; *Šindelka*, J.: Nemzetiségi politika a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, Praha, 1972. 29—73. old.; Plevza, V.—Řehuřek, M.: Győzelmes forradalom, Bratislava, 1977; *Chovanec*, J. 1978. 29—51. old.

natkozó lenini koncepció értelmében értékeljék újra a csehek és szlovákok államjogi kapcsolataiban addig érvényesülő asszimetrikus modell működését, amelyet az elméletben és a gyakorlatban is sui generis (tehát sajátos fajta) modellnek neveztek. Ez már lényegénél fogva sem adott elegendő teret arra, hogy a két államalkotó nemzet a cseh és a szlovák önrendelkezési jogát egyenlő módon következetesen érvényesítse. A szlovák nemzet számára nem teremtette meg a feltételeket ahhoz, hogy a népek önrendelkezési jogát mindazokkal a következményekkel együtt érvényesítse, amelyek egy többnemzetiségű szocialista államban a nemzetiségi kérdés megoldásának marxista—leninsta megoldásából következnek.

A nemzetiségi kérdés megoldása terén Csehszlovákiában nagyon is leegyszerűsített elképzelések érvényesültek arra vonatkozóan, hogy a szocialista állam, mint proletárdiktatúra már keletkezésénél és léténél fogva mintegy automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést, ami megmutatkozott e problematikának csak az ún. szlovák kérdésre való leszűkítésében is, ami viszont csak Szlovákia iparosításának közgazdasági problematikájára és Szlovákiának a cseh országrészekkel való gazdasági kiegyenlítődésére szorítkozott. Az államjogi szemlélet és annak intézményesített megnyilatkozása nem voltak összhangban a szlovák nemzet akaratával, sem pedig annak kinyilatkoztatásával, hogy a két nemzet kapcsolatát az egyenlőség elve alapján kell rendezni. E tények ellenére a nemzetiségi kérdés megoldása terén a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban jelentős sikerek voltak elkönyvelhetők.[4]

Miközben a CSKP és Szlovákia Kommunista Pártjának vezetése alatt Szlovákiában a cseh nemzet munkásosztályának testvéri segítsége mellett a szocializmust építették, a gazdasági politikai és kulturális élet valamennyi területén jelentős sikerek voltak elkönyvelhetők. Az elmaradt agrárjellegű Szlovákiából új szocialista Szlovákia jött létre magasan fejlett és modern iparral és a szocialista nagyüzemi gazdálkodásra épülő mezőgazdasággal, sokoldalúan emelkedett az életszínvonal és műveltségi szint. Ezekre a sikerekre mutatott rá a CSKP XIV. kongresszusán Lénárt J., a CSKP Központi Bizottságának tagja, Szlovákia Kommunista Pártjának első titkára is, aki ezeket mondotta: „Az ipari termelés Csehszlovákiában 1970-ig, 1937-hez viszonyítva több, mint hétszeresére növekedett, Szlovákiában pedig ez a növekedés éppenséggel 23,5-szörös volt. A mezőgazdasági termelés Szlovákiában 1970-ben a háború előtti színvonalhoz képest 73 százalékkal növekedett. 1937-ben Szlovákia az ipari össztermelésben 7,8 százalékkal, a mezőgazdaságban 23 százalékkal volt képviselve. 1970-ben az a részarány az ipar tekintetében 23,5 szálékos és a mezőgazdaságban 32 százalékos volt. A termelés gyors növekedése lehetővé tette a nép életszínvonalának, képzettségének és kultúrájának növekedését. Különösen átütő módon változott meg az élet a dolgozó ember javára a hajdani szegény, kivándorlások által sújtott szlovákiai területeken."[5]

Ezek a sikerek a CSKP politikájának kifejeződéseképpen a nemzetiségi kérdés megoldásának pozitív oldalait juttatják kifejezésre Csehszlovákiában. E gazdasági és szociális sikerek mögött, amelyeket Szlovákia elkönyvelhetett, egyre inkább elmaradt a csehek és szlovákok kapcsolatainak államjogi rendezése, amelyet a szubjektivizmus és a nemzetiségi politikának hibái terheltek. E politikában alárendelt szerepet játszott a nemzetiségi politika leninti elveinek komplex alkalmazása, különösen a népek önrendelkezési jogának kérdése, ideértve annak államjogi formában a nemzeti államiság alakjában történő megnyilvánulását. Ezt a tényt erősítik meg L. Štrougal, CSKP Központi Bizottsága elnöksége tagjának, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormánya elnökének szavai is, aki ezeket írta: „A nemzetiségi kapcsolatok államjogi rendezése azonban a gazdasági és szociális fejlődés mögött egyre inkább elmaradt. Véget kellett vetni annak az állapotnak, hogy a nemzetiségi kérdésnek ezt az oldalát alábecsüljék és le kellett küzdeni a szubjektivizmus megnyilvánulásait."[6]

A Csehszlovák Szocialista Köztársaságban ezekre a nemzetiségi kérdés megoldása terén tapasztalható hibákra és hiányosságokra mutatott rá „A CSK XIII. kongresszusát követően a pártban és a társadalomban bekövetkezett válságos időszak tanulságai" című dokumentum, úgyszintén a CSKP XIV. kongresszusa is. Le kellett küzdeni a szubjektivizmust és azokat a hibákat, amelyek a nemzetiségi kérdés megoldásánál felmerültek és át kellett térni azoknak a népek önrendelkezési joga, az önkéntesség, egyenlőség, egyenjogúság következetesen marxista—leninista elvei alapján, a szocialista internacionalizmus szellemében történő megoldására és azt intézményesített formában a nemzeti államiság formájában is kifejezésre kellett juttatni. Ez a nemzeti államiság a közös szocialista államban egymás mellett élő két egyen-

[4] Részletesebben lásd *Laco*, K.: Miért vagyunk a föderáció mellett? Pravda, 1968. április 24. és 25. szám; *Laco*, K.: A szövetségi államjogi berendezkedés — két testvéri nemzet dolgozóinak közös ügye. Pravda, 1972. október; a Szlovák Nemzeti Tanács nyilatkozata a Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderatív alapra helyezéséről, Pravda, 1968.. március 16.; A Cseh Nemzeti Tanács állásoglalása a Csehszlovák Szocialista köztársaság föderatív berendezkedéséről, Pravda, 1968. szeptember 20. A CSKP XIII. kongresszusát követően a pártban és a társadalomban bekövetkezett válságos időszak tanulságai. Bratislava, 1971.

[5] *Lénárt*, J.: Szlovákia felvirágzása — a szocializmus eredménye. Felszólalás a CSKP XIV. kongresszusán. Csehszlovákia Kommunista Pártjának XIV. kongresszusa, Bratislava, 1971. 142. old.

[6] *Štrougal*, L.: A szocializmus építésének fő eszköze. Otázky miru a socializmu, 16, 1973. 7. sz. 36. old.

jogú testvéri szláv államalkotó nemzet, a cseh és a szlovák létének adekvát megnyilvánulása, ami ilyen módon a Szlovák Nemzeti Felkelés örökségének megvalósulását jelenti, amelynek során együttélésük viszonyát a helyreállított Csehszlovákiában a két nemzet teljes egyenlősége alapján politikailag deklarálták és a közös föderatív állam kívánalmát állították fel.

Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja felismervén a hibákat és a hiányosságokat a nemzetiségi kérdés megoldása terén a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban és látván a nemzetiségi kérdés szocialista föderáció formájában történő megoldásának példáját és tapasztalatait már fennálló két többnemzetiségű szocialista föderatív államban, éspedig a Szovjetunióban és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban, elhatározta, hogy a csehek és a szlovákok államjogi kapcsolatait következetesen a népek önrendelkezési jogának marxista-leninista elvei alapján szocialista föderáció formájában fogja megoldani. Erre a tényre mutatott rá Szlovákia Kommunista Pártjának 1971 évi kongresszusán J. Lénárt, a CSKP Központi Bizottsága elnökségének tagja és Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának vezető titkára, amikor ezeket mondotta: „Attól a törekvéstől vezettetve, hogy nemzeteink együttélésének olyan államjogi formáját találják meg, amely lenini módon oldja meg a két nemzet önrendelkezési jogát, a Párt arra a meggyőződésre jutott, hogy az lesz helyén való, ha a csehszlovák állam az unitárius, a szlovák nemzeti szervek létével kombinált államból föderatív államma alakul át."[7] A szovjet föderáció működésének több, mint ötvenéves tapasztalatait lehetett hasznosítani és érvényesíteni sajátosságainak figyelembe vételével. Arról, hogy a nemzetiségi kérdés terén szerzett szovjet tapasztalatokat nálunk hasznosítani tudtuk, tanúskodnak G. Husák, a CSKP Központi Bizottsága főtitkárának, a Köztársaság elnökének szavai is, aki azt mondotta, hogy: „A nemzetiségi kérdés megoldásánál Csehszlovákiában a szovjet szövetségi állam, az egyenjogú szabad nemzetek önkéntes szövetségének tapasztalataiból merítettünk."[8] Ezek a tapasztalatok biztosítékul szolgálnak arra nézve is, hogy azokat a jelenben továbbra is hasznosítani tudjuk, a csehszlovák szocialista föderáció mechanizmusa működésének tökéletesítése és javítása érdekében.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a nemzetiségi kérdés megoldása terén a kommunista párt részéről jövő kezdeményezés a csehszlovák föderációról szóló 143. számú alkotmánytörvénynek a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Nemzetgyűlése által 1968 október 27. napján történt elfogadása útján valósult meg, amelyet 1968 október 30-án ünnepélyesen írtak alá a bratislavai várban.

*

A csehszlovák szocialista föderáció a 143/1968. Zb. számú alkotmánytörvény alapján jött létre, amely 1969 január 1. napján lépett hatályba. A csehszlovák föderációról szóló törvény hatályba lépésével a Csehszlovák Szocialista Köztársaság unitárius államból föderatív államma alakult át és ennek keretében két nemzeti állam, a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság jött létre, amelyek csehszlovák szocialista föderatív államnak, a Csehszlovák Szocialista Köztársaságnak alanyai. Ez a tény a Csehszlovák Szocialista Köztársaság egész politikai rendszerének átalakítását tette szükségessé. A föderáció szintjén a szövetségi állami szervek egész rendszere jött létre, amelyek funkcióinak ellátását és működését biztosítják. Az újonnan keletkezett nemzeti államok legfőbb képviseleti szerveiket és a szervek egész rendszerét hozták létre, amelyek a cseh és a szlovák nemzeti államiságot képviselik és biztosítják. A cseh és a szlovák nemzeti államiság a cseh és a szlovák nemzet önrendelkezési jogának megvalósulása. A föderatív állami szervek új rendszerének és a nemzeti köztársaságok állami szervei rendszerének létrehozásán kívül a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Nemzeti Frontjának szövetségi alapon való újjászervezésére és a Nemzeti Front ennek megfelelő szerveinek létrehozására is sor került, éspedig mind a föderáció egészének, mind a nemzeti köztársaságok szintjén.[9]

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság új föderatív államjogi elrendezésének keletkezésével összefüggésben a 144/1968 Zb. számú alkotmánytörvénnyel rendezték a nemzetiségek helyzetét is. Ez az alkotmánytörvény a Csehszlovák Szocialista Köztársaság területén élő valamennyi nemzetiségnek, mint a Csehszlovák Szocialista Köztársaság állampolgárának biztosítja az egyenjogú helyzetet, a sokoldalú fejlődést és a teljes jogú részvételt az államhatalomban, az állam és a társadalom irányításában és igazgatásában.[10]

A csehszlovák szocialista föderáció előkészítése és keletkezése az 1968—1969-es évek politikai válságának időszakára esik, amikor a jobb-

[7] Lénárt, J.: Beszámoló Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának tevékenységéről. Szlovákia Kommunista Pártjának kongresszusa, Bratislava, 1971. május 13—15. Bratislava, 1971. 36. old.

[8] *Husák*, G.: Utunkat világítja meg október fénye. Bratislava, 1972.

[9] A csehszlovák szocialista föderáció — a Csehszlovák Szocialista Köztársaság politikai rendszerének részletes elemzését és értékelését, illetve a CSKP vezető szerepének érvényesülését a csehszlovák szocialista föderációban, a Nemzeti Front helyzetét a csehszlovák szocialista föderáció politikai rendszerében, a csehszlovák szocialista föderáció, valamint a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság legfőbb szerveinek jogállását és hatáskörét *Chovanec*, J. (1978) 87—237. old.

[10] Lásd közelebbről *Chovanec*, J.: (1978) 238—252. old.

oldal a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban kísérletet tett a hatalom megragadására és az 1948 februárja előtti rend visszaállítására. Ebben az időszakban a jobboldal az ún. demokratikus föderáció gondolatával lépett fel, amelyet a Csehszlovák Szocialista Köztársaság politikai rendszerének ún. optimális modelljével kapcsolt össze. Ez a modell a pluralizmuson alapuló demokráciából és a Nemzeti Front valamennyi tagjának partneri kapcsolatából indult ki, ideértve a CSKP-t is, és nem ismerte el utóbbi vezető szerepét a társadalomban és az államban. A politikai rendszernek ez az ún. optimális modellje adott volna lehetőséget a jobboldal számára a hatalomra kerülésre a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. A jobboldali és nacionalista erők a társadalmi—politikai gyakorlatban a Csehszlovák Szocialista Köztársaság politikai rendszerének ezt az ún. optimális modelljét minden áron meg akarták valósítani. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderatív alapokon történő felépítésének helyes gondolatát is erre a célra akarták felhasználni, illetve azzal saját céljaik érdekében akartak visszaélni.

A jobboldal bomlasztotta a szocialista államhatalmat, a nacionalista és soviniszta indulatok egyidejű felkorbácsolásával, különösképpen a különböző nemzetiségek által lakott területeken.

Továbbá a jobboldal egyes képviselői, különösen Csehországban, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderatív alapokon történő átszervezését különféle ürügyekkel kívánták elodázni, és a csehszlovák föderációról szóló alkotmánytörvény kidolgozását különböző obstrukciókkal fékezték. A jobboldal támadásainak tárgyai voltak ebben az időszakban a lenini tanok, ideértve Lenin tanítását a nemzetiségi kérdésről, valamint maga a szovjet föderáció is.

A jobboldali-opportunista, marxistaellenes és nacionalista nézeteket és koncepciókat az jellemezte, hogy nem vették figyelembe a nemzetiségi kérdés megoldásának osztály- és internacionalista jellegét, annak szocialista gazdasági tartalmát és az osztályszempontot a nemzeti szemponttól elválasztották, illetve a nemzeti szempontot az osztályszempont fölé helyezték. Erre a tényre figyelemmel a párt marxista—leninista magja a Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderációjával kapcsolatos jobboldali nézeteket és koncepciókat egyértelműen elutasította és a csehszlovák föderációt a népek önrendelkezési jogának marxista-leninista elvére építve hozta létre.

A csehszlovák szocialista föderáció a következő marxista—leninista eszmei-politikai és alkotmányos elvekre épül: a népek önrendelkezési joga egészen az elszakadásig és önálló állam megteremtéséig, a föderációba való belépés önkéntessége, a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúsága, a demokratikus centralizmus, a CSKP vezető szerepe, a nemzeti alap, vagyis hogy a csehszlovák föderáció alanya a két nemzeti állam, a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság egységes gazdasága, a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szovák Szocialista Köztársaság egyforma gazdasági és politikai alapja, a szocialista demokrácia elvei, a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság egységes politikai rendszere.[12]

Az eszmei-politikai és alkotmányos elvek érvényesítésének és az állami szervek működésének, úgyszintén a csehszlovák szocialista föderáció egész mechanizmusa gyakorlati megvalósulásának eddigi tapasztalatai alapján megállapítható, hogy föderáció bevált és hogy a csehszlovák föderáció egész politikai rendszere mind a maga egészében, mind a nemzeti köztársaságokban kiépült.

A csehszlovák szocialista föderáció eddigi léte megerősítette, hogy mint a nemzeti-állami berendezkedés formája a mi többnemzetiségű szocialista államunkban életképes. Bizonyítják ezt az eredmények is, amelyeket társadalmunk fennállásának tartama alatt politikai és gazdasági téren elért. Tanúskodik erről a népgazdasági tervek eddigi sikeres teljesítése a két nemzeti köztársaságban és a föderáció egészében is. Ebben az összefüggésben kell rámutatni arra, hogy már a csehszlovák szocialista föderáció ötéves fennállása alkalmával, a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban elért gazdasági és politikai eredmények értékelésénél Colotka P., a CSKP Központi Bizottsága elnökségének tagja és a Szlovák Szocialista Köztársaság kormányának elnöke a CSKP Központi Bizottságának 1973. november 27—28. napján tartott plénumán a következőket állapíthatta meg: „Ma, amikor az utóbbi évek gazdasági fejlődésének jó eredményeit értékeljük, alá kell húzni, hogy sikereink annál kifejezőbbek, hogy az új államjogi kapcsolatok kezdeti időszakában, nemzeteinknek a közös csehszlovák szocialista államban való föderatív együttélésnek feltételei között értük el. Politikai téren az elmúlt öt év alatt egyértelműen bebizonyosodott, hogy a föderáció a csehek és szlovákok együttélésének megszilárdítását és a köztársaság egységének megerősödését jelenti. A gazdasági fejlődés értékelésével elmondható, hogy a föderatív berendezkedés feltételei között az egységes gazdaság

[11] Lásd közelebbről *Chovanec*, J.: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderatív alapokon való felépítésére vonatkozó marxistaellenes nézetek és koncepciók kritikája. Právny Obzor, 1977. 4. sz. 273—282. old.

[12] Közelebbről lásd a csehszlovák föderációról szóló 143/1968. Zb. sz. alkotmánytörvény preambulumát; a csehszlovák föderációról szóló 143/1968. Zb. sz. alkotmánytörvény I. fejezetét a 125/1970. Zb. sz. törvény szövegezésében. Továbbá a következő monográfiákat: *Chovanec*, J.: (1978) 63—68; *Grospič*, J.: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság politikai és állami rendszere, Praha, 1973. 29—35. old; *Šindelka*, J.: Nemzetiségi politika a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, Praha, 1975. 74—87. old.

kibontakoztatását is sikerrel valósítottuk meg. A szövetségi és nemzeti tervezés szervei, valamint a minisztériumok és egyéb szervek közötti együttműködés teljes mértékben bevált, mind a fejlesztési célkitűzések megvalósításánál, mind a feladatok gyakorlati teljesítésénél. Meg vagyunk győződve arról, hogy kölcsönös megértéssel és aktív hozzáállással ennek az együttműködésnek formáit és módszereit minőségileg még jobbá tehetjük, elmélyíthetjük a Párt által kitűzött feladatok sikeres teljesítése érdekében."[13]

A CSKP XV. kongresszusának határozatai is megerősítik azt a tényt, hogy a csehszlovák szocialista föderációnak magának a léte és működése jelentős szerepet játszott a népgazdaság fejlesztésénél mind a Cseh Szocialista Köztársaságban, mind a Szlovák Szocialista Köztársaságban, valamint az egész csehszlovák föderációban — a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban egyaránt. Még kifejezőbben mutatnak rá mindazokra az eredményekre, amelyet dolgozó népünk a CSKP vezetése alatt társadalmi-állami, politikai, gazdasági és szociális kulturális életünk valamennyi területén elért.

A csehszlovák szocialista föderáció nemzeti alapon keletkezett, így tehát a nemzetiségi kérdések következetesen marxista—leninista elvek szellemében való megoldása érvényesül. A CSKP nemzetiségi politikájában azokat az elveket érvényesíti, amelyek a csehszlovák föderációról szóló törvényben annak a 125/1970. Zb. számú alkotmánytörvénnyel történt módosítására is figyelemmel, valamint a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. évi alkotmányában is kifejezésre jutnak. Ez azt jelenti, hogy a politikai államjogi rendezésen kívül a nemzeti-állami berendezésnek ebben az új formájában is időszerű a föderáció két alanya gazdasági kiegyenlítődésének kérdése. Ezt a tényt támasztják alá a CSKP XIV. kongresszusának irányelvei és az 1971—1975. évi ötödik ötéves népgazdaság-fejlesztési terv, amelyekben egyebek között ez áll: „A Csehszlovák Szocialista Köztársaság népgazdaságának továbbfejlesztését a két köztársaság természeti és gazdasági feltételeinek sokoldalú kihasználására kell alapítani. Az elért eredményekhez kell kapcsolódni és folytatni kell a Szlovák és a Cseh Szocialista Köztársaság gazdasági kiegyenlítődésének folyamatát."[14]

A CSKP XIV. kongresszusának az 1971—1975. évi ötödik ötéves népgazdaságfejlesztési tervével kapcsolatban kibocsátott irányelveit sikerrel teljesítették szocialista társadalmunk és a föderatív állam egész gazdasági életében. Ezt a tényt erősíti meg G. Husák, a CSKP Központi Bizottságának főtitkára, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság elnöke által a CSKP XV. kongresszusán előadott beszámoló is a párt tevékenységéről és a társadalom fejlődéséről a CSKP XIV. kongresszusa óta és a párt további feladatairól, aki ebben az összefüggésben azokat mondotta: „Az elmúlt időszakban a párt a lenini nemzetiségi politika szellemében rendszeres figyelmet szentelt nemzeteink és nemzetiségeink sokoldalú politikai-gazdasági és kulturális fejlődésének, elmélyítette együttműködésüket, kölcsönös megismerésüket és közeledésüket. Az a körülmény, hogy történetileg rövid idő alatt Szlovákia a közös csehszlovák haza iparilag fejlett részévé vált, pártunk politikájának nagy győzelme. A CSKP XV. kongresszusa felelősségteljesen és büszkén állapíthatja meg, hogy nemzeteink gazdasági, politikai és kulturális élete, valamint az állam egyes részei tekintetében fennálló nagy különbségeket felszámolták. Nemzeteink a közös hazában egyetértésben élnek. A közöttük levő kapcsolatokat az egyenlőség és egyenjogúság lenini elveire és a proletár internacionalizmus elvére építve rendezték."[15]

A CSKP XV. kongresszusa a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1976—1980. évi gazdaság- és társadalomfejlesztési irányelveit, vagyis a hatodik ötéves terv irányelveit, amelyek a CSKP XIV. kongresszusának az ötödik ötéves tervvel kapcsolatban kibocsátott irányelveihez hasonlóan határozták meg a Szlovák Szocialista Köztársaság és a Cseh Szocialista Köztársaság gazdasági kiegyenlítődésének további folyamatát. Az irányelvek ezt a kiegyenlítődési folyamatot a következőképpen rögzítik: „A Cseh Szocialista Köztársaság gazdasági fejlődése az egységes csehszlovák gazdaság arányos továbbfejlesztése és hatékonysága növelése kulcsproblémáinak megoldására orientált legyen. Emellett a természeti és gazdasági feltételek racionális kihasználásából, a források és lehetőségek, különösen a termelési-műszaki alap optimális felhasználásából és a munkaképes lakosság növekedéséből kell kiindulni és ezen az alapon kell a Szlovák Szocialista Köztársaság gazdasága fejlődésének gyorsabb dinamikáját biztosítani, és növelni az országos források képzésében való részvételét."[16]

A csehszlovák föderációról szóló alkotmánytörvény, úgyszintén a Csehszlovák Szocialista Köztársaság alkotmányának a gyakorlatban történő érvényesülésénél a nemzeti köztársaságok és a föderáció állami szervei mellett különleges helyet foglal el a munkásosztály és annak élcsapata, társadalmunk és államunk vezető ereje — Csehszlovákia Kommunista Párt-

[13] *Colotka*, P.: A CSKP Központi Bizottsága 1973. november 27—28-iki plenáris ülésén tartott felszólalásból. Pravda, 1973. november 30.

[14] A CSKP XIV. kongresszusának irányelvei az 1971—1975. évi ötödik ötéves népgazdaság-fejlesztési tervhez. A CSKP XIV. kongresszusa, 1971. 557. old.

[15] *Husák*, G.: Beszámoló a párt tevékenységéről és a társadalmi fejlődésről a CSKP XIV. kongresszusa óta, és a párt további feladatai. A CSKP XV. kongresszusa, Bratislava, 1977.

[16] A CSKP XV. kongresszusának irányelvei az 1976—1980. évi hatodik ötéves népgazdaság-fejlesztési tervhez. A CSKP XV. kongresszusa, Bratislava, 1977. 546. old.

ja, amely a szocialista internacionalizmus gondolatának zászlóvívője és társadalmunkban és államunkban, mint egyesítő tényező hat. „Öntudatával, szervezettségével és forradalmi tapasztalatával, valamint saját osztályérdekével a szocialista hatalom, a nép forradalmi vívmányainak legfőbb biztosítéka, a legfontosabb erő, amely a társadalom felelősségét valamennyi dolgozó érdekében viszi előre", amint azt G. Husak elvtárs a CSKP XIV. kongresszusán hangsúlyozta.[17]

A CSKP XV. kongresszusa, ugyanúgy, ahogyan a CSKP XIV. kongresszusa is, egyértelműen megerősítette a nemzetiségi kérdés megoldásának helyességét, amelyet a CSKP következetesen a lenini elvek alapján a szocialista föderáció formájában oldott meg. Abban a beszámolóban, amelyet G. Husák elvtárs tartott, a következők hangzottak el: „Azok a sikerek, amelyeket a nemzetiségi politika területén elértünk, a csehek és a szlovákok és a területünkön élő nemzetiségek közötti egység és internacionalista testvériség mértéke, forradalmi munkásmozgalmunk, pártunk és népünk küzdelmei legjelentősebb történeti vívmányai közé tartoznak. E vívmányok felett őrködni nem szűnik meg időszerű kívánalom lenni. Ezért nem szabad semmi olyat megengednünk, amely bármely formában felélesztheté a bizalmatlanságot és a gyanakvást nemzeteink és nemzetiségeink között, bármely oldalról is hívná a nacionalizmust életre, amelynek eshetőségét ellenségeink mérlegelik. Ezek a számításaik azonban a nemzetiségi kérdés lenini megoldásának köszönhetően teljesen meghiúsultak."[18]

A jelenlegi időszakban a CSKP vezetése alatt a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság osztálya, az értelmiség és a többi dolgozó sikerrel építik szocialista föderatív államunkat és a fejlett szocialista társadalmat. Ezzel összefüggésben lehet rámutatni arra, hogy a CSKP XV. kongresszusa újból hangsúlyozta, hogy „A Párt továbbra is meg fogja teremteni a feltételeket szocialista nemzeteink és nemzetiségeink sokoldalú fejlődéséhez, haladó hagyományaik és nemzeti kultúrájuk kibontakoztatásához. A nemzeti sajátosságok figyelembe vételénél abból fogunk kiindulni, miszerint döntő az, ami nemzeteinket összekapcsolja, ami lehetővé teszi a szocialista rendszer előnyeinek kihasználását a közös siker és jólét érdekében. Államunk föderatív berendezésének tiszteletben tartása mellett folytatni fogjuk a népgazdaság közös egészének építését. Szilárdítani fogjuk nemzeteink és nemzetiségeink egységét, elmélyítjük a csehszlovák államiság tudatát és ezzel meghatározzuk a Csehszlovák Szocialista Köztársaság erejét."[19]

Ebben az összefüggésben kell rámutatni arra, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderatív államjogi berendezkedésének, amely a CSKP és Szlovákia Kommunista Pártjának kezdeményezéséből valósult meg, nagy jelentősége van abból a szempontból is, hogy mozgósító tényezővé vált a Csehszlovák Szocialista Köztársaság állampolgárai munkakezdeményezései és aktivitása kifejlesztésénél és elmélyítésénél. „A föderatív államjogi berendezkedés keretei között megnövekedett nemzeteink kezdeményezése és aktivitása a csehszlovák szocialista társadalom, annak gazdasági alapja és felépítménye dinamikus fejlődése tartalékainak feltárásánál és új lehetőségeink megteremtésénél. Elmélyült a bizalom és az egység a cseh és a szlovák nemzet között, kölcsönös együttműködésük megerősödött", ahogyan azt J. Lenárt Szlovákia Kommunista Pártjának 1976. évben tartott kongresszusán mondotta.[20] Ez a tény azután törvényszerűen és pozitívan tükröződik a gazdasági eredmények elérésében, illetőleg szocialista társadalmunk gazdasági és szociális fejlesztése programjának megvalósításában és a csehszlovák föderatív állam megerősödésében. Ezt a tényt hangsúlyozta G. Husák elvtárs által a CSKP XV. kongresszusán előadott beszámoló is a párt tevékenységéről és a társadalom fejlődéséről a CSKP XIV. kongresszusa óta eltelt időszakban és a párt további feladatairól, amelyben egyebek között ezeket mondotta: „Az elmúlt öt év gazdasági és szociálpolitikai téren elért eredményeivel a legsikeresebbek közé tartozik a szocializmus építésének történetében államunkban. Teljesítettük és sok vonatkozásban túlteljesítettük az ötödik ötéves terv igényes feladatait. Gazdaságunk egyenletesen, dinamikusan és arányosan fejlődött. Kifejezőbben és szélesebb körben kapcsolódott be a nemzetközi szocialista gazdasági integráció folyamatába. Erőssé vált és kibontakozott országunk anyagi-műszaki alapja. Csehszlovákia gazdasági potenciálja az ötödik ötéves terv alatt nagyban-egészben, egyharmadával emelkedett. A népgazdaság intenzívvé tételét és hatékonyságának növelését folytattuk. Döntő haladást értünk el az egyes területek gazdasági színvonalának kiegyenlítődése és a két nemzeti köztársaság lakosai életszínvonalának emelkedése terén és ezzel közeledtünk pártunk e történeti programfeladatának teljesítéséhez."[21]

Több nemzetiségű szocialista államunk föderatív elrendezése tehát társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában a nemzetiségi kérdésnek és a népek önrendelkezési jogának optimális megoldását jelenti. A csehszlovák szocialista föderáció tehát az a forma, amely a lenini gondolatok értelmében egyfelől lehetőséget ad a cseh és szlovák nemzet teljes mértékű nemzeti fejlő-

[17] *Husák*, G.: Beszámoló a párt tevékenységéről, és a társadalom fejlődéséről a CSKP XIII. kongresszusa óta, és a párt további feladatai. A CSKP kongresszusa. Bratislava, 1971. 48. old.

[18] A 15. jegyzetben említett munka, 36—37. old.

[19] Uo. 37. old.

[20] *Lénárt*, J.: Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának beszámolója Szlovákia Kommunista Pártjának kongresszusán. Szlovákia Kommunista Pártjának kongresszusa. Bratislava, 1976. 37. old.

[21] A 15. jegyzetben említett munka, 7—8. old.

désére a társadalmi tevékenység valamennyi területén, ideértve létünk állampolitikai kifejeződését, másfelől objektív feltételeket teremt a nemzetközi együttműködés, testvériség, nemzeteink barátságának elmélyítéséhez. Tehát a nemzeti-állami berendezkedés olyan formája, amely a nemzeteket nem választja el egymástól, hanem ellenkezőleg, egybekapcsolja őket az egyenlőség, egyenjogúság, önkéntesség, kölcsönös megbecsülés és bizalom elvei alapján. Az ilyen kapcsolatok megteremtése, azok szüntelen elmélyítése, a jövő kommunista társadalom megteremtésének előfeltétele.

A csehszlovák szocialista föderáció azon kívül, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a nemzetiségi kérdésnek következetesen marxista—leninista elvek alapján történő megoldásának eszköze, nagy jelentősége és szerepe van a testvéri cseh és szlovák nemzet és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság területén élő nemzetiségek közeledésében. A cseh és szlovák nemzet közötti államjogi kapcsolatokat a szocialista demokrácia elvei alapján az állampolitikai, társadalmi, gazdasági és kulturális élet valamennyi területén megoldja. Ebből a szempontból szocialista államunk föderatív államjogi elrendezése jelentős hozzájárulás a szocialista demokrácia kifejlesztéséhez a nemzetiségi viszonyok megoldása terén a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. Ezt a tényt támasztja alá Šlgovič V. elvtárs, Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága elnökségének tagja és a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke is, Szlovákia Kommunista Pártja 1976. március 25—27. napján tartott kongresszusán mondott beszédében. A következőket mondotta: „A Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderatív államjogi berendezkedése kedvező feltételeket teremt a szocialista demokrácia és a szocialista társadalmi viszonyok továbbfejlesztéséhez nemzeteink és nemzetiségeink között. A csehszlovák föderáció szilárd alapot teremt a nemzeti és országos érdekek összhangba hozatalához, az egész lakosság egyre növekvő aktivitásához.[22]

A csehszlovák szocialista föderáció megteremtésével tető alá került a pártnak arra irányuló erőfeszítése, hogy a cseh és szlovák nemzet közötti államjogi kapcsolatokat a teljes egyenjogúság alapjain rendezzék.

A CSKP XV. kongresszusa, a CSKP XIV. kongresszusához hasonlóan rámutatott a lenini nemzetiségi politika életképességére és demokratikus jellegére, amely a nemzetek és nemzetiségek gyorsabb fejlődését és közeledését segíti elő és hozzájárul erkölcsi-politikai egységük megteremtéséhez. Rámutatott arra is, hogy a csehszlovák szocialista föderáció a nemzetek és nemzetiségek együttműködésének szilárd és internacionalista alapja a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. Azt is hangsúlyozta, hogy a CSKP állandóan erősíteni fogja nemzeteink és nemzetiségeink közötti szocialista kapcsolatokat, az egységes csehszlovák öntudatot a szocialista hazafiság a kölcsönös megbecsülés, együttműködés, egyenlőség, egyenjogúság és testvériség szellemében. Mindkét kongresszus, a CSKP XIV. és XV. kongresszusa egyértelműen megerősítették, hogy a csehszlovák szocialista föderáció teljességgel bevált. Ebben az összefüggésben G. Husák elvtárs a CSKP XV. kongresszusán tartott beszámolójában a párt tevékenységéről és a társadalom fejlődéséről a CSKP XIV. kongresszusa óta eltelt időszakban és a párt további feladatairól a következőket mondotta: „Gondoskodtunk arról, hogy az államjogi berendezkedés föderatív rendszere megszilárduljon és jól működjék és az teljességgel be is vált."[23] Az a tény, hogy a csehszlovák szocialista föderáció teljességgel bevált és életképes, hazánk más jelentős politikai és állami képviselőinek felszólalásai is hangsúlyozták a CSKP XV. és XIV. kongresszusán. Ebben az összefüggésben jelentős figyelmet érdemel Korčák J., a CSKP Központi Bizottsága elnökségének tagja és a Cseh Szocialista Köztársaság kormánya elnökének, a cseh nemzet kimagasló politikai és állami képviselőjének beszéde, aki ezeket mondotta: „Pártunk céltudatosan hasznosította az állam föderatív berendezkedésének előnyeit a fejlett szocialista társadalom dinamikus és harmónikus fejlődése érdekében, a cseh és szlovák nemzet fejlődése, kölcsönös gazdagítása és egyre szorosabb együttműködése érdekében. A csehszlovák föderáció időszaka közös államunk csaknem 60 éves történetének csak egy rövid szakasza. Annál inkább szembetűnő, hogy mi mindent értünk el a lenini elvek alkotó módon történő érvényesítésénél. A Cseh Szocialista Köztársaság népe is a gyakorlatban győződött meg arról, hogy a szövetségi berendezkedés nemcsak nemzetiségi szempontból igazságos, hanem mindkét rész számára előnyös is. Felismerte, hogy kedvező feltételeket hoz létre nemcsak a cseh nemzet sokoldalú politikai, gazdasági és kulturális fejlődéséhez, hanem a testvéri szlovák nemzettel való együttműködés elmélyítéséhez is. A szocialista hazafiság új elemekkel gyarapodott. A mindennapi élet konkrét körülményei között szilárdult meg annak tudata, hogy államunk két egyenjogú nemzet — a csehek és szlovákok, valamint országunk valamennyi nemzetiségének közös hazája."[24]

A CSKP XV. kongresszusán ugyanúgy, mint a CSKP XIV. kongresszusán, külön is hangsúlyozták, hogy a CSKP szocialista társadalmunk és a föderatív állam vezető és integráló ereje és vezető szerepét a csehszlovák szocialista föderáció, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság politikai rendszerének valamennyi álla-

[22] *Šalgovič*, V.: Felszólalás Szlovákia Kommunista Pártjának kongresszusán. Szlovákia Kommunista Pártjának kongresszusa, Bratislava, 1976. 141. p.

[23] A 15. jegyzetben említett munka, 10. old.

[24] *Korčák*, J.: Felszólalás a CSKP XV. kongresszusán. Pravda, 1976. április 15.

mi szervében, gazdasági szervezetében, valamint egyéb intézményeiben is, éspedig mind a föderáció mint egész, mind a nemzeti köztársaságok szintjén érvényesíti.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság föderatív államjogi berendezkedése megfelelő feltételeket teremtett a csehek és szlovákok és a nemzetiségek jó kölcsönös kapcsolatai és együttműködése számára fejlett szocialista társadalmunk építésénél és mozgósító erővé vált a CSKP, Szlovákia Kommunista Pártja és a Nemzeti Front választási programja valamennyi feladatának teljesítésénél. Ugyancsak optimális feltételek jöttek létre nemzeteink és nemzetiségeink sokoldalú fejlődéséhez és közeledéséhez és vitathatatlanul hozzájárult a szocialista államiság megvalósításához.

A csehszlovák szocialista föderáció és mechanizmusa tevékenysége és működése terén a Szovjetunió, mint föderatív szocialista állam tapasztalataiból merít, amely mindazoknak a nemzeteknek és nemzetiségeknek, akik ebben a soknemzetiségű szocialista szövetségi államban élnek, biztosította a sokoldalú nemzeti fejlődést, véglegesen megoldotta a nemzetiségi kérdést és valamennyi nemzet és nemzetiség együttélésének szilárd osztály- és internacionalista alapját teremtette meg.

A CSKP következetesen a nemzetiségi kérdés marxista—leninista tanításából kiindulva, azt mindig a munkásosztály osztályérdekeivel és a szocialista társadalom építésével összefüggésben értelmezte. Ebből a szempontból a csehszlovák szocialista föderatív állam — a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, a nemzetiségi kérdés megoldásának és két testvéri nemzet, és a nálunk élő nemzetiségek dolgozói internacionalista szövetsége megszilárdításának eszköze, melynek célja a szocializmus és kommunizmus felépítése hazánkban.

Chovanec, Jaroslav

SZEMLE

Törvény az NSZK-ban az általános üzleti feltételekről

1. Előzmények és általános vonások. Az NSZK szövetségi igazságügyi minisztériuma 1972. decemberében alakította meg azt a munkabizottságot, amelynek feladata az általános üzleti feltételekre vonatkozó törvényjavaslat kidolgozása volt. Az előzetes elképzelések szerint a BGB-t kiegészítő magasrendű jogszabálynak meg kellett oldania egyrészt az általános üzleti feltételek alkalmazásával megkötött szerződések anyagi jogi szabályozását, s ennek keretében a fogyasztók *egyéni védelmét* azok egyoldalú kikötéseivel szemben, valamint meg kellett teremtenie az általános üzleti feltételek *társadalmi méretű ellenőrzését.*

Ami az elsőként említett célkitűzést illeti, a kodifikációs bizottság már 1974. márciusában nyilvánosságra hozta a korábbi bírói gyakorlatban kijegecesedett szabályok alapul vételével elkészített tervezetét a javasolt anyagi jogi megoldásokról, s azt a jogi közvélemény különösebb viták nélkül el is fogadta. Sokkal problematikusabbnak bizonyult ellenben az általános üzleti feltételek társadalmi szintű, az egyedi jogvitától független kontrolljának megoldása. Tanulságosnak látszik ehelyütt röviden körvonalazni az összeütköző főbb nézeteket.

A dél-bajorországi szociáldemokrata jogászszövetség véleménye szerint az általános üzleti feltételeket — alkalmazásukat megelőzően — nyilvántartásba kellett volna venni, s azok csak a Bundeskartellamt előzetes jóváhagyásával lettek volna forgalomba hozhatók *(preventív kontroll).* Ezt a javaslatot a Schleswig—Holstein-i szociáldemokrata jogászszövetség 1974. júniusi kongresszusa is támogatta, de egyben ki is egészítette azzal, hogy emellett egy utólagos, *korrektív kontrollt* is célszerűnek tartana. Eszerint az általános üzleti feltételeket nyilvántartó hatóság, ha a szerződési feltételek valamely kikötését méltánytalannak tartaná, keresettel léphetne fel a bíróság előtt a jelzett kikötések betiltása iránt. A helytadó ítélet nyomán a hatóság jogosult lett volna más vállalatoknak a betiltott kikötésekkel analóg feltételei bejegyzését minden további nélkül megtagadni.[1]

A vázolt megoldási rendszer érthetően igen hamar a nagyvállalatok, a biztosítók és más iparági szövetségek *támadásai* céltáblájává vált. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mivel a nyugatnémet jogászok gondolkodásmódja is nehezen emésztette meg a magánjog „elközjogiasításának" újabb kísérletét. A jogtudomány képviselői az említett elutasító álláspontot többnyire olyan érvekkel támasztották alá, hogy pl. az általános üzleti feltételek nyilvántartása és előzetes hatósági ellenőrzése jelentősen megnövelné a közigazgatás munkaterhét, felduzzasztaná az apparátust, számottevően gátolná az üzleti életet, s — végül — a hatósági jóváhagyás ténye pszichológiailag a fogyasztókban az általános üzleti feltételek feltétlen jogosságát, sőt „jogszabályi jellegének" benyomását kelthetné.[2]

A CDU/CSU parlamenti csoportjának 1975. elején közzétett javaslata az elmondottakhoz képest arra az álláspontra helyezkedett, hogy a társadalmi ellenőrzés körében mindössze a bíróságot kellene feljogosítani arra, hogy a fogyasztóvédelmi szervezetek, illetve a különböző szakmai szövetségek keresetére a méltánytalannak tartott szerződési feltételek alkalmazását általános érvénnyel megtilthassa. Ezt a közvetítő álláspontot tette magáévá végül is a kodifikációs bizottság 1975 márciusi második „Teilbericht"-je, valamint a Bundestag jogi bizottsága által elkészített végleges törvénytervezet is.

A szövetségi törvényhozás 1976. december 9-én fogadta el az általános szerződési feltételek jogának szabályozásáról szóló törvényt *(„Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen",* röviden: ABG-Gesetz)[3], s az 1977. április 1. napján lépett hatályba. A hivatalos kommentár szerint a törvény feladata az, hogy a szerződési szabadságnak az általános üzleti feltételek széles körű alkalmazása révén messzemenőkig félretett funkcióját, az „igazságos szerződéstartalom kialakítását" az egyes esetekben megvalósítsa, éspedig azáltal, hogy az általános szerződési feltételek tartalmára nézve anyagi jogi korlátokat állít fel, s ezek betartását az általános üzleti feltételek bírói felülvizsgálatának hatékonyabbá és intenzívebbé tételével biztosítja.[4] Ehhez képest az öt részből és 30 §-ból álló AGB-Gesetz valamennyi rendelkezése kogens, „akkor is alkalmazandó, ha előírásait kétoldalú megállapodással megkerülik" (7. §).

2. Fogalommeghatározás. Az AGB-Gesetz 1. § (1) bekezdése szerint: „Általános üzleti feltételek azok — a szerződések sokaságára tekintettel előre megfogalmazott — szerződési feltételek, amelyeket az egyik szerződő fél (az alkalmazó) a szerződés megkötésekor a másik szerződő félnek támaszt. Nem bír jelentőséggel, hogy a kikötések a szerződésnek valamely elkülönített dokumentumban foglalt részét képezik, vagy azokat a szerződési okirat maga tartalmazza, illetőleg, hogy milyen terjedelműek, milyen írásmóddal készültek és a szerződésnek milyen alakja van." Az idézett definíció kapcsán több következtetés is levonható.

a) A törvényszöveg a korábbi bírói gyakorlattal (BGH NJW 1961, 164.) egyezően kizárólag a szerződéskötés módját veszi alapul annak megállapításánál, hogy általános üzleti feltételekről van-e szó. A szerződő felek — egyenlő, vagy egyenlőtlen — piaci helyzetét, gazdasági erejét nem vizsgálja.[5]

b) Szemben a korábbi ítélkezési gyakorlatban fellelhető egyes tendenciákkal, a szerződési dokumentum általános üzleti feltétellé minősítése nem függ annak terjedelmétől, vagy bonyolultságától. A kommentár ellenben bizonyos fo-

[1] Az idézett álláspontok részletes ismertetését l. *Schulz,* B.: Recht der Allgemeinen Geschäftsbedingungen. ZfRP 1974. 96. és köv. old.; *Sachse,* E.: Entwurf einer verfahrensrechtlichen Kontrolle von Allgemeinen Geschäftsbedingungen. ZfRP 1975, 70. old.

[2] Vö. pl.: *Schmidat-Salzer,* J.: Allgemeine Geschäftsbedingungen. Bilanz und rechtspolitische Folgerungen. Berlin. 1973. és *Wolf, M.:* Vorschläge für eine gesetzliche Regelung der Allgemeinen Geschäftsbedingungen. JZ. 1974. 41. és köv. old.

[3] BGBl 1976. Nr. 142. (15. 12. 1976.) 3317. és köv. old.

[4] L. *Diellein,* M. J.—*Rebmann,* E.: AGB aktuell — Erläuterungen zum Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen. Köln, 1976. 25. old.

[5] Ugyanezen okból bírálta a korábbi nyugatnémet bírói gyakorlatot *Schmidt-Salzer,* J.: Die „contrats d'adhésion" und die sogenannte Unterwerfung unter Allgemeinen Geschäftsbedingungen, 167 AcP (1967) 513. old.

kig törvényrontó értelmezést ad abban a kérdésben, hogy miként kell minősíteni a géppel, vagy kézzel írott szerződési feltételeket: eszerint ugyanis ilyenkor vélelem áll fenn amellett, hogy a kérdéses kikötések *nem* általános szerződési feltételek, s az ellenkező bizonyítása a szerződő felet terheli.[6]

c) A törvény alkalmazása szempontjából nincs jelentősége annak, hogy az általános üzleti feltételeket azok alkalmazója készítette-e, vagy sem. Harmadik személyek — így különösen az iparági, vagy szakmai szövetségek — által kialakított szerződési feltételek forgalomba hozatala is az AGB-Gesetz hatálya alá tartozik még akkor is, ha a mondott szerződésmintát ellenérdekű társadalmi szervezetek közösen hozták létre tagjaik egymással megkötendő jövőbeni szerződéseire nézve, tehát az végső fokon kétoldalú tárgyalások eredménye.

d) Ugyancsak általános üzleti feltételeknek minősülnek a központi hatóságok által előzetesen jóváhagyott szerződésminták (pl. az „Allgemeine Deutsche Spediteurbedingungen", a „Mustermietvertrag" stb.).

e) Nem általános üzleti feltételek ellenben az „individuális" szerződések (AGB-Gesetz 1. § (2) bek.), amelyekben a szerződés tartalma a felek kétoldalú tárgyalásainak eredménye[7], a rendeleti úton kibocsátott, általánosan kötelező erejű szerződésminták és díjszabások, a közigazgatási szerződések körében alkalmazott általános feltételek, az egyoldalú jogügyletek, továbbá az öröklési, a családi, a munka-, végül a társasági jogban alkalmazott szerződési feltételek (AGB-Gesetz 23. §).

3. Az általános üzleti feltételek szerződéstartalommá válása. Az általános üzleti feltételek szerződéstartalommá válását az AGB-Gesetz két szinten szabályozza: az általános elvek rögzítését követően külön rendelkezést ad az „überraschende Klauseln" esetkörére, valamint a nyomtatott és az azzal ellentétes szóbeli kikötések konfliktusát is rendezi.

a) A törvény 2. §-a értelmében az általános üzleti feltételek csak akkor válnak egy szerződés részévé, ha alkalmazójuk a szerződés megkötésekor reájuk kifejezetten, vagy —ha a kifejezett hivatkozás a szerződéskötés módja (pl. automaták alkalmazása, vagy a kézen-közön lebonyolódó tömeges ügyletek esete) folytán csak aránytalan nehézségek mellett lehetséges — azoknak a szerződéskötés helyén való nyilvánvalóan látható (és minden nehézség nélkül olvasható) kifüggesztésével utal, megteremti a másik szerződő fél lehetőségét arra, hogy ő az általános üzleti feltételek tartalmáról megfelelő tudomást szerezzen, és ha a másik szerződő fél a feltételek alkalmazásával egyetért.

E három igen szigorú követelmény konjunktivitásából látható, hogy a nyugatnémet törvényhozó az általános üzleti feltételek alkalmazásával létrejött szerződésekben is teljes egészében megköveteli a szerződő partnerek *konszenzusát*, szemben a korábbi bírói gyakorlattal, amely az általános üzleti feltételeket az említett kritériumok hiányában is a szerződés tartalmának tekintette, ha a szerződő fél tudta, vagy tudnia kellett, hogy a vállalat kizárólag általános üzleti feltételei szerint szerződik (OLG Braunschweig BB 1950, 743.; OLG Düsseldorf BB 1960, 422; BGH NJW 1964, 1788.).

b) Az AGB-Gesetz 3. § alapján az előbb ismertetett feltételek megléte sem válnak a szerződés tartalmává azok a kikötések, amelyek adott körülmények között, különösen pedig a szerződés külső alakjára (pl. elnevezés) tekintettel olyannyira *szokatlanok*, hogy azokkal a szerződő fél nem kellett, hogy számoljon. Ez a tétel, mely teljes egészében a korábbi bírói gyakorlaton alapul,[8] a laikus fogyasztó védelmét célozza.

Azt, hogy egy kikötés „szokatlan"-e, vagy sem, objektíve kell megítélni, tehát egy, a szerződő partnerhez hasonló foglalkozású, képzettségű és életkorú, figyelmes, az üzleti életben átlagos jártassággal rendelkező személyt kell alapul venni, tekintettel az ügyletkötés körülményeire is. Az mindenesetre bizonyos, hogy egy kikötés önmagában nem lehet pusztán azért „szokatlan", mivel ilyet mások még nem alkalmaztak. A „szokatlansági szabály" nem akadályozhatja az általános üzleti feltételek ésszerű továbbfejlesztését, azoknak a megváltozott gazdasági körülményekhez való alkalmazását.

c) Gyakran előfordul, hogy az általános üzleti feltételek alkalmazója, vagy megbízottja szóban másként tájékoztatja a másik szerződő felet, mint ahogyan az utóbb megküldött általános üzleti feltételek az említett kérdést rendezik. Az így keletkezett konfliktust már a korábbi nyugatnémet bírói gyakorlat (BGH BB 1960, 227: OLG Hamburg VersR 1963, 967. és BGH VersR 1963, 326.) akként rendezte, hogy kimondotta: nem válnak a szerződés tartalmává az általános üzleti feltételek azon nyomtatott kikötései, amelyek *ellentétesek a korábbi szóbeli megállapodás* tartalmával. Ezt a tételt vette át az AGB-Gesetz 4. § is.

d) A szerződés érvényességét nem érinti az, ha az általános üzleti feltételek, vagy azok egyes kikötései nem váltak a szerződés tartalmává: a jogviszony tartalma a diszpozitív jog szerint alakul. A bíróság azonban jogosult a szerződést érvénytelennek kimondani, ha a jogviszonynak a diszpozitív jog szerinti fenntartása bármelyik fél részére aránytalan nehézségeket okozna. Ugyanez a szabály áll fenn egyébként a későbbiekben tárgyalandó tartalmi kontroll körében kimondott érvénytelenségre is.

4. Az általános üzleti feltételek értelmezése. Az általános üzleti feltételek, illetve az ezek alapján létrejött szerződések értelmezésére nézve az AGB-Gesetz 5. §-a a világszerte alkalmazott *„in dubio contra proferentem"* elvét tartalmazza: „Az általános üzleti feltételek nem egyértelműen megfogalmazott kikötéseit az alkalmazó fél terhére kell értelmezni."

Ezzel a törvényszakasszal mindemellett nem merülnek ki azok a szabályok, amelyeket a nyugatnémet jog az általános üzleti feltételek értelmezésével összefüggésben alkalmaz. Továbbra is érvényben van a korábbi bírói gyakorlatban

[6] Vö. AGB aktuell, 5. ad § 1.; 32. old.
[7] Nincs azonban szó „individuális" szerződésről, ha az általános üzleti feltételek tartalmát alkalmazójuk a szerződő féllel megbeszéli, vagy azt részére kellőképpen megmagyarázza, továbbá akkor sem, ha esetleg igazolná, hogy a szerződő partnernek lehetősége lett volna a szerződésminta szövegének megváltoztatására. Vö. AGB aktuell, 10. ad § 1., 35—36. old.

[8] LG Mannhein VersR 1956, 549.,BGHZ 33, 216., BGHZ 38, 183., OLG Hamm BB 1964, 1061., BGH NJW 1965, 246.

kialakított az a tétel, hogy az általános üzleti feltételek alapján létrejött szerződéseket *objektív módon*, a konkrét felek feltehető akarata helyett a hasonló ügyleteket megkötő személyek tipikus szándékaira koncentrálva kell értelmezni (BGHZ 7, 365.; BGHZ 17, 1.; BGHZ 26, 185.; BGHZ 33, 216.).[9]

5. Az általános üzleti feltételek bírói tartalmi kontrollja („egyéni védelem"). A korábbi nyugatnémet bírói gyakorlatban az általános üzleti feltételek kirívóan méltánytalan kikötései ellen felváltva hívták fel a BGB 138. (a jó erkölcsökbe ütköző megállapodások tilalma), 242. (a „Treu und Glauben" szerinti magatartás követelménye) és 315. (az adósi kötelezettségek méltányos megállapításának elve) §-t, korántsem beszélhetünk tehát adekvát jogszabályi alapokon nyugvó ítélkezésről. A jogalkalmazás körében felmerült hézagok és nézeteltérések tették szükségessé azt, hogy az AGB-Gesetz önálló tényállásokat alakítson ki az általános üzleti feltételek méltánytalan és egyoldalú kikötéseinek bírói felülvizsgálatára.

A törvény értelmében a bírói kontroll tárgyát csak az általános üzleti feltételek alapján megkötött szerződéseknek a *diszpozitív jogtól eltérő* kikötései képezik. Ez annak az eredménye, hogy a kodifikátorok a BGB szerződéspótló szabályait az egyedi konfliktus „igazságos" megoldásának tipikus módjaiként értékelték, korrigálásra tehát csak az ettől különbözőképpen rendezett érdekviszonyok szorulhatnak.[10]

Az AGB-Gesetz az ilyen szerződési kikötések bírói érvényteleníthetőségét három szinten rendezi: a 11. § taxatíve felsorolja azokat a feltételeket, amelyek *feltétlenül érvénytelenek*, a 10. § pedig azokat, amelyek érvénytelenségének kimondása a *bíróság mérlegelésétől* függ, végül a 9. § a konstrukciók egy, a taxációkat is feloldó *generálklauzulával* „fejeli meg", mely egyben az egész szabályozás alapgondolatát is megadja, s az egyes részrendelkezéseket összekapcsolja. Ezzel a módszerrel sikerült a törvényhozónak az AGB-Gesetz jogi hézagmentességét is megteremteni.

a) A törvény *generálklauzulája* szerint az általános üzleti feltételek kikötései érvénytelenek, amennyiben alkalmazójuk a másik szerződő félre a „Treu und Glauben" követelményeivel ellentétesen aránytalan terhet hárít általuk. Kétség esetén a kikötés aránytalan terhességét akkor kell megállapítani, ha az nem egyeztethető össze annak a törvényi szabálynak a lényeges alapgondolatával, amelytől eltér, vagy a szerződés természetéből eredő lényeges jogokat, illetőleg kötelezettségeket oly mértékben korlátozza, hogy ezzel a tipikus szerződési cél elérését veszélyezteti.

Mint látható, a jogalkotó az általános üzleti feltételek szabályozását a BGB 242. § *„Treu und Glauben"*-generálklauzulájának alapjára helyezte. Ez a tétel pedig a BGH 1962. X. 29-i, iránymutató döntése (NJW 1963, 99.) értelmében az általános üzleti feltételek jogában azt a követelményt jelenti, hogy a felek *érdekei közötti egyensúlynak* meg kell lennie.

b) Az AGB-Gesetz 10. §-a azokat a kikötéseket sorolja fel, amelyek — tekintettel a 9. § generálklauzulájára — a bíróság mérlegelése szerint érvényteleníthetők. Ez a törvényhely tehát csak orientáló jellegű: az olyan tipikus szerződési feltételeket foglalja össze, amelyek rendszerint ugyan az egyoldalú érdekérvényesítés eszközei, de nem szükségképpen azok, mivel a szerződési érdekek és kockázatok „igazságtalan" eloszlását nem minden esetben eredményezik. Hatástalanításukat elegendőnek látszott tehát a jogalkalmazóra bízni. Az elmondottaknak megfelelően a 10. § meglehetősen határozatlan jogfogalmakkal operál, amelyek értelmezése a későbbi bírói gyakorlat feladata lesz.

Csak példálózó jelleggel említünk néhányat e „kevésbé veszélyes" klauzulák közül: ilyennek tekintendő a szerződő fél ajánlatának elfogadása, vagy visszautasítása, illetőleg a szerződés teljesítésére fentartott aránytalanul hosszú, vagy bizonytalan határidő, az általános üzleti feltételeket alkalmazó fél részéről meg nem alapozott okból kikötött elállási jog, vagy a szerződő fél érdekeivel össze nem egyeztethető egyoldalú szerződésmódosítási jog, az olyan kikötés, amely az általános üzleti feltételeket alkalmazó fél egyes jognyilatkozatainak előre meghatározott értelmet tulajdonít stb.

c) Az előbb említett körnél sokkal bővebb az általános üzleti feltételek *feltétlenül érvénytelen* kikötéseinek katalógusa, amely lényegében a korábbi bírói gyakorlatban felmerült esetcsoportok alapulvételével készült el, s 15 pontban került felsorolásra. Ismét csak példálózó áttekintést adhatunk: feltétlenül érvénytelen pl. a szerződő felet törvény alapján megillető visszatartási jog kizárása vagy korlátozása, vitathatatlan, vagy jogerősen megítélt ellenkövetelése beszámításának kizárása, átalánykártérítés kikötése azon lehetőség kizárásával, hogy a szerződő fél bizonyítsa: kár egyáltalán nem, vagy csak jóval kisebb mértékben következett be, a szándékos vagy súlyosan gondatlan szerződésszegésért való felelősség kizárása, a szerződő felet megillető szavatossági jogok kizárása, illetve a hibás teljesítési igényeknek a kijavításra, vagy a kicserélésre való szorítása azzal, hogy a szerződő fél más jogot még az említettek lehetetlensége esetén sem érvényesíthet stb.

d) Kérdéses mindemellett, hogy mi történjék a *törvény hatálya alól kivont* általános feltételek egyoldalú rendelkezéseivel? A már többször idézett kommentár[11] szerint ilyenkor a korábbi bírói gyakorlatban kialakult jogelvek (BGB 138., 242. és 315. §) szerint kell eljárni, bár valószínűbb, hogy az AGB-Gesetz rendelkezései a gyakorlatban ezekre a területekre is „átszivárognak" majd.

Nem említi az AGB-Gesetz a „veszélyes" kikötések egyik csoportjában sem a *választott bírósági kikötéseket.* Ennek oka az, hogy továbbra is érvényben maradt a ZPO ezzel kapcsolatos szabályozása. Az 1025. § érvénytelennek nyilvánítja a szociális, vagy gazdasági erőfölény kihasználásával kikötött választott bírósági klauzulát, az 1027. § pedig minősített okirati formához köti a nem üzletemberek egymás közötti viszonyában létrejött választott bírósági szerződések

[9] Vö. *Larenz*, K.: Lehrbuch des Schuldrechts, Bd. I. Allgemeiner Teil. 9. Aufl. München—Berlin, 1968. 95—96. old., *Fikentscher*, W.: Schuldrecht. 2. Aufl. Berlin, 1969. 110. old., AGB aktuell, 3. ad § 5., 55. old.

[10] Vö. ezzel kapcsolatban *Vékás* L.: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Budapest, 1977. 97. old.

[11] AGB aktuell, 2. ad § 9., 69. old.

érvényességét. E rendelkezésekkel pedig az egyoldalú érdekérvényesítés elleni fellépés jogi alapjai ebben a körben is adottnak tekinthetők.[12]

e) Fentebb már említés történt arról, hogy az AGB-Gesetz nem veszi figyelmbe az általános üzleti feltételek fogalmának körében a felek piaci helyzetből adódó erőviszonyait. Nos, ez a megállapítás a bírói tartalmi kontroll körében bizonyos fokig korrekcióra szorul. A törvény 24. § ugyanis kiveszi a 10. és 11. § hatálya alól az olyan szabványszerződéseket, amelyeket szerződő félként *üzletember* köt meg saját kereskedelmi ágazata körében, s az olyan megállapodásokat is, amelyekben a szerződő fél *állami jogi személy*. Ebben a körben tehát a bíróság kizárólag a 9. § generálklauzulájának alapulvételével jogosult mérlegelni azt, vajon a szerződés, vagy annak valamely része érvénytelenítendő-e.

6. Az általános üzleti feltételek absztrakt bírói konrollja („társadalmi ellenőrzés"). Cikkünk 1. pontjában viszonylag részletesen foglalkoztunk azokkal a vitákkal, amelyek a nyugatnémet AGB-Gesetz III. részének koncepciója körül forogtak. Utalás történt arra is, hogy a törvénynek az általános üzleti feltételek absztrakt — konkrét jogvitától független — bírói ellenőrzésére vonatkozó rendelkezései kompromisszum eredményeként jöttek létre.

Az AGB-Gesetz az általános üzleti feltételek közérdekű keresettel történő megtámadását, s ezzel azok utólagos, korrektív bírói kontrollját vezette be. A 13. § szerint a jogképes, legalább 75 tagú fogyasztói és szakmai érdekvédelmi szervezetek, továbbá az ipari, kereskedelmi, valamint a kézműves-kamarák kétéves szubjektív, illetve négyéves objektív határidő alatt keresetet indíthatnak azok ellen a vállalatok ellen, akik az AGB-Gesetz 9—11. § értelmében érvényteleníthető kikötéseket alkalmaznak az általuk használt általános szerződési feltételekben, az említett kikötések *visszavonása*, illetve azok alkalmazásának *abbahagyása* iránt. A kereset elbírálására a rendes bíróságoknak van hatáskörük és illetékességük, az eljárásra a ZPO előírásai az irányadók.

A bíróság abban az esetben, ha a per általános biztosítási feltételekkel kapcsolatos, köteles előzetesen beszerezni az illetékes biztosítási felügyeleti hatóság, ha pedig hitelezési feltételekkel összefüggő, a „Bundesaufsichtsamt für Kreditwesen" véleményét (AGB-Gesetz 16. §).

A törvény 17. § értelmében a bíróság a helytadó ítéletben köteles kimondani azt is, hogy a betiltott kikötés(ek) mely típusú jogügyletekben nem alkalmazható(k), valamint, hogy a betiltottal analóg kikötések alkalmazása is tilos. A felperes kérelmére az ítélet rendelkező részét — az alperes költségén — a „Bundesanzeiger" c. hivatalos lapban —, a felperes költségén pedig ezen túl is *nyilvánosságra lehet hozni* (18. §), a bíróság azonban enélkül is köteles ítéletét hivatalból a Bundeskartellamt-nak megküldeni, amely azt húsz évre *nyilvántartásba veszi* (20. §).

Az említett perben elmarasztalt alperes csak igen szűk körben élhet jogorvoslattal: elejét veheti nevezetesen az ítélet végrehajtásának azzal, hogy bizonyítja: a marasztaló ítélet meghozatalát követően a Szövetségi Bíróság (Bundesgerichtshof), vagy az NSZK legfelsőbb bírói fórumai egyesített tanácsainak értekezlete nem nyilvánította érvénytelennek a vitatott kikötést és, hogy a marasztaló ítélet végrehajtása aránytalan nehézségeket okozna az üzleti életben való részvételében (19. §).

Ha azonban az alperes ezt nem képes igazolni, s a betiltott kikötést az ítélet ellenére utóbb mégis alkalmazná általános szerződési feltételeiben, a jövendő szerződési partnernek mindössze az előző ítéletre kell hivatkoznia ahhoz, hogy azt a bíróság *semmisnek mondja ki* (21. §).

Az AGB-Gesetz most ismertetett rendelkezései hatályosulásáról egyelőre nincsenek adataink, az új nyugatnémet jogalkotás tapasztalatai is csak évek múltán szűrhetők le. Az eredmények figyelemmel kísérése mindenesetre szükségesnek látszik, nem utolsósorban azért, mert a módosított Ptk. 209. § gyakorlatával való összevetésük értékes következtetések levonását teheti lehetővé.

Takáts Péter

[12] Vö. *Schwab*, K. H.: „A tisztességes választottbíráskodás előfeltételei az NSZK jogában" c. korreferátumát „A szocialista szerződési rendszer főbb kérdései" c. Pécsett, 1976. szeptember 23—24-én megtartott nemzetközi konferencián (ismertetés: JK 1977. 2. 102—109. old.).

JOGIRODALOM

Walker, Nigel: Gondolatok az ésszerű büntetésről*

A széles körű gyakorlati és elméleti tapasztalatokkal rendelkező szerző (jelenleg a Cambridge-i Kriminológiai Intézet igazgatója, pár évvel korábban még az Oxfordi Egyetem Kriminológiai tanszékének vezetője, azt megelőzőleg pedig több mint egy évtizeden át igazgatási munkakörben szociális kérdésekkel, fiatalkorú bűnözők ügyeivel és utógondozási problémákkal foglalkozott) szóbanforgó könyvében olyan mindenkor aktuális kérdéseket tárgyal, mint a büntetőjog alkalmazási köre, a büntetési rendszer céljai, a bűnözés csökkentésének módszerei, a büntető ítélkezés alapelvei, a bírói jogkör korlátozása, a fiatalkorú elkövető, stb. E kérdések körében olyan analízisét és szintézisét adja a történelem során napjainkig felmerült, figyelembe vett és szerepet játszott elveknek, koncepcióknak, érveknek és szempontoknak, hogy az olvasó a teljesség érzésével teheti le a könyvet.

Nigel Walker munkája a fentemlített és a további feldolgozott kérdések tekintetében az érvelésnek olyan módszerét alkalmazza, hogy az anyag rendkívül jól tagolt, áttekinthető, s így a konkrét kérdéseket kutató, információt kereső olvasó számára könnyen kezelhető, de mint könyv is jól olvasható.

Az angol szerző könyvét természetesen a mi kontinentális jogrendszerünktől merőben eltérő sajátos típusú társadalom számára írta. A magyar olvasónak azonban egyrészt igen tanulságos megismer-

*Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 404 old.

kedni az angol társadalom büntetőjogának problémáival, másrészt pedig az itt tárgyalt kérdések egy része közvetlenül foglalkoztatja a magyar büntetőjogászokat is.

Nigel Walker könyvéről egyébként nem először esik szó a magyar jogi sajtóban. Az angol nyelvű kiadásról Hardicsay Tibor írt kimerítő ismertetést ugyancsak a Jogtudományi Közlöny 1971. évi 1. számában.

Jelen ismertetésünket csupán figyelem felkeltőnek szánjuk abból az alkalomból, hogy a könyv a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó jóvoltából 1976-ban Ficsor Mihály kiváló fordításában végre magyar nyelven is hozzáférhetővé vált az érdeklődők széles rétege számára. Tanulmányozása — amelyhez Vigh József előszava a könyvben külön segítséget is nyújt — egyaránt hasznos lehet mind a jogalkalmazók, mind a jogalkotók számára, akiknek ezúton is figyelmébe ajánljuk a fentemlített részletesebb ismertetést, illetőleg a szerző szóbanforgó könyvét.

Horváth Anna

A közigazgatás személyi állományának összetétele és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszere

(Vitaülés a Közalkalmazottak Szakszervezetében)

Az utóbbi években az államigazgatási elmélet és gyakorlat szakemberei fokozódó figyelemmel fordulnak az államigazgatás működésének személyi feltételei, mint olyan tényező felé, melynek minőségétől nagy mértékben függ az állami feladatok végrehajtásának eredményessége. Az államigazgatás személyzetének vizsgálatát hosszútávú kutatási programunk, a „Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása" is célul tűzte ki. A téma gondozását a Közalkalmazottak Szakszervezete vállalta. Az 1974-ben elfogadott tervtanulmány alapján 2 éves kutatási program került megvalósításra. Ennek során olyan témákat dolgoztak fel, melyek már az 1976-tól kezdődött 5 éves kutatási program előtt vizsgálat alá vettek egyes részterületeket. Az ülés a három elkészült zárótanulmány (Dr. Lökös János: A közigazgatás személyi állományának összetétele és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszere; Kulcsár László: A közigazgatás személyi állománya összetételének és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszerének szociológiai vizsgálata; Dr. Bartha Lajos: A közigazgatási pálya néhány pszichológiai kérdése) megvitatásán kívül azt a célt is szolgálta, hogy a téma további kutatásához ötleteket adjon, illetve megtalálja azt a módot, ahogyan a tanulmányokban feldolgozott tapasztalatokat a gyakorlati munkában már most alkalmazni lehetne.

Kovács István akadémikus, a vitaülés vezetője, mint a Koordináló Tanács elnöke a vita bevezetéseként elmondotta: bár az elkészült három tanulmány nem jelenti a téma kimerítő feldolgozását, mégis szükségesnek látszik mérleget vonni, a téma további kutatásának irányát megjelölni.

Varga József, a Minisztertanács Titkárságának vezetője az államigazgatás személyzete tudományos vizsgálatával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy az államigazgatás törvényessége és hatékonysága négy alapvető tényezőtől függ: — a társadalom előtt álló, állami eszközökkel megvalósítandó feladatok racionális, optimális megjelölésétől; — a megvalósító és az azt segítő szervezet struktúrájától; — az irányítás színvonalától; — az államigazgatás állományától, vagyis a vezetőktől és az apparátustól.

A személyi feltételek problémái az utóbbi években a kormányzati érdeklődés előterébe kerültek (káderpolitikai határozat, képesítési rendszer bevezetése, Államigazgatási Főiskola létesítése, egyes középiskolákban az igazgatási ismeretek oktatásának megkezdése).

Az államigazgatás személyi feltételeinek megjavítása azért is aktuális feladat, mert az igazgatás funkciói, az irányítás rendszere és struktúrája egy időre kialakultnak tekinthető, e téren változás a közeljövőben nemigen várható.

A Közalkalmazottak Szakszervezete a 2 éves kutatási program végrehajtása során előkészítette és megszervezte az anyagi-erkölcsi ösztönzési rendszer szociológiai és pszichológiai nézőpontú vizsgálatát. A komplex megközelítéssel úttörő munkát végzett. Különösen újszerű hazánkban az államigazgatás problémáihoz való pszichológiai aspektusú közelítés. Tekintve, hogy az államigazgatás nap mint nap emberekkel foglalkozik, a kapcsolatos pszichológiai kérdések vizsgálata nélkülözhetetlen, mert a jó munkahelyi légkör az eredményes munka fontos feltétele. A tanulmányokról államigazgatási, munkajogi, közgazdaságtudományi és pszichológiai szempontból szakemberek opponensi véleményt készítettek, amelyet a kutatási eredményekkel összefüggésben ugyancsak hasznosítanak. A jövőbeli kutatásoknál jobban kellene törekedni az egységes fogalomrendszer használatára. A különböző tudományági kutatásokban célszerű lenne az államigazgatás általában elfogadott fogalomrendszerének használata. A tanulmányokban feldolgozott tényanyag több következtetés levonására adott volna lehetőséget, pedig e konklúziókat — melyekkel a szerzők olykor adósak maradtak — tudná a gyakorlati közigazgatás valóban értékelni és hasznosítani. A témának igen gazdag külföldi irodalma van, következésképpen a külföldi, különösen szocialista tapasztalatok hasznosítása igen fontos. Ugyanakkor jobban kellett volna építeni meglevő hazai tudományos eredményekre, és a történeti tapasztalatokra is. A kutatási feladatok meghatározása során állást kellett volna foglalni abban a kérdésben, mely területek dolgozóit soroljuk az államigazgatási személyzet körébe. A központi államigazgatási szervek és a helyi tanácsi intézmények mellett a jövőben kutatás tárgyává kellene tenni az úgynevezett háttérszervezeteket is, amelyek kifejezetten államigazgatási feladatokat látnak el.

A tanulmányok egyes megállapításai olykor pesszimisztikusnak tűnnek, mindenesetre jelzik, hogy a fejlődés érdekében mely területeken szükségesek változások.

Befejezésként Varga József néhány kérdés vita során való előtérbe helyezésére tett javaslatot.

Így azokét a problémákét, melyek a vizsgálatnál járulékos kérdésekként szerepeltek, s további kutatások tárgyai lesznek. Ezek közül is különösen a közigazgatás személyi állományának összetételét (életkor, nemek szerinti és egyéb szempontok szerint); valamint a közigaz-

gatás személyi állományának képesítettségével összefüggő kérdéseket. E kérdéskörön belül vitára javasolta a munkaerőhelyzet-, illetve szükséglet viszonyával, az iskolai végzettség és szakképesítettség szükségességével, az államigazgatási ismeretek megszerzésének idejével, az általános műveltség és a szaktanfolyamok szerepével összefüggő kérdések megvitatását. A harmadik témaként az anyagi-erkölcsi ösztönzők szerepét jelölte meg. Ezen belül különösen problematikusnak ítélte a jutalom jellegének és elosztásának kérdéseit; az anyagi ösztönzők és az előléptetés szerepének megítélését; a címrendszerrel összefüggő kérdéseket.

A vita során *Szabady* Egon mindenekelőtt megállapította, hogy mindhárom itt közzétett anyag statikus állapotot rögzít. A ténymegállapításokon kívül szükségesnek látja a történeti vizsgálódásokat, az egyes ágazatok összehasonlítását. A tanulmány kedvezőtlen folyamatként ítéli meg az államigazgatás elnőiesedését. Véleménye szerint ez a folyamat nem hátrányos, sőt ellenkezőleg: tervezett folyamat volt.

A kiválasztás problematikájával összefüggésben Szabady Egon a társadalmi presztizs rendkívüli jelentőségét hangsúlyozta. A kiválasztás rendszerének megállapítása során lehetetlen, figyelembe nem venni az államigazgatási pályák társadalmi megítélését. Végül javaslatot tett az eddigi kutatások szintetizálásaként egy, az egész ágazatot érintő tanulmány elkészítésére.

Matezer Jolán, a Könnyűipari Minisztérium személyzeti főosztályvezetője hangsúlyozta, hogy az államigazgatási személyzetnek igen jelentős közvéleményformáló szerepe van, az állampolgár ugyanis az egész államapparátust annak alapján ítéli meg, milyen az az ügyintéző, akivel kapcsolatba került. Ezért igen aktuálisnak tartja az államigazgatás személyzetével való intenzív foglalkozást. Utalt a követelményrendszer kidolgozásra, a képesítési előírások jelentőségére. Semmiképp sem helyes a mércét alacsonyan megvonni. Az államigazgatási személyzet képzésével összefüggésben megjegyezte, nem tartja kielégítőnek azt az általánosnak nevezhető gyakorlatot, mely szerint a nem jogi, államigazgatási képzettségű dolgozók, hivataluk gyakorlása közben sajátítják el az államigazgatási ismereteket. Utalt a Könnyűipari Minisztérium gyakorlatára, mely a fiatalok képzéséről ágazati tanfolyamok formájában intézményesen gondoskodik. Ez a forma jelentős segítséget nyújt, de nem tekinthető tökéletes megoldásnak. Egyrészt nem gondoskodik a funkcionális területen működők képzéséről, másrészt semmiképp nem azonos az államigazgatási szakképzéssel.

Az elkészült tanulmányok — nézete szerint — számos olyan információt tartalmaznak, melyeket a gyakorlattal meg kellene ismertetni, felhasználásuk már most bizonyos eredményeket hozna. Javasolta, hogy a felmérések összegezett tapasztalatait ezért juttassák el a minisztériumok felső vezetéséhez.

Toldi Ferenc egyetemi tanár, a Jogtudományi Intézet főmunkatársa elismeréssel szólt a tanulmányok komplex közelítési törekvéseiről. Kétségtelen, hogy az államigazgatás hatékony működésének pszichofiziológiai tényezői is vannak, a hatékony tevékenységnek környezeti feltételei is jelentősek; a munkahelyi atmoszféra, emberi környezet, de a munkahelyi felszereltség, szervezettség sem tekinthető perifériális tényezőnek.

A közigazgatási szolgálati rendszerrel összefüggésben Toldi Ferenc rámutatott néhány tényezőre, melyek az anyagi-erkölcsi ösztönzés vizsgálatával összefüggésben feltétlenül figyelmet érdemelnek. Ezek a belső mozgás, fluktuáció kérdései, az előmeneteli rendszer, mely ugyancsak jelentős ösztönző lehet. A jelenlegi rendszer nem tekinthető minden vonatkozásban kielégítőnek. Utalt a jutalom szerepére, mely stimulációs tényező lehet, döntőnek azonban az illetményrendszert kell tekinteni. A jelenlegi ösztönzési rendszer hiányossága az érvényesülési perspektíva nem megfelelő volta is.

A személyzet problémáival összefüggésben Toldi Ferenc említést tett néhány olyan területről, ahol jogi szabályozás lenne szükséges. Ezek közé sorolta: a közigazgatási dolgozók jogait és kötelességeit meghatározó normákat, a káderkiválasztási rendszer jogi szabályozását, a pályázati rendszer bevezetésének szükségességét; a fegyelmi rendszer átfogó szabályozását. Végül megemlítette, hogy a fő ösztönzési tényezők mellett hatnak a társadalomban járulékos ösztönzési rendszerek is. Kiemelkedő jelentősége van például az államigazgatási dolgozók társadalmi presztizsének.

Vörös József az Igazságügyminisztérium szakszervezeti bizottságának titkára a vezetők helyes kiválasztásának fontosságát húzta alá. Az az apparátus működik jól, amelyiknek nem csak jól kiválasztott beosztott munkatársi kollektivája van, de a vezetése is jól működik. Kétségtelen, hogy a társadalmi presztizs a káderutánpótlás szempontjából jelentős tényező, de önmagában — anyagi-erkölcsi elismerés nélkül — nem elegendő. Egyes ösztönzési fajtákat érintve Vörös József egyetértett azzal a vitában elhangzott véleménnyel, hogy az anyagi ösztönzők körében az illetmény a meghatározó. A jutalomrendszer lehet hasznos, de káros is, attól függően, hogy kinek a kezében van és hogyan gyakorolja. A jutalom szinte már bérkiegészítéssé vált, így ösztönző funkcióját nem képes betölteni, hasonlóan a minősítési rendszer jelenlegi szisztémájához. Végül megjegyezte, hogy egyre inkább érezhető a címrendszer és a korpótlék ösztönző hatása.

Nagy László egyetemi tanár hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a további kutatásokat a lényeges alapkérdésekre kellene jobban koncentrálni. Így mindenekelőtt választ kellene adni arra, hogy a tanulmányokban felvetett jelenségek menynyire tekinthetők általánosnak. Vizsgálat alá kellene venni az államigazgatás strukturális kérdéseit is: valóban jó-e az államigazgatási hierarchiánk; meg kellene vizsgálni a hatáskörök decentralizálásának személyi feltételeit. Ilyen jelentős kérdések esetében nem elegendő az államigazgatás elveiből kiindulni, hanem az adott feltételek figyelembevételével kellene dönteni (szakképzett apparátus biztosításának feltételei különböző igazgatási szinteken). Meg kellene vizsgálni a szolgáltatások, bér- és ösztönzési rendszer kérdéseit, mert a vállalatok e téren létező rendszere nem feltétlenül adaptálható. Ezeket a kérdéseket az igazgatási rendszer

belső feltételeinek, sajátosságainak figyelembevételével kell szabályozni. A címrendszer szélesítésének lehetőségét ugyancsak meggondolás tárgyává kellene tenni, mert ezirányban bizonyos társadalmi igény jelentkezik. Hangsúlyozta végül, hogy az államigazgatás állományát objektív alapokról kell vizsgálni, s nem szubjektíve, gyakran a vezető személyéből kiindulva. A beosztottak állományának vizsgálata annál is inkább jelentős, mivel a vezetők 90%-a az egykori beosztottak közül kerül ki.

Nagy Ernő a tanulmányok létszámra vonatkozó részére utalva nem tartotta kielégítőnek a számadatok magyarázat nélküli puszta összevetését. Ilyen formában ugyanis teljesen indokolatlannak tűnik a létszám növelése, holott ennek magyarázatát jórészt az államigazgatás megnövekedett feladatai indokolják. Megjegyezte: szükségesnek tartaná, a távlati kutatások keretében elkészülő tanulmányok összhangba hozását; pl. az agglomerációs kutatások során egyértelmű javaslatok hangzottak el az igazgatás további centralizálására. Kitért a háttérszervezetekkel kapcsolatos kérdésekre is. A létszámnövelés megakadályozására igen szigorú jogszabályokat hoztak, ugyanakkor az államigazgatás által ellátandó feladatok mennyisége nő. Ez a nyilvánvaló ellentmondás szülte a háttérszervezetek egész problematikáját, mivel az államigazgatási szervezet növekvő feladatait nem lehet apparátuson belül megoldani, úgy azt apparátuson kívüli szervek alakításával biztosítják. A személyzetet tekintve ez a helyzet azonban számos további problémát vet föl, pl. a háttérszervezeteknél nem lehet ugyanazt a követelményrendszert érvényesíteni, mint az államigazgatási szerveknél. Fölmerül tehát, hogy az államigazgatási személyzet kutatásánál is nagyobb jelentőséget kellene tulajdonítani az említett problémáknak.

Az államigazgatási szakemberek képzésével kapcsolatban indokoltnak látná az állam- és jogtudományi karokon az igazgatási képzést bővíteni, ugyanakkor azonban az államigazgatásban való képzést is komolyabbá kellene tenni. A jelenlegi szisztéma ugyanis még a szükséghelyzet színvonalát sem éri el.

Lökkös János, mint a közgazdasági aspektusból közelítő zárótanulmány szerzője, hozzászólásában egyetértett azzal, hogy a tanulmányok, vizsgálatok tárgykörét bővíteni kellene. Így mindenekelőtt vizsgálat alá kellene venni a háttérszervezetek személyi állományát, amely számos vonatkozásban eltéréseket mutat a központi és tanácsi-helyi államigazgatási szervek személyi állományától (pl. külön bérbesorolásba tartoznak, a létszámgazdálkodás is valamivel szabadabb). Ugyancsak szükségesnek tartaná az ágazatok összehasonlítását, s a relatív és abszolut bérarányok vizsgálatát. Foglalkozott a bérbesorolás rendszerével kapcsolatos néhány problémával is. Hangsúlyozta, hogy a jelenlegi bérbesorolási rendszert sok esetben túl mereven alkalmazzák, az elnevezések megváltoztatása is szükséges lenne.

Barta Lajos pszichológus válaszában utalt arra, hogy vizsgálataik során a közigazgatási munkát, mint emberi tevékenységformát tanulmányozták, ily módon azonosságok és különbségek feltárására is lehetőség nyílott. A kutatás eredetileg az érdemi munkakörökben dolgozó közalkalmazottak fluktuációjának vizsgálatára irányult, a fluktuáció okáig azonban a pszichológiai vizsgálatok nem tudtak eljutni. A munkát számos tényező nehezítette. Pl. hiányzott a munkakörök leírása, különösen a helyi szerveknél. Végülis egy általános pályavizsgálat megvalósítására került sor, amely számos vonatkozásban szolgál figyelemreméltó tanulságokkal. Külön is kiemelte, megdöbbentő eredményeket hoztak a pszichikus tenzió mérések. Ezzel az eljárással kimutatták, hogy egyes tevékenységi körökben az apparátus dolgozói olyan idegfeszültségben élnek, mely a veszélyeztetettségi hatást megközelíti. Az ilyen és hasonló eredmények mindenképpen azt jelzik: semmiképp sem nélkülözhető a pszichológus munkája az államigazgatásban.

Kulcsár László a szociológus felelősségének problémáját érintette, elmondotta, igen veszélyes dolognak ítéli jelenségek vizsgálatakor, bizonyos okokat meghatározó okként feltüntetni. A társadalmi jelenségeket ugyanis okok egész láncolata idézi elő, amelyek közül a végsőt megjelölni szinte lehetetlennek tűnő feladat. A gyakorlati hasznosíthatóság érdekében azonban kénytelenek voltak sok esetben talán a szükségesnél nagyobb mértékben is sarkítani a következtetések levonásánál.

Varga József összefoglalójában hangsúlyozta, hogy a társadalmi haladás fő irányából kiindulva a kutatásnak az okok sokaságából meg kell tudni ragadnia azokat, amelyek a problémák megoldásával függenek össze, vagy hibákat eredményeznek. Végül kitért a vita során felmerült egyes kérdésre. Az államigazgatási munkakörök társadalmi presztizsével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy annak elérése illetve fokozása állami intézkedések függvénye is. A kívánt célt azonban csak az anyagi és erkölcsi elismerés együtt képes elérni. A vezetőtovábbképzés rendkívüli jelentősége mellett az apparátus beosztott munkatársainak képzése legalább olyan fontos, nem lehet hazánkat a „vezetők országává" tenni.

Kovács István zárszavában köszönetet mondott a Közalkalmazottak Szakszervezetének, mely az adott téma komplex megközelítéséhez szükséges feltételeket biztosította. Megjegyezte, hogy a komplex vizsgálatok egyik nehézsége a különböző tudományágak fogalomrendszerének eltérése. A fogalomrendszerek egymáshoz való közelítésére természetszerűleg törekedni kell, nem szabad azonban egyik tudományág terminológiáját sem ráerőltetni a többire, mert ez könnyen gátjává lehet a közös munkának.

A vitaülés egyik feladata a további kutatások témaköreinek meghatározásához való segítségnyújtás volt. Mint hangsúlyozta, a további kutatások programjait a résztanulmányok javaslatai és a vita során elhangzottak figyelembevételével kívánják kialakítani.

Szamel Katalin

Tudományos szeminárium a KGST jogintézményeiről

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Továbbképző Intézete 1978. augusztus 20—27. között rendezte meg Nemzetközi Tudományos Szemináriumát a KGST jogintéz-

ményeiről. A Nemzetközi Szeminárium tematikáját a szocialista országok gazdasági integrációja, jogi intézményrendszereinek többoldalú áttekintése képezte. A szeminárium célját a KGST-tagországok gazdasági együttműködése kapcsolataiban felmerülő jogi kérdések átfogó, rendszeres, elméleti igényű feldolgozása képezte az e kérdésekkel foglalkozó, valamint az e problémák iránt érdeklődő bel- és külföldi szocialista jogászok magasszintű továbbképzése és ennek révén a KGST jogi munkájának segítése érdekében. A Jogi Továbbképző Intézet a KGST-tagországok nemzetközileg is elismert, kiváló szakembereit kérte fel előadások tartására és az azokat követő viták vezetésére.

A szemináriumot az ELTE részéről Eörsi Gyula egyetemi tanár, rektor, akadémikus nyitotta meg. Sárándi Imre egyetemi tanár, a Jogi Továbbképző Intézet igazgatója Eörsi professzor megnyitóját követően az Intézet nevében üdvözölte a magyar és a külföldi résztvevőket.

Az első előadást *F. Enderlein* professzor, az NDK postdam—babelsbergi Állam- és Jogtudományi Akadémiája Külföldi Jogi és Jogösszehasonlító Intézetének ügyvezető igazgatója tartotta „A KGST szerveinek hatásköre és tagság a KGST"-ben címmel. Enderlein professzor előadásában bevezetésképpen a KGST funkcióit és struktúráját, szerveinek együttműködését — ezen belül különös figyelmet fordítva a Végrehajtó Bizottságra, az állandó bizottságokra és a tanácsadó szervekre — elemezte. Ezt követően részletesen foglalkozott az egyes szervek hatáskörével, valamint a közöttük meglévő hatáskörmegosztással. Ebben az összefüggésben fejtette ki az ajánlások, a megszavazott javaslatok és megállapodások kapcsolatát és utalt a Komplex-program elfogadása óta a KGST szervei hatáskörében jelentkező továbbfejlődésre. Végül a KGST tagságát és a nem KGST tagállamok KGST-munkában való részvételének kérdéseit tárgyalta, ellenezve a KGST-n belül tervezett részleges tagság konstrukcióját.

V. Sz. Pozdnyjakov, a Szovjetunió Össz-szövetségi Külkereskedelmi Akadémiájának tanára, az állam- és jogtudományok doktora „A Szovjetunió KGST-tagországokkal való áruforgalmára vonatkozó nemzetközi megállapodások és szerződések" címmel tartott előadást. Az előadás egyrészt az áruforgalommal kapcsolatos éves jegyzőkönyvek közötti kapcsolat kérdéseivel, másrészt a szállítási szerződésekkel foglalkozott. Pozdnyjakov professzor különös figyelmet fordított az éves jegyzőkönyvek a KGST-országok vállalatai közötti szerződések létrejöttében betöltött szerepére. E témakörhöz kapcsolódóan elemezte az éves jegyzőkönyvek változásának a szerződések vonatkozásában jelentkező hatását. A továbbiakban részletesen foglalkozott — konkrét példákat is felhozva — a jegyzőkönyvek és azok alapján létrejött megállapodások kapcsolatával.

„A szerződésszegésért való felelősség az Általános Szállítási Feltételek szerint" címmel tartott előadást *Szász Iván*, a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője, kandidátus. Szász Iván előadásában hangsúlyozta azt a tényt, hogy az Általános Szállítási Feltételek, mint nemzetközileg egységesített jog, felelősségi rendszerét az állandó fejlődés jellemzi. A felelősség ÁSZF-ben szereplő szabályozása meghatározó a KGST integrációban a polgári jogi kapcsolatokat szabályozó más rendelkezések szempontjából is, mivel a többi, a KGST-ben folyó polgári jogi jogegységesítés általában az ÁSZF rendszerét követi. Az 1976. január 1-től hatályos ÁSZF a felelősség kérdéseit már rendszerként tárgyalja, a szerződésszegések legtipikusabb fajtáira kötbér, kártérítés, illetőleg *el*állás lehetőségét biztosítva. Az előadás részletesen foglalkozott a kötbérfelelősség és a kártérítési felelősség egymáshoz való viszonyával, a fejlődés lehetséges útjaival és azok gazdasági hatásával. Tárgyalta továbbá az állami intézkedések polgári jogi felelősségre való hatását, valamint az ilyen irányú szabályozás lehetőségeit az ÁSZF-ben.

Nagy Tibor az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára „A KGST pénzügyi jogintézményei" címmel tartott előadást. Az előadás bevezető részében Nagy Tibor professzor áttekintést nyújtott a nemzetközi pénzügyi jogról vallott legújabb nézetekről és a jogfejlődés tendenciáiról. Hangsúlyozta, hogy erőteljesen alakul az integrációk pénzügyi joga — a szocialista integrációé nemzetközi és nemzeti szabályozást egyaránt felölel. A KGST lassan pénzügyi integrációként is jellemezhető: saját valutaelszámolási, adó, költségvetési, bank- és hitelrendszeri joga van, de más pénzügyi jogterületek szabályozása is növekszik. A jelenlegi szabályozás és gyakorlat mellett a transzferábilis rubel közös valuta még nem teljesíti a nemzetközi pénz összes funkcióit, a jogilag szabályozott többoldalú elszámolást az áruforgalom bilateralitása hátráltatja. A közös költségvetés még csak igazgatási jellegű, jelentőségével és szabályozásával a nem vállalati formában működő közös intézmények költségvetése és joga mögött van. Megvalósult a világon elsőként a kötelező multilaterális adószabályozás, a vámunió-vámövezet variánsnak is már látható a jövője. A közös vállalati pénzügyi jog alapkérdéseit tanulmányozni lehet az egyedi szerződések és a Mintaszabályzat egybevetése alapján. A KGST-ben — az előadó véleménye szerint — jelenleg még az elszámolási integrációs pénzügyi jelleg dominál, de a jövő igénye a költségvetési, adó, vám és teljesebb bankrendszeri integrációt is realizáló, a termelési-fejlesztési integrációt szolgáló intenzívebb pénzügyi jogfejlődés.

„A KGST szervezetére és működésére vonatkozó normatív szabályozás" címmel tartott előadást *P. Kalensky* professzor, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője. Előadásában hangsúlyozta, hogy a szocialista gazdasági integráció folyamata a tudományos-technikai forradalom objektív természetéhez kapcsolódik és közöttük kölcsönhatás van. A KGST alapvető dokumentumai fejlődésének elemzése kapcsán mutatott rá arra, hogy milyen módon tükröződik a KGST tevékenységének fejlődése a normatív szabályozás körében. Elemezte a KGST tevékenység szervezeti biztosítékait az 1974-es Alapokmány alapján, továbbá kitért az egyes szervek helyzetére és azok hatáskörének kérdéseire. Végül a KGST nemzetközi jogi vonatkozású jogi helyzetével foglalkozott és elemezte annak az ehhez

a gazdasági integrációhoz nem tartozó államokhoz, valamint más nemzetközi szervezetekhez való kapcsolatait.

Ficzere Lajos kandidátus, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának főosztályvezető-helyettese „A KGST döntéshozatali rendje" címmel tartott előadást. Az előadás első része a KGST döntéshozatali rendjének normatív alapjaival és elveivel foglalkozott. Áttekintést adott a Komplex Program, valamint az egyes KGST-szervek működési szabályzatának és eljárási szabályainak a döntéshozatalt érintő rendelkezéseiről, majd a KGST ülésszak és a Végrehajtó Bizottság erre vonatkozó normatív határozatainak jelentőségére hívta fel a figyelmet. Hangsúlyozta, hogy a KGST döntéshozatali mechanizmusa nem ismeri a többségi döntés elvét; döntés minden kérdésben csak az érdekelt országok egyhangúságának elve alapján történhet. Az előadás részletesen elemezte az egyes döntéshozatali formák jogi természetét. Foglalkozott az előadás továbbá a nemzetközi megállapodások és az ún. közvetlen megállapodások szerepével és jelentőségével az együttműködés szabályozásában, figyelembe véve természetesen, hogy ez utóbbiak nem a KGST-nek, mint nemzetközi szervezetnek, hanem közvetlenül a tagállamaik jogi aktusai, bár előkészítésükre az esetek többségében a KGST keretében kerül sor. Az előadó elemezte a KGST, mint nemzetközi szervezet által hozott döntések jogi formáit (KGST határozat, KGST ajánlás, ún. egyeztetett javaslat). Az ún. egyeztetett javaslatok vizsgálata kapcsán az előadó rámutatott arra, hogy ez a viszonylag új döntési forma a KGST állandó értekezletei működése során kerül alkalmazásra. Ezt a döntési formát ebből adódóan nem is a KGST Alapokmánya, hanem az állandó értekezletekre vonatkozó működési szabályzatok rögzítik. A döntéshozatali formák jogi természetének áttekintése kapcsán az előadás foglalkozott még a nemzetközi szerződések szerepével az együttműködés folyamatában, majd az ún. közvetlen megállapodások jogi természetét érintette. Az előadás végül a KGST szervek döntési hatáskörével kapcsolatos kérdéseket világította meg.

„A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának főbb vonásai Magyarországon" címmel tartott előadást *Mádl Ferenc* az ELTE professzora. Az előadó bevezetésképpen vázolta az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer szabályozásának főbb gazdaságpolitikai motívumait és elveit, majd röviden szólt arról, hogy a külkereskedelmi jogi mechanizmus természetesen része az egész gazdaságirányítási rendszernek és csak ennek keretében funkcionálhat. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozása részben a nemzetközi jogi szabályozásban, részben — alapvetően — a belső jogi forrásokban történik. Az előadás ezt követően vázolta a gazdaságirányítási rendszer szabályozásának folyamatát, annak fontosabb szakaszait. A külkereskedelmi jogi mechanizmus kérdéskomplexumán belül Mádl professzor rámutatott a külkereskedelmi monopólium differenciált alakulása szervezeti vonatkozásaira és a szerződések olyan alakításának szükségességére, amelyben a termelés és a külkereskedelmi folyamatok egysége biztosítható. Foglalkozott emellett a vállalatok önálló felelőssége külkereskedelmi vonatkozásban jelentkező elemeivel, valamint a jövedelem adóztatásának kérdéseivel. Hangsúlyozta olyan beruházási politika kialakításának igényét, amely a vállalati érdekeltség érvényesülését biztosítja, egyúttal feltételezve a kevésbé bürokratikus devizagazdálkodást. Az előadás végül a vállalati külkereskedelmi mozgás állami irányításának kérdéseivel foglalkozott.

V. Tadzser, a szófiai egyetem professzora, előadásának címe: „A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapvető jogi problémái a KGST rendszerében" volt. Az előadás az alábbi kérdéseket tekintette át: a nemzetközi gazdálkodó szervezetek fogalma és fajtái; azokra vonatkozó jogi szabályozás jellege: a nemzetközi gazdálkodó szervezetek jogi helyzete; a nemzetközi gazdálkodó szervek helye a népgazdaság rendszerében és az önálló gazdasági elszámolás kérdései; a nemzetközi gazdálkodó szervezetek helye a nemzetközi intézmény-mechanizmusban. Az előadó hangsúlyozta, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetek új jogi jelenséget képeznek. Kiemelte, hogy a szerzett tapasztalatok alapján pontosan meg kell határozni a nemzetközi szervezetek jogi státuszát és helyét a szocialista gazdasági integrációban, valamint ki kell jelölni fejlődésének perspektíváit.

„Az Általános Szállítási Feltételek jogi jellege és az ÁSZF KGST tagországok belső jogához való viszonya" címmel tartott előadást *M. G. Rozenberg*, a Szovjetunió Össz-szövetségi Külkereskedelmi Akadémiájának professzora. Az előadó már a bevezetésben hangsúlyozta, hogy az Általános Szállítási Feltételek nemzetközi jogi szempontból sokoldalú nemzetközi szerződésnek tekinthető. A belső jog oldaláról azonban, mutatott rá Rozenberg professzor, az ÁSZF nemzetközi szerződés révén egyesített nemzeti, a KGST tagállamok szervezetei közötti külkereskedelmi kapcsolatokat szabályozó polgári jogi és polgári eljárásjogi normák rendszerét jelenti. Az előadó kitért a nemzetközi kötelezettségek elfogadása e formájának a nemzetközi szerződés hagyományos formájától való különbségeire. Az ÁSZF normái, amelyek beépülnek a belső állami jogba, általános szabály szerint az adott állam belső jogának részeivé válnak, mint olyan speciális szabályok különleges fajtái, amelyeket az adott állam más partner-államok beleegyezése nélkül nem módosíthat. Az ÁSZF normái a megfelelő országok kompetens szervei által létrehozott kétoldalú megállapodások rendelkezéseivel és az eladó ország polgári jogának általános rendelkezéseivel összhangban nyerhetnek alkalmazást. Rozenberg professzor előadásában bírálta azt az irodalmi véleményt, mely szerint az ÁSZF alkalmazása körében lehetőség volna analógiára. Az előadás befejező része az ÁSZF szabályai általános jellemzését adta és áttekintette az azok alkalmazásával kapcsolatos elvi kérdéseket.

A szocialista országok gazdasági integrációjának jogi intézményrendszeréről bel- és külföldi viszonylatban egyaránt első ízben került sor nemzetközi tudományos szeminárium rendezésére. A szeminárium sikerét — amelyre utal az előadásokat követő igen aktív érdeklődéssel járó viták ténye is — bizonyítja, hogy az európai KGST tagországok túlnyomó többsége képviselve volt — részben mint

előadó, részben mint résztvevő — a rendezvény munkájában. A gazdasági integráció igen széles spektrumu jogi vonatkozásait felölelő szeminárium ennél a jellegénél fogva is alkalmas volt a jogi problémák exponálására és megtárgyalására. A nemzetközi szeminárium a részt vevők egybehangzó véleménye szerint is kitűnő eszközét jelentette a KGST tagországok gazdasági integrációjára vonatkozó jogi ismeretek bővítésének és egyúttal jól szolgálta a KGST-vel kapcsolatban álló intézmények elméleti és gyakorlati jogászai közötti szakmai kapcsolat elmélyítését. Erre tekintettel — mint erre Sárándi Imre professzor, intézeti igazgató zárszavában utalt — a jövőben is feltétlenül szükségesnek mutatkozik egy ilyen jellegű, természetesen már más tematikájú nemzetközi tudományos szeminárium megrendezése, amely az igen kedvező tapasztalatok alapján joggal tarthat számot a KGST tagországok hathatós támogatására.

Hamza Gábor

Миклош Вермеш:

Рамки познания преступности и опыт социологических исследований

В первой части статьи излагается вопрос о том, что в бесконечной цепи универсальных взаимосвязей где находятся пределы криминологических исследований, направленных на познание преступности. Автор приходит к выводу, что внутри круга универсальных взаимосвязей рациональное и необходимое отграничение или установление пределов может быть проведено на основе круга задач криминологии. Специальная необходимость, определяющая круг отграничения, выражается в оказании помощи системе институтов уголовного права, а также в обосновании института предупреждения. В дальнейшем в кругу разных категорий преступности автор показывает, что внутри своих диалектических взаимосвязей объективные и субъективные условия осуществляются в их различном значении. Наконец, автором освещаются некоторые общие выводы, вытекающие из емпирических исследований в области противоимущественной, хозяйственной, насильственной, рецидивной преступности, а также преступности несовершеннолетних.

Эндре Танка:

Некоторые основные теоретические вопросы исследования права социалистической государственной собственности на землю

Концепция науки земельного права, сложившаяся о социалистическом единстве собственности на землю и пользования землей, основывается на ошибочном обобщении и поэтому нуждается в кореннем пересмотре. В соотношении собственности на землю и пользования землей — исходя из стороны правового субъекта отношения — характерным является не возниконовение единства, а как общая закономерность осуществляется тенденция дивергенции. А толкование „тезиса единства" при учете содержания пользования землей не является полезной абстракцией вследствие того, что она в отношении права собственности на землю не раскрывает отличающих черт, а тогда же оттесняет на задний план пользование землей, то есть хозяйственное содержание правоотношения. Раскрытие содержания права государственной собственности на землю выдвигает на передний план вопрос об исследовании ограниченного товарного характера земли и двойной правосубъектности хозяйственных органов. Правильным исходным пунктом анализа может быть только понимание права государственной собственности на землю в качестве „категории отношения."

Miklós Vermes:

Rahmen der Erkennung der Kriminalität und einige Erfahrungen der Tatsachenforschungen

Der erste Teil der Studie untersucht die Frage, wie weit sich die die Erkennung der Kriminalität zielenden kriminologischen Forschungen erstrecken sollen. Laut des Autors kann die rationale Eingrenzung auf Grund des Aufgabenkreises der Kriminologie bestimmt werden. Die Fachnotwendigkeit, die den Kreis der Eingrenzung bestimmt, wird durch die Hilfeleistung dem Institutionssystem des Strafrechts, und der Begründung der Institution der Prevention ausgedrückt. Im weiteren weist der Autor darauf hin, dass die verschiedenen objektiven und subjektiven Voraussetzungen im Kreis der verschiedenen Straftatkategorien mit verschiedener Bedeutung zur Geltung kommen. Zum Schluss stellt der Autor einige allgemeine Feststellungen der empirischen Forschungen dar.

Endre Tanka:

Einige theoretische Grundfragen der Forschung des sozialistischen staatlichen Bodeneigentumsrechts

Die bodenrechtswissenschaftliche Konzeption über die sozialistische Einheit des Bodeneigentums und der Bodenbenutzung basiert sich auf eine fehlerhafte Verallgemeinerung, so bedürft einer grundlegenden Revision. Im Verhältnis zwischen dem sozialistischen Bodeneigentum und der Bodenbenutzung ist — aus dem Gesichtspunkte der subjektiven Seite des Verhältnisses — nicht das Zustandekommen der Einheit charakteristisch, sondern — als allgemeine Gesetzmässigkeit — die Tendenz der Divergenz. Die sich zum Inhalt der Bodenbenutzung anpassende Interpretation der „Einheit-These" stellt deshalb keine nützliche Abstraktion dar, da sie das Bodeneigentumsrecht betreffend keine Absonderungsmerkmal aufweist, gelichzeitig wird der wirtschaftliche Inhalt des Rechtsverhältnisses, die Bodenbenutzung in den Hintergrund gedrängt. Die Enthüllung des Inhalts des staatlichen Bodeneigentumsrechts stellt die Untersuchung der zweierleien Rechtssubjektivität und die des begrenzten Warencharakters des Bodens in den Vordergrund. Der richtige Ausgangspunkt der Analyse kann nur die Auffassung des Bodeneigentums als „Verhältnis-Kategorie" sein.

Miklós Vermes:

Les cadres de la connaissance de la délinquance et quelques expériences des recherches de faits

La première partie de l'étude traite la question que dans la chaîne infinie des contextes universels dans quelle mesure devront-elles étendre les recherches criminologiques tendant à la connaissance de la délinquance. L'auteur constate dans la suite que dans le cadre des contextes universels on peut définir l'isolement rationnel et nécessaire respectivement les limites sur la base de la tâche de la criminologie. A l'aide du système d'institutions du droit pénal ainsi que dans la fondation de l'institution de la prévention s'exprime la nécessité professionnelle laquelle est déterminante du cadre de l'isolement. Dans la suite on renvoie dans le cadre des différentes catégories de la délinquance que les conditions objectives et subjectives se font valoir dans une mesure différente au sein de leurs contextes

dialectiques. Pour terminer, l'auteur traite quelques constatations générales des recherches empiriques dans le cadre de la délinquance contre la propriété, la délinquance économique, de viol, de récidiviste et de la délinquance juvénile.

Endre Tanka:

Quelques questions de base théoriques de la recherche du droit de la propriété rurale socialiste d'État

La conception de la science du droit de propriété établie sur l'unité socialiste de la propriété rurale et de l'utilisation de la propriété se base sur une généralisation fausse, ainsi elle doit être révisée rigoureusement. Dans le rapport de la propriété rurale socialiste et l'utilisation de la propriété — en regardant le côté de personnalité civile de ce rapport — ce n'est pas la formulation de l'unité qui est caractéristique, mais comme une régularité générale c'est la tendance de la divergence qui se manifeste. L'interprétation de la thése de l'unité se conforme au contenu de l'utilisation de la propriété n'est pas une abstraction utile à cause que bien qu'elle ne découvre pas un trait distinctif en cas du droit de la propriété rurale, elle pousse à l'arrière-plan en même temps l'utilisation de la propriété, le contenu économique du rapport juridique.

L'exploration du contenu du droit de la propriété rurale d'État met en premier plan l'enquête de la personnalité civile double des organes gérant et du caractère de marchandise limité de la propriété. Le point de départ convenable de l'analyse ne peut être que la conception „catégorie-rapport" du droit de la propriété rurale d'État.

Miklós Vermes:

The framework of cognizing delinquency and some experiences in empirical research

Part One is devoted to the following issues: how far should we extend criminological research when dealing with the unterminable chain of universal connections. The author concludes that the scope of criminology should provide us with a reasonable and necessary basis to the required delimitation in the domain of universal connections. The professional necessities which determine the delimitation consists in helping the institutional system of penal law and the establishment of the institutions of prevention. Part Two analyses different categories of delinquency and on this basis the author concludes that the objective and subjective conditions have different importance in their dialectic interconnections. Finally some general conclusions are presented concerning crimes against property, economic crimes, violence, recidivism and juveniles.

Endre Tanka:

Some fundamental theoretical questions in the research of socialist state land ownership

The concept of the socialist unity of land ownership and land use, a concept adopted by land law science is based on an inaccurate generalization. In the relationship between socialist land ownership and land use a tendency of divergency prevails as far as the subjects of the legal relationship are concerned. As far as the content of land use is concerned the „unity doctrine" is an abstraction of poor usefulness because it cannot discover any distinguishing characteristics of land ownership, meanwhile the economic content of the legal relationship falls into the background. An analysis of the content of state land ownership highlights the duality of the subject at law (economic organizations) and the limited commodity nature of land. The „relationship category" concept of state land ownership is the adequate starting point of the analysis.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest VII., Lenin körút 9—11. 1073. — Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) (Bp. V., József nádor tér 1. Postacím: Budapest 1900). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 24 Ft. — Külföldön terjeszti a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat. Budapest I., Fő u. 32. (telefon: 159-450) vagy a KULTÚRA külföldi képviselete. — A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

Egyetemi Nyomda — 78.3418 Budapest, 1978. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7.166 INDEX 25422

Ára: 8,— Ft